This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

NEDL TRANSFER
HN 5V6P L

Digitized by Google

W Cyc 148 [9]

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT
CLASS OF 1828

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Winkler Prins'

Geïllustreerde Encyclopaedie

DERDE, GEHEEL OM- EN BIJGEWERKTE DRUK

Digitized by Google

Digitized by Google

Winkler Prins' Geïllustreerde Encyclopaedie.

Derde, geheel om- en bijgewerkte druk

onder hoofdredactie van

Henri Zondervan

met medewerking van vele geleerden en specialiteiten

Negende Deel

Haweis—Java.

Met 13 kaarten, 9 gekleurde en 25 zwarte buitentekst-platen
en 175 afbeeldingen in den tekst

Amsterdam
Uitgevers-Maatschappy „Elsevier"
1908.

Digitized by Google

~~Ref 5014.72~~
~~Ref 488.1.5~~
~~RR. 2049.2~~
W Cyc 148 2(9)
HARVARD COLLEGE
FEB 2 1909
LIBRARY.
Minot fund
(IX)

Druk van H. J. van de Garde & Co. — Zalt-Bommel.

Digitized by Google

H.

Haweis, *Hugh Reginald*, een Engelsch geestelijke, geboren te Egham den 3^den April 1831, studeerde te Cambridge en trad te Londen als predikant op, waar hij een der leiders der *Broad Church* werd. Hij was een vriend van *Garibaldi* en heeft geijverd voor de muziek van *Wagner*. Zijn schrijversloopbaan begon hij met de novelle „Amy Arnold" (1871), waarop volgden: „Broad Church, or what is coming" (1891), „Music and morals" (17de druk, 1896), „Thoughts for the times" (12de druk, 1886), „Shakespeare and the stage" (1878), „American humourists" (1882), „My musical life" (4de druk, 1896), „The dead pulpit" (1896), „Travel and talk, 1885—1895" (2 dln., 1897), „Old violins" (1898) en de biografie „Sir Morell Mackenzie" (1893). Hij overleed den 29sten Januari 1901.

Hawick, een stad in het Schotsche graafschap Roxburgh, ligt aan den Teviot en telt (1901) 17303 inwoners. Men vindt er een kerk uit de 13de eeuw, een ziekenhuis, een gymnasium, een museum, een beurs, fabrieken voor wollen goederen, kousen en handschoenen en veehandel.

Hawkesbury, een rivier in Nieuw-Zuid-Wales op het vasteland van Australië, ontspringt op de Blauwe Bergen, stroomt door de vlakte van Cumberland, is voor schepen van 100 ton tot boven Windsor bevaarbaar, heeft een lengte van 530 km. en mondt uit in de Brokenbaai.

Hawkins, *John* sir, een Britsch zeeman, geboren te Plymouth, in 1532, was door onderscheiden zeereizen op de hoogte gekomen van den handel en kwam in 1562 op het denkbeeld, dat de slavenhandel, in die dagen door Spanje gedreven, ook voor zijn vaderland een bron van groote inkomsten kon worden. Driemaal reisde hij van Afrika naar West-Indië, en hoewel zijn tochten hem groote schatten bezorgden, brandmerkten zij hem tevens als den eersten Engelschen slavenhandelaar. Om zich slaven te verschaffen, nam hij ieder middel te baat. Tot belooning voor zijn bemoeiingen ontving hij van koningin *Elizabeth* verlof de helmkroon van zijn wapen te versieren met een halven neger in boeien geklonken. Later was hij schatmeester bij het departement van Marine en in 1588 vice-admiraal der vloot, die tegen de Armada uitgezonden werd. Wegens de diensten in dit ambt bewezen, verkreeg hij de ridderlijke waardigheid. Met *Drake* nam hij deel aan een aanslag op de Spaansche bezittingen in West-Indië, welke echter geen succes had. Hij overleed den 21sten November 1595.

Hawkins, *Benjamin Waterhouse*, een Engelsch natuurkundige, geboren te Londen den 8sten Februari 1807, legde zich toe op de beeldhouwkunst en vervolgens op de natuurlijke historie, was van 1842 tot 1847 de gast van den graaf van *Derby* te Knowsley en kreeg een groote bedrevenheid in het schetsen van dieren. Hij bezigde deze afbeeldingen bij zijn voorlezingen over geologie en zoölogie. In 1852 werd hem door de vereeniging van het Cristal Palace de restauratie opgedragen van een aantal reusachtige voorwereldlijke dieren en hij leverde ruim dertig van deze. In 1861 ging hij naar New-York, waar hij uitgestorven dierengeslachten reconstrueerde en in 1889 overleed. Hij schreef: „Popular comparative anatomy" (1840), „Elements of form" (1842), „Comparative view of the human and animal frame" (1860), „Artistic anatomy of the horse" (1865), „Artistic anatomy of the cattle and sheep" (1867), „Artistic anatomy of the dog and deer" (1876) en met *Huxley* „Atlas of elementary anatomy" (1865).

Hawkins, *Anthony Hope*, een Engelsch romanschrijver, geboren in 1863 te Londen, studeerde in de rechten, was tot 1894 advocaat te Londen en wijdde zich daarna geheel aan de letteren. Van zijn romans noemen wij „A man of mark" (1890). „The heart of princess Osra" (1896), „The king's mirror" (1899) en „Quisanté" (1900). Zijn drama „The adventure of Lady Ursula" (1898) had veel succes.

Hawthorne, *Nathaniël*, een Amerikaansch schrijver, geboren te Salem in Massachusetts den 4^den Juli 1804, ontving zijn opleiding aan het Bowdoincollege en verkreeg, door bemiddeling van *Bancroft* een betrekking bij de belastingen te Boston, nadat hij reeds „Fanshawe" en „Twice told tales" (2 dln., 2de druk, 1855) had uitgegeven. Spoedig echter legde hij die neder, om zich aan te sluiten bij de leden der Brook-Farm-

Digitized by Google

Community in Roxburg, die de leerstellingen van *Fourier* en *Owen* in toepassing trachtten te brengen. Hij beschreef dien tijd in de „Blithedale romance" (1852). Deze onderneming mislukte, en *Hawthorne*, in zijn verwachtingen teleurgesteld, keerde naar Boston terug, om zich aldaar aan letterkundige bezigheden te wijden. In 1843 vestigde hij zich in het dorp Concord, waar hij een oude, voorheen door *Emerson* bewoonde pastorie betrok, zoodat hij zijn volgend werk met den naam van „Mosses from an old manse" (1846) betitelde. De schetsen, hierin vervat, maakten zijn naam in Europa bekend. Daarenboven schreef hij het kinderboek: „Liberty tree" (1842) en een tweede deel van „Twice told tales" (1845). Nadat hij 3 jaar te Concord gewoond had, werd hij weder bij de belastingen te Boston geplaatst, terwijl hij zijn letterkundigen arbeid voortzette, zooals bleek uit „The scarlet letter" (1851) en „The house of the seven gables" (1851), waarin dichterlijke levendigheid van voorstelling en grondige kennis van het menschelijk hart verbonden zijn met een aangenamen humor. Hij gaf verder een „Life of Franklin Pierce" (1852) in het licht, en toen deze generaal voorzitter der Vereenigde Staten werd, benoemde hij *Hawthorne* tot consul te Liverpool. Hij behield die betrekking tot aan 1857, toen *Lincoln* president werd. Tot herstel zijner geschokte gezondheid deed hij een reis naar Italië, waar hij de stof vond voor zijn fantastischen roman „Transformation" (3 dln.. 1860). Na zijn terugkeer in Amerika schreef hij eindelijk onder den titel „Our old home" een reeks van schetsen over Engeland en de Engelschen, verder „The Dolliver romance", „Septimius Felton" (1871) en „Dr. Grimshawe's secret" (1882). Hij overleed te Plymouth in Massachusetts den 18den Mei 1864. Zijn verzamelde werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Hawthorne, Julian, een Amerikaansch schrijver en zoon van den voorgaande, geboren te Boston den 22sten Juni 1846, studeerde aan het Harvard College en de Scientific School te Cambridge, voornamelijk in de bouwkunst. Van 1870—1872 was hij als ingenieur aan de dokken te New-York werkzaam, waarna hij zich aan de letterkunde wijdde. In 1875 publiceerde hij in de Londensche „Contemporary Review" de „Saxon studies"; verder schreef hij een biografie van zijn vader, „Confessions and criticism" (1886), „History of the United States" (3 dln., 1899) en een aantal romans en novellen, zooals: „Bressant" (1873), „Idolatry" (1874), „Sebastian Strome" (1880), „Fortune's fool" (1883), „Beatrix Randolph" (1884), „Love or name", „Miss Cadogna" (1885), „John Parmelee's curse" (1886), „Great bank robbery" (1887), „Another's crime", „Spectre of the camera", „Tragic mystery" (1889), „Constance and Calbot's rival" (1890), „American Monte Christo", Golden fleece" (1892), „Six cent Sam's" (1893), „One of those coincidences and other stories" (1899) en „Hawthorne and his cercle" (1903).

Haxo, *François Nicolas Bénoit*, baron, een Fransch genie-officier, geboren te St. Didier in Lotharingen, den 24sten Juni 1774, was reeds vroeg in Franschen dienst en streed in het revolutionnaire leger aan den Rijn en in Zwitserland. Als kapitein versterkte hij Bitsch en Genève en onderscheidde zich als bataillonschef bij de tweede belegering van Saragossa (1809) waarna hij als kolonel deelnam aan den oorlog in Duitschland. Vervolgens verwierf hij grooten roem in Spanje door de snelle verovering der vesting Mequinenza, werd bevorderd tot brigade-generaal, vergezelde *Napoleon* als adjudant op den veldtocht naar Rusland en verkreeg in den slag bij Mohilew den rang van divisie-generaal. Nadat hij in 1813 de vestingwerken van Hamburg voltooid had, werd hij toegevoegd aan *Vandamme*, die een inval deed in Bohemen, kwam met dezen in den slag bij Kulm in gevangenschap, doch herkreeg na den vrede van 1814 de vrijheid. *Lodewijk XVIII* gaf hem talrijke blijken van vertrouwen, benoemde hem tot commandeur van het Legioen van Eer en plaatste hem aan het hoofd der koninklijke garde. Bij den terugkeer van *Napoleon* voegde hij zich echter bij dezen en nam deel aan den veldtocht van 1815. Ook na de Tweede Restauratie werd hem vergiffenis geschonken. Hij was werkzaam als lid van den krijgsraad, die over generaal *Lefèbvre-Desnouettes* oordeelen moest, en stemde voor den dood van zijn voormaligen krijgskameraad, waarna de regeering hem benoemde tot inspecteur-generaal der genie. Na de Julirevolutie behoorde hij tot de eersten, die de nieuwe orde van zaken huldigden. In November 1832 werd hem, onder opperbevel van *Gérard*, de leiding toevertrouwd der belegering van de citadel van Antwerpen. *Lodewijk Philips* benoemde hem tot pair, doch dan alleen woonde hij de zittingen bij, wanneer gehandeld werd over de versterking van Parijs. Hij overleed den 25sten Juni 1838.

Haxthausen, *August*, vrijheer *von*, geboren te Abbenburg-Bökendorf in het land van Paderborn den 3den Februari 1792, bezocht de mijnschool te Klausthal, studeerde korten tijd te Göttingen, werd daarop vrijwilliger in Hannoverschen dienst en nam deel aan den veldtocht tegen de Denen in Holstein, aan de belegering van Hamburg en aan den oorlog in Frankrijk (1814). In 1815 bezocht hij opnieuw de universiteit te Göttingen, waar hij de novelle „Der Algiersklave" in het licht gaf, en in 1818 bepaalde hij zich bij het beheer der vaderlijke goederen, terwijl hij zich tevens wijdde aan de studie der staatkundige aangelegenheden, bepaaldelijk die van den landbouwenden stand. Een vrucht daarvan was zijn werk „Die Agrarverfassung in dem Fürstentum Paderborn und Korvei" (1829). Tot geheim Regeeringsraad benoemd, reisde hij in alle provinciën des koninkrijks, om den toestand der wetten, op den landbouw betrekking hebbende te leeren kennen, waarna zijn werk: „Die ländliche Verfassung der Provinz Preuszen" (1839) in het licht verscheen. Een dagbladartikel, door hem geschreven over de Russische ukase van den 2den April 1842 (handelend over de te maken overeenkomsten tusschen landheeren en boeren), trok de aandacht van den keizer van Rusland, die hem opdroeg de binnenlanden van zijn rijk te onderzoeken. Daarover schreef hij: „Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Ruszlands" (3 dln., 1847—1852), „Die Kriegsmacht Ruszlands" (1852), „Transkaukasia" (1856) en „Die ländliche Verfassung Ruszlands" (1866). Ook schreef hij nog:

Digitized by Google

„Das konstitutionelle Princip" (1864). Hij overleed te Hannover den 31sten December 1866.

Hay, *John*, een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren te Salem (Indiana) den 8sten October 1838, was eerst sedert 1861 advocaat in Illinois, vestigde zich niet lang daarna te Washington, waar hij weldra tot tweeden secretaris van president *Lincoln* benoemd werd. Den burgeroorlog maakte hij als adjudant van dezen mede. Na *Lincoln's* dood was hij in diplomatieken dienst te Parijs, Weenen en Madrid werkzaam. Van 1879—1881 fungeerde hij als eerste onderstaatssecretaris. In het begin van 1897 werd hij tot gezant te Londen, in 1898, bij het uitbreken van den oorlog met Spanje, tot staatssecretaris (minister) van Binnenlandsche Zaken benoemd. Als zoodanig verving hij in Februari 1902 het Clayton-Bulwer-verdrag van 1850 over het Nicaragua-kanaal door het Hay-Pauncefote-verdrag. In 1904 vaardigde hij op verlangen van *Roosevelt* een nota uit, waarin de mogendheden tot bijwoning eener tweede vredesconferentie werden uitgenoodigd. Ook beletten zijn vertoogen in 1905, dat met de verdeeling van China een aanvang werd gemaakt. Ziek en overwerkt vertrok *Hay* in Maart 1905 van Washington naar Europa, om in Bad-Nauheim rust en genezing te zoeken. Hij overleed den 30sten Juni 1905. Hij schreef een levensbeschrijving van *Lincoln* (met *Nicolay*, 10 dln., 1890), verder „Pike County Ballads" (1871), „Castilian days" (1871) en „Poems" (1890).

Hayden, *Ferdinand Vandeveer*, een Amerikaansch aard- en delfstofkundige, geboren te Westfield (Massachusetts) den 7den September 1829, werd in 1853 aan de universiteit te Albany (New-York) bevorderd tot doctor in de geneeskunde en deed daarop eenige wetenschappelijke reizen, waarvan hij veel fossielen medebracht. Gedurende den burgeroorlog diende hij vrijwillig als officier van gezondheid, klom op tot den rang van luitenant-kolonel en werd in 1865 hoogleeraar in de aard- en delfstofkunde te Philadelphia. In 1861 doorreisde hij in opdracht der regeering de westelijke territoriën, waaraan hij tot 1874 een som besteedde van 375000 dollars. Behalve een vijftigtal „Memoirs" leverde hij tien jaarverslagen, verscheiden deelen met „Miscellaneous memoirs" en acht kwartodeelen met wetenschappelijke opstellen. Vooral zijn „Pictures of Rocky Mountains scenery" „The Yellowstone National Park" (1877) en „North America" (1883) zijn met grooten bijval ontvangen. Hij overleed den 22sten December 1887 te Philadelphia.

Haydn, *Joseph*, een Oostenrijksch componist, geboren te Rohrau op de grenzen van Oostenrijk en Hongarije, den 31sten Maart 1732, was de zoon van een armen wagenmaker. Een onderwijzer te Haimburg nam hem als vijfjarige knaap op zijn school en leerde hem lezen, schrijven en muziek. Hier vond hem 3 jaar later de keizerlijke kapelmeester *von Reuter* en nam hem op onder de koorknapen in de St. Stephanuskerk te Weenen. Reeds op 11-jarigen leeftijd waagde zich *Haydn* aan het vervaardigen van 16-stemmige composities, doch tegelijk met zijn fraaie sopraanstem, verloor hij op 16-jarigen leeftijd zijn betrekking. Nu gaf hij les, speelde in het orkest en studeerde vlijtig. Zijn stoffelijke omstandigheden bleven echter ongunstig, totdat een dame, aan wie hij les gaf, behoorlijk in zijn onderhoud voorzag. In dien tijd kwam hij in kennis met *Porpora*, dien hij bij de zanglessen accompagneerde, terwijl hij hem allerlei geringe diensten bewees, om daarentegen van dien kunstenaar onderwijs te ontvangen in zang, compositie en Italiaansch en met vele beroemde musici in aanraking kwam. Later vond hij een beschermer in een friseur in een der voorsteden, met wiens dochter hij vervolgens een zeer ongelukkige echtverbintenis sloot. Hij had den leeftijd van 18 jaar bereikt, toen hij zijn eerste kwartet componeerde, dat grooten bijval vond. Baron *von Fürnberg* verleende hem gastvrijheid, en weldra werd hij organist in de kerk der Carmelieten te Weenen. Op verzoek van den tooneelspeler *Kurz* componeerde hij de opera „Der hinkende Teufel", werd in 1759 muziekdirecteur bij graaf *Morzin* en kwam in 1760 aan het hoofd der kapel van prins *Esterhazy*. Hier vervaardigde hij zijn voortreffelijke symphonieën, het meerendeel zijner fraaie kwartetten, de „Sieben Worte des Erlösers am Kreuze". Eerst na het overlijden van genoemden prins kwam hij tot het besef van zijn kracht. Met den violoolspeler *Salomon* begaf hij zich in 1791 naar Londen, waar hij grooten bijval vond, en herhaalde in 1793 dien tocht. De universiteit te Oxford benoemde hem tot doctor in de muziek en uit Engeland verspreidde zijn roem zich over zijn vaderland. Nadat hij in 1794 uit Engeland was teruggekeerd, kocht hij in een der voorsteden van Weenen een huisje met een kleinen tuin. Hier componeerde hij „Die Schöpfung" en „Die Jahreszeiten". In eerstgenoemd stuk gloeit jeugdig vuur, hoewel hij reeds den 68-jarigen leeftijd bereikt had, en het tweede, zijn laatste groote werk, voltooide hij in 11 maanden. Zijn productieve kracht verminderde meer en meer en in 1803 eindigde zijn scheppende werkzaamheid met het 83ste, onvoltooid gebleven strijkkwartet. Groot is het aantal door hem geleverde muziekstukken, namelijk 150 symphonieën, 83 kwartetten, 24 trio's, 19 opera's, 5 oratoria, 163 stukken voor bariton, 24 concerten voor verschillende instrumenten, 15 missen, 44 sonaten, 365 zangwijzen met accompagnement voor oud-Schotsche liederen enz. *Haydn* onderscheidde zich door zijn verbazende macht over de instrumentale muziek en door de verrassende scheppingskracht van zijn geest. In 1808 sloot de vereeniging van muziekliefhebbers haar winterconcerten met een schitterende opvoering der „Schepping", welke hij als genoodigde bijwoonde. De ontvangst, die hem aldaar ten deel viel, maakte op den grijsaard een diepen indruk, maar nog dieper trof hem de uitvoering van zijn eigen werk, en bij de verheven passage „Daar zij licht!" gevoelde hij zich zoo geschokt door de macht der tonen, dat tranen hem langs de wangen stroomden en hij met naar den hemel uitgestrekte armen uitriep: „Niet van mij, maar vandaar komt alles!" Hij overleed te Weenen den 31sten Mei 1809. In 1887 werd voor hem een gedenkteeken te Weenen onthuld.

Digitized by Google

Haydn, Johann Michael, een broeder van den voorgaande, geboren den 14den September 1737, werd eveneens als koorknaap in de St. Stephanuskerk te Weenen geplaatst en ontving grondig onderwijs in de muziek. Reeds vroeg was hij een uitstekend componist en organist en werd in 1763 benoemd tot muziekdirecteur bij den bisschop van Groszwardein en 5 jaar later bij den aartsbisschop van Salzburg. Hij bleef in die betrekking werkzaam tot aan zijn dood (den 6den Augustus 1806). Hij schreef bijna uitsluitend kerkmuziek. Bekend vooral is zijn „Tenebrae factae sunt".

Haydon, *Benjamin Robert*, een Engelsch historieschilder, geboren te Plymouth den 25sten Januari 1786, bezocht de Koninklijke Academie van Beeldende Kunst te Londen en behaalde met zijn „Dentatus" in 1810 den eersten prijs van het British Institution. Zijn schilderij „Salomo's eerste recht" stelde hem in staat een reis naar Parijs te doen. Zijn historiestukken vielen echter weinig in den smaak der Engelschen, zoodat hij steeds in bekrompen omstandigheden verkeerde. Zijn „Intocht van Jezus in Jerusalem", „Christus op den Olijfberg", „De opwekking van Lazarus" enz. konden niet beletten, dat hij wegens schulden in de gevangenis geraakte (1827). Hier vond hij de stof voor een paar stukken in den trant van *Hogarth*, terwijl zijn roem verhoogd werd door 2 uitmuntende schilderijen: „Napoleon, den ondergang der zon beschouwend" en „De dood van Eucles". Latere stukken, zooals „Het congres van afgevaardigden tot afschaffing der slavernij" met 130 portretten, en zijn „Hertog van Wellington te paard" hadden geringer waarde. Uit geldgebrek bracht hij zich den 22sten Juni 1846 om het leven. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lectures on fresco" (1842) en „Lectures on painting and design" (2 dln., 1844—1846).

Hayem, *Georges*, een Fransch geneeskundige, geboren te Parijs in 1841, was eerst geneesheer in een ziekenhuis, later hoogleeraar aan de universiteit en lid der Academie. Hij heeft vooral naam gemaakt door zijn onderzoekingen over de anatomie en de pathologie van het bloed en over de pathogenie en de behandeling van maagziekten. Hij schreef: „Des hémorrhagies intra-rachidiennes" (1872), „Recherches sur l'anatomie pathologique des atrophies musculaires" (1877), „Du sang et de ses altérations anatomiques" (1889), „Cours de thérapeutique expérimentale" (1882), „Leçons de thérapeutique" (1887—1893) en „Revue des sciences médicales en France et à l'étranger" (1873—1898).

Hayes, *Rutherford Birchard*, negentiende president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, geboren te Delaware (Ohio) den 4den October 1822, studeerde aan het Havard College in de rechten, doorreisde Noord-Amerika en vestigde zich in 1849 als advocaat te Cincinnati. Als tegenstander der slavernij nam hij in 1861 dienst bij het Unieleger en werd van eenvoudig vrijwilliger allengs bevorderd tot brigade-generaal. Na het eindigen van den oorlog werd hij lid van het Congres en bekleedde van 1867—1871 de betrekking van gouverneur van den staat Ohio. Den 7den November 1876 werd hij met 185 tegen 184 stemmen tot president der Vereenigde Staten gekozen, en daar men de geldigheid der stemmen van Zuid-Carolina, Florida en Louisiana in twijfel trok, was het aanvankelijk onzeker of hij die waardigheid zou kunnen aanvaarden. Een commissie van onderzoek besliste echter te zijnen gunste, zoodat hij den 4den Maart 1877 de teugels van het bewind in handen nam. Zijn verzoenende toespraak, bij die gelegenheid gehouden, maakte een goeden indruk. Hij benoemde een ministerie van zes gematigde republikeinen en één democraat. Bij het benoemen van ambtenaren lette hij uitsluitend op bekwaamheid en verdienste. Ook bracht hij den gespannen toestand in Zuid-Carolina en Louisiana tot rust. Een invloedrijke oppositie in het Congres legde hem telkens moeilijkheden in den weg, zoodat hij meermalen van het recht van *veto* gebruik moest maken. In 1881 werd hij door *Garfield* vervangen. Hij overleed den 18den Januari 1893.

Hayes, *Isaak Israel*, een Amerikaansch Noordpoolvaarder, geboren den 5den Maart 1832 te Chester in Pennsylvanië, studeerde aan de universiteit te Pennsylvanië, werd scheepsdoctor en vergezelde in 1853—1855 de expeditie van *Kane* ten noorden van den Smithsound. Ondersteund door *Grinnell* en door het Amerikaansch Geografisch Genootschap, vertrok hij in 1860 met een schip naar de poolstreken en drong door tot 78½° N.Br. en in 1861 met door honden getrokken sleden tot 18° 35′ N.Br., zonder evenwel veel belangrijks te ontdekken. Na zijn terugkeer diende hij als vrijwilliger gedurende den burgeroorlog en schreef vervolgens „The open Polar Sea" (1867) en „Physical observations in the arctic seas" (1867). In 1869 deed hij met een jacht van den schilder *Bradford* opnieuw een tocht naar Groenland, dien hij beschreef in „The land of desolation" (1871). Ook schreef hij het verhaal „Cast away in the cold" (1868). Hij overleed te New-York den 17den December 1881.

Hayez, *Francesco*, een Italiaansch schilder, geboren te Venetië den 15den Februari 1791, studeerde aldaar en te Rome. Nadat hij de eerste prijzen der Academia San Lucca en die van Milaan verworven had, werd hij hoogleeraar aan laatstgenoemde. Zijn voornaamste schilderstukken zijn: „Graaf Carmagnola, bij het uitspreken van zijn doodvonnis", „De Siciliaansche vesper", „Maria Stuart het schavot bestijgend", „Peter de Kluizenaar", „De laatste oogenblikken van Marino Falieri", „Vittorio Pisano, het opperbevel krijgend", 22 bladen van *Scott's* „Ivanhoe" en „Vlucht van Bianca Capello". Hij overleed den 11den Februari 1882 te Milaan.

Haym, *Rudolf*, een Duitsch schrijver, geboren te Grünberg, in Silezië, den 5den October 1821, studeerde in de letteren en godgeleerdheid te Halle en te Berlijn. Zijn eerste geschrift was gewijd aan de nagedachtenis van zijn leermeester *Gesenius* (1843). Nadat hij als leeraar aan het gymnasium te Keulen en vervolgens aan een handelsschool te Berlijn was werkzaam geweest, voorzag hij met het geven van privaatlessen in zijn onderhoud en trad tevens als schrijver op. Zijn werk: „Reden und Redner des Ersten preuszischen vereinigten Landtags" (1847) bracht hem in aanraking met *Hansemann* en was oorzaak, dat hij afgevaardigd werd naar de Nationale Ver-

Digitized by Google

gadering te Frankfort. Deze leverde hem de stof voor zijn boek „Die deutsche Nationalversammlung" (3 dln., 1848—1850). Hij behoorde er tot het rechter centrum. In 1850 verkreeg hij verlof zich als privaatdocent te Halle te vestigen en was daarna redacteur der „Konstitutionelle Zeitung" te Berlijn, vanwaar hij echter weldra verbannen werd. Nu begaf hij zich weder naar Halle en opende in het voorjaar van 1851 zijn lessen over de wijsbegeerte en de geschiedenis der nieuwe Duitsche letterkunde, terwijl hij tevens van 1858 tot 1864 de „Preuszische Jahrbücher" redigeerde. In 1860 werd hij tot buitengewoon en in 1868 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Op staatkundig gebied was hij in 1866—1867 alleen werkzaam als afgevaardigde naar den Landdag. Van zijn geschriften noemen wij: „Wilhelm von Humboldt. Lebensbild und Charakteristik" (1856), „Hegel und seine Zeit" (1857), „Arthur Schopenhauer" (1864), „Die romantische Schule" (1870), „Herder nach seinem Leben und seinen Werken dargestelt" (2 dln., 1877—1885), „Das Leben Max Dunckers" (1890) en „Erinnerungen aus meinem Leben" (1901). Hij overleed den 27sten Augustus 1901 te St. Anton am Arlberg.

Haymerle, *Heinrich Karl*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren te Weenen den 7den December 1828, is de telg van een geslacht, dat door *Maria Theresia* in 1748 in den Boheemschen ridderstand opgenomen werd en na dien tijd aanzienlijke waardigheden bekleedde aan het Keizerlijk Hof. Nadat hij te Weenen zijn studiën voltooid had, werd hij in 1850 adjunct-tolk bij het gezantschap te Konstantinopel. Weldra tot derden tolk bevorderd, belastte hij zich gedurende den Krimoorlog met een gevaarlijke zending naar *Omar-Pasja*, om bescherming te bezorgen aan de Oostenrijksche onderdanen. In 1857 werd hij secretaris van legatie te Athene, in 1861 te Dresden en in 1862 te Frankfort aan den Main. In 1864—1866 was hij gezant te Kopenhagen, keerde als raad van legatie naar Frankfort terug en nam deel aan de vredesonderhandelingen te Praag. In 1866 vertrok hij tijdelijk als gezant naar Berlijn, werd in 1868 door *von Beust* geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken, vertrok kort daarop als gezant naar Konstantinopel, in 1869 naar Athene en in 1872 naar 's Gravenhage, werd in 1876 in den stand der vrijheeren opgenomen, in 1877 tot gezant aan het Hof van Italië benoemd, nam in 1878 deel aan het Congres te Berlijn en aanvaardde den 8sten October de betrekking van minister van Buitenlandsche Zaken en van het Keizerlijk Huis en van voorzitter van den ministerraad. Hij overleed te Weenen plotseling aan een beroerte den 10den October 1881.

Haymo, ook *Aimo*, *Heimo* en *Hemmo* genoemd, een godgeleerde uit de 9de eeuw, was een der merkwaardigste leerlingen van *Rabanus Maurus*, den beroemden abt van Fulda. Hij schreef verklaringen van onderscheiden gedeelten des Bijbels, voorts een „Homiliarium" en eindelijk „Cristianarum rerum memoria", welke loopt van den aanvang onzer jaartelling tot aan *Theodosius den Groote* en meermalen gedrukt werd, onder anderen te 's Gravenhage in 1531 en te Leiden in 1650. Hij overleed als bisschop van Halberstadt den 27sten Maart 853.

Haynald, *Ludwig*, een Hongaarsch geestelijke en plantkundige, geboren den 3den October 1816 te Szecsen in het comitaat Neograd, studeerde te Gran en Weenen, werd in 1852 bisschop van Zevenburgen en in 1867 aartsbisschop van Kalocsa. Hij heeft een voortreffelijke verzameling planten aangelegd en hield zich sedert een reeks jaren bezig met het bewerken van een „Flora biblica". Hij was eerelid en medebestuurder van de Hongaarsche Academie van Wetenschappen en overleed als kardinaal den 4den Juli 1891.

Haynau, *Julius Jacob*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch generaal, was de jongere zoon van *Wilhelm I*, keurvorst van Hessen en van vrouwe *von Lindenthal*, geboren *Rebekka Ritter*, de dochter van een apotheker te Haynau in Silezië. Hij werd geboren te Cassel den 14den October 1786, trad in 1801 in Oostenrijkschen dienst en woonde de veldtochten bij van 1805 en 1809. In 1813 werd hij tot majoor benoemd en nam deel aan den bevrijdingsoorlog. In 1823 werd hij bevorderd tot luitenant-kolonel, in 1830 tot kolonel en in 1835 tot generaal-majoor. In die betrekking ging hij als brigade-generaal naar Italië en werd in 1844 luitenant-veldmaarschalk en daarna bevelhebber van een regiment infanterie. Bij het uitbarsten van den oorlog in Italië in 1848, bood hij zijn diensten aan en was commandant van Verona, toen het hoofdleger voorwaarts rukte, om aan de Piemonteezen een nederlaag toe te brengen bij Custozza. Hij zond toen op eigen gezag in den nacht van den 24sten op den 25sten Juli een brigade naar Sommacampagna, waardoor hij niet weinig bijdroeg tot de zegepraal der Oostenrijkers. Een voorspoedig gevecht bij Lonato en het bombardement van Peschiera vermeerderde zijn roem, en de keizer schonk hem na den wapenstilstand de Maria-Theresia-orde. Met groote gestrengheid bewaarde hij de rust te Bergamo en te Brescia, terwijl hij Ferrara tuchtigde. Toen na het hervatten van den oorlog in Maart 1849, Brescia wederom opstond en de brigade-*Nugent* niet bij machte was die beweging te beteugelen, trok *Haynau* van Padua daarheen, omsingelde de stad, en er ontstond nu, bij den heftigen tegenstand harer inwoners, een strijd, zooals nauwelijks een tweede in de krijgsgeschiedenis van den nieuweren tijd gevonden wordt. Na een moorddadig straatgevecht en een vernielend bombardement werd de stad stormenderhand veroverd en gestreng gestraft. *Haynau* zegt daaromtrent zelf: „Ik gaf bevel, dat men geen gevangenen maken, maar terstond ieder over de kling jagen zou, die met de wapenen in de hand gegrepen werd, ook beval ik, dat de huizen, waaruit schoten gelost waren, in brand zouden gestoken worden". *Haynau* was vervolgens werkzaam bij de belegering van Venetië, waarna de keizer hem in een eigenhandig schrijven naar Hongarije riep en hem in Mei 1849 met het opperbevel aldaar belastte, terwijl hij hem tevens tot veldtuigmeester benoemde. Tegen het einde van Juni rukte het leger voorwaarts en de keuze des keizers werd weldra door de gebeurtenissen gerechtvaardigd. De bestorming van Raab, het voortschrijden der

Digitized by Google

troepen naar het zuiden, te midden van talrijke moeilijkheden, het bezetten van Szegedin (2 Augustus), de gevechten aan de Theisz, waardoor Temesvar in handen der Oostenrijkers viel, dat alles was het werk van *Haynau*. Hoewel *Görgei* door zijn nederleggen der wapenen bij Villagos den roem der overwinning aan de Russen scheen toe te kennen, was de uitslag van den oorlog hoofdzakelijk toe te schrijven aan het krijgsbeleid van *Haynau*. Ofschoon men hem met nieuwe eerbewijzen overlaadde, werd toch zijn bloedige gestrengheid door de meesten afgekeurd. Geweldigen schrik baarden vooral de terechtstellingen, waarvan den 6den October te Pest en Arad de hoofdaanvoerders der Hongaarsche omwenteling de slachtoffers waren. Na den oorlog gedroeg zich *Haynau* in Hongarije als een dictator. Zijn handelwijze bracht hem eindelijk in botsing met het ministerie, zoodat hij den 6den Juli 1850 plotseling ontheven werd van zijn gezag. Nu keerde hij tot het ambteloos leven terug en vestigde zich te Graz. Zijn wreedheid was zoo gehaat, dat, toen hij in September van dat jaar op een buitenlandsche reis te Londen, bij het bezichtigen der brouwerij van *Barclay* en *Perkins*, door het werkvolk met mishandeling bedreigd werd, terwijl de Britsche regeering geenerlei poging aanwendde hem daarvoor voldoening te verschaffen. In 1852 deed hij een reis door Frankrijk en België, doch ook te Brussel openbaarde zich de volkshaat tegen den onmenschelijken krijgsman. Hij overleed te Weenen den 14den Maart 1853.

Haynau, Wilhelm Karl, vrijheer *von*, een broeder van den voorgaande en luitenant-generaal in Keur-Hessischen dienst, geboren den 24sten December 1779, kwam in 1847 wegens gevorderden leeftijd op pensioen en gaf zich over aan godsdienstdweperij. Toen in 1850 geen officier van hoogeren rang aanwezig was, om den staat van beleg in Keur-Hessen en de maatregelen van *Hassenpflug* tegen de officieren, die trouw bleven aan de grondwet, te handhaven, werd *Haynau* benoemd tot opperbevelhebber van het leger. Hij kon echter de hem opgedragen taak niet volbrengen, werd van zijn last ontheven en overleed den 21sten Januari 1856.

Haynau, Friedrich Wilhelm Karl Eduard, vrijheer *von*, een zoon van den voorgaande, geboren te München den 5den December 1804, maakte zich eveneens berucht door zijn medewerking tot afschaffing der grondwet in Keur-Hessen. In het begin van 1850 belastte hij zich voorloopig met de portefeuille van Oorlog en werd in 1853 tot generaal-majoor en tot definitief minister benoemd. Met *Hassenpflug* moest hij echter den 4den October 1855 aftreden. Niettemin werd hij tot luitenant-generaal bevorderd. Wegens onaangenaamheden met den gepensionneerden kapitein *Dürr*, die hem in een vlugschrift van lafhartigheid beschuldigde, nam hij in 1863 ontslag en maakte den 24sten Januari van dat jaar door een pistoolschot een einde aan zijn leven.

Hayne, *Friedrich Gottlieb*, een Zweedsch natuurkundige, geboren te Jüterbogk den 18den Maart 1763, genoot het onderwijs van *Wildenow*, werd doctor in de wijsbegeerte en weldra hoogleeraar in de plantkunde te Berlijn, waar hij den 18den April 1832 overleed. Van zijn talrijke werken vermelden wij: „Dendrologische Flora der Umgegend und der Gärten Berlins" (1822), en „Getreue Darstellung und Beschreibung der in der Arzneikunde gebräuchlichen Gewächse, wie auch solcher, welche mit ihnen verwechselt werden können" (14 dln., met 846 koperen platen, 1805—1841), waarvan echter de laatste 3 deelen door anderen bewerkt zijn.

Hayne, *Paul Hamilton*, een Amerikaansch dichter, geboren den 1sten Januari 1830 te Charlestown (Zuid-Carolina), studeerde in de rechten, werd journalist en was langen tijd de meest geliefkoosde dichter van de Zuidelijke staten. Zijn gedichten zijn verzameld in de bundels „Poems" (1855), „Sonnets and other poems" (1857), „Avolio, a legend of Cos" (1872) en „The mountain of the lovers and other poems" (1873). Hij overleed den 6den Juli 1886 te Grovetown (Georgia).

Hay-Pauncefote verdrag noemt men de overeenkomst, door den minister van Buitenlandsche Zaken der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, *John Hay* (zie aldaar), den 8sten Februari 1900 met den Britschen gezant *Pauncefote* (zie aldaar) gesloten, waarbij het Clayton-Bulwer verdrag (zie *Clayton*) zoodanig gewijzigd werd, dat de Vereenigde Staten het uitsluitend recht verkregen een interoceanisch kanaal in Centraal-Amerika aan te leggen en te beheeren. Dit verdrag werd den 18den November 1901 vervangen door een ander, waarin o.a. de beperking werd opgeheven, dat het kanaal niet versterkt zou mogen worden, en waarin aan het medezeggingschap van Groot-Brittannië over het kanaal voor goed een einde werd gemaakt.

Hayti. Zie *Haïti*.

Hayward, *Abraham*, een Engelsch rechtsgeleerde en letterkundige, geboren den 21sten October 1803, overleden te Londen den 2den Februari 1884, studeerde in de rechten, werd in 1832 advocaat, leverde een vertaling van „Vom Beruf unsrer Zeit zur Gesetzgebung" van *Savigny*, alsmede een prozavertaling van den „Faust" van *Goethe*, een werk, dat 9 uitgaven beleefde. Verder schreef hij: „Autobiography, letters etc. of Mrs. Piozzi" (1861), „Diaries of a lady of quality" (1864), „More about Junius" (1868), „Sketches of emiment statesmen and writers" (2 dln., 1880) en „Biographical and critical essays" (5 dln., 1858—1874). Ook als schrijver van „Art of dining" (1852 enz.) en „Short rules for modern whist" (1878) wordt hij dikwijls genoemd.

Hazaart, *Jacobus Arnoldus*, geboren den 8sten Januari 1773 te Koepang, was handelaar op Timor, toen hij door *Daendels* in 1809 tot drost van dat eiland benoemd werd, als hoedanig hij in 1810 een aanval der Engelschen op Koepang afweerde. Bij het verloren gaan van Java legde *Hazaart* zijn betrekking neder, doch bleef de raadsman der Engelschen. Nadat onze koloniën weer in ons bezit waren teruggekomen, werd hij resident van Timor en trad hij met klem op voor onze belangen op dat eiland. Een aanklacht van Portugal had geen gevolg. Daarna trad hij nog krachtig op in de onlusten in de binnenlanden van Timor, tot hij in 1833 aftrad. Hij overleed op het eiland Savoe den 19den December 1838.

Hazara (*Hasara, Hazareh, Chaesare*) is een volk van Mongoolsche afkomst, dat het W. van

Digitized by Google

Afghanistan bewoont. Zij bestaan uit 14 in zeer verschillende stammen verdeelde hoofdgroepen. Hun aantal wordt op 600000 geschat. Zij spreken Perzisch en zijn slechts in naam van den emir van Afghanistan afhankelijk.

Hazardspelen noemt men zoodanige spelen, welke niet in de eerste plaats van de kennis of behendigheid van den speler, maar enkel van het toeval afhangen. Zij worden doorgaans gespeeld met kaarten, dobbelsteenen, balletjes of nummers, zooals faro, biribi, rouge et noir, vingt-et-un, roulette, lotto enz. Zij zijn meestal zoodanig geregeld, dat de bankier of houder van het spel de meeste kansen op voordeel heeft, terwijl hij zich tevens minder onder den invloed van den hartstocht bevindt dan de eigenlijke spelers (pointers). Daarenboven geven de hazardspelen aanleiding tot talrijke bedriegerijen en oplichterijen, terwijl zij hoogst nadeelig werken op de zedelijkheid. Om die reden werden zij van ouds in vele beschaafde staten verboden. Reeds volgens het Romeinsche recht werd het huis, waarin men hazardspelers aantrof, verbeurd verklaard, terwijl niemand de sommen, welke hij met het spel gewonnen had, in rechten vorderen kon. De nieuwere wetgeving luidde nog in den jongsten tijd in dat opzicht zeer verschillend. Terwijl hazardspelen in sommige landen gestreng geweerd werden, verpachtte men elders de speelbanken ten voordeele van den Staat. Men meent, dat deze het eerst tegen het einde der 12de eeuw in Venetië zijn opgericht. In Frankrijk bestonden te voren in alle aanzienlijke steden bevoorrechte speelbanken, doch zij werden den 1sten Januari 1839 alle gesloten, waarom de Fransche speelbankhouders, zooals *Benazet*, *Chabert*, *Deveaux* en de gebroeders *Blanc*, zich genoodzaakt zagen naar Duitschland te trekken. Doch ook hier werden in 1848 door het Rijksministerie alle speelbanken opgeheven, wat in het weerspannige Hamburg zelfs met soldaten geschiedde. In den daarop volgenden tijd van reactie heeft men de speelbanken in de badplaatsen weder geduld, totdat zij eindelijk in het geheele Duitsche Rijk voor goed zijn afgeschaft. De eenige openbare speelbank vindt men thans te Monaco. De pogingen, om onder den dekmantel van liefdadigheid in verschillende plaatsen van ons land (Amsterdam, 's Gravenhage, Maastricht, Vaals) speelbanken op te richten, hebben wel krachtig bestrijding van de zijde van politie en justitie ondervonden, konden echter tot heden (1908) niet geheel onderdrukt worden.

Het Nederlandsche Wetboek van Strafrecht bedreigt met hechtenis van ten hoogste 6 maanden of geldboete van ten hoogste f 3000: 1° hem die een voor het publiek toegankelijk huis van hazardspel, onverschillig of de toegang al of niet van eenige voorwaarde of de inachtneming van eenigen vorm afhankelijk is gesteld, opricht of houdt of in de onderneming daarvan deelneemt; 2° hem die in zoodanig huis van hazardspel als bankier of opzichter over het spel werkzaam is; 3° hem die tot het houden van zoodanig huis van hazardspel een plaats verstrekt. Geldboete van ten hoogste f 50 wordt bedreigd tegen hem die in een voor het publiek toegankelijk huis van hazardspel aan het spel deelneemt en tegen hem die, zonder verlof van den burgemeester, gelegenheid geeft tot het houden van hazardspel op den openbaren weg. Deze bepalingen worden in verschillende gemeenten bij gemeenteverordening aangevuld, bijv. doordat in het algemeen elk spelen om geld aan den openbaren weg verboden wordt.

Ons Burgerlijk Wetboek ontzegt een rechtsvordering aan alle schulden, uit spel of weddingschap voortgekomen, met uitzondering van die spelen, welke geschikt zijn tot lichaamsoefening.

Over loterijen heeft onze wetgeving afzonderlijke bepalingen; zie aldaar.

Het is in de praktijk dikwijls moeilijk te beslissen, of zeker spel onder hazardspel valt. Eenige jaren geleden is beslist, dat het jeu de poule, zooals dit te Scheveningen gespeeld wordt, niet als hazardspel is te beschouwen, omdat de vaardigheid van den speler op de uitkomst van dat spel van invloed is.

Hazebrouck, een stad in het Fransche departement Nord, ligt aan de Bourre en aan het Kanaal van Hazebrouck en telt (1901) 13261 inwoners. Men vindt er een Gotische kerk uit de 16deeeuw met schilderijen uit de Vlaamsche school, en een 80 m. hoogen toren, een collège, linnenweverij, bierbrouwerij, zeepfabrieken, handel in graan, hop en vee.

Hazelaar (*Corylus L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Napjesdragers* (*Cupuliferae*); het bestaat meerendeels uit heesters. De bladknoppen zijn rond en afgeknot en van buiten door 8 ronde, gele schubben bedekt. De bloesems beginnen zich reeds in den nazomer te ontwikkelen en gaan open tegen het einde van Januari. De mannelijke bloemkatjes zijn rolrond. Op half-eivormige, van boven afgeknotte schubben ziet men 6 tot 8 meeldraden. De vrouwelijke bloemen hebben het voorkomen van bladknoppen, maar onderscheiden zich hiervan vooral door den purperkleurigen stamper. Twee of drie maanden na den bloeitijd ontwikkelen zich in het vruchtbeginsel twee zaadknoppen, van welke gewoonlijk slechts één tot rijpheid komt, en het schutblad met een paar andere blaadjes vormen voorts een beveiligend hulsel om de éenzadige noot. Deze heeft een harden vruchtwand en een bruin zaadbekleedsel. De zaadlobben zijn zeer groot en oliehoudend.

De *gewone hazelnoot* (*C. Avellana L.*) wordt 3 tot 6 m. hoog en heeft een bast, welke eerst grijs, later roodbruin en eindelijk zilverkleurig is met roestkleurige dwarsstrepen. Het hout is geel van kleur en wat donkerder dan beukenhout. De bladeren zijn bijna cirkelrond en aan hun top plotseling tot een smalle punt samengetrokken; zij hebben een hartvormigen voet en een dubbelgezaagden rand. Men vindt deze heesters in geheel Europa tot 65° NBr. en tot een hoogte van 1500 m. boven de oppervlakte der zee, alsmede in het noorden van Azië. Men dient de noten in den herfst te zaaien, omdat zij spoedig haar kiemvermogen verliezen. De heester draagt gewoonlijk eerst vruchten na verloop van 10 jaar. Door de verplanting van aanleggers kan men dien tijd echter aanmerkelijk bekorten. De twijgen worden voorts tot vlechtwerk gebezigd en de fijne kool tot het vervaardigen van buskruit, alsook om te teekenen. — Op de bladeren van

Digitized by Google

de hazelnoot leven merkwaardige snuitkevers, o. a. de fraaie *Balaninus nicum*. Hij heeft een langen krommen snuit en geknikte sprieten en onderscheidt zich door een grijsbruine, met geel vermengde kleur. Van het laatst van Mei tot Juli kruipt hij over dien heester rond en houdt zich als het ware dood, wanneer men hem nadert. Met den snuit boort hij een gaatje in de schaal der noot, keert zich vervolgens om en legt een ei. Weldra komt daaruit een larve te voorschijn zonder pooten en met een bruinen kop, aan een licht geelachtig witten romp. Deze heeft in September de kern opgepeuzeld; de noot valt dan af, de larve baant zich een weg door de schaal en kruipt in den grond, om een paar jaar later als kever weêr te voorschijn te treden. Een andere kever, *Apoderes Coryli*, heeft geknikte sprieten en is geheel zwart, met uitzondering van zijn helderroode dekschilden. Deze rolt zich met groote behendigheid in de bladeren van den hazelaar en legt daarin zijn eieren. —

Behalve de gewone hazelnoten heeft men de *Lambertsnoot* (*C. tubulosa W*), welke zich onderscheidt door den aangenamen smaak der kernen. Deze heester groeit in het zuiden van ons werelddeel. Voorts heeft men nog den *Byzantijnschen hazelaar* (*C. byzantina Desf.*) met spitse schutbladen en een dubbel omkleedsel rondom de dikke, korte noot. Hij vormt een boom ter hoogte van 30 m. met een middellijn van $^1/_2$ m. Andere soorten, zooals *C. americana Mich.* en *C. rostrata Ait.*, vindt men in de Nieuwe Wereld.

In ons land komt de teelt van de *Hazelnoot* alleen in de Bangert in het groot voor. Men vindt de planten daar in de boomgaarden, die doorgaans zeer dicht en onregelmatig beplant zijn. Tusschen andere vruchtboomen moeten ze zich gemeenlijk met een geringe ruimte tevreden stellen. Sommige vruchtenkweekers planten de struiken, of struiken met lage stammetjes, dicht aan de slootkanten. Zij kweeken de hazelnoten zelf uit worteluitloopers. De opbrengsten der cultuur zijn zeer wisselvallig; de teelt mislukt nogal eens tengevolge van vorst of insectenschade. De noten verspreiden zeer veel schaduw. Een onderbeplanting onder deze vruchtstruiken is daarom niet wel mogelijk. De teelt neemt om bovenstaande redenen eer *af* dan *toe*. Als variëteit kweekt men de *mooie ruige* en de *groene*. In het buitenland, vooral Engeland, staat de teelt van noten hooger dan bij ons. Men vindt daar regelmatige aanplantingen en legt zich meer toe op de teelt van veel opbrengende, ongevoelig voor afwisselend weer zijnde variëteiten, zooals: *White Filbert*, *Cape nut*, *Grandis* en *Lambert*.

Hazelhoen, (*Tetrao bonasia*), het kleinste der Europeesche woudhoenders, bewoont ons werelddeel van de Alpen noordwaarts tot aan de grenzen der loofdragende boomen, en houdt in Duitschland en Zwitserland vooral in de bergwouden zijn verblijf. Deze vogel behoort tot de afdeeling der *Hoenderachtigen* en tot het geslacht der *Korhoenders* (met gevederde loopbeenen en naakte teenen). Hij is niet veel grooter dan een patrijs, maar veel fraaier van kleur en gedaante. Het mannetje onderscheidt zich door een zwarte vlek op de borst, terwijl voor 't overige de vederen bij beide geslachten fraai-roestbruin zijn met kleine witte en zwarte vlekken, terwijl de staart parelgrijs en met een met wit omzoomden, zwarten dwarsband versierd is. Gelijk al de woudhoenders, voeden ook deze zich met knoppen, vooral van hazelaars en berken; voorts met allerlei bastsoorten en eindelijk met insecten, wormen, kleine slakken enz. Zij verschuilen zich zeer zorgvuldig, slapen op boomen en huppelen bij dag op den aardbodem rond. Ook als zij door gevaar bedreigd worden, blijven zij gewoonlijk loopen, daar zij moeilijk vliegen en hierbij veel gedruisch maken. Zij paren in het voorjaar, het kunsteloos en goed verborgen nest bevat 8 tot 12 licht-roode, bruingevlekte eieren, welke in drie weken worden uitgebroed. De kiekens volgen aanstonds de moeder. In Middel-Europa komen zij zelden onder het schot van den jager, doch in Noorwegen en Zweden vangt men des winters hazelhoenders in strikken, en lekkerbekken schatten het vleesch van deze vogels hooger dan dat van fasanten, snippen en patrijzen.

Hazelius, *Artur*, een Zweedsch taalgeleerde en ethnograaf, geboren den 30sten November 1833 te Stockholm, promoveerde te Upsala op de dissertatie „Inledning till Hávamál", was daarna aan verschillende scholen en seminaria te Stockholm werkzaam en veroorzaakte door twee opstellen „Om svensk rättstafning" (1870—1871) een spellingsstrijd in Zweden, die nog voortduurt. In 1871 stichtte hij te Stockholm een ethnografisch museum en veranderde in 1891 in den dierentuin aldaar een stuk land in een museum voor Zweedsch volks-, dier- en plantenleven. Zijn voornaamste werken zijn „Fosterländsk läsning för barn och ungdom" (2de druk, 1869), „Minnen från Nordiska museet" (1879 enz.), „Bidrag till vår odlings häfder" (1881 enz.), „Führer durch die Sammlungen des Nordischen Museum" (1888), „Afbildningar af föremål i Nordiska museet" (1888–1892) en „Bilder från Skansen" (1896 enz.) Hij overleed den 27sten Mei 1901.

Hazelnoot. Zie *Hazelaar*.

Hazelworm (*Anguis fragilis*) is de naam van een dier van de orde der *Sauriï* of *Hagedissen*. De gewone hagedissen hebben 4 pooten, doch er zijn er ook met twee en zelfs zonder pooten of met onvolkomen ontwikkelde achterpooten. De hazelworm is een slangvormig diertje, door onkundigen veelal voor een slang gehouden en door de gelijkmatige dikte van zijn lichaam tevens op een worm gelijkende. Deze dieren onderscheiden zich door een bekleedsel van dakpansgewijs geplaatste schubben en door een kop, die weinig dikker dan de hals en met schubben bedekt is, alsmede door een platte van voren ingesneden tong. Van de slang kan de hazelworm gemakkelijk worden onderscheiden wegens het bezit van oogleden en doordat hij niet, als de slangen, den bek kan verbreeden, daar de kaakhelften hier met elkaâr vast verbonden zijn.

De hazelworm vindt men in de warme en gematigde streken van Europa, voorts in Algérie en in het zuiden van Siberië, — ook in ons land. Hij heeft een lengte van 3 tot 5 dm., van welke zijn staart de helft beslaat, zeer gladde schubben en van boven een roodachtig bruine, van onder een blauwachtige kleur en een zilverachtigen metaalglans. De jonge dieren hebben

Digitized by Google

langs de zijde donkerbruine strepen. Het is een onschuldig en nuttig diertje, met te kleinen bek om te bijten en met kleine, kromme tanden. Onder wortels van heesters zoekt het een schuilplaats en brengt aldaar den winter door. Het voedt zich met wormen en insecten en kan maanden lang vasten. Het wijfje werpt jaarlijks tegelijk 10 of 12 jongen.

Hazenlip of *hazenmond* (*labium leporinum*) noemt men een aangeboren splitsing der bovenlip, die *enkel* kan wezen, zooals in fig. 1, of *dubbel*, zooals in fig. 2. De misvorming kan zich bepalen tot een inkerving in den rand der bovenlip of de enkele resp. dubbele spleet kan zich tot in het neusgat uitstrekken en is dan vaak gepaard met enkele of dubbele splijting van

Fig. 1.

Enkele hazenlip.

bovenkaak en gehemelte. In dit geval kan het kind in den mond geen luchtledige ruimte vormen om te zuigen. De hazenlip ontstaat door een gestoorde ontwikkeling der vrucht. Bij deze zijn in een zeer vroeg tijdperk de beenderen van bovenkaak en gehemelte door een tusschenkaaksbeen gescheiden. Wordt de samengroeiing dier verschillende beenderen gestoord, dan blijft er een ruimte open, en daarnaar voegt zich ook de lip. Is de samengroeiing slechts aan één zijde belet, dan ontstaat de enkele hazenlip, ontbreekt de samengroeiing aan beide zijden van het tusschenkaaksbeen, dan vormt zich de dubbele hazenlip. In elk geval kan degene, die dit gebrek heeft, de lipletters niet uitspreken. Gewoonlijk kan het echter door een operatie verholpen worden. Men neemt namelijk de huid van de randen der spleet weg, brengt ze aan elkaar en bevestigt ze met

Fig. 2.

Dubbele hazenlip.

zilveren naalden, tot ze aaneengegroeid zijn. Kan een kind niet zuigen, dan moet deze kunstbewerking spoedig plaats hebben, doch ook indien zijn natuurlijke voeding er *niet* door belemmerd wordt, wacht men liever niet, tenzij de algemeene toestand *te* slecht is. Want de misvorming geeft een groot sterftecijfer, daar zij de aanleiding is tot diarrhee, door het achterblijven van spijsresten in den mond, en tot longaandoeningen door het herhaald verslikken en de onvoldoende verwarming der lucht in den openstaanden mond. De gebrekkige spraak, voortkomende uit een gespleten gehemelte, kan door een zilveren plaat aanmerkelijk verbeterd worden.

Hazenwind. Zie *Hond.*

Hazepootje (*Trifolium arvense*) is een plantensoort uit de tweezaadlobbige familie der Vlinderbloemigen. Bloemen wit, later roodachtig, tot gesteelde hoofdjes vereenigd. De kelk bezit 5 lange gewimperde tanden. De bladeren zijn gesteeld en drietallig. De vrucht is een peul, welke hier éénzadig is, niet openspringt en door de blijvende bloemkroon omhuld wordt. Op zandgronden is deze plant algemeen.

Hazerswoude is een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 3470 H.A. groot met (1907) 3705 inwoners, ingesloten door de gemeenten Alphen, Boskoop, Waddinxveen, Benthuizen, Zoeterwoude, Leiderdorp en Koudekerk. Zij omvat verschillende polders en bestaat grootendeels uit veen, terwijl de Rijnboorden en de drooggemaakte plassen uit klei bestaan. De bevolking leeft van landbouw en veeteelt, zuivelbereiding en eenige nijverheid. De gemeente bestaat uit drie kerkdorpen Hazerswoude, Groenendijk en Oostbuurt, of Hazerswoude-aan-den-Rijndijk, dat het volkrijkst is. Het bezit vier kerken, een Hervormde, een Remonstrantsche, een R.-Katholieke en een Gereformeerde. Gemeenschappelijk met Hazerswoude en Koudekerke heeft het een station van den spoorweg Leiden—Woerden.

Hazeu, *Johannes*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Schoonhoven in 1754, was boekhandelaar, vervolgens boekdrukker te Amsterdam en overleed te Haarlem den 25sten November 1835. Van de zeer lange reeks zijner geschriften noemen wij: „Lijkzang op Bellamy" (1787), „De Heidelbergsche Katechismus in 52 gezangen" (1790), „Gezangen op de geboorte, het lijden, sterven en de verheerlijking van Jezus Christus" (1793), „Het Psalmgezang gemakkelijk gemaakt, in gezangen voor kinderen" (1797), „Stichtelijke gezangen enz." (3 dln., 1801), „Nieuwe stichtelijke liederen enz." (2 dln., 5de druk, 1822), „Bijbelsche mengelzangen voor den Christelijken godsdienst en de zanggezelschappen der Christenen" 2 stukken, 1824), „Gebeden, overdenkingen en gezangen" (1809), „De mensch, het bijzondere voorwerp van Gods liefde, in bespiegelingen" (1827), „Liederen aan den huiselijken godsdienst gewijd" (1830) en „Mijn laatste werk op aarde" (1836), na zijn dood in het licht verschenen.

Hazlitt, *William*, een Engelsch letterkundige, geboren den 10den April 1778 te Maidstone in het graafschap Kent, wijdde zich eerst aan de schilderkunst, trad vervolgens als schrijver op en werd in 1808 verslaggever der Parlementszittingen voor den „Morning Chronicle" en andere dagbladen. Hierdoor kreeg hij aanleiding tot het bezorgen eener uitgave van de beste redevoeringen, in het Parlement gehouden, van de dagen van *Karel I* tot op dien tijd onder den titel „The eloquence of the British Senate" (2 dln.,

Digitized by Google

1807). Verder leverde hij een Engelsche spraakkunst (1810) en talrijke opstellen, in tijdschriften verstrooid, verzamelde hij met *Leigh Hunt* in het werk „Round table" (2 dln., 1817), terwijl hij tevens „Characters of Shakespeare's plays" (1817) in het licht gaf. Daarenboven schreef hij „View of the British stage" (1818), „Lectures on English poetry" (1818), „Table talk" (1821), „Liber amoris or the new Pygmalion" (1823), „The spirit of the age" (1826), „The plain speaker" (1826), „Life of Napoleon" (4 dln., 2de druk, 1852), „Notes of a journey through France and Italy" en „Conversations with James Northcote" (1830). Hij overleed te Londen den 18den September 1830. Zijn „Literary remains" (2 dln., 1836) zijn uitgegeven door zijn zoon, zijn „Dramatic essays" (1894) door *Archer* en *Lowe*, „Selected essays" (1894) door *Johnson*.

Hazlitt, *William Carew*, een kleinzoon van den voorgaande, geboren den 22sten Augustus 1834, schreef: een „History of the Venetian republic" (4 dln., 2de druk, 1860), uitgaven van oude dichters, van *Lamb's* werken (1868–1871), van *Warton's* „History of English poetry" (4 dln., 1871), van *Collier's* „Shakespeare library" (6 dln., 1875), het verzamelwerk „Remains of the early popular poetry of England" (4 dln., 1864—1866), „Handbook to the popular, poetical and dramatic literature of Great Britain" (1867), „Studies in jocular literature" (1890), „In the heart of the storm" (3 dln., 1891), „A manuel for the collector and amateur of old English plays" (1892), „Coinage of the European Continent" (1893 en 1897), „Four generations of a literary family; the Hazlitts in England, Ireland and America" (2 dln., 1897), „Venetian Republic. Rise, growth, fall" (2 dln., 1900) en „Shakespeare, himself and his work" (2de druk, 1903).

H. B. et K. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *A. von Humboldt*, *Bonpland* en *Kunth*.

Hbst. is de afkorting voor *J. F. W. Herbst* (zie aldaar).

Hdg., Hdwg. is achter plantennamen de afkorting voor *J. Hedwig* (zie aldaar) of diens zoon *R. A. Hedwig* (zie aldaar).

Head, sir *Francis Bond*, een Engelsch schrijver en staatsman, geboren den 1sten Januari 1793, trad als officier in dienst, klom op tot den rang van majoor en huwde in 1816 met een dochter van lord *Somerville*. Hij deed een reis naar Zuid-Amerika en schreef „Rough notes taken during some rapid journeys across the Pampas" (1826). Later leverde hij de koddige „Bubbles from the Brunnen of Nassau" (1834). Hij bekleedde een geringe betrekking in Kent, toen hij in 1835 benoemd werd tot gouverneur van Opper-Canada. Hier onderscheidde hij zich door welwillendheid en beradenheid, waarom de Regeering hem in 1837 tot baronet verhief; doch onder spoedig opkomende moeilijkheden barstte er een oproer uit, zoodat hij in 1838 zijn ambt moest nederleggen. Van de beschuldigingen bij die gelegenheid tegen hem ingebracht, trachtte hij zich te zuiveren door zijn „Narrative" een mengsel van waarheid en verdichting, zoodat hij het beoogde doel niet bereikte. Daarmede nam dan ook zijn staatkundige loopbaan een einde. Zij bevindingen omtrent Canada schetste hij in zijn boek „The emigrant" (1846), waarop „Stokers and pokers" (1849), „Defenceless state of Great Britain" (1850), „A faggot of French sticks, or Paris in 1851" (2 dln., 1852) en „Comments on Kinglake's history of the Crimean war" (1863) volgden. Hij overleed den 23sten Juli 1875 te Croydon.

Headley, *Joel Tyler*, een Amerikaansch geschiedschrijver, geboren den 30sten December 1813 te Walton (New-York), studeerde aan het seminarium te Auburn, werd predikant te Stockbridge in Massachusetts, deed een reis naar Europa en schreef „Letters from Italy" (1846) en „The Alps and the Rhine" (1846), beide opnieuw en gezamenlijk uitgegeven in 1849, „Napoleon and his marshalls" (24ste druk, 1876), „Life of Oliver Cromwell", „The lives of Winfield Scott and Andrew Jackson" (1852), „The imperial guard of Napoleon, from Marengo to Waterloo" (1852), „Washington and his generals" (1853), „History and his generals" (1853), „History of the second war between England and the United States" (2 dln., 1853), „Grant and Sherman, their compaigns" (1866), „Great rebellion: a history of the civil war" (2 dln., 1866) en „Life and travels of General U. S. Grant" (1880). In 1854 werd hij lid van het staatsbestuur van New York en in 1855 staatssecretaris aldaar. Hij overleed den 16den Januari 1897 te Newburgh.

Healy, *Timothy*, een Iersch staatsman, geboren den 17den Mei 1855 te Bantry in het graafschap Cork, werd geplaatst als stenograaf bij den Noordoosterspoorweg te New Castle en begon zich tevens bezig te houden met de politiek en in de dagbladen te schrijven. In 1878 begaf hij zich naar Londen als correspondent van het Home-rule-blad „The Nation". In Februari 1880 vergezelde hij *Parnell* en *Dillon* naar Amerika, waar hij zich op de meetings der Iersch-Amerikaansche Home Rulers door zijn redenaarstalent onderscheidde. Toen hij in het najaar van 1880 in Ierland was teruggekeerd, werd hij in hechtenis genomen wegens oproerige toespraken, door hem te Bantry gehouden, maar reeds in December op vrije voeten gesteld, toen het Iersche vlek Wexford hem tot lid van het Parlement had gekozen. Gedurende de zitting van 1881 nam hij al dadelijk deel aan de beraadslagingen en wist tevens in de land-acte aanmerkelijke verbeteringen aan te brengen, die onder den naam van Healy-Clausel bekend zijn. In 1881 en 1882 volgde een nieuwe agitatietocht in Amerika. Door een oproerige redevoering, in November 1882 gehouden, haalde hij zich een vonnis op den hals van zes maanden kerkerstraf. In November 1884 werd *Healy* wegens zijn groote bekwaamheid als advocaat naar de Iersche balie geroepen. Bij de algemeene verkiezingen van 1885 werd hij niet alleen te Monaghan, maar ook te South Derry tot afgevaardigde gekozen, en hij opteerde voor laatstgenoemd kiesdistrikt. Bij de verkiezingen van 1886 moest hij de vlag strijken voor een unionist, maar reeds in Februari 1887 nam hij als afgevaardigde voor Longford weder zitting in het Parlement en werd in 1901 herkozen. De verzoening tusschen de Parnellisten en anti-Parnellisten is grootendeels zijn werk. Hij schreef

Digitized by Google

o. a. „Why there is an Irish landquestion. A word for England" (1886).

Heard en Macdonaldeilanden, twee eilanden in den Indischen Oceaan, liggen onder 53° Z. Br. en 74° O. L. ten Z. O. van Kerguelenland. Zij zijn geheel vergletscherd en werden in 1854 door den Engelschen kapitein *Grant* ontdekt. Op het Heardeiland bevindt zich de 2000 m. hooge Keizer Wilhemsberg.

Hearst, *W. R.*, een Amerikaansch staatsman, werd in 1863 te San Francisco geboren, als zoon van een gewoon mijnwerker, die echter bijzonder bedreven was in het opsporen van goudaderen en later milliardair en lid van den Senaat werd. Hij zelf studeerde aan de Harvard universiteit en nam vervolgens de leiding van het dagblad „the Examiner" te San Francisco op zich, dat zijn vader indertijd ten behoeve zijner verkiezing, gekocht had. Weldra gaf hij blijken van zijn groote journalistieke bekwaamheden, zoodat „the Examiner" een der meest geduchte bladen van de revolutionnaire Amerikaansche democratie werd. Eenige jaren later kocht hij te New York „the Journal" en een aantal andere bladen waaraan hij nieuw leven wist te schenken en die hij dienstbaar maakte aan de belangen der democratische partij. Dank zij den invloed der „boss" van Tammany Hall werd hij in 1902 tot lid van het Congres gekozen en spoedig daarop begonnen zijn bladen te werken voor zijn verkiezing tot president. Het gelukte hem echter niet, *Mac- Clellan*, den candidaat van Tammany Hall, als burgemeester van New York te verdringen. In 1906 stelde hij zich, gesteund door zijn vele dagbladen, candidaat voor het gouverneurschap van New-York, en de persoonlijke invloed van president *Roosevelt* was noodig, om den tegencandidaat, *Hughes*, te doen zegevieren.

Hebbel, *Friedrich*, een Duitsch dichter, geboren den 18den Maart 1813 te Wesselburen in Dithmarschen, was de zoon van een landbouwer en ontving een zeer gebrekkige opvoeding. Niettemin schepte hij groot behagen in de talrijke volkssagen van zijn vaderland, trachtte zich zooveel mogelijk te ontwikkelen, werd schrijver op een bureau, schreef aan *Uhland* en zond eenige van zijn verzen aan *Amalia Schoppe* te Hamburg, die den jeugdigen dichter met groote voorkomendheid bejegende. Hoewel *Hebbel* reeds 22 jaar oud was, ging hij naar Hamburg, om zich voor te bereiden tot het bezoeken der universiteit, en wijdde zich te Heidelberg en te München aan de studie der wijsbegeerte, geschiedenis en letterkunde. Nadat hij in 1841 te München gepromoveerd was, gaf hij zijn treurspel „Judith" in het licht, begaf zich in 1842 naar Kopenhagen, alwaar hij *Thorwaldsen* en *Oehlenschlager* leerde kennen, en ontving een reistoelage van den koning van Denemarken. Nu begaf hij zich eerst naar Parijs, vertoefde vervolgens in Italië, vooral te Rome, Pisa en Palermo, en bezocht in 1846 op de terugreis de hoofdstad van Oostenrijk. Hier beide hem eerst het spel en vervolgens de persoon der talentvolle tooneelspeelster *Christine Enghaus* (geboren te Brunswijk den 9den Februari 1817), met wie hij kort daarna in het huwelijk trad. Hij vestigde zich nu te Weenen, doch bewoonde steeds des zomers een kleine villa aan het Gmundener Meer. Na een langdurig lijden overleed hij te Weenen den 13den December 1863. Hij onderscheidde zich door gevoel, verbeeldingskracht en geestdrift. Behalve de reeds vermelde „Judith", schreef hij: „Genoveva" (1843) en „Maria Magdalena" (1844), verder „Herodes und Mariamne" (1850), „Julia" (1851), „Michel Angelo" (1855), „Agnes Bernauer" (1855) en „Gyges und sein Ring" (1856). Zijn laatste werk was „Die Niebelungen" (2 dln., 1862), een treurspel in 3 afdeelingen, van welke de middelste zeer geroemd wordt. Zijn „Demetrius" was bijna voltooid en is na zijn dood in het licht verschenen. Hij schepte steeds behagen in het ongewone en zonderlinge en verloor daarbij de regelen der schoonheid wel eens uit het oog. Intusschen was hij een verheven treurspeldichter. Ook heeft hij twee blijspelen : „Der Diamant" (1847) en „Der Rubin" (1851) in het licht gezonden. Zijn lyrische gedichten verschenen in 1857 en zijn klein epos „Mutter und Kind" (1859) vond grooten bijval. Zijn gezamenlijke werken werden o.a. door *Krumm* (12 dln., 1900), *Wermer* (12 dln., 1900—1903) en *Stern* (12 dln., 1902) uitgegeven.

Hebe, bij de Romeinen *Juventas*, de godin der jeugd, was de dochter van *Zeus* en *Here* en de gemalin van *Herakles*. Zij bleef belast met het schenken van den nectar op den Olympus, totdat *Zeus* deze betrekking opdroeg aan *Ganymedes*, dien hij van de aarde geschaakt had. Volgens *Appollodorus* schonk zij haren gemaal 2 zonen, *Alexiares* en *Aniketus*. Bij *Homerus* komt zij voor als ongehuwd. Te Athene had men altaren aan haar en *Herakles* gewijd. Te Sikyon en Phlius heette zij *Ganymeda* of *Dia*. In de Grieksche kunst verschijnt zij als een meisje, uit een kan nectar schenkend. Zoo is zij ook door *Canova* voorgesteld.

Hebel, *Johann Peter*, een Duitsch dichter in volksdialect, geboren te Bazel den 11den Mei 1760, was een zoon van behoeftige ouders, ontving zijn opleiding te Lörrach en Karlsruhe en studeerde te Erlangen. Daarna werd hij leeraar aan de kweekschool te Lörrach en in 1791 aan het gymnasium te Karlsruhe met den titel van subdiaconus. In 1805 werd hij „Kirchenrat", in 1808 directeur van het lyceum, in 1809 lid der kerkelijke evangelische commissie en in 1819 praelaat. Hij overleed op een reis te Schwetzingen den 22sten September 1826. Zijn „Allemannische Gedichte" (1803), die meermalen herdrukt werden, schreef hij in den tongval, die in Zwaben gebruikt wordt. Zij bevatten fraaie natuurtafereelen en zedeschetsen, aan het leven der landlieden ontleend. Zijn gedicht, onder den titel van „Vergankelijkheid" door *Tollens* in het Nederlandsch vertaald, is bij ons algemeen bekend. Verder schreef hij: „Der rheinländische Hausfreund, oder Neuer Kalender mit lehrreichen Nachrichten und lustigen Erzählungen" (1808—1815), „Das Schatzkästlein des rheinländischen Hausfreundes" (1811) en „Die biblischen Geschichten" (2 dln., 1824). Zijn gezamenlijke werken werden bij herhaling uitgegeven.

Heber, *Reginald*, bisschop van Calcutta, geboren den 21sten April 1783 te Malpas in Cheshire, bezocht de universiteit te Oxford, behaalde er in 1803 den prijs met het gedicht „Palestine" en deed in 1805 een reis door Duitschland, Zwe-

Digitized by Google

den en Rusland. Na zijn terugkeer gaf hij het gedicht „Europe, lines on the present war" in het licht en werd godsdienstleeraar te Hodnet, waar hij zich wijdde aan de beoefening der godgeleerdheid en aan het bezorgen eener uitgave der werken van *Jeremy Taylor*, waarop hij een „Life of Jeremy Taylor" (2 dln., 1824) liet volgen. Tot bisschop van Calcutta benoemd, begaf hij zich in 1823 daarheen en hield gedurende zijn overtocht zich bezig met het aanleeren van het Perzisch en Hindostansch. Reeds in het volgende jaar bezocht hij de verschillende gemeenten van zijn bisdom, in 1825 Bombay en Ceylon en in 1826 Tanjore in het presidentschap Madras. Vanhier ging hij naar Trisjinopally, waar hij den 3den April van laatstgenoemd jaar een godsdienstoefening hield. Na den afloop nam hij, in verhitten toestand, een koud bad en daarin vond men hem levenloos. Hij was bij Christenen, Mohammedanen en Hindo's een bode des vredes en zocht de waarheid van het Evangelie vooral door het onderwijs der jeugd te verspreiden. Zijn tochten in Indië vindt men beschreven in zijn „Narrative of a journey through the upper provinces of India from Calcutta to Bombay" (2 dln., 1823, 3de druk, 1844).

Hébert, *Jacques Réne*, bijgenaamd *père Duchesne*, een van de hevigste demagogen der Fransche Revolutie, geboren te Alençon in 1757, ging op jeugdigen leeftijd naar Parijs, werd eerst bureaulist bij een kleinen schouwburg en daarna bediende, ontving telkens wegens oneerlijkheid zijn ontslag en leefde vervolgens als avonturier. Bij den aanvang der Omwenteling schreef hij onderscheiden vlugschriften tegen het Hof en was wegens zijn natuurlijke welsprekendheid bij de Jacobijnen zeer gezien. Een ambtenaar der posterijen, *Lemaire* genaamd, gaf in die dagen ter verspreiding der constitutioneele beginselen een weekblad in het licht, „Père Duchesne" genaamd. Het werd druk gelezen, zoodat de Jacobijnen een blad van denzelfden naam uitgaven en de redactie daarvan opdroegen aan *Hébert*. Hierin spoorde hij het volk aan tot opstand en tot omverwerping van de toenmalige regeering. Na de gebeurtenissen van den 10den Augustus 1792 werd hij lid van den revolutionnairen gemeenteraad, en bij de Septembergruwelen en bij alle andere volksbewegingen vervulde hij een rol. Toen in Mei 1793 de revolutionnaire gemeenteraad met de Jacobijnen een aanslag beraamde op het leven der Girondijnen, deed de commissie, door de Conventie tot onderzoek benoemd, *Hébert* en eenige anderen in hechtenis nemen; doch de Conventie werd daarom zóó ernstig bedreigd door het grauw, dat zij de gevangenen losliet en de commissie ontbond. Met *Chaumette*, *Cloots* en den boekdrukker *Momoro* had hij reeds lang het plan ontworpen, om den Eeredienst der Rede in te voeren. Den 17den Brumaire (7 November 1793) brachten zij het zoover, dat *Gobel*, de constitutioneele aartsbisschop van Parijs, zijn bediening nederlegde, waarna *Hébert* en zijn medestanders de kerk van Notre Dame in een tempel der Rede herschiepen. Het eerste feest der Rede werd er den 20sten Brumaire gevierd, en alle ambtenaren moesten daarbij tegenwoordig zijn. Tevens begon op aansporing van hem en zijne partij de vervolging der gematigden. *Robespierre* en zijn vrienden zagen echter met leede oogen het klimmend overwicht van den gemeenteraad en den grooten invloed der Hébertisten op het volk, zoodat tot den ondergang van deze besloten werd. Nu ontbrandde de strijd der partijen, en de Hébertisten wilden zelfs de Conventie vernietigen en een dictatorschap invoeren. Toen echter *Robespierre* zeker genoeg was van zijn zaak, deed hij in Maart 1794 de vreemdelingen, de Hébertisten en vele gematigden als verraders gevangen nemen en als samenzweerders ter dood veroordeelen. *Hébert* beklom onder het gejoel van het gepeupel met eenige anderen het schavot, den 24sten Maart daaraanvolgende.

Hébert, *Edmond*, een Fransch geoloog, geboren te Villefargeau (departement Yonne) den 12den Juni 1812, studeerde te Auxerre, was eenige jaren werkzaam als leeraar in de natuurlijke historie en werd in 1857 professor in de geologie aan de Sorbonne. De vruchten van zijn nasporingen omtrent den bodem van Frankrijk zijn meerendeels nedergelegd in de „Mémoires de l'Académie", in de „Comptes rendus", in de „Bulletins de la Société géologique de France" en in de „Annales des sciences géologiques". Verder schreef hij: „Les mers anciennes et leurs rivages dans le bassin de Paris" (1857), „Mémoire sur les fossiles de Montreuil-Ballay" (1861), „Matériaux pour servir à la description du terrain crétacé supérieur en France" (1875) en „Notions générales de géologie" (1884). Hij overleed den 4den April 1890 te Parijs.

Hébert, *Antoine Auguste Ernest*, een Fransch schilder, den 3den November 1817 geboren te Grenoble, ging in 1835 naar Parijs, om in de rechten te studeeren, maar legde zich tevens toe op de schilderkunst, zoodat hij op aansporing van *Paul Delaroche*, in 1839 mededong naar den grooten prijs der Academie en dien verwierf. Nadat hij vijf jaren op kosten van den staat te Rome had doorgebracht, verlengde hij zijn verblijf in Italië met een drietal jaren en verzamelde er schetsen, die hem na zijn terugkeer in Frankrijk stof leverden voor zijn doeken. „De malaria", op de tentoonstelling van 1850, vond grooten bijval. In 1853 bracht hij er zijn „Judaskus". Nadat hij nogmaals een reis naar Italië gedaan had, bepaalde hij zich bij het genre, en dat land bleef de bakermat, van zijn talent. Hij schilderde verder „Meisjes van Alvito" (1855), „De hooiverkoopsters van San-Angelo" (1857), „Het meisje aan den waterput" (1863), „De schapenhoedster" (1869), „De kleine vioolspeler" (1882) en „Levensmorgen en Levensavond" (1889). Sedert 1866 is hij lid van het Instituut en was van 1868—1873 en 1885—1891 directeur van de Académie de France te Rome.

Hébertisten, de aanhangers van *J. R. Hébert* (zie aldaar), vormden in de Nationale Conventie de meest radicale groep en dreven de afschaffing van het Christendom en het schenden van alle heiligdommen met het grootste cynisme door. Hun leiders waren, behalve *Hébert* zelf, *Chaumette*, *Vincent* en *Ronsin*. *Robespierre* trad het eerst tegen hen op in zijn redevoering van den 21sten November 1793 over de vrijheid van godsdienst. Steeds meer werden de Hébertisten door *Robespierre* en *Danton* op den achtergrond gedrongen;

Digitized by Google

een volkomen mislukte poging om zich te verzetten, gaf *Saint Just* den 14den Maart 1794 gelegenheid *Hébert* en 19 der zijnen gevangen te nemen; tien dagen later viel hun hoofd onder de guillotine.

Hebler, *Karl*, een Zwitsersch schrijver over wijsgeerige onderwerpen, geboren te Bern in 1821, ontving zijn opleiding te Tübingen en te Berlijn en werd in 1854 privaatdocent en in 1863 professor aan de hoogeschool te Bern. Hij schreef: „Spinoza's Lehre über die Substanz" (1850), „Lessing-Studien" (1861), „Aufsätze über Shakespeare" (2de druk, 1874), „Die Philosophie gegenüber dem Leben und den Einzelwissenschaften" (2de druk, 1874), „Philosophische Aufsätze" (1869), „Lessingiana" (1877) en „Elemente einer philosophischen Freiheitslehre" (1887). Hij overleed den 4dep September 1898.

Hebra, *Ferdinand*, ridder *van*, een Oostenrijksch geneeskundige, geboren te Brünn den 7den October 1816, studeerde en promoveerde te Weenen en werd er in 1841 arts van het algemeen ziekenhuis. Aangemoedigd door *Skoda*, wijdde hij zich nu hoofdzakelijk aan de studie der dermatologie en vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Weenen. Tevens werd een zaal voor lijders aan huidziekten in genoemd hospitaal aan zijn zorg toevertrouwd. In 1848 werd hij er eerste geneesheer, in 1849 buitengewoon en in 1869 gewoon hoogleeraar. In de behandeling van huidziekten en syphilis heeft hij een belangrijke omwenteling gebracht. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, schreef hij: „Atlas der Hautkrankheiten" (1856—1865), door *Elfinger* voorzien van uitmuntende platen en als derde deel van *Virchow's* „Handbuch der speciellen Pathologie und Terapie", „Lehrbuch der Hautkrankheiten" (2 dln., 2de druk, 1872—1876, met *Kaposi*).

Hebraeërs, *Hebreeën* of *Ebraeërs* is een in het Oude Testament in dubbele beteekenis voorkomende naam. In de patriarchensage dient hij ter aanduiding van een groep volkeren, die op één stamvader, *Eber*, teruggevoerd worden. Dit is echter een gekunstelde afleiding; de genealogische figuur van *Eber* is uit het volk der Hebreeën gevormd met het doel een genealogisch historische voorstelling te kunnen geven (zie Genesis X: 21 ff. en XI, 16 ff.). In de historische boeken van het Oude Testament echter is het de naam van Israël, dien de Israëlieten zich tegenover vreemden gaven en omgekeerd. Omtrent de afleiding is men het niet eens (Zie verder *Israël* en *Joden*).

Hebraeërs, *Brief aan de*, is de naam van een der belangrijkste geschriften, onder de boeken des Nieuwen Verbonds opgenomen. In het Oosten werd die brief reeds vroeg aan den apostel *Paulus* toegekend, doch in het Westen heeft men zijn echtheid tot aan het einde der 4de eeuw in twijfel getrokken. Sedert *Luther*, die *Apollos* voor den schrijver hield, is de Paulinische oorsprong van dit geschrift door vele Protestanten bestreden en door de nieuwere critiek verworpen. De schrijver is onbekend, en het is zelfs onzeker, voor wie hij zijn brief bestemd heeft; volgens sommigen voor de Christenen uit de Israëlieten in Palestina, die hij Hebraeërs noemde, volgens anderen voor de Israëlietisch-Christelijke gemeente te Alexandrië, volgens nog anderen voor de Christenen te Rome. Ook de tijd, waarop deze brief geschreven werd, is nog altijd niet met zekerheid vast te stellen. Daar de schrijver van den Tempel te Jeruzalem spreekt, hebben velen gemeend, dat de brief vóór de verwoesting van dat gebouw is opgesteld, doch anderen meenen, dat hij eerst na die gebeurtenis geschreven werd. De briefschrijver trachtte de Christenen uit de Israëlieten te overtuigen van de noodzakelijkheid der opheffing van den oud-Israëlitischen offerdienst, betoogende dat het Oude Verbond een voorafschaduwing is van het Nieuwe, gesloten door het bloed van *Christus* als de volmaakte hoogepriester en de volkomen offerande. Het schrijven verplaatst ons dus in een tijd, toen de gehechtheid aan de plechtigheden van den Mozaïschen eeredienst het meest de aanneming van het Christendom verhinderde. Het gaat uit van de bekendheid der leer van *Paulus* en is in den vorm der brieven van dien apostel opgesteld, hoewel de schrijver geenszins bepaald de Paulinische richting volgt. Althans het hoofddenkbeeld in de Evangelieverkondiging van *Paulus*, dat de voorrechten van het Christendom evenzeer voor de Heidenen als voor de Israëlieten bestemd zijn, blijft hier onaangeroerd. Commentaren op dezen brief zijn o.a. die van *Bleek* (1828—1840), *Lünemann* (4de druk, 1878), *Weisz* (6de druk, 1897), *von Soden* (3de druk, 1898), *Schäfer* (1893), *Milligan* (1899) en *Westcott* (3de druk, 1903).

Hebreeën. Zie *Hebraeërs*.

Hebreeuwsche taal en letterkunde. De Hebreeuwsche *taal* is die der oude Israëlieten en Joden en van hun in het Oude Testament verzamelde letterkundige overblijfselen. In het Oude Testament zelf wordt zij nu eens „tale Kanaäns", dan weer „Joodsche taal" genoemd; de naam „Hebreeuwsche taal" komt het eerst voor in de inleiding van het Boek Sirach en in het Nieuwe Testament, doch in het laatste wordt daarmede ook de in Christus' tijd gebruikelijke Arameesche landstaal aangeduid. Overigens bestaan er slechts weinige overblijfselen van het Hebreeuwsch in den vorm van inscripties, waaronder vooral van belang is de in 1880 ontdekte Siloahinscriptie (zie *Siloah*). De taalkundige overblijfselen van het Oude Testament omvatten een tijdvak van ongeveer 1000 jaren. De taalkundige verschillen zijn over het algemeen dan ook gering. De Hebreeuwsche taal, die met slechts enkele dialektwijzigingen ook door de Kanaänieten, Phoeniciërs en Moabieten, waarschijnlijk ook door de Ammonieten, Edomieten en de nomadiseerende stammen van Zuid-Palestina gesproken werd, vormt een tak van den Semietischen taalstam en bezit veel aanrakingspunten met de Arameesche en Arabische dialekten. Haar betrekkingen tot het Assyrisch-Babylonisch zijn nog niet met zekerheid vastgesteld. In Palestina is het Hebreeuwsch sedert de 4de eeuw v. Chr. langzamerhand door het West-Arameesch verdrongen. Ten tijde van *Christus* was zij reeds als volkstaal verdwenen, hoewel de schriftgeleerden een voortzetting van haar gebruikten, waarin het oudere gedeelte van den Talmud (Mischna) geschreven is. Het oudste Arameesch geschrift in het Oude Testament is in het boek Ezra te vinden. Onder sterken in-

Digitized by Google

vloed van het Arameesch staan de boeken Job, Koheleth en de Psalmen. In samenhang hiermede werd het oud-Hebreeuwsche schrift eerst in het dagelijksch gebruik, later ook bij het overschrijven van den Bijbel door het kwadraatschrift (zie aldaar) verdrongen.

De grammaticale behandeling van het Hebreeuwsch is van laten datum. Haar grondslag is de punctuatie, d. w. z. de vastlegging van de in de synagoge gebruikelijke uitspraak door bij de consonnanten gevoegde schriftteekens, wat zonder, zij het dan ook primitieve, grammaticale overwegingen, niet mogelijk was. Dat er grammaticale scholen bestonden, volgt uit het feit, dat er verschillende punctuatiestelsels waren, n.l. het in onze drukwerken gebruikte onderlineaire Tiberiënsische en twee bovenlineaire, waarvan het z.g. Babylonische of Assyrische het voornaamste is. Nog stelliger valt zulks af te leiden uit het feit, dat de overgeleverde punctuatie niet uitgaat van dezelfde gezichtspunten, maar dikwijls, als geïsoleerde overblijfselen, sporen van meeningsverschillen vallen waar te nemen. De natuurlijke voortzetting vormen de waarneming der Masoreeten (zie *Masora*). Een wetenschappelijk karakter kreeg de grammatica echter eerst onder den invloed van Arabische taalgeleerden, van wie de Middeleeuwsch Joodsche grammatica dan ook geheel afhankelijk is. Vele Joodsch-grammaticale werken zijn daarom in het Arabisch geschreven. Van die oude taalkundigen moeten genoemd worden *Jehoeda Chajoeg* (± 1020), *Abraham-ben-Esra* (± 1150) en *David Kémchi* (± 1190—1200). Als grondlegger der Hebreeuwsche taalstudie onder de Christenen wordt *Johannes Reuchlin* († 1522) beschouwd, hoewel hij zich, evenals de grammatici van den volgenden tijd tot *Johann Buxtorf* († 1629) in hoofdzaak geheel en al aan de Joodsche overlevering en methode hield. Een nieuw tijdperk brak aan, toen onder invloed van de studie der Semietische zustertalen de gezichtskring ruimer werd. Vooral wisten *Schultens* († 1750) en *N. W. Schröder* († 1798) het Arabisch aan het Hebreeuwsch dienstbaar te maken. Groote verdiensten verwierf in dit opzicht *Genesius*, die daarbij onder den invloed van *Silvestre de Sacy's* grammaticale bewerking van het Arabisch stond, en *Ewald*, die zich verdienstelijk maakte door toepassing der historisch-genetische methode, daarbij echter somtijds willekeurig te werk ging. De voornaamste nieuwe grammaticus is *J. Olshausen* (zie aldaar). Zijn hoofdverdienste is de juiste groepeering en schifting van het aanwezige materiaal en het inzicht, dat de overgeleverde vormen uit een ouderen taalvorm moeten worden afgeleid. Zijn „Lehrbuch der Hebräischen Sprache" (1862) heeft geen syntaxis. *Böttcher* schreef een „Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache" (2 dln., 1866—1868). Naar *Olshausen's* beginselen zijn bewerkt *A. Müller's* „Hebräische Schulgrammatik" (1875) en *Bickell's* „Grundrisz der hebräischen Grammatik" (2 dln., 1869—1870). Op den door *Olshausen* gelegden grondslag bouwde *Stade* „Lehrbuch der Hebräischen Sprache" (1879) voort. Belangrijk wegens het daarin gegeven kritische overzicht der grammaticale theorieën is *F. E. König's* „Historisch-kritisches Lehrgebäude der Hebräischen Sprache" (1881—1897). Verder verdienen vermelding de grammatica's van *Hollenberger* (8ste druk, 1895) en van *Gesenius* (27ste druk van *Kautzsch*, 1902). Het grootste lexicalische werk is *Gesenius'* „Thesaurus linguae hebraicae" (voltooid door *Rödiger*, (3 dln., 1829—1858); van woordenboeken zijn te noemen die van *Gesenius* (2 dln., 13de druk, 1899) en van *Fürst* (2 dln., 3de druk, 1876) en het „Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testament" (1893) van *Siegfried* en *Stade*. Sedert 1892 geven *Brown*, *Driver* en *Briggs* een „Hebrew and English Lexicon" uit.

De *Hebreeuwsche letterkunde* is de nationale literatuur der oude Hebreeërs of Israëlieten. Wat daarvan overgebleven is, vindt men in het Oude Testament, d. w. z. wij hebben slechts een zeer eenzijdige bloemlezing uit de vroegere literatuur en van haar inhoud en omvang kunnen wij ons slechts door gevolgtrekkingen een beeld vormen. Daarbij moet verder in acht genomen worden, dat dezelfde geestelijke oorzaken, waardoor uit het volk Israël de Joodsche gemeente, uit den Israëlitischen godsdienst de Joodsche ontstaan is, de ontwikkeling der Hebreeuwsche letterkunde beïnvloed hebben. Evenals bij andere volkeren, zijn ook bij de Israëlieten het eerst gedichten ontstaan, die in den beginne slechts mondeling overgeleverd werden. Voor zoover wij weten, kende het oude Israël alleen lyriek, geen epische gedichten. Dat deze ontbreken, is het gevolg van de godsdienstige ontwikkeling van Israël, waarbij het niet tot polytheïsme en mythologie gekomen is. In de plaats van epische gedichten zijn lierzangen over heldendaden getreden. Toch is daarvan in den Oud-Testamentischen kanon weinig overgebleven, bijv. het zoogenaamde bronnenlied en dat op de verovering van Hesbon (Numeri XXI: 17, 18 en 27 ff). Het oudste en belangrijkste der bewaarde liederen is het Deborah-lied (Richteren : V). Toch heeft de lyriek der Israëlieten zich in veel vormen geopenbaard, daar vreugde zoowel als smart in de liederen weerklinken (zie Genesis XXXI: 27; 1 Samuël XVIII: 6, 2 Samuël III: 33). Wij noemen verder drinkliederen (Jesaja V: 11 en 12), herdersliederen (Richteren V: 10), raadsels (Richteren XIV: 12) enz. Zeer ontwikkeld schijnt het dichten van parabels geweest te zijn; er zijn er tenminste van hooge dichterlijke waarde overgeleverd (Richteren II: 9, 2 Samuel XII: 1 ff., Jesaja V). Een zeer goede voorstelling kan men zich maken van het klaaglied over de dooden (*Kina*), daar in de rhythmen daarvan (na 586 v. Chr.) het lot van Juda en Jeruzalem bezongen is, en de profeten het dikwijls gebruikten. De vervaardiging van erotische liederen moet altijd gebloeid hebben (zie Jesaja XXIII: 16). Van de bruiloftsliederen wordt dit voor den na-exilischen tijd getuigd door het Hooglied en Psalm 45. Omvangrijke overblijfselen van oude vóór-exilische dichtkunst zijn in de boeken der profeten bewaard. In den na-exilischen tijd heeft zich de godsdienstige lyriek tot een hoogte ontwikkeld, zooals die door geen enkel ander volk is bereikt (Psalmen). Nog in de 1ste eeuw v. Chr. bloeide deze lyriek. Als uitdrukking van een het menschelijk leven in de vrees Gods leidende wijsheid heeft zich na de Ballingschap de didaktische poëzie ontwikkeld (Spreuken, Pre-

Digitized by Google

dikers). Uit dezen tijd dagteekent ook het boek Job.

Kenmerkend voor de Hebreeuwsche dichtkunst is het ontbreken van het rijm en het zoogenaamde parallelisme der deelen. Het Hebreeuwsche vers bevat één gedachte en wordt gesplitst in twee versdeelen, die in vorm en inhoud op zulk een wijze aan elkander beantwoorden, dat het tweede den inhoud van het eerste in den vorm van synoniemen of antithesen herhaalt, bijv. Psalm XX : 9: „Zij hebben zich gekromd en zijn gevallen, maar wij zijn gerezen en staande gebleven," of Richteren XIV : 14: „Spijze ging uit van den eter en zoetigheid van den sterke". De deelen zijn even lang. Een uitzondering vormt echter de Kinâ, waarin op een langer deel als een soort echo een korter volgt, bijv. Amos II : 2: „Gevallen is, niet weder staat zij op — de dochter Israëls — uitgestrekt ligt zij op haar land — niemand heft haar op". In den laatsten tijd heeft men pogingen aangewend, om metra of een bepaalde niet voor het aantal arses en theses aan te wijzen, zonder dat men tot overeenstemming is kunnen komen. Ook over de strofische indeeling der gedichten is men het niet eens.

De prozaliteratuur knoopt in de stukken, welke de oudste tijden behandelen, aan de oude sagen aan. De overlevering geschiedde, evenals elders, in de eerste plaats mondeling in den vorm van de sage. Eerst later schreef men het vroeger mondeling overgeleverde op. Aanleiding tot geschiedschrijving in engeren zin gaven de gebeurtenissen uit den koningstijd. Toch hebben wij van de voor 621 ontstane werken slechts fragmenten. Zij zijn behouden, voor zoover zij in jongere werken als bewijsbron opgenomen of tot samenstelling van nieuwe boeken gebruikt werden. Zulks is in vrij grooten omvang en woordelijk geschied. Driemaal is sedert 621 in verband met Israël's godsdienstige ontwikkeling de oude overlevering omgewerkt. De eerste maal door de zoogenaamde deuteronomistische schrijvers, van wie de boeken Richteren, Samuël en Koningen in hun tegenwoordigen vorm afkomstig zijn. Deze hebben het oude overgenomen en het aangepast aan de meer ontwikkelde godsdienstige denkbeelden. De priestercodex (zie *Pentateuch*) bewerkte de sagen van den tijd der Schepping tot de verovering van Jeruzalem in een geest van exilische vroomheid (± 500). De Kronieken echter (waartoe oorspronkelijk ook Esra en Nehemia behoorden) beschrijven de geschiedenis van de Schepping tot de stichting der Gemeente in na-exilischen geest (± 300 v. Chr.). In zijn verhaal neemt de schrijver oudere bronnen over, met name stukken uit Koningen en Samuel. Deze boeken zijn voor godsdienstige, stichtelijke doeleinden geschreven. Geschiedschrijving in engeren zin lag niet in het plan der schrijvers. Het belangrijkste deel van den Oud-Testamentischen kanon vormt de Wet (zie *Pentateuch*) en de verzameling profetische werken. Deze is echter na de Ballingschap samengesteld. Hierbij is het dikwijls tot een omwerking en aanvulling van oudere stukken gekomen. Dit vormt de brug tot de apokalyptische schrijvers, die hun voorspellingen in den mond van een godsdienstige grootheid van het verleden legden (zie *Apocalypse*). Zie verder *Joodsche letterkunde*.

Literatuur: *Wildeboer*, „De letterkunde des Ouden Verbonds naar de tijdsorde van haar ontstaan" (3de druk, 1903), *Kuenen*, „Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds" (Leiden, 3 dln., 2de druk, 1885—1893), *Smith*, „Das Alte Testament, seine Entstehung und Ueberlieferung" (1894), *Driver*, „Introduction into the literature of the Old Testament", *Sievers*, „Studien zur hebräischen Metrik" (2 dln., 1901—1902).

Hebriden of *Western Islands*, door de Ouden *Hebudes* genaamd, vormen aan de westkust van Schotland een uitgebreide groep van meer dan 400 rotsachtige, meestal hooggelegen eilanden en klippen, van welke slechts 90 bewoond zijn. Zij beslaan een oppervlakte van 7285 v.km. en tellen meer dan 100 000 inwoners, die zich met het vangen van visch en gevogelte, met veeteelt, kelpbranden en landbouw bezig houden. Met levensgevaar verzamelen zij ook eierdons. De eilanden worden verdeeld in de Buiten- en Binnen-Hebriden. De eerste (*Outer Islands*), zoo genoemd, omdat zij aan gene zijde van den Minch liggen, bestaan uit vijf groote en vele parallel met de de Schotsche kust liggende eilanden, van Kaap Barra Head tot kaap Butt of Lewis over een lengte van 210 km.; zij dragen wegens hun bijna samenhangenden ketenvorm den naam *Long Island*. Lewis, het noordelijkste en grootste van deze groep, behoort tot het graafschap Rosz en Cromarty. Ten Z. liggen Harris, Noord-Uist, Benbecula, Zuid-Uist, Barra met Vatersay, Sandray, Pabbay, Mingalay, alle tot Inverness behoorende. De Binnen-Hebriden bestaan uit twee groepen: tot de N. behooren Skye, Raasay, Scalpay, Cana, Rum, Egg, Muich en Shona; tot de Z. Mull, Call, Tiree, Lismore, Kerrera, Colonsay, Jura, Islay, Staffa, Jona, Ulva, Gigha, Searba, Luing, Seil enz. Tusschen Jura en Scarba ligt de zeer gevaarlijke draaikolk Coirebhreacam of Corryvreckan. De voornaamste plaatsen zijn: Stornoway op Lewis, Tobermory op Mull, Bowmore op Islay en Portree op Skye.

Vermoedelijk zijn de oudste bewoners dezer eilanden Kelten geweest, die in de 10de eeuw door *Harald Harfager* onderworpen en door den slag bij Largs onder de heerschappij der Schotsche koningen of eigenlijk onder het bestuur der *Macdonalds* en andere Schotsche stamhoofden gebracht werden. Zelfs nog in 1614 verwekten de *Macdonalds* een gevaarlijken oproep, doch in 1748 ontnam een Parlementsacte aan de stamhoofden de rechten, die zij nog behouden hadden. Intusschen is ook thans nog een groot gedeelte van den bodem het eigendom van aanzienlijke Schotsche geslachten, bepaaldelijk van de hertogen *van Argyle*, van de *Macleods*, van de *Macdonalds*, van de *Campbells* enz.

Hebron is de naam van een zeer oude, vroeger Kirjath Arba (Vierstad) geheeten stad, in het tegenwoordig muttessarriflik Jeruzalem in Zuid-Palestina, die bij de bezetting van het land door Israël aan den stam *Kaleb* toegewezen werd (Jozua XIV, 13). Nadat *David* de vriendschap van de Kalebieten had weten te winnen (1 Samuël XXV: 3 599) heerschte hij van Hebron uit 7 jaar over Juda tot de overwinning van het Huis van *Saul*. Later verhief *Absalom* van Hebron uit de vaan des opstands tegen zijn vader (2 Samuël XV).

Digitized by Google

Na de Ballingschap werd het eerst weer door Judeërs bezet, doch kwam weldra in het bezit der Edomieten, die het in 164 v.Chr. aan den Makkabeeër *Judas* moesten afstaan. Voor Israël was Hebron van beteekenis, doordat bij de eiken van Mamre te Hebron (Genesis XIII: 18) de woonplaats van *Abraham* getoond werd. Eveneens werd Hebron door de Kruisvaarders Castellum Sancti Abrahae en door de Moslems Chalil er-Rham (Vriend des Barmhartigen=Abraham) genoemd. De stad telt thans 14000 Moslems en 1000 Joden. Het heiligdom (El-Haram) der stad zou boven de graven van *Abraham* en *Sara*, *Isaak* en *Rebekka*, *Jakob* en *Lea* gebouwd zijn en mag door geen vreemdeling betreden worden. Nadat het echter sedert 1862 voor verschillende vorstelijke personen geopend werd, is gebleken, dat het inwendige, behalve de graven, een tot moskee ingerichte Christelijke kerk bevat. De ouderdom der ringmuren van den Haram is moeilijk te bepalen. *Josephus* en *Antoninus Martyrus* maken gewag van gedenkteekenen van *Abraham's* familie.

Hechingen, de hoofdplaats van een evenzoo genoemd arrondissement en de volkrijkste stad in het Pruisische regeeringsdistrikt Sigmaringen of het land van Hohenzollern, was te voren de hoofd- en residentiestad van het vorstendom Hechingen en ligt aan de nogal steile helling van den Starzel en niet ver van den Kegelberg (866 m. hoog), waarop de burcht Hohenzollern, het stamslot van het Pruisische Vorstenhuis, zich verheft. Zij telt (1900) 3966 inwoners en bezit 3 R. Katholieke kerken, een Evangelische kerk en een synagoge. Merkwaardig zijn er een oude toren, het stadhuis en het museum. Men heeft er een hoogere burgerschool, 2 hospitalen en een groote katoenfabriek. Ook is er een badinrichting; aan de zuidzijde der stad vindt men de villa Eugenia met tuinen en oranjerieën.

Hecht, *Wilhelm*, een Duitsch houtsnijder en radeerder, geboren te Ansbach den 28sten Maart 1843, studeerde bij *Döring* en in ateliers te Leipzig, Berlijn en Stuttgart en richtte in 1868 een eigen op te München. Zijn facsimile's naar teekeningen zijn bijzonder mooi. Een opdracht om eenige houtsneden uit te voeren naar schilderijen te München bracht hem er toe zich aan het radeeren te wijden, welke kunst hij daarna beoefenen bleef. Hij graveerde naar werken van *Schwind*, *Böcklin*, *Lenbach*, *Rottman*, *Sleich*, *Murillo*, *van Dijk*, *von Schorel* enz. en twee oorspronkelijke bladen „Wilhelm I" en „Lodewijk van Beieren in groot-ornaat". In 1884 werd hij hoogleeraar te Weenen, waar hij ook de xylographische inrichting der Hof- en staatsdrukkerij bestuurt. Voor het werk „Die vervielfältigende Kunst der Gegenwart" (1899—1903) schreef hij het hoofdstuk over de moderne houtsnijkunst in Duitschland.

Hechtenis. Zie *Gevangenis*.

Heck. is achter diernamen de afkorting voor *Johann Jacob Hechel* (22 Januari 1710— 1 Augustus 1857), den schrijver van „Fische aus Kaschmir" (1838) en „Die Süszwasserfische der österreichischen Monarchie" (1858).

Hecken, *Egidius van der*, omstreeks 1460 te Brussel geboren, was een der bekwaamste schoonschrijvers en „verluchters" van zijn tijd. In de Bourgondische boekerij te Brussel bevinden zich sierlijk geïllumineerde stamtafels van zijn hand. Men heeft van hem eenige historische en genealogische werken, waaronder de voornaamste zijn: „De Episcopis Cameracensibus et Leodiensibus" en „Catalogus", deze laatste de geschiedenis der abdij van de Zeven Fonteinen te Vilvoorden, waartoe hij behoorde. Hij overleed als regulier kanunnik in 1538.

Hecker, *August Friedrich*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Kitten bij Halle den 1sten Juli 1763, studeerde te Halle, vestigde zich als geneesheer te Frankenhausen, werd in 1790 benoemd tot hoogleeraar te Erfurt, in 1805 tot Hofraad en hoogleeraar te Berlijn en overleed aldaar den 11den October 1811. Van zijn geschriften noemen wij: „Anweisung die venerischen Krankheiten zu behandeln" (3de druk, 1812), „Therapia generalis chirurgica" (1791), „Grundrisz der physiologia pathologica" (2 dln., 1791—1799), „Allgemeine Geschichte der Natur- und Arzneikunde" (4 dln., 1793), „Therapia generalis" (2 dln., 2de druk, 1805—1816), „Kunst die Krankheiten der Menschen zu heilen" 4 dln., 1804—1808) en „Die Heilkunst auf ihrem Wege zur Gewiszheit" (3de druk, 1815). Ook bezorgde hij de uitgave van belangrijke tijdschriften.

Hecker, *Justus Friedrich Karl*, een zoon van den voorgaande en geneeskundige, geboren te Erfurt den 5den Januari 1795, studeerde te Berlijn, doch trad weldra als vrijwilliger in dienst, streed bij Lützen, Bautzen, Leipzig en Parijs, legde zich in 1814 te Berlijn opnieuw toe op de geneeskunde en vestigde er zich vervolgens als privaatdocent. In 1822 werd hij aldaar benoemd tot hoogleeraar. Hij schreef: „Geschichte der Heilkunde" (dl. 1 en 2, 1822—1829), „Die Tanzwut, eine Volkskrankheit im Mittelalter" (1832), „Der schwarze Tod im 14 Jahrhundert" (1832), „Der englische Schweisz" (1834), „De peste Antoniniana" (1835), „Geschichte der neuern Heilkunde" (1839) en „Kinderfahrten, eine historisch-pathologische Skizze" (1845). Verder leverde hij een aantal opstellen in tijdschriften, werd in 1846 geheim „Medizinalrat" en overleed den 11den Mei 1850.

Hecker, *Friedrich Karl Franz*, een Badensch volksmenner, geboren te Eichtersheim den 28sten September 1811, bezocht het gymnasium te Mannheim, studeerde te Heidelberg in de rechten en werd in 1838 advocaat bij het hooggerechtshof te Mannheim. In 1842 afgevaardigd naar de Tweede Kamer in Baden, behoorde hij er tot de ijverigste tegenstanders der regeering. Vooral klom zijn vermaardheid, toen hij in 1845 op een reis naar Stettin te Berlijn in hechtenis genomen en buiten de grenzen van Pruisen verbannen werd. In 1846 en 1847 werd hij meer en meer verlaten door zijn constitutioneele vrienden, daar hij de democratische richting volgde en met *Struve* zich aan het hoofd plaatste der radicale partij. Toen in 1848 de volksbeweging ontstond, verklaarde *Hecker* op de vergadering te Heidelberg (5 Mei), waar men maatregelen nam om een voorloopig Parlement te vormen, dat hij tot de sociaal-democraten en republikeinen behoorde. Als lid van dat voorloopig Parlement, wilde hij, in den geest der revolutie, dat lichaam permanent verklaren, en

Digitized by Google

toen zulks niet gelukte, verwekte hij, gesteund door Duitsche werklieden, die uit het binnenland van Frankrijk naar den Rijn kwamen, een gewapenden opstand, waardoor hij de Zuid-Duitsche Staten wilde overrompelen. Den 12den April werd door *Hecker* en *Struve* te Konstanz een proclamatie uitgevaardigd, die de bevolking opriep, doch hun pogingen werden in het gevecht bij Kandern verijdeld. *Hecker* nam de vlucht naar Zwitserland, waar hij zich te Munttenz vestigde en door middel van de pers zijn plannen trachtte te bevorderen. Het Badensche kiesdistrikt Thiengen koos hem tot tweemaal toe tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering, doch telkens werd hij er afgewezen. Dientengevolge vertrok hij in September 1848 naar Noord-Amerika, terwijl *Struve* nogmaals vruchtelooze moeite deed een opstand te organiseeren. Het uitbarsten der Meirevolutie in 1849 en een besluit van het Voorloopig Bewind in Baden waren weliswaar oorzaak, dat *Hecker* naar Europa terugkeerde, doch toen hij in het midden van Juli te Straatsburg aankwam, was de Badensche revolutie reeds geëindigd. Wederom ging hij naar Amerika, waar hij zich in den staat Illinois bij Belleville aan den landbouw wijdde. In 1856 nam hij ijverig deel aan het staatkundig leven in zijn nieuw vaderland, daar hij optrad als een ijverig voorvechter der republikeinsche partij. In den burgeroorlog van 1860 verzamelde hij, ten behoeve van generaal *Fremont*, een regiment, aan welks hoofd hij streed en gewond werd. Later voerde hij als kolonel het bevel over een brigade onder generaal *Howard*, doch meende velerlei redenen van ontevredenheid te hebben, zoodat hij in 1864 het commando nederlegde. Hij keerde terug naar zijn hoeve, doch bemoeide zich voortdurend met de openbare aangelegenheden. In den daaropvolgenden winter begaf hij zich naar Washington, om aldaar met *Wilhelm Jordan*, *Karl Schurz* enz. Duitsche voorlezingen te houden in den trant der Amerikaansche „Lectures" en sprak bij die gelegenheid over *Lincoln* en *Cromwell*. Hij overleed te St. Louis den 24sten Maart 1881. Hij schreef „Reden und Vorlesungen" (1872) en „Betrachtungen über den Kirchenstreit in Deutschland und die Infallibilität" (1874).

Hecker, *Willem*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Groningen den 12den Mei 1817, werd, na het bezoeken van het gymnasium, in 1833 als student ingeschreven aan de hoogeschool zijner geboortestad en legde zich toe op de beoefening der letteren. Nadat hij in 1839 den doctoralen graad verworven had, bekleedde hij verschillende betrekkingen, o. a. die van amanuensis bij de academische bibliotheek. In 1846 trad hij te Groningen op als lector in de paedagogie en opende zijn lessen met een redevoering „Over de ontwikkeling van den geest tot, door en in de wetenschap", welke vervolgens in het licht verscheen. Ook werd hij tot schoolopziener benoemd en was in 1848 lid van de commissie tot het afnemen van het staatsexamen. Nadat hij reeds in 1849—1851 gedurende de afwezigheid van den hoogleeraar *Rovers* diens lessen over algemeene geschiedenis en antiquiteiten had waargenomen, werd hij, in 1855, na het vertrek van *Rovers* naar Utrecht, tot opvolger van dezen benoemd en aanvaardde zijn betrekking met een redevoering „Over het staatsleven der volken, als voortgaande ontwikkeling van den menschelijken geest, wijsgeerig en geschiedkundig beschouwd". Sedert 1852 had hij reeds, op het voetspoor van *Lulofs* en als leerling van dezen, een reciteercollege geopend, dat grooten bijval vond. Van zijn geschriften vermelden wij: „Hecuba, treurspel van Euripides" (1841), „P. C. Hooft's Nederlandsche Historiën, met aanteekeningen" (5 dln., 1843—1846), „Schets der algemeene geschiedenis" (6de druk, 1855), „Verklarende lijst van verouderde woorden in den Staten-Bijbel" (1852), „Schets der Grieksche en Latijnsche letterkunde, naar Tregder" (2de druk, 1851), „Latijnsche spraakkunst, naar Alschefski" (1853), „Grieksche spraakkunst, naar Enger" (6de druk, 1885), „Lysias en Dr. W. A. Hirschig of hoe men in Nederland Grieksch vertaalt" (1855), „De Romeinsche constitutie, naar het 6de boek van Polybius" (1858), „Het Romeinsche volks- en staatsleven in omtrekken" (1858), „De aarde en de mensch" (1869), „De Israëlieten en het monotheïsme" (1878) en „Feestrede" (1879), „Vlaamsche poëzy. Bloemlezing door *J. J. A. Gouverneur* en *W. Hecker*" (Klassiek letterkundig pantheon. No 54, 55. IIIde druk, 1889), „Klassiek woordenboek van eigennamen uit de Grieksche en Romeinsche mythologie, geschiedenis, letter- en aardrijkskunde" (IVde druk, 1898), „Aeschylus, Agamemnon. Treurspel vertaald" (1888), „Aeschylus, Prometheus. Treurspel vertaald" (1890), „Aeschylus, De Choëphoren en de Eumeniden. Treurspelen vertaald" (1899). Als dichter leverde hij „De Hippokreenontzwaveling", „Quos Ego" het „Strafdicht aan mr. J. van Lennep" enz.

Hecker, *Alphonsus*, een jongere broeder van den voorgaande en beoefenaar der oud-Grieksche letterkunde, te Groningen in 1823 geboren en overleden na een tienjarig zielelijden in 1863, schreef o. a.: „Commentationum Callimachiarum capita duo" (1843), „Commentatio in Anthologiam graecam" (1843, herdrukt in 1852), „De oratione in Eratosthenem Lysiae falso tributa" (1848) en „Animadversiones criticae in poetas graecos" (1850).

Heckscher, *Johann Gustav Moritz*, een Duitsch staatsman, geboren te Hamburg den 26sten December 1797, studeerde, nadat hij als vrijwilliger gediend had in den veldtocht van 1815, te Göttingen en te Heidelberg in de rechten, vestigde zich als advocaat te Hamburg en nam na 1840 door dagbladartikelen deel aan de staatkundige aangelegenheden. In 1848 werd hij afgevaardigd naar het voorloopig Parlement te Frankfort, benoemd in een commissie, waarin hij strijd voerde tegen de democratische linkerzijde. Vervolgens gekozen tot lid van het Parlement, en in de commissie voor het volkenrecht, waar hij verslaggever was, trachtte hij een doelmatige behandeling der zaken van Sleeswijk-Holstein te bevorderen. Als woordvoerder der deputatie, welke aartshertog *Johann* als rijksbestuurder te Frankfort inhaalde, verwierf hij het vertrouwen van dezen en werd in Juli 1848 in het Rijksministerie met de portefeuille van Justitie belast. *Heckscher* vergezelde den Rijksbestuurder naar Weenen en kwam vervolgens aan het hoofd van het Parlement van Buitenlandsche Zaken. Het sluiten van den wapenstilstand van Malmö door Pruisen was een neder-

Digitized by Google

laag voor het Rijksbewind, welke ook *Heckscher* trof. Het gelukte hem weliswaar, het verdrag te doen aannemen, maar hij was er aanmerkelijk door gedaald in de openbare meening. Hij werd geen lid van het nieuwe kabinet, maar vertrok als gezant naar Turijn en Napels. Na eene afwezigheid van 4 maanden keerde hij te Frankfort terug op het oogenblik, toen de Duitsche constitutie in behandeling was. Hij verklaarde zich tegen den Bondstaat en tegen de uitsluiting van Oostenrijk en het Pruisische erfkeizerschap, ging met *Sommaruga* en *Hermann* naar Weenen, om met de Oostenrijksche regeering in overleg te treden, doch zag zijn hoop verijdeld. Tegen het einde van April van laatstgenoemd jaar keerde *Heckscher* naar Hamburg terug, en in Juli 1858 zond de Senaat van Hamburg hem als minister-resident naar Weenen, waar hij den 7den April 1865 overleed.

Hecto beteekent *honderd*, vandaar *hectare, hectoliter* enz. Zie *Maten en Gewichten*.

Hectograaf is de naam van een toestel, geschikt tot het vermenigvuldigen van geschreven stukken zonder daarbij een drukpers te bezigen. Hij bestaat hoofdzakelijk uit een plaat, waarop een met anilineinkt beschreven papier wordt nedergelegd. De inkt trekt in de plaat, en als men nu, na het papier te hebben verwijderd, er vochtig wit papier op plaatst, ontvangt dit laatste onder matigen druk een gedeelte van den in de plaat opgenomen inkt. Men kan dit tot honderd(hecto)maal herhalen en aldus even zoovele copieën verkrijgen van het oorspronkelijk geschrift. De massa, waaruit vermelde plaat vervaardigd wordt, bestaat uit een koud geworden oplossing van 1 deel gelatine, 4 deelen glycerine van 30° B. en 2 deelen water, alles bij een matige warmte samengesmolten. Het Fransche ministerie van Publieke Werken beveelt aan: lijm 100, glycerine 500, fijn zwaarspaat of coaline 25, water 375. Als inkt wordt een geconcentreerde oplossing van anilienviolet gebruikt.

De hectografische copieën verbleeken spoedig door den invloed van het licht, maar de collografie van *Jacobsen* heeft in dit opzicht een belangrijke verbetering aangebracht. Volgens zijn methode wordt het oorspronkelijk stuk geschreven met een inkt, bestaande uit ijzervitriool, pyrogalluszuren en gummi arabicum, op goed gelijmd papier. Daarna wordt dit op de plaat gelegd en deze vervolgens zwart gemaakt met drukinkt, die alleen blijft kleven op de met eerstgenoemden inkt bevochtigde plaatsen. Daarna wordt de copie op de gewone wijze verkregen maar tevens voor elke copie het zwart maken herhaald, waardoor men 150 zuivere afdrukken verkrijgt, van welke de laatste even zoo duidelijk zijn als de eerste. Daarenboven verbleeken deze copieën evenmin als de door de drukpers geleverde stukken. Om deze plaat te zuiveren, bezigt men benzine en warm water.

Heda, *Willem*, een Nederlandsch geschiedkundige, in de eerste helft der 15de eeuw te Egmond, volgens anderen te Alphen geboren, wijdde zich aan den geestelijken stand en werd tot hooge kerkelijke waardigheden bevorderd, als kanunnik te Utrecht, aartsdeken te Arnhem en geheimschrijver van koning *Philips I*. Aan hem en 4 andere geleerde mannen werd door de Utrechtsche Kerk opgedragen, de verschillende verzamelingen van charters en de voornaamste boekerijen te doorsnuffelen en daaruit alles op te sporen, wat dienen kon tot het samenstellen van een geschiedenis der Kerk, welke later op 's lands kosten zou worden uitgegeven. Hij was alzoo in de gelegenheid om veel belangrijks bijeen te brengen en heeft daarvan ijverig gebruik gemaakt, zoodat hij een geheel nieuwe geschiedenis der bisschoppen van Utrecht schreef, die door de zorg van *Bernardus Furmerius* is in het licht verschenen onder den titel „Historia veterum Episcoporum Ultrajectinae sedis et comitatum Hollandiae, explicata chronico Joh. de Beca usque ad annum 1345, et historia Guilhelmi Hedae, completa appendice usque ad annum 1574 auctore Suffrido Petri, B. Furmerio rec. et notis illustr." (1852). Deze gebrekkige uitgave werd later door een betere vervangen, in gereedheid gebracht door *Arnoldus Buchelius*. *Heda* overleed den 5den November 1525 te Antwerpen. In handschrift liet hij na „Genealogia Caroli V imperatoris ex familia Habsburgica" en „Vitae Sanctorum, qui ex Britannia digressi Frisiam et Bataviam cultum converterunt".

Heda, *Willem Claesz.*, een Hollandsch stillevenschilder, werd geboren te Haarlem in 1594 en overleed aldaar na 1678. Hij schilderde bij voorkeur eenvoudige stillevens met slechts enkele voorwerpen, meestal een ontbijttafel of dergelijke. Zij zijn doorgaans in een fijnen zilvergrijzen toon gehouden. Men vindt er o. m. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Zijn zoon *Gerrit Heda* was zijn leerling en volgde hem na in het schilderen van stillevens, gelijk o.a. blijkt uit zijn schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Hedberg, *Frans Theodor*, een Zweedsch dichter, geboren den 2den Maart 1828 te Stockholm, voegde zich in 1849 bij een reizend tooneelgezelschap. Hij verliet het in 1853 en bepaalde zich bij de vervaardiging van dramatische stukken. Hij leverde een 50-tal oorspronkelijke tooneelspelen en nog grooter aantal vertalingen. Het meest bekende drama van zijn hand is het geschiedkundig tooneelstuk „Bröllopet på Ulfåsa" (De bruiloft op Ulfasa). Ook heeft hij novellen en gedichten uitgegeven. In 1862 werd hij dramaturg en leeraar in de declamatie aan den koninklijken schouwburg en in 1871 intendant; van 1881 tot 1883 was hij directeur van den schouwburg te Göteborg. Hij overleed te Stockholm den 13den Juni 1908.

Hedberg, *Tor*, een Zweedsch dichter, geboren te Stockholm den 23sten Maart 1862, studeerde te Upsala en is sedert 1897 redacteur voor kunst en letteren van „Svensko Dagbladet". Hij schreef „Hoogere plichten", „Johan Karr", „De geschiedenis van een parvenu", „Judas", „Op Torpa", „Een vuurproef" (1890), „Een winter in het Zuiden" (1893), de tooneelwerken „Gerhard Grim" (1897), „Goud en groene bosschen" (1895) en „Dwaalwegen der liefde" (1898), benevens „Liederen en Sprookjes" (1903).

Hede noemt men de vezels, die bij het hekelen van vlas en hennep aan de tanden van den hekel blijven hangen. Ook wordt van hede grof garen gesponnen, dat tot vervaardiging van zakken paklinnen kan dienen, terwijl zij verder ge-

Digitized by Google

bezigd wordt als grondstof in papierfabrieken.

Hedel, een gemeente in de provincie Gelderland, 1110 H.A. groot met (1907) 1798 inwoners, wordt ingesloten door Ammerzoden, Kerkwijk, Driel, Empel c.a., Engelen en Bokhoven. De kleibodem wordt deels als bouwland, deels als weiland gebruikt.

Het dorp Hedel is gelegen aan de spoorlijn Utrecht—'s Hertogenbosch. In de nabijheid van het dorp ligt een fraaie spoorwegbrug over de Maas. In den Spaanschen tijd heeft het dorp zeer door de Spanjaarden geleden.

Hedemarken, een ambt in het Noorsche stift Aggerhuus, ligt in het binnenland aan de grenzen van Zweden, heeft op een oppervlakte van 27508 v. km. (1900) 125856 inwoners, omvat het stroomgebied van de Glommen en is verdeeld in 6 voogdijen. Men vindt er op den oostelijken oever van het Mjösenmeer de vruchtbaarste korenlanden van Noorwegen, doch slechts 3% der oppervlakte is geschikt voor den landbouw. De hoogere gedeelten zijn bedekt met uitgestrekte wouden, die sedert den aanleg van den Eidsvolder spoorweg en bij de levendige scheepvaart op de Mjösen groote voordeelen opleveren. De voornaamste bergtop is de Sölen (1788 m.)

Hedenstjerna, *Alfred*, een Zweedsch novellist, geboren te Rysoby (Småland) den 12den Maart 1852, was tot 1879 boer, begon zijn letterkundige loopbaan met humoristische bijdragen in de „Smålandsposten", werd hoofdredacteur, later eigenaar van dat blad en woonde sedert 1897 te Berlijn. Onder den schuilnaam *Sigurd* was hij de populairste schrijver van Zweden, hoewel hij litterair weinig beteekende. Tevens was hij een buitengewoon vruchtbaar schrijver en het groote aantal romans, dat hij jaarlijks de wereld inzond, hadden zooveel debiet, dat zij dadelijk in verschillende talen verschenen. Zijn beste werken zijn „Statu-Perssons Josua" en „Svenosons" (1903). Hij overleed te Stockholm den 12den October 1906.

Hedera *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Araliaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon, 5 meeldraden, een onderstandig, 5-hokkig vruchtbeginsel met 5 aaneengekleefde stijlen en een 5-hokkige bes met 5 steenen. In ons land groeit tegen boomstammen en oude muren de *klimop* (*H. Helix L.*), een klimmende heester met hartvormige, 3- tot 5-lobbige bladeren aan de onvruchtbare, eironde, gaafrandige bladeren aan de bloem- of vruchtdragende takken. De bloemen zijn in trosvormig bij elkander staande schermen geplaatst en de bessen hebben een zwarte kleur. De heester is in geheel Europa, alsmede in Azië verspreid en bedekt met zijn altijd-groen loof wel eens groote oppervlakten. De bladeren en bessen waren weleer als geneesmiddelen in gebruik, terwijl de jonge twijgen looistof bevatten. Verder zijn van belang: *H. colchica* K. Koch en *H. canariensis*. Deze drie Hedera's bezitten een groot getal vormen, die in tuinen en bloemschikkingen zeer veel tot versiering gebruikt worden. Zij onderscheiden zich voornamelijk door den vorm en de kleur der bladeren. Alleen de *H. Helix arborea* en *arborea conglomorata* maken hierop uitzonderingen. De eerste doordat die het klimmend karakter verloren heeft, wat door stekken behouden blijft, en de laatste, omdat die een mooien, kruipenden vorm bezit. Zij worden door stekken in den herfst of afleggers in het voorjaar voortgekweekt. De teelt

Hedera Helix.

in potten neemt bijzonder sterk toe voor den uitvoer naar Duitschland. De vormen van *canariensis* dienen veel tot vulling van bloemenmandjes.

Hederich, *Benjamin*, een Duitsch schrijver, geboren den 12den December 1675 te Geithain bij Meiszen, studeerde te Leipzig en te Wittenberg, werd in 1705 rector der school te Groszenhayn en overleed aldaar den 18den Juli 1748. Van zijn geschriften vermelden wij: „Realschullexikon" (3de druk, 1748), „Lexicon mythologicum" (laatste druk, 1770), „Lexicon archaeologicum" (1743), „Lexicon manuale graecum" (laatste druk, 1825—1827, 3 dln.), „Lexicon manuale latino-germanicum" (2de druk, 1766, 2 dln.), „Promtuarium latinitatis probatae" (1775) en „Anleitung zu den vornehmsten mathematischen Wissenschaften" (7de druk, 1714),

Hederinezuur vindt men in de zaden van *Hedera Helix* en wordt verkregen wanneer men deze eerst met aether en daarna met alkohol uittrekt en vervolgens de oplossing in alkohol laat verdampen. Men verkrijgt dan kleurlooze, in water en aether oplosbare, reukelooze, scherp smakende blaadjes, die door geconcentreerd zwavelzuur purperrood gekleurd worden, koolzure zouten ontleden en geleiachtige, meestal in water onoplosbare, maar in alkohol oplossende verbindingen vormen.

Hedikhuizen, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, beslaat een oppervlakte van 382 H. A. en telt (1907) 1179 inwoners. Deze door twee Maasarmen bespoelde gemeente wordt omgeven door Herpt, Nieuwkuik, Vlijmen, Bokhoven en Heerenwaarden. Op den kleibodem wordt landbouw en veeteelt uitgeoefend. Behalve het dorp Hedikhuizen bevat de gemeente een deel van de Haarsteeg benevens de buurt Luttelherpt.

Digitized by Google

Het dorp Hedikhuizen is volgens de overlevering door *Robert III*, heer van Heusden, gesticht. In 1508 behaalden de ingezetenen der stad Heusden hier een overwinning op de Gelderschen. In 1904 werd hier een dam aangelegd tot afsluiting van den Maasmond in verband met het verleggen van de Maas (zie *Verlegde Maas*).

Hedin, *Adolf*, een Zweedsch staatsman en schrijver, geboren te Bo (Neribe) den 23sten April 1834, studeerde te Upsala, werd in 1859 journalist, redigeerde van 1874—1876 den radicalen „Aftonblad" en vertegenwoordigde sinds 1870 bijna onafgebroken Stockholm in de Tweede Kamer, waar hij steeds tegen de regeering en het vorstenhuis optrad, een zeer Fransch-gezinde en zeer Duitsch-vijandige houding aannam en bij het ontbinden der Unie aan de zijde der Noorsche ultraradicalen stond. Van zijn talrijke brochures noemen wij: „Om latin-herraväldet" (1883). Zijn historische werken „Franska revolutionens quinnor" (1879—1880), „Studier i franska revolutionens historia" (1890) en „Ludwig XIV's tidehvarf" (1895) gelden als weinig betrouwbaar. Een bloemlezing van zijn „Tål och skrifter" gaf *Spongberg* uit (1904). Hij overleed te Stockholm den 21sten September 1905.

Hedin, *Sven van*, een Zweedsch reiziger, geboren te Stockholm den 17den Februari 1865, studeerde aldaar en te Upsala, later te Berlijn en Halle in de natuurwetenschappen en deed reeds in 1885 een groote reis door Perzië en Mesopotamië, werd in 1890 secretaris bij het Zweedsche gezantschap te Teheran, besteeg den Demawend, waarvan hij de hoogte op 5465 m. bepaalde en trok in den winter van 1891 over den Terepas naar Kasjgar. Door *Oskar II* ondersteund, begon hij in 1894 een driejarigen onderzoekingstocht door Centraal-Azië, doorkruiste het Pamirplateau, bezocht den gletscher Moestag-ata, het meer Tsjilkoel en het gebergte Midsjoer en trok onder ontzettend lijden en met verlies van zijn geheele uitrusting door de woestijn Takla-Makan. Met een nieuwe uitrusting doorreisde hij in 1896 diezelfde woestijn, ging naar het meer Lob-Nor en constateerde, dat de ligging daarvan aan groote veranderingen onderworpen is geweest, drong over een 4900 m. hoogen pas van het Kwenloen-gebergte in Noord-Tibet door, waar hij een nieuwe bergketen en 23 zoutmeren ontdekte, ging noordwaarts en bereikte over Siningfoe Peking (15 Maart 1897), vanwaar hij door Noord-China en Siberië naar Europa terugkeerde. Een tweede driejarige reis door Middel-Azië begon hij in 1899 te Kasjgar. Van Lailik aan den Jarkand-Darja zakte hij die rivier af tot bij het Lob-Norgebied, sloeg daar zijn hoofdkwartier op, trok in Z.W. richting door de woestijn tot voorbij Tsjertsjen, onderzocht nauwkeurig het Lob-Norgebied en de bergketenen van Noord-Tibet, trachtte, als pelgrim verkleed, door Oost-Tibet tot Lhasa door te dringen, werd echter, slechts enkele dagreizen van zijn doel verwijderd, door de Tibetanen gedwongen terug te gaan en bereikte, nadat hij bijna zijn geheele karavaan verloren had, einde December Leh in Lahdak, vanwaar hij over den Karakoroempas en Kasjgar naar Zweden terugkeerde, waar de koning hem in den adelstand opnam. Nadat hij het omvangrijke werk over deze reis voltooid had, ondernam hij den 16den October 1905 een nieuwen tocht naar Tibet, die tot dusver eveneens een schitterend verloop had en op het oogenblik (Juni 1908) nog niet afgeloopen is. Zijn reizen zijn door de nauwkeurige plaats- en astronomische bepalingen voor de kartografie van Centraal-Azië van het hoogste belang. Behalve talrijke tijdschriftartikelen, schreef hij: „Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien" (1887), „General Prschevalskij's forskningsresor i Centralasien" (1891), „Konung Oscars beskickning till Schahen af Persien år 1890" (1889—1891), „Genom Khorasan och Turkestan" (2 dln., 1892—1893), „En färd genom Asien, 1893—1897" (1900), „Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien 1893—1897" (1900), „Forskningar i Lop-Nor-området 1895—1897" (1902), „Tusen mil på okända vägar" (1903) en „Meine letzte Reise durch Zentralasien" (1903).

Hedlinger, *Johann Karl*, een stempelsnijder der 18de eeuw, geboren te Schwyz den 20sten Maart 1691, ontving aanvankelijk onderwijs van den muntmeester *Krauer* en volgde dezen naar Luzern en Pruntrut, waar hij zich het eerst waagde aan de vervaardiging van portretmedailles. Om zich nog meer te bekwamen, begaf hij zich naar Nancy en vervolgens naar Parijs, waar hij zich verbond aan het Zweedsche Hof. Nadat hij van 1726 tot 1728 te Rome vertoefd had, reisde hij in 1735 naar Petersburg, om de beeltenis van keizerin *Anna* op een stempel te brengen. Van 1739 tot 1744 vertoefde hij tot herstel zijner gezondheid in Zwitserland, vertrok hierop naar Stockholm en keerde, toen hij later zijn ontslag genomen had, naar Zwitserland terug. Hij overleed den 14den Maart 1771. Hij was een uitstekend kunstenaar, die technische vaardigheid met een goeden smaak verbond, zoodat hij, zich vormende naar het voorbeeld der oude meesters, zijn tijdgenooten ver overtreft.

Hedlund, *Sven Adolf*, een Zweedsch journalist en staatsman, geboren bij Stockholm den 24sten Februari 1821, studeerde te Upsala, was daarop te Stockholm, in 1848 te Parijs als journalist werkzaam en werd in 1852 hoofdredacteur van de Gotenburgsche „Handels- och Sjöfartstidning", die onder zijn leiding (tot 1896) het beste provincieblad van Zweden werd. In den Rijksdag, waarvan hij driemaal lid was, behoorde hij tot de democratische vrijhandelaars partij. In het Unieconflict van 1890 bestreed hij het Noorsche radicalisme heftig. Hij overleed den 16den September 1900. Van zijn werken noemen wij: „Ons anbetareasfociationer" (1852), „Till bankfrågan" (1859), „Schweiz reseanteckningar" (1866), „Sveriges försvarsväsen, ordnadt på grunden of allmän värnepligt" (1867), „Om Schweiz' försvarväsen" (1868) en „Till undervisningsfrågan" (1868).

Hedonal (Methylpropylkarbinolurethaan), $NH_2.CO.OCH.CH_3.C_3.H_7$, is een wit, los kristallijn poeder met eigenaardigen, scherpen, onaangenamen, pepermuntachtigen smaak, dat moeilijk in koud, gemakkelijker in heet water en alkohol oplosbaar is, bij 76° C. smelt en bij 215° kookt. Het wordt als een onschadelijk slaapmiddel en ook als tegengift bij cocaïnevergiftiging toegepast.

Hedonisme, afkomstig van het Grieksche woord ἡδονή (genot), beteekent in de geschiedenis

Digitized by Google

der zedekunde de *genotsleer*, welke geen hooger doel kent dan de genietingen van het tegenwoordige. De grondlegger van de wijsgeerige school, welke dit gevoelen verkondigde, was *Aristippus*, een leerling van *Sokrates*.

Hédouin, *Edmond*, een Fransch schilder en graveur, geboren te Boulogne-sur-Mer den 16den Juli 1820, was een leerling van *Nanteuil* en *Delaroche* en schilderde bij voorkeur landschappen met boeren. Het best geslaagd zijn de tooneelen uit Spanje en Algerië, die een echt Zuidelijk coloriet hebben. Wij noemen: „De houthakkers in de Pyreneën", „Herinnering aan Spanje", „Molen in Konstantine", „Koffiehuis te Konstantine", „Vrouwen in het Ossaudal", „Soirée bij de Arabieren", „Arenleesters" en „De vischvangst". Later wijdde hij zich aan de radeerkunst en graveerde o. a. vijf bladen naar *Bida's* teekeningen van de Evangeliën en naar werken van *Delacroix*, *Papety* en *Boucher*, benevens zes bladen voor de „Sentimental journey" van *Sterne*.

Hedsjas is een Turksch vilajet op de westkust van Arabië, dat op ± 250000 v. km. ± 300000 inwoners telt. De provincie is van belang, omdat de beide heilige steden, Mekka en Medina, daarin liggen. De voornaamste zeeplaatsen van de overigens slechts met gevaar te bevaren kust, zijn Janboe-l-Bahr en Dsjidda, de havens van beide genoemde steden; de voornaamste stam is die der roofzuchtige Beni Harb. De Turksche heerschappij, die vroeger slechts in naam bestond, is thans krachtig en strekt zich zelfs uit over het vroeger tamelijk onafhankelijke Mekka.

Hedsjasspoorweg noemt men de spoorwegverbinding tusschen Damaskus en Mekka, met wier bouw op last van de Turksche regeering in het voorjaar van 1901 begonnen werd en die vooral tot het vervoer van Mohammedaansche pelgrims naar Mekka, hoewel ook tot versterking van den Turkschen invloed in die streken, bestemd is. De lengte is op 1800 km. berekend, terwijl een 160 km. lange dwarslijn van Haifa naar Der'at haar met de kust in verbinding brengt. Met deze laatste werd in 1902 een begin gemaakt en in 1905 was zij voltooid. De hoofdlijn was in het begin van 1908 tot Medina (1200 km. van Damaskus) opgenomen, de aarden baan op 150 km. na gereed en de rails over ongeveer 1000 km. gelegd. Men verwacht, dat de geheele lijn in 1913 voltooid zal zijn of zelfs reeds in 1910, indien het mogelijk zal blijken met de secties Dsjidda—Mekka en Mekka—Medina gelijktijdig te beginnen. Groot zijn de moeilijkheden, welke bij het werk overwonnen moeten worden, deels wegens het transport der materialen, deels wegens watergebrek (de plaatsen, waar water te krijgen is, liggen 25—150 km. van elkander verwijderd), deels wegens de woeste Bedoeïnen, die door geld „overreed" moesten worden hun vernieling van den spoorweg te staken.

De streek, die de spoorweg doorsnijdt, is tot Ma'ân (ten N.O. van Akabah) als productief te beschouwen, als men kunstmatige besproeiing toepast. Als de Turksche regeering daarenboven voortgaat Mohammedaansche emigranten uit Kaukasië en Oost-Roemelië langs de spoorlijn te vestigen valt aan den bloei van het door haar doorsneden gebied niet langer te twijfelen, te meer daar er rijke phosfaatlagen ontdekt zijn en waarschijnlijk ook petroleum, alsfalt en bitumineuse kalk in den bodem voorkomen.

Het verkeer op het gedeelte, dat gereed is, (op 1 September 1906 reeds 875 km.) neemt snel toe, de bevolking van Ma'ân is in drie jaar van 3000 tot 10000 gestegen en op het gedeelte Haifa—Damaskus moet elke maand een nieuwe goederentrein worden ingelegd.

Hedsjra of *hegira* is een Arabisch woord, hetwelk *vlucht* of eigenlijk *verhuizen* beteekent, en wel meer bepaald die van *Mohammed* van Mekka naar Medina op den 20sten Juni 622 n. Chr. Dit jaar vormt het uitgangspunt der Mohammedaansche tijdrekening.

Hedwig, *de Heilige*, een dochter van *Berthold IV*, markgraaf van Meran, werd geboren in 1174. Reeds op haar 12de jaar trad zij in het huwelijk met *Hendrik I*, hertog van Silezië, aan wien zij 6 kinderen schonk. Daarna legde zij de gelofte van kuischheid af, terwijl *Hendrik* zijn baard liet groeien en den bijnaam ontving van *den Gebaarde*. Volgens haar wensch stichtte hij in 1203 het Cisterciënser klooster te Trebnitz, dat in 1810 werd opgeheven. Daaraan schonk *Hedwig* haar aanzienlijken bruidschat en vele andere goederen. Zij overleed den 15den October 1243, waarna zij in 1267 heilig is verklaard. Haar gebeente rust in de kerk van genoemd klooster; haar gedenkdag is den 17den October.

Hedwig, in het Poolsch *Jadwiga*, de jongere dochter van *Lodewijk*, koning van Hongarije en Polen, en zelf koningin van Polen, geboren in 1370, ontving haar opleiding in Hongarije en was reeds vroeg de verloofde van *Willem*, hertog van Oostenrijk. Na den dood van haar vader werd zij gekozen tot koningin van Polen, waarna zij in 1384 te Krakau gekroond werd. Toen vervolgens *Jagello*, hertog van Lithauen, haar hand vroeg en daarbij aanbood, dat zijn landen in Polen ingelijfd en zijn onderdanen Christenen zouden worden, gaf zij hertog *Willem* zijn afscheid Zij huwde in 1386 met *Jagello*. Vooral beijverde zij zich, om het Poolsche volk te beschaven. Zij overleed in 1399.

Hedwig, *Johann*, een Duitsch plantkundige, geboren te Kronstadt in Zevenburgen den 8sten October 1730, studeerde te Leipzig in de geneeskunde, doch legde zich tevens toe op de plantkunde, vestigde zich als geneesheer te Chemnitz en hield zich daarenboven bezig met het verzamelen en bestudeeren van cryptogamen, inzonderheid van bladmossen. In 1781 ging hij naar Leipzig, waar hij weldra als plantkundige bekend werd, vooral nadat aan zijn werk: „Theoria generationis et fructificationis plantarum cryptogamicarum" het eeregoud der Academie van Wetenschappen te Petersburg was ten deel gevallen. In 1781 werd hij belast met de zorg voor het militair hospitaal te Leipzig, werd in 1786 tot hoogleeraar in de genees-, in 1789 in de plantkunde benoemd en overleed den 18den Februari 1799. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Fundamenta historiae naturalis muscorum frondosorum etc." (2 dln., 1779—1783), „Abbildungen kryptogamischer Gewächse" (4 dln., 1787—1797) en „Filicum genera et species etc." (1797—1803, 4 stukken).

Digitized by Google

Zijn zoon *Romanus Adolphus*, den 1sten Juli 1806 op 34-jarigen leeftijd overleden, was eveneens een beoefenaar der plantkunde en gaf onderscheiden botanische werken in het licht.

Hedwigia *Swartz* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Burseraceën*. Het onderscheidt zich door 2-slachtige en éenhuizige bloemen met een 4-tandigen kelk, 4 bloembladeren, 8 meeldraden, op een schijf ingeplant, en een ronde steenvrucht met 4 groeven. De meestbekende soort is *H. Balsamifera Swartz*, een hooge boom die op Haïti en andere West-Indische Eilanden groeit. Hij levert den Hedwigabalsem, die als een kleverig, roodachtig, doorzichtig, specerijachtig, maar niet aangenaam riekend sap uit den stam vloeit en als „baume á cochon" op de Antillen bekend is. Hij verhardt in de open lucht tot een roodbruine hars (résine de Chibou of Cachibou). De olie, welke men uit den Hedwigiaboom verkrijgen kan, is lichtgeel, helder en lichter dan water en wordt door minerale zuren rood gekleurd.

Hedychium *Koen* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scitamineeën*. Het onderscheidt zich door een éénbladerigen kelk, een bloemkroon met een zeer lange buis en een dubbelen, 3-deeligen rand, en een tweebladig honingnapje. Het omvat fraaie 1 tot 2 m. hooge sierplanten uit Oost-Indië en Nepal, met specerijachtige, dikke en vleezige wortelknollen en eindstandige bloemaren. Een prachtige soort is *H. Gardinerianum Rosc.*. uit Oost-Indië, welke ongeveer 1 m. hoog wordt en langwerpige, lancetvormige, puntige, onbehaarde bladeren, prachtige, welriekende, in aren geplaatste bloemen en roode doosvruchten draagt. Andere fraaie soorten zijn: *H. coccineum Smith* met een stengel ter hoogte van $1^1/_2$ tot 1 m. en een rijke aar van scharlakenroode bloemen, — *H. coronarium Koen.* met groote. witte, welriekende bloemen, — en *H. flavum Wall.*. met geurige, gele bloemen.

Hedyosmum *Swartz* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Chloranthaceën*. Het onderscheidt zich door mannelijke bloemen, welke onbehaarde katjes vormen, — bloemen zonder kelk of bloemkroon, maar met dakpansgewijs over elkaâr gelegen meeldraden, — voorts door vrouwelijke bloemen met een 3-tandigen kelk en zonder bloemkroon, en door een veelzadige besvrucht. Het omvat heesters, die op Jamaïca en Zuid-Amerika groeien, zooals *H. arboraceum Swartz* met stijve opgerichte takken en eirond-lancetvormige, zeer welriekende bladeren, op Jamaïca in de bergstreek te vinden, — en *H. nutans Sw.*, een sterk vertakte heester ter hoogte van $1^1/_2$ m. met vierkante, gladde buigzame takken en tegenovergestelde bladeren, eveneens op Jamaïca, en wel op de hoogste bergen aldaar.

Hedyotis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceën*. Het onderscheidt zich door een 3-deeligen kelk, een éénbladerige, trechtervormige, 4 spletige bloemkroon met 4 meeldraden en 1 stamper, en een ronde, 2-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het omvat overblijvende en éenjarige kruiden, welke vooral in Oost- en West-Indië groeien. Van de soorten noemen wij *H. auricularis L.* (*H. hirsuta Lam.*) met kleine witte bloemen, een kruipende plant op Ceylon.

Hedysarum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, een schuins afgeknotte kiel en een uit ronde, samengedrukte, éénzadige geledingen samengestelde peul. Het omvat kruiden en heesters, welke in nagenoeg alle gematigde en warme gewesten der Oude Wereld voorkomen. Van de sierplanten noemen wij: *H. alpinum L.* met gevinde, onbehaarde bladeren en fraaie, purperroode, in okselstandige trossen geplaatste bloemen, *H. carneum Lodd.*, in den Caucasus groeiende, met gevinde bladeren en vleeschkleurige, in aren gerangschikte bloemen, *H. caucasicum Bieb.*, desgelijks in den Caucasus te vinden en *H. coronarium L.*, bijna een m. hoog, met fraaie, donkerroode, tot trossen vereenigde bloemen. Merkwaardig is vooral *Hedysarum gyrans L.*, een tropische plant met 3-tallige bladeren, van welke de kleinere zijdelingsche zich, bij een voldoende temperatuur, gedurig op en neer bewegen. Verder komen in aanmerking *H. multijugum* (*Maxim*).

Heeckeren is de naam van een Geldersch geslacht, in de geschiedenis bekend door een langdurigen strijd tegen dat van *Bronkhorst*. Het heeft zich reeds in den aanvang der 13de eeuw in verschillende takken gesplitst. Immers de geslachten *van der Ese*, *van Rechteren*, *van Voorst*, *Ulft* en *Matelanck*, alsmede *de Rode*, zijn alle afkomstig van de *Heeckerens*.

Heeckeren, Evert van, (*Hekeren* of *Heikeren*), in 1236 ridder, was in 1253 getuige bij het vredesverdrag tusschen *Otto*, graaf van Gelder en Zutfen, en *Hendrik van Vianden*, alsmede in 1263 bij de stadsvrijheid, door graaf *Otto* aan Nieuw-Wageningen verleend.

Heeckeren, Frederik van, bijgenaamd *van der Ese*, komt voor in 1277 en 1299, was ridder in 1305, in 1318 raad van *Reynoud*, zoon van *Reynoud I*, graaf van Gelder en Zutfen, bezegelde mede in laatstgenoemd jaar de vrijheid der stad Zutfen en overleed in 1320.

Heeckeren, Frederik van, een zoon van den voorgaande, droeg ook den naam van *van der Ese* naar een havezate, bij het dorp Almen aan de Berkel gelegen. In 1323 werd hij ridder en in 1324 en later komt hij voor onder de raden van graaf, later hertog, *Reynoud II van Gelder*. Hij was dan ook tegenwoordig bij onderscheiden belangrijke regeeringsdaden, alsmede in 1331 bij het huwelijk van *Reynoud* met *Eleonore van Engeland*, terwijl hij met anderen den 1sten Maart 1333 de huwelijksvoorwaarden bezegelde van *Willem*, graaf van Gulik, en *Margaretha van Gelder*, alsook den 27sten Maart 1335 het testament van *Reynoud*. Toen deze overleed, 2 minderjarige zonen achterlatende, werden de teugels van het bewind opgevat door een Landraad, waarin ook *Frederik* zitting had. Later behoorde hij tot de raden en vrienden van den jeugdigen hertog. Zijn kasteel was te Steenderen dicht bij dat van *Bronkhorst* gelegen, zoodat hij weldra twist kreeg met dezen. Moeilijk zou hij bestand geweest zijn tegen den machtigen baanderheer *Gijsbrecht van Bronkhorst*, indien hij geen steun gevonden had bij verwante geslachten, inzonder-

Digitized by Google

heid die van *Voorst* (*Voerst* bij Zwolle) en van *Almeloo*. In 1348 kwam ook *Jan van Arkel*, bisschop van Utrecht, met den heer *van Bronkhorst* in oorlog, waarna deze het huis te Goor, later het huis te Heeckeren in Overijsel verbrandde. Daar *Reynoud* de zijde van *Bronkhorst* koos, keerde *Frederik* de wapens tegen zijn leenheer en verbond zich met den bisschop van Borculo. Wel had de partij van *Bronkhorst* in die dagen de overhand in den raad van hertog *Reynoud*, doch toen zij hem in de macht trachte te brengen van *Eduard*, koning van Engeland, wierp de hertog zich in de armen der *Heeckerens*. Nu trachtten de *Bronkhorsten* 's hertogs jongeren broeder, *Eduard* genaamd, tot hun zijde over te halen, zoodat er weldra verdeeldheid ontstond tusschen de beide broeders en geheel Gelderland zich in twee partijen verdeelde. De meeste steden kozen de zijde van *Eduard*, doch de vreemde bondgenooten schaarden zich naast de *Heeckerens*. Deze waren aanvankelijk voorspoedig in den strijd: in 1350 werden Nijmegen en Tiel veroverd, terwijl de *Bronkhorsten* het beleg moesten opbreken. In 1352 werd een verbond gesloten, waardoor *Eduard* Roermond en Kessel verkreeg, benevens het vruchtgebruik van de Veluwe. Het werd weldra verbroken, doch gevolgd door een nog nadeeliger, waarbij *Reynoud* weinig meer dan den hertogstitel behield. In 1354 ontbrandde de oorlog opnieuw. Onder de leus der vrijheid riepen de eigenhoorigen ten behoeve van *Reynoud* te wapen, deden in het gevecht bij den Vrijenberg, niet ver van Loenen (op de Veluwe), den heer *van Baer* en den banierdrager van *Bronkhorst* sneuvelen, doch moesten weldra door de zwaargewapende ridders het onderspit delven. Ook in Maas en Waal werd een opstand door *Eduard* gedempt. De graaf *van Cleef* maakte gebruik van die twisten om zich belangrijke bezittingen toe te eigenen. Intusschen werkte de maatregel van *Reynoud*, om het plunderzieke landvolk op te ruien, zeer verkeerd, en bracht vele *Heeckerensgezinden* bij de *Bronkhorsten*. Deze waren in 1355 weder meester van Arnhem, en geldgebrek noodzaakte *Reynoud* tot het sluiten van een nieuw verdrag. Er werd een raad van scheidslieden ingesteld, waarvan ook *Frederik* lid was, om uitspraak te doen over de belangen des lands. Nu werd de landvoogdij aan *Eduard* toegekend, zoodat aan *Reynoud* niets anders overbleef dan de Veluwe. *Eduard* werd voor keizer *Karel IV* in zijn waardigheid bevestigd. *Frederik*, die nog in 1354 als scholtus van Salland voorkomt, overleed te Deventer den 5den April 1357.

Heeckeren, Frederik van, ook wel *Frederik van Rechteren* genaamd, de stamvader der tegenwoordige graven *van Rechteren*, de zoon van den voorgaande, was na den dood van zijn vader het hoofd zijner partij. In 1356 bezwoer en bezegelde hij met anderen den landvrede tusschen *Reynoud* en graaf *Jan van Cleef*. De geschillen zouden gebracht worden voor een raad van scheidslieden, waartoe ook *Frederik* behoorde, een raad, die naandelijks bij afwisseling te Arnhem, Goch en Cleef vergaderen zou. Doch in 1360 ontbrandde de oorlog opnieuw, zoodat *Eduard* een wijkplaats moest zoeken op zijn kasteel te Gelder. Hoewel bijgestaan door *Albrecht van Beieren*, ruwaard van Holland, moest hij de landvoogdij nederleggen, en *Reynoud* herkreeg de hertogelijke waardigheid. *Frederik* bleef hem getrouw en nam weldra deel aan een gevecht bij Tiel, welke stad door *Reynoud* belegerd werd. De *Heeckerens*, in een ongunstige stelling geplaatst tusschen de Waal en den dijk, werden weldra overhoop geworpen, zoodat eenige aanzienlijken sneuvelden en *Frederik* met *Reynoud* gevangen genomen werd. Laatstgenoemde bracht men eerst naar Rozendaal en toen naar Nijenbeek, waar hij afstand deed van zijn waardigheid. Toen *Frederik* vervolgens zijn vrijheid herkreeg, bemoeide hij zich weinig met de zaken van Gelderland, maar destemeer met die van Overijsel. Hij behoorde in 1359 tot de leden van den pasopgerichten vrijstoel in Salland en Twente. Uit *Rechteren*, een bezitting van *Frederik*, trok *Sweder*, heer van Voorst en Keppel, in 1361 naar Zwolle, waar hij de voorsteden verbrandde, doch een jaar later werd het slot te Voorst door de Zwollenaren, gesteund door *Eduard*, ingenomen en tot den grond toe geslecht. In 1367 was *Frederik* wederom in oorlog met den bisschop van Utrecht en werd door dezen in den ban gedaan. Vervolgens van den ban ontheven, leefde hij in vrede met den bisschop, stichtte in 1373 met zijn echtgenoote de kapel te Rechteren tot eer van God en de Heilige Maagd, was scholtus van Salland en overleed in 1386.

Heeckeren, Evert van, een broeder van den voorgaande en rijk door zijn huwelijk met *Bate* of *Beatrix*, erfdochter der machtige heeren van Almeloo en Vriezenveen, stond in den oorlog zijn broeder ter zijde en sloot in 1387 een verbond met den graaf *van Bentheim* enz. en in 1394 een verdrag met *Frederik van Blankenheim*, bisschop van Utrecht, waarbij hij aan dezen de heerlijkheid Almeloo in leen opdroeg. Ook hielp hij met zijn echtgenoote in 1393 het klooster Frenswege stichten. Hij overleed nog vóór 1400.

Heeckeren, Egbert van, heer van Almeloo en Vriezenveen, een zoon van den voorgaande, stichtte met zijn moeder en echtgenoote in 1406 het klooster te Sibculoo en in 1407 dat te Almeloo, en schonk in 1420 met zijn echtgenoote vele voorrechten aan de ingezetenen te Almeloo en Vriezenveen. Almeloo werd toen een stad. Met zijn neef *Frederik van Rechteren* en anderen nam hij het besluit *Rudolf van Diepholt* als postulaatbisschop van Deventer te erkennen. Hij schonk in 1453 de heerlijkheid Almeloo aan zijn zoon *Johan*, die, kinderloos blijvende, in 1455 haar opdroeg aan zijn neef *Sweder van Heeckeren*, genaamd *Rechteren*, wiens nakomelingen haar nog bezitten.

Heeckeren, Jacob van, heer *van Roderloo*, stond in 1395 *Frederik van Bronkhorst*, heer *van Borculoo*, bij in den oorlog tegen Deventer en bezegelde in 1418 en 1436 het verdrag van de ridderschap en steden van Gelder en Zutfen.

Heeckeren, Evert van, heer *van Roderloo*, een zoon van den voorgaande, werd, hoewel minderjarig, in 1440 met Roderloo beleend en trad in 1449 toe tot het verbond der edelen en steden van Gelder en Zutfen. Zijn echtgenoote verkreeg in 1465 het huis Nettelhorst, tot 1834 door den oudsten tak en later door een ander harer afstammelingen, *Heeckeren van Wassenaer*, bezeten.

Digitized by Google

Evert was een aanhanger van hertog *Adolf*, zocht ten behoeve van dezen hulp bij *Hendrik van Schwarzenberg*, bisschop van Münster en bij *Lodewijk XI*, koning van Frankrijk en behoorde tot hen, die in 1499 *Karel*, den zoon van *Adolf*, als erfheer erkenden. Hij overleed in den aanvang der 16de eeuw.

Heeckeren, Evert van, heer *van Roderloo en Nettelhorst*, een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren in 1508, was, evenals zijn grootvader, een voorstander der nationale partij en een tegenstander van het Huis *Oostenrijk*. Hij bezegelde in 1538 op den landdag te Nijmegen de oorkonde, waarin hertog *Karel* prins *Willem van Cleef* tot opvolger aanwees. Hij overleed in 1562, twaalf kinderen nalatende.

Heeckeren, Jacob van, heer van *Roderloo, Westerwolt* en *Dedingweert*, geboren in 1532, toonde zich een groot vijand van de Spaansche overheersching. Hij behoorde onder hen, die in 1574 door *Requesens* van de amnestie waren uitgesloten. In 1577 was hij gedeputeerde van het graafschap Zutfen op den landdag te Nijmegen, werd in 1579 raadsheer in het Hof van Gelderland en overleed den 28sten Juni van dat jaar.

Heeckeren, Joost van, heer *van Diepenbroek en Roderloo*, een broeder van den voorgaande, verklaarde in 1579, dat hij gezind was, tot de Unie van Utrecht toe te treden, en overleed in 1620. Onderscheiden van zijn zonen sneuvelden in dienst der Staten.

Heeckeren, Walraven van, heer *van Nettelhorst en Enghuizen*, een zoon van *Evert*, geboren omstreeks het jaar 1570, werd in 1599 benoemd tot kapitein van een compagnie voetvolk, waarmede hij vele jaren in Vlaanderen streed, onderteekende de afzwering van den koning van Spanje, werd in 1625 lid van de Admiraliteit van Rotterdam, landdrost van het graafschap Zutfen en scholtus binnen en buiten Zutfen en dekte in 1627 den aftocht van het leger van Grol. Eindelijk bekleedde hij ook nog de betrekking van burgemeester van Lochem en overleed den 11den October 1645.

Heeckeren, Evert van, heer *van Nettelhorst, Enghuizen en Barlham*, een zoon van den voorgaande, geboren omstreeks 1614, was de eenig overgeblevene van zijn stam. Hij werd beschreven in de ridderschap en gecommitteerd tot de Admiraliteit van Amsterdam en in 1638 tot de Generaliteits-rekenkamer, en aanvaardde na den dood zijns vaders het ambt van landdrost en als zoodanig het voorzitterschap van de ridderschap van Zutfen. In 1651, na het overlijden van stadhouder *Willem II*, werd hij afgevaardigd naar 's Gravenhage, waar hij vruchteloos de benoeming trachtte te bewerken van een stadhouder en kapiteingeneraal. In 1653 werd hij buitengewoon raadsheer in het Hof van Gelderland. Uit afkeer van het bestuur van *Jan de Witt* was hij vooral de oorzaak, dat in 1672 Zutfen, in dien tijd een der sterkste vestingen van ons land, aanstonds aan *Lodewijk XIV* werd overgegeven. Hij overleed den 26sten April 1860, zijn gemalin 10 jaar later. Ter eere van beiden vindt men in de Groote Kerk te Zutfen een marmeren praalgraf.

Heeckeren, Walraven van, heer *van Nettelhorst*, oudste zoon van den voorgaande, volgde zijn vader op als landdrost, was geruimen tijd lid der Staten-Generaal en werd in 1689 belast met een zending naar Brandenburg, Saksen, Münster en Lüneburg, om deze staten aan te sporen tot het leveren van krijgsvolk, alsmede in 1693 met een buitengewone zending naar Zweden. Tevens werd hij hoofdschout der stad en meierij van 's Hertogenbosch, waar zijn broeder *Robert* hem vertegenwoordigde, behoorde tot de vrienden van *Gijsbertus Cuperus* en overleed op zijn terugreis van Zweden ongehuwd te Osnabrück den 21sten Augustus 1701. Zijn briefwisseling met bovenvermelden geleerde bevindt zich sedert 1854 op het Rijksarchief.

Heeckeren, Jacob Dirk van, heer *van Barlham*, later ook *van Enghuizen, Roderloo en Brandsenburg*, een broeder van den voorgaande, werd geboren in 1665, werd in 1686 door prins *Willem III* benoemd tot burgemeester van Zutfen en in 1691 bekleed met de betrekking van rekenmeester van Gelderland en in 1706 met die van landdrost van het graafschap Zutfen. Hij overleed den 22sten April 1748.

Heeckeren, Frans Jan van, heer *van Enghuizen, Beurse, Cloese, Langen en Suideras*, oudste zoon van den voorgaande, geboren in 1692, was burgemeester van Doetinchem, landrentmeestergeneraal, gecommitteerde tot de admiraliteiten van Friesland en de Maas, tot den Raad van State, curator der Geldersche hoogeschool, rechter van Doetinchem, landdrost van het graafschap Zutfen en president van Gedeputeerde Staten. Hij overleed te 's Gravenhage den 10den Mei 1767.

Heeckeren, August Robbert van, heer *van Suideras*, een zoon van den voorgaande, geboren den 24sten October 1763, werd schepen van Zutfen, buitengewoon raadsheer in het Hof van Gelderland, burgemeester van Groenloo, drossaart der stad en heerlijkheid Borculoo, scholtus binnen en buiten Zutfen en president van Gedeputeerde Staten van het graafschap. Als een ijverig voorstander van het Huis van *Oranje* heeft hij zich sterk gemengd in de toenmalige twisten der Patriotten en Prinsgezinden. Eerstgenoemden hadden in den beginne te Zutfen de overhand, doch *Suideras*, zooals hij gewoonlijk genoemd werd, bedwong hen in 1787. Hij verscheen met een oranjekokarde op de parade, begaf zich naar het stadhuis en werd bijgestaan door generaal *van Heeckeren van Molencaten*, die de Patriotten deed ontwapenen, zoodat weldra de omwenteling volbracht was. Te meer had hij evenwel van de Patriotten te lijden, toen dezen in 1795 de overhand behielden. *Suideras* werd op het landgoed „Het Velde" gevangen genomen, naar het naburige Zutfen gebracht en op het stadhuis aldaar opgesloten. Hij werd echter op vrije voeten gesteld onder de belofte, dat hij de stad niet zou verlaten. Niettemin begaf hij zich naar het hoofdkwartier van den Franschen generaal *Vandamme* op het huis „de Voorst", van wien hij vergunning verkreeg zich naar zijn landgoed te begeven. Het stedelijk bestuur, hierover ontevreden, dagvaardde hem, waarna *Suideras* de wijk nam naar het kasteel Ringelberg bij Wezel. Men stelde nu een som van duizend gouden ducaten op zijn hoofd, terwijl hij voor altijd uit Gelderland verbannen en zijn goederen verbeurd verklaard werden.

Digitized by Google

Vruchteloos trachtte hij de Pruisische regeering te bewegen, hulp te verleenen aan de Oranjepartij, zoodat deze in 1799 besloot zich zelf te helpen. Op den beruchten Gelen Donderdag kwam *Snideras* met een aantal uitgewekenen te Winterswijk en te Bredevoort, waar hij een proclamatie las van den prins *van Oranje* en bericht gaf, dat de Pruisen in aantocht waren, zoodat weldra de vroegere orde van zaken werd hersteld, wat aan de ingezetenen door den Franschen generaal *Girod* en vrijwilligers uit Arnhem weldra anders beduid werd. De premie op het hoofd van *Snideras* werd toen nogmaals uitgeloofd. Na den vrede van Amiens keerde hij in het vaderland terug en vestigde zich te Zutfen. In 1811 werd hij benoemd tot vrederechter te Warnsveld, doch overleed den 7den October van dat jaar.

Heeckeren, Reinhardt Bernhardt Willem van, heer van *Molencaten*, een zoon van *Evert*, geboren den 25sten Mei 1721, trad in dienst, klom op tot den rang van luitenant-generaal en kolonel van een regiment cavalerie, de beroemde „huzaren van Heeckeren", werd commandant van Zutfen, later gouverneur van Sluis in Vlaanderen en voorzitter van het hoog militair gerechtshof en overleed den 29sten April 1799. — Zijn zoon *Evert Willem*, heer *van Molencaten*, geboren in 1760, was generaal-majoor en commandant van Zutfen en overleed in 1819; zijn zoon *Robert August Adolf Maurits Carel*, geboren in 1760, was page bij *Willem V* en luitenant bij de garde, vertrok met dien vorst naar Engeland, nam deel aan den inval in Noord-Holland in 1799, woonde als luitenant-kolonel den slag van Waterloo bij, werd versierd met de Militaire Willemsorde 3de klasse, was daarna ontvanger te Zutfen, werd na het overlijden van zijn broeder heer *van Molencaten* en overleed in 1838.

Heeckeren, Jacob Derk Carel van, heer *van Roderloo, Lichtenberg en Kell*, een zoon van *Assueer*, heer *van Roderloo*, geboren den 31sten October 1740, was achtervolgens rentmeester van het geestelijk rentambt Borculoo, edelman van de Kamer van *Willem IV*, buitengewoon raadsheer in het Hof van Gelderland, burgemeester van Groenloo, afgevaardigde naar de Staten-Generaal, lid van den Raad van State, landdrost van het graafschap Zutfen en opperstalmeester van *Willem V*. Hij overleed den 11den Juli 1795.

Heeckeren, Willem Hendrik Alexander Karel van, heer *van Roderloo en Kell*, een zoon van den voorgaande, geboren den 12den Augustus 1776, was na het herstel van ons volksbestaan met zijn zwager, graaf *van Lijnden*, commissaris voor de provincie Gelderland, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en volgde in 1825 genoemden zwager op als gouverneur van Gelderland. Deze betrekking nam hij waar tot in 1846, ontving toen op zijn verzoek eervol ontslag en werd benoemd tot minister van Staat en grootkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed op zijn kasteel te Roderloo den 24sten Juli 1847. — Zijn zoon *Jacob Derk Karel*, heer *van Wassenaer, Twickel, Nettelhorst* enz. en gehuwd met *Maria Cornelia*, gravin *van Wassenaer-Twickel*, was lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, opperstalmeester van koning *Willem III* en overleed in 1850.

Heeckeren, Derk Jan van, heer *van Brandsenburg en Boelensteijn*, een zoon van *Walraven Robbert*, heer *van Barlham en Brandsenburg*, geboren den 14den Januari 1742, was kanunnik van St. Jan te Utrecht, lid van de Staten dier provincie, kwartierschout van Oosterwijk, lid van de Staten-Generaal en gezant aan de Hoven van Spanje (1778) en van Rusland (1780). Hij overleed in 1796. Zijn oudste zoon *Walraven Robert*, geboren den 19den November 1776, werd burgemeester der stad Utrecht, lid der Gedeputeerde Staten en in 1838 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed den 23sten Juli 1845. — Een andere zoon, *Frans Jan* genaamd, was een beoefenaar der schilderkunst.

Heeckeren, Evert Christiaan Karel Willem van, heer *van Nettelhorst, Batingen en Cloosten*, een zoon van *Adolph Jan Hendrik*, geboren den 30sten Augustus 1744, bekleedde de betrekkingen van gedeputeerde van het graafschap, burgemeester van Groenloo en Lochem en afgevaardigde naar de Generaliteitsrekenkamer, naar de Admiraliteiten van de Maas en van Amsterdam en naar de Staten-Generaal. Hoewel een voorstander van het Huis van *Oranje*, zoodat hij in 1795 zijn ambten en goederen verloor, nam hij toch geen deel aan de pogingen van *Snideras* om een opstand te bewerken, maar leefde ambteloos gedurende den tijd van de Bataafsche Republiek en van het Koninkrijk Holland. Na de Restauratie werd hij lid der ridderschap en Provinciale Staten van Gelderland en overleed den 10den September 1816. — Zijn oudste zoon, *Adolf Jacob Hendrik Willem*, heer *van Batingen*, geboren op den huize Nettelhorst den 14den Juni 1784, studeerde te Deventer en te Utrecht in de rechten, bekleedde onderscheiden rechterlijke betrekkingen benevens eenige rangen bij de Duitsche Orde, balije van Utrecht, en overleed op den huize Zwanenburg bij Gendringen den 16den Juni 1857. — Een andere zoon, *Pieter Reinhardt Johan Wildt*, heer *van Marhulsen*, geboren in 1785, was tegelijkertijd controleur der belastingen, burgemeester, secretaris en notaris te Eibergen, schoolopziener, adjunct-houtvester, lid der Provinciale Staten en waarnemend distrikts-commissaris van Borculoo. Hij overleed den 5den Januari 1835.

Heeckeren, Evert Frederik van, heer *van Enghuisen en Beurse*, een zoon van *Jacob Adolf*, heer *van Enghuizen, Beurse, Cloese en Langen*, werd geboren den 23sten December 1755, trad in militairen dienst en klom op tot den rang van majoor der cavalerie. In 1783 werd hij lid der ridderschap van het graafschap Zutfen en afgevaardigd naar de vergadering der Staten-Generaal. In 1787 helde hij over tot de partij der Patriotten, doch voegde zich weldra bij de Prinsgezinden. Hij was in 1795 voorzitter der Staten, vergezelde den Stadhouder naar de pink, waarop deze zich inscheepte naar Engeland, ging eenigen tijd over de grenzen, doch keerde weldra terug en werd lid van het departementaal bestuur van Gelderland en onder koning *Lodewijk* lid van den Staats-

Digitized by Google

raad. In 1814 behoorde hij tot de notabelen, die de grondwet hielpen aannemen, werd lid der ridderschap en der Provinciale Staten van Gelderland, in 1815 lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal en overleed den 13den Januari 1831. Zijn zoon *Hendrik Jacob Karel*, heer *van Enghuizen, Beurse, Beverwaard en Odijk*, geboren in 1785, trad in militairen dienst, was in 1816 luitenant-kolonel bij de cavalerie en adjudant van koning *Willem I* en nam toen als zoodanig zijn ontslag, waarna hij van 1848 tot 1851 lid was van de Eerste Kamer der Staten-Generaal; een ander zoon, *Jacob Dirk Borchardt Anne*, heer *van Beverwaard*, geboren in 1792, was eerst gezant te Petersburg en later te Weenen.

Heeckeren, Ludolph Frederik Hendrik van, een zoon van *Evert Ludolph*, heer *van Waliën en Kemnade*, geboren den 12den Juli 1758, was in 1795 de eenige van zijn geslacht, die tot de voorstanders der revolutie behoorde. Hij werd provisioneel representant van het volk te Zutfen, doch overleed den 1sten Januari 1798. — Zijn zoon *Evert Ludolph*, geboren te Zutfen den 30sten November 1785, studeerde en promoveerde in de rechten, werd schepen van Zutfen, bekleedde eenige rechterlijke betrekkingen, wees het aanzoek om te Harderwijk, later te Groningen het hoogleeraarsambt te aanvaarden, van de hand, vertrok in 1821 als raad-fiscaal naar Suriname, werd er in 1828 procureur-generaal, in 1831 gouverneur-generaal, alsmede commandeur van de Orde van den Nederlandschen Leeuw en overleed, op de terugreis naar het moederland, te Curaçao den 15den Juni 1838, een tweetal zonen achterlatende.

Heeckeren, *Georges Charles d'Anthès*, baron *van*, een Fransch diplomaat, geboren te Colmar den 5den Februari 1812, heette oorspronkelijk *d'Antès* en was de zoon van een rijken grondbezitter in de nabijheid van Colmar. In het jaar 1830 vergezelde hij zijn oom, den vorst *von Hatzfeld*, naar Petersburg en werd hier na twee jaar bevorderd tot ritmeester bij de garde. Door den Nederlandschen gezant aldaar baron *van Heeckeren*, werd hij tot zoon aangenomen, aanvaardde diens naam en trad in het huwelijk met een zuster van den Russischen dichter *Puschkin*, dien hij beleedigde en in een tweegevecht doodde. Dientengevolge moest hij naar Frankrijk terugkeeren. Hier werd hij lid van den generalen raad van het departement Haut Rhin en dong in 1846 te vergeefs naar een mandaat als volksvertegenwoordiger. Hij verkreeg het echter na de Februari-omwenteling van 1848 en nam zitting in de Constituante en in het Wetgevend Lichaam, waar hij zich bij de meerderheid voegde en *Lodewijk Napoleon* ondersteunde. In 1852 werd hij senator, vervolgens staatsraad en belastte zich meermalen met geheime zendingen. Na 1870 echter keerde hij tot het ambteloos leven terug. Hij overleed den 4den December 1875 te Suly in den Elzas.

Heede zijn de ruwe vlasvezels, die door het hekelen en zwingelen van het vlas van de fijnere en sterkere vezels worden afgezonderd.

Heekeren, *Jan van*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Amsterdam den 26sten December 1774, studeerde aldaar en te Leiden in de geneeskunde, terwijl hij zich tevens op de rechtsgeleerdheid en welsprekendheid toelegde. Hij promoveerde op een dissertatie „De osteogenesi praeternaturali" (1797), vestigde zich te Amsterdam en werd in 1798 secretaris van het agentschap van Nationale Opvoeding. Niet lang daarna plaatsten curatoren van het Athenaeum te Amsterdam hem bovenaan op het tweetal, waaruit een hoogleeraar in de ontleedkunde zou gekozen worden. Op aandringen van zijn chef, den agent *van Kooten*, verzocht hij niet in aanmerking te komen; doch toen genoemde agent in 1799 als gezantschapssecretaris naar Spanje vertrok en door *van der Palm* vervangen werd, werd *van Heeckeren* geplaatst als commissaris voor de zaken der geneeskundige staatsregeling. Hij overleed den 1sten Juni 1803, in verschillende tijdschriften opstellen achterlatende.

Heelal is al wat bestaat, de oneindige ruimte met alles wat zij bevat. Daarin bewegen zich de sterrenstelsels van verschillenden rang. De maan beweegt zich om de aarde, de aarde met de overige planeten van ons zonnestelsel om onze zon; de zon met de melkwegsterren vermoedelijk om Halcyone, een ster van het Zevengesternte, of om een gemeenschappelijk zwaartepunt; dat melkwegstelsel met andere, die zich in de gedaante van nevelvlekken aan ons oog vertoonen, vermoedelijk weder om een gemeenschappelijk zwaartepunt enz. Hier staan wij aan de grenzen van het gebied der waarneming, doch die van het heelal zijn ons onbekend. Niet geheel ten onrechte is wel eens gezegd: Het Heelal is een bol, waarvan het middelpunt overal en de oppervlakte nergens is.

Heelbeen (*Holosteum L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Alsineeën*. Het onderscheidt zich door 5 kelkbladeren, 5 getande bloembladeren, 3—5 (zelden 10) meeldraden, 3 stijlen, een eerst 6-tandige, daarna 5-kleppige doosvrucht en zaden, die aan de bolle zijde gesleufd en aan de holle zijde gekield zijn. In ons land groeit *H. umbellatum L.* met eindelingsche bloemschermen, opgerichte stengels en 2 paar langwerpige bladeren.

Heelkunde (*chirurgie*) is dat gedeelte der geneeskunde (zie aldaar), dat zich vroeger hoofdzakelijk met de behandeling van zoogenaamde uitwendige ziekteverschijnselen bezig hield, en daar deze meestal in den vorm van wonden optreden, ook wel aangeduid werd als *wondheelkunst*. Het is thans niet meer mogelijk, scherpe grenzen te trekken tusschen de heelkunde en de geneeskunde, daar de eerste in onzen tijd, zoowel op alle inals uitwendige organen toepassing vindt. Het kenmerkende van de heelkunde is, dat zij vooral tot mechanisch werkende middelen haar toevlucht neemt, hetzij *manipulaties*, hetzij *toestellen* en *verbanden*, hetzij *operaties*.

Wegens gebrek aan ontleedkundige kennis durfden de heelmeesters der Oudheid zich geen belangrijke kunstbewerkingen veroorloven. Dit werd beter, toen in de dagen van *Aristoteles* de ontleedkunde — vooral te Alexandrië — degelijke beoefenaars begon te tellen. Nu begon men met meer zelfvertrouwen het mes te hanteeren en de lijders door verbanden en werktuigen van allerlei kwalen te genezen. Niet alle artsen bezaten daartoe de geschiktheid, zoodat men hen weldra verdeelde in *therapeuten* (geneesheeren) en *chirurgen* (heelmeesters). Wèl werd de heelkunde

Digitized by Google

te Alexandrië met succes beoefend, doch van de geschriften der aldaar gevestigde chirurgen, zooals *Philoxenus*, *Georgias*, *Sostratus*, *Heron*, *Apollonius*, *Ammonius*, *Tryphon*, *Meges*, *Antyllus*, *Philogrius* enz. zijn enkel eenige uittreksels en fragmenten overgebleven, welke door *Celsus*, *Galenus*, *Aëtius*, *Paulus van Aegina* en *Oribasius* werden medegedeeld. Het schijnt, dat de Romeinen, in weerwil van hunne veelvuldige oorlogen, weinig ter bevordering der heelkunde hebben gedaan. *Archagatus*, die de Grieksche kunst overbracht naar Rome, ontving er den naam van *carnifex* (beul); hooger dan deze stond *Celsus*. Bij de Arabieren verboden godsdienstige vooroordeelen de ontwikkeling der operatieve heelkunde, zoodat hunne geschriften daaromtrent enkel mededeelen, wat zij van de Grieken hadden geleerd.

Gedurende de Middeleeuwen werd de heelkunde evenals zoo menige andere tak van wetenschap meer en meer verwaarloosd. Slechts monniken en Joden, de eenige vertegenwoordigers der geneeskunde in die dagen, voorts rondreizende tandentrekkers, breuksnijders, oogheelkundigen enz. waagden zich aan belangrijke kunstbewerkingen. De geringere, zooals koppen en aderlaten, werden toevertrouwd aan badstoofhouders en baardscheerders, welke men als handlangers der geneeskundigen beschouwde. Die handlangers zochten zich weldra tot den rang van zelfstandige heelmeesters te verheffen. Reeds in 1271 ontstond het College van Chirurgen te Parijs, hetwelk door de toetreding van *Lanfranchi* (1295) een belangrijken steun ontving en aan Frankrijk den roem bezorgde van het vaderland der heelkunde te zijn. Het gebruik der vuurwapens gaf aan de behandeling der wonden een andere richting, en vooral de toenemende studie der anatomie kwam aan de heelkunde ten goede. Tot de vertegenwoordigers der chirurgie in Frankrijk behooren vooral *Guy de Chauliac* (1363), *Paré* (1517—1590), *Guillemeau* (1550—1612), *Garengeot* (1688—1759), *de la Motte* (1655—1703), *Morand* (1697—1773), *Quesnay* (1694—1774), *Louis* (1723—1792), *Petit*, *Ledran* enz. Daar ontstond, vooral door de bemoeiingen van *de la Peyronie*, in 1731 de Academie der Chirurgie. Kindelijk werd *Desault* (1744—1755) de grondlegger der ontleedkundige heelkunde, die zich vervolgens tot de hoogte eener wetenschap verhief. De aanhoudende oorlogen der Groote Revolutie droegen niet weinig bij tot de verdere ontwikkeling der heelkunde, welke in Frankrijk een beroemden naam schonk aan *Sabatier*, *Percy*, *Boyer*, *Delpech*, *Larrey* en vooral aan *Dupuytren*.

In Italië, de bakermat der moderne wetenschap, kon de heelkunde geen gelijken tred houden met de chirurgie in Frankrijk. Ook daar echter ontbreekt het op dit gebied geenszins aanberoemde namen, zooals die van *Saliceto* (1470), *Cerlata* (1480), in de 16de eeuw *Virgo*, *Benivieni*, *Magni*, *de Romanis*, *Ferri*, *Vido*, *Vidius*, *della Croce*, *Tagliacozzi* en vooral van *Fabricius ab Aquapendente*. In de 17de eeuw hebben de Italianen weinig voor den bloei de heelkunde gedaan, maar des te meer in de 18de, toen *Molinelli* (1702—1764), de beide *Nannoni* te Florence, *Palluci*, *Betrandi* (1723—1765), *Flajani* (1786) te Rome, *Paletta* (1790) te Milaan, *Assalini* (1759—1840), *Vacca Berlinghieri* en vooral *Scarpa* (1747—1832) grooten roem verwierven.

In Engeland ontwaakte eerst laat de belangstelling in de wetenschappelijke heelkunde. Tot de voortreffelijke chirurgen van dat land behoorden vooral *Cheselden* (1688—1752), die door zijn leerling *Sharp*, voorts door *Monro*, *Pott*, *William* en *John Hunter*, *Bell*, *Alanson*, *Keate*, *Pearson*, *Earle*, *Abernethy*, *Latto*, e. a. werd opgevolgd. In de 19de eeuw schitteren op dat gebied de namen van *Home*, *Lawrence*, *Hey*, *Ch. Bell*, *Hodgson*, *Travers*, *Howship*, *S. Cooper* en vooral van *Astley Cooper*.

De ontwikkeling der heelkunde is in Zweden en Denemarken verbonden met de namen van *Acrel* en *Callisen*. — In Rusland is zij nagenoeg uitsluitend door Duitsche geleerden bevorderd. Van meer belang is de geschiedenis der heelkunde in de Nederlanden, waar zij in de 17de eeuw uitmuntende beoefenaars vond in *Barbette*, *Palfijn*, *Blancaro*, *Solingen*, *van Hoorn*, in de 18de in *Camper*, *Sandifort* enz., — terwijl in de 19de als beoefenaars der praktische chirurgie de hoogleeraren *Ranke* te Groningen, *van Iterson* te Leiden, *Wurfbein* te Amsterdam en vele anderen met lof worden vermeld, terwijl als oogheelkundige de hoogleeraar *Donders* te Utrecht een Europeesche vermaardheid verwierf, wiens leerlingen thans met succes aan de verschillende Nederlandsche hoogescholen werkzaam zijn.

In Duitschland bleef de heelkunde lang bij die van andere landen achter. De eerste hoogleeraar, die er heelkundige lessen gaf, was *Lorenz Heister* (1683—1758) te Helmstädt. Na hem volgen *Platner* en *Günz* te Leipzig, *Mauchart* te Tübingen, *Kaltschmidt* te Jena, *Siebold* te Würzburg en vooral *A. G. Richter* te Göttingen. Na den Zevenjarigen Oorlog gevoelde men behoefte aan militaire heelkundigen, en deze werden in Oostenrijk gevormd door *Brambilla*, *Hunczovsky* en *Plenck*, in Pruisen door *Eller*, *Scharschmidt*, *Henkel*, *Bilguer*, *Schmucker*, *Theden* en *Mursinna*. Eerst later legde men zich meer algemeen toe op de heelkunde.

Sedert de oorlogen van *Napoleon I* vormde zich in Frankrijk na *Dupuytren* een reeks van uitstekende chirurgen, zooals *Lisfranc*, *Guérin*, *Sédillot*, *Malgaigne*, *Roux*, *Velpeau*, *Nélaton*, en *Chassaignac*. — In Engeland werd na *Astley Cooper* de heelkunde vertegenwoordigd door *Liston*, *Fergusson*, *Guthrie*, *Davies*, *Erichsen* enz. — In Duitschland vond zij uitstekende beoefenaars in *Rust* (1775—1840), *Gräfe* (1787—1840), *Fricke*, *Walther* (1782—1849), *Wattman*, *Langenbeck*, *Chelius*, *Textor*, *Blasius* enz. Zij vormden een groot aantal uitmuntende leerlingen, en op het gebied der operatieve chirurgie schitterde vooral *Dieffenbach*, benevens zijn volgelingen *Stromeyer*, *Heufelder*, *Schuh*, *Bruns*, *Ried*, *Wernher*, *Bardeleben* en *Roser*. Deze vooral waren beoefenaars der *anatomische chirurgie*. Inzonderheid waarschuwden zij tegen een roekeloos gebruik van het mes, waar de natuur in staat is genezing te brengen, alsmede tegen het onnoodig afzetten van ledematen, weshalve hunne leer den naam ontving van *conservatieve chirurgie*. Ja, *Textor* en *Stromeyer* toonden door voorbeelden aan, dat het

Digitized by Google

dikwijls voldoende was, een ziek been door resectie te verwijderen, zonder dat men tot amputatie van het geheele lid behoefde over te gaan. Ook werd door *Langenbeck* de *osteoplastiek* in toepassing gebracht, namelijk om door een kunstmatig overbrengen van het beenvlies nieuwe beenzelfstandigheid voort te brengen.

Vooral van de grootste beteekenis voor de chirurgie was de toepassing van pijnstillende of gevoelloos makende middelen, door ontdekking der uitwerking van aether- en chloroforminademingen, cocaïneinspuitingen enz. Ook hebben de ervaringen op het gebied der heelkunde aanleiding gegeven tot een uitgebreide hervorming der militaire chirurgie, waaromtrent in 1863 op een congrès te Genève hoogst menschlievende bepalingen zijn vastgesteld. (Zie *Genève, Conventie van*). Tot de grootste vorderingen der heelkunde in de laatste halve eeuw behooren ongetwijfeld de betere inrichting der hospitalen sedert den Amerikaanschen burgeroorlog, waardoor de wondkoorts grootendeels verdween, en de toepassing der antiseptische wondbehandeling sedert *Lister* (zie aldaar). In den jongsten tijd wordt de *antisepsis* vervangen door de *asepsis* (zie aldaar). Ook werden de hulpmiddelen zeer vermeerderd door uitvinding van allerlei toestellen, zooals de keelspiegel, de galvanokaustische hulpmiddelen, verschillende spiegels met electrische belichting, Röntgenstralen enz.

Het is moeielijk, het wetenschappelijk gebied der heelkunde met nauwkeurigheid af te bakenen. Men verdeelt haar hoofdzakelijk in de *chirurgische ziekteleer* (pathologie) en de *chirurgische heelkunst* (therapie). Eerstgenoemde bemoeit zich met de kunst van *onderzoeken* (diagnose) en met het *bepalen* der chirurgische ongesteldheden. Laatstgemelde kan men verdeelen in *ongesteldheden der voeding* (ontsteking enz.), *werktuigelijke ongesteldheden*, zooals wonden, samengroeiingen, ontwrichtingen, breuken, de aanwezigheid van vreemde lichamen en het verlies van organische deelen, en in *ongesteldheden der zenuwen*, zooals verlammingen, enz. — De chirurgische heelkunst strekt zich uit over de heelkundige artsenijen (*materia medica chirurgica*), over de leer der verbanden (*desmologie*), der instrumenten (*akologie*) en der kunstbewerkingen (*akiourgie*). In de leer der kunstbewerkingen onderscheidt men *bloedige* en *onbloedige*, alsmede *kleinere operatiën*, zooals de snede, den naad, het afbinden, het koppen, het aderlaten, het zetten van bloedzuigers, de cauterisatie, de acupunctuur, het inënten enz., — en de *grootere*, zooals amputatie, exarticulatie, resectie, trepanatie enz. — Dat gedeelte der heelkunde, hetwelk zich bijvert, misvormingen van het menschelijk lichaam te herstellen, draagt den naam van *plastische chirurgie* of *anaplastiek*. Hiertoe behoort bijvoorbeeld de vorming van lippen, oogleden, neuzen enz.

Heelu, *Jan van*, eigenlijk *van Heelen*, ook wel genaamd *van Leeuwe*, naar het Brabantsch stadje, waar hij in een klooster leefde, bezong in Nederlandsch dicht den slag van Woeringen (zie aldaar), dien hij in 1288 had bijgewoond. Een uittreksel van zijn gedicht werd in 1641 door *H. C. van Dongelberghe* in Latijnsche verzen uitgegeven en later in Nederlandsch proza overgezet. Toen tijdens onze vereeniging met België koning *Willem I* een commissie benoemde tot het uitgeven van onderscheiden handschriften, die betrekking hadden op de Vaderlandsche geschiedenis, droeg deze commissie de uitgave van het gedicht van *van Heelu* op aan *J. F. Willems*, die het in 1836 in het licht deed verschijnen onder den titel „Jan van Heelu, Rijmkronijk betreffende den slag van Woeringen, met opheldering en aanteekeningen". Ook *van Rijn* heeft „Letter- en geschiedkundige aanteekeningen" gemaakt op deze kronijk, welke door *Kroon* en *Jonckbloet* in 1840 uitgegeven zijn. De held der kroniek is *Jan I*, hertog van Brabant. In het eerste der 2 boeken wordt de jeugd van den hertog en de aanleiding tot den oorlog, en in het 2de de slag zelf voorgesteld. De dichter was vermoedelijk een herant van den hertog; hij droeg zijn verzen op aan *Margaretha von Engeland*, de verloofde van 's hertogs zoon.

Heem, *Jan Davidszoon de*, een Hollandsch stillevenschilder, werd geboren te Utrecht in 1606 en overleed te Antwerpen in 1683 of 1684. Hij was een leerling van zijn vader, *David de Heem den Oude*, en werkte daarna van 1628—1632 te Leiden. Vervolgens vestigde hij zich te Antwerpen, waar hij met uitzondering van een kort verblijf in de noordelijke Nederlanden (van 1667–1672 was hij in Utrecht) tot zijn dood gevestigd bleef. De vroege werken van dezen meester, waarvan er zich o.a. een bevindt in het Mauritshuis te 's Gravenhage (in bruikleen), zijn in grijze en bruine tinten gehouden en sluiten zich, wat voorstelling en schilderwijze betreft, aan bij de stillevens van *Pieter Potter*, *Heda* enz. Eerst later begon *de Heem* de rijk gecomponeerde, kleurrijke stillevens met vruchten, de bloemstukken en guirlandes te schilderen, die zijn naam beroemd zouden maken en hem maakten tot het hoofd eener talrijke schare van stilleven- en bloemschilders, wier manier van werken tot ver in de 18de eeuw steeds weer navolging vond. Zijn leerlingen waren o.a. zijn zoons *Cornelis* en *David de Heem*, *Abraham Mignon* en *Maria van Oosterwyck*. Hier te lande bezitten o.a. het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam meesterwerken van zijn hand.

Heem, Cornelis de, een Hollandsch stillevenschilder, werd geboren te Leiden den 8sten April 1631 en begraven te Antwerpen den 17den Mei 1695. Hij was een leerling van zijn vader, *Jan Davidszoon de Heem* (zie aldaar), en werd in het jaar 1660 meester in het Antwerpsch St. Lucasgild. Zijn stillevens zijn navolgingen van die van zijn beroemden vader. Men vindt ze hier te lande o.a. in het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Heemraad (van heem of heim = erf, woonplaats) duidde voorheen zoowel een enkel persoon aan, als een verzameling van personen (de gezamenlijke heemraden). De oorspronkelijke beteekenis hunner functie wordt uitgedrukt door het woord zelf, n.l. raad of raadsman van het heim. In de kleinste landelijke gemeenschappen, n.l. in de dorpen, ambachten, buurten, in de Saksische streken en marken, vond men reeds vroeg

Digitized by Google

personen, belast met de zorg voor allerlei zaken betrekking hebbende op het „heim", in den zin van den grond, den bodem der woonplaats; daartoe behoorde natuurlijk de zorg voor de waterkeeringen, de afwatering en de wegen. In die streken nu, welke aan de groote rivieren, Rijn en Maas met hunne takken, grensden, droegen deze personen den naam van heemraad, die later ook in andere deelen des lands ingang vond. Hun werkkring was in onderscheiden streken nog al verschillend, maar meer en meer kregen zij overal tot hoofdzaak de zorg voor dijken, wegen en afwateringen. En daarbij beheerden en bestuurden zij niet alleen, maar traden ook als rechters in zake heemrecht op. Eerst in 1841 werd die rechtsmacht geheel afgeschaft en den heemraden nog slechts het administratieve beheer gelaten.

Nadat sedert de tweede helft der 13de eeuw algemeene besturen werden ingesteld, het vroegst in Holland, die voor de afwatering en waterkeering eener geheele landstreek hadden te zorgen, kregen de heemraden, welke in die besturen zitting hadden in Holland vrij algemeen den naam van *Hooge Heemraden* of *Hoogheemraden*, in macht stonden zij echter niet boven de gewone heemraden. De heemraden werden gekozen door ingelanden, steeds slechts voor één of weinige jaren; somtijds ook maakten de belanghebbenden een voordracht op, waaruit de vorst of de staten of iemand van hunnentwege een keuze deed.

Heemraadschap is vooreerst de waardigheid van heemraad (zie aldaar); verder duidt het een waterschap aan, d.i. een publiekrechterlijk lichaam, belast met de zorg voor waterkeering of waterloozing, waarin heemraden het bestuur vormen; eindelijk is het de naam voor het gebied van het waterschap, waarover zich het gezag van heemraden uitstrekt.

Heemrecht is het recht, dat betrekking heeft op de waterkeering, den wateraf- en toevoer en de wegen. Het woord dijkrecht, dat er dus een onderdeel van aanduidt, wordt ook wel in de ruimere beteekenis van heemrecht opgevat.

Heemskerck, *Maerten Jacobsz. van*, een Hollandsch historie- en portretschilder en etser, die ook veel glasschilderwerk vervaardigde en een zeer productief teekenaar was. Hij werd geboren te Heemskerk in Noord-Holland in het jaar 1498 en overleed te Haarlem den 1sten October 1574. Zijn voornaamste leermeester was *Jan van Scorel*. Na een reis in Italië (1532—1535 of 1536), waar hij reeksen van teekeningen naar oude Romeinsche ruïnes en antieke beeldhouwwerken maakte, keerde hij naar Holland terug en vestigde zich te Haarlem. In zijn schilderwijze volgde hij geheel de uiterlijke vormen der Italiaansche kunst na, vooral *Michel Angelo*, zoodat zijn werken, ondanks de groote technische bekwaamheid, die er uit spreekt, voor het meerendeel weinig aantrekkelijks hebben. Zijn tijdgenooten echter bewonderden zijn kunst in hooge mate. Hij maakte tal van altaarstukken voor Hollandsche kerken. Zijn portretten zijn doorgaans aantrekkelijker dan zijn figuurcomposities. Zijn schilderijen vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage, het Stedelijk Museum te Haarlem en het Museum Boymans te Rotterdam.

Heemskerck van Beest, Jhr. *Jacob Eduard van*, een Hollandsch schilder, voornamelijk van zeestukken, werd geboren te Kampen den 28sten Februari 1828 en overleed te 's Gravenhage den 24sten December 1894. In 1842 kwam hij in de Nederlandsche marine, doch verliet in 1853 den zeedienst, om zich geheel aan de schilderkunst te kunnen wijden. Schilderijen van zijn hand vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te 's Gravenhage en het Gemeentemuseum te Amsterdam.

Heemskerk, een gemeente in de provincie Noord-Holland, groot 2707 H.A., met (1907) 2642 inwoners, wordt begrensd door de Noordzee, Kastrikum, Uitgeest, Assendelft en Wijk-aan-Zee c.a. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit zand, in het O. vindt men klei. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, warmoezerij en veeteelt. Behalve het dorp Heemskerk en de wijk Oosterbuurt, behooren tot de gemeente nog de buurten Heemskerkerduin, Hoogdorperbuurt en Noorddorp.

Het dorp Heemskerk, in een oorkonde van 1063 Hemenzenkirica genoemd, ligt in een schoone streek. Op het kerkhof staat een steenen naald, door den schilder *Maarten van Heemskerk* in 1570 ter gedachtenis aan zijn vader *Jacob Willemsz. van Veen* opgericht. Het oude kasteel van Heemskerk, dat in 1254 door *Willem II.* graaf van Holland, gesticht werd, draagt thans den naam *Marquette*. In 1426 werd het kasteel door de Hoekschen ingenomen. De slag tegen het Kaas- en Broodvolk in 1492 werd in de nabijheid van Heemskerk geleverd.

Heemskerk of *Heemskerck* is de naam van een aanzienlijk Noord-Hollandsch geslacht.

Heemskerk, Gerrit van, ridder en baljuw van Kennemerland, aan wien in 1252 door koning *Willem II* de bewaring van het kasteel Heemskerk werd toevertrouwd, overwon den 11den Mei 1254 de West-Friezen in een scheepsstrijd.

Heemskerk, Wouter van, werd in 1359 op last van hertog *Albrecht van Beieren* op zijn kasteel door *Dirk van Polanen* belegerd, omdat hij den man gehuisvest had, die een aanslag op het leven van *Reinoud van Brederode*, baljuw *van Kennemerland*, had beproefd, zoodat hij zich na 11 weken moest overgeven, naar Zeeland gevoerd werd, doch zich met den hertog verzoende. Hij overleed in 1380.

Heemskerk, Gerrit van, ridder en drost van *Muiden*, trok in 1397 op last van hertog *Albrecht van Beieren* naar Friesland, maar werd door de Friezen met groot verlies teruggeslagen. In 1398 voerde hij bevel over het krijgsvolk binnen Stavoren. Hij overleed in 1403.

Heemskerk, Willem van, geboren in 1524, was burgemeester van Leiden in 1564. Bij de vervolgingen der Inquisitie nam hij de wijk naar Emden, doch keerde weldra terug en behoorde tot de raadsheeren van den prins *van Oranje*. Gedurende de belegering van Leiden was hij afwezig als afgevaardigde naar de Statenvergadering, doch hij werkte mede tot het ontzet, werd met gewichtige zendingen belast, was tegenwoordig bij de inwijding der Leidsche Hoogeschool, behoorde tot de onderhandelaars om aan den prins *van*

Digitized by Google

Oranje het hoog gezag op te dragen, bekleedde nog meermalen de waardigheid van burgemeester van Leiden en overleed den 21sten Februari 1592.

Heemskerk, Claas van, geboren te Leiden in 1535, maakte zich bekend met onderscheiden talen, omhelsde de Hervormde leer, vestigde zich te Amsterdam, werd er in 1578 lid van de vroedschap, was president-schepen, lid van het college van gecommitteerde raden van Holland, rekenmeester van Holland enz, en overleed in 1616.

Heemskerk, *Jacob van*, een Nederlandsch vlootvoogd, geboren te Amsterdam den 1sten Maart 1567, legde zich toe op de aardrijkskunde en nam deel aan een onderneming om een noordwestelijken weg naar Oost-Indië te vinden. Daartoe zeilde hij in 1595 met het schip „Amsterdam't uit Texel, doch kwam daarmede in hetzelfde jaar onverrichter zake terug. Later werden met hetzelfde doel 2 schepen uitgerust door de regeering van Amsterdam en op een van deze voerde *Heemskerk* als schipper en koopman en *Barendtz* als opperstuurman het bevel; de bijzonderheden van dezen tocht hebben wij onder *Barendtz* medegedeeld. In 1603 werd *Heemskerk* als admiraal naar Oost-Indië gezonden, en op een tocht naar Djohor veroverde hij een Portugeesche kraak met een kostbare lading en bracht die behouden in het vaderland. In 1607 voerde hij bevel over een vloot van 17 oorlogschepen, om daarmede naar de kust van Spanje te stevenen. Vruchteloos zocht hij den vijand te Lissabon, maar vond hem geankerd in de baai van Gibraltar, onder de bescherming van het geschut van het kasteel, met 21 welbemande bodems. Nadat hij krijgsraad belegd en de bevelhebbers tot moed en volharding aangespoord had, deed hij terstond (25 April) den aanval beginnen. Vreeselijk was de strijd en roemrijk de overwinning der Nederlanders; doch *Heemskerk*, staande op de campagne in volle wapenrusting, met het zwaard in de hand, werd reeds door het tweede schot uit het vijandelijk vice-admiraalschip doodelijk gewond. Zijn stoffelijk overblijfsel, overgebracht naar Amsterdam, werd ter aarde besteld in de Oude Kerk.

Zijn dood is door de Nederlandsche dichters *Bogaers* en *Meijer* bezongen.

Heemskerk, *Johan van*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam in 1597, ontving zijn opleiding te Bayonne, bezocht in 1617 de Leidsche hoogeschool om in de rechten te studeeren, legde zich tevens toe op de Nederlandsche dichtkunst, ging in 1624 buitenslands, om de voornaamste rijken in Europa te bezoeken en ontving te Bourges den titel van meester in de rechten. Den zomer van 1624 bracht hij door bij zijn bloedverwant *Hugo de Groot* te Parijs, vestigde zich vervolgens als advocaat te 's Gravenhage en werd in 1628 benoemd tot pleitbezorger der Oost-Indische Maatschappij. In die betrekking begaf hij zich met 3 bewindhebbers naar Engeland, om eenige geschillen omtrent Amboina uit den weg te ruimen, doch keerde na 6 jaar onverrichter zake terug. Hij ontving echter als blijk van goedkeuring een buitengewoon geschenk van 6000 gulden. Daarna wijdde hij zich te 's Gravenhage aan de praktijk, vertrok vervolgens naar Amsterdam, waar hij in 1640 het ambt van schepen bekleedde, werd in 1645 lid van den Hoogen Raad en overleed den 27sten Februari 1656. Als dichter en prozaschrijver verwierf hij grooten roem. Van zijn gedichten vermelden wij: „Minnekunst, Minneboei, Minnedichten, Mengeldichten" (3de druk, 1628), „Minneplicht, ten toon gesteld in de vrijagie van Diana en Flandre; een van de waardigste stukken uit de onwaardeerlijke Astrea" (1625), „Minnekunde, of de philosophie der liefde" (uit het Fransch, 1628), „De verduijtste Cid, blijeindend treurspel" (1641, na dien tijd vele malen herdrukt) „De ongestadige Hylas, de veranderlijke Stella, de lichtvaardige Pamphilus" (3de druk, 1670) enz. Vooral heeft hij roem verworven door zijn „Batavische Arcadia", waarvan de eerste druk in 1637 verscheen onder den titel „Inleijdinghe tot het ontwerp van een Bataafsche Arcadia" en de 2de in 1614, onder dien van „Batavische Arcadia, waarin onder 't loofwerck van liefkooserytjes gehandelt werdt van den oorspronck van 't oud Bataviën, vrijheidt der Bataviëre, vrije zee, zeevonden, vinders van verborgen schatten, verbeurtmaecken van goederen, uitpersser der waarheydt door pijnigen, onheyl van de lanckwijligheidt der rechtsplegingen, en andere diergelijcke ernstige saken meer". Daarvan verscheen later een groot aantal uitgaven, de laatste in 1871.

Heemskerk, Coenraad van, een zoon van den voorgaande, waarschijnlijk geboren te Amsterdam in 1647, gaf in 1672 een blijk van vaderlandsliefde door op eigen kosten 50 matrozen te kleeden en te bezoldigen. Met deze plaatste *de Ruyter* hem op het schip van admiraal *van Gent*, waarna hij zich in den zeeslag bij Soulsbaai onderscheidde. In 1672 werd hij pensionaris van Amsterdam, vervolgens lid van den raad en verkreeg wegens dezen zitting in het college van gecommitteerde raden. Als zoodanig gaf hij aan de regeering van Amsterdam kennis van het plan van *Willem III* om Naarden te versterken. In den aanvang van 1680 ging hij als ambassadeur naar het Hof van Madrid, waar hij de geschillen der Spaansche regeering met den keurvorst van Brandenburg bijlegde. In 1689 in het vaderland vertoevende, zond men hem naar Hamburg, waar hij den twist dempte van den koning van Denemarken met den hertog van Holstein. Hij keerde vervolgens terug naar Madrid en bleef er tot 1691, waarna de Staten hem opdroegen, den vrede tusschen den Duitschen keizer en den sultan tot stand te brengen. Hiertoe ging hij in 1692 eerst naar Weenen, toen naar Belgrado en vervolgens naar Adrianopel, vanwaar hij naar Weenen terugkeerde, om een handelsverdrag te sluiten. Na den vrede van Rijswijk ging hij als gezant naar Frankrijk; doch toen de koning van Frankrijk den Pretendent als koning van Engeland wilde erkennen, ontving *van Heemskerk* bevel Parijs te verlaten. Hij overleed den 23sten Juli 1702. Keizer *Leopold* had hem en zijn nakomelingen in den Rijksgravenstand opgenomen, doch hij maakte van dezen titel geen gebruik.

Heemskerk, Willem van, een kleinzoon van den voorgaande, geboren den 6den April 1728, was heer van Achttienhoven, den Bosch en Eindschot, terwijl hij den titel voerde van graaf des H. Roomschen Rijks, aan zijn grootvader verleend. Hij werd in 1744 schepen, in 1753 raad, later burgemeester van Amsterdam, bewindhebber van de

Digitized by Google

Oost-Indische Compagnie, raad ter Admiraliteit, eerst in het Noorderkwartier, later van de Maas, lid van den Raad van State en vervolgens van de Staten-Generaal. Hij overleed den 28sten Augustus 1784.

Heemskerk, *Egbert van*, een Hollandsch genreschilder, werd geboren te Haarlem omstreeks 1645 en overleed te Londen in 1704. Hij was een leerling van *Pieter de Grebber* te Haarlem, maar volgde in zijn onderwerpen vooral *Brouwer* en *Teniers* na: rookende en drinkende boeren, soldaten in de herberg, boeren-interieurs en dergelijke. Zijn schilderwijze is uitermate handig. Het Stedelijk Museum te Haarlem bezit een „Boerengezin aan den maaltijd" van zijn hand.

Heemskerk, *Bz.*, *Jan*, een Nederlandsch staatsman, was de zoon van *Jan Jacob Bysterus Heemskerk* en *Geertruid ten Cate* en werd geboren te Amsterdam den 16den Februari 1815. Nadat hij zijn opleiding ontvangen had aan het instituut van *George Byrde* te Utrecht en onderwijs in de oude talen van *F. B. Adèr*, studeerde hij aldaar, onder leiding van *van Heusde* en *Holtius*, in de letteren en rechten en vestigde zich vervolgens te Amsterdam, waar hij zich aan zijn geliefkoosde studiën bleef wijden. Na de Grondwetsherziening (Februari 1849) werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier onderscheidde hij zich niet slechts door vrijzinnige beginselen, maar ook door groote belangstelling in de aangelegenheden des lands. Sprak hij slechts zelden een advies uit in de openbare zittingen, hij vergoede zulks ruimschoots door de wijze, waarop hij in de afdeelingen werkzaam was. Zijn kiezers wisten hem naar waarde te schatten, waarom hij telkens herkozen werd, met uitzondering van April tot November 1853, toen men hem, na de Aprilbeweging, te Amsterdam weerde, wat echter vergoed werd door het mandaat, hem door de kiezers van het distrikt Haarlem opgedragen, dat hij tot in 1862 vertegenwoordigde. In 1872 benoemde de koning hem tot lid van den Raad van State. Hij overleed te 's Gravenhage den 17den December 1880. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, alsmede lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen te Middelburg. Van zijn geschriften vermelden wij: Een reeks opstellen in „De Gids" (1839—1854), in „De Nederlander" (1852) en in de „Werken der Leidsche Maatschappij", een commentatie over *Perikles* (1834), een rechtsgeleerde dissertatie over het „Interdictum de vi armata et Cicero pro Caecina", benevens een „disquisitio litteraria" over *Plutarchus* „*φιλοπλατῶν*", naar aanleiding der lessen van den hoogleeraar *van Heusde*.

Heemskerk, *Az.*, *Jan*, een Nederlandsch staatsman, de zoon van *Abraham Heemskerk* en *Joanna Jacoba Stuart*, werd geboren te Amsterdam den 30sten Juli 1818, ontving zijn opleiding aan het gymnasium in zijn geboorteplaats en studeerde vervolgens aldaar in de letteren en rechten. Nadat hij den 14den Maart 1839 te Utrecht in de beide rechten gepromoveerd was op een dissertatie „De Montesquivio" (partes II), vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam en was weldra in uitgebreiden kring werkzaam. Van 1852 tot 1864 bekleedde hij er de betrekking van lid der rechtbank, van 1864 tot 1866 die van raadsheer in het Hof van Noord-Holland, en werd in 1859 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Toen hij in 1860 als zoodanig voor het eerst optrad, schaarde hij zich onder de voorstanders van het toenmalig ministerie *van Hall—van Heemstra*, en toen in 1866 graaf *van Zuylen* tot de vorming van een kabinet geroepen werd, dat echter, in weerwil van twee ontbindingen der Tweede Kamer, in 1868 moest aftreden, belastte *Heemskerk* zich met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en gedurende de 7 laatste weken van 1867, wegens het overlijden van minister *Borret*, ook met die van Justitie. Zijn strenge maatregelen tegen de veepest werden met een gelukkigen uitslag bekroond. Ook is onder zijn bewind de wet tot den aanleg van de kolossale spoorwegbrug over den Moerdijk, alsmede de concessie voor de spoorwegen 's Gravenhage —Gouda en Breukelen—Harmelen tot stand gekomen. Nadat *Heemskerk* van 1868 tot 1873 lid was geweest van de Tweede Kamer voor het distrikt Gorinchem, werd hij benoemd tot lid van den Hoogen Raad, doch reeds in den zomer van 1874 geroepen om een einde te maken aan de ministeriële crisis. Terwijl in de troonrede van dit jaar het uitzicht geopend werd op de droogmaking van de Zuiderzee en op herziening der wet op het Lager Onderwijs, heeft hij vervolgens (Maart 1875), evenals in 1868, een wetsontwerp tot regeling van het Hooger Onderwijs aan het oordeel der Tweede Kamer onderworpen. Het werd met vele amendementen aangenomen.

Den 27sten Augustus 1877 nam het ministerie *Heemskerk* zijn ontslag en laatstgenoemde werd vervolgens wederom lid van den Hoogen Raad en in 1879 lid van den Raad van State, om in den zomer van 1883 als eerste minister de teugels van het bewind nogmaals in handen te nemen. Hij bleef die ook behouden, toen door de verkiezingen van 1884 de minderheid der Tweede Kamer in een meerderheid veranderde. In November 1887 bracht hij de grondwetsherziening tot stand. Toen bij de verkiezingen van 1888 de kerkelijke partijen de meerderheid kregen, trad het ministerie den 21sten April 1888 af. Daarmede nam het openbare politieke leven van dezen staatsman een einde. Nog in hetzelfde jaar werd hij opnieuw benoemd tot lid van den Raad van State. Ruim negen jaar heeft hij als zoodanig werkzaam kunnen zijn. Ook naast zijn ambtsbezigheden werd menige taak door hem met toewijding aanvaard en ten einde gebracht.

Van de geschriften van *Heemskerk* noemen wij: „Handleiding tot de kennis der oudheid" (met *J. C. Spakler*, 1ste dl., 1843), „Formulierboek" (2de druk, 1854), „Denkbeelden over de regeling van het armwezen" (met *J. H. Tijdeman*, 1850), „Over den eigendom van voortbrengselen van den geest" (2de druk, 1869), onderscheiden biographieën, zooals: „Levensschets van Martinus Stuart" (1855), „Levensbericht van mr. G. de Clercq" (1858), „Levensbericht van mr. W. J. C. van Hasselt" (1863) en „Levensbericht van mr. J. M. de Kempenaer" (1870), alle in de werken der Leidsche Maatschappij, en „De praktijk onzer grondwet" (2 dln., 1878—1880), „Mr. M. J. Baron van

Digitized by Google

der Heim van Duivendijke" (Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 1890), benevens eenige opstellen in „De Gids" en „De Volksvlijt". Hij was commandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, grootkruis der orde van den Eikenkroon, lid der Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen te Bordeaux, van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Bataafsch Genootschap, honorair lid van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, van Arti et Amicitiae en van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt in het arrondissement Breda. Hij overleed den 9den October 1897.

Heemskerk, mr. *Theodorus*, in 1852 geboren te Amsterdam, als derde zoon van *J. Heemskerk Az.* (zie aldaar), promoveerde in 1876 aan de hoogeschool te Leiden tot doctor in de rechten op een proefschrift, getiteld: „Over huwelijken van Nederlanders buitenslands". Hij vestigde zich in 1876 als advocaat te Amsterdam, was van 1877 tot 1887 plaatsvervangend kantonrechter, sinds 1883 lid der Provinciale Staten van Noord-Holland voor Weesp, sedert 1888 met korte tusschenpoozen lid van de Tweede Kamer, van 1889 tot 1895 en sedert 1900 lid van den gemeenteraad en sedert 1901 wethouder van Amsterdam, sedert 1897 lid van de Staatscommissie tot bevordering der codificatie van het internationaal privaatrecht en sedert 1903 lid van de staatscommissie voor de gemeente-financiën. In het laatst van 1908 werd hij belast met de samenstelling van een nieuw ministerie: hierin trad hij zelf op als minister van Binnenlandsche Zaken. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het wetboek van strafrecht in doorloopende aanteekening verklaard door K. Hazelhoff, B. J. Polenaar en Th. Heemskerk" (1881, 1890, 2 dln.), „De correspondentie over het ontslag van Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit aangevuld" (1896), met anderen: „Leerdwang. — Rapport, aangeboden aan de Vereeniging voor christelijk-nationaal schoolonderwijs" (1898).

Heemst. Zie *Althaea*.

Heemstede, een gemeente in de provincie Noord-Holland, met een oppervlakte van 1158 H.A., bezit (1906) 6248 inwoners. De gemeente wordt ingesloten door Haarlem, Haarlemmerliede c.a., Haarlemmermeer, Bennebroek en Bloemendaal. De bodem bestaat uit alluvisch zand met eenig veen. Men vindt er een bekoorlijke afwisseling van buitenverblijven, bosch, weiden, bleekerijen, bloemisterijen en akkers. Behalve de dorpen Heemstede en Berkenrode bevat de gemeente verschillende buurten.

Het dorp Heemstede ligt aan de stoomtramlijn Haarlem—Leiden. De inrichting Meerenbosch neemt lijders aan vallende ziekte op. Buiten het dorp ligt het oude huis te Heemstede, dat in 1394, 1404 en 1425 verwoest werd. Het in 1460 hernieuwde gebouw werd in 1810 grootendeels gesloopt.

Heemstra, *Van*, is de naam van een aanzienlijk Friesch geslacht. Van de leden vermelden wij:

Heemstra, Feye van, die als de stamheer wordt beschouwd. Op het laatst der 14de eeuw, tijdens de twisten der Schieringers en Vetkoopers, was hij een der hoofden van deze laatste en zeer bevriend met hertog *Albrecht van Beieren*. Deze sloeg hem in 1396 tot ridder en benoemde hem tot mederechter en baljuw van Friesland. Toen de Schieringers in 1397 de overhand kregen werd zijn huis te Dokkum geplunderd en omvergehaald, waarna hij het land verliet en van den hertog een pensioen genoot, totdat hij in 1411 kon terugkeeren en zijn goederen weder in bezit nemen.

Heemstra, Poppe van, een zoon van *Taecke Obbema* en gehuwd met *Auck van Heemstra*, aanvaardde voor zich en zijn nakomelingen den naam van *Heemstra*, werd in een gevecht tegen de Bourgondische partij gewond en kwam dientengevolge om het leven.

Heemstra, Feye van, een zoon van *Feye* op Heemstrastate te Oenkerk in 1545 geboren, was een ijverig voorstander der vrijheid een vriend van graaf *Lodewijk van Nassau* en lid der Staten van Friesland. Krachtig werkte hij mede tot de oprichting der academie te Franeker, werd in 1610 grietman van Tietjerksteradeel en overleed den 30sten Juni 1621.

Heemstra, Feye van, geboren in 1630 en officier in Frieschen dienst, klom op tot kolonel en commandant, eerst van Ravestein, en in 1682 van Emden. Daar hij hier ongenoegen kreeg met de bezetting, ontving hij bevel de stad te verlaten, en toen hij hieraan niet gehoorzaamde, voerde men hem en zijn huisgezin op een schip naar Delfzijl. *Willem III*, bij wien hij zeer in de gunst stond, was hierover ten hoogste misnoegd op de regeering van Emden. *Heemstra* was een beoefenaar der vaderlandsche en Friesche geschiedenis en overleed den 7den Maart 1690.

Heemstra, Feye van, oudste zoon van den voorgaande, geboren den 19den October 1662, werd in 1703 als luitenant-kolonel bij Ekeren gewond. Hij overleed den 28sten Januari 1704.

Heemstra, Schelte van, een broeder van den voorgaande, geboren den 27sten Mei 1665, trad reeds vroeg in den krijgsdienst, was weldra kolonel en werd reeds op 25-jarigen leeftijd benoemd tot vice-commandant van Emden. Weldra echter nam hij zijn ontslag vestigde zich op Dotingastate te Dronrijp, was belast met het opzicht over de opvoeding van *Johan Willem Friso* en woonde in 1708 met dien vorst het gevecht bij Ekeren bij. Hij was burgemeester van Bolsward, werkzaam in vele aanzienlijke commissiën, een voorstander der wetenschap en beoefenaar der letteren en overleed te Oenkerd den 15den Januari 1738. Twee zijner broeders sneuvelden in 1709 bij Malplaquet.

Heemstra, Feye van, oudste zoon van *Schelte* geboren op Dotingastate te Dronrijp in 1694 en nam als vrijwilliger bij de Friesche garde deel aan den Spaanschen Successie-oorlog. Hij werd gekwetst bij Fontenoi en later bij Rocroy en op het slagveld bevorderd tot luitenant-generaal der infanterie. Hij overleed op Heemstrastate den 7den September 1748.

Heemstra, Willem Hendrik van, een broeder van den voorgaande, geboren den 20sten Juni 1696, werd postmeester-generaal van Friesland, grietman van Kollummerland en lid van Gedeputeerde Staten. Hij overleed op Vogelzangstate te Veenklooster den 18den September 1775.

Digitized by Google

Heemstra, *Willem Hendrik*, baron *van*, een kleinzoon van den voorgaande, geboren den 18den October 1779, trad in Engelschen dienst en werd in 1809 commissaris van de verponding te Kolham en in 1813 maire van Oudwoude. Hij voerde bevel bij het beleg van de vesting Koevorden 1814 en werd weldra majoor. In 1818 nam hij zijn ontslag als luitenant-kolonel en werd grietman van Kollummerland en Nieuw-Kruisland, lid der Staten van Friesland, in 1822 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed te Leeuwarden den 30sten December 1826.

Heemstra, *Schelte*, baron *van*, een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande geboren te Groningen, waar zijn moeder *Johanna Balthazerina van Idsinga* zich ten huize harer ouders bevond, den 14den November 1807, bracht zijn jeugd door te Oudwoude, volgde daarna, onder leiding van den Zwitserschen gouverneur *Jeannet*, zijn vader in verschillende garnizoenen, werd in 1824 student te Franeker, in 1828 te Groningen en promoveerde aldaar den 26sten Juni 1830 op een dissertatie, getiteld „Specimen exhibens nonnulla de alimentis praestandis". Korten tijd vestigde hij zich te Leeuwarden als advocaat, aanvaardde reeds in October 1830 de betrekking van grietman van Doniawerstal, nam als luitenant deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en keerde als kapitein naar Langweer, de hoofdplaats zijner grietenij terug. Deze echter verwisselde hij in 1840 met Oost-Dongeradeel. Inmiddels was hij, hoewel niet tot ridderschap behoorende, in 1838 gekozen tot lid der Provinciale Staten van Friesland, en in de vergadering van 1844 bracht hij een adres aan den koning ter tafel, waarin op herziening der Grondwet werd aangedrongen. *Heemstra* werd daarna tot lid der Tweede Kamer gekozen en zijn adres met algemeene stemmen aangenomen.

Toen de vergadering der Staten-Generaal in 1844 geopend werd, bewaarde de troonrede omtrent zulk een herziening een diep stilzwijgen, zoodat *Heemstra* als amendement voorstelde, daarover een volzin op te nemen in het antwoord. Immers hij verlangde een andere wijze van verkiezing, een ontbindbare Kamer, een homogeen ministerie, vermindering van het aantal gerechtshoven en een staatsinrichting op minder kostbaren voet. Zijn amendement werd echter verworpen. doch den 10den December van dat jaar vereenigde hij zich met *Thorbecke*, *Luzac*, *van Rechteren*, *de Kempenaer*, *van Dam van Isselt*, *Storm*, *Wichers* en *Anemaet* tot een voorstel van grondwetsherziening, *dat der negen mannen* genaamd. Hij verdedigde het krachtig doch het werd met 34 tegen 21 stemmen verworpen (30 Mei 1845).

Door de Staten van Friesland herkozen, bleef hij lid der Kamer tot 30 Juni 1848, toen hij tijdelijk benoemd werd tot minister van Eeredienst, nadat hij kort te voren zijn ontslag gevraagd en bekomen had als Grietman van Oost-Dongeradeel. Kort na zijn benoeming opende hij de 33ste vergadering der Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Hij verdedigde onderscheiden gedeelten der grondwetsherziening, ontving weldra een definitieve benoeming tot lid van het ministerie en werd commandeur in de Orde van den Nederlandschen Leeuw. Den 31sten October 1849 ontving het geheele ministerie zijn ontslag en werd het departement van Eeredienst opgeheven, en toen mr. *B. Alberda* te Leeuwarden het lidmaatschap van de Tweede Kamer nederlegde, werd *van Heemstra* met 256 stemmen tot zijn opvolger gekozen na een fellen strijd tegen mr. *A. F. Jongstra*, een voorstander eener meer radicale hervorming, die 252 stemmen op zich vereenigd had. Hij nam deel aan de werkzaamheden der Kamer, doch werd in 1850 benoemd tot commissaris des Konings in de provincie Utrecht. Hier trachtte hij vooral door behartiging der waterstaatzaken nuttig te zijn, wees de betrekking van gouverneur-generaal van Suriname, hem in 1852 aangeboden, van de hand, werd in 1853 benoemd tot commandeur der Orde van de Eikenkroon, vertrok in 1858 als commissaris des Konings naar Zeeland en ontving den 2den Maart 1860 een benoeming tot minister van Binnenlandsche Zaken. Hij werd met het nieuwe ministerie, vooral wegens zijn liberale antecedenten, zeer welwillend door de Vertegenwoordiging ontvangen en heeft zich toen vooral verdienstelijk gemaakt door zijn wetsontwerp tot den aanleg van spoorwegen van staatswege, hetwelk in de Tweede Kamer met 49 tegen 23 en in de Eerste Kamer met 34 tegen 5 stemmen aangenomen werd, waarna de koning hem het grootkruis van de orde van den Nederlandschen Leeuw schonk. Na dien tijd werd *van Heemstra* in de Tweede Kamer heftig aangevallen. In 1861 zag hij zijn begrooting met 37 tegen 33 stemmen verworpen. Het ministerie besloot den 9den Januari 1862 af te treden en den 31sten daaraanvolgende ontving *van Heemstra* eervol ontslag, benevens zijn benoeming tot minister van Staat.

Nu vestigde hij zich op Beukenrijk bij St. Maartensdijk in Utrecht, werd weldra te Middelburg bij herstemming tot lid van de Tweede Kamer gekozen en ontving aldaar bij het benoemen van een drietal voor het voorzitterschap, een 25-tal stemmen voor de derde candidatuur. Het scheen echter, dat de overtuiging van geleden onrecht hem wrevelig had gemaakt, wat zich openbaarde in een zucht tot oppositie. Niet lang echter was het hem vergund, de betrekking van volksvertegenwoordiger te bekleeden. Reeds vroeger door koorts gekweld, verhief zich deze na een tocht naar IJselstein, zoodat hij zich haasten moest, om naar Beukenrijk te reizen, waar hij den 20sten December 1864 overleed. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Heemstra, *Balthasar Theodorus van*, een Nederlandsch geslacht-, wapen- en oudheidkundige en broeder van den voorgaande, geboren te Groningen den 14den Augustus 1809 ten huize van burgemeester *van Idsinga*, deelde in het onderwijs van zijn drie broeders *Schelte*, *Frans* (geboren den 13den Juli 1811, later lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en overleden den 19den Februari 1878) en *Simon*, ontving zijn verdere opleiding aan het gymnasium te Franeker, studeerde er aan het Athenaeum, nam als jager deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, zette zijn studiën voort te Groningen en promoveerde aldaar in de rechten den 14den Maart 1835 op een dissertatie, getiteld „Comparatio jurisprudentiae et doctrinae de moribus", vestigde zich als advocaat te Leeuwarden en was van 1843 tot 1852 ont-

Digitized by Google

vanger der directe belastingen, eerst te Birdaard en toen te Deinum. Nadat hij een eervol ontslag had verkregen, woonde hij achtervolgens te Maarssen, IJselstein, Leiden en 's Gravenhage en overleed hier ter plaatse den 24sten December 1878. Hij was een ijverig beoefenaar der oud-Friesche geschiedenis, taal- en letterkunde, lid en beschermheer van talrijke wetenschappelijke vereenigingen, zoowel in ons vaderland als in het buitenland en bezat een kostbare verzameling zeldzame boeken, handschriften, autographen, platen enz., terwijl zijn rijk voorzien kabinet van oudheden te 's Gravenhage, alsmede dat op Schierstins te Veenwouden door vreemdelingen en vorstelijke personen met belangstelling werd bezocht. Een en ander is in 1879 onder den hamer gebracht.

Heenvliet is een gemeente in de provincie Zuid-Holland op het eiland Voorne, 1256 H.A. groot met (1907) 1160 inwoners. Zij wordt begrensd door Zwartewaal, Vier-polders, Nieuwenhoorn, Abbenbroek, Geervliet en Rozenburg. Het kanaal van Voorne doorsnijdt de gemeente, die in het O. door de Bernisse en in het N. door de Maas bespoeld wordt. De bodem bestaat uit zeeklei en wordt hoofdzakelijk voor landbouw gebruikt. De gemeente bevat het vroegere stadje Heenvliet en de buurt Nieuwe-Sluis.

Het vlek Heenvliet is aan den dijk langs de Bernisse gebouwd. Van het slot Ravestein bestaan nog geringe overblijfselen; de beide sloten Blijdestein en Leeuwenstein zijn geheel verdwenen. In 1469 kreeg de plaats stedelijke rechten van Heer *Adriaan van Kruiningen*, in 1380 heeft zij zeer door de Hoekschen en Kabeljauwsche twisten, in 1660 door een grooten brand en in 1787 door burgergeschillen geleden.

Heer, *Oswald*, een Zwitsersch natuurkundige, geboren te Nieder-Utzwyl den 31sten Augustus 1809, begaf zich na de voltooiing zijner studiën in 1832 naar Zürich, waar hij in 1835 hoogleeraar werd in de plant- en dierkunde aan de academie en later ook aan de polytechnische school. Hij hielp den botanischen tuin te Zürich aanleggen en was daarvan directeur sedert 1835. In 1845 stichtte hij er het Genootschap voor Land- en Tuinbouw, waarvan hij een reeks jaren het voorzitterschap bekleedde, en in 1851 de landbouwschool wier belangen hij als president der commissie van toezicht bevorderde. Eindelijk was hij gedurende 20 jaar lid van den Grooten Raad van het kanton Zürich en overleed te Lausanne den 27sten September 1883. Hij schreef: „Die Käfer der Schweiz" (2 dln., 1838—1841), „Fauna coleopterum helvetica" (3 dln., 1839—1841) „Die Insektenfauna der Tertiärgebilde von Oeningen und von Radoboj in Kroatien" (3 dln., 1847—1853), „Flora tertiaria Helvetiae" (3 dln., 1855—1859), „Die Pflanzen der Pfahlbauten" (1865), „Untersuchungen über das Klima und die Vegetationsverhältnisse des Tertiärlandes" (1860), „Die Urwelt der Schweiz" (1869), in 1872 in het Fransch vertaald, „Die fossile Flora der Polarländer" (7 dln., 1868—1883), „Arnold Escher von der Linth, Lebensbild" (1873) „Die vorweltliche Flora der Schweiz" (1876), „Beiträge zur fossilen Flora Sibiriens und des Amur-Landes" (1878), „Miocene Flora der Insel Sachalin" (1878), „Schwedische Expeditionen zur Erforschung des hohen Nordens" (1874), „Flora fossilis helvetica" (1877), „Ueber fossile Pflanzen von Sumatra" (1875), „Contributions à la flore fossile du Portugal" (1881) en „Die nivale Flora der Schweiz" (1883).

Heer, *Pieter Otto Coenraad Vorselman de*, een Nederlandsch natuurkundige, geboren te Valburg in Gelderland den 20sten September 1809, bezocht de hoogeschool te Utrecht, waar hij eerst in de letteren en godgeleerdheid en daarna, vooral onder leiding van *Moll*, in de wis- en natuurkunde studeerde, nam als sergeant bij het studentenkorps der vrijwillige jagers deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, kreeg de Militaire Willemsorde, promoveerde in 1833 op een dissertatie „De fractionibus continuis", ging op reis naar Italië en ontving te Florence zijn benoeming tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Deventer, welke betrekking hij den 7den November 1834 aanvaardde met een redevoering „De virium doctrina in physica disciplina rite adhibenda". Hij overleed den 26sten December 1841. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Note sur le calcul de l'inclinaison magnétique" (1835), „Levensbericht van den hoogleeraar A. C. G. Suerman" (1841), „Gronden der zeevaartkunde, vooral ten gebruike bij de sterren- en zeevaartkundige tafels van Jacob Swart" (1840), „Redevoering over de voordeelen eener wetenschappelijke beoefening van handwerken en kunsten" (1841) en „Théorie de télégraphie électrique avec la description d'un nouveau télégraphe, fondé sur les actions physiologiques de l'électricité" (1839), verder vele opstellen in tijdschriften, vooral in de „Algemeene Konst- en Letterbode". Ook zag hij als student zijn antwoord op de vraag „Detur succinta expositio praecipuarum methodorum quae ad circuli quadraturam ducunt" (1832) te Groningen met goud bekroond, terwijl hem reeds vroeger een paar maal een accessit op letterkundige prijsvragen was ten deel gevallen.

Heer, *Joachim*, een Zwitsersch staatsman, geboren te Glarus den 25sten September 1825, studeerde te Zürich, Heidelberg, Berlijn en Parijs, trad vervolgens in staatsdienst en werd in 1857 landamman van Glarus, welke betrekking hij gedurende 18 jaren bekleedde. In 1867 vertegenwoordigde hij Zwitserland gedurende zeven maanden als gezant bij den Noord-Duitschen Bond. Sedert 1857 was hij lid van den Nationalen Raad en sedert 1875 van den Bondsraad. Hier werd hij vice-president, bestuurde in 1876 de zaken der posterij en der telegraphie, in 1877 als Bondspresident de politieke aangelegenheden en in 1878 het departement van Spoorwegen en Handel. Den 1sten Januari 1879 legde hij zijn betrekking neder en overleed den 1sten Maart daaraanvolgende te Glarus.

's Heer-Arendskerke, een gemeente op het eiland Zuid-Beveland in Zuid-Holland, met een oppervlakte van 4378 H.A., telt (1907) 3275 inwoners. Na de vereeniging van 's Heer-Arendskerke en 's Heer-Hendrikskinderen in 1857 wordt zij begrensd door de gemeenten Wolfaartsdijk, Goes, 's Heer-Abtskerke, Heinkenszand, 's Heerenhoek en Borsele, door de Hont, het Sloe en de Schengen, terwijl de spoorwegdam haar met de Walchersche gemeente Arnemuiden verbindt. In 1874 werd zij door indijking naar het N. vergroot. De landbouw bloeit er op den met zand vermengden

Digitized by Google

kleibodem. Tot de gemeente behooren de dorpen 's Heer-Arendskerke, het Nieuwedorp en 's Heer-Hendrikskinderen en het gehucht Wissekerke.

Het dorp 's Heer-Arendskerke, een station aan de spoorlijn Goes—Middelburg, ligt aan den grooten weg, die deze twee plaatsen verbindt. Vroeger stond in de nabijheid er van het slot Schengen.

Heerban was in het oude Germaansche krijgswezen de koninklijke oproeping om onder de wapenen te komen, ook het leger zelf, terwijl het mede in den zin van boete en oorlogsbelasting gebruikt werd. Oorspronkelijk waren alle vrije en weerbare mannen dienstplichtig; onder *Karel den Groote* werd echter de dienstplicht voor de armen verlicht. Voor de uitvoering van den heerban zorgden de gewone *missi* of buitengewone *heribannatores*, die ook de heerbanboete (voor het wegblijven zonder wettige reden) moesten innen.

Heerde, een gemeente in de provincie Gelderland, met (1907) 6285 inwoners en een oppervlakte van 7784 H.A., ligt tusschen de Geldersche gemeenten Hattem, Oldebroek en Epe en de Overijselsche gemeenten Wijhe en Zwollerkerspel. De bodem bestaat, met uitzondering van eenige kleigronden aan den IJsel, uit diluviaansch zand, dat in het W. een hoogte van 35 m. bereikt. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, boomkweekerij, handel (hout, spek, vleesch en landbouwprodukten) en nijverheid (papier, olie, meel, wagens en klompen). Tot de gemeente behooren de dorpen Heerde, Wapenveld, Veesen en Vochten benevens eenige buurten.

Het dorp Heerde is schoon gelegen op het punt, waar de wegen van Apeldoorn en van Kampen naar Wijhe elkander kruisen. Er is een station van den spoorweg Apeldoorn—Hattem.

Heere, *Lucas de*, een bekend rederijker, die te Gent in 1534 geboren werd en in 1584 overleed, was ook als schilder werkzaam. Hij leerde bij zijn vader, den beeldhouwer *Jan de Heere*, en daarna bij den schilder *Frans de Vriendt*, genaamd *Frans Floris*. Vervolgens werkte hij te Fontainebleau en aan het Engelsche hof. In 1559 was hij weer in Gent terug. Daar ging hij, waarschijnlijk ten gevolge van zijn huwelijk, over tot het Protestantisme, en werd door Alva den 27sten November 1568 uit die stad verbannen. Hij vluchtte naar Londen, doch keerde in 1577 na de Pacificatie van Gent naar die stad terug. Waarschijnlijk ontvluchtte hij Gent wederom in het jaar 1584, althans zijn leerling *Karel van Mander* verhaalt, dat hij in dat jaar te Parijs overleed. Hij was een buitengewoon ontwikkeld man, die velen der meest beschaafden van zijn land onder zijn vrienden telde. Van zijn werken bevinden er zich te Gent in de St. Bavo-kerk en in het archief, te Hampton Court bij Londen, te Kopenhagen enz. Zijn beteekenis als schilder is minder groot dan zijn beteekenis als dichter.

Heereman-Zuijdwijk, *Clemens*, vrijheer *van*, een Duitsch volksvertegenwoordiger, geboren den 26sten Augustus 1832 te Surenburg, studeerde te Bonn, Heidelberg en Berlijn in de rechten, trad in staatsdienst en werd regeeringsraad te Merseburg. Sedert 1870 was hij lid van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en sedert 1871 van den Rijksdag. Hij behoorde tot het centrum, was sedert 1881 eerste vice-president van het Huis van Afgevaardigden en na *Windthorst's* dood (1891) partijleider. Hij overleed den 23sten Maart 1903 te Berlijn. Hij schreef: „Die älteste Tafelmalerei Westfalens" (1882).

Heeren, *Duitsche*. Zie *Duitsche Orde*.

Heeren, *Arnold Hermann Ludwig*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 24sten October 1760 te Arbergen bij Bremen, studeerde te Göttingen en legde onder leiding van *Heyne* en *Spittler* zich toe op de geschied- en letterkunde. Hij vestigde er zich vervolgens als privaatdocent en maakte zich bekend door de uitgave van het geschrift van *Menander* „De encomiis" (1785). Om een goede uitgave te bezorgen van de „Eclogae physicae et ethicae" van *Stobaeus* (4 dln., 1792—1801), begaf hij zich naar Italië, de Nederlanden en Parijs. Na zijn terugkeer werd hij in 1787 tot buitengewoon, in 1794 tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1801 tot hoogleeraar in de geschiedenis, tot Hofraad en vervolgens tot „Geheimer Justizrat" benoemd. Hij overleed te Göttingen den 7den Maart 1842. Reeds in 1789 was hij lid geworden der Academie van Wetenschappen. Met *Mitscherlich* en *Tychsen* bezorgde hij de uitgave der „Bibliothek der alten Literatur und Kunst", en na den dood van *Eichhorn* belastte hij zich in 1827 met de redactie van de „Göttinger Gelehrte Anzeigen". Zijn lessen hadden aanvankelijk meestal betrekking op Grieksche en Romeinsche oudheden en op de geschiedenis der fraaie wetenschappen; vooral de studie van *Polybius* oefende grooten invloed op zijn richting, daar hij in deze geschriften veel merkwaardigs vond omtrent handel en verkeer van de volkeren der Oudheid en omtrent den oorsprong, de ontwikkeling en de inrichting der staten. Zij gaven hem aanleiding tot het schrijven van zijn „Ideen über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt" (6 dln., 4de druk, 1824—1826), een werk, dat hem grooten roem bezorgde. Verder schreef hij: „Geschichte des Studiums der klassischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften" (2 dln., 1797—1802), „Die Geschichte der Staaten des Altertums" (5de druk, 1828), „Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien" (5de druk, 1830) en „Untersuchungen über die Kreuzzüge", welke hem den prijs bezorgden van het Fransche Instituut. Ook vervaardigde hij eenige levensbeschrijvingen en leverde in zijn „Kleine historische Schriften" (3 dln., 1803—1808), onderscheiden belangrijke verhandelingen. Zijn „Historische Werken" zijn in 1821—1826 in 15 deelen in het licht verschenen. Zijn voornaamste geschriften werden door mr. *Dornseiffen* in het Nederlandsch vertaald.

Heeren, *Friedrich*, een neef van den voorgaande, een Duitsch scheikundige, geboren te Hamburg den 11den Augustus 1803, studeerde te Göttingen en te Parijs, stichtte daarop met zijn broeder te Hamburg een fabriek van stearinekaarsen, werd in 1831 hoogleeraar aan de ambachtsschool (later polytechnische school) te Hannover en leverde met *Karmarsch* een bewerking van *Ure's* „Dictionary of arts, manufactories and mines" (1843). Verder schreef hij verhandelingen in de „Mitteilungen" der Hannoversche Nijverheidsvereeniging en vond een instrument (pioskoop) uit

Digitized by Google

tot bepaling van het vetgehalte van melk. Hij overleed den 2den Mei 1885.

's Heerenberg is een stadje in de Geldersche gemeente Berg, op 400 m. afstand van de Pruisische grens gelegen met ongeveer 1600 inwoners. Het is een kleine, welgebouwde plaats met aangename wandelingen. Het belangrijkste gebouw is het slot, vroeger de zetel der machtige heeren van den Bergh. Verder treft men er het met een toren versierde stadhuis, een Roomsch-Katholieke kerk, een Hervormde kerk en een gasthuis aan. In 1598 deed prins *Maurits* de plaats ontmantelen, in 1735 werd zij door een grooten brand verwoest, doch weder herbouwd. Onder koning *Willem I* en *Willem II* was er tot 1843 een seminarium gevestigd.

Heerendiensten, d.w.z. onbetaalde diensten, arbeid, door den onderdaan verricht ten behoeve van zijn heer, van zijn meerdere die gezag heeft, van de overheid en ook van den gemeenschappelijken kring, waarin men geboren en opgevoed wordt, dagteekenen, zoowel in Europa als in Azië, van zeer oude tijden. In Europa is deze instelling langzamerhand verdwenen, komt nog slechts hier en daar en dan nog veelal sporadisch voor, in Azië daarentegen is zij tot op den huidigen dag in zwang gebleven.

In het bijzonder verdient het vraagstuk der heerendiensten in Insulinde de aandacht en wel in de eerste plaats op het eiland Java. Ten tijde van het vorsten-bestuur drukten de heerendiensten zwaar op de Javaansche bevolking, die niet alleen zonder vergoeding moest werken voor den vorst en diens familieleden, maar ook voor de rijksgrooten en de lagere beambten, alsmede ten behoeve van werken van algemeen nut als wegen, waterleidingen, vischvijvers enz. Niet anders was het in de Buitenbezittingen en de diensten der bevolking maakten voor een groot deel de inkomsten der hoofden uit. Dit stelsel werd overgenomen en nog zeer verzwaard door de O. I. Compagnie, die allen mogelijken arbeid in heerendiensten deed verrichten en daarenboven door de leveringen, die zij van de hoofden eischte, de diensten der onderdanen jegens die hoofden zeer verzwaarde. *Daendels* beperkte de heerendiensten in theorie, eischte daarentegen in de praktijk zeer veel van de Javanen bij den bouw van forten, den aanleg van den grooten postweg enz. *Raffles* schafte de heerendiensten wel bij proclamatie af, tot uitvoering kwam dit besluit echter niet wegens den korten duur van zijn bewind, terwijl de Commissarissen-Generaal, die de bezittingen van Engeland overnamen voor Nederland, de heerendiensten handhaafden, ze alleen ten behoeve van ambtenaren en particulieren zooveel mogelijk trachtten te beperken. Het ergst werd de toestand voor de bevolking onder het bestuur van generaal *van den Bosch*, maar al trad na hem wel eenige verbetering in, eerst het tegenwoordige Regeerings-Reglement schiep de mogelijkheid om den toestand een grondige hervorming te doen ondergaan, door te bepalen, dat de diensten gewestelijk door den Gouverneur-Generaal geregeld en trapsgewijze verminderd zouden worden, en niet alleen de *heeren*-, maar de persoonlijke diensten, dus ook de gemeentediensten. Wel is waar werd dit laatste voorloopig over het hoofd gezien en duurde het tot 1865 voor de eerste regeling der heerendiensten tot stand kwam, waarbij deze in *algemeene* en *bijzondere* werden onderscheiden en o.a. het maximum arbeid van één heerendienstplichtige te vorderen op 52 dagen per jaar (1 dag van 12 uur in 7 etmalen) gesteld werd. In 1882 werden onderscheiden diensten afgeschaft o.a. die ten behoeve van inlandsche ambtenaren, en het maximum aantal dagen van 52 op 42 gebracht, daarvoor echter van de heerendienstplichtigen een hoofdgeld geheven van 1 gld. per hoofd. Bij de volgende vijfjaarlijksche herzieningen werden nieuwe verbeteringen ingevoerd, het verschil tusschen algemeene en bijzondere diensten opgeheven en nauwkeurig vastgesteld welke diensten gevorderd mochten worden. Een door den Gouverneur-Generaal *Van Rees* bevolen plaatselijk onderzoek naar alle persoonlijke diensten door de inlanders gepresteerd, liep in 1893 af en gaf aanleiding tot afschaffing van een aantal misbruiken, vermindering van het aantal werken, die in heerendienst moesten verricht worden, het invoeren eener rationeele regeling van den verplichten arbeid, die daardoor tot een minimum gereduceerd werd, vermindering van het aantal dagdiensten (42) in de meeste gewesten tot 36, 24, 21, ja tot 12 dagen per jaar en eindelijk tot het vooruitzicht dat de heerendiensten, tegen een verhooging van het bestaande hoofdgeld, geleidelijk op geheel Java afgeschaft zouden worden. Tot dusver is dit laatste nog niet geschied; wel werd de toestand nog meer verbeterd, het laatst bij de ordonnantie in St. 1906 no. 202, gewijzigd bij die in St. 1907 no. 257. Een tabel van den aard en den omvang der diensten vindt men o.a. in den Regeeringsalmanak voor Ned.-Indië, 1908 dl. 1.

Ook de gemeentediensten werden in 1893 behoorlijk geregeld en daarbij tevens noodelooze, zooals de politiediensten, afgeschaft, wat voor de bevolking een groote verlichting beteekende.

Hetgeen hierboven vermeld is omtrent de heerendiensten op Java en Madoera geldt niet voor de Vorstenlanden en de particuliere landerijen, waaromtrent bijzondere bepalingen bestaan. Ook in de Buitenbezittingen zijn de toestanden anders. Natuurlijk mag het Gouvernement alleen heerendiensten vorderen in de streken, die onder zijn rechtstreeksch bestuur staan, maar ook hier lang niet in alle streken, afgezien van tijdelijke tot wering van algemeen gevaar of bij rampen. Geen heerendiensten bestaan in de residentie Oostkust van Sumatra, de Westerafdeeling van Borneo (uitgezonderd Montrado), Riou, Timor, Banda en Ternate. In 1857 en later werd de zaak voor de overige landstreken gewestelijk geregeld en het maximum dagdiensten op 42 of minder gesteld. Over het algemeen zijn de heerendiensten in de Buitenbezittingen zwaar, vooral wegens de groote afstanden. De heerendienstplichtigheid drukt er doorgaans op den persoon, alle tot werken geschikte mannelijke ingezetenen zijn ingedeeld. De diensten bepalen zich doorgaans tot het onderhoud van wegen, bruggen en duikers, somtijds ook van waterwegen, dijken en waterleidingen, en verder tot het transport van dienaren en goederen van den Staat. Voor andere openbare werken kunnen bij gebrek aan vrijwillige arbeiders heerendiensten worden gevorderd, doch slechts na machtiging van den Gouverneur-Generaal en tegen een telkens te bepalen loon. Voor de

Digitized by Google

tegenwoordige regeling verwijzen wij naar den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië 1908, dl. 1 blz. 174—179.

Heerenveen is een vlek in Friesland, deels in de gemeente Schoterland, deels in de gemeenten Engwirden en Haskerland gelegen met ongeveer 5500 inwoners. In de laatste gemeente ligt Nijehaske, dat geografisch tot Heerenveen behoort, administratief echter een afzonderlijk dorp uitmaakt. De plaats ligt aan den spoorweg Leeuwarden—Meppel en is door stoomtramlijnen met Sneek en Drachten verbonden. Oorspronkelijk was de veenderij de hoofdbron van bestaan, thans zijn het handel, nijverheid en scheepvaart. Heerenveen is de zetel van een arrondissementsrechtbank, bezit een hoogere burgerschool met driejarigen cursus, de gemeentehuizen van Aengwirden en Schoterland en een aantal kerkgebouwen. De opkomst van Heerenveen dagteekent uit den tijd van keizer *Karel V*, toen de heeren *Pieter van Dekama*, *Kuik* en *Foits* daar veengronden aankochten en met de ontginning een aanvang maakten. De plaats nam zeer in bloei toe, nadat prinses *Albertine Agnes* het landgoed Oranjewoud bij Heerenveen aangelegd had, waar de Friesche stadhouders doorgaans des zomers vertoefden. Onder koning *Lodewijk* werd Heerenveen de hoofdplaats van een der drie Friesche kwartieren en onder *Napoleon* van een der arrondissementen. In 1622 werd de plaats dapper tegen de Spanjaarden verdedigd, in 1672 had in haar nabijheid een hevig gevecht tegen de Munsterschen plaats.

Heeres, mr. *Jan Ernst*, den 30sten Mei 1858 geboren te Zuidhorn, studeerde in de rechten en letteren te Groningen, promoveerde in 1885 aan de hoogeschool aldaar eerst tot doctor in de rechtswetenschap op een proefschrift, getiteld: „De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in 1748 en 1749" en legde het volgend jaar het candidaatsexamen in de Nederlandsche letteren af. Hij was van 1888 tot 1897 ambtenaar aan het Algemeen Rijksarchief, laatstelijk (sedert 1894) adjunct-archivaris, van 1897 tot 1900 hoogleeraar in de geschiedenis van Nederlandsch-Indië aan de Indische Instelling te Delft, die in laatstgenoemd jaar werd opgeheven, en is sedert 1902 hoogleeraar aan de hoogeschool te Leiden. Zijn voornaamste geschriften zijn: „J. K. J. de Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-koloniaal archief. 2de reeks" (1895), „Dagh-register gehouden int Casteel Batavia" (deel I, 1624—1629, 1896), „Heeft Nederland de Kaap verkocht?" (1898), „Abel Janszoon Tasman's journal of his discovery of Van Diemens land and New Zealand in 1642, with documents relating to his exploration of Australia in 1644" (1898), „Het aandeel der Nederlanders in de ontdekking van Australië, 1606—1765" (Nederlandsche en Engelsche tekst, 1899), „Huych Allardt's map of India (the part delineating Australia) with notes" (Remarkable maps of the XVth, XVIth and XVIIth centuries" (Supplement to: II, III, 1899), „Belang en minderwaardigheid" (Inaugureele rede, 1902), „De Oost-Indische Compagnie. Ter herinnering" (1902).

Heergewaden noemde men de uitrusting voor den oorlog, die de leenman oorspronkelijk van zijn leenheer ontving en door zijn opvolger teruggegeven moest worden; ook het geschenk van den leenman aan zijn heer, wanneer hij een leen ontving, droeg dien naam.

Heer Hugowaard is een gemeente in Noord-Holland, die het grootste deel van den polder Heer-Hugowaard bevat en ingesloten wordt door de gemeenten Harenkarspel, Oude-Niedorp, Hoogwoud, Opmeer, Obdam, Hensbroek, Ursem, Oterleek, Oudorp, St. Pancras, Broek-op-Langedijk, Zuidscharwoude, Noordscharwoude en Oudkarspel. Zij beslaat een oppervlakte van 3703 H. A. en telt (1907) 3126 inwoners. In 1854 werd Veenhuizen, vroeger een afzonderlijke gemeente, met haar vereenigd. De bodem, die uit alluviaal zand, klei en laagveen bestaat, wordt hoofdzakelijk als weide gebruikt. De bosschen en de rietvelden leveren brandstof. Behalve de dorpen Heer-Hugowaard en Veenhuizen, bevat de gemeente het gehucht Groote-Bas en een deel van het gehucht Butterhuizen.

Van een dorp Heer-Hugowaard kan men eerst na de stichting van de Roomsch-Katholieke kerk in 1867 spreken. In 1870 volgde de Hervormde kerk. Het dorp bezit een fraai gemeentehuis. Het ligt aan de spoorwegen Den Helder—Alkmaar en Alkmaar—Hoorn.

Heering, *Pieter*, in 1838 geboren te Enkhuizen, studeerde in de theologie aan de hoogeschool te Leiden en werd in 1862 beroepen tot predikant bij de Nederlandsch Hervormde kerk te Steenwijkerwold, vertrok in 1868 als predikant naar Nederlandsch-Indië en was als zoodanig eerst te Cheribon, daarna te Pasoeroean werkzaam. In 1881 naar Nederland teruggekeerd, werd hij in 1883 beroepen tot predikant bij de Remonstrantsche gemeente te Meppel en is sedert 1887 als zoodanig werkzaam te 's-Gravenhage. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Overijsselsche vertellingen" (1883; 3de druk, 1893), „De school met den bijbel". Toespraak (1884), „Indische schetsen" (1885; 2de druk, 1897), „De godsdienst ons levenslicht" (Intreerede, 1887), „De hoop der toekomst. Rede, gehouden ter gelegenheid van het overlijden van Z. M. Willem III" (1890), „Niet ontbinden maar vervullen. Rede naar aanleiding van Jhr. Rochussen's geschrift „Christen of modern" (1891). „Kort, tevens laatst wederwoord aan Jhr. Rochussen" (1891), „Onze hedendaagsche lectuur. Rede" (1901), „Na veertigjarige ambtsvervulling" (1902).

Heeringen, *Gustav Adolf von*, is het pseudoniem van *Ernst Wodomerius*, een novellist, die den 27sten October 1800 te Mehlra in het vorstendom Schwarzburg-Sondershausen geboren werd. Hij bezocht de hoogeschool, was achtervolgens kamerjonker, bibliothecaris, regeeringsraad en kamerheer te Koburg, ging met prins *Ferdinand van Coburg-Kohary* naar Portugal, bij het huwelijk van prins *Albert* naar Engeland, vestigde zich vervolgens in Zwitserland, woonde daarna weder te Koburg en overleed aldaar den 25sten Mei 1851. Van zijn novellen noemen wij: „Rudolf von Eggenberg" (2 dln., 1829), „Liebesurne" (2 dln., 1831), „Der Geächtete" (2 dln., 1842). „Der Knabe von Luzern" (2 dln., 1843), „Der Chorherr von Solothurn" (2 dln., 1845), „Die

Digitized by Google

Pagen des Bischofs" (2 dln., 1847), „Der Balsamträger" (1840), „Der Kaufmann von Luzern" (2 dln., 1842) en „Das malerische und romantische Deutschland" (1846).

Heerkens, *Gerard Nicolaas*, een geneesheer en Latijnsch dichter, geboren in Juli 1729 nabij de stad Groningen, overleed aldaar den 8sten Augustus 1801. Nadat hij achtervolgens te Groningen, Leiden, Parijs en Rheims gestudeerd had, promoveerde hij in laatstgenoemde stad met de kap, deed onderscheiden reizen door Duitschland, Frankrijk, Zwitserland en Italië, en wijdde zich daarna aan de studie der letteren zonder zich veel om de gebruiken der samenleving te bekommeren. Van zijn geschriften noemen wij: „De valetudine literatorum" (2de druk, 1790), „De officio medici" (1752), „Satyrae" (1758), „Iter Venetum" (1760), „Italicorum liber unus" (2de druk, 1793), „Notabilia" (2 dln., 1765—1770), „Icones" (1787), „Aves Frisicae" (1787) en „Epigrammata physica" (1783).

Heerkens, *Joan Nicolaas Josef*, een beoefenaar der Nederlandsche geschiedenis, geboren te Zwolle den 22sten Juli 1807, promoveerde in 1830 op een dissertatie „Over de Provinciale Staten en het aandeel, dat aan hen volgens de toenmalige Grondwet in het staatsbestuur toekomt", en vestigde zich als advocaat te Zwolle, waar hij in 1833 tot procureur benoemd werd. Na de invoering der rechterlijke organisatie werd hij in 1839 kantonrechter aldaar, en in 1859 raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof van Overijsel. Tevens was hij gedurende 20 jaar lid van de plaatselijke schoolcommissie en van 1856 tot 1863 lid van het college van curatoren der Latijnsche school, van 1850 tot 1857 schoolopziener, van 1846 tot kort voor zijn overlijden lid der Provinciale Staten van Overijsel, en eindelijk na de invoering der gemeentewet lid van den gemeenteraad te Zwolle. Ook was hij secretaris en ontvanger van het Dijkbestuur van Mastenbroek en lid van het bestuur der Overijselsche kanalisatiemaatschappij, terwijl hij in 1848 als lid van de Dubbele Kamer der Staten-Generaal deel nam aan het werk der grondwetsherziening. In 1859 werd hij benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij onderzocht de bronnen voor de geschiedenis van ons land, inzonderheid die van Overijsel. Talrijke charters heeft hij nagegaan en een menigte aanteekeningen geschreven en gerangschikt. Voordat hij echter daarvan het gewenschte gebruik kon maken, overleed hij den 21sten Juni 1867. Hij was mede-oprichter eener vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis en lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Heerlen, een gemeente in de provincie Limburg, met een oppervlakte van 3300 H.A. en (1907) 9138 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Amstenrade, Brunssem, Ubach-over-Worms, Nieuwenhagen, Schaasberg, Kerkrade, Simpelveld, Voerendaal en Hoensbroek. In het Z.O. raakt zij op een enkel punt de Pruisische gemeente Horbach. De bodem, die uit Limburgsche klei bestaat, bevat steen- en bruinkool. Landbouw, handel en nijverheid (fabrieken, houtzaagmolens, bierbrouwerijen, leerlooierijen, een boekdrukkerij, weverij, touwslagerij enz.) en in den jongsten tijd ook mijnbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan. De gemeente bevat het vlek Heerlen, de dorpen Heerlerheide en Welten en verschillende buurten en gehuchten.

Het vlek Heerlen is de zetel van een kantongerecht, bezit een R.K. kerk, een R.K. kapel op de begraafplaats, een Hervormde kerk, een synagoge en een klooster der Franciskanessen en telt bijna 2500 inwoners. De plaats is zeer oud, zooals uit de gravingen van talrijke voorwerpen van Romeinschen oorsprong blijkt. Waarschijnlijk stond hier eenmaal het Coriovallum, waarvan de Tabula Peuteringiana, alsmede *Antonius'* Reisbeschrijving gewagen. Ook een Frankisch graf met vele oudheden werd er gevonden. In 1114 wordt er voor het eerst in echte stukken melding van gemaakt. Men treft er nog overblijfselen van een oud kasteel aan, dat uit de Middeleeuwen afkomstig is. Van de in Zuid-Limburg beruchte bende der Bokkenrijders had Heerlen in de 18de eeuw ook veel te lijden en in 1772 en volgende jaren werden er in Heerlen niet minder dan 293 opgehangen. Tegenwoordig trekt, evenals geheel Z. Limburg, ook Heerlen meer en meer bezoekers, dank zij zijn schoone natuur. Nog meer is het plaatsje tot bloei gekomen door het exploiteeren der steenkolen in zijn nabijheid.

Heerlijke rechten. Zie *Rechten, Heerlijke.*

Heerman, *Franciscus*, een Nederlandsch geleerde, geboren in Friesland omstreeks het jaar 1610, studeerde te Wittenberg en werd advocaat te Amsterdam. Hij leefde nog in 1670 en schreef „Guldene annotatiën, vertoonende de heerlijkste deuchden, daden, leeringen en sententiën van de alderdoorluchste ende vermaerste mannen der waereld" (1642), waarvan in 1715 een dertigste druk verscheen.

Heermann, *Johannes*, een dichter van geestelijke liederen, geboren te Rauden in Silezië den 11den October 1585, bezocht onderscheiden hoogescholen en werd in 1612 godsdienstleeraar te Köben in het vorstendom Glogau. In 1634 door den oorlog verjaagd, overleed hij den 27sten Februari 1647 te Lissa. Zijn 62 liederen zijn bij herhaling, het laatst in 1856, uitgegeven. Sommige van deze behooren in Duitschland nog altijd tot de kerkgezangen.

Heerweg noemt men in het algemeen de groote wegen, die belangrijke plaatsen verbinden. Zulke wegen werden door de Romeinen aangelegd ter behoeve van het krijgsvolk of heer; daarvan is de naam afkomstig.

Heesch, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 2511 H.A. groot, met (1907) 2274 inwoners, bestaat uit twee afzonderlijke stukken. Het hoofdgedeelte ligt tusschen Os, Nistelrode, Dinter, Heeswijk, Nuland en Geffen, het tweede deel, een uithoek van Vinkel, wordt door Heeswijk, Nuland en Berlikum ingesloten. De bodem bestaat uit zand. De bevolking houdt zich met landbouw bezig. Tot de gemeente behooren het dorp Heesch, de buurten Vinkel en Wijst en het gehucht Loosbrook.

Het dorp Heesch ligt aan den grooten weg van 's Hertogenbosch naar Grave en aan de stoomtramlijn Os—Vechel. Er is een R.K. kerk.

Heeschheid (*raucedo*) is een ziekelijke toestand van de stembanden, waarbij deze slechts schorre, lispelende of piepende klanken laten hoo-

Digitized by Google

ren. Deze laatste — de piepende klanken — ontstaan door een vernauwing der stemspleet. De oorzaak der heeschheid ligt gewoonlijk in een catarrh van de slijmvliezen van het strottenhoofd, vooral van die der stembanden, waardoor deze zich in den keelspiegel gezwollen en rood vertoonen. Slechts zelden is er verlamming, verslapping of vernietiging der stembanden. Die catarrh is meestal een gevolg van verkoudheid, doch kan ook ernstiger oorzaken hebben, bijv. zweren in de keel van diphtheritischen of tuberculeuzen aard. Ook poliepen in de keel kunnen aanleiding tot heeschheid geven of nerveuze stoornissen als hysterie. De behandeling regelt zich naar de oorzaak.

Heester (*frutex*) of *struik* is de naam van zichtbaar bloeiende gewassen, wier houtige stam, zonder aanmerkelijke ontwikkeling der hoofdas, reeds dicht boven den grond vertakt is. Gewoonlijk is hij niet hooger dan 5 m. Men kan vaak op kunstmatige wijze een boom in een heester en een heester in een kleine boom herscheppen, terwijl men in koude gewesten de boomen der heete en gematigde luchtstreken tot heesters ziet inkrimpen. — Een *halfheester* (*suffrutex*) is een plant, wier onderste takken houtig zijn. Als voorbeelden noemen wij de *salie* (*Salvia officinalis*) en de *lavendel* (*Lavandula Spica*).

Hees van Berkel, *Joan Ignatius van,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren den 20sten Maart 1806, studeerde te 's Gravenhage, nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en kreeg de Militaire Willemsorde. In 1836 werd hij substituut-officier van Justitie te Amersfoort, in 1838 officier van Justitie te Utrecht en in 1840 dijkgraaf van Rijnland, terwijl hij tevens lid was van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Hij overleed te 's Gravenhage den 11den Julij 1854. Hij schreef „Bekroonde beantwoording der prijsvraag over het stelsel der gemeenten in het graafschap Vlaanderen, uitgeschreven door de Koninklijke Academie van Wetenschappen en fraaie Letteren te Brussel" (1835), „Proeve eener beschouwing over staatsrecht vooral in betrekking tot ons Vaderland onder de heerschappij der Franken na de regeering der Graven" (1836), „Proeven eener beschouwing over de bronnen van het Nederlandsche staatsrecht en derzelver invloed op de grondwet van 1815", „Beschouwingen der vroegere wetgevingen omtrent den handel in Nederland voor al in betrekking tot het daarbij verhandelde ten aanzien der in- en uitgaande rechten" (1838), „Iets over de wetgeving betrekkelijk het tweegevecht en de beleedigingen" (1842), „Betoog der noodzakelijkheid eener spoedige herziening der Grondwet" (2de druk, 1844), „Iets betrekkelijk het aangeboden ontwerp van tarief op den in-, uit- en doorvoer" (1844), „Proeve van een ontwerp van een nieuw Nederlandsch wetboek van strafrecht voor het krijgsvolk hier te lande" (2de druk, 1854), „Nederland voor en na de Fransche Omwenteling van Februari jl., in betrekking tot zijne buitenlandsche aangelegenheden bij oorlog" (1848), „Eenige beschouwingen over een nieuw in te voeren wetboek van rechtspleging voor het krijgsvolk te lande" (1848) en „Iets betrekkelijk de rechten der ingelanden van Rijnland op eene behoorlijke uitwatering" (1848). Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Heeteluchtmachine. Zie *Stoommachine.*

Heeteluchtmotor. Zie *Verbrandingsmotor.*

Hefboom is een zoo weinig mogelijk buigzame staaf, die om een vaste as kan draaien. Meestal werken op een hefboom, behalve de weerstand in het steunpunt twee krachten, die men met de namen last en macht aanduidt. Onder hefboomsarmen verstaat men de loodlijnen uit het steunpunt neergelaten op de richtingen van bovengenoemde krachten. De aangrijpingspunten van deze krachten heeten last- en machtpunt. Is het steunpunt tusschen beide punten ingelegen, dan heeft men een tweearmigen hefboom. Liggen beide punten aan denzelfden kant van het steunpunt, dan spreekt men van een éénarmigen hefboom. Zijn bij een tweearmigen hefboom de beide armen even groot, dan moeten macht en last gelijk zijn, wil er evenwicht zijn. Bij ongelijkarmige hefboomen is dit niet het geval. Bij evenwichtstoestand is het produkt van den last en den hefboomarm van dezen gelijk aan het produkt van de macht en haar hefboomsarm. De grootere kracht moet dus aan den kleineren hefboomsarm werken. Het produkt van kracht en hefboomsarm wordt wel het statisch moment van die kracht ten opzichte van het steunpunt genoemd. Werken nu meerdere krachten op een hefboom, dan moet bij evenwichtstoestand de som van de statische momenten van de krachten, die rechts van het steunpunt werken gelijk zijn aan de som der momenten, die links daarvan aangrijpen. Buiten beschouwing is dan gehouden het gewicht van den hefboom. Moet men dit echter in rekening brengen, dan neemt men in het zwaartepunt een vertikaal gerichte kracht aan, die gelijk is aan het gewicht van den hef-

Fig. 1.

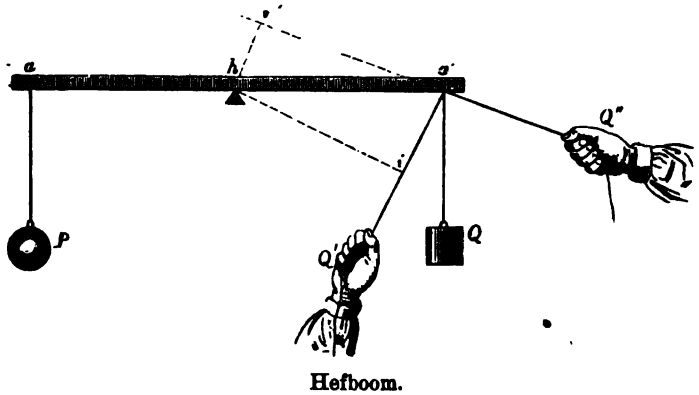

Hefboom.

Digitized by Google

boom. In fig. 1 is h het steunpunt, a en a′ macht- en lastpunt. Daar de beide krachten P en Q vertikaal werken, zijn ha en ha de beide hefboomsarmen. Daar ha = ha′, moeten P en Q even groot zijn. Wordt de hefboom door Q′ of Q″ in evenwicht gehouden, dan moet P × h a = Q′ × h i of P × h a = Q″ × h i″. In fig. 2, waar een ongelijkarmige hefboom afgebeeld is, moet P gelijk 4 Q zijn, daar h a′ = 4 h a. Zoo'n ongelijkarmige hefboom kan gebruikt worden om groote lasten met kleinere krachten op te heffen. De weg, waarover de grootere last verplaatst wordt, zal echter kleiner zijn dan die van de macht. Voorbeelden van ongelijkarmige hefboomen (fig. 2) zijn: scharen, tangen, koevoet. De laatste is een gewone ijzeren staaf, waarmede een werkman een zwaar voorwerp over een kleinen afstand kan verplaatsen. De unster (fig. 3) is ook een hefboom van genoemde soort. Hij wordt gebruikt om verschillende voorwerpen met hetzelfde gewicht te wegen, dat men dan over den langen hefboomsarm verschuiven kan. Het gewicht van P is dan gelijk aan $Q \times \frac{Oh}{ha}$. In fig. 4 is een eenarmige hefboom afgebeeld, waarvan h het steunpunt is. Willen de krachten Q en P evenwicht maken, dan moet P × h a = Q × h a′. Het spreekt vanzelf, dat kracht en last tegengesteld moeten werken. De hefboom is niet altijd een rechte staaf, maar kan ook een gebogen vorm hebben, fig. 5 en 6 geven hiervan een voorbeeld. Werken macht en last vertikaal (fig. 5), dan is bij evenwichtstoestand P × h i = Q × h i″, werken beide in schuine richting, dan moet P × h i = Q × h i″, h i en h i″ staan loodrecht op de richting der krachten. De evenwichtsvoorwaarde van hefboomen is reeds door *Archimedes* (287—216 v. C.) gevonden.

Fig. 2.

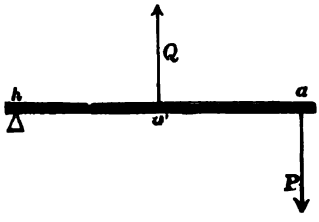

Hefboom.

Fig. 3.

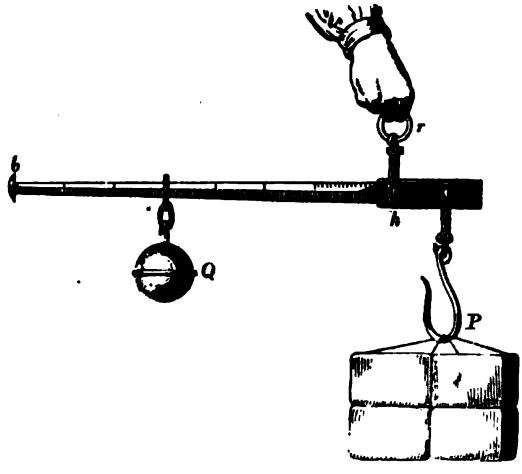

Hefboom.

Hefele, *Karl Joseph von*, een Duitsch theoloog, geboren den 15den Maart 1809 te Unterkochen, was vóór het aanvaarden van zijn bisschoppelijk ambt te Rottenburg (1869) hoogleeraar in de kerkgeschiedenis bij de R. Katholieke faculteit te Tübingen. Van zijn hoofdwerk: „Konziliengeschichte" (7 din., 1855—1874) is een tweede druk (1873 enz.) in het licht verschenen. Het is in het Fransch en gedeeltelijk in het Engelsch vertaald. Vele opstellen leverde hij in het godgeleerd „Quartalschrift", alsmede in het „Kirchenlexikon" te Freiburg uitkomende. In 1868 werd hij door den paus geroepen naar Rome, om als consultor deel te nemen aan de voorbereidende werkzaamheden voor het Vaticaansch Concilie. Na zijn terugkeer in 1869 werd hij tot bisschop van Rottenburg benoemd en hij begaf zich terstond daarop naar het Con-

Fig. 4.

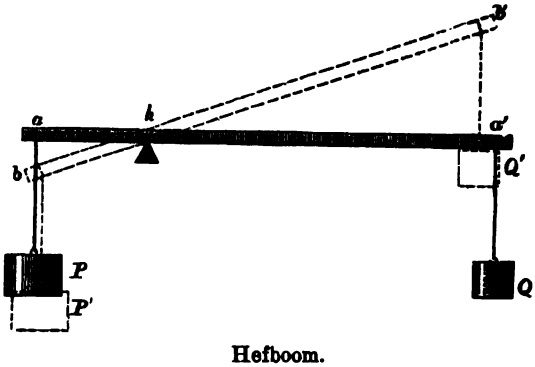

Hefboom.

Fig. 5.

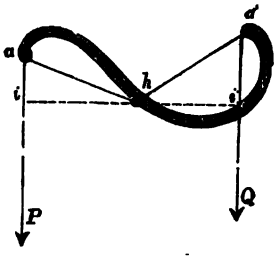

Hefboom.

Digitized by Google

cilie te Rome, waar hij tot de hoofdleiders der oppositie behoorde. Krachtig bestreed hij het dogma der pauselijke onfeilbaarheid. Groot opzien

Fig. 6.

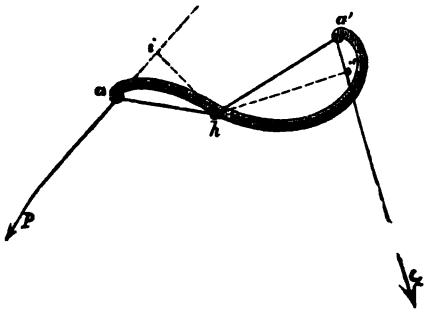

Hefboom.

baarden zijn geschriften: Honorius und das sechste allgemeine Concil" (1870) en „Causa Honorii papae" (1870). Met de meeste bisschoppen der minderheid onderteekende hij het protest tegen de afkondiging van het nieuwe dogma en keerde terug naar zijn bisdom. Het heeft geruimen tijd geduurd voordat hij zich aan de besluiten van het Concilie wilde onderwerpen. Van zijn overige geschriften noemen wij nog: „Die Einführung des Christentums in südwestlichen Deutschland" (1837), „Kardinal Ximenes und die kirchlichen Zustände Spaniens am Ende des 15 Jahrhunderts" (2de druk, 1851) en „Beiträge zur Kirchengeschichte, Archäologie und Liturgik" (2 dln., 1864—1865). Ook heeft hij een uitgave bezorgd van de werken der Apostolische Vaders (4de druk, 1855) van het „Breviloquium van den H. Bonaventura" (3de druk, 1861) en van *Chrysostomus* („Chrysostomuspostille", 3de druk, 1857). Hij overleed den 5den Juni 1893.

Heffter, *August Wilhelm*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 30sten April 1796 te Schweinitz in Keur-Saksen, studeerde te Leipzig, vestigde zich te Berlijn en werd in 1820 assessor bij het Hof van Appel te Keulen. Daarna werd hij „Landgerichtsrath" te Düsseldorf en zond zijn „Athenaeische Gerichtsverfassung" (1822) in het licht, waarna hij tot hoogleeraar benoemd werd te Bonn, waar reeds vroeger de rechtsgeleerde faculteit hem den doctorsrang had toegekend. Hij was aldaar 7, te Halle 2 jaar werkzaam en vertrok in 1832 naar Berlijn, waar hij den 5den Januari 1880 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: Institutionen des römischen und deutschen Civilprozesses" (1825), „Das europäische Völkerrecht der Gegenwart" (8ste druk, 1888), „Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts" (6de druk, 1857), „Die Erbfolgerechte der Mantelkinder" (1836), „Die Sonderrechte der souveränen und mediatisierten Häuser Deutschlands" (1871), „Non bis in idem" (1873) en „Gaii institutionum commentarii IV" (1840). Ook schreef hij eenige brochures en was van 1849 tot 1852 lid der Eerste Kamer, waar hij niet weinig bijdroeg tot de instelling van het Heerenhuis.

Heffter, *Moritz Wilhelm*, een broeder van den voorgaande, geboren den 7den October 1792 te Schweinitz bij Torgau, was eerst leeraar aan het gymnasium te Torgau, toen prorector aan dat te Brandenburg en werd hier in 1839 tot professor benoemd. Hij overleed er den 8sten Juli 1873. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Götterdienste auf Rhodos" (1827—1833, 3 stukken), „Geschichte der Stadt Brandenburg" (1840), „Der Weltkampf der Deutschen und Slawen" (1847), „Die Religion der Griechen und Römer" (2de druk, 1848), „Geschichte des Klosters Lehnin" (1851) en „Geschichte der lateinischen Sprache" (1852; supplement, 1855).

Hefner-Alteneck, *Jacob Heinrich*, een Duitsch schrijver over kunstaangelegenheden, geboren te Aschaffenburg den 20sten Mei 1811, wijdde zich aan de beoefening der kunst en der kunstgeschiedenis en ontving in 1835 den titel van professor. In 1852 vertrok hij naar München en werd er in 1853 conservator der kunstverzamelingen, in 1863 van het kabinet van gravures en teekeningen en in 1868 conservator-generaal der kunstmonumenten in Beieren en directeur van het Nationaal Museum. Hij was lid van de Beiersche Academie van Wetenschappen en schreef: „Trachten des christlichen Mittelalters nach gleichseitigen Kunstdenkmalen" (3 dln., 1840—1854), „Kunstwerke und Gerätschaften des Mittelalters und der Renaissance" (met *C. Becker*, 1848—1862, welke beide werken gezamenlijk opnieuw zijn uitgegeven onder den titel „Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter bis zum Ende des 18 Jahrhunderts" (10 dln.), „Die Burg Tannenberg und ihre Ausgrabungen" (met *F. W. Wolf*, 1850), „Hans Burgkmaiers Turnierbuch" (1854—1856), „Eisenwerke oder Ornamente der Schmiedekunst des Mittelalters und der Renaissance" (1861—1870), „Entwürfe deutscher Meister für Prachtausrüstungen franz. Könige" (1865), „Die Kunstkammer des Fürsten Karl Anton von Hohenzollern" (8 dl., 1866—1873), „Ornamente der Holzskulptur von 1450 bis 1820 aus dem bayr. National-museum" (1881), „Originalzeichnungen deutscher Meister des 16. Jahrhunderts" (1889), „Deutsche Goldschmiedewerke des 16. Jahrhunderts" (1890), „Waffen" (1903) en „Lebenserinnerungen" (1899). Hij overleed den 19den Mei 1903 te München.

Hegar, *Alfred*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Darmstadt den 6den Januari 1830, studeerde te Heidelberg, Berlijn en Gieszen, vestigde zich eerst als arts in zijn geboorteplaats en werd in 1864 gewoon hoogleeraar in de gynaecologie en directeur der gynaecologische kliniek aan de universiteit te Freiburg in de Breisgau. Behalve vele bijdragen in tijdschriften leverde hij met *Kaltenbach*: „Operative Gynäkologie" (3de druk, 1886), „Die Kastration der Frauen vom physiologischen und chirurgischen Standpunkt aus" (1878), „Ignaz Philipp Semmelweisz, sein Leben und seine Lehre" (1882), „Der Geschlechtstrieb" (1894) en „Korrelation der Keimdrüsen und Geslechtsbestimmung" (1903).

Hegedüs, *Alexander*, een Hongaarsch staatsman, geboren te Klausenburg den 22sten April 1847, behoorde tot vóór korten tijd tot de invloedrijkste leden der liberale partij. Reeds vroeg was hij met *Jókai* leider der „Hon". Sedert 1875 is

Digitized by Google

hij lid van den Rijksdag, waar hij van 1878 af rapporteur van Financiën was. Ook in de delegaties was hij werkzaam, en had aandeel in het oprichten van industrieele ondernemingen en banken. Hij schreef „Autonomie en financiewezen"(1878) en over bankquaesties, belastingen enz. Als voorstander van den gouden standaard steunde hij het kabinet *Weckerle* bij de valutaregeling. Den 26sten Februari 1899 werd hij minister van Handel onder *Szell*, doch moest, nadat zijn overeenkomst met de Adria-maatschappij heftig was aangevallen, om persoonlijke redenen den 4den Maart 1902 aftreden; hij bleef echter Kamerlid en was lid der Hongaarsche Academie en oppercurator der Gereformeerde Kerk. *Hegedüs* overleed den 28sten December 1906.

Hegel, *Georg Wilhelm Friedrich*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Stuttgart, den 27sten Augustus 1770, studeerde op het theologische stift te Tübingen, waar hij vriendschap sloot met *Hölderlin* en den vijf jaar jongeren *Schelling*, van 1788—1793 in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en stelde veel belang in de gebeurtenissen in Frankrijk. Daarna was hij als huisonderwijzer te Bern werkzaam (1793—1796), vervolgens te Frankfort a.d.M. (1797—1800), uit welk tijdperk de eerste ontwerpen van zijn wijsgeerig stelsel dagteekenen. In 1800 begaf hij zich naar Jena, waar hij zich met het geschrift „De orbitis planetarum" (1801), dat door de gelijktijdige ontdekking van de planeet Ceres tegengesproken werd, als privaatdocent in de wijsbegeerte vestigde en met *Schelling* het „Kritisches Journal der Philosophie"(1802) uitgaf, nadat reeds vroeger zijn „Ueber die Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems"(1801) verschenen was. Daarin noemde hij *Fichte's* „Wissenschaftslehre" het subjectieve, *Schelling's* „Indentitätslehre" het absolute idealisme. Sedert 1804 bewerkte hij zijn „Phänomenologie der Geister" (2de druk, 1841), waarin hij zijn verschil van opvatting met *Schelling* duidelijk uiteenzet. Van dit oogenblik af ontstond er een vervreemding tusschen beiden. Op de „Phänomenologie" zouden de „Logik" als tweede, de „Natur- und Geistesphilosophie" als derde deel volgen, wat later in de „Encyklopädie" geschiedde. Na *Schelling's* vertrek tot hoogleeraar benoemd, verliet hij na den slag bij Jena, waarin hij in *Napoleon*, den „Weltgeist zu Pferde" gezien had, de verlaten universiteit en redigeerde twee jaar de „Bamberger Zeitung", tot hij in den herfst van 1808 tot rector van het Aegidiengymnasium te Neurenberg benoemd werd. Hier bewerkte hij zijn ander hoofdwerk, de „Wissenschaft der Logik" (3 dln., 2de druk, 1841), werd in 1816 op *Daub's* aanbeveling tot hoogleeraar te Heidelberg benoemd, waar hij zijn „Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften" (4de druk, 1845) en zijn „Beurteilung der württembergischen Ständeverfassung" schreef. In 1818 tot hoogleeraar te Berlijn benoemd, vond hij daar weldra talrijke toehoorders. Zijn „Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatsrecht" deden zijn leer in Duitschland veel aanhangers vinden, terwijl hij die verder verspreidde door de sedert 1827 door hem geredigeerde „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik". Bezig zijnde met een nieuwe uitgave zijner werken, bezweek hij den 14den November 1831 aan de cholera, nadat zijn wijsbegeerte in Pruisen een soort staatsphilosofie geworden was. Verschillende leerlingen gaven daarop zijn verzamelde werken uit (18 dln., 1834—1845), zijn zoon „Briefe von und an Hegel" (2 dln., 1887). Den 2den Juni 1871, werd voor hem te Berlijn een gedenkteeken opgericht.

De verhouding van *Hegel's* wijsbegeerte tot de onmiddellijk voorafgaande stelsels wordt daardoor gekenmerkt, dat hij zich aansloot bij *Schelling's* hypothese van een absolute identiteit tusschen het weten en het zijn, de gedachte en de werkelijkheid, het subjectieve en het objectieve. Maar reeds vroeg maakte hij zich los van *Schelling's* wijze om deze identiteit met haar innerlijke tegenstrijdigheden door middel van een zuiver intellectueele aanschouwing te doorgronden; hij ging meer terug tot de transcendentale logica van *Kant* en wel op de wijze van *Fichte* in diens „Wissenschaftslehre". Indien n.l. de orde en het verband van onze gedachten de orde en het verband der dingen onderling is, zooals *Kant* leert, dan moet de algemeene vorm in den loop van het objectieve worden met den vorm in de ontwikkeling onzer gedachten *a priori* nauwkeurig overeenstemmen en omgekeerd. De meest algemeene vorm van dat, wat ons van buiten verschijnt, is het worden; al het wordende verschijnt als iets, dat tegelijk is en niet is, wat het is. Terwijl het iets anders wordt, ontkent het zichzelf, en deze immanente negatie, waardoor het blijft voortduren en door altijd nieuwe gestalten zijn bestaan verrijkt, is als het ware zijn wezen. Op die wijze verklaart *Hegel* de „immanente negativiteit" voor den vorm en de uitdrukking van een denken, welks bewegingen, met het proces van het worden identiek, daarmede volkomen correspondeeren. De dialektische methode is derhalve volgens hem een met het proces van het ding zelf („das Ding an sich") identisch proces van het denken, dat door oplossing van ieder begrip in zijn eigen tegendeel en de daardoor verkregen verheffing daarvan tot een rijkeren inhoud, zich tot een absoluut weten ontwikkelt. Het stelsel van *Hegel's* philosofie is gesplitst in drie groote gedachtenkringen. Het eerste deel is de logica, als de wetenschap der idee *an sich*, die weer gesplitst wordt in de leer van het zijn, als het onmiddellijke en zonder hypothese, in de leer van het wezen, als de reflexie of de waarheid van het zijn, en in de leer van het begrip of der idee, als het zichzelf bepalende zijn. In de natuurphilosofie, als het tweede hoofddeel, waarin de idee in haar zijn en anderszijn behandeld wordt, vormen dan het mechanische, physische en organische proces de drie meest algemeene trappen of momenten. Doch de idee wordt tenslotte uit haar ontvreemding uit de natuur weer teruggevoerd, komt als geest tot zichzelf, wordt „an und für sich", wat zij in de logica „an sich" en in de natuur „auszer sich" was, en de uiteenzetting der momenten, waardoor zulks geschiedt, vormt als derde hoofddeel de philosofie van den geest, die zich van de momenten van den subjuctieven door die van den objectieven tot die van den absoluten geest verheft. Terwijl hier de anthropologische en psychologische verschijnselen bij het gebied van den subjectieven, de rechterlijke en zedelijke begrippen bij dat van

Digitized by Google

den objectieven geest worden ingelijfd, zijn kunst, godsdienst en wijsbegeerte momenten van den absoluten geest.

In Nederland heeft de leer van *Hegel* een vurig bewonderaar en apostel in den Leidschen hoogleeraar *Bolland* gevonden, wiens wijze van verbreiding der Hegelsche denkbeelden tot scherpe critiek aanleiding heeft gegeven. Ook in Duitschland en elders vonden de denkbeelden van *Hegel* en de *Hegelianen* van menige zijde hevige bestrijding.

Hegel, Karel von, een zoon van den voorgaande, een geschiedkundige, geboren te Neurenberg den 7den Juni 1813, werd in 1841 hoogleeraar in de geschiedenis te Rostock en in 1856 te Erlangen, waar hij den 6den December 1901 overleed. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn „Geschichte der Städteverfassung von Italien" (2 dln. 1847) en door een uitgave van de „Chroniken der deutschen Städte" (1862—1899, 1—27 dl.). Verder schreef hij: „Geschichte der mecklenburgischen Landstände bis zum Jahre 1555" (1856), „Die Ordnungen der Gerechtigkeit in der florentinischen Republik" (1867), „Die Chronik des Dino Compagni. Versuch einer Rettung" (1875), „Verfassungsgeschichte von Köln im Mittelalter" (1877) „Ueber den historischen Wert der älteren Dante-Kommentare" (1878), „Verfassungsgeschichte von Mainz im Mittelalter" (1882), „Briefe von und an G. W. F. Hegel" (2 dln. 1887), „Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter" (2 dln., 1891), „Die Entstehung des deutschen Städtewesens" (1898) en „Leben und Erinnerungen" (1900).

Hegemonie (=bevel) was in het oude Griekenland de naam van het staatkundig oppergezag, hetwelk aan een der staten werd toegekend, zoodat zulk een staat bij gemeenschappelijke ondernemingen, vooral oorlogen, met de algemeene leiding was belast. Zij ontstond omstreeks het jaar 500 v. Chr. bij den aanvang der Perzische Oorlogen, toen de Grieksche staten zich, op raad van *Themistokles*, verbonden en de hegemonie opdroegen aan Sparta. Toen Athene door de overwinning zijner vloot bij Salamis de vrijheid van Griekenland redde, werd het in 476 met de hegemonie bekleed. Daar echter Athene het oppergezag misbruikte tot uitbreiding zijner macht, kwamen de Spartanen in verbinding met anderen (*symmachie*) in verzet, doch konden eerst 72 jaar later, toen de macht van Athene door den Peloponnesischen Oorlog was geknakt, de hegemonie herkrijgen. Ook Sparta bezigde haar thans tot zelfzuchtige doeleinden, zoodat Thebe opstond om de vrijheid van Griekenland te handhaven en het overmoedige Sparta in de veldslagen bij Leuktra en Mantinéa (371) te tuchtigen. Te midden der onderlinge verdeeldheid viel het *Philips van Macedonië* na den slag bij Chaeronea (338 v. Chr.) niet moeielijk, zich van de hegemonie meester te maken en Griekenland aan zijn heerschappij te onderwerpen, die later op zijn zoon *Alexander den Groote* overging.

Hegesias, een Grieksch wijsgeer, die in de 3de eeuw v. Chr. leefde, was vermoedelijk afkomstig van Cyrene en een leerling van *Paraebates*, een wijsgeer te Alexandrië. Hoewel hij het gevoelen van zijn leermeester was toegedaan, dat de mensch bestemd is om gelukkig te zijn, zag hij, dat deze bestemming wegens vele rampen en smarten op aarde niet bereikt wordt. Dientengevolge beschouwde hij den dood als een gewenschten bevrijder, die hem aan de ellenden des levens ontrukt, en verkreeg dientengevolge den bijnaam van *Πεισιθάνατος* of aanprijzer van den dood, *Ptolemaeus Lagi* verbood hem zijn leer te verkondigen, omdat hierdoor vele Egyptenaren tot zelfmoord gebracht werden.

Hegesippos, een Grieksch redenaar en een bondgenoot van *Demosthenes* in den strijd tegen *Philippus* van Macedonië, werd later Atheensch gezant aan het Hof van Macedonië, vergezelde *Demosthenes* bij een zending naar de Peloponnesus en trad als verdediger van *Timarchus* tegen *Aeschines* op. Sommigen beschouwen hem als den vervaardiger der redevoering „Over Halonnesos", welke door anderen aan *Demosthenes* wordt toegekend.

Hegesippus, een tijdgenoot van *Irenaeus* (200 na Chr.), schreef over kerkgeschiedenis, maar zijn geschriften zijn nagenoeg verloren gegaan. Volgens sommigen droeg ook de schrijver van het werk: „De bello Judaico et excidio urbis Hierosolymitanae" (door anderen aan *Josephus* toegeschreven) dien naam.

Hegetschweiler, *Johann*, een Zwitsersch plantkundige, geboren den 14den December 1789 te Riffersweil in het kanton Zürich, vestigde zich eerst te Zürich en vervolgens te Stäfa als geneesheer. Tijdens de staatkundige woelingen in genoemd kanton maakte hij zich op de groote volksvergadering te Uster (22 November 1830) als redenaar bekend, werd door de gemeente Stäfa afgevaardigd naar den Grooten Raad, en in 1831 benoemd tot regeeringsraad, tot voorzitter van den gezondheidsraad en eindelijk tot hoogleeraar in de plantkunde. Toen hij den 6den September 1839 door zijn tusschenkomst een einde wilde maken aan een gevecht in de straten van Zürich, werd hij doodelijk gewond en overleed weinige dagen daarna. Hij schreef o. a. „Reisen in den Gebirgsstock zwischen Glarus und Graubündten" (1825), „Beiträge zu einer kritischen Aufzählung der Schweizerpflanzen" (1831) en „Die Flora der Schweiz" (1838 enz.), voortgezet door *Heer*.

Hegewisch, *Dietrich Hermann*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 15den December 1740 te Quackenbrück in het land van Osnabrück, studeerde aanvankelijk in de rechten, doch legde zich vooral toe op de geschiedenis en werd vervolgens geplaatst als Deensch gezantschapssecretaris te Hamburg. Hier vond hij tijd en gelegenheid, om zijn „Geschichte Karls des Groszen" (1772) en later zijn „Geschichte der fränkischen Monarchie" (1779) in het licht te geven. In 1780 vestigde hij zich te Kiel en werd er 2 jaar later aangesteld tot gewoon hoogleeraar in de geschiedenis. In 1805 riep men hem tot het ambt van Staatsraad. Hij overleed den 4den April 1812. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij nog: „Geschichte der Deutschen von Konrad I bis Heinrich II" (1781), „Geschichte der Regierung Kaiser Maximilians I" (2 dln., 2de druk, 1818), „Allgemeine Uebersicht der deutschen Kulturgeschichte" (1788), het vervolg op *Christiani's* „Geschichte der Herzogtümer Schleswig und Holstein" (1801—1802), „Geschichte der englischen

Digitized by Google

Parlementsberedsamkeit" (1804) en „Geographische und historische Nachrichten, die Kolonien der Griechen betreffend" (1808).

Zijn zoon *Franz Hermann*, geboren te Kiel den 13den November 1783, werd aldaar in 1809 hoogleeraar in de geneeskunde en maakte zich vooral bekend door zijn belangstelling in de lotgevallen van zijn vaderland. Hij deelde zijn gevoelens mede in talrijke dagbladartikels onder den naam van *Franz Baltisch*. Ook schreef hij onder dien naam: „Politische Freiheit" (1832) en „Eigentum und Vielkinderei" (1846). Hij overleed den 27sten Mei 1865.

Heggekruid. Zie *Alsine*.

Heggerank (*Bryonia dioica Jacq.*) of *wilde wijngaard* is de naam eener plant uit de familie der *Kalebasachtigen* (*Cucurbitaceae*). Zij groeit in Zuid- en Middel-Europa en in het noorden van Afrika en komt ook in ons diluvium veel voor. Zij onderscheidt zich door een slingerenden stengel, door schroefvormig gewonden ranken,

Heggerank.

door hartvormige, 5-lobbige, grof en ongelijk getande, ruwe bladeren, groenachtig-witte, 2-huizige, tot langgesteelde, okselstandige trossen vereenigde bloemen en ronde, roode, 3-hokkige bessen. De mannelijke bloemen hebben in 3 bundels verdeelde meeldraden, de vrouwelijke een 3-spletig stijltje en 2-spletige stempels. Zie de afb. en verder de plaat bij *Campanulineeën*.

Heggewurger (*Clematis vitalba*). Ook wel eens *heggerank* genoemd. Zie verder *Clematis*.

Hegira. Zie *Hedsjra*.

Hegius, *Alexander*, een humanist, waarschijnlijk geboren in 1433 te Heek bij Ahaus in Westfalen, legde zich toe op de kennis der oude talen, kwam op 40-jarigen leeftijd in betrekking met *Thomas a Kempis*, bestuurde eerst een school te Wezel, toen een te Emmerik en stond in 1474 aan het hoofd der fraterschool te Deventer, welke onder zijn leiding weldra 2200 leerlingen telde. Tot deze behoorden *Erasmus*, *Murmellius*, *Buschius*, *Henricus Agricola*, *Caesarius*, *Torrentinus* en anderen. Vooral spoorde hij hen aan tot de beoefening van het Grieksch, opdat zij in staat zouden zijn de schriften des Nieuwen Verbonds in het oorspronkelijke te lezen. Op gevorderden leeftijd deed hij nog een reis naar Cues aan de Moezel, om de boekerij te bezichtigen, door kardinaal *de Cusa* gesticht. Met hulp der broeders vervaardigde hij afschriften van Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche werken. Nog later begaf hij zich naar de abdij van Sponheim, niet ver van Kreuznach, om de beroemde bibliotheek van den abt *Trithemius* te bezoeken. Niet lang daarna (7 December 1498) werd hij door den dood weggerukt. Weinige jaren te voren had hij de priesterwijding ontvangen en vervolgens zich nagenoeg uitsluitend met godgeleerde studiën bezig gehouden. Zijn „Opuscula" werden in 1503 door *Jacobus Faber*, een zijner leerlingen, in 2 deelen in het licht gegeven. Zijn „Dialogus de utilitatibus artium grammaticae, logicae et rhetoricae" was reeds in 1500 gedrukt, en zijn „Carmina" zagen het licht in 1501.

Hegnenberg-Dux, *Friedrich Adam Justus*, graaf *von*, een Beiersch staatsman, geboren den 2den September 1810, behoorde tot een oud-adellijk geslacht. Nadat hij eerst in de geneeskunde gestudeerd had, legde hij zich toe op den landbouw, werd in 1837 kamerheer van den koning van Beieren en nam ijverig deel aan de politiek, hoewel hij de hoogste staatsbetrekkingen van de hand wees. In 1845 werd hij lid der Tweede Kamer, waar hij voor de vrijzinnige beginselen streed. Hij bekleedde van 1849 tot 1863 den post van voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden en had als zoodanig grooten invloed op de politieke ontwikkeling van zijn vaderland. Ook was hij lid van de Nationale Vergadering te Frankfort, waar hij tot de Groot-Duitsche partij behoorde. Na 1850 nam hij de constitutioneele denkbeelden in bescherming tegen de toenemende reactie, doch in 1865 legde hij om redenen van

Digitized by Google

gezondheid het mandaat van afgevaardigde neder. Hoewel hij de gebeurtenissen van 1866 niet goedkeurde, ontried hij in 1870 alle vijandigheid tegen het nieuwe Duitsche Rijk, terwijl hij de onafhankelijkheid der Beiersche kroon zooveel mogelijk trachtte te handhaven. Op bepaald verlangen van koning *Lodewijk II* aanvaardde hij in 1871 het ministerie van het Koninklijk Huis, dat van Buitenlandsche Zaken en het voorzitterschap in den ministerraad. Hij overleed den 2den Juni 1872.

Hegner, *Ulrich*, een Zwitsersch schrijver, geboren te Winterthur den 7den Februari 1759, studeerde te Straatsburg in de geneeskunde, maar werd in 1798 lid van het Hof van Appel te Zürich, vertoefde eenige jaren te Parijs en werd in 1805 benoemd tot lid van den Raad in zijn geboortestad. Verder bekleedde hij gedurende 7 jaren het ambt van vrederechter, werd in 1812 lid der regeering te Zürich en keerde in 1813 naar zijn geboorteplaats terug, waar hij den 3den Januari 1840 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Auch ich war in Paris" (1801), „Die Molkenkur" (3 dln., 2de druk, 1827), „Süschens Hochzeit" (1819), „Salys Revolutionstage" (1814), „Berg-, Land- und Seereisen" (1818), „Hans Holbein der Jüngere" (1827) en „Beiträge zur nähern Kenntnis und wahren Darstellung J. K. Lavaters" (1836). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1828—1830 in 5 deelen in het licht verschenen.

Hegyalja (= berghelling) is een bergrug van trachiet, die, de comitaten Sáros, Abauj-Torna en Zemplin doorsnijdend, zich van Nagy-Sáros boven Eperies naar het Z. in een zwakken boog tusschen de rivieren Hernád, Topla en Bodrog ter lengte van 50 km. tot aan Tokai uitstrekt. De noordelijke helft heet het Sóvárer-, de zuidelijke helft het Tokaiergebergte. Het eerste bereikt in den Simonka een hoogte van 1092 m. en bezit beroemde opaalgroeven, het laatste is in zijn hoogste punt 787 m. hoog, heeft een weelderigen plantengroei en is op beide hellingen met wijnstokken beplant. De door den Bodrog begrensde bocht tusschen Nagy-Tokai (130 m.) en Sáros Patak benevens de alleenstaande „groote" berg (Nagyhegy) bij Tokai (516 m.) leveren den beroemden Tokaierwijn.

Hehn, *Victor*, een Russisch letterkundige, geboren te Dorpat den 8sten October 1813, studeerde aldaar van 1830—1833 in de letteren, deed groote reizen, vertoefde geruimen tijd te Berlijn en in Italië en belastte zich in 1836 met het onderwijs in de Duitsche taal aan een school te Pernau. In 1843 gaf hij „Zur Charakteristik der Römer" uit, in 1844 gevolgd door „Zur Physiognomie der italienischen Landschaft", beide voorstudies voor het na twee latere reizen verschenen „Italien: Ansichten und Streiflichter" (6de druk, 1900). In 1846 werd hij aangesteld tot lector te Dorpat. Hij wekte evenwel achterdocht wegens zijn staatkundige gevoelens en werd dientengevolge na een langdurig onderzoek tot aan den dood van keizer *Nikolaas* in de vesting Tula gevangen gehouden. Van 1855 tot 1874 was hij opperbibliothecaris van de groote Keizerlijke Bibliotheek te Petersburg, werd Russisch staatsraad in buitengewonen dienst en vestigde zich vervolgens te Berlijn, waar hij den 21sten Maart 1890 overleed. Hij schreef nog: „Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa" (7de druk, 1902), „Das Salz" (2de druk, 1901) en „Gedanken über Goethe" (4de druk, 1900). Na zijn dood verschenen nog: „Hehn's Briefe an seinen Freund Wichmann" (1890), „De moribus Ruthenorum. Zur Charakteristik der russischen Volksseele" (1892), „Ueber Goethe's Hermann und Dorothea" (2de druk, 1898) en „Reisebilder aus Italien und Frankreich" (1898).

Heiberg, *Peter Andreas*, een Deensch dichter, geboren te Vordingborg den 16den November 1758, woonde na het voleindigen zijner studiën 3 jaar te Bergen en vestigde zich in 1788 als translateur te Kopenhagen. Toen hij in 1799 wegens zijn vrijzinnige denkbeelden verbannen werd, begaf hij zich in 1800 naar Parijs, waar hij gedurende het Keizerrijk werkzaam was als chef de bureau bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. Ook vergezelde hij *Talleyrand* naar Berlijn, Warschau, Erfurt en Weenen. Onder de Restauratie werd hij in 1817 op pensioen gesteld en overleed te Parijs den 30sten April 1841. Als tooneeldichter heeft hij, na *Holberg*, het grootste getal Deensche blijspelen geleverd, en deze werden over het geheel met bijval ontvangen. Zij onderscheiden zich door menschenkennis en geestigheid, doch zijn satiere is veelal meer bijtend dan lachwekkend en hij schetst zijn karakters meer met krachtige en opzichtige, dan met verkwikkende kleuren. In het laag-komische slaagde hij het best in een paar operettes en zijn parodieën op opera's van *Baggesen* hadden grooten bijval. Zijn beste stukken zijn echter blijspelen en zijn gezamenlijke tooneelarbeid is in 1806—1819 in 4 deelen door *Rahbek* uitgegeven. Verder schreef hij: „Over de doodstraf" (1830), „Over de invoering der souvereiniteit in Denemarken" (1828), „Staatkundige aphorismen" (1826), „Précis historique et critique de la constitution de la monarchie danoise" (1820) en „Lettres d'un Norvégien de la vieille roche" (1822), „Drie jaren in Bergen" en „Herinneringen uit mijn staat- en letterkundige loopbaan in Frankrijk" (1830), de beide laatste in het Deensch.

Heiberg, Johan Lodewijk, een zoon van den voorgaande en tooneeldichter, geboren te Kopenhagen den 14den December 1791, studeerde in de geneeskunde, maar wijdde zich weldra geheel aan de fraaie letteren. Reeds in 1814 trad hij op als dichter met een bewerking van „Don Juan" en met een tooneelspel en schreef vervolgens eene verhandeling „De poeseos dramaticae genere hispanico et praesertim de Petro Calderone de la Barca" (1817), waarmede hij den graad van doctor verwierf. Nadat hij nog eenige stukken had in het licht gegeven, was hij van 1819 tot 1822 te Parijs, waar hij zich met den tooneelarbeid der Franschen bekend maakte, en werd na zijn terugkeer hoogleeraar te Kiel, waarna zijn „Vormleer der Deensche taal" (1825) en zijn „Noordsche mythologie uit de Edda en de gedichten van Oehlenschläger" (1827) in het licht verschenen. Op een reis naar Berlijn in 1824 maakte hij kennis met *Hegel* en schreef daarna een reeks oorspronkelijke blijspelen. Verder wijdde hij zich aan de beoefening der wijsbegeerte en bewerkte zijn geschriften: „Over 's menschen vrijheid" (1824) en

Digitized by Google

„Over het belang der wijsbegeerte in den tegenwoordigen tijd" (1833), terwijl hij grooten roem verwierf door zijn „Nieuwe gedichten". Van 1849 tot 1856 was hij werkzaam als directeur van den Koninklijken schouwburg te Kopenhagen, na dien tijd als schouwburgcensor en overleed den 25sten Augustus 1862. Zelf verzamelde hij zijn poëtische (8 dln., 1845—1847) en prozaïsche (3 dln., 1841—1844) geschriften, terwijl na zijn dood (1861—1863) zijn gezamenlijke werken in 22 deelen in het licht verschenen. — Zijn echtgenoote, *Johanna Louise Pätges*, geboren den 22sten November 1812 en in 1831 met *Heiberg* gehuwd, was van 1829 tot 1864 verbonden aan den Koninklijken schouwburg te Kopenhagen en behoorde tot de meestgevierde actrices van Denemarken. Zij overleed den 11den December 1890.

Heiberg, *Hermann*, een Duitsch novellist, geboren te Sleeswijk den 17den November 1840, aanvaardde den boekhandel van zijn vader, breidde dien aanmerkelijk uit, maar ontdeed zich daarvan in 1870. Daarna werd hij directeur van de „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" en later van de „Spenersche Zeitung", behoorde na het verdwijnen van deze laatste tot het bestuur van de Henkelsche Bank, bleef tot 1879 bij deze inrichting werkzaam en deed ten haren behoeve onderscheiden reizen door de beschaafde rijken van ons werelddeel. Na dien tijd bepaalde hij zich uitsluitend bij letterkundigen arbeid, nadat in 1881 zijn „Plaudereien mit der Herzogin von Seeland" (3de druk, 1887) grooten bijval hadden gevonden. Sedert 1883 redigeerde hij den „Hamburger Korrespondent" en de „Börsenhalle" te Berlijn. In 1892 vertrok hij naar Sleeswijk. Hij schreef: „Acht Novellen" (1882), „Ausgetobt" (1882), „Ernsthafte Geschichten" (1883), „Die goldene Schlange" (1884), „Apotheker Heinrich" (1885), „Ein Buch Novellen" (1885), „Eine vornehme Frau" (1886), „Esthers Ehe" (1886), „Der Januskopf" (2 dln., 1887), „Ein Weib" (1887), „Menschen untereinander" (1888), „Kays Tochter" (1889), „Liebeswerken" (1889), „Schulter an Schulter" (1889), „Die Syrinne" (1890), „Empörte Herzen" (1890), „Ein Mann" (1891), „Drei Schwestern" (1891), „Todsünden" (1891), „Dunst aus der Tiefe" (1891), „Höchste Liebe schweige" (1892), „Wer trifft das Rechte" (2 dln., 1892), „Dunkle Geschichten" (1892), „Die Familie von Stiegritz" (1892), „Eheleben" (1893), „Am Kamin" (1893), „Blinde Liebe" (1893), „Dr. Gaarz' Patienten" (1894), „Geschichten aus der Welt" (1894), „Novellen" (1894), „Frau Eva" (1895), „Graf Jarl" (1895), „Fieberndes Blut" (1895), „Zwischen drei Feuern" (1895), „Ein doppeltes Ich" (2 dln., 1896), „Fluch der Schönheit" (1896), „Aus allen Winkeln" (1896), „Die Rixdorfs" (1897), „Leiden einer Frau" (2 dln., 1897), „Hinterm Lebensvorhang" (1898), „Norddeutsche Menschen" (1898), „Gegensätze" (1898), „Merkur und Amor" (1898), „Durchbrochene Dämme" (1899), „Einer vom Adel" (1899), „Vieles um Eine" (1900), „Fast um ein Nichts" (1900), „Schuldlos belastet" (1901), „Dreiszig Geschichter" (1901), „Charaktere und Schicksale" (1901), „Reiche Leute von einst" (1901), „Zwei Frauen" (1901), „Heimat" (1902) en „Die schwarze Marit" (1903).

Heiberg, *Johan Ludvig*, een Deensch philoloog, geboren te Aalborg den 27sten November 1854, promoveerde in 1879 op „Quaestiones Archimedeas" en werd in 1884 rector, in 1895 hoogleeraar te Kopenhagen. Hij is voornamelijk werkzaam op het gebied der oude wiskunde en gaf uit: *Archimedes* (3 dln., 1880—1881), *Euklides* (7 dln., 1883—1896), *Appollonius van Perge* (2 dln., 1891—1893), *Serenus Antinoensis* (1896), „Simplicii in Aristotelis de coela commentaria" (1894) en *Claudius Ptolemaeus* (2 dln., 1898—1903).

Heiberg, *Gunnar*, een Noorsch schrijver, geboren te Christiania den 18den November 1857, studeerde in het buitenland en was van 1884—1888 regisseur aan den schouwburg te Bergen. Opzien baarde in 1888 zijn „Koning Midas", waarin hij *Björnson* en *Ibsen* aanviel. Zijn volgende stuk „Kunstenaars" (1893), „Gert's tuin" (1894), „Het balkon" (1894), de maatschappelijke en politieke parodieën „Het groote lot" (1895), „De volksraad" (1896), „Harold Swan's moeder" (1899) en „Naastenliefde" (1903) zijn knap in elkander gezet en hebben een gunstigen dialoog. Als kunstcriticus oefent hij grooten invloed uit.

Heidanus, *Casparus*, in 1530 te Mechelen uit een aanzienlijk geslacht geboren, was bestemd voor den geestelijken stand, maakte zich op 16-jarigen leeftijd bekend met de leer der Hervorming, verliet het ouderlijk huis en begaf zich naar Antwerpen, waar hij na verloop van eenige jaren tot leeraar der Hervormde gemeente gekozen werd. Daarna ging hij naar Emden, maar keerde in 1557 tot zijn post te Antwerpen terug, waar hij aan velerlei vervolgingen blootstond, daar een som van 300 gulden op zijn hoofd was gezet. Dientengevolge nam hij de wijk naar de Palts, waar hij in 1563 niet alleen met *Dathenus* en *Taffin* de belangen der Nederlandsche vluchtelingen bij den keurvorst behartigde, maar ook als leeraar te Frankenthal optrad. Weldra keerde hij naar Antwerpen terug, predikte te Hulst en te Axel en werd met 2 ouderlingen uit Antwerpen afgevaardigd naar Amsterdam, om er den Grooten Kerkeraad te onderhouden over zijn ongepaste toegevendheid met betrekking tot de Luthersche Avondmaalsleer. Toen de Hervormde leer te Antwerpen verboden werd, nam *Heidanus* den 10den April 1567 plechtig afscheid van de regeering aldaar en aanvaardde weder het leeraarsambt te Frankenthal, waar hij tot in 1574 werkzaam bleef. In dat jaar werd hij beroepen te Middelburg, gekozen tot voorzitter der Synode van Holland en Zeeland en in 1577 naar Engeland gezonden, om een tweeden predikant voor zijn gemeente te zoeken. Ook werd hij in dat jaar afgevaardigd naar de Synode te Dordrecht en door deze naar Antwerpen. Hier beriep men hem opnieuw tot leeraar, zoodat hij in 1583 afscheid nam van de gemeente te Middelburg. Te Antwerpen, waar zijn vriend *Marnix van St. Aldegonde* burgemeester was, verkeerde hij in zeer aangename omstandigheden; doch toen *Parma* zich in 1585 van deze stad meester maakte, moest hij haar wederom verlaten. Nadat Vlissingen hem in 1586 te vergeefs beroepen had, stond hij gereed om zich nogmaals aan het hoofd der gemeente te Frankenthal te plaatsen, doch overleed te Bacharach den 7den Mei 1586. Van zijn geschriften

Digitized by Google

vermelden wij: „De Psalmen Davids door Philip van Marnix, heer van Aldegonde, Antwerpen 1580, midtsgaders de catechismus, ceremoniën enz., overzien door Casparus van der Heiden", „Christelijke confessie van Frederik den Derde, pfalzgraven bij den Rhijn, den 26 October 1576 daarop in den heer ontslapen, overgezet door Casparus Heidanus" (1577) en „Cort ende claar bewys van den H. Doop, wat hij eijgentlyck zy en wien hij toekomt enz." (1582 en later), waarin hij krachtig in verzet komt tegen de gevoelens der Doopsgezinden.

Heidanus, *Abraham*, een kleinzoon van den voorgaande, geboren te Frankenthal den 1sten Augustus 1597, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam, studeerde te Leiden en werd proponent bij de Waalsche Synode. Na een wetenschappelijke reis door Duitschland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland, werd hij in 1623 beroepen bij de Waalsche gemeente te Naarden en in 1628 bij de Nederlandsche te Leiden. Daar hij de vervolgingen der Remonstranten afkeurde, beschuldigde men hem weldra van onrechtzinnigheid, waarom hij in 1641 zijn „Proeve en wederlegginghe des Remonstranten catechismi, benevens een aanspraak aan de Remonstrantsche gemeenten in Nederland" (3de druk, 1645) in het licht gaf, beantwoord door *Episcopius* en door *Heidanus* verdedigd in „Causa Dei contra homines". Deze geschriften waren oorzaak, dat hem het hoogleeraarsambt te Harderwijk en daarna te Leiden aangeboden werd. Hij aanvaardde het in laatstgenoemde stad. Een beroep naar Heidelberg wees hij van de hand. Intusschen was hij een ijverig aanhanger van de wijsbegeerte van *Descartes*, waarna curatoren, op aandringen van andere hoogleeraren, een besluit namen, waarbij het verdedigen van sommige Cartesiaansche stellingen verboden werd. *Heidanus* schreef daarop „Consideratiën over eenige saecken onlangs voorgevallen in de Universiteyt binnen Leyden" (1676), waarna curatoren hem zijn hoogleeraarsambt ontnamen. Hij behield echter de betrekking van predikant en nam die waar tot aan zijn overlijden, den 15den October 1678. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Oratio funebris in obitum Frederici Spanhemii" (1649), „De Sabbatho" (1658), ook uitgegeven onder den titel „Consideratiën over de heiliging van den sabbat en den dagh des Heeren, tot vrede der Kercken" (2 dln., 1659), „Fasciculus disputationum de Socianismo" (1659), „Corpus theologiae Christianae in XV locos digestum" (1676 en later) en „De origine erroris" (1678).

Heide is de naam van uitgestrekte, boomlooze en onvruchtbare laaglanden in Middel-Europa, welke uit zand- of veengronden bestaan en met heideplanten (zie *Erica* en *Ericaceën*) begroeid zijn. Een groote heide, de *Alheide* genaamd, bedekt het binnenland van Jutland. Uitgestrekt is vooral de *Lüneburger heide* op den linker oever van de Elbe, alsmede de *Heide van Debreczin* in Hongarije. Ook in ons land heeft men nog veel heide, vooral in Drente, Overijsel, Gelderland, Utrecht, Noordbrabant en N.Limburg.

Het oeconomisch nut der heide is gering; men gebruikt haar als weide voor schapen, men verbouwt op hare, van den natuurlijken plantengroei ontbloote vlakten boekweit en lupine, men gebruikt de heide voor de bijenteelt en oogst heide- en roode boschbessen, steekt plaggen, bindt er bezems en gebruikt haar als jachtterrein. Het veenbranden (zie aldaar) geraakt meer en meer in onbruik. In den laatsten tijd doet men in vele streken pogingen om den heidegrond te bebosschen of voor den landbouw meer geschikt te maken en zulks niet zonder succes. (Voor Nederland zie *Heidemaatschappij* en *Heideontginning*).

Heide. Zie *Ericaceën*.

Heide, *Ter*, is een dorp in de Zuid-Hollandsche gemeente Monster. Het bezit een Hervormde kerk. In 1831 werd er een gouden penning gevonden, die aanleiding gaf tot het vermoeden, dat hier reeds in den Romeinschen tijd een plaats bestond. Het dorp moet wegens wegslaan van den duinvoet meermalen naar binnen verplaatst worden. Den 10den Augustus 1653 had op de Noordzee in het gezicht van het dorp, de zeeslag plaats, waarin *Tromp* sneuvelde.

Heideachtigen. Zie *Ericaceën*.

Heidegger, *Johann Heinrich*, een Zwitsersch Hervormd godgeleerde, geboren te Bärentschweil in het kanton Zürich, den 1sten Juli 1633, was achtervolgens hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Heidelberg, in de godgeleerdheid te Steinfurth en in de zedeleer, later in de theologie, aan de hoogeschool te Zürich en overleed den 15den Januari 1698. Hij is opsteller van den „Consensus helveticus" en schreef „Demonstratio de Augustanae Confessionis cum fide reformatorum consensu" (1664), „Anatome Concilii Tridentini" (2 dln., 1672), „Historia patriarcharum" (2 dln., 1671—1681), „Historia Papatus" (1684), „Manuductio in viam concordiae Protestantium ecclesiasticae" (1686), „Corpus theologiae christianae" (2 dln., 1700) en „Ethicae christianae elementa" (1711).

Heidegrond is in het algemeen met heide begroeiden zandgrond. De bovenlaag van den heidegrond wordt ingenomen door de *heidezode*. Deze bestaat uit den met heidehumus gemengden oorspronkelijken grond met nog onvergane plantenresten. De zuren van den heidehumus hebben door verweering oplossend op de minerale bestanddeelen van de zode en van de daaronder liggende laag gewerkt en daarmede de uitwassching van deze bevorderd. Zoo is onder de heidezode een onvruchtbare laag gevormd, die bestempeld wordt met den naam van *grijs zand*, ook wel van *loodzand*. Daaronder ligt een geel tot bruin gekleurden grond, die naar beneden langzamerhand een lichtere tint aanneemt. In deze laag zijn de minerale stoffen nog weinig verweerd en opgelost en wel des te minder al naarmate de diepte, waarop ze liggen, toeneemt. Deze laag wordt wel *verweeringslaag* genoemd. Daarin zijn dikwijls de uit de heidezode opgeloste en afgezakte humuszuren door de bij de verweering ontstane zouten, hoofdzakelijk van ijzer en aluminium neergeslagen. Ze hebben zich om de afzonderlijke zanddeeltjes afgezet, en dikwijls in zoo groote hoeveelheid, dat deze daardoor zijn samengebakken tot een harde laag, de zoogenaamde *humuszoerzandoer-* of *koffiebank*. Deze vorming kan dikwijls in al zijn overgangstoestanden in de zandgronden worden waargenomen.

Heidel, *Hermann*, een Duitsch beeldhouwer, geboren te Bonn den 20sten Februari 1810, be-

Digitized by Google

zocht aldaar het gymnasium en studeerde op verlangen zijner moeder in de geneeskunde. Na haar overlijden wijdde hij zich aan de beeldhouwkunst, bezocht in 1835 het atelier van *Schwanthaler* te München, ging in 1838 naar Italië, waar hij met bewondering voor de antieke kunst werd vervuld, en begaf zich in 1842 naar Keulen, waar hij een klein standbeeld van „Pandora" beitelde. Later vestigde hij zich te Berlijn, waar hij vele modellen van allerlei huisraad vervaardigde. Verder beitelde hij er de caryatieden voor het gebouw der opera, benevens 2 figuren van profeten voor den koepel van het koninklijk slot, een marmeren standbeeld van „Iphigenia", alsmede „Oedipus, geleid door Antigone". Later modelleerde hij het groote standbeeld van Händel, dat te Halle in brons verrees. Eindelijk teekende hij een groot aantal figuren en groepen uit de Grieksche fabelleer, en overleed te Stuttgart den 29sten September 1865.

Heidelberg, de hoofdstad van het gelijknamige kanton in het groothertogdom Baden, ligt in het mooie Neckardal, daar, waar de rivier uit het gebergte in de vlakte komt, aan den voet van den Königstuhl (566 m.) tusschen de rivier en het gebergte. Over den Neckar leiden naar het op den rechteroever gelegen, sedert 1891 bij Heidelberg ingelijfde Nevenheim en het sedert 1903 ingelijfde Handschuhheim twee bruggen; de bovenste is 210 m. lang en versierd met standbeelden van *Minerva* en keurvorst *Karel Theodor*, de onderste is 243 m. lang. De stad, die (1905) 49439 inwoners telt, is een kruispunt van spoorwegen en bezit talrijke pleinen o.a. den Ludwigsplatz met een standbeeld von *Wilhem I*, den Bismarckplatz met dat van Bismarck, den Jubiläumsplatz met de groote Stadthalle en den Wredeplatz met een standbeeld van veldmaarschalk *Wrede*. Verder vindt men er nog een gedenkteeken van den dichter *Nadler*. Van de 11 kerken noemen wij de Heilige Geestkerk (± 1400), een der mooiste laat-Gotische bouwwerken met een grafmonument van keizer *Ruprecht* en diens gemalin, de gerestaureerde Gotische Pieterskerk met een grafmonument van *Olympia Fulvia Morata*, de Voorzienigheidskerk, de Jezuïetenkerk, ook beide gerestaureerd, de Christus- en de Bonifaciuskerk. Van de wereldlijke gebouwen moeten vermeld worden: het in 1886 gerestaureerde universiteitsgebouw, het stadhuis, het crematorium, het gasthuis „Zum Ritter" en het bibliotheekgebouw.

De grootste bezienswaardigheid is het *slot* (zie de afb.), op een voorheuvel van den Königstuhl gelegen, onmiddellijk boven de stad en 101 m. boven den Neckar, een „Duitsch Alhambra". In het begin der 18de eeuw begonnen, werd de bouw vooral onder keurvorst *Ruprecht* voortgezet en later nog uitgebreid met den Otto-Heinrichbouw, een model van vroeg-Renaissance met plastische versieringen, en met den in den rijksten laat-Renaissance stijl uitgevoerden Friedrichsbouw met 16 portretbusten. Deze hoofdgebouwen vormen een vierhoek met ronde hoektorens: naar het Z.W. staan de Ruprechtsbouw (1400—1410), de zoogenaamde Oude Bouw en het Bandhaus, het oudste gedeelte van het slot; naar het N.W. de 1897—1903 gerestaureerde Friedrichsbouw met standbeelden der keurvorsten van den Paltz, naar het N.O. en Z.O. de Otto Heinrichsbouw met het Neues Hof en den Ludwigsbouw, naar het W. de Elisabethenbouw. Na den Dertigjarigen Oorlog werd het slot eerst door de Franschen in 1687 en 1693 grootendeels verwoest, in 1764 door den bliksem verder vernield. De mooiste gedeelten zijn: de Elisabethspoort, de vier granietzuilen bij de slotfontein, die uit het paleis van *Karel den Groote* te Ingelheim hierheen gebracht werden, de slottuin met een groot terras, waarop het standbeeld van *von Scheffer* is opgericht en vanwaar men een prachtig uitzicht heeft op het Neckardal en de Rijnvlakte, de achthoekige torens, de slotkerk enz. Eindelijk toont men in een afzonderlijk keldergewelf het bekende, in 1751 gebouwde vat met een middellijn van bijna 7, een lengte van ruim 10 m. en een inhoud van 236000 flesschen. De voorgenomen restauratie van het slot heeft in nieuweren tijd hevige bestrijding gevonden.

Slot van Heidelberg.

Van de onderwijsinrichtingen staat de universiteit boven aan. Het aantal studenten bedraagt (1904) 1655, het aantal docenten 148. De bibliotheek werd na het verlies der *Bibliotheca palatina* (zie beneden) in 1703 door aankoop der Grävius-verzamelingen gesticht. Zij telt 500000 deelen, 2000 handschriften, 2000 perkamenten oorkonden enz. Aan de universiteiten zijn talrijke musea, laboratoria, instituten enz. verbonden. Verder bezit Heidelberg een gymnasium, een hoogere burgerschool en onderscheiden vakscholen, schouwburgen, vereenigingen voor kunst en wetenschappen, een glasschilderschool enz. Van de Nijverheidsondernemingen zijn te noemen fabrieken voor sigaren, leder, brandspuiten, chirurgische instrumenten, spoorwegwagens, cement, benevens groote bierbrouwerijen. De handel omvat voornamelijk boeken, wijn, tabak en hop. De omgeving van Heidelberg behoort tot de mooiste gedeelten van Duitschland. Mooie uitzichten geven de Molkenkur, boven het slot gelegen, waarop vroeger de burcht van *Koenraad von Hohenstaufen* stond, en nog hooger de Königstuhl. Op den rechter Neckaroever ligt de mooie Heiligenberg (445 m.).

Waarschijnlijk hadden reeds de Romeinen op de plaats van het tegenwoordige Heidelberg een kolonie. Het dorp werd in 1225 door den bisschop van Worms aan paltsgraaf *Lodewijk I* in

Digitized by Google

leen gegeven en spoedig daarop tot stad verheven. De hoog gelegen burcht werd in de 17de eeuw verlaten en door een nieuwe vervangen. Hier had in 1384 de „Heidelberger Einung" plaats, waardoor de landvrede van Neurenberg (1383) ook door de verbonden van steden en deze door koning *Wenzel* erkend werden. Na het veldwinnen van de Hervorming (1556) en het verschijnen van den Heidelbergschen Catechismus (1563), was Heidelberg een middelpunt der Calvinistische leer.

In den Dertigjarigen Oorlog werd de stad na een langdurige belegering in 1622 door Tilly veroverd en geplunderd, in 1633 door de Zweden, in 1635 door de keizerlijken ingenomen. Bij den vrede van Münster kwam zij weder aan *Karel Lodewijk*, die het slot en den tuin prachtig deed herstellen en ook de hoogeschool weer opende. In 1688 werd het na een lang beleg door de Franschen genomen en het slot gedeeltelijk verwoest. Nog erger leden stad en slot in 1693, toen de Franschen het weer bezetten. Nadat reeds in 1720 de residentie naar Mannheim verlegd was, kwam Heidelberg in 1805 aan Baden. Hier kwam den 5den Mei 1848 de Heidelbergsche Vergadering bijeen, die tot het bijeenroepen van een Duitsch Parlement besloot.

De universiteit te Heidelberg, de oudste in het Duitsche Rijk, werd in 1386 door keurvorst *Ruprecht I* gesticht naar het model van die te Parijs. Haar eerste rector was *Marsilius von Inghen*. Haar bloeitijd valt in het laatst der 15de en in de 16de eeuw; zij was toen de zetel van het Calvinisme, doch de Dertigjarige Oorlog maakte een einde aan haar voorspoed. Na den Munsterschen Vrede werd zij door *Karel Lodewijk* hersteld, en *Spanheim*, *Freinsheim*, *Pufendorf*, *Coccejí*, *Beger* daarheen beroepen. Toen echter de R. Katholieke lijn Palts-Neuburg aan het bewind kwam, begon haar hernieuwde bloei onder den invloed van de Orde der Jezuïeten meer en meer te kwijnen, zoodat zij tegen het einde der 18de eeuw weinig meer beteekende. De Vrede van Luneville beroofde haar van haar bezittingen, zoodat zij ongetwijfeld opgeheven zou zijn, indien *Karel Frederik*, keurvorst van Baden, zich in 1803 niet over haar ontfermd had, waarna zij dankbaar haar alouden naam Ruperta met dien van Ruperto-Carolina verwisselde. De bibliotheek der universiteit is van ouds beroemd en heeft velerlei lotsverwisseling verduurd. Zij werd in 1622, na de verovering der stad, door hertog *Maximiliaan van Beieren* als oorlogsbuit beschouwd en aan paus *Gregorius XV* ten geschenke gegeven. Zij bevatte toen 3527 handschriften, doch het aantal gedrukte boeken was betrekkelijk gering. In 1623 werd zij onder leiding van *Leo Alatius* overgebracht naar Rome, waar zij onder den naam van *Bibliotheca Palatina* een afdeeling vormde der Vaticaansche boekerij. Bij den Vrede van Parijs van 1815 moest echter de paus de oude Duitsche handschriften aan Heidelberg teruggeven.

Heidelberg, een plaats in de Kaapkolonie aan de oostgrens van het distrikt Swellendam, ten O. van de gelijknamige hoofdplaats, telt ongeveer 900 inwoners, waaronder 500 Europeanen.

Heidelberg, een stad in de Britsche Transvaalkolonie, ten Z.O. van Johannesburg, ligt aan den rechteroever van de Rand River, aan de spoorlijn Durham—Ladysmith—Pretoria en telt (1904) 3219 inwoners.

Heidelberger slot. Zie *Heidelberg*.

Heidelberger vat. Zie *Heidelberg*.

Heidelbergsche Catechismus. Zie *Catechismus*.

Heideloff, *Victor Peter*, een Duitsch beeldhouwer, schilder en bouwkundige, werd geboren in 1757 te Stuttgart, waar hij tegelijk met *Schiller*, *Dannecker* en *Hetsch* de Karlsschool bezocht en onder *Guibal* en *Scotti* groote vorderingen maakte in het decoratieschilderen. Hertog *Karel van Württemberg* zond hem naar Italië, waar hij van 1782 tot 1787 bleef, en vervolgens naar Parijs, waar hij een drietal jaren doorbracht. Na zijn terugkeer werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Karlsschool en tot Hof- en decoratieschilder te Stuttgart. In den schouwburg streed hij tegen den oud Franschen smaak; zijn historisch-allegorische schilderijen „De vier jaargetijden", in het Koninklijk paleis aldaar, en een altaarstuk in de kerk te Rottweill zijn zijn beste werken. Hij overleed in 1816.

Heideloff, *Karl Alexander von*, een Duitsch architect en zoon van den voorgaande, geboren te Stuttgart den 2den Februari 1788, studeerde aldaar aan de Academie van Schoone Kunsten onder de leiding van zijn vader, *Scheffhauer* en *Dannecker* en legde zich vooral toe op de Middeleeuwsche bouwkunst. In 1818 werd hij onderwijzer en stadsarchitect te Neurenberg en bracht zijn kennis in toepassing bij het ontwerpen van een praalgraf voor den laatsten vorst-bisschop van Bamberg. In 1822 aanvaardde hij de betrekking van professor aan de polytechnische school te Neurenberg en bleef als zoodanig werkzaam tot in 1854. Nadat hij vele kunstreizen gedaan had, ontwierp hij een reeks gebouwen, welke meestal te Neurenberg of in dien omtrek zijn verrezen. Elders bouwde hij het buitenverblijf Reinhardsbrunn, de ridderzaal in het kasteel te Coburg, de kasteelen Landsberg en Altenstein, een grafkapel in Meiningen, het kleine slot Rosenburg bij Bonn, de kapel van het kasteel Rheinstein bij Bingen enz. Ook restaureerde hij den dom te Bamberg, de St. Sebaldus- en de St. Laurenskerk te Neurenberg en de ridderkapel te Haszfurt. Aldaar overleed hij den 28sten September 1865. Verder heeft hij een aantal schetsen en teekeningen geleverd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Die Lehre von den Säulenordnungen" (1827), „Der kleine Vignola" (3de druk, 1852), „Die architektonischen Glieder, deren Konstruktion, Zusammenstellung und Verzierung" (1832), „Der Bau- und Möbelschreiner" (1832—1837, 4 stukken), „Der Tüncher" (1835), „Der kleine Grieche" (1836), „Der kleine Byzantiner" (1836), „Architektonische Entwürfe" (1850—1851, 2 stukken), „Der kleine Altdeutsche" (1839—1851, 3 stukken) en „Anleitung zur Schattenkonstruktion" (4de druk, 1849). Zijn meest beroemd werk is: „Ornamentik des Mittelalters" (1838—1852, 24 stukken, met supplementen). Ook heeft men onderscheiden opstellen van zijn hand in tijdschriften.

Heidemaatschappij, *Nederlandsche*, werd opgericht in 1888 en stelt zich ten doel in Nederland te bevorderen: het ontginnen van hei-

Digitized by Google

develden, duinen en andere woeste gronden; het aanleggen van bevloeiings- en grondverbeteringswerken; de ontwikkeling en verbetering der zoetwatervisscherij. Zij tracht dit doel te bereiken door het geven van inlichtingen, het verstrekken van adviezen, het opmaken van begrootingen enz.; het uitvoeren en instandhouden van ontginningen, beplantingen, bevloeiings- en grondverbeteringswerken voor anderen; het uitleenen van hier te lande niet of slechts weinig bekende, aanbevelingswaardige gereedschappen; het verstrekken van zaden, werktuigen enz. tegen den kostenden prijs; het aanleggen van vischvijvers, het verbeteren van den vischstand en het leveren van pootvisch; het opleiden van deskundig personeel; het uitgeven van een tijdschrift en andere geschriften; het inrichten en instandhouden van een bibliotheek en een museum; het houden van voordrachten, teneinde gemeenten en particulieren op te wekken over te gaan tot ontginning en grondverbetering of tot oprichting van daartoe strekkende vennootschappen; het instellen van een onderzoek naar de gesteldheid van de woeste gronden en de vischwateren in Nederland. In November 1907 telde zij 257 begunstigers en 3905 leden.

Heiden, een sedert 1854 druk bezochte badplaats in het Zwitsersch kanton Appenzell-Auszer-Rhoden, is door een tandradspoorweg met Rorschach verbonden en heeft een Hervormde kerk, een Katholieke kapel, een „Kurhaus", hotels, pensions en telt (1900) 3756 inwoners, die zich bezighouden met katoen- en zijdeweverij en landbouw.

Heiden, *Van*, is de naam van een Nederlandsch grafelijk geslacht.

Heiden, Lodewijk Sigismund Vincent Gustaaf, graaf *van*, geboren te Zuidlaren den 6den September 1773, was de tweede zoon van *Sigismund Pieter Alexander*, heer *van Reinestein* en *Laarwoud*, en van *Maria Frederika*, baronnes *van Reede van Amerongen*. Op 9-jarigen leeftijd trad hij onder leiding van *van Kinsbergen* in dienst der Nederlandsche marine, werd in 1789 luitenant, vergezelde in 1795 *Willem V* naar Engeland en werd bij zijn terugkomst te 's Gravenhage in hechtenis genomen, doch kort daarna weder op vrije voeten gesteld. Vervolgens trad hij in Russischen zeedienst en bevond zich in 1803 als kapitein-luitenant op de vloot in de Zwarte Zee, werd in dat jaar nog benoemd tot kapitein en was tot 1808 werkzaam bij het korps cadetten der marine en bij het college der admiraliteit. In den oorlog tegen Zweden was hij bevelhebber over een smaldeel fregatten en in 1808, na zijn promotie tot kapitein 1ste klasse, over een afdeeling der vloot. In een drietal zeegevechten onderscheidde hij zich zoodanig, dat hij de Wladimirorde en de orde van St. Anna ontving. In 1809 kreeg hij het opperbestuur over de vloot in Nieuw-Finland en in 1813 bevel naar Danzig te stevenen en het beleg dier stad te bevorderen. Zijn optreden beloonde de keizer met den rang van kapitein-commodore en een gouden eeredegen. In 1815 werd hij benoemd tot gouverneur van Sveaborg en opperbevelhebber der zeemacht in Finland en 2 jaren later tot schout-bij-nacht, terwijl hij het grootkruis der St. Anna-orde ontving. Vooral onderscheidde hij zich in den zeeslag van Navarino (8 October 1826), zoodat hem het grootkruis der Bathorde van Engeland, van den Heiligen Lodewijk van Frankrijk en van St. George van Rusland, benevens de rang van vice-admiraal werden toegekend. Nadat hij in 1835 tot admiraal en militair commandant van Reval benoemd en met de eereteekenen der vorsten van Europa, ook met de beide Nederlandsche orden, begiftigd was, overleed hij te Reval den 17den October 1850.— Zijn oudste zoon, *Lodewijk Hendrik Sigismund*, geboren in 1821, bekleedde de betrekking van admiraal in Russischen dienst en van civiel en militair commandant van Reval, terwijl zijn tweede zoon, *Frederik Sigismund*, geboren in 1823, zich roemrijk onderscheiden heeft in de veldtochten in de Krim en in den Kaukasus, en werkzaam was als adjudant-generaal van den czaar en als chef van den generalen staf van het Russische leger.

Heiden, Louis graaf *van Heiden, Reinestein*, een neef van den voorgaande, geboren te Zuidlaren den 11den Juli 1811, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te 's Gravenhage, later te Meppel en vertrok in September 1829 naar de hoogeschool te Groningen. Nadat hij in 1830 met de flankeurscompagnie der Groninger en Franeker studenten vrijwillig uitgetrokken en in 1832 teruggekeerd was, werd hij benoemd tot burgemeester en secretaris van Zuidlaren, in 1833 bevorderd tot 2den luitenant bij de mobiele schutterij en verwierf in Juli 1834, na het verdedigen eener dissertatie „De notione majestatis cum apud veteres tum apud recentiores populos" den rang van doctor in de rechten. Verder werd hij in 1838 benoemd tot kantonrechter te Assen, in hetzelfde jaar tot kamerheer des konings in buitengewonen dienst, in 1844 tot adjunct-houtvester en in 1846 tot houtvester, in 1846 tot lid der Provinciale Staten van Drente, in 1849 tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in 1854 tot voorzitter van het IXde Landhuishoudkundig Congres, in 1863 (met ridder *van Rappard*) tot lid der Internationale commissie ter vereffening der geschillen omtrent het Compascuum, waaromtrent in 1864 een tractaat gesloten werd, tot lid der Commissie tot herziening van het grenstractaat van 1824, waaromtrent een regeling getroffen werd in 1867, in 1867 tot commissaris des konings in de provincie Groningen en eindelijk tot curator der hoogeschool aldaar. Hij overleed in 1882. Hij droeg de orde van het Metalen Kruis, die van den Nederlandschen Leeuw en het commandeurskruis der orde van de Eikenkroon. Ook was hij ridder der Teutonische Orde (Balije van Utrecht), commandeur eerste klasse met de Ster van de Kroonorde, alsmede van de Orde van den Rooden Adelaar van Pruisen en groot-commandeur met de Ster van de Orde van verdiensten van Oldenburg.

Heiden, *Teodor*, graaf, een Russisch generaal en staatsman, geboren te Sveaborg den 27sten September 1821, diende in 1844—1847 in den Kaukasus, werd in 1849 majoor en vleugeladjudant, in 1855 generaal-majoor en voerde in den Krimoorlog het bevel aan de kusten van Kur- en Lijfland. Sedert 1861 luitenant-generaal en adjudant-generaal verwierf hij in den Russisch-Turkschen Oorlog van 1877—1878 als chef van den generalen staf groote verdiensten. Als gouverneur-

Digitized by Google

generaal van Finland (1881—1897) was hij eerst op de hand der Fennomannen, doch nam later, vooral toen hij in 1897 lid van den Rijksraad werd, een werkzaam aandeel aan de russificatie van dat land. Hij overleed te Zarskoje Selo den 31sten Augustus 1900.

Heiden, *Eduard*, een Duitsch landbouwscheikundige, geboren te Greifswald den 8sten Februari 1835, studeerde aldaar eerst in de staatswetenschappen en vervolgens in de natuurkunde, vertrok in 1855 naar Eldena en werd er in 1857 assistent aan het scheikundig laboratorium der academie. Hij vestigde zich aldaar in 1858 als privaatdocent en werd in 1862 verplaatst naar de landbouwacademie te Waldau. Hij schreef: „Die Phosphorsäure in ihren Beziehungen zur Landwirtschaft" (1864) en „Düngerlehre" (3 dln., 2de druk, 1887). Toen in 1867 de academie te Waldau werd opgeheven, ging hij naar Berlijn. In 1868 werd hij directeur van het proefstation te Pommritz en in 1871 professor. Hij schreef nog: „Bericht über die Arbeiten der landwirtschaftlichen Versuchsstation Pommritz in den Jahren 1868—1869" (1870), „Die landwirtschaftlichen Versuchsstationen" (2de druk, 1874), „Leitfaden der gesammten Düngerlehre und Statistik des Landbaues" (3de druk, 1892), „Untersuchungen über die zweckmäszigste Ernährung des Schweins" (1879), „Die menschlichen Exkremente" (1882), „Wie wird roher, schwerer Boden fruchtbar gemacht" (1883) en met *Müller* en *von Langsdorff* „Die Verwertung der städtischen Fäkalien" (1885). Hij overleed den 20sten December 1888.

Heidenen (*Pagani*) noemt men in het algemeen allen, die een anderen gods- of eeredienst belijden dan het monotheïsme, derhalve allen, die niet tot de Israëlieten, Christenen en Mohammedanen behooren. De Hebreeuwsche en Grieksche woorden *gojim* en *ethnikoi*, welke in het Nederlandsch door *heidenen* worden vertolkt, beteekenen niets anders dan *volkeren*, in tegenstelling met het *uitverkoren volk*. Immers als zoodanig beschouwden zich zoowel de Israëlieten, als later de Christenen. De Latijnsche Christenen gebruikten het woord *pagani* of *landbewoners*, omdat op het platteland de voorvaderlijke afgoden het langst bleven stand houden. Zoo was het later met de Germaansche *heidebewoners*; vandaar de naam *heidenen*. Het aantal heidenen over de geheele aarde bedraagt nog ruim 800 millioen, d.i. meer dan de helft van de geheele bevolking der aarde; daaronder bevinden zich echter ook godsdiensten, zooals het Brahmaïsme, die vele monotheïstische denkbeelden huldigen en zedelijk zeer hoog staan. In den tijd der Kruistochten rekende men ook de Mohammedanen tot de Heidenen. De wijsbegeerte van onzen tijd beschouwt het heidendom, het Mozaïsme en het Christendom als de drie hoofdvormen van het godsdienstig bewustzijn en wel als 3 trappen, namelijk natuurgodsdienst, wettelijken godsdienst en geestelijken godsdienst. Men spreekt wel eens van *Heiden-Christenen* en bedoelt daarmede hen, die van het Heidendom tot het Christendom zijn overgegaan, in tegenoverstelling van *Joden-Christenen*, die de wet van *Mozes* hebben verlaten om zich bij de belijders van *Christus* te voegen.

Heidenhain, *Rudolf Peter Heinrich*, een Duitsch physioloog, geboren den 29sten Januari 1834 te Marienwerder, studeerde te Koningsbergen, Halle en Berlijn in de natuur- en geneeskunde, promoveerde in 1854 en wijdde zich vervolgens onder leiding van *Du Bois-Reymond* aan proefnemingen op physiologisch gebied. In 1857 vestigde hij zich als privaatdocent voor physiologie te Halle en werd in 1859 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de physiologie en histologie aan de universiteit te Breslau, waar hij den titel van „Geheimer Medizinalrat" ontving en den 13den October 1897 overleed. Zijn geschriften handelen over physiologische en histologische onderwerpen. Vooral vonden zijn onderzoekingen over de warmte-ontwikkeling der spieren en over het afscheidingsverloop der klieren grooten bijval. Zijn kortere opstellen zijn geplaatst in het „Archiv für Anatomie und Physiologie" van *Du Bois-Reymond* en *Reichert*, in de „Studien des physiologischen Instituts zu Breslau" (4 dln., 1861—1868), in het „Archiv für die gesamte Physiologie" van *Pflüger* en in het „Archiv für mikroskopische Anatomie" van *Schultze*. Daarenboven schreef hij: „Physiologische Studien" (1856), „Mechanische Leistung, Wärmeentwickelung und Stoffumsatz bei der Muskelthätigkeit" (1864), „Physiologie der Absonderungsvorgänge" (in het „Handbuch der Physiologie" van *Hermann*, 1880), "Der sogenannte tierische Magnetismus" (1880), „Die Vivisektion im Dienste der Heilkunde" (1879, „Die Vivisektion" (1884) en „Beiträge zur Histologie und Physiologie der Dünndarmschleimhaut" (1888).

Heidens is de benaming in Nederland, Zwitserland en sommige streken van Duitschland aan de Zigeuners (zie aldaar) gegeven.

Heidenstam, *Werner von*, een Zweedsch dichter, geboren te Olshammer (Nerike) den 6den Juli 1859, heeft als de vertegenwoordiger eener nieuwe richting in de Zweedsche letterkunde grooten invloed verkregen. Hij schreef: „Pilgerfahrt und Wanverjahre" (1888), „Vom Col di Tenda zum Blocksberg" (1888), „Endymion" (roman, 1889) en „Hans Alienus" (1895). Met zijn „Gedichter" begint hij een nieuwe periode der Zweedsche lyriek, die hij voortzette in de gedichten „Karolinarna" (2 dln., 1897—1898), „St. George en de Draak" (1900), „De pelgrimstocht van de Heilige Brigitta" (1901) en het prozawerk „Gedachten en Beelden" (1899).

Heideontginning. Heidegrond kan worden ontgonnen tot grasland, bouwland of bosch.

De vochtigst liggende gronden zijn het meest aangewezen voor grasland. Aanleg van grasland is voor de heidegronden van groot belang, aangezien in de heideboerderij in den regel gebrek is aan voeder en mest, en deze door grasland kunnen worden geleverd, terwijl dan tevens meer stroo voor strooisel overblijft. Heide kan onder omstandigheden worden ontgonnen tot grasland door bevloeiing (zie irrigatie). Ook kan dit geschieden door oppervlakkige grondbewerking, onder aanwending van de noodige kalk-, kali- en phosphorzuur-houdende meststoffen, in het bijzonder van kainiet en slakkenmeel, eventueel van terpaarde, zeeslib of goede klei, en inzaaiing van een gras- en klaverzaad-mengsel. Voor den aanleg van bouwland zal de heidegrond een voldoend vochtige ligging moeten hebben of door een zeker

Digitized by Google

leem- of veengehalte voldoend waterhoudend moeten zijn en toch voldoend ontwaterd kunnen worden; de grondstukken moeten niet te ver van de boerderij verwijderd zijn en de nieuwe landerijen rijkelijk bemest kunnen worden zonder de oude te kort te doen. Het meest geschikt voor den aanleg van bouwland zijn veenachtige gronden of oude boschgronden, waar loof en naalden sedert lange jaren zijn blijven liggen en tot humus vergaan. Verder komen daarvoor in aanmerking gronden, die na bekalking met tamelijk veel kans van slagen klavers tot krachtige ontwikkeling kunnen brengen.

Voor de ontginning moeten in de eerste plaats moerassige plekken worden ontwaterd, maar niet sterker dan bepaald noodig is voor de gewassen, die geteeld zullen worden. Daarna moet de grond worden geëffend. Daarbij moet de heidezode zooveel mogelijk boven worden gehouden en de grond bij ongelijkheid van samenstelling zooveel mogelijk worden gemengd. Kuilen in zandgrond worden aangevuld met leem of veen en omgekeerd. Sterk veenachtige plekken worden met een laag goeden heidegrond, b.v. leemhoudend zand bedekt. Daarna wordt de grond omgespit of -geploegd. Bij het spitten kan meer volkomen werk worden verkregen dan bij het ploegen. Ploegwerk is echter goedkooper. Is op een met werktuigen bereikbare diepte een oerlaag aanwezig, dan is het doelmatig den grond diep te bewerken met een daarvoor geconstrueerden diepploeg, die door eenige spannen ossen of zoo mogelijk door middel van stoom wordt gedreven. Bij de bewerking dient het onvruchtbare grijze zand onder de heidezode zooveel mogelijk naar beneden te worden gewerkt. Des te langer de grond voor den verbouw van het eerste gewas in bewerkten toestand aan de lucht wordt blootgesteld, des te beter die cultuur zal slagen, aangezien in den woesten grond tengevolge van de sedert jaren onvoldoende toetreding van de lucht veel gereduceerde, voor de plantenvoeding schadelijke verbindingen zijn ontstaan, die door oxydatie onschadelijk moeten worden gemaakt. Daarom wordt de heidegrond soms 1, soms 2 jaar te voren losgeploegd en wordt deze bewerking bij tusschenpoozen herhaald. Na het ploegen kan de grond worden geëgd, bekalkt en nogmaals worden geëgd en geploegd, om de kalk goed door den grond te verdeelen. Daarna wordt hij van de noodige meststoffen: stalmest, kali en phosphorzuur voorzien. In het algemeen verdienen hierbij de goedkoopste meststoffen de voorkeur, doch zal in aanmerking moeten worden genomen, dat de zandgronden zich hoofdzakelijk slechts door mest van dierlijken oorsprong het krachtigst laten maken en houden.

Als eerste gewassen kunnen aardappelen, haver of rogge worden verbouwd. Daaraan voorafgaand worden soms lupinen voor groenbemesting geteeld. Het verdient aanbeveling, in deze klaver te zaaien, bijv. witte klaver. Anders dient er zorg voor te worden gedragen, dat roode of witte klaver zoodra mogelijk na de ontginning worden verbouwd. Op deze wijze wordt voordeel getrokken van het stikstofverzamelend vermogen dezer gewassen. Bij alle gewassen moet in de eerste jaren ruim gebruik worden gemaakt van stalmest, van kali- en phosphorzuurmeststoffen, speciaal van kainiet en slakkenmeel, en naar behoeven van stikstof. De daarvan te gebruiken hoeveelheden verschillen al naar den aard van den bodem en het gewas.

De minder goede heidegronden zijn meer aangewezen voor aanleg van bosch. De gewone grove den schijnt daarvoor wel het meest aanbevelenswaardig te zijn. Voor eiken-aanplanting moet de bodem iets meer vochtig zijn. In lossen grond gedijt de eik zelfs nog bij overmaat van water. Daarom moet wel worden toegezien, dat de afwatering niet wordt overdreven. Lagen zandoer kunnen zelfs aanplant van grove dennen dikwijls niet loonend doen zijn.

Heideplanten noemt men die gewassen, welke de eentonige oppervlakte der heide vormen, zooals het heidekruid, sommige ericaceeën en papilionaceeën.

Heider, *Gustav Adolf*, een Oostenrijksch kunsthistoricus, geboren te Weenen den 15den October 1819, studeerde aldaar in de rechten, werd er adjunct bij de bibliotheek aan de Academie van Beeldende Kunsten, kreeg een plaats aan het ministerie en klom in 1862 op tot chef eener afdeeling in het ministerie van Onderwijs. Tevens bekleedde hij van 1866 tot 1873 de betrekking van president der Academie van Beeldende Kunsten. Hij overleed den 15den Maart 1897 te Weenen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ueber Tiersymbolik und das Symbol des Löwen in der christlichen Kunst" (1849), „Physiologus. Nach einer Handschrift des 11. Jahrhunderts" (1851), „Die romanische Kirche in Schöngrabern" (1855), „Der Altaraufsatz im Stift Klosterneuburg" (1860), „Liturgische Gewänder aus dem Stift St. Blasien" (1860) en „Mittelälterliche Kunstdenkmale des österreichischen Kaiserstaats" (met *Eitelberger* en *Hieser*, (2 dln., 1855—1860). Ook leverde hij opstellen in het door hem geredigeerde „Jahrbuch" voor oude kunstwerken.

Heidler, *Karl Joseph*, een Duitsch geneesheer, geboren den 26sten Januari 1792 te Falkenau in Bohemen, studeerde te Praag in de geneeskunde en werd in 1813 benoemd tot badarts te Mariënbad, waar hij zich zoo verdienstelijk maakte, dat hij achtereenvolgens tot „Rath", „Medicinalrath" en „Hofrath" benoemd en eindelijk met den titel „Edler von Heilborn" in den adelstand opgenomen werd. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Die Gasbäder in Marienbad" (1819), „Marienbad nach eigenen bisherigen Beobachtungen und Ansichten" (2 dln., 1827), „Kurze Nachricht über Marienbad" (1826 en later), „Der neue Mineralmoor in Marienbad" (1860), „Krampf und Krämpfe" (1838), „Die Nervenkracht im Sinne der Wissenschaft gegenüber dem Blutleben in der Natur" (1848), „Die natürliche und künstliche Körpererschütterung" (1853), „Die Schutzmittel gegen die Cholera mit Rücksicht auf ein ursprüngliches Luftinfusorium" (1854), „Die Aufsäugung in mineralischen Bädern" (1861) en „Wünsche und Aussichten für Teplitz-Schönau als Kurort" (1865). Na 40-jarigen dienst legde hij in 1858 zijn betrekking als badarts neder, vestigde zich te Praag en overleed aldaar den 13den Mei 1866.

Heigel, *Karl August*, een Duitsch dichter, geboren den 25sten Maart 1835 te München, stu-

Digitized by Google

deerde aldaar in de wijsbegeerte, werd bibliothecaris van vorst *Heinrich von Carolath-Beuthen*, vergezelde diens neef op zijn reizen en vertrok in 1863 naar Berlijn, waar hij van 1865—1875 het feuilleton van de „Bazar" redigeerde. Later woonde hij bij afwisseling te München, in Tirol en in Italië en hield zich bezig met letterkundigen arbeid, hem opgedragen door den koning van Beieren. Na diens dood vestigde hij zich te Riva aan het Gardameer. Hij schreef: „Bar Cochba, der letzte Judenkönig" (1857), „Walpurg" (1865), de drama's „Maria" (1876), „Freunde" (1883) en „Die Zarin" (1898), de novellen „Novellen" (1866), „Neue Novellen" (1872), „Wohin?" (1873), „Der Diplomat" (1874), „Es regnet" (1878), „Neue Erzählungen" (1876), „Neueste Novellen" (1878), „Die Veranda am Gardasee" (1879), „Der Karneval von Venedig" (1880), „Ernste und heitere Erzählungen" (1889), „Am blauen Gardasee" (1899), „Weltverächter" (1899), „Im Isartal" (1902), de romans „Ohne Gewissen" (1871), „Die Dame ohne Herz" (1873), „Der Theaterteufel" (1878), „Der Weg zum Himmel" (1889), „Das Geheimnisz des Königs" (1890), „Der Volksfreund" (1896), „Der Roman einer Stadt" (1898), „Der Maharadschah" (1900), „Die neuen Heiligen" (1901) en „Brämmels Glück und Ende" (1902), benevens de biographiën „Karl Stieler" (1891) en „König Ludwig II von Bayern, ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte" (1893).

Heigel, Karl Theodor, een broeder van den voorgaande en geschiedschrijver, geboren te München den 23sten Augustus 1842, studeerde aldaar, vestigde er zich als privaatdocent in de geschiedenis en werd in 1878 assessor bij het Rijksarchief, in 1879 buitengewoon, in 1883 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis aan de technische hoogeschool te München, in 1885 directeur van het Historisch Museum aldaar en in 1901 president der Academie van Wetenschappen. Hij schreef: „Das Herzogtum Bayern zur Zeit Heinrichs des Löwen und Ottos von Wittelsbach" (1867), „Ludwig I, König von Bayern" (1872), „Der österreichische Erbfolgestreit und die Kaiserswahl Karls VII" (1877), „Die deutschen Kaiser" (1880), „Die Wittelsbacher" (1880), „Vorträge aus deutscher Geschichte" (1881), „Münchens Geschichte 1158—1806" (1882), „Neue historische Vorträge und Aufsätze" (1883), „Die Memoiren des bayrischen Ministers Grafen Montgelas" (1866), „Quellen und Abhandlungen zur neuern Geschichte Bayerns" (2 dln., 1884—1890), „Essays aus neuern Geschichte" (1892), „Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grosze bis zur Auflösung des alten Reichs" (2 dln., 1893—1901), „Geschichtliche Bilder und Skizzen" (1897) en „Neue geschichtliche Essays" (1902). Ook gaf hij uit „Tagebuch Kaiser Karls VII aus der Zeit des Oesterreichischen Erbfolgekriegs" (1883).

Heil noemt men een toestand van volkomenheid. Het daarmede verbonden werkwoord, bij de Duitschers *heilen*, is echter bij ons *heelen* (tot den voormaligen toestand van geheelheid brengen of genezen) geworden. Het woord *Heiland*, als naam van *Jezus* gebruikt, is daarvan het tegenwoordig deelwoord, zoodat het woord *Heiland* vrij wel in beteekenis overeenkomt met het Grieksche *σωτήρ* (redder of helper).

Heiland. Zie *Heil*.

Heilbot (*Hippoglossus vulgaris*) is een bekende zeevisch, behoorende tot de familie der *Platvisschen* (*Pleuronectidae*). Zie verder *Platvisschen*.

Heilbron, *David*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te 's Gravenhage den 4den Juli 1762, studeerde te Leiden en werd in 1748 bevorderd tot doctor in de medicijnen. Aanvankelijk vestigde hij zich in zijn geboorteplaats, doch ging in 1800 naar Amsterdam en werd in 1808 benoemd tot chef van het 4de bureau bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken, welke betrekking hij echter in 1810 nederlegde. In 1815 werd hij belast met een herziening der wetten op de veeartsenijkunde en in 1818 geplaatst bij het ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, terwijl hij tevens onderscheiden commissiën waarnam en zijn kerkgenootschap ten dienste stond door zijn uitgebreide kennis der Hebreeuwsche taal en letterkunde. Nadat hij in 1825 eervol ontslag had gekregen als commies bij het ministerie, benoemde men hem in 1826 tot geneeskundig lid van het armbestuur en ziekenhuis der Nederlandsch-Israëlietische gemeente te Amsterdam, wat hij bleef tot aan zijn dood, den 5den Juni 1847. Hij was in 1796 lid geworden der Hollandsche Maatschappij, en deze deed een medaille vervaardigen te zijner eer, toen hij in 1846 het halve eeuwfeest van dat lidmaatschap mocht gedenken. Ook was hij ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij schreef o.a.: „Verhandeling over het bezigen van purgeermiddelen in de borstziekten" (1790), bekroond door het genootschap „Servandis Civibus", „Iets over het verband tusschen scrophuleuze klierziekten, Engelsche ziekten en dauwworm" (1791), „Verhandeling over de oorzaken van het beslag op de tong enz." (1796), met zilver bekroond door het Bataafsche Genootschap, „Verhandelingen over de ziekteteekenen uit de oogen in heete ziekten" (1798), met zilver bekroond door het Bataafsch Genootschap, „Verhandeling over de teekens of verschijnselen der oogen in slepende ziekten" (1801), met goud bekroond door laatstgenoemd genootschap, „Verhandeling over de middelen tegen de besmetting van de ware veepest" (1824), met goud bekroond door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, benevens een aantal opstellen in tijdschriften.

Heilbronn, een stad in Württemberg, ligt aan den Neckar, aan den voet van den Wartberg en aan de spoorlijnen Bietigheim—Jagtfeld, Heilbronn—Marbach, Heilbronn—Krailsheim en Heilbronn—Eppingen. Zij telt (1905) 40026 inwoners. De binnenstad heeft nog een Middeleeuwsch karakter, terwijl daaromheen nieuwe elegante wijken ontstaan zijn. Van de 5 kerken zijn te noemen de St. Kiliaanskerk, een laat-Gotisch bouwwerk uit de 15de eeuw met een 62 m. hoogen toren, een mooi gesneden altaar, glasschilderingen en de bron, die onder het hoofdaltaar ontspringend, van de kerk naar den Siebenrohrenbrunnen voert, waarnaar *Karel de Groote* de stad noemde, de Josephskerk en de in Moorschen stijl opgetrokken synagoge. Van de wereldlijke gebouwen zijn noemenswaard het gerestaureerde stadhuis (1540) met een kunstvol uurwerk en belangrijke oorkonden,

Digitized by Google

het Deutschordenhaus, de Diebs- of Götzentoren, waarin *Götz von Berlichingen* gevangen gezeten heeft enz. Standbeelden bezit de stad van de keizers *Willem I en Frederik I*, *Bismarck en Robert von Mayer*. Aan onderwijsinrichtingen enz. vindt men er een gymnasium, een hoogere burger-, een landbouw- en een handelsschool, een schouwburg en een cellulaire gevangenis. De industrie is belangrijk. Men heeft er een fabriek voor zilverwerken, machinefabrieken, ijzer- en metaalgieterijen, papier-, lijm-, mest-, suiker-, koffie-, chichorei-, conserven-, enveloppen-, tabaks-, eau-de-cologne-, piano-, zeep-, stearine-, olie-, cement-, loodwit- en azijnfabrieken, verder bleekerijen, drukkerijen, looierijen, bierbrouwerijen en een zoutgroeve. Ook de wijnbouw is belangrijk. De handel, die gesteund wordt door den sleepdienst met Mannheim, is levendig in koloniale waren, landbouwprodukten, zout, hout en steenkolen.

Heilbronn, onder de Karolingers een koninklijke palts, wordt het eerst in 741 vermeld en was reeds in 1073 een aanzienlijke plaats, die van *Hendrik IV* stadsrechten kreeg. Vervolgens werd het aan den bisschop van Würzburg overgedragen, die het in 1255 aan de *Hohenstaufen* afstond. *Rudolf van Habsburg* verleende aan de stad uitgebreide rechten, doch zij werd eerst in 1360 een Rijksstad. In 1331 trad zij toe tot den Zwabischen Stedenbond en later tot den Zwabischen Bond, die hier in 1591 *Götz von Berlichingen* gevangen hield. De Hervorming vond in 1525 te Heilbronn ingang. In den Boerenoorlog viel de stad in handen der Boeren, die er in Mei 1525 een vergadering hielden, waarin over een hervorming van het rijk beraadslaagd werd. Later was zij lid van den Smalkaldischen Bond en moest wegens haar deelneming aan den Smalkaldischen oorlog in 1547 aan den keizer een zware geldboete betalen. In 1633 had hier een bijeenkomst plaats van *Oxenstierna* en de Standen van den Zwabischen, Frankischen en Benedenrijnschen Bond met de Nederlandsche, Fransche en Engelsche gezanten, tengevolge waarvan den 23sten April het Heilbronnsche Verdrag tot voortzetting van den oorlog tot stand kwam. In 1803 werd Heilbronn bij Württemberg ingelijfd.

Heilbronner, dr. *K.*, in 1869 geboren te Neurenberg, studeerde in de medicijnen te München en promoveerde aldaar in 1894 op een proefschrift, getiteld: „Über Krankheitsdauer und Todesursachen bei der progressiven Paralyse", was van 1894 tot 1898 assistent aan de „Wernicke'sche Klinik" te Breslau, van 1898 tot 1903 Oberarzt der „Hitzig'sche Klinik" te Halle a/S., werd in 1902 buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar en is sedert 1904 gewoon hoogleeraar aan de hoogeschool te Utrecht. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Aphasie und Geisteskrankheit" (Psychiatr. Abhandlungen hrsg. von *C. Wernicke*, 1896), „Uber Asymbolie" (als voren, 1897), „Über die Aufgaben der klinischen Psychiatrie" (Antrittsrede, 1904), „Die strafrechtliche Begutachtung der Trinker" (Sammlung zwangl. Abhandlgn a. d. Geb. d. Nerven—u. Geisteskrankh. Hrsg. von *K. Alt*, V, 6—8, 1905).

Heilgymnastiek (*kinesiatrie*, *kinesiotherapie*, *mechanotherapie*; zie de platen) noemt men het methodisch aanwenden van lichaambewegingen en lichaamsoefeningen in de geneeskunde. Heeft het turnen de harmonische ontwikkeling van alle ledematen en spieren ten doel, de heilgymnastiek is gericht op de versterking van afzonderlijke spiergroepen. Stelselmatig werd de heilgymnastiek het eerst door *Peter Henrik Ling* (zie aldaar) toegepast.

De zoogenaamde *Zweedsche heilgymnastiek* onderscheidt drie soorten van bewegingen; actieve, waarbij de zieke, meestal in liggende houding, alleen de bewegingen uitvoert, half actieve of dubbele, waarbij aan de bewegingen van den zieke door een tweeden persoon een zwakkeren of sterkeren tegenstand geboden wordt, en passieve, die niet de zieke, maar de geneesheer uitvoert en die meestal met massage (zie aldaar) gepaard gaan. Dit kunstmatige stelsel heeft in sommige gevallen voortreffelijke resultaten, maar wordt toch langzamerhand verdrongen door het turnen aan toestellen en het vrije turnen, bekend onder den naam van *kamergymnastiek*. Het is echter zeer gewenscht, dat bij zulke turnoefeningen een deskundige de uit te voeren bewegingen voorschrijft. In den laatsten tijd tracht men, meestal met goed gevolg, heilgymnastische oefeningen uitsluitend met behulp van vernuftig samengestelde werktuigen uit te voeren (zie de platen). Heilgymnastische instellingen van dien aard zijn de medicomechanische *Zanderinstituten*. Van de ziekten, waartegen voornamelijk met goed gevolg heilgymnastiek wordt toegepast, zijn te noemen: spierzwakte en -verlammingen, alle lichaamsverkrommingen, en -misvormingen, de door jicht en rheumatiek veroorzaakte stijfheid in de spieren, gebrekkige ontwikkeling van de borstkas en de daardoor ontstaande neiging tot longaandoening, overmatige vetvorming en onderlijfziekten, zenuwziekten (hypochondrie, hysterie), verkeerde bloedmenging en storingen in den bloedsomloop. Bij die lichaamsverkrommingen en -misvormingen, waarbij het beenderenstelsel, bijv. de ruggegraat, ook aangedaan is, is heilgymnastiek alleen meestal niet voldoende en kan het gebruik van doelmatige toestellen of een chirurgische operatie niet gemist worden (zie *Orthopaedie*.)

Heilig is afgeleid van heil. Men heeft daarmede het Hebreeuwsche woord *kadosch* vertaald, hetwelk de beteekenis heeft van *rein*, meer bepaald van datgene, hetwelk voor den dienst van God bestemd is. In het Nieuwe Testament dragen de geloovige Christenen den naam van heiligen (*ἅγιοι*), omdat zij door *Christus* uit het gebied der wereld in het Godsrijk zijn overgebracht en alzoo bedeeld met den heiligen geest, als het beginsel van een nieuw zedelijk-godsdienstig leven. De heiliging bestaat bij de gewijde schrijvers in de eerste plaats in reiniging van zonden, door schuldvergiffenis verkregen, en vervolgens in een zedelijke vernieuwing des gemoeds. Het woord *heilig*, aanvankelijk aan alle Christenen toegekend, ontving echter allengs een meer beperkte beteekenis; en men gebruikte het weldra uitsluitend voor hen, die zich door een Christelijken geest buitengewoon onderscheidden. Zoo sprak men van de *heilige Apostelen* en *Evangelisten*, van de *heilige bisschoppen* en vooral van de *heilige martelaren*, als de moedige helden des geloofs. Van de vroegste tijden af hadden de

Digitized by Google

HEILGYMNASTIEK I.

(MEDICOMECHANISCHE TOESTELLEN).

1. Romp ter zijde buigen.

2. Slingertoestel van Krukenberg.

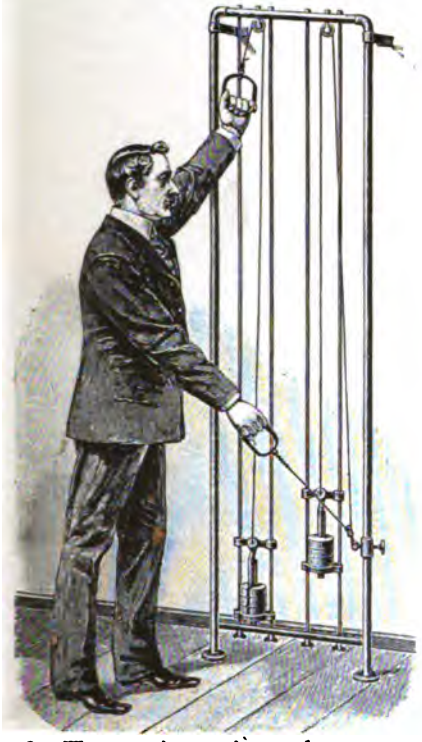

3. Weerstandstoestel voor kamergymnastiek.

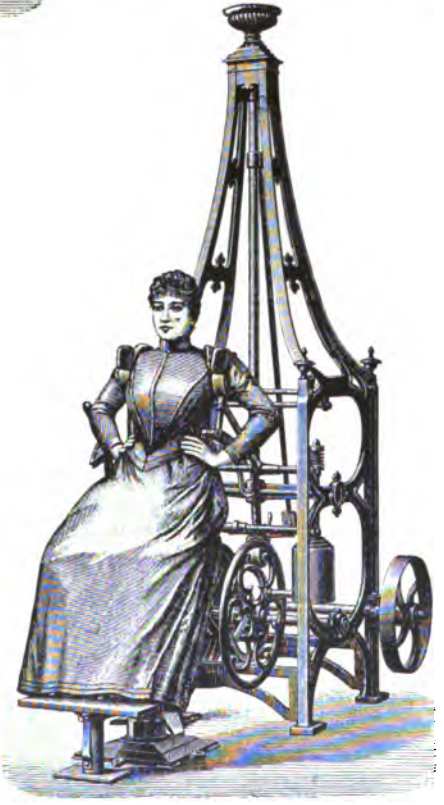

4. Verwijding van de borst.

Digitized by Google

Digitized by Google

HEILGYMNASTIEK II.

(MEDICOMECHANISCHE TOESTELLEN).

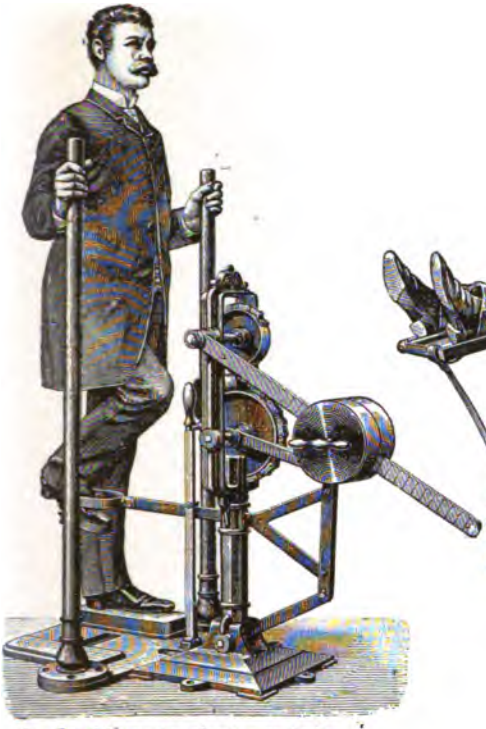

5. Strekken van heup en knie.

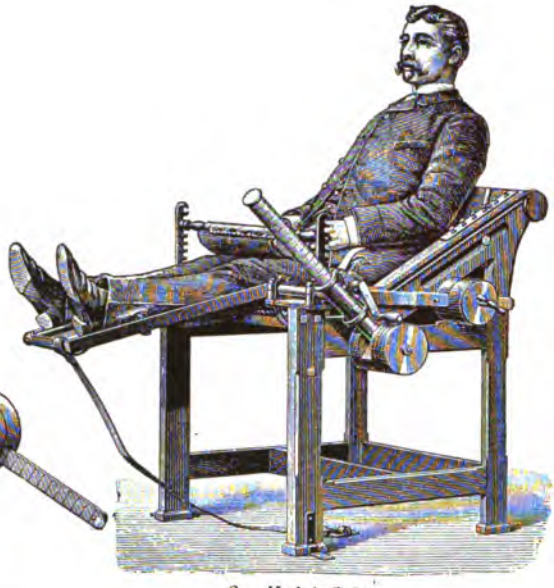

6. Kniebuiging.

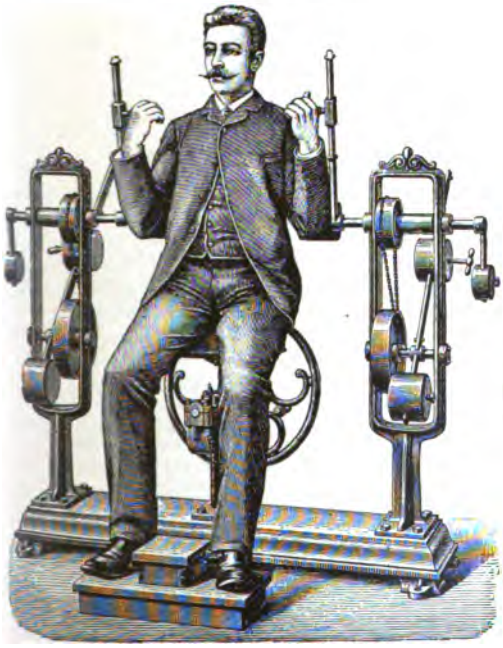

7. Het buigen van den onderarm.

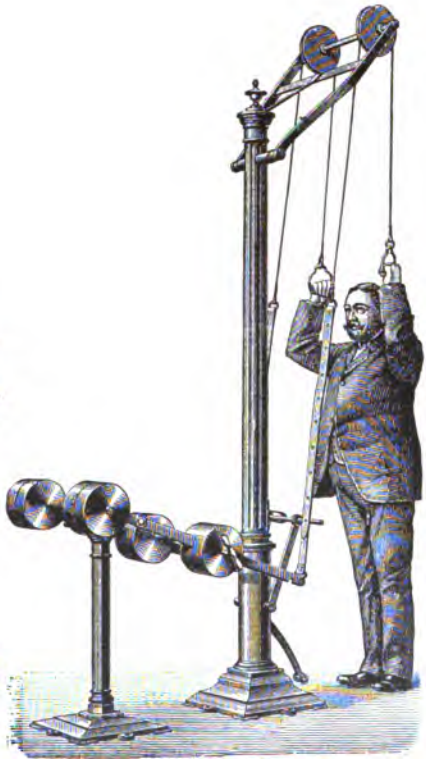

8. Het doen dalen en buigen van den arm.

Digitized by Google

Digitized by Google

Christenen liefde en achting getoond voor hunne broeders, gestorven om getuigenis te geven van hun geloof. Verre van te verflauwen, nam die ijver steeds toe; hunne stoffelijke overblijfselen werden hoog geschat, men bezocht hunne begraafplaatsen, men richtte hun ter eere kerken en kapellen op, *memoriae* of *μαρτύρια* genaamd. De vereering van eenige dier martelaren verspreidde zich zeer ver. Redenaars en dichters schilderden de macht der Heiligen met de levendigste kleuren en stelden hen voor als dienaren, vrienden en vertrouwde gunstelingen van God, als beschermers van het menschelijk geslacht, als onzichtbare, alomtegenwoordige redders in elken nood, en verhieven hen vaak nog hooger dan de engelen. Men beijverde zich, om uit de Heiligen een bepaalden beschermheilige te kiezen, en dit geschiedde niet alleen door afzonderlijke personen, maar ook door steden, gemeenten, vereenigingen enz. Treffende sagen werden verbreid omtrent de wonderdadige kracht der reliquiën, terwijl de levensbeschrijvingen der Heiligen in aantal en in luister toenamen.

Aangaande de *Canonisatie* (of heiligverklaring) zie aldaar.

De vereering, waartoe de heiligverklaring recht geeft, bestaat gedeeltelijk in het vieren van een aan den bedoelden Heilige gewijden feestdag, gedeeltelijk in het nederknielen en het bidden voor zijn beeld of voor zijn reliquiën. Voorts openbaart zich deze vereering ook daarin, dat rijken, gewesten, bedrijven, gilden, kunsten enz. bepaalde Heiligen als beschermheiligen aannemen, dat aan deze voorwerpen worden toegewijd, en dat bij de toediening van het doopsel ieder den naam van een Heilige ontvangt, die in het vervolg tevens beschermheilige blijft. Intusschen maakt de R. Katholieke Kerk wel degelijk onderscheid tusschen de *aanbidding* (latria), welke alleen toekomt aan God en *Christus*, en tusschen de *vereering* (doulia), welke op vermelde wijze aan de Heiligen ten deel valt. Zij verzet zich voorts tegen de meening, dat de Heiligen door eigen verdiensten en niet enkel door hunne voorbede, die op grond der verdiensten van *Christus* geschiedt, de toekenning van Gods weldaden zouden kunnen bezorgen. Uit de leer der R. Katholieke Kerk, dat zij te beschikken heeft over de overtollige goede werken der Heiligen, is de leer van den *aflaat* (zie aldaar) ontstaan.

Nadat de dienst der Heiligen in de Kerk was ingevoerd, bleef hij er aanvankelijk zonder tegenstand voortduren. Deze verhief zich eerst in de 12de en 13de eeuw, zoowel bij als kettersch gebrandmerkte partijën en personen, als bij mannen, die voor het overige met hart en ziel aan de Kerk gehecht waren. De humanistische richting der 14de en 15de eeuw bestreed de Heiligen en hunne vereering met het wapen der wetenschap en vaak met dat der satire. Eindelijk verwierp de Hervorming der 16de eeuw de aanroeping en de vereering der Heiligen als een vermindering van hetgeen enkel toekwam aan *Christus*, als den eenigen middelaar en als een Pelagiaansche dwaling, die de mogelijkheid onderstelde van 's menschen smettelooze volkomenheid. Volgens haar moest het huldigen van de nagedachtenis der Heiligen alleen dienen, om het geloof te versterken. Na dien tijd kwamen de naam- en vierdagen der Heiligen bij de Protestanten in vergetelheid, de beelden en reliquieën der Heiligen verdwenen uit de kerken en zelfs het woord *heilig*, hetwelk in de Middeleeuwen de beteekenis had gekregen van volkomen deugd, werd van menschen niet langer gebruikt, en slechts den Heiligen Geest voorbehouden. Voor hen is de „heilige algemeene Kerk" der Apostolische geloofsbelijdenis de onzichtbare Kerk of de gemeenschap der geloovigen ten jongsten dage. Intusschen spreekt de nieuwere orthodoxie in Duitschland in den laatsten tijd weder met een zekere ingenomenheid van de „heilige Apostelen", van de „heilige Kerkvaders en martelaars", van een „heilige (Luthersche) Kerk", en van een „heilig (Luthersch) geloof".

Heiligbeen (*os sacrum*) is een uit de onderste wervels vergroeid been; het ligt onder de teeldeelen en men acht het onschendbaar, vandaar de naam.

Heilige Dam. Zie *Doberan*.

Heilige der Heiligen was bij de Ouden het heiligste en onschendbare gedeelte van den tempel.

Heilige Familie noemt men een voorstelling van *Christus* als kind met zijn naastbestaanden. In de kunst bepaalde men zich aanvankelijk in de Middeleeuwen tot de Madonna en het Kind; doch allengs werden ook *Jozef*, *Elizabeth*, de heilige *Anna* (de moeder van *Maria*) en *Johannes de Dooper* er bijgevoegd. Een grooten omvang gaven vooral de oud-Duitsche schilders aan de Heilige Familie, daar zij de twaalf Apostelen, als jeugdige speelmakkers van *Jezus* met hunne moeders er toe rekenden. De Italiaansche schilderschool, de eerste die den aard en het wezen der groepeering bestudeerde, was ook de eerste, welke vaststelde hoeveel figuren men op één doek plaatsen kan zonder de aandacht van de hoofdfiguur, de Madonna of het Kind, af te leiden. Vooral 2 schilders hebben geschitterd op dit gebied der kunst, namelijk *Leonardo da Vinci* en *Raffaël*. Eerstgenoemde heeft *Jozef* meestal weggelaten, maar de *Heilige Anna* of *Johannes* met zijn lam benevens eenige engelen er bijgevoegd, zoodat hij de bevalligheid der figuren niet deed uitkomen door een krachtige mansfiguur, maar door een donkeren achtergrond, zooals in de „Vierge aux rochers" en de „Vierge aux balances" Buitengewoon bevallig is zijn *Heilige Anna* met *Maria* op haren schoot. Nog prachtiger zijn de kunstwerken van *Raffaël*, en men vindt in deze een groote verscheidenheid. Op de grenzen van het Madonnabeeld bevinden zich zijn „Belle Jardinière" en zijn „Madonna del cardellino", die, behalve *Maria*, slechts *Jezus* en *Johannes* als kinderen bevatten. Dan volgt de Heilige Familie in de Pinakotheek te München, waar men de kinderen aanschouwt, door de Madonna in half zittende, half knielende houding omvat, terwijl *Jozef*, op een staf steunend, er zich overheen buigt. Eindelijk heeft *Raffaël* een allervoortreffelijkste Heilige Familie geleverd, welke zich in het Louvre bevindt. Het kind staat in de wieg en buigt zich naar de uitgespreide armen van *Maria*, terwijl *Elizabeth Johannes* vasthoudt, die het Kind aanbidt; een engel strooit bloemen bo-

Digitized by Google

ven *Maria*, en naast haar knielt een andere engel; daarnaast verheft zich *Jozef* in een peinzende houding. Op de schilderstukken der Middeleeuwen vertoont zich *Jozef* gewoonlijk als een hoogbejaard, eenigszins gramstorig man, waardoor de jeugdige schoonheid van *Maria* te sterker uitkomt.

Heilige Geest is de derde persoon der Heilige Drieëenheid (zie aldaar), hebbende met God den Vader en God den Zoon dezelfde Goddelijke natuur, verscheiden nochtans van de twee eerste personen, of hypostasen. Bestaan en natuur van den H. Geest zijn in het Nieuwe Testament duidelijk in het licht gesteld. De woorden „Gaat en onderwijst alle volkeren, hen doopende in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes" stellen den H. Geest voor als afgezonderde hypostaat of persoon, en vermelden hem op denzelfden voet als den vader en den zoon en stellen hem ten opzichte van „macht" met hen gelijk. De H. Geest wordt in het Nieuwe Testament als Paracleet, vertrooster, door *Jezus* aan de Apostelen beloofd. *Paulus* en *Petrus* stellen hem voor als God. Aan den H. Geest wordt de heiligheid toegeschreven, om uit te drukken dat hij de heilige wil, de volmaakte liefde is, die bestaat tusschen den Vader en den Zoon. Met de liefde worden ook de uitwendige werken die uit de liefde voortvloeien, op bijzondere wijze aan den H. Geest toegekend, zooals de vergiffenis der zonden, de uitdeeling der genaden, de heiligmaking der menschen, omdat hierin de liefde Gods zich het meest vertoont.

De godgeleerden spreken ook van „gaven van den H. Geest". Men verstaat daardoor een genegenheid der ziel door God, en door Hem alleen, ingestort en door hem alleen te bekomen en die ons bekwaam maakt tot het verrichten van buitengewone, uitmuntende en heldhaftige goede werken leidende tot de Zaligheid. Het Sacrament des Vormsels heeft als bijzonder uitwerksel die gaven in hunne volheid te verschaffen.

De H. Geest gaat uit van den Vader en van den Zoon: „Spiritus sanctus patre et filio procedens", zoo luidt de geloofsbelijdenis van *Athanasius*. Al de Kerkvaders der 4de eeuw, zoowel Grieksche als Latijnsche, zijn het eens om die stelling aan te nemen; de Grieken hebben ze nochtans verworpen en hierin ligt, sedert de scheuring van *Photius* en *Michaël Cerularius*, het voornaamste verschil van meening tusschen de Grieksche en Roomsche Kerk.

Voor de Grieken stamt de H. Geest enkel van den Vader af (qui ex Patre procedit"). De Godheid van den H. Geest werd geloochend in de IVde eeuw door *Macedonius*, en in de XVIIde en XVIIIde eeuw door de *Socinianen* en de *Antitrinitairen*.

Er bestaan onderscheidene kloosterorden van den H. Geest, en vroeger had men in Frankrijk een ridderorde van dien naam. Deze werd in December 1578 ingesteld door *Hendrik III*. Het ridderkruis werd gedragen aan een blauw lint (cordon bleu). Deze orde bestond tot aan de Groote Revolutie en werd door de Nationale Conventie opgeheven. *Lodewijk XVIII* herstelde haar in 1814, maar zij werd na de omwenteling van 1830 niet weder verleend.

De Protestantsche dogmatiek noemt datgene, wat de Heilige Geest in den mensch werkt om hem te verlichten, te verbeteren, te heiligen en tot gemeenschap met God te brengen, „genadewerkingen of gaven des Heiligen Geestes". Opmerkelijk zijn in de Luthersche en Gereformeerde dogmatiek de leer van de letterlijke ingeving van de Gewijde Schrift door den Heiligen Geest en die van het „testimonium Spiritus Sancti internum" of van de door den Heiligen Geest bewerkte overtuiging van den goddelijke oorsprong des Bijbels.

Sedert het midden der 18de eeuw, toen de kritiek uit haren sluimer ontwaakte, werd de orthodoxe leer van den Heiligen Geest bestreden. Terwijl het supranaturalisme zich aan de nevelachtige bepalingen der oude Kerkvaders hield, betwistte het rationalisme de persoonlijkheid van den Heiligen Geest op wijsgeerige en uitlegkundige gronden en beschouwde hem als een onpersoonlijke goddelijke kracht, dienende tot zedelijke herschepping van den mensch. *Schleiermacher* beschreef hem als een goddelijke levenskracht, welke de gemeenschap der gelooviгen doordringt en in alle waarheid leidt. Volgens de hedendaagsche christelijke wijsbegeerte is de Heilige Geest de Geest van God en alzoo het wezen van God, waarom de Heilige Geest ook aan de menschen, als kinderen Gods, wordt medegedeeld, en wel te meer, naar mate zij zelven meer gelijkvormig worden aan *Christus* en alzoo aan hun Hemelschen Vader.

Heilige Graf noemt men het in de rots uitgehouwen graf, dat, volgens de Evangeliën toebehoorende aan *Jozef van Arimathea* en nabij Golgotha gelegen, door hem werd afgestaan, om tot rustplaats van het lijk van *Jezus* na de kruisiging te dienen. Toen Jeruzalem, verwoest door *Titus Vespasianus*, onder den naam van Aelia Capitolina weder werd opgebouwd, bevond zich binnen de stad een kunstmatig opgeworpen heuvel, die volgens het algemeen gevoelen de Hoofdschedelplaats bedekte en waarschijnlijk door de Christenen van die dagen met den naam van „Monticulus Golgotha" bestempeld werd. Keizer *Constantijn* deed in 326 dezen heuvel wegruimen, boven een daaronder ontdekt rotsgraf een rotonde bouwen en daarnaast een kerk verrijzen. Het graf zelf werd herschapen in een kapel, die zich in het midden der rotonde verheft. Tot de oorspronkelijke gebouwen behoort ook de krypt der Heilige *Helena* en de kapel der kruisvinding. Daarentegen schijnt de kerk van den Calvarieberg, welke nog altijd den naam van Monticulus Golgotha draagt, van lateren oorsprong te zijn. De stichting van *Constantijn* werd in 614 door de Perzen verwoest, maar nog vóór de Mohammedaansche verovering, die 22 jaar daarna plaats greep, door een monnik, *Modestus* genoemd, in de gedaante van vier afzonderlijke kerken hersteld. Een andere gedeeltelijke verwoesting had plaats in 1011 onder khalif *Hakin-Biemrillah*. Vooral beijverden zich de Kruisvaarders, op het graf, dat zij kwamen veroveren, een schitterend heiligdom te doen verrijzen. De grootsche kerk, welke de vier gebouwen van *Modestus* omvat en zich nog heden ten dage in Romaanschen stijl boven de heilige plek verheft, is door hen, gedeeltelijk op de grondvesten van

Digitized by Google

het gebouw van *Constantijn*, aldaar gesticht. De grafkapel zelf bevat 2 achter elkander gelegen ruimten, die met het voorportaal en het eigenlijke doodenverblijf der Israëlistische rotsgraven overeenkomen. Dit laatste is ruim 1,8 m. breed en 2 m. lang. Aan de noordzijde bevindt zich de lijksponde, een marmeren bank ter lengte van 1,55 m., waarboven steeds 43 zilveren kerklampen brandende worden gehouden. Nabij het graf heeft men de plaats der kruisiging, den steen der balseming, de plaats der kruisvinding en de gevangenis van *Christus*, alsmede in de koorkapel der Grieken den navel der Aarde. Het Heilige graf is een gemeenschappelijk eigendom van de Latijnen, Grieken, Armeniërs, Jacobietische Syriërs, Kopten en Abessiniërs. Daar de een zich allicht meer aanmatigt dan de ander, geeft het gezamenlijk bezit gedurig aanleiding tot twisten en oneenigheden, en het is bekend, dat daaruit in het midden der vorige eeuw de Krimoorlog ontstond, omdat Frankrijk de partij koos der Latijnen en Rusland die der Grieken. De echtheid der plaats van het Heilige Graf is dikwijls in twijfel getrokken, doch de jongste onderzoekingen pleiten in haar voordeel. De bewijzen, tegen de echtheid aangevoerd, zijn niet proefhoudend, en hoewel men voor de echtheid geen overtuigende bewijzen bezit, moet men op topographische en historische gronden erkennen, dat zij niet tot de onmogelijkheden behoort.

Heilige Graf, *Orde van het*, is de naam van twee ridderorden. De eerste, in 1114 door patriarch *Arnold van Jeruzalem* gesticht, werd in 1489 met die der Johannieten vereenigd. Als ridders werden ook allen beschouwd, die in de Heilige Grafkerk te Jeruzalem den ridderslag ontvangen hadden.

De tweede, volgens sommigen in 1099 door *Gottfried van Bouillon*, waarschijnlijk echter eerst in 1496 door paus *Alexander VI* gesticht, is een pauselijke orde. De grootmeesters der orde waren altijd de pausen, doch de pater-guardiaan der Minorieten van den *H. Franciscus* te Jeruzalem had het recht de ridders te benoemen. Bij besluit van den 10den December 1848 kreeg de patriarch van Jeruzalem het recht alleen de orde te verleenen, doch altijd in naam van den Heiligen Stoel. De orde is sedert langen tijd slechts een onderscheiding, die sedert 1868 in drie klassen verdeeld is: grootkruisen, officieren en ridders. Het ordeteeken bestaat uit een rood geëmailleerd kruis met vier eenvoudige kruisen in de hoeken.

Heilige Land. Zie *Palestina*.

Heilige Lans noemt men de speer, waarmede de Romeinsche soldaat *Longinus* de zijde van den gekruisigden *Christus* doorboord zou hebben. Naar men wil, vond de Heilige *Helena* haar terug. Ten tijde van *Beda* werd zij te Jeruzalem vereerd, later te Konstantinopel en Antiochië. De spits van de lans werd in 1239 door Lodewijk IX naar Parijs gebracht, waar zij tijdens de Revolutie verloren ging, de eigenlijke lans schonk sultan *Bajazed II* in 1492 aan *Innocentius VIII*. Zij behoort tot de groote reliquieën.

Heiligenschijn. Zie *Glorie*.

Heilige Oorlogen noemt men in de geschiedenis van Griekenland de oorlogen, die, volgens het recht der Amphyktionen, tot bescherming van het heiligdom van *Apollo* te Delphi tegen naburen werden gevoerd. Den *Eersten Heiligen Oorlog* ondernamen Athene, de Thessalische ridderschap en de tiran *Klisthenes* van Sikyon (592—582) tegen Krissa, dat de bedevaartgangers had aangevallen, en eindigde met de verwoesting van deze stad, waarna tot verheerlijking van die overwinning de Pythische spelen werden hernieuwd. — De *Tweede* (echter dikwijls niet medegeteld) werd in 448 door de Spartanen tegen Phocis ondernomen. — De *Derde* duurde van 355 tot 346 en werd door de Thebanen veroorzaakt, die, onder het voorwendsel van het beveiligen van Delphi en gesteund door het gezag der Amphiktyonen, de Phocaeërs, die van schennis der grenzen waren beschuldigd, onder het juk trachtten te brengen. Laatstgenoemden roofden 10000 talenten uit de schatkist van den tempel, verdedigden zich met voorbeeldige dapperheid en werden eerst overwonnen, toen *Philips* van Macedonië zich met de Thessaliërs en Thebanen verbond. — *Een Vierden Heiligen Oorlog* (339—338) voerde koning *Philips* op verzoek der Amphiktyonen tegen Amphissa. De bewoners dezer stad werden aangeklaagd wegens schennis van het grondgebied des tempels en de stad zelf werd in 338 verwoest.

Heiligerlee, een buurt in de gemeente Scheemda, aan den weg naar Winschoten in de provincie Groningen, heeft haar ontstaan te danken aan een nonnenklooster der orde van Premontré, dat omstreeks 1200 gesticht werd. De plaats bezit een beroemde klokkengieterij en een gedenkteeken ter herinnering aan den veldslag tusschen Nederlanders en Spanjaarden, den 23sten Mei 1568 geleverd, waarin graaf *Adolf van Nassau* sneuvelde. Dit monument, dat den 23sten Mei 1873 in tegenwoordigheid van koning *Willem III* onthuld werd, vertoont de beelden van graaf *Adolf van Nassau* en van de Nederlandsche Maagd. Het vervangt een in 1826 gestichte pyramide.

Heilige Rok, een van de relequieën van *Christus* (Johannes XIX: 23) wordt in verschillende exemplaren, o.a. te Argenteuil, te Rome enz. bewaard. De meest bekende is die in den dom te Trier, welke het eerste in 1512 tot vereering door de geloovigen, op verzoek van keizer *Maximiliaan*, tentoongesteld werd, en die nu eens door *Helena*, de moeder van *Constantijn*, uit het Heilige Land medegebracht en aan haar geboortestad geschonken, dan weer door *Orendel*, een zoon van koning *Eygel*, naar Trier gebracht zou zijn. De tentoonstelling ervan, in 1841 door bisschop *Arnoldi* gelast, veroorzaakte de beweging van het Duitsch-Katholicisme. In 1891 liet bisschop *Korum* hem weer ten toon stellen; hij werd toen door 1925130 pelgrims bezocht.

Heilige Schaar heette bij de Thebanen een troep van 300 man, die sedert de verdrijving der Spartanen uit hun stad (379 v. Chr.) voor den oorlog tegen dezen uitgerust en onder leiding van *Gorgidas* voortdurend onder de wapenen gehouden werd. In den slag bij Leuktra (371) gaven zij, onder leiding van *Pelopidas*, de beslissing. Bij Chaeronea (338) vond de Heilige Schaar den ondergang en werd begraven in een gemeenschappelijk graf, dat in 1879 teruggevonden is.

In 1821 vormde *Alexander Hypsilantis* bij zijn

Digitized by Google

inval in de Donauvorstendommen eveneens een Heilige Schaar uit 500 jonge Grieken, die wegens hun zwarte uniformen ook *Maurophorieten* genoemd werden. Den 19den Juni 1821 werd zij bij Dragaschan vernietigd; slechts enkelen konden zich naar Zevenburgen redden.

Heilige wetenschap is in de theosofie de naam voor de innerlijke, esoterische wijsbegeerte, voor de geheimen, die in vroeger tijd aan de ingewijde candidaten gegeven en gedurende de laatste en hoogste wijding door de hiërophanten geopenbaard werden.

Heilig Hart. Volgens de leering der R. Katholieke Kerk is *Christus*, de tweede persoon van de H. Drievuldigheid, God en mensch. De menschheid van *Christus* is met zijn Godheid vereenigd doordat beiden tot denzelfden persoon behooren, of zooals de theologie leert, de menschheid van *Christus* is met zijn Godheid vereenigd door *unio hyposthatica*. Of men nu eer bewijze aan de Menschheid of aan de Godheid van *Christus*, *Christus*, de tweede persoon van de H. Drievuldigheid, is het voorwerp dier eer. In dien zin ook is *Christus* het voorwerp der vereering in zijn H. Hart. Door het stoffelijk hart van *Jezus* te vereeren, vereert men zijne menschheid en met deze den Goddelijken persoon van *Jezus*, ongeveer zooals de eer bewezen aan de stoffelijke overblijfselen van een koning, dien koning tot voorwerp heeft. De reden nu, waarom het H. Hart van *Jezus* verkozen werd tot voorwerp der vereering, is hierin gelegen, dat het menschelijk hart ten allen tijde aangewezen is als symbool der liefde. De godvruchtigheid tot het H. Hart van *Jezus* is bijzonder tot stand gekomen door de gelukzalige *Maria Margareta Alacoque*, religieuse in het klooster der Visitatie te Paray-le-Monial in Frankrijk, die gestorven is in het jaar 1690.

Jezus Christus is, zooals door haar beweerd werd, meermalen aan haar verschenen, haar meest altijd sprekende van zijn oneindige liefde voor de menschen. Eens, dat zij, voor het altaar nedergeknield, godvruchtig bad, verscheen *Jezus* haar, en zeide, dat Hij haar verkozen had om de godvruchtigheid tot zijn H. Hart te verspreiden en te doen bloeien, en dat Hij de instelling van een bijzonderen feestdag ter eere van zijn H. Hart begeerde; Hij beloofde haar terzelfder tijd, aan de geloovigen die zijn H. Hart godvruchtig zouden vereeren, in overvloed gunsten en weldaden te verleenen. Paus *Clemens XIII* heeft den 6den Februari 1765 de godvruchtigheid tot het H. Hart goedgekeurd en ter zijner eer een officie ingesteld. — Onder andere inrichtingen, heeft de eeredienst van het H. Hart aanleiding gegeven tot het opbouwen der basiliek op den Montmartre te Parijs.

Heilig Roomsche Rijk van het Duitsche volk is de naam, welke van 962 tot 1806 werd gedragen door Duitschland. Nadat reeds *Karel de Groote* door het aanvaarden der keizerskroon (25 December 800) het West-Romeinsche Rijk had hernieuwd, met dit onderscheid, dat niet de Romeinen, maar de Franken de opperheerschappij in handen hadden, werd dezelfde weg gevolgd door *Otto I* na den val van het Karolingische keizerschap, doordien hij zich den 2den Februari 962 door paus *Johannes XII* te Rome als Roomsch keizer deed kronen. De naam van Roomsche Rijk bleef bestaan, omdat het denkbeeld van een Christelijk (Heilig) wereldgebied tot de meestgeliefde voorstellingen der Middeleeuwen behoorde, terwijl men het in het Romeinsche Rijk reeds eenmaal in werkelijkheid had aanschouwd. Aan wie deze heerschappij toebehoorde, werd uitgedrukt door de toevoeging „van het Duitsche volk". Dat rijk omvatte in zijn bloeitijd de koninkrijken Duitschland, Italië en Bourgondië en maakte tevens aanspraak op de souvereiniteit over de andere Christelijke rijken van het Westen, een souvereiniteit, welke trouwens tijdelijk door Hongarije, Polen enz. is erkend.

Heilig Verbond. Zie *Alliantie*.

Heiligverklaring. Zie *Heilig*.

Heilig Vuur. Zie *Vuuraanbidders*.

Heilmann, *Josua*, de uitvinder der borduurmachine en eigenlijk de schepper der mechanische spinnerij en weverij in den Elzas, geboren te Mühlhausen den 17den Februari 1796, ontving zijn opleiding aan het *Conservatoire des arts et métiers* te Parijs en kwam op 21-jarigen leeftijd aan het hoofd van een spinnerij te Alt-Thann, die binnen den tijd van twee jaren met 10000 spillen werkte. Door een huwelijk met de dochter van *Jakob Köchlin* kwam hij in het bezit van aanzienlijke geldmiddelen en van een uitgebreiden werkkring. In 1823 bedacht hij een zeer vernuftig ingerichten mechanischen weefstoel, die tot nu toe in gebruik bleef. Dit werktuig gaf de eerste aanleiding tot den met goed gevolg gevoerden strijd met de Engelsche industrie, welke zich toen reeds tot een aanmerkelijke hoogte had ontwikkeld. De door hem uitgevonden borduurmachine berust op een oorspronkelijk denkbeeld. Zij is de eerste bruikbare machine van dien aard; haar naalden, in de oudste werktuigen ten getale van 20, werken te gelijk en tevens met dezelfde nauwkeurigheid als de hand van een ervaren borduurster. Later wijdde zich *Heilmann* aan belangrijke mikroskopische onderzoekingen over geweven stoffen. Hij vond machines uit om ze te meten en te vouwen en wist verbeteringen aan te brengen aan de voorspinmachine. Ook leverde hij een reeks belangrijke mededeelingen in het „Bulletin de la Société industrielle de Mulhouse", terwijl hij tot de stichters en ijverigste leden van deze vereeniging behoorde. Merkwaardig bovenal was zijn kammachine voor wol en katoen, waardoor de industrie der geweven stoffen een hooge vlucht nam. De jury der wereldtentoonstelling te Parijs in 1855 noemde haar de gewichtigste uitvinding op het gebied der spinnerij in de voorafgaande veertig jaren en de *Société d'encouragement pour l'industrie nationale* kende hem daarvoor een prijs toe van 12000 francs. Hij overleed den 5den November 1848.

Heilsbronn, een plaatsje in Beieren, ligt aan de Schwabach en de spoorlijn Krailsheim—Neurenberg—Furth i. Wald en telt (1900) 1208 inwoners. Vroeger was het beroemd door het in 1132 gestichte, in 1555 opgeheven klooster der Cisterciënser-monniken, waarin bijna alle leden uit de grafelijke Huizen van *Hohenzollern* begraven liggen tot *Albrecht Achilles* († 1486), sommigen met grafmonumenten van groote kunstwaarde. De mooie kloosterkerk, een mooie, in 1150

Digitized by Google

gewijde zuilenbasilica, in 1851—1866 gerestaureerd, bezit een prachtig gouden altaar met schilderijen, o.a. van *Albrecht Dürer* en *Veit Stosz*. De in 1263 gebouwde kapel, die 400 jaar lang als bierbrouwerij gebruikt werd, is onlangs gerestaureerd en tot kerk ingericht.

Heilverordening (*Ordo Salutis*) noemt men in de Christelijke dogmatiek de wijze, waarop de mensch door Gods genade deel verkrijgt aan het door *Christus* verworven heil, alsmede het geheel der Christelijke geloofsleer, door wier aanneming en behartiging de mensch dat heil verwerven kan. In de Symbolische Boeken en in de eerste dogmatische leerboeken der Protestantsche Kerk is de leer der heilverordening niet afzonderlijk behandeld, maar bij de afdeelingen over de boete, het geloof, de goede werken enz. gevoegd. Eerst godgeleerden van lateren tijd, zooals *Baumgarten*, *Michaëlis* en anderen bezigden de uitdrukking *ordo salutis* en verdeelden deze in eenige trappen, langs welke de mensch moest opklimmen, om van een kind des toorns tot een kind der genade en voorts in den genadestaat tot de hoogste volkomenheid op te klimmen. Zoo niet de naam, dan toch de zaak zelve is veel ouder, en reeds in art. 3 van den Lutherschen Catechismus en in de Formula Concordiae (in het artikel van den vrijen wil) worden de roeping, verlichting, bekeering en heiliging als even zoovele trappen der heilverordening aangewezen. Om het godsdienstig verloop, dat in de beide leerstukken van de boete en van het rechtvaardigmakend geloof gelegen is, te onderscheiden van de verschillende trappen der heilverordening, noemt men deze laatste de verschillende momenten in het verloop van 's menschen zedelijke vernieuwing, ofschoon de dogmatici daarvan niet altijd een duidelijke voorstelling gaven, omdat zij de godsdienstige en zedelijke zijde der heilverordening niet nauwkeurig genoeg onderscheidden. De hedendaagsche godgeleerdheid gebruikt het woord *heilverordening* voor de godsdienstige volkomenheid, gelijk deze geopenbaard is in *Christus*, of voor de oeconomie van het koninkrijk Gods, om deze, als de van eeuwigheid door God verordende en in het Christendom verwezenlijkte wijze van verzoening met God, ten einde alzoo het eeuwige leven deelachtig te worden, te onderscheiden van de natuurordening en van de zedelijke wereldordening, als voorbereidselen tot het godsdienstig bewustzijn. De natuurordening is de bron van den natuurlijken godsdienst, — de zedelijke wereldordening die van den wettelijken godsdienst, — en de heilverordening die van den godsdienst der liefde, zooals deze in het Evangelie verkondigd wordt.

Heim, *Van der*, is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht.

Heim, *Anthony van der*, een zoon van *Anthony van der Heim*, rekenmeester der domeinen van Holland, en van *Catharina Heinsius*, een zuster van den raadpensionaris, geboren te 's Gravenhage in 1693, werd benoemd tot secretaris van de Generaliteitsrekenkamer en tot griffier der leenen van Holland en in 1727 tot secretaris van den Raad van State, als opvolger van *Simon van Slingeland*. Later was hij thesaurier-generaal der Unie, en in 1787 ontving hij zijn aanstelling tot raadpensionaris van Holland. Op de eerste 4 rustige jaren volgden 5 onrustige wegens den Oostenrijkschen Successie-oorlog, maar hij genoot bij voortduring het algemeen vertrouwen, ook dat der buitenlandsche vorsten. Vooral de koning van Frankrijk was hem zeer genegen. In 1745 voerde *van der Heim* belangrijke onderhandelingen met abbé *de la Ville*, doch kon den oorlog met Frankrijk niet afwenden. Hij overleed den 15den Augustus 1746.

Heim, *Johan Adriaan van der*, later mr. *Johan Adriaan van der Heim van Duivendijke*, een Nederlandsch staatsman en achterkleinzoon van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 15den Januari 1791, vluchtte in 1795 met zijn Oranje-gezinde ouders naar Bremen en werd na zijn terugkeer in 1796 op een matressenschool geplaatst, waar hij spellen, lezen en psalmzingen leerde. Daarna bezocht hij achtereenvolgens de Fransche school, de school te Crefeld, de Latijnsche school te Delft in en 1808 de academie te Leiden. Terwijl hij in 1813 zich hier bezig hield met het schrijven eener dissertatie tot het verkrijgen van het doctoraat in de letteren, ontving hij bevel dat hij als garde d'honneur moest uittrekken, waarom hij zich haastte het licenciaat in de rechten te verkrijgen. Daags na zijn promotie werd hij door gendarmen naar s' Gravenhge gebracht en verder opgezonden naar Metz. Toen echter de Oranjevlag weder wapperde te 's Gravenhage, deserteerde *van der Heim* met een zijner krijgsmakkers over Luxemburg en Brussel naar Rotterdam, woonde als onderofficier den slag van Waterloo bij en vestigde zich in 1816 als advocaat te Middelburg, waar hij vervolgens rechter-plaatsvervanger, in 1821 ontvanger der registratie en in 1823 griffier der Staten van Zeeland werd, welke betrekking hij waarnam tot in 1843, inmiddels bedankte voor die van gouverneur van Limburg, van gouverneur van Friesland en van secretaris van den Raad van State. In 1840 was hij afgevaardigde naar de Dubbele Kamer der Staten-Generaal, en toen in 1843 het voorstel van *Rochussen* tot conversie der staatsschulden verworpen werd, trad *van der Heim* op als minister van Financiën. Hij bekleedde slechts 4 maanden die betrekking, want ook zijn voorstellen tot het heffen eener belasting op de renten, jaarwedden enz. vonden geen bijval. Terstond werd hij benoemd tot lid van den Raad van State, doch verwisselde deze betrekking in 1844 met die van gouverneur der provincie Zuid-Holland, terwijl hij zich in 1846 tevens gedurende 3 maanden ad interim met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken zag belast. Zijn voorloopige benoeming werd niet in een definitieve veranderd, omdat hij, hoe conservatief ook in vele opzichten, sedert 1843 vruchteloos aandrong op een grondwetsherziening. Toen de koning er eindelijk in toestemde en *van Hall* in 1847 de portefeuille van Financiën nederlegde, werd *van Rappard*, lid der Eerste Kamer, aangezocht die te aanvaarden, en deze stemde toe onder voorwaarde, dat *van der Heim* als minister van Binnenlandsche Zaken zou optreden. Dat geschiedde, en alles werd voor een grondwetsherziening in gereedheid gebracht, toen in Frankrijk de Februarirevolutie (1848) uitbarstte. Daar nu de koning buiten de ministers om, aan den voorzitter der Tweede Kamer berichtte, dat hij

Digitized by Google

gaarne door een ruime grondwetsherziening al de wenschen der Vertegenwoordiging bevredigen zou, nam het geheele ministerie zijn ontslag, en *van der Heim* keerde tot het ambteloos leven terug. Nu trachtte hij nuttig te zijn als curator der Leidsche Academie en vooral ook door de bevordering van de belangen der landbouwkolonie Nederlandsch-Mettray, totdat hij in 1853, bij den val van het ministerie-*Thorbecke*, weder tot commissaris des Konings in Zuid-Holland benoemd werd. In hetzelfde jaar werd hij gekozen tot lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij had bij zijn nieuwe optreding als commissaris slechts één voorwaarde gesteld, namelijk deze, dat hij zijn betrekking zou mogen neerleggen zoodra ooit weder een ministerie-*Thorbecke* aan het hoofd der zaken kwam. Trouwens toen *Thorbecke* in 1862 het bewind in handen nam, vroeg en verkreeg *van der Heim* eervol ontslag. Daaromtrent zegt zijn zoon, tevens zijn levensbeschrijver: „Dit was geene personeele veete tegen dezen minister, wiens kunde, schranderheid en wetgevende talenten hij meer dan velen, die zijne vrienden heetten, steeds bewonderde, maar de innige overtuiging, dat *Thorbecke's* beginselen in menig opzicht in strijd waren met die, welke in de Grondwet waren nedergelegd, dat hij menig blijk had gegeven van meer over te hebben of toe te geven aan eene partij in den lande, die verder begeerde te gaan dan de Grondwet gedoogde, en dat deze staatsman, hoe lang ook zelf minister geweest, nog steeds partijman was en blijven wilde tot schade voor het Vaderland".

De koning kende aan *van der Heim* den titel toe van baron, en de Provinciale Staten lieten een medaille slaan met zijn beeltenis en benoemden hem tot lid der Eerste Kamer. Hier was hij 2 jaar werkzaam, waarna hij zijn ontslag nam om redenen van gezondheid. Hij overleed den 15den October 1870.

Heim, Hendrik Jacob van der, baron, tweede zoon van den voorgaande, een Nederlandsch staatsman, geboren te Middelburg den 19den Januari 1824, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar, studeerde te Leiden en promoveerde in 1847 in de rechten op een dissertatie: „De legationibus a Conrado Beuningio gestis usque ad annum 1672". In het jaar 1850 werd hij commies-griffier van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en 7 jaar later inspecteur van het Lager Onderwijs in Zuid-Holland, terwijl hij in 1864 gekozen werd tot lid van Gedeputeerde Staten in laatstvermelde provincie. In den zomer van 1874 belastte hij zich met de portefeuille van Financiën in het tweede ministerie-*Heemskerk*, met welk kabinet hij aftrad den 1sten November 1877. Na dien tijd heeft hij geen openbare betrekking meer bekleed. Om gezondheidsredenen vestigde hij zich in 1882 metterwoon te Florence, waar hij den 13den Februari 1890 overleed. *Van der Heim* was ridder der orde van de Eikenkroon, lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Zeeuwsch Genootschap, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van het Historisch Genootschap. Van zijn geschriften noemen wij: „Iets over onze scheepvaartwetten" (1850) „De hulpbank enz." (1850), „Aanteekeningen op het wetsontwerp tot regeling van het Middelbaar Onderwijs" (1863) en het onvoltooide „Het archief van den raadpensionaris Heinsius" (3 dln., 1867—1880), „Belasting en leening" (1878), „Financiëele aanteekeningen" (1878) en „Finantieel staatsbeleid en belastinghervorming". Daarenboven leverde hij onderscheiden stukken in „De Gids" en in het Tijdschrift van *Fruin* en *de Boer* over gevangeniswezen, onderwijs, belastingen enz.

Heim, *Ernst Ludwig*, een Duitsch geneeskundige, geboren den 22sten Juli 1747 te Solz in het hertogdom Saksen-Meiningen, waar zijn vader, *Johann Ludwig Heim*, de uitgever der „Hennebergische Chronik" (1767—1777) in 1785 overleed, bezocht achtereenvolgens het lyceum te Meiningen en de universiteit te Halle, deed, na het verkrijgen van den doctorsrang, een wetenschappelijke reis door Noord-Duitschland, Nederland (waar hij geruimen tijd te Leiden vertoefde), Engeland en Frankrijk, vestigde zich eerst te Berlijn en daarna te Spandau, doch keerde in 1783 naar Berlijn terug, waar hij in 1799 tot geheim Hofraad benoemd werd. Hij had een uitgebreide praktijk; jaarlijks behandelde hij 3- of 4000 behoeftige lijders gratis, verstrekte aan velen van hen ondersteuning en genoot tevens als arts het vertrouwen van het Koninklijk Huis. Hij overleed den 15den September 1834; zijn „Vermischte Schriften" werden in 1836 door *Paetsch* in het licht gegeven. Hij was de eerste, die te Berlijn de koepokken inentte, terwijl hij zich speciaal toelegde op de kennis der mossen.

Heim, *François Joseph*, een Fransch historieschilder, geboren te Belfort den 15den Januari 1787, bezocht in 1803 het atelier van *Vincent* te Parijs en verwierf in 1807 den grooten prijs, zoodat hij zich op Staatskosten gedurende 5 jaar naar Rome kon begeven. Na zijn terugkeer behaalde zijn doek „Jacob's aankomst in Mesopotamie" op de tentoonstelling van 1812 de gouden medaille der eerste klasse, en deze werd hem in 1817 ook toegekend voor zijn stukken „Ptolemaeus Philopator" en „De rok van Jozef". Behalve geschiedenissen van martelaren schilderde hij in 1822 „Het bloedbad der Joden in den voorhof des tempels te Jeruzalem", en in 1827 voltooide hij de schilderij „Karel X, koning van Frankrijk, die bij het eindigen der tentoonstelling van 1824 belooningen aan de kunstenaars uitdeelt". Op de tentoonstelling van 1847 leverde hij „De tooneeldichter Andrieux, een zijner stukken voorlezende in den foyer van het Théâtre Français". Sedert 1829 was hij lid van het Instituut en hij overleed den 2den October 1865.

Heim, *Ignaz*, een Zwitsersch musicus en componist van liederen, werd geboren den 7den Maart 1818 te Renchen in het Zwarte Woud, bezocht het gymnasium te Donaueschingen en studeerde aan de universiteit te München in de geneeskunde, maar wijdde zich weldra uitsluitend aan de muziek. Hij vestigde zich als muziekonderwijzer te Freiburg in de Breisgau, werd in 1850 wegens zijn revolutionnaire gevoelens verbannen en begaf zich naar Zwitserland. In 1882 werd hij als opvolger van *F. Abt* muziekdirecteur te Zürich en maakte zich door verbetering van het volksgezang zeer verdienstelijk. Zijn talrijke volksmelodieën worden in Zuid-Duitschland en Zwitserland algemeen gezongen en zijn bundels lie-

Digitized by Google

deren bevatten zeer gewaardeerde zangen voor mannen, vrouwen en gemengd koor. In 1862 verscheen zijn verzameling volksliederen voor mannenkoor, in 1866 voor gemengd koor en in 1867 voor meisjes- en vrouwenkoor, en bij elk van deze bij herhaling uitgegeven bundels voegde hij later een tweeden bundel. Wegens een oogziekte, die hem met blindheid bedreigde, legde hij in 1872 zijn betrekking neer en overleed den 3den December 1880 te Zürich, waar een gedenkteeken te zijner eer verrees.

Heim, *Albert*, een Zwitsersch geoloog, geboren den 12den April 1849 te Zürich, studeerde in zijn geboortestad en vervolgens te Berlijn, vestigde zich in 1871 als privaatdocent aan de polytechnische school te Zürich en werd in 1873 professor aan die inrichting en in 1875 tevens buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Sedert 1878 is hij lid van de geologische commissie in Zwitserland, sedert 1881 directeur der natuurwetenschappelijke afdeeling en van de geologische verzamelingen. In 1901—1902 bezocht hij Nieuw-Zeeland. Vooral de studie van het hooggebergte en diens gletschers heeft veel aan hem te danken. Zijn reis per luchtballon dwars over de Alpen was de eerste tocht van dien aard. Behalve onderscheiden opstellen in tijdschriften schreef hij: „Der Ausbruch des Vesuvs in April 1872" (1873), „Ueber einen Fund aus der Renntierzeit" (1874), „Ueber die Verwitterung im Gebirge" (1879), „Die Erdbeben und deren Beobachtung" (1880), „Untersuchungen über den Mechanismus der Gebirgsbildung" (2 dln. met atlas 1878), „Ueber Bergstürze" (1882), „Handbuch der Gletscherkunde" (1885), „Die Quellen" (1885), „Beiträge zur geologischen Karte der Schweiz" (1890), „Geologische Exkursien quer durch die östlichen Schweizer Alpen" (1894) en met *Mauren* en *Spleterini* „Die Fahrt der Wega über Alpen und Jura" (1898). Ook heeft hij zich jegens het onderwijs zeer verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van geologische reliëfkaarten en van panorama's.

Heimatkunde (= kennis der „Heimat", d. i. der geboorteplaats) is de Duitsche benaming voor het onderwijs, dat als voorlooper van het aardrijkskundig onderwijs op de lagere school is te beschouwen. Het omvat echter meer dan het onderwijs in de aardrijkskundige gesteldheid van de woonplaats en haar omgeving, daar het zich ten doel stelt beide in elk opzicht te doen kennen.

Heimbach, *Karl Wilhelm Ernst*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Merseburg den 29sten November 1803, bezocht de universiteit te Leipzig en promoveerde aldaar in de rechten in 1825. Reeds in 1828 werd hij hoogleeraar te Jena, in 1832 lid, later vice-president van het Hooge Hof van Appèl en overleed aldaar den 4den Juli 1865. Van zijn geschriften noemen wij „Basilicorum libri LX" (7 dln., 1833—1897), „Lehrbuch des partikulären Privatrechts u.s.w." (2 dln., 1848—1853), „Lehrbuch des sächsischen bürgerlichen Prozesses" (3 dln., 1852—1861) en „Juristische Abhandlungen und Rechtsfälle" (2 dln., 1847—1857).

Heimbach, Gustav Ernst, een jurist en broeder van den voorgaande, geboren te Leipzig den 15den November 1810, studeerde aldaar, vestigde er zich als privaatdocent, werd er in 1840 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en overleed den 24sten Januari 1851. Hij schreef „Anecdota" (2 dln., 1838—40), een uitgave van het Authenticum" (2 dln., 1846—1851) en van het „Manuale legum, sive Hexabiblos" van *Harmenopoulos* (1851).

Heimburg, *Georg von*, geboren te Würzburg in het begin der 15de eeuw, baarde vooral opzien op het Concilie te Bazel, waar hij als secretaris van *Aeneas Sylvius*, later paus *Pius II*, zich met kracht verzette tegen de aanmatigingen van den paus. Dientengevolge moest hij zijn betrekking nederleggen, en hij vestigde zich in 1431 te Neurenberg als advocaat. In die betrekking verwierf hij zoo grooten roem, dat hem weldra uit alle oorden van Duitschland de belangrijkste zaken werden toevertrouwd. Daarna werd hij raadsheer van *Sigismund*, hertog van Oostenrijk, en ging als gezant van dezen in 1459 naar Mantua, waar hij wegens een verschil met *Pius II*, in 1461 door dezen in den ban werd gedaan. Nu stelde hij zich onder de hoede van den Hussietenkoning *Georg Podiebrad* van Bohemen. Toen ook daar 's pausen haat hem vervolgde, vond hij een wijkplaats te Dresden, en door tusschenkomst van den Saksischen vorst werd vervolgens de ban door paus *Sixtus IV* opgeheven. Hij overleed aldaar in 1472. Zijn geschriften, staats- en kerkrechtelijke onderwerpen behandelend, zijn in 1608 onder den titel: Scripta nervosa, juris justitiaeque plena ex manuscriptis nunc primum edita" in het licht verschenen.

Heimburg, W. Zie *Behrens, Bertha.*

Heimdall is volgens de Noorsche godenleer de zoon van 9 zusters en bewoont den burcht Heminburg nabij de brug Bifröst (den regenboog), langs welke de goden zich naar de aarde of vanhier naar hun hemelsche zalen begeven, en houdt aldaar de wacht tegen de vijandige reuzen. Hij slaapt nog minder dan een vogel en ziet bij dag en bij nacht 100 mijlen ver. Ook is zijn gehoor zoo scherp, dat hij het gras op de weiden en de wol op de schapen kan hooren groeien. De klank van zijn tooverhoorn, *gjallarhoorn* genaamd, dringt door tot aan de verste uiteinden der wereld, en hij rijdt op een snelloopend paard, hetwelk den naam van *golltop* (het gouden) draagt, omdat haar en manen zich door een gouden glans onderscheiden. Hij ging eens als *Rigr* naar de aarde en stichtte er de drie standen der onvrijen, vrijen en edelen. *Heimdall* is de god van alle begin en dus de tegenstelling van *Loki*.

Heimwee (*nostalgia*) noemt men een ziekelijke zwaarmoedigheid, veroorzaakt door een onbevredigd verlangen naar het vaderland of den huiselijken haard. Zij kan van zóó ernstigen aard worden, dat de spijsvertering of andere functies van het lichaam er onder lijden, ja dat een blijvende gemoedsziekte (in den vorm van melancholie) optreedt. Bij ernstigen graad van heimwee helpt slechts één middel, terugkeer naar vaderland of woonplaats. Bij minder ernstige gevallen helpt zeer dikwijls afleiding en aangenaam gezelschap. Onder de bewoners der meest verschillende landen vindt men er, die in den vreemde door heimwee worden aangetast, vooral personen of volksklassen, welke op een betrekkelijk laag peil van beschaving staan en gewend zijn aan een eenvou-

Digitized by Google

dige levenswijze, terwijl zij zich plotseling in omstandigheden zien geplaatst, welke van de voormalige aanmerkelijk verschillen. Het grootste gevaar voor heimwee vindt men bij kinderen in de puberteitsjaren.

Hein, *Pieter Pieterszoon*, gewoonlijk *Piet Hein* genoemd, een Nederlandsch vlootvoogd, werd in 1578 te Delfshaven uit geringe ouders geboren. Hij koos het zeemansbedrijf, onderscheidde zich door dapperheid, maar werd door de Spanjaarden gevangen genomen en wreed mishandeld. Nadat hij eenigen tijd aan de roeibank van een der galeien van *Spinola* was gekluisterd geweest, werd hij uitgewisseld en voer tusschen 1608 en 1617 ter koopvaardij. Hij won daarmede een aanzienlijk vermogen en werd bij de oprichting der West-Indische Maatschappij tweede bewindhebber voor Rotterdam en in 1623 vice-admiraal. Op een tocht naar Amerika, veroverde hij den 8sten Mei 1624 San Salvador in de Allerheiligenbaai en werd in 1626 tot admiraal onder opperbevel van *Bouwe Heyns* bevorderd. Hij ontving bevel zich met dezen te vereenigen en tegen de Portugeezen te strijden. Die vereeniging had niet plaats, doch hij bleef in zee en beproefde een aanval op de schepen, die in de Allerheiligenbaai ten anker lagen, een gewaagde onderneming, daar onder het geschut der forten een Spaansch-Portugeesche vloot van 26 schepen lag. Doch hoewel slechts 3 zijner schepen den mond der baai konden passeeren, veroverde hij met hulp van welbemande booten niet minder dan 23 met buit beladen schepen, zeilde langs de kust van Brazilië, nam of verbrandde nog 5 vaartuigen en bereikte met verlies van slechts 2 zijner schepen het vaderland. In 1628 met een vloot van 24 schepen uitgezeild, veroverde hij in de baai van Matanzas bij Cuba de rijke Spaansche Zilvervloot en bracht haar behouden in de Nederlandsche haven. Bij het bericht van de aankomst dier schatten ging een gejuich op in het geheele land; de Staten-Generaal schreven een dank- en vreugdedag uit, en de dappere admiraal werd door stadhouder *Frederik Hendrik* te gast genoodigd en van 's lands wege begiftigd met een medaille, aan een gouden keten vastgehecht. Voor zijn aandeel in den buit kocht hij een huis te Delft, om er zijn overige levensdagen rustig door te brengen. Het vaderland echter vorderde zijn krachten, en in 1629 werd hij in plaats van *Willem van Nassau*, die bij Grol gesneuveld was, tot luitenant-admiraal van Holland aangesteld. Reeds in Mei stak hij in zee, om de Duinkerkers te tuchtigen. Dicht bij de haven hunner stad ontmoette hij 3 kaperschepen. Moedig daarheen stevend, ontving hij de volle laag, werd door een kogel in den schouder getroffen en stierf den heldendood (20 Juni 1629). Wel bevochten de zijnen een glansrijke overwinning, maar het geheele vaderland droeg rouw over den dood van den vlootvoogd. Zijn lijk werd in de Oude Kerk te Delft ter aarde besteld, en de Staten deden een praalgraf boven zijn rustplaats verrijzen. Later werd te Delfshaven een standbeeld voor hem opgericht. Men meent, dat het koperen der schepen het eerst door hem is ingevoerd.

Heincke, *Friedrich*, een Duitsch zoöloog, geboren den 6den Januari 1852 te Hagenow, studeerde te Rostock, Leipzig en Kiel, vestigde zich in 1878 als privaatdocent te Kiel, ging in 1879 als leeraar naar Oldenburg en werd in 1892 hoogleeraar en directeur van de nieuw gestichte koninklijke „Biologische Anstalt" op Helgoland. Sedert 1875 stelde hij wetenschappelijke onderzoekingen in omtrent de Noord- en Oostzee. Hij schreef „Die Varietäten des Herings" (1878—1882), „Die nutzbaren Tiere der nordischen Meere und die Bedingungen ihrer Existenz" (1882), „Die Fische der Ostsee" (1884), „Naturgeschichte des Herings" (2 dln., 1893).

Heine, *Salomon*, een verdienstelijk burger van Hamburg, geboren in 1767 te Hannover, was een zoon van onbemiddelde Israëlitische ouders. 17 jaar oud begaf hij zich met 16 groschen naar Hamburg, waar hij aanvankelijk voor anderen wissels invorderde. Weldra richtte hij met een wisselmakelaar een kantoor op en zette dit bedrijf later alleen voort tot in 1797, toen hij met *Hekscher* een bankierszaak begon. Hierdoor legde hij de grondslagen voor zijn lateren rijkdom, zoodat hij in 1818 met een kapitaal van meer dan 1 millioen thaler een eigen huis kon stichten, dat hij tot aan zijn dood bestuurde. Door zijn geld en zijn crediet hield hij na den brand van 2 Mei 1842 de Hamburgsche beurs staande en stelde ongevraagd ½ millioen thaler ter beschikking van het stedelijk bestuur. Hij oefende weldadigheid op groote schaal en stichtte o.a. uit eigen middelen een ziekenhuis voor behoeftige Israëlieten. Ook ondersteunde hij zijn neef, den dichter *Heinrich Heine* (zie aldaar), financiëel. Toen men, uit achting voor zijn persoon, hem wilde vrijstellen van de drukkende lasten, die te Hamburg aan de Israëlieten werden opgelegd, wees hij zulks van de hand, betuigende, dat hij geen voorrechten verlangde boven zijn geloofsgenooten. Hij overleed den 26sten December 1844, en het bleek, dat hij aan verschillende instellingen van liefdadigheid te Hamburg 163000 mark banco vermaakt had. Ook had hij allen, die hem minder dan 400 mark banco schuldig waren, vrijgesteld van betaling.

Heine, *Heinrich*, een Duitsch dichter, geboren te Düsseldorf den 13den December 1797 (volgens anderen in 1799), was een zoon van onbemiddelde ouders en een neef van den voorgaande, bij wien hij eenigen tijd werkzaam was op diens kantoor. Later studeerde hij te Bonn, Berlijn en Göttingen in de rechten en omhelsde in 1825 den Christelijken godsdienst. Na dien tijd woonde hij bij afwisseling vooral te Hamburg, Berlijn en München, doch koos na de Juliomwenteling van 1830, onder den invloed van allerlei teleurstellingen, in 1831 Parijs, het brandpunt van het liberalisme in die dagen, tot zijn verblijfplaats. Hier wijdde hij zich aan zijn letterkundige werkzaamheden en waren de teleurstellingen, als gevolg eener ongelukkige liefde voor zijne nicht *Amalie Heine* en later voor haar jongere zuster *Therese* van den grootsten invloed op zijn dichterlijke ontwikkeling. Zijn lyrische ontboezemingen berusten grootendeels daarop. Hoewel hij nu en dan heimwee naar Duitschland gevoelde, bezocht hij dit slechts twee malen (herfst 1843 en zomer 1844). Daar in December 1835 door besluit van den Bondsdag alle geschriften van het „Jonge Duitschland", waartoe ook de zijne gere-

Digitized by Google

kend werden, verboden werden, geraakte hij in financiële moeilijkheden en bestond zijn inkomen, behalve uit een jaargeld hem door zijn oom *Salomon Heine* (zie aldaar), den vader van *Amalie* en *Therese* toegekend, van 1836 tot aan den val van het ministerie *Guizot* in 1848 hoofdzakelijk uit een aanzienlijk jaargeld uit de kas van het departement van Buitenlandsche Zaken te Parijs. Nu en dan deed hij kleine reizen, het laatst een naar Hamburg in 1844. In 1841 was hij kerkelijk gehuwd met de mooie, goedhartige en levenslustige, doch weinig beschaafde *Eugénie Mirat* (overleden den 19den Februari 1883 te Passy bij Parijs), doch leed na dien tijd aan een ruggemergskwaal, die echter geenszins de frischheid en levendigheid van zijn geest verdoofde, al verbitterde zij zijn gemoed. Hij overleed den 17den Februari 1856 te Parijs, na een jarenlang ziekbed (de „Matratzengruft"). Op Monmartre te Parijs, op Corfu en te New-York zijn standbeelden voor hem opgericht; in Duitschland zelf wilde geen stad tot dusver daartoe toestemming verleenen.

Heine begon zijn letterkundige loopbaan met de uitgave zijner „Gedichte" (1822); kort daarna verschenen zijn treurspelen „Almansor" en „Radcliff", die, hoewel nog onder den invloed der romantiek, getuigenis geven van een oorspronkelijk talent. Grooter roem verwierf hij echter door de eerste twee deelen der „Reisebilder" (1826—1827), waarop twee andere deelen volgden (1830—1831). Dat werk, waarin de dwaasheden en vooroordeelen der Duitschers op de geestigste wijze gehekeld worden, baarde groot opzien en verwierf bij velen een levendigen bijval. Vooral ook vielen de gedichten in den smaak, welke hij onder den naam van „Buch der Lieder" (1827 enz.) tot een bundel verzamelde. Daarop volgden: „Kahldorf über den Adel, in Briefen an den Grafen M. von Moltke" (1831), „Beiträge zur Geschichte der neuern schönen Literatur in Deutschland" (2 dln., 1833), „Französische Zustände" (1833, in de „Allgemeine Zeitung" geplaatst), „Der Salon" (4 dln., 3de druk, 1860—1861), „Die romantische Schule" (1836), „Shakespeare's Mädchen und Frauen mit Erläuterungen" (1839), „Ueber Börne" (1840), „Neue Gedichte" (1844 enz.) met het aanhangsel „Deutschland. Ein Wintermärchen" en „Atta Troll" (1847). Verder gaf hij nog „Romanzero" (1847) en „Der Doctor Faust" (1851) in het licht. Zijn „Vermischte Schriften" (3 dln., 1854) bevatten „Geständnisse" en „Lutetia". De eerste uitgave zijner gezamenlijk werken verscheen te Hamburg in 21 deelen (1861—1866), de beste critische uitgave is die van *Elster* (7 dln., Leipzig, 1887—1890) met biografie, inleiding en aanteekeningen. Herhaaldelijk werden zijn werken in vreemde talen overgezet, zelfs in het Japansch, en ongetwijfeld is hij in het buitenland de meest bekende en meest populaire Duitsche dichter. Zijn „Memoiren" verschenen gedeeltelijk in 1884, het overige is waarschijnlijk verloren. *Hans Daffis* begon de uitgave der „Heine-Briefe" (dl. 1, 1906).

Het is nog uiterst moeilijk een billijk oordeel over *Heine* te vellen, wijl bewonderaars en haters nog steeds scherp tegenover elkander staan. Ongetwijfeld bezat hij zeldzaam groote gaven; hij was evenzeer een geestig prozaschrijver als een uitstekend dichter, die nu eens met diep gevoel de teederste snaren wist aan te slaan, om er daarna in grilligen luim scherpe dissonanten aan te ontlokken. Men was in Duitschland oververzadigd met de dorre deftigheid der toenmalige letterkunde, zoodat men gretig luisterde naar de fijne ironie, de meedoogenlooze geestigheid en de nietsverschoonende satire, die in de geschriften van *Heine* een nieuw gebied ontsloten. Vooral in luimige invallen en steeds doel treffende geestigheden was hij onuitputtelijk. Zijn karakter, van nature goedmoedig, had bedenkelijke schaduwzijden, hetgeen, gepaard met zijn leefwijze, in zijn werken tot menige disharmonie aanleiding heeft gegeven. Nochtans is de invloed van die werken op de verdere ontwikkeling der Duitsche letterkunde onmetelijk groot geweest.

Heine, *Bernhard*, een Duitsch heelkundige, werd geboren den 20sten Augustus 1800 te Schramberg in Württemberg en legde zich onder leiding van zijn oom *Johann Georg Heine*, den stichter van een beroemd orthopaedisch instituut te Würzburg, toe op de studie der geneeskunde. Nadat hij een wetenschappelijke reis volbracht had, belastte hij zich in 1822 met het bestuur van genoemd instituut en maakte zich bekend door de uitvinding van den osteotoom, een werktuig, waarvoor de Academie van Wetenschappen te Parijs hem in 1836 den eereprijs toekende. In 1837 werd hij naar Petersburg geroepen, om aldaar bij de invoering en het gebruik van dat werktuig de noodige inlichtingen te geven. Voorts deed hij op levende dieren een aantal proeven omtrent den groei der beenderen, en behaalde den grooten prijs der physiologie bij de Academie van Wetenschappen door zijn „Recherches expérimentales sur la régéneration du systéme osseux". Te Würzburg werd hij tot professor-honorair en later tot gewoon hoogleeraar in de physiologie benoemd. Met ijver werkte hij voor de wetenschap en overleed den 31sten Juli 1856 in Zwitserland, werwaarts hij zich tot herstel zijner gezondheid begeven had.

Heine, *Wilhelm*, een Duitsch schilder en reiziger, geboren te Dresden den 30sten Januari 1827, was de zoon van een tooneelspeler. In zijn geboorteplaats legde hij zich toe op de schilderkunst en vertrok in 1849 naar New-York, waar zijn landschappen grooten bijval vonden. Ten behoeve van zijn schetsboek deed hij in Juni 1851 een tocht naar Centraal-Amerika en beschreef dien in zijn boek „Wanderbilder aus Central-Amerika" (1853). In 1852 vergezelde hij als teekenaar de Noord-Amerikaansche expeditie onder commodore *Perry* naar Oost-Azië en vertoefde geruimen tijd in Japan, waarna hij zijn waarnemingen mededeelde in de werken: „Reise um die Erde" (2 dln., 1856), „Die Expedition in die Seen von China, Japan und Ochotsk" (3 dln., 1858), „Japan und seine Bewohner" (1860), „Eine Weltreise um die nördliche Hemisphäre" (1864) en het prachtwerk: „Japan" (1873 enz.). Nadat hij een uitstapje gemaakt had naar Tripolis, begaf hij zich in het voorjaar van 1860 over Egypte naar Singapore, om zich aan te sluiten bij de Pruisische expeditie naar Oost-Azië, welke op zijn aansporing te Berlijn was op touw gezet. In 1861 keerde hij naar New York terug, waar hij als kapitein-ingenieur in dienst trad bij de topografische afdeeling van het Poto-

Digitized by Google

macleger. Na het eindigen van den burgeroorlog was hij eerst consul te Parijs, toen te Liverpool en vestigde zich vervolgens te Dresden, waar hij den 5den October 1885 overleed.

Heineccius, *Johann Gottlieb*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Eisenberg den 11den September 1681, studeerde aanvankelijk te Leipzig in de theologie, daarna te Halle in de rechten en werd aldaar in 1713 hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1720 buitengewoon en in 1720 gewoon hoogleeraar in de rechten. In die betrekking ging hij in 1723 naar Franeker en in 1727 naar Frankfort aan de Oder waar hij 4 jaar later den titel van geheimraad ontving. In 1733 keerde hij als professor in de wijsbegeerte en rechten naar Halle terug, waar hij den 31sten Augustus 1741 overleed. Zijn beoefening der wijsbegeerte en zijn uitgebreide kennis der oude talen, oudheden en geschiedenis verschaften hem een diep inzicht in alle deelen der rechtswetenschap. Hoofdzakelijk echter legde hij zich toe op het Romeinsche en het Duitsche recht. Van zijn geschriften noemen wij: „Antiquitatum romanarum jurisprudentiam illustrantium syntagma" (1719), „Elementa juris civilis secundum ordinem Institutionum" (1725), „Elementa juris civilis secundum ordinem pandectarum" (1727) en „Historia juris romani et germanici" (1733). Zijn zoon *Johann Christian Gottlieb*, geboren te Halle in 1718 en overleden te Sagan in 1791, was geruimen tijd als hoogleeraar werkzaam aan de ridderacademie te Liegnitz en heeft zich verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van onderscheiden werken zijns vaders, zooals „Opera omnia" (9 dln. 1744) en „Antiquitates germanicae jurisprudentiam patriam illustrantes" (3 dln. 1772).

Heinecken, *Karl Heinrich von*, een Duitsch oudheidkundige en kunstkenner, geboren te Lübeck in 1706, werd geheimschrijver en vertrouwde raadsman van graaf *von Brühl*, bestuurder der goederen van dezen en in den adelstand opgenomen. Toen na den dood van den graaf (1763) een aanklacht wegens verduistering van gelden tegen dezen ingeleverd werd, nam men ook *von Heinecken* op vermoeden van medeplichtigheid in hechtenis, doch hij werd weldra op vrije voeten gesteld. Hij overleed op zijn landgoed Altdöbern in de Nederlausitz den 23sten Januari 1791. Op zijn kosten liet hij het prachtwerk drukken „Recueil d'estampes d'après les plus célèbres tableaux de la galerie royale de Dresde" (1755—1757) en schreef „Nachrichten von Künstlern und Kunstsachen" (2 dln., 1768—1771), „Idée générale d'une collection complète d'estampes" (1770) en „Dictionnaire des artistes dont nous avons des estampes" (4 dln., 1778—1790, loopende tot D).

Heinefetter, *Sabine*, een Duitsche operazangeres, geboren te Mainz in 1805, wekte als harpspeelster door haar fraaie stem de opmerkzaamheid van een muziekliefhebber, die haar een opleiding bezorgde voor het tooneel. In 1824 trad zij op als tooneelzangeres te Frankfort aan den Main en vond dadelijk een engagement te Cassel, waar *Spohr* zich met haar verdere vorming belastte. Hoewel zij in 1827 bij den schouwburg te Kassel een aanstelling voor levenslang ontvangen had, verbrak zij wegens onaangenaamheden de gesloten overeenkomst en begaf zich naar Parijs, waar zij onder *Tadolini* zich oefende volgens de Italiaansche school en naast *Sontag* en *Malibran* optrad in de Italiaansche opera. Daarna ondernam zij een kunstreis door Duitschland en bracht vooral stukken van *Rossini* ten gehoore. Daarna ging zij eenigen tijd naar Italië en verbond zich na haar terugkeer (1833) aan het Königstädtische Theater, in 1835 aan den Koninklijken schouwburg te Dresden, doch begaf zich reeds het volgende jaar weder op een kunstreis en nam in 1843 afscheid van het tooneel, om haar overige levensdagen rustig door te brengen. Zij trad vervolgens in het huwelijk met *Marquet*, woonde met haar echtgenoot te Marseille en overleed den 18den November 1872 in het krankzinnigengesticht Illenau. — Haar zuster *Clara*, gehuwd met *Stöckel*, was eveneens een verdienstelijke zangeres, doch overleed den 24sten Februari 1857 in een krankzinnigengesticht te Weenen. — Een andere zuster, *Kathinka* genaamd, ontving haar opleiding aan de Groote Opera te Parijs en vond in 1842 een aanstelling bij den schouwburg te Brussel. In 1850 trad zij op te Parijs, vervulde daarna gastrollen te Hamburg, Berlijn, Weenen en Pest en vestigde zich daarna te Freiburg in de Breisgau, waar zij den 20sten December 1858 overleed.

Heineke, *Walther Hermann*, een Duitsch heelkundige, geboren den 17den Mei 1834 te Schönebeck aan de Elbe, studeerde te Göttingen, Berlijn, Leipzig en Greifswald en werd assistent van *Bardeleben* aan de chirurgische kliniek te Erlangen, waar hij in 1867 hoogleeraar en directeur dier kliniek werd en den 28sten April 1901 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Beiträge zur Kenntnis und Behandlung der Krankheiten des Knies" (1866), „Anatomie und Pathologie der Schleimbeutel und Sehnenscheiden" (1868) en „Kompendium der Operations- und Verbandlehre" (3de druk, 1885). Ook leverde hij onderscheiden monographieën, zooals over chirurgische kwalen van het hoofd, over bloeding, bloedstelping en transfusie (bloedoverstorting), voor het „Handbuch" van *Pitha—Billroth* en in de „Deutsche Chirurgie" van *Billroth—Lücke*.

Heinenoord is een gemeente op het Zuid-Hollandsche eiland Hoeksche-Waard, groot 1727 H.A. met (1907) 1804 inwoners. De gemeenten Oudbeierland, Mijnsheerenland, Puttershoek, Groote-Lint, Heer-Jansdam, Barendrecht en Roon begrenzen haar. De bodem, die uit zeeklei bestaat, wordt als bouwland en als weiland gebruikt. Door de wet van den 17den Juli 1855 werd de gemeente Godschalkoord met Heinenoord vereenigd. De gemeente bestaat uit het dorp Heinenoord, de buurten Blaak en Godschalkoord en eenige gehuchten. Heinenoord, vroeger het Landvan-Wale geheeten, is een der oudste plaatsen van de Hoeksche-Waard. Het wordt reeds in de 12de eeuw genoemd.

Heinicke, *Samuel*, de grondlegger van het onderwijs aan doofstommen in Duitschland, werd geboren te Nautschütz bij Weiszenfels den 10den April 1729. Hij was de zoon van een vermogend landbouwer, doch wijdde zich met tegenzin aan het vaderlijk bedrijf en vluchtte, toen men hem op 21-jarigen leeftijd tot een huwelijk wilde dwingen, naar Dresden, waar hij dienst nam bij de

Digitized by Google

lijfwacht van den keurvorst, Hoewel van hulpmiddelen ontbloot, beijverde hij zich zijn verwaarloosde opvoeding te herstellen en bracht het zoover, dat hij Latijnsche en Fransche schrijvers kon lezen. Nadat hij zich met zijn ouders verzoend had, trad hij in 1754 in het huwelijk en voorzag door het geven van onderwijs in zijn behoeften. In dit of het volgende jaar werd een doofstomme knaap aan zijn leiding toevertrouwd, alzoo omstreeks terzelfder tijd, toen de abt *de l'Epée* zich te Parijs met de belangen der doofstommen begon bezig te houden. *Heinicke* zag zijn bemoeiingen met den besten uitslag bekroond, en om zich geheel aan die taak te kunnen wijden, vroeg hij ontslag, dat echter wegens het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog geweigerd werd. Bij Pirma kwam hij in krijgsgevangenschap en bracht daarna zijn dagen te Dresden in zulk een ellendigen toestand door, dat hij heil zocht in de vlucht. Eerst begaf hij zich naar zijn ouders en vervolgens naar Jena, waar hij zich in 1757 als student liet inschrijven. Hier werd hij door Pruisische wervers belaagd, zoodat hij naar Hamburg vertrok, waar hem weldra bij onderscheiden aanzienlijke burgers het onderwijs der kinderen werd toevertrouwd. Tevens werd hij, vooral op aanbeveling van *Klopstock* en *Cramer*, in 1760 geplaatst als huisonderwijzer en secretaris bij graaf *Schimmelmann*. Acht jaar daarna vertrok hij naar Eppendorf, waar hij wederom met de opvoeding van een doofstommen knaap belast werd. Daar het hem gelukte, dezen te leeren spreken, werden onderscheiden doofstommen bij hem gebracht en zijn roem verspreidde zich zoozeer, dat de keurvorst van Saksen hem terugriep naar zijn vaderland. Hij begaf zich naar Leipzig en stichtte er het eerste Duitsche doofstommeninstituut, hetwelk hij tot aan zijn dood (30 April 1790) bestuurde. Ook jegens het volksonderwijs heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de geestdoodende spelmethode met kracht te bestrijden. Van zijn geschriften noemen wij: „Beobachtungen über Stummen und die menschliche Sprache" (1778), „Ueber die Denkart der Taubstummen" (1780), „Ueber alte und neue Lehrarten" (1783), „Wichtige Entdeckungen und Beiträge zur Seelenlehre und zur menschlichen Sprache" (1784) en „Metaphysik für Schulmeister und Plusmacher" (1787).

Heinlein, *Heinrich*, een Duitsch landschapschilder, geboren den 3den December 1803 te Nassau-Weilburg, ontving aldaar zijn eerste opleiding, bepaalde zich vervolgens aan de Academie te München bij het landschap en leverde reeds in 1825 twee groote tafereelen uit Tirol, die getuigenis gaven van een groot kunstenaarstalent. Sedert 1846 was hij honorair lid van de Academie te München en sedert 1868 ook van die te Weenen. Bij voorkeur schilderde hij grootsche rotsmassa's, donkere, boschrijke kloven en gletschers in een tooverachtig licht. Op de eerste internationale tentoonstelling te Weenen in 1882 leverde hij twee prachtige doeken, tafereelen uit het Lechdal en uit Ampezzo, het land der dolomieten. Hij overleed te München den 8sten December 1885.

Heinoo, een gemeente in de provincie Overijsel, ingesloten door Zwollerkerspel, Dalfsen, Raalte en Wijhe, 3069 H.A. groot, telt (1907) 2157 inwoners. De bodem, die over het geheel uit zand, in het N.W. door kleigronden afgewisseld, bestaat, levert vooral rogge, gerst, haver, boekweit, aardappelen en vlas. Behalve het dorp Heinoo, bevat de gemeente de buurten Oud-Heinoo, het Heinoosche-Veld en een deel van Lente. Ook ligt er de havezate Aalderink.

Het kleine dorp Heinoo is zeer bevallig aan den grooten weg van Zwolle naar Almeloo gelegen. Er is een station van de spoorlijn, die deze twee plaatsen verbindt. De Hervormde kerk heeft een flinken toren.

Heinrich, *Guillaume Alfred*, een Fransch letterkundige, geboren te Lyon den 4den December 1829, studeerde te Parijs, reisde geruimen tijd in het buitenland, vooral in Duitschland en legde zich toe op de kennis der Duitsche literatuur. In 1859 werd hij professor in de letteren en in 1871 deken aan de universiteit te Lyon. Hij schreef: „Le Parcival de Wolfram d'Eschenbach et la légende du Saint Graal" (1855), „Histoire de la littérature allemande" (3 dln., 1870—1873), „Les invasions germaniques en France" (1871), „La France, l'étranger et les partis" (1873) en „La légende jacobine et la critique" (1878). Hij overleed te Parijs in 1887.

Heinrici, *Georg*, een Protestantsch godgeleerde, geboren den 14den Maart 1844 te Karteln in Oost-Pruisen, werd in 1871 privaatdocent te Berlijn, in 1874 hoogleeraar te Marburg en in 1892 te Leipzig. Sedert 1881 is hij lid van het Koninklijk Consistorie te Cassel. Hij schreef o.a.: „Die Valentinianische Gnosis und die Heilige Schrift" (1871), Erklärung der Korintherbriefe" (2 dln., 1880—1887), den 6den—8sten druk van den „Kommentar über die Korintherbriefe" (1881, 1888, 1896 en 1900) van *Meyer*, „A. Tuesten nach Tagebüchern und Briefen" (1889), „Theologische Enzyklopädie" (1893), „Beiträge zur Geschichte und Erklärung des Neuen Testaments" (3 dln., 1894—1904), „Die Entstehung des Neuen Testaments" (1899) en „Ist die Lebenslehre Jesu zeitgemäsz?" (1904).

Heinroth, *Johann Christian August*, een Duitsch schrijver over psychologische onderwerpen, geboren te Leipzig den 17den Januari 1773, studeerde in de geneeskunde en natuurlijke wijsbegeerte en vergezelde vervolgens een Russischen graaf naar Italië. Ten behoeve zijner verdere vorming bezocht hij de universiteit te Weenen, en werd in 1803 tweede geneesheer aan het St. Jacobshospitaal in zijn geboortestad, verkreeg daarbij een groote praktijk, diende ook nog als officier van gezondheid, werd in 1812 buitengewoon, in 1819 gewoon hoogleeraar in de psychologische therapie te Leipzig, en overleed den 26sten October 1843. Van zijn geschriften noemen wij: „Beitrag zur Krankheitslehre" (1810), „Lehrbuch der Seelenstörungen und ihrer Behandlung" (2 dln., 1818), „Lehrbuch der Anthropologie" (2de druk, 1831), „Lehrbuch der Seelengesundheitskunde" (2 dln., 1824—1825), „System der psychisch-gerichtlichen Medizin" (1825), „Die Psychologie der Selbsterkenntnislehre" (1827), „Geschichte und Kritik des Mystizismus aller bekannten Völker und Zeiten" (1830), „Grundzüge der Kriminalpsychologie" (1833) en „Orthobiotik oder die Lehre vom richtigen Leben" (1838). Onder den naam van *Treumund Wellentreter* gaf

Digitized by Google

hij „Gesammelte Blätter" (4 dln., 1818—1826) in het licht.

Heinse, *Johann Jakob Wilhelm*, een Duitsch schrijver, geboren den 16den Februari 1749 te Langewiesen in Schwarzburg-Sondershausen, studeerde te Jena in de rechten en zocht vervolgens het gezelschap van *Wieland* en *Gleim* te Erfurt. Later deed hij een reis langs den Rijn en door Beieren, keerde naar zijn geboorteplaats terug en verkreeg door bemiddeling van *Gleim* in 1772 een betrekking als huisonderwijzer te Halberstadt, waar hij onder den naam van *Rost* tot in 1774 vertoefde, waarna *Johann Georg Jacobi* hem overhaalde, zich te Düsseldorf met de redactie van „Iris" te belasten. Reeds had hij in 1771 zijn „Sinngedichte" in het licht gegeven. Hierop volgden: „Begebenheiten des Encolp, aus den Satiricon des Petron übersetzt" (2 dln., 1773), „Die Kirschen" en „Laidion oder die eleusinischen Geheimnisse" (1774). Nadat zijn kunstgevoel in het museum te Düsseldorf verfrischt was, ging hij naar Italië, waar hij 3 jaren doorbracht en het „Verlost Jerusalem" en den „Orlando" in Duitsch proza overbracht. Na zijn terugkeer woonde hij eenigen tijd te Düsseldorf, werd voorlezer van den keurvorst van Mainz en na den dood van dezen bibliothecaris der door hem aan den staat vermaakte boekerij, met den titel van Hofraad. In dien tijd verschenen van hem: „Ardinghello oder die glückseligen Inseln" (2 dln., 2de druk, 1794) en „Hildegard von Hohenthal" (2 dln., 1795—1796). Daarenboven verschenen zijn brieven uit Italië onder den titel „Anastasia und das Schachspiel (2 dln., 1803). Hij overleed te Aschaffenburg, den 22sten Juli 1803. Belangrijk en boeiend zijn de „Briefe zwischen Gleim, Heinse und Johannes von Müller" (2 dln., 1806—1808). Zijn „Sämmtliche Schriften" zijn in 1838 in 10 deelen door *Laube* en in 1902 door *Schüddekopf* uitgegeven.

Heinsius, *Daniël*, een Nederlandsch philoloog en criticus, geboren te Gent den 9den Juni 1580, is waarschijnlijk genoemd naar *Daniël de Burchgrave*, secretaris van *Leycester*. Wegens de onlusten hier te lande vluchtte zijn moeder eerst met hem naar Veere, toen naar Engeland, doch keerde weldra terug en vestigde zich aanvankelijk te Rijswijk en later te Vlissingen. De eerste leermeester van *Daniël* was zijn vader, doch later ontving hij onderricht van den Vlissingschen rector *Thomas Schmeringius* en van ds. *Nicolaas Olivarius*, terwijl hij tevens onderwezen werd door zekeren *Johannes Belosius*. Reeds in zijn jeugd vervaardigde hij Latijnsche verzen, die onder den naam van *Theocritus van Gent* in het licht zijn verschenen, toegevoegd aan de „Emblemata amatoria" en den „Spiegel der doorluchtige vrouwen". Op 14-jarigen leeftijd bezocht hij de academie te Franeker, om in de rechten te studeeren, maar verwisselde haar weldra met die te Leiden, waar hij zich vooral op de oude letteren toelegde en omging met *Marnix van Aldegonde*, *Janus Douza*, *Petrus Forestus*, *Paulus Merula* en bovenal *Joseph Scaliger*. Verder onderhield hij vriendschappelijke betrekking of briefwisseling met *Dominicus Baudius*, *Justus Lipsius*, *Johannes Meursius*, *Gerardus Vossius*, *Johannes Polyander*, *de Kerckhove*, *Constantyn Huyghens*, *de Causaboni*, *Faber*, *Cunaeus*, *Forest*, *van der Myle*, *Petrus Scriverius* en *Hugo Grotius*. Wegens zijn talenten beijverden zich curatoren den jeugdigen *Heinsius* aan hun hoogeschool te verbinden. In 1602 gaven zij hem, op voordracht van *Scaliger*, verlof tot het verklaren van Latijnsche dichters op een jaarwedde van 400 gulden en in het volgend jaar werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de dichtkunde. Twee jaren later werden hem de lessen over Grieksche taal en over staatkunde en na den dood van *Merula* (1607) de betrekking van bibliothecaris opgedragen. Vijf jaar later werd hij de opvolger van *Baudius* en onderwees geschiedenis, nadat hij vooraf tot gewoon hoogleeraar bevorderd was. Ook benoemde men hem tot secretaris van den academischen senaat. Zijn geschriften bestonden gedeeltelijk in redevoeringen, gedeeltelijk in verbeterde uitgaven van oude schrijvers, in geschied- en staatkundige werken en in scherpe en geestige hekelschriften. Zijn gedichten werden binnen weinige jaren in Nederland en Engeland 12-maal herdrukt, en zijn Nederlandsche verzen werden in het Duitsch en Fransch, sommige zelfs in het Russisch vertaald. Nooit was de Leidsche hoogeschool door zoo vele jongelingen uit het buitenland bezocht, nooit werden er zoo vele uitstekende letterkundigen gevormd als in de dagen van *Heinsius*. Hij zelf ontving gedurig bezoek van de geleerdste mannen of werd door hen geraadpleegd over duistere plaatsen uit de schriften der Ouden. Curatoren der hoogeschool vereerden hem met de benoeming tot secretaris van de Synode Nationaal, in 1618 tot 1619 te Dordrecht gehouden; *Gustaaf Adolf*, koning van Zweden, schonk hem den titel van historieschrijver en raadsheer en de Venetiaansche Republiek verhief hem tot ridder. In het laatst van zijn leven verloor hij zijn geheugen en hij overleed den 25sten Februari 1655. Van zijn geschriften vermelden wij: „Excercitationes sacrae in Novum Testamentum" (1639), „Orationes" (1609 en later bij herhaling), „De politica sapientia oratio etc." (1614), „Orationes duae in obitum viri illustrissimi J. Scaligeri" (1601), lijkredenen op *Douza*, *Cluverius* en *Mauritius*, benevens onderscheiden verhandelingen, vele uitgaven van oude schrijvers, zooals „Theocriti, Moschi, Bionis, Simmii quae exstant etc." (1604), „Hesiodus Graece et Latine etc." (1603), „Aristotelis de Poetica Graece et Latine etc." (1611), „Politicorum libri VIII" (1621), „Ethicorum Nicomachiorum Paraphrasis incerto auctore et antiquo eximio peripatetico etc." (1607), „Theophrasti opera Graece et Latine" (1611 en later), „Aristarchus sacer etc." (1627), „Andronicus Rhodius, Graece et Latine etc." (1601 en later), „Themistii orationes quaedam, ante non editae", „Nonni Panopolitae Dionysiaca etc." (1610), „Clementis Alexandrini opera Graece et Latine" (1616), „Maximi Tyrii Dissertationes XIV etc." (1607 en later), „Silius Italicus de secundo bello Punico" (1600 en later), „Horatius cum animadversionibus" (1610 en later), „Terentius etc." (1611 en later), „Virgilii Opera" (1629 en later), „Senecae Tragoediae" (1611 en later), „Ovidii Opera" (1629 en later), „Titus Livius" (1620 en later), „Aurelius Prudentius" (1637 en later). Vele van deze werken

Digitized by Google

zijn bij *Elsevier* gedrukt. Van zijn Latijnsche en Grieksche gedichten vermelden wij: „Poemata" (1605 en later bij herhaling), „Hymnus Heinsianus in Jesum Christum" (1646), „Jambi, partim morales, partim ad amicos" (1602), „Elegiae et sylvae" (1603), „Hymnus in Pandorum Hesiodi" (1603), „Naenia", „De contemptu mortis" (1621 en later), alsmede onderscheiden verstrooide gedichten. In het Nederlandsch dichtte hij: „Nederduytsche Poëmata, bijeenvergadert en uytgegeven door Petrus Scriverius" (1616 en later), „Lofzanch aan Jesus Christus" (1616 en later), „Hymnus aan Bacchus", „Emblemata amatoria" (1604), benevens onderscheiden in verschillende dichtverzamelingen. Op het gebied der geschiedenis leverde hij: „Rerum ad Sylvam-Ducis atque alibi in Belgio aut a Belgis anno 1629 gestarum historia" (1631) en „Operum historicorum collectio" (1673). Verder heeft men van hem „Crepundia Siliana" (1600 en later), „Laus asini" (1629 en later), „Encomium pediculi ad conscriptos medicorum patres" en „Cento Virgilianus". Ook gaf hij brieven en gedichten van *Scaliger* in het licht; van hem zelf vindt men onderscheiden brieven in de „Sylloge epistolarum", door *Burman* uitgegeven in de verzameling van brieven van beroemde mannen van *J. Brandt*, en elders. Eindelijk berusten hier en daar nog vele handschriften van *Heinsius*.

Heinsius Nicolaas, een zoon van den voorgaande en eveneens een letterkundige, geboren te Leiden den 20sten Juli 1620, ontving onder toezicht van zijn vader een uitmuntende opvoeding. Reeds op 11-jarigen leeftijd schreef hij een „Carmen panegyricum in Christinam Reginam Sueciae", en in 1637 verscheen zijn „Breda expugnata" met eenige „Epigrammata". Reeds vroeg stond hij in vriendschappelijke betrekking met *Cornelis van der Mijle*, *Constantijn Huyghens*, *Gronovius*, *Hendrik Bruno*, *Vossius*, *Banningh*, *Fabricius* enz. en in 1642 begaf hij zich naar Engeland, om handschriften van oude schrijvers te onderzoeken. Twee jaar later bezocht hij Spa, keerde over België terug en knoopte betrekkingen aan met geleerde mannen te Leuven, Brussel en Mechelen en ging, na een kort verblijf te Leiden, naar Parijs, waar de voornaamste boekerijen voor hem geopend werden. Hij gaf er fraaie Latijnsche gedichten in het licht en vertrok naar Italië. Ofschoon reeds te Lyon en te Marseille door een ziekte aangetast, die hem te Pisa en te Florence nog niet wilde verlaten, besteedde hij in laatstgenoemde stad zijn tijd aan het doorsnuffelen van de kostbare bibliotheek der *Medici*. Verder reisde hij naar Rome en bleef er de ochtenduren in de bibliotheek van het Vaticaan, waar hij o.a. voor zijn vriend *Vossius* een oud handschrift van *Martialis* nazag, terwijl hij overblijfselen der Oudheid bezocht en opschriften en penningen verzamelde. In 1647 vertrok hij naar Napels, waar hij penningen opspoorde en merkwaardige handschriften schreef. Toen er een oproer onder *Masaniello* uitbarstte, scheepte hij zich in naar Livorno, verkreeg onderscheiden Grieksche handschriften te Bologna, vertoefde eenigen tijd te Venetië en ging toen naar Padua, waar hij bleef tot in het begin van 1648 en zijn „Italica" in het licht deed verschijnen. Verder bezocht hij de Ambrosiaansche bibliotheek te Milaan en keerde toen naar Holland terug. Een hoogleeraarsambt te Bologna had hij van de hand gewezen, doch nu riep koningin *Christina* hem, op aanbeveling van *Vossius*, naar Stockholm. Hier werd hij met de meeste voorkomendheid bejegend, en hij keerde in 1650 naar Leiden terug, om zijn papieren te halen en penningen voor de koningin te koopen. Onderweg vertoefde hij te Kopenhagen, Hamburg, Bremen, Groningen, enz., was korten tijd te Leiden en bevond zich weldra weder te Stockholm. In 1651 reisde hij voor de tweede maal naar Italië. Eerst nog bezocht hij Leiden, scheepte zich in naar Dieppe, onderzocht te Parijs eenige handschriften en reisde vervolgens over Dijon, Chalons, Lyon, Vienne en Grenoble naar Turijn, en ging naar Milaan, Ferrara, Venetië, Florence en Rome, om overal handschriften voor de koningin aan te koopen. Hij werd benoemd tot lid van de Accademia della Crusca te Florence, doch daar hij geen geld meer ontving uit Zweden, vroeg hij verlof naar Holland terug te keeren. Nadat hij dit verkregen had, bezocht hij Bologna, Ferrara, Padua, Milaan, Bazel en Straatsburg, overal handschriften onderzoekende of aankoopende, en kwam in Juli 1652 weder te Leiden.

Het overlijden van *Salmasius*, een van de bitterste vijanden van zijn vader aan het Hof te Stockholm, gaf hem hoop, dat de koningin hem in haar gunst herstellen en de voor haar voorgeschoten gelden, ten bedrage van 30000 gulden, teruggeven zou, zoodat hij zich naar Zweden begaf. Hier bracht hij te Upsala den winter door. De koningin deed echter afstand van de regeering en schonk hem niets dan de belofte van landgoederen in Pommeren, een kanunnicaat in Hamburg, een vicariaat in Bremen, den titel van secretaris en een som van 4100 kronen, doch dit alles bleef een belofte. Inmiddels ontving hij bericht, dat de Staten hem benoemd hadden tot resident aan het Zweedsche Hof met een jaarwedde van 4000 gulden (1654). Kort daarna echter overleed zijn vader, zoodat hij verlof vroeg naar Holland te reizen. Op zee werd hij door storm overvallen, zoodat het vaartuig te Danzig binnenviel, waar hij 36 dagen aan het ziekbed lag. Bij zijn komst te 's Gravenhage betuigden de Staten hun tevredenheid over de wijze, waarop hij zijn betrekking had waargenomen, en gaven hem de keus tusschen een gezantschap naar Pruisen of Denemarken. De toestand zijner gezondheid belette hem echter een van beide te aanvaarden, waarna hij zich in 1656 te Amsterdam vestigde en tot secretaris der stad benoemd werd. Daar werd de rust van zijn leven vergald door het proces, dat hem werd aangedaan door *Margaretha Wullen*, die hem 2 kinderen geschonken had, terwijl *Heinsius* in gebreke was gebleven, om aan de haar ter hand gestelde trouwbelofte te voldoen. Hij verloor het proces te Amsterdam en ook in 1662 voor het Hof van Holland. Inmiddels was hij in 1661 weder tot resident te Stockholm benoemd, kwam in 1667 met verlof naar Holland, waar hij vruchtelooze pogingen aanwendde, om het vonnis te doen herroepen, zoodat hij met haar in het huwelijk trad, keerde in 1668 naar Zweden terug, werd in 1669 buitengewoon gezant bij den Russischen czaar, kwam 2 jaar later weder met verlof in het vaderland en werd in 1672 door de

Digitized by Google

Staten afgevaardigd naar Oost-Friesland en Bremen. Ten behoeve zijner gezondheid bezocht hij Paderborn en Wiesbaden, voerde in 1673 weder een proces over de nalatenschap van zijn vader en besloot toen zijn overige levensdagen in rust door te brengen. Hij betrok in 1675 een buitengoed bij Utrecht, later te Vianen en was hier bijna vergiftigd door een dienstmaagd, die hem zijn goude n en zilveren munten ontstolen had. Toen hij zich voorts naar 's Gravenhage begaf om de bruiloft eener nicht bij te wonen, overleed hij aldaar den 7den October 1681 en werd in de St. Pieterskerk te Leiden naast zijn vader begraven. Hij was voorzeker een der meestberoemde Nederlandsche letterkundigen. Zijn aanteekeningen op *Phaedrus*, *Ovidius*, *Virgilius*, *Silius Italicus*, *Claudianus*, *Valerius Flaccus*, *Tibullus*, *Propertius*, *Tacitus*, *Vellejus Paterc us*, *Florulus*, *Quintus Curtius*, *Seneca*, *Suetonius*, *Petronius* enz. worden nog altijd hoog gewaardeerd. Zijn bibliotheek werd voor de in die dagen zeer aanzienlijke som van bijna 24000 kronen verkocht. Hij bezorgde uitmuntende uitgaven van „Claudianus" (1650 enz.), „Ovidius" (1652 enz.), „Virgilius" (1664 enz.), „Valerius Flaccus" (1680 enz.) en „Prudentius" (1667 enz.) en schreef „Poemata" (1658 enz.), het reeds vermelde „Breda expugnata" (1637), „Elegiarum liber et varia diversi argumenti poemata" (1645) en „Italica" (1648). Verder heeft men: „Epistolae N. Heinsii Nobilissimo Viro D. Stanislao Lubienictzky de Lubienictz" in de brieven van beroemde mannen uit de verzameling van *Brantius*, alsmede „Epistolae N. Heinsii ad Ant. Magliabechium et XXVIII ad Carolum Datum" in het eerste deel der brieven van beroemde Nederlanders aan *Antonius Magliabechius*. Eindelijk heeft men een groot aantal Latijnsche gedichten, welke ter eere van *Nicolaas Heinsius* door uitstekende mannen vervaardigd zijn. *Beermans* gaf zijn „Adversariorum libri IV" (1742) uit.

***Heinsius**, Nicolaas*, een zoon van den vorige en van *Margaretha Wullen*, aanvaardde, nadat zijn vader op rechterlijk bevel met deze gehuwd was, den naam van *Heinsius*. Vermoedelijk werd hij geboren te 's Gravenhage in 1656, ontving van zijn lichtzinnige moeder een slechte opvoeding, studeerde aan Duitsche hoogescholen en werd daar bevorderd tot doctor in de geneeskunde en natuurlijke wijsbegeerte. Hij vergezelde zijn moeder, toen deze met een Duitscher, dien zij voor haar echtgenoot liet doorgaan, naar Zweden reisde. Nadat *Nicolaas* in Holland was teruggekeerd, leidde hij een losbandig leven, maakte zich den 28sten December 1677 des nachts op straat aan manslag schuldig en werd door het Hof van Holland met verbeurdverklaring van goederen uit het land verbannen. Hij nam de wijk naar Parijs, waar hij in de gunst trachtte te komen van *Colbert*, bezocht Londen, Aken en Ems, waar hij de baden onderzocht, en begaf zich daarna weder naar Frankrijk, waar hij te Montpellier, te Toulon enz. woonde. In 1679 bevond hij zich in Italië, omhelsde den R. Katholieken godsdienst en dong naar de gunst van *Christina* van Zweden, die zich toen te Rome bevond. Hij bleef aldaar eenige jaren, werd in 1687 geneesheer van den keurvorst van Brandenburg en vestigde zich in 1695 te Culemborg, waar hij een drukke praktijk had. In 1707 wendde hij zich tot de Staten-Generaal met verzoek om opheffing van het banvonnis, daarbij betuigende, dat hij den manslag op den persoon van *Jan Lamberts de Wild*, die hem en zijn makkers had aangerand, niet heeft kunnen begaan. Het jaar van zijn overlijden is onbekend, waarschijnlijk 1703. In de kerk te Vianen, in dien tijd een vrijplaats, vindt men een halve zerk met den naam van *Heinsius*; het is alzoo niet onmogelijk, dat zijn stoffelijk overschot aldaar werd ter ruste gelegd. Hij schreef: „Het ontdekt vergift der zoogenaamde melkcrisis enz." (1693), „Armamentarium sanitatis ofte wapenhuis der gezondheit enz." (1694), „Nauwkeurige verhandeling van het podagra enz." (1698), „De kwijnende Venus" (1697 en later), „Gemartelde Venus", „Over de Venusziekte" (1736), Verhandeling over het kwikzilver" (1704), „Don Clazarel de Contarnos enz." (2 dln., (1697) en „De vermakelijke avonturier" (2 dln., 1738).

Heinsius, *Anthonij*, een Nederlandsch staatsman en de eenige zoon van *Anthonij Heinsius*, raad en schepen der stad Delft, aldaar geboren den 22sten November 1641, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd in 1670 pensionaris van zijn geboortestad. Aanvankelijk behoorde hij tot de Staatsgezinde partij, maar Frankrijk's houding deed hem meer en meer overhellen tot de zijde van *Willem III*, wiens staatkunde hij van toen af met grooten ijver ondersteunde. In 1681 werd hij met een zending naar Frankrijk en in 1687 met een naar Engeland belast. Na het overlijden van den raadpensionaris *Fagel* werd hij door invloed van *Willem III* tot diens opvolger benoemd en bekleedde die gewichtige betrekking tot aan zijn dood. Hij was de vertrouwde raadsman van den Stadhouder, die over binnen- en buitenlandsche aangelegenheden zijn gevoelen inwon. Beider briefwisseling is nog voorhanden en voor de geschiedenis van die dagen van veel belang. Na den dood van *Willem III* bleef hij in den geest van dien vorst werkzaam en vormde met *Marlborough* en prins *Eugenius* het driemanschap, dat den loop van den Spaanschen Successieoorlog bestuurde. Hij nam deel aan de meeste vredesonderhandelingen van dien tijd en behoorde gewoonlijk tot de afgevaardigden. Hij overleed den 8den Augustus 1720. Het oordeel der nakomelingschap over dezen staatsman is zeer verschillend. Terwijl sommigen zijn eenvoud, bezadigheid en schranderheid hoog verheffen, spreekt *Bilderdijk* van den „nietigen *Heinsius*". Er zijn inderdaad ernstige beschuldigingen tegen hem ingebracht, welke echter door zijn nazaat *van der Heim*, in leven griffier van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in een dissertatie „De Antonio Heinsio Consiliario" (1834) zijn weerlegd.

Heinsius, *Otto Friedrich Theodor*, een Duitsch taalkundige geboren te Berlijn den 6den September 1770, was tot 1847 professor aan het gymnasium het „Graue Kloster" aldaar en overleed den 19den Mei 1849. Hij schreef: „Deutsche Sprachlehre" (3 dln., 5de druk, 1835), „Kleine Deutsche Sprachlehre" (13de druk, 1834), „Teut oder theoretisch-praktisches Lehrbuch der gesamten deutschen Sprachwissenschaft" (5 dln., 5de druk, 1835—1840), „Der Bardenhain für Deutschlands edle Söhne und Töchter" (4 dln., 4de druk, 1823—1825)

Digitized by Google

en „Volkstümliches Wörterbuch der deutschen Sprache" (4 dln., 1818—1822).

Heinze, *Max*, een Duitsch schrijver, geboren den 13den December 1835 te Priesznitz in Saksen-Meiningen, studeerde aan verschillende universiteiten en bepaalde zich eindelijk te Berlijn bij de wijsbegeerte. In 1860 werd hij leeraar aan de school te Pforta en bekleedde van 1863 tot 1871 de betrekking van onderwijzer bij de prinsen *van Oldenburg*. Daarna vertoefde hij eenigen tijd in Italië en Griekenland en vestigde zich in 1872 als privaatdocent te Leipzig. In 1874 werd hij hoogleeraar te Bazel, toen te Königsberg en vervolgens te Leipzig. Hij schreef o.a.: „Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie" (1872), „Der Eudämonismus in der griechischen Philosophie" (1883) en „Vorlesungen Kants über Metaphysik aus drei Semestern" (1894). Ook leverde hij een nieuwe bewerking van den „Grundrisz der Geschichte der Philosophie" van *Ueberweg* (4 dln., 9de druk, 1901—1904).

Heinze, *Karl Friedrich Rudolf*, een Duitsch rechtsgeleerde en broeder van den voorgaande, geboren te Saalfeld aan de Saale den 10den April 1825, werd in 1860 benoemd bij de magistratuur te Dresden en aanvaardde in 1865 de betrekking van hoogleeraar te Leipzig, vanwaar hij driemaal als vertegenwoordiger der hoogeschool naar de vergadering der Standen gezonden werd. In 1873 vertrok hij naar Tübingen en kort daarop naar Heidelberg, waar hij den 18den Mei 1896 overleed. Hij schreef: „Parallelen zwischen der englischen Jury und dem französisch-deutschen Geschworenengericht" (1864), „Ein deutsches Geschworenengericht" (1865), „Das Recht der Untersuchungshaft" (1865), „Staatsrechtliche und strafrechtliche Erörterungen zum Entwurf eines Strafgesetzbuch für den Norddeutschen Bund" (1870), „Zum revidierten Entwurf eines Strafgezetzsbuchs für den Norddeutschen Bund" (1870), „Verhältnis des Reichsstrafrechts zu dem Landesstrafrecht" (1871), „Strafprozessuale Erörterungen" (1875), „Die Straflosigkeit parlamentarischer Rechtsverletzungen" (1879), „Heidelberger Universitätsjubiläen" (1886). Ook bewerkte hij eenige gedeelten van *von Holtzendorff's* „Handbuch des Strafrechts" (4 dln., 1871—1877). De belangen der Zevenburgsche Saksers verdedigde hij in „Hungarica, eine Anklageschrift" (1882).

Heinzel, *Richard*, een Oostenrijksch germanist, geboren te Capodistria den 3den November 1838, was een reeks van jaren werkzaam als leeraar aan gymnasia en werd in 1868 hoogleeraar aan de universiteit te Graz en in 1873 aan die te Weenen. Hij schreef o.a.: „Heinrich von Melk" (1867), „Geschichte der Niederfränkischen Geschäftssprache" (1874), „Ueber den Stil der altgermanischen Poesie" (1875), „Ueber die Endsilben der altnordischen Sprache" (1877), „Beschreibung der isländischen Saga" (1881), „Ueber die Niebelungensage" (1885), Ueber die französischen Gralromane" (1891), „Ueber die Gedichte von König Orendel" (1892), „Ueber Wolfram von Eschenbachs Parzival" (1893), „Abhandlungen zum altdeutschen Drama" (1896) en „Beschreibung des geistlichen Schauspiels im deutschen Mittelalter" (1898). Met *Scherer* gaf hij „Notkers Psalmen" (1876), met *Detter* de „Saemundan Edda" (2 dln., 1903) uit. Den 4den April 1905 maakte hij door zelfmoord een einde aan zijn leven.

Heinzen, *Karl Peter*, een schrijver over onderwerpen van staatkundigen aard, geboren te Grevenbroich in Pruisen den 22sten Februari 1809, bezocht het gymnasium te Kleef en studeerde te Bonn in de geneeskunde. Weldra werd hem hier het verblijf aan de universiteit ontzegd, en hij nam dienst onder de koloniale troepen in Nederland. Na afloop van zijn diensttijd keerde hij uit Batavia naar Duitschland terug en werd geplaatst bij de belastingen. Als weduwnaar en belast met de zorg voor 4 minderjarige kinderen, bevond hij zich in zeer bekrompen omstandigheden en gaf zijn wrevel lucht in de brochure: „Ein Stück Beambtenleben". Evenwel werd hij eerst 8 jaar later secretaris der directie van den Rijnspoorweg te Keulen en bekleedde daarna een betrekking bij de brandwaarborgmaatschappij te Aken. Hij besteedde zijn vrijen tijd aan het schrijven van zijn „Reise nach Batavia" (2de druk, 1842). Daarop volgden: „Gedichte" (1841), het blijspel „Doctor Nebel oder Gelehrsamkeit und Leben" (1842) en 2 staatkundige vlugschriften „Die Ehre" en „Die geheimen Konduitenlisten". Wegens zijn bijdragen in de „Leipziger Allgemeine Zeitung" en de „Rheinische Zeitung" kwam hij in botsing met de censuur, en hij ontleende hieraan de aanleiding tot het schrijven van „Die preuszische Bureaukratie", dat aanstonds werd verboden en verbeurd verklaard. *Heinzen* nam de wijk naar België en vervolgens naar Zwitserland, waar hij zich aan het hoofd stelde der liberale propaganda. Daar hij uit het kanton Zürich, vervolgens uit Bern en zelfs uit Bazelland verbannen werd, vertrok hij naar Amerika, maar keerde in 1848 naar Europa terug. Hier behartigde hij de belangen der sociaalrepublikeinsche partij, en toen de opstand in Baden misluktte, zette hij te Straatsburg den revolutionnairen arbeid voort. Intusschen kwam hij openlijk in verzet tegen *Hecker*, verscheen bij het uitbarsten der omwenteling in Baden, in den zomer van 1849, als aanvoerder eener vrijschaar op het tooneel, maar vluchtte bij het dempen van den opstand over de grenzen en keerde naar Amerika terug, waar hij eerst te New-York vertoefde, daarna te Cincinnati den „Pionnier", een Duitsch dagblad, uitgaf en zich in 1860 te Boston vestigde, waaar hij de uitgave dier courant voortzette. Hij overleed den 12den November 1880. Zijn „Gesammelte Schriften" zijn in 1863—1867 te New-York in het licht verschenen.

Heinzerling, *Johann Georg Ernst Friedrich*, een Duitsch bouwkundige, geboren den 15den December 1824 te Groszenbuseck bij Gieszen, studeerde te Berlijn en Gieszen, was van 1848—1856 werkzaam bij den aanleg van den Mainz-Wezerspoorweg en tevens als leeraar in het handteekenen aan het gymnasium te Gieszen, bouwde in 1856—1860 als sectie-ingenieur een gedeelte van den spoorweg van Ingelheim naar Bingen, werd in 1860 leeraar aan de hoogere ambachtsschool te Darmstadt, in 1864 buitengewoon en in 1868 gewoon hoogleeraar in de ingenieurswetenschappen te Gieszen en is sedert 1870 in dergelijke betrekking werkzaam aan de technische hoogeschool te Aken. Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „Die Brücken in Eisen"

Digitized by Google

(1869), „Ein Beitrag zur Begründung einer allgemeinen Theorie und Systemkunde der Baukonstruktionen" (1870), „Grundzüge der konstruktiven Anordnung und statischen Berechnung der Brücken- und Hochbauten" (1870—1874), „Die angreifenden und wiederstehenden Kräfte der Brücken- und Hochbaukonstruktionen" (2de druk, 1876), „Die Brücken der Gegenwart" (2de druk, 1884), „Der Eisenhochbau der Gegenwart" (1876) en „Der Brückenbau" (1888). Met *Intze* gaf hij het „Deutsches Normalprofil-Buch für Walzeisen" (5de druk, 1897) uit en bewerkte den 9den druk van *Menzel's* „Steinbau" (1893).

Heis, *Eduard*, een Duitsch sterrenkundige, geboren den 18den Februari 1806 te Keulen, was in 1827 leeraar aan het gymnasium aldaar, in 1837 te Aken en werd in 1852 professor in de wis- en sterrenkunde aan de academie te Münster. Met *Argelander* bepaalde hij zich vooral bij de waarneming der veranderlijke ster in „Auriga" en wijdde zich aan de plaatsbepaling der met het ongewapend oog zichtbare sterren en aan de beschouwing der vallende sterren. Behalve een aantal verhandelingen schreef hij: „Die periodischen Sternschnuppen" (1849), „Sammlung von Beispielen und Aufgaben aus der allgemeinen Arithmetik und Algebra" (95ste druk, 1896), „Lehrbuch der Geometrie" (met *Eschweiler*, dl. 1. Planimetrie, 7de druk, 1881; dl. 2. Stereometrie, 4de druk, 1881; dl. 3. Trigonometrie, 3de druk, 1883), „Neuer Himmelsatlas" (1872), „Zodiakallicht-Beobachtungen in den letzten 29 Jahren, 1847—1875" (1875) en „Sternschnuppen-Beobachtungen in den letzten 37 Jahren". Van 1858 tot 1875 redigeerde hij het „Wochenschrift für Astronomie". Hij overleed te Münster den 30sten Juni 1877.

Heise, *Georg Arnold*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Hamburg, den 2den Augustus 1778, studeerde te Jena, Göttingen en Marburg, werd in 1804 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, in datzelfde jaar gewoon hoogleeraar te Heidelberg, waar hij met *Thibaut*, *Martin* en anderen de „Heidelberger Jahrbücher der Literatur" stichtte, keerde in 1814 als gewoon hoogleeraar naar Göttingen terug, werd in 1818 geplaatst bij het departement van Justitie in Hannover en in 1820 benoemd tot president van het Hooge Hof van appel der Vier Vrije Steden te Lubeck, waar hij den 6den Februari 1851 overleed. Hij schreef o. a. een „Grundrisz eines Systems des gemeinen Civilrechts" (3de druk, 1884).

Heister, *Lorenz*, een Duitsch heelkundige, geboren te Frankfort aan den Main, den 19den September 1683, studeerde te Gieszen, Amsterdam en Leiden in de medicijnen en legde zich inzonderheid toe op de heelkunde. Nadat hij te Harderwijk den graad van doctor verworven had, onderwees hij te Amsterdam met *Ruysch* de anatomie en ontving in 1709 een benoeming tot chirurgijn-majoor bij het Nederlandsche leger. Als zoodanig woonde hij de belegering bij van Doornik en Bergen, alsmede den slag bij Malplaquet. Reeds in 1710 echter nam hij zijn ontslag, deed een wetenschappelijke reis naar Engeland, werd hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde te Altdorf, daarna te Helmstedt en overleed aldaar den 18den April 1758. Men houdt hem voor den grondlegger der nieuwere heelkunde in Duitschland. Zijn boek: „Institutiones chirurgicae" (2 dln., Amsterdam, 1739) is een der meestberoemde werken van dien tijd en werd in een groot aantal Europeesche talen overgezet. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „De hypothesium medicorum fallacia et pernicie" (1710), „De difficultate veritatis inveniendae in physica et medicina" (1710), „De cataracta, glaucomate et amaurosi tractatio" (1713 en 1720), „Chirurgiae nova adumbratio" (1714), „De novo methodo sanandi fistulas lacrymales" (1716), „Compendium anatomicum, veterum recentiorumque observationes brevissime complectens", „De optima cancrorum mammarum exstirpandi ratione" (1720), „De anatomis subtilioris utilitate, praesertim in chirurgia" (1720), „De medicamentis Germaniae indigenis sufficientibus", „Observationes medicae miscellaneae" (1730), „Compendium medicorum" (1736), „De medicinae mechanicae praestantia" (1758), „De lithotomiae celsianae praestantia et usu" (1745 en later), „Systema generale plantarum etc." (1748), alsmede de Nederlandsche werken: „Ontleedkunde" (1728), Redevoering over den aanwas der ontleedkunde" (1746), „Heelkundige onderwijzing enz." (2 dln., 1755), „Geneeskundig handboek" (1762) en „Kort begrip der heelkonst" (1764), van welke de laatste 3 na zijn dood in het licht zijn verschenen, benevens het Duitsche „Medizinische, chirurgische und anatomische Observationen" (1759—1770).

Heithuizen, een gemeente in de provincie Limburg, met (1907) 2477 inwoners, beslaat een oppervlakte van 2806 H.A. en wordt begrensd door Meiel, Roggel, Nunhem, Halen, Baxem en Nederweert. De zandbodem bestaat voor het grootste deel uit afgegraven hoogveen. In het N. vindt men woeste gronden. Behalve eenige nijverheid, wordt er landbouw uitgeoefend. Tot de gemeente behooren het dorp Heithuizen en eenige buurten. Op De Heide treft men een R. K. opvoedingsgesticht voor jongens, De Heibloem, aan.

Het dorp Heithuizen met een R. K. kerk en een Franciskanessenklooster maakte vroeger een der banken van het graafschap Hoorn of Horn uit.

Heitoestellen (zie de plaat) zijn werktuigen, waarmede men palen en buizen in den grond slaat. De kleine heiblokken, die men met de hand beweegt, zijn van hout gemaakt en hebben een gewicht van 10—60 kg. Onderaan is om het blok voor versterking een ijzeren ring aangebracht. Verder zijn er twee handvatten aan bevestigd om het op te lichten (zie fig. 1). De grootere heiblokken, 300—500 kg. wegende, worden door hefwerktuigen opgeheschen, welke door den werkman of machinaal gedreven worden. Fig. 2 stelt een heitoestel voor, waarvan het heiblok aan een een touw s s bevestigd is, dat over de schijf c loopt. Het touw eindigt in meerdere stukken, waaraan door den arbeider getrokken wordt. Het heitoestel bestaat uit 4—5 palen a en b, die op een te verplaatsen ondergrond s in den vorm van een pyramide worden opgesteld. De twee verticale palen b b dienen voor geleiding van het heiblok, terwijl aan de palen a dwarshouten zijn aangebracht, zoodat deze als ladders te gebruiken zijn. De arbeid, die door één val van het heiblok verricht wordt, is afhankelijk van het gewicht van het blok en de stijghoogte. Bij bovengenoemd toestel kan de stijghoogte slechts 1,5 m. worden.

Digitized by Google

HEITOESTELLEN.

2. Trekheitoestel.

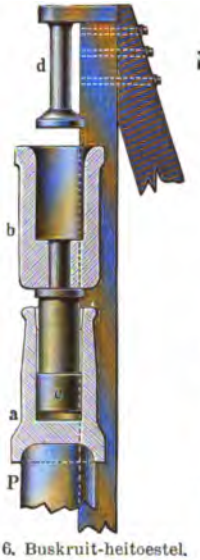

6. Buskruit-heitoestel.

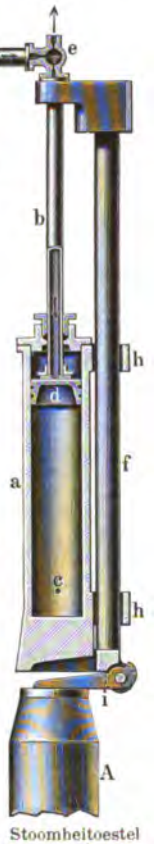

5. Stoomheitoestel van Menck en Hambrock.

1. Handheitoestel.

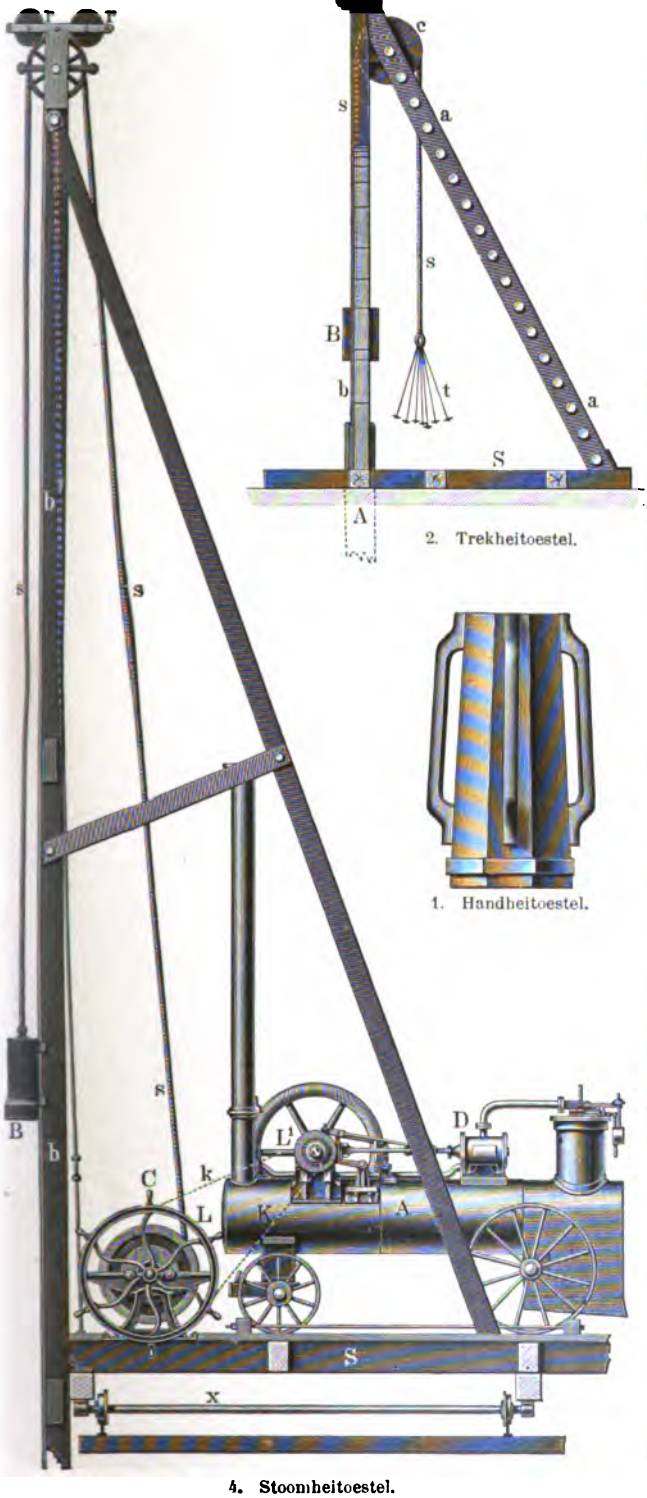

4. Stoomheitoestel.

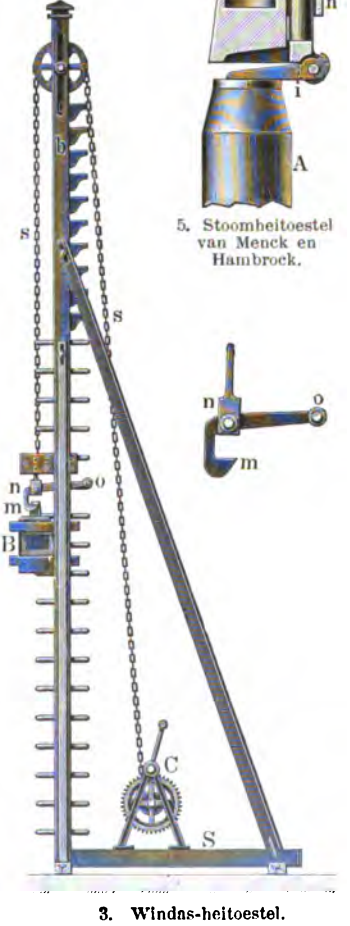

3. Windas-heitoestel.

Digitized by Google

Digitized by Google

Voor lange palen is deze dan ook niet te gebruiken. Bij het toestel in fig. 3 afgebeeld, wordt het touw door een windas C opgerold, waardoor de stijghoogte aanmerkelijk vergroot wordt. Het tusschen 2 palen b glijdende gietijzeren blok bevat aan den bovenkant een ring, die aan den haak m n o (fig. 3a) bevestigd is. Dit is weer aan een afzonderlijk blok vastgemaakt, dat aan den ketting s s is opgehangen. Bij het naar boven gaan stoot de hefboom n o op bepaalde hoogte tegen een aan een der palen aangebracht dwarsstuk, waardoor het blok naar beneden valt. In de meeste gevallen gebruikt men een locomobiel als drijfwerktuig (Fig. 4). De locomobiel staat op een ondergrond, die gemakkelijk verplaatst kan worden. Het blok B is aan het touw s s opgehangen, dat door de windas C opgewonden wordt. Deze windas wordt door den ketting k en de raderen L gedraaid. Het inwerking stellen van de windas geschiedt met behulp van een wrijvingskoppeling. Een tweede door den ketting k bewogen windas dient er voor het over de rollen r loopende touw op te winden, waarmede men de palen optrekt en verticaal zet. Met deze machine kan men dagelijks ongeveer 10 palen van 16 m. lengte in den grond slaan, wanneer het gewicht van het heiblok 600 kg. bedraagt. Bij de stoomheitoestellen wordt het blok direct door de spanning van den stoom omhoog gebracht. In fig. 5 is een stoomheitoestel van *Menck en Hambrock* afgebeeld. De stoomcylinder a die als heiblok dienst doet, glijdt met behulp van twee geleidblokken h h langs de stang f. De stoom komt door de driewegkraan e en de holle stang b in de stoomruimte d en gaat verder door openingen in den cylinder boven d, waardoor deze in de hoogte gebracht wordt. In den wand van den cylinder is een opening c; komt deze opening boven d, dan kan de stoom ontsnappen, waardoor de cylinder onder afblazen van den stoom naar beneden valt. Bij een gewicht van 1500 kg., doet deze machine 70—100 slagen in de minuut. Ook maakt men wel gebruik van samengeperste lucht en drukwater, enkele malen van de spanning der gassen, die bij ontploffing van kruit ontstaan (fig. 6). Op den paal P rust een mortier a, waarin het kruit tot ontploffing gebracht wordt. Het blok b is verbonden aan de stang c, die in den mortier eindigt. Verder is er nog een vangmachine voor het blok en een rem aanwezig. Laat men het blok vallen, dan wordt de lucht in den mortier samengeperst, waardoor het kruit ontploft. Het blok wordt dan weer door die ontploffing naar boven geslingerd, waar het opgevangen wordt. Het inslaan van den paal geschiedt door het gewicht van den mortier, het vallen van het blok en de spanning der ontstane gassen.

Hekabe (Latijn *Hecuba*), de tweede gemalin van koning *Priamos*, was volgens *Homerus* een dochter van *Dymas*, koning van Phrygië, volgens *Euripides* een dochter van *Kisseus* en volgens *Apollodoros* een dochter van den riviergod *Sangarios*, en de moeder van een groot aantal zonen en dochters. Haar oudste zoon was *Hektor*. Gedurende haar tweede zwangerschap droomde zij, dat zij een fakkel ter wereld bracht, die geheel Troje in vlammen zette. Toen *Aisakos*, een oudere zoon van *Priamos* en tevens een droomenuitlegger, en *Kassandra* daarover geraadpleegd werden, gaven zij ten antwoord, dat daardoor de geboorte van een kind voorspeld werd, dat den ondergang van het rijk veroorzaken zou. Dat kind was *Paris* (zie aldaar). Na de verwoesting van Troje kwam zij als slavin bij de Grieken, maar stortte zich uit wanhoop in zee. Volgens anderen werd zij, wegens haar heftige smaadredenen tegen de Grieken, door dezen gesteenigd. Onder de steenen vond men echter niet haar lijk, maar dat van een dooden hond.

Hekataos van Milete, een Grieksch schrijver, was de zoon van *Hegesander* en leefde omstreeks het jaar 500 v. Chr. Hij deed verre reizen in verschillende landen van Europa en Azië en verzamelde vele overleveringen en mythen. Van zijn geschriften over de aardrijkskunde, die van een kaart voorzien waren, heeft *Herodotos* veel gebruik gemaakt. Er zijn slechts gedeelten tot ons gekomen en door *Müller* opgenomen in de „Historicorum graecorum fragmenta" (1841).

Hekate, een godin der Grieken, werd aanvankelijk gehuldigd door de Thraciërs, zoodat men haar naam in de gedichten van *Homeros* niet aantreft. Later werd de dienst van *Hekate* inzonderheid door de dichters bevorderd, zoodat de Grieken deze godin, hoewel oorspronkelijk die der maan, tevens beschouwden als gezaghebbend in alle rijken der natuur, in den hemel en op aarde, als een godin, die door *Zeus*, dien zij in den strijd tegen de Giganten had bijgestaan, en door de andere goden met eerbied bejegend werd en den sterveling vele zegeningen bezorgen kon. Zij vereenigde in haar persoon de eigenschappen van de natuur, van de maan en van den nacht en voerde heerschappij over vruchtbaarheid, levenswandel en levenslot. Verder verleende zij wijsheid in volksvergaderingen en op den rechterstoel, voorspoed en zegepraal in den oorlog, een veilige vaart op zee, een overvloedige jacht, groote kudden en gezonde kinderen. Haar ouders waren de titan *Perses* en *Asteria*, een zuster van *Leto*. Anderen hielden *Zeus* of *Tartarus* voor haar vader en *Here* of *Demeter* voor haar moeder. Ook werd zij zelf met verschillende andere godheden verwisseld, zooals met *Selene*, *Artemis*, *Demeter*, *Persephone*, *Rhea* en *Kybele*. Als de nachtelijke maangodin en door haar verwisseling met *Persephone*, hield men haar voor een onderaardsche godin, die als *Krataïs* over de schimmen heerschte. Volgens de sage zendt zij des nachts spoken uit onder de menschen, om hen te verschrikken, en zwerft, door de honden van den Styx vergezeld, met de zielen der afgestorvenen en met allerlei geesten des nachts door eenzame straten, rondom de grafplaatsen en op de kruiswegen. Wie geesten uit den afgrond wilde oproepen, riep haar aan. Zij was verder de godin van alle zwarte kunsten, de beschermster van toovenaars en tooveressen, die de kruiden opzoeken, welke zij des nachts door haar maanlicht met tooverkracht heeft begiftigd. De vermaarde tooveressen der oudheid, *Kirke* en *Medea*, werden door haar in de tooverkunst onderwezen en waren haar dienaressen. Omdat zij den schepter zwaaide in den hemel, op aarde en in de onderwereld, stelde men haar voor met 3 door de ruggen met elkander vereenigde lichamen, alzoo met 3 aangezichten (zie de afb.). Als maangodin

Digitized by Google

en als geheimzinnige godheid droeg zij een fakkel, somtijds een halve maan boven het voorhoofd, en als godin der onderwereld een sleutel. Latere

Hekate.

dichters geven haar den kop van een paard, van een hond en van een leeuw. Men plaatste zulke standbeelden op de kruiswegen en voor de woningen, opdat zij den wandelaar en het huis beschermen zou. Aan den voet der standbeelden offerde men tegen het einde der maand velerlei spijzen, vooral jonge honden, lammeren en honig.

Hekatombe noemde men bij de Grieken een offerande van 100 stieren. Zij had plaats bij groote feesten en moet beschouwd worden als een uitdeeling van vleesch aan het volk.

Hekatoncheiren (Latijn = *Centimanen* = *Honderdhandigen*) zijn in de Grieksche mythologie drie reuzen met 100 armen en 50 hoofden, zonen van *Oeranos* en *Gaia*, n.l. *Aigaion* of *Briareos*, *Kottos* en *Gyes* (*Gyges*). Wegens hun vijandige gezindheid door hun vader diep in de aarde gevangen gehouden, werden zij op raad van *Gaia* door de goden te hulp geroepen tegen de Titanen en na de overwinning tot bewakers der naar den Tartaros verbannen Titanen aangesteld.

Hekbalk is de bovenste balk aan den achtersteven van een schip.

Hekboot is de kleinste boot, welke aan het hek wordt opgeheschen.

Hekdavid is de achter aan het schip aangebrachte davids voor lichte sloepen.

Hekel. Zie *Hekelen*.

Hekelen noemt men een bewerking van het pas gebraakte vlas, dat daarbij over een plank gehaald wordt, waarop zich een aantal ijzeren, dicht naast elkander geplaatste pinnen bevinden. Hierdoor wordt het vlas van alle onreinheden, alsmede van de hede gezuiverd en geschikt gemaakt om ermede te spinnen.

Hekla of *Heklufjall*, wel niet de grootste en hoogste, maar toch de meest bekende vulkaan op IJsland, ligt in het zuidwestelijk gedeelte van het eiland en verheft zich ter hoogte van 1557 m. als een lange, onregelmatige kegel. Hij heeft 5 kraters, van welke de voornaamste nagenoeg cirkelrond is en bij een omtrek van 2 km. een diepte van 60—100 m. bezit. De Hekla onderscheidt zich noch door hoogte, noch door schoonheid van landschap, maar alleen door de talrijkheid zijner uitbarstingen. Men heeft er van 1104 tot op onzen tijd niet minder dan 18 opgeteekend, en de tusschenpoos was wel eens 79, maar ook wel eens 6 jaar. De voorlaatste duurde van September 1845 tot April 1846. De uitgeworpen asch werd toen tot op een afstand van 1000 km. over land en zee voortgestuwd, en heeft toen groote verwoestingen aangericht. De laatste uitbarsting had plaats in 1878.

Hekmeijer, *Franciscus Cornelis*, den 9den September 1809 geboren te Utrecht, studeerde aan 's Rijks veeartsenijschool en werd in 1830 bevorderd tot veearts 1ste klasse. Als standplaats werd hem de gemeente Baarn aangewezen. Wegens het uitbreken der Belgische onlusten ging hij het volgend jaar als tijdelijk adjunct-paardenarts bij het leger over. In 1837 werd hij als zoodanig definitief aangesteld. In 1846 werd hij, na afgelegd concours-examen, bevorderd tot paardenarts 1ste klasse en in 1848 benoemd tot leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, welke benoeming drie jaar later gevolgd werd door die van leeraar aan 's Rijks veeartsenijschool. Deze betrekking vervulde hij tot 1881, toen hem eervol ontslag verleend werd. Hij overleed den 15den Februari 1886. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Handleiding tot de leer van het hoefbeslag" (1841; 2de druk, 1874), „Korte geschiedenis en literatuur der runderpest" (1845), „Beschrijving van de verschillende wijzen van het winterbeslag bij het paard" (1860; 3de druk, 1876), „Handleiding tot de stelselmatig beschrijvende ontleedkunde der huiszoogdieren" (1862), met dr. *L. Ali Cohen* e. a.: „Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie" (2 dln., 1872), „Het zieke vee en zijn behandeling" (1873), „A. Numan's handboek der genees- en verloskunde van het vee" (7de druk, 1875). Bovendien leverde hij bijdragen in vele tijdschriften of verzamelwerken en was eenige jaren mederedacteur van het „Tijdschrift voor veeartsenijkunde en veeteelt".

Heksen en Heksenprocessen. Heks was oorspronkelijk gelijk aan *striga*, d. i. een 's nachts door de lucht rijdend vrouwelijk monster. Sedert het begin der stelselmatige heksenvervolgingen, die van 1400–1700 duurden, duidde men met dit woord een collectief begrip aan. Men verstond er vrouwen onder, van wie men aannam, dat zij een verdrag met den Duivel gesloten hadden, om door het aanwenden van toovermiddelen haar medemenschen te benadeelen; dat zij aan een door den Duivel voorgezeten, nachtelijken, godslasterlijken Sabbat deelnamen, waarheen zij zich door de lucht begaven, en waarbij zij met den Duivel ontucht pleegden, en dat zij op die tochten, of in de gedaante van allerlei dieren (vooral katten en wolven), onweer maakten en vee en menschen op allerlei wijzen betooverden. De afzonderlijke voorstellingen, waaruit dit collectief begrip is ontstaan, reiken tot ver in de Oudheid terug, zoowel

Digitized by Google

in de Oostersche als in de Grieksch-Romeinsche en Germaansche. Het waren 1. de schade aanbrengende toovenarij (*maleficium*) en het verwekken van onweer; 2. de vrouwelijke nachtspoken (*striges*); 3. de verandering van menschen in dieren; 4. het geslachtelijk verkeer tusschen menschen en daemonen en 5. de ten tijde der eerste Christenvervolgingen gangbare voorstelling van den nachtelijken Sabbat. In het volksgeloof leefden deze voorstellingen, met uitzondering van de laatste, gedurende de geheele Middeleeuwen voort, het meest in de bergstreken, waarin de beschaving het moeilijkst doordrong. Door de leidende geesten in Staat en Kerk werd echter aan de meeste reeds in de 9de en 12de eeuw getwijfeld. Vooral *Agobard van Lyon* (820), *Regino van Prüm* (906) en *Burkard van Worms* (1020) hebben aan dien twijfel uitdrukking gegeven. Daarentegen werd aan het werkelijk bestaan van het *maleficium* ook door de autoriteiten in Kerk en Staat steeds vastgehouden. Van kerkelijke zijde werd het reeds vroeg als een verdrag van den toovenaar met den Duivel verklaard en door de geestelijke en wereldlijke rechters gestraft. Sedert het begin der kettervervolging in de 13de eeuw werd zulk een verdrag tot een ketterij verklaard en door de Inquisitie berecht. De als ketterij beschouwde toovenarij werd daarop verbonden met het nieuw ontwikkelde denkbeeld van den ketter-Sabbat, en de scholastiek steunde met haar leer van de macht des Duivels het oude, vroeger afgewezen geloof aan luchtreizen en aan het onweer-maken door zich te beroepen op de Bijbelsche verhalen van *Habakuk* en de verzoeking van *Jezus*. Zoo kwam het theologisch opgebouwde collectief begrip tot stand, waarvoor men spoedig het woord *heks* gebruikte. Het werd door een groot aantal geschriften van Dominicanermonniken, aan wie de zorg voor de Inquisitie was opgedragen, zoogenaamd „wetenschappelijk" gesteund en hoewel de ketters tot beide geslachten behooren, voornamelijk ten opzichte van het vrouwelijk geslacht uitgewerkt, daar de oude *striga* en de *malefica* (als giftmengster) van oudsher voornamelijk als vrouw gedacht werd, anderzijds voor het geslachtelijk verkeer met den als man gedachten Duivel slechts de vrouw in aanmerking kwam, waarbij de scholastiek, tengevolge van haar geringschatting der vrouw, een neiging tot zulk een schandelijk verkeer vooropzette. Zulke ongehoorde handelingen eischten een vervolging, zoowel door den geestelijken als door den wereldlijken rechter, en de onfeilbare methode van het op de pijnbank steunende Inquisitieproces ontdekte vele heksen en deed haar den brandstapel beklimmen.

De stelselmatige vervolging, waarmede reeds in 1330 in de Pyreneeën een proef genomen was, ging sedert 1400 uit van het Alpengebied, waar zich de elementen van het oude volksgeloof het meest staande gehouden hadden en de combineerende scherpzinnigheid van de rechters dus het gemakkelijkst door middel van de pijnbank de werkelijkheid der op theologische grondslagen opgestelde waanvoorstellingen aantoonen kon. Vandaar verbreidde zij zich snel over Italië, Frankrijk en Duitschland. Hier werd zij vooral bevorderd door den beul van *Innocentius VIII* „Summis desiderantes affectibus"(1484). „Wij hebben onlangs", zoo heet het daarin, „niet zonder groote droefenis vernomen, dat er in sommige gedeelten van Opper-Duitschland en elders vele personen van beiderlei kunne zijn, die, niet indachtig aan hun eigen heil, van het ware geloof afgevallen zijn en vleeschelijke gemeenschap hebben met daemonische incuben en subcuben, door toovermiddelen met behulp van den Duivel de geboorten der vrouwen, het jongen krijgen der dieren, de vruchten der aarde, de druiven der wijnbergen, het ooft der boomen, ja menschen, dieren, wijnbergen, boomgaarden, weiden, graan en andere voortbrengselen der aarde ten gronde richten, verstikken of vernietigen, die mannen, vrouwen en dieren met in- en uitwendige pijnen kwellen en in staat zijn mannen in het bevruchten, vrouwen in het baren, beiden in het vervullen van hun echtelijke plichten te belemmeren". Daarom draagt de paus den beiden inquisiteurs van Noord- en Zuid-Duitschland *Jacob Sprenger* en *Hendrik Institoris* op, de toovenaars en heksen op te sporen, te bestraffen en uit te roeien, en beveelt hij den bisschop van Straatsburg, *Albrecht van Beieren*, de inquisiteurs te beschermen en hun bij de uitoefening van hun taak de behulpzame hand te bieden. *Institoris* en *Sprenger* maakten het heksengeloof tot een formeel stelsel en hun „Heksenhamer" („Malleus maleficarum", verschenen in 1487, tot 1669 nog 28 maal herdrukt) werd weldra het wetboek in heksenaangelegenheden en regelde het geheele rechterlijke optreden tegen de heksen. De „Malleus" is in drie deelen gesplitst: het eerste behandelt de hekserij in het algemeen; het tweede de verschillende soorten en gevolgen en de tegenmiddelen; het derde de procesorde, zoowel voor het geestelijk als wereldlijk gerecht. In 35 vragen wordt de procesorde uiteengezet. De rechter mocht op een gerucht reeds *ex officio* beginnen te onderzoeken, getuigen (2 of 3 waren voldoende) te zoeken, te beëdigen en te hooren. Zelfs konden geëxcommuniceerden als getuigen optreden, ja, ketters tegen ketters, heksen tegen heksen, echtgenooten tegen elkander, vaders tegen kinderen, broeders tegen zusters. Zelfs de ergste vijanden der beschuldigden moesten, op weinige uitzonderingen na, als getuigen toegelaten worden. De advocaat mocht zijn cliënt niet krachtig verdedigen, daar hij anders voor nog schuldiger dan deze gehouden werd. Om de beschuldigden tot bekentenis te brengen, paste men de pijnbank toe. *Institoris* alleen liet te Constanz en Ravensburg in korten tijd 48 vrouwen verbranden en spoedig werd door pauselijke bullen van *Alexander VI*, *Julius II*, *Leo X*, *Hadrianus IV* en *Clemens VII* de heksenvervolging ook voor andere Europeesche landen ingesteld, de „Heksenhamer" door de Dominicanen *Bernard van Como* (1508), *Silvester Prierias* (1520) en *Bartholomaeus de Spina* (1523) verdedigd.

Geheele streken werden door de processen bedreigd, als een nachtmerrie lag het spook der heksenvrees op het volk. Overal hadden geestelijke en wereldlijke rechters hun spionnen. Het rechterlijk onderzoek strekte zich voornamelijk uit op de zoogenaamde heksenvaart, den heksensabbath en het deelnemen der beschuldigden daaraan. Met bewonderenswaardige phantasie had men dit feest geschilderd. Op bepaalde tijden,

Digitized by Google

met name in den Walpurgisnacht (1 Mei), waarin in heidenschen tijd een lentefeest gevierd werd, hield de Duivel groote Hoffeesten. Als plaats van samenkomst waren, evenals hij de Perzen, bepaalde heksenbergen berucht, zooals de Blocksberg in den Harz. De heksen verlieten haar woningen op bezems, hooivorken, stokken, bokken of honden door de schoorsteenen en snelden in pijlsnelle vaart naar een bepaalde plaats, waar de Duivel, in de gedaante van een bok of mensch, op zijn troon zat, de nieuwe heksen plechtig opnam en inwijdde en zich liet huldigen, terwijl de heksen na een dans om zijn troon (heksendans) één voor één naderden, om zijn zitdeelen te kussen. Dan werd een weelderig feestmaal aangericht en ten slotte vergenoegde iedere heks zich in stilte met haar duivel. Met het eerste aanbreken der ochtendschemering werd de terugtocht aanvaard en gaf de Duivel aan ieder een tooverpoeder mede tot uitoefening van al het den heksen ten laste gelegde kwaad. De in de processen dikwijls genoemde heksenzalf was, zooals uit vele akten blijkt, bereid uit vet, nachtschaduw, belladonna, mandragora, opium, scheerling en andere ten deele narcotische planten, en proefnemingen zouden, naar beweerd werd, bewezen hebben, dat daarmede ingezalfde vrouwen in een diepen slaap vielen, waarin zij over haar deelneming aan een heksensabbat phantaseerden. Bekende de heks, dan werd zij dadelijk veroordeeld; ontkende zij echter, dan ging men tot de pijnbank over; hielp dit niet, dan geschiedde in strijd met de wet, die een herhaalde foltering verbood, zulks na eenige dagen als een „voortzetting der foltering" nogmaals. Somtijds behielp men zich zonder bekentenis met een heksenproef. Vond men op het lichaam der heks ergens een moedervlek, dan was die zonder uitzondering het heksenteeken, waarmede de Duivel haar tot de zijne gemaakt had. Dit heksenteeken werd met naalden doorstoken; voelde de gestokene geen pijn, dan was zij zonder twijfel schuldig. Daar volgens den „Malleus" de voorproef niets baatte, daar het vuur een met den Duivel bevriend element is, nam men zijn toevlucht tot het heksenbad en wel door de beschuldigde kruisgewijze zoo te binden, dat de rechterhand aan de groote teen van den linkervoet en de linkerhand aan de groote teen van den rechtervoet kwam. Daarna legde men het aldus gebonden lichaam op het water. Zonk het, dan was de beklaagde onschuldig, bleef het drijven, schuldig. Een soortgelijk middel was het wegen van heksen, om te zien of zij meer dan het gewone gewicht bezaten. Ook de Protestantsche geestelijkheid geloofde aan duivelen en heksen en in Protestantsche landen was het aantal heksenprocessen niet geringer dan in Katholieke. Zelfs de anders zeer ontwikkelde en verlichte hertog, *Johann Kasimir van Coburg* voerde de heksenprocessen in zijn land in en stelde vast, dat de bezittingen der veroordeelden aan de inquisiteurs zouden komen. Dat daardoor het aantal processen toenam, is duidelijk. Nog op het einde der 16de eeuw veroordeelde één rechter, *Remigius*, alleen in Lotharingen, 800 heksen tot den brandstapel.

Reeds in de 16de en 17de eeuw ontbrak het niet aan mannen, die zich krachtig tegen de inquisiteurs en het geloof aan heksen verzetten. De voornaamste was onze landgenoot, de Amsterdamsche predikant *Balthasar Bekker* (zie aldaar), die in „De betooverde wereld in vier boeken" (1691—1693) met groote vrijmoedigheid het geheele duivels- en heksenstelsel bestreed. Maar zijn pogingen en die van anderen werden nog te weinig door de openbare meening gesteund; met succes bond eerst *Christian Thomasius* uit Leipzig den strijd aan in zijn „Dissertatio de crimine magiae" (1701) en „De origine et progressu processus inquisitorii contra sagas" (1712). Maar nog in de 18de eeuw vindt men overblijfselen van het oude bijgeloof. Zoo werd den 21sten Januari 1749 *Maria Renata* te Würzburg als heks onthoofd en haar lijk verbrand, in 1785 viel nog een offer te Glarus, in 1793 het laatste in Posen. Maar nog in 1836 werd een heks door visschers van het schiereiland Hela aan de waterproef onderworpen, en daar zij niet wilde zinken, met geweld verdronken. In de andere werelddeelen spelen heksenprocessen tot den nieuwsten tijd een rol; in Mexico eindigden er twee (1860 en 1873) met het verbranden der slachtoffers.

Zie voor de heksenprocessen hier te lande *Scheltema* „Geschiedenis der heksenprocessen" (Haarlem, 1828), en in het algemeen: *J. Hansen*, „Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns" (Bonn, 1901), *Roskoff*, „Geschichte des Teufels" (2 dln., Leipzig, 1869) en *Baissac*, „Les grands jours de la sorcellerie" (Parijs, 1890).

Heksenringen noemt men kringvormige plekken op weiden en grasvelden, waar geen gras groeit of omgekeerd weelderiger groeit dan er omheen. Volgens het volksgeloof zouden zij ontstaan zijn, doordat er heksen of ook elfen en feeën in den maneschijn gedanst hebben. Hun ware oorzaak is te zoeken in het optreden van verschillende soorten van bladzwammen, die eerst den grasgroei vernietigen, na hun afsterven daarentegen het gras weelderig doen groeien.

Heksensabbat. Zie *Heksen* en *Heksenprocessen*.

Hektische toestand beteekent in de geneeskunde een gestadige vermagering des lichaams, zoowel wat het vet als wat de spieren betreft, een toestand der stofwisseling, waarbij het verbruik der bestanddeelen den aanvoer van voedingsmiddelen te boven gaat. Doorgaans is die toestand een kenteeken of een gevolg van ongesteldheden, welke de voeding belemmeren, vooral van tuberculose of van uit- of inwendige verettering. Een kenmerk van dien toestand is de *hektische koorts*, die zich gewoonlijk des namiddags vertoont, des avonds verergert en des nachts een afmattende uitwaseming tengevolge heeft. Ook aan andere verschijnselen, welke die vermagering of vertering vergezellen, geeft men den naam van hektisch, bijvoorbeeld aan een afgezet rood op de wangen, aan een bepaalde soort hoest enz. Eindelijk spreekt men ook van een *hektisch voorkomen*, eigen aan zulke personen, bij welke aanleg tot tering duidelijk is.

Hektor (*beschermer*), de dapperste held in het Trojaansche leger, was de zoon van koning *Priamus* en van *Hekabe*. Zijn echtgenoote, *Andromache*, de dochter van *Eëtion*, koning van Cilicië, schonk hem een zoon, *Astyanax* of *Skamandrios* genaamd. Zijn heldendaden zijn in den „Ilias" bezongen.

Digitized by Google

Toen hij *Patroklus*, den vriend van *Achilles*, gedood had, en deze, zonder te denken aan zijn twist met *Agamemnon*, naar de wapens greep, om zijn krijgsmakker te wreken, sneuvelde *Hektor* door de hand van zijn tegenstander. Zijn lijk werd door den overwinnaar door het slijk gesleept en daarna voor een losgeld aan *Priamus* afgestaan, die het plechtig ter aarde deed bestellen. In Ilion werd *Hektor* als een halfgod gehuldigd en men bracht hem offeranden. Later voerde men, op bevel van het orakel, zijn stoffelijk overschot naar Thebe.

Hekwieler, een oorlogsvaartuig, is een stoomboot met één wiel in den achtersteven; het vaartuig heeft weinig diepgang en doet o.a. dienst op rivieren, bijv. op Sumatra.

Hel, afkomstig van *Hela*, volgens de Noorsche godenleer de gebiedster in het onderaardsche rijk der schimmen, noemt men dat gedeelte der onderwereld, waar de booze menschen, volgens de meening der Oudheid, na hun dood aanlanden, om de straf voor hun euveldaden te ondergaan. Van dat verblijf vindt men bij verschillende volkeren een verschillende voorstelling. Het droeg bij de Grieken en Romeinen den naam van *Tartaros*. De Israëlieten waren van meening, evenals de Grieken en Romeinen, dat de zielen der afgestorvenen in een donkere plaats, *sjeool* of *hades* genaamd, afdaalden en hier in een gevoelloozen, onverschilligen toestand den tijd doorbrachten. Daarentegen waren, naar hun gevoelen, *Henoch* en *Elia* rechtstreeks in het verblijf van *Jehova* opgenomen. Na de Babylonische Ballingschap verdeelden zij den sjeool in een paradijs voor de vromen en een *hel* (Ge-Henna, eigenlijk Ge-Hinnom of het dal Hinnom bij Jeruzalem, waar men de lijken der misdadigers begroef) voor de boozen. Als een middel om deze te straffen gebruikte men, naar hun meening, vooral het vuur, zoodat de hel voorgesteld werd als een brandende zwavelpoel en men de kraters der vulkanen als de monden der hel beschouwde. Het Christendom vond deze voorstellingen bij het volk, aanvaardde ze, maar hervormde ze tevens. Terwijl *Paulus* uitsluitend spreekt van een opstanding der geloovigen, terwijl volgens hem de goddeloozen in den sjeool tot een eeuwigen dood veroordeeld worden, verkondigde men weldra de leer eener opstanding van goeden en boozen ten jongsten dage, waarbij de eersten zouden ingaan in het uit den hemel op aarde neergedaalde Messiasrijk, de laatsten daarentegen in den vuurpoel zouden geworpen worden. Later beschouwde men den hemel als de verblijfplaats der zaligen, terwijl de hel de onderaardsche strafplaats der goddeloozen bleef. De ligging en gesteldheid dier plaats liet men echter onbepaald. Volgens *Augustinus* bevindt zij zich in het hart der aarde, volgens *Chrysostomos* ergens buiten het ondermaansche. Men schilderde gewoonlijk de hel volgens de figuurlijke uitdrukkingen van het Nieuwe Testament. Tegen het einde der 4de en in het begin der 5de eeuw leerden *Basilius* en na hem *Chrysostomos*, *Augustinus*, *Gregorius* en anderen, dat de boozen er tot in eeuwigheid door vuur uitademende geesten, door een vuur, hetwelk brandt zonder licht te verspreiden, door vergiftige en verscheurende dieren en door allerlei martelingen gekweld werden. Volgens *Irenaeus* is het vreeselijke der helsche straf hoofdzakelijk gelegen in het ontberen der gemeenschap en der weldaden des Allerhoogsten. Ook *Tertullianus* koesterde dat gevoelen. Intusschen was men van meening, dat die straffen niet voor allen gelijk konden zijn, maar dat ieder loon naar werken ontving. Ook omtrent den duur dezer straffen was de meening verschillend. De rechtzinnigste Kerkvaders, zich beroepende op Matthaeus XXV: 46, leerden de eeuwigheid dier straffen, doch werden door *Origenes* en zijn volgelingen tegengesproken. Toen echter *Hieronymus* en *Theophilus van Alexandrië* de meening van *Origenes* bestreden, werd zijn gevoelen als een ketterij veroordeeld. Dientengevolge behield sedert de 5de eeuw de eeuwige duur der helsche straffen de overhand in de Kerk. Daarnaast ontstond later de leer van het *vagevuur* (zie aldaar). De „Divina commedia" van *Dante* bijv. spreekt van 3 verblijfplaatsen der afgestorvenen: „Il Paradiso", „Il Purgatorio" en „Il Inferno". De Grieksche Kerk verwerpt het vagevuur, maar spreekt toch van een strafplaats voor vele zielen, die later tot het verblijf der gezaligden zullen worden toegelaten, terwijl de boozen eerst ten jongsten dage ten volle zullen worden gestraft.

De eeuwigheid der straf werd ook door de Protestanten als leer der Kerk gehandhaafd. Eerst in de 18de eeuw begon men er aan te twijfelen als in strijd met het doel der straf, verbetering, en met Gods wijsheid, goedheid en rechtvaardigheid. Ook de zinnelijke vorm der voorstelling onderging een aanmerkelijke wijziging, daar men het helsche vuur verving door de pijniging van een eindeloos berouw. *Lessing* opperde het denkbeeld, dat het verschil tusschen goeden en boozen op aarde de grondslag was van een verschil na den dood, hetwelk ook bij een voortdurende ontwikkeling ten goede niet werd opgeheven. Bij velen vond het gevoelen van *Schleiermacher* ingang, dat de algemeenheid van het verlossingswerk van *Christus* eischt, dat eenmaal allen daaraan deel zullen hebben, zoodat het onvolkomen is, zoolang de verlossing niet geheel en al is tot stand gekomen. Bij de onderstelling van Gods onweerstaanbare genade was zulk een opvatting volkomen juist, doch ten behoeve van 's menschen vrijheid bleven anderen de mogelijkheid eener onoverwinnelijke verstoktheid vasthouden. Sommige wijsgeeren, zooals *Weisze*, trachtten de eeuwige verdoemenis te vernietigen door de vernietiging der hardnekkige goddeloozen, waarbij zich de bedenking voordeed, of zulk een vernietiging der individualiteit mogelijk is. Het geheele vraagstuk is natuurlijk alleen van belang voor hen, die aan een persoonlijk voortbestaan gelooven. De voorstelling van een hel als bepaalde strafplaats is intusschen door de nieuwere theologie algemeen verworpen; zij wordt alleen door de moderne orthodoxie tegelijk met leer van den eeuwigen duur der straffen gehuldigd.

Tot de leerstukken der oude Christelijke Kerk behoort ook dat van *Christus' nederdaling ter helle*. Zij koesterde namelijk de meening, dat de geest van *Jezus* in den tijd tusschen der Kruisiging en de Opstanding in de onderwereld is afgedaald, om aan de aldaar aanwezigen het Evan-

Digitized by Google

gelie te verkondigen, en beriep zich hierbij op 1 Petrus III: 19 enz. Op grond van Ephesen IV: 9 leerde *Marcion*, dat de Verlosser, om een volkomen zegepraal te verwerven op den dood en den Duivel, de gevangenen van dezen voorzeker in vrijheid gesteld heeft. Deze meening, door *Origenes* voorgestaan, werd weldra die der Kerk. Daarnaast echter ontwikkelde zich het gevoelen, dat de nederdaling ter helle een zinnebeeld was der volkomen verlossing. Men bleef verder in het onzekere, of *Jezus* met of zonder lichaam in het rijk der schimmen zou zijn afgeklommen. Het leerstuk der nederdaling werd allengs opgenomen in de Apostolische Geloofsbelijdenis; intusschen was de toevoeging „descendit ad inferna" in de 3de eeuw nog slechts hier en daar aangenomen en werd eerst laat algemeen. In de dagen der Hervorming kwam het leerstuk van de nederdaling opnieuw aan de orde. De Gereformeerden beschouwden haar als behoorende tot den staat van vernedering, daar *Christus* volgens zijn menschelijke natuur ook de helsche straffen als plaatsbekleeder had moeten verduren, om te voldoen voor de zonden van alle menschen. Datzelfde gevoelen, eveneens dat van *Luther*, volgens wien echter het lichaam van *Jezus* achterbleef in het graf, werd in de Luthersche Kerk verdedigd door *Johannes Aepinus*, superintendent te Hamburg; het gaf aanleiding tot een hevigen strijd, maar werd ten slotte in art. 8 van het Formulier van Eenigheid verworpen. Sedert dien tijd handhaaft men, tevens op grond van andere uitspraken van *Luther*, als rechtzinnig-Lutherse leer, de meening dat de geheele persoon van *Christus* naar beide naturen in de hel is nedergedaald, om aan den Duivel en de booze geesten de zegepraal des Heilands te verkondigen, zoodat de nederdaling ter helle bij de Lutherschen niet tot den staat van vernedering behoort, maar het eerste feit is van den staat van verhooging. Het nieuwere supranaturalisme heeft tusschen die beide gevoelens gewankeld, terwijl het rationalisme zich bijverd heeft, de kracht der bewijsplaatsen op uitlegkundige gronden te ontzenuwen. De moderne orthodoxie heeft ook dit leerstuk als een gewichtig gedeelte der heilverordening in zijn voormalig gezag hersteld, terwijl de vrijzinnige theologie van onze dagen de nederdaling ter helle beschouwt als een allegorische inkleeding van het verheven denkbeeld, dat het Evangelie van *Christus* de overwinning behaald heeft over de macht des doods en der duisternis.

Hela is in de Skandinavische en oud-Duitsche godenleer de godin der onderwereld. Zij is een dochter van *Loki* en van de reuzin *Angrboda* en een zuster van den *Fenriswolf* en van de aardomwikkelende slang *Midgard*. Zij troont in het sombere rijk der nevelen, waar allen aanlanden, die door ouderdom of ziekte bezwijken. Met nimmer bevredigd verlangen ziet zij steeds de komst van nieuwe schimmen te gemoet, en wie zich onder haar heerschappij bevinden, wil zij niet weder afstaan. Haar naam is in ons woord *hel* bewaard gebleven.

Helbig, *Wolfgang*, een Duitsch archaeoloog, geboren te Dresden den 2den Februari 1839, studeerde te Göttingen en te Bonn, werd in 1862 door het Archaeologisch Instituut met onderzoekingen in Italië belast, daarna tot 1885 secretaris van gemeld Instituut en vestigde zich te Rome. Hij schreef: „Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens" (1868), „Untersuchungen über die campanische Wandmalerei" (1873), „Beiträge zur altitalischen Kultur- und Kunstgeschichte" (1879), „Das Homerische Epos aus den Denkmälern erläutert" (2de druk, 1887), „Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom" (2 dln., 1891), „La collection de G. Barracco d'après la classification et avec le texte de G. Barracco et W. Helbig" (1893) en „Zu den homerischen Bestattungsgebräuchen" (1900).

Helcel-Szterszтyn, *Anton Sigmund*, een Poolsch rechtsgeleerde, geboren te Krakau in 1801, studeerde te Breslau, Berlijn, Heidelberg en Parijs, streed in 1830 voor de onafhankelijkheid van zijn vaderland en werd in 1833 buitengewoon hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid aan de universiteit te Krakau. Weldra legde hij die betrekking neder, om de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift op zich te nemen, hetwelk evenwel na verloop van een jaar werd opgeheven. Van 1837 tot 1838 was hij afgevaardigde naar den Landdag van Krakau, hield vervolgens zijn verblijf op zijn buitengoed en werd in 1848 door het distrikt Krakau naar den Oostenrijkschen Rijksdag gezonden, alwaar hij tot de rechterzijde behoorde. Na de jongste reorganisatie der universiteit te Krakau (1849) zag hij er zich geplaatst als hoogleeraar in het Poolsche recht. Zijn „Geschichte des pölnischen Rechts" is een zeer belangrijk geschrift.

Held. Zie *Heroen*.

Held, *Hans Heinrich Ludwig von*, een Pruisisch schrijver, geboren te Auras bij Breslau den 15den November 1764, studeerde te Frankfort aan de Oder, Halle en Helmstedt in de rechten en staathuishoudkunde en bekleedde achtereenvolgens verschillende betrekkingen bij de belastingen. Toen hij echter in 1797 in woord en schrift in verzet was gekomen tegen de willekeur van den minister en gouverneur van Zuid-Pruisen, graaf *Hoym* werd hij verplaatst naar Brandenburg, terwijl men hem tevens berispte over zijn „democratische gevoelens". Niettemin waagde hij het de verduisteringen en bedriegerijen, die onder het schild van *Hoym* hadden plaats gehad, openlijk ter sprake te brengen. Een handschrift, dat daarop betrekking had, werd bij verzending naar den uitgever door de oneerlijkheid van den postdirecteur te Maagdenburg ontvreemd. *Held* schreef echter een andere aanklacht, welke met medeweten van zijn beschermer, den minister *Struensee*, te Berlijn onder den titel „Die wahren Jacobiner im preuszischen Staate oder aktenmäszige Darstellung der bösen Ränke und betrügerischen Dienstführung zweier preuszischen Staatminister" (*Hoym* en *Golbeck*) heimelijk gedrukt werd. Zij droeg het jaartal 1801 en in plaats van den naam der stad, waar zij uitgegeven werd, de woorden: „Ueberall und nirgends". Een zwarte omslag bezorgde aan dit werkje den naam van „Het zwarte boek". *Held* zond een exemplaar aan den koning, maar moest voor dit waagstuk boeten met een vestingstraf van 18 maanden te Kolberg. In 1803 bevond hij zich weder op vrije voeten en werd op

Digitized by Google

wachtgeld geplaatst. Hij schreef toen 2 brochures tegen *Napoleon* en stichtte voor zijn overleden vriend *Struensee* een onvergankelijk gedenkteeken in het geschrift „Struensee. Eine Skizze für diejenigen, denen sein Andenken wert ist" (1805). Bij de komst der Franschen nam hij de wijk naar Neuruppin, waar hij in de kommerlijkste omstandigheden leefde. Minister *von Hardenberg* bezorgde hem eindelijk in 1812 weder een betrekking bij de zoutbelasting te Berlijn. Toen hem gelast werd, een door diefstal veroorzaakt te kort in de openbare kas aan te vullen en hij hiertoe niet in staat was, maakte hij den 30sten Mei 1842 door zelfmoord een einde aan zijn leven. Hij schreef nog „Geschichte der drei Belagerungen Kolbergs im siebenjährigen Kriege" (1848).

Held, *Christian*, een Duitsch letterkundige en paedagoog, werd geboren te Neurenberg in 1791, studeerde te Erlangen, werd geplaatst als leeraar aan het gymnasium in zijn geboortestad en ging in 1845 als professor en rector van het gymnasium naar Baireuth. Hij vormde velen tot degelijke beoefenaars der oude talen, bezorgde een uitstekende uitgave van: „Plutarchi vitae Aemilii Pauli et Timoleontis" (1832) en overleed den 21sten Maart 1873.

Held, *Gustav Friedrich*, een Saksisch rechtsgeleerde, werd geboren den 28sten Mei 1804 te Meuselwitz in Altenburg, studeerde te Leipzig in de rechten en werd er in 1828 advocaat. In 1835 werd hij benoemd tot lid van het Hof van Appèl te Dresden, was in 1849 eenigen tijd minister van Justitie en werd vervolgens als geheimraad voor aangelegenheden van burgerlijke rechtspleging aan het ministerie van Justitie toegevoegd. Hij schreef een: „Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuchs für das Königreich Sachsen" (1852) en overleed den 24sten April 1857. Met *von Watzdorf* was hij de stichter van de „Jahrbücher für sächsisches Strafrecht", welke hij later met *Schwarze* en *Siebdrat* uitgaf onder den titel van „Neue Jahrbücher".

Held, *Friedrich Wilhelm Alexander*, een Duitsch avonturier, geboren te Neisze in 1813, werd in 1831 officier, maar nam in 1835 zijn ontslag. Eerst bepaalde hij zich bij het tooneel, waagde zich vervolgens op het gebied der letterkunde, redigeerde sedert 1843 met *Corvin* de „Lokomotive" en gaf met hem een „Illustrierte Weltgeschichte" in het licht. Toen de „Lokomotive" verboden werd, aanvaardde hij in 1848 te Berlijn de redactie van het „Volksblatt" en verkreeg als volksredenaar grooten invloed. Toen de omwentelingsbeweging door de reactie vervangen werd, trad hij in dienst van de regeering, ontving van *von Manteuffel* een aanzienlijke bezoldiging en werd in 1850 inspecteur der veenderijen te Rynow bij Freierswalde. Nadat hij deze betrekking had laten varen, woonde hij te Frankfort aan den Main, Hamburg en Berlijn en leverde tooneelkritieken aan de dagbladen. In 1863 werd hij redacteur van de „Berliner Staatsbürger Zeitung" en verdedigde de belangen der werklieden. Weldra echter kwam men op het vermoeden, dat hij door de regeering betaald werd, zoodat hij het vertrouwen der lezers verloor. Wegens oneenigheid met den uitgever van laatstgenoemd blad stichtte hij de „Alte Staatsbürger-Zeitung". Hij overleed te Berlijn den 26sten Maart 1872. Van zijn geschriften noemen wij „Deutschlands Lehrjare 1848—1860" (1859) en den roman „Die Justizmörder" (3 dln., 1867).

Held, *Joseph*, *von*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Würzburg den 9den Augustus 1815, wijdde zich aldaar, te München en te Heidelberg aan de rechtsgeleerdheid, vestigde zich in 1839 als privaatdocent te Würzburg en werd er in 1841 buitengewoon en in 1843 gewoon hoogleeraar. Hij onderwees Duitsche staats- en rechtsgeschiedenis, Duitsch staatsrecht en Beiersch administratiefrecht. Van zijn geschriften vermelden wij: „System des Verfassungsrechts der monarchischen Staaten Deutschlands" (2 dln., 1856—1857), „Staat und Gesellschaft" (3 dln., 1861—1865), „Nationalität" (1851), „Legitimität und Legitimitätsrecht" (1859), „Frankreich an der Spitze der Civilisation?" (1863), „Deutschland, der Deutsche Bund und die deutschen Groszmächte" (1864), „Grundzüge des allgemeinen Staatsrechts" (1868), „Das Kaisertum als Rechtsbegriff" (1879) en „Der Mensch als Ausgangspunkt der Rechtsphilosophie" (1883). Hij overleed te Würzburg den 19den Maart 1890.

Held, *Adolf*, een Duitsch staathuishoudkundige en zoon van den voorgaande, geboren te Würzburg den 10den Mei 1844, studeerde aldaar en te München in de staatswetenschappen, promoveerde in 1866 te Würzburg, oefende zich verder te Berlijn en vestigde zich in 1867 als privaatdocent aan de universiteit te Bonn. Tevens werd hij leeraar aan de landbouwschool te Poppelsdorf, in 1868 buitengewoon en in 1872 gewoon hoogleeraar te Bonn. In 1880 werd hij hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn en verdronk bij een bootvaart op het Meer van Thun den 25sten Augustus 1880. Van zijn geschriften noemen wij: „Carey's Sozialwissenschaft und das Merkantilsystem" (1866), „Die Einkommensteuer" (1872), „Die Arbeiterpresse" (1873), „Grundrisz für Vorlesungen über Nationalökonomie" (2de druk, 1878) en „Sozialismus, Sozialdemokratie und Sozialpolitik" (1878). Eindelijk heeft hij het handschrift van het werk „Zwei Bücher zur socialen Geschichte Engelands" nagenoeg voltooid achtergelaten.

Helden, een gemeente in de provincie Limburg, groot 6584 H.A. met (1907) 4484 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Sevenum, Maasbree, Kessel, Neer, Roggel en Meiel. De bodem, grootendeels afgegraven hoogveen, bestaat uit diluviaal zand met vele moerassen. Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan. Men treft er eenige brouwerijen, branderijen, olie- en korenmolens, ververijen en leerlooierijen aan. De gemeente bevat de dorpen Helden en Panningen, benevens vele buurten en gehuchten.

Heldenboek is de titel eener verzameling van oud-Duitsche heldenzangen, die van het laatst der 15de eeuw tot aan 1590 bij herhaling gedrukt werd. Een uitgebreid „Heldenboek" is in 1843—1849 in 6 deelen door *Simrock* in het licht gegeven.

Heldendicht (*epos*) is het deel der dichtkunst, dat zich in de eerste plaats uiterlijk kenmerkt door zijn poëtischen vorm en een zekere grootte van den omvang. Het karakteristieke van het eigenlijke heldendicht of volksepos ligt daarin, dat het gebeurtenissen uit een pri-

Digitized by Google

mitieve beschavingswereld schildert, uit een tijd, waarin alle deelen van het volk door den band van eenzelfde, gelijkmatige beschaving verbonden zijn en waarin nog geen bepaalde persoonlijkheden op den voorgrond treden. Daar zulks voornamelijk in oertijden het geval is, waarin nog het mythologische denken de overhand heeft, zoo speelt het epos voornamelijk in de wereld der goden en helden, van het wonderbaarlijke en buitengewone. Bij dit karakter, voor zulke, de phantasie rechtstreeks in beslag nemende gebeurtenissen en voor de plechtige, verheven stemming is de poetische taal bij uitstek geschikt. Doorgaans is het ontstaan uit afzonderlijke balladen of liederen van geringeren omvang, die dan tot een geheel verwerkt worden. In tegenstelling met het volksepos is het **kunstepos** het werk van één persoon, een werk, dat de primitieve denkwijze van het volksepos wel navolgt en ook mythologisch-wonderbaarlijke toestanden schildert, maar toch in al zijn deelen door de individueele wijze van denken en gevoelen van den dichter beheerscht wordt. Bijzondere soorten van het kunstepos zijn het **epos, dat avonturen behandelt** (zooals de Middeleeuwsche Arthursagen en *Wieland's* „Oberon"), waarin wonderen en reuzengeschiedenissen niet in den geest van het primitieve volksbewustzijn, maar in dien van de conventioneele riddermaatschappij worden voorgesteld, en het **religieuze epos** (*Milton's* „Paradise lost" en *Klopstock's* „Messias"), waarin men, evenals in het volksepos, een wijze van voorstelling vindt, die geheele volksklassen gemeen hebben. Het meest echter nadert het **idyllische epos** (*Goethe's* „Hermann und Dorothea") het karakter van het eigenlijke heldendicht, want hier heerscht evenzeer als in het laatste, de beschouwingswijze van het volk, die in de engere sfeer der landbevolking en die der kleine steden nog gedeeltelijk bewaard is gebleven, terwijl zij in de groote centra der beschaving verloren is gegaan; maar ook in dit engere milieu duldt het epos van den nieuweren tijd niet meer het wonderdadige, dat in het oude volksepos nooit ontbreekt. Een variëteit van het epos vormt het **dierenepos**, dat uit de dierenfabel ontstaan, in het leven der dieren menschelijke zwakheden en dwaasheden weerspiegelt („Reintje de Vos") en meestal een didaktisch-satirieke strekking heeft, daarbij, evenals het volksepos, in de sferen van het primitieve denken blijft. Ten slotte sluit zich hierbij aan het **komische epos**, dat een laag bij de grond blijvend onderwerp op de wijze van verheven dichtstuk behandelt en dit daardoor parodieert („Batrachomyomachia"), of als **travestie** een verheven stof in burlesken geest behandelt (*Voltaire's* „Pucelle"), of eindelijk in engeren zin een humoristisch karakter bezit (Jobsiade, *Byron's* „Don Juan", *van Zeggelen's* „Reizen van Pieter Spa").

Geschiedenis. Het begin van het volksepos verliest zich bij de verschillende volken in voorhistorische tijden. De heldendichten der Chineezen heeft *Confucius* in „Schi-King" verzameld; de heldendaden van den Egyptischen koning *Ramses den Groote* bezingt het op een papyrus bewaarde gedicht van zijn hofdichter *Pentaur*; het lied van *Deborah* en de twaalf samenhangende avonturen der Simsonsage wijzen op sporen van het Hebreeuwsche epos. Een eigenlijk epos vindt men echter eerst bij de Arische volken, zoowel bij die van het Oosten (Indiërs en Iraniërs), als bij die van het Westen (Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen en Slaven). Van de twee voornaamste heldendichten der Indiërs beschrijft het „Mahabharata" den strijd van twee Arische heldengeslachten (de *Koeroeïngen* en de *Pandoeïngen*), het andere, het „Ramayana" dien van den zonneheld *Rama*, als vertegenwoordiger der Ariërs met de oorspronkelijke bewoners (de zoogenaamde Dravida's). Als schrijver van het eerste wordt *Vhasa* (= Ordenaar) genoemd), als die van het tweede *Valmîki*. Beide zijn herhaaldelijk, waarschijnlijk nog in den tijd na *Christus*, omgewerkt en vergroot. Het karakter van het wonderbare wordt daardoor aan de geschiedkundige kern verleend, dat de strijdende helden de zonen en kleinzonen van goden zijn, deels zelfs incarnaties daarvan. Het geslacht, dat het onderspit delft, de Koeroeïngen, heeft in het „Mahabharata", door zich met geweld van den troon meester te maken, schuld op zich geladen, doch ook het overwinnende, omdat het hoofd daarvan zijn eigen vrouw bij het dobbelspel ingezet en verloren heeft. Nadat de Koeroeïngen, om hun misdaad te boeten, gevallen zijn, worden ook alle Pandoeïngen tot straf voor hun misdrijf gedood. Onder de talrijke episoden, die de eenvoudige handeling omgeven, onderscheidt zich de liefdesgeschiedenis van *Nal* en *Damajanti* door innigheid en teederheid. Terwijl het „Mahabahrata" door den tragischen ondergang van twee machtige geslachten het karakter van het tragische vertoont, draagt het „Ramayana", dat de overwinning van den held *Rama* over zichzelf en zijn vijanden schildert, dat van het verlossende, idealistische epos. Wanneer zijn vader den koningszoon *Rama* in plaats van troonopvolging verbanning aankondigt, omdat hij aan zijn tweede gemalin, die haar eigen zoon op den troon verheffen wil, dezen wensch niet heeft kunnen weigeren, onderwerpt *Rama* zich vrijwillig en tegen den zin zijner jongere broeders aan het onrechtvaardige bevel, uit gehoorzaamheid aan zijn ouders, terwijl zijn gade en broeders vrijwillig zijn lot deelen. Voor deze trouw verleenen de goden hem de overwinning over de reuzen van het eiland (Ceylon), die hem zijn gemalin ontroofd hadden, en zij brengen hem na een 14-jarige ballingschap op den troon zijns vaders terug. In den lateren vorm van het Indische epos trad de godennatuur der helden, die nu bijna allen incarnaties der godheid zelf werden, steeds meer op den voorgrond, evenals het wonderbaarlijke der gebeurtenissen, terwijl de physische helden- en de ethische onthoudingskracht tot in het grenzenlooze overdreven werd. De **Iranische** heldensage, uit de overoude tegenstelling tusschen het Rijk der Duisternis en dat van het Licht (*Ahriman* en *Ormoezd*) ontstaan en op den strijd der nakomelingen van *Djem*, den goeden, en *Sohhak*, den slechten koning, overgebracht, heeft onder de laatste *Sassanieden* in het „Chodaïnameh" zijn proza-, doch eerst ± 1000 na Chr. zijn dichterlijken vorm door *Ferdoesie* (zie aldaar), den dichter van het „Schahnameh", gekregen. Het middelpunt daarvan is *Rustem*, de onoverwinnelijke,

Digitized by Google

dien zijn vijand *Ahriman* langen tijd te vergeefs (het laatst door *Rustem's* eigen hem onbekenden zoon *Sochrab*, die in den strijd met zijn vader door diens hand sneuvelt) tracht te overweldigen. totdat hij ten slotte door een list in een wolfskuil gelokt en daarin begraven wordt.

Terwijl hier het epos een afspiegeling vormt van den strijd tusschen goden van twee rijken en dienstvolgens van Iraniërs en Turaniërs, als volken van verschillende afkomst, bestrijden in het Homerische heldendicht leden van dezelfde (Olympische) godenwereld en (tenminste schijnbaar) gelijksoortige volken, Achaeërs en Trojanen, elkander. Terwijl van de goden sommigen de Trojanen bijstaan, helpen anderen de Achaeërs; slechts *Zeus*, de vader van alle goden en menschen, blijft onzijdig. Evenals in het „Mahabharata" vormt in de „Ilias" het verlies van een vrouw, hier door een gastvriend verraderlijk medegevoerd, de oorzaak der handeling, die ook hier den ondergang van het met den misdadiger verwante geslacht, het geslacht van *Priamos*, na zich sleept. De roof van *Helena*, de schoone gemalin van *Menelaos*, door *Paris*, *Priamos'* zoon, brengt de Achaeïsche vorsten van het vasteland en der eilanden samen tot een gemeenschappelijken tocht over zee, waarvan na 10 jaar Troja's val het gevolg is. Afzonderlijke heldendaden voor Troja en avonturen op de terugreis werden langen tijd in balladen bezongen en eerst langzamerhand tot langere epische vertellingen omgewerkt, totdat (volgens de Grieksche traditie) omstreeks 800 v. Chr. in Ionisch Klein-Azië door één man, *Homeros* (zie aldaar), het hoogtepunt bereikt zou zijn, n.l. de samenvatting van een reeks episoden tot twee groote epische werken door kunstvolle groepeering om één middelpunt, in de „Ilias" de toorn van *Achilles*, in de „Odyssee" de terugkeer van *Odysseus*. Tot in de laatste tijden der Grieksche Oudheid werd het epos, naar het weliswaar nooit meer bereikte voorbeeld van *Homeros*, beoefend. In de eerste plaats sloten zich aan hem aan de zoogenaamde Cyclische dichters (zie aldaar) aan, die de „Ilias" en „Odyssee" met inleidende, uitbreidende en voortzettende gedichten voorzien hebben. *Hesiodos* bracht de Homerische techniek ± 700 v. Chr. naar het eigenlijke Griekenland over en schiep het didaktische epos, dat naast het eigenlijke, met name in den Alexandrijnschen tijd, beoefend werd.

Bij de Romeinen zijn de inheemsche kiemen der epische dichtkunst niet tot ontwikkeling gekomen. Zich aansluitende bij den vorm der Grieksche, stichtte de half-Griek *Ennius* ± 200 v. Chr. het Romeinsche kunstepos met zijn „Annales", dat de geschiedenis van Rome tot op zijn tijd tot onderwerp had; trouwens de historische stof werd ook later bij voorkeur door de Romeinsche epici behandeld. Het hoogtepunt bereikt het Romeinsche epos in *Virgilius'* „Aeneïs", die het historische en mythische epos vereenigt. Zij werd door de Romeinen als hun nationaal epos beschouwd, evenals door de Grieken de gedichten van *Homeros*, dien *Virgilius* heeft nagevolgd, maar wiens hoogte hij, niettegenstaande vele verdiensten, niet heeft kunnen bereiken. Het verschil is des te duidelijker merkbaar, doordat het wonderbare, dat bij *Homeros* zoo geheel in overeenstemming is met het naïeve volksgeloof, voor den verlichten keizertijd een holle klank was geworden. Daarentegen heeft *Virgilius* op het gebied van het didaktische epos in zijn „Georgica" een meesterwerk geleverd, waarvoor zelfs het beste Grieksche van die soort onderdoet.

De Slaven staan, daar zij het laatst hun oorspronkelijke woonplaatsen verlaten hebben en ten deele eerst sedert korten tijd historische volken geworden zijn, in beschaving het dichtst bij het tijdperk der epische dichtkunst, ja, eenige stammen, zooals de Serviers, „beleven hun poëzie", zooals *Talvj* zegt, omdat zich bij hen een aan de Homerische verwante epische dichtkunst tot heden heeft staande gehouden. De heldensage der Russen heeft *Wladimir* (± 1000 n. Chr.) tot middelpunt en, in tegenstelling tot de koningen, vorsten en edelen der overige Indo-Germaansche epische poëzie, den boerenzoon *Ilja*, een edelmoedige held, de verpersoonlijking van de volkskracht en het volksgemoed. De volkshelden der Serviers is de koningszoon *Marko*, die zich na een 300-jarigen strijd met de ongeloovigen in een hol heeft teruggetrokken en van wiens terugkeer het volk betere dagen verwacht.

De heldensage der Kelten groepeert zich in Ierland en Schotland om *Fin*, den leider der Feniërs, wiens zoon *Ossin* of *Ossian* later door *Macpherson* tot onderwerp voor een heldendicht gekozen werd. In Engeland komt bij dezen met de „Odyssee" te vergelijken sagenkring nog een oudere, die meer overeenkomst vertoont met de „Ilias" en de daden der helden van Ulster bezingt. In Wales groepeerde zich de poëzie der barden, waartoe ook de beroemde toovenaar *Merlin* (*Merdelin*) behoort, om koning *Arthur* en zijn tafelronde. Oorspronkelijk de leiders der Britten in hun strijd met de Saksen ± 500 n. Chr., werd deze vorst evenals *Karel de Groote* en zijn twaalf paladijnen verheerlijkt.

Het oudste Germaansche heldendicht ontwikkelde zich in de 9de–12de eeuw onder de Skandinaviërs; in de 13de eeuw werden deze liederen op IJsland onder den naam van de (oude) Edda (zie aldaar) verzameld. Zij beschrijven den strijd der goede goden (*Asen*) met de booze (*Loki*), die met de „Godenschemering" d.i. den ondergang der eersten eindigt. Van de daden van *Siegfried*, den drakendooder, die het goud van de bovenaardschen geroofd heeft, en van zijn trouwelooze verloofde *Brunhilde* verhaalt het Duitsche volksepos, in het bijzonder het Nibelungenlied, waarin de sage van *Dietrich*, *Attila* en de Bourgondiërs met die van *Siegfried* samengesmolten is.

Na de verovering van het Romeinsche Rijk door de Germanen, den overgang tot het Christendom en een gedeeltelijke romaniseering van sommige Germaansche stammen, neemt het epos zelfs een Christelijke, dat der geromaniseerde stammen (Goten, Franken, Noormannen en Angelsaksen) een Keltisch karakter aan. In plaats van den strijd met draken en booze goden komt die met de ongeloovigen (de Arabieren in Gallië en Spanje, de Saracenen in het O. en Palestina), den twijfel en de eigen zondigheid. De held van het epos wordt de Christelijke ridder, *Karel de*

Digitized by Google

Groote, dien de sage met *Karel Martel* identificeert, met zijn paladijnen, vooral *Roland*, in Frankrijk („Rolandslied"); *Ruy Diaz*, bijgenaamd de *Cid Campeador*, in Spanje; koning *Arthur* met zijn tafelronde, als bewakers van den Heiligen Graal, het symbool van het hoogste goed van het Christendom, in Engeland („Parcival").

De hoogste ontwikkeling van het Christelijke epos wordt volgens de Middeleeuwsch-Katholieke opvatting bereikt in de „Divina Commedia", *Dante's* tocht door hel, vagevuur en paradijs.

Door het verdwijnen der scholastiek en het opbloeien der Renaissance eener- en de verdere godsdienstige ontwikkeling in de Hervorming anderzijds, ontstonden twee nieuwe soorten, waarvan het eene voornamelijk in Katholieke, het andere in Protestantsche landen beoefend werd. In het epos der Renaissance bekleeden de Christelijke wonderen een even groote plaats als die der Heidenen, beiden zijn beelden der phantasie. Het epos der Hervorming daarentegen, berust op de bewuste tegenstelling met het Katholicisme, sluit ieder niet in den Bijbel vermeld wonder uit, maar het geloof aan Bijbelsche wonderen (Schepping, Zondenval, Verlossing) op. Voorbeelden van het eerste, de wonderen van Christen- en Heidendom (*Jupiter* en den Gekruisigde) phantastisch vermengende epos zijn *Ariosto* („Orlando furioso") en *Tasso* („Gerusalemme liberata"; van het tweede streng Bijbelschgeloovige epos *Milton* („Paradise lost"). Het eerste heeft *Wieland* in zijn „Oberon", het tweede *Klopstock* in zijn „Messias" nagevolgd. Het moderne epos heeft, afgezien van het komische de wonderwereld opgegeven en in plaats daarvan de werkelijkheid gekozen. In het idyllische epos heeft het zijn hoogste ontwikkeling bereikt, en als voornaamste voortbrengsel geldt *Goethe's* „Hermann und Dorothea".

Heldensage. Zie *Mythologie*.

Heldentijdperk noemt men in ruimeren zin het tijdperk in de geschiedenis van een volk, waarin het zich door grootsche krijgsbedrijven, door bewonderenswaardige blijken van moed en dapperheid onderscheiden heeft, en in meer beperkte beteekenis den tijd, waarin een reeks van mannen geleefd heeft, die met onverschrokkenheid zijn opgetreden om het vaderland te verdedigen of te bevrijden. Men vindt bij het eene volk zulk een tijdperk veel vroeger dan bij het andere. Veelal behoort intusschen het heldentijdperk tot het gebied der overlevering. Schitterend is vooral het heldentijdperk der Grieken. Hun oude helden zijn met de goden vermaagschapt of zelf halfgoden. Waar het monotheïsme heerscht, zooals bij de Israëlieten, zijn daarentegen de helden dienstknechten en gunstelingen van God, die naar Gods bevel en door Gods bijstand de dapperste daden verrichten.

Spreekt men in ons vaderland van een heldentijdperk, dan bedoelt men daarmede gewoonlijk dat van onzen Tachtigjarigen strijd tegen Spanje.

Helder of *den Helder* (d.i. *Helsdeur*, zie de plaat), een gemeente in de provincie Noord-Holland, 4350 H.A. groot met (1907) 26982 inwoners, ligt aan het noordelijk uiteinde der provincie, aan drie zijden door de zee bespoeld (Noordzee, Marsdiep of Texelsche Gat en Zuiderzee), terwijl zij aan de vierde, de landzijde aan de gemeenten Callantsoog en Anna Paulowna grenst. De bodem bestaat grootendeels uit zand, afgewisseld door strooken veen en klei. Sinds den aanleg van het groot N. H. kanaal tegen overstroomingen beveiligd, ontwikkelt zich deze streek, het Koegras (4000 H.A.) tot een belangrijk landbouwgebied. Tot de gemeente behooren de plaats den Helder met omvangrijke vestingwerken, de wijk Willemsoord aan het Nieuwediep, met den Helder geheel samengegroeid, het dorp Huisduinen en het gehucht de Kooi.

De plaats den Helder is vooral van beteekenis als Nederland's eerste oorlogshaven. Zij ligt aan het 4 km. breede Marsdiep tegenover het eiland Texel, aan de spoorlijn Amsterdam—Alkmaar—den Helder, het Noord-Hollandsche kanaal en het Heldersche kanaal, dat de verbinding van den Helder met het Noord-Hollandsche kanaal vormt. Den Helder heeft een aanzienlijk garnizoen (marine, infanterie, vestingartillerie). Te Willemsoord vindt men een groot marine-hospitaal, het Koninklijk Instituut voor de Marine, het directie-gebouw der marine, de Rijkswerf met twee dokken, resp. 115 en 85 m. lang en een klein drijvend dok voor torpedo-booten, tuighuizen, een torpedo-haven, talrijke magazijnen voor de uitrusting van oorlogschepen, kazernes enz. Van de waterstaats-werken moet genoemd worden de reusachtige Helderdijk 4000 m. lang en 12 m. breed, die in 1774 voltooid werd ter vervanging van den niet altijd vertrouwbaren Wierdijk. In de laatste jaren was de Waterstaat genoodzaakt op twee plaatsen op den binnenberm een aanzienlijke verhooging aan te brengen. Verder bezit den Helder een zoölogisch station (sedert 1890), een rijks hoogere burgerschool met 5 jarigen cursus, een burgeravondschool, een ambachtsschool, een zeevaartschool, een meteorologisch observatorium en een kantongerecht. Ook is hier in 1885 van Oudeschild op Texel overgebracht „het Loodswezen voor de zeegaten van Texel". Het mooiste gedeelte der plaats is de Hoofdgracht met omgeving. Van de gebouwen verdienen vermelding het stadhuis, de hoogere burgerschool, de Westerkerk, de Nieuwe kerk (beide Hervormd), de Petrus en Pauluskerk (R. Katholiek). Daarnaast vindt men er kerken van de Lutherschen, Doopsgezinden, Gereformeerden, Oud-Katholieken en Israëlieten. De bevolking leeft tegenwoordig vooral van kleinhandel en industrie, in verband met het garnizoen en de Werf, oefent verder vischvangst, binnenvaart en kustvaart uit.

Het Nieuwediep was oorspronkelijk een geul, die het water uit het onbedijkte Koegras afvoerde. Tusschen 1780—1792 werden hier langs twee steenen dammen aangelegd, die een naar het Zuiden open trechter vormden, welke het afstroomende ebwater uit de Zuiderzee opving; hierdoor werd een haven geërodeerd, die 10—20 m. diep is. Langs de Westzijde van die haven is een volledig maritiem etablissement aangelegd (1827), dat den naam Willemsoord draagt. Een groote schutsluis vormt de verbinding met het Noord-Hollandsche kanaal. De vestingwerken der stelling den Helder strekken zich uit langs het Mars-

Digitized by Google

Nieuwediep met het fort de Harsens.

Het Instituut „Willemsoord"; vóór het gebouw de mast van Van Speyk's schip.

Digitized by Google

Digitized by Google

diep, terwijl de linie, bestaande uit een hoogen wal met voorliggende gracht, haar tegen een aanval van de landzijde beschermen. Langs de zeezijde vindt men van West naar Oost het fort Kijkduin, het fort Erfprins en het pantserfort op de Harssens, terwijl de linie zich van het fort Erfprins langs de forten Dirks-Admiraal, en West-Oever naar Oost-Oever aan de Zuiderzee uitstrekt.

den Helder was oorspronkelijk een uithoek van Huisduinen, die omstreeks 1500 begon bebouwd te worden. Aanvankelijk nam het zeer langzaam toe. Herhaalde overstroomingen maakten niet alleen, dat de kuststreek onbewoond bleef, maar dat het plaatsje zelfs meer binnenwaarts moest verplaatst worden, hetgeen met de kerk in 1679 gebeurde. Er vestigden zich vooral walvischvaarders, in 1700 woonden er een 30-tal; groote winsten werden behaald door leveranties aan de vloten op de reede van Texel. Als oorlogshaven werd het van beteekenis sedert de verandering van het Nieuwediep in een veilige en diepe haven. Ten tijde der Bataafsche Republiek werden de bestaande strandbatterijen met een kring van voorloopige vestingwerken aangevuld. Op last van *Napoleon* werden de vestingwerken sedert 1811 aanzienlijk uitgebreid. Toch telde het plaatsje toen weinig meer dan 3000 inwoners, begon zich echter zeer snel uit te breiden toen het door den aanleg van het Noord-Hollandsche kanaal (1819—1825) de voorhaven van Amsterdam werd. Deze beteekenis heeft het weer verloren sedert de voltooiing van het Noordzee-kanaal, zoodat het thans geheel oorlogshaven is. In 1673 had bij Kijkduin de *groote* zeeslag plaats van *de Ruyter* tegen de vereenigde Fransch-Engelsche vloot, in 1781 zeilde van den Helder de vloot van *Zoutman* uit, die bij Doggersbank den Engelschen slag leverde, in 1799 landde er een Engelsch-Russisch leger na onze vloot tot overgave gedwongen te hebben, in 1813 werd het ingesloten door een Russisch-Nederlandsch leger, zoodat de Franschen in 1814 de vesting moesten ontruimen.

Helderziendheid. Zie *Somnambulisme.*

Heldring, *Onno Gerhard*, een Nederlandsch schrijver en philanthroop, geboren te Zevenaar den 17den Mei 1804, studeerde te Utrecht in de theologie, werd in 1827 predikant te Hemmen en belastte zich met de stichting en het bestuur van verschillende inrichtingen van onderwijs en van liefdadigheid, namelijk Steenbeek voor boetvaardige gevallen vrouwen, Talitha Kumi voor verwaarloosde kinderen, Bethel voor verwaarloosde meisjes en een normaalschool voor onderwijzeressen, terwijl hij er op een vluchtheuvel een kerk deed verrijzen. Van zijn geschriften noemen wij: „De natuur en de mensch of levensbeschrijvingen van pachter Gerhard op zijne wandelingen met neef Jonas" (1834, 2 stukken), „Winteravondlektuur van pachter Gerhard" (1835—1836, 2 stukken), „Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden enz." (1838—1848, 2 stukken), „De nimmer rustende Israëliet tot rust gekomen; eene Christelijke legende" (1839), „De zoon der natuur en de man naar de wereld" (2 dln., 1839), „Hoe Simon Bar Jona, aan de hand van Jezus, Petrus geworden is" (1842, 3 afdeelingen), „De Bijbel en de mensch" (2 dln., 1842—1844), „Binnen- en buitenlandsche kolonisatie, in betrekking tot de armoede" (1846), „Opmerkingen op een reis langs den Rijn" (1847) en „Reis naar Hamburg en Berlijn enz." (1850, 2 stukken). Verder redigeerde hij den Gelderschen Volksalmanak", „Magdalena, Evangelisch jaarboekje", „Bethel", „De Vereeniging, Christelijke stemmen" en het „Settensch Dorpskronijkske". Met *Lublink Weddik* schreef hij „Waarheid en gevoel in 't leven" en met *C. P. E. Robidé van der Aa* gaf hij „De Volksbode" in het licht. Hij overleed te Marienbad in Bohemen den 11den Juli 1876. *Heldring* was lid der Leidsche Maatschappij van letterkunde en van het Utrechtsch Genootschap, alsmede ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Heldring, *Balthasar*, werd in 1839 te Hemmen in Gelderland geboren, ging reeds op jeugdigen leeftijd naar Amsterdam, om voor den handel te worden opgeleid, bracht eenige jaren op het kantoor van de firma *Van Eeghen & Co.* door en vertrok daarna naar Indië, waar hij te Padang op een kantoor plaatsing vond. Ziekte noodzaakte hem echter weldra naar Nederland terug te keeren, waar hij in 1865 tot een der eerste directeuren van de in dien tijd opgerichte Kasvereeniging benoemd werd, een werkkring, die geheel in overeenstemming was met zijn aanleg en zijn bekwaamheden. In 1880 werd hij lid van de directie van de Nederlandsche Handelsmaatschappij (zie aldaar) en in 1900 haar voorzitter. Onder zijn leiding kwamen vele veranderingen in het beheer en in de richting van deze instelling tot stand. Ook heeft hij veel gedaan voor de ontwikkeling en uitbreiding van den nationalen handel en scheepvaart. Behalve president van de Nederlandsche Handelmaatschappij was Heldring commissaris van de Surinaamsche Bank, terwijl hij na zijn afreden als directeur nog tot zijn dood aan de Kasvereeniging verbonden bleef, laatstelijk als president-commissaris. Voorts was hij commissaris bij de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij en bij de Staatsspoorwegmaatschappij en lid van het „Comité consultatif" der Amsterdamsche Succursale der Banque de Paris et des Pays Bas. Als bestuurslid van de vereeniging „Het Buitenland" (zie aldaar) toonde hij zijn groote belangstelling voor de opleiding van jonge handelslieden. *Heldring*, die den 18den Juli 1907 overleed, was commandeur in de orde van den Nederlandschen Leeuw en officier in de orde van de Eikenkroon.

Heldt, *Bernardus Hermanus*, in 1841 te Amsterdam geboren, werd in 1863 meubelmakersgezel en richtte in 1870 het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond op, was sedert 1877 redacteur van den „Werkmansbode", het orgaan van dien bond, waarvan de uitgave in 1900 is gestaakt, was van 1885 tot 1901 lid van de Tweede Kamer en is sedert 1901 verslaggever van de Kamerzittingen voor het Nieuwsblad voor Nederland. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Instellingen op sociaal en coöperatief gebied in België" (1892), „Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen te Amsterdam, 1868—1893" (Kroniek door *Joh. van Buuren* en *B. H. Heldt*), „Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, 1871—1896" (1896), „Pensionneering

Digitized by Google

van werklieden. Uitkomsten van het onderzoek der staatscommissie met eenige beschouwingen" (1898), met anderen: „Rapport over het leerlingwezen in Oostenrijk, Zwitserland en Duitschland in opdracht van de maatschappij Tot nut van 't algemeen" bewerkt (1900).

Helena, een dochter van *Leda* en *Tindareus*, koning van Sparta, of van *Zeus*, die in de gedaante eener zwaan tot haar moeder genaderd was, muntte zoozeer uit door schoonheid, dat zij volgens de sage reeds als 10-jarig meisje door *Theseus* en *Peirithoos* geschaakt werd en dat *Tindareus* degenen, die naar haar hand dongen, liet zweren, dat zij den door zijn dochter gekozen gemaal zouden bijstaan, indien zij aangevallen werd. Dientengevolge riep haar echtgenoot *Menelaos* alle Grieksche vorsten ten strijde, toen *Helena* hem door *Paris*, een zoon van den Trojaanschen koning *Priamos*, ontroofd werd. Zoo ontstond de Trojaansche Oorlog. De berichten omtrent de lotgevallen van *Helena* zijn zeer verschillend. Gewoonlijk neemt men aan, dat zij uit de handen van *Paris* in die van zijn broeder *Deïphobos* overging en dat *Menelaos*, dien zij door haar liefkozingen wederom had weten te bekoren, haar weder met zich nam naar Sparta. Volgens het verhaal van *Homeros* ontmoette *Telemachos* haar als de gemalin van *Menelaos*. Andere schrijvers over de Grieksche fabelleer vermelden, dat zij de vlucht nam naar Egypte. Volgens anderen trad zij na den val van Troje in het huwelijk met *Achilleus*. Zij schonk *Menelaos* een dochter, *Hermione* genaamd, volgens *Stesichorus* aan *Theseus Iphigeneia*, volgens anderen aan *Achilleus Euphorion*. Met *Menelaos* en de Dioscuren werd zij, in Laconië ook alleen, vereerd. Grieksche kunstenaars hebben haar voorgesteld als een model van vrouwelijke schoonheid en onderscheiden dichters hebben aan haar lotgevallen de stof ontleend voor hun treurspelen.

Helena, *De heilige*, de moeder van keizer *Constantijn den Groote*, was waarschijnlijk van geringe afkomst, maar heeft zich door haar ijver voor de uitbreiding van het Christendom zeer verdienstelijk gemaakt. Ook haar invloed op den keizer maakte zij daaraan dienstbaar. Zij stichtte, na het vinden van het Kruis in 326, de kerk van het Heilige Graf te Jeruzalem en de kerk te Hebron en overleed omstreeks 326 te Rome als non in 80-jarigen ouderdom. Haar naamdag valt op den 18den Augustus.

Helena, *De heilige*, te voren *Olga*, geboren te Pskow in Rusland, huwde in 903 met den Russischen grootvorst *Igor* en werd na zijn dood in 945 bestuurderes des rijks en voogdes over haren zoon *Sviatoslaw*. Daar de Derwiërs haren gemaal gedood hadden, nam zij wraak door hun stad in brand te steken. In 955 begaf zij zich naar Konstantinopel, waar zij gedoopt werd, en op hare uitnoodiging kwam *Adalbert* als bisschop naar Rusland. Zij overleed in 969 en is een van de 57 Heiligen der Grieksche Kerk. Haar naamdag valt op den 11den Juli.

Helena, *Louise Elizabeth*, hertogin *van Orléans*, geboren prinses *van Mecklenburg-Schwerin*, werd geboren op het kasteel Ludwigslust den 24sten Januari 1814 en ontving te Dobberan en op het buitenverblijf Plüschkow een zorgvuldige opvoeding. In 1835 huwde zij met *Ferdinand*, hertog *van Orléans*. Na den noodlottigen dood van haar gemaal (13 Juli 1842) wijdde zij zich geheel en al aan de opvoeding van haar beide zonen, den graaf *van Parijs* en den hertog *van Chartres*. Toen koning *Lodewijk Philips* afstand gedaan had van de kroon, verscheen zij met de twee kinderen in de Nationale Vergadering, om den troon voor haar eerstgeborene te behouden, doch werd genoodzaakt de vlucht te nemen, waarna zij zich eerst te Ems en daarna te Eisenach vestigde, waar zij in afzondering leefde. Zij overleed te Richmond bij Londen den 18den Mei 1858.

Helena St. Zie *St. Helena*.

Helenaveen, een dorp in de Noord-Brabantsche gemeente Deurne, is onder koning *Willem III* door ontginning van de Peel ontstaan. Het dorp, dat een Roomsch-Katholieke en een Hervormde kerk bezit, telt ongeveer 600 inwoners en ligt aan den spoorweg van Helmond naar Venlo.

Helenine (*alant-kamfer*) vindt men in de wortels van de Alantplant (*Inula Helenium*), en men verkrijgt ze daaruit door deze met alkohol uit te trekken en het filtraat met 3 tot 4 volumina water te vermengen, waarna de helenine na verloop van een etmaal kristalliseert in prisma's met een flauwen reuk en smaak, welke niet in water, maar gemakkelijk in alkohol en aether oplossen, bij 110° C. smelten, bij 275—280° koken, in geconcentreerd zwavelzuur met een roode kleur oplossen, veel zoutzuurgas absorbeeren en door salpeterzuur in geel nitrohelenine omgezet worden. Bij de destillatie van helenine met watervrij phosforzuur gaat een olie over, welke na hare rectificatie geelachtig en lichter dan water is, een weinig naar aceton riekt en bij 290° C. kookt. Wegens de antiseptische eigenschappen werd helenine vroeger veel in de geneeskunde gebruikt.

Helenium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (*Compositae*). Zie *Inula*.

Helenos, de zoon van *Priamos* en *Hekabe*, voorspelde, evenals zijn zuster *Kassandra* in het bezit der zienersgave, toen hij door de Grieken gevangen genomen was, dat Troje slechts met behulp van *Neoptolemos* en *Philoktetes* ingenomen kon worden; ook zou hij de list met het houten paard aangeraden hebben. Na den val van Troje volgde hij *Neoptolemos* naar Epirus, huwde na diens dood met *Andromache* en kreeg een deel der heerschappij over Epirus.

Helfert, *Joseph Alexander*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch rechtsgeleerde en staatsman, geboren te Praag den 3den November 1820, aanvaardde in 1847 de betrekking van leeraar in het Romeinsch en kanoniek recht aan de universiteit te Krakau en werd in 1848 door een kiesdistrikt in Bohemen afgevaardigd naar den Rijksdag, waar hij het ministerie ondersteunde. In dat jaar werd hem de portefeuille van Onderwijs aangeboden, maar hij wees haar van de hand, hoewel hij zich als onderstaatssecretaris geruimen tijd belastte met de werkzaamheden van dit departement. In 1854 werd hij tot vrijheer benoemd en ontving in 1865 een eervol emeritaat, waarna hij in 1881 benoemd werd tot lid van het Heerenhuis. Van zijn geschriften noemen wij: „Husz und Hieronymus" (1853), „Die oesterreichische Volksschule" (dl. 1

Digitized by Google

—3, 1860—1861), „Die Schlacht bei Kulm 1813" (1863), „Fünfzig Jahre nach dem Wiener Kongresz" (1865), „Geschichte Oesterreichs vom Ausgang des Wiener Oktoberaufstandes 1848" (6 dln., 1869—1886), „Maria Luise, Erzherzogin von Oesterreich, Kaiserin der Franzosen" (1873), „Der Rastadter Gesandtenmord" (1874), „Revision des ungarischen Ausgleichs" (1876), „Die Wiener Journalistik im Jahre 1848" (1877), „Karoline von Neapel und Sicilien, im Kampfe gegen die französische Weltherrschaft 1790—1814" (1878), „Joachim Murat, seine letzten Kämpfe und sein Ende" (1878), „Der Wiener Parnasz" (1882), „Fabrizio Ruffo" (1882), „Maria Karolina von Oesterreich, Königin van Neapel und Sicilien" (1884—1814), „Ausgang der französischen Herrschaft in Oberitalien" (1890), „Staatliches Archivwesen" (1893), „Gregor XVI und Pius IX, Oktober 1845 bis November 1846" (1896), „Der Prager Juni-Aufstand 1848" (1897), „Denkmalpflege" (1897), „Zur Lösung der Rastadter Gesandtenmord-Frage" (1900), „Kaiser Franz I von Oesterreich und die Stiftung des lombardo-venetianischen Königreichs" (1901), „Casats und Pillersdorf und die Anfänge der italienischen Einheitsbewegung" (1902) en „Aufzeichnungen und Erinnerungen aus jungen Jahren" (1904).

Helfferich, *Christian Adolf*, een Duitsch schrijver, geboren in 1810 te Schaffhausen in Württemberg, vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Berlijn en werd daarna buitengewoon hoogleeraar aan de militaire academie. Hij bouwde de geschiedenis der beschaving op een psychologischen grondslag en gaf een voorstelling van zijn wijsgeerige beginselen in het werk: „Die Metaphysik als Grundwissenschaft" (1849), alsmede in het boek: „Der Organismus der Wissenschaft und die Philosophie der Geschichte" (1856). Verder schreef hij een uitgebreid werk, getiteld: „Die Christliche Mystik" (2 dln., 1842). Ook volbracht hij onderscheiden reizen, en als vrucht van deze leverde hij: „Belgien" (1848), „Briefe aus Italien" (3 dln., 1850—1853), „Engländer und Franzosen" (1852) en „Skizzen und Erzählungen aus Irland" (1869). De wetenschappelijke uitkomsten van zijn tochten door het Pyreneesch Schiereiland legde hij neder in „Raymund Lull" (1852), „Geschichte des westgothenreiches" (1859), „Geschichte des westgothischen Arianismus" (1860).

Helgoland, een eiland met druk bezochte zeebaden in de Noordzee, ligt ten N.W. van de mondingen der Elbe en der Wezer, 44,5 km. van de kust verwijderd, behoort tot de provincie Sleeswijk-Holstein, beslaat een oppervlakte van 0,55 v.km. met (1900) 2307 inwoners en bestaat uit het Oberland en (in het Z.O.) het Unterland. Het Oberland is een tot 63 m. hooge rots, die als een muur uit zee oprijst en waarop zich een kleine stad en een vuurtoren bevinden. Op het Oberland zijn pantsertorens en batterijen opgericht; van een aan het Z.O. einde van het Unterland gelegen molo leidt een tunnel daarheen. Het Unterland is een vlak, zandig voorland van geringe uitgestrektheid en staat door een trap en een lift met het Oberland in verbinding. Hier vindt men een badhuis voor warme zeebaden en het nieuwe kurhuis. ± 1200 m. ten O. van dit voorland ligt de Düne, een zandig eiland, 2000 m. lang en 400 m. breed. Het vaste en fijne zand biedt een heerlijk badstrand, waarheen men met kleine vaartuigen overgezet wordt. Het in 1826 gestichte zeebad neemt de eerste plaats in onder de Duitsche Noordzeebadplaatsen. Het badseizoen is van begin Juni tot einde October; het aantal badgasten bedraagt jaarlijks ± 21000, terwijl het door ± 20000 toeristen bezocht wordt.

De branding der zee heeft van het vroeger grootere eiland, vooral aan de Westkust, aanzienlijke stukken weggeslagen. In den laatsten tijd zijn op de meest bedreigde plaatsen muren van granietsteen gebouwd. De Düne werd den 31sten December 1720 van het eiland losgerukt. Aan de Westkust ziet men tijdens de ebbe een 100 m. breeden rotsgrond en de oeverwanden bieden het mooie schouwspel van hooge rotstorens, groote rotskegels en diepe grotten. Uit de kleurensamenstelling, die het landschapsbeeld van het eiland geeft, is de groen-rood-witte vlag der Helgolanders ontstaan. De reede ligt tusschen Helgoland en de Düne.

Het eiland bezit een kerk, een nieuwen vuurtoren, een nieuw raadhuis, een gedenkteeken van *Hoffmann von Fallersleben*, een museum met beroemde vogelverzameling, een biologisch station tot onderzoek der Noordzeefauna en een garnizoen. De bewoners houden zich bezig met vischvangst, oester- en kreeftvangst, scheepvaart en loodsdienst. De Helgolanders behooren tot den Frieschen stam en spreken een Oost-Friesch dialekt. Met Hamburg, Cuxhaven en Geestemünde bestaat geregelde scheepvaartverbinding, met de Duitsche kust een onderzeesche telegrafische verbinding. Op het gebied der natuurwetenschappen levert Helgoland interessante bijzonderheden, bijv. door zijn geologische formatie. Verder is het aantal vogels, dat Helgoland gedurende hun trekperioden bezoekt, grooter dan op eenige andere plaatsen van het Noordelijk halfrond. Van de lepidopteeren is een interessante soort, *Spilosana Zatime*, bijna uitsluitend Helgolandsch te noemen; onder de planten behooren er de Noorsche *Cochlearia danica* en de Zuidelijke *Lobularia maritima* thuis.

Dit eiland droeg in den ouden tijd den naam van *Fosite-* of *Foseteland* naar den Frieschen god *Fosite*, aan welken een tempel en een bron geheiligd waren; doch nadat *Willebrord* de dienst der afgoden vernietigd had, noemde men het, als den zetel der Christelijke zending, het *Heilige Land* of *Helgoland*. Het behoorde vervolgens tot het hertogdom Sleeswijk-Holstein, was tot aan 1714, toen Denemarken er zich meester van-maakte, het eigendom der hertogen van *Holstein-Gottorp*, doch werd in 1807 door de Engelschen bezet. Het was tijdens het continentaalstelsel het hoofdstation van den smokkelhandel. Bij den vrede van Kiel (1814) werd het door Denemarken aan Engeland afgestaan, dat het eiland bij het Duitsch-Engelsch verdrag van 1890 aan Duitschland gaf, waarna het in 1892 aan Pruisen kwam.

Helheim is het rijk der dooden in de Noorsche fabelleer. In de Edda omringt het de Noordelijke mistwereld, *Nevelheim* genaamd.

Heliade, *Johann H. Radulescu*, een Roemeensch schrijver en staatsman, geboren omstreeks het jaar 1801 te Tirgovist, ontving zijn

Digitized by Google

opleiding te Boekarest en werd op 20-jarigen leeftijd professor aan het collegie Santa Sava aldaar, vervolgens lid der schoolcommissie, inspecteur-generaal der scholen en directeur van het archief. In 1848 behoorde hij tot hen die vorst *Georg Bibesco* overhaalden tot het onderteekenen eener grondwet. Na de vlucht van laatstgenoemde werd hij lid van het Voorloopig Bewind, maar moest bij de nadering der Russen en Turken als balling de wijk nemen. Hij begaf zich eerst naar Kronstadt in Zevenburgen, daarna naar Parijs en toen naar Turkije, waar hem het eiland Chios als verblijfplaats werd aangewezen. In het gevolg van *Osmar-Pasja* vertrok hij in 1854 naar Boekarest, waar hij zich wederom vestigde en in Mei 1872 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: vertalingen van „Meditations" van *Lamartine* en van den „Mahomet" van *Voltaire*. Ook stichtte hij het eerste Roemeensche tijdschrift van letterkundigen aard („Curierul românese", 1828), waarin hij eenige van zijn gedichten opnam. In 1844 leverde hij een drama en in 1846 een nationaal epos, alsmede: „Souvenirs et impressions d'un proscrit"(1850) en „Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine" (1851). Nadat zijn tijdschrift onderdrukt was, gaf hij een ander uit in 1862 onder den titel: „Curierul de ambe sexe" en schreef een „Cursu de poesie generala" (3 dln., 1868). Ook is in 1836 een bloemlezing uit zijn geschriften in het licht verschenen.

Heliaden waren de drie dochters van *Helios* en van de Oceanide *Klymene* en droegen de namen van *Aigle*, *Phaëthoese* en *Lampetie*. Volgens anderen waren er vijf. Zij waren de zusters van *Phaëton*, voor wien zij, tegen den wil van *Zeus*, den zonnewagen inspanden. Uit straf daarvoor of uit medelijden van *Zeus*, omdat zij ontroostbaar waren over den dood van hun broeder, werden zij in treurwilgen veranderd. Uit haar tranen ontstond het barnsteen, en zelfs toen zij in boomen waren herschapen, stortten zij nog gouden tranen.

Heliaea, de volksrechtbank te Athene, werd door *Solon* uit burgers van alle klassen, die zich voor het rechterambt aanmeldden, samengesteld, in de eerste plaats om een hooger beroep van door ambtenaren uitgesproken vonnissen te behandelen. Na den val van den Areopagus (460 v. Chr.) werd haar rechtsgebied uitgebreid, vooral ook nadat men den burgers toestond zich onmiddellijk tot de heliaea te wenden en ook den bondgenoot dwong daar recht te zoeken. Zij bestond uit 6000 rechters, de 1000 plaatsvervangers (*heliasten*) medegerekend, 600 uit ieder phyle en was in tien hoven (*dikastèria*) verdeeld, die gewoonlijk afzonderlijk, in belangrijke zaken ook gezamenlijk, rechtspraken. De behandeling was openbaar. De door *Perikles* ingestelde rechterssoldij (*heliastikon*), 1 obool per dag, werd door *Kleon* met een halve drachme verhoogd.

Heliand, *Heljand* of *Helland* is de naam van een oud-Saksisch gedicht, waarschijnlijk op last van *Lodewijk den Vrome* door een uitstekenden Saksischen zanger opgesteld. Daarin wordt het leven van *Jezus* volgens de Evangelieën geschetst, en niet ten onrechte bestempelt men het met den naam van „oudste Duitsche Messiade". *Christus* is daarin de held en vertoont zich in de hoogste glorie, welk een oud-Duitscher kende, namelijk als een machtig vorst, die, door zijn getrouwen omstuwd en door groote scharen gevolgd, door het land trekt om weldaden uit te deelen. Het gedicht bestaat uit korte allitereerende verzen en onderscheidt zich door een kernachtige taal, door levendigheid van schildering en door poëtischen gloed. De Heliand is het laatst door *Piper* (1897) volgens de handschriften, een te München en een in het Britsch Museum, in het licht gegeven. In 1894 heeft *Zangemeister* in een Vaticaansch handschrift nog brokstukken gevonden. Het is afkomstig uit de 9de eeuw en een gedeelte van een veel grooter geschrift, dat een dichterlijke bewerking der geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament bevatte. Vrij algemeen is men van oordeel, dat de opsteller afkomstig was uit Westfalen, doch daarvoor bestaat geen zekerheid. Het is merkwaardig als nagenoeg het eenige geschrift, dat wij in de oud-Saksische taal bezitten.

Helianthemum *Tournef.* (*Zonnekruid*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cistaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerigen, onregelmatigen, of 3-deeligen, regelmatigen kelk, door 5 vroeg afvallende bloembladeren, door een 3 kleppige, eenhokkige doosvrucht en door talrijke hoekige, gladde zaden. Het omvat een aantal lage heesters, welke in bijna alle werelddeelen groeien. Sommige zijn als sierplanten bekend, zooals *H. formosum Dunal*, in Portugal groeiend, een lage heester met grijze, viltige bladeren en takken en met viltige, groote, gele,aan den voet der bloembladeren met een zwarte vlek versierde bloemen; — *H. halimifolium W. En.*, in Spanje en Portugal aan het strand te vinden, wordt een paar m. hoog en draagt met schubjes bedekte bladeren en lange bloemstelen met fraaie, gele, aan den voet bruin gevlekte bloemen; — *H. roseum Dec.*, in het zuiden van Europa groeiend,heeft een nederliggenden stengel, eenigszins viltige bladeren en fraaie, rozenroode bloemen; — *H. vulgare Gaertn.*, in Duitschland en Nederland (bij Maastricht) aanwezig, heeft aan den rand eenigszins omgerolde, lichtgrijze, min of meer behaarde bladeren en goudgele bloemtrossen. Eindelijk vindt men op Texel, Terschelling, Vlieland en bij Soesterberg *H. guttatum Mill.* met een kruidachtigen, gegaffelden, opgerichten stengel en gele bloemtrossen.

Helianthus *L.* (*Zonnebloem*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door geslachtlooze, lintvormige straalbloempjes en door tweeslachtige, buisvormige schijfbloempjes, door een onregelmatig, dakpansgewijs omwindsel, door een platten of gewelfden, met langwerpige, spitse stoppelblaadjes bezetten vruchtbodem en door nagenoeg vierkante, eenigszins ruige of onbehaarde zaden. Het omvat eenjarige of overblijvende kruiden, die in Noord-Amerika en Brazilië groeien. Van de 22 soorten noemen wij: een nuttige soort *H. tuberosus* of de *aardpeer* (zie aldaar). Bekend is verder onze eenjarige *zonnebloem* (*H. annuus L.*) met een opgaanden, dikken, hollen weinig vertakten stengel, die wel eens tusschen 2 en 3 m. hoog wordt, met hartvormige, hardnervige, gezaagde bladeren

Digitized by Google

en zeer groote, goudgele bloemhoofdjes. In het zaad van deze plant vindt men een fijne, vette olie, die wegens haar keurigen smaak zeer gezocht is. Ook meldt men, dat het meel der zaden zeer geschikt is tot bereiding van fijn gebak. De zaden worden ook wel geroost en in plaats van koffie gebruikt. In den stengel vindt men fijne vezels met een zijde-achtigen glans, zoodat zij in China dikwijls met zijde vermengd worden. *H. annuus* heeft zeer mooie variëteiten nl. *californicus, citrinus, globosus fistulosus* en *nanus* fl *pl.*

De *zonnebloemen* komen alleen in aanmerking voor groote bloemengroepen, gezien op verren afstand en voor bloemschikkingen van grooten omvang.

Helichrysum *Dec.*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door in onderscheiden kransen geplaatste, dakpansgewijs onder elkander gelegen, droge, gekleurde, onbehaarde, in rijpen staat niet stervormig uitgespreide omwindselblaadjes, door een gewelfden bloemboden zonder strooschubben, door weinig talrijke straalbloemen en buisvormige, tweeslachtige schijfbloemen, door rolrond langwerpige vruchtjes en gele bloemhoofdjes. Van de soorten noemen wij *H. arenarium Dec.*, ook in ons land op droge zand- en heidegronden groeiend, een overblijvende plant met een houtigen stengelvoet, smalle bladeren en gesteelde, glanzige, citroengele en aan den tengeltop dicht bij elkaâr geplaatste bloemhoofdjes, — *H. angustifolium Dec.*, een vertakte, opgaande heester met lijnvormige, aan den rand omgerolde, van onder viltige en van boven nagenoeg onbehaarde bladeren en in schermen gerangschikte bloemtrossen, — *H. sanguineum Dec.* met een lichtgrijzen, kruidachtigen stengel, afloopende, lancetvormige bladeren en bijna ongesteelde, bolronde bloemhoofdjes, in Griekenland en Palestina te vinden, — en *H Stoechas Dec.*, met een houtigen stengel, lijnvormige, van onder viltige bladeren en bolronde, in dichte trossen gerangschikte bloemhoofdjes. Tot de sierplanten behooren *H. fulgidum W.* met groote gele bloemhoofdjes, — *H. grandiflorum Less.*, beide van de Kaapkolonie, eveneens met houtigen stengel, — en *H. macranthum Benth.* uit Australië met een stengel ter hoogte van 1 m. en met eindstandige, prachtige bloemhoofdjes.

Helicidae is de naam eener familie der *Longslakken.* Zij telt meer dan 5000 soorten, die op het land leven en zeer verschillend van grootte zijn, namelijk van eenige mm. tot 6 dm. Zij hebben vier (zelden twee) sprieten, en het slakkenhuis is zeer verschillend van gedaante en kleur, terwijl sommige tot de naakte slakken behooren. Van de soorten noemen wij de *grijze slak* en de *akkerslak* (*Limax cinereus* en *L. agrestis*), beide naakte slakken, — de woudslak (*Arion empiricorum*), de tuinslak (*Helix Hortensis*) en de groote wijngaardslak (*H. pomatia*). Deze laatste worden in Zuid-Duitschland gekweekt en gegeten. Te Ulm in Zwaben heeft men slakkentuinen en vanhier worden zij in vaten, vooral naar Weenen, vervoerd.

Helicine (salicylaldehydglucose), $C_{13}H_{16}O_7$ of $C_6H_{11}O_5.O.C_6H_4CHO$, ontstaat door behandeling van salicine met salpeterzuur. Het kan weder tot salicine gereduceerd worden en wordt door fermenten en verdunde zuren gesplitst, evenals salicine zelf.

Heliconia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scitamineeën.* Het onderscheidt zich door een 3-bladerig bloemdek, door een 2-bladerig honignapje en een 4-hokkige doosvrucht. Het omvat kruiden, welke in Amerika groeien. De fraaiste soort is *H. pulverulenta Lindl.*, uit Zuid-Amerika, met lancetvormige, aan den voet stompe of hartvormige, van onder blauwgestippelde bladeren en groene bloemen in scharlakenroode bloemscheede. De Heliconia's gelijken veel op bananen (*Musa*) en behooren wegens haar fraai uiterlijk en haar levendig gekleurde bloemaren tot de sieraden der warme kas.

Helicteres *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Malvaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, buisvormigen kelk, door 5 tongvormige bloembladeren en evenveel of driemaalzooveel kruikvormig saâmgegroeide meeldraden. Het omvat viltige heesters en boomen der tropische gewesten met hartvormige bladeren, zonderling gevormde bloemen en doosvruchten, welke op tonnetjes gelijken. Van de soorten noemen wij: *H. Isora L.*, met hartvormigronde of eironde, gezaagde, van boven onbehaarde en van onder viltige bladeren, met 2- tot 4-bloemige bloemstelen en gedraaide, rolrondkegelvormige vruchten, — een plant, welke in geheel Oost-Indië te huis behoort, 4 of 5 m. hoog wordt en weinig takken uitzendt, terwijl zij gele, niet onaangenaam smakende wortels heeft, die tegen maagziekten aangewend worden, — *H. Jamaicensis Jacq.*, die in West-Indië te huis behoort en 4 m. hoog wordt, — en *H. sacarolha St. Hil.*, een bloempje, dat in Brazilië groeit.

Helie, *Faustin*, een Fransch rechtsgeleerde, geboren den 31sten Mei 1799 te Nantes, werd in 1822 advocaat aldaar en begaf zich vervolgens naar Parijs, waar hij in 1828 bij het departement van Justitie werd geplaatst. In 1849 werd hij raadsheer in het Hof van Cassatie en in 1879 onder-voorzitter van den Staatsraad. Hij overleed den 22sten October 1884 te Passy. Hij schreef: „Théorie du code pénal" (6 dln., 6de druk, 1887—1888, met *Ad. Chauveau*), „Traité de l'instruction criminelle" (8 dln., 2de druk, 1866—1867) en „Pratique criminelle" (2 dln., 1877). Zijn zoon *Faustin Adolphe*, rechter in de rechtbank van het Seinedepartement, schreef „Constitutions de la France" (4 dln., 1875—1879).

Helier, St. Zie *Saint-Helier.*

Helikon, thans *Zagora*, een van het westen naar het oosten zich uitstrekkende, zeer boomrijke en vroeger met fraaie bosschen bedekte bergketen in het zuidwesten van het Grieksche landschap Boeötië, wordt door de dichters der Oudheid verheerlijkt als de zetel der Zanggodinnen. Op een top der voornaamste keten verhief zich ter hoogte van 1570 m. boven de oppervlakte der zee een altaar van *Zeus Heliconius,* en omstreeks 80 m. vandaar ontspringt de *Hippokrene*, een bron met helder water, volgens de sage door den hoefslag van *Pegasus* ontstaan. Twee uur gaans lager vond men vroeger op een kleine hoogvlakte een bosch, tot het gebied der stad Thespiae behoorende en aan de Muzen gewijd. Nabij dat bosch ont-

Digitized by Google

springt een andere heilige bron, de *Aganippe*.

Heling wordt in art. 416 Wetboek van Strafrecht omschreven als het opzettelijk koopen, inruilen, in pand nemen, als geschenk aannemen of uit winstbejag verbergen van eenig door misdrijf verkregen voorwerp. Het is dus een misdrijf, dat een ander voorafgegaan misdrijf onderstelt. In de vroegere wetgevingen werd de heler gestraft als medeplichtige aan het misdrijf, waardoor het voorwerp verkregen was, maar later heeft men ingezien dat heling een zelfstandig misdrijf is, hetwelk eerst aanvangt nadat het ander voltooid is. Om wegens heling een veroordeeling te kunnen uitspreken, is noodig het bewijs, dat de dader *opzettelijk* heeft gehandeld, d.w.z. dat hij wist of althans begreep, dat het voorwerp door misdrijf was verkregen.

Ons Wetboek van Strafrecht bedreigt tegen den heler een gevangenisstraf van ten hoogste 3 jaren. Dezelfde straf wordt opgelegd aan hem, die opzettelijk uit de opbrengst van eenig door misdrijf verkregen voorwerp voordeel heeft getrokken. Hij die van heling een *gewoonte* maakt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste 6 jaren, terwijl in dit geval tevens ontzetting van verschillende rechten kan worden uitgesproken.

Heliocentrisch. Zie *Geocentrisch.*

Heliodorus, de schatmeester van *Seleucus IV Philopator*, koning van Syrië, werd door dezen in 176 v. Chr. naar Jeruzalem gezonden, om de schatten des tempels weg te halen. Toen hij nu in weerwil van de vermaningen des hoogepriesters dat heiligdom betrad, werd hij door een buitengewone verschijning ter aarde geworpen, zoodat hij zijn voornemen liet varen. Later bracht hij zijn meester door vergif om het leven en beklom diens zetel, maar werd door *Antiochus IV Epiphanes* van den troon gestooten.

Héliodorus uit Emesa schreef den roman „Aethiopica", behelzende de liefde van *Theggenes*, een aanzienlijk Thessaliër, en *Chariklea*, een Aethiopische koningsdochter. Dat boek, in de Grieksche taal opgesteld, is uitgegeven te Bazel in 1545 en later bij herhaling gedrukt.

Heliogabalus, een Romeinsch keizer, die van 218 tot 222 na Chr. regeerde, heette eigenlijk *Varius Avitus Bassianus* en was een kleinzoon van *Julia Maesa*, de zuster van *Julia Domna*, de gade van *Septimius Severus* en de moeder van *Caracalla*. Zijn grootmoeder vertrok na den dood van *Caracalla*, in 217, naar Emesa in Syrië, waar haar kleinzoon als priester van den Syrischen god *Elagabalus* den naam ontving van *Heliogabalus*. Zij wist het leger te zijne gunste te stemmen, zoodat hij op 14-jarigen leeftijd reeds tot keizer uitgeroepen werd. *Macrinus*, de moordenaar van *Caracalla*, leed in 218 niet ver van Antiochië de nederlaag en werd vervolgens met zijn zoon *Diadumenus* te Chalcedon vermoord. Toen trok *Heliogabalus*, nadat hij den winter te Nicomedia had doorgebracht, in 219 naar Rome en stichtte er voor zijn Syrischen afgod een tempel op den Palatijnschen heuvel. In onmatigheid en losbandigheid overtrof hij al zijne keizerlijke voorgangers. Toen hij het voornemen koesterde zijn neef *Alexander Severus*, dien hij als zoon aangenomen had, om het leven te brengen, barstte in 222 een oproer uit der praetorianen, die *Heliogabalus* vermoordden en zijn lijk in den Tiber wierpen.

Heliogabalus.

Heliograaf is een toestel tot vervaardiging van photografieën der zon, in hoofdzaak een astronomische kijker, voorzien van een photografische camera.

Heliograaf is een toestel, vooral in het leger in gebruik, tot het geven van telegrafische lichtsignalen. Het bestaat uit een kleinen, draaibaren spiegel, waarop de zonnestralen opgevangen en teruggekaatst worden, zoodat men bij helder weer daarmede tot op 100 km. afstand kortere en langere lichtseinen kan geven, die tot een alfabet gecombineerd worden.

Heliografie. Zie *Photografie.*

Heliogravure. Zie *Photogravure.*

Heliometer (= zonnemeter) is een der nauwkeurigste astronomische instrumenten, waarmede men zeer kleine hoeken kan meten. Het objectief van den verrekijker is door een vlak in twee gelijke deelen A en A^1 verdeeld (zie de afbeelding). Beide helften zijn aan metalen platen bevestigd, welke door een hefboom HH' in tegenovergestelde richting evenwijdig aan het snijdingsoppervlak, verschoven kunnen worden. Stelt men het toestel nu zoo in, dat beide helften een onafgebroken kromme lijn vormen en richt men den kijker op de zon, dan zal men slechts één beeld van de zon zien. Verschuift men nu beide helften in tegenovergestelde richting, zooals in de figuur is aangegeven, dan zal iedere helft op zich zelf

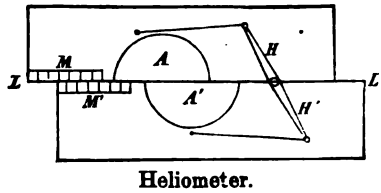

Heliometer.

een zonnebeeld vormen. Door een bepaalde verschuiving kan men de beide beelden zoo krijgen, dat zij elkander in één punt raken. Verschuift men de beide helften nu zoo, dat de zonnebeelden elkander weer bedekken, dan zal de afstand, waarover men de lenzen verschoven heeft, overeenkomen met de dubbele schijnbare middellijn van de zon. Deze afstand kan men met behulp van een mikrometer of andere meetinstrumenten, zooals de teekening laat zien, bepalen. Niet alleen voor zonnemetingen, maar ook voor het bepalen van den schijnbaren afstand van twee sterren wordt dit instrument veel gebruikt.

Heliophila *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*). Het onderscheidt zich door meeldraden, die

Digitized by Google

veelal van aanhangsels voorzien zijn, en door een saâmgedrukte hauw. Het omvat éénjarige kruiden, welke aan de Kaap de Goede Hoop groeien. Als sierplant kent men in Europa *P. pilosa Lam.*, die $^1/_2$ m. hoog wordt en grijsachtig-groene, gaafrandige, aan de punt 3-spletige en aan de basis wigvormige bladeren draagt, benevens in trossen geplaatste, fraaie bloemen, welke alleen bij zonneschijn zich openen.

Heliopolis is de Grieksche naam der stad *Baalbek* (zie aldaar), alsmede die eener stad in Beneden-Egypte, bij de grenzen van Arabië en aan een kanaal, dat den Nijl met de Arabische Golf verbond. Zij was de zetel van den Egyptischen zonnedienst. Nadat zij door het leger van *Cambyses* veel geleden had, was zij in de dagen van *Strabo* reeds in een woestenij herschapen. In het Oude Testament draagt zij den naam van *On*; haar bouwvallen vindt men nabij het dorp Matariye, 2 uur gaans ten noordoosten van Kaïro. Den 20sten Maart 1810 werden de Turken hier door *Kleber* verslagen.

Heliopsis *Pers.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door talrijke straalbloempjes, door een dakpansgewijs-schubbig omwindsel, door een kegelvormigen, met lancetvormige stoppelblaadjes bezetten vruchtbodem en 4-hoekig-saâmgedrukte, onbehaarde zaden. Het omvat kruiden, die in Amerika en Oost-Indië groeien. Sommige soorten zijn oliehoudend, andere als sierplanten bekend. *H. buphthalmoides Dun.*, in Peru te vinden, wordt 1 m. hoog en heeft tegenovergestelde, eironde, gespitste, gezaagde, 3-ribbige, van onder zacht-behaarde, gesteelde bladeren en goudgele bloemhoofdjes. Dit gewas wordt er tot hetzelfde doel uitgezaaid als bij ons het koolzaad. — *H. platyglossa Pérs.*, in Abessinië en Oost-Indië groeiend, levert eveneens goede olie.

Helios, bij de Romeinen *Sol*, was bij de Grieken de naam van den *Zonnegod*. Hij is van Oosterschen oorsprong en wordt voorgesteld als een zoon van den reus (titan) *Hyperion* en van *Theia* (of *Euryphaessa*), als de menner van den met 4 paarden (Pyroeis, Eoos, Aithon en Phlegon) bespannen zonnewagen (zie de afb.). Hij heeft in het Oosten, achter Colchis, zijn verblijf. Na het voleindigen van zijn dagreis keert hij op een gevleugeld gouden vaartuig langs den noordelijken oever van den Oceaan naar Colchis terug. In lateren tijd, doch niet vóór dien van *Aeschylus*, werd hij één met *Appolo* of *Phoibos*. Ook wordt hij wegens zijn afkomst vaak *Titan* en *Hyperion* genoemd. Hij had tempels te Korinthe, Argos, Troezene, Elis enz., maar de hoofzetel van zijn dienst was *Rhodus*, waar men hem jaarlijks een vierspan ten offer bracht, dat in zee werd geworpen. Daarenboven offerde men hem gewoonlijk witte lammeren en zwijnen. Het paard, de wolf, de haan en de adelaar waren aan hem geheiligd. Zijn zeven zonen, *Ochimas*, *Kerasphos*, *Makar*, *Altis*, *Tenages*, *Triopas* en *Kandalos* dragen den naam van *Heliaden* en hoedden zeven kudden van 50 runderen en 50 schapen (de 350 dagen en nachten van het maanjaar).

Helioskoop of *zonnekijker* noemt men een optisch werktuig, tot verzwakking van het zonlicht bij waarnemingen der zon door een kijker. Meestal gebruikt men daartoe *helioskopische oculairs*. Deze bestaan uit twee platte cylindrische buizen, waarvan de eerste excentrisch aan het oculaire gedeelte van den kijker geschroefd wordt, de tweede weer excentrisch aan de eerste bevestigd is en om haar as draaien kan. Aan het deksel der tweede buis is de oculaire lens bevestigd. Elke buis bevat twee evenwijdige spiegels, onder een hoek van 45° ten opzichte der as geplaatst, waardoor het zonlicht, dat door den kijker valt, vier keeren gereflecteerd en daardoor gepolariseerd wordt, alvorens het oculair te bereiken. Door draaiing der voorste buis, kunnen de spiegels meer of minder kruisgewijze ten opzichte van elkander geplaatst en daardoor de intensiteit van het licht naar welgevallen verzwakt worden.

Helios.

Heliostaat is een instrument, welks doel is lichtstralen, en wel voornamelijk zonnestralen, met een vlakken spiegel in een bepaalde richting terug te kaatsen. Bij vele natuurkundige onderzoekingen heeft men een bundel horizontale zonnestralen noodig. De heliostaat wordt dan aan de buitenzijde van een donker gemaakt vertrek zoodanig opgesteld, dat de op den spiegel vallende zonnestralen in horizontale richting door een opening in het vensterluik in het vertrek gereflecteerd worden. Door middel van een paar stelschroeven of van een hefboomstelsel kan men den spiegel den gewenschten stand geven. Meestal bevat de heliostaat een bus, die men in een opening van het vensterluik kan vastschroeven. De bus kan men dan door een deksel met opening of met een spleet met beweegbare wanden afsluiten en zoodoende lichtbundels van verschillende gedaante in het vertrek doen komen. Bij nauwkeurige proefnemingen maakt men gebruik van heliostaten, waarbij de spiegel door een uurwerk in den juisten

Digitized by Google

stand ten opzichte van de zon wordt gehouden (zie de afb.).

Heliostaat.

Heliotroop of zonnewender is een door *Gauss* uitgevonden instrument, dat men bij geodetische opmetingen gebruikt, wanneer bijv. hoeken tusschen twee ver verwijderde punten bepaald moeten worden, waartoe goed verlichte merkteekens noodig zijn. De kijker van het toestel wordt op het ver verwijderde punt V gericht(zie de afbeelding). Plaatst men nu een vlakken spiegel cd zoodanig vóór den kijker, dat de teruggekaatste zonnestralen Z juist samenvallen met de as van den kijker, dan zal men in dezen het beeld van de zon zien. Een tweede, uit twee stukken bestaande

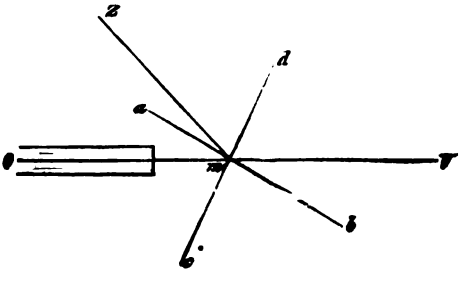

Heliotroop.

spiegel ab staat loodrecht op den eerste. De zonnestralen, die op dezen spiegel vallen, zullen juist naar V gereflecteerd worden, waardoor het ver verwijderde punt sterk verlicht wordt. Deze zonnewenders worden ook wel gebruikt voor het geven van tijdseinen op grooten afstand. Het licht wordt dan met een scherm onderschept. Door wegnemen van dit scherm kan men dan signalen geven. Bij helder weer kan men signalen geven tot op 100 km. afstand. 's Nachts wordt altijd met electrisch licht gewerkt. Zie ook *Heliograaf*.

Heliotropie. Men verstaat hieronder het vermogen van plantendeelen om zich onder den invloed van het licht te krommen. De beweging kan nu plaats hebben òf naar het licht toe — *positieve heliotropie* — óf van het licht af — *negatieve heliotropie*. Het verschijnsel doet zich zoowel bij ééncellige als meercellige organen voor. Zaait men bijv. schimmelsporen op vochtig brood, dan ontwikkelen deze schimmels zich zeer spoedig en buigen de vruchtdragers zich naar het licht toe, als dit van één richting invalt. Bladeren en bloemen keeren zich naar het licht toe en de blad- en bloemstelen zijn dan positief heliotroop. Zeer fraai kunnen we dit opmerken bij planten, die voor een venster staan.

Daarentegen zijn wortels negatief heliotroop; zoo ontwikkelen de klimworteltjes van klimop zich steeds aan die zijde van den stengel, welke naar den muur gekeerd is.

Voor het nauwkeurig waarnemen van deze verschijnselen worden de planten in een donkere kamer geplaatst en laat men het licht slechts door een nauwe opening binnen vallen. Voorts blijkt dat niet alle deelen van het spectrum zich gelijkwaardig gedragen en gaat de krachtigste werking van het violet uit.

Heliotropium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Boragineeën*. Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, door een trompetvormige bloemkroon met stompe lobben en een tandje in elken inham, door een naakte keel en door eironde-driekantige, rimpelige nootjes. Het grootste deel der 100 soorten behoort thuis in de keerkringsgewesten, en vele van haar dragen welriekende bloemen. Tot deze rekent men

Heliotropium supinum.

vooral *H. peruvianum L.* met paarse bloemen. De donkergekleurde bloemen van *H. corymbosum Rz Pav.* = *H. grandiflorum* bezitten den geur der narcis. In het zuiden en westen van Europa, een enkel keer ook langs de rivieren in ons land, vindt men *H. europaeum L.*, een eenjarig kruid met witte bloemen en bladerlooze bloemtrossen. Een afb. van *H. supinum L.* vindt men hierboven. *Heliotropium* wordt gezaaid of gestekt.

De plant onderscheidt zich door heerlijken geur en onafgebroken bloei bij een goede behandeling, d.w.z. bij een plaatsing in vruchtbaren grond, op zonnige standplaatsen, bij voldoenden watertoevoer. Zoowel in potten, als in den vollen grond uitgeplant, geeft zij voldoening.

Digitized by Google

Helium (He) is een indifferent elementair gas met het atoomgewicht 4 en een soortelijk gewicht van 1,98 (waterstof = 1), dat het eerst in het spectrum van de chromosfeer der zon werd aangetoond. *Ramsay* was de eerste, die het ook op aarde vond, toen hij n.l. het argongehalte van de door verhitting van sommige mineralen (samarskiet, yttrotantaliet, eleveïet enz.) verkregen gassen onderzocht. Het helium is een eenwaardig element, kleurloos en in water weinig, in alkohol en benzol in het geheel niet oplosbaar, dat vervluchtigt, als het door middel van kookende waterstof wordt afgekoeld. Het is tot dusver niet gelukt om het door diffusie in verschillende gassen te ontbinden. Helium is een uitstekende geleider voor den electrischen stroom en brengt bij de inwerking van stroomen van hooge spanning een intensief licht voort. Zijn spectrum vertoont zeer heldere, scherpe lijnen, waarvan een zich zeer dicht bij de natriumlijn bevindt. Het vormt het eenige gas, dat zich tot dusver hardnekkig verzet tegen alle pogingen, om het tot vloeistof te verdichten, zelfs bij een temperatuur van −265°C. Het bericht, dat het in Februari 1908 aan professor *Kamerlingh Onnes* te Leiden gelukt zou zijn, dit laatste zoogenaamde permanente gas in vasten toestand te brengen, is later onjuist gebleken.

Helium komt op aarde in eenige zeldzame mineralen en, als begeleider van argon (zie aldaar), tevens in eenige minerale bronnen (Wildbad, Cauterets, Bath enz.) voor, als geringe sporen ook in rivier- en zeewater en in den dampkring. In groote hoeveelheden is het op de zon en de witte vaste sterren aanwezig, en het werd ook in eenige meteoorsteenen aangetroffen. Het best kan het bereid worden uit Cleveïet, Broeggeriet, Euxeniet en Fergusoniet, door het mineraal in het vacuum te verhitten, ten einde koolzuur, waterstof en stikstof uit te drijven; vervolgens wordt het gesmolten met kalium dichromaat en het ontwijkende gas met natronkalk en phosforpentoxyd gedroogd.

Helium Ostium is bij *Plinius* de westelijkste Rijnmond, thans vermoedelijk een der monden van de Maas.

Helix. Zie *Helicidae.*

Hell. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *K. B. Heller* (20 November 1824—16 December 1880), den schrijver van „Reisen in Mexiko" (1853).

Hell, *Maximiliaan*, een Oostenrijksch sterrenkundige, werd geboren den 15den Mei 1720 te Sjemnitz in Hongarije en had reeds in 1745 een werkzaam aandeel aan de waarnemingen op de sterrenwacht te Weenen. In 1757 werd hij tot directeur van deze benoemd en bekleedde die betrekking tot aan zijn dood, den 14den April 1792. Hij heeft onderscheiden sterrenkundige werken uitgegeven en zich vooral bekend gemaakt door zijn waarneming van den voorbijgang van Venus voorbij de zon in 1769, waartoe hij op uitnoodiging van den Deenschen gezant te Weenen naar Wardöehus in Lapland vertrokken was. Ook vervaardigde hij zon- en maantafels, welke voor dien tijd zeer verdienstelijk waren.

Hell, *Theodor.* Zie *Winkler, Karl Gottfried Theodor.*

Hellas, de oorspronkelijke zetel der Hellenen, omvatte een gedeelte van het latere Thessalië, onder den naam van Phthiotis bekend, zoodat de Ouden den naam van Hellas ook wel gaven aan geheel Thessalië. Toen de Hellenen zich zuidwaarts uitbreidden tot aan de landengte van Korinthe, werd ook Hellas allengs grooter en omvatte eindelijk het hedendaagsche Livadië met zijn 8 landschappen, en ten laatste gaf men den naam van Hellas aan geheel *Griekenland* (zie aldaar) met zijn eilanden en volkplantingen.

Helle was de dochter van *Athamas* en *Nephele* en de zuster van *Phrixos*. Om te ontkomen aan de mishandelingen van haar stiefmoeder *Ino*, nam zij met haar broeder de vlucht op een ram met een gouden vacht, die hen over land en zee zou dragen. Doch alleen *Phrixos* bereikte Kolchis, daar zijn zuster in de zee viel, welke later naar haar de Hellespont genoemd werd.

Hellebaard is de naam van een der houw- of stootwapenen, in de Middeleeuwen bij het voetvolk in gebruik. Zij was korter dan de piek en had een lengte van 2 tot 2½ m. en bestond overigens eveneens uit een houten stang met ijzeren spits. Aan het ondereinde hiervan bevond zich aan de eene zijde een halvemaanvormige of vlakke bijl, en aan de tegenovergestelde zijde een horizontale, soms naar beneden omgebogen spits, die diende om den ruiter van het paard te trekken. Ter plaatse, waar de stok in het ijzer trad, was meestal een groote, bonte kwast bevestigd of waren andere versieringen aangebracht (zie de afb.) De troepen, welke met dit wapen waren uitgerust, droegen den naam van hellebardiers.

Hellebaard.

Hellebaardier is een soldaat, gewapend met een hellebaard (zie aldaar).

Helleborus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ranunculaceën*. De soorten van dit geslacht zijn in het algemeen bij ons bekend onder den naam van *kerstroos* en *nieswortel* en behooren tot de giftplanten. Zij hebben korte, dikke wortelstokken, waaruit zich langgesteelde, diep ingesneden bladeren en bij sommi- een met bladeren voorzienen bloemstengel, bij anderen een naakte schaft verheffen. De bloemen he-

Digitized by Google

een grooten, 5-bladerigen, bloemkroonachtigen kelk, een krans van zeer kleine, korte, buisvormige bloembladeren met een 2-lippigen zoom, veel meeldraden en 3 tot 10 stampers, waaruit zich even zooveel kokervruchten ontwikkelen. De belangrijkste soort is voorzeker de *zwarte nieswortel* (*H. niger L.*), welke in Zuid-Duitschland en Noordelijk Italië groeit en zich reeds midden in den winter, vaak onder de sneeuw, met fraaie, bleekroode bloemen vertoont. Zijn groene bladeren zijn lederachtig en glanzig groen, en den kruipenden wortelstok gebruikt men onder den naam van *Radix Hellebori nigri* in de geneeskunde. Hij bevat een vergiftig sap, dat, inwendig toegediend, belemmerend werkt op de ademhaling en den bloedsomloop. In geringe hoeveelheden komt het inwendig bij onderbuiksziekten, in grootere uitwendig bij sommige huidziekten te pas. Dergelijke eigenschappen heeft ook de *groene nieswortel* (*H. viridis L.*), die bleekgroene kelkbladeren, langgesteelde, 9- tot 12-deelige wortelbladeren en bijna zittende, 3-deelige stengelbladeren draagt, wier lobben 3- tot 4-spletig zijn. Deze heeft groenachtige bloemen en groeit ook in ons land. De *Helleborus* wordt veel in tuinen, maar ook in de bloemisterij gebruikt.

Het meest komen voor: *Helleborus niger* var *angustifolius*, *altifolius* en van *Helleborus orientalis* var *colchicus*, *colchicus punctatus*, *Abchacus*, *atrorubens*, *rubro-purpureus*, *olympicus*, *guttatus* en *caucasicus*. Ze wordt door scheuren vermeerderd. In potten onder glas in bloei getrokken, onderscheiden zij zich door reine bloemen.

Hellegat is de naam van een inham der Wester-Schelde in Zeeuwsch-Vlaanderen tusschen de gemeente Zaamslag in het W. en Boschkapelle, Stoppeldijk en Ossenisse in het O. Door verschillende indijkingen, het laatst in 1845, is dit water binnen engere grenzen teruggebracht.

Hellenbroek, *Abraham*, een Voetiaansch godgeleerde, geboren te Amsterdam den 3den December 1658, was achtereenvolgens predikant te Zwammerdam, Zwijndrecht, Zalt-Bommel en Rotterdam, ontving in 1728 emeritaat en overleed den 16den December 1731. Hij verklaarde den Bijbel op Voetiaansche wijze, n.l. door aan alle uitspraken een geestelijke beteekenis toe te kennen. Hij was, evenals *Borstius* en *Brakel*, tevens een uitstekend kanselredenaar. Vooral behaalde hij grooten roem door zijn „Voorbeeld der Goddelijke waarheden voor eenvoudigen, die zich bereiden tot de belijdenis des geloofs" een boekje, dat 30-maal gedrukt werd. Het verscheen in 1706 en werd in 1759 uitgebreid, waarna het den naam van „Groot-Hellenbroek" ontving, en werd in 1798 door zekeren *D. van Wijngaarden*, onderwijzer, koster en voorzanger te Willemstad, op rijm gebracht. *Hellenbroek* schreef verder: „De Evangelische Jesaia enz." (4 dln., 2de druk, 1736), „Het Hooglied van Salomo, verklaart en vergeestelijkt" (2de druk, 1736), „Bijbelsche Keurstoffen" (2 dln., 1718), „Kruistriomph van vorst Messias enz." (1745 en later), „Nuttige mengelstoffen" (1742 en later) en „Lijkpredikatie op W. à Brakel" (1737 en later).

Hellendoorn, een gemeente in Overijsel, met *ga* oppervlakte van 12813 H.A. en (1907) 8419 zoowners, ligt tusschen Ambt-Ommen, Den Ham, Vriezenveen, Wierden, Rijsen, Holten en Raalte. Men treft in het W. hooge heuvelen n.l. den Helderschen berg, den Haarlerberg en den Holterberg aan. De straatweg van Nijverdal naar Raalte bereikt daar een hoogte van 33,6 m. boven A.P. De bodem bestaat uit diluviaal zand, eenige kleigronden en eenig hoog veen. De bevolking houdt zich met landbouw en nijverheid bezig. Van het Z.O. naar het N.W. wordt de gemeente door de Regge doorsneden. Tot de gemeente behooren de beide dorpen Hellendoorn en Daarle, de buurten Noetsele, Elen-en-Raan, Egede, Marle, Halsen en Nijverdal.

Het dorp Hellendoorn, tusschen de Regge en den Helderschen Berg, aan den spoorweg Zwolle—Hengeloo gelegen, bezit een R. Katholieke en een Hervormde kerk. Het bestond reeds in het jaar 1080.

Hellend vlak is een vlak, dat niet horizontaal en niet verticaal staat. Laat men uit een willekeurig punt C een loodlijn CB (zie de teekening) neer op het horizontale vlak, dan wordt AC de lengte en BC de hoogte van het hellend vlak genoemd, terwijl hoek CAB de hellingshoek heet. Neemt men een ander punt, dan veranderen wel de waarden van hoogte en lengte, maar de verhouding van deze blijft constant. Wordt nu op een hellend vlak een lichaam P geplaatst en ontbindt men de zwaartekracht K in twee andere krachten k^1 en k^{11}, waarvan de eerste

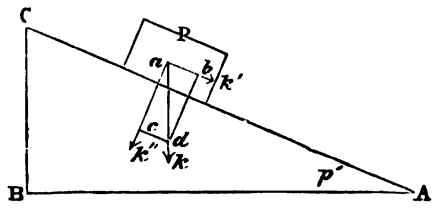

Hellend vlak.

evenwijdig loopt met, de tweede loodrecht staat op het hellend vlak, dan zal k^1 de benedenwaartsche beweging veroorzaken en k^{11} de drukking op het vlak. Wil men het lichaam in evenwicht houden, dan moet men dus een kracht tegengesteld en gelijk aan k^1 op het lichaam uitoefenen. Uit de gelijkvormigheid der drie hoeken A B C en Akk^1 volgt dat $k^1 : k = BC : AC$ = hoogte: lengte.

Bij een hellend vlak bestaat er dus evenwicht, wanneer de verhouding van een macht en last dezelfde is als van de hoogte en de lengte van het hellend vlak. Toepassingen van het hellend vlak vindt men bij stortkarren, wiggen, ladders, zigzagwegen in bergstreken enz.

Hellenen noemt men den voornaamsten volksstam der oorspronkelijke bewoners van Griekenland. Volgens de sage ontvingen zij dien naam van hun stamvader *Hellen*, een zoon van *Deukalion* en *Pyrrha* of van *Zeus* en *Dorippe*. De Hellenen verdeelden zich vervolgens in 4 stammen, naar de zonen en kleinzonen van *Hellen*, Aeoliërs, Doriërs, Ioniërs en Achaeërs genoemd, en vestigden zich in geheel Griekenland. Later gaf men aan alle Grieken den naam van *Hellenen* (zie *Griekenland*).

Digitized by Google

Hellenisten noemt men in het algemeen de *geleerde beoefenaars* der Grieksche oudheidkunde, *inzonderheid* der Grieksche taal en letterkunde. *Men heeft* den naam van *Egyptische Hellenisten gegeven* aan de Israëlieten, die na de verwoesting *van het koninkrijk* Juda in grooten getale de wijk *namen naar* Egypte. Door de Israëlitische kolonisten, welke *Alexander de Groote* overbracht naar Alexandrië, wat door *Ptolemaeus Lagi* werd nagevolgd, nam hun aantal zóó sterk toe, dat men ten tijde van *Augustus* ongeveer een millioen Israëlieten in Egypte aantrof. Hier ontstond nu een tijdperk van Grieksch-Israëlitische beschaving, die wegens het algemeen gebruik der Grieksche taal den naam ontving van de Hellenistische. Daarin wordt de leer van *Pythagoras*, zoowel als die van *Plato*, op verwonderlijke wijze samengevoegd met Oostersche denkbeelden, en de trachten dier vermenging vindt men in de leerstellingen der gnostieken. Onder de Israëlietisch-Hellenistische wijsgeeren is *Philo* de merkwaardigste; een duurzaam gedenkteeken van hun vlijt is de „Septuagint" of de Grieksche vertaling van het Oude Testament.

Halleputte, *George*, een Belgisch staatsman, werd geboren in 1852 te Gent, studeerde aldaar aan de hoogeschool en werd ingenieur. In 1873 bekleedde hij een staatsbetrekking. Spoedig begon hij zich met politiek te bemoeien en werd de leider der jong-clericalen. Hij is de stichter en voormalige voorzitter van den Democratischen Belgischen Boerenbond en stond aan het hoofd van den machtigen Leuvenschen Boerenbond. In de Kamer van Volksvertegenwoordigers is hij vertegenwoordiger van Maeseyck sinds 1889; hij maakte deel uit van de Commissie van onderzoek in zake militaire vraagstukken en vertegenwoordigde in 1902 de Belgische regeering op het Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres te Kortrijk. Hij was gedurende 25 jaar hoogleeraar aan de Universiteit te Leuven en werd in Mei 1907 minister van Spoorwegen.

Heller, *Joseph*, een Duitsch kunstkenner, geboren te Bamberg den 22sten September 1798, bezocht aldaar het gymnasium, wijdde zich daarna korten tijd aan den handel, maar bepaalde zich weldra uitsluitend bij de studie der kunstgeschiedenis en bij andere geschiedkundige nasporingen. Hij overleed den 4den Juni 1849. Hij was bezitter van een uitgebreide bibliotheek en van een merkwaardige verzameling gravures en oudheden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lucas Cranach's Leben und Werken" (2de druk, 1854), „Geschichte der Holzschneidekunst" (1822), „Das Leben und die Werke Albrecht Dürers" (2 dln., 1827—1831), „Monogrammenlexikon" (1831), „Handbuch für Kupferstichsammler" (3 dln., 3de druk, 1870—1873), „Leben Georg Erlingers" (1837), „Die gräfliche Schönbornsche Gemäldesammlung" (1845), benevens een aantal monographieën over de stad en het bisdom Bamberg.

Heller, *Wilhelm Robert*, een Duitsch letterkundige, geboren den 24sten November 1812 te Groszdrepnitz bij Stolpen, in het koninkrijk Saksen, studeerde te Leipzig in de rechten en verkreeg aldaar een betrekking bij de magistratuur. Weldra echter bepaalde hij zich uitsluitend bij de *beoefening* der letteren. Hij stichtte in 1848 het tijdschrift „Rosen" en in 1842 het jaarboekje „Perlen" en zette beide voort tot in 1848. Daarenboven schreef hij een groot aantal novellen en romans, zooals: „Der Prinz von Oranien" (3 dln., 1843), „Florian Geyer" (3 dln., 1848), „Erdbeben von Caracas" (1846) en schetste in „Eine Sommerreise" (1840) zijn ontmoetingen in Italië. In 1848 ging hij naar Frankfort aan den Main, om als berichtgever de zittingen van het Parlement bij te wonen. Zijn „Brustbilder aus der Paulskirche" (1849) vonden grooten bijval. Sedert het laatst van 1849 was hij belast met de redactie van de „Deutsche Zeitung" en ondersteunde tot aan haar opheffing in 1850 de belangen der constitutioneele partij. Daarna vertrok hij naar Berlijn en vervolgens naar Hamburg, waar hij in 1851 de redactie van de „Hamburger Nachrichten" op zich nam. Verder schreef hij: „Der Reichspostreiter in Ludwigsburg" (1857), „Das Geheimnisz der Mutter" (1859), „Hohe Freunde" (1861), „Posenschraper's Thilde" (1863) en „Primadonna. Roman aus der kursächsischen Vergangenheit" (2 dln., 1871). Hij overleed te Hamburg den 7den Mei 1871 en na zijn dood verschenen zijn „Nachgelassene Erzählungen" (5 dln., 1874).

Heller, *Stephen*, een Oostenrijksch klavierspeler en componist, geboren te Pest den 15den Mei 1814, liet zich reeds op 9-jarigen leeftijd in het openbaar hooren, waarna hij naar Weenen gezonden werd, om zich te oefenen onder leiding van *Czerny* en *Anton Halm*. Nadat hij met zijn vader een kunstreis gemaakt had door Hongarije, Polen en een gedeelte van Duitschland, bleef hij in 1830 te Augsburg, alwaar hij van *Chelard* onderwijs ontving in de compositie. Omstreeks 1835 kwamen zijn eerste stukken in het licht, welke met bijval werden ontvangen, en in 1838 vestigde hij zich voor goed te Parijs. Hij overleed den 14den Januari 1888. Meer dan 150 composities heeft hij in het licht gegeven.

Heller, *Seligman*, een Oostenrijksch schrijver en dichter, geboren den 8sten Juli 1831 te Raudnitz in Bohemen, was jarenlang werkzaam als verslaggever van het tooneel bij de „Bohemia" en tevens als hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde aan de handelsacademie te Praag. In 1872 werd hij geplaatst bij de „Deutsche Zeitung" te Weenen, als redacteur van het feuilleton. Hij dichtte het epos „Ahasver" (2de druk, 1868). Daarin schildert hij de omdolingen van den Wandelenden Jood door de geschiedenis der menschheid tot aan den tegenwoordigen tijd. Ook leverde hij het drama „Die letzten Hasmonäer" (1865) en een bundel „Gedichte" (1872). Na zijn dood (8 Januari 1890) verschenen „Die echten hebräischen Melodien" (1893).

Hellespont of de *Zee van Helle*, thans de Straat der Dardanellen (zie aldaar), noemden de Ouden de zeeëngte tusschen Mysië en den Thracischen Chersonesus, die de Egeesche Zee met den Propontus verbindt en Azië van Europa scheidt. De beide oevers waren met bloeiende dorpen en steden bedekt, en onder deze bekleedde Lampsacus den eersten rang. De smalste plaats van den Hellespont, tusschen de steden Sestos en Abydos gelegen, is van ouds beroemd door de opofferende liefde van *Leander* jegens *Hero* (zie

Digitized by Google

daar), alsmede door de brug, welke *Xerxes* er liet slaan, om met zijn troepen uit Azië naar Griekenland te trekken. Lord *Byron* is den 3den Juli 1810 in den tijd van 1 uur en 10 minuten over den Hellespont gezwommen.

Hellevoetsluis, een gemeente op het Zuid-Hollandsche eiland Voorne-en-Putten, met een oppervlakte van 99 H.A. en (1907) 4282 inwoners, wordt in het Z. bespoeld door het Haringvliet en aan de overige zijden door de gemeente Nieuw-Hellevoet ingesloten. Zij bestaat uit de vesting Hellevoetsluis en eenig buitenland, de Weergorzen. De bodem bestaat uit zeeklei. Hellevoetsluis is de zetel van een directie der marine en de operatiebasis van de stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet.

De vesting Hellevoetsluis werd in 1696 voltooid. Den 20sten December 1636 namen de Staten van Holland het besluit op deze plaats, waar men vroeger slechts eenige kleine uitwateringsplaatsen aantrof, een dok aan te leggen en den 16den Maart 1638 besloten zij, dit dok met vestingwerken te omringen. Er werd echter pas bij het begin van den Eersten Engelschen Zeeoorlog een aanvang met het aanleggen der vestingwerken gemaakt. Sedert dien tijd is het een sterke oorlogshaven geworden. Men vindt er talrijke marine-etablissementen, waterwerken, magazijnen, een instructievaartuig tot opleiding van leerlingenmachinist, een hospitaal van den geneeskundigen dienst der zeemacht en een bezetting van vesting-artillerie.

Hellhoffiet is een ontploffingsmateriaal, dat in 1881 uitgevonden werd door den kapitein der artillerie *Hellhoff* te Berlijn. Het bestaat uit twee bestanddeelen, die ieder afzonderlijk niet ontploffen en eerst onmiddellijk vóór het gebruik vermengd behoeven te worden, zoodat de ontplofbaarheid eerst ontstaat bij de vervaardiging der patronen. Het Hellhoffiet bestaat uit salpeterzuur en dinitrobensol. Dit laatste is een geel poeder. Het Hellhoffiet is een donkerroode vloeistof, die in patroonhulzen van glas of karton wordt gebracht. Ook bezigt men met Hellhoffiet doortrokken kiezelijzer in metalen hulzen. Het wordt aangestoken door een slaghoedje. Het Hellhoffiet verbrandt in het vuur zonder ontploffing en zijn uitwerking is als die van dynamiet. Gesteenten worden daardoor in groote stukken gescheurd, maar niet verbrijzeld, zooals door dynamiet. *Hellhoff* en *Gruson* hebben wapens vervaardigd, die voor een Hellhoffietlading geschikt waren. De met dit ontploffingsmiddel gedane proeven hebben echter geen gunstig resultaat opgeleverd.

Helling is een vlakte met een glooiing van 1.10 tot 1.20 tot het bouwen van schepen op werven; dikwijls wordt de helling naar het water toe met een drijvenden ponton afgesloten, die voor het te water loopen moet verwijderd worden. Groote werven hebben overdekte hellingen.

Hellmer, *Edmund*, een Oostenrijksch beeldhouwer, geboren te Weenen, den 17den November 1850, studeerde onder leiding van *F. Bauer* en *H. Gasser*. Na een studiereis in Italië nam hij deel aan de decoratieve versiering van de Weensche tentoonstelling (1873) en sedert is hij werkzaam aan de plastische versiering van alle nieuwe zoonumentale gebouwen te Weenen. Zoo maakte hij voor het gerechtshof een Austria; voor de universiteit de groepen der philosophie en theologie; voor de musea o.a. een der schilderkunst, voor het Parlementsgebouw de groepen „Keizer Frans I verleent de grondwet" en voor den Hofburg een monumentale fontein. In 1898 werd hem de vervaardiging opgedragen van een gedenkteeken ter herinnering van Weenen's bevrijding van de Turken, terwijl hij in 1893 belast werd met een standbeeld voor *Goethe* te Weenen. Ook van keizerin *Elisabeth* en den schilder *Schindler* zijn standbeelden van zijn hand, terwijl hij ook een aantal grafmonumenten vervaardigd heeft. Hij schreef „Lehrjahre in der Plastik" (1900).

Hellqvist, *Karl Gustav*, een Zweedsch schilder, geboren te Kungsör den 15den December 1851, studeerde te Stockholm en vestigde zich te München nadat hij verschillende studiereizen gemaakt had. Hij stelde daar ten toon: „Gustaaf Wasa beschuldigt bisschop P. Sumanväder van verraad" (1874), „Lodewijk XI in den tuin der gehangenen" (1875), „Intocht van P. Sumanväder in Stockholm 1526" (1878), „Sten Sture V sterft op het meer" (1879), „Brandschatting van Wisby door Waldemar IV" (1882). In 1882 vertrok hij naar Parijs, waar hij onder den invloed van *Munkacsy* schilderde: „Twistgesprek tusschen Galle en Olaus Petri" (1883), „Inscheping van Gustaaf Adolf's lijk te Wolgast" (1885) en „Husz op weg naar den brandstapel". Nadat hij van 1886—1888 hoogleeraar te Berlijn was geweest, overleed hij den 19den November 1890 te München.

Hellwag, *Konrad Wilhelm*, een Duitsch ingenieur, geboren te Eutin den 18den September 1827, studeerde te Kiel in de wis- en natuurkunde, nam deel aan den strijd over de hertogdommen Sleeswijk en Holstein, bezocht daarop de polytechnische school te München en werd vervolgens geplaatst onder *Etzel* bij den bouw van den Zwitserschen Centraalspoorweg (1853), verder bij den aanleg van den Franz-Josephs-Oosterspoorweg naar Hongarije, daarna bij de lijn Weenen-Triëst van den Oostenrijkschen Zuiderspoorweg en ten slotte bij den Brennerspoorweg. In 1868 werd hij „Baudirektor" bij den Oostenrijkschen Noordwesterspoorweg en bestuurde den aanleg tot in 1874. De kunstwerken, hierbij voltooid, zijn: de brug over de Donau bij Weenen, het Thajaviaduct bij Znaïm, de bruggen over de Elbe bij Königgrätz, Pardubitz, Aussig en Tetschen, alsmede de stationsgebouwen te Weenen, Praag en Tetschen. In Maart 1875 werd hij als opvolger van *Gerwig* benoemd tot hoofdingenieur bij den St. Gotthardspoorweg, doch nam wegens een conflict met de directie ontslag. Hij schreef „Eisenbahn- Bau-Normalien für die k.k. privilegierte Oesterr. Nordwestbahn" (8 dln., 1875—1876), „Die Bahnachse und das Längenprofil der Gotthardtbahn" (1876) en „Die Gotthardtbahn. Mein Konflikt mit der Verwaltung" (1882). Hij overleed te Weenen den 4den Januari 1882.

Hellwald, *Friedrich Anton Heller von*, een Oostenrijksch schrijver over aardrijks- en volkenkunde, geboren te Padua den 29sten Maart 1842 trad op 16-jarigen leeftijd in dienst bij het Oostenrijksche leger, maar aanvaardde in 1864 een burgerlijke betrekking, om zich aan de beoefening der aardrijkskunde te wijden. Het jaar 1866 riep

Digitized by Google

hem echter wederom in de gelederen. Nadat hij als luitenant der uhlanen deel had genomen aan den veldtocht tegen Pruisen, werd hij geplaatst bij de redaktie van de „Oesterreichische militarische Zeitschrift" en in 1871 redacteur van „Das Ausland" te Augsburg. In 1882 nam hij zijn ontslag en leefde sedert 1887 te Tölz, waar hij den 1sten November 1892 overleed. Hij schreef: „Die Amerikanische Völkerwanderung" (1866), „Maximilian I, Kaiser von Mexico" (2 dln., 1869), „Die Russen in Centralasien" (1873), „Centralasien, Landschaften und Völker in Kaschgar, Turkistan, Kaschmir und Tibet" (1875), „Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwickelung" (4de druk, 1896), „Hinterindische Länder und Völker" (2de druk, 1880), „Oskar Peschel" (2de druk, 1881), „Die Erde und ihre Völker" (2 dln., 1876), „Die heutige Turkei" (met *Beck* 1877), „Im ewigen Eis" (1880), „Naturgeschichte des Menschen" (2 dln., 1883—1884), „Amerika in Wort und Bild" (1883—1885), „Frankreich in Wort und Bild" (2 dln., 1884—1887), „Haus und Hof in ihrer Entwicklung" (1888), „Die menschlichen Familie nach ihrer Entstehung und natürlichen Entwicklung" (1889), en „Die Welt der Slawen" (1890). Na zijn dood verschenen nog „Kulturbilder" (1894).

Hellwald, *Ferdinand Heller von*, een broeder van den voorgaande en een beoefenaar der Nederlandsche letterkunde, geboren te Weenen den 22sten September 1843, werd in 1862 benoemd tot collaborator bij de Hofboekerij aldaar, in 1872 tot secretaris van de Maltezer Orde en overleed den 28sten Juni 1884 te Clarens. Het eerst heeft hij zich bekend gemaakt door het ontdekken en uitgeven van het werk: „Voyage d'Adrien Matham au Maroc, 1640—1641" ('s Gravenhage, 1866). Nog belangrijker was in 1869 zijn ontdekking van het tweede deel van den „Spieghel Historiael van *Maerlant*, dat als verloren werd beschouwd en niet minder dan 33000 verzen telt. Het werd door hem met *de Vries* en *Verwijs*, in opdracht van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, in het licht gegeven (1873 enz.). Verder maakte *von Hellwald* andere overblijfselen van oud-Nederlandsche geschriften in maandwerken openbaar. Ook schreef hij „Geschichte des holländischen Theaters" (1874), alsmede „Vlämisches Leben, Geschichten und Bilder" (1867). Zijn „Geschichte der niederländischen Litteratur" werd door *Laura Schneider* voltooid en uitgegeven (1887).

Helm, *helmriet* of *duinhelm* (*Arundo arenaria L.*, *Psamma arenaria R.* et *S.*) is de naam van een belangrijke rietgrassoort, welke tot de groote familie der *Grassen* (*Gramineae*) en tot de groep der *Rietgrassen* behoort. Zij komt voor in verschillende streken van Europa en Noord-Amerika en bloeit in Juli en Augustus. Zij is inzonderheid van groot belang voor ons land, daar zij op de duinen groeit en door verspreiding harer wortelstokken deze voor verstuiving bewaart. Daarom wordt zij doorgaans op onze duinen door aanplanting vermenigvuldigd.

Helm is een hoofdbedekking van den krijgsman, ook van politieagenten, brandweermannen enz., meestal van metaal of leder vervaardigd en overeenkomende met de gedaante van den schedel. Hij komt in zeer oude tijden reeds voor en is volgens *Herodotos* een uitvinding van de Kariërs. Men heeft vervolgens den helm op verlei wijzen versierd met een helmkam, een helmpluim, stormbanden enz. Vooral de oud-Grieksche helmen waren kunstig bewerkt. De Romeinen droegen in den beginne helmen van brons of van staal, doch deze werden in de 3de eeuw na Chr. uit verwijfdheid afgeschaft, waarna zij allengs in gebruik kwamen bij de Germanen, die vroeger blootshoofds streden. In de Middeleeuwen was de helm een hoogst belangrijk gedeelte der wapenrusting, en wel in de vormen van stormhoed, toernooihelm enz. De helmkraag (halsberg) dekte den hals, en een vizier, hetzij met traliewerk, hetzij met gaten voor de oogen, het gelaat. Ook voerden de ridders allerlei herkenningsteekenen op hun helmen, bijv. een kroon, adelaarsvleugels, een draak enz. De helmen van vorsten waren veelal rijk versierd met goud en zilver, en helmdekken van gekleurde stof daalden aan de zijden tot op de schouders af. De gewone krijgsknechten droegen als helmen ijzeren en stalen hoeden, en deze zijn lang na de invoering der vuurwapenen nog in zwang gebleven. Eerst na den Dertigjarigen Oorlog werd de helm algemeen afgeschaft, en tegen het einde der 18de eeuw zelfs bij de zware cavalerie. Thans echter is hij bij het Duitsche leger als „Pickelhaube" weder in gebruik.

Zeer gewichtig is ook de helm op het gebied der wapenkunde (heraldiek). Men ziet hem gewoonlijk geplaatst boven het wapenschild. Vóór de 14de en zelfs vóór de 15de eeuw hechtte men weinig aan den vorm van den wapenhelm, daarna echter werden de vormen zóó gekozen, dat men hieruit den rang van den eigenaar van het wapen kon opmaken. De hierop betrekking hebbende regels heeft men echter alleen in Frankrijk met nauwgezetheid gevolgd. Daar was de helm van bastaarden van gepolijst ijzer of staal zonder traliën, maar met gesloten vizier. De nieuw-geadelden hadden een dergelijken helm, naar rechts gewend. Hij, wiens adel van vaders- en moederszijde tot de grootouders opklom, voerde een dergelijken helm met open vizier en 3 traliën. De helm der edelen van oude afkomst was omboord met zilver en voorzien met 5 zilveren traliën. De baronnen hadden een half-aanzienden, zilveren, met goud beslagen helm met 7 gouden traliën. De helm der graven en burchtgraven was van zilver, met goud omboord, half-aanziende en met 9 gouden traliën. Die der markiezen was van zilver, met goud gedamasceerd, met goud omboord, aanziende en met 11 gouden traliën. Hertogen en souvereine vorsten, beneden den rang van keizer of koning, voerden een aanzienden, gedamasceerd gouden helm met 11 gouden traliën en bijna geheel geopend vizier. Keizers en koningen hadden een dergelijken, doch met geopend vizier en zonder traliën. Is de helm door geen kroon gedekt, dan draagt hij gewoonlijk een wrong, en om bijna elken helm hangt een medaillon aan een gouden snoer of keten. Is een wapenschild met 2 helmen gedekt, dan zijn deze naar elkander toegekeerd; is er een derde bij, dan staat deze aanziende in het midden. Duitsche wapenschilden zijn wel eens door een groot aantal helmen gedekt. De fig. 1—15 op blz. 94 stellen helmen uit verschillende tijdperken voor.

Helm, *Theodor*, een kenner van muziek, ge-

Digitized by Google

boren te Weenen den 9den April 1843, studeerde in de rechten en trad in 1866 in staatsdienst. Als een hartstochtelijk liefhebber van muziek, schreef hij sedert 1867 de muziekverslagen in het „Neue Fremdenblatt". Weldra werd hij medewerker aan de „Tonhalle" te Leipzig en aan het „Musikalische Wochenblatt", zoodat hij zijn ontslag nam uit den staatsdienst en in 1874 leeraar werd aan een muziekschool te Weenen. Sedert 1868 schreef hij in den „Pester Lloyd" zijn „Wiener Musikbriefe". Voorts leverde hij: „Beethovens letzte Quartette", „Die grosze Sonatenform seit Beethoven", „Mozarts Klavierkonzerte", „Reminiscenzen in Tonwerken", „Ungarische Musik in deutschen Meistern", „Beethovens Streichquartette" „Beethoven als musikalischer Techniker" en „Brahms als virtuose und Komponist". Sedert 1876 geeft hij een: „Notizkalender für die musikalische Welt" in het licht en redigeerde van 1876—1877 het „Illustrirte Musik- und Theater-Journal".

Fig. 1. Fig. 2. Fig. 3. Fig. 4. Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 8.

Fig. 7.

Fig. 9.

Fig. 9a.

Fig. 10.

Fig. 11. Fig. 12. Fig. 13. Fig. 14. Fig. 15.

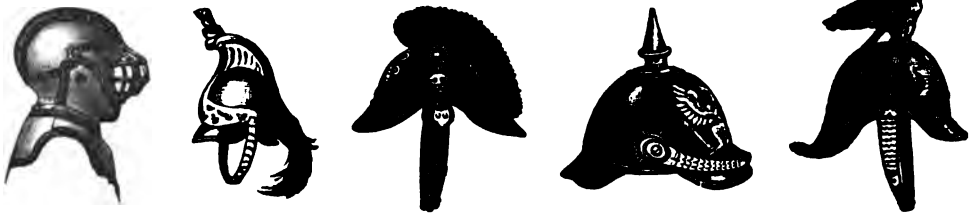

Helmen. 1. Grieksche helm; 2. Romeinsche helm; 3. Helm uit de 13de eeuw; 4 en 5. Middeleeuwsche ketelhoed; 6 en 7. Stormhoed; 8. Steekhelm; 9 en 9a. Helm met bewegelijk vizier (15de eeuw); 10. Vizierhelm der ridders uit de 15de eeuw; 11. Steekspelhelm (15de eeuw); 12. Helm der Fransche dragonders (1812—1870); 13. Beiersche infanteriehelm (1807—1888); 14. Helm der Duitsche infanterie („Pickelhaube"); 15. Paradehelm der Garde du Corps in Duitschland.

Helmbloem (*Corydalis Dec.*). is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Fumariaceën*. Het onderscheidt zich door een 2-bladerigen kelk of door het gemis van dezen, door 4 bloembladeren, van welke het bovenste gespoord is, door 2-broederige meeldraden en door een 2-klepzoo. ige, veelzadige doosvrucht. Tot de soorten, welke ons land gevonden worden, behooren: de *gehare* schoone bloemen onder den naam van *duifjes* gekweekt, met een rijken, 10- tot 20-bloemigen tros, handdeelige schutbladeren en gedurende den bloeitijd neêrgebogen stengel, bloemen van verschillende kleur dragende, — en *C. fabacea Pers.* met een armbloemigen tros, een gedrongen, overhangenden vruchttros, gave schutbladeren, een rolronde, rechte spoor en kleine bloemen, op beschaduwde plaatsen voorkomende. Eenige uitheemsche soorten, zooals *C. nobilis L.* en *C. sempervirens L.*, worden als sierplanten aangekweekt.

klauwierde helmbloem (*C. claviculata Dec.*), bij wie de bladstelen der dubbelgevinde bladeren in hechtranken eindigen, voorts met langwerpig gespitste schutbladeren, die ~~lang~~er zijn dan de bloemstelen, en met kleine, bleeke bloemen, — *C. lutea Dec.*, een overblijvende plant, die van Mei tot Augustus bloeit, met dubbel 3-tallige bladeren, vertakte, vezelige wortels, langwerpige, getande schutblaadjes en citroengele bloemen, op oude muren voorkomende, — *C. cava Schweig.* et *K.*, ook *vogeltjes-* of *boontjeshelmwortel* genoemd, met een hollen, met wortelvezels bedekten knol, een aan den voet 2-bladerigen stengel en een veelbloemigen, opgerichten tros, — *C. solida Fries*, om

Helmdraad noemt men in de plantkunde het deel van een meeldraad, dat bestaat uit den steel, waarop de helmknop rust.

Digitized by Google

Helmers, *Jan Frederik*, een Nederlandsch dichter, geboren te Amsterdam den 7den Maart 1767, maakte zich in zijn jeugd bekend met de Fransche, Engelsche en Hoog-duitsche talen, en ofschoon hij het voorvaderlijk beroep van koopman gekozen had, trachtte hij met den meesten ijver zijn kennis uit te breiden. Hij beoefende geschiedenis en aardrijkskunde, fraaie letteren en wijsbegeerte en legde zich toe op de teekenkunst en muziek. Tevens gevoelde hij zich aangetrokken door de dichtkunst en *Uylenbroek* nam zijn eerstelingen op in de „Kleine Dichterlijke Handschriften". Onder de eerstelingen onderscheidde zich vooral zijn „Ode aan den Nacht" (1788). In 1790 verscheen zijn gedicht „Socrates" in 3 zangen. Ook was hij een hartstochtelijk voorstander van het tooneel, zoodat hij zich met zijn zwager *Loots*, *Uylenbroek* en anderen vereenigde tot het schrijven van „De Amsterdamsche Nationale Schouwburg", een tijdschrift, aan het tooneel gewijd. Verder schreef hij het treurspel „Dinomache of de verlossing van Athene", doch vooral zocht hij grooten roem, toen in 1809–1810 zijn 2 bundels gedichten in het licht verschenen. In 1812 werd zijn „Hollandsche Natie" met algemeene en uitbundige geestdrift begroet, vooral daar zij verscheen in een tijd van verdrukking en ellende. Dat gedicht, dat prachtige gedeelten bevat en in den Franschen tijd slechts ter sluiks kon bemachtigd en gelezen worden, is bij herhaling uitgegeven en in het Engelsch, Fransch en Maleisch vertaald. *Helmers* was tevens een uitstekend prozaschrijver, zooals blijkt uit onderscheiden redevoeringen, in Felix Meritis uitgesproken. Zijn verblijf te Parijs in 1803 had grooten invloed op de veredeling van zijn kunstgevoel, dat zich in onderscheiden stukken van zijn hand openbaart. Nog op den 2den Februari 1813 sprak hij ter gelegenheid van de uitdeeling van eereprijzen der stads-teekenacademie, een uitmuntend dichtstuk uit in de Remonstrantsche kerk te Amsterdam, en reeds den 26sten van die maand werd hij door den dood weggerukt. Een jaar later vierde men op plechtige wijze zijn lijkfeest in de Amsterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, waarbij *G. J. Meyer*, later hoogleeraar aan het Athenaeum te Brussel, een lofrede en *M. C. van Hall* een dichtstuk uitsprak. In 1815 werd een uitgave der „Nagelaten gedichten" van *Helmers* bezorgd door *van Hall* en *Klijn* en een „Nalezing" door *Witsen Geysbeek*. In 1823 verscheen de derde druk van zijn „Gedichten en Nagelaten gedichten". Afzonderlijk is nog van hem uitgegeven een „Lofzang op Jezus van Nazareth", een „Lijkzang" op *B. de Bosch* en een op *Cornelia Wattier*, alsmede een lierzang „Over de oneindige volmaakbaarheid der menschelijke natuur".

J. F. Helmers.

Helmersen, *Gregor von*, een Russisch reiziger en geoloog, geboren den 29sten September 1803 op het vaderlijk landgoed Duckershof bij Dorpat, ontving zijn eerste opleiding in 1811 en daarna te Petersburg, en in 1818 aan het gymnasium te Dorpat, waar hij zich vervolgens aan de universiteit aan de rechtsgeleerdheid wijdde. Weldra echter gevoelde hij zich meer aangetrokken door de aard- en delfstofkunde, vergezelde in 1826 zijn leermeester *Moritz von Engelhardt* op een tocht naar den benedenloop van de Wolga en deed vervolgens met *Hesz* een geologische reis naar de bronnen van de Wolga en den Dnjepr. In 1828 trad hij in staatsdienst en werd met *Ernst Hofmann* belast met nasporingen in het Oeralgebergte. Zij gaven daarvan verslag in hun geschrift „Geognostische Untersuchung des Süduralgebirgs" (1831). Op dien tocht kwamen zij in aanraking met *Alexander von Humboldt* en ontvingen, op voorspraak van dezen, verlof het zuidelijk gedeelte van dat gebergte te bezoeken. Van 1830 tot 1832 studeerde *Helmersen* met zijn vriend te Berlijn, Heidelberg en Bonn, trok door een groot gedeelte van Duitschland, Oostenrijk en Noordelijk Italië en bleef geruimen tijd te Freiburg. Na zijn terugkeer in Rusland werd hem opgedragen het Oeralgebergte van Jekaterinenburg tot aan den 61sten breedtegraad te onderzoeken. Nadat hij te Orenburg den winter had doorgebracht, werd hij naar den Altaï gezonden. Na zeer moeilijke tochten kwam hij in December 1834 weder te Petersburg, maar moest in het voorjaar van 1835 een onderzoek instellen naar de Kirgisensteppe. In 1836 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de geognosie aan de mijnschool te Petersburg en in 1844 tot lid der Academie van Wetenschappen aldaar. Reeds in 1835 be-

Digitized by Google

kleedde hij den rang van majoor bij het korps mijningenieurs, terwijl hij achtervolgens opklom tot dien van luitenant-generaal. Inmiddels deed hij ieder jaar wetenschappelijke reizen naar verschillende deelen van Rusland en in 1845 naar Gottland, Zweden, Noorwegen en Denemarken. In de jaren 1861 en 1862 trok hij naar de oevers van het meer Peipoes, en onderzocht in 1863 de vorming der zandbanken in de Zee van Azow, in 1861 de slijkvulkanen van Taman. In 1865 werd hij tot directeur der mijnschool te Petersburg benoemd, welke betrekking hij in 1872 nederlegde. Hij schreef „Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppe" (1841), „Reise nach dem Altai" (1848), „Uebersichtskarte der Gebirgsformationen des europäischen Ruslandsz" (3de druk, 1875), „Das Donezer Steinkohlengebirge und dessen industrielle Zukunft" (1863), „Der Peipussee und die obere Narowa" (1864), „Geologische und physikogeographische Beobachtungen im Olonezer Bergrevier" (1882) en „Studien über die Wanderblöcke und die Diluvialgebilde Ruszlands" (2 dln., 1882). Met *K. E. van Baer* en later met *Schrenk* gaf hij „Beiträge zur Kenntnis des russischen Reichs" (35 dln., 1839—1886) uit. Hij overleed den 16den Februari 1885 te St. Petersburg.

Helmert, *Friederich Robert*, een Duitsch geodeet, geboren te Freiberg (Saksen) den 31sten Juli 1843, studeerde te Dresden, was tot 1866 assistent bij professor *Nagel* aldaar en promoveerde in 1868 te Leipzig met „Studien über rationelle Vermessungen". Van 1869—1870 was hij observator aan de sterrenwacht te Hamburg. Uit dien tijd dateert „Der Sternhaufen im Sternbilde des Sobieskischen Schildes" (1874). In 1870 werd hij leeraar in de geodesie aan de Technische Hoogeschool te Aken, in 1886 directeur van het Koninklijk Pruisisch Geodetisch Instituut en het Centraal Bureau der internationale aardmeting, in 1887 tevens hoogleeraar te Berlijn. Hij schreef o.a. „Die Ausgleichungsrechnung nach der Methode der kleinsten Quadrate"(1872), „Die mathematischen und physikalischen Theorien der höhern Geodäsie" (2 dln., 1880—1884), „Lotabweichungen" (1886), „Die Schwerkraft im Hochgebirge" (1890) en „Das königlich preuszische Geodätische Institut" (1890).

Helmholtz, *Hermann von*, een Duitsch natuurkundige en physioloog, geboren te Potsdam den 31sten Augustus 1821, studeerde te Berlijn in de medicijnen, werd in 1842 assistent-geneesheer aan de Charité aldaar en een jaar later officier van gezondheid te Potsdam. In den herfst van 1848 keerde hij als leeraar der anatomie aan de Kunstacademie en assistent aan het anatomisch museum naar Berlijn terug, doch werd reeds in Juli 1849 als hoogleeraar in de physiologie te Koningsbergen beroepen. In 1855 ging hij als zoodanig naar Bonn, in 1858 naar Heidelberg, vertrok in 1871 als hoogleeraar in de natuurkunde naar Berlijn en nam in 1889 de leiding op zich van de Physikalisch-Technische Rijksinrichting te Charlottenburg, waarvan hij de eerste president was. Hij overleed aldaar den 8sten September 1894. Te Berlijn zijn twee standbeelden voor hem opgericht. Zijn wetenschappelijken roem vestigde hij met het werk „Ueber die Erhaltung der Kraft" (1847), waarop in 1854 in populairen vorm „Ueber die Wechselwirkung der Naturkräfte" volgde. Den door hem uitgevonden oogspiegel beschreef hij in „Beschreibung eines Augenspiegels" (1851). Zijn belangrijkste werken zijn „Handbuch der physiologischen Optik" (2de druk 1886—1896 en „Die Lehre von den Tonempfindungen" (5de druk, 1896), twee werken, die op hun gebied baanbrekend zijn geweest, zoowel omdat *Helmholtz* alle belangrijke vraagstukken dier wetenschappen grondig bestudeerd en een reeks nieuwe waarnemingen gedaan heeft (klankkleur), als omdat hij zich een meester getoond heeft in het gebruik van alle hulpmiddelen van het moderne natuuronderzoek, stelselmatig, scherpzinnig experimenteeren in verband met mathematische onderzoekingen. Op physiologisch gebied zijn nog zijn metingen van de voortplantingsnelheid der zenuwprikkels te vermelden, op natuurkundig talrijke baanbrekende experimenteele en met name theoretische werken omtrent vraagstukken der mechanica, van het geluid, het licht, de warmteleer, electriciteitsleer en meteorologie, die meestal in *Poggendorff's* „Annale der Physik und Chemie" en in *Crelle's* „Journal für Mathematik" verschenen; afzonderlijk kwamen nog uit zijn „Vorträge und Reden" (2 dln., 5de druk, 1903). Zijn wetenschappelijke verhandelingen zijn in 3 deelen verzameld (1882—1895), zijn „Vorlesungen über theoretische Physik" geven *König*, *Krigar-Menzel*, *Richarz* en *Runge* uit.

Helmichius, *Wernerus*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Utrecht in 1551, was in 1571 predikant bij de Hervormde gemeente te Frankfort aan den Main en in 1578 tijdelijk, een jaar later vast predikant te Utrecht, waar hij den 15den Januari 1581, het eerst in de Domkerk een Protestantsche leerrede hield en in 1583 leeraar werd der Waalsche gemeente. In 1586 woonde hij de Synode te 's Gravenhage bij en 2 jaar later behoorde hij tot het gezantschap, dat in last had bij *Elizabeth* op behartiging der Protestantsche belangen aan te dringen. Daar hij tot de partij van *Leicester* behoorde, ontving hij met andere predikanten, bij de verwisseling van den stand van zaken, in 1589 zijn ontslag, werd te 's Gravenhage en te Dordrecht beroepen, maar gaf in 1590 gehoor aan de roepstem van Delft. Een hoogleeraarsambt te Leiden wees hij van de hand, doch vertrok in 1601 naar Amsterdam, waar hij den 29sten Augustus 1601 overleed. Hij schreef o. a. „Goliats sweert en riedtstock van pater Frans Coster, Jezuwyt" (1609), „Psalmorum Davidis et aliorum Prophetarum analysis" (1641) en „Epistola scripta Abrahamo Muyzenholio". Door de Zuid-Hollandsche Synode werd in 1587 mede aan hem de vertaling des Bijbels opgedragen, terwijl hij later benoemd werd om het werk van *Marnix* na te zien en na diens dood om het voort te zetten. In 1607 leverde hij een bijna volledige vertaling van Genesis.

Helmint is de naam van een groen mineraal, dat veel overeenkomst vertoont met chloriet. Het komt voor in eigenaardige wormvormige stukken, die men kan beschouwen als verdraaide rhombische of hexagonale prisma's. Het kristal vertoont paarlmoerglans op het basische vlak, volgens hetwelk het gemakkelijk splijtbaar is.

Digitized by Google

Helminthen. Zie *Ingewandswormen.*

Helmitol, een hexamethyleenamineverbinding van anhydromethyleencitroenzuur, is een wit kristallijn poeder met zuren smaak. De sterkte der waterige oplossing kan tot 7 % zijn. In alkohol is het onoplosbaar. Door zuren wordt het langzaam, door alkaliën gemakkelijk ontleed, onder vorming van formaldehyd. Het heeft een antiseptische werking en vindt als geneesmiddel toepassing.

Helmknop is het met stuifmeel gevuld knopje op den helmdraad (zie aldaar).

Helmkruid (*Scrophularia L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scrophulariaceën.* Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, een kroesvormige, onregelmatige bloemkroon met een 2-lobbige boven- en een 3-lobbige onderlip, door 4 meeldraden en een valschen meeldraad (staminodium), een bovenstandig vruchtbeginsel met één stijl en één stempel, een 2-hokkige doosvrucht met 2 of 4 kleppen en tegenovergestelde bladeren. Van de soorten, die in ons land voorkomen, noemen wij *knoopig helmkruid* (*S. nodosa L.*), een overblijvende plant, op vochtige, schaduwrijke plaatsen, vooral tusschen hakhout groeiende, met een knoopigen wortel, een scherp-vierkanten stengel, eironde of langwerpige, gladde, dubbelgezaagde bladeren en donker olijfkleurige bloemen, van Juni tot September bloeiende en voorheen tegen klierziekte in gebruik, en *waterhelmkruid* (*S. aquatica L.*) langs de slooten in zand- en veenstreken voorkomende, door een breedgevleugelden stengel en gevleugelde bladstelen, alsmede door kleinere bloemen van de voorgaande soort onderscheiden.

Helmle, *Lorenz*, een van de herstellers der glasschilderkunst, geboren in 1783 te Breitnau in Baden, was als knaap zijn vader in het schilderen behulpzaam en kwam in 1822 met zijn ouderen broeder *Andréas* te Freiburg, waar de beschilderde glazen der groote kerk zijn aandacht trokken. Het denkbeeld kwam bij hem op, om zich op die kunst toe te leggen. De graaf *von Rheinach*, voormalig commandeur der Duitsche Orde, bezat een menigte oude wapens, afbeeldingen, handschriften en beschilderde glazen, stelde ze ter beschikking van de beide broeders en ondersteunde de beide kunstenaars ook met geld. Weldra gelukte het hun de eene kleur na de andere in het glas te branden. Met hun landgenoot *Hermann* uit Neustadt in het Schwarzwald, waar hij voorheen in een glasblazerij gewerkt had, terwijl hij verder op zijn omzwervingen elders, zijn kennis van de behandeling van glas niet weinig had uitgebreid, ondernamen zij nu een belangrijk werk en leverden, in opdracht van den graaf *von Rheinach*, onderscheiden ramen aan de zuidzijde van bovenvermelde groote kerk, die wel is waar in sommige kleurschakeeringen onderdeden voor de kunstwerken der Ouden, maar zich onderscheidden door zuiverder teekening en door grooter verscheidenheid van kleuren. Op die wijze begon de glasschilderkunst weder te bloeien. De voortbrengselen der gebroeders *Helmle* gingen meest naar Zwitserland, Frankrijk en Engeland. Tot hunne beste stukken behooren 2 groote ramen in den dom te Mainz en een in de kerk te Bergheim bij Keulen. *Helmle* overleed den 15den Februari 1849. Zijn broeder was reeds in 1845 overleden. Zijn beide oudste zonen volgden het voetspoor dier beide kunstenaars.

Helmold, een Duitsch geschiedschrijver der 12de eeuw, was dorpspastoor te Bosau aan het Phöner Meer. Door zijn leermeester *Geroldus*, bisschop van Lübeck, dien hij op een zendingsreis naar de Heidensche Slaven aan de Oostzee vergezelde, werd hij aangespoord om de bekeering dier afgodendienaars tot het Christendom te beschrijven. Hij deed zulks in den „Chronicon Slavorum", waarin hij ook een aantal andere feiten mededeelt, waarom het met vrucht als geschiedbron geraadpleegd wordt. Het begint met de bekeering der Saksers onder *Karel den Groote* en eindigt met het jaar 1170. Een abt der Benedictijnen, *Arnold* genaamd, heeft het voortgezet tot 1209. Deze kroniek is uitgegeven door *Lappenberg* in de „Monumenta Germaniae"(1868) en vertaald door *Laurent* (1852).

Helmond, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 1459 H.A. groot met (1907) 13946 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Aarle-Rixtel, Bakel c.a., Lierop, Mierloo en Stiphout. De bodem bestaat uit diluviaal zand, afgewisseld en vermengd met leem, zwarte aarde, ijzeroer, derrie en moer. De gemeente wordt door de A en de Zuid-Willemsvaart doorsneden, terwijl langs de noordgrens de Bakelsche A vloeit. De bevolking houdt zich bezig met nijverheid, handel, landbouw en veeteelt. Tot de gemeente behooren het stadje Helmond met haar voorbuurten Binderseind, Heuvel en Steenweg, de buurten Hoogeind, Bijsterveld, Binderen, De Haag en het gehucht Duizeldonk. De gemeente was vroeger een heerlijkheid, die in 1220 met Brabant werd vereenigd.

Het stadje Helmond ligt aan de spoorlijn Eindhoven—Venlo, aan de stoomtramlijn Helmond—'s Hertogenbosch, aan de A en Zuid-Willemsvaart. Vooral de textielnijverheid, en wel die van katoen, is belangrijk. De plaats, die zich in den laatsten tijd zeer snel uitbreidt, is de zetel van een kantongerecht en bezit o.a. een hoogere burgerschool met 3-jarigen cursus en een burgeravondschool met teekenschool. Belangrijke gebouwen zijn o.a. het oude kasteel, de fraaie St. Lambertuskerk, de Hervormde kerk en het stadhuis. In 1354 vindt men Helmond voor het eerst als stad genoemd. Het fraai gelegen kasteel vertoont zich nog ongeveer in denzelfden staat, als waarin het in 1402 gebouwd werd.

Helmont, *Jan Baptiste van*, een arts en wijsgeer, geboren te Brussel in 1577 uit een edel geslacht, was heer *van Rooijenbroeck*, *Merode*, *Oorschot*, *Pellines* enz. en studeerde te Leuven zoo ijverig in de geneeskunde, dat hij reeds op 17-jarigen leeftijd als leeraar kon optreden. Toen hij bij zekere gelegenheid een schurftlijder niet genezen kon, kreeg hij een tegenzin in de geneeskunde en legde zich toe op de chemie, in de hoop, dat hij een algemeen geneesmiddel ontdekken zou, zich noemende *medicus per ignem* (geneesheer door vuur), doelende op de bron, waaraan hij dat geneesmiddel wilde ontleenen. Hij bestreed *Aristoteles* en *Galenus* en gaf hierdoor veel aanstoot. Nadat hij met een rijke dame in het huwelijk was getreden, vestigde hij zich te Vilvoorden bij Brussel en hield er zich bezig met het lezen van

Digitized by Google

allerlei geheimzinnige geschriften, waarna hij de zonderlingste werken uitgaf over ziekten en haar behandeling, tevens verzekerende, dat hij het elixir tot verlenging van het leven gevonden had. Zijn proeven leidden hem tot vele ontdekkingen, zooals die van het laudanum van *Paracelsus*, van den geest van hertshoorn en van het koolzuur; ook bracht hij den naam gas in de chemische terminologie. Hij wilde het geneeskundig stelsel van dien tijd omstooten, maar wat hij er voor in de plaats stelde, was nog veel slechter. Bij zijn verklaringen riep hij de hulp van geesten in, schreef alles toe aan scheikundige oorzaken en vestigde vooral zijn aandacht op den onderbuik en de maag. Volgens hem wordt het leven door een oorspronkelijke kracht, *archeus* genaamd, en door andere aan deze ondergeschikte krachten geregeerd. Zijn stelsel gelijkt op dat van *Paracelsus*, maar is duidelijker en wetenschappelijker. De keizers *Rudolf II*, *Matthias* en *Ferdinand II* deden vruchteloos schitterende aanbiedingen, om hem naar Weenen te lokken. Hij overleed den 30sten December 1664. Zijn werken („Ortus medicinae" en „Opuscula medica inaudita") verschenen te Amsterdam (1648) en te Keulen (1644).

Helmont, Franciscus Mercurius van, een zoon van den voorgaande, geboren te Vilvoorden den 20sten October 1618, erfde van zijn vader den smaak voor geheime wetenschappen en had een zonderlingen levensloop. Met vlugheid verschafte hij zich de kennis van vele kunsten en handwerken, zwierf met een troep Zigeuners door Europa, werd in Italië in den kerker der Inquisitie geworpen en reisde daarna naar Duitschland, waar hij verkondigde, dat hij de taal had teruggevonden, welke onze eerste ouders voor hun val spraken. Hij stond bij velen, zelfs bij *Leibniz*, in groot aanzien, geloofde aan de zielsverhuizing en aan den steen der wijzen en kende, volgens sommigen, het geheim om goud te maken, daar hij weinig verdiende en toch weelderig leefde. Ook te Amsterdam ontving hij de hulde van velen, begaf zich op uitnoodiging van de koningin van Pruisen naar Berlijn en overleed aldaar in de voorstad Cölln in 1699. Verdienstelijk heeft hij zich gemaakt omtrent de physiologie der taal en het doofstommenonderwijs. Hij schreef: „Alphabeti veri naturalis hebraici brevissima delineatio, quae simul methodum suppeditat, juxta quam qui surdi nati sunt sic informari possunt, ut non alios saltem loquentes intelligant, sed et ipsi ad sermonis usum perveniant" (1667), „Opuscula philosophica etc." (1690), „Quaedam praemeditatae et consideratae cogitationes super quatuor prima capita libri primi Moïsis, Genesis nominati" (1697), „Paradoxale discoursen enz." (1693), „Aanmerkingen over den mensch en deszelfs ziekten enz." (1694) en „Afbeelding van het natuurlijke Hebreeuwsche A. B. C." (1697).

Helmstedt, een stad in Baden, ligt aan de spoorlijnen Eisleben—Brunswijk, Helmstedt—Schöningen en Helmstedt–Oebisfelde en telt(1905) 15415 inwoners. Men vindt er 3 kerken, waaronder de mooie Stephanuskerk uit de 12de eeuw, de St. Georgekapel van 1322, het in Renaissancestijl opgetrokken gebouw (Juleum) der voormalige universiteit, een Waterloogedenkteeken, een gymnasium, een landbouwschool, spinnerijen, suikerraffinaderijen, meubel-, zeep- en tabaksfabrieken, pottenbakkerijen en brikettenvervaardiging. Vóór de stad bevindt zich het jonkvrouwenstift Marienberg met een kerk, de domeinen van *St. Ludgerus*, een voormalig klooster met twee oude kapellen. 4 km. van de stad ligt Bad Helmstedt met een salinische zoutbron, die druk bezocht wordt. Op den Cornelisberg bevinden zich de zoogenaamde Lübbensteine, twee hooge granietblokken, die vroeger als offerblokken van *Wodan* gediend moeten hebben. Volgens de sage moet de stad na omstreeks 798 door den *H. Ludgerus* gesticht zijn, die hier gedoopt moet zijn en een kapel gebouwd hebben. In werkelijkheid werd zij eerst 100 jaar later gesticht en kreeg in 1099 stadsrechten. Door koop kwam Helmstedt aan Brunswijk. behalve het Ludgerusklooster, dat in 1803 geseculariseerd werd. De in 1576 door hertog *Julius* gestichte universiteit was in de 17de eeuw een der voornaamste Protestantsche hoogescholen. In 1809 werd zij opgeheven.

Helobiën (*Fluviales*) vormen een orde der monokotyledonen in het natuurlijke plantenstelstel. Het zijn water- of moerasplanten met zeer verschillend gevormde, meestal drietallige bloemen. Vaak bezitten zij kelk en kroon, soms slechts een eenvoudig perigon, of zij zijn naakt. Tot deze orde behooren de familiën der Potamogetonaceeën, Najadaceeën, Aponogetonaceeën, Junkaginaceeën, Alismaceeën, Butomaceeën, Triuridaceeën en Hydrocharitaceeën.

Heloëan, een badplaats in de Egyptische provincie Gizeh, ligt 23 km. ten Z. van Kaïro, waarmede het door een spoorweg verbonden is, en 5 km. ten O. van den Nijl, op een plateau van de Arabische woestijn. De bronnen (zwavelzoutbronnen van 30° C. met chloornatrium en -magnesium) werden waarschijnlijk reeds door de oude Egyptenaren, zeker stellig de Arabieren gebruikt. Men vindt er een badhuis met inhalatiezaal, drinkbron, woestijnzandbaden, een groot hotel, tuinen en parken.

Heloïse. Zie *Abeëlard*.

Helonias *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de onderfamilie der *Colchicaceeën*, behoorende tot de familie der *Liliaceeën*. Het onderscheidt zich door een 6-bladerig bloemdek, 3 achterwaarts gebogen stampers en 3 kokervruchten, welke een 3-hoornige vrucht vormen. Het omvat overblijvende Amerikaansche kruiden met een knolvormigen wortel, lancetlijnvormige bladeren en in trossen gerangschikte bloemen.

Heloscladium *Koch* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen* (*Umbelliferae*). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen, soms onduidelijken kelkzoom, door 5 aan de punt rechte of eenigszins omgeslagen bloembladeren en eivormige of langwerpige, aan de zijden samengedrukte vruchten. In ons land komen van deze moerasplanten een drietal soorten voor, waarvan de meest bekende zijn *H. inundatum* en *H. nodiflorum*.

Heloten was de naam der lijfeigenen in Sparta. Men meent, dat deze naam afkomstig is van de stad Helos in Laconië, wier inwoners bij een oproer door de Spartanen werden onderworpen, hoewel anderen beweren, dat hij de beteekenis heeft van gevangenen. De Heloten waren slaven

Digitized by Google

van den staat, die aan de burgers ten gebruike werden afgestaan, zoodat deze hen niet mochten in vrijheid stellen en evenmin verkoopen. Zij hadden afzonderlijke woningen en waren tot het verrichten van bepaalde diensten verplicht. Deze bestonden in het opbrengen van een zekere hoeveelheid gerst, olie en wijn aan hun meesters, in het volbrengen van door dezen hun opgelegde werkzaamheden en eindelijk in het dienen als krijgsknechten zoowel te land als ter zee. Hun toestand was over het algemeen ver van benijdenswaardig. Wel stonden zij hooger dan de gewone slaven en konden door vlijt een zekeren trap van welvaart bereiken, terwijl het uitzicht op de vrijheid, wanneer zij zich die waardig betoond hadden, hun niet geheel benomen was, doch het burgerrecht konden zij slechts zelden verkrijgen. Volgens het beginsel van *Lykourgos* (*Lycurgus*), dat het recht van den staatsburger niet zoozeer gegrond moest wezen op zijn geboorte als wel op zijn opvoeding als Spartaan, werden de kinderen van Spartanen en vrouwelijke Heloten te zamen onderwezen en verkregen niet alleen volle vrijheid, maar ook door een soort van adoptie het burgerrecht. Altijd echter bleef een vijandige verhouding bestaan tusschen de Heloten en hun verdrukkers, terwijl dezen tegen de lijfeigenen steeds op hun hoede waren. Immers volgens de berekening van *O. Müller* waren er 250000 Heloten en onder deze 56000 weerbare mannen. Daaruit alleen kunnen sommige onmenschelijke maatregelen worden verklaard, zooals

Helobiën: *Elodea canadensis* (Waterpest); *a.* vrouwelijke bloem, vergroot. 2. *Hydrocharis morsus rana;* *a.* mannelijke, *b.* vrouwelijke bloem, natuurl. grootte. 3. *Sagittaria sagittaefolia* (pijlkruid); *a.* bloem, natuurl. grootte. 4. *Butomus umbellatus* (waterviool); *a.* bloem, natuurl. grootte, *b.* vrucht, *c.* stuk van een blad. 5. *Vallisneria spiralis;* links mannelijk, rechts vrouwelijk exemplaar, *a.* vrouwelijke, *b.* mannelijke bloem.

Digitized by Google

het ombrengen van 2000 Heloten bij de afschuwelijke instelling der *krypteia* of Helotenjacht. Terwijl namelijk eerst alle Heloten vogelvrij verklaard waren, gaven later de ephoren telkens bij het aanvaarden van hun ambt aan de Spartanen verlof Heloten, onder zekere voorwaarden, te dooden, wat echter vooral geschiedde om aan deze ondergeschikten vrees aan te jagen en hen tot gehoorzaamheid te dwingen. Zulke maatregelen vloeiden voort uit het besef, dat het groote aantal, de ondernemingsgeest en de trots der Heloten de veiligheid van den staat bij voortduring bedreigden. Gretig toch maakten zij van elke gelegenheid gebruik om het gehate juk af schudden. Toen in 464 v. Chr. de stad Sparta door een aardbeving nagenoeg geheel verwoest en de jeugd onder de instortende gymnasia gedood was, maakten de Heloten zich aanstonds meester van de heerschappij. Koning *Archidamas* echter trok hen met een in allerijl bijeengeraapt leger tegemoet, bracht hun een nederlaag toe en verloste Sparta van het dreigend gevaar. Later verbonden zich de Heloten met de onderdrukte Messeniërs, namen met dezen de bergvesting Ithome in bezit en gaven op die wijze aanleiding tot den Derden Messenischen Oorlog.

Helps, sir *Arthur*, een Engelsch schrijver, geboren den 10den Juli 1813 te Streatham, ontving zijn opleiding aan het Trinity College te Cambridge, was eerst secretaris van *Spring Rice*, minister van Financiën, daarna van lord *Morpheth*, eersten secretaris van Ierland, en eindelijk van den Privy Council. In 1872 werd hij baronet en overleed den 6den Maart 1875. Hij schreef „Essays, written in the intervalls of business" (10de druk, 1889), „Companions of my solitude" (10de druk, 1885), „The conquerors of the new world and their bondsmen" (2 dln., 1852), „Friends in council" (2 dln., 1854, vervolgd in 1857 en 1869), „The spanish conquest in America" (4 dln., 2de druk, 1900—1904), „Organisation in daily life" (1862), „The life of Las Casas" (1868), „The life of Columbus" (1868), „The life of Pizarro" (1869), „The life of Hernando Cortes and the conquest of Mexico" (2 dln., 1871) en „Life and labours of Mr. Brassey" (7de druk, 1888). Ook vermelden wij zijn treurspel „Oulita the serf" (1873) en zijn historischen roman „Ivan de Biron, or the Russian court" (1873).

Helsche machine noemde men vroeger een werktuig, bestemd om groote verwoestingen aan te richten, zooals dat, waarvan *Gianibelli* (zie aldaar) zich bediende bij de belegering van Antwerpen; doch sedert den aanslag op het leven van den consul *Bonaparte* (24 December 1800) geeft men dien naam aan toestellen, waarmede moordenaars het leven van aanzienlijke personen bedreigen. Na dien tijd hebben ook anderen, zooals *Fieschi* (zie aldaar) in 1835, zich van dergelijke ontploffende moordwerktuigen of helsche machines bediend. De helsche machines zijn in lateren tijd door de veel eenvoudiger dynamietbommen vervangen.

Helsche steen (*lapis infernalis argentum nitricum fusum*) wordt bereid uit gekristalliseerd salpeterzuur zilver ($AgNO_3$) door dit te smelten, zoodat het in den vorm van pijpen of stangen kan gegoten worden, die men tegen den invloed van het licht beveiligt. Helsche steen is wit of grijs van kleur en werkt verwoestend op alle organische bestanddeelen, wanneer de heelkundigen hem als bijtmiddel gebruiken, vooral om de oppervlakte van gevaarlijke verzweringen te verbeteren. In water opgelost bezigt men hem ook wel inwendig, vooral tegen vallende ziekte, doch hij heeft de onaangename eigenschap, dat hij na langdurig gebruik de huid, vooral waar deze aan het licht is blootgesteld, donker kleurt. Verder gebruikt men helschen steen tot het verven der haren en tot het merken van linnen. Helsche steen geeft aan de huid eene donkerroode kleur, welke men verwijderen kan door middel eener geconcentreerde oplossing van joodkalium. Inzonderheid bezigt men helschen steen bij de photografie tot het bereiden van zilverbaden.

Helsdingen, *W. P. G.*, in 1850 geboren te Rotterdam, werd eerst schoenmaker en daarna tapijtwever; als zoodanig was hij verscheiden jaren werkzaam bij de heeren *Willeman en Co.* te Rotterdam. In 1880 nam hij zijn ontslag, ten einde zich geheel aan de propaganda van het socialisme te kunnen wijden. In 1881 richtte hij met anderen de afdeeling Rotterdam van den Sociaal-democratischen Bond op, in 1894 stichtte hij met anderen de Sociaal-democratische Arbeiderspartij. Hij trad achtereenvolgens op als administrateur van „De(n) Baanbreker", „De(n) Sociaaldemocraat" en „Het Volk" tot 1901, toen zijn werkkring als propagandist voor Gelderland en Twente een aanvang nam. Hij was lid van de Tweede Kamer van 1897—1901 en werd opnieuw gekozen in 1907.

Helsingborg is een oude, maar goedgebouwde havenstad in de Zweedsche provincie Schonen, bij het nauwste gedeelte van de Sont, tegenover Helsingör, aan den voet eener bergketen, waarop zij zich vroeger verhief, terwijl men er nog de bouwvallen vindt van een sterk kasteel. Zij telt (1900) 24670 inwoners, die hun bestaan vinden in scheepvaart, vischvangst, landbouw enz. Zij is door een locaalspoor met het Zweedsche spoorwegnet verbonden. Het scheepsverkeer met Denemarken is zeer druk. In 1903 liepen 1523 schepen met 316696 ton binnen en vertrokken 1229 schepen met 241486 ton. De stad is merkwaardig in de geschiedenis door onderscheiden rijksdagen, synoden, vredesverdragen en belegeringen in de 14de eeuw, vooral ook door den slag van den 11den Maart 1710, waarin de Denen, onder *Rantzau*, door een hoop boeren, onder bevel van *Magnus Stenbock*, verslagen werden, en eindelijk door de vernieuwing der Conventie van Stockholm, welke er den 31sten Augustus 1805 plaats had. Nabij de stad vindt men een badplaats, steenkolengroeven en het westelijkste voorgebergte van Zweden met een hoogen vuurtoren.

Helsingfors, de hoofdstad van het grootvorstendom Finland, ligt op een uit granietrots bestaande scheer van de Finsche Golf, aan de spoorlijnen St. Petersburg—Helsingfors en Helsingfors—Tanastehus en telt (1901) 97051 inwoners. Zij bezit twee goed versterkte, veilige havens, breede en rechte straten, waaronder de Esplanade met een standbeeld van *Runeberg* en de Uniestraat uitmunten, een standbeeld van *Alexander II*, de mooie Nicolaaskerk, het kei-

Digitized by Google

zerlijk paleis, het prachtige universiteitsgebouw, het athenaeum met schilderijenverzameling, den nieuwen schouwburg, den Finschen schouwburg, het staatsarchief, het Standenhuis en het Senaatsgebouw. In 1898 telde de stad 576 nijverheidsinstellingen met 8577 arbeiders en een productiewaarde van 35802441 Finsche mark, waaronder een suikerraffinaderij, bierbrouwerijen, tapijt-, tabaks- en spiritusfabrieken. Van de onderwijsinrichtingen enz. zijn te noemen de in 1827 van Abo naar hier verplaatste Alexander-universiteit (1901: 2355 studenten) met een zoölogisch en botanisch museum, een bibliotheek van 230000 deelen, een sterrenwacht enz., verder een ethnografisch museum, een polytechnicum, 10 lycea, een zeevaartschool, twee handelsscholen, een blindeninstituut en een krankzinnigengesticht. De handelsvloot telt (1900) 121 schepen met 29086 ton, in 1901 liepen binnen 1078 schepen met 301827 ton, uit 884 met 246650 ton. De uitvoer bestaat vooral uit hout, papier en karton, de invoer uit graan, ijzer, machines, manufacturen, suiker en steenkolen. De haven wordt aan de zeezijde door de op 7 scheeren gebouwde vesting Sweaborg beschermd. De in 1550 door *Gustaaf Wasa* 7 km. noordoostwaarts gestichte stad werd in 1640 naar haar tegenwoordige plaats verlegd en in 1713 door de Russen verwoest. Sedert 1749 versterkt en in 1808 door de Russen opnieuw bezet, is zij van af 1812 de hoofdstad van het grootvorstendom Finland, sinds 1819 zetel van den Finschen Senaat.

Helsingland, een provincie in het noorden van Zweden, telt op 14768 km. 130000 inwoners. De voornaamste rivier is de Ljusnei en er zijn onderscheiden meren. De bodem is schraal en bergachtig en men vindt er veel bosch. Hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, paardenfokkerij en linnenfabricage. Zij wordt van den Noorderspoorweg doorsneden en men vindt er de steden Söderhamn en Hudiksvall.

Helsingör, door de Nederlandsche matrozen *Elseneur* geheeten, is een stad in het ambt Frederiksborg op het Deensche eiland Seeland. Zij ligt aan den spoorweg naar Kopenhagen en aan het smalste gedeelte van de Sont, tegenover Helsingborg. Zij telt (1901) 13902 inwoners en is zeer levendig wegens den drukken transitohandel en het aanleggen van vele schepen, welke er, bij een diepgang van 6 m. een veilige en ruime haven en een droogdok vinden. In 1901 liepen 759 schepen met 32391 ton binnen. De handelsvloot telt (1904) 176 schepen met 5429 ton. Tot aan 1857 werd aldaar de Sonttol geheven, zoodat alle schepen, welke door de Sont voeren, haar moesten aandoen. Sedert de opheffing van den tol, heeft de plaats veel van haar beteekenis verloren. Om haar te beschermen, werd reeds voor eeuwen op een landtong de vesting Kronborg gesticht, een kasteel, voorzien van een tuighuis en omringd door grachten en wallen. Niet ver vandaar ligt het koninklijk buitenverblijf Marienlyst, thans tot een badhuis ingericht. De bevolking van Helsingör is vooral toegenomen in 1576 door de komst van Nederlandsche kolonisten. Kronborg werd in 1658 door de Zweden onder *Wrangel* veroverd, doch in 1660 aan Denemarken teruggegeven.

Helst, *Bartholomëus van der*, een beroemd Hollandsch portret- en historieschilder, werd geboren te Haarlem in 1613 en begraven te Amsterdam den 16den December 1670. Zijn vroege portretten (o. a. in het Walenweeshuis te Amsterdam) gelijken in schilderwijze zooveel op het werk van *Nicolaes Elias*, dat men meent, dezen als zijn leermeester te mogen aannemen. Vervolgens onderging *van der Helst* den invloed van *Rembrandt's* clair-obscur, maar meestal schilderde hij in kleurige, soms zelfs eenigszins bonte kleurcombinaties. Hij is een der voornaamste portretschilders der 17de eeuw en schilderde verscheiden regenten- en schutterstukken, die tot de grootste meesterwerken der Hollandsche school behooren. Zijn meest bekend stuk is de Schuttersmaaltijd in het Rijksmuseum te Amsterdam. Aldaar kan men nog verscheiden andere werken van zijn hand bewonderen. Ook het Mauritshuis en het Museum Boymans bezitten werken van zijn hand.

Helst, Lodewijk van der, een zoon van *Bartholomëus* (geboren omstreeks 1645 te Amsterdam, overleden aldaar na 1680) schilderde in den trant van zijn vader, doch bereikte diens hoogte geenszins. Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit van hem twee portretten.

Helten, *Willem Lodewijk van*, een Nederlandsch taalkundige, geboren te Hedel den 30sten Augustus 1849, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in de letteren op een dissertatie „Proeven van woordverklaring". Vervolgens werd hij leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde aan het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam en in 1882 hoogleeraar te Groningen, welke betrekking hij aanvaardde met een redevoering „Bijdrage tot de pragmatische geschiedenis der vaderlandsche taalkunde in Nederland". Hij leverde: „Drie kluchtspelen der 17de eeuw uitgegeven en verklaard" (1870), „Over den wortel *lu* in het Germaansch" (1873), „Vijftig aanteekeningen op het woordenboek van Grimm" (1874), „Gedichten van Anna Byns, uitgegeven en verklaard" (1875), „De klinkers en medeklinkers in de Nederlandsche taal" (1875), „Het werkwoord in zijn vervoeging en afleiding" (1877), „Nieuwe gedichten van Anna Byns" (met dr. *Jonckbloet*, 1880), „Kleine Nederlandsche spraakkunst" (2de druk, 1880), „Grammatica op Vondel als grondslag voor de kennis der Nederlandsche taal in de 17de eeuw" (1881), „Middelnederlandsche versbouw" (1883), „Van den Vos Reynaerde" (Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde, Afl. 41, 42, 1887), „Middelnederlandsche spraakkunst" (1888), „Altfriesische grammatik" (1890), „Over de factoren van de begripswijzigingen der woorden" (1894), „Zur Lexicologie des Altwestfriesischen" (Verhandelingen der Kon. Akademie. Afd. Letterkunde. N. S. Dl. I, w. s, 1896), „Die altostniederfränkischen Psalmenfragmente, die Lipsiusschen Glossen und die altsüdmittelfränkischen Psalmenfragmente" (1902, 2 dln.).

Helt Stocade. Zie *Stocade.*

Helu, broeder *Jan van.* Zie *Heelu.*

Helvetia is de in de 19de eeuw in gebruik gekomen personificatie van Zwitserland in de gedaante van een met speer en schild gewapende vrouw, zooals die op munten, postzegels enz. voorkomt. Zie verder *Zwitserland.*

Digitized by Google

Helvetiërs is de naam van een Keltisch volk, dat in de geschiedenis het eerst voorkomt bij den tocht der Kimbren en Teutonen, waarbij de Tigurinen, een van de 4 stammen der Helvetiërs, zich aansloten. Zij brachten in 107 bij Agen in Z.-Frankrijk een gevoelige nederlaag toe aan den Romeinschen consul *Lucius Cassius*. Laatstgenoemde sneuvelde, en het overschot van zijn leger moest onder vernederende voorwaarden den vrijen aftocht koopen. Nadat de Kimbren en Teutonen vernietigd waren, keerden de Tigurinen naar hun haardsteden terug. Het land der Helvetiërs (*Ager Helvetiorum*) strekte in de dagen van *Caesar* zich uit van het Meer van Genève (*Lacus Lemanus*) tot aan het Bodenmeer (*Lacus Brigantinus*), terwijl het bij den St. Gotthard aan Rhaetië grensde. In het zuiden was het door de Berner Alpen gescheiden van eenige kleine Keltische stammen, die het Rhônedal (Wallis) bewoonden, en westwaarts vormde het Juragebergte de grens naar de zijde der Sequaners (in Gallië). Noordwaarts hadden de Helvetiërs te voren het zuidwestelijk gedeelte van Duitschland in bezit gehad, doch zij waren verdreven door de Germaansche Sueven. *Orgetorix*, een hunner aanvoerders, spoorde hen aan de 12 steden en 400 dorpen van hun land te verlaten en in Gallië nieuwe woonplaatsen te veroveren. Zijn pogingen, om onder de Helvetiërs een koningstroon te doen verrijzen, waren oorzaak van zijn dood, en zijn stamgenooten werden verhinderd in de uitvoering van hun voornemen door de overwinning van *Julius Caesar* bij Bibracte. Van de 368000 personen (waarbij 92000 strijdbare mannen), die naar Gallië getrokken waren, behoorden 263000 tot de Helvetiërs, doch van hen keerden slechts 110000 in hun vaderland terug. Na hun onderwerping behoorden zij tot Romeinsch Gallië, aanvankelijk tot Celtica, in de dagen van *Augustus* tot Belgica en eindelijk tot de Provincia Maxima Sequanorum. Toen zij in 70 na Chr. het oppergezag van *Vitellius* niet wilden erkennen, werden zij door diens onderbevelhebber *Caecina* bij het hedendaagsche Baden (in Aargau) in een bloedigen slag overwonnen en verkregen eerst na een gestrenge tuchtiging vergiffenis van den overwinnaar. Na dien tijd drongen Romeinsche zeden en gewoonten door, en ook nu nog worden op vele plaatsen in hun land Romeinsche oudheden opgedolven. Met het einde der 3de eeuw beginnen de invallen der Alemannen in dat gedeelte van het Romeinsche rijk. Wel werden zij aanvankelijk teruggeslagen, doch zij kregen omstreeks 400 het grootste gedeelte van het land in bezit, terwijl de zuidwestelijke landstreek, bij het Juragebergte gelegen, in 443 door den Romeinschen veldheer *Aëtius* aan de Bourgondiërs werd afgestaan.

Helvetische confessie. Zie *Confessus* en *Hervormde Kerk*.

Helvetius, *Johan Fridericus*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren in 1630 te Cöthen in Anhalt, studeerde te Harderwijk en verwierf aldaar den doctorsrang met een dissertatie „De peste", waarna hij zijn naam *Schweitzer* in dien van *Helvetius* veranderde, zich eerst te Amsterdam, vervolgens te 's Gravenhage vestigde en den 29sten Augustus 1709 overleed. Hij voerde den titel van 's Lands doctor en schreef: „Diribitarium medicum de omnium morborum accidentiumque in-et externorum definitionibus ac curationibus" (1670), „Xystus herbarum", „Beryllus medicus", „De morte morborum" (1661), „Amphitheatrum physiognomiae medicum" (1664), „Microscopicum physiognomiae medicum" (2de druk, 1676), „Korte ontleedkunde" (laatste druk, 1738), „Herbarius of kruidboek", „Adams oud graf met Cartesiaansche, Coccejaansche en Spinosistische doodsbeenderen gevuld" (1687), „Triumpheerende Hercules", „Schouwtooneel", „Davids slingersteen" (1682), „De Alchymia opuscula complura veterum philosophorum" (1650), „Vitulus aureus etc." (2de druk, 1677) enz.

Helvetius, *Adriaan*, een zoon van den voorgaande, studeerde te Leiden in de geneeskunde en werd door zijn vader naar Frankrijk gezonden, om geneeskrachtige poeders van zijn maaksel te verkoopen. Daar de aftrek niet meêviel, keerde hij naar Holland terug. Wederom ging hij echter met andere poeders naar Parijs, kwam er toevallig in het bezit van wortels uit Brazilië, ipecacuanhawortels, en ontdekte door proeven, dat deze een uitstekend middel opleverden tegen den rooden loop. Weldra werd hij beroemd en genoot het vertrouwen van *Colbert*, vooral toen de zoon van *Lodewijk XIV* door die ziekte aangetast werd en *Daquin*, de eerste geneesheer, om *Helvetius* zond. *Lachaise*, de biechtvader des konings, sprak dezen over de wonderlijke kracht van dat geneesmiddel, zoodat *Helvetius* bij een gratificatie van 1500 louis d'or bevel ontving om zijn geheim openbaar te maken. Daarenboven werd hij met eerbewijzen overladen en benoemd tot schildknaap, koninklijk raadsheer, inspecteur-generaal van alle hospitalen in Fransch Vlaanderen en geneesheer van den hertog *van Orleans*. Hij overleed den 20sten Februari 1727 en schreef: „Remèdes contre les cours de ventre" (1680), „Lettres sur la nature et sur la guérison du cancre" (2de druk, 1706), „Méthode pour guérir toutes sortes de fièvres sans rien prendre par la bouche" (1694 en later), „Traité des pertes de sang etc." (2de druk, 1706), „Traité des maladies les plus fréquentes et des remèdes spécifiques pour les guérir" (4de druk, 1739), „Ontleedkunde van 's menschen lichaam" (1738), „Van de kinderpokken" (1724) enz.

Helvetius, *Claude Adrien*, een zoon van den voorgaande, geboren te Parijs in Januari 1715, legde zich reeds vroeg toe op de wijsbegeerte. Tevens zocht hij een betrekking bij de administratie en werd door den invloed van *Maria Leczinska*, bij wie zijn vader lijfarts was, reeds op 23 jarigen leeftijd benoemd tot pachter-generaal. In 1751 trad hij in het huwelijk met de schoone en talentvolle dochter van graaf *de Ligneville*, een nicht van madame *de Graffigny*, en vestigde zich in het zuiden van Normandië op zijn landgoed Voré, waar hij zich aan de wetenschap wijdde. Hij poogde den landbouw op te beuren, de nijverheid te bevorderen en onderscheidde zich door zijn weldadigheid. In 1758 deed hij „De l'esprit" in het licht verschijnen, waarin hij alle werkzaamheden van 's menschen geest uit het gevoelsvermogen (*sensibilité*) trachtte af te leiden en poogde aan te toonen, dat de hefboom van alle daden der menschen niets anders is dan zelfbelang (*intérêt*) en dat de deugd daarin be-

Digitized by Google

staat, dat men de bevrediging van eigen behoeften ondergeschikt maakt aan het welzijn van anderen. Dit werk werd in 1759 op bevel van het Parlement in het openbaar verbrand en de schrijver genoodzaakt zijn stellingen te herroepen. Hierdoor verbitterd, deed hij een reis naar Engeland en begaf zich in het volgende jaar naar Duitschland, waar *Frederik II* te Potsdam hem met onderscheiding ontving, zonder evenwel zijn wetenschappelijke denkbeelden te omhelzen of alles in zijn werken te prijzen. Hij overleed den 26sten December 1771. Na zijn dood bezorgde vorst *Gallizin* de uitgave van zijn werk: „De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation" (2 dl., 1772). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1795 te Parijs in het licht verschenen. Zijn omgang met *Diderot*, *d'Alembert*, *Holbach* en de overige encyclopaedisten had grooten invloed op zijn zienswijze. Zijn echtgenoot begaf zich na zijn overlijden naar Auteuil, waar haar woning de verzamelplaats werd van geleerden en kunstenaars, en overleed aldaar den 12den Augustus 1800.

Helvig, *Amalie von*, geboren vrijvrouw *von Imhoff*, een Duitsch schrijfster, geboren te Weimar den 16den Augustus 1776, ontving een zorgvuldige opvoeding en deed reeds op jeugdigen leeftijd groote reizen door Frankrijk, Engeland en de Nederlanden. Te Weimar, waar zij na het overlijden van haar vader met haar moeder woonde, leerde zij Grieksch. *Goethe* maakte haar vertrouwd met den bouw van den hexameter, en in deze maat schreef zij haar beste gedicht „Die Schwestern von Lesbos" (1800). Zij werd Hofdame bij de Hertogin van Weimar, huwde vervolgens met den Zweedschen veldtuigmeester-generaal *Karl Gottfried von Helvig*, die in 1815 zich in Pruisischen dienst begaf, woonde eenigen tijd te Heidelberg, waar zij zich bezig hield met de schilderkunst en met de nasporing der oud-Duitsche kunst, later te Dresden en te Berlijn en overleed den 17den December 1831. Zij schreef nog: „Die Schwestern von Corcyra" (1812), „Die Tageszeiten" (1812), „Die Sage vom Wolfsbrunnen" (1814), „Helene von Tournon" (1824) en „Gedichte" (1826). Ook leverde zij een vertaling van den „Frithjofssaga" van *Tegner* en gaf met *Karoline de la Motte-Fouqué* het „Taschenbuch der Sagen und Legenden" (1812 en 1813) in het licht.

Helvine is een zeldzame delfstof, een mangaanberylliumsilicaat met 5,7% zwavel. Zij kristallisseert in regelmatige tetraëders met afgeknotte hoeken, ook wel in kogelvormige aggregaten, is onvolkomen splijtbaar, gewoonlijk geel, doch ook wel groen of bruin van kleur, vetachtig glanzend en doorschijnend. Hare hardheid bedraagt 6, haar soortelijk gewicht bedraagt 3,1 tot 3,3. Zij lost op in zoutzuur onder afscheiding van een kiezelzuurgelei en onder ontwikkeling van zwavelwaterstof, terwijl zij voor de blaaspijp smelt en een donkergele parel vormt. Men vindt haar in Saksen, Hongarije, en in het zuiden van Noorwegen.

Hemans, *Felicia Dorothea*, een Engelsch dichteres, geboren te Liverpool den 25sten September 1793, gevoelde zich door de bekoorlijke natuur in Noord-Wales en door de dappere daden harer landgenooten op het Pyreneesche schiereiland tot de dichtkunst aangetrokken. Haar ingenomenheid met oorlogsroem bewoog haar, reeds op jeugdigen leeftijd met kapitein *Hemans* in het huwelijk te treden, doch nadat zij hem 5 zonen geschonken had, werd de echtelijke band verbroken. Reeds in 1812 leverde zij een dichtbundel onder den titel „Domestic affections". Haar grootere stukken: „The restoration of the works of art in Italy" (1816) en „Modern Greece" (1817) verwierven den bijval van lord *Byron*; in haar „Tales and historic scenes in verses" (1819) vindt men treffende gedeelten. „Dartmoor" verschafte haar in 1821 den prijs der Royal Society; in haar „Forest sanctuary" (1825) verheerlijkte zij het martelaarschap der Protestanten, terwijl zij zoowel de Spaansche als de Duitsche letterkunde beoefende, waarvan haar „Siege of Valencia, the last Constantine and other poems" (1823), „Songs of the Cid" en „The lays of many lands" getuigenis geven. Verder schreef zij „Koerner and his sister", „Songs of the affections" (1830), Scenes and hymns of life and other religious poems" (1834), „Hymns on the works of nature" (1833) en „Hymns for childhood" (1834). In de „Records of women" (1828) schildert zij verschillende karakters van vrouwen. Zij overleed den 16den Mei 1835 op een buitenverblijf bij Dublin. De beste uitgave van haar „Poetical works" is die van *Rossette* (1873).

Hembyze, *Jan van*, een partijhoofd in den aanvang van den opstand der Nederlanden tegen Spanje, geboren uit een aanzienlijk geslacht te Gent in 1513, ontving een goede opvoeding, ontwikkelde zijn kennis door reizen en bezat bij een schrander oordeel groote welsprekendheid. Hij meende zijn heerschzuchtige bedoelingen niet beter te kunnen bereiken dan door een onverzoenlijken haat aan den dag te leggen tegen de Spanjaarden en door de Hervormde leer te omhelzen. Hij beschikte over 30 000 woeste krijgslieden, gebruikte zijn 3 broeders en zijn neef als blinde werktuigen, behoorde met hen tot den magistraat van Gent en erkende geen meester boven zich, zoodat hij zich eveneens verzette tegen den prins *van Oranje*. Hij wilde Gent verheffen tot een machtige republiek, waarvan hij het hoofd zou zijn. Daartoe nam hij den hertog *van Aerschot* en anderen gevangen, en toen de prins *Arend van Dorp* zond, om op vrijlating dier mannen aan te dringen, werd die eisch alleen met betrekking tot den hertog ingewilligd. In 1578 verzette hij zich tegen den godsdienstvrede, door *Matthias* en de Algemeene Staten afgekondigd, en werd hierbij door *Petrus Dathenus* ondersteund, zoodat het volk zich aan beeldstormerij schuldig maakte en eindelijk de Roomsch-Katholieken de stad deed ruimen. Daarop kwam de prins *van Oranje* te Gent en bracht er de gemoederen weder tot rust, terwijl de R. Katholieken in het bezit van hun kerken werden hersteld. De kalmte duurde echter niet lang. Op aansporing van *Hembyze* werden in Maart 1579 de R. Katholieken wederom mishandeld en beroofd. De Prins kwam door ernstige vermaningen daartegen in verzet, doch *Hembyze* hoonde hem door hem uit te schelden voor een vermomden papist en werd krachtig bijgestaan door de scheldwoorden van *Petrus Dathenus*. Vruchteloos poogde *Ryhoven* hem tegen te houden, en een aanslag op zijn leven mislukte. Andermaal beriep een aanzienlijk deel der Gentsche

Digitized by Google

burgerij zich op den Prins, en deze zond den 24sten Juni 1579 een brief. Reeds den volgenden dag evenwel bracht *Hembyze* een staatsgreep ten uitvoer. Met hulp van een paar duizend soldaten nam hij de leden van den raad en de aanzienlijken, die anders dachten dan hij, in hechtenis, benoemde een nieuwen raad van 18 verantwoordelijke leden en kondigde 14 artikelen af, waarin hij zijn handelwijze trachtte te rechtvaardigen, terwijl tevens een vlugschrift van *Dathenus* verspreid werd. Niettemin verscheen de prins *van Oranje* te Gent, en bij zijn komst was de aanhang van den volksmenner als verdwenen. Deze laatste trachtte zich te verschuilen in de kajuit van een schip, maar werd gevangen genomen en voor den Prins gebracht, van wien hij een ernstige berisping ontving, waarna hij de wijk nam naar Duitschschland. Toen in 1583 een nieuw oproer te Gent uitbrak begaf hij zich weder daarheen en wist te bewerken, dat de ingezetenen een verbond met *Parma* sloten. Toen hij echter de stad in de macht van dezen wilde brengen, werd hij in den kerker geworpen en 4 maanden later onthoofd.

Hemd is een wijd kleedingstuk, dat bijna het geheele lichaam bedekt en van voren tenminste niet geheel open is, bijv. het koor-, mis-, pantserhemd enz., vervolgens in engeren zin een dergelijk kleedingsstuk, dat op het bloote lichaam gedragen en van linnen, katoen, wol of zijde vervaardigd wordt. Linnen hemden kenden de Ouden niet; doch de *Subucula* der Romeinen en de *tunica interior* der Romeinsche vrouwen zijn ermede te vergelijken. Een werkelijk hemd, waarschijnlijk van linnen, vindt men het eerst bij de Angelsaksen, dat gedurende de Middeleeuwen van voren gesloten en meestal met korte mouwen gedragen werd. Eerst in de 16de eeuw werd het bovenste gedeelte van het hemd zichtbaar en met een hoogen boord voorzien. Toch beschouwde men gedurende de Middeleeuwen en in de 17de eeuw het hemd als een luxevoorwerp en legde het 's nachts af.

Hemel, *hemelgewelf*, *uitspansel* of *firmament*, is het schijnbare gewelf, dat in de gedaante van een halven bol zich boven ons verheft en, wanneer er geen wolken aanwezig zijn, zich bij dag met een blauwe en des nachts met een donkerblauwe kleur vertoont, terwijl het in dit laatste geval met sterren bedekt is. In de dagen der oudheid beschouwde men den hemel als een vast gewelf (firmament), waaraan de hemellichten als gouden spijkers waren vastgehecht, ja, men meende, dat er onderscheiden gelijkmiddelpuntige gewelven, even zoo vele hemelen, boven elkander waren, omdat men de bewegingen der hemellichamen anders moeilijk kon verklaren. Ook de Israëlieten hadden dergelijke opvattingen. De wetenschap van lateren tijd echter leert, dat de hemel niets anders is dan de onmetelijke ruimte van het heelal, waarin de hemellichamen en dus ook onze aarde zweven. Ook vertoont zich de hemel op het open veld niet als een bolvormig, maar als een meer plat gewelf, zoodat het naar de zijde van den horizon verder van ons verwijderd is dan boven ons. De blauwe kleur des hemels wordt voortgebracht door de terugkaatsing van het zonnelicht in onzen dampkring. Indien deze laatste niet bestond, zou de hemel zwart zijn. Zuivere lucht kaatst hoofdzakelijk het blauwe licht terug, waterdamp ook het gele en roode licht. Is dus de zon laag aan den gezichteinder, waar haar stralen door vele nevelen moeten dringen, dan ontwaren wij gewoonlijk het morgen- en avondrood. Op hooge bergen vertoont zich de hemel donkerder van kleur, omdat de ijle dampkring er veel minder licht terugkaatst dan in het dal.

De godsdienstleer bedoelt met het woord *hemel* veelal de plaats, waar het Opperwezen troont en waar ook zij zich bevinden, wier geest na den dood des lichaams in de zaligheid der vromen mag deelen. De hemel is hier als het ware het paleis van den Opperkoning. Reeds de Israëlietische Psalmdichter sprak echter van een God, „aan tijd noch plaats gebonden" en *Christus* leerde, dat God een geest is. Waar dus in godsdienstigen zin van den hemel gesproken wordt, dient men volgens de moderne godsdienstige opvatting niet te denken aan een plaats, maar aan een toestand.

De hemel is volgens *R. Katholieke leer* een plaats, waar de Heiligen vrij zijn van alle ongeluk en het opperste geluk bezitten. Dit geluk bestaat hoofdzakelijk in de onmeetbare schoonheid en volmaaktheid Gods aanschijn te aanschouwen. Al de volmaaktheden, al de schoonheid, al de aangenaamheid van alle schepselen zijn op een uitmuntende wijze in God te vinden: geen goed, geen schoonheid kunnen wij uitdenken, die niet in God op eene oneindig volmaaktere wijze bestaan. En zoo komt het, dat wij ook niet kunnen verstaan hoe groot het goed is, dat de gelukzaligen in Hem vinden: „geen oog heeft gezien, zegt de *H. Paulus* (1 Cor. 2, 9) en geen oor heeft gehoord, en in geen menschenhart is opgekomen, wat God bereid heeft, voor die Hem liefhebben."

Hemelaers, *Jan* of *Johannes Hemelarius*, geboren te 's Gravenhage in 1580, werd door zijn ouders in de Hervormde leer opgevoed, doch ging later tot de R. Katholieke Kerk over, studeerde te Leuven, en reisde vervolgens naar Italië, waar hij te Rome gedurende 6 jaar verblijf hield ten huize van *Bartolommeo Cesi*, aartsbisschop van Conza. Deze stelde hem in de gelegenheid paus *Clemens VIII* na het 10-jarig bekleeden der pauselijke waardigheid geluk te wenschen. *Clemens* was met de redevoering van *Hemelaers* zóó ingenomen, dat hij hem een keus liet tusschen de betrekking van bibliothecaris van het Vaticaan en een rijk praebende, waarna hij zich vergenoegde met een kanunnikaat te Antwerpen. Hier vestigde hij zich in 1607 en overleed er den 6den November 1655. Van zijn geschriften vermelden wij: „Gratulatio in inaugurationem R. D. Christiani Michaelii etc." (1613), „Imperatorum Romanorum, a Julio Caesare ad Heraclium usque, numismata aurea etc." (1614 en later bij herhaling), „Paraeneticon Angeli custodis ad Hugonem Grotium super ejus carcere" (1621), „Oratio in funere admodum illustris et reverendissimi domini D. Joannis Malderi etc." (1622) en „Desacra antiquitate Beatae Mariae de monte Carmelo tractatus duo etc." (1620). Zijn aanteekeningen op de 5 boeken van *Hegesippus* over de Joodsche oorlogen zijn niet in het licht verschenen.

Hemelgebergte. Zie *Tien-Tsjan*.

Hemelgewelf. Zie *Hemel*.

Hemelglobe. Zie *Globe*.

Digitized by Google

Hemelkoningin is zooveel als de *Maagd Maria* (zie aldaar).

Hemelphotografie is de toepassing van de photografie in de sterrenkunde, waarmede in den jongsten tijd schitterende resultaten werden verkregen, vooral op het gebied der astronomische metingen. Wel beproefde reeds *Daguerre* de maan te photografeeren, maar feitelijk werd dit procédé eerst in de laatste halve eeuw, vooral door *Bond*, *Rutherford*, *Draper* en *Warren de la Rue*, in toepassing gebracht en eerst, na de uitvinding der broomgelatineplaten, door de gebroeders *Prosper* en *Paul Henry* te Parijs zóó volmaakt, dat thans ook de meest lichtzwakke hemellichamen duidelijk in beeld kunnen gebracht worden. De sterren vertoonen zich thans op de photografische platen als scherp begrensde schijfjes, wier middellijn van haar helderheid en den duur der belichting afhangt. Als toestel gebruikt men een opzettelijk tot dit doel vervaardigden astronomischen kijker, welks objectief vooral voor de chemisch werkzame stralen is ingericht en aan welks oculaireinde zich een camera bevindt. Een tweede kijker, die ongeveer dezelfde afmetingen en een voor de optische stralen geconstrueerd objectief bezit, is met den eersten vast verbonden, zoodat de optische assen van beide precies evenwijdig loopen, terwijl beide kijkers doorgaans in een gemeenschappelijke buis van elliptische dwarsdoorsnede geplaatst zijn. Het geheel is parallaktisch gemonteerd. Het uurwerk, dat den gang van den toestel regelt, moet uiterst regelmatig loopen.

Met behulp van de hemelphotografie heeft men tal van zwakke sterren en nevelvlekken ontdekt, die rechtstreeks niet waargenomen kunnen worden; ook het onderzoek van de sterrenspectra heeft er groote vorderingen door gemaakt. Het hoofddoel, dat men er tegenwoordig mee beoogt, is echter de samenstelling eener zoo nauwkeurig mogelijke kaart van den geheelen sterrenhemel. Daartoe hebben zich 18 sterrenwachten vereenigd. Van groote beteekenis is verder de hemelphotografie geworden voor de kennis van de structuur der nevelvlekken en sterrenhoopen, tot bepaling der parallaxis van vaste sterren en zelfs van nevelvlekken, alsook tot nauwkeuriger onderzoek van zon en maan. Eindelijk heeft zij tot de ontdekking van een groot aantal asteroïden geleid en is men in den jongsten tijd begonnen haar toe te passen op een stelselmatig onderzoek der meteorietenbanen. Het groote voordeel der hemelphotografie is vooral daarin te zoeken, dat zij het werk der sterrenwacht voor een aanzienlijk deel naar de studeerkamer of het astronomisch laboratorium (zie aldaar) verplaatst, waar het uitmeten der photografische platen onder veel gunstiger omstandigheden kan gebeuren dan het doen van rechtstreeksche waarnemingen op het observatorium. Door professor *Kapteyn* (zie aldaar) te Groningen werd een methode uitgedacht, met behulp waarvan gelijktijdig de parallaxis van alle op één plaat gefixeerde sterren bepaald kan worden.

Hemelsche Adam is in de theosofie de samenvatting van den Sefiristischen Boom of van al de krachten in de natuur en haar goddelijk wezen. De Hemelsche Adam is de *natura naturans*, de abstracte wereld, terwijl de Aardsche Adam als *natura naturata*, het stoffelijk heelal is.

Hemelstreken. Zie *Windroos*.

Hemelumer-Oldefaart en Noordwolde, een gemeente in de provincie Friesland, 8365 H.A. groot met (1907) 5329 inwoners, wordt begrensd door de Zuiderzee en door de gemeenten Stavoren, Hindeloopen, Workum, Wijmbritseradeel en Gaasterland. Tot de gemeente behooren de dorpen Elahuizen, Hemelum, Kolderwolde, Koudum, Molkwerum, Nijega, Oudega, Scharl en Warns. De bodem bestaat voor het grootste deel uit laag veen, klei, en in de omgeving der dorpen Koudum, Hemelum en Warns uit tamelijk hooggelegen diluviaal zand. Het Roode-Klif, een heuvel aan de Zuiderzee, verheft zich 11 m. boven A.P. In het midden van de gemeente vindt men verschillende waterplassen, o.a. de Fluesen en de Morra. Sommige meren zijn drooggelegd. Hoofdbronnen van bestaan zijn veeteelt, landbouw en visscherij.

Hemelvaart. In den eersten tijd des Christendoms geloofde men, op grond van Israëlietische verwachtingen, dat de verrezen *Messias* eens op de wolken des hemels zou terugkeeren om zijn koninkrijk te stichten. Volgens de Evangelische verhalen is dan ook *Jezus*, 40 dagen na de verrijzenis, ten hemel gevaren, om hier gezeten te zijn aan de rechterhand Gods. Ter herinnering aan dit feest heeft de Kerk, sedert het einde der 4de eeuw in het Oosten en later in het Westen, het Hemelvaartsfeest ingevoerd, dat 40 dagen na Paschen, alzoo op een Donderdag gevierd wordt. Het „opgevaren ten hemel" is eerst tegen het einde der 2de eeuw in de Christelijke geloofsbelijdenis opgenomen. Het rationalisme, dat de opstanding op een natuurlijke wijze verklaarde, beschouwde het zitten ter rechterhand Gods als een zinnebeeldige voorstelling van den blijvenden invloed van *Christus* en achtte de hemelvaart niet genoeg gestaafd in den Bijbel. Godgeleerden der modern-critische richting verwerpen zoowel het een als het ander. Niettemin behoort het Hemelvaartfeest nog altijd tot de feesten der Protestantsche Kerk. Daarenboven vieren de R. Katholieken jaarlijks den 15den Augustus het feest van *Mariahemelvaart*.

Hemera (Grieksch = dag) is in de theosofie het licht van de lagere of aardsche gewesten, zooals de *aether* het licht is van de hoogere hemelsche streken. Beide zijn geboren uit *Erebos* (duisternis) en *Nux* (nacht).

Hemeralopie noemt men een oogziekte, waarbij de voorwerpen, om duidelijk gezien te worden, een veel sterkere verlichting vereischen dan gewoonlijk. Zie verder *Oogziekten*.

Hemerocallis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. Het onderscheidt zich door een ongedeeld, klokvormig bloemdek, op dat der leliën gelijkende, door op den bodem van het bloemdek bevestigde, gekromde meeldraden en bolronde zaden. Het omvat overblijvende kruiden met knolvormige wortels. Van de soorten noemen wij: *H. flava L.*, in Zwitserland, Siberië en Hongarije groeiende, met welriekende bloemen, en *H. Speciosa Herb.* van Jamaïca, voorts *H. disticha Don.*, *H. fulva L.* en *H. graminea Andr.*, alle sieraden onzer bloemperken.

Digitized by Google

Hemerodromi noemde men bij de oude Grieken hardloopers, die als boodschappers gebruikt werden. Men vond er in de voornaamste Grieksche steden, en wat van hun snelheid gezegd wordt, is bijkans ongelooflijk. Men verhaalt o.a., dat zekere *Philonides*, de hardlooper van *Alexander den Groote*, een afstand van meer dan 46 Duitsche mijl in den tijd van 9 uur heeft afgelegd.

Hemerotheek (van het Grieksche *hemera* = dag en een werkwoordsdeel van *tithemi* = plaatsen) is een bibliotheek te Parijs, uitsluitend van dagbladen en van de publicaties „van den dag", brochures, vlugschriften, plakkaten, enz.

Voor de eerste maal werd het plan geopperd bij gelegenheid van de Parijsche wereldtentoonstelling in 1900 op het toenmalige bibliothecarissencongres. Het werd ter sprake gebracht en verdedigd door *Henri Martin*, tegenwoordig bibliothecaris der „Bibliothèque de l'Arsenal", tevens een der eerste en bekendste Parijsche journalisten en voorzitter van de Vereeniging van den republikeinschen journalistenkring. In 1905 betuigde de Parijsche gemeenteraad zijn instemming met het plan, toen ook de Senaat medewerking toezegde. Deze hemerotheek zal in de allereerste plaats de „Bibliothèque Nationale" en de „Bibliothèque de l'Arsenal" ontlasten van de daar opgestapelde journalistieke literatuur, welke beide bibliotheken verplicht zijn te verzamelen en te bewaren, zonder dat echter de noodige ruimte daartoe aanwezig is. Begrijpelijk is dit, wanneer men weet, dat in 1907 in Frankrijk 8548 dagbladen en tijdschriften verschenen. De hemerotheek is tevens de centrale woning van den Franschen journalistenkring en middelpunt voor het Parijsche journalistenleven.

Hemert, *Antonius van*, in den aanvang der 16de eeuw te Nederhemert geboren, bepaalde zich tot den geestelijken stand, werd regulier kanunnik te Marienhage bij Eindhoven en bestuurde later het nonnenklooster Zoeterbeek onder Nunen in het decanaat Helmond. Hij schreef: „Speculum perfectionis etc." (1547), „Vertroostinghe in alle liden en de teghenspoet enz.", ook in het Latijn onder den titel „Paraclesis afflictae mentis" (1541) en bij een herziene uitgave „Paracleseon" (1560) genaamd, „Dat merck der zielen oft van volcomenheyt aller Deuchden enz." (1557 en later), „De Evangelische Lanterne" (1622 en „De XV psalmen van den eerwaarden vader Joannes, bisschop van Rochester in Engeland" (1622). Ook leverde hij een vertaling van „S. Augustijns vierighe meditatiën oft andachten enz." (1548).

Hemert, *Paulus van*, geboren te Amsterdam in 1756, studeerde te Leiden en te Utrecht in de godgeleerdheid en kwam achtervolgens in dienst te Baarn en te Wijk bij Duurstede, doch toen hij hier van onrechtzinnigheid beschuldigd werd, legde hij vrijwillig zijn ambt neder, verantwoordde zich over dien stap in 3 brieven „Over de rede en haar gezag in den godsdienst" aan den hoogleeraar *Bonnet* en vestigde zich te Rotterdam, waar hij zich bij de Remonstranten aansloot. In 1788 werd hem door de Remonstrantsche Broederschap de facultas docendi verleend, waarna hij naar Amsterdam vertrok, hier les gaf in de Hebreeuwsche taal en er in 1790 de betrekking aanvaardde van hoogleeraar aan de Remonstrantsche kweekschool met een oratie „De prudentia Christi, Apostolorum atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta ad captum et intellectum vulgi quantum illud fieri potuit accommodantium". Tevens werden twee antwoorden van zijn hand op prijsvragen door Teyler's Genootschap met goud bekroond, terwijl later aan een derde de zilveren medaille werd toegekend. In 1796 legde hij zijn betrekking neder en begaf zich naar zijn landgoed Reckenburg boven Emmerik, waar hij zijn „Beginselen der Kantiaansche wijsbegeerte" schreef. In 1798 keerde hij naar Amsterdam terug, waar hij zich wijdde aan de beoefening der kritische wijsbegeerte, vele belangrijke geschriften opstelde en een groot aantal redevoeringen uitsprak. Toen in 1808 *Daniël Wyttenbach* een aanval deed op de kritische wijsbegeerte, bleef *van Hemert* het antwoord niet schuldig en schreef verder, na het antwoord van den aanvaller, zijn „Trias epistolarum". Toen nu de hoogleeraar *Mahne* tegen hem in het strijdperk trad, zond *van Hemert* in 1814 in zuiver Latijn een sarcastisch geschrift in het licht, om zijn tegenstander te treffen. Hij vertrok daarop naar 's Gravenhage, waar hij zich wijdde aan het bevorderen van de belangen der Maatschappij van Weldadigheid, werd secretaris van haar Permanente Commissie en overleed den 10den Februari 1825. Hij was lid der Tweede, later der Derde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem enz. Van zijn geschriften vermelden wij, behalve de reeds genoemde: „Brief aan de classis van Rhenen en Wijk" (1785), „Over de gevoelens der eerste Christenen en Kerkvaders betrekkelijk den persoon van Christus" (uitgegeven onder den schuilnaam *Paulus Samosatenus*), — „De verborgenheid, die van alle eeuwen en geslachten verborgen was, openbaar gemaakt door het Evangelie. Uit het Engelsch" (1786—1787), „Proeve eener geschiedenis van het Arianismus, door J. A. Starck" (1788), „Brieven van een vriend over de dertien brieven van Z. H. Alewijn" (1788), „Een handvol aanteekeningen teruggekaatst" (1787), „Zijn er goede gronden om Gode hartstochten en aandoeningen toe te schrijven?" (in de Verhandelingen van Teyler's Genootschap) „Magazijn voor de kritische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve" (1799, 1803, 6 dln., 18 stukken), „Lectuur bij de ontbijt- en theetafel" 1804—1808, 10 stukken) en „Strena ad Danielem Wyttenbachium" (1814).

Hemessen, *Jan Sanders*, genaamd *Jan van*. Zie *Sanders*.

Hemialbumose of *hemipepton* is de niet meer gebruikelijke naam voor zekere verteringsprodukten van het eiwit.

Hemiatrofie is de vóór of gedurende de puberteit beginnende atrofie der spieren, huid en ook der beenderen van de eene helft van het aangezicht. Vaak is ook het overeenkomstige gedeelte van het verhemelte en van de tong aangetast. De atrofie der spieren gaat steeds evenver als die der huid en van de beenderen. De huidatrofie uit zich door verdunning der huid, die dan

Digitized by Google

bruingeel óf gevlekt wordt; de talg-afscheiding vermindert, terwijl daarentegen de zweetafzondering en gevoeligheid ongestoord blijven. Somtijds vallen ook de tanden uit. De pathalogisch-anatomische oorzaak der ziekte is nog niet zeker vastgesteld; men houdt haar voor een trophoneurose.

Hemidesmus *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadaceën*. Het onderscheidt zich door een radvormige, 5-deelige bloemkroon, aan den voet saâmgegroeide meeldraden en een stompen stempel. Het omvat slingerende heesters in Oost-Indië en op Ceylon. *H. indicus R. Br.* heeft een ronden, eenigszins ruwen stengel, ovale, stompe, stekelige, lederachtige bladeren en groene, van binnen purperroode bloemen, in schermen gerangschikt. De wortel bestaat uit lange vezels, heeft een bitteren smaak en gelijkt op dien van sassaparilla. Hij wordt ook in de plaats van dezen gebruikt en komt als *Radix Nanneri* in den handel.

Hemiëdrie is het zich voor de helft uitbreiden der vlakken van een kristal, zoodanig, dat een nieuwe gesloten vorm ontstaat. Zie verder *Kristallen*.

Hemileia Vastatrix Berkeley is de naam eener parasitische schimmelplant uit de familie der *Uredineeën* (roestzwammen), welke de oorzaak is der in Insulinde en elders zoo zeer gevreesde koffiebladziekte. De sporen van deze zwam komen tot kieming op de bladeren van verschillende soorten *Coffea* en eenige andere *Rubiaceën;* de sporebuizen dringen door de huidmondjes in het bladweefsel, ontwikkelen zich daar ten koste van het blad tot een volledige zwam, die ten slotte weder zwamdraden door de huidmondjes naar buiten zendt, welke zwamdraden tallooze sporen afsnoeren van tweeërlei vorm, niervormige uredosporen en tolvormige teleutosporen. De sporenhoopen vertoonen zich aan de onderzijde van het blad als oranjegeel bepoederde vlekken. De zwam verhindert de ontwikkeling van het blad, doet het zelfs ontijdig afvallen; daardoor wordt de koffieplant onvoldoende gevoed en blijft de vruchtvorming gedeeltelijk of geheel achterwege. Het eerst trad de koffiebladziekte op Ceylon op, later op Java en Sumatra, vervolgens ook in andere landen, overal geduchte verwoestingen aanrichtende. De ontwikkeling van deze beruchte zwam werd uitvoerig bestudeerd o.a. door den Engelschen natuuronderzoeker *H. Marshall Ward* en door Dr. *W. Burck* op Java.

Hemimeris *L. fil* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scrophulariaceëen*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een radvormige, onregelmatige, 5-lobbige bloemkroon, 2 of 4 meeldraden, een 2-hokkige doosvrucht en talrijke, hoekige zaden. Het omvat éénjarige kruiden, welk in Zuid-Amerika en aan de Kaap de Goede Hoop voorkomen Tot de sierplanten behooren *H. cault alata Pers.* en *H. coccinea W. En.*, beide in Peru groeiende.

Hemimorfie noemt men het verschijnsel, dat kristallen aan de uiteinden van een symmetrieas (gewoonlijk de hoofdas) door verschillende vlakken begrensd worden. De symmetrie ten opzichte van het vlak, loodrecht op genoemde as, is daardoor verloren. Zie verder *Kristallen*.

Hemiopie of *hemianopie*. Zie *Hersenzenuwen* (*Nervus opticus*).

Hemirhampus of Bastaardgeepen is een geslacht van zeevisschen, behoorende tot de familie der *Geepvisschen* (*Scombresocidae*). Zie verder *Geepvisschen*.

Hemmen, een gemeente in de provincie Gelderland, groot 251 H.A., is merkwaardig, omdat het de kleinste gemeente is, wat zielental betreft, van Nederland. Zij telde op 1 Januari 1908 192 zielen, tegen 186 op 1 Jan. 1907. In 1907 werden er 2 huwelijken voltrokken en 6 kinderen geboren. Sterfgevallen kwamen er in genoemd jaar niet voor.

Hemming, *Nicolaas*, een Deensch godgeleerde, geboren op het eiland Laland in 1513, behoorende tot de ijverigste leerlingen van *Melanchthon*, zag zich op aanbeveling van dezen geplaatst als huisonderwijzer bij een Deensch edelman en bekleedde daarna de betrekking van predikant en eindelijk die van hoogleeraar in de godgeleerdheid en de Hebreeuwsche taal te Kopenhagen. Nadat hij in 1579 het emeritaat had verkregen, overleed hij den 23sten Mei 1600. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Enchiridion theologicum" (1659 en later), „Syntagma institutionum Christianarum" (1674 en later), „De gratia universali" (1553 en later), „De Jesu Christo, vero Deo et homine" (1751), „Cathechismi quaestiones" (1560 en later) en „De pastoris optimo vivendi agendique modo" (1552 en later).

Hemoni, De gebroeders *Franz* en *Pieter*, volgens sommigen te Zutfen, volgens anderen in Lotharingen geboren, bezaten in het midden der 17de eeuw als toonkunstenaars en klokkengieters een Europeeschen roem. De meest beroemde klokkenspellen in ons land, zooals van de Wijnhuistoren te Zutfen, van de Lebuinuskerk te Deventer, van de Oude Kerk te Amsterdam, van den toren te Brielle, van den Dromedaristoren en den Zuidertoren te Enkhuizen, van een der torens te Hoorn, van den toren der Groote Kerk en van den Bakenestoren te Haarlem, van den Dom en van den St. Nicolaastoren te Utrecht, van den grooten toren en stadhuistoren te Rotterdam, van den Martinitoren te Groningen, van torens te Amersfoort, Leiden, Arnhem, Kampen, Middelstum, Purmerend, Medemblik, Barneveld, Antwerpen, Gent enz., zijn door hen vervaardigd. Aanvankelijk woonden zij te Utrecht, waar zij met jonkheer *Jacob van Eyck* een uitstekend musicus, directeur der klokken te Utrecht, schrijver van „Der fluiten lusthof" (1654), doch blindgeboren, zich met ijver toelegden op de kunst om de klokken in accoord te brengen, wat door hen werd uitgevonden. Ook muntten zij uit in het aanbrengen van sieraden, terwijl een der broeders de uitvinder was van een harmonica, welke op de bekende glasharmonica gelijkt. Later vestigden zij zich te Amsterdam. *Vondel* heeft hun hulde gebracht in een gedicht.

Hemprich, *Friedrich Wilhelm*. Zie *Ehrenberg, Christian Gottfried*.

Hemricourt, *Jacques de*, een Luiksch edelman en ridder van St. Jan van Jeruzalem, geboren in 1433 voerde eigenlijk den geslachtsnaam van *Tombort*, was burgemeester en secretaris van het dorp Hemricourt of Remicourt in Hesbaye

Digitized by Google

en overleed den 18den December 1504. Van hem is het geschrift „Miroir des nobles de Hesbaye, composé en forme de chronique par Jacques de Hemricourt, chevalier de St. Jean de Jerusalem, l'an 1353, ou il traite des généalogies de l'ancienne noblesse de Liège et des environs depuis l'an 1102 jusques en l'an 1398. Avec l'histoire des guerres civiles du dict Pays, qui ont duré l'espace de 45 ans"(1290—1335) etc., uitgegeven in 1673 te Brussel door *de Salbray* met een vertaling in nieuw Fransch. Later is het tot 2-maal toe herdrukt, daar het voor de geslachtrekenkunde en voor de kennis van den riddergeest dier dagen zeer belangrijk is.

Hems of *Homs* is het *Emesa* der Ouden. Zie aldaar.

Hemsterhuis is de naam van een Nederlandsch geslacht van Frieschen oorsprong.

Hemsterhuis, Sibout of *Siboldus Tiberius*, een geneeskundige, geboren te Sneek, omstreeks het jaar 1629, studeerde te Leiden, waar hij in kennis kwam met *Olaus Rudbeck*, die merkwaardige ontdekkingen deed omtrent de watervaten des lichaams. Toen de eer der ontdekking hem door *Thomas Bartholinus* betwist werd, trachtte *Hemsterhuis* die van zijn vriend te handhaven door zijn geschrift „Messis aurea triennalis exhibens anatomica: novissima experimenta de vasis lymphaticis et Tabulae Rudbeckianae"(2de druk 1659). Na zijn promotie vestigde hij zich te Leeuwarden en werd aan het Hof van prins *Willem Frederik* lijfarts van het Huis van Nassau. Hij was een der geneesheeren, die in 1664 bericht gaven van den toestand van genoemden vorst, nadat hij zich met zijn pistool een wond had toegebracht. Hij schreef „Historia et analysis arthritidis vagae" (1666).

Hemsterhuis, Johannes, een zoon van den voorgaande, geboren te Leeuwarden den 3den April 1674, studeerde te Leiden in de geneeskunde, vestigde zich te Leeuwarden, aanvaardde in 1704 het hoogleeraarsambt in de geneeskunde te Deventer en overleed aldaar den 6den Januari 1706.

Hemsterhuis, Franciscus, een broeder van den voorlaatste, geboren te Sneek omstreeks het jaar 1631, studeerde te Leiden en te Groningen in de geneeskunde en deed in 1661 en 1662 een groote reis door Duitschland, Zwitserland, Italië, Frankrijk en Engeland, woonde daarna te Leeuwarden, waar hij zeer gezien was aan het Hof van den stadhouder, en vestigde zich eindelijk te Groningen. Hij overleed in hoogen ouderdom en was beroemd wegens zijn uitgebreide kennis van oude en nieuwe talen.

Hemsterhuis, Tiberius, oudste zoon van den voorgaande, geboren te Groningen den 1sten Februari of den 9den Januari 1685 studeerde te Groningen en te Leiden en legde zich toe op de wiskunde en de oude talen. Toen bracht hij, op last van curatoren, de handschriften der bibliotheek in een betere orde, nam de bewerking op zich van het „Onomasticon" van *Pollux* en werd den 20sten December 1704 (hij was nog geen 20 jaar oud) benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde en wijsbegeerte aan het Athenaeum te Amsterdam. Later vertrok hij in die betrekking naar Franeker en stichtte hier een Grieksche school, waar beroemde mannen werden gevormd. Tot 3-maal toe bekleedde hij er de waardigheid van rector magnificus. In 1740 ging hij als hoogleeraar naar Leiden en stond er nog ruim 25 jaar aan het hoofd van de beoefenaars der Grieksche taal en letterkunde. In November 1765 werd hem emeritaat verleend, doch hij overleed reeds den 7den April van het volgende jaar. Van zijn geschriften noemen wij: Julii Pollucis Onomastici libri tres posteriores" (2 dln., 1706), „Luciani colloquia selecta et Timon, Cebetis tabula, Menandri sententiae morales"(1708), „Aristophanis Plutus" (1744). Uit zijn nalatenschap gaf *Geel* de „Anecdota Hemsterhusiana" (1825) en *Friedemann* „Orationes et epistolae" (2de druk, 1839) uit. Men bewaart handschriften van hem op de academische boekerij te Leiden en op de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde aldaar.

Hemsterhuis, Meinardus, een broeder van den voorgaande, geboren te Groningen in April 1687, studeerde aldaar in de letteren en bleef er als praeceptor en conrector aan het gymnasium verbonden. In 1768 verkreeg hij emeritaat en overleed den 16den November 1774. Hij heeft onderscheiden Latijnsche en Nederlandsche gedichten uitgegeven.

Hemsterhuis, Franciscus, een zoon van den voorlaatste, geboren te Franeker den 27sten December 1721, ontving zijn opleiding te Leiden, bekleedde te 's Gravenhage den post van eersten commies bij de kanselarij en kwam dikwijls in den kring van vorstin *Amalia Golizyn* te Munster, waar ook *Jacobi* en *Hamann* verkeerden. Hij stond met haar in regelmatige briefwisseling. *Herder* noemde *Hemsterhuis* een der grootste denkers sedert *Plato*; zijn wijsbegeerte, zich aansluitende bij *Socrates*, *Plato*, *Locke* en *Shaftesbury*, tracht het rationalisme met het sensualisme te verzoenen. Volgens hem is het schoone dat, wat in den kortsten tijd de meeste voorstellingen doet ontstaan. *Jacobi* en *Goethe* hebben deze stelling van *Hemsterhuis* overgenomen. In zijn werken doet hij zich kennen als een smaakvol stylist en kunstkenner. Hij overleed den 7den Juli 1790 te 's Gravenhage. Hij schreef: „Lettre sur la sculpture" (1769), „Lettre sur l'homme et ses rapports" (1772), „Sophyle ou de la philosophie" (1773), „Aristée ou de la Divinité" (1779), „Alexis ou l'âge d'or" (1787), „Simon ou des facultés de l'âme" (1787), „Lettre de Dioclès à Diotime sur l'athéisme" (1787), „Description philosophique du caractère de feu M. Fagel" (1773) en „Lettre sur une pierre antique du cabinet de mr. F. de Smeth" (1762). Al die stukken zijn gezamenlijk onder den titel van „Oeuvres philosophiques de François Hemsterhuis" bij herhaling uitgegeven, de laatste maal door dr. *L. S. P. Meyboom* (3 dln., 1846—1850).

Henares, een rivier in de Spaansche provinciën Guadalaxara en Madrid, ontspringt in den Siërra Ministra, stroomt langs Siguënza Guadalaxara en Alcalà de Henares en mondt na een loop van 150 km. bij Mejorado del Campo uit in de Jarama, een zijrivier van den Taag. Uit deze rivier ontvangt het belangrijke Henareskanaal zijn water.

Hencke, *Karl Ludwig*, een Duitsch sterrenkundige, geboren te Driesen den 8sten April 1793, was ambtenaar bij de posterijen aldaar en later

Digitized by Google

te Friedeberg in de Neumark, werd vervolgens gepensionneerd, benoemd tot lid van den gemeenteraad in zijn geboorteplaats en overleed te Marienwerder den 21sten September 1866. Gedurende twintig jaar vestigde hij den blik op het uitspansel, om behalve de kleine planeten, van 1800 tot 1807 tusschen Mars en Juppiter ontdekt, nog een andere op te sporen, waartoe hij zeer nauwkeurige sterrenkaarten had ontworpen. In 1845 ontdekte hij Astraea en in 1847 Hebe. Daarmede werd de reeks geopend der talrijke planetoïdenontdekkingen, in de jongste zestig jaren gedaan.

Henckel von Donnersmarck is de naam van een oud grafelijk geslacht, in Silezië gevestigd. Het ontleent zijn oorsprong van den Hongaarschen graaf *von Thurzo* en zijn naam van het vlek Csötörtökhely of Donnersmarck. Vrijheer *Lazarus Henckel*, keizerlijk geheimraad en directeur der mijnen, verhoogde het aanzien van zijn Huis, doordien hij in 1623 de heerlijkheden Beuthen en Oderberg verwierf. Zijn zoon *Lazarus II* werd in 1651 door keizer *Ferdinand III* in den rijksgravenstand opgenomen. Zijn oudste zoon *Elias* (geboren 1603, † 1667) werd de stichter der lijn *Oderberg*, welke in 1803 is uitgestorven, en zijn derde zoon, graaf *Georg Friedrich*, die van de lijn *Beuthen*, welke thans nog bloeit. Laatstgenoemde (geboren 1611, † 1671) erfde het tweede gedeelte van de heerlijkheid Beuthen, namelijk Tarnowitz-Neudeck. Zijn oudste zoon *Leopold Ferdinand* (geboren 1640, † 1699) werd de stamvader der R. Katholieke lijn *Beuthen*, en zijn volgenden zoon *Karl Maximilian* (geboren 1645, † 1720) die van de Evangelische lijn *Tarnowitz-Neudeck*. Het hoofd van de oudste lijn, welke in Silezië uitgestrekte bezittingen heeft, is graaf *Hugo Henckel*, geboren den 31sten Juli 1832. Tot de jongere lijn, in twee thans nog bloeiende takken verdeeld, behoorde graaf *Victor Amadeus Henckel*, geboren in 1727, die zich vooral in den Zevenjarigen Oorlog onderscheidde, als luitenant-generaal in 1793 overleed en een „Militärische Nachlasz" achterliet, welke in 1847—1849 in 2 dln. is uitgegeven, alsmede zijn zoon, graaf *Wilhelm Henckel* (geboren in 1775, † den 24sten Juli 1849), eveneens luitenant-generaal bij het Pruisische leger. Het tegenwoordig hoofd van den ouderen tak dezer lijn is graaf *Victor Henckel*, geboren den 25sten October 1854, en van den jongeren tak graaf *Guido Henckel*, geboren den 10den Augustus 1830. Laatstgenoemde is vrijheer van Oberbeuthen, voert den titel van excellentie en behoort tot de erfelijke leden van het Heerenhuis in Pruisen. In 1901 werd hij tot vorst verheven.

Hendrich, *Hermann*, een Duitsch schilder, geboren te Heringen den 31sten October 1858, was een leerling van *Wenglein* en *Bracht*. Zijn Noorsche reizen en zijn bestudeering der werken van *Wagner* en der schilderijen van *Böcklin* brachten hem tot een eigenaardige voorstelling der Noorsche mythenwereld. Van zijn phantastische doeken noemen wij: „De vliegende Hollander", „Slapende Brünhilde", „Siegfried's dood", „Siegfried's begrafenis", „Tristan's dood", „Atlantis", „Aegirs dood", „De bocht der afgescheidenen", „Christus in Golgotha". Verder versierde hij de Walpurgishalle op den Henenplatz (1901) en de Rubezahlhalle bij Schreiberhau met muurschilderingen en illustreerde hij *Goethe's* sprookje van de Groene Slang.

Hendrichs, *Hermann*, een Duitsch tooneelspeler, geboren te Keulen den 17den October 1809, was bestemd voor den handel, maar een onweêrstaanbare neiging trok hem tot het tooneel. Nadat hij onderricht ontvangen had van *Elise Bürger*, trad hij in 1831 te Keulen op als *Quentin Durward* in „Lodewijk XI" van *Casimir Delavigne*. Hij kreeg er terstond een vaste aanstelling, doch begaf zich in 1837 naar Hannover en vervolgens naar Hamburg. Van 1844 tot 1864 was hij te Berlijn, verliet daarna het tooneel en overleed den 2den November 1871. Hij bezat een reusachtige gestalte en een krachtige stem en schitterde vooral in de rollen van *Götz*, *Egmont* en *Tell*.

Hendrickx, *Petrus Jozef Norbert*, een Vlaamsch dichter, geboren te Antwerpen den 29sten Juni 1822, werd later ambtenaar op het stedelijk archief aldaar en overleed er als adjunct-archivaris in 1879. Aanvankelijk schreef hij in het Fransch, doch trad op aansporing van *Conscience* en *van Beers* later als Nederlandsch dichter op. Zijn voornaamste dichterlijke voortbrengselen zijn: „De laatste dag der eerste wereld" (1847) en „Don Juan" (1855).

Hendrik I, bijgenaamd *de Vogelaar*, de eerste Duitsche koning uit het Saksische Huis, geboren in 876, regeerde van 919 tot 936 en was een zoon van *Otto*, hertog van Saksen. Reeds bij het leven van zijn vader had hij voorspoedig geoorloogd tegen de aangrenzende Slavische volken. Na het overlijden van *Otto* moest hij strijd voeren tegen koning *Koenraad I*, die hem een gedeelte der geërfde landen, bepaaldelijk Thüringen, wilde ontrukken. *Hendrik* behield echter de overhand en werd zelfs door *Koenraad*, toen deze op zijn sterfbed lag, aanbevolen als het meest waardig, om de Duitsche kroon te dragen, zoodat hij door de Franken en Saksers tot den koningstroon geroepen werd. Zijn eerste werk was de binnenlandsche rust in zijn rijk te herstellen. Hiertoe trok hij te velde tegen *Borchard*, hertog van Zwaben, en dwong hem tot onderwerping. Daarop onderhandelde hij met *Arnulf*, hertog van Beieren, en bracht een huwelijk van diens dochter met zijn zoon *Hendrik* tot stand. Zoo ook voegde hij Lotharingen, dat hij eerst aan Frankrijk had afgestaan, bij Duitschland door zijn dochter *Gerberga* aan *Gisilbrecht*, hertog van dat land, tot vrouw te geven. Nauwelijks echter had hij den binnenlandschen vrede hersteld, toen de Hongaren hun rooftochten hernieuwden en de Slaven invallen deden in het noordoosten van zijn land. Hij werd door eerstgenoemden bij Bichin verslagen, moest met het overschot van zijn leger naar de vesting Werle de wijk nemen en zag zijn land ten prooi aan de plunderzucht van den vijand. Eindelijk werd met Hongarije, tegen betaling van schatting, een 9-jarige wapenstilstand gesloten en *Hendrik* gebruikte dien tijd om Duitschland weerbaar te maken. Hij vermeerderde het aantal ommuurde en versterkte steden, bevolkte haar met dienstplichtige grondbezitters en bracht een leger voetknechten bijeen. Tevens verhief hij de steden tot vergaderplaatsen van

Digitized by Google

het volk, van de rechtbanken enz. en legde hierdoor de grondslagen voor haar bloei. Verder verzamelde hij een behoorlijk korps ruiters en aanvaardde toen den oorlog tegen de Slaven. Eerst bevoorloogde hij de Hevellers en veroverde in 927 hun hoofdstad Brennaborch (Brandenburg). Daarna onderwierp hij andere volkeren, en toen in 933 de Hongaarsche gezanten verschenen om de schatting te vragen, deed hij hun, volgens het verhaal, een schurftigen hond overhandigen. Dientengevolge vielen de Hongaren met 2 groote legers door Franken in Thüringen. *Hendrik I* versloeg in 933 het eene niet ver van Göttingen en het andere bij Riade. Daarna trok hij te velde tegen de Denen, wien hij het land tusschen Eider en Schlei ontrukte. Hij overleed in 936 te Memleben en werd te Quedlinburg ter aarde besteld, waarna zijn zoon *Otto* hem opvolgde.

Hendrik II, *de Heilige* (1002—1024), de laatste Roomsch-Duitsche keizer uit het Saksische Huis, geboren den 6den Mei 973, was een achterkleinzoon van den voorgaande, erfde in 995 van zijn vader het hertogdom Beieren en vergezelde in 1001 keizer *Otto III* naar Rome, waar zijn beradenheid den opstand der Romeinen dempte. Toen *Otto* in Italië overleed, maakte *Hendrik* zich meester van de Rijkssieradiën, doch kon slechts door den bijstand van graaf *Lotharius von Bernburg* en *Willigis*, aartsbisschop van Mainz, zich staande houden tegen zijn mededingers, *Eckard*, markgraaf van Meiszen, en *Hermann*, hertog van Zwaben. Hij werd in 1002 te Mainz gekroond en moest aanstonds strijd voeren tegen zijn broeder *Bruno* en *Hendrik*, markgraaf van Schweinfurt, die beiden met de wapens in de hand aanspraak maakten op het hertogdom Beieren. Ofschoon *Boleslaus II*, koning van Polen, zijn tegenstanders steunde, won hij den bloedigen slag bij Kreuszen in het van land Bayreuth, waarna hij *Hendrik van Luxemburg*, den broeder zijner gemalin, met Beieren beleende (1004). Inmiddels hadden de Italianen, na het kinderloos overlijden van *Otto*, markgraaf *Hardouin van Ivrea* tot koning gekozen. Sommige bisschoppen waren van dezen afkeerig, en door hen geroepen, ging *Hendrik* naar Italië, behaalde de overwinning en deed zich te Pavia den IJzeren Kroon opzetten. De burgers dier stad echter gaven de voorkeur aan *Hardouin*, kwamen in opstand en belegerden den keizer in zijn paleis. Hij redde het leven door een sprong uit het venster, die hem zijn geheele leven mank deed gaan, verwoestte Pavia en keerde naar Duitschland terug. Hier was *Boleslaus*, die zijn heerschappij over Bohemen had uitgestrekt, in de Lausitz en in Meiszen doorgedrongen. *Hendrik* trok tegen hem te velde, ontrukte Bohemen aan zijn gezag, gaf het aan *Jaromir*, een zoon van den hertog van Bohemen, in leen en viel *Boleslaus* op Poolsch grondgebied aan, zoodat hij dezen bij den vrede van Merseburg (1013) tot volkomen onderwerping bracht. Inmiddels had *Hardouin* van die afwezigheid gebruik gemaakt, om de koninklijke waardigheid in Italië te herwinnen. Dientengevolge trok *Hendrik* in 1013, vergezeld van zijn gemalin, *Kunigonde*, nogmaals naar Italië, dwong *Hardouin* de kroon neder te leggen en begaf zich naar Rome, waar paus *Benedictus VIII* hem en zijn gemalin kroonde en hem den gouden Rijksappel, als het zinnebeeld der keizerlijke wereldheerschappij, overhandigde. In 1018 moest hij aan *Boleslaus* de Lausitz afstaan. Een derden krijgstocht naar Italië ondernam hij in 1022, toen genoemde paus hem te hulp riep tegen de Grieken in Beneden-Italië. Hij streed voorspoedig, vereenigde de Noormannen met zijn leger en schonk hun vaste woonplaatsen in Beneden-Italië, om er de wacht te houden tegen de Grieken. Daarenboven moest hij ook in Duitschland gedurig oorlog voeren. *Adalbero*, een broeder zijner gemalin, wierp zich eigenmachtig op tot bisschop van Trier. *Hendrik* belegerde hem aldaar 4 maanden, en toen *Adalbero* bescherming vond bij zijn broeder, hertog *Hendrik van Beieren*, bevoorloogde hij ook dezen en beroofde hem van zijn gezag. Ook de graaf van Vlaanderen en de nieuwe markgraaf van Meiszen kwamen in opstand, doch moesten zich onderwerpen, en met betrekking tot Bourgondië sloot *Hendrik* met den kinderloozen hertog *Rudolf III* een overeenkomst, volgens welke dat land na diens overlijden vervallen zou aan het Duitsche rijk. Verder herstelde hij paus *Benedictus VIII*, die in 1014 de vlucht had moeten nemen naar Duitschland, om aan den tegenpaus *Gregorius* te ontkomen, in zijn waardigheid. Hij was een vriend der geestelijkheid en een ijveraar voor de belangen der Kerk, stichtte o.a. het bisdom Bamberg, zoodat paus *Eugenius III* hem na zijn dood (13 Juli 1024) heilig verklaarde; zijn gemalin *Kunigonde* († 1038) genoot hetzelfde voorrecht.

Hendrik III (1039—1056), de tweede Roomsch-Duitsche keizer uit het Huis der Salische Franken, een zoon van keizer *Koenraad II* en *Gisela*, geboren den 28sten October 1017 te Oosterbeek in Gelderland, werd reeds in 1026 tot Duitsch koning gekozen, in 1027 hertog van Beieren, in 1038 van Zwaben en Bourgondië en in 1039 opvolger zijns vaders in de keizerlijke waardigheid. Daar zijn gunstige aanleg door een uitmuntende opvoeding was ontwikkeld en hij reeds vroeg in den wapenhandel zich geoefend had, hield hij met vaste hand de teugels van het bewind en was een der krachtigste keizers van Duitschland. Om het gevaar af te wenden, dat hij van al te machtige hertogen duchtte, behield hij de vervallen hertogdommen voor zich zelf of voor zijn bloedverwanten of beleende daarmede minder invloedrijke personen. Alleen *Bernhard van Saksen* handhaafde zijn gezag, maar *Hendrik* gaf aan dezen in den landgraaf *Lodewijk den Gebaarde* en in den aartsbisschop *Adelbert* van Bremen, die heerschappij voerde over 12 bisdommen, een belangrijk tegenwicht. Om den glans des rijks en zijn macht in den vreemde te verhoogen, voerde hij in 1039 oorlog tegen *Bretislaw*, hertog van Bohemen, die een strooptocht in het door verdeeldheid geteisterde Polen gedaan, Breslau verwoest, Krakau geplunderd en het lijk van den Heiligen *Adalbert* uit Gnesen naar Praag gebracht had. Nadat hij in 1041 laatstgenoemde stad veroverd had, moest de hertog om vrede smeeken en zijn hertogdom van den keizer in leen ontvangen. Daarna ondernam *Hendrik* een veldtocht naar Hongarije, om koning *Peter*, door diens oom *Aba* verjaagd, weder op den troon te plaatsen. Na de verovering van Heimburg en Preszburg

Digitized by Google

drong hij in 1042 door tot Gran en het volgende jaar nog verder, door een vloot ondersteund. Daar *Peter* evenwel gehaat was bij de Hongaren, liet hij *Aba* het gezag behouden, op voorwaarde, dat deze al het land tusschen den Kahlenberg en de Leitha zou afstaan. Toen echter *Aba* door zijn dwinglandij den afkeer der ingezetenen wekte, trok *Hendrik* in 1044 nogmaals naar Hongarije, overwon hem in een bloedigen slag, veroverde Raab en gaf het land aan *Peter*, en toen deze verdreven werd, aan diens broeder *Andreas* (1047), onder voorwaarde van leenhoorigheid. Ook in Opper-Italië maakte hij een einde aan de verdeeldheden en het gelukte hem de Noormannen in Apulië en Calabrië aan zijn heerschappij te onderwerpen. Meer tegenstand ondervond hij in Lotharingen, waar *Gottfried*, hertog van Neder-Lotharingen, zich na den dood zijns vaders ook van Opper-Lotharingen wilde meester maken. Tweemaal moest hij tegen hem te velde trekken, voordat hij in 1049 in het bezit kwam van het hertogdom. Ook stond *Gottfried* later in Italië, waar hij met *Beatrix van Toscane* in het huwelijk was getreden, tegen den keizer op. Om de eer van den Heiligen Stoel te herstellen, geschandvlekt door het gelijktijdig optreden van 3 pausen, deed hij ter gelegenheid van zijn tocht naar Italië op een vergadering van bisschoppen te Sutri *Benedictus IX*, *Sylvester III* en *Gregorius VI* afzetten en den Duitschen bisschop *Suidger* van Bamberg, onder den naam van *Clemens II*, tot paus kiezen. Sedert bejverde hij zich met de achtervolgens door hem aangestelde opperhoofden der kerk vele gebreken uit den weg te ruimen en de levenswijze der geestelijken te verbeteren. Hij meende, dat hij het doel zijner wenschen bereikt had, doch *Hildebrand*, later *Gregorius VII*, had als kardinaal-subdiaken de bedoelingen des keizers doorgrond en heimelijk tegengewerkt, zoodat reeds bij het overlijden van *Hendrik* alle voorbereidende maatregelen genomen waren, om het pauselijk gezag van den invloed des keizers te bevrijden. *Hendrik* overleed den 5den October 1056 te Bodfeld bij den Harz, volgens veler gevoelen aan vergif. Niet alleen heeft hij ijverig de Duitsche eenheid, maar vooral ook kunst en wetenschap bevorderd. Hij stichtte talrijke kloosterscholen en plaatste er geleerde monniken uit Engeland. Ook deed hij de domkerken verrijzen te Worms, Mainz en Spiers en toonde zich een voorstander van de muziek en van de geschiedenis.

Hendrik IV (1056—1106), Roomsch-Duitsch keizer en zoon van den voorgaande, werd geboren den 11den November 1050. Daar hij bij het overlijden zijns vaders pas 6 jaar oud was, werd de regeering aanvankelijk toevertrouwd aan zijn moeder, *Agnes van Poitiers*. Deze, hoewel ondersteund door paus *Victor II* en vervolgens door *Hendrik*, bisschop van Augsburg, was niet opgewassen tegen de heerschzucht der rijksvorsten en tegen de pauselijke macht. Om de gemoederen der vijanden van haar Huis te bevredigen, gaf zij aan hertog *Gottfried* Lotharingen terug, terwijl *Rudolf*, graaf *von Rheinfelden*, die haar dochter *Mathilde* geschaakt had, het hertogdom Zwaben als huwelijksgift ontving, waarna zij graaf *Berthold von Zähringen*, die aanspraak had op laatstgenoemd hertogdom, schadeloos stelde met Karinthië en den machtigen graaf *Otto von Nordheim* met het hertogdom Beieren beleende. Door die vrijgevigheid achtten anderen zich benadeeld, en *Hanno*, aartsbisschop van Keulen, vatte het voornemen op, zich van den jongen koning en daarmede van het rijksbestuur meester te maken. Men lokte den jeugdigen *Hendrik*, toen hij met zijn moeder omstreeks Paschen 1062 op het eiland Kaiserswert vertoefde, op een vaartuig op den Rijn en bracht hem naar Keulen, waarna *Hanno* de teugels van het bewind in handen nam. Toen ontstonden willekeur en verwarring in het Duitsche Rijk. Wegens zijn zelfzucht en wegens de verkwisting der eigendommen des rijks kreeg *Hanno* vele vijanden, zoodat hij zich weldra genoodzaakt zag ook aan *Adalbert*, aartsbisschop van Bremen, deel te geven aan het bestuur en aan de opvoeding van *Hendrik*. Het opvoedingsstelsel van *Hanno* was gestreng en dat van *Adalbert* uiterst zacht en toegevend. Geen wonder, dat *Hendrik* zich vooral tot *Adalbert* getrokken gevoelde, en deze maakte hiervan gebruik, om den jeugdigen vorst zijn beginselen omtrent het onbeperkte gezag van den keizer, alsmede zijn haat tegen de Saksische vorsten in te prenten en zelf zich van het opperbestuur meester te maken. Hiertoe deed hij den 14-jarigen *Hendrik*, na een veldtocht tegen de Hongaren, te Worms op een Rijksdag meerderjarig verklaren en regeerde in zijn naam. Weldra echter waren de vorsten de willekeur van *Adalbert* moede, zoodat zij op een vergadering besloten, dat het bestuur aan *Hanno* moest worden toevertrouwd. Terwijl deze nu de aangelegenheden des rijks behartigde, gaf *Hendrik* zich over aan een losbandig leven, en om zulks tegen te gaan, deed *Hanno* den vorst tegen diens zin in het huwelijk treden met *Bertha*, de reeds lang aan hem verloofde dochter van den markgraaf van *Suza*. Weldra echter poogde hij zich van zijn gemalin te ontdoen, waarin hij echter door tusschenkomst van den paus en van de rijksvorsten verhinderd werd, zoodat hij zich vervolgens met haar verzoende. Inmiddels werd hertog *Otto van Beieren* beschuldigd van een aanslag tegen het leven van *Hendrik* en veroordeeld zijn onschuld in een tweegevecht te bewijzen. Daar hij evenwel niet op de kampplaats verscheen, maar naar de wapens greep, werd hij vervallen verklaard van het bezit van zijn hertogdom, dat men toekende aan zijn trouweloozen en hebzuchtigen schoonzoon *Welf*. Zijn bezittingen werden verwoest, totdat hij zich eindelijk in 1071 met zijn bondgenoot *Magnus*, hertog van Saksen, aan *Hendrik* onderwierp. Ook aan *Berthold von Zähringen* werd, wegens vermoeden van oproerigheid, Karinthië ontnomen, en *Rudolf van Zwaben* ontkwam ternauwernood aan een dergelijk lot. Na eenigen tijd werd *Otto* weder op vrije voeten gesteld, maar *Magnus* op raad van *Adalbert* in den Harz gevangen gehouden. Om zijn heerschappij in Saksen te bevestigen, deed *Hendrik* op verschillende plaatsen kasteelen verrijzen, en daar hij bovendien, onder voorwendsel van een krijgstocht naar Polen, een groot leger bijeenbracht, vereenigden zich de Saksische edelen onder aanvoering van *Otto von*

Digitized by Google

Nordheim, trokken met 60000 man naar Goslar en belegerden *Hendrik* in den Harzburg. Deze redde zich weliswaar, met hulp van *Berthold von Zähringen*, door de vlucht, maar de omstandigheden noodzaakten hem tot het sluiten van den voor hem vernederenden vrede van Gerstungen (1074), waarbij o. a. bepaald werd, dat alle kasteelen in Saksen weder gesloopt moesten worden. De woestheid, waarmede het volk niet alleen den Harzburg, maar ook een kerk vernield en de graven zijner bloedverwanten geschonden had, gaven *Hendrik* aanleiding, zich tot den paus te wenden, en deze greep gaarne de gelegenheid aan, om zich met de zaken van het Duitsche Rijk te bemoeien, terwijl hij tevens den keizer verbood handel te drijven met geestelijke bedieningen. *Hendrik* had zich inmiddels uitgerust tot een nieuwen krijgstocht tegen Saksen, leverde met een sterke krijgsmacht in 1075 den slag bij Hohenburg aan de Unstrut, herhaalde den krijgstocht in hetzelfde jaar, onderwierp de vorsten en deed de kasteelen herrijzen Ook zette zijn Rijksraad het verkoopen van geestelijke waardigheden voort, en daar *Hendrik* de bisschoppen, welke op deze wijze hun waardigheden verkregen hadden, aan zijn Hof ontving en den paus die hem naar daarom Rome ontbood, in 1076 antwoordde met de tijding, dat hij zelf door een vergadering van Duitsche bisschoppen en abten te Worms ontzet was van den Heiligen Stoel, sprak *Gregorius VII* den banvloek over hem uit, verklaarde hem vervallen van het rijksbestuur en ontsloeg de onderdanen van alle gehoorzaamheid aan hem. In den beginne dreef *Hendrik* daarmede den spot, maar toen de Zuid-Duitsche vorsten afvallig werden, zich met de oproerige Saksers verbonden en de gevangen genomen vorsten in vrijheid stelden, terwijl de bisschoppen bij den paus vergiffenis verzochten en vonden, toen zelfs in 1076 de Rijksdag hem als ontheven beschouwde van het bewind en hem gelastte om zich binnen het jaar van den ban te zuiveren, indien hij zijn kroon wilde behouden, trok *Hendrik* in den strengen winter, slechts door zijn getrouwe gemalin en zijn zoon vergezeld, over de Alpen naar Italië, vond den paus op het kasteel Canossa bij markgravin *Mathilde* en verwierf door de voorspraak van deze eindelijk de gunst, dat hij boete zou mogen doen. Gedurende 3 dagen (25 tot 27 Januari 1077) moest hij zich bij felle koude barrevoets en in een haren boetgewaad vernederen, voordat hij van den ban ontheven werd. Vandaar het woord van den Duitschen Rijkskanselier *von Bismarck* tegenover de aanmatigingen der Ultramontanen: „Nach Canossa gehen wir nicht!"

Toch had deze daad van den paus een onverwachte uitwerking. De Italiaansche vorsten, reeds lang morrende over het gestrenge optreden van *Gregorius*, boden *Hendrik* hun bijstand aan. De Duitsche vorsten daarentegen, van *Hendrik's* vernedering verwittigd, hadden *Rudolf van Zwaben* in zijn plaats gekozen, zoodat *Hendrik* in allerijl naar Duitschland terugkeerde en er een leger bijeenbracht. Daar hij na de veldslagen bij Melrichstadt (1078) en Flarchheim (1080) de overwinning scheen te zullen behalen, deed *Gregorius* hem wederom in den ban en verklaarde hem nogmaals vervallen van zijn waardigheid. Daarentegen deed *Hendrik* door een vergadering van bisschoppen, die ontevreden waren over het gestreng doorzetten van het coelibaat, te Brixen den paus afzetten en *Guibert*, aartsbisschop van Ravenna, als *Clemens III*, in zijn plaats benoemen. Wel verloor hij den slag aan de Elster bij Merseburg (15 October 1080), maar zijn tegenstander *Rudolf* kwam daarbij om het leven. Daarna liet *Hendrik* het bestuur des land in handen van zijn schoonzoon *Frederik van Hohenstaufen* en trok in 1081 met een leger over de Alpen, trok zegepralend door Opper-Italië en stond weldra voor de muren van Rome. Doch eerst na 3 jaar (Maart 1084) viel de stad in zijn handen, waarna hij zich en en zijn gemalin door *Clemens III* plechtig deed kronen, terwijl *Gregorius VII* de wijk genomen had naar den Engelenburg. Nu werd het voor *Hendrik* tijd naar Duitschland terug te keeren, daar men den 9den Augustus 1081 *Herman*, graaf van Luxemburg, tot koning had benoemd, zoodat de burgeroorlog opnieuw ontbrandde. *Herman* echter, ofschoon aanvankelijk bij Würzburg (1085) de overwinning behalende, legde uit eigen beweging zijn waardigheid neder en overleed kort daarna. Verder werd *Hendrik* in 1089 door den dood verlost van een anderen mededinger naar de kroon, namelijk van *Eckbert*, markgraaf van Meiszen. Inmiddels was ook *Gregorius VII* in 1085 overleden, waarna eerst *Victor III* en na diens dood *Urbanus II* door de Gregoriaansche partij tot paus gekozen werd. Om *Clemens III* te beschermen en tevens zijn gezag in Italië te handhaven, trok *Hendrik* ten derde male over de Alpen. Reeds had hij Mantua veroverd en op *Welf*, den gemaal van gravin *Mathilde*, meer dan één overwinning behaald, toen hij de tijding ontving, dat zijn zoon *Koenraad*, de zijde zijner vijanden kiezende, te Monza tot koning gekroond was, alsmede dat de Lombarden zich met hertog *Welf* tegen hem vereenigd hadden. Hierop verviel *Hendrik* tot diepe zwaarmoedigheid, betrok zijn burcht en bleef geruimen tijd werkeloos. In 1096 echter verhief hij weder het hoofd, wist door toegevendheid de machtigste vorsten, ook *Welf*, aan zich te verbinden en verkreeg op den Rijksdag te Mainz, dat *Koenraad* van de koninklijke waardigheid beroofd en zijn tweede zoon *Hendrik* tot zijn opvolger gekozen werd. Daar omstreeks dezen tijd *Urbanus*, *Clemens* en zijn zoon *Koenraad* in Italië overleden, scheen de rust in Duitschland terug te keeren. Doch *Paschalis II*, tot paus gekozen, sprak weldra over den keizer, die bij voortduring bisschoppen benoemde, den banvloek uit, en tevens poogden eenige edelen zijn zoon *Hendrik* aan te sporen, zich van de kroon zijns vaders meester te maken. De jongeling trok tegen zijn vader ten strijde, joeg hem op de vlucht, nam hem vervolgens op verraderlijke wijze gevangen en dwong hem de kroon neder te leggen. De keizer ontsnapte echter uit den kerker, nam de wijk naar Luik, vond een groot aantal aanhangers, doch overleed den 7den Augustus 1106. De bisschop van Luik deed hem aldaar met vorstelijke pracht ter aarde bestellen, doch zijn vijanden bewerkten, dat het lijk opgegraven, naar Spiers gebracht en hier in een ongewijde zijkapel in een

Digitized by Google

steenen doodkist neêrgelegd werd, totdat de paus na verloop van 5 jaar den banvloek ophief. Zoo eindigde het veelbewogen leven van een vorst, die zich door groote gaven, door trouw, weldadigheid, dapperheid, schranderheid en vaderlandsliefde onderscheidde.

Hendrik V (1106—1125), Roomsch-Duitsch keizer, een zoon van den voorgaande, geboren in 1101, werd bij den opstand van zijn broeder *Koenraad* tot koning gekozen. Als zoodanig werd hij door den invloed van paus *Paschalis II*, reeds bij het leven zijns vaders, te Mainz erkend. Nadat hij het gezag verworven had, tuchtigde hij de aanhangers van zijn vader, zooals de stad Keulen en *Hendrik*, hertog van Lotharingen. Daarna strafte hij de oproerige edelen in het binnenland en bracht de vorsten van Polen en Bohemen tot onderwerping. Toen *Paschalis II* op de kerkvergadering te Guastalla (1106) het verbod der investituur door leeken herhaald had, noodigde *Hendrik* hem uit tot een minnelijke schikking op den Rijksdag te Augsburg, trok hem tot aan de grenzen des lands te gemoet en onderhandelde op de wellevendste wijze met den legaat, ofschoon hij inmiddels de bisschoppen van Verdun en Halberstadt met ring en staf begiftigde. Toen *Hendrik* oordeelde, dat zijn gezag genoeg gevestigd was, wilde hij nogmaals schikkingen maken met *Paschalis*, doch toen deze mislukten, trok hij in 1110 met 30000 man naar Italië, deed zich door een aantal steden huldigen, rukte voorwaarts tot Sutri, kreeg door verdrag Rome in bezit en nam, tegelijk met de meeste kardinalen, ook den paus gevangen, toen deze hem niet wilde kronen, indien hij geen afstand deed van het recht van benoeming van bisschoppen. Eerst na verloop van 2 maanden herkreeg de paus, door van alle wraak door middel van een banvloek af te zien en 's keizers investituurrecht te bezegelen, zijn vrijheid, waarna hij den 9den April 1111 *Hendrik* kroonde. Nauwelijks echter was deze in Duitschland teruggekeerd, toen *Paschalis* door middel van *Guido*, aartsbisschop van Vienne, op een synode van Bourgondische bisschoppen den keizer den banvloek naar het hoofd slingerde. Deze bekreunde zich daarom zeer weinig, vooral omdat hij juist oorlog voerde tegen zijn vazallen in Duitschland. Hierbij ondervond hij echter weinig voorspoed, en zijn vijanden, de aartsbisschoppen van Keulen en Mainz, maakten daarvan gebruik, om den banvloek te herhalen. Deze handelwijze, alsmede het overlijden der markgravin *Mathilde* (24 Juli 1115), wier nalatenschap hij in bezit wilde nemen, spoorde hem aan, de verdediging van Duitschland aan den hem trouw gebleven hertog *van Zwaben* op te dragen en in 1116 opnieuw naar Italië te trekken, waar hij, na het aanvaarden der erfenis van *Mathilde*, *Paschalis II* uit Rome verjoeg en na den dood van dezen *Gregorius VIII* tot paus koos, naast wien echter *Gelasius II* als tegenpaus optrad. Deze sprak wederom den banvloek uit over den keizer en nam daarna de wijk naar Frankrijk. Inmiddels bleef de burgeroorlog in Duitschland aanhouden en de rijksvorsten bedreigden den keizer met het verlies van zijn troon. Toen na den dood van *Gelasius* (1119) de gevreesde aartsbisschop van Vienne onder den naam van *Calixtus II* tot paus benoemd was, begaf *Hendrik* zich naar Duitschland, maakte er een einde aan den strijd door de belofte, dat hij aan elk zijn eigendom zou teruggeven, en herhaalde die 2 jaar later op den Rijksdag te Würzburg. Ook met *Calixtus*, die hem te Rheims op een vergadering van 427 geestelijken in den ban gedaan had, kwam het op een Rijksdag te Worms tot zoodanige schikking, dat de domkapittels de bisschoppen zouden kiezen, en dat de paus hen bevestigen en de keizer hen met goederen en wereldlijke rechten beleenen zou (Concordaat van Worms of *Calixtijnsche vrede*, 1122). Na dien tijd beijverde zich de keizer binnenlandsche verdeeldheden uit den weg te ruimen en overleed den 23sten Mei 1125 te Nijmegen als de laatste keizer van het Salisch-Frankische geslacht.

Hendrik VI (1190—1197), de derde Roomsch-Duitsche keizer uit het geslacht der *Hohenstaufen*, een zoon van *Frederik I* en *Beatrix van Bourgondië*, geboren te Nijmegen in 1165, werd reeds in 1169 tot Duitsch koning gekroond, woonde aanvankelijk in Italië, doch kwam in, 1188 toen zijn vader een Kruistocht ondernam, als Rijksbestuurder in Duitschland. In die betrekking voerde hij oorlog tegen *Hendrik den Leeuw*, doch wist weldra vreedzame schikkingen met hem te maken, daar in 1191 door den dood van koning *Willem II* de Siciliaansche koningstroon ontruimd werd, waarop hij aanspraak had in naam van zijn gemalin *Constantia*. Bij de tijding, dat de Siciliaansche edelen graaf *Tancredo* van Lecce, een onwettigen zoon van *Constantia's* broeder, tot den troon hadden geroepen, trok hij naar Italië, bracht door zijn behendigheid de Lombardijers aan zijn zijde, won ook de gunst der Romeinen door de stad Tusculum op verraderlijke wijze in hun handen over te leveren, liet zich in 1191 door paus *Coelestinus III* kronen en veroverde daarna Apulië en het koninkrijk Napels. Doch de hoofdstad Napels bleef tegenstand bieden, en na drie maanden noodzaakte de pest den keizer tot den aftocht. Bij zijn komst in Duitschland aanvaardde hij de rijke nalatenschap van hertog *Welf VI*, beleende zijn broeder *Koenraad* met Zwaben, nam *Richard Leeuwenhart* gevangen en bracht *Hendrik den Leeuw* tot onderwerping. In Italië was inmiddels *Tancredo* overleden en diens zoon *Willem III* onder voogdijschap zijner moeder *Sybille* tot koning uitgeroepen. Hierdoor gekrenkt en gesteund door de belangrijke som, welke hij van *Richard Leeuwenhart* als losgeld ontvangen had, trok hij wederom naar Italië, om de Siciliaansche kroon met de Duitsche te vereenigen. Napels opende voor hem de poorten, Salerno werd stormenderhand ingenomen, Sicilië boog zich, en den 20sten November 1194 hield de keizer zijn plechtigen intocht te Palermo. *Sibylle* en *Willem*, deden onder voorwaarde het graafschap Lecce en Tarente te mogen behouden, afstand van de kroon; maar *Hendrik* liet weldra, onder voorwendsel van een samenzwering, *Sibylle* en haar dochter in hechtenis nemen en naar het klooster Hohenburg in den Elzas brengen, *Willem* van het licht der oogen berooven en ontmannen, het lijk van *Tancredo* mishandelen en alle aanhangers van het Normandische vorstenhuis zonder vorm van proces ter dood brengen. Wel slingerde de paus den banbliksem naar zijn hoofd, maar de vrees voor *Hen-*

Digitized by Google

drik's wreedheid bevestigde zijn gezag, zoodat hij onbezorgd naar Duitschland kon terugkeeren. Hier moest hij eenige oneenigheden uit den weg ruimen en bracht vervolgens op de Rijksdagen te Worms en te Würzburg (1196) zijn ontwerp ter tafel, om de Duitsche koningskroon erfelijk te maken in zijn geslacht. Daar echter de tegenstand van onderscheiden geestelijke vorsten en van den paus hem enkel vergunde aan zijn tweejarig zoontje *Frederik* de koninklijke waardigheid te verzekeren, haalde hij onderscheiden Duitsche vorsten over hem op een Kruistocht te vergezellen. Met hun hulp dempte hij de onlusten op Sicilië, sloopte de muren van Capua en Napels, deed vele aanzienlijken des lands ter dood brengen en noodzaakte den Griekschen keizer *Alexius*, die zijn broeder *Isaäk* van den troon gestooten had, een aanzienlijke schatting te betalen. Het was eigenlijk zijn plan, Griekenland, waarop hij aanspraak meende te kunnen maken, in bezit te nemen en de heerschappij van het Duitsche Rijk ook in het Oosten uit te breiden. Hij overleed te Messina den 28sten September 1197 en werd in den dom te Palermo begraven.

Hendrik VII (1308—1312), Roomsch-Duitsch keizer, een zoon van *Hendrik II*, graaf van Luxemburg, geboren in 1269 of 1276, werd in 1308 tot keizer gekozen, wat hij vooral te danken had aan den invloed van de aartsbisschoppen van Mainz en Trier. Terstond ontnam hij den hertog van Karinthië het koninkrijk Bohemen en gaf het op den Rijksdag te Spiers (1309) in leen aan zijn zoon *Johan*, die vervolgens in het huwelijk trad met de Boheemsche prinses *Elizabeth*. Op schrandere wijze bezorgde hij zich hiertoe de toestemming der Oostenrijksche Vorsten. Daarna deed hij de moordenaars van koning *Albrecht I* en van *Eberhard*, graaf van Württemberg, in den Rijksban en trok met een leger naar Italië, om er den strijd tusschen de Guélfen en Ghibellijnen te doen eindigen. Daar hij geen partij koos en tot bezoldiging zijner troepen belastingen oplegde, kwamen de steden van Lombardije tegen hem in verzet, doch hij bracht haar met gestrengheid tot onderwerping. Terwijl Duitschland verscheurd werd door binnenlandsche onlusten, ging hij naar Rome, om er de kroon te ontvangen. Slechts een gedeelte dezer stad kreeg hij in zijn macht, daar het overige bezet bleef door koning *Robert* van Napels met een machtig leger. Ook andere vijandelijke benden zwierven er nabij de muren rond, waarom hij het besluit nam zich bij de Ghibellijnen te voegen en Napels te veroveren. Daar vele machtige steden hem soldaten bezorgden en de koning van Sicilië een verbond met hem sloot, verklaarde hij, in spijt van de bedreigingen van den paus, koning *Robert* vogelvrij en maakte zich gereed Napels te land en te water in te sluiten, toen hij den 24sten Augustus 1313 te Buonconvento overleed. Het verhaal dat, een Dominicaner monnik hem door middel van een gewijden ouwel bij het Avondmaal vergiftigd zou hebben, mist een historischen grondslag.

Hendrik II (1154—1189), koning van Engeland, een zoon van den graaf *Geoffrey Plantagenet van Anjou* en *Mathilde*, een dochter van *Hendrik I*, koning van Engeland, geboren in Normandië den 5den Maart 1133, werd opgevoed door den geleerden *Robert van Gloucester*. Volgens den wensch van zijn grootvader werd aan zijn moeder en aan hem de Engelsche troon toegekend. Intusschen wist zijn neef *Stephanus van Blois* zich daarvan meester te maken en zijn gezag te handhaven. Van zijn vader erfde *Hendrik* in 1151 Anjou, Maine en Touraine en door zijn huwelijk met *Eleonore van Poitou*, de gescheiden gemalin van *Lodewijk VII*, werd hij in 1152 allodiaalbezitter van een derde gedeelte van Frankrijk. Nu ondernam hij een oorlog tegen *Stephanus* en noodzaakte dezen hem te benoemen tot erfgenaam van den Engelschen troon. Dientengevolge beklom hij dien den 19den December 1154 in een land, dat door langdurige burgeroorlogen was uitgeput. Nadat *Hendrik* in 1161 een oorlog tegen Frankrijk geëindigd had, bracht hij de oproerige bewoners van Wales tot onderwerping. Daarna trachtte hij de aanmatigingen van den paus te beperken; de praelaten moesten namelijk op den Rijksdag te Clarendon een kerkelijke wet onderteekenen, volgens welke de besluiten van den paus ondergeschikt waren aan de goedkeuring der Kroon. *Thomas à Becket* echter, met de hoogste waardigheid na den koning bekleed, zette in het geheim de geestelijkheid op en bracht geheel Engeland in beweging. Een woord van verontwaardiging, door den koning over dien man uitgesproken, gaf aanleiding, dat deze in 1170 door eenige edelen bij het altaar werd omgebracht. Men beschuldigde den koning van deze daad, en er braken overal opstanden uit, vooral toen de vermoorde tot een wonderdadig heilige verheven werd, waartoe de bevinding, dat zijn haren hemd wemelde van ongedierte (*was boiling with lice*) niet weinig bijdroeg. Eindelijk moest *Hendrik*, om den banvloek van zijn hoofd af te wenden, boete doen aan het graf van dien heilige en zijn onschuld bezweren. Ook de kerkelijke wet werd ingetrokken, terwijl de paus daarentegen aan den koning verlof schonk het verdeelde Ierland te veroveren, wat in 1171—1172 geschiedde. Verder had *Hendrik* veel te verduren van zijn gemalin *Eleonore*, die steeds ijverzuchtig was op de schoone *Rosamunde Clifford*. Zelfs spoorde zij den kroonprins *Hendrik*, die in 1171 deel gekregen had aan het bestuur, tot opstand aan. De prins ondernam met zijn broeders en met den koning van Frankrijk den oorlog tegen zijn vader in de Fransche bezittingen. Tegelijkertijd trok *Willem*, koning van Schotland, tegen *Hendrik* te velde, en stond graaf *Leicester* in Engeland op. *Hendrik* versloeg het leger van laatstgenoemde den 16den October 1173, maakte door de overwinning bij Alnwik (13 Juli 1174) Schotlands koning schatplichtig en stak over naar Frankrijk, waar hij weldra vrede sloot en vergiffenis schonk aan zijn zonen. Daarop bracht hij belangrijke hervormingen tot stand in zijn Rijk. In 1176 schafte hij de godsoordeelen af, verdeelde zijn gebied in de thans nog bestaande districten, stelde gerechtshoven in en verzachtte de jachtwet en het strandrecht. Tot zijn groote droefheid begon in 1180 de twist tegen zijn kinderen opnieuw, en hierin mengde zich ook de koning van Frankrijk. Nauwelijks was dit verschil vereffend, toen *Richard* nogmaals de wapens tegen zijn vader opvatte en de Fransche

Digitized by Google

bezittingen in opstand bracht. *Hendrik* liet derhalve het reeds genomen besluit tot een Kruistocht varen en maakte zich in Engeland ten strijde gereed. Toen hij echter op de lijst der opstandelingen ook den naam ontdekte van zijn meestgeliefden zoon *Jan*, wierp de smart hem op het ziekbed en hij overleed den 6den Juli 1189.

Hendrik IV (1399—1413), koning van Engeland, geboren den 4den April 1367 te Bolingbroke in Lincolnshire, was een zoon van *John of Gaunt*, hertog *van Lancaster*, en een kleinzoon van koning *Eduard III*. Eerst voerde hij den titel van graaf *van Derby* en hertog *van Hereford*. Koning *Richard II* verbande hem, tengevolge van een strijd tegen den hertog *van Norfolk*, in 1398 uit Engeland. De goede ontvangst welke hem in Frankrijk ten deel viel, vermeerderde den haat des konings, en toen de vader van *Hendrik* overleed, verklaarde *Richard*, dat de goederen van het Huis *Lancaster* vervallen waren aan de kroon. *Hendrik* verscheen daarop den 4den Juli 1399 met andere misnoegden in het graafschap York en vond er grooten aanhang, zoodat zijn leger weldra 60 000 man telde. Koning *Richard*, die zich juist in Ierland bevond, deed den graaf *van Salisbury* tegen hem oprukken, doch met zeer rampspoedig gevolg. De koning zelf werd evenmin door de krijgskans begunstigd. *Hendrik* nam hem door list gevangen, sloot hem op in den Tower, deed hem den 29sten September 1399 een acte van afstand teekenen en klaagde hem aan bij het Parlement. Dit laatste verklaarde hem van de kroon vervallen en deed *Hendrik* tot koning uitroepen. Weinige weken later werd *Richard* omgebracht. Daar nu de zevenjarige *Edmund Mortimer*, uit de vrouwelijke lijn van het Huis *Clarence* gesproten, meer recht op den troon had dan het Huis *Lancaster*, deed *Hendrik* dien knaap in de gevangenis werpen. Zulke daden van willekeur bezorgden hem vele vijanden. Eenige aanzienlijken des rijks vormden een samenzwering tegen hem, doch hun aanvoerder, de graaf *van Salisbury*, moest daarvoor met zijn hoofd boeten. Tevens deden de Schotten een inval in het land, en in Wales verhief *Owen Glendower*, een telg der voormalige koningen, de vaan van den opstand. Met deze laatste verbond zich, ten gunste van *Mortimer*, de graaf *van Northumberland* (*Hendrik Percy*), die aanvankelijk tot de verheffing van *Hendrik* had medegewerkt, maar later zich gekrenkt gevoelde. Zijn oudste zoon, eveneens *Hendrik Percy* genaamd en wegens zijn vermetelheid *Hotspur* (Heetspoor) geheeten, stelde zich aan het hoofd van het leger der Bondgenooten, maar werd den 21sten Juli 1403 in den slag bij Shrewsbury verslagen en gedood. De oudste *Percy* verkreeg hierop vrede, doch verbond zich in 1405 met den aartsbisschop van York, *Richard Scrope*, om *Hendrik* van den troon te stooten. De koning deed den oproermaker gevangen nemen en onthoofden en regeerde daarna het land met gematigdheid. Het Parlement, waaraan hij tegenover den adel vele voorrechten toekende, spoorde hem meermalen aan de geestelijke goederen verbeurd te verklaren, maar hij weigerde steeds tot dien maatregel over te gaan. Integendeel, hij trachtte de geestelijkheid gunstig voor zich te stemmen door de Wicliffieten te vervolgen. Verder voerde hij een voorspoedigen oorlog tegen Schotland. Hoewel hij den jeugdigen zoon van koning *Robert* deed gevangen houden, bezorgde hij hem tevens een uitmuntende opvoeding. Hij had echter geen gelegenheid de bezittingen in Frankrijk te heroveren. Door gewetenswroegingen geteisterd, maakte hij zich gereed tot een bedevaart naar het Heilige Land, doch overleed reeds den 20sten Maart 1413.

Hendrik V (1413—1422), koning van Engeland en zoon van den voorgaande, werd den 25sten Augustus 1387 te Monmouth geboren. Levendig van aard en door zijn achterdochtigen vader tot werkloosheid gedoemd, gaf hij zich over aan een losbandige levenswijze, zoodat men hem ongeschikt en onwaardig achtte een kroon te dragen. Toen hij echter deze aanvaardde, verwijderde hij zijn woeste makkers, omringde zich door de raadslieden zijns vaders, die hem meermalen streng berispt hadden, en onderscheidde zich door degelijkheid en welwillendheid. Door een algemeene amnestie trachtte hij zich met de vijanden zijns vaders te verzoenen, doch bracht de volgelingen van *Wicliff*, de Lollarden, aan de dweepzieke geestelijkheid ten offer. Hij besloot oorlog te voeren tegen Frankrijk, in die dagen onder den krankzinnigen *Karel VI* aan burgertwist ten prooi. Nadat hij de samenzwering van *Richard van Cambridge*, het hoofd van het Huis van *York*, vernietigd had, landde hij in 1415 met 30 000 man in Normandië en veroverde Harfleur, doch bevond zich wegens gebrek en ziekte in zijn leger weldra in een hachelijken toestand. Hij stelde aan de Franschen voor, die met een drievoudige overmacht naderden, vrede te sluiten en de veroverde stad terug te geven, mits hem een vrije aftocht vergund werd naar Calais. De vijand echter eischte een onvoorwaardelijke overgave en viel het gedunde leger der Engelschen den 25sten October 1415 aan nabij het dorp Azincourt. Nu geschiedde, wat niemand vermoed had, namelijk *Hendrik* behaalde door zijn veldheerstalent, door de koelbloedige dapperheid der Engelsche soldaten en door de gesteldheid van het terrein, welke den aanval der Fransche ruiterij krachteloos maakte, een volkomen overwinning. Daarop keerde hij naar Engeland terug en sloot met hertog *Jan van Bourgondië* een overeenkomst om geheel Frankrijk te veroveren. Niettemin verscheen hij eerst in 1417 met 25 000 man weder in Normandië en had weldra nagenoeg dit gansche gewest in bezit. Gaarne had zich de hertog nu van zijn overeenkomst ontslagen en zich met den kroonprins, later *Karel VII*, verbonden, doch deze haatte hem en liet hem den 10den September 1419 om het leven brengen, waarna zijn zoon *Philips de Goede*, zich nog nauwer met den koning van Engeland verbond, om den dood zijns vaders te wreken. Hierdoor ontstond in 1430 het verdrag van Troyes, volgens hetwelk *Hendrik* met *Catharina*, de dochter van *Karel VI*, in het huwelijk trad en zich met het regentschap in Frankrijk belastte onder voorwaarde, dat na den dood van den krankzinnigen koning de kroon van Frankrijk aan hem en zijn nakomelingen uit dat huwelijk zou ten deel vallen. Hoewel de

Digitized by Google

rechten en vrijheden der beide volken gewaarborgd waren, verwekte de vereeniging van twee kronen op één hoofd in Engeland weinig blijdschap, vooral daar de dauphijn, door Schotsche hulptroepen ondersteund, meester bleef van een gedeelte van Frankrijk. Na het bericht van de nederlaag van den hertog *van Clarence* bij Baugé in Anjou (23 Maart 1421) ging *Hendrik* met een leger van 33000 man naar Frankrijk, maar kon den dauphijn niet uitlokken tot een beslissenden slag. Hij overleed gedurende dezen veldtocht den 31sten Augustus 1442 en werd eenige maanden later gevolgd door zijn schoonvader. Hij wordt voorgesteld als een voortreffelijk veldheer en een achtenswaardig vorst, die wet en gerechtigheid handhaafde en, karig door het Parlement ondersteund, liever zijn kostbaarheden verpandde dan tot willekeurige afpersingen zijn toevlucht nam. Zijn weduwe trad weldra in het huwelijk met *Owen Tudor*, een edelman uit Wales, wiens nakomelingen later de Engelsche kroon verwierven.

Hendrik VI (1421–1471), koning van Engeland, een zoon van den vorige en van *Katharina* van Frankrijk, geboren den 6den December 1421, was bij den dood van zijn vader negen maanden oud. Zijn voogden waren eerst de hertog van *Bedford*, daarna de hertog van *Gloucester* en de bisschop van *Windsor*. *Hendrik* was iemand van een zwak karakter, die in de oorlogen van de Roode en de Witte Roos nu eens de eene, dan weer de andere partij koos, totdat hij in 1461 door den jongen hertog *Eduard van York* van den troon gestooten werd. Zijn gemalin, *Margaretha van Anjou*, wendde te vergeefs pogingen aan, om haar gemaal op den troon te herstellen. *Hendrik* werd in 1464 gevangen genomen en in den Tower gebracht. In 1470 werd hij door graaf *Warwick* bevrijd en weer op den troon geplaatst, in 1471 echter opnieuw gevangen genomen en den 21sten Mei van dat jaar in den Tower vermoord.

Hendrik VII (1485—1509), koning van Engeland, geboren den 28sten Januari 1457 op het kasteel Pembroke, was de zoon van *Margaretha van Beaufort*, erfdochter van het Huis *Lancaster*, en van *Edmund Tudor*, graaf *van Richmond*. Toen het Huis *Lancaster* door *Eduard IV* (uit het Huis *York*) van den troon verwijderd werd, bracht graaf *van Pembroke* den jeugdigen *Richmond* (zijn neef) naar Bretagne, en tevergeefs eischte *Eduard* zijn uitlevering. Toen later *Richard III* zich meester maakte van den Engelschen troon, vestigden zoowel zijn vijanden als de aanhangers van het Huis *Lancaster* hun oogen op *Richmond*, en de hertog van *Buckingham* bracht een verloving tot stand van dezen met *Elizabeth*, de oudste dochter van *Eduard IV*, waardoor de belangen der Huizen *Lancaster* en *York* vereenigd werden. Intusschen moest de hertog zijn plannen met zijn hoofd betalen, en *Richard* dong zelf naar de hand dier prinses. Nu waagde *Richmond* een beslissenden stap. Nadat hij, gesteund door het Fransche Hof, een expeditie van 2000 Engelschen uitgerust had, vertrok hij van Harfleur en landde den 6den Augustus 1485 te Milford-Haven in Zuid-Wales, waar hij het aantal zijner manschappen weldra verdrievoudigd zag. Met dezen ontmoette hij den 22sten Augustus bij Bosworth het tweemaal zoo sterke leger van *Richard*, die echter door het overloopen van lord *Stanley* een volkomen nederlaag leed en zelf omkwam. De overwinnaars vonden zijn kroon op het slagveld en plaatsten haar aanstonds op het hoofd van *Richmond*, die onder den naam van *Hendrik VII* tot koning van Engeland uitgeroepen werd. Ook door het volk en den adel, afkeerig van burgeroorlog en dwingelandij, werd hij met gejuich begroet. *Hendrik* kon alzoo zijn recht op den troon grondvesten op zijn verovering, op zijn verbintenis met *Elizabeth* en op zijn afkomst uit het Huis *Lancaster*. Deze laatste schoof hij echter op den voorgrond en nam den jongen graaf *van Warwick*, den eenigen mannelijken telg uit het Huis *York*, in hechtenis. Eerst nadat hij den 30sten October gekroond en den 7den November in de koninklijke waardigheid bevestigd was, trad hij in het huwelijk met *Elizabeth*. Een priester te Oxford, *Simon*, overreedde *Lambert Simnel*, den zoon van een bakker, zich uit te geven voor den graaf *van Warwick*, en deze speelde zijn rol zoo goed, dat hij in Ierland als *Eduard VI* werd gekroond. Deze opstand werd gevaarlijk, toen de hertogin-weduwe *van Bourgondië*, een zuster van *Eduard IV*, hulptroepen onder graaf *Lincoln* naar Ierland zond, welke, door een aantal Ieren versterkt, een inval deden in Engeland. *Hendrik* versloeg echter de opstandelingen in Juni 1487 bij Stoke in het graafschap Nottingham en nam wraak op *Simnel* door hem tot keukenjongen in de Hofkeuken te vernederen. Hoewel geen oorlogzuchtige staatkunde huldigend, werd hij gewikkeld in een strijd van den hertog *van Bretagne* tegen Frankrijk. Hij verscheen in October 1492 met een machtig leger voor Boulogne, doch stemde tegen een aanzienlijke geldsom in den vrede toe. Inmiddels had de hertogin *van Bourgondië* tegen *Hendrik*, den vijand van haar Huis, een nieuwen pretendent doen opstaan in den persoon van zekeren *Perkin Warbeck*. Deze was gedurende den tijd van spanning met koninklijke eer aan het Fransche Hof bejegend en verscheen na het sluiten van den vrede in Schotland, waar *Jacobus IV* hem als een zoon van *Eduard IV* ontving en zelfs, te zijnen behoeve, in 1495 met een leger een inval deed in Engeland. Doch ook hij sloot vrede in 1497 en liet *Perkin* aan zijn lot over. Deze nam de wijk naar Cornwallis en belegerde Exeter, maar werd door *Hendrik* gevangen genomen, in den Tower opgesloten en later, wegens zijn herhaalde pogingen om te vluchten, opgehangen. Ook *Warwick*, de laatste *Plantagenet*, werd in 1499 op last des konings ter dood gebracht. Nu maakte *Hendrik* gebruik van het tijdperk van vrede, om de binnenlandsche aangelegenheden te regelen, zijn troon te bevestigen en zijn gebied uit te breiden. Hij beperkte de rechten van den adel en bevorderde door opbeuring van handel en scheepvaart de belangen van den burgerstand. Een zijner grootste gebreken was zijn geldzucht, want geen recht was hem heilig, wanneer hij gelegenheid zag zijn rijkdom te vermeerderen. Hij overleed te Richmond den 21sten April 1509.

Hendrik VIII (1509—1547), koning van Engeland, de zoon van den voorgaande, geboren te

Digitized by Google

Greenwich den 27sten Juni 1491, bezat uitstekende gaven naar lichaam en geest en ontving een geleerde, theologische opleiding. Het volk, dat van de hebzucht zijns vaders veel geleden had, juichte bij zijn komst op den troon. Nadat hij in 1509 in het huwelijk was getreden met *Catharina van Aragon*, de weduwe van zijn broeder *Arthur* en de tante van *Karel V*, verbond hij zich in 1512 met *Maximiliaan I* tegen *Lodewijk XII*. Hoewel hij den 17den Augustus 1513 met den keizer in den Sporenslag bij Guinegate de overwinning behaalde, verschafte de kostbare oorlog hem geenerlei voordeel, en sloot hij in 1514 vrede met *Lodewijk XII* en trad ook later toe tot een defensief verbond met *Frans I* tegen *Karel V*. Doch de gunsteling van *Hendrik*, kardinaal *Wolsey*, bevorderde de belangen van *Karel V*, die hem uitzicht geopend had op den pauselijken Stoel, en maakte zijn meester afkeerig van Frankrijk. In 1521 werd door den keizer en den koning van Engeland een geheim verdrag gesloten, waarna *Hendrik* in 1522 den oorlog tegen Frankrijk begon. Inmiddels was *Wolsey* in zijn verwachtingen teleurgesteld, zoodat hij, door wraakzucht geleid, den koning een weerzin trachtte in te boezemen tegen den keizer. Toen *Frans I* in 1525 bij Pavia een gevangene des keizers werd, sloot *Hendrik* een verbond met Frankrijk en opende in 1528 de vijandelijkheden tegen den keizer, welke echter met den Vrede van Cambrai (1529) een einde namen.

Reeds lang wenschte *Hendrik* van zijn gemalin te scheiden, en nu hij zich om de vriendschap des keizers niet langer bekreunde, begon hij daaraan gevolg te geven. Hij opperde gewetensbezwaren tegen een huwelijk met de weduwe zijns broeders. De ware oorzaak was echter, dat de koning zijn gemalin moede was en met de bekoorlijke *Anna Boleyn* wilde huwen. Paus *Clemens VII* gaf ontwijkende antwoorden uit vrees voor den keizer, doch zond eindelijk kardinaal *Campeggio* naar Londen, om met *Wolsey* de zaak in orde te brengen. Voordat het evenwel zoover gekomen was, riep *Clemens* zijn gezant terug en daagde den koning voor zijn rechtbank te Rome. *Wolsey* ondervond nu 's konings toorn en verloor zijn ambt. *Hendrik* had zich steeds een ijverig aanhanger betoond der R. Katholieke Kerk; tegen de Wicliffieten en de Hervorming was hij met kracht opgetreden en zijn geschrift tegen *Luther* had hem zelfs den titel bezorgd van „*Defensor fidei*" (verdediger des geloofs); toen echter de paus zijn toestemming tot de echtscheiding weigerde, nam hij het besluit zich met zijn rijk aan het gezag van den Heiligen stoel te onttrekken. Door afpersing verkreeg hij (11 Januari 1531) van de geestelijkheid een aanzienlijke geldsom, benevens de verklaring, dat volgens een aloude instelling de koning de beschermer en het opperhoofd is der Engelsche Kerk. Nadat hij het verbond met *Frans I* hernieuwd had, trad hij in het begin van 1533 in het huwelijk met *Anna Boleyn* en deed in Mei 1533 door de geestelijke rechtbank het vonnis der echtscheiding van *Catharina* uitspreken. Tevens werd door het Parlement een wet afgekondigd, volgens welke de kinderen van het tweede huwelijk bevoegd waren tot troonopvolging, en alle onderdanen moesten op bedreiging der straf van hoogverraad die wet bezweren. Slechts 2 standvastige mannen, *Thomas Morus* en *Fisher*, bisschop van Rochester, kwamen daartegen in verzet en beklommen in 1534 het schavot. Bij Parlementsbesluit werd eindelijk in 1534 het pauselijk gezag verworpen en aan den koning de inkomsten der Kerk, benevens de rechtspraak in kerkelijke zaken, het vervolgen der ketters enz. opgedragen. Reeds in 1536 maakte *Hendrik* daarvan gebruik door de kloosters van minderen rang op te heffen en op raad van *Cranmer* den Bijbel te doen vertalen. Het proces en de terechtstelling van *Anna Boleyn*, valschelijk beschuldigd van echtbreuk, en 's konings huwelijk met *Johanna Seymour*, elf dagen daarna, gaven eenige afwisseling aan de omwentelingen op geestelijk gebied. Daarbij moest het Parlement een Acte van Successie bezegelen, volgens welke prinses *Elizabeth*, een dochter uit het tweede huwelijk des konings, onterfd werd. Tegenstand tegen deze bepalingen werd met gestrenge straffen bedreigd.

In Juni 1536 belegde de koning een vergadering van geestelijken om de kerkleer vast te stellen. Hij bracht aldaar zijn geloofsbelijdenis, een mengsel van R. Katholieke en Protestantsche stellingen, ter tafel, welke na langdurige beraadslaging aangenomen en na eenige wijzigingen van de zijde des konings als geloofsregel vastgesteld werd. Deze willekeur deed in onderscheiden gewesten opstanden ontstaan, welke met moeite gedempt werden. Het beteugelen van den tegenstand en de geboorte van prins *Eduard*, die echter het leven zijner gemalin kostte, bevestigden 's konings heerschappij, zoodat hij in 1538 ook de aanzienlijke kloosters ophief, waarom paus *Paulus III* hem in den ban deed. Om alle verschil van godsdienstige gevoelens uit den weg te ruimen, legde de koning in 1539 aan het Parlement de „zes geloofsartikelen" voor, die eveneens aangenomen en als de leerstellingen der Engelsche Kerk afgekondigd en bezworen werden. Zij, die weigerden deze artikelen te onderschrijven, waren aan de vreeselijkste vervolgingen blootgesteld. Zelfs de staatkundige vrijheid werd door het Parlement prijsgegeven, doordien het aan de koninklijke besluiten, in den Staatsraad overwogen, kracht van wet schonk.

Na veel huwelijksplannen knoopte *Hendrik* een nieuwe echtverbintenis aan met *Anna van Cleef* (1540); doch daar zij hem niet beviel, liet hij zich na verloop van een half jaar van haar scheiden. Tevens beschuldigde hij zijn kanselier *Thomas Cromwell*, die dit huwelijk bevorderd had, van hoogverraad en deed hem onthoofden. Kort daarna trouwde hij met *Catharina Howard*, en door den invloed van deze kwamen de hertog *van Norfolk* en *Gardiner* aan het hoofd der zaken en begonnen de eigenlijke Protestanten te vuur en te zwaard te vervolgen. Vele uitstekende mannen, die de waarheid der zes artikelen betwijfelden, vielen onder de handen van den beul. Intusschen vernam de koning, dat zijn nieuwe gemalin een losbandig leven geleid had en dit nog steeds voortzette. De dwingeland was diep bedroefd en gekrenkt, en ofschoon *Catharina's* ontrouw niet wettig kon bewezen worden, deed hij haar met haar aanhang den 13den Februari 1542 ter dood brengen.

Digitized by Google

Te vergeefs had hij van zijn neef *Jacobus V*, koning van Schotland, invoering eener soortgelijke hervorming als in Engeland verlangd, zoodat hij hem den oorlog aandeed en de Schotten bij Solway versloeg (1542), waarna *Jacobus* overleed. Nu vatte hij het voornemen op de Schotsche kroon met de Engelsche te vereenigen en poogde met hulp der familie *Hamilton* een verloving tot stand te brengen tusschen zijn zoon en *Maria*, de erfdochter van *Jacobus*, doch zag zijn plannen verijdeld door de R. Katholieke partij in Schotland.

In 1540 huwde hij met de weduwe van lord *Latimer*, *Catharina Parr*, die hem op schrandere wijze wist te leiden en met groote behendigheid het vermoeden van ketterij van zich afwendde. Verder verbond hij zich nogmaals met den keizer tegen *Frans I* en begon, nadat hij zijn dochters *Maria* en *Elizabeth* in haar rechten op den troon hersteld had, uit Calais een oorlog tegen Frankrijk, terwijl de keizer een inval deed in Champagne. De eigenzinnigheid van *Hendrik*, die niet gemeenschappelijk wilde werken, maar in 1544 op eigen hand Boulogne veroverde, was oorzaak, dat de keizer weldra vrede sloot, terwijl de koning eerst in 1546 een einde maakte aan den nutteloozen strijd, die aan Engeland ongeveer $1^1/_2$ millioen pond sterling kostte. Tegen het einde van laatstgenoemd jaar werd de koning aangetast door een slepende koorts, die hem te meer verontrustte, daar zijn zoon eerst 9 jaar oud was. Vooral koesterde hij vrees voor den machtigen hertog van *Norfolk* en diens zoon, den graaf *van Surrey*, een rijk begaafd jongeling, die zich tegen een hem opgedrongen huwelijksplan had verzet. *Hendrik* deed dezen onder een dwaas voorwendsel onthoofden, en de vader ontkwam slechts aan een dergelijk lot, doordien de dwingeland den 27sten Januari 1547 overleed.

Hendrik II (1547—1559), koning van Frankrijk, een zoon van *Frans I* en van *Claudia*, een dochter van *Lodewijk XII*, geboren den 31sten Maart 1519, trad in 1533 in het huwelijk met *Catharina de' Medici*. Hoewel niet onverschillig voor roem, bezat hij een besluiteloos karakter en was niet in staat het overwicht van het Huis *Habsburg* te vernietigen en de oneenigheden over den godsdienst te dempen. Zijn vader had hem een onbeperkt gezag, een gevulde schatkist en een rustig gebied achtergelaten en op zijn sterfbed hem gewaarschuwd tegen de heerschzucht van het geslacht der *Guise's*. Niettemin liet hij aan deze het staatsbestuur over, riep den verbannen connétable *de Montmorency* terug en onderwierp zich geheel en al aan een voormalige minnares zijns vaders, *Diana van Poitiers*, welke hij tot hertogin *de Valentinois* verhief. Die verschillende personen, alsmede de heerschzuchtige koningin, vormden even zoovele partijen, die onrust en verwarring brachten in het land. Het Hof vervolgde de Protestanten, omdat *Diane* zich met hun goederen verrijkte en de *Guise's* naar de gunst van het grauw streefden. Ook bemoeide *Hendrik* zich met de Schotsche aangelegenheden en voerde oorlog tegen Engeland, dat hem in 1550 de stad Boulogne moest teruggeven. Met den keizer van Duitschland werden onderhandelingen aangeknoopt omtrent Parma, en tegen hem sloot *Hendrik* in 1552 te Chambord een verbond met keurvorst *Maurits van Saksen* en diens Protestantsche vrienden. Zoodra *Maurits* nu in Duitschland voorwaarts rukte, deed *Hendrik* met 35000 man een inval in Lotharingen, veroverde Toul en Verdun en nam Nancy in bezit, terwijl de Connétable door verraad zich meester maakte van Metz. Vruchteloos trachtte de koning Straatsburg te overrompelen, zoodat hij vandaar naar de Nederlanden trok. Keizer *Karel V* echter deed, na het verdrag van Passau, in het najaar van 1552 den hertog *van Alva* met een aanzienlijk leger naar Metz oprukken, doch de stad werd door *Frans van Guise* op schitterende wijze verdedigd. In 1554 bracht *Hendrik* 3 legers in het veld, welke Artois, Henegouwen en Luik afstroopten en den keizer meermalen de nederlaag toebrachten. Ook in Italië voerde hij oorlog; de maarschalk *Brissac* streed voorspoedig in Piemont en een Fransch-Turksche vloot zou bij de verovering van Napels behulpzaam zijn, doch dit plan leed schipbreuk doordien de Fransche bevelhebber zijn stelling te Siéna verlaten moest. Weldra sloot *Hendrik*, uitgeput door den oorlog, een voordeeligen wapenstilstand met den keizer (1556). Paus *Paulus IV* haalde echter de Fransche regeering over die overeenkomst te verbreken, en in het volgende jaar trok de hertog *de Guise* met 20000 man naar Italië om Napels te veroveren. Dit plan werd echter verijdeld door de lafhartigheid van den paus en door de komst van *Alva* met een machtig leger. Nog rampspoediger streed *Hendrik* aan de Nederlandsche grenzen. Daar bezat *Philips II* van Spanje een leger van 60000 man, dat onder opperbevel van *Philibert van Savoye* St. Quentin in Picardië omsingelde. *Montmorency*, die de stad trachtte te ontzetten, leed den 10den Augustus 1557 een volkomen nederlaag en geraakte met de bloem van den Franschen adel in Spaansche krijgsgevangenschap. De koning, buiten zichzelf door deze ramp, riep den hertog *van Guise* tot zich en belastte hem met het stadhouderschap over het geheele koninkrijk. Deze ontrukte in 1558 aan de Engelschen Calais, dat zij ruim 2 eeuwen bezeten hadden, en veroverde de vesting Thionville, maar werd bij Grevelingen verslagen. Doch uit haat tegen *Guise* verbond zich de hertogin *van Valentinois* met *Montmorency*, om *Hendrik* tot den vrede te bewegen, welke den 3den April 1559 te Chateau-Cambrésis tusschen Frankrijk, Spanje en Engeland gesloten werd. *Hendrik* behield Metz, Toul, Verdun en Calais, doch deed afstand van Italië. Een geheim artikel verplichtte den koning aan de uitroeiing der ketters mede te werken, en hieraan werd weldra met ijver voldaan. Te midden van deze gruwelen werd, ter bezegeling van den vrede, het huwelijk van *Philips II* met *Elizabeth*, de oudste dochter van *Hendrik*, voltrokken. Hij deed bij die gelegenheid gedurende drie dagen een schitterend steekspel houden, waarbij hij zelf in het krijt verscheen. Tegen den avond van den tweeden dag noodzaakte hij graaf *Montgomery*, den behendigsten tournooiridder van die dagen, ter eere van zijn dame nog een lans met hem te breken. Beider lansen vlogen reeds bij den eersten schok in splinters, doch daar de graaf zijn paard niet be-

Digitized by Google

teugelen kon, drong de schacht van het gebroken wapen in het rechteroog des konings. Hij overleed 10 dagen daarna, den 10den Juli 1559, aan de bekomen wond. De koningin eischte den dood van den graaf, vervolgde hem gedurende 15 jaar en deed hem in 1574 onthoofden.

Hendrik III (1574—1589), eerst hertog *van Anjou*, de derde zoon van den voorgaande en van *Catharina de' Medici*, geboren den 19den September 1551, toonde een gunstigen aanleg, doch deze werd weldra bedorven door zijn moeder. Na den dood van den connétable *de Montmorency* werd hij benoemd tot opperbevelhebber van het leger in den Hugenootenoorlog en behaalde de overwinningen bij Jarnac en Moncontour. *Catharina* bezorgde hem in 1573 door list de koninklijke waardigheid in Polen. In het begin van het volgende jaar werd hij te Krakau gekroond, doch zijn betrekking behaagde hem zoo weinig, dat hij den daaropvolgenden zomer Polen heimelijk verliet, te meer daar hij erfgenaam was van den troon van Frankrijk, die door den dood van zijn broeder *Karel IX* ledig was geworden. Reeds in den aanvang van zijn bestuur kwamen zijn luiheid, zedeloosheid, spilzucht en dweperij duidelijk aan den dag. De *Guise's* en zijn moeder hadden weinig moeite hem tot het voortzetten van den godsdienstoorlog te bewegen. De Hugenooten verbonden zich inmiddels met de ontevreden edelen, en de oorlog tegen het Hof ontbrandde in alle gewesten. Zonder zich daarom te bekommeren, deed *Hendrik* zich den 15den Februari 1575 te Reims kronen en trad den volgenden dag in het huwelijk met *Louise van Lotharingen*, die tot het geslacht der *Guise's* behoorde. Toen daarop in Frankrijk prins *Hendrik van Condé* en de paltsgraaf *Johan Casimir* met een Duitsche legermacht verschenen, aan wier hoofd zich de hertog *van Alençon*, een broeder des konings plaatste, terwijl *Hendrik van Navarra* den opstand bevorderde in Guyenne, beijverde zich de koningin-moeder, in naam van haar zorgeloozen zoon, den 6den Mei 1576 in de abdij Beaulieu (in Touraine) met de Hugenooten vrede te sluiten, waarbij *Alençon* het hertogdom Anjou en *Condé* het bestuur over Picardië verkreeg. Deze schikking dwarsboomde de plannen van hertog *Hendrik van Guise*, die nu onder den dekmantel van godsdienstijver de Heilige Ligue tot stand bracht. *Hendrik* beseefte de gevaarlijke strekking van dit verbond en voegde zich er bij, waardoor het Edict van Pacificatie opgeheven werd. Nu begon de godsdienststrijd opnieuw, doch werd reeds in September 1577 door den vrede van Bergerac, op den grondslag der vroegere voorwaarden beëindigd. Om den adel aan zijn troon te verbinden, stichtte *Hendrik* de orde van den Heiligen Geest, en *Catharina* knoopte te Nérac geheime onderhandelingen aan met *Hendrik van Navarra*. Nauwelijks echter zagen de koning en zijn moeder hun gezag een weinig bevestigd, of zij schonden weder den vrede met de Hugenooten. De vijandelijkheden werden door *Hendrik van Navarra* in Guyenne en door *Condé* in Picardië begonnen, doch een verdrag, in November 1580 te Fleix in Périgord gesloten, herstelde nogmaals de rust. *Hendrik* gaf zich thans aan zijn uitspattingen over, terwijl zijn moeder de teugels van het bewind in handen nam en de *Guise's* den troon ondermijnden. Eindelijk deed de dood van den hertog *van Alençon* (*Anjou*) (1584) den koning uit zijn zorgeloosheid ontwaken. Hij onderhandelde met den koning van Navarre (zie *Hendrik IV*) en waarborgde hem het bezit van Frankrijks troon, mits hij tot den R. Katholieken godsdienst terugkeerde. Daar zulk een stap den invloed der *Guise's* met vernietiging bedreigde, zorgden deze, dat de Ligue naar de wapens greep en kardinaal *Karel van Bourbon* tot erfgemaan van den troon verklaarde, terwijl de paus *Hendrik van Navarra* als ketter in den ban deed. De koning werd hierdoor met angst vervuld en sloot in 1585, op aanraden zijner moeder, met de Ligue een verdrag, dat de Protestantenten met verlies van hun rechten en met verbanning uit Frankrijk bedreigde. Tevens vormden de streng R. Katholieken der hoofdstad een verbond dat een belangrijken steun gaf aan de partij der *Guise's*. Nu trok *Hendrik* met drie legerkorpsen tegen de Hugenooten te velde; het eene, onder den hertog van *Guise*, trok de Duitschers te gemoet, het tweede, onder den hertog *de Joyeuse*, rukte op tegen den koning van Navarre, het derde bleef aan de Loire onder het bevel des konings. De overwinning, die de koning van Navarre bij Coutras (20 October 1587) op *Joyeuse* behaalde, gaf aan dezen oorlog, dien der drie *Hendrikken*, voor de Ligue een ongunstigen keer, zoodat de hertog *van Guise* besloot, den koning ten val te brengen. De hoofden der Ligue drongen in 1588 o. a. aan op de invoering der Inquisitie, doch de koning verwierp met ongewone vasthoudendheid dien eisch en deed, voor een aanslag vreezende, 6000 soldaten Parijs binnenrukken. Den 12den Mei verwekte daarop de Parijsche Ligue een straatoproer, waarbij de koning werkeloos bleef, zoodat hij door barricaden (*Journée des barricades*) in het Louvre omsingeld werd. Doch terwijl de hertog van *Guise* aarzelde den koning gevangen te nemen, ontsnapte deze naar Chartres, en de koningin-moeder trof met den hertog een overeenkomst, waarbij deze de waardigheid van stadhouder-generaal, de kardinaal *van Bourbon* het recht van troonopvolging en de Ligue de belofte van ketterverdelging verkreeg. De koning onderteekende dit verdrag en moest het op de Rijksvergadering te Blois op de hostie bezweren. *Hendrik* was er echter van overtuigd, dat de hertog van *Guise* zijn val beoogde, en vatte op die vergadering het voornemen op, zijn vijand zoo spoedig mogelijk uit den weg te ruimen. De hertog werd dientengevolge den 23sten December 1588 in de antichambre des konings vermoord, en zijn broeder, de kardinaal van Lotharingen, onderging den volgenden dag in de gevangenis een dergelijk lot. Deze bloedige gebeurtenis verwekte een hevige opschudding: de Sorbonne ontsloeg het volk van gehoorzaamheid aan den koning en de Ligue van Parijs verdreef het Parlement. De werkelooze *Hendrik*, na den dood zijner moeder (5 Januari 1589) van raad en hulp verstoken, nam de vlucht naar Tours en toen hij vernam, dat de hertog *van Mayenne*, een broeder van de vermoorden, te Parijs tot stadhoudergeneraal was uitgeroepen, wierp hij zich in de armen van *Hendrik van Navarra*. Dit geschiedde den 3den April 1589 en was oorzaak, dat de paus

Digitized by Google

ook over *Hendrik III* den banvloek uitsprak. De beide koningen trokken nu aan het hoofd van het leger der Hugenooten, 40000 man sterk, naar Parijs en brachten weldra de stad tot het uiterste. Een dweepzieke Dominicaner monnik, *Jacques Clement* genaamd, drong echter onder voorwendsel, dat hij belangrijke berichten had mede te deelen, tot den koning door en stiet hem een vergiftigd mes in het lichaam. De vorst had de tegenwoordigheid van geest, zelf het mes uit de wonde te rukken en daarmede den moordenaar in het aangezicht te kwetsen. Deze werd aanstonds door de wacht afgemaakt, doch ook de koning overleed den volgenden dag, den 2den Augustus 1589, nadat hij *Hendrik van Navarra* tot zijn opvolger benoemd had. Hij was de laatste koning uit het Huis *Valois*.

Hendrik IV, koning van Frankrijk (1589—1610), bijgenaamd *de Groote* en *de Goede*, de derde zoon van *Antoine van Bourbon* (zie aldaar) en van *Jeanne d'Albret*, dochter en erfgename van *Hendrik*, koning van Navarra en Béarn. Hij werd geboren te Pau in Béarn den 4den December 1553, ontving van zijn grootvader een ridderlijke en van Calvinistische leeraars een degelijke opleiding. Zijn vader sneuvelde voor Rouaan in 1562, waardoor zijn moeder zich te inniger verbonden gevoelde aan de partij der Hugenooten. Zij wist zich zelf en haar zoon te onttrekken aan de aanslagen van *Catharina de' Medici*, en na het vermoorden van *Louis van Condé* verklaarde zij, dat haar zoon het hoofd was van het Protestantsch Verbond. Na den vrede van St. Germain-en-Laye (1570) stelde het Fransche Hof, om de hoofden der Protestantsche vereeniging naar Parijs te lokken, een huwelijk voor van *Hendrik van Navarra* met *Margaretha van Valois*, een zuster van *Karel IX*. Al spoedig was *Jeanne* het slachtoffer van dezen toeleg; zij overleed aan het Hof den 9den Juni 1572, wellicht door vergif. *Hendrik* aanvaardde nu den titel van koning van Navarra en trad zonder eenig kwaad vermoeden den 18den Augustus in het huwelijk, doch reeds den 24sten brak de beruchte Bartholomaeusnacht uit. *Hendrik* bleef gespaard, maar moest de mis bezoeken en werd als een gevangene aan het Hof bewaakt, waar hij zich aan allerlei ongeregeldheden overgaf. Daar hij deel had genomen aan de samenzwering van den adel tegen de koningin-moeder, kon hij eerst na de troonsbeklimming van *Hendrik III* vrijer ademhalen. Hij genoot het vertrouwen van dezen vorst, maar toen zijn lotgenoot *Hendrik van Condé* de wapens weder had opgevat, (1576), verwijderde hij zich van het Hof, keerde tot het Protestantisme terug en bevorderde het sluiten van den godsdienstvrede. Hij bleef aan zijn beginselen getrouw, hoe vaak de koningin-moeder hem ook door verleidelijke aanbiedingen tot het volgen van een andere gedragslijn trachtte te bewegen. Na den dood van den hertog *van Alençon* (*Anjou*) in 1584 verkreeg *Hendrik*, als eerste prins van den bloede, aanspraak op den Franschen troon, wat weinig strookte met de bedoelingen der *Guise's*. De Ligue verhief daarop den kardinaal *van Bourbon* tot rechtmatigen erfgenaam des rijks en greep naar de wapens. Tevens dwong men den koning het Edict van Nemours (7 Juli 1584) te onderteekenen, dat *Hendrik van Navarra* van zijn rechten beroofde en de Hugenooten opnieuw met vernietiging bedreigde. Daar *Hendrik van Navarra* bovendien door paus *Sixtus V* in den ban gedaan was, plaatste hij zich weder aan het hoofd der Hugenooten en behaalde de belangrijke overwinning bij Coutras. Reeds lang had *Hendrik III* een verbintenis met *Hendrik van Navarra* gewenscht en deze kwam na het vermoorden der *Guise's* in 1589 tot stand. (Zie *Hendrik III*).

Door den stervenden *Hendrik III* tot zijn opvolger aangewezen, moest *Hendrik IV* strijd voeren tegen de Ligue, door de geestelijkheid, door den paus en door den koning van Spanje ondersteund. De R. Katholieke troepen en hun aanvoerders werden van *Hendrik IV* afvallig, doch toen de hertog *de Mayenne* met een machtig leger naderde, verdeelde de koning zijn troepen, verschanste zich met 6000 man achter de rivier Béthune bij Dieppe en versloeg aldaar den 26sten September 1581 het leger van den hertog. Reeds den 1sten November verscheen hij weder voor Parijs, maar trok weldra opnieuw terug en begon, door Engeland van geld en krijgsvolk voorzien, zich meester te maken van het land. De Ligue bevond zich tevens in groote ongelegenheid. De koning van Spanje had zich tot haar hoofd opgeworpen en koesterde het plan, zijn dochter *Isabella*, een nicht van *Hendrik III*, met terzijdestelling der Salische wet op den troon van Frankrijk te plaatsen. Om den toeleg van Spanje te verijdelen, deed de hertog *van Mayenne* den ouden kardinaal *van Bourbon* als *Karel X* te Parijs tot koning uitroepen en aanvaardde zelf de betrekking van stadhouder-generaal. Op die wijze ontstonden verschillende partijen, die elkander in bedwang hielden en hierdoor de oogmerken van *Hendrik van Navarra* bevorderden. Door een korps Spaansche hulptroepen onder den graaf *van Egmond* versterkt, tastte *Mayenne* den 14den Maart 1590 den koning aan bij Ivry aan de Eure, maar verloor 10000 man en al zijn geschut. Daarna belegerde *Hendrik* nogmaals Parijs, veroverde den 27sten Juli de voorsteden en onderhandelde reeds over de capitulatie, toen hij wegens de nadering van den hertog *van Parma*, die met 15000 man uitgezochte soldaten uit de Nederlanden oprukte, moest terugtrekken. Ook paus *Gregorius XIV* zond geld en een hulpleger van 10000 man, en de hertog *von Savoye* begon oorlog te voeren in Dauphiné en Provence. Hoewel *Hendrik* bevel voerde over 30000 man, bepaalde hij zich hierop tot het veroveren van vestingen. Toen op de Rijksvergadering te Parijs in 1593 de voorstellen van Spanje verworpen werden, begonnen de R. Katholieken allengs gunstiger over hem te denken, zoodat *Mayenne* eindelijk een wapenstilstand met hem sloot. Toch had *Hendrik* het bezit van het geheele rijk waarschijnlijk nooit verworven, indien hij niet op raad van zijn minister *de Rosny*, later hertog *van Sully*, tot de R. Katholieke Kerk was overgegaan („*Paris vaut bien une messe*"). Dit geschiedde den 25sten Juli 1593 in de kerk van St. Denis. Deze stap, die de Hugenooten hem zeer kwalijk namen, schonk groote blijdschap aan de R. Katholieken. De adel en de belang-

Digitized by Google

rijkste steden schaarden zich nu aan zijn zijde, en nadat hij den 27sten Februari 1594 te Chartres gekroond was, opende Parijs gewillig voor hem de poorten.

Hoewel *Hendrik* zich verstandig, edelmoedig en welwillend betoonde, werd hij gestadig bedreigd door de dolken van dwepers, die door de Jezuïeten werden opgestookt. Daar ook het Spaansche Hof alle middelen aanwendde om den burgeroorlog weder te doen ontbranden, verbond hij zich met Engeland en Nederland en trok in 1595 aan de grenzen der Nederlanden, maar zonder veel voorspoed, tegen Spanje te velde. Den 2den Mei 1598 sloot hij met Spanje vrede te Vervins, zonder hierin Engeland, zijn bondgenoot, te kennen. Tevens bracht hij door het Edict van Nantes (13 April 1598) de Hugenooten tot rust. Nadat hij van zijn eerste gemalin gescheiden was, trad hij, op aandringen van den paus, in het huwelijk met *Maria de' Medici* (1600) een dochter van *Ferdinand*, groothertog van Toskane. Wanneer wij een kortstondigen oorlog tegen Savoye en Saluzzo niet in rekening brengen, genoot *Hendrik* nu een volkomen rust, welke hem in staat stelde de inwendige aangelegenheden des rijks te verbeteren. De stadhouders en groote grondbezitters waren te midden der woelingen bijkans onafhankelijke gebieders geworden. Zij hieven tollen, legden belastingen op en bekreunden zich niet om het Parlement. Al die misbruiken werden nu uit den weg geruimd. De koning deed kanalen graven, wegen aanleggen, ondersteunde handel en nijverheid en bevorderde zelfs de stichting van Fransche koloniën in Amerika. Ook de landbouw werd uit zijn achterlijken toestand opgeheurd, ja, de koning wenschte het zoo ver te brengen, dat „ieder boer des Zondags een hoen in den pot" kon steken. Verder bracht *Sully* orde in de geldzaken, zoodat na 10 jaar van vrede de staatsschuld van 330 millioen livres op 50 millioen gedaald was, waartoe een vermindering van het leger tot op de helft niet weinig bijdroeg. Zulk een geest van orde en spaarzaamheid beviel echter weinig aan den adel, zoodat deze zich meermalen inliet met samenzweringen. Toen echter de binnenlandsche toestand aanmerkelijk verbeterd was, vestigde de koning het oog op de buitenlandsche aangelegenheden. Weliswaar berust het uit de „Mémoires" van *Sully* bekende plan tot stichting van een algemeene Christelijke republiek, waartoe Europa in 15 aristocratische, democratische en monarchale staten verdeeld zou worden met een opperste vredegerecht aan het hoofd, op een vervalsching en dus ook de bewering, dat een aanzienlijk leger dit statenverbond beschermen zou tegen de Russen en Turken en deze laatsten uit ons werelddeel verdrijven zou; maar wel koesterde *Hendrik* het plan, de macht van het Habsburgsche Huis zooveel mogelijk te verzwakken en wilde hij zich daartoe met alle vijanden van dit Huis verbinden. Hij bracht een aanzienlijk leger bijeen met 50 metalen kanonnen en trok tot steun van Keur-Brandenburg en Palts-Neuburg in den Gulikschen Successie-Oorlog te velde. Geheel Europa zag in gespannen verwachting groote gebeurtenissen te gemoet. De koningin zou gedurende de afwezigheid van haar gemaal regentes zijn en verlangde derhalve, op aansporing van haar gunsteling *Concini*, gekroond te worden. Met weerzin stemde *Hendrik* hierin toe, en de plechtigheid had plaats den 13den Mei 1610. Om den zieken *Sully* te bezoeken, reed hij den 14den Mei 1610 des namiddags te 4 uur door de nauwe straat La Feronnerie en werd in zijn rijtuig, omgeven van onderscheiden aanzienlijken des rijks, door een messteek van *Ravaillac* vermoord. Zijn dood deed voor Frankrijk weer een woelige tijd aanbreken. Tot nu toe wordt hij als de beste en grootste der Fransche koningen gehuldigd. Een schaduwzijde van zijn karakter is evenwel de lichtzinnigheid, waarmede hij tijd en geld aan verschillende maîtressen verspilde, tot welke *Gabrielle d'Estrées* en *Henriette d'Entragues* behoorden. Hij liet, behalve zijn wettige, acht onwettige kinderen na, voor wier lot hij met vaderlijke belangstelling zorgde.

Hendrik *de Leeuw*, hertog van Beieren en Saksen (1139—1181), geboren in 1129, was een zoon van *Hendrik den Trotsche*, hertog van Saksen, en van moederszijde een kleinzoon van keizer *Lotharius*. Zijn vader kwam in 1139 in den oorlog om het leven, en zijn moeder *Geertruid* en zijn grootmoeder *Richenza* namen gedurende zijn minderjarigheid de regeering waar. Nadat hij in 1146 zelf het bestuur aanvaard had, eischte hij op den Rijksdag te Frankfort in 1147 van keizer *Koenraad III* het hertogdom Beieren, dat aan zijn vader ontnomen was terug, en greep, toen zulks geweigerd werd, met zijn oom *Welf VI* naar de wapens. *Koenraad's* krachtige maatregelen verhinderden hem echter een inval in Beieren te doen, doch na 's keizers dood werd hem door zijn neef, keizer *Frederik I*, in 1156 het bezit van Beieren toegezegd. Nu strekten zijn bezittingen zich uit van de Noord- en Oostzee tot aan de Adriatische Zee. Het grootste deel van Beieren was als leengoed zijn eigendom, en op de *Welfsche* bezittingen in Italië moesten de vazallen aan hem den eed van trouw zweren. Den paltsgraaf *Otto von Wittelsbach* belastte hij met de regeering van Beieren, om al zijn zorgen te kunnen wijden aan het hertogdom Saksen. Intusschen waren de bisschoppen in de veroverde landen wrevelig, omdat zij moesten goedvinden, dat hij hen met ring en staf beleende. Na 1164 vereenigden zich allengs zijn vijanden, aan wier hoofd *Hartwig*, aartsbisschop van Bremen stond, en sloten in 1166 een verbond tegen hem, waaraan weldra de bisschoppen van Maagdenburg, Halberstadt en Hildesheim, alsmede de markgraven van Thüringen en Brandenburg deel namen. *Hendrik*, voornemens een krijgstocht tegen de Slaven te ondernemen, rukte op tegen de bondgenooten, veroverde Bremen, nam Oldenburg stormenderhand in en verijdelde alzoo de plannen zijner vijanden. Omstreeks dien tijd scheidde hij van zijn gemalin en trad in het huwelijk met *Mathilde*, de dochter van *Hendrik II*, koning van Engeland. Kort daarna ondernam hij een tocht naar Palaestina, doch gedurende zijn afwezigheid zaten zijn vijanden niet stil en zelfs keizer *Frederik I* had het gerucht van zijn dood tot voorwendsel genomen, om zich van de vaste plaatsen in Saksen meester te maken. Dit alles gaf voedsel aan het wantrouwen van *Hendrik*. Wel volgde hij den keizer op een vijfden tocht naar Italië, doch verliet hem bij de

Digitized by Google

belegering van Alessandria, zoodat *Frederik* in 1176 den slag bij Legnano tegen de Italiaansche steden verloor en een nadeelig verdrag moest sluiten. Nu daagden *Hendrik's* oude vijanden van alle kanten op, vooral toen de keizer op den Rijksdag te Spiers (1178) zijn misnoegen over dien vorst liet blijken. Hij werd ter verantwoording geroepen op de Rijksdagen te Regensburg, Maagdenburg en Goslar, en daar hij niet verscheen, werd hij op den Rijksdag te Würzburg (1180) vogelvrij en van al zijn leenen vervallen verklaard. *Otto von Wittelsbach* verkreeg Beieren, *Bernhard van Askanië* Saksen, de Keulsche aartsbisschop Engern en Westfalen, terwijl ook aan de overige aartsbisschoppen gedeelten zijner landen werden toegekend. Oostfalen was daarentegen een allodiaal goed en kon hem door den Rijksdag niet ontnomen worden. *Hendrik* echter greep naar de wapens, versloeg bij Hallerfelde de Keulsche benden, overwon zijn tegenstanders uit Oostfalen en nam *Ulrich*, bisschop van Halberstadt, gevangen. De keizer trok met het Rijksleger naar Saksen, en aan *Hendrik's* vazallen werd een termijn gesteld, binnen welken zij den vogelvrij-verklaarde moesten verlaten. Nu nam *Hendrik* de wijk naar zijn schoonvader in Engeland. Van al zijn landen en steden bleef alleen Brunswijk hem trouw, dat door den bisschop van Keulen vruchteloos belegerd werd. Om niet alles te verliezen, viel hij in 1182 te Erfurt den keizer te voet en smeekte om genade, doch verkreeg alleen de toezegging, dat hij zijn erflanden Brunswijk en Lüneburg zou behouden. Daarenboven moest hij nog 3 jaar buiten de grenzen van Duitschland als balling leven, zoodat hij zich met zijn gezin naar Engeland begaf. De aartsbisschop van Keulen, *Philips*, in onaangenaamheden met den keizer gewikkeld, spoorde hem aan om terug te keeren, en sedert 1184 woonde hij ongestoord te Brunswijk. De keizer vertrouwde hem echter niet en verlangde bij zijn vertrek naar Palestina, dat *Hendrik* hem volgen of zich naar Engeland begeven zou. *Hendrik* koos in 1188 het laatste. Toen men echter bij den dood zijner gemalin de belofte niet hield, dat men zijn allodiale goederen ongedeerd zou laten, achtte hij zich evenzeer van zijn verbintenis ontheven, begaf zich in 1189 naar Stade en werd door zijn voormaligen vijand, den aartsbisschop van Bremen, die hem nu noodig had, met open armen ontvangen. De getrouwe vazallen van Wölpe, Schwerin en Ratzeburg vereenigden zich om hun heer, en hij versloeg al dadelijk de Denen en Dithmarschers. Nadat hij Hamburg, Plön en Itzehoe veroverd had, nam hij Bardewick stormenderhand in en verwoestte de stad geheel en al, met uitzondering van den Dom, op wiens muur hij het beeld van een wrekenden leeuw liet schilderen met het opschrift „*Vestigia Leonis*" (Voetsporen van den Leeuw). Lübeck en Lüneburg gaven zich over, doch *Hendrik* leed de nederlaag in den slag bij Segeberg tegen *Adolf von Dassel*. Met koning *Hendrik*, door zijn vader tot rijksbestuurder benoemd, belegerden nu de bisschoppen van Halberstadt en Hildesheim de stad Brunswijk, totdat in 1190 door bemiddeling der aartsbisschoppen van Mainz en Keulen een verdrag gesloten werd. Men hield zich daaraan niet lang, doch de vijandelijkheden namen een einde, toen *Hendrik's* oudste zoon, later als *Hendrik de Schoone* zijn opvolger, in het huwelijk trad met *Agnes*, dochter van paltsgraaf *Koenraad aan den Rijn*, een broeder des keizers. *Hendrik* overleed te Brunswijk den 5den Augustus 1195.

Hendrik I, graaf van Gelder en Zutfen, een zoon van *Geeraart van Nassau*, werd in 1131 opvolger van zijn vader in de grafelijke waardigheid. In 1161 nam hij deel aan de twisten tusschen *Godfried*, bisschop van Utrecht, en de erfgenamen van *Ludolf* over de stedevoogdij van Groningen. Graaf *Hendrik* koos de partij van laatstgenoemden en maakte zich meester van de stad, welke door graaf *Floris III*, als bondgenoot van den bisschop, belegerd, maar door hem en *Dirk*, heer *van Batenburg*, zoo dapper verdedigd werd, dat eindelijk door bemiddeling van den aartsbisschop van Keulen een verdrag gesloten werd. *Hendrik* schonk vele goederen aan geestelijke gestichten, was gehuwd met *Seinare*, een dochter van *Godfried van Bouillon*, en overleed in 1162.

Hendrik II of *de Vrome*, hertog van Silezië en grootvorst van Polen, geboren in 1191, was een zoon van hertog *Hendrik den Gebaarde* en van de Heilige *Hedwig* en poogde bij het aanvaarden van zijn bewind (1239) Polen tegen de Mongolen te beschermen en zijn Silezische erflanden te verdedigen. Alleen dit laatste gelukte hem. Hij sneuvelde den 9den April 1241 in den Volkerenslag bij Wahlstadt.

Hendrik *Raspe*, landgraaf van Thüringen, de tweede zoon van landgraaf *Herman I*, stiet in weerwil van de vermaningen van *Walther van Vargula*, na den dood van zijn ouderen broeder diens gemalin, *Elisabeth de Heilige*, van den troon en matigde zich de heerschappij aan over zijn minderjarigen neef *Herman II*. Wel gaf hij dezen bij zijn meerderjarigheid het landgraafschap Thüringen met Hessen, doch behield het paltsgraafschap Saksen, terwijl het plotseling overlijden van *Herman* in 1241 niet zonder reden aan diens heerschzuchtigen oom en erfgenaam wordt toegeschreven. Deze onderscheidde zich door deel te nemen in de zaken van het buitenland. Hij bood aan de ingezetenen van Bohemen hulp bij de invallen der Mongolen en werd tevens rijksbestuurder voor *Koenraad*, den jeugdigen zoon van keizer *Frederik II*. Hierdoor klom zijn aanzien aanmerkelijk. Toen de paus den keizer in 1245 in den ban deed, werd *Hendrik* in 1245 op een Rijksdag, meerendeels uit geestelijken bestaande, tot koning uitgeroepen, waarom men hem spottenderwijze den „Papenkoning" noemde. Door den paus met geld ondersteund, bracht hij een groot leger bijeen en behaalde op koning *Koenraad* een schitterende overwinning. Weldra echter werd hij ziek en overleed te Würzburg den 16den Februari 1247 zonder wettige nakomelingen achter te laten, waarna de Thüringsche Successie-Oorlog een aanvang nam.

Hendrik *de Doorluchtige* (*der Erlauchte*), markgraaf van Meiszen, was bij den dood zijns vaders (1221) slechts 3 jaar oud en stond aanvankelijk onder voogdijschap van zijn oom *Lodewijk den Vrome*, landgraaf van Thüringen, die echter in 1227 overleed. Daarna bemoeide zich zijn heerschzuchtige moeder *Jutta*, een zuster van

Digitized by Google

Lodewijk en ten tweeden male gehuwd met *Poppo*, graaf *van Hennenberg*, met de aangelegenheden des lands. *Hendrik* werd echter vroegtijdig meerderjarig verklaard, huwde in 1234, ondernam een Kruistocht tegen de Pruisen, voerde oorlog tegen *Johan*, markgraaf *van Brandenburg*, en nam vervolgens deel aan den Successie-Oorlog in Thüringen. Hij werd in 1249 als vorst gehuldigd en in het volgend jaar belastte hij zich ook, in naam van *Hendrik het Kind*, met de regeering van Hessen. Toen echter *Sophia*, de moeder van laatstgenoemde, in hertog *Albrecht van Brunswijk* een bondgenoot verwierf, ontstond een bloedige oorlog, die na den slag bij Wettin (1263) eindigde met de overeenkomst, waarbij *Hendrik* Hessen afstond en zelf in het bezit bleef van Thüringen. Inmiddels had hij versuimd de rechten te handhaven, die hij door zijn gemalin *Constantia*, na het uitsterven van het *Babenbergsche* Huis, had kunnen doen gelden op de Oostenrijksche erfopvolging, zoodat hij zich met een geringe schadevergoeding moest tevreden stellen. Zijn bestuur werd door vele huiselijke twisten verontrust. Aan zijn twee zonen had hij zijn voornaamste landen afgestaan en voor zichzelf alleen Meiszen en de Neder-Lausitz behouden. Toen er echter oneenigheden ontstonden tusschen de zonen van zijn oudsten zoon, werden daarin ook de overige familieleden gewikkeld. Dit verergerde nog, toen hij na een tweeden, kinderloozen echt met *Agnes van Bohemen* een derde huwelijk sloot met *Elizabeth von Maltitz*, die hem een zoon schonk, *Frederik den Kleine*, aan wien hij een gedeelte zijner bezittingen wilde toekennen. Deze vorst, die den roem verwierf van dapperheid en edelmoedigheid en tevens kunst en wetenschap ook door eigen voorbeeld bevorderde, overleed den 15den Februari 1288.

Hendrik *I*, *het Kind*, landgraaf van Hessen, geboren den 24sten Juni 1244, was een zoon van hertog *Hendrik den Grootmoedige* en *Sophia*, dochter van *Lodewijk de Vrome*, landgraaf van Thüringen. Toen in 1247 met *Hendrik Raspe* het Thüringsche Vorstenhuis uitstierf, beschouwde zijn moeder *Elizabeth de Heilige*, zich als de naaste erfgenaam, doch kon haar recht tegen *Hendrik van Meiszen* niet handhaven, zoodat zij in 1263 alleen Hessen verkreeg, dat zij aan haar zoon, vroeger *het Kind van Brabant* genoemd, bij zijn meerderjarigheid toekende. *Hendrik*, wiens evenzoo genoemde broeder reeds in 1247 de regeering van Brabant aanvaard had, vestigde zijn zetel te Cassel, zuiverde het land van roofridders en verwierf de achting der aanzienlijken, die hem als heer des lands erkenden. Op die wijze legde hij de grondslagen tot de grootheid van zijn Huis, terwijl hij zijn gebied gedurig uitbreidde. IJverig bemoeide hij zich met de aangelegenheden van Brabant en hielp keizer *Rudolf I* de overwinning bevechten op *Ottokar van Bohemen*. Na zijn dood (21 December 1308) werden zijn landen onder zijn zonen verdeeld.

Hendrik *de Zeevaarder* (dom *Enrique el Navegador*), prins van Portugal, de vierde zoon van koning *João I*, geboren te Oporto den 4den Maart 1394, legde zich toe op de aardrijks-, wis-, sterren- en zeevaartkunde. Reeds zijn eerste wapenfeiten bij de verovering van Ceuta (1415) en als opperbevelhebber der vloot bij het ontzet dezer belangrijke vesting (1419) maakten zijn naam beroemd. Toen hij in 1420 belast werd met het bestuur der Afrikaansche aangelegenheden, vestigde hij zich te Sagres op de uiterste zuidwestkust van Portugal. Tot op dien tijd had de vloot slechts gediend om de koopvaardijschepen tegen de Mooren te beveiligen, doch thans vormde hij grootscher plannen. Behalve een arsenaal stichtte hij te Sagres een sterrenwacht en bracht deze in verband met een inrichting, waar jonge edellieden onderwijs konden ontvangen in de zeevaartkunde. Ook rustte hij ieder jaar een schip uit, dat onder bevel van moedige en bekwame mannen in zee werd gezonden om ontdekkingen te doen. In 1419 vonden *Tristam Vaz* en *Gonsalves Zargo*, door storm van den koers gebracht, het eiland Porto-Santo en daarna Madeira. Beide eilanden werden weldra van volkplantingen voorzien. In 1424 vestigde *Hendrik* zijn aandacht op het bezit der Kanarische Eilanden, doch hij liet zijn rechten op die eilandengroep varen, om eene botsing met Spanje te vermijden. Inmiddels had in 1431 *Gonsalves Velho Cabral* de Formigas-Eilanden en in 1432 Sta Maria ontdekt, waarop van 1444 tot 1453 de overige Azoren volgden. Aan de kust van Afrika waren de expeditiën, vóór *Hendrik* uitgezonden, niet verder doorgedrongen dan tot aan Kaap *Bojador*. Men beschouwde het als een onmogelijkheid die om te zeilen, hetgeen echter in 1434 aan den stoutmoedigen *Gil Eannes* gelukte, die in het volgende jaar zijn tochten tot Angra dos Ruivos voortzette, terwijl *Baldaya* in 1436 bij den Rio de Oro het anker liet vallen. Nadat hij zich geruimen tijd met de binnenlandsche aangelegenheden van Portugal had bezig gehouden, vatte *Hendrik* in 1441 zijn ontdekkingsplannen weder op. In dat jaar bereikte *Nuno Tristam* Kaap Blanco en zeilde in 1443 tot de Baai van Arguin terwijl *Diaz* in 1445 Kaap Verde bereikte. Een jaar later nam *Lancerota* met anderen de Arguingroep in bezit en ontdekte den Senegal, en in 1447 kwam *Alvaro Fernandes* tot aan de andere zijde van Siërra-Leone. Nadat *Hendrik* in 1449 op Arguin een vesting gesticht had, ontstond weldra een levendig en winstgevend handelsverkeer met de bewoners der westkust van Afrika. In 1455 voer *Cada Mosto* den Senegal op tot den Gambia. In de volgende jaren vonden *Diogo Gomez* en *Antonio de Noli* de Kaap-Verdische Eilanden, de rivieren Casamansa en Rio-Grande, benevens de Bissagoseilanden. Nadat *Hendrik* in 1458 nogmaals voorspoedig tegen de Mooren gestreden had, overleed hij te Sagres den 13den November 1460. Hij heeft de grondslagen gelegd voor den lateren wereldhandel van Portugal en voor zijn bloei als koloniale mogendheid, terwijl hij tevens nieuwe wegen aan de scheepvaart aangewezen en de wereldgeschiedenis van de Middellandsche Zee naar den Atlantischen Oceaan overgebracht heeft.

Hendrik, hertog van Saksen en tweede zoon van *Albert van Saksen* geboren den 17den Maart 1473, werd in 1499, toen zijn vader naar Duitschland vertrok, met het bestuur in Friesland belast. Wegens het opleggen van nieuwe schatting kwamen de Friezen in opstand en belegerden hem in Sjaardamahuis te Franeker, zoodat zijn vader

Digitized by Google

en *Erik van Brunswijk* zich daarheen moesten begeven tot ontzet. Toen hertog *Albert* kort daarna overleed, liet hij zijn Duitsche Staten achter aan zijn oudsten zoon *George* en Friesland aan *Hendrik*. Deze vond hier echter zooveel tegenkanting, dat hij zijn gebied afstond aan zijn broeder, die in 1505 gehuldigd werd. *Hendrik* trok toen ter bedevaart naar Spanje, maar was later een der eerste vorsten, die de leer van *Luther* aannamen, terwijl hij na den dood zijns broeders als diens erfgenaam de Hervorming in zijn Staten invoerde. Niet lang voor zijn dood droeg hij de regeering op aan *Maurits van Saksen* en overleed den 18den Augustus 1541.

Hendrik, *de Jongere*, (1514—1568), hertog van Brunswijk, een zoon van *Hendrik den Oude*, geboren den 10den November 1489, was een heftig tegenstander van de Kerkhervorming. Niet lang na het aanvaarden der regeering (1514) kwam hij in oorlog met den bisschop van Hildesheim en verloor den slag bij Soltau (28 Juni 1519). Door de gunst van keizer *Karel V* werden echter later aan hem en zijn neef *Erich* de landen van Hildesheim toegekend. In den Boerenoorlog stond hij aan de zijde van den landgraaf *van Hessen* en den hertog *van Saksen* en nam deel aan den slag bij Frankenhausen. Toen hij op het punt stond tegen Goslar ten strijde te trekken, riep *Karel V* hem te hulp tegen den paus en tegen Venetië. *Hendrik* trok naar Italië met 1000 ruiters, doch zijn leger versmolt door besmettelijke ziekten en hij zelf ontkwam, als knecht verkleed, ternauwernood aan zijn belagers. Intusschen had de Hervorming in zijn erflanden belangrijke vorderingen gemaakt, doch *Hendrik* bleef op den Rijksdag te Augsburg (1530) getrouw aan den keizer en aan de voorvaderlijke leer. Kort daarna gelukte het hem zijn broeder *Willem* na een 12-jarige gevangenschap te dwingen tot een verdrag, waarbij het recht van eerstgeboorte in het Huis van Brunswijk werd erkend. Na het Schmalkaldisch Verbond, in 1537 door de Protestantsche vorsten gesloten, trad *Hendrik* op als opperbevelhebber van het leger van de daartegenoverstaande Liga. Hij bedreigde Goslar en Brunswijk, die nu de Schmalkaldische bondgenooten te hulp riepen. *Hendrik* trok terug voor de overmacht, doch weldra had deze niet alleen zijn erflanden, maar ook het sterke Wolfenbüttel veroverd. Wel bracht hij in 1545 een aanzienlijk leger te velde, doch werd in den slag bij het klooster Höckelem omsingeld, zoodat hij zich met zijn oudsten zoon *Victor* moest overgeven. Toen hij na den slag bij Mühlberg (1547) weder op vrije voeten gesteld was, zou Brunswijk boeten voor hetgeen het ten behoeve zijner vijanden gedaan had, doch bij het belegeren dier stad deed graaf *van Mansfeld* een inval in Wolfenbüttel, zoodat hij zich genoodzaakt zag een verdrag te teekenen, waarna hij, bijgestaan door *Maurits*, keurvorst van Saksen, met zijn beide zonen tegen *Mansfeld* oprukte. Bij Sievershausen had de ontmoeting der beide legers plaats (9 Juli 1551); *Hendrik* behaalde de overwinning, doch zijn beide zonen sneuvelden en *Maurits* werd zoo zwaar gewond, dat hij kort daarna overleed. Nog eenmaal kwam hij in botsing met den vijand en joeg hem bij Steterburg op de vlucht. De dood zijner zonen had hem echter diep getroffen. Slechts een derde zoon, de mismaakte *Julius*, bleef hem over, en hij koesterde voor dezen, die tot het Protestantisme overhelde, geen genegenheid, zoodat hij zelfs pogingen deed, om zijn onechten zoon *Eitel Heinrich* door den keizer te doen wettigen. Toen evenwel deze mislukten, verzoende hij zich met *Julius* en werd op gevorderden leeftijd minder afkeerig van de leer van *Luther*. Hij overleed den 11den Juni 1568. Hij is bekend door zijn liefde jegens *Eva von Trott*; men verhaalt namelijk, dat deze op zijn bevel te Gandersheim in schijn gestorven en begraven is, terwijl hij haar in stilte naar het kasteel Staufenberg liet brengen, waar zij hem 7 kinderen schonk.

Hendrik I of *Hendrik van Vianden*, bisschop van Utrecht, was aartsdiaken der Keulsche kerk en een bloedverwant van een Bisschop van Keulen en werd in 1250 de opvolger van *Gosewijn* te Utrecht. Hij oorloogde tegen de Gelderschen en stichtte uit den buit het kasteel Vreeland, om zich te beveiligen tegen de aanvallen der Amsterdammers. Ook bouwde hij den nieuwen Utrechtschen Dom, begiftigde het nonnenklooster der Heilige Maagd Maria te Horst nabij Deventer, stichtte een kapittel te Steenwijk en overleed den 3den Juni 1267.

Hendrik II of *Hendrik van Beieren*, bisschop van Utrecht, zoon van *Philips*, keurvorst van de Palts, was bisschop van Spiers, werd in 1524 met eenparige stemmen tot bisschop van Utrecht gekozen en door paus *Clemens VII* in die waardigheid bevestigd. Hij belegde in 1525 een kerkvergadering in zijn bisdom, waar eenige nieuwe feestdagen werden vastgesteld, en toen de gemeenteraad van Amsterdam een ordonnantie had uitgevaardigd tegen de geheime huwelijken, dagvaardde hij dien te Utrecht. Deze echter beklaagde zich bij keizer *Karel V*, die op zijn beurt den bisschop ter verantwoording riep naar 's Gravenhage. Wegens een inval der Gelderschen in het Sticht, droeg hij het wereldlijk bestuur van zijn bisdom op aan *Karel V*, als hertog van Brabant en graaf van Holland, en vergenoegde zich met het kerkelijk gezag. Dit geschiedde den 21sten October 1528 en werd den 20sten Augustus 1529 door paus *Clemens VII* bekrachtigd. In ditzelfde jaar werd *Hendrik* gekozen tot bisschop van Worms, bekleedde verder de waardigheid van bisschop van Frisingen en overleed den 11den Juli 1552.

Hendrik, *Frederik Lodewijk*, prins van Pruisen, een broeder van koning *Frederik II*, geboren te Berlijn den 18den Januari 1726, genoot tot aan het overlijden van zijn vader *Frederik Willem I* nagenoeg geenerlei onderricht. *Frederik II* zorgde na zijn troonsbeklimming voor de opvoeding van den prins en benoemde hem in 1742 tot kolonel van het leger, dat een inval deed in Moravië. De prins woonde den slag van Caslau bij, verdedigde de stad Tabor in Bohemen en onderscheidde zich in 1745 in den slag bij Hohenfriedberg. Na het sluiten van den vrede huwde hij in 1752 met prinses *Wilhelmina van Hessen-Kassel* en ontving het fraaie domein Rheinsberg ten geschenke. Nadat hij in den Zevenjarigen Oorlog veel tot de beslissing van het gevecht bij Praag had bijgedragen, streed hij in den slag bij Roszbach, waar hij gewond werd, en ontving het opper-

Digitized by Google

bevel over de troepen in den omtrek van Leipzig. In 1758 stond hij aan het hoofd van een legerkorps van 25 000 man, om Saksen te dekken en tegenstand te bieden aan het overmachtige Rijksleger. Door wel overlegde bewegingen en kleine gevechten wist hij den tocht der vijanden te belemmeren, zoodat *Frederik II* tijd won, en hij dekte den aftocht van dezen na de nederlaag bij Hochkirch. Den schitterenden veldtocht van 1759 opende hij aanvallenderwijze, drong in Bohemen door, verwoestte de magazijnen der Oostenrijkers en keerde toen de wapenen tegen het Rijksleger, voorraad en gevangenen buit makende. Toen hij naar de mark Brandenburg geroepen werd, wist hij na het verlies van den veldslag bij Kai en vooral van dien bij Kunersdorf door misleidende bewegingen het Oostenrijksche en Russische leger zoolang in werkelooze spanning te houden, totdat zijn broeder het geleden verlies hersteld had. In 1760 bood hij met 40 000 man het hoofd aan de Russen, ontzette Breslau en bereikte zijn doel zonder een beslissenden slag te wagen. Minder glansrijk was de veldtocht van 1761, waarin *Hendrik* wegens de zwakheid van zijn leger een verdedigende houding moest aannemen. In 1762 bracht hij door welberekende aanvallen de Oostenrijkers aan het wijken, doch hierop volgden onderscheiden rampen, daar de linie, aan zijn bewaking toevertrouwd, een te groote uitgestrektheid bezat. Door de overwinning in den slag bij Freiberg droeg hij echter niet weinig bij tot het sluiten van den vrede. Daarna begaf hij zich weder naar Rheinsberg, om zich aan de studie te wijden, doch zijn te groot vertrouwen op onwaardigen veroorzaakte huiselijke onaangenaamheden, zoodat hij zich liet scheiden van zijn gemalin. In 1770 nam hij te Petersburg deel aan de onderhandelingen over de verdeeling van Polen en onderscheidde zich door zijn bekwaamheid als diplomaat. Gedurende den Beierschen Successie-Oorlog (1778) trok hij met 90 000 man naar Saksen en viel, nadat de keurvorst zich met hem vereenigd had, in Bohemen. Gebrek aan levensmiddelen noodzaakte hem echter tot den terugtocht, nog voordat de vrede gesloten was. In 1784 leidde hij de onderhandelingen te Parijs tegen de uitbreidingsplannen van Oostenrijk en nam in 1795 deel aan het sluiten van den vrede te Bazel. Hij overleed te Rheinsberg den 3den Augustus 1802.

Hendrik, *Albert Wilhelm*, prins *van Pruisen*, geboren te Potsdam den 14den Augustus 1862, als tweede zoon van den lateren keizer *Frederik III*, bezocht van 1875—1877 het gymnasium te Kassel en wijdde zich aan den zeedienst. Met het korvet „Prins Adalbert" deed hij in 1878—1880 zijn eerste reis om de wereld, werd in 1887 korvetkapitein, in 1889 kapitein ter zee, in 1896 schout-bij-nacht en in 1897 commandant van den grooten kruiser „Deutschland", waarmede hij naar Oost-Azië ging. In 1898 met het opperbevel over het kruisereskader in Oost-Azië belast en sedert 1899 vice-admiraal, keerde hij in Februari 1900 terug, werd in September 1901 admiraal der Duitsche vloot (later ook van de Engelsche en Oostenrijksche) en in September 1903 commandant van het marinestation der Oostzee. In 1902 bezocht hij, als vertegenwoordiger van zijn broeder, onder groote eerbewijzen de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Sedert den 24sten Mei 1888 is hij gehuwd met prinses *Irene van Hessen*. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren: *Waldemar* (20 Maart 1889), *Sigismund* (27 November 1896) en *Hendrik* (9 Januari 1900).

Hendrik XXII, vorst *van Reusz*, oudere linie, geboren den 26sten Maart 1846, was een zoon van *Hendrik XX* en prinses *Karoline van Hessen—Hemburg*, volgde den 8sten November 1859 zijn vader op en stond tot den 28sten Maart 1867 onder het regentschap van zijn moeder. Bij zijn troonsbestijging schonk hij zijn land, dat geen schulden bezat, een grondwet en zorgde er goed voor. Zijn positie als bondsvorst wist hij minder gemakkelijk in te nemen en legde tegenover het Pruisische koningshuis en het Duitsche rijk een vijandige gezindheid aan den dag, waarover hij veel hooren moest. Daar de erfprins *Hendrik XXIV* niet in staat is om te regeeren, werd bepaald, dat *Hendrik XIV* (zie aldaar) het regentschap over hem zou voeren. *Hendrik*, die sedert den 8sten October 1872 met prinses *Ida van Schaumburg Lippe* gehuwd was, overleed den 19den April 1902.

Hendrik XIV, vorst *van Reusz*, jongere linie, geboren den 28sten Mei 1832 als zoon van *Hendrik LXVII* en prinses *Adelheid van Reusz—Ebersdorf*, volgde den 11den Juli 1867 zijn vader op en nam na het overlijden van zijn neef, *Hendrik XXII*, in 1902 het regentschap over den erfprins op zich. Hij was sedert den 10den November 1858 met hertogin *Agnes van Württemberg* († 9 Juli 1886) gehuwd.

Hendrik *van Nassau*, *Vianden*, *Dietz en Catzenellebogen*, *van Breda*, *Grimbergen* enz., een zoon van *Jan van Nassau* en van *Elizabeth*, een dochter van *Hendrik*, landgraaf *van Hessen*, werd den 31sten Mei 1504 de opvolger van zijn oom *Engelbrecht van Nassau*, kinderloos te Brussel overleden, in al zijn Nederlandsche heerlijkheden, onderscheidde zich onder *Philips den Schoone*, *Maximiliaan* en *Karel V* als staats- en krijgsman, werd stadhouder van Gelderland en Holland, streed met moed en beleid in de Geldersche oorlogen, werd meermalen als gezant naar buitenlandsche mogendheden afgevaardigd en onderteekende mede den 3den Juni 1515 te Dordrecht in de vergadering der Staten de acte van huldiging van *Karel* als graaf van Holland. Deze zond hem in 1519 als gezant naar Frankfort, waar de keurvorsten zich vereenigd hadden om een keizer te kiezen, en vooral het beleid van *Hendrik van Nassau* bezorgde hem de kroon. Daarna werd *Hendrik* opperbevelhebber van het keizerlijk leger, dat tegen Frankrijk te velde trok. Hij belegerde Mousson, veroverde deze stad en bestormde Mezières, doch werd door den dapperen tegenstand van *Bayard* genoodzaakt af te trekken. Later rukte hij met 20 000 voetknechten en 6000 ruiters daarheen, veroverde Picardië en plunderde het land, maar moest bij Péronne met verlies terugkeeren. Niet lang na dezen veldtocht overleed hij te Breda, den 7den October 1538. Zijn tweede echtgenoote, *Claude*, eenige dochter van *Jan van Châlons*, prins *van Oranje*, schonk hem een zoon, *René van Châlons*, prins *van Oranje*, van wien de *Zwijger* titels en goederen erfde.

Hendrik, graaf *van Nassau*, *Dietz*, *Dillen-*

Digitized by Google

burg enz., een zoon van *Willem*, graaf *van Nassau*, en van *Juliana*, dochter van *Boltho*, graaf *van Stolberg en Coningsteijn*, een broeder van prins *Willem van Oranje*, werd geboren op het slot te Dillenburg den 15den October 1541, ontving een uitmuntende opvoeding en trok reeds vroeg ten oorlog. Hij bevond zich bij het leger van prins *Willem* bij den roemrijken overtocht van dezen over de Maas en streed later met zijn broeder *Lodewijk* in Frankrijk. Verder stond hij den prins terzijde bij het ontzet van Bergen en sneuvelde met zijn broeder *Lodewijk* op de Mokerheide (1574). Zelfs de lijken van die twee dapperen heeft men niet teruggevonden.

Hendrik, *Casimir*, graaf *van Nassau*, door sommigen *Hendrik Ernst Casimir* genaamd, was een zoon van graaf *Ernst Casimir*, stadhouder van Friesland, Groningen en Drente, en van *Hedwig Sophia*, een dochter van *Hendrik Julius*, hertog *van Brunswijk*. Hij werd geboren in 1611, en nadat prins *Frederik Hendrik* bewerkt had, dat het recht van opvolging in de stadhouderlijke waardigheid was toegekend aan zijn 7-jarigen zoon *Willem*, nam Friesland kort daarna een dergelijk besluit ten behoeve van graaf *Hendrik*. Aanvankelijk kon Stad en Lande hiertoe niet besluiten, doch volgde Frieslands voorbeeld, toen *Ernst* in de loopgraven te Roermond door een musketkogel werd gedood. Intusschen was het stadhouderschap nog geenszins erfelijk gemaakt in zijn geslacht. Hij was een voorstander der vrijheid, bevond zich meestal bij het leger en kreeg den 6den Juli 1640 bij het bestormen van Hulst een pistoolschot in het achterhoofd, waaraan hij acht dagen later overleed.

Hendrik *Casimir II*, prins *van Nassau* en zoon van *Willem Frederik* (broeder en opvolger van den voorgaande) en van *Albertina Agnes*, prinses *van Oranje-Nassau* (dochter van *Frederik Hendrik*), werd geboren te 's Gravenhage den 18den Januari 1657. Op zevenjarigen leeftijd verloor hij zijn vader, die bij het beproeven van een pistool zich zelf trof, doch reeds in 1659 de toezegging had verkregen der opvolging van zijn zoon. Zij werd door de Staten van Friesland bekrachtigd met bijvoeging, dat tot aan zijn meerderjarigheid de regeering zou worden waargenomen door zijn moeder als voogdes. Op 15-jarigen ouderdom legde *Hendrik Casimir* als toekomend stadhouder den eed af in handen der Staten, en zijn waardigheid werd in 1675 erfelijk verklaard in zijn geslacht. Wegens het gezag, dat zijn moeder had weten te verkrijgen, kwam hij eerst op 22-jarigen leeftijd in het volle bezit van het stadhouderlijk bewind, waarna *Albertina Agnes* zich naar Duitschland begaf (1679) doch weldra terugkeerde.

De stadhouder had voortdurend oneenigheid met prins *Willem III*, nu eens wegens het bevel van dezen, dat troepen, welke in Friesland en Groningen in bezetting lagen, zich bij het Staatsche leger moesten voegen, dan weder wegens het afdanken van krijgsvolk, dat door Friesland en Groningen werd bezoldigd. De Staten van Friesland namen het kwalijk, dat een en ander geschiedde buiten voorkennis van hun stadhouder, die tevens tot kapitein-generaal benoemd was. Toen zich echter in 1685 voor *Willem* het uitzicht opende op de Engelsche kroon, kwam door bemiddeling van *Johannes van der Waaijen*, hoogleeraar en raad van *Hendrik Casimir*, eene verzoening tot stand, waarna aan dezen de post van derden veldmaarschalk in het leger van den staat opgedragen werd. In die betrekking nam hij deel aan onderscheiden veldtochten en streed zoowel bij Senef als bij Fleurus. In 1689 werd hij tweede veldmaarschalk, doch de staten van Friesland waren misnoegd, toen na den dood van den prins *van Waldeck* de hertog *van Holstein* de waardigheid van eersten veldmaarschalk ontving. *Hendrik Casimir* was echter zwak van lichaam en niet bestand tegen de vermoeienissen van den oorlog. Een val van het paard berokkende hem een borstkwaal en hij overleed den 25sten Maart 1696. In de „Archives de la maison d'Orange-Nassau" zijn onderscheiden brieven van hem opgenomen.

Hendrik *van Nassau*, heer *van Ouwerkerk*, een kleinzoon van prins *Maurits* en van de jonkvrouw *van Mechelen*, een zoon van *Lodewijk van Nassau*, heer *van der Lecke*, *Beverweerd* en *Odijk*, werd in 1679 met zijn beide broeders door keizer *Leopold* met den grafelijken titel begiftigd, trad reeds vroeg in dienst, werd in den slag bij Senef gekwetst en redde in dien van St. Denis het leven van *Willem III*. Deze toch bevond zich steeds in het heetst van het gevecht, en de ridder *d'Esclainvilliers* zette hem het pistool op de borst, toen *Hendrik* dezen door een welgemikt schot uit het zadel wierp, een feit, dat door de Staten-Generaal met een eeredegen, een paar prachtige pistolen en een gouden toomsieraad beloond werd. De Prins benoemde hem tot hopman en hield hem steeds in zijn nabijheid. Bij Neerwinden (1693) joeg *Hendrik* aan het hoofd eener compagnie Hollandsche gardes, twee Fransche eskadrons overhoop, trok door een derde heen en maakte eenige standaarden buit. In Engeland werd hij onder *Marlborough* tot veldmaarschalk benoemd en nam aan de zijde van dien veldheer deel aan den Spaanschen Successie-oorlog. Bij Ramillies streed hij aan het hoofd der Nederlanders en had er bijna het leven verloren, daar hij edelmoedig genoeg geweest was een krijgsgevangen Beiersch ritmeester zijn zwaard te laten behouden. Deze wilde den maarschalk van achteren doorsteken, doch werd in zijn opzet verhinderd door een rijknecht, die hem doorschoot. Ook in den slag bij Oudenaarden streed hij mede. Hij overleed in 1708, nadat hij kort te voren bij het leger de piek vervangen had door de bajonet.

Hendrik, *Willem Frederik*, prins der Nederlanden, tweede zoon van koning *Willem II*, geboren te Soesdijk den 13den Juni 1820, trad in dienst der Nederlandsche marine en werd vervolgens door zijn broeder, koning *Willem III*, in 1849 benoemd tot stadhouder van het groothertogdom Luxemburg en tot luitenant-admiraal der Nederlandsche vloot. Hij trad den 19den Mei 1858 in het huwelijk met *Amalia*, prinses *van Weimar*, die den 1sten Mei 1872 overleed, en den 24sten Augustus 1878 met *Maria*, prinses *van Pruisen* en oudste dochter van prins *Friedrich Karl*. Prins *Hendrik der Nederlanden* ondersteunde met groote belangstelling de Nederlandsche nijverheids- en handelsondernemingen, genoot de algemeene achting en overleed kinder-

Digitized by Google

loos den 19den Januari 1879 op het kasteel Walferdingen bij Luxemburg.

Hendrik, *Wladimir Albrecht Ernst*, prins der Nederlanden, hertog van Mecklenburg-Schwerin, den 19den April 1876 geboren te Schwerin, jongste zoon van den in 1883 overleden grootheriog *Frederik Frans II* uit diens derde huwelijk met prinses *Marie van Schwarzburg-Rudolstadt*, bezocht het Vitzthumsche gymnasium te Dresden, vervolgens de krijgsschool te Metz, deed in 1894 een lange reis naar Azië en Amerika en trad daarna in Pruisischen krijgsdienst. Den 16den October 1900 werd hij verloofd met koningin *Wilhelmina* en vóór zijn huwelijk (7 Februari 1901) generaal-majoor van het Nederlandsche en het Indische leger, admiraal der Nederlandsche vloot, prins der Nederlanden en lid van den Raad van State. Op menig gebied van openbaar belang heeft de prins het initiatief genomen tot praktische maatregelen of aan zulke maatregelen leiding of steun verleend. Wij herinneren slechts aan zijn krachtige bemoeiingen op het gebied van landbouw en ontginning en ten opzichte van het reddingswezen. Aan zijn doortastend optreden bij de schipbreuk der „Berlin" aan Hoek van Holland den 21sten Februari 1907, hadden de schipbreukelingen niet het minst hun leven te danken. Het sprak dan ook van zelf, dat de prins de aangewezen persoon was voor het voorzittersschap der staatscommissie, in zake het reddingswezen in 1907 ingesteld. Voorts werd op zijn initiatief in 1908 de „Koninklijke Nederlandsche Landbouwvereeniging" opgericht.

Hendrik-Ido-Ambacht, een gemeente in de Zwijndrechtsche-Waard in Zuid-Holland, 1188 H.A. groot, met (1907) 3820 inwoners, wordt omgeven door de gemeenten Ridderkerk, Heer-Jansdam, Groote-Lint, Zwijndrecht, Papendrecht en Alblasserdam. De Noord, met haar zijtak de Pelsert vormt de grensscheiding met de beide laatste gemeenten. Tot de gemeente behooren het dorp Hendrik-Ido-Ambacht, de buurt Oostendam en eenige buitengronden. Op den kleibodem zijn veefokkerij, zuivelbereiding, vlasserij en steenbakkerij de hoofdmiddelen van bestaan.

Het dorp Hendrik-Ido-Ambacht ontleent zijn naam aan *Hendrik Ido*, een van de heeren die in 1331 de Zwijndrechtsche Waard deden bedijken. Het dorp bezit een fraaie Hervormde kerk.

Hendrik Nicolaas, een dweper der 16de eeuw, geboren te Münster, vertoefde geruimen tijd te Amsterdam, alsmede te Emden en stelde zich hooger dan *Mozes* en *Christus*, daar eerstgenoemde de hoop en de tweede het geloof verkondigd had, terwijl hij zelf de liefde predikte. Hij sprak van den aard zijner godheid en van het koninkrijk, dat hij wilde stichten. *Coornhert* kwam met hem in kennis en trachtte, hoewel te vergeefs, hem van het ongerijmde zijner stellingen te overtuigen. Deze werden nog overdreven door zijn aanhangers, die zich als uitverkorenen beschouwden. Hij schreef: „Revelatio Dei of God in zijne groote voorzegging enz." (1604), „Comoedia, een gedicht des spels van Sinnen" (1575), „Die lieder edder gesangen H. N(claes) enz.", „Refereinen unde Rondelen edder rymische spröken", „Dre gründige refereinen, die H. N. wedder sijne vyande am dach gegeven heft" (alle 3 van 1575), „Institutio puerorum etc." (1578) en eenige handschriften, aanwezig op de bibliotheek der Leidsche Maatschappij.

Hendriksz, *Pieter*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Enkhuizen den 20sten Augustus 1779, werd in 1804 door de provinciale geneeskundige commissie tot stadsheelmeester bevorderd en klom vervolgens in militairen dienst op tot den rang van chirurgijn-majoor. Later was hij eerst lector en vervolgens buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool te Groningen, waar hem tevens de doctorsgraad verleend werd. Inzonderheid maakte hij zich aldaar verdienstelijk bij het heerschen der volksziekte in 1826 en werd in 1829 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Toen in 1831 de cholera begon te woeden, werd hij met de artsen *Beckers* en *Arntzenius* benoemd om den aard dier epidemie te onderzoeken, waarom hij zich maanden lang te Hamburg en te Berlijn ophield. In 1834 verkreeg hij eervol ontslag als hoogleeraar, wees een dergelijke betrekking te Amsterdam van de hand en vestigde zich op het buitenverblijf Zuiderburg bij 's Gravenhage, dat voor het behandelen van heelkundige ziektegevallen ingericht werd. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van onderscheidene genootschappen en overleed den 30sten October 1843. Hij schreef o.a. „Oordeelkundige beschrijving van de voornaamste operatiën in het Nosocomium Academicum te Groningen van 1810—1815" (1816) en „Heelkundige operatiën en waarnemingen in het Nosocomium Academicum te Groningen 1815—1817" (1823).

Hendrik van Veldeke, een Duitsch dichter uit de 12de eeuw, was afkomstig uit een adellijk geslacht in de nabijheid van Maastricht. Met Pinksteren 1184 woonde hij te Mainz het beroemde Hoffeest bij, dat *Frederik I* gaf bij het tot ridder slaan van zijn zonen *Hendrik* en *Frederik*. Hij leverde behalve minneliederen, op aansporen van gravin *Agnes van Los* een bewerking van de legende van den *H. Servatius*, later een episch gedicht „Eneide". Het grootste deel van dit werk werd vóór 1180 voltooid, doch vóór het geheel gereed was, werd het manuscript bij gelegenheid van het huwelijk tusschen landgraaf *Lodewijk van Thüringen* en *Margaretha van Kleef* door *Hendrik Raspe* gestolen en naar Thüringen gebracht. Eerst na negen jaar kreeg hij het terug en voltooide het nu op verzoek van *Herman* paltsgraaf van Saksen, kort voor 1190 op den Neuenburg bij Freiburg. Het gedicht is niet, zooals de dichter zegt, naar *Vergilius*' „Aeneis" bewerkt, maar naar den Franschen „Roman de Enéas".

Hendrix, *Simon*, geboren den 6den Augustus 1768 uit een langer dan een eeuw te Middelburg gevestigde Israëlitische familie, zette den geldhandel zijner voorouders voort en werd als hoofd der firma *Abraham & Simon Hendrix* (oom en neef) de voornaamste bankier van het toen nog bloeiende Middelburg. Toen in den laatsten tijd der Fransche overheersching in Walcheren de krijgswet was afgekondigd, werd *Hendrix* den 19den December 1813 met eenige andere aanzienlijke ingezetenen, zooals mr. *J. H. Schorer* (later gouverneur van Zeeland), *D. J. Schorer*, mr. *N. C. Lambrechtsen van Ritthem*, *J. C. de Bruyn*

Digitized by Google

en *M. C. E. Verelwys* gevangen genomen en in de vesting Vlissingen gegijzeld. De Fransche opperbevelhebber, generaal *Gilly*, gaf eerst voor, dat die inhechtenisneming geschied was tot handhaving der rust van het eiland, doch beweerde later, dat hij daardoor de opbrengst der requisitiën had willen verzekeren. Aan bedreigingen, om zijn eischen met geweld te doen uitvoeren, ontbrak het niet. Niemand was echter bereid met het oog op den wankelenden toestand van het keizerrijk, de geëischte gelden voor te schieten, daar vermoedelijk het geleende nimmer zou teruggegeven worden. Het mag dus als een daad van vaderlandsliefde van *Hendrix* worden vermeld, dat hij er in toestemde 50000 francs aan tresorbiljetten te escompteeren. Hij behoedde daardoor zijn landgenooten voor geweldige requisitiën, waarvan de gevolgen bij den opgewonden staat der gemoederen niet te voorzien waren. *Hendrix* overleed den 24sten Augustus 1825.

Zijn oudste zoon, *Jacobus Heyman Hendrix*, volgde hem als bankier op. Ook deze was in verschillende openbare betrekkingen werkzaam, bijv. als lid der Rechtbank van Koophandel en der Kamer van Koophandel en Fabrieken enz. te Middelburg. Nadat door onvoorziene tijdsomstandigheden, even na de omwenteling van 1830, het algemeen geachte huis te gronde was gegaan, overleed *J. H. Hendrix* op 92-jarigen leeftijd den 15den Mei 1864.

Hendsor, een stad in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt 10 km. ten N.N.W. van Hyde Park, telt (1901) 22450 inwoners en heeft een college der Jezuïeten en een gymnasium.

Henegouwen, in het Latijn *Hannonia*, in het Fransch *le Hainaut*, het vaderland der oude Nerviërs, was weleer een graafschap, dat een gedeelte van het tegenwoordige België en Frankrijk omvatte. Reeds in de 9de eeuw bevond het zich onder de heerschappij van een grafelijk geslacht, welks stamvader, *Giselbert van Mansuarië*, de schoonzoon van keizer *Lotharius* was. Deze stam verdeelde zich na den dood van diens zoon *Reinier den Langhals* († 916) in 3 takken, namelijk de hertogen *van Neder-Lotharingen*, de graven *van Leuwen* en de graven *van Henegouwen*. Na het uitsterven van de beide eersten werd *Reinier III van Henegouwen* († 970) de stamvader eener nieuwe Leuvensche lijn, terwijl hij het geslacht der graven *van Henegouwen* voortzette. Een erfdochter van dit geslacht, *Richeldis* genaamd († 1086), bracht het graafschap ten huwelijk aan *Boudewijn VI*, graaf *van Vlaanderen*, die zich in Henegouwen *Boudewijn I* noemde. Zijn zoon *Boudewijn II* moest Vlaanderen afstaan aan zijn oom *Robert de Vries* en overleed in 1068 in Palestina. Op hem volgden *Boudewijn III* († 1120) en *Boudewijn IV* († 1170). Zijn zoon en opvolger *Boudewijn V* vereenigde door zijn huwelijk met *Margaretha van den Elzas* (1191) de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen. *Boudewijn VI* (van Vlaanderen *IX*), een telg van dezen echt, werd in 1204 de eerste Latijnsche keizer te Konstantinopel en schonk zijn erfgoederen aan zijn oudste dochter *Johanna*, wier heldhaftige gemaal, prins *Ferdinand van Portugal*, den slag bij Bouvines verloor. Op *Johanna* volgde in 1244 haar zuster *Margaretha*, eerst gehuwd met *Bosschaart van Avesnes*, daarna met *Gewijde van Dampierre*. In 1246 werd Henegouwen aan de kinderen uit het eerste, en Vlaanderen aan die uit het tweede huwelijk toegewezen, en in 1272 aanvaardde *Jan II van Avesnes*, een kleinzoon van *Margaretha*, na velerlei oneenigheid tusschen deze en haar zonen, de regeering van Henegouwen, hoewel de spanning tusschen de beide lijnen ook toen nog niet ophield. Aan *Jan II* was in 1299 door zijn huwelijk ook Holland en Zeeland ten deel gevallen, maar nog lang moest hij daarover strijd voeren tegen Vlaanderen. Hoewel zijn bondgenooten, de Franschen, in 1302 bij Kortrijk in den vermaarden Sporenslag een geduchte nederlaag leden, wist zijn zoon *Willem I* het gezag in Henegouwen te handhaven. Het tijdperk zijner regeering (1304—1337) is de gouden eeuw van dat gewest. *Willem II* sneuvelde in 1345 in den oorlog tegen de Friezen en werd opgevolgd door zijn oudere zuster *Margaretha*, die Holland en Zeeland als huwelijksgift medebracht aan haar gemaal keizer *Lodewijk IV*, alzoo aan het Huis *Beieren*. Na deze vorstin voerden haar zonen heerschappij in Henegouwen, namelijk *Willem III*, onder wiens bestuur de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten een aanvang namen, terwijl hij zelf in 1359 krankzinnig werd, en *Albrecht*, overleden in 1404. *Willem IV*, een zoon van *Albrecht* en een broeder van *Jan van Beieren*, den oorlogszuchtigen bisschop van Luik, regeerde van 1404 tot 1417, en na hem de even lichtzinnige als koene *Jacoba van Beieren* (zie aldaar), die na vele wederwaardigheden, tegelijk met haar overige landen, ook Henegouwen in 1433 afstond aan het Huis van *Bourgondië*. Op deze wijze verviel dit graafschap met de overige Bourgondische bezittingen in 1477 aan het Huis *Habsburg*, dat het, van 1556 tot 1713 aan de Spaansche, daarna aan de Oostenrijksche lijn behoorend, tot aan de Fransche Omwenteling behield. Inmiddels echter was sedert den vrede der Pyreneeën (1659) het zuidelijk gedeelte met de hoofdstad Valenciennes aan Frankrijk toegevoegd, waar het ook thans nog een gedeelte uitmaakt van het Departement du Nord. Het overige vormde in 1815 met het Waalsche landschap Tournaisis (Doornik), met het Namensche distrikt Charleroi en eenige stukken van Brabant en Luik, te voren met Henegouwen het Fransche Departement Jemappes uitmakende, een Nederlandsche en in 1830 de hedendaagsche *Belgische provincie* Henegouwen.

Henegouwen, een provincie van het koninkrijk België, telt op 3722 v. km. (1902) 1171418 inwoners en heeft Bergen (Mons) tot hoofdstad. De provincie grenst ten noorden aan Oost- en West-Vlaanderen en Brabant, ten oosten aan Frankrijk. Zij is een van de rijkste en vruchtbaarste gewesten van België. De bodem, over het geheel effen, behalve in het zuiden en westen, waar zich uitloopers van de Ardennen vertoonen, bestaat uit kalk, leem en zand. Zij wordt besproeid door de Schelde, de Sambre, de Dender, de Haine en de kanalen van Charleroi (naar Brussel) en van Bergen (naar Condé), heeft daarenboven een dicht spoorwegnet. Het klimaat is zacht en gezond; de bevolking van Waalschen oorsprong.

Digitized by Google

Men verbouwt er vooral tarwe en vlas en vindt er prachtige ooftgaarden en bosschen. Ook de veefokkerij, vooral van paarden, en de mijnontginning zijn er van veel belang. 45% der bevolking leeft van de nijverheid en daarvan bijna $^2/_3$ van de steenkoolontginning in de Borinage (zie aldaar), in het Centre (het bekken ten W. van Charleroi) en in de omstreken van Charleroi. In 1900 vond men in de provincie 65 geconcessionneerde mijnen met bijna 100000 arbeiders en een opbrengst aan kolen van 16532690 ton, ter waarde van 289520000 francs. Ook andere delfstoffen, marmer en bouwsteenen worden er gedolven. Daarnaast bloeit de metaal- en glasindustrie; in 1900 vond men er 17 hoogovens, 24 ijzersmelterijen, 36 glas- en 3 spiegelglasfabrieken.

Henfuik. Zie *Vischtuigen.*

Hengel, *Wessel Albertus van*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Leiden den 12den November 1779, bezocht de Latijnsche school van zijn geboortestad en werd er in 1798 aan de hoogeschool ingeschreven als student in de theologie. Na het afleggen van zijn proponentsexamen was hij achtereenvolgens predikant te Kalslagen (1803—1805), te Driehuizen en Zuidschermer (1805—1810) en te Grootebroek (1810—1815). In 1808 en 1809 leverde hij in de „Bibliotheek van theologische Letterkunde" een 5-tal verhandelingen over „De eeuwigheid der toekomende straffen" benevens andere bijdragen, terwijl in die jaren 2 zijner geschriften door het Haagsch Genootschap werden bekroond en uitgegeven, n.l. „Over de opwekking van Lazarus" (1808) en „Over Jezus Hemelvaart" (1809). Ditzelfde geschiedde in 1811 met „Over Doop en Avondmaal". Verder werd door Teyler's Godgeleerd Genootschap aan zijn verhandeling „Over het gevoelen van Eberhard wegens den oorsprong van den Christelijken godsdienst" in 1814 de zilveren en aan die „Over den invloed van de karakters en denkwijze der Evangelisten en Apostelen op derzelver schriften" in 1815 de gouden medaille toegewezen, terwijl ook bijdragen van hem verschenen in de werken van het Haagsch Genootschap. Op grond dier geschriften werd hij door den hoogleeraar *van Voorst* aanbevolen voor het professoraat in de theologie te Franeker, dat hij den 28sten December 1815 aanvaardde met een „Oratio de elementis disciplinae theologicae bene ac diligenter pertractandis". Hij bekleedde er het rectoraat, dat hij den 5den November 1817 overdroeg met een „Oratio de singulari religionis christianae vi atque efficacitate ad piam honestamque puerorum educationem", bleef er ruim 2 jaar werkzaam en aanvaardde in Juni 1818, als opvolger van *Klinkenberg*, het hoogleeraarsambt te Amsterdam met een rede „De religionis christianae disciplina, verae ac nativae eloquentiae uberrima nutrice", werd lid van de 3de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en was tevens werkzaam als predikant. Hij gaf dan ook van 1821 tot 1827 3 bundels „Leerredenen" in het licht, van 1830 tot 1832 door 2 deelen „Nieuwe leerredenen" gevolgd. In 1824 schreef hij zijn „Annotatio ad loca nonnulla N. T." en aanvaardde den 22sten September 1827, als opvolger van *van Voorst*, het hoogleeraarsambt te Leiden met een „Oratio de grammatica litterarum sacrarum interpretatione". Hij opende hier zijn lessen over hermeneutiek en exegese, en deed in 1829 onder den titel van: „Institutio oratoris sacri" een handboek over predikkunde verschijnen. Verder gaf hij van 1831 tot 1844 eene: „Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa" in 4 deelen in het licht. Hij schreef tegelijkertijd een „Commentarius perpetuus in epistolam Pauli ad Philippenses" (1838), verkreeg den 12den November 1849 eervol emeritaat en leverde na dien tijd zijn „Laatste leerredenen" (1851), „Commentarius perpetuus in 1 Cor. XV", „Epistola ad Winerum" (1851), „Interpretatio epistolae Pauli ad Romanos" (2 dln., 1854—1859), „De betrekking van het gevoel tot het uitleggen van den Bijbel" (1853), „De gaven der talen" en onderscheiden opstellen in tijdschriften, terwijl hij deelnam aan de voorbereiding en bewerking der vertaling van het Nieuwe Testament, in 1868 van wege de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in het licht gegeven. Ook was hij bestuurder en secretaris van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst en lid der commissie voor de Protestantsche Kerken in Nederlandsch Indië. Op zijn 91sten verjaardag werd hij door een ernstige ongesteldheid aangetast en hij overleed te Leiden den 6den Februari 1871.

Hengelen. Zie *Vischsport.*

Hengeloo, een gemeente in de provincie Gelderland, 4756 H.A. groot met (1907) 3741 inwoners, wordt door de gemeenten Steenderen, Warnsveld, Vorden, Ruurloo en Zelhem ingesloten. Tot de gemeente behooren het dorp Hengeloo en eenige buurten. De bodem bestaat bijna geheel uit diluviaal zand, alleen in den zuidwesthoek vindt men klei. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, veeteelt en met handel in vee en landbouwprodukten.

Het fraai gelegen dorp Hengeloo bezit een Hervormde en een R. K. kerk.

Hengelo, een gemeente in de provincie Overijsel, 4296 H.A. groot met (1907) 18511 inwoners, ligt tusschen Stad-Delden, Ambt-Delden, Borne, Weerseloo, Lonneker en Haaksbergen. De gemeente bevat het vlek of dorp Hengeloo en de buurten Ring, Woolde, Oele of Eule en Bekkum. De Oelerbeek en de Barglooscbe beek doorstroomen haar van het Z.O. naar het N.O. Met uitzondering van de beekbezinking, die men langs de oevers van deze beekjes vindt, bestaat de bodem uit diluviaal zand. Nijverheid en handel zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Men vindt er belangrijke weverijen, spinnerijen, ververijen, ijzergieterijen, machinefabrieken enz. Ook wordt er landbouw uitgeoefend.

Het vlek Hengeloo, een druk kruispunt van spoorwegen, dat als het middelpunt van het nijvere Twente beschouwd wordt, heeft zich in de laatste jaren snel ontwikkeld tot een zeer belangrijke fabriekplaats. Men vindt er o.a. 5 groote katoenfabrieken, de bekende machinefabriek van gebr. *Stork & Co.* en andere ijzerfabrieken, vele spinnerijen en weverijen, tabakskerverijen, steenfabrieken, bierbrouwerijen enz. Er worden druk bezochte markten gehouden. Een nieuw groot spoorwegstation is voor eenige jaren in gebruik genomen.

Digitized by Google

Hengeveld, *Gerardus Johannes*, den 25sten Februari 1814 geboren te Wilnis, studeerde aan 's Rijks veeartsenijschool en werd in 1836 bevorderd tot veearts 1ste klasse. Hij werd in 1853 benoemd tot leeraar aan 's Rijks veeartsenijschool en kreeg in 1881 als zoodanig eervol ontslag. Hij overleed te Haarlem den 3den November 1894. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het wezen, de oorzaken en de behandeling der longziekte van het rundvee" (1847) en vooral „Het rundvee, zijn verschillende soorten, rassen en veredeling" (2 dln., 1864—1870; 2de druk, 1875). Verder verschenen bijdragen van hem in vele tijdschriften of verzamelwerken. Het Nederlandsch rundveestamboek, waarvan hij hoofdinspecteur was, werd door zijn bemoeiingen in 1875 opgericht en het werk, aan deze betrekking verbonden, verrichtte hij tot kort voor zijn overlijden.

Hengist en **Horsa** zijn volgens de overlevering twee broeders, die heerschappij hebben verkregen in Engeland. Omtrent hen bestaan twee verschillende sagen. Volgens de oude Friesche kronieken waren zij zonen van den Frieschen hertog *Udolf Haron*, en toen wegens overbevolking een aantal jongelingen door het lot werd aangewezen elders volksplantingen te stichten, moesten ook *Hengist* en *Horsa* het land verlaten. Met een vloot stevenden zij naar Engeland, waar zij door den koning gastvrij werden ontvangen, ja, zelfs het uitzicht op belooning verkregen, indien zij hun krachten wilden leenen tot verdediging des lands tegen de Schotten. Deze werden nu uit Engeland verdreven, en *Hengist*, die inmiddels meer landgenooten ontboden had, verkreeg zooveel land als hij met een ossenhuid beleggen kon, zoodat deze, in smalle repen gesneden, diende om hem een aanzienlijk grondbezit te verschaffen, waarna hij de stad Lancaster deed verrijzen. Vervolgens deed hij zijn bekoorlijke dochter overkomen, die zoozeer aan den koning beviel, dat hij haar ten huwelijk verlangde, waarin *Hengist* toestemde, onder voorwaarde, dat hem het gewest Kent zou worden afgestaan. De Rijksgrooten, hierover verbitterd, beroofden den koning van zijn waardigheid. De beide broeders grepen naar de wapenen, doch *Horsa* sneuvelde en *Hengist* werd genoodzaakt Engeland te verlaten. De koning herkreeg zijn troon, en nu ook keerde *Hengist* terug, om zich over de geleden nederlaag te wreken. Hij haalde den koning over, opnieuw een verbond met hem te sluiten en dat op een vreedzame vergadering met zijn edelen te bezegelen. Op die vergadering nu kwam *Hengist* met zijn Friezen, die ongewapend schenen, maar ieder een mes in hun schoenen verborgen hadden, en bij zijn uitroep „Nimmet oure saxas!" (Grijpt uw messen) vielen zij op de niets kwaads vermoedende Engelschen aan. Van deze kwamen 450 om het leven. *Hengist* bleef ook verder wraak nemen, zoodat de koning de vlucht nam. Tot bevrijding van den gevangen genomen kroonprins *Guorthigirn* werd den Saksen Sussex, Essex en Middlesex afgestaan.

Volgens de Angelsaksische sage verlangde *Vortigern*, koning der Britten, in 446 of 447 hulp van de opperhoofden der Angelen en Saksen tegen de Pikten en Skoten. Toen stevenden *Hengist* en *Horsa*, afstammelingen van *Wodan*, daarheen, stapten in Kent aan wal en verdreven de vijanden, die reeds Stamford en Lincolnshire bereikt hadden. In hun vaderland teruggekeerd, spraken die beide mannen van de zwakheid der Britten en van de vruchtbaarheid van het door hen bewoonde gewest, waarna zij met een vloot van 16 schepen en een menigte volks wederom daarheen trokken. De Jutten vestigden zich in Kent, de Saksen in Essex en Wessex en de Angelen meer noordwaarts. Zes of zeven jaren later rukten *Vortimir* en *Catigern*, zonen van *Vortigern*, met *Ambrosius Aurelianus* tegen de indringers te velde. In den slag bij Aegelesthorp (455) werd *Catigern* gedood door *Horsa*, doch deze sneuvelde door de hand van *Vortimir*, terwijl *Hengist* de vlucht moest nemen. In het volgende jaar echter versloegen *Hengist* en zijn zoon *Aesk* de Britten en noemden zij zich na dien tijd koningen van Kent. Ook in twee andere veldslagen behielden zij de overhand. *Hengist* overleed in 488, en na hem heerschte zijn zoon gedurende 24 jaar. Volgens de Britsche sage kreeg *Hengist*, een zoon van *Wuatgisl*, het eiland Ruitzina, door de Angelsaksen Thanet genoemd, ten geschenke, nadat hij het, naar de wijze van *Dido*, met een ossenhuid omspannen had, en haalde daarna versterking uit zijn vaderland. Ook voerde hij zijn schoone zuster *Rowena* met zich, waarna het verhaal overeenstemt met het Friesche. Beoefenaars der geschiedenis trekken het echter zeer in twijfel, of *Hengist* en *Horsa* ooit hebben bestaan.

Hengstenberg, *Ernst Wilhelm*, de hoofdleider der orthodox-kerkelijke partij in Pruisen, geboren te Fröndenburg in het graafschap Mark, den 20sten October 1802, studeerde te Bonn, waar hij zich toelegde op de wijsbegeerte en Oostersche talen, zooals blijkt uit zijn vertaling van de „Metaphysica" van *Aristoteles* (1824) en uit de bewerking der „Moallakah" van *Amroelkais* (1823). In 1823 begaf hij zich naar Bazel, waar hij zich aanvankelijk aansloot aan de rationalisten, doch later, zich meer en meer afzonderend, een tegenovergestelde richting volgde, zonder evenwel de theologie wetenschappelijk te beoefenen. Reeds in het volgende jaar werd hij privaatdocent in de godgeleerdheid te Parijs, in 1826 buitengewoon en in 1828 (naast *Schleiermacher*, *Neander* en *Marheineke*) gewoon hoogleeraar en in 1829 doctor in de theologie. Als schrijver had hij grooten invloed door zijn „Evangelische Kirchenzeitung", het voornaamste orgaan der orthodoxie in Pruisen. Van den beginne streed dit blad tegen het rationalisme of liever tegen de kritische verklaring der gewijde schriften, en handhaafde de buitengewone ingeving van deze. Allengs heeft deze „Kirchenzeitung" zich tot verdediger opgeworpen van de orthodox-Luthersche leer. Sedert 1866 richtte *Hengstenberg* zijn aanvallen hoofdzakelijk tegen de Duitsche Protestantenvereeniging. Hij overleed den 28sten Mei 1869. Van zijn geschriften noemen wij: „Christologie des Alten Testaments" (3 dln., 2de druk, 1854—1857), „Beiträge zur Einleitung ins Alte Testament" (3 dln., 1831—1839), „Die Bücher Moses und Aegypten" (1841), „Kommentar über die Psalmen" (4 dln., 2de druk, 1849—1852), „Die Offenbarung des heiligen Johannes erläutert" (2 dln., 2de druk, 1861—1862), „Die Freimaurerei und das evangelische Pfarrambt" (3 dln., 1854), „Das

Digitized by Google

Duell und die christliche Kirche" (1856), „Die Juden und die christliche Kirche" (2de druk, 1859), „Der Prediger Salomo" (1859), „Das Evangelium des heiligen Johannes erläutert" (3 dln., 2de druk, 1867-1871), „Das Hohelied Salomonis ausgelegt" (1853), „Die Weissagungen des Phropheten Ezechiel" (2 dln., 1867—1868), „Geschichte des Reichs Gottes unter dem Alten Bunde" (2 dln., 1869—1871), „Das Buch Hiob erläutert" (2 dln., 1870—1875) en „Vorlesungen über die Leidensgeschichte" (1875).

Henicurus (*Timeliidae Henicuri*) is de naam van een geslacht van vogels, die in vorm en kleur overeenkomen met de witte kwikstaarten, doch een diep ingesneden (gevorkten) staart bezitten. Zij bewonen vooral Insulinde en leven bij voorkeur aan de rotsachtige oevers der bergstroomen, waar zij jacht maken op insekten. Op Java leeft de groote vorkstaart-kwikstaart (*Henicurus coronatus*), van de grootte van een lijster, merkwaardig wegens het zeer groote, uit mos vervaardigde nest.

Hénin-Liétard, een stad in het Fransche departement Pas-de-Calais, ligt aan de spoorlijnen Lens—Carvin en Hénin—Don Sainghin en telt (1906) als gemeente 16000 inwoners. Men vindt er een oude kerk met kunstwerken, steenkolenontginning, papierfabricage, vlasspinnerij en bordnurinrichtingen.

Henk, *Ludwig Friedrich Wilhelm von*, een Duitsch zeeofficier, geboren te Anklam den 4den Maart 1820, trad in 1849 als zeeofficier in dienst der Pruisische marine, werd in 1859 korvet-kapitein, in 1861 directeur van het hydrographisch bureau bij het departement van Marine te Berlijn, in 1865 commandant van de stoomkorvet „Nymphe", in 1866 bevelhebber van de Pruisische Noordzeevloot en in 1871 chef van het marinestation der Noordzee. In 1872 werd hij benoemd tot schoutbij-nacht en tot directeur der admiraliteit te Berlijn en behield deze betrekking tot 1879, nadat hij inmiddels in 1877 tot vice-admiraal bevorderd en in 1878 in den erfelijken adelstand opgenomen was. Tengevolge van oneenigheid met *von Stosch* vroeg hij in 1879 zijn ontslag en kwam op wachtgeld. Van 1890—1893 was hij lid van den Rijksdag. Hij overleed den 17den October 1894 te Berlijn. Hij schreef: „Die Kriegführung zur See in ihren wichtigsten Epochen" (2de druk, 1884) en leverde met den zeeschilder *Niethe* het prachtwerk „Zur See" (2de druk, 1892).

Henke, *Heinrich Philipp Konrad*, een Duitsch beoefenaar der kerkgeschiedenis, geboren den 3den Juli 1752 te Hehlen in Brunswijk, studeerde te Helmstedt, waar hij in 1777 tot buitengewoon en in 1780 tot gewoon hoogleeraar in de theologie benoemd werd. In 1786 schonk de hertog van Brunswijk hem de betrekking van abt van Michaëlstein bij Blankenburg. In 1801 werd hij generaal-superintendent der diocese Schöningen, in 1803 abt te Königslutter en kort daarna vicepresident van het Consistorie en curator van het Carolinum te Brunswijk. Hij overleed te Brunswijk den 2den Mei 1809. Grooten roem behaalde hij door de uitgave van zijn „Allgemeine Geschichte der christlichen Kirche" (dl. 1—6, 1788—1804; 2de druk, voortgezet van dl. 1—9 in 1804—1823 door *Vater*). Verder vermelden wij van hem: „Lineamenta institutionum fidei christianae historico-criticarum" (2de druk, 1795) en „Opuscula academica" (1802).

Henke, Ernst Ludwig Theodor, een zoon van den voorgaande, geboren te Helmstedt den 22sten Februari 1804, werd in 1828 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en godgeleerdheid aan het Carolinum te Brunswijk en daarna te Jena, in 1836 Konsistorialrat en directeur van het theologisch seminarium te Wolfenbüttel en in 1839 gewoon hoogleeraar te Marburg, waar hij in 1846 als tweede, in 1848 als eerste bibliothecaris en in 1849 als ephorus van het seminarium werd aangesteld. Hij overleed aldaar den 1sten December 1872. Van zijn geschriften vermelden wij: „Georg Calixt und seine Zeit" (2 dln., 1853—1860), „Papst Pius VII" (1860), „Konrad von Marburg" (1861), „Die Eröffnung der Universität Marburg" (1862), „Kaspar Peucer und Nikolas Krell" (1865), „Zur neuern Kirchengeschichte" (1867) en „Jacob Friedrich Fries" (1867). Uit zijn nalatenschap verschenen nog: „Neuere Kirchengeschichte" (3 dln., 1874—1880), „Ergebnisse und Gleichnisse" (1874) en „Vorlesungen über Liturgik und Homiletik" (1876).

Henke, Wilhelm, een anatoom en zoon van den voorgaande, geboren te Jena den 19den Juni 1834, studeerde te Marburg, Göttingen en Berlijn, was assistent bij *Donders* te Utrecht, vestigde zich in 1858 als privaat-docent te Marburg, werd in 1864 buitengewoon (te Marburg), in 1865 gewoon hoogleeraar te Rostock, in 1872 te Praag en in 1875 te Tübingen, waar hij den 17den Mei 1896 overleed. Hij schreef „Die Gruppe des Laokoon" (1862), „Handbuch der Anatomie und Mechanik der Gelenke" (1863), „Das Auge und der Blick" (1871), „Zeichnen und Sehen" (2den druk, 1886), „Die Menschen des Michelangelo im Vergleich mit der Antike" (1871), „Beiträge zur Anatomie des Menschen mit Beziehung auf Bewegung" (1872), „Topographische Anatomie des Menschen in Abbildung und Beschreibung" (2 dln., 1879—1883), „Handatlas und Anleitung zum Studium der Anatomie im Präpariersaal" (1888—1889) en „Vörträge über Plastik, Mimik und Drama" (1892).

Henke, *Adolf Christian Heinrich*, een Duitsch geneesheer, geboren te Brunswijk den 12den April 1775, bezocht aldaar het gymnasium en studeerde te Helmstedt en te Göttingen in de geneeskunde. Nadat hij zich na zijn promotie korten tijd te Brunswijk opgehouden had, vergezelde hij als lijfarts een Holsteinsch edelman naar Schwansee, vestigde zich in 1802 in zijn geboortestad, in 1805 te Wolfenbüttel en werd in laatstgenoemd jaar buitengewoon hoogleeraar te Erlangen. Gedurende de oorlogen tegen Frankrijk schreef hij het „Handbuch der allgemeinen und speciellen Pathologie" (3 dln., 1806—1808), en het „Handbuch zur Erkentnisz und Heilung der Kinderkrankheiten" (2 dln., 4de druk 1837). In 1809 maakte hij een aanvang met zijn lessen over gerechtelijke geneeskunde en schreef vervolgens zijn „Lehrbuch der gerichtlichen Medizin" (13de druk 1859), waardoor hij grooten roem verwierf. In 1816 werd hij gewoon hoogleeraar in de physiologie, pathologie en gerechtelijke geneeskunde, ontving in 1818 het bestuur over de ziekenhuizen, werd in 1821 tot Hofraad benoemd en overleed den 8sten Augustus 1843. Ook heeft hij nog uitgegeven

Digitized by Google

„Abhandlungen aus dem Gebiete der gerichtlichen Medizin" (5 dln., 2de druk, 1822—1834), „Zeitschrift für Staatsarzneikunde" (later door *Behrends* voortgezet) en „Darstellung der Feldzüge der Verbündeten gegen Napoleon in den Jahren 1813—1815" (4 dln., 1814—1816).

Henke, Hermann Wilhelm Eduard, geboren te Brunswijk den 28sten September 1783, werd hoogleeraar te Halle, schreef o.a. „Grundrisz einer Geschichte des deutschen peinlichen Rechts" „Lehrbuch der Strafrechtwissenschaft" (1815), „Darstellung des gerichtlichen Verfahrens in Strafsachen" (1817) en „Handbuch des Kriminalrechts und der Kriminalpolitik" (4 dln., 1823—1838). Hij overleed te Brunswijk den 14den Maart 1860.

Henkel, *Heinrich*, een Duitsch staatsman en rechtsgeleerde, geboren te Schmalkalden, den 9den Januari 1802, studeerde te Marburg, vestigde zich als advocaat te Kirchheim. werd in 1825 procureur bij het hooggerechtshof te Marburg, doch nam in 1830 zijn ontslag, om zich tot een professoraat voor te bereiden. Inmiddels brachten de omstandigheden hem op het gebied der staatkunde. De Juli-omwenteling deed zich ook in Marburg gevoelen, en *Henkel* nam met woord en schrift deel aan den strijd voor de vrijheid. In 1833 verkreeg hij als afgevaardigde voor Marburg zitting in den Hessischen Landdag. Ook op de beide volgende landdagen was hij werkzaam, beijverde zich om goede wetten tot stand te helpen brengen, doch werd in 1836 niet herkozen. Inmiddels was hij „Obergerichtsprocurator" te Kassel geworden en had een uitgebreide praktijk, zoodat hij weinig tijd overhield voor staatkundige bemoeiingen. Toch bewoog hij zich steeds in liberale richting en schreef in 1839—1840: „Bemerkenswerthe Rechtsfälle und gerichtliche Entscheidungen." In 1845 werd hij weder naar den Landdag afgevaardigd en stond er aan het hoofd van de verdedigers der verdrukte Duitsch-Katholieken. Op den Landdag van 1847 wilde de Regeering hem aanvankelijk weren, doch in 1841 verkreeg Hessen een meer vrijzinnig bestuur. De ergste vijanden der vrijheid werden verdrongen, en nu schaarde zich *Henkel* met de zijnen rondom den troon van den keurvorst, tevens niet nalatende de „Centum gravamina nationis hassiacae" (Honderd bezwaren van het Hessische volk) op te stellen, welke door de inwoners van Kassel aan den Keurvorst werden overhandigd. Hij zag zich nu door twee kiesdistrikten tot lid van het Parlement te Frankfort benoemd, maar was over de halfheid der parlementsleden hoogst ontevreden, zoodat hij weldra tot den Landdag terugkeerde. Hoewel wij hem in 1849 weer in het centrum van 't Parlement aantreffen, volgde hij het Rompparlement niet naar Stuttgart, maar begaf zich als afgevaardigde voor Fritzlar naar het Volkshuis te Erfurt, terwijl hij tevens voor den Landdag werkzaam was. Toen Oostenrijk en Beieren aan het verzet van Hessen een einde maakten, werd *Henkel* tot kerkerstraf veroordeeld en kwam eerst in 1858 weder op vrije voeten. Gedurende den tijd der reactie hield hij zich van het staatstooneel verwijderd maar toen in Pruisen meer vrijzinnige denkbeelden begonnen te heerschen, werd hij nogmaals tot lid van den Landdag gekozen. De gebeurtenissen van 1866 droegen zijn volkomen goedkeuring weg en hij beschouwde de annexatie van Hessen als een zegen voor het land, al viel het hem smartelijk, dat daardoor de grondwet verviel, waarvoor hij zoo dapper gestreden had. De krijgstochten van 1870 en 1871 hadden zijn onverdeelde sympathie. Inmiddels was hij tot „Justizrath" benoemd, ontving het eereburgerschap van Kassel, de orde van den Rooden Adelaar van den koning en overleed te Kassel den 26sten Juni 1873.

Henkes, *Gerke*, een Hollandsch genreschilder, werd in 1844 te Delfshaven geboren en is thans te 's Gravenhage werkzaam. Eerst was hij klerk bij een notaris te Delfshaven, maar verkoos weldra de schildersloopbaan. Hij kwam in de leer bij *Spoel* te Rotterdam, bezocht vervolgens de Antwerpsche Academie van Beeldende Kunsten, daarna Duitschland en Parijs. Hij vestigde zich ten slotte in den Haag en maakte al spoedig naam door zijn genrestukjes, meestal interieurs met typische figuren uit den burgerstand. Verscheiden van zijn stukken vindt men bijeen in het Museum-Mesdag te 's Gravenhage, terwijl ook het Gemeentemuseum aldaar een schilderij van zijn hand bezit.

Henle, *Jakob*, een Duitsch genees- en ontleedkundige, geboren den 9den Juli 1809 te Fürth bij Neurenberg, studeerde te Bonn en Heidelberg, werd daarna assistent aan het anatomisch museum te Berlijn en in 1834 prosector bij de ontleedkundige lessen, vestigde zich in 1837 te Berlijn als privaatdocent in de mikroskopische anatomie en in de algemeene pathologie, belastte zich in 1840 te Zürich met het onderwijs in de anatomie, vervolgens ook in de physiologie, werd in 1844 benoemd tot hoogleeraar te Heidelberg, in 1849 tot directeur van het anatomisch kabinet en was sedert 1852 werkzaam als gewoon hoogleeraar in de anatomie en directeur van het anatomisch kabinet te Göttingen, waar hij den 13den Mei 1885 overleed. Hij schreef: „Handbuch der rationellen Pathologie" (dl. 1, 3de druk, 1855; dl. 2, 2de druk, 1855), „Handbuch der systematischen Anatomie des Menschen" (3 dln., 1855—1873), „Ueber Schleim- und Eiterbildung" (1838), „Vergleichende Anatomie des Kehlkopfs" (1839), „Pathologische Untersuchungen" (1840), „Handbuch der allgemeinen Anatomie" (1841), „Zoologische Beschreibung der Haifische und Rochen" (met *J. Müller*, 1841), „Anthropologische Vorträge" (2 dln., 1876—1880), „Grundrisz der Anatomie des Menschen" (4de druk, 1901). „Das Wachstum des menschlichen Nagels und des Pferdehufs" (1884)en „Anatomischer Handatlas zum Gebrauch im Seziersaal" (2de druk, 1895).

Henley, *William Ernst*, een Engelsch dichter, geboren te Gloucester in 1849, was na de uitgave van zijn „In Hospital" (4de druk, 1893) van 1877—1895 redacteur van verschillende tijdschriften. Van zijn werken noemen wij: „Views and Reviews" (2de druk, 1892; vervolg, 1902), „Lyra heroica" (1894), „English lyrics, Chaucer to Poe" (1897), „The poetry of Wilfr. Blunt" (1898), „Life, genius and achievement" (1898), een deel brieven van *Byron*, „A book of verses" (4de druk, 1899) „London voluntaries" (2de druk, 1898) en „Poems" (1898). Hij overleed te Heatherbrae den 11den Juli 1903.

Digitized by Google

Henley on Thames, een stad in Oxfordshire, ligt aan de Theems, telt (1901) 5984 inwoners en is beroemd door de jaarlijksche roeiwedstrijden. In de nabijheid vindt men prachtige buitenverblijven, als *Park Place* met een uit Jersey overgebrachten Druïdentempel.

Henlopen, een kaap ten Z.W. van den ingang der Delawarebaai, ligt aan de kust van den staat Delaware der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en draagt een lichttoren. Sedert 1901 is achter kaap Henlopen een golfbreker van 2,4 km. aangebracht, die twee kunsthavens van 221 en 95 H.A. omsluit. De havensteden Philadelphia en Wilmington hebben op deze wijze een goede voorhaven gekregen.

Henna is een roode kleurstof. Zie *Alkannawortel.*

Hennaarderadeel, een gemeente in de provincie Friesland, 5835 H.A. groot met (1907) 5193 inwoners, ligt tusschen de gemeenten Franeker, Franekeradeel, Menaldumadeel, Baarderadeel, Wymbritseradeel en Wonseradeel. De gemeente bevat de dorpen Wommels (de hoofdplaats van de gemeente), Oosterend, Welsrijp, Lutkewierum, Kubaard, Spannum, Ytens, Baaium, Hydaard, Hennaard, Waaxens en Edens. De kleibodem, die in het Z. en O. met zand vermengd is, wordt hoofdzakelijk voor de veeteelt gebruikt. Landbouw wordt vooral in het N. uitgeoefend.

Henne, *Alexander*, een Belgisch geschiedkundige, geboren te Kassel den 8sten Januari 1812, kwam reeds als kind naar België, waar hij onderdirecteur in het ministerie van Oorlog, later secretaris der Academie voor Schoone Kunsten en president der Société de l'histoire de Belgique, in 1884 lid der Belgische Academie werd. Hij schreef „Histoire de la ville de Bruxelles" (met *A. Wauters*, 3 dln., 1843—1845, bekroond), „Notice historique, statistique et descriptive de la ville de Bruxelles" (1846), „Histoire du règne de Charles V en Belgique" (4 dln., 2de druk, 1865), „Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas 1565—1580" (met *J. Blaes*, 5 dln., 1859—1866) en „Mémoires de Pontus Payen" (2 dln., 1868). *Henne* overleed den 10den Januari 1896 te St. Servais (bij Namen).

Henne am Rhyn, *Otto*, een Zwitsersch schrijver en een zoon van den geschiedschrijver en dichter *Joseph Anton Henne* († 1870), geboren te St. Gallen den 26sten Augustus 1828, werd, nadat hij aldaar eenigen tijd de betrekking van secretaris der regeering had waargenomen, in 1857 professor aan de kantonnale school en in 1859 staatsarchivaris, belastte zich in 1872 met de redactie van de „Freimaurer Zeitung" te Leipzig, woonde van 1877—1879 als redacteur van den „Boten aus dem Riesengebirge" te Hirschberg in Silezië en is sedert 1885 weder archivaris te St. Gallen. Hij schreef o.a.: „Geschichte des Kantons St. Gallen" (1863), „Geschichte des Schweizervolk" (3 dln., 3de druk, 1878), „Das Buch der Mysterien" (3de druk, 1890), „Die Kulturgeschichte im Lichte des Fortschritts" (1869), „Die deutsche Volkssage" (2de druk, 1879), „Allgemeine Kulturgeschichte" (7 dln., 2de druk, 1877—1897), „Kulturgeschichte des Judentums" (1880), „Das Jenseits" (1881), „Die Kreuzzüge und die Kultur ihrer Zeit" (3de druk, 1903), „Kulturgeschichte des deutschen Volks" (2 dln., 3de druk, 1903), „Gottfried Kinkel, ein Lebensbild" (1883), „Die Kultur der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft in vergleichender Darstellung" (2 dln., 2de druk, 1890), „Der Teufels- und Hexenglaube" (1892), „Die Frau in der Kulturgeschichte" (1892), „Geschichte des Rittertums" (1893), „Die Freimaurer" (4de druk, 1894), „Die Jesuiten" (3de druk, 1894), „Geschichte des Kantons St. Gallen seit Annahme der Verfassung von 1861" (1896), „Anti-Zarathustra. Gedanken über F. Nietzsches Hauptwerke" (1899), „Uebermenschen und Edelmenschen" (2de druk, 1900), „Handbuch der Kulturgeschichte" (1900—1901) en „Prostitution und Mädchenhandel" (1903).

Henneberg, een voormalig graafschap in Franken, is zijn oorsprong aan de Popponen verschuldigd, een oud gravengeslacht in het Grabfeld, dat sedert den aanvang der 11de eeuw zijn uit stukken van Grabfeld gevormd grondgebied, naar zijn sedert den Boerenoorlog (1525) in puin liggenden burcht, Henneberg noemde, doch het spoedig vergrootte, anderzijds door erfstellingen en schenkingen weer verkleinde. Een zoon van graaf *Poppo I* († 1078), *Gottwald I*, verkreeg in het begin der 12de eeuw het burchtgraafschap Würzburg en liet het aan zijn nakomelingen na, die de bezittingen verdeelden. Zoo stichtte de als minnezanger onder den naam *Otto van Botenlauben* bekende graaf *Otto II* († 1244) op het einde der 12de eeuw de spoedig weer uitgestorven zijlijn van *Botenlaube. Poppo VII* regeerde sedert 1211 alleen, huwde met *Jutta*, dochter van *Hermann*, landgraaf van *Thüringen*, en weduwe van *Dietrich*, markgraaf *van Meizen*, en verkreeg daardoor het opvolgingsrecht in de Thüringsche allodiale goederen. Van zijn zonen werd *Hermann I* de stichter van de Henneberg-Coburgsche lijn, die reeds in 1291 uitstierf, terwijl *Hendrik III* († 1262) de hoofdlijn voortzette. Zijn zonen stichten in 1274 de zijlijnen Henneberg-Hartenberg-Römhild (uitgestorven in 1378), Henneberg-Aschach (later Henneberg-Römhild, uitgestorven in 1549) en Henneberg-Scheusingen, die de voornaamste werd. *Berthold XII* (1272—1340) uit dien tak, was een der voornaamste staatslieden van zijn tijd. Hij diende reeds onder koning *Albrecht den Rijke*, was in 1308 gevolmachtigde van Keur-Brandenburg en Keur-Saksen bij de nieuwe koningskeuze, werd door *Hendrik VII* met het bestuur over Bohemen belast en was later stadhouder van Brandenburg, bemiddelaar tusschen den keizer en *Frederik van Oostenrijk* en steunde den keizer in diens strijd tegen de Kerk. Hij werd onder de Rijksvorsten opgenomen, bracht in 1312 de in 1291 aan Brandenburg gekomen landen der Henneberg-Coburgsche linie weer aan zich, waarvan het grootste deel echter weer spoedig door erfdochters verloren ging, en voerde in 1340, om versnippering te voorkomen, het recht van eerstgeboorte in. Eindelijk erfde kort vóór haar uitsterven deze zijlijn in 1549 de goederen van den Aschach-Römhildschen tak. Graaf *Willem V*, die aldus al de landen weer vereenigde, sloot, om uit zijn schulden te geraken, in 1554 met *Johan Frederik van Saksen*, diens broeders en Hessen een verdrag, waarbij het Ernestinische Huis de voog-

Digitized by Google

dijschap over Henneberg verkreeg. Dientengevolge nam, toen in 1583 het Hennebergsche Huis uitstierf, keurvorst *Augustus van Saksen* het land in bezit voor zich en zijn pupillen, de hertogen van Saksen-Weimar. Alleen Schmalkalden werd, krachtens het reces van 1521, aan Hessen toegekend, nadat het de heerschappij daarover sedert 1360 gemeenschappelijk met de graven *van Henneberg* bezeten had. Het overige bleef in het gemeenschappelijk bezit der beide Saksische hoofdlijnen, tot dat in 1660 de volgende verdeeling tot stand kwam: hertog *Maurits van Saksen-Zeitz* kreeg Schleusingen, Suhl, Kühndorf, Benshausen, Rohr en Keszra, welke stukken in 1718 aan de keurvorstelijke lijn terugkwamen en door deze in 1815 aan Pruisen werden afgestaan. Het Huis Altenburg kreeg Meiningen, Maszfeld en Behrungen-Milz; Saksen-Weimar kwam in het bezit van Ilmenau en Kaltennordheim; Gotha in dat van Wasungen en Sand, terwijl het in 1672 ook de Altenburgsche deelen erfde.

Henneberg, *Johann Wilhelm Julius*, een Duitsch landbouwscheidkundige, geboren den 10den September 1825 te Wasserleben (graafschap Stolberg-Wernigerode), studeerde aan het Carolinum te Brunswijk, verder te Jena en te Gieszen, promoveerde in 1839, op een dissertatie over de ontbindingsprodukten van het mellonkalium, gaf onderwijs aan de landbouwschool te Badersleben en deed vervolgens een reis naar Engeland. In 1852 werd hij secretaris van het Koninklijk Hannoversche Landbouwgenootschap te Celle, waar hij een „Journal für Landwirtschaft" stichtte en een laboratorium opende. In 1857 werd hij directeur van het nieuwe proefstation te Weende-Göttingen, en in 1873 gewoon hoogleeraar in den landbouw aan de universiteit te Göttingen, waarheen in 1874 het proefstation verplaatst werd. Hij schreef o.a. „Beiträge zur Begründung einer rationellen Fütterung der Wiederkäuer" (1860—1864, 2 stukken) en „Neue Beiträge" (1870). Hij overleed den 24sten November 1890 te Greene.

Henneberg, *Rudolf*, een Duitsch schilder, geboren te Brunswijk den 13den September 1825, studeerde te Göttingen en Heidelberg in de rechten en trad in 1848 in Brunswijkschen staatsdienst. In 1850 bezocht hij de Academie te Antwerpen, en ging vandaar naar Parijs, waar hij eerst tien jaar bij *Couturier*, later zelfstandig werkte. Van zijn doeken uit dezen tijd noemen wij: „De Zigeuner en zijn liefje" (1854), „De wilde Jager" (1856), „De hazenjacht", „De misdadiger" (1860) en eenige landschappen. Zijn verblijf in Italië (1861—1863) had veel invloed op zijn koloriet. Na zijn terugkeer schilderde hij in 1868 „De jacht naar het geluk", in 1872 „Bismarck", en „Germania", ging in 1873 weer naar Rome en bracht daar „Ridder in de Campagna", „De monnik" en „De phantasie" op het doek. Hij overleed te Brunswijk den 14den September 1876.

Hennebo, *Robert*, een Nederlandsch dichter, geboren in Friesland, trad reeds vroeg in den krijgsdienst, vestigde zich vervolgens te Amsterdam als herbergier, waar zijn roastbeef, talingen en coteletten een groote vermaardheid verkregen, en werd daarna tooneelspeler. De windhandel van 1720 bracht hem aanzienlijke schatten, zoodat hij een buitenverblijf bij Gouda kocht en dit met den naam van Actiehoven bestempelde. Weldra verdween zijn rijkdom, zoodat hij makelaar in effecten werd en Engelsche en Duitsche werken vertaalde. Hij overleed in 1737. Wij vermelden van hem: „De vytvaerd van Meester Andries, blijspel, uit het Fransch overgezet" (1720), „Leven en memorien van Sally Salisbury" (1723), „Rouwklachten van den Heere Jac. Veenhuizen over het afsterven van zijn goudvink, kanarie, hond en paard, benevens het 1ste en 2de deel van de Lof der Jenever" (1736), „Schim en portret" (1767) en „Verzamelde gedichten van Robert Hennebo".

Hennep, *Cannabis sativa L.*, behoorende tot de familie der *Moraceën*, is een éénjarig, 2-huizig cultuurgewas met 1—6 m. hoogen, vertakten stengel; de bladeren zijn langgesteeld en 5—7-tallig, handvormig samengesteld, de bovenste 3-tallig of ongedeeld. De mannelijke planten zijn kleiner dan de vrouwelijke. De mannelijke bloemen zitten in korte pluimpjes en bestaan uit een 5-deelig bloemdek, waarbinnen 5 meeldraden; de vrouwelijke bloemen zijn tot korte, kluwenvormige aren vereenigd en bestaan uit een éénbladerig bloemdek, dat het vruchtbeginsel omsluit. De mannelijke planten beginnen na het bloeien geel te worden en af te sterven en worden in dezen toestand getrokken. De vrouwelijke planten sterven eerst 3—6 weken later af, na de rijping van de vrucht.

Het vaderland van den hennep moet waarschijnlijk in Centraal-Azië worden gezocht. In China wordt hij sedert de oudste tijden verbouwd. Van Azië uit heeft de cultuur zich over Europa, Noord-Afrika en Noord- en Zuid-Amerika uitgebreid. Thans wordt hij algemeen in de gematigde zone, maar ook in de tropen gecultiveerd. Van de in Europa algemeen verbouwde onderscheidt zich de Indische of Chineesche reuzenhennep door zijn krachtigere ontwikkeling, grovere vezel en hooger gehalte aan narcotische stof; deze wordt bij ons slechts als sierplant verbouwd. Naar de plaats van oorsprong worden onderscheiden: Italiaansche, Piëmonteesche of Bologner, Russische en Hongaarsche hennep. De hennep wordt in de eerste plaats om de vezel en in de tweede om het zaad verbouwd. De hennepvezel wordt gebruikt voor bereiding van touwwerk, bindgaren en ook van grove weefsels, waarbij het op stevigheid aankomt, zooals gordels, brandspuitslangen, zeildoek, enz. De vruchtjes worden als vogelvoeder gebruikt en leveren bij uitpersing 15—18% vette, groenachtige olie, waaruit oorspronkelijk de groene zeep werd bereid. Vooral de in het oosten verbouwde hennep bevat in de bladeren, maar nog meer in de gedroogde bloemtwijgjes een narcotisch werkende hars. Deze dienen dan ook voor bereiding van de Haschisch, die door de Arabieren, Turken, Perzen en Indiërs, alsmede door vele Afrikaansche volken als bedwelmend middel wordt gebruikt en die ook voor medicinale doeleinden dienst doet. In Indië worden de grootere, gedroogde bladeren Bangi genoemd en voor het rooken gebruikt.

Het zaad heeft de volgende gemiddelde procentische samenstelling: ruw eiwit 17.3, verteerbaar 13, ruw vet 33, vert. 29.8, zetmeelachtige stoffen 2.14, ruw vezel, 13.5, vert. 6.7.

De hennep groeit bijna overal, maar bij voorkeur in een vochtig, warm klimaat. Daar hij slechts een groeiperiode van 90—105 dagen heeft, laat

Digitized by Google

hij zich in de kustlanden langs de Oostzee nog tot 60° N.Br. verbouwen. Het best gedijt hij op beschutte, zonnige plaatsen evenals, de wijnstok. Op droge, zandige en zware kleigronden groeit hij minder goed; voor zijn cultuur zijn het meest geschikt humusrijke, tot op groote diepte poreuze gronden van middelmatige gebondenheid. De hennep, gedijt na allerlei gewassen als de bodem slechts vruchtbaar is; bij voorkeur na bemeste hakvruchten. Hij kan zoo noodig om het andere jaar op hetzelfde perceel worden verbouwd en is een uitstekende voorvrucht voor allerlei gewassen, zelfs voor koolzaad. Het land voor hennep moet krachtig bemest worden. Bij te sterke bemesting echter wordt de vezel minder stevig. Stikstof-, phosforzuur-, kali- en kalkmeststoffen kunnen naar behoeven worden gebruikt. De grond wordt bewerkt als voor hakvruchten. Vóór den winter wordt hij diep geploegd en in het voorjaar met cultivator, egge en rol verder toebereid. Het zaaien geschiedt in Mei, gewoonlijk tusschen 10 en 20 Mei, en wel op smalle bedden in het wild of beter machinaal op rijen, waarbij moet worden gezorgd, dat er smalle strooken open blijven, om de mannelijke planten tusschen de vrouwelijke te kunnen oogsten. De te gebruiken hoeveelheid zaaizaad hangt af van het doel, waarvoor de hennep zal worden verbouwd. Voor goede spinhennep wordt in rijen op 10—16 cm. afstand 125—175 kg. per H.A. gebruikt; voor grovere in rijen op 20—30 cm. 62.5—100 kg.; is zaadwinning hoofddoel, dan zijn in rijen op 1 m. afstands 25—37.5 kg. voldoende; bij het zaaien in het wild wordt 125—200 kg. gebruikt. Hennep onderdrukt de onkruiden vrij gemakkelijk en beschat den bodem tegen dichtslaan. Vandaar, dat hij weinig zorg gedurende den groei vereischt. Desniettemin is het vooral bij jonge hennep van belang den grond te hakken. Als de mannelijke plant na het bloeien begint geel te worden en af te sterven, wordt ze getrokken en geoogst. Soms wordt meteen de onrijpe vrouwelijke plant geoogst. In den regel blijft deze echter tot de rijpheid van het zaad staan en wordt ze 3—6 weken na de mannelijke getrokken of gesneden. Bij het oogsten worden de stengels in dunne bundels gebonden en in tollen op het veld gezet om te drogen. Tegen vocht en vogelschade worden de tollen wel door een stroodek beschut.

De vezelwinning geschiedt als bij het vlas. De hennep wordt vóór de verwerking eerst gesorteerd en daarna in water geroot. Het roten duurt 2—4 weken; bij de grovere stengels langer dan bij de fijnere. De gerote hennep wordt op het veld in de zon of wel door dorren gedroogd, waarbij de temperatuur niet boven 50° C. mag stijgen. Na het drogen wordt de hennep gebroken en gezwingeld. De gebroken hennep wordt vóór het zwingelen dikwijls gewreven in een soort kollergang en na het zwingelen gehekeld. Van den groenen hennep wordt ± 3 % gehekelde gewonnen.

Soms wordt de hennep na het roten en drogen door stroopen van de bastvezels ontdaan en worden deze geklopt en gehekeld, om ze van elkander te scheiden.

De opbrengsten variëeren van 500—1000 kg. gezwingelde hennep en van 150—250 kg. werk of heede per H.A. De zaadopbrengst bedraagt van 600—750—1100 kg. per H.A. Het houtige afval komt slechts als brandmateriaal in aanmerking.

Ziekten en *beschadigingen*. De hennep kan worden aangetast door de zwam Sclerotinia Libertiana Fckl. Verder ondervindt hij schade van vogels, engerlingen, rupsen van de Gamma-uil, van Mamestra Persicariae L., van de doodshoofdvlinder en van Botys nubilalis Hb., van bladluizen en mijten en van de plantaardige parasieten: Orobanche ramosa L. en Cuscuta europaea L.

Hennep.

In de afb. stelt *a* een gedeelte van een tak met mannelijke, *b* met vrouwelijke bloemen, *c* een mannelijke en *d* een vrouwelijke bloem, beide vergroot, voor.

Hennepin, *Louis*, een Fransch zendeling en reiziger, geboren te Roy (Henegouwen) in 1640, omhelsde na voleindigde studiën den geestelijken stand. Hij werd Franciscaner monnik en in een klooster te Parijs tot priester gewijd. Het lezen van verslagen van zendelingen naar de Nieuwe Wereld deed bij hem de begeerte ontwaken ook daarheen te trekken. Eerst begaf hij zich naar een zijner zusters te Gent, om het Vlaamsch te leeren, en vertrok toen naar Italië, waar hij van den generaal zijner Orde bevel ontving, om aldaar en in Duitschland de voornaamste kerken en kloosters te bezoeken. Later werd hij te Maastricht aalmoezenier bij een regiment en was ooggetuige van den slag bij Senef. Eindelijk werd hij naar La Rochelle gezonden, om zich als zendeling naar Canada in te schepen. In 1576 vertrok hij met *François de La Salle* naar Quebec, en gedurende zijn verblijf in het fort Frontenac vatte hij het voornemen op, om langs den Ohio de zee te bereiken. Daartoe ondernam hij met *La Salle* een ontdekkingstocht. De reizigers vertrokken in Augustus 1678 en brachten den winter door aan de Niagara, vanwaar *Hennepin* naar gemeld fort terugkeerde, om twee andere monniken af te halen. Zij bezochten de groote meren van Canada en bereikten de rivier de Illinois, aan wier oever zij een sterkte bouwden. *LaSalle* nam de terugreis aan naar Frontenac, maar *Hennepin*

Digitized by Google

zette zijn tocht voort, werd door de Indianen gevangen genomen, doch door de Franschen bevrijd, waarna hij terugkeerde naar Europa. Hij bereikte zijn vaderland in 1682, werd guardiaan van een klooster in Artois en had voor goed den lust verloren om weder naar Amerika gaan. In 1697 ging hij met verlof zijner oversten naar Nederland, vestigde zich te 's Gravenhage, toen te Amsterdam en overleed te Utrecht. Hij schreef: „Description de la Louisiane nouvellement découverte au sud-ouest de la nouvelle France etc." (1683), in het Italiaansch en in het Hoogduitsch vertaald, „Nouvelle découverte d'un très grand pays situé dans l'Amérique, entre le nouveau Mexique et la Mer Glaciale etc." (1697 en later bij herhaling).

Hennepnetel (*Galeopsis*) is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der Labiaten. De planten zijn behaard, bezitten gesteelde, ongedeelde bladeren, terwijl de bloemen in schijnkransen zijn geplaatst. Onder de aanhechtingsplaatsen der bladeren zijn de stengels sterk of weinig verdikt. Bij *G. Ladanum* (*Raai*) is deze verdikking niet sterk, evenals bij *G. ochroleuca* (*Bleekgele hennepnetel*). De bloemen van *G. Ladanum* zijn lichtpurper, soms ook wit, bij *G. ochroleuca* geelachtig wit. Bij de algemeen voorkomende *G. tetrahit* en ook bij de vrij algemeene *G. speciosa* is de verdikking zeer sterk in het oog loopend. Van de eerste soort zijn de bloemen licht purper en van de laatste lichtgeel. In ons land vindt men de genoemde soorten vooral onder hakhout en op bouwland.

Hennequier, *Jerôme*, een Fransch godgeleerde, geboren te St. Omer in 1633, voegde zich in 1640 bij de orde der Dominicanen. Zijn oversten zonden hem naar het college van St. Thomas van Aquinas te Douay, om aldaar in de theologie te studeeren. Daarna gaf hij zelf onderwijs aan die inrichting en was er tusschen 1669 en 1672 eerste regent. Zijn ijver in het verdedigen van de stellingen der Thomisten berokkende hem vele onaangenaamheden, die men zocht te verzachten door hem aanzienlijke waardigheden op te dragen, In 1673 was hij prior van het klooster te Doornik en twee jaar later zond men hem naar Kamerrijk, om er onderwijs te geven in de theologie. Ook werd hij in 1678 tot doctor in de godgeleerdheid benoemd, verder tot definitor in de provincie van St. Rosa te Luik, zoodat hij zich in 1656 naar Rome begaf, om een nieuwen generaal te kiezen. Daarna was hij prior te St. Omer en wijdde zijn laatste levensjaren aan de studie. Hij overleed den 13den Maart 1712, nadat hij een reeks van godgeleerde werken in het licht had gegeven over de absolutie enz.

Hennequin, *Philippe Augustin*, een Fransch historieschilder, geboren te Lyon in 1763, ontving in zijn geboortestad onderwijs in de teekenkunst, en toen zijn vader hem niet veroorloofde zich hieraan te wijden, verliet hij op 14-jarigen leeftijd heimelijk het ouderlijk huis en begaf zich naar Parijs, waar hij een plaats verkreeg in het atelier van *David*. Nadat hij zich twee jaar hier en in het museum van den hertog *van Orleans* geoefend en tevens de lessen aan de academie bijgewoond had, vertrok hij eerst naar Florence en vervolgens naar Rome, waar hij tot in het laatst der 18de eeuw vertoefde. In zijn vaderland teruggekeerd, vestigde hij zich in de nabijheid van Lyon, maar zag bij het beleg dier stad zijn teekeningen, studiën en schetsen door de vlammen vernield. Nu ging hij naar Parijs,maar werd er gewikkeld in de zaak van *Grenelle* en in den kerker geworpen. Na zijn invrijheidstelling stelde hij een door hem geschilderde allegorische voorstelling ten toon, die door het Instituut bekroond werd. In het volgende jaar leverde hij „Orestes, door de Furiën vervolgd", door het Instituut den eersten prijs waardig gekeurd en thans in het Louvre aanwezig. Na dien tijd ontving hij vele bestellingen van aanzienlijke personen, doch een samenloop van ongunstige omstandigheden werd aanleiding, dat hij naar Milaan vertrok, om aldaar fresco's te schilderen. Verder begaf hij zich naar Holland met het plan om naar Zweden te reizen; doch bij zijn komst te 's Gravenhage haalde koning *Lodewijk* hem over, om het paviljoen te Haarlem te versieren met fresco's, aan de geschiedenis van het keizerrijk ontleend. Dit plan werd evenwel verijdeld door de inlijving van Nederland bij Frankrijk en *Hennequin* vestigde zich achtereenvolgens te Brussel, Antwerpen en Luik en werd in laatstgenoemde stad belast met het bestuur van het Athenaeum van schilder- en teekenkunst. Eenige jaren daarna werd hij professor aan de Academie te Doornik en bleef hier werkzaam tot aan zijn dood (12 Mei 1833). De beroemde historieschilder *Louis Gallait* is een zijner leerlingen. Behalve „Orestes" in het Louvre, heeft men van hem den „Slag der Pyramiden" in het Hôtel des Invalides, het portret van maarschalk *Perignose*, verder „*Napoleon* vóór den slag bij Nazareth en bij Quiberon", het plafond, Frankrijk voorstellende, in de zaal der Antieken in het Louvre en „De uitreiking der ridderkruisen van het Legioen van Eer aan het leger der kusten van den Oceaan te Boulogne". Te Luik heeft men van hem „De opoffering der 300 burgers van Franchimont", in de kerk van St. Jan aldaar „St. Jan de Apocalypsis schrijvende", te Eckerme bij Rijssel een „Heilige Maagd" en 4 andere schilderijen, te Malmedy een „Vagevuur", te Doornik een „Christus in het graf" en 5 tafereelen uit de geschiedenis van *St. Hubert*, te Rijssel „Socrates, zijn leerlingen onderwijzende". Ook schilderde hij te Amsterdam het portret van maarschalk *Dumonceau*, de „Geboorte van den koning van Rome", enz.

Hennequin, *Alfred*, een Fransch tooneeldichter, een kleinzoon van den voorgaande, geboren te Luik den 13den Januari 1842, bezocht de mijnschool aldaar, bekleedde vervolgens de betrekking van ingenieur bij de Belgische spoorwegen en begaf zich vervolgens naar Parijs, om er bij den aanleg van trams werkzaam te zijn. Hij had in 1869 onder den schuilnaam van *Alfred Lebrun* in het Théâtre des Galeries St. Hubert te Brussel zijn eerste blijspel „J' attends mon oncle" en in 1870 zijn tweede „Trois chapeaux" doen opvoeren; dit laatste werd ook in het Théâtre des Vaudevilles te Parijs gespeeld. Hier oogstte hij grooten bijval in 1875 met het „Procès Vauradieux" en in 1876 met „Les dominos roses", twee blijspelen, die zich door geest en humor onderscheiden. Dit kan eveneens gezegd worden van

Digitized by Google

zijn stukken: „Bébé" (1876), „Nounou" (1879, beide met *J. de Najac*) en „La femme à papa" 1885, met *Alberl Millaud*). Hij overleed den 7den Augustus 1887 in een krankzinnigengesticht te St. Mande.

Henner, *Jean Jacques*, een Fransch schilder, geboren te Bernwiller in den Elzas den 5den Maart 1829, werkte te Parijs onder leiding van *Picot* en *Drolling* en verwierf in 1858 den prix de Rome. In Italië bestudeerde hij *Titiaan* en *Correggio*, en keerde vervolgens naar Parijs terug. Vooral legde hij zich toe op het schilderen van vrouwenfiguren en portretten. Als portrettist werd hij al dadelijk zeer gewaardeerd en dit is zoo gebleven. Vooral de vrouwen uit de groote Parijsche wereld lieten zich gaarne door hem conterfeiten. Hij wist poëtische bekoring te geven aan elk model. Wat zijn naaktfiguren aangaat, hij plaatste die bij voorkeur in landschappen vol dichterlijke stemming. Zijn vleezen waren heel wit, later werden ze wat blauwachtig, hetgeen zijn zeer vele bewonderaars niet scheen te hinderen. *Henner* was ook als leeraar gezien. Hij gaf o. a. les aan miss *Tennant*, die later de echtgenoote van *Stanley* worden zou. Op de Parijsche salons en op buitenlandsche tentoonstellingen behaalde *Henner* de hoogste onderscheidingen. Hij overleed den 23sten Juli 1905. Zijn voornaamste stukken zijn: „De in een bron veranderde Byblis" (1867), „Odaliske op den divan" (1869), „Suzanna in het bad", „De barmhartige Samaritaan" (1874), „De najade" (1882), „De bronnymph"(1881), „Slapend meisje" (1893) en „Ecloge" (1900); verder op religieus gebied: „Christus in het graf", „Boetende Magdalena" (1878), „Herodias" (1887) en St. Sebastiaan" (1888).

Hennert, *Johan Frederik*, een Duitsch wiskundige en wijsgeer, geboren te Berlijn den 19den October 1733, ontving wiskundig onderwijs van *Sulzer* en *Euler* en begaf zich in 1755 naar Parijs, waar hij twee jaar vertoefde bij *Nicolas Joseph Delisle*, hoogleeraar in de astronomie aan het Collège de France, wiens lessen hij bijwoonde, alsmede die van *Lemonnier*, hoogleeraar in de wiskundige natuurkunde. Vervolgens vertrok hij naar Leiden om er een wiskundige school te openen, waar ook *van Swinden* zijn opleiding ontving. In 1764 echter werd *Hennert*, in plaats van *de Castillon* tot buitengewoon, een jaar later tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, wis- en sterrenkunde te Utrecht benoemd. Daar schreef hij een uitgebreid wiskundig leerboek, waaraan hij 10 jaar arbeidde. Het bestaat uit 9 deelen, van welke de eerste 3 de „Elementa matheseos purae" en de overige 6 de „Elementa matheseos duplicatae" bevatten. Voor meer gevorderden werden er de „Institutiones astronomicae etc." bijgevoegd. Hij onderwees tevens de wijsbegeerte volgens zijn „Aphorismi philosophiae" (1781). Ook bezorgde hij een Nederlandsche vertaling van „Uitgelezen verhandelingen over de wijsbegeerte en fraaie letteren", getrokken uit de werken van de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen te Berlijn. Wegens ontsteking aan zijn rechteroog, die hem het gebruik van dit laatste deed verliezen, kreeg hij in 1802 op zijn verzoek eervol ontslag en overleed den 30sten Mei 1813. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Genaue Harmonie des Sinnlichen mit dem vernünftigen in der Natur des Menschen" (1753), „Gedanken über den Wert und Nützen der Lustspiele", „Traité du thermomètre, oú il est parlé d'une nouvelle loi de la chaleur" (1759), „Grondbeginsels der wiskunde" (1769). „Dissertations physiques et mathématiques" (1771), „Commentatio de barometria" (1787), „Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte" (1822, vertaling van *Spaan*) en „Beattie, grondbeginselen der zedelijke wetenschappen" (3 dln., 1795). Ook heeft men van hem verhandelingen in de werken der Koninklijke Academie te Berlijn „Sur la vie d'Archimede" (1766) en „Sur les moyens de donner la plus grande perfection aux lunettes, dont les objectifs sont composés de deux verres", in de werken van het Bataafsch Genootschap „Over achromatische of Dollondsche verrekijkers enz." (1772), in die van het Stolpiaansch Legaat „De sensu morali" (1774), in die van het Koninklijk Nederlandsch Instituut „Verhandeling over de ophaalbruggen" (1812) en in die van het Zeeuwsch Genootschap: „Onderzoek over de ware gedaante der Aarde" (1772) en „Onderzoek of de onzekerheid omtrent de ware gedaante der Aarde een aanmerkelijken invloed hebbe op sterrenkunde en navigatie". Eindelijk vindt men opstellen van hem in de „Acta eruditorum Lipsiensia", in de „Bibliothèque des sciences et des beaux arts", enz.

Hennin is een hooge spitse muts met een afvallenden of ook dikwijls opgehouden sluier (zie de afb.), dien de dames in Frankrijk en Bourgondië in de 14de en 15de eeuw droegen. Zij werd door *Isabella van Beieren* uitgevonden, maar tot in het bizarre overdreven.

Hennin.

Hennique, *Léon*, een Fransch roman- en tooneelschrijver, geboren te La Basse Terre (Guadeloupe) in 1852, is een leerling der naturalistische school. Hij schreef onder invloed van *Zola* de romans „La dévouée" (1878) en „Elisabeth Couronneau" (1879), benevens de tooneelspelen „Jacques Damour" (naar een novelle van *Zola*), „Pierrot sceptique" (pantomime, met *J. K. Huysmans*, 1882), „La menteuse" (met *A. Daudet*), „Esther Brandès" (1887), „La mort du duc d'Enghien" (1886), „Amour" (1890) en „L'argent d'autrui" (1894).

Henoch (*Enoch*; Hebreeuwsch = *Chanoch* = ingewijde), de vader van *Methusalem*, werd wegens zijn vroomheid, toen hij 365 jaar oud was, in den Hemel opgenomen. Dit groote aantal jaren en het wonderbare levenseinde van *Henoch* wijzen misschien op een mythologischen achtergrond; ook van den Babylonischen *Noach* wordt zulk een verplaatsing (naar de godenwereld verteld. In de latere overlevering treedt *Henoch*, dien de Arabieren *Idris* noemen, niet alleen op als uitvinder van het letterschrift, de rekenkunst en de astronomie, maar ook als de eerste schrijver, voor-

Digitized by Google

namelijk van een apokalyptisch boek. Dit boek is in zijn oudste gedeelten waarschijnlijk ontstaan ten tijde van vorst *Johannes Hyrkanus* (110 v. Chr.), terwijl de jongere deelen uit onze tijkrekening dagteekenen. Het schildert de bovenaardsche tochten van *Henoch* en de hem gedane openbaringen over de toekomst van Israël en de menschheid. Het boek, dat misschien reeds in het Nieuwe Testament en door de Kerkvaders gebruikt is, heeft groote beteekenis voor de studie der Joodsche theologie ten tijde van het ontstaan van het Christendom. De oorspronkelijke Hebreeuwsche of Arameesche tekst is verloren gegaan, doch in 1773 bracht de reiziger *Bruce* een Aethiopische vertaling uit Abessinië naar Europa, die in 1851 door *Dillmann* uitgegeven is. De te Gizeh in Opper-Egypte gevonden brokstukken van een Grieksche vertaling zijn in 1892 door *Bouriant* en *Lods* uitgegeven. De laatste uitgave is die van *Flemming* (1901), die van den Aethiopischen tekst van denzelfden (1902). Het door *Morfill* en *Charles* (1896) en door *Bonwetsch* (1896) uit het Slavisch vertaalde „Boek der geheimen van *Henoch*" staat in verband met den Aethiopischen *Henoch* en is waarschijnlijk in de 1ste eeuw v. Chr. ontstaan.

Henoch, *Eduard Heinrich*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Berlijn den 16den Juli 1820, studeerde aldaar in de medicijnen, begaf zich vervolgens op reis, werd in 1844 assistent bij de polikliniek van zijn oom *Romberg*, vestigde zich in 1850 te Berlijn als privaatdocent en werd er in 1858 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1872 aanvaardde hij de betrekking van directeur der kliniek en polykliniek voor kinderziekten aan de Koninklijke Charité en maakte er zich zeer verdienstelijk. Behalve talrijke verhandelingen in tijdschriften schreef hij: „Rombergs klinische Ergebnisse" (1846), „Klinik der Unterleibskrankheiten" (3 dln., 3de druk, 1863), „Beiträge zur Kinderheilkunde" (1861, 1868) en „Vorlesungen über Kinderkrankheiten" (11de druk, 1903). In 1893 nam hij zijn ontslag en leefde sedert te Meran, daarna te Dresden.

Henotheïsme (Grieksch = vereering van afzonderlijke goden) en *kathenotheïsme* (vereering van den eenen god na den anderen) noemt *Max Müller* den oorspronkelijken vorm van den oudsten Indischen godsdienst, volgens welken de telkens aangeroepen en vereerde godheid als de hoogste wordt beschouwd.

Henricea *Lemaire* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gentianeeën*. Het onderscheidt zich door een 4-spletigen, sterk afstaanden kelk, een radvormige, 4-deelige bloemkroon, slangvormig gebogen helmknoppen, 2 breede stempels en een eenhokkige doosvrucht. Het omvat slechts één soort, namelijk *H. pharmacearcha Lemaire* (*Gentiana chirayta Roxb.*), een overblijvende plant, welke in Indië ten noorden van den Ganges groeit. De stengels van deze zijn zeer bitter en worden onder den naam van *Stipites Chiraytae* in den handel gebracht; zij komen in werking overeen met de gele gentiaan (*Gentiana lutea L.*), en velen zijn van meening, dat de Arabische artsen die stengels bedoelden, als zij van „calamus aromaticus" spraken.

Henrici, *Christian Friedrich*, als Duitsch dichter onder den naam *Picander* bekend, geboren te Stolpen in Saksen den 14den Januari 1700, studeerde te Wittenberg en te Leipzig in de rechten en legde zich vervolgens toe op de dichtkunst. Hij bekleedde verschillende betrekkingen bij de posterijen en bij de belastingen en overleed den 10den Mei 1764. Zijn gedichten onderscheiden zich door geestigheid en een frivolen toon. Zij verschenen onder den titel: „Ernstscherzhafte und satirische Gedichte" (4 dln., 4de druk, 1748—1751) en „Sammlung vermischter Gedichte" (1768). Ook heeft hij „Teutsche Schauspiele" (3 dln., 1726) n.l. „Der Akademische Schlendrian", „Der Erzsäufer" en „Die Weiberprobe" uitgegeven. Van zijn geestelijke liederen worden „Liebster Jesu, willst du scheiden" en „Wer weisz, wie nahe mir mein Ende" nog gezongen. Ook schreef hij vele teksten voor composities van *J. S. Bach*, met name voor diens „Passions"-muziek.

Henriëtte *Maria van Frankrijk*, koningin van Engeland, dochter van *Hendrik IV* en *Maria de' Medici*, werd geboren te Parijs den 25sten November 1609 en trad den 1sten Mei 1625 in het huwelijk met koning *Karel I* van Engeland. In den beginne gevoelde zij zich zeer gelukkig, doch later, na de ontbinding van het Parlement ten gevolge der oneenigheden met Spanje en Frankrijk, noemde zij zich „de ongelukkige koningin". Op grond van een vermoeden, dat zij haar gemaal tot de R. Katholieke Kerk wilde brengen, beschouwde het volk haar als de oorzaak van alle rampspoeden. Toen de koninklijke familie in 1642 Londen verliet, nam zij de wijk naar ons land, waar zij haar kostbaarheden verkocht, om troepen aan te werven, met welke zij naar Engeland overstak. De haat der inwoners van Exeter, waar zij het leven schonk aan een dochter, en de nadering van een vijandig leger noodzaakten haar in 1644 naar Frankrijk te vluchten, waarna zij zich vruchteloos tot Oostenrijk en de overige mogendheden wendde, om haar gemaal te helpen. Na de terechtstelling van dezen begaf zij zich in een klooster te Chaillot, maar moest het wegens de onlusten der Fronde verlaten, waarna zij zich te Parijs vestigde. Toen haar oudste zoon als *Karel II* den Engelschen troon beklom, keerde zij voor korten tijd naar Engeland terug, maar overleed te Colombes den 10den September 1666.

Henriëtte Anna, hertogin *van Orléans*, een dochter van de voorgaande, geboren te Exeter den 16den Juni 1644, trad in 1661 in het huwelijk met *Philips van Orléans*, tweeden zoon van *Anna van Oostenrijk*. Zij toonde zich echter niet zeer gehecht aan haar gemaal en ontving gaarne de hulde van koning *Lodewijk XIV*. Deze gebruikte haar als werktuig tot bevordering zijner staatkundige plannen. In 1670 ondernam zij, op zijn last, met veel vertoon een reis naar Vlaanderen en scheepte zich vervolgens in te Calais, om, naar het heette, aan een uitnoodiging van haar broeder, *Karel II* van Engeland, te voldoen. Intusschen had zij reeds binnen 10 dagen en te midden van allerlei feesten, dien vorst uit de Triple Alliantie losgemaakt en hem een bondgenootschap doen sluiten met *Lodewijk XIV* tegen de Nederlanden. Om haar hierbij ter zijde te staan, had zij jonkvrouw *Louise de Querouaille*, bekend

Digitized by Google

wegens haar schoonheid, tot helpster gekozen. Deze wist het hart van *Karel II* te treffen en werd zijn maîtresse. Acht dagen na haar terugkeer uit Engeland, 29 Juni 1670, werd de prinses te St. Cloud plotseling ziek en overleed reeds den volgenden dag. Men hield het er voor, dat zij door vergif was omgekomen, en beschouwde haar ijverzuchtigen gemaal of den ridder *de Lorraine*, dien zij in Ballingschap had doen zenden, als de oorzaak van haar dood. Dit is echter volgens veler gevoelen een dwaling. *Lodewijk XIV* betreurde jaren lang haar overlijden. Haar dochter *Maria Louise*, in 1679 gehuwd met *Karel II*, koning van Spanje, overleed in 1689, een andere, *Anna Maria*, werd de gemalin van den hertog *van Savoye, Victor Amadeus II*.

Henrion, *Paul*, een Fransch componist, geboren te Parijs den 20sten Juli 1819, was eerst tooneelspeler, doch wijdde zich later aan de muziek. Hij was de stichter van de Vereeniging van Fransche componisten en overleed den 25sten October 1901 te Parijs. Hij heeft meer dan 1200 liederen getoonzet, waarvan enkele zeer populair geworden zijn. Zijn komische opera „Une rencontre dans le Danube" (1854) had minder succes; terwijl zijn kleine operettes zeer in den smaak vielen.

Henriot, *François*, bekend uit den tijd der Fransche Omwenteling, werd geboren te Nanterre bij Parijs in 1761. Op jeugdigen leeftijd begaf hij zich naar de hoofdstad, leidde er een ellendig leven en kreeg eindelijk een aanstelling bij de belastingen. Hij verloor haar, omdat hij in den nacht van den 12den op den 13den Juli 1782 de opstandelingen bij de verwoesting der tolhuizen geholpen had, diende daarna als spion bij de politie en werd wegens diefstal in Bicêtre opgesloten. Na zijn ontslag in het begin van 1792 nam hij deel aan de gruwelen der Revolutie en werd als een der Septembristen tot aanvoerder van een sectie Sansculottes benoemd. Toen de gemeenteraad den 31sten Mei een aanval wilde doen op de Conventie, ontving *Henriot* tijdelijk het opperbevel over de Naticnale Garde te Parijs. In den nacht van den 1sten op den 2den Juni concentreerde hij de troepen en bezette in den ochtend van den 2den den omtrek van het paleis der Vertegenwoordiging met 80 000 man. De leden der Conventie wilden huns weegs gaan, doch *Henriot* verklaarde, dat zij het gebouw niet mochten verlaten, voordat zij 32 Girondijnen hadden uitgeleverd. Wel gaf de voorzitter bevel dien aanvoerder in hechtenis te nemen, doch deze deed het geschut op de afgevaardigden richten, zoodat zij in de vergaderzaal moesten terugkeeren, waarna tot de gevraagde uitlevering besloten werd. Nu werd *Henriot* benoemd tot opperbevelhebber van de Nationale Garde. Hij was het blinde werktuig van *Robespierre*, wiens bloedige bevelen hij uitvoerde, en werd door den val van dezen medegesleept. Den 9den Thermidor werd een bevel tot inhechtenisneming tegen hem uitgevaardigd, maar hij ontsnapte naar het Luxembourg, plaatste zich aan het hoofd der gendarmerie en drong met deze in het voorhof van het gebouw der Nationale Vergadering. Hier nam men hem gevangen; doch *Coffinhal*, de voorzitter der Jacobijnen, bevrijdde hem gewapenderhand op last van den gemeenteraad. Nu ging hij naar de Place du Carousel, wist de aldaar aanwezige troepen aan zijn zijde te brengen en rukte met deze naar de Nationale Vergadering. Reeds had een compagnie het geschut op het gebouw gericht, toen hij in het beslissend oogenblik aarzelde vuur te doen geven. Toen eerst werden de troepen gewaar, dat men hem in hechtenis wilde nemen, waarna zij afvallig van hem werden. *Henriot* vluchtte naar het stadhuis, waar zich ook zijn lotgenooten bevonden; doch toen hij met deze in een heftige woordenwisseling geraakte, wierp *Coffinhal* hem uit het venster, waarna hij, in een beerput gevallen en zwaar gekwetst, gevangen genomen en den 28sten Juli 1794 tegelijk met met *Robespierre*, terechtgesteld werd.

Henriquel Dupont, *Louis Pierre Henriquel* genaamd, een Fransch graveur, geboren te Parijs den 13den Juni 1797, werd op 15-jarigen leeftijd een leerling van den schilder *Guérin*, doch bepaalde zich na 3 jaar bij de graveerkunst en genoot het onderricht van *Bervic*. In 1818 opende hij een atelier en leverde kleine gravures voor uitgevers, alsmede platen voor het prachtwerk van *Laurent* „Le Musée Royal". Naam maakte hij op de tentoonstelling van 1832, waar hij een gravure bracht naar een schilderij van *van Dijck*: „Een dame met haar dochter". Later echter werkte hij naar schilderijen van nieuwere Fransche meesters. Tot zijn uitmuntende gravures behooren: „De afstand van Gustaaf Wasa" (1831) naar *Hersent*, „Cromwell bij de doodkist van Karel I" (1833) naar *Paul Delaroche*, „Lord Strafford, ter strafplaats geleid" (1840) naar denzelfden en „Christus Consolator" (1842) naar *Ary Scheffer*. Voortreffelijk is zijn gravure naar „L'hémicycle des beaux arts" van *Paul Delaroche*, benevens de „Begrafenis van Christus" en „Het te vondeling-leggen van Mozes" naar stukken van laatstgenoemden schilder. *Henriquel-Dupont* werd in 1849 lid der Academie, ontving op de Wereldtentoonstelling van 1855 de groote eeremedaille en werd in 1863 professor in de kopergraveerkunst aan de Ecole des Beaux Arts. Daarna graveerde hij nog *Correggio's* „H. Catharina met het Christuskind", *Veronese's* „Emmaeusgangers" en *Raffaël's* „Madonna van het Huis Orleans" en „De vijf Heiligen". Hij overleed den 20sten Januari 1892 te Parijs.

Henriquez, *Jan Chrysostomus*, geboren te Madrid in 1595 uit een aanzienlijk geslacht, werd monnik van de orde der Cisterciënsers. Zijn naaste bloedverwanten verkeerden aan het hertogelijk Hof te Brussel en op hun verzoek werd hij naar de Nederlanden gezonden en in 1622 tot geschiedschrijver zijner Orde benoemd. Ook verkreeg hij den titel van „padre", dien men vroeger alleen aan abten, definitoren en visitatoren had toegestaan. Eindelijk werd hij aangesteld tot grootprior der Orde van Calatrava. Hij beoefende met grooten ijver de geschiedenis, vooral die zijner Orde, en overleed te Leuven den 23sten December 1632. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Thesaurus evangelicus, seu de viris sanctitate egregiis Congregationis hispanicae etc." (1619), „Sol Cisterciencis in Belgio" (1622), „Vita Joannis Rusbroquii etc." (1622), „Fasciculus sanctorum ordinis Cisterciensis etc." (2 dln., 1623), „Constantia

Digitized by Google

catholica, seu de persecutionibus Hibernorum libri II" (1623) en „Regula, constitutiones et privilegia ordinis Cisterciensis etc." (1630). Verder liet hij onderscheiden handschriften achter.

Henry, *Patrick,* een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren den 29sten Mei 1736 te Studley in Virginia, legde zich eerst toe op den handel, doch bepaalde zich vervolgens bij de rechtsgeleerdheid, zoodat hij weldra als advocaat kon optreden. In het begin van 1765 werd hij gekozen tot lid van het House of burgesses en kwam hier krachtig in verzet tegen de Engelsche zegelwet. Na dien tijd genoot hij het vertrouwen des volks, bleef lid van het huis tot aan de omwenteling, had zitting in vele belangrijke commissiën en woonde als afgevaardigde het eerste Congres bij, dat den 4den September 1774 te Philadelphia gehouden werd. Bij de tijding van de eerste gevechten, welke in Nieuw-Engeland geleverd waren, bracht hij vrijwilligers bijeen en noodzaakte den gouverneur van Virginia, den buskruitvoorraad, uit de magazijnen weggehaald, weder terug te geven. In 1775 werd hij benoemd tot bevelhebber der troepen in Virginia en kort daarna tot gouverneur van dezen staat. In die betrekking maakte hij zich verdienstelijk door tot bevestiging der Constitutie mede te werken en door herhaalde verkiezingen bleef hij aan het hoofd der uitvoerende macht tot aan 1779, toen hij volgens de wet niet herkozen mocht worden. Toen werd hij lid van de Wetgevende Vergadering, waarna hij tegen het einde van den oorlog nogmaals benoemd werd tot gouverneur van Virginia. In het najaar van 1786 werd hij weder advocaat, nadat hij een mandaat naar de Vergadering te Philadelphia van de hand gewezen had. Later echter behoorde hij weer tot haar leden en was er een tegenstander van het foederatieve stelsel. In 1794 keerde hij tot het ambtelooos leven terug, wilde ook in 1796 niet herkozen worden tot gouverneur en overleed den 6den Juni 1799.

Henry, *Joseph,* een Noord-Amerikaansch natuurkundige, geboren te Albany (New-York) den 17den December 1797 of 1799, ontving zijn opleiding aan de scholen in zijn geboortestad en werd er in 1826 hoogleeraar in de wiskunde. In het volgende jaar maakte hij een aanvang met zijn electro-magnetische onderzoekingen en deelde in 1831 mede in het Amerikaansch „Journal of Science", dat de electrische telegraphie tot de mogelijkheden behoorde, maakte tevens melding van electromagnetische krachtmachines en werd in 1832 benoemd tot hoogleeraar aan het college te Princeton in New-Yersey. In 1837 deed hij een wetenschappelijke reis naar Europa. In 1846, bij de reorganisatie der Smithsonian Institution, werd hij secretaris van deze inrichting en bezorgde de uitgave van haar jaarverslagen. In 1849 werd hij voorzitter van het Amerikaansch Genootschap van Wetenschappen en in 1869 president van de Amerikaansche Academie. Ook was hij sedert 1871 werkzaam als voorzitter van de directie der vuurtorens. Hij overleed den 13den Mei 1878. Zijn verhandelingen, waarvan „Contributions to electricity and magnetism" (1839) de voornaamste is, zijn opgenomen in verschillende tijdschriften. Een bloemlezing daaruit gaf in 1886 de Smithsonian Institution uit (2 dln.).

Henry, *Paul* (geboren 18 Augustus 1848) en *Prosper* (geboren 10 December 1849), twee Fransche sterrenkundigen, werden na den dood van *Chacoinac* (zie aldaar) belast met de voltooiing van diens sterrenkaarten. Tot verlichting van hun arbeid maakten zij gebruik van de photografie. De hiertoe noodige instrumenten construeerden zij zelf. Aan hun ijver en volharding heeft men den grooten vooruitgang te danken, welken de hemelphotografie in de laatste jaren gemaakt heeft. Bij de vervaardiging van hun kaarten ontdekten zij talrijke kleine planeten en kometen. Hun werken zijn in de „Comptes rendus" en vaktijdschriften opgenomen. *Henry* overleed te Montrouge (bij Parijs) in 1905, *Prosper* te Valnoise (Alpen) in 1903.

Hens, *Frans Johan,* een Vlaamsch schrijver, geboren te Antwerpen den 13den November 1834, overleed op jeugdigen leeftijd, den 25sten September 1855. Hij was hulponderwijzer, eerst te Gent, later te Antwerpen. Zijn belangrijkste werk is „De verovering van Mexico".

Henschel, *Johan Werner,* een Duitsch beeldhouwer, geboren te Kassel den 14den Februari 1782, was eerst in zijn geboorteplaats een leerling van den beeldhouwer *Heyd,* vervolgens van de Academie van Beeldende Kunsten aldaar en verwierf weldra een gouden medaille voor het model eener groep „Hercules en Omphale" voorstellend. Een reusachtig standbeeld van „Hercules met zijn knods", volgens eigen vinding, verschafte hem een jaargeld om te reizen. Eerst ging hij naar Parijs, waar hij de kunstwerken van het Musée Napoleon bewonderde en in het atelier van *David* naar het levend model schilderde. In 1810 ontving hij van het Fransch bestuur te Kassel de opdracht een marmeren standbeeld van *Napoleon* te leveren voor het Koningsplein aldaar, zoodat hij zich daarheen begaf. Kleingeestige naijver was intusschen oorzaak, dat men de aanvankelijk aan hem toevertrouwde taak opdroeg aan een Fransch schilder. Daarentegen vervaardigde *Henschel* eenige allegorische figuren, die als gipsafgietsels de vertrekken van het koninklijk paleis zouden versieren, alsmede het praalgraf van generaal *du Cudras.* De schilder *Bury* had hem aanbevolen aan de koningin der Nederlanden, die met de keurvorstin van Hessen bij hem een „Caritas met twee kinderen" bestelde. Van dit meesterstuk, in 1818 voltooid, bestaan 3 afgietsels in gips, van welke een in de verzameling van den kunstenaar achterbleef, terwijl de overige naar de beide vorstinnen werden gezonden. Verder leverde hij borstbeelden van den schilder *Bury* en van den hoogleeraar *Lichtenberg.* In 1818 werd hij gewoon lid van de Academie van Beeldende Kunsten te Kassel. Bezoeken in de menagerie van *van Aken* aldaar gaven hem aanleiding, den leeuw in verschillende standen voor te stellen. Ook volgden, in opdracht van den keurvorst van Hessen, onderscheiden andere beeldhouwwerken, zooals de vier jaargetijden, een praalgraf voor den overleden zoon van den keurvorst enz. In 1832 werd *Henschel* benoemd tot leeraar in de modelleer- en beeldhouwkunst aan de keurvorstelijke Academie van Schoone Kunsten met den titel van professor. Zijn belangrijkst kunst-

Digitized by Google

werk is het standbeeld van *Bonifacius*, den 17den Augustus 1842 te Fulda onthuld. Voor den koning van Pruisen vervaardigde hij „Hermann und Dorothea" naar *Goethe*, een marmeren groep, thans te Potsdam geplaatst. *Henschel* overleed te Rome den 15den Augustus 1850.

Henschel, *Georg*, een Duitsch concertzanger (bariton), geboren den 18den Februari 1850 te Breslau, was een leerling van Götze, trad voor het eerst op tijdens het Beethoven-feest te Weimar (1870), studeerde daarna nog bij *Ad. Schulze* en was weldra beroemd als concertzanger. Van 1881—1884 was hij dirigent der symphonie-concerten te Boston, van 1886—1888 leeraar aan het Royal College te Londen. Ook als componist heeft hij naam gemaakt (liederen, orkestsuite, psalm 130 en de opera „Nubia"). Zijn vrouw *Lilian* (1860—5 November 1901) was een uitmuntende liederzangeres (sopraan).

Henschenius, *Godefridus*, den 21sten Januari 1600 te Venray in Limburg geboren, genoot te 's Hertogenbosch het onderwijs van *Johannes Bollandus*, bezocht de gymnasia te Kortrijk en elders en vereenigde zich in 1635 met zijn bovenvermelden leermeester tot het bewerken der „Acta Sanctorum". In 1643 gaven zij de „Acta Januarii" in 2 deelen en in 1658 de „Acta Februarii" in 3 deelen in het licht. Op uitnoodiging van prins *Alexander VII* en *Goswijn Nickel*, generaal der Jezuïeten, tot wier orde *Henschenius* behoorde, begaf deze zich naar Rome, om bouwstoffen voor zijn werk te verzamelen. Hij bleef er $2^1/_2$ jaar en keerde in 1661 naar Antwerpen terug. In 1665 verscheen het eerste deel der „Acta Martii", waarna *Bollandus* overleed. Toen koos hij *Daniël Papenbrochius* tot medearbeider en bewerkte met hem de „Acta Aprilis" (1675). Zijn tweede medewerker, *Daniël Cardonius*, werd in 1678 door de pest weggerukt en vervangen door *Conradus Janningus*, waarna in 1680 de eerste 3 deelen der „Acta Maji" werden uitgegeven. Ook *Franciscus Baertius* werkte aan de voortzetting der „Acta", toen *Henschenius* den 12den September 1681 in zijn 82ste levensjaar overleed. Van zijn overige geschriften noemen wij: „Exegesis historica seu diatribe de episcopatu Tungrensi ac Trajectensi etc." (1653), „Vita R. P. Joannis Bollandii" en „De tribus Dagobertis Francorum regibus diatribe" (1655).

Hensel, *Wilhelm*, een Duitsch historieschilder, geboren te Trebbin den 6den Juli 1794, wijdde zich te Berlijn aanvankelijk aan de beoefening der schoone bouwkunst, doch bepaalde zich vervolgens bij de schilderkunst. Nadat hij in den bevrijdingsoorlog als vrijwilliger gestreden had, werd hij bij zijn terugkeer genoodzaakt kleine teekeningen voor almanakken enz. te vervaardigen, ten einde in het onderhoud zijner naaste bloedverwanten te voorzien. Daarna knoopte hij betrekking aan met *Wach* en schilderde een reeks tafereelen uit beroemde drama's ten behoeve van het voorportaal der concertzaal in den nieuwen schouwburg. In 1821 wekten zijn teekeningen voor de uitvoering van het feestspel „Lalla Rookh" de algemeene bewondering en bezorgden hem de middelen om 5 jaar in Italië te studeeren. Hier gevoelde hij zich inzonderheid aangetrokken door de ideale richting der oud-Italiaansche school. O.a. schilderde hij te Rome het groote doek „Christus en de Samaritaansche vrouw" en „Vittoria Caldoni aan de bron". In 1828 keerde hij terug naar Berlijn en werd er tot professor aan de Academie van Schoone Kunsten en tot Hofschilder benoemd. In 1848 stond hij aan het hoofd van de kunstenaars, die zich aan de zijde schaarden der reactionnaire partij. Na dien tijd heeft hij niet veel merkwaardigs geleverd, zich hoofdzakelijk bezig gehouden met de vermeerdering zijner verzameling portretten van beroemde tijdgenooten, die hij naar het leven op het doek bracht. Van zijn werken noemen wij nog: „Christus in de woestijn", „Mirjam", „Christus voor Pilatus" en „De hertog van Brunswijk op het bal te Brussel". Hij overleed te Berlijn den 26sten November 1861.

Zijn beide zusters *Louisa* († 18 December 1876) en *Wilhelmina* († 4 December 1893) hebben zich als dichteressen bekend gemaakt. Beider voortbrengselen zijn door *Kletke* in 1858 uitgegeven.

Zijn echtgenoote *Fanny*, was de zuster van den beroemden componist *Mendelssohn-Bartholdy*. Zij werd geboren te Hamburg den 14den November 1805, componeerde onderscheiden liederen en overleed den 4den Mei 1847.

Henselt, *Adolf von*, een Duitsch klavierspeler, geboren te Schwabach den 12den Mei 1814, ontving te München zijn opleiding in de muziek ten huize van den geheimraad *Fladt*, en wel van diens echtgenoot, een leerling van *Vogler*. Hij bleef er tot zijn 17de jaar en begaf zich toen, door koning *Lodewyk* ondersteund, eerst naar *Hummel* te Weimar en vervolgens naar Weenen. Zijn eerste concertreis deed hij naar Berlijn, vervolgens gaf hij concerten te Dresden, Leipzig, Breslau en Petersburg, waar hij zich voor goed vestigde, tot kamervirtuoos der keizerin, tot inspecteur-generaal van het muziekonderwijs en eindelijk tot staatsraad benoemd werd. Hij gaf er les in de muziek en zond van tijd tot tijd composities in het licht. Hij overleed den 10den October 1889 te Warmbrunn. Zijn pianoconcert in *F-moll*, eenige kleinere pianostukken en études hebben zich tot heden gehandhaafd.

Hensen, *Victor*, een Duitsch physioloog, geboren te Sleeswijk den 10den Februari 1835, studeerde te Würzburg, Berlijn en Kiel in de medicijnen en vestigde zich als docent te Kiel, waar hij ook thans nog werkzaam is als gewoon hoogleeraar en directeur van het physiologisch instituut. Zijn eerste geschrift: „Ueber die Zuckerbildung in der Leber", leverde hij als assistent van *Kölliker* gedurende zijn studietijd te Würzburg. Hij heeft vooral roem verworven door talrijke embryologische onderzoekingen, alsmede door nasporingen op het gebied van de anatomie en physiologie der zintuigen. Hij schreef: „Physiologie des Gehörs" (in *Hermann's* „Handbuch der Physiologie", 1880), „Handbuch der Physiologie der Zeugung" (eveneens in genoemd „Handbuch" 1880) en „Die Entwickelungsmechanik der Nervenbahnen im Embryo der Säugetiere" (1903). In 1887 was hij afgevaardigde naar den Pruisischen Landdag, waar hij tot de „Fortschrittpartei" behoorde, ijverde er voor de opbeuring der visscherij en nam als lid van de commissie tot een wetenschappelijk onderzoek der Duitsche Zee met een reeks van

Digitized by Google

geschriften deel aan de uitgave der: „Ergebnisse der Beobachtungsstationen" en aan die der „Jahresberichten" van deze commissie. In den laatsten tijd hield hij zich voornamelijk bezig met de studie van de kleine planten- en dierenorganismen, welke in de zee leven, en leidde hij de tot dat doel uitgezonden planktonexpeditie der Humboldtstichting. *Haeckel's* aanvallen beantwoordde hij in „Die Planktonexpedition und Haeckels Darwinismus" (1891).

Hensler, *Karl Friedrich*, een Duitsch tooneelspeler en dichter, geboren te Schaffhausen den 2den Februari 1761, was sinds 1784 tooneelspeler en vestigde zich in dat jaar te Weenen, waar hij zich aan de dramatische dichtkunst wijdde en in 1804 het „Leopoldstädter Theater" in huur nam. Hij hervormde dit in een degelijken volksschouwburg. In 1817 belastte hij zich met het bestuur van den schouwburg „an der Wien", pachtte in 1818 de schouwburgen te Baden en te Presburg en opende in 1822 een door hem zelf gestichten schouwburg in de „Josephstadt". Hij overleed den 23sten November 1825. Ongeveer 200 tooneelstukken heeft hij in het licht gezonden, en van deze zijn vooral „Das Donauweibchen" en „Die Teufelsmühle" algemeen opgevoerd.

Henszlmann, *Emerich*, een Hongaarsch archaeoloog, geboren te Kaschau den 13den October 1813, studeerde te Pest en Weenen in de medicijnen, wijdde zich echter weldra aan de oudheidkunde en deed groote reizen. In 1840 te Pest teruggekeerd, schreef hij „Vergelijking tusschen de kunstbeschouwingen en opvoeding tot de kunst van den ouden en nieuwen tijd". In 1848—1849 bracht hij om politieke redenen 8 maanden in de gevangenis door. Van 1852—1860 leefde hij te Parijs en Londen, deed daarop een reis naar Konstantinopel en Athene, keerde in 1862 naar zijn vaderland terug en werd in 1873 hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Boedapest, waar hij den 6den December 1888 overleed. Van zijn werken noemen wij: „De oud-Duitsche kerken te Kaschau", „Théorie des proportions appliquées dans l'architecture à Paris" (1874), „De Gotische bouwgedenkteekenen in Hongarije" (1880), „De bouwkunst van Middel-Syrië" (1881), benevens werken over zijn opgravingen te Stuhlweiszenburg, Kaloesa en Visegrad.

Henz, *Ludwig Benjamin*, een Duitsch spoorwegingenieur, geboren den 23sten Mei 1798 te Maagdenburg, legde zich aldaar toe op de bouwkunde en was na het afleggen van het staatsexamen werkzaam te Hamm en te Ruhrort aan het bevaarbaar maken van de Lippe en het verbeteren van den mond van de Ruhr. In 1825 werd hij benoemd tot hoofdingenieur aan den bovenloop van de Ruhr. Een wetenschappelijke reis in Engeland, waar hij zich bekend maakte met den pas aangelegden eersten spoorweg van Liverpool naar Manchester, was oorzaak, dat hij zich wijdde aan spoorwegplannen voor Duitschland. Een opstel, door hem over spoorwegen geschreven, bezorgde hem de opdracht, teekeningen en bestekken te maken van zulke wegen van Lippstadt naar Rehme, en van Keulen naar Antwerpen. Nadat laatstgenoemd plan voltooid was, bestudeerde hij verder in België den aanleg van spoorwegen, schreef hierover eenige verhandelingen en werd belast met het ontwerpen van een spoorweg van Elberfeld naar Witten, die echter later in het meer uitgebreid plan van den Rijn-Wezer-spoorweg werd opgenomen. Nadat hij bij den waterstaat, alsmede bij het ministerie van Financiën te Berlijn was werkzaam geweest, werd hij in 1843 terzelfder tijd uitgenoodigd tot den aanleg van den Neder-Silezischen-Märkischen, den Keulen-Mindenschen en den Berlijn-Hamburgschen spoorweg, maar hij belastte zich alleen met dien van eerstgenoemden. Inmiddels had hij de directeuren van deze onderneming opgewekt tot het bouwen van den Thüringer spoorweg. In 1848 ondernam hij het graven van een kanaal van Berlijn naar Spandau, werd tot regeerings- en bouwraad benoemd, zorgde, dat de verbindingsspoorweg van de lijnen Keulen—Minden en Thüringen door den staat werd aangekocht, ontwierp de plannen tot voltooiing van dien weg en bevorderde den voortgang van het werk. Hij werd voorzitter van de Koninklijke Directie van den Westfaalschen spoorweg en kon dien in 1853 opleveren. Hij overleed den 21sten Januari 1860. Van zijn geschriften noemen wij: „Praktische Anleitung zum Erdbau" (3de druk, 1873), „Hilfstafeln bei Berechnung des Inhalts von Erdarbeiten beim Bau der Eisenbahnen, Chausseen und Kanäle" (1854), „Normalbrücken und Durchlässe" (2de druk, 1869) en „Aufsätze betreffend das Eisenbahnwesen in Nord-Amerika" (1862).

Henze, *Robert*, een Duitsch beeldhouwer, geboren te Dresden den 8sten Juli 1827, studeerde aan de academie aldaar en bezocht later de ateliers van *Schilling* en *Hähnel*. Nadat hij in 1863 den 1sten prijs behaald had met zijn ontwerp voor een standbeeld van keizer *Hendrik I* te Meiszen, bezocht hij Italië; in 1870 kreeg hij te Berlijn de gouden medaille voor het standbeeld van keurvorstin *Anna van Saksen* te Dresden. In 1872 schiep hij de „Treurende Germania" voor de universiteit te Leipzig, daarna het „Siegesdenkmal" te Dresden, het standbeeld van *Wolfgang van Anhalt* te Bernburg (1880), dat van *Barbara Uttmann* te Annaberg (1886), de buste van *Adam Ries* aldaar (1893), een „Nike" voor het tentoonstellingsgebouw te Dresden (1892) en een fontein te Plauen.

Henzen, *Johann Heinrich Wilhelm*, een Duitsch oudheidkundige, geboren te Bremen den 24sten Januari 1816, studeerde te Bonn en te Berlijn, reisde in Italië en Griekenland en vestigde zich vervolgens te Rome. Hij werd er in 1842 tweede en in 1856 eerste secretaris van het Archaeologisch Instituut en trad op als een ijverig medewerker aan het „Bulletino" en de „Annali", door dat lichaam uitgegeven. Toen de koninklijke Academie van Wetenschappen te Berlijn het plan opvatte tot het bezorgen eener uitgave van Latijnsche opschriften onder den titel „Corpus inscriptionum latinarum", werd *Henzen* met *Theodor Mommsen* en graaf *Rossi* tot lid der daartoe ingestelde commissie en tevens tot hoofdredacteur benoemd. Ook leverde hij een verbeterde en vermeerderde uitgave van de „Inscriptionum latinarum collectio" (3 dln., 1856) van *Orelli*, van de „Acta fratrum arvalium" (1874) en „Scavi nel bosco sacro dei fratelli Arvuli" (1868). Hij overleed den 27sten Januari 1887.

Digitized by Google

Henzi, *Samuël*, een Zwitsersch patriot en dichter, geboren te Bümpliz bij Bern in 1701, bekleedde eerst de betrekking van klerk bij de zoutbelasting, kwam daarna als kapitein in dienst bij den hertog *van Modena* en was in 1743 de opvoeder van *Julia Bondeli*. Later keerde hij naar zijn geboorteplaats terug, maar werd, als deelgenoot aan democratische woelingen, naar Neufchâtel verbannen (1743), terwijl hij na zijn terugkeer vruchteloos moeite aanwendde, om tot bibliothecaris aan de openbare boekerij te worden benoemd. Hierdoor verbitterd, beraamde hij met anderen in 1749 het plan de regeering af te zetten, een dictator te benoemen en de grondwet af te schaffen. Het werd echter ontdekt, en *Henzi* en nog 2 anderen moesten hun aanslag boeten met den dood (17 Juli 1749). *Henzi* schreef een aantal Fransche gedichten en het drama „Grisler, ou l'ambition punie".

Henzi, Heinrich, edele *von Arthurm*, beroemd wegens zijn kloekmoedige verdediging van de vesting Ofen, was een kleinzoon van den voorgaande en werd geboren te Bern in 1785. In 1804 zag hij zich als cadet bij de genie geplaatst en was in 1848 generaal. Als zoodanig was hij commandant van de vesting Peterwardein, en na den val van deze werd hij door de Hongaren krijgsgevangen naar Ofen gebracht. Toen de keizerlijke troepen deze innamen, werd hij op zijn belofte, dat hij niet meer tegen de Hongaren vechten zou, op vrije voeten gesteld en bleef bij den aftocht dier troepen als bevelhebber te Ofen achter. Toen *Görgei* den 4den Mei 1849 de overgave vorderde, gaf hij fier ten antwoord, dat hij de vesting tot op den laatsten man verdedigen zou. Met slechts 5000 man hield hij 17 dagen stand tegen 30000 Hongaren, en dezen vonden op den 22sten Mei 1849, bij de laatste bestorming, hem met wonden bedekt en stervende. In 1852 is te Ofen een gedenkteeken te zijner eer verrezen.

Hepar (Grieksch = *lever*). Zie *Zwavelverbindingen*.

Hepatica is de naam van een onderafdeeling der *Anemonen* (zie aldaar). Men geeft dien naam ook aan middelen, die tegen leverziekten worden aangewend.

Hepatiet is een donkere soort van zwaarspaat met een bitumineuzen reuk. Deze delfstof komt vooral in Zweden voor.

Hephaestion, een vriend en een der generaals van *Alexander den Groote*, werd geboren uit een aanzienlijk geslacht te Pella en komt in het begin van den Perzischen Oorlog voor als dienende bij de koninklijke garde te paard. Na de overwinning bij Arbela (331 v. Chr.) werd hij aanvoerder eener afdeeling en een jaar later benoemde *Alexander* hem tot hipparch bij de bereden garde. Gedurende den veldtocht tegen Baktrië en Sogdiana (329—328) ontving hij het opperbevel over een phalanx, veroverde met *Perdikkas* de stad Peucela aan den Indus en trok met de voorhoede van het leger over die rivier. Bij den overtocht over den Hydaspes (327 v. Chr.) en bij den slag tegen *Porus* bevond hij zich met zijn hipparchie bij het legerkorps, waarover de koning zelf het bevel voerde en werd vervolgens naar een anderen Indischen vorst afgevaardigd, om dezen tot onderwerping te bewegen. Bij den aftocht (326) voerde hij bevel over het hoofdleger, dat langs den linkeroever van den Hydaspes zou aftrekken. Later vereenigde hij zich met de troepen, die zich onder bevel van *Alexander* bevonden, en trok met een afdeeling door het land der Arabieren, terwijl *Alexander* met een andere zich naar de kust begaf. Met den koning bestreed hij vervolgens de Gedrosiërs en trok eindelijk over Akarnanië naar Perzië. Hier schonk *Alexander* hem *Drypetis*, de dochter van *Darius* en de zuster van zijn eigen gemalin, ten huwelijk met een aanzienlijken bruidschat, terwijl hij bij de algemeene verdeeling van den buit een gouden kroon ontving. Later vergezelde hij den koning op een tocht langs den Tigris naar Opis, doch keerde ziek naar Ekbatana terug en overleed aldaar in 324.

Hephaestion *van Alexandrie*, een Grieksch taalkundige, leefde omstreeks het midden van de 2de eeuw na Chr. ten tijde van *Hadrianus* en *Antonius Pius* en schreef een uittreksel uit een handboek (*Encheiridion*) der metriek, dat zeer merkwaardig is. De voorrede van *Longinus* en de scholiën zijn bewaard gebleven. Het is door *Gaisford* (1855) en *Westphal* (1866) uitgegeven.

Hephaestos, bij de Grieken de god van het vuur en van de kunsten, voor welker beoefening vuur noodig is, was de zoon van *Zeus* en *Hera*. Omdat hij zoo leelijk, met name kreupel was, wierp zijn moeder hem uit den Olympus in den Okeanos, waar *Thetis* en *Eurynome* hem negen jaar in een grot verborgen hielden. Uit wraak

Hephaestos.

zond hij van hier uit aan zijn moeder een gouden

Digitized by Google

troon met onzichtbare banden, die niemand kon losmaken, tot dat hij, door *Dionysos* dronken gemaakt, zich liet bewegen naar den Olympus terug te keeren en haar te bevrijden. Volgens een andere overlevering stiet *Zeus* hem uit den Olympus, omdat hij in een twist tusschen zijn ouders *Hera* bijstond; hij viel op het eiland Lemnos en werd tengevolge van dien val kreupel. Hij trachtte dit gebrek te verbergen door twee gouden, automatische slavinnen te vervaardigen, waarop hij steunde. Bij *Homeros* woont hij op den Olympus, waar hij voor zich en de andere goden metalen paleizen gebouwd had; later op vulkanische plaatsen, met name op Lemnos, in den Aetna en op Hiera, een der Liparische eilanden. Als zijn gemalin worden *Charis*, *Aglaia* of *Aphrodite* genoemd, welke laatste hij voor haar met *Ares* gepleegde echtbreuk strafte door hen op het bed vast te binden en aldus aan het hoongelach der goden prijs te geven. Alle kunstwerken der overlevering waren zijn werk, zooals het beeld van *Pandora*, de wagen van *Helios*, de pijlen van *Eros*, de halsdoek van *Harmonia*, het schild van *Achilleus* enz. Als god der kunsten staat hij met *Athene*, die hij door een mokerslag uit het hoofd van *Zeus* bevrijdde, in verbinding; met haar en *Prometheus* samen werd hij in Attika vereerd. Bij de Romeinen wordt hij met *Vulcanus* geïdentificeerd. In de kunst wordt hij voorgesteld als een gebaarde man, kenbaar aan een verkorting van den linkervoet, met smidsgereedschappen, een eivormig hoofdbedeksel en een den rechterschouder vrijlatend opperkleed (zie de afb.).

Hepp, *Karl Ferdinand Theodor*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Altona den 10den December 1800, werd in 1830 privaatdocent te Heidelberg, in 1832 hoogleeraar in de rechten te Bern en een jaar later te Tübingen, waar hij den 3den Maart 1851 overleed. Hij schreef: „Versuch über einzelne Lehren der Strafrechtswissenschaft" (1827), „Kritische Darstellung der Strafrechtstheoriën" (1829), „Beiträge zur Lehre vom Hochverrath" (1833), „Das Strafsystem u. s. w." (1836), „Ueber die Zulässigheit der Todtesstrafe" (1836), „Die Theorie der Zurechnung" (1836), „Die Zurechnung auf dem Gebiete des Civilrechts" (1838), „Darstellung und Beurtheilung der deutschen Strafrechtssysteme" (2 dln., 1843—1845) en „Die politischen und unpolitischen Staatsverbrechen und Vergehen nach gemeinen und würtembergischen Rechte" (1846).

Hepp, *Alexandre*, een Fransch schrijver, geboren te Saar-Union den 14den April 1857, kwam als journalist naar Parijs en maakte als schrijver van feuilletons en reisbeschrijvingen weldra naam. Zijn romans: L'amie de Madame Alice" (1882), „L'épouse"(1888), „Chaos"(1890) en „Le lait d'une autre" (1897), zijn zeer naturalistisch; „Coeur d'amant" (1901) niet meer „Ciel de Russe" (1898) bevat reisindrukken uit Rusland.

Heppe, *Heinrich Ludwig Julius*, een Duitsch schrijver over godgeleerde onderwerpen, geboren te Kassel den 30sten Maart 1820, werd eerst godsdienstleeraar aldaar, in 1850 buitengewoon en in 1864 gewoon hoogleeraar in de theologie te Marburg. Hij overleed te Marburg den 25sten Juli 1879. Tot zijn geschriften behooren: „Die 15 Marburger Artikel vom 3. Oktober 1529" (2de druk, 1864), „Geschichte der Hessischen Generalsynoden von 1568—1582" (2 dln., 1847—1848), „Die Restauration des Katholicismus in Fulda, auf dem Eichsfeld und in Würzburg" (1850), „Die konfessionelle Entwicklung der altprotestantischen Kirche Deutschlands" (1854), „Geschichte des deutschen Protestantismus in den Jahren 1555—1581" (4 dln., 2de druk, 1865—1866), „Dogmatik des deutschen Protestantismus im 16 Jahrhundert" (3 dln., 1857), „Geschichte des deutschen Volksschulwesens" (5 dln., 1858—1860), „Die Bekenntnisschriften der reform. Kirchen Deutschlands" (1861), „Theodor Beza, Leben und ausgewählte Schriften" (1861), „Entstehung und Fortbildung des Luthertums" (1863), „Philipp Melanchthon, der Lehrer Deutschlands. Ein Lebensbild" (1867), „Zur Geschichte der evang. Kirche Rheinlands und Westfalens" (2 dln., 1867—1870), „Geschichte der theolog. Fakultät zu Marburg" (1873), „Die presbyteriale Synodalverfassung der evangelischen Kirche in Norddeutschland" (2de druk, 1874), „Geschichte der quietist. Mystik in der katholischen Kirche"(1875), „Kirchengeschichte beider Hessen" (2 dln., 1876—1878) en „Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reform. Kirche, namentlich der Niederlande"(1879). Ook leverde hij een nieuwe bewerking van de „Geschichte der Hexenprozesse" (1880) van *Soldan* en bestreed hij in onderscheiden vlugschriften de hyperorthodoxe gevoelens van *Villmar*.

Hepta (Grieksch) beteekent, bijv. in *Heptarchie* zeven.

Heptanen zijn koolwaterstoffen van de samenstelling C_7H_{16}. Het normale heptaan is een vloeistof, die bij 98° kookt, sterk naar oranjebloesem riekt en bij het inademen gevoelloosheid veroorzaakt. Zij komt voor in petroleum en in de aetherische olie van *Pinus sabineana*. Het eenwaardige radicaal heet *heptyl* (C_7H_{15}).

Heptarchie noemt men de zeven Angelsaksische rijken in Engeland (zie Angelsaksen).

Hera (*Here*), in de Grieksche godenleer de oudste dochter van *Kronos* en *Rhea*, was de zuster en echtgenoote van *Zeus*, wien zij *Hephaistos*, *Ares*, *Hebe* en *Eileithya* schonk. Het grootste deel der sagen heeft betrekking op haar verhouding tot *Zeus* met wien zij zich volgens *Homeros* heimelijk in den echt verbond. De eeredienst vierde dit huwelijk der beide groote hemelmachten, van wie alle vruchtbaarheid der aarde afhangt, in de lente als de Heilige Bruiloft. Bij *Homeros* gebiedt zij met *Zeus* over de hemelverschijnselen; zij zendt nevel en storm, bliksem en donder; haar dienaressen zijn de *Horen* (zie aldaar), haar bode is *Iris* (zie aldaar). Wel bewijst *Zeus* haar allen eerbied en deelt haar zijn geheime besluiten mede; maar hij voegt zich geenszins naar haar wenschen, vandaar onophoudelijk twisten, die dikwijls tot handtastelijkheden overgaan. Zoo moet *Zeus* haar in zijn woede geslagen en den zijn moeder te hulp komenden *Hephaistos* uit den Olympus geslingerd hebben, of haar, de armen met gouden ketenen geboeid en de voeten met twee aanbeelden bezwaard in den aether en in de wolken hebben laten zweven; zij zelf het voornemen gehad hebben, om in vereeniging met *Poseidon* en *Athene* *Zeus* te boeien, uit welk gevaar *Thetis* hem redde door den honderdarmigen *Briareos* te hulp te

Digitized by Google

roepen. Het strijdlustige en heerschzuchtige in haar karakter is bij latere dichters nog sterker op den voorgrond getreden, voornamelijk haar ijverzucht op haar schoonheid en haar rechten als echtgenoote. Meedoogenloos vervolgt zij, die met haar in schoonheid durven wedijveren, vooral de geliefden van *Zeus* en haar kinderen, met name *Herakles* (zie aldaar). Daarentegen verschijnt ze in den eeredienst als een genadige godin, die in het bijzonder voor de vrouwen gedurende haar geheele leven een moederlijke beschermster is, huwelijken sluit (*Teleia*) en voor de heiligheid daarvan waakt, kinderzegen verleent en de barenden bijstaat. Bij *Homeros* worden als haar lievelingssteden Argos, Mykene en Sparta genoemd; later werd zij vooral vereerd te Argos met het beroemde Heraion in de nabijheid, waar de vijfjaarlijksche *Heraia* gevierd werden; in Argos werden de jaren naar haar priesteressen geteld. Verder werd zij bijzonder vereerd te Elis, Korinthe, Boeotië, op Euboea en op Samos. Heilig waren haar de koekoek, als lentevogel, de granaatappel, als symbool van de huwelijksliefde en der vruchtbaarheid, de kraai en de pauw. Evenals aan *Zeus* werden aan haar hekatomben gebracht. De nieuwe maan was de tijd om aan haar te offeren, evenals aan de Romeinsche *Juno* (zie aldaar) met wie zij geïdentificeerd werd.

Fig. 1.

Hera Farnese (Napels).

De beeldende kunstenaars hebben zich voornamelijk aan de Homerische beschrijving gehouden: groote, ronde, open oogen, een strenge, majestueuze gelaatsuitdrukking, de vormen van een slanke, gehuwde vrouw, een stemmige kleeding, een chiton, die slechts armen en hals bloot laat met een het geheele lichaam bedekkend opperkleed, en de koninklijke hoofdband (*stephane*). Beroemd was het kolossale gouden en ivoren standbeeld van *Polykleitos* in het Heraion. Zij zat daar op een rijk versierden troon, met een diadeem om het hoofd, met *Horen* en *Chariten* in reliëf, in de eene hand een granaatappel, in de andere een schepter met een koekoek daarop. De strenge opvatting is nog te vinden in den Farnesischen Herakop te Napels (zie fig. 1). Van standbeelden zijn de belangrijkste de Barberinische Juno in het Vaticaan (zie fig. 2) en een torso uit Ephesus te Weenen. Van een ideale vrouwenschoonheid, die liefelijkheid en waardigheid in zich vereenigt, is de kop van de zoogenaamde *Juno Ludovisi* te Rome (zie de plaat bij het artikel *Juppiter*.

Heracleum. Zie *Berenklauw*.

Heraion, de beroemde Heratempel tusschen Argos en Mykene, brandde in 429 v. Chr. af, doch werd door *Eupolemos* in Dorischen stijl weer opgebouwd en door *Polykleitos* met kostbare kunstwerken voorzien, waaronder met name het kolossale, uit goud en ivoor vervaardigde standbeeld der godin beroemd was. In 1854, 1880 en 1891—1895 hebben opgravingen overblijfselen van dien zeer grooten tempel aan het licht gebracht.

Heraklea of *Herculesstad* is de naam van meer dan 20 steden der Oudheid. De merkwaardigste van deze was *Heraklea* in *Bithynië*, aan de Zwarte Zee gelegen en om die reden ook wel *Pontica* genaamd. Haar bouwvallen vindt men

Fig. 2.

Barberinische Juno (Rome, Vaticaan).

tegenwoordig bij het dorp Eregli. Zij werd omstreeks het jaar 560 v. Chr. door de Megarensers, volgens anderen door de Milesiërs gesticht, verkreeg het kustgebied der Mariandynen, legde elders de grondslagen voor onderscheiden volkplantingen en bezat geruimen tijd een aristokratischen regeeringsvorm. In 364 v. Chr. kwam zij echter onder het gezag van tirannen, namelijk van *Klearchus* en zijn nakomelingen, later onder dat van Syrië en eindelijk onder dat der Romeinen. Niet onbelangrijk ook was *Heraklea* in *Lucanië* (Beneden-Italië), een volkplanting der inwoners van Tarente. Die stad is bekend als de geboorteplaats van *Leucis* en wegens de overwinning van koning *Pyrrhus* op de Romeinen (280 v. Chr.)

Herakleitos, een Grieksch wijsgeer uit Ephesos, wegens de duisterheid van zijn leer *Skoteinos* (de duistere) genaamd en later als de weenende wijsgeer tegenover den lachenden *Demokritos* gesteld, leefde omstreeks 500 v. Chr. en is de voornaamste van de Jonische natuurphilosofen. Van zijn leven is weinig bekend; volgens zijn eigen zeggen was hij een autodidakt. Zijn werk „Over de natuur", diep gedacht en in een beeldrijke taal geschreven, is moeilijk te begrijpen,

Digitized by Google

maar werd toch in de Oudheid hoog geschat. De fragmenten hebben *Schleiermacher* en *Bernays* verzameld; verder werden zij uitgegeven door *Schuster* in *Ritschl's* „Acta societatis philologae Lipsiensis", het beste door *Diels* (1901) en in diens „Fragmente der Versekritiker"(1903). *Herakleitos* neemt aan, dat het vuur de oorsprong van al het bestaande is; alle dingen zijn uit vuur geboren en lossen zich ook weer in vuur op. De wereld werd niet geschapen door een god of een mensch; maar zij was en zal eeuwig blijven levend vuur, dat zich in regelmaat ontsteekt en uitgaat. De veranderingen hebben voortdurend plaats, waarom alles aan het worden is; alles vloeit (waarom zijn aanhangers spottender wijze ook wel „de Vloeienden" genoemd werden); men kan niet tweemaal in dezelfde rivier baden. De dubbele richting van het worden noemt *Herakleitos* den weg naar boven en den weg naar beneden; het ontstaan van alle veranderingen berust op tegenstellingen, zoodat de oorlog de vader van alle dingen genoemd wordt. Over alles heerscht de wet der noodzakelijkheid, die tegelijk de λόγος (= het verstand) is, volgens welke de beweging in de wereld geschiedt, zoodat het proces van het worden logisch is en harmonie in het geheel heerscht. Ieder individu behoort in zijn denken en handelen tot den algemeenen λόγος, moet de wet der natuur volgen, maar inderdaad hebben de meesten zich daarvan afgekeerd en bewandelen hun eigen weg. De zielen ontstaan op den weg naar boven, d.w.z. in het proces van de verandering van aarde en water uit vuur; hoe verder verwijderd van het natte, des te droger en vuriger, des te reiner en wijzer zij zijn; water is de dood voor de zielen. De stoïsche physica berustte voornamelijk op die van *Herakleitos*, die ook door de Christelijke Kerkvaders gaarne gelezen werd. Ook heeft in lateren tijd *Hegel* verklaard, dat hij alle stellingen van *Herakleitos* in zijn logica opgenomen heeft.

Herakles, een zoon van *Zeus* en *Alkmene*, is de voornaamste held der Grieksche fabelleer. Hij wordt daarin vermeld als het dichterlijk ideaal van een dappere, die een onvermoeiden strijd voert voor het heil der menschheid. Nooit was *Hera* jaloerscher op haar echtgenoot dan ditmaal, zoodat zij reeds vóór de geboorte van *Herakles* de bitterste vijandin was van dezen. *Zeus* had gezworen, dat de op dien dag, den geraamden geboortedag van het kind, geborene over het geheele geslacht der *Perseïden*, waartoe *Herakles* van de zijde van zijn moeder en van zijn stiefvader behoorde, heerschappij zou voeren, en nu zorgde *Hera*, dat de bevalling van *Alkmene* vertraagd, maar die der gemalin van *Sthenelos* bespoedigd werd. Zij zond verder twee slangen naar de wieg van *Herakles*, welke echter door dit kind werden geworgd. Zijn stiefvader *Amphitryon* zorgde, dat hij in alle schoone kunsten door de beste leermeesters onderwezen werd. *Herakles* maakte dan ook groote vorderingen, doch betoonde weinig aanleg voor de behandeling der lier. De straf, hem daarvoor door *Linos*, zijn muziekonderwijzer toegekend, kostte dezen het leven. *Amphitryon* droeg hem daarom de betrekking op van koeherder, en volgens het verhaal van *Prodikos* werd hij toen op den kruisweg aangezocht door den Wellust en de Deugd, om een van beiden tot gezellin te kiezen, bij welke gelegenheid hij zijn keus bij laatstgenoemde bepaalde. De legende verdeelt de daden van *Herakles* in 3 klassen, namelijk die zijner jeugd, die, welke hij in dienst van *Eurystheus* verrichtte, en de bijkomende daden (*parerga*). In de eerste plaats doodde hij een leeuw, die bij den Kitharon woedde en de kudden van koning *Thespios* beroofde; bij die gelegenheid verwekte hij bij de 50 dochters van dien vorst even zoo vele zonen. Bij zijn terugkeer te Thebe bevrijdde hij zijn geboorteplaats niet alleen van een smadelijke schatting, welke zij aan de Orchomeniërs betaalde, maar dwong ook dezen een dergelijken cijns aan de Thebanen op te brengen. *Kreon*, koning van Thebe, gaf hem daarop zijn dochter *Megara* ten huwelijk, welke hem 3 zonen schonk. *Hera* echter maakte hem krankzinnig, zoodat hij zijn kinderen met eigen hand doodde. Uit berouw en schaamte over dit gruwelstuk verbande hij zich zelf uit Thebe en vermeed geruimen tijd allen omgang met menschen, totdat hij eindelijk, van de bloedschuld gereinigd, op last van het orakel te Delphi, zich naar *Eurystheus* begaf en in dienst van dezen de „Twaalf Werken" volbracht, welke deze hem opdroeg. Hij doodde namelijk den Nemeïschen leeuw, die in het boschrijke dal Nemea zijn verblijf hield, door dat ondier, welks huid voor wapens onkwetsbaar was, in zijn armen te worgen; hij doodde, geholpen door *Iolaos*, in de moerassen van Lerna een vreeselijke waterslang, wier afgehouwen koppen gedurig in dubbelen getale aangroeiden; hij ving een hinde met gouden hoornen, aan *Artemis* gewijd; hij greep het zwijn, dat de omstreken van den berg Erymanthos in Arkadië teisterde, en bracht het op zijn schouders levend naar *Eurystheus*, die zoo bang werd, dat hij in een ledig vat wegkroop; hij reinigde in één dag de stallen van *Augias* (zie aldaar), koning van Elis, en ruimde de meststof op, er door 3 000 runderen gedurende geruimen tijd opgestapeld, door de rivieren Alpheus en Peneus er doorheen te leiden; hij doodde de Stymphaliden, ontzettend groote roofvogels met koperen vleugels, snavels en klauwen; hij ving te Kreta den stier, dien *Poseidon* vroeger op de bede van *Minos* uit de golven had doen oprijzen, waarna het dier niet door *Minos*, zooals hij beloofd had, aan den zeegod geofferd, maar bij zijn vee gevoegd was; hierop had *Poseidon* den stier woedend gemaakt. Toen *Herakles* dat dier op zijn schouders naar *Eurystheus* droeg, sidderde deze van angst en liet het beest los, dat naar Marathon snelde; hij bracht de menschenetende paarden van *Diomedes*, koning van Thracië, welke alle vreemdelingen verslonden, aan zijn lastgever; hij haalde voor dezen, door eenige andere helden geholpen, den gordel van *Hippolyte*, koningin der Amazonen; hij bracht hem de runderen van den uit 3 lichamen bestaanden reus *Geryon*; hij roofde de gouden appels uit den tuin der Hesperiden, en haalde, met verlof van *Hades*, den driehoofdigen helhond, *Kerberus* genaamd, uit de onderwereld en bracht hem terug, nadat hij hem getoond had aan *Eurystheus*.

Terwijl *Herakles* de landen doorkruiste om de hem opgelegde „werken" te volbrengen, verrichtte hij ook nog andere heldenfeiten, die gewoonlijk

Digitized by Google

bijkomende werken (*parerga*) genoemd worden. Daartoe behoort zijn gevecht tegen de Kentauren op den berg Pholoe in Arcadië, zijn deelneming aan den strijd der goden tegen de giganten; waarbij hij *Alkyoneus* doodde en aan den tocht der Argonauten, de bevrijding van *Hesione*, die, om den toorn der goden te stillen, door haar vader aan een zeemonster was prijs gegeven, de oprichting der Zuilen van *Herakles*, zijn terugkeer van Iberië (Spanje) naar Argos, zijn strijd tegen *Antaios*, *Busiris* en *Kyknos*, de bevrijding van den aan den Kaukasus vastgeklonken *Prometheus* en van *Theseus*, die zich in de onderwereld bevond. Nadat hij al die daden volbracht had, keerde hij naar Thebe terug, waar hij *Megara* ten huwelijk gaf aan zijn getrouwen metgezel en dienaar *Iolaos* en naar Oichalia toog, waar koning *Eurytos* zijn dochter *Iole* had toegezegd aan dengene, die zijn zonen in het schieten met den boog overtrof. Hoewel hij allen overwon, verwierf hij *Iole* niet, omdat men vrees koesterde voor een nieuwen aanval van krankzinnigheid. Werkelijk werd hij hierdoor aangetast, nadat hij inmiddels *Alkestis* uit de onderwereld in de armen van haar gemaal *Admetos* teruggebracht had, en in een woeste vlaag wierp hij *Iphitos*, den oudsten broeder van *Iole* en zijn trouwsten vriend, van de muren van Tiryns. Hoewel gezuiverd van dezen doodslag, gevoelde hij zich daarover bezwaard, zoodat hij ziek werd en het orakel te Delphi raadpleegde. Daar de Pythia hem geen antwoord gaf, plunderde hij den tempel, roofde den drievoet weg en streed zelfs tegen *Apollo*. Eindelijk zeide het orakel, dat hij van zijn ziekte zou herstellen, indien hij zich voor den tijd van 3 jaar als slaaf verkocht en den koopprijs aan *Eurytos* schonk. Dientengevolge verkocht *Hermes* hem aan *Omphale*, koningin van Lydië. Na het voleindigen van zijn diensttijd strafte hij een aantal ongerechtigheden van vroeger dagen. Hij toog met een leger naar Troje, om *Laomedon*, den vader van *Hesione*, te tuchtigen; ook wapende hij zich tegen *Augias*, omdat beiden hem het bedongen loon hadden onthouden. Te Kalydon had hij inmiddels de gunst trachten te verwerven van *Deianira*, een dochter van *Oineus*, en nadat hij tegen den riviergod *Acheloos* om haar bezit gestreden had, was zij zijn vrouw geworden. Toen hij met haar naar Trachis reisde, ontmoette hij aan de rivier Euenus den kentaur *Nessos*, die de reizigers voor geld naar de overzijde bracht. Toen deze bij het overdragen van *Deianira* zich onwelvoegelijk jegens haar gedroeg, doodde *Herakles* hem met een pijl, die in het vergif der slang van Lerna was gedoopt. Bij het sterven leerde *Nessos* aan *Deianira* de kunst om een zoogenaamden minnedrank voor *Herakles* te bereiden. Deze nu, te Trachis aangekomen, verzamelde, na tegen de Lapithen en *Kyknos* gestreden te hebben, een leger, om wraak te nemen op Oichalia. *Eurytos* en zijn zonen sneuvelden, de stad werd veroverd en geplunderd en *Iole* gevankelijk weggevoerd. Bij zijn terugkeer stichtte *Herakles* op het voorgebergte van Euboea een altaar ter eere van *Zeus* en zond naar Trachis om een wit gewaad te bekomen, ten einde aldaar op waardige wijze offeranden te brengen. *Deianira* vernam van den bode, dat ook *Iole* aldaar aanwezig was, en daar zij vreesde, dat haar gemaal aan deze de voorkeur zou geven, bestreek zij het gewaad met den minnedrank, naar het voorschrift van *Nessos* bereid. *Herakles* trok het aan, doch zoodra het warm werd, begon het vergif te werken, zoodat de held, door pijn gefolterd, tegelijk met het gewaad het vleesch van het lichaam scheurde. In dien toestand bracht men hem in een schip naar Trachis, waar *Deianira* van het voorgevallene onderricht, zich door ophanging van het leven beroofde. *Herakles* begaf zich toen naar den berg Oita, stapelde er een houtmijt op, zette zich daarop neder en gaf toen bevel, die in brand te steken. Zijn metgezel *Philoktetes* bewees hem dezen laatsten liefdedienst. Toen de vlam der houtmijt zich verhief, daalde een wolk naar beneden, die onder het gerommel van den donder hem wegvoerde naar den hemel, waar *Athene*, die hem gedurende zijn leven steeds beschermd had, hem binnenleidde in den kring der goden, waar hij zich voorts met *Hera* verzoende en met *Hebe*, de godin der eeuwige jeugd, in het huwelijk trad.

Over de beteekenis dezer sage is door oudheidkundigen en godgeleerden veel gedacht en geschreven. Zij schijnt geen geschiedkundigen grondslag te hebben, maar enkel op verschijnselen der natuur te wijzen. Vermoedelijk is *Herakles* het zinnebeeld der zon, die in gestadigen strijd met

Herakles Farnese (Napels).

wolken, nevelen en dampen door de 12 teekenen van den dierenriem haren voor de menschheid zoo weldadigen loopkring volbrengt. De dichtkunst echter heeft zich van dien vertegenwoor-

Digitized by Google

diger der zon meester gemaakt, om hem tot een ideaal van kracht en heldenmoed te verheffen. Daarenboven hebben de Attische dichters hem tot een held gekozen van het kluchtspel en hierin tot een toonbeeld van ruwe, lompe kracht, onmatig in het gebruik van spijs en drank. De kunst stelt hem in standbeelden voor als een voorbeeld van ontzettende, door oefening gestaalde spierkracht. Dat blijkt uit den Torso van het Belvedère, een werk van den Athener *Apollonius*, en uit den Farnesischen *Herakles* te Napels (zie de afb.), door den Athener *Glykon* naar het origineel van *Lysippos* vervaardigd. Van zijn avonturen en werken vindt men vele reliëfvoorstellingen op oude Grieksche vazen.

Herakliden noemt men de zonen en verdere nakomelingen van *Herakles*, vooral hen, die volgens de sage met de hulp der Doriërs hun recht op de Peloponnesus deden gelden en in de gewesten, door de Doriërs veroverd (Argos, Lakonië en Messenië), als koningen heerschten. Het Delphische orakel had aan *Hyllos*, *Herakles*' zoon, verkondigd, dat hij succes zou hebben, wanneer hij de derde vrucht (d. i. het derde geslacht) afwachtte. Nadat *Hyllos* en zijn kleinzoon *Aristomachos*, het orakel verkeerd uitleggend, vergeefsche invallen in de Pelopponesus hadden gedaan en gesneuveld waren, bouwden *Aristomachos*' zonen *Temenos*, *Kresphontes* en *Aristodemos*, beter omtrent het orakel ingelicht, bij Naupaktos schepen, en kozen, ongeveer 80 jaar na de verwoesting van Troje, volgens den raad van het Delphisch orakel, *Oxylos*, den zoon van *Andraemon*, tot hun aanvoerder. Onder diens leiding drongen zij van de zeezijde in de Pelopponesus door, overwonnen in een bloedigen veldslag *Tisamenos*, den zoon van *Orestes*, veroverden nagenoeg het geheele schiereiland en verdeelden het onder hun aanvoerders. Argos viel nu aan *Temenos*, Lacedaemonië aan de tweelingbroeders *Prokles* en *Eurysthenes*, Messenië aan *Kresphontes* en Elis aan *Oxylos* ten deel.

Heraklides, een Grieksch wijsgeer en geschiedschrijver uit Heraklea Pontica en om die reden *Ponticus*, of spottenderwijze *Pompicus* (de Pronkzieke) genaamd, leefde omstreeks het jaar 350 v. Chr., hoorde de lessen van *Plato*, *Speusippos* en *Aristoteles* en schreef onderscheiden geschiedkundige werken, waarvan de overblijfselen in de „Historicum Graecorum fragmenta" (1841) door *Müller* uitgegeven zijn. Ook hield men hem te voren voor den vervaardiger van 2 geschriften, die door anderen op beteren grond aan zekeren *Heraclitus* worden toegekend, namelijk van de „Allegoriae Homericae" en van „De incredibilibus", kritisch beschouwd in de „Mithographi" (1843) van *Westerman*. Hij was de eerste, die de aswenteling der aarde vermoedde.

Ook eenige Grieksche geneeskundigen droegen dien naam, zooals *Heraklidus van Tarente* (240 v. Chr.), een arts der empirische school. Hij heeft vele nuttelooze geneesmiddelen afgeschaft en zich omtrent de werking der overige trachten te vergewissen, terwijl hij de heelkunde, inzonderheid de oogheelkunde, aanmerkelijk bevorderde.

Heraklius, keizer van het Oost-Romeinsche Rijk, geboren in 575, verdreef met hulp van Afrikaansche troepen den overweldiger *Phokas* van den troon, deed hem onthoofden en ontving in 610 de kroon. Hij herstelde de tucht in het leger, gaf nieuwe wetten aan den staat, versloeg den oorlogszuchtigen *Khosroes II* in de jaren 622 tot 628 in onderscheiden veldslagen, en sloot vrede met diens zoon *Sirroes*, waardoor hij het Heilige Kruis, dat laatstgenoemde uit Jeruzalem geroofd had, terugkreeg (14 September 629 feest der kruisverheffing). Om aan de godsdienststwisten van zijn tijd een einde te maken, vaardigde hij het bevel uit, dat men over het monotheletisme het stilzwijgen zou bewaren. Onder zijn bestuur maakten de Saracenen, aangevoerd door *Mohammed*, zich meester van Egypte, Syrië en de vruchtbaarste gedeelten van zijn rijk. Hij overleed in 641, zijn gebied achterlatende aan zijn zonen *Konstantinus* en *Herakleonas*, uit twee verschillende huwelijken gesproten. De eerste leefde slechts kort en de tweede bekleedde slechts een half jaar de keizerlijke waardigheid.

Heraklius.

Heraldiek. Zie *Wapenkunde*.

Herapathiet of zwavelzuur joodchinine ($4C_{20}H_{24}N_2O_2.3H_2SO_4.6J.3H_2O$) is een organische verbinding, die merkwaardig is wegens haar optische eigenschappen. Zij wordt verkregen, wanneer men 100 deelen zwavelzure chinine in een mengsel van azijnzuur en wijngeest oplost en er joodtinctuur bijvoegt. Weldra ziet men dan kristallen ontstaan in den vorm van kruisgewijs gegroepeerde naalden of ook wel van rhombische, vier of achthoekige plaatjes. De kristallen zijn bij doorvallend licht grasgroen en bij teruggekaatst licht metaalglanzend. Hun polarisatievermogen is vijfmaal zoo groot als dat van toermalijn.

Herat is de naam van een khanaat in Afghanistan aan de noordoostelijke helling der hoogvlakte van Iran en strekt zich van den Sefid-Koh, de westelijke voortzetting van den Hindoekoesj zuidwaarts uit met wigvormigen loop tot aan het groote meer Hamoen of Zareh in Sedjestan. Het grenst ten westen aan de Perzische provincie Chorassan, ten oosten aan Kandahar, een provincie van Afghanistan. Door het noordelijk gedeelte loopt de rotswoestenij van Hezareh en Aimak, uitloopers van den Hindoekoesj, van welke de zuidelijkste het vruchtbare dal van den aanvankelijk westwaarts stroomenden en daarna in de steppen zich verliezenden Heriroed begrenzen. In het noorden wonen de Turksche Kisilbasj (Roodmutsen), de Aimak, een zwervend volk, dat zich van de Perzische taal bedient, en de Hasara, een Toeranische stam. In het vruchtbare dal der Heriroed bestaat de bevolking meerendeels uit onderworpen Tadsjiks en voor het overige uit Afghanen, welke er heerschappij voeren, Turkmenen en Joden. Men schat het aantal inwoners op 750000.

Herat, de hoofdstad en de eenige belangrijke plaats van het geheele khanaat van dien naam,

Digitized by Google

ligt 640 km. ten westen van Kaboel, in de vruchtbare dalvlakte van den Heriroed, waarover 6 km. van de stad een brug, welke op 26 bogen rust, gelagen is. De stad, die vroeger een bevolking had van 100000, doch nu slechts 45000 zielen telt, vormt een langwerpig vierkant, omgeven door een aarden wal, van torens en poorten voorzien. De wal is omringd door een gracht ter breedte van 10 m. Herat is een doolhof van nauwe, donkere, vuile straten en stegen. De huizen zijn er meerendeels van een verdieping voorzien. Het koninklijk paleis beteekent niet veel, en de groote moskee verkeert in een vervallen toestand. Rondom de stad ziet men overal sporen van voormalige grootheid. Het dal van den Heriroed is met boomgaarden, bloemtuinen, wijnbergen, graanvelden, dorpen, landhoeven, groene weiden en bronnen bedekt, en de Koningstuin (Bag-i-Sjahi) beschouwde men vroeger in het Oosten als een van de wereldwonderen. In de stad vervaardigt men beroemde degenklingen, rozenwater, zijden en wollen stoffen, en men verzamelt er een groote menigte Indische voortbrengselen, waarmede de markten van Kerman, Jesd en Ispahan worden voorzien. Herat is de sleutel van den grooten weg uit Perzië door Afghanistan naar Indië en voor de belangen van den handel en van den oorlog zeer belangrijk. Als het middelpunt van den karavaanhandel en als de stapelplaats tusschen Indië, Afghanistan en West-Azië, strekte de stad van ouds tot steunpunt aan alle veroveraars, die uit West-Azië in Indië doordrongen. Omdat men haar ook uit het noorden bereiken kan, hebben de Perzen, gesteund door Rusland, meermalen pogingen aangewend de stad in hun bezit te krijgen, hetgeen de Engelschen tot dusver hebben weten te beletten.

Men verhaalt, dat de stad door *Alexander den Groote* is gesticht. Zij werd in het midden der 7de eeuw met geheel Chorassan aan de Arabische khalifen onderworpen. In 1381 viel zij in handen van *Timoer*, en onder de opvolgers van dezen verhief zij zich tot een zetel der Perzische wetenschap en letterkunde. Later maakte de Usbeksche Tataar *Schaibeg* zich van haar meester, en onder diens onmenschelijke heerschappij werd de welvaart der stad voor altijd vernietigd. In 1510 werd hij door *Ismaël Soefi* van den troon gestooten en de stad aan Perzië toegevoegd, terwijl in 1749 de Afghanen zich van haar meester maakten. Bij de oorlogen, door broeders van het Vorstenhuis der *Doerani* gevoerd, werd *Mohammed*, derde zoon van *Timoer-Sjah*, , naar Herat verdreven, waar hij een afzonderlijk rijk stichtte en in 1829 overleed. Op hem volgde zijn zoon *Kamran-Sjah*, en Herat werd wegens de veroveringen der Engelschen en Russen een zeer merkwaardig punt. In 1856 viel dit khanaat weder in de handen der Perzen, die het echter werdra moesten verlaten, terwijl het later geregeerd werd door *Jakoeb*, een zoon van den vorst van Kaboel. *Jakoeb* werd echter weldra opgeroepen naar Kaboel en bleef daar in gevangenschap. Sedert dien tijd wordt Herat bestuurd door den emir van Afghanistan (zie aldaar).

Heraud, *John Abraham*, een Engelsch dichter en geschiedschrijver, geboren te Londen den 5den Juli 1799, schreef sedert 1818 kleine bijdragen in dagbladen en tijdschriften en leverde vervolgens „Tottenham, a poem" (1820) en „The legend of St. Loy" (1821). Vooral echter openbaarde hij zijn dichterlijk talent in „The descent into Hell" (1830) en in „The judgment of the flood" (1834). Inmiddels had hij reeds veel geschreven voor de „Quarterly Review", was gedurende drie jaar medewerker aan „Frasers Magazine" en redigeerde vervolgens jaren lang het „Monthly Magazine" en daarna het „Christian's monthly Magazine". Verder schreef hij het treurspel „Videna" (1854), de drama's: „Wife or no wife", „Agnolo Diora", „The Roman brother", „Salvator, or the poor man of Naples" en daarna „The In-gathering" (1870), „War of ideas" (1871), beide dichtbundels, „Shakespeare, his inner life as intimated in his works" (1865), „The life and times of Girolamo Savonarola", benevens de romans „Uxinal, an antique lovestory", „Macée de Leodepart, an historical romance" (1878) en „The Sibyl among the tombs" (1886). *Heraud* overleed te Londen den 20sten April 1887.

Heraugières. Zie *Bergen, Adriaan Jansz. van.*

Hérault, een kustrivier in het zuiden van Frankrijk, ontspringt bij den Aigoual in de Cevennes, stroomt in zuidelijke en mondt uit in de Middellandsche Zee. Zij heeft een lengte van 197 km., doch is slechts over een zeer klein gedeelte bevaarbaar.

Hérault, een departement in Zuid-Frankrijk, bestaande uit gedeelten van het voormalig landschap Languedoc, telt op 6198 v. km. (1906) 482779 inwoners. Het derde gedeelte des lands wordt door uitloopers van de Cevennes ingenomen, terwijl zich aan de zuidoostelijke helling groote vlakten en moerassen uitbreiden. Men heeft er eenige kleine rivieren, zooals de Vidourle, de Lez, de Hérault, de Agout, de Orbe enz. Langs de kust vindt men over een lengte van 60 km. een reeks lagunen of strandmeren (*étangs*) die veel zout opleveren. In de nabijheid van Capestang verheft zich de Malpas, met een tunnel waardoor het Canal du Midi gaat. Dit laatste is, in verband met de Aude, de eenige waterweg van het binnenland; de overige kanalen, zooals die van Lunel, Montpellier, Graves, Roubine enz. ter gezamenlijke lengte van 120 km. liggen langs de kust ter onderlinge verbinding van de meren en steden. In de hoogste gedeelten van het departement verrijzen reusachtige rotsgevaarten en tusschen deze groeien kastanjeboomen en verbouwt men graangewassen, terwijl de dalen met amandel- en olijfboomen begroeid zijn. Men wint er uitmuntenden wijn, zooals de Lunel- en Frontignansoorten (muskaatwijnen). Ook kweekt men er veel meekrap. Het delfstoffenrijk levert steenkolen, ijzer, marmer en ligniet, welk laatste onder den naam van fossiele asch (*cendres fossiles*) tot verbetering van den grond aangewend wordt. Verder leggen de inwoners zich toe op de zijdeteelt, de zoutwinning, de paarden- en muilezelfokkerij en de oestervisscherij. Ook vindt men er fabrieken van zijden stoffen, lakens, reukwateren, zeep en likeuren. De aanzienlijkste koopsteden van het departement zijn Montpellier en Cette, onderling door een spoorweg verbonden, alsmede Béziers, Agde, Lodève en Pézenas. Hérault is verdeeld in 4 arrondissementen en heeft Montpellier tot hoofdstad.

Digitized by Google

Hérault de Séchelles, *Jean Marie*, lid der Nationale Conventie in Frankrijk, was een telg van adellijken stam en werd geboren te Parijs in 1760. Reeds vroeg kwam hij aan het Hof en verkreeg in in 1781 de betrekking van advocaat des konings bij het gerechtshof Châtelez en 5 jaar later bij het Parlement te Parijs. Bij het uitbarsten der Omwenteling voegde hij zich bij de Nationale garde en nam ijverig deel aan de bestorming der Bastille. Na de reorganisatie der rechterlijke macht werd hij lid van het Hof van Cassatie en in 1791 lid van de Wetgevende Vergadering voor Parijs. Weldra kwam hij in verzet tegen de regeering en was de voorsteller van het besluit, volgens hetwelk de stedelijke regeering met de veiligheidspolitie belast werd. Hij bleef niet buiten de gruwelen van den 10den Augustus 1792, maar schreef ze toe aan een samenzwering van koningsgezinden, terwijl hij de instelling ondersteunde van een buitengewone rechtbank, een voorlooper van de omwentelingsrechtbank. Het departement Loire vaardigde hem af naar de Nationale Conventie, waar hij aanvankelijk de zijde koos der Girondijnen. Gedurende het rechtsgeding des konings was hij op reis naar het departement Montblanc, doch hij zond zijn toestemming in, om dien vorst te veroordeelen. Na zijn terugkeer voegde hij zich bij de Bergpartij, ondersteunde haar tegen de Girondijnen, was voorzitter der vergadering, toen *Henriot* deze belegerde, en werd daarna lid van het Comité du Salut Public. Op last van dit laatste begaf hij zich in September naar de departementen van den Boven-Rijn, om er het stelsel van het Schrikbewind in toepassing te brengen. Toen hij vervolgens met zijn vrienden *Danton*, *Desmoulins* enz. een meer gematigden weg wilde inslaan, werd hij in Maart 1794 gevangen genomen, den 2den April voor de omwentelingsrechtbank gebracht en 3 dagen daarna, in weerwil van zijn uitstekende verdedigingsrede geguillotineerd. Zijn „Theorie de l'ambition" is in 1802 door *Salgues* in het licht gegeven.

Heraut. De waardigheid van heraut is haar oorsprong verschuldigd aan de steekspelen der Middeleeuwen. Omdat ridders uit alle landen er samenkwamen, om naar den prijs der overwinning te dingen, waren er ambtenaren noodig, die kennis hadden van de wapens, alsmede van de regels en gebruiken, waaraan men zich in het strijdperk te houden had. De voorloopers der herauten waren bij de Grieken de κήρυκες en bij de Romeinen de *fetiales*. Deze waren als boodschappers van oorlog of vrede onschendbaar, verschaften vrijgeleide enz. Ten tijde van het ridderwezen vormden de herauten aan de vorstelijke Hoven een afzonderlijken stand, behoorlijk onderwezen in alles, wat op den adel betrekking had. Zij moesten nauwkeurig bekend zijn met den hoogen en lagen adel, met beider wapens, rechten en eigendommen en waren belast met de regeling der openbare feesten. Zij beslisten over de geschillen omtrent den adeldom, vervaardigden stamboomen, ontwierpen of wijzigden de wapens en waren zelfs rechters over de zeden van den adel. Bij de tournooien hielden zij wapenschouwing en bepaalden of degenen, die zich aanmeldden, recht hadden om tot den strijd te worden toegelaten. Men verdeelde hen in 3 klassen, *wapenkoningen*, *herauten* en *persevanten* (*poursuivants*). Laatstgenoemden waren leerlingen. Om als zoodanig aangenomen te worden, werd getuigenis vereischt van den onberispelijken wandel van den candidaat. Daarna werd hij gedoopt met wijn, ontving een nieuwen naam en werd voorzien van een wapenrok. Na een diensttijd van 7 jaren kon hij heraut worden, indien 2 wapenkoningen en 4 herauten getuigden, dat hij steeds zijn plicht had vervuld. Alsdan doopte zijn meester, de vorst, hem opnieuw, schonk hem een anderen naam en bezorgde hem een anderen wapenrok. Bij het kiezen van een wapenkoning, den hoogsten graad, riep men zooveel wapenkoningen en herauten bijeen als mogelijk was, om aan de feestelijkheid den grootsten luister bij te zetten. Verklaarden dezen gezamenlijk, dat de candidaat de hem toegedachte eer verdiende, dan werd hij door den vorst gekroond en ontving den naam van een der provinciën des lands. De wapenkoningen, welke thans nog, bijv. bij kroningsfeesten, werkzaam zijn, vertoonen nauwelijks een schijnsel van den voormaligen glans.

Herbarium, oorspronkelijk *historia plantarum* of een andere botanische verhandeling, ook een soort museum van wortels, kruiden en vruchten, noemt men sedert de 17de eeuw een voor botanische doeleinden bijeengebrachte verzameling van gedroogde planten. Men bewaart daarin de gedroogde planten tusschen bladen papier. Vruchten, zaden, houtsoorten enz. worden op een andere wijze bewaard. Een herbarium is onmisbaar voor de studie der systematische plantkunde, daar de kenmerken der planten na het drogen meestal zoo goed bewaard blijven, dat zij altijd herkend kunnen worden; zelfs voor mikroskopisch onderzoek kunnen sommige plantendeelen nog gebruikt worden.

De oudste herbaria, die geheel of gedeeltelijk bewaard zijn gebleven, zijn die van *Aldrovandi* (1553), van *Girault* (1558) en van *Cesalpin* (1563). Vermeldenswaard zijn verder de herbaria van *Rauwolf* († 1596) te Leiden en *C. Bauhin* te Bazel. Beroemde openbare herbaria zijn die te Kew bij Londen, van het Britsche Museum en het Linnaeus-Genootschap te Londen, van *de Candolles* en *Boissiers* te Genève, alsmede die te Parijs, Leiden, Berlijn enz.

Herbart, *Johann Friedrich*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Oldenburg den 4den Mei 1776, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad en studeerde te Jena, waar hij in aanraking kwam met *Fichte*. Weldra echter koesterde *Herbart* omtrent de wijsbegeerte zelfstandige denkbeelden, zooals bleek uit zijn beoordeeling der eerste beide geschriften van *Schelling*: „Ueber die Möglichkeit einer Form der Philosophie" en „Vom Ich". In 1797 werd hij huisonderwijzer te Bern en zette er tevens gedurende 4 jaar zijn nasporingen voort. Hij achtte het noodig tot de eerste beginselen der wijsbegeerte af te dalen, zoodat hij die der Ouden bestudeerde, inzonderheid van het tijdperk vóór *Sokrates* en *Plato*. Verder legde hij zich toe op de wis- en natuurkunde en kwam toen reeds tot de grondslagen eener wiskundige zielkunde. Ook werd aldaar zijn belangstelling in de opvoeding opgewekt. Familie-aangelegenheden

Digitized by Google

deden hem in 1800 naar Duitschland terugkeeren, en nadat hij eenigen tijd in Bremen gewoond had, vestigde hij zich in October 1802 te Göttingen als privaatdocent. Hier schreef hij: „Pestalozzi's Idee eines A. b. c. der Anschauung wissenschaftlich ausgeführt" (2de druk, 1804), „De Platonici systematis fundamento" (1805), „Allgemeine Pädagogik" (1806), „Ueber philosophisches Studium" (1807), „Hauptpunkte der Metaphysik" (1808) en „Allgemeine praktische Philosophie" (1808). In 1809 vertrok hij als hoogleeraar naar Koningsbergen en moest zijn krachten verdeelen tusschen zijn wijsgeerige onderzoekingen en het bestuur van een paedagogisch seminarium. Daar schreef hij: „Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie" (4de druk, 1837), „Lehrbuch der Psychologie" (2de druk, 1834), „Psychologie, als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrung, Methaphysik und Mathematik" (2 dln. 1824—1825), „Allgemeine Metaphysik nebst den Anfängen der philosophischen Naturlehre" (2 dln. 1828—1829) en „Encyclopädie der Philosophie aus praktischen Gesichtspunkten" (2de druk, 1841). Van zijn kleinere geschriften vermelden wij „Theoriae de attractione elementorum principia metaphysica" (1813), „Ueber meinen Streit mit der Modephilosophie dieser Zeit" (1814), „Gespräche über das Böse" (1817), „Pädagogiges Gutachten über Schulklassen" (1818), „De attentionis mensura causisque primariis" (1822) en „Ueber die Möglichkeit und Notwendigkeit, Mathematik auf Philosophie anzuwenden" (1822). Zijn verlangen om aan een universiteit werkzaam te zijn, die meer dan Koningsbergen het middelpunt was van wetenschappelijk verkeer, bewoog hem in 1833 aan een beroep naar Göttingen gehoor te geven. Hier verschenen van hem, behalve onderscheiden kleine verzamelingen: „Umrisz pädagogischer Vorlesungen" (2de druk, 1841), „Briefe zur Lehre von der Freiheit des menschlichen Willens" (1836), „Analytische Beleuchtung des Naturrechts und der Moral" (1836), en twee afleveringen van „Psychologische Untersuchungen" (1839—1840). Hij overleed den 14den Augustus 1841. Een uitgave van zijn gezamenlijke werken (12 dln., 1850—1852) is bezorgd door *Hartenstein*. Chronologisch zijn *Herbart's* werken te vinden in de uitgave van *Kehrbach* (tot dusverre 10 dln., 1887—1903). In zijn geboortestad is een gedenkteeken voor hem opgericht.

Volgens de wijsbegeerte van *Herbart* is de veronderstelling van slechts één beginsel en slechts één methode een vooroordeel. Daar het de taak der wijsbegeerte is kennis uit begrippen te vergaderen, neemt *Herbart* 3 klassen van wijsgeerige onderzoekingen aan, welke overeenkomen met de oude verdeeling in physica (natuurkunde), ethica (zedekunde) en dialectica (redeneerkunde). Volgens de beteekenis der begrippen onderscheidt hij namelijk de theoretische vraagstukken, die op de kennis berusten van hetgeen is en geschiedt, van de aesthetisch-praktische, wier beginselen, zonder over het zijn en geschieden te beslissen, een beoordeelende waardebepaling bevatten, waarbij men nog de formeele taak der logica (redeneerkunde) moet voegen, om de juistheid van de gedachten-associatie te onderzoeken. Als theoretische hoofdwetenschap beschouwt hij de metaphysica. Haar uitgangspunt is het gegevene (bestaande) en haar noodzakelijkheid blijkt uit het feit, dat in de hoofddenkbeelden van het bestaande (het ding met zijn eigenschappen, verandering, stof, zelfbewustzijn) tegenstrijdigheden verborgen zijn. Deze laatste ontstaan doordien men het *zijnde* in gestrenge beteekenis niet zóó kan denken als de *schijn* vereischt. Hierdoor komt hij tot het besluit, dat de verscheidenheid en de afwisseling op het gegeven gebied der verschijnselen niet te begrijpen zijn bij de onderstelling van slechts één werkelijkheid, maar dat men onvermijdelijk een hoeveelheid van werkelijkheden (*monaden*) moet aannemen, uit wier onderlinge verbindingen en verhoudingen men zoowel de vormen der verschijnselen (ruimte en tijd) als de stoffelijke natuur en het leven des geestes moet afleiden. In het praktisch en godsdienstig gedeelte der philosophie staat *Herbart* op het standpunt van *Jacobi* en verwisselt het zelfbestuur der praktische rede (volgens *Kant*) met de waardebepalingen van een ontwikkeld gevoel. Hij stelt het zedelijk oordeel gelijk met een aesthetisch oordeel en noemt het zedelijk leven een prachtig kunstwerk. De 5 praktische denkbeelden, welke uit dat beginsel voortvloeien, zijn de vrijheid, de volkomenheid, de welwillendheid, het recht en de billijkheid. Toegepaste zedeleer is zoowel opvoedkunde als staatkunde. De godsdienst wortelt in een door teleologische natuurbeschouwingen opgewekt gevoel van bewondering en eerbied voor den ondoorgrondelijke. Vooral echter heeft *Herbart* zijn krachten besteed aan de psychologie (zielkunde), en wel door zijn poging, om de voorstellingen of inwendige toestanden der ziel als even zoo vele psychische krachten te beschouwen en haar onderlinge werking aan een wiskundige berekening te onderwerpen. Hierdoor slaagde hij er in, de psychologische studiën, door de wijsbegeerte van *Kant* in den aanvang dezer eeuw op den achtergrond geschoven, met een nieuw leven te bezielen. Wegens de mathematische behandeling der psychologische hypothese noemde zijn school zich de „exacte"; wegens haar strijd tegen het transcendentale idealisme van *Kant* en diens volgelingen gaf zij zich den naam van de „realistische". Aanvankelijk moest zij geweldig worstelen met haar tegenstanders, doch langzamerhand heeft zij een groote uitbreiding verkregen, en nog altijd blijft zij onvermoeid volharden tegen de verschillende Hegeliaansche scholen. Tot haar voornaamste aanhangers behooren *Drobisch*, *Hartenstein*, *Exner*, *Strümpell*, *Waitz*, *Volkmann*, *Zeller*, *Steinthal*, *Lazarus*, *Zimmermann*, *Flügel* enz. en sedert 1860 vonden zij een orgaan in de „Zeitschrift für exakte Wissenschaft im Sinne des neuern philosophischen Realismus", uitgegeven door *Allihn* en *Ziller*, later door *Flügel* voortgezet.

Herbeck, *Johann*, ridder *von*, een Oostenrijksch componist, geboren te Weenen den 25sten December 1831, ontving onderwijs als koorknaap in het Cisterciënser klooster Heiligenkreuz bij Baden en later van den kapelmeester *Rotter* te Weenen in de harmonieleer. Sedert 1856 maakte hij zich bekend als koordirigent van de mannenzangvereeniging te Weenen en sedert 1858 tevens als directeur der concerten van de Vereeni-

Digitized by Google

ging van Muziekliefhebbers. Door den invloed, dien hij in deze betrekkingen verkreeg, werd hij in 1863 vice-hofkapelmeester, in 1866 eerste Hofkapelmeester, in 1869 eerste kapelmeester der Hofopera en in 1871 technisch directeur dezer opera in werkelijken dienst. Hij bleef in deze betrekking werkzaam tot 1875 en werd toen weder directeur der concerten van de Vereeniging van Muziekliefhebbers. Hij overleed te Weenen den 28sten October 1877. Van zijn compositiën worden vooral de liederen, die hij voor de zangvereeniging schreef, geprezen. Ook gaf hij nagelaten koorwerken van *Schubert* uit.

Herbell, *Johan Frederik Maurits*, een Nederlandsch letter- en oudheidkundige, geboren te Rees in 1752, studeerde te Duisburg en te Franeker en onderscheidde zich zoo, dat hem in 1770 werd opgedragen het Franeker handschrift van *Horatius* met de bestaande uitgaven te vergelijken. Daarna werd hij geplaatst bij baron *thoe Schwarzenberg* en *Hohenlandsberg*, die zich sedert eenigen tijd bezig hield met het verzamelen en uitgeven der „Plakaten en Charters van Friesland" waarin hij door *Tholen* en *A. Heringa* geholpen werd. Na den den dood van eerstgenoemde verleende *Herbell* zijn bijstand, en toen ook de baron overleden was, ontvingen *Herbell* en eenige andere mannen de opdracht van Gedeputeerde Staten de uitgave der „Friesche Charters" voort te zetten. Hij gaf hieraan gevolg, zoodat in 1793 een 5de deel van het „Groot Plakaat- en Charterboek van Friesland" verscheen, waarin alle staatsstukken van 1602 tot 1686 opgenomen zijn, met aanteekeningen van *Herbell* verrijkt. Verder heeft hij een groot aantal geschriften van den hoogleeraar *Petrus Camper* in het Hoogduitsch vertaald. *Herbell* werd vervolgens ontvanger der floreenen in het dorp Engelum (in Menaldumadeel), in 1790 secretaris der stad Franeker, verloor deze betrekking in 1795 en werd in 1802 secretaris van Sneek en in 1811 voorzitter van de rechtbank van eersten aanleg aldaar. Hij overleed in 1819.

Herbelot, *Barthélemy d'*, een Fransch oriëntalist, geboren te Parijs den 4den December 1625, vertoefde toen zijn studiën geëindigd waren, geruimen tijd in Italië, vooral te Rome en te Florence, werd na zijn terugkeer koninklijk tolk voor de Oostersche talen en ging in 1666 wederom naar Italië, waar hij verblijf hield aan het Hof van *Ferdinand II*, grootherteg van Toskane. Later echter werd hij geplaatst als hoogleeraar in de Syrische taal aan het Collège de France te Parijs en overleed den 8sten December 1695. Zijn „Bibliothèque orientale", uitgegeven door *Galland* te Parijs in 1679, verbeterd door *Schultens* en *Reiske* (4 dln., 1777—1799, 's Gravenhage) wordt nog geraadpleegd.

Herberg is een woord, dat als *heriberga* reeds in het oud-Hoogduitsch voorkomt en oorspronkelijk de beteekenis had van *legerplaats*, terwijl het in de tweede helft der Middeleeuwen gebouwen aanduidde, waar reizigers een nachtverblijf konden vinden. Reeds in overouden tijd had men in het Oosten de *karavansera's*, in Griekenland vooral in steden, waar vele vreemdelingen samenkwamen, de *pandokeia* en in het Romeinsche Rijk de *cauponae* of *deversoria*. Gedurende de Middeleeuwen vond de vreemdeling veelal een gastvrij verblijf in de ridderburchten, alsmede in de kloosters, waar een afzonderlijk vertrek, *hospitium* of *hospitale* genaamd, voor hem geopend werd, terwijl vooral in de steden *herbergen* ontstonden. Daar vereenigden zich tevens na het voleindigd dagwerk de gezellen van een of ander gild. Het recht om zulk een herberg te houden was gewoonlijk aan den eigendom van zoodanig perceel verbonden. Een herberg was in den regel van een uithangbord voorzien, een gewoonte die ook in onzen tijd nog niet verdwenen is. Doorgaans was zulk een uithangbord beschilderd met het beeld van een of ander dier, bijv. van een leeuw, beer, adelaar enz., hoewel men er ook wel een zon, een ster, een Moor, een kroon, eenige visschen enz.op afbeeldde. Naast zulke herbergen, die den reizigers doorgaans slechts een armoedig verblijf aanboden, verrezen in de tweede helft der 17de eeuw in de groote steden de hôtels.

Herberger, *Valerius*, een Protestantsch godgeleerde, geboren den 21sten April 1562 te Fraustadt in Groot-Polen, was aldaar als leeraar en diaconus werkzaam en overleed er den 18den Mei 1627. Hij schreef: „Die evangelische Herzpostille" in onze eeuw bij herhaling herdrukt, „Die epistolische Herzpostille", opnieuw uitgegeven in 1852, „32 Leichenpredigten, genannt Trauerbinden", in 1854 wederom in het licht verschenen en „97 Predigten über Sirach" (1698). Het geestelijk lied „Valet will ich dir geben, du arge, falsche Welt" is door hem vervaardigd.

Herberstein, *Sigismund*, vrijheer *von*, een Oostersch staatsman en geschiedschrijver, geboren den 28sten Augustus 1486 te Wippach in Kraïn, studeerde in de rechten, doch nam daarna dienst bij het leger en onderscheidde zich in den oorlog tegen de Turken. De keizer benoemde hem tot bevelhebber van de ruiterij te Kraïn, bekleedde hem met de waardigheid van Hofraad en belastte hem met onderscheiden gewichtige zendingen, bijv. in 1526 naar Rusland. Later werd hij geheimraad en voorzitter van de commissie der geldmiddelen, doch keerde in 1556 tot het ambteloos leven terug en overleed den 28sten Maart 1566. Zijn „Rerum Moscoviticarum commentarii" (1549, in 1557 in het Duitsch vertaald) werden in 1841 en 1843 opnieuw uitgegeven en vormen het beste werk, dat in dien tijd over Rusland geschreven is. Zijn levensbeschrijving, door hem zelf opgesteld en loopende tot 1545, werd in 1855 te Weenen uitgegeven; zijn „Gesantschaftreise nach Spanien" is in 1846 door *Chmel* te Weenen in het licht gezonden.

Herbert, ook wel *Herebertus* en *Hardbertus* genaamd, bisschop van Utrecht, was een oorlogszuchtig kerkvorst, die zich een onbeperkt gezag aanmatigde over Groningen en Drente. Toen de bisschop in 1138 een reis deed naar Rome versterkten de Groningers de St. Walburgskerk, ten einde zich tegen zijn heerschappij te verzetten. Weldra echter verscheen hij met een leger voor de vesting, veroverde de stad en bracht het zoo ver, dat de Groningers hem huldigden en bij eede beloofden, dat zij de stad zonder zijn toestemming nimmer met muren, poorten en torens zouden versterken. Nauwelijks had de bisschop deze zaak

Digitized by Google

in orde gebracht, toen *Dirk VI*, graaf van Holland, een inval deed in het Sticht. *Herbert* echter trok zijn vijanden onmiddellijk te gemoet, versloeg hen en voerde *Otto*, den bevelhebber en tevens den zwager van den graaf, gevankelijk naar Utrecht. Hierover was laatstgenoemde zoo vertoornd, dat hij met een aanzienlijke overmacht Utrecht belegerde en zich gereed maakte, de stad stormenderhand in te nemen. De bisschop zag, dat het zwaard hem niet baten zou en nam zijn toevlucht tot geestelijke wapens. In kerkelijk plechtgewaad gehuld, met den herderstaf in de eene hand en het boek, waaruit hij het banvonnis zou voorlezen, indien de graaf het beleg niet wilde opbreken, in de andere, trok hij, gevolgd door een aanzienlijken stoet geestelijken, uit de poort naar de vijandelijke legerplaats. Bij zijn komst verloor *Dirk* den moed. Hij ontblootte het hoofd, boog de knieën en smeekte vergiffenis van den kerkvorst. Deze schonk hem den kus des vredes en sloot met hem een duurzaam verbond van vriendschap. *Herbert* overleed in 1150.

Herbert, *Edward*, lord of *Cherbury*, een Engelsch deïst, geboren den 3den Maart 1582 of 1583 op het slot Montgomery in Wales, studeerde te Oxford en bezocht daarna het vasteland. In 1609 vertrok hij met Engelsche hulptroepen naar de Nederlanden, waar hij zich in den oorlog onderscheidde, en in 1616 als gezant naar Parijs. Daar hij zich partij koos voor de Protestanten en hierdoor ergernis gaf, werd hij teruggeroepen, doch *Jacobus I*, bij wien hij zich rechtvaardigde, zond hem weldra terug. In 1625 begaf hij zich naar zijn goederen, waar hij een ambteloos leven leidde. Bij het uitbarsten der onlusten onder *Karel I* koos hij de zijde van het Parlement. Hij overleed den 20sten Augustus 1648. In zijn geschriften: „De veritate prout distinguitur a revelatione a verisimili, a possibili et a falso" (1624), „De causa errorum una cum tractatu de religione laici et appendice ad sacerdotes" en „De religione gentilium errorumque apud eos causis" (1645), trachtte hij aan te toonen, dat men bij het aannemen van een stelsel van natuurlijken godsdienst den geopenbaarden, alzoo het Christendom, zeer goed kan missen. Hij nam vijf hoofdwaarheden aan: a) het bestaan van een opperwezen, b) de plicht dit te vereeren, c) tot die vereering behooren voornamelijk deugd en vroomheid, d) het nalaten van die vereering moet men berouwen, e) uit Gods goedheid en rechtvaardigheid volgt belooning en straf in dit leven en hiernamaals. Na zijn dood verschenen van hem „Life and reign of Henry VIII", „Poems" en „Memoirs".

Herbert, *John Rogers*, een Engelsch schilder, geboren den 23sten Januari 1810 te Maldon, in het graafschap Essex, bezocht in 1825 de Koninklijke Academie van Schoone Kunsten te Londen, maar werd weldra door armoede genoodzaakt, portretten te schilderen. Dit gelukte hem goed, en toen hij een portret van prinses *Victoria* vervaardigd had, was zijn fortuin gemaakt. In 1835 bracht hij zijn „Rendez-vous" op de tentoonstelling, dat zeer geprezen werd. Veel lof viel ook ten deel aan zijn stukken: „Haydee" (1834), „Het gebed" (1835), „Een gevangene door condottiéri bevrijd" (1836), „Desdemona, biddende voor Cassio" (1838) en aan onderscheiden andere, ontleend aan de werken van *Byron* en aan de geschiedenis van Venetië. Hij sloot vriendschap met den architect *Payne* en liet zich door dezen overhalen, om tot de R. Katholieke Kerk over te gaan. Den invloed van dezen stap merkt men op in zijn schilderijen, zooals in de „Venetiaansche processie" (1839), „Leerlingen voor een kloosterpoort" (1840), „De ontvoering eener Venetiaansche bruid door zeeroovers uit Istrië" (1841), „De invoering van het Christendom in Bretagne" (1842), „Sir Thomas More en zijn dochter" (1844), „De jeugdige Jezus bij het aanschouwen van een kruis" (1847). Ook heeft hij onderscheiden stukken geleverd in de zaal van het nieuwe Parlementsgebouw, zooals: „Mozes, met de tafelen der wet van Sinaï afdalend", „Salomo's eerste recht", „Het bezoek der Koningin van Saba", „De tempelbouw", „Veroordeeling der valsche propheten", „Daniël in den leeuwenkuil" enz. Sedert 1846 was hij lid der Koninklijke Academie. Hij overleed den 17den Maart 1890 te Londen.

Herbert, *Sidney*, lord, een Engelsch staatsman, was de zoon van den elfden graaf *van Pembroke* uit diens tweede huwelijk met gravin *Woronzow* en werd geboren te Richmond den 16den September 1810. Hij bezocht de school te Harrow, studeerde te Oxford en werd reeds in 1832 door South-Wiltshire afgevaardigd naar het Parlement, waar hij zich bij de tories voegde, destijds onder de leiding van lord *Peel*. Hij streed tegen de vrijzinnige beginselen der Whigs en werd in 1841 in het door *Peel* gevormde kabinet tot secretaris der Admiraliteit en in 1845 tot secretaris van Oorlog en lid van het ministerie benoemd. In dien tijd onderging hij een dergelijke verandering als *Peel* zelf. Ofschoon tevoren een voorstander der beschermende rechten, liep hij in 1846 met zijn leider en het meerendeel zijner ambtgenooten over tot de verdedigers van het vrijhandelstelsel, en toen het kabinet voor de vereenigde slagen van zijn voormalige tegenstanders en vroegere voorstanders bezweek, behoorde *Herbert* tot de kleine schaar van hen, die, onder den naam van volgelingen van *Peel*, gematigd conservatieve beginselen met een vrijzinnige handelspolitiek verbonden. Toen in December 1852 lord *Aberdeen* de teugels van het bewind in handen nam, werd *Herbert* wederom benoemd tot secretaris van Oorlog en moest als zoodanig alles in gereedheid brengen voor den strijd tegen Rusland. Aan de rampspoeden van het Engelsche leger in de Krim had hij echter geen schuld, daar het bestuur der oorlogszaken aan den hertog *van Newcastle* was toevertrouwd. Niettemin viel het ministerie *Aberdeen*, en *Herbert* legde de betrekking van secretaris van Koloniën, welke hij in het kabinet *Palmerston* aanvaard had, weldra neder, omdat hij de benoeming eener commissie van onderzoek naar den toestand van het leger als een votum van wantrouwen beschouwde. Gedurende 4 jaren leidde hij een ambteloos leven, doch werd in Juni 1859 weder secretaris van Oorlog onder *Palmerston*. Inmiddels had overmatige arbeid zijn gezondheid geschokt. Om zich eenige rust te verschaffen, liet hij zich tot lord *Herbert of Lea* benoemen en werd lid

Digitized by Google

van het Hoogerhuis. Zijn kwaal verergerde echter zoozeer, dat hij weldra zijn portefeuille moest nederleggen en op zijn kasteel Wilton den 2den Augustus 1861 overleed. Te Salisbury is den 29sten Juni 1863, te Londen in 1867 een standbeeld te zijner eer onthuld.

Herberts, *Herman*, of *Herbers*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Grol in Juni 1540, werd tusschen 1560 en 1564 als conventuaal in een klooster opgenomen, maakte zich bekend met de geschriften der Hervormers en verliet het in 1566, om in 1566 als pastoor te Winterswijk in den geest der Hervormers werkzaam te zijn. *Alva's* komst deed hem de wijk nemen, waarna hij eerst bij de Hervormde gemeente te Neder-Wezel en in 1577 bij die te Dordrecht het leeraarsambt waarnam. Zijn welsprekendheid bezorgde hem grooten roem, zoodat men te Gouda, aanvankelijk te vergeefs, moeite deed hem daarheen te beroepen. Evenals *Coornhert* en *Coolhaes* koesterde hij ruime begrippen omtrent de vrijheid van onderzoek en het gezag der overheid in kerkelijke zaken, zoodat hij in oneenigheid geraakte met zijn Calvinistische ambtgenooten. Deze vermeerderde, toen hij in 1582 ophield over den Catechismus te prediken. De regeering zond hem zijn ontslag, doch inmiddels was hij reeds naar Gouda vertrokken. Wel poogde de raadsheer *Adriaan van der Myle* te Dordrecht een verzoening tot stand te brengen, doch deze leed schipbreuk op de eigenzinnigheid der tegenpartij. De zaak kwam nu voor de Synode, maar de gemeente van Gouda wilde haar leeraar niet daarheen laten vertrekken. Nu werd in 1591 te 's Gravenhage tot zijn excommunicatie wegens onrechtzinnigheid besloten. De Staten lieten het echter zoo ver niet komen. *Johannes Uytenbogaert* en *Franciscus van Lansbergen* traden als bemiddelaars op, en den 22sten Augustus 1596 hield eerstgenoemde in de groote kerk te Gouda een verzoeningsleerrede, waarna de elfjarige strijd een einde nam. *Herberts* kon nu in vrede zijn prediking voortzetten en overleed den 23sten Februari 1607. Hij mag beschouwd worden als de voorlooper der Remonstranten. Immers hij verlangde vrijheid van overtuiging, vrijheid van onderzoek en verwierp het bindend gezag van geloofsbelijdenis en catechismus. Geen wonder dus dat hij aangevallen werd door de Calvinistische predikanten van dien tijd. Van zijn geschriften noemen wij „Corte verclaringe over de woorden Pauli, geschreven totten Romeynen, cap. 2 vers 28 enz." (1584). Weldra verscheen van een onbekende hand „Kort ende waerachtigh verhael, waeromme de particuliere Synodus van Zuyt-Hollant het boeck Hermanni Herberts, predicant te Gouda, genaemt corte verclaringe enz. als onsuyver ende schadelick gheoordeelt ende hem van het predick-ampt ghesuspendeert oft opgeschorst heeft" (1592), waartegen hij schreef „Teghenbericht Hermanni Herberts, dienaer des woorts binnen ter Goude, gestelt tegen een seker boecxken, geïntituleert cort ende waerachtigh verhael etc., welke wt den name van den Zuyt-Hollantschen Synode onlangs teghen hem wtghegheven enz." (1592). Verder schreef hij: „Eene corte ende grondighe verclaringhe van den Antichrist, waerinne angewesen wordt, dat die Paus niet alleene Antichrist sy, maer ook een yegelyc mensch by hemselven vervreemdet synde van den geest Christi. Ghedruckt tot Vianen by Dierick Mullem", „Bekentnisse des gheloofs van verscheyden art. der Christ. leere 1591", „Waerachtige beschrijvinghe aller articulen en poincten, waermede Henric van den Cornput en Servaes Janszoon, dienaers des Woordts binnen Dordrecht, Hermannus Herberts, haren ghewesenen mededienaer van valsche leere beschuldicht hebben. Waernevens ghevoecht is Hermanni antwoorde" (1592), „Naerder verklaringhe over XXXII articulen door Hermannus Herberts, dienaer des Woorts binnen der Goude gedaen enz.", „Bekentnisse van de rechtveerdighmakende ghenade Jesu Christi" (1592), „Eene corte verclaringe over die woorden des apostels Pauli, beschreven 2 Thess. 11 vers 3 enz.", „Van de eeuwige predestinatie. Antwoorde H. Herberts", „Antwoort H. Herberts op verscheyden objecten" en „Corte onderwysinghe in de Christ. religie" (1607).

Herberts, Theodorus Hermansz, een zoon van den voorgaande, studeerde te Leiden, werd in 1597 als derde predikant te Gouda beroepen en volgde het voetspoor van zijn vader. Immers met zijn ambtgenooten schaarde hij zich aan de zijde der Remonstranten en deelde in 1619 in hun lot. Hij weigerde de handelingen der Dordtsche Synode en de Acte van Stilstand te onderteekenen. Later echter is hij tot het onderteekenen van deze laatste overgegaan. Men vermoedt, dat hij in 1647 nog leefde. Hij schreef: „Cort ende claer bewys uit de heylige schriftuyr van 't ghevoelen der ghereformeerde leeraren, die ten huydigen daghe van sommighe Remonstranten ghenoemt worden, aangaende de godlijcke predestinatie ende andere anclevende poincten enz." (1616), een boek, waarvan in 1647 een derde druk verscheen, terwijl het ook in het Fransch vertaald werd. Daarop verscheen een „Teghenbericht" van *Jacobus Revius*, toen predikant te Deventer, en hierop een schrijven van *Herberts*, getiteld „Christelycke verdedigingh ende breeder bewys uyt de H. Schriftuyr van de leere der gereformeerde Kerckendienaren, die men Remonstranten noemt, aangaende de godtlyke Praedestinatie enz." (1617).

Herbertshöhe, de zetel van den gouverneur van Duitsch-Nieuw-Guinea, ligt aan de Blanckebaai op Nieuw-Pommeren, werd in 1890 ontdekt en voert kokosnoten, katoen en kapok uit.

Herbette, *Jules*, een Fransch diplomaat, geboren den 5den Augustus 1839 te Parijs, trad in 1860 in Staatsdienst en werd bij het Departement van Buitenlandsche Zaken geplaatst. Hij vertrok in 1867 als vice-consul naar Napels, kwam in 1869 aan het hoofd van het consulaat te Stettin, werd in Maart 1871 secretaris bij *Jules Favre* en nam als zoodanig deel aan de vredesonderhandelingen met Duitschland. Daarna was hij weder werkzaam bij het ministerie, werd in 1876 van wege Frankrijk afgevaardigd naar de Donaucommissie, in 1878 naar het Congres van Berlijn, keerde in 1878 terug naar het ministerie en werd er in 1880 tot directeur benoemd. Toen *Freycinet*, wiens kabinetschef hij was, in 1882 zijn ontslag nam, verliet ook *Herbette* den staatsdienst maar hernam in 1885 met *Freycinet* zijn voormalige plaats. Toen in 1886 de gezantspost te Berlijn vacceerde, werd hij aan *Herbette* opgedra-

Digitized by Google

gen, welk ambt hij tot 1896 bekleedde, waarna hij tot het ambteloos leven terugkeerde. Hij heeft te Berlijn door zijn verzoenende en welwillende werkzaamheid de goede zaak van den vrede bevorderd en overleed den 17den December 1901 te Parijs. Hij schreef: „Les conditions du travail en Allemagne" (1890).

Herbig, *Frouwkje*, een Nederlandsch schrijfster en de dochter van luitenant-kolonel *Johan George Herbig*, die in 1799 bij Petten sneuvelde, werd geboren te Leeuwarden in 1781 en woonde later te Harlingen, waar zij zich bezig hield met het geven van onderwijs en den 6den Juli 1857 overleed. Zij schreef: „De Graven van Horst" (2 dln., 1830), „Hillegonda van Teylingen" (2 dln., 1832), „De arme luitenant en zijn huisgezin" (1833) „De verloren zoon of Breda verrast" (1836) en „De gelofte of de zegepraal der deugd. Een familietafereel" (1837).

Herbivoren (Latijn = plantenetend) noemt men, in tegenstelling tot de *carnivoren* (zie aldaar), die dieren, welke hun voedsel geheel of bij voorkeur uit het plantenrijk kiezen.

Herbort von Fritzlar, een Middel-Hoogduitsch dichter, vermoedelijk tot den geestelijken stand behoorende, verkeerde aan het Hof van landgraaf *Hermann von Thüringen*, op wiens verzoek hij in den aanvang der 13de eeuw het „Liet von Troie", een berijmd verhaal van den Trojaanschen Oorlog, vervaardigde. Het is geschreven in den Neder-Hessischen tongval, zoodat de taal het midden houdt tusschen Hoog- en Nederduitsch. Zij is niet zoo zuiver als die zijner dichterlijke tijdgenooten; hetzelfde geldt van rijm en maat.

Herbst, *Johan Friedrich Wilhelm*, een Duitsch entomoloog, geboren in 1743 te Petershagen in het vorstendom Minden, maakte zich vooral bekend door zijn beschrijving van gelede dieren. Tot zijn voornaamste werken behooren: „Versuch einer Naturgeschichte der Krabben und Krebse" (3 dln., 1782—1804), „Einleitung zur Kenntnis der Würmer" (2 dln., 1787—1888), „Natursystem der ungeflügelten Insekten" (4 dln., 1797—1800) en „Natursystem aller bekannten in- und ausländischen Insekten" (21 dln., 1785—1806). Hij overleed te Berlijn den 5den November 1807, als archidiaconus der Mariakerk aldaar.

Herbst, *Eduard*, een Oostenrijksch rechtsgeleerde en staatsman, geboren te Weenen den 9den December 1820, studeerde aldaar in de rechten, begaf zich na zijn promotie in staatsdienst en werd in 1847 gewoon hoogleeraar in de rechten aan de universiteit te Lemberg. In 1858 vertrok hij als zoodanig naar Praag, werd er in 1859 tot rector gekozen en in 1861 afgevaardigd naar den Boheemschen Landdag en door dezen naar den Rijksdag. Hier behoorde hij tot de Duitsche constitutioneele partij. Hij nam deel aan de beraadslagingen over alle belangrijke aangelegenheden, was lid van vele commissiën en werd door onderscheiden Boheemsche gemeenten tot eereburger benoemd. In 1867 aanvaardde hij de portefeuille van Justitie in het ministerie *Auersperg*, als hoedanig hij vele hervormingen tot stand bracht, zooals de opheffing der gijzeling, instelling van een jury voor persdelicten, kerkelijke wetten enz. In 1870 trad hij af, plaatste zich aan het hoofd der oppositie en bestreed de ministeries-*Potocki* en *Hohenwart*. In 1878 en 1879 werd hij de leider der oppositie tegen de Oostersche politiek van *Andrassy* en stelde voor, dat men de gelden voor het bezetten van Bosnië zou weigeren. Toen zijn voorstel verworpen werd, legde hij den 22sten Februari 1879 zijn mandaat als lid der Delegatie neder. Hij overleed den 25sten Juni 1892 te Weenen. Van zijn werken noemen wij: „Handbuch des österreichischen Strafrechts" (2 dln., 7de druk, 1882), „Sammlung von strafrechtlichen Entscheidungen des obersten Gerichtshofs" (3de druk, 1858; „Nachträge", 1860) en „Einleitung in das österreichische Strafprozeszrecht" (2de druk, 1871).

Herbst, *Wilhelm von*, een Duitsch letter- en opvoedkundige, geboren te Wetzlar den 8sten November 1825, studeerde te Bonn en te Berlijn in de letteren en geschiedenis en was leeraar of rector aan scholen en gymnasia te Keulen, Dresden, Bielefeld, Maagdenburg en Schulpforta, waarna hij in 1876 werd gepensionneerd en Halle tot woonplaats koos. Hier werd hij nog weder benoemd tot hoogleeraar in de paedagogiek en overleed aldaar den 21sten December 1882. Van zijn geschriften noemen wij: „Das klassische Altertum in der Gegenwart" (1852), „Zur Geschichte der auswärtigen Politik Spartas im Zeitalter des Peloponnesischen Kriegs" (1853), „Matthias Claudius, der Wandsbecker Bote" (4de druk, 1878), „Historisches Hilfsbuch" (3 dln., meermalen gedrukt), „Hilfsbuch für die deutsche Literaturgeschichte" (7de druk, 1897), „Historisches Quellenbuch zur alten Geschichte" (1868—1875, 5 stukken), „Zur Frage über den Geschichtsunterricht auf höheren Schulen" (1869), „Thukydides auf der Schule" (1869), „K. G. Heiland" (1869), „Johann Heinrich Vosz" (2 dln., 1872—1876) en „Goethe in Wetzlar" (1881). In 1878 stichtte hij het „Deutsche Literaturblatt" en begon de uitgave van de „Enzyclopädie der neuern Geschichte" (5 dln., 1882—1890).

Herchor, *Rudolf*, een Duitsch hellenist, geboren te Rudolstadt den 11den Januari 1821, studeerde te Leipzig en te Berlijn en werd in 1847 professor aan het gymnasium in zijn geboorteplaats, in 1861 aan het Joachimthalsche gymnasium te Berlijn en lid der Academie aldaar. Hij was eenigen tijd mederedacteur van het letterkundig tijdschrift „Hermes" en overleed den 26sten Maart 1878. Hij leverde: „Scriptores erotici graeci" (2 dln., 1858—1859), „Aeliani variae historiae" (1870), „Epistolographi graeci" (1873), „Apollodori bibliotheca" (1874), „Plutarchi Aristides et Cato Major" (1870), „Aeneae commentarius Poliorceticus" (1870) en „Plutarchi Moralia" 1872). Ook schreef hij: „Ueber die Homerische Ebene bei Troja" (1876).

Herculano de Carvalho e Araujo, *Alexandro*, een Portugeesch dichter en geschiedschrijver, geboren te Lissabon den 28sten Maart 1810, ontving zijn opleiding te Parijs, waar hij zich bekend maakte met de letterkunde der beschaafde volken van Europa. Na zijn terugkeer voegde hij zich bij de liberale partij en maakte zijn naam bekend als medewerker aan constitutioneele dagbladen en als redacteur van het blad „Panorama". In dit laatste vonden zijn dichterlijke bijdragen grooten bijval, zoodat hij besloot zich aan de dicht-

Digitized by Google

kunst te wijden. In een uitgebreid gedicht „A voz do propheta" (1836 en later) schilderde hij met donkere kleuren in droomen en visoenen de toekomst van zijn vaderland. Daarop volgde „A harpa do crente" (1838 en later), eveneens een staatkundig-godsdienstig gedicht. Beide stukken werden in zijn „Poesias" (1850) opgenomen. Vervolgens schreef hij een paar romans en daarna „Lendas e narrativas" (2 dln., 1851), een reeks sagen uit de geschiedenis van Portugal. Verder gaf hij zijn „Historia de Portugal" (1845 enz.) in het licht, alsmede een ander belangrijk werk „Da origem e establecimento da inquesição em Portugal" (2 dln., 1854—1855). Reeds in 1841 was hij tot lid der Cortes benoemd en later werd hij bibliothecaris des konings. Hij overleed den 14den September 1877.

Herculanum, eigenlijk *Herculaneum*, eenmaal na Napels en Capua de voornaamste stad van Campanië, werd in de nabijheid der kust door de Oscers gesticht, doch later grootendeels bewoond door Grieken, die uit Beneden-Italië daarheen waren getrokken. Reeds in 63 na Chr. werd de stad door een aardbeving gedeeltelijk verwoest, doch in 79 na Chr., onder de regeering van *Titus*, bij een uitbarsting van den Vesevius, met de nabijgelegen steden Pompeji en Stabiae ter diepte van 12—30 m. onder een aschregen bedolven, zoodat zelfs van haar standplaats geen spoor overbleef en later daarboven Portici en een gedeelte van Resina verrezen. Over de opdelving aldaar zie onder *Pompeji*.

Hercules is de naam van een uitgebreid sterrenbeeld van het Noordelijk halfrond met één ster van de tweede grootte. Het bevat een reeks belangrijke dubbelsterren. Afzonderlijk te vermelden zijn α Herculis, waarvan de hoofdster intensief geel en tevens veranderlijk en de begeleider intensief blauw is; en ς Herculis, waarvan de omloopstijd 36,5 jaar bedraagt. Bovendien bevat het sterrenbeeld verschillende veranderlijke sterren, waarvan s Herculis in 301 dagen zijn helderheid van de 6de tot de 13de grootte verandert. Verder bevinden zich in Hercules ook onderscheiden heldere nevelvlekken en sterrenhoopen: het meest bekend is de prachtige, tusschen η en ς gelegen sterrenhoop, die men reeds met het bloote oog als een zwakke nevel kan onderscheiden.

Hercules. Zie *Heraldes*.

Hercules, Zuilen van, noemde men in de Oudheid de beide voorgebergten aan de Straat van Gibraltar, Calpe en Abilo, thans Gibraltar Ceuta. Men beschouwde ze als de grenzen der wereld en meende, dat ze door *Hercules* aldaar waren geplaatst.

Hercynisch Woud, in het Latijn *Hercynia Silva*, in het Grieksch *Arkynia* of *Orkynia*, is de naam van het boschrijke gebergte van Middel-Duitschland, dat zich uitstrekte van den Rijn tot aan de Karpaten, terwijl bij de oude schrijvers ook deelen van dat woud onder dien naam worden vermeld. Reeds aan *Aristoteles* was het Hercynisch woud bekend; volgens hem nam het een aanvang bij den Ister (Donau). *Caesar* geeft aan dat woud een breedte van 9 en een lengte van 60 dagreizen en rekent daartoe de geheele bergstreek ten noorden van de Donau, terwijl zijn tijdgenooten allerlei wonderlijke verhalen omtrent dat woud mededeelen. *Strabo* kon zich niet geheel en al van de berichten van *Caesar* losmaken en gaf aan dat bosch de plaats van het hedendaagsche Bohemerwoud, gelijk ook *Velleius Paterculus*. Volgens *Florus*, *Tacitus* en *Plinius* is het Hercynisch woud één met het Thüringerwoud. Naar gelang echter de aardrijkskundigen de gesteldheid van Duitschland nauwkeuriger leerden kennen, zoodat elk gedeelte zijn eigenaardigen naam ontving, begon de algemeene naam meer en meer te verdwijnen, zoodat *Ptolemaeus* daarmede enkel den bergrug aanduidt, die de Sudeten met de Karpaten verbindt. De aardrijkskundigen kennen dien naam toe aan de lange reeks bergketens, berggroepen en hoogvlakten, welke een bergzoom vormen, die zich langs de noordoostelijke laagvlakte uitstrekt, alzoo het Wezergebergte, den Harz, de Thüringsche en Saksische bergstreek, de bergen van de Lausitz, het Reuzengebergte en het hoogland van Glatz.

Herczeg, *Franz*, een Hongaarsch dichter, geboren te Werschetz den 22sten September 1863, studeerde te Boedapest in de rechten, doch wijdde zich weldra aan de letterkunde. Van 1895—1900 was hij lid van den Hongaarschen Rijksdag. Hij is lid van het Petöfi- en Kissaludy-Genootschap en van de Hongaarsche Academie van Wetenschappen. Sedert 1894 redigeert hij het letterkundig weekblad „Uj Idök" (Nieuwe Tijden). Van zijn werken noemen wij: „Boven en beneden" (1890), „Mutamur" (1892), „De dochters van mevrouw van Gyurkovics" (1893), „Susanne Simon" (1895), „De zonen van mevrouw van Gyurkovics" (1895), „Het huwelijk van Szabolcs" (1896), „Een meisjesleven" (1899), „Gyurka en Landor" (1899), „Onder vreemden" (1900), „Arianna" (1900), „Heidenen" (1902), „Andor en Andreas" (1903). Zijn beste tooneelwerken zijn: „De dochter van den nabob" (1893), „De drie lijfgarden" (1894), „Het Huis Honthy" (1896), „De eerste storm" (1899), „Brigadier Ocskay" (1901), „Sprookje van het Plattenmeer" (1902), „De eene hand wascht de andere" (1903), „Byzantium" (1904) en „Op de vleugelen van den wind" (1905).

Herder, *Johann Gottfried von*, een Duitsch schrijver, geboren te Mohrungen in Oost-Pruisen den 25sten Augustus 1744, bezocht de Latijnsche school van zijn geboorteplaats, waar de rector hem ook onderwijs gaf in het Grieksch en Hebreeuwsch. In 1760 kwam hij bij den diaconus *Trescho* als schrijver in dienst en maakte gebruik van de aldaar aanwezige boekerij. In 1762 deed een Russisch officier van gezondheid, die te Mohrungen ingekwartierd was geweest, het aanbod hem mede te nemen naar Petersburg, hem er onderwijs te geven in de geneeskunde en hem tevens van een traanfistel te genezen, indien *Herder* een geneeskundige verhandeling voor hem in het Latijn wilde vertalen. *Herder* nam het aan, doch viel bij de eerste ontleedkundige les reeds flauw, zoodat hij de geneeskunde moest laten varen. Zijn besluit, om zich nu bij de godgeleerdheid te bepalen, werd versterkt door zijn begunstigers, die hem een betrekking aan het Friedrichscollegium bezorgden, waarbij hij tijd genoeg voor eigen studie overhield. Hij kwam in kennis met *Kant*, die hem toegang verschafte

Digitized by Google

tot al zijn lessen. Intusschen gevoelde hij zich niet aangetrokken door de strenge wijsgeerige school, maar oefende zich in de godgeleerdheid met die verheven gevoelens, welke hem later in staat stelden, een hervorming op dat gebied voort te brengen. Met heiligen ijver bezield, trachtte hij gestadig zijn kennis uit te breiden en werd niet moede kunst en poëzij, natuurwetenschap, letterkunde en geschiedenis te bestudeeren. In het najaar van 1764 ging hij als collaborator aan de Domschool naar Riga, met welke betrekking hij later die van predikant vereenigde. In 1767 ontving hij een beroep als inspecteur der St. Petrischool naar Petersburg; niet alleen wees hij het van de hand, maar hij legde ook in 1769 al zijn betrekkingen te Riga neder, om een groote reis te ondernemen. Reeds bevond hij zich te Parijs, toen hij benoemd werd tot onderwijzer en godsdienstleeraar van den prins *van Holstein-Eutin*. Hij begaf zich dientengevolge naar Eutin en reisde eenige maanden daarna met den prins naar Straatsburg, waar hij evenwel voor de benoeming bedankte en wegens zijn oude oogkwaal een half jaar bleef. Hij sloot er vriendschap met *Goethe* en bleef die betrekking onderhouden. Toen reeds had hij verschillende geschriften in het licht gegeven, waarin hij met jeugdige vermetelheid als verdediger der gevoelens van *Lessing* en *Winckelmann* en als bestrijder der vooroordeelen en dwalingen van zijn tijd was opgetreden. Zijn „Fragmente über die neuere deutsche Literatur" (1767) en zijn „Kritische Wälder" (1769) bezorgden hem grooten roem, terwijl hij op het gebied der godgeleerdheid niets van belang leverde. Niettemin ontving hij te Straatsburg een beroep als Hofprediker, superintendent en consistoriaalraad naar Bückeburg, waarheen hij in 1771 vertrok. Hier verwierf hij weldra den roem van een uitstekend godgeleerde, zoodat hij in 1775 als professor in de theologie naar Göttingen beroepen werd. Hij aarzelde echter met de aanneming, omdat de koning zijn benoeming niet onvoorwaardelijk goedgekeurd had en men het houden van een colloquium (samenspraak) van hem verlangde. Toen hij niettemin op het punt was het hoogleeraarsambt te aanvaarden, ontving hij een beroep als Hofprediker, generaal-superintendent en opperconsistoriaalraad te Weimar. Hij ging er heen in 1776 en kon er zich ongestoord aan zijn studiën wijden. Hij vooral heeft veel bijgedragen om die stad tot het Athene van Duitschland te verheffen. Trouwens zijn groote verdiensten werden door het regeerend Vorstenhuis alleszins erkend. In 1789 werd hij vice-president, in 1801 president van het opperconsistorie, een betrekking, vóór hem door niemand van burgerlijke afkomst ooit bekleed, en de keurvorst van Beieren nam hem op in den adelstand. *Herder* overleed den 18den December 1830. In zijn „Schriften" (45 dln., 1805—1820, Taschenausgabe, 60 dln., 1827—1830; 40 dln., 1852—1854, benevens talrijke andere, o.a. een van *Suphan* en *Redlich*, 32 dln., 1877—1899, en een groot aantal bloemlezingen) heeft hij zich een onvergankelijk gedenkteeken gesticht. Men verdeelt ze in drie klassen, naar gelang zij handelen over godsdienst en godgeleerdheid, over letterkunde en kunst en over wijsbegeerte en geschiedenis.

Herder's oorspronkelijke gedichten zijn met enkele uitzonderingen, zooals de meeste van zijn „Legenden", van weinig belang, maar zijn dichterlijk talent schittert met grooten luister in zijn vertalingen, vooral ook in zijn „Volkslieder" (1778) en in den „Cid" (1805), welke na zijn dood in het licht verscheen. Als godgeleerde verwierf hij groote verdiensten door zijn onbekrompen opvatting van het Christendom, door zijn afkeer van bepaalde leerstellingen, alsmede door zijn verklaring der Heilige Schrift, gelijk hij die gaf in zijn „Geist der ebräischen Poesie" (2 dln., 3de druk, 1825). Als praktisch wijsgeer leverde hij een reeks belangrijke beschouwingen over de natuur, den mensch en het maatschappelijk verkeer. Zijn oudheidkundige verhandelingen dienden om, naar het voorbeeld der Grieken, de harmonische ontwikkeling van den mensch te bevorderen. Steeds trachtte hij den smaak te zuiveren en het gevoel voor het schoone op te wekken. Het verleden, waar het grootsche voorstellingen aanbood, bracht hij in herinnering en vestigde de aandacht op het volkslied en de legende, op *Ossian* en *Shakespeare*, op de dichtkunst van het zuiden en de fraaiste voortbrengselen der Grieken. Zijn hoofdwerk vormen de onvoltooide „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" (2 dln., 4de druk, 1841). Hij wilde de geschiedenis der menschheid voorstellen als een groote, samenhangende reeks gebeurtenissen, welke een volmaakte toekomst voorbereiden. Die toekomst, het doel en streven der stervelingen, bestempelde hij liefst met den naam van *humaniteit*. Deze laatste huldigde hij als een godin; met haar bracht hij alles in verband, voor haar werkte hij met onvermoeiden ijver. *Herder* behoort tot zulke mannen, die zich met hun veelomvattenden geest als het ware naar alle kanten uitbreiden, zoodat zij veeleer tot volkomenheid opwekken dan dat zij zelf iets volkomens voortbrengen, hetwelk hun duurzamen roem bezorgt. Hij is wegens zijn beschouwingen op goeden grond meermalen terechtgewezen, en in zijn strijd tegen *Kant* bevond hij zich ongetwijfeld op een dwaalweg. Niettemin heeft hij groote verdiensten. Hij heeft een schok gegeven aan de beschaving van Duitschland, door duizenden in geestdrift te ontsteken voor het echtmenschelijke. De groothertog van Saksen-Weimar, *Karl August*, plaatste in 1819 een zerk op zijn graf met het opschrift: „Licht, Liebe, Leben". In 1844 vierde men te Koningsbergen en elders zijn 100sten geboortedag, en in 1850 werd te Weimar zijn bronzen standbeeld onthuld. Grootscher gedenkteeken is hem echter gesticht door zijn weduwe, *Maria Carolina Flachsland*, door het schrijven van haar „Erinnerungen aus Herders Leben", welke in 1820 door *J. G. Müller* in 2 deelen zijn uitgegeven. Uit zijn nalatenschap zond men nog de volgende werken in het licht: „Herders Lebensbild, sein chronologisch geordneter Briefwechsel" (3 dln., 1856—1848), „Aus Herders Nachlasz. Ungedrückte Briefe von Herder und dessen Gattin" (3 dln., 1856—1857), „Herders Reise nach Italien. Herders Briefwechsel mit seiner Gattin von Augustus 1788 bis Juli 1789" (1859), „Von und an Herder. Ungedrückte Briefe aus Herders Nachlasz" (3 dln., 1861—1862), „Briefe des Herzogs Karl August an Knebbel und Herder" (1883),

Digitized by Google

„HerdersBriefwechselmitNicolai" (1887) en „Briefe an J. G. Hamann" (1889). Van de talrijke biografiën, die naast de „Erinnerungen" zijner echtgenoote en het „Lebensbild" van zijn jongsten zoon verschenen, noemen wij slechts: *R. Haym*, „Herder nach seinem Leben und seinen Werken" (2 dln., Berlijn, 1880—1885), *Kühnemann*, „Herders Leben" (München, 1894) en *Bürkner* „Herder, sein Leben und Wirken" (Berlijn, 1903).

Herder, *Sigmund Wolfgang*, vrijheer *von*, een zoon van den voorgaande, geboren te Bückeburg den 18den Augustus 1776, werd opgevoed te Weimar, waar eenige reizen met *Goethe* hem opwekten tot het beoefenen der delfstofkunde en der mijnontginning. Na het bezoeken van het gymnasium vertoefde hij in 1794 een jaar te Neuchâtel, en nadat hij te Jena en Göttingen gestudeerd had, legde hij in 1797 te Freiberg zich toe op den mijnbouw. In 1800 begaf hij zich echter naar Wittenberg om in de rechten te studeeren. Toen hij vervolgen naar Freiberg terugkeerde, werd hij in 1803 benoemd tot assessor in het mijndistriktSchneeberg en in 1804 tot „Oberbergambtsassessor" en „Bergcommissionsrath" te Freiberg. Hij werd na den dood van *Charpentier* belast met het toezicht over het fabriceeren van blauwe verfstoffen, daarna was hij werkzaam (1809) bij de ijzersmelterij Panki en bij de zoutgroeven van Wieliczka in het groothertogdom Warschau en te Weenen. Hij werd door den koning van Saksen in den stand der vrijheeren opgenomen. Later werd hij lid van het college voor geldelijke zaken te Dresden en daarna achtereenvolgens „Viceberghauptmann", „Berghauptmann" en „Oberberghauptmann". Hij overleed te Dresden den 29sten Januari 1838. Eerst na zijn dood werd zijn plan openbaar, om de mijnen te Freiberg door een diepe schacht te Meiszen te ontginnen, in zijn werk „Der tiefe meiszener Erdstollen" (1838), en uit zijn nalatenschap werden „35 Tafeln Abbildungen der vorzüglichsten Apparate zur Erwärmung der Gebläseluft auf den Hüttenwerken" in het licht gegeven.

Herderschee, *Johannes Hooykaas*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Dokkum den 20sten September 1822, studeerde in de theologie en werd achtervolgens predikant te Kamperveen, Edam en Nijmegen (sedert 1852). In Januari 1884 verkreeg hij wegens ongesteldheid emeritaat, na vooraf uitgegeven te hebben: „Najaarsbloemen ter herinnering van mijn laatste prediking". Hij schreef: „Vriendschap, wetenschap, maatschappelijk leven" (1850), „Toespraak te Leiden ter gelegenheid van de studentenreunie in 1850". „De Propaganda, voornamelijk in Protestantsche landen" (uit het Hoogduitsch, 2de druk, 1862), „De Christen bij zijne dooden" (1853), „Aan den Jurist, ambtenaar van het openbaar ministerie in zake moderne theologie, pleidooi buiten rechten, door Tyrus" (1862), „Open brief van een Jurist aan dr. Gunning over een pleidooi van Tyrus" (1862), „Aan Cd. Busken Huet" (1866), „Jezus prediking naar tijdsgelegenheid" (1862), „Anathema" (1864), „Bevestiging van kerkeraadsleden" (1872), „Een hoorn des overvloeds" (1872), „Niet uitgeworpen" (1876), „Wasdom te midden der ontbinding. Eene stem uit de diepten der kerkelijke ellende" (1877) en vele bijdragen in tijdschriften, inzonderheid in „Nieuw en Oud", van welk tijdschrift hij gedurende ruim een tiental jaren met dr. *A. L. Poelmans* mederedacteur was. Hij overleed te St. Anna bij Nijmegen den 15den Maart 1886.

Herdersdicht. Zie *Ecloge* en *Idylle*.

Heredia, *José Maria de*, een Fransch dichter, geboren te Fortina-Cafajere (Cuba) den 22sten November 1842; kwam vroeg naar Frankrijk, waar hij zijn opleiding ontving en later de *Ecole des Chartes* bezocht. Onafhankelijk en vermogend wijdde hij zich geheel aan de dichtkunst en gaf hier en daar een sonnet of een fragment, dichterlijke parelen. Zonder nog een boek geschreven te hebben, werd hij als een der beste en kleurenrijkste dichters van Frankrijk beschouwd. Eerst in 1895 verscheen de 20 jaar lang verwachte bundel „Les Trophées", grootendeels sonnetten, die geschiedkundige gebeurtenissen in krachtige beeldspraak behandelen. Behalve „Trophées" schreef hij „Véridique histoire de la conquête de la Nouvelle Espagne" en een door Daniël Vierge geïllustreerd avonturenverhaal „La Nonne Alferez". In den laatsten tijd hield hij zich bezig met de revisie der werken van *André Chénier*, waarvan hij de handschriften tien jaren lang onder zich had. In 1905 verscheen zijn bewerking der „Bucoliques" van *Chénier*. Zijn eenig lange gedicht „Les conquérants de l'or" behandelt de verovering van Amerika. In 1895 werd hij lid der Academie. Den czaar begroette hij in 1896 met het gedicht „Salut à l'Empereur". Sedert 1901 was hij bibliothecaris der Arsenaalbibliotheek, en overleed den 4den October 1905 te Houdan.

Herediteit. Zie *Erfelijkheid*.

Hereford, een der westelijke graafschappen van Engeland, telt op 2157 v. km. (1901) 114104 inwoners. Zijn bodem vertoont een mooie afwisseling van heuvels, dalen en vlakten. De hoogste toppen vindt men op de Hatterelketen aan de westzuidwestelijke en op de Malvernhills aan de oostelijke grenzen. De belangrijkste rivier is de Wye, die in den Severn uitmondt. Zij neemt aan haar rechterzijde de Monnow en aan de linker de Lugg met de Arrow en de Fromie op en is bij hoogen waterstand tot Hay voor pramen bevaarbaar. Verder heeft men er het Leominster- en het Gloucester-Herefordkanaal. De grond is er in het algemeen zeer vruchtbaar en slechts $^1/_{12}$ der oppervlakte niet voor cultuur geschikt. Behalve granen, vooral tarwe en gerst, verbouwt men er veel hop en ooft, zoodat er veel cider vervaardigd wordt. Ook de veeteelt is van groot belang, minder de schapen- en paardenfokkerij. De bosschen leveren veel eikenhout en de bodem bevat ijzer en marmer. Behalve handschoenenfabrieken in de hoofdstad en in Leominster, alsmede zeilmakerijen en touwslagerijen in Ledbury en eenige weverijen van grove linnen stoffen, heeft men er nagenoeg geen fabrieken. Het graafschap zendt 2 afgevaardigden naar het Parlement.

Hereford, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, in een vruchtbare streek aan de Wye en aan het Gloucesterkanaal, alsmede aan het vereenigingspunt van 5 spoorwegen gelegen, is de zetel van een bisschop en bezit een hoofdkerk van het jaar 1070, benevens eenige merkwaardige gebouwen, zooals het bisschoppelijk paleis, het gerechtshof, het raadhuis enz. Men vindt er

Digitized by Google

3 letterkundige genootschappen, een instituut voor ambachtslieden met een boekerij, een natuurkundig genootschap en onderscheiden hospitalen. Er zijn (1901) 21382 inwoners, die handschoenen, flanel en hoeden vervaardigen en een uitgebreiden handel drijven in vruchtenwijn en hop. Er verheft zich een gedenkteeken ter eere van *Nelson*; *Garrick* werd hier geboren.

Herema is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht.

Herema, Otto, die mede het Verbond der Edelen onderteekende, was in 1578 grietman van Rauwerderahem, woonde te Deersum en was een ijveraar voor de Unie van Utrecht.

Herema, Valerius of eigenlijk *Watze*, in 1550 pastoor en deken te Nieuwland bij Bolsward, was tevens een groot roehtsgeleerde en bevond zich later te Brussel, waar hij als biechtvader werd toegewezen aan *Sjoerd van Beijma* en *Hartman Galama*, die den 2den Juni 1568 te Brussel werden onthoofd.

Heremans, *Jacob Frans Johan*, een Vlaamsch letterkundige, geboren te Antwerpen den 28sten Januari 1825, genoot aan het Athenaeum van zijn geboortestad een uitmuntende opleiding, werd in 1843 onder-bibliothecaris der stad Antwerpen en vervaardigde vaderlandsche gedichten, die in jaarboekjes en tijdschriften een plaats vonden. Later evenwel bepaalde hij zich meer bij taalkunde, kritiek en aesthetiek. Te Antwerpen knoopte hij een duurzame vriendschap aan met *Jan van Beers*. Met dezen en *De Laet* stichtte hij in 1845 het tijdschrift „Het Taelverbond", terwijl hij reeds vroeger met *van Kerckhoven*, *Rosseels* en *Carlol* een Vlaamsche vereeniging voor koorgezang had in het leven geroepen. Nadat hij van 1844 tot 1845 leeraar der Latijnsche taal was geweest te Mechelen, werd hij in laatstgenoemd jaar geroepen tot het professoraat in de Nederlandsche taal aan het Athenaeum te Gent. Hier stichtte hij met *Rens*, *Snellaert*, *Blommaert* en *Degerikx* het „Vlaamsch Genootschap", en nam in 1847 deel aan het manifest, waardoor de Vlaamsche letterkundigen hun houding in den strijd der staatkundige partijen bepaalden. In 1854 werd hij belast met de lessen in de Vlaamsche letterkunde aan de universiteit te Gent, waar hij als gewoon hoogleeraar werkzaam bleef. In 1856 stichtte hij met *de Baets* en *Campens* het „Leesmuseum", dat de beste Vlaamsche schrijvers onder zijn medewerkers telde en waarvan de uitgave in 1859 werd gestaakt. In 1874 nam hij, op verzoek van den Gentschen uitgever *Hoste*, de leiding op zich van een tweemaandelijksch tijdschrift „Het Nederlandsch Museum". Hij was o. a. lid van de Koninklijke Academie van België, buitenlandsch lid van de Academie van Wetenschappen in Nederland, lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en voorzitter van verschillende Vlaamsche letterkundige vereenigingen. Hij ontving van den koning van België de Leopolds-Orde en van den koning der Nederlanden het ridderkruis van de Eikenkroon en van den Nederlandschen Leeuw. De Academische Senaat te Groningen had hem het doctordiploma in de letteren toegekend. *Heremans* was een volbloed Vlaming die zich door een scherp oordeel en een zuiveren smaak onderscheidde. Meermalen was hij voorzitter van Nederlandsche taalcongressen. Hij overleed te Gent den 13den Maart 1884, nadat hij een jaar te voren van de R. Katholieke tot de Protestantsche Kerk was overgegaan. Van zijn geschriften noemen wij: „Nederlandsche spraakleer" (1846) „Beknopte Nederduitsche versificatie" (2de druk., 1856), „Iets over het rijm" (1847), „Levensschets van Karel Lodewijk Ledeganck" (1847), „Levensschets van Johan Theodoor van Rijswijck" (1850), „Keur uit de verhalen van Zschokke" (1850), „H. Zschokke, Novellen" (1853), „J. van Vondel, Vier treurspelen, enz." (1853), „Iets over geweest zijn en geweest hebben" (1853), „Nederlandsche Dichterhalle" (2 dln., 1858—1864), „Nederlandsche metriek" (1862), „Fransch-Nederlandsch en Nederlandsch-Fransch woordenboek" (1865—1869), „Hoffmann von Fallersleben en de Nederlandsche letterkunde" (1874), „Over den invloed van Noord-Nederland op de letterkunde in de Zuidelijke Provinciën gedurende het tijdperk 1815—1830" (1874), „Overblijfsels van den instrumentaal in het Nederlandsch" (1874), „De nieuwe wet tot regeling van het hooger onderwijs in Noord-Nederland" (1876), „Refereynen, vertoont binnen Ghendt bij de XIX Cameren van Rhetorijken aldaar compareerende den XX in April 1539" (1877), „De nieuwe wet tot regeling van het lager onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden" (1878), „De Nederlandsche letterkunde in de Oostenrijksche Nederlanden gedurende de Brabantsche Omwenteling" (1879), „De liederen van Jan I, hertog van Brabant" (1882), „Werken van zuster Hadewijch" (1874—1876, met dr. *Ledeganck*) enz.

Herendael, *Edmond van*, een Belgisch dichter, geboren te Antwerpen den 31sten October 1841, was aldaar als makelaar werkzaam en tevens als ijveraar voor de Vlaamsche beweging. Hij schreef o.a. „Eenige woorden over de Vlaamsche muziekschool van Antwerpen" (1873), het lyrische gedicht „Celesta" (1874), het oratorium „Mozes op den Nijl" (1881) en „Gedichten" (1883), benevens dichtstukken in tijdschriften en jaarboekjes. Hij overleed den 25sten November 1880.

Herendael, *Jan Julius van*, een broeder van den voorgaande, geboren te Antwerpen den 18den April 1846, was evenals deze makelaar en schreef „Eene perel uit de geschiedenis van het volk" (1877), „Twintig jaren uit de geschiedenis van Nederland" (1878), „De Westfaalsche vrede in betrekking tot de Nederlanden" (1882), „De Unie van Utrecht" (1887) en talrijke tijdschriftartikelen.

Hérens, Val d' (Duitsch = Eringerthal) is een dal aan den linkeroever vande Rhône in Wallis en wordt door de Borgne doorsneden, die bij Hérémence de Dixence, de beek van het Val d'Hérémence, opneemt. Beide dalen stijgen tot de wildernissen der firnvelden, welke zich rondom den Mont Colon, den Dent d'Hérens (4180 m.) en den Matterhorn uitstrekken, en waaruit de dalbeeken ontspringen. Uit den Val d'Hérens leidt de 3480 m. hooge Col d'Hérens over den Glacier de Ferpècle en den Zumuttgletscher naar Zermatt. Het dal telt 6875 inwoners, over negen gemeenten verdeeld. De hoofdstad is Bex met (1900) 955 inwoners. De dalen herbergen nog beren en lynxen, arenden en vele mormeldieren.

Digitized by Google

Herero of *Damara* (zie aldaar), een Bantoevolk, heeft in het begin dezer eeuw de aandacht getrokken door zijn verzet tegen Duitschland. Zie *Duitsch Zuid-West-Afrika*.

Heresie of **Haeresie**. Zie *Ketterij*.

Herford, een stad in het Pruisische distrikt Minden, was vroeger de zetel van een uit het vorstelijk geslacht gekozen abdis en een Hansastad, ligt aan de samenvloeiing van Aa en Werre, aan de spoorlijnen Wustermark-Hamm en Herford—Altenbeken en telt (1905) 28831 inwoners. Men vindt er 8 kerken, waaronder een Romaansche dom en de Gotische Mariakerk, een gedenkteeken van *Wittekind*, een gymnasium, een landbouwschool, twee weeshuizen, een schouwburg, een museum van oudheden, een gevangenis, vlas- en werkspinnerijen, linnenhandel, fabricage van katoenen stoffen, confectiewaren, landbouwmachines, naaimachines, meubelen, sigaren, tapijten enz. — De stad dankt haar bestaan aan de voormalige Benedictijnerabdij, die ± 838 gesticht werd. Zij trad toe tot het Hansaverbond en nam in 1530 de Hervorming aan. Zij was oorspronkelijk onderworpen aan de abdis van het vrouwenstift, die in 1547 haar rechten aan den hertog van Gulik overdroeg. Na het uitsterven dier hertogen (1609) trachtte zij de Rijksvrijheid te verkrijgen en werd in 1631 als Rijksstad erkend. In 1647 en 1652 werd zij door Brandenburg geannexeerd. Tot de abdissen behoort de beroemde *Elizabeth van de Palts* (1667—1680), de wijsgeerige prinses, een leerlinge van *Descartes*, onder wie een tijdlang de sekte der Labadisten (zie *Labadie*) te Herford verblijf hield. Het stift werd in 1803 geseculariseerd.

Herfst. Zie *Jaargetijden*.

Herfstbloemen noemt men hier en daar het *langwortelig biggenkruid* (*Hypochoeris radicata L.*). Zie *Biggenkruid*.

Herfstdraden noemt men de uiterst fijne, zijdeachtige draden, die op droge herfstdagen wel eens in de lucht zweven. Die draden zijn afkomstig van kleine spinnen, welke alsdan in verbazend groote menigte voorkomen.

Herfstnachtevening. Zie *Aequinocticum*.

Herfstpunt is het evenachtspunt in den herfst, het snijpunt van equator en ecliptica, waar de zon zich bevindt bij het begin van den herfst.

Herfsttijdeloos (*Colchicum autumnale*) is een eenzaadlobbige plant uit de familie der *Lelieachtigen*. Zij kenmerkt zich door groote lilabloemen, die in September uit den grond komen, wanneer de bladeren reeds zijn vergaan. In het voorjaar verschijnen enkele bladeren, waartusschen de doosvrucht verscholen ligt, die in den zomer rijp wordt. In Zuid-Limburg is deze plant veer talrijk, overigens vrij zeldzaam; als tuinplant wordt zij echter veel gekweekt. Zie verder *Lelieachtigen*.

Hergenröther, *Joseph von*, een Duitsch godgeleerde, geboren te Würzburg den 15den September 1824, studeerde aldaar en te Rome in de theologie, werd in 1848 priester, in 1851 privaatdocent te München, in 1852 buitengewoon, in 1855 gewoon hoogleeraar in het kerkelijk recht en in de kerkgeschiedenis te Würzburg, in 1878 kardinaal en kort daarna archivaris van den Heiligen Stoel. In 1868 werd hij naar Rome geroepen, als lid der commissie tot voorbereiding van het Vaticaansch Concilie, waar hij zich een ijverig voorstander der onfeilbaarheidsleer betoonde. Hij overleed den 3den October 1890 in een klooster bij Bregenz. Van zijn geschriften noemen wij: „Der Kirchenstaat seit der französischen Revolution" (1860), „Photius, Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griech. Schisma" (3 dln., 1867—1873), „Anti-Janus. Eine histor.-theolog. Kritik der Schrift: der Papst und das Konzil von Janus" (1870), „Kritik der von Döllingerschen Erklärung vom 28 März 1871" (1871), „Katholische Kirche und christlicher Staat in ihren geschichtlichen Entwicklung" (2de druk, 1874), „Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte" (3 dln., 4de druk, 1902), „Abrisz der Pabstgeschichte" (1879), „Kardinal Maury. Ein Lebensbild" (1879) en „Leonis X, pontificis maximi, regesta" (2 dln., 1884—1891).

Héricault, *Charles Joseph de Ricault*, gezegd *Charles d'*, een Fransch schrijver, geboren te Boulogne-sur-Mer in 1823, werkte aan verschillende tijdschriften mede en stichtte in 1883 de „Revue de la Révolution", die hij tot 1890 redigeerde. Hij schreef o.a. de volgende historische studies en romans: „Les patriciens de Paris" (1861), „Un gentilhomme catholique" (1863), „La France guerrière" (1867), „Histoire nationale des naufrages" (1870), „Thermidor, Paris en 1794" (1872), „La révolution de Thermidor" (1876), „En 1792" (1879), „Les bourgois de 93" (1882), „La Révolution" (1882), „Les noces d'un jacobin" (1885), „Histoire anecdotique de la France" (1887—1890), „La France révolutionnaire" (1888), „Le roman d'un propriétaire" (1890) en „Une reine de théâtre" (1891). Hij overleed te Saumur in 1899.

Héricourt, een stadje met (1901) 4765 inwoners in het Fransche departement Haute-Saône, is merkwaardig door de gevechten van 15, 16 en 17 Januari 1871, waarin het een voornaam steunpunt der Pruisen was (Zie *Belfort*).

Herik of *wilde radijs* (*Raphanus Raphanistrum L.*) is de naam van een onkruid, dat in ons land algemeen voorkomt. Het is een eenjarig gewas, dat in Juni tot Augustus met gele, doch ook wel met witte of paarse bloemen bloeit en tot de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*) en tot het geslacht *Raphanus* behoort. Het onderscheidt zich door een snavel, welke 3-maal langer is dan de laatste aanzwelling der hauw, door onderste bladeren, die regelmatig liervormig zijn met 7 of 8 eironde, tegenovergestelde, uit elkander staande, ongelijk getande zijslippen en een zeer groote, eironde eindslip, en door geaderde bloembladeren. Het draagt ook wel den naam van *krodde*, *gele kiek* en *knopherik* en wordt wel eens met de eigenlijke *krodde* (*Sinapis arvensi L.*) verward.

Hering, *J. H.*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Rotterdam den 11den December 1731 en overleden omstreeks het jaar 1790, schreef: „Bespiegelingen over Neêrlands watersnood tusschen den 14 en 15 November 1775 en 22 November" (2 dln., 1776), „Tegenwoordige staat en beschrijving van Curaçao" (1779), „Aanhangsel tot de Vaderlandsche Historie van J. Wagenaar, inhoudende de levensschetsen der Vaderlandsche staatsmannen, land- en zeehelden" (1880), „Tafe-

Digitized by Google

reel van harde winters" (1784), „Tooneel der staatsgeschiedenissen des vaderlands, beginnende met 1555" (4 dln., 1789) en „Het juichend Amsterdam of verhaal der bijzonderheden bij gelegenheid van het bezoek der Erfstadhouderlijke familie in October 1790" (1790).

Hering, *Eduard von*, een Duitsch veeartsenijkundige, geboren te Stuttgart den 20sten Maart 1799, studeerde te Tübingen, bezocht de veeartsenijscholen te Weenen en München, werd leeraar aan de veeartsenijschool te Stuttgart, in 1828 directeur der kliniek en was van 1859 tot tot 1872 opperveearts en referendaris bij het ministerie van Oorlog. Daarna legde hij al zijn betrekkingen neder en overleed den 28sten Maart 1881 te Stuttgart. Hij schreef o. a.: „Physiologie für Tierärzte" (1832), „Grundrisz der Arzneimittellehre für Tierärtze" (3de druk, 1870), „Spezielle Pathologie und Therapie für Tierärzte" (3de druk, 1858), „Handbuch der tierärztlichen Operationslehre" (2de druk, 1879), „Vorlesungen für Pferdeliebhaber" (1834), „Biographisch literarisches Lexikon der Tierärzte" (met *Schrader*, 1868) en „Etymologisches Wörterbuch für Tierärzte" (1871). Ook redigeerde hij van 1839 tot 1876 het „Repertorium der Tierheilkunde."

Hering, *Konstantin*, een Duitsch homoeopaath, geboren den 1sten Januari 1800 te Oschatz, vestigde zich in 1834 als praktisch arts te Philadelphia en overleed aldaar den 23sten Juli 1880. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Homöopathischer Hausarzt" (19de druk, 1904), „Amerikanische Arzneiprüfungen" (1857) en „Condensed Materia medica" (2de druk, 1879). Ook gaf hij *Grosz*, „Comparative Materia Medica" uit. Hij stichtte te Allentown de eerste homoeopathische hoogeschool.

Hering, *Ewald*, een Duitsch physioloog, geboren te Altgersdorf den 5den Augustus 1834, studeerde in de medicijnen, vestigde zich in 1860 als arts te Leipzig, in 1862 als privaatdocent aldaar, werd in 1865 hoogleeraar in de physiologie te Weenen, in 1870 te Praag en in 1895 te Leipzig. Zijn onderzoekingen betreffen voornamelijk den bouw der lever, de diapedese der bloedlichaampjes, de ademhaling, de algemeene zenuwen spierphysiologie, die der zintuigen en de physophysica. Ook stelde hij een nieuwe kleurenleer op. Hij schreef „Ueber das Gedächtnisz als eine allgemeine Funktion der organisierten Materie (2de druk, 1876).

Heringa is de naam van een oud en aanzienlijk Friesch geslacht.

Heringa, Jodocus, eigenlijk *Jouke*, een zoon van *Watze Joukes* te Minnertsga, geboren den 3den Februari 1704, studeerde te Groningen, was eerst predikant te Simonswold, daarna te Drogeham en Harkema-Opeinde, schreef eenige gedichten en kleine opstellen en overleed den 21sten Juni 1872.

Heringa, Johannes, een zoon van *Jodocus*, geboren te Drogeham den 11den Januari 1733, studeerde te Franeker in de godgeleerdheid en was vervolgens predikant te Beetsterzwaag, Marsum, Winschoten, Scheemda, Nijmegen en 's Gravenhage. In de residentie bleef hij de laatste 40 jaren zijns levens werkzaam, was hofkapelaan van prins *Willem V* en werd gewikkeld in den strijd over de rechtzinnigheid van *Kleman*, predikant te Voorburg, schreef daarover onder den schuilnaam *Justus Alethophilus Pacificus* „Rapport aangaande de verdediging der rechtzinnigheid van D. Kleman, op de classis van 's Gravenhage den 6den November 1778 uitgebracht door Visitatores librorum", was de hoofdoprichter en geruimen tijd bestuurder en voorzitter van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst, werd benoemd tot hofkapelaan van prins *Willem V*, in 1814 emeritus en overleed in 1815. Hij gaf met *Greidanus* een „Naamlijst der predikanten, die sedert de Hervorming gediend hebben in de Classis van Franeker" (1761).

Heringa, Jodocus, Eliza's zoon, een godgeleerde, geboren te Gorredijk den 14den October 1765, bezocht het gymnasium, daarna de hoogeschool te Groningen, waar hij zich op de oude talen en vervolgens op de godgeleerdheid toelegde, verdedigde in 1785 een „Dissertatio philologica-theologica de formula baptismi", werd in 1786 hulpprediker en kort daarna predikant te Nijkerk op de Veluwe. In 1791 vertrok hij naar Vlissingen en in 1794, nadat hij tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd was, aanvaardde hij het hoogleeraarsambt te Utrecht met een „Oratio de theologiae in scholis institutione ad praesentem reipublicae christianae conditionem prudenter accommodanda", terwijl hij er tevens den predikdienst waarnam. Vruchteloos beriep men hem aan het Athenaeum te Amsterdam en aan de academie te Leiden. In de jaren 1810 en 1811 wist hij als rector magnificus de uitvoering der bevelen van *Napoleon*, die de universiteit tot een illustreschool wilde verlagen, te verhinderen, en daar niemand rector magnificus durfde te zijn, bleef hij het en redde daardoor het bestaan der academie. Hij ontving in 1835 een eervol emeritaat en overleed den 17den Januari 1840. Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, van het Zeeuwsch Genootschap, correspondeerend lid van het Bataviaasch Genootschap, lid van de derde klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, alsmede ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Van zijn geschriften vermelden wij: „Redevoering bij het overlijden van Steven Jan van Geuns" (1795), „Praktikale aanmerkingen en bijvoegsels op H. C. Bergen, Gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus" (2 dln., 1800), „Ter gedachtenis van wijlen Jan Frederik van Beeck Calcoen, hoogleeraar in de wijsbegeerte, wis- en sterrenkunde aan de hoogeschool te Utrecht" (1813), „Tiental bijbeloefeningen in leerredenen" (1818), „Tiental leerredenen ter aanprijzing van Christelijke deugden" (1826) „Kerkelijke Raadvrager en Raadgever" (4 dln., 1826—1843), „Nagelaten leerredenen" (2 dln., 1840—1842). Van zijn bekroonde verhandelingen vermelden wij die „Over de accommodatie van Christus en zijn Apostelen", alsmede die over „De Bergrede", waaraan door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het eeregoud werd toegewezen. Beide zijn in het Duitsch vertaald. Ook leverde hij onderscheiden „Orationes", verhandelingen in de werken van het Haagsch Genootschap, in die van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en bij-

Digitized by Google

dragen in de Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek, in de Godgeleerde Bijdragen, in de Kunst- en Letterbode, in het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis enz.

Heringsdorf, een dorp en druk bezochte badplaats in het Pruisische distrikt Stettin, ligt op het eiland Usedom, aan de kust der Oostzee en aan de spoorlijn Swinemünde—Heringsdorf en telt (1900) 850 inwoners. Men vindt er een kerk, vele villa's, mooie wandelwegen, een 425 m. lange pier, een gedenkteeken van *von Bülow*, den stichter van het dorp, een ziekenhuis en een reddingsstation. De baden worden jaarlijks door 12000 personen bezocht.

Herinnering. Zie *Geheugen.*

Herinneringsvermogen, *Gebrek aan.* Zie *Geheugen.*

Heriold, een zoon van *Arulo*, koning van Denemarken, regeerde na het sneuvelen zijns vaders met zijn broeder *Regenfrid.* De Denen echter verjoegen hem, waarna hij hulp zocht bij keizer *Lodewijk den Vrome*, den zoon en opvolger van *Karel den Groote.* Deze zond hem naar Saksen, vanwaar *Heriold* zijn tegenstanders door gedurige invallen verontrustte. Eindelijk werd hem in 809 weder deel aan de regeering gegeven, doch er ontstond verdeeldheid tusschen hem en zijn mederegenten. Het geschil werd in 822 door *Lodewijk* op den Rijksdag te Frankfort bijgelegd. Het volgende jaar evenwel verscheen *Heriold* op den Rijksdag te Compiègne en vroeg ondersteuning tegen zijn vijanden. *Lodewijk* zond de graven *Theotar* en *Hruodmond* naar Denemarken om de zaken te onderzoeken, doch er volgde voor 's hands geen beslissing. Toen vertrok *Heriold* met een talrijk gevolg door Friesland naar het zuiden en ging met zijn gezin en onderhoorigen, ten overstaan des keizers, plechtig tot het Christendom over, huldigde *Lodewijk* als leenheer van Denemarken en ontving het graafschap Rhiustri (Rustringen) in Oost-Friesland ten geschenke, terwijl hij later ook met bezittingen in ons land beleend werd. Immers men vindt vermeld, dat *Rurik de Noorman* en zijn broeder *Heriold* ten tijde van keizer *Lodewijk* Duurstede (Vicum Dorestadum) in leen verkregen.

Toen *Heriold* na den doop in zijn vaderland terugkeerde, bleven zijn zoon en neef aan het Frankische Hof. Hij voerde een volledigen toestel mede voor den heiligen dienst, en twee monniken, *Ausganin* en *Autbertus*, vergezelden hem. Later werd hij opnieuw uit zijn rijk verdreven, vervolgens door de macht des keizers in zijn waardigheid hersteld, doch in 827 weer van het bewind ontzet. Ditmaal waren alle pogingen van *Lodewijk* vruchteloos, zoodat *Heriold* zijn overige dagen in de Nederlanden doorbracht.

Heri-Roed of *Herat-Roed* (Rivier van Herat) is de naam van een rivier in het noordwestelijk gedeelte van Afghanistan. Zij ontspringt op het westelijk uiteinde van den Kohi-Baba, stroomt door het landschap Herat naar het westen, wendt zich daarop als grensrivier tusschen Perzië en Afghanistan naar het noorden en verliest zich na een loop van ± 800 km. ten noorden van Sarachs in de woestijn der Turkmenen.

Herisau, de hoofdplaats van het Zwitsersche kanton Appenzell-Auszerrhoden, 9 km. ten Z.W. van St. Gallen, ligt aan de spoorlijn Winkeln—Appenzell en telt (1901) 13501 inwoners, die meerendeels den Protestantschen godsdienst belijden. Men vindt er twee fraaie kerken; de ingezetenen houden er zich vooral bezig met het weven, bleeken en verven van katoenen stoffen. In de nabijheid van Herisau liggen de bouwvallen der burchten Rosenberg en Rosenburg, alsmede Heinrichsbad, waar velen zich aan de melkkuur onderwerpen.

Hérisson, *Anne Charles*, een Fransch staatsman, geboren den 12den October 1831 te Jurgy (Nièvre), studeerde te Parijs in de rechten, werd advocaat bij den Staatsraad en bij het Hof van Cassatie en zag zich in 1864 in een staatkundig proces gewikkeld, hetwelk hem een veroordeeling bezorgde. Na de revolutie van 4 September 1870 werd hij maire van het 6de arrondissement te Parijs, verloor die betrekking in Maart 1871 door de woelingen der Commune, maar werd in November van dat jaar benoemd tot lid van den stedelijken raad. Voorts werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering en was er een van de ijverigste aanhangers van *Gambetta.* In 1876 werd hij niet herkozen en aanvaardde weder een mandaat voor den gemeenteraad van Parijs, die hem tot voorzitter benoemde. Hij legde het neder in 1878, toen hij tot lid van de Kamer van Afgevaardigden gekozen werd. Den 7den Augustus 1882 werd hij minister van Openbare Werken in het Kabinet *Duclerc*, waarmede hij aftrad in het laatst van Januari 1883.

Hérisson, *Maurice*, graaf *d'Irison*, een Fransch officier en schrijver, geboren te Parijs in 1840, maakte den Italiaanschen veldtocht mede en streed als adjudant van generaal *Cousin-Montauban* in China (1860). In den oorlog van 1870—1871 werd hij eerst ingedeeld bij den staf van generaal *Schmitz*, later tot adjudant van generaal *Trochu* benoemd en nam aan de samenkomst van *Jules Favre* met *Bismarck* te Ferrières (19 September 1870) deel. In 1894 werd hij bevelhebber in den Kongo. Hij overleed den 9den Mei 1898 te Constantine (Algerië). Hij schreef: „Etudes sur la Chine contemporaine" (1864), „L'esprit chinois et l'esprit européen" (1869), „Journal d'un officier d'ordonnance" (1885), „Journal d'un interprète en Chine" (1885), „Le cabinet noir, Louis XVII, Napoléon, Marie Louise" (1887), „La légende de Metz" (1888), „Nouveau journal d'un officier d'ordonnance: La Commune" (1889), „Journal de la campagne d'Italie" (1889), „Un drame royal" (1890), „Le prince impérial" (1890), „Les girouettes politiques" (1891 en 1894) en „Les responsabilités de l'année terrible" (1891).

Hérit. is achter plantennamen de afkorting voor *L'Héritier de Brutelle.*

Heritiera *Dryand* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sterculiaceeën.* Het omvat boomen, die aan de keerkringskusten van Azië groeien. Zij dragen éénhuizige bloemen zonder bloemkroon. De 5-deelige kelk omsluit 5 meeldraden, met het vruchtbeginsel tot een buis samengegroeid; — voorts zijn de aan den rug gevleugelde, kransvormig geplaatste blaasvruchtjes houtig en gesloten. *H. littoralis Dryand.*, aan de stranden van geheel Indië groei-

Digitized by Google

Fig. 1.

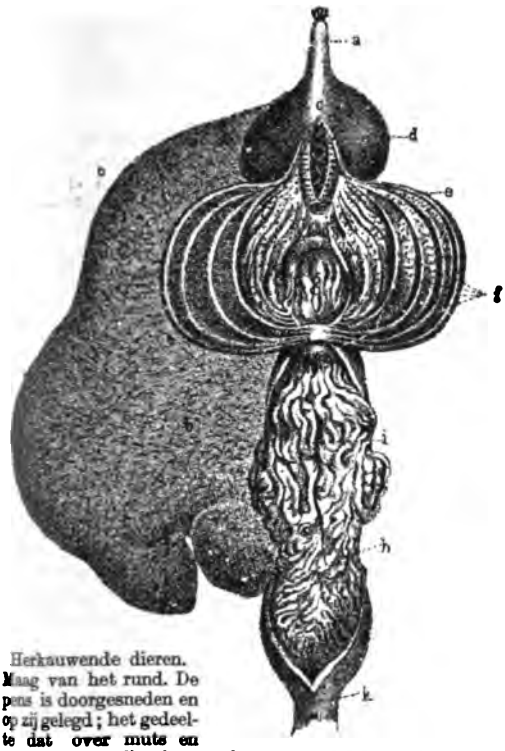

Herkauwende dieren. Maag van het rund. De pens is doorgesneden en op zij gelegd; het gedeelte dat over muts en boekpens heen ligt, is weggelaten. a = slokdarm; b = pens; c = muts; dd' = lippen van de slokdarmspleet; ee' = boekpens, om hare bladen (f) te laten zien; g. = opening tusschen boekpens en lebmaag; i = plooien van 't slijmvlies daarin; k = twaalfvingerige darm.

ende, heeft door een dichte kroon met zilverwitte bladeren tusschen de overige kustgewassen een eigenaardig voorkomen. Het hout van dezen boom is zeer vast en duurzaam; hij komt bij *Rumphius* en *Valentijn* voor onder den naam van *Atunboom*.

Herjeådalen, een Zweedsche provincie, grenst in het W. aan Noorwegen, verder aan de provincies Jemtland, Medelpad, Helsingland en Dalarna en telt op 13651 v.km. 11000 inwoners. De bergachtige bodem is schraal bebouwd. Veeteelt en boschbouw zijn de voornaamste middelen van bestaan. De provincie is rijk aan ertsen, doch goede verkeerswegen ontbreken. De talrijke riviertjes hebben een schilderachtigen loop. Steden zijn er niet.

Herkauwende dieren (*Ruminantia*) is de naam van een orde van de klasse der *Zoogdieren*, waartoe o.a. de nuttigste huisdieren behooren. Zij onderscheiden zich door het vermogen, om de eens opgenomen plantaardige spijzen later in hun bek terug te brengen. Aanvankelijk toch worden ze eenvoudig tusschen de kiezen gekneusd en met behulp van de tong tot een prop gemaakt, die in de pens en muts wordt geweekt. Eerst dan wanneer het geweekte voedsel terugkomt in de mondholte, wordt het flink gekauwd. Zij bezitten een samengestelde maag, welke bij de koe op de volgende wijze is ingericht. In plaats van uit één ruimte, bestaat de maag uit 4 ruimten. De eerste is de *pens* (*rumen*), de grootste van alle en van binnen met eene ruwe, van vele harde, schier hoornachtige tepels voorziene laag bekleed; zij dient tot berging van het verzamelde voedsel. De tweede, de *muts* (*reticulum*), is veel kleiner, van binnen ruw en met 4-, 5- of 6-hoekige, diepe vakjes netvormig bezet. Zij gelijkt op een bolvormig aanhangel der pens en dient om kleine hoeveelheden spijs uit deze te ontvangen, met eenig vocht tot ballen te vormen en deze door den slokdarm naar den bek terug te zenden. De dranken gaan deels terstond naar de derde maag. Deze, de *boekmaag* (*psalterium*, *omasus*), draagt haren naam, omdat zij een menigte plooien vormt (bij de koe 100), welke als de bladen van een boek op elkander

Fig. 2.

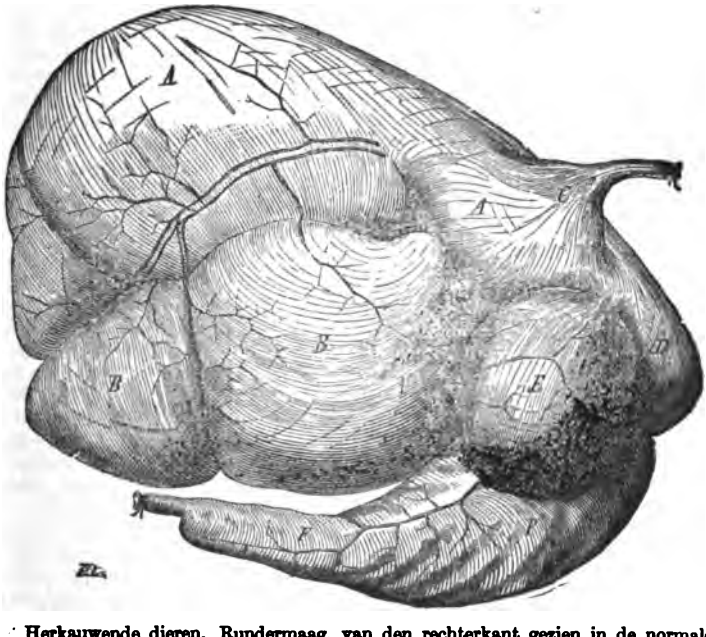

Herkauwende dieren. Rundermaag, van den rechterkant gezien in de normale houding. De lebmaag *F* is naar beneden gebogen, *A* = bovenste zak, *B* = benedenste zak van de pens, *C* = plaats, waar de slokdarm uitmondt, *D* = muts, *E* = boekpens, *F* = lebmaag.

Digitized by Google

liggen. Zij ontvangt het gekauwde voedsel, een gedeelte der dranken en de melk, waarvan de jonge dieren leven. De vierde, de eigenlijke maag,

Fig. 3.

Herkauwende dieren. Slokdarmspleet, geopend. *A* = Slokdarm; *B* = uitmondingsplaats van dezen. *C* = uitmondingsplaats van de pens in de boekpens.

de *lebmaag (abomasus)*, is na de pens de grootste. Al die magen zijn zoodanig samengevoegd, dat de slokdarm zich in het midden bevindt. In bij-

Fig. 4.

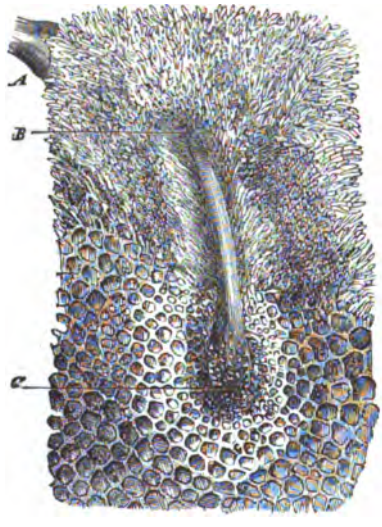

Herkauwende dieren, Slokdarmspleet, gesloten. (Verklaring, zie fig. 3).

gaande afbeeldingen ziet men in fig. 1 de maag van een jong rund op $^1/_{18}$ van de natuurlijke grootte, en wel in *a* den slokdarm, in *bb* de pens, in *cc* vooruitspringende plooien, waardoor de maag in vakken verdeeld wordt, in *dd* den ingang van de muts, in *ff* het kanaal, dat om den slokdarm langs de muts naar *e*, de opening van de boekpens, loopt; In fig. 2 ziet men de maag van de achterzijde, terwijl fig. 3 en 4 den slokdarm voorstellen.

Zulk eene maag vindt men, behalve bij runderen, bij *geiten*, *schapen*, *herten* enz., — voorts met eenige wijziging (in plaats van 4 slechts 3 afdeelingen) bij kameelen, dromedarissen en lama's. De pens der kameelen is namelijk betrekkelijk veel kleiner en de muts veel grooter, zoodat zij aanzienlijke hoeveelheden drank tot zich kunnen nemen. Men onderscheidt herkauwende dieren *zonder hoornen* (kameel, dromedaris, lama), — *met massieve hoornen* (hert, rendier), — *met holle hoornen* (rund, schaap, antilope), — en *met hoornwortels* (giraffe). De vermelding van de namen van eenige herkauwende dieren is reeds voldoende om op de groote diensten opmerkzaam te maken, welke zij aan den mensch bewijzen. De herkauwers hebben een eigenaardig gebit, namelijk in de bovenkaak geen tanden, behalve bij de camelidae (kameelen, lama's) waar de beide buitensnijtanden voorkomen. De haaktanden ontbreken in den regel, terwijl boven en onder, links en rechts zes kiezen met breede kronen en halvemaanvormige emailplooien worden aangetroffen.

Herkenbosch-en-Melik, een gemeente in de provincie Limburg, 3387 H. A. groot, met (1907) 2288 inwoners, wordt door de Nederlandsche gemeenten Maasniel, Roermond, St.-Odiliënberg, en door de Pruisische gemeenten Kruchten en Elmt ingesloten. In het Z. en Z.-O. wordt zij door de Roer bespoeld. Daar vindt men kleigrond, overigens bestaat de bodem uit zand, dat zich hier en daar tot heuvels verheft. Er wordt landbouw uitgeoefend. De gemeente, die de dorpen Herkenbosch en Melik, benevens eenige buurten en gehuchten bevat, behoorde vroeger tot het hertogdom Gulik, en is eerst door de grensregeling van 1816 aan Nederland gekomen.

Herkomer, *Hubert van*, een Engelsch-Duitsch schilder, geboren te Waal (Beieren) den 26sten Mei 1849, ging in 1855 met zijn vader naar Noord-Amerika en in 1857 naar Southampton, waar hij de kunstacademie bezocht. Nadat hij in 1871 lid van het „Institute of painters in watercolours" geworden was, schilderde hij in 1872 zijn eerste groote doek „Na het werk". Zijn naam maakte hij bekend door „De laatste inspectie" (1875). Daarop volgden „In het bosch" en „De kerkgang" en portretten van *Wagner* (1877) en *Tennyson* (1879). Ook leverde hij radeeringen en gravures in mezzotinto naar zijn eigen schilderijen. In 1881 stichtte hij te Bushey (Hertford), waar hij sedert 1874 woont, een kunstschool. De vrucht van een reis door Amerika (1883) was een groot doek „Aankomst der landverhuizers te Castle Gardens". Later schilderde hij „Vergadering in het Charterhuis" (1889), „Ons dorp" (1890) en „Gedurende de werkstaking" (1891). In den laatsten tijd heeft hij zich voornamelijk aan het portretschilderen gewijd. Zoo portretteerde hij *Archibald Forbes*, *Stanley*, *Catherine Grant*, groothertogin *Anastasia van Mecklenburg*, sir *Goldie*, *George*

Digitized by Google

Gray, generaal *Booth*, een gemeenteraadszitting te Landsberg. In 1899 werd hij door den prinsregent van Beieren in den adelstand opgenomen. Hij schreef „Etching and mezzotint engraving. Lectures delivered at Oxford" (1894).

Herkruist noemt men in de wapenknnde een kruis, waarvan de armen op eenigen afstand van de uiteinden dwarsarmen dragen (zie de afb.).

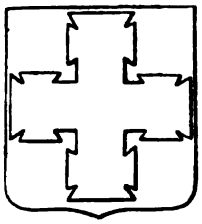

Herkruist.

Herlin, *Friedrich*, een schilder en beeldhouwer der oud-Duitsche school, was een leerling van *Rogier van der Weyden;* wij vinden hem in 1442 werkzaam te Ulm en in 1460 te Nordlingen, waar hij omstreeks 1500 overleed. In de Georgskerk van laatstgenoemde stad vindt men nog onderscheiden schilderijen van zijn hand, verder 8 stukken in de Jacobskerk te Rothenburg.

Herlin, *Gautier*, een dapper krijgsman in onzen vrijheidsoorlog tegen Spanje, werd geboren te Valenciennes. Zijn vader, aldaar kapitein toen de stad in 1567 door *Noircarmes* werd ingenomen, moest bij die gelegenheid zijn overgang tot het Protestantisme met den dood boeten, terwijl 8 dagen later ook de oudste zoon van dezen onthoofd werd. Nu nam *Gautier* met nog 3 andere broeders dienst onder de Wilde Geuzen. Zijn broeders werden gegrepen en opgehangen, en hij zelf, nadat men hem neus en ooren afgesneden had, tot den brandstapel veroordeeld. Hij ontsnapte evenwel en verbrandde nu uit wraakzucht alle priesters en Spanjaarden, die in zijn handen vielen. Hij was een van de opperhoofden der Watergeuzen bij de verovering van den Briel. De tijd van zijn dood is onbekend.

Herloszsohn, *Karl*, eigenlijk *Karl Georg Reginald Herlosz*, een Oostenrijksch schrijver, geboren te Praag den 1sten September 1804, studeerde aanvankelijk in zijn geboortestad, later te Weenen in de rechten, werd daarna huisonderwijzer te Dewitz bij Praag en vertrok tegen het einde van 1825 naar Leipzig, waar hij weldra door letterkundigen arbeid in zijn behoeften kon voorzien. Hij overleed aldaar den 10den December 1849. Het belletristisch en kritisch tijdschrift „Der Komet", door hem in 1830 gesticht, bleef gedurende 19 jaar bestaan. Verder schreef hij een groot aantal geschiedkundige en humoristische romans, novellen en kleine verhalen, waarbij zijn rijke en levendige verbeelding hem zeer te stade kwam. Wij noemen „Weihnachtsbilder" (2de druk, 1851), de romans „Der Ungar" (1832), „Der letzte Taborit" (1834), „Wallenstein's erste Liebe" (1844), „Die Hussiten" (1843), „Die Tochter der Piccolomini" (1846) en „Die Mörder Wallenstein's" (1847). Zijn dichterlijke voortbrengselen verzamelde hij in het „Buch der Lieder" (4de druk, 1857), waarop na zijn dood nog „Reliquien in Liedern" (2de druk, 1852) gevolgd zijn. Ook van zijn geschiedkundige romans, alsmede van zijn gezamenlijke schriften zijn uitgaven in het licht verschenen.

Herm. is achter diernamen de afkorting voor *J. Hermann* of voor diens zoon *J. F. Hermann.*

Herman of *Hermann*, vorst der Cherusken. Zie *Arminius.*

Herman, *Catharina*, was een moedige vrouw in onzen worstelstrijd tegen Spanje. Het gelukte n.l. den vijand bij de belegering van Ostende een aantal Hollandsche matrozen en loodsen in zijn macht te krijgen. Onder deze was de echtgenoot van *Catharina.* Deze snijdt haar lang hoofdhaar af, vermomt zich in mansgewaad en begeeft zich in het leger der Spanjaarden. Daar wordt zij als een spion van prins *Maurits* in den kerker geworpen, doch niet in dien van haar man. In haar radeloosheid ontdekte zij haar geheim aan een biechtvader, die de gevangenen bezocht. De geestelijke stond verbaasd over zooveel geestkracht en zelfverloochening; hij gaf kennis van deze ontmoeting aan den graaf *van Bucquoy*, die niet alleen verlof gaf, dat zij naar de gevangenis van haar man werd overgebracht, maar ook de beide echtgenooten voor zich deed verschijnen en bij het vernemen, dat *Catharina* alles had te gelde gemaakt, om haar man uit de gevangenis te bevrijden of, indien dit niet gelukte, de ellende der gevangenis met hem te deelen, hun aanstonds de vrijheid schonk.

Herman, *Ludimar*, een Duitsch physioloog geboren den 21sten October 1838 te Berlijn, studeerde aldaar in de geneeskunde, vestigde zich als privaatdocent en werd in 1868 gewoon hoogleeraar in de physiologie te Zürich. Van zijn geschriften vermelden wij: „Grundrisz der Physiologie" (7de druk, 1882), „Lehrbuch der experimentellen Toxikologie" (1874) en „Untersuchungen zur allgemeinen Muskel- und Nervenphysiologie" (1867—1868). Ook leverde hij met onderscheiden andere vakgenooten een „Handbuch der Physiologie" (6 dln., 1879—1883).

Hermandad is een Spaansch woord, dat verbroedering beteekent en afstamt van het Latijnsche *germanitas.* Aanvankelijk diende het, om de onderlinge verbintenissen aan te duiden, welke de steden van Castilië en Aragon sloten, teneinde den vrede te handhaven en de aanmatigingen en rooverijen van den adel te keer te gaan. Zij werden daarbij ondersteund door de koningen, die zoodanig middel gaarne aangrepen om den overmoed der aanzienlijken te fnuiken. Een dergelijke verbintenis ontstond in Aragon het eerst in het midden der 13de eeuw, in Castilië in 1282. In 1295 sloten de steden van Castilië en Leon onderling een verbond, dat de goederen van elken edelman, die een bondgenoot beroofd of beleedigd had en daarvoor geen voldoening wilde geven, met verwoesting bedreigde. Een hermandad tot handhaving van orde en recht, welke gedurig door den adel werden geschonden, kwam in 1486 in Castilië tot stand. De steden, die hiertoe behoorden, hadden een leger en benoemden rechters in verschillende deelen des Rijks. Wie orde en wet verstoorden, werden door de gewapenden opgepakt en voor de rechters gebracht. Geen rang of stand, zelfs geene gewijde plaats verleende bescherming tegen de Hermandad, welke allengs den naam van „de heilige" verkreeg. Vruchteloos verzette zich de adel tegen een instelling, die door den koning werd ondersteund. Ook in Aragon kwam in 1488 iets dergelijks tot stand. In

Digitized by Google

het midden der 16de eeuw ontaardde zij echter in een veldpolitie of gendarmerie, terwijl men er thans de politie mede aanduidt.

Hermanfried, de laatste koning der Thüringers en een zoon van *Basinus*, regeerde aanvankelijk te zamen met zijn broeders *Baderik* en *Berthar*, doch doodde laatstgenoemde op aansporing van zijn heerschzuchtige gemalin *Amalberga* (een nicht van *Theoderik*, koning der Oost-Goten) en verbond zich tegen eerstgemelde met *Theoderik I*, koning der Franken. Toen *Baderik* overwonnen en gesneuveld was en *Hermanfried* weigerde volgens zijn belofte de helft van zijn land af te staan aan den koning der Franken, trok deze met zijn broeder *Chlotarius* en met de Saksers tegen hem op, versloeg hem in 531 aan de Unstrut en lokte hem onder voorwendsel van minnelijke schikkingen naar Zülpich, alwaar hij hem, volgens de sage, doodde door hem op een wandeling van den stadsmuur te werpen. Een andere sage vermeldt, dat *Hermanfried* na genoemden veldslag zich verschanst heeft op het kasteel Scheidungen en, toen dit bezweek, op zijn eigen verzoek door zijn schildknaap is omgebracht. Na zijn dood begaf *Amalberga* zich met haar kinderen naar Italië.

Hermangild, *Orde van den Heiligen*, werd in 1814 door koning *Ferdinand VII* van Spanje ingesteld voor verdienstelijke militairen van de land- en zeemacht. Zij is in 3 klassen verdeeld en verschaft aan de bezitters een pensioen, wanneer zij na het ontvangen nog 10 jaar in dienst zijn geweest. Het ordeteeken is een gouden, achtpuntig kruis met zilveren stralen, en het middenschild draagt het ruiterbeeld van den heiligen *Hermangild* met het omlauwerd omschrift: „Premio a la constancia militar".

Hermangild, de oudste zoon van *Leovigild*, koning der West-Goten, werd in 580 onderkoning in Spanje en trad in het huwelijk met *Ingunde*, een dochter van *Siegbert*, koning van Austrasië, en *Brunehilde*. Toen haar schoonmoeder *Gundasuintha* pogingen aanwendde haar tot het Arianisme te bekeeren en haar wegens haar weigering mishandelde, werd *Hermangild* door zijn vader bevolen Sevilla tot residentie te kiezen, alwaar *Ingundis* hem bewoog tot de R. Katholieke Kerk over te gaan. Zelfs stond hij op tegen zijn vader, doch leed de nederlaag en werd verbannen. Toen hij wederom troepen verzamelde, werd hij gevangen genomen en in 585 te Tarragona onthoofd. Volgens sommigen zou zulks geschied zijn om het geloof, waarom hij later heilig verklaard werd.

Hermanides, dr. *S. R.*, geboren in 1842 te Hoogwoud, bezocht de Latijnsche school te Hoorn en studeerde te Leiden in de geneeskunde, waar hij in 1865 promoveerde tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: „Aneurysma aortae thoracis descendentis". Nog in hetzelfde jaar promoveerde hij in de verloskunde en in het volgende jaar in de heelkunde. In September 1865 benoemd tot inwonend geneesheer in het Buitengasthuis te Amsterdam, bleef hij daar werkzaam tot April 1867, vestigde zich toen als geneesheer te Tricht, van waar hij in 1872 verhuisde naar Geldermalsem, waar hij de algemeene praktijk uitoefende tot 1902. Intusschen had hij zich in 1870 in den Fransch-Duitschen oorlog verdienstelijk gemaakt als dirigeerend geneesheer van de Nederlandsche ambulance, die van September tot December van genoemd jaar te Versailles gevestigd was. Voor dien arbeid ontving hij van *Thiers* het Legioen van Eer en van den koning van Pruisen de Kroonorde. In 1902 werd hij benoemd tot geneesheer-directeur van het christelijk sanatorium voor zenuwlijders te Zeist, doch moest wegens voortdurende ongesteldheid dit ambt in 1907 neerleggen. Dr. *Hermanides* is medeoprichter van de Vereeniging tot christelijke verzorging van krankzinnigen (Veldwijk), van de Vereeniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders (te Zeist), van de Vereeniging tegen de prostitutie in Nederland en van de Christelijke Vereeniging van natuur- en geneeskundigen in Nederland. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het rapport der heeren Van Overbeek de Meyer, A. P. Fokker en Menno Huizinga aan de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, beoordeeld door S. R. Hermanides e. a." (1882), „Reglementeering der prostitutie hygiënisch gerechtvaardigd? Openbare brief aan G. van Overbeek de Meijer" (1883), „Wetenschap en zedelijkheid" (1902), „Les affections parasyphilitiques" (2 dln., 1903, bekroond door de Académie de médecine de Paris), „Bekämpfung der ansteckenden Geschlechtskrankheiten als Volksseuche" (1905). Voorts verschenen bijdragen van hem in vele Nederlandsche en buitenlandsche tijdschriften.

Hermann. Zie *Arminius*.

Hermann *de Lamme* (*Hermannus Contractus*), een schrijver van belangrijke bronnen voor de geschiedenis van Duitschland, geboren den 18den Juli 1013, behoorde tot het grafelijk geslacht *von Vehringen*, ontving zijne opvoeding in het klooster Reichenau en aanvaardde aldaar het geestelijk gewaad, waarna hij den 24sten September 1054 op het vaderlijk kasteel te Aleshusen bij Biberach overleed. Zijn belangrijkst werk is „Chronicon ab urbe condita ad annum 1054" met de voortzetting tot 1066 van den presbyter *Bertholdus* uitgegeven in de „Monumenta Germaniae historica" van *Pertz* en in de „Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit" van *Nobbe*. Ook de kerkgezangen: „Salve regina", „Alma redemptoris mater" en „Veni, sancte spiritus" worden aan hem toegeschreven. Zijn dichttalent komt het best uit in „De octo vitiis principalibus".

Hermann *van Luxemburg* werd gedurende het verblijf van *Hendrik IV* in Italië, door de Saksers en Zwaben, in 1081 te Bamberg vergaderd, tot tegenkoning gekozen, waarna *Siegfried*, aartsbisschop van Mainz hem kroonde. Zijn plan om op te rukken naar Italië werd verhinderd door het overlijden van zijn voornaamsten bondgenoot *Otto von Nordheim*, daar de overige raadslieden van *Hermann* den strijd om de Duitsche keizerskroon liefst op Duitschen bodem wilden voeren. Toen *Hendrik* in 1085 met een leger in Saksen viel, nam *Hermann* de vlucht naar Denemarken, doch keerde weldra terug, versloeg den keizer bij Bleichfeld aan den Main en veroverde Würzburg. Zoodra echter in 1088 de Saksers zich aan *Hendrik IV* onderwierpen, deed *Hermann* afstand van den koninklijken titel en begaf zich naar zijn erflanden. Niet lang daarna sneuvelde hij bij de

Digitized by Google

belegering van Kochem (28 September 1088).

Hermann I, paltsgraaf van Saksen en landgraaf van Thüringen, een zoon van *Lodewijk den IJzeren* en van *Juditha*, trok in 1180 te velde tegen *Hendrik den Leeuw*, die in den ban gedaan was, en werd den 15den Mei van dat jaar in een veldslag gevangen genomen, doch weldra weder op vrije voeten gesteld. Op den Rijksdag te Erfurt (1181) verkreeg hij het paltsgraafschap Saksen, en na den dood van zijn broeder *Lodewijk III* ook het landgraafschap Thüringen, waarna hij zich vestigde op den Wartburg. Door krachtige maatregelen vernietigde hij de plannen van keizer *Hendrik VI* om zich van Thüringen meester te maken, voerde tot groot nadeel voor zijn land verschillende oorlogen en wist een aantal Duitsche vorsten en graven te Neurenburg over te halen keizer *Otto IV*, die door den paus in den ban was gedaan, af te zetten en *Frederik II* te kiezen, waarna de Saksers tegen hem opstonden en zich van de steden Mühlhausen en Nordhausen meester maakten, zoodat hij zich weldra in zeer benarde omstandigheden bevond, waaruit hij evenwel gered werd door de tijdige hulp van *Frederik* II. Hij was een kunstlievend vorst, behoorde zelf tot de minnezangers en deed, naar men wil, den beroemden dichterlijken wedstrijd houden op den Wartburg. *Hermann* overleed te Gotha den 25sten April 1216.

Hermann IV, landgraaf van Hessen, geboren den 15den Augustus 1607, was een zoon van *Maurits*, landgraaf *van Hessen-Kassel*, ontving een zorgvuldige opvoeding en schreef: „Observationes historico-mathematicae de annis 1618—1635" (1635), „Deutsche Astrologia" (1637), „Historia meteorologica" (1651) en „Hexameron" (1652). Na het overlijden van zijn ouderen broeder *Philips* was hij met de voogdijschap over de achtergebleven kinderen belast en overleed zelf kinderloos den 4den April 1658.

Hermann, *Paul*, een Duitsch plantkundige, geboren te Halle den 30sten Juni 1640, bezocht de hoogescholen te Wittemberg, Leipzig, Jena, Leiden, Rome en Padua, ontving aan laatstgenoemde den graad van doctor in de geneeskunde, bezocht nogmaals ons land en werd in 1672 door de regeering, ten behoeve der botanie, naar Afrika, Indië en Ceylon gezonden, te Leiden tot hoogleeraar benoemd, welke betrekking hij na het volbrengen zijner 8-jarige reis in 1680 aanvaardde met een redevoering „De usu hortorum et nata inde oblectatione. Hij breidde den botanischen tuin te Leiden uit en voerde tevens een nieuwe rangschikking der planten in, zooals blijkt uit zijn „Florae Lugduno-Batavae flores sive enumeratio stirpium horti Lugduno-Batavi methodo naturae vestigiis insistente dispositarum etc." (1690). Later verbeterde hij zijn wijze van rangschikking, doch toen hij begonnen was de mededeelingen daaromtrent ter perse te leggen, overleed hij den 25sten Januari 1695. Behalve genoemde geschriften leverde hij nog: „Horti academici Lugduno-Batavi catalogus etc." (1687), „Paradisi Batavi prodromus etc." (1689) „Paradisus Batavus etc.", een werk met platen, na zijn dood (1698 en 1705) uitgegeven, „Lapis lydius materiae medicae" (1704), „Musaei indici catalogus" (1711), „Musaeum Zeylanicum" (1717 en 1726) en „Cynosura materia medicae etc." (1726). Ook heeft men van hem nog onderscheiden onuitgegeven handschriften. Volgens het oordeel van bevoegde personen kan bovenvermeld „Musaeum Zeylanicum" niet van *Hermann* afkomstig wezen, maar werd vermoedelijk naar zijn aanteekeningen door een onkundige opgesteld. Zijn rijke verzameling gedroogde planten is gebruikt door *Linnaeus* en ook door *J. Burmann*. Het plantengeslacht *Hermannia* (zie aldaar) is naar hem genoemd.

Hermann, *Gottfried*, een Duitsch philoloog, geboren te Leipzig den 28sten November 1772, studeerde aldaar en te Jena in de rechten, doch bepaalde zich weldra bij de letteren en vestigde zich in 1794 te Leiden als privaatdocent. In 1798 werd hij er buitengewoon en in 1803 gewoon hoogleeraar, vierde den 18den October 1844 het vijftigjarig gedachtenisfeest van zijn werkzaamheid als professor en overleed te Leipzig als senior der universiteit den 31sten December 1848. Zijn voorlezingen over Grieksche schrijvers en over verschillende deelen der oudheidkunde onderscheidden zich door levendigheid van voordracht, door helderheid en scherpzinnigheid. Verder beijverde hij zich een grondige studie der Grieksche taal en letterkunde te bevorderen door de stichting van een Grieksch genootschap (1793), alsmede door zich in 1834 te belasten met het bestuur van een philologisch seminarium. Zijn beginselen omtrent de metriek, waarvan hij een nieuwe theorie gaf, zette hij uiteen in zijn „De metris graecorum et romanorum poetarum" (1796), „Handbuch der Metrik" (1796), „Elementa doctrinae metricae" (1816), „Epitome doctrinae metricae" (2de druk, 1844) en „De metris Pindari" (in de uitgave van *Pindarus* van *Heyne*, 1817). Nog belangrijker is zijn behandeling der Grieksche grammatica. Hiertoe behooren: „De emendanda ratione graecae grammaticae" (1801), „De graecae dictionis idiotismis" (4de druk, 1834) en „Libri IV de particula ἄν" (1831). Verder leverde hij een uitgave der tragoediën van *Sophokles* en van onderscheiden van *Euripides*, van de „Nubes" van *Aristophanes* (2de druk, 1830), van de „Orphica" (1805), de Homerische hymnen (1806), van den „Trinummus" (1800) en „Bacchides" (1845), van *Plautus* van „De arte poetica" van *Aristoteles* enz. — Met *Creuzer* gaf hij „Briefe über Homer und Hesiodus" (1818) en „Ueber Wesen und Behandlung der Mythologie" (1819) uit; zijn „Opuscula" (7 dln., 1827—1830) bevatten vele merkwaardige opstellen, alsmede zijn Latijnsche gedichten. Na zijn dood verscheen nog een door hem bewerkte uitgave van *Bion* en *Moschus* (1849) en een van *Aeschylus* (2 dln., 2de druk, 1859).

Hermann, *Friedrich Benedikt Wilhelm von*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Dinkelsbühl in Beieren den 5den December 1795, bezocht het gymnasium te Erlangen, studeerde te Würzburg en stichtte in 1817 met een zijner vrienden een school te Neurenberg. In 1821 werd hij benoemd tot leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te Erlangen en vestigde er zich in 1823 als privaatdocent in de staatswetenschap. Kort daarna werd hij hoogleeraar in de wiskunde aan het gymnasium en aan de polytechnische

Digitized by Google

school te Neurenberg en bleef aldaar tot 1827. Nadat hij zich bekend gemaakt had door zijn „Lehrbuch der Arithmetik und Algebra" (1826) en „Ueber polytechnische Institute" (1826—1828, 2 stukken), deed hij een reis naar Frankrijk om het onderwijs aldaar te bestudeeren en na zijn terugkeer werd hij tot buitengewoon, in 1833 tot gewoon hoogleeraar aan de universiteit te München benoemd. Toen schreef hij zijn „Staatswirtschaftliche Untersuchungen" (1832), welke hem grooten roem bezorgden. In 1835 werd hij benoemd tot lid van de Academie van Wetenschappen en sedert 1836 jaarlijks tot inspecteur der technische scholen, terwijl men hem tevens afvaardigde naar tentoonstellingen te Parijs, te Berlijn enz. In 1837 werd hij lid van den raad van onderwijs, daarna referendaris, in 1845 „Ministerialrat" bij het departement van Binnenlandsche Zaken en directeur der statistische bureaux en vervolgens staatsraad in werkelijken dienst. In 1848 tot lid van het Parlement te Frankfort gekozen, was hij er een van de meest begaafde leden van het linker-centrum. Als plaatsvervangend voorzitter onderscheidde hij zich door stipte onpartijdigheid. Hij ijverde er voor een Duitsch-Oostenrijksch tolverbond en betoonde zich ook later hiervan een voorstander in de Beiersche Tweede-Kamer, alsmede op handelscongressen te Dresden, Frankfort en Weenen. Hij overleed den 23sten November 1868.

Hermann, *Karl Heinrich*, een Duitsch historieschilder, geboren te Dresden den 6den Januari 1802, bezocht de academie aldaar en later te Düsseldorf, waar hij voor een der bekwaamste leerlingen van *Cornelius* gehouden werd, en schilderde met *Götzenberger* en *Förster* de fresco's in den voorhof van het universiteitsgebouw te Berlijn. Later vergezelde hij *Cornelius* naar München, waar hij naar kartons van dezen onderscheiden fresco's schilderde in de Glyptotheek en de Lodewijkskerk. Verder heeft hij een aantal oorspronkelijke stukken geleverd, welke zeer worden geroemd. In 1844 werd hij naar Berlijn geroepen, om de ontwerpen van *Schinkel* in het voorportaal van het museum uit te voeren, doch hij zag er weldra van af. In de kloosterkerk aldaar schilderde hij echter 14 frescobeelden, de aartsvaders, de profeten, de evangelisten enz. voorstellende. Later schilderde hij 15 groepen, die de hoofdmomenten der geschiedenis van Duitschland voor den geest roepen, alsmede een dergelijke reeks uit de geschiedenis van Engeland. Hij overleed te Berlijn den 30sten April 1880.

Hermann, *Karl Friedrich*, een Duitsch philoloog, geboren te Frankfort aan den Main den 4den Augustus 1804, studeerde te Heidelberg en te Leipzig, ondernam vervolgens een wetenschappelijke reis naar Italië en vestigde zich in 1826 te Heildelberg als privaatdocent. Hier werd hij in 1832 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar, maar hij gaf de voorkeur aan een beroep als gewoon hoogleeraar naar Marburg. Hij werd er in 1833 tweede bibliothecaris der universiteitsboekerij en belastte zich met het toezicht op het philologisch seminarium. In 1842 ging hij als professor in de welsprekendheid naar Göttingen en overleed aldaar den 31sten December 1855. Van zijn geschriften noemen wij: „Lehrbuch der griechischen Staatsalterthümer" (4 dln., 5de druk, 1882) en „Geschichte und System der platonischen Philosophie" (dl. 1, 1839). Verder heeft hij een uitgave van *Lucianus*' „De conscribenda historia" (1828) en van *Plato's* geschriften (6 dln., 1851—1852) gegeven. Na zijn dood verscheen „Kulturgeschichte der Griechen und Römer" (2 dln., 1856—1857).

Hermann, Konrad, een zoon van *Johann Gottfried Hermann* (zie aldaar), geboren te Leipzig den 30sten Mei 1819, studeerde in de letteren en wijsbegeerte te Leipzig, vestigde zich aldaar als privaatdocent en werd er in 1860 buitengewoon en in 1881 gewoon hoogleeraar. Hij schreef: „Grundrisz einer allgemeinen Aesthetik" (1857), „Philosophische Grammatik" (1858), „Philosophie der Geschichte" (1870), „Die Aesthetik in ihrer Geschichte und als wissenschaftliches System" (1875), „Die Sprachwissenschaft nach ihrem Zusammenhang mit Logik, menschlicher Geistesbildung und Philosophie" (1875), „Der Gegensatz des Klassischen und des Romantischen in der neuern Philosophie" (1877) en „Die deutschen Studenten" (1877). Hij overleed te Klosterlausitz den 15den Juli 1897.

Hermannia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Buttneriaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletige, klokvormige kelk, een 5-bladerige, spiraalsgewijs gedraaide bloemkroon en een 5-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het omvat een aantal altijd groene heesters, welke aan Kaap de Goede Hoop groeien. Sommige van deze behooren tot de sierplanten, zooals *H. bifurcata L.* met wigvormige, lijnvormige, stompe, of aan den top 3-tandige, gaafrandige, aan beide zijden witviltige of onbehaarde bladeren en paarse bloemen, in aan één zijde geplaatste trossen gerangschikt.

Hermannides, *Rutgerus*, een geschied- en letterkundige, geboren te Wilna in Polen, deed na het voleindigen zijner studiën een reis door Frankrijk, Engeland en het noorden van Europa en werd in 1647 rector aan het gymnasium te Harderwijk. Kort daarna werd hij doctor in de rechten, vervolgens buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde en in 1654 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis en staatsleer aldaar. In het rampspoedig jaar 1672 waakte hij als rector met goed gevolg voor het bestaan der hoogeschool en overleed den 20sten Maart 1687. Hij schreef: „Britannia Magna" (1661), „Peninsularum regnum Sueciae, Daniae, Norwegiae" (1667), „Silesonii et Holsatiae descriptio nova", „Orthotonia sive doctrina de accentibus Graecis" (3de druk, 1664) en „De Graecia", terwijl hij voorts uitgaven leverde der werken van *Sallustius*, *Florus*, *Petronius* en *Nepos*.

Hermannshöhle is een grot in het Rübeland in den Harz met prachtige druipsteenvormingen én voorwereldlijke geraamten. Zij wordt electrisch verlicht.

Hermannstadt (Hongaarsch *Nagyszeben*, Latijn *Cibinium*), een koninklijke vrijstad in het gelijknamige Hongaarsche comitaat, ligt aan den Zibin in een kruispunt van spoorwegen en bestaat uit de op een heuvel liggende, regelmatige bovenstad, de daarmede door trappen verbonden benedenstad en 3 grootendeels door Roemeniërs

Digitized by Google

bewoonde voorsteden. Zij telt (1901) 29577 inwoners, was vroeger een sterke vesting en bezit nog twee bastions met vijf torens. Men vindt er 11 kerken, waaronder de Gotische der Protestanten met een 74 m. hoogen toren, een stadhuis (15de eeuw) met het Saksische nationale archief, het paleis van baron *Bruckenthal* met een bibliotheek van 40000 deelen, een schilderijengalerij en talrijke verzamelingen, een krankzinnigengesticht, een groot-ziekenhuis, een muziekgebouw en een standbeeld van *Teutsch*. De stad heeft drie gymnasia, een hoogere burgerschool, een cadetten-, twee normaal-, drie meisjesscholen, een schouwburg, een wees- en vondelingenhuis, vier ziekenhuizen enz. De nijverheid is belangrijk (vervaardiging van laken, leder, kaarsen, spiritus en kinderspeelgoed). Hermannstadt is de zetel van een Griekschen aartsbisschop. In de omgeving vindt men veel eikenbosschen, de Oude Berg met villa's en wijngaarden, het bad Vizakna, de dorpen Hammersdorf, Hellau, Michelsberg en den Roteturmpas.

De stad werd gesticht door Duitsche kolonisten, die de Hongaarsche koning *Geisa II* (1141—1161) in zijn land riep, en heette oorspronkelijk *Villa Hermanni*. In 1241 werd zij verwoest door de Tataren, maar weer opgebouwd. Onder *Lodewijk I* valt haar eerste bloeitijd. Sedert 1420 werd zij dikwijls door de Turken belegerd, later ook gebrandschat. In 1529—1536 werd zij in den strijd om de Hongaarsche Kroon door de aanhangers van *Johannes Zapolya* belegerd en na een beleg van 7 jaar tot de overgave gedwongen, in 1610 door den Zevenburgschen *Gabriel Bathori* ingenomen en geplunderd.

Hermanrich, de eerste geschiedkundige koning der Oost-Goten, leefde in het begin der 4de eeuw, onderwierp Germaansche en Slavische stammen aan zijn heerschappij, die zich van den Don tot de Theisz en van de Donau tot de Oostzee uitstrekte. Zelfs de West-Goten erkenden hem als hun heer. Toen de Hunnenkoning *Balamir* hem, terwijl hij gewond was, aanviel, stortte de 100-jarige held zich, wanhopend aan de overwinning, in zijn zwaard (375). Zijn zoon *Winithan* moest zich aan de Hunnen onderwerpen.

Hermans, *Cornelis Rudolphus*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Oss den 22sten Februari 1805, studeerde en promoveerde in de letteren en werd rector van het gymnasium te 's Hertogenbosch, waar hij den 14den December 1869 overleed. Hij schreef: „Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant" (2 dln., 1842—1843), „Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten in Noord-Brabant" (2 dln., 1843—1848), alsmede onderscheiden bijdragen in de werken van het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant en in eenige tijdschriften.

Hermanson, *Robert Fredrik*, een Finsch rechtsgeleerde en staatsman, geboren te Uleåborg den 2den Februari 1846, werd in 1881 docent en in 1889 hoogleeraar in het staatsrecht te Helsingfors. Sedert 1897 was hij lid van den Landdag. Van zijn werken noemen wij: „Om lagstiftningen dess begrepp förhållande till andra statliga funktioner" (1881), „Om Finlands ständer, deras förhållande till moraken och till folket" (1884), „Finlands statsrättsliga ställning" (1992), „Bemötande i fråg an Finlands statsrättsliga ställning" (1894) en „Ein Beitrag zur Beurteiling der staatsrechtlichen Stellung des Grosz-fürstentums Finland" (1900).

Hermansz., *Willem* van Gouda, of *Hermannus Goudanus*, een Nederlandsch geschiedschrijver en een vriend van *Erasmus*, was als monnik met dezen in het Augustijner klooster van Steyn bij Gouda. Hij beschreef in zijn werk „De bello Geldro Germaniae" (1517) den oorlog tusschen de Gelderschen en Hollanders in de jaren 1507—1509. *Matthaeus* heeft dat boek opgenomen in zijn „Analecta veteris et medii aevi". De gedichten van *Hermansz.*, verschenen onder den titel „Odarum sylva" (2de druk, 1497) door de zorg van *Erasmus* in het licht; ook schreef hij nog een paar Latijnsche werken van stichtelijken aard.

Hermant, *Godefride*, een R. Katholiek godgeleerde, geboren te Beauvais den 6den Februari 1617, was hoogleeraar aan de Sorbonne te Parijs en overleed aldaar den 11den Juli 1690. Behalve een aantal strijdschriften tegen *Labadie* en *Maresius*, leverde hij onderscheiden belangrijke werken over kerkgeschiedenis, zooals: „Histoire des conciles" (4 dln., 4de druk, 1730), „Histoire des religions ou ordres militaires" (1698), „Histoire des ordres religieux et des congrégations" (4 dln., 2de druk, 1710), mede levensgeschiedenissen van eenige merkwaardige mannen.

Harmant, *Abel*, een Fransch drama- en romanschrijver, geboren te Parijs den 3den Februari 1862, bezocht eenigen tijd de Ecole Normale aldaar en gaf in 1883 zijn bundel „Mes mépris" uit. Daarop volgde een reeks meest satirike romans, zooals: „Monsieur Rabosson" (1884), „Le cavalier Miserey" (1887), die een duel ten gevolge had, „Amour de tête" (1890), het verhaal van zijn huwelijk met Melle *Charpentier*, „La Carrière" (1894), „Le frisson de Paris" (1895), „Le sceptre" (1896), „Le Char de l'Etat" (1900), „Les Confidences d'une aieule" (1901), „Confessions d'un enfant d'hier", gevolgd door „Confessions d'un homme d'aujourd'hui" (1903). Op het tooneel debuteerde hij met „La meute" (1896), waarom hij met den hertog *van Sagan* duelleeren moest, gevolgd door een tooneelbewerking van „La Carrière" (1897), „Les Transantlantiques" (1898), „Le Faubourg" (1899), „Sylvie ou la curieuse d'amour" (1900), „L'esboufre" (1904) en „Les Jacobines" (1907).

Hermanubis. Zie *Anubis*.

Herman van Salza. Zie *Salza, Herman van*.

Hermaphrodiet. Zie *Hermaphroditisme*.

Hermaphroditisme of *androgynie* noemt men het voorkomen van mannelijke en vrouwelijke geslachtsorganen bij een en hetzelfde individu; bij dieren en planten zeer verbreid, is toch de zelfbevruchting zeldzaam; gewoonlijk worden de eieren van een tweeslachtig individu (*hermaphrodiet*) door het zaad van het andere, en omgekeerd, bevrucht (zoogenaamde wisselkruising), of de eene hermaphrodiet dient slechts als mannetje, het andere slechts als wijfje, of eindelijk ontwikkelen zich beiderlei geslachtsorganen na elkander tot rijpheid, zoodat de hermaphrodiet in de eene periode van zijn leven slechts als mannetje (*proterandrie*), in de andere slechts als

Digitized by Google

wijfje (*protogynie*) kan optreden. Als embryo's hebben vele, ook hoogere dieren, den aanleg tot hermaphroditisme; doch zij ontwikkelen zich eenslachtig, zooals de kikvorschen en schildpadden. Verder zijn van de gewervelde dieren normaal slechts enkele visschen tweeslachtig, bijv. *Serranus-* en *Cyprinus* soorten.

De menschelijke hermaphrodieten zijn òf van het mannelijk, òf van het vrouwelijk geslacht, nooit echter zuivere hermaphrodieten; bij de mannelijke nadert de vorming der geslachtsdeelen, zooals die van het geheele lichaam, den vrouwelijken habitus, omgekeerd bij de vrouwelijke hermaphrodieten. Beslissend is de aard der zaadklieren; een hermaphrodiet met (verborgen) zaadballen is als een man te beschouwen, hoe zeer hij verder ook van een man moge afwijken, een hermaphrodiet met een eierstok is een vrouw, hoe zij ook op een man moge gelijken. De meeste menschelijke hermaphrodieten zijn mannen. Overigens zijn de inwendige geslachtsórganen dikwijls zoo onontwikkeld, dat de vaststelling van het ware geslacht moeilijk en dikwijls eerst na mikroskopisch onderzoek mogelijk is. Ten onrechte worden tot de hermaphrodieten gevallen gerekend van groote, melk afscheidende borsten en kleinen penis bij mannen of van kleine borsten en abnormaal grooten kittelaar bij vrouwen.

Hermaphroditos, volgens de Grieksche fabelleer een zoon van *Hermes* en *Aphrodite*, werd door de nimfen op den berg Ida opgevoed, doch ging als jongeling naar Karië, waar de nimf der bron Salmakis vruchteloos zijn liefde trachtte te verwerven. Nu smeekte zij van de goden, dat zij voortaan altoos met hem vereenigd mocht blijven, en zij vond verhoor, daar beider lichamen zoodanig vereenigd werden, dat zij één schepsel vormden, hetwelk half tot het mannelijk en half tot het vrouwelijk geslacht behoorde.

Hermas, een der Apostolische Vaderen (zie aldaar) en broeder van den Romeinschen bisschop *Pius I*, schreef omstreeks 140 of vroeger in het Grieksch een in den vorm van visioenen, gebeden en gelijkenissen gekleed werk, dat de Romeinsche Christenheid tot boete aanspoorde en onder den titel „Pastor Hermae" (De Herder van Hermas) in de Kerk langen tijd groot aanzien genoot.

Hermbstädt, *Sigismund Friedrich*, een Duisch scheikundige, geboren te Erfurt den 14den April 1760, studeerde aldaar in de genees- en scheikunde en wijdde zich vervolgens te Langensalza, Hamburg en Berlijn, waar hij aan het hoofd stond van een apotheek, aan de praktische pharmacie. Weldra maakte hij zich bekend door een vertaling van de werken van *Lavoisier*, zoodat men hem in 1791 benoemde tot hoogleeraar in de schei- en artsenijkunde te Berlijn, terwijl hem tevens het opzicht over de Hofapotheek toevertrouwd werd. Na het bekleeden van eenige andere betrekkingen werd hij later hoogleeraar in de scheikunde aan de militaire school enz., in 1819 gewoon hoogleeraar in de scheikunde aan de universiteit te Berlijn en eindelijk „Geheimer und Obermedicinalrat". Hij overleed den 22sten October 1833. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Systematischer Grundrisz der allgemeinen Experimentalchemie ((5 dln., 3de druk, 1827), „Grundrisz der Färbekunst" (3de druk, 1824), „Allgemeine Grundsätze der Bleichkunst" (1804), „Grundrisz der Technologie" (2de druk, 1830), „Chemische Grundsätze der Kunst Branntwein zu brennen" (2 dln., 3de druk, 1842).

Hermelijn wordt als voering in de wapenkunde voorgesteld door een veld van sabel, bezaaid met witte hermelijnvlokjes.

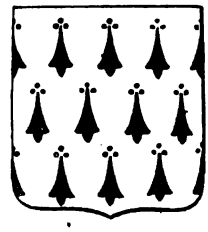

Hermelijn.

Hermelijn (*Mustela erminea*) is de naam van een diertje dat tot de orde der *Verscheurende Zoogdieren* (*Carnivora*) en tot de familie der *Marters* behoort. Het is grooter dan de eigenlijke wezel, des zomers op den rug bruin gekleurd, doch des winters sneeuwwit met een zwart uiteinde aan den staart. Wegens zijn schuwheid krijgt men het zelden te zien, hoewel het des winters, door honger gedreven, wel eens de hoenderhokken bezoekt. Het komt voor in Europa en Azië, vooral in Siberië, en bewoont gaarne rotsige wouden, waar het zich in holen kan verschuilen. Ook in ons land ontbreekt het niet geheel en al. Het wijfje werpt in April of Mei 5 tot 8 blinde jongen. De hermelijnen zijn bekend wegens hun bloeddorstigheid; zij voeden zich hoofdzakelijk met vogels, muizen, ratten, mollen en eieren. Hun huid, welke uit Siberië en Rusland in den handel komt, levert een kostbaar bont, te kostbaarder naarmate zij witter van kleur en zachter van haar is.

Hermen noemt men op het gebied der kunst vierkante steenen zuilen, gekroond met een kop. Zij ontleenen hun naam aan standbeelden van dien vorm, die ter eere van *Hermes* te Athene waren opgericht. Men vereenigde met den kop van *Hermes* ook wel dien van *Athene*, *Herakles* en *Eros* en gaf alsdan daaraan den naam van *Hermathenae*, *Hermeraclae* en *Hermerotes*. Bij de Romeinen droegen zulke standbeelden den naam van *Termini* (het meervoud van *Terminus*, den god der grensscheidingen) en men plaatste ze aan de openbare wegen. Ook de koppen van staatslieden, dichters, wijsgeeren enz. prijkten wel eens op zulke zuilen. Langzamerhand echter werd er de borst en het overig gedeelte van den romp aan toegevoegd.

Hermenegild. Zie *Hermangild.*

Hermeneutiek, afkomstig van een Grieksch woord, hetwelk *uitleggen*, *verklaren* beteekent, is de wetenschap, die de beginselen en de hulpmiddelen aanwijst, waardoor men den zin van een geschrift bepalen kan, dien de opsteller daarin nedergelegd heeft. Men verdeelt de hermeneutiek in *algemeene* en *bijzondere*. De eerste bevat de beginselen, naar welke men zich bij het opsporen van den zin eener uitspraak moet regelen, terwijl de laatste het oog vestigt op één enkel geschrift of op een verzameling geschriften en alles aanwijst, wat men tot een juist verstand van deze moet in acht nemen. De bijzondere hermeneutiek is derhalve hetzelfde als de exegese. Past men ze toe op de Gewijde Schrift, dan noemt men ze

Digitized by Google

HERMES. Van Praxiteles
(NAAR DE RECONSTRUCTIE VAN SCHAPER).

HERMES. Van Praxiteles.

Zooals het beeld te Olympia werd opgegraven.

Digitized by Google

wijfje (*protogynie*) kan ontreden. Als embryo's hebben vele, ook hoogere dieren, den aanleg tot hermaphroditisme; doch zij ontwikkelen zich eenslachtig, zooals de kikvorschen en schildpadden. Verder zijn van de gewervelde dieren [illegible] slechts enkele visschen tweeslachtig [illegible] *Serranus*- en *Cyprinus* soorten.

De menschelijke hermaphrodieten [illegible] het mannelijk, of van het vrouwelijk [illegible] nooit echter zuivere hermaphrodieten, bij de mannelijke nadert de vorming der geslachtsdeelen zooals die van het geheele lichaam, den vrouwelijken [illegible] omgekeerd bij de vrouwelijke hermaphrodieten. Bealiseerd is de aard der zaadklieren, een hermaphrodiet met (vertoogen) zaadballen is als een man te beschouwen, hoe [illegible] bij verder ook van een man moge afwijken, een hermaphrodiet met een eierstok is [illegible] hoe [illegible] man moge gelijken. De [illegible] hermaphrodieten zijn mannen. [illegible] [illegible] moeilijk en [illegible] na [illegible] onrechte [illegible] de hermaphrodieten [illegible] de melk afscheiden [illegible] en [illegible] zij mannen of [illegible] sten [illegible] grooten [illegible].

Hermaphroditos, [illegible] fabelleer een zoon van [illegible], werd door de nimfen op [illegible] ging als jongeling [illegible] nimf der bron Salmakis vruchteloos [illegible] te verwerven. Nu smeekte zij [illegible] zij voortaan altoos [illegible] blijven, en zij vond [illegible] men zoodanig vereenigd werden, dat zij een schepsel vormden, hetwelk [illegible] mannelijk en half tot het vrouwelijk [illegible].

Hermas, een der [illegible] (zie aldaar) en broeder van den Romeinschen bisschop *Pius I*, schreef omstreeks 140 of [illegible] in het Grieksch een in den vorm van visschen, gebeden en gelijkenissen gekleed werk, dat de Romeinsche Christenheid tot [illegible] onder den titel „Pastor Hermae" (De Herder van Hermas) in de Kerk langen tijd groot aanzien genoot.

Hermbstädt, *Sigismund Friedrich*, een Duitsch scheikundige, geboren te Erfurt den 14den April 1760, studeerde aldaar in de genees- en scheikunde en wijdde zich vervolgens te Langensalza, Hamburg en Berlijn, waar hij aan het hoofd stond van een apotheek van de praktische pharmacie. Weldra maakte hij zich bekend door een [illegible] van de werken van *Lavoisier*, zoodat [illegible] hoogleeraar in [illegible] te Berlijn, terwijl hem [illegible] de Hof-apotheek toevertrouwd [illegible] eenige andere [illegible] hoogleeraar in [illegible] school enz., in [illegible] scheikunde aan [illegible] en eindelijk [illegible] den [illegible] werken [illegible] all- [illegible] k,

1827), „Grundrisz der Färbekunst" (3de druk, 1824), „Allgemeine Grundsätze der Bleichkunst" (1804), „Grundrisz der Technologie" (2de druk, 1830), „Chemische Grundsätze der Kunst Branntwein zu brennen" (2 dln., 3de druk, 1842).

Hermelijn wordt als voering in de wapenkunde voorgesteld door [illegible] veld van sabel, bezaaid met witte hermelijnen.

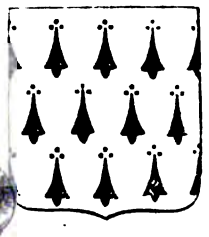

Hermelijn.

Hermelijn (*Mustela* [illegible]) de naam van [illegible] dat tot de [illegible] *verscheurende* [illegible] (*Carnivora*) [illegible] de familie der [illegible] behoort. Het [illegible] [illegible] bruin [illegible] sneeuwwit met een zwart uitzicht aan [illegible] staart. Wegens zijn schuwheid krijgt men het zelden te zien, hoewel het des winters, [illegible] gedreven, wel eens de hoeve [illegible]. Het komt voor in Europa en Azië, [illegible] Siberië, en bewoont gaarne rotsige wonden, waar het zich in holen kan verschuilen. Ook in ons land ontbreekt het niet geheel en al. Het wijfje werpt in April of Mei tot 8 blinde jongen. De hermelijnen zijn bekend wegens hun bloeddorstigheid; zij voeden zich hoofdzakelijk met vogels, muizen, ratten, molen en eieren. Hun huid, welke uit Siberië en Rusland in den handel komt, levert een kostbaar bont, te kostbaarder naarmate zij witter van kleur en zachter van haar is.

Hermes noemt men op het gebied der kunst vierkante steenen zuilen, gekroond met een kop. Zij ontleenen hun naam aan standbeelden van dien vorm, die ter eere van *Hermes* te Athene waren opgericht. Men vereenigde met den kop van *Hermes* ook wel dien van *Athene*, *Heracles* en *Eros*, en gaf alsdan daaraan den naam van *Hermathenae*, *Hermeraclae* en *Hermerotes*. Bij de Romeinen droegen zulke standbeelden den naam van *Termini* (het meervoud van *Terminus* den god der grensscheidingen) en men plaatste ze aan de openbare wegen. Ook de koppen van staatslieden, dichters, wijsgeeren enz. prijkten wel eens op zulke zuilen. Langzamerhand echter werd er de borst en het overig gedeelte van den rotsen aan toegevoegd.

Hermenegild. Zie *Hermangild*.

Hermeneutiek, afkomstig van een Griekschen woord, hetwelk *uitleggen*, *verklaren* beteekent, is de wetenschap, die de beginselen en de [illegible] middelen aanwijst, waardoor men den zin van een geschrift bepalen kan, dien de opsteller daarin nedergelegd heeft. Men verdeelt de hermeneutiek in *algemeene* en *bijzondere*. De eerste bevat de beginselen, naar welke men zich bij het opsporen van den zin eener uitspraak moet regelen, terwijl de laatste het oog vestigt op een enkel geschrift of op een verzameling geschriften en alles aanwijst, wat men tot een juist verstand van [illegible] moet in acht nemen. De bijzondere hermeneutiek is derhalve hetzelfde als de exegese [illegible] ze toe op de Gewijde Schrift, dan noemt [illegible]

HERMES. Van Praxiteles.
Zooals het beeld te Olympia werd opgegraven.

Digitized by Google

HERMES. Van Praxiteles

(NAAR DE RECONSTRUCTIE VAN SCHAPER).

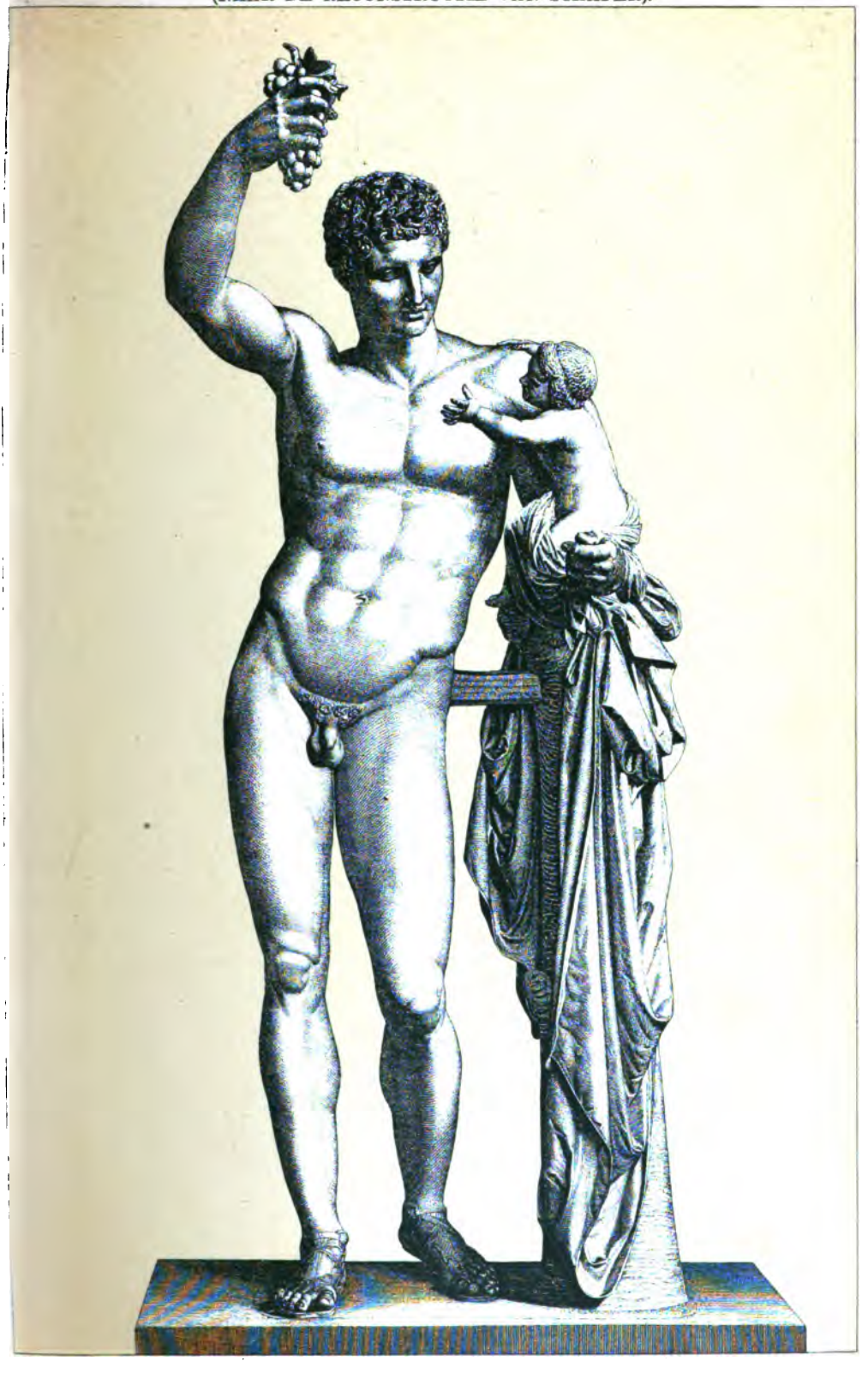

Digitized by Google

Digitized by Google

Bijbelsche Hermeneutiek, en de geschiedenis van deze is tevens die der Bijbelsche exegese.

Hermes (zie de plaat), een Grieksche god, de zoon van *Zeus* en *Maia*, de dochter van *Atlas*, werd op den berg Kylenne in Arkadië geboren (vandaar zijn bijnaam *Kyllenios*) en toonde, volgens een oude mythe, dadelijk na zijn geboorte de grondtrekken van zijn karakter: vindingagave, slimheid, list. Vier uren oud, springt hij uit zijn wieg, vindt, door over de schaal van een schildpad snaren te spannen, de lier uit, snelt in de duisternis naar Piërië en steelt 50 runderen uit de kudde van *Apollo*, die hij achterwaarts voor zich uit drijft en in een grot verbergt. Daarop legt hij zich weer rustig in zijn wieg. Maar *Apollo's* zienersblik ontdekt den dief aan *Zeus*, die hem de teruggave der runderen beveelt; *Apollo* laat ze hem echter in ruil voor de lier en schenkt hem daarenboven nog den gouden staf van het geluk en den rijkdom. *Zeus* echter stelt hem tot bode der goden en begeleider der dooden naar den Hades aan. In de mythe treedt *Hermes* voornamelijk op als bode van *Zeus*, die snel als de wind door het luchtruim zweeft en zijn opdrachten handig weet uit te voeren, zooals het dooden van den honderdoogigen Argus, waarnaar hij ook wel *Argeiphontes* of Argusdooder genoemd wordt. Evenals hij in de poëzie met *Athene* als helper en raadsman van helden optreedt, zoo is hij in het algemeen een den menschen welgezinde god. In verschillende streken van Griekenland, met name in zijn geboorteland Arkadië, werd hij vereerd als een beschermer der weiden en kudden, die het liefst met herders en nimfen omgaat, bij wie hij talrijke kinderen verwekt heeft, zooals *Pan* en *Daphnis*; elders weer als de schenker van graan en metalen en van een onverwachte vondst. Als een bevorderaar van verkeer, handel en winst is hij de beschermgod der kooplieden en der dieven (zijn zoon *Autolykos* is in de sage de grootste dief), der wegen en straten. Als zoodanig richtte men voor hem, vooral aan kruiswegen, steenhoopen op, zoogenaamde Hermesheuvels, waaraan ieder voorbijganger een steen toevoegde, en op de straten, openbare pleinen en voor de huizen de zoogenaamde Hermen (zie aldaar). Zelf flink, sterk en slank, is hij de god der kracht en der gymnastiek; als zoodanig waren de palaestraen en gymnasia hem heilig en werden voor hem afzonderlijke feesten gevierd. Als uitvinder van de lier en (volgens velen) van de herdersfluit, is hij de muziek welgezind. Van hem als heraut leidde men de gave van een sterke stem, goed geheugen en verstandige taal af. Anderen zien in hem zelfs den uitvinder van het schrift, van de getallen, de wiskunde en de astronomie. Als begeleider der zielen naar de onderwereld (*Psychopompos*) staat hij ook met de onderaardsche goden in betrekking, met wie hij bij doodenorakelen en bezweringen aangeroepen wordt. Ook wordt hij beschouwd als de god van den slaap en der droomen, die door aanraking met zijn staf de oogen opent en sluit. Tot *Hermes'* attributen behooren de *pilos*, een klokvormige hoed, of een *petasos*, en breedrandige reishoed, vleugels aan de zolen, later ook aan hoed, den staf om de schouders, en de Hermes- of herautsstaf (zie *Caduceus*).

De kunst stelt *Hermes* in verschillende hoedanigheden voor, als herder, als koopman, als dief, als bode, als heraut of met de lier. De andere kunstenaars maakten van hem een krachtigen man met een baard, maar spoedig reeds wordt hij als een jonge man met kort haar en een verstandige gelaatsuitdrukking afgebeeld. Van de bewaard gebleven standbeelden moeten vooral het meesterwerk van *Praxiteles* „Hermes met Dionysos als knaap" (zie de plaat), het vroeger ten onrechte *Jason* genoemde beeld en dat als rustende bode (zie de plaat bij het artikel *Grieksche kunst*) genoemd worden.

Hermes, *Johann August*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, geboren te Maagdenburg den 24sten Augustus 1736, studeerde te Halle, en werd in 1760 predikant te Horschendorf en 5 jaar later te Waren. Aanvankelijk volgde hij een gestreng-piëtistische richting, doch koos daarna die van het rationalisme. Zijn „Untersuchung der Frage: Ob Christus für die zeitlichen Strafen der Sünde genug gethan?" was oorzaak, dat hij voor het Consistorie geroepen werd, weshalve hij in 1774 als predikant naar Jerichow vertrok, vanwaar hij in 1777 als adjunct naar Dittfürt beroepen werd. In 1780 werd hij „Oberprediger, Consistorialrath" en inspecteur van het gymnasium te Quedlinburg, in 1799 opper-Hofprediker, legde in 1821 zijn betrekking neder en overleed te Bonn den 6den Januari 1822. Hij beschouwde den godsdienst als een voor ontwikkeling vatbare levenswijsheid en niet als een systematisch geheel van leerbegrippen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Handbuch der Religion" (1779; 4de druk, 1791) en „Lehrbuch der Religion Jesu" (1799; 3de druk, 1822). Verder gaf hij met *Cramer* de „Allgemeine theologische Bibliothek" (1784—1787) en met *Fischer* en *Salzmann* de „Beiträge zur Verbesserung des öffentlichen Gottesdienstes" (1785—1788) in het licht.

Hermes, *Johan Timotheus*, een Duitsch romanschrijver, geboren te Petznick bij Stargard in Pommeren den 31sten Mei 1738, studeerde te Koningsbergen in de theologie, was achtervolgens privaatdocent te Danzig en te Berlijn, leeraar aan de ridderacademie te Brandenburg, veldprediker in Silezië en professor en inspecteur aan het gymnasium te Breslau, waar hij als superintendent en eerste professor in de godgeleerdheid den 24sten Juli 1821 overleed. Hij was de eerste, die den Engelschen familieroman op Duitschen bodem plantte, en schreef: „Geschichte der Miss Fanny Wilkes" (3de druk, 1781), „Sophiens Reise von Memel nach Sachsen" (6 dln., 3de druk 1778) „Für Töchter edler Herkunft" (3 dln., 1787), „Manch Hermäon" (2 dln., 1788) en „Für Eltern und Ehelustigen" (5 dln., 1789).

Hermes, *Georg*, de stichter van een philosophisch-dogmatische school in de R. Katholieke Kerk, geboren den 22sten April 1775 te Dreyerwalde, in het gebied van Münster, legde zich te Münster toe op de godgeleerdheid en de wijsbegeerte, werd in 1798 benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Münster, in 1807 tot hoogleeraar in de dogmatiek aan de universiteit aldaar, in 1819 aan die te Bonn en overleed den 26sten Mei 1831. Zoowel in zijn geschriften: „Untersuchungen über die innere Wahrheit des Christentums" (1805), „Philosophische Einleitung in die christkatholische

Digitized by Google

Theologie" (2 dln., 2de druk, 1831—1834), „Positive Einleitung in die christkatholische Theologie" (2de druk 1831) en „Christkatholische Dogmatik" (3 dln., 2de druk, 1834), als in zijn lessen trachtte hij de dogmatiek der R. Katholieke Kerk op een wijsgeerigen grondslag te vestigen (Hermesianisme), en weldra had hij een groot aantal volgelingen (Hermesianen), die in Westfalen en Rijn-Pruisen het hoogleeraarsambt in de theologie bekleedden en hun gevoelens door de „Zeitschrift fur Theologie und Philosophie" (1833) trachtten te verbreiden. De aanvallen van *Windischmann*, een ambtgenoot van *Hermes*, en van *Walter*, *Klee* en anderen, die het Hermesianisme als ketterij beschouwden, bleven geruimen tijd zonder eenig gevolg. Eerst nadat *Spiegel*, aartsbisschop van Keulen en een aanhanger van *Hermes*, in Augustus 1835 overleden was, verklaarde een Pauselijke breve van 26 September het Hermesianisme voor ketterij. Verlof om die breve af te kondigen werd niet gevraagd aan den koning, maar *Droste von Vischering*, de nieuwe aartsbisschop van Keulen, reeds lang tegen *Hermes* ingenomen, deed den studenten te Bonn in den biechtstoel verbieden de lessen van Hermesianen bij te wonen, en legde in zijn aartsbisdom aan al de geestelijken 18 stellingen tegen de leer van *Hermes* ter onderteekening voor. Te vergeefs poogden de Hermesianen zich in onderscheiden geschriften te rechtvaardigen, te vergeefs begaven *Elvenich* uit Breslau en *Braun* uit Bonn zich naar Rome, om den paus te bewijzen, dat het Hermesianisme niet in strijd was met de leer der Kerk. De vervolgingen der Hermesianen namen weldra een aanvang. De hoogleeraren *Braun* en *Achterfeld* te Bonn werden uit hun betrekking ontslagen, waarna de Regeering hun het emeritaat toekende. Het *Hermesianisme* heeft in Pruisen meermalen aanleiding gegeven tot botsingen tusschen Kerk en Staat.

Hermes, *Karl Heinrich*, een Duitsch dagbladschrijver, geboren te Kalisch den 12den Februari 1800, studeerde te Breslau in de letteren, begaf zich in 1823 naar Dresden, daarna als leeraar aan een inrichting van onderwijs naar Deventer en in 1825 naar Stuttgart, waar hij het tijdschrift „Britannia" stichtte. Van 1828 tot 1831 woonde hij te München als redacteur van „Das Ausland" en als privaatdocent in de geschiedenis In 1831 vertrok hij naar Brunswijk en belastte er zich met de redactie van de „Deutsche Nationalzeitung", later met die van de „Kölner Zeitung", werd in 1848 redacteur van de „Preuszische Staatszeitung" te Berlijn, vervolgens van de „Neue Bremer Zeitung" te Bremen, en keerde toen naar Berlijn terug, waar hij op het centraalbureau der posterijen geplaatst werd en gedurende korten tijd de redactie van „Die Zeit" en eindelijk te Stettin die van de „Norddeutsche Zeitung" op zich nam. Hij overleed aldaar den 19den October 1856. Tot zijn geschriften behooren: „Geschichte der letzten 25 Jahre" (als supplement op de „Weltgeschichte" van *Rotteck*, 2 dln., 1842) en „Blicke aus der Zeit in die Zeit" (1845—1846).

Hermesianax, een Grieksch dichter, die omstreeks het jaar 330 v. Chr. leefde, was een vriend en leerling van den dichter *Philetas* en schreef onder den titel: „Leontion" een drietal boeken met erotische elegieën. Uit het derde boek heeft *Athenaeus* een vrij groot fragment (98 regels) medegedeeld.

Hermes Trismegistos is de Grieksche benaming voor den maangod der oude Egyptenaren, *Thout* of *Thoth*, die in Hermopolis als stadsgod vereerd en als ibis of hondskopaap of als mensch met ibiskop voorgesteld werd. Als maangod is *Thout* tevens de god van den tijd, der tijdperken, daar deze zich bij de Egyptenaren naar de maan richtten, en ook van het meten. Hij vertegenwoordigt de gelijknamige wereldorde, hij is de in haar wonende geest van orde en regelmaat. Zoo wordt hij de beschermer van alle aardsche wetten. Tevens wordt hij beschouwd als de god van het verstand, de regelaar der godsdienstige gebruiken, de leeraar van kunsten en wetenschappen, de uitvinder van taal en schrift en als de beschermer der bibliotheken. Alle schrift der Egyptenaren wordt op *Thout* teruggebracht en hun werken over de verschillende wetenschappen, als wis-, sterren-, geneeskunde en muziek, noemden de Grieken daarom Hermetische boeken. *Thout* is ook de uitvinder der alchimie en der magie, vandaar de naam Hermetische kunst voor alchimie, en wel zouden die wetenschappen in den beginne slechts als een geheimleer van leermeester op leerling zijn overgegaan, welke reeks men de Hermetische keten noemt. In de onderwereld teekende *Thout* bij het doodenoordeel het resultaat van het laatste vonnis over de dooden aan en trad ook als hun pleitbezorger op. Toen de Grieken *Thout* leerden kennen, identificeerden zij hem met *Hermes* (zie aldaar) en gaven hem den bijnaam *Trismegistos* (de driemaal groote). De euphemeristen, neoplatonici en Christenen beschouwden *Thout* als een ouden wijze of Egyptischen koning, die de menschen onderwees en boeken vol geheimenissen geschreven zou hebben. Er ontstonden ook door vermenging van Grieksche en Egyptische voorstellingen een aantal werken vol mystiek en bijgeloof, die aan hem toegeschreven werden en gedeeltelijk bewaard gebleven zijn. Ook bij de Syriërs en Mohammedanen vonden deze Grieksch-Egyptische denkbeelden ingang en zijn, vermengd met andere tradities, lang staande gebleven. Het voornaamste van deze werken is „Poëmander, sive de potestate ac sapientia divina", uitgegeven door *Parthey* (1854); andere vindt men in *Ideler's* „Physici et medici graeci" (1841) vermeld.

Hermetische vrijmetselarij is de naam van een in de 18de eeuw in Frankrijk gesticht stelsel, dat de vrijmetselarij tot alchemistische doeleinden gebruikte. De stichter was don *Pernetti* uit Avignon. Het hoofdbestuur noemde zich „Grande Loge écossais du comtat Venaissin".

Hermias, bijgenaamd de *wijsgeer*, een Christelijk schrijver uit de laatste helft der 2de eeuw, schreef een boek tegen de Heidensche wijsgeeren, dat in het Grieksch met een Latijnsche vertaling in 1553 en later onder anderen ook door *Menzel* te Leiden (1840) en *Otto*, in het „Corpus apologetarum" (1872), uitgegeven is.

Hermione is de naam der 121ste asteroïde (zie aldaar).

Hermione, thans *Kastri*, is de naam eener voormalige stad in de Peloponnesus, aan de baai

Digitized by Google

van Argolis. Volgens de overlevering werd zij door *Hermion*, een zoon van *Europa*, gesticht, bezat vele tempels, waaronder een van *Demeter Chthonia*, vermaard als wijkplaats voor vervolgden, en was een bloeiende koopstad, wier haven zich te Mares bevond. In 464 door Argos onderworpen, werd zij na den Peloponnesischen Oorlog weer zelfstandig.

Hermione, de eenige dochter van *Menelaos* en *Helena*, trad, volgens een belofte van haar vader, in het huwelijk met *Neoptolemus*, den zoon van *Achillis*. In de „Aeneïs" van *Virgilius* lezen wij, dat zij reeds de gade was van *Orestes*, en dat *Neoptolemus* haar schaakte, waarop deze hem doodde en *Orestes* haar naar huis terugbracht en zij hem *Tisamenos* schonk.

Hermitage is de naam van een zeer fijne Fransche wijnsoort, welke aan de helling van het granietgebergte l'Hermitage, op den linker oever van de Rhône, tegenover de stad Tain groeit. Men heeft *roode* en *witte*; de beste roode soorten zijn die van Méal en Greffieux, de beste witte die van La Chantalouette. De hermitagewijn onderscheidt zich door een fijnen smaak en een aangenamen geur, naar dien van braambessen zweemende, en door een donkerroode kleur. Een kluizenaar moet de eerste ranken geplant hebben.

Hermitage. Zie *Eremitage*.

Hermite, *Charles*, een Fransch wiskundige, geboren te Dieuze den 24sten December 1822, was sedert 1848 eerst examinator en vervolgens professor aan de polytechnische school te Parijs en werd er in 1856 lid der Academie van Wetenschappen. Hij was de eerste, die vergelijkingen van den vijfden graad met hulp van elliptische transcendenten oploste. Ook bewees hij, dat de basis der natuurlijke logarithmen transcendent is. Zijn hoofdwerk is „Cours d'analyse de l'Ecole Polytechnique" (1873). Verder schreef hij „Théorie des équations modulaires" (1859), „Sur la réduction des formes cubiques à deux indéterminées" (1859), „Sur la théorie des fonctions elliptiques" (1863), „Sur les fonctions des sept lettres" (1863), „Sur l'équation du 5me degré" (1866), „Sur la fonction exponentielle" (1874), „Cours á la Faculté des sciences" (1882), „Sur quelques applications des fonctions elliptiques" (1885) en „Sur la transformation de l'intégrale elliptique de 2e espèce" (1888). *Hermite* overleed den 14den Januari 1901 te Parijs.

Hermod (de Strijdlustige) is volgens de Noorsche fabelleer een zoon van *Odin* en de boodschapper van dezen. Hij werd o. a. naar *Hela* in de onderwereld gezonden, om *Balder* vandaar te halen. Ook begroette hij met *Bragi* de krijgshelden, die in Walhalla werden ontvangen.

Hermoendoeren is de naam van een grooten volksstam in het binnenland van het oude Germanië. Hij grensde ten westen aan de Katten en was door de Werra van dezen gescheiden, ten noorden aan de Cherusken, wier grondgebied zich aan de andere zijde van den Harz uitstrekte, in het oosten met de Elbe aan de Sennonen en in het zuiden met het Thüringerwoud en het Ertsgebergte aan de Varisken en Marcomannen. Aanvankelijk bestempelde men ook de Hermoendoeren met den naam van Sueven, doch in het jaar 19 na Chr. vinden wij hen afzonderlijk vermeld als degenen, die de heerschappij van *Catwalda* over de Marcomannen omverwierpen. Ook het kleine Suevische rijk, door *Vannius* (tot den stam der Quaden behoorend) met behulp van *Marbod* en *Catwalda* als vazallen van Rome tusschen de March en de Waag gesticht, bezweek voor hun aanvallen (50). In 58 voerden zij een voorspoedigen oorlog tegen de Katten over het bezit van zoute bronnen aan de Werra en in den tijd van *Tacitus* onderhielden zij handelsbetrekkingen met de Romeinen. Het laatst wordt hun naam genoemd met die der volkeren, welke tegen *Marcus Aurelius* oorloogden.

Hermoepolis, een stad op de Oostkust van het Grieksche eiland Syra, is de zetel van den nomarch der Cykladische Eilanden, van een R. Katholieken bisschop en van een Grieksch Katholieken aartsbisschop en telt 18760 inwoners. Men vindt er 4 Grieksch-Katholieke, een R. Katholieke en een Protestantsche Kerk, 2 gymnasia, een gerechtshof, een lazaret, een arsenaal, en een schouwburg. Zij is met haar veilige haven een belangrijk stoombootenstation tusschen Europa en den Levant en behoorde tot de voornaamste koopsteden van Griekenland, doch ging sedert de opkomst van den Piraeus achteruit.

Hermogenes, een Grieksch redenaar, geboren te Tarsus in Cilicië omstreeks het jaar 160 na Chr., trad als knaap van 15 jaar reeds met veel bijval op ten aanhoore van keizer *Marcus Aurelius* en schreef een werk in 5 boeken over de welsprekendheid, dat geruimen tijd als leiddraad bij het onderwijs gebruikt werd. Men vindt het in de „Rhetores Graeci" van *Walz*, terwijl de „Progymnasmata", in het 5de boek opgenomen en tot het einde der 18de eeuw alleen uit een Latijnsche vertaling bekend, in 1791 het eerst door *Heeren* zijn uitgegeven.

Hermokrates, de leider der aristokraten in Syracuse, bracht in 424 v. Chr. de Sicilianen er toe te Gela een algemeenen vrede te sluiten, waardoor de twist tusschen hun steden voor eenigen tijd bijgelegd en de inmenging van Athene voorkomen werd. Toen in 415 de oorlog tusschen Athene en Syracuse toch uitbrak, hadden de Syracusanen de overwinning aan *Hermokrates* te danken. Vervolgens hielp hij de Spartanen tegen Athene, doch werd bij Cyzikos door *Alkibiades* verslagen (412), waarop hij uit zijn ambt ontzet en verbannen werd. Daarop streed hij op eigen hand voorspoedig tegen de Carthagers en vond in 407, bij een poging om met geweld naar Syracuse terug te keeren, den dood.

Hermon, *de Groote*, was in de dagen der Oudheid de naam van het zuidwestelijk gedeelte van den Anti-Libanon (zie aldaar) in Syrië, dat zich ter hoogte van 2759 m. verheft in den Djebl-esj-Sjech, wiens met sneeuw bedekte kruin uit Damascus en Tyrus gezien wordt. De *Kleine Hermon*, 515 m. hoog, verrijst in Palestina ten zuidwesten van Tabor.

Hermosillo, de hoofdstad der Mexicaansche provincie Sonora en aan de rivier van dezen naam, ligt in een vruchtbare vlakte en is door fraaie tuinen omgeven; zij telt (1900) 10613 inwoners. In haar omtrek verbouwt men veel graan, dat naar de havenstad Guyamas wordt gebracht, benevens kostelijken wijn.

Digitized by Google

Hernad, een rivier in Hongarije, ontspringt in den Koningsberg (Kralowa Hola) nabij de bronnen van de Waag, en stroomt eerst in een oostelijke en daarna in een zuidelijke richting langs het Hegyallya-gebergte, neemt de Gölnitz en de Tarcza op en mondt uit in de Sajo.

Hernandia *Plum.* et *L,* is de naam van een éenhuizig plantengeslacht uit de familie der *Hernandiaceeën.* De mannelijke bloemen bezitten een bloemkroonachtig, 5-deelig bloemdek met 3 aan den voet saâmgegroeide, vruchtbare en 6 onvruchtbare meeldraden — en de vrouwelijke bloemen een bloemkroonachtig, 3-deelig bloemdek. — het draagt voorts een door dat bloemdek omgeven steenvrucht. Dit geslacht groeit in de keerkringslanden van Azië en Amerika. De merkwaardigste soort is de *rammelende* (*H. sonora L.*) alzoo genoemd omdat de éenzadige steenvrucht, in het bolvormig bloemdek besloten, bij het ruischen van den wind een rammelend geluid geeft, waarom die boom op de Engelsche West-Indische Eilanden den naam draagt van *Jack in a box.* Zij onderscheidt zich door een ongesteelde, vrouwelijke bloem tusschen 2 kortgesteelde naakte mannelijke bloemen. Deze Hernandiasoort levert goed timmerhout.

Hernhutters. Zie *Broedergemeente.*

Hernia (rotsbewoners) heette een oud Italiaansch volk van Sabijnsche afkomst, dat naast de Marsi in het dal van den Trerus (Sasco) en de naburige Apennijnen woonde. In 486 sloot het zich aan bij den Romeinsch-Latijnschen Bond, doch werd in 306 als bondgenoot van de Samnieten onderworpen.

Hernösand, de hoofdstad van het Zweedsche gewest Angermanland, ligt nabij den mond der Angerman-elf in de Bothnische Golf op het eiland Hernö, dat door middel van twee bruggen met het vasteland verbonden is. De stad is regelmatig gebouwd, heeft nagenoeg alleen houten huizen en telt (1900) 7890 inwoners. Het merkwaardigste gebouw is er de nieuwe Domkerk, in de jaren 1842—1846 gesticht. Men heeft er een gymnasium, een zeevaartschool, een krankzinnigengesticht, een doofstommeninstituut en onderscheiden fabrieken. Hernösand is de zetel van een bisschop, doch deze woont te Säbro 22 km. vandaar. Uitgevoerd worden planken, brandhout en ijzer, ingevoerd voedingsmiddelen.

Hero, een priesteres van *Aphrodite,* is bekend wegens haar liefde voor *Leander.* Op een feest van *Aphrodite* en *Adonis,* dat te Sestos, op de kust van Thracië gevierd werd, ontmoetten zij elkander en ontwaakte hun wederzijdsche toegenegenheid. De stand der priesteres en den onwil der ouders verboden echter een huwelijksverbintenis. Hierdoor echter liet de jongeling zich niet ontmoedigen. Elken nacht zwom hij over den Hellespont, en een fakkel, op een toren aan de overzijde ontstoken, diende hem daarbij tot wegwijzer. Toen hij eindelijk bij stormachtig weder dien tocht waagde, bezweken zijn krachten en werd hij door de golven dood op den oever geworpen aan den voet van den toren, waar *Hero* hem wachtte. Bij het aanschouwen van het lijk van den geliefde, omklemde zij het dierbaar overschot en wierp zich daarmede in den vloed. Deze gebeurtenis werd in gedichten, door *Musaeus,* later door *Schiller* en *Grillparzer* vereeuwigd. Het bekende Duitsche volkslied „Es waren zwei Königskinder" berust op deze sage.

Hero (Grieksch *Heron*) *van Alexandrië,* een Grieksch wiskundige op het einde der 2de eeuw v. Chr., een leerling van *Ktesibios,* is de schrijver van een aantal wis- en natuurkundige werken, die verminkt en slechts in omwerkingen bewaard gebleven zijn. De wiskundige geschriften („Heronis Alexandrini geometricorum et steriometricorum reliquiae" 1864) vormden waarschijnlijk oorspronkelijk een groot glodetisch werk, waarvan afzonderlijke gedeelten later eeuwen lang als leerboeken en dikwijls omgewerkt zijn geworden. De geodetische verhandeling over de dioptra, een soort theodolieth, bevat de formule van de oppervlakte van den driehoek, uitgedrukt in de drie zijden. Van zijn werk over de mechanica zijn slechts grootere fragmenten over. De toegepaste mechanica wordt behandeld in *Hero's* verhandelingen over geschutbouw. Slechts in Latijnsche vertaling is zijn „Katoptrika" bewaard gebleven. De natuurkunde is aan *Hero* verschillende uitvindingen verschuldigd, zooals de aeolipila, een heliostaat, een toestel tot het verwekken van geestverschijningen door spiegels, de Heronsfontein enz. De Heronsbal is echter niet van hem afkomstig.

Zijn werken zijn met een Duitsche vertaling uitgegeven door *W. Schmidt* (3 dln., 1899—1901).

Herodes *de Groote,* koning van Juda, was een zoon van den Idumeeër *Antipater,* die op bevel van *Caesar* het ambt van procurator bekleedde bij den Joodschen vorst *Hyrkanus II. Herodes,* geboren te Ascalon omstreeks 73 v. Chr., werd in 47 v. Chr. benoemd tot stadhouder van Galilaea. Daar de Romeinen tevreden waren over zijn beheer, werd hem ook het bestuur opgedragen van Samaria en Coele-Syrië, terwijl men hem tevens verhief tot opperbevelhebber der land- en zeemacht. Hij streed voorspoedig tegen *Antigonus,* den broederszoon van *Hyrkanus II,* en trad in het huwelijk met *Mariamne,* de dochter van laatstgenoemde, waarna de drieman *Antonius* hem tot tetrarch (viervorst) benoemde. Wel moest hij bij de vernieuwde aanvallen van *Antigonus* in 40 v. Chr. het onderspit delven, doch door de Romeinen ondersteund, keerde hij weldra terug en verkreeg de waardigheid van koning van Judaea. Nu veroverde hij met Romeinsche hulp *Antigonus'*

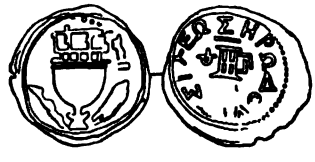

Munten van Herodes den Groote.

rijk en in 37 Jeruzalem. Hij onderscheidde zich door staatsmanswijsheid, door dapperheid en door zijn liefde voor kunst en wetenschap. Daarentegen was hij zeer achterdochtig, lichtgeraakt en wreed. Vooral had zijn zuster *Salome* op hem een zeer verderfelijken invloed. Hij deed zijn gemalin *Mariamne,* zijn zwager *Aristobulus,* beider moeder *Alexandra,* den ouden vorst *Hyrkanus* en 3 van zijn eigen zonen ter dood brengen. In

Digitized by Google

weerwil van den haat der Israëlieten en van het gevaar, waarmede de partijen in den Romeinschen burgeroorlog hem bedreigden, handhaafde hij zich in het bezit van den troon door zich telkens bijtijds aan de overheerschende partij te onderwerpen. *Augustus* vergrootte zijn gebied door er Trachonitis, Auranitis, Batanaea en de landen van *Zenodorus* aan toe te voegen. De merkwaardigste gebeurtenis onder zijn bewind was de geboorte van *Christus*. Hij deed den tempel te Jeruzalem prachtiger dan ooit herrijzen, versierde zijn hoofdstad met veel mooie gebouwen, overwon de Arabieren en hun aanvoerder *Aretas* en vernietigde de Syrisch-Arabische roovers. In den laatsten tijd van zijn bestuur smeedde zijn zoon *Antipater* een samenzwering tegen hem, doch hij deed dezen door verworging om het leven brengen. Zelf overleed hij 5 dagen daarna, in het jaar 4 onzer jaartelling.

Herodes Antipas, een zoon van den voorgaande, werd tetrarch van Galilaea en Peraea, doch *Caligula* verbande hem in het jaar 40 na Chr. naar Lyon, waarna hij in Spanje overleed. Deze *Herodes* schaakte *Herodias*, de vrouw van zijn stiefbroeder, en deed *Johannes den Dooper* onthoofden. Volgens het Bijbelsch verhaal (*Lucas* XXIII, 6399.) werd *Jezus*, op last van *Pilatus*, aan hem voorgesteld, door zijn hovelingen en krijgslieden bespot en toen, hoewel onschuldig bevonden, naar *Pilatus* teruggezonden. Naar dezen *Herodes* zijn de *Herodianen* genoemd, een staatkundig-godsdienstige partij, welke dien vorst als den Messias beschouwde.

Herodes Philippus, een broeder van den voorgaande, werd tetrarch van Trachonitis, Auranitis en Batanaea en overleed in het jaar 33 na Chr.

Herodes Agrippa I, een kleinzoon van *Herodes den Groote* en een broeder van *Herodias*, hield zijn verblijf te Rome, maar moest wegens schulden de wijk nemen naar Idumaea. Later keerde hij naar Rome terug, maar werd door *Tiberius* in de gevangenis geworpen. Nog later echter verkreeg hij door de gunst van *Caligula* en *Claudius* het beheer over den Israëlitischen staat met den titel van koning. Hij overleed in 44 na Chr., en zijn gebied werd als een wingewest ingelijfd in het Romeinsche Rijk. Volgens de „Handelingen der Apostelen" liet hij *Jacobus* ter dood brengen en *Petrus* in de gevangenis werpen.

Herodes Agrippa II, een zoon van den voorgaande, verkreeg de tetrarchie van *Herodes Philippus* en was de laatste koning der Israëlieten, alsmede de laatste telg van zijn geslacht. Hij ondersteunde de Romeinen bij de verovering van Jeruzalem, verkreeg toen de waardigheid van praetor en overleed in 100 na. Chr.

Herodes, *Tiberius Claudius Atticus*, geboren te Marathon in den aanvang van de 2de eeuw na Chr., behoorde tot een aanzienlijk geslacht en wijdde zich reeds vroeg met goed gevolg aan de welsprekendheid. Daarna bekleedde hij onder *Lucius Varus* en *Marcus Antoninus*, wiens leermeester hij was, onderscheiden staatsambten. In 143 was hij consul te Athene, doch daar zijn staatkundige gevoelens achterdocht wekten, legde hij zijn betrekking neder, om zich bij de beoefening der wetenschap te bepalen, en overleed in 177. Zijn onmetelijke schatten besteedde hij zoowel aan inrichtingen van weldadigheid, als vooral aan het stichten van grootsche gebouwen, waarmede hij Griekenland, Azië en Italië versierde. Tot de merkwaardigste van deze behoorden het Odeon te Athene, aan zijn gemalin *Regilla* gewijd, de versiering van het pan-Athenaëïsche stadium, de exedra en de grootsche waterleiding te Olympia, alsmede het Triopium, een uitgestrekt park met fraaie tempels en grafsteden aan de Via Appia in de nabijheid van Rome. In dat park heeft men later een aantal Grieksche opschriften ontdekt, waarbij 2, die uit 39 en 59 hexameters bestaan, waarschijnlijk door den dichter *Marcellus Sidetes* vervaardigd en in het Louvre te Parijs geplaatst. Van zijn redevoeringen, die hem den naam van „Tong der Hellenen" en „Koning der welsprekendheid" verwierven, is slechts een, „Over den Staat" overgebleven, en de echtheid van deze wordt zeer in twijfel getrokken.

Herodianus, een geschiedschrijver der Oudheid, was vermoedelijk een Griek van afkomst en leefde te Rome in de jaren 170—240 na Chr. Men heeft van hem een geschiedenis der keizers, in 8 boeken en in de Grieksche taal geschreven. Zij loopt van *Commodus* tot aan *Gordianus III*. *Herodianus* is weinig betrouwbaar, maar geeft belangrijke aanvullingen op *Dio Cassius*. De beste uitgaven van dit geschiedwerk zijn die van *Irmisch* (5 dln., 1789—1805), *Bekker* (1826 en 1855) en *Mendelssohn* (1883).

Herodianus, *Aelius*, een zoon van *Apollonius Dyskolus*, stond te Rome bij *Marcus Aurelius* zeer in de gunst en vervaardigde een aantal geschriften van taalkundigen inhoud, waarvan nog uittreksels en fragmenten voorhanden zijn. Men vindt deze o.a. in de „Grammatici graeci" van *Dindorf*, terwijl zijn „Catholica prosodia" in 1867 door *Sentz* is uitgegeven.

Herodotos, de oudste Grieksche geschiedschrijver en gewoonlijk de „Vader der Geschiedenis" genoemd, werd geboren te Halikarnassus in Karië omstreeks 484 v. Chr. Hij vormde zich, naar het voorbeeld en den raad van zijn bloedverwant *Panyassis*, door het lezen der werken van Grieksche dichters, vooral van *Homeros*, en het schijnt, dat hij reeds vroeg het voornemen heeft opgevat, om een uitgebreid geschiedwerk te schrijven. Ondersteund door het aanzien en den rijkdom van zijn geslacht, begaf hij zich weldra op reis, om vele landen en volken te bezoeken. Het is vrij zeker, dat hij reeds in zijn jeugd een reis deed naar de eilanden en kusten van Klein-Azië en dat hij na 462 door een groot gedeelte van Azië en Afrika trok, met name Egypte. Verder weten wij, dat hij Palestina bezocht, zich belangrijke berichten verschafte omtrent Phoenicië, Tyrus en Sidon, tot aan Babylon, ja, vermoedelijk tot Baktrië en Medië door-

Herodotos.

Digitized by Google

drong en zelfs de kustgewesten der Zwarte Zee in oogenschouw nam. Na zijn terugkeer (456) vinden we hem in Griekenland, waar hij een aanvang maakte met het verwerken van de verzamelde bouwstoffen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hij toen te Athene eenige gedeelten van zijn werk aan zijn vrienden heeft voorgelezen. Nadat hij zich geruimen tijd vooral te Athene had opgehouden, ging hij met een aantal landverhuizers in 444 naar Thurii in Italië, om zich met dit land, alsmede met Sicilië bekend te maken, zonder evenwel zijn tocht tot Rome uit te strekken. Hij bleef evenwel in Italië gevestigd, voltooide er zijn werk en overleed in 424. Dit werk, later in 9 boeken verdeeld, welke de namen der 9 Muzen dragen, is opgesteld in het Ionisch dialect en behoort tot de belangrijkste geschriften der Oudheid. De eenvoud en getrouwheid, waarmede hij zijn ervaringen en de verzamelde berichten mededeelt, wekken nog altijd de grootste bewondering, en zelfs de nieuwere ontdekkingen hebben de soms wel eens betwijfelde waarheid van zijn mededeelingen bevestigd. Van de talrijke uitgaven van zijn werk noemen wij die van *Schweighäuser* (6 dln., 1806).van *Bähr* (4 dln., 2de druk, 1855—1861) en van *Stein* (2 dln., 1869—1871).

Heroën (Grieksch = helden) betitelt *Homeros* de dapperste helden, terwijl *Hesiodos* er de van de goden afstammende, daarom ook halfgoden genoemde, helden van den voortijd onder verstaat, die deels als gewone menschen gestorven zijn, deels onder heerschappij van *Kronos* op de eilanden der gelukzaligen wonen. Later noemde men aldus èn de helden van de epische sage, het zoogenaamde heroïsche tijdperk, èn menschen, die door hun dood een hooger leven deelachtig zijn geworden, de macht bezitten den menschen goed en kwaad te doen en op bijzondere wijze vereerd worden. Geen Grieksche stad of landschap dat naast zijn goden niet zijn heroën had. Des avonds of des nachts werden den heroën offers gebracht van honing, wijn, water, olie en melk of men liet het bloed stroomen der offerdieren, waarvan het vleesch verbrand werd. Overal werden heroënfeesten gevierd, die, wanneer zij landsheroën betroffen, dikwijls van staatswege uitgingen en zeer luisterrijk waren. Attributen der heroën waren slangen en paarden.

Heroïdes of *helden-* en *heldinnenbrieven* noemt men een eigenaardige soort gedichten, die den vorm hebben van brieven, waarin mannen en vrouwen hun lotgevallen en gevoelens mededeelen. De uitvinder van deze dichtsoort is *Ovidius*; zij heeft veel overeenkomst met de elegie, doch kan ook een tragischen toon aanslaan.

Herold, *Louis Joseph Ferdinand*, een Fransch componist, geboren te Parijs den 28sten Januari 1791, verkreeg eerst na den dood zijns vaders vrijheid om zijn aanleg voor de muziek te ontwikkelen. In 1806 werd hij leerling aan het Conservatoire en oefende zich onder *Louis Adam* in het klavierspel, onder *Catel* in de harmonieleer, en onder *Méhul* in de compositie. Reeds in 1812 verwierf hij den grooten prijs met zijn cantate „Mademoiselle de Lavallière". Nu ging hij op staatskosten eerst naar Rome en toen naar Napels, waar zijn opera „La gioventù di Enrico V" in den Teatro del Fondo met bijval ontvangen werd. Toen hij in 1815 te Parijs was teruggekeerd, hielp *Boieldieu* hem voort door zijn medewerking tot het voltooien van de opera „Charles de France". Daarna werd een oorspronkelijk stuk van *Herold*, „Les rosières", in den Opéra comique vrij gunstig ontvangen. Hierop volgden „Les clochettes", alsmede eenige andere stukken, die niet veel opgang maakten. Eerst in 1826 behaalde hij met zijn opera „Marie" een zegepraal, doch zijn drukke bezigheid als chef de chant veroorloofde hem niet haar aanstonds voort te zetten. Eerst in 1829 trad hij weder op met de operette „L'illusion". Minder gelukkig slaagde hij het volgende jaar in „Emmeline", terwijl in 1831 „Zampa" hem blijvenden roem bezorgde. Nadat hij met anderen deel genomen had aan het vervaardigen der opera „La marquise de Brinvilliers", begon zijn gezondheid te wankelen. Hij schreef nog „La médecine sans médecin" en „Le Pré aux clercs", welke laatste in December 1832 opgevoerd, algemeen bijval vond. Hij overleed den 19den Januari 1833. Zijn halfafgewerkte opera „Ludovic" is vervolgens door *Halévy* voltooid.

Heron. Zie *Hero*.

Heronsbal is een werktuig dat vroeger bestond uit een hollen bal met een geelkoperen buis, maar dat men thans veelal in den vorm van bijgaande figuur vervaardigt. Het bestaat dan uit een flesch, die luchtdicht met een kurk gesloten is, terwijl door deze laatste — eveneens luchtdicht — een buis loopt, die aan de beide uiteinden open is en bijna tot op den bodem der flesch reikt. Aan het boveneinde der buis bevindt zich meestal een afsluitkraan. Deze laatste is voor het grootste deel met water, eau de cologne of andere vloeistoffen gevuld. Perst men nu, door met kracht in de buis te blazen, of door met behulp van een luchtperspomp nog meer lucht er in te drijven, de lucht in de flesch sterk samen, waarna men de kraan sluit, dan wordt het water samengeperst en oefent de zich er boven bevindende lucht zulk een sterke drukking uit, dat het vocht, als men de kraan opent, door de buis wordt opgestuwd en alzoo een kleine fontein vormt. Het water zal omhoog spuiten, totdat de lucht in de flesch weer evenwicht maakt met de dampkringslucht. Verlangt men een Heronsbal op grootere schaal, dan maakt men de flesch van metaal. Comprimeert men op deze wijze de lucht tot op 2 atmosferen, dan wordt de waterstraal tot een hoogte van 10 m. opgestuwd. Door het openen en sluiten der kraan kan men dezen toestel laten werken wanneer men zulks verkiest. Op dit beginsel berusten de spuitflesschen in de scheikundige laboratoria, de gewone brandspuiten, de hydraulische ram, alsook de heronsfontein.

Heronsbal.

Digitized by Google

Heronsfontein. Zie *Fontein.*

Herophilos, de meest beroemde ontleedkundige der Oudheid, werd geboren te Chalcedon omstreeks 300 na Chr. *Praxagoras* van Kos was zijn leermeester in de geneeskunde, en genomen tijd was hij te Alexandrië als arts werkzaam. Na *Erasistratos* was hij de eerste, die gelegenheid vond zich door middel van lijken in de ontleedkunde te oefenen. Zijn lessen werden door latere schrijvers, bepaaldelijk door *Galenus*, aan de nakomelingschap medegedeeld. Van zijn geschriften, van welke inzonderheid een „Ontleedkundig handboek" zeer merkwaardig was, zijn, behalve nog onuitgegeven aanteekeningen op de „Aphorismen" van *Hippokrates*, slechts fragmenten bewaard gebleven. Vooral maakte hij studie van de zenuwen en den polsslag.

Heros. Zie *Heroën.*

Heros is een geslacht van Amerikaansche zoetwatervischen, behoorende tot de familie *Chromides.* Zie verder *Chromides.*

Herostratos is de naam van een burger uit Ephesus, die, uit zucht om zijn naam onvergetelijk te maken, in 356 v. Chr. den prachtigen tempel van *Artemis* tusschen de stad en de haven van Ephesus in brand stak. Hij moest zijn misdrijf boeten met den dood, en de Ioniërs namen het besluit, dat elk, die zijn naam uitsprak, eveneens van het leven zou beroofd worden. Dit heeft evenwel niet verhinderd, dat zijn naam door *Theopompos* bewaard bleef in de geschiedenis. De nacht dezer brandstichting was tevens die der geboorte van *Alexander den Groote.*

Herpestis *Gaertn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gemaskerdbloemigen* (*Personatae*). Het onderscheidt zich door een diep ingesneden, 5-deeligen kelk, van welken de 2 binnenwaarts gekeerde slippen kleiner zijn, door een trechtervormige, 5-deelige, nagenoeg 2-lippige bloemkroon, door 4 meeldraden, een stompen stempel en een 2-hokkige, 2-kleppige doosvrucht. Het omvat kruipende, liggende, zelden opgerichte kruiden, die in de keerkringslanden groeien. Van *H. colubrina Kunth*, in Peru op moerassige plaatsen te vinden, bezigt men de bladeren bij wonden, door vergiftige dieren toegebracht, *H. Monneria Kunth* bezit een scherpen, bitteren smaak; in Oost-Indië gebruikt men het kruid en de wortels dezer plant als geneesmiddelen.

Herpin, *Luce*, een Fransch schrijfster, bekend onder den schuilnaam *Lucien Perey*, geboren te Carouge bij Genève, den 15den Maart 1825, vertrok in 1853 met haar vader naar Parijs en gaf daar met *Maugras* „L'abbé Galiani, Correspondance" (2 dln., 2de druk, 1881) uit. Daarop volgden: „Une femme du monde du XVIIIe siècle", „La jeunesse de Madame d'Epinay" (1882), „Dernières années de Madame d'Epinay" (1883), door de Académie bekroond, „La vie intime de Voltaire aux Délices et à Ferney" (1885), „Histoire d'une grande dame au XVIIIe siècle" (2 dln.), „La princesse Hélène de Ligne" en „La comtesse Hélène Potocka" (1887—1888), „Le duc de Nivernay" (2 dln., 1891), „Le roman du grand roi Louis XIV et Marie Mancini Colonna" (1894), „Une princesse romaine au XVIIIe siécle. Marie Mancini Colonna" (1896), „Figures du temps passé" (1900), „Le président Hénault et madame du Deffand" (1903), het sprookje „Zerbeline et Zerbelin" (1889) en „Une reine de douze ans. Marie-Louise-Gabrielle de Savoie, reine d'Espagne" (1905).

Herrengrund (Hongaarsch= *Urvölgy*), een dorp in het comitaat Sohl, telt (1901) 1055 inwoners en heeft belangrijke koper-, zilver- en antimoniummijnen, benevens een beroemd, in 1605 ontdekt cementwater, waaruit cementkoper gewonnen wordt.

Herrenhausen. Zie *Hannover* (stad).

Herrera, *Fernando de*, een Spaansch dichter, geboren te Sevilla in 1534, omhelsde nog laat den geestelijken stand en overleed in 1597. Door het lezen van Romeinsche, Grieksche en Italiaansche schrijvers had hij een uitgebreide kennis verworven en als dichter stond hij bij zijn tijdgenooten in zoo hoog aanzien, dat men hem den bijnaam van „de geddelijke" toekende. Het schijnt, dat vele van zijn dichterlijke voortbrengselen verloren zijn geraakt. Onder de overgebleven bevinden zich vele van erotischen inhoud, die zich door innig gevoel, benevens een aantal oden, die zich door verheven geestdrift onderscheiden. Zijn „Obras en verso" zijn door hem zelf (1582) en later onder den titel van „Versos" (1619) door *Pacheco* in het licht gegeven, alsmede geplaatst in de „Bibliotheca de autores españoles" (dl. 32). Van zijn geschiedkundige werken vermelden wij: „Relacion de la guerra de Cipre y battalla de Lepanto" (1572) en „Vida y muerte de Tomas Moro" (1592).

Herrera, *Antonio de*, een Spaansch geschiedschrijver, geboren te Cuellar in 1549, heette eigenlijk *Tordesileas*, maar verwisselde dezen naam met dien zijner moeder. In zijn jeugd begaf hij zich naar Italië, verwierf er de gunst van *Vespasiano Gonzaga*, een broeder van den hertog *van Mantua*, keerde met hem, toen deze onderkoning van Navarre en Valencia werd, naar Spanje terug, waar *Philips II* hem benoemde tot eersten historiograaf van de beide Indiën en van Castilië. Hij overleed te Madrid als staatssecretaris den 29sten Maart 1625. Zijn hoofdwerk is „Historia general de los mechos de los Castellanos en las islas y tierra firma del mar oceano, 1492—1554" (4 dln., 1601—1615). Dit werk is voortgezet door *Gonzalez de Barcia* en nogmaals uitgeven in 1728—1730 in 4 deelen. Een inleiding voor dit boek schreef *Herrera* in zijn „Description de las Indias occidentales" (2de druk, 1615). Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Historia del mundo en el reynado del rey D. Phelipe II" (3 dln., 1601—1612), „Commentarios de los echos de los Españoles, Fransceses y Venecianos en Italia" (1624) en „Historia de Portugal y conquista de las islas de las Açores" (1591).

Herrera, *Francesco de*, bijgenaamd *el Viejo* (de Oude), een Spaansch schilder uit de school van Sevilla, aldaar geboren omstreeks het jaar 1576, was de eerste die zich boven de angstvalligheid der oud-Andalusische schilders verhief. Zijn teekening is juist en krachtig, en hij mag met recht als de stichter eener nationale schilderschool worden beschouwd. Zijn „Laatste Oordeel" in de kerk van St. Bernardus te Sevilla is een meesterstuk van compositie en van koloriet. Hetzelfde kan men getuigen van een „Heilige Familie" en van de „De uitstorting van den

Digitized by Google

Heiligen Geest" in de kerk van Sancta Ines aldaar, terwijl de koepel der kerk van den heiligen Bonaventura hem als een uitstekend frescoschilder doet kennen. Nadat hij in 1647 het aartsbisschoppelijk paleis te Sevilla met zijn kunstwerken versierd had, ging hij in 1650 naar Madrid, waar hij in 1656 overleed. Het museum in het Louvre bezit eenige van zijn beste stukken, van welke vooral „De Israëlieten in de woestijn" en „De Heilige Basilius" vermelding verdienen. Hij hield zich ook bezig met beeldhouw- en bouwkunde; de gevel van een der kloosters te Sevilla is door hem ontworpen.

Herrera, Francesco de, bijgenaamd *el Mozo* (de Jonge), de jongste zoon van den voorgaande, geboren te Sevilla in 1622, ontwikkelde zijn aanleg voor de kunst onder leiding van zijn vader, doch begaf zich, wegens diens onaangename bejegening, naar Rome, waar hij in het schilderen van visschen zoozeer uitmuntte, dat hij den naam verwierf van *lo Spagnuolo degli pesci*. Na den dood zijns vaders keerde hij naar Sevilla terug, waar hij stukken voor kerken leverde, en ging daarna naar Madrid, waar hij den koepel van het koor der St. Philippuskerk met fresco's versierde, welke zoozeer in den smaak vielen van *Philips IV*, dat hij den schilder eerst opdroeg, een „Hemelvaart van Maria" in de kapel der Madonna de Atocha te schilderen en hem toen toen tot Hofschilder en later tot intendant der Koninklijke paleizen benoemde. Hij overleed in 1685.

Herreros. Zie *Breton*.

Herrfurth, *Ernst Ludwig* een Pruisisch staatsman, geboren den 6den Maart 1830 te Oberthau in het arrondissement Merseburg, studeerde in 1848—1851 te Jena en Berlijn in de rechten en staatswetenschappen en behoorde van 1858 tot 1873 als regeeringsassessor en regeeringsraad tot het bestuur van Arnsberg. In 1873 werd hij benoemd tot adviseur in het departement van Binnenlandsche Zaken, in 1881 tot „Ministerialdirektor" en in 1882 tot onderstaatssecretaris. In 1888 volgde hij *von Puttkammer* als minister van Binnenlandsche Zaken op, welke betrekking hij tot Augustus 1892 bekleedde. Hij overleed den 14den Februari 1900. Behalve een groot aantal verhandelingen leverde hij: „Die Ausführung des Art. 17 der Verfassungsurkunde für den preuszischen Staat" (1872), „Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preuszen" (1879), „Finanzstatistik der Gemeinden in Preuszen" (2880), „Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preuszen" (met *E. von der Brincken*, 1882), „Statistik der Kreisabgaben in Preuszen" (1882), „Das Gesetz betreffend die Befähigung für den höhern Verwaltungsdienst vom 11 März 1879" (2de druk, 1884), „Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preuszen" (met *W. von Tschoppe*, 1884), „Kommunalabgaben Gesetz" (met *F. Nöll*, 1886), „Die Kommunalabgabenpflicht der Aktiengesellschaften u.s.w. in Preuszen nach dem Gesetz vom 27 Juli 1885" (1886) en „Die kommunale Besteuerung der Feuerversicherungspolicen in Preuszen" (1895).

Herrich-Schäffer, *Gottlieb August*, een Duitsch entomoloog, geboren te Regensburg, den 18 December 1799, studeerde te Würzburg, Heidelberg en Berlijn in de geneeskunde, vestigde zich daarna als arts in zijn geboorteplaats en hield zich tevens bezig met de studie der insekten. Hij overleed aldaar den 14den April 1874. Van zijn geschriften noemen wij: een vervolg op de „Fauna Insectorum Germaniae" van *Panzer* (1830—1844), „Nomenclator entomologicus" (1ste en 2de dl., 1835—1840), „Die wanzenartigen Insekten" (1831—1852), door *Hahn* begonnen, „Systematische Bearbeitung der Schmetterlinge von Europa" (1843—1856, 69 afleveringen met koperen platen), „Lepidopterum exoticorum species novae" (1850—1856, 1ste en 2de reeks) en „Neue Schmetterlinge aus Europa" (1856—1861).

Herries, *John Charles*, een Engelsch staatsman, geboren in 1778, werd op 20-jarigen leeftijd klerk bij de schatkamer, vervolgens secretaris van den eersten minister, van 1811 tot 1816 commissaris-generaal van Oorlog en in 1823 secretaris der schatkist en lid van het Parlement. In het ministerie *Goderich* (September 1827) werd hij kanselier der schatkist, kwam echter weldra in botsing met zijn ambtgenooten, zoodat het kabinet aftrad, waarna hij als directeur der munt in het kabinet-*Wellington* optrad. In Februari 1830 werd hij voorzitter van den Board of Trade, maar moest reeds in November daaraanvolgende die betrekking laten varen. In het Toryministerie van 1834—1835 was hij minister van Oorlog, maar werd in 1841, als tegenstander van de opheffing der graanwetten, niet herkozen in het Parlement. In 1847 herkreeg hij echter een zetel, behoorde tot de vurigste verdedigers der beschermende rechten en was, toen deze het bestuur in handen kregen, onder lord *Derby* president van het departement van Indische Zaken. Na het einde der zitting van 1853 legde hij het mandaat van volksvertegenwoordiger neder en overleed op zijn landgoed Sevenoaks den 24sten April 1855.

Herrig, *Hans*, een Duitsch dichter, geboren te Brunswijk den 10den December 1845, begaf zich in 1859, na het overlijden van zijn vader, naar zijn oom, professor *Ludwig Herrig*, te Berlijn, studeerde aldaar in de rechten en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren. Hij werd medewerker aan het conservatieve „Deutsche Tageblatt" en ging in 1888 naar Weimar, waar hij den 4den Mei 1892 overleed. Hij schreef een reeks dramatische stukken, zooals: „Alexander der Grosze" (3de druk, 1888), „Kaiser Friedrich der Rotbart" (4de druk, 1890), „Der Kurprinz" (1876), „Nero" (1883), „Harald der Wiking" (1881), „Kirchliches Festespiel" (25ste druk, 1899), „Drei Operndichtungen" (1884), „Columbus" (1887), „Christnacht" (1889), de gedichten „Die Schweine" (1876) en „Der dicke König" (2de druk, 1886), benevens „Mären und Geschichten" (2de druk, 1879), „Die Meininger, ihre Gastspiele und deren Bedeutung für das deutsche Theater" (2de druk, 1879), „Luxustheater und Volksbühne" (1887) en „Das Kaiserbuch. Acht Jahrhunderte deutscher Geschichte von Karl dem Groszen bis Maximilian I" (1890—1891). Zijn „Gesammelte Aufsätze über Schopenhauer" gaf *Grisebach* uit (1894).

Herrmann, *Ernst Adolf*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Dorpat, den 25sten Maart 1812, studeerde aldaar en te Berlijn in de geschiedenis en wijsbegeerte en vestigde zich vervolgens te Dresden, waar hij zich belastte met

Digitized by Google

het voortsetten der Geschiedenis van Rusland door *Strahl*. Verder schreef hij: „Die österreichisch-preuszische Allianz von 7 Febr. 1792 und die zweite Teilung Polens" (1861), „Diplomatische Korrespondenzen aus der Revolutionszeit" (1866), — „Beiträge zur Geschichte des russischen Reichs" (1843), en „H. Vockerodt und der Professor für russische Geschichte in Dorpat A. Brückner" (1874), „Peter der Grosze und der Zarewitsj Alexei" (1880) en „Diplomatische Beiträge zur russischen Geschichte" (1868—1875). *Herrmann* vestigde zich in 1847 als privaatdocent te Jena, werd er in 1848 buitengewoon hoogleeraar, redigeerde van 1849 tot 1852 de „Weimarische Staatszeitung" en werd in 1857 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Marburg, waar hij den 23sten September 1884 overleed.

Herrmann, *Emil*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Dresden den 9den April 1812, studeerde te Leipzig, vestigde zich aldaar in 1834 als privaatdocent. werd te Kiel in 1836 buitengewoon en in 1842 gewoon hoogleeraar in de rechten, vertrok in laatstgenoemde betrekking in 1847 naar Göttingen en in 1868 naar Heidelberg en werd in 1872 president van den Evangelischen „Oberkirchenrat" te Berlijn. Als zoodanig werkte hij mede tot de reorganisatie van het Evangelisch Kerkgenootschap in Pruisen. Hij ondervond echter daarbij genoeg tegenwerking en teleurstelling om in Maart 1878 zijn ontslag te vragen. Daarna koos hij Heidelberg en later Gotha tot woonplaats. Van zijn geschriften noemen wij: „Zur Beurteilung des Entwurfs eines Kriminalgesetzbuchs für das Königreich Sachsen" (1836), „Johann, Freiherr zu Schwarzenberg" (1841), „Ueber die Stellung der Religionsgemeinschaften im Staat" (1849), „Zur Beurteilung des Entwurfs der badischen Kirchenverfassung" (1861), „Ueber den Entwurf einer Kirchenordnung für die sächsische Landeskirche" (1861), „Die notwendigen Grundlagen einer die konsistoriale und synodale Ordnung vereinigenden Kirchenverfassung" (1862), „Das staatliche Veto bei Bischofswahlen nach dem Rechte der oberrheinischen Kirchenprovinz" (1869) en met anderen „Staats- und Erbrecht des Herzogtums Schleswig" (1846).

Herrmann, *Wilhelm*, een Protestantsch godgeleerde, geboren den 6den December 1846 te Melkow (Maagdenburg) bezocht het gymnasium te Stendal en studeerde van 1866 tot 1870 te Halle. Hij vestigde zich aldaar in 1874 als privaatdocent met een dissertatie: „Gregorii Nysseni sententiae de salute adipiscenda" en werd in 1879 tot gewoon hoogleeraar in de dogmatiek te Marburg benoemd. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Metaphysik in der Theologie" (1876), „Die Religion in Verhältnis zum Welterkennen und zur Sittlichkeit" (1879) „Die Bedeutung der Inspirationslehre für die evangelische Kirche" (1882), „Warum bedarf unser Glaube geschichtlicher Thatsachen?" (1884), „Der Verkehr des Christen mit Gott, in Anschlusz an Luther dargestellt" (4de druk, 1903), „Die Gewiszheit des Glaubens und die Freiheit der Theologie" (2de druk, 1889), „Religion und Socialdemokratie" (1890), „Der evangelische Glaube und die Theologie A. Ritschls" (2de druk, 1896), „Warum handelt es sich in dem Streit um das Apostolicum?" (1892), „Ethik" (3de druk, 1904), „Römisch-Katholische und Evangelische Sittlichkeit" (3de druk, 1903) en „Die sittlichen Weisungen Jesu. Ihr Miszbrauch und ihr richtiger Gebrauch" (1904).

Herrnhut, een gemeente in het Saksisch distrikt Bautzen, ligt aan den Hutberg en aan de spoorlijnen Löbau—Oberoderwitz en Hernnhut—Bernstadt en is bekend als de plaats waar (1772) de Broedergemeente (zie aldaar) ontstaan is, wier leden ook wel Hernhuters genoemd worden. De plaats telt (1905) 1331 inwoners, meest Herrnhuters, die linnen- en katoenweverij, bleekerij enz. uitoefenen. De Broedergemeente heeft er een kerk, een gedenkteeken van graaf *Zinzendorf*, een opvoedingsgesticht, drie koorhuizen (groote woon- en werkhuizen voor weduwen en ongehuwde broeders en zusters), een pelgrimshuis, een archief met schilderijenverzameling en een ethnografisch-historisch museum.

Herrnhut werd in 1772 door uitgeweken Moravische Broeders gesticht op het riddergoed Berthelsdorf, dat toen aan graaf *Zinzendorf* behoorde.

Herschel, *Frederick William*, een Engelsch sterrenkundige, geboren te Hannover den 15den November 1738, was de zoon van een stafmuzikant, zoodat hij zelf op 14-jarigen leeftijd in dienst trad als hautboïst bij een regiment. In 1759 vertrok hij naar Engeland, waar de graaf *van Darlington* hem benoemde tot directeur van een korps muzikanten. Daarna vestigde hij zich als muziekonderwijzer te Leeds en vertrok vervolgens als organist naar Halifax, terwijl hij in 1766 benoemd werd tot muziekdirecteur te Bath. Inmiddels maakte hij gebruik van al zijn vrijen tijd om zich in de wiskunde te oefenen, en het lezen der astronomische werken van *Ferguson* wekte bij hem een groote liefde voor de sterrenkunde. Daar hem de middelen ontbraken om een teleskoop aan te schaffen, nam hij het besluit om er zelf een te vervaardigen, en zoo kwam hij in 1774 in het bezit van een reflector, waarmede hij den ring van Saturnus en de wachters van Jupiter kon waarnemen. Van dien tijd af volgden gedurig nieuwe kijkers elkander op, en sommigen dezer waren veel grooter dan men ooit te voren gebezigd had. Geen wonder, dat hij daarmede telkens belangrijke ontdekkingen deed. In 1780 leverde hij een berekening van de hoogte der Maangebergten en den 13den Maart 1781 vond hij de planeet Uranus, die in Engeland ook thans nog bij velen met zijn naam wordt bestempeld, terwijl *Herschel* zelf hem ter eere van den Britschen koning „Georgium sidus" noemde. Uit erkentelijkheid riep *George III* hem in zijn nabijheid, zoodat *Herschel* naar Slough bij Windsor trok, hier de sterrenhoopen en nevelvlekken bestudeerde en aantoonde, dat sommige van dezen meer dan 50.000 sterren bevatten. Van 1787 tot 1794 ontdekte hij, geholpen door zijn 40-voets teleskoop, twee wachters van Uranus en twee van Saturnus. Hij vervaardigde in 15 jaren tijds meer dan 400 spiegels voor teleskopen, waaronder een aantal van aanzienlijke afmetingen, waarbij zijn broeder, een verdienstelijk werktuigkundige, hem ter zijde stond, behaalde echter nog meer roem door zijn belangrijke ontdekkingen. Door middel van zijn reuzenteleskoop nam hij den omwentelingstijd van

Digitized by Google

Saturnus waar, dien *Laplace* reeds langs wiskundigen weg berekend had, en hij merkte tevens op, dat deze planeet, die in bouw aanmerkelijk van de overige verschilt, om een as wentelt, die loodrecht staat op het vlak van haar loopbaan. Verder kwam hij door zijn waarnemingen tot het besluit, dat de zonnewarmte niet afkomstig is van het eigenlijke lichaam der zon, maar van een licht- en warmteverspreidenden dampkring, die haar omhult. Tot zijn belangrijke ontdekkingen behoort ook die der dubbelsterren, en met het opzoeken van deze hield hij zich na 1778 onderscheiden jaren bezig. Hij overleed op het buitenverblijf Slough den 25sten Augustus 1822. Zijn verhandelingen zijn meerendeels in de „Philosophical Transactions" en in andere Engelsche tijdschriften geplaatst. Met groote bekwaamheid en volharding werd hij bij zijn waarnemingen en berekeningen geholpen door zijn zuster *Caroline*. Deze, geboren den 16den Maart 1750, heeft onderscheiden kometen ontdekt, belangrijke verhandelingen in de „Philosophical Transactions" geplaatst en een „Catalogue of stars" (1798) in het licht gegeven. Na het overlijden van haar broeder keerde zij naar Hannover terug en overleed aldaar den 9den Januari 1848.

Herschel, Sir John Frederik William, baronet, de eenige zoon van den voorgaande, geboren te Slough bij Windsor, den 7den Maart 1792, studeerde te Cambridge en leverde met *Peacock* een bewerking der differentiaalrekening von *Lacroix*. Nu eens alleen dan weder met *James South* wijdde hij sedert 1816 zijn tijd grootendeels aan de waarneming der dubbelsterren, nevelvlekken en sterrenhoopen. Hierdoor was hij in staat aan het Koninklijk Genootschap te Londen in 1823, op grond van 1000 waarnemingen, een lijst te bezorgen van 380 nieuwe dubbelsterren. Daarop volgde in 1827 een lijst van 295 en in 1828 nog een van 324 zoodanige sterren. In 1880 deelde hij belangrijke plaatsbepalingen mede van 1236 dubbelsterren, welke hij met een 20-voets reflector had waargenomen, en in hetzelfde jaar schreef hij inde „Memoirs" van het Astronomisch Genootschap een opstel over de plaats van 364 sterren en over de beweging der dubbelsterren. Daarenboven hield hij zich bezig met natuurkundige nasporingen en deelde de uitkomsten daarvan mede in wetenschappelijke tijdschriften en in zelfstandige werken. Daartoe behooren: „Treatise on sound" in de „Encyclopaedia Metropolitana" (1830), „On the theory of light", „Preliminary discourse on the study of natural philosophy" (1836), zoowel als „Treatise on Astronomy", in „Lardner's Cyclopaedie" geplaatst. Zeer belangrijk was ook zijn 4-jarig verblijf aan de Kaap de Goede Hoop, waar hij onder gunstige omstandigheden het zuidelijk hemelhalfrond kon gadeslaan. Daar rees het denkbeeld bij hem op, dat weldra verwezenlijkt werd, om op verschillende plaatsen meteorologische stations te stichten. Hij bestreed de kosten zijner onderneming uit eigen middelen en wees de hulp der regeering van de hand. De groote belangstelling, waarmede geheel beschaafd Europa zijn nasporingen gadesloeg, bleek vooral in de veelvuldige eerbewijzen, welke hem na zijn terugkeer werden toegekend. Bij de kroning van koningin *Victoria* (1838) zag hij zich benoemd tot baronet en de universiteit te Aberdeen koos hem in 1842 tot lord-rector. De waarnemingen, door hem aan de Kaap volbracht, heeft hij nedergelegd in zijn „Results of astronomical observations made at the Cape of Good Hope" (1847). Vervolgens bewerkte hij met anderen, ten behoeve van zeeofficieren een „Manual of scientific inquiry" (1849) en schreef verder „Outlines of astronomy" (1849; 11de druk, 1871), alsmede een nieuwen „Catelogue of nebulae and clusters of stars". Hij overleed den 12den Mei 1871,

Hersenen (zie de platen) vormen met het ruggemerg en met den *nervus sympathicus* het centraalorgaan van het zenuwstelsel. Zij bestaan uit een meer ei- dan bolronde, eenigszins brijachtige, grijze en witte massa, die in verschillende groote lobben verdeeld is en vier met een waterachtige vloeistof (*serum*) gevulde holten omsluit. Ze zijn omgeven door de beenige hersenpan, welke uit verschillende beenderen (zie *Hoofd*) is saâmgesteld en slechts kleine openingen heeft voor het doorlaten van het ruggemerg, van zenuwen en bloedvaten. De hersenen vullen de hersenpan volkomen en zijn met peezige vliezen zoodanig omgeven en bevestigd, dat zij gedeeltelijk op de basis van den schedel rusten, gedeeltelijk door het gewelf van dezen gedragen worden, zoodat zij voor drukking beveiligd blijven en bij de bewegingen van het hoofd haren gewonen stand behouden. De hersenen zijn omgeven door 3 vliezen, namelijk eerst door het *weeke hersenvlies* (*pia mater*), dan door het *spinnewebsvlies* (*tunica arachnoidea*) en dan door het *harde hersenvlies* (*dura mater*) als het buitenste. De pia mater zit vast aan de hersenoppervlakte door tal van aders, die zij er uit ontvangt en van slagaders, die zij in de hersens zendt, de arachnoidea gaat niet als de vorige in alle groeven en holten met de hersens mee, maar overspant deze, zoodat er veel ruimten tusschen de arachnoidea en de hersens ontstaan, welke ruimten met vocht zijn gevuld (z.g. *liquor cerebro-spinalis*). Beide vliezen omgeven ook het ruggemerg, evenals de dura mater, die dicht tegen de schedelbeenderen aanligt. Hier en daar wijken de lagen van de dura mater uit elkander en vormen holten, die het aderlijk bloed der hersens opnemen, z.g. bloedleiders of *sinus durae matris*. Eén ervan loopt aan den bovenrand en tusschen de platen van den *grooten sikkel*, een schijf, die de dura mater tusschen de beide hemisfeeren van de groote hersens vormt, terwijl de sikkel van de kleine hersens zich van achteren tusschen de twee helften van de kleine hersens schuift. Een derde voortzetting van de dura mater, de *tent van de kleine hersens*, ligt over deze heen om hen tegen den druk van de achterste kwabben van de groote hersens te beschermen. Behalve de twee helften of hemispheren, waaruit zoowel de *groote* als de *kleine hersens* bestaan, onderscheiden we de *middel-* of *tusschenhersens*, door de *stelen* (*pedunculi cerebri*) met de groote hersens verbonden en waarvan de gezichtsheuvels (*thalami optici*) het voornaamste deel zijn en verder het *verlengde merg* (*medulla oblongata*), d. i. de voortzetting van het ruggemerg in zijn aansluiting aan de hersens. Beschouwen wij die deelen nader. Zooals gezegd, dringt de groote sikkel van de dura mater tusschen de hemispheren van de groote

Digitized by Google

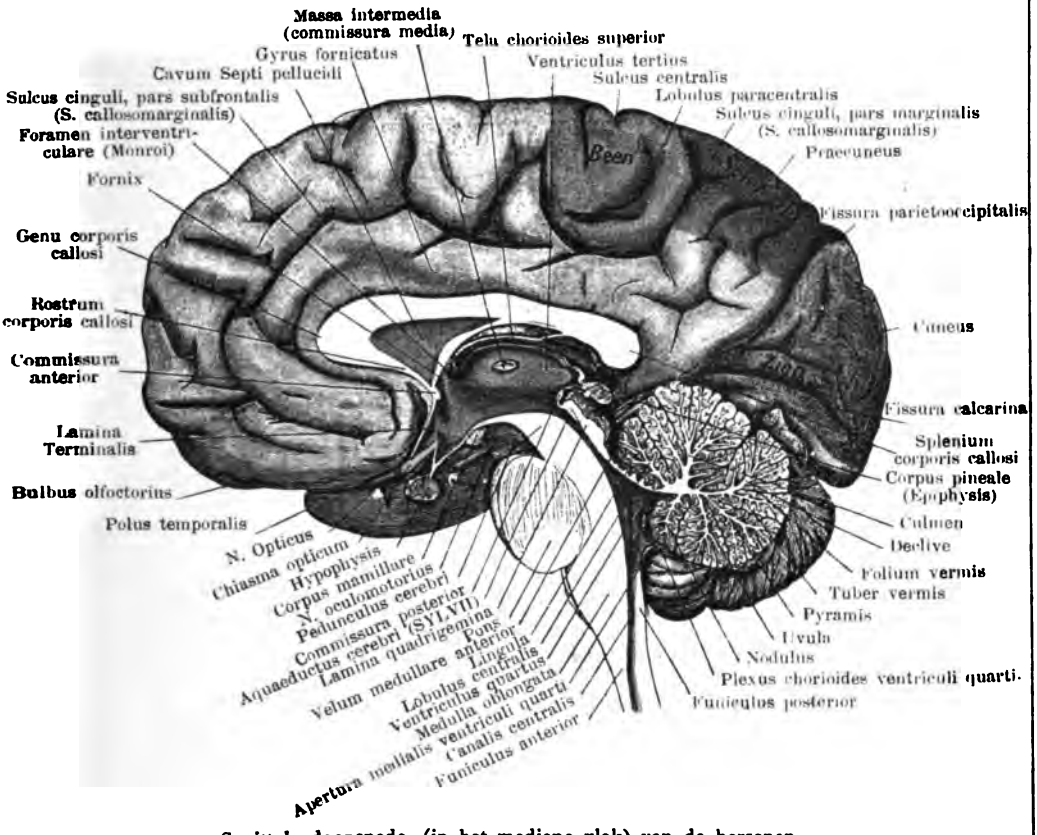

Sagittale doorsnede (in het mediane vlak) van de hersenen.

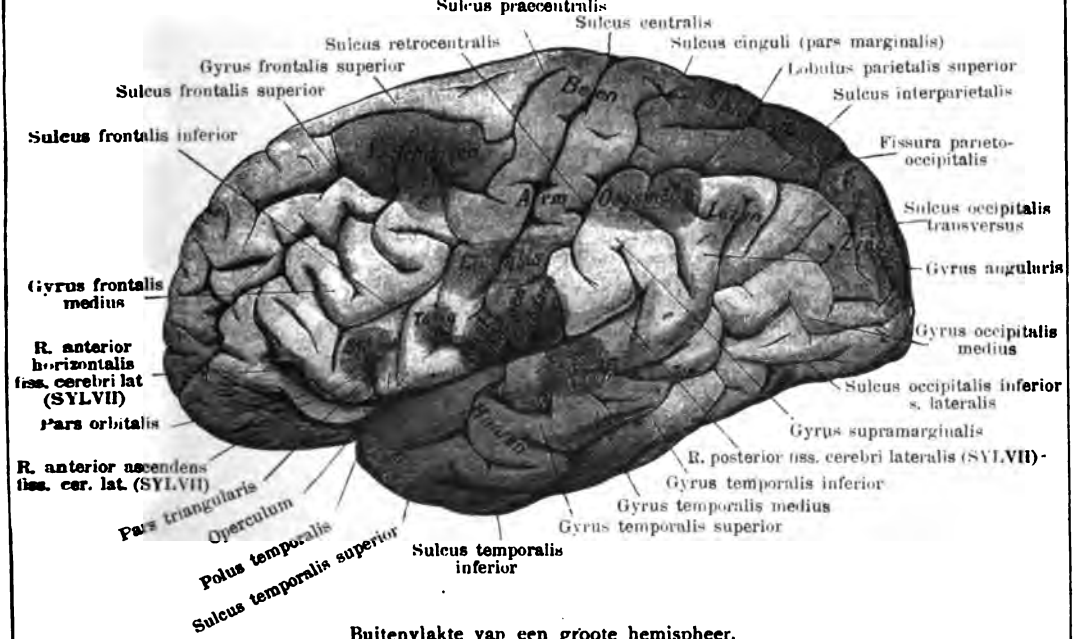

Buitenvlakte van een groote hemispheer.

Digitized by Google

Digitized by Google

HERSENEN II.

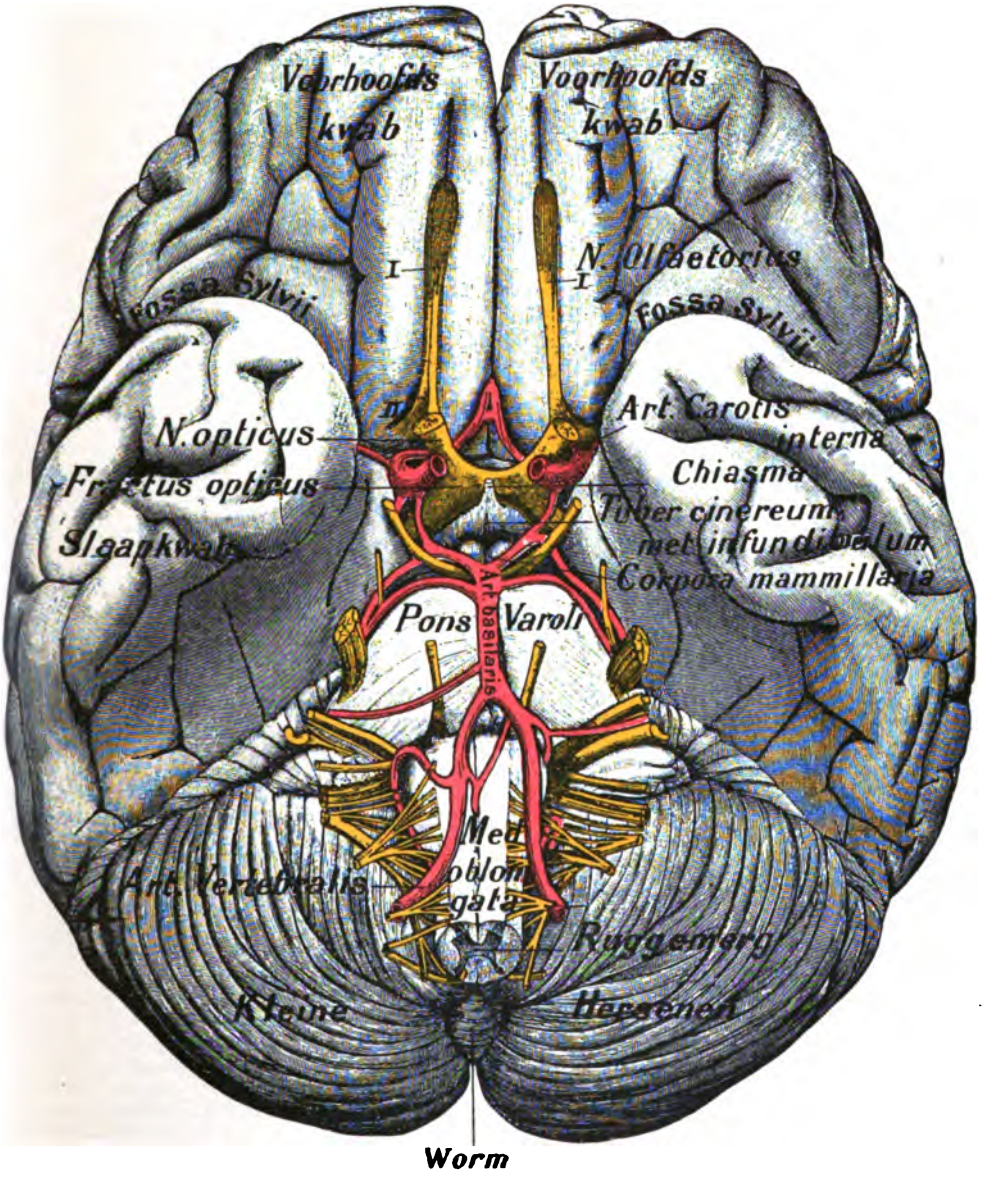

Basis van de hersenen met hersenzenuwen en bloedvaten.

Digitized by Google

Digitized by Google

hersens, maar alleen van voren en van achteren zijn die in hun geheel gescheiden, in het midden blijven zij onder de sikkel verbonden door den *balk* (*corpus callosum*). De grijze *hersenbast*, die de hemispheren bekleedt, is ongeveer 5 mM. dik en bestaat hoofdzakelijk uit millioenen gangliëncellen; uit deze ontspringen zenuwvezels, die later zich vereenigen in kernen voor de hersenzenuwen òf doorloopen tot in het ruggemerg en als ruggemergszenuwen uit het ruggemerg en door de openingen van de wervelkolom treden. De oppervlakte van dien bast wordt sterk vergroot door talrijke insnijdingen (*sulci*), tusschen welke zich de windingen (*gyri*) verheffen, van buiten uit grijze bastsubstantie, van binnen uit de witte merglaag (*substantia medullaris*) der zenuwvezels bestaande. In haar geheel beschouwd, vertoont elke hemispheer drie vlakken, een onder-, een buiten- en een binnenvlak. Het eerste (zie plaat III) wordt door een diepe groeve, de *fossa Sylvii*, in tweeën verdeeld: in een voorste kwab, die voorhoofdskwab heet (*lobus frontalis*) en een achterste, waarvan het voorste deel de *lobus temporalis* heet en op de schedelbasis rust, terwijl het achterste gedeelte, de achterhoofdskwab (*lobus occipitalis*) niet op de plaat te zien is, daar het boven de kleine hersens ligt, daarvan gescheiden door de tent der laatsten. De fossa Sylvii zet zich als *fissura Sylvii* op de buitenvlakte van de groote hemispheer voort (Plaat I), waar zij zich in een voorsten tak en een achtersten splitst, welke laatste het buitenvlak verdeelt in een bovenste kwab (voorhoofd- en parietaalkwab) en een onderste, de *slaapkwab*. Van weerskanten ontmoeten de beide slaapkwabben elkaar naar achteren in de *achterhoofdskwab*. Een andere, voor de lokalisatie gewichtige insnijding is de *sulcus centralis* of *Rolandi* (Plaat I), die voorhoofds- van parietaalkwab scheidt.

Ter zijde van het bovenvlak van den balk vormt de mergsubstantie de zolder van twee *zijkamers* (*ventriculi laterales*). Elk van die zijkamers zendt drie boogvormig gekromde horens uit in de mergsubstantie, een voorsten, een achtersten en een ondersten horen. De voorste bevat het *gestreepte lichaam* (*corpus striatum*), gestreept door de afwisselende lagen van grijze en witte substantie, en den witten *gezichtsheuvel* (*thalamus opticus*); de achterste en de onderste horen zijn ook aangevuld. Als men den balk opheft, dan vindt men een vertikalen wand (*septum pellucidum*) (Plaat II) tusschen zijn voorste helft en het onder hem liggend *gewelf* (*fornix*) dat naar voren en naar achteren in twee beenen uitloopt. De voorsten heeten *columnae fornicis*, zij dalen naar de *corpora mammillaria* (Plaat II) af en vormen een spleet, die achter de columnae tot een gat wordt ('t *foramen interventriculare* of *Monroi*.) Onder het gewelf volgt een zeer vaatrijk vlies, de *tela chorioidea superior*, een voortzetting van de pia mater (Plaat III). Als men dat vlies losmaakt van de beide thalami optici en deze, die tegen elkaar aanliggen, van elkaar houdt, dan ziet men in de *derde hersenkamer* (*ventriculus tertius*), van onderen door de basis van de hersens bekleed, van voren door de columnae fornicis begrensd, van achteren door het *corpus quadrigeminum*, dat zich tusschen de thalami optici inschuift. Naar achteren staat de holte van de kamer door den *aquaeductus cerebri* of *Sylvii* in verbinding met den *ventriculus quartus* of vierde hersenkamer. Die verbinding loopt onder het corpus quadrigeminum, waarop het *corpus pineale* ligt, ook wel *epiphysis* genoemd. Plaat II toont, dat die vierde hersenkamer begrensd wordt door het verlengde merg als haar bodem. Die bodem heeft een ruitvormige gedaante en heet daarom *fovea rhomboidea*, uit welker grijze kernen niet minder dan acht van de twaalf hersenzenuwen ontspringen. De boomvormige figuur, stelt daar de vertikale doorsnede van een der hemispheren van de kleine hersens voor, welks wit merg talrijke takken vormt, omhuld door grijze bastsubstantie (*arbor vitae cerebelli*). Ook het verbindingsstuk van de kleine hersens, de *worm* (*vermis*) vertoont op zijn doorsnede een dergelijke figuur, *de arbor vitae vermis*. Op plaat III is die worm door het verlengde merg bedekt. Die plaat stelt de basis voor van de hersens in haar geheel mèt de bloedvaten, die haar voeden en de zenuwen, die zij uitzenden. Onder de voorhoofdskwabben loopen daar de *reukzenuwen* (*nervi olfactorii*) als eerste hersenzenuwpaar (I), die zich naar voren verdikken tot *bulbi olfactorii*, welke aan hun ondervlakten dunne draden afgeven, die als reukzenuwen door de openingen van de lamina cribrosa van het zeefbeen in den neus dringen. Achter dit paar volgt een X-vormige figuur, *chiasma* of *decussatio nervorum opticorum*, d.i. de kruising der *gezichtszenuwen*, der *nervi optici*, het 2de hersenzenuwpaar. (II). Vòòr de kruising heeten die zenuwen *tractus optici* en loopen om de *pedunculi cerebri* heen; dat zijn breede mergbundels, die ter weerszijden uit de *Varolsbrug* (*Pons Varoli*) komen en in de hemispheren der groote hersens treden. Die pons vormt de brug tusschen de hemispheren der kleine hersens en staat er door den *processus cerebelli ad pontem* mee in verbinding. Vlak achter het chiasma ligt het holle *tuber cinereum*, die zich toespitst tot een trechter (*infundibulum*) en een deel van den bodem der middelste hersenkamer vormt, zijn holte is een voortzetting van de holte der derde hersenkamer. Achter het tuber cinereum liggen twee witte, half kogelvormige *corpora mammillaria*.

Het verlengde merg bestaat uit witte mergsubstantie en gaat door het groote achterhoofdsgat over in het ruggemerg. Terzij van zijn overlangsche sleuf loopen de *piramiden* en ter weerszij van deze liggen de *olyven*, als de uitwendig zichtbare piramiden en olijvenstrengen die in het merg der medulla loopen. Een deel der strengen gaat door de pons naar de pedunculi cerebri, een ander deel, de *corpora restiformia* loopen tusschen de medulla en de hemispheren van de kleine hersens. Trekt men de pyramiden uit elkaar, dan ziet men, dat bundels van de eene zich kruisen met bundels van de andere piramide (*decussatio pyramidum*). Die kruising is van gewicht, want zij verklaart, hoe stoornissen of prikkeling in den hersenbast, langs de zenuwvezels afdalend naar het ruggemerg en vandaar langs de ruggemergzenuwen naar de extremiteiten, zich uiten aan de zijde van het lichaam, tegenovergesteld aan die van de stoornis.

Digitized by Google

Bloedvaten der hersens. Uit de sleutelbeenslagaders ontspringen ter weerszij de *arteriae vertebrales*, die in het slagaderkanaal van de dwarse uitsteeksels der halswervels naar boven loopen. Op de achtervlakte van het verlengde merg ontmoeten beide vertebraal arteries elkaar (Plaat III) en vormen samen de *arteria basilaris*, die over de Varolsbrug loopt en zich dan verdeelt in twee *arteriae profundae cerebri*, die zich om de pedunculi slaan, takken naar de tela chorioidea geven en hun eindtakken verbreiden over de achterste kwab van de groote hersens. De arteria basilaris verzorgt met zijtakken het gehoor, de arteriae profundae vereenigen zich met takken van de *arteria carotis interna* tot een bloedvatenkring, de *circulus arteriosus Willisii*. De carotis interna voedt verder het oog, den balk en met de *art. fossae Sylvii*, in III niet afgebeeld, de voorste en onderste hersenkwabben.

Hersenzenuwen. Den *nervus olfactorius*, de reukzenuw als eerste hersenzenuw, en den *nervus opticus*, gezichtszenuw als tweede, hebben wij reeds ontmoet. In het chiasma ondergaan niet alle zenuwbundels een kruising maar buigen velen ervan zich om en blijven aan dezelfde zij loopen. Zie het bijgevoegde schema. De nervi optici dringen in de oogholte door, doorboren de omhulsels der oogen aan de achterste polen, waarna hun zenuwvezels als netvliezen zich uitbreiden om den lichtindruk op te vangen.

In dit schema stellen de gestippelde lijnen de ongekruiste bundels voor, de gestreepte de gekruiste; het geval verklaart de gevolgen van een stoornis in de achterhoofdskwab van de groote hersens, waarin het gezichtscentrum ligt. Is bijv. de rechter kwab gewond, dan lijden alle bundels van den rechter tractus opticus en daarmede wordt de *buitenste* helft van het netvlies van het rechter oog (ongekruiste bundels) en de *binnenste* helft van het linker oog (gekruiste bundels) blind. De patiënt ziet alleen de voorwerpen, welker beelden op de *gezonde* netvliesheften vallen, dus wat *tegenover* die helften ligt. Alles wat rechts van zijn oogen ligt ziet hij, voor wat links ligt, is hij blind (*hemianopsie*). Wordt niet de tractus, maar de opticus gestoord dan is alleen het oog aan den kant der stoornis blind.

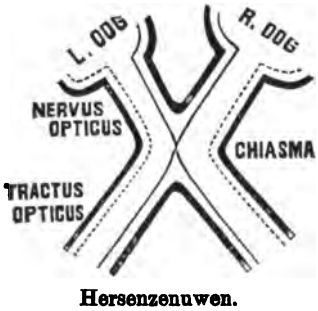

Hersenzenuwen.

3. *Nervus oculomotorius* komt vóór de Varolsbrug uit de hersenbasis en voorziet alle oogspieren, behalve den *musculus obliquus superior*, die door de 4de hersenzenuw, den *nervus trochlearis* verzorgd wordt, en den *musculus rectus externus*, die de 6de hersenzenuw, den *nervus abducens*, krijgt.

5. *Nervus trigeminus* heeft behalve zijn voorsten wortel (Plaat III), nog een achtersten die de gevoelszenuwen er in aanbrengt, terwijl de voorste wortel alleen vezels voor beweging bevat. Vandaar, dat de trigeminus niet alleen de gevoelszenuw voor het gezicht kan worden, maar ook de bewegingszenuw voor de kauwspieren. Op de piramide van het rotsbeen vormt de zenuw een halve-maanvormigen knoop (*ganglion Gasseri*), waaruit zijn drie takken ontspringen. De eene dringt in de oogholte en verzorgt met gevoelszenuwen traanklier, voorhoofd, neusholte en conjunctiva, de tweede de huid van het aangezicht en de tanden van de bovenkaak, de derde de tong, de tanden van de onderkaak en de kin, maar tevens met bewegings (motore-) vezels de kauwspieren. De 7de, de *nervus facialis*, is de zenuw voor de aangezichtsspieren. Hij stamt uit het verlengde merg, scheidt zich in den inwendigen gehoorgang van de gehoorzenuw af, treedt uit den schedel en loopt door de oorspeekselklier. Dan verdeelt hij zich in 8—10 takken, die de aangezichtsspieren innerveeren. De 8ste, de *nervus acusticus*, is de gehoorzenuw, die de gehoororganen voorziet, de 9de is de *nervus glossopharyngeus* voor verschillende spieren van het slokdarmhoofd en den wortel van de tong met omgeving. De *nervus vagus* is de 10de hersenzenuw en loopt in den hals tusschen arteria carotis communis en vena jugularis interna naar de borst. De keelspieren, de longen, de slokdarm, het hart en ook de ingewanden van den buik staan onder zijn invloed. Verschillende reflexen, als braken, slikken en hoesten zoowel als de ademhalingsbewegingen en de samentrekkingen van het hart worden dan ook door hem beheerscht; de laatsten remt hij, zoodat bij doorsnijden van den vagus de pols veel sneller wordt. De 11de is de *nervus recurrens*, die in het halsruggemerg naar boven loopt, vandaar zijn naam van terugloopende zenuw, en in de schedelholte zich bij den vagus aansluit, welke aan hem zijn bewegingsvezels dankt. De laatste hersenzenuw, evenals alle vorige met de gelijknamige zenuw aan den anderen kant een paar vormend, is de *nervus hypoglossus*, die de tongspieren innerveert.

Physiologie. Wij kunnen thans een voorstelling geven van de banen waarlangs de hersens werken en van de gevolgen van stoornissen op die banen. Het begin van den weg, waarlangs een hersenprikkel moet gaan om een bepaalde spier of spiergroep in beweging te brengen, ligt in een der bewegingscentra van den hersenbast, die bij de hersenlokalisatie straks nader besproken worden. Meestal van een winding bij den sulcus centralis uitgaande, loopt de prikkel langs de vezels, die van den bast uit naar beneden convergeeren. Met vezels van andere centra dier hemispheer loopen die vezels samen tot zij daarmee als één bundel tusschen thalamus opticus en corpus striatum in de z.g. *capsula interna* treden. Op dat beperkte terrein komen echter aan weerszijden niet alleen de *motore* vezels van elke hemispheer samen (de z.g. *piramidenbaan*), maar ook de *sensibele*, die voor het gevoel dienen en verder de vezels van den nervus facialis, die zijn kern in den bast verbinden met zijn kernen in het verlengde merg. Reeds een stoornis van kleinen omvang, b.v. een kleine bloeding in de capsula interna, kan dus een volledige halfzijdige verlamming van het lichaam veroorzaken, waarbij door de kruising van

Digitized by Google

de piramiden in het verlengde merg, die verlamming den *tegengestelden* kant van het lichaam treft (*gekruiste verlamming*). Meestal zijn de aangezichtspieren ook verlamd (nervus facialis), vaak is ook de gevoeligheid van de huid daar gestoord en zelfs kunnen de zintuigen aan dienzelfden tegengestelden kant hun functie verliezen (verlies van reuk, smaak, gehoor, gezicht, het laatste in den vorm van hemiopie). De motore vezels, de piramidenbanen, komen uit den inwendigen kapsel in de pedunculi cerebri, dan in de voorste helft van de varolsbrug, van deze in het verlengde merg waarin de kruising plaats vindt, en dan dalen zij in de voorste zuilen van het ruggemerg naar beneden, om daaruit langs de voorste wortels als periphere zenuwen de spieren op te zoeken (zie *Ruggemerg*). Als algemeene regel kunnen wij dus omtrent verlammingen het volgende opmerken. De centra in den hersenbast liggen tamelijk ver uit elkaar, de kans op verlamming van *één* der ledematen is hier dus groot (*monoplegie*); naar beneden, in het merg der hemispheren, in den pedunculus en Varolsbrug, zal veel eerder de gehéele zijde van het lichaam getroffen worden, dus een *halfzijdige* verlamming ontstaan, meestal gepaard aan die van aangezichtsspieren en beide, de monoplegie zoowel als de halfzijdige zetelen aan den *tegengestelden* kant van het lichaam. In het ruggemerg zal een stoornis eerder zijn beide helften treffen en tot gevolg hebben een verlamming op *beide* zijden van het lichaam, een z.g. *paraplegie* en eindelijk zal een aandoening van een perifere zenuw meer een plaatselijke verlamming, een monoplegie, opwekken. Wij kunnen echter de verlammingen door stoornissen in den bast, de *corticale paralysen*, nog nader lokaliseeren. Sinds *Broca* in 1861 aantoonde, dat een stoornis in de 3de linker voorhoofdswinding een bepaalde spraakstoornis ten gevolge had, is de kennis der „hersenlokalisatie" steeds verder voortgeschreden, zoodat wij bij verschillende hersenverschijnsels vaak in staat zijn den „haard" der stoornis met zekerheid vast te stellen. Op plaat I zijn de centra aangegeven, voor zoover zij thans bekend zijn. Om den sulcus centralis heen, die van den bovenkant afdaalt, liggen de beide centraalwindingen, aan de binnenvlakte der hemispheer samenkomend tot een *lobulus paracentralis* (Plaat II). Die gyri zijn allen bewegingscentra, en wel, van onder naar boven gaande, voor de tong, voor de aangezichtspieren (nervus facialis), voor den arm en voor het been. Aandoeningen in deze gyri kunnen dus corticale verlamming van één der ledematen opwekken of, bij grooter uitgebreidheid, hetzij een gekruiste halfzijdige verlamming, hetzij een van arm met aangezichtsspieren.

Behalve verlammingen kunnen ook prikkelingsverschijnsels van deze centra uitgaan, krampachtige trekkingen in één arm of weer halfzijdig (*Jacksonsche epilepsie*). Dicht bij het centrum vóór het been ligt dat van den *spierzin*. Wordt het links verstoord, dan kan de patiënt de ligging en passieve beweging van rechter arm en been niet aangeven als hij zijn oogen sluit. De paristaalwindingen van de groote hemispheren, waartoe de winding achter de centrale groeve ook behoort, bevatten verder centra voor de geassocieerde oogbewegingen en voor den spierzin, terwijl de achterhoofdskwabben de centra voor de gezichtsgewaarwording bezitten, m. a. w. de uitstraling van de vezels van de 2de hersenzenuw, den nervus opticus. Stoornis in dat centrum moet hemiopie aan de andere zijde veroorzaken (zie *Hersenzenuwen*). In een deel van dat centrum schijnen de herinneringsbeelden van het gezicht bewaard te worden, vernietiging ervan verwekt „*zielsblindheid*", waarbij de patiënten de voorwerpen in de gestoorde gezichtsvelden wèl *zien*, maar niet herkennen. Zoo zien zij bij stoornis in het *leescentrum* wel de letters, maar herkennen ze niet meer. De windingen van de slaapkwabben herbergen de gehoor-, smaak- en reukcentra; wordt het centrum voor spraakbegrip vernietigd, dan hooren de patiënten de woorden wel, maar begrijpen ze niet („woord- of zielsdoofheid"). Méér weet men van de voorhoofdskwabben. In hun geheel schijnen zij vooral met de hoogere, geestelijke functies te maken te hebben, vandaar dat zij juist in de *dementia paralytica* (zie aldaar), welks verschijnsels vooral op psychische stooruissen wijzen, zeer ontaarden. Is het *schrijfcentrum* vernield, dan zijn de armen wel actief bewegelijk, maar juist de schrijfbewegingen onmogelijk. Vaker treft men aandoeningen van de *spraakcentra*, waarbij spraakstoornissen optreden, die in het algemeen *aphasie* genoemd worden. Zoo kent men de *amnestische* aphasie, die op een gedeeltelijk verlies van geheugen berust; de patiënt ziet een voorwerp, weet wat het is, maar den naam kent hij niet. Het verband tusschen het begrip van het voorwerp en zijn naam is verdwenen, maar omgekeerd kan ook het voorgesproken woord niet meer de overeenkomstige voorstelling van het voorwerp opwekken, ofschoon het wèl gehoord wordt, zoodat de moedertaal hem als een vreemde taal toeklinkt (*sensorische* aphasie of *woorddoofheid*). Die aphasiën kunnen onvolledig zijn, zoodat de patiënt bijv. alleen alle eigennamen vergeten, of alleen het begrip van één taal verloren heeft. Bij de *ataktische* aphasie kennen de patiënten de woorden wel, maar kunnen ze niet uitspreken, mond en lippen zijn niet verlamd, maar de eigenaardige samenwerking van allerlei spiergroepen, noodig om een woord te vormen, is verloren gegaan. Ook deze aphasie is soms gedeeltelijk en kan enkele letters betreffen (*literale ataxie*).

Zonderling genoeg, kunnen de patiënten niet zelden bij gemoedsbewegingen sommige uitroepen slaken, die zij *willekeurig* niet kunnen herhalen. Anderen kunnen slechts enkele, soms zinlooze, woorden uitbrengen of verwarren telkens de namen der dingen. De woorddoofheid berust op een stoornis in de bovenste linker slaapwinding, terwijl de *motore* aphasieën veroorzaakt worden door aandoeningen van de derde linker voorhoofdwinding. Minder is men ingelicht over de functies van andere hersengedeelten, van de centrale gangliën als corpus striatum, thalamus opticus enz. Stoornissen in den pedunculus cerebri treffen spoedig den piramidenbaan vóór zijn kruising en tevens den nervus oculomotorius, vandaar een hemiplegie met gekruiste oculomotorius verlamming. Stoornissen in de kleine hersens veroorzaken onzekerheid in den gang, verlies van het evenwichtsgevoel en duizeligheid. Een hemiplegie met een

Digitized by Google

facialisverlamming wijst op een aandoening in de Varolsbrug. In het verlengde merg komen zoowel acute als chronische aandoeningen voor (*progressieve bulbairparalyse*), waarbij de bulbaire zenuwen verlamd worden. Bij de progressieve komen eerst moeilijkheden in het spreken door stoornissen in de beweeglijkheid van de tong, die tevens atrophisch wordt. Het kauwen en slikken wordt er ook moeilijk door, terwijl de aandoening van de kern der facialiszenuw de lippen stijf en dun maakt en alle spieren van het gezicht slap en zonder uitdrukking worden. Op den duur worden de slikspieren zelf getroffen evenals de keelspieren, waardoor de patiënt zich herhaaldelijk verslikt, het voedsel in keel en longen kan komen, en longontsteking niet zelden een einde aan het leven maakt. Anatomisch blijkt vooral de kern van den nervus hypoglossus geätrophiëerd, verder die van vagus, accessorius en facialis. Bij meer uitgebreide, acute aandoeningen als bloedingen, worden ook de piramidenbanen getroffen, zoodat alle vier ledematen of die aan één kant verlamd worden met de tong-slikspieren enz.

Hersenvlies. Zie *Hersenen*.

Hersenvlies-ruggemerg-ontsteking (*Meningitis cerebro-spinalis*). Zie *Hersenziekten I c*.

Hersenziekten. Men verstaat onder deze gewoonlijk zoowel de aandoeningen van de hersenvliezen, als van de hersensubstantie; de eerste zetelen meestal in de weeke hersenvliezen, zelden in het harde vlies, de dura mater.

I. *Ziekten der hersenvliezen.*

1. *Pachymeningitis interna haemorrhagica.* Zooals de naam aanduidt, is zij een bloeding aan de binnenvlakte van de dura mater, meest op de zijkwab in plaatselijke uitstortingen optredend, zoodat een *haematoom*, een bloedgezwel, kan ontstaan zoo groot als een ei. Men vindt de aandoening veel bij *dementia paralytica*, bij *alkoholisme* en bij ziekten van het *bloed*. Zij begint haast altijd plotseling met een beroerte, en hare verdere verschijnsels regelen zich naar de uitgebreidheid en de plaats van de bloeding. De eerste veroorzaakt druk op de hersens, waardoor hoofdpijnen, braken en stoornissen in het bewustzijn, de tweede, de lokalisatie van het haematoom verwekt hemiplegie en vaak aphasie. Eigenaardig is het snelle optreden van verergeringen, door nieuwe bloedingen in de dura mater.

2. *Hersenvliesontsteking* (*Meningitis*). De weeke vliezen van de hersens zijn soms de zetel van een ontsteking, door een etterige of een tuberculeuze infectie veroorzaakt. Die ontstekingen kunnen ook aan het ziekbed van elkaar onderscheiden worden en verder kennen wij een epidemische cerebro-spinaalmeningitis, die ook de weeke vliezen van het ruggemerg aantast.

a. *Etterige meningitis.* Wanneer het omhulsel der hersens, bijv. een der beenderen van den schedel etterig ontstoken is, dan kan het proces zich op de hersenvliezen uitbreiden, zooals bij een geïnfecteerde wond aan den schedel niet zelden gebeurt. Vaker nog wordt het rotsbeen ontstoken door een ettering in de trommelholte (*otitis media*) en dan kan het dunne dak dier holte aan den doorbraak in de schedelholte weinig tegenstand bieden. Van den kant der hersens kan een *hersenabsces* de vliezen ontsteken, maar de infectie kan ook uit andere organen aangevoerd worden door *metastase*. Ook deze etterige meningitis *kan* zich op de ruggemergvliezen uitbreiden en *altijd* worden langs de bloedvaten de hersens zelf aangetast en lijden de hersenzenuwen. Het eerste verschijnsel is de zware hoofdpijn, die de patiënt zelfs bij gestoord bewustzijn nog voelt, want telkens grijpt hij naar het hoofd. Vaak delireeren de patiënten, maar meestal worden zij suf en kunnen zelfs in een diep *coma* vervallen. De temperatuur is zeer verhoogd, maar geheel onregelmatig, de pols snel. De lokale verschijnsels berusten op prikkeling van de uit de hersens tredende zenuwen; onder de symptomen valt zeer de groote stijfheid van den nek op; verder bestaan er prikkelingsverschijnsels en verlammingen in het gebied der hersenzenuwen als oogspierverlammingen, stijfheid van de kaakspieren, tandenknarsen, verschillen in de pupillen enz. De aandoening van den bast der hersens uit zich in trekkingen of convulsies in één of meer ledematen, in hemiplegiën enz. In zware gevallen treedt de dood binnen eenige dagen in, anders kan het 1—2 weken duren. IJsomslagen op het geschoren hoofd en bloedzuigers achter de ooren of aan de slapen geven vaak verlichting, maar meestal zijn bedwelmende middelen tegen de pijnen noodig.

b. *Tuberculeuze meningitis.* Deze komt meer bij kinderen dan bij volwassenen voor en wordt veroorzaakt doordat van een tuberculeuzen haard van het lichaam uit, meestal van tuberculeuze longen, het gif de hersenvliezen bereikt. De kleine tuberkels vindt men vooral aan de basis van de hersens, vandaar, dat de tuberculeuze meningitis ook wel de *basilaire* heet. De kinderen verliezen den eetlust, worden lusteloos en mager, tot met zware hoofdpijn en braken de ziekte zich duidelijk openbaart. De pols wordt langzaam en wisselt zeer in aantal slagen, de patiëntjes worden suf, maar stooten daarbij vaak plotseling een luiden schreeuw uit. Zeer vaak is er stijfheid van de kaak (*trismus*) en knarsen de kleinen met de tanden. Ook bij volwassenen vormt het langzamer begin een onderscheid met de etterige meningitis, maar overigens heeft de tuberculeuze dezelfde verschijnsels op het terrein der hersenzenuwen (nekstijfheid, verlammingen in 't gebied van oculomotorius, facialis enz.) en op dat van den hersenbast (convulsies, hemiplegische verlammingen, aphasiën) en eindigt evenzoo met den dood, nadat de bewusteloosheid volledig is geworden. Een nauwkeurig onderzoek van den patiënt zal vaak opheldering geven over den oorsprong van de meningitis, daar het òf een etterhaard, b.v. in de ooren, openbaart òf tuberculose in een of ander orgaan.

c *Epidemische cerebro-spinaalmeningitis.* Zooals de naam aanduidt, treft deze meningitis zoowel de vliezen van hersens als van ruggemerg. Eerst in 't begin der 19de eeuw is die vorm bekend geworden in kleine epidemiën in Zuid-Frankrijk, in Duitschland in 1822 en 1853; sinds 1863 treden in het laatste land haast elk jaar kleine epidemiën op, in de laatste jaren zijn het vooral de Rijnprovincies waar de ziekte zich openbaart.

Besmettelijk van persoon op persoon is de me-

Digitized by Google

ningitis niet, al treedt zij ook vaak endemisch in gevangenissen, kazernes enz. op. 't Is nog onzeker hoe het gif in de zoo goed beschermde hersenvliezen kan doordringen, misschien door de neusholte en openingen van de zeefbeenplaat, misschien door de mondholte en langs de lymphebanen van het slokdarmhoofd. Men vindt in de lijken een etterig exsudaat aan bast en basis van de hersens en in het ruggemerg. De ziekte begint plotseling met hevige hoofd- en nekpijnen, nekstijfheid en braken, spoedig gevolgd door stoornissen in 't bewustzijn of deliriën. Zoo kan na eenige dagen de dood òf een snelle verbetering in den toestand volgen. Meestal duurt de ziekte 2—4 weken of zelfs een paar maanden en kan dan nog in genezing overgaan. Ook lichte vormen zijn bekend, die tamelijk snel en volledig herstellen. De verschijnsels zijn als van de vorige meningitiden, maar de pijnen in nek en ook in den rug treden op den voorgrond door de ontsteking van de ruggemergsvliezen. De geheele rug wordt stijf en recht gehouden en is bij druk zeer gevoelig en de aandoening van de gevoelszenuwen van het ruggemerg maakt de huid zóó overgevoelig, dat reeds een lichte druk of prik uiterst pijnlijk is, vooral aan de beenen. De stijfheid van de spieren wijst op de prikkeling der bewegingszenuwen, de doofheid op de aandoening van de gehoorzenuw (tenzij de patiënten versuft zijn) gelijk ook de gezichtszenuw vaak aangedaan wordt. Dikwijls treedt op de lippen reeds in 't begin een uitslag, de *herpes labialis*, op, die met de rugpijnen, de nekstijfheid en de zware hersenverschijnsels voor de diagnose van gewicht is. Vaak blijven gehoorstoornissen achter van de ziekte, of aandoeningen van het gezichtsvermogen en niet zelden zware zenuwstoornissen wanneer hersens of ruggemerg hier of daar ernstig schade geleden hebben.

II. *Ziekten der Hersensubstantie.*

1. *Hersenabsces.* De bronnen, die een etterige hersenvliesontsteking (zie aldaar) kunnen veroorzaken, zijn ook in staat in de hersensubstantie zelf hun gif binnen te doen dringen: open wonden aan den schedel, middeloorontsteking en metastase spelen dan ook de hoofdrol in 't ontstaan van een hersenabsces. Een snel verloopend absces verschilt klinisch niet van een meningitis, een chronisch absces veroorzaakt algemeene hersenverschijnsels als hoofdpijnen, duizelingen en braken, maar die zijn hier vergezeld van een onregelmatige koorts, die bij de meeste andere hersenziekten ontbreekt. De „haardsymptonen" zijn weer geheel afhankelijk van de lokalisatie.

2. *Hersenbloeding* (*Apoplexie*). Zie *Beroerte.*

3. *Hersenbreuk* (*Encephalocele*). Wanneer de naden of fontanellen van den schedel zich in het embryonale leven niet sluiten, dan kan een deel van de hersens door die opening uitpuilen en ontstaat er een aangeboren hersenbreuk. Dat gebeurt meestal aan het achterhoofd, zeldzamer aan de voorhoofdsbeenderen, nl. in den binnenwand van de oogholte. Zoo'n breuk vormt een week, rond gezwel, waaraan men den polsslag kan voelen, zooals bij een open fontanel van een zeer jong kindje, daar de geheele hersenmassa door den polsslag in de vaten van de hersenbasis opgelicht wordt. Bij druk op het gezwel vertoonen zich soms hersenverschijnsels. Soms zijn alleen de hersenvliezen door de breukpoort geschoven (*meningocele*), en kan men de breuk operatief genezen. De kinderen met hersenbreuk sterven meestal jong aan ontstekingen van ruggemerg of hersens. Het uitpuilen van hersenmassa uit schedelwonden is geen eigenlijke breuk. (Zie *Schedelbreuk.*)

4. *Hersendruk* (*Compressio cerebri*). Wij hebben den verhoogden druk in de hersens reeds ontmoet als gevolg van gezwellen in de hersenholte. Hij kan ook ontstaan door een schedelbreuk als een stuk been op de hersens drukt en veroorzaakt algemeene hersenverschijnsels als duizelingen, hoofdpijnen, oorsuizen en sufheid, die in *coma* kan overgaan. De pols is langzaam, de ademhaling oppervlakkig. Soms is de verhoogde druk met den oogspiegel aantoonbaar door de stuwingspupil van de gezichtszenuw, die wij ook bij hersengezwellen (zie aldaar) zien optreden. Na een schedelbreuk kan door trepanatie het beenfragment soms verwijderd worden.

5. *Hersengezwellen.* De voornaamste gezwellen, die in de hersens gevonden worden, zijn *gliomen*, *sarcomen*, *syphilomen* en *turberkels* als lokale uitingen van syphilis of tuberculose en *carcinomen.* (Zie *Gezwellen*). Ook bij de gezwellen moeten wij onderscheiden tusschen algemeene en haardverschijnselen. De eersten ontstaan door drukking op de hersens tg. van den groei van het gezwel, de laatsten door vernietiging van een deel van het hersenweefsel, waardoor bepaalde functies die daardoor geregeld werden, gestoord of bepaalde spieren verlamd worden. Die algemeene verschijnsels zijn weer hoofdpijnen, verlies van geheugen en van belangstelling in de omgeving tot stompzinnigheid toe, duizelingen, braken en langzame pols. Bij de gezwellen teekent zich de toename van den hersendruk echter vaak door een bijzonder verschijnsel in den achtergrond van het oog af, want de oogspiegel toont daar een zwelling van de plaats, waar de gezichtszenuw in het oog treedt, een „*stuwingspapil*", waarin de aders sterk gezwollen zijn door de belemmering in den afvoer van het bloed.

De haardsymptomen hebben wij bij de lokalisatievraag reeds leeren kennen. De gezwellen aan de basis van de hersens zijn gekenmerkt doordat geregeld een of meer hersenzenuwen aangedaan worden. De daaruit ontstane verlammingen zijn echter van periferen aard en door verschillende eigenschappen onderscheiden van de centrale, die door aandoeningen van de zenuwkernen in den hersenbast ontstaan. Zoo wordt van den nervus facialis de *geheele* stam getroffen, zoodat ook de spieren van het voorhoofd verlamd worden en dus het fronsen onmogelijk is; bij *corticale* facialisverlamming blijft dat gedeelte verschoond. De voorspelling is bij hersengezwellen ongunstig, behalve bij syphilomen, die door een specifieke kuur kunnen verdwijnen.

6. *Hersenontsteking.* Er komen ook niet-etterige ontstekingen van de hersens voor, die geheel genezen kunnen of zich als *diffuse sklerose* van de hersens onder algemeene hersenverschijnsels, hemiplegiën en dementia voordoen. Een beter inzicht heeft men in een dergelijke ontsteking bij kinderen, de *acute encephalitis*, ook wel *cere-*

Digitized by Google

brale kinderverlamming genoemd. De voorheen gezonde kinderen worden plotseling koortsig, gaan braken en tegelijk of zeer spoedig toonen zich zware hersenverschijnsels, stuipen en versuffing. Na eenige dagen, soms eerst na eenige weken herstellen de kleinen uit dien toestand, maar dan blijken zij een verlamming overgehouden te hebben. Die verlamming treft de ledematen aan één zijde van het lichaam, den arm meestal sterker dan het been. Op den duur treedt in de verlamde ledematen verstijving in bepaalden stand op (*contracturen*) en niet zelden blijven zij in groei ten achter. Ook zijn zij vaak in min of meer schokkende beweging, die aan *chorea* (*St. Vitusdans*) herinnert. Vele kinderen kunnen zich overigens normaal ontwikkelen, maar anderen blijven in hun geestelijke vermogens gestoord en niet zelden lijden de patiënten later aan aanvallen van vallende ziekte (*epilepsie*), die voorafgegaan worden door krampen in de verlamde zijde van het lichaam. Anatomisch vindt men later in dergelijke hersens atrophische plekken en van deze daalt een secundaire ontaarding af in de piramidenbaan. Onder de niet etterige ontstekingen behoort ook de *syphilis* van de hersens. Vaak behoort zij anatomisch zoowel als in haar ziektebeeld tot de gezwellen der hersens, n.l. als zij *gummata* vormt. Zij kan zich echter ook vertoonen als een ontsteking van de slagaders aan de hersenbasis (*endarteriitis*), vooral van de arteria fossae Sylvii, waardoor bepaalde hersengebieden van voedsel verstoken worden, als het bloedvat door de verdikking der wanden verstopt raakt. De syphilis van de hersens behoort tot de derde periode in de ziekte, zoodat gewoonlijk vele jaren sinds de infectie verstreken zijn. De endarteriitis kan zich plotseling in een beroerte (*apoplexie*) openbaren door de afsluiting van het bloedvat, waarna niet zelden een tijdperk van sufheid volgt. Dergelijke aanvallen kunnen telkens terugkeeren. De syphilis der hersens kan zich ook als *dementia parahytica* (zie aldaar) vertoonen, maar in welken vorm ook, zij behoort tot die hersenziekten, waarop men een directen en gunstigen invloed kan uitoefenen door een kwikkuur (zie *Syphilis*).

7. *Hersenschudding.* (*Commotio cerebri* of *Shock*). Als de hersens een zwaren schok ondergaan, hetzij door direct geweld, hetzij indirect, b.v. door een val op het zitvlak, dan kan de getroffene zijn bewustzijn verliezen en zoo levenloos liggen, dat alleen de zwakke ademhaling en de verlangzaamde pols toonen, dat er nog leven aanwezig is. Waarschijnlijk hebben wij dan te doen met een reflectorische verlamming van dat centrum in het verlengde merg, dat de spanning van de bloedvaten regelt. Die spanning wordt door de verlamming opgeheven, waardoor een der drijfkrachten van de bloedcirculatie wegvalt, de slagaders minder gevuld worden en het bloed zich in de aders, vooral van den buik, ophoopt. Vandaar de opvallende bleekheid van den bewustelooze, de nauwelijks voelbare pols, de onregelmatige ademhaling. Vaak bestaat er braakneiging of komt het tot braken. Is de schok niet gecompliceerd met hersen- of schedelverwonding, dan komt de patiënt gewoonlijk na eenige uren weer bij, al is ook in den eersten tijd de herinnering aan het gebeurde en wat er aan voorafging verdwenen. Als de patiënt bleek ziet, moet men zijn hoofd laag leggen. De huid moet geprikkeld worden door mosterdpappen, borstelen, wrijven enz. Als hij slikken kan, moet hij opwekkende middelen als sterke koffie, wijn enz. hebben en anders spuit men hem onder de huid aether of camfer in. Zoo noodig wordt kunstmatige ademhaling toegepast.

8. *Hersenverweeking* (*Encephalomalacie*). Men verstaat hieronder het afsterven van hersenweefsels door het ophouden van den bloedtoevoer, wanneer een bloedvat verstopt wordt, hetzij door *embolus* (zie aldaar) of door *thrombus*. De embolus, de verstoppende fibrineprop, wordt gewoonlijk geleverd door een chronische *endocarditis*, (zie *Hartziekten* II) waarbij zich bloedstolsels vormen in het linker hartoor en op de kleppen. Bij chronisch *atheroom*, een verkalking der bloedvaten, kan de embolus ook afstammen van bloedstolsels in de groote bloedvaten, of, als het atheroom ook de bloedvaten van de hersens zelf aangetast heeft, kan daar door thrombi het bloedvat verstopt raken. Behalve het atheroom geeft de syphilitische ontsteking der bloedvaten, ds s. *endarteriitis* het vaakst aanleiding tot thrombose. Nu is het feit van gewicht, dat juist de takken van de arterie van de fossa Sylvii „eindarteries" zijn, d. i. geen verbinding hebben met takken van naburige bloedvaten, zoodat bij verstopping in dat gebied niet, als elders, de bloedtoevoer snel door andere arteries kan worden aangevuld. Juist in de linker arteria fossae Sylvii zetelt een embolus of thrombus bij voorkeur en reeds na een tot twee dagen is het zenuwweefsel afgestorven als de bloedtoevoer ophoudt. De verschijnsels zijn gelijk aan die van een hersenbloeding (zie *Beroerte*), die immers hetzelfde gevolg ten opzichte van de hersensubstantie heeft. Door de lokalisatie komen er vaak aphasiën bij de verweeking, terwijl de thrombose, vooral bij oude menschen (*seniele* hersenverweeking) het eigenaardige heeft meer langzamerhand in kleine aanvallen toenemende dementie te veroorzaken. De behandeling is gelijk aan die der beroerte.

9. *Hersenwaterzucht.* (*Hydrocephalus.* Waterhoofd.) Niet zoo zelden ziet men kinderen, bij wien reeds eenige maanden na de geboorte een steeds toenemende vergrooting van den schedel opvalt, zoodat zijn omvang, die bij een éénjarig kind ± 45 cm. bedraagt, op dien leeftijd wel 60—80 cm. wordt, terwijl het kleine gezicht daarbij sterk afsteekt. De schedelbeenderen sluiten zich niet aan elkaar, maar de naden en de fontanellen blijven open. Anatomisch vindt men uiterst dunne schedelbeenderen, platgedrukte hemispheren en enorm uitgerekte hersenkamers, gevuld met vloeistof, soms meer dan een liter. Meestal blijven de kinderen ook geestelijk ten achter en zijn de beenen min of meer verlamd, de armen onbeholpen in hun bewegingen. Onder den verhoogden hersendruk lijden vooral de oogen, die niet zelden blind worden door atrophie der gezichtszenuwen en ook algemeene gevolgen ervan als convulsies ontbreken zelden. Meestal worden de kinderen niet ouder dan 5 jaar, soms echter blijft het proces stilstaan.

10. *Hersenwonden.* Ook bij de wonden speelt de lokalisatie de hoofdrol in de gevolgen, althans in haar directe uitwerking, de indirecte hangen

Digitized by Google

HERTEN.

Siberische Reegeit.

Jong manlijk Chineesch Waterhert.

Engelsch-Indische Muntjak.

Siberische Reebok.

Digitized by Google

Digitized by Google

DAMHERTEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

af van de mate der bloeding. Is deze uitgebreid dan ontstaat het beeld van langzaam toenemenden hersendruk, daar het bloed zich tusschen dura mater en schedelbeenderen of tusschen het harde en het weeke hersenvlies verspreidt. Om die bloeding te doen ophouden, kan men gedwongen zijn de wonde met hamer en beitel te verwijden (*trepanatie*) teneinde het gewonde bloedvat op te zoeken en te sluiten, zoo ook om een in de hersens bij de verwonding achtergebleven vreemd lichaam te verwijderen. De dood kan onmiddellijk intreden door de verwonding van gewichtige centra of kan nog later volgen door de ontsteking der hersenvliezen of door hersenabsces.

Herstal, een stadje in de Belgische provincie Luik, ligt aan de Maas en de spoorlijn Luik—Eindhoven, is bijna een voorstad van Luik en telt (1903) 19477 inwoners. Het is geschiedkundig merkwaardig, daar hier vroeger het stamslot van *Pepijn* stond. Als familiebezit der Karolingers was het dikwijls de residentie van *Karel den Groote*, werd in 1235 de zetel van een jongeren tak der hertogen *van Brabant* en kwam in 1339 aan graaf *Willem van Hoorn*. Sedert 1444 was Herstal in het bezit van het Huis *Nassau*, sedert 1713 aan de kroon van Pruisen, die het in 1740 aan den bisschop van Luik verkocht.

Herstelde Evangelisch Lutherse Kerkgenootschap. Zie *Luthersche Kerk*.

Hert (zie de plaat) behoort tot de orde der *Herkauwende Zoogdieren* (*Ruminantia*) en vormt een familie van dieren, waarbij veelal de mannelijke dieren een massief, vertakt gewei bezitten. Alleen bij het rendier komt het gewei bij beide geslachten voor. De familie der herten bevat 22 soorten, zooals den *eland*, het *rendier*, het *damhert*, het *edelhert*, waarvan wij hier ter plaatse meer in het bijzonder zullen spreken, de *ree*, het *muskusdier* en eenige andere soorten (*Cervus Canadensis* enz.). Zij leven in de bosschen der Oude en Nieuwe Wereld. Uit Afrika is slechts een soort bekend, — uit Australië en Polinesië geen enkele. Het voornaamste kenmerk der herten is hun gewei. Het bestaat uit vertakte horens, die zich op rolronde uitsteeksels van het voorhoofdsbeen, — den rozenstok — ontwikkelen. (Zie verder *Gewei*).

Het gewone hert of *edelhert* (*Cervus elaphus*) onderscheidt zich door een fraaie gestalte, door vlugheid en kracht. Het heeft een scherp gezicht en gehoor, een fijnen reuk en legt bij zijn loop de horens van den moedig opgeheven kop op zijn rug. Het heeft geen snijtanden in de bovenkaak, maar 8 in de onderkaak, van welke de middelste 2 veel grooter zijn dan de overige en 6 kiezen aan elke zijde. Het wijfje of de *hinde* is kleiner, bezit geen gewei maar onderscheidt zich eveneens door vlugheid en schranderheid. Het gewei van het edelhert loopt uit in dunne, scherpe takken, wier aantal tot 24, ja zelfs tot 32 kan klimmen. De kleur der oude herten is ros of kastanjebruin en zij zijn geteekend met een zwartachtige streep langs den rug. De kleur der hinden is lichter en eenigszins vaal.

Deze herten houden hun verblijf in de bosschen der bergstreek en der vlakte en voeden zich met allerlei soorten van knoppen, bladeren en grassen, des winters met boomschors en mos. In het barre seizoen komen zij voor in troepen in de dichtste wouden. Na het afvallen der horens begeven zij zich in luchtige kreupelboschjes. Zijn de nieuwe horens volwassen, dan zoeken zij met woedend gebrul de hinden en brengen een bronstijd van 8 weken door met loopen en vechten. De hinden brengen na verloop van 8 maanden één jong — zelden 2 jongen — ter wereld, en het jong blijft den geheelen zomer onder de hoede der moeder.

Men vindt het edelhert in de onbewoonde bosschen van geheel Europa, — in ons land inzonderheid in het Soerensche bosch bij Apeldoorn. Het aantal dezer dieren was weleer zoo groot, dat *Johan Georg I*, keurvorst van Saksen, er in de 17de eeuw meer dan 15000 eigenhandig doodde. Hun vleesch levert een uitstekend wildbraad, hunne horens worden tot het vervaardigen van velerlei voorwerpen, alsmede in de geneeskunde gebruikt, terwijl men de huid tot leder bereidt en het haar tot vulling bezigt.

In Europa leven behalve het edelhert nog het damhert en het ree; de wapiti is de vertegenwoordiger van ons hert in N. Amerika, terwijl in Z. Amerika het moerashert of Guaza Puca, het pampashert en eenige andere soorten leven. In Centraal-Azië komt de Miloe voor, in Indië het Axishert, reeds in de Oudheid bekend, en de Barasinga. In Insulinde leven verscheiden soorten, waaronder het Muntjakhert (de Kidjang der Maleiers) en het Dwerghert of Kantjil, hertachtig maar zonder horens en niet grooter dan een haas.

De grootste van alle nog levende hertensoorten is de eland, terwijl tot de uitgestorven soorten het reuzenhert (*Magaceros hibernicus* Cuv.) behoort.

Hert, *Vliegend*. Zie *Hertkever*.

Hertel, *Albert*, een Duitsch schilder, geboren te Berlijn den 19den April 1843, studeerde aldaar en vertoefde van 1863—1867 te Rome; hij schildert voornamelijk zuidelijke landschappen, waarbij hij gaarne Bijbelsche stoffage kiest, maar zocht zijn motieven ook in het noorden. Wij noemen: „Italiaansch landschap" (1867), „Capri" (1872), Een cyclus uit de omgeving van Rome met de zeven werken der barmhartigheid" (1873–1874), „Baai bij Nervi" (1878), „Alpenlandschap" (1881), „Noorsch strandtooneel" (1883), „Mythologisch landschap" (1884), „Saracenentoren in de Baai van Rapallo" (1891), „Villa aan het strand van Rapallo" (1892), „Gardaeiland" (1892), „Kust bij Nervi" (1894), „De Campagne" (1896).

Herter, *Ernst*, een Duitsch beeldhouwer, geboren te Berlijn den 14den Mei 1846, bezocht van 1863 tot 1867 de Academie aldaar en tevens het atelier van *Gustav Blüser* en *Fischer*. In de twee daarop volgende jaren was hij werkzaam onder leiding van *Wolff*. In 1885 werd hij lid van de Academie, in 1889 hoogleeraar en in 1890 directeur van de afdeeling beeldhouwwerken der Kunstacademie te Berlijn. Zijn beste werken zijn ontleend aan de klassieke Oudheid, zooals de „Antigone" voor het slot te Berlijn, „De rustende Alexander" in het Nationaal Museum aldaar en „De stervende Achilles", in 1882 te Weenen ten toon gesteld en door de keizerin van Oostenrijk aangekocht, en een „Rustende Aspasia". Verder leverde hij „Een zeldzame visch", „De zeetiran",

Digitized by Google

standbeelden van *Bismarck*, *Helmholtz*, *Heine*, markgraaf *Lodewijk I*, keizer *Wilhelm I*, portretbusten, medaillons enz.

Hertford of **Herts**, een der binnenlandsche graafschappen van Engeland, wordt begrensd door Cambridge, Essex, Middlesex, Buckingham en Bedford, en telt op 1639 v. km. (1901) 250350 inwoners. Langs de noordelijke grenzen loopt een heuvelketen met toppen, ter hoogte van 300 m. doch voor het overige is de bodem effen, van talrijke kleine rivieren doorsneden, met weide- en bouwlanden, hoeven en buitenplaatsen bedekt. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdbronnen van bestaan. Het kortstaartige Hertfordschaap draagt voortreffelijke wol. De nijverheid is van weinig belang; men heeft eenige zijdespinnerijen en chemische fabrieken en men vervaardigt er vlechtwerk van stroo, hoeden en goed papier. De voortbrengselen van den landbouw vinden een markt in het nabijgelegen Londen. Uit het graafschap worden 4 leden afgevaardigd naar het Parlement

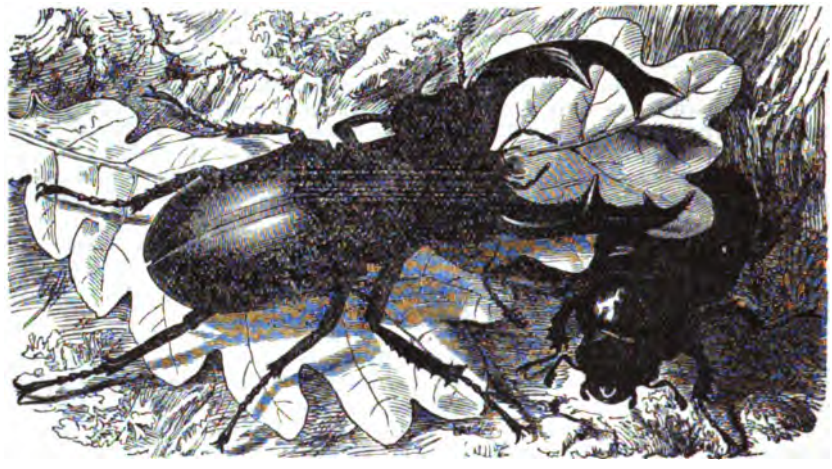

Hertkever.

terwijl de gelijknamige hoofdstad er 2 zendt.

Hertford, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, aan de bevaarbare Lee en aan de spoorlijnen Great-Northern en Great-Eastern, heeft (1901) 9322 inwoners, 8 kerken, waaronder zich de Michaëliskerk met een gedenkteeken van *Baco van Verulam* bevindt, een korenbeurs, een Latijnsche school enz., benevens overblijfselen van een oud kasteel, dat tot gevangenis diende voor koning *Jean* van Frankrijk en koning *David II* van Schotland. In de omstreken liggen vele mooie buitenverblijven, daaronder Panshanger van graaf *Cowper* met een beroemde schilderijenverzameling.

Hertha. Zie *Nerthus*.

Hertkever (*Lucanus servus L.*), aldus genoemd naar de groote, aan het gewei van een hert herinnerende kaken van het mannetje (zie de afb.), is de grootste van onze inheemsche keversoorten. Hij is zwart gekleurd, de dekschilden zijn kastanjebruin, bij het wijfje pikzwart, de groote, vierhoekige kop bij het mannetje grooter dan het halsschild. De grootte wisselt zeer sterk af, n.l. van 27—90 mm. Hij vliegt 's avonds rond, waarbij hij een gonzend geluid doet hooren, en likt over dag het eikensap op. Het wijfje is veel kleiner, heeft, inplaats van het gewei, slechts een paar kleine tangen en legt haar eieren in holle boomstammen. Deze kever wordt ook genoemd *Vliegend Hert*.

Hertling, *Georg*, vrijheer *von*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Darmstadt den 31sten Augustus 1843, studeerde te München, Münster en Berlijn, vestigde zich in 1867 als privaat-docent in Bonn, werd in 1880 buitengewoon en in 1882 gewoon hoogleeraar te München. Sedert 1875 is hij lid van het centrum in den Rijksdag en een der voornaamste woordvoerders dier partij bij sociale vraagstukken, terwijl hij daarbij optrad als bemiddelaar tusschen de regeering en het Vatikaan. Hij schreef: „Materie und Form und die Definition der Seele bei Aristoteles" (1875), „Ueber die Grenzen der mechanischen Naturerklärung" (1875), „Albertus Magnus" (1880), „Aufsätze und Reden sozialpolitischen Inhalts" (1884), „John Locke und die Schule von Cambridge" (1892), „Naturrecht und Sozialpolitiek" (1892) „Kleine Schriften zur Zeitgeschichte und Politik" (1897), „Das Prinzip des Katholizismus und die Wissenschaft" (4de druk, 1899), „Augustin. Der Untergang der antiken Kultur" (1902), „Strijdschriften tegen het Darwinisme en een open brief aan professor A. Ritschl" (1887). Met *Bäumker* geeft hij „Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters" (1892 enz.) uit.

Hertog (Latijn=*dux*) noemden de oude Germanen dengene, die aan het hoofd van het leger te velde trok, *Tacitus* noemt hen, in wie hij de eigenlijke hoofden der volksstammen zag, koningen (*reges*), de hertogen echter legeraanvoerders. Toen de Germaansche stammen na de Volksverhuizing vaste woonplaatsen gekozen hadden, bleven de overwinnende hertogen opperhoofden van hun volken. In het rijk der Longobarden en Franken werden ook koninklijke beambten met den titel van hertog aangesteld; deze hadden de rechten en bevoegdheden van een graaf, doch over een uitgestrekter gebied, om de landsverdediging te verbeteren en den landvrede te handhaven. Toen het

Digitized by Google

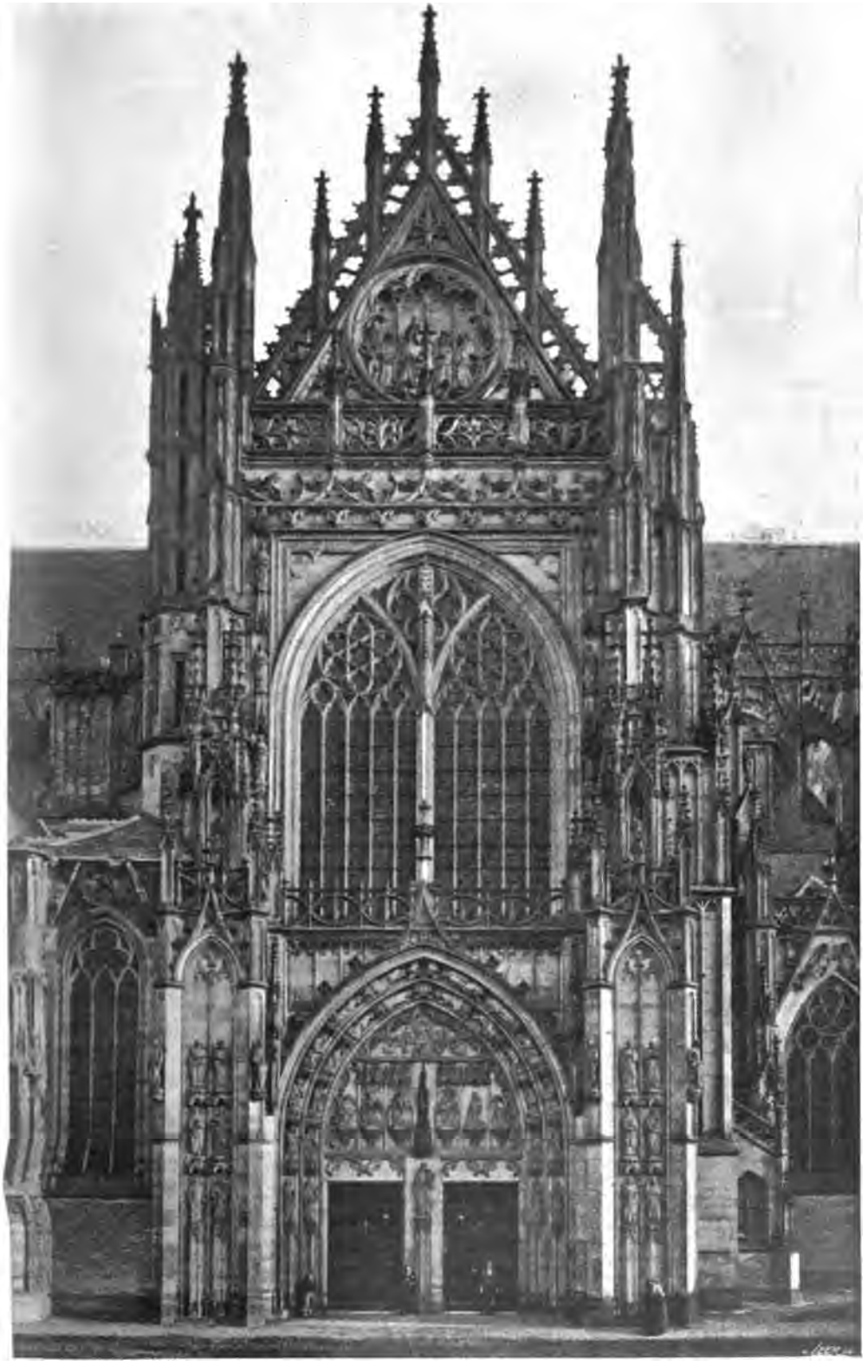

De Noorderkruisbeuk der St. Janskerk.

Digitized by Google

Digitized by Google

Merovingische koningschap in verval geraakte, kregen die hertogen weldra grootere zelfstandigheid, en zoo geschiedde het, dat reeds onder de laatste Merovingers de hertogen in Beieren, Alemannië, Thüringen en Friesland erfelijk regeerden en pogingen deden, om zich onafhankelijk te maken. Derhalve streefden *Karel de Groote* en zijn opvolgers ernaar de macht der hertogen te beperken en hun aantal te verminderen. Onder *Hendrik IX* kregen echter de hertogen weer vasteren grond onder de voeten, zoodat toen in Duitschland zeven hertogdommen bestonden, welke echter, behalve Beieren, langzamerhand onder het Huis *Wittelsbach* verdwenen. Daarentegen ontstonden door erfdeelingen van hertogelijke Huizen en door de verheffing van vorsten tot hertogen nieuwe hertogdommen, die later volkomen souvereiniteit verkregen, terwijl in de niet-Germaansche landen de strijd tusschen de hertogen en den koning juist het tegenovergestelde gevolg had, n.l. de verandering van het hertogschap in een nu eens erfelijken, dan weer persoonlijken titel. Aan verschillende hertogdommen werd later de naam groothertogdom verleend.

In Engeland en de Romaansche landen duidt tegenwoordig de hertogelijke waardigheid slechts het lidmaatschap van den hoogen adel aan, in de Germaansche landen bestaan nog vele regeerende hertogen.

Hertog, *Cornelis Herman den*, in 1846 geboren te 's Gravenhage, werd opgeleid voor het lager onderwijs, werd in 1870 hoofd eener school te Haarlemmermeer, in 1872 te Amsterdam en verkreeg in 1879 de acte middelbaar onderwijs voor Nederlandsche taal- en letterkunde. In 1892 nam hij zijn ontslag als hoofd der school, in 1901 werd hij arrondissements-schoolopziener en in hetzelfde jaar lid der Tweede Kamer. Hij overleed den 31sten October 1902. Zijn voornaamste geschriften zijn: (met *J. Lohr*) „Onze taal. Taal- en steloefeningen voor de lagere scholen" (1882, meermalen herdrukt), (met denzelfden) „Onze taal. Handleiding bij het taalonderwijs in de lagere scholen" (1883, meermalen herdrukt), „Noodlottig determinisme. Voordracht naar aanleiding van Louis Couperus' „Eline Vere" en „Noodlot" (1891), „Waarom onaannemelijk. Bezwaren tegen de voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging"(1893), „Nederlandsche spraakkunst" (3 dln., 1892—1896, 2de druk, 1903—1904), „Nauwkeurig lezen. Lees- en taaloefeningen bij de studie voor de acte van hoofdonderwijzer(es). (1894), „Aanleiding tot studie van literatuur. Potgieter's poëzie toegelicht" (2 dln., 1897), „De Nederlandsche taal. Practische spraakkunst van het hedendaagsch Nederlandsch" (2 dln., 1897, 1898, 2de druk, 1903, 1905), „Onvrede in de taal- en letterwereld. Voordracht" (1897), „Uit Potgieters' poëzie. Nieuwe bundel ten dienste van het letterkundig onderwijs verzameld" (1897). Bovendien was hij mederedacteur van het tijdschrift „Noord en Zuid" en „Het Schoolblad".

's Hertogenbosch, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 3387 H. A. groot, met 34383 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Engelen, Empel c. a. Rosmalen, Dongen, St. Michielsgestel, Vucht en Kromvoort. Tot de gemeente behooren de stad 's Hertogenbosch, het dorp Orten, het gehucht Gerwen of Herwen en een deel van de buurt Hintham. De diluviale zandbodem wordt door de Dommel en de A doorsneden, die zich hier tot de Dieze vereenigen.

's Hertogenbosch (zie de plaat) de hoofdplaats van Noord-Brabant, ligt aan de samenvloeiing van de Dommel en de A tot de Dieze, terwijl de Zuid-Willemsvaart en eenige takken der Dommel, ook Dieze genaamd, haar doorsnijden. Zij bezit verscheidene havens, zooals de Breede en de Smalle Haven, de Buitenhaven, de oude Spoorweghaven en de nieuwe Spoorweghaven, en is door spoorwegen met Nijmegen, Utrecht—Amsterdam, Lage-Zwaluwe, Tilburg, Boxtel—Eindhoven, en door tramlijnen met Waalwijk, Helmond, Eindhoven en Vught tot aan het krankzinnigengesticht Voorburg verbonden; door de stad loopt een paardentram. Het bevolkingscijfer bedroeg den 1sten Januari 1908: 34383 zielen.

De stad, die lang tot de sterkste vestingen van het land behoorde, heeft, voor zoover zij binnen haar voormalige vestingmuren gelegen is, een onregelmatig driehoekige gedaante. Als haar voornaamste pleinen moeten de in het midden der stad gelegen Markt, de Paradeplaats en het Emmaplein genoemd worden. Het merkwaardigste gebouw van 's Hertogenbosch is de in Gothischen stijl gebouwde Groote- of St.-Janskerk. Reeds in het laatst der 12de eeuw stond hier ter plaatse een kerk, die de eerste St.-Janskerk van 's Hertogenbosch was. Zij werd van af 1280—1419 door een tweede St.-Janskerk vervangen, welke laatste kerk in 1419 door een grooten brand voor een goed deel verwoest werd. Zij werd daarop van af 1419–1529 schooner dan zij ooit was geweest herbouwd, en zoo ontstond de derde St.-Janskerk. Daar deze in de 17de en 18de eeuw zeer verwaarloosd was, werd in 1860 op initiatief van *Joannes Zwijsen*, aartsbisschop van Utrecht, en bisschop van 's Bosch, een commissie gevormd, die gesteund door bijdragen van rijk, provincie, stad, bisdom en particulieren het restauratiewerk daarvan ter hand nam, dat nog steeds wordt voortgezet. De kerk, die 109 m. lang, 50 m. breed en 28,55 m. hoog is, vormt met haar talrijke prachtige kapellen, haar fraai beschilderde glasramen en haar beroemd orgel, een der schoonste kerken van Nederland. De stad heeft verder nog vijf andere Roomsch-Katholieke kerken, een Nederduitsch-Hervormde, een Waalsche, een Gereformeerde en een Luthersche Kerk, alsmede een synagoge. Andere belangrijke gebouwen zijn het Stadhuis, het Gouvernementsgebouw, het spoorwegstation en het gebouw der Hl. L. V. Broederschap. Men vindt er een gymnasium, een rijks hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, een koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten, een ambachtsschool, een muziekschool en andere inrichtingen van onderwijs. Tot 1894 bezat de stad een rijks-kweekschool voor onderwijzers. Het provinciaal Genootschap voor kunsten en wetenschappen in Noordbrabant heeft te 's Hertogenbosch een bibliotheek en een museum, voornamelijk gewijd aan de geschiedenis van die provincie. Ook op het stadhuis zijn verschillende oudheden en andere merkwaardigheden te zien. Het stedelijk archief, hetwelk aldaar bewaard wordt, is zeer belangrijk. Ook het rijk heeft te 's Hertogenbosch een belangrijk archief, het

Digitized by Google

oud-provinciaal archief, dat bewaard wordt in een afzonderlijk gebouw naast het Gouvernementsgebouw. De stad is de zetel van een gerechtshof, van een arrondissementsrechtbank, van een kantongerecht, van een militaire-auditie en een Raad van beroep voor de Ongevallenwet. Men vindt er verder een groot gevangenisgebouw, talrijke liefdadige gestichten, o.a. een krankzinnigengesticht en een ziekenhuis, welk laatste gebouw thans vervangen wordt door een gasthuis, dat geheel naar de moderne eischen der medische wetenschap zal zijn ingericht.

De vele goede water- en spoorwegen, die 's Hertogenbosch bezit, hebben haar tot een drukke marktplaats gemaakt, terwijl de nijverheid tevens zeer belangrijk is; er zijn o.a. 14 sigarenfabrieken, 12 boekdrukkerijen, 3 schoenfabrieken, 3 bierbrouwerijen, 2 rijtuigfabrieken, 1 loodpletterij, 1 spiegelfabriek, 1 conservefabriek, 1 kunstboterfabriek, 1 leerlooierij enz.

In de eerste helft der twaalfde eeuw trof men op de plaats, waar thans 's Hertogenbosch ligt, een dicht bosch, in welks nabijheid zich het dorp Orthen bevond. Hertog *Godfried III* liet in dat bosch een jachthuis bouwen, dat aldaar reeds in 1170 stond, en door zijn bescherming ontwikkelde zich om dat jachthuis weldra een stad, die snel in bloei toenam. In den Tachtigjarigen Oorlog had de stad zeer veel van belegeringen te lijden. Haar belangrijke strategische ligging was oorzaak, dat vele aanslagen der staatschen op de vesting beproefd werden, die echter tengevolge van haar gunstige ligging alle mislukten, totdat prins *Frederik Hendrik* haar in 1629 na een langdurig beleg innam. In 1794 werd zij door de Franschen belegerd, aan wie zij zich na een belegering van achttien dagen den 9den October van dat jaar moest overgeven. In 1814 werd zij door de Pruisen en aantal harer ingezetenen in den nacht van den 25sten op den 26sten Januari op de Franschen heroverd.

Hertshooi (*Hypericum L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hypericaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, door 5 bloembladeren en door een met kleppen openspringende doosvrucht. Van de inlandsche soorten vermelden wij: *doorboord hertshooi* (*H. perforatum L.*), ook *St. Janskruid*, geheeten. Het bezit een stijf opgerichten stengel, lancetvormige, zeer spitse kelkbladeren, doorschijnend gestippelde bladeren en helder gele bloemen. Tot de Hertshooiachtigen in ons land behooren verder: *H. elodes L.*, *H. hirsutum L.*, *H. pulchrum L.*, *H. montanum L.*, *H. tetrapterum Fr.*, *H. quadrangulum L.* en *H. humifusum L.* Sommige soorten worden als sierplanten aangekweekt.

Hertshoorn. De horens van herten komen in vele opzichten overeen met beenderen. Van die horens vervaardigt men mesheften en allerlei sierlijke voorwerpen, zelfs geheele meubelen. Hertshoorn wordt echter ook wel van hout nagemaakt. Van geraspten hertshoorn kan men een gelei bereiden, welke met beenderengelei overeenstemt. Bij droge destillatie verkrijgt men uit hertshoorn dergelijke zelfstandigheden als uit beenderen, namelijk een kwalijkriekende, vluchtige olie en bruin gekleurd koolzuur ammonium, gedeeltelijk in water opgelost, gedeeltelijk als vast sublimaat. Olie, geest en zout van hertshoorn waren vroeger als geneeskundige praeparaten in gebruik.

Hertwig, *Karl Heinrich*, een Duitsch veeartsenijkundige, geboren te Ohlau in Silezië, den 10den Januari 1798, studeerde te Breslau in de geneeskunde en vervolgens te Weenen en München in de veeartsenijkunde, werd in 1823 repetitor, in 1826 leeraar en in 1833 professor aan de veeartsenijschool te Berlijn, waar hij den 19den Juli 1881 overleed. Hij schreef „Beiträge zur nähern Kenntnis der Wutkrankheit" (1829), „Handbuch der praktischen Arzneimittellehre für Tierärzte" (5de druk, 1872), „Praktisches Handbuch der Chirurgie für Tierärzte" (3de druk, 1873), „Taschenbuch der gesamten Pferdekunde" (4de druk, 1878) en „Die Krankheiten der Hunde und deren Heilung" (2de druk, 1880). Met *Gurlt* redigeerde hij het „Magazin für gesamte Tierheilkunde" (1835—1874).

Hertwig, *Oskar*, een Duitsch anatoom, geboren den 21sten April 1849 te Friedberg bij Frankfort aan de Main, studeerde te Jena en Zürich. Gedurende zijn studietijd had hij zich vooral bepaald bij de vergelijkende ontleedkunde, vestigde zich te Jena als privaatdocent in de anatomie, werd er in 1878 buitengewoon hoogleeraar en in 1881 gewoon hoogleeraar. In 1888 ging hij als zoodanig naar Berlijn, waar hij tevens directeur werd van het anatomisch instituut. Hij schreef „Beiträge zur Kenntnis der Bildung, Befruchtung und Teilung des tierischen Eies" (1875), „Das Problem der Befruchtung und der Isotropie des Eies, eine Theorie der Vererbung" (1884), „Lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere" (7de druk, 1902), „Die Zelle und die Gewebe, Grundzüge der allgemeinen Anatomie und Physiologie" (dl. 1 en 2 1892—1898), „Zeit-und Streitfragen der Biologie" (1894—1897), „Die Elemente der Entwicklungslehre des Menschen und der Wirbeltiere" (1900), „Die Entwicklung der Biologie im 19. Jahrhundert" (1900), „Handbuch der vergleichenden und experimentellen Entwicklungslehre der Wirbeltiere" (3 dln,, 1901—1904). Zie verder bij zijn broeder *Richard*.

Hertwig, Richard, een broeder van den voorgaande, geboren te Friedberg den 23sten September 1850, studeerde eveneens te Jena, Zürich en Bonn, promoveerde aldaar en was van 1873 tot 1874 assistent van *Max Schulze*. In laatstgenoemd jaar vestigde hij zich te Jena als privaatdocent, werd er in 1878 buitengewoon hoogleeraar en begaf zich in 1881 als gewoon hoogleeraar in de zoölogie naar Koningsbergen, in 1883 naar Bonn en in 1885 naar München. De beide broeders hebben onderscheiden wetenschappelijke reizen gedaan en met *Häckel* bevonden zij zich in 1871 te Lesina en in 1875 op Corsica en te Villafranca. Vooral onderzochten zij het zenuwstelsel der coelenteraten en verkondigden een nieuwe theorie over het ontstaan van het middelste kiemblad. De beide broeders leverden gezamenlijk: „Ueber das Nervensystem und die Sinnesorgane der Medusen" (1878), „Der Organismus der Medusen und seine Stellung zur Keimblättertheorie" (1878), „Studien zur Blättertheorie" (5 stukken, 1879—

Digitized by Google

1883) en „Untersuchungen zur Morphologie und Physiologie der Zelle" (6 stukken, 1884—1890). Alleen schreef *Richard*: „Zur Histologie der Radiolarien" (1876), „Der Organismus der Radiolarien" (1879), „Der Zoologe am Meer" (1881), „Die Aktinien der Challenger-Expedition" (1882–1888), „Ueber die Konjugation der Infusorien" (1889), „Lehrbuch der Zoologie" (6de druk, 1903), „Ueber Kernteilung, Richtungskörperbildung und Befruchtung von Actinosphaerium Eichhorni" (1898) en „Ueber physiologische Degeneration bij Actinosphaerium Eichorni. Nebst Bemerkungen zur Aetiologie der Geschwülste. Festschrift für E. Haeckel" (1904).

Hertz, *Henrik*, een Deensch dichter, geboren te Kopenhagen den 25sten Augustus 1798, was van Israëlitische afkomst, werd in 1817 in zijn geboorteplaats student in de rechten en gaf tevens gehoor aan zijn neiging tot de dichtkunst. Hij trad het eerst als anomien dichter op in 1827 met het blijspel „Herr Burckhard og Hans familie", dat dadelijk veel bijval vond. Deze echter viel in nog grootere mate ten deel aan het blijspel „Flyttedagen" (1828) en aan de vaudeville „Arvingerne" (1829). Het blijspel „Emma", dat hij in 1832 met de beide voorgaande uitgaf, behoort tot de karakterspelen. Nog altijd was hij onbekend, toen zijn eveneens naamloos uitgegeven: „Gjengangerbreve, elles poetiske Epistler fra Paradiis" (1830) algemeen opzien baarden. In die brieven geeselde hij de smakeloosheid en bekrompenheid der toenmalige letterkunde en letterkundige kritiek. Daarna deed hij, eveneens zonder naam „Amor's Geniestreger" in het licht verschijnen, een lyrisch, berijmd blijspel. Hij ging voort in die richting in zijn „Anonym Nytaarsgave" (1832) en „Foraarets-Nytaarsgave" (1833). Nadat eindelijk zijn naam bekend geworden was, deed hij, hiertoe in staat gesteld door den koning, een reis door Duitschland, Italië, Frankrijk en Zwitserland. Na zijn terugkeer te Kopenhagen wijdde hij zich aan letterkundige bezigheden, werd vervolgens hoogleeraar en ontving in 1850 een jaarwedde van 1000 Deensche rijksdaalders, hem door den Rijksdag uit eigen beweging toegelegd. Grooten opgang maakte voorts zijn treurspel „Svend Dyrings Huus" (1837), „Svanehammen" (1841), een romantisch tooneelspel, „Ninon de Lenclos" (1850), „Tonietta" (1849), „Offeret" (1853), „Den IJgste" (1855), het gedicht „Tyrfing" (1849), en vooral zijn lyrisch drama „De dochter van koning René" (1846). Zijn dramatische stukken, 40 in getal, zijn in 1854 tot 1873 in 18 deelen in het licht gegeven. Wij noemen nog de blijspelen „Sparekassen" (1836), „Scheik Hassan" (1851), „De Deporterede" (1853), „Inelquarteringen" (1853) en de vaudevilles „Debatten i Politievennen", „De Fattiges Dyrehave", „En Cuurmethode" en „Advokaten og hans Myndling". Ook bezorgde hij een uitgave zijner lierdichten van 1857 tot 1862 in 4 deelen. Van zijn novellen en romans vermelden wij: „Stemninger og Tilstande" (1839), „Johannes Johnson" (4 dln., 1858—1862) en „Eventyr og Fortällinger" (1862) benevens de reisbeschrijving „Fra en Udenlandsreise" (1863). Hij overleed den 25sten Februari 1870.

Hertz, *Martin Julius*, een Duitsch philoloog, geboren te Hamburg, den 7den April 1818, studeerde te Berlijn en te Bonn, vestigde zich in 1845 als privaatdocent te Berlijn, deed daarna een wetenschappelijke reis in het buitenland, bestuurde tijdelijk de Latijnsche afdeeling van het philologisch seminarium te Berlijn, werd in 1855 gewoon hoogleeraar te Greifswald en vertrok in 1862 in die betrekking naar Breslau, waar hij den 22sten September 1895 overleed. Hij schreef: „Simnius Capito" (1844), „De P. Nigidii Figuli studiis atque operibus" (1845), een levensbeschrijving van *Lachmann* (1851), een uitgave der werken van *Livius* (4 dln., 1857), eene van de spraakkunst van *Priscianus* (1855), een van *Gellius'* „Noctes atticae" (2 dln., 1883—1885), een van *Horatius* (1892) „Schriftsteller und Publikum in Rom" (1853), „Renaissance und Rokoko in der römischen Literatur" (1865), „Analecta ad carminum Horatianorum historiam" (5 dln., 1876—1882), „Zur Kritik von Ciceros Rede für den P. Sestius" (1880), „Opuscula Gelliana" (1886) en „Supplementum apparatus Gelliam" (1894).

Hertz, *Wilhelm von*, een Duitsch dichter, geboren te Stuttgart, den 24sten September 1835, studeerde te Tübingen in de wijsbegeerte en letteren, begaf zich vervolgens naar München en werd hier lid van den dichterenkring „Krokodil". In 1859 vond hij als luitenant plaats in het Württembergsche leger, deed daarop een wetenschappelijke reis door Engeland, Schotland en Frankrijk, vestigde zich in 1862 te München als privaatdocent in de Germaansche oudheidkunde en werd in 1869 buitengewoon en in 1878 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis der algemeene en Hoogduitsche letterkunde aan de polytechnische hoogeschool te München, waar hij den 7den Januari 1902 overleed. Hij leverde een bundel „Gedichte" (1859), de epische gedichten: „Lanzelot und Ginevra" (1860), „Hugdietrichs Brautfahrt" (3de druk, 1880), „Heinrich von Schwaben" (3de druk, 1902), „Bruder Rausch" (4de druk, 1902) en „Gesammelte Dichtungen" (1900), verder vertalingen van „Das Rolandslied" (1861), „Marie de France. Poetische Erzählungen nach altbretonischen Liebessagen" (1862), „Aucassin und Nicollette. Altfranz. Roman aus dem 13 Jahrh." (1865), „Tristan und Isolde" (3de druk, 1901), „Spielmannsbuch. Novellen in Versen aus dem 12- und 13. Jahrh." (2de druk, 1900) en een nieuwe bewerking van *Wolfram von Eschenbach's* „Parzival" (1898), eindelijk de wetenschappelijke werken „Der Werwolf. Beitrag zur Sagengeschichte" (1862), „Deutsche Sage im Elsasz" (1872), „Die Sage von Parzival und dem Gral" (1882), „Ueber den Namen Lorelei" (1886) „Aristoteles in den alexandrinischen Dichtungen des Mittelalters" (1890) en „Die Sage vom Giftmädchen" (1893). Bovendien gaf hij bijdragen in *Geibel's* „Münchener Dichterbuch" (1862) en Heise's „Neues Münchener Dichterbuch" (1882).

Hertz, *Heinrich*, een Duitsch natuurkundige, geboren te Hamburg, den 22sten Februari 1857, studeerde van 1875—1878 in de bouwkunde, daarna in de natuurkunde te München en Berlijn, waar hij assistent bij *Helmholtz* werd. In 1883 vestigde hij zich als privaatdocent te Kiel,

Digitized by Google

werd in 1885 hoogleeraar te Karlsruhe en in 1889 te Bonn, waar hij den 1sten Januari 1894 overleed. Zijn studies bewogen zich voornamelijk op het gebied der electro-optica; hij bestudeerde het verband tusschen licht en electriciteit en het ontstaan van aethergolven van groote golflengte. Hij schreef o. a. „Untersuchungen über die Ausbreitung der elektrischen Kraft" (1892) en „Die Principien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargestellt". Zijn „Gesammelte Werke" (3 dln.) verschenen te Leipzig in 1894.

Hertzberg, *Ewald Friedrich*, graaf *von*, een Pruisisch staatsman, geboren den 2den September 1725 te Lottin in Achter-Pommeren, studeerde te Halle, werd geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken te Berlijn en bij het geheim staats- en kabinetsarchief, zoodat hij een uitgebreide kennis verkreeg van de Pruisische diplomatie. Na het verschijnen van zijn verhandeling „Ueber die erste Bevölkerung der Mark Brandenburg" werd hij lid van de Academie van Wetenschappen (1752) en in 1757 werkelijk geheim secretaris bij Buitenlandsche Zaken. Bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog (1756) bewerkte hij den vermaarden „Mémoire raisonné" tot rechtvaardiging der maatregelen van *Frederik II*, werd vervolgens staatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken, vervaardigde alle staatsstukken, ontwierp in 1762 het vredesverdrag met Rusland en Zweden en sloot den 15den Februari 1763 den vrede van Hubertsburg, waarna hij tot tweede Staats- en Kabinetsminister werd benoemd. Ook nam hij deel aan de onderhandelingen over de eerste verdeeling van Polen (1772) en aan de quaestie met Oostenrijk over de Beiersche erfopvolging en onderteekende de oorkonde van den vrede van Teschen. Bij de stichting van den Vorstenbond (1785) vervulde hij de hoofdrol. *Friedrich Wilhelm* plaatste hem aan het hoofd van het departement van Buitenlandsche Zaken, verhief hem in den gravenstand en benoemde hem tot curator der Academie. Aanvankelijk luisterde de koning naar den raad van *Hertzberg*, namelijk bij den veldtocht in de Nederlanden, bij het sluiten van een verbond met Turkije en Polen (1789 en 1790), maar toen die vorst bij het verdrag van Reichenbach (27 Juli 1790) een verregaande inschikkelijkheid betoonde jegens Oostenrijk en een gedeelte der Buitenlandsche Zaken aan zijn beheer onttrok, nam hij in 1791 zijn ontslag. Hij vergenoegde zich met het bestuur der Academie en met het toezicht op de zijdeteelt in Pruisen. Toen zijn vaderland zich echter wegens de tweede verdeeling van Polen en wegens zijn deelneming aan de coalitie tegen Frankrijk in ongelegenheid bevond, bood hij in Juli 1794 den koning zijn diensten wederom aan. Toen deze werden afgewezen, begon hij te sukkelen en overleed den 27sten Mei 1795. Aan een eerlijk karakter paarde hij een bewonderenswaardige werkzaamheid en als curator der Academie bevorderde hij den bloei der letteren. Hij schreef: „Betrachtungen über das Recht der Bayrischen Erbfolge" (1778), „Oeuvres politiques" (1795) en „Recueil des déductions, manifestes, etc., rédigés et publiés par la cour de Prusse 1756—1790" (3 dln., 1789—1791).

Hertzberg, *Wilhelm Adolf Boguslav*, een Duitsch letterkundige, geboren te Halberstadt, den 6den Juni 1813, studeerde te Halle en Bonn in de philologie, was eerst leeraar aan de gymnasia te Stettin en te Halberstadt, werd vervolgens directeur der hoogere burgerschool te Elbing, in 1858 aan de handelsschool te Bremen en in 1866 rector van het gymnasium aldaar. Hij overleed den 7den Juli 1879. Hij heeft vooral voortreffelijke vertalingen geleverd, van welke wij vermelden: de elegieën van *Propertius*, „Babrios' Fabeln, übersetzt im Versmasz der Urschrift" (1846), „Ausgewählte Gedichte der römischen Elegiker" (1855), „Ausgewählte Komödien des Plautus" (1861), „Virgils Gedichte" (1859), „Tennysons Gedichte" (1853) en „Chaucers Canterbury-Geschichten" (1866). Ook gaf hij: „The libel of English policy 1486" (met een vertaling, 1878) in het licht.

Hertzberg, *Gustav Friedrich*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Halle, den 19den Januari 1826, studeerde aldaar en te Leipzig en vestigde zich in 1851 als privaatdocent te Halle was tevens van 1850 tot 1855 leeraar aan een gymnasium aldaar, redigeerde van 1858 tot 1860 te Berlijn het „Preuszisches Wochenblatt" en keerde vervolgens als buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis terug naar Halle. Hij schreef: „Alkibiades, der Staatsmann und Feldherr" (1853) „Das Leben des Königs Agesilaos II von Sparta" (1856), „Der Feldzug der zehntausend Griechen" (2de druk, 1870), „Die asiatischen Feldzüge Alexanders des Groszen" (2 dln., 1863—1864), „Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer" (3 dln., 1866—1875), „Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zum Beginn des Mittelalters" (1870), „Geschichte Griechenlands im 19. Jahrh." (1870), „Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart" (4 dln,, 1876—1879), „Geschichte von Hellas und Rom" (2 dln., 1879—1880), „Geschichte des römischen Kaiserreichs" (1881), „Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reichs" (1883), „Griechische Geschichte" (1884), „Athen, historisch-topografisch dargestellt" (1885), „Geschichte der Stadt Halle" (3 dln., 1889—1893), „Die historische Bedeutung des Saaletals" (1894) en „A. H. Francke und sein Waisenhaus" (1898). Ook vertaalde hij *Duruy's* „Geschichte der römischen Kaiserzeit" (1885—1889).

Hertzka, *Theodor*, een Oostenrijksch staathuishoudkundige, geboren te Boedapest den 13den Juli 1845, studeerde aldaar en te Weenen in de natuurkundige en rechtsgeleerde vakken en werd in 1872 te Weenen redacteur van het staathuishoudkundig gedeelte der „Neue Freie Presse" In 1879 stichtte hij de „Wiener Allgemeine Zeitung", waarvan hij tot 1886 hoofdredacteur bleef. Ook stichtte hij in 1874 een genootschap van Oostenrijksche staathuishoudkundigen. In de werken „Währung und Handel" (1876), „Die Gesetze der Handels- und Socialpolitik" (1880), „Wesen des Geldes" (1887) verdedigde hij den vrijhandel. Verder leverde hij nog op dit gebied „Wechselkurs und Agio" (1894). Het slaan van munten uit een mengsel van goud en zilver beval hij aan in „Das inter-

Digitized by Google

nationale Währungsproblem und dessen Lösung" (1892). De invoer van het zonetarief op de Oostenrijksch-Hongaarsche spoorwegen is het gevolg geweest van *Hertzka's* „Das Personenporto" (1885). Als hervormer op sociaal gebied schreef hij „Die Gesetze der socialen Entwickelung" (1886), „Freiland, ein sociales Zukunftsbild" (10de druk, 1896), „Reise nach Freiland" (1893), „Entrückt in die Zukunft" (1895) en „Die Probleme der menschlichen Wirtschaft" (1897). In verschillende steden zijn „Freilandvereine" gevestigd, om Hertzka's denkbeelden te verwezenlijken.

Hertzveld, *Estella Dorothea Salomea*, een Nederlandsche dichteres, geboren te 's Gravenhage den 14den Juli 1837 en na haar huwelijk met *Jacobus Hymans* te Arnhem gevestigd, waar zij in November 1881 overleed, plaatste haar gedichten in verschillende jaarboekjes en tijdschriften, zooals in het *Israëlietisch Jaarboekje*: „Elias in de woestijn" (1852), „De opneming van Elias" (1853), „Tocht der Israëlieten door de Roode Zee" (1854); in het tijdschrift *Tot Nut en Oefening*: „Julius Caesar op den Snowdon" en „Hannibal"; afzonderlijk verschenen „Godt redt" en „Januari 1861"; in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1853) „Pauls dood"; in den *Almanak voor 't Schoone en Goede* „Na den storm". Verder noemen wij: „Roem" (1859), „Het gebed" (1860), „Maria Theresia" (1861), „De aalmoes" (1862), „Poëzij" (1862), „De priesterzegen" (1863), „Lied der Negerin, een dag voor de vrijheid" (1863), „De menschenhater" (1864), „Stemmen en zangen" (1865), „De zwaluwen en de gevangene" (1866), „Het triomflied der beschaving" (1866), „Maximiliaan van Oostenrijk" (1868), meest alle in het *Jaarboekje voor Rederijkers*.

Hertzwijn. Zie *Babiroesa*.

Herulers, ook wel *Erelers* en *Aerulers* geheeten, is de naam van een Germaansch stam, die zeer lang aan het heidendom bleef vasthouden. Aanvankelijk woonden zij aan de kust der Oostzee, doch later vinden wij hen op verschillende plaatsen. Eerst worden zij vermeld als bewoners der gewesten nabij de Zwarte Zee en als metgezellen der Goten bij de zeetochten van dezen in de 2de helft der 3de eeuw, daarna in de 4de eeuw als onderworpen aan *Hermanarich*, koning der Oost-Goten, dan als volgelingen van *Attila*, en na den dood van dezen als bondgenooten der Gepiden bij het vernietigen van de heerschappij der Hunnen. Ook bevonden zich Herulers bij de volkeren die tegen het einde der 3de eeuw door keizer *Maximilianus* in Galicië werden overwonnen. Verder ontmoet men hen in het begin der 15de eeuw als metgezellen der Saksers bij hun rooftochten langs de kust van Gallië, en 700 Herulers op 7 schepen bezochten in den loop dier eeuw de kusten van Galicië en Cantabrië. Ook onder de benden, met welke *Odoacer* in 476 een einde maakte aan het West-Romeinsche Rijk, bevonden zich Herulers. Tegen het einde der 5de eeuw voerden zij heerschappij aan den middenloop van de Donau en woonden zij aan de Theisz. Men verhaalt, dat zij in hun overmoed hun koning *Rudolf* gedwongen hebben de Longobarden te overvallen. Zij werden echter door dezen overwonnen, en nu maakte keizer *Anastasius* (512) zich meester van een gedeelte van hun land ten zuiden van de Donau, terwijl de bewoners van het andere het besluit namen naar Skandinavië te trekken. Van de ingezetenen van eerstgenoemd gedeelte voegden velen zich bij de Gepiden. De Herulers, die binnen de grenzen bleven van het Byzantijnsche Rijk, bewezen aan *Justianus* in de oorlogen tegen de Perzen, Vandalen en Oost-Goten belangrijke diensten.

Hervey de Saint Denis, *Marie Jean Léon*, markies *d'*, een Fransch sinoloog en letterkundige, geboren te Parijs in 1823, legde zich voornamelijk toe op het Chineesch, werd commissaris-generaal voor China op de wereldtentoonstelling te Parijs van 1867, in 1874 hoogleeraar aan het Collège de France, in 1878 lid der Académie des Inscriptions et Belles Lettres, en overleed in 1892. Zijn hoofdwerken zijn: „Le poil de la prairie" (comédie, 1874), „Histoire du théâtre en Espagne" (1850), „Recherches sur l'agriculture des Chinois" (1850), „Un roi" (1855), „Histoire de la révolution dans les Deux-Siciles" (1856), „Poésie de l'époque des Thang" (1862), „Recueil de textes faciles et gradués en chinois moderne" (1869), „Li-Sao, poème du IIIe siècle avant notre ère" (1870), „Ethnographie des peuples étrangers à la Chine" (1871), „Trois nouvelles chinoises" (1885), „Mémoire sur les doctrines religieuses de Confucius et de l'école des lettrés" (1887) en „Six nouvelles chinoises" (1892).

Hervey-eilanden. Zie *Cooks Archipel.*

Hervieu, *Paul*, een Fransch drama- en romanschrijver, geboren te Neuilly-sur-Seine den 2den September 1857, werd in 1877 advocaat, ging daarna in staatsdienst, maar nam zijn ontslag, toen hij naar Mexico moest vertrekken. Zijn eerste boek, „Diogène le Chien" (1882), en de volgende vonden weinig bijval, eerst „Flirt" (1890) en „Peints par eux-mêmes" (1893) maakten zijn naam bekend. „L'armature" (1895) behandelt de macht van het geld. Als tooneelschrijver is *Hervieu Dumas'* opvolger, maar zijn werken bezitten een hoogere kunstwaarde. Hij schreef: „Les paroles restent" (1892), „Les tenailles" (1895), „La loi de l'homme" 1897), „L'énigme" (1901), „La course en flambeau" (1901), „Le dédale" (1903) en „Le reveil" (1906).

Hervilly, *Ernest d'*, een Fransch schrijver, geboren te Parijs, den 26sten Mei 1839, was eerst werkzaam als ingenieur bij den aanleg van spoorwegen, maar bepaalde zich weldra bij de letterkunde en journalistiek. Sedert 1872 is hij medewerker aan den „Rappel" onder den schuilnaam *Le Passant*. Behalve eenige dichtbundels, zooals: „La lanterne en vers de couleur" (1868), „Les baisers" en „Le harem" (1874) leverde hij verzamelingen onder de titels: „Contes pour les grandes personnes" (1874), „Mesdames les Parisiennes" (1875), „Histoires divertissantes" (1876), „D'Hervilly-caprices" (1877), „Histoires de mariage" (1879), „Les armes des femmes" (1880), „Timbale d'histoire à la parisienne" (1883), „L'homme jaune" (1884), „Aventures d'un petit garçon préhistorique en France" (1887), „Héros légendaires" (1889), „Trop grande" (1890), „Jack le Gal et ses contes" (1891), „Seule à 13 ans" (1893), „En bouteille à travers l'Atlantique" (1893), „Les chasseurs d'édre-

Digitized by Google

dons" (1895), „A Eocagne" (1898) enz. Voor het tooneel leverde hij: „Le malade réel" (1874), „La belle Saïnaros" (1876), „Le magister" (1877), „Bigandis" (1885), „Midas" (1892), „Notre ami Drolichon" (1898) enz.

Hervormde Kerk. Zie *Hervorming*.

Hervormde Kerk, *Nederduitsch*, het grootste kerkgenootschap van ons land, is georganiseerd op den grondslag van het Algemeen Reglement van 1852, hetwelk de koninklijke goedkeuring heeft verkregen.

Tot de Nederlandsche Hervormde Kerk behooren ook de Waalsche gemeenten, ten getale van 16, welke haar eigen bestuur hebben in de Waalsche commissie; verder nog drie Engelsche Presbyteriaansche gemeenten te Amsterdam, Middelburg en Vlissingen, en een Schotsche gemeente te Rotterdam, welke ressorteeren onder de respectieve classicale besturen en provinciale kerkbesturen.

Het bestuur der Hervormde Kerk is synodaal-presbyteriaal, provinciaal en classicaal. De Synode vergadert jaarlijks te 's Gravenhage, en heeft in het geheel 23 leden. Er behooren tot haar als gewone leden dertien predikanten en zes ouderlingen, voor den tijd van drie jaren benoemd door de provinciale kerkbesturen en de Waalsche commissie; als adviseerende leden twee kerkelijke hoogleeraren van de drie rijksuniversiteiten, die naar een vastgestelden rooster zitting nemen, de secretaris der Synode en haar quaestor-generaal. De jaarlijksche vergadering der synode neemt een aanvang op den derden Woensdag van Juli.

Volgens het Algemeen Reglement van 1852 bestaat er een synodale commissie, waartoe behooren de president, de vice-president en de secretaris der synode en zes gewone leden, met driejarige zitting, voor de helft predikanten en voor de helft ouderlingen of oud-ouderlingen, door de Synode benoemd. Zij vergadert tweemaal 's jaars, eens in het voorjaar en andermaal in het najaar, mede te 's Gravenhage. Zij bereidt de werkzaamheden der Synode voor en is aan haar verantwoordelijk, evenzoo voert zij uit wat haar door de Synode is in last gegeven; doch voor gevallen van beroep in cassatie beslist zij zelfstandig en zonder dat verder beroep is toegelaten.

De provinciale kerkbesturen vergaderen in de provinciale hoofdplaatsen driemaal 's jaars in Mei, September en November. Zij bestaan uit predikanten en ouderlingen, door de classicale vergaderingen benoemd, in zoodanige verhouding, dat aan ieder tweetal predikanten een ouderling is toegevoegd. Aan deze besturen behoort het examineeren van de candidaten tot den Heiligen Dienst.

De classicale besturen bestaan mede, en in gelijke verhouding, uit predikanten en ouderlingen. Zij worden benoemd door classicale vergaderingen en vergaderen viermaal 's jaars, op den laatsten Woensdag van Maart, Mei, September en November.

De classicale vergaderingen bestaan uit al de predikanten, die tot het classicale ressort behooren en uit een gelijk getal ouderlingen, die de plaatselijke kerkeraden daartoe afvaardigen. Deze vergaderingen worden gehouden eenmaal 's jaars, op den laatsten Woensdag van Juni, ieder in de hoofdplaats van het classicale ressort.

Het bestuur der afzonderlijke gemeenten is bij de plaatselijke kerkeraden. Zij bestaan uit predikanten of hun consulenten, d.w.z. zij, die bij ontstentenis van den predikant diens functies tijdelijk waarnemen, ouderlingen en diakenen. Voor grootere gemeenten, waar drie of meer predikanten zijn, is er onderscheid tusschen den algemeenen en den bijzonderen kerkeraad. Tot den laatste behooren predikanten en ouderlingen. De diakenen, met predikanten en ouderlingen vereenigd, vormen den algemeenen kerkeraad. Het recht tot benoeming van ouderlingen en diakenen en tot beroeping van predikanten berust bij de stemgerechtigde leden der gemeenten, die dit recht hetzij zelf kunnen uitoefenen, hetzij den kerkeraad machtigen om daarin te voorzien.

Het beheer der kerkelijke goederen, fondsen en inkomsten van de gemeenten was vroeger geregeld bij de zoogenoemde provinciale reglementen, in de jaren 1819 tot 1823 bij koninklijke besluiten vastgesteld, die evenwel krachtens de kon. besluiten van 9 Februari 1866 en 3 Februari 1869 met 1 October 1869 zijn vervallen. Sedert dat tijdstip wordt het kerkelijk beheer in elke gemeente door de stemgerechtigde leden naar goedvinden geregeld. Een groot aantal gemeenten heeft van deze vrijheid gebruik gemaakt om toe te treden tot de regeling, ontworpen door een door die gemeenten verkozen Algemeen College van toezicht, en vervat in een Algemeen reglement op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen der Hervormde gemeenten in Nederland en het toezicht daarop, hetwelk den 1sten October 1870 in werking is getreden. Volgens dit reglement bestaat het algemeen college uit 13 leden, waarvan 11 gekozen door de provinciale colleges van toezicht, een door het college van toezicht voor de Waalsche gemeenten en een door de Synode. De provinciale colleges, ieder uit zeven leden bestaande, worden gekozen door afgevaardigden van de colleges van kerkvoogden en notabelen; deze laatste door stemgerechtigde leden van elke gemeente.

De Nederlandsche Hervormde kerk telt tien provinciale ressorten benevens het ressort der Waalsche commissie. Zij heeft (1907) 44 classes, 138 ringen, 1355 gemeenten en 1623 predikanten.

Hervorming of *Kerkhervorming* noemt men de belangrijke verandering, welke de Middeleeuwsche Kerk in de 16de eeuw ondergaan heeft. De groote schok tot die verandering werd in Duitschland gegeven en heeft zich van daar uit verbreid over een groot deel van Europa. Verzet tegen het pauselijk gezag ontmoet men reeds vroeg in de Middeleeuwen en is bijkans even oud als de hiërarchie zelf. Het werd opgewekt door de onbeperkte heerschappij over alle Christelijke vorsten en volkeren, waarop de pausen als stedehouders van *Christus* aanspraak maakten, door den overmoed, waarmede zij koningen en keizers in den ban deden of afzetten, terwijl zij de onderdanen van den eed van trouw ontsloegen, door de voortdurende pogingen, om hun invloed uit te breiden, door de rechtsmacht, die zij zich over alle geestelijke personen en goederen toekenden, zoodat zij de gewone rechtsbedeeling beperkten en een groot gedeelte van het nationaal vermogen aan de belastbaarheid onttrokken, door de reusachtige rijk-

Digitized by Google

dommen, vooral vaste goederen, welke de geestelijken en kloosterorden verworven hadden, door de belastingen, welke de pausen voortdurend in alle landen hieven, door den hoogmoed der geestelijken, die dikwijls aan de eene zijde gepaard ging met grove onwetendheid en aan de andere met velerlei uitspattingen. Als deze en dergelijke gebreken en misbruiken hadden reeds vroeg aanleiding gegeven tot verzet, zelfs toen het geestelijk gezag in de R. Katholieke Kerk zich het krachtigst openbaarde. Sedert de Ballingschap der pausen te Avignon en sedert de groote scheuring der Kerk was de toestand der geestelijkheid allengs ongunstiger geworden, dreigden tucht en zedelijkheid ten gronde te gaan. Tot herstel van deze werden in het begin der 15de eeuw kerkvergaderingen gehouden te Pisa, Constanz en Bazel, waar men, behalve een vereeniging der Kerk, ook haar hervorming aan „hoofd en leden" beproeven zou. Die pogingen tot hervorming, uit het midden der geestelijkheid ontstaan, hadden niet tot doel het gezag der Kerk te beperken, maar het over te brengen van den paus op de conciliën. Men vond hiervoor redenen in het misbruik van het pauselijk gezag, in den overwegenden invloed der Italianen, in de uitzuiging van andere landen ten behoeve van Rome en in het verval der kerkelijke tucht. Daarbij echter bleven de kerkelijke leerstellingen en het beginsel der kerkelijke macht ongedeerd. De pausen echter slaagden er in zelfs de hervormingen, die zij nu en dan gedwongen toezeiden, gedurig weder te verschuiven, zoodat in den toestand der Kerk geen verbetering kwam. Daarom lieten de Kerkvergaderingen, vooral in Duitschland, niets anders achter dan wrevel en bitterheid, en de bezwaren der Duitsche Kerk tegenover aanmatigingen en misbruiken te Rome vormden een onderwerp, dat na de 15de eeuw op de Rijksdagen telkens ter sprake werd gebracht.

Intusschen hadden zich langzamerhand groote hervormingen in staat en maatschappij sedert de Kruistochten geopenbaard. De regeering der staten werd op een andere leest geschoeid, het verschil van heeren en lijfeigenen begon te verzwakken, de ridderschap verloor haar overwicht, zoowel in den oorlog, als in het maatschappelijk leven, de burgers der steden daarentegen namen toe in welvaart en zedelijke kracht, en de ontdekking eener Nieuwe Wereld verruimde den gezichtskring der Oude. Tevens verhief zich, gesteund door de uitvinding der boekdrukkunst, de wetenschap ver boven de kloosterlijke en kerkelijke vorming der Middeleeuwen, terwijl ook de letterkunde van die dagen een machtige steun was ter bevordering der nieuwe richting. Deze was niet langer uitsluitend een verzet tegen de hiërarchie en de inrichting der Kerk, maar tegen de geheele Middeleeuwsche ziens- en denkwijze, zoodat daardoor de grondslag van het R. Katholieke kerkgezag geschokt werd. Reeds 100 jaar vóór *Luther's* geboorte was in Engeland ieder derde man antipapist en was *Wicleff's* bijbel in het gansche land verbreid. Evenzoo was het gesteld in Bohemen. Reeds in de 13de eeuw werd het Nieuwe Testament in de Czechiche taal gelezen en in het begin der 15de eeuw herzag *Husz* den geheelen Bijbel in de volkstaal.

In dien tijd van gisting ontstond de strijd over den aflaat, waartegen een Augustijner monnik, *Luther* genaamd (zie aldaar), zijn stem verhief. Men kon namelijk boete doen voor zijn zonden en hiervoor absolutie ontvangen door een zekere geldsom, evenredig aan het misdrijf, voor weldadige doeleinden aan de Kerk te betalen. Die maatregel bracht veel geld op, zoodat de pausen er gebruik van maakten om hun financiëelen toestand te verbeteren, en de pausen zonden hun gevolmachtigden naar verschillende landen, om schriftelijken aflaat te doen verkoopen. Wel werd daarbij verkondigd, dat zulke aflaten alleen van kracht waren voor berouwhebbende en boetvaardige zondaren, maar de aflaatverkoopers namen de moeite niet zich daaromtrent te vergewissen en verleenden hun papieren aan allen, die betaalden. De prachtlievende paus *Leo X*, die aanzienlijke sommen noodig had voor zijn Hofhouding, voor den bouw der Pieterskerk, alsmede ten behoeve van zijn zuster *Margaretha*, had in 1514—1516 in het noorden van Europa den aflaat doen aanbieden. Deze aflaten werden in 1517 ook in het bisdom Maagdenburg door den Dominicaner monnik *Johann Tetzel* verkocht. Nu geschiedde het, dat eenige burgers van Wittenberg, die bij *Luther* kwamen biechten, de door dezen opgelegde boete niet wilden volbrengen, zich beroepende op den aflaat, dien zij van *Tetzel* gekocht hadden. Dit gaf aanleiding tot de vermaarde 95 stellingen over boete en aflaat, welke *Luther* den 31sten October 1517 deed vasthechten aan de deur van de slotkerk te Wittenberg, ieder uitdagende, zooals in die dagen gebruikelijk was, om daarover met hem in redetwist te treden. Gemelde stellingen waren tegen *Tetzel* gericht, en *Luther* beweerde daarin, dat de paus de bevoegdheid niet bezat de zonden te vergeven, maar alleen de overtreders vrij te spreken van de kerkelijke straffen; dat God alleen de macht bezit om de zonden te vergeven, en dat verlossing van de eeuwige pijnen aan den boetvaardige niet ten deel valt door zijn boetedoening, maar door het geloof aan de voldoening door *Christus*. Eindelijk opperde *Luther* de vraag, waarom toch de paus, indien hij de macht had ieder van de helsche straf te bevrijden, dat voorrecht, zonder er eenig geld voor te vragen, niet uitstrekte tot alle geloovigen zonder onderscheid, daar immers de Christelijke liefde zulks van hem vorderde? De stap van *Luther* was niet alleen een aanval tegen de misbruiken der Kerk, maar bracht ook het onderscheid aan den dag tusschen innige vroomheid des gemoeds en uitwendige kerkelijke handelingen. Daardoor gaf hij tevens te kennen, dat het gezag der Heilige Schrift gelden moest boven dat van den paus. De rechtmatigheid van het kerkelijk gezag werd alzoo in twijfel getrokken, en hierdoor ontstond de groote strijd, die gedurende de geheele 16de eeuw en later heeft gewoed. De wijze, waarop Rome den stoutmoedigen monnik tot zwijgen trachtte te brengen, diende enkel om het twistvuur aan te wakkeren. De pennestrijd van *Tetzel*, *Eck* en *Sylvester de Prierias* bracht geen voordeel aan de R. Katholieke Kerk en de poging van kardinaal *Cajetanus* (1518), om *Luther* tot kalmte te stemmen, nog minder. Een wapenstilstand, door bemiddeling van *Miltitz* getroffen, werd

Digitized by Google

weldra door het ongeduld der strijdzuchtige tegenstanders verbroken, en nu achtte zich ook *Luther* van alle verplichtingen ontslagen. Het dispuut te Leipzig (Juni 1519) bracht de strijders op een zeer hachelijk gebied, namelijk op dat van het gezag van den paus, zoodat *Luther* zich gedwongen zag als zijn gevoelen te verkondigen, dat hij het gezag van den paus en van de kerkvergaderingen verwierp en alleen dat des Bijbels erkende. Van dat oogenblik af openbaarde zich de macht der Hervorming in verschillende richtingen. Reeds was in Zwitserland een dergelijke beweging ontstaan, en weldra strekte deze zich uit over alle naburige rijken. Vooral de geschiedenis van Duitschland en van ons land was nauw met die groote beweging verbonden.

De hervorming zelf werd met hartstochtelijken ijver door *Luther* voortgezet. In 1520 schreef hij een paar merkwaardige vlugschriften „An den Christlichen Adel deutscher Nation," „Von der babylonischen Gefängnisz der Kirche" en „Von der Freiheit eines Christenmenschen." In het eerste wekte hij den keizer en den adel op om zelf de hand te slaan aan een grondige verbetering van den geestelijken stand; in het tweede deed hij een heftigen aanval op het pauselijk gezag. Hij verwierp dit laatste, alsmede de vereering der engelen, heiligen en reliquieën, de leer der zeven sacramenten, het onthouden van den Avondmaalsbeker aan de leeken en den ongehuwden staat der priesters. Eveneens bestreed hij de zondenverdelgende kracht van alle boetedoeningen, zooals vasten, coelibaat, kloostergeloften, verder de mis, de zielemissen, het vagevuur, het laatste oliesel, enz. Tevergeefs trad Rome tegen hem in het krijt. Aan zijn zijde streed de humanistische beschaving, die allengs tot kracht en zelfbewustheid gekomen was en vertegenwoordigd werd door *Melanchton*, *Ulrich von Hutten* en anderen, alsmede de afkeer der Duitschers van de kerkelijke staatkunde en van de geldzucht te Rome. Den Roomschen banbul, *Luther* naar het hoofd geslingerd, verbrandde deze in het openbaar, en zelfs de macht des keizers was niet sterk genoeg om de beweging in haar vaart te stuiten. *Karel V*, die de zijde van Rome koos, ontbood den Hervormer op den Rijksdag te Worms. Daar verscheen *Luther* (17 en 18 April 1521), om zich voor den keizer en het Rijk te verantwoorden. Met standvastigheid weigerde hij zijn gevoelens te herroepen, en hij werd in den Rijksban gedaan. *Frederik de Wijze*, keurvorst van Saksen, liet hem echter in het geheim naar den Wartburg brengen, om hem vooreerst tegen alle gevaar te beveiligen. Na eenigen tijd echter verliet *Luther* deze wijkplaats, om te Wittenberg het werk der Hervorming tegen overdrijving te verdedigen. Immers had men aldaar met ruwe hand de beelden der Heiligen uit de kerken verwijderd; doch *Luther* verkondigde, dat hierin de evangelische vrijheid geenszins gelegen was. In 1523 stelde hij een nieuwe regeling van den eeredienst vast, welke weldra op vele plaatsen werd ingevoerd. In 1524 verliet hij het klooster, legde de monnikspij af en verspreidde het belangrijk geschrift „An die Rathsherren aller Städte Deutschlands dasz sie christlichen Schulen aufrichten und halten sollen" en in 1525 wijdde hij voor de eerste maal een Hervormd geestelijke, *Rorarius* genaamd, tot het predikambt. Een andere gewichtige stap van *Luther* was, dat hij in laatstgemeld jaar in het huwelijk trad en alzoo een einde maakte aan het coelibaat der geestelijken in de nieuwe Kerk. De belangrijkste gebeurtenis van dat jaar was evenwel het overlijden van keurvorst *Frederik* en het aanvaarden van de regeering door diens broeder *Johann*, die zich openlijk een voorstander der Hervorming verklaarde en op verzoek van *Luther* de regeering van het kerkelijk bestuur op zich nam. Zoo werd in Saksen de hervorming door het staatsgezag gewettigd, waarom men thans regelmatig kon voortgaan op den ingeslagen weg. De keurvorst deed in 1527 tot 1529 een algemeen kerkbezoek houden en de kerkelijke zaken naar de beginselen der Hervorming inrichten. Op dergelijke wijze maakte de Hervorming ook in Hessen en in andere staten, alsmede in de Rijkssteden belangrijke vorderingen. Nog altijd echter ontbrak haar een openlijk, algemeen aangenomen beginselverklaring. Deze verkreeg zij in de door *Melanchthon* opgestelde en door *Luther* goedgekeurde „Augsburgsche Confessie", welke door onderscheiden Protestantsche vorsten en geestelijken onderteekend en op den Rijksdag te Augsburg aan den keizer ter hand gesteld werd. Zij herhaalden daarin, wat zij het voorafgaande jaar, den 19den April 1529, op den Rijksdag te Spiers betuigd hadden, namelijk dat zij de Heilige Schrift beschouwden als de eenige bron des geloofs, terwijl zij tevens mededeelden, wat in hun kerken als schriftmatig geleerd en als met den Bijbel in strijd verworpen werd. Deze Confessie was aanvankelijk onderteekend door keurvorst *Johann van Saksen*, markgraaf *Georg van Brandenburg*, hertog *Ernst van Lüneburg*, landgraaf *Philip van Hessen*, vorst *Wolfgang van Anhalt* en door de steden Neurenberg en Reutlingen, maar werd later aangenomen door allen, die zich bij de Duitsche Hervorming aansloten. Dit geschiedde ook in het buitenland, bepaaldelijk door Pruisen, Koerland, Lijfland, Finland, Zweden, Noorwegen en Denemarken.

Een hoogstbelangrijke zaak voor de Hervorming was verder de vertaling des Bijbels in het Duitsch door *Luther*. Deze, tijdens het verblijf op den Wartburg begonnen, verscheen in haar geheel in 1534. Zij was voor dien tijd een meesterstuk, voorzag in een dringende behoefte en bevond zich weldra in veler handen. Van groot gewicht was ook, dat de Hervormingsgezinde Rijksstanden in 1531 te Schmalkalden zich vereenigden tot een verbond (zie *Schmalkaldisch Verbond*), met den keurvorst van Saksen en den landgraaf van Hessen aan het hoofd, om de vrijheid van godsdienst te handhaven. Dit verbond bezweek, toen de keizer in 1546 en 1547 tegen de Protestanten geweld gebruikte en bij Mühlberg (aan de Elbe) keurvorst *Johann* versloeg; doch *Maurits*, die eerst de zaak der Hervorming verraden had, om keurvorst van Saksen te worden, pleegde later verraad jegens den keizer en dwong dezen tot de vlucht naar Tirol. Nu trad *Ferdinand*, de broeder des keizers, als bemiddelaar op en bewerkte het verdrag van Passau (1552), den 26sten September 1555 gevolgd door den Godsdienstvrede van Augsburg, op den Rijksdag aldaar tusschen den keizer

Digitized by Google

en de R. Katholieke Standen aan de eene zijde en de Hervormde Standen aan de andere gesloten. Daardoor werd het wettig bestaan der Hervorming in het Duitsche Rijk erkend en de rechtsmacht van de R. Katholieke bisschoppen en van den paus over de Protestanten opgeheven.

De Hervorming ontwikkelde zich geenszins op vreedzame wijze. Tusschen *Luther* en *Zwingli* ontstond een groote verdeeldheid over de leer van het Avondmaal, en alle pogingen tot vereeniging bleven vruchteloos. Na den dood van *Luther* openbaarde zich nog heviger strijd tusschen de strenge aanhangers van dien Hervormer en de volgelingen van *Melanchthon*, die omtrent het Avondmaal en 's menschen vrijen wil andere gevoelens koesterden. Om een einde te maken aan deze verdeeldheden, deden de vorsten de *Formula Concordiae* opstellen, verspreidden ze met de Augsburgsche Confessie en haar Apologie, alsmede met den Grooten en Kleinen Catechismus van *Luther* en de voor de samenkomst te Schmalkalden door *Luther* opgestelde artikels als symbolische boeken en voerden den eed in, welke alle geestelijken verplichtte zich daaraan te houden. De inwendige, vrije ontwikkeling van de beginselen der Hervorming werden echter daardoor niet weinig belemmerd. De Dertigjarige Oorlog dreigde al het goede, door de Hervorming aangebracht, te vernietigen. Eindelijk echter erkende de vrede te Münster (1648) het wettig bestaan der nieuwe geloofsbelijdenis, al was het ook onder omstandigheden en voorwaarden, die den vrede onder de Protestanten nog lang tot een vromen wensch maakten.

Een dergelijk verlangen naar hervorming der Kerk, als in Duitschland ontwaakt en door *Luther* bevredigd was, openbaarde zich ook in Zwitserland, de Nederlanden, Engeland, Frankrijk enz. In Zwitserland plaatste zich vooral *Ulrich Zwingli* (zie aldaar) en *Johannes Oekolampadius* (zie aldaar) aan het hoofd der beweging. Toen in 1518 de Franciscaner monnik *Bernhard Samson* op dergelijke wijze als *Tetzel* den aflaat predikte en ook Zürich bezocht, ijverde *Zwingli* met zooveel kracht daartegen, dat de raad den monnik niet veroorloofde binnen de stad te komen. Zelfs de bisschop van Constanz, *Hugo van Landenberg*, en zijn vicaris, *Johannes Faber*, hechtten hun goedkeuring aan zijn prediking tegen den aflaat, maar kwamen heftig op tegen hem in verzet, toen hij op den weg der Hervorming wilde voortgaan. Vruchteloos echter trachtte de pauselijke nuntius deze te keer te gaan, te vergeefs deden ook de Eedgenooten daartegen waarschuwend en dreigend hun stem hooren. Met onwrikbare beradenheid en gesteund door den Raad van Zürich ging *Zwingli* voort op het ingeslagen pad en trachtte de misbruiken op godsdienstig gebied met nog meer voortvarendheid dan *Luther* af te schaffen. Met te meer kracht traden echter de aanhangers der oude kerk tegen hem op, en de Landsvergadering te Luzern verbood hem de prediking. Daarentegen drong *Zwingli* bij deze aan op de opheffing van het coelibaat en werd daarbij ondersteund door velen van zijn vrienden, zooals *Georg Chalybeus*, *Leo Judae*, *Simon Stumpf*, *Kaspar Megander* enz. Om deze verdeeldheid uit den weg te ruimen, verordende de Raad van Zürich een samenspreking der beide partijen op den 29sten Januari 1523, waar zoowel de R. Katholieke als Hervormingsgezinde partij haar beweringen met uitspraken des Bijbels zou staven. Ten behoeve van dit gesprek bracht *Zwingli* 67 stellingen ter tafel, die hij tegen den vicaris-generaal *Faber* zóó glansrijk verdedigde, dat de Raad hem aanmoedigde, op den ingeslagen weg voort te gaan en hetzelfde voorschreef aan andere predikers in het kanton. Daardoor, alsmede door zijn verklaring dier artikelen en door de toespraken van hem en van zijn vriend *Leo Judae*, werd allengs grooter aantal voor de leer der Hervorming gewonnen. Men verbande de altaren, beelden en zelfs de muziek uit de kerken. De Raad gaf aan de nonnen verlof de kloosters te verlaten, onderscheiden geestelijken traden in het huwelijk, een Duitsch doopformulier werd ingevoerd en de mis afgeschaft. Intusschen verklaarden zich de Eedgenooten te Luzern, Zug en Freiburg, alsmede de aristokratrie van Bern tegen die nieuwigheden. Op aandringen van den Raad van Zürich had daarop (26 October 1523) een nieuwe samenspreking plaats over de beelden en over de mis. *Zwingli* verscheen en behaalde wederom de overwinning. Met Pinkstéren 1524 werden alle beelden afgeschaft, alsmede de mis, de getijden, de biecht, de heiligen, de wijding, de kloosterregels en de kloostergeloften. De kloosters werden in scholen en armenhuizen herschapen, en met de invoering der Avondmaalsviering in beiderlei gedaante op den 13den April 1525 was de Hervorming te Zürich voleindigd. Weldra verscheen aldaar ook het eerste deel eener Bijbelvertaling, van welke het laatste in 1531 werd uitgegeven.

Moedig en standvastig verdedigde Zürich al die veranderingen in de leer en in de kerkelijke gebruiken tegen de vijandelijke kantons, bepaaldelijk tegen Schwyz, Zug, Uri, Unterwalden, Freiburg en Luzern. Weldra voegden zich Appenzell en Mühlhausen bij de voorstanders der nieuwe leer, en ook andere deelen van het Eedgenootschap namen voorbereidende maatregelen, om een Kerkhervorming in te voeren. Op grond eener uitdaging van dr. *Eck* werd, na lange onderhandelingen, weder een samenspreking over godsdienstzaken vastgesteld, welke den 19den Mei 1526 te Baden in Aargau zou gehouden worden. *Oecolampadius* en *Thomas Murner* stonden hier in het strijdperk tegenover een aantal voorstanders der R. Katholieke Kerk, van welke dr. *Eck* de voornaamste was. Wel gaf de R. Katholieke partij voor, dat zij de overwinning behaald had, maar het gesprek had niettemin gunstige gevolgen voor de aanhangers der Hervorming. In Graauwbunderland werd in 1526 een volkomen vrijheid van godsdienst afgekondigd, en toen een jaar later de Hervormde partij in den Raad te Bern de meerderheid verkregen had, openbaarde zich het verlangen des volks naar een hervorming op zóó krachtige wijze, dat de Raad nogmaals een samenspreking over zaken van godsdienst vaststelde op den 7den Januari 1528. Onderscheiden Eedgenooten namen daaraan deel, en de vergadering werd zeer talrijk. Bij *Zwingli*, *Oecolampadius*, *Conradus Pellicanus*, *Berchthold Haller* (den hervormer van Bern), *Ambrosius Blarer* en *Burgauer* voegden zich ook Duitsche Her-

Digitized by Google

vormers. Het gevolg hiervan was, dat ook het machtige Bern zich aan de zijde der Hervorming schaarde. De nieuwe leer verspreidde zich meer en meer in de verschillende kantons, hoewel Schwyz, Uri, Unterwalden, Zug en Luzern in verzet kwamen. Reeds had het meerendeel der kantons de Hervorming omhelsd, toen de R. Katholieke kantons, die tot verdediging der oude leer een verbond met koning *Ferdinand*, den broeder van keizer *Karel V*, hadden gesloten, zich gereed maakten tot een oorlog. Tegenover deze vijandelijke bewegingen sloten in de eerste plaats Zürich en Constanz een verbond (25 December 1527) onder den naam van *Burchtrecht*, en daarbij voegden zich weldra Bern, St. Gallen, Biel, Mühlhausen, Bazel en Schaffhausen (1529). Ook buitenslands trachtte men bondgenooten te verkrijgen, doch het was wegens de leer van het Avondmaal niet mogelijk, zich met de Duitsche Protestanten te vereenigen. De samenspreking te Marburg (1—3 October 1529) bracht de Protestantsche godgeleerden tot eenheid, met uitzondering omtrent het Avondmaal, en de Zwitsers konden alleen steun vinden bij den landgraaf van Hessen, die door Zürich en Bazel in het Burchtrecht opgenomen werd. Intusschen nam de verdeeldheid in Zwitserland toe. De Hervormden hielden geen gemeenschap meer met de 5 R. Katholieke kantons en trachtten zelfs den invoer van levensmiddelen te beletten. Nu deden de R. Katholieken plotseling een inval op het grondgebied van Zürich, en de troepen, die hen in allerijl te gemoet trokken, werden den 11den October 1531 bij Kappel verslagen. Ook *Zwingli* sneuvelde in dien slag.

Door het gevecht bij Kappel was niet zoozeer het bestaan als de uitbreiding der Hervorming in de Duitsch-Zwitsersche kantons opgeheven. Destemeer verspreidde zij zich echter in Fransch-Zwitserland. In Neuchâtel werd zij verkondigd door *Willem Farel*, en van Bern verspreidde zij zich naar Genève, waar de hervormde eeredienst in 1534 werd ingevoerd. Hier trad in 1536 *Calvijn* (zie aldaar) op, die op de ontwikkeling der Hervormde Kerk een verbazend grooten invloed oefende, en weldra werd de Hervormde leer ook verkondigd in het kanton Waadt. De strenge kerkelijke tucht, door *Calvijn* gehandhaafd, bezorgde hem heftige tegenstanders, en dezen wisten te bewerken, dat hij in 1538 door een besluit van den Raad verbannen werd. In 1541 echter teruggeroepen, werd Genève het middelpunt der Zwitsersche Hervorming. In 1550 stichtte hij er een academie, waar vele predikanten gevormd werden, die in het buitenland de gevoelens van *Calvijn* verkondigden. De Hervormde leer vond vooral aanhangers in Hessen, in de Palts, in Hamburg en Bremen, in Brandenburg en Silezië, in Polen en Hongarije. Verder verbreidde zij zich over Engeland naar Schotland, en van Frankrijk, Engeland en Schotland naar de Nederlanden. Vooral vanhier werd zij overgebracht naar Noord-Amerika.

Intusschen heeft zich de Hervormde Kerk in de verschillende landen zeer verschillend ontwikkeld. Een algemeen kenmerk is haar groote eenvoud, waarop echter de Anglikaansche Kerk een uitzondering maakt, een eenvoud, zichtbaar in de afschaffing van alle beelden, altaren, kaarsen, misgewaden enz., alsmede haar demokratisch karakter, blijkenden uit den bestuursvorm, daar de bisschoppen door besturende lichamen werden vervangen. Het eigenaardige der Hervormde leer openbaarde zich aanvankelijk vooral in die van het Avondmaal, daar deze de R. Katholieke transsubstantiatie geheel en al verwierp en in plaats van het stoffelijk nuttigen van het vleesch en bloed van *Christus*, slechts een geestelijke nuttiging door het geloof aannam, zoodat de spijzen enkel als zinnebeeldige teekenen van bovenzinnelijke voorrechten door den mond werden opgenomen. Het verschil van gevoelen tusschen *Zwingli* en *Calvijn* omtrent deze aangelegenheid is niet zoo groot als sommigen meenen. Op den Rijksdag te Augsburg (1530) trachtte *Zwingli* te vergeefs zijn geloofsbelijdenis (*Fidei ratio*) aan den keizer ter hand te stellen; daarenboven werd door de steden Straatsburg, Constanz, Memmingen en Lindau een afzonderlijke geloofsbelijdenis (*Confessio tetrapolitana*) ingeleverd, en reeds in 1532 verscheen Bazel met een nieuwe geloofsbelijdenis. Verder werd op het Concilie te Mantua een afzonderlijke geloofsbelijdenis der Hervormde Kerk in Zwitserland ter tafel gebracht. Hiertoe vervaardigden *Bullinger*, *Myconius*, *Grynaeus*, *Judae* en *Megander* de „Confessio Helvetica", welke door de steden Zürich, Bern, Bazel, Schaffhausen, St. Gallen, Mühlhausen en Biel aangenomen werd en in Zwitserland haar gezag behield tot in 1839. Ook *Calvijn* was niet in staat aan de Hervormde Kerk een volkomen leerstellige eenheid te verschaffen, hoewel zijn Groote en Kleine Catechismus (1536 en 1541) geruimen tijd, vooral te Genève, als gezaghebbende schriften werden beschouwd.

De bijlegging der verdeeldheid met de Luthersche Kerk omtrent de leer van het Avondmaal (zie aldaar) op een samenkomst te Wittenberg, hield geen stand, daar de godgeleerden te Zürich nu nog duidelijker voor hun overtuiging uitkwamen, om elke verdenking van een gehuichelde overeenstemming met de Luthersche leer te ontgaan. Later werd in den *Consensus Tigurinensis* (1549) het geschil der aanhangers van Zürich en Genève omtrent het Avondmaal bijgelegd. Van de Zwitsersche belijdenisschriften noemen wij nog den *Consensus Tigurinus* (1554), den *Catachismus Tigurinus* (1559), de *Confessio et expositio simplex* (1566) en de *Formula consensus Helvetici* (1671), in 26 artikelen, in orthodoxen geest opgesteld door *Heidegger*, *Turretinus*, *Rivetus*, *Maresius* en anderen. Zij werd sedert 1675 allengs door de Hervormde Zwitsersche kantons aangenomen, maar ook wegens haar strengheid weldra weder afgeschaft.

Te midden van een zwaren strijd was eerst volgens de grondstellingen van *Luther*, later naar die van *Calvijn* ook in de Nederlanden de Hervorming doorgedrongen. Niet weinig werd zij bevorderd door den onafhankelijkheidsoorlog tegen het R. Katholieke Spanje, dat hier te lande een krachtig verzet wekte tegen zijn geloofsrechtbank en kettervervolgingen. De Nederlandsche Geloofsbelijdenis (*Confessio Belgica*), die den geest van *Calvijn* ademt, is van het jaar 1561. Toen in den aanvang der volgende eeuw vooral *Armi-*

Digitized by Google

nius zijn stem verhief tegen de leer der voorbeschikking volgens *Calvijn*, kwam de Calvinistische rechtzinnigheid tegen de Arminianen op. De geloofsbelijdenis, „Remonstrantia" geheeten, waarnaar zij den naam van *Remonstranten* ontvingen, door hem in 1610 overgelegd aan de Staten van Holland, gaf den Calvinisten, ook *Contra-Remonstranten* of *Gomaristen* naar hun aanvoerder *Gomarus* geheeten, aanleiding tot het samenroepen eener algemeene Nationale Synode te Dordrecht, die in Mei 1619 de leer der Remonstranten verwierp en de Calvinistische praedestinatieleer bevestigde. Dit „Judicium Synodi Dordracenae" werd echter in de Nederlanden niet als een onfeilbare uitspraak aangenomen. De Remonstranten, ofschoon aanvankelijk vervolgd, vormden een afzonderlijk kerkgenootschap, dat in 1621 van *Episcopius* een geloofsbelijdenis ontving. De overgroote meerderheid echter hield zich aan de beslissing der Dordtsche Vaderen en deze bleef in ons land de heerschende Kerk tot in 1795.

In de laatste 70 jaar zijn intusschen de Hervormden in Nederland voor een deel afgeweken van de streng-Calvinistische leerstellingen. Voorbeschikkings-, voldoenings- en inspiratieleer hebben zij laten varen zonder zich van het Hervormde Kerkgenootschap te verwijderen of dit laatste opnieuw te hervormen. Geen wonder, dat zulks aanleiding heeft gegeven tot velerlei verdeeldheid. De eigenlijke Calvinisten, namelijk de *Christelijk-Gereformeerden*, hebben omstreeks 60 jaar geleden, aanvankelijk onder den naam van *Afgescheidenen*, een afzonderlijk kerkgenootschap gevormd, vooral onder leiding van de predikanten *de Cock* en *Scholten*. Een aanvankelijke tegenstand van staatswege heeft die beweging niet weinig bevorderd, en genoemd Kerkgenootschap telde spoedig in bijna alle aanzienlijke plaatsen van ons land haar kerken en scholen, waarvoor het zich groote opofferingen getroostte, terwijl het tevens een kweekschool ter opleiding van predikanten te Kampen oprichtte. Van jonger dagteekening is het ontstaan der Nederlandsche Gereformeerde Kerken in ons land, die later met een groot gedeelte der Christelijk-Gereformeerden samensmolten tot de Gereformeerde kerken in Nederland (zie verder aldaar).

Zijn deze van het vooruitstrevend Hervormd Kerkgenootschap tot de vroegere leerstellingen teruggekeerd, aan de andere zijde is men in die vooruitgaande richting voortgeschreden, aanvankelijk vooral in de Groninger school, daarna bepaald in die, welke met den naam van „de moderne" bestempeld wordt. Deze neemt het beginsel „vrijheid van onderzoek" tot basis, en besteedt haar kracht aan een kritische waardeering der gewijde schriften, waarom zij zich niet gehouden voelt, zoodanige verhalen des Bijbels, die met rede en ervaring in strijd zijn, als onbetwistbare waarheid aan te nemen. Zie verder *Moderne richting*.

In Frankrijk hadden de Hervormde gemeenten (zie *Hugenoten*) veel te lijden. *Anton de Chandieu*, predikant te Parijs, stelde voor haar een geloofsbelijdenis op, welke als *Gallicarum ecclesiarum confessio fidei* op een Synode te Parijs in 1559 aangenomen en op een Nationale Synode te La Rochelle in 1571 bekrachtigd werd. Steeds bleven zij blootgesteld aan de aanvallen der Jezuïeten, die ook de gruwelen van den St. Bartholomaeusnacht te voorschijn riepen, totdat zij volgens het Edict van Nantes in 1598 geduld werden. Vreeselijk echter werden zij vervolgd, toen *Lodewijk XIV* dat Edict ophief, en eerst de Groote Omwenteling bracht aan de Hervormden vrijheid van geloof.

In Engeland, waar de Hervormde Kerk steun vond bij *Hendrik VIII* en vooral bij zijn dochter *Elizabeth*, ontstond naast de Hervormde Staats- of Anglikaansche Kerk, (zie aldaar), een streng-Calvinistische partij, namelijk die der Presbyterianen, welke vooral in Schotland de overhand verkreeg. De Engelsche Presbyterianen omschreven hun geloof in 1648 in de Westminsterconfessie, de Schotsche in de reeds veel vroeger door *John Knox* opgestelde *Confessio Scotica* (1560).

De Hongaarsche gemeenten hadden hun *Confessio Hungarica sive Czengerina* (1557).

In Duitschland, waar aanvankelijk slechts enkele Noord-Duitsche steden zich met de leer van *Zwingli* vereenigd hadden, won het Calvinisme veld door zijn vereeniging met de richting van *Melanchthon*, welke aanvankelijk met die van *Luther* om den voorrang streed. Bepaaldelijk omtrent de leer van het Avondmaal waren *Calvijn* en *Melanchthon* tot eenstemmigheid gekomen, en het lag dus voor de hand, dat beider aanhangers zich vereenigden tegen de leer van *Luther*. De wijziging, door *Melanchthon* in art. 10 der Augsburgsche Confessie gebracht, werkte niet weinig mede, om de eenheid van zijn volgelingen, door de gestrenge aanhangers van *Luther* met den naam van Crypto-Calvinisten bestempeld, met de Zwitsersche Hervormden te bevorderen. Terwijl in Keur-Saksen en elders de Melanchthonianen verdreven en in 1580 door de *Formula Concordiae* van de Nieuwe Noord-Duitsche Luthersche Kerk uitgesloten werden, had in de Palts, in Anhalt, in Hessen en elders het *Corpus doctrinae Philippicum* een onbeperkt gezag. Allengs echter vond ook de Calvinistische praedestinatieleer en de Hervormde leer in het algemeen hier ingang, zoodat de eeredienst naar het voorbeeld der Zwitsersche gemeenten geregeld werd. Op deze wijze ontstond naast de Luthersche Kerk een reeks Duitsch-Hervormde kerken, die bij den vrede van Münster (1648) werden erkend en in keurvorst *Johan Sigismund von Brandenburg* een machtigen beschermer vonden. Ook in de Rijnstreken, Nassau, Bremen en elders ontstonden Hervormde gemeenten. Het verschil tusschen deze en de Luthersche gemeenten was groot genoeg, om een breede kloof te vormen. Niettemin waren de Hervormden niet ongezind tot vereeniging. Ook zijn door den loop des tijds de scherpe kanten bij de middelpartijen dezer kerkgenootschappen langzamerhand afgesleten, waarom er alle uitzicht op samensmelting ontstaat, zooals zich die in Pruisen sedert 1817 en in andere Duitsche Staten in de „Evangelische Union" reeds openbaarde. Daarentegen deed de Pruisische koning *Frederik Wilhelm III* in 1822 den langdurigen *Agendastrijd* (zie aldaar) ontstaan, hetgeen tot de vorming van de partij der *Oud-Lutherschen* aanleiding gaf een der vele sekten, waarin de Duitsch-Luthersche Kerk gesplitst is.

Herwarth von Bittenfeld, *Karl Eber-*

Digitized by Google

hard, een Pruisisch veldmaarschalk, geboren den 4den September 1796 te Groszwerther bij Nordhausen, trad in 1811 in dienst en nam in 1814 deel aan de bestorming van den Montmartre. Hij doorliep de verschillende rangen en werd in 1852 generaal-majoor, in 1854 commandant der bondsvesting Mainz, in 1856 commandant der 7de divisie en luitenant-generaal en in 1860 commandant van het 7de legerkorps. In 1863 werd hij generaal der infanterie en in den oorlog tegen Denemarken (1864) bevelhebber der Pruisische troepen. Toen na de vruchtelooze vredesonderhandelingen te Londen, de vijandelijkheden hervat werden, veroverde hij het eiland Alsen en na den vrede van Weenen werd hij eerst benoemd tot commandant in de Elbe-Hertogdommen en in 1865 tot bevelhebber van het 8ste korps in Koblenz. In den oorlog van 1866 voerde hij zelfstandig het bevel over het Elbe-leger en nam daarmede deel aan verschillende gevechten, inzonderheid echter aan den slag bij Königgratz, waar hij den linker vleugel der Oostenrijkers vernietigde. In den avond na dien slag ontving hij de orde van den Zwarten Adelaar. Na den vrede bleef hij aan het hoofd van het 8ste korps, maar bij het uitbarsten van den oorlog van 1870 werd hij tot gouverneur-generaal van den Rijn en van al de westelijke provinciën benoemd. Als zoodanig nam hij krachtige maatregelen van verdediging, ingeval de Franschen soms als aanvallers mochten optreden, en werd in 1871 bevorderd tot den rang van veldmaarschalk, waarna hij te Bonn, waar hij zich gevestigd had, het gedachtenisfeest van zijn 60-jarigen diensttijd vierde. Hij overleed aldaar den 2den September 1884.

Van zijn zonen zijn 3 gesneuveld en was een 4de, *Anton*, van 1900—1903 commandant van het 15de legerkorps.

Zijn broeders *Hans* en *Friedrich Adrian Herwarth* zijn eveneens opgeklommen tot den rang van generaal der infanterie. Eerstgenoemde overleed te Berlijn den 20sten Mei 1881 in den ouderdom van 81 jaren, laatstgenoemde te Merseburg, den 14den Januari 1884.

Herwegh, *Georg*, een Duitsch dichter, geboren te Stuttgart, den 31sten Mei 1817, ontving zijn eerste opleiding in zijn geboorteplaats en te Maulbronn, waarna hij te Tübingen in de theologie studeerde. Weldra echter keerde hij naar Stuttgart terug, waar hij medewerker werd aan „Europa" van *Lewald*. Hij verliet Württemberg ter zake van onaangenaamheden met een officier en begaf zich eerst naar Emmishofen in het Zwitsersche kanton Thurgau en daarop naar Zürich. Hier gaf hij zijn „Gedichte eines Lebendigen" (1841) in het licht, welke wegens hun vrijheidhuldigenden geest weldra algemeen bekend werden. Na een kort verblijf te Parijs deed hij in 1842 een reis door Duitschland, waar hij als vrijheidsdichter gehuldigd werd. Zelfs de koning van Pruisen riep hem ten gehoore naar Berlijn. Toen hij echter uit Koningsbergen een brief, die tegen zijn bedoeling openbaar gemaakt werd, aan den koning richtte, een brief, waarin hij tegen alle gebruikelijke vormen zondigde, werd hij uit Pruisen verbannen. Terstond keerde hij met zijn vriend *Bakoenin*, dien hij te Dresden aantrof, naar Zürich terug, doch zijn verklaring, dat hij voornemens was een vrijzinnig tijdschrift uit te geven, was oorzaak, dat hem ook aldaar een langer verblijf werd ontzegd. Na een reis door het zuiden van Frankrijk en Italië, vestigde hij zich te Parijs, waar hij omgang hield met *Heine*, *Béranger* en *George Sand* en vooral met Poolsche en Russische uitgewekenen. Behalve de „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz" (1843), waartoe hij zelf echter slechts weinige bijdragen geleverd had, zond hij in 1844 te Parijs een tweede deel zijner „Gedichte eines Lebendigen" in het licht, dat evenwel niet zooveel bijval vond als het eerste. In April 1848 deed hij, vergezeld door zijn echtgenoot en door *Bornstedt*, aan het hoofd van een troep Fransch-Duitsche werklieden een inval in Baden, doch leed den 27sten van die maand bij Dossenbach een geduchte nederlaag tegen de Württembergsche troepen. Hij nam de wijk naar Zwitserland, vanwaar hij weldra naar Parijs terugkeerde. In Juni 1849 begaf hij zich met *Herzen* naar Genève en 6 maanden later naar Nizza, terwijl hij vervolgens weder naar Zwitserland ging en te Zürich zijn verblijf vestigde. Van zijn latere dichterlijke voortbrengselen noemen wij een gedicht, uitgesproken ter gelegenheid van het Eedgenootschappelijk Schuttersfeest te Zürich, den proloog voor het Schillerfeest aldaar, en een aantal verzen op de gebeurtenis bij Aspromonte. Ook heeft hij een Duitsche vertaling geleverd der werken van *Lamartine* (12 dln., 1839—1840), benevens van een aantal stukken van *Shakespeare*. Hij bekleedde voorzeker onder de staatkundige dichters van zijn tijd den eersten rang. Zijn gedichten onderscheiden zich door eenvoud, duidelijkheid en kracht; zij zijn vol geest en gloed en hebben een wegslepend vermogen. Hij overleed te Baden-Baden den 7den April 1875.

Herwen-en-Aart, een gemeente in de provincie Gelderland, groot 3184 H.A. met (1907) 4653 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Zevenaar, Pannerden en Milligen in Gelderland en door Huthum, Elten en Keeken in Pruisen. De grenslijn loopt naar de zijde van Milligen en Keeken door het midden van den Rijn, naar de zijde van Zevenaar door een ouden Rijntak. Tot de gemeente behooren de dorpen Lobith, Herwen-en-Aart en eenige buurten en gehuchten. Op den kleibodem wordt landbouw uitgeoefend.

Herwerden, *Henricus van*, een Nederlandsch philoloog, geboren te Beetsterzwaag den 17den September 1831, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Assen, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in de letteren den 15den December 1855, na het verdedigen eener dissertatie, getiteld „Observationes criticae in fragmenta poetarum comicorum graecorum", welke de onderscheiding genoot, dat haar resultaten werden opgenomen in *Jacobi's* „Supplementband" op *Meineke's* „Fragmenta comicorum graecorum." In het najaar van 1856 deed hij, na reeds 2 jaren op het instituut van dr. *de Raadt* te Noordheij bij Voorschoten de oude talen te hebben onderwezen, op raad van de hoogleeraren *Bake* en *Cobbet*, een wetenschappelijke reis naar Frankrijk, Italië en Spanje, naar laatstgenoemd land met een zending van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en ondersteund door de Nederlandsche regeering. Na een afwezigheid van bijna 3 jaren

Digitized by Google

werd hij eerst docent der oude talen aan het instituut van *Mensing* te Rijswijk, in 1860 derde praeceptor aan het stedelijk gymnasium te Groningen, in 1862 leeraar in de Grieksche taal aan het gymnasium te 's Gravenhage en in 1864 gewoon hoogleeraar aan de academie te Utrecht, belast met het onderwijs in de Grieksche en Latijnsche taal- en letterkunde. Hij aanvaardde laatstgenoemde betrekking den 28sten October van dat jaar met een „Oratio inauguralis de recentiorum literarum cognitione futuro philologo haud contemnenda" en was daar tot 1901 werkzaam. In 1902 werd hij emeritus en in hetzelfde jaar benoemd tot privaatdocent, om college te blijven geven in epigrafiek en palaeografie. Van de geschriften van *van Herwerden* vermelden wij: „Specilegium Vaticanum" (1860), „Dionysii Halicarnassensis Epistolae criticae tres e codicibus maxime Italicis a se primo excussis emendatiores et integriores edidit H. v. H." (1861), „Excercitationes criticae in poeticis et prosaicis quibusdam Atticorum monumentis" (1862), „Lysiae orationes selectae" (1863), „Nova addenda critica ad Meinekii opus quod inscribitur Fragmenta comicorum graecorum" (1864), „Sophoclis Oedipus Rex" (1867), „Analecta critica ad Thucydidem, Lysiam, Sophoclem, Aristophanem et comicorum graecorum fragmenta" (1868), „Studia Thucydidea" (1869), „Animadversiones philologicae ad Theognidem etc." (1870), „Studia critica in poetas scenicos Graecorum" (uitgegeven door de Koninklijke Academie van Wetenschappen, 1872), „Ion Euripideus" (1875), „De moribus Graecorum aetate Homerica" (Rectorale rede, 1877), „Plutarchea et Lucianea cum nova Marciani codicis collatione" (1877), „Lapidum de dialecto attica testimonia collegit et disposuit" (1880), „Sophocles. Drie treurspelen in Nederlandsche dichtmaat overgebracht" (1881), „Thucydides, Opera" (5 dln., 1877—1882), „Lectiones Rheno-Trajectinae" (1882), „Commentatio critica in Herodoti ll. I et II" (1883), „Studia critica et epicritica in Pindarum" (1884), „Antiphon, Orationes tres" (1885), „Excerpta e poetis Graecis" (Editio IIa, 1886), „Lucubrationes Sophocleae" (1887), „Symbolae exegeticae et criticae ad Xenophontis historiam graecam" (1888), „Herodotus, Historiae" (4 dln., 1884—1889), „Sophocles, Antigone in Nederlandsche dichtmaat" (1890), „Studia critica in epigrammata graeca" (1891), (Met *J. van Leeuwen J. F.*): „Aristoteles, De republica Atheniensium" (1891), „Euripides, Helena" (1895), „Aristophanes, Pax" (1897), „Lysias, Orationes" (Bibliotheca Batava, III, 1898), „Platon, Phaidon. Over de onsterflijkheid der ziel. Uit het Grieksch" (Klassieke schrijvers, no. 52, 53, 1898), „Lexicon graecum suppletorium et dialecticum (1902, met appendix, 1904), „Collecttanea critica, epicritica, exegetica, sive addenda a Theodori Kockii opus Comicorum atticorum fragmenta" (1903), „Vindiciae Aristophaneae" (1905), „Plato, Quinque dialogi: Euthyphro, Apologia Socratis, Crito, Phaedo, Protagoras (Bibliotheca Batava, X, 1906), benevens talrijke opstellen in het philologisch tijdschrift „Mnemosyne", waarvan hij sinds 1856 medewerker is, in het Berlijnsche tijdschrift „Hermes", in de „Verslagen en Mededeelingen" der Koninklijke Academie van Wetenschappen en elders. Hij is lid van laatstgenoemde Academie, alsmede van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

Herz, *Henriëtte*, een beroemde Duitsche vrouw, geboren te Berlijn, den 5den September 1764, was de dochter van den Israëlitischen geneesheer *de Lemon*, ontving een voortreffelijke opleiding en huwde in 1779 volgens den wensch harer ouders met den reeds bejaarden arts *Marcus Herz*. Hun echt bleef kinderloos, maar was door oprechte wederzijdsche achting en toegenegenheid zeer gelukkig. *Henriëtte* was begaafd met groote schoonheid en talenten, zoodat haar woning weldra het vereenigingspunt was van een aantal beroemde mannen, zooals *Ramler*, *Engel*, *Moritz*, *Dohm*, *Spalding*, *Reichardt*, *Schadow*, de beide *von Humboldt's*, *Gentz*, *Friedrich Schlegel* enz. Vooral ontstond een edele vriendschap tusschen haar en *Schleiermacher*, en *Börne* bracht een groot gedeelte zijner jeugd in haar woning door. Ook talentvolle vrouwen behoorden tot dien kring. In 1803 werd zij weduwe, en ofschoon zij later niet over zoo groote geldmiddelen beschikken kon als bij het leven van haar echtgenoot, bleef zij toch bij voortduring het middelpunt van een uitgelezen gezelschap. De treurige gesteldheid van Pruisen in 1806 deed haar geldmiddelen zoozeer afnemen, dat zij in 1808 een onderkomen moest zoeken bij eenige harer vrienden op het eiland Rügen. Een uitnoodiging, om de opvoeding der latere keizerin van Rusland te besturen, wees zij van de hand, omdat zij dan aanstonds tot het Christendom had moeten overgaan, waartoe zij eerst besloot in 1817, na den dood van haar moeder, die zeer gehecht was aan de voorvaderlijke wet. Onvermoeid in het bewijzen van weldadigheid, belangstellend in alle verschijnselen op het gebied van wetenschap en beschaving, steeds briefwisseling houdend met de meest bekende mannen en vrouwen van haar tijd, kwam zij in 1845 in het bezit van een pensioen, haar op voordracht van *Alexander von Humboldt* door den koning toegekend, werd daardoor van alle geldzorg ontheven en overleed in hoogen ouderdom den 22sten October 1847. Het is zeer te betreuren, dat zij een groot aantal belangrijke brieven, uit vrees voor een onbescheiden openbaarmaking, vernietigde.

Herz, *Henri*, een Duitsch componist en pianospeler, geboren te Weenen den 6den Januari 1806, oefende zich reeds vroeg te Koblenz in de muziek onder leiding van zijn vader en van den organist *Künten*. Reeds op achtjarigen leeftijd speelde hij op concerten, bezocht in 1816 het Conservatoire te Parijs, waar *Pradher* hem onderwijs gaf in het pianospel en *Dourlen*, later *Reicha*, in de theorie der muziek. In 1818 gaf hij compositiën in het licht, welke met bijval werden ontvangen. Daar hij reeds vroeger den eersten prijs op het Conservatoire behaald had en hij met de meest gevierde kunstenaars op de piano wedijverde, verbreidde zich zijn roem meer en meer, terwijl de door hem geleverde muziekstukken een geruimen tijd algemeen in trek waren. In 1831 deed hij met *Lafont* een kunstreis door Duitschland, bezocht in 1834 Engeland, doch was gevestigd te Parijs, waar hij in 1824 deelgenoot, later eigenaar werd van een groote pianofabriek. Nu en dan deed hij echter ook kunstreizen en vertoefde eenige jaren in Amerika. Hij behoorde tot de voortreffelijkste meesters van zijn

Digitized by Google

tijd. Het aantal zijner compositiën bedraagt ongeveer 200; zij zijn echter thans vergeten. *Herz* was van 1842 tot 1874 als leeraar in het pianospel verbonden aan het Conservatoire te Parijs. Hij overleed den 5den Januari 1888.

Herzegowina (= hertogdom), in het Turksch Hersek, staatsrechtelijk het zuidwestelijkste sandsjak van het Turksche vilajet Bosnië, staat sedert het Verdrag van Berlijn (13 Juli 1878) onder Oostenrijksch bestuur (zie de kaart van Bosnië enz.). De Herzegowina grenst ten N. aan Bosnië, ten O. aan Bosnië en Montenegro, in het Z. en W. aan Dalmatië. Door het gebied van Klek en de Sutorina staat het met de zee in verbinding. Het land wordt grootendeels ingenomen door een woest karstplateau en is slechts vruchtbaar in de aan Bosnië en Dalmatië grenzende gedeelten, vooral in het dal van den benedenloop der Narenta, waar tabak, druiven, olijven en maïs groeien. Geheel Herzegowina in zijn tegenwoordigen omvang behoort tot het stroomgebied der Narenta (Neretva), die eerst als een woeste bergstroom door een urenlange rotskloof stroomt en vervolgens het vlakke Zuid-Herzegowina besproeit. De hoogste gebergten zijn de Lelja-Planina (2070 m.), Prenj, Porem, Velez, Gradina, Ljubomir, Cervanja-Planina (2029 m.) en de Treskavica (2128 m.); de hoogste berg is de Maglie (2390 m.) aan de Montenegrijnsche grens. Het aantal inwoners van Herzegowina in zijn vroegeren omvang kan niet met juistheid vastgesteld worden, daar Turkije het zuidelijk deel daarvan bij het Verdrag van Berlijn aan Montenegro heeft afgestaan en Oostenrijk een nieuwe administratieve indeeling gemaakt heeft. Het werd echter op 200 000 geschat. De hoofdstad is *Mostar*; andere belangrijke plaatsen zijn Ljubuski, Stolac en Trebinje.

Onder de Romeinen behoorde Herzegowina tot de provincie Dalmatia. Sedert de 7de eeuw werd het bezet door Slavische stammen onder Zupanen en vorsten, een tijd lang met andere Servische stammen tot één grooter geheel vereenigd, meestal onder Byzantijnsche opperhoorigheid. De voornaamste landschappen waren Chl'm of Zachulmië en Travunië. In de 13de eeuw behoorden zij tot Servië, in de 14de kwamen zij onder Bosnisch bestuur, vooral toen koning *Tvertko I* in 1378 ook het overige gebied tot Cattaro veroverde. Bij het verval van Bosnië verhieven zich hier half onafhankelijke dynastieën. De wojwode *Stephanus Woektsjikej* (1435—1466) schiep een gebied, dat zich van Almissa tot Cattaro en landinwaarts tot over den Lim uitstrekte, en nam in 1448 den Duitschen hertogstitel aan (Slavisch *herceg*). De Turken veroverden het land in 1465 en hervormden het in het sandsjak Hersek. *Stephanus'* zonen hielden zich tot 1482 te Castelnuovo staande, terwijl een andere zoon den Islam aannam en, als *Achmed Hercegovic*, ook grootvizier werd. In de 17de eeuw was Herzegowina het tooneel van een aantal Venetiaansche veldtochten. De bergstammen in het Z. bleven, verbonden met de Montenegrijnen, half onafhankelijk. Een aanzienlijke macht, als pasja van Herzegowina, kreeg *Ali Rizvanbegovic van Stolac* (1833—1851), totdat hij, daar de Porte hem niet langer vertrouwde, door *Omer Pasja* gevangen genomen en gedood werd. In 1858—1862 woedde in het Z. een door Montenegro ondersteunde opstand onder *Luka Vukalovic*, die eerst gedempt werd, toen de Porte aan de bergstammen plaatselijke zelfregeering beloofde. Een nieuwe, grootere opstand, die in 1875 langs de Montenegrijnsche en Oostenrijksche grenzen onder *Ljubibatric, Peko Pavlovic* en *Lazar Socica* uitbrak en zich steeds uitbreidde, maakte de Oostersche kwestie acuut. Montenegro verklaarde in 1876 aan Turkije den oorlog en vorst *Nikola* drong tot Nevesinje Herzegowina binnen, doch kon door gebrek aan zwaar geschut geen succes behalen. Bij den vrede van Berlijn (1878) kwam slechts een smalle strook in het Z. aan Montenegro; de rest met alle steden en forten werd in Augustus 1878 door Oostenrijk bezet, waartegen zich de Mohammedanen bij Leisno, Stolac en Klobak verzetten. Einde 1881 en begin 1882 veroorzaakte een opstand der Christenen aan Oostenrijk moeilijkheden. Sedert is het land met Bosnië vereenigd en door den aanleg van spoor- en kunstwegen en andere hervormingen zeer vooruitgegaan.

Herzen, *Alexander*, een Russisch schrijver, geboren te Moskou den 25sten Maart 1812, bezocht aldaar de universiteit en werd er reeds vroeg doordrongen van de wijsbegeerte van *Hegel* en vooral van de leerstellingen van het Fransche socialisme. Hierdoor wekte hij den argwaan der Regeering, zoodat hij, na een voorarrest van bijna een jaar, naar Wjatka in ballingschap gezonden werd. Weldra echter ontving hij verlof om deze afgelegen plaats met Wladimir te verwisselen. Nadat hij in 1839 vergiffenis ontvangen had, kreeg hij te Petersburg een betrekking op het bureau van graaf *Stroganow*, minister van Binnenlandsche Zaken. Daar hij ook nu zijn socialistische en radicale gevoelens niet verloochende, zond men hem als regeeringsraad naar Nowgorod. Op zijn verzoek ontving hij echter in 1842 zijn ontslag uit den staatsdienst, en daar het overlijden zijns vaders hem in het bezit gesteld had van een aanzienlijk vermogen, verzocht hij in 1847 een pas om naar het buitenland te reizen. Na dien tijd vertoefde hij in Italië, gedurende de bewegingen van 1848 en 1849 in Frankrijk en vervolgens eenigen tijd te Genève en te Nizza, waarna hij zich naar Engeland begaf. Hij stichtte te Londen de „Vrije Russische Pers", namelijk een drukkerij voor geschriften, waarvan de uitgave in Rusland verboden was. Zijn loopbaan als schrijver had hij reeds in Rusland geopend onder den schuilnaam *Iskander* met de brieven „Over het dilettantisme in de wetenschap" (1842) en met de „Brieven over de studie der natuur". Daarop volgden 2 romans, aan het Russische volksleven ontleend, namelijk: „Wie heeft de schuld?" (3 dln., 1848—1851) en „Doctor Krupow" (1847). Verder schreef hij „Souvenirs de voyage" (1848) en in het Duitsch „Vom andern Ufer" (1850), een beoordeeling der omwenteling van 1848, alsmede „Brieven uit Italië en Frankrijk" (1850). Te Londen vervaardigde hij in het Fransch zijn geschrift „Over de ontwikkeling der revolutionnaire denkbeelden in Rusland" (1853), en in het Russisch het vlugschrift „Het gedoopte eigendom" (1853) en „Herinneringen uit mijn levensloop" (3 dln., 1854), die gedeeltelijk in het Engelsch onder den titel van „My exile in Siberia" (2 dln., 1855),

Digitized by Google

werden uitgegeven. Al die werken werden in groote getale in Rusland verspreid en door de beschaafde volksklasse met bijval ontvangen. Grooten invloed oefende hij echter vooral door zijn in 1856 te Londen gesticht Russisch dagblad „Kolokol" (de Klok), waarin hij met geestdrift pleitte voor de opheffing van de lijfeigenschap, voor de afschaffing der lichamelijke straffen en voor de invoering eener openbare en mondelijke rechtspraak, terwijl hij de gebreken van het Russisch bestuur en de verkeerde handelingen van hooggeplaatste personen zonder verschooning aan de kaak stelde. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Rusland's sociale toestanden" (1854), „De Poolster" (in het Russisch, dl. 1—8, 1857—1868), „Gedenkschriften van vorstin Dasjkow" (2 dln., 1857), „Mémoires de l'impératrice Cathérine, écrits par elle-même" (1859), „La conspiration russe de 1825, suivie d'une lettre sur l'émancipation des paysans en Russie" (1858), „Le monde russe et la révolution" (3 dln., 1860—1862) en „Byloje i dumy" (4 dln., 2de druk, 1867). In 1865 vertrok hij weder naar Genève, waar hij de uitgave van den „Kolokol" voortzette. Daar hij echter de Polen in bescherming nam, verloor zijn blad in Rusland de vroegere populariteit, zoodat hij weldra de uitgave moest staken. Hij keerde toen naar Parijs terug, waar hij den 21sten Januari 1870 plotseling overleed. Twee nagelaten werken zijn in datzelfde jaar te Genève in het Russisch uitgegeven.

Herzl, *Theodor*, leider der Zionisten, geboren den 2den Mei 1860 te Boedapest, studeerde te Weenen, was een tijdlang in Oostenrijkschen staatsdienst, maar verliet dien, om zich aan de letterkunde te wijden. Zijn drama's „Das neue Ghetto', „Unser Kätchen", „Grethel", „Prinzen aus Genieland", „Solon in Indiën" hadden min of meer succes, terwijl zijn vertellingen en essays „Das Palais Bourbon. Bilder aus dem französischen Parlamentsleben" (1895) en „Philosophische Erzählungen" (1900) veel lezers vonden. Van 1891—1895 was hij correspondent der „Neue Freie Presse" te Parijs, waar hij ook zijn boek schreef „Der Judenstaat" (5de druk, 1903), waarin hij als de eenige oplossing van de Jodenvraag de stichting van een zelfstandigen Joodschen staat in Palestina aangeeft. Dit boek bracht hem in connectie met de Zionisten, wier hoofdleider hij weldra werd. Sedert 1897 leidde hij de Zionistische congressen (zie *Zionisme*). In zijn roman „Alt-Neuland" (1902) schildert hij het leven in den nieuwsten staat twintig jaar na zijn bestaan. Een verzameling van zijn feuilletons verscheen in twee deelen (1904). Hij overleed te Edlach den 3den Juli 1904.

Herzog, *Johann Jakob*, een Duitsch godgeleerde, geboren den 12den September 1805 te Bazel, studeerde aldaar en te Berlijn, was van 1835 tot 1846 werkzaam als professor in de kerkgeschiedenis aan de academie te Lausanne, maar nam er wegens kerkelijk-politieke bewegingen zijn ontslag. In 1847 werd hij gewoon hoogleeraar in de theologie te Halle. In 1851 ging hij in opdracht van de Pruisische Regeering op reis, om bronnen op te sporen voor een geschiedenis der Waldenzen. Hij begaf zich naar Genève, Parijs, Londen en Dublin en scheef „Die romanischen Waldensen" (1853). In 1854 werd hij hoogleeraar te Erlangen, ontving in 1877 emeritaat en overleed den 30sten September 1882. Algemeen bekend is zijn „Realencyklopaedie für protestantische Theologie und Kirche" (3de druk 1896 enz.). Verder schreef hij: „Les fréres de Plymouth et John Darby" (1845), „Das Leben Oekalampadius" (1843) „Johannes Calvin" (1843) en „Abrisz der gesamten Kirchengeschichte" (2 dln., 2de druk, 1890—1892).

Herzog, *Hans*, generaal van het Zwitsersche leger, geboren te Aarau den 28sten October 1819, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar, studeerde van 1837 tot 1839 te Genève in de natuurkundige wetenschappen en oefende zich volgens den wensch zijner ouders op handelskantoren te Triëst, Milaan en Hâvre, ten einde later deelgenoot te worden in de fabriek van zijn vader. Sedert zijn eerste militaire oefeningen, waaraan hij te Thun deelnam, wijdde hij al zijn vrijen tijd aan de beoefening der krijgskunde en diende in 1846 als vrijwilliger bij de Württembergsche artillerie. Van dien tijd af tot 1860 was hij werkzaam in de zaak van zijn vader, terwijl hij inmiddels als officier der militie zich in 1847 bevond bij den Sonderbundsveldtocht, bij verschillende grensbewakingen, troepenbewegingen enz. In 1860 werd hij door den Bondsraad benoemd tot chef der Zwitsersche artillerie. Hij hield zich vooral bezig met de verandering van het glad geschut in getrokken geschut en met een nieuwe bewapening der infanterie. Bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen oorlog van 1870 en 1871 werd hij door de Bondsvergadering benoemd tot opperbevelhebber van het Zwitsersche leger, dat, 37 000 man sterk, tot bescherming der grenzen was bestemd. Toen in Augustus besloten werd tot het ontslag van het grootste gedeelte van het leger, had *Herzog* den moed een getrouw verslag in te leveren over de gebreken, die hij in het leger ontdekt had en aan de nalatigheid van sommige kantons moest toeschrijven, zoodat hij de strijdvaardigheid van het Zwitsersche leger een herschenschim noemde en tevens zijn ontslag vroeg. De omstandigheden bewogen hem echter den 20sten Januari 1871 het commando weder te aanvaarden en met 20 000 man de westelijke grenzen te bezetten, toen het Fransche Oostleger onder *Bourbaki* Belfort trachtte te ontzetten en in het Schwarzwald door te dringen. Den 1sten Februari sloot hij met den Franschen generaal *Clinchant* een verdrag, ten gevolge waarvan het Fransche leger, ongeveer 85 000 man sterk, de wapens nederlegde, zijn 260 stukken geschut overgaf en op Zwitsersch grondgebied in verschillende kantons geïnterneerd werd. Daarna keerde *Herzog* terug tot zijn vroegere betrekking, namelijk die van chef der artillerie en bleef ijveren voor de verbetering van het Zwitsersche leger. Zwitserland is daaraan de doortastende reorganisatie van zijn krijgsmacht verschuldigd. *Herzog* overleed te Aarau den 2den Februari 1894.

Herzog, *Karl, Joseph Benjamin*, een Pruisisch staatsman, geboren te Brieg in Silezië, den 20sten Maart 1827, studeerde te Breslau in de rechten, trad in 1848 in dienst der Justitie, werd in 1856 geplaatst bij de afdeeling Financiën der koninklijke Regeering te Breslau en was er tevens „Oberpräsidialrat" in aangelegenheden

Digitized by Google

van handel en nijverheid. Sedert 1859 was hij ambtenaar bij het ministerie van Koophandel, sedert 1864 voordragend raad der afdeeling voor handel en nijverheid en vertegenwoordigde in 1867 den Noord Duitschen Bond op de Tentoonstelling te Parijs, alsmede in 1868 tot 1870 Pruisen bij de commissie voor de Rijnvaart. In 1870—1871 was hij voorzitter eener commissie, door den Bondsraad benoemd tot het opmaken van een statistiek van het Tolverbond. In September 1871 werd hij directeur van de pas gevormde afdeeling van Elzas-Lotharingen in de Rijkskanselarij en in 1876 onderstaatssecretaris der ten behoeve van Elzas-Lotharingen gevormde kanselarij en lid van den Bondsraad. In 1878—1879 bestuurde hij de enquête, door het Rijk verordend, omtrent de katoen- en linnennijverheid. Na de nieuwe regeling van de grondwet en van het beheer der Rijkslanden werd hij in Juli 1879 staatssecretaris voor Elzas-Lotharingen met den rang van staatsminister. Hij bekleedde die betrekking van 1 October 1879 tot Juli 1880 en keerde toen tot het ambteloos leven terug. In 1881 en 1882 deed hij een reis door de Ver. Staten, Mexico en Zuid-Amerika. Sedert 1885 zat hij in het bestuur der Nieuw-Guinea-Maatschappij. Hij overleed den 23sten Maart 1902. Hij schreef: „Reisebriefe aus Amerika" (2 dln., 1884).

Herzogenberg, *Heinrich von*, een Oostenrijksch componist, geboren te Graz den 10den Juni 1843, studeerde onder *Dessoff* te Weenen, ging in 1872 naar Leipzig, waar hij de stichter werd van den „Bachverein", dien hij sedert 1875 leidde. In 1885 werd hij directeur der compositie-afdeeling aan het conservatorium te Berlijn en lid der Academie. Hij overleed te Wiesbaden, den 9den October 1900. Hij is een der voornaamste vertegenwoordigers van het moderne contrapunt en schreef twee symphonieën (*C moll* en *B dur*), het symphonisch gedicht „Odysseus", drie klaviertrio's, een klavierquartet en twee —quintetten, strijktrio's en —quartetten, een „Deutsches Liederspiel", orkestwerken, liederen enz.

Hesbaye (*Hasbagne*, *Hasbaing*), een landstreek in het voormalige hoogstift Luik, links van de Maas tusschen Luik, St. Truyen, Tienen, Hannut en Huy en is beroemd door zijn groote vruchtbaarheid. Het komt overeen met het vroegere graafschap Hasbengau, waarmede *Hendrik III* in 1040 het hoogstift Luik onder bisschop *Nithard* beleende. De oorspronkelijke *Pagus Hasbaniensis* in het oude Austrasië, was uitgebreider, werd door den Demer, Dyle en Maas besproeid en had Waremme tot hoofdstad.

Hesekiel, *George Ludwig*, een Duitsch romanschrijver, geboren te Halle, den 12den Augustus 1819, studeerde aldaar en te Jena in de godgeleerdheid, doch wijdde zich weldra uitsluitend aan de beoefening der letteren. In 1848 vertrok hij naar Zeitz, om er de redactie van het conservatieve blad „Der patriotische Hausfreund" op zich te nemen, en belastte zich in 1848 met de uitgave van de „Neue preuszische Zeitung". In 1855 echter werd hij mede de stichter van het sociaal-staatkundig dagblad „Berliner Revue" en plaatste daarin een reeks romans. Tot zijn meest gelezen romans behooren: „Das liebe Dorel, die Perle von Brandenburg" (1851), „Vor Jena" (2 dln., 1859), „Von Jena nach Königsberg" (3 dln., 1860), „Bis nach Hohenzieritz" (2 dln., 1861), „Stille vor dem Sturm" (3 dln., 1862), „Unter dem Eisenzahn" (3 dln., 1864), „Lux et umbra" (3 dln., 1861), alle aan de Pruisische geschiedenis ontleend. De Fransche geschiedenis leverde hem stof voor „Von Turgot bis Babeuf" (3 dln., 2de druk, 1873), „Graf d'Anethan d'Entragues" (3de druk, 1861), „Französische Hofgeschichten" (1859), „Lilienbanner und Trikolore" (2de druk, 1862). Van zijn gedichten noemen wij „Preuszenlieder" (1846), „Zwischen Sumpf und Sand" (1863), „Aus dem Dänenkriege, Preuszenlieder" (1864), „Neue Gedichte" (1866) en „Gegen die Franzosen, preuszische Kriegs- und Königslieder" (1870 en 1871). Veel gelezen werd zijn „Buch vom Grafen Bismarck" (3de druk, 1873). Hij overleed als Hofraad te Berlijn den 26sten Februari 1874.

Hesekiel, Ludovica, een Duitsch romanschrijfster en dochter van den voorgaande, geboren te Altenburg, den 3den Juli 1847, schreef reeds op 20-jarigen leeftijd haar eersten historischen roman, getiteld „Eine brandenburgische Hofjungfer" (3 dln., 1668). Zij werkte mede aan onderscheiden politieke en letterkundige dagbladen, volgde een rechtzinnig-christelijk en conservatieve richting, en bepaalde zich hoofdzakelijk tot het gebied van den geschiedkundigen roman en van de levensbeschrijving. Zij was te Postdam gevestigd, en trad in 1887 in het huwelijk met den predikant *Wilhelm Johnsen* te Neustadt am Walde, waar zij den 6den April 1889 overleed. Zij schreef de romans: „Von Brandenburg zu Bismarck" (2 dln., 1873), „Unterm Sparrenschild" (3de druk, 1893), „Deutsche Träumer" (3 dln., 1879), „Zünftig" (3 dln. 1880), „Lottchen Lindholz" (1882), „Prinz Wilhelm" (2de druk, 1897), „Alaaf Köln" (2 dln. 1884), „Fromm und Feudal" (3 dln., 1886), „Reiche Leute" (1887), „Salz und Wein" (1888), „Der Musterschreiber" (1889) en „Andernach und Clairvaux" (1889); de bundels novellen: „Gott mit uns" (1883), „Aus Dur und Moll" (3 dln., 1886); de vaderlandsche verhalen: „Jesus meine Zuversicht" (3de druk, 1894), „Des Kaisers Gast" (3de druk 1894), en „Die Frau Kriegsrätin" (1886) verder „Elisabeth Luise Königin von Preuszen, ein Lebensbild" (1881), Agnes Fürstin Reusz jüngerer Linie, ein Lebensbild" (1887), „Augusta, Kaiserin-Konigin" (1890), en „Barackenleben, „Skizzen aus einem Militärlazaret" (1872).

Hesiodus, een Grieksch dichter uit de 8ste eeuw vóór Chr., werd geboren te Askra in Boeotië. Volgens de schrale berichten, welke omtrent hem zijn medegedeeld, stichtte hij een dichterlijke school, die zich meer toelegde op het verspreiden van nuttige kennis, dan op het verheerlijken van de daden der helden. Daaruit is het verhaal ontstaan van den wedstrijd, dien *Hesiodus* met *Homerus* te Chalkis (volgens anderen te Aulis of te Delos) zou gehouden hebben. Men vermeldt, dat *Hesiodus* in den tempel van *Zeus Nemaeus* bij Naupaktus in Lokris om het leven is gebracht. Onder de gedichten, die ons als van hem afkomstig zijn overgeleverd, bekleedt de

Digitized by Google

„Theogonie" een verzameling der oudste mythen omtrent de afstamming en de daden der goden, alsmede omtrent de wording der wereld, de eerste plaats. Waarschijnlijk echter is deze „Theogonie" niet het werk van één dichter, maar van verschillende. Meer dichterlijke waarde heeft echter zijn leerdicht „Werken en dagen", dat voorschriften omtrent den landbouw en tevens regels van levenswijsheid omtrent de opvoeding, de huishouding enz. bevat. Van andere gedichten van *Hesiodus* zijn alleen fragmenten bewaard gebleven, o.a. dat van de beschrijving van *Herakles'* schild, hetwelk echter de ouden reeds niet aan *Hesiodus* toeschreven. Tot de beste uitgaven der werken van dezen dichter behooren die van *Göttling* (3de druk, 1878,) van *Köchly* (1870), *Paley* (1889) en *Sittl* (1889). Van de „Werken en dagen" heeft de hoogleeraar *van Lennep* in 1844 een Nederlandsche vertaling geleverd.

Hesione, de dochter van *Laomedon*, koning van Troje, en van *Leusippe*, zou door haar dood den toorn van *Poseidon* verzoenen, die wegens woordbreuk van haar vader een vreeselijk monster had afgezonden. Om dit laatste tot prooi te dienen, werd zij aan een rots vastgesmeed. Juist echter bezocht *Herakles* die oorden en beloofde, dat hij het meisje bevrijden zou, indien *Laomedon* hem de prachtige paarden wilde afstaan, die *Zeus* vroeger aan koning *Tros* voor den roof van *Ganymedes* geschonken had. De koning stemde hierin toe, doch toen *Herakles* zijn taak volbracht had, bleef de vervulling dezer belofte achterwege. *Herakles*, hierover vertoornd, belegerde Troje, doodde *Laomedon* en zijn zonen, behalve *Podarkes*, en gaf *Hesione* aan zijn krijgsmakker *Telamon* ten huwelijk. Zij schonk aan dezen een zoon, *Teuker* genaamd. Volgens sommigen verliet zij later haar echtgenoot en nam de wijk naar Milete, waar zij de vrouw werd van koning *Arion*.

Hesk, *Alexandre*, een Fransch schilder, geboren te Parijs den 30sten September 1806, was een leerling van *Gros*, studeerde daarna nog te Venetië en maakte naam met zijn „Begrafenis van Titiaan" (1833). Zijn voornaamste doeken zijn „Leonardo da Vinci" (1836), „Dood van president Brisson" (1840), „Triomf van Pésani" (1847), „De beide Toscari" (1853), „Gottfried van Bouillon en Alexander Commenin" en „Belegering van Beirouth". In de kerk St. Sulpice voerde hij eenige muurschilderingen uit. Hij overleed te Parijs, den 7den Augustus 1879.

Hesperantha *Ker.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Irideeën*. Het onderscheidt zich door het bezit van een bloemdek met een regelmatigen, 6-deeligen zoom, 3 tot aan de bloemdekbuis gescheiden stempels en een doosvrucht. Het omvat bolgewassen, die aan de Kaap de Goede Hoop groeien. Sommige soorten behooren tot de sierplanten, zooals *H. falcata. Ker.* met bloemdekslippen, die van buiten rood en van binnen wit zijn, en met een purperroode buis, — en *H. radiatea Ker.* met vuil-roode, naar een zijde overhangende bloemen.

Hesperia is de 69ste asteroïde (zie aldaar).

Hesperiden of dochters van den Nacht, volgens anderen van *Phorcys* en *Keto*, van *Atlas*, van *Hesperus* of van *Zeus* en *Themis*, waren volgens *Apollodoros* 4 zusters, namelijk *Aigle*, *Erytheia*, *Hestia* en *Arethusa*, en volgens *Apollonius* 3: *Hesperia*, *Erytheia* en *Aigle*, terwijl *Diodorus* er 7 vermeldt, anderen slechts 3. Zij bewaakten met den honderdkoppigen draak *Ladon* in haar tuin de gouden appelen, welke *Hera* bij haar huwelijk met *Zeus* van *Gaia* ten geschenke ontvangen had. De *Tuin der Hesperiden* lag volgens *Apollodorus* op het Atlasgebergte, doch volgens *Hesiodus* in het verre Westen. *Herakles* maakte zich van die gouden appelen meester en schonk ze aan *Eurystheus*. Deze echter liet ze hem behouden, waarna de held ze ten geschenke afstond aan *Athene*, die ze weder in genoemden tuin nederlegde.

Hesperiden.

Hesperidine (*Aurantiine*), $C_{22}H_{26}O_{12}$, is een glykosied, dat zeer verbreid is in het witte, sponsachtige gedeelte van oranje- en citroenschillen en ook in de bladeren van *Citrus aurantium, C. chinensis* enz. voorkomt. Zij kristalliseert in zijdeglanzende, reuk- en smaaklooze naalden, lost moeilijk op in water en alkohol, smelt bij 251° en vormt door het met verdunde zuren te kooken, rhamnose en hesperidine.

Hesperië. Met dezen naam werden door de oude Grieken de westwaarts gelegen landen aangeduid, vooral Italië en vervolgens het Pyreneesche Schiereiland.

Hesperis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*). Het onderscheidt zich door scheef gebogen bloembladeren, een klier tusschen de kortere meeldraden, een aan den voet 2-gaffeligen en aan den top gesloten stempel, een bultigen kelk, een veelzadigen, knobbeligen hauw en langwerpige, nagenoeg 3-zijdige zaden. Het omvat één- en tweejarige en overblijvende kruiden in Europa en Amerika. Als gekweekte sierplant komt bij ons voor *H. matronalis L.* (nachtviolier of damastbloem) met bloemstelen, die even lang of langer zijn dan de kelk, omgekeerd-eironde bloembladeren, wijd-uitstaande, bijna rolronde hauwen, ei-lancetvormige, toegespitste bladeren, een onbehaarden of met vertakte haren bedekten stengel en groote, paarse bloemen. Men vindt van deze een aantal verscheidenheden in Duitschland, Zwitserland en Siberië. In Hongarije en Neder-Oostenrijk heeft men *H. tristis L.*, een 2-jarige sierplant met prachtige, groene, paarsgeaderde bloembladeren en korte hauwen.

Hesperos, de morgenster, behoort volgens *Hesiodus* tot de zonen van *Astraios* en *Eos*. Volgens een andere sage was hij de vader der

Digitized by Google

Hesperiden, een zoon van *Atlas* en een groot vriend der sterrenkunde. Toen hij eens, om den loop der sterren gade te slaan, den berg Atlas beklommen had, werd hij door een storm naar beneden geworpen en verdween voor altijd. Te zijner gedachtenis gaf men zijn naam aan de schoonste ster. *Hyginos* noemt hem een zoon van *Aurora* en van *Kephalos* en verhaalt, hoe hij zoozeer door schoonheid uitmuntte, dat hij *Aphrodite* schier evenaarde, weshalve hij ook de ster van *Aphrodite* (*Venus*) heette, alsmede dat hij zich vóór den opgang der zon vertoont en daarom *Phosphoros* (*Lucifer*) en *Hesperos* genoemd wordt. De ontdekking, dat de morgen- en avondster dezelfde is, wordt door *Plinius* aan *Pythagoras*, door anderen aan *Parmenides* toegeschreven.

Hesse, *Adolf Friedrich*, een Duitsch orgelspeler en componist, geboren te Breslau den 30sten Augustus 1809, deed reeds in 1818 een kunstreis door Saksen met zijn vader en in 1828—1829 een grootere naar Hamburg, Berlijn en Kassel, gedurende welke hij kennis maakte met *Rinck* en *Spohr*. In 1831 werd hij benoemd tot eersten organist in de hoofdkerk te Breslau en in 1845 tot directeur van de Koninklijke muziekschool aldaar. Hij overleed den 5den Augustus 1863. Zijn symphonieën werden vroeger veel gespeeld. Vooral heeft hij zich ten opzichte van het onderwijs in het orgelspel zeer verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van kleine studiewerken.

Hesseling (*Sqalius cephalis*) of *Meun* is een zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpervisschen* (*Cyprinidae*). Zie verder *Karpervisschen*.

Hesseling, *Dirk Christiaan*, den 15den Juli 1859 geboren te Amsterdam, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1886 op een proefschrift, getiteld: „De usu coronarum apud Graecos capita selecta". In 1892 werd hij aan dezelfde hoogeschool privaat-docent en in 1907 buitengewoon hoogleeraar. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Over het Grieksch der Middeleeuwen. Voordracht" (1893), „Charos. Ein Beitrag zur Kenntniss des neugriechischen Volksglaubens" (1897), „Les cinq livres de la loi (La pentateuque). Traduction en néogrec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547, transcrite et accompagnée d'une introduction etc." (1897), „V. Henry, Tegenstrijdigheden in de taalkunde. Uit het Fransch vertaald door *D. C. Hesseling* en *J. J. Salverda de Grave*" (1898), „Het Afrikaansch. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche taal in Zuid-Afrika" (1899), „Byzantium" (Geestelijke Voorouders, IV, 1902), „Les mots maritimes empruntés par le grec aux langues romanes" (Verhandelingen der Koninklijke Academie van wetenschappen, afd. letterkunde, V, 2, 1903), „Het negerhollands der Deensche Antillen" (1905), „L. N. Tolstoi. Iwan de dwaas en andere volksvertellingen, vertaald door *D. C. Hesseling* en *J. Brandt*" (Wereldbibliotheek no. 20, 1906). Sedert 1905 is hij mederedacteur der „Wetenschappelijke Bladen".

Hesselink, *Gerrit*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Groningen den 26sten October 1755, studeerde eerst te Lingen en daarna te Groningen en werd hier in 1778 op een dissertatie „De montibus ignivomis ac terrae motibus eorumque cognitione" bevorderd tot meester in de vrije kunsten en tot doctor in de wijsbegeerte, woonde vervolgens nog de lessen bij van den hoogleeraar *Chevallier* en vertrok toen naar Amsterdam, om zich als student aan de kweekschool van Doopsgezinde leeraren te laten inschrijven. Hij genoot het onderwijs van den hoogleeraar *Oosterbaan* en van den Remonstrantschen hoogleeraar *van der Meersch* en behaalde de zilveren medaille bij Teylers Godgeleerde Stichting met zijn „Verhandeling over het onderscheidend kenmerk der Christelijke openbaring en derzelver verband met den natuurlijken en Joodschen godsdienst". Te Bolsward, waar hij in 1781 het leeraarsambt aanvaard had, behaalde hij nogmaals een medaille bij genoemde Stichting met zijn verhandeling „Over de dwaasheid der twijfelarij, de ongerijmdheid van het meesterachtig beslissen en den middenweg tusschen beiden". Vijf jaar later werd hij opvolger van *Oosterbaan* en aanvaardde zijn betrekking met een „Oratio de causis, cur doctrina Evangelica, praestantia longe eminens luculentissimisque miraculis munita, a plurimis licet protinus recepta, a multis tamen tam ex Judaeis quam ex gentibus rejecta fuerit". In 1797 en 1798, tijdens de afwezigheid van professor *Konijnenberg*, gaf hij onderwijs aan de Remonstrantsche studenten en nam zelfs in 1800, toen de hoogleeraar *van Swinden* vertrok, diens lessen waar in de mathesis, logica, metaphysica en physica. Als natuurkundige maakte hij naam door een hydrostatische ontdekking en door de bestrijding van *Franklin's* theorie omtrent de electriciteit; als godgeleerde door zijn bekroonde prijsverhandelingen en door zijn: „Uitlegkundig woordenboek ter opheldering van de Schriften des N. Testaments" (2 dln., 2de druk, 1804), dat hevig bestreden, maar met kracht door hem verdedigd werd. Dat hij ook de Nederlandsche letterkunde beoefende, blijkt uit zijn verhandeling „Over de Hollandsche dichtmaat en prosodie, toegepast op het rhythme en metrum der Ouden" (1808). Hij werkte mede tot de stichting der Doopsgezinde Sociëteit en overleed den 7den November 1811. Van zijn geschriften vermelden wij nog: Hydrostatische verhandeling over de stelling vloeistoffen wegen in gelijksoortige vloeistoffen" (1807), „Verhandeling over den invloed van het burgerlijk bestuur op zaken van godsdienst", door Teyler's Genootschap bekroond en „Verhandeling over de begrippen, die de schrijver van den brief aan de Hebreeën had aangaande het hoogpriesterschap van Jezus Christus" (1798) in de werken van *Teyler's* Genootschap.

Hesselius, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Leuven in 1522, was een boezemvriend van *Michiel Bajus*. Nadat hij zich in zijn geboorteplaats op de wijsbegeerte en godgeleerdheid had toegelegd, gaf hij zelf onderwijs in de theologie en werd de opvolger van *Martinus Riethovius* als hoogleeraar te Leuven. In 1563 begaf hij zich met *Michiel Bajus* en *Cornelius Jansenius* naar de kerkvergadering te Trente en overleed den 7den November 1566. Hij heeft een reeks Latijnsche geschriften nagelaten, van welke wij noemen: „Catechismus latinus" (7de

Digitized by Google

Digitized by Google

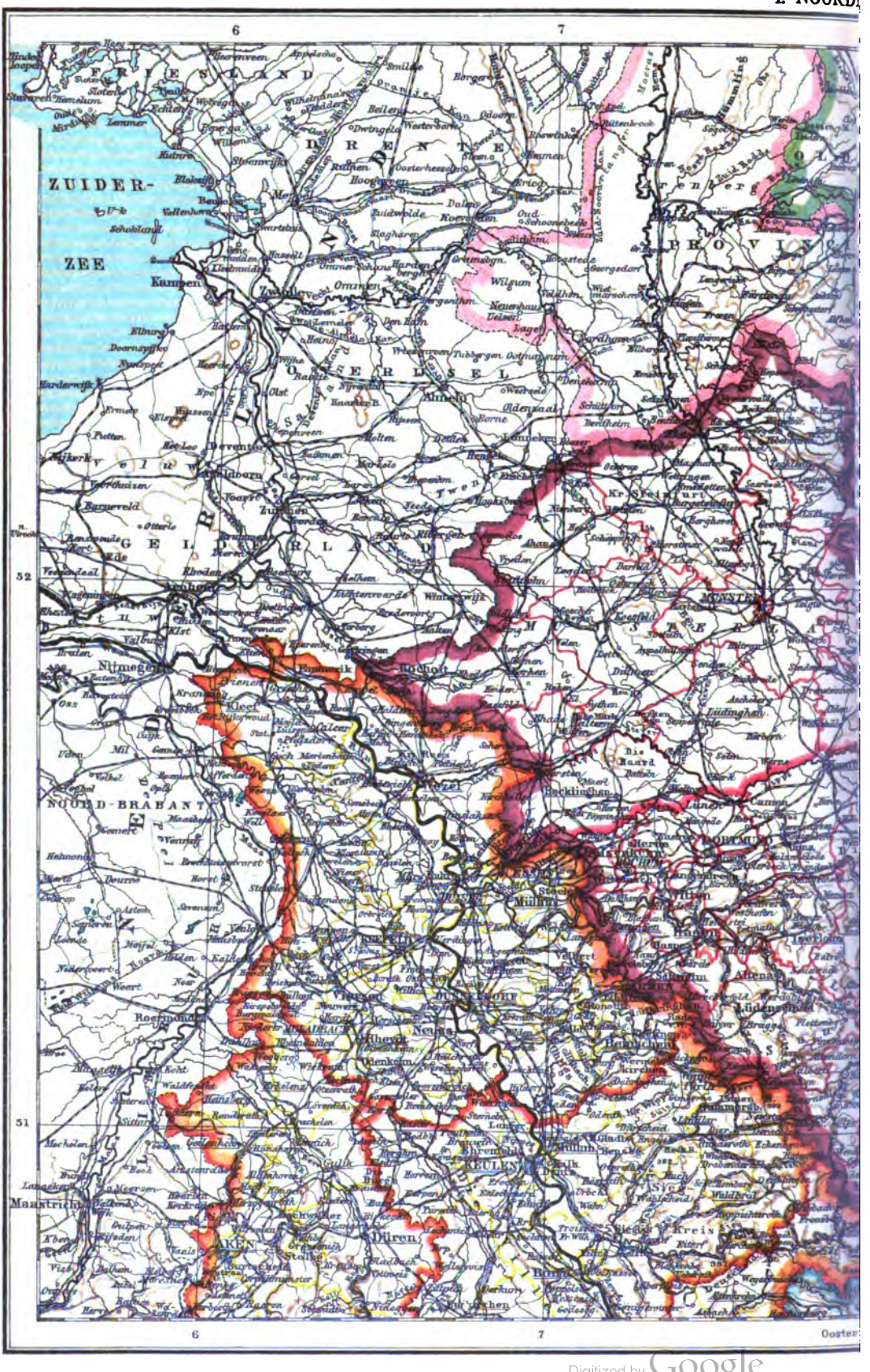

Digitized by Google

SSAU EN GROOTHERTOGDOM HESSEN.

LIJK DEEL.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

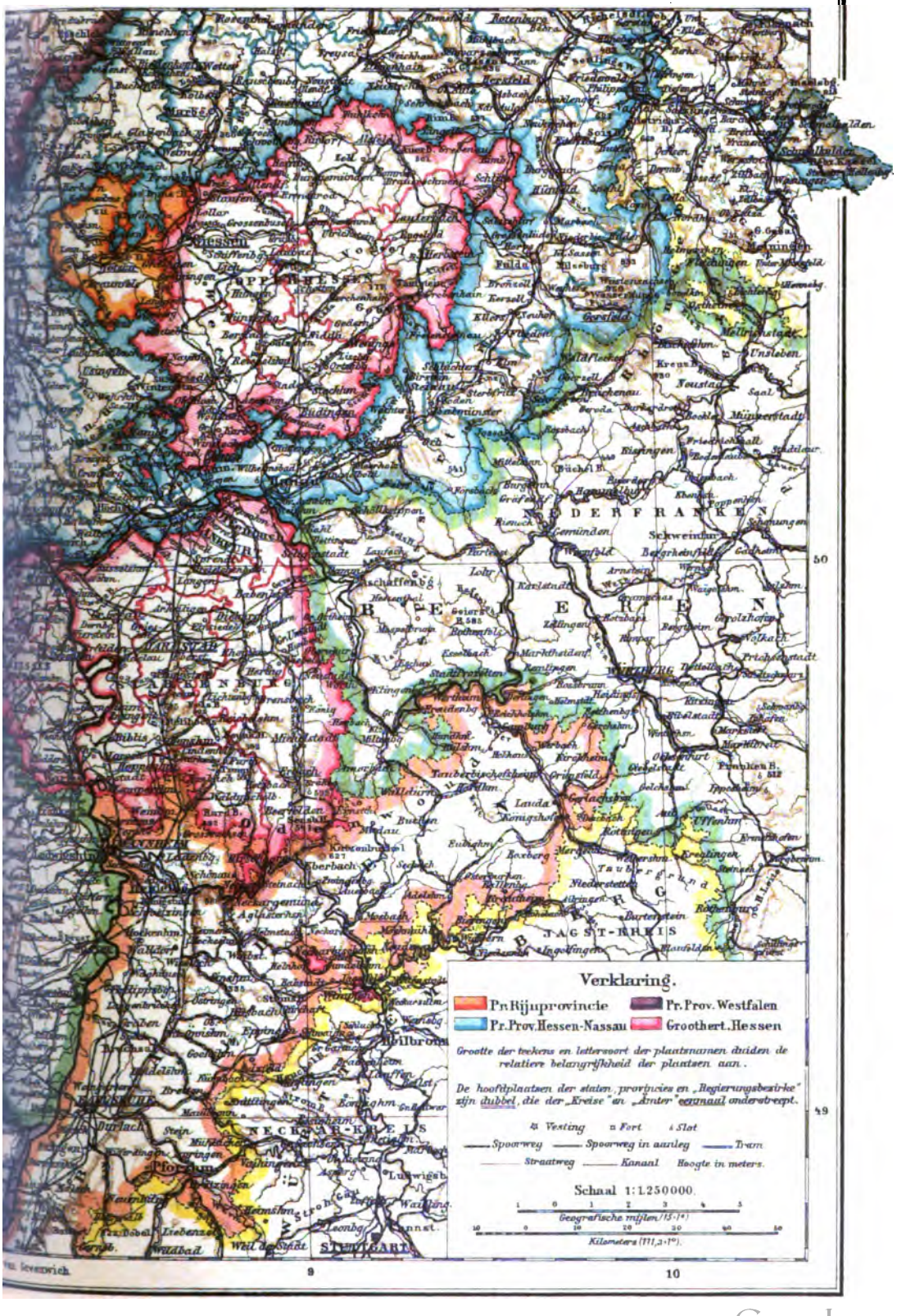

Digitized by Google

Digitized by Google

druk, 1674), „Commentarius in passionem dominicam" (1558), „In Evangelium secundum Matthaeum" (1572) en „Censura de quibusdam Sanctorum historiis" (1568).

Hessels, *Jacob,* raadsheer te Gent en lid van den Bloedraad in 1566, was een aanzienlijk man en gehuwd met *Jetse Hoytema*, een nicht van *Viglius*. Deze neigde, evenals haar oom, tot gematigdheid en bedong vóór haar huwelijk, dat hij het ambt van procureur-generaal, hetwelk hij toen bekleedde, zou neêrleggen, waarvan hij echter niet wilde hooren. Men verhaalt, dat hij in den Raad van Beroerte gewoonlijk sliep en, bij de stemming ontwakend, half slapend uitriep „Ad patibulum, ad patibulum" (aan de galg, aan de galg). Later werd hij procureur-generaal van den Raad van Vlaanderen te Gent, doch in 1577 door de inwoners dier stad opgehangen.

Hessen is de naam van een oud-Germaanschen volksstam, welke te voren dien van *Katten* droeg, in het tegenwoordig Opper- en Neder-Hessen gevestigd was en zich zuidwaarts over het Grabfeld, oostwaarts over Thüringen uitbreidde. Met de Romeinen kwamen zij in 15 na Chr. in aanraking, toen *Germanicus* hun hoofdplaats Mattium (Grosz- en Kleinmaden bij Gudensberg) verwoestte. In den loop der volgende eeuwen smolten de Katten weg in het groote verbond der Franken, en door de verhuizing van dezen naar België en Gallië werd het land der Hessen gedeeltelijk ontvolkt, zoodat de Saksers de zoogenaamde Saksische Hessengau bezetten. De overige belangrijke gauen in Hessen, welke reeds door *Bonifacius* en zijn leerlingen, de stichters van de abdijen Amöneburg, Fulda, Hersfeld en van het weldra weder opgeheven bisdom Buraburg, bezocht werden, waren de Frankische Hessengau en de Oberlahngau. Zij werden tijdens de regeering der Frankische koningen door graven bestuurd, van welke de machtigsten het hertogelijk gezag in Frankenland en weldra de Duitsche koningskroon verwierven. Zulk een vorst was *Koenraad I*, doch na het kinderloos overlijden van dezen en van zijn broeder *Eberhard* traden in Hessen onderscheiden grafelijke geslachten op. Onder dezen waren de graven *van Gudensberg* de machtigste. Door een huwelijk met de erfdochter van den laatste dezer graven verwierf *Lodewijk I*, landgraaf *van Thüringen*, het graafschap Gudensberg, en al de aanzienlijken in Hessen erkenden hem als heer des lands. Toen in 1247 met *Hendrik Raspe* het geslacht dier landgraven in de mannelijke lijn uitstierf, maakte zijn nicht *Sophia*, de dochter van landgraaf *Lodewijk den Vrome* en de gemalin van hertog *Hendrik van Brabant*, aanspraak op Thüringen en Hessen en kwam na een veeljarigen strijd met haar mededinger, markgraaf *Hendrik den Doorluchtige van Meiszen* (een neef van *Hendrik Raspe*), door het verdrag van 1263 althans in het bezit van Hessen. De zoon van *Sophia*, *Hendrik I het Kind*, de stamvader van het thans nog regeerende Hessische Huis, vestigde zijn zetel te Kassel, behield de landgrafelijke waardigheid en werd als Rijksvorst erkend. Zijn persoonlijk grondbezit, het graafschap Gudensberg, was echter klein en zijn vorstelijke macht in het in vele graafschappen verdeelde Hessen zeer beperkt; maar zijn nakomelingen hebben zich allengs in het bezit weten te stellen der afzonderlijke gedeelten, terwijl zij ook buiten Hessen aanzienlijke goederen verkregen. Hun aanspraken op Brabant bleven echter zonder vrucht.

Otto en *Johan*, zonen van *Hendrik I*, wilden in 1309 het rijk verdeelen, doch daar laatstgenoemde weldra kinderloos overleed, bleven de landen vereenigd. *Hendrik II de IJzeren* (1328—1377), een zoon van *Otto*, verwierf Treffurt, een gedeelte der heerlijkheid Itter, de helft van Schmalkalden enz. en liet zijn rijk achter aan zijn neef *Herman den Geleerde* (1377—1413). Deze telde onder de ridders van zijn gebied zeer weinig vrienden en had wegens hun gedurig verzet een zeer onrustige regeering. Ook streed hij tegen *Adolf van Nassau*, maar verkreeg de beschermvoogdij over de abdij Hersfeld, benevens door aankoop de helft van het graafschap Lisberg en de heerlijkheid Wolkersdorf. *Lodewijk I de Vreedzame*, zijn jongste zoon, volgde hem op (1413—1458) en vermeerderde de vaderlijke bezittingen. Van zijn zonen ontving *Lodewijk II de Vrijmoedige* (1458—1471) Neder-Hessen met Cassel, en *Hendrik III de Rijke* (1458—1483) Opper-Hessen met Marburg. Na een oorlog, wegens deze verdeeling ontstaan, werd Ziegenhain met Opper-Hessen vereenigd. Ten behoeve der minderjarige zonen van *Lodewijk II* werd het bewind aanvaard door hun oom *Hendrik III*, die door zijn huwelijk het graafschap Katzenellenbogen aan Hessen had toegevoegd. Na zijn dood kwamen de minderjarigen, *Willem I* en *Willem III*, aan het bestuur. *Hendrik III* had tot opvolger in Opper-Hessen zijn zoon *Willem II den Jongere* (1483—1500). *Willem I* († 1515) werd na zijn terugkeer uit Palestina krankzinnig en moest in 1493 afstand doen van den troon, die, daar hij geen kinderen had, ten deel viel aan zijn broeder *Willem II*. Toen in 1500 ook *Willem III* kinderloos stierf, kwam *Willem II* in het bezit van geheel Hessen, dat hij in 1509 aan zijn 5-jarigen zoon *Philips I den Grootmoedige* achterliet. Gedurende zijn minderjarigheid werd het land eerst door een adellijke regeeringscommissie en vervolgens door de landgravin-moeder met de Standen bestuurd. De onlusten in Duitschland gaven echter aanleiding, dat keizer *Maximiliaan* reeds in 1518 den jongdigen landgraaf meerderjarig verklaarde. IJverig nam deze deel aan den Boerenoorlog, aan de Hervorming en aan het Schmalkaldisch Verbond en stichtte uit de goederen der opgeheven kloosters in 1527 de universiteit te Marburg. Hij overleed in 1567, nadat hij zijn gebied onder zijn 4 zonen had verdeeld. *Willem IV* verkreeg de helft van het land met Kassel, *Lodewijk IV* een vierde gedeelte met Marburg, *Philips II* een achtste met Rheinfels, *Georg I* een ander achtste met Darmstadt. Daar echter *Philips II* in 1583 en *Lodewijk IV* in 1604 kinderloos overleden, bleven alleen de hoofdlijnen *Hessen-Darmstadt* en *Hessen-Kassel* bestaan. Zie verder bij *Hessen* en *Hessen-Kassel*.

Hessen (zie de kaart), een tot het Duitsche Rijk behoorend groothertogdom, ligt afgezien van de exclaves, tusschen 49°24′ en 50°50′ N.Br. en tusschen 7°51′ en 9°31′ O. L. v. G., grenst aan de Pruisische provincies Hessen—Nassau en Rijn-

Digitized by Google

land, het koninkrijk Beieren en het groothertogdom Baden, met de exclaves gedeeltelijk ook van het koninkrijk Württemberg en telt op 7681 v.km. (1905) 1210104 inwoners. Het bestaat uit twee door Pruisisch gebied van elkander gescheiden deelen en 11 kleinere in naburige staten gelegen stukken. Het zuidelijk deel, door den Rijn gescheiden, vormen de provincies Starkenburg en Rijn-Hessen, het noordelijk deel de provincie Opper-Hessen. Binnen Hessisch grondgebied liggen 6 Badensche en 2 Pruisische exclaves.

Bodemgesteldheid. Hessen is deels vlak, deels heuvel-, deels bergland. Het noordelijk deel is grootendeels bergachtig met den Vogelsberg als hoogste bodemverheffing. De van de hoofdketen naar het Z.W. loopende bergrug wordt bij den Main een heuvelachtig golvend landschap, de Wetterau, dat bijna geheel uit jonge, op talrijke plaatsen door bazaltruggen onderbroken gesteenten bestaat en bij een lengte van 50—60, een breedte van 30 km. heeft. In het Z.W. en W. vindt men uitloopers van den Taunus, die in den Winterstein een hoogte van 589 m. bereiken. De provincie Starkenburg wordt in de O. helft geheel door het Odenwoud ingenomen met den Krähberg (599 m.) als hoogsten top. Door de Bergstrasze wordt het van het W. deel, de Rijnvlakte gescheiden, waaraan zich in het N. de Mainvlakte aansluit. Rijn-Hessen behoort deels tot de Rijnvlaktte en is deels een golvend heuvelland zonder aanzienlijke bodemverheffingen. In het Z.W. deel der provincie vindt men nog uitloopers van de Haardt (Eichelberg, 321 m.)

Rivieren. Hessen behoort grootendeels tot het stroomgebied van den Rijn, slechts het O. deel van den Vogelsberg behoort tot dat van de Wezer. De hoofdrivier is de Rijn, die over een lengte van 90 km. door het groothertogdom stroomt. Zijn zijrivieren zijn van rechts: Neckar, Weschnitz, Modau, Main (met de Mümling, Gersprenz en Nidde), Lahn (met Ohm, Lumda en Wieseck); van links: de Selz en de Nahe. Tot het stroomgebied der Wezer behooren de Fulda en Schwalm.

Klimaat. Het klimaat is in het Z. en in de Wetterau, zacht in den Vogelsberg min of meer ruw. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Darmstadt 9,8°C., de neerslag 710 mm. De heerschende windrichting is Z.W. Minerale bronnen vindt men te Grosz-Karben, Bad Nauheim, Salzhausen enz.; baden in die drie plaatsen en te Wimpfen am Berg.

Middelen van bestaan. De bodem is zeer geschikt voor *landbouw*, want hij is grootendeels vruchtbaar, vooral in de vlakten van het Z. hoofddeel, in Rijn-Hessen en in de Wetterau; de opbrengst is betrekkelijk groot, maar in verscheiden streken voor vermeerdering vatbaar. Bijna de helft der oppervlakte van het groothertogdom wordt door akkers en tuinen (48,9%) 14,1 door weiden, 1,8 door wijnbergen en 31,2% door bosch ingenomen. Verbouwd worden aardappelen, rogge, gerst, klaver, lucerne en hooi. Tuinbouw vindt men bij Mainz, Darmstadt, Offenbach en Friedberg, groententeelt bij Mombach en Gonsenhaim (bij Mainz). Ooftteelt (appels, peren, kersen, abrikozen, perziken, kastanjes en walnoten) is zeer bloeiend. Wijnbouw komt voornamelijk in Rijn-Hessen voor, voortreffelijke wijn groeit op de heuvels bij Worms (Liebfraumilch), Nierstein, Ingelheim enz. De opbrengst bedroeg in 1903 518483 H.L. ter waarde van 12,1 millioen mark.

De *veeteelt* wordt meestal in verbinding met den landbouw uitgeoefend. Ter verbetering van het paardenras bestaat te Darmstadt een stoeterij met 59 hengsten. De runderteelt is van meer beteekenis. Men tracht door het in stand houden van de voorhanden kostbare rassen, met name van het Odenwalder en Vogelsberger rund, en door invoer van met de lokale verhoudingen overeenkomende dieren, den veestapel weer een bepaald type te geven. De schapenteelt is achteruitgegaan, de varkensfokkerij toegenomen.

De landbouw wordt van staatswege financiëel, wetenschappelijk en technisch gesteund.

De bosschen herbergen edelherten, damherten, reeën, hazen, konijnen, hoenders, dassen, vossen, marters en wilde katten en zwijnen; de rivieren baars, karper, bliek, snoek, forellen, paling en kreeften.

Mijnbouw wordt vooral in Opper-Hessen uitgeoefend, en daar vindt men ijzer-, bruinkool- en mangaanmijnen, eenige zoutbronnen en een aantal ijzersmelterijen. Ook uitgestrekte veenlagen en goede kleisoorten, zandsteen, marmer en andere steensoorten komen in Hessen voor. In 1902 bedroeg de opbrengst:

ijzer	174439 ton;
bruinkool	296685 „
keukenzout	14541 „

De *nijverheid* levert in de eerste plaats leder en lederen voorwerpen; daarnaast heeft men tabaks-, chemische- en metaalfabrieken, verder worden er pharmaceutische en technische praeparaten, lucifers, instrumenten, machines, weefsels, aardewerk, houtwerk, mousseerende wijnen enz. vervaardigd. Het aantal suikerfabrieken bedraagt 5, dat der bierbrouwerijen 125, der brandewijnstokerijen 261. Als hoofdbedrijf wordt door 162,203 personen mijnbouw of nijverheid uitgeoefend, die 232,091 ondergeschikten of familieleden bezaten, terwijl 132,02 er een nevenbedrijf van maakten, zoodat ruim 38% der bevolking van het groothertogdom van deze middelen van bestaan leefden.

Handel en verkeer concentreeren zich vooral te Mainz. Het aantal in- en uitgeklaarde stoom- en zeilschepen bedroeg in 1903 25524, dat der houtvlotten 129 met een gezamenlijken tonneninhoud van 1215710 ton, de totale goederenhandel in hetzelfde jaar 1730293 ton. Vooral met ons land is de handel zeer levendig. Post- en telegraafwezen staan onder rijksbestuur. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1903 2101 km., die der kunstwegen 4857 km. Door verschillende banken wordt de handel gesteund.

Beschavingstoestand. Voor het onderwijs wordt veel gedaan en onder de 63670 recruten in de jaren 1883—1902 van Hessische nationaliteit, bevonden zich slechts 27 (0,04%), die geen onderwijs hadden genoten. Te Gieszen bestaat een hoogeschool, te Darmstadt een technische hoogeschool. Verder telt het land 11 gymnasia, 3 realgymnasia, 16 hoogerburgerscholen, een hoogere handelsschool te Mainz, 1 landbouwschool, 5 hoogere meisjesscholen, waarvan 1 met kweekschool voor onderwijzeressen, 3 kweekscho-

Digitized by Google

len voor onderwijzers enz. Het aantal gewone lagere scholen bedraagt 983, het aantal herhalingsscholen 902, dat der scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs 7. Daarnaast bestaan er 48 bijzondere scholen, waaronder een handelsschool (te Offenbach) en vindt men er een groot aantal vak- en ambachtsscholen. Openbare bibliotheken en musea dragen verder tot de volksontwikkeling bij. Talrijk zijn de liefdadige en daarmede verwante instellingen.

Bestuur. Het groothertogdom vormt een ondeelbare constitutioneele monarchie met een groothertog aan het hoofd, in wiens geslacht de kroon erfelijk is, volgens het eerstgeboorterecht in de rechte mannelijke lijn en bij ontstentenis van mannelijke wettige nakomelingen, in de vrouwelijke. Het wetgevend gezag deelt de groothertog met de landstanden, bestaande uit twee Kamers, die jaarlijks door hem samengeroepen moeten worden. De Eerste Kamer is samengesteld uit de meerderjarige prinsen van het groothertogelijke Huis, de hoofden der gemediatiseerde geslachten, het hoofd der vrijheerlijke familie van Riedesel, een Protestantsch geestelijke (praelaat), de R. Katholieke bisschop, de kanselier der hooge school, 2 vertegenwoordigers van den adel en 12 aanzienlijke ingezetenen, door den groothertog voor hun geheele leven benoemd. De Tweede Kamer bestaat uit 10 afgevaardigden der 8 steden met eigen kiesrecht en 40 vertegenwoordigers der kleine steden en van het platteland. De verkiezing der leden van de Tweede Kamer geschiedt indirect. De Kamers bezitten wel het recht van petitie, echter niet van iniatief.

De groothertog wordt bijgestaan door een staatsministerie, bestaande uit een ministerie van Binnenlandsche Zaken, van Justitie en van Financiën, elk weer eenige afdeelingen omvattend.

Het land is verdeeld in drie provincies: Starkenburg, Opper-Hessen en Rijn-Hessen, samen 18 „Kreise" omvattend. In den Bondsraad bezit Hessen 3 stemmen, naar den Rijksdag stuurt het 9 afgevaardigden.

Wapen van Hessen.

Voor de rechtspraak zetelt een hoogste rechtsbank te Darmstadt; daaronder ressorteeren de drie rechtbanken in de drie provincies en de lagere rechtbanken.

Het leger vormt als een eigen (Groothertogelijk-Hessische of 25ste) divisie een deel van het rijksleger en wel van het 18de legercorps.

Het wapen (zie de afb.) vertoont sedert 1903 een gekroonden, door zilver en rood tienvoudig dwarsverdeelden leeuw op een blauw veld; in den rechter voorklauw houdt hij een zwaard, terwijl op het schild een kroon met twee beugels prijkt. De nationale kleuren zijn rood-wit.

De begrooting van 1906—1907 bedraagt aan inkomsten en uitgaven 72 099 833 Mark, de staatsschuld 382 424 215 Mark.

Geschiedenis. De lijn *Hessen—Darmstadt* is (zie *Hessen*, volksstam) gesticht door *Georg I* (1567—1596), die na het kinderloos overlijden van zijn broeder, *Filips van Hessen-Rheinfels*, een derde deel van diens bezittingen verkreeg. Zijn zoon *Lodewijk V* (1596—1626) kocht o.a. het ambt Kelsterbach, erfde na het kinderloos overlijden van zijn oom *Lodewijk van Hessen-Marburg* (1604) een gedeelte van Opper-Hessen, stichtte de Luthersche universiteit te Giessen en stelde het recht van eerstgeboorte vast. *Georg II* regeerde van 1626 tot 1661, bevorderde vooral het schoolwezen, en zijn opvolger *Lodewijk VI* (1661–1678) was een voorstander van kunsten en wetenschappen. Onder *Ernst Lodewijk* (1678—1739) werd het land door de Franschen overweldigd; *Lodewijk VIII* maakte een einde aan den langdurigen strijd tegen Hessen-Cassel over de erfopvolging in het graafschap Hanau, terwijl hij de heerlijkheid Lichtenberg verwierf. Ten tijde van *Lodewijk IX* (1768—1790) werden belangrijke hervormingen in den Staat ingevoerd door den vrijheer *von Moser*. Deze, die nog zeer veel voor Hessen's financieele moeilijkheden had kunnen doen, moest echter tengevolge van hofintriges als minister aftreden. *Lodewijk X* (1790—1830), verkreeg als schadeloosstelling voor geleden verliezen (2200 v. km. met 100000 inwoners) bij den Vrede van Luneville (1801) en later het hertogdom Westfalen, gedeelten van Keur-Mainz, Keur-Pfalz en het hoogstift Worms (6000 v. km. met 220000 inwoners), voegde zich bij den Rijnbond en aanvaardde in 1806 als *Lodewijk I* de groothertogelijke waardigheid.

Door het edict van den 1sten October 1806 hief hij de oude instellingen op, die het land met Hessen-Kassel gemeen had. In 1813 sloot *Lodewijk* zich bij de Verbonden Mogendheden aan, waarvoor hem het voortbestaan van Hessen als zelfstandige staat toegezegd werd. Op het Congres te Weenen werd hem een gedeelte van zijn gebied ontnomen, waarvoor hij schadeloosstelling kreeg door een gebied, kleiner in omvang, maar met meer inwoners. Het landgraafschap Hessen-Homburg, sedert het begin van de 19de eeuw met Hessen verbonden, werd weer een zelfstandige Bondsstaat. Onder het bestuur van *Lodewijk*, die zich sedert den 7den Juli 1816 groothertog van Hessen en bij Rhein noemde, nam het land spoedig in welvaart toe en kreeg een constitutioneelen regeeringsvorm (17 December 1820). Even na de troonsbestijging van *Lodewijk II* (1830—1848), die terstond met de volksvertegenwoordiging moeilijkheden omtrent de civiele lijst en andere financieële zaken kreeg, deed ook in Hessen de Fransche Julirevolutie haar invloed gelden. De regeering trad met groote heftigheid tegen de onlusten, die op vele plaatsen uitbraken, op, zoodat op den Landdag van 1832 de kloof tusschen regeering en volksvertegenwoordiging steeds dieper werd. De Landdag werd ontbonden en verschillende ambtenaren o.a. *von Gagern* ont-

Digitized by Google

slagen. Doch welke maatregelen de regeering ook nam, zij kon niet beletten, dat bij de verkiezingen van 1884 een nog krachtiger oppositie in de Kamer kwam, die na heftige debatten in hetzelfde jaar nog naar huis gezonden werd. In den Landdag van 1885 beschikte de regeering over de meerderheid, die al de haar voorgelegde wetten aannam. Dit duurde tot 1847, toen de oppositie weer de meerderheid kreeg. *Lodewijk* benoemde in 1848 zijn zoon tot mederegent, ontsloeg het ministerie-*du Thil* en plaatste *von Gagern* (5 Maart) aan het hoofd van het nieuwe Kabinet, die vrijzinnige beloften deed. Toen *von Gagern* na zijn benoeming tot president van de Duitsche Nationale Vergadering aftrad, werd eerst *Zimmermann*, later *Raup* (Juli 1848) zijn opvolger. Onder *Lodewijk III* (1848—1877) kwam een nieuwe kieswet tot stand, die voor de Tweede Kamer algemeen stemrecht invoerde. Tijdens de beraadslagingen hielden aan de Badensche grens de Hessische troepen de uit het Z. komende revolutie tegen. In Juni 1849 trad Baden tot den Driekoningsbond toe. Na dien tijd begon de restauratiepolitiek en volgde de regeering hoe langer hoe meer de Oostenrijksche staatkunde. *Raup* nam zijn ontslag en vrijheer *von Dalwigk* (zie aldaar) kwam aan het hoofd der zaken. Een der eerste regeeringsdaden was het treden van Hessen uit de Unie, gevolgd door de afkondiging van een nieuwe kieswet met terzijdestelling van die van 1849. De krachtens deze samengeroepen Landdag stelde behalve andere reactionnaire maatregelen een nieuwe kiesregeling vast, die de oude orde van zaken herstelde. In den in 1859 geopenden Landdag kwam de reeds in 1854 met den bisschop van Mainz gesloten, doch eerst in 1860 ter openbare kennis gebrachte „overeenkomst betreffende de regeling der verhoudingen van den Staat tot de R. Katholieke Kerk", of de Mainz-Darmstadtsche Conventie ter sprake. Een strenge perswet deed de ontevredenheid in het land stijgen en toen de Landdag van 1862 geopend werd, beschikte de „Fortschrittspartei", die het edict van 1848 tot programma had, over een groote meerderheid. De opheffing der perswet en van andere reactionnaire maatregelen werd dadelijk geëischt. Na den dood van den laatsten landgraaf van Hessen-Homburg (24 Maart 1866) kwam diens land aan het groothertogdom. De regeering schaarde zich in het conflict tusschen Pruisen en Oostenrijk aan de zijde van laatstgenoemd land, nam ook deel aan den oorlog en moest bij den vrede (6 September 1866) behalve de betaling van 3 millioen florijnen en den afstand van een vrij aanzienlijk grondgebied, de controle over het postwezen voor Pruisen en het toetreden van al het gebied ten N. van den Main tot den Noord-Duitschen Bond bewilligen. In ruil kreeg Hessen eenig Pruisisch grondgebied. Den 7den April 1867 kwam daarop een militaire conventie en een of- en defensief verbond tot stand.

De omstandigheid echter, dat de provincies Starkenburg en Rijn-Hessen in haar onafhankelijkheid van den Bond vroegere privileges behielden, leidde tot moeilijkheden. Het toetreden van geheel Hessen tot den Bond, door de Tweede Kamer herhaaldelijk geëischt, werd door de Eerste Kamer verworpen. Den 15den November 1870 sloot de regeering te Versailles een verdrag over het toetreden ook van het zuidelijk deel tot den nieuwen Duitschen Bond en een voorloopige overeenkomst betreffende de militaire verhoudingen, die in 1871 bindend werd verklaard. *Van Dalwigk* trad nu af (6 April 1871) en na een korte tusschenregeering kwam *Hofmann* aan het bewind (13 September 1872), die verschillende hervormingen tot stand bracht en o.a. een nieuwe kieswet invoerde. In 1876 trad *Hofmann* af en werd opgevolgd door vrijheer *von Starck*.

Na het kinderloos overlijden van *Lodewijk III* volgde zijn neef *Lodewijk IV* hem op (13 Juni 1877). Tengevolge van het morganatisch huwelijk van *Lodewijk V* met mevrouw *von Kolemine* nam *von Starck* in Mei 1884 zijn ontslag en kwam *Finger* in zijn plaats. Dit was echter slechts een persoons-, geen beginselverandering daar beiden tot de nationaal-liberale partij behoorden. Behalve op kerkelijk gebied kwamen wetsontwerpen tot stand inzake het belastingwezen en de bevordering van landbouw en verkeer. Na den dood van *Lodewijk IV* (13 Maart 1892) nam zijn zoon *Ernst Lodewijk* de regeering over. In Juni 1895 kwam eindelijk een overeenkomst tusschen de beide Kamers tot stand omtrent een inkomstenbelasting. De wet berust op eigen aangifte en stijgende progressie van grootere vermogens. In 1898 trad *Rothe* in *Finger's* plaats, tot wien in 1899 de Tweede Kamer het verzoek richtte direct stemrecht te willen invoeren, wat in 1902 geschiedde. De moeilijkheden, die ontstaan waren door het kinderloos huwelijk van den groothertog, werden den 8sten November 1906 uit den weg geruimd door de geboorte van een troonopvolger, hem door zijn tweede gemalin, *Eleonora van Solms-Hohensolms-Lich*, geschonken. Na den dood van *Rothe* trad in Februari 1906 *Braun* als minister-president op.

Hessen-Homburg, tot 1866 een landgraafschap, dat uit twee deelen bestond, waarvan het eene thans tot Hessen-Nassau, het andere tot de Pruisische Rijnprovincie behoort.

Hessen-Homburg, een zijtak van *Hessen-Darmstadt*, werd gesticht door *Frederik I*, den jongsten zoon van *George I*, die volgens den wensch van zijn vader († 1596) in 1622 de regeering aanvaardde. Door een nieuwe verdeeling onder zijn zonen werd zij weder gesplitst in de zijlijnen Hessen-Bingenheim en Hessen-Homburg, die na het kinderloos overlijden der beide broeders, weder aan een derden broeder *Frederik II*, den bekenden Brandenburgschen veldmaarschalk, terugkwamen. Fransche Hugenooten die hij in zijn land riep, bevorderden de nijverheid, maar eerst zijn zoon, *Frederik III*, wist de landshoogheid te verkrijgen. Toen deze kinderloos overleed, volgde zijn neef *Frederik IV* (1746—1751) hem op en op dezen weder zijn minderjarige zoon *Frederik V*. Onder dezen laatste werd Hessen-Homburg bij de oprichting van den Rijnbond in 1806 ten gunste van Hessen-Darmstadt gemediatiseerd, maar in 1815 weder hersteld. Den 7den Juli 1817 trad het toe tot den Duitschen Bond. Na den dood van *Frederik V* volgden zijn vijf zonen na elkander op, waarvan *Philips August Frederik* († 15 December 1846) reeds den 4den Februari 1845 een grondwet beloofde, die door zijn broeder *Gustaaf*

Digitized by Google

August Frederik († 8 September 1848) den 10den Maart 1848 afgekondigd en onder *Ferdinand Hendrik Frederik* († 24 Maart 1866) den 10den December 1849 door den Landdag goedgekeurd werd. Zij werd echter reeds den 20sten April 1852 weder opgeheven. Daar *Ferdinand* den 24sten Maart 1866 kinderloos overleed, kwam het landgraafschap aan Hessen-Darmstadt, dat het echter bij den vrede met Pruisen (3 September 1866) aan Pruisen moest afstaan.

Hessen-Kassel of *Keur-Hessen* bleef tot in 1866 een Duitsch keurvorstendom, telde op 9580 v. km. (1864) 745063 inwoners en werd na dien tijd een gedeelte van de Pruisische provincie Hessen-Nassau. *Willem IV de Wijze*, in het artikel Hessen (volksstam, zie aldaar) reeds genoemd, regeerde van 1567 tot 1592, werd opgevolgd door zijn zoon *Maurits*, die de Hervorming omhelsde, en deze in 1627 door zijn zoon *Willem V*, die het recht van eerstgeboorte invoerde en in 1637 overleed. Zijn broeder *Hermann* stichtte de zijlijn *Hessen-Rotenburg*, en zijn broeder *Ernst* de zijlijn *Hessen-Rheinfels*. *Willem VI* (1637—1663) verwierf bij den vrede van Münster een groot gedeelte van het graafschap Schaumburg en de abdij Hersfeld. Op *Willem VII*, die in 1670 onmondig overleed, volgde zijn broeder *Karel* (1670—1730), en een 3de broeder, *Philips*, werd de stichter der lijn *Hessen-Philippsthal*. De zoon van *Karel*, *Frederik I*, sedert 1720 koning van Zweden als gemaal van *Ulrike Eleonore*, de zuster en opvolgster van *Karel XII*, benoemde zijn broeder *Willem* tot stadhouder in Hessen. Deze volgde hem in 1751 op als landgraaf *Willem VIII* en overleed in 1760. Zijn zoon *Frederik II* (1760—1785) versterkte het leger en liet van 1776 tot 1784 ongeveer 12000 man in Engelschen dienst Noord-Amerika strijden, waarvoor hij ruim 21¹ millioen thaler ontving. Zijn zoon *Willem IX* aanvaardde in 1803 de keurvorstelijke waardigheid als *Willem*, verloor bij den Vrede van Tilsit (1807) zijn Rijk, dat in het koninkrijk Westfalen werd ingelijfd, doch kreeg het, met nog andere landen, in 1813 terug en vaardigde in 1817 een grondwet uit. Hij werd in 1821 opgevolgd door zijn zoon *Willem II* (zie aldaar), die in 1831 aan zijn volk eene nieuwe grondwet gaf en kort daarna aan kroonprins *Frederik Willem* als mederegent de regeering opdroeg. In de jaren 1833 tot 1835 ontstonden er vele onaangenaamheden tusschen het ministerie *Hassenpflug* en de vertegenwoordiging en in 1847 aanvaardde de kroonprins-mederegent de regeering als keurvorst *Frederik Willem I* (zie aldaar). In Maart 1848 werd de wetgeving in vrijzinnigen geest herzien, doch reeds in 1850 kwam weder het reactionnaire ministerie *Hassenpflug* aan het bewind. De Vergadering der Standen weigerde in dat jaar de heffing der directe belastingen, wegens gemis aan inlichtingen omtrent de geldelijke aangelegenheden, waarna voornoemde vergadering ontbonden werd. Het ministerie gaf bevel tot heffing der belastingen, doch de rechtbanken weigerden daartoe mede te werken, zoodat de zetel van het bestuur naar Wilhelmsbad verlegd werd en de regeering de hulp van den Bondsdag inriep om de orde te herstellen. Hiertegen kwam Pruisen in verzet, doch de Bondsraad besloot niettemin den gevraagden bijstand te verleenen. Den 1sten November 1850 werd Hanau door de Oostenrijksch-Beiersche executietroepen bezet, waarna Pruisische soldaten Cassel en Fulda innamen. Den 8sten November had een gevecht plaats bij Bronzell, doch door een overeenkomst te Olmütz werd Pruisen tot andere inzichten omtrent de Bondsexecutie bewogen. Daarna werd in Hessen de pers aan banden gelegd en de belasting ingevorderd, terwijl militaire rechtbanken de gewone rechtspleging vervingen. In December keerde de keurvorst naar Cassel terug en met hem de reactie op staatkundig en kerkelijk gebied. In 1852 verklaarde de Bondsvergadering de grondwet van 1831 met de toevoeging van 1848 en 1849 opgeheven en gaf hare goedkeuring aan een nieuwe grondwet, door de Regeering vastgesteld. In 1855 ontving *Hassenpflug* zijn ontslag, en sedert 1859 ontstond er een aanmerkelijke beweging, welke herstel der grondwet van 1831 bedoelde. In 1860 werd een gewijzigde grondwet afgekondigd en in 1862 de grondwet van 1831, alsmede de kieswet van 1849 hersteld. Intusschen ontstonden gedurig onaangenaamheden tusschen de regeering en de Vertegenwoordiging. Terwijl deze op onzijdigheid aandrong, koos eerstgenoemde in 1866 de zijde van Oostenrijk, waarom den 16den Juni het land door Pruisische troepen bezet en den 17den Augustus daaraanvolgende in den Pruisischen staat ingelijfd werd. Onder zulke omstandigheden achtte de keurvorst zich ter wille van zijn vermogen geroepen zich met den koning te verstaan. Hij ontsloeg zijn onderdanen van hun eed, verliet Stettin en begaf zich naar zijn goederen in Bohemen, waar hij den 6den Januari 1875 overleed. Thans is landgraaf *Alexander Friedrich* (geboren den 25sten Januari 1863) de vertegenwoordiger van dit geslacht.

Hessen-Nassau, een Pruisische provincie, grenst ten N. aan Westfalen, Waldeck en Hannover, ten O. aan de provincie Saksen, Saksen-Weimar en Beieren, ten Z. aan Beieren en Hessen en ten W. aan de Rijnprovincie, terwijl zij bovendien in andere provincies en staten exclaves heeft.

De provincie, die een oppervlakte van 1570 v. km. beslaat, bestaat grootendeels uit bergland met slechts weinig dalen, de meeste nog in het Z. aan den Main, dat tot het noordelijke gedeelte van de Bovenrijnsche laagvlakte behoort, en in het N., waar het laagland langs de Werra en Fulda loopt en zich vooral aan de Schwalm tot een vruchtbaar bekken verwijdt. Het bergland behoort in het distrikt Wiesbaden tot het Rijnsch-Westfaalsch leisteengebergte, waarvan een uitlooper (hoogste top 637 m.) zich in het distrikt Kassel uitstrekt. In het distrikt Wiesbaden liggen de Taunus en het Westerwoud met den Groszen Feldberg (880 m.) en den Tuchskauten (657 m.), als hoogste punten in het distrikt Kassel de Hohe Rhön (met de Wasserkuppe, 950 en de Milseburg, 833 m.), een gedeelte van den Spessart en van den Vogelsberg. In het N. der provincie eindelijk verheffen zich een groot aantal kleinere berggroepen en afzonderlijke bergen, die samen het Hessische Hoogland vormen.

Dit is hoofdzakelijk samengesteld uit bontzandsteen, die slechts in enkele gevallen door schelp-

Digitized by Google

kalk bedekt is, maar in de hoogere deelen tusschen de Fulda en de Werra voor kalksteen plaats moet maken, terwijl op talrijke plaatsen basalt er doorheen gebroken is. Merkwaardig is een groep tertiairvormingen met bruinkolen, die een uitgestrekt bekken van Ziegenhain tot Kassel beslaan en waarin men ook basalt vindt. Het Thüringer Woud loopt door het arrondissement Schmalkalden (Inselsberg, 916 m.), in het arrondissement Rinteln liggen deelen van het Wezergebergte, den Süntel en den Bückeberg.

Hessen-Nassau behoort tot het stroomgebied van den Rijn en de Wezer; de groote rivieren stroomen voor zoover zij bevaarbaar zijn, op of langs de grens, zooals de Rijn en de Main in het Z., de Wezer en de Werra in het N., verder in de provincie treft men de Lahn en de Fulda aan. Van de overige rivieren vallen nog te noemen: de Kinzig en de Nidda (zijrivieren van den Main), de Ohm, Weil, Eems, Aar, Dill en Elbbach (zijrivieren van de Lahn), de Eder en de Schwalm (zijrivieren van de Fulda) en de Diemel (een zijrivier van de Wezer). Meren en kanalen heeft men er niet, wel groote moerassen op den Hohen Rhön.

Het klimaat is op de bergen ruwer dan in het Noord-Duitsche Laagland, vooral op het Westerwoud en den Hohen Rhön, die de helft van het jaar met sneeuw bedekt is. In de lager gelegen streken is daarentegen het klimaat zeer aangenaam. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Kassel in Marburg bijna 9°, te Frankfort 9,6° C., de neerslag 650 mm.

De bevolking telt (1905) 2 070 052 zielen. De provincie bezit een universiteit, 20 gymnasia, 20 hoogere burgerscholen, 1 landbouwschool, 8 kweekscholen voor onderwijzers, 3 doofstommen- en 2 blindeninstituten enz. De hoofdbezigheden der bevolking zijn land- en boschbouw, veeteelt en mijnontginning. 45,7% der oppervlakte wordt ingenomen door akkers en tuinen, 0,2 door wijnbergen, 14,9 door weiden en 39,7 door bosch. Hessen is de boschrijkste provincie van Pruisen. De wouden bestaan voornamelijk uit beuken, naaldhout en eiken. Voor landbouw is de provincie niet zeer geschikt, hoewel er verscheiden vruchtbare streken zijn. Daarentegen is de veeteelt zeer belangrijk. De oogst bedroeg in 1903 263 818 ton rogge, 123 682 ton tarwe, 45 135 ton gerst, 268 491 ton haver, 1 087 583 ton aardappelen en 875 758 ton hooi. Tuinbouw vindt men er veel bij Kassel en langs de Werra, Main en Rijn. Te Giesenheim bestaat een pomologisch instituut. Wijnbouw vindt men vooral op de hellingen van den Taunus in de Rijngau; daar groeien o.a. de beroemde Hochheimer, Johannisberger en Rüdesheimer. De opbrengst bedroeg in 1903 68 505 H.L. ter waarde van 2 968 267 mark.

Wat de veeteelt betreft, bezat de provincie volgens de laatste veetelling 85 170 paarden, 587 802 runderen, 304 999 schapen, 556 233 varkens, 171 959 geiten en 60 410 bijenkorven. Te Dillenburg bestaat een stoeterij. Het delfstoffenrijk levert ijzererts, steen- en bruinkolen, koper-, lood- en mangaanertsen, leemsoorten en bouwsteenen. Van groot belang zijn de minerale bronnen, waarvan verscheidene, o.a. de zoutbaden te Wiesbaden en de natronbaden te Ems een wereldnaam hebben. Andere badplaatsen zijn Homburg, Soden, Langewschwalbach, Schlangenbad en Nenndorf. Het water van verschillende bronnen wordt verzonden (Selters- en Fachingerwater).

De nijverheid bloeit slechts in enkele streken of plaatsen, zooals Kassel (machines, goud- en zilverwerken, instrumenten), Groszalmrode (tegels), Eschwege (leder), Hersfeld (leder, laken), Fulda (damast), Hanau (bijouterieën, sigaren), Frankfort (bijouterieën, ijzer- en bronswaren, machines, sigaren, chemicaliën), Diez (marmer) enz. Het Kannenbächerland levert kannen en ander aardewerk. Verder vindt men over de geheele provincie verspreid spinnerijen, weverijen, ijzergieterijen, machines-, laken-, papier- en chemische fabrieken. In sommige steden is het verkeer van badgasten en vreemdelingen de voornaamste bron van inkomsten (Wiesbaden, Ems), aan den Rijn wijnbouw. De handel heeft alleen aan de grenzen beteekenis. Belangrijke spoorlijnen doorkruisen de provincie.

Van de beide regeeringsdistricten wordt Kassel in 24, Wiesbaden in 18 arrondissementen verdeeld. De opperpresident is te Kassel gevestigd. De provincie zendt 14 leden voor den Duitschen Rijksdag en 26 naar de Pruisische Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Hessen-Philippsthal, een zijlijn van het Huis *Hessen-Kassel* (zie aldaar), werd in 1685 door *Philipps* († 1721), den derden zoon van landgraaf *Willem VI*, gesticht en naar het door den stichter gebouwde slot Philippsthal bij Vacha genoemd. Het tegenwoordig hoofd der lijn is landgraaf *Ernst* (geboren 20 December 1846). Een zijlijn van dit Huis, *Hessen-Barchfeld*, werd in 1721 door den tweeden zoon van *Philipps Willem* gesticht en heeft thans haar residentie op het kasteel Augustenau bij Eisenach. De tegenwoordige landgraaf is *Alexis* (geboren 13 September 1829), die kinderloos is; daarentegen liet zijn broeder, prins *Willem* († 17 Januari 1890) twee zonen na.

Hessen-Rheinfels-Rotenburg, een uitgestorven zijlijn van het Huis *Hessen-Kassel*, werd gesticht door *Ernst*, den jongsten zoon van landgraaf *Maurits*, die (1623—1693) Rheinfels en, na den dood van zijn broeders, de „Rotenburger Quart" kreeg. *Ernst's* zonen, *Willem* († 1725) en *Karel* († 1711), stichtten de zijlijnen *Rotenburg* en *Wanfried*, welke laatste in 1755 uitstierf. Op *Willem* volgde zijn zoon *Ernst Leopold* († 1749). Diens zoon *Ernst Konstantijn* bracht na het uitsterven der lijn *Wanfried* alle bezittingen van zijn Huis weer in één hand en trachtte ze door invoering van het eerstgeboorterecht samen te houden; slechts Rheinfels was in 1735 aan Hessen-Kassel gekomen, waarom de lijn voortaan ook *Hessen-Rotenburg* heette. *Konstantijn* († 1778) werd opgevolgd door zijn zoon *Karel Emanuel* († 1812), deze door zijn zoon *Victor Amadeus*. Intusschen waren bij den vrede van Luneville de bezittingen op den linker Rijnoever aan Frankrijk gekomen, waarvoor de landgraaf door een rente schadeloos gesteld werd. Op het Congres te Weenen werd het grondgebied nader geregeld. Daar *Victor Amadeus* geen nakomelingen had en ook zijn zuster kinderloos was, vermaakte hij zijn in Pruisen gelegen bezittingen aan zijn neef, prins *Victor van Hohenlohe-Schillingsfürst*

Digitized by Google

en diens broeder, prins *Chlodwig*. Nadat landgraaf *Victor* den 12den November 1834 overleden was, aanvaardde prins *Victor*, sedert 1840 hertog *van Ratibor*, de Rotenburgsche erfenis.

Hesse-Wartegg, *Ernst von*, een Oostenrijksch reiziger en schrijver, geboren te Weenen, den 21sten Februari 1851, bereisde in 1872 Zuid-Europa, den West-Indischen Archipel en het vasteland van Amerika, in 1876 het Rotsgebergte, in 1878 het Mississippi gebied, Marokko, Algerië en Tunis, in 1881 Egypte, in 1883 het N.W. van Noord-Amerika, in 1884 het Z.W. van Mexico, in 1890 de bronnen van den Orinoco en de Amazone, in 1892 Spanje en Marokko, in 1894 Achter-Indië, China, Japan en Korea en in 1903 Brazilië. Hij schreef o.a.: „Die Werkzeugmachinen der Neuzeit" (1874), „Der unterseeische Tunnel zwischen Engeland und Frankreich" (1875), „Atlantische Seebäder" (1878), „Prairiefahrten" (1878), „Mississippifahrten" (1881), „Tunis, Land und Leute" (1882), „Canada und Neufundland" (1888), „Mexico, Land und Leute" (1890), „Tausend und ein Tag im Occident" (3 dln., 1896), „Die Einheitszeit nach Stundenzonen" (1892), „Chicago, eine Groszstadt im amerikanischen Westen" (1892), „Curiosa aus der neuen Welt (1893), „Andalusien" (1894), „Korea" (1895), „China und Japan" (1897), „Schan-tung und deutsch-China" (1898), „Siam, das Reich des weiszen Elephanten" (1899), „Samoa, Bismarckarchipel und Neu-Guinea" (1902). Met anderen schreef hij „Nord-Amerika, seine Städte und Naturwunder, sein Land und seine Leute" (4 dln., 1879). Sedert 1881 is hij gehuwd met de zangeres *Minnie Hauk* (zie aldaar).

Hessing, *Friedrich*, een Duitsch orthopedist, in 1838 te Schönborn geboren, hield zich reeds als knaap bezig met de vraag, op welke wijze kromme beenen weder recht zouden kunnen worden. 15 jaar oud, bestudeerde hij aan zijn eigen lichaam, later aan een skelet, den bouw en beweging der gewrichten met het doel instrumenten te vervaardigen, die een gewond of ziek lichaamsdeel zoo volkomen ontlasten, dat het, in rust zijnde bij vrije beweging van het lichaam geneest. Hij vond ten slotte een verband en had daarmede schitterende rusultaten bij beenbreuken, verwondingen, ontwrichtingen, X en O beenen, ruggegraatsverkrommingen enz. Voor den oorlog maakte hij veldtoestellen die gekwetste ledematen zoo onbewegelijk maken, dat een pijnloos transport mogelijk is. In 1866 stichtte hij een sanatorium te Göggingen, spoedig door twee andere gevolgd. Met *Hasglauer* gaf hij uit „Orthopädische Therapie" (1903.)

Hessisch Bergland, een deel van het Duitsche Middelgebergte, omvat in uitgebreiden zin het land dat zich uitstrekt van de Diemel en Karlshaven aan de Wezer tot aan Main, terwijl het in het O. overgaat in de Thüringsche en Frankische plateau's. In afzonderlijke deelen geplitst, wordt het verdeeld in den Spassart, den Rhön, den Vogelberg en het Hessisch Bergland in beperkteren zin in het N.

Hessus, *Helius Eobanus*, een Latijnsch dichter in Duitschland, geboren den 6den Januari 1488 te Halgehausen bij Frankenberg in Keur-Hessen, heette eigenlijk *Koch*. Aan de hoogeschool te Erfurt liet hij zich inschrijven onder den naam van *Eobanus Coci* en hij noemde zich *Hessus* naar zijn geboorteland en *Helius*, omdat hij op een Zondag geboren was. Hij ontving eerst onderwijs in het klooster Haina en te Frankenberg, studeerde daarna te Erfurt in de wijsbegeerte, en werd rector aan de Severischool aldaar. Tengevolge van de onlusten van 1510 verliet hij de stad en begaf zich naar den bisschop *Hiob von Dobeneck* te Riesenburg in West-Pruisen. Deze zond hem in 1513 naar Frankfort a. O. om in de rechten te studeeren. Hierin echter vond hij geen behagen, zoodat hij in 1514 zijn rectorsbetrekking te Erfurt weder aanvaardde en in 1517 hoogleeraar werd in het Latijn aan de universiteit. Zijn lessen vonden grooten bijval. Zijn aanleg voor de dichtkunst had hij zorgvuldig ontwikkeld en gelijke denkbeelden brachten hem in aanraking met *Urich von Hütten*. Ook onderhield hij vriendschap met *Reuchlin*, *Bebel*, *Crotus*, *Rubianus*, *Spalatinus*, *Peutinger*, *Mutianus* en andere geleerde mannen van dien tijd en hij behoorde tot de ijverigste voorstanders der zaak van *Luther*. Daar men echter algemeen in de theologie begon te studeeren, verminderde het aantal zijner hoorders aanmerkelijk, zoodat hij in geldelijke verlegenheid geraakte, waaruit hij gered werd door een benoeming aan het pas-gestichte gymnasium te Neurenberg (1526). In 1534 keerde hij echter, op verlangen zijner vrienden naar Erfurt terug, doch hij aanvaardde weldra een beroep als hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Marburg (1536) en overleed aldaar den 5den October 1540. Hij zou voorzeker een der hoogste plaatsen onder de Latijnsche dichters bekleeden, indien hij zich de moeite gegeven had aan zijn gedichten de laatste hand te leggen. Hij leverde een dichterlijke vertaling van de „Psalmen" en van de „Ilias" van *Homerus*. Zijn „Heroïdes" bezorgden hem den eerenaam van den *Duitschen Ovidius* en *Luther* noemde hem *rex poetarum* (koning der dichters). Een aantal idyllen, epigrammen en gelegenheidsgedichten heeft hij uitgegeven onder den titel Sylvae.

Hestia
(Vesta Giustiani, Rome).

Hestia is de naam der 46ste asteroïde (zie aldaar).

Hestia, bij de Grieken de jonkvrouwelijke godin

Digitized by Google

van den huiselijken haard, de stichtster en beschermster van familie en staat, was een dochter van *Kronos* en *Rhea*. Als beschermster van den haard in huizen en tempels bracht men haar bij het begin en einde van elk offer plengoffers; ook riep men haar bij alle gebeden en eeden aan. Evenals de haard het middelpunt van het huis was, waarbij alle familieplechtigheden gevierd en vreemdelingen opgenomen werden, zoo had ook de stad in het aan haar gewijde Prytaneion als middelpunt een haard met eeuwig brandend vuur, waarop de hoogste staatsambtenaren offerden en waaruit vertrekkende kolonisten vuur voor den nieuwen haard medenamen. Haar haardvuur in den tempel te Delphi stond naast den Omphalos. De Romeinen identificeerden haar met *Vesta* (zie aldaar). Zij wordt voorgesteld zittende of rustig staande met een ernstige gelaatsuitdrukking en steeds geheel gekleed. Haar meest bekend standbeeld was dat van *Skopas*; of de zoogenaamde *Vesta Guistiniani* (zie de afb.) in den Museo Forlomia te Rome haar voorstelt, wordt betwijfeld.

Hesychasten (Grieksch = rustenden, *Quietisten*) noemde zich een mystieke monnikenorde op den berg Athos in de 14de eeuw. Zij zagen in het ongeschapen licht, dat op den berg Tabor aan *Jezus* scheen, een duurzame goddelijke werkingswijze, en beweerden dat licht te kunnen zien, wanneer zij met gebogen hoofd, in volmaakte rust blijvend, op hun navel staarden (vandaar *Omphalopsychoi* = navelzieners). Hun voornaamste vertegenwoordiger was *Barlaam*, hun hoofdverdediger *Palamas*, die de erkenning der Hesychasten op de vier concilies tusschen 1341 en 1351 wist door te zetten. De hesychastenstrijd heeft daardoor een grootere beteekenis gekregen, dat hij zich steeds meer tot een reactie van Grieksch-nationale theologie tegen de Westersche scholastiek ontwikkelde.

Hesychius, een Grieksch taalkundige uit Alexandrië, leefde waarschijnlijk in de 5de eeuw na Chr. en vervaardigde een Grieksch woordenboek, dat hij gedeeltelijk aan oudere lexica ontleende, maar tevens met nieuwe woorden en zegswijzen uit de geschriften van dichters, redenaars, geschiedschrijvers en geneeskundigen verrijkte. Een uitstekende uitgave van dit werk is die van *Ruhnkenius* (Leiden, 2 dln., 1746—1766), later verbeterd door *Schow* (1782) en *Schmidt* (5 dln., 1857—1868).

Hesychius, bijgenaamd *Illustris*, was geboortig van Milete, leefde in het begin der 6de eeuw en is de schrijver eener kroniek, van welke fragmenten, o.a. dat over de stichting van Konstantinopel, zijn bewaard gebleven. Dit werk loopt van den vroegsten tijd tot aan den dood van *Anastasius*. Verder leverde hij een alphabetische naamlijst der voornaamste Grieksche geleerden, doch deze is meerendeels aan de werken van *Suidas* en *Diogenes Laërtius* ontleend. Beide geschriften zijn door *Orelli* in 1820, door *Preger* in 1901 uitgegeven.

Hesz, *Johann Jakob*, een Zwitsersch godgeleerde, geboren te Zürich, den 21sten October 1741, studeerde aldaar en werd er in 1777 diaken en in 1795 eerste predikant en antistes der geestelijkheid in het kanton. Hij overleed den 29sten Mei 1828. Van zijn geschriften vermelden wij „Geschichte der drei letzten Lebensjahre Jesu" (6 dln., 1768—1773), „Von dem Reiche Gottes" (2 dln., 3de druk, 1796), „Geschichte und Schriften der Apostel Jesu" (4de druk, 1822), „Geschichte der Israeliten" (12 dln., 1776—1788), „Lebensgeschichte Jesu" (8ste druk, 1828) en onderscheiden leerredenen.

Hesz, *Karl Ernst Christoph*, een Duitsch graveur, geboren te Darmstad, den 22sten Januari 1755, studeerde te Augsburg en gaf gehoor aan een uitnoodiging naar Düsseldorf, om aldaar mede te werken aan het graveeren van een groot plaatwerk. De eerste plaat door hem naar *Rembrand* gegraveerd, viel zoo in den smaak, dat hij in 1780 tot lid der Academie werd gekozen, waarna de keurvorst hem in 1782 tot Hofgraveur en vervolgens tot hoogleeraar aan de Academie benoemde. In 1783 ging hij naar München en in 1787 naar Italië, waar hij *Goethe*, *Hirt*, *Herder* en *Schlegel* aantrof. Toen in 1789 een Engelschman, *Green* genaamd, besloten had het plaatwerk te Düsseldorf voort te zetten, werden *Hesz* en *Bartololzi* daarmede belast. *Hesz* leverde „De Hemelvaart van Maria" naar *Guido Reni*, een markttafereel naar *Gerard Dou*, het portret van *Rubens* en dat van diens vrouw, „De Heilige Familie" naar *Raffaël*, en „Het laatste oordeel" naar *Rubens*. Toen de Düsseldorfsche Academie in 1806 naar München verplaatst werd, verkreeg *Hesz* ook daar een betrekking. Van zijn werken noemen wij nog: „De Heilige Hieronymus" naar *Palma*, „De aanbidding van het Lam" naar *van Eijck* en het portret van koning *Maximiliaan* naar *Stieler*. Hij overleed den 25sten Juli 1828.

Hesz, *Peter*, een schilder en zoon van den voorgaande, geboren te Düsseldorf den 29sten Juli 1792, maakte op zijn 10de jaar reeds etsen van dieren, studeerde te München en woonde van 1813 tot 1815 bij den generalen staf van den vorst *von Wrede* onderscheiden gevechten tegen de Franschen bij, waarvan hij aanstonds schetsen ontwierp. Zijn schilderij, den slag bij Arcis-sur-Aube voorstellend, is beroemd. Vervolgens reisde hij naar Weenen, Zwitserland en Italië, waar hij de eigenaardigheden des volks gadesloeg. In dien tijd schilderde hij: „De verdediging der Kinzigbrug bij Hanau, door generaal von Pappenheim", „Een schermutseling tusschen Fransche dragonders en Oostenrijksche huzaren", „Donsche Kozakken met gevangen Fransche boeren", „Een bivouac van Oostenrijksche troepen", „Een gevecht in een bergpas aan de grenzen van Tirol" en „Het gevecht bij Wörgl in Tirol". In 1833 vergezelde hij koning *Otto* naar Griekenland om diens intocht te Nauplia op het doek te brengen. Hij bleef 9 maanden in Griekenland en schilderde er ook de landing der Beiersche troepen en de inhuldiging des konings. In 1839 begaf hij zich op uitnoodiging van den czaar, naar Petersburg en Moskou en vereeuwigde er in 8 groote schilderstukken de gebeurtenissen van 1812. Later schilderde hij in de arkaden van den Hoftuin te München 39 fresco's uit den Griekschen Vrijheidsoorlog. Hij overleed aldaar den 4den April 1871.

Hesz, *Heinrich von*, een schilder en broeder van den voorgaande, geboren te Düsseldorf den 19den April 1798, ontwikkelde zich onder leiding

Digitized by Google

van zijn vader en behaalde reeds grooten lof met zijn eerste stuk, een „Graflegging". Op een reeks kleinere tafereelen uit de Bijbelsche geschiedenis volgde een „Heilige Familie", in 1817 op de tentoonstelling te München. In 1821 ging hij, ondersteund door den koning van Beieren, naar Rome, waar hij tot in 1826 bleef en zijn groot stuk „Apollo en de negen Muzen" op het doek bracht. In 1826 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Academie te München en het daaropvolgende jaar werd hij belast met het bestuur over de inrichting voor glasschilderkunst aldaar. Zelf teekende hij de kartons voor de ramen van den Dom te Regensburg, alsmede voor de 19 groote ramen in de Auerkerk te München en voor de 4 ramen, door koning *Lodewijk* ten geschenke gegeven aan den Dom te Keulen. Als frescoschilder versierde hij de Allerheiligenkerk met fraaie schilderstukken op een gouden grond, later de basiliek van den heiligen *Bonifacius*. Deze bevat, behalve de altaarstukken, 64 meer dan levensgroote tafereelen uit het leven van dien Heilige, welke op indrukkende wijze geschilderd zijn. Zij werden tegen het einde van 1846 voltooid. Later bepaalde *Hesz* zich weder bij het schilderen in olieverf en schilderde een groot altaarstuk, bestemd voor de Pinacotheek. Een „Avondmaal", eveneens voor koning *Lodewijk* bestemd, mocht hij niet voltooien, daar hij den 29sten Maart 1863 overleed. Zijn stukken onderscheiden zich door eenvoud, verhevenheid en een juiste compositie. In de laatste jaren was *Hesz* tevens directeur der koninklijke kunstverzamelingen te München.

Hesz, Karl, een schilder en de jongere broeder van den voorgaande, geboren te Düsseldorf in 1801, oefende zich in graveerkunst, doch greep weldra naar het penseel. Het leven in de Alpen heeft hij met getrouwheid en tevens op dichterlijke wijze op het doek gebracht. Tot zijn beste stukken behoort een schilderij met koeien, schapen en geiten aan het Starnberger meer. Hij overleed den 16den November 1874 te München.

Hesz, *Ludwig*, een Zwitsersch landschapschilder, geboren te Zürich den 16den October 1760, was de zoon van een slager en werd aanvankelijk bestemd voor het vaderlijk bedrijf. Reeds vroeg echter ontwaakte bij hem de neiging tot de schilderkunst, terwijl de omgang met *Gesner* een belangrijken invloed had op zijn ontwikkeling. Nadat hij zich bij de schilderkunst bepaald had, verwierf hij weldra een goeden naam. In 1794 bezocht hij Italië en na 1795 graveerde hij ook. Hij overleed den 13den April 1800. Tot zijn beste stukken behooren: „De Montblanc", „Een ochtend in de Alpen", „Een avond aan het Lago-Maggiore" en „De Rütli en Tell's kapel".

Hesz, *Karl Adolf Heinrich*, een Oostenrijksch schilder, geboren te Dresden in 1769, vormde zich aldaar door de studie der natuur en der meesterstukken van het Koninklijk Museum en ging in 1800 naar Weenen, vanwaar hij reizen ondernam naar Rusland, Hongarije, Turkije en Engeland. Zijn beste stuk is een „Doortocht van Oeralsche Kozakken door Bohemen in 1799". Verder leverde hij „Studiebladen voor liefhebbers van paarden" enz., en overleed te Wilhelmsdorf bij Weenen den 3den Juli 1849.

Hesz, *Heinrich Hermann Joseph*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch veldmaarschalk, geboren te Weenen den 17den Maart 1788, trad in 1805 als vaandrig in dienst en werd weldra toegevoegd aan den staf van den kwartiermeester-generaal. Nadat hij zich bij Aspern en Wagram onderscheiden had, werd hij kapitein-luitenant en in 1813 kapitein. Ook woonde hij de veldtochten bij van 1813 en 1815, werd in 1815 majoor, vergezelde als chef van den generalen staf in 1831 *Radetzky* naar Italië en werd in 1834 generaal-majoor. Inmiddels belastte hij zich met belangrijke zendingen en werd in 1843 bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk. In 1848 stond hij als chef van den generalen staf *Radetzky* weder ter zijde, sloot den wapenstilstand, volgens welken de Piemonteezen achter den Ticino moesten terugtrekken, en de keizer schonk hem het ridderkruis der orde van Maria Theresia. In 1849 erkende *Radetzky* in een dagorder, dat de overwinning bij Novara voor een groot deel door het beleid van *von Hesz* behaald was, en deze ontving het grootkruis der Leopoldsorde en in 1850 de Theresia-orde. Daarenboven werd hij tot geheimraad, tot veldtuigmeester en tot chef van den generalen staf des keizers benoemd. In de jaren 1851 tot 1853 volbracht hij wederom onderscheiden zendingen naar Warschau, Petersburg en Berlijn. Nadat hij in 1854 gedurende den Krimoorlog een verdrag met Pruisen gesloten had, voerde hij het opperbevel in Galicië en Zevenburgen en noodzaakte de Russen de Donauvorstendommen te ontruimen. Na den Italiaanschen veldtocht van 1859, waaraan hij geen deel nam, werd hij benoemd tot veldmaarschalk, in 1861 tot lid van het Heerenhuis en in 1862 tot kanselier der Leopoldsorde. Hij overleed te Weenen den 13den April 1870.

Heszhusius, *Tilemann*, een Protestantsch godgeleerde, geboren te Wezel den 3den November 1527, bezocht onderscheiden Duitsche hoogescholen, ook die te Wittenberg, en werd in 1552 predikant te Goslar. Weldra echter werd hij wegens de heftigheid, waarmede hij op de invoering der Hervorming aandrong, uit deze stad verbannen, waarna hij een beroep aannam naar Rostock, alwaar hij nauwlijks een jaar bleef. Nadat hij den burgemeester in den ban had gedaan, keerde hij naar Wittenberg terug, waar hij zich bij *Melanchthon* vervoegde, op wiens aanbeveling hij in 1558 tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Heidelberg en tot generaal-superintendent der kerken in de Palts benoemd werd. Hier vond hij den diaconus *Klebitz*, dien hij wegens zijn overhellen tot de leer van *Calvijn* aanviel. Beider strijd baarde zoo groote opschudding, dat de keurvorst hem in 1559 afzette. *Heszhusius* werd kort daarna superintendent te Bremen, waar hij echter, geen steun vindende voor zijn ijveren tegen de Calvinisten, zijn betrekking weldra nederlegde, om zich als predikant naar Maagdenburg te begeven, waar men hem wegens zijn onruststokerij reeds in 1562 uit de stad verbande. Niet lang daarna werd hij hoogleeraar te Jena, maar ook van deze betrekking moest hij spoedig afstand doen. Hierna werd hij in 1574 voor korten tijd bisschop van Samland en ging eindelijk als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar Helmstedt, waar hij den 25sten September 1588 overleed.

Hetaeren (gezellinnen) noemde men in het

Digitized by Google

oude Griekenland boeleerende vrouwen. Men vond er vooral vele in de groote steden, waar talrijke vreemdelingen bijeenkwamen, zooals te Korinthe, waar zij aan den tempeldienst van *Aphrodite* verbonden waren, en te Athene. Doorgaans waren het vrijgelaten meisjes, die als danseressen, fluit- en citherspeelsters bij gastmalen en feestelijke gelegenheden haar bekoorlijkheden prijs gaven. De omgang met hetaeren werd bij de Grieken evenwel volstrekt niet als schandelijk beschouwd. Sommige hetaeren onderscheidden zich door ontwikkeling en beschaving en wisten de uitstekendste staatsmannen, wijsgeeren, redenaars en dichters, zooals *Perikles*, *Alkibiades*, *Hyperides*, *Sokrates*, *Plato* enz. aan zich te binden, waardoor zij grooten invloed verkregen op het staatsleven, zooals *Aspasia*, *Thaïs* (de minnares van *Alexander* en later de gemalin van *Ptolemaeus Lagi*), *Lamia*, de bijzit van *Demetrius Poliorketes* en andere. Sommigen waren vermaard door haar verleidelijke kunsten, zooals de Siciliaansche *Laïs* te Korinthe, of zij werden door beroemde kunstenaars verheerlijkt, zooals *Phryne* uit Thespiae te Athene door *Praxiteles*. In de „Hetaerengesprekken" heeft *Lucianus* en in de „Hetaerenbrieven" *Alkiphron* de aandacht op deze vrouwen gevestigd.

Hetaerie (verbond) is in de geschiedenis van Nieuw-Griekenland de naam van een geheim vaderlandslievend genootschap, dat op de lotgevallen van dien staat een belangrijken invloed heeft gehad. Zij is haar oorsprong verschuldigd aan den Thessaliër *Rhigas*, die in de 2de helft der 18de eeuw leefde. Deze gevoelde, vooral na de Fransche Revolutie, de behoefte van zijn volk en trachtte door verbetering van volksonderwijs en volksopvoeding een staatkundige omwenteling voor de bereiden. Inmiddels kwam hij in 1798 op noodlottige wijze om het leven, doch de grondslagen van het genootschap bleven bestaan, zoodat daarop in 1814 een nieuwe Hetaerie verrees. De hoofdzetel van deze was in Rusland. Elk lid had de bevoegdheid om, met medeweten van een ander lid, elken Griek in het verbond op te nemen, dien hij daarvoor geschikt achtte. De wandel en de gezindheid der aan te werven leden werden nauwkeurig onderzocht, en deze moesten bij hun toetreding een eed afleggen, die van hun vroomheid, alsmede van hun vrijheids- en vaderlandsliefde getuigde. Er werden vrijwillige bijdragen ingezameld voor de algemeene kas, en het geheele genootschap werd beheerd door een opperbestuur (ἀρχή). In alle belangrijke plaatsen van het Turksche Rijk werd de hetaerie door middel van zendelingen uitgebreid, en omstreeks het jaar 1818 kwam men tot de bewustheid, dat er weldra een verandering zou plaats grijpen. Het wantrouwen jegens de Turken, vrees voor verraad en een mogelijke verduistering der verzamelde gelden brachten de leiders der onderneming tot het besluit het uitbarsten der omwenteling te verhaasten. Nadat graaf *Kapodistrias*, die deel uitmaakte van het Russische kabinet, de op hem gevallen keuze als leider van de hand gewezen had, koos men *Alexander Ypsilantis*, die zich liet overhalen, de benoeming aan te nemen. Blijkbaar te vroeg, zonder vast plan en zonder voldoende voorbereiding ontstonden nu weldra oproerige bewegingen in Moldavië en Walachije, alsmede in Griekenland zelf (1821).

Daarenboven hadden zich in den aanvang dezer eeuw hier en daar ook wetenschappelijke hetaerieën gevormd. Er bestond reeds in 1812 een te Athene, die tot doel had het verzamelen van een fonds tot het stichten van een boekerij en van een museum, alsmede tot het vertalen en uitgeven der werken van oude schrijvers, het onderwijs van het Grieksche volk te regelen, scholen te doen verrijzen en door middel van tijdschriften beschaving en kennis te verspreiden. Vooral ook zorgde dit genootschap voor de opleiding van Grieksche jongelingen aan Europeesche hoogescholen. Zij kwam echter in verval, toen door de stichting van het koninkrijk Griekenland haar werkzaamheden min of meer overbodig waren geworden, en is thans geheel en al ontbonden.

H. et Arn. is achter plantennamen de afkorting voor *W. J. Hooker* (zie aldaar) en *G. W. Arnott*.

H. et B. is achter plantennamen de afkorting van *A. von Humboldt* (zie aldaar) en *A. Bonpland* (zie aldaar).

Hetero....(Grieksch) beteekent in samengestelde woorden iets, dat anders gevormd is, afwijkt, ongelijksoortig is.

Heterocyclische verbindingen zijn gesloten, ringvormige verbindingen, waarbij de ring niet alleen uit koolstof bestaat, zooals bij de aromatische lichamen, maar ook stikstof, zuurstof of zwavel bevat. Hiertoe zouden feitelijk ook gerekend moeten worden de anhydrieden van tweebasische zuren, de zouten van twee- of meerbasische zuren met meerwaardige metaalatomen, de lactonen van de γ en δ oxyzuren enz., hoewel deze altijd nog gerangschikt worden onder de alphatische of aromatische verbindingen. Het grootste gedeelte der heterocyclische verbindingen bestaat uit vijf of zes ringen. De voornaamste stikstofhoudende heterocyclische verbindingen zijn pyrrol, indol, pyridine en chinoline met hunne talrijke derivaten. Van de zuurstofhoudende zijn de furfuraanderivaten, van de zwavelhoudende de van thiofeen afgeleiden de belangrijkste.

Heterodox, *andersleerend* of *onrechtzinnig*, het tegenovergestelde van *orthodox* of *rechtzinnig*, noemt men zoodanig gevoelen, hetwelk in strijd is met de erkende leerstellingen der Kerk. De R. Katholieken gebruiken in plaats daarvan het woord *ketterseh*, zoodat *ketterij* en *heterodoxie* ongeveer hetzelfde beteekenen.

Heterogamie is een afwijking in den vorm der geslachtsorganen, die nog al eens voorkomt bij de bloemen van wilgen en populieren. De geslachtsorganen van eenslachtige bloemen nemen den vorm van die der andere soort aan.

Heterogenesis is het voortbrengen van ongelijksoortige nakomelingen. Een bijzondere heterogenesistheorie is die over de sprongsgewijze ontwikkeling der soorten. Zie hierover: *mutatietheorie*.

Heteromorfie is de eigenschap van chemisch gelijk samengestelde stoffen om in verschillende klassen van eenzelfde stelsel of in verschillende stelsels te kristalliseeren. Met dit morphologisch verschil gaat een physisch gepaard. Zoo zijn kwarts en tridymiet dimorfe modificaties van watervrij

Digitized by Google

kiezelzuur. Het eerste behoort tot de hexagonaal-trapezoëdrisch-tetratoëdrische klasse, het andere tot de hexagonaal-holoëdrische klasse. De soortelijke gewichten zijn resp. 2,65 en 2,28—2,33.

Heteromorfisme. Zie *Heteromorfie.*

Heteromorfose is het verschijnsel, dat verloren gegane deelen door andere, niet daaraan gelijke deelen, vervangen worden. Het eerst werd zulks waargenomen bij kreeften, waarbij in plaats van verloren pooten, anders gevormde terugkwamen. Heteromorfe vormen kunnen gemakkelijk te voorschijn geroepen worden bij hydroïdpoliepen of bij regenwormen. Hebben deze laatste bijv. hun kopeinde verloren, dan kan zich in plaats daarvan een staarteinde vormen. Bij kreeften kan zich in de plaats van een afgesneden oog een voelspriet vormen. Dergelijke verschijnselen doen zich ook in het plantenrijk voor. Zoo kunnen er bijv. wortels groeien uit ranken, die naar den grond toe zijn omgebogen.

Heteropteren. Zie *Halfvleugeligen.*

Heteropygii is een familie van zoetwatervisschen, nauw verwant aan de *Cyprinodonten* (*Tandkarpers*) en *Umbriden.* Tot deze familie behoort de bekende en merkwaardige *Holenvisch* (*Amblyopsis spelaeus*) uit de Mammouthgrot in Kentucky (zie de afbeelding). Door de duisternis, waarin deze visch leeft, en de afwezigheid in verband daarmede van gekleurde pigmentcellen, is het lichaam geheel wit, terwijl uitwendige oogen ontbreken; deze zijn, evenals de gezichtszenuw, geheel rudimentair, hoewel de lobi optici bij deze vischsoort even sterk ontwikkeld zijn als bij vischen met geheel ontwikkelde oogen. Het gemis van het gezichtsvermogen wordt echter bij hen aangevuld door een scherp gehoor en door het bezit van een groot aantal gevoelspapillen, die op lijsten dwars over den kop geplaatst zijn en door gevoelszenuwen worden geënerveerd. De Holenvisch bereikt slechts een lengte van 12 tot 13 cm., en is, evenals de Cyprinodonten, levendbarend. Hij schijnt in alle onderaardsche stroomen, welke door de uitgestrekte kalksteenformaties onder de kolenterreinen van het centrale gedeelte van Amerika loopen, voor te komen.

Amblyopsis spelaeus (ware grootte).

Heterotrichum *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Melastomataceën.* Daartoe behoort de meest bekende soort *H. angustifolium Dec.*, een sterk vertakte West-Indische heester met viltige takken, blad- en bloemstelen en onderzijden der bladeren, die daarenboven bruin-roode borstels dragen. De bloembladeren zijn eivormig en wit, de bessen 5- tot 8-hokkig, door een kelk gekroond en donkerpaars van kleur. Uit deze zuurachtige bessen bereidt men op de Antillen met citroensap een verfrisschenden drank, die vooral bij ontstekingachtige ongesteldheden met goed gevolg gebruikt wordt.

H. et G. is achter plantennamen de afkorting voor *W. J. Hookes* (zie aldaar) en *Greville.*

Hethieten (bij de Egyptenaren *Cheta*), naast de Egyptenaren en Babyloniërs-Assyriërs het derde groote beschaafde volk van Voor-Azië, worden op de Egyptische gedenkteekenen van *Toethmosis III* tot *Ramses* (15de—12de eeuw v. Chr.) genoemd. Zij verwoestten omstreeks 1350 v. Chr. het rijk Mitani aan den bovenloop van den Eufraat. *Ramses II* leverde hun in het vijfde jaar zijner regeering (dus ± 1295) bij Kadesch een slag, dien hij als een groote overwinning verheerlijkte, maar die niet beslissend was, want in 1200 werd tusschen hem en den Hethietenkoning *Chetasar* een verbond en vrede gesloten. Gedenkteekenen voor de Hethieten vindt men van Hamat tot Karkemisch; doch deze Syrische Hethieten vormen slechts een klein deel der groote volkerengroep, wier gedenkteekenen over geheel Klein-Azië tot aan de Egeesche zee verstrooid zijn. Hun nationaliteit is nog niet vastgesteld, daar de ontcijfering van het zeer eigenaardige Hethietische schrift nog niet gelukt is. *Jensen* meent een zeer nauwe verwantschap met de tegenwoordige Armeniërs te mogen aannemen.

H. et K. is achter plantennamen de afkorting voor *A. van Humboldt* (zie aldaar) en *K. S. Kunth.*

Hetman of *ataman* is de titel van het opperhoofd of den aanvoerder der Kozakken. Hij werd van ouds door het vergaderde volk tot die waardigheid geroepen. Toen de Kozakken zich in 1654 aan Rusland onderwierpen, bleven zij in het bezit van hun aloude rechten, doch deze werden niet weinig beperkt, toen de hetman *Mazeppa* in 1708 de zijde koos van *Karel XII*, in de hoop, dat hij alzoo een onafhankelijk vorstendom zou verwerven. Keizerin *Catharina* schafte haar af in Oekraine, waar zij een bestuur van 8 leden instelde.

Ook in Polen gaf men aan een aanvoerder den naam van hetman. Sedert 1581, toen *Zamoiski* tot deze waardigheid geroepen werd, heette de opperbevelhebber van het Poolsche leger groothetman (*hetman wielki*). Op hem volgde de veldhetman (*hetman polny*). De groot-hetman werd door den koning benoemd en had een onbeperkt gezag over het leger, zoolang dit niet door den koning zelf werd aangevoerd. Het leger zwoer aan hem den eed van trouw, en aan hem behoorden alle gevangenen, benevens het voor hen betaalde losgeld. Hij mocht echter geen deel nemen

Digitized by Google

aan de volksvergaderingen en aan het kiezen van een koning. De betrekking van hetman werd in 1792 door de Rijksvergadering opgeheven.

Hetsch, *Philipp Friedrich von*, een Duitsch schilder, geboren te Stuttgart den 10den September 1758, werd door hertog *Karel* op de Karlsschule geplaatst, verwierf er den eersten prijs met een landschap, vormde zich in 1780 te Parijs onder leiding van *Vien*, *Vernet* en anderen, werd na zijn terugkeer Hofschilder en vertoefde van 1785 tot 1787 te Rome, waarheen hij zich nogmaals begaf in 1795. In 1795 werd hij hoogleeraar, in 1805 directeur van het museum en overleed den 31sten December 1838.

Hettema. Zie *Haan-Hettema*.

Hettema, *Focke Buitenrust*, den 6den Juni 1862 geboren te Harlingen, studeerde aan de hoogeschool te Utrecht en promoveerde aldaar in 1888 op een proefschrift, getiteld: „Bijdrage tot het Oudfriesch woordenboek". In 1885 werd hij leeraar aan het gymnasium te Zwolle en in 1896 aan de hoogeschool te Utrecht toegelaten als privaatdocent. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Bloemlezing uit oud-, middel- en nieuwfriesche geschriften, met glossarium, bijeenverzameld" (3 dln., 1887—1890), „Het Nederlandsch glossarium van Bern" (Bibliotheek van middelnederlandsche letterkunde, afl. 43, 1889), „Cats, Spaens heydinnetje" (Zwolsche herdrukken, no. 1, 1891, 2de druk, 1904), (met anderen:) „Voorstellen tot vereenvoudiging van onze spelling en verbuiging" (1893), de „Fryske bybleteek" (No. 1, 1895 en vlg.), „G. Az. Bredero, Liederen" (Zwolsche herdrukken, 2de reeks, no. 1, 2, 1896), (met *Waling Dijkstra*:) „Friesch woordenboek" (1896 en vlg.), „Friese plaatsnamen" (Nomina geographica Neerlandica, dl. IV, 1896), „Analecta. Nederlandsch leesboek voor gymnasia", dat eene hervorming van het onderwijs in de moedertaal beoogt (9 dln., 1898—1902), „Vondel's Leeuwendalers" (Zwolsche herdrukken, 2de reeks, no. 5, 1899), (met *N. A. Cramer* en *K. Poll*:) „Thomas Asselijn, Jan Klaaz of gewaande dienstmaagd" (als voren, no. 12, 13, 1900), (met *J. W. Muller*:) „Van den vos Reynaerde" (dl. 1, als voren, no. 18—21, 1903), (met anderen:) „Nederlandsche woordenlijst volgens de beginselen van de „Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal" (1903), „Waarom volkstaal, waarom 't Friesch bestudeerd?" (1904), „Uit alle de wercken van Jacob Cats" (Uit en over onze schrijvers, I, 1905), (met *A. Telting*:) „Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw (Deventer)" (1906). Voorts was hij medeoprichter en redacteur van het tijdschrift: „Taal en letteren" en is hij mederedacteur van het tijdschrift: „Vereenvoudiging. Maandblad van de Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal".

Hettinger, *Franz*, een R. Katholiek godgeleerde, geboren te Aschaffenburg den 13den Januari 1819, studeerde te Würzburg en aan het Collegium germanicum te Rome, ontving in 1843 de priesterwijding en werd in 1857 hoogleeraar aan de universiteit te Würzburg. Hij nam deel aan de voorbereidende werkzaamheden van het Vaticaansch Concilie en vereenigde zich met de aldaar genomen besluiten. Hij overleed den 26sten Januari 1890 als pauselijk huisprelaat. Van zijn geschriften vermelden wij: „Apologie des Christentums" (5 dln., 8ste druk, 1899—1900), „Die Idee der priesterlichen Uebungen nach dem Plan des Ignatius von Loyola" (1853), „Die Vollgewalt des apostolischen Stuhls" (1873), „Lebens- und Literaturbild von D. Fr. Strausz" (1875), „Die Theologie der göttlichen Komödie" (1879), „Die göttliche Komödie des Dante Alighieri nach ihrem wesentlichen Inhalt und Charakter" (2de druk, 1889), „Lehrbuch der Fundamental-Theologie und Apologetik" (2 dln., 2de druk, 1888), „Die Krisis des Christentums. Protestantismus und Katholische Kirche" (1881), „Aus Welt und Kirche" (2 dln., 5de druk, 1902), „Aphorismen über Predigt und Prediger" (1888), „Dantes Geistesgang" (1888) en „Timotheus. Briefe an einen jungen Theologen" (2de druk, 1897).

Hettner, *Hermann Theodor*, een Duitsch kunstkenner en letterkundige, geboren den 12den Maart 1821 te Leisersdorf bij Goldberg in Silezië, bezocht het gymnasium te Hirschberg en studeerde in de jaren 1838 tot 1843 aan de hoogescholen te Berlijn, Heidelberg en Halle hoofdzakelijk in de letterkunde en wijsbegeerte. Hij begaf zich vervolgens naar Breslau en omstreeks dien tijd ontwaakte bij hem de neiging tot kunst en letterkunde, die hem in 1844 naar Italië deed reizen. Hij bleef er 3 jaar en vestigde zich in 1847 als privaatdocent te Heidelberg, maar ging later naar Jena, waar hij in 1851 buitengewoon hoogleeraar werd. Eindelijk begaf hij zich in 1855 naar Dresden als directeur van de koninklijke verzameling van oudheden en als hoogleeraar in de kunstgeschiedenis aan de Academie van Beeldende Kunsten. Bij herhaling deed hij reizen naar Griekenland, Frankrijk, Engeland en België. Hij overleed te Dresden den 29sten Mei 1882. Zijn belangrijkst geschrift is „Literaturgeschichte des 18. Jahrhunderts" (6 dln., 4de druk, 1894). Van zijn overige werken noemen wij: „Vorschule zur bildenden Kunst der Alten" (1848), „Die romantische Schule in ihrem innern Zusammenhange mit Goethe und Schiller" (1850), „Das moderne Drama" (1852), „Griechische Reiseskizzen" (1853), „Das königliche Museum der Gipsabgüsse in Dresden" (4de druk, 1881), „Der Zwinger zu Dresden" (1874) en „Italienische Studien. Zur Geschichte der Renaissance" (1879).

Hettner, *Alfred*, een Duitsch geograaf, geboren te Dresden den 6den Augustus 1859, studeerde te Halle, Bonn en Straatsburg, deed in 1882—1884 een reis door de Andes van Columbia en van 1888—1890 in Zuid-Amerika, vestigde zich als privaatdocent te Leipzig, werd in 1894 buitengewoon, in 1897 gewoon hoogleeraar te Tübingen en in 1899 te Heidelberg. Hij schreef: „Das Klima von Chile und Westpatagonien" (1881), „Gebirgsbau und Oberflächengestaltung der Sächsischen Schweiz" (1887), „Reisen in den kolumbianischen Anden" (1888), „Die Kordillere von Bogota" (1892), „Das Europäische Ruszland" (1905) en „Grundzüge der Länderkunde" (dl. I Leipzig 1907). Sedert 1895 geeft hij de „Geographische Zeitschrift" uit.

Heubner, *Otto Leonhard*, een Duitsch letterkundige en staatsman, geboren te Plauen den 17den Januari 1812, studeerde te Leipzig in de rechten, was daarna eenigen tijd in zijn vader-

Digitized by Google

stad, waar hij vooral het gymnastiekonderwijs bevorderde, en bekleedde vervolgens rechterlijke betrekkingen te Freiberg. In 1848 afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort, voegde hij er zich bij de linkerzijde, doch trad niet op als redenaar, en legde in 1849 zijn mandaat neder, waarna hij zitting nam in de Eerste Kamer in het koninkrijk Saksen. Hier was hij de leider der gematigde linkerzijde. Toen den 30sten April 1849 de Landdag ontbonden werd, verhief zich den 3den Mei te Dresden een opstand ter gunste der Rijksgrondwet. *Heubner* werd gekozen tot lid van de Voorloopige Regeering. Toen de opstand gedempt werd, trok hij met het grootste gedeelte zijner medestrijders naar het Ertsgebergte, waar hij met *Bakoenin* te Chemnitz in hechtenis genomen werd. Met anderen wegens hoogverraad ter dood veroordeeld, werd hij tot levenslange tuchthuisstraf begenadigd. Nadat hij 13 maanden gedurende het proces en daarna bijna 9 jaar te Waldheim in den kerker had doorgebracht, stelde men hem in 1859, ter gelegenheid van het huwelijk van prins *Georg*, op vrije voeten. Gedurende zijn gevangenschap hield hij zich bezig met letterkundigen arbeid en leverde een bloemlezing uit zijn „Gedichte" (2de druk, 1850), „Selbstverteidigung" (1850), „Herr Goldschmid und sein Probierstein" (1852), „Klänge aus der Zelle in die Heimath" (1859) enz. Grooten bijval verwierven voorts zijn „English poets" wegens de welgeslaagde vertalingen. In 1859 kreeg hij een betrekking bij de hypotheekbank te Dresden en werd er in 1865 tot eersten directeur benoemd. In 1867 legde hij deze betrekking neder en werd in 1869 tot lid der Saksische Tweede Kamer gekozen. Ook was hij lid van den gemeenteraad van Dresden en in het bijzonder belast met de zaken van eeredienst en onderwijs. Hij overleed den 1sten April 1893 te Dresden.

Heuchera *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifrageeën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, door 5 in de kelkbuis bevestigde bloembladeren, door 5 meeldraden, door 2 zeer lange stijlen en door een éénhokkige doosvrucht. Het omvat overblijvende kruiden, welke in Noord-Amerika groeien, met gesteelde, gelobde wortelbladeren en aarvormig vereenigde bloemen. De meest bekende soort is *H. americana L.*, *H. sanguinea* met de variëteiten *alba*, *splendens*, *robusta*, *hybrida*, *H. pubescens*, *H. hispida*, *H. cylindrica*, *H. parvifolia*, *H. bracteata*, *H. rubescens*, *H. villosa* en *H. Micrantha*. Zij worden door zaad en scheuren voortgeteeld.

Heuff. Zie *Huf van Buren*.

Heuglin, *Theodor von*, een Afrikareiziger en ornitholoog, geboren te Hirschlanden in Württemberg den 20sten Maart 1824, wijdde zich aanvankelijk aan de beoefening der natuurlijke historie en deed daarna eenige reizen in Europa. In 1850 ging hij naar Egypte en deed er uitstapjes naar Arabië en langs de kusten van de Roode Zee. Nadat hij zich door zijn kennis der zeden en gewoonten van het Oosten en door zijn natuur- en taalkundige studiën op een grootere reis had voorbereid, werd hij in Mei 1852 door de Oostenrijksche regeering aan consul dr. *Reitz* te Chartoem als secretaris toegevoegd. Op den tocht daarheen bleef hij gedurende den regentijd in Dongola, bezocht de oase El-Khâb, en trok vervolgens door de Bajoedasteppe. Niet lang na zijn aankomst te Chartoem vergezelde hij *Reitz* op een tocht naar Abessinië, en wel over Kedaref en Galabat naar Gondar, vandaar naar het hoogland van Simen, op den terugtocht ten westen van het Sanameer door onbekende oorden. *Reitz* bezweek den 16den Mei 1853 te Doka, doch *Heuglin* mocht in Juni Chartoem wederzien. Zijn aanteekeningen omtrent deze reis („Reisen in Nordostafrika", 1857) bezitten eene hooge waarde. In plaats van *Reitz* tot Oostenrijksch consul te Chartoem benoemd, reisde hij tegen het einde van 1853 langs den benedenloop van den Witten Nijl en door Kordofan en verzamelde een menigte zeldzame dieren, waarmede hij in 1854 naar Kaïro ging, om ze het volgende jaar te schenken aan den keizerlijken dierentuin te Schönbrunn. In dien tijd leverde hij zijn eerste „Systematische Uebersicht der Vögel Nordostafrikas" (1855), waarin 754 soorten beschreven zijn. In Maart 1856 begaf hij zich nogmaals naar den Soedan, keerde in Januari 1857 naar Kaïro terug en reisde in dat jaar langs de westkust der Roode Zee en langs de kust van Somaliland, waaromtrent hij berichten schreef in *Petermann's* „Mitteilungen". In 1861 belastte hij zich, op aanzoek van *Petermann*, met de leiding der expeditie, die tot opsporing van *Vogel* naar Afrika zou worden gezonden. Met *Steudner*, *Kinzelbach*, *Hansal* en *Schubert* verliet hij den 25sten Mei 1861 Egypte waar hij in Maart aangekomen was, en begaf zich over Massaoea, waar *Munzinger* zich den 1sten Juli bij hem voegde, naar de gewesten der Mensa, Bogos en Barea ten noorden van Abessinië. Hier hield de expeditie tot aan het einde van October zich bezig met aardrijks- en natuurkundige en met ethnographische werkzaamheden en trok vervolgens zuidwaarts naar Abessinië. Te Mai-Sjecha in de provincie Sarae verlieten den 4den November *Munzinger* en *Kinzelbach* hem, om westwaarts door het land van Koenama en over Karsala naar Chartoem en Kordofan te reizen, terwijl *Heuglin* met *Steudner* en *Schubert* over Adoea, Gondar en Gauffat zuidwaarts trok tot aan de grenzen van Sjoa en tot in het Gallagewest Dsjimma, waar hij den 4den April 1862 door keizer *Theodoor* gastvrij ontvangen werd. Na een hoogst moeilijke en gevaarlijke reis over Gondar en Doka bereikte hij in den aanvang van Juli Chartoem. Daarna voegde zich *Heuglin* met *Steudner* bij de expeditie der Nederlandsche freule *Tinne*, die tegen het einde van Januari 1863 van Chartoem naar de Bahr-el-Chasal (de westelijke zijrivier van den Witten Nijl) vertrok, bereikte westwaarts, aan de andere zijde van het Rekmeer, de Kosanga- of Demborivier, nadat hij zijn metgezel *Steudner* den 10den April door den dood verloren had, en keerde vervolgens met een groote wetenschappelijke verzameling tegen het laatst van Maart 1864 naar Chartoem en in 1865 in Europa terug. Hij schreef „Die deutsche Expedition in Ost-Afrika"(1864), „Reise nach Abessinien und den Gallaländern" (1868), „Ornithologie Nordostafrikas"(1869—1875) en „Reise in das Gebiet des Weissen Nils und seiner westlichen Zu-

Digitized by Google

flüsse"(1869). In den zomer van 1870 ondernam hij met graaf *Zeil* een tocht naar Spitsbergen, deed opmetingen in het zuidoostelijk gedeelte dezer eilandengroep en bracht vandaar, alsmede in 1871 van Nova Zembla, belangrijke voorwerpen terug. Daarna gaf hij zijn „Reisen nach dem Nordpolarmeere in den Jahren 1870 und 1871"(3 dln., 1874) in het licht, vertrok tegen het einde van 1874 wederom naar de Roode Zee om het land der Beni-Amer te bezoeken, keerde na een lang verblijf te Kaïro terug naar Stuttgart en overleed aldaar den 5den November 1876, nadat hij zijn „Reise in Nordostafrika"(1877) voor de pers gereed had gemaakt.

Heumann, *Christoph August*, een Duitsch letterkundige, geboren den 3den Augustus 1681 te Allstädt in het land van Weimar, bezocht de school te Eisenach en het gymnasium te Göttingen, werd er, nadat dit laatste in een universiteit herschapen was, gewoon hoogleeraar in de geschiedenis der letterkunde en buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid en overleed den 1sten Mei 1763. Hij schreef: Conspectus reipublicae literariae" (8ste druk, 1791) „Acta philosophorum" (3 dln., 1715—1727) en „Erklärung des Neuen Testaments" (12 dln., 1750—1763).

Heun, *Karl Gottlob Samuel*, schrijvende onder den naam van *H. Clauren*, geboren den 20sten Maart 1771, bezocht het gymnasium te Gotha en studeerde te Leipzig en Göttingen in de rechten. Na zijn terugkeer van de hoogeschool benoemde de Pruisische minister *von Heynitz* hem tot leermeester van zijn neef en tot secretaris. Later werd hij geheimschrijver bij het algemeen bestuur van het Westfaalsch mijn- en zoutdepartement en daarna assessor bij het mijnwezen. In 1801 verliet hij den Pruisischen dienst, om het bestuur der uitgestrekte goederen van den canonicus *von Treskow* bij Posen en elders op. zich te nemen, doch ondervond hierbij velerlei onaangenaamheden, en datzelfde viel hem ten deel van de zijde van den boekhandelaar *Rein* te Leipzig, wiens compagnon hij geworden was. In 1806 belastte hij zich opnieuw met de administratie der goederen van *von Treskow*, doch keerde in 1811 naar Berlijn terug, waar hij op het bureau van den staatskanselier *Hardenberg* geplaatst en vervolgens tot Hofraad benoemd werd. Hij nam deel aan den veldtocht van 1813 en 1814, redigeerde de „Preuszische Feldzeitung", woonde het Congres te Weenen bij en werd vervolgens bij het Pruisische gouvernement in Saksen en daarna te Merseburg aangesteld. In 1820 werd hij redacteur van de „Preuszische Staatszeitung" en verkreeg daarna een ambt bij de posterijen, nadat hij vooraf tot geheim Hofraad benoemd was. Hij overleed te Berlijn, den 2den Augustus 1854. Gedurende zijn verblijf in Polen trad hij het eerst onder den naam van *H. Clauren* (een anagram van *Karl Heun*) als schrijver op. Daar zijn verhalen „Die graue Stube" en inzonderheid „Mimili" grooten bijval vonden, ging hij voort op den ingeslagen weg. Zijn verspreide werken werden onder den titel „Erzählungen" in 6 deelen verzameld (1819—1820) en vonden vele lezers. Sedert 1819 gaf hij ook het jaarboekje „Vergiszmeinnicht" in het het licht, en wat hij daarin leverde werd vervolgens in 4 verzamelingen (40 dln., 1820—1828) opgenomen. Verder schreef hij onderscheiden tooneelstukken, zooals: „Das Vogelschieszen", „Der Bräutigam aus Mexico", „Der Wollmarkt" enz., welke onder den titel „Lustspiele" (2 dln., 2de druk, 1824) zijn samengevoegd.

Heup noemt men dat gedeelte van 's menschen lichaam, hetwelk gedeeltelijk door de bekkenbeenderen, gedeeltelijk door het dijbeen met de daaraan liggende spieren, vaten en zenuwen gevormd wordt. Het *heupgewricht* (zie ook *Gewrichten*) wordt gevormd door het darm-, schaam- en zitbeen en door het dijbeen. De eerstgenoemde 3 beenderen vormen een komvormige holte, en daarin sluit een bolvormige knobbel, het hoofd van het dijbeen, met dit laatste door den hals verbonden. Deze knobbel, een kogelgeleding vormend, kan in verschillende richtingen een halven cirkel beschrijven. De banden, waarmede hij in de holte bevestigd is, zijn sterk. Een van deze — de ronde band (*ligamentum rotundum*) — is aan de eene zijde aan den bodem der komvormige holte en aan de andere aan het midden van den knobbel bevestigd. De andere band — een kapselband — is aan den geheelen buitenrand der komvormige holte stevig vastgehecht en loopt over den hals van het dijbeen tot aan den grooten en kleinen draaier (*trochanter major et minor*), twee uitsteeksels, die de grens vormen van den hals van het dijbeen en tevens tot aanhechtingspunt dienen van een groot aantal spieren, welke, gedeeltelijk in het bekken ontspringend, gedeeltelijk naar het kniegewricht en naar het onderbeen loopend, de verschillende bewegingen mogelijk maken, waardoor de mensch van plaats verandert, zich opricht en zich staande houdt. Daarom is het heupgewricht een der belangrijkste geledingen. Ook de bil- en dijspieren hebben er grootendeels haren oorsprong.

Heupontwrichting, *Aangeboren*. Zie *Ontwrichting*.

Heupziekte (*Coxitis*) is een tuberculeuze ontsteking van het heupgewricht, die ook in hare lichte vormen eenige jaren duurt en vooral bij kinderen voorkomt. Meestal komt het tot vorming van kaasachtigen etter, die door de kapsel naar buiten doorbreekt en koude abscessen vormt (Zie *Gewrichtsziekten*.) In het eerst klaagt het kind over pijn in de heup, die op sommige plaatsen gevoelig voor druk blijkt, of de pijn wordt in andere plaatsen, bijv. in de knie, gevoeld. Het kind gaat hinken om het heupgewricht zooveel mogelijk te ontzien (Zie *Hinken*). Men vindt bij onderzoek een beperking in de beweeglijkheid van het gewricht. Langzamerhand wordt het been door het kind in een bepaalden stand gehouden, waarin het later door veranderingen in het gewricht gefixeerd wordt. De pijnlijkheid neemt toe, vooral als men door druk op de knie of stoot tegen de voetzool, de gewrichtshoofden tegen elkander drukt. Ondertusschen is het gewricht begonnen te zwellen, de huid ziet er wasachtig uit, vandaar de oude naam *tumor albus*, en eindelijk treden op verschillende plaatsen abscessen op, die ook in het bekken kunnen doorbreken. In elk tijdperk is genezing mogelijk, maar is er eenmaal ettering opgetreden, dan zal de functie van het gewricht gestoord blijven door vergroeiing of destructie van de gewrichtshoofden. De behandeling berust

Digitized by Google

op het verschaffen van rust voor het gewricht door rek- of gipsverbanden. Komt het toch tot ettering, dan moeten meestal door resectie de zieke gewrichtsdeelen verwijderd worden. Kan de patiënt het bed verlaten, dan is een kruk noodig en later een verhoogde voetzool wegens de verkorting van het been.

Heureka (Grieksch = ik heb het gevonden) is de beweerde uitroep van *Archimedes* na zijn ontdekking der hydrostatische wet; vandaar een uitdrukking van vreugde bij een gedane uitvinding of ontdekking.

Heuristiek noemt men de kunst van uitvorsching, of de wetenschappelijke aanwijzing om langs een stelselmatigen weg ontdekkingen te doen. Een algemeene heuristiek voor de wetenschappen zou ongetwijfeld zeer belangrijk zijn en met de algemeene methode tot uitbreiding der wetenschap samenvallen; maar het ligt in den aard der zaak, dat zulk een algemeene heuristiek niet bestaat. Immers de logische vooruitgang der denkbeelden, die tot verrijking der wetenschap leidt, hangt steeds af van den aard der vraagstukken, en de regels der redeneerkunde, welke een algemeene strekking hebben, zijn niet in staat om tot leiddraad bij de oplossing van bepaalde vraagstukken te dienen. Wat men dus te voren als een algemeene heuristiek beschouwde, was doorgaans niets anders dan een samenvoeging van willekeurige denkbeelden, hoewel geschriften van die soort, zooals de „Ars magna" van *Raymundus Lullus*, vele bewonderaars vonden.

Iets geheel anders dan een aanwijzing om ontdekkingen te doen, is de *heuristische methode*, die men bij het behandelen van wetenschappelijke onderwerpen aanwendt, namelijk de methode, waarbij men den weg volgt, waarop men de leerstellingen van zelf vindt of althans kan vinden. Zij toont ons het tafereel der wetenschap in haar wording. Deze methode is dus tevens een genetische en heeft op het gebied van opvoeding en onderwijs een hooge waarde.

Heurn, *Johan Henkrik van*, een Nederlandsch geschiedkundige, geboren te 's Hertogenbosch den 13den Augustus 1706, werd er raad en schepen der stad en griffier der leen- en tolkamer. Hij overleed in 1779, en schreef: „Historie der stad en Meierij van 's Hertogenbosch, alsmede de voornaamste daden der Hertogen van Brabant" (4 dln., 1776). Een plaatsbeschrijving, welke hierop zou volgen, is nog in handschrift aanwezig. Ook schreef hij „Vertoog over het nuttige om heide tot bouw- en weiland te maken in de Meierij" (1776).

Heurn, Johan van, een zoon van den voorgaande, geboren den 6den Maart 1751, studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten, vestigde zich als advocaat te 's Hertogenbosch en werd er eerst griffier der leen- en tolkamer en in Augustus 1776 hoogleeraar in het burgerlijk en hedendaagsch recht. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering „De jure romano neque laris instar colendo neque ad bestias damnando" en hield college over de Instituten, totdat hij voor en na de omwenteling van die dagen in verschillende ambtsbetrekkingen geplaatst werd. Hij was in 1803 assessor van den landdrost van het departement Brabant, staatsraad in buitengewonen dienst en ridder van de Orde der Unie, lid der Provinciale Staten en overleed den 29sten Maart 1815. Hij schreef „Dissertatio de regalibus in Belgio praecipue in agro Sylvaducensi usitatis" (1772).

Heurne, *Johan van*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Utrecht den 25sten Januari 1543, bezocht er de Hiëronymiaansche school en vertrok op 19-jarigen leeftijd naar Leuven, waar hij zich op de wijsbegeerte en tevens op de genees- en heelkunde toelegde. Later bezocht hij Parijs en begaf zich daarna met *Petrus Forestus*, *Johannes Duvius*, *Busenius* en *Teylingius* naar de hoogeschool te Padua, eindelijk in 1571 naar Pavia, waar hij de ontleedkundige lessen van *Gabriël Cunerius* bijwoonde en de doctorale waardigheid verwierf. Hij vestigde zich vervolgens te Utrecht en werd geneesheer van de graven van *Egmont* en van den heer van *Noircarmes*, stadhouder der provincie. Nadat Utrecht tot de Staatsche zijde was overgegaan, werd hij tegen zijn zin door den prins *van Oranje* tot schepen benoemd. In 1581 werd hij gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leiden, en zoowel *Willem I* als later *Maurits* raadpleegden hem. Hij was mede de opsteller van het advies der geneeskundige faculteit, waarin de waterproef ter ontdekking van tooverij afgekeurd werd. Hij overleed te Leiden den 11den Augustus 1601. Hij schreef: „De natura et praesagio horrendi cometae, qui anno 1577 orbem terrarum terruit", „D. Thomae Aquinatis secreta alchimiae magnalia de corporibus supercaelestibus etc." (1579), „Praxis medicinae nova ratio etc." (4de druk, 1650), „Institutiones medicinae" (1592, en later bij herhaling), „De studio medicinae bene instituendo" (2de druk, 1651), „De morbis qui in singulis partibus humani capitis insidere consueverunt etc." (2de druk, 1609), uitgaven der geschriften van *Hippokrates*, „De febribus liber" (1598), „De peste liber" (1600), „De morbis oculorum, aurium, nasi, dentium, oris etc." (1602), „De gravissimis morbis mulierum etc." (1607), „De morbis ventriculi liber" (1608) en „Notae, observationes et remedia secreta". De meeste van deze werken vindt men in zijn „Opera omnia" (2de druk, 1658).

Heurne, Otto van, eveneens geneeskundige en zoon van den voorgaande, geboren te Utrecht den 8sten September 1577, studeerde reeds op 15-jarigen leeftijd te Leiden, eerst in de wijsbegeerte, daarna in de geneeskunde, ontving er in 1599 de waardigheid van meester in de vrije kunsten, werd er benoemd in 1600 tot hoogleeraar in de redeneerkunde, promoveerde een jaar later in de geneeskunde en ontving kort na het overlijden van zijn vader een aanstelling tot buitengewoon en in 1611 een tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde te Leiden, terwijl men hem 7 jaar later tevens het onderwijs opdroeg in de ontleedkunde. Hij overleed den 14den Juli 1652. Van zijn geschriften noemen wij het gedicht „In discessum Jacobi Dyckii, legati Sueciae apud Foederatos Ordines, quum Sueciam peteret" (1797), „Babylonica, Indica, Aegyptia etc. philosophiae promodia" (1600), „Johannis Fernelii universa medicina etc." (2de druk, 1679) en „Epistolae ad Johannem Meursium", welke echter niet gedrukt zijn.

Heuscheuergebergte, een tak van het Su-

Digitized by Google

detengebergte in het graafschap Glatz, vormt in het N. W. een tot 783 m. hooge keten, in het Z. W. een naar alle zijden steil afhellend zandsteenplateau, waarop zich vele kammen verheffen, zooals de Grosze Heuscheuer met den Groszvaterstuhl (919 m.) en den Spiegelberg (916 m.).

Heusde, *Philips Willem van*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Rotterdam den 17den Juni 1778, bezocht de Erasmiaansche school aldaar en maakte zich onder leiding van *Nodell* bekend met geschriften van *Plato* en *Hemsterhuis*. In 1707 vertrok hij naar Amsterdam, om zijn studiën onder *Wyttenbach*, *van Swinden* en *Cras* voort te zetten. *Wyttenbach* volgde hij naar Leiden, waar hij tevens de lessen van *Kluit* en *Siegenbeek* bijwoonde. Weldra schreef hij „Specimen criticum in Platonem". Een reis naar Parijs bracht hem in aanraking met verschillende Fransche geleerden, en nauwelijks was hij bij zijn terugkeer bevorderd tot doctor in de beide rechten, toen hij te Utrecht benoemd werd tot hoogleeraar in de geschiedenis en oudheidkunde, in de welsprekendheid en de Grieksche taal, welke betrekking hij aanvaardde met een redevoering „De antiqua eloquentia cum recentiore comparata." Gedurende 36 jaar bleef hij daar werkzaam. Tot driemaal toe, telkens te vergeefs, werd hij benoemd tot hoogleeraar te Leiden. In 1816 werd hij bibliothecaris der Academische boekerij te Utrecht, en de catalogus van deze verscheen in 1835 met een voorrede van zijn hand in het licht. Hij was curator van het gymnasium te Utrecht, ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Koninklijk Nederlandsch en van het Fransch Instituut, alsmede van een aantal andere geleerde genootschappen. Op een reis door Zwitserland overleed hij te Genève den 28sten Juli 1839. Van zijn geschriften noemen wij: „Diatribe in civitates antiquas" (1817), „Oratio de pulchri amore" (1819), „Initia philosophiae Platonicae" (3 dln., 1827—1836), „Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs" (1829 en later, ook in het Duitsch vertaald), „Protrepticus ad bonarum artium in Academia Rhenotrajectina studiosos" (1830), „Brieven over het beoefenen der wijsbegeerte, inzonderheid in ons vaderland en in onzen tijd" (1837), „De Socratische school of wijsbegeerte voor de negentiende eeuw" (4 dln. 1834—1839), „Esquisses philosophiques etc.", „Characterismi principum philosophorum veterum, Socratis, Platonis, Aristotelis ad criticam philosophandi rationem commendandam" (1839), „De school van Polybius of geschiedkunde voor de negentiende eeuw" (1841), „Oratio de naturali artium et doctrinarum conjunctione" (1836), „Cornelis Willem de Rhoer gekenschetst, bijzonder als geschiedkundige" (1821), herinneringen aan Willem Hendrik de Beaufort" (1829) en „Aanspraken aan de vrijwillige jagers, studenten der Utrechtsche hoogeschool" (1831).

Heusde, Jan Adolf Charles van, een zoon van den voorgaande en eveneens letterkundige, geboren te Utrecht den 26sten Mei 1812, bezocht er het gymnasium Hieronymianum en liet zich in 1829 inschrijven als student in de letteren. In 1834 viel aan zijn prijsverhandeling „De Guilielmo Ludovico Nassavio" te Leiden een eervolle vermelding ten deel, waarna hij zijn stuk omwerkte en in 1835 in het licht gaf onder den titel: „Diatribe in Guilielmi Ludovici Nassavii vitam, ingenium merita". Na het verdedigen eener disputatie „M. Tullius Cicero *Φιλοπλάτων;* disquisitio de philosophiae Ciceronianae fonte praecipuo" promoveerde hij met de kap ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest der Utrechtsche hoogeschool in 1836. In 1839 schreef hij een „Disquisitio de L. Aelio Stilone, Ciceronis in rhetoricis magistro, rhetoricorum ad Herennium, ut videatur, auctore. Inserta sunt Aelii Stilonis et Servii Claudii fragmenta". Ook gaf hij na den dood van zijn vader diens „School van Polybius" in het licht, waarna hij in 1840—1842 een herdruk bewerkte van „De Socratische School" en van de „Initia Philosiphiae Platonicae". Verder verschenen in 1842 „Studia critica in C. Lucilium poetam collata"; in 1844 „Epistola ad Car. Frid. Hermannum de C. Lucilio". In 1840 had hij de betrekking aanvaard van rector der Latijnsche school te Amersfoort en zeven jaar later werd hij benoemd tot hoogleeraar te Groningen. Hij aanvaardde zijn betrekking met een „Oratio de studiorum propaedeuticorum usu nondum obsoleto", gaf 8 jaar onderwijs in de Grieksche en Latijnsche taal en letterkunde, legde toen zijn betrekking neder en vestigde zich ambteloos te 's Gravenhage, waar hij den 16den November 1878 overleed. Men vindt van hem eenige verhandelingen in de „Verslagen en Mededeelingen" der Koninklijke Academie van Wetenschappen, terwijl hij nog in 1864 een uitgave bezorgde van den „Agamemnon" van *Aeschylus* (Acceduntscholia Codicis Farnesiani nunc primum integra).

Heusde, André Charles van, een broeder van den voorgaande, studeerde en promoveerde te Utrecht in 1840 tot doctor in de klassieke letteren op een proefschrift: „Commentatio de Hooftio et Tacito" (1838), en het volgend jaar tot doctor in de rechten op een proefschrift. „Disquisitio historico-juridica de lege Plautia Papiria" (1842). Hij bekleedde vervolgens de betrekkingen van refendaris en van raad-adviseur bij het departement van Binnenlandsche Zaken, woonde daarna ambteloos te Utrecht en overleed den 24sten Februari 1899. Hij schreef nog: „Mr. H. Vollenhoven" (Levensber. d. Maatschappij v. Ned. Letterkunde, 1890).

Heusden, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 104 H. A groot met (1907) 1803 inwoners, wordt ingesloten door de Noord-Brabantsche gemeenten Heesbeen, Oudheusden en Herpten-Bern en door de Geldersche gemeente Nederhemert. Tot de gemeente behoort alleen het stadje Heusden, aan den Verlegden Maasmond gelegen, met zijn onmiddellijke omgeving. Handel, scheepvaart en eenige nijverheid vormen de hoofdmiddelen van bestaan. De voornaamste gebouwen zijn, na de verwoesting van het kasteel, het stadhuis en de Hervormde kerk met het praalgraf van baron *von Friesheim*. Verder vindt men er een Luthersche kerk, een Gereformeerde kerk, een Roomsch Katholieke kerk en een synagoge. De oude stad, die naar verhaald wordt, reeds in 839 door de Noormannen verwoest zou zijn, was oorspronkelijk zeer gunstig tusschen de Maas en de oude Maas gelegen. Nadat de tak van de Oude Maas dichtgeslibd was (1482) geraakte de stad langzamerhand in verval.

Digitized by Google

Heusden, *Albertus Ascanius van*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te 's Gravenhage den 25sten Februari 1808, bezocht aldaar de Latijnsche school met het plan vervolgens aan de Leidsche academie zijn studiën voort te zetten. Hij werd echter in 1827 gouverneur bij een aanzienlijke familie in zijn geboorteplaats en ontving in 1829 een benoeming tot leeraar der 2de klasse in de Nederlandsche taal- en letterkunde aan de Koninklijke Militaire Academie. Gedurende de jaren 1830—1836 was hij toegevoegd aan den hoogleeraar *J. Bosscha*, auditeur-militair te Breda, ontving in 1841 een aanstelling tot leeraar der 1ste klasse aan de Militaire Academie en werd er in 1844 lector, in 1852 lector der 1ste klasse en in 1855 hoogleeraar. Bij de reorganisatie der Academie in 1872 ontving hij een eervol ontslag en overleed te Breda den 16den April 1874. Hij was ridder van de orde der Eikenkroon en van die van den Nederlandschen Leeuw en lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Historisch Genootschap te Utrecht, terwijl de Utrechtsche Academie hem in 1848 eershalve den rang van doctor in de letteren toekende. Van zijn geschriften vermelden wij: „Handleiding tot de aardrijkskunde" (2 dln.), „Leerboek der aardrijkskunde", „Handleiding tot de nieuwe geschiedenis, voor de kadetten van alle wapenen" (3 dln.), „Handboek der aardrijkskunde, staatsinrichting, staathuishouding en statistiek voor het koninkrijk der Nederlanden" (2 dln.) en „Lof van den oorlog of wederlegging van de leerstellingen der vrienden van den vrede".

Heusinger, *Karl Friedrich von*, een Duitsch geneeskundige, geboren den 28sten Februari 1792 te Farnroda bij Eisenach, bezocht aldaar het gymnasium, studeerde te Jena en werd in 1812 doctor in de geneeskunde. Hij zette nu zijn studiën nog voort te Göttingen en werd in 1813 officier van gezondheid in Pruisischen dienst. Na den vrede van Parijs keerde hij naar Göttingen terug, maar bij de terugkomst van *Napoleon* ging hij nogmaals naar Parijs, woonde geruimen tijd te Thionville en was tot 1819 geplaatst bij het achterblijvend militair hospitaal te Sedan. Toen hij vervolgens Göttingen weder bezocht, werd hij er assistent in een ziekenhuis en in 1821 buitengewoon hoogleeraar te Jena. Vanhier ging hij als gewoon hoogleeraar in 1824 naar Würzburg en in 1829 naar Marburg, waar hij den 5den Mei 1883 overleed. Behalve zeer vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „Ueber den Bau und die Verrichtungen der Milz" (1817), „Ueber die Entzündung und Vergrößerung der Milz" (1820; vervolg in 1823), „System der Histologie" (1822), „Grundrisz der physischen und psychischen Anthropologie" (1829), „Grundrisz der Encyklopädie und Methodologie der Natur- und Heilkunde" (1839), „Recherches de pathologie comparée" (2 dln., 1844—1853), „Die Milzbrandkrankheiten der Tiere und der Menschen" (1850) en „Die sogenannte Geophagie oder tropische Chlorose" (1857).

Heusinger von Waldegg, *Edmund*, een Duitsch ingenieur, geboren te Langenschwalbach den 12den Mei 1817, studeerde te Göttingen en te Leipzig in de natuurkundige wetenschappen, trachtte toen reeds een snelpers te vervaardigen en bepaalde zich vervolgens bij spoorwegzaken. Hij werd in 1841 geplaatst bij den Taunusspoorweg en wist er onderscheiden verbeteringen aan locomotieven enz. aan te brengen. In 1844 werd hij tweede „Machinenmeister" te Frankfort aan den Main en in 1846 eerste „Machinenmeister" en directeur der centrale werkplaats te Kassel. In 1854 werd hij belast met den aanleg van den Homburger spoorweg. Verder ontwierp hij plannen voor de Deister- en Südharzbahn en nam in 1863 de redactie wederom op zich van het in 1845 door hem gestichte „Organ für die Fortschritte des Eisenbahnwesens". Hij overleed den 2den Februari 1886 te Hannover. *Heusinger* construeerde een excentriek voor locomotieven, de doorgaande wagens met zijgangen enz. Hij schreef „Handbuch für specielle Eisenbahntechnik" (5 dln., 1874—1878) „Kalk-, Ziegel- und Röhrenbrennerei" (2 dln., 5de druk, 1901), „Der Gipsbrenner" (1863), „Die eiserne Eisenbahn" (1863), „Musterkonstruktionen für Eisenbahnbau" (1876—1880) en „Munsterkonstruktionen für Eisenbahnbetrieb" (1877—1880).

Heusler, *Andreas*, een Zwitsersch rechtsgeleerde, geboren den 30sten September 1834 te Bazel, studeerde aldaar, te Göttingen en te Berlijn in de rechten, promoveerde in 1856 en vestigde zich in 1859 als privaatdocent te Bazel, waar hij in 1863 hoogleeraar werd. Tevens was hij er werkzaam bij de magistratuur, ontwierp een burgerlijk wetboek voor het kanton Bazel-Stad, werd in 1866 lid van den Grooten Raad en belastte zich in 1868, op last van het Eedgenootschap, met het vervaardigen van een Bondswet omtrent schuldvorderingen enz., welke in 1874 in druk verscheen. In 1891 werd hij president van het Hof van Cassatie. Hij leverde belangrijke opstellen in tijdschriften en schreef: „Die Gewere" (1872), „Verfassungsgeschichte der Stadt Basel im Mittelalter" (1860), „Die Beschränkung der Eigentumsverfolgung bei Fahrhabe und ihr Motiv im deutschen Recht" (1871), „Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung" (1872), „Institutionen des deutschen Privatrechts" (2 dln., 1885—1886) en „Geschichte der öffentlichen Bibliothek der Universität Basel" (1896).

Heussen, *Hugo Franciscus van*, een Nederlandsch geschiedkundige, den 26sten Januari 1654 uit een aanzienlijk geslacht te 's Gravenhage geboren, studeerde te Mechelen en te Leuven, werd rector in het nonnenklooster te Huissen en vervolgens kanunnik te Utrecht. Zijn verhandeling over den aflaat werd op den Index geplaatst. Zijn vrijzinnigheid belette zijn benoeming tot aartsbisschop van Utrecht, maar hij bekleedde de betrekking van vicaris. Hij overleed te Leiden den 14den Februari 1719. Behalve eenige andere werken schreef hij: „Batavia sacra, sive res gestae apostolicorum virorum, qui fidem Bataviae primum intulerunt etc." (1714), „Historia episcopatuum Belgii utpote metropolitani, nec non suffrageanorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis et Middelburgensis etc." (2 dln., 2de druk, 1755), beiden door *van Rijn* in het Nederlandsch vertaald.

Heustrich-bad, een herstellingsoord in het distrikt Frutigen van het Zwitsersch kanton Bern, ligt 702 m. boven de oppervlakte der zee, 13 km. ten zuidoosten van Thun. Het is met deze

Digitized by Google

stad door een rijweg verbonden en verheft zich op de noordoostelijke helling van den Niesen en op den linker oever van de Kander. Men vindt er een groot badhuis, dat zich langs de Kander uitstrekt en ruimte heeft voor 300 badgasten. Daarmede zijn de badgelegenheid, de zaal voor de melkkuur, de drinkhal enz. in gemeenschap gebracht. De gipsvrije, alkalisch-salinische zwavelbron, de uitstekende inrichting voor het uit- en inwendig gebruik van het zwavelwater en zijn prachtige, tegen gure winden beschermde ligging doet het bezoek steeds toenemen, vooral van lijders aan chronische kwalen van den neus, van het strottenhoofd, van de longen en van de spijsverteringsorganen.

Heuter, *Pontus*, of *Heuterus*, een Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Delft den 23sten Augustus 1535, ontving aanvankelijk onderwijs in zijn geboorteplaats en te Leiden, studeerde te Mechelen en was te Brussel in 1555 tegenwoordig bij de overdracht der regeering van *Karel V* aan zijn zoon *Philips II*. In 1560 deed hij een reis door Frankrijk en werd na zijn terugkeer kanunnik te Gorinchem. Toen de Geuzen zich in 1572 van die stad meester maakten, werd ook hij gevangen genomen, maar kreeg genade door tot de Protestantsche Kerk over te gaan. Weldra echter keerde hij tot de Moederkerk terug en legde zich toe op de nasporing der geschiedenis van Bourgondië. Hiertoe deed hij reizen en knoopte betrekkingen aan met vele geleerde mannen. In 1585 werd hij kanunnik te Deventer, in 1592 pastoor van het St. Jans Gasthuis te Brussel, daarna pastoor en kanunnik te St. Truijen en ontving eindelijk den titel van proost van Arnhem. Hij overleed te St. Truijen den 6den Augustus 1602. Van zijn geschriften noemen wij: „Nederduytsche orthographie" (1581), „Rerum Burgundicarum libri sex ect." (2de druk, 1689), „Rerum Belgicarum libri quindecim etc." (1598), loopende van 1477 tot 1565, „De veterum ac sui saeculi Belgio libri duo" (1600) en eenige Latijnsche verhandelingen. Men vindt al die werken, met uitzondering van het eerste, in zijn „Opera historica omnia etc." (3de druk, 1651).

Heuts, *Michel Bernard Frans*, een Vlaamsch dichter, geboren te Antwerpen den 20sten Augustus 1827, leverde onderscheiden gedichten die in het „Taelverbond" en in verschillende jaarboekjes zijn opgenomen, van welke inzonderheid „Clara" vermelding verdient. Sedert 1856 liet hij echter niets van zich hooren, zoodat hij vermoedelijk van de beoefening der dichtkunst heeft afgezien. Hij was jaren lang werkzaam in een der voornaamste handelshuizen van Antwerpen.

Heutsz, *Johannes Benedictus van*, werd in 1851 te Coevorden in Drente geboren, trad in 1867 als vrijwilliger in dienst, doorliep verschillende rangen, werd in 1872 benoemd tot 2de luitenant en een jaar later overgeplaatst bij het Oost-Indische leger. In Indië vervulde hij de betrekking van adjudant, verwierf in Atjeh de Militaire Willemsorde en keerde in 1881 als 1ste luitenant met verlof naar Nederland terug, waar hij aan de krijgsschool een cursus voor algemeene krijgskundige studiën bijwoonde. Hij keerde in 1883 naar Indië terug, werd in 1886 tot kapitein bevorderd, was van 1889—1891 chef van den staf in Atjeh en Onderhoorigheden, werd in 1891 bevorderd tot majoor en verkreeg de eeresabel. In 1894 werd hij benoemd tot luitenant-kolonel en vervulde tot 1896 de functie van militair commandant van de oostkust van Sumatra, toen hij tijdelijk ter beschikking van den militairen commandant van Atjeh en Onderhoorigheden werd gesteld. Hij werd in 1897 kolonel, in 1898 generaal-majoor en in 1900 luitenant-generaal, civiel en militair gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden. Onder zijn bewind maakte de pacificatie van Atjeh groote vorderingen. Den 1sten October 1904 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, in welk hoog ambt hij opnieuw blijken gaf van zijn energie en zijn groot organiseerend talent. Onder zijn bewind maakte de decentralisatie van Java belangrijke vorderingen. In 1907 verscheen zijn „Beginselverklaring", waarin de grondregels van het bij het bestuur van Insulinde te volgen regeeringsprogramma werden ontwikkeld. De minder gunstige toestanden in Atjeh onder zijn opvolger als gouverneur van dat gewest gaf aanleiding tot een inspectiereis van *van Heutsz* op het einde van 1907, die door het aftreden van den gouverneur, generaal *van Daalen*, in Mei 1908 gevolgd werd.

Heuvelmans, *Petrus Joannes*, een Vlaamsch letterkundige, geboren den 13den Juni 1808 te Eeckeren bij Antwerpen, werd op 15-jarigen leeftijd geplaatst op het kantoor der belastingen te Brasschaet, daarna te Westerloo in de Kempen en werd in 1826 eerste klerk bij de belastingen te Turnhout. In 1837 werd hij, als eerste secretaris ten gemeentehuize, belast met de taak het zeer verwaarloosd archief in orde te brengen. Dit leidde hem tot het nasporen van de geschiedenis der stad en tot het leveren van onderscheiden opstellen omtrent Turnhoutsche aangelegenheden. Hij schreef verder: „Lotgevallen van een Turnhoutschen jager in de 16de eeuw", „De twee reizigers, geschiedkundige verhalen uit de 16de en 17de eeuw", „Kronijk der stad en vrijheid Turnhout" en „De blijde inkomste van Amalia van Solms, prinses-douairiere van Oranje, weduwe van den krijgsheld Frederik-Hendrik". Hij overleed te Herenthals den 22sten Juli 1888.

Hevel is een toestel, dat gebruikt wordt om een vloeistof uit een hooger gelegen vat in een lager gelegen over te schenken. Hij bestaat uit een omgebogen glazen of metalen buis, waarvan de beide stukken ongelijk van lengte zijn (zie fig. 1). Stellen wij ons voor, dat de hevel geheel gevuld is met vloeistof, terwijl het korte been geplaatst is in het vat, waaruit men de vloeistof wil overschenken. De vloeistof zal zich dan in de richting van het korte been naar het lange bewegen. Beschouwen wij een horizontale vloeistofkolom bij s, dan zal de druk links tegen die kolom gelijk zijn aan den druk van de lucht, verminderd met die van een waterkolom, die tot hoogte heeft den verticalen afstand van s tot den waterspiegel in het vat, de druk rechts gelijk aan die van de buitenlucht, verminderd met dien van een waterkolom, die tot hoogte heeft den verticalen afstand van s tot het niveau in het lager geplaatste vat. Derhalve is de druk links grooter dan rechts en zal de vloeistof zich in den hevel op bovengenoemde wijze bewegen. Fig. 2 stelt

Digitized by Google

een hevel voor met een afzonderlijke zuigbuis B. Door aan deze te zuigen, kan men den hevel gemakkelijk met vloeistof vullen, zonder gevaar te

Fig. 1.

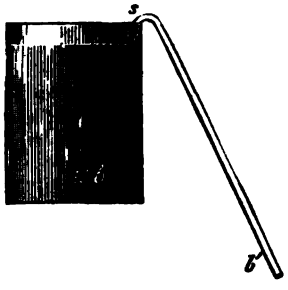

Fig. 2.

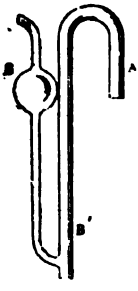

Hevel.

loopen de vloeistof in den mond te krijgen, wat vooral bij overhevelen van vergiftige stoffen van belang is.

Hevelbarometer. Zie *Barometer*.

Hevelius, *Johannes*, eigenlijk *Hewel* of *Hewelke*, een Duitsch sterrenkundige, geboren te Danzig den 28sten Januari 1611, studeerde te Leiden en deed in 1630 tot 1634 een reis door Nederland, Engeland, Frankrijk en Duitschland. Na zijn terugkeer te Danzig wijdde hij zich weldra aan de sterrenkunde. Zijn astronomische metingen onderscheiden zich door groote nauwkeurigheid, hoewel hij slechts met het bloote oog of met diopters waarnemingen deed. Vóór zijn waarnemingen stichtte hij in 1641 in zijn huis een sterrenwacht, welke hij „Stellaeburgum" noemde. Bij een brand, die den 26sten September 1679 zijn sterrenwacht vernielde, zijn, behalve zijn boeken, ook zijn handschriften grootendeels verloren gegaan. In 1641 werd hij schepen en in 1651 raadsheer van Danzig. Hij overleed den 28sten Januari 1687. Een belangrijk werk is zijn „Selenographia, seu descriptio lunae" (1647), waarin hij een uitvoerige beschrijving levert van de oppervlakte der maan. Verder schreef hij: „Prodromus astronomiae" na zijn dood verschenen, „De natura Saturni" (1656), „Cometographia" (1668) en „Machina coelestis" (2 dln., 1673—1679).

Héves, een Hongaarsch comitaat, grenst ten N. aan Neogràd en Gömör, ten O. aan Borsod en het Haidukkencomitaat en ten W. aan Pest-Pilis-Solt en Nèograd. Het telt, na zijn inkrimping in 1876, op 3761 v.km. (1960) 255345 inwoners, die bijna allen tot den Magyaarschen stam behooren en den R. Katholieken godsdienst belijden. De bodem is er over het geheel effen, behalve in het noordelijk gedeelte, waar zich het Matragebergte verheft. Hier groeien uitmuntende druiven; verder levert het land veel maïs en tabak. Ook bloeien handel en nijverheid. De hoofdstad is Erlau.

Hevesi, *Ludwig*, een Duitsch-Hongaarsch novellist, schrijvende onder den schuilnaam *Onkel Tom*, werd geboren den 20sten December 1843 te Heves in Hongarije, studeerde te Weenen in de geneeskunde en in de oude letteren en trad in 1865 op als journalist. In 1866 werd hij belast met de zorg voor het feuilleton in den „Pester Lloyd" en sedert 1875 is hij gevestigd te Weenen als redacteur van het „Fremdenblatt". Ook leverde hij van 1871 tot 1874 de eerste zeven deelen van het te Weenen uitgegeven tijdschrift voor de jeugd „Kleine Leute". Zijn novellen, die hij in de bundels: „Auf der Schneide" (1884), „Neues Geschichtenbuch" (1885), „Auf der Sonnenseite" (1886), „Buch der Laune" (1890) en „Regenbogen (1892) verzamelde, geven getuigenis van zijn scherpe opmerkingsgave en van zijn oorspronkelijken humor. Daarenboven schreef hij: „Sie sollen ihn nicht haben. Heiteres aus ernster Zeit" (1871), „Des Schneidergesellen Andreas Jelky Abenteuer in vier Welttheilen" (1875), „Almanaccando", een bloemlezing van humoristisch-poëtische studiën over afgelegen hoekjes van Italië, „Ein Englischer September" (1891), „Von Kalau bis Säkkingen" (1893), „Glückliche Reisen" (1895), „Die Althofleute" (1897), „Blaue Fernen. Neue Reisebilder" (1897), „Das bunte Buch. Humoresken" (1898), „Der zerbrochene Franz, nebst anderen Humoresken" (1900), „Mac Ecks sonderbare Reise zwischen Konstantinopel und San Francisco" (1901), „Ewige Stadt, ewiges Land, Fahrten in Italien" (1903), „Sonne Homes. Heitere Fahrten durch Griechenland und Sizilien" (1904); verder de biografieën „Zerline Gabillon" (1894), „Wilhelm Junker" (1896) en „Oesterreichische Kunst im 19. Jahrhundert" (1903). Ook behoort hij tot de stichters van het humoristische, in Hongarije veelgelezen blad „Borssem Jankó" en schreef hij in het Hongaarsch „Karczképek" (Omtrekken, 1876), schetsen uit Boedapest. Eindelijk leverde hij, op verzoek van het gemeentebestuur van Pest, het geschrift „Budapest" (1873), dat in het Hongaarsch en in het Duitsch in den handel werd gebracht.

Hewitson, *William*, een Engelsch natuuronderzoeker, geboren den 9den Januari 1806 te Newcastle on Tyne, maakte in 1831 een aanvang met het schrijven van zijn „British zoology" en bezocht daartoe de Shetlandeilanden en de kusten van Noorwegen. In 1846 leverde hij met *Doubleday* „The genera of Diurnal Lepidoptera", een werk, dat hij later met *Westwood* voltooide. In 1848 verhuisde hij naar Oatlands in Surrey en in 1852 verscheen de eerste aflevering van zijn „Exotic butterflies", een boek, dat in driemaandelijksche afleveringen werd voortgezet en gevolgd door zijn „Illustrations of diurnal Lepidoptera" (4 dln., 1868—1869). Zijn verzameling buitenlandsche vlinders telde meer dan 4000 soorten. Hij overleed den 28sten Mei 1878.

Hex.... (voor medeklinkers *hexa....*) beteekent in samenstellingen *zes*, vooral in scheikundige namen zooveel als *zesvoudig*.

Hexachordon noemt men het ten tijde van *Guido van Arezzo* uitgevonden zestonig stelsel, dat uit vier heele tonen en één halven toon bestond, waarvan de laatste zich tusschen den derden en vierden toontrap bevond.

Hexaëder (Grieksch) beteekent zesvlak; regelmatige hexaëder zooveel als kubus.

Hexagon. Zie *Zeshoek*.

Hexagonaal kristalstelsel. Zie *Kristallen*.

Hexagram is een wiskundige figuur, uit den zeshoek afgeleid. Zij wordt gevormd door de diagonalen van den zeshoek, met weglating van

Digitized by Google

die, welke tegenovergestelde hoekpunten verbinden, of ook wel door verlenging van de zijden van den zeshoek. In de vrijmetselarij is die figuur gebruikelijk, omdat men haar kan beschouwen als een vereeniging van twee driehoeken.

Hexameter is de naam van een vers, door de Grieken uitgevonden en ook in het Latijn gebruikt, ook wel *heroïsche* of *epische* versmaat geheeten wegens zijn gebruik in het heldendicht. Het bestaat uit 6 voeten. Van deze is de laatste doorgaans een spondaeus (— —), ook wel een trochaeus (— ⏑), en de voorlaatste een dactylus (— ⏑ ⏑), terwijl de overige 4 naar believen des dichters of liever naar den aard van het onderwerp spondaei of dactyli kunnen zijn. *Homeros* en *Hesiodos* hebben zich van deze versmaat bediend, en bij de Romeinen vooral *Virgilius*. In de Middeleeuwen schreef men hexameters, die in het midden en op het einde rijmden en den naam droegen van Leoninische verzen. In Duitschland hebben vooral *Klopstock* en *Vosz* van den hexameter gebruik gemaakt, in Noord-Nederland inzonderheid *Meerman*, *van de Kasteele*, *Rau*, *Vosmaer* en *Hofdijk*, in Zuid-Nederland *Dautzenberg*, *van Beers* en *de Cort*.

Hexanen zijn koolwaterstoffen van de empirische formule C_6H_{14}. Normaal hexaan, waarvan de struktuurformule $CH_3(CH_2)_4CH_3$ is, komt als hoofdbestanddeel in petroleumaether voor en bevindt zich ook in teerolie. Het is een kleurlooze vloeistof met een soortelijk gewicht van 0,663 en een kookpunt van 68°,4—68°,8 C.

Hexapla is de naam van een uitgebreid werk van den kerkvader *Origenes* tot herstel van den tekst der Septuaginta. Het heeft zijn naam, *het zesvoudige*, ontvangen van de wijze, waarop *Origenes* zijn taak volbracht. Hij liet namelijk den tekst van het Oude Testament in 6 kolommen afschrijven. In de eerste kolom stond de Hebreeuwsche tekst met Hebreeuwsche letters, in de tweede die tekst met Grieksche letters, in de derde de Grieksche vertaling van *Aquila*, in de vierde, die van *Symmachus*, in de vijfde die der LXX en in de zesde die van *Theodotius*. Hij liet die afschriften vermoedelijk te Caesarea vervaardigen na het jaar 231, met financiëlen steun van zekeren *Ambrosius*. Later voegde hij er nog 3 andere vertalingen bij. Wegens de groote uitgebreidheid van dit werk is het nooit afgeschreven. Vijftig jaar na den dood van *Origenes* vond *Eusebius* het te Tyrus en plaatste het in de boekerij te Caesarea, waar *Hiëronymus* het vond. Vermoedelijk is het in 653 bij de verovering van Caesarea door de Arabieren vernietigd. De tekst van de overzetting der LXX is echter grootendeels door *Eusebius*, *Pamphilus*, *Hieronymus* en anderen bewaard gebleven, terwijl wij ook nog fragmenten van het geheel bezitten, welke o. a. door *Field* (1875) zijn uitgegeven; een in Milaan ontdekt fragment gaf *G. Mercati* (1896) uit.

Hexham, *Henry*, is de naam van een Engelsch officier, die de roemrijke belegeringen van prins *Frederik Hendrik* bijgewoond en daaromtrent belangrijke geschriften nagelaten heeft. Van deze vermelden wij: „A true and brief relation of the famous siege of Breda etc." (1637, ook in het Nederlandsch, 1638), „Relating of the siege of the Bush" (1630, ook in het Nederlandsch) en „Journal of the taking of Venlo, Roermond, Stralen etc.", waarvan *Langenhoven* in 1633 een Nederlandsche vertaling bezorgd heeft.

Hexyl is de eenwaardige atoomgroep C_6H_{13}.

Hexylzuren. Zie *Capronzuur*.

Heyde of **Heyden,** *Jan van der*, een Hollandsch schilder van stadsgezichten, landschappen en stillevens, werd geboren te Gorinchem in 1637 en overleed te Amsterdam den 28sten September 1712. Hij kwam reeds vroeg naar Amsterdam, maar maakte verscheiden buitenlandsche reizen, gelijk zijn buitenlandsche stadsgezichten (o.a. het gezicht op de Jezuïetenkerk te Dusseldorp, thans in het Mauritshuis bewaard) getuigen. Hij schilderde echter slechts ongeveer een dozijn jaren en legde zich daarna bijna uitsluitend toe op technische uitvindingen: verbetering der straatverlichting, verbetering der kachels en eindelijk zijn meest bekende uitvinding, n.l. die der slangbrandspuiten. In 1672 werd hij hoofdbrandmeester van Amsterdam. Hij richtte een brandspuitenfabriek op en schreef een boek over zijn uitvinding, dat in 1690 werd uitgegeven en tot titel heeft: „Beschrijving der Slang Brand Spuiten en haare wijze van Brand blussen teegenwoordig binnen Amsterdam in gebruik zijnde".

De schilderijen van *van der Heyden* behooren tot de beste werken der Hollandsche school uit de tweede helft der 17de eeuw. Hij werkte zeer uitvoerig, maar is nooit peuterig en veel van zijn stukken maken een sterken indruk door hun krachtige levenswaarheid. Hij was de laatste der groote 17de eeuwsche meesters van ons land. *Adriaen van de Velde* schilderde soms de figuren in zijn schilderijen.

Werken van *van der Heyden* vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Heydemann, *Heinrich*, een Duitsch archaeoloog, geboren te Greifswald, den 24sten Augustus 1842, studeerde te Tübingen, Bonn, Greifswald en Berlijn en deed na de verschijning van zijn „Iliupersis" (1866) een reis naar Italië en Griekenland. In 1869 vestigde hij zich als privaatdocent te Berlijn en ging in 1874 als hoogleeraar naar Halle, waar hij den 10den October 1889 overleed. Hij schreef: „Ueber eine nach-euripideischen Antigone"(1868), „Griechische Vasenbilder" (1870), „Vasensammlungen des Museo Nazionale zu Neapel" (1872), „Terrakotten aus dem Museo Nazionale zu Neapel" (1882), „Dionysos' Geburt und Kindheit"(1886) en „Pariser Antiken"(1887). Sedert 1876 schreef hij jaarlijks het Winckelmann-progamma.

Heyden, *Petrus van der*, of *Petrus van Thymo*, een Zuid-Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Ghierle bij Turnhout in 1393, studeerde in de rechten en in de godgeleerdheid, verwierf in eerstgenoemde den doctoralen rang en werd priester. Als kanunnik en thesaurier van St. Gudule te Brussel, nam hij tevens ten behoeve der armen gedurende 58 jaar de rechtspraktijk waar en overleed aldaar den 28sten April 1473. Hij schreef „Chronicon Brabantiae", dat in 3 foliodeelen in handschrift op het stadhuis te Brussel bewaard werd tot in 1694. De schrijver liet deze kroniek

Digitized by Google

in Nederlandsche verzen brengen, en *Verdussen*, schepen te Antwerpen, bezat een handschrift in folio, getiteld „Petri Timonis Chronicon ab anno 1351 ad annum 1432 in rythmos vernaculos translatum", terwijl in de „Nouvelles Archives de Reiffenberg" van 1830 aangekondigd werd „Petri a Thymo, vulgo van der Heyden, Historia Brabantiae diplomatica", doch de gebeurtenissen van dat jaar schijnen de uitgave te hebben belet.

Heyden, *Friedrich August von*, een Duitsch dichter, geboren den 3den September 1789 op het vaderlijk buitenverblijf Nersken bij Heilsberg in Oost-Pruisen, studeerde in de rechten, te Koningsbergen, Berlijn en Göttingen. In 1813 trad hij in dienst bij de jagers, doch zijn korps nam geen deel aan den oorlog. Na het sluiten van den vrede kreeg hij een betrekking in Oppeln, trad aldaar in het huwelijk en werd in 1826 regeeringsraad, later opperregeeringsraad te Breslau, waar hij den 5den November 1851 overleed. Als dichter gaf hij de dramatische stukken „Renata" (1815), „Album und Wechsel" (1830), „Nadine" en het blijspel „Die Modernen". Verder schreef hij: „Dramatische Novellen" (2 dln., 1819), „Randzeichnungen" (2 dln., 1841) en den roman „Die Intriguanten" (2 dln., 1840). Bij voorkeur besteedde hij zijn kracht aan het dichterlijk verhaal en leverde: „Reginald" (1831), „Das Wort der Frau" (24ste druk, 1900) en „Die Königsbraut" (1851). Zijn verzamelde gedichten zijn in 1852 door *Th. Mundt* uitgegeven.

Heyden, *Otto*, een Duitsch schilder, geboren te Ducherow den 8sten Juli 1820, studeerde eerst in de godgeleerdheid, maar wijdde zich daarna onder leiding van *Klöber* en *Wach* te Berlijn, na 1847 van *Cogniet* te Parijs aan de schilderkunst. Van 1850—1854 bezocht hij Italië, waar hij o. a. „Hiob" schilderde. In 1854 teruggekeerd, schilderde hij „Stichting der universiteit te Greifswald", „Bogislaw X op zijn tocht naar Jeruzalem door zeeroovers overvallen", „Maarschalk Schwerin in den slag bij Praag", de stukken uit den oorlog van 1866 „Ontmoeting van den kroonprins en prins Frederik Karel", „Het tweede legercorps in den slag bij Königgrätz", „De koning schenkt den kroonprins de orde Pour le mérite" en „De koning omringd door zijn jubelende troepen". Uit denzelfden tijd dagteekenen zijn portretten van *Bismarck*, *Moltke* en *Steinmetz*. In 1869—1870 bezocht hij Egypte, waar hij schilderde „De tapijtenbazaar te Kairo", „Een paarden- en kameelmarkt te Kairo", „De Nijl bij Kairo" en „Straatleven te Kairo". Uit den Fransch-Duitschen Oorlog bracht hij op het doek „Bezoek van den Duitschen keizer aan de gewonden te Versailles". Groote werken zijn nog „Apollo met de zeven Muzen en Gratiën" en een „Avondmaal". Hij overleed den 21sten September 1897 te Göttingen.

Heyden, *Adolf*, een Duitsch architect, geboren te Krefeld den 15den Juli 1838, vertrok in 1857 naar Berlijn, waar hij tot 1863 zich reeds meermalen met goed gevolg aan onderscheiden prijsvragen waagde. Nadat hij den Schinkelschen prijs verworven had, begaf hij zich gedurende een jaar naar Italië. Toen hij zich in 1864 als architect gevestigd had, legde hij zich tevens toe op de kunstnijverheid en op de decoratie. Bij de prijsvraag voor den Dom te Berlijn, verkreeg hij zoowel den prijs voor zijn Gotisch als voor zijn Renaissance-ontwerp, en met *W. Kyllmann* bouwde hij de Passage te Berlijn en de Evangelische Johanneskerk te Düsseldorf. De gebouwen met hun inrichtingen voor de tentoonstellingen te Weenen (1873), München (1876) en Berlijn (1889) verrezen onder zijn leiding. Van zijn andere werken noemen wij de kerk te Höchst, de postkantoren te Breslau en Rostock, het paleis van het Beiersch gezantschap te Berlijn enz. Ook leverde hij niet weinig op decoratief gebied, zooals de obelisk ter herinnering aan het herstel van den keizer van Duitschland en het altaar bij diens negentigste geboortefeest. Ook schiep hij het ontwerp voor het tafelzilver, bestemd als een geschenk der steden aan prins *Wilhelm van Pruisen*. Bij de groote tentoonstelling van de Academie te Berlijn in 1886 bestuurde hij de reconstructie van den tempel van *Zeus* te Olympia en van het altaar van Pergamum. *Heyden*, sedert 1879 lid van de Academie te Berlijn, overleed aldaar den 11den Juni 1902.

Heyden, *Karel van der*, werd den 12den Januari 1826 te Batavia geboren, ontving zijn opvoeding in Nederland, nam in 1841 dienst bij het Oost-Indische leger en werd reeds in 1842 tot sergeant bevorderd. In 1848 en 1849 nam hij deel aan de tweede en derde expeditie tegen Bali en kreeg voor zijn dapper gedrag de Militaire Willemsorde 4de klasse. Nadat hij in 1850 tot 2den luitenant benoemd was, nam hij deel aan de krijgsverrichtingen in het Palembangsche. Hij werd in 1854 tot 1sten luitenant en in 1859 tot kapitein bevorderd, in welke laatste functie hij tot controleur van de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo benoemd werd. Op Borneo gaf hij herhaaldelijk blijk van zijn onverschrokkenheid en zijn buitengewoon beleid. Hier werd hij tot ridder van de Militaire Willemsorde 3de klasse bevorderd. In 1868 werd hij majoor bij het garnizoensbataljon van Bangka en in 1872 luitenant-kolonel. Met de 2de expeditie tegen Atjeh in 1873 en 1874, die hem de orde van den Nederlandschen Leeuw deed verwerven, begon de reeks van heldenfeiten op Sumatra. Nadat hij nog korten tijd plaatselijk commandant te Samarang geweest was, keerde hij naar Sumatra terug, waar hij op Sumatra's Westkust en Onderhoorigheden dezelfde functie vervulde. Hij werd in 1876 tot kolonel benoemd en ter beschikking gesteld van den militairen en civielen bevelhebber te Atjeh. Reeds in 1877 werd hem tijdelijk het militair en civiel gezag in Atjeh opgedragen. Na het gevecht bij Samalangan, den 26sten Augustus 1877, waarin *Van der Heyden* het linkeroog verloor, werd hij tot commandeur van de Militaire Willemsorde bevorderd en tot adjudant des konings in buitengewonen dienst benoemd. In 1878 ontving hij zijn benoeming tot gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden en tot militair bevelhebber aldaar. Tengevolge van de krijgsverrichtingen van Juli 1878 tot September 1879 verwierf hij bij koninklijk besluit van 1880 den rang van generaal-majoor, terwijl hij in zijn betrekking als gouverneur zou worden gehandhaafd. Van den 30sten Januari 1880 was hij als regeerings-commissaris aangewezen, om in Atjeh de invoering van een geregeld bestuur voor te bereiden. In 1881 legde hij zijn waardigheid van gouverneur van Atjeh

Digitized by Google

en militair bevelhebber neer, vertrok spoedig daarop naar Nederland, waar hij den 1sten Februari 1882 op verzoek gepensionneerd werd, nadat hij het grootkruis van den Gouden Leeuw van het huis van Nassau en het grootkruis der orde van de Eiken Kroon had ontvangen. Den 5den November 1887 werd hij benoemd tot commandant van het Koninklijk Militair Invalidenhuis op Bronbeek. In 1891 benoemde de koningin hem tot adjudant in buitengewonen dienst. *Van der Heyden* overleed den 27sten Januari 1900.

Heydenreich, *Karl Heinrich*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Stolpen in Saksen den 19den Februari 1764, bezocht de Thomasschool te Leipzig, werd eerst een aanhanger van *Spinoza*, vervolgens van *Kant*, vestigde zich in 1785 te Leipzig als privaatdocent en werd er in 1789 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte. Hij overleed den 29sten April 1801. Behalve gedichten, zooals: „An die Wollust", „Der Bund des Gefühls", „Die Einsamkeit" enz., schreef hij: „System der Aesthetik" (1790), „Betrachtungen über die Philosophie der naturlichen Religion" (2 dln., 2de druk, 1804), „System des Naturrechts nach kritischen Prinzipien" (2 dln., 1794—1795), „Grundsätze des natürlichen Staatsrechts" (2 dln., 1795), „Briefe über den Atheismus" (1796), „Philosophisches Tagebuch für denkende Gottesverehrer" (4 dln., 1796—1799), „Grundsätze der Kritik des Lächerlichen" (1797), „Psychologische Entwickelung des Aberglaubens" (1737) en „Vesta, oder kleine Schriften zur Philosophie des Lebens" (5 dln., 1798—1801). Na zijn dood verscheen een tweede deel zijner gedichten, een volledige verzameling daarvan is door zijn broeder uitgegeven.

'**Heydia** *Dennst.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onograricеën* (volgens *Lindley* van die der *Euphorbiaceëen*). Het onderscheidt zich door een bovenstandigen, 5-tandigen kelk, 5 ei-lancetvorge, gespitste bloembladeren, 5 meeldraden, een stamper, een eenhokkige, peervormige, gesnavelde, van buiten groene en roode, van binnen groene steenvrucht en een ronde, roodachtige kern met een wit zaad. De eenige soort *H. horrida Dennst.* (*Terminalia horrida L.*) is een slanke boom ter hoogte van 20 m. op Malabar, met vele dorens en talrijke, wijd uitgespreide takken.

Heydt, *August von der*, een Pruisisch staatsman, geboren te Elberfeld den 15den Februari 1801, wijdde zich aan den handel, verkeerde geruimen tijd in Frankrijk en Engeland en kwam daarna met 2 zijner broeders aan het hoofd der vaderlijke bankierszaak te Elberfeld. Hoewel nog jong, werd hij weldra lid van den gemeenteraad aldaar en was gedurende een reeks jaren voorzitter van de handelsrechtbank. In 1841 vertegenwoordigde hij zijn geboortestad op den Provincialen Landdag en in 1847 woonde hij te Berlijn de zittingen bij van de commissiën uit de verschillende Standen. Hier ijverde hij met kracht voor een constitutioneele staatsregeling. Niettemin wees hij in 1848 het lidmaatschap der Nationale Vergaderingen te Frankfort en te Berlijn van de hand, alsmede een portefeuille in het ministerie *Pfuel-Eichmann*. Eerst nadat de Pruisische Nationale Vergadering naar Brandenburg verplaatst was, aanvaardde hij het mandaat van vertegenwoordiger in het kiesdistrikt Elberfeld en nam den 6den December, den dag der ontbinding van de Pruisische Nationale Vergadering, zitting in het ministerie *Brandenburg-Manteuffel*. Als hoofd van het departement voor Handel, Nijverheid en Openbare werken bewees hij belangrijke diensten op het gebied van spoorweg-, post- en telegraafwezen. Na het aftreden van genoemd bewind behield hij in het Kabinet *Hohenzollern* zijn portefeuille. Toen het liberale ministerie *Auerswald-Schwerin* in 1862 zijn ontslag nam, aanvaardde *von der Heidt* in het nieuwe ministerie *Hohenlohe-Itzenplitz* de portefeuille van Financiën. Bij de botsingen tusschen de Kroon en de Vertegenwoordiging ter gelegenheid der militaire reorganisatie trachtte hij zijn bemiddelenden invloed te doen gelden. Een door hem voorgestelde conversie werd niet goedgekeurd, en toen *von Bismarck* in 1862 aan het hoofd kwam van het kabinet, legde hij zijn portefeuille neder. Niettemin ondersteunde hij de regeering in het Huis van Afgevaardigden. Nadat hij in den stand der vrijheeren opgenomen was, nam hij in 1866 opnieuw als minister van Financiën zitting in het kabinet. Pruisen stond toen gereed oorlog te voeren tegen Oostenrijk en wenschte daartoe over voldoende middelen te kunnen beschikken zonder tot een leening over te gaan. Die taak werd door *von der Heydt* volbracht. In Augustus 1866 nam de Landdag zijn indemniteitswet aan. Wegens den moeilijken financiëelen toestand had *von der Heydt* reeds meermalen ontslag gevraagd. Hij ontving het eindelijk in 1869 tegelijk met de orde van den Zwarten Adelaar en overleed te Berlijn den 13den Juni 1874.

Heyduk, *Adolf*, een Czechisch dichter, geboren den 7den Juni 1835 te Reichenberg, bezocht de polytechnische school te Praag, deed vervolgens groote reizen in Italië, Hongarije en Duitschland en werd in 1860 leeraar te Pisek. Hij leverde in het Czechisch: „Cymbaal en viool", „Woudbloemen", „De houthakker" (1880), „Grootvaders erfmaking" (1880), „Voor vrijheid en geloof" (1881), „Oldrich a Bozena" (1883), „Verwaaide bladeren" (1886), „Bela" (1886), „Op de golven" (1886) enz.

Heye, *Jan Pieter*, een Nederlandsch dichter, geboren te Amsterdam den 1sten Maart 1809, bezocht aldaar het gymnasium en het Athenaeum, ging in 1827 naar Leiden om er in de geneeskunde te studeeren, nam als vrijwillig jager deel aan den Tiendaagschen Veldtocht en vestigde zich na zijn promotie te Amsterdam. Nadat hij reeds enkele verzen uitgegeven en in 1832 tot 1834 den „Vriend des Vaderlands" geredigeerd had, vereenigde hij zich met *Drost* en anderen tot de uitgaaf van de „Muzen" en behoorde vervolgens tot de ijverige medewerkers aan „De Gids". In 1841 bekroonde de Hollandsche Maatschappij zijn „Liederen en zangen" en in 1847 de Maatschppij tot Nut van 't Algemeen zijn „Kinderliederen". Na dien tijd behaalde hij als volkszanger en kinderdichter grooten roem en was als hoofdbestuurder en secretaris van de Maatschappij van Toonkunst en als hoofdbestuurder van die tot Nut van 't Algemeen werkzaam. Geruimen tijd was hij hoofdredacteur van den „Enkhuizer Almanak". Ook als geneeskundige bleef hij niet werkeloos, maar bestuurde van 1838 tot 1840 als redacteur de „Wenken en Meeningen", van 1840 tot 1845 het „Archief

Digitized by Google

voor Geneeskunde", werd in 1842 lid der staatscommissie voor geneeskundige wetgeving en in 1847 hoofdbestuurder van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde. Verder was hij eenigen tijd lid van den Amsterdamschen gemeenteraad. In 1853 verscheen zijn „Dichterlijke krans", een verzameling kinderliederen; van zijn „Verspreide Gedichten", alsmede van zijn „Kindergedichten" is in 1870 een volledige uitgave verschenen. Ook verscheen van zijn „Volksdichten" een nieuwe uitgave in 1883. Hij overleed te Amsterdam den 24sten Februari 1876.

Heyer, *Gustav*, een Duitsch boschbouwkundige, geboren te Gieszen den 11den Maart 1826, studeerde aldaar, vestigde er zich in 1849 als privaatdocent, werd in 1853 buitengewoon, in 1857 gewoon hoogleeraar, in 1858 directeur der boschbouwacademie te Münden en ging in 1878 als hoogleeraar naar München, waar hij den 10den Juli 1883 overleed. Hij schreef: „Das Verhalten der Waldbäume gegen Licht und Schatten" (1852), „Ermittelung der Masse, des Alters und des Zuwachs der Holzbestände" (1852), „Lehrbuch der forstlichen Bodenkunde und Klimatologie" (1856), „Anleitung zur Waldwertrechnung" 4de druk, 1892), „Handbuch der forstlichen Statistik" (1871). Van 1856—1877 gaf hij de „Allgemeine Forst- und Jagdzeitung" uit.

Heyermans Jr., *Herman*, een Nederlandsch roman- en tooneelschrijver, werd geboren te Rotterdam den 3den December 1864, waar hij, aanvankelijk voor den handel bestemd, zijn opleiding genoot. Zijn letterkundige aanleg evenwel was zóó overwegend, dat hij zich allengs meer en meer uitsluitend aan de literatuurbeoefening wijdde. Gedurende eenigen tijd was hij verbonden aan het dagblad „de Telegraaf", waarin hij o.a. geestige artikelen schreef als buitenlandsch correspondent onder den schuilnaam „*Gerrit*" en wekelijksche feuilletons onder den schuilnaam „*Samuel Falkland*". In later tijd zette hij deze reeks van schetsen voort in 't „Handelsblad". Ook als romanschrijver deed hij zich van gunstige zijde kennen, en zijn roman „Kamertjeszonde" (1898), verschenen onder den naam „*Koos Habbema*", beleefde verscheiden drukken. Zijn voornaamste gebied van arbeid was nochtans het drama. In 1893 debuteerde hij met „Dora Kremer", maar zijn eerste groote succes was „Ghetto", dat in 1899 werd opgevoerd, en waarop een reeks van stukken volgden, die steeds duidelijker blijk gaven van zijn overwegend dramatisch talent. Meer dan een zijner andere stukken maakte sensatie zijn „Op hoop van zegen, Spel van de zee in vier bedrijven", dat met nadruk op misbruiken wees in de reederij, en een onderzoek naar de realiteit dier feiten ten gevolge had. Het meerendeel zijner stukken hebben een duidelijke tendenz. Zoowel de handeling, als de dialoog bedoelen propaganda voor de beginselen der sociaal-democratie. Vele zijner stukken zijn in 't Duitsch en het Engelsch vertaald. Hij vertoefde herhaaldelijk gedurende langen tijd in Duitschland ter voorbereiding van uitvoeringen zijner werken. In het tooneelgezelschap van den „Hollandschen Schouwburg" te Amsterdam vond zijn werk voortreffelijke vertolkers. Hij maakt deel uit van de redactie van „De nieuwe tijd" en woont tegenwoordig te Berlijn, waar in het „Berliner Tageblatt" Falklandjes van zijn hand verschijnen. Van hem zijn in druk verschenen: „Dora Kremer"(1893), „Fleo"(1893), „Trinette" (1893) „Interieurs"(1897), „Koos Habbema. Kamertjeszonde"(1898), „Drie tooneelstukjes" (1899), „Ghetto" (1899), „Tooneel en Maatschappij" (1899), „Het zevende gebod" (1900), „Op Hoop van zegen" (1901), „Het pantser" (1902), „Ora et labora" (1903), „Sabbath" (1903), „Kinderen, drie tooneelstudies" (1903), „Diamantstad" (1904), „Tooneelstudies I" (1904), „Kleine verschrikkingen" (1904), „Gevleugelde daden" (1905), Tooneelstudies II–IV („Schakels", „Bloeimaand", „Allerzielen", 1905), „Biecht eener schuldige" (1906), „Kleine vertelsels" (wereldbibliotheek, 1906), „Uitkomst" (1907), „Vreemde jacht" (1908), „De meid" (1908), „Schetsen van Samuel Falkland" I (1896), II (1898), III (1899), IV (1900), V(1901), VI (1902), VII (1903), VIII (1904), IX (1905), X (1906), XI (1907). Onder zijn redactie verscheen: „De jonge Gids" (1901—1902).

Heyfelder, *Johann Ferdinand*, een Duitsch genees- en heelkundige, geboren den 19den Januari 1798 te Küstrin, studeerde te Berlijn, Jena, Würzburg, Tübingen en Breslau in de geneeskunde, bezocht in 1821 Zuid-Duitschland en Parijs en werd vervolgens distrikts-geneesheer te Triëst. In 1831 begaf hij zich op last der Regeering naar die gedeelten van Pruisen, waar de cholera woedde, werd in 1833 lijfarts en chef van geneeskundigen dienst te Sigmaringen en vertrok in 1841 als hoogleeraar in de chirurgie en als directeur der chirurgische kliniek naar Erlangen. In 1850 word hij belast met de algemeene directie van het universiteitshospitaal, begaf zich in 1855 als opperchirurg naar het leger in Finland, werd daarna hoogleeraar te Petersburg en overleed te Wiesbaden den 21sten Juni 1870. Hij schreef: „Beobachtungen über die Cholera" (2 dln., 1830), „Studien im Gebiete der Heilwissenschaften" (2 dln., 1838—1839), „Anleitung zur Krankenwartung" (1837) en „Ueber Resektionen und Amputationen" (1855). Zijn zoon *Oscar*, chirurg bij den staf te Petersburg, schreef: „Operationslehre und Statistik der Resektionen"(1861), „Lehrbuch der Resektionen" (1863), „Das Lager von Krasnoje-Selo in Vergleich mit dem von Châlons, militärärztliche Studie" (1866), „Ueber Nothwendigkeit und Möglichkeit eines Medicinalministeriums" (1872) en „Bericht über meine ärztliche Wirksamheit am Rhein und in Frankreich 1870—1871" (1872).

Heyking, *Elisabeth*, barones *von*, een Duitsch schrijfster, geboren te Karlsruhe den 10den December 1861, als dochter van den Pruisischen gezant graaf *von Flemming*, is de kleindochter van *Achim* en *Bettina von Arnim*, trad na den dood van haar eersten echtgenoot, professor *Gans*, in het huwelijk met vrijheer *Edmund von Heyking*, den tegenwoordigen Pruisischen gezant te Hamburg, dien zij op zijn diplomatieke posten in Noord-Amerika, Mexico, Chili, Indië, Egypte, China en Servië begeleidde. Op letterkundig gebied begon zij met Fransche gedichten „Fleurs de lassitude" in de „Revue blanche", daarna publiceerde zij verschillende essay's in Amerikaansche tijdschriften. Buitengewoon succes behaalde zij met

Digitized by Google

haar roman „Briefe, die ihn nicht erreichten" (1903), waarop in 1905 een bundel vertellingen „Der Tag Anderer" volgde.

Heyligers, *Gijsbrecht Martinus Cort-*, een Nederlandsch krijgsman, geboren te Heusden den 26sten Juli 1770, trad in 1786 in Nederlandschen en 2 jaar later in Franschen dienst, kwam na de omwenteling van 1795 weder in Bataafschen dienst, klom spoedig op en was in 1805 majoor der garde van den raadpensionaris *Schimmelpenninck*. Hij had in 1799 de gevechten bijgewoond in Noord-Holland, in 1800 en 1801 de oorlogen in Duitschland, in 1809 gestreden in Zeeland en werd in laatstgenoemd jaar generaal-majoor. Nadat hij in Franschen dienst was overgaan, werd hij in 1810 brigade-generaal en in 1814 luitenant-generaal. In 1815 kwam hij als generaal-majoor in Nederlandschen dienst en werd kort daarna tot luitenant-generaal bevorderd. In 1830 werd hij belast met de algemeene volkswapening en later met het opperbevel der troepen bij Nijmegen en Grave. Nadat hij in 1838 met den rang van generaal der infanterie was gepensionneerd, overleed hij op den huize Brinkgreve bij Deventer den 16den November 1849. Hij was ridder van het Legioen van Eer, ridder, later commandeur der Militaire Willemsorde en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Heymann, *Karl*, een Nederlandsch pianovirtuoos, geboren te Amsterdam den 4den October 1851, werd op negenjarigen leeftijd een leerling van het conservatorium te Keulen en vertrok zes jaar later naar Berlijn, om onder leiding van *F. Kiel* zich te oefenen in de leer van het contrapunt. In 1872 vergezelde hij *Wilhelmj* op een kunstreis, en maakte als pianist grooten opgang en werd vervolgens muziekdirecteur te Bingen aan den Rijn. Door den Landgraaf van Hessen werd hij tot Hofpianist benoemd en ook aan het Hof te Berlijn deed hij zich meermalen hooren. Van 1879 tot 1880 was hij leeraar in het klavierspel aan het conservatorium te Frankfort aan den Main. Na dien tijd gaf hij concerten in verschillende groote steden. Ook heeft hij onderscheiden compositiën geleverd.

Heymans, dr. *Gerardus*, in 1857 geboren te Ferwerd, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1880 tot doctor in de staatswetenschap op een proefschrift, getiteld: „Karakter en methode der staathuishoudkunde" en in 1881 aan de hoogeschool te Freiburg i. B. tot doctor in de wijsbegeerte, op een proefschrift, getiteld: „Zur Kritik des Utilismus". Hij is sedert 1890 hoogleeraar te Groningen. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het experiment in de philosophie" (Inaugureele rede, 1890), „Schets eener kritische geschiedenis van het causaliteitsbegrip in de nieuwere wijsbegeerte" (1890), „Die Gesetze und Elemente des wisschenschaftlichen Denkens" (2 dln., 1891—1894, 2de uitgave, 1905), „Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung" (1905). Bovendien verschenen van hem verschillende opstellen in de „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie", de „Philosophische Monatshefte", de „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik" en het „Archiv für Geschichte der Philosophie".

Heyne, *Christian Gottlob*, een Duitsch archaeoloog, geboren te Chemnitz in Saksen den 25sten September 1729, studeerde te Leipzig in de rechten en werd in 1753 afschrijver aan de boekerij van den toenmaligen minister graaf *von Brühl* te Dresden. In die betrekking vond hij gelegenheid, zich aan de oude letteren te wijden. Weldra verscheen zijn bewerking van *Tibullus* (1755) en die van *Epiktetus* (1756). Tengevolge van den Zevenjarigen Oorlog verloor hij zijn post en in 1760 bij het bombardement dier stad zijn bezittingen en al zijn papieren. Hij verschafte zich echter onderhoud door de bewerking van den Latijnschen tekst van *Lippert's* „Daktyliothek" totdat hij in 1763 hoogleeraar in de welsprekendheid te Göttingen werd. Reeds in het volgende jaar was hij er eerste bibliothecaris, Hofraad, secretaris van de Academie van Wetenschappen en „geheim Justizrat". Hij overleed den 14den Juli 1812. Door zijn voorlezingen over de klassieke oudheid, alsmede door het besturen van het philologisch seminarium droeg hij aanmerkelijk bij tot den bloei der universiteit. De grammaticale beoefening der taal was voor hem enkel het middel om in den geest der oudheid door te dringen, maar geenszins hoofddoel der philologie. Dit werd vooral door *J. H. Vosz* sterk afgekeurd, en men legde hem gemis aan scherpzinnigheid omtrent grammaticale vormen ten laste. Zijn werkzaamheid als schrijver strekte zich uit over de geheele oudheid en diende tot opheldering van de donkere gedeelten der fabelleer, oudheidkunde en geschiedenis, alsmede tot verklaring van de geschriften der Ouden, inzonderheid van hun dichters. Van zijn werken vermelden wij, behalve een aantal verhandelingen, in de „Opuscula academica" (6 dln., 1795—1812) vereenigd, een uitgave van *Virgilius* (5 dln., 4de druk, 1830—1841), een van *Pindarus* (3 dln., 3de druk, 1817) en van de „Bibliotheca Graeca" van *Apollodorus* (2 dln., 2de druk, 1803), „Einleitung in das Studium der Antike" (1772), „Sammlung antiquarischer Aufsätze" (2 dln., 1778—1779) en „Lobschrift auf Winkelmann" (1778). Eindelijk redigeerde hij sedert 1770 de „Göttinger gelehrten Anzeigen". Zijn „Akademische Vorlesungen über die Archäologie und Kunst des Altertums" verschenen in 1828.

Heyne, *Christian Lebrecht*, als schrijver bekend onder den naam van *Anton Wall*, een Duitsch novellist en blijspeldichter, werd geboren in 1751 te Leuben bij Meiszen in Saksen, studeerde te Leipzig in de rechten en gaf in 1779 „Kriegslieder" in het licht. Zijn „Dramatische Kleinigkeiten" (1783), later in de „Bagatellen" (2 dln., 1786—1787) opgenomen, en zijn „Erzählungen nach Marmontel" (1787) onderscheiden zich door een boeienden schrijftrant. *Heyne* werd later geheimschrijver te Halle, was van 1788—1790 werkzaam als privaatdocent te Berlijn, toen te Rochlitz en daarna te Geringswalde in Saksen, vanwaar hij aan een uitnoodiging van den boekhandelaar *Richter* te Altenburg gehoor gaf en voor dezen het Perzische sprookje „Amathonte" schreef, alsmede als vervolg hierop: „Das Lamm unter den Wölfen", „Adelheid und Aimar" (1800), „Korane" (1801), en „Murad" (1801). Sedert 1805 woonde hij achtereenvolgens te Ehrenberg, een buitenverblijf bij Altenburg, te Gösznitz bij Altenburg, te Alten-

Digitized by Google

hain bij Grimma en als huisonderwijzer bij den kamerheer *von Plotho* te Zedwitz bij Hof, waar hij den 13den Januari 1821 overleed. Tot zijn beste voortbrengselen behooren de blijspelen: „Die beiden Billets" (1808) en „Die Expedition, oder die Hochzeit nach dem Tode".

Heyne, *Robert Theodor*, een Duitsch rechtsgeleerd schrijver, werd geboren den 13den April 1815 te Witznitz bij Borna, studeerde te Leipzig in de rechten, werd in 1837 geplaatst als auditeur bij het Hof van Appèl te Dresden, in 1840 als „Aktuar" bij het landgerecht te Bautzen, in 1842 als substituut bij vermeld Hof van Appèl, in 1843 als lid en in 1847 als „Appellationsrath". Hij bekleedde daarenboven ook andere betrekkingen en overleed den 13den November 1848. Hij schreef o. a.: „Ueber die Kumulation des Eideseantrags mit andern Beweismitteln" (1840), „Commentatio de voluntatis tacite patefactae et praesumtae vi atque indole ejusque in jure effectibus" (1840), „Untersuchung praktisch wichtiger Materien" (2de druk, 1844), „Kommentar über das Königlich Sächsische Gesetz u. s. w." (1845—1846) en „Erörterungen aus dem Grundeigenthums- und Hypothekenrechte" (1847).

Heyne, *Moritz*, een Duitsch germanist, geboren den 8sten Juni 1837 te Weiszenfels aan de Saale, studeerde te Halle en vestigde zich aldaar in 1864 als privaatdocent, waarna hij er in 1869 benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar in de Duitsche letterkunde. In 1870 ging hij als zoodanig naar Bazel, in 1883 naar Göttingen, waar hij den 2den Maart 1906 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Kurze Laut- und Flexionslehre der altgermanischen Dialekte" (2de druk, 1880), uitgaven van den „Beowulf" (7de druk, 1903), van den „Heliand" (3de druk, 1883), van de „Kleinere altniederdeutsche Denkmäler" (2de druk, 1877), van den „Ulfilas" (10de druk, 1903), „Altdeutsch-lateinische Spielmannsgedichte des 10. Jahrhunderts" (1900), „Altsächsische und altniederfränkische Grammatik" (1873). Verder leverde hij: „Ueber die Lage und Konstruktion der Halle Heorot im angelsächsischen Beowulfsliede" (1864), een dichterlijke vertaling van den „Beowulf" (2de druk, 1898), „Altniederdeutsche Eigennamen aus dem 9—11. Jahrhundert" (1868), „Kunst im Hause, Abbildungen von Gegenständen aus der mittelalterlichen Sammlung zu Bazel" (2 dln., 1881—1883), „Die Baseler Glasmalerei des 16. Jahrhunderts" (1883) en „Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer" (dl. 1—3, 1899—1903). Ook behoort hij sedert 1867 tot hen, die het „Deutsches Wörterbuch" van *Grimm* voortzetten en bewerkte hij de letters H, I, J, L, M, R en S. Voor grootere kringen is zijn „Deutsches Wörterbuch" (3 dl., 1890—1895; kleine uitgave, 1898) bestemd.

Heyningen, *Hendrik van*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Oostzaan den 22sten October 1787, studeerde te Amsterdam en te Leiden en was daarna achtervolgens predikant te Langerak bezuiden de Lek, veldprediker te Namen, predikant te Rijswijk en eindelijk te Meppel, waar hij den 1sten Februari 1851 overleed. Hij was lid van het provinciaal kerkbestuur van Drente, alsmede van de Synode, ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw en lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij schreef een reeks „Bijbeloefeningen" over de Evangeliën, de Handelingen der Apostelen en de Brieven van *Paulus* (1820—1834), alsmede over de „Algemeene Zendbrieven" van *Johannes*, „Bijbelsch handboek voor alle Christenen om den Bijbel met nut te gebruiken" (1822), „Handboek der Bijbelsche geschiedenis" (1832), „De onfeilbaarheid der Apostelen in de verkondiging van het Evangelie betoogd" (1845), „Opgave van de geloofs- en zedeleer van Paulus enz." (in de werken van het Haagsch Genootschap, 1817), „Tafereelen uit de geschiedenis der Christelijke kerk" (1834), „Christelijke zedeleer voor de jeugd" (1826), „Leerrededen" (1827), „Lessen der wijsheid uit de Romeinsche geschiedenis" (1820) enz.

Heyningen, George Philip Kits van, een zoon van den voorgaande, geboren te Rijswijk den 4den April 1817, studeerde in de theologie en werd achtervolgens predikant te Akkrum, Rijsoord, Oudewater en Deventer, waar hij tot het einde van 1884 werkzaam was. Hij werd den 1sten Januari 1885 emeritus, ging toen wonen te 's Gravenhage en is daar den 13den Juni 1903 overleden. Tot zijn dood bleef hij medewerker aan de Kerkelijke Courant. Met *G. Keller* gaf hij een vertaling uit van de werken van E. Marlitt (2 dln., 1893, nieuwe uitg.: 1899). Verder schreef hij „Beelden uit het verleden, Bijbelsche novellen" (1853), „Levensspiegel, Novellen" (1856), „Jozef, een bijbelsch tafereel voor de jeugd" (1856), „Uit Jezus' leven, Huisboek in tafereelen" (1856), „De zoogenaamde geloofsvervolging te Deventer" (1856), „Het leven van Jezus in tooneelen en schetsen" (1868), „De zegen des ouderdoms; stille uren aan den avond des levens", „Claudia Procla, een vrouwenbeeld" (1871), „Uit het vollen menschenleven" (1874) en talrijke bijdragen in tijdschriften en in de Kerkelijke Courant.

Heyningen Bosch, *Mattheus van*, Zie *Bosch*.

Heyns, *Pieter*, een Zuid-Nederlandsch schrijver, geboren te Antwerpen in 1537, werd aldaar geplaatst bij het onderwijs en overleed in 1597. Hij schreef: „Spieghel der Wereldt, ghesteld in rijme, waarin letterlijck ende figuerlijck de gelegenheijdt, natuure ende aerdt aller landen claerlijck afghebeeldt ende beschreven wordt" (2de druk, 1596) met 75 kaarten, ook in het Fransch vertaald (1595), „La vie et la passion de Jésus Christ" (1565) en „Le miroir des veuves, tragédie sacrée d'Holoferne et Judith" (1596).

Heyns, Zacharias, een zoon van den voorgaande, geboren te Antwerpen in 1570, vestigde zich na het overlijden zijns vaders als boekdrukker eerst te Amsterdam en later te Zwolle, was dichter evenals zijn vader en een goed graveur en overleed in 1640. Van zijn geschriften noemen wij: „Den Nederlandschen hantspiegel in rijmen gestelt, waarin dat letterlijck ende figuerlijck de gelegenheyt, aert ende nature van de Nederlanden met de omliggende grenzen claerlijck afgebeelt ende beschreven wordt" (1599), „Uxoris Mempsigamos, Tweespraek van een goede huisvrouwe ende een quaet huijswijf" (1592, ook in 't Fransch), „Het drachttooneel van de gansche werelt" (1610), „Vriendtsspiegel, waarin de historie Joannis Bocatii, de vriendschap prijzende, speelschewijze voor ooghen gestelt wordt" (1602), „Pestspiegel enz." (1602), „Emblemata, volsinnighe uytbeeldsels bij Gabriëlem Rollenhagium enz." (1615), „Emblema-

Digitized by Google

ta, emblêmes chrétiennes et morales etc."(1625), „W. Salluste, here van Bartas werken"(3de druk, 1628), „Wegwyser ter salicheyt"(1629) en „Voorbeeldsels der oude wijsen, uyt de Indische sprake overgheset"(1634).

Heyns, *Maria*, vermoedelijk een dochter van den voorgaande, geboren omstreeks het jaar 1620, hield haar verblijf te Schoonhoven, vormde haar stijl door het lezen der werken van *Vondel*, was bekend met de oude talen, dichtte ook zelfs en schreef: „Bloemhof der doorluchtige voorbeelden daerin, door ware, vreemde en deftige geschiedenissen, leeringen en eigenschappen, alles dat den mensch tot nut en vermaak strekken kan, te bemerken is, uit de schriften van Philippus Camerarius, Michel de Montaigue en andere schrijvers getrokken en vertaald" (1647).

Heynsius, *Adrianus*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Moordrecht den 8sten April 1831, ontving zijn opleiding te Barneveld en te Amsterdam en bezocht de hoogeschool te Utrecht, waar hij in 1853 promoveerde in de wis- en natuurkunde op een dissertatie „Over de eiwitachtige lichamen" en in 1854 in de geneeskunde op een dissertatie: „Over de physische verklaring der vaatgeruischen". Hij vestigde zich vervolgens als geneesheer te Amsterdam, waar hij in 1858 benoemd werd tot hoogleeraar in de physiologie aan het Athenaeum. Hier bleef hij werkzaam tot in 1866, toen hij in dezelfde betrekking naar Leiden vertrok en aldaar zijn ambt aanvaardde met een oratie „Over het tegenwoordig standpunt der physiologie in haar verband met de geneeskunde". Niet lang daarna werd er het physiologisch laboratorium onder zijn leiding gebouwd. Bij de viering van het derde eeuwfeest van de stichting der Leidsche hoogeschool hield *Heynsius* als rector magnificus de feestrede en sprak bij die gelegenheid „Over de zelfstandige beoefening der wetenschap". Van zijn geschriften vermelden wij „Verslagen van het physiologisch laboratorium te Amsterdam", en „Verslagen van het physiologisch laboratorium der Leidsche hoogeschool", „Over Serum en eieralbumine en hare verbindingen"(1876), „Über die Ursachen der Töne und Geräusche im Gefasssystem"(1878). Hij was lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van het Bataafsch Genootschap te Rotterdam, van het Genootschap van Genees- en Heelkunde te Amsterdam, van de Académie de Médecine te Brussel, enz. en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 4den October 1885.

Heyse, *Johann Christian August*, een Duitsch taal- en opvoedkundige, geboren den 24sten April 1764 te Nordhausen, bezocht het gymnasium aldaar, studeerde te Göttingen en aanvaardde in 1786 een betrekking als huisonderwijzer te Oldenburg, waar hij een meisjesschool stichtte en in 1792 tot leeraar aan het gymnasium benoemd werd. Hij nam echter in 1806 zijn ontslag en ging in 1807 als rector van het gymnasium en als directeur eener pas gestichte meisjesschool naar Nordhausen en in 1819 als directeur eener meisjesschool naar Maagdenburg, waar hij den 27sten Juni 1829 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Allgemeines Fremdwörterbuch" (17de druk, 1892), „Theoretisch-praktische deutsche Grammatik"(5de druk, 1838—1849), „Deutsche Schulgrammatik"(1816; 26ste druk, 1900) en „Leitfaden zum Unterricht in der deutschen Sprache"(25ste druk, 1885). Ook verzamelde hij bouwstoffen voor een woordenboek, door zijn zoon *Karl Wilhelm Ludwig* uitgegeven.

Heyse, *Karl Wilhelm Ludwig*, een taalkundige en zoon van den voorgaande, geboren te Oldenburg den 15den October 1797, ontving zijn opleiding aldaar en te Nordhausen en op een school te Vevay, waarna in 1815 *Wilhelm von Humboldt* hem tot onderwijzer van zijn jongsten zoon benoemde. Nadat hij met dezen een jaar te Frankfort aan de Oder doorgebracht had, bezocht hij de universiteit te Berlijn, werd huisonderwijzer bij de familie *Mendelssohn-Bartholdy*, en vestigde zich in 1827 als privaat-docent te Berlijn, waar hij in 1829 buitengewoon hoogleeraar werd. Aanvankelijk bepaalde hij zich bij de Grieksche en Latijnsche letterkunde, doch na den dood zijns vaders gaf hij aan Duitsche taalstudie de voorkeur. Hij bezorgde nieuwe uitgaven van het „Fremdwörterbuch" en van de leerboeken van zijn vader en schreef het „Ausführliches Lehrbuch der deutschen Sprache" (2 dln., 1838—1849) en voltooide het reeds door zijn vader begonnen „Handwörterbuch der deutschen Sprache" (2 dln., 1833—1849). Hij overleed den 25sten November 1855; zijn belangrijkst werk „System der Sprachwissenschaft" (1856) kwam eerst na zijn dood in het licht.

Heyse, *Theodor Friedrich*, een broeder van den voorgaande, geboren te Oldenburg den 8sten October 1803, studeerde te Berlijn in de letteren, was werkzaam bij het onderwijs en vond in 1832 te Rome een tweede vaderland. Hier bepaalde hij zich vooral bij het nazien van de handschriften der Grieksche en Latijnsche kerkvaders. Van zijn geschriften noemen wij: „Polybii historiarum excerpta gnomica" (1846) en *Catullus* „Buch der Lieder" (1855). In 1861 kwam hij weder in Duitschland en vestigde zich te München, doch keerde in 1865 naar Italië terug, waar hij te Florence een aanvang maakte met een nieuwe uitgave der „Vulgata". Hij overleed te Florence den 10den Februari 1884. Na zijn dood verscheen de „Orestie" van *Aeschylos*.

Heyse, *Paul*, een Duitsch dichter en zoon van *Karl Wilhelm Ludwig*, geboren te Berlijn den 15den Maart 1830, bezocht het Friedrich-Wilhelmsgymnasium, liet zich in 1847 inschrijven als student in de oude letteren, doch bepaalde zich in 1850 te Bonn bij de Romaansche taal- en letterkunde. Na zijn promotie in 1852 deed hij een reis door Zwitserland en Italië, om in de boekerijen overblijfselen der Romaansche letterkunde op te sporen. Inmiddels had hij zich reeds met het treurspel „Francesca von Rimini" (1850), een paar dichterlijke verhalen: „Die Brüder" (1852) en „Urica" (1852), die later met de „Idyllen van Sorrent" en andere verzen in „Hermes" werden opgenomen, als dichter bekend gemaakt. In het voorjaar van 1854 riep koning *Maximiliaan* hem naar München, waarna hij in het huwelijk trad en zich in de hoofdstad van Beieren vestigde, die hij eerst enkele jaren geleden verliet, om aan het Gardameer te gaan wonen. Te München schreef

Digitized by Google

hij 19 bundels novellen, n. l. „Novellen" (1855), „Neue Novellen" (1858), „Vier neue Novellen" (1859), „Neue Novellen" (1862), „Meraner Novellen" (1864), „Fünf neue Novellen" (1866), „Novellen und Terzinen" (1867), „Moralische Novellen" (1869), „Ein neues Novellenbuch" (1871), „Neue Novellen" (1875), „Neue moralische Novellen" (1878), „Das Ding an sich und andre Novellen" (1879), „Frau von F. und römische Novellen" (1881), „Troubadour-Novellen" (1882), „Unvergeszbare Worte und andre Novellen" (1883), „Buch der Freundschaft" (1883, nieuwe reeks 1884), „Himmlische und irdische Liebe" (1886) en „Villa Falconieri" (1888). Daarop volgden „Der Roman der Stiftsdame" (12de druk, 1903), „Weihnachtsgeschichten" (1891), „Aus den Vorbergen" (1892), „In der Geisterstunde und andre Spukgeschichten" (1894) en „Melusine und andre Novellen" (1895). Daarnaast verschenen afzonderlijk: „Das Glück von Rothenburg" (5de druk, 1897), „Siechentrost" (1883), „Verratenes Glück. Emerenz" (1896), „Männertreu. Der Sohn seines Vaters" (1897), „Medea. Er soll dein Herr sein" (1898), „Die Macht der Stunde. Broni" (1899), „Neue Märchen" (4de druk, 1904), „Der Schutzengel" (1900), „Novellen vom Gardasee" (1902), „Ninon und andre Geschichten" (1902) en „San Vigilio" (1902). Van zijn dichterlijke voortbrengselen noemen wij „Die Braut von Cypern" (1856), „Thekla" (2de druk, 1863), een gedicht in 9 zangen, en „Syritha" (1867). Van zijn dramatische werken noemen wij „Meleager" (1854), „Die Sabinerinnen" (1859; 3de druk, 1879), dat den door koning *Maximiliaan* uitgeloofden prijs verwierf, en „Ludwig der Bayer" (1862), die nog een academisch karakter dragen. Verder schreef hij de treurspelen „Elizabeth Charlotte" (1864), „Maria Moroni" (1865), „Die Pfälzer aus Irland", de tragedies „Hadrian" (1865), „Graf Königsmark" (1876), „Elfriede" (1877), „Alkibiades" (1883), „Don Juans Ende" (1883), „Die Hochzeit auf dem Aventin" (1886), „Vanina Vanini" (1896), „Die Fornarina" (1896), „Der Heilige" (1902), de tooneelspelen „Hans Lange" (1866), „Colberg" (28ste druk, 1904), „Die Göttin der Vernunft" (1870), „Ehre um Ehre" (1875), „Die Weiber von Schorndorf" (1881), „Das Recht des Stärkern" (1883), „Getrennte Wellen" (1886), „Die Weisheit Salomos" (1887), „Prinzessin Sacha" (1888), „Weltuntergang" (1889), „Kleine Dramen" (1889), „Ein überflüssiger Mensch" (1890), „Die schlimmen Brüder" (1891), „Wahrheit" (1892), „Jungfer Justine" (1893), het door de censuur verboden „Maria von Magdala" (28ste druk, 1904), „Das Verschleierte Bild von Sais" (1904) en de blijspelen „Gott schütze mich vor meinen Freunden" (1888), „Ein unbeschriebenes Blatt" (1893) en „Der Buckelige von Schiras" (1898). Dramatische schetsen uit den Bijbelschen tijd en de klassieke oudheid gaf hij in „Mythen und Mysterien" (1904). Blijvend succes hebben geen dier stukken gehad. Meer was zulks het geval met zijn romans, die veel bijval vonden, doch ook levendige tegenspraak. Wij noemen „Kinder der Welt" (3 dln., 21ste druk, 1903), „Im Paradiese" (3 dln., 13de druk, 1903), „Merlin" (3 dln., 5de druk, 1896) en „Ueber allen Gipfeln" (8ste druk, 1897). Nog verschenen van hem „Jungbrunnen" (1875), „Die Madonna im Oelwald" (1879), „Der Salamander. Ein Tagebuch in Terzinen" (1879) en „Spruchbüchlein" (1885). Hij toonde zich een uitmuntend vertaler in het „Spanisches Liederbuch" (met *Geibel*, 1852), „Italienisches Liederbuch" (1860), „Die glücklichen Bettler, morgenländisches Märchen nach Gozzi" (1867), vertalingen van *Guiseppe Giusti*, *Leopardi* en *Shakespeare*. Ook met anderen schreef hij, zooals „Deutscher Novellenschatz" (1871 enz. met *Hermann Kurz* en sedert 1884 met *L. Laistner*). In 1884 kreeg hij voor zijn dramatische werken den Schillerprijs. Zijn „Gesammelte Werke" (novellen en romans) verschenen in 29 deelen (1897—1899), zijn drama's in 34 deelen (1864—1903). Zeer interessant zijn zijn „Jugenderinnerungen und Bekenntnisse" (1900).

Heijse, *Johanna Jacoba*, een Nederlandsch schrijfster, geboren te Amsterdam den 22sten Mei 1818, overleed den 29sten November 1872. Zij leverde onder den naam van *Johanna*: „Bloemenkrans, voor de jeugd gevlochten" (1851), „Het leven van Jezus voor jonge lieden" (1853), „Twee nichten" (1860), „De Pleegkinderen" (2 dln., 1864), „'t Huisgezin van den Philosoof" (2 dln., 1867) en „Thorwaldsen, eene romantische levensbeschrijving" (1870).

Heyst, een badplaats in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan den mond van het Leopoldkanaal in de Noordzee, aan de spoorlijn Brugge—Heyst en heeft een kerk, een bijna 2 m. langen pier en (1903) 4158 inwoners.

Heyst, *David van*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 6den Augustus 1802, promoveerde te Leiden in de theologie en was achtervolgens predikant te Muiderberg, Hazerswoude, Gouda en Leiden, waar hij den 21sten Augustus 1836 overleed. Hij schreef „Over den invloed der vrouwen, ter bewaring van het volkskarakter in het algemeen en dat van onze natie in het bijzonder" en leverde als dichter: „Aan den Rijn" (1827), „Hellas aan Nederland" (1828), „De Loreley" (1829), „De ondergang van Rome", „JudasMakkabeus", „De grootheid der menschen", „Het bijgeloof", „Het Starrenlied", „Het huiselijk leven", „Toekomst", „Middernacht", „Een balling van zijn vader", „De waarde der talen" enz., meestal opgenomen in jaargangen van het „Muzenalbum".

Heyst, David François van, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Gouda den 28sten Juli 1831. Zijn zwakke gezondheid belette hem de hoogeschool te bezoeken, maar hij wijdde zich niettemin aan de studie der letteren en vestigde zich te Leiden. Van zijn geschriften noemen wij: „Camoens, dramatisch gedicht" (naar *F. Halm*, 1859), „Op water en brood" (blijspel, 1860), „Uit Indië terug" (1867). „Eduard Norson of de kleine beschermengel" (1867), „Zwijgende kwaadsprekendheid" (bekroond, 1870), „George de Lalaing, graaf van Rennenberg" (treurspel, door Teylers Tweede Genootschap met goud bekroond, 1872), „De Samenzwering te Venetië of een drama met hindernissen" (Tooneelbibliotheek nº. 808, 1885), „Gedichten en rijmen" (1888), „Uit Indië terug, Blijspel" (Tooneelbibliotheek, nº. 433, 1895), „*W. P. H. Jansen*, Een vrouwenhand. Nieuw Koninginnelied voor gemengd koor. Woorden van D. F. van Heyst" (1898), verder vele dichterlijke

Digitized by Google

bijdragen in verschillende jaarboekjes, alsmede kinderwerkjes enz. Hij is redacteur van het „Jaarboekje voor rederijkers en beminnaars der poëzij".

Heyst-op-den-Berg, een stadje in de Belgische provincie Antwerpen, ligt aan de Nethe, aan de spoorlijnen Aken—Antwerpen, Mechelen—Itegem, Heyst-Westerloo, telt (1903) 6441 inwoners en bezit een groote veemarkt en kaarsenfabriek.

Heytesbury, *William A' Court*, baron, een Britsch staatsman, geboren den 11den Mei 1779, was eerst Engelsch consul-generaal te Tunis, vervolgens gezant te Napels, in 1820 te Madrid en in 1824 te Lissabon. Nadat de infante *Isabella* zich met het bestuur belast en dom *Pedro* aan het rijk een nieuwe grondwet gegeven had, nam hij weinig deel aan den strijd der partijen, maar gaf tevens blijken van zulk een conservatieve richting, dat het hem in Engeland tot een fout aangerekend werd. Zijn pogingen om lord *Beresford*, een ultra-Tory, aan het hoofd van het Portugeesche leger te plaatsen, leden schipbreuk op den tegenstand des volks en op den invloed van den minister van Oorlog *Saldanha*, wiens val in 1827 vooral aan hem wordt toegeschreven. Toen na den dood van *Canning* de Tory-partij in Engeland de macht in handen kreeg, durfde hij de tegenstanders der constitutie nog krachtiger ondersteunen. Weldra echter werd hij teruggeroepen, in 1828 tot lord *Heytesbury* benoemd en als gezant naar Petersburg gezonden, waar hij tot in 1833 bleef. De betrekking van gouverneur-generaal van Indië wees hij van de hand, doch aanvaardde die van gouverneur van het eiland Wight en in 1844 die van gouverneur-generaal van Ierland. Hij verloor deze bij het aftreden van *Peel* in 1846, leefde daarna ambteloos en overleed den 31sten Mei 1860.

Hiatus is een Latijnsch woord, dat *opening* beteekent. Men geeft in de grammatica en metriek dien naam aan de opeenvolging van 2 klinkers aan het einde van de eerste en den aanvang van de volgende lettergreep, waardoor een opening van den mond ontstaat. De hardheid wordt echter in de meeste talen weggenomen door het voegen van een medeklinker achter het eerste woord, of door het aldaar weglaten van den klinker, of ook door samensmelting der beide klinkers in de uitspraak (zie *Krasis* en *Elisie*).

Hiawatha is de naam van een mythisch opperhoofd der Onondaga-Indianen in de 16de eeuw, den stichter van den „Bond der vijf natiën" (Mohwak, Oneida, Onondaga, Cayuga, Seneca), te zamen Irokeezen genaamd, waarbij zich later de Tuskakora als zesde natie aansloten. Hij is de held van *Longfellow's* gelijknamig epos.

Hibbertia *Rob. Br.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Dilleniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-bladerigen kelk, door 5 afvallende bloembladeren en door een vliezige, openspringende, 2-zadige vrucht. Het omvat Nieuw-Hollandsche heesters, van welke sommige, zooals *H. dentata Rob. Br.* en *H. volubilis Andr.*, tot de sierplanten behooren. Het zijn altijdgroene gewassen, die des winters een warmte vereischen van 4—6° C.

Hibernia. Zie *Brittannia* en *Groot-Brittannië* en *Ierland*.

Hibiscus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Malvaceeën*. Het onderscheidt zich door een veelbladerig omwindsel rondom den kelk, door 5 stijlen en een 5-hokkige doosvrucht. Het omvat kruiden, heesters en boomen uit de keerkringsgewesten, met groote, meestal gelobde bladeren en fraaie bloemen, waardoor zij ook als sierplanten in trek zijn. Van de soorten noemen wij: *H. Abelmoschus L.* (zie *Abelmoschus*), *H. amoenus Lk* et *Otto*, in Montevideo op vochtige plaatsen groeiend een sierlijke plant ter hoogte van $1^1/_2$ m. met groote, prachtige, roode bloemen; *H. cannabinus L.*, een eenjarige plant, die wegens hare zuurachtige bladeren in Oost-Indië als groente wordt aangekweekt, terwijl hare vezels onder den naam van *Hibiscusvezels*, *Bomhayhennep*, *basterdjute* enz. in den handel komen en in Engeland tot het vervaardigen van touw gebruikt worden; *H. clypeatus L.*, een heester van $2^1/_2$ of een boom van 5 tot 7 m. hoogte, wiens bladeren en bloemen wegens de slijmerige eigenschappen op de Antillen op dergelijke wijze gebruikt worden als de heemstwortels bij ons; *H. esculentus L.*, die in Indië, voorts in Afrika en Syrië gekweekt wordt, waar men de groote doosvruchten, in Indië *okro* of *gombo* genoemd, als groente toebereidt; *H. grandiflorus Mich.*, in Georgië en Florida groeiend, met lichtroode bloemen; *H. maculatus Desf.*, op Haïti, waar men uit de bladeren een verfrisschenden drank bereidt; *H. mutabilis L.*, in Oost-Indië te vinden en 4 of 5 m. hoog; *H. Rosa sinensis L.*, in Oost-Indië en China aanwezig, een prachtige sierplant met opgaanden stengel, uitgespreide takken, eironde, gespitste, gezaagde, aan den voet gaafrandige, onbehaarde, van boven glanzig-groene baderen en fraaie, donkerroode bloemen. Wortels, bloemen en bladeren worden op dergelijke wijze in de geneeskunde gebruikt, als die der Malvasoorten in Europa, terwijl men in Oost-Indië de bloemen tot schoensmeer bezigt, weshalve de inlanders ze *kembang sapatoe* noemen; *H. splendens Gr.* van Australië, met een groenen, houtigen stam, met haartjes bekleed, hier en daar met rechte stekels gewapend en met rozenroode bloemen versierd; *H. trilobus Cav.*, op Haïti, een boompje ter hoogte van 5 m. met fraaie, scharlakenroode bloemen; en *H. moschatus L.*, een overblijvend kruid in Canada en Virginia met eironde, langgespitste, gezaagde, van onder viltig-grijze bladeren, saâmgegroeide blad- en bloemstelen en zeer groote, witte, aan den voet purperroode bloemen. Voor den tuinbouw zijn vooral wegens hun hooge sierwaarde van belang *H. Hamabo* uit Japan en *H. syriacus L.* uit Syrië met verschillende tuinvormen, waarvan de mooiste zijn: *H. S. flore pleno* en *H. S. ranunculiflores*. De vermeerdering geschiedt door zaaien en van de variëteiten door enting. Ze groeien het beste in half schaduw.

Hickok, *Laurens Perseus*, een Amerikaansch wijsgeer, geboren den 29sten December 1798 te Danbury in Connecticut, ontving zijn opleiding aan het Union College te Schenectady, was van 1820 tot 1836 godsdienstleeraar te Kent in Litchfield in Connecticut, werd daarna professor in de theologie aan het Western Reserve College in den staat Ohio, in 1844 aan het seminarium te Auburn (New-York) en in 1852 aan het Union

Digitized by Google

College, waar hij later met het voorzitterschap werd bekleed. Hij overleed den 10den Juni 1876. Van zijn geschriften noemen wij: „Rational psychology" (1848), „Moral science" (1853), „Empirical psychology on the human mind as given in consciousness" (1854), „Rational cosmology" (1858), „Creator and creation" (1871) en „Humanity immortal" (1872).

Hicks Beach, sir *Michael Edward*, baronet, een Engelsch staatsman, in 1837 te Londen geboren, studeerde te Oxford en werd in 1864 lid van het Lagerhuis, waar hij tot de conservatieven behoorde. Van Maart tot Augustus 1868 was hij secretaris van het Armenwezen, tot December van dat jaar onderstaatssecretaris van Binnenlandsche Zaken en trad met *Disraeli* af. Toen deze in 1874 weer aan het bewind kwam, werd *Hicks-Beach* secretaris van Ierland en in 1878 minister van Koloniën. In 1880 week hij voor *Gladstone*, doch werd in 1885 in het ministerie-*Salisbury* lord-kanselier en leider in het Lagerhuis. In het Kabinet-*Churchill* (1886) was hij opper-secretaris voor Ierland. In 1887 bedankte hij wegens een oogziekte, doch in 1888 werd hij weer minister van Handel, wat hij tot Augustus 1892 bleef. In het derde ministerie-*Salisbury* was hij kanselier en een der invloedrijkste leden. Met *Salisbury* nam hij in Juli 1902 ontslag.

Hicks-Pasja, *William*, een Britsch officier, geboren in 1830, trad reeds vroeg in dienst en klom in Britsch-Indië op tot den rang van kolonel. Toen in den winter van 1882 op 1883 de Egyptische regeering den opstand in den Soedan niet beteugelen kon, zond het Britsch bestuur hem als chef van den staf daarheen. Hij bereikte Chartoem den 9den Maart 1883, organiseerde een legertje van 5000 man en vertrok met stoombooten naar Gawa, waar hij den 7den April 4800 man Egyptische infanterie, 1200 ruiters enz. bijeen had. Hij rukte langs den Nijl, werd den 29sten April bij Morabia door 45000 Arabische ruiters aangevallen, maar behaalde een schitterende overwinning. Nu liet hij een gedeelte zijner troepen bij den Witten Nijl achter en keerde terug naar Chartoem, dat van de zijde van El Obeid bedreigd werd. Hij bereikte de stad tegen einde van Mei en werd in Augustus tot opperbevelhebber der Egyptische troepen in den Soedan benoemd.

De opstand had zich inmiddels uitgebreid en de hoofdmassa der opstandelingen bevond zich bij El Obeid. *Hicks-Pasja* hield den 8sten September bij Chartoem een wapenschouwing en trok den volgenden dag met 14000 strijdbare mannen langs den Nijl naar Doem, liet hier 2000 man achter en rukte den 27sten September naar El Obeid. Na 17 October kwam te Doem geenerlei bericht van hem en zijn troepen. Toen reeds waren vele manschappen en lastdieren door de hitte en door gebrek aan water bezweken; toch had hij nog 7000 man voetvolk, 500 ruiters, 200 kameelrijders, 18 stukken geschut en 6 mitrailleusen. Het leger van den *Mahdi* (zie aldaar) was omstreeks het midden van October hem uit Obeid te gemoet getrokken. Schoon een kwart millioen soldaten tellend, vermeed het den slag, maar vernielde de waterbronnen en bleef de Egyptische troepen gestadig verontrusten. Den 1sten November was *Hicks-Pasja* tot Obeid genaderd, versloeg de voorhoede van den *Mahdi*, maar werd den 3den van die maand bij Melbeis en Kasgil door de overmacht overrompeld. Na een bloedigen strijd wist hij zijn manschappen weder te vereenigen, maar hij was van de waterbronnen verdreven en de munitie was verbruikt. *Hicks-Pasja* plaatste zich aan het hoofd der troepen, om zich een doortocht te banen, maar sneuvelde, zijn geheele leger werd in de pan gehakt en het geschut viel in handen der opstandelingen, die 60000 man verloren hadden. Door deze overwinning was de *Mahdi* beheerscher van den Soedan geworden en het gezag der Egyptische regeering vernietigd.

Hidalgo is een Mexicaansche gouden munt ter waarde van 10 peso's = ± 25 gld.

Hidalgo, een Mexicaansche staat tusschen 19°37′ en 21°17′ N. Br. en 98°—99°55′ W. L. v. Gr., telt op 23170 v. km. (1901) 605051 inwoners. Hij omvat een deel der Oostelijke Sierra Madre en ligt 1500—2500 m. hoog, stijgt in den Cerro Canjando tot 2860 m., zoodat er bijna alle klimaten voorkomen en de voortbrengselen zeer verschillend zijn. De gebergten zijn nog dicht begroeid, de dalen vruchtbaar en leveren maïs, boonen, gerst, agaven, peper, katoen, aardappelen enz. De mijnbouw levert voornamelijk zilver, lood, koper en ijzer. In de steden vindt men eenige kantoenfabrieken. De hoofdstad is Pachuca.

Hidalgo (in het Portugeesch *fidalgo*) noemt men een Spaansch of Portugeesch edelman der lagere klasse, daar het woord eigenlijk slechts *rijkgeboren* beteekent. Tegenwoordig zijn er *hijosdalgo de naturaleza*, die den adel van voorvaderen geërfd, *hijosdalgo de privilegio*, die hem verkregen of gekocht hebben. Wat hun rechten betreft, staan zij op één lijn met de *caballeros* (ridders) en *escuderos* (schildknapen). De voorrang wordt toegekend aan hijosdalgo de naturaleza, doch zij onderscheiden zich weinig van de aanzienlijke burgers, tenzij ze op rijkdom steunen. Vele hidalgos hebben een burgerlijk bedrijf; zelfs vindt men onder hen talijke herbergiers. Koninklijke en vorstelijke edelknapen dragen in Spanje den titel van *Señor Hidalgo*. Te Madrid bestaat de adellijke Kamer *Cuerpo colegiado de caballeros hijosdalgo* onder voorzitterschap des konings.

Hidalgo, don *Joseph García*, een Spaansch schilder, vermoedelijk omstreeks het jaar 1656 in Castilië geboren, was een leerling van *Villacis* en *Gilarte* te Murcia, vertoefde eenigen tijd te Rome, schilderde vervolgens te Valencia voor kerken en kunstverzamelingen, werd daarna te Madrid door de rechtbank der Inquisitie tot censor, de pitturas publicas en door *Philips V* tot ridder van St. Michiel benoemd, koos tot verblijf van het klooster San Felipe, waar hij nog 24 schilderijen voltooide, en overleed er in 1711. Hij schreef: „Principios paro estudiar el nobilissima arte de la pintura" (1691).

Hidalgo de Parral (*San José de Parral*), een stad in den Mexicaanschen staat Chihuahua, heeft rijke zilvermijnen en (1901) 14748 inwoners.

Hiddensee of *Hiddensöe*, een eiland aan de westzijde van het eiland Rügen, is 18 km. lang en 0,25 tot 3 km. breed, heeft een heuvel ter hoogte van 70 m., een zestal buurten en onge-

Digitized by Google

veer 750 inwoners, meest visschers. Dit eiland, in 1308 door een storm van Rügen gescheiden, heeft in 1867 en 1872 door watervloeden veel geleden. Zelfs werd in eerstgenoemd jaar het lage zuidelijk gedeelte van het overig gedeelte gescheiden.

Hide, een Engelsche maat, is 100 acres = 40,467 H.A. groot.

Hidsjra. Zie *Hedsjra.*

Hidsjr, El, ook Madâin Saleh, een oude ruïnenstad in Arabië, ligt aan den straatweg van Damascus naar Mekka. In den tijd van *Ptolemaeus* was zij een hoofdstation van den goud- en wierookhandel. Later werden door pelgrims opzienbarende berichten over wonderbaarlijke rotsgebouwen verspreid, die echter door *Doughty* in 1878 werden tegengesproken. Hij vond in de zandsteenrotsen slechts 100 grafkamers met opschriften, terwijl de stad slechts uit eenige ommuurde dorpen bestaat.

Hiel. Zie *Hieling.*

Hiel, *Emanuël,* een Vlaamsch dichter, geboren te Dendermonde den 30sten Mei 1834, werd na het verlaten der gemeenteschool steenhouwer en daarna onderwijzer aan een kostschool te Brussel. Weldra echter vertrok hij als opzichter eener katoenspinnerij naar zijn geboortestad, stichtte er vervolgens een boekhandel, doch ondervond weinig voorspoed, zoodat hij te Brussel de betrekking van tolbeambte aanvaardde. Inmiddels had hij zich door de uitgave zijner „Looverkens bij onze stambroeders de Hoogduitschers geplukt" (1857) als dichter bekend gemaakt en werd geplaatst op een der bureaux van Binnenlandsche Zaken. Daarna volgde zijn benoeming tot bibliothecaris van het Nijverheidsmuseum te Brussel en leeraar in de declamatie aan de Koninklijke muziekschool. Van zijn verdere werken noemen wij de cantate „De Heldenstam" (1859), de bekroonde hymne „De Wind" (1864), de oratoria „Lucifer" en „De Schelde", beide door *Benoit* op muziek gebracht, „Vrijheidhymnus", „Prometheus", „Een laatste zonnestraal", „Lady Macbeth" (1813, muziek van Mortelmans) verder „Isa" (1865), „Ala Hassan" (1869), „Breidel en de Coninc" (1876) en het lyrisch-dramatisch gedicht „Jacoba van Beieren" (1880). Het belangrijkst zijn de zuiver lyrische gedichten, zooals „Nieuwe Liedekens" (1861), „Gedichten" (1863), „Gedichten" (1868), „De liefde in het leven" (1871), „Liederen en gezangen voor groote en kleine kinderen" (3 dln., 1879), „Historische gezangen en vaderlandsche liederen" (1885), „Monodramen en andere gedichten" (1893), „Symphonieën en andere gezangen" (1894) en „Het broodhuis" (1897). Zijn gezamenlijke werken verschenen onder den titel „Volledige dichtwerken" (3 dln., 1885). *Hiel* overleed den 27sten Augustus 1899 te Schaerbeek.

Hieling is in de scheepsbouwkunde de hoek van den achtersteven met de kiel of het onderste deel van een steng.

Hienfong, keizer van China uit de dynastie *Tsing*, was de 4de zoon van keizer *Tao-Kwang*, werd geboren in Augustus 1831 en beklom den 25sten Februari 1850, onder den naam van *Hienfong* (= volheid van zegen), den troon. Hij maakte een einde aan de staatkunde zijns vaders, die de afsluiting des rijks naar de zijde van Rusland meer en meer trachtte op te heffen, en veroorzaakte daardoor een volksbeweging, welke, van de provincie Kwang-si uitgaande, onder leiding van den pretendent *Tien-Te* weldra een grooten omvang verkreeg. Een aanslag op het leven van den keizer in Juli 1851 was oorzaak, dat 18 mandarijnen met hun huisgezinnen werden ter dood gebracht. Alle generaals, die een slag tegen de opstandelingen verloren, werden eveneens gedood. Den tijd, dien de keizer van zijn uitspanningen overhield, besteedde hij aan het vervaardigen van een groot gedicht, waarin de heldendaden van het Tatarenkrijgshoofd *Oe-Lan-Tai* verheerlijkt werden. Een reeks ongevallen noodzaakte hem echter, de vroeger door hem weggezonden raadslieden zijns vaders terug te roepen, hoewel hij geen verandering bracht in zijn staatkunde. Hij werd in 1856 in een oorlog gewikkeld tegen Frankrijk en Engeland, welke twee jaar later met den vrede van Tientsin eindigde. Hij voldeed echter niet aan de gestelde voorwaarden, zoodat de oorlog opnieuw uitbrandde en Peking in 1860 ingenomen werd. De keizer was inmiddels gevlucht en overleed te Ye-hol den 22sten Augustus 1861.

Hiëracium. Zie *Havikskruid.*

Hiërapolis is de naam van verschillende steden der Oudheid. Bekend is het Phrygische Hiërapolis aan den Lykus, een zijrivier van den Maeander, tegenover Laodicea. Deze plaats was aan *Kybele* gewijd en was beroemd wegens haar druipsteenbronnen, alsmede wegens het Plutonium, een kleine grot, waaruit schadelijke dampen oprezen. De apostel *Paulus* stichtte er een Christelijke gemeente (Coloss. IV: 13). Men vindt er nog de bouwvallen van een schouwburg, van baden en van een gymnasium. Thans verheft er zich Pamboek-Kalessi.

Hiërapolis een stad in het Syrisch landschap Kyrrhestika, was beroemd door den dienst der godin *Derketo*, wier prachtige tempel aanzienlijke rijkdommen bevatte, welke *Crassus* plunderde. Zij was op den westelijken oever van den Eufraat door *Cyrus* gesticht en droeg in het Grieksch den naam Bambyke. Als een groote en volkrijke plaats werd zij door *Constantijn den Groote* tot hoofdstad der nieuwe provincie Euphratensis verheven. Daarna kwam zij in verval, doch werd door *Justinianus* weder opgebouwd. Later echter is zij wederom vervallen. De bouwvallen vindt men bij het hedendaagsche Boemboedsj.

Hiërarchie. Zie *Kerk.*

Hiëratische stijl. Zie *Archaïstische stijl.*

Hiëratisch schrift. Zie *Hiëroglyphen.*

Hiëro I, tiran van Syracuse, verkreeg van zijn broeder *Gelon* in 484 v. Chr. de heerschappij over Gela en werd in 478 zijn opvolger te Syracuse. In 476 verdreef hij de inwoners van Naxos en Katana uit hun steden, gaf aan Katana den naam van Aetna en zond een volkplanting daarheen die evenwel door de voormalige bewoners verdreven werd. Een overwinning ter zee, door hem en de Cumaners in 476 op de Etruscers behaald, beroofde deze van de opperheerschappij op de Tyrrheensche Zee. In 472 bracht hij *Thrasidaus*, tiran van Akragos tot onderwerping. Hij was gierig en gewelddadig. Men heeft hem echter geprezen, omdat hij de dichtkunst hoogschatte en *Epicharmos*, *Simonides*, *Aeschylos*,

Digitized by Google

Bacchylides en *Pindaros* aan zijn Hof riep, zoodat zelfs *Xenophon* in zijn geschrift, „Hiëro" getiteld, hem en *Simonides* sprekende invoert, om over de eigenschappen van een koning te handelen. Hij overleed in 467.

Hiëro II, tiran, later koning, van Syracuse, van 275 tot 215 v. Chr. was een zoon van *Hiërokles*, die hem (306) te vondeling deed leggen, waarna het kind, volgens de sage, eenige dagen door bijen gevoed werd, uit welke omstandigheden men zijn toekomstige grootheid voorspelde. Hij genoot nu een zorgvuldige opvoeding en wist zich tijdens de woelingen, die na den aftocht van koning *Pyrrhus* op Sicilië heerschten, tot de hoogste waardigheid te verheffen. In 269 riep het leger hem uit tot aanvoerder, waarna hij binnen Syracuse trok en door het volk als opperbevelhebber erkend werd. Vermoedelijk verhief men hem in 264 na zijn zegepraal op de Mamertijnen tot koning. Toen laatstgenoemden door de Romeinen werden bijgestaan, verbond *Hiëro* zich met de Carthagers tegen Rome. Hij werd door den Romeinschen consul *Appius Claudius* verslagen en in Syracuse belegerd, hoewel te vergeefs. Toen echter in 263 *Manlius Valerius Maximus* hem met een groot leger bedreigde, sloot hij een 15-jarigen vrede met Rome, die wegens zijn trouwen bijstand in 248 in een eeuwigen veranderd werd. *Hiëro* bezocht Rome in 237 en schonk aan het Romeinsche volk 200 000 schepels graan. Ook in den Tweeden Punischen oorlog was hij een trouw bondgenoot der Romeinen en ondersteunde hen met geld en met troepen, en toen hij na de nederlaag aan het Trasimeensche Meer het gouden standbeeld van de Godin der Overwinning, 160 kg. zwaar, naar Rome zond, werd zulks als een gunstig voorteeken beschouwd. Hij overleed in 215 in den ouderdom van 90 jaren. Daar zijn zoon *Gelon*, een vriend der Carthagers, voor hem gestorven was, werd hij opgevolgd door zijn kleinzoon *Hiëronymus*, die aanstonds de zijde der Carthagers koos, zich door zijn brasserij en wreedheid gehaat maakte en reeds in 214 door saâmgezworenen vermoord werd. *Hiëro* was een uitmuntend koning, die door zachtmoedigheid, wijsheid en weldadigheid de liefde der ingezetenen verwierf. Hij begunstigde zoowel den landbouw als kunsten en wetenschappen, *Archimedes* behoorde tot zijn vrienden.

Hiërochloa *Gm. (Honiggras)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen* (*Gramineae*). Het onderscheidt zich door van ter zijde samengedrukte, 3-bloemige bloempakjes. De twee zijbloemen zijn mannelijk en 3-helmig, de middelbloem is tweeslachtig en 2-helmig. De kelkkafjes zijn ongelijk en het onderste kroonkafje is ongenaald of heeft een korten top of rugnaald. Het bovenste kroonkafje der mannelijke bloemen heeft een dubbele, dat der tweeslachtige een enkele kiel. Van de soorten noemen wij het *honiggras* (*H. odorata Wahl*), ook in ons land aan waterkanten en op vochtige plaatsen in weilanden te vinden. Deze plant is overblijvend, bloeit reeds in Mei of April, heeft glanzige, bruine bloempakjes en ruwrandige bladeren en verspreidt bij het drogen den geur van tonkaboonen.

Hiërodoulen of *tempelslaven* noemde men in de Oudheid in ruime beteekenis alle personen, die aan den tempeldienst verbonden waren, en in meer beperkten zin de slaven. Hun aantal in de tempels van Syrië, Phoenicië en Klein-Azië was niet gering. In de stad Comana in Cappadocië vond *Strabo* er 6000, in Morimene 3000. Meerendeels waren het vrouwen, die voor een geschenk aan de godheid zich ter beschikking stelden van de bezoekers. Bij de Grieken was in het algemeen de zedeloosheid onder de hiërodoulen niet zoo verregaande, hoewel Korinthe en Samos daarop uitzonderingen maakten. Befaamd waren vooral de vrouwelijke hiërodoulen van *Venus Erycina* op Sicilië. De kunst stelt haar voor als dansende op de teenen, met opgehevene armen, gekleed in een kort, doorschijnend gewaad, en met een zonderling gevlochten krans op het tot een knoop samengebonden hoofdhaar.

Hiëroglyphen noemt men de teekens van het Egyptisch beeldschrift, wier beteekenis vooral door de nasporingen van *Champollion* aan het licht gekomen is. De Egyptenaren bedienden zich tegelijkertijd van vierderlei schrift: 1. van het hiëroglyphisch of heilig schrift, 2. van het hiëratisch schrift, 3. van het epistolographisch enchorisch of demotisch schrift en 4. van het Koptisch schrift. De eerste 3 behoorden in Egypte thuis. Van deze kennen *Herodotos* en *Diodorus Siculus* slechts 2, namelijk het heilige (*ἱερὰ γράμματα*) en het volksschrift (*δημοτικὰ* of *δημώδη γράμματα*). Eerst *Clemens Alexandrinus* onderscheidt er drie en noemt ze het heilige steenschrift (*γράμματα ἱερογλυφικά*), het priesterschrift (*ἱερατικά*) en het briefschrift (*ἐπιστολογραφικά*).

Het *hiëroglyphisch schrift*, in de hiëroglyphische opschriften zelf „het schrift der goddelijke woorden" genoemd was het oudste en aanvankelijk het eenige schrift der Egyptenaren. De teekens zijn min of meer afbeeldingen van allerlei voorwerpen. Op gedenkteekenen zijn zij ingesneden of en reliëf opgewerkt. Beide manieren vindt men echter veelal verbonden, zoodat de figuren uitgesneden zijn en toch in de diepte een verheven werk vormen (*reliëf en creux*). Ook zijn de voorwerpen dikwijls gekleurd. Op een vlakken grond zijn de figuren somtijds bont, somtijds éénkleurig of ook wel alleen in omtrekken geschetst. Ook in papyrusrollen is het heilige schrift niet zelden gebruikt, maar slechts voor gewijde teksten, bepaaldelijk voor het doodenboek, dat met het lijk des overledenen in het graf werd nedergelegd. Hier zijn de hiëroglyphen meestal in omtrekken geteekend. De karakteristieke teekening der Egyptenaren komt daarin op duidelijke wijze aan het licht. Zoodanig schrift werd aanvankelijk *hiëratisch* of *priesterschrift* genoemd, om het te onderscheiden van *brief-* of *profaan schrift*, en later, omdat het bepaaldelijk door de priesters tot het schrijven van gewijde schriften gebezigd werd. Te voren echter, voordat het briefschrift in gebruik kwam, was het hiëratisch schrift ook bestemd voor wereldlijke geschriften, ja, zelfs om gebeurtenissen in het volksdialekt op te teekenen. Het is echter bepaald voor boeken bestemd en wordt slechts zelden op gedenkteekenen aangetroffen. Het is zelfs eigenlijk slechts een ten behoeve van snelschrijven gemaakte verkorting van het hiëroglyphisch schrift, waarbij de beelden nagenoeg verloren gingen. De eerste proeven van het loopend hiëratisch schrift vindt

Digitized by Google

men reeds op de gedenkteekenen van het oud-Egyptische Rijk, bijv. op de steenen der pyramiden van Gizeh en op de graven in haar nabijheid. Het *epistolographisch* of *demotisch schrift*, uit het hiëratische ontstaan, bevat een nog grootere verkorting der teekens, die hierbij een willekeurigen vorm hebben aangenomen, welke nagenoeg niets van hun oorsprong verraadt. Men kan het nasporen tot in de 7de en 8ste eeuw v. Chr. De belangrijke staatkundige omwentelingen van dien tijd hebben waarschijnlijk de behoefte doen ontstaan, om de taal van het dagelijksch leven zoo eenvoudig mogelijk in schrift te brengen, zoodat na dien tijd alle rechtsgeleerde adviezen, alle vonnissen, alle brieven met deze teekens werden te boek gesteld. Men vindt dat schrift nagenoeg uitsluitend op papyrusrollen en slechts in een enkel opschrift. Alle drie soorten van schrift bleven tot in de eerste eeuw na Chr. in gebruik. Toen echter het Christendom en tevens de kennis der Grieksche taal en letterkunde zich meer en meer in Egypte verspreidden, bediende men zich ook voor de Egyptische taal van het Grieksche alphabet, waaraan men ten behoeve der Egyptenaren, 6 aan het hiëratisch schrift ontleende letterteekens toevoegde. Dit schrift, door de Egyptische Christenen gebezigd, is onder den naam van het *Koptische* bekend.

Het ontcijferen van het Egyptisch, bepaaldelijk van het hiëroglyphisch schrift is door *Niebuhr* terecht een van de belangrijkste ontdekkingen onzer eeuw genoemd. Zij heeft de grondslagen gelegd voor een nieuwe wetenschap en op alle andere takken der oudheidkunde een gewichtigen invloed geoefend, daar zij ons in staat gesteld heeft, in de oudste tijdperken der beschaving door te dringen. De wetenschappelijke beschouwer van de geschiedenis der menschheid heeft daardoor zijn uitzicht meer dan 2000 jaren verruimd. Het vinden van het opschrift van Rosette (Rasjid) gedurende de expeditie van *Napoleon* in 1799, gaf het eerst gegronde hoop op de ontcijfering der hiëroglyphen. Het bevatte namelijk denzelfden tekst in hiëroglyphisch, demotisch en Grieksch schrift. Uit dit laatste bleek, dat alle drie hetzelfde decreet ten gunste van *Ptolemaeus Epiphanes* behelsden, dat de Egyptische priesters in het 9de jaar van 's konings regeering (196 v. Chr.) opgesteld en in de tempels geplaatst hadden. Men haastte zich er afgietsels en afdrukken van te vervaardigen, en in 1803 werd de eerste door de Antiquarian-Society te Londen in het licht gegeven. Intusschen volgde de ontcijfering niet zoo spoedig als men van zulk een drievoudig opschrift verwachtte. Daar de hiëroglyphische tekst niet ongeschonden was, bepaalden zich de geleerden aanvankelijk bij den demotischen. De eerste, die een ontcijfering beproefde, was *Silvestre de Sacy*; reeds in 1820 in zijn „Lettre au citoyen Chaptal" (minister van Binnenlandsche Zaken) deelde hij de uitkomsten van zijn onderzoek mede. Hij hield het hiëroglyphisch schrift voor een ideographisch of woordschrift, het hiëratisch, dat hij ook in andere opzichten had leeren kennen, voor een lettergrepig of alphabetisch schrift en het enchorisch voor een zuiver alphabetisch, hoewel hij nog niet in staat was de afzonderlijke klankteekens te lezen. Inmiddels vond hij, dat men de drie opschriften lezen moest van de linker naar de rechter hand, en verdeelde met juistheid den tekst in eenige groepen van woorden, waarin de namen *Ptolemaeus*, *Arsinoe*, *Alexander* enz. voorkwamen. Een tweeden, meer belangrijken stap op dat gebied deed de Zweedsche staatsman *Akenblad* in zijn „Lettre au citoyen Silvestre de Sacy sur l'inscription égyptienne de Rosette". Deze bepaalde zich niet bij het afdeelen der groepen, maar onderzocht die afdeelingen en stelde de phonetische waarde vast der overeenkomstige teekens in de namen *Ptolemaeus*, *Alexander*, *Arsinoe*, *Berenike* en nog 6 andere. Het hierdoor gevonden alphabet was in het algemeen juist. Tevens had hij in den hiëroglyphischen tekst onderscheiden getalteekens opgespoord, zoodat eigenlijk hij de eerste was, die de Egyptische schrijfteekens ontcijferde. De „Analyse de l'inscription de Rosette" (1804), van graaf *Palin* had geen waarde, omdat zij gebouwd was op de onjuiste veronderstelling, dat het hiëroglyphisch opschrift in de aanwezige regels volkomen was bewaard gebleven, zoodat hij den eersten Griekschen regel beschouwde als overeenkomende met den eersten hiëroglyphischen. Even nietig waren de onderzoekingen van *Bailey*, *Sickler*, *Spohn* en anderen. Van meer belang was het geschrift van *Etienne Quatremère* „Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Egypte" (1808), waarin hij aantoonde, dat de Koptische taal dezelfde is als de oud-Egyptische. In 1809—1813 verscheen de „Description de l'Egypte", de vrucht der expeditie van *Napoleon*, maar zij was een schilderij zonder licht of schaduw, daar de talrijke opschriften, in Egypte gevonden, steeds onopgeloste raadsels bleven.

Eerst in 1819 werd de aandacht weder op deze belangrijke aangelegenheid gevestigd door een opstel van dr. *Th. Young* in het supplement der „Encyclopaedia Britannica". In het artikel „Egypt" paste hij de ontdekking van *Akenblad* van het demotische schrift toe op het hiëroglyphische en toonde op scherpzinnige wijze aan, dat de afzonderlijke teekens in de hiëroglyphische namen met de reeds bekende teekens der demotische namen overeenkwamen. Hij verkreeg langs dezen weg een klein hiëroglyphische alphabet, waarmede hij ook een reeks andere hiëroglyphische opschriften met namen van koningen trachtte te verklaren. Zijn pogingen gelukten vrij goed, hoewel aan de uitkomst nog veel ontbrak, zoodat zijn lezing niet altijd juist was, bijv. *Arsinoe* in plaats van *Autokrator*, *Euergetes* in plaats van *Caesar* enz. *Jean François Champollion*, die zich reeds in 1807 met Egypte bezig gehouden en in 1814 zijn belangrijke nasporing over Egyptische geographie uitgegeven had, was ongetwijfeld bekend met het artikel van *Young* en werd er voorzeker door opgewekt tot een nieuw onderzoek. In 1821 verscheen te Grenoble een stuk in folio „De l'écriture hiératique des anciens Egyptiens", waarin hij aantoonde, dat, indien het hiëroglyphisch schrift, met uitzondering der eigennamen, een ideographisch woordschrift is, datzelfde ook moet gezegd worden van het hiëratisch schrift, daar in de door hem onderzochte papyrusrollen uit de doodkisten de

Digitized by Google

beide schriftsoorten teeken voor teeken met elkander overeenkwamen, terwijl de geleerden voorheen beweerd hadden, dat het hiëratisch schrift syllabisch was. Een beslissenden stap op dit gebied waagde echter *Champollion* eerst in 1822 door de uitgave van zijn beroemde „Lettre à Mr. Dacier", waarin hij door het onderzoek eener reeks namen van koningen een, hoewel nog beperkt, hiëroglyphisch alphabet opmaakte, dat in de toepassing volkomen juist bleek te wezen. Hoewel deze glansrijke ontdekking slechts een voortbouwen was op de denkbeelden van *Young*, onderscheidde zich *Champollion* van dezen door het volgen van een anderen weg, welke veel minder moeilijk en onzeker was. Hij werd daarenboven geholpen door een gunstige omstandigheid. Een Engelschman, *Bankes* genaamd, had op het eiland Philae in 1815 een obelisk gevonden, die hij met het voetstuk naar zijn vaderland overbracht en op zijn buitenverblijf plaatste. In datzelfde jaar maakte hij de hiëroglyphische opschriften van de obelisk bekend, alsmede de Grieksche van het voetstuk. Deze laatste behelsden een brief van den priester van *Isis* op Philae aan *Ptolemaeus Euergetes II*, diens zuster *Kleopatra* en diens evenzoo genoemde gemalin. Het vermoeden lag dus voor de hand, dat deze namen ook in de hiëroglyphische opschriften zouden voorkomen. Hoewel de onderstelling faalde, dat er eenig verband zou bestaan tusschen het Grieksch en hiëroglyphisch opschrift, die weliswaar op denzelfden koning betrekking hadden, doch op verschillende tijden gesteld waren, vond men toch, behalve den naam van *Ptolemaeus*, die uit het opschrift van Rosette reeds bekend was, den naam van *Kleopatra* op de obelisk. Daarop grondde *Champollion* het vergelijkend onderzoek dier beide namen. Het was tevens een gunstig toeval, dat de namen *Ptolemaios* en *Kleopatra* een viertal gelijke letters bevatten, en dat daarenboven in dezen laatsten naam de *a* herhaald wordt. De proef was dus gemakkelijk te nemen, en deze namen gaven terstond een alphabet van 11 klankteekens, wier aantal door toepassing dezer methode op de namen *Alexandros*, *Berenike* enz. weldra aanmerkelijk vermeerderde. Hierdoor was de vaste grondslag gelegd voor de verdere ontdekkingen van *Silvestre de Sacy*, *Niebuhr*, *Wilhelm von Humboldt* en anderen.

Evenwel blijkt uit genoemde „Lettre à Mr. Dacier", dat *Champollion* in dien tijd een nog zeer gebrekkige voorstelling had van het hiëroglyphisch schrift, daar hij met *Young* en anderen steeds de onjuiste meening koesterde, dat de phonetische waarde der afzonderlijke hiëroglyphen enkel betrekking had op de eigennamen, terwijl hij den doorloopenden tekst aanmerkte als bestaande uit ideographische teekens. Van dat gevoelen kwam hij echter terug in zijn „Précis du système hiéroglyphique" (1824), waarin hij aanwees, dat het alphabet, uit de eigennamen opgemaakt, evenzeer van toepassing was op de overige gedeelten, waar men dergelijke teekens aantrof. De gewichtigste uitkomsten van zijn taalkundige nasporingen zijn intusschen opgenomen in zijn „Grammaire égyptienne", in 1836—1841 na zijn dood in het licht verschenen. Hierin heeft hij het hiëroglyphisch schrift en de daarin vervatte taal verklaard en zijn verklaring door een aantal opschriften duidelijk gemaakt. Belangrijk met betrekking tot dit onderwerp is verder de brief van *Lepsius*: „Lettre à Mr. Rosellini sur l'alphabeth hiéroglyphique" (1837), waarin hij het phonetisch alphabet, in de spraakkunst van *Champollion* 232 teekens bevattende, in verschillende klassen verdeelt en slechts 34 hiëroglyphen als zuiver en uitsluitend phonetisch erkent. Het korte overzicht van deze geheele aangelegenheid gaf *Brugsch* in zijn „Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch" (5 dln., 1867–1882) en in „Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte" (1845). Verder hebben de geschriften van *Rosellini*, *Leemans*, *Hincks*, *Lepsius* en *Brugsch*, later die van *Birch*, *de Rougé* en *Chabas* en eindelijk die van *Goodwin Le Page—Renouf*, *Dümichen*, *Ebers*, *Stern*, *Naville*, *Erman* enz. veel licht over dat onderwerp verspreid.

De onderzoekingen over het hiëratisch schrift volgden meestal die over het hiëroglyphisch op den voet. De ontcijfering van het demotisch schrift werd echter na *Silvestre de Sacy* en *Akenblad* vooral door *Young* bevorderd, zooals blijkt uit zijn „Hieroglyphics collected by the Egyptian society" (1823) en zijn „Rudiments of an Egyptian dictionary", eerst als aanhangsel tot de Koptische spraakkunst van *Tattam* (1830), later echter afzonderlijk uitgegeven (1831). Inzonderheid dient te worden vermeld de uitgave van een met vele Grieksche omschriften voorzienen papyrus door den Nederlandschen geleerde *Leemans* in de „Monuments égyptiens de Leide" (1839). Later heeft *Brugsch* zich voornamelijk met die onderzoekingen bezig gehouden; zijn „Grammaire démotique" is de grondslag voor de verdere geworden. Eindelijk mogen wij niet verzwijgen, dat de ontcijfering van *Champollion* onderscheiden en zeer heftige bestrijders gevonden heeft, zooals *Klaproth*, *Palin*, *Janelli*, *Williams*, *Goulianof*, *Secchi*, *Seyffarth* en *Uhlemann*, wier verklaringen in den regel onderling aanmerkelijk verschillen. Het beste hulpboek is *Erman's* „Aegyptische Grammatik" (2de druk, 1902).

Alle schrift is aanvankelijk beeldschrift en nadert in zijn ontwikkeling meer en meer tot het alphabetisch klankschrift. Daar men het Mexicaansche beeldschrift eigenlijk geen schrift kan noemen, zoo zien wij thans in het Chineesch en in het Europeesch schrift het begin en einde van dien ontwikkelingsgang. Het syllabisch schrift, waarin lettergrepen door teekens aangeduid worden, vormt tusschen die beide het midden. Het Egyptisch schrift echter onderscheidt zich daardoor, dat het tegelijk die verschillende ontwikkelingstrappen bevat. Het ging uit van beeldschrift en verhief zich tot een samenstel van klankteekens, waarin klinkers en medeklinkers gescheiden zijn, zonder evenwel zijn oorsprong te verloochenen en de beelden af te schaffen. De eerste klassen der hiëroglyphen, die der ideographische of begripsteekens (beelden), verdeelt men in zulke, die een afbeelding geven van het bedoelde voorwerp, en in zulke, die abstracte begrippen zinnebeeldig aanduiden, waarbij men in de derde plaats een reeks van bepalingsteekens voegt, die niet uitgesproken worden, maar enkel dienen om een woord nader te bepalen. Tot de eerste afdeeling behoort bijv. de cirkel als afbeel-

Digitized by Google

ding der zonneschijf, tot de tweede de gier als het zinnebeeld eener moeder, tot de derde een bloemstengel achter plantennamen. — De tweede klasse is die der phonetische of klankteekens. Deze zijn uit het overgroote getal ideographische hiëroglyphen zoo gekozen, dat de klank die is van het begin van den naam van het aan te duiden voorwerp. Zoo beteekent de uil, in het Egyptisch *moelag*, eene *m* en een adelaar, *achom*, eene *a*. Het aantal hiëroglyphen, voor de 20 of 22 taalklanken gekozen, bedraagt ongeveer 30. Men nam namelijk een zekere afwisseling van gelijkluidende teekens in acht, om fraaier schrift te leveren. In den tijd der Romeinen werden bij dat alphabet nog eenige teekens gevoegd. — Een derde klasse van hiëroglyphen eindelijk houdt het midden tusschen de beide voorgaanden, doordien hare teekens zoowel ideographisch als phonetisch zijn. Men bezigde namelijk de voor bepaalde woorden bestemde hiëroglyphen ook wel als beginletters der woorden, waarna men er de overige klanken uit het algemeen phonetisch alphabet bijvoegde. Zoo dient bijv. een kruis om het woord *anch* (leven) uit te drukken; het kan echter ook voor de letter *a* gebruikt worden, terwijl men er de klankteekens *n* en *ch* uit het algemeen alphabet bijvoegt. Hierdoor echter wordt het kruis geen algemeen phonetisch teeken, omdat men het niet overal kan bezigen, waar de letter *a* aangeduid moet worden, maar alleen in het begin van het woord *anch*. Somtijds echter verliezen teekens voor gezamelijken klanken van één of meer letlergrepen hunne oorspronkelijke ideographische beteekenis, zoodat men ze ook voor andere woorden met dergelijke klanken aanwendt. Dubbelzinnigheden worden alsdan door verschillende hulpmiddelen vooral door bepalingsteekens, vermeden. In gevallen, waarin de ideographische voorstelling moeilijkheden opleverde, zooals bij vreemde namen, grammaticale verbuigingen enz., bezigde men bij voorkeur de zuiver phonetische hiëroglyphen. Het hiëratisch en demotisch schrift bevat in het algemeen dezelfde bestanddeelen als het hiëroglyphisch, doch daarin is het ideographisch element (het beeldschrift) meer en meer op den achtergrond geschoven door het phonetisch schrift.

Hiërokles, Romeinsch stadhouder van Bithynië, later van Alexandrië, spoorde keizer *Diocletianus* aan tot de vervolging der Christenen, welke plaats greep in 302 na Chr. Tot dat doel vervaardigde hij een geschrift, hetwelk ons echter alleen bekend is uit een tegenschrift van *Eusebius*.

Hiërokles, een Neoplatonisch wijsgeer, was in het midden der 5de eeuw met grooten bijval te Alexandrië als leeraar werkzaam. Behalve fragmenten van werken van zijn hand, heeft men van hem een wijsgeerige commentaar op de „Gouden spreuken van Pythagoras", benevens een verzameling kluchtige verhalen, „Asteia" genaamd, maar blijkbaar van lateren tijd. Al die geschriften zijn uitgegeven door *Pearson* (1655 en 1673) en *Needham* (1709).

Hieronymi, *Karl von*, een Hongaarsch staatsman, geboren te Ofen, den 1sten October 1836, werd in 1867 secretaris in het ministerie van Verkeer en bekleedde sedert 1874 de betrekking van onderstaatssecretaris, als hoedanig hij genoemd ministerie reorganiseerde. Ook heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt voor de regulariseering der Donau en de uitbreiding der spoorwegen. In 1872 werd hij directeur-generaal der Oostenrijksch-Hongaarsche staatsspoorwegen. In 1875 werd hij lid van het Parlement, waar hij in financieele zaken een belangrijke rol speelde. Als minister van Binnenlandsche Zaken in het kabinet-Wekerle (1892—1895) bevorderde hij de invoering van het burgerlijk huwelijk. Onder *Bánnfy* (1898) verliet hij de liberale partij en sloot zich aan bij de dissidenten, die tot het ministerie-*Széll* een eigen partij vormden, waarna hij zich weer bij de liberalen aansloot. In het kabinet-*Tisza* was hij minister van Handel (1903). Hij schreef „Over stratenaanleg" (1867) en „De Donaunormaliseering bij Boedapest" (1880).

Hiëronymieten of *Hiëronymianen*, ook *eremieten* of *kluizenaars van den Heiligen Hieronymus* geheeten, is de naam der leden eener Orde van reguliere koorheeren naar den regel van *Augustinus*, omstreeks het jaar 1370 door den Portugees *Vasco* en den Spanjaard *Pecha* gesticht en door *Gregorius XI* in 1374 bevestigd. Deze Orde wijdde zich hoofdzakelijk aan de beoefening der wetenschappen, verspreidde zich snel over Spanje en Portugal en had in 1415 haar hoofdzetel in een klooster bij Toledo. Aan de Orde behoorde ook het klooster San-Yuste bij Plasencia, waar *Karel V* zijn laatste levensdagen sleet, terwijl *Philips II* voor haar het Escuriaal deed verrijzen. Hoewel zij groot aanzien verkreeg, bestaat zij thans alleen in Amerika en het Escuriaal. De derde generaal, *Lupus d' Olmedio*, stichtte in 1424 een afzonderlijke congregratie en noemde deze die der *Hiëronymieten van de Observantie*. Paus *Martinus V* bevestigde ze in 1426, doch zij verkreeg weldra een nieuwen regel. Intusschen werd zij in 1599 in Spanje met de oorspronkelijke Orde der Hiëronymieten hereenigd en keerde tot den regel van *Augustinus* terug, doch in Italië bleef zij bestaan onder den naam van *Eremitae St. Hieronymi de observantia* of *de Lombardia*.

Daarenboven heeft men *Kluizenaars van den Heiligen Hieronymus* van de congregatie van den zaligen *Petrus van Pisa*, met een gestrengen regel in 1380 door *Pietro Gambacorti* van Pisa gesticht. Deze regel is echter in 1444 verzacht en in 1568 door dien van *Augustinus* vervangen. Vele kleine kluizenaarsvereenigingen, vooral in Beieren en Tirol, smolten samen met deze Orde. — Er waren ook *nonnen of zusters van den Heiligen Hieronymus*. De vereeniging van deze ontstond door *Maria Garcias* in het klooster van den *Heiligen Paulus* te Toledo in 1375. Eerst ten tijde van *Julius II* legden zij geloften af en werden aan de Orde der Hiëronymieten toegevoegd. Thans echter is die congregatie opgeheven.

Hiëronymus, *Sophronius Eusebius*, bijgenaamd *de Heilige*, een van de geleerdste en vruchtbaarste schrijvers der oude Latijnsche Kerk, geboren in 331 (volgens anderen in 342) te Stridon in Dalmatië, genoot een zorvuldige opvoeding en maakte zich te Rome onder leiding van *Donatus* en *Victorinus* met de Romeinsche en Grieksche schrijvers bekend. Zijn reizen langs

Digitized by Google

den Rijn en in Gallië brachten hem in aanraking met verkondigers van het Evangelie, terwijl, hij op een reis naar het Oosten, ziek geworden (373), door een droombeeld bewogen werd zich aan de studie der Heilige Schriften te wijden. Vervolgens bracht hij in de woestijn van Chalkis onder zelfkastijding en beoefening der wetenschappen 4 jaar door, werd in 379 te Antiochië gewijd en ging naar Konstantinopel om *Gregorius van Nazianze* en vervolgens naar Alexandrië om *Didymus* te hooren. Te Rome, waarheen zijn vriend bisschop *Damasus*, hem geroepen had en waar hij in 382 als leeraar optrad, wist hij zich door zijn vroomheid toegang te verschaffen tot de huizen van aanzienlijke vrouwen, die hij ernstig tot het kluizenaarsleven opwekte. Inzonderheid zijn *Marcella* en *Paula* door de brieven, welke hij haar schreef, en door haar vroomheid beroemd geworden. *Paula* vergezelde hem in 385 naar Palestina, waar hij met haar rijkdom een klooster bij Bethlehem stichtte, waarin hij tot aan zijn dood (30 September 420) vertoefde. *Hiëronymus* is ongetwijfeld de geleerdste en knapste Kerkvader van zijn tijd. Zijn wetenschappelijke arbeid heeft voor de Latijnen een belangrijk gedeelte der Grieksche Kerk toegankelijk gemaakt, doch in alle wetenschappelijke vraagstukken, waarbij zijn ijdelheid en zijn zorg voor het handhaven der gestrengste orthodoxie aan het licht komen, geeft hij blijken van groote kritische gaven. In de kerkelijke twisten van dien tijd verloochende hij ter wille van de bisschoppen zijn eigen verleden en voegde hij zich bij de beschuldigers van *Origenes*, wiens geschriften hij te voren met ijver verspreid had. Ook bracht hij wel eens zijn betere overtuiging ten offer aan zijn rechtzinnig fanatisme. Grooten invloed heeft hij uitgeoefend door zijn uitlegkundige schriften, waarin hij de allegorische methode huldigt, en vooral door zijn Latijnsche Bijbelvertaling, onder den naam van „Vulgata" bekend. Zijn ijver voor het kloosterleven verleidde hem verder in den strijd tegen *Jovinianus* en *Vigilantius* tot het schrijven van smaadschriften, die meer van een gekrenkt gevoel dan van een weldoordacht oordeel getuigen. Verder heeft hij levensbeschrijvingen gegeven van *Paulus*, *Hilarion* en *Malchus* en „De viris illustribus sive de scriptoribus ecclesiasticis" in het licht gegeven. Zijn werken zijn het best uitgegeven door *Vallarsi* (11 dln., 1734—1742; 15 dln., 2de druk, 1770).

Hiëronymus *van Praag*, de vriend van *Johannes Husz*, dien hij in wetenschappelijke ontwikkeling en in welsprekendheid overtrof, terwijl hij voor hem onderdeed in gematigdheid en vastberadenheid, geboren te Praag, studeerde in zijn geboortestad, te Parijs, Keulen, Oxford en Heidelberg en werd in 1399 bevorderd tot meester in de vrije kunsten en baccalaureus in de theologie. Koning *Wladislaus II* van Polen raadpleegde hem in 1410 bij het stichten der universiteit te Krakau en *Sigmund*, koning van Hongarije, noodigde hem uit te Ofen voor hem te preeken. De leer van *Wicliff*, welke hij bij die gelegenheid aangeroerd had, was oorzaak, dat hij te Weenen in de gevangenis geworpen werd, maar op voorspraak van de universiteit te Praag herkreeg hij weldra zijn vrijheid. Met hart en ziel nam hij nu te Praag deel aan den strijd van zijn vriend *Husz* tegen de misbruiken der hiërarchie en tegen de zedeloosheid der geestelijken. Toen *Husz* te Konstanz in hechtenis genomen werd, ging hij daarheen, om hem te verdedigen. Daar hij echter op een open brief, waarin hij, te Ueberlingen toevende, den keizer om vrijgeleide verzocht, geen antwoord ontving, was hij voornemens naar Praag terug te keeren, doch de hertog van *Sulzbach* liet hem in April 1415 te Hirschau gevangen nemen en naar Konstanz brengen. Hier in de gevangenis opgesloten en in het verhoor genomen, bleef hij aanvankelijk standvastig, doch een halfjarige gevangenschap putte zijn krachten zoozeer uit, dat hij den 23sten September 1415 besloot, de kettersche gevoelens te herroepen, waarvan men hem beschuldigd had. Daar hij echter, vooral op aandringen van *Gerson*, zijn vrijheid niet herkreeg, nam hij in een verhoor op den 26sten Mei 1416 zijn herroeping plechtig terug, beleed, dat hij van zijn wankelmoedigheid meer berouw had dan van een zijner overige zonden en verklaarde openlijk, dat hij een voorstander was der gevoelens van *Husz* en *Wicliff*. De kracht zijner welsprekende taal maakte een diepen indruk op zijn tegenstanders, maar kon hem niet redden van den dood. Reeds den 30sten Mei werd hij op last van het Concilie verbrand. Men strooide zijn asch in den Rijn, om zijn nagedachtenis te vernietigen.

Hiërophant was de naam van den opperpriester der mysteriën in Eleusis. Hij werd steeds gekozen uit het geslacht der *Eumolpiden*, wier stamvader *Eumolpos* voor den stichter dezer mysteriën en voor den eersten hiërophant gehouden werd. De hiërophant moest den rijperen mannelijken leeftijd bereikt hebben, vrij van lichaamsgebreken wezen, een aangename stem bezitten en onberispelijk van wandel zijn. Hij mocht niet in het huwelijk treden; het is echter niet onwaarschijnlijk, dat men ook wel gehuwde mannen tot hiërophanten gekozen heeft, met het voorschrift om geen tweede huwelijk aan te gaan. Hij vertegenwoordigde bij de mysteriën den *Demiourgos* of Wereldschepper. Het was zijn taak, de ongeschreven wetten te handhaven en uit te leggen, om hen, die ingewijd wenschten te worden, in den tempel te leiden en allengs met de kleine en groote mysteriën bekend te maken. Daarom noemde men hem ook *mystagoog* en *profeet*, en het was niet geoorloofd, zijn naam in tegenwoordigheid van een ongewijde uit te spreken. Bij openbare plechtigheden droeg hij het versierde beeld der goden. Hem ter zijde stond een *hiërophantis* uit het geslacht der *Phylliden*.

Hiersemensel, *Karl Christian Eduard*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 20sten Juli 1825 te Schönau in Silezië, studeerde te Breslau en te Koningsbergen, vertrok in 1848 naar Berlijn, was er in verschillende rechterlijke betrekkingen werkzaam en overleed er den 6den December 1869. Hij stichtte met anderen in 1859 het Juridisch Genootschap en in 1860 den Juristendag, waarvan hij de „Verhandlungen" uitgaf, alsmede de „Preuszische Gerichts-Zeitung", welke in 1860 tot orgaan van den Juristendag verheven werd en het volgende jaar onder den titel van „Deutsche Gerichts-Zeitung" in het licht verscheen. Voorts

Digitized by Google

schreef hij: „Vergleichende Uebersicht des heutigen römischen und preuszischen Privatrechts" (2 dln., 1852—1855) „Ergänzungen und Erläuterungen zum Allgemeinen Landrecht" (4 dln., 1854—1858), Preuszisches Handelsrecht" (1856), „Die allgemeine deutsche Wechselordnung und der preuszische Wechselproces" (1856), „Ergänzungen und Erläuterungen zur Proceszordnung" (1858), „Zur Lehre vom Kaufmännischen Kommissionsgeschäft" (1859), „Demokratische Studien" (1866), en „Die Verfassung des Norddeutschen Bundes" (3 dln., 1867—1870).

Higginson, *Thomas Wentworth*, een Amerikaansch schrijver, geboren den 22sten December 1823 te Cambridge bij Boston, was tot 1858 predikant te Newburgport en te Worcester in Massachusetts, maar liet zijn leeraarsbetrekking varen, om zich uitsluitend aan de beoefening der letteren te wijden. Zijn talrijke bijdragen in tijdschriften getuigen van een vaderlandlievenden geest en hij dringt ernstig aan op verzorging en verpleging van den geest door lichamelijke oefeningen. Hij schreef: „Out-door-Papers" (1863), „Molbone; an Oldport romance" (1869), „Army life in a black regiment" (1870) „Atlantic Essays" (1871), „Young folk's history of the United States" (1875), „Young folk's book of American explorers" (1877), „Short studies of American authors" (1880), „Common sense about women" (1887), „Men and women" (1887), „Cheerful yesterdays" (1898), den dichtbundel „An afternoon landscape" (1889), en de biografieën „Margaret Fuller-Ossoli" (1884) en „Henry Wadsworth Longfellow" (1902).

Highgate, een voorstad van Londen, 8 km. ten N.N.W. van de Londonbridge, ligt op een 129 m. hoogen heuvel, heeft een Gotische kerk, een prachtig kerkhof, het Waterloo-park, een pokkenhospitaal en talrijke instellingen van liefdadigheid.

High life (Engelsch = hoog, voornaam leven) noemt men de aristocratie.

Highwaymen noemde men in Engeland roovers te paard, die vroeger, vooral in den omtrek van Londen, de wegen onveilig maakten. Daartoe behoorden wel eens personen van aanzienlijke geslachten. De stoutheid en de ridderlijkheid, waarmede zij hun rooverijen pleegden, verleenden hun een romaneske kleur, en de balladen, waarin *Claude Duval* en andere bekende highwaymen bezongen werden, behoorden in den aanvang der 18de eeuw tot de geliefkoosde lectuur van het Engelsche volk. Ook de novellisten, van *Defoe* en *Fielding* af tot *Bulwer* en *Ainsworth* toe, hebben aan de lotgevallen dier roovers wel eens hun stof ontleend. Wie een highwayman gevangen overleverde, ontving een belooning van 40 pond sterling. Thans echter zijn zij reeds lang verdwenen.

Higt, *Ernst Willem*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Dokkum in 1723, studeerde in de oude letteren, werd rector der Latijnsche school te Alkmaar en overleed den 22sten Juni 1762. Hij was een zeer geleerd man en tevens een smaakvol dichter in de Latijnsche en Nederlandsche taal. Een verzameling zijner werken is in 1804 uitgegeven door den hoogleeraar *Ypey*.

Hik (*Singultus*) houdt men voor een krampachtige, plotselinge samentrekking van het middenrif, gepaard met een beweging van het strottenhoofd en met een snelle inademing, gevolgd door een eigenaardig geluid, overeenkomende met den toon, voortgebracht door het indringen van lucht in een koker, wanneer deze plotseling geopend wordt. De hik wordt veelal veroorzaakt door prikkeling in de keel, door koude of hitte of door het gulzig doorzwelgen van spijs of drank. Voorts ontstaat ook wel hik door hevig lachen, door angst of schrik, en hij kan door zijn hardnekkigheid wel eens gevaarlijk worden; in dit geval staat hij doorgaans in verband met hysterie. Een ongunstig teeken is de hik als hij optreedt in zware ziektetoestanden, bijv. bij typhus. De behandeling van den hik is verschillend naar gelang van zijn oorzaak; gewoonlijk doen verdoovende middelen goeden dienst; in gewone gevallen kan men den kramp van het middenrif tot rust trachten te brengen door na diepe inademing den adem zoolang mogelijk bij gesloten neus in te houden; bij kinderen is het langzaam drinken van eenig lauw water aan te bevelen.

Hikone, een stad in de Japansche provincie Omi, ligt aan het Biwameer, is door een spoorweg met Osaka verbonden en telt ± 20 000 inwoners. Ten O. dezer stad, bij Sekigahara, werd den 15den September 1600 de slag geleverd, die *Tokoegawa Iyeyasoe* de heerschappij over geheel Japan gaf.

Hilâli, *Badr-uddin*, een Perzisch dichter, geboren te Astrabâd, begaf zich reeds op jeugdigen leeftijd naar Herat, waar hij de bescherming genoot van *Mir Ali Sjir*, begaf zich later naar Irak en Aserbeidsjan, keerde vervolgens naar Herat terug, maar werd er in 1530 ter dood gebracht als verdacht van ketterij. Zijn lyrische gedichten ademen een groote teederheid. Verder leverde hij twee mesnewi's of dubbel gerijmde epische gedichten: „Sifat alasjikin" (De hoedanigheden der minnenden) en „Koning en derwisj". Dit laatste is een beroemd stuk, dat zich door fijn gevoel, rijkdom van denkbeelden en dichterlijke beschrijvingen onderscheidt. Een Duitsche vertaling daarvan leverde *H. Ethé* in zijne „Morgenländische Studien" (1870).

Hilarion, *de Heilige*, de stichter van het monnikswezen in Palestina en Syrië, geboren te Tabatha bij Gaza in Palestina, in 288, ging te Alexandrië tot het Christendom over en hield zich daarna bij den *H. Antonius* in de woestijn op. In 306 keerde hij naar zijn geboorteland terug, schonk zijn vermogen aan de armen en leefde langen tijd als kluizenaar in de woestijn tusschen Gaza en Egypte. Hij overleed in 371 op Cyprus. Zijn gedenkdag is 21 October.

Hilarius, *De Heilige*, een Latijnsch kerkvader, voerde een heftigen strijd tegen de *Arianen* en werd dientengevolge *Haereticorum malleus et flagellum* (Hamer en geesel der ketters) genoemd. Hij werd geboren te Pictavium uit Heidensche ouders en kort na het jaar 350 benoemd tot bisschop in zijn geboortestad. Weldra was hij gewikkeld in de twisten van die dagen; ofschoon aanvankelijk door keizer *Constans* beschermd, werd hij later door diens Ariaanschgezinden broeder *Constantius* naar Phrygië verbannen (356—360), vanwaar hij steeds betrekking onderhield met zijn

Digitized by Google

aanhangers, de bisschoppen van Gallië. Later ontving hij verlof terug te keeren, waarna hij *Auxentius*, bisschop van Milaan, bestreed, die tot het Arianisme overhelde. Hij overleed den 1sten November 366 en werd later als een der voornaamste heiligen gehuldigd. Als godgeleerde bezat hij de gave der bespiegeling. Zijn werken zijn gedeeltelijk strijdschriften („De synodis adversus Arianos"), gedeeltelijk commentaren op boeken des Ouden of Nieuwen Verbonds. („De trinitate libri XII"). Zij zijn door de Benedictijnen (1693), door *Maffei* (2 dln., 1730) en door *Oberthür* (1781—1788) in het licht gegeven.

Hilarius, bisschop van Arelate (Arles), werd geboren omstreeks het jaar 401, overleed in 449 en maakte zich vooral bekend door den strijd, die hij tegen *Leo den Groote* voerde over zijne bisschoppelijke rechten, een strijd, dien hij in weerwil van alle kerkelijke straffen, welke hem werden opgelegd, hardnekkig voortzette.

Hildburghausen, de voormalige residentie van den hertog van Saksen-Hildburghausen, maar sedert 1826 tot het hertogdom Saksen-Meiningen behoorende, ligt op den rechteroever van de Werra en aan den Werraspoorweg en de lijn Hildburghausen—Heldburger, in een vruchtbaar dal. Het stadje telt (1900) 7502 inwoners, en heeft een vriendelijk voorkomen, zindelijke straten en 10 pleinen. Het bestaat uit de Oudstad, de Nieuwstad en 2 voorsteden. Tot de merkwaardige gebouwen behooren het ouderwetsche stadhuis met twee torens, het regeeringsgebouw, thans ingericht voor het Hof van Appèl en eenige kerken. Het voormalig hertogelijk kasteel is een fraai en regelmatig gebouw, in 1615 tot 1695 verrezen, en in den tuin vindt men een gedenkteeken van *Louise*, koningin van Pruisen. Men heeft te Hildburghausen onderscheiden rechtbanken, een gymnasium, een instituut voor doofstommen en een krankzinnigengesticht. De merkwaardigste inrichting van nijverheid was het „Biographisch Instituut" door *J. Meyer* gesticht en in 1828 van Gotha hierheen verplaatst, maar in 1874 naar Leipzig overgebracht. Thans vindt men er glas-, kaarten-, messen-, houtwol- en landbouwmachinefabrieken, bierbrouwerijen en aardewerkfabrieken. Volgens de sage heeft Hildburghausen haar ontstaan te danken aan een villa, door den Frankischen koning *Childebert*, een zoon van *Chlodwig*, aldaar gebouwd; doch eerst in de 14de eeuw werd het tot een stad verheven en door muren omringd. De stad behoorde vroeger aan de graven *von Henneberg*, verviel daarna als bruidschat aan burchtgraaf *Albrecht von Neurenberg*, en als bruidsgift voor de dochter van *Albrecht* aan landgraaf *Balthasar von Thüringen*. Bij de deeling van 1445 werd zij het eigendom van hertog *Wilhelm*, in 1683 de residentie der lijn Saksen-Hildburghausen en kwam in 1826 aan Saksen-Meiningen.

Hilde (*Hildr*) is de meest beroemde walkure in de Noorsche mythologie en heldensage. De naam beteekent strijdende maagd. Als *Brynhild* speelt zij een belangrijke rol. Van *Odin* krijgt zij bevel in den strijd tusschen *Hjalmgunnar* en *Agnar* genen bij te staan, doch zij schenkt den laatste de overwinning en wordt tot straf daarvoor door *Odin* met een slaapdoorn gestoken. Op Hindanfjall sluimert de jonkvrouw in haar pantser en helm en omringd door schilden, totdat *Sigurd* door de vlammen rijdt en haar wekt. Zij verlooft zich met hem, maar besluit tot zijn dood, als hij haar verlaat en sterft ten slotte vrijwillig met haar verloofde den vuurdood. Later werd zij verpersoonlijkt met *Brünnhilde*.

Hildebrand, *Bror Emil*, een Zweedsch archaeoloog en penningkundige, geboren te Madeszö (Småland) den 22sten Februari 1806, werd in 1830 docent in de numismatiek te Stockholm, in 1832 assistent aan het penningkabinet aldaar en in 1837 directeur daarvan. Hij was lid van verschillende academieën en schreef „Upplysningar bell Sveriges mynthistoria" (1831—1832), „Anglosachsiska mynt i svenska kongl. myntkabinetkel, funna i Sveriges jard" (2de druk, 1883), „Minnespenningar öfver enskilda svenska main och gvinnor" (1860), „Svenska sigiller från mediltiden" (2 dln., 1862—1867), „Sveriges och svenska konungahusets minnespenningar" (2 dln., 1874—1875), terwijl verder in verschillende tijdschriften artikelen van zijn hand verschenen. Hij overleed den 30sten Augustus 1884 te Stockholm.

Hildebrand, Hans, een archaeoloog en zoon van den voorgaande, geboren te Stockholm den 5den April 1842, werd in 1865 assistent aan het rijksmuseum, in 1879 opvolger van zijn vader en in 1895 lid der Zweedsche Academie. Hij schreef „Das Leidnische Zeitalter in Schweden" (1866), „Lifvet på Island in den sagotiden" (2de druk, 1883), „Afrika i våra dagon" (1868), „De förhistoriska folken i Europa" (1873—1880), „Folkens tro om sina döda" (1874), „Den kyrkliga konsten onder Sveriges medeltid" (1875), „Stockholms stads jordebok 1420—1474" (1896), „Sveriges medeltid, 1350—1521" (1876—1877), „Fynden i Troasoch Homeros' Troja" (1878), „Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring" (1879 enz.), „Från äldre tider. Kulturwetenskapliga och historiska studiër" (1882), „Wisky och dess minnesmärken" (1882—1893), „Skara domkyrka" (1894) en „Suecia antiqua et hodierna" (nieuwe uitgave van *Dahlberg's* werk, 3 dln., 1900), terwijl hij bovendien eenige tijdschriften redigeert.

Hildebrand, Emil, een geschiedkundige en broeder van den voorgaande, geboren te Stockholm den 22sten October 1848, were in 1875 assistent aan het rijksarchief, in 1880 lector aan het gymnasium en is sedert 1901 directeur van het archiefwezen, dat hij geheel reorganiseerde. Behalve talrijke tijdschriftartikelen schreef hij „Engelska samhällsforhällanden före den normandiska eröffringen" (1875), „Svensket Diplomatarium" (1878) „Wallenstein und seine Verbindungen mit den Schweden" (1885), „Svenska riksdagsakter" (1887 enz.), „Lärobok i svensk statskunschap" (2de druk, 1892), „Sveriges regeringsformer 1634—1809 samt konungaförsäkningar 1611—1800" (1891), „Svenska schriftprof från Erik den Heliges tid till Gustaf III's" (2 dln., 1894—1900), „Gustaf Wasa" (1896), „Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsla ho till våra dagar" (1896) en „Sveriges historia intill 20: de seklet" (1902 enz.).

Hildebrand, *Bruno*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Naumburg aan de Saale den 6den Maart 1812, studeerde te Leipzig en te Breslau in de philosofie en geschiedenis, ves-

Digitized by Google

tigde zich in 1836 aan de universiteit te Breslau als privaatdocent en werd er in 1839 tot buitengewoon hoogleeraar benoemd. In 1841 ging hij als gewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Marburg, waar hij wegens het verdedigen van de rechten der universiteit bij de regeering in ongenade viel. Na een lang verblijf te Londen in 1846 werd hij wegens een artikel, door hem in de Duitsche „Londoner Zeitung" geplaatst, van majesteitsschennis beschuldigd en uit zijn academische betrekking ontzet en eerst in het begin van 1848, kort voor de woelingen van Maart, vrijgesproken. Weldra werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en in 1849—1850 was hij lid van den Landdag in Keur-Hessen. Na den terugkeer van *Hassenpflug* in het ministerie, behoorde hij tot diens heftigste tegenstanders, en toen in 1851 genoemde staatsman zijn reactionnaire plannen verwezenlijkt had, verliet *Hildebrand* den Keur-Hessischen staatsdienst en werd hoogleeraar aan de universiteit te Zürich. Hier was hij mede de stichter van den Zwitserschen noordoosterspoorweg en bleef er als professor en spoorwegdirecteur werkzaam tot in 1856, toen hij als hoogleeraar naar Bern vertrok, waar hij het eerste statistische bureau in Zwitserland oprichtte. In 1858 moedigden eenige invloedrijke mannen hem aan ook te Bern een spoorwegcomité in het leven te roepen, waardoor hij zich echter veel vervolging en vijandschap op den hals haalde. Om die reden legde hij zijn betrekking neder en vertrok als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Jena, waar hij tevens als directeur van het statistisch bureau werkzaam was. Hij overleed aldaar den 29sten Januari 1878. Van zijn geschriften noemen wij: „Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft" (1848), „Die Kurhessische Finanzverwaltung" (1850), „Statistische Mitteilungen über die volkswirtschaftlichen Zustände Kurhessens" (1853) en „Beiträge zur Statistik des Kantons Bern" (1860). Ook was hij redacteur van de door hem gestichte „Jahrbücher der Nationalökonomie und Statistik" en van de „Statistik Thüringens" (2 dln., 1866—1878).

Hildebrand, *Rudolf*, een Duitsch germanist, geboren te Leipzig den 13den Maart 1824, bezocht de universiteit aldaar, studeerde aanvankelijk in de theologie en wijdde zich weldra uitsluitend aan de wijsbegeerte en letterkunde. In 1848 aanvaardde hij een betrekking aan de St. Thomasschool te Leipzig, welke hij tot het einde van 1868 waarnam. Sedert 1850 was hij corrector en medewerker aan het „Deutsches Wörterbuch" van *de Grimms* en hij zette het in 1864, na den dood der gebroeders *Grimm*, met den hoogleeraar *Wiegand* te Gieszen voort. Daar hij dezen last niet tegelijk met dien zijner onderwijzersbetrekking kon dragen, werd hij door den raad der stad van de moeilijkheden dezer laatste voor de helft ontheven. Toen de 3-jarige ontheffing afgeloopen was, werd *Hildebrand* benoemd tot buitengewoon (1869) en later tot gewoon (1874) hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig, waarna hij dat werk in een 5de deel vervolgd heeft. Daarenboven leverde hij een uitmuntende bewerking van *Soltau's* „Deutsche historische Volkslieder. Zweites Hundert" (1856), Vom deutschen Sprachunterrichte in der Schule und von deutscher Erziehung und Bildung überhaupt" (8ste druk, 1903), „Ueber Grimm's Wörterbuch in seinem wissenschaftlichen und nationalen Bedeutung" (1869) en „Gesammelte Aufsätze und Vorträge zur deutschen Philologie und zum deutschen Unterricht" (1890). Hij overleed den 28sten October 1894 te Leipzig. Na zijn dood verschenen nog: „Tagebuchblätter eines Sonntagsphilosophen" (1896), „Beiträge zum deutschen Unterricht" (1897), „Materialien zur Geschichte des deutschen Volkslieds" (1900) en Ueber Walter von der Vogelweide" (1900).

Hildebrand, *Ernst*, een Duitsch schilder, geboren te Falkenberg den 8sten Maart 1833, was een leerling van *Kloeber* en *Steffenk*. Uit dien tijd dagteekent zijn „Gretchen in den kerker" (1866). In 1875 als hoogleeraar naar Karlsruhe vertrokken, schilderde hij talrijke portretten, o.a. van het groothertogelijk echtpaar van Baden, benevens eenige genrestukken, zooals „Het bange uur". In 1880 ging hij als leider eener schilderklasse naar Berlijn, waar hij den lateren keizer *Frederik* te midden der zijnen schilderde, alsmede „Tullia over het lijk haars vaders rijdend", „Koningin Louise op de vlucht naar Memel" en een Luthercyclus voor het gymnasium te Bielefeld.

Hildebrand, *Hans Olof*, een Zweedsch geschiedschrijver en oudheidkundige, geboren den 5den April 1842, studeerde te Upsala en vond toen reeds een betrekking aan het archaeologisch-historisch museum en muntkabinet. In 1865 werd hij er amanuensis, promoveerde in 1866 en werd in 1871 benoemd tot conservator, in 1879 tot directeur van genoemde verzamelingen en tot inspecteur der archaeologische monumenten in Zweden, tot secretaris der Academie van Wetenschappen en der Koninklijke Vereeniging tot uitgave der geschiedkundige Zweedsche oorkonden en in 1874 tot historiograaf der Koninklijke Orden. Hij was in 1874 algemeen secretaris van het internationaal anthropologisch-archaeologisch congres te Stockholm en vertegenwoordigde de Zweedsche regeering op de congressen te Bologna, Brussel, Pest en Lissabon. Hij schreef: „Svenska folket under hednatiden" (1866; 2de druk, 1872), „Lifvet på Island under sagotiden" (1867), „De förhistoriska folken i Europa" (1873—1880), „Sveriges medeltid, Kulturhistorisk skildring" (1879—1899), „Fynder i Troas och Homeros Troja" (1878), „Från äldre Tider" (1882), „The industrial art of Scandinavia in the pagan time" (1882), „Wisby och des minnesmärker" (1892 en 1893), „The industrial art of Scandinavia in the middle ages" (1893), „Sveriges mynt under medeltiden" (1895) en een nieuweren druk van *Dahlberg's* „Suetia antiqua et hodierna" (3 dln., 1900). Hij redigeert het: „Antiquarisk Tidskrift for Sverige" en „K. Vitterhets historie och antiquitetsakademien Månadsblad".

Hildebrand, *Adolf*, een Duitsch beeldhouwer, geboren te Marburg, den 6den October 1847, studeerde te Neurenberg en onder leiding van *Zambusch* te München en ontwikkelde zich verder te Rome (1867—1868). Daarop vestigde hij zich te Berlijn en in 1872 te Florence. Te Weenen stelde hij in 1873 zijn eerste werken ten toon: „Drinkende knaap", „Slapende herdersjongen" en een buste van *Th. Heyse*. Daarop volgden een

Digitized by Google

aantal werken, standbeelden, groepen enz. zooals een *Adam* (1878) en een „naakte jonge man" (1884). Ook maakte hij de „Bismarckfontein te Jena" (1894), „de Wittelsbachsche fontein te München" (1895) en een „monumentale fontein te Straatsburg" (1902). Hij schreef „Das Problem der Form in der bildenden Kunst" (4de druk, 1903).

Hildebrand. Zie *Beets*, *Nicolaas* en *Gregorius VII*.

Hildebrandslied is de naam van een fragment uit de Duitsche heldensage, hetwelk waarschijnlijk in de 8ste of 9de eeuw op de buitenzijde der dekbladen van een Latijnsch handschrift, en dat zich thans te Kassel bevindt, geschreven werd. In 1729 maakte *Eccard* het bekend, en men beschouwde het als een gedeelte van een Nederlandschen prozaroman, totdat de gebroeders *Grimm* in 1812 aantoonden, dat het uit allitereerende verzen bestaat. De beste uitgave is die van *Lachmann* (1833). Het is moeilijk te lezen, omdat het Hoog- en Nederduitsch dialekt er in vermengd zijn. Waarschijnlijk is het door een Nederduitschen schrijver naar een Hoogduitsch voorschrift afgeschreven. Dit lied is hoogst merkwaardig als het eenig overblijfsel van dien aard uit het oudste tijdperk der Duitsche letterkunde. De inhoud is deze: *Diederik van Bern* is voor *Odoacer* naar den Hunnenkoning *Attila* gevlucht met zijn dienstknecht *Hildebrand*. Deze laatste heeft zijn gade en onmondigen zoon te Bern (Verona) achtergelaten en ontmoet, wanneer hij na vele jaren terugkeert, die zoon, *Hadubrand* geheeten, zonder hem te kennen. Zij geraken in twist en dagen elkander uit. *Hildebrand* vraagt naar den naam zijner tegenpartij en maakt zich bekend als *Hadubrands* vader. Doch laatstgenoemde wil hem niet gelooven en zet den strijd voort. Hier breekt het lied af. Ongetwijfeld was het slot tragisch: de zoon valt in het gevecht. Het lied bestaat uit strofen van 4 regels, wier deelen door allitteratie verbonden zijn. De voorstelling is kernachtig en krachtig, en het verhaal heeft, volgens getuigenis van dr. *Jonckbloet*, een epische breedte en gelijkmatigheid in den trant van *Homerus*.

Hildebrandt, *Theodor*, een Duitsch historieschilder, geboren te Stettin den 2den Juli 1804, werd in 1820 leerling der Academie te Berlijn. In 1823 werkte hij onder leiding van *Schadow*; reeds in het volgende jaar bracht hij zijn „Faust en Mephistopheles" op de tentoonstelling en in de volgende twee jaren „Faust en Gretchen in den kerker" en „Koning Lear bij het lijk van zijn dochter Cordelia". Zijn omgang met *Ludwig Devrient*, die hem met geestdrift wist te bezielen voor de belangrijkste voortbrengselen der dramatische letterkunde, had een aanmerkelijken invloed op zijn ontwikkeling, alsmede op de keus zijner stof. Met andere leerlingen volgde hij in 1826 *Schadow* naar Düsseldorf en vormde met deze en met andere daar reeds aanwezige kunstenaars, de kern van de Düsseldorfsche school. Zijn schilderijen „Romeo en Julia" (1827) en „Chlorinde, door Tancredo gedoopt", bezorgden hem grooten roem. In 1829 deed hij met *Schadow* een reis naar Nederland en België, waarheen hij later gedurig terugkeerde, om de stukken van oude meesters te bewonderen. Ook vergezelde hij in 1830 *Schadow* naar Italië, nadat hij vooraf zijn „Waarschuwing tegen de Waternix" en het grootere stuk „Judith en Holofernes" voltooid had. In 1832 werd hij tot leeraar in de schilderkunst, in 1836 tot professor benoemd. Hij overleed den 29sten September 1874. Zijn kunstwerken zijn door de graveerstift algemeen bekend geworden. Daarvan noemen wij: „De krijgsman en zijn kind" (1832, in het museum te Berlijn), „De sprookjesvertelster" (1832), „Vier zingende koorknapen" (1834), „De zieke raadsheer en zijn dochter" (1833). Zijn grootsten roem is hij echter verschuldigd aan zijn stuk „Het vermoorden der zonen van Koning *Eduard IV* van Engeland" (1836). Verder schilderde hij „Kinderen op Kerstavond" (1840), „De ontvangst van kardinaal Wolsey in het klooster" (1842), „De Doge en zijn dochter" (1843), „Judith" (1843), „Een brieflezende Italiaansche" (1845), „Othello, aan Brabantio en Desdemona zijn lotgevallen verhalend" en „Koning Lear, bij het aanschouwen van Cordelia uit de bedwelming van den waanzin ontwakend" (1851). Daarenboven was hij een uitstekend portretschilder, bepaaldelijk van mannen.

Hildebrandt, *Eduard*, een Duitsch landschapschilder, geboren te Danzig den 9den September 1818, bezocht het atelier van den zeeschilder *Krause* te Berlijn en ondernam in 1839 zijn eerste reis ten behoeve der kunst naar Noorwegen, Schotland en Ierland. In 1841 oefende hij zich in het atelier van *Isabey* te Parijs en in 1844 behaalde hij er op de tentoonstelling de gouden medaille. In 1843 vestigde hij zich te Berlijn, werd er in 1854 professor aan de Academie van Schoone Kunsten en in 1855 lid van deze, en overleed aldaar den 25sten October 1868. Hij heeft fraaie teekeningen in waterverf en schilderijen in olieverf vervaardigd, meerendeels landschappen, die hij op zijn uitgestrekte reizen in Europa, het Oosten en Amerika in zijn schetsboek had opgenomen.

Hildebrandt, *Johann Maria*, een Duitsch plantkundige en reiziger, geboren te Düsseldorf den 19den Maart 1847, was werktuigkundige, toen hij bij een ontploffing zijn oog verloor, waarop hij zich aan de tuinderij wijdde en als zoodanig te Halle en Berlijn werkzaam was. In 1872 ging hij naar Egypte en Abessynië, bezocht de Danakillanden, Britsch-Indië en Zanzibar en keerde in 1874 terug, om in 1875 zich weer naar Afrika te begeven. Nu bezocht hij Somaliland en het eiland Johanna, doch trachtte te vergeefs den Kenia te bereiken. In 1877 teruggekeerd, ging hij in 1879 naar Madagaskar, waar hij het Oostelijk en het Ankaratragebergte bereisde, doch overleed te Antananarivo den 29sten Mei 1885.

Hildegard, *De Heilige*, geboren te Böckelheim in het graafschap Sponheim omstreeks het jaar 1098, behoorde tot een adellijk geslacht. Van haar 8ste jaar af was zij in het klooster Disibodenberg in het vorstendom Zweibrücken en was er later abdis. Toen hier de nonnen niet meer geborgen konden worden, stichtte zij een nieuw klooster op den Rubertsberg bij Bingen en bleef er aan het hoofd tot aan haar dood den 17den September 1179. Met vrijmoedigheid verhief zij haar stem tegen de verdorvenheid en de misbruiken der Kerk, alsmede tegen de grove ondeugden der geestelijken, verkondigde, dat er tijden

Digitized by Google

van wraak over hen zouden aanbreken, waarna de Kerk tot een algemeene vroomheid zou worden gereinigd, en wist op een aanschouwelijke wijze de komst van den Anti-Christ op aarde, zijn nederlaag, de louteringder aarde door vuur, het laatste oordeel en de zaligheid der getrouwen te schilderen. Haar roem als profetes vermeerderde door reizen, waarop zij predikte en voorspellingen deed, en vooral doordien paus *Eugenius III* haar goddelijke roeping erkende. Van haar talrijke geschriften zijn de: „Scivias (sci vias = ken de wegen [des Heeren]) seu visionum et revelationum libri III" (1678) de belangrijkste.

Hildesheim, de hoofdstad van een gelijknamig distrikt in de Pruisische provincie Hannover, ligt aan de Innerste, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1905) 47060 inwoners. Zij bestaat uit de Oud- en de Nieuwstad (sedert 1583 vereenigd) en de „Freiheit" (residentie van den bisschop). De zeer oude stad heeft in de binnenstad nog veel nauwe en hoekige straten met ouderwetsche huizen, waarvan de bovenverdiepingen boven de andere uitsteken en met houtsnijwerk en erkers voorzien zijn. Van de 9 kerken moet in de eerste plaats de Dom genoemd worden. De oorspronkelijke bouw dagteekent uit de 11de eeuw, maar heeft later vele veranderingen ondergaan. Onlangs zijn de binnenmuren gerestaureerd. Zeer interessant zijn de uit den eersten tijd der Middeleeuwen afkomstige domschat, de ijzeren deurvleugels (1015) met reliëfs van bisschop *Bernward* (zie aldaar) uit de geschiedenis der eerste menschheid en van *Christus*, een ijzeren doopvont uit de 13de eeuw, twee Romaansche reliquiënkastjes en twee groote luchters uit de 11de eeuw. In de torens bevindt zich een prachtig klokkenspel. Voor den toegang naar het koor staat de zoogenaamde Irmenzuil en voor de buitenmuren der grafkapel breidt de beroemde duizendjarige rozenstok, 8 m. hoog en 10 m. breed, zijn takken uit; een Romaansche kruisgang omgeeft het inwendige. In een zijportaal verheft zich de 4 m. hooge Christuszuil (1022), waarop de geschiedenis van *Christus* is afgebeeld. Op het Domhof staat het standbeeld van bisschop *Bernward*. Van de overige kerken vermelden wij de Godehardiuskerk (1133—1172), een meesterstuk van Romaanschen stijl met drie torens in pyramidenvorm, de Michaëliskerk, een reusachtige Romaansche basilica met het graf van *Bernward* en een prachtig beschilderd houten dak; de Magdalenakerk met twee kostbare luchters uit *Bernward's* werkplaats en de Andreaskerk met een 118 m. hoogen toren. Andere openbare gebouwen zijn het oude Tempeliershuis, het stadhuis (1440) met fresco's van *Hermann Prell*, waarvoor een fontein staat, het voormalige Trinitatishospitaal, het Michaelisklooster (thans krankzinnigengesticht) enz. Behalve dat van bisschop *Bernward*, bezit de stad nog standbeelden van *Wilhelm I* en *Römer*. Men vindt er twee gymnasia, een landbouwschool met proefstation, twee seminaria, een aantal vakscholen, een stedelijk museum met kostbare verzamelingen, het Andreasmuseum, een doofstommeninstituut en krankzinnigengesticht, twee weeshuizen enz. Hildesheim heeft een suikerraffinaderij, gummifabriek, ijzergieterijen, een conservenfabriek, vervaardiging van molensteenen, kachels, haarden, machines, wagens, torenklokken, glas, tapijten, mout, chocolade, tabak, sigaren, leder en bier. Handel wordt voornamelijk gedreven in suiker, graan, kunstmest en andere landbouwartikelen. Ten Z. der stad ligt de bedevaartsplaats Ottbergen.

Het *bisdom Hildesheim* is zijn oorsprong verschuldigd aan *Karel den Groote* en *Lodewijk den Vrome*. Eerstgenoemde stichtte het ter bekeering der Saksers in 786 te Elze en bepaalde, dat het gebied van den bisschop zich zou uitstrekken over de 12 Oostfaalsche ganën, en laatstgenoemde verplaatste den zetel van het bisdom van Elze naar Hildesheim. In de 10de en 11de eeuw bereikte het hoogstift onder de bisschoppen *St. Bernward* (leermeester en later kanselier van *Otto III*) en *St. Godehard* (geheimraad van *Hendrik II*) een hoogen trap van bloei. Onder hun opvolgers telde het domkapitel 52 praebenden. Ook verkregen de bisschoppen uitgestekte landen van hun kerkelijk gebied in eigendom en wisten zich in het bezit daarvan te handhaven tegen het machtige Huis van Brunswijk. Ook ontstonden er gedurig twisten tusschen den bisschop en de stad Hildesheim. Niettemin breidde het hoogstift zich gestadig uit, totdat in 1519 de Hildesheimsche Stiftsoorlog uitbarstte, waarin de hertogen *van Brunswijk*, als uitvoerders van den Rijksban, door keizer *Karel V* over bisschop *Jan IV* uitgesproken, het grootste gedeelte des lands veroverden en daarna door het verdrag van Quedlinburg (1523) wettig verkregen. De kerk te Hildesheim behield toen slechts de ambten Steuerwald, Peine, Marienburg en de Domproostdij, te zamen onder den naam van het Kleine Stift. Het Groote Stift, 18 ambten met de daarin gelegen steden en dorpen, verviel aan de hertogen van *Brunswijk*. Eerst bisschop *Ferdinand*, hertog *van Beieren* en metropolitaan van Keulen, slaagde er in 1643 door een overeenkomst met de hertogen *August* en *Christiaan Lodewijk van Brunswijk-Lüneburg* in, het Hoogstift, met uitzondering van een vijftal ambten, terug te krijgen. Daar echter alle steden, het grootste gedeelte van den adel en zelfs vele vlekken den Protestantschen godsdienst omhelsd hadden, terwijl het bisdom aan de R. Katholieke Kerk getrouw bleef, zorgde *Georg Lodewijk*, keurvorst van Hannover, dat aan de ingezetenen vrijheid van godsdienst werd toegekend (11 Juli 1711). Onder den 59sten bisschop, *Franz Egon*, vrijheer *von Fürstenberg* († 11 Augustus 1825) kwam het bisdom den 25sten Februari 1803 aan Pruisen, werd in 1807 ingelijfd in het koninkrijk Westfalen en kwam in 1813 in het bezit van Hannover, waaraan het door het Congres te Weenen (1815) werd toegewezen.

Hilditch, *Jacob*, een Noorsch schrijver, geboren te Christiania den 20sten Januari 1864, was eerst handelsbediende, daarna werktuigkundige, doch wijdde zich sedert 1888 geheel aan de letterkunde en bezocht bijna geheel Europa om het boeren- en volksleven te bestudeeren. Hij schreef: „Onder Noorsche vlag" (1889), „Bandi Lava" (1890), „In de nabijheid" (1892), „Vreemdelingen" (1893), „Zwerversleven" (1895), „Zee en zeelieden" (1895), „Kristiania Portraits" (1896), „Langs den openbaren weg" (1896), „Te land en ter zee" (1897) en „De stormnacht" (1899).

Digitized by Google

Hildreth, *Richard*, een Amerikaansch geschiedschrijver, geboren den 29sten Juni 1807 te Deerfield in den staat Massachusetts, ontving zijn opleiding aan het Harvardcollege te Cambridge, was vervolgens eenigen tijd werkzaam als pleitbezorger te New York en belastte zich in 1832 met de redactie van den „Boston Atlas". Als ijverig voorstander van de afschaffing der slavernij schilderde hij de ongerechtigheden van dien gruwel in „The slave, or memoirs of Archy Moore" (1836), ook genaamd „The white slave, or memoirs of a fugitive" (1852) en „Despotism in America, an inquiry into the nature, results and legal basis of the slaveholding system" (2de druk, 1854). Verder schreef hij „Banks, banking and paper concurrencies" (1837), Theory of morals" (1844), „Theory of politics or inquiry into the foundation of governments and the cause and progress of political revolutions" (1853) en „Japan as it was and is" (1855). Zijn belangrijkst geschrift is echter „History of the United States of America" (6 dln., 1849—1852, nieuwe druk, 1880). Dit werk, hoewel niet schitterend van stijl, onderscheidt zich door gestrenge onpartijdigheid. De eerste 3 deelen bevatten het ontstaan der Noord-Amerikaansche koloniën tot 1788, de volgende 2 den strijd der democraten en foederalisten onder *Washington*, *Adams* en *Jefferson*, het 6de den tweeden oorlog tegen Engeland tot aan het sluiten van het Missouritractaat (1821). Hij overleed den 11den Juli 1865 te Florence.

Hilferding, *Alexander Fedorowitsj*, een Russisch schrijver, de telg van een Duitschen stam, geboren in 1831, ontving zijn opleiding te Moskou, reisde in verschillende Slavische landen buiten het Russische Rijk en was na zijn terugkeer een ijverig voorstander van de partij der Slavophilen. Tot zijn gezamenlijke werken, in 1868—1874 te Petersburg in 4 deelen in de Russische taal in het licht verschenen, behooren: „Geschiedenis der Serviërs en Bulgaren," „Geschiedenis der Baltische Slaven", „Reizen in Bosnië, Herzegowina en Oud-Servië", enz. Verder schreef hij: „Overblijfselen der Slaven aan den Zuidelijken oever der Oostzee" (1853), en „Over de verwantschap der Slavische taal met het Sanskriet" (1853). In 1871 verzamelde hij volksliederen langs den oever van het Onegameer, die in 1873 onder den titel „Bylinen uit Onega" in het licht verschenen, nadat hij den 2den Juli 1872 overleden was.

Hilgenfeld, *Adolf*, een Duitsch godgeleerde, geboren den 2den Juni 1823 te Stappenbeck bij Salzwedel, studeerde te Berlijn en te Halle, vestigde zich na zijn promotie in 1846 te Jena als privaatdocent en werd er in 1850 benoemd tot buitengewoon, in 1869 tot eere-, in 1890 tot gewoon hoogleeraar. Hij wijdde zich op het voetspoor van *F. Ch. Baur* hoofdzakelijk aan een kritisch onderzoek omtrent het oorspronkelijk Christendom en schreef: „Die Clementinische Recognitionen und Homilien" (1848), „Das Evangelium und die Briefe Johannis" (1849), „Kritische Untersuchungen über die Evangelien Justins, der clementinischen Homilien und Marcions" (1850), „Der Galaterbrief" (1852), „Die apostolischen Väter" (1853), „Die Evangelien nach ihrer Entstehung und geschichtlichen Bedeutung" (1854), „Das Urchristenthum" (1855), „Die jüdische Apokalyptik" (1857), „Der Paschastreit der alten Kirche" (1860), „Das Kanon und die Kritik des Neuen Testaments" (1863), „Die Propheten Esra und Daniel" (1863), „Bardesanes, der Letzte Gnostiker" (1864), „Novum Testamentum extra canonem receptum" (4 dln., 1865—1867), „Messias Judaeorum" (1869), „Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament" (1875), „Die Lehninische Weissagung" (1875), „Ketzergeschichte des Urchristentums" (1884), „Judentum und Judenchristentum" (1886), een uitgave van den „Pastor" van *Hermus*, „Libellum de aleatoribus inter Cypriani scripta conservatum" (1889), „Acta apostolorum graece et latine secundum antiquissimos testes" (1889) en „Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistolae et martyria" (1902). Sedert 1858 geeft hij de „Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie" uit.

Hilgers, *Karl*, een Duitsch beeldhouwer, geboren te Düsseldorf den 17den Januari 1844, studeerde aldaar en te Rome (1873—1876) en is thans hoogleeraar te Berlijn. Van zijn werken noemen wij: een standbeeld van koning *Frederik Wilhelm I* in het Tuighuis te Berlijn en in het park te Potsdam, het 12 m. hooge Kaiser Wilhelm Denkmal te Stettin, het marmeren Kriegerdenkmal te Düsseldorf, een Muze voor de Nationalgalerie te Berlijn en een standbeeld van *Rudolf van Habsburg* te Hamburg.

Hill, *Rowland*, een Engelsch schrijver, geboren den 12den Augustus 1744 en overleden den 11den April 1833. Onder zijn talrijke geschriften zijn vooral de „Village dialogues" (2 dln., 1801) merkwaardig; zij beleefden reeds in 1809 den 6den druk.

Hill, sir *Rowland*, baronet *van Almarez* en *Hawkstone*, viscount, een Engelsch generaal, geboren den 11den Augustus 1772 te Prees Hall, bezocht de militaire academie te Straatsburg, werd als vaandrig geplaatst bij het Britsche leger, was kapitein bij de belegering van Toulon en streed als luitenant-kolonel in 1801 in Egypte, waar hij zwaar gewond werd. In 1808 ging hij als generaal-majoor naar Portugal en onderscheidde zich vooral bij Talavera en Busaco, werd in 1809 luitenant-generaal en bewees aan het hoofd van een korps aan *Wellington* belangrijke diensten, waarom hem de titel van baronet ten deel viel. In 1815 streed hij met roem bij Waterloo en werd in 1815 bevorderd tot generaal, in 1827 tot gouverneur van Plymouth en in 1828 tot opperbevelhebber van het Britsche leger. In 1842 legde hij die betrekking neder, verkreeg de waardigheid van pair en overleed den 10den December 1842 op zijn landgoed bij Shrewsbury.

Hill, sir *Dudley St. Leger*, eveneens een Engelsch krijgsman, werd vaandrig in 1804, vertrok in 1805 naar Amerika en bevond zich bij de voorhoede die de wallen von Montevideo bestormde. Ook onderscheidde hij zich in den slag van Colonia en bij den aanval op Buenos-Ayres, waarbij hij gevangen genomen werd. Voorts woonde hij in Spanje onderscheidene gevechten bij, werd in 1834 gouverneur van St. Lucia, keerde in 1838 naar Engeland terug, verkreeg in 1848 een commando in het presidentschap Bengalen, werd in 1849 bevorderd tot kolonel en overleed te Umballa den 21sten Februari 1851.

Digitized by Google

Hill, *Rowland*, de hervormer van het Engelsche postwezen, geboren te Kidderminster den 3den December 1795, schreef in 1837 een brochure over het nadeel van het hooge briefport, deed in 1839 aan het Parlement het voorstel om het pennyport voor alle binnenlandsche brieven in te voeren en zag in 1841 zijn pogingen met een gewenschte uitkomst bekroond. Weldra kwamen de voordeelen van het nieuwe stelsel aan den dag, en een nationale inschrijving beloonde den ontwerper met een som van 130000 pond sterling. Nadat hij aanvankelijk van het algemeen bestuur der posterijen veel tegenstand ondervonden had, zoodat hij zelfs de betrekking verloor, welke hij daarbij bekleedde, werd hij in 1846 benoemd tot secretaris van den postmeester-generaal, in 1845 tot dirigeerend secretaris van het postdepartement, waarna hij in 1864 werd gepensioneerd met een jaargeld van 2000 pond sterling, nadat hij reeds in 1860 met de Bathorde was versierd. Ook ontving hij een dotatie van 20000 pond sterling. Hij overleed den 27sten Augustus 1879. Zijn stoffelijk overschot werd in de Westminsterabdij bijgezet, waar in 1891 een standbeeld voor hem is onthuld.

Hill, *Octavia*, een Engelsch philanthrope, geboren omstreeks 1818, begon als jong onderwijzeres de woningtoestanden der Londensche arbeiders in de ellendigste wijken te bestudeeren en te verbeteren, waarbij zij in de eerste plaats bij de arbeiders een gevoel voor reinheid en orde trachtte te wekken. Zij vond veel steun voor haar liefdewerk en had spoedig onverwacht succes; de naar haar plan verbeterde of gebouwde arbeiderswoningen gaven een goede en zekere rente. Zij schreef „Homes of the London poor" (1875) en „Our common land, and other essays" (1878).

Hill, *David Bennett*, een Noord-Amerikaansch staatsman, geboren te Havanna (New-York) den 22sten Augustus 1843, studeerde te Elvira in de rechten en wijdde zich daarna aan de politiek. Hij werd in 1870 in den Landdag van New-York, in 1882 tot onder-gouverneur en in 1883 tot gouverneur van dien staat gekozen. In 1891 werd hij lid van den Senaat te Washington; zijn candidatuur (democratische) voor het presidentschap (1892), noch die voor het gouverneurschap van New-York (1894) had succes.

Hillah, *Hilleh* of *El-Hellah*, de hoofdstad van een gelijknamig sandsjak in het Aziatisch-Turksche vilajet Bagdad, ligt 90 km. ten zuiden van Bagdad, omgeven door de ruïnen van Babylon, aan de beide met dadelwouden versierde oevers van den Eufraat, waarover een lange schipbrug gelegd is. Zij is de verzamelplaats van vele pelgrims, die zich naar naburige heilige plaatsen begeven. Er zijn ongeveer 30000 inwoners, meestal Arabieren en Perzen. Tot de voornaamste gebouwen behooren er onderscheiden moskeeën en een paar kazernes. De nijverheid houdt zich bezig met het vervaardigen van geweven wollen en zijden stoffen.

Hillebrand, *Joseph*, een Duitsch wijsgeer en letterkundige, geboren in 1788 te Groszdüngen bij Hildesheim, bezocht, met het doel om R.Katholiek geestelijke te worden, de academie te Göttingen en werd leeraar aan het Josephinum in Hildesheim. Later vertrok hij als leidsman van een jeugdigen Belg naar Würzburg en werd weldra benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Heidelberg, alwaar hij na het vertrek van *Hegel* gewoon hoogleeraar werd. Inmiddels was hij reeds lang tot het Protestantsche Kerkgenootschap overgegaan, vertrok in 1822 als hoogleeraar naar Gieszen, was in 1848 eenigen tijd voorzitter der Tweede Kamer, waar hij tot de volkspartij behoorde, verkreeg in 1850 emeritaat, vestigde zich te Rödelheim en overleed te Soden bij het Taunusgebergte den 25sten Januari 1871. Hij schreef: „Die Anthropologie als Wissenschaft" (3 dln., 1822—1823), „Lehrbuch der theoretischen Philosophie und philosophischen Propädeutik" (1826), „Litterarästhetik" (2 dln., 1826), „Universalphilosophische Prolegomena" (1830), „Der Organismus der philosophischen Idee" (1842), alsmede zijn wijsgeerig hoofdwerk: „Die Philosophie des Geistes" (2 dln., 1835) en bovenal „Die deutsche Nationalliteratur seit dem Anfange des 18 Jahrh." (3 dln., 3de druk, 1875).

Hillebrand, *Karl*, een Duitsch schrijver en zoon van den voorgaande, geboren te Gieszen den 17den September 1829, studeerde aldaar en te Heidelberg in de rechten, nam in 1849 deel aan de volksbeweging in Baden, werd te Rastatt in de gevangenis geworpen, maar ontsnapte na verloop van drie maanden en vertoefde als vluchteling te Straatsburg, Parijs en Bordeaux, promoveerde aan de Sorbonne en werd in 1863 leeraar in de Duitsche taal aan de militaire school te St. Cyr en in datzelfde jaar professor in de nieuwere letteren aan de hoogeschool te Douay. Na de oorlogsverklaring van 1870 nam hij zijn ontslag, begaf zich als correspondent van de „Times" naar Rome en vestigde zich als privaatdocent te Florence, waar hij zich bezig hield met het bewerken eener geschiedenis van Frankrijk van 1830 tot 1870 en den 19den October 1884 overleed. Behalve talrijke essays in Fransche, Engelsche, Italiaansche en Duitsche tijdschriften leverde hij in het Fransch: „Dino Compagni, étude historique et littéraire sur l'époque de Dante" (1862), „Des conditions de la bonne comédie" (bekroond 1863), een vertaling der „Griechische Literaturgeschichte" van *O. Müller* (3 dln., 3de druk, 1883), „La Prusse contemporaine" (1867), „Etudes italiennes" (1868) en „La réforme de l'enseignement supérieur" (1868). Ook gaf hij een verzameling van Duitsche opstellen in het licht onder den titel: „Zeiten, Völker, Menschen" (7 dln., 1872—1885) en „History of German thought" (1880).

Hillebrand, *Julius Hubert*, een Duitsch taalkundige, geboren te Heidelberg in 1819, promoveerde te Gieszen, werd in 1845 aldaar en in 1850 te Zurich privaatdocent, in laatstgenoemde stad in 1851 buitengewoon en in 1860 gewoon hoogleeraar. In 1866 vertrok hij als professor honorair naar Freiburg in de Breisgau, waar hij in Maart 1868 overleed. Behalve zijn dissertatie: „Ueber die gänzliche und theilweise Entziehung der bürgerlichen Ehre nach den deutschen Rechtsbüchern des Mittelalters" (1844), schreef hij een „Lehrbuch des heutigen gemeinen deutschen Privatrechts" (2de druk, 1865), „Lehrbuch der deutschen Staats- und Rechtsgeschichte" (1853) en „Deutsche Rechtssprichwörter" (1858).

Digitized by Google

Hillebrandt, *Alfred*, een Duitsch Sanskrietbeoefenaar, geboren te Grosznädlitz den 15den Maart 1853, is sedert 1888 buitengewoon en sedert 1888 gewoon hoogleeraar in het Sanskriet enz. te Breslau. Hij ziet in de godheden der Veda's een personificatie van natuurkrachten en schreef „Das altindische Neu-und Vollmondsopfer" (1880), Vedische Mythologie" (3 dln., 1891—1902), „Die Götter der Rigveda. Eine euhemeristische Skizze" (1894), „Ritual-Literatur. Vedische Opfer und Zauber" (1897), Alt-Indien, kulturgeschichtliche Skizzen" (1899) benevens een uitgave van den „Çankhayana Çrautasoetra".

Hillegersberch, *Willem van*, of *Hildegaersberch*, een Nederlandsch dichter, alzoo geheeten naar zijn geboorteplaats, een dorp in de nabijheid van Rotterdam, komt in het laatst der 14de en het begin der 15de eeuw meermalen voor met den titel *de spreker* of *de dichter*. Volgens dr. *Jonckbloet* werd hij geboren omstreeks het jaar 1350, en het schijnt dat hij in 1408 nog leefde. Hij bezocht vele landen, had geen geleerde opvoeding genoten, daar hij onbekend was met het Latijn, en sprak doorgaans in zeer aanzienlijke kringen, bepaaldelijk aan het Grafelijk Hof te 's Gravenhage of te Middelburg. Er zijn niet minder dan 117 gedichten (op de koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage aanwezig en onderzocht door dr. *Jonckbloet*) van hem bekend, voorheen gedeeltelijk in druk, en gedeeltelijk in handschrift, maar later in het licht gegeven door *Verwijs* en *Bisschop*. Het is echter onzeker, of hij ze alle en evenzeer, of hij er niet meer vervaardigd heeft. Zij hebben in het algemeen als dichtstukken een gerine waarde en bevatten doorgaans zedekundige beschouwingen, mystieke bespiegelingen en allegorieën, zonder dichterlijke beteekenis. Het merkwaardigst zijn de geschied- en staatkundige gedichten, zooals: „Van 't regiment van goeden heeren", waarin de lof verkondigd wordt van *Floris V* en *Willem III*, „Van drien coren", waarin beweerd wordt, dat de liefde der onderdanen de grootste schat is van een vorst, en „Hoe dierste partien in Hollant quamen", dat van belang is voor de geschiedenis der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten. Daar hij gedurig toespelingen maakt op den „Reinaert", opperde dr. *Jonckbloet* in de eerste uitgave zijner „Letterkunde" de gissing, dat *Willem van Hillegersberch* wellicht een omwerking van dit populaire gedicht geleverd heeft, doch erkende in de tweede, dat veeleer een Vlaming uit dien tijd voor den vervaardiger daarvan moet gehouden worden.

Hillegersberg, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1849 H.A. groot met (1907) 3097 inwoners, ligt tusschen de gemeenten Rotterdam, Schiebroek, Bergschenhoek, Zevenhuizen en Kapelle-aan-den-IJsel. Tot de gemeente, die door de Rotte doorsneden wordt, behooren het dorp Hillegersberg en de buurten Heul, Zwaanshals en Ter-Bregge. De bodem bestaat uit klei en veen. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, visscherij en nijverheid.

Het dorp Hillegersberg ligt gedeeltelijk op een zandheuvel en strekt zich verder uit langs den weg van Rotterdam naar Bleiswijk. Het is door een paardentram met Rotterdam verbonden. De belangrijkste gebouwen zijn het gemeentehuis en de Hervormde kerk. In de plaats vindt men nog eenige overblijfselen van het zoogenaamde Reuzenhuis.

Hillegom, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1326 H.A. groot, met (1907) 7505 inwoners, wordt begrensd door de Zuid-Hollandsche gemeenten Noordwijkerhout en Lisse en door de Noord-Hollandsche gemeenten Bloemendaal, Bennebroek en Haarlemmermeer. In 1855 werd Vennip met Hillegom vereenigd. De bodem, die uit duingrond (alluviaal zand) en laagveen bestaat, wordt voor landbouw, tuinbouw (bloembollenteelt) en veeteelt gebruikt.

Het fraai gelegen dorp Hillegom is omringd door buitenplaatsen, bloemvelden, vruchtbare akkers, boomgaarden en warmoezerijen. De handel in bloembollen is zeer aanzienlijk. De plaats, die aan de stoomtramlijn Haarlem—Leiden gelegen is, bezit een Hervormde, een Gereformeerde en een Roomsch-Katholieke kerk.

Hillel, bijgenaamd *Hassaken* (de Oudere), een beroemd Israëlietisch geleerde en rabbijn bij den aanvang onzer tijdrekening, werd geboren te Babylon omstreeks het jaar 60 v. Chr., begaf zich op zijn 40ste jaar naar Jeruzalem, om zijn kennis te vermeerderen, en werd er op 80-jarigen leeftijd hoofd van het Sanhedrin. Hij behoorde tot de sekte der Farizeeën, stond aan het hoofd eener afzonderlijke school, die zich door een vrijzinnige wetsverklaring onderscheidde en droeg veel bij tot den bloei der Israëlitische hoogescholen te Tiberias, Lydda, Caesarea enz. Men leert zijn wijsgeerige stellingen kennen uit een verzameling spreuken, in een afdeeling — *Pirke Aboth* genaamd — van den Talmud opgenomen.

Hillel Hannasi (de vorst), een afstammeling van den voorgaande en een zoon van rabbi *Juda Nasi*, stond in de 4de eeuw n. Chr. aan het hoofd van de Israëlitische school te Tiberias en heeft zich bekend gemaakt als de stichter der Israëlietische tijdrekening.

Hiller, *Johann Adam*, een Duitsch toonkunstenaar, geboren den 28sten December 1728 te Wendischossig bij Görlitz, oefende zich aan het gymnasium te Görlitz en aan de „Kreuszschule" te Dresden onder *Homilius* in de muziek, bezocht in 1751 de universiteit te Leipzig, om in de rechten te studeeren, en werd in 1754 hofmeester van den jongen graaf *Brühl*, met wien hij 4 jaar later weder naar Leipzig trok. Hij bracht toen de geestelijke liederen van *Gellert* op muziek, maar had veel te kampen tegen zwaarmoedigheid. In 1760 legde hij zijn betrekking neder en gaf nu het geschrift „Musikalischer Zeitvertreib" in het licht. Het „Groote Concert" te Leipzig, met welks bestuur hij zich belastte, is veel aan hem verschuldigd. Verder stichtte hij in 1771 een zangschool voor meisjes, waar vele uitmuntende zangeressen, o.a. *Mara*, haar opleiding ontvingen. Na een reis met zijn leerlingen, de gezusters *Podlesky*, naar Mitau, ontving hij van den hertog *van Koerland* den titel van kapelmeester. Grooten bijval verwierf hij door zijn operettes, die hij op verzoek van den schouwburg-directeur *Koch* in 1752 en later schreef. In 1789 werd hij cantor en directeur der muziek aan de Thomasschool en deed veel moeite tot verbetering van het kerkgezang. De vergeten werken van *Händel* bracht

Digitized by Google

hij weder in herinnering en zijn „Choralbuch" werd algemeen met blijdschap ontvangen. Nadat hij in 1801 gepensionneerd was, overleed hij den 16den Juni 1804. Op zijn 100sten geboortedag hebben de 2 gezusters *Podlesky* te zijner eer een gedenkteeken te Leipzig doen verrijzen.

Hiller, *Johann*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch krijgsman, geboren te Brody den 10den Juni 1754, kwam in 1770 in dienst bij de Oostenrijksche artillerie, nam deel aan den Beierschen Successie-oorlog, aan den strijd tegen Turkije (1788—1791), aan de veldtochten tegen Frankrijk (1792—1797 en 1799—1801) in de Nederlanden, Italië en Duitschland en werd in 1805 luitenant-veldmaarschalk. In 1809 leed hij bij Abensberg de nederlaag, doch behaalde de overwinning bij Neumarkt en streed met roem in den slag bij Aspern. Ook bij Wagram behield zijn vleugel de overhand, doch moest met de overige terugtrekken. In 1813 werd hij bevorderd tot veldtuigmeester, na den vrede van Parijs tot bevelvoerend generaal in Zevenburgen en later in Galicië. Hij overleed te Lemberg den 5den Juni 1819.

Hiller, *Johann*, vrijheer *von Gärtringen*, een neef van den vorige, geboren te Maagdenburg den 11den November 1772, nam in Pruisischen dienst deel aan de veldtochten in Nederland en bij den Rijn, werd in 1806 gevangen genomen, in 1812 tot majoor bevorderd, trok naar Rusland en werd in 1813 commandant van Spandau en adjudant van *York*, vervolgens brigade-generaal. Als zoodanig voerde hij in den Volkerenslag bij Leipzig het bevel over de voorhoede van de armee van *York* en werd gewond. Dapper streed hij bij Waterloo, werd benoemd tot generaal-majoor en commandant van Stettin, in 1826 tot luitenant-generaal, ontving zijn eervol ontslag als generaal en overleed den 18den Januari 1856.

Hiller, *Wilhelm*, vrijheer *von Gärtringen*, een zoon van den voorgaande en eveneens een Pruisisch veldheer, geboren te Pasewalk in Pommeren den 28sten Augustus 1809, trad in 1826 als vrijwilliger in dienst, bezocht vervolgens de militaire academie en streed, met vergunning van de Pruisische regeering, van 1842 tot 1844 in den Kaukasus. Na zijn terugkeer werd hij snel bevorderd en was in 1859 brigade-generaal en commandant van Potsdam. In 1866 trok hij aan het hoofd der eerste divisie garde-infanterie in Bohemen, behaalde de overwinning bij Burkersdorf, veroverde Königinhof en behaalde den 3den Juli nieuwe lauweren bij Königgrätz. Daar werd hij door een granaat gedood.

Hiller, *Gottlieb*, een Duitsch dichter, geboren te Landsberg bij Halle den 15den October 1778, was de zoon van behoeftige ouders en toonde reeds vroeg een goeden aanleg. Om in zijn onderhoud te voorzien, diende hij als voerman, terwijl hij zich later bezig hield met het vlechten van duivennesten en het bakken van tichelsteenen. Opgewekt door de geschriften van *Wieland*, vervaardigde hij in 1801 zijn eerste gedicht. Dit en zijn volgende werden met grooten bijval ontvangen, en in 1803 werd hij voorgesteld aan den koning en de koningin van Pruisen. Op aandrang zijner vrienden gaf hij in 1805 een verzameling zijner verzen in het licht met een beschrijving van zijn levensloop, welke merkwaardiger is dan de gedichten, waarvoor zij tot inleiding verstrekt. Hij beschreef ook nog zijn: „Reisen durch Sachsen, Böhmen, Oesterreich und Ungarn" (1808), woonde geruimen tijd te Weenen en overleed te Bernau bij Berlijn den 9den Januari 1826.

Hiller, *Ferdinand*, een Duitsch toonkunstenaar en toonzetter, geboren te Frankfort den 24sten October 1811, toonde reeds vroeg grooten aanleg voor de muziek en ontving zijn opleiding vooral van *Hummel*, bij wien hij twee jaar later te Weimar vertoefde. Reeds op 10-jarigen leeftijd trad hij op in het openbaar en als 17-jarig jongeling leverde hij zijn eerste compositie, een kwartet. Gedurende een 7-jarig verblijf te Parijs ontwikkelde hij zijn kunstsmaak, stond in 1836 en 1837 in zijn geboorteplaats aan het hoofd van het Caeciliaconcert, vertrok vervolgens naar Italië, waar echter zijn opera „Romilde" geen bijval vond, en was gedurende den winter van 1839 tot 1840 te Leipzig, waar zijn oratorium „Die Zerstörung Jerusalems" opgevoerd en met grooten bijval ontvangen werd. Later woonde hij bij afwisseling te Frankfort, Leipzig en Dresden. In laatstgenoemde stad bleef hij 4 jaar en zag er zijn opera's „Der Traum in der Christnacht" (1844) en „Konradin, der letzte Hohenstaufe" (1847) ten tooneele gebracht. In 1847 werd hij muziekdirecteur te Düsseldorf en 3 jaar later kapelmeester te Keulen. Hier bezorgde hij aan het concertinstituut een hooge mate van bloei en stichtte er de Rijnsche zangschool. Daarheen keerde hij terug, toen hij in 1851—1852 de Italiaansche opera te Parijs bestuurd en het kunstseizoen van 1852 te Londen doorgebracht had. In 1884 legde hij zijn betrekking neder en overleed den 10den Mei 1885 te Keulen. Behalve zijn talrijke composities, o.a. vele zangstukken, stukken voor verschillende instrumenten, de koren met soli en orkest „O weint um sie", „Die Christnacht", „Heloise", „Lorelei", „Die Nacht", „Palmsonntagmorgen", „Der 93. Psalm" en „Pfingsten"; de oratoria „Ver sacrum" en „Saul"; „Nal und Damyanty"; „Gefesselter Prometheus" en de opera's „Die Katakomben", „Der Deserteur" en „Der Advokat", een symphonie in *E-moll* en een pianoconcert in *Fis-moll*, leverde hij de geschriften: „Uebungen zum Studium der Harmonie und des Kontrapunktes" (16de druk, 1897), „Aus dem Tonleben unserer Zeit" (1868 en 1871), „Ludwig von Beethoven. Gelegentliche Aufsätze" (1871), „Friedrich Mendelssohn Bartholdy. Briefe und Erinnerungen" (2de druk, 1878), „Musikalisches und Persönliches" (1876), „Briefe an eine Ungenannte" (1877), „Kunstlerleben" (1880) en „Wie hören wir Musik?" (1881).

Hillern, *Wilhelmine von*, geboren *Birch*, een Duitsch romanschrijfster, geboren te München den 11den Maart 1836, is de dochter van den geschiedschrijver dr. *Christian Birch* en van de tooneelkunstenares en schrijfster *Charlotte Birch-Pfeiffer*. Zij bracht haar jeugd door te Zürich en Berlijn en wijdde zich aan het tooneel, waarna zij zich in 1856 verbond aan den schouwburg te Mannheim. Na haar huwelijk met den Badenschen kamerheer *von Hillern* verliet zij echter het tooneel en sedert 1869 woonde zij te Freiburg in de Breisgau, waar haar echtgenoot de betrekking bekleedde van „Landsgerichtpräsident".

Digitized by Google

Na zijn dood (1882) vestigde zij zich in 1889 te Oberammergau. Zij schreef de romans „Doppelleben" (2 dln., 2de druk, 1880), „Ein Arzt der Seele" (4 dln., 4de druk, 1885), „Aus eigener Kraft" (3 dln., 3de druk, 1896), „Die Geier-Wally" (7de druk, 1901), „Höher als die Kirche" (4de druk, 1896), „Und sie kommt doch" (3 dln., 5de druk, 1903), „Die Friedhofsblume" (1883), „Am Kreuz. Ein Passionsdrama aus Oberammergau" (2 dln., 2de druk, 1900), „'s Reis am Weg. Eine Geschichte aus dem Isarwinkel" (1897), „Ein alter Streit" (1898), „Der Gewaltigste" (1901) en „Ein Sklave der Freiheit" (1903), verder de eenacters „Guten Abend" (1873), „Ein Autographensammler" (1874) en het blijspel „Die Augen der Liebe" (1878).

Hilman, *Johannes*, een Nederlandsch dichter en bevorderaar der tooneelkunst, werd geboren te Amsterdam den 29sten October 1802, was eenigen tijd makelaar in granen, ondervond weinig voorspoed in zijn bedrijf, maar werd door het overlijden van zijn schoonvader een vermogend man. Van zijn geschriften noemen wij: „Genoveva. Treurspel" (1835), „Demetrius, Keizer van Rusland. Treurspel" (1838). „De beurs van Amsterdam in 1845" (1845), „Willem de eerste, prins van Oranje. Treurspel" (1848), „De vier jongelingen uit Pforzheim" (1850), „Oranje in de ure des gevaars" (1855), „Gustaaf Adolf, Koning van Zweden, de redder van het Protestantisme" (1857), „Karel van Anjou, Koning van Napels. Historisch drama" (1861), „Karel de Stoute, hertog van Bourgondië. Historisch drama" (1861), „De karakterlooze. Kluchtspel in vijf bedrijven" (1865), „De schijnheilige. Blijspel in vijf bedrijven" (1865), „Verspreide en onuitgegeven gedichten" (3 dln., 1875) en „Ons tooneel. Aanteekeningen en geschiedkundige overzichten. Naamrol van plaatwerken en geschriften" (1879). Verder leverde hij bijdragen in onderscheiden jaarboekjes en tijdschriften, verzamelde een uitgebreide bibliotheek van tooneelwerken, die volgens zijn beschikking het eigendom werd der universiteitsboekerij te Amsterdam, maakte zich hoogst verdienstelijk door het bevorderen der belangen van den stadsschouwburg aldaar, werd in 1869 lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en overleed in zijn geboortestad den 18den November 1881.

Hilmend, een rivier in Afghanistan, ontspringt bij den Hindoe-Koesj aan de zuidelijke helling van de heuvelreeks, die dezen met de Paghmanbergen verbindt en waarop ook de Kaboelrivier haar oorsprong neemt, en mondt na een loop van 1030 km. uit in een meer aan het noordoostelijk uiteinde van het Hamoenmoeras aan de grenzen van Perzië. Tot haar voornaamste zijrivieren behooren op den linker oever de breede Argandab, die tevens de wateren der Ternek aanvoert, en op den rechter oever de Musa. De rivier, die tot 280 m. breed wordt, is in Februari slechts 73 m. breed en doorwaadbaar. Het is de *Erymanthus* of *Etymander* der Ouden.

Hilscher, *Joseph Emanuël*, een Duitsch dichter, geboren den 22sten Januari 1806 te Leitmeritz in Bohemen, werd als een soldatenkind in een opvoedingsgesticht geplaatst en trad later zelf in dienst. Zijn onbezorgde en onverstoorde opgeruimdheid maakte hem bemind bij zijn kameraden. Om *Byron* te kunnen lezen, leerde hij Engelsch, en legde zich tevens toe op het Fransch en Italiaansch. Weldra werd hij geplaatst als leeraar aan bovenvermeld opvoedingsgesticht en schreef hij de dramatische stukken: „Kaiser Albrechts Hund" en „Friedrich der Schöne". Men erkende zijn gaven en benoemde hem tot cadet, maar de hoop, dat zijn dichttalent hem ook den onderofficiersrang bezorgen zou, werd niet vervuld. Inmiddels vertrok hij met zijn regiment naar Italië en werd er geplaatst als fourier bij den staf van den kwartiermeester-generaal. Hij overleed echter reeds den 2den November 1837. Zijn „Dichtungen" werden verzameld en door *L. A. Frankl* in het licht gegeven (2de druk, 1863), terwijl in 1863 te Leitmeritz een gedenkteeken te zijner eere verrees.

Hilsformatie, *hilsconglomeraat* of *hilszandsteen* noemt men het oudste onderdeel van de Noord-Duitsche krijtvorming. Zij komt overeen met het neocom van Frankrijk en van de Alpen en met het onderste groenzand van Wight en Atherfield in Engeland. Ten oosten van den Weser en van den Hils, den westelijken bergzoom eener keten, die zich ten zuidoosten van Alfeld aan de Leine uitstrekt, en ook elders is zij hoofdzakelijk een leemvorming, in wier onderste gedeelte men ophoopingen van kalk en ijzer, van mergelkalk en kalksteen aantreft, die het eigenlijke *hilsconglomeraat* vormen. Men vindt daarin talrijke fossielen en veel ijzer.

Hiltl, *Johann George*, een Duitsch tooneelspeler en schrijver, geboren te Berlijn den 16den Juli 1826, verbond zich in 1843 aan den schouwburg te Hannover, in 1845 aan den Hofschouwburg te Berlijn, was er van 1854 tot 1861 ook regisseur van het blijspel en overleed aldaar den 18den November 1878. Nog grooter roem heeft hij echter verworven als schrijver. Wij vermelden van hem: „Gefahrvolle Wege" (1865), „Unter der rothen Eminenz" (1869), „Der alte Derflinger und seine Dragoner" (6de druk, 1903), „Der böhmische Krieg 1866" (4de druk, 1873) en „Der französische Krieg 1870—1871" (7de druk, 1895).

Hilty, *Karl*, een Zwitsersch schrijver, geboren te Chur den 28sten Februari 1839, studeerde te Göttingen, Heidelberg, Parijs en Londen, vestigde zich in 1855 als advocaat te Chur en werd in 1874 hoogleeraar te Bern. Sedert 1890 is hij lid van den Nationalen Raad. Hij schreef: „Vorlesungen über die Politik der Eidgenossenschaft" (1875), „Ideeen und Ideale schweizerischer Politik" (1875), „Oeffentliche Vorlesungen über die Helvetik" (1878), „Das Referendum im schweizerischen Staatsrecht", „Die Neutralität der Schweiz in ihren heutigen Auffassung" (1889), „Die Bundesverfassungen der schweizerischen Eidgenossenschaft" (1891), „Glück" (9 dln., 1891—1899), „Ueber die Höflichkeit" (1898), „Für schlaflose Nächte" (1901) en „Briefe" (1903). Sedert 1886 redigeert hij het „Politisches Jahrbuch der schweizerischen Eidgenossenschaft".

Hilvarenbeek, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 6805 H.A. groot met (1907) 2781 inwoners, wordt begrensd door de Noord-Brabantsche gemeenten Goirle, Tilburg, Berkel c.a., Moergestel, Diesen, Oostel-, Wester- en Midden-Beers en Hooge-en-Lage-Mierde en de Bel-

Digitized by Google

gische gemeente Poppel. De diluviale zandbodem levert boekweit, rogge en gerst. Ook legt de bevolking zich op bijenteelt en schapenfokkerij toe. De gemeente bevat het dorp Hilvarenbeek en eenige buurten en gehuchten, benevens het kasteel Groenendaal.

Het dorp Hilvarenbeek is rondom het ruime marktplein, de Vrijthof gebouwd. Het bezit een Roomsch-Katholieke en een Hervormde kerk, een marechausseekazerne en een klooster.

Hilversum, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 4658 H.A. groot met (1907) 28602 inwoners, ligt tusschen de Noord-Hollandsche gemeenten Kortenhoef, 's Gravenland, Weesperkarspel, Naarden, Bussum, Huizen, Blarikum en Laren en de Utrechtsche gemeenten Baarn, Maartensdijk, Achttienhoven, Westbroek, Tienhoven en Loosdrecht. Behalve het dorp Hilversum bevat de gemeente de buurt het Gooische gat of de Vaart en aantal verspreide woningen. Door haar schoone en gezonde ligging, wordt deze streek druk bezocht en vindt men er vele zomerverblijven, terwijl er ook vele Amsterdamsche kooplieden gevestigd zijn. De diluviale zandbodem vertoont hier en daar heuvels, zooals de Hoogeberg, de Trompenberg, de Zwaluwbergen en de Boomberg. Men vindt er bosschen, eenige woeste gronden en eenig weiland. Landbouw, schapen- en bijenteelt en nijverheid (vooral het weven van tapijten) zijn de hoofdbronnen van bestaan.

Het dorp Hilversum is door spoorwegen met Utrecht, Amersfoort en Amsterdam en door een stoomtramlijn met 's Gravenland verbonden. Het bezit schoone omstreken met een aantal villa's. Men vindt er een hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en verschillende kerken. Het aanzienlijkste gebouw van Hilversum is het stationsgebouw. De plaats bezit in het geheel ongeveer 30 fabrieken, (meest tapijtweverijen), een diamantslijperij, een gasfabriek, een paar boekdrukkerijen enz.

Himalaja (Sanskriet = winter- of sneeuwwoning, bij de Grieken en Romeinen *Imaus* en *Hemodus*), het hoogste gebergte der aarde, scheidt Voor-Indië en westelijk Achter-Indië van het Tibetaansche hoogland en strekt zich uit van 73°23′ tot 95°23′ O. L. v. Gr., ter lengte dus van 2400 km. bij een breedte van 220 km. Het westelijke uiteinde op 36° N. Br. is met den Karakoroem, die er op eenigen afstand evenwijdig mede loopt, en met den Kwenlun en Hindoekoesj nauw samen gesmolten, het oostelijk einde, ongeveer ten N. der Britsche provincie Assam en Birma, breekt bij de zuidwaarts loopende Achter-Indische ketenen af.

De Himalaja bestaat uit één centrale en twee voorketenen, een noordelijke en een zuidelijke. De reeks hooge toppen valt met de centrale keten samen. De kamlijn is 5000—5500 m. hoog, eenige toppen ten W. van den Satladsj bereiken 7000 m.; in de hoofdketen ten N. van Nepal heeft men er 18 boven 7600, 40 boven 7000, 120 boven 6100 m. gemeten. De hoogste van alle is de Mount Everest (8840 m,) langen tijd als identiek met den Gaurisanker beschouwd, totdat in 1903 door de opmetingen van *H. Wood* afdoende werd aangetoond, dat de laatste 50 km. van den Mount Everest verwijderd ligt en slechts 7130 m. hoog is, terwijl hij voor den Mount Everest een hoogte van 8767 en 8817 m. vond. Op dezen bergreus volgen (volgens de oudere hoogtemetingen) de Kantsjindsjanga met 8588 en de Dhawalagiri met 8176 m. De centrale keten is weinig geleed; de zuidelijke voorketen, die steil naar de Indische vlakte afdaalt, wordt door talrijke dalen en passen doorsneden en zendt zijketenen uit naar het Z. en Z. W. Het verschil tusschen de met puin bedekte N. en de bosch- en waterrijke Z. helling is buitengewoon groot. De gemiddelde hoogte der sneeuwgrens bedraagt aan de zuidelijke helling ongeveer 4940 m., aan de droge noordelijke 5300 m. Zelfs op 3100 m. vindt men nog reusachtige gletschers. De gemiddelde hoogte der passen, waarvan er 21 bekend zijn, is 5500 m., die van den hoogsten, den Ibi-Gaminpas, tusschen Tibet en Garhwal, 6240, die van den laagsten, den Barat—Latsja, 4890 m. De rivieren, zijrivieren van den Indus, benevens de Ganges met zijn bijrivieren, ontspringen meestal tusschen de beide hoofdketenen en banen zich langs groote dwarsdalen een weg naar de vlakte. De Himalaja is zeer rijk aan natuurschoon, met name aan de Indische zijde. Het mooiste overzicht van alle, door Europeanen bezochte toppen, levert de Dardsjiling (zie aldaar).

Aan de geologische samenstelling nemen van het Z. naar het N. tertiaire gesteenten, krijt, jura, palaezoische lagen, verder gneis, chloriet en talklei en aan den Indus weer tertiaire lagen deel. De hoogere toppen bestaan uit gneis en graniet. De flora van den Himalaja vertoont, naast de altijd groene bosschen van Oost-Azië, de tropische plantenvormen en die van de noordelijke Alpenlandschappen. Aan den zuidvoet der oosthelling strekt zich een 15—30 km. breed, ongezond en onbewoonbaar moerasland uit, Tarai genaamd, en met ondoordringbaar dsjungelstruikgewas begroeid. Hierop volgt, tot een hoogte van 900 m., een zeer rijke tropische vegetatie met de catechuaccacia, waaraan zich tot 2100 m. eiken-, kastanje- en laurineeënbosschen aansluiten. Tusschen 2100 en 2600 m. komt de flora met die van Zuid- en Middel-Europa overeen; het meest komen hier coniferen voor en wel voornamelijk *Pinus excelsa Ham.*, *Pinus longifolia Roxb.*, *Pinus Webbiana Wall.*, *Pinus Smithiana Lam.* en in het W. *Cedrus Deodara Lond.* De boomgrens ligt in het noordelijk gedeelte, ten gevolge van de hoogere sneeuwgrens, hooger dan in het zuidelijke. De hieropvolgende zone der struiken strekt zich uit tot de sneeuwgrens en eindigt met de Alpenrozen, waarvan de Himalaja een groote menigte bezit, salix- en ribessoorten. Graan wordt aan de zijde van Tibet tot 4600, gras tot 5290, aan die van Indië respectievelijk tot 3700 en 4600 m. aangetroffen. Ook de dierenwereld is zeer interessant en vol afwisseling. Aan de zuidzijde, tot een hoogte van 1200 m., is zij specifiek Indisch en wordt door tijgers, olifanten, apen, papegaaien, fazanten en hoendersoorten vertegenwoordigd. In het middelste deel komen beren, luipaarden, muskusdieren en verschillende antilopensoorten, aan de zijde van Tibet wilde ossen (yaks), wilde schapen en steenbokken voor.

De Himalaja vormt niet alleen de staatkundige grens tusschen de Britsch-Indische bezittingen en Tibet, maar ook een ethnografische,

Digitized by Google

daar hij de Arische Indiërs in het Z. van de Mongoolsche Tibetanen in het N. scheidt. De bevolking is het dichtst in de vruchtbare dalen tusschen 1500 en 2500 m.

Himantophyllum. Zie *Clivia.*

Himation noemden de Grieken een over den *chiton* (zie aldaar) gedragen kleedingstuk, waarin men zich als in een mantel kon hullen. Vrouwen trokken het ook over het hoofd, zoodat alleen

Himation.

het gezicht vrij bleef, daar de mode wilde, dat zij er ook de handen in hulden.

Himeji, de hoofdstad der Japansche provincie Harima, ligt dicht bij de monding van de Jehikawa in zee, aan de spoorlijn Osaka—Okayama en aan drie heerwegen en telt (1898) 35282 inwoners. De stad is beroemd door haar lederindustrie.

Himera, een stad op de noordkust van Sicilië, ten oosten van Panormus (Palermo), werd door Ionische Grieken (Chalcidiërs) in 649 v.Chr. gesticht en kwam in 500 v.Chr. onder de heerschappij van *Terillus.* Later was de stad afhankelijk van *Theron* van Akragas, den bondgenoot van *Gelon* van Syracuse, nadat deze in 480 bij Himera een belangrijke overwinning op den Carthaagschen veldheer *Hamilcar* behaald had. In 472 werd zij door *Hiëro I* bevrijd van de dwingelandij van *Thrasidaeus, Gelon's* zoon, doch in 409 door *Hannibal* geheel en al verwoest. In haar nabijheid bouwden de Carthagers de nieuwe stad Thermae.

Himerius, een Grieksch sophist uit de 4de eeuw na Chr., werd geboren in 315 te Prusia in Bithynië, ontving zijn opleiding te Athene en gaf aldaar vervolgens onderwijs in de welsprekendheid. Keizer *Julianus,* bij wien hij zeer gezien was, riep hem naar Antiochië; doch na den dood van dien vorst keerde hij naar Athene terug (363) en overleed er in 386 in hoogen ouderdom. Van zijn redevoeringen, welke zich door een bloemrijken stijl onderscheiden en door de talrijke aanhalingen uit de schrijvers belangrijk zijn, zijn 24 bewaard gebleven en in 1790 door *Wernsdorf* in het licht gegeven.

Himjariten (bij de Grieken *Himerieten*) is de naam van een volk in het Z.W. van Arabië (Jemen), dat tot het Sabeïsch Rijk behoorde, doch sedert de 2de eeuw na Chr. de Sabeërs verdrong. Hun rijk, dat niettegenstaande de toeneming der scheepvaart in de Roode Zee, steeds meer en meer in verval geraakte, bestond tot de 6de eeuw, toen het door de Aethiopiërs werd vernietigd ± 570 maakten de Perzen zich van het land meester, die het tot 630, toen het aan Arabieren kwam, bezaten. De vroeger Himjarietisch genoemde gedenkteekenen en opschriften zijn in werkelijkheid afkomstig van de Mineërs en Sabeërs (zie aldaar),

Himly, *Karl,* een Duitsch oogheelkundige, geboren te Brunswijk den 30sten April 1772, bezocht aldaar het anatomisch-chirurgisch college en daarna de universiteit te Göttingen, waar hij assistent van *Blumenbach* werd, diende korten tijd als volontair bij de lazarets van het Pruisische leger te Frankfort en werd in 1795 benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Brunswijk, vervolgens te Jena en eindelijk te Göttingen. Hier was hij directeur van het academisch hospitaal en daarna Hofraad, doch verloor den 22sten Maart 1837 het leven in de Leine. Hij maakte zich zeer verdienstelijk jegens de oogheelkunde, vooral ook door het stichten der „Ophthalmologische Bibliothek" (3 dln., 1803–1807). Verder schreef hij: „Ophthalmologische Beobachtungen oder Beiträge zur Kenntnis des Auges" (1801), „Lehrbuch der praktischen Heilkunde" (3de druk, 1823), „Einleitung in die Augenheilkunde" (3de druk, 1830) en het door zijn zoon uitgegeven werk „Die Krankheiten und Miszbildungen des menschlichen Auges und deren Heilung" (1842–1843). Met *Hufeland* gaf hij van 1809 tot 1814 het „Journal für praktische Heilkunde" in het licht.

Himmel, *Friedrich Heinrich,* een Duitsch componist, geboren den 20sten November 1765 te Treuenbrietzen in Brandenburg, studeerde te Halle in de godgeleerdheid en begaf zich naar Potsdam, om examen af te leggen als veldprediker, toen *Friedrich Wilhelm II,* die van zijn muzikalen aanleg gehoord had, hem eenige malen in zijn bijzijn liet spelen en hem toen door een jaargeld in staat stelde zich geheel en al aan de muziek te wijden. *Himmel* begaf zich naar Dresden, om onderwijs te ontvangen van *Naumann.* Nadat in 1792 zijn oratorium „Isaak" te Berlijn ten gehoore was gebracht, benoemde de koning hem tot kamercomponist en gaf hem tevens verlof Italië te bezoeken, waar hij in 1795 te Napels zijn opera „Semiramide" deed opvoeren. Na zijn terugkeer werd hij kapelmeester en overleed te Berlijn den 8sten Juni 1814. Tot zijn meestgeroemde stukken behooren de opera „Fanchon", liederen uit de „Urania" van *Tiedge,* een cantate op den dood van *Friedrich Wilhelm II,* en een compositie op het „Onze Vader".

Hinayanam (Sanskriet = klein voertuig) is een geschrift en een school van het Noordelijk Boeddhisme, tegenover het *Mahayanam* (groot voertuig) in Tibet staande.

Hinckeldey, *Karl Ludwig Friedrich von,* president van politie te Berlijn, geboren op het kasteel Sinnershausen bij Wasungen, den 1sten September 1805, studeerde in de rechten en trad daarna in Pruisischen staatsdienst. Hij werd achtervolgens regeeringsassessor te Liegnitz, opperregeeringsraad te Merseburg en in 1848 president van politie te Berlijn. Hij bracht in Pruisens hoofdstad

Digitized by Google

tal van belangrijke verbeteringen en onderscheiden nuttige instellingen tot stand. In 1853 werd hij directeur-generaal van politie en in 1855 geheim opperregeeringsraad en directeur der afdeeling voor Politie bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Hij verwierf de gunst der heerschende partij door zijn barsche maatregelen tegen de liberalen. Toen hij echter met onpartijdigen ijver het evenzeer waagde de „Kreuzzeitung" in beslag te nemen en zelfs een adellijke speelclub te sluiten, besloot de Jonkerpartij hem te doen vallen. Een lid dezer club, *von Rochow-Plessow*, daagde hem uit op het pistool en schoot hem dood in een duël op de Jungfernheide, den 10den Maart 1856.

Hincks, *Edward*, een der oudste ontcijferaars van het spijkerschrift, geboren te Cork den 19den Augustus 1792, studeerde van 1807—1811 op het Trinity College te Dublin, werd in 1825 Protestantsch rector te Killyleagh, welke betrekking hij tot zijn dood (3 December 1866, bekleedde. Sedert 1833 begon hij zijn studiën over de hiëroglyphen, die hij in 12 opstellen in de „Dublin University Review" en de „Memoirs" der Iersche Academie voortzette tot 1854. De ontdekking van Ninive spoorde hem aan tot de ontcijfering der Assyrische spijkeropschriften, op welk gebied hij sedert 1846 baanbrekend werkte. Hij herkende het eerst het syllabisch karakter van het Assyrische schrift, las de namen van *Sanherib* en *Nabukadnezar* en van een groot aantal andere niet-Assyrische vorsten, verklaarde vele woorden en zinnen en hield zich bezig met geschiedkundige en archaeologische vraagstukken, die hij vooral in de „Transactions of the Royal Irish Academy" behandelde. Wij noemen slechts: „On Assyrian verbs" en „Specimen chapters of an Assyrian grammar".

Hind, *John Russell*, een Engelsch sterrenkundige, geboren den 12den Mei 1823 te Nottingham, legde zich uit eigen beweging en zonder leermeester toe op de sterrenkunde. In 1840 vertrok hij naar Londen, om op het bureau van een civiel-ingenieur werkzaam te zijn. Kort daarna echter verkreeg hij door tusschenkomst van den hoogleeraar *Wheatstone* de betrekking van assistent bij de magnetische afdeeling der koninklijke sterrenwacht te Greenwich onder *Airy* en bleef er tot 1844, inmiddels gebruik makende van de astronomische boekerij aldaar. Nadat hij deelgenomen had aan de expeditie naar Kingstown bij Dublin, om de lengte van Valentia te bepalen, werd hij, op aanbeveling van *Airy*, benoemd tot observator aan de sterrenwacht van *Bishop* in Regentspark. Hier deed hij een reeks waarnemingen tot het ontdekken van nieuwe planeten. Van Augustus 1847 tot Juli 1854 vond hij er tien, en zag den 29sten Juli 1847 een komeet, die 2 uur vroeger door *Vico* te Rome was waargenomen, terwijl hij den 18den October daaraanvolgende een tweede ontdekte en den 6den Februari 1847 een derde. Ook nam hij 16 nieuwe, veranderlijke sterren en 3 nevelvlekken waar. Gedurende dien tijd had hij tevens de loopbanen van 70 planeten en kometen berekend en de uitkomsten daarvan openbaar gemaakt. Van zijn geschriften vermelden wij: „Astronomical vocabulary" (1852), „Introduction to astronomy" (3de druk, 1863), „On the expected return of the great comet of 1264 and 1556" (1848), „The solar system (1846) en „Descriptive treatise on comets" (1859). *Hind*, die den 23sten December 1895 te Twickenham overleed, was jarenlang uitgever van den „Nautical Almanac".

Hindeloopen, een gemeente in de provincie Friesland, 501 H.A. groot, met (1907) 1048 inwoners, wordt in het W. door de Zuiderzee en verder door de gemeenten Workum en Hemelumer-Oldefaart- en Noordwolde begrensd. De bodem, die uit zandige klei bestaat, wordt als wei- en hooiland gebruikt. Veeteelt en visscherij zijn de hoofdmiddelen van bestaan.

Het oude stadje Hindeloopen, op een vooruitstekend punt van het land gelegen, is zeer vervallen. Door de overlevering wordt het als een lustplaats van de oude Friesche koningen aangewezen. De inwoners onderscheiden zich door een eigenaardigen tongval van de overige Friezen en hadden vroeger ook een eigen kleederdracht. Er is een station van de lijn Leeuwarden—Sneek—Stavoren. Het stadhuis, de Hervormde en de Doopsgezinde kerk getuigen nog eenigermate van den vroegeren bloei.

Hindenburg, *Karl Friedrich*, een Duitsch wiskundige, geboren te Dresden den 13den Juli 1741, studeerde te Leipzig, vestigde zich daar als privaatdocent, werd in 1781 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1786 gewoon hoogleeraar in de natuurkunde. Hij overleed aldaar den 17den Maart 1808. Hij is de uitvinder der combinatorische analyse. Met *Bernoulli* redigeerde hij het „Magazin zur reinen und angewandten Mathematik", het „Archiv der reinen und angewandten Mathematik" en schreef „Kombinatorisch-analytische Abhandlungen" (1800).

Hinderlaag noemt men een afwachtingsstelling, ten doel hebbend den vijand onverwacht aan te grijpen, hetzij met vuur, hetzij met het blanke wapen. Men betrekt ze om personen, kleine troepenafdeelingen en transporten op te lichten, of wel om een onvoorzichtig ondernomen vervolging tot staan te brengen.

De plaats moet zoo gekozen worden, dat de vijand haar niet ontdekken kan, of zoo dit toch geschiedt, dat de troep zich snel aan 's vijands gezicht en vervolging kan onttrekken. Hoe eenvoudiger de genomen maatregelen zijn, hoe beter de uitslag verzekerd is. De opstellingspunten worden heimelijk en hoogstens een uur, voordat de hinderlaag moet werken, betrokken. Niets moet de aanwezigheid er van verraden. De manschappen blijven gedekt en rustig in hunne schuilplaatsen, het geweer in de hand, het paard bij den teugel, zonder te spreken, te rooken, geraas te maken. Eerst op een vooruit afgesproken eenvoudig signaal openen alle infanterie-afdeelingen een goed gericht en snel gevoed vuur. Men kan meermalen met goed gevolg den vijand in een hinderlaag lokken, door het gevecht met een gedeelte van de macht aan te gaan en daarmede in de richting der hinderlaag terug te trekken.

Hindernissen hebben ten doel vijandelijke troepen bewegingen te belemmeren en te vertragen. Zij worden toegepast op het gevechtsveld, tot beperking van de bewegingsvrijheid des vijands en in het bijzonder tot het stuiten van den stormaanval der infanterie. Zij moeten dienen om de nadering over het aanvalsveld te be-

Digitized by Google

moeilijken en daardoor de vijandelijke troepen op te houden binnen het werkzaam vuur des verdedigers, zoodat deze in staat wordt gesteld hun belangrijke verliezen toe te brengen. Hindernissen oefenen een zeer nadeelige moreele werking op de aanvalstroepen uit, omgekeerd geven goede hindernissen aan verdedigende troepen een gevoel van vertrouwen en veiligheid.

Men spreekt van natuurlijke hindernissen, zooals poelen, plassen, moerassen, ravijnen en heggen, en van kunstmatige hindernissen, die plaatselijk worden aangelegd. Een hindernis moet zijn gelegen binnen de krachtige vuuruitwerking des verdedigers en zoo zorgvuldig mogelijk aan het gezicht des vijands onttrokken. Zij heeft alleen dan waarde, als zij groote moeilijkheden bij het overtrekken oplevert en den vijand geen dekking verschaft. Ook mag zij niet of ten minste niet gemakkelijk worden omgetrokken, noch gemakkelijk door handenarbeid opgeruimd of door geschutvuur beschadigd. Bestaat een natuurlijke hindernis uit bevroren water, dan vernielt men de ijskorst, uit ondiep stroomend water, dan stuwt men het op. Wegen en begaanbare plekken door natuurlijke hindernissen worden versperd of vernield, heggen met prikkeldraad doorvlochten, hakhout afgekapt, aangepunt en met ijzerdraad de stammen onderling verbonden. Kunstmatige hindernissen moeten binnen het bestrijkend geweervuur worden aangelegd en mogen niet kunnen worden overgesprongen. De meest gebruikelijke zijn ijzerdraadversperringen, verhakkingen, wolfskuilen en hindernismijnen.

IJzerdraadversperringen bestaan uit een hoofdnet van dikke en een tweede net van dunne draden, die niet strak gespannen mogen worden. Men bevestigt ze aan palen, die afwisselend lang en kort gesteld worden, waardoor het overbruggen wordt bemoeilijkt. In de voorste rij worden alleen hooge palen geplaatst. Verhakkingen bestaan uit boomstammen of takken, die met de kroon naar den vijand gekeerd, aaneensluitend op den grond gelegd en bevestigd zijn. Bladeren en dunne takken worden verwijderd, dikke scherp aangepunt. Laat men gevelde boomstammen ten deele aan de stronken vastzitten, dan spreekt men van natuurlijke verhakkingen. Door het spannen van een netwerk van ijzerdraad tusschen takken, stronken en stammen bemoeilijkt men het opruimen en het doordringen. Men versperт er wegen, bosch en dorpsranden mede. Zij mogen het uitzicht naar den vijand niet belemmeren. Worden boomtakken van elders aangevoerd en met haakpalen, ijzerdraad enz. aan den grond en onderling bevestigd, dan spreekt men van aangevoerde verhakkingen. Wolfskuilen zijn trechtervormige gaten in den grond, in rijen schaakvormig gegraven en voorzien van een van boven scherp aangepunten paal; 6 à 10 rijen kuilen achter elkaar zijn noodig, om een flinke hindernis te vormen. Hindernismijnen worden toegepast tot versperring van toe- en doorgangen tot en door ontoegankelijke of slecht begaanbare terreinen. De door de ontploffing teweeggebrachte verliezen zijn gewoonlijk gering, maar de moreele indruk is belangrijk en vergoedt het andere.

Men moet bij den aanleg zorgen voor dubbele vuurgeleiding of electrische ontstekingswijze; voor beveiliging van een en ander tegen vijandelijk vuur en maatregelen treffen tegen het vochtig worden van mijnlading en ontstekingsmiddel. De ontsteking moet op het juiste oogenblik geschieden, terwijl steeds eenige mijnen — met afzonderlijke ontstekingswijze — in reserve moeten gehouden worden, als de vijand den verdediger tot ontijdige ontsteking verlokt. De hindernismijnen worden onderscheiden in:

a. fladdermijnen.
b. worpmijnen of fougassen.
c. trapmijnen.

Mijnladingen, die, na voorzien te zijn van het ontstekingsmiddel, 1 à 2 m. diep in den grond worden geplaatst, noemt men fladdermijnen. Ter vermeerdering van de uitwerking kan men tot opstopping ook gebruik maken van steen en stukken hout, die bij het neervallen verwondingen veroorzaken. Heeft de ladingskist een eenigszins naar de zijde des vijands afhellend deksel, spiegel genaamd, dan worden de keien des te beter omhoog geworpen. Als minimum lading wordt 5 kg. buskruit gebruikt, terwijl slechts de helft noodig is bij het bezigen van brisante springmiddelen. Fougassen zijn mijnen, aangelegd in trechtervormige gaten, waarvan de as onder 45° helt en waarbij de spiegel niet aangeaard, doch alleen met keien belast wordt, welke door den invloed der ontploffing voorwaarts worden uitgeworpen. De uitgegraven grond wordt als belasting langs den achterrand der fougas opgeworpen. De spiegel bestaat uit stevig opgeklampte planken, de lading uit picrinezuur, dynamiet, schietkatoen of buskruit. Men gebruikt 1 kg. buskruit per hectoliter keien van 2 à 4 kg. per stuk. Eerst plaatst men de lading, dan wordt het ontstekingsmiddel langs den wand naar buiten geleid, verder legt men den spiegel en ten slotte stapelt men daarop de keien. Trapmijnen worden op geringe diepte onder het maaiveld geplaatst en voorzien van een ontstekingsmiddel, dat in werking wordt gebracht door het gewicht van een persoon, die boven de mijn loopt of er op staat. Granaten met buskruit gevuld en voorzien van een buis, passende op die in gebruik bij voor- en achterlaadgeschut, zijn daartoe zeer geschikt. Niet gebruikt wordend, zijn zij voorzien van een veiligheidsdop. Kisten, vaten, bussen kunnen bij gebrek aan granaten, mits voorzien van springstof, ontstekingsmiddel en neerdrukapparaat, eveneens voor trapmijnen gebruikt worden. Een verbeterd soort trapmijn is de landtorpedo, voorzien van een mechanisch werkend ontstekingstoestel, dat de ontploffing kan teweegbrengen, zoowel door den druk van een persoon, als door het trekken aan een draad van uit een punt binnen de stelling. Plaatsing en wegnemen kan zonder gevaar geschieden, daar de draad toelaat de werking van het toestel op te heffen en weder in het leven te roepen.

Hindersin, *Gustav Eduard von*, een Pruisisch generaal, geboren te Wernigerode den 18den Juli 1804, nam in 1820 dienst bij het Pruisische leger, was in 1849 chef van den generalen staf van het vereenigde Duitsche leger, in 1858 generaal-majoor en inspecteur der 3de, later 2de artillerie-inspectie, bestuurde gedurende den Deenschen Oorlog den aanval der artillerie en genie op de Düppeler schansen, werd in 1864 bevor-

Digitized by Google

derd tot inspecteur-generaal der artillerie, nam in 1866 deel aan den veldtocht in Bohemen, werd toen generaal der infanterie, bevond zich gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog (1870—1871) in het hoofdkwartier des konings en overleed den 25sten Januari 1872.

Hinderwet is de verkorte naam van de Wet van 2 Juni 1875 Stbl. No. 95 tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken. Het doel van deze wet is te voorkomen, dat door het oprichten en exploiteeren van nijverheidsondernemingen het publiek, speciaal de rondomwonenden, schade ondervinden; hare strekking is dus niet, zooals die der Veiligheidswet, bescherming der in de onderneming werkzame arbeiders, maar juist van het publiek dat *buiten* de onderneming staat. Het door de overheid uitgeoefende toezicht is *preventief*; alsvorens een onder de wet vallende inrichting te mogen oprichten, moet men vergunning hebben verkregen, in den regel van Burgemeester en Wethouders der gemeente waar de inrichting zal worden gevestigd, in enkele gevallen van Gedeputeerde Staten of van den Koning. Onder de wet vallen alle inrichtingen, bij welke stoom, gassen of dampen van hooge spanning worden gebezigd; verder o.a. die bestemd tot bewaring en verwerking van afval, brouwerijen, branderijen, bakkerijen, slachterijen, leerlooierijen, smederijen, steenhouwerijen, schietinrichtingen enz. Bij het verzoek om vergunning moeten verschillende in de wet nader omschreven stukken worden overgelegd. Door aankondigingen en kennisgevingen worden de belanghebbenden op de hoogte gesteld van de gedane aanvrage en er wordt gelegenheid gegeven schriftelijk of mondeling bezwaren tegen de oprichting in te brengen. De vergunning kan geweigerd worden op grond van vrees voor: *a* gevaar; *b* schade aan eigendommen, bedrijven of de gezondheid; *c* hinder van ernstigen aard, waartoe behoort het ter bewoning ongeschikt maken van woonhuizen of gedeelten van woonhuizen, het belemmeren van het gebruik van ziekenhuizen, kerken of scholen, het verspreiden van vuil of van walglijke uitdampingen. Kan door het stellen van voorwaarden aan het bezwaar van gevaar, schade of hinder worden tegemoetgekomen, dan wordt de vergunning verleend onder bepaalde voorwaarden. Bij de vergunning wordt een termijn gesteld, binnen welken de inrichting voltooid en in werking gebracht moet zijn. Van de beslissing door Burgemeester en Wethouders of Gedeputeerde Staten genomen, kunnen de verzoeker en de belanghebbende, ieder voor zoover hij in het ongelijk is gesteld, in beroep komen bij den Koning, die na verhoor van den Raad van State (afdeeling voor geschillen van bestuur) binnen 3 maanden beslist.

Hindi. Zie *Hindoe.*

Hindi, een der nieuw-Indische talen, omvat alle dialekten, die in het uitgestrekte gebied tusschen den Himalaja, Windhja, de Gangesdelta en Satladsj gesproken en in twee scherp gescheiden groepen verdeeld worden: West-Hindi, tot ongeveer Benares, en Oost-Hindi of Bihari. Het Hindoestani (zie aldaar) of Oerdoe is een Hindidialekt met Perzisch-Arabische toevoegingen. De schrijftaal is het Hoog-Hindi, dat grammaticaal met het Oerdoe overeenkomt, doch zijn woorden niet aan het Perzisch, maar aan het Sanskriet ontleent. De letterkunde van het Hindi begint reeds in de 8ste eeuw na Chr. en kwam in de 12de tot bloei, toen *Tsjand Bardai* de heldendaden van den laatsten Hindoekoning van Delhi bezong. *Tsjand's* rhapsodieën worden nog heden door de Indische barden gezongen. *Kabir,* de groote Indische hervormer der 15de eeuw, liet gedichten van zedekundigen en godsdienstigen inhoud na. *Toebi Das* vertaalde het nationale epos „Ramajana" in het Hindi. In de 16de eeuw stelde *Soer Das* den „Soer Sagar", een verzameling legenden, samen, *Nabha Das* de „Bhakt Mala". In de 17de eeuw schreef *Lal Kabi* den „Tsjatra Parkas". Het in Europa meest bekende nieuwere Hindiwerk is de „Prem Sagar" van *Lalloe Ji Lal,* een bewerking van het tiende deel van den „Bhagavata-Poerana", dat de avonturen van den jongen *Krischna* beschrijft.

Hindley, een stad in Lancashire (Engeland), heeft een Latijnsche school, katoenspinnerijen, steenkolenmijnen en (1901) 23504 inwoners. In de omstreken liggen talrijke mijnwerkersdorpen.

Hindö, het grootste eiland aan de kust van Noorwegen (ambt Nordland), is 2238 v.km. groot en wordt door den Raftsont gescheiden van de Lofoden.

Hindoe is de naam, die in het algemeen gegeven wordt aan elken inboorling van Voor-Indië, die den Brahmaanschen godsdienst belijdt, zonder te letten op de ethnografische verhoudingen. Vooral werd die naam het eerst door de Perzen, later door de overige Mohammedaansche volkeren van het Oosten en eindelijk ook door de Europeanen, toegekend aan het talrijke volk van Arischen oorsprong, dat voornamelijk gevestigd is in het stroomgebied van den Ganges en vandaar zijn beschaving medegedeeld heeft aan schiereiland van Voor-Indië. Vandaar het woord *Hindostan,* dat zoowel het geheele schiereiland aan deze zijde van den Ganges, als in meer bepaalden zin het noordelijk gedeelte daarvan aanduidt, terwijl het zuidelijk gedeelte den naam van *Dekan* draagt, alsmede het woord *Hindoestani* (zie aldaar).

Hindoeï noemde *Trumpp* de Hindidialekten, die doode talen geworden zijn.

Hindoeïsme is een uitdrukking, welke in ruimeren of engeren zin gebezigd kan worden; in het eerste geval bedoelt men er mede den godsdiens en de daarmede samen hangende instellingen der Indiërs, in het laatste geval het derde tijdperk in de ontwikkeling van den Brahmaansch-Indischen godsdienst, zooals die haar uitdrukking vindt in het Mahâbhârata en het Râmâyana, in de Poerâna's enz. Hoewel verdeeld in tal van sekten, hebben alle Hindoes het leerstuk der zielsverhuizing (zie aldaar) gemeen. Deze was reeds in het oudere tijdperk, aan het Hindoeïsme in engeren zin voorafgaande, zóó vastgeworteld in het Indisch gemoed, dat zij ook bij de Boeddhisten ingang vond, ondanks dat zij het bestaan eener ziel loochenen en daarom het leerstuk eenigszins anders formuleeren. Ook het Indische Pantheon en de verdere mythologische voorstellingen, in hun heilige boeken, van de Weda's af, neergelegd, worden door alle Hindoes erkend en zijn

Digitized by Google

grootendeels in het Boeddhisme overgegaan.

De eeredienst der Hindoes bestaat hoofdzakelijk in huiselijke devotie, het bidden in tempels, het brengen van offeranden van bloemen, het doen van bedevaarten, het deelnemen aan processies en godsdienstige feesten; ook aan werken van liefdadigheid, het oprichten van heiligdommen, het graven van vijvers en cisternen is steeds groote waarde gehecht. Als voornaamste goden uit het derde ontwikkelingstijdperk moeten genoemd worden *Çiwa* en diens wederhelft *Doerga*, *Wishnoe* en diens gemallin *Çrî*, *Brahma*, de schepper *Ganeça*, de zonnegod *Soêrja*, *Skanda*, de god van den oorlog, *Saraswatî*, de godin der wijsheid en welsprekendheid, benevens eenige zeer populaire goden van minderen rang, zooals de minnegod *Kâma* met zijn gemalin *Rati* en de god des rijksdoms *Koebera*. Ook *Jama* of *Dharma*, de god des doods en der gerechtigheid, wordt zeer vereerd, terwijl andere, die in het voorafgaande tijdperk zoo hoog in aanzien stonden, thans een ondergeschikte plaats innemen, bijv. *Indra*, de hemelkoning en regengod, en *Agni*, de god des vuurs.

Van Voor-Indië uit is het Hindoeïsme reeds in de eerste eeuwen na Chr. in den Indischen Archipel doorgedrongen, zoodat men in het begin der 5de eeuw op Java een Brahmaansche maatschappij vond en er een machtig Hindoerijk ontstond, dat zijn invloed ook tot andere eilanden uitstrekte. Wel werd sedert het laatst der 15de eeuw het Hindoeïsme verdrongen door den Islam, op de beschaving der inlanders heeft het echter een blijvenden invloed uitgeoefend, en op het eiland Bali heeft het zich tot heden toe gehandhaafd.

Hindoe Koesj of *Hindoekoh*, bij de Ouden de *Indische Kaukasus* en *Paropamisus* of *Paropanisus* genoemd, is een bergketen in het N.O. van Afghanistan, die zich uitstrekt van 34—37° N. Br. en 66—74° O. L. v. Gr. Zij vormt de zuidelijke grens van het Hoogland van Pamir en scheidt de ten W. van den bovenloop van den Indus gelegen landschappen Tsjitral en Kaboelistan van de landen Warhari, Koendoes en Badachsjan aan den bovenloop van den Amoe (Oxus). De Hindoe Koesj verbindt Centraal- met West-Azië. Als oostelijk beginpunt wordt de 6170 m. hooge Koend aangenomen, als westelijk eindpunt de Koh-i-Baba (5143 m.), niet ver van de bronnen van den Hilmend. Zijn gemiddelde hoogte wordt op 4500 m., de Tiratsjmir op 7750 m. geschat; in zijn afzonderlijke deelen is het gebergte nog niet grondig onderzocht. Eenige moeilijk begaanbare passen, die van Kaboel naar den bovenloop van den Amoe leiden, liggen 3000 m., de sneeuwgrens 4200 m. hoog. De meest bekende zijn de Bamianpassen, ten getale van zes, waarvan echter slechts een (3715 m. hoog) voor kar en paard geschikt is.

In de meest afgelegen dalen wonen de uit ± 40000 families bestaande Sijahposj (= zwartgekleurd). Zij zijn Boeddhisten, waarom de Mohammedanen hen Kafir (= ongeloovige) en hun land Kafiristan noemen. Rijst, maïs, suikerriet, tabak en katoen leveren de dalen aan de zuidhelling, de andere dalen druiven en voortreffelijke ooftsoorten, o.a. prachtige granaatappels en moerbeziën.

Hindoestan is de Perzische naam voor het land der Hindoe's, d. w. z. in engeren zin het Indus- en Gangesgebied, in ruimeren geheel Indië.

Hindoestani is bij de Europeanen de gebruikelijke naam voor het Hindidialekt, dat na opneming van talrijke Perzische toevoegsels de omgangstaal in Indië is geworden. De inlandsche naam van die taal is òf Hindi, òf Oed (saban), d. i. kamp(taal), aldus genoemd naar het kamp van den grootmogol te Delhi, waar de taal het eerst ontstond. Van Delhi uit verspreidde zich het Hindoestani over alle provincies van het rijk van den grootmogol en wordt ook in Birma, op Mauritius, Zanzibar, in Maskate en de havens van de Perzische Golf verstaan. Het meest wordt het in het N. van Voor-Indië gesproken. Een zuidelijke tongval, die in Madras, Haiderabad enz. schrijftaal is geworden, noemt men Dakhni. Het Hindoestani heeft een zeer rijke literatuur ontwikkeld, wier bloeitijd in de vorige eeuw begon en nog niet afgesloten is. De prosodie en metriek berusten bijna geheel op Perzischen grondslag. De lyriek is zeer ontwikkeld. De schepper der dramatische poëzie is *Amandt* († 1859), wiens zangspel „Indan-Sabha" het meest gespeelde stuk in Indië is.

Hinken (*Claudicatio*). heet een gebrek in den gang, waarbij het lichaam zoo kort en zoo weinig mogelijk op het been aan den zieken kant rust. Dat gebrek kan zijn oorzaak zoowel in het been zelf, als in het bekken of de buikholte hebben, wanneer het doel van het hinken is de pijn, die bij het steunen op het been gevoeld wordt, zooveel mogelijk te bekorten, waarbij de patiënt de knie buigt en alleen met de teenen de grond aanraakt. Ook aangeboren komt het hinken voor, vooral in ons land en met name in het noorden, meestal veroorzaakt, doordat de kop van het heupbeen niet rust in de onvoldoend ontwikkelde heupkom, maar op het darmbeen, waar het bij elken stap een eind overheen glijdt. Is dat aan beide zijden het geval, dan verandert het hinken in een waggelenden gang. Het hinken op lateren leeftijd komt vooral bij ontsteking van het heupgewricht voor (zie *Heupziekte*). Ook een verkorting of verlamming van het eene been dwingt ertoe, evenals sommige misvormingen van den voet.

Hinkende standaard noemt men het muntstelsel, waaarbij naast gouden standaardmunt ook zilveren munt een wettig betaalmiddel vormt, echter niet vrij aangemunt mag worden, zooals bijv. in ons land het geval is. Zie verder *Muntstelsel*.

Hinkmar, aartsbisschop van Rheims, geboren in 806, ontwikkelde zich onder leiding van abt *Hilduin* in het klooster St. Denis te Parijs en volgde zijn leermeester vrijwillig naar Saksen, waarheen hij door *Lodewijk den Vrome* verbannen was. Toen *Karel de Kale* den troon beklom, keerde *Hinkmar* als priester terug en werd in 845 bevorderd tot aartsbisschop van Rheims. Als zoodanig was hij primaat der West-Frankische geestelijkheid, en hij vond niet alleen veel te doen om tucht en orde te herstellen en het recht der bisschoppen en synoden tegenover de aanmatiging van den paus te handhaven, maar ook om het aanzien der geestelijkheid tegenover de wereldlijke macht te bewaren. Hij verzette zich

Digitized by Google

namelijk met kracht tegen de decretalen van den valschen *Isidorus*, welke tot grondslag strekten voor het pauselijk gezag, terwijl de evenzoo genoemde zoon zijner zuster, de oproerige bisschop van Laon, die in 871 afgezet werd, genoemde decretalen verdedigde. Ook noodzaakte *Hinkmar* koning *Lotharius II* zijn door hem verstooten gemalin *Thietberga* weder aan te nemen. Niet minder ijverig was hij in het onderdrukken van elke gevaarlijke dwaalleer, zooals die van den ketter *Gottschalk*, over de praedestinatie. Toen de Noormannen in 882 een inval deden in het West-Frankische rijk, nam hij de vlucht naar de woudstreek aan de overzij van de Marne en overleed kort daarna te Epernay. Zijn geschriften, gedeeltelijk van leerstelligen inhoud, zooals zijn werk „De praedestinatione Dei", tegen *Gottschalk* gericht, gedeeltelijk brieven enz., werden in 1645 in 2 deelen door den Jezuïet *Sirmond* in het licht gegeven.

Hinlopen, *Jacob Groot*, een Nederlandsch kanselredenaar, geboren te Hoorn den 5den Mei 1723, studeerde te Harderwijk, Franeker en Utrecht, en werd achtereenvolgens predikant te Zonnemaire, Goes en Utrecht, in welke laatste stad hij een halve eeuw werkzaam bleef. Hij overleed den 23sten Juni 1803. Van zijn geschriften vermelden wij: „De Unie van Utrecht herdacht" (1779), „Leerredenen" (1781), „Overdenkingen" (1797, met vervolg) en „Viering van den vijftigjarigen dienst aan Christus' gemeente te Utrecht den 29sten November 1801."

Hinlopen, Nicolaas, een broeder van den voorgaande en een verdienstelijk letterkundige, geboren te Hoorn in 1724, was er in 1745 conrector, legde in 1754 deze betrekking neder, werd er notaris enz., vertrok in 1787 naar Alkmaar en overleed den 16den Juni 1792. Hij was een ijverig beoefenaar der Nederlandsche taalkunde; zijn belangrijkst werk is „Geschiedenis van de Nederduitsche overzetting des Bijbels" (1777).

Hinlopen, Jan, een zoon van den voorlaatste, dichter en staatsman, geboren te Utrecht den 25sten Otober 1759, studeerde te Utrecht in de rechten en promoveerde aldaar in 1780 op een dissertatie, getiteld: „Periculum observationum apologeticarum de fictionibus juris civilis Romani". Hij vestigde zich in zijn geboortestad als advocaat en was er met *Bellamy, J. P. Kleyn, W. Ockerse, W. Carp* enz. lid van een kring, waarin bijna alle takken van letterkunde beoefend werden. Uit dien kring ontstonden: „De poëtische spectator," (1784), „Proeven voor 't verstand, den smaak en het hart," (1784) en „Nieuwe Proeven", (1794). *Hinlopen* werd in 1782 lid der vroedschap van Utrecht en in 1783 secretaris van het gerecht. De jaren 1795 tot 1801 bracht hij ambteloos door, doch behartigde inmiddels de belangen van de stichting der vrouwe van *Renswoude*. Verder was hij lid van het Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. In 1801 werd hij secretaris van het departementaal bestuur van Utrecht en later staatsraad in buitengewonen, daarna in vasten dienst. Vervolgens bij de afdeeling Financiën geplaatst, werd hij door den koning gedurig omtrent gewichtige aangelegenheden geraadpleegd. Deze schonk hem de orde der Unie en deed hem zitting nemen in het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Reeds bestond het voornemen *Hinlopen* tot minister van Financiën te benoemen, toen hij den 21sten December 1808 te Amsterdam overleed. Van zijn verzen noemen wij: „Sur la mort de monsieur Rau" (1807), „Klaagzang ter gedachtenis van Jhr. D. F. Godin", „Op den dood van Isaäc van Nuyssenburg, predikant te Geertruidenberg" (1778), „Verjaarliedeken aan den eerwaarden Petrus Ameshoff, rustend leeraar" (1808), „Rouwdicht op den dood van Isaäc Winkelman" en „Een woord op reize aan mr. W. van der Pauw."

Hinlopenstraat, een straat tusschen West-Spitsbergen en Noord-Oostland, met de Lommebaai in het W. en de Wahlenbergbaai in het O., bespoelt in het Z. Zuid-Waygatsj, het Willems- en de Bastiaaneilanden. Zij is meestal den geheelen zomer door met ijs bedekt.

Hinrichs, *Hermann Friedrich Wilhelm*, een Duitsch wijsgeer, geboren den 22sten April 1794 te Karlseck in het groothertogdom Oldenburg, vertrok in 1812 naar de universiteit te Straatsburg, om in de theologie te studeeren, wijdde zich vervolgens te Heidelberg aan de beoefening der rechtsgeleerdheid, doch legde zich in 1816 aldaar onder de leiding van *Hegel* vooral toe op de wijsbegeerte. In 1818 beantwoordde hij een door *Hegel* uitgeschreven philosophische prijsvraag, en in zijn eerste werk van eenigen omvang „Die Religion im innern Verhältnis zur Wissenschaft" (1822) trachtte hij de godsdienstleer op den grondslag der wijsbegeerte te grondvesten. Reeds in 1819 had hij zich te Heidelberg als privaatdocent gevestigd, werd in 1822 tot buitengewoon hoogleeraar te Breslau en in 1824 tot gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Halle benoemd en overleed gedurende de vacantie te Friedrichroda in Thüringen den 17den Augustus 1861. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Grundliniën der Philosophie der Logik" (1826) en „Genesis des Wissens" (1ste deel 1835). Verder schreef hij: „Vorlesungen über Goethe's Faust" (1825), „Schillers Dichtungen nach ihren historischen Zusammenhang" (2 dln., 1837—1839), „Geschichte der Rechts- und Staatsprinzipien seit der Reformation bis auf die Gegenwart" (3 dln., 1848—1852) en „Die Könige" (1853).

Hinschius, *Paul*, een Duitsch beoefenaar van het kerkrecht, geboren te Berlijn den 25sten December 1835, studeerde aldaar en te Heidelberg, vestigde zich in 1859 als privaatdocent in zijn geboorteplaats, was van 1863 tot 1865 buitengewoon hoogleeraar te Halle, keerde vandaar terug naar Berlijn, werd in 1868 gewoon hoogleeraar te Kiel, vertegenwoordigde de universiteit dier stad in 1871—1872 in het Pruisische Heerenhuis en vertrok in 1872 als hoogleeraar naar Berlijn, waarvoor hij sedert 1899 in het Heerenhuis zitting nam. Van 1872 tot 1878 en van 1880—1881 was hij lid van den Rijksdag, waar hij tot de nationaalliberale partij behoorde. Hij leverde een kritische uitgave van de „Pseudo-Isidorische decretalen" (1863) en schreef: „Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland" (dl. 1—6, 1869—1898), „Das landesherrliche Patronatrecht" (1856), „Beiträge zur Lehre von der Eidesdelation mit besonderer Rücksicht auf das Kanonische Recht"

Digitized by Google

(1860), „Die evangelische Landeskirche in Preuszen und die Einverleibung der neuen Provinzen" (1867), „Die Stellung der deutschen Staatsregierungen gegenüber den Beschlüssen des Vatikanischen Konzils" (1871), „Die Preuszischen Kirchengesetze des Jahres 1873" (1873), „Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche in Preuszen" (1874), „Das preuszische Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschlieszung" (1874), „Das Reichsgesetz über die Beurkundung des Personenstandes" (1875), „Die preuszischen Kirchengesetze der J. 1874 und 1875" (1875), „Das preuszische Kirchengesetz vom 14 Juni 1880" (1881), „Die preuszischen Kirchengesetze betreffs Abänderung der kirchenpolitische Gesetze vom 21 Mei 1886 und 29 April 1887 erläutert" (1887). Met zijn vader redigeerde hij van 1862 tot 1866 de „Preuszische Anwaltzeitung" en later de „Zeitschrift für Gesetzgebung und Rechtspflege in Preuszen". Hij overleed den 13den December 1898.

Hintersee, een klein bergmeer in het Beiersche district Opper-Beieren en in het ambt Berchtesgaden, ligt ten westen van Ramsau aan den zuidoostelijken voet van den Reiteralp, 787 m. boven de oppervlakte der zee.

Hiob. Zie *Job.*

Hiogo. Zie *Kobe.*

Hipparchus, de grondlegger der wetenschappelijke sterrenkunde, geboren te Nicaea in Bithynië, leefde omstreeks de jaren 160—125 v. Chr. Hij onderwierp de astronomie van zijn tijd aan een nauwgezet onderzoek en was de eerste, die de lengte van het jaar met juistheid bepaalde, waarbij hij ontdekte, dat de lengte van het zonnejaar, toenmaals op 365 dagen en 6 uren gesteld, omstreeks 5 minuten te groot was. Uit zijn waarnemingen trok hij het besluit, dat de excentriciteit van de loopbaan der zon $^1/_{24}$ bedroeg van den straal dier baan, en dat de zon het verst van de aarde verwijderd is, wanneer zij zich in de Tweelingen bevindt. Hij was de eerste, die zonne- en maantafels berekende, terwijl hij de grootte van zon en maan nauwkeuriger dan te voren bepaalde. Door middel van een vernuftig gevonden methode, bekend onder den naam van *diagram van Hipparchus*, meende hij te mogen vaststellen, dat de zon 1200 en de maan 50 aardstralen van onze aarde verwijderd is en dat de middellijn der zon $5^1/_2$ maal zoo groot is als die der aarde, en die der aarde $3^2/_3$ maal zoo groot als die der maan. Men meent dat de plotselinge verschijning van een nieuwe ster hem aanleiding heeft gegeven om de vaste sterren waar te nemen, haar plaatsen te bepalen en alzoo een sterrenlijst te ontwerpen. Nog belangrijker is zijn ontdekking van het vooruitschuiven van het punt, waar de evenaar en de zonneweg elkander snijden (het nachteveningspunt). Ook maakte hij zich zeer verdienstelijk op aardrijkskundig gebied; hij werd de grondlegger der wiskundige aardrijksbeschrijving, terwijl hij door het waarnemen van lengte en breedte de ligging der plaatsen op aarde bepaalde. De omtrek der aarde bedraagt, volgens hèm, 275000 stadiën, de lengte van het bekende en bewoonde land 70000, de breedte 46200 stadiën. Van zijn geschriften zijn slechts 2 bewaard gebleven, namelijk een commentaar op het astronomisch gedicht van *Aratus* (uitgegeven door *Victorius* (1567), in het „Uranologium" (1630) van *Petavius* en door *Manitius* 1894) en een sterrenlijst.

Hippeastrum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën* en is zeer nauw verwant aan *Amaryllis, Crinum, Sprekelia, Brunsvigia, Zephyranthes, Lycoris, Sternbegia* en *Vallota.* De bloemen zijn groot en fraai; 2 tot meer komen op één stengel voor. De voornaamste soorten zijn: *H. solandriflorum, H. aulicum, H. Ackermanni, H. psittacum, H. pardinum, H. equestre, H. reticulatum, H. stylosum, H. Riginae, H. Léopoldi, H. procerum, H. rutilum, H. vittatum* en *H. Johnsoni.* Enkele Engelsche en Nederlandsche kweekers hebben door kruising rassen in den handel gebracht, die door schoonen vorm en grootte der bloemen uitmunten.

Hippel, *Theodor Gottlieb von*, een Duitsch humorist, geboren te Gerdauen in Oost-Pruisen den 31sten Januari 1741, bezocht reeds op zijn 16de jaar de universiteit te Koningsbergen, om er in de theologie te studeeren. Hier maakte hij kennis met den rechtsgeleerde *Woyt*, die hem in huis opnam en opwekte zich op de rechtsgeleerdheid toe te leggen, alsmede met den Russischen luitenant *von Keyser*, die hem meenam naar Petersburg en hem aldaar toegang verschafte tot aanzienlijke kringen. Hoewel hier schitterende vooruitzichten voor hem geopend werden, keerde hij naar Koningsbergen terug, waar hij zich met de betrekking van huisonderwijzer vergenoegde. Zijn liefde voor een rijk meisje van voornamen stand bracht hem tot het besluit zich aan de rechtsgeleerdheid te wijden. Eerst was hij werkzaam als advocaat en in 1780 werd hij besturend burgemeester van Koningsbergen en commissaris van politie met den titel van geheim krijgsraad en stadspresident. Als zoodanig deed hij den adel van zijn geslacht door den keizer erkennen. Hij overleed den 23sten April 1796, een aanzienlijk vermogen nalatende. Zijn leven en karakter is een weefsel van tegenstrijdigheden. Even zoo zonderling betoont hij zich in zijn geschriften, die hij in afzondering op zijn buitenverblijf te Huben bij Koningsbergen opstelde, terwijl zijn naam als schrijver onbekend bleef. In hun min of meer gebrekkigen vorm vloeien zij over van luim en geestigheid. Men ontdekt daarin dikwijls een ernstigen grondslag, maar in geestigen vorm. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber die Ehe" (1774), „Ueber die bürgerliche Verbesserung der Weiber" (1792), „Ueber weibliche Bildung" (1801), „Lebensläufe nach aufsteigender Linie, nebst Beilagen A. B. C." (4 dln., 1778—1781), „Zimmermann I und Friedrich II, von Johann Heinrich Friedrich Quittenbaum" (1790), „Kreuz- und Querzüge des Ritters A bis Z" (2 dln., 1793—1794), „Handzeichnungen nach der Natur" (1790), het blijspel „Der Mann nach der Uhr" (2de druk, 1771). Zijn „Sämmtliche Schriften" zijn in 1828—1831 in 14 deelen in het licht verschenen. Zijn neef *Theodor Gottlieb von Hippel* († 10 Juni 1843), was de steller der oproeping van *Friedrich Wilhelm III* bij den aanvang van den bevrijdingsoorlog, getiteld „An mein Volk"; ook schreef hij „Beiträge zur Charakteristik Friedrich Wilhelms III" (1841).

Hippias, een zoon van den tiran *Peisistratos* van Athene, was met zijn broeder, *Hippar-*

Digitized by Google

chos, de opvolger van dezen (527 v. Chr.). Hoewel trotschheid en opvliegendheid tot zijn eigenschappen behoorden, regeerde hij aanvankelijk met beleid en welwillendheid. Eerst na den moord, in 514 op *Hipparchos* gepleegd, werd hij achterdochtig en wreed. De *Alkmaeoniden*, door *Peisistratos* verdreven, wisten daardoor den wrevel des volks gaande te maken, begaven zich met een aanzienlijke krijgsmacht naar Athene, werden volgens de uitspraken van het orakel door Sparta bijgestaan en verdreven den tiran (510). Deze vluchtte eerst naar den Sigeion en vervolgens naar den Perzischen koning *Darius Hystaspes* en bewoog dezen tegen Griekenland te velde te trekken. De onderneming der Perzen leed schipbreuk op hun nederlaag bij Marathon (490) en *Hippias* overleed te Lemnos.

Hippias, een sophist uit Elis, die omstreeks het jaar 400 v. Chr. leefde, was een tijdgenoot van *Protagoras* en heeft zich vooral onderscheiden door zijn verregaande ijdelheid en verwaandheid. Hij beroemde er zich op, dat hij alles wist, en verklaarde zich bereid om antwoord te geven op alle vragen. Ja, hij zeide dat hij alles wat hij droeg, zijn geheele gewaad, zelf vervaardigd had. Hij wordt daarover bespot door *Plato* in den „Protagoras" en in twee samenspraken, die zijn naam dragen. Een dier samenspraken houdt men evenwel voor onecht. De fragmenten zijner werken vindt men in *Müller's* „Fragmenta historicorum graecorum" en in *Diels'* „Fragmente der Vorsokratiker" (1903).

Hippo, gewoonlijk *Hippo Regius* geheeten, om deze stad van andere van dien naam te onderscheiden, in Numidië aan de Middellandsche Zee gelegen, was oorspronkelijk een volkplanting der Phoeniciërs en werd ten tijde van den Eersten Punischen Oorlog door den Numidischen koning der Massyliërs veroverd en tot residentie verheven. Sedert den tijd van *Massinissa* was zij bij afwisseling met Cirta (Constantine) de hoofdstad van geheel Numidië en in 46 v. Chr. werd zij door *Caesar* aan de Romeinen onderworpen. In de geschiedenis der Christelijke Kerk vervult deze stad een merkwaardige rol als Afrikaansche bisschopszetel. Behalve den beroemden kerkvader *Augustinus*, die er gedurende de belegering door de Vandalen den 28sten Augustus 430 overleed, telde zij vele andere heiligen en martelaren. Door de Vandalen werd zij na een belegering van 11 maanden veroverd en met uitzondering van de bisschoppelijke hoogkerk en het huis van *Augustinus*, door de vlammen vernield. Weldra echter verrees zij uit haar asch. Reeds den 11den Februari 435 sloot *Genserik* er vrede met Rome. Een eeuw later viel zij met al de schatten van koning *Gelimer* in de handen van *Belisarius*. Eindelijk werd zij in 697 geheel en al verwoest door de Mohammedanen op bevel van khalief *Othman*, waarna de ingezetenen iets noordelijker een andere stad bouwden, het hedendaagsche Bona (zie aldaar).

Hippocampus antiquorum (*Zeepaardje*). Zie *Naaldvisschen*.

Hippocastaneeën *Dec.* is de naam van een plantenfamilie, die boomen en heesters omvat en zich door de volgende kenmerken onderscheidt: de kelk is klokvormig, de bloembladeren 4 of 5 in getal, zijn wijd uitstaande en vormen een onregelmatige bloemkroon, de meeldraden, ten getale van 7 of 8, zijn teruggebogen met opstijgende toppen, en de bloemen zijn zoowel tweeslachtig als mannelijk. Van deze familie behooren 22 soorten te huis in Amerika en slechts één in Azië. Deze laatste is de ook in ons land algemeen bekende *paardenkastanje* (*Aesculus Hippocastanum L.*), een boom met wit en rood gevlekte, tot trossen vereenigde bloemen, 5- of 7-tallige bladeren en stekelige doosvruchten. Zie voorts onder *Kastanje*.

Hippocolla is de naaam van een dierlijk gelei, dat in China wordt bereid uit de peesachtige deelen van den dsjiggetai (den wilden ezel) en in den vorm van bleekgrijze, halfdoorzichtige of geelbruine, ondoorzichtige platen in den handel komt.

Hippocratea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hippocrateaceeën*. Het onderscheidt zich door een kleinen, 5-spletigen kelk, door 5 lepelvormige bloembladeren door 3 meeldraden met éenhokkige helmknopjes en door 3 aan den voet vereenigde stampers met ongeveer 5 vruchten aan gevleugelde stelen. Het omvat een aantal klimmende en slingerende heesters in Azië, Amerika en Afrika. De groote kernen van *H. comosa Sw.* in Nieuw-Spanje zijn olieachtig en zoet en smaken als amandelen. De bladeren van *H. obcordata Vahl* worden in Zuid-Amerika als oplossend middel, die van *H. velutina Afz.* in Siérra Leona tegen de koorts aangewend.

Hippocrateaceeën is de naam eener plantenfamilie, die klimmende heesters en boomen omvat, en zich door de volgende kenmerken onderscheidt: de bladeren zijn tegenovergesteld, enkelvoudig, vindeelig en eenigszins lederachtig, de steunbladeren klein en afvallend, de bloemen regelmatig, tweeslachtig, klein en tot okselstandige trossen vereenigd, de kelk is 5-deelig en overblijvend, de bloemkroon 5-bladerig terwijl de bloembladeren aan den voet breed entusschen den kelk en het vruchtbeginsel bevestigd zijn. De meeldraden, 3 (zelden 5) in getal, zijn aan den voet tot een beker rondom het vruchtbeginsel of met een schijfvormigen bloembodem samengegroeid en met éenhokkige helmknopjes gekroond. Het vruchtbeginsel is 3-hokkig, veeleïig, de stijl enkelvoudig en de stempel enkelvoudig of 3-kleppig. De vrucht is een doosvrucht of een bes. De zaden zijn somtijds gevleugeld, doch zonder kiemwit. De kiem is recht met een naar den navel gericht worteltje; de zaadlobben zijn plat, eenigszins vleezig en onderling samengegroeid. De meeste soorten vindt men in Zuid-Amerika, — er zijn er echter ook in Afrika en Azië.

Hippodameia heet de schoone dochter van *Oinomaos*, koning van Pisa in Elis, en van de Pleiade *Asterope*. Omdat aan haar vader voorspeld was, dat zijn toekomstige schoonzoon hem zou dooden, maakte hij de voorwaarde, dat elk, die om de hand zijner dochter kwam, met hem een wagenren zou houden, om hem alzoo te kunnen dooden, voor dat zij het einde der renbaan bereikt hadden. Op deze wijze gelukte het hem, vele pretendenten om het leven te brengen. Eindelijk echter kwam *Pelops*, en deze kocht den wagenmenner des konings om, zoodat *Oinomaos* te midden van den ren van den wagen stortte en

Digitized by Google

het leven verloor. Hij huwde hierop met *Hippodameia*, en deze schonk hem twee zonen, *Atreus* en *Thyestes*. Zij doodde zich zelf uit verdriet over het verwijt, dat zij haar beide zonen zou hebben aangespoord om hun stiefbroeder *Chrysippos* te dooden.

Hippodroom (Grieksch = paardenloop) was bij de Grieken de baan voor wedrennen van paarden en wagens, ter grootte van twee stadia (ongeveer 370 m.) bij een breedte van 125 m. De beide lange zijden met zitplaatsen voor toeschouwers liepen aan het eene einde in een halven cirkel samen, terwijl zij aan het andere einde door een gang verbonden waren. Voor deze bevonden zich de wigvormig in de baan uitstekende gebouwen, waaruit de wagens van voren naar achteren zóó uitgelaten werden, dat zij den ren gelijktijdig konden beginnen. Volwassen paarden moesten de baan 12, jonge 8 maal loopen. Ook de naar het model van den Romeinschen circus in later tijd in Griekenland gebouwde renbanen heetten hier hippodroom.

Tegenwoordig verstaat men onder hippodroom een groote omheinde ruimte of gesloten arena, waarin voorstellingen met paarden plaats hebben, soortgelijk als in een circus, waarin de voor paarden bestemde baan slechts klein en rond is.

Hippoglossoides platessoides (*Lage schar*). Zie *Platvisschen*.

Hippoglossus vulgaris (*Heilbot*). Zie *Platvisschen*.

Hippogrief is in de Grieksche mythologie

Hippogrief.

een gevleugeld paard, geteeld door een griffioen en een merrieveulen. Zie *Pegasus*.

Hippokras was in de Middeleeuwen een soort kruidenwijn, welke met suiker, kaneel en andere kruiderijen bereid en vooral op bruiloften gebruikt werd.

Hippokrates, de meest beroemde geneesheer der Oudheid en de, eerste die een wetenschappelijken grondslag legde voor de heelkunde, was de zoon van den asklepiade *Heraklides*, een priesterlijk arts op het eiland Kos, en van *Phainarete*, een nakomelinge van *Herakles*. Hij werd vermoedelijk geboren in het jaar 460 v. Chr. Nadat zijn vader hem in de verborgen wijsheid der Asklepiaden had ingewijd, verliet hij zijn vaderland, woonde geruimen tijd op het eiland Thasos en overleed, naar men meent, te Larissa in 377. Zijn roem rust niet op de uitgebreidheid zijner wetenschap of op het vormen van een bepaald stelsel, maar vooral op de schranderheid, waarmede hij het bruikbare uit het hem medegedeelde wist af te scheiden; hij beschouwde elk ziektegeval met de daarmede gepaard gaande verschijselen als een zelfstandig feit en bracht het in verband met levenswijze en klimaat. Zijn gewoonte was, dat hij op het voorafgaande evengoed lette als op het tegenwoordige, en uit dat alles een besluit opmaakte omtrent de behandeling en het verloop der ongesteldheid. Op die wijze verhief hij, ook zonder kennis van de pathologische anatomie en van andere hulpmiddelen onzer dagen, de geneeskunde tot een wetenschap, zoodat hij een beschrijving kon geven van de oorzaken, de kenmerken en het verloop van onderscheiden ziekten, alsook voorschriften omtrent het dieet, hetwelk daarbij moest in acht genomen worden. Zijn wijze van behandeling is doorgaans zeer omzichtig en zacht, veelal op besturing der levenswijze gegrond, zoodat men later zoodanige geneesheeren, die afkeerig waren van doortastende middelen, met den naam van *Hippocratici* bestempeld heeft. Evenals *Sokrates*, zijn beroemde tijdgenoot, stelde hij zich niet aan het hoofd eener school. Wat natuur en ervaring hem leerden, hulde hij niet in den sluier der verborgenheid, maar maakte het algemeen bekend. Van de talrijke geschriften, die zijn naam dragen, zijn intusschen vele onecht en eerst in den tijd der *Ptolemaei* opgesteld. Ook die, welke men voor echt houdt, bevatten waarschijnlijk toevoegselen van zijn zonen *Thessalos* en *Drako*, van zijn schoonzoon *Polybos* en van anderen. Daarenboven was *Hippokrates* een uitstekend beoefenaar der wiskunde. De beste uitgaven van zijn werken zijn die van den Groningschen hoogleeraar *Ermerins* (1859—1863) en van *Kühlewein* en *Ilberg* (dl. 1 en 2, 1895—1902).

Hippokrates.

Hippokrates *uit Chios*, een Grieksch wiskundige uit de 2de helft der 5de eeuw v. Chr., oefende zich te Athene in de meetkunde, maar werd, omdat hij geld aannam voor zijn lessen, uit den kring der volgelingen van *Pythagoras* verbannen. Naar hem wordt een door hem uitgevonden geometrische figuur, tot quadratuur van den cirkel dienende, *lunula Hippocratis* genaamd. Hij schreef een meetkundig handboek onder den titel van „Stoicheia", dat echter verloren is geraakt, en was de eerste, die het vraagstuk van Delos oploste.

Hippokratisch gelaat (*facies Hippocratica*) noemt men het gelaat van een stervende. Kort voor den dood ondergaat gewoonlijk des menschen aangezicht een in 't oog loopende verandering. De gelaatskleur wordt bleek en vaal, de wangen en lippen worden blauwachtig, het voorhoofd glad, terwijl de weeke deelen invallen en de neus en kin puntig worden. De oogen zinken dieper in de oogholten, verliezen hun glans en blikken glazig door de half

Digitized by Google

gesloten oogleden. Deze verandering, gedeeltelijk door stilstand van den bloedsomloop, gedeeltelijk door verlamming der gelaatsspieren veroorzaakt, kan echter ook ontstaan door groote uitputting, na lang vasten of na een aanmerkelijk bloedverlies en is dan minder gevaarlijk. Zij is alzoo genoemd, omdat *Hippokrates* haar het eerst op een juiste wijze beschreven heeft.

Hippokréne of *Paardenbron* noemde men een bron, die aan de helling van den Helikon (zie aldaar) in Boeotië ontsprong. Zij was er ontstaan, volgens de sage, door den hoefslag van *Pegasus*, aan *Apollo* en de Muzen geheiligd en vervulde allen, die er uit dronken, met dichterlijke geestdrift.

Hippolyte, koningin der Amazonen, was de dochter van *Ares* en *Otrera*. Op last van *Eurystheus* moest *Herakles* haar den gordel ontnemen, dien zij van *Ares* ontvangen had. Zij beloofde dat zij hem dien geven zou, doch *Heret*, als amazone verkleed, verspreidde het gerucht, dat een vreemdeling voornemens was, de koningin te schaken. Hierdoor ontstond de strijd, waarin *Hippolyte* het leven verloor, want *Herakles* rukte haar bij de haren van het paard, doodde haar en ontrukte haar den gordel.

Hippolytos, de zoon van *Theseus* en *Hippolyte*. Zie *Phaedra*.

Hippolytos, een kerkvader uit het einde der 2de en den aanvang der 3de eeuw, was afkomstig uit Klein-Azië en een leerling en volgeling van *Irenaeus*. Omstreeks het jaar 190 vertrok hij naar Rome en nam er deel aan de twisten over de godheid van *Christus* en over de beginselen der kerkelijke tucht. Na den dood van *Zephyrinus* (217) werd hij door een gedeelte van het presbyterium, dat de rechtzinnige, maar toen als tweegodendom verworpen leer van den goddelijken logos omhelsde, als tegenpaus van *Callixtus I* gekozen. De verdeeldheid duurde voort gedurende het leven van *Callixtus* en eindigde eerst in 235, toen *Hippolytos* en zijn toenmalige tegenstander *Pontianus* naar de Sardinische mijnen werden gedeporteerd, waar *Hippolytos* kort daarna in hoogen ouderdom overleed. Als een geleerd kenner van de wijsgeerige stelsels van zijn tijd en als een schrander verdediger der logosleer bekleedt hij onder de oudste Kerkvaders een merkwaardige plaats. Hij heeft verbazend veel geschreven, zooals blijkt uit het opschrift van het voetstuk van een te zijner eere opgericht standbeeld. Ook *Eusebius* en *Hiëronymus* deelen lijsten van zijn werken mede, welke echter niet in allen deele met die van dat voetstuk overeenkomen. De echtheid van sommige aan hem toegekende werken is twijfelachtig, van de andere zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. Omtrent zijne lotgevallen zijn wij eerst in de vorige eeuw iets meer te weten gekomen, sedert de „Wederlegging van alle ketterijen", waarvan vroeger slechts het eerste boek onder den naam van „Philosophoumena van Origenes" bekend was, in haar geheel teruggevonden werd en misschien een geschrift van *Hippolytos* is. In het 9de boek daarvan vindt men den strijd der partijen te Rome sedert den tijd van *Zephyrinus* uitvoerig beschreven. Van een klein geschrift „Tegen 32 ketterijen", door hem waarschijnlijk in Klein-Azië opgesteld, is het slot onder den titel „Homilie tegen Noëtus" aan de vernietiging ontkomen, doch door *Lipsius* hersteld uit de werken van *Pseudotertullianus*, *Philastes* en *Epiphanius*. In 1890 werd in het Oosten het vierde boek van zijn commentaar op *Daniel* ontdekt, die merkwaardig is wegens zijn dateering van *Christus'* geboorte en dood. Thans is deze commentaar uit Slavische handschriften in zijn geheel bekend. Van zijn overige werken noemen wij dat „Over den Antichrist," benevens fragmenten van uitlegkundige proeven. Ook houdt men hem voor den vervaardiger van een oude kroniek der wereldgeschiedenis. De laatste uitgave van zijn werken is die van *Bonwetsch* en *Achelis* (1897 v.v.)

Hippomane *L.* of *dolboom* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Euphorbiaceën*. Het zijn eenhuizige planten met mannelijke bloemen in aren en vrouwelijke met een 2-spletigen kelk en een korten stamper en met een vleezige, appelvormige, veelhokkige, van binnen houtige vrucht. De meest-bekende soort is *H. Mancinella L.* of *Mancinella venenata Juss.*, de mancenieljeboom, een vrij groote boom met eironde, spitse, fijn gezaagde, onbehaarde bladeren, een dikken, rechten stam met een grijzen, gladden bast en talrijke, uitgespreide takken, zoodat hij op onze appel- en pereboomen gelijkt. Hij groeit in West-Indië aan de kust. Hoewel hij wegens zijn snellen groei en zijn rijken bladerdos uitmuntend geschikt schijnt tot den aanleg van lanen, is het planten daarvan op Antillen van regeeringswege verboden, daar zijn kleine appels vergiftig zijn, zoodat het nuttigen hiervan noodlottige gevolgen kan hebben. Men meent intusschen, dat de aldaar groeiende *Bignonia Leucoxylon L.* het beste tegengif bevat. Dat men bij het vertoeven onder de schaduw van dien boom reeds door blindheid, duizeling en flauwte zou aangetast worden, is een fabel, hoewel men er bij stormen en regenvlagen op zijn hoede moet wezen tegen het giftig sap, hetwelk van gekneusde takken en bladeren druppelt, omdat het zeer prikkelend werkt. *Teenstra* vermeldt, dat in 1834 een matroos van de brik „Echo", te Curaçao gelegen, terstond een hevige oogontsteking kreeg, nadat het regenwater van de bladeren in zijne oogen was gedruppeld. Met dat sap worden voorts pijlen giftig gemaakt. Het hout van dien boom is bruin en wit gevlamd en uitstekend geschikt tot het vervaardigen van fraai huisraad. — *H. spinosa L.*, ook een West-Indische boom, wordt op verre na zoo hoog niet als de voorgaande, maar bezit dergelijke eigenschappen.

Hipponax, een Grieksch jambendichter uit Ephesus, leefde omstreeks het jaar 530 v. Chr. te Ephesus en werd door de Tirannen vandaar verdreven, omdat zij vreesden voor zijn bijtenden spot. Hij begaf zich vervolgens naar Klazomenae, waar hij wegens zijn misvormd lichaam veel te verdragen had, waarvoor hij met zijn satiren wraak nam op zijn tegenstanders, vooral op de vrouwen. Voor die hekeldichten gebruikte hij een afzonderlijke soort van jambus, den *choliambus*, ook wel naar hem de Hipponacteïsche versmaat genoemd. Daarentegen schreef hij ook wel in hexameters; in deze maat bezitten wij van hem een fragment, waarin de geschiedenis van een veelvraat beschreven wordt. Fragmenten vindt men in *Bergk's* „Poetae lyria graeci".

Digitized by Google

Hippophaë. Zie *Duindoorn.*
Hippopotamus. Zie *Rivierpaard.*
Hipposandalen zijn sandalen voor paarden,

Hipposandalen.

welke de hoefijzers vervangen en zonder nagels zijn.

Hippotherium (*Hipparion Kaup*) is de naam van een fossiel, op een paard gelijkend dier met 3 teenen, waarvan alleen de middelste de aarde raakt. Het is het jonge lid der in de tertiairlagen van Amerika, Europa en Azië gevonden, uit dertig soorten bestaande voorvaderenreeks van het tegenwoordige paard, die in langzame overgangen aantoont, dat dit laatste, evenals de herkauwende dieren en de dikhuidigen, afstamt van kleine, vijfteenige, op een tapir gelijkende, vóórtertiaire dieren. In Amerika stierf het hippotherium eerst na den ijstijd uit.

Hippurideeën is de naam eener plantenfamilie, die zich door de volgende kenmerken onderscheidt. Zij heeft een bovenstandigen kelk, zichtbaar als een kleine, gave of 2-lobbige rand, geen bloembladeren, één meeldraad, een éeneïg vruchtbeginsel met één stijl, zaden met zeer dun kiemwit en in kransen geplaatste bladeren. Het *geslacht Hippuris L.* heeft dezelfde kenmerken, en de meestbekende soort, welke ook in ons land onder den naam van *lidsteng* gevonden wordt, is *H. vulgaris L.* met lijnvormige bladeren in 8- tot 12-tallige kransen rondom holle, met water gevulde stengels en met vele ongesteelde, in de oksels geplaatste vuil-witte bloemen. Zij groeit in slooten en moerassen.

Hippuriet enkalk, ook wel Rudistenkalk geheeten, is een licht gekleurde, harde, ten deele marmerachtige kalksoort, die, wat geologischen ouderdom betreft, met de krijtvorming overeenstemt. Die laag ontleent haar naam aan veelvuldig daarin voorkomende, koehoornvormige schelpen van het geslacht *Hippurites*, bijv. van *H.*

Hippurites.

Toucasiana, *H. organisans* enz. Men vindt haar onder anderen aan den Untersberg bij Salzburg, waar dat gesteente gedolven werd om het tot het stichten van prachtige gebouwen te München te doen dienen.

Hippuris. Zie *Hippurideeën.*

Hippuurzuur wordt in groote hoeveelheden gevonden in de urine van plantenetende dieren, vooral van paarden en koeien. Door de werking van de nieren worden benzoëzuur en andere aromatische lichamen aan het glycocoll, dat uit de eiwitten ontstaat, gekoppeld. De eigenlijke scheikundige naam is benzoylglycocoll en het wordt voorgesteld door de formule $C_6H_5CO.NH.CH_2CooH$. Uit paardenurine kan men het maken door deze met kalkmelk te koken. De onoplosbare stoffen worden afgefiltreerd en het filtraat geneutraliseerd. Men dampt de vloeistof dan in en slaat het moeilijk oplosbare zuur met zoutzuur neer. Synthetisch wordt het uit benzoylchlorid C_6H_5COCl en glycocoll NH_2CH_2CooH in tegenwoordigheid van natronloog verkregen. Omgekeerd valt het bij verzeeping uiteen in benzoëzuur en glycocoll. Het kristalliseert in lange rhombische zuilen, die bij 187.5° C. smelten. In koud water is het moeilijk, in warm water en alkohol betrekkelijk gemakkelijk oplosbaar.

Hiquet, de kikvorschengodin, is een der zinnebeelden van de Onsterfelijkheid en van het beginsel, het water. De eerste Christenen maakten hun kerklampen in den vorm van een kikvorsch, om aan te toonen, dat de doop in water tot onsterfelijkheid leidde.

Hirado, de hoofdstad van het gelijknamige Japansche eiland ten N.W. van Kioesioe, telt ongeveer 10.000 inwoners. Haar vroegere daimio ontving eerst de Portugeezen, later ook de Nederlanders (1609) en Engelschen (1613) vriendelijk; spoedig ontstonden er echter hevige twisten tusschen die concurreerende naties. Dientengevolge trokken de Portugeezen naar Nagasaki terug en hieven de Engelschen, na met de Nederlanders samen eenige jaren zeeroof gepleegd te hebben, in 1623 hun factorij geheel op; ook wij moesten de onze in 1640 naar Nagasaki verplaatsen.

Hiragana (*Firakana, Firagana* of *Firogana*) is het gewone lettergrepenschrift der Japanners, dat onder den invloed van het Boeddhisme ongeveer in de 9de eeuw na Chr. uit den cursieven vorm van het Chineesche woordschrift gevormd is, door een aantal van de meest gebruikelijke letterteekens naar hun toenmalige klankwaarde in lettergreepteekens te veranderen en min of meer te vereenvoudigen. Het wordt van boven naar beneden geschreven en is moeilijk te ontcijferen, daar woorden en lettergrepen verbonden kunnen worden en elk van deze laatste een aantal varianten bezit.

Hiram, koning van Tyrus, was een tijdgenoot van de Israëlietische koningen *David* en *Salomo*, bevond zich met dezen op vriendschappelijken voet en zond hun bouwstoffen en werklieden, om bij het stichten van grootsche gebouwen te Jeruzalem te dienen. Verder was hij hun behulpzaam bij het vervaardigen van schepen, welke daarna te gelijk met Phoenicische vaartuigen naar Ophir stevenden.

Hircine is een taai-elastisch, bruingekleurd fossiel hars, dat met roetgevende vlam onder het verspreiden van een eigenaardigen reuk verbrandt

Digitized by Google

en een soortelijk gewicht bezit van ongeveer 1,1. In kokend water wordt deze hars week en in kokenden alkohol lost ze slechts ten deele op.

Hircinezuur is de naam van een vluchtig vetzuur, door *Chevreuil* uit bokkevet verkregen. Het komt volgens *Löwig* overeen met valeriaanzuur.

Hirka Sjerif. Zie *Boerda*.

Hirn, *Gustav Adolf*, een Duitsch natuurkundige, geboren den 21sten Augustus 1815 te Logelbach bij Colmar, was als schei- en werktuigkundige in fabrieken werkzaam en stichtte in 1880 bij Colmar een meteorologisch observatorium. Van zijn geschriften noemen wij: „Recherches sur l'équivalent mécanique de la chaleur" (1858), „Théorie mécanique de la chaleur"(2dln., 3de druk, 1875), „Analyse de l'univers" (1868), „Mémoire sur les anneaux de Saturne"(1872) en „Les pandynamomètres"(1876). Hij overleed den 14den Januari 1890 te Colmar, waar in 1894 een standbeeld van hem onthuld is.

Hiroshima, de hoofdstad der Japansche provincie Aki, ligt aan een door verschillende eilanden beschermde baai in het Z. W van Hondo, aan de spoorlijn Hiroshima—Kobe en bezit een gerechtshof, een academie en (1904) 121196 inwoners, die van handel en nijverheid leven. Tegenover de stad ligt het boschrijke eiland Miyashima, meer W.waarts het eiland Itsoekoeshima, beide met beroemde Ichinto-tempels.

Hirsch, *Theodor*, een Duitsch geschiedkundige, geboren den 17den December 1806 te Altschottland bij Danzig, studeerde te Berlijn in de theologie, geschiedenis en aardrijkskunde, werd er leeraar aan een gymnasium, vervolgens aan een dergelijke inrichting te Danzig en was sedert 1865 hoogleeraar in de geschiedenis te Greifswald en directeur der universiteitsboekerij. Zijn geschriften handelen hoofdzakelijk over de geschiedenis van Danzig. Daarvan noemen wij: „Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens" (bekroond, 1858). „Scriptores rerum Prussicarum" (dl. 1—5, 1861—1874, met *Strehlke* en *Töppen*) en „Politische Verhandlungen"(1879). Hij overleed den 17den Februari 1881 te Greifswald.

Hirsch, *David*, doofstommenonderwijzer, geboren in 1813 te Müntz in het arrondissement Gulik, belastte zich met de vorming van twee doofstomme kinderen volgens zijn eigen methode, woonde daarna op kosten der regeering een cursus bij aan het instituut voor doofstommen te Keulen, opende in 1838 te Aken een bijzondere inrichting voor doofstommen, die in 1840 veranderd werd in een openbare- en kwam vervolgens aan het hoofd van het doofstommeninstituut te Rotterdam. Van zijn geschriften vermelden wij: „L'enseignement des sourds-muets d'après la méthode Allemande (Méthode-Amman) introduit en Belgique", „Souvenir d'une visite, faite aux écoles des sourds-muets à Anvers, Bruxelles, Gand et Bruges", „Wenken bij de opvoeding van doofstommen voor ouders, pleegouders en leermeesters,", „Spraak- en leesoefeningen ten dienste van doofstomme kinderen bij het onderwijs in het afzien, spreken en schrijven" (2 dln.) en „Verslag van een bezoek aan Londen". Zijn verdiensten bezorgden hem in den aanvang van 1884 de benoeming tot officier de l'Académie.

Hirsch, *Rudolf*, een Duitsch dichter en componist, geboren te Nagapedl in Moravië, den 1sten Februari 1816, studeerde te Weenen in de rechten, hield zich daarenboven bezig met muziek, mineralogie en dichtkunst en belastte zich in 1841 te Leipzig met de redactie van het tijdschrift „Der Komet". Tevens was hij als dichter werkzaam. Hij gaf meer dan 100 zangstukjes in het licht, die zich door oorspronkelijkheid onderscheiden. In zijn „Album für Gesang" wist hij een verzameling voortbrengselen te leveren van de meest beroemde componisten. In 1843 legde hij het examen af van Oostenrijksch ambtenaar en werd naar Pisino in Istrië gezonden, doch in 1847 teruggeroepen, in 1849 met een betrekking te Triëst begunstigd en in 1850 bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken geplaatst. Twee jaar later werd hij aangesteld bij de politie en tevens tot bibliothecaris. Hij schreef: „Rafaële, dramatisches Gedicht" (1836), „Gallerie lebender Tondichter"(1836), „Frühlingsalbum"(liederen, 1837), „Balladen" (1841), „Buch der Sonnette" (1841), „Balladen und Romanzen" (1843), „Soldatenspiegel" (1849), „Reiser und Reisig"(1850), „Irrgarten der Liebe"(5de druk, 1856), „Gesammelte poetische Schriften in Auswahl"(2 dln., 1852), „Fresco-Sonnette" (1858) en „Staub von der Reise" (1862). Vooral zijn „Soldatenspiegel" is in talrijke uitgaven algemeen verspreid.

Hirsch, *August*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Danzig den 4den October 1817, studeerde te Berlijn en te Leipzig, vestigde zich als arts eerst te Elbing en vervolgens te Danzig, waar hij zich met aardrijkskundig-geneeskundige onderzoekingen bezighield en zijn „Handbuch der historisch-geographischen Pathologie" (2 dln., 2de druk, 1881—1883) schreef. In 1863 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis der geneeskunde aan de universiteit te Berlijn. In 1866 schreef hij „Meningitis cerebrospinalis epidemica", waarvoor hij de bouwstoffen in West-Pruisen verzameld had. Gedurende den oorlog tegen Frankrijk vergezelde hij het leger en in 1873 begaf hij zich naar het Weichselgebied, om de cholera aldaar te bestudeeren en leverde „Das Auftreten und der Verlauf der Cholera in den preusz. Provinzen Posen und Preuszen während der Monate Mai bis September 1873" (1874), alsmede „Ueber die Verhütung und Bekämpfung der Volkskrankheiten, mit spezieller Beziehung auf die Cholera" (1875). Ook behoorde hij tot de deskundigen die in 1879 door onderscheiden Europeesche staten werden afgevaardigd naar de Wolgastreken, om de pest te bestudeeren. Hierover schreef hij met *Sommerbrodt* „Mitteilungen über die Pest-Epidemie im Winter 1878—79 im russ. Gouvernement Astrachan" (1880). Verder schreef hij nog: „Ueber die Anatomie der alten griechischen Aerzte" (1864), „Geschichte der Augenheilkunde" (1877) en „Geschichte der medicinischen Wissenschaften in Deutschland" (1893). Hij was sedert 1866 mederedacteur van *Virchow's* „Jahresbericht über die Fortschritte und Leistungen der Medizin" en schreef met *Gurtl* e. a. het „Biographisches Lexicon der hervorragendsten Aertze aller Zeiten und Völker" (6 dln., 1884—1888). Hij overleed den 28sten Januari 1894 te Berlijn.

Hirsch, *Jenny*, een Duitsch schrijfster, ge-

Digitized by Google

boren te Zerbst den 25sten November 1829, was eerst onderwijzeres in haar geboorteplaats, behoorde van 1860—1864 tot de redactie van de „Bazar", waarin zij bijdragen leverde onder den schuilnaam *J. N. Heynrichs*, was tot 1883 belast met het secretariaat eener vrouwenvereeniging en redigeerde van 1870 tot 1882 het tijdschrift: „Der Frauenanwalt". Van 1887—1892 redigeerde zij met *Lina Morgenstern* de „Deutsche Hausfrauenzeitung". Zij overleed te Berlijn den 10den Maart 1902. Met *Mary Wall* schreef zij: „Haus und Gesellschaft in England" (1878) en later leverde zij: „Fürstin, Frau, Mutter. Historische Erzählung" (1881), onder den schuilnaam *F. Arnefeldt* „Befreit" (1882), „Der Väter Schuld" (1882), „Die Erben" (1889), „Schlangenlist" (1891), „Vermiszt" (1894), „Umgarnt" (1895), „Löwenfelde" (1896), „Der Amtmann von Rapshagen" (2 dln., 1836), „Schuldig" (1899), „Märchen" (1900), „Camilla Feinberg" (1900) en onder haar eigen naam „Der Amerikaner" (1894), „Theresens Glück" (1899) en „Auf Umwegen" (1900). Ook vertaalde zij *J. Stuart Mill's* „Subjection of women" onder den titel „Hörigkeit der Frau" (2de druk, 1872).

Hirsch, *Max*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Halberstadt, den 30sten December 1832, studeerde te Tübingen, Heidelberg en Berlijn in de rechten, staatswetenschappen en wijsbegeerte, bestuurde van 1859 tot 1862 te Berlijn een boekhandel, was er tevens leeraar aan een werkliedenvereeniging, nam ijverig deel aan staatkundige bewegingen, werd in 1864 lid der commissie van Duitsche werkliedenvereenigingen en wijdde zich sedert 1867 te Berlijn uitsluitend aan de openbare aangelegenheden. Nadat hij in 1868 in Engeland en Schotland gereisd had, om den toestand der arbeiders gade te slaan, bevorderde hij de stichting der „Deutsche Gewerkvereine" en spande als uitgever van haar orgaan „Gewerkverein" al zijn krachten in, om daaraan gepaste statuten te bezorgen en het lot der werklieden door eigen hulp en door een goede verstandhouding met de werkgevers te verbeteren. In 1869, 1877, 1881 en 1890 was hij lid van den Noord-Duitschen Rijksdag en voegde zich bij de „Fortschrittspartij". Verder was hij medestichter van de „Wissenschaftlicher Zentralverein" en de Humboldt academie. Van zijn werken noemen wij: „Ueber den Einflusz der Maschinen auf die Volkswirtschaft", „Skizze der volkswirtschaftlichen Zustände in Algerien" (1857), „Reise in das Innere von Algerien" (1862), „Soziale Briefe aus England", „Normalstatuten für Einigungsämter" (1872), „Gutachten über den Arbeitsvertragsbruch" (1874), „Die gegenseitigen Hilfskassen und die Gesetzgebung" (1875), „Gewerkvereins-Leitfaden" (met *Polke*, 1876), „Der Staat und die Versicherung" (1881), „Das Krankenversicherungsgesetz vor dem Reichstage" (1883), „Die hauptsächlichsten Streitfragen der Arbeiterbewegung" (1886), „Die Grundzüge der Alters- und Invalidenversicherung und die Arbeiter" (1888), „Arbeiterstimmen über Unfall- und Krankheitsverhütung" (1889), „Das Invaliditäts- und Altersversicherungsgesetz" (2de druk, 1890), „Die Arbeiterschutzgesetzgebung" (2de druk, 1892), „Leitfaden mit Muster und Statuten für freie Hilfskassen" (1892), „Die Arbeiterfrage und die deutsche Gewerkvereine" (1893), „Die Entwickelung der Arbeitersvereine in Groszbritannien und Deutschland" (1896), „Volkshochschulen" (1901) en „Leitfaden zum Gewerbegerichtsgesetze" (1902). Hij overleed den 26sten Juni 1905 te Homburg v. d. H.

Hirschberg in *Silezië*, een arrondissementshoofdstad in het Pruisische distrikt Liegnitz, is mooi gelegen aan den mond van den Zacken in den Bober, alsmede aan de spoorlijnen Kohlfurt—Glatz, Hirschberg—Grünthal en Hirschberg—Schmiedeberg en telt (1905) 19613 inwoners. De stad bezit een arrondissementsrechtbank, een kamer van koophandel, een door bogengangen omgeven marktplein, een evangelische en vier R. Katholieke kerken, een synagoge, een evangelisch gymnasium, een hoogere burgerschool voor jongens en een voor meisjes, een weeshuis, kanten sluierfabrieken, linnen- en katoenweverijen, onderscheiden papierfabrieken, vele andere inrichtingen van nijverheid en een levendigen handel. De omtrek is rijk aan fraaie landschappen.

Hirscher, *Johann Baptist von*, een R. Katholiek godgeleerde, geboren den 20sten Januari 1788 te Alt-Ergarten in Zwaben, ontving zijn opleiding op het gymnasium te Constanz en aan de universiteit te Freiburg. In 1810 werd hij tot priester gewijd en aanvaardde in 1812 de betrekking van repetitor bij de theologische faculteit en aan het seminarium en lyceum te Ellwangen en in 1817 die van professor in de Christelijke zedeleer bij de R. Katholieke theologische faculteit te Tübingen. In 1837 vertrok hij in die betrekking naar Freiburg en werd er in 1839 lid en in 1850 deken van het aartsbisschoppelijk domkapittel. Hier had hij wegens zijn vrijzinnige gevoelens over het autoriteitsgeloof en het coelibaat der R. Katholieken veel te lijden van de ultramontanen. Hij overleed aldaar den 4den September 1865. Van zijn geschriften vermelden wij: „Erörterungen über die groszen religiösen Fragen der Gegenwart" (2de druk, 1865), „Die Kirchlichen Zustände der Gegenwart" (1849), „Antwort an die Gegner" (1850), „Die Katholische Lehre vom Ablasz, pragmatisch dargestelt" (6de druk, 1855), „Katechetik" (4de druk, 1840), „Die christliche Moral" (3 dln., 5de druk, 1850—1851), „Betrachtungen über die sonntäglichen Evangelien des Kirchenjahrs" (2 dln., 5de druk, 1848—1852), „Ueber die Episteln" (2 dln., 1860—1862), „Geschichte Jesu Christi" (2de druk, 1845), „Das Leben der seligsten Jungfrau und Gottesmutter Maria" (7de druk, 1899) en „Nachgelassene kleinere Schriften" (1868).

Hirschfeld, *Gustav*, een Duitsch oudheidkundige, geboren den 4den November 1847 te Pyritz in Pommeren, studeerde te Tübingen, Leipzig en Berlijn en reisde daarna op kosten van het Archaeologisch Instituut van Pruisen in Griekenland, Italië en Klein-Azië. Van 1875 tot 1877 bestuurde hij de opdelvingen te Olympia en werd in 1878 buitengewoon en in 1880 gewoon hoogleeraar in de archaeologie te Koningsbergen. In 1882 bezocht hij opnieuw Klein-Azië. Hij overleed te Wiesbaden den 20sten April 1895. Hij schreef: „Tituli statuariorum sculptorumque graecorum" (1871), „Athena und Marsyas" (1872), „Paphlagonische Felsengräber" (1885), „Die Felsenreliefs in Klein-Asien und das Volk der Hit-

Digitized by Google

titer" (1887), „Griechische Inschriften des Britischen Museums" (1893), „Aus dem Orient" (1897) en was medewerker aan de eerste twee deelen van „Ausgrabungen in Olympia" (1877—1878).

Hirschfeld, *Georg*, een Duitsch schrijver, geboren te Berlijn den 11den Februari 1873, bezocht tot 1890 het gymnasium aldaar, kwam toen in de fabriek van zijn vader, doch verliet deze in 1893 en wijdde zich, daartoe aangespoord door *von Wildenbruch*, *Brahm* en *Hauptmann*, eerst te München en later te Berlijn aan de studie en de letterkunde. Na een vrij lang verblijf te Weenen vestigde hij zich in 1900 weder te Berlijn, in 1905 te Dachau bij München. Hij schreef de romans en novellen: „Dämon Kleist" (1895), „Der Bergsee" (1896), „Freundschaft" (1902), „Das grüne Band" (1905), „Erlebnis" (1905), „Michael Lewinoffs deutsche Liebe" (1905), „Der verschlossene Garten" (1905), „Das Mädchen von Lille" (1906), „Ein Requiem" (1906), verder de tooneelspelen „Die Mütter" (1896), „Zu Hause" (1896), „Agnes Jordan" (1898), „Pauline" (1899), „Der junge Goldner" (1901), „Der Weg zum Licht" (1902), „Nebeneinander" (1904), „Spätfrühling" (1906) en „Mieze und Maria" (1907).

Hirschig, *Antonius*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Ginneken den 16den Maart 1802, bezocht de Fransche, daarna de Latijnsche school te Breda, studeerde en promoveerde te Leiden in de letteren en werd in 1825 conrector aan de Latijnsche school te Franeker, in 1827 rector te Enkhuizen en in 1834 rector te Alkmaar, doch verloor deze betrekking, toen in 1856 de Latijnsche school in een gymnasium hervormd werd. Nu wijdde hij zich aan de beoefening der letteren en reisde in 1858 naar Londen, in 1859 naar Parijs en in 1861 naar Italië, waarna hij de indrukken beschreef, die hij in den vreemde ontvangen had. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Utrechtsch Genootschap en overleed te Amsterdam den 13den Maart 1871. Van zijn geschriften noemen wij: „L. Annaei Senecae libellus de tranquillitate animi explicatus" (1826), „Kleinigheden in rijm en onrijm" (1830), „Dood en gedachtenis van Seneca. Historische roman" (1832), „Blikken in het menschelijk hart, naar brieven van Seneca" (1834), „Eerste vijftig brieven van Seneca, vertaald met aanteekeningen" (1836), „Godsdienst- en zedespiegel door Skirtopodes" (1842), „De kiezers van Wolvrasimmenfels" (1848), „Tweetal verhalen. In poëzij" (1848), „Eene politieke satyre of: „'t Is niet alles goud wat er blinkt enz." (1850), „Fabelen en satyren door Skirtopodes" (1857), „Reisbeelden, droomen enz." (1858), „Objectieve en subjectieve poëzij" (1860), „Indrukken en avonturen op eene reis door Italië in 1861" (1862) en „Nieuwe fabelen en satyren van Skirtopodes en zijn vriend" (1868).

Hirt, *Emil*, een Duitsch oudheidkundige en kunstkenner, geboren den 27sten Juni 1759 in het Badensche dorp Behla, studeerde te Nancy en te Weenen. In 1782 ging hij naar Italië, waar hij gedurende 14 jaar bleef. Na zijn terugkeer in Duitschland in 1796 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen te Berlijn, alsmede van de Academie van Schoone Kunst, en verwierf den titel van Koninklijk Raadsheer. Bij het oprichten der universiteit te Berlijn werd hij gewoon-hoogleeraar in de archaeologie; in 1816 en 1817 bezocht hij nogmaals Italië en vervolgens België en ons land. Hij overleed den 29sten Juni 1837. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten" (1809, met 50 platen), „Geschichte der Baukunst bei den Alten" (3 dln., 1820—1827) en „Geschichte der bildenden Künste bei den Alten" (1833).

Hirth, *Georg*, een Duitsch schrijver, geboren te Gräfentonna den 13den Juli 1841, was van 1857 tot 1862 leerling in het geographisch instituut van *Perthes* te Gotha en studeerde te Leipzig in de staathuishoudkunde. In den oorlog van 1866 werd hij bij Langensalza zwaar gewond, was na zijn herstel werkzaam bij een koninklijk seminarium voor statistiek te Berlijn, werd er secretaris van de Victoria-nationale invalidenstichting en gaf in 1867 den „Preuszischer Landtags-Almanach", later den „Deutscher Parlaments-Almanach" en in 1868 de „Annalen des Norddeutschen Bundes" (sedert 1871 „Annalen des Deutschen Reichs") in het licht. In 1869—1870 was hij lid der commissie tot organisatie der statistiek van het Tolverbond, van 1870—1871 mederedacteur van de „Augsburger Allgemeine Zeitung" en kwam vervolgens aan het hoofd van een boekdrukkerij te München. Hij schreef: „Freisinnige Ansichten der Volkswirthschaft" (3de druk, 1876), „Statistisches Jahrbuch der Turnvereine (1863 en 1865), „Das gesammte Turnwesen" (1865), „Tagebuch des deutsch-franz. Krieges" (met *J. von Gosen*, 3 dln., 1870—1874), „Formenschatz der Renaissance" (1877), „Das deutsche Zimmer der Renaissance. Anregung zu häuslicher Kunstpflege" (2 dln., 3de druk, 1899), „Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten" (6 dln., 2de druk, 1896—1901), „Meisterholzschnitten aus vier Jahrhunderten" (1890—1893), „Der schöne Mensch in der Kunst aller Zeiten" (1898). Ook verscheen van hem „Ideën über Zeichenunterricht" (3de druk, 1887), „Aufgaben der Kunstphysiologie" (2 dln., 2de druk, 1897), „Das plastische Sehen als Rindenzwang" (1892), „Die Lokalisationstheorie angewandt auf psychologische Probleme" (2de druk, 1893), „Energetische Epigenesis und epigenetische Energieformen, insbesondere Merksystem und plastische Spiegelungen" (1889), „Entropie der Keimsysteme und Erbliche Belastung" (1900) en „Kleinere Schriften" (2 dln., 1902—1903).

Hirtius, *Aulus*, een Romein van Plebeïsche afkomst, was een aanhanger en gunsteling van *Caesar* en diens legaat in den Gallischen Oorlog, praetor in 46 v. Chr. en consul in 43. Na *Caesar's* dood verwijderde hij zich van *Antonius*, en toen hij het consulschap aanvaard had, trok hij met zijn ambtgenooten *C. Vibius Pansa* en *Octavianus* tegen *Antonius* ten strijd. Laatstgenoemde leed eerst bij Forum Gallorum en vervolgens in den beslissenden slag bij Mutina (Modena) de nederlaag (25 April 43) en moest vluchten. *Hirtius* zelf sneuvelde. Men houdt hem voor den vervaardiger van het vervolg (8ste boek) van *Caesar's* „Commentaria" over den Oorlog in Gallië, alsmede van de geschiedenis van den Alexandrijnschen, van den Afrikaanschen en van den Spaanschen oorlog.

Digitized by Google

Hirzel is de naam van een Zwitsersch geslacht.

Hirzel, Hans Kaspar, geboren te Zürich den 21sten Maart 1725, overleed aldaar als eerste stadsgeneesheer en lid van den Grooten Raad den 19den Februari 1803. Onder leiding van *Bodmer* maakte hij zich bekend met de fraaie letteren der 18de eeuw, deed met *Sulzer* een reis door Zwitserland en kwam te Berlijn in kennis met *Gleim*, *Ramler*, *Spalding* en *Sack*. Ook toefde *Kleist* eenige weken ten zijnent, terwijl hij *Klopstock* vergezelde gedurende een tocht op het Meer van Zürich, door dien dichter in een zijner oden bezongen. Van *Hirzel's* geschriften vermelden wij: „Die Wirtschaft eines philosophischen Bauers" (2de druk, 1774), „Das Bild eines wahren Patrioten" (2de druk, 1775), „An Gleim über Sulzer" (2 dln., 1780) en „Auserlesene Schriften zur Beförderung der Landwirtschaft" (2 dln., 1792).

Hirzel, Heinrich, geboren den 17den Augustus 1766, studeerde te Zürich in de godgeleerdheid, deed een reis naar Italië en werd in 1789 hoogleeraar in de kerkgeschiedenis, daarna in de logica en wiskunde te Zürich, in 1809 hoogleeraar in de wijsbegeerte aan het Carolinum aldaar en lid van het kapittel van koorheeren. Hij overleed den 7den Februari 1833. Hij schreef: „Eugenia's Briefe" (3 dln., 3de druk, 1819) en gaf de „Briefe Goethes an Lavater aus den Jahren 1774—1783" (1833) uit.

Hirzel, Konrad Melchior, geboren te Zürich den 31sten Augustus 1793 en aldaar overleden den 8sten Juli 1843, bezocht het gymnasium te Stuttgart, waar hij *Gustav Schwab* leerde kennen, begaf zich naar Lausanne om in de godgeleerdheid te studeeren, doch bepaalde zich vervolgens te Heidelberg bij de rechten. Hij werd gedurende de oorlogen van 1813—1815 opgeroepen naar zijn vaderland, om de grenzen te helpen verdedigen, verwierf in 1814 den rang van advocaat en verkreeg in 1818 een aanstelling als secretaris bij de justitie. Toen begon hij aan het staatkundig instituut te Zürich voorlezingen te houden over het strafrecht en het proces en ging daarmede voort tot 1820. Hij behoorde tot de vurige voorstanders van Griekenlands onafhankelijkheid. Zijn geschrift „Der heiligen Propheten Aufruf zur Befreiung Griechenlands" bleef niet zonder gevolg, en met *Orelli* en *Bremi* stichtte hij een vereeniging ten behoeve van Griekenland. In 1823 werd hij opperambtman van het distrikt Kronau, in 1824 lid van den Grooten Raad. Gelijk hij aan het vernietigen der grondwet van 1814 geen deel genomen had, zoo had hij ook in 1830 liever een geleidelijke afschaffing van de voorrechten der stad Zürich dan een plotselijke hervorming gewenscht. Inmiddels werd hij tot lid van den nieuwen Grooten Raad en van de Grondwetscommissie gekozen en in 1830 naar de Algemeene Vergadering te Bern afgevaardigd. Nadat de nieuwe grondwet ingevoerd was, werd hij in 1831 benoemd tot regeeringsraad en kort daarna tot voorzitter van den Raad van Onderwijs. In laatstgenoemde betrekking was hij ijverig werkzaam ter hervorming van het schoolwezen en tot stichting van een onderwijzerskweekschool, van een cantonschool en van een hoogeschool. Toen men hem in 1832 tot burgemeester gekozen had, poogde hij de nieuwe instellingen in Zwitserland zooveel mogelijk te bevestigen en alle verwikkelingen met het buitenland te vermijden. Hij bevorderde niet alleen de gelijkheid van stad- en plattelandbewoners voor de wet, maar ook de beroeping van *David Friedrich Strausz* tot hoogleeraar in de leerstellige godgeleerdheid en in de kerkgeschiedenis aan de hoogeschool te Zürich. In 1839 moest echter zijn partij het onderspit delven, waarna hij zijn ambten verloor. Nij wijdde hij zich weder aan de balie, doch smaakte de voldoening, dat hij kort vóór zijn dood tot lid der hoogste rechtbank in het canton benoemd werd. Hij schreef o.a.: „Beiträge zur Verbesserung der Verfassung des Cantons Zürich von 1814" (1831).

Hirzel, Salomon, een broeder van den voorgaande en een Duitsch uitgever, geboren te Zürich den 13den Februari 1804, werd als leerling geplaatst in den *Reimerschen* boekhandel te Berlijn, waar hij een aantal uitstekende mannen leerde kennen. Daarna was hij een jaar werkzaam in den *Winterschen* boekhandel te Heidelberg, waar hij tevens van de academische lessen gebruik maakte. In 1830 ging hij naar Leipzig, trad met een dochter van *Reimer* in het huwelijk en stond weldra met zijn schoonbroeder *Karl* aan het hoofd van den *Weidmannschen* boekhandel. Den 1sten Januari 1853 vestigde *Hirzel* een eigen firma, waarbij hij een groot deel van het fonds overnam, en weldra verschenen bij hem het „Deutsches Wörterbuch" der gebroeders *Grimm* en het „Mittelhochdeutsches Wörterbuch" van *Müller* en *Zarncke*, de „Chroniken der deutschen Städte", de dichterlijke en geschiedkundige werken van *Gustav Freytag* en *H. von Treitschke*, enz. *Hirzel* bezat een zeer volledige verzameling der werken van *Goethe*, zooals uit zijn: „Neues Verzeichniss einer Goethe-Bibliothek, 1761—1882" (1884) bleek. Ook schreef hij „Der junge Goethe. Seine Briefe und Dichtungen vom 1764 bis 1776" (3 dln., 2de druk, 1887). In 1866 op den dag, waarop *Goethe* zich een eeuw te voren als student te Leipzig had laten inschrijven, schonk die academie aan *Hirzel* den graad van doctor in de wijsbegeerte. Hij overleed te Halle den 9den Februari 1877. Zijn *Goethe*-verzameling had hij bij uiterste wilsbeschikking vermaakt aan de universiteitsboekerij te Leipzig en zijn verzameling van geschriften van *Zwingli* aan de hoogeschool te Straatsburg.

Hirzel, Christoph Heinrich, een scheikundige, geboren te Zürich den 22sten Maart 1828, studeerde in de chemie en pharmacie, bezit een fabriek te Plagwitz bij Leipzig en is buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit te Leipzig. Hij schreef: „Führer in die unorganische Chemie" (1852), „Führer in die organische Chemie" (1854), „Toilettenchemie" (4de druk, 1892), „Katechismus der Chemie" (5de druk, 1904), „Das Hauslexikon" (6 dln., 1858—1863) en „Das Steinöl und seine Produkte" (1864). Met *Gretschel* gaf hij het „Jahrbuch der Erfindungen" (1865—1874) in het licht.

His, *Wilhelm*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Bazel den 9den Juli 1831, studeerde aldaar, te Berlijn, Würzburg en Weenen, werd in 1857 hoogleeraar in de anatomie en physiologie te Bazel en in 1872 te Leipzig. Hij leverde verschillende onderzoekingen over de hoornhuid, de lymphklieren en de lymphvaten, beschreef ook vele

Digitized by Google

mikroskopische onderzoekingsmethoden, stelde den mikrotoom samen en vond het modelleeren van embryo's uit. Later wijdde hij zich voornamelijk aan anatomische en ontwikkelingsgeschiedkundige studies. Met *Rütimeyer* gaf hij een groot werk „Crania Helvetica" (1864). Verder leverde hij „Untersuchung über die erste Anfänge des Wirbeltierleibes" (1868), „Unsere Körperform und das physiologische Problem ihrer Entstehung" (1875), „Anatomie menschlicher Embryonen"(3 dln., 1880—1885). Met *Braune* gaf hij van 1875—1892 de „Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte" en sedert 1877 het anatomische deel van het „Archiv für Anatomie und Physiologie" uit, terwijl hij ook artikelen plaatste in het „Archiv für Anthropologie" en in de „Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften". De door het Anatomische Genootschap aangenomen terminologie gaf hij uit onder den titel „Die anatomische Nomenklatur" (1895). Na de vermoedelijke vondst van *Bach's* stoffelijk overschot (1895) reconstrueerde *His* met den beeldhouwer *Seffner Bach's* gelaat. Hij overleed den 1sten Mei 1904.

Hisjam is de naam van onderscheiden khalifen uit het Huis der *Omejaden*. *Hisjam*, de zoon van *Abd el Malik*, regeerde te Damascus van 725 tot 743. Zijn goede eigenschappen werden in de schaduw gesteld door zijn gierigheid en hij had veel te worstelen met oproer, vooral aangestookt door de *Abassiden*. — *Hisjam I*, van 788 tot 796 khalif te Cordova en een zoon van *Abd er Rahmân*, was een vroom en weldadig vorst, die de wetenschappen begunstigde. — *Hisjam II*, khalif van Cordova, van 976 tot 1013 en zoon van *Hakim II*, beklom den troon op elfjarigen leeftijd. De hadsjib *Almansor* en diens zoon *Mozaffer* bestuurden voor hem het rijk en voerden voorspoedige oorlogen tegen de Christenen. Na hun dood maakte *Mohammed* zich meester van het hoogste gezag en liet in 1009, terwijl hij *Hisjam* in den kerker hield opgesloten, het lijk van een Christen als dat van den gestorven khalif begraven, waarna hij onder den naam van *Al Mahdi Billah* den troon beklom. *Wadha* echter bevrijdde *Hisjam*, en *Mohammed* werd onthoofd. *Hisjam* sneuvelde in 1013 bij een nieuwen opstand van *Suleiman*, die Cordova stormenderhand trachtte te veroveren.— *Hisjam III*, khalif van Cordova van 1027 tot 1031, deed vruchtelooze pogingen, om aan het rijk, door burgeroorlog uitgeput, nieuwe kracht te geven. Hij deed in 1031 afstand van den troon, vestigde zich op een burcht in het noordoosten van Spanje en overleed aldaar in 1037. Met hem verdween het geslacht der *Omejaden*.

Hiskias (Hebreeuwsch = *Chiskijja* = sterkte Gods), koning van Juda, regeerde volgens de gewone tijdrekening van 727—699 v. Chr., waarschijnlijk echter van 715—690 en was de zoon en opvolger van *Ahas*. Na den dood van den Assyrischen koning *Sargon* (705) brak hij met de politiek zijns vaders, stelde zich aan het hoofd van een bond van Palestijnsche staten en stond op tegen *Sargon's* opvolger *Sanherib*. Dientengevolge werd zijn land in 701 verwoest. Slechts door het uitbreken der pest in het Assyrische leger ontkwam hij den volkomen ondergang, maar moest zich toch onderwerpen. Daar, zooals *Jesaja* voorspeld had, Jeruzalem niet veroverd werd, sloot *Hiskias* zich bij diens opvattingen aan en spoorde hem aan tot hervorming van den eeredienst. Algemeen is *Hiskias* bekend door de sage van zijn ziekte, waarvan *Jesaja* hem genas, en door het wonder aan den zonnewijzer van *Ahas*, dat hem volgens die legende als een voorteeken zijner genezing gegeven werd. (Zie Jesaja: XXXVIII).

Hispania, de oudste naam voor het Pyreneesche schiereiland, wordt door *W. von Humboldt* uit het Baskische *ezpaña* (= rand, oever) afgeleid. Het Romeinsche Hispania omvatte Spanje (zie aldaar) en Portugal en werd door de Pyreneeën van Gallië gescheiden.

Hispaniola. Zie *Haïti*.

Hissar, een landschap in Boekhara, wordt in het N. begrensd door de Hissarketen, in het O. door Karategin en Darwas, in het Z. door Koelab en Kabadian, in het W. door het landschap Schehrisebz. De rivieren Soerchab, Kafirnahan en Soerchan, zijrivier van den Amoe Darja, stroomen door het vrij vruchtbare gebied, dat door Oezbeken, Tadsjik, Joden en Hindoes bewoond wordt. De voornaamste voortbrengselen zijn graan, rijst, katoen, vlas, schapen, zout, kopererts en marmer.

De gelijknamige hoofdstad ligt in een dal van den Kafirnahan, aan den voet van bergen, heeft een citadel met Russisch garnizoen, is de zetel van een bey, telt 15000 inwoners en bezit beroemde werkplaatsen voor gedamasceerde klingen, zijden en halfzijden stoffen. Hissar, vroeger een zelfstandig vorstendom, wordt thans door een Boekharischen stadhouder bestuurd.

Hissarlyk, een heuvel in den liwa Bigha, het oude landschap Troas in Klein-Azië, is volgens de overleveringen der Oudheid de plaats van het Homerische Troje waar *Schliemann* van 1870—1882 met goed gevolg opgravingen heeft gedaan.

Histiaios, tiran van Milete onder het opperbestuur der Perzen, bewees in 515 aan *Darius Hystaspes* een grooten dienst door zich te verzetten tegen den raad van *Miltiades*, die de brug over de Donau wilde afbreken. Door dat verzet redde hij het Perzische leger, dat van een veldtocht tegen de Scythen terugkeerde. *Darius* schonk hem tot loon een stad aan de Strymon in Thracië, alwaar *Histiaios* een volksplanting stichtte. Toen echter *Megabazus*, Perzisch veldheer in die streken, er den koning opmerkzaam op maakte, hoe gemakkelijk *Histiaios* zich hier tot heer van Thracië en van de nabijgelegen eilanden zou kunnen opwerpen, riep *Darius* hem aan zijn Hof, om hem aldaar onder toezicht te houden. Zoodra *Histiaios* zulks begreep, bevorderde hij heimelijk den opstand der Ionische steden onder *Aristagoras* en belastte zich met het bevel over de troepen, bestemd om dien te dempen. Toen hij echter te Sardes een samenzwering tot stand trachtte te brengen, moest hij de vlucht nemen, zoodat hij een landing beproefde in Ionië. Daarbij viel hij in de handen der Perzen, die hem naar *Artaphernes* brachten. Laatstgenoemde liet hem kruisigen en daarna onthoofden (493).

Histidine, $C_6H_9N_3O_2$, ontstaat uit haemoglobine bij behandeling met rookend zoutzuur en kan opgevat worden als aminomethyldihydropyrimidinekoolzuur. Het staat in nauw verband tot de purinederisaten, vooral piszuur. Het vormt kleurlooze, rechtsdraaiende kristallen, wier oplossing linksdraaiend is. In de zwak amonia-

Digitized by Google

kale oplossing geeft zilvernitraat een neerslag.

Histiurus. Zie *Basiliscus.*

Histologie. Zie *Weefselleer.*

Histonen zijn stikstofrijke eiwitlichamen van beslist basisch karakter, die door alkaliën neergeslagen worden, doch in overmaat meestal oplosbaar zijn. Gemakkelijk lossen ze in zuren op. Histonen als zoodanig komen niet voor, doch vormen, in combinatie met een „prosthetische" groep, belangrijke celbestanddeelen. In zoutvrije oplossingen coaguleeren ze door koken niet, wel echter in een $^1/_2$-procentige keukenzoutoplossing. Tot de onderzochte histonen behooren: het histon uit de leukocyten der thymusklier en uit de roode bloedlichaampjes der gans, verder het globine (het eiwitbestanddeel van haemoglobine) en histonen uit de teeltballen van visschen en van eenige andere dieren.

Historie. Zie *Geschiedenis.*

Historisch Genootschap noemt men een wetenschappelijke vereeniging, die zich de beoefening der geschiedenis ten doel stelt. In 1819 werd er in Duitschland een opgericht op aansporing van den minister *von Stein*, namelijk de „Gesellschaft für Deutschlands ältere Geschichtskunde" te Frankfort aan den Main, die vooral een kritische uitgave van bronnen der Duitsche geschiedenis beoogde. Het voorbeeld werd nagevolgd en in 1866 bestonden er reeds 70, die allengs in het bezit kwamen van belangrijke boekerijen. Een algemeen orgaan vonden zij eerst in de „Jahrbücher der Vereine für Geschichte und Altertumskunde" (1831—1832) van *Wigand*, later in de „Allgemeine Zeitschrift für Geschichte" (10 dln., 1844—1848) van *A. Schmidt.* In 1852 werden de afzonderlijke vereenigingen tot één geheel samengesmolten, dat sedert 1853 het „Korrespondenzblatt des Gesammtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine" uitgeeft. Ook in Oostenrijk, Zwitserland, België, Frankrijk en Engeland heeft men zoodanige genootschappen, en in ons land werken niet alleen onderscheiden provinciale genootschappen in dien geest, maar maakt bovenal het Historisch Genootschap te Utrecht, opgericht in 1845, zich verdienstelijk door de uitgave van weinig bekende, merkwaardige geschriften, welke licht verspreiden omtrent de geschiedenis van Nederland en zijn koloniën in haar geheelen omvang, met inbegrip der geschiedenis van het recht, van de wetenschappen, van de kunst en van de letteren.

Historisch genootschap te Utrecht. Zie *Historisch genootschap.*

Hit. Zie *Paard.*

Hita, *Gines Perez de*, een Spaansch schrijver, is de vervaardiger van den beroemden geschiedkundigen roman „Historia de las guerras civiles de Granada". Vermoedelijk is hij geboren te Mula in de provincie Murcia, en nam deel aan den strijd tegen de Morisco's (1568—1570), zoodat hij ooggetuige was van de door hem geschetste tafereelen.

Hitchcock, *Eduard*, een Noord-Amerikaansch geoloog, geboren den 24sten Mei 1793 te Deerfield in den staat Massachusetts, werd in 1816 directeur der Deerfield-academie en vertrok in 1821 als predikant naar Conway in Massachusetts. In 1825 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde en natuurlijke historie aan het Amherst-College, vervolgens tot staatsgeoloog voor Massachusetts en in 1844 tot hoogleeraar in de natuurlijke godgeleerdheid aan laatstgemeld college. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Elementary geology" (1840), „Final report on the geology of Massachusetts" (2 dln., 2de druk, 1851), „The religion of geology and its connected sciences" (1851), „Outlines of the geology of the globe and of the U. St. in particular" (1855) en „Religion's truth illustrated from science" (1857). Hij overleed in 1864 te Amherst.

Hitoe is de naam van het noordelijk schiereiland van het eiland Ambon, wordt echter door de bevolking zelf alleen aan de noordkust van dat deel toegekend.

Hitte is gewoonlijk de aanduiding voor een betrekkelijk hooge temperatuur. Velen spreken van hitte als de temperatuur meer dan 100° C. bedraagt, anderen bij een temperatuur boven lichaamswarmte.

Hittorff, *Jacques Ignace*, een Fransch architect, geboren den 20sten Augustus 1792 te Keulen, ging in 1810 naar Parijs, waar hij studeerde onder de leiding van *Percier* en *Belanger*. Weldra werkte hij aan den opbouw van de vleeschhal der barrière Le Roule en van den gegoten ijzeren koepel van de korenbeurs. In 1814 werd hij benoemd tot inspecteur der koninklijke gebouwen en na den dood van *Belanger* tot Hofarchitect. Nu werden de belangrijkste werken aan hem opgedragen, en met *Lecointe* deed hij den nieuwen schouwburg der Ambigu-Comique en de nieuwe schouwburgzaal Favart verrijzen. Na de Julirevolutie, die hem eenigen tijd van zijn betrekking beroofde, werd hij weldra weder regeerings- en stadsarchitect. In 1832 maakte hij een aanvang met het belangrijkste werk, dat hij geleverd heeft, namelijk de kerk St. Vincent de Paul, die in 10 jaar voltooid werd. Verder verfraaide hij de Place de la Concorde, waar hij het voetstuk der obelisk en de sierlijke fonteinen deed verrijzen, alsmede de Champs Elysées. Nadat hij eenigen tijd gerust had, ontving hij in 1852 van de Keizerlijke Regeering de opdracht de verfraaiingen van de Place de la Concorde te wijzigen en den aanleg van het Bois de Boulogne te besturen. Verder vervaardigde hij het plan tot den aanleg van de Avenue de l'Impératrice, en bouwde de mairie van het eerste arrondissement en den Gare du Nord. Hij overleed den 25sten Maart 1865. Hij schreef: „Architecture antique de la Sicile" (1826—1830), „Architecture moderne de la Sicile" (1826—1835, met 76 platen) en „Architecture polychrôme des Grecs" (1851, met atlas), terwijl hij ook een Fransche vertaling leverde van het werk van *Wilkins*' „The unedited antiquities of Attica" (1832, met 60 platen). Hij was lid der Academie van Beeldende Kunsten te Parijs.

Hittorff, *Johann Wilhelm*, een Duitsch natuurkundige, geboren te Bonn den 27sten Maart, 1824, vestigde zich te Munster als privaatdocent en werd er in 1852 hoogleeraar in de schei- en natuurkunde. Hij bestudeerde de allotropie van silenium en phosfor en stelde met *Plücker* vast, dat dezelfde stoffen wel eens verschillende spectra kunnen vertoonen. Hij onderzocht den invloed van electrische stroomen op sterk verdunde gas-

Digitized by Google

sen en vond toen vele van die merkwaardige verschijnselen, welke in 1879 door *Crookes* onder den naam „Stralende materie" bekend gemaakt werden. Het belangrijkst zijn echter zijn onderzoekingen over de electrolyse, waarmede hij in 1853 een aanvang maakte. De verhandelingen van 1853—1859 zijn verzameld in „Ueber die Wanderungen der Ionen während der Elektrolyse"(2de druk, 1903—1904). *Hittorff* ontdekte en verklaarde de fundamenteele verschijnselen der „overvoering" of „ionenbeweging", zag reeds in dat het electrische geleidingsvermogen in nauw verband met de chemische werkzaamheid staat, karakteriseerde de electrolyten als zouten en bepaalde de splitsing der complexe zouten door den stroom. In 1898 beschreef hij het electromotorisch gedrag van chroom en vond een nieuwe verklaring voor de passieve houding van metalen.

Hitzig, *Julius Eduard*, een Duitsch criminalist geboren te Berlijn den 26sten Maart 1780, studeerde te Halle en later te Erlangen in de rechten en ontwikkelde door zijn omgang met *Brentano* en *Wieland* zijn smaak voor de poezie en de letteren. In 1799 werd hij auscultator, in 1804 referendaris te Warschau en knoopte er vriendschappelijke betrekkingen aan met de dichters *Mnioch* en *Werner*. Toen in 1806 de Pruisische heerschappij aldaar een einde nam, moest hij zich bij letterkundige bezigheden bepalen. Daarna stichtte hij in 1808 te Berlijn een boekhandel, waarmede hij in 1810 een leeskamer ten behoeve der universiteit verbond. In 1814 verkocht hij echter zijn zaak en betrad opnieuw de rechtsgeleerde loopbaan. Achtervolgens bekleedde hij onderscheiden betrekkingen bij de magistratuur, nam in 1835 wegens een oogziekte zijn ontslag en overleed den 26sten November 1849. In 1825 heeft hij de „Zeitschrift für die preuszische Kriminalrechtspflege" en in 1828 de „Annalen für deutsche und ausländische Kriminalrechtspflege" gesticht, alsmede in 1826 een „Gelehrtes Berlin." Grooten roem heeft hij zich verworven door zijn levensbeschrijvingen van *Werner* (1823) en *Hoffmann* (2 dln., 1823). Ook „Der neue Pitaval" door hem en *Häring* op touw gezet, is algemeen bekend. Verder heeft hij nog uitgegeven: „Das preuszische Gesetz von 11 Juni 1837 zum Schutze des Eigentums in Werken der Wissenschaft und Kunst"(1838) en „Leben und Briefe von A. von Chamisso" (2 dln., 1839—1842). Ook was hij geruimen tijd met de hoofdredaktie van de „Preszzeitung" belast.

Hitzig, *Friedrich*, een Duitsch architect, een zoon van den voorgaande, geboren te Berlijn den 8sten April 1811, oefende zich in de bouwkunst, legde hierin het staatsexamen af en deed toen onderscheiden reizen door Frankrijk, Italië, Griekenland, Turkije en Egypte. Weldra was hij in uitgebreiden kring werkzaam en op vele plaatsen in Duitschland deed hij kasteelen en buitenverblijven verrijzen. Te Berlijn heeft hij het grootste gedeelte van de eerste helft der Victoriastraat gebouwd, te Triëst het paleis Revoltella en te Warschau het paleis Kronenberg. In 1858 verwierf zijn plan voor een nieuwe Beurs te Berlijn den eersten prijs en hij werd met de uitvoering daarvan belast. Ook de circus *Renz*, de hoofdbank aldaar en de technische hoogeschool te Charlottenburg zijn van hem afkomstig. Reeds in 1850 werd hij lid der koninklijke bouwcommissie en hij verkreeg eenige jaren daarna den titel van geheim regeeringsraad. Hij was lid van den senaat der Academie van Schoone Kunsten en lid der Academiën te Weenen, Madrid, München en Amsterdam. Hij heeft een verzameling zijner „Ausgeführte Bauwerke" (2 dln. met 68 platen) in het licht gegeven. Hij overleed te Berlijn den 11den October 1881.

Hitzig, *Ferdinand*, een Duitsch godgeleerde, geboren den 23sten Juni 1807 te Hauingen in Baden, studeerde te Heidelberg, Halle en Göttingen, promoveerde in 1829 en vestigde zich te Heidelberg als privaatdocent, waarna hij in 1833 te Zürich en in 1861 te Heidelberg tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd werd. Zijn uitlegkundige geschriften verwierven grooten bijval. Daarvan vermelden wij: „Uebersetzung und Auslegung der Propheten Jesaias" (1833), voorafgegaan door „Begriff der Kritik, am Alten Testamente praktisch erörtert" (1831), „Des Propheten Jonas Orakel über Moab" (1831), „Die Psalmen" (2 dln., 1835—1836), „Die Zwölf kleinen Propheten" (4de druk, 1882), „Der Prophet Jeremia"(2de druk, 1881), „Der Prophet Ezechiel" (2de druk, 1866), „Der Prophet Daniel" (1850), „Der Prediger Salomos" (2de druk, 1883), „Das Hohe Lied"(1855), „Die Spruche Salomonis"(1858) en „Das Buch Hiob"(1874). Verder schreef hij: „Ueber Johannes Markus und Seine Schriften" (1843), „Urgeschichte der Mythologie der Philistäer" (1845), „Die Grabschrift des Darius zu Nakschi-Rustam" (1846), „Geschichte des Volkes Israel" (2 dln., 1869—1870), „Sprache und Sprachen Assyriens"(1871) en „Vorlesungen über biblische Theologie und messianische Weissagungen des Alten Testaments"(1880), benevens een aantal opstellen in tijdschriften. Hij overleed te Heidelberg den 22sten Januari 1875.

Hjärne, *Harald Gabriel*, een Zweedsch geschiedkundige, geboren te Klastorp (Westergötland) den 2den Mei 1848, studeerde te Upsala, werd in 1872 docent en in 1889 hoogleeraar aldaar. Van 1879—1883 en later deed hij wetenschappelijke reizen in Denemarken, Rusland, Duitschland, Oostenrijk, Italië en Engeland. Sedert 1903 is hij lid van de Volksvertegenwoordiging. Hij schreef: „Om den fornsvenska nämmden enligt Götalagarne" (1872), „Om för hållandet mellan landslagens båda editioner" (1883), „Till belysning af Polens nordiska politik närmast före kongressen i Stettin 1570", „Sigismunds svendska resor", „De äldsta svensk-ryska legations akterna" (1884), „Från Moskva till Petersburg. Rysslands omdaning" (1888–1889), „Unions frågan och Sveriges försvar" (1892), „Sveriges statsskick under reformationstiden 1520—1611" (1893), „Medeltidens statsskick omkring 800—1350" (1895), „Svensk-ryska förhandlingar 1564—72" (1897), „Karl XII" (1902) enz. Sedert 1903 is hij lid van de Zweedsche academie.

Hjelmar, een meer in Zweden, ligt in de landschappen Södermanland, Nerike en Westmanland, ten N.O. van het Wettermeer, is 60 km. lang, 4—20 km. breed, 18 m. diep en beslaat een oppervlakte van 511 v.km. Het neemt de Svartå en Telgeå op, zendt naar het Mälarmeer den

Digitized by Google

Hyndevad, die in zijn benedenloop Eskilstunaå heet, en staat door een kanaal met 9 sluizen met de meer noordelijk naar het Mälarmeer loopende Arbogaå in verbinding. Om de menigvuldige overstroomingen te voorkomen, heeft men onlangs den zeespiegel verlaagd.

Hjelt, *August*, een Finsch geschiedkundige en statisticus, geboren den 29sten Juni 1862, werd in 1895 hoofd der statistische afdeeling aan het departement van Justitie in den Finschen Senaat en in 1902 directeur van het statistisch centraalbureau. Behalve de historische werken „Journal du général J. Keith pendant la guerre en Finlande 1741—1743" (1886) en „Sveriges ställning till utlandet närmast efter 1772 års statshvälfning" schreef hij „Handboek der algemeene staatkunde voor alle medeburgers" (1889), „Die Arbeiterversicherung in Finnland" (1899), „De första officiela relationerna en reform of rösträtten i präste-, borgare- och bondeståndеn" (1899), „Det svenska tabellverkets uppkomst, organisation och lidigare verksamhet" (1900), Rösträttsförhållandena i borgareståndet och inkomstförhållandena på landsbygden" (1902) en „Några kommentarier till forslaget om reform af den politiska rösträtten (1903), benevens vele tijdschriftartikelen.

Hjerta, *Lars Johan*, een Zweedsch schrijver, geboren te Upsala den 23sten Januari 1801, studeerde aldaar en werd notaris te Stockholm. Gedurende den Rijksdag van 1828—1830 stichtte het met *Crusenstolpe* het ultra-koningsgezinde „Fäderneslandet" en in 1830 alleen het radicale „Aftonbladet", hetwelk echter na de kroning van *Oscar* niet meer tot de oppositiebladen behoorde. *Hjerta* was voorts eigenaar van een boekhandel en van een fabriek van stearinekaarsen en bevorderde zooveel mogelijk doelmatige nijverheidsondernemingen. Hij was gedurende vele jaren lid der Volksvertegenwoordiging en overleed te Stockholm den 20sten November 1872.

Hjörring is de naam van een Deensch ambt, het noordelijkste gedeelte van Jutland, en behoorende tot het stift Aalborg. Het telt op 2813 v.km. 119385 inwoners. De bodem is voor $^2/_3$ bebouwd, $^1/_3$ is bedekt met drijfzand en moerassen. De evenzoo genoemde *hoofdstad*, aan den spoorweg van Vamdrup naar Frederikshaven gelegen, heeft (1901) 7901 inwoners, die zich met handel, landbouw en nijverheid bezighouden.

Hjort, *Victor Christian*, een Deensch dichter, geboren in 1765 te Gunderslevholm op Seeland, studeerde te Kopenhagen, werd in 1791 predikant op het eiland Amak, in 1796 te Kopenhagen en in 1811 bisschop te Ribe, waar hij in 1818 overleed. Zijn geestelijke liederen werden bijna alle in het „Gezangboek" voor de openbare godsdienstoefening opgenomen. Later heeft hij nog een drietal bundels met liederen uitgegeven, namelijk voor meisjes in de werkscholen, voor handwerkslieden in de zondagscholen en voor soldaten.

Hjort, *Peder*, een Deensch taalkundige en zoon van den voorgaande, geboren den 19den Juli 1793 te Taarnby op het eiland Amager bij Kopenhagen, studeerde in de rechten en in de godgeleerdheid, maar onderhield tevens vriendschappelijken omgang met *Oehlenschlager* en *Paul Möller*, wijdde zich met hen aan de aesthetiek en met hen en *Sibbern* aan de wijsbegeerte, en reisde gedurende 3 jaar in Italië, Duitschland, België en Frankrijk. Te Rome studeerde hij in de kunstgeschiedenis en in de letterkunde en te München ging hij 3 winters met *Schelling* en *Baader* om, welke laatste hem in kennis bracht met *Daub* en *Hegel*. Na zijn terugkeer in 1822 werd hij hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde aan de academie te Sorö, in 1849 privaatdocent te Kopenhagen en overleed aldaar den 11den November 1871. Van zijn geschriften noemen wij: „Digteren Ingemann og hans Vörker" (1815), „Tolv Paragrapher om Jens Baggesen" (1816), „Johannes Scotus Erigena" (1823), „Läre om Villens Frihed, forsvaret imod en Mediciners Angreb" (1825), „Den Danske Börneven" (10de druk, 1877—1879) en „Gamle og Nye Psalmer" (3de druk, 1843), alsmede een aantal staatkundige geschriften omtrent Sleeswijk-Holstein. Uit zijn nalatenschap verscheen nog „Udsigt over nyere dansk Literatur" (1872).

Hjörtsberg, *Lasz*, een Zweedsch tooneelkunstenaar, geboren te Stockholm den 22sten November 1772, betrad reeds vroeg de planken en werd daarna hij *Gustaaf III* eerst benoemd tot page en vervolgens tot voorlezer. Ook als lid van het schouwburgbestuur had hij geruimen tijd grooten invloed. Veelvuldig waren zijn gaven als kunstenaar, hoewel hij op het gebied van het hooge treurspel geen bijval vond. Hij heeft onderscheiden dramatische werken in het Zweedsch vertaald en voor het Zweedsche tooneel geschikt gemaakt. Hij overleed te Nyköping den 8sten Juli 1843.

Hlasiwetz, *Heinrich*, een scheikundige, geboren den 7den April 1826 te Reichenberg, legde zich toe op de pharmacie, studeerde te Jena, Weenen en Praag, werd in 1849 assistent van *Rochleder* en in 1851 buitengewoon en in 1854 gewoon hoogleeraar te Innsbrück. In 1867 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de scheikundige technologie aan de technische hoogeschool te Weenen en verwisselde in 1869 dezen leerstoel met dien voor algemeene scheikunde. In 1873 werd hij referendaris voor algemeene scheikunde. In 1873 werd hij referendaris voor technische scholen bij het ministerie van Onderwijs en overleed den 8sten October 1873. Hij heeft door zijn onderzoekingen den vooruitgang der scheikunde aanmerkelijk bevorderd en belangrijke opstellen geleverd over beukenteerkreosot, morine, harsen, looizuren, phloroglucine, alkaloïden, suikersoorten, eiwitstoffen enz.

Hlassa. Zie *Lhasa*.

Hlavacek, *Anton*, een Oostenrijksch schilder, geboren te Weenen den 7den Mei 1842, was eerst wever, daarna verver en schilderde tevens beelden om ze te verkoopen. In 1859 gelukte het hem leerling te worden van *Steinfeld*, waarna hij verschillende studiereizen deed, waarvan de vruchten waren: „Gastein", „Aan het meer", „Uittocht der burchtgraven van Rodenstein", „Uit het Odenwoud", „Uit de Palts", „Onder de ahornboomen". Later zocht hij bij voorkeur zijn motieven in de Alpen. Zijn hoofdwerk is een panorama van Weenen, van den Nuszberg uit gezien. Verder schilderde hij „De steengroeve St. Margareten in Hongarije" en „Uitgravingen van voorhistorische graven bij Santa Lucia".

Digitized by Google

Hlinka, *Vojtech*, een onder den schuilnaam *Frantisch Pravda* bekend Czechisch novellenschrijver, geboren te Nekrasin den 17den April 1817, studeerde te Weenen en is sedert langen tijd slotkapelaan te Hradek. Hij heeft een bibliotheek vol vertellingen en novellen geschreven, die veel gelezen en met die van *Auerbach* gelijk gesteld worden. Zij verschenen verzameld in 4 deelen (1871—1877).

Hlubek, *Franz Xaver Wilhelm von*, een Oostenrijksch landbouwkundige, geboren den 11den September 1802 te Chabitschau in Oostenrijksch Silezië, studeerde te Brünn in de wijsbegeerte, vervolgens te Weenen in de rechten, de scheikunde en de landbouwwetenschap, ontving in 1829 een aanstelling bij het stedelijk bestuur en werd in 1832 hoogleeraar in de landbouwkunde te Lemberg, in 1833 te Laibach en in 1840 hoogleeraar in de land- en boschcultuur te Graz, referent van de centrale commissie van het Genootschap voor Landbouw in Stiermarken enz. De voortbrengselen van de zijdeteelt, door hem in 1843 in Stiermarken tot stand gebracht, werden op de tentoonstelling te Londen bekroond. In 1870 ontving hij de orde van de IJzeren Kroon en werd alzoo in den ridderstand opgenomen. Hij overleed te Graz den 10den Februari 1880. Hij schreef het bekroonde opstel: „Die Ernährung der Pflanzen und die Statik des Landbaues"(1841). „Beleuchtung der organischen Chemie des Dr. Liebig" (1842), „Versuch einer neuen Charakteristik und Klassifikation der Rebsorten" (1841), „Die Landwirtschaftslehre in ihrem ganzen Umfange" (2 dln., 2de druk, 1851—1852), „Bericht über die englische Landwirtschaft und die Londoner Ausstellung"(1852), „Die Betriebslehre der Landwirtschaft" (1853), „Die Bepflanzung des Karstes" (1858), „Der Weinbau der österreichischen Monarchie" (1864), „Die wichtigsten Lehren der Landwirtschaft" (1867) en „Maulbeerbaum und Seidenzucht" (1880).

Hnjewkowsky, *Sebastian* of *Hnewkowsky*, de hersteller der Czechische poëzie, geboren te Zobrak den 19den Maart 1770, was burgemeester te Politschka en overleed den 7den Juni 1847. Hij schreef: „Der böhmische Mägdekrieg"(1805), een kluchtig epos, in 1809 tot een ernstig omgewerkt, „Bruchstücke der Dichtkunst" (1820), „Kleine Gedichte" (1820), „Jaromir" (1836) een treurspel, „Heirathsanträge zu Kolodej" (1839) een blijspel, „Neue gedichte" (1841) en „Doctor Faust" (1844).

Hoang Fy is bij de Chineezen de Groote Geest, wiens zonen nieuwe wijsheid gekregen hadden, welke zij aan de menschen mededeelden door in de „Vallei der Smart" (aarde) te vallen.

Hoang-ho (*Hwangho* = Gele Rivier), de tweede hoofdrivier van China, ontspringt ± 4400 m. hoog in het Noorden van Tibet op de N.O.-helling van den Bajakara, een zuidelijke keten van den Kwenlun, stroomt door de dicht bij elkander gelegen meren Tsjaring- en Oring-Nor, vervolgens door de Mongolen Kara-moeren (= Zwarte Rivier) of Soloma, door de Tibetanen Matsjoe genoemd, eerst in Z. O. richting door een lengtedal en wendt zich dan achtereenvolgens N., O. en door de provincie Kansoe N. O. en eindelijk op 110° O. L. weer Zuidwaarts. Daarna vormt de rivier de westgrens der provincie Schansi en, na den Grooten Muur gepasseerd te zijn, de grens tusschen Schansi en Schensi, totdat zij door de Hoaschanketen weder naar het O. gedrongen wordt. In die richting blijft zij voortstroomen tot beneden Kaifoeng, waar zij het laagland bereikt, en wendt zich dan naar het N. O., om op 37° 15′ N. Br. in de Golf van Petsjili uit te monden. Deze mond bestaat eerst sedert 1889; vroeger viel de rivier op 37°45′, nog vroeger op 33°50′ in de Gele Zee, waarin zij voor de kust groote, 30—40 km. breede zandbanken gevormd heeft. Sedert 602 v. Chr. heeft de Hoang-ho 10 maal zijn mond tusschen 33°50′ en 39° N. Br. verlegd; zijn tegenwoordige monding in de Golf van Petsjili hangt samen met den Taipingopstand, gedurende welke de bewaking van de oeverwerken, die door een chef en 64000 arbeiders placht te geschieden, verwaarloosd werd, waardoor in 1851 de doorbraak van den Noordelijken oever, 60 km. ten O. van Kaifoeng mogelijk was. Nieuwe groote overstroomingen hadden plaats in 1868, 1869, 1872, 1874 1889. Evenals bij den Po, ligt niet alleen de waterspiegel der rivier, maar ook de bedding hooger dan het omliggende laagland. Overstroomingen bij hoog water in den zomer komen veel voor, waarom reusachtige waterkeeringen aangelegd zijn. De regeering geeft er groote sommen voor uit, maar voorloopig zonder succes. De lengte der rivier wordt met al haar kronkelingen op 4000 km. geschat, het stroomgebied op ± 980.000 v.km. De voornaamste zijrivieren zijn rechts de Tauho, Weiho en Loho, links de Tatoengho en Foennho. Slechts op enkele plaatsen is de Hoang-ho bevaarbaar.

Hoard (Engelsch) wordt gebruikt ter aanduiding van het tot reserve dienende edele metaal van een bankinstelling.

Hobart (tot 1881 *Hobarttown*), de hoofdstad van den Britsch-Australischen staat Tasmanië, ligt op 42° 54′ Z. Br. en 147° 21′ O. L. v. Gr. aan den voet van den Mount Wellington (1270 m.) en aan den rechteroever van den Derwent, die hier een voor de grootste zeeschepen geschikte haven vormt en 22 km. verder in de Stormbaai uitmondt. De stad, in 1804 gebouwd, heeft een mooi paleis, een regeeringsgebouw, een stadhuis, een kathedraal, een universiteit, een aantal scholen en wetenschappelijke en liefdadigheidsinstellingen en telt (1901) 34182 inwoners, die zich met de vervaardiging van meel, conserven, leder, scheepsbouw en ijzerindustrie bezig houden en een levendigen handel drijven. Wegens zijn koel klimaat wordt het des zomers druk bezocht.

Hobart-Pasja, *Augustus Charles*, baron, een Turksch admiraal, geboren den 1sten April 1822 te Walton-on-the-Wolds (Leicester), als zoon van sir *Augustus Eduard Hobart*, zesden graaf *van Buckinghamshire*, nam in 1835 dienst bij de Britsche marine en werd in 1863 kapitein. Gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog zeilde hij tot 18-maal toe door de blokkadelinie der Noordelijken, om met een koopvaardijschip wapens en munitie te brengen aan de Zuidelijken en katoen mede te nemen naar Engeland. Daar hij persoonlijk bekend was met den Turkschen staatsman en voormaligen gezant te Londen *Ali-Pasja*, werd

Digitized by Google

hij, op aanbeveling van dezen, in Turkschen zeedienst geplaatst als schout-bij-nacht. Gedurende den opstand te Kreta bewees hij door zijn beleid en moed aan de Turksche overheid belangrijke diensten. Aan het hoofd van het eskader kreeg hij bevel om de schepen „Enosis", „Kreta" en „Panhellenicon", door de Grieken tot ondersteuning der ingezetenen van Kreta uitgerust, te beletten levensmiddelen en munitie naar Kreta over te brengen. Het gelukte hem bijna de „Enosis" op te brengen. Hij werd dan ook in 1869 tot vice-admiraal en pasja en in 1870 tot groot-admiraal der Turksche vloot benoemd en belast met het opperbevel der Turksche oorlogsschepen in de Middellandsche Zee. In 1874 keerde hij terug naar zijn vaderland en werd met den rang van kapitein bij de Engelsche marine geplaatst, maar in 1877 begaf hij zich wederom naar Turkije. Gedurende den Russisch-Turkschen Oorlog voerde hij bevel over de Turksche vloot in de Zwarte Zee, die hij geheel beheerschte, en blokkeerde de havens van Zuid-Rusland en de Donaumonden. Na het sluiten van den vrede bleef hij als admiraal en adjudant-generaal van den sultan in Turkschen dienst. Hij schreef „Sketches from my life", die in 1887 na zijn dood (19 Juni 1886) uitgegeven zijn.

Hobbema, *Meindert*, een Hollandsch landschapschilder, werd geboren te Amsterdam in 1638 en overleed aldaar den 17den December 1709. Hij was een leerling van den landschapschilder *Jacob van Ruisdael*. Hij huwde in 1668 en kreeg in hetzelfde jaar het ambt van wijnroeier te Amsterdam, hetgeen hem zooveel inbracht, dat hij er tenminste van leven kon. Zijn schilderijen, thans tienduizenden guldens waard, brachten niet genoeg op, om hem in welstand te doen leven. Zoowel hij als zijn vrouw werden „van de armen" begraven! *Hobbema* behoort tot de grootste landschapschilders van alle tijden. Werken van zijn hand bevinden zich o.a. in het Rijksmuseum, het Museum Boymans en in de Verzameling Steengracht te 's-Gravenhage. Zij getuigen van zijn liefde voor de natuur, die hij op een eenvoudige wijze weergeeft met een slechts door *Ruisdael* geëvenaarde frischheid. De figuren in zijn schilderijen werden meestal door *Adriaen van de Velde* of *Lingelbach* geschilderd.

Hobbes, *Thomas*, een Engelsch philosoof, geboren te Malmesbury den 5den April 1588, bezocht reeds op 15-jarigen leeftijd de universiteit te Oxford, waar hij in de wijsbegeerte en natuurkunde studeerde. In 1610 deed hij als leidsman van den jeugdigen *Cavendish*, zoon van den lateren graaf *van Devonshire*, een reis door Frankrijk en Italië. Na zijn terugkeer vatte hij, door gesprekken met *Bacon* aangespoord, het voornemen op een beter wijsgeerig stelsel op te bouwen, terwijl hij de werken van *Thucydides* in het Engelsch vertaalde, om zijn landgenooten af te schrikken van de democratie. In 1629 ging hij met een zoon van sir *G. Clifton*, en in 1634 nogmaals met den graaf *van Devonshire*, een zoon van zijn voormaligen leerling, naar Frankrijk. Bij zijn terugkeer te Londen in 1637 vond hij het land in een staat van politieke gisting. Vruchteloos waarschuwde hij zijn medeburgers tegen de revolutie, en hij zag zich in 1641 genoodzaakt naar Parijs te gaan, waar hij den prins *van Wales* onderwijs gaf in de wiskunde. Hier schreef hij zijn beroemd boek „De Cive", hetwelk het eerst in 1642 als handschrift gedrukt werd en 5 jaren later te Amsterdam en in 1649 aldaar in de Fransche vertaling van *Sorbière* in het licht verscheen. De oneenigheden, hierdoor ontstaan tusschen hem en bisschop *Bramhall*, maakte hij openbaar onder den titel „Quaestiones de libertate, necessitate et casu" (1656) en hij ontwikkelde diezelfde beginselen in het meer uitvoerige werk „Leviathan" (1651, Amsterdam 1668). Door den invloed der geestelijkheid werd hem de toegang tot het Hof van *Karel II*, die nog in Frankrijk was, ontzegd. Daar hij zich nu in Frankrijk niet veilig achtte, begaf hij zich in 1652 naar Engeland, waar hij bij den graaf *van Devonshire* zijn intrek nam en 2 verhandelingen schreef: „De corpore" (1656) en „De homine" (1658), terwijl tegen zijn wil „De corpore politico" en „Human nature" uitgegeven werd. Toen *Karel II* in 1660 den Engelschen troon beklommen had, ontving *Hobbes* een jaargeld van 100 pond sterling, doch moest tevens ondervinden, dat in 1660 zijn „Leviathan" openlijk door het Parlement veroordeeld werd. Om zich aan alle vervolgingen te omtrekken en zijn vertaling van *Homeros* te voltooien, vestigde hij zich in 1674 op het land. Hier schreef hij ook een geschiedenis van zijn tijd onder den titel „Behemoth, or a history of the civil wars from 1640—1660", die eerst na zijn dood in het licht is verschenen. Tegen een voorstel, in het Lagerhuis ingediend, om hem als een godloochenaar te straffen, verdedigde hij zich in het geschrift „Historical narration concerning heresy and the punishment thereof". Onder de nieuweren zijn vooral *Mendelssohn* in zijn „Jerusalem" en *Feuerbach* in zijn „Anti-Hobbes" als zijn bestrijders, *Gundling*, later *Maimon* als zijn verdedigers opgestaan. *Hobbes* overleed op Hardwicke, een landgoed van den graaf *van Devonshire*, den 4den December 1679. Een gezamenlijke uitgave van zijn „Moral and political works" is in 1700 verschenen, een verzameling van zijn „English works" (11 dln.) en zijn „Opera latina" (5 dln.) in 1839—1845. *Tönnies* gaf in 1889 zijn „The elements of law, natural and politics" benevens uittreksels uit nog niet gedrukte handschriften van *Hobbes* uit en naar het origineele manuscript „Behemoth or the long parliament."

Hobbes is volgens zijn wijsgeerige grondstellingen materialist; hij meent, dat door bewegingen van lichamen buiten ons bewegingen in de zenuwen worden teweeggebracht, die zich naar de hersenen en vandaar naar het hart voortplanten, van het hart uit volgt dan een reactie, die hetzelfde is als gewaarwording. De herinnering beschouwt hij als een voortdurende prikkeling in de zintuigen. De door een gewaarwording veroorzaakte belemmering of bevordering van den bloedsomloop wordt men zich als een gevoel van behagen of onbehagen bewust; deze zijn de eenige motieven voor de handelingen der menschen, die dus geen vrijheid van wil beziten. In den oertoestand moest derhalve, daar de zelfzucht de eenige drijfveer is, een strijd van allen tegen allen ontstaan, die echter aller genot en leven bedreigt. Uit dezen toestand is alleen redding mogelijk, indien de ge-

Digitized by Google

zamenlijke menschheid alle macht in handen geeft aan één persoon of één corporatie, die als absoluut heerscher allen tot den vrede dwingt. Daardoor ontstaat de Staat en met den Staat het onderscheid tusschen goed en kwaad; wat de Staat beveelt, is goed, wat hij verbiedt kwaad. Ook de godsdienst is een door den Staat goedgekeurd bijgeloof.

Hobhouse, *John Cam.* Zie *Broughton, John Cam Hobhouse.*

Hobo. Zie *Oboe.*

Hoboken, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New-Jersey, ligt aan den rechteroever van den Hudson, telt (1900) 59364 inwoners, bezit uitgestrekte wandelparken langs de rivier en is een geliefkoosd verblijf van aanzienlijke kooplieden uit New-York. De stad werd in den aanvang der 17de eeuw door Nederlanders gesticht, maar heeft thans over het geheel een Duitsch voorkomen. Zij vormt het beginpunt der uitgestrekte spoorwegen, die New York met het westen en zuiden des lands verbinden. Verder heeft zij voortreffelijke inrichtingen van onderwijs in de Stevens' Highschool, in de polytechnische school (Stevens' Institute of Technology), in de Martha- (Stevens') Institution en de Duitsche universiteit. De zijdeindustrie is belangrijk. Hier bevinden zich de ankerplaatsen en dokken van de Norddeutsche Lloyd en de Hamburg-Amerika-Lijn.

Hoboken, een dorp in de Belgische provincie Antwerpen, ligt aan de spoorlijnen Antwerpen—Boom en Antwerpen—Oude God en telt (1900) 10202 inwoners. Men vindt er talrijke villa's van rijke Antwerpenaren, scheepswerven der firma *Cockerill* en andere industrieele ondernemingen.

Hoboken, *Nicolaas,* een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Utrecht in 1632, studeerde aldaar in de geneeskunde en promoveerde in 1658 in de wijsbegeerte en in 1662 in de medicijnen, nadat hij eenige buitenlandsche hoogescholen bezocht had. In 1663 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de genees- en verloskunde aan het athenaeum te Steinfurth en tevens tot archiater van het regeerend Vorstenhuis aldaar. Hij schreef er een „Physiologie", welke later in het licht verscheen, en een „Verhandeling over de zitplaats der ziel". In 1669 werd hij beroepen te Harderwijk, waar hij in 1670 zijn betrekking aanvaardde met een oratie „De professionis medicae cum mathematica conjunctione". In weerwil van zijn talrijke lessen vond hij tijd voor de beoefening der godgeleerdheid en der zedeleer. In 1672 bekleedde hij het rectoraat; de komst der Franschen deed hem echter weldra de wijk nemen, doch het is onbekend waar hij zich vestigde. Hij keerde niet naar Harderwijk terug, maar overleed vermoedelijk den 1sten Mei 1678. Hij schreef: „Novus ductus salivalis Blasianus in lucem protactus" (1662), „De sede animae, seu mentis humanae in corpore humano excercitatio bipartita, qua genuina conjunctio humanae animae cum corpore humano perspicue traditur" (1666), „Conradi Redekeri brevis descriptio initio Julii anni 1666 detecti saluberrimi Bilfeldiani fontis etc." (1668), „Anatomia secundinae humanae etc." (2de druk, 1672), later vermeerderd in het licht gegeven. „Cognitio physiologica medica accuratissima et clarissima methodo tradita etc." (2de druk, 1685) en onderscheiden „Orationes" en „Epistolae".

Hoboken, *Anathony van,* heer van Rhoon, Pendrecht en Cortgene, chef van het Rotterdamsche handelshuis *A. van Hoboken & Zonen,* werd geboren te Rotterdam in 1767, begon den handel op jeugdigen leeftijd en op zeer kleine schaal en overleed als een zeer vermogend zeehandelaar den 14den Januari 1850. Gedurende omstreeks $^3/_4$ eeuw zag hij den meesten voorspoed op zijn handelsondernemingen rusten. Groote diensten bewees hij daarbij aan zijn vaderland, inzonderheid met betrekking tot den handel op Java. Hij genoot een onbeperkt vertrouwen en bezat een agentschap te Batavia. Toen graaf *van den Bosch* in 1830 het cultuurstelsel op Java invoerde, bracht *van Hoboken* een uitmuntende koopvaardijvloot in de vaart. *Willem I* schonk hem het ridderkruis en *Willem II* het commandeurskruis van de orde van den Nederlandschen Leeuw, terwijl *Willem III* hem het ridderkruis met de ster van de orde der Eikenkroon schonk.

Hobrecht, *Arthur Heinrich Ludolf Johnson,* een Pruisisch staatsman, geboren te Kobiercin bij Danzig den 14den Augustus 1824, studeerde in de rechten, werd geplaatst bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en in September 1863 gekozen tot opperburgemeester van Breslau. Na het aftreden *von Seydel* benoemde men hem tot opperburgemeester van Berlijn en hij aanvaardde die betrekking den 16den Mei 1872. Sedert 1863 was hij lid van het Heerenhuis. In Maart 1878 werd hij als opvolger van *Camphausen* belast met de portefeuille van Financiën. Hij bleef echter een vreemdeling op dit gebied en gevoelde zich gedrongen in den zomer van 1879 zijn ontslag te vragen. Hij ontving dit tegelijk met de benoeming tot Geheimraad in werkelijken dienst. Als lid van den Pruisischen Landdag voegde hij zich in 1879 bij de partij der nationaal-liberalen, evenals in den Rijksdag, waarvan hij in 1881 tot lid werd gekozen en lid bleef tot 1893. Hij schreef den roman „Fritz Kannacher" (2 dln., 1885).

Hochberg, markgraven *von,* een lijn van het Badensche Huis, ontleenen hun naam aan het kasteel Hochberg, ten noorden van Freiburg in de Breisgau gelegen, naar men meent in den tijd van *Karel den Groote* gebouwd, in 1689 door de Franschen verwoest, maar ook thans nog een merkwaardige bouwval. De stichter dier lijn was *Hendrik I* (1190), de jongere zoon van *Herman IV,* markgraaf van Baden. Na den dood van *Hendrik III* (1300) verdeelde zich die lijn in 2 andere, namelijk *Hochberg-Hochberg* en *Hochberg-Sausenberg.* De eerste, gesticht door *Hendrik IV,* werd allengs zwakker door nieuwe verdeeling des lands en stierf uit in 1418 met *Otto III,* waarna haar bezittingen ten deel vielen aan de markgraven *van Baden*; de tweede, gesticht door *Rudolf III,* vermeerderde haar bezittingen, doch stierf uit in de mannelijke lijn met markgraaf *Philips* (1503). Zijn eenige dochter *Johanna,* die na den dood van haar vader in 1504 met graaf *Louis de Longueville* in het huwelijk trad en in 1543 overleed, verkreeg het graafschap Neufchâtel, terwijl de overige landen in het bezit kwamen der markgraven *van Baden.*

De naam werd vernieuwd, toen de markgraaf, later groot-hertog van Baden, *Karl Friederich,*

Digitized by Google

na den dood zijner eerste gemalin een morganatisch huwelijk sloot met *Louise Karolina Geyer von Geyersberg* (geboren in 1768, overleden in 1820) en haar door den keizer tot gravin *von Hochberg* liet benoemen. Haar zonen werden in 1817 markgraven van Baden en groothertogelijke prinsen. Deze lijn kwam in 1830 met groothertog *Leopold* aan de regeering.

Hoche, *Lazare*, een generaal der Fransche Republiek, geboren den 25sten Juni 1768 te Montreuil bij Versailles, nam dienst bij de koninklijke garde, waarna hij weldra tot onderofficier bevorderd werd. Bij het uitbarsten der Revolutie kwam hij bij de Nationale garde te Parijs en werd in 1792 als luitenant bij de linietroepen geplaatst en na den slag van Neerwinden adjudant van generaal *Leveneur*. Met dezen beticht van verstandhouding met *Dumouriez*, werd hij in de gevangenis geworpen, doch vanhier leverde hij een „plan de campagne" in, dat hem de vrijheid en het commando van Duinkerken bezorgde. Door een moedige en beleidvolle verdediging dezer plaats verwierf hij weldra den rang van divisie-generaal en ontving het bevel over het gedesorganiseerde Moezelleger, om daarmede de versterkingen der Vogezen te veroveren. Bij Kaiserslautern werd hij door de Pruisen verslagen, waarna hij zich tegen de Oostenrijkers keerde, den 26sten December 1793 generaal *Würmser* bij Weiszenburg versloeg. Landau ontzette en de Oostenrijkers uit den Elzas verjoeg. *St. Just*, die hem haatte, deed hem in hechtenis nemen, maar nadat de omwenteling van 9 Thermidor hem de vrijheid en het leven gered had, verkreeg hij het commando in de westelijke departementen. Bij de landing der Fransche uitgewekenen op het eiland Quiberon (27 Juni 1795) verhinderde hij de uitvoering hunner plannen, versloeg hen den 16den Juli bij Sainte Barbe, veroverde den 20sten het fort Penthièvre en noodzaakte het overblijvend gedeelte der expeditie, zich weder aan boord te begeven. Uit wrevel over den moord, op last van de Nationale Conventie op de gevangenen gepleegd, legde hij het commando in Morbihan neder en aanvaardde in plaats van *Canclaux* het bevel over het Westleger, waarna hij de Basse-Vendée ontwapende. Vervolgens belast te het Directoire hem met het burgerlijk en militair gezag over het kustleger, dat 100 000 man telde, en hij meldde den 15den Juli 1796, dat de burgeroorlog was bijgelegd. Daarna bracht hij met *Morard de Galles* een expeditie naar Ierland in gereedheid en ging den 16den December onder zeil, doch de storm verstrooide het eskader, zoodat de onderneming mislukte. Hij zelf had nagenoeg alleen de kusten van Ierland bereikt en het gelukte hem ternauwernood aan de Engelsche kruisers te ontkomen. Het Directoire belastte hem met het bevel over het leger van de Maas en de Sambre en met het bestuur der Duitsche landen tusschen de Maas en den Rijn. Den 18den April 1799 trok hij bij Nieuwied over den Rijn en rukte voorwaarts tot Gieszen, maar de wapenstilstand van Leoben maakte een einde aan zijn krijgsbewegingen. Na den 18den Fructidor werd hem de portefeuille van Oorlog aangeboden, doch hij wees haar van de hand. Weldra keerde hij naar zijn hoofdkwartier te Wetzlar terug en overleed er den 19den September 1797, niet zonder vermoeden van vergiftigd te zijn. Een gedenkteeken, te zijner eer bij Weiszenthurm verrezen, werd in 1839 op last van den koning van Pruisen hersteld.

Hochegger, *Franz*, een Duitsch opvoedkundige, geboren den 4den October 1815 te Innsbruck, studeerde aldaar, trad in 1851 op als privaatdocent aan de universiteit te Weenen en werd er vervolgens professor aan het Theresianum. Daarna vertrok hij als hoogleeraar in de letteren naar Pavia en in 1859 naar Praag, waar hij in de brochure: „Oesterreichs Gymnasien und die Jesuiten" den strijd aanvaardde tegen de clericale scholen. Vervolgens werd hij belast met het bestuur van het academisch gymnasium te Weenen, ijverde voor de vermeerdering van het aantal scholen van hooger onderwijs en voor de verbetering van het lot der onderwijzers en redigeerde met *Bonitz* de „Zeitschrift für österreichische Gymnasien". Ook werkte hij mede aan het boek: „Die Fortschritte des Unterrichtswesens in den Kulturstaaten Europa's" (1867). Van zijn overige geschriften vermelden wij het tooneelspel „Zuleika" (1845). Zijn blijspel: „Für seine Dame selbst das Leben" werd niet ter perse gelegd. Zijn laatste levensjaren bracht hij door in een krankzinnigengesticht te Hall in Tirol en overleed aldaar den 26sten September 1875.

Hochheim, een Pruisisch stadje in het distrikt Wiesbaden, ligt op een hoogte een uur gaans ten oosten van Mainz en niet ver van den Main aan de spoorlijn Frankfort a. M.—Wiesbaden. Het stadje, dat 3478 inwoners telt, is bekend wegens zijn wijn. De beste wijngaarden zijn die van de *Domdechanei*, van den *Stein* en het Kirchenstück, onmiddellijk bij het stadje gelegen. De wijn, daarvan afkomstig, wordt zeer duur betaald. Hier versloegen den 7den November 1813 de Oostenrijkers de Franschen.

Hochkirch of *Hochkirchen*, een dorp in de Saksische Oberlausitz tusschen Bautzen en Löbau, telt 514 inwoners en is bekend in den Zevenjarigen Oorlog door den slag van 14 October 1758. Na de overwinning op de Russen bij Zorndorf was *Frederik II* naar Saksen gesneld om bijstand te verleenen aan prins *Hendrik*, die door de overmacht der Oostenrijkers bedreigd werd. Hij vereenigde zich met hem den 12den September bij Reichenbach en bood den Oostenrijkschen generaal *Daun* den slag aan. Deze echter was aanvankelijk niet te bewegen zijn versterkte stelling bij Stolpen te verlaten. Eerst toen *Frederik* oprukte naar de Lausitz om Zittau te veroveren, waar zich de voornaamste magazijnen der Oostenrijkers bevonden, deed *Daun* een haastige beweging en betrok met 65 000 man een versterkte legerplaats bij Löbau. *Frederik*, wellicht onkundig van de macht en van de nabijheid des vijands of te zeer vertrouwend op *Daun's* overmatige omzichtigheid, plaatste zijn leger in een hoogst gevaarlijke stelling, zoodat de veldmaarschalk *Keith* tot hem zeide: „Als de Oostenrijkers ons hier met rust laten, verdienen zij de galg!" De koning begreep het hachelijke van zijn positie en wilde zich eruit redden door den prins *von Baden-Durlach* te overvallen, wat geschieden zou in den nacht van den 14den op den 15den October. Doch den 14den des ochtends te 5 uur werd het Pruisische leger, dat 42 000 man sterk was, plotseling en onverhoeds naar een uitstekend beraamd plan van alle

Digitized by Google

kanten aangevallen. Een dikke mist begunstigde de Oostenrijkers en vermeerderde de verwarring der Pruisen. Toen de koning, door het hevig vuur verschrikt, zijn bevelen wilde geven, waren reeds zijn voorposten overweldigd, de regimenten van den rechtervleugel in wanorde gebracht en onderscheiden batterijen genomen en tegen hem gekeerd. Half naakt liepen de soldaten te wapen en stelde zich in gelederen, doch er was nergens verband in den strijd. Het dorp Hochkirch stond weldra in vlammen en vooral bij het kerkhof woedde een hevig gevecht. Het dorp werd verloren en hernomen, doch eindelijk maakte *Frederik* van het eerste oogenblik, waarop de mist optrok, gebruik, om verder achterwaarts, onder bescherming *van Möllendorf*, op de hoogte van Drehsa zijn leger in slagorde te stellen. Intusschen werd de koning ook hier hevig aangevallen, zoodat hij na een dapperen tegenstand van 5 uur nog verder achterwaarts moest trekken. Daar echter gelukkig generaal *Retzow* met zijn corps naderde, behoefde hij zich slechts tot aan de Krechwitzer Höhe, een uur gaans van het slagveld, te verwijderen, waar de Pruisen een sterke stelling betrokken, zoodat generaal *Daun* hen niet langer durfde verontrusten. *Frederik* had dien ochtend 9000 man, 101 kanonnen en de geheele bagage verloren; zelf was hij licht gewond. *Keith* en prins *Frans van Brunswijk* waren gesneuveld en veldmaarschalk prins *Maurits van Dessau* was zwaar gewond in handen van den vijand gevallen. Ook de Oostenrijkers hadden bijna 6000 man verloren, doch *Daun* had een schitterende overwinning behaald, waarvan hij evenwel geen gebruik maakte. Op den 21sten Mei 1813, den eersten dag van den slag van Bautzen, ontstond eveneens bij Hochkirch een gevecht tusschen de Franschen en de verbonden mogendheden, wier linker vleugel, zich tot dat dorp uitstrekkend, niet bestand was tegen de vereenigde aanvallen van *Marmont* en *Macdonald*, nadat de Franschen bij Wurschen om den rechter vleugel waren heengetrokken.

Hochst, is achter plantennamen de afkorting voor *Wilhelm Hochstetter* (4 Maart 1825 — 23 September 1881), schrijver van „Synopsis der Naetelhölzer" (met *Henkel* 1865) en „Die Koniferen, welche in Mitteleuropa winterhart sind".

Hochstädt, een stad in het Beiersche distrikt Zwaben, aan de Donau telt 2225 inwoners en is bekend in den Spaanschen Successie-oorlog door het gevecht van den 20sten September 1703, alsmede door den slag van den 13den Augustus 1704, door de Engelschen, dien bij Blindheim genaamd. Reeds op eerstgemelden datum had de keurvorst van Beieren, die zich met Frankrijk tegen den keizer en zijn bondgenooten vereenigd had, bij Hochstädt den keizerlijken generaal *von Styrum* geslagen en de vesting Passau veroverd. In 1704 vereenigde zich tegen het einde van Juni het leger van *Marlborough*, die uit de Nederlanden oprukte, met dat van *Eugenius* tot een macht van 52 000 man. Een Fransch leger, onder *Tallard*, was over den Rijn getrokken; de keurvorst van Beieren had zich met zijn manschappen bij hem gevoegd, en samen, thans 56 000 man sterk, waren zij over de Donau getrokken en hadden zich vóór Hochstädt tusschen Blindheim aan de Donau en Lutzingen geplaatst. Hier werden zij onverwachts den 13den Augustus aangevallen. De verbonden mogendheden rukten in 9 kolonnes voorwaarts, de Engelschen op den linker en de Duitschers op den rechtervleugel. Zij trokken over de Nebelbach, welke de positie der vijanden dekte, en *Marlborough* had het inzonderheid op Blindheim gemunt, aanvankelijk zonder gevolg, terwijl ook de rechtervleugel geen vorderingen maakte. In het centrum, waar de vijand nagenoeg geen cavalerie had, begon hij te wankelen, waarna *Marlborough* al zijn paardevolk over de beek deed rukken en met 100 eskadrons de slagorde zijner tegenstanders verbrak. Zoodoende was de linkervleugel onder *Marsin* en den keurvorst van Beieren genoodzaakt naar Hochstädt terug te trekken, terwijl de rechtervleugel, in Blindheim afgesneden en omsingeld, met 27 bataillons en 12 eskadrons de wapens moest nederleggen. Het verlies van het keizerlijk leger bedroeg 12000 man, dat der Franschen en Beieren 25000 man.

Hochstetter, *Ferdinand von*, een Duitsch aard- en delfstofkundige geboren den 30sten April 1829 te Eszlingen in Württemberg, wijdde zich aan de studie der godgeleerdheid en bezocht in 1847 de hoogeschool te Tübingen. Aldaar studeerde hij tevens in de wis- en natuurkunde, zich inzonderheid toeleggende op de aard- en delfstofkunde. Hij promoveerde in 1852 met een verhandeling over de kristalvorming in de kalk en begaf zich, ondersteund door de regeering, op reis. Hij volbracht geologische nasporingen in het Bohemerwoud en elders en vestigde zich in 1856 als privaatdocent te Weenen. Ook werd hem vergund deel te nemen aan de expeditie der „Novara", maar hij verliet het schip in Nieuw-Zeeland, om er, op verzoek van het koloniaal bestuur, de steenkolenlagen, vuurspuwende bergen, warme bronnen enz. te onderzoeken. In het begin van 1860 was hij weder te Weenen en werd benoemd tot hoogleeraar aan het Polytechnisch Instituut. Van zijn geschriften vermelden wij: „Karlsbad, seine Quellen" (1857), „Ueber die Lage der Karlsbader Thermen" (1856), „Madeira" (1861), „Die ausgestorbenen Riesenvögel von Neuseeland" (1862), „Neuseeland" (1863), „Topographisch-geologischer Atlas von Neuseeland" (1863, met *Petermann*), „Geologie von Neuseeland" (1864), Paläontologie von Neuseeland" (1864), „Geologische Beobachtungen auf der Novara-Reise 1857—1859" (1866), „Die geologischen Verhältnisse des östlichen Teils der europäischen Türkei" (1870—1873), „Ueber den Ural" (1873), „Geologische Bilder der Vorwelt und der Jetztwelt" (1873), „Die Erde nach ihrer Zusammensetzung, ihrem Bau und ihrer Bildung" (1875), „Asien, seine Zukunftsbahnen und seine Kohlenschätze" (1876), „Leitfaden der Mineralogie" (15de druk, 1901). Hij was sedert 1866 president van het Keizerlijk Geographisch Genootschap te Weenen, sedert 1870 lid van de Academie van Wetenschappen en sedert 1874 Hofraad. In 1881 legde hij het hoogleeraarsambt neder en overleed te Oberdöbling bij Weenen den 18den Juli 1884.

Hock, *Karl*, ridder *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren den 18den Maart 1808 te Praag, studeerde aldaar en schreef: „Cholerodea, Zeitgemälde" (1830), „Cartesius und seine Gegner"

Digitized by Google

(1835) en „Gerbert oder Pabst Sylvester II und sein Jahrhundert" (1837). Later bepaalde hij zich bij de staathuishoudkunde en leverde: „Die Finanzverwaltung Frankreichs" (1857). Als chef eener afdeeling in het departement van Financiën bevorderde hij de hervormingen op dat gebied. In 1860 werd hij in den stand der vrijheeren opgenomen en in 1861 tot lid van den Neder-Oostenrijkschen Landdag gekozen. In Maart 1864 nam hij als Oostenrijksch gevolmachtigde deel aan de tolconferentie te Praag en bracht het Oostenrijksch-Fransch handelsverdrag tot stand. In Augustus 1865 werd hij lid van den staatsraad voor de Cis-Leythaansche gewesten. Hij overleed den 2den Juni 1869. Van zijn overige geschriften noemen wij nog: „Die öffentlichen Abgaben und Schulden" (1863), „Die Finanzen und die Finanzgeschichte der Vereinigten Staaten von Amerika" (1867) en „Der österreichische Staatsrat" (1868—1873, voortgezet door *Biedermann*).

Hocker, *Nicolaus*, een Duitsch schrijver, geboren den 22sten Maart 1822 te Neumagen aan de Moesel, trad in krijgsdienst, maar nam in 1842 zijn ontslag, om zich aan letterkundigen arbeid te wijden. In 1841 belastte hij zich met de redactie van de „Saar-und Moselzeitung" en schreef verder: „Sagen, Geschichten und Legenden des Moselthals" (1852) en „Deutscher Volksglaube in Sang und Sage" (1853), woonde eenigen tijd te Düsseldorf, waar hij vier jaargangen van het „Jugend-Album" redigeerde, vertrok in 1857 naar Keulen, schreef er: „Die Groszindustrie Rheinlands und Westfalens" (1866) en werd daarop kanselier van het Oostenrijksch-Hongaarsch generaalconsulaat. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Gedichte" (1847), het epos „Engelhardt und Engeltrud" (1854), „Die Stammsagen der Hohenzollern und Welfen" (1857), „Frauenbilder im Kranz der Dichtung" (1858), „Vom deutschen Geist, Kulturgeschichte in Liedern und Sagen" (1858), „Domalbum. Der Dom zu Köln im Kranz deutscher Dichtung" (met *K. Arens*, 1880), „Kaiser Wilhelm und Fürst Bismarck" (2de druk, 1872), „Das Kaiserthum der Hohenzollern" (3de druk, 1873) en „Karl Simrock" (1877). Daarenboven leverde hij reisverhalen en oorlogstafereelen en vele opstellen in de „Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden".

Höckert, *Johan Fredrik*, een Zweedsch schilder, geboren den 26sten Augustus 1826 te Jönköping, studeerde te Stockholm (onder leiding van *Boklund*), te München (onder leiding van *Heiz*) en te Parijs en werd in 1865 tot gewoon hoogleeraar aan de Academie voor Schoone Kunsten te Stockholm benoemd. Hij overleed den 16den September 1866 te Gothenburg. Zijn stukken onderscheiden zich door een fraai koloriet en hij leverde vooral tafereelen uit het Noordsche volksleven, uit Lapland en Dalekarlië. Zijn „Godsdienstoefening in een Laplandsche kapel" bevindt zich in het museum te Rijssel en de „Lappkåta" in het nationaal museum in Zweden. Hier heeft men ook zijn: „Rättviks-kulla" en zijn „Bruiloftstoet op den Horn-afvan". Door zijn „Gustaf Wasa och Tomte-Matts hustru" (1860) droeg hij niet weinig bij tot de versiering van het Gustaaf Wasa-monument in Utmeland (Dalarne).

Hockey- en Bandy is de naam voor 2 spelen, waarbij een bal met een stok wordt voortbewogen; bij hockey over den grond, bij bandy over het ijs. Het spel wordt gespeeld door twee partijen, van elf personen, die ieder op de helft van het veld geschaard staan. Het doel is, om den bal, die alleen met het krom gebogen ondereinde van den hockeystok mag worden aangeraakt, te drijven over een bepaald gedeelte der grens van het veld aan den kant der tegenpartij. Het elftal, dat hierin slaagt, krijgt een „goal". De partij, die de meeste goals behaalt, heeft het spel gewonnen.

Het hockeyspel, dat bij ons nog weinig wordt beoefend, werd reeds in de 1ste eeuw na Chr. in Engeland gespeeld, afgaande op het feit, dat *Cathair Mor*, de eerste koning van Ierland, aan zijn vriend *Orintham* 50 hockeyballen van koper en 50 dito stokken ten geschenke gaf. Ook moet *Alexander I*, koning van Schotland, zeer veel sympathie voor dit spel getoond hebben.

Na eenige jaren van beroering bereikte het spel in Engeland zijn tegenwoordigen trap van ontwikkeling, wat voornamelijk tê danken is aan den hertog van Clarence, die in 1886 „The Hockey Association" oprichtte, welke vereeniging het tegenwoordige reglement vaststelde.

Bandy is oorspronkelijk een oud-Friesch spel, althans, oude platen bewijzen, dat in de 16de eeuw in Holland op het ijs gekolfd werd, terwijl dit spel te Wolvega bekend is onder den naam van „Keujugen".

De eerste Nederlandsche hockey- en bandyclubs werden opgericht te Haarlem en Amsterdam. De eerste vereeniging verscheen in den winter 1892—'93 het Engelsche elftal onder leiding van den bekenden Engelschen speler *C. G. Tebbutt*. In de laatste jaren heeft het hockey in ons land meer opgang gemaakt.

Hodegetiek, afkomstig van een Grieksch woord, hetwelk *wegwijzing* beteekent, noemt men op het gebied der wetenschap een stelselmatige aanwijzing van den weg, dien men moet inslaan, om zich in de een of andere kennis te volmaken.

Hodeïda, een Arabische stad aan de Roode Zee, 160 km. ten N.N.W. van Mekka, is de belangrijkste stapelplaats voor den koffiehandel in de vilajets Asir, Hodeïda, Sana en Taïs. De stad telt ± 45 000 inwoners, heeft een goed voorzienen bazaar en groote handelshuizen, die behalve koffie ook huiden, vruchten en parelmoer uitvoeren. Hier landen de meeste pelgrims uit Middel-Afrika. De open reede is door een koraalrif versperd.

Hödhr of *Hödhur* (= oorlog) is een godheid uit de Noorsche mythologie, die voornamelijk in de *Baldensage* een rol speelt. *Hödhr* is blind, maar zeer sterk. Toen de goden naar *Balder* wierpen, deed hij daarom niet mede, totdat *Loki* hem den noodlottigen misteltak in de handen geeft en hem uitdaagt ook mede te doen. Die worp was oorzaak van *Balder's* dood. In de nieuwe wereld regeert hij naast *Balder*. Bij *Saxo Grammaticus* heet hij *Hotherus*, is de zoon van een Zweedsch koning en geraakt met *Balderus* om *Nanna*, de schoone dochter van *Gevarus* van Noorwegen, in strijd. Deze eindigt met *Balderus'* dood, die door zijn stiefbroeder *Bous* gewroken wordt.

Hoditz, *Albert Joseph*, graaf *von*, een Mora-

Digitized by Google

visch edelman, die door zijn fantastischen kunstsmaak een zekere vermaardheid verworven heeft, werd geboren den 16den Mei 1706. Uitgerust met een schat van kennis en begaafd met een levendige verbeelding, vertrok hij naar Italië. Zoowel hier als later, in de betrekking van kamerheer aan het Hof van keizer *Karel VI*, had hij uitmuntende gelegenheid voor zijn ontwikkeling. In 1734 trad hij in het huwelijk met de geestrijke, doch reeds 50-jarige weduwe van den markgraaf *Georg Wilhelm von Bayreuth*, maar liet zich weldra weder van haar scheiden. *Frederik de Groote* benoemde hem in 1742 tot commandant van een regiment huzaren. Hij bezat echter geen geschiktheid voor deze betrekking en nam in 1743 zijn ontslag. Nu vestigde hij zich op zijn landgoed Roszwald in Silezië, hetwelk hij, nagenoeg alleen door zijn lijfeigenen geholpen, in een allerbekoorlijkst verblijf herschiep. Zelfs *Frederik de Groote* bezocht, in gezelschap van *Voltaire*, dat buitenverblijf en betuigde daarover aan *von Hoditz* zijn welgevallen in een aanzienlijk geschenk en een dichterlijken brief. *Von Hoditz* bezat een vermogen van 5 millioen thaler, doch hij had het weldra aan zijn nieuwe scheppingen verspild. Toen de koning zulks vernam, riep hij hem naar Potsdam en schonk hem een jaargeld. Hij overleed er den 17den April 1778, en op last van den vorst ontving het gedeelte der straat, waar hij gewoond had, den naam van *Hoditzstraat*.

Hódmezö-Vásárhely, een stad in het Hongaarsche comitaat Csongrád, ligt aan het Hód- of Maansmeer, is een station van den spoorweg Groswardein–Essek en Szentes–Hódmezö en telt (1900) 60 883 inwoners. Er is een gymnasium, een gerechtshof, een hospitaal, een bierbrouwerij enz. In haar omtrek heeft men een zeer vruchtbaren bodem, waar allerlei granen worden verbouwd, terwijl er veel ooft- en wijngaarden gevonden worden.

Hodometer of *wegmeter* noemt men een toestel, geschikt om de lengte te bepalen van den door een rijtuig of voetganger afgelegden weg. Reeds de Romeinsche schrijver *Vitruvius* spreekt van zulk een werktuig, dat aan rijtuigen en schepen kan worden verbonden. *Fernel* bediende zich in 1550 bij de graadmeting tusschen Parijs en Amiens van een hodometer, die door het slaan van een hamertje op een klok iedere omwenteling van het rad aanduidde. Andere toestellen van dien aard zijn uitgevonden door *Sauveur*, *Reignier*, *Zürner* enz. De hodometer van *Hohlfeld*, waarvan *Deluc* zich op zijne reizen bediende, bestaat uit een cylinder met een raderwerk en eenige wijzers en wijzerborden en wordt met riemen tusschen 2 radspaken vastgebonden, nadat men al de wijzers op 0 gezet heeft. Men heeft tegenwoordig in de grootere steden hodometers (hier *taxameters* geheeten) aangebracht aan huurrijtuigen, om de lengte te bepalen van den weg, door den koetsier afgelegd. Bij rijwielen kwamen zij (*cyclometers* geheeten) het eerst in 1885 in Oostenrijk bij de militaire wielrijders in gebruik.

Een met den hodometer overeenstemmend toestel is de schredeteller of *pedometer* (zie aldaar), dat dikwijls in zakuurwerkformaat in den handel komt.

Hoed is in het algemeen de naam van het hoofddeksel, hetwelk mannen en vrouwen gebruiken, wanneer zij uitgaan. Tot het vervaardigen van manshoeden worden verschillende stoffen gebruikt. Van haar en wol maakt men vilten en van zijde de zeer algemeene zijden hoeden, terwijl stroo van tarwe en rijst de grondstof voor stroohoeden oplevert. Tot het maken van vrouwenhoeden bezigde men vroeger bijna uitsluitend stroo, thans echter gewoonlijk zijde, fluweel en dergelijke stoffen.

De gewoonte, om het hoofd te bedekken is zeer oud. Bij de Grieken echter bestond zij alleen bij zieken en bij lieden uit de lagere volksklassen, en hun hoofddeksel, met uitzondering van den Thessalischen vilten hoed der onmondige jongelingen, dien zij droegen om het hoofd tegen den zonnegloed te beveiligen, geleek zeer weinig op het onze. Alleen op reis, in den oorlog en op jacht gebruikten ook de vrijen een hoed. De Romeinen gebruikten ronde of puntige hoeden bij schouwspelen, godsdienstige plechtigheden enz., zoodat de hoed weldra het zinnebeeld der vrijheid werd en ook de slaven, wanneer zij vrijgelaten werden, een hoed ontvingen. Na het vermoorden van *Caesar* werd een hoed tusschen 2 zwaarden, als het teeken der vrijheid, op de munten geplaatst, en onze Nederlandsche munten uit den tijd der Republiek vertoonden de Nederlandsche Maagd, gewapend met de met een hoed gekroonde speer en steunende op den Bijbel met het randschrift: „Hanc tuemur, hac nitimur" of „Deze (De vrijheid) beschermen wij, op dezen (den Bijbel) steunen wij". Algemeen werd de gewoonte om hoeden te dragen bij de Romeinen na den dood van *Nero*. In Middel-Europa kwamen de hoeden eerst in de 10de eeuw; in 1360 waren er hoedenmakers te Neurenberg en wat later vindt men hen vermeld in Frankrijk. In Duitschland, de Nederlanden en Zwitserland droeg men in de 16de eeuw hooge, spits toeloopende hoeden met een breeden rand. In Frankrijk, waar omstreeks dien tijd door de aanzienlijken algemeen hoeden gedragen werden, begon men in de dagen van *Hendrik IV* den rand aan de eene zijde op te slaan. Toen men daarna onder *Lodewijk XIV* drie zijden opsloeg, ontstonden de driekante hoeden of steken, die ongeveer een eeuw in zwang bleven. In Engeland gebruikte men het eerst tusschen 1780 en 1790 de hedendaagsche cylinderhoeden. Inmiddels had men in 1796 in Frankrijk driekante hoeden met verbazend breede randen, de zoogenaamde Bonaparte's of incroyables, in de mode gebracht maar ook zij moesten weldra voor den cylinderhoed wijken.

Meermalen was de gedaante en de kleur van den hoed het kenmerk van staatkundige partijen. Reeds voor 1848 werd in Duitschland de witte vilten hoed of flambard beschouwd als een teeken van democratische gezindheden, en de Heckerhoeden, witte hoeden met een breeden rand en een kleinen ronden of spitsen bol, brachten in 1849 hun dragers in de handen der politie.

Gewijde hoeden, door den paus in den kerstnacht gezegend, werden vroeger ten geschenke gezonden aan vorsten en veldheeren, die zich verdienstelijk hadden gemaakt jegens de R. Katholieke Kerk. De laatste, die zulk een hoed ontving, was generaal *Daun* na den slag bij Hochkirch.

Bankroetiers werden vroeger in Frankrijk met

Digitized by Google

groene en in Duitschland met gele hoeden te pronk gesteld, en in Spanje en elders moesten de Israëlieten gele hoeden dragen.

In de wapenkunde vervangt bij sommige wereldlijke en geestelijke waardigsbekleeders de hoed de plaats van den helm of van de kroon.

Bij den R. Katholieken clerus dragen de protonotarii van de pauselijke curie zwarte hoeden met 3 kwasten, de kardinalen roode hoeden met 15, de aartsbisschoppen met 10, de bisschoppen met 6 en de abten met 3 kwasten.

Bij wereldlijke heeren is de *vorstenhoed* in zwang, het midden houdende tusschen de gravenkroon en de vorstenkroon, waarop zich evenwel slechts enkelvoudige spangen verheffen, waartusschen zich een muts van rood fluweel bevindt, die ook wel met hermelijn omzoomd is. De keurvorstelijke hoed, vroeger het teeken der Duitsche keurvorsten, onderscheidde zich van den vorstenhoed door de afwezigheid van metalen spangen.

Hoeden en Mutsen zijn de namen van twee Zweedsche partijen in den zoogenaamden vrijheidsoorlog (1719—1772). Hoeden noemde zich de partij, die in 1731 uit oppositie tegen *Arvid Horn* ontstaan was, en aan wier hoofd *Gyllenborg* en *Höpken* stonden, later *Tessin* en *Axel Fersen Jr.* Hun tegenstanders waren de Mutsen, onder leiding van *Horn*. Zie verder *Zweden, Geschiedenis.*

Hoedkwal (*Chrysaora Esch.*) is de naam van een dier, hetwelk onder de type der *Holzakdieren* (*Coelenterata*) tot de klasse der *Kwallen* (*Medusae*) behoort. Het is een zeedier, welks klokvormige schijf den naam draagt van hoed en een middellijn bezit van 6 cm. De hoedkwal onderscheidt zich door 4 vangarmen zonder zuignapjes om de mondopening en door 24 voeldraden om den rand der schijf. De *gewone hoedkwal* (*Chr. hyoscella Esch.*) vindt men in de Noordzee en in den Atlantischen Oceaan.

Hoef. Hieronder verstaat men den hoornschoen met alle deelen die daarbinnen zijn gelegen. — Zooals bekend, loopen de dieren op de uiteinden hunner teenen, terwijl de naam hoef eigenlijk alleen gebruikelijk is bij de eenhoevigen, die slechts één geslacht vormen: het paard, en 3 soorten, n.l. paard, ezel en gestreepte paarden (zebra, quagga, dauw — voorkomende in Zuid-Afrika). Bij de herkauwers of tweehoevigen en bij de veelhoevigen wordt in den regel niet van hoeven, doch van klauwen gesproken.

Binnen den hoornschoen liggen het hoefbeen (benevens een klein hulp- of sesambeentje, het z.g.n. straalbeentje) en de onderste helft van het kroonbeen, overeenkomende met de twee laatste vinger- of teenleden bij den mensch. Behalve die geraamtedeelen komen binnen den hoornschoen voor de uiteinden van de hoefbeenstrekpees en van de hoefbeenbuigpees, alsmede het vet- of straalkussen dat tegen de achter-ondervlakte dezer buigpees een beschuttenden invloed uitoefent. Het geheel is omgeven door de voortgezette huid, die aan haar geheele oppervlakte hoorn vormt en tezamen den hoornschoen levert. Dat moet men zich als volgt voorstellen. Bij den kroonrand, d. i. de bovenrand van den hoornschoen, houdt de huid niet op, doch verandert alleen van geaardheid, n.l. de haarlederhuid, die haren, schubben, smeer en zweet vormt, gaat over in de hoeflederhuid, die hoorn afscheidt.

De voornaamste deelen van den hoornschoen zijn: de wand (te zien als het dier op den hoef rust), de zool en de straal (beide aan de ondervlakte). Bij ezels en gestreepte paarden zijn de hoeven steiler en smaller dan bij paarden. De hoef wordt verdeeld in een buiten- en een binnenhelft, en iedere helft in een toon-, zij- of kwartier- en een verzen- of drachtgedeelte. De onderrand heet draagrand. De voorhoef is in den toon rond, de achterhoef eenigszins spits. De hoornschoen groeit regelmatig van den kroon- naar den draagrand. In het toongedeelte duurt het ongeveer een jaar, in het verzengedeelte ongeveer 4 maand dat de kroonrand tot draagrand is geworden. — De wandvlakte moet glad en gelijkmatig zijn, de zool uitgehold en de straal taai van hoornstof en flink ontwikkeld. Het dier rust op den draagrand, de witte lijn (zachte hoornstof die wand en zool aan elkaar verbindt en waar de hoefsmid de nagels door dient te slaan) den buitenrand der zool en den straal. Alleen in een lossen bodem dragen alle overige deelen der ondervlakte van den hoef ook mede. — Daar de hoeven den geheelen lichaamslast moeten dragen is hun vorm en de geaardheid der hoornstof voor de bruikbaarheid van het dier van groote beteekenis. Vooral brokkelige en volle hoeven verminderen sterk de waarde van het dier.

Hoefbeslag. Tengevolge van den aanleg der straat- en kunstwegen werd het noodig de hoeven tegen te sterk afslijten, en hierdoor pijnlijk worden, te beschutten. In oude tijden bezigde men op natuur-harde wegen, bij het maken van lange tochten, gevlochten sandalen van touw of ander materiaal. Later kwamen ter beschutting van de toongedeelten kleine ijzerplaatjes in gebruik en ook grootere, die bijna de geheele ondervlakte van den hoef bedekten, alleen op het midden van den straal een kleine opening bezittende. — In de 2de helft der 18de eeuw werden de eerste veeartsenijscholen opgericht. Eerst toen werd het hoefbeslag nauwkeuriger verzorgd. De bouw van den hoef (zie aldaar) werd onderzocht en ook de verrichtingen van den hoef werden meer bekend.

Aan de bovenvlakte van ieder hoefijzer, dat een tijdlang bij een paard heeft dienst gedaan, kan men aan de verzengedeelten gladgeschuurde strepen waarnemen, die het bewijs leveren dat de hoef daar ter plaatse afwisselend vernauwd en verwijd is geweest. Deze afwisselende vernauwing en verwijding, die vooral ontstaat tijdens de beweging van het paard, door de beurtelings mindere en meerdere belasting van den hoef, werkt bevorderend op den bloedsomloop en hierdoor ook op de voeding van den hoef en dus ook op den groei van den hoornschoen. Dit is de reden waarom bij de bevestiging van het ijzer de achterste hoefhelft zooveel mogelijk vrij moet blijven. De bevestiging vindt in den regel plaats door nagels, die eerst een eind door de witte lijn (zie onder „hoef") dienen te gaan en daarna dwars door den hoornwand. Het buiten den wand uitkomende nageleinde wordt omgebogen en behalve een klein overblijvend haakje met een scherp gebekte tang afgeknepen. Dit haakje wordt „niet" geheeten en plat tegen den

Digitized by Google

wand geslagen. Zoo wordt het ijzer door middel van de nieten aan den wand opgehangen. Het ijzer is feitelijk een kunstmatige draagrand. Er komen allerlei beslagvormen voor, ook van ijzer in verbinding met touw, vilt, kurk, caoutchouc en getah pertja, alle met het doel om uitglijden te voorkomen, en het schokken in de beenen, bij het neerkomen der hoeven op den bodem, te verminderen. (Zie ook *Hoefijzer*).

Het ijzer dient passend voor den hoef te zijn en overal goed tegen den hoef te sluiten. De ijzerrand moet in de toon- en zijgedeelten niet noemenswaard ruimer zijn dan de hoefrand, doch in de verzengedeelten langzamerhand een paar millimeter buiten den hoef komen, teneinde te voorkomen, dat bij de belasting hiervan de hoefrand buiten het ijzer zou geraken. Dat buiten den hoef uitstekende ijzergedeelte wordt het garnituur genoemd.— Ten einde een goede ijzerligging te verkrijgen wordt eerst de hoef nauwkeurig besneden, daarna het ijzer gepast en ten slotte ondergeslagen. Vooral het doelmatig besnijden is van zeer groot belang. Het passen kan koud of warm geschieden. Het is het beste om het ijzer zwart-warm te passen, teneinde kleine oneffenheden door zwart-schroeien aan te wijzen en gelijk te kunnen raspen met het overige, waardoor een best aansluiten van het ijzer is te verkrijgen. Indien het ijzer rood-warm wordt gepast, dan wordt ook een nauwkeurig aansluiten verkregen doch tevens de hoornzelfstandigheid te bros gemaakt, waardoor later licht brokkelhoeven ontstaan. — Een degelijke uitoefening van het hoefbeslag draagt bij tot verbetering van het paard in het algemeen, en in elk geval steeds tot verhooging der gebruikswaarde. — In Nederland worden bijna uitsluitend paarden, ezels en muildieren beslagen, namelijk die welke op harde wegen dienst moeten doen. Paarden, die weinig op kunstwegen hebben te loopen, worden òf niet, òf alleen vóór beslagen. — In Limburg en Noord-Brabant, in België, Zuid-Duitschland, Frankrijk worden ook vrij wat trekossen gebezigd en deze dikwerf van klauwbeslag voorzien, hetzij ieder klauw afzonderlijk, hetzij beide klauwen van een gemeenschappelijk ijzer.

Hoefblad (*Tussilago L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door in 2 kransen geplaatste omwindselblaadjes, aan den voet door schubben gesteund, door een bijna vlakken bloembodem zonder strooschubben, door talrijke bloempjes, door lintvormige, in kransen gerangschikte, vrouwelijke, vruchtbare straalbloempjes en buisvormige weinig talrijke, tweeslachtige, onvruchtbare schijfbloempjes, door langwerpige, rolronde, geribde vruchtjes, door zijdeachtige vruchtpluisharen, door een met schubben bezetten stengel en door gele bloempjes. In ons land groeien: *Klein hoefblad* (*T. Farfara L.*) met tot een wortelrozet vereenigde bladeren, die aan de onderzijde witviltig, rondachtig, doch aan den voet hartvormig ingesneden en van een uitgeschulpten rand voorzien zijn, terwijl de bloemhoofdjes vóór en na den bloei overhangen en *groot hoefblad* (*T. Petasites L.*) met een langwerpige bloemspies en langwerpig-hartvormige, ongelijkfijngetande, van onder zachtharige dlaberen, wier

Hoefblad (*Tussilago Farfara.*)

lobben tot elkander naderen. Groot Hoefblad wordt tegenwoordig onder den naam van *Petasites officinalis* tot het geslacht *Petasites* gerekend.

Hoefdieren (*ungulata*), een orde der zoogdieren, omvatte vroeger alle zoogdieren, wier onbewegelijke teenen met hoeven omgeven zijn, dus de éénhoevigen, tweehoevigen en veelhoevigen; thans echter worden de olifanten (als slurfdieren) en de klipdas als bijzondere orde beschouwd, of wel is de geheele orde opgelost. De teenen der hoefdieren zijn met hoeven bedekt. Het sleutelbeen ontbreekt. Het gebit dient tot het kauwen van plantaardig voedsel, daarom zijn de kiezen sterk ontwikkeld, terwijl de snijtanden dikwijls ontbreken en daartusschen en den eersten kies een opening blijft. Het darmkanaal is vooral bij de uitsluitend plantenetende soorten zeer lang, iets korter bij de omnivoren, terwijl de maag bij de afzonderlijke soorten groote verschillen vertoont. Over het algemeen zijn de talrijke familiën der hoefdieren zeer afwijkend gebouwd. De oudste hoefdieren (de *Condylarthra* uit Noord-Amerika) raakten, in tegenstelling met de thans levende soorten, met 5 teenen den grond, daarna nam het aantal teenen, dat op den bodem rust geleidelijk af, zoodat dit thans alleen met den 3den (soms in verbinding met den 4den) het geval is. Er zijn ongeveer 60 groepen met 260 soorten. Van uitgestorven soorten vindt men, met name in Amerika, nog steeds zeer afwijkende vormen. Men leidt de hoefdieren van de *Condylarthra* af en neemt als voorvaderen daarvan veelvraten aan. Een zeer oude, geheel uitgestorven soort zijn ook de *amblypoda* uit het eoceen met vijf teenen en een volledig gebit; daartoe behoorden o. a. de reusachtige dinoceraten.

Digitized by Google

Hoefslag noemt men het vak van een dijk, dat aan elk onderhoudsplichtige van dien dijk is toegewezen; 'poorters, corporatiën enz. konden vroeger ook tot de onderhoudsplichtigen behooren en ontvingen alsdan elk hun hoefslag. De hoefslagen waren dan ook van zeer verschillende grootte naar gelang van de grootte der landerijen, die er mede „besmet" waren.

Hoefsmidscholen. De opleiding der aanstaande hoefsmeden voor het Nederlandsche Leger vindt plaats aan de Hoefsmidschool te Amersfoort, verbonden met de Rijschool. Een militaire hoefsmidschool is er reeds sedert 1841, in 1842 verbonden aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda; in 1862 werd de Militaire Rijschool met de hoefsmidschool overgeplaatst van Breda naar Venlo en sedert 30 October 1886 naar Amersfoort. De militairen, die als leerling worden toegelaten, moeten eenige bedrevenheid bezitten in het smeden van ijzers; de opleidingstijd duurt $1^1/_2$ à 2 jaren. — Sedert 1885 is men begonnen aanstaande burgersmeden gelegenheid te geven eenige opleiding in het hoefsmidsvak te verkrijgen, vooral te Amersfoort. In 1888 is in Groningen door de veeartsen *Wiersum* en *Heidema* een particuliere leersmederij opgericht; in 1891 zijn aan de hoefsmederij van 's Rijks Veeartsenijschool te Utrecht een paar plaatsen opengesteld, aan welke opleidingsplaatsen voor toelating een behoorlijke voorbereiding wordt geëischt en een verblijf van ongeveer 6 maand. Verder zijn ertal van gesubsidieerde cursussen in hoefbeslag, waarvan de eerste in 1885 te Haarlem werd opgericht. In de meeste andere provinciën vond het voorbeeld navolging en tot 1905 zijn totaal 175 zoodanige gehouden. Aanvankelijk werden er slechts 5 theoretische lessen van 2 uur en 10 praktische lessen, ieder van 4 uur gegeven, thans uit twee halfjaarlijksche cursussen bestaande, elk van minstens 16 theoretische lessen van 1 à 2 uren en uit 16 praktische lessen van 3 à 4 uren. De regeeringssubsidie bedraagt totaal f 3600 per jaar, terwijl gedurende 1906 vanwege de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij een school voor aanstaande burgerhoefsmeden wordt gebouwd te Tiel. — De meest bekende hoefsmidscholen in het buitenland zijn die te Dresden en Saumur, terwijl die in Brussel voor burgerhoefsmeden meer en meer van beteekenis wordt. — Te Groningen wordt sedert 1896 een geïllustreerd maandblad „De Hoefsmid" uitgegeven.

Hoefijzer. In overeenstemming met den hoefvorm is een voorijzer meer rond in den toon, een achterijzer meer spits. De nagelgaten zitten slechts weinig verder naar de verzeneinden dan de helft van het ijzer. Hun aantal bedraagt, al naar de grootte en de zwaarte van het ijzer 5 tot 9, terwijl de nagels precies in de gaten moeten passen, om een vaste ligging van het ijzer te bevorderen. Aan het ijzer heeft men een buiten- en een binnentak (de eerste iets meer gebogen dan de laatste), een boven- of hoef- en een onder- of grondvlakte. In deze laatste wordt soms een overlangsche sleuf, een z. g. n. rits, tot op het $^2/_3$de der ijzerdikte ingeslagen, soms niet. De eerste zijn aangegeven door Engelsche hoefbeslagkundigen en heeten hiernaar Engelsch beslag of ritsijzers, de andere Fransche- of ijzers met stampnagelgaten. Beide vormen kunnen zeer goed zijn. De ritsijzers vinden meer en meer toepassing. Hierbij staan de paarden iets vaster en worden minder gemakkelijk ernstige fouten bij het inslaan der nagelgaten gemaakt. IJzers met stampnagelgaten kunnen vaster zitten dan ritsijzers. — Soms worden aan de verzeneinden de ijzertakken iets omgeslagen en hier tot de dubbele dikte gebracht. Deze heet dan „ijzer met kalkoenen". Soms wordt behalve 2 kalkoenen ook in het midden van het toongedeelte even een sterke verdikking, dikwerf van staal, aangebracht, welke dan „stoot" heet en het ijzer een „stootijzer", dat bij sleeperspaarden wordt gebezigd, vooral in Nederland en Duitschland. Het gebruik van „slichte" ijzers is evenwel toenemende, dat van kalkoen- en stootijzers afnemende. Voor afwijkende hoefvormen bestaan veel bijzondere soorten hoefijzers. Met het oog op gebrek aan arbeidskrachten in het hoefsmidsvak worden meer en meer hoefijzers machinaal vervaardigd, hetgeen jammer is voor de ontwikkeling van de aanstaande hoefsmeden in zake het verkrijgen van de gewenschte handigheid in het maken van hoefijzers.

Bij winterdag wordt tegen uitglijden gebruik gemaakt van scherp beslag: ijsnagels, „vast" scherp of „los" scherp, in tal van uiteenloopende soorten.

Hoefijzerneuzen. Zie *Vleermuizen.*

Hoegli, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt (3167 v.km. met 1049282 inwoners) in de Britsch-Indische provincie Bengalen, ligt aan den rechteroever van den *Hoegli* (een arm van den Ganges) en aan de spoorlijn Calcutta—Allahabad en telt (1901) 29388 inwoners. De stad werd in 1537 door de Portugeezen gesticht, in 1631 door sjah *Dsjihan* en in 1640 door de Engelschen bezet, die in 1686—1690 daaruit verdreven werden. De wijk Tsjinsoerah is een stichting der Nederlanders.

Hoek of *Vischhoek.* Zie *Vischtuigen.*

Hoek noemt men in de meetkunde het onbepaalde vlak, gelegen tusschen 2 rechte lijnen, die elkander snijden, of in de bolvormige driehoeksmeting tusschen 2 elkander snijdende groote cirkels. De lijnen dragen den naam van *beenen,* en aan het snijpunt geeft men dien van *hoekpunt.* De hoek tusschen 2 rechte lijnen wordt gemeten door den boog van een cirkel, wiens middelpunt met het hoekpunt samenvalt. Telt die boog 90°, dan is de hoek *recht,* telt hij een kleiner aantal graden, dan is hij *scherp,* telt hij er meer, dan is hij *stomp.* Een hoek van 180° noemt men een *gestrekten hoek.* Wanneer men een hoek doormiddel van 3 letters aanwijst, moet de middelste die van het hoekpunt zijn. De bolvormige hoek wordt in een vlakken veranderd door uit het ontmoetingspunt der beide groote cirkels raaklijnen aan deze te trekken.

Hoek, een gemeente in de provincie Zeeland in Zeeuwsch-Vlaanderen gelegen, 3864 H.A. groot met (1907) 2555 inwoners, wordt in het N. door de Hont, in het W. en Z.W. door den Braakman en verder door de gemeente Terneuzen begrensd. Zij bestaat uit vruchtbare kleigronden, die door hooge dijken beschermd worden. De landbouw levert rijke oogsten. Behalve het dorp Hoek behoort de buurt Mauritsfort tot deze gemeente.

Het dorp Hoek, in het laatst der 16de eeuw gesticht, bezit een Hervormde kerk.

Digitized by Google

Hoek, *Johannes*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Engelen in Noord-Brabant den 7den April 1813, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Kampen, bezocht de Utrechtsche hoogeschool, werd in 1839 bevorderd tot proponent bij de Nederlandsche Hervormde Kerk en in 1843 beroepen tot predikant te Giethoorn in Overijsel. In 1851 vertrok hij als zoodanig naar Oudeschoot c. a. in Friesland en in 1857 naar Kampen. Hij werd emeritus in 1890 en overleed den 5den Januari 1893. Van zijn geschriften noemen wij: „Mina en Betsy" (3de druk, 1867), „De familie Ploeger" (1850), „Uit het dagelijksch leven" (1851), „Twee Novellen" (1852), „De godsdienst in het leven" (1856), „Bernard Robelius" (1857), „Jan Beitel, een kinderhuisjongen. Een verhaal voor het volk" (1862), „Drie Novellen" (1863), „Louise van der Heiden en herinneringen eener moeder" (1864), „Agatha" (1868), „Eene eerste liefde. Drama voor rederijkers" (1870), „Een Oom uit Californië. Blijspel voor rederijkers" (1870), „De wedergevonden zoon. Drama voor rederijkers" (1875), „Wat er werd van de kinderen van Bellevue" (1875) en „Een Oom uit Amerika. Blijspel in vijf bedrijven" (1875). Ook schreef hij onderscheiden novellen, verhandelingen, boekaankondigingen enz. in verschillende tijdschriften. Eindelijk heeft *Hoek* in 1830 tot 1832 het vaderland vrijwillig gediend met den rang van officier en was alzoo gerechtigd tot het dragen van het Metalen Kruis.

Hoek, dr. *Paulus Peronius Cato*, in 1851 geboren te Giethoorn, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1875 tot doctor in de wis- en natuurkunde op een proefschrift, getiteld: „Eerste bijdrage tot een nauwkeuriger kennis der sessile Cirripediën". Van 1874 tot 1880 was hij assistent aan het zootomisch laboratorium te Leiden, van 1878 tot 1888 leeraar aan het gymnasium en de hoogere burgerschool aldaar. Sedert laatstgenoemd jaar is hij wetenschappelijk adviseur in visscherijzaken; tot 1903 was hij directeur van het Rijksinstituut voor het onderzoek der zee te Den Helder, en sedert 1899 is hij gevolmachtigde volgens art. X der den 30sten Juni 1885 te Berlijn gesloten overeenkomst tot regeling van de zalmvisscherij in het stroomgebied van den Rijn. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Schets eener ontleedkunde van den mensch" (1887), (met anderen:) „Natuurkundige toestand van Nederland" (Algemeene aardrijkskundige bibliographie van Nederland, dl. II, 1889), „De zalm op onze rivieren. Voordracht" (1891), „Mededeelingen over visscherij. Maandblad" (1894 en vlg.), „Verslag van den staat der Nederlandsche zeevisscherijen over 1896" (2 dln., 1897), „Rapport over de oorzaken van den achteruitgang in hoedanigheid van de Zeeuwsche oester" (1902). Voorts was hij mederedacteur van het „Tijdschrift der Nederlandsche dierkundige vereeniging".

Hoeker noemt men een vischschuit, waarop men met hoekwant vischt, ook een schuit, die op zulk een vaartuig gelijkt en gebruikt wordt voor goederenvervoer.

Hoekschen en Kabeljauwschen zijn de namen van 2 staatspartijen, die gedurende de tweede helft der 14de en de geheele 15de eeuw Holland hebben geteisterd. Het was een strijd tusschen adellijke familiën onderling, tusschen den adel en de burgerij, tusschen de vermogende kooplieden in de steden en de lagere volksklasse, tusschen de regeerende geslachten en de gilden, een strijd, die niet specifiek Hollandsch was. In onderscheiden streken van Europa en ons land stonden reeds lang twee partijen gewapend tegenover elkander, die men als de behoudende en de naar verandering, verbetering, strevende zou kunnen aanduiden. Aanleiding tot het uitbreken van den burgeroorlog in Holland werd gegeven door een twist over het recht op de grafelijke waardigheid als leen. Toen namelijk graaf *Willem IV* in 1345 in een slag tegen de Friezen gevallen was, zonder wettige nakomelingschap na te laten, zag zijn zuster *Margaretha* zich door haar gemaal, keizer *Lodewijk*, met het graafschap Holland beleend. Deze vrouw echter, hoe kloekmoedig ook, kon haar gezag op den duur niet handhaven in dat graafschap, hetwelk door schulden uitgeput, vol gisting en oproer was, als gevolg van de wijze, waarop *Willem IV* (zie aldaar) het bestuur gevoerd had, en dat door Engeland bedreigd werd. Ook heerschte er verdeeldheid omtrent de vraag of Holland een zwaard- dan wel een spilleleen was en bestonden in vele steden partijen, die van het bestuur eener vrouw weinig heil verwachtten. *Margaretha* keerde weldra naar Duitschland terug, na haar tweeden zoon, *Willem*, onder den titel „verbeider" tot stadhouder te hebben doen benoemen. Onder diens zwak bestuur werd de verwarring nog grooter en toen de keizer stierf, stond *Margaretha* in 1349 haar bewind in Holland en Zeeland aan haar zoon *Willem* af, terwijl zij Henegouwen behield en tevens een geldelijke schadeloosstelling bedong. *Willem* echter betaalde deze laatste niet, bewerende, dat hij, als zoon des keizers, de grafelijke waardigheid niet ontleende aan zijn moeder, maar aan de keizerskroon, waaraan, na haren afstand, de graafschappen waren vervallen. Op raad van misnoegde edelen, die door *Willem* uit het bestuur waren verwijderd, omdat zij tot de aanhangers behoorden van *Margaretha*, herriep deze haren afstand, op grond dat haar zoon niet aan de gestelde voorwaarden voldeed (1350). Vele steden en eenige edelen kozen de partij van *Willem*, en de twist tusschen moeder en zoon ontaardde, na een paar mislukte pogingen tot verzoening te Quesnoy en Geertruidenberg, in een langdurigen burgeroorlog. Het eenige goede, dat er uit voortvloeide, was de verzwakking van den heerschzuchtigen adel, zoodat de burgerstand gelegenheid vond om zich te ontwikkelen. De aanhangers van *Willem* droegen grijze mutsen, vertegenwoordigden de liberale partij en noemden zich *Kabeljauwschen* naar de groote visschen, die de kleinere gemakkelijk verslinden, terwijl de vrienden van *Margaretha* zich met roode mutsen dekten, de behoudende beginselen zochten te handhaven en zich *Hoekschen* noemden naar het vischtuig, waarmede de kabeljauwen gevangen worden. Volgens een andere lezing zou de naam Kabeljauwschen ontleend zijn aan het lichtblauwe schubben vertoonende Beiersche wapen. Zie verder *Margaretha van Henegouwen*.

Hoeksche Waard is een der Zuid-Hollandsche deltaeilanden, ingesloten door het Hollandsch Diep, het Vuile Gat, het Haringvliet, Spui, Oude

Digitized by Google

Maas en Dordsche Kil. Het eiland beslaat een oppervlakte van 290 v. km. en bezit een vruchtbaren kleibodem, die voor landbouw gebruikt wordt (tarwe, vlas, suikerbieten, koolzaad enz.). Het bevat de gemeenten Oud-Beierland, Nieuw-Beierland, Piershil, Numansdorp, Strijen, 's Gravendeel, Puttershoek, Heinoord, Westmaas en Maasdam, het grootste deel van Zuid-Beierland en van Goudswaard en een klein deel van Dubbeldam.

Hoeksteen is een steen in den hoek van een gebouw of een deel ervan, aangebracht tot steun. Verder wordt het woord veel in overdrachtelijken zin gebruikt.

Hoekstra, *Albert ten Broecke*, een Nederlandsch letterkundige, geboren in 1765 uit een aanzienlijk geslacht in Friesland, legde zich toe op de oude letteren, bekleedde de betrekking van grietman, doch verloor in 1795 zijn ambt, terwijl hij zich tevens genoodzaakt zag het land te verlaten. Nu wijdde hij zich geheel en al aan de beoefening der letteren en bepaalde zich hoofdzakelijk bij de Friesche taal. Om hierin door te dringen, vervaardigde hij uittreksels uit alle overblijfselen van het Mesogotisch, Angelsaksisch, oud-Duitsch, oud-Nederlandsch en oud-Friesch, welke hij kon machtig worden. Nadat hij geruimen tijd te Haarlem gewoond had, wilde hij zijn kostbaren voorraad dienstbaar maken aan een nieuwe uitgave der gedichten van *Gijsbert Japiks*, doch het Nederlandsche publiek betoonde geen deelneming genoeg om het plan te volvoeren. De roem, door hem op taalkundig gebied verworven, was oorzaak, dat hij weldra den leerstoel voor Nederlandsche taal en letterkunde aan de hoogeschool te Leuven aenvaardde, doch daar hij weinig geschiktheid had voor onderwijs, legde hij weldra die betrekking neder en vestigde zich te Amsterdam, waar hij opgenomen werd onder de leden der tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Aan deze instelling leverde hij zijn „Specimen etymologici philosophi" naar aanleiding eener Angelsaksische omschrijving van „Genesis", door den Engelschen monnik *Caedmon* in de 7de eeuw opgesteld. Verder werd hem door de regeering opgedragen, de overblijfselen onzer oude taal en letterkunde uit de 13de en 14de eeuw op te sporen en voor de pers in gereedheid te brengen. In het volbrengen van deze taak werd hij verhinderd door den dood, op den 27sten Augustus 1829. Men heeft nog van hem: „Nuttigheid van de taalkennis der Middeleeuwen enz", terwijl eenige handschriften, door hem opgesteld, berusten in de bibliotheek der Leidsche Maatschappij.

Hoekstra, *Freerk*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren in 1765, was geruimen tijd leeraar der Doopsgezinde gemeente te Harlingen en overleed in 1836. Van zijn geschriften vermelden wij: „Godsdienstige vertoogen" (1800), „Vragen en antwoorden over den Godsdienst" (1805), „Kerkelijke redevoeringen bij gewone en buitengewone gelegenheden" (1815), „De geschiedenis van Jezus" (1815), „De geschiedenis der Apostelen" (1818), „De gelijkenissen van Jezus" (1821) en „Kerkelijke redevoeringen" (1837), na zijn dood uitgegeven.

Hoekstra, *Sytse*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Wieringerwaard den 20sten Augustus 1822, bezocht het gymnasium te Hoorn en werd in 1840 student aan het Seminarium der Doopsgezinden en tevens aan het Athenaeum te Amsterdam. Na het voleindigen zijner studiën werd hij in 1848 beroepen tot predikant te Akkrum, in 1852 te Rotterdam en in 1857, na het aftreden van professor *Muller*, tot hoogleeraar aan bovenvermeld seminarium, alsmede bij de stichting der gemeentelijke universiteit te Amsterdam (1877) tot hoogleeraar aan deze inrichting van onderwijs. Beide betrekkingen legde hij in 1892 neder, daar hij den leeftijd van 70 jaar bereikt had en overleed te Ellekom den 13den Juni 1898. Van zijn talrijke geschriften, die meerendeels van een wijsgeerige richting getuigen, noemen wij: „Geloof en leven des Christens" (1851), „De leer des Evangelies in haar eenheid en samenhang" (2 dln., 1854—1855), „De triumf der liefde; het Hooglied vertaald en toegelicht" (1856), „Het geloof des harten volgens het Evangelie" (1857), „Vrijheid in verband met zedelijkheid, zelfbewustheid en zonde" (1858), „Godsdienst en Kunst" (1859), „Grondslag, wezen en openbaring van het godsdienstig geloof" (1861), „De ontwikkeling van de zedelijke idee in de geschiedenis" (1862), „Beginselen en leer der oude Doopsgezinden" (1863), „Bronnen en grondslagen van het godsdienstig geloof" (1864), „Des Christens godsvrucht naar de eigen leer van Jezus" (1866), „De benaming: De zoon des menschen" (1866), „De hoop der onsterfelijkheid" (1867), „De grondslag van het besef van onvoorwaardelijken plicht" (1873), „Het jaar 81 als getuige van de beteekenis des geloofs, beide voor een krachtig volksleven en voor de wetenschap" (Academische rede, 1881), „Zedenleer" (3 dln., 1893—1894), „Wijsgeerige godsdienstleer" (2 dln., 1894), „Geschiedenis van de zedenleer" (2 dln., 1896), „Christelijke geloofsleer" (2 dln., 1897) en vele katechetische geschriften, leerredenen en verhandelingen in „De Gids", „Nederland", „Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie", „Licht, liefde, leven," „Godgeleerde bijdragen," „Theologisch tijdschrift" enz. In 1856 benoemde de Leidsche academie hem eershalve tot doctor in de godgeleerdheid en in 1874 ontving hij de ridderorde van den Nederlandschen leeuw. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, van het Utrechtsch Genootschap, van Teyler's Godgeleerd genootschap en van de Koninklijke Academie van Wetenschappen.

Hoektand. Zie *Tanden*.

Hoek van Holland, een dorp in de provincie Zuid-Holland, aan den Noordelijken oever van den Nieuwen Waterweg, in den hoek door de kust en den Waterweg gevormd, telt (1908) 2000 inwoners. De plaats, die uit Oude en Nieuwe Hoek bestaat, is zeer onregelmatig gebouwd, wat in nauw verband staat met het ontstaan en de uitbreiding. Het oude gedeelte, dat onmiddellijk aan de zee en langs het kanaal ligt, bestaat voor het grootste deel uit loods- en dienstwoningen met eenige woningen van neringdoenden en particulieren. Dit gedeelte kon zich niet verder ontwikkelen door den bouw van het pantserfort, waaromheen in een straal van 1 km. niet in steen of ijzer gebouwd mag worden. De woningen binnen

Digitized by Google

dezen straal zijn dan ook alle van hout opgetrokken. Naar het noorden werd de uitbreiding belet door een vrij hoog en woest duin. De Nieuwe Hoek, ongeveer 20 minuten gaans van het oude gedeelte in de nabijheid van het station der Hollandsche-IJzeren-Spoorwegmaatschappij gelegen, is een modern dorp. Een derde gedeelte is in wording aan den straatweg naar 's-Gravenzande, de eenige weg, die naar het dorp leidt, terwijl een Rotterdamsche firma van plan is tusschen dezen weg en de kust een villapark aan te leggen. Tot nu toe zijn alleen eenige toegangswegen door het duin aangelegd en is er een eenvoudig badhotel gebouwd.

In het oude gedeelte van Hoek van Holland

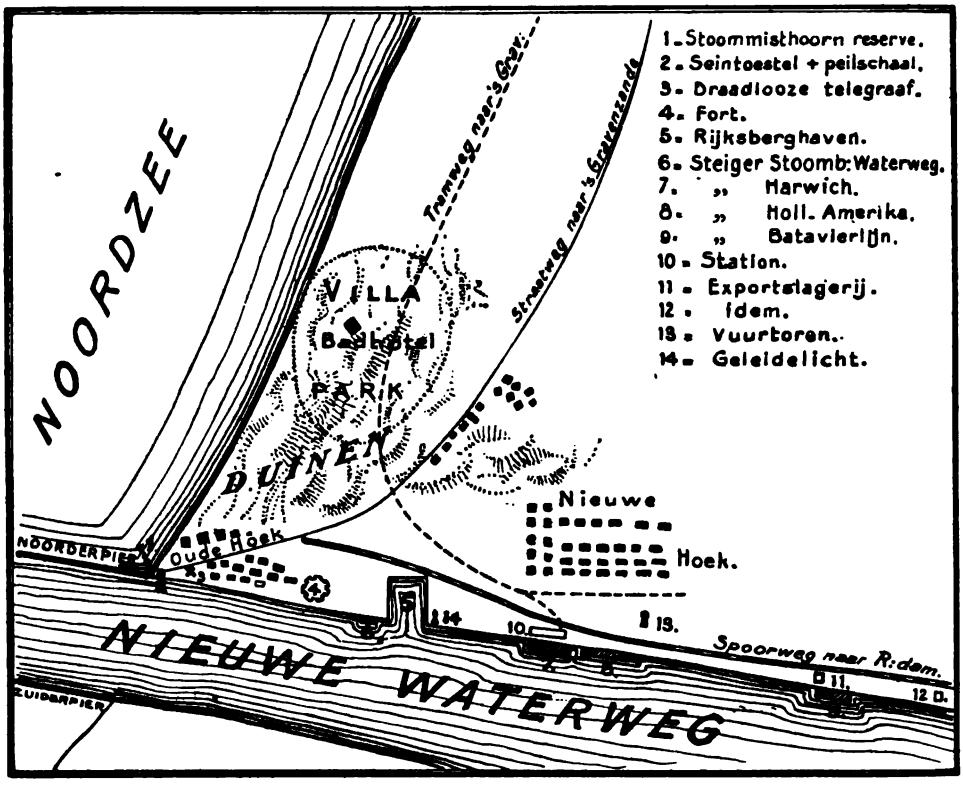

Hoek van Holland.

wegmaatschappij met een aanlegsteiger van de Harwichlijn, en den dienst der douane te water en te land, den groote aanlegsteiger met loodsen voor de Holland-Amerikalijn, kleinere steigers voor de Batavierlijn en de onderneming Nieuwe Waterweg op Rotterdam en drie opslagplaatsen voor steenkolen, ten behoeve van spoor en stoombootendienst. Ook treft men daar aan twee groote exportslagerijen voor het vleeschvervoer naar Engeland en de hotels „Amerika" en „Harwich". Hoek van Holland heeft een stoomreddingsboot (de bekende „President van Heel"), een gewone zelfrichtende reddingsboot en een reddingsboot, hangende in davids op de Zuiderpier. In 1908 werd

treft men aan: een seintoestel met peilschaal aan den wortel van het noorderhoofd, een misthoorn met samengeperste lucht op den kop van het noorderhoofd, een reserve-misthoorn met stoom aan den wortel van dit hoofd, rijdende stoomkranen voor het onderhoud van de dammen, een station voor draadlooze telegrafie, een gebouw voor in- en uitklaring, verschillende dienstgebouwen voor de departementen van Waterstaat en Oorlog, een post- en telegraafkantoor en een pantserfort met een bezetting van 200 man op oorlogssterkte. Het nieuwe gedeelte bezit een rijksberghaven met bergplaatsen voor het loodswezen en den torpedodienst, een vuurtoren met geleidelichten, een station van de Hollandsche-IJzeren-Spoorweg een reddingssteiger aangelegd, vanwaar de schipbreukelingen bij stranding op de Noorderpier den lichtopstand kunnen bereiken, terwijl de reddingsboot bij storm tot aan den steiger kan komen. De bevolking bestaat van arbeid op of in verband met de zee, de bodem is voor landbouw en veeteelt totaal ongeschikt, terwijl de visscherij van geen beteekenis is. Het dorp bezit een Hervormde, een Gereformeerde en een Roomsch-Katholieke kerk.

De Oude Hoek is ontstaan door den aanleg van den Nieuwen Waterweg (1866—1872). De polderketen werden in 1872 onmiddellijk vervangen door houten loodsgebouwen. De enkele gebouwen van steen, die men in dit gedeelte aantreft,

Digitized by Google

Digitized by Google

Goudgroen Pluimhoen van het Himalaja-gebergte.

Gewo

'Het Langstaart-L

Roode Cochin-China's (haan en hen).

Mesbe

Digitized by Google

Hokko.

phoen van Australië.

Kauwies.

Zwartborstig Kuif-Paarlhoen.

Bruine Italiaansche of Livorno-Haan.

Digitized by Google

Digitized by Google

zijn, voor zoover het geen rijksgebouwen waren, met bijzondere vergunning gebouwd. Na de exploitatie van de spoorlijn Rotterdam—Hoek van Holland is de Nieuwe Hoek ontstaan. De plaats behoort tot de gemeente 's Gravenzande, doch zij streeft er naar als zelfstandige gemeente erkend te worden, wat echter financiële bezwaren meebrengt. In 1907 is de Westlandsche tramlijn tot Hoek van Holland doorgetrokken, zoodat het produktenvervoer uit het Westland naar Engeland over deze plaats mogelijk is geworden.

Hoen, *Pieter 't*, een Nederlandsch dichter en prozaschrijver, geboren te Utrecht in 1745, was een van de hoofden der Patriottische partij en de schrijver van het in die dagen algemeen gelezen tijdschrift „De Post van den Nederrhijn". Hij overleed in 1828. Wij noemen van hem: „Proeve van kleine gedichten voor kinderen" (1776), „Nieuwe proeven van kleine gedichten" (1779), „Ter glorierijke nagedachtenis van Bentinck" (1781), „Nieuwe spectatoriale schouwburg enz." (2 dln., 1782—1789), „Mars in boeijen of het herstel van den vrede; boertig godenspel" (1802) en „Het verjaringsfeest of de te Amiëns gesloten vrede" (1802), een blijspel.

Hoenan (Chineesch = Zuiden van het meer), een Chineesche provincie ten Z. van den middelloop van den Jang-tse-kiang, telt op 200500 v.km. 15200000 inwoners en wordt ten W. door Hoepe, ten Z. door de Nanschanbergen, ten O. door Kiang-si en ten W. door Kweitsjou en Tsetsjwan begrensd. Behalve in het N.O. wordt Hoenan door lage bergruggen ingenomen en in verschillende bekkens verdeeld. In het midden der provincie ligt de Heng-schang, een der vijf Heilige Bergen van China. In het Z.O. loopt een drukke handelsweg door de provincie Kiang-si naar Kwantoeng. De grootste rivieren, alle tot het gebied van den Jang-tse-kiang behoorende, zijn de Siang- of Heng-kiang, de Juen-kiang en de Li- of Feng-tsjoel. Alle drie monden uit in het bekken van den Toeng-ting-hu in het N.O. der provincie. Dit meer dan 5500 v.km. groote meer bestaat alleen in den zomer tijdens de groote overstroomingen van den Jang-tse-kiang. De genoemde rivieren zijn over groote gedeelten bevaarbaar. Hoenan is een der vruchtbaarste en best besproeide provincies van China. De hoofdvoortbrengselen zijn thee en katoen. Ook aan ertsen en steenkolen is Hoenan rijk. De provincie wordt verdeeld in 7 onafhankelijke distrikten (foe) en heeft tot hoofdstad Tsjang-scha met ± 300000 inwoners. Andere belangrijke plaatsen zijn Jo-tsjou, Tsjang-te, Schin-tsjou, Pau-king en Heng-tsjou.

Hoenderbeet. Zie *Doovenetel.*

Hoenders (Gallicinae) of *Hoenderachtige Vogels* (zie de plaat) is de naam eener talrijke orde van veelal plomp gebouwde vogels, welke meer geschikt zijn om te loopen, dan om te vliegen, hun voedsel op den bodem zoeken en voor den mensch zeer nuttig zijn. Zij zijn alle nestvluchters, die terstond na het uitkruipen uit het ei de ouden volgen en zelf in hun onderhoud voorzien. Kenmerkend voor deze orde is een korte, dikke, gekromde bovensnavel, die aan de zijden over den ondersnavel heenvalt, kale plekken en dikwijls aanhangsels, zooals kammen, lellen enz. aan den kop, sterke pooten met krachtige zitvoeten en breede nagels aan de rechte teenen. De mannetjes zijn meestal veel grooter en tevens fraaier van kleur dan de wijfjes, welke laatste haar talrijke eieren gewoonlijk in een kunsteloos nest op den grond uitbroeden. Het zijn grondvogels, die men gemakkelijk tam kan maken.

Van de talrijke familiën dezer orde, welke meer dan 400 soorten telt, zijn bovenal 2 van belang voor den mensch, namelijk de *veldhoenders* (*Perdicidae*), waarop veel jacht wordt gemaakt, en in nog hoogere mate de *eigenlijke hoenders* (*Phasianidae*). Van deze laatste is de haan veel grooter, schooner geteekend en heeft een veel mooier staart dan de hen. Van de soorten dezer familie noemen wij de kalkoenen (*Melegaris*), pauwen (*Pavo*), fazanten (*Phasianus*) en onze gewone hoenders (*Gallus*).

De *gewone hoenders*, die als huisdieren zich met den mensch bijna over den geheelen aardbodem hebben verspreid, dragen een naakten kam op den kop en 2 huidlappen aan de onderkaak, een lange en en gekromde spoor en een opstaanden staart van 14 staartvederen, waarover bij den haan lange pronkvederen heen hangen. De vleugels zijn kort en gewelfd, de beide middelste staartvederen doorgaans wat langer, en de achterteen is vrij lang. Uit welk land onze tamme hoenders afkomstig zijn, kan men niet met zekerheid bepalen. Reeds in de oudste tijden der geschiedenis waren zij huisdieren; men vindt ze al afgebeeld op de antieke gedenkteekenen in Egypte. Tevens vindt men reeds een menigte variëteiten van hoenders, zoodat zij wellicht een gemengd ras vormen. In den jongsten tijd heeft men in de bosschen van Java een zeer schuwe soort hoenders (*Gallus Bankiva*) gevonden, wier haan een treffende overeenkomst heeft met dien onzer tamme hoenders. Men houdt hem voor den stamvader onzer hoenders; sommigen echter veronderstellen, dat hij een verwilderde tamme haan is.

Hoenders te houden is voor hen, die er gelegenheid toe hebben, een algemeen gebruik. Sommigen doen het uit liefhebberij, anderen als een bron van inkomsten. Algemeen is erkend, dat de eieren zeer duur worden, wanneer men al het voedsel van de hoenders koopen moet. Hebben deze gelegenheid om in een grooten tuin of op het land in hun onderhoud te voorzien, of krijgen zij afval, dat anders verloren gaat, dan is het mogelijk, dat de eieren bij goeden prijs eenig voordeel opleveren. Hoenderteelt in het groot beantwoordt gewoonlijk weinig aan de verwachtingen.

Er bestaat een verbazend groot aantal hoenderrassen, wier beschrijving hier te veel plaats zou vereischen, zoodat wij ons tot enkele bepalen. Vermelding verdienen in de eerste plaats de variëteiten van onze gewone hoenders, de Engelsche dwerghoenders en de Cochinchinahoenders. De beste eieren, hoewel wat klein, zijn die der Engelsche dwerghoenders. Inzonderheid roemt men de Cochinchinahoenders wegens hun grootte en vooral om hun langdurig eierleggen, dat zij ook in den winter voortzetten. Verbazend is de groei van deze hoenders in de eerste maanden na het uitkomen. Met betrekking tot de gewone hoenders zij men er

Digitized by Google

steeds op bedacht, om de beste dieren aan te houden en de minder goede ter slachtbank te verwijzen. De haan moet groot en sterk zijn en een donkerrooden kam en levendige oogen hebben, verder dient hij zich te onderscheiden door krachtige korte nagels en lange sporen. De hardste kraaiers zijn de beste. Hij moet de hennen, 12 of 15 in getal, trouw vergezellen en het voedsel met haar deelen. Men late hem echter niet ouder worden dan 4 jaar, hoewel hij 20 jaar worden kan. Den ouderdom der hoenders kan men opmaken uit kam en pooten; zij zijn jonger naar mate deze zachter zijn. De hennen mogen geen sporen hebben, niet twist- en bijt-ziek zijn, niet kraaien en ook niet vet wezen, anders toch leggen zij slecht en passen zij ook niet best op de kiekens. Behalve in den rusttijd, September en October, blijven de hennen aan het leggen, wanneer men ze warm houdt en ruim van voedsel voorziet. Gedurende 4 jaren leggen zij goed; wie op voordeel ziet, moet ze na dien tijd slachten.

Om hoenders te houden, dient men zich van een *hoenderhok* en een *kippenloop* te voorzien. Het eerste is een rondom besloten ruimte, waarin men rekken heeft aangebracht, waarop ze kunnen slapen, en nesten, waarin zij eieren kunnen leggen. Somtijds is de toegang tot het hok gelijkvloers, somtijds iets hooger, in welk geval een laddertje daarheen voert. De toegang is doorgaans een opening, juist groot genoeg om de hoenders door te laten, en kan door een valschuif van hout gesloten worden. Verder heeft het hok een deur ten behoeve van hen, die het reinigen of de eieren er uit halen wil. Men dient zulk een hok zóó te bouwen, dat geen roofdieren, wezels enz., er in kunnen doordringen, zelfs niet door den grond om te woelen en onder de muren heen te kruipen. Ook zorge men, dat er door met tralie's gesloten openingen toegang zij voor frissche lucht. Ook is het van belang, dat de zindelijkheid worde in acht genomen. Zijn de hoenders des avonds in het hok gegaan, dan sluite men de schuif. Opent men die, wat des ochtends vroegtijdig dient te geschieden, dan komen zij in den kippenloop, een door latwerk afgesloten ruimte, waaruit zij zich niet kunnen verwijderen. Hier genieten zij de vrije lucht en gebruiken zij hun voedsel; hier moet water voorhanden zijn, alsmede een hoop droog zand, waarop zij zich gaarne vermeien. Zulk een kippenloop is noodig, waar men geen gelegenheid heeft, om de kippen vrij te laten rondloopen, zooals zulks op vele boerderijen wèl het geval is, waar zij tevens een aangenaam nachtverblijf vinden in den warmen runderstal.

Wanneer een hen 15 of 20 eieren gelegd heeft, begint zij gewoonlijk te klokken, richt haar vederen overeind, zet zich op de eieren, die zij vindt, en verliest vederen aan den buik; zij is dan broedsch en wil broeden. Niet altijd echter is zij hiertoe geschikt, zoodat het van belang is, uit de broedsche hennen een goede keuze te doen. In den regel mag zij niet jonger dan 2 en niet ouder dan 6 jaar zijn, hoewel ook hennen, die om haar ouderdom niet meer leggen, wel eens zeer geschikt zijn om te broeden. Verder bepale men zijn keuze liefst tot groote, krachtige hennen met een rijken vederdos. Om de broedschheid te bevorderen, geve men overvloed van voedsel, vooral hennepzaad of in wijn geweekt brood. Om te broeden, geven velen de voorkeur aan de kalkoensche hen, die een 30-tal eieren kan bedekken; ja, er zijn er, die onder deze eerst een klein getal eieren plaatsen en na verloop van 8 dagen de overige, waarna zij bij het uitkomen der eerste de ledige plaatsen door andere eieren aanvullen en alzoo het dier aan het broeden houden, wat het evenwel niet langer dan 6 of 8 weken kan voortzetten. De broedplaats moet droog en rustig zijn; men bekleede haar met zuiver hooi of stroo en legge er een rand van gevlochten stroo omheen, om het wegrollen der eieren te verhinderen. Deze laatste mogen niet ouder zijn dan 20 dagen, doch het is onverschillig, van welke kippen zij afkomstig zijn, daar de broedhen zelfs eendeneieren uitbroedt. Het aantal bepale men naar het jaargetijde, namelijk 9 tot 11 in Januari, 11 tot 15 in Maart en 15 tot 18 in April en in de daarop volgende maanden. Men onderzoekt de eieren door de water- en door de lichtproef. Goede eieren namelijk moeten in water zinken, en als men de eieren tegen het lamplicht houdt en er naar ziet door een in een stuk bordpapier aangebracht gaatje, moet het blijken, dat ze doorschijnend en zonder vlekken zijn en dat de dooier in het midden gelegen is, Tegenwoordig kan het onderzoek met kunst (electrisch) licht zeer geschikt geschieden. Gedurende het broeden blijve de broedhen vrij van alle stoornis, doch indien zij al te ijverig is in het vervullen harer taak, jage men haar elken dag eenmaal van het nest, om haar frische lucht en voedsel te doen genieten. Loopt zij te vaak van het nest, dan geve men haar daar ter plaatse goed voedsel, zooals gerst, hennep en tarwe. Heeft zij de gewoonte in de eieren te pikken, dan leere men haar die gewoonte af door aanvankelijk met gips gevulde eieren onder haar te plaatsen. Voor het overige moet men gedurende den broedtijd de eieren niet meer aanraken dan volstrekt noodzakelijk is. Reeds na verloop van 3 dagen kan men de eieren, waarin zich de kiemen beginnen te ontwikkelen, van de overige onderscheiden; immers wanneer men ze tegen het licht houdt, bespeurt men daarin een donkere vlek. Als men zulke eieren na den elfden dag op een zeef in de zon legt, ziet men daarin na verloop van een paar minuten de zich bewegende schaduw van het kieken. Degene, bij wie deze beweging het geringst is, legt men in het midden van het nest, omdat hier de warmte het grootst is. Tusschen den 20sten en 22sten dag kruipen de kiekens uit den dop.

Eerst pikken zij in de schaal en doen dit, door zich om te keeren, op verschillende plaatsen, totdat deze geheel verbrijzeld is. Dan moeten zij ook nog het vlies binnen de schaal verbreken, en als daartoe hun krachten te kort schieten, is het zaak hen een weinig te helpen. Sommige kiekens besteden aan het uitkruipen 3, andere zelfs 12 uur. Men zij echter niet te voortvarend met hulp; want het gebeurt wel, dat de navelopening, waardoor zij den dooier in het lichaam opnemen, bij te vroegen bijstand nog niet gesloten is, en dan sterven zij aan de wond. De kiekens, die het eerst uitgekomen zijn, neme men bij de hen weg, plaatse ze in een bak met veeren en voede ze met fijngemaakten eierdooier, gekookte gort en met wat water en melk. Dagelijks echter brenge men ze eenmaal bij de hen, opdat deze

Digitized by Google

aan haar kiekens gewend blijve. Liet men ze dadelijk bij haar, dan zou zij allicht de overige eieren verlaten. Broedt de hen in den aanvang des jaars, dan kan men haar in Juli nogmaals laten broeden. Daar de kiekens van het laatste broedsel eerst laat in het volgende jaar beginnen te leggen, worden deze gewoonlijk voor de tafel bestemd.

Is de broedhen zeer rustig, zoo kan men de kiekens bij haar laten blijven. Deze kunnen het een etmaal zonder voedsel uithouden, doch het is beter hun wat voedsel, fijngemaakte eierdooier of eiwit enz., te verschaffen. Zijn al de kiekens uitgekomen, dan plaatst men ze met de klokhen onder een losgevlochten mand op een warme, droge plaats, waar men allen van goed voedsel en frisch water voorziet. Na verloop van 8 dagen evenwel laat men alle ongehinderd rondloopen, waarna men het voedsel, voor de kiekens bestemd, met een zoo dicht gevlochten mand bedekt, dat het ongenaaktbaar is voor de oude kip. Deze vindt vele wormpjes en korreltjes voor haar kroost, en dit kan na verloop van eenige weken voor zich zelf zorgen.

Het uitbroeden der eieren geschiedt tegenwoordig ook wel door middel van een *Broedmachine* (zie aldaar).

Hoenderteelt. Zie *Hoenders*.

Hoendiep is een kanaal in het Westerkwartier van de provincie Groningen, dat van de stad Groningen naar Stroobos, aan de Friesche grens, loopt. Reeds in 1597 werd een gedeelte ervan gegraven, maar eerst in 1863—1864 verbeterd. Het is 26,5 km. lang en in twee panden verdeeld; de geringste breedte van den waterspiegel is 13 m.

Hoensbroech, *Paul*, graaf *von*, geboren op het slot Haag (Geldern) den 29sten Juni 1852, studeerde op het Jezuïetencollege te Stonyhurst (Engeland) in de wijsbegeerte, daarna te Bonn, Würzburg en Göttingen in de rechten en geschiedenis. In 1876 deed hij een groote reis door Frankrijk, Portugal, Spanje, Noord-Afrika en Italië en trad in 1878 in de orde der Jezuïeten. Nadat hij zijn studie in Engeland en ons land voltooid had, werd hij medewerker aan de „Stimmen aus Maria Laach" en trad ook als zelfstandig schrijver op. Uit dien tijd dagteekenen zijn: „Der Kirchenstaat in seiner dogmatischen und historischen Bedeutung" (1889), „Christ unde Widerchrist. Ein Beitrag zur Verteidigung der Gottheit Christi und zur Charakteristik des Unglaubens in der protestantischen Theologie" (1892). In 1892 verliet hij de orde en ging tot het protestantisme over en schreef tot verdediging van zijn overgang zijn opzienbarend „Mein Austritt aus dem Jesuitenorden" (1893), dat in de Katholieke pers heftig aangevallen werd. In 1898 werd hij redacteur van den „Täglicher Rundschau" en stichtte in 1902 het maandschrift „Deutschland". Hij schreef nog „Moderner Jesuitismus" (1893), „Ultramontane Leistungen" (1895), „Die römische Frage" (1895), „Der konfessionelle Friede und die deutschen Jesuiten der Gegenwart" (1896), „In eigener Sache und Anderes" (1899), „Das Papsttum in seiner social-kulturellen Wirksamkeit" (2 dln., 4de druk, 1902) en „Der Zweck heiligt die Mittel, als jesuitischer Grundsatz erwiesen" (3de druk, 1904) enz. Sedert 1895 is hij gehuwd en woont te Groszlichterfelde bij Berlijn.

Hoep is een soort wrong om het hoofd, vooral in gebruik bij hen, die op het hoofd een last moeten dragen.

Hoepe (= Noorden van het meer) is een Chineesche provincie aan den middelloop van den Jang-tse-Kiang. Zij telt op 181400 v.km. 28300000 inwoners en grenst ten N. aan Schensi en Honan, ten O. aan Ngan-hwei, ten Z. aan Kiang-si- en Hoe-nan en ten W. aan Tse-tsjwan en Schen-si-Hoepe, vormt gedeeltelijk met Hoe-nan (zie aldaar) een goed besproeide laagvlakte, die de korenschuur van het rijk genoemd wordt. Deze wordt door een heuvelland begrensd, dat zich O.- en W.-waarts aan de gebergten aansluit. De voornaamste rivieren zijn de Jang-tse-Kiang en de eveneens bevaarbare Han-kiang, die aan zijn monding vele meren vormt. De voornaamste voortbrengselen zijn thee en katoen. De provincie wordt verdeeld in 11 distrikten en heeft tot hoofdstad Wae-tsjang. Andere belangrijke plaatsen zijn Han-jang, Han-kou, I-tsjang, Scha-schi, Loe-kikou, King-tsjou, Hwang-tsjou, Siang-jang-foe, Fan-tsjeng en Jun-jang. Hoepe is de zetel van een apostolischen vicaris.

Hoeri is een Arabisch woord, hetwelk „schitterend blanke" beteekent, en tevens de naam der schoone jonkvrouwen, die in *Mohammed's* paradijs op kostbare tapijten, in bloeiende lustprieelen en welige, mild besproeide tuinen de geloovigen verbeiden, om hun door onuitsprekelijke bekoorlijkheid en smettelooze reinheid het hoogste genot te verschaffen. Volgens de leer van den Profeet hebben de Mohammedaansche vrouwen een afzonderlijk paradijs, maar het staat elken man vrij zijn echtgenoot in plaats van een Hoeri terug te vorderen.

Hoest is een plotselinge en gedwongen uitademing, vergezeld van een geluid, hetwelk daardoor in de stemspleet ontstaat, en veroorzaakt wordt door een rechtstreeksche of sympathische prikkeling der luchtwegen. De hoest is geen zelfstandige ziekte, maar steeds verbonden met een of andere ongesteldheid der ademhalingswerktuigen. Bij aandoening der keelholte is de hoest droog, menigvuldig, voorafgegaan of begeleid van prikkeling of steking in den achterwand van de keel. Een schorre hoest getuigt van aandoening van het strottenhoofd, vooral wanneer tevens aldaar pijn wordt gevoeld. Doorgaans echter ontstaat de hoest door aandoening van de luchtpijp en haar vertakkingen; hij gaat dan gewoonlijk gepaard met een gevoel van rauwheid achter het borstbeen en bijna altijd met slijmlozing. De hoest, die uit longontsteking voortspruit, is diep, dikwijls hol, kort, pijnlijk en vergezeld van het lozen van slijmerige, heldere, aanvankelijk bloedige, later dikkere of meer ondoorschijnende fluimen. Bij aandoening van het borstvlies is de hoest pijnlijk, droog, kort en zeer menigvuldig. Bij croup heeft men een eigenaardig geluid, hetwelk niet ten onrechte met het blaffen van een hond wordt vergeleken, en kinkhoest gaat gepaard met krampachtige samentrekking van het strottenhoofd, vertoont zich bij geweldige buien, die den lijder blauw van gelaat maken en hem met verstikking schijnen te bedreigen, en eindigt veelal met braking.

Digitized by Google

Hoet, *Gerard, de oude*, een Hollandsch schilder, etser en graveur van landschappen, historiestukken en portretten, werd geboren den 22sten Augustus 1648 te Zalt-Bommel en overleed den 2den December 1733 te 's Gravenhage. Hij was een leerling van *Warnard van Rijsen*, werkte in Brussel, Parijs, Utrecht (1669) en sinds 1715 in den Haag. Hij schilderde ook stillevens en plafondschilderingen. Zijn werken waren tijdens zijn leven zeer gezocht, hoewel zij zeer middelmatig zijn, gelijk o. m. de vijf schilderijen, die het Rijksmuseum van hem bezit, bewijzen. Zijn zoon, *Gerard Hoet, (de jonge)*, een bekend kunsthandelaar, die in 1760 te 's Gravenhage overleed, is vooral bekend door zijn „Catalogus of Naamlijst van Schilderijen" (2 dln., 1752), waarin hij de voornaamste schilderijveilingen van zijn tijd bijeengebracht heeft. *Terwesten* voegde later een derde deel toe aan dit nog heden zeer gewaardeerde werk. Ook schreef hij, tegen *J. van Gool*, een boekje getiteld „Aanmerkingen over den Nieuwen Schouwburg der Nederlandsche Kunstschilders van *J. van Gool* en Brief aan een vriend over denzelven Schouwburg" (1751).

Hoet, *Cornelis ten*, een Nederlandsch dichter, werd geboren te Nijmegen den 19den April 1796 en overleed te Ubbergen den 7den Mei 1832. Hij bekleedde de betrekking van notaris en dichtte: „Tonen van verrukking en weemoed" (1824), „Gustaaf en Amanda" (1827), een navolging van „Hermann und Dorothea" van *Goethe*, en „Citherklanken" (1832), na zijn dood uitgegeven. In proza schreef hij: „Het Geldersch lustoord" (2de druk, 1827) en „De gronden der rechtsgeleerdheid, met betrekking tot de vrijwillige acten en contracten" (1825).

Hoetsjou, een stad in de Chineesche provincie Tsjekiang, ligt dicht bij het Taihoemeer in een zeer vruchtbare streek en telt 100 000 inwoners, die zijden stoffen en schrijfpenseelen vervaardigen en een aanzienlijken handel drijven.

Hoeufft, *Jacob Hendrik*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Dordrecht den 29sten Juni 1756, bezocht korten tijd de Latijnsche school in zijn geboorteplaats en daarna die te 's Gravenhage. Hier maakte hij zoodanige vorderingen, dat hij reeds op 15-jarigen leeftijd, na het uitspreken van een Latijnsche redevoering, geschikt werd geoordeeld om de academische lessen bij te wonen. Zijn vader deed hem echter nog een paar jaar privaat onderwijs genieten van den toenmaligen rector der Latijnsche school te Dordrecht, zoodat hij zich eerst in 1773 naar Leiden begaf, waar hij in 1777 bevorderd werd tot doctor in de rechten na de verdediging van het academisch proefschrift „De imperio eminenti". In 1780 vestigde hij zich te 's Gravenhage als advocaat, met het doel zich voor te bereiden tot het bekleeden van hooge ambten, waarop hij als de telg van een aanzienlijk geslacht aanspraak meende te hebben. Na zijn terugkeer te Dordrecht werd hij er in 1784 lid en in 1787 voorzitter van het Collegie van Achten. In 1793 vertrok hij naar Breda, waar hij eerst ambteloos leefde en na 1813 lid van den gemeenteraad werd.

Reeds vroeg ontwikkelde zich bij *Hoeufft* de neiging tot de Latijnsche dichtkunst, zoodat hij op lateren leeftijd de *sestor* der Latijnsche dichters in Nederland genoemd werd. In 1778 gaf hij met *F. P. Burman* een dichtbundel uit, getiteld „Carmina juvenilia". Daarop leverde hij in 1783 het eerste stuk van zijn „Pericula poëtica", waarop later nog 3 stukken volgden, die echter alleen voor zijn vrienden werden gedrukt. Toen verscheen een vertaling der gedichten van *Anakreon* in Latijnsche verzen (1795 en 1797). Hij had daarvan ook een dichterlijke vertolking in het Nederlandsch in gereedheid gebracht, welke hij echter bij het verschijnen van die van *Dornseiffen* eerst achterhield, doch in 1806 deed verschijnen. In 1801 bezorgde hij een uitgave der gedichten van *L. van Santen* en gaf in 1805 zijn „Carmina", in 1808 zijn „Pericula critica" in het licht. Verder leverde hij in 1819 den „Parnassus Latino-Belgicus, sive plerique e poetis Belgii Latinis epigrammate atque adnotatione illustrati", de beantwoording eener door de Koninklijke Maatschappij van Wetenschappen te Brussel uitgeschreven prijsvraag, waarmede hij echter niet naar den prijs dong. Niettemin werd hem door gemelde Maatschappij de zilveren medaille en het lidmaatschap aangeboden. In 1825 gaf hij uit „Caroli Antonii Wetstenii carmen elegiacum in saeculari altera Academiae Leidensis", in 1828 zijn gedicht „Auspicia Athenaei Bredani Militiae consecrati" en in 1829 zijn „Carminum epidosis". Na dien tijd verschenen echter nog 3 Latijnsche gedichten van hem. Ook vermelden wij van zijn hand: „Taalkundige aanmerkingen op eenige oud-Friesche spreekwoorden" (2de druk, 1815), „Taalkundige bijdragen tot de naamsuitgangen van eenige meest Nederlandsche plaatsen" (1816), „Proeve van Bredasch taaleigen" (1836) en „Verzamelingen van Fransche woorden uit de Noordsche talen afkomstig of door sommigen afgeleid" (1836—1840). Hij overleed den 14den Februari 1843. Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen, alsmede van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Zijn bibliotheek is te Amsterdam verkocht. Ook bezat hij een ruim voorzien kabinet van penningen en munten. Bij uiterste wilsbeschikking heeft hij aan het Koninklijk Nederlandsch Instituut, thans Koninklijke Academie van Wetenschappen, een legaat toegekend, waarvan de inkomsten bij voortduring strekken tot het bekostigen van gouden en zilveren medailles, welke uitgereikt worden aan hen, die verdienstelijke Latijnsche gedichten inzenden.

Hoeve, in het Oud-Hoogduitsch *huoba* en sedert de 5de eeuw in het Latijn *mansus*, was in de Middeleeuwen bij de Duitschers en Nederlanders eigenlijk dat gedeelte van het gezamenlijk landbezit, hetwelk aan elk stamhoofd ter bebouwing werd aangewezen. De hoeve is dus eigenlijk de grondslag van het grondbezit. Gewoonlijk bevatte een hoeve zooveel land, als door het gezin behoorlijk bewerkt kon worden, gemiddeld een 30 H.A. In onzen tijd geeft men in het algemeen aan een boerderij den naam van *hoeve*, terwijl zijn bezitter wel eens dien van *hoevenaar* draagt.

Hoeve, *Adriaan Hendrik van der*, een Nederlandsch schrijver, geboren den 26sten Maart 1803, was eerst bestemd voor den handel, maar kwam op 19-jarigen leeftijd tot het besluit om zich voor de academie voor te bereiden. Hij bezocht die te

Digitized by Google

Utrecht van 1825 tot 1830 en zag zijn antwoord op een prijsvraag te Groningen „Exponatur notio, natura et necessitas τῆς μετανοίας, quam Jesus et Apostoli postulant" met goud bekroond. In 1830 werd hij predikant te Gendringen, vertrok in 1837 naar Keppel, verkreeg hier in 1871 eervol emeritaat, en overleed te Hilversum den 7den Juli 1898. Hij schreef: „De viering van den dag des Heeren" (1842), door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond, „De vier Evangeliën, opgehelderd voor Christenen uit alle standen" (1843, met *W. Immink*), „De wereld in 't klein" (2 dln., 2de druk, 1857), „Het leven van Jezus voor kinderen" (2 dln., 1855), „Levensbeelden, schetsen en verhalen" (1858), „Menschenwaan en Christendom" (2 dln., 2de druk, 1864) en „Piet Voorman, een banneling in zijn eigen land" (1866). Verder leverde hij onderscheiden vertalingen, zooals: „Karaktertrekken en historische fragmenten uit het leven van den Koning van Pruisen Frederik Willem III, door Dr. Eylert" (3 dln., 1844), „Aangename herinneringen van Holland en zijne bewoners, door Dithmar" (2 dln., 1848), „De Christen aan de bron van troost bij het verlies van dierbare betrekkingen, vrij bewerkt naar Eylert" (1849), „Gedenkwaardigheden uit het leven van Elizabeth Fry" (1851), „Godsdienstig handboek voor vrouwen, vrij bewerkt naar Ehrenberg (1854), „De wisselingen des levens, door Hackländer" (2 dln., 1862), „Christusprediking, Huisboek voor beschaafde Christenen, naar Schleiermacher" (1865), „Levensschets van J. P. de Keyser" (Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, 1878), „Fierheid adelt" (2 dln., 1880), „Frederik's grootvader" (1883) en „Levensernst" (1888). *Van der Hoeve* behoorde tot de redacteuren van „Het brood des levens" en van het „Familiemagazijn" en was medewerker in onderscheiden tijdschriften, alsmede correspondeerend lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Hoëvell, *Wolter Robert*, baron *van*, een Nederlandsch staatsman en schrijver, geboren te Deventer den 15den Juli 1812, verhuisde later met zijn ouders naar Groningen, waar hij in 1830 als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven. Zijn studiën werden echter weldra afgebroken, toen ook hij als lid van het jagerkorps der Groningsche studenten deel nam aan den Tiendaagschen Veldtocht. Na zijn terugkeer werd zijn antwoord op de door de Utrechtsche hoogeschool uitgeschreven prijsvraag: „Over het leven van Flavius Josephus, de bronnen zijner geschiedenis en zijne waarde als geschiedschrijver" in 1835 bekroond. In September 1836 verwierf hij den graad van doctor in de godgeleerdheid na de verdediging eener dissertatie „Over het leerstuk van de eenheid der kerk volgens Irenaeus". Nog vóór het einde van dat jaar vertrok hij naar Indië, waar hij onmiddellijk tot predikant te Batavia werd aangesteld.

In 1837 vereenigde hij zich met de heeren *S. A. Buddingh* en *P. Meijer* tot de uitgave van een tijdschrift, aan de kennis van Nederlandsch-Indië gewijd, en nadat de gouverneur-generaal de uitgave had toegestaan, mits men zich van de behandeling van politieke ontwerpen onthield, zag in April 1838 het eerste nommer het licht. *Van Hoëvell* was de ziel der redactie, voerde haar later zelfs alleen en verrijkte het tijdschrift met vele hoogstbelangrijke bijdragen van eigen hand, meestal van historischen en ethnographischen inhoud, maar ook ten deele tot het gebied der fraaie letteren behoorend. Niet minder was hij werkzaam als lid en voorzitter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in welks „Verhandelingen" hij o. a. het Favorlangsch woordenboek van *Gilbertus Happard* en het Maleische gedicht „Bidasari", de door hem met hulp van *Friederich* vervaardigde „Beschrijving der Javaansche monumenten van het oudheidkundig kabinet van het Bataviaasch Genootschap" gaf.

Ook op kerkelijk en maatschappelijk gebied ontwikkelde hij groote werkzaamheid, terwijl hij onderscheiden reizen over Java deed, om zijn kennis van land en volk te vermeerderen.

In zijn „Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1857", die in het moederland bij afleveringen in het licht verscheen, bond hij den strijd aan voor een vrijere ontwikkeling der drukpers in Indië, tegen het voortbestaan der slavernij, tegen de harde bepalingen omtrent het radicaal van Indisch ambtenaar, tegen de verwaarloozing van het onderwijs in Indië, tegen de verkeerde zuinigheid, die vele en velerlei belangen opofferde aan de steeds hoogere opvoering der koloniale baten. De stormachtige periode in *van Hoëvell's* leven, die met 1848 aanving, verhinderde hem de laatste hand te leggen aan het verhaal zijner reis over Bali, dat het derde deel zou vormen (het eerste deel was in 1849, het tweede in 1851 afgedrukt).

Van Hoëvell had in Indië vele vrienden verworven, maar ook vijanden. Zijn werkzaamheid beschaamde veler traagheid, en in zijn strijd voor ontwikkeling en vooruitgang ontzag hij noch vooroordeelen, noch belangen. De opgewondenheid, die onder de hervormingsgezinden te Batavia ontstond, toen er in Mei 1848 de tijding werd ontvangen, dat de koning in een ruime herziening der Grondwet had toegestemd, en het aandeel, door *van Hoëvell* genomen in de politieke demonstratie, die er op gevolgd was, boden aan zijn vijanden gelegenheid zich van een lastigen tegenstander te ontdoen. Door zeer overdreven voorstellingen van het gebeurde, gepaard met beschuldigingen tegen *van Hoëvell*, waarvan de valschheid sedert bewezen is, bracht men het zóó ver, dat het weinig scheelde of hij werd van zijn bediening ontzet, en ofschoon het besluit daartoe nog te elfder ure werd teruggenomen, werd hem toch de ontevredenheid der regeering te kennen gegeven op zoo kwetsende wijze, dat hij, in de overtuiging van voortaan met meer nut in het moederland te kunnen werkzaam zijn, eervol ontslag vroeg uit de verschillende door hem bekleede betrekkingen, dat hem bij besluit van 3 Augustus 1848 werd verleend. In het moederland teruggekeerd, had *van Hoëvell* het genoegen zich bij Koninklijk Besluit van 5 September 1849 van allen blaam gezuiverd te zien. Alle tot deze zaak betrekkelijke stukken zijn met een verhaal van het gebeurde vereenigd in de brochure: „De beschuldiging en veroordeeling in Indië en de rechtvaardiging in Nederland van dr. W. R. van Hoëvell" (Zalt-Bommel, 1850).

Digitized by Google

Nog in 1848 gaf hij een brochure uit, waarin hij opnieuw het hooge gewicht van de emancipatie der slaven betoogde, en het gelukte hem zich met een uitgever te verstaan omtrent de voortzetting van het „Tijdschrift voor Ned. Indië", welks uitgave in Indië door de zoo even vermelde gebeurtenissen was gestaakt, toen van den jaargang 1848 nog slechts een vierde gedeelte was verschenen. In Januari 1849 zag het eerste nommer der nieuwe serie in vergroot formaat het licht. Van nu af waren ook politieke aangelegenheden niet meer buitengesloten, en terwijl het Tijdschrift voortging in elk nommer de kennis van land en volk van den Indischen Archipel te verrijken, werd het tevens het brandpunt van den strijd, door *van Hoëvell* en zijn vrienden gevoerd tegen de misbruiken en verkeerdheden, die huns inziens aan het bestaande koloniale stelsel kleefden. Veertien jaren lang redigeerde *van Hoëvell* het ook thans nog bestaande tijdschrift.

In 1849 werd hij door het distrikt Zalt-Bommel naar de Tweede Kamer afgevaardigd; later vertegenwoordigde hij vele jaren het distrikt Almelo, en hij bleef onafgebroken als lid der Kamer werkzaam, totdat hij in 1862 in den gereorganiseerden Raad van State zitting nam. Den strijd, door *van Hoëvell* in het tijdschrift gestreden, voerde hij veertien jaar lang in het Parlement, waar hij een der welsprekendste redenaars was. Vooral onderscheidde hij zich in zijn discussiën over het in 1854 vastgesteld „Reglement op het beleid der regeering in Ned.-Indië." Een gedenkteeken van *van Hoëvell's* parlementaire werkzaamheid bezitten wij in de vier deelen zijner „Parlementaire redevoeringen over Koloniale belangen" (1862—1866).

Hij schreef bovendien een reeks van afzonderlijke geschriften, zooals: „Bedenkingen tegen de mededeeling van den Minister van Koloniën aan de Tweede Kamer omtrent den verkoop van landen op Java" (1849), een aanbeveling van het plan van baron *Sloet tot Oldhuis*, waaromtrent *van Hoëvell* echter later tot andere inzichten is gekomen, „Tochten van een Engelschman door den Indischen Archipel, voor Nederlandsche lezers bewerkt" (2 dln., 1853), zijnde een gedeeltelijke vertaling met vele aanteekeningen van „Narrative of the surveying voyage of H. M. S. „Fly" door *Beete Jukes*, „Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet" (2 dln., 1854), een welsprekend pleidooi ten behoeve van de emancipatie der negerslaven in West-Indië, dat ongetwijfeld op het tot stand komen der emancipatiewet een beslissenden invloed heeft geoefend, „Uit het Indische leven" (1860), een verzameling populaire schetsen van de natuur en het leven op Java, uit verspreide, vroeger in het „Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië en „de Gids" geplaatste stukken bestaande en in 1868 onder den titel „Aus dem Indischen Leben" door *W. Berg (Lina Schneider)* in het Hoogduitsch vertaald.

Toen in 1862 het tweede ministerie *Thorbecke* optrad, waren velen teleurgesteld, dat niet aan *van Hoëvell* de portefeuille van Koloniën was toevertrouwd, opdat hij als minister de beginselen in praktijk zou brengen, die hij zoo lang als volksvertegenwoordiger had voorgestaan. *Van Hoëvell* liet zich nu een plaats in den Raad van State welgevallen, om in, zich niet naar buiten openbarende werkzaamheid de taak voort te zetten, waaraan hij zoovele jaren had gearbeid. De geheimhouding, hem opgelegd ten aanzien van hetgeen in deze nieuwe betrekking aan zijn kennisneming en overweging onderworpen werd, maakte hem zelfs de voortzetting der redactie van het „Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië" onmogelijk. Zeer enkele malen schonk *van Hoëvell* daarna nog eenige bijdragen, waarvan zeker de voornaamste is: „Een blik op het leven van Gerardus Henri Betz" in den jaargang 1868. Overigens hield de rangschikking en toelichting zijner koloniale redevoeringen hem tot 1865 bezig. Een merkwaardig stuk is de voorrede, die hij voor het laatste deel plaatste. Bovendien trad hij in zijn laatste levensjaren op als voorzitter der Commissie voor het examen der candidaten voor den burgerlijken dienst in Indië. Hij overleed te 's-Gravenhage den 10den Februari 1879.

Hoeven, *Cornelis Pruys van der*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Rotterdam den 13den Augustus 1792, was de oudste zoon van *Abraham van der Hoeven* en *Maria van der Wallen van Vollenhoven*. Na het overlijden van zijn vader (1803) hertrouwde zijn moeder in 1810 met dr. *Martinus Pruys*, geneesheer te Rotterdam, waarna *Cornelis* den geslachtsnaam van dezen bij den zijne voegde. Eerst ontving hij gedurende 4 jaar zijn opleiding op een kostschool te Noordwijk, daarna aan de Erasmiaansche school te Rotterdam en werd in 1812 te Leiden als student ingeschreven, waar hij zich onder leiding der hoogleeraren *Brugmans*, *Sandifort* enz. op de geneeskunde toelegde. Nadat hij in 1813 als vrijwilliger gediend had, promoveerde hij den 16den November 1816 op een dissertatie „De constitutionis epidemicae doctrina" en vestigde zich als arts te Rotterdam. Hier wijdde hij zijn vrijen tijd vooral aan het bestudeeren der geschriften van *Hippokrates*, en nadat in 1824 zijn „Chrestomatia Hippocratica" in het licht was verschenen, werd hij in hetzelfde jaar benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Leiden en aanvaardde die betrekking den 4den December met een oratie „De simplicis sensu medicinae cultoribus imprimis excolendo". Later werd hij tot gewoon hoogleeraar bevorderd, ontving in 1869 een eervol emeritaat en overleed den 5den December 1871. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en schreef behalve het reeds vermelde: „Historische lessen over de cholera" (1832), „Initia disciplinae pathologicae" (1834), „De arte medica" (1838—1840), een rectorale oratie „De institutione academica" (1840), „Bedenkingen en aanmerkingen op de stukken betreffende de herziening der geneeskundige wetten en verordeningen in 1841—1842" (1842), „De historia medicinae" (1842), „De historia morborum" (1846), „De historia medicamentorum" (1847). „Pathologische anthropologie" (2de druk 1854), „Historische anthropologie" (2de druk, 1884), „Klinische anthropologie" (2de druk, 1855), „Christelijke anthropologie" (1856), „Levensstudiën" (1857) en „Academieleven" (1866). Verder schreef hij opstellen in de mede door hem geredigeerde „Geneeskundige Bijdragen", alsmede in het „Tijdschrift voor algemeene gezondheidsregeling en geneeskundige politie", in 1853 en 1854 door hem en dr. *L. H. Verweij* uitgegeven.

Digitized by Google

Hoeven, Abraham des Amorie van der, een Nederlandsch kanselredenaar en broeder van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 22sten Februari 1798, vertrok op 15-jarigen leeftijd naar Leiden om onder *Wytenbach* en *Siegenbeek* in de letteren, vervolgens onder *van der Palm*, *van Voorst* en *Borger* in de theologie te studeeren. Vandaar begaf hij zich naar het seminarium der Remonstranten te Amsterdam en werd den 22sten Juni 1819 tot proponent bevorderd, nadat hij in het vorige jaar op zijn prijsschrift: „Interpretatio sermonis Jesu Joh. V: 17—47" te Groningen het accessit verworven had. Korten tijd was hij te Oude-Wetering werkzaam geweest, toen hij in 1820 het beroep ontving naar Rotterdam. Hier vond hij algemeenen bijval. Trouwens de jeugdige leeraar onderscheidde zich door een zuiveren en eenvoudigen stijl en door een indrukwekkende voordracht. Wij bezitten van hem 2 bundels „Leerredenen" (1835 en 1847), „Afscheidsrede" van de Rotterdamsche gemeente, „Feestrede" bij de viering van zijn 25-jarig hoogleeraarsambt en „Opwekkende rede", gehouden op een vergadering van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, welke na zijn dood in zijn „Verspreide geschriften" (1856) werden opgenomen. Verder gaf hij in 1825 in het licht: „Joannes Chrysostomus, voornamelijk beschouwd als een voorbeeld van kanselwelsprekendheid" (2de druk, 1852). Toen *Konijnenburg* emeritaat kreeg, werd *van der Hoeven* benoemd tot diens opvolger als hoogleeraar aan het seminarium der Remonstranten te Amsterdam en aanvaardde deze betrekking den 28sten November 1827 met een oratie: „De germano theologo, literarum sacrarum interprete", vervolgens door *Westerbaan* vertaald. Nu wijdde hij zich aan de opleiding van toekomstige leeraren, doch wanneer hij nu en dan den kansel beklom of bij plechtige gelegenheden als redenaar optrad, dan bleek, hoe ver hij het in de uiterlijke welsprekendheid had gebracht. Een bundel van tien „Redevoeringen", waaronder die bij de inhuldiging van het standbeeld van *de Ruyter* en die bij de onthulling van dat van *Willem I*, welke tevens afzonderlijk verschenen, gaf hij in het licht. Zijn „Feestrede" bij de viering van het tweede eeuwfeest van het seminarium der Remonstranten in 1840 is als een „Gedenkschrift" ter perse gelegd. Ook was *van der Hoeven* in verschillende betrekkingen werkzaam. Hij behoorde tot de leden van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en later tot die der Koninklijke Academie van Wetenschappen, in 1840 tot die der commissie tot onderzoek der bezwaren omtrent het onderwijs, terwijl hij in 1853 op verzoek der Synodale Commissie medewerker werd aan een nieuwe vertaling des Bijbels. Hij overleed den 29sten Juli 1855.

Hoeven, Jan van der, een broeder van den voorgaande, een dierkundige, geboren te Rotterdam den 9den Februari 1802, werd als leerling geplaatst bij *Adriaan Nortier*, heel- en verloskundige aldaar en woonde tevens de lessen bij der stedelijke lectoren op het Theatrum Anatomicum. Ook legde hij zich toe op het teekenen en vond groot behagen in de muziek. Hij oefende zich onder leiding van den praeceptor *Hábbema* in het Latijn, terwijl hij zich later op het Grieksch en op de meeste Europeesche talen toelegde, en vertrok in September 1819 naar Leiden, om aldaar in de geneeskunde te studeeren. Reeds vóór den 1sten November van dat jaar had hij een antwoord geschreven op de academische prijsvraag, dat met zilver bekroond werd, waarna hij in Augustus 1820 voor zijn antwoord op de Gentsche prijsvraag: „Over den invloed der vergelijkende ontleedkunde op de stelselmatige verdeeling der dieren" de gouden medaille ontving. In September van dat jaar werd hij candidaat in de wis- en natuurkunde en hield zich inmiddels bezig met het beantwoorden eener prijsvraag: „Over het gehoor", door de Utrechtsche academie uitgeschreven, waarvoor hem het eeregoud werd toegekend. In Mei 1821 schreef hij in de Fransche taal eene verhandeling over het vogelbekdier en zag die opgenomen in de Acta der Leopoldinisch-Carolinische Academie, welke hem in 1822 het lidmaatschap opdroeg. Verder verwierf hij door zijn antwoord op een prijsvraag van het Utrechtsch Genootschap: „Over de eindoorzaken" de zilveren medaille. In Februari 1823 deed hij het doctoraal examen en werd den 9den November van dat jaar op een dissertatie „De sceleto piscium" tot doctor in de wis- en natuurkunde bevorderd. Kort daarna ontving hij tegelijk met *W. de Haan*, een aanstelling als custos honorair bij 's Rijks museum voor natuurlijke historie, doch zette zijn studie in de geneeskunde voort, waarin hij den 11den Juni 1824 promoveerde op een „Dissertatio pathologica inauguralis de morbis aurium auditusque". Gedurende zijn studententijd had hij de colleges van *Bilderdijk* over Vaderlandsche Geschiedenis gevolgd en tot de leden behoord van het studentengezelschap „Utile dulci", terwijl hij toen reeds tot in 1866 medewerker was aan de „Vaderlandsche Letteroefeningen", waarin hij een groot aantal boekbeoordeelingen schreef. *P. van Limburg Brouwer*, later hoogleeraar te Groningen, behoorde met *F. Ermerins* tot zijn academievrienden.

Na zijn promotie vertrok hij met zijn vriend *de Vos* naar Parijs, waar hij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Cuvier* en *Latreille*, bezocht Straatsburg en keerde over Baden, Karlsruhe, Heidelberg, Darmstadt, Frankfort en verder langs den Rijn naar het vaderland terug. Daar zijn broeder *Cornelis Pruys van der Hoeven* inmiddels tot hoogleeraar te Leiden benoemd was, vestigde hij zich als geneesheer te Rotterdam, gaf er voor apothekersleerlingen lessen in de botanie en werd in 1825 lector bij het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte. Kort daarna werd hij tot buitengewoon hoogleeraar in de dierkunde (later ook in de aard- en delfstofkunde) te Leiden aangesteld en aanvaardde die betrekking den 29sten April 1826 met een „Oratio de diligenti veritatis studio, praecipue naturae interpretis dote." In September van dat jaar opende hij zijn colleges en behalve die, welke op bovengenoemde vakken betrekking hadden, hield hij van 1831 af om de 2 jaar een college over anthropologie, dat door vele studenten, ook uit andere faculteiten, werd bijgewoond. Zijn hoofdvak bleef echter de dierkunde, en door een grondige beoefening van al de onderdeelen van deze verwierf hij ook in het buitenland grooten roem. Op dat gebied leverde hij talrijke opstellen in de: „Bijdragen tot de natuurkundige wetenschappen, verzameld door H. C. van Hall, W.

Digitized by Google

Vrolik en C. Mulder," alsmede in het door hem met *W. H. de Vriese* geredigeerde „Tijdschrift voor natuurlijke geschiedenis en physiologie," waarvan 12 deelen zijn uitgegeven, en ook in een aantal andere binnen- en buitenlandsche tijdschriften. Ook periodieke werken van populaire strekking, zooals „Album der natuur", „Blikken in het leven der natuur," „Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding," de „Volksalmanak van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen," de „Praktische Volksalmanak" enz. bevatten artikelen van zijn hand. Hij gaf geschriften uit: „Over de kleurverandering van den kameleon" (1831), „Over het maaksel der Molukkesche krabben" (1838), „Nautilus Pompilius" (1856), „Over de Makki's, Lemurs of spookdieren" (1844), „Over den Monobranchus" (1867) enz., alsmede een klassiek boek „Over den Negerstam" en een uitgewerkten „Catalogus craniorum diversarum gentium" (1860). Behalve in een „Beknopte handleiding tot de natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk" (2de verbeterde druk, 1864) heeft hij de dierkunde in haar geheelen omvang voorgesteld in 3 groote werken, namelijk in zijn beroemd „Handboek der dierkunde" (2de verbeterde druk 1845—1855, met bijvoegsels en aanteekeningen van professor *Leukhart*), in zijn „Philosophia zoologica" (1864) en in het derde deel der geheel vernieuwde uitgaaf van het werk van *Vilkens:* „De volmaaktheden van den Schepper, in zijn schepselen beschouwd" (1857), welk deel onder den titel „De natuurlijke geschiedenis van het dierenrijk", ook afzonderlijk werd verkrijgbaar gesteld. In 1842 werd hij benoemd tot rector magnificus en legde den 8sten Februari 1843 die betrekking neder met eene „Oratio de aucta et emendata zoologia post Linnaei tempora". Hij was lid van het voormalig Koninklijk Instituut en later ook van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, in welke laatste hij in 1865 voorzitter zijner afdeeling werd. Van 1848 tot aan zijn dood was hij lid van den gemeentenraad van Leiden, alsmede voor en na lid van den kerkeraad zijner gemeente; de godsdienstwisten van onzen tijd ontlokten hem de: „Brieven over weten en gelooven" (1859. Eerst in 1835 ontving hij een benoeming tot gewoon hoogleeraar, hoewel hem reeds in 1831 zoodanige betrekking te Groningen was aangeboden, en hij werd door een karige bezoldiging beperkt in het aanschaffen van hulpmiddelen, die hij voor zijn studie noodig had; aan zijn wensch, om een kabinet voor vergelijkende ontleedkunde op te richten, werd niet voldaan, zoodat hij in dit opzicht en ook in andere opzichten weinig aanmoediging ontving; eindelijk meende hij zelfs genoodzaakt te zijn ontslag te nemen als opperdirecteur van het Rijks Museum voor natuurlijke historie. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, commandeur van de Zweedsche Poolster en ridder van den Zähringer Leeuw van Baden, lid van zeer vele buitenlandsche academiën, maatschappijen en genootschappen, en van de voornaamste binnenlandsche geleerde vereenigingen. Hij overleed den 10den Maart 1868.

Hoeven, Abraham des Amorie van der, een Nederlandsch godgeleerde en letterkundige, de oudste zoon van den voorlaatste, geboren te Rotterdam den 15den Februari 1821, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam en verliet haar in 1836 na het uitspreken van zijn „Carmen de Vejis a Camillo expugnatis". Daarna studeerde hij aan het Athenaeum en tevens aan het seminarium der Remonstranten te Amsterdam en werd in 1843 te Leiden met den hoogsten lof bevorderd tot doctor in de letteren en in de godgeleerdheid op 2 dissertaties: „De Joanne Clerico et Philippo a Limborch". Nadat hij zijn proponentsexamen had afgelegd, deed hij een reis door Duitschland, waarvan hij verslag gaf in zijn „Herinneringen van mijne academiereis in 1843" (1845). In 1844 werd hij predikant te Boskoop en in 1845 te Utrecht. Hij overleed reeds den 20sten Maart 1848. De roem, dien hij als kanselredenaar verworven had, werd bevestigd door de uitgave der „Nagelaten leerredenen van A. des Amorie van der Hoeven Jr., voorafgegaan door een levens- en karakterschets" (1849). Verder schreef hij „De godsdienst het wezen van den mensch" (1849), beoordeelingen en bijdragen in onderscheiden tijdschriften en een bundel „Proza en poëzij" (1850). Nadat *van Lennep* zijn „E-legende" in het licht had gezonden, verscheen de O-sprook" van den student *van der Hoeven* (1841). Al zijn werken zijn later verzameld uitgegeven.

Hoeven, Martinus van der, een rechtsgeleerde en broeder van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 22sten Februari 1823, bezocht de Latijnsche school te Amsterdam, studeerde onder leiding van *D. J. van Lennep* en *C. Bosscha*, te Leiden onder die van den hoogleeraar *P. Hofman Peerlkamp* en werd den 21sten Januari 1845 aan laatstgenoemde hoogeschool bevorderd tot doctor in de letteren en in de rechten op de dissertatiën: „De nonnullis locis veterum scriptorum" en „De furtis secundum legem XII tabularum". Als litterator bewerkte hij in 1845 „Studie over de Scholiën op Virgilius" en in 1846 „Epistola ad virum doctissimum W. H. D. Suringar de Donati commentario in Virgilii Aeneida". Na dien tijd bepaalde hij zich meer tot de beoefening der rechtsgeleerdheid. Als advocaat te Amsterdam gevestigd, maakte hij weldra grooten opgang door zijn schitterende welsprekendheid. Toen in 1849 de hoogleeraar *van Hall* van Amsterdam naar Utrecht vertrok, werd hij tot diens opvolger benoemd en aanvaardde hij zijn betrekking den 9den October van dat jaar met een „Oratio de arte gerendi muneris professorii". Hij moest nu collegies houden over de Instituten, de rechtsgeschiedenis, de Pandecten, de burgerlijke rechtsvordering, het burgerlijk recht en het handelsrecht. Tevens werd hij een ijverig beoefenaar der wijsbegeerte, die hij in verband trachtte te brengen met den godsdienst. In 1854 schreef hij: „Over het wezen van den godsdienst en haren invloed op het staatsbestuur" en in 1854 tot 1855 hield hij een reeks voorlezingen „Over de geschiedenis der wijsbegeerte" in Felix Meritis. Op godsdienstig gebied bewoog hij zich in een orthodox-mystieke richting met een sterke overhelling tot de leer der R. Katholieke Kerk, en ook de wijsbegeerte trachtte hij in die richting te Leiden. Hij ontwikkelde zijn standpunt in den winter van 1860—1861 in een nieuwe reeks voordrachten, doch zijn schikken en plooien der feiten naar de

Digitized by Google

bespiegeling vond geen bijval. Nu trachtte hij zich tot een zuiver contemplatief leven te verheffen. Op wijsgeerig gebied maakte hij zich schuldig aan verregaande overdrijving, terwijl hij poogde op te klimmen tot den hoogsten toestand der beschouwing, waar niets anders overblijft dan de gedachte. Zijn leerlingen bewonderden zijn welsprekendheid en stonden verbaasd over zijn zonderlinge denkbeelden, maar toonden weinig lust zijn voetspoor te volgen. De belangstelling in zijn rechtsgeleerde collegiën verminderde bij den hoogleeraar en bij zijn studenten. De innerlijke worsteling was te sterk voor het zwakke lichaam, aan hetwelk in 1866 rust werd verschaft in het krankzinnigengesticht te Utrecht. Na verloop van eenige maanden gevoelde hij zich beter, zoodat hij zelfs zijn college weder opvatte en de vergaderingen van verschillende genootschappen trouw bezocht. Hij schreef weder boekbeoordeelingen in de „Nieuwe Bijdragen" van 1867, en zijn „Tentamina critica in Gajum" werden opgenomen in de „Zeitschrift für Rechtsgeschichte" van 1868, terwijl hij in „De Gids" een paar opstellen plaatste over *Bilderdijk*. Inmiddels verzwakte zijn gezondheid bij den dag en hij overleed plotseling den 13den October 1868.

Hoeven, Herman Agathocles des Amorie van der, een rechtsgeleerde en broeder van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 22sten Juli 1839, studeerde in de rechten, promoveerde in 1850 en vertrok als advocaat naar Indië. In 1859 keerde hij naar Nederland terug, omhelsde de leer der R. Katholieke Kerk en werd in Juni 1875 te Breda gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij door zijn welsprekendheid tot de machtigste steunpilaren behoorde der clericale partij. In den zomer van 1885 werd hij benoemd tot lid van den Raad van State. Hij overleed den 13den October 1897. Hij schreef: „Het streven der Indische radicalen" (1869), „Mijn terugkeer tot de Kerk van Christus" (1870), „Het eeuwige pausdom" (1872), „De cirkelgang der menschheid" (1875), „Over Schopenhauer. Kanttoekeningen op de bijdrage van Prof. C. B. Spruyt over Schopenhauer's Begripsverwarring op psychologisch gebied" (Versl. en meded. d. Kon. Akademie v. wetenschappen, afd. letterk., IIIde reeks, dl. XI, 1895).

Hoeven, Cornelis des Amorie van der, een broeder van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 25sten Maart 1831, legde zich toe op den handel, maar werd later geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken en overleed te Cannes in Frankrijk den 24sten Februari 1860. Zijn „Poëtische nalatenschap" is in 1870 in het licht verschenen.

Hoeven, *Govert George van der*, een Nederlandsch krijgsman, geboren te Breda den 19den Mei 1816, was geruimen tijd werkzaam als leeraar in de genie-wetenschappen aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, werd als majoor benoemd tot commandant van het korps mineurs en sappeurs en overleed te Nijmegen den 16den Juni 1869. Van zijn geschriften noemen wij „Geschiedenis der vesting Breda" (1868).

Hoeven, Henri van der, een Nederlandsch rechtsgeleerde en zoon van den voorgaande, geboren te Breda den 13den Maart 1843, ontving zijn opleiding aan het Athenaeum te Maastricht, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar den 22sten December 1864 op een dissertatie, getiteld: „Opmerkingen over de Nederlandsche strafwetgeving voor het krijgsvolk te lande", waarvan in 1866 een tweede druk verscheen. Hij was eerst werkzaam als advocaat en leeraar in de staathuishoudkunde en statistiek aan de hoogere burgerschool te Breda, werd in 1869 substituut-officier, in 1873 officier van justitie te Brielle, in 1877 advocaat-generaal bij het gerechtshof te 's Gravenhage en in 1879 hoogleeraar te Leiden, welke betrekking hij den 26sten November van dat jaar aanvaardde met een redevoering „Over de vaststelling en invoering van het wetboek van strafrecht". Hij is lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde en van den Gemeenteraad te Leiden. Met de hoogleeraren *M. T. Pols*, *G. A. van Hamel* en *J. Domela Nieuwenhuis* is hij stichter en redacteur van het „Tijdschrift voor strafrecht". Verder werd hij door de regeering belast met het ontwerpen van een nieuw Militair Strafwetboek voor de zee- en landmacht. Hij leverde een aantal opstellen in verschillende tijdschriften en schreef: „Onze Militaire strafwetgeving. Geschiedenis harer wording en vaststelling, met toestemming van Z. M. den Koning uit de op Zr. Ms. kabinet berustende en uit andere onuitgegeven stukken geput" (1884), „Mag het Wetboek van Strafrecht ongewijzigd ingevoerd worden" (1884), „Ontwerpen van wetten met toelichting van militair strafrecht en daarbij behoorende wetten met toelichting" (1889), Met *C. H. Bogaert* en *H. P. J. Hennus:* „Ontwerp eener wet op de krijgstucht met toelichting" (1891), Met anderen: „Het wetboek van strafrecht. Rechtspraak en Nederlandsche litteratuur tot 15 Mei 1892 systematisch geordend" (1893, met supplement bijgewerkt tot 15 October 1899), „Wetgeving, Verzameling der stukken en beraadslagingen betreffende voor de praktijk of uit anderen hoofde blijvend belangrijke wetten" (jaarg. 1891—1899), „Over waardeering en hervorming van het strafrecht" (Rectorale rede, 1902), „Wetboek van militair strafrecht en wet op de krijgstucht" (1903), „Militair straf- en tuchtrecht, Verzameling van ontwerpen, stukken, beraadslagingen enz." (3 dln., 1903—1904). Hij is mederedacteur van het „Tijdschrift van strafrecht.

Hoeven-en-St.-Maartenspolder, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, 3021 H.A. groot met (1907) 2914 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Oudenbosch, Standdaarbuiten, Zevenbergen, Etten-en-Leur en Rukven. Het grootste deel der gemeente bestaat uit diluviaal zand; in het noorden, waar zij door de Mark bespoeld wordt, treft men klei aan. De hoofdbezigheid der bevolking is landbouw, ook vindt men er eenige nijverheid.

Hof was oorspronkelijk de door de gebouwen van een landgoed omgeven vrije plaats, waarop zich het gevolg van den heer verzamelde, vervolgens dat gevolg zelf, later de residentie van een heer of vorst, ten slotte de vorst zelf met zijn familie en omgeving. In de Oudheid vielen de plichten der Hofbeambten met die der staatsdienaren samen, zooals onder de Romeinsche keizers, bij wie de hooge militaire bevelhebbers tegelijk de onmiddellijke omgeving en den Hofstoet

Digitized by Google

vormden. Zeer ingewikkeld was de Hofhouding te Byzantium, die veel navolging vond. In het Duitsche Rijk waren de keurvorsten de eerste Hofbeambten van den keizer, wat later in de praktijk slechts een eenvoudige titel werd. De tegenwoordige Hoven zijn over het algemeen op dezelfde wijze ingericht, doch verschillen in sommige opzichten vooral wat de grootte der Hofhouding betreft.

Hof, (*Stadt zum Hof*), een stad in Beieren, ligt aan de Saale ten N. van het Fichtelgebergte, aan de spoorlijnen München—Bamberg—Hof, Leipzig—Hof en Hof—Steben, telt (1905) 36348 inwoners en werd na den brand van 1824 nieuw opgebouwd. Men vindt er vier kerken, waaronder de Gotische Michaeliskerk met mooie glasschilderingen, een Gotisch stadhuis, mooie parken en schoolgebouwen, een gymnasium, een hoogere burgerschool, een weeshuis, een reddingshuis enz. De industrie is zeer ontwikkeld. Hof heeft aanzienlijke wol- en katoenspinnerijen, vervaardiging van wollen en katoenen stoffen, die naar het buitenland gaan, machines, chemicaliën, ijzer- en suikerwaren, tapijten, bier, cellulose, porselein, kalksteengroeven en graanhandel. De stad, vroeger Regnitz-hof geheeten, werd in 1060 gesticht en was de hoofdplaats der Rijksvoogdij aan de Regnitz, die onder de oppervoogdij der hertogen *van Meran*, door de voogden *van Weida* bestuurd werd. Na het uitsterven der hertogen *van Meran* werden de burchtgraven *van Neurenberg* daarmede beleend, aan wie de voogden *van Weida* in 1273 hun recht op Hof verkochten. Spoedig daarop kwam het door huwelijk echter weer aan Weida, dat het in 1373 nogmaals aan de burchtgraven moest verkoopen. In 1792 kwam het aan Pruisen, in 1802 aan Frankrijk, in 1810 aan Beieren. Een groote brand legde den 4den September 1823 het grootste gedeelte der stad in asch.

Hofceremonieel. Zie *Ceremoniëel* en *Etiquette.*

Hofdijk, *Willem Jacob*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Alkmaar den 27sten Juni 1816, ontving aldaar zijn opleiding en werd er in 1842 geplaatst aan de secretarie der gemeente, terwijl hij tevens met ijver zich toelegde op de schilder- en dichtkunst. Laatstgemelde behield echter de overhand, hoewel zich in zijn poëzie de schilder geenszins verloochende. Ingenomen als hij was met zijn geboortestreek, bezong hij deze met geestdrift en gloed, zoodat hij den naam verwierf van „Minstreel van Kennemerland". In 1851 aanvaardde hij den leerstoel der geschiedenis en letteren aan het stedelijk gymnasium te Amsterdam, waar hij tot 1888 werkzaam was. Hij overleed den 29sten Augustus 1888 te Arnhem. Hij leverde: „Rosamunde" (1839), „De bruidsdans" (1842), „Een kunstenaars-idylle" (1849), „Kennemerland, Balladen" (2 dln., met platen, 3de druk, 1876), „De jonker van Brederode" (1849), „De laatste dagen van Heemskerks beleg, Historisch dramatisch gedicht" (1851), „Aëddon, een episch gedicht" (1852), „Griffo de Salier" (dramatisch gedicht, 1852), „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde" (7de druk, 1886), „De bloem der waereld" (1854), „Helena" (1854), „Theda" (1854), „Historische Landschappen" (2de druk, 1873), „Een fantazij uit de werkelijkheid" (1856), „Het Nederlandsche volk geschetst in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling" (3de druk, 1882), „Schets van de geschiedenis der Nederlanden, opgehelderd met afbeeldingen" (2de druk, 1867), „Antwerpens citadel, een schetsboek uit de drieën-twintig dagen" (1857), „Kennemer legenden, gedramatiseerd" (1858—1865), „Ons Voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd" (6 dln., 2de druk, 1872—1875), „Vondel gekroond, lyrisch-dramatisch gedicht" (1858), „Een Vrede van 300 jaren. Historische monographie" (1859), „Alkmaars beleg 1573. Historisch-dramatisch tafereel" (1860), „Ten vierdag gerechtigd. Feestrede, gehouden te Alkmaar 8 October 1860", „Verspreide gedichten" (2 dln., 1860), „Oranje en zijn keurvendel in 1572; met 16 kunstplaten" (1863–1867), „De Kloosterorden in Nederland, historisch onderzocht en geschetst. Met afbeeldingen door D. van der Kellen Jr." (1864), „Een Echo uit 1573, gedicht" (herdrukt in 1873),

Digitized by Google

„Kroniek der Kennemer vrijbuiters" (1865), „Geschiedenis des Nederlandschen volks" (1865—1872), „Voor 300 jaren. Historische Herinneringen" (1865—1869), „De vrouw van den Vrijbuiter. Historisch drama 1573" (1867), „Romantische poëzij" (1867), „Een booze eed. Historisch drama" (1867), „Van Lennep herdacht, eene allegorie" (1868), „Een gekroonde sluipmoordenaar" (1870), „De triomf der Piraten" (3de druk, 1872), „Alcmaria victrix. Kronijk van Alkmaars beleg in 1573" (1873), „Leidens wee en zegepraal" (1874), „De Oranje-Meifeesten in 1874" (1874), „Brielles Gedenkdag op Neêrlands derde Jubilee" (1873), „Een kroon op drie eeuwen. Lyrisch-dramatisch gedicht" (1874), vele bijdragèn in het jaarboekje „Aurora" waarvan *Hofdijk* redacteur was, „Holland" (Kastalia), in 't „Dicht-Album", enz. Met mr. *J. van Lennep* gaf hij uit „Merkwaardige kasteelen in Nederland" (met platen. 6 dln., 2de druk, 1881) en met *M. P. Rosmade* (*E. Masdorp*) „Ons volk in zijne historie romantisch geschilderd" (3 dln., 1858—1860). Later verschenen van hem: „Lauwerbladen uit Neêrlands gloriekrans" (1875, met 30 chromo-lithographieën), „De Kloosterorden in Nederland" (1874), „Een lijkkrans op een vorstengraf" (1898), „Willem Frederik Hendrik, Prins der Nederlanden" (1880). „Malven en asters, gedichten" (2 dln., 1880), „In 't hart van Java" (1881), „In het gebergte Di-eng" (1884) en „Dajang Soembi" (1887).

Hofdijk was officier der orde van de Eikenkroon, oud-lid van den Raad en Secretaris der Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, van het Historisch Genootschap te Utrecht en Membre-Correspondant du Cercle Artistique et Littéraire à Anvers.

Hofer, *Andreas,* aanvoerder der Tirolers bij hun opstand in 1809, gedurende den oorlog tusschen Oosterijk en Frankrijk, geboren den 22sten November 1767 in de berberg „Am Sande" te St. Leonhard in het Passeyrdal, nam die herberg over, dreef handel in paarden en wijn op Italië, en was reeds in 1796 hoofdman van een compagnie Tiroler scherpschutters, die aan het Gardameer tegen de Franschen optrokken. Ook bij het vormen eener landmilitie in Tirol na den vrede van Luneville legde hij grooten ijver aan den dag. Toen in 1808 de oorlog tusschen Oostenrijk en Frankrijk weder ontbrandde en de ontevredenheid der Tirolers op de Beiersche regeering toenam, begaven afgevaardigden, waaronder ook *Hofer* was, zich in het geheim naar Weenen, om aartshertog *Johann* mededeeling te doen van de wenschen des lands. Op last van laatstgenoemde ontwierp nu *Hofer* het plan tot een opstand en een herovering van Tirol. Het werd er door vertrouwde personen bekend gemaakt, en in 3 dagen, van 11—13 April, was bijna de geheele bevolking er mede vervuld. Ongeveer 8000 man Fransche en Beiersche troepen werden te Innsbruck en elders gevangen genomen. Nadat het noorden en het midden van Tirol bevrijd was, trokken *Hofer* en *Hormayr* naar het zuiden, waar de Franschen met groot verlies verdreven werden. Toen echter deze laatsten na de overwinningen bij Eckmühl en Regensburg tot Weenen naderden, deden de Beierschen weder een inval in Tirol. Op den dag der overgave van Weenen leed de Oostenrijksche generaal *Chasteler* bij Wörgl een nederlaag, zoodat hij naar den Brenner moest terugtrekken, waarna hij tot verdediging van Tirol generaal *Buol* met een klein korps achterliet. Toen generaal *Ruska* graaf *von Leiningen*, die in Tirol zeer bemind was, vandaar verdreef, had *Hofer* gewapenderhand tot het bestrijden van den vijand medegewerkt. Thans echter verscheen hij op den Brenner, en door den schranderen *Eisenstecken*, zijn krijgsmakker en adjudant, geleid en door den dapperen *Speckbacher* ondersteund, leverde hij bij den berg Isel den 25sten en 29sten Mei 1806 aan de Beierschen 2 gevechten, waardoor dezen genoodzaakt werden Tirol te ontruimen. Kort daarna werd ook de graaf *von Leiningen*, die in Trente was belegerd, door Oostenrijksche troepen en door Tirolers onder aanvoering van *Hofer* ontzet. Reeds was deze op het punt zich met zijn manschappen aan te sluiten aan de troepen, welke Klagenfurth zouden veroveren, om alzoo de gemeenschap van Tirol met Oostenrijk te herstellen, toen na den slag bij Wagram de wapenstilstand van Znaim (12 Juli) gesloten werd, volgens welke de Oostenrijkers zich uit Tirol en Vorarlberg moesten verwijderen. Hierover ontstond bij het ellendig verstooten volk een groote onrust, terwijl generaal *Lefèbvre* met 30- of 40000 man Franschen, Beierschen en Saksers van verschillende zijden Tirol binnentrok. *Hofer* had zich aanvankelijk in een grot in het Passeierdal verscholen. Maar toen *Speckbacher*, de kapucijn *Joachim Haspinger* en *Petrus Mayer* aan het hoofd van het gewapende volk Tirol trachtten te verdedigen en van 3 tot 9 Augustus aan de vijanden herhaalde nederlagen toebrachten, verliet ook *Hofer* zijn wijkplaats en trad op als opperste bevelhebber van hen, die voor hun vroegeren heer en voor hun recht de hachelijke worsteling waagden. De slag van 13 Augustus, wederom bij den berg Isel, noodzaakte *Lefèbvre* Tirol te verlaten. *Hofer* belastte zich nu met het militair en burgerlijk bestuur tot aan den vrede van Weenen (14 October). Toen daarna aartshertog *Johann* zelf in een brief de Tirolers tot onderwerping vermaande en van alle kanten vijandelijke troepen in hun land rukten, deed *Hofer* in November aan den onderkoning *Eugène* en aan den Beierschen opperbevelhebber de verklaring, dat hij tot onderwerping besloten had. Evenwel door berichten van overwinningen en van den intocht van *Johann* misleid, hervatte hij de vijandelijkheden. In weerwil van onderscheiden voorspoedige gevechten moest zijn schaar eindelijk voor de overmacht bezwijken. Gaarne had men hem redding bezorgd, maar gehechtheid aan zijn vaderland belette hem de vlucht te nemen naar Oostenrijk. Gedurende 2 maanden hield hij zich onder sneeuw en ijs in een Alpenhut in Passeier verborgen, en geen beloften of bedreigingen van de Fransche generaals waren in staat een Tiroler ertoe te brengen, de schuilplaats van *Hofer* te verraden. Eindelijk verried een boer, *Raffl*, hem en werd *Hofer* met zijn gezin den 20sten Januari 1810 gevangen genomen. Onder sterke bedekking voerde men hem naar Mantua, waar hij

Digitized by Google

voor den krijgsraad, onder voorzitterschap van *Bisson*, zou terecht staan. De meerderheid stemde niet voor de doodstraf, doch de telegraaf bracht uit Milaan bericht, dat hij binnen een etmaal moest ter dood gebracht worden, opdat Oostenrijks tusschenkomst in elk geval te laat zou komen. Hij werd echter eerst den 20sten Februari 1810 naar de strafplaats geleid. Hij bleef moedig en sterk tot aan het laatste oogenblik, wilde niet, dat men hem blinddoekte en commandeerde zelf: „vuur!" Zijn bloedverwanten ontvingen adeldom en goederen van den keizer van Oostenrijk, en te zijner eere verrees in 1834 in de kerk der Franciscanen te Innsbrück zijn marmeren standbeeld, op last des keizers door professor *Schaller* te Weenen vervaardigd.

Hofer, Andreas Edler von, een kleinzoon van den vorige, geboren den 27sten September 1833 te Fischamend bij Weenen, nam reeds in 1848 met de studentencompagnie van Weenen deel aan de verdediging van Tirol. Hij studeerde in de rechten en werd in 1871 notaris te Amstetten. De gemeente St. Leonhard in Passeier schonk hem het eereburgerschap. Hij bezat den Sandhof als keizerlijk leen en voerde den titel van heer en landamman. In 1859 en 1865 stond hij aan het hoofd van een compagnie Tiroler scherpschutters in den oorlog tegen Italië, sedert 1870 was hij lid van den Landdag te Innsbruck en sedert 1877 van het Oostenrijksche Huis van Afgevaardigden. Hij overleed den 25sten Juni 1881.

Hofer, *Ludwig*, een Duitsch beeldhouwer, geboren in 1801 te Ludwigsburg in Württemberg, ontving zijn opleiding in zijn geboorteplaats en te Stuttgart en werd in 1819 door *Klenze* naar München geroepen om werkzaam te zijn aan het versieren der Glyptotheek. Vier jaar daarna vertrok hij naar Rome, waar hij vijftien jaar bleef. De eerste vijf jaar bracht hij door in het atelier van *Thorwaldsen* en vervaardigde er o. a. een knielenden engel met een doopbekken. In 1838 keerde hij terug naar Stuttgart en stelde er een „Psyche" ten toon, welke door den Koning van Württemberg werd aangekocht. Op last van laatstgenoemde begaf hij zich bij herhaling naar Italië om de voltooiing te bevorderen van drie groote marmeren groepen, twee paardentemmers en den „Roof van Hylas", bestemd voor den slottuin te Stuttgart. Daarna leverde hij namaaksels van de prachtigste antieke en moderne beeldhouwwerken, gedeeltelijk voor bovengemelden slottuin, gedeeltelijk voor het koninklijk landgoed *Rosenstein*. Hier bevindt zich ook zijn „Vertoornde Amor", een oorspronkelijk kunstwerk. In 1857—1859 schiep hij het reusachtig ruiterstandbeeld van hertog *Eberhard met den Baard*, dat in den tuin van het oude kasteel te Stuttgart is geplaatst. Verder leverde hij een bronzen „Concordia" op de triomfzuil van koning *Wilhelm* aldaar, diens standbeeld, dat van *Schiller* te Ludwigsburg en „Roof van Proserpina". Hij overleed te Stuttgart den 8sten Maart 1887.

Höfer of *Hoefer, Jean Chrétien Ferdinand*, een Fransch schrijver, geboren den 21sten April 1811 te Döschnitz in Thüringen, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Rudolstadt, reisde vervolgens in Duitschland, Frankrijk en Nederland en nam in 1830 deel aan de expeditie naar het schiereiland Morea. In 1831 werd hij leeraar in Frankrijk en vervolgens, nadat hij een vertaling geleverd had van *Kant's* „Kritik der reinen Vernunft", secretaris bij *Cousin*. Tevens studeerde hij in de geneeskunde, was daarna te Parijs werkzaam als arts en deed in 1846 in opdracht der regeering een wetenschappelijke reis in Duitschland. Gedurende eenigen tijd redigeerde hij den „Interprète" en belastte zich in 1851 met een nieuwe uitgave der „Nouvelle biographie générale" van *Didot*. Verder vermelden wij van hem „Eléments de chimie générale" (1871), „Histoire de la chimie" (2 dln., 2de druk, 1869), „Dictionnaire de chimie et de physique" (3de druk, 1857), „Dictionnaire de médecine pratique" (1847), „Dictionnaire de botanique" (1850), „Le Maroc et la Chaldée" (1848), „La chimie enseignée par la biographie de ses fondateurs" (1865), „Le monde des bois" (1867), „Les saisons" (2 dln., 1867—1869), „Histoire de l'astronomie" (1870), „Histoire de la botanique" (1872), „Histoire de la physique et de la chimie" (1872), „Histoire de la zoologie" (1873) en „Histoire des mathématiques" (1874). Daarenboven leverde hij vertalingen van geschriften van *Aristoteles*, *Diodorus Siculus*, *von Humboldt* en *Berzelius*. Hij overleed te Brunoy in 1878.

Höfer, *Edmund*, of *Hoefer*, een Duitsch novellist, geboren den 15den October 1819 te Greifswald, studeerde aldaar, verder te Heidelberg en te Berlijn in de letteren en in de geschiedenis. Familie-omstandigheden verhinderden hem op den ingeslagen weg voort te gaan, zoodat hij in 1842 naar Greifswald terugkeerde en zich, na het vervullen zijner militaire verplichtingen, met het beoefenen der dichtkunst bezig hield. Zijn eerste verhalen verschenen in 1845 in het „Morgenblatt"; een verzameling van deze gaf hij later in het licht onder den titel „Aus dem Volke" (1852). Hierop volgden „Gedichte" (2de druk, 1856) en „Aus alter und neuer Zeit" (1854). Na het overlijden zijns vaders (1854) vertrok hij naar Stuttgart, waar hij met *Hackländer* de „Hausblätter" stichtte en zijn woonplaats vestigde. Van zijn geschriften noemen wij: Norien" (2 dln., 1858), een roman, een aantal novellen en verhalen, zooals: „Tambourgeschichten" (1855), „Schwanwiek" (1856), „Bewegtes Leben" (1856), „Auf deutscher Erde" (2 dln., 1860), Aus der weiten Welt" (2 dln., 1861), „Der grosze Baron" (2 dln., 1861), „Die Alten von Ruhneck" (1862) „Altermann Ryke" (4 dln., 1865), „Die gute alte Zeit" (1867), „In der Welt verloren" (4 dln., 1869), „Ein Findling" (4 dln., 1868), „Zwei Familien" (2 dln., 1869), „Der verlorene Sohn" (1871), „Stille Geschichten" (1872), „Wie das Volk spricht" (10de uitgave, 1898), „Unter fliegenden Fahnen" (2 dln., 1872), „Der Demagoge" (3 dln., 1872), „Kleines Leben" (1873), „Erzählungen aus der Heimath" (2 dln., 1874), „Dunkle Fenster" (1877), „Der Junker. Eine Geschichte aus der neuesten Zeit" (3 dln., 1878), „Goethe und Charlotte von Stein" (1878), „Deutsche Literaturgeschichte für Frauen und Jungfrauen" (1876). Ook heeft hij „Gedichte" (2de druk, 1853) uitgegeven. Zelf heeft hij in 1865 een uitgave zijner gezamenlijke verhalen in 12 deelen bezorgd. Hij overleed te Kannstadt den 23sten Mei 1882.

Hoff, *Karl Ernst Adolf von*, een Duitsch geo-

Digitized by Google

loog, geboren te Gotha den 1sten November 1771, studeerde te Jena en te Göttingen in de rechten en tevens in de natuurkunde, werd na zijn terugkeer te Gotha geplaatst bij de geheime kanselarij en bij het huisarchief en werd in 1813 tot geheim assistentieraad en in 1817 tot commissaris van de aangelegenheden der universiteit benoemd. Na de verdeeling der landen van Gotha trad hij als geheim conferentieraad in het ministerie van Gotha-Coburg en werd curator der sterrenwacht Seeberg. Tegen het laatst van 1828 nam hij zijn ontslag uit het ministerie, werd daarop directeur van het opperconsistorie te Gotha en belast met het toezicht op de verzamelingen voor wetenschap en kunst. Hij overleed den 24sten Mei 1837. Van zijn geschriften noemen wij: „Gemälde der physischen Beschaffenheit, besonders der Gebirgsformationen von Thüringen" (1812), „Geognostische Bemerkungen über Karlsbad" (1825), „Geschichte der natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche" (5 dln., 1822—1841), „Höhenmessungen in und um Thüringen" (1833). Ook redigeerde hij van 1801 tot 1816 den „Gothaischen Hofkalender" en het „Magazin für die gesammte Mineralogie" en schreef met *Jacobs* „Der Thüringer Wald" (1807 en 1812).

Hoff, *Konrad,* een Duitsch architectuurschilder, geboren te Schwerin den 19den November 1816, legde zich toe op het decoratieschilderen, vertoefde in onderscheiden groote steden van Duitschland, in Italië, daarna aan de academie te Dresden, bezocht Breslau, Krakau, Warschau en Weenen en vestigde zich eindelijk te München. Hij leverde o. a.: Het inwendige van de Kerk van Onze Lieve Vrouw" te München," „Een vertrek in renaissancestijl met een schrijvende dame", „De trap in het kasteel te Schleiszheim", „De kamer van een kardinaal", „San Zeno te Verona", „Santa Maria Miracoli te Venetië bij maanlicht," „In de Basilica op het eiland Torallo bij Venetië", „Scuola San Rocco te Venetië", „Santa Maria della Salute te Venetië" en „Een slaapkamer in het kasteel Schleiszheim." Zijn stukken onderscheiden zich door een voortreffelijk perspectief en door een harmonisch koloriet. Hij overleed te München den 18den Februari 1883.

Hoff, *Karl,* een Duitsch genreschilder, geboren te Mannheim den 8sten September 1838, bezocht de teekenacademie te Karlsruhe en behoorde vervolgens tot 1861 te Düsseldorf tot de leerlingen van *Vautier.* Daarna was hij werkzaam in zijn eigen atelier en vertoefde in 1864 eenigen tijd te Parijs. Hij was lid der Academie te Rotterdam en verwierf medailles op de tentoonstellingen te Berlijn en Weenen. Zijn stukken onderscheiden zich door een sierlijke groepeering, een levendig koloriet en een stoute penseelbehandeling. Daarvan noemen wij: „Zigeuners voor den schout", „Noblesse oblige", „De zieke grondeigenaar," „De Epicuristen," „Coeur à tout," en vooral „Rust op de vlucht", „Terugkeer in het vaderland," „Tartuffe en Elmire", „De lieve Oom," „De doop na 's vaders dood", „Stil bezoek" en „Tusschen leven en dood." Hij overleed te Karlsruhe den 13den Mei 1890.

Hoff, *Jacob Henricus van 't,* den 30sten Augustus 1852 geboren te Rotterdam, studeerde eerst aan de Polytechnische school te Delft, waar hij in 1871 het examen aflegde als technoloog, en vervolgens te Leiden, waar hij in het volgende jaar candidaat werd in de wis- en natuurkunde. Nog in hetzelfde jaar ging hij naar Bonn, om er de colleges te volgen van *Kékulé von Stradonitz.* Reeds in den loop van 1873 keerde hij naar het vaderland terug en ging naar Utrecht, waar hij het doctoraal examen in de wis- en natuurkunde aflegde, om daarna nogmaals een buitenlandsche studiereis te aanvaarden, namelijk naar Parijs, waar hij *Adolph Würtz* en *Pasteur* hoorde. Na in 1874 te Utrecht gepromoveerd te zijn op een proefschrift, getiteld: „Bijdrage tot de kennis van cyaanazijnzuur en malonzuur", werd hij in 1876 benoemd tot leeraar aan 's Rijks veeartsenijschool, reeds in het volgende jaar tot lector, en een jaar daarna tot hoogleeraar in de scheikunde aan de Amsterdamsche hoogeschool. Hier bleef hij werkzaam tot 1896, toen hij benoemd werd tot lid der Pruisische academie van wetenschappen te Berlijn en tot hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar. Door zijn in 1874 verschenen brochure: „Voorstel tot uitbreiding der tegenwoordig in de scheikunde gebruikte structuurformules in de ruimte, benevens de daarmeê samenhangende opmerking omtrent het verband tusschen optisch actief vermogen en chemische constitutie van organische verbindingen" legde hij den grondslag tot de stereochemie (in 1875 in het Fransch uitgegeven onder den titel: „La chimie dans l'espace", in 1877 in het Duitsch onder den titel: „Die Lagerung der Atome im Raume"). Tien jaar later gaf *van 't Hoff* van de Fransche vertaling een tweeden druk onder den titel: „Dix années dans l'histoire d'une théorie." Hiervan verscheen in 1891 een Engelsche vertaling door *J. E. Marsh,* in 1892 een omwerking in het Duitsch door *W. Meyerhoff,* onder den titel: „Stereochemie", en in 1894 een volledige omgewerkte uitgave onder den oorspronkelijken titel door den schrijver zelf, terwijl van deze laatste in 1898 een Engelsche vertaling verscheen door *Eiloart.* Verdere geschriften van hem zijn: „Ansichten über die organische Chemie" (2 dln., 1878, 1881), „Verbeeldingskracht in de wetenschap" (Inaugureele rede, 1878), „Etudes de dynamique chimique" (1884), „Lois de l'équilibre chimique dans l'état dilué, gazeux ou dissous" (1886, later omgewerkt in de „Zeitschrift für physikalische Chemie" onder den titel: Die Rolle des osmotischen Druckes in der Analogie zwischen Lösungen und Gasen"), „Conditions électriques de l'équilibre chimique" (1886, in het Duitsch vertaald door *G. Bredig* in: „Ostwald's Klassiker, no. 110, 1900), „Vorlesungen über Bildung und Spaltung von Doppelsalzen. Deutsch von *T. Paul*" (1897), „Untersuchungen über die Bildungsverhältnisse der oceanischen Salzablagerungen, insbesondere des Stassfurter Salzlagers" (no. 1—50, 1897—1907), „Über die zunehmende Bedeutung der anorganischen Chemie. Vortrag" (1898), „Vorlesungen über theorethische und physikalische Chemie" (dl. 1-3, 1898-1900 2te Aufl. 1901-1903), „Über die Entwicklung der exakten Naturwissenschaften im 19ten Jahrhundert und die Betheiligung der deutschen Gelehrten an dieser Entwicklung" (1900), „Zur Bildung der oceanischen Salzablagerungen" (H. 1, 1905). Voorts redigeert hij met *Ostwald*

Digitized by Google

de door hen beide in 1887 opgerichte „Zeitschrift für physikalische Chemie". In 1901 verwierf hij den Nobelprijs voor scheikunde, in 1906 dwong een ernstige ongesteldheid hem zijn wetenschappelijk werk tijdelijk te onderbreken, in 1907 werd hem door de Technische Hoogeschool te Brunswijk het eere-doctoraat verleend en in December van hetzelfde jaar door de Technische Hoogeschool te Delft.

Hoffacker, *Karl*, een Duitsch architect, geboren te Darmstadt den 1sten Juli 1856, bezocht de Technische Hoogeschool te Karlsruhe en studeerde daarna te Berlijn. Van 1883—1886 was hij leeraar aan de school van het „Kunstgewerbemuseum",van 1886—1897 aan de Kunstschool te Berlijn en werd in 1901 tot directeur eener kunstnijverheidschool te Zürich, kort daarna te Karlsruhe benoemd. Hij heeft het decoratieve gedeelte van tal van tentoonstellingen ontworpen, waarover hij ook een hoofdstuk in de „Baukunde des Architekten" schreef. Sedert 1894 redigeert hij het „Kunstgewerbeblatt."

Höffding, *Harald*, een Deensch wijsgeer, geboren te Kopenhagen den 11den Maart 1843, studeerde eerst in de godgeleerdheid, daarna onder invloed van *Kierkegaard* in de wijsbegeerte en promoveerde in 1870 op een dissertatie „De Stoïsche opvatting van den vrijen wil". Hij schreef: „De wijsbegeerte in Duitschland na Hegel" (1872), „De Engelsche wijsbegeerte van heden" (1874), „De grondslag der humane ethica" (1876), „Spinoza's leer en leven" (1877), „De psychologie in omtrekken" (4de druk, 1888), „Ethica" (2de druk, 1897), „Charles Darwin" (1889), „S. Kierkegaard als wijsgeer" (1892), „Geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte" (1894—1895), „Rousseau en zijn wijsbegeerte", „Kleinere werken" (1899), „Wijsbegeerte van den godsdienst" (1901), „Wijsgeerige problemen" (1903) en „Moderne wijsgeeren" (1904).

Hoffham, *Otto Christiaan Frederik*, een Nederlandsch dichter, geboren te Küstrin den 2den Juni 1744, begaf zich in 1754 met zijn ouders naar Amsterdam, ontving er door de zorg van zijn oom een goede opvoeding en werd er eerst als klerk bij een notaris en vervolgens op een handelskantoor geplaatst. In 1769 reisde hij voor zijn patroon naar Duitschland, bezocht zijn moeder, die zich in de nabijheid van Berlijn gevestigd had, en keerde weldra terug naar Amsterdam. Toen hij in 1773 zijn bezoek herhaalde, overreedde zij hem, bij haar te blijven, waarna hij zich eerst te Berlijn ophield en van 1775 tot 1778 te Löhne, om zich in de landhuishoudkunde te oefenen. Vervolgens kocht hij een landgoed aan de Warthe, dat hij later met een ander verwisselde. Zijn laatste levensjaren bracht hij te Prenslow door en overleed aldaar den 21sten Januari 1799. *Hoffham* heeft vroolijke vertoogen geleverd in het weekblad „De Denker", alsmede in den „Kosmopoliet". Van zijn geschriften vermelden wij: „Hekelschriften en andere gedichten" (1781), „Al stond er de galg op! of de verijdelde tooneelcomparitie" (1783), blijspel, „Proeve van slaapdichten" (1785), „Proeve eener theorie van Nederduitsche poëzij" (2de druk, 1809), en een aantal geestige stukjes in de „Kleine dichterlijke Handschriften". Door de zorg van zijn vriend *Uylenbroek* verschenen in 1801 zijn nagelaten gedichten onder den titel „Boerenschouwburg, de kluchtige opera, tooneelfragment, gedichten en losse gedachten".

Hoffinger, *Josephine von*, een Duitsch vertolkster van *Dante*, geboren te Weenen den 8sten November 1820, vormde zich door de studie van talen en wijsbegeerte tot opvoedster en schrijfster en bestuurde van 1848 tot 1858 het Keizerlijk opvoedingsgesticht voor dochters van ambtenaren, legde om redenen van gezondheid die betrekking neder, wijdde zich uitsluitend aan letterkundigen arbeid en overleed den 25sten September 1868. Zij leverde: „Dante's Göttliche Komödie" (3 dln., 1865), „Kronen aus Italiens Dichterwald" (1868), voorts wijsgeerige en aesthetische opstellen, die na haren dood onder den titel: „Licht- und Tonwellen" (2de druk, 1870) zijn verzameld.

Hoffm. is achter plantennamen de afkorting voor *Hermann Hoffmann* (zie aldaar) en *Werner Friedrich Hoffmeister* (1818—1845), een schrijver over regenwormen.

Hoffman, *Charles Tenno*, een Amerikaansch schrijver, geboren in 1806 te New-York, studeerde in de rechten, doch wijdde zich aan de letteren en stichtte het „Knickerbocker Magazine". Later redigeerde hij verschillende letterkundige tijdschriften en schreef de reisbeschrijvingen: „A winter in the West" (1835) en „Wild scenes in forest and prairies" (1837), de novellen „Vanderlyn"(1837),„Greysleer"(1840) en„Poems" (1873). Hij overleed krankzinnig in 1884 te Harrisburg.

Hoffmann, *Friedrich*, naast *Boerhaave* de meest beroemde geneesheer van zijn tijd, werd geboren te Halle den 19den Februari 1660, studeerde te Jena en te Erfurt en keerde vervolgens naar Jena terug, waar hij in 1681 promoveerde en zich als privaatdocent vestigde. Om zijn geschokte gezondheid te herstellen, deed hij een reis door Holland en Engeland en ging in 1685 als geneesheer naar Minden, waar hij weldra aangesteld werd als garnizoensarts, geneesheer van het vorstendom Minden (1686) en lijfarts van het Keurvorstelijk Hof. In 1688 vertrok hij als geneesheer naar Halberstadt en bij de stichting der universiteit te Halle plaatste *Frederik III*, keurvorst van Brandenburg, hem in 1693 aldaar als eerste hoogleeraar in de medicijnen en belastte hem met de vorming der faculteit. Gedurig werd hij tevens naar vorstelijke Hoven ontboden om geneeskundigen raad te geven. In 1703 bood *Frederik*, inmiddels koning geworden, hem de betrekking aan van lijfarts, maar hij wees ze van de hand. Toen echter de koning in 1708 ernstig ziek werd, vestigde hij zich met behoud van zijn hoogleeraarsambt, te Berlijn. Spoedig evenwel was hij het Hofleven moede en in 1712 keerde hij naar Halle terug, waar hij den 12den November 1742 overleed. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt als praktisch geneesheer. Verder heeft hij vele geneesmiddelen onderzocht en nieuwe bereid; de algemeen bekende *Hoffmann's droppels* (1 deel aether met 3 deelen alkohol) zijn naar hem genoemd. Van zijn werken noemen wij „Medicina rationalis systematica" (9 dln., 1718—1740) en „Medicina consulta-

Digitized by Google

toria" (12 dln., 1721—1739). Zijn talrijke kleinere schriften zijn tot bundels vereenigd.

Hoffmann, *Johan Gottfried*, een staathuishoudkundige, geboren te Breslau den 19den Juni 1765, studeerde te Halle en te Leipzig in de rechten en ging in 1787 naar Koningsbergen om zich voor het bekleeden van een academischen leerstoel voor te bereiden. De noodzakelijkheid om in zijn onderhoud te voorzien, drong hem in 1792 een betrekking te aanvaarden bij een fabriek te Wehlau, doch hij legde haar in 1798 neder, werd in 1803 assessor bij de Oost-Pruisische Kamer van Domeinen en in 1807 hoogleeraar in de praktische wijsbegeerte en in de staatswetenschappen aan de universiteit te Koningsbergen. In 1808 werd hij geplaatst als staatsraad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken, terwijl hem tevens het uitzicht geopend werd op een professoraat in de staatswetenschappen aan de op te richten universiteit te Berlijn en op de directie van een statistiek bureau. Hij aanvaardde die beide betrekkingen in 1810, volgde in 1813 den staatskanselier *von Hardenberg* in het hoofdkwartier der verbonden Mogendheden, vertrok naar Frankrijk en Engeland, naar het Congres te Weenen en in 1815 nogmaals naar Parijs. Na den tweeden vrede, aldaar gesloten, werd hij bij Buitenlandsche Zaken geplaatst, behield de leiding van het statistiek bureau, maar werd voorloopig vrijgesteld van het houden van academische lessen. In 1821 nam hij zijn ontslag en keerde terug tot de werkzaamheden van zijn professoraat, dat hij echter in 1835 wegens vermindering van zijn gezichtsvermogen moest nederleggen. Hij overleed den 12den November 1847. Van zijn geschriften vermelden wij: „Uebersichten der Bodenfläche und Bevölkerung des preuszischen Staats" (1817), „Beiträge zur Statistik des preuszischen Staats" (1821), „Die Wirkungen der asiatischen Cholera im preuszischen Staat während des Jahres 1831" (1833), „Die Lehre vom Geld" (1838), „Die Lehre von den Steuern" (1840), „Sammlung kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts" (1843) en „Nachlasz kleiner Schriften staatswirtschaftlichen Inhalts" (1847).

Hoffmann, *Ernst Theodor Amadeus*, eigenlijk *Wilhelm Hoffmann*, een Duitsch dichter, geboren den 24sten Januari 1776 te Koningsbergen in Pruisen, studeerde aldaar in de rechten en was vervolgens werkzaam bij het bestuur te Groszglogau en daarna bij het „Kammergericht" te Berlijn. In 1800 regeeringsassessor in Posen, werd hij wegens eenige door hem vervaardigde caricaturen, waardoor generaal *von Zastrow* en andere hooggeplaatste personen zich gekrenkt gevoelden, in 1802 als raad naar Plock en in 1804 in dezelfde betrekking naar Warschau verplaatst, waar bij de komst der Franschen in 1806 zijn ambtelijke loopbaan een einde nam. Zonder hulpmiddelen en uitzichten vond hij in zijn kennis van de muziek een bron van bestaan en gaf in 1808 gehoor aan een uitnoodiging van graaf *Julius von Soden*, om te Bamberg als muziekdirecteur bij den pas opgerichten schouwburg op te treden. Toen deze echter kort daarna gesloten werd, gaf hij muziekles, werkte voor de „Allgemeine musikalische Zeitung" te Leipzig en werd geplaatst als muziekdirecteur bij een tooneelgezelschap, dat bij afwisseling te Dresden en te Leipzig speelde. In 1816 werd hij wederom raad van het „Kammergericht" te Berlijn, waar hij den 24sten Juli 1822 overleed. Van zijn jeugd af was hij een hartstochtelijk beoefenaar der muziek. Te Posen deed hij het zangspel van *Goethe* „Scherz. List und Rache" opvoeren, te Warschau „Die lustige Musikanten" van *Brentano*, benevens de opera's „Der Kanonikus von Mailand" en „Schärpe und Blume", waarvoor hij zelf den tekst vervaardigde. Verder componeerde hij de muziek voor „Das Kreuz an der Ostsee" van *Werner* en voor de in een opera herschapen „Undine" van *Fouqué*. De aanvrage, om de opstellen, door hem in de „Musikalische Zeitung" geplaatst, verzameld in het licht te geven, bracht hem tot de uitgave der „Phantasiestücke in Callot's Manier" (1814, 4 dln, 4de druk, 1854). Daarop volgden: „Elixire des Teufels" (1816), „Nachtstücke" (2 dln., 1817) en „Die Serapionsbrüder" (4 dln., 1819—1821) met een supplement, dat zijne laatste verhalen bevat, verder „Klein Zaches, genannt Zinnober" (1819), „Prinzessin Brambilla, ein Capriccio nach Jakob Callot" (1821), „Meister Floh, ein Märchen in sieben Abenteuern zweier Freunde" (1822), „Lebensansichten des Katers Murr, nebst fragmentarischer Biographie des Kapellmeisters Johannes Kreisler, in zufälligen Makulaturblättern" (2 dln., 1821—1822), „Der Doppelganger" (1824) en eenige kleinere verhalen, zooals „Meister Martin der Küfner und seine Gesellen", „Fräulein von Scudéry, „Doge und Dogaresse", „Meister Johannes Wacht", „Der goldene Topf" en „Des Vetters Eckfenster". In zijn humoristische uitvallen doet hij denken aan *Jean Paul*, dien hij echter als romanschrijver in vindingrijkheid ver overtreft, ofschoon hij beneden hem staat in diepte en rijdom van denkbeelen. Ook in zijn neiging tot het sentimenteele en in zijn geestdrift gelijkt hij op *Jean Paul*; maar de uitingen van dezen vloeien voort uit een natuurlijke, heldere bron, die van *Hoffmann* zijn de voortbrengselen van een rijke verbeelding. Aan deze laatste ontleende hij die zonderlinge mengeling van het spookachtige en daemonische met het lachwekkende, welke den lezer boeit en in spanning houdt. Hij onderscheidde zich niet alleen als dichter en componist, maar ook als caricaturenteekenaar; onderscheiden spotprenten, welke op *Napoleon* betrekking hebben, zijn door hem geteekend. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1857 in 12 deelen uitgegeven.

Hoffmann, *Andreas Gottlieb*, een Duitsch godgeleerde, geboren den 13den April 1796 te Welbsleben in het graafschap Mansfeld, nam als vrijwilliger deel aan den oorlog van 1813 en studeerde vervolgens te Halle in de theologie en vooral in de Oostersche talen. Nadat hij over deze reeds te Halle voorlezingen had gehouden, werd hij in 1823 buitengewoon en in 1825 gewoon hoogleeraar te Jena, in 1826 lid van de theologische faculteit, in 1828 kerkeraad, in 1843 geheim kerkeraad en overleed den 16den Maart 1864. Van zijn geschriften noemen wij: „Grammatica syriaca" (1827), „Commentarius philologico-criticus in Mosis benedictionem" (1822), een omwerking van het „Entwürf der hebräischen Altertümer" (1832) van *Warnekros*, en „Die Apo-

Digitized by Google

kalyptiker der ältern Zeit unter Juden und Christen in vollständiger Uebersetzung mit fortlaufenden-Kommentar und historisch-kritischer Einleitung" (1833—1838).

Hoffmann, *Karl Friedrich Vollrath*, een Duitsch aardrijkskundige, geboren te Stargard den 15den Juni 1796, studeerde te Berlijn, werd leeraar te Hofwijl en belastte zich vervolgens, op uitnoodiging van *Cotta*, eerst te Stuttgart en toen te München met de directie van het Geographisch Instituut. In 1829 werd hij privaatdocent te München, maar moest wegens zijn vrijmoedige oordeelvellingen over het R. Katholicisme die stad verlaten, waarop hij zich weder naar Stuttgart begaf, waar hij in uiterst behoeftige omstandigheden den 20sten Augustus 1842 overleed, nadat hij weinige dagen te voren een beroep naar Petersburg en een naar Dorpat ontvangen had. Hij schreef: „Die Erde und ihre Bewohner" (6de druk, 1861—1865), „Dentschland und seine Bewohner" (4 dln., 1834—1836), „Europa und seine Bewohner" (8 dln., 1835—1840), „Die Völker der Erde, ihr Leben, ihre Sitten und Gebräuche" (2 dln., 1840) en „Hertha. Einleitung in die Erdkunde" (2 dln., 1840—1841).

Hoffmann, *Boromeusz Aleksander*, een Poolsch schrijver, geboren in Masovië den 24sten Maart 1798, studeerde te Warschau in de rechten, stichtte in 1825 de „Polnische Themis" en leverde in 1827 een vertaling der werken van *Franklin*. In 1828 werd hij lid der directie van de Poolsche Bank, nam bij het uitbarsten der Revolutie ijverig deel aan de organisatie der nationale garde te Warschau, schreef „De groote week der Polen" en werd in 1831 een van de drie directeuren der Bank. Na het dempen van den opstand nam hij de wijk naar Dresden, in 1832 naar Parijs, keerde in 1848 naar Dresden terug en vestigde zich eindelijk in Galicië. Hij schreef nog: „Coup d'oeil sur l'état politique de la Pologne sous la domination russe" (1832), „La nationalité polonaise détruite" (1833), „Cztery powstania" (1837), een beschrijving van verschillende bevrijdingsoorlogen, en „Vademecum polskie" (1839). Hij overleed te Blasewitz den 6den Juli 1875.

Zijn echtgenoote *Klementine Tanska*, een verdienstelijke schrijfster, geboren te Warschau den 23sten November 1798, genoot een zorgvuldige opvoeding en schreef „Pamiatka po drobéz matce" (Gedachtenis eener goede moeder). Zij redigeerde sedert 1824 het tijdschrift „Rozrywki dla dzieci" (Verstrooiing voor kinderen) en leverde onderscheiden verhalen voor de jeugd, zooals „Amelia" en „Wiazanie Helenki". In 1827 werd zij eerste onderwijzeres aan een kweekschool en had tevens het opzicht op de meisjesscholen te Warschau. Zij huwde in 1829 en volgde in 1831 haren echtgenoot naar het buitenland, waar zij zich wijdde aan letterkundigen arbeid en aan de opvoeding van kinderen van uitgewekenen. In die dagen leverde zij onderscheiden geschriften, zooals „Karolina", „Krystyna", „Jan Kochanowski", „Nowa biblioteczka dla dzieci" (1838), „O moralnosci dla kobiet" (1841), „Dziennik Krasinskiej" enz. Zij overleed te Passy den 15den September 1845. Haar nagelaten geschriften verschenen in 9 deelen (1848).

Hoffmann, *August Heinrich*, doorgaans *Hoffmann von Fallersleben* genaamd, een Duitsch dichter en taalkenner, geboren te Fallersleben in het land van Lüneburg den 2den April 1798, bezocht in 1816 de universiteit te Göttingen en in 1819 die te Bonn. Aanvankelijk wijdde hij zich aan de godgeleerdheid, doch bepaalde zich weldra uitsluitend bij de taal- en letterkunde. Nadat hij uit Bonn een reis gedaan had door de Rijnstreek en Nederland, om volksliederen te verzamelen, en hij eenigen tijd te Berlijn vertoefd had, werd hij in 1823 custos aan de universiteitsbibliotheek te Breslau, welk ambt hij in 1828 nederlegde, en in 1830 buitengewoon, in 1835 gewoon hoogleeraar in de Duitsche taal en letterkunde aan de universiteit aldaar. Ten gevolge van zijn „Unpolitische Lieder" werd hij door den koning ontslagen, en gedurende de volgende jaren leidde *Hoffmann*, door den een gevierd, door den ander miskend en vaak door de politie bemoeilijkt, een zwervend leven door Duitschland, Zwitserland en Italië. Eindelijk verkreeg hij verlof om in Mecklenburg te wonen. In 1848 werd hij in Pruisen in zijn eer hersteld en genoot het hem toekomend wachtgeld als pensioen. Nadat hij in 1849 in den echt getreden was, vestigde hij zich aan den Rijn, eerst te Bingerbrück en daarna te Neuwied, totdat hij gehoor gaf aan een uitnoodiging naar Weimar, waar hij met *Schade* het „Weimarisches Jahrbuch" (1854—1857) uitgaf. In 1860 werd hij bibliothecaris van den hertog *von Ratibor* op het kasteel Korvei aan de Wezer, waar hij den 20sten Januari 1874 overleed. Te Fallersleben en op Helgoland zijn gedenkteekenen voor hem opgericht. Ook de Oud-Nederlandsche letterkunde is aan dezen ijverigen en scherpzinnigen verzamelaar veel verschuldigd. Van zijn geschriften noemen wij: „Horae Belgicae" (12 dln., 1831—1862), „Fundgruben für Geschichte deutscher Sprache und Literatur" (2 dln., 1830—1837), „Altdeutsche Blätter" (met *Haupt*, 2 dln., 1835—1840), „Spenden zur deutschen Literaturgeschichte" (2 dln., 1845), „Findlinge" (2 dln., 1859—1860), verder „Geschichte des deutschen Kirchenliedes bis auf Luther" (3de druk, 1861) en „Die deutsche Philologie im Grundrisz" (1836). Ook heeft hij uitgaven geleverd van: „Reineke Vos" (2de druk, 1852), van de „Monumenta Elnonensia" (1837) en van „Theophilus" (2 dln., 1853—1854). Vele geschriften van zijn hand zijn hun oorsprong verschuldigd aan zijn liefde tot de Hoog- en Nederduitsche volkspoesie, zooals: „Schlesische Volkslieder mit Melodien" (1842), „Niederländische Volkslieder" (2de druk, 1856), „Unsere volkstümlichen Lieder" (4de druk, 1900), „Die deutschen Gesellschaftslieder des 16. und 17. Jahrhunderts" (2 dln., 2de druk, 1860) en „Lieder der Landsknechte unter Frundsberg" (1868). Zijn eigen gedichten zijn in den trant van het volkslied vervaardigd en onderscheiden zich door eenvoud, bevalligheid en gemoedelijkheid, en vele liederen van *Hoffmann* zijn het eigendom des volks geworden. Merkwaardig is het, dat hij zonder bepaald onderwijs in de muziek te hebben genoten, hoogst gepaste zangwijzen bij zijn liederen voegde. Behalve zijn „Gedichte" (8ste druk, 1874) noemen wij van hem: „Allemannische Lieder" (5de druk, 1843), „Fünfzig Kinderlieder" (1843), „Fünfzig neue Kinderlieder" (1845), „Soldatenlieder" (1851), „Rheinleben" (1865) en „Alte und neue Kinder-

Digitized by Google

lieder" (1873). Een andere richting merken wij op in zijn „Unpolitische Lieder" (2 dln., 1840—1841), welke groot opzien baarden, en daarop volgden: „Deutsche Lieder aus der Schweiz" (8de druk, 1845) en „Streiflichter" (1873). Zijn meest beroemd gedicht „Deutschland, Deutschland über Alles" dichtte hij den 26sten Augustus 1841 op Helgoland. Zijn verzamelde werken verschenen in 1890—1893 (8 dln.).

Hoffmann, *Franz*, een Duitsch schrijver over wijsgeerige onderwerpen, geboren te Aschaffenburg den 19den Januari 1804, studeerde te München in de philosophie en werd in 1834 professor aan het lyceum te Amberg en in het volgende jaar gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Würzburg, waar hij den 22sten October 1881 overleed. Hij schreef o. a.: „Die ewige Selbsterzeugung Gottes" (1835), „Vorhalle zur spekulativen Lehre Frans von Baaders" (1836), „Die Societätsphilosophie Baaders" (1837), „Grundrisz der reinen Logik" (2de druk, 1855), „Baader in seinem Verhältnisz zu Hegel und Schelling" (1850), „Friedrich von Baader als Begründer der Philosophie der Zukunft" (1856), „Die Weltalter, Lichtstrahlen aus Franz von Baaders Werken" (1868) en „Kirche und Staat" (1872).

Hoffmann, *Johannes Josephus*, een Duitsch beoefenaar der Chineesche en Japansche talen, geboren te Würzburg den 16den Februari 1805, studeerde aldaar in de letteren en ontving zijn opleiding in bovenvermelde talen te Leiden van *von Sibold*. Nadat hij eerst geruimen tijd als translateur was werkzaam geweest, werd hij in 1855 als hoogleeraar aan de Leidsche hoogeschool verbonden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Bibliotheca Japonica" (met *von Sibold*, 6 dln., 1833—1841), „Catalogus librorum et manuscriptorum japonicorum a de Siebold collectorum etc" (met *von Siebold*, 1845), een nieuwe uitgave der „Proeve eener Japansche spraakkunst" van *Donker Curtius* (1857), „Het Japansche kursiefschrift Figurana enz." (1860), „Shopping Dialogues, Dutch, English and Japanese" (Winkelgesprekken, 1861), „De Japansche tractaten met Nederland, Rusland, Engeland, de Vereenigde Staten en Frankrijk in 1858 te Jedo gesloten enz" (1862), „De Groote studie (Ta-Hio of Dai-gaku) met Hollandschen en Engelschen tekst" (1864) en „Japansche spraakleer" (1868). *Hoffmann* was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Koninklijke Academie, van het Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, van de Société Asiatique te Parijs, van de Deutsche morgenländische Gesellschaft, van de Kaiserliche Academie te Berlijn en van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden. Hij overleed te 's Gravenhage den 28sten Januari 1878.

Hoffmann, *Heinrich*, een Duitsch dichter, geboren te Frankfort a.M. den 21sten Juni 1809, studeerde in de medicijnen en vestigde zich in zijn vaderstad, waar hij tot 1889 als geneesheer werkzaam was en den 20sten September 1894 overleed. Naar den geboortenaam zijner vrouw noemde hij zich *Hoffman-Donner*. Hij schreef den dichtbundel „Auf heitern Pfaden" (2de druk, 1873), die veel gelezen werd. Vooral de treffende handeling van balladenachtige onderwerpen („Das Hühnengrab", „Der Glockenguss von Breslau" enz.) en de humor in zijn liefdes- en drinkliederen vielen zeer in den smaak. Aan *Aristophanes* doen de komedie „Die Mondzügler" (1844) en de „Humoristische Studien" (1847) denken, welke laatste ook o. a. „Die Kartoffelkomedie. Ein gar arg Trauerstück in drei Akten" bevatten. Verder schreef hij: „Das Breviarium der Ehe" (1853), „Allerseelenbüchlein" (1858), „Der Badeort Salzloch" (1861) en „Liederbuch für Naturforscher und Aertze" (1867). Beroemd is zijn naam geworden door het kinderboek „Der Struwelpeter" (1847), dat ontelbare malen herdrukt en in bijna alle talen overgebracht is, en door andere kinderboeken, zooals „Im Himmel und auf der Erde. Herzliches und Scherzliches aus der Kinderwelt" en „König Nuszknacher und der arme Reinhold". Op medisch gebied verscheen van zijn hand „Beobachtungen und Erfahrungen über Seelenstörung und Epilepsie in der Irrenanstalt zu Frankfort a.M." (1859).

Hoffmann, *Alexander Friedrich Franz*, een Duitsch schrijver van werken voor de jeugd, geboren te Bernburg den 21sten Februari 1814, stond te Zürich, daarna te Goslar aan het hoofd van een boekhandel, maar hield zich na 1839 op verschillende plaatsen (Ballenstedt, Stuttgart, Halle en Dessau) uitsluitend bezig met letterkundigen arbeid. Sedert 1856 woonde hij te Dresden. Zijn verhalen voor de jeugd vonden grooten bijval en zijn algemeen verspreid en zijn „Neuer deutscher Jugendfreund" beleefde meer dan dertig jaargangen. Hij overleed te Dresden den 11den Juli 1882.

Hoffmann, *Friedrich Eduard*, een Duitsch industrieël, geboren den 18den October 1818 te Gröningen bij Halberstadt, bezocht in laatstgenoemde stad het gymnasium en bepaalde zich vervolgens bij de bouwkunst. In 1841 belastte *Hansemann* hem met den aanleg van spoorwegen in Rijnland en Westfalen en in 1845 met dien van Berlijn naar Hamburg. Hij is de uitvinder van een nieuwen ringoven tot het bakken van tichelsteenen en later vervaardigde hij een pneumatischen molen en een hydraulische baggermachine, terwijl hij daarna een nieuw stelsel van sporen en spoorwegraderen openbaar maakte. Verder stichtte hij met *Büescher* fabrieken van waterdichte bouwmaterialen te Eberswalde, Halle aan de Saale, Mariaschein in Bohemen en Straatsburg in den Elzas. Daarenboven was hij eigenaar van onderscheiden andere inrichtingen van nijverheid. In 1865 stichtte hij met *Türrschmiedt* den „Deutscher Verein für Fabrikation von Ziegeln, Kalk und Zement", waarvan hij tot 1880 voorzitter was. In dat jaar riep hij den „Ziegler- und Kalkbrennerverein" in het leven. Voor deze genootschappen deed hij een „Notizblatt" verschijnen, waarin belangrijke mededeelingen werden gedaan van proeven en onderzoekingen, die hij in zijn „Laboratorium der Deutschen Töpfer- und Zieglerzeitung" door *Türrschiedt*, *Seeger*, *Aaron*, *Olschewsky*, *Hauenschild* enz. deed instellen. Ook redigeerde hij de „Deutsche Töpfer- und Zieglerzeitung". Hij overleed te Berlijn den 3den December 1900.

Hoffmann, *Hermann*, een Duitsch plantkundige, geboren den 22sten April 1819 te Rödelsheim bij Frankfort aan den Main, studeerde te Gieszen en te Berlijn in de geneeskunde, deed daarop langdurige reizen in het buitenland, ves-

Digitized by Google

tigde zich in 1842 als privaatdocent te Gieszen en werd er in 1853 hoogleeraar in de botanie. Hij schreef: „Beiträge zur Entwickelungsgeschichte und Anatomie der Agaracineen" (1860), „Untersuchungen über die Keimung von Pilzsporen" (1860), „Index fungorum" (1863), „Icones analyticae fungorum" (1861—1865, 4 stukken), „Mykologische Berichte. Uebersicht der neuesten Arbeiten auf dem Gebiete der Pilzkunde" (1862—1872), „Untersuchungen über den Pflanzenschlaf" (1851), „Pflanzenverbreitung und Pflanzenwanderung" (1852), „Witterung und Wachstum, oder Grundzüge der Pflanzenklimatologie" (1857), „Neue Beobachtungen über Bakterien" (1863), „Thermische Vegetationskonstanten" (1881), „Beiträge zur Phänologie" (1884), „Resultate der wichtigsten pflanzenphänologischen Beobachtungen" (1885) en „Phänologische Untersuchungen" (1887). Hij overleed te Gieszen den 26sten October 1891.

Hoffmann, *Joseph*, een Oostenrijksch schilder, geboren te Weenen den 22sten Juli 1831, ontving reeds vroeg onderwijs in het teekenen en reisde te voet in het voorjaar van 1849 over Stiermarken, Croatië en Syrmië naar Servië. Na zijn terugkeer te Weenen bezocht hij het atelier van *Rahl* en reisde in 1856 over München en Tirol naar Venetië, in 1857 naar Griekenland en in 1858 naar Rome, waar hij zes jaar verbleef. Hier schilderde hij de Grieksche landschappen: „Overblijfselen van het heiligdom van Venus aan den weg naar Eleusis", „Het oude Athene ten tijde van Perikles", „Athene, uit den tuin der koningin gezien", „Het graf van Anacreon" en „Het Sabijnsche gebergte bij Olevano". In 1864 kwam hij weder te Weenen en schilderde er prachtige decoratiën voor de Opera. In 1867 werd hij naar de tentoonstelling te Parijs gezonden, om studiën voor de opera te maken. In 1869 wilde men hem tot technisch directeur van de opera benoemen, maar hij wees deze betrekking van de hand. Vervolgens schilderde hij vier stukken voor *Sina* en onderscheiden andere en ontwierp de decoratiën en costumes voor het Wagnertheater te Bayreuth. Hij schilderde twee muurschilderingen voor het Parlementsgebouw te Weenen en de doeken „Uit het Boheemsche oerwoud", „Onder puinhoopen" en „Koning Lear in den storm". Hij overleed te Weenen den 30sten Januari 1904.

Hoffmann, dr. *Christiaan Karel*, in 1841 geboren te Heemstede, promoveerde in 1866 te Utrecht tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: „Over den anatomischen bouw van het reukslijmvlies" en in 1871 te Göttingen tot doctor in de philosofie op een proefschrift, getiteld: „Zur Anatomie der Echinen und der Spatangen". Hij was aanvankelijk practiseerend arts aan het gesticht Meerenberg, daarna te Leiden prosector bij de anatomie, vervolgens conservator bij het Museum van natuurlijke historie en sedert 1875 hoogleeraar in de zoölogie, vergelijkende anatomie en physiologie aan de hoogeschool aldaar. Hij overleed den 27sten Juli 1903. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Bijdrage tot de kennis der morphologie van den schoudergordel en het borstbeen bij reptiliën, vogels, zoogdieren en den mensch" (1879), „Untersuchungen über den Bau und die Entwicklungsgeschichte der Hirudineen" (Natuurkundige verhandelingen van de Hollandsche maatschappij van wetenschappen te Haarlem. N. S. IV, 1, 1880), „Zur Ontogenie der Knochenfische" (1881—1882), „Die Bildung des Mesoderms, die Anlage der Chorda dorsalis und die Entwickelung des Canalis neurentericus bei Vogelembryonen" (1882), Grondtrekken der vergelijkende ontwikkelingsgeschiedenis van de gewervelde dieren" (1884—1885) en talrijke bijdragen in tijdschriften en in de Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Bovendien was hij redacteur van het „Niederl. Archiv f. Zoologie" en mederedacteur van het „Tijdschrift der Nederlandsche dierkundige vereeniging".

Hoffmann-Donner. Zie *Hoffmann, Heinrich.*

Hoffmannsdruppels, aldus genoemd naar den medicus *Fr. Hoffmann*, zijn een mengsel van één deel aether en drie deelen alkohol, dat gebruikt wordt om iemand, die in zwijm is gevallen, weer tot bewustzijn te brengen, alsook tegen kramp en overprikkeling van de zenuwen.

Hoffmannsegg, *Johann Centurius*, graaf *von*, een Duitsch plantkundige, geboren te Dresden den 23sten 1766, studeerde te Leipzig, trad in 1783 als luitenant in dienst, doch nam in 1786 zijn ontslag om zijn studie te Göttingen voort te zetten. Hier bepaalde hij zich vooral bij de kennis der insekten, doch een reis naar Portugal, welke hij met *Tilesius* deed, spoorde hem aan tot het beoefenen der botanie. Met *Link* onderzocht hij gedurende $1^1/_2$ jaar de flora van dat land en vond er honderden nieuwe plantensoorten. Ook bleef hij er na het vertrek van *Link* nog een paar jaar en ontdekte er onderscheiden soorten van insekten. Na zijn terugkeer was hij eenige jaren werkzaam aan het Museum te Brunswijk en gaf toen met *Link*, doch op zijn kosten, een prachtige „Flore Portugaise" (1809—1840) in het licht. Weldra echter nam de Pruisische regeering de uitgave van dat werk voor haar rekening, waarna hij het bestuur had over de inrichting van het zoölogisch museum te Berlijn. In 1816 vestigde hij zich te Dresden en overleed aldaar den 13den December 1849. Het Zuid-Amerikaansche plantengeslacht *Hoffmannseggia* is naar hem genoemd.

Hoffmann von Fallersleben. Zie *Hoffmann, August Heinrich.*

Hoffmeister, *Karl*, een Duitsch letterkundige, geboren den 15den Augustus 1796 te Billigheim bij Landau, studeerde te Straatsburg, Heidelberg en Jena, werd in 1821 rector van het progymnasium te Mörs, in 1832 leeraar aan het gymnasium te Keulen en in 1834 directeur van het gymnasium te Kreuznach, vanwaar hij in 1842 naar Keulen terugkeerde, om zich aldaar aan het hoofd van het gymnasium te plaatsen. Hij overleed er den 14den Juli 1844. Van zijn geschriften noemen wij: „Erörterung und Grundsätze der Sprachlehre" (2 dln., 1830), „Die Weltanschauung des Tacitus" (1831), „Sittlichreligiöse Lebensansicht des Herodotos" (1832), „Romeo, oder Erziehung und Gemeingeist" (3 dln., 1831—1834) en „Schillers Leben, Geistesentwicklung und Werke im Zusammenhang" (5 dln., 1838—1842) met „Supplemente" (4 dln., 1840—1841). Ook leverde hij een uittreksel uit dit werk (1846).

Hofhoorigheid. Zie *Lijfeigenschap.*

Digitized by Google

Höfken, *Gustav*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren den 14den Juni 1811 te Hattingen in het graafschap Mark, trad in Pruisischen krijgsdienst, doch moest dien verlaten, omdat hem wegens staatkundige overtredingen vestingstraf was opgelegd, werd daarna in Spanje geplaatst bij den generalen staf van het leger der Christino's en woonde vervolgens bij afwisseling te Erlangen, München en Augsburg. In 1841 redigeerde hij eenigen tijd de „Rheinische Zeitung", behoorde tot de redactie der „Augsburger Allgemeine Zeitung" en der „Deutsche Zeitung" en vestigde zich in het begin van 1848 te Heidelberg als privaatdocent in de staathuishoudkunde. Hij werd afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en nam er plaats in het centrum. In October 1849 werd hij benoemd tot secretaris van het Handelsministerie te Weenen en bleef er, tot „Sektionsrath" bevorderd, tot in 1862, toen zijn geschrift: „Die österreichische Finanzprobleme" hem noodzaakte, zijn ontslag te nemen uit den staatsdienst. Niettemin bleef hij er in andere betrekkingen werkzaam. Hij was een ijverig verdediger der beschermende rechten. Van zijn geschriften noemen wij: „Tirocinaden eines deutschen Officiers" (4 dln., 1841), „Der Zollverein in seiner Fortbildung" (1842), „Englands Zustände, Politik und Machtentwickelung" (2 dln., 1846), „Flamisch België" (1847), „Deutsche Auswanderung und Kolonisation mit Hinblik auf Ungarn" (1850), „Deutschlands Zoll- und Handelseinigung" (1851) en „Ueber das Studium der Rechts- und Staatswissenschaften" (1851).

Höfler, *Karl Adolf Konstantin*, ridder *von*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Memmingen den 27sten Maart 1811, studeerde te München aanvankelijk in de rechten, maar bepaalde zich weldra bij de geschiedenis. Na zijn promotie (1831) ontving hij een staatstoelage en vertrok naar Göttingen en in 1834 naar Italië, waar hij vooral te Rome en te Florence geschiedkundige nasporingen deed. Toen hij in 1836 te München terugkeerde, moest hij op bevel van koning *Lodewijk* en onder zeer bezwarende omstandigheden de redactie van het officieel dagblad van München op zich nemen. In 1838 ontving hij vergunning om er zich als privaatdocent te vestigen en in 1839 werd hij er buitengewoon en in 1841 gewoon hoogleeraar, terwijl de Academie van Wetenschappen hem in 1842 onder haar leden opnam. De staatkundige woelingen van 1846 ontlokten hem het historisch gedenkschrift: „Konkordat und Konstitutionseid der Katholiken in Baiern" (1847), waardoor hij in hetzelfde jaar van zijn hoogleeraarsambt ontzet en eenige maanden daarna als archivaris naar Bamberg gezonden werd. In 1851 benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis te Praag, werd hij afgevaardigd naar den Boheemschen Landdag, waar hij sedert 1865 de rechten der Duitschers verdedigde. In 1872 werd hij tot lid van het Heerenhuis benoemd en door zijn opneming in de Orde van het IJzeren Kruis in den adelstand verheven. Hij overleed te Praag den 30sten December 1897. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Deutschen Päpste" (2 dln., 1839), „Kaiser Friedrich II" (1844), „Albert von Bekam und Regesten Pabst Innocenz IV" (1847), „Quellensammlung für fränk. Geschichte" (1849—1858, dl. 1—4), „Fränkische Studien" (1852—1853), „Die Geschichtschreiber der hussitischen Bewegung" (2 dln., 1856—1865), „Magister Johann Husz und der Abzug der deutschen Professoren und Studenten aus Prag" (1864), „Der Kongresz von Soissons" (2 dln., 1871—1876), „Abhandlungen aus dem Gebiet der alten Geschichte" (7 dln., 1870—1880), „Abhandlungen zur Geschichte Oesterreichs" (2 dln., 1871—1872), „Abhandlungen aus dem Gebiet der Slawischen Geschichte" (5 dln., 1879—1882), „Der aufstand der Castilianischen Städte gegen Karl V" (1876), „Zur Kritik und Quellenkunde der ersten Regierungjahre Kaiser Karls V" (1876—1883, 3 stukken), „Die Romanische Welt und ihr Verhältnis zu den Reformideen des Mittelalters" (1878), „Paus Adrian VI" (1880), „Monumenta hispanica" (2 dln., 1881—1882), „Kritische Untersuchungen über die Quellen der Geschichte König Philipps des Schönen" (1883), „Donna Juana, Königin von Castilien" (1885), „Don Rodrigo de Borja" (1888), „Der Hohenzoller Johann, Markgraf von Brandenburg, designierter König von Bugia" (1889), „Die Aera der Bastarden am Schlusse des Mittelalters" (1891) en de drama's „Karls V erste Liebe", „Leonore von Oesterreich", „Karls V Ende" (1889), „Der Aufang vom Ende", „Das Ende" (1890) en „Die Köninsmutter" (1891).

Hofman, *Jan Baptist Josef*, een Vlaamsch tooneeldichter, geboren te Kortrijk in 1768, behaalde als dichter tot meer dan zestigmaal den eereprijs in den wedstrijd. Van zijn tooneelstukken noemen wij: „De onverwachte redding", „De onbarmhartige schuldeischer of de deugdzame in armoede" (1796), „De vrijer incroyable", „De veldslag van Waterloo", „Het Pruisisch soldatenkwartier", „Clarinde of de rampzalige door de liefde", „Justina of de onderwerping van Namen", „Het verzinken der Oostendsche pontschuit", „De listige bakkerin" en „Het aangenaam geschenk op het Jubelfeest". Hij overleed den 4den Augustus 1835 en zijn marmeren borstbeeld werd in zijn geboorteplaats in de vergaderzaal der rederijkers geplaatst.

Zijn dochter *Claranna* wijdde zich aan de tooneelkunst, vervaardigde ook zelf eenige gedichten, maar overleed op jeugdigen leeftijd in September 1827.

Hofmann, *Johann Christian Konrad*, een Duitsch godgeleerde, geboren te Neurenberg den 21sten December 1810, studeerde te Erlangen in de geschiedenis, doch wijdde zich te Berlijn aan de theologie. In 1838 werd hij leeraar in de geschiedenis, het Hebreeuwsch en den godsdienst aan het gymnasium te Erlangen en vestigde er zich als privaatdocent in 1835 in de wijsbegeerte en in 1838 in de godgeleerdheid. Intusschen waren van hem: „Die siebzig Jahre des Jerimias und die Siebzig Jahrwochen des Daniel" (1836) en „Geschichte des Aufruhrs in den Cevennen" (1837) in het licht verschenen. Verder schreef hij een „Lehrbuch der Weltgeschichte" (2 dln., 2de druk, 1843), werd in 1841 buitengewoon hoogleeraar, doch verwisselde in het daaropvolgende jaar Erlangen met Rostock. In 1845 keerde hij naar Erlangen terug, waar hij met *Höfling* en *Thomasius* de redactie van de „Zeitschrift für Protestantismus und Kirche" op zich nam. Hij schreef

Digitized by Google

„Weissagung und Erfüllung" (2 dln., 1841—1844), „Der Schriftbeweis" (2 dln., 1852—1856) en „Die heilige Schrift des Neuen Testaments zusammenhangend untersucht" (11 dln., 1862—1886). Hij overleed te Erlangen den 20sten December 1877, na zijn dood verschenen zijn „Vorlesungen über theologische Ethik" (1878), „Encyklopädie der Theologie" (1879) en „Biblische Hermeneutik" (1880).

Hofmann, *Friedrich*, een Duitsch dichter en schrijver, geboren te Koburg den 18den April 1813, bezocht de universiteit te Jena, waar hij zich al spoedig met letterkundige werkzaamheden bezig hield, opstellen in tijdschriften plaatste en het tooneelspel „Die Schlacht bei Faksan" (1838), schreef. In 1841 ging hij naar Hildburghausen, om aan het „Konversationslexikon" van *Meyer* te werken. In Mei 1855 vertrok hij als hofmeester van den graaf *von Mensdorf* naar Italië en vervolgens naar Einöd bij Cilly, doch keerde in 1856 naar Hildburghausen terug om aan *Meyer's* „Universum" te redigeeren. In 1858 stichte hij te Leipzig het geïllustreerde weekblad „Die Glocke", nam de redactie op zich van *Payne's* „Panorama des Wissens und der Gewerbe" en leverde bijdragen in het „Universum". Van 1864—1866 redigeerde hij den „Illustrierter Dorfsbarbier", van 1878—1886 de „Gartenlaube". Hij overleed den 14den Augustus 1888 te Ilmenau. Van zijn werken noemen wij verder: „Die Feste Coburg" (1854), „Kinderfeste" (4 dln., 1855—1875), „Fritz Hofmanns Quackbrünnlá" (1857), „Deutschlands Erniedrigung und Erhebung" (1863), „Die Harfe im Sturm" (1872), „Die Eseljagd" (2de druk, 1874), „Geisterspuk auf der Feste Koburg, fröhliches Heldengedicht in 15 Gesängen" (1876), „Dichterweihe" (1875), „Der Rattenfänger von Hameln" (1879), Der wilde Jäger" (1882) en „Nach fünfundzwanzig Jahren" (1886).

Hofmann, *August Wilhelm*, een Duitsch scheikundige, geboren te Gieszen den 8sten April 1818, bezocht er het gymnasium en de universiteit, wijdde er zich onder leiding van *Liebig* aan de scheikunde en werd diens assistent. Reeds in dien tijd deed hij onderzoekingen omtrent de bases van het steenkolenteer en de ontledingsprodukten van de indigo, welke den grondslag legden voor het bereiden van kleurstoffen uit teer. In het voorjaar van 1845 vestigde hij zich als privaatdocent in de chemie te Bonn, werd er weldra tot buitengewoon hoogleeraar benoemd en in hetzelfde jaar aan het hoofd geplaatst van het „Royal College of Chemistry" te Londen, dat in korten tijd tot zulk een bloei kwam, dat de regeering haar in 1853 overnam als de chemische sectie der Mijnschool (Royal School of Mines). In 1855 werd hij, zonder het professoraat te verliezen, belast met een voordeelige betrekking bij de munt. Geruimen tijd wees hij de schitterende aanbiedingen van de hand, hem gedaan door Duitsche regeeringen, die hem aan Duitsche universiteiten wenschten te verbinden, totdat hij eindelijk gehoor gaf aan een beroep naar Bonn, waar hij aan het hoofd zou staan van een nog op te richten laboratorium. Voordat dit laatste gereed was, werd hem in 1865 het hoogleeraarsambt in de scheikunde te Berlijn opgedragen met de opdracht, ook daar een dergelijk laboratorium te stichten als te Bonn. In 1888 werd hij in den persoonlijken in 1890 in den erfelijken adel genomen. Hij overleed den 5den Mei 1892 te Berlijn. Naar hem noemde de Deutsche chemische Gesellschaft in 1900 haar nieuw gebouw en besloot in 1902 tot het slaan van een Hofmannmedaille. Onder de scheikundige nasporingen van *Hofmann* bekleeden die over ammoniak en aniline een belangrijke plaats. Reeds in 1849 deed hij de merkwaardige ontdekking, dat men in ammoniak de waterstofatomen geheel of gedeeltelijk vervangen kan door alkoholradicalen, en dat men op deze wijze een groote menigte verbindingen kan bereiden, wier kennis een grooten invloed had op de ontwikkeling der organische chemie van den nieuweren tijd. Zijn voortgezet onderzoek bracht hem tot de ontdekking der ammoniumbases (1851), waarmede hij onderzoekingen verbond over de phosphorbases, over de polyammoniakken over de isocyaniden en over mosterdolien. Eindelijk is men aan hem een reeks gewichtige onderzoekingen verschuldigd over de kleurstoffen uit het steenkoolteer, welke een omwenteling hebben te voorschijn geroepen op het gebied der ververij. Het anilinerood, dat gewoonlijk met den naam van fuchsine bestempeld word, is het eerst door hem bereid (1858), en zijn uitmuntende verhandelingen over de bestanddeelen en het scheikundig karakter dezer verbinding hebben den grondslag mede gelegd voor een algemeene theorie der teerkleurstoffen. Ook ontdekte hij een prachtige paarse kleurstof, welke naar zijn naam genoemd is, n. l. het Hofmann's violet. Voor zijn ontdekkingen ontving hij op de wereldtentoonstelling te Parijs (1867) een der groote prijzen. Hij schreef onderscheiden werken over hygiène en over chemische technologie. Van zijn „Einleitung in die moderne Chemie" (1865) verscheen reeds in 1877 de 6de druk. Ook leverde hij nog: „Handbook of organic analysis" (1853), „The life and work of Liebig in experimental and philosophic chemistry" (1876), „Erinnerungen aus der Berliner Vergangenheit" (2de druk, 1882), „Die Frage der Teilung der philosophischen Fakultät" (2de druk, 1881) en „Zur Erinnerung an vorangegangene Freunde" (3 dln., 1889).

Hofmann, *Leopold Friedrich*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren te Weenen den 4den Mei 1822, studeerde aldaar in de rechten, trad in staatsdienst en werd in 1845 ambtenaar bij de Staatskanselarij, in 1847 attaché bij het gezantschap te Bern, in 1848 bij het departement van Buitenlandsche Zaken geplaatst en in 1850 belast met zendingen naar Dresden en Berlijn. In 1856 vestigde hij zich als privaatdocent aan de universiteit te Weenen, werd in 1857 geplaatst als secretaris bij het ministerie, in 1859 benoemd tot raad van legatie en in 1856 toegevoegd aan *von Gablenz*, stadhouder van Holstein. In 1867 werd hij chef eener afdeeling van het departement van Buitenlandsche Zaken, vervolgens in 1857, na den dood van *Holzgethan*, minister van Financiën. Op zijn verzoek ontving hij den 8sten April 1880 ontslag, werd versierd met het grootkruis der Leopoldsorde en benoemd tot intendant-generaal van den Hofschouwburg. Hij overleed den 24sten October 1885 te Weenen.

Hofmann, *Heinrich*, een Duitsch schilder, geboren den 19den Maart 1824 te Darmstadt,

Digitized by Google

bezocht de ateliers van *Schadow* en *Hildebrandt*, werkte daarna te Antwerpen, Parijs en München en leefde vervolgens afwisselend te Frankfort a. M., Darmstadt, Dresden en Praag. De jaren 1854—1858 bracht hij in Italië door, waar hij onder den invloed van *Cornelius* kwam. Teruggekeerd, vestigde hij zich eerst te Darmstadt, in 1862 te Dresden, waar hij van 1870—1892 als professor werkzaam was. Van zijn schilderstukken noemen wij: „De graflegging van Christus" „De echtbreekster voor Christus" „De knaap Jezus in den tempel", „Christus predikend aan het meer", „Venus en Amor", „Romeo en Julia" „Othello en Desdemona", „Christus en de rijke jongeling" en „Christus in Gethsemane". Ook heeft hij medegewerkt aan de versiering van den nieuwen Hofschouwburg te Dresden en van den Albrechtsburcht te Meiszen.

Hofmann, *Karl von*, een Duitsch staatman, geboren te Darmstadt den 4den November 1827, studeerde in de rechten, trad eerst op als pleitbezorger, werd in 1857 als adviseur geplaatst bij het Hessisch ministerie van Buitenlandsche Zaken, vergezelde in 1864 minister *von Beust* naar het Congres te Londen, nam in 1866 als Hessisch gevolmachtigde deel aan de vredesonderhandelingen met Pruisen, werd in 1867 Hessisch gezant te Berlijn en lid van den Bondsraad van den Noord-Duitschen Bond en na het aftreden van *Delbrück* belast met de samenstelling van een nieuw ministerie. In 1876 werd hij, in plaats van laatstgenoemde, president der Rijkskanselarij en in Juli 1879 daarenboven minister van Handel en Nijverheid in Pruisen. Den 10den Augustus 1880 werd hij als opvolger van *Herzog* tot staatssecretaris voor Elzas-Lotharingen benoemd. Na *von Manteuffel's* dood nam hij gedurende eenige maanden het stadhouderschap waar. Den 9den Maart 1887 nam hij zijn ontslag.

Hofmann, *Walter*, een Amerikaansch ethnoloog, geboren te Weidusville (Pennsylvanië) den 14den Juni 1843, studeerde in de medicijnen, vestigde zich als arts te Reading en nam als officier van gezondheid deel aan den Fransch-Duitschen Oorlog. In 1871 vergezelde hij een expeditie naar Arizona en Nevada, in 1872 werd hij als officier te Dakota geplaatst, waar hij de taal der Sioux bestudeerde; in 1877 kwam hij als ethnoloog bij den „Ethnological Survey" en werd in 1879 lid van het „Bureau of American Ethnology". In de volgende jaren bezocht hij verschillende Indianenstammen, om hun taal en gebruiken te bestudeeren. De resultaten van zijn onderzoekingen publiceerde hij in de „Reports of the Bureau of Ethnology" en in tijdschriften.

Hofmannsthal, *Hugo von*, een Duitsch dichter, geboren te Weenen den 1sten Februari 1874, studeerde eerst in de rechten, daarna in de letterkunde en gaf in 1892 onder den schuilnaam *Theophil Morren* de dramatische studie „Gestern" (2de druk, 1904) uit, in 1899 door „Theater in Versen", inhoudend de drie stukken „Die Frau am Fenster", „Die Hochzeit der Sobëide" en „Der Abenteurer und die Sängerin", gevolgd. Verder schreef hij: „Der Thor und der Tod" (1900), „Der Kaiser und die Hexe" (1901), „Der Tod des Tizian" (1901), „Das kleine Welttheater oder die Glücklichen" (1903), „Das gerettete Venedig" (1905), „Oedipus und die Sphinx" (1906) en een gemoderniseerde bewerking van *Sophokles'* „Elektra" (1903). Evenals in zijn gedichten, bewijst *Hofmannsthal* ook in zijn drama's, een der beste moderne symbolisten te zijn.

Hofmannswaldau, *Christian Hofmann von*, een van de stichters der 2de Silezische dichterschool, geboren te Breslau den 25sten December 1617, studeerde te Leiden. Als reismakker van een vorstelijk persoon deed hij een tocht door de Nederlanden, Engeland, Frankrijk en Italië en werd bij zijn terugkeer benoemd tot raadsheer in zijn geboorteplaats. Hij overleed als voorzitter van den raad en als Keizerlijk raadsheer te Breslau den 18den April 1679. De eenvoud der eerste Silezische dichterschool, die wel eens aan platheid grensde, ontaardde bij hem en bij *Lohenstein* in gezwollenheid en weelderigheid. Van zijn geschriften vermelden wij: „Galante Gelegenheitsgedichte'" „Curiose Heldenbriefe und andere herrliche Gedichte", (1673), „Der sterbende Sokrates", en een vertaling van den „Pastor fido" van *Guarini*. Zijn en anderer werken verschenen in 7 deelen in 1695—1727.

Hofmeester *(magister, praefectus curiae, major domus)* was in de Middeleeuwen een der eerste hofbeambten der Duitsche keizers en koningen. Hij had de leiding der koninklijke huishouding en den dienst om den persoon van den vorst. Dergelijke beambten kwamen ook aan andere Hoven en bij kleinere vorsten voor. Het ambt van hofmeester kreeg in de 15de eeuw langzamerhand de beteekenis van een staatsambt, en de hofmeester was aan Duitsche vorstenhoven bijna werkzaam als een huis- of kabinetsminister.

Tegenwoordig verstaat men onder hofmeester de intendant van een groot huis; verder de persoon, die belast is met de zorg voor de tafel der officieren en op passagiersbooten ook der passagiers.

Hofmeister, *Wilhelm*, een Duitsch plantkundige, geboren te Leipzig den 18den Mei 1824, zou voor den handel worden opgeleid, maar hield zich bezig met de beoefening der natuurkundige wetenschappen, vooral der botanie, zoodat hij in 1863 tot hoogleeraar in de plantkunde benoemd werd te Heidelberg en in 1872 te Tübingen. Hij schreef: „Ueber den Vorgang der geschlechtlichen Befruchtung der Phanerogamen" (1847), „Die Entstehung des Embryos der Phanerogamen" (1849), „Vergleichende Untersuchungen der Keimung, Entfaltung und Fruchtbildung höherer Kryptogamen und Samenbildung der Koniferen" (1851) en vele verhandelingen in de werken van wetenschappelijke lichamen. Sedert 1865 gaf hij met *de Bary*, *Irmisch* en *Sachs* een „Handbuch der physiologischen Botanik" in het licht, waarvan hij het eerste deel („Die Lehre von der Planzenzelle" en „Allgemeine Morphologie der Gewächse") bewerkte. Hij overleed te Lindenau bij Leipzig den 12den Januari 1877.

Hofmeyr, *Jan*, een Zuid-Afrikaansch staatsman, geboren den 4den Juli 1845, is van Nederlandsche afkomst, werd te Kaapstad opgevoed, gaf aldaar den „Zuid-Africaan Volksvriend" en het „Zuid-Africaan Tijdschrift" uit en werd een der leiders van den Afrikaanderbond. In het Parlement sloot hij zich bij *Cecil Rhodes* aan, daar hij hoopte

Digitized by Google

op gelijkstelling van Engelschen en Hollanders in den Zuid-Afrikaanschen Bond. Na den Jamesonraid (1895) scheidde hij zich echter van *Rhodes* af en overwon met de oppositie bij de verkiezingen van 1898. Aan de (mislukte) onderhandelingen tusschen de Zuid-Afrikaansche Republiek en Engeland (1899) nam hij als bemiddelaar deel.

Hofnar. Reeds in de dagen der Oudheid vond men personen, die gehouden waren om vorsten en aanzienlijken door allerlei klnchten en geestigheden, vooral gedurende den maaltijd, den tijd te korten. Men had er reeds bij *Alexander den Groote*, *Dionysius van Syracuse*, *Augustus* en zijn opvolgers. In de Middeleeuwen werd de Hofnar een onontbeerlijk ambtenaar. Tot de teekens van zijn ambt behoorden een meestal bonte, met een hanekam of ezelsooren versierde zotskap op het geschoren hoofd, een narrenschepter, schelletjes, vooral aan den kap, en een groote kraag Het overig gedeelte van zijn gewaad was niet aan bepaalde voorschriften gebonden. Behalve de opgesierde narren, van welke *Triboulet* (aan het Fransche Hof onder *Frans I*) en zijn opvolger *Brusquet*, *Klaus Narr*, wiens geestigheden meermalen gedrukt werden, bij keurvorst *Frederik den Wijze*, en *Serggan*, de hofnar van koningin *Elizabeth* van Engeland, het meest bekend zijn, had men ook nog een hoogere klasse narren, meestal geestrijke mannen, die van hun vrijheid van spreken gebruik maakten, om de gebreken en dwaasheden van hun tijd zoo scherp mogelijk te hekelen. Tot dezen behoorden *Kunz von der Rosen* bij keizer *Maximiliaan I*, *Johan Heywood*, een tooneeldichter aan het Hof van *Hendrik VIII*, en *Angely*, een schrander Fransch hoveling. Ook ontbrak het aan de vorstenhoven nooit aan mannen, die, zonder het narrenkleed te dragen, door bijtende uitvallen de maatschappelijke toestanden zonder verschooning durfden geeselen, zooals generaal *Kyau* in Keur-Saksen en de geleerde vrijheer *von Gundling*, die door koning *Friedrich Wilhelm I* van Pruisen met titels en eerbewijzen overladen werd. Ook schepte men een tijd lang aan de Hoven groot behagen in onnoozele en mismaakte menschen. Daar, vooral in Duitschland, ten slotte bijna ieder edelman zijn hofnar er op na hield en vele spitsboeven zich van den eersten en den besten edelman een narrenpatent lieten geven, om ongestoord boevenstreken te kunnen uithalen, ontaardde de zaak sterk en werden reeds op de rijksdagen van 1495—1575 strenge verordeningen, vooral tegen de titulaire narren, uitgevaardigd. In het begin der 18de eeuw waren de hofnarren bijna overal verdwenen. Zeer lang echter, tot het midden der 18de eeuw, bleven zij in Keur-Saksen en vooral aan het Russische Hof. Czaar *Peter de Groote* hield er zooveel, dat hij hen in klassen verdeelen moest. Zie *Nick* „Die Hof- und Volksnarren,' (2 dln., Stuttgart 1861).

Hofrecht. Zie *Lijfeigenschap*.

Hofstede, *Johannes*, vertrok in 1720 van Zuidlaren als predikant naar Groningen en overleed aldaar den 31sten Mei 1736. Hij was een uitstekend kanselredenaar, die ook nog, maar te vergeefs, te 's Gravenhage beroepen werd. Hij zond leerredenen in het licht, schreef: „Eenige aanteekeningen betreffende meest het verborgen leven voor den Heere van S. Tjaden", die in 1775 een 4de uitgave beleefden, en gaf eenige „Lijkzangen" uit.

Hofstede, *Petrus*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Groningen in 1716, studeerde en promoveerde in de theologie te Franeker en was achtervolgens predikant te Anjum, Steenwijk, Oost-Zaandam en Rotterdam, waar hij in 1779 benoemd werd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en oudheden aan de doorluchtige school. Hij overleed den 27sten November 1803. Hij was een man van groote geleerdheid en verdraagzaamheid, en deze ging zóó ver, dat hij in 1775 van onrechtzinnigheid verdacht werd. Van die verdraagzaamheid getuigt ook zijn geschrift: „De Belizarius van Marmontel beoordeeld" (1769). Sommige uitdrukkingen, in dat werk gebezigd, wekten echter het misnoegen der Remonstranten, en toen hij door *Cornelis Nozeman* werd aangevallen, ontstond bij hem een verbittering, die zijn vroegere verdraagzaamheid in de grootste onverdraagzaamheid veranderde. Hiervoor schiep hij een orgaan in „De Nederlandsche Bibliotheek" (1774 enz.), dat zich vooral plaatste tegenover de „Vaderlandsche Letteroefeningen". Met ijver streed hij tegen *Barkey*, Hoogduitsch predikant te 's Gravenhage, over de verklaring van het Hooglied, welks geestelijken zin *Hofstede* wilde gehandhaafd zien. Verder deed hij in de „Bibliotheek" een aanval op den Utrechtschen hoogleeraar *van Goens*, waarom de Utrechtsche regeering dat tijdschrift een „eer- en faamroovend libél" noemde. Als ijverig voorstander van het Huis *van Oranje* veroordeelde *Hofstede* de gedichten van *Petrus Burman*, waarin *Oldenbarneveldt* en de gebroeders *de Witt* werden verheerlijkt. Een onbekend schrijver kwam er tegen op, en deze twist was de voorbode der verdeeldheid van Patriotten en Prinsgezinden. Ook twistte hij met den Lutherschen predikant *Butz* en later met *Hendrik Brinxma*, onderwijzer te Hoogebeintum in Friesland, totdat de tusschenkomst der Pruisen in 1787 rust gebood op kerkelijk gebied.

Bij al zijn onverdraagzaamheid was *Hofstede* een uitstekend godgeleerde, zooals blijkt uit zijn „Bijzonderheden over de H. Schrift" en uit zijn verhandeling „Over het kleine getal der echte martelaren". Ook werd zijn antwoord op de prijsvraag der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen: „Welke zijn de beste middelen om de ware en zuivere leer van het Evangelie onder de bewoners der Koloniën van den Staat meer en meer te bevestigen en in die landstreken voort te planten?" in 1773 met goud bekroond, terwijl hij vervolgens een belangrijk werk uitgaf over de „Oost-Indische Kerkzaken". Hij beoefende de dichtkunst, was lid van het Zeeuwsch Genootschap en wordt gehouden voor den schrijver van het geestig schimpschrift „Pseudostudiosus hodiernus, sive theologus Groninganus detectus". Behalve reeds genoemde geschriften heeft men nog van hem een aantal andere, meest strijdschriften. Van de overige vermelden wij: „De waarheidt en Godlijkheit der Evangelische verhalen, opgemaakt uit vergelijking van den val van Petrus met den dood van Judas, zooals die beide gebeurtenissen in het N. Testament beschreven zijn" (1774), „Brief aan J. J. le Sage ten Broek over een nieuwe manier van zingen in de gemeente Rotterdam, tegelijk met de Psalmberijming ingevoerd" (1775), „Het leven van den professor Gerhardus Johannes Nahuys" (1872) en „Herderlijke

Digitized by Google

brief aan de Rotterdamsche Gemeente, in zich bevattende de egte Gereformeerde leer van 's Heilands borgtogtelijk lijden" (1784).

Hofstede, *Petrus*, een Nederlandsch staatsman, geboren te Doornik den 14den April 1755, bezocht de Latijnsche school te Meppel en vertrok vandaar naar de hoogeschool te Groningen, waar hij in 1775 promoveerde in de rechten. Weldra was hij advocaat-fiscaal bij den landdrost te Assen, nam vervolgens zitting in de vergadering der Staten, verdedigde de stadhouderlijke partij en werd op voordracht van den stadhouder in 1789 benoemd tot ontvanger van den 40sten penning en van de gemeene middelen van Wedde en Westerwolde. Met anderen benoemd tot hervorming van het hoogste rechtscollege in Drente, werd op grond van zijn verslag in 1791 de oude Etstoel door een Hof van Justitie vervangen. Hoewel hij wegens zijn drukke praktijk voor een raadsheerbetrekking aan genoemd Hof bedankte, werd hij in 1793 als raad en secretaris aan zijn vader toegevoegd, die deze ambten in het Landschap bekleedde. In 1795 echter verloor hij nagenoeg al zijn bedieningen en leidde gedurende 5 jaar een ambteloos leven. Gedurende dien tijd hield hij zich bezig met het ontginnen van heidevelden en het planten van bosschen. Toen de tijden begonnen te veranderen, werd *Hofstede* in 1802 wederom aangesteld tot secretaris bij het Hof van Justitie in Drente. Inmiddels was dit Landschap in 1798 met Overijsel vereenigd, doch *Hofstede* rustte niet, voordat hij de vroegere zelfstandigheid van Drente herkregen had, wat hem in 1805 gelukte. In 1807 benoemde koning *Lodewijk* hem tot landdrost aldaar, nadat hij reeds vroeger tot ridder der Koninklijke orde van Holland was verheven. Toen de koning in 1809 Drente bezocht, ontving hij van *Hofstede* zulk een gunstigen indruk, dat hij hem aanstelde tot landdrost van Overijsel. Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk werd hij prefect van het departement Monden van de IJsel, doch men wantrouwde zijn staatkundige gevoelens, zoodat hij weldra ontslagen werd. Hij bleef ambteloos tot 1814 en bevond zich tevens onder de notabelen, die over het al of niet aannemen der ontworpen grondwet moesten beslissen. Weldra benoemde de Souvereine Vorst hem in de commissie, belast met het vervaardigen van een ontwerp betrekkelijk de samenstelling van Provinciale Staten. Nadat hij vervolgens het voorzitterschap bekleed had der commissie, welke dienaangaande omtrent Drente moest adviseeren, werd hij tot gouverneur van deze provincie benoemd. Op zijn herhaald verzoek werd hij in 1831 uit die betrekking ontslagen en vertrok in 1832 naar Groningen, waar hij den 14den April van dat jaar overleed. Hij was curator der Groningsche hoogeschool, commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, correspondent der Tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en directeur van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.

Hofstede de Groot, *Cornelis*, den 9den October 1863 geboren te Dwingelo, studeerde aan de hoogescholen te Leipzig, Groningen en Leiden en promoveerde in 1892 te Leipzig op een proefschrift, getiteld: „Arnold Houbraken. Seine Bedeutung für die hölländische Kunstgeschichte. Zugleich eine Quellenkritik der Houbrakenschen Groote Schouburgh". Hij was van 1890 tot 1891 „wissenschaftlicher Mitarbeiter" aan het koninklijk Prentenkabinet te Dresden, van 1891 tot 1896 onderdirecteur van het Mauritshuis te 's Gravenhage en van 1896 tot 1898 directeur van het Prentenkabinet te Amsterdam. Van 1897 tot 1898 was hij leeraar in kunstgeschiedenis van H. M. de Koningin. Zijn voornaamste werken zijn: „Arnold Houbraken und seine „Groote Schouburgh" kritisch beleuchtet" (1893), (met *E. W. Moes*:) „Catalogus der tentoonstelling van oude schilderkunst te Utrecht" (1894), „Sammlung Schubart. Eine Auswahl von Werken alter Meister aus dieser Sammlung reproduziert in Heliogravure und Phototypie. Mit erläut. Text" (1894), „Rembrandt. Photogravuren nach Gemälden in den Galerien zu Berlin und Dresden und in der Galerie der Eremitage zu St. Petersburg" (1895—1898), (Mit *W. Bode*:) „Rembrandt. Beschreiben des Verzeichnis seiner Gemälde mit den heliogr. Nachbildungen. Geschichte seines Lebens und seiner Kunst" (1897—1905, 8 Bde.), „Utrechtsche kerken. Reproductiën van teekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam met tekst" (1899), „De Rembrandttentoonstelling te Amsterdam. 40 photogravures met tekst" (1899), „Original drawings bij Rembrandt Harmens van Rijn, reproduced in phototype by the Imperial press at Berlin and Emrik and Binger at Haarlem. Edited bij *F. Lippmann*, continued bij C. Hofstede de Groot" (1900, 1901, 2 dln.), „Meesterwerken der schilderkunst tot het jaar 1800. Photogravures naar de mooiste werken in openbare en particuliere verzamelingen. Met inleiding en beschrijvenden tekst door Martin Conway. Voor Nederland bewerkt, 1ste serie, door C. Hofstede de Groot" (1903—1905), (Met *A. Bredius*:) „Musée royal de la Haye. Catalogue raisonné des tableaux et des sculptures" (1905), „Die Urkunden über Rembrandt (1575—1721) neu herausgegeben" (1906), „Die Handzeichnungen Rembrandts. Versuch eines beschreibenden und kritischen Katalogs" (Verhandelingen uitgegeven door Teyler's 2de genootschap, N. R. VII, 1906), „Jan Vermeer van Delft en Carel Fabritius. ± 30 photogravures naar al hun bekende schilderijen met biographischen en beschrijvenden tekst" (Afl. 1—3, 1906), „Rembrandt-bijbel bevattende de verhalen des Ouden en Nieuwen Verbonds, welke door R. met penseel, etsnaald en teekenstift zijn in beeld gebracht. Uitgezocht en toegelicht door C. Hofstede de Groot" (1906—1907, afl. 1—6). Hij is eerelid van de „Burlington Fine Arts Club".

Hof van Arbitrage. Zie *Arbitrage, Hof van.*

Hof van Holland is de naam van een hoog gerechtshof, dat vóór de instelling van den Hoogen Raad (in 1582) de hoogste rechtbank in Holland en Zeeland vormde. Gewoonlijk stelt men de oprichting in 1428, hoewel toen eigenlijk slechts een veel ouder lichaam, 's Graven Raad, werd vervormd. Sedert 1477, toen de hoofdfunctie van dien Raad het uitoefenen der rechterlijke macht in sommige gevallen was geworden, noemde men dezen veelal „het Hof"- officiëel het Hof van Holland, Zeeland en Friesland. Bij dit college berustte het algemeen bestuur van het gewest: het was belast met het aanstellen van

Digitized by Google

baljuwen, schouten en rentmeesters, het nazien hunner rekeningen en het uitoefenen van rechtsmacht in enkele belangrijke gevallen; weldra kwamen bedoelde benoemingen aan den Stadhouder en behield het Hof de voordracht. Het Hof schreef met den Stadhouder de dagvaarten uit en bepaalde wat daar verhandeld zou worden, het vaardigde de plakkaten uit, hield toezicht op de financiën, domeinen en waterwerken. Omstreeks 1470 kwamen onderscheiden zaken voor, waarin het Hof als een gewoon Hof van Appèl op zich liet appeleeren. Onder *Karel V* werd het een zuiver rechterlijk lichaam, maar met uitgebreide rechtsmacht. Het telde 10 of 12 leden, voor het grootste deel hooge edelen, voor de kleinste helft (gewoonlijk 4 of 5) rechtsgeleerden. Naast de vaste bezoldigde raden kon men voor sommige zaken ook de hulp van anderen inroepen.

Hogarth, *William*, een Engelsch teekenaar, schilder en graveur, geboren te Londen den 10den December 1697, kwam eerst als leerling bij een goudsmid en wijdde zich vervolgens aan de teekenkunst. Zijn kunstwerken maakten echter weinig opgang, hoewel zijn platen bij den „Hudibras" van *Butler* zeer goed geslaagd waren. Daarna oefende hij zich in het portretschilderen en zijn talent, om de gelaatstrekken met juistheid weer te geven, bezorgde hem veel werk. In 1730 trad hij in het huwelijk met de dochter van den historieschilder *James Thornhill* en omstreeks dien tijd ontwikkelde zich bij hem een zeldzame gave om de dwaasheden en gebreken zijner eeuw aanschouwelijk voor te stellen. Zijn „The harlot's progress" die 2000 afnemers vond en waarvan de oorspronkelijke schilderijen in 1755 door brand zijn verloren gegaan, stelt den levensloop voor eener losbandige vrouw, en in „The rake's progress" in 8 bladen dien van een losbandig man. Na deze zijn van de prenten, welke hij van 1733 tot 1738 leverde, de volgende het meest beroemd: „Southwark fair" (De markt te Southwark), „A modern midnight conversation" (Een punchgezelschap), „The distressed poet" (De rampspoedige dichter) en „Strolling actresses in a barn" (Tooneelspeelsters in een schuur). Niet tevreden met den roem, op dit gebied verworven, wilde hij ook een hooge plaats onder de historieschilders bekleeden, maar onjuistheid van teekening en gebrek aan bevalligheid waren hem reeds tot gewoonte geworden, en de zucht om caricaturen te schetsen blonk overal door, zooals men in „De bron van Béthseda", „De barmhartige Samaritaan" enz. kan opmerken. Nadat hij den vroegeren weg weder was ingeslagen, verschenen van hem in 1741 „The enraged musician" (De dolle muzikant), in 1745 „The mariage à la mode" (Een huwelijk naar de mode) in 6 bladen, in 1747 „The effects of industry and idleness" (De gevolgen van vlijt en lediggang), in 1748 „The march to Finchley" (De tocht naar Finchley), in 1749 „The gate of Calais" (De poort van Calais) en in 1751 „The stages of cruelty" (De trappen van wreedheid) in 4 bladen. Daarna verscheen in 1754 zijn „Four prints of an election" (De herkiezing voor het Parlement) en in 1762 „The times" (De tijdsomstandigheden), een scherpe satire op *Pitt*. Zijn „Sigismunda", een schilderstuk, waarmede hij ongemeen was ingenomen, veroorzaakte hem veel verdriet. Hij overleed den 26sten October 1764 in zijn woning op Leicestersquare en werd te Chiswick begraven, waar een gedenkteeken te zijner eer verrees. *Hogarth* was een zeer middelmatig, ja, een slecht teekenaar, en ook de uitvoering zijner gravures is ver van verdienstelijk. De hooge waarde zijner kunstwerken ligt in de daarin vervatte denkbeelden en in de eigenaardige wijze, waarop hij de omstandigheden van zijn tijd wist voor te stellen. Zijn prenten worden voor hooge prijzen verkocht. Een fraaie uitgave van zijn werken verscheen van 1820 tot 1822 in 3 deelen onder de leiding van *Nichols*, en deze is op kleinere schaal in Duitschland bij herhaling nagedrukt. Ook hebben verschillende schrijvers zich ingespannen om een verklaring der platen van *Hogarth* te leveren.

Hogendorp, *Van*, is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht, dat reeds in de 14de eeuw in Noord-Holland bloeide. Daartoe behoorde *Thomas van Hogendorp*, ridder en heer van Spaarnwoude en Penninxveer, die rentmeester was van *Filips de Goede* en in 1457 bij een volksoploop te Alkmaar om het leven kwam; *Gijsbert van Hogendorp*, een achterkleinzoon van den voorgaande en in 1582 lid van den Hoogen Raad te 's Gravenhage.

Hogendorp, Gijsbert van, een kleinzoon van laatstgenoemde, was in zijn jeugd officier bij de lijfwacht van prins *Maurits* en vervolgens generaal in Zweedschen dienst. Als zoodanig voerde hij in 1635 bevel te Mainz, toen deze stad door de keizerlijke troepen belegerd werd. Hij moest na het bericht, dat hij geen ontzet te wachten had, de vesting bij verdrag overgeven, waarna hij haar aan het hoofd van zijn manschappen met alle krijgseer verliet, Hij keerde vervolgens naar het vaderland terug en overleed te 's Gravenhage. Hij is de schrijver van het treurspel „De moordt, begaen aen Wilhem, bij de gratie Godts, prince van Oraengiën", waarmede in 1617 *Coster's* Academie te Amsterdam werd ingewijd.

Hogendorp, Dirk van, lid van den raad van Rotterdam, verloor zijn betrekking in 1748 en overleed in 1750. Hij werd met zijn nakomelingen door *Karel VI* in den gravenstand opgenomen en schreef: „Verhandelingen der lijfstraffelijke misdaden en haar berechtingen, naar 't voorschrift des gemeenen rechts getrokken uit de schriften van den heer B. Carpsovius enz." (2 dln., 1752).

Hogendorp, Willem, graaf *van*, raad en vroedschap van Rotterdam en lid van het college van gecommitteerde raden van Holland, vertrok in 1774 in dienst der Oost-Indische Compagnie met den rang van koopman aan boord van het schip „Pallas" naar Batavia, werd weldra resident van Rembang en in 1777 administrateur van de etablissementen der Compagnie op Onrust. Hij bekleedde deze betrekking tot in 1784 en keerde toen met het schip „Harmonia" naar het vaderland terug, doch van dat vaartuig en zijn bemanning werd later nooit iets vernomen. Hij was een man van uitgebreide kennis, zooals blijkt uit een paar verhandelingen in de werken van het Bataviaasch Genootschap, namelijk: „Korte schets van de bezittingen der Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij, benevens een beschrij

Digitized by Google

ving van het koningrijk Jacatra en de stad Batavia" en „Beschrijving van het eiland Timor voor zoo ver het tot nog toe onbekend is, waarbij gevoegd is de beschrijving van eenige nabijgelegene eilanden.". Verder schreef hij: „Sophonisba, of de gelukkige moeder door de inenting van hare dochters enz". (1779), „Redevoering der inenting tot de ingezetenen in Batavia" en „Kraspoekol of de droevige gevolgen van een te verregaande strengheid jegens de slaven" (1779). Hij was gehuwd met *Carolina Wilhelmina*, een dochter van *Onno Zwier van Haren*.

Hogendorp, *Dirk*, graaf *van*, een staatsman en zoon van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 13den October 1761, trad in zijn jeugd in Pruisischen dienst, nam in 1778 deel aan den Beierschen Successie-oorlog, doch vroeg zijn ontslag bij het uitbarsten van den Amerikaanschen Oorlog, omdat hij met de Nederlanders tegen Engeland wilde strijden. In 1783 ging hij als kapitein der infanterie naar Batavia en onderscheidde zich in de expeditie naar Riouw. Na zijn terugkeer in Batavia kwam hij in dienst der Oost-Indische Compagnie, eerst als kapitein bij de dragonders, in 1786 als onderkoopman en opperhoofd van Patra in Bengalen, in 1789 als eerste administrateur op het eiland Onrust, in 1791 als resident van Japara. in 1794 als opperkoopman en gezaghebber in Java's Oosthoek. Weldra echter, toen na 1795 de vrijzinnige denkbeelden tot Java doordrongen, achtte hij den tijd gekomen aan de talrijke misbruiken der Indische administratie een einde te maken en schroomde niet, daarover openlijk zijn meening te zeggen. Vooral de toenmalige commissaris-generaal *Nederburgh* kwam daartegen in verzet, zoodat *van Hogendorp* in 1798 in zijn betrekking geschorst, van zijn papieren beroofd, van echtgenoot en kinderen weggerukt en langs schier onbruikbare wegen van Soerabaja naar Samarang en vanhier over zee naar Batavia gebracht werd. Toen hij hier ongeveer een half jaar gevangen gezeten had zonder verhoord te worden, en daarenboven vernam, dat hij van de toekomst het ergste verwachten kon, ontsnapte hij in 1799 op een Deensch schip naar Nederland, waar hij zich aanstonds ter beschikking stelde van het Uitvoerend Bewind en recht eischte tegenover zijn vijanden. Zijn „Verdediging aan het Comité tot den Oost-Indischen handel en bezittingen" maakte een goeden indruk, en het bewind in het Moederland besliste bij resolutie van 12 November 1800, „dat aan den gouverneur-generaal en de raden zal worden te kennen gegeven, dat de raad niet kon approbeeren de politieke mesures, de procedures tegen den heer *van Hogendorp* in het werk gesteld, maar dezelve desavoueerde als wederrechtelijk en ongepast". In 1802 werd *van Hogendorp* lid der commissie, benoemd om te adviseeren over de wijze, waarop voortaan de Oost-Indische bezittingen zouden bestuurd worden, en in hetzelfde jaar werd hij afgevaardigd als gevolmachtigd minister naar het Russische Hof. Inmiddels had men het voornemen hem als gouverneur-generaal naar Indië te zenden, doch dit plan kwam niet tot uitvoering, zoodat *van Hogendorp* zich in 1803 met zijn tweede gemalin, een gravin *van Hohenlohe*, naar Petersburg begaf, waar hij met onderscheiding ontvangen werd. Bij zijn terugkeer in het vaderland (1805) benoemde koning *Lodewijk* hem tot staatsraad en voorzitter van de afdeeling Oorlog, in 1807 tot minister van Oorlog, bevelhebber van het leger en buitengewoon gezant aan het Oostenrijksche Hof. Verwikkelingen van dit Hof met Frankrijk in 1808 waren oorzaak, dat in 1809 zijn positie onhoudbaar en hij zelf over de grenzen gebracht werd. Bij zijn komst te Amsterdam benoemde *Lodewijk* hem tot gezant te Berlijn en kort daarna tot gevolmachtigd minister te Madrid. Na de inlijving van ons land bij Frankrijk werd hij echter teruggeroepen en in het begin van 1811 door *Napoleon* aangesteld tot divisiegeneraal en 2 maanden later tot aide-de-camp. Verder werd hij gouverneur van Oost-Pommeren, in 1812 gouverneur van Breslau, vervolgens commandant van Koningsbergen, van Wilna en van Hamburg. *Napoleon* verhief hem tot „comte de l'empire." Uit de „Mémoire du général comte de Hogendorp dienende om zijn gedrag in Hamburg te verdedigen, blijkt, dat hij bij het herstel van Neerlands onafhankelijkheid in 1814 zich ter beschikking heeft gesteld van den Souvereinen Vorst. Bij den terugkeer van *Napoleon* in 1815 begaf hij zich echter weder in dienst des keizers, doch de val van dezen maakte een einde aan *Hogendorp's* openbare loopbaan. Hij bleef aanvankelijk te Parijs, schreef er een „Staat- en handelkundige beschouwing" van het koloniaal syteem in Frankrijk, ging toen naar Brazilië, waar hij zich bezig hield met ondernemingen van landbouw en nijverheid, vestigde zich op een eenzaam buitengoed bij Rio de Janeiro en overleed aldaar, den 29sten October 1822. Hij was commandeur en grootkruis van de orde der Unie, en *Napoleon* vermaakte hem een legaat van 100 000 francs. Hij schreef: „Bericht van den tegenwoordigen toestand der Batavische bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve"(2de druk, 1800), „Brief van Dirk van Hogendorp aan alle vrijheid- en vaderlandlievende Bataven in Nederlandsch Oost-Indië enz." (1799), „Ontwerp om de Oost-Indische Compagnie dezer landen in haren vorigen bloei te herstellen"(1802) en het tooneelstuk „Kraspoekol of de slavernij, een tafereel der zeden van Nederlandsch-Indië"(1800), bewerkt naar het geschrift van zijn vader en te 's Gravenhage opgevoerd, waar het groote opschudding verwekte.

Hogendorp, *Carel Sirardus Willem*, graaf *van*, een zoon van den voorgaande en van zijn eerste echtgenoote *Elisabeth Margaretha Bartlo*, geboren in Bengalen den 15den Augustus 1788, genoot een zorgvuldige opvoeding, bezocht een militaire school in Frankrijk, daarna de academie te Leiden, trad in 1806 als kadet-militair in zeedienst, en onderscheidde zich bij een muiterij op het schip „Neptunus" zóó, dat hij als ordonnansofficier bij den staf van koning *Lodewijk Napoleon* geplaatst werd. Hij volgde dezen vorst op een korten veldtocht naar Münster, Hameln en Kassel, kwam als 2de luitenant bij de kurassiers, woonde in 1807 de belegering van Danzig bij, alsmede de slagen van Heilsberg en Friedland en gedroeg zich hier zoo dapper, dat hij zoowel de ridderorde van het Legioen van Eer als die van de Unie ontving. Te Tilsit was hij getuige van de samenkomsten der drie oorlogvoerende

Digitized by Google

mogendheden; na het sluiten van den vrede werd zijn regiment ingelijfd bij het Hollandsche legerkorps van generaal *Dumonceau*. In 1808 werd hij op verzoek zijns vaders auditeur bij de legatie te Weenen, doch toen de oorlog opnieuw uitbarstte, begaf hij zich naar zijn regiment. Bij de landing der Engelschen in Zeeland (1809) trok hij als kapitein-adjoint van den staf van generaal *Dumonceau* daarheen en toen hij gereed stond generaal *Daendels* naar Indië te volgen, bracht de afstand van *Lodewijk Napoleon* verandering in dat plan. In 1811 werd hij ritmeester bij zijn voormalig regiment kurassiers en nam onder maarschalk *Gouvion St. Cyr* deel aan den veldtocht naar Rusland. Hij was in Augustus en October 1812 tegenwoordig bij de veldslagen bij Polostk, waarna zijn korps op de Beresina terugtrok, ten einde zich met dat van maarschalk *Victor* te vereenigen. Als aide-de-camp van *Gouvion St. Cyr* en als chef d'escradon woonde hij de veldslagen bij van Lützen, Bautzen, Dresden en Pirna. Daar de verbonden mogendheden de capitulatie van Dresden niet wilden erkennen, werd hij met laatstgenoemden maarschalk als krijgsgevangene naar Bohemen gebracht, doch hij wist in het voorjaar heimelijk te ontsnappen met depêches aan den keizer. Deze was echter reeds te Fontainebleau, toen *van Hogendorp* na vele gevaren Parijs bereikte, zoodat hij zijn depêches aan den minister van Oorlog overhandigde en er den intocht der verbonden mogendheden en van *Lodewijk XVIII* bijwoonde. Door den afstand van Napoleon van zijn eed ontslagen, wilde hij zijn degen ter beschikking stellen van het Vaderland, doch vond hier geen gehoor, zoodat hij besluiten moest, een plaatsing bij het Fransche leger aan te nemen. In Mei 1814 werd hij benoemd tot chef d'escadron bij het 7de regiment kurassiers, terwijl hij nogmaals in ons land een protest indiende, behelzende, dat zijn verblijf in den vreemde een gevolg was van zijn afhankelijken toestand. Weldra bevatte de „Moniteur" zijn benoeming tot ridder der orde van Militaire Verdienste. Bij de terugkomst van *Napoleon* schaarde hij zich aan diens zijde en zocht vruchteloos den dood op het slagveld van Waterloo. Met de overblijfselen van het geslagen leger begaf hij zich naar de oevers van de Loire.

Om het gevaar te vermijden ooit weder tegen zijn landgenooten de wapens te voeren, nam hij in 1816 zijn ontslag, begaf zich naar zijn vaderland, stelde zich ter beschikking des konings en vertrok in 1817 als ambtenaar der 2de klasse naar Java. Daar werd hij in 1818 benoemd tot lid der Algemeene Rekenkamer te Batavia, kort daarna tot resident van Buitenzorg en in 1823 tot resident van Batavia. Hij was zeer bevriend met den gouverneur-generaal *van der Capellen* en maakte zich verdienstelijk door het organiseeren van een talrijke schutterij. Toen echter vervolgens commissaris-generaal *Du Bus de Ghisignies* bezuinigingen kwam invoeren, welke niet met de inzichten van *van Hogendorp* strookten, vroeg deze in Augustus 1827 zijn eervol ontslag. *Du Bus*, later zijn dwaling inziende, bood hem het gouvernement der Molukken aan, doch *van Hogendorp* wilde als eerherstel niets anders aannemen dan zijn voormaligen post, zoodat hij bij zijn voornemen volhardde om een 2-jarig verlof te nemen. Toen dit verstreken was, drong de minister aan op zijn terugkeer, doch daar hem geen vaste bestemming werd aangewezen, vroeg hij een eervol ontslag, hetwelk hem met pensioen in 1830 ten deel viel, alsook de orde van den Nederlandschen Leeuw en de opneming in den adelstand met den titel van graaf.

De Belgische revolutie berokkende hem een aanmerkelijk geldelijk verlies, zoodat hij zich in 1831 te Utrecht vestigde als commissionair in effecten, om in zijn onderhoud te voorzien en aan zijn zonen gelegenheid tot studie te geven. Nadat hij omstreeks het jaar 1837 zijn „Tafereelen van Javaansche zeden" uitgegeven had, benoemde de koning hem tot raad van Indië. Hij vertrok naar Batavia, nam er in het begin van 1838 zitting en bekleedde er tijdelijk zoowel de betrekking van vicepresident van dat lichaam als die van waarnemend gouverneur-generaal. Eenigszins gekrenkt doordien men geenerlei blijk van goed- of afkeuring had gegeven aangaande zijn beheer, verzocht hij, dat daaromtrent een onderzoek zou worden ingesteld, waarop hij, tegelijk met het bericht, dat zulks overbodig gerekend werd, de commandeursorde van den Nederlandschen Leeuw met een eigenhandig schrijven van den koning ontving. Tot 1 Januari 1853 bleef hij lid van den Raad van Nederlandsch-Indië en ontving toen op zijn verzoek eervol ontslag met toekenning van pensioen. Inmiddels had *Lodewijk Philips*, koning der Franschen, hem bevorderd tot officier van het Legioen van Eer; in Nederland werd hij benoemd tot ridder met de ster van de Eikenkroon. Hij vestigde zich te Utrecht en overleed aldaar den 29sten October 1856.

Hogendorp, Gijsbert Karel, graaf van, een broeder van den voorlaatste, geboren te Rotterdam den 27sten October 1762, ontving te 's Gravenhage een zorgvuldige opvoeding en werd, op voorspraak van de prinses *van Oranje*, geplaatst op de kadettenschool te Berlijn. Hier onderscheidde hij zich zoozeer, dat hij gekozen werd, om bij een bezoek van *Paul*, grootvorst van Rusland, dezen voor het front van het korps in de Fransche taal te begroeten. In 1778 werd hij vaandrig bij het regiment van prins *Hendrik van Pruisen*, onder wien hij deel nam aan den Beierschen Successie-oorlog, en werd daarna als page bij dien vorst geplaatst. Als officier keerde hij terug naar zijn regiment en en in 1782 vertrok hij naar zijn vaderland, waar hij eveneens officier bij de garde werd. Verder ging hij met onzen gezant *van Berkel* naar Amerika, leed schipbreuk bij een orkaan, dobberde 2 maanden rond en behoorde van de 350 personen der bemanning tot de 40, die gered werden. Zes maanden bleef hij in de Nieuwe Wereld, hield, op aanbeveling van *Franklin*, zijn verblijf op de goederen van *Washington*, verkeerde veel met *Jefferson*, met wien hij later briefwisseling onderhield, deed vervolgens nog een reis naar Engeland, studeerde eenigen tijd te Leiden en promoveerde aldaar op zijn 23ste jaar in de rechten op een dissertatie „De aequabili descriptione subsidiorum inter gentes foederatas" (1786). Bij het uitbarsten der toenmalige onlusten schaarde hij zich aan de zijde van het Huis *van Oranje* en werd in 1787 raad en pensionaris der stad Rotterdam. Toen hij in 1795 zijn bedieningen nederlegde, stichtte hij te Amsterdam het handelshuis

Digitized by Google

Gijsbert Karel van Hogendorp en Co. en gaf onderscheiden geschriften in het licht, zooals: „Iets over de armen" (1799), „Missieve over het armenwezen" (in 1794 geschreven, gedrukt in 1805), „Verhandeling over den Oost-Indischen handel" (1801), „Brieven aan een participant in de Oost-Indische Compagnie" (1802) en „Gedachten over 's lands financiën, voorgedragen in aanmerkingen op het rapport tot een stelsel van algemeene belastingen, uitgebracht den 9den Juli 1800" (1802). Hij zag in, dat bij *vrijhandel* voor ons een bron van welvaart kon worden en bespeurde dat zijn denkbeelden ingang vonden bij de Regeering. Zoodra in 1801 de staatkundige horizon wat helderder begon te worden, verhief hij openlijk zijn stem voor de instelling van een constitutioneelen Nederlandschen Staat onder het Huis van *Oranje*. Hij was niet te bewegen onder de vreemde heerschappij eenig ambt te aanvaarden en vormde zelfs het plan om aan de Kaap een nieuwe Nederlandsche volkplanting te vestigen. Toen echter de omwenteling van 1813 een einde maakte aan de Fransche dwingelandij, plaatste hij zich met eenige anderen aan het hoofd der beweging ten gunste van het stamhuis van *Oranje*. Achtervolgens werd hij minister van Buitenlandsche Zaken, voorzitter der beide commissiën tot het outwerpen eener grondwet, onder-voorzitter van den Raad van State, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en voorzitter van haar eerste vergadering, de koning verhief hem tot graaf en schonk hem het grootkruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij schreef „Bijdragen tot de huishouding van Staat van het Koningrijk der Nederlanden ten dienste der Staten-Generaal" (1818—1829, 2de druk, bezorgd door *Thorbecke*, 1859). Zijn zwakke gezondheid veroorloofde hem niet, de betrekking van vice-president van den Raad van State geruimen tijd waar te nemen, zoodat hij daarvan in het laatst van 1816 ontslagen werd met den titel van minister van Staat en een jaargeld van 10000 gulden, een titel, die hem, wegens verschil van inzichten, bij Koninklijk besluit van 22 Mei 1819 weder ontnomen werd. Ja, toen de dwaling veld won, dat zulks op verzoek van *van Hogendorp* geschied was, verklaarde de Staatscourant, dat de koning dit uit eigen beweging gedaan had. Ook zijn portefeuille legde hij neder met het doel de constitutioneele beginselen in het openbaar te verdedigen. Hij deed zulks bij de behandeling der Domeinwet in 1822. Zoodra echter de Vertegenwoordiging zich de contrôle op de geldmiddelen had laten ontfutselen, stelde hij zich niet langer verkiesbaar voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Was hij door zijn welsprekendheid het sieraad geweest van dit lichaam, zijn gezondheid drong hem tot rust, en hij bepaalde zich in 1826 tot een ambteloos leven. Behalve eenige kleinere geschriften, gaf hij in 1830 in de Fransche taal zijn „Brieven over de openbare welvaart" in het licht, om zoo mogelijk de Belgen tot het aannemen van het vrijhandelstelsel te bewegen. Hij overleed den 5den Augustus 1834. Hij was lid van verschillende geleerde genootschappen, o.a. van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Behalve reeds vermelde werken, schreef hij: „Advys over de verhandeling van J. van Ouwerkerk de Vries over de oorzaken van het verval des Nederlandschen handels" (1828), „De Prins van Oranje" (1830), „Het krediet" (1830), „De Vrede" (1830), „De Koning" (1830), „De Natie" (1830), „De ontwikkeling No. I—IX" (13 December 1830—26 Januari 1831), „Séparation de la Hollande et de la Belgique" (1830), „Opinion émise le 17 Avril 1817 ensuite de la réunion de la Hollande et de la Belgique" (1831), de laatste 2 ook in het Nederlandsch. In zijn geboorteplaats verrees te zijner eere een gedenkteeken op het plein achter het museum Boymans. Zijn zoon en kleinzoon gaven „Brieven en gedenkschriften van *van Hogendorp*" (6 dln., 1866—1903) uit.

Hogendorp, Willem, graaf *van*, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te Rotterdam in 1795, studeerde te Leiden in de rechten, trok in 1813 en 1815 als vrijwilliger ten strijde en promoveerde op een dissertatie: „De Guilielmo III principe Arausiaco, libertatis Europae contra dominationem Gallicam vindice". Verder was hij werkzaam aan de Nederlandsche ambassade te Napels en later onder commissaris generaal *du Bus* in Oost-Indië. In 1820 werd hij referendaris van den Raad van State, vervolgens lid van dat lichaam en overleed in 1838.

Hogendorp, Dirk, graaf *van*, een broeder van den voorgaande, geboren te Amsterdam in 1797, studeerde te Leiden en promoveerde aldaar in de rechten op een dissertatie: „De Guilielmi I Principis Arausiaci liberi cultus divini, liberaeque conscientiae vindicis juribus in summum imperium in comitatu Hollandiae" (1822). Hij behoorde tot de vrienden van *Bilderdijk*, werd substituut-officier bij de rechtbank te Amsterdam, daarna raadsheer in het Provinciaal Hof van Zuid-Holland en in 1840 buitengewoon lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij werd echter niet toegelaten, omdat *Warin*, ook lid der Kamer, met een van zijn zusters was gehuwd geweest, hoewel dit huwelijk, waaruit geen kinderen bestonden, door echtscheiding ontbonden was. Hij schreef daarop „Wederlegging van de uitspraak in de dubbele vergadering van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op artikel 81 der grondwet van 1840". Hij was een van de Zeven Haagsche heeren, die een verklaring van het dubbelzinnige *voor zoo ver* (quatenus) van de Synode verzochten en verlangden, dat de aloude leerstellingen der Hervormde Nederlandsche Kerk zouden gehandhaafd worden. Hij overleed den 8sten Maart 1845.

Hogendorp, Dirk, graaf *van*, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 1sten Maart 1833, gaf reeds vroeg blijken van groote vroomheid, gepaard met een bepaalde gehechtheid aan de oude leerstellingen der Hervormde Kerk. Hij studeerde te Leiden in de rechten en zag zijn antwoord op de academische prijsvraag der Utrechtsche faculteit, „Commentatio de juris gentium studio in patria nostra post Hugonem Grotium" (1856) met goud bekroond. Als candidaat in de letteren en in de rechten en gereed om zich voor de promotie in die beide vakken voor te bereiden, overleed hij den 25sten Januari 1857.

Hogerbeets, *Hadrianus*, een Nederlandsch-Latijnsch dichter, geboren in het laatst der 16de eeuw te Haarlem, studeerde en promoveerde in de rechten en vestigde zich te Utrecht. Wij hebben van hem: „Carmen elegiacum pro devicta

Digitized by Google

Atrebatum urbe ad Ludovicum III, Gallorum regem" (1640) en „Carmen panegyricum reverendo admodum et illustri D. Huberts a Suetendael etc." (1640).

Hogerbeets, *Petrus*, een Latijnsch dichter was de afstammeling van een aanzienlijk Noord-Hollandsch geslacht. Zijn overgrootvader *Dirk Heyndrikz. Hogerbeets*, eerst op Hoogerbeets bij het dorp Beets wonende, had zich later te Hoorn gevestigd, en diens zoon werd er burgemeester. *Petrus* geboren te Hoorn den 2den Maart 1542, studeerde eerst in zijn geboortestad, daarna te Leuven en eindelijk te Padua, waar hij tot doctor in de geneeskunde bevorderd werd. Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Hoorn en bezweek er den 12den September 1609 bij het woeden der pest als een slachtoffer zijner menschlievendheid, waarna het stedelijk bestuur in de groote kerk een praalgraf te zijner eer deed verrijzen. Hij was een goed dichter in de Latijnsche en Nederlandsche taal, een bundel zijner voortbrengselen, door *Velius* verzameld, draagt den titel: „Petri Hogerbetii Hornani medici et poetae clarissimi poematum reliquiae etc."(1606).

Hogerbeets, *Rombout*, een neef van den voorgaande en rechtsgeleerde, een zoon van dr. *Dirk Heyndrikz. Hogerbeets*, eerst schepen en later burgemeester van Hoorn, en van *Machteld van Steynemolen*, werd geboren te Hoorn den 24sten Juni 1561 en moest reeds op zevenjarigen leeftijd zijn hervormingsgezinde ouders, die voor *Alva* de wijk namen, in ballingschap vergezellen. Dezen vestigden zich te Wezel, waar hij zich oefende in de oude talen. Nadat zij in 1572 in het bezit hunner verbeurd verklaarde goederen hersteld waren, keerde in 1577 ook *Rombout* terug naar zijn geboortestad, studeerde te Leiden en werd aldaar in 1584 tot doctor in de rechten bevorderd. De regeering van Leiden droeg hem in 1590 de betrekking op van raad en pensionaris der stad, terwijl de curatoren der hoogeschool hem tot secretaris benoemden. Zes jaren later werd hij lid van den Hoogen Raad van Holland en Zeeland. In 1608 werd hij met zijn ambtgenoot *Leonard de Voogd* en met *Nicolaas Cromhout*, raad in den Hove van Holland, naar Amsterdam gezonden, om deze stad tot het sluiten van een bestand met Spanje over te halen, en hij zag zijn zending met den gewenschten uitslag bekroond. Bij de onrustige bewegingen, het volgende jaar te Alkmaar ontstaan, werd hij als gemachtigde van prins *Maurits* met anderen daarheen afgevaardigd, om de gemoederen tot rust te brengen, en in 1611 vormde hij met *Jacob van Wassenaer*, heer *van Obdam*, en dr. *Dirk Bas*, burgemeester van Amsterdam, een gezantschap naar de Hoven van Denemarken en Zweden, om zoo mogelijk een einde te maken aan den oorlog tusschen die beide Staten. In 1617 werd *Hogerbeets* gewikkeld in binnenlandsche twisten. Twee burgers van Haarlem, door de regeering uit die stad verbannen en wegens hun terugkeer beboet, beriepen zich op den Hoogen Raad. Deze, ofschoon gewaarschuwd geen vonnissen te vellen in strijd met het doel der Staten, stelde de Haarlemsche regenten in het ongelijk, hoewel deze, gedekt door het gezag der Staten, zich daarom weinig bekreunden. Intusschen had *Hogerbeets* met 6 zijner ambtgenooten zich tegen de uitspraak van den Hoogen Raad verzet en werd daarom door zijn andersgezinde ambtgenooten zoodanig bejegend, zoodat hij het aanbod van Leiden, om er weder als pensionaris op te treden, met blijdschap aannam. In dit ambt nam hij opnieuw zitting in de vergadering der Staten en was met *Hugo de Groot* een ijverig voorstander van de maatregelen, door *Oldenbarneveldt* in het belang der gewestelijke souvereiniteit en tot handhaving van Hollands overwicht noodig geacht. Hierdoor haalde hij zich het misnoegen van prins *Maurits* op den hals en werd met laatstgenoemde twee, den 29sten Augustus 1618, op last der Algemeene Staten in hechtenis genomen. De regeering verzocht prins *Maurits*, dat haar pensionaris onder borgtocht mocht ontslagen worden, daar hetgeen hij gedaan had, geschied was op haar last, terwijl tevens volgens de stadsprivilegiën de gevangene te Leiden moest terechtstaan. De stadhouder verwees haar naar de Staten, maar de Leidsche afgevaardigden gaven ten antwoord, dat hij verplicht was de privilegiën te handhaven, zoodat zij in het gegeven geval met de Staten niets te maken hadden; doch de prins was tot geen toegevendheid te bewegen.

Na eenige verhooren verscheen *Hogerbeets* tot tweemaal voor zijn rechters, en na het onthoofden van 's Lands advocaat vervoegden zich nogmaals drie rechters bij hem, ten einde hem over te halen, om zelf of door middel zijner vrienden vergiffenis te verzoeken. Toen hij zulks met verontwaardiging van de hand wees, gingen zij heen, terwijl een van hen zeide: „Zoo zult gij varen als Barneveldt; 't schavot staat er nog!" Eenigen tijd daarna werd hij veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf met verbeurdverklaring zijner goederen en met *de Groot* naar Loevestein overgebracht. Hier bleef hij van 1619 tot 1625. Toen verlichtte *Frederik Hendrik* zijn gevangenis door deze met het huis Te Weer bij Wassenaar te verwisselen. Hij overleed echter 5 weken daarna, den 7den September 1625, nadat zijn echtgenoot *Hillegonda Wentzen* reeds op Loevestein bezweken was.

Hogerbeets schreef „Korte inleiding tot de praktijk voor de Hoven van Justitie in Holland", en achter de „Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid" (1693) van *de Groot* vindt men van hem: „Van 't aanleggen en volvoeren van processen voor de respectieve Hoven van Justitie in Holland, verklaard en uitgebreid door een Hollandsch rechtsgeleerde". In den catalogus van *Gronovius* wordt vermeld: „Copie van een geschrift van wijlen den heer mr. Hogerbeets, tot gedachtenis aan zijne kinderen opgesteld", terwijl hij ook nog een aantal andere handschriften heeft nagelaten. Men heeft brieven van hem in de „Praestantium ac eruditorum virorum epistolae" (Amsterdam 1864), in de „Brieven van verscheyde vermaerde en geleerde mannen dezer eeuw"(1662) en elders.

Hogg, *James*, bijgenaamd *de Schaapherder van Ettrick*, een Schotsch dichter, geboren in het dorp Ettrick in December 1770, was een zoon van een behoeftigen schapenfokker en deed zelf reeds vroeg dienst als schaapherder. De sagen en liederen van zijn vaderland ontvlamden ech-

Digitized by Google

ter zijn verbeelding, zoodat hij dichtte zonder te kunnen lezen of schrijven. Met moeite leerde hij dit laatste om zijn gedichten te kunnen opteekenen. Door *Walter Scott* aangemoedigd, deed hij een bundel zijner gedichten onder den titel van „Border minstrelsy" voor eigen rekening drukken, wat hem een aanmerkelijk geldelijk verlies berokkende. Daarentegen brachten: „The mountain bard" en zijn: „Essay on sheep" hem 300 pond sterling op. Nadat hij in verkeerde ondernemingen ook dit geld verloren had, begaf hij zich in 1810 naar Edinburgh, waar hij het weekblad „The Spy" in het licht gaf, dat echter spoedig ophield te bestaan. Daarna verschenen van hem: „The Queen's wake" (1813), „The poetic mirror" (1814), „The pilgrims of the Sun" (1815) en „Mador of the moor"(1816), verder legenden en schetsen van het Schotsche volkskarakter in proza, zooals: „The brownie of Bodsbeck" (1817), „Winterevening tales"(1820),„The three perils of man" (1822), „The three perils of woman" (1823), benevens een aantal andere, die hij onder den titel van „The shepherds calendar" (2 dln., 1829) tot een bundel vereenigde. Hoewel deze werken een groot debiet vonden, had hij aanhoudend met bittere armoede te kampen, tot de hertog *van Buccleugh* hem een onbezwaarde hoeve bezorgde, waar hij onbekommerd het episch gedicht: „Queen Hynde"voltooien en „A queer book"(1832), met gedichten tegen de emancipatie der R. Katholieken schrijven kon. De eerbewijzen, die hem bij een bezoek te Londen ten deel vielen, brachten hem echter weder op den verkeerden weg. Hij waagde zich aan het pachten van uitgestrekte landen en leed groote verliezen. Ook een uitgave zijner verzamelde werken bracht hem niets op daar de uitgever bankroet ging, zoodat hij den 21sten November 1835 in behoeftige omstandigheden overleed. Hij schreef nog „The domestic manners and private life of Walter Scott" (1834) en „Tales of the wars of Montrose" (1835).

Hogg, *Robert*, een Engelsch tuinbouwkundige, geboren te Dunse in Schotland in 1818, is met *Joseph Paxton* de stichter der Britsche Pomological Society, die later overging in de Royal Horticultural Society. Hij schreef: „Manual of fruits" (1848), „British pomology" (1851), „The dahlia" (1852), „The vegetable kingdom and its products" (1858), „Fruit manuel" (5de druk, 1884) en „The wild flowers of Great Britain" (met *Johnson* en *Smith*, 11 dln., 1863—1880).

Hogland of *Högland* is de naam van het grootste eiland in de Finsche Golf. Het behoort tot het Russische gouvernement Wiborg en bestaat uit graniet, hier en daar met teelaarde bedekt. Het vertoont zich uit zee als een rotsklomp met steile wanden. De bosschen, die op sommige plaatsen verrijzen, verdwijnen meer en meer en worden door weiden vervangen. Men heeft er een kerk, twee vuurtorens en 1000 inwoners, die zich met scheepvaart en vischvangst bezig houden.

Hogshead is een Engelsche maat, groot $^1/_4$ *tun*, voor ale en bier = 54, in de koloniën en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika voor ale = 48, voor bier = 54, voor andere vloeistoffen = 63 gallons.

Hohenfels, *Stella*, een Duitsch tooneelspeler, geboren te Florence den 16den Augustus 1857, wijdde zich, zonder een dramatische opleiding genoten te hebben, aan het tooneel en trad den 7den Januari 1873 voor het eerst op als *Louise* in „Kabale und Liebe" in het Nationaltheater te Berlijn en gaf vervolgens gastrollen te Straatsburg en in Zwitserland. Daarop debuteerde zij den 30sten Mei 1873 als *Desdemona* in het Hofburgtheater te Weenen, waaraan zij na korten tijd verbonden werd en waartoe zij thans nog behoort. Sedert 1889 is zij gehuwd met *Alfred von Berger* (zie aldaar). Haar voornaamste rollen zijn: *Ariël* („Storm" van *Shakespeare*), *Puck* („Zomernachtsdroom"), *Ophelia*, de prinses in „Tasso", *Iphigenie*, *Monna Vanna*, *Georg* (in „Götz") en *Novella d'Andrea*.

Hohenfriedberg, een stadje in de Pruisische provincie Silezië, telt (1905) 706 inwoners en is bekend geworden door den slag van 4 Juli 1745,waarin *Frederik II* de overwinning behaalde op de Oostenrijkers en Saksers onder prins *Karel van Lotharingen* en hertog *Johann Adolf van Saksen-Weiszenfels*. Keizerin *Maria Theresia* had vrede gesloten met Beieren, het verbond met Engeland hernieuwd en daarna een manifest uitgevaardigd, waarin Silezië een Oostenrijksche provincie verklaard werd, omdat de koning van Pruisen de bepalingen van den Vrede van Breslau geschonden had. De Oostenrijkers en Saksers vereenigden nu een legermacht van 70- of 80 000 man, om een inval te doen in Silezië. *Frederik* liet zijn leger uit de winterkwartieren oprukken. Den 28sten Mei was het Pruisische leger vereenigd en trok voorwaarts in de omstreken van Schweidnitz, waar het een positie koos bij Striegau, terwijl generaal *Dumoulin* het bevel voerde over de aan de andere zijde van het water vooruitgeschoven voorhoedde. De vijand,door een valschen spion misleid, meende dat *Frederik* tot achter Breslau wilde terugtrekken, zoodat hij den 3den Juni met 8 kolonnes over het gebergte trok. Daags daarna, des ochtends te 4 uur, overschreden de Pruisen de beek, om zich aan de andere zijde in slagorde te stellen. *Dumoulin* stiet er op Saksische troepen, en de slag nam een aanvang. De Saksers snelden hun voorhoede te hulp, maar werden door de Oostenrijkers niet ondersteund, zoodat zij een bloedige nederlaag leden. Nu eerst gaf prins *Karel* bevel op te rukken, doch deed zijn troepen, in plaats van de Pruisen aan te vallen, op ongunstig terrein een verdedigende positie innemen. De Pruisen konden derhalve ongehinderd over het riviertje rukken, en hun laatste bataljons schaarden zich met versnelden pas in de linie, terwijl de eerste reeds in het vuur waren. Na zes aanvallen wierp de cavalerie den rechter vleugel der Oostenrijkers terug, terwijl de koning naderde met de troepen, welke reeds de overwinning behaald hadden op de Saksers. Toen de Oostenrijksche infanterie al spoedig door het vuur gedund was, verscheen generaal *Geszler* met een regiment dragonders op het terrein en verstrooide in een aanval, die nog altijd in de krijgsgeschiedenis vermaard blijft, 20 bataljons, waarbij 66 vaandels veroverd werden. Daarop volgde een algemeene terugtocht der Oostenrijkers naar het gebergte. De slag had 5 uur geduurd en aan de verbonden mogendheden 16000 man en 63 kanonnen gekost. De Pruisen verloren 3600 man.

Digitized by Google

Hohenhausen, *Elisabeth Philippine Amalie,* vrijvrouwe *von,* een Duitsch dichteres, geboren den 4den November 1789 in het dorp Waldau bij Kassel, was de dochter van generaal *Adam Ludwig von Ochs* en leefde op het land, totdat zij in 1798 met haar ouders naar Kassel verhuisde, waar zij met den vrijheer *Leopold von Hohenhausen,* regeeringsraad van Minden in het huwelijk trad. In 1822 vergezelde zij haar man naar Berlijn en keerde met hem in 1824 naar Minden terug. Na den dood van haar echtgenoot (1848) woonde zij eerst bij haar dochter te Minden en daarna te Frankfort aan de Oder, waar zij den 2den December 1857 overleed. Behalve vertalingen van gedichten van *Byron* en van *Walter Scott,* dichtte zij: „Frühlingsblumen" (1817) en schreef in proza reisherinneringen onder den titel: „Natur, Kunst und Leben" (1820), „Novellen" (3 dln., 1828), „Karl von Hohenhausen, Untergang eines Jünglings von 18 Jahr" (1836), de biografie van haar zoon, die zich op de hoogeschool te Bonn van het leven beroofde, „Rousseau, Goethe, Byron, ein kritisch literarischer Umrisz aus ethisch-christlichem Standpunkte" (1847), „Die Jungfrau und ihre Zukunft" (1854), „Die Marquesasinseln" (1853) en „Das Geheimnisz des Glücks" (1855).

Haar dochter *Elise Frederike Felicitas,* geboren den 7den Maart 1812 en gehuwd met *Karl Ferdinand Rüdiger,* doch weduwe sedert 1862, heeft zich eveneens als dichteres en schrijfster bekend gemaakt. Van haar geschriften vermelden wij: „Berühmte Liebespaare" (4 dln. 1870—1884), „Schöne Geister und schöne Seelen oder Denkmale der Freundschaft berühmter Männer und Frauen" (1873), „Der Roman des Lebens" (2 dln., 1876), „Brevier der guten Gesellschaft und der guten Erziehung" (1876), „Romantische Biographien aus der Geschichte" (1878), „Aus Goethes Herzensleben" (1884), „Auf Flügeln des Gesanges" (1886), „Drei Kaiserinnen" (1888) en „Neue Novellen" (1890). Zij overleed te Berlijn den 1sten Februari 1899.

Hohenheim bij Stuttgart is een beroemde hoogeschool voor landbouw en boschcultuur. Zij verheft zich op een Württembergsch domein, dat voorheen toebehoorde aan een beroemd adellijk geslacht, waaruit ook *Theophrastus Paracelsus* gesproten was. In 1768 viel het ten deel aan hertog *Karel Eugenius,* die er een kasteel bouwde, dat in grootte en in parken wedijveren zou met het slot te Versailles. Na den dood van den hertog kwam al die heerlijkheid spoedig in verval, zoodat het gebouw in 1814 dienen moest tot een militair hospitaal. Eerst in 1817 werd Hohenheim bestemd tot een landbouwschool, en *von Schwerz* opende deze in 1818 als directeur. De inrichting, door den koning ondersteund, ontving zelfs uit het buitenland een druk bezoek, en in 1820 verlegde men ook de school voor boschcultuur uit Stuttgart daarheen. Behalve de directeur geven 9 gewone leeraren en 7 hulpleeraren onderwijs, en het aantal studenten beloopt er gemiddeld 100. Zij bevat een boerderij van zeer grooten omvang, een fabriek van landbouwgereedschappen, welke tot verspreiding van goede werktuigen veel heeft bijgedragen, een kweekerij van vruchtboomen, waar de edelste soorten te bekomen zijn, uitmuntende stallen met vee, een molen, een chemisch-technische fabriek, waarin als grondstoffen de voortbrengselen van land- en ooftbouw worden gebruikt, een inrichting voor zijdeteelt met een haspeltoestel, een tuinbouwschool, een inrichting voor de bereiding van vlas, een school voor dubbel boekhouden en 2 bosschen, Hohenheim en Denkendorf, die een oppervlakte beslaan van 11000 Württembergsche morgen. De boekerij telt 14000 deelen; verder heeft men er een verzameling van modellen, een verzameling van wolsoorten, alsmede delfstoffelijke, dier- en plantkundige verzamelingen, een natuurkundig kabinet en een scheikundige werkplaats. Behalve de hoogeschool is er ook een gewone landbouwschool, namelijk voor boerenzonen.

Hohenheim, *Francisca Theresia* rijksgravin *von.* Zie *Karel Eugenius,* hertog *van Württemberg.*

Hohenlinden, een dorp in Opper-Beieren, telt (1900) 1038 inwoners en is bekend door de overwinning, die de Fransche generaal *Moreau* er den 3den December 1800 behaalde op aartshertog *Johan.* Na het eindigen van den wapenstilstand van Parsdorf had het leger van *Moreau* post gevat op de hoogvlakte tusschen den Isar en den Inn, terwijl de Oostenrijksche krijgsmacht zich op den rechter oever van den Inn bevond. Het plan van den aartshertog was het vijandelijk leger, dat naar zijn meening aftrok, in het front aan te vallen, terwijl *Klenau* den weg naar München en *Hiller* dien naar Augsburg moest versperren. *Moreau* trok inderdaad achterwaarts, maar niet verder dan tot de hoogvlakte van Hohenlinden, waar hij de Oostenrijkers afwachtte, die zijn achterhoede op de hielen zaten. Den 3den December rukte het Oostenrijksche leger voorwaarts in 3 colonnes. De middelste, het hoofdkorps der Oostenrijkers en Beieren, macheerde in de richting van den meerendeels door boomrijke défilés begrensden grooten weg naar Hohenlinden, belemmerd door sneeuwjacht en door schier onbegaanbare paden, viel de korpsen der generaals *Grénier* en *Grouchy* heftig aan en deed een poging om ze te omsingelen. Deze korpsen ontvingen echter bij tijds versterking en wierpen de Oostenrijksche colonne terug. Wegens de hierdoor ontstaande verwarring en tevens door generaal *Richepanse* in de flank aangevallen, begon zij te wankelen en sloeg op de vlucht, zoodra zij tegelijk opnieuw door generaal *Ney* in het front aangevallen werd. Ook de beide andere colonnes werden tot den aftocht gedwongen. De ongunstige weêrsgesteldheid en de slechte wegen verhinderden evenwel een krachtige vervolging. Niettemin verloren de Oostenrijkers 8000 man dooden en zwaar gewonden, 10000 gevangenen, onder deze 180 officieren, en 100 stukken geschut. Aan de Fransche zijde bleven slechts 5000 man. Het hervatten der onderhandelingen en de Vrede van Luneville waren de gevolgen van dezen veldslag.

Hohenlohe, vroeger een graafschap, later een vorstendom in Franken, werd echter in 1806 door de acte van den Rijnbond als zoodanig opgeheven en gedeeltelijk aan Württemberg, gedeeltelijk aan Beieren toegewezen. Het had een oppervlakte van ongeveer 1800 v.km. Het oude geslacht der heeren *von Hohenlohe* bezat aanzienlijke goederen. De geschiedenis verspreidt echter eerst een behoorlijk licht op graaf *Gottfried,* den

Digitized by Google

gunsteling van *Hendrik IV*. Zijn zonen waren stamvaders der lijnen *Hohenlohe-Brauneck*, die reeds in het 4de lid uitstierf, en *Hohenlohe-Holloch*. Deze laatste verdeelde zich in 1340 door de zonen van *Kraft II* in de lijnen *Hohenlohe-Hohenlohe* en *Hohenlohe-Speckfeld*, van welke de eerste in 1412 uitstierf, terwijl haar eigendom door erfdochters op andere geslachten overgingen. Eerst *Georg*, een telg der 2de lijn en de stamvader der thans noch bloeiende lijnen, stelde in 1510 een familiewet vast, om de herhaling van iets dergelijks in de toekomst te verhoeden. Zijn zonen stichtten in 1551 de beide hoofdlijnen *Hohenlohe-Neuenstein* en *Hohenlohe-Waldenburg*, welke thans nog bloeien. De eerste werd in 1764, de tweede in 1744 in den Rijksvorstenstand opgenomen.

De eerste hoofdlijn, *Hohenlohe-Neuenstein*, den Protestantschen godsdienst belijdende, verdeelde zich weder in de lijnen *Hohenlohe-Neuenstein-Oehringen* en *Hohenlohe-Neuenstein-Langenburg*, van welke de eerste zich weder splitste in de takken *Hohenlohe-Weickersheim*, die in 1756 met den stichter uitstierf, en *Hohenlohe-Oehringen*, die in 1805 verdween, waarna de bezittingen van dezen ten deel vielen aan de lijn *Hohenlohe-Neuenstein-Langenburg*, welke in 3 takken bloeit, namelijk 1. *Hohenlohe-Langenburg* met het vorstendom van dien naam en het graafschap *Gleichen*, vertegenwoordigd door vorst *Hermann*, geboren den 31sten Augustus 1832, en generaal-majoor in Badenschen dienst; 2. *Hohenlohe-Oehringen* (voorheen *Hohenlohe-Ingelfingen*), vertegenwoordigd door vorst *Christiaan Kraft von Hohenlohe-Oehringen*, hertog *van Ujest* (geboren 21 Maart 1848), zoon van *Friedrich Wilhelm Eugen Karl Hugo*. Diens oom prins *Adolf van Hohenlohe-Ingelfingen*, stond in 1862 korten tijd aan het hoofd van het Pruisische Kabinet; en 3. *Hohenlohe-Kirchberg*, die in 1861 uitstierf.

De tweede hoofdlijn, *Hohenlohe-Waldenburg*, die R. Katholiek bleef en in 1757 de Phoenixorde stichtte, welke ook nu nog aan leden van dat geslacht wordt uitgereikt, verdeelde zich in 2 takken. De eerste van deze is die van *Hohenlohe-Waldenburg-Bartenstein*, waartoe vorst *Ludwig Aloysius von Hohenlohe* behoorde. Deze, geboren den 18den Augustus 1765 en een tegenstander van *Napoleon*, trad na diens val in Franschen dienst, streed in Spanje, werd maarschalk en pair van Frankrijk en overleed den 31sten Mei 1829, nadat hij reeds in 1806 het vorstendom *Hohenlohe-Bartenstein* had afgestaan aan zijn zoon, met wien deze tak uitstierf, zoodat zijn goederen aan de zijlijn *Hohenlohe-Bartenstein-Jagstberg* vervielen. Deze stierf echter op haar beurt reeds den 15den September 1898 uit met den dood van vorst *Albert* (geboren 22 November 1842), terwijl diens broeder *Karel* (geboren 2 Juli 1837 krachtens de familiewet hem in het vorstendom Hohenlohe-Bartenstein opvolgde. Na diens overlijden (23 Mei 1877) volgde zijn zoon *Johannes* op (geboren 20 Augustus 1863).

De tweede tak is die van *Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, die zich in de broeders *Karl Albrecht* en *Franz Joseph* († in 1843 en 1841) wederom in 2 lijnen splitste. De eerste wordt vertegenwoordigd door vorst *Friedrich Karl von Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, geboren den 26sten September 1846, de tweede door vorst *Philipp Ernst zu Hohenlohe-Schillingfürst*, geboren den 5den Juni 1853 en tevens prins *van Ratibor* en *Korvey*.

Hohenlohe, Philipp, graaf *von*, heer *von Langenburg*, geboren den 17den Februari 1550, trad in het huwelijk met een zuster van *Willem I*, prins *van Oranje*, en begaf zich in 1575 naar de Nederlanden, om zich in den wapenhandel te oefenen. Nadat hij te Petten geland was, trok hij onder geleide langs de kust naar 's Gravenhage. Weldra gaf hij blijken van dapperheid; hij heroverde de sterke schans te Krimpen, noodzaakte Steenbergen en Tholen de poorten te openen en maakte bij verdrag zich meester van 's Hertogenbosch. Hij dempte verder een boerenopstand in Overijsel, doch leed in 1580 door *Schenk* een nederlaag op de Hardenberger Heide. Ook gelukte het hem niet Delfzijl te ontzetten, doch Koevorden viel bij verdrag in zijn handen. Vanhier trok hij met een gedeelte van zijn leger naar Wedde, en *Rennenberg* maakte hiervan gebruik om hem op de Bourtanger Heide aan te vallen. *Hohenlohe* leed de nederlaag, verloor 1000 man, moest ook zijn geschut te Wedde achterlaten en koos de vlucht. Gelukkiger was hij in 1582, toen hij Megen veroverde en Lochem ontzette. In 1583 bouwde hij te Ter Neuzen een schans tot beveiliging der Schelde, en na den dood van prins *Willem I* benoemden de Staten van Holland en Zeeland hem tot algemeen veldoverste. Vruchteloos beraamde hij een aanslag op 's Hertogenbosch, terwijl die op Liefkenshoek goed gelukte. Toen *Leicester* als algemeen landvoogd verscheen, liet hij *Hohenlohe* het algemeen luitenantschap aanbieden, doch deze bedankte en verkoos onder de Staten te dienen. Voorspoedig streed hij in het zuiden des lands tegen de Spanjaarden, maakte zich meester van de schans te Lithoyen, van de kasteelen te Batenburg en te Empel, deed een inval in Brabant, plunderde de Langstraat, legde een hinderlaag bij Breda en maakte zich meester van den Engelschen hopman *Walta*, die tot den vijand overgeloopen was. Hij zond hem naar *Leicester*, maar toen deze dien gevangene bij zijn lijfwacht plaatste, gevoelde *Hohenlohe* zich zeer gekrenkt. In hetzelfde jaar (1586) veroverde hij een der schansen voor Zutfen en ontving daarbij een wonde. Wegens ongenoegen met den Engelsche hopman *Norrits*, dien hij in drift het deksel van een gouden kop naar het hoofd geworpen had, was *Leicester* op hem vertoornd. *Norrits* daagde *Hohenlohe* uit en deze was tot voldoening bereid, zoodra hij hersteld zou zijn. Doch *Leicester* nam *Norrits* weldra met zich naar Engeland, en het geschil werd bijgelegd. Prins *Maurits* en *Hohenlohe* deden later een inval in Brabant om *Parma* van het door dezen belegerde Sluis te verwijderen. Zij plunderden en verbrandden vele dorpen, doch trokken terug bij de komst van *Haultepenne*. Toch sloeg *Hohenlohe* het beleg voor de schans Engelen, waar hij aangevallen werd door *Haultepenne*, die er 300 man en het leven verloor. Hoewel het verlies in manschappen aan de zijde van *Hohenlohe* bijna even zoo groot was, veroverde hij weldra die schans en gaf haar den naam van Crèvecoeur (Hartzeer). Zijn aanslag

Digitized by Google

op 's Hertogenbosch mislukte wegens gebrek aan voldoende versterking.

Te vergeefs werden er pogingen aangewend om hem met *Leicester* te verzoenen. Daar deze landvoogd onontbeerlijk geacht werd, vroeg hij eervol ontslag met verlof om naar Duitschland of naar Denemarken te vertrekken. Hij betuigde daarbij, dat hij voor zich zelf niets begeerde, maar verlangde, dat de steden, die hij ontruimde, onder het gezag zouden gesteld worden van de Staten en van prins *Maurits*, met herstel der voorrechten en vrijheden, welke zij onder *Willem I* genoten hadden. Hij bleef echter bij het Staatsche leger en bevond zich in 1593 met *Maurits* bij het beleg van Geertruidenberg. Hier veroorzaakte hij aan de belegerden een groote ramp. Hij wist, dat de bevelhebbers binnen de stad gedurig den toren der Groote Kerk beklommen, om de bewegingen der belegeraars gade te slaan. Daar hem tevens bekend was, dat men te Geertruidenberg ontzet verwachtte, maakte hij op zekeren dag een valsch alarm. De stadsvoogd en eenige oversten bestegen aanstonds den toren, en nu deed *Hohenlohe*, die daarop inmiddels een menigte stukken gericht had, deze losbranden, zoodat de toren instortte en allen, die er aanwezig waren, onder het puin begraven werden. Het laatste krijgsbedrijf van *Hohenlohe* was de verovering van Gennep in 1599. Hij overleed kinderloos te IJselstein den 5den Maart 1606.

Hohenlohe, Friedrich Ludwig, vorst *von Hohenlohe-Ingelfingen*, generaal in Pruisischen dienst, geboren den 31sten Januari 1746, was in 1778 kolonel. In den oorlog tegen de Franschen voerde hij als luitenant-generaal bevel over een divisie, waarmede hij vooral bij Pirmasens en bij het bestormen der linies van Weiszenburg grooten roem behaalde. In 1794 behaalde hij een schitterende overwinning bij Kaiserslautern, en na den vrede van Bazel werd hij belast met het opperbevel over het neutraliteitscordon aan de Eems. In hetzelfde jaar werd hij opvolger van zijn vader in het vorstendom *Hohenlohe*, in 1798 generaal der infanterie, in 1804 stadhouder der Frankische vorstendommen en daarna inspecteur-generaal te Breslau. In 1805 verkreeg hij door erfenis de goederen der lijn *Hohenlohe-Langenburg-Oehringen*. Toen in 1805 de Pruisen tegen de Franschen te velde trokken, was hij aanvoerder van het korps tusschen de Saale en het Thüringerwoud en in 1806 over dat gedeelte van het leger, hetwelk in botsing kwam met de Saksers. Zijn voorhoede, onder prins *Louis Ferdinand van Pruisen*, werd den 10den October bij Saalfeld, hij zelf 4 dagen later bij Jena geslagen. Op dezen zelfden dag ontving hertog *Karl Wilhelm Ferdinand van Brunswijk* bij Auerstädt een doodelijke wonde. *Hohenlohe* verkreeg nu het opperbevel en bracht het overschot van het Pruisische leger naar de Oder. *Blücher* was met zijn korps verder van hem verwijderd dan bepaald was en bleef dus buiten de capitulatie van Prenzlau. Hier namelijk, door den overmachtigen vijand in het nauw gebracht, gaf de vorst zich den 22sten October 1806 over, daar zijn troepen, hoewel 17 000 man sterk, door vermoeienis en gebrek waren uitgeput en *Blücher* met de ruiterij uitbleef. Deze ramp werd hem zeer kwalijk genomen; wel trachtte hij zich bij den koning te rechtvaardigen, doch daar hij hierin niet naar wensch slaagde, nam hij zijn ontslag, begaf zich naar zijn goederen, vertoefde eenigen tijd in Frankrijk, keerde in 1808 naar Duitschland terug en overleed den 15den Februari 1818.

Hohenlohe, Alexander Leopold Franz Emmerich, prins *von Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, geboren den 17den Augustus 1794 te Kupferzell bij Waldenburg, was het 18de kind uit het huwelijk van *Karl Albrecht* en de dochter van een Hongaarsch edelman, *Judith*, vrijvrouwe *van Réviczky*. Reeds als eenjarig kind verloor hij zijn vader, die wegens zielsziekte niet aan de regeering kwam. Door zijn moeder aan de Kerk gewijd, ontving hij zijn opleiding van den voormaligen Jezuïet *Riel*, bezocht achtereenvolgens het Theresianum te Weenen, de academie te Bern, het aartsbisschoppelijk seminarium te Weenen, het seminarium te Tyrnau en voltooide te Ellwangen zijn godgeleerde studiën. Nadat hij een jaar kanunnik te Olmütz geweest was, werd hij in 1815 tot subdiaconus en kort daarna tot priester gewijd. In 1816 deed hij een reis naar Rome, werd er lid van eenige Kerkelijke vereenigingen en begaf zich in 1817 naar Beieren. Hier beschuldigde men hem van Jezuïetisme, doch het volk prees hem als een vroom man en een welsprekend leeraar. In 1820 werd hij door een boer, *Martin Michel* geheeten, overgehaald om door middel van gebeden als wonderdoener op te treden. Toen te Bamberg de gezondheidscommissie er zich mede bemoeide, ging hij echter naar Hongarije. Hij werd domheer en in 1829 groot-proost in het kapittel te Peterwardein, en in 1844 bisschop-titulair van Sardicae. Hij overleed te Vöslau bij Weenen den 14den November 1849.

Hohenlohe, *Friedrich Karl Joseph*, vorst *zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst*, een genealoog en zegelkundige, geboren te Stuttgart den 5den Maart 1814, was luitenant-generaal en adjudant-generaal van den keizer van Rusland en overleed den 26sten December 1884 te Kupferzell. Hij schreef: „Das Hohenlohische Wappen" (1859), „Sphragistisches Album. Mittelalterliche Siegel der gegenwärtig noch blühenden Geschlechter des hohen deutschen Adels" (1859—1866, 4 stukken), „Mittelälterliche Frauensiegel", „Zur Geschichte des Fürstenbergischen Wappens" (1860), „Der sächsische Rautenkranz" (1863), „Das Heraldische Pelzwerk" (2de druk, 1876), „Ueber den Gebrauch der heraldischen Helmzierden im Mittelalter" (1868) en „Dreihundert mittelalterliche Siegel" (1882).

Hohenlohe, *Chlodwig Karl Viktor*, vorst *zu H-Schillingfürst*, prins *van Ratibor en Korvei*, een Duitsch Rijkskanselier, geboren te Rotenburg den 31sten Maart 1819, studeerde te Göttingen, Heidelberg en Bonn in de rechten en bekleedde daarna rechterlijke betrekkingen te Potsdam en Breslau. Daar zijn oudere broeder, *Viktor*, in 1845 de heerlijkheden Ratibor en Korvei als hertog *van Ratibor* kreeg, nam hij het bestuur der heerlijkheid Schillingsfürst op zich en werd lid van den Beierschen Rijksraad, waarin hij een nationale, Pruisen vijandige richting volgde. Sedert 1849 gezant te Londen, sloot hij zich na den oorlog van 1866 bij Pruisen aan, werd den 31sten December 1866 Beiersch minister-presi-

Digitized by Google

dent en stond als zoodanig een federatieve vereeniging der Zuid-Duitsche staten met den Noord-Duitschen Bond voor. Niet zoozeer de afgevaardigden als wel de Rijksraden wilden in den beginne het tolverbond noch het Tolparlement zonder het *liberum veto* van Beieren goedkeuren, maar gaven in October 1867 toe en toch was de nationale partij in het Tolparlement, waarvan *Hohenlohe* ondervoorzitter was, in de minderheid, zoodat de beraadslagingen geen vruchten droegen. *Hohenlohe*, eendrachtig met den Noord-Duitschen Bond samengaand, vervulde alle plichten, die het gevolg waren van het in 1866 met Pruisen gesloten verbond en reorganiseerde het Beiersche leger naar Pruisisch voorbeeld. Toen hij echter de school niet langer onder toezicht der Kerk wilde houden en den 9den April 1869 de Europeesche regeeringen tot een gemeenschappelijk optreden tegen de Roomsche plannen in zake het Vaticaansche Concilie uitnoodigde, haalde hij zich den haat der ultramontanen op den hals. Toen dezen bij de verkiezingen van 1869 6 stemmen meerderheid kregen, vroeg hij zijn ontslag, doch bleef op verzoek des konings tot Januari 1870 aan, toen zoowel de Eerste als de Tweede Kamer een motie van wantrouwen aannam. Als Rijksraad bevorderde hij in 1870 Beieren's deelneming aan den oorlog, stemde in den winter van 1870—1871 voor het aannemen der Rijksgrondwet en werd lid en ondervoorzitter van den eersten Rijksdag. In Mei 1874 vertrok hij als gezant naar Parijs, bracht verbetering in de betrekkingen tusschen beide mogendheden, woonde het Congres van Berlijn (1878) als Duitsch vertegenwoordiger bij, werd in Juli 1885 stadhouder van Elzas-Lotharingen en wist ook hier door beleid- en taktvol optreden de bevolking met het Duitsche bestuur te verzoenen. Einde October 1894 tot Rijkskanselier en president van het Pruisische staatsministerie benoemd, verwierf hij door zijn buitenlandsche politiek het vertrouwen der nationaalgezinde partijen; onder zijn kanselierschap werd in 1897 Kiautsjau bezet, in 1898 Samoa verworven, in 1899 de Karolinen, Palaueilanden en Marianen van Spanje gekocht. Op dringend verzoek werd hij den 17den October 1900 van zijn ambten ontheven en trok zich, versierd met den Zwarten Adelaar in brillanten, uit het openbaar leven terug. Hij overleed te Ragaz den 6den Juli 1901. Zijn gedenkschriften, in 1906 door zijn zoon *Alexander* uitgegeven, verwekten in en buiten het Duitsche Rijk veel opschudding.

Hohenlohe, Gustav Adolf, prins *zu Hohenlohe-Schillingsfürst*, een broeder van den voorgaande en kardinaal-bisschop te Rome, geboren den 26sten Februari 1823 te Rotenburg, studeerde te Bonn, Breslau en München, zette zijn studiën voort te Rome en ontving in Januari 1849 te Gaëta de priesterwijding. In 1866 werd hij kardinaal. Na de inneming van Rome door de Italiaansche troepen in September 1870 vroeg *Hohenlohe*, dien men als een tegenstander der Jezuïeten beschouwde, een langdurig verlof en keerde eerst in 1876 terug naar Rome. Het voornemen van *von Bismarck* om het Duitsche Rijk door kardinaal *Hohenlohe* te doen vertegenwoordigen bij den H. Stoel, leed schipbreuk op den tegenstand van den Paus, waarna die gezantschapspost onbezet bleef en in 1874 verviel. *Leo XIII* echter benoemde den kardinaal in Mei 1879 tot bisschop van Albano en tot aartspriester der patriarchale Basilica Liberiana. Meermalen werd hij geraadpleegd bij de onderhandelingen over een modus vivendi met het Duitsche Rijk en men hield het er voor, dat daarmede ook het bezoek in verband stond, door *Hohenlohe* in het laatst van 1880 bij den keizer te Berlijn afgelegd. In 1884 werd hij aartspriester in de Sta Maria Maggiore te Rome, waar hij den 30sten October 1896 overleed.

Hohenlohe, Hermann, vorst *zu Hohenlohe-Langenburg*, graaf *von Gleichen*, geboren te Langenburg in Württemberg den 31sten Augustus 1832, studeerde te Berlijn in de rechten, trad eerst in Württembergschen, daarna in Oostenrijkschen krijgsdienst, nam in 1859 deel aan den veldtocht tegen Frankrijk in Italië, werd in 1862 generaal in Baden en trok als zoodanig in 1870—1871 tegen Frankrijk te velde. Sedert 1860 is hij erfelijk lid van de Eerste Kamer in Württemberg en sedert 1871 lid van den Duitschen Rijksdag. Deze benoemde hem in 1878 tot tweeden vicepresident. Een herkiezing voor die betrekking in 1879 wees hij van de hand. Ook was hij president van de door hem gestichte Deutsche Kolonialgesellschaft tot hij den 5den November 1894 tot stadhouder van Elzas-Lotharingen benoemd werd. Den 8sten October 1907 vroeg en verkreeg hij plotseling ontslag, naar beweerd werd uit misnoegen, dat zijn zoon *Ernst* gepasseerd zou zijn bij de benoeming van een nieuwen minister van Buitenlandsche Zaken.

Hohenlohe, prins *Kraft von Hohenlohe-Ingelfingen*, geboren te Koschentin den 2den Januari 1827, werd in 1845 artillerie-luitenant, in 1854 kapitein bij den generalen staf en militair attaché te Weenen, in 1856 koninklijk vleugeladjudant, in 1864 majoor, voerde in 1866 en 1870—1871 de garde-artilleriebrigade aan, onderscheidde zich bij St. Privat en Sedan en leidde in December 1870 den artillerie-aanval op Parijs. Sedert 1868 generaal-majoor, werd hij in 1871 inspecteur-generaal, in 1873 commandant der 12de divisie, in 1875 adjudant-generaal van den keizer, in 1883 infanterie- en in 1889 artillerie-generaal. Hij overleed den 16den Januari 1892 te Dresden. Hij schreef „Militärische Briefe", „Strategische Briefe" (2 dln., 1887), „Gespräche über Reiterei" (1887) en „Aus meinem Leben" (1897).

Hohenschwangau, een dorp in het Beiersche distrikt Zwaben en in het arrondissement Füssen, ligt in een prachtig Alpengewest, 5 km. ten zuidoosten van Füssen. Het telt (1900) 1056 inwoners, maar is bekend wegens het aldaar gelegen, evenzoo genoemde kasteel van den koning van Beieren, dat zich op de grens van Beieren, Zwaben en Tirol tusschen meren en berggevaarten verheft. De oude Schwangauburchten (Vorder- en Hinterhohenschwangau) lagen aan de helling van den Neudeckberg en zijn reeds lang tot puin vervallen. In plaats van deze verkreeg het daartegenover, op den Marmorberg gelegen kasteel Schwanstein (894 m. hoog) den naam van Hohenschwangau. Het was oorspronkelijk een bezitting der *Welfen*, maar kwam in 1191 aan de hertogen van Zwaben uit het Huis der *Hohenstaufen*. Eeuwen lang werd het kasteel bewoond

Digitized by Google

door de leden van het geslacht *Schwangau*, totdat na het uitsterven van dezen stam in 1536, het kasteel in handen kwam van den keizerlijken raadsheer en Augsburgschen patriciër *Paumgarten*. Zijn zonen deden Hohenschwangau in Italiaanschen stijl restaureeren, maar geraakten meer en meer in schulden, zoodat het kasteel in 1576 eigendom werd van hertog *Albrecht van Beieren*, terwijl het eindelijk in 1803 in het arrondissement Schongau werd ingelijfd. Inmiddels was het kasteel vervallen, daar het in onderscheiden oorlogen, onder anderen door *Schärtlin* en *Bürtenbach*, *Maurits van Saksen*, Zweedsche en Spaansche troepen, door Oostenrijkers en Tirolers in de Successie-oorlogen en het laatst in 1809 veel geleden had. In 1832 werd de toenmalige kroonprins, later koning *Max II* van Beieren, bezitter van den bouwval en deed door *Quaglio*, *Ohlmüller* en *Ziebland* den burcht in zijn oorspronkelijken toestand herstellen, waarna deze door onderscheiden kunstenaars werd versierd. Koning *Lodewijk II* was gewoon er jaarlijks geruimen tijd te vertoeven.

Hohenstaufen is de naam van een vorstelijk geslacht, dat van 1138 tot 1254 den Duitschen Keizerstroon bekleedde en in 1268 met *Konradijn* in de mannelijke lijn uitstierf. De stamvader is *Friedrich von Büren*, alzoo genoemd naar het dorp Büren (thans Wäschenbeuren) in Württemberg. Hij leefde in het midden der 11de eeuw, vertrok uit het dal naar den Staufen, die hem toebehoorde, en ontleende aan dien berg en het daarop gestichte slot den naam van *Hohenstaufen*. Zijn zoon *Friedrich von Staufen zu Hohenstaufen*, was een ijverig verdediger van keizer *Hendrik IV* en gedroeg zich in den slag bij Mersenburg (1080) zoo dapper, dat de keizer hem met het hertogdom Zwaben beleende, hem zijn dochter *Agnes* ten huwelijk gaf, en hem tijdens zijn afwezigheid in Italië het bewind over Duitschland toevertrouwde. Hierin is het begin te zoeken van de grootheid van zijn Huis, maar tevens van een langdurigen strijd tegen de *Welfen*. *Berthold*, de zoon van den tegenkoning *Rudolf* en *Berthold von Zähringen* betwistten hem zijn hertogdom, doch hij werd daarmede, na een langdurigen strijd, in 1097 nogmaals plechtig beleend. Hertog *Friedrich* liet in 1105 twee zonen achter, en keizer *Hendrik V* erkende dadelijk den oudsten, *Friedrich II*, als hertog van Zwaben en beleende den jongsten, *Koenraad*, met het hertogdom Franken. Daarentegen verleenden de beide broeders hem bijstand in den strijd over de investituur, terwijl zij tevens zonder schroom in verzet kwamen tegen zijn gewelddadigheden. Na den dood van keizer *Hendrik V* scheen *Friedrich* rechtmatige aanspraak te hebben op den troon, doch de haat zijner vijanden was oorzaak, dat *Lotharius de Sakser* tot die waardigheid gekozen werd. Deze vorderde de goederen terug, welke *Friedrich* onder den voorgaanden keizer bekomen had, en hierdoor ontstond een oorlog, waarin aanvankelijk de kans gunstig scheen voor *Lotharius*, die door machtige bondgenooten ondersteund werd. Weldra echter kwam *Koenraad van Hohenstaufen* uit het Heilige Land terug, volbracht een stouten tocht over de Alpen en deed zich in 1128 te Monza kronen tot koning van Italië. Daar hij er echter zijn gezag tegenover de *Welfen* en den paus niet kon handhaven, terwijl in Duitschland de macht zijner tegenstanders dagelijks toenam, zagen de beide broeders zich eindelijk in 1135 genoodzaakt, vergiffenis te vragen van den keizer. Deze was gereed die te verleenen, en op den Rijksdag te Mühlhausen deed *Koenraad* afstand van de Italiaansche Kroon, doch behield den eersten rang onder de hertogen, terwijl aan hem en aan zijn broeder alle vroegere bezittingen werden teruggegeven. Daarop vergezelden zij *Lotharius* naar Italië, en na den dood van dezen werd *Koenraad* als *de Derde* tot Duitsch koning gekozen en te Aken gekroond (1138). Weldra echter ontbrandde de haat der *Welfen* (Guelfen). De strijd begon, toen *Koenraad* van den Welfschen Hertog van Saksen, *Hendrik de Trotsche*, verlangde dat hij van de beide hertogdommen Beieren en Saksen, waarmede hij beleend was, dit laatste zou afstaan, en hem, toen hij zulks weigerde, in den Rijksban deed en van al zijn leenen vervallen verklaarde. *Hendrik* overleed in 1139, en zijn broeder *Welf* die den strijd voortzette, ondervond dat de vijand, na het behalen van belangrijke overwinningen, allengs machtiger werd. Hoewel keizer *Koenraad* niet slaagde in zijn plan op wettelijke wijze de Kroon erfelijk te maken in zijn Huis, stelde men zoo groot vertrouwen in zijn geslacht, dat na zijn overlijden een zoon van zijn broeder *Frederik den Eenoogige* zijn opvolger werd en als keizer den naam droeg van *Frederik I Barbarossa*. Het gelukte hem door zijn overwinning op *Hendrik den Leeuw*, dien hij van zijn hertogdom beroofde en alleen Brunswijk en Lüneburg liet behouden, de macht der *Welfen* in Duitschland te vernietigen. Door zijn voorspoed in Italië had hij den naijver van den paus opgewekt, en hierin ligt de reden, dat de pogingen van zijn zoon en opvolger *Hendrik VI*, om de Duitsche kroon erfelijk te maken in zijn geslacht, trots de bewilliging van 50 Rijksstanden, schipbreuk leden, zoodat hij in 1196 niet dan met moeite zijn wensch bevredigd zag om zijn tweejarig zoontje *Frederik* tot opvolger te doen benoemen. 's Pausen afkeer van de *Hohenstaufen* was de reden, dat na den dood van *Hendrik VI*(1197) de hertog *von Zähringen* in verzet kwam tegen den tot rijksbestuurder benoemden *Philips von Zwaben*. Deze, een oom van den minderjarige, maar overtuigd, dat deze de kroon niet verwerven zou, dong nu zelf naar de koninklijke waardigheid, betaalde de aanspraken van *Berthold von Zähringen* met 4000 mark zilver en zou in den strijd tegen *Otto IV*, die wederom door den paus op den voorgrond was geplaatst, het gezag gehandhaafd hebben, indien hij niet in 1208 door de hand van een moordenaar gevallen was. Nu kwam *Otto IV* aan het bewind, doch toen hij in Italië zijn keizerlijke rechten wilde doen gelden, haalde hij zich zoozeer het ongenoegen van paus *Innocentis III* op den hals, dat deze den jeugdigen *Frederik*, koning van Sicilië, in zijn bescherming nam, *Otto* in den ban deed, en een groote partij in Duitschland tegen hem ophitste. *Frederik* begaf zich nu naar Duitschland, deed zich te Aken als *Frederik II* kronen en werd na de nederlaag van *Otto* bij Bouvines alleenheerscher in Duitschland.

Aanvankelijk schenen alle omstandigheden de

Digitized by Google

verheffing van zijn Huis te begunstigen. De bezittingen van den hertog *von Zähringen* vielen hem ten deel; hij herkreeg de familiegoederen, door zijn oom *Philips* vervreemd, streed voorspoedig in Italië en verwierf zonder moeite, dat zijn zoon *Hendrik* hem zou opvolgen. Toen men echter te Rome zijn grootsch plan begon te doorgronden, n.l. om een erfelijk Roomsch-Duitsch keizerrijk te stichten, waarvan het zwaartepunt in Italië zou worden geplaatst, bood de partij der *Welfen* hem heftigen tegenstand door oproer te verwekken in de steden van Noordelijk-Italië, door onderscheiden tegenkoningen in Duitschland te doen opstaan, door samenzweringen te smeden tegen zijn leven en door hem bij herhaling den banvloek naar het hoofd te slingeren. Door zijn geestkracht handhaafde hij de grootheid van het Huis der *Hohenstaufen*, maar bij zijn dood neigde het ten val. Nog gedurende zijn leven (1237) had hij zijn tweeden zoon *Koenraad* te Spiers tot Roomsch koning doen kiezen, omdat de oudste zich door verzet tegen zijn vader dat voorrecht onwaardig had gemaakt. *Koenraad IV* werd dan ook bij het overlijden van zijn vader (1250) door de meeste standen als koning erkend. Doch de tegenkoningen en vijanden, die op aansporing van den paus tegen hem opstonden, en de banvloek, die op hem rustte, verlamden in Duitschland zijn macht, zoodat hij zich naar Italië begaf, om zijn erfgebied Apulië en Sicilië in bezit te nemen. Hier werd hij door zijn dapperen halfbroeder *Manfred* met kracht ondersteund, maar overleed in 1254, vermoedelijk door vergif. Zijn eenige zoon *Koenraad*, gewoonlijk *Koenradijn* genaamd, was nu de eenig overgebleven telg der *Hohenstaufen*. Terwijl hij onder de voogdijschap van zijn oom, hertog *Lodewijk van Beieren*, opgroeide, poogde *Manfred* zijn erfdeel in Italië te bewaren. Toen deze later zelf den troon van Sicilië beklommen had (1258), riep de paus, volhardend in zijn voornemen om de *Hohenstaufen* ten val te brengen, *Karel van Anjou* te hulp. In een veldslag tegen dezen (26 Februari 1266) verloor *Manfred*, door zijn Rijksgrooten en door een gedeelte van het leger verlaten, het leven. Het wreede bestuur van *Karel* wekte intusschen grooten afkeer, zoodat er een machtige partij ontstond, welke *Koenradijn* uitnoodigde den vaderlijken troon te beklimmen. Hij gaf daaraan gehoor, maar *Karel van Anjou* bracht hem in 1268 bij Tagliacozzo een geduchte nederlaag toe, nam hem gevangen en deed hem te Napels door beulshanden om het leven brengen. Van de overige nakomelingen der *Hohenstaufen* overleed *Enzio*, koning van Sardinië en een zoon van *Frederik II*, te Bologna in den kerker (1272), en de drie zonen van *Manfred* eindigden eveneens hun leven in de gevangenis. *Margaretha*, een dochter van keizer *Frederik II*, sloot een ongelukkig huwelijk met *Albrecht den Onaardige*, en *Constance*, een dochter van *Manfred*, trad in het huwelijk met *Peter III*, koning van Aragon, die zich 14 jaren later meester maakte van Sicilië en wraak nam over den dood van *Koenradijn*. De bezittingen van laatstgenoemde vielen na zijn dood ten deel aan Beieren, Baden en Württemberg.

Hohentwiel, een geïsoleerde, 689 m. hooge phonolietkegel, is een Württembergsch enclave in Baden met een prachtig uitzicht op het Bodenmeer en de Alpen en met de ruïnen van een oude, vroeger beroemde bergvesting. De Hohentwiel was ± 980 de residentie der geleerde hertogin *Hedwig van Alemannië*, wier leven aan den dichter *Scheffel* stof gaf voor zijn bekenden roman „Ekkehard", en kwam in 1538 in het bezit van Württemberg. In 1800 gaf de commandant de vesting aan den Franschen generaal *Vandamme* over, die haar in de lucht deed vliegen. De vesting diende ook langen tijd als staatsgevangenis, waarin o. a. *J. J. Moser* vijf jaren doorbracht.

Hohenwart, *Karl Sigmund*, graaf, een Oostenrijksch staatsman, geboren den 12den Februari 1824, trad in staatsdienst, werd gouverneur van Fiume, raad van den stadhouder te Trente, in 1860 districtsbestuurder te Laibach, in 1867 stadhouder in Karinthië, in 1868 stadhouder te Linz en den 1sten Februari 1871 eerste minister en minister van Binnenlandsche Zaken. Reeds 30sten October van dat jaar legde hij de portefeuille neder, daar zijn voorstel, om een zelfstandig koninkrijk Bohemen te stichten, grooten tegenstand ontmoette. Sedert 1873 was hij lid van den Rijksraad en leider van het rechter centrum. In 1885 werd hij voorzitter der Rekenkamer, in 1897 lid van het Heerenhuis. Hij overleed te Weenen den 26sten April 1899.

Hohenzollern of *Zollern*, een bergslot in het Pruisische vorstendom Hohenzollern-Hechingen, verheft zich nabij de stad Hechingen op den Zollerberg, een steil, kegelvormig gevaarte, dat 300 m. boven de stad verrijst. Dat slot werd vroeger *Zolre* geheeten en is het stamslot van het Huis *Hohenzollern*. Het is gebouwd in de 11de eeuw, doch uit dien tijd is slechts een kapel overgebleven. In 1423 werd het door de Zwabensche Rijkssteden veroverd en verwoest, doch in 1454 weder opgebouwd. In den Dertigjarigen Oorlog werd het echter wederom vernield door de Zweden en de Württembergers, doch *Frederik Willem IV*, koning van Pruisen, deed het stamslot van zijn geslacht in 1850—1867 naar het oude bestek en in den stijl der 14de eeuw volgens de plannen van *Stüler* herstellen, zoodat het zich nu vertoont als een deftig koninklijk kasteel met 5 torens.

Hohenzollern (zie de kaart Baden, Hohenzollern enz. benevens de tabellen), twee naar het slot Hohenzollern (zie aldaar) genoemde, vroeger souvereine, sedert 1894 bij Pruisen ingelijfde vorstendommen (Hohenzollern-Hechingen en H.-Sigmaringen), vormen samen een smalle, lange landstrook, die door Württemberg en Baden ingesloten wordt en zich in Z. O. richting van de oosthelling van het Zwarte Woud en het Neckardal tot over de Donau en tot in de nabijheid van het Bodenmeer uitstrekt. Bovendien behooren daarbij nog 8 enclaves in naburige landen. De gezamenlijke oppervlakte bedraagt 1142 v.km. met (1900) 66780 inwoners. Het land is over het geheel bergachtig met den Kornbühl als hoogste top (905 m.) en wordt door de Donau en den Neckar besproeid. De bodem bevat ijzererts, gips, steenzout, steenkolen en veen en heeft eenige minerale bronnen. De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en veeteelt, de nijverheid is er niet ontwikkeld. Staat-

Digitized by Google

kundig vormt het het Pruisische regeeringsdistrikt Sigmaringen, in 4 arrondissementen: Sigmaringen, Gammertingen, Hechingen en Haigerloch verdeeld.

Geschiedenis (zie de tabellen). Het geslacht der *Hohenzollern* is waarschijnlijk een tak van het Zwabische geslacht der Burchardingers, dat in de 9de eeuw de hertogelijke waardigheid in Rhaetië kreeg en in de 10de eeuw aan Zwaben twee hertogen gaf. De naam Zollern wordt in de kroniek van *Bertold* († 1088) het eerst genoemd bij de vermelding van den dood van *Burchard* en *Wezil van Zorolin* (1061). *Wezil's* zoon, *Adelbart von Zollern-Haigerloch*, stichtte in 1095 een klooster bij Alpirsbach in het Zwarte Woud; met zijn dochter, de vrome *Irmintrude*, moet die tak uitgestorven zijn. *Frederik I*, de zoon van bovengenoemden *Burchard*, had onderscheiden zoons, waarvan *Burchard II* de stamvader werd van het in 1486 uitgestorven geslacht der graven *von Hohenberg*.

Wapen van Hohenzollern.

Frederik III, een trouw aanhanger der Hohenstaufen, werd na zijn huwelijk met *Sophie van Raabs*, de erfdochter van burchtgraaf *Koenraad II*, met het burchtgraafschap Neurenberg beleend (1191). Zijn beide zoons, *Frederik IV* en *Koenraad III*, regeerden eerst over beide landen gemeenschappelijk, stichtten daarna in 1227, door deeling, den Zwabischen en Frankischen tak.

Koenraad III, de stichter der Frankische lijn, was eerst een vertrouwde van *Frederik II*, die hem het hertogdom Oostenrijk liet besturen, doch koos, toen de keizer in de ban was gedaan, de zijde van *Hendrik Raspe van Thuringen*, den tegenkoning. Na diens dood trad hij echter weder in dienst der Hohenstaufen. *Frederik III* (1261—1297) was een aanhanger van *Rudolf van Habsburg* en bracht in den slag op het Marchveld door een stormaanval de beslissing; het mocht hem echter niet gelukken *Albrecht (I)* tot keizer te doen kiezen. Zijn zoon *Frederik IV* (1297—1332) vergezelde *Hendrik VII* op zijn tocht naar Rome, koos in 1314 bij de dubbele keizerskeuze de zijde van *Lodewijk den Beier* en behaalde een schitterende overwinning bij Mühldorf, waarom *Lodewijk* hem den „Redder des Rijks" noemde. Zijn zoons *Johan II* († 1357) en *Albrecht* sloten vrede met *Karel IV* (1347), van wien *Johan's* zoon *Frederik V* (1358—1397) een trouw aanhanger werd. Deze werd na het verkrijgen van Ansbach en Bayreuth in 1363 rijksvorst en liet het burchtgraafschap na aan zijn zoons *Johan III* en *Frederik VI*. De laatste voegde aan zijn bezittingen de mark Brandenburg toe. Op hem, als markgraaf en keurvorst van Brandenburg *Frederik I*, volgden elf vorsten uit het Huis *Hohenzollern*; de laatste, *Frederik III*, werd als *Frederik I* in 1701 koning van Pruisen. De zevende koning, *Wilhelm I* nam den 18den Januari 1871 den titel van Duitsch keizer aan.

De Zwabische lijn, door *Frederik IV* († 1251) gesticht, werd in 1288 door zijn kleinzoons, *Frederik den Ridder* en *Frederik van Merkenberg*, gesplitst in de Hohenzollernsche en Schalksburgsche zijlijnen. De laatste stierf in 1408 uit. Na talrijke onderverdeelingen van de lijn kwamen eindelijk de Hohenzollernsche bezittingen onder *Jost Niklaus* († 1488) weer in één hand. Hij trad in nauwere betrekking met de Frankische lijn en begon met behulp van deze in 1454 den stamburcht weer op te bouwen. Die goede verstandhouding bleef onder *Jost's* zoons bestaan; zij bepaalden, dat bij het uitsterven van hun geslacht hun bezittingen aan Brandenburg zouden komen. *Karel I* (1558—1576) werd in 1534 door *Karel V* met Sigmaringen en Vehringen beleend en bij zijn dood stichtten zijn zoons, *Eitelfriedrich IV* en *Karel II*, de lijnen Hechingen en Sigmaringen. Beide landen werden (1851 en 1849) bij Pruisen ingelijfd. De tak Hohenzollern—Hechingen stierf in 1869 in de mannelijke lijn uit, met den dood van vorst *Frederik Wilhelm Konstantijn*; de tak Hohenzollern—Sigmaringen schonk aan Roemenië zijn koning, door de benoeming van *Karel* in 1866 tot vorst (sedert 1881 koning) van dit land. *Karels* vader, *Leopold*, het hoofd van het geslacht, gaf in 1870 aanleiding tot het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog door zijn keuze tot koning van Spanje.

Hohenzollernsche Huisorde werd den 5den December 1841 door de vorsten *van Hohenzollern en Sigmaringen* tot belooning van burgerlijke en militaire verdiensten gesticht. Na vereeniging van Hohenzollern met Pruisen in 1851 werd zij in een koninklijke huisorde veranderd en in twee afdeelingen gesplitst. De *Pruisische* orde heeft als insignes een kruis (voor militaire) en een arend (voor burgerlijke verdiensten) en telt vier graden in tien trappen. De vorstelijke *Hohenzollernsche* huisorde omvat zes klassen en bestaat uit een kruis met gouden vorstenkroon.

Hohnbaum, *Karl*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Koburg in 1780, was eerst arts te Rodach, werd in 1809 geneesheer in Heldburg, in 1814 Hofraad en hertogelijk lijfarts te Hildburghausen, in 1820 „Obermedicinalrath" en overleed den 17den September 1855. Van zijn geschriften noemen wij: „F. G. Hildebrandts Leben" (1816), „Lehrbuch der Physiologie", „Ueber den Lungenschlagflusz" (1817), „Ueber das Fortschreiten des Krankheitprozesses" (1826), „Ueber die Pulsation in der Unterbauchgegend" (1837) en „Psychische Gesundheid und Irresein" (1845). Hij was in Duitschland de eerste, die een afzonderlijk geneeskundig tijdschrift stichtte, dat hij met *Jahn* uitgaf onder den titel: „Medicinisches Konversationsblatt". Ook aan andere tijdschriften was hij een ijverig medewerker.

Höhnel, *Ludwig*, ridder *von*, een Oostenrijksch Afrikareiziger, geboren te Preszburg, den 6den Augustus 1857, bezocht de marine-academie te Fiume, werd in 1879 vaandrig en begeleidde in 1886 graaf *Samuel Teleki* naar Oost-Afrika. Van Pangani uit begonnen de reizigers in Februari 1887 hun reis, trokken achtereenvolgens naar den

Digitized by Google

HET HUIS HOHENZOLLERN.

De keurvorsten van Brandenburg en de markgraven van Ansbach en Bayreuth.

Johan George I. Oeconomus, † 1598.

Keurvorst van Brandenburg, Joach. Fred., † 1608, geh. m. 1. Kath. van Küstrin, 2. Leonora v. Pruisen.

Sophia, † 1622. *Agnes*, † 1629. *Frederik*, † 1611.

Hans Sigism., † 1620 geh. m. Anna v. Pruisen.

Joh. George, † 1624. *August*, † 1601. *Ernst*, † 1613.

George Willem, † 1640, geh. m. Eliza v. d. Palts.

Maria Eleon., † 1655. *Kath.*, † 1649. *Joachim Sigism.*, † 1625.

Frederik Willem, de Groote Keurvorst, † 1688.
(Zie verder tabel III).

Christiaan Willem, † 1665, geh. m. 1. Dor. v. Braunschw.-Wolfenb. 2. Barb. v. Martiniz, 3. Max. v. Salm-Neurenberg.

Soph. Elis., geh. m. Fred. Willem II v. S—Altenberg, † 1650.

Elise Sophia, † 1630.

Bayreuth (—1769), *Christiaan v.*, † 1655, geh. m. Maria v. Pruisen.

Dora Sibylla, † 1625. *George Albrecht*, † 1615.

Magdalena Sibylla, † 1687. *Erdman August*, † 1651. geh. met Sophia Marg. v. Ansbach.

Christiaan Ernst, † 1712.

Chr. Eberhardine, † 1727. *George Willem*, † 1726.

George Albrecht de Oude, † 1666, geh. met 1. Maria Eliz. v. Schl.-Holst. 2. Soph. Marg. v. Solms.

Christiaan Hendrik, † 1708, geh. met Sophia Christina v. Wolfstein. *Karel August*, † 1731. *George Albr. deJonge*, † 1703.

Karel, † 1735, geh. met Dora v. Schleswig-Holst.-Sonderb.-Beck. *Alb. Wolfg.*, † 1734. *Fred. Ernst*, † 1762. *Soph. Carolina*, † 1764. *Frans Chr.* † 1769.

Christina Soph. Charl. † 1757.

Frederik, † 1763, geh. m. 1. Wilh. v. Pruisen, 2. Soph. Carol. Maria v. Braunschw.-Wolfenb. *Willem Ernst*, † 1733. *Charlotte*, † 1747. *Wilhelmina*, † 1749.

Frederika. † 1780.

Ansbach (—1806), *Joachim Ernst*, † 1625, geh. m. Sophia v. Solms-Laubach, *Sigism.* † 1640. *Johan*, † 1627. *Johan George*, † 1637.

Sophia Marg., † 1646. *Albrecht*, † 1667, geh. met 1. Hendr. Louise v. Württ.-Mömpelg, 2. Soph. Marg. v. Öttingen, 3. Christina van Baden-Durlach. *Frederik*, † 1634.

Johan Frederik, † 1686, gehuwd met 1. Joh. Eliz. v. Baden-Durlach. 2. Eleonora v. Saksen-Eisenach.

Christiaan Albrecht, † 1692. *George Frederik*, † 1703. *Carolina*, † 1737. *Willem Frederik*, † 1723, gehuwd met Chr. Ch. v. Württ.-Stuttg.

Karel Willem Fred., † 1757, geh. m. Louise v. Pruisen.

Karel Alexander, † 1806.

Digitized by Google

S HOHENZOLLERN.

che lijn en de Frankische tot de keurvorsten.

Wezilo de Zolorin, † 1061.
Adelbert v. Zollern-Haigerloch (1095—1101).

Irmintrud.

henberg 1170—1193.

voor 1225.
I † 1253.

de minnezanger 1298.
henberg, —1486.

Geertruida, gehuwd met Rudolf v. Habsburg.

, † 1361, Henneberg.

Frederik, bisschop van Regensburg 1342.

de
zil
Zoll
bij
doch
gest
geno
waa
het
Hoh
F
hene
van
raa
bele
Koe
gem
deel
I
wa
he
k
re
teg
de
(12
Ha
vel
her
ze
—
na
ke
ha
wa
no
slo
ha
aa
va
liet
ha
zijn
hem
bur
Ho

Frederik VI, burggraaf van Neurenberg, 415 als **Frederik I**, markgraaf v. Brandenburg † 1440.

Elisabeth, geh. m. Ruprecht III v. d. Palts.

Johan de Alchimist, † 1464 geh. m. Barbara v. S—Wittenberg.

Frederik II de IJzeren, † 1471, geh. m. Katharina van Saksen.

Albr. Achilles, † 1486 geh. m. 1. Marg. van Baden, 2. Anna v. Saksen.

Fred. d. Jong

Magdale
† 149

ochters. *Rudolf* † 1424.

2 zoons en 2 dochters.

Joh. Cicero, † 1499. geh. m. Marg. v. S—Weimar.

Frederik de Oude, † 1536, geh. m. Sophia v. Polen.

Sybilla, † 1524.

S

Joachim I, Nestor, † 1535, geh. m. Elizabeth v. Denemarken.

Albrecht, † 1545, aartsbisschop.

Casimir v. Kulmbach, † 1527.

George de Vrome, † 1543.

Albrecht I, † 1568.

Joh., † 1526.

Fred. de Jonge, † 1536.

Willem, † 1563.

Joh. Albr.
† 155

Albrecht Alcibiades, † 1557.

Albrecht II., *Frederik*, † 1618, geh. m. Maria Leonora van Jülich, Kleef en Berg.

Joachim II, Hector, † 1571, gehuwd met 1. Magdalena v. Saksen, 2. Hedwig v. Polen.

Hans v. Küstrin, † 1571, geh. m. Kath. v. Braunschweig-Wolfenbuttel.

Sabina, † 1575.

Soph., † 1587.

George Frederik, † 1603.

Anna, † 1625.

Maria, † 1649.

Leonora, † 1607.

Elizabeth, *Katharina*, † 1578. † 1602.

Joh. George I. Oeconomus, † 1598, gehuwd met 1. Soph. v. Liegn. Brieg en Wohlau, 2. Sab. v. Ansb., 3. Eliz. v. Anh-Zerbst, (zie verder tabel II).

Barbara, † 1595.

Fred., † 1552.

Sigism., † 1566.

Digitized by Google

De eerste vorsten, de Zwabi

Burchard de Zolorin, † 1061.
Frederik I. gen. Maute, † vóór 1125.

Frederik II, † 1139/43.
Frederik III, † 1201,
Frederik I, als burggraaf
van Neurenberg 1191
geh. m. Sophia, gravin von Raabs.

Bertold.

Burchard II
(1125—1150)

Hohenbergsche lijn (—1486).
Burchard I graf v. Zollern en H
Burchard II
Burchard II
Albrecht II,
†
Graven v. Ho

Zwabische lijn (1227).
Frederik IV, † 1251 burggraaf
van Neurenberg 1205.
Frederik (de doorluchtige) † 1289.

Frankische lijn sedert 1227.
Konrad III, † 1208, burggraaf
van Neurenberg 1208.
Frederik III (1261—1297).

Hohenzollern
(sedert 1288).
Frederik de Ridder
† 1298.
Frederik, gen.
Ostertag, † 1333.

Schalksburgsche L.
(1288—1408/27)
Frederik de Jonge
v. Merkenberg,
† 1302.
† 1427.

Johan I geh. m.
Agnes v. Hessen.

Frederik IV, 1297—1332,
geh. m. Margaretha v. Karinthië.

Johan II, † 1357.
geh. m. Elise v. Henneberg.
Frederik V (1358—1397), geh. m. Elise van M
Albrecht de
geh. m. Sop
Johan III, † 1420.

Schwarzgräfler lijn (1344—1412).
Frederik d. oude Schwarzgraaf
(1333—73/79).
Frederik de Schwarzgraaf † 1412.

Straatsburger lijn.
Frederik de Straatsburger
† 1365/67.
Frits, † 1401.

Ottinger (1401—1443).
Frederik de Öttinger
† 1443.

Jongere Zwabische lijn.
Eitel Frederik I., † 1439.
Joost Nicolaas, † 1488.
Eitel Frederik II, † 1512.

Elisabeth, † 1449

Frans Wolfgang, † 1517.
Christ. Fred., † 1536.

Joachim, † 1538.
Joost Nicolaas, † 1558.

Eitel Frederik III, † 15
Karel I (1558—1576), G
v. Sigmaringen en Verir

Hechingen (1576—1869).
Eitel Frederik IV., † 1605, graaf 1576.
Johan George, † 1623.

Sigmaringen (sedert 1576).
Karel II., † 1606, graaf 1576.
Johan, † 1634.
Eitel Frederik,
† 1625.
Meinrad I, † 1681.

Haigerloch (—1634).
Christophel, † 1592.

Joachim, † 1
Johan Geor
† 1622.

Max. I, † 1689.
Meinrad II, † 1715.
Frans Anton, † 1702.

Eitel Frederik V,
† 1661.
Frederik Willem,
† 1735.
Fred. Lodewijk,
† 1750.

Phil. Christiaan Fred.
† 1671.
Herman Frederik,
† 1733.

Joseph Frederik, † 1769.
Karel Frederik, † 1785.
Anton Aloys, † 1831.
Karel, † 1853, geh. m.
1. Antoinette Murat,
2. Kath. v. Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst.

Graven van Ber
Frans Willem, † 1
Joh. Baptist, † 17

Jos. Willem,
† 1798.

Frans,
† 1765.

Fred. Anton, † 1812.
Herman, † 1827,
geh. m. Carolina
vrouwe v. Weiher.

Herm. Fred. Otto,
† 1810.
Herm. Fred. Otto,
† 1838,
geh. m. Pauline v.
Kurl en Sagan.

Fred. Xaver,
† 1844.

Frederik Frans
Anton, † 1847.

Josephine,
† 1878,
geh. m. Felix, graaf
Vetter v. d. Lilie.

Fred. Willem Const., † 1869, geh. m.
1. Eugenie v. Leuchtenberg,
2. Amalie vr. Schenk v. Geyern.

Karel Anton, † 1885,
geh. m.
Josephine van Baden.

Karolina, † 1885, ge
1. Fr. v. H—Hechin
2. Joh. Stäger von Walc

Leopold,
† 1905.

Karel,
* 1839.

Anton,
† 1886.

Frederil
† 1904

Elisabeth,
* 1852.

Frederik,
* 1856.

Willem,
* 1861.

Willem,
* 1864.

Ferdinand,
* 1865.

Karel
* 18

Fred. Willem,
* 1886.

Albrecht
Joachim Paul,
* 1887.

Frederik,
* 1897.

Fred.
Willem,
* 1895.

Joachim,
* 1897.

Fr. Victor,
* 1891.

Frans Jos.
* 1891.

Karel,
* 1893.

Nicolaas,
* 1903.

Albre
* 18

Digitized by Google

graven van Brandenburg-Schwedt enz.

›urvorst, † 1688.
n Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.

Brandenburg-Sonnenb. *Albrecht*, † 1731, geh. m. Maria Dor. v. Kurland. | *Karel*, † 1695. | *Elizabeth*, † 1748. | *Lodewijk*, † 1734.

Frederik, † 1707. | *Karel*, † 1762. | *Sophia*, † 1751. | *Frederik*, † 1741. | *Willem*, † 1744.

›uise Ulrika, † 1782. | *August*, † 1758, geh. m. Louise v. Braunschweig-Bevern. | *Hendrik*, † 1802. | *Ferdinand*, † 1813, geh. m. Louise v. Braunschweig.

Hendrik Karel, † 1767. | *Wilhelmina*, † 1820. | *George*, † 1759. | *Hendrik*, † 1790. | *Lodewijk*, † 1806. | *August*, † 1843.

›ndrik, 1846. | *Willem*, † 1851, geh. m. Maria Anna van Hessen-Homburg. | *Julie*, † 1848, geh. m. Ferd. v. Anhalt-Köthen. | *Frederik Willem*, † 1850, geh. m. Mathilda vrijvrouwe van Massenbach.

:laxler ›). | *Elise*, † 1885. | *Waldemar*, † 1849 | *Maria*, † 1889, geh. m. Max. II Jos. v. Beieren. | *Frederik*, † 1892. | *Willem*, † 1892. | *Gustaaf*, * 1820.

Ferdinand, † 1806. | *Louise*, † 1870, geh. m. prins Fred. d. Nederlanden. | *Albrecht*, † 1872. geh. m. Marianna der Nederlanden.

Albrecht, † 1906. geh. m. Maria v. Saksen-Altenb. | *Alexandrine*, † 1906, geh. m. Willem v. Mecklenb.-Schw. | *Willem*, * 1854, geh. m. 1. Laura v. Saurma-Jeltsch, 2. Marg. zu Hohenlohe-Öhringen. | *Frederik*, * 1857, geh. m. Charl. v. d. Decken.

nd., *Joach. Albr.*, * 1876. | *Fred. Willem*, * 1880. | *Albr.*, * 1882. | *Willem*, * 1884. | *Fred. Karel*, * 1895. | *Fred. Frans*, * 1896.

arg., ›. m. geland, ›nnaught. | *Fr. Leopold*, * 1865, geh. m. Louise Soph. v. Schl.-Holst.-S.-Aug. | *Elizabeth*, * 1879, geh. m. Eberh. graaf van Matuschka. | *Frederik*, * 1890.

Fred.Sigismund, * 1891. | *Frederik Karel*, * 1893. | *Fred. Leopold*, * 1895.

Waldemar, † 1879. | *Sophia*, * 1870, geh. m. Const. v. Griekenland. | *Margaretha*, * 1872, geh. m. Frederik Karel van Hessen.

Victoria Louise, * 1892.

Digitized by Google

Kilimandsjaro, den Meroeberg, den Kenia en het Baringomeer, sloegen toen Noordwaarts af naar nog niet bezochte landen, ontdekten den 5den Maart 1888 het Rudolf- en den 20sten April het Stephaniemeer en bereikten den 25sten October weer de kust. In 1892 trok hij met den Amerikaan *Astor Chanler* van de Witoekust naar het binnenland en bereikte den Kenia, waar hij echter door een neushoorn zóó ernstig gewond werd, dat hij naar Europa moest terugkeeren. Hij schreef „Bergprofilsammlung während des Grafen S. Telekis Afrikaexpedition" (1890), Zum Rudolfssee und zum Stephaniesee" (1892) en met *Rosiwall*, *Toula* en *Suesz* „Beiträge zur geologischen Kenntnis des östlichen Afrikas" (1891).

Hoitsema, dr. *Copius*, in 1867 geboren te Groningen, promoveerde in 1893 aan de hoogeschool aldaar tot doctor in de scheikunde op een proefschrift, getiteld: „Over den invloed van een electrolyt op de oplosbaarheid van een tweede met een gelijk ioon", was sedert 1899 lid van het Muntcollege, belast met de functie van inspecteur-essaieur-generaal. Sedert 1 Januari 1902, na opheffing van het Muntcollege, is hij controleur-generaal bij 's Rijks Munt. Hij schreef (met *J. W. A. Haagen Smit*): „Liquatie (ongelijkslachtigheid) van binaire metaallegeeringen" (Verhandelingen der Koninklijke Academie van wetenschappen, afd. wis- en natuurkunde, 1ste sectie, IX, 2, 1905).

Hoius, *Andréas*, of *Hoyus*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Brugge in 1551, was eerst rector aan het seminarium Marianum te Atrecht, daarna aan de school te Bethune en eindelijk leeraar in de Grieksche taal, welsprekendheid en geschiedenis te Douay. *Valerius Andreas* behoorde tot zijn leerlingen. Hij overleed omstreeks het jaar 1631. Men heeft van hem een aantal Latijnsche gedichten en redevoeringen, „Pro criticis apologia ad J. Lipsium etc." (1594), „Historia universa sacra et profana ab orbe condito ad Christi Domini natalem etc." (1629), „Mattheus ac Maccabaeus sive constantia. Tragoediae sacrae etc." (1587) enz.

Höjer, *Magnus*, een Zweedsch geschiedkundigen en staatsman, geboren te Norrbärke (Dalekarlië) den 1sten Maart 1840, promoveerde in 1866 te Upsala met „Karls XII's myndighetsförklaring vid 1697 års riksdag" en werd in 1879 lector aan een gymnasium te Stockholm, in 1891 Kamerlid, als hoedanig hij zich bij de radicalen aansloot. Hij schreef „Oeversigt af Sveriges yttre politik 1676—1680" (1875), „Konungariket Sverige" (1872—1884), „Lärobok i Sveriges historia" (2de druk, 1887), „Från franska revolutionens dagar" (1893). Van 1875—1879 redigeerde hij „Urfolkens häfder".

Höjer, *Nils*, een Zweedsch geschiedkundige en stiefbroeder van den voorgaande, geboren te Norrbärke den 17den Augustus 1853, werd in 1882 leeraar te Upsala, in 1884 lector te Wisby en in 1898 te Stockholm. Hij schreef „Norges Storting" (1882), Statsförbundet mellan Sverige och Norge" (1885), „Bidrag till varägerfrågan" (1883), „Norsk nationel histories krifning" (1886—1887) en „Dalarne och dalkarlarne" (1897).

Hokjespeul is de Nederlandsche naam voor *Astragalus*. Zie aldaar.

Hokkaido (Noordzeestraat) is een Japansche provincie, die het eiland Jezo en de Koerilen omvat. Zij telt op 94012 v.km. (1898) 610155 inwoners. De oorspronkelijke Aino-bevolking (1898: 17573) wordt hoe langer hoe meer door de Japanners terug gedrongen. De provincie wordt verdeeld in drie *ken*: Nemoro, Sapporo en Hakodate.

Hokkeling is de naam voor een éénjarige koe.

Hokkovogels (Hoendervogels, *Cracidae* Vig.) zijn Zuid-Amerikaansche vogels van bijna een meter lengte. Zij hebben een langgestrekt lichaam, een tamelijk langen snavel; korte, afgeronde vleugels, middelmatig lange pooten, zonder sporen, en vertoonen vaak naakte plekken aan kop en hals. Het gevederte is ruw, grof en meestal donker. De hokkovogels vertoonen overeenkomst met de duiven. Zij leven in paren, voeden zich met vruchten en zaden, nestelen zich meestal op boomen en leggen weinig eieren. Er zijn 12 geslachten met 53 soorten. Van de twee hoofdfamiliën, *Hokkohoenders* (*Cracinae* Gray) en *sjakoehoenders* (*Penelopinae* Gray), vertoonen de eersten hun eigenaardigheden in een tamelijk langen snavel met een washuid aan den wortel, welke huid den vaak voorkomenden bult bedekt, terwijl de vederen op den kop tot een kam verlengd zijn. De hokko (*crax alector* L.) wordt gevonden in de oerwouden van Guyana en Paraguay. Deze heeft blauw-zwarte veeren, doch de buik, de stuit en de eindzoom van den staart zijn wit. Hij kan niet lang in gevangen staat gehouden worden. Zijn vleesch smaakt zeer goed.

Hokoesai, een Japansch schilder, in 1759 of 1760 geboren, leerde sedert zijn 14de jaar de houtsnijkunst en daarna de schilderkunst. Na 1786 schreef hij een aantal vertellingen en romans, die hij zelf illustreerde, wat hij ook met werken van anderen deed, waarnaast hij ook zelfstandige schilderstukken leverde. In het geheel moet hij meer dan 30000 ontwerpen vervaardigd en ongeveer 500 boeken geïllustreerd hebben. Zijn bloeitijd valt in de jaren 1800—1835. Als hoofd eener school had hij grooten invloed op de ontwikkeling der nieuwere Japansche schilderkunst. Zijn voornaamste werken zijn een schetsboek, dat onder den titel „Mangua" (Geteekende invallen) sedert 1812 in 14 deelen verscheen, en de 100 afbeeldingen van den Foejijama. Hij overleed in 1849.

Hokuspokus is een uit ons land afkomstige uitroep van goochelaars bij het vertoonen hunner kunststukken. De etymologie is onzeker, hoewel de meening van *Tillotston*, dat het een verbastering is van de Avondmaalsformule: „*Hoc est corpus meum*" (Dit is mijn lichaam), die ontstaan zou zijn in den tijd der Hervorming, zeer waarschijnlijk is. Anderen leiden het woord af van een zekeren toovenaar *Ochus Bochus*; inderdaad droeg een Engelsch, in 1634 verschenen leerboek voor toovenaarskunsten, den titel „Hocus Pocus jun".

Hol, *Richard*, een Nederlandsch componist, geboren te Amsterdam den 23sten Juli 1825, studeerde in de theologie, gevoelde zich echter reeds spoedig meer aangetrokken tot de muziek en ontving zijn opleiding aan de muziekschool in zijn geboortestad. Reeds in 1854 werd hij directeur

Digitized by Google

van de zangvereeniging „Polyphonia" aldaar, een paar jaren later directeur van Amstels mannenkoor en van de Amsterdamsche afdeeling van de Maatschappij tot bevordering van de Toonkunst en werd directeur van de stadsconcerten te Utrecht en organist aan de Domkerk, in 1875 directeur van de muziekschool te Utrecht, in 1878 van „Caecilia" te 's Gravenhage, later van de „Diligentiaconcerten" aldaar en in 1892 van de „klassieke concerten" te Amsterdam, vervolgens directeur van de stadsconcerten en van de muziekschool der Maatschappij van Toonkunst te Utrecht. Hij overleed den 13den Mei 1904 aldaar. *Hol* schreef vele zangstukken met Nederlandschen tekst, symfonieën, cantates, liederen enz., terwijl hij zich vervolgens bezig hield met de uitgave van een handleiding tot de zangkunst onder den titel van „De jeugdige zanger" (1875). Van zijn grootere compositiën noemen wij: „Leidens ontzet", „Ons Vaderland", „Der blinde König", „De vliegende Hollander", „Vondel", Heiligerlee", „Vrede", „Hollands glorie", „Erklärung" enz. Ook schreef hij de brochure „Muzikale ornamentiek". De Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, het Willemsfond te Gent en andere Genootschappen hebben onderscheiden van zijn werken met goud bekroond. Hij was lid van verdienste van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst, van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde enz., alsmede ridder van de orde van de Eikenkroon en van die van den Gouden Leeuw van Nassau.

Holader noemt men elk der beide aderen, welke haar aderlijk bloed, dat van het lichaam komt, uitstorten in den rechter hartboezem.

Holbach, *Paul Heinrich Dietrich*, baron *von*, een Fransch wijsgeer, een zoon van bemiddelde ouders, geboren te Heidesheim in de Beiersche Palts omstreeks het jaar 1723, kwam reeds op jeugdigen leeftijd te Parijs en bleef er tot aan zijn dood, den 21sten Juni 1789. Aan zijn tafel ontving hij de schranderste mannen en beroemdste schrijvers zijner eeuw, *Condorcet*, *Diderot*, *Duclos*, *Helvetius*, *Raynal*, *Rousseau*, *Buffon* enz. Hij zelf was een uitstekend schrijver, die uitgebreide kennis aan groote scherpzinnigheid paarde. Met inspanning werkte hij voor de verspreiding van den natuurlijken godsdienst en van de zedeleer, terwijl hij het Christendom en in het algemeen ieder bepaald godsdienststelsel bestreed. Aanvankelijk vertaalde hij een reeks natuurkundige werken uit het Duitsch. Toen in 1759 *Boulanger*, een talentvol en jeugdig ingenieur, door den dood werd weggerukt, bewerkte hij diens nagelaten handschriften en gaf ze in het licht. Hij voegde er echter veel van zich zelf bij, zooals: „Le christianisme dévoilé" (1767), „Examen critique de la vie et des ouvrages de Saint-Paul" (1770). Daarop volgden „La contagion sacrée" (1767), „De l'imposture sacerdotale" (1767), „Lettres à Eugénie ou préservatif contre les préjugés" (1768), „Les prêtres démasqués" (1768), „L'esprit du Judaisme" (1770), waarin de tegenstrijdigheden des Bijbels in het licht gesteld en de godsdiensten als voortbrengselen van zelfzuchtig priesterbedrog beschouwd worden. Gedeeltelijk waren deze geschriften omwerkingen van boeken der Engelsche deïsten. Daartoe behoort ook zijn „Ecce Homo. Histoire critique de Jésus-Christ, ou analyse raisonnée des évangiles" (1770). In 1770 verscheen ook zijn „Système de la nature", dat als zijn hoofdwerk wordt beschouwd. Hij gaf daarvan een uittreksel onder den titel: „Le bon sens ou idées naturelles opposées aux surnaturelles" (1772). In een reeks latere geschriften trachtte hij te bewijzen, dat de godsdienst voor de zedelijkheid en het hierop rustend volksgeluk zeer goed gemist kan worden, ja, daarvoor schadelijk is. Hiertoe behooren: „Essai sur les préjuges" (1770), „La politique naturelle" (2 dln., 1773), „Système social" (2 dln., 1773), „L'éthocratie ou le gouvernement fondé sur la morale" (1776) en „La morale universelle" (1776). Al die geschriften verschenen gedeeltelijk zonder naam des schrijvers, gedeeltelijk onder dien van overleden personen en gedeeltelijk als vertalingen uit het Engelsch. *Holbach* stond in groot aanzien bij *Catharina II* van Rusland, die hem over in te voeren wetten raadpleegde.

Holbein, *Hans*, de Oudere, een Duitsch schilder, ± 1460 te Augsburg geboren, overleed aldaar in 1524. Het oudste werk dat wij van hem kennen, zijn vier altaarvleugels met voorstellingen uit het leven van *Maria*, in 1493 voor de Rijksabdij Weingarten geschilderd, en thans in den dom te Augsburg opgesteld. Uit dien tijd dateert ook een Mariabeeld (Germaansch Museum te Neurenberg), dat, evenals de vorige stukken, onder den invloed staat van de Nederlandsche school der *van Eycken*. Zijn mooiste werken voerde *Holbein* uit voor het Katharinaklooster te Augsburg, waar zij (het klooster is tot museum herschapen) zich nu nog bevinden. Een groot altaarwerk voltooide hij in 1502 voor het klooster Kaisheim bij Donauwörth (16 groote voorstellingen uit het leven van *Maria* en *Christus*, thans in de Pinakotheek te München), een ander in 1506 voor de kerk der Dominikanen te Frankfort a. M. In al deze werken nam hij voor het bijwerk Renaissancevormen op en toont hij een levendig realisme, dat echter dikwijls tot het caricatuurachtige overdreven wordt. Zijn eigenschappen komen het duidelijkst uit in zijn beste werk, het in 1515—1516 geschilderde Sebastiaansaltaarbeeld (in het midden het martelaarschap van den H. *Sebastiaan*, als zijvleugels de H. *Barbara* en de H. *Elizabeth*), thans in de Pinakotheek te München. De galerij te Augsburg bezit van hem een reeks voortreffelijke werken, zooals „San Paolo", „Kruisiging van Petrus", „Onthoofding van de H. Katharina", „Kruisiging, Kruisafneming en Graflegging van *Christus*. Tevens was *Holbein* een uitstekend portretschilder. Een portret van hemzelf bezit het museum te Chantilly.

Holbein, *Hans*, de Jongere (zie de plaat), een Duitsch schilder en zoon van den voorgaande, geboren te Augsburg in 1497, werd met zijn broeder *Ambrosius* door zijn vader tot kunstenaar opgeleid. Reeds in 1515 vestigde hij zich te Bazel, waar hij in nauwe betrekking stond tot den boekdrukker *Joh. Froben* (zie aldaar), die hem o.a. met *Erasmus* in kennis bracht. Een exemplaar van diens „Lof der zotheid" versierde hij met geestige penteekeningen (museum te Bazel). Zijn eerste olieverfschilderijen waren portretten van

Digitized by Google

De Madonna van Burgemeester Meyer (Darmstadt, Residentie.)

Digitized by Google

Digitized by Google

den burgemeester van Bazel *Jacob Meyer* met diens vrouw en van den rechtsgeleerde *Bonifacius*. Uit dit tijdperk dagteekenen verder: een Avondmaal, acht Passiebeelden, de beide orgeldeuren van den dom te Bazel, een aantal altaarvleugels (Karlsruhe en Freiberg), een Madonna voor de kerk in Solothurn (1522) en vooral de Madonna voor de familie *Meyer* (het origineel bevindt zich in het groothertogelijk slot te Darmstadt). Naast deze grootere werken leverde hij ook voortreffelijke ontwerpen voor glasschilderingen, meest Bijbelsche tafereelen, doch ook wapenen met prachtige figuren als wapendragers; verder teekende hij illustraties voor boeken, die door den beroemden graveur *Hans Lützelburger* werden uitgevoerd. Zijn voornaamste werken op dat gebied zijn de „Doodendans" (58 bladen in 1538 uitgegeven onder de titels „Les simulachres et historiées faces de la mort", „Imagines de morte", „Der Dodten-Dantz") en 91 bladen van het Oude Testament. In 1523 schilderde hij het portret van *Erasmus* (museum te Bazel). Uit dien tijd dagteekent ook het prachtige in krijt uitgevoerde zelfportret, dat den meester in de volle kracht van zijn jeugd voorstelt. In 1526 portretteerde hij een dame uit de Bazelsche familie *Offenburg* als Venus met Amor en als Laïs Corinthiaca. In Augustus van dat jaar begaf hij zich met aanbevelingsbrieven van *Erasmus* naar Londen, waar hij zich geheel aan het schilderen van portretten wijdde. Hier bracht hij in 1527 zijn beschermer *Thomas Morus* op het doek, verder diens familie, aartsbisschop *Warham* van Canterbury en den sterrekundige *Nic. Kratzer*. In 1528 keerde hij naar zijn vaderland terug, waar hij de reeds vroeger begonnen werken in het stadhuis te Bazel voltooide. In dien tijd ontstond ook het portret van zijn vrouw met zijn beide kinderen, op papier levensgroot uitgevoerd. In 1530 schilderde hij het portret van *Erasmus*, dat zich te Parma bevindt. De ongunstige wending der Zwitsersche Hervorming noodzaakte hem in 1532 nogmaals naar Engeland te gaan. Te Londen schilderde hij portretten van verschillende landgenooten. Nadat hij in 1533 het beroemde „Gezantenbeeld" voltooid had (Londen, Nationale Galerij), was hij sedert 1536 in dienst van *Hendrik VIII*, als diens Hofschilder, werkzaam. Hij schilderde den koning met zijn derde gemalin, *Iane Seymour* en deze laatste alleen. In de lente van 1538 ging hij naar Brussel, om een portret te maken van hertogin *Christina van Milaan*, de bruid des konings (een zijner meesterwerken; in Arundel Castle), in 1539 naar den Beneden-Rijn, om het bruidsportret van *Anna van Cleve* te schilderen (thans in het Louvre). Tot zijn beste portretten behooren verder die van sir *Richard Southwell*, den hertog *von Norfolk*, den Franschen edelman *Morette*, sir *Bryan Tuke*, *John Chambers* en *Derick Tybis*. Een van de laatste doeken is „Het vereenigde barbiers- en chirurgijnsgilde ontvangt zijn privilegiën van *Hendrik VIII*". Te noemen vallen ten slotte nog zijn prachtige ontwerpen voor voorwerpen van kunstnijverheid (o.a. voor een schoorsteen en een lokaal van *Iane Seymour*), die men te Londen en in Bazel in grooten getale vindt. Zij bewijzen alle de onuitputtelijke fantasie des meesters en een bewonderingswaardige fijnheid in het aangeven der vormen. *Holbein* stierf in 1543 te Londen aan de pest.

Holbein, *Franz Ignaz*, edele *von Holbeinsberg*, een Duitsch tooneeldichter, geboren den 27sten Augustus 1779 te Zizzersdorf bij Weenen, werd op 17-jarigen leeftijd geplaatst in een administratieve betrekking, doch legde deze weldra neder om onder den naam *Fontano* de wereld in te gaan. Hij zwierf rond in Duitschland, Italië, Rusland, Frankrijk en Denemarken, nu eens als muzikant en tooneelspeler, dan weder als schilder en onderwijzer in talen. Op aandrang van den schouwburgondernemer *Döbbelin* betrad hij het tooneel, maar vond wegens zijn Oostenrijksch dialekt weinig bijval. Daarna vertoefde hij eenigen tijd te Berlijn en verbond zich op raad van *Iffland* en *E. Th. A. Hoffmann* aan den Koninklijken Schouwburg aldaar. Zijn optreden in de opera beviel bij uitstek, doch in het tooneelspel gaf zijn uitspraak nog altijd aanstoot, zoodat hij op reis ging en als zanger en uitstekend guitaarspeler concerten gaf. Te Glogau kwam hij in kennis met gravin *Lichtenau*, de voormalige maitres van *Friedrich Wilhelm II* koning van Pruisen, trad met haar in het huwelijk en was toen in staat onbezorgd aan zijn vorming werkzaam te zijn. Hij was rijk, maar niet gelukkig, zoodat hij zich na verloop van 5 jaar van zijn echtgenoote liet scheiden. In den schouwburg te Weenen vond hij nu als zanger- en tooneelspeler grooten bijval. In 1809 ondernam hij met de tooneelspeelster *Marie Renner* een kunstreis door Duitschland. In 1810 belastte hij zich met het bestuur van den schouwburg te Bamberg en later te Würzburg, doch in 1813 liet hij deze betrekking varen en verbond zich aan het tooneel te Karlsruhe. In 1815 werd hij schouwburgdirecteur in Hannover, in 1819 in Praag en in 1824 weder in Hannover, waar hij zich in den echt verbond met de begaafde kunstenares *Johanna Göhring*. In 1841 werd hij directeur van den Hofschouwburg te Weenen en behield dat ambt tot in 1849, terwijl hij zich in 1848 belast had met het bestuur van de Keizerlijke Opera, dat hij in 1853 nederlegde. Hij overleed aldaar den 5den September 1855. Hij was een uitstekend directeur; ook is te Weenen het afstaan van een gedeelte der winst aan de schrijvers der tooneelstukken, door hem ingevoerd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Das Turnier von Kronstein" (1820) en „Der Doppelgänger" (1833). Zijn stukken verschenen in bundels, getiteld: „Theater" (2 dln., 1811), „Neuestes Theater" (2de druk, 1835) en „Dilettantenbühne" (1826). Van zijn werk „Deutsches Bühnenwesen (1853) is slechts een deel in het licht verschenen.

Holberg, *Ludwig*, vrijheer *von*, de vader der nieuwere Deensche letterkunde, geboren den 3den December 1684 te Bergen in Noorwegen, studeerde te Kopenhagen in de godgeleerdheid en werd vervolgens huisonderwijzer. Zijn ouders overleden, terwijl hij zich aan de universiteit bevond; in weerwil van zijn benarde omstandigheden slaagde hij er echter in door het geven van lessen zooveel bijeen te brengen, dat hij Nederland, Duitschland en Frankrijk, later ook Engeland kon bezoeken. Bij zijn terugkeer te Kopenhagen gaf

Digitized by Google

hij weder eenige jaren onderwijs in de talen, werd daarna buitengewoon hoogleeraar en ontving de opdracht de Duitsche universiteiten te bezoeken. Hij ging echter naar Parijs, waar hij in 1714 en 1715 werkzaam was. In 1717 werd hij hoogleeraar in de metaphysica, in 1720 in de welsprekendheid, in 1730 in geschiedenis en aardrijkskunde, in 1735 rector en in 1737 quaestor der universiteit te Kopenhagen. Nu beproefde hij zijn krachten aan de satire en nam daarbij *Juvenalis* tot voorbeeld. Hij schreef een komisch heldendicht in jamben: „Peder Paars" (1719—1720), dat hem grooten roem bezorgde. Hierop volgden: „Hans Mikkelsens fire skjemtedigte" (1722) en later: „Hans Mikkelsens Metamorphoses eller Forvandlinger" (1726). Een toeval bracht hem tot het besluit voor het tooneel te werken, en het bleek dat hij daar het rechte gebied vond voor zijn gaven. Hij schreef in korten tijd een groot aantal blijspelen, die onder den titel „Hans Mikkelsens Comedier" (7 dln., 1723—1754) grooten bijval vonden. Op deze wijze werd hij de grondlegger van het Deensche blijspel, en de levendige luim, de geestige scherts en de zonderlinge karakters zijner blijspelen geven hem een eervolle plaats onder de blijspeldichters van den nieuweren tijd. Zijn humoristische Latijnsche roman „Nicolai Klimmii iter subterraneum" (Onderaardsche reis van Klaas Klim) is in de meeste Europeesche talen overgezet. Ook als geschiedschrijver heeft hij groote verdiensten wegens zijn „Geschiedenis van Denemarken (3 dln., laatste druk, 1762—1763), „Algemeene Kerkgeschiedenis" (2 dln., 1738—1740), „Geschiedenis der Israëlieten (2 dln., 1742) en „Vergelijkende levensbeschrijvingen van beroemde helden en heldinnen in den trant van Plutarchus" (4 dln., 1753—1757). Verder leverde hij zedelijk-populaire vertoogen in zijn „Brieven" (5 dln., 1748—1754). Hij overleed ongehuwd, den 28sten Januari 1754.

Holboor is een boor, waarvan het werkzame gedeelte in dwarsdoorsnede de gedaante heeft van een halfcirkelvormige geul, wier rechte kanten snijdend zijn.

Holborn, een deel der stad Londen, ligt ten N. der Theems en telt als metropolitan borough (1901) 59930 inwoners. Het Holbornviadukt overbrugt het 8 m. diepe dal van de Theemsbeek tusschen de City en Oxford-Street en is 430 m. lang en 25 m. breed. Het Holbornstation is een der hoofdstations. Daartegenover ligt de oude Heilige Grafkerk, die na den grooten brand van 1666 door *Uren* opnieuw opgebouwd werd.

Holous. Zie *Witbol.*

Holden, *Edward Singleton*, een Amerikaansch sterrenkundige, geboren te St. Louis den 5den November 1846, studeerde te Washington en aan de militaire academie te Westpoint, werd in 1871 luitenant en in 1872 bij het ingenieurscorps geplaatst. In 1873 aan de marine-sterrenwacht te Washington verbonden, werd hij in 1881 directeur van het Washburn-, in 1886 van het Lickobservatorium op den Mount Hamilton, welke betrekking hij in 1898 nederlegde. In 1901 werd hij bibliothecaris der militaire academie te Westpoint. Hij stichtte de „Astronomical Society of the Pacific", onderzocht de nevelvlekken, speciaal die van Orion, gaf goede photografieën van de maan en schreef „Monograph of the central part of the nebula of Orion" (1882), „Sir William Herschel, his life and works" (1881), „Memorials of William Cranch Bond etc." (1891) en „Elementary astronomy" (1899); verder „Mogul emperors of Hindustan, 1398—1707" (1894), „Primer of heraldry" (1898) en onder den schuilnaam *Singleton* een aantal bellettristische werken.

Holder, *Julius von*, een Württembergsch staatsman, geboren te Stuttgart den 24sten Maart 1819, studeerde te Tübingen in de rechten, trad in 1842 in dienst bij de Württembergsche justitie, werd als Regeeringsraad in het ministerie van Binnenlandsche Zaken in 1849 tot lid der Tweede Kamer gekozen, waar hij zich bij de democratische partij aansloot, nam, bij de nieuwe verkiezingen in 1850 wegens zijn oppositie tegen de regeering van Stuttgart naar Ellwangen verplaatst, zijn ontslag uit den staatsdienst en vestigde zich te Stuttgart als advocaat. In 1855 weer tot lid de Tweede Kamer gekozen, vormde hij de „Fortschrittspartei", bestreed de clericale politiek van het ministerie-*Linden*, bevorderde de pogingen om de eenheid van het Duitsche Rijk tot stand te brengen, bracht in 1866 de vorming van de „Deutsche Partei" tot stand en werd in 1875 tot president der Kamer gekozen. Van 1871—1881 was hij lid van den Rijksdag, waar hij tot de nationaalliberalen behoorde, welke partij hij echter in 1879 verliet, daar hij haar oppositie in zake belastinghervorming niet goedkeurde, en werd in 1881 Württembergsch minister van Binnenlandsche Zaken. Hij overleed te Stuttgart den 30sten Augustus 1887.

Hölderlin, *Johann Christian Friedrich*, een Duitsch dichter, geboren te Lauffen in Württemberg den 29sten Maart 1770, studeerde te Tübingen in de godgeleerdheid en vertoefde vervolgens eerst nabij en toen te Jena, waar hij kennis aanknoopte met *Schiller*, *Goethe* en *Herder* en vooral met eerstgenoemde warme vriendschap sloot. De pogingen van *Schiller*, om hem te Jena te doen blijven, mislukten, zoodat *Hölderlin* met weerzin te Frankfort aan den Main de betrekking van huisonderwijzer aanvaardde, doch een noodlottige neiging opvatte voor de moeder zijner kweekelingen, die hij als *Diotima* verheerlijkte, terwijl zij dien hartstocht beantwoordde. Daardoor klom zijn wrevel tegen de maatschappij ten top, en hij openbaarde zijn sterk geprikkelde gemoedsgesteldheid in den roman „Hyperion". In 1798 nam hij afscheid van *Diotima*, ging eerst naar Homburg, toen naar Zwitserland en eindelijk naar Bordeaux, om ook hier als huisonderwijzer werkzaam te zijn. In lompen gehuld en als een ruïne naar lichaam en geest, kwam hij in 1802 in Duitschland terug. Te midden zijner vlagen van razernij had hij echter ook betere oogenblikken, waarin hij „Antigone" en „Koning Oedipos" van *Sophokles* vertaalde. Na een vruchtelooze poging, om hem de betrekking van bibliothecaris te Homburg te bezorgen, werd hij in een krankzinnigengesticht geplaatst, doch na verloop van twee jaar als ongeneeslijk ontslagen. Daarna werd hij te Tübingen opgenomen in het huis van een schrijnwerker. Hij was niet in staat geregeld te denken en hield zich steeds bezig met het schrijven

Digitized by Google

van oden, die onberispelijk van vorm, maar onzinnig van inhoud waren. Hij overleed aldaar den 7den Juni 1843. Het beste, dat wij van hem bezitten, zijn de „Lyrische Gedichte", in 1826 uitgegeven door *Schwab* en *Uhland*; zij onderscheiden zich door ongemeenen gloed en door een grooten rijkdom van denkbeelden. Grootsch, diep gedacht, maar vervuld met een ziekelijken wrevel tegen Duitsche toestanden, is zijn roman: „Hyperion oder der Eremit in Griechenland" (2 dln. 1707—1799). Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling verschenen.

Holdieren. Zie *Coelenteraten.*

Holenbeer (*Ursus spelaeus*) is een berensoort uit het begin van het diluviale tijdperk, die zich van andere soorten voornamelijk door zijn reusachtige grootte en het ontbreken van een klein tandje achter den hoektand onderscheidt. In verschillende holen heeft men honderden schedels van deze soort uitgegraven, een bewijs, dat de holenbeer werkelijk aldaar huisde, evenals de Siciliaansche holenolifant, terwijl de overblijfselen van andere dieren, van den holenleeuw, -tijger, -wolf enz. eerst door den beer daarheen gesleept, of op andere wijze er heen gebracht werden.

Holen. Zie *Grotten.*

Holendieren noemt men de in holen onder den grond levende dieren, waarvan het aantal der bekende soorten reeds tamelijk aanzienlijk is, terwijl het nog van jaar tot jaar aangroeit. Alle holendieren hebben twee kenmerkende, hand aan hand gaande negatieve eigenschappen: het gebrek aan kleur (normale albino's) en het gebrek aan oogen of wel de zeer geringe ontwikkeling daarvan. Dit is een gevolg van het ontbreken van licht; de oogen worden echter somtijds door bepaalde tastharen vervangen. Tot de holenfauna behooren dieren der meest verschillende soorten: van de gewervelde dieren de olm en een visch, de Noord-Amerikaansche holenvisch (*Amblyopsis spelaeus*), die tot de heteropygii (zie aldaar) behoort en volgens *Putnam*, den besten kenner der Noord-Amerikaansche holenfauna, van zeevisschen en niet van zoetwatervisschen afstammen moet, daar geen verwante vorm in die streek leeft en een op hem parasietisch levende kreeft tot een familie van echte zeekreeften behoort. Onlangs zijn in de holen der West-Indische eilanden en van het vasteland van Oost-Indië nog andere visschen ontdekt. De talrijkste holendieren zijn gelede dieren, waarvan in de holen van Krain 52 soorten insekten, 5 soorten duizendpooten, 26 soorten spinnen en 17 soorten korstdieren voorkomen. Bovendien kent men eenige holenmollusken, en *Joseph* ontdekte in de holen van Krain een zoetwaterpoliep en een zoetwaterzwam (*spongilla stygii*). Behalve de holen van Krain werden vooral de Noord-Amerikaansche, West-Indische, onlangs ook eenige Oost-Indische en die der Pyreneeën onderzocht en aldaar een soortgelijk dierenleven aangetoond.

Holenfauna. Zie *Holendieren.*

Holenflora noemt men de in onderaardsche ruimten groeiende planten. Door hun behoefte aan licht zijn alle chlorophylbevattende planten, van de algen af, van onderaardsche ruimten zonder eenig licht buitengesloten, daarentegen heeft men in mijnen, diepe kelders, putten enz. een groot aantal zwammen gevonden, wier myceliën in de betimmering der wanden, in oude houtdeelen enz. woekeren en niet zelden ook hun vruchtbeginsels tot wasdom brengen. Zoo vond *Harz* in de Opper-Beiersche bruinkolenmijn Hausham thelephoraceeën (*Stereum sanguinolentum*, *Corticium ferrugineum*), polyphoraceeën (*Merulius papyraceus*, *Trametes scutata*, *Polyporus albidus en caesius*). Ook de steriel blijvende, aan hun anijsgeur kenbare *Trametes odorata* en de zich door hun lichtvermogen kenmerkende, vroeger *Rhizomorpha* genoemde myceliumstrengen van *Agaricus Melleus* worden niet zelden in de betimmeringen van groeven en schachten aangetroffen. Bovendien worden splijtzwammen, zooals bijv. *Micrococcus (heucocystis) cellaris*, die vochtige keldermuren met een dik, plantaardig slijm bedekt, en *Saprolegniaceeën* somtijds in holen of onderaardsche wateren aangetroffen. In zwak verlichte holen en grotten groeien ook sommige chlorophylhoudende planten, welke slijmige of draadvormige bekleedsels op de rotswanden vormen. In rotskloven van het oergebergte ontwikkelt zich somtijds het smaragdgroen glimmende lichtmos (*Schistostega Osmundacea*). Een rijke zeealgenflora bevatten eenige aan de zee gelegen grotten van Italië, zooals bijv. de Grotta del Tuono bij Napels.

Holenmensch. In vele holen heeft men overblijfselen gevonden van menschen en dieren uit den oertijd, die dikwijls diep onder groote druipsteenen kwartslagen of onder leem en zand begraven liggen. Hoewel men naar verhouding weinig menschelijke overblijfselen heeft aangetroffen, heeft men toch van verschillende zijden een ras van den Europeeschen holenmensch uit den tijd van vóór den Zondvloed willen vormen en vooral den in 1856 in het kleine Neanderhol bij Mettmann gevonden zoogenaamden Neanderdalschedel als typischen vertegenwoordiger daarvan aangezien, een meening, die vooral door *von Schaalhausen* uit Bonn verdedigd en door *Virchow*, alsmede door *K. Vogt* scherp bestreden werd. De nieuwste onderzoekingen hebben de eerste opvatting bevestigd. De smalle, vlakke hersenpan van den Neanderdalmensch vertoont een ellipsvorm met buitengewoon groote voorhoofdholte en sterk vooruitspringende wenkbrauwbeenderen, die den kop een wilde, bijna dierlijke uitdrukking moeten hebben verleend.

Holenvisch. Zie *Holendieren.*

Holigarna *Roxb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anacardiaceeën.* Het onderscheidt zich door 2 slachtige bloemen, door een 5-tandigen kelk, 5-wollige bloembladeren en een met den kelk saâmgegroeide, olijfachtige steenvrucht met één zaadje. Het omvat opgaande boomen in Indië met enkelvoudige bladeren en aarvormige bloemen. De eenige soort *H. longifolia Roxb.* (*Mangifera racemosa Lam.*), in Oost-Indië groeiende, is er aan rivieren en in bergwouden te vinden en vormt een prachtigen boom met een dikken stam, met lange takken, een zwaren bast, verstrooide, geurlooze bloemen en blauwe, op druiven gelijkende vruchten. Hij wordt 2 eeuwen oud; zijn hout is wit en dicht en voor timmerhout geschikt. Alle deelen van dezen boom bevatten een bijtend sap, dat in den beginne geel of rood

Digitized by Google

is, maar in de zon een zwarte kleur aanneemt.

Holkema en Warendorf, een uitgeversfirma te Amsterdam, werd in 1891 opgericht en is ontstaan uit de samensmelting der firma's *Tj. van Holkema* en *S. Warendorf Jr.*

Tj. van Holkema had in 1867 den boekhandel van *J. M. Scheltema* overgenomen en dezen onder de firma *Scheltema en Holkema* voortgezet. In 1882 verkocht hij hem aan den heer *K. Groesbeek* en vestigde zich toen uitsluitend als uitgever. In 1886 kocht *Tj. van Holkema* van de firma *G. J. Holtz Sr.* het recht van uitgave van „De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland"; van dien tijd af dagteekent het succes van dit weekblad.

De firma *S. Warendorf Jr.* werd opgericht in 1887, gaf uit „Warendorf's familiekalender", „Warendorf's novellen-bibliotheek", de werken van *W. van Zuylen*, *Frans Netscher* e. a. en kinder- en prentenboeken.

De firma van *Holkema en Warendorf* geeft de volgende periodieken uit. Weekbladen: „De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland", „De Hervorming", „Ons Belang"; Maandschriften: „Groot-Nederland", „De Vrouw en Haar Huis", „Caecilia", „Stemmen uit de Vrije Gemeente". Vervolgens: „Warendorf's Novellen-Bibliotheek", „Warendorf's Geïllustreerde Familiekalender", „De Liefde Sticht" enz., verder prachtwerken: Belletrie — Moderne Theologie — Jongens- en Meisjesboeken — Prentenboeken — Tooneelstukken. Tot de voornaamste uitgaven dier firma behooren: „Oude kunst in Nederland", „Moderne kunst in Nederland", „Geschiedenis van Amsterdam" door *J. ter Gouw* in 8 deelen, *Mr. N. de Roever* en *G. J. Dozy's* „Het Leven onzer Voorouders" in 6 deelen, „Van Eems tot Schelde" door *Dr. H. Blink* in 4 deelen, „De Katholieke kerken in Nederland" door *Dr. P. J. N. Cuypers* en *Jan Kalf*, „De Geïllustreerde Bijbel" in 3 deelen, „Bibbia Sacra" in 3 deelen enz. Tot de vaste auteurs der firma behooren *Justus van Maurik Jr.*, *P. H. Hugenholtz Jr.*, *W. G. van Nouhuys*, *Marcellus Emants*, *C. Johan Kieviet*, *Suze Andriessen* e. a. Op de tentoonstellingen te Amsterdam en Antwerpen verwierf de firma de hoogste bekroningen.

Holl, *Frank*, een Engelsch schilder, geboren te Londen, den 4den Juli 1845, stelde in 1863 zijn eerste werk ten toon „Het offer van Isaac". Daarop volgden: „De varenkruidenverzamelaar" (1865) en „De herstellende" (1867). In 1868 kreeg hij voor zijn „De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen" een reisbeurs. Later legde hij zich voornamelijk op genrestukken toe, zooals „De dorpsbegrafenis", „Wachtkamer 3de klasse", „Afscheid der recruten", „Terugkeer uit den oorlog", „Afgewezen", „In de bank van leening". Ook was hij een goed portretschilder (*Gladstone*, prins *van Wales*). Hij overleed den 31sten Juli 1888 te Londen.

Holland, vermoedelijk een verbastering van *Holtland* of *Houtland*, een aloud graafschap, oorspronkelijk tot Friesland behoorende, besloeg ongeveer het grondgebied van de tegenwoordige Nederlandsche provinciën *Noord-Holland* en *Zuid-Holland* (zie onder deze woorden). In den tijd der Romeinen was zijn zuidelijk gedeelte bewoond door de Batavieren en Kaninefaten, zijn noordelijk gedeelte door de West-Friezen. Terwijl de eersten in den maalstroom der volksverhuizingen verdwenen, handhaafden de Friezen hunne onafhankelijkheid, zelfs tegen de Franken, die zich van het zuidelijk gedeelte meester maakten. *Pepijn van Herstal*, *Karel Martel* en *Karel de Groote* konden hen slechts tijdelijk tot onderwerping dwingen, daar zij telkens hunne vroegere zelfstandigheid herwonnen. Onder laatstgenoemde werd het Christendom bij hen ingevoerd. In de 9de en 10de eeuw vond men in Kennemerland graven, belast met de kustverdediging. Een zekere *Gerolf*, die aanzienlijke goederen bezat tusschen Hillegom en den Rijn, werd in 889 daarmede en met eenige aangrenzende landen beleend door keizer *Arnold* en tevens met de grafelijke waardigheid bekleed. Intusschen vinden wij den naam „Holland" eerst gebezigd in een brief van 2 Mei 1064, waarin keizer *Hendrik III* eenige door graaf *Dirk* en zijn zonen geroofde landen, waaronder het graafschap „Holland", teruggeeft aan het bisdom Utrecht.

Verschillende grafelijke Huizen hebben over Holland en Zeeland geregeerd. In de eerste plaats het *Hollandsche Huis*. Hiertoe behoort de reeds vermelde *Dirk I*, de zoon van boven reeds vermelden *Gerolf*, doch volgens anderen een zoon van *Sigbert van Aquitanië*. Vermoedelijk voerde hij, even als zijn vader, den titel van graaf van Friesland. Hij is de stichter van de abdij Egmond (zie aldaar) en kreeg van *Karel den Eenvoudige* eenige streken in Kennemerland, met Haarlem als middelpunt, in vol bezit (922). Hij werd in 963 opgevolgd door zijn zoon *Dirk II*, die voorspoedig streed tegen de Friezen en van keizerin *Theophano*, regentes van *Otto III*, bezittingen in West-Friesland en Maasland ontving. Na zijn dood (988) volgde zijn zoon *Aernout* op, die den strijd tegen de Friezen voortzette en in 1004 overleed. Zijn zoon *Dirk III* nam aan een pelgrimstocht naar Palestina deel, vergrootte zijn gebied met een streek aan de Merwede, Holland geheeten, bouwde er een sterkte (1015), hief tol van de voorbij varende schepen, wist zich in dit gebied te handhaven en bevocht door de overwinning bij Vlaardingen (1018) op den hertog van Neder-Lotharingen zijn onafhankelijkheid van den keizer. Eerst van dit oogenblik af kan men van een zelfstandig graafschap Holland spreken. Hij werd opgevolgd (1039) door zijn zoon *Dirk IV*, die tegen den graaf van Vlaanderen, den bisschop van Utrecht en keizer *Hendrik III* oorloogde en in 1049 te Dordrecht sneuvelde; *Dirk IV* door zijn broeder *Floris I*, die de worsteling zijner vaderen voortzette en na een overwinning in 1061 gedood werd, deze door zijn zoon *Dirk V*, onder voogdijschap zijner moeder *Geertruida*, welke een tweede huwelijk sloot met *Robert den Fries*, een edelman uit Vlaanderen, die het land van zijn stiefzoon met goed gevolg tegen den bisschop van Utrecht en *Boudewijn V*, graaf *van Vlaanderen*, verdedigde, doch later door de keizerlijke hulptroepen, onder *Godfried met den Bult*, verjaagd werd. *Godfried met den Bult*, graaf van Lotharingen, verkreeg nu het graafschap Holland, maar werd in 1076 vermoord. Ook de bisschop overleed, en *Dirk V* verkreeg het vaderlijk graafschap. Onder hem

Digitized by Google

werd het graafschap in zijn geheel voor het eerst Holland genoemd. Hij werd opgevolgd door zijn zoon *Floris II* onder voogdijschap zijner moeder *Othilde van Saksen*. In 1106 sloot hij met keizer *Hendrik V* een verbond tegen Vlaanderen. Op hem volgde in 1122 zijn oudste zoon *Dirk VI* onder voogdijschap van zijn moeder, een zuster van *Lotharius van Saksen*, die in 1125 keizer werd en zijn neef ook beleende met Oostergoo en Westergoo. *Dirk* deed vruchtelooze pogingen, om Vlaanderen te veroveren. Daar de West-Friezen in 1127 en 1132 tegen hem opstonden en zijn broeder *Floris de Zwarte* tot aanvoerder kozen, moest *Dirk* tegen dezen te velde trekken. *Floris* overleed kort daarna, doch *Dirk* geraakte in twist met den bisschop van Utrecht en overleed na zijn terugkeer van een tocht naar het Heilige Land in 1157. Zijn zoon en opvolger *Floris III* voerde een rampspoedigen oorlog tegen Vlaanderen, geraakte in 1168 in gevangenschap en zag zich genoodzaakt alle landen ten westen van de Schelde in leen te ontvangen van Vlaanderen en het eiland Walcheren benevens andere Zeeuwsche eilanden aan zijn vijand af te staan. Door zijn broeder, den bisschop van Utrecht, werd hij ook tegen de West-Friezen in een noodlottigen oorlog gewikkeld. Eindelijk ondernam hij in 1188 een tocht naar Palestina, en overleed te Antiochië in 1190. Zijn zoon en erfgenaam *Dirk VII* volgde hem op, voerde oorlog tegen zijn broeder *Willem*, die gehuwd was met een dochter van den graaf *van Gelder*, ondersteunde hem echter later tegen den bisschop van Utrecht, doch werd door den hertog *van Lotharingen*, 's bisschops bondgenoot, gevangen genomen, zoodat hij een aanzienlijk losgeld moest betalen, en overleed in 1203.

Op verlangen der aanzienlijken werd hij opgevolgd door zijn broeder *Willem*, hoewel hij bij testament bepaald had, dat het graafschap zou ten deel vallen aan zijn dochter *Ada*, gehuwd met den graaf *van Loon*, tegen wien *Willem* tot 1206 oorlog voerde. Deze streed vervolgens met Engeland tegen Frankrijk, doch werd in 1214 in den slag bij Bouvines gevangen genomen, waarna hij de zijde van Frankrijk tegen Engeland koos, door den paus in den ban gedaan werd, een Kruistocht volbracht naar Palestina en na zijn terugkeer in 1222 overleed. Zijn zoon en opvolger, *Floris IV*, stond aanvankelijk onder de voogdij van zijn oom, den graaf *van Gelder*' streed vervolgens tegen *Otto*, bisschop van Utrecht, daarna tegen Groningen en kwam in 1234 op een steekspel om het leven. Zijn zoon *Willem II* volgde hem op als 6-jarige knaap en werd [op 20-jarigen leeftijd tot Roomsch-Koning gekozen. Hij voerde een voorspoedigen oorlog tegen *Margaretha van Vlaanderen* („Zwarte Griet") en wilde in 1256 de oproerige Friezen bedwingen, doch zonk met zijn paard bij Hoogwoude door het ijs en werd gedood, terwijl zijn lijk eerst in 1282 gevonden werd. Zijn zoon *Floris V* volgde hem op onder de voogdij van zijn oom van vaderszijde en, na diens afsterven, van de weduwe des overledenen, doch toen de Hollanders de voogdij eener vrouw verwierpen, onder die van graaf *Otto van Gelder*. Bij het aanvaarden van het bewind was *Floris* als graaf van Holland en Zeeland een machtig vorst, die den West-Friezen bij herhaling een harde tuchtiging toediende. Hij voerde vervolgens oorlog tegen den bisschop van Utrecht en tegen den graaf *van Gelder*. Daar hij de burgerij zeer begunstigde, werd hij in 1296 door den adel vermoord. Zijn minderjarige zoon *Jan* overleed kinderloos reeds in 1299 en met hem stierf het Hollandsche Huis uit. Nu verviel het graafschap aan een zoon van *Adelheid*, de zuster van graaf *Willem II* bovengenoemd. Dier zoon, *Jan van Avesnes*, graaf *van Henegouwen*, bracht alzoo Holland aan het *Henegouwsche Huis*, waarop achtereenvolgens het *Beiersche*, *Bourgondische* en *Oostenrijksche* Huis volgden. Zie verder deze artikelen, alsmede *Nederland*, *Geschiedenis*, en *Noord-* en *Zuid-Holland*.

Holland, een departement van de Bataafsche Republiek, dat in 1801 gevormd werd en tot 1807 bleef bestaan, had ongeveer dezelfde grenzen als de oude provincie Holland. (Zie Holland en West-Friesland). IJselstein en Leerdam waren bij het departement ingelijfd, terwijl Vianen aan Utrecht was toegevoegd. Bij de invoering van de constitutie van 1805 kwam IJselstein aan Utrecht, Vianen weer aan Holland. De Zeeuwsche heerlijkheid Sommelsdijk werd toen ook bij Holland ingelijfd.

Holland, Koninkrijk. Nadat door de benoeming tot raadpensionaris van *Schimmelpenninck* (1805—1806) de Bataafsche Republiek feitelijk reeds een monarchaal bestuur had verkregen, besloot *Napoleon* ook in naam een einde aan de republiek te maken, waarbij hij tevens gelegenheid vond ook hier te lande uitvoering te geven aan zijn plan, om Frankrijk zooveel mogelijk te omringen met vazalstaten, bestuurd door familieleden of gunstelingen. Een oogziekte van den raadpensionaris werd als voorwendsel aangegrepen. De keizer wist te bewerken, dat een gezantschap, met den vice-admiraal *Verhuell* aan het hoofd, naar Parijs vertrok, om hem (5 Juni 1806) te verzoeken, zijn broeder als koning aan het hoofd van het land te plaatsen. *Napoleon* antwoordde genadiglijk toestemmend, en daardoor werd het land dus een koninkrijk (1806—1810).

Het was verdeeld in 10 departementen, waarbij in 1807 als 11de departement Oost-Friesland gevoegd werd, ieder met een landdrost aan het hoofd. Het wetgevend lichaam bestond uit 39 leden, gekozen door den koning uit een voordracht, opgemaakt door het wetgevend lichaam en het departement, waarvoor de verkiezing plaats had. Het bezat slechts weinig macht, mocht slechts beraadslagen over de wetsontwerpen, die de koning indiende en moest deze onveranderd aannemen of verwerpen. De souvereiniteit berustte bij den koning, die bijgestaan werd door een Staatsraad van 13 leden.

Lodewijk deed in 1806 zijn intocht in Den Haag, waar hij met gejuich begroet werd. Hij was nog jong, aanvaardde de hem opgedrongen taak met de beste bedoelingen en streefde er naar Hollands welvaart te bevorderen, zoodat hij meer op de belangen van het land, dan op die van den keizer lette. Dat bleek o. a. uit de verschuiving van de tiërceering (zie aldaar) en de conscriptie (zie aldaar). Door zijn hulpvaardigheid bij ver-

Digitized by Google

schillende gelegenheden o. a. bij de ramp met het buskruitschip te Leiden in 1807 en de overstroomingen in 1808 in Zeeland en in 1809 in Gelderland en Zuid-Holland, zoowel als door het aanleggen van verschillende werken (droogmakerijen, kanalen, straatwegen, dijken enz.) wist *Lodewijk* de genegenheid van het volk te winnen. Bekwame ministers, zooals *Gogel* (financiën), *Krayenhoff* en *Janssens* (oorlog), *Verhuell* (marine), *van Maanen* (justitie) stonden hem ter zijde, maar zelf miste hij de eigenschappen, die noodig waren, om in deze moeilijke tijden en rekening houdende met de bijzondere verhouding, waarin hij tot zijn keizerlijken broeder stond, zijn regeering het land tot zegen te doen strekken. Daarenboven zag hij wegens zijn spilzucht en ijdelheid de volksgunst weldra weer sterk verminderen. Daarbij had het land zeer te lijden door de invoering van het Continentaalstelsel (zie *Napoleon I*) en door een inval van de Engelschen in Zeeland (1809), die ten doel had Antwerpen te vermeesteren, wat echter mislukte. De financiëele toestand was bedenkelijk, reeds in 1807 was er een deficit van 40 millioen, van 1806—1810 steeg de rente der staatsschuld van 30 tot 40 millioen, de handel kwijnde, de nijverheid was geheel in verval geraakt, en daarenboven werd de verhouding tot Frankrijk steeds slechter. De oneenigheid, die reeds lang tusschen *Lodewijk* en den keizer bestond, nam voortdurend toe, vooral ook, doordat *Lodewijk* den handel met Engeland oogluikend toeliet. Bij den inval der Engelschen ontnam *Napoleon* zijn broeder het opperbevel over het leger en droeg dit aan maarschalk *Bernadotte* op. Ook liet hij de Hollandsche kusten met Fransche troepen bezetten. Een reis van den koning naar Parijs bracht geen verbetering, ja om naar ons land te kunnen terugkeeren, was *Lodewijk* gedwongen een traktaat te teekenen, waarbij Brabant, Zeeland, het land tusschen Maas en Waal en Nijmegen aan Frankrijk werden afgestaan. (16 Maart 1810). Teruggekeerd naar Holland, bespeurde *Lodewijk*, dat daarmede weinig gewonnen was, en de hooge toon van den Franschen gezant, de aanmatigingen van de Fransche douaniers en van de bevelhebbers der Fransche troepen in Maasland en Amstelland, de bezetting van Rotterdam, Utrecht, Leiden, den Haag door *Oudinot's* troepen ter kustbewaking, werd ten slotte voor den koning ondragelijk. Een oogenblik dacht deze er over Amsterdam te verdedigen, toen *Oudinot* aanstalten maakte ook deze stad te bezetten. De ministerraad was er tegen en thans bleef niets over dan een vrijwillige afstand. *Lodewijk* deed dit ten behoeve van zijn zoon *Napoleon Lodewijk*. In den nacht van 2 op 3 Juli 1810, verliet hij heimelijk Haarlem en begaf zich naar Teplitz (Bohemen). Het koninkrijk Holland had opgehouden te bestaan, het werd bij decreet van den 9den Juli 1810 door *Napoleon* bij Frankrijk ingelijfd.

Holland was een provincie van het koninkrijk der Nederlanden, die van 1814 tot 1840 bestond. De grenzen met Brabant, Gelderland en Utrecht werden bij de grondwet van 1814, bij besluiten van den 20sten Juli 1814, den 10den Februari 1815, den 19den Mei 1819 en den 27sten April 1820 geregeld. Holland was de eenige provincie, die twee gouverneurs had, een voor het zuidelijk en een voor het noordelijk gedeelte. De staten, die beurtelings te 's Gravenhage en te Haarlem vergaderden, bestonden uit 14 afgevaardigden voor de ridderschap, 49 voor de steden en 27 voor den landelijken stand. Krachtens de nieuwe grondwet van 1840 werd Holland gesplitst in twee provinciën: Noord- en Zuid-Holland.

Holland, *Henry Richard Fox,* lord *Holland,* een Engelsch aristocraat, geboren den 23sten November 1773, was een neef van den beroemden *Charles James Fox*, verloor reeds vroeg zijn ouders, studeerde te Eton en te Oxford, bereisde het vasteland, maakte in Italië kennis met *Elisabeth Vassall*, de vrouw van sir *Godfrey Webster*, huwde met haar, nadat zij na een geruchtmakend proces van haar echtgenoot gescheiden was, en verruilde zelfs zijn familienaam (*Fox*) met den haren. Nadat hij in 1797 zitting had genomen in het Hoogerhuis, was hij de ijverige verdediger van een vrijzinnige staatkunde. Toen in 1802 de vrede te Amiens gesloten was, deed hij een reis naar het Pyreneesche schiereiland, om er zich gedurende 3 jaar toe te leggen op de Spaansche geschiedenis en letterkunde. De vruchten van zijn arbeid verschenen in uitmuntende levensbeschrijvingen van *Guillen de Castro* en *Lopez de Vega* en in de vertaling van drie Spaansche blijspelen (1807). Na zijn terugkeer werd hij lid van het zoogenaamde ministerie der Talenten, maar toen na den dood van *Fox* (1806) de onderhandelingen met Frankrijk vruchteloos afliepen en de koning van de emancipatie der R. Katholieken niets wilde hooren, nam hij met zijn ambtgenooten zijn ontslag en streed gedurende 24 jaar hardnekkig tegen de staatkunde der tories. Aan de beraadslagingen van het Congres te Weenen (1814) nam hij als privaat persoon zoo ijverig deel, dat hij bevel ontving de stad te verlaten. Met het ministerie *Grey* kwam hij in 1830 weder aan het bewind, doch wegens zijn verzwakte gezondheid kon hij zich niet belasten met een portefeuille, zoodat hij tot kanselier van het hertogdom Lancaster benoemd werd, waardoor hij zitting en stem verkreeg in het kabinet. Als zoodanig behoorde hij in 1835 ook tot het ministerie *Melbourne*. Hij overleed te Londen, den 22sten October 1840. Hij schreef een levensbericht van zijn oom *Fox*, dat hij met diens geschrift: „History of the early part of the reign of king James II" (1808) in het licht gaf. Ook bezorgde hij de uitgave der „Memoirs of Lord Waldegrave" (2 dln., 1822). Zijn zoon *Henry Eduard Fox*, lord *Holland*, geboren den 7den Maart 1802 en overleden den 18den December 1859, heeft merkwaardige reisherinneringen („Foreign reminiscences" 1850) en „Memoirs of the Whig-party" (1854), beide van zijn vader, in het licht gezonden, en schreef „Fragmentary papers on science and other subjects" (2de druk, 1875).

Holland, *Josuah Gilbert*, een Amerikaansch schrijver, geboren den 24sten Juli 1819 te Belcurtown in Massachusetts, studeerde in de geneeskunde, was eenige jaren werkzaam als arts te Springfield en wijdde zich vervolgens aan de beoefening der letteren. Hij werd lid der redactie van den „Springfield Republican" en schreef:

Digitized by Google

„History of the Western Massachusetts" (2 dln., 1855), „Timothy Titcomb's letters to the young" (1858), „Bitter Sweet" (1858), „Plain talks on familiar subjects" (1865), „Kathrina" (een gedicht, 1867), de romans „Miss Gilbert's career" (1867), „Arthur Bonnicastle" (1873) en „The mistress of the manse" (1874) en een levensbeschrijving van *Lincoln*. Nadat hij in 1869 van een reis naar Europa was teruggekeerd, belastte hij zich in 1870 met de uitgave van *Scribners* „Monthly Magazine". Zijn verzamelde gedichten verschenen in 1873 en van zijn verzamelde werken kwam in 1885 een nieuwe uitgave in 14 deelen in het licht. Hij overleed den 12den October 1881.

Holland, *Wilhelm Ludwig*, een Duitsch germanist en romanist, geboren te Stuttgart, den 11den Augustus 1822, studeerde te Tübingen en vervolgens te Berlijn, waar hij de lessen van de gebroeders *Grimm*, van *Lachmann*, *von Hagen*, *Bopp*, *Böckh* en anderen bijwoonde, terwijl hij zich na afloop zijner studiën naar Parijs begaf, om er de Spaansche handschriften der groote bibliotheek te doorzoeken. Weldra werd hij hoogleeraar in de Germaansche en Romaansche letterkunde te Tübingen, waar hij bij voortduring werkzaam bleef. Van zijn geschriften vermelden wij: „Crestien von Troies. Eine literargeschichtliche Untersuchung" (1854), *Chrétien's* „Chevalier au Lyon" (3de druk, 1886), „Bruchstücke aus der Chronik des Alfonso de Valencia", „La estória de la siete infantes de Lara" (1860), „Meister Alstwert" (1850), „Schauspiele des Herzogs Heinrich Julius von Braunschweig" (1855), het „Buch der Beispiele der alten Weisen" (1860), de „Briefe der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans" (6 dln., 1867—1882) en van „Schreiben des Kurfürsten Karl Ludwig von der Pfalz und der Seinen" (1884). Met *Keller* en *Pfeiffer* schreef hij nog „Uhlands Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage" (8 dln., 1865—1873), terwijl hij critische uitgaven van dien dichter bewerkte en als proeve van een commentaar „Ueber Uhlands Ballade Merlin der Wilde" (1876) en „Zu Ludwig Uhlands Gedächtnisz, Mitteilungen aus seiner akademischen Lehrtätigkeit" (1886) uitgaf. Hij overleed den 22sten Augustus 1891.

Holland-Amerika-lijn. Zie *Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij*.

Holland-en-West-Friesland, de belangrijkste provincie van de republiek der Vereenigde Nederlanden, bestond uit het vroegere graafschap Holland en de heerlijkheid Voorne. Zij bevatte 18 steden, welke ieder één stem uitbrachten in de Statenvergadering van het gewest, en het platteland. De steden waren: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam, Monnikendam en Purmerend. Het platteland bestond uit 's Gravenhage, Haag-Ambacht, verschillende baljuwschappen en heerlijkheden, het drostambt Terschelling en het schoutambt Vlieland. De baronie IJselstein was leenroerig aan Holland, doch niet bij de provincie ingelijfd. Ook Leerdam was min of meer zelfstandig. De provincie behield deze uitgestrektheid tot 1798, toen bij de instelling van de Bataafsche republiek ons land in departementen werd verdeeld.

Hollander. Zie *Papier*.

Hollander, Vliegende. Zie *Vliegende Hollander*.

Holland-op-zijn-smalst is de voormalige landengte in de provincie Noord-Holland tusschen het IJ en de Noordzee. Door het graven van het Noordzeekanaal (zie aldaar) en het inpolderen van een gedeelte van het IJ (zie aldaar) is deze landengte verdwenen. De eerste concessie werd de Kanaalmaatschappij den 10den December 1861 verleend. Den 8sten Maart 1865 werd met het werk een aanvang gemaakt, dat in 1876 voltooid werd.

Hollandsch diep is een der Nederlandsche getijdewateren, tusschen Noord-Brabant eenerzijds en de Hoeksche Waard anderzijds. De breedte neemt van het O., waar zij ongeveer 1500 m. bedraagt, in westelijke richting gestadig toe tot ruim 4 km. bij de Oostpunt van Overflakkee, waar het den naam van Haringvliet aanneemt.

Hollandsche Huis. Zie *Holland*.

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is een vereeniging, gevestigd te Haarlem, die in 1752 werd opgericht met het doel de studie der wetenschappen, inzonderheid die der natuurwetenschap, te bevorderen. Zij tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van verhandelingen, het uitschrijven van prijsvragen en door de uitgave van een in de Fransche taal geschreven tijdschrift, waarin de in Nederland en zijn koloniën gedane wetenschappelijke onderzoekingen worden opgenomen. Protector der Maatschappij is Z. K. H. de Prins der Nederlanden.

Hollandsche-Veld is een veenkolonie in de gemeente Hoogeveen in de provincie Drente, die uit verschillende buurten en gehuchten bestaat. Zij bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk.

Hollandsche waterlinie, Nieuwe, ook *Utrechtsche waterlinie* geheeten. Zie *Nederland, Verdedigingsstelsel*.

Hollandsche IJsel, oorspronkelijk een breede tak van den Rijn, die met een noordwaarts gerichten boog door lage veenlanden liep en langs zijn oevers breede strooken rivierklei deed bezinken, werd in 1285 door een dam bij het Klaphek van de Lek gescheiden, welke afdamming in 1291 voltooid werd; slechts door een duikersluis staat hij nog met de Lek in verbinding. Van 1854—1862 werd het gedeelte tot Gouda gekanaliseerd door het leggen van een afsluitdijk met sluis even boven Gouda en door het aanbrengen van onderscheiden verruimingen en verdiepingen. Dit gedeelte, 32,5 km. lang en 18 m. breed, is derhalve geen rivier meer, maar een boezem, die bij Gouda loost op het tweede gedeelte van den Hollandschen IJsel.

Dit tweede gedeelte, van Gouda tot zijn monding in de Nieuwe Maas, kan als een getijdenrivier beschouwd worden, hoewel er geen zeewater tot hier doordringt. De rivier is geheel bedijkt. In die dijken bevinden zich een 20-tal sluizen tot waterloozing en waterinlating van aangrenzende polders.

Hollandsche IJzeren-Spoorweg-Maatschappij. Deze maatschappij werd in 1837 opgericht. Hare exploitatie is opnieuw geregeld door de overeenkomst met den staat der Nederlanden,

Digitized by Google

bekrachtigd bij de wet van 22 Juli 1890 (Stbl. 134). Ingevolge die overeenkomst blijft de maatschappij exploiteeren de door haar aangelegde spoorwegen: Amsterdam—Rotterdam, langs Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage, Haarlem—Uitgeest, Amsterdam—Zutphen, langs Amersfoort, Hilversum—Utrecht, Velsen—IJmuiden, en 's-Gravenhage—Scheveningen (Stoomtram); tevens exploiteert de maatschappij de door haar aangelegde verbindingsbaan om Rotterdam. Verder is zij belast met de exploitatie van de door den Staat aangelegde spoorwegen: Amsterdam—Helder, langs Zaandam, Uitgeest, Zaandam—Enkhuizen, Dordrecht—Elst, Vork—Ressen—Bemmel, Amersfoort—Kesteren, Stavoren—Leeuwarden, Schiedam—Hoek van Holland, en heeft zij het medegebruik van de door den Staat aangelegde, of wel door naasting of koop verkregen spoorwegen, waarvan de exploitatie is of wordt verleend aan de maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen: van Rotterdam, langs Dordrecht, Zwaluwe, Zevenbergen, Rosendaal naar de Belgische grens, van Hengelo, langs Enschedé naar de Duitsche grens, van Arnhem naar Elst en van Ressen—Bemmel naar Nijmegen, van Nijmegen langs den linker Maasoever naar Venlo, van Arnhem langs Zevenaar naar de Duitsche grens, in de richting naar Emmerik, en van Utrecht langs Gouda naar Rotterdam. De maatschappij heeft bovendien de exploitatie op zich genomen van de aan andere maatschappijen toebehoorende spoorwegen: Zutphen—Winterswijk, Nijmegen—Duitsche grens in de richting naar Kleef, Almelo—Salzbergen, Apeldoorn—Almelo, Dieren—Hattem, Winterswijk—Zevenaar, Winterswijk—Hengelo met zijtakken van Neede langs Ruurlo naar Doetinchem en van Boekelo naar Enschedé, Hoorn—Medemblik, Haarlem—Zandvoort, Enschedé—Oldenzaal, Enschedé—Ahaus, Dinxperloo—Varsseveld en de lijn van den Noord-Frieschen Locaalspoorweg Leeuwarden—Metslawier, Stiens—Harlingen en Tjummarum—Franeker. De maatschappij heeft voorts het medegebruik van de baanvakken Amersfoort—Utrecht en Hattem—Zwolle van den Ned. centraalspoorweg, en van den spoorweg Ned. grenzen—Emmerik. Verder worden door de Maatschappij geëxploiteerd de door haar aangelegde spoorweg Alkmaar—Hoorn en het stoombootveer Enkhuizen—Stavoren, alsmede de stoomtramwegen: van Leiden naar Katwijk-aan-zee, van Noordwijk-aan-zee naar Rijnsburg, van Lichtenvoorde naar Groenlo, van Bussum over Naarden naar Huizen, van Oldenzaal naar Denekamp en van Oldenzaal naar Gronau, Alkmaar—Egmond naar Bergen en de door haar aangelegde stoomtram Kwadijk—Edam—Volendam. In 1908 werd met de Regeering onderhandeld over het sluiten van een overeenkomst waardoor ook de spoorweg Schagen—Wognum en de lijn 's Gravenhage—Scheveningen der Zuid-Hollandsche Electrische Spoorweg-Maatschappij onder haar exploitatie zouden komen. De maatschappij heeft haar zetel te Amsterdam. De totale gemiddelde lengte van het aantal km. spoorlijn der Maatschappij bedroeg in 1906 1391, van de tramwegen 73, terwijl de lengte van het stoombootveer Stavoren—Enkhuizen 22 km. bedraagt.

De ontvangsten bedroegen in 1906 f 1138154,71 meer dan in het vorige jaar, terwijl de exploitatiekosten met f 589476,58 vermeerderden. Het vervoer van reizigers was 7,17% hooger dan in 1905, het goederenvervoer 6,18%. Op de spoorwegen en het stoombootveer (de tramweg Den Haag—Scheveningen meegerekend) werden in 1906, wanneer men de abonnementskaarten buiten rekening laat, en de retourbiljetten dubbel telt 22707517 reizigers vervoerd. Het bagagevervoer bedroeg 4106949 ton. De opbrengst van het reizigersvervoer voor deze lijnen was in dat jaar 12 076 888 gld., van het goederenvervoer 8 837 203 gld.

Hollar, *Wenzel*, een Duitsch graveur, geboren te Praag in 1607, was aanvankelijk tot rechtsgeleerde bestemd. Toen echter zijn familie in benarde omstandigheden geraakte, gaf hij gehoor aan zijn neiging tot de kunst en ging in 1620 naar Frankfort, waar hij zich onder leiding van *Matthaeus Merian* op de graveerkunst toelegde. Reeds in 1625 verschenen zijn eerste gravures, n.l. „Madonna met het Kind" en „Ecce Homo". Daarna reisde hij door Duitschland en graveerde stadsgezichten van Straatsburg, Frankfort, Keulen, Mainz enz., welke algemeen bewonderd werden. Te Keulen ontmoette hij in 1636 graaf *Arundel*, Britsch gezant aan het keizerlijk Hof, en volgde dezen naar Londen. Hier graveerde hij eerst eenige platen naar schilderijen uit de verzameling van zijn beschermer, in 1638, bij de komst van *Maria de' Medici* in Engeland, onderscheiden portretten der koninklijke familie, alsmede dat van graaf *Arundel* te paard, en in 1639 zijn beroemde 28 prenten, getiteld: „Ornatus muliebris anglicanus", waarop hij van 1642 tot 1644 kleederdrachten van vrouwen bij andere Europeesche natiën liet volgen. Het uitbarsten van den oorlog belemmerde hem in zijn arbeid; in 1645 werd hij als koningsgezinde gevangen genomen, doch zoodra hij de vrijheid herkregen had, volgde hij graaf *Arundel*, die met zijn museum naar Antwerpen geweken was. Hier bleef hij een reeks jaren, graveerde weder naar schilderijen uit gemeld museum, doch moest, toen de graaf zich wegens zijn geschokte gezondheid naar Italië begaf, op bestelling van kunsthandelaars werken, om alzoo in zijn onderhoud te voorzien. In 1652 keerde hij terug naar Engeland, doch ook hier kwam weinig verbetering in zijn toestand, hoewel de restauratie van *Karel II* velen van zijn voormalige vrienden weder tot aanzien gebracht had. Wel werd hij met den titel van teekenmeester des konings naar Afrika gezonden, om de stad Tanger met haar fort en omstreken in schets te brengen, maar hij ontving hiervoor slechts 100 pond sterling. In 1673 reisde hij in het noorden van Engeland en teekende er stadsgezichten, doch zijn laatste levensjaren bracht hij door in de bitterste armoede. Zelfs verhaalt men, dat kort vóór zijn dood zijn schuldeischers hem van het eenige wat hij nog bezat, van zijn bed, beroofden. Hij overleed den 28sten Maart 1677. Zijn platen, deels naar schilderijen van oude meesters, deels naar die van tijdgenooten, zooals *Holbein* en *van Dijck*, deels naar eigen teekeningen gegraveerd, zijn keurig uitgevoerd.

Holle (vrouw *Holle*, *Holda*) is, volgens het thans nog voortlevend volksgeloof in Franken,

Digitized by Google

Hessen en Thüringen, een wezen uit de geestenwereld. Zij was oorspronkelijk een oud-Duitsche godin, naar sommige meenen een hypostase van *Frija*, die volgens de sagen gaarne haar verblijf houdt aan meren en bronnen, waar zij haar gouden haar kamt. Evenals *Wodan* rijdt zij bij onweer door het luchtruim en behoort dan tot het „Woedende Leger". Daarmede staat in verband dat zij, anders een lief en vriendelijk wezen, schenbeide ook zeer afschrikwekkend voorgesteld wordt, als een leelijke, langneuzige oude vrouw met borstelig haar, evenals een oude heks, met wier naam men de kinderen bang maakt. In de sagen van den Kyffhäuser treedt zij naast den betooverden keizer op. De uitdrukking, wanneer het sneeuwt: „Vrouw Holle schudt haar bed" is bijna in geheel Duitschland bekend.

Hollebeek, *Ewald*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Haamstede in Zeeland in 1719, studeerde te Leiden, was achtervolgens predikant te Oostkapelle, Charlois en Middelburg en werd in 1752 hoogleeraar te Groningen, waar hij zijn betrekking aanvaardde met een „Oratio de damnis, quae praejudicia in rem theologicam inferunt, deque optima iis occurrendi methodo". Zeven jaren later bekleedde hij het rectoraat en legde het neder met een „Oratio de corrupto hodierni Christianismi in Belgio statu". In 1762 vertrok hij als hoogleeraar naar Leiden en aanvaardde er zijn ambt met een redevoering „De theologo non orthodoxo, nisi vere pio". Met kracht verzette hij zich tegen de uitpluizerij en woordenzifterij in de toenmalige preekwijze. Hij deed het vooral in zijn verhandeling: „De optimo concionum genere, quibus ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo anglicana dicitur, modeste defenditur". Hoewel hij vele bestrijders vond, komt hem de eer toe, dat hij in ons vaderland een van de eerste hervormers der ouderwetsche, langdradige predikwijze geweest is. Hij overleed den 24sten October 1796.

Holleben, *Theodor von*, een Duitsch diplomaat, geboren te Stettin den 16den September 1838, was eerst officier, doch trad in 1872 in diplomatieken dienst en werd in 1874 legatie-secretaris te Peking. Van 1875—1885 vertegenwoordigde hij zijn vaderland in Argentinië, waarop hij gezant in Japan werd. In 1891 ging hij als zoodanig naar Washington, waarheen hij, na in 1893—1897 zijn land te Stuttgart te hebben vertegenwoordigd, als gevolmachtigd minister terugkeerde. In 1903 werd hij naar aanleiding van het conflict met Venezuela teruggeroepen.

Höllenthal is de naam van een dal in het Zwarte Woud, in het Badensche arrondissement Freiburg. Het is een diepe kloof met boschrijke bergwanden en wordt door den Rothbach besproeid. Het meest woeste gedeelte is de Höllenpas, 1 km. lang, waarin langs de beek slechts even ruimte genoeg is voor den rijweg. De rotsen rijzen er aan weerszijden schier loodrecht omhoog. Het engste gedeelte van den pas is gelegen bij den Hirschsprung. De rijweg werd in 1779 door de Oostenrijksche regeering gebouwd, en daarlangs volbracht *Moreau* in 1796 zijn beroemden terugtocht. Het punt, waar men uit het Höllenthal het Dreisamthal bereikt, draagt den naam van Himmelreich. In 1887 is van Freiburg naar Neustadt in de Breisgau een spoorweg door het Höllenthal aangelegd (35 km.).

Hollmann, *Friedrich*, een Duitsch admiraal, geboren te Berlijn den 19den Januari 1842, trad in 1857 in dienst, werd in 1868 kapitein en overrompelde in 1872 het Haïtische admiraalsschip. Hij behoorde tot het eskader, dat tijdens de Spaansche onlusten in 1873 en 1874 in de Middellandsche Zee kruiste, was in 1881 in de Oost-Aziatische wateren commandant van een matrozendivisie en chef van den staf der admiraliteit, werd in 1888 schout-bij-nacht en in 1890 staatssecretaris van Marine. Sedert 1890 vice- en sedert 1896 admiraal, trad hij in 1899 als staatssecretaris af en is sedert 1904 lid van het Pruisische Heerenhuis.

Holloway, *Thomas*, een Engelsch graveur, geboren te Londen in 1770, genoot onderwijs in de kunst van *Fittler*, *Sharp* en *Lleath*, en reeds zijn eerste voortbrengselen gaven grond voor groote verwachtingen. Beroemd is vooral zijn onderneming om, bijgestaan door een jongeren broeder en de graveurs *Webb* en *Slann*, in 1806 de 7 cartons van *Raffaël* — die van Hamptoncourt — in plaat te brengen. Hij mocht de voltooiing van dezen belangrijken arbeid niet beleven. Toen hij in 1838 stierf, waren er 5 platen in gereedheid gebracht, doch deze behoorden ook, volgens het oordeel van kunstkenners, tot de voortreffelijkste, welke de graveerkunst van den nieuweren tijd geleverd heeft.

Holloway Pillen. Zie *Geheimmiddelen*.

Holly Springs, de hoofdstad van den county Marshall in den Noord-Amerikaanschen staat Mississippi, telt (1900) 2835 inwoners. Hier werden den 10den December 1862 de magazijnen van het leger van *Grant*, ter waarde van 4 millioen dollars, verwoest, en *Grant* daardoor tot terugtrekken op Memphis genoodzaakt.

Holm, *Christian*, een Zweedsch dierenschilder en graveur, geboren te Kopenhagen in 1803, was aanvankelijk goudsmid, bezocht op 22-jarigen leeftijd de academie in zijn geboorteplaats en werd een leerling van den dierenschilder *Gebauer*. Nadat hij in 1830 en later München, Weenen, Berlijn en Tirol bezocht had, deed hij in 1833 een reis door Noorwegen en een gedeelte van Zweden, in 1834 door de Nederlanden, bezocht Parijs, keerde naar München terug, en begaf zich eindelijk naar Rome, waar hij den 27sten Juli 1847 overleed. Men heeft van hem fraaie platen van veldslagen en van dieren.

Holm, *Adolf*, een Duitsch oudheidkundige, geboren te Lübeck den 8sten Augustus 1830, studeerde te Leipzig en te Berlijn, werd vervolgens leeraar aan het gymnasium in zijn geboorteplaats en in 1876 benoemd tot hoogleeraar in de oude geschiedenis aan de universiteit te Palermo en in 1878 te Napels. Hij overleed den 3den Juni 1900 te Freiburg in Br. Hij schreef „De ethicis politicorum Aristotelis principiis" (1851), „De compositione Iliadis" (1853), „Beiträge zur Berichtigung der Karte des alten Siciliens" (1861), „Geschichte Siciliens im Altertum" (3 dln., 1869—1898), „Das alte Catania" (1873), „Dei doveri dello storico" (1877), „Il rinascimento italiano e la Grecia antica" (1880), „Topografia archeologica di Siracusa" (1883), „Griechische Geschichte" (4 dln.,

Digitized by Google

1886—1893), „Die Freie und Hansestadt Lübeck" (1900), benevens met *Soltau* „Kulturgeschichte des klassischen Altertums" (1897).

Holm, *Peter Edvard*, een Deensch geschiedschrijver, geboren den 26sten Augustus 1833 te Kopenhagen, studeerde in de letteren, promoveerde in 1855 en werd in 1868 professor in de geschiedenis aan de universiteit te Kopenhagen. Hij schreef „De groeste Untersaaters politiske Stilling under de romerske Kejsere undtil Caracalla" (1860), „Geistlighedens Optroeden ligeoversor Staten fra Slutningen af Constantin den Stores Regjering undtil det vestromerske Riges Fald" (1864), „Danmarks Politik under den svensk-russiske Krig fra 1788—1790" (1868), „Danmark-Norges underingske Historie 1791—1807" (2 dln., 1876). „Danmark-Norges indre Historie under Enevoelden fra 1660—1720" (2 dln., 1885—1886), „Nogle Hovedtroek af Trykkefrihedstidens Historie" (1885), „Kampen om Landboreformerne i Danmark 1773—1791" (1888), „Den offentlige Meining og Statsmagten i den Dansk-norske Stat fra 1784—1799" (1888), „Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse. 1720—1814" (4 dln., 1890—1902).

Holm, *Gustaf Frederik*, een Deensch Groenland reiziger, geboren den 6den Augustus 1849, nam in 1876 deel aan de geologische expeditie in Zuid-Groenland, leidde in 1880—1881 een archaeologische expeditie daarheen en bezocht in 1883—1885, met *Garde*, Oost-Groenland, drong in oemiaks tot Angmagsalik (66° N. Br.) door en bestudeerde een nog niet bekenden Eskimostam. In 1894 leidde hij een expeditie naar Groenland tot het stichten van een missie en een meteorologisch station in de Tasiusakbaai (65°35′ N.Br.). Hij schreef „Den Danske Konebaads-expedition till Gronlands Ostkyst" (1886).

Holmboe, *Christopher Andreas*, een Noorsch oriëntalist, geboren in het kerspel Wang den 19den Maart 1796, studeerde te Christiania in de theologie, vervolgens aldaar en te Parijs in de Oostersche talen en werd na zijn terugkeer lector, in 1825 hoogleeraar aan de universiteit te Christiania en directeur van het Kabinet van munten en penningen aldaar en overleed den 2den April 1882. Hij schreef: „Bibelsk geographie" (1828), „Descriptio ornamentorum aureorum et nummorum VII et IX saec. in dioecesi Norvegiae" (2de druk, 1854), „Norske Universitets og Skole-Annaler" (3 dln., 1837—1840), „De prisca re monetaria Norvegiae" (1841), „Das älteste Münzwesen Norwegens" (1846), „Sanskrit og oldnorske" (1846), „Det norske sprogs väsentligste ordforraed" (1852), „Norsk og Keltisk" (1854) en „Traces du Buddhisme en Norvège" (1857).

Holmes, *Olivir Wendell*, een Amerikaansch dichter, geboren den 29sten Augustus 1809 te Cambridge in Massachusetts, studeerde eerst in de rechten, vervolgens in de geneeskunde, vertoefde eenige jaren te Parijs, vestigde zich in 1835 als arts te Boston en werd in 1839 aan het Dartmouth College en in 1847 aan de Harvard University hoogleeraar in de anatomie en physiologie. Hij overleed den 7den October 1894 te Boston. Zijn wetenschappelijke arbeid werd in 1883 als: „Medical essays" uitgegeven. Reeds in 1836 had hij een bundel „Poems" (2de druk, 1848) in het licht gegeven en vervolgens verschenen: „Urania" (1846), „Astraea" (1850), „Songs in many keys" (1861), „Songs of many seasons" (1874), „The iron gate and other poems" (1880) en „Before the curfew" (1888), de romans „Elsie Venner" (1861), „The guardian angel" (1868) en „A mortal antipathy" (1885), de zeer beroemde essays „The autocrat of breakfast-table" (1857), „The professor at the breakfast-table" (1860), „The poet at the breakfast-table" (1873), „The new portfolio" (1885) en „Over the teacups" (1890). Verder schreef hij „Soundings from the Atlantic" (1864), „Mechanism in thought and morals" (1870), „John Lothrop Motley" (1878), „Pages from an old volume of life" (1883), „Life of R. W. Emerson" (1884), „Our hundred days in Europe" (1887), „Dorothy Q." (1892). Zijn verzamelde werken verschenen in 1893 (13 dln.).

Holmes-licht is een licht aan een reddingsboei, dat zichzelf ontsteekt.

Holmgren, *Alarik Frithiof*, een Zweedsch physioloog, geboren den 22sten October 1831 te Asen in Vestra Ny (Oestergötland), studeerde van 1850 tot 1861 te Upsala in de medicijnen en begaf zich vervolgens naar het buitenland. In 1864 zag hij zich benoemd tot hoogleeraar in de physiologie te Upsala. Hij deed ten deele baanbrekende onderzoekingen over de stroomen van het netvlies, elementaire kleuraandoeningen over electrische stroomwisselingen van werkzame spieren en speciaal over kleurenblindheid. Zijn pogingen om het spoorweg- en scheepsverkeer te beveiligen door een nauwkeurig onderzoek der oogen van het personeel vonden grooten bijval. Ook ijverde hij voor de gymnastiek bij de opvoeding der jeugd. Van zijn talrijke geneeskundige geschriften zijn de „Studiën over de kleurenblindheid" (1874—1880) het meest bekend. Ook leverde hij in 1882 een bundel „Redevoeringen en gedichten". In 1889 stichtte hij het „Skandinavische Archief voor Physiologie". Hij overleed te Upsala den 14den Augustus 1897.

Holmskioldia *Retz.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen, sterk uitgespreiden kelk, een trechtervormige bloemkroon en een vierzadige bes. *H. sanguinea Retz.* (*Hastingia coccinea Sw.*) is een fraaie heester, in de valleien van Bengalen groeiende. Hij draagt tegenovergestelde, hartvormige of eironde, gespitste, gezaagde, gesteelde bladeren en zeer schoone, bloedroode bloemen. *H. scandens Roxb.* is een Oost-Indische slingerplant.

Holmunt. Zie *Brakteaten*.

Holocanthus is een geslacht van zeevisschen, behoorende tot de familie der *Squamipinnes* (*Beschubtvinnigen*). Zie verder *Squamipinnes*.

Holocephali (*Chimaeren* of *Spookvisschen*), een der beide onderorden van de orde der *Chondropterygii* (*Kraakbeenvinnigen*), waarin de groote afdeeling der *Echte visschen* (*Euichtyes*) o.a. wordt verdeeld. Zie verder *Visschen*.

Holofernes was volgens het apocriefe boek „Judith" een veldheer van den Assyrischen koning *Nebukadnesar*. Hij belegerde de stad Bethulia en werd op verraderlijke wijze gedood door *Judith* (zie aldaar).

Digitized by Google

Holografisch of olografisch testament. Zie *Testament.*

Holostemma *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadaceën*. Het onderscheidt zich door een uitgespreide bloemkroon met eivormige, stijve slippen, eironde, langwerpige vruchten en eironde zaden, die met een dichten, zilverwitten haarbundel zijn gekroond. Het omvat halfheesters in Oost-Indië en Zuid-Amerika. De meest bekende soort is *H. Rheedianum Spr.* (*Asclepias annularis Roxb.*), wier wortel voorzien is van vele lange, witte vezels, terwijl haar stengel rolrond en onbehaard is, en voorts de bladeren langgesteeld, eivormig, aan den voet diep-hartvormig en de bloemen fraai en met roode, groene en witte kleuren versierd zijn.

Holosteum. Zie *Heelbeen.*

Holothuriën is de naam eener klasse van dieren, welke tot de hoofdafdeeling *Stekelhuidigen* (*Echinodermata*) behoort. De dieren dezer klasse hebben een lang, rolrond lichaam, een lederachtig, glad of gerimpeld huidbekleedsel, een watervatenstelsel met pootjes ter voortbeweging, een mondopening met van franjes voorziene armen, welke zij kunnen intrekken, en een anus aan het tegenovergestelde einde van het lichaam. Zij zijn alle zeedieren. De lederachtige huid vertoont gewoonlijk 5 banden. Een kalkachtige ring omgeeft het begin van het darmkanaal en dient tot aanhechting voor 10 spieren, die zich over de geheele lengte van het lichaam uitstrekken. Het darmkanaal is bijna overal even wijd. In den einddarm monden 1 of 2 waterlongen uit, die zich periodiek met water vullen en rijkelijk door bloedvaten omsponnen worden. Men vindt hen vooral in grooten getale in de Indische Zee. *Holothuria edulis L.*, die vooral bij de Molukken en de Philippijnsche Eilanden veelvuldig voorkomt, wordt er door Maleiers en Chineezen gevischt, daarna gedroogd en komt onder den naam van *tripang* in den handel. *Holothuria elegans L.* komt voor op de kust van Noorwegen. Zie voorts onder *Stekelhuidigen.*

Holoxylin is een springstof, bestaande uit kalisalpeter, houtskool en zaagsel, zij heeft minder uitwerking dan buskruit.

Holpasser is een passer, waarvan de spitsen naar buiten omgebogen zijn, en die gebruikt wordt ter bepaling van de inwendige middellijn van een hollen kogel.

Holputs is een werktuig, dat gebruikt wordt om koppen aan klinknagels en bouten te maken.

Holsbeek, *Henri van*, een Belgisch geneeskundige, geboren in 1829 te Brussel, studeerde aldaar, promoveerde er in 1853 op een dissertatie, getiteld „Vous ne tuerez pas. De l'avortement provoqué" en bleef in zijn geboortestad gevestigd, waar hij als armendoctor, als chirurg aan het Hospice Sainte Gertrude enz. werkzaam was en in September 1879 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Compendium d'électricité médicale" (1860), „Le médecin de la famille" (1860), „Traité d'anatomie descriptive, phisiologique et pittoresque à l'usage des artistes" (1861), „Le médecin de l'ouvrier" (2de druk, 1862), „Précis d'hygiène et de médecine navales à l'usage des gens de mer" (1861), „L'industrie dentellière. Etude sur la condition physique et morale des ouvrières en dentelles" (1862), „Code médical belge d'après les documents officiels" (1863), „Lettres sur le magnétisme animal" (1863), „La danse des tables et les esprits" (1863), „Des paralysies et de leur traitement par l'électricité localisée" (1863), „Histoire de l'hospice des vieillards de Sainte Gertrude de Bruxelles, suivie de quelques réflexions sur les maladies de la vieillesse" (1864), „La guérison de la goutte" (1865), „La législation belge à l'égard des aliénés. Vademecum des médecins et des jurisconsultes" (1867), „De l'influence du choléra dans la production de la folie" (1868), „Un mot sur le cancer du sein" (1868), „Etude sur la folie au point de vue médical et juridique" (1869), „Souvenirs de la guerre franco-allemande. Considérations au point de vue hospitalier et chirurgical" (1872) en „Traité pratique des maladies du larynx et de la poitrine chez les enfants" (1873). Ook redigeerde hij de „Annales de l'électricité médicale", behoorde tot de stichters der Belgische vereeniging „La croix rouge", bezorgde de uitgave van het tijdschrift van dien naam en maakte zich in den Fransch-Duitschen oorlog zeer verdienstelijk jegens de gewonden, die in het barakkenlazaret te Brussel waren opgenomen.

Holst, *Hans Peter*, een Deensch dichter, geboren te Kopenhagen den 23sten October 1811, was van 1836—1861 leeraar aan een cadettenschool, van 1859—1860 ook redacteur der „Berlingske Tidende", sedert 1875 dramaturg van den Koninklijken Schouwburg en overleed den 31sten Mei 1893. Naam maakte hij het eerst door zijn elegie op den dood van *Frederik VI* (1839). De bundels „Ude og Hjemme" (1842) en „Den lille Hornblœser" (7de druk, 1889) verhoogden zijn roem. Verder schreef hij bijdragen in „For Romantik og Historie". Zijn „Udvalgte Digte" verschenen in 1874, de „Leilighetsdigte" in 1884, zijn „Udvalgte Skrifter" in 1887—1888 (6 dln.).

Holst, *Hermann Eduard von*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Fellin (Lijfland) den 19den Juni 1841, studeerde te Dorpat en te Heidelberg en gaf de brochure in het licht „Das Attentat vom 26 April in seiner Bedeutung für die Kulturgeschichtliche Entwicklung Ruszlands" (1866). Daar deze bij de Russische regeering een ongunstigen indruk maakte, begaf hij zich in 1867 naar Noord-Amerika, waar hij als correspondent van de „Kölnische Zeitung" en mederedacteur van het „Deutsch-Amerikanisches Konversations-Lexikon" werkzaam was. In 1872 werd hij buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis te Straatsburg en in 1876 gewoon hoogleeraar te Freiburg in de Breisgau. In 1876 deed hij met subsidie van de regeering van Baden een wetenschappelijke reis naar Londen en in 1878—1879 reisde hij met een stipendium van de Academie te Berlijn in het westen van Noord-Amerika. In 1892—1899 was hij te Chicago als hoogleeraar werkzaam, doch keerde in 1900 naar Freiburg terug, waar hij den 20sten Januari 1904 overleed. Wij vermelden van hem: „Verfassung und Demokratie der Vereinigten Staaten von Nordamerika" (1878—1891), een standaardwerk, de biografieën „John C. Calhoun" (1882) en „John Browne" (1888) en „The French Revolution" tested bij Mirabeau's career" (2 dln., 1894).

Holst, mevrouw *H. Roland*, geb. *Van der*

Digitized by Google

Schalk, den 24sten December 1869 geboren en sedert 1896 echtgenoote van den heer *A. V. Roland Holst*, kunstschilder te Laren, is sedert 1892 lid van de sociaaldemokratische arbeiderspartij en sedert 1893 mederedactrice van het tijdschrift „Nieuwe tijd". Hare voornaamste geschriften zijn: „Sonnetten en verzen in terzinen geschreven" (1895), „De Nieuwe Geboort" (1902), „Kapitaal en arbeid in Nederland" (1902), „Algemeene werkstaking en sociaaldemokratie" (1905), „Opwaartsche wegen" (1907).

Holstein (zie de kaart Hannover enz.). een voormalig hertogdom, vormt thans het Z. deel der Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein (zie aldaar), dat de Eider en het Kaiser-Wilhelmkanaal van het voormalige hertogdom Sleeswijk scheidt.

Omstreeks 800 komt Holstein het eerst in de geschiedenis voor. Het was toen in vier gouwen verdeeld, Dithmarschen, Holstein, Stormarn en Wagrië. Nadat *Karel de Groote* geheel Saksen onderworpen had, bedwong hij ook Noord-Elbingië. Wagrië liet hij aan de Slavische Obotrieten, zijn bondgenooten tegen Saksen, die hun hoofdstad Oldenburg weldra tot een bloeiende handelsplaats maakten. Daarentegen waren de andere drie gouwen aan de Franken onderworpen. *Karel de Groote* bouwde in 809 den burcht op het Esesveld aan de Stör en richtte twee marken op, een tegen de Denen en een tegen de Wenden. Alle pogingen om het Christendom in Wagrië in te voeren, mislukten, zelfs werd na den dood van *Knoet Lavard* (1131) het heidendom daar nogmaals ingevoerd.

De drie andere Holsteinsche gouwen vormden een deel van het hertogdom Saksen; Dithmarschen behoorde tot het graafschap Stade, waarmede het aan het aartsbisdom Hamburg-Bremen kwam, terwijl de andere onder eigen graven stonden. De Saksische hertog *Lotharius* schonk dit ambt in 1110 aan *Adolf I van Schauenburg* († 1128), den stamvader van een bloeiend vorstengeslacht. Onder *Adolf II* (1128—1164) werd Wagrië veroverd en bekeerd en gedeeltelijk met kolonisten uit Friesland, Holland en Westfalen bevolkt. *Adolf III* († 1225) kreeg ook Dithmarschen, maar hij werd door de Denen gevangen genomen en moest in 1203 zijn vrijheid door afstand daarvan te doen, afkoopen. Nu behoorden alle vier Holsteinsche gouwen tot het rijk van *Waldemar II* en eerst na 20 jaar, toen deze door graaf *Hendrik van Schwerin* was gevangen genomen, kon *Adolf II* het bestuur weer aanvaarden, dat hij behield na den beslissenden slag bij Bornhöved (22 Juli 1227). Dithmarschen kwam echter weer aan Bremen. Het eiland Fehmarn, in 1248 door de Denen veroverd, kwam eerst in 1326 als Deensch leen aan het Holsteinsche Huis terug. *Adolf IV* overleed in 1261 en na zijn dood ontstonden er vijf lijnen, waarvan er 3 echter weer spoedig uitstierven. De Rendsburger en Schauenburger lijnen bleven tot 1459 en 1640 bestaan. De laatste bezat, behalve het stamgraafschap aan de Wezer, slechts een deel van Stormarn; het overige behoorde aan de eerste, die in 1386 ook nog het hertogdom Sleeswijk kreeg. *Adolf's* dochter *Mechthild*, huwde in 1237 met hertog *Abel van Sleeswijk*, die later (1250—1252) ook koning van Denemarken was. In de daarop volgende oorlogen om het hertogdom Sleeswijk boden de Holsteinsche graven den hertogen gelukkigen bijstand tegen de Deensche koningen. Bovendien wisten zij zoowel in Sleeswijk als in Denemarken, zich in het bezit te stellen van uitgestrekte bezittingen. Zoo werd het Deensche Rijk geheel opgelost; ten slotte heerschte daar graaf *Gerhard I, de Groote* (1304—1340) onbeperkt. Hij benoemde zijn neef, den minderjarigen hertog *Waldemar van Sleeswijk*, tot koning en regeerde als diens voogd over Denemarken. Tevens kreeg hij het hertogdom Sleeswijk als erfelijk leen. Na *Waldemar's* afstand in 1330 gaf *Gerhard* hem Sleeswijk terug, maar verkreeg voor zich en zijn nakomeling de belofte erfgenaam te zullen worden, indien het geslacht mocht uitsterven. In 1340 werd *Gerhard* vermoord. In 1375, bij den dood van *Hendrik*, kwam Sleeswijk aan de graven van Holstein. (Zie verder *Sleeswijk-Holstein*).

Holstein-Holsteinborg, *Ludwig*, graaf, een Deensch staatsman, geboren den 18den Juli 1815, werd in 1856 lid van den toenmaligen Rijksraad en 1866—1876 van het Folketing. Toen in 1870 het ministerie-*Frijs* aftrad, vormde graaf *Holstein-Holsteinborg* met *Hall*, *Krieger* enz. een nieuw Kabinet, dat van de linkerzijde der Vertegenwoordiging veel oppositie ondervond. Dit bewind moest dan ook na verloop van vier jaren plaats maken voor het ministerie *Fonnesbech*. Van 1879—1881 en van 1887—1889 was hij weder lid van het Folketing. In 1889 trok hij zich uit het politieke leven terug en overleed den 28sten April 1892.

Holstein-Ledreborg, *Ludwig*, een Deensch staatsman, geboren den 10den Juni 1839, werd, nadat hij tijdens zijn verblijf te Rome tot de R. Katholieke Kerk was overgegaan, in 1872 gekozen tot lid van het Folketing. Aanvankelijk bestreed hij de ministers, die tot de nationaalliberalen behoorden, maar voegde zich niet bij een bepaalde partij. Eerst later nam hij plaats aan de linkerzijde en bevond zich weldra aan het hoofd eener gematigde fractie van deze. Als president der budgetcommissie behoorde hij jarenlang tot de meest gevreesde tegenstanders van het ministerie *Estrup*, legde echter in 1890 zijn mandaat neder en vestigde zich metterwoon in Freiburg (Zwitserland). Van zijn geschriften noemen wij: „Evangelisk-lutherak, en negativ Bestemmelse" (1872) en „Det forenede Venstre i Rigsdagssamlingen 1877—1878" (1878).

Holsten, *Karl Johann*, een Protestantsch godgeleerde, geboren den 31sten Maart 1825 te Güstrow in Mecklenburg, studeerde te Leipzig, Berlijn en Rostock in de godgeleerdheid en letteren, werd in 1852 leeraar aan de stadsschool te Rostock en in 1870 buitengewoon, in 1871 gewoon hoogleeraar in de theologie te Bern. In 1876 vertrok hij als zoodanig naar Heidelberg, waar hij den 26sten Januari 1897 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Zum Evangelium des Paulus und Petrus," (1868), „Untersuchung über den Brief an die Philippensier" (1875), „Das Evangelium des Paulus" (2 dln., 1880—1898), „Die drei ursprünglichen noch ungeschriebenen Evangelien" (1883), „Die synoptischen Evangelien nach der Form ihres Inhalts" (1886) en „Ursprung und Wesen der Religion" (1886).

Digitized by Google

Holtei, *Karl von*, een Duitsch dichter, geboren te Breslau den 24sten Januari 1798, trad in 1815 als vrijwilliger in dienst bij het Pruisische leger en studeerde na den vrede van Parijs in zijn geboorteplaats. Weldra echter volgde hij zijn neiging tot het tooneel en debuteerde in 1819 als *Mortimer* in den schouwburg te Breslau. In 1821 trad hij in het huwelijk met de gevierde tooneelkunstenares *Luise Rogée* en werd te Breslau als secretaris en tooneeldichter bij den schouwburg geplaatst. Daarna begaf hij zich naar Berlijn, waar zijn vrouw zich aan den koninklijken schouwburg verbond, en vervaardigde er „Die Wiener in Berlin" en „Die Berliner in Wien" welke met grooten bijval werden ontvangen. Nadat hij zijn echtgenoote verloren had (1825), verbond hij zich aan het Königstädter tooneel en leverde daaraan onderscheiden stukken, o. a. „Der Alte Feldherr" en „Lenore." Tevens legde hij „Schlesische Gedichte" (1830) ter perse en hield voorlezingen over klassieke treur- en blijspelen. Met zijn tweede vrouw, geboren *Holzbecher*, verbond hij zich te Darmstadt, doch keerde reeds in 1830 terug naar Berlijn. Hier schreef hij „Das Trauerspiel in Berlin" en leverde aan *Glüser* den tekst voor de opera „Des Adlers Horst", terwijl hij voor *Ludwig Devrient* het tooneelspel „Der dumme Peter" vervaardigde. In 1833 nam hij het besluit zelf weder op te treden en schreef ten behoeve eener kunstreis, welke hij met zijn vrouw wilde ondernemen, een aantal kleine kluchten en roerende tooneelspelen, van welke inzonderheid „Lorbeerbaum und Bettelstab" (ook in ons land onder den titel „Laurierboom en Bedelstaf" opgevoerd) en „Shakespeare in der Heimat" uitbundig werden toegejuigd. Nadat hij van 1837 tot 1839 den schouwburg te Riga bestuurd had, waar hij zijn tweede vrouw verloor, verkeerde hij op verschillende plaatsen, totdat hij het bestuur van den schouwburg te Breslau op zich nam. Doch ook dit legde hij weldra neder en vestigde zich te Graz, waar zijn eenige dochter sedert 1842 gehuwd is, terwijl hij nu en dan reizen volbracht door geheel Duitschland. Later echter keerde hij naar zijn geboorteplaats terug en overleed den 12den Februari 1880. In zijn „Briefe aus und nach Grafenort" (1841), „Vierzig Jahre" (2 dln., 4de druk, 1899) en „Noch ein Jahr in Schlesien" (2 dln., 1864) schildert hij den toestand van het tooneel in zijn tijd. Van zijn romans noemen wij: „Die Vagabunden" (4 dln., 5de druk, 1894), „Christian Lammfell" (5 dln., 4de druk, 1878), „Ein Schneider" (3 dln., 2de druk, 1858), „Noblesse oblige" (3 dln., 2de druk, 1862), „Der Eselsfresser" (3 dln., 1860), „Der letzte Komödiant" en „Haus Treustein" (3 dln., 1866). Ze zijn met zijn „Criminalgeschichten" en „Kleine Erzählungen" ook in zijne „Erzählende Schriften" (39 dln., 1861—1866) opgenomen. Zijn gedichten verschenen, behalve in de reeds genoemde bundels, nog in „Deutsche Lieder" (2de druk, 1836), „Charpie" (1866), „Königalieder" (1870), „Nachlese Erzählungen und Plaudereien" (3 dln., 1871), „Am Grabes Rande" (2de druk, 1876) en „Fürstbischof und Vagabund" (1882).

Holten, een gemeente in de provincie Overijssel, 6246 H.A. groot met (1907) 2961 inwoners, wordt begrensd door de Overijselsche gemeenten Batmen, Diepenveen, Raalte, Hellendoorn, Rijsen en Markeloo en de Geldersche gemeente Gorsel. Tot 1835 maakte Holten met de gemeente Batmen een geheel uit. Behalve het dorp Holten bevat de gemeente nog eenige buurten. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit diluviaal zand; naar de zijde van Rijsen treft men hoogveen en langs de Schipbeek beekbezinking aan. Het noordelijk deel der gemeente, dat nog heidevelden bevat, is zeer heuvelachtig. De inwoners houden zich bezig met landbouw, weverij en steenbakkerij.

Het dorp Holten ligt aan den voet van den Holterberg, aan het vereenigingspunt van de wegen Raalte—Hengeloo en Deventer—Rijsen en aan de spoorlijn Deventer—Almeloo.

Holtius, *Nicolaas*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren in het laatst der 17de eeuw, werd predikant te Koudekerk. Hij was een ijverig voorstander van de rechtzinnige Dordtsche leer. Dit bleek uit zijn: „Dissertationum theologicarum varii argumenti fasciculus" (1732). Ook stelde hij in zijn „Verhandeling van de rechtvaardiging door het geloof" dit laatste voor als een gevolg van het eerste. In 1753 verschenen van hem en *Comrie* de „Eerste samenspraken" van het werk „Examen van het ontwerp van tolerantie om de leere, in de Dordrechtsche Synode anno 1619 vastgesteld, met de veroordeelde leere der Remonstranten te vereenigen enz.", dat ten doel had de hoogleeraren *Alberti* en *Schultens* van ketterij te beschuldigen. In 1759 verscheen het 10de stuk van dit „Examen", doch daar in de voorrede de nagedachtenis van *J. van den Honert* gesmaad werd, gevoelden curatoren der Leidsche hoogeschool zich gekrenkt, en *Holtius* ontving op last der Staten een ernstige waarschuwing van den raadpensionaris. Tevens werd het uitgeven van naamlooze geschriften van godsdienstigen inhoud verboden. *Holtius* overleed op zijn buitenverblijf Kerkrust te Koudekerk den 10den Februari 1873, nadat hij in 1757 emeritus geworden was. Behalve vermelde geschriften, heeft men van hem: „Godgeleerde verhandeling over 't oprecht geloof enz." (1747), „Verhandeling over de ampten van den Zaligmaker en deszelfs zalvingen tot die ambten", „Antwoord aan den professor van den Honert enz." (1754), „Honderd en acht exempelen of voorbeelden van geheel vroome en godvruchtige kinderen ter verwekkinge van een heylige navolginge enz." (1749), „Over de rechtvaardigmakinge des zondaars" (1757), „Brief aan J. J. M. Brahé" (1760) enz.

Holtius, Catharinus Adrianus, een Nederlandsch rechtsgeleerde en achterkleinzoon van den voorgaande, geboren te Koudekerk den 13den October 1786, verloor reeds vroeg zijn vader, maar genoot van zijn moeder en van zijn stiefvader, den predikant *Sweigholt*, een uitmuntende opvoeding. Hij bezocht de scholen te Leiden en te Heusden, en werd op een notariskantoor geplaatst. Lust tot de studie echter was oorzaak, dat hij zich op de oude talen toelegde en zich in 1808 naar Utrecht begaf, waar hij onder *van Heusde*, *de Rhoer* en *Arntzenius* in de rechten studeerde. Nadat hij in 1811 gepromoveerd was, vestigde hij zich als advocaat te Zierikzee en werd er lid van het stedelijk bestuur. In het volgende jaar ging hij als griffier bij het vredegerecht naar Loenen

Digitized by Google

aan de Vecht, doch vertrok in 1814 als bewaarder van hypotheken naar Amersfoort. In 1815 trad hij in het huwelijk met *Cecilia de Brueys*, en toen haar broeder als hoogleeraar van Deventer naar Utrecht vertrok, werd hij diens plaatsvervanger en aanvaardde aan het athenaeum zijn betrekking met een „Oratio de literarum studio imprimis Graecarum cum jurisprudentia conjungendo". Toen hij er 2 jaar gedoceerd had, vroeg en ontving hij verlof om te Göttingen de lessen te gaan hooren van *Gustav Hugo*. Niet lang daarna werd hij benoemd tot hoogleeraar te Groningen, waar hij een oratie uitsprak: „De jure praetorio, cum apud Romanos tum apud Anglos ad jus civile supplendum et emendandum aptissimo". Nauwelijks een jaar later werd hij te Leuven beroepen en hield er in 1823 zijn intreerede: „De Juris Romani studio etiam post renovatum jus nostrum legibus pernecessario". Gedurende zijn verblijf aldaar deed hij reizen naar Parijs en Londen, bezocht in 1825 Duitschland en vertrok in Juli 1830 met verlof voor een jaar naar het buitenland. Toen hij Bern bereikt had, ontving hij de tijding van den Belgischen opstand, doch zette zijn reis naar Italië voort en bezocht Milaan, Pisa, Bologna, Ravenna, Genua en Florence, waar hij zich in de boekerijen ophield en vooral de Middeleeuwsche stadsrechten opspoorde. De vrucht daarvan was „Verhandeling over de voortduring van het Lombardische recht in Italië enz." (1836). Te Verona trok het nieuw ontdekte handschrift van *Gajus* zijn aandacht, en toen hij in 1831 de Paaschweek te Rome doorbracht, kreeg hij bericht, dat hij aan de rechtsgeleerde faculteit te Utrecht was toegevoegd. In 1834 bezocht hij Hamburg, wees een beroep naar de universiteit te Brussel van de hand en werd in 1835 tot gewoon hoogleeraar benoemd. In dat jaar was hij tevens rector, en hij legde die betrekking neder met een oratie: „De liberalitate majorum nostrorum, quae academiis instituendis augendisque cognita est". Op een reis naar Hamburg en Kopenhagen, door Noorwegen en Zweden had hij zijn kennis uitgebreid van de Deensche en Zweedsche taal en letterkunde. In 1842 bezocht hij Napels en Sicilië, in 1843 Schotland, en in 1845 Noorwegen en Denemarken. In den zomer van 1847 ging hij weder naar Italië, bracht den winter door te Napels, doch kon wegens onlusten op Sicilië dat eiland niet bezoeken. Na een tocht door een gedeelte van Spanje en Portugal keerde hij naar Utrecht terug, bewerkte er opnieuw het derde boek van ons Wetboek van Koophandel, verkreeg in 1856 emeritaat en overleed den 29sten Maart 1856. Hij was lid der 3de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en werd in 1852 opgenomen onder de leden der Académie van Wetenschappen, ook was hij lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, alsmede ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Van zijn geschriften vermelden wij nog een prijsverhandeling, uitgegeven door de 3de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, onder den titel: „Jura, auctoritas, dignitas jurisconsultorum romanorum inde a temporibus Caesaris Augusti usque ad decessum Justiniani imperatoris" (1822), „Sur quelques ouvrages de droit commercial écrits en Hollande", benevens een aantal andere in het Luiksche tijdschrift „Themis ou Bibliothèque du Jurisconsulte" en een menigte verhandelingen en opstellen in andere tijdschriften, vooral in de „Nederlandsche Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid". Verder vertaalde hij „Redevoeringen van Esaïas Tegner" uit het Zweedsch, en schreef: „Het wisselrecht in de 14de eeuw, volgens de Consilia van Baldus" (1840), „Het Nederlandsche Faillietenrecht, volgens het derde boek van het Wetboek van Koophandel wetenschappelijk verklaard" (1854), „Geschied- en rechtskundige verhandelingen" (1851) enz., terwijl zijn „Voorlezingen over handels- en zeerecht" door professor *de Geer* in 1861 in 3 deelen zijn uitgegeven.

Holtrop is de naam van een Engelsch geslacht, dat zich in de 18de eeuw te Dordrecht vestigde.

Holtrop, Jan Steven van Esveldt, boekhandelaar te Amsterdam en later hoofdambtenaar bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken te 's Gravenhage, vertaalde een groot aantal tooneelstukken, zooals: „Augustin en Theodorus of de twee pages"(1789), „Ieder veege zijn eigen vloer, treurspel naar Kotzebue"(1799), „De verhinderde reis, blijspel naar Picard" (1800), „De schrijflessenaar of de gevaren der Jeugd, naar Kotzebue" (1807), „De kruisvaarders, treurspel naar Kotzebue" (1803), „De verwarring, blijspel naar Kotzebue" (1803), „De dochter van Pharao, blijspel naar Kotzebue"(1803), „Onze Frits, treurspel naar Kotzebue"(1803), „Onze Pols, blijspel van Bato" (1804), „De mooie kleine modemaakster, blijspel naar Kotzebue"(1804), „Doctor Gall op reis, blijspel naar Freyging" (1805), „De spaarpot of de arme candidaat, blijspel naar Kotzebue" (1805), „De dronkaard, kluchtspel naar Kotzebue"(1805), „Virginie, treurspel naar Graaf van Soden"(1835), „De Turksche gezant, blijspel naar Kotzebue" (1805), „Molière's blijspelen, naar Zschokke"(1806), „Thalia en Melpomene"(8 dln., 1806—1808), „De verstrooiden, blijspel naar Kotzebue"(1809), „Ubaldo, tooneelspel naar Kotzebue"(1809), „De zorgen zonder nood en nood zonder zorgen"(1812) en „Bruid en bruidegom in één persoon, blijspel naar Kotzebue"(1814). Hij overleed den 20sten November 1833. Zijn echtgenoote was de sopraanzangeres *Catharina Brouwer*, geboren te 's Gravenhage den 7den Maart 1778 en weduwe van den violoncellist professor *D. Braun*.

Holtrop, Johannes Willem, een Nederlandsch bibliograaf en zoon van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 20sten Juni 1806, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad en studeerde aldaar van 1823 tot 1829 aan het Athenaeum in de rechten. Reeds op 13-jarigen leeftijd gaf hij een uit het Fransch vertaald boekje in het licht, getiteld „Paul, of de gevolgen van vlijt", terwijl hij de daarbij behoorende plaatjes voor den graveur in gereedheid bracht. In zijn laatste studiejaar verdedigde hij onder den hoogleeraar *den Tex* een 17-tal theses en kwam in kennis met abbé *Charles Sulpice Flament*, bestuurder van de Koninklijke Boekerij te 's Gravenhage. Op voordracht van dezen werd hij met *Schayes* in 1830 aan genoemde boekerij verbonden, die door aankoop en schenking een schat van kostbare en zeldzame boeken en handschriften had verkregen. In 1831 werd hij tot onderbibliothecaris benoemd, waarna

Digitized by Google

hij onder den titel „De vorming van den bibliothecaris"(1832) de vertaling leverde van een werkje van *Ebert*. Toen in 1835 *Flament* overleed, werd hij belast met het bestuur der Bibliotheek, waarna hem in 1836 *Noordziek* en *Loffelt* en in 1838 *Campbell* tot steun werden toegevoegd. Weldra waren de drukken der *Aldinen*, *Giunta's*, *Etiennes*, *Elzeviers* enz. gerangschikt, gecatalogiseerd en beschreven, zoodat reeds in 1838 tot verkoop der duplicaten kon worden overgegaan en aan *Holtrop* ook de titel van bibliothecaris werd toegekend. Reeds vroeger had hij te 's Gravenhage met eenige wetenschappelijke mannen een leesmuseum gesticht en in 1836 stichtte hij met dr. *G. Simons*, mr. *P. Simons* en dr. *W. G. Schey* het „Driemaandelijksch Tijdschrift", dat den hoogleeraar *Thorbecke* onder zijn medewerkers telde, doch slechts korten tijd bestond. Daarin vindt men van zijn hand een beoordeeling van den „Catalogus librorum Bibliothecae universitatis quae Groningae est" van *van Eerde*, van de „Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers" van *de Wind*, van de „Bibliothèque historique de la France" van *Jacques Lelong*, alsmede beschouwingen over de „Horae Belgicae" van *Hoffmann von Fallersleben* en van het „Uebersicht der Niederländischen Volksliteratur älterer Zeit" van *Mone*. Verder was hij president-commissaris van een in 1859 te 's Gravenhage opgericht muziekgezelschap en werd belast met het ordenen der boekerijen van *Willem II* op het Loo en op het paleis in het Noordeinde, en van prinses *Marianne* op het buitengoed Rusthof onder Voorburg. Toen mr. *J. C. de Jonge*, rijksarchivaris, bij zijn benoeming tot lid van den Haagschen gemeenteraad, de redactie van het „Dagblad van 's Gravenhage" moest nederleggen, werd zij door *Holtrop* opgevat. In 1863 werd hij benoemd tot intendant der Koninklijke schouwburgen en door den koning met *J. van Lennep*, *J. H. Burlage*, *H. J. Schimmel* en *A. J. de Bull* aangesteld tot lid der commissie ter beraming en opgave der middelen tot herstel van het nationaal tooneel. Toen door beschikking van baron *van Westhreenen van Tiellandt* het „Museum Meermanno-Westhreenianum" tot stand kwam, werd aan *Holtrop* het hoofdbestuur van die kostbare verzameling opgedragen. Ook was hij lid der *Vattemare*-commissie, en toen de Koninklijke Bibliotheek wederom aanmerkelijk was verrijkt, besloot hij tot de uitgave van een catalogus. Deze verscheen onder den titel „Catalogus librorum saeculo XV° impressorum, quotquot in Bibliotheca Regia Hagana asservantur"(1856) en gaf aanleiding tot de bewerking van zijn geschrift: „Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle. Collection de facsimiles d'aprés les originaux conservés à la Bibliothèque Royale de la Haye et ailleurs"(1857—1868, met 130 platen). Inmiddels verschenen van hem ook nog „Beichtspiegel nach den zehn Geboten"(1861), en „Thierry Martens d'Alost. Etude bibliographique" (1867). In 1868 vroeg hij om gezondheidsredenen ontslag. Niettemin bleef hij in het Museum Meermanno-Westhreenianum werkzaam en overleed aldaar den 13den Februari 1870. Hij was correspondent van de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Historisch Genootschap te Utrecht, van het Zeeuwsch Friesch en Noordbrabantsch Genootschap, van het Koninklijk Genootschap van Noordsche Oudheidkundigen te Kopenhagen, enz.

Holtrop-van Gelder, *Betty Philippine*, een Nederlandsch tooneelspeelster, geboren den 16den December 1866 te Amsterdam, bezocht van 1882—1886 de Tooneelschool te Amsterdam, waar zij onder leiding kwam van *Maria Johanna Kleine-Gartman*, mevrouw *Stoetz* en van *Le Gras*. Den 1sten Mei 1886 trad zij voor het eerst op in het „Grand Théatre" van *A. van Lier* te Amsterdam, kwam in 1888 bij den „Salon des Variétés", waarvan *Kreukniet*, *Bigot* en *Poolman* directeuren waren, en kreeg in Mei 1889 een engagement bij de Koninklijke Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel" te Amsterdam, van welk gezelschap zij een der meest gewaardeerde krachten is. In 1890 werd zij benoemd tot hoofd-leerares aan de Tooneelschool, en als zoodanig heeft zij veel gedaan voor een betere opleiding van acteurs en actrices. In 1905 werd zij aangesteld tot leerares in voordrachtkunst aan het „Conservatorium voor muziek" te Amsterdam. Zij schreef o. a. „Theatre and women" voor de Internationale Tentoonstelling te Chicago en „De vrouw aan het Tooneel" voor de Internationale Tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1895. Ook als declamatrice is zij bekend geworden. Zij is gehuwd met den tooneelspeler *J. A. Holtrop*.

Hölty, *Ludwig Heinrich Christoph*, een Duitsch dichter, geboren te Mariensee bij Hannover den 21sten December 1748, studeerde te Göttingen in de theologie en werd lid van den aldaar bestaanden dichterkring. In 1774 ondernam hij met *Johann Martin Miller* een reis naar Leipzig, en bracht in 1775 met zijn broeder een bezoek aan zijn vrienden te Hamburg en te Wandsbeck. Reeds toen was zijn gezondheid zeer geschokt en zijn toestand verergerde door het overlijden van zijn vader. Vruchteloos zocht hij genezing te Hannover, en in het voorgevoel van den naderenden dood dichtte hij sombere elegieën. Juist maakte hij een bundel gedichten voor de pers gereed, toen hij den 1sten September 1776 overleed. Zijn verzen onderscheiden zich door een diep gevoel, door zachten weemoed, door roerende dweperij met liefde, vriendschap en het schoone in de natuur. Zijn „Gedichte" zijn door *Vosz* en *Stolberg* (1783) uitgegeven en later bij herhaling in het licht verschenen.

Hölty, *Hermann*, een Duitsch dichter en achterneef van den voorgaande, geboren te Uelzen den 4den November 1828, studeerde te Göttingen in de theologie, werd in 1863 predikant aan de St. Johanneskerk in Hannover en overleed den 16den Augustus 1887 te Bad Rehburg bij Stolzenau, in de Pruisische provincie Hannover. Hij schreef de drama's: „Das Gelübde, ein Mysterium" (1862), „König Saul" (1865) en „Lonoda" (1882). Verder leverde hij de gedichten: „Irrwege eines jungen Dichters" (1851), „Lieder und Balladen" (1856), „Alpenzauber und Italische Gebilde"(1867), „Ostseebilder und Balladen" (2de druk, 1874) èn „Aus der deutschen Götterwelt. Balladen"(1877). Zijn „Gesammelte Dichtungen" verschenen in 1882.

Holtz, *Wilhelm*, een Duitsch natuurkundige,

Digitized by Google

geboren den 15den October 1836 te Saatel bij Barth (Nieuw-Voor-Pommeren), studeerde te Berlijn, Dijon en Edinburgh in de natuurkunde en in andere wetenschappen, waarna hij te Berlijn, waar hij zich hoofdzakelijk bezig hield met proeven over electriciteit, de naar hem genoemde electriceermachine uitvond. Na verdere, daarmede in verband staande ontdekkingen noodzaakte een zenuwlijden hem geruimen tijd rust te nemen; daarna werd hij assistent aan het physisch instituut te Greifswald, vestigde zich in 1881 hier als privaatdocent en werd er in 1884 tot hoogleeraar in de natuurkunde benoemd. Hij schreef: „Ueber die Theorie, die Anlage und Prüfung der Blitzableiter" (1878) en „Ueber die Zunahme der Blitzgefahr und ihre vermutlichen Ursachen" (1880). Zijn overige geschriften, hoofdzakelijk handelend over electriseermachines en electrische ontladingen, zijn in verschillende natuurkundige tijdschriften opgenomen.

Holtzendorff, *Franz von,* een Duitsch criminalist, geboren te Vietmannsdorf in de Ukermark den 14den October 1829, begaf zich in 1848 naar Berlijn om in de rechten te studeeren, zette zijn studiën voort te Heidelberg en te Bonn, promoveerde in 1852 en wijdde zich 4 jaar aan de rechtspraktijk, doch werd in 1857 privaatdocent, in 1860 buitengewoon, in 1873 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Berlijn, waar hij voorlezingen hield over encyclopaedie, strafrecht, staats- en volkenrecht, alsmede over vele gelegenheidsonderwerpen, zooals deportatie, strafkolonisatie, gevangenissen, tweegevechten, betrekking tusschen Kerk en Staat, de wereldlijke macht van den paus enz. Vooral was zijn aandacht gevestigd op een hervorming van het wetboek van strafrecht en van de gevangenissen, wier toestand hij in het buitenland had gadegeslagen. In 1879 werd hij hoogleeraar te München, waar hij den 4den Februari 1889 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Französische Rechtszustande, insbesondere die Resultate der Strafgerichtspflege in Frankreich und die Zwangskolonisation von Cayenne" (1859), „Die Deportation als Strafmittel in alter und neuer Zeit" (1859), „Das Irische Gefängniszsystem, insbesondere die Zwischenanstalten für Entlassung der Sträflinge" (1859), „Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitsstrafen" (1861), „Die Reform der Staatsanwaltschaft in Deutschland" (1864), „Die Umgestaltung der Staatsanwaltschaft vom Standpunkt unabhängiger Strafjustiz" (1865), „Untersuchungen über die Grundsätze und Ergebnisse des Irischen Strafvollzugs" (1865), „Die Principien der Politik" (1869), „Werth und Wesen der öffentlichen Meinung" (2de druk, 1880), „Das Verbrechen des Mordes und die Todesstrafe" (1874), „Der Rechtsfall der Fürstin Bibesco" (1876), „Ein englischer Landsquire" (1877), „Schottische Reiseskizzen" (1882) en „Zeitglossen des gesunden Menschenverstandes" (1884). Ook bewerkte hij de „Encyclopädie der Rechtswissenschaft", „Handbuch des deutschen Strafrechts" (4 dln., 1872–1877), „Handbuch des deutschen Strafprozeszrechts" (2 dln., 1879), „Handbuch des Völkerrechts" (4 dln., 1885—1889), „Handbuch des Gefängniswesens" (2 dln., 1888). Het gevangeniswezen in Pruisen viel hij aan in „Gesetz oder Verwaltungsmaxime?" (1861), „Die Brüderschaft des Rauhen Hauses, ein protestantischer Orden im Staatsdienst" (1861) en „Der Bruderorden des Rauhen Hauses und sein Wirken in den Strafanstalten" (1862). Verder trad hij op als pleitbezorger voor graaf *Harry von Arnim* (1874) en voor de Roemeensche regeering in zijn brochure „Rumäniens Uferrechte an der Donau" (1883). Hij stichtte in 1861 de „Allgemeine deutsche Strafrechtszeitung", in 1866 met *Virchow* de „Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge" en in 1872 het „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des Deutschen Reichs". Hij is afgevaardigde geweest naar den Noord-Duitschen Rijksdag, behoorde tot de voornaamste grondleggers van den Duitschen juristendag en bevorderde het ontstaan van onderscheiden nuttige vereenigingen.

Holtzheim, *Petrus,* een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Deventer in het laatst der 16de eeuw, ontving zijn opleiding te Keulen en bekleedde er vervolgens gedurende 25 jaar het hoogleeraarsambt in de geneeskunde. Tevens was hij eerste geneesheer en raad van *Philips Willem I*, paltsgraaf aan den Rijn, hertog van Beieren, Kleef, Gulik enz., alsmede visitator en examinator van apothekers en chirurgijns te Keulen. Hij overleed aldaar den 30sten October 1659. Hij schreef: „Prognosis vitae et mortis etc." (1605), „Descriptio fontis medicati, vulgo Tilleborn dicti, prope Andernacum" (1620), „Essentia Hellebori rediviva etc." (1623), „Pharmacopoeia sive dispensatorium Coloniense etc." (1672) en „De admiranda curatione scroti, post gangraenam delapsi" (1627).

Holtzmann, *Adolf,* een Duitsch taalkenner, geboren te Karlsruhe den 2den Mei 1810, studeerde eerst te Halle en Berlijn in de godgeleerdheid, wijdde zich vervolgens te München aan oud-Duitsche taalkunde en legde te Parijs onder *Burnouf* zich toe op het Sanskriet. Na zijn terugkeer werd hij de leermeester en opvoeder van den jongen prins *van Baden* en in 1852 gewoon hoogleeraar in de Duitsche taal- en letterkunde te Heidelberg. Van zijn geschriften vermelden wij: op Oostersch gebied „Ueber den griechischen Ursprung des indischen Tierkreises" (1841) en „Indische Sagen" (2de druk, 1854), en op germanistisch gebied een uitgave van de oud-Frankische vertaling van het werk van *Isidorus* „De nativitate" (1836), „Ueber den Umlaut" (1843), „Ueber den Ablaut" (1844) en zijn hoofdwerk „Altdeutsche Grammatik" (onvoltooid, 1870—1875). Minder geslaagd zijn „Kelten und Germanen" (1855), uitgave van het „Niebelungenlied" (4de druk, 1901), van de „Klage" (1859) en van den „Groszer Wolfdieterich" (1865). Door zijn „Untersuchungen über das Niebelungenlied" (1854) kwam dit vraagstuk weer op het tapijt. Hij overleed den 3den Juli 1870. Na zijn dood verschenen nog van hem: „Germanische Altertümer" (1873) en „Deutsche Mythologie" (1874).

Holtzmann, Karl Julius, een godgeleerde en broeder van den voorgaande, geboren te Karlsruhe den 6den Mei 1804 en aldaar overleden den 23sten Februari 1877, was eerst aldaar hoogleeraar in de godgeleerdheid aan het lyceum en daarna in hooge kerkelijke waardigheden werkzaam. Als lid der Algemeene Synode van 1861, heeft hij een

Digitized by Google

belangrijk aandeel gehad in het tot stand komen van het nieuwe Badensche Kerkbestuur.

Holtzmann, Heinrich Julius, een godgeleerde en zoon van den voorgaande, geboren te Karlsruhe den 17den Mei 1832, bekleedde sedert 1861 de betrekking van buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Heidelberg en werd in 1865 gewoon hoogleeraar aldaar, in 1874 te Straatsburg. Hij schreef: „Kanon und Tradition" (1859), „Die synoptischen Evangelien, ihr Ursprung und ihr geschichtlicher Charakter" (1863), „Kritik der Epheser- und Colosserbriefe" (1872), „Die Pastoralbriefe, kritisch und exegetisch behandelt" (1880), „Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament" (3de druk, 1892), „Lehrbuch der neutestamentischen Theologie" (2 dln., 1897), „R. Rothes spekulatives System" (1899) en „Die Entstehung des Neuen Testaments" (1904). Verder werkte hij mede aan *Bunsen's* „Bibelwerk" en aan den „Handkommentar zum Neuen Testament". Met *Zöppfel* schreef hij het „Lexikon für Theologie und Kirchenwesen" (3de druk, 1895) en het „Theologischer Jahresbericht" (1893—1901). Ook verschenen drie deelen zijner „Predigten" (1865—1901).

Holub, *Emil*, een Oostenrijksch ontdekkingsreiziger, geboren den 7den October 1847 te Holitz in Bohemen, begaf zich in 1872 naar Zuid-Afrika en wist door zijn geneeskundige praktijk in de diamantdistrikten van Kimberley en Dutoitspan zooveel geld bijeen te brengen, dat hij in den tijd van vijf jaar drie groote expeditiën kon uitrusten. In Februari 1873 bezocht hij de zuidelijke landschappen der Bantoenegers, in November 1873 Transvaal en de ten N. daarvan gelegen landen en in Maart 1875 drong hij noordwaarts door tot den Zambesi en de Victoriawatervallen. In 1879 keerde hij met kostbare verzamelingen naar Europa terug, om in 1883 nogmaals naar Zuid-Afrika te gaan. Van Kaapstad uit wilde hij met zijn vrouw door geheel Afrika tot den Soedan en Egypte trekken. Zijn plan werd echter reeds vóór hij een derde gedeelte van den tocht afgelegd had, verijdeld door het optreden der Maschoekoeloembestammen aan den bovenloop van den Kafoe6. Uitgeput en uitgeplunderd, keerde hij in Februari 1887 naar Schoschong en kort daarna naar Europa terug. Zijn verzameling (13000 voorwerpen) werd echter gered en te Parijs (1891) en Weenen (1892) tentoongesteld. Hij overleed den 21sten Februari 1902 te Weenen. Van zijn werken noemen wij: „Kulturskizze des Marutse-Mabanda-Reichs" (1879), „The Victoriafalls" (1879), „Sieben Jahre in Süd-Afrika" (1880), „Die Kolonisation Afrikas" (1882), „Beiträge zur Ornithologie Südafrikas" (1882) en „Von Kapstadt ins Land der Maschukulumbe" (2 dln., 1888—1890).

Holwarda, *Jan Fokker*, of *Johannes Phocylides*, een Nederlandsch geleerde, geboren te Holwerd in Friesland den 19den Februari 1618, studeerde te Franeker en werd aldaar in 1637 tot meester in de vrije kunsten en in 1640 tot doctor in de geneeskunde bevorderd. In 1639 werd hij er buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde en in 1647 gewoon hoogleeraar. Reeds den 21sten Januari 1651 maakte een slepende ziekte een einde aan zijn leven. Hij schreef: „Dissertatio astronomica in Lansbergium" (1640), „Epitome astronomicae reformatae" (1642), „Sciagraphia logicae generalis" (1643), „Collegium logicum, disputationibus duodecim" (1646), „In historiam Philippico-Frisicam clarissimi amplissimique viri D. Pieri Winsemii" (1646, een uitgebreid gedicht) en „Elementare logicum" (1648), een uittreksel uit de „Sciagraphia".

Holwerd, een dorp in de Friesche gemeente Westdongeradeel, ligt op een hooge terp langs den zeedijk. Men vindt er vruchtbare akkers, waarop koren, vlas en aardappelen verbouwd worden. Het dorp bezit een Hervormde kerk, die op het hoogste gedeelte van den heuvel gelegen is, en een Doopsgezinde kerk. Van hier uit werd de reeds lang weer stuk geslagen dijk aangelegd tot verbinding van het eiland Ameland met den vasten wal, in de hoop hierdoor de aanslibbing der Wadden te bevorderen, welke verwachting echter niet vervuld werd.

Holwerda, *Jan Hendrik*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te 's Gravenhage den 16den September 1805, ontving zijn opleiding aan het gymnasium aldaar, werd in 1813 student te Leiden en zag zijn antwoord op een prijsvraag „Over de meening der Grieksche sceptici omtrent het kenmerk der waarheid" met goud bekroond. Hij bepaalde zich bij de studie der godgeleerdheid, volgde de lessen van *Hamaker* over de Oostersche talen, promoveerde op een dissertatie „Over het gesprek van Jezus met Nicodemus" en werd eerst predikant te 't Woud bij Delft, toen te Assen en in 1837 te Gorinchem. Hij hield zich voornamelijk bezig met de verklaring van het Nieuwe Testament. In 1866 werd hij te Gorinchem tevens rector der Latijnsche school en bleef deze betrekking nog waarnemen, toen hij in 1872 emeritus geworden was, totdat die school in 1879 werd opgeheven. Daarna vestigde hij zich eerst te Voorschoten en daarna te Oegstgeest, waar hij in April 1886 overleed. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Van zijn geschriften vermelden wij: „Emendationum Flavianarum specimen" (1847), „De betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel, inzonderheid van de schriften des Nieuwen Testaments" (1853), „Uitlegkundige aanteekeningen op eenige plaatsen uit het Nieuwe Testament" (1853), „Bijdragen tot de uitlegging van het Nieuwe Testament" (1854), „De gedachte aan het oordeel des Heeren, het wapen en de staf van den getrouwen evangeliedienaar" (1860), „Annotatio critica in Xenophontis Hellenica" (1866) en „Herinneringen van een predikant na een en veertigjarigen dienst" (1872). Daarenboven zijn vele zijner opstellen verspreid in „Mnemosyne," „Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie," Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen" enz.

Holyhead, een havenplaats op de westzijde van het eiland Holy, dat door een kleinen, smallen sont van het eiland Anglesey gescheiden is, is onregelmatig van gedaante, telt (1901) 10072 inwoners en heeft kusthandel en scheepsbouw. Het plaatsje is belangrijk als de het dichtst bij Ierland gelegen haven, vanwaar dagelijks tweemaal stoombooten naar Kingstown en Dublin

Digitized by Google

varen. De reis van Londen naar Dublin duurt 14, van Holyhead naar Dublin slechts 4 uren. De haven heeft een 1200 m. lange kade en twee groote golfbrekers. Een spoorlijn verbindt Holyhead met Anglesey en het vasteland van Engeland.

Holyoake, *George Jacob*, een Engelsch sociaal-democraat, geboren te Birmingham den 13den April 1817, studeerde aldaar, was er een tijdlang als leeraar in de wiskunde werkzaam en wijdde zich daarna aan de politiek en de letterkunde. In 1841 hield hij voorlezingen over *Owen's* wijsbegeerte. Zijn in talrijke geschriften (o.a. „Secularism its origin and nature, 1897) en in het in 1846 gestichte tijdschrift „The Reasoner" neergelegde denkbeelden huldigen het „Secularism-stelsel", dat het leven wil gegrondvest zien op zedelijke en wetenschappelijke beschaving, zonder invloed der kerk. Zijn orgaan was sedert 1874 de „Secular Review". Hij was de laatste Engelschman, die wegens atheïsme gevangen genomen werd. Een door de regeering tegen hem gevoerd proces, gaf aanleiding tot de afschaffing van het dagbladzegel; ook bewerkte hij de gelijkstelling van de gelofte met den eed en de uitgave der blauwboeken van de Regeering over de arbeiderstoestanden in andere landen, en was hij de stichter van talrijke arbeidersvereenigingen. Zijn werk „The history of co-operation in Rochdale" (1858) deed binnen twee jaar 250 arbeidersvereenigingen ontstaan. Zijn hoofdwerken zijn: „History of coöperation in England" (2 dln., 3de druk, 1885) en „Public speaking and debate" (6de druk, 1901).

Holyrood (Heilig Kruis) is de naam van het oude koninklijk paleis te Edinburgh en ontleent dien aan het daartegenover gelegen klooster Holyrood-Abbey dat in 1128 door *David I*, koning van Schotland, gesticht en met vele goederen begiftigd werd. In de 14de en 15de eeuw was dit klooster meermalen de residentie der Schotsche monarchen en de meesten van hen werden er begraven. Het paleis werd echter eerst in 1528 door *Jacobus V* gebouwd en bleef, nadat het klooster in 1544 door de Engelschen bijna geheel verwoest was, de woonplaats van koningin *Maria*

Kasteel van Holyrood.

Stuart en van haar zoon *Jacobus VI*, totdat deze als *Jacobus I* den Engelschen troon beklom. Het werd echter door de troepen van *Cromwell* grootendeels vernield, waarna onder de regeering van *Karel II* in 1660—1679 het tegenwoordige kasteel werd opgetrokken, terwijl men het noordwestelijk gedeelte van het door *Jacobus V* gebouwde slot in zijn oorspronkelijken toestand behield. Het nieuwe kasteel werd naar het ontwerp van sir *William Bruce* van steen in den vorm van een vierkant gebouwd; het is langs elke zijde 73 m. lang en aan de hoeken van den voorgevel van zware torens voorzien. In een ruime gaanderij vindt men de portretten van 111, meestal fabelachtige Schotsche koningen, geschilderd door den Nederlandschen schilder *de Witt*. In het oude gedeelte van het paleis bevindt zich de kamer van koningin *Maria*, nog geheel en al in haar oorspronkelijken toestand, zelfs met het door haar achtergelaten handwerk. Ook wordt er nog het kabinet aangewezen, waar *Rizzio*, de gunsteling der koningin, in haar bijzijn vermoord werd. In het vertrek der koningin woonde in 1745 gedurende korten tijd de pretendent *Karel Eduard* en terstond daarna, na den slag bij Culloden, de hertog *van Cumberland*. Later bood het paleis tot tweemaal toe (1795—1799 en 1830—1832) een wijkplaats aan de uit Frankrijk verdreven *Bourbons*.

Holz, *Arno*, een Duitsch dichter en schrijver, geboren te Rastenburg den 26sten April 1863, leeft thans te Berlijn. Zijn dichtbundels „Klingsinherz" (1883) en „Das Buch der Zeit, Lieder eines Modernen" (1885) werden bekroond. Zijn theorie van den „konsequenter Realismus" ontwikkelde hij in „Die Kunst, ihr Wesen und ihre Gesetze" (1891); zij is daarom van belang, omdat zij invloed had op de eerste drama's van *Hauptmann*, die haar uit „Papa Hamlet" (1889) leerde kennen. *Holz* schreef verder: „Deutsche Weisen" (met *Ierschke*, 1884), „Emanuel Geibel" (1884), het drama „Die Familie Selicke" (met *Schlaf*, 1890), „Neue Gleise" (id., 1891), „Der geschundene Pegasus" (1892), „Berlin. Das Ende einer Zeit in Dramen. Sozialaristokraten" (1896), „Revolution der Lyrik" (1899), „Phantasus" (1894), „Streitschrift gegen dr. R. M. Meyer" (1900), „Johannes Schlaf. Ein notgedrungenes Kapitel" (1902), „Lieder auf einer alten Laute" (1903), „Aus Urgroszmutters Garten. Ein Frühlingsstrausz aus dem Rokoko" (1903), „Dafnis. Lyrisches Porträt aus dem 17. Jahrhundert" (1904) en „Traumulus" (met *Ierschke*, 1905).

Holzgethan, *Ludwig*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren den 1sten October 1800, trad in 1831 in staatsdienst en was in 1852 opgeklommen tot den rang van prefect van Financiën in Venetië. In 1865 werd hij opgenomen in den stand der vrijheeren, aanvaardde in 1870 in het ministerie-*Potocki* de portefeuille van Financiën, behield haar onder *Hohenwart* en belastte zich bij het aftreden van laatstgenoemde tijdelijk met het voorzitterschap van het Kabinet. Den 17den Januari 1872 werd hij Rijksminister van Financiën. Hij overleed te Weenen den 12den Juni 1876.

Holzminden, een stad in het hertogdom Brunswijk, ligt bij de monding der Holzminde in de Wezer, nabij het Sollinger Woud, aan de spoorlijn Scherfede—Holzminden en Soest—Börszum en telt (1900) 9857 inwoners. Men vindt er 3 kerken, een gedenkteeken voor *Bismarck*, een gymnasium, een paar vakscholen, chemische

Digitized by Google

fabrieken, vervaardiging van vanilline, suiker, cement, machines, hout- en ijzerwaren, bruggenbouw, steengroeven en steenslijperijen, benevens scheepvaart.

Holzschicher von Harrlach, *Rudolf Christoph Karl Sigmund,* vrijheer *von*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren den 22sten Januari 1777 in de vrije rijksstad Neurenberg uit een oud en aanzienlijk geslacht, studeerde te Altdorf en Jena in de rechten en bekleedde verschillende betrekkingen in zijn geboortestad. Toen Neurenberg in 1806 aan Beieren werd toegevoegd, zorgde hij, dat ook de schuld der stad ten laste kwam des koninkrijks. Sedert 1825 werd hij bij herhaling afgevaardigd naar den Landdag en ijverde er voor mondelijke en openbare burgerlijke rechtspleging. Voorts schreef hij: „Versuch vergleichender Gesetzeskritik des französischen mündlichen und gemeinen deutschen schriftlichen Civilprocesses" (1831) en „Theorie und Kasuistik des gemeinen Civilrechts" (3de druk, 1863—1864). Hij overleed den 20sten Juli 1861.

Holzschuh, *Dietrich* (ook *Tile Kolup* genaamd), een der valsche *Frederikken*, die zich voor den in 1250 gestorven keizer *Frederik II* uitgaven, trad het eerst in 1283 te Keulen op, doch had weinig succes, waarom hij zich naar Neusz begaf, waar de bevolking hem geloof schonk. Hij waagde het *Rudolf van Habsburg* voor zijn troon te dagen, om hem als koning te beleenen, stond de Friezen tegen den graaf van Holland bij, trachtte deel te nemen aan den strijd tusschen de steden en den koning en ging naar Wetzlar; toen deze stad zich echter aan den koning onderwierp, gaf zij den avonturier prijs, die den 7den Juli 1285 als ketter verbrand werd.

Hom. is achter diernamen de afkorting voor sir *Everard Home* (9 Mei 1756—31 Augustus 1832), den schrijver van „Lectures on comparative anatomy" (6 dln., 1814—1829).

Hom. Zie *Visschen.*

Homalineeën is de naam van een plantenfamilie, welke boomen en heesters omvat met afwisselende, gaafrandige of getande bladeren, afvallende of geen steunblaadjes en tweeslachtige, tot aren, pluimen of trossen vereenigde bloemen. De kelk is trechtervormig en heeft een 12- tot 15-deeligen rand; de perigynische bloembladeren, 10 of 15 in aantal, wisselen af met de kelkslippen. De meeldraden zijn aan den voet der bloembladeren vastgehecht, meestal ten getale van 3 tot 6 met elkaâr verbonden en dragen helmknopjes met overlangs openspringende helmhokjes. Het vruchtbeginsel is gewoonlijk half onderstandig, éénhokkig en van 3 tot 5 stijlen voorzien. De vrucht is een doosvrucht of een bes. Deze familie omvat omstreeks 30 soorten, welke uitsluitend in de keerkringslanden groeien.

Homalium *Jacq.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Homalineeën*. Het onderscheidt zich door een trechtervormigen, met het vruchtbeginsel saâmgegroeiden kelk met een 6- of 7-deeligen rand, door een 6- of 7-bladerige bloemkroon en door 3 tot 6 tot één bundel vereenigde meeldraden. *H. racemosum Jacq.* is een boompje ter hoogte van 5 tot 7 m., welks wortels op de Antillen als een samentrekkend geneesmiddel worden gebruikt. Tot dat doel bezigt men ook de wortels van *H. Racoubea, Sw.*, een kleinen boom in Guyana.

Homann, *Johann Baptist*, een Duitsch aardrijkskundige, geboren te Kamlach in het Beiersche arrondissement Zwaben den 20sten Maart 1663, bezocht, als bestemd voor den geestelijken stand, de Jezuïetenschool te Mindelheim. Om aan het kloosterleven te ontkomen, begaf hij zich heimelijk naar Neurenberg, waar hij de Protestantsche leer omhelsde en in 1687 notaris werd. Door zijn neiging aangespoord en tevens om zijn stoffelijken toestand te verbeteren, legde hij zich toe op het graveeren, inzonderheid van landkaarten. In 1702 stichtte hij een kaartenhandel, die allengs toenam in uitgebreidheid. Hij leverde omstreeks 200 kaarten, die zich niet alleen door nauwkeurigheid, maar vooral ook door hun lagen prijs onderscheidden, en daaronder bevonden zich de 126 kaarten van een grooten „Atlas" (1716) en de 18 van den „Atlas methodicus" (1719). Ook vervaardigde hij hemel- en aardgloben enz. Het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Berlijn vereerde hem in 1715 met het lidmaatschap, keizer *Karel IV* zond hem een gouden keten en benoemde hem tot zijn geograaf en czaar *Peter* verleende hem in 1722 den titel van keizerlijk agent. Hij overleed den 1sten Juli 1724. Ook de latere eigenaars dezer zaak, welke tot 1848 bestond, hebben zich jegens de aardrijkskunde zeer verdienstelijk gemaakt.

Homatropine (Phenylglucolyltropeïne) $C_8H_{14}N.O.CO.C_7H_7O$ is een alkaloïd, dat uit atropine bereid wordt, door eerst het daaruit gewonnen tropine aan amandelzuur te binden, daarna dit zout herhaaldelijk met verdund zoutzuur te verwarmen en het alkalisch gemaakte produkt met chloroform te behandelen, hetwelk de homatropine uittrekt. Het vormt kleurlooze, prismatische kristallen, smelt bij 98° en werkt, evenals atropine, op de oogen, echter is zijn werking na 20 uren voorbij. Het broomwaterstofzure zout gebruikt men bij oogziekten in den vorm van een wit kristallijn, oplosbaar poeder.

Hombre. Zie *L'Hombre.*

Homburg, *vor der Höhe*, een stad en badplaats in het Pruisische distrikt Wiesbaden, ligt aan den voet van den Taunus, aan de spoorlijnen Homburg—Frankfort en Homburg—Usingen en telt (1905) 13742 inwoners. Homburg bestaat uit de Oud- en de door landgraaf *Frederik II* aangelegde Nieuwstad. Het voormalige residentieslot ligt op een de stad beheerschenden heuvel. Men vindt er 5 kerken, gedenkteeken voor *Wilhelm I*, *keizer Frederik I*, diens gemalin en den dichter *Hölderlin*. De stad bezit een gymnasium, een hoogere burgerschool, een museum van oudheden, leder-, hoeden-, brood-, cartonnage-, azijn-, mosterd-, likeur- en loodwitfabrieken. De 8 minerale bronnen behooren tot de ijzerhoudend-salinische zuurlingen en bevatten een hoog percentage aan koolzuur. De voornaamste is de Elizabethsbron. Het bronwater wordt gedronken als middel tegen maagcatarrhe, aambeien, vetlijvigheid, jicht, galcatarrhe, storingen in de menstruatie, als bad gebruikt tegen scrophuleuze huiduitslag, jicht en rheumatiek. Jaarlijks worden 100000 kruiken verzonden. Het aantal badgasten bedraagt jaarlijks 12000. De badgebouwen zijn prachtig,

Digitized by Google

vooral het Kurhaus met een schouwburg, het badhuis Kaiser Wilhelmsbad en het Kurhausbad. Zij behooren alle aan de stad. In de mooie omgeving valt vooral de Saalburcht te noemen, waarheen een electrische tram leidt. De stad en burcht behoorden in de Middeleeuwen aan de heeren *von Eppenstein*.

Home, *Henry*, een Engelsch wijsgeer en schrijver, geboren in 1696 te Kames in het graafschap Berwick, werd in 1724 advocaat te Edinburgh, in 1752 lid van het gerechtshof en in 1763 opperrechter van Schotland met den titel van lord *Kames*. Hij overleed den 27sten December 1783. Van zijn geschriften noemen wij: „Essays on the principles of morality and natural religion" (1751), „Elements of criticism" (3 dln., 1762—1765) en „Sketches of the history of man" (1774).

Homer, *Winslow*, een Amerikaansch schilder, geboren te Boston den 24sten Februari 1836, was gedurende twee jaren werkzaam bij een lithograaf, studeerde daarna te New-York en illustreerde een aantal boeken en tijdschriften. Bij het uitbreken van den Burgeroorlog ging hij naar Washington en teekende oorlogstooneelen voor „Harper's Weekly". Uit dien tijd dagteekenen ook zijn stukken „Krijgsgevangene voor het front", „Home sweet home" en „Zouaven".

Homeros is een Grieksch dichter, die volgens de eenstemmige overlevering der Oudheid aan het hoofd staat der Grieksche letterkunde. In het algemeen (eenige grammatici, de *Chorizonten*, uitgezonderd) hield men door alle vroegere eeuwen heen hem voor den vervaardiger der twee beroemde heldendichten „De Ilias", en „De Odyssee. Daarenboven werden hem nog vele andere gedichten toegekend, zooals lofzangen op de goden of hymnen, van welke 5 grootere en 28 kleinere zijn bewaard gebleven, een kluchtig epos, waarvan zekere *Margites* de held is, de „Muizen- en kikvorschenstrijd" (zie *Batrachomyomachia*) en een aantal grootere epische gedichten (zie *Cyclische Dichters*). Wat omtrent den persoon des dichters wordt medegedeeld is niet veel meer dan sage. Zeven steden (volgens den bekenden hexameter „Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Chios, Argos, Athene) bestreden elkander de eer zijn geboorteplaats te zijn.

De oude overlevering noemt met vrij groote zekerheid het Aeolische Smyrna als zijn geboorteplaats en het Ionische eiland Chios als de plaats, waar hij gewerkt heeft, wat goed overeenstemt met den Aeolischen achtergrond van de in Ionisch dialekt opgestelde gedichten. Wat den ouderdom van *Homeros* betreft, schijnt het zoo goed als zeker te zijn, dat de tijd, waarin de epische poezie de hoogte bereikte, die men aan zijn genie toeschrijft, omstreeks 850—800 v. Chr. valt. Wat over het leven van den dichter wordt verteld, mist iederen historischen grondslag, zelfs het verhaal van zijn blindheid, die op de valsche veronderstelling berust, dat de dichter van de „Ilias" en „Odyssee" identiek zou zijn met den blind genoemden dichter van de hymne op den Delische Apollo. De „Ilias" en „Odyssee" zijn de oudste voortbrengselen der Grieksche letterkunde en de grootste en meest volkomen heldendichten niet alleen daarvan, maar van de wereldpoëzie. Hun inhoud vormt slechts een klein gedeelte van den grooten Trojaanschen sagenkring. De „Ilias" behandelt een tijdsverloop van 51 dagen uit het tiende jaar van den Trojaanschen Oorlog in een eenvoudige, chronologische volgorde. Beginnend met den wrok van *Achilleus* over het wegvoeren van zijn slavin *Briseïs* door *Agamemnon*, schildert zij de door het niet deelnemen aan den strijd door *Achilleus* veroorzaakte en zich steeds uitbreidende moeilijke omstandigheden der Grieken tot den dood van *Patroklos*, het keerpunt van het gedicht, de verzoening van *Achilleus* en *Agamemnon*, de wraak van den eerste op *Hector*, de lijkspelen voor *Patroklos* en de uitlevering en begrafenis van *Hektor's* lijk. De „Odyssee" bezingt den terugkeer van *Odysseus* en omvat slechts een tijdsruimte van 41 dagen; de avonturen van *Odysseus* op zijn veeljarigen zwerftocht worden episodisch vertelt. *Nitzsch* deelt het gedicht in vier afdeelingen in: de eerste (boek 1—4) schildert de toestanden in het huis van den held, die zich op het eiland van *Kalypso* bevindt en de reis van zijn zoon *Telemachus*, om berichten van zijn vader te krijgen; de tweede (boek 5—13) bevat diens tocht van het eiland van *Kalypso* naar het land der Phaiaken, aan wie hij zijn avonturen vertelt en vandaar naar Ithaka; de derde (boek 13—19) schildert ons hoe de als bedelaar verkleede held met zijn trouwen schapenhoeder *Eynaios* en *Telemachus* beraadslaagt over het bestraffen der vrijers van *Penelope*; de vierde (boek 20—24) behandelt de uitvoering van dat plan.

Homeros. (Museum te Napels).

Reeds in de Oudheid bestond de meening, dat „Ilias" en „Odyssee" niet van denzelfden dichter en niet uit denzelfden tijd afkomstig konden zijn; de vertegenwoordigers dier meening, met de grammatici *Xenon* en *Hellanikos* aan het hoofd, noemde men de *Chorizonten* (scheidenden). Inderdaad bestaat tusschen beide gedichten niet alleen een verschil in toon, maar ook in zeer veel bijzonderheden, die op een aanmerkelijk latere vervaardiging der „Odyssee" wijzen. De voorstellingen der goden zijn hier edeler, het religieus en zedelijk leven staat op een hoogeren trap; ook het huiselijk en sociaal leven is meer ontwikkeld; scheepvaart en handel hebben zich uitgebreid, de kennis van vreemde landen en hun voortbrengselen is toegenomen. Ook ontging het den Ouden niet, dat in beide gedichten niet alles op denzelfden trap van volmaaktheid staat, dat er gapingen zijn in het verhaal, dat het aan tegenspraken niet ontbreekt. Terwijl zij dergelijke gebreken dikwijls door het aannemen van interpolaties uit den weg trachtten te ruimen, knoopten nieuwere critici daaraan een reeks scherpzinnige hypothesen vast omtrent het ontstaan van de Homerische gedichten. Deze zoogenaamde „Homerische quaestie" werd opgeworpen door *Fr. A. Wolff* in de „Prolegomena ad Homerum" van 1795, waarin hij als zijn meening uitsprak, dat mondeling ontworpen liederen van *Homeros* en zijn school, de Homeriden op Chios, een-

Digitized by Google

wen lang door rondtrekkende zangers, rhapsoden, mondeling overgeleverd en eerst ±540 door *Peisistratos* van Athene in hun tegenwoordigen vorm van twee groote gedichten gebracht zouden zijn. Hij grondde die meening op zijn veronderstelling, dat het gebruik van het schrift in Griekenland eerst in de eeuw der Zeven Wijzen bekend was, en op een traditie, die *Peisistratos* als verzamelaar en ordenaar der gedichten noemt. In ieder geval is het weinig waarschijnlijk, dat het gebruik van het schrift bij de Grieken, als is het ook veel ouder dan *Wolff* weten kon, in zoo ouden tijd reeds zóó ontwikkeld was, dat de Homerische gedichten dadelijk van het begin af op schrift gebracht kunnen zijn. Doch zulks sluit de mogelijkheid van het bestaan van grootere afzonderlijke gedichten niet uit; zelfs schijnt het ontstaan van heldendichten met een zoo sterk uitgesproken eenheid uit een veelheid van liederen onmogelijk. Ook wijst de taal in het algemeen absoluut op één samenhangende taalperiode. Dat zij in hun tegenwoordigen vorm reeds vóór het begin der Olympiaden (776 v. Chr.) bestonden, is zeker, daar naar hun voorbeeld en er bij aansluitend de zoogenaamde cyclische dichters (zie aldaar) grootere heldendichten vervaardigd hebben. Dat eerst *Peisistratos* of de door hem benoemde commissie van geleerden, met den dichter *Onomatrikos* aan het hoofd, de „Ilias" en de „Odyssee" als een geheel zou hebben geschapen, een meening, welke na *Wolff* vooral door *Lachmann* is voorgestaan, is niet aan te nemen. Meer waarschijnlijk is, dat eerst onder *Peisistratos* een totale „Ilias" en een totale „Odyssee" tot stand zijn gekomen, d. w. z. een opteekening van het geheel, in tegenstelling tot de zoogenaamde rhapsodieën, de door de rhapsoden voor hun voordrachten uitgekozen afzonderlijke gedeelten. Het geheele *Peisistratos*-verhaal, dat verschillende geleerden voor een legende houden, hangt waarschijnlijk samen met den eersten aanleg van een bibliotheek te Athene en de door zijn zoon *Hipparchos* getroffen regeling van een volledige en geordende voordracht der Homerische heldendichten op de Panathenaeën. Daarentegen verklaart *G. Hermann* de tegenstelling der onloochenbare eenheid van het geheel en de tegenspraken en afwijking in de afzonderlijke deelen door het aannemen van een oer-Ilias en een oer-Odyssee van geringeren omvang en een geleidelijke uitbreiding door toe- en invoegingen. Anderen nemen een door de zoogenaamde Diaskenasten later tot stand gebrachte samenstelling uit kleine gedichten, uit een „Achilleïs" en „Ilias" voor het eene, en uit een „Telemachie" en „Terugkeer van Odysseus" voor het andere aan. Dat bij de samenstelling van beide voorhanden liederen gebruikt kunnen zijn en dat zij, alvorens hun tegenwoordigen vorm te krijgen, in den loop der tijden meermalen uitgebreid en omgewerkt zijn, geven zelfs de unitariërs toe.

De invloed der Homerische gedichten op de ontwikkeling van het Grieksche volk is buitengewoon groot geweest, en niet zonder recht kan *Herodotos* beweren, dat *Homeros* en *Hesiodos* voor de Grieken hun goden geschapen hebben; de religieuze voorstellingen, die zij uitgewerkt hebben, zijn altijd de maatstaf voor de Hellenen gebleven. In de mythen van *Homeros* vond de tragedie haar motieven, *Aischylos* noemde zijn werken kruimels van de welvoorziene tafel van *Homeros*. Zijn typen van goden en heroën dienden als voorbeeld voor alle kunstscheppingen. In het algemeen waren de gedichten voor de Grieken de grondslag voor een hoogere geestesontwikkeling. *Plato* noemde *Homeros* Griekenland's opvoeder, en voor het nationale bewustzijn gold hij als *de* dichter. Van hem gingen de studiën der Alexandrijnen uit, van wie de weinig doelmatige indeeling van beide gedichten in 24 boeten, naar het aantal letters van het Ionisch alphabet, afkomstig is, en aan hem danken de philologie en kritiek der Grieken haar ontwikkeling. De drie beste grammatici van Alexandrië, *Zenodotos*, *Aristophanes* en vooral *Aristarchos* hebben na elkander kritische uitgaven van *Homeros* bewerkt, en tot in den Byzantijnschen tijd is hij het middelpunt van alle studiën gebleven. Ook de Romeinen hebben steeds levendige belangstelling in *Homeros* getoond. In de Middeleeuwen was hij in het W. alleen door een metrisch uittreksel der „Ilias," den zoogenaamden *Homerus latinus*, bekend. Na het wederopleven der wetenschappen vond hij niet de hem toekomende waardeering, daar *Virgilius* als de grootste dichter beschouwd werd. Het juiste oordeel ging van Engeland uit en werd vandaar over het vasteland verspreid. Vooral *Lessing* heeft in Duitschland op dit gebied veel gedaan.

Van de uitgaven moeten, behalve de *Editio princeps* van *Chalkondylas* (2 dln., Florence, 1488), genoemd worden, die van *Ernesti* (5 dln., 2de druk [van *Dindorf*] 1824), *Wolf* (7 dln., 2de druk, 1804—1807), *Heyne* (9 dln., 1802—1822), *Bekker* (2de druk, 1858), *Laroche* (1868—1876), *Nauck* (1874—1877), *Ludwich* (1889) en van onze landgenooten *van Leeuwen* en *Mendes da Costa* (4 dln., 2de druk, 1895), terwijl niet onvermeld mag blijven *Fik's* „Die Homerische Ilias und Odyssee in der ursprünglichen Sprachform wiederhergestellt" (5 dln., 1883—1886), waarin het Ionische dialekt door het Aeolische is vervangen. De beste Nederlandsche vertaling is die van *Voemaer*.

Home Rulers is de naam van een staatkundige partij in Ierland. Deze is in 1872 ontstaan en verlangt een zelfstandig bestuur voor Ierland en een afzonderlijk Parlement, alzoo een volkomen afscheiding van Engeland. (Zie *Groot-Brittannië en Ierland, Geschiedenis*).

Homestead, een stad in den Noord-Amerikaansche staat Pennsylvanië, ligt dicht bij Pittsburg aan den Monongahela en telt (1900) 12554 inwoners. Men vindt er staalfabrieken van *Carnegie*, die sedert 1891 ook nikkelstalen pantsers voor de marine vervaardigen. Hier brak in 1892 een groote werkstaking uit.

Homeyer, *Karl Gustav*, een Duitsch jurist, geboren den 13den Augustus 1795 te Wolgast in Nieuw-Vóór-Pommeren, studeerde te Berlijn, Göttingen en Heidelberg, promoveerde in 1821 op een dissertatie „Historiae juris Pomeranici capita quaedam", werd privaatdocent, in 1824 buitengewoon en in 1827 gewoon hoogleeraar in de rechten, in 1845 „Geheimer Obertribunalrat", van welke betrekking hij in 1867 afstand deed, in 1850 lid van de Academie van Wetenschappen, in 1854 van den Staatsraad, syndicus van de Kroon

Digitized by Google

en lid van het Heerenhuis voor levenslang. Hij leverde: „Grundrisz der dänischen Rechtsgeschichte" (een vertaling naar *Kolderup-Rosenvingr*, 1825), drie nieuwe uitgaven van den „Sachsenspiegel" (1827, 1835 en 1871), „Das sächsische Lehnrecht und der Richtsteig Lehnrechts" (1842), „Der Auctor vetus de beneficiis, das Görlitzer Rechtsbuch und das System des Lehnrechts" (1844), „Der Richtsteig Landrechts nebst Cautela und Premis" (1857), „Verzeichnis deutscher Rechtsbücher des Mittelalters und ihrer Handschriften" (2de druk, 1856), „Die Stellung des Sachsenspiegels zum Schwabenspiegel" (1853), „Die Stellung des Sachsenspiegels zur Parentelenordnung" (1860) en „Haus- und Hofmarken" (1870). Hij overleed den 20sten October 1874.

Homeyer, *Eugen Ferdinand von*, een Duitsch ornitholoog, geboren te Nerdin bij Anklam den 11den November 1809, wijdde zich aan den landbouw en vervolgens aan het verzamelen van vogels. Hij was op dit gebied met uitstekend gevolg te Stolp werkzaam, werd lid en voorzitter van het Ornithologisch Genootschap en schreef o. a.: „Die Vögel Pommerns" (1837), „Deutschlands Säugetiere und Vögel" (1877), „Die Spechte und ihr Wert in forstlicher Beziehung" (2de druk, 1879), „Reise nach Helgoland, den Nordsee inseln Sylt, Lyst u.s.w." (1880), „Ornithologische Briefe" (1881), „Die Wanderungen der Vögel" (1881) en „Verzeichnisz der Vögel Deutschlands" (1885). Hij overleed te Stolp den 31sten Mei 1889.

Homeyer, Alexander von, een Duitsch ornitholoog en neef van den voorgaande, geboren den 19den Januari 1834 te Vorland bij Grimmen in Pommeren, bezocht de kadettenschool te Potsdam en Berlijn, trad in 1852 in Pruisischen krijgsdienst, streed in 1866 bij Skalitz, Schweinschädel en Königgrätz, werd in 1875 bevorderd tot majoor en nam in 1878 zijn ontslag. Met ijver beoefende hij de natuurlijke historie, deed in 1861 onderzoek naar de fauna, inzonderheid naar de vogels, van de Balearische Eilanden en van de kusten der Middellandsche Zee en vervolgens ook naar de vlinders. In 1874 stond hij aan het hoofd eener Duitsche expeditie naar Afrika. Hij trok langs den Quanza naar Dondo, vervolgens naar Pungo Andongo (9° Z.Br.) en werd hier aangetast door de galkoorts, zoodat hij aan *Pogge* het bevel overdroeg, die in December 1875 het gebied der Moeatojambo bereikte. In 1875 keerde *Homeyer* met een groote verzameling vlinders naar Europa terug. Hij overleed te Greifswald den 14den Juli 1903.

Homiletiek of *predikkunde* noemt men de wetenschap der kanselwelsprekendheid, inzonderheid de aanwijzing van alles, wat tot het opstellen en voordragen van kerkelijke redevoeringen, homiliën en predikatiën behoort. Zij bevat in het algemeen de voorstelling van de beteekenis en de strekking der leerrede voor de openbare godsdienstoefening en in het bijzonder de regels, die men in acht moet nemen bij de keus der stof (*inventio*), bij de verdeeling *(dispositio)* en de uitvoering *(elocutio)* der verschillende deelen, alsmede met betrekking tot de mondelijke voordracht en de gebaren (*declamatio et actio*). De homiletiek houdt zich aan de algemeene regels der welsprekendheid, maar wijzigt ze bij de toepassing naar den inhoud en het doel der leerrede. Ook het houden van bijbeloefeningen en van gelegenheidsleerredenen behoort tot haar gebied. De geschiedenis der homiletiek is dus de geschiedenis van den preektrant.

Homilie of redevoering, noemt men sedert de 4de eeuw onzer jaartelling een samenhangende, kerkelijke verklaring van een gedeelte der Gewijde Schrift of ook wel een kerkelijke leerrede. Thans verstaat men daaronder algemeen een bepaalde soort leerrede, waarvoor een Bijbeltekst tot thema genomen wordt en waarin de in dezen tekst vervatte denkbeelden, al zijn zij ook niet logisch gerangschikt of verbonden, achtereenvolgens ter sprake gebracht en tot leering en stichting der hoorders behandeld worden. Zulk een homilie is een *analytische*. Wanneer men daarentegen de godsdienstige denkbeelden, in den tekst vervat, onder een algemeen hoofddenkbeeld brengt en eerstgenoemde als onderdeelen van dit laatste, met het oog op de hoorders op toepasselijke wijze bespreekt, dan noemt men zulk een homilie een *synthetische*. Het is duidelijk, dat zij in dit laatste geval weinig van de eigenlijke leerrede verschilt.

Homilius, *Gottfried August*, een Duitsch componist van kerkmuziek, geboren den 2den Februari 1714 te Rosenthal, op de grenzen van Saksen en Bohemen, werd in 1742 organist in de Lieve-Vrouwen-Kerk te Dresden, in 1755 cantor aan de „Kreuzschule" aldaar en directeur dier inrichting en overleed den 1sten Juni 1795. Hij onderscheidde zich door een grooten rijkdom van denkbeelden, door technische vaardigheid en door een uitstekende keus der registers. Van zijn composities noemen wij: een „Passionscantate" (1775), een „Weihnachtscantate" (1777), „Sechs deutsche Arien im Klavierauszuge" (1786), een groot aantal motetten en zes „*Magnificat's*".

Hommel, *Karl Ferdinand*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Leipzig den 6den Januari 1722, studeerde in zijn geboortestad eerst in de medicijnen en daarna in de rechten, promoveerde in 1744, werd in 1750 buitengewoon, in 1752 gewoon hoogleeraar in de rechten, in 1763 ordinarius der rechtsgeleerde faculteit en overleed den 16den Mei 1781. Hij was een man van algemeene kennis en van zuiveren smaak en beoefende niet alleen het wijsgeerig en stellig recht, maar bracht ook de rechtsgeleerdheid in verband met kritiek, geschiedenis, oudheidkunde enz. Van zijn geschriften vermelden wij: „Teutscher Flavius, oder vollständige Anleitung, sowol in bürgerlichen als peinlichen Fällen Urtheil abzufaszen" (2 dln., 4de druk, 1813), „Rhapsodia quaestionum in foro quotidie obvenientium etc." (7 dln., 4de druk, 1783—1787), „Palingenesia librorum juris veteris" (1767—1768), „Ueber Belohnung und Strafe nach türkischen Gesetzen" (1772) en „Von Verbrechen und Strafen" (naar *Beccaria*; 2 dln., 1788).

Hommel, *Fritz*, een Duitsch oriëntalist, geboren te Ansbach den 31sten Juli 1854, studeerde te Leipzig, was sedert 1877 werkzaam aan de bibliotheek te München, vestigde er zich als privaat-docent en werd in 1885 hoogleeraar. Hij schreef: „Die äthiopische Uebersetzung des Phy-

Digitized by Google

siologus" (1877), „Die Namen der Säugetiere bei den südsemitischen Völkern" (1879), „Die semitischen Völker und Sprachen" (1881—1883), „Geschichte Babyloniens und Assyriens" (1885), „Die älteste arabische Barlaamversion" (1887), „Der babylonische Ursprung der ägyptischen Kultur" (1892), „Südarabische Chrestomathie. Minäisch-sabäische Grammatik" (1893), „Sumerische Lesestücke" (1894), „Geschichte des alten Morgenlandes" (2de druk, 1898), „Grundrisz der Geographie und Geschichte des Alten Orients" (2de druk, 1904), „Die altisraelitische Ueberlieferung in schriftlicher Beleuchtung" (1897) en „Aufsätze und Abhandlungen" (3 dln., 1892—1901).

Hommels of ook wel *darren*, noemt men de mannetjes der bijen (zie aldaar). Verder geeft men dien naam aan een geslacht (*Bombus L.*) van bijen, die doorgaans veel grooter en ruiger zijn dan de honigbijen. Hun haren vormen door verschil van kleur veelal witte, gele en roode dwarsbanken op een zwarten grond. De soorten van dit geslacht zijn zeer talrijk. Zij leven gezellig onder steenen, boomwortels en vooral onder mosplanten. Langzaam zweven zij voort en maken daarbij een gonzend geluid. De *aardhommel* (*B. terrestris L.*) is zwart met een gelen ring op de borst en een gele streep aan den grond van het achterlijf, waarvan het uiteinde wit is, — en de *steenhommel* (*B. lapidarius L.*) is zwart met een oranjekleurig of geel uiteinde van het achterlijf. Onder de wijfjes vindt men 2 verscheidenheden, van welke de kleinere alleen zulke eieren legt, waaruit mannetjes voortkomen. De hommels behooren tot de *Vliesvleugelige insecten* (*Hymenoptera*) en tot de familie der *Bijen* (*Anthophila*). Het nuttigen van den honig dezer dieren is gevaarlijk, daar zij vooral op de bloemen van het zoo vergiftige vingerhoedskruid (*Digitalis*) azen. — Opmerkelijk is het eindelijk, dat een ander geslacht (*Psithyrus*) van Vliesvleugelige Insecten ten koste der hommels in de cellen van deze leeft en zoozeer op deze gelijkt, dat het langen tijd met het geslacht Bombus vereenzelvigd werd. Aan die roofhommels ontbreken echter de werktuigen tot het verzamelen van stuifmeel.

Hommer is in den scheepsbouw een klamp of verdikking in de nabijheid van den top van een steng, waarover de zaling en het want worden vastgezet.

Hommius, *Festus*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Jelsum in Friesland den 16den Februari 1576, bezocht in 1595 de hoogeschool te Franeker en woonde aldaar ten huize van *Sibrandus Lubbertus*. Daarna woonde hij eenigen tijd te La Rochelle in Frankrijk, studeerde nog 3 jaar te Leiden en werd in 1599 predikant te Dokkum, waar hij *Ursinus'* „Uitlegging van den Heidelbergschen Catechismus" vertaalde. In 1602 was hij predikant bij het Statenleger en woonde de belegering van Grave bij, terwijl hij in datzelfde jaar een beroep aannam naar Leiden. Hier werd hij gewikkeld in de twisten van *Arminius* en *Gomarus*. Dezen laatste, zijn leermeester, stond hij getrouw ter zijde, o. a. op de conferentie, die in 1605 tusschen de twistende hoogleeraren gehouden werd, alsmede bij de onderhandelingen, die vier jaar later te 's Gravenhage plaats vonden. De Contra-Remonstranten kozen hem derhalve tot afgevaardigde naar de Haagsche conferentie van 1611, waar hij met kracht tegen *Episcopius* en *Corvinus* optrad. Ook bij de Delftsche conferentie in 1613 was hij tegenwoordig. Reeds lang had hij aangedrongen op het houden eener algemeene Kerkvergadering, en toen in 1618 de Nationale Synode te Dordrecht samengeroepen werd, werd hij met *Damman* tot scriba gekozen. Ook behoorde hij tot de revisoren der nieuwe Bijbelvertaling en bracht met *Walaeus* de boeken des Nieuwen Verbonds over. Daarna leidde hij de vergaderingen der Provinciale Synode te Leiden, waar vele Remonstranten veroordeeld werden, was van 1619 tot 1640 regent van het Staatscollege, terwijl hem werd opgedragen de gedrukte verhandelingen der Synode over te brengen naar *Jacobus I* van Engeland, waar de hoogeschool te Oxford hem tot rector benoemde. Hij overleed den 5den Juli 1642. Wij hebben van hem: „XVII predicatiën over het ghebedt des Heeren, gedaan door Guil. Buranus" (2de druk, 1658), „LXX disputationes theologicae adversus pontificos etc." (1614), „Specimen controversiarum Belgicarum etc." (1618), vertaald door *Johannes a Lodesteyn* onder den titel: „Monster van de Nederlantsche verschillen," „Narratio historica, ortus et progressus controversiarum Belgicarum," „Oordeel der Synode nationalis der Gereformeerde Kercken van de Vereenichde Nederlanden, ghehouden binnen Dordtrecht enz." (1619) en „Het schatboesk der verklaringhen over den catechismus der Christelijke religie enz." (1617 en later bij herhaling).

Homo diluvii testis, een *getuige van den Zondvloed*, noemde men een geraamte, in den tertiairen leisteen van Oeningen gevonden en door *Scheuchzer* beschreven. Het is 0,92 m. lang en wordt bewaard in Teyler's Museum te Haarlem. Aanvankelijk meende men daarin de overblijfselen van een mensch te zien. Het is echter gebleken, dat dit geraamte afkomstig is van een hagedis, welke door *van der Hoeven* met den naam van *Cryptobranchus primigenius* werd bestempeld, doch ook onder dien van *Andrias Scheuchzeri* bekend is.

Homoeopathie is een door *Samuel Hahnemann* (zie aldaar) ingevoerde geneeswijze, die het best gekarakteriseerd wordt door zijn woorden in het „Organon der rationellen Heilkunde": „Kies, om zacht, snel en duurzaam te genezen in ieder ziektegeval een geneesmiddel, dat een dergelijk lijden (ὁμοῖον πάθος) veroorzaken kan, als het genezen moet! Similia similibus curantur". De eerste grondslagen dezer geneeswijze publiceerde *Hahnemann* in 1796 in het opstel „Versuch über ein neues Prinzip zur Auffindung der Heilkräfte der Arzneisubstanzen, nebst einigen Blicken auf die bisherigen". Hij beschouwt daarin de wegen, die de geneeskunde tot dat oogenblik had ingeslagen om voor de ziekten van het menschelijk lichaam geneesmiddelen te vinden. De „boven alle kritiek verheven" weg, om de grondoorzaken der ziekten weg te nemen is nog niet begaan, daar de oorzaken der menschelijke zwakte ten deele eeuwig verborgen zullen blijven. Een tweede geneeswijze, om de ziekten door middelen, die het tegendeel bewerken, naar het grondbeginsel *contraria contrariis* te bestrijden, houdt hij voor die

Digitized by Google

ziektegevallen, welke de natuur binnen eenige dagen grootendeels zelf overwint, mogelijk. Intusschen is deze methode in zooverre bedenkelijk, dat het kwaad bij deze behandeling dikwijls dieper wortel schiet. De beste geneesheeren van alle tijden hebben steeds ernaar gestreefd middelen te vinden, „die niet de symptonen zullen bemantelen, maar die de oorzaak wegnemen, in één woord naar specifieke middelen". De specifieke werkzaamheid der geneesmiddelen rationeel en nauwgezet te bestudeeren, is tot nu toe nog niet gelukt. De hulp der scheikunde, zegt *Hahnemann*, is nog gering; de uiterlijk waarneembare eigenschappen der geneesmiddelen leeren slechts iets zeer algemeens, de proefnemingen op dieren zijn een te ruwe methode, dan dat men de fijnere werkingen der geneesmiddelen daaruit zou kunnen beoordeelen Op grond van jarenlange studiën, waarnemingen en ervaringen komt hij dan tot de slotsom, dat de zuivere en specifieke krachten der geneesmiddelen het best door een systematische proefneming op het gezonde menschenlichaam gekend kunnen worden. Deze eisch van een experimenteel, physiologisch onderzoek op den gezonden mensch is nog heden de grondslag van het homoeopathisch stelsel gebleven. De ontwikkelingsgeschiedenis der homoeopathie is als volgt. Bij de vertaling van *Cullen's* „Materia medica" werd *Hahnemann* door de vraag, of door de wisselkoorts of door haar geneesmiddel, de chinine, de bekende naziekte, de zoogenaamde wisselkoortskachexie, veroorzaakt wordt, er toe gebracht, chinine in te nemen. Tot zijn verwondering deden zich bij hem gedurende die proef verschijnselen van wisselkoorts voor. Deze ervaring en het feit, dat chinine niet iedere wisselkoorts kan genezen, brachten hem na jarenlange waarnemingen der werking van de geneesmiddelen op het gezonde lichaam tot het hierboven gemelde stelsel, dat hij nadrukkelijk als een natuurwet erkend wilde zien en dat hij met talrijke voorbeelden toelichtte.

De homoeopathie bezit een eigen, eveneens van *Hahnemann* afkomstige methode voor het bereiden en toepassen van geneesmiddelen. Van plantaardige stoffen wordt zoo mogelijk het versch uitgeperste sap aangewend, met gelijke deelen (bij sterk slijmhoudende met 2 deelen) wijngeest vermengd, gefiltreerd en later volgens de decimale verdeeling zoo verdund, dat de zoogenaamde oertinctuur de geneeskrachtige stof met den wijngeest in een verhouding van 1 : 10 bevat. Uit de oertinctuur, respectievelijk eerste verdunning, verkrijgt men een tweede dilutie op dezelfde wijze door 1 deel der eerste verdunning met 9 deelen wijngeest te vermengen enz. Van niet oplosbare stoffen worden op dezelfde wijze emulsies met melksuiker bereid. Deze bereidingswijze maakt het mogelijk, dat de homoeopathische praeparaten steeds voor het gebruik gereed kunnen gehouden worden.

Veel bestrijding vond *Hahnemann's* theorie van de grootere werkzaamheid van zoogenaamde potentiëele artsenijmiddelen; hij nam n.l. aan, dat de voor het vermengen en fijn wrijven benoodigde spierkracht der armen zich aan de geneeskrachtige praeparaten mededeelt en hun werkzaamheid verhoogde. Deze zoogenaamde potentiaaltheorie heeft de homoeopathie en haar uitbreiding zeer geschaad. Erkent dient echter te worden, dat van moeilijk oplosbare en vaste geneesmiddelen de oppervlakte bij voortgezette verdeeling toeneemt, en bijv. alle metalen, kalk, kiezelaarde, eerst bij een zeer fijnen verdeelingsgraad door het organisme kunnen worden opgenomen. De wetenschappelijk homoeopathische geneesheeren werken sedert tientallen van jaren in den regel met de eerste zes decimalen, aan wier werkzaamheid tegenwoordig niemand meer twijfelt, die bijv. overtuigd is van de specifieke werking van arsenicum in een Levicobron, welke in 10 L. 0,00095 gram arsenigzuur bevat.

De moderne homoeopathische geneesheeren erkennen allen de noodzakelijkheid, dat geneesmiddelen, die niet als palliatieven, maar in den geest van de biologische grondgedachte tot geneeskrachtige doeleinden gekozen worden, in betrekkelijk kleine dosis toegediend moeten worden, want dit is een logische eisch van de gedachtenwet. De homoeopathie ziet juist in het grootste deel der ziekteverschijnselen pogingen van het organisme om zichzelf te genezen en zij tracht die met natuurkrachten, die hetzelfde doel nastreven, te ondersteunen.

Een onpartijdig oordeel over de beteekenis van *Hahnemann* en de therapie is op dit oogenblik nauwelijks mogelijk; tenminste niet voor hen, die de veranderlijkheid der grondstellingen en theoriеën in de geneeskunde en den strijd kennen, die daarover van oudsher gevoerd is.

Volgens *Willmar Schwabe* zijn er in Duitschland en Frankrijk ongeveer 500, in Oostenrijk-Hongarije en Engeland 400, in Spanje 300, in Italië 250, in België 60 homoeopathische geneesheeren. Homoeopathische leerstoelen vindt men te Parijs, Londen en Madrid; ziekenhuizen o. a. te Groszlichternfelde bij Berlijn, Köthen, München, Boedapest, Gumpendorf bij Weenen, Parijs en Madrid. In Amerika heeft bijna iedere groote stad een homoeopathisch ziekenhuis; ook vindt men er homoeopathische hoogescholen te Chicago, Iowa, Boston, New York, Cleveland, Philadelphia, St. Louis, Cincinnati en Ann Arbor.

Zie o. a. „Die Homoeopathie in Theorie und Praxis", herausgegeben vom Homoeopathischen Zentralverein Deutschlands" (Berlijn, 1897), *Hering*, „Homoeopathischer Hausarzt" (19de druk, Stuttgart 1904), „Lehrbuch der homöopathischen Heillehre" (Berlijn, 1900), *Bakody*, „Hahnemann redivivus" (Leipzig, 1883), *Dr. J. Voorhoeve*, „Hoemoeopathie in de praktijk" (Zwolle, 1905).

Homogeen of *gelijkslachtig*, noemt men zoodanige stoffen, waarvan alle deelen volkomen in samenstelling met elkaâr overeenstemmen, met andere woorden, die door hare geheele massa heen uit dezelfde stof bestaan. Het tegenovergestelde van *homogeen* is *heterogeen* (ongelijkslachtig). Ook van personen wordt dat woord gebruikt; men noemt een *ministerie* homogeen, wanneer het uit leden bestaat van dezelfde politieke beginselen.

Homogeen noemt men in de rekenkunde zulke grootheden, die alle door dezelfde eenheid meetbaar zijn, dus zooveel als *gelijksoortig*; 3 gld. en 7 gld. zijn homogeen; 3 meter en 8 liter daarentegen *heterogeen* (ongelijksoortig).

In de analytische meetkunde verstaat men onder homogeen zulke grootheden, die evenveel

Digitized by Google

afmetingen bezitten; zijn derhalve X en IJ rechte lijnen, dan zijn X^3, XIJ en IJ^3 homogeen, daar zij alle 2 afmetingen bezitten, daarentegen X^3 en X^3 heterogeen.

Homolle, *J. Théophile*, een Fransch archaeoloog, geboren te Parijs den 19den December 1849, bezocht sedert 1869 de normaalschool, werd *agrégé*, later lid van het Fransche Archaeologische Instituut te Athene en leidde van 1876—1887 de opgravingen op het eiland Delos, waarbij hij kostbare beeldhouwwerken en belangrijke opschriften vond; van 1892—1901 was hij werkzaam bij die te Delphi. In 1887 verwierf hij met „Les archives de l'intendance sacrée à Delos" en „De antiquissimis Dianae simulacris deliacis" den doctorsgraad. Naar Frankrijk teruggekeerd, werd hij hoogleeraar te Nancy, daarna aan het Collège de France, in 1891 directeur van de Ecole française te Athene en in 1904 der nationale musea. Sedert 1892 lid der, Académie schreef hij nog „Les fouilles de Delphes, 1892–1901" (1902).

Homologatie. Zie *Faillissement.*

Homologie. Zie *Homoloog.*

Homoloog is afgeleid van een samengesteld Grieksch woord, hetwelk *gelijknamig, gelijkluidend* beteekent. Homologe punten bijv. zijn zulke in de meetkunde, welke elkander (bij gelijk en gelijkvormige figuren) bedekken. In de scheikunde verstaat men onder *homologe* reeksen, reeksen van koolstofverbindingen, waarvan de opvolgende termen CH_2 in samenstelling van elkander verschillen, d. i. elke volgende term bevat per molecuul 1 atoom koolstof en 2 atomen waterstof meer dan de voorgaande, en alle termen van zulk een reeks komen in algemeene eigenschappen met elkander overeen. Als voorbeeld van homologie laten wij hier de formules volgen van de homologe reeks der vetzuren en van de daarbij behoorende alkoholen:

CH_2O_2	Mierenzuur	CH_4O	Methylalkohol.
$C_2H_4O_2$	Azijnzuur	C_2H_6O	Aethylalkohol.
$C_3H_6O_2$	Propionzuur	C_3H_8O	Propylalkohol.
$C_4H_8O_2$	Boterzuur	$C\ H_{10}O$	Butylalkohol.
$C_5H_{10}O_2$	Valeriaanzuur	$C_5H_{12}O$	Amylalkohol.
$C_{16}H_{32}O_2$	Palmitinezuur	$C_{16}H_{34}O$	Cetylalkohol.

Deze overeenstemming in eigenschappen blijkt o. a. uit de kookpunten, welke bij genoemde vetzuren van term tot term gemiddeld 19° C. verschillen. Men heeft een groot aantal van zulke homologe reeksen, en het zal ieder duidelijk zijn, dat de leer van deze, zooals zij door *Laurent* en *Gerhardt* is voorgesteld, van groot belang is voor een stelselmatige rangschikking der koolstofverbindingen. Zoo heeft men homologe reeksen van vetzuren $C_nH_{2n}+_1COOH$, van alkoholen $C_nH_{2n}+_1OH$, van aminen $C_nH_{2n}+_1NH_2$, van aethers $C_nH_{2n}+_1OC_mH_{2m}+_1$, van aminen $C_nH_{2n}+_1CONH_2$, van nitrielen $C_nH_{2n}+_1CN$, van aldehyden $C_nH_{2n}+_1CO.H$, van ketonen $C_nH_{2n}+_1CO.C_mH_{m_2}+_1$, van verzadigde koolwaterstoffen $C_nH_{n_2}+_2$ enz. enz.

Homonymen (gelijkluidenden) noemt men woorden, die bij denzelfden klank meer dan één beteekenis hebben. Zie *Synonymen.*

Homo sapiens. Zie *Mensch.*

Homosexualiteit noemt men de geslachtelijke neiging tot personen van hetzelfde geslacht, meestal ten gevolge van een aangeboren perverse aandoening, zelden van uitspattingen, zoodat buitengewone prikkels het ontzenuwde geslachtsleven moeten opwekken. De mannelijke homosexueelen, dikwijls fijn beschaafde, aesthetisch hoogstaande personen, komen in alle kringen der maatschappij voor, hun neiging voor hetzelfde geslacht is dikwijls, hoewel lang niet altijd, een zuiver Platonische, en zij leven kuisch. Zij leggen er den nadruk op, dat zij wel biologisch, maar niet ethisch minderwaardig zijn. Zij herkennen elkander aan sommige bewegingen, vinden elkander in sommige pensionaten, badhuizen enz. en trachten hun neigingen te bevredigen onder het masker van carnavalsgrappen, vrouwenimitaties, heerenavonden enz. *Ulrichs* schildert de gevoelens en lotgevallen dezer „onterfden van het liefdesgeluk" in een brochure en gaf hun den naam *Urninge.* De vrouwelijke homosexueelen zijn niet minder talrijk. Deze tribaden kenmerken zich door een opvallende neiging tot jaloezie en door de omstandigheid, dat ook in het uiterlijk verkeer de eene helft meer de rol van den man speelt. In vrouwengevangenissen komen dergelijke verhoudingen meermalen voor. Pogingen om over het aantal homosexueelen juiste voorstellingen te krijgen, leidden alle tot het resultaat, dat het ongeveer 1,5—2° der bevolking bedraagt. Vooral door het proces van *Maximiliaan Harden* (zie aldaar) werd in 1907 de aandacht van deskundigen en leeken meer algemeen op deze ziekelijke neiging gevestigd.

Homousios en **homoiousios.** Van deze twee Grieksche woorden beteekent het eerste *gelijk in wezen* en het tweede *gelijkvormig in wezen.* In den Ariaanschen strijd (zie *Arius*) twistte men er over of Christus *gelijk*, dan wel *gelijkvormig* van wezen was met God, zoodat de beide partijen met de namen van *Homoussiasten* en *Homoiousiasten* werden aangeduid.

Kompesch, baron *Reinhart Vincent van*, een Guliksch edelman, geboren omstreeks het jaar 1660, was in de Nederlandsche oorlogen reeds tot den rang van generaal-majoor opgeklommen, toen hij zich in 1702 in den slag bij Ekeren eervol onderscheidde. Hij deed een charge met 2 regimenten ruiterij met zooveel beleid en kracht, dat de vijand met achterlating van standaarden enz. naar Ekeren werd teruggedrongen. *Marlborough* zond hem naar 's Gravenhage, om volmacht te verzoeken voor zijn plan om de Fransche liniën te veroveren en het tooneel van den oorlog naar Zuid-Brabant te verplaatsen, doch het vond grooten tegenstand bij de overige generaals. Bij Ramelies behaalde *van Hompesch* nieuwe lauweren, doch nadat hij Dounay eenigen tijd dapper verdedigd had (1712), moest hij zich overgeven en werd met de bezetting gevankelijk naar Amiens gebracht. In 1726 was hij graaf en oudste generaal der ruiterij. De Staten van Holland zonden hem in 1725 naar den graaf *van der Lippe-Dettmold*, om den koop te sluiten van de hooge heerlijkheid van Vianen en Ameide, welke door een huwelijk met *Amelia van Dona* in het bezit was gekomen van dezen graaf. Drie jaar later werd *van Hompesch* genaturaliseerd en als heer van Genderen onder 's Lands edelen beschreven In 1732 was hij bevelhebber van het

Digitized by Google

oefeningsleger op de vlakte van Oosterhout, bekleedde sedert 1704 de betrekking van gouverneur van Grave, sedert 1731 van Geertruidenberg, en overleed in 1733.

Hompesch, *Ferdinand*, vrijheer *von*, de laatste grootmeester der Johannieter Orde, geboren te Düsseldorf, den 9den November 1744, was reeds op zijn 12de jaar te Malta, waar hij eerst als page van den grootmeester diende, tot grootkruis opklom, geruimen tijd als gezant van het Oostersche Hof bij zijn Orde werkzaam was en in 1797 door den invloed van Oostenrijk tot grootmeester gekozen werd. Toen *Bonaparte* den 10den Juni 1798 voor Malta verscheen, wilde *von Hompesch* niet, dat hij de haven binnenliep en liet zijn manschappen onder de wapens komen. Hij had tot zijn beschikking 400 ruiters, 500 man voetvolk en miliciens uit een bevolking van 10 000 zielen. *Napoleon* deed eenige troepen aan land zetten en bracht de soldaten der Orde spoedig aan het wijken. *Von Hompesch* verloor het hoofd, capituleerde en gaf de vesting Lavalette aan *Napoleon* over. Zoodra de Franschen het geheele eiland in hun macht hadden, behandelden zij den grootmeester met gestrengheid en dwongen hem, onder belofte van een jaargeld, met zijn ridders naar elders te trekken. *Von Hompesch* begaf zich naar Triëst, waar hij zijn waardigheid overdroeg aan *Paul*, keizer van Rusland, die ze tot aan zijn dood bekleedde en *von Hompesch* door een jaargeld schadeloos stelde. Na den dood des keizers hield de uitbetaling van het jaargeld op en *von Hompesch* geraakte in groote verlegenheid. Hij begaf zich naar Montpellier, om het achterstallige jaargeld van Frankrijk te bekomen, en overleed aldaar in het begin van 1803.

Hôms is het Emesa (zie aldaar) der Ouden.

Homunculus is een menschje, klein mensch. In *Goethe's* „Faust" is het een door een chemisch proces ontstane mensch, volgens *Paracelsus'* werk „De generatione rerum naturalium", waarin een methode tot de chemische verwekking van den Homunculus gegeven wordt.

Honan, een der binnenlandsche provincies van Noord-China, ligt tusschen 31,5 en 37° N. Br., wordt in het O. door den Howaiho en zijn zijrivieren, in het N. door de Hoangho besproeid en telt op 176000 v.km. ± 22 millioen inwoners. Het O. is vlak, terwijl men in het W. uit metamorfische gesteenten en graniet samengestelde bergketens vindt, waarvan de voornaamste, de Foenioeschan een hoogte van 2400 m. bereikt; het in het Z. daarbij aansluitende Hoalgebergte is veel lager. Tusschen den Foenioe en den Hoangho strekt zich een met löss bedekt schollenland uit. Door het N. stroomt de Hoangho met den Loho, de overige rivieren loopen naar den Hoaiho of naar den Hankiang. Het klimaat is zacht, de bodem zeer vruchtbaar, met name geldt de vlakte van Hoaikingfoe als de tuin van China. De voornaamste voortbrengselen zijn tarwe, maïs, rijst, gierst, papaver (voor opiumbereiding), katoen, de heerlijkste vruchten, waaronder de kakievijgen en de Boeddhahandcitroenen, wilde zijde enz. Het Z. der provincie bevat rijke ijzermijnen, eveneens steenkolen. Men wint koper, kwikzilver en talk, zoutbronnen zijn voorhanden; groote steenzoutmijnen zullen waarschijnlijk nog geopend worden. Wat de nijverheid betreft, zijn de zijdeindustrie en de glasfabricage van beteekenis. De hoofdstad is Haifoeng.

De stad Honan ligt op den linkeroever van den Loho en aan het kruispunt van verschillende belangrijke verkeerswegen en is rijk aan ruïnen en aan graven van vorsten, uit vroegere dynastieën, wier residentie, Loyang, hier lag.

Hond (zie de platen) is de naam eener diersoort uit het geslacht *Canis*, hetwelk tot de familie der Honden (*Canida*), tot de orde der *Roofdieren* (*Carnivora, Rapacia, Ferae*), tot de klasse der *Zoogdieren* (*Mammalia*) en tot het type der *Gewervelde dieren* (*Vertebrata*) behoort. Het onderscheidt zich door een langwerpigen schedel met een vooruitstekenden snuit, door het bezit van vooruitspringende snijtanden, sterke hoektanden, in de bovenkaak door 6, in de onderkaak door 7 kiezen aan elke zijde, door een niet afhellenden rug en bijna even lange pooten, — voorts door voorpooten met 5 en achterpooten met 4 teenen. Onder de familie der Honden onderscheidt men: 1. *Wolven* met eene ronde pupil (hond, wolf, dingo, jakhals), — 2. *Vossen* met eene loodrechte lange pupil (vos, hyaenahond). Verschillende soorten van de familie der *Honden* zijn op bijgaande plaat afgebeeld onder het opschrift: *Wilde honden en hyaena's.*

Wij bepalen ons hier tot den *huishond* (*Canis familiaris*), die over de geheele aarde, van den evenaar tot dicht bij de pool, de trouwe metgezel is van den mensch. *Linnaeus* beschrijft hem op de volgende wijze: „De hond vreet vleesch, aas en meelrijke, geene oliehoudende stoffen uit het plantenrijk. Hij verteert beenderen en eet gras om aan het braken te komen, drinkt slobberend, beruikt het achterdeel van de andere honden, ruikt met een natten neus zeer sterk, loopt scheef, loopt alleen op de teenen, zweet niet, laat bij warmte de tong uit den bek hangen, slaapt met een wakker gehoor en droomt. Het is het getrouwste dier; het woont bij den mensch, verblijdt zich in de komst van zijn meester, wreekt elke beleediging, welke dezen wordt aangedaan en loopt voor hem uit, bij elken kruisweg omziende. De hond is leerzaam, zoekt op wat verloren is, waakt bij nacht, verkondigt het onraad, bewaakt de goederen, weert het vee van het land, drijft de rendieren voort, beschermt het rundvee en de schapen tegen roofdieren, verjaagt de leeuwen door zijn geblaf, spoort het wild op, drijft de eenden in het net, brengt de gedoode vogels aan den jager en beheerscht daarbij zijn oorspronkelijke roofzucht".

Niet zweeten, zegt *Linnaeus*. Dit is eenigszins onjuist. Er komen wél zweetklieren voor, doch alleen aan de voetzolen.

Veel is er over getwist, of de talrijke verschillende hondenrassen afkomstig zijn van een enkele wilde soort. *Dr. H. Schlegel* is van meening, dat men deze vraag toestemmend moet beantwoorden en vindt die eene soort in den hond der Aziatische bergstreek (*Canis rutilans*). Al bestaat er ook geene dierensoort, die in hare rassen zooveel verscheidenheid aanbiedt in grootte, gedaante, kleur van haar en eigenschappen, toch moet men erkennen, dat men bij al de honden het kenmerk aantreft der vruchtbare paring,

Digitized by Google

WILDE HONDEN.

Dingo.

Wilde Hond.

Hyena-Hond.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Newfoundlander.

Duitsche Dog.

Digitized by Google

Greyhound.

tiff.

Bloedhond.

Digitized by Google

Digitized by Google

hetgeen er op wijst, dat zij alle behooren tot dezelfde soort. Reeds in overouden tijd — bijv. bij de paalbewoners, bij de oude Egyptenaren enz. — behoorde de hond tot de huisdieren. De Israëlieten en Arabieren beschouwen hem als een onrein dier; bij de Chineezen daarentegen wordt hij ook nu nog gemest en gegeten. In de Turksche steden leven de honden zonder eigenaars op de straten.

Men heeft het eindeloos aantal hondenrassen in de volgende hoofdrassen verdeeld:

Doggen en Bulhonden. Deze onderscheiden zich door kracht en moed. Zij hebben een korten kop, dikwijls met een diep gespleten neus, breede kaken met sterke kauwspieren, korte, krachtige pooten, ter helft geknikte ooren, steil haar, een opgerichten staart en een loenschen blik. Zij zijn dom, doch zeer strijdlustig, niet zeer waakzaam, maar getrouw aan hunne meesters. Voorheen liet men hen vechten tegen wilde dieren; ook op het rundvee zijn zij zeer gebeten. De thans bijna uitgestorven mopshonden vormen eene caricatuur van dit krachtige ras.

Windhonden. Deze zijn slank, hoog op de pooten en mager; zij hebben een langen schedel met een rechten snuit, opstaande of halfhangende ooren en een opwaarts gekromden staart. De wilde hond van Nieuw-Holland of dingo, die op kangoeroe's jacht maakt en de schapen der kolonisten wegrooft, behoort tot deze groep. Hij is echter niet de stamvader onzer windhonden, daar deze reeds in de dagen der oudheid voorkomen. De windhonden zijn in het algemeen dom, weinig gehecht aan hunne meesters en ook niet waakzaam, maar uitstekend geschikt om het wild op de vlakte te vervolgen.

Spitshonden. Deze hebben een spitsen snuit, spitse ooren, lang haar, korte, sterke pooten en meestal een omgekrulden staart. Het zijn schrandere en leerzame dieren, die zich door getrouwheid onderscheiden. Tot deze behooren de herdershonden, voorts de honden der Eskimo's en die der IJslanders.

Dashonden. Deze hebben een grooten kop, een spitsen snuit, een langen, sterken romp, zeer korte, vaak kromme pooten met lange klauwen, steil haar en een opwaarts gekromden staart. Wegens hunne voortreffelijke zintuigen worden zij met goed gevolg als speurhonden gebezigd. Zij maken gaarne jacht op vossen, dassen en konijnen.

Jachthonden. Deze zijn groote, fraaie dieren met hangende ooren, een langen snuit, een horizontalen staart, meestal kort haar, een uitmuntenden neus, eene breede borst en sterke pooten. Zij loopen niet zoo snel als de windhonden, maar zijn geschikt om voor het jachtbedrijf te worden afgericht. Men bestempelt hen ook wel met den naam van *staande honden* en *patrijshonden.*

Heemhonden. Deze zijn groote, sterke dieren met lang haar, met een hangenden, langharigen staart, een langen snuit, een sterk gebit en hooge pooten. Zij zijn trouw, waakzaam en schrander, maar niet leerzaam en ook niet fijn van reuk. Tot hen behooren de New-Foundlandsche honden, de Labradorhonden enz.

Poedels. Deze hebben kroes, wollig haar, slappe ooren en een rechten staart en zijn ongemeen leerzaam, schrander en getrouw.

Het „Raspuntenboek van de meest bekende hondenrassen", uitgegeven door de Nederlandsche Vereeniging van Liefhebbers en Fokkers van Rashonden „Cynophilia", samengesteld door *H. A. Graaf van Bylandt*, President der Vereeniging, maakt een indeeling van twee groepen: *a.* luxehonden, en *b.* jachthonden. Onder de eerste groep worden 58 en onder de tweede 35 rassen, enkele nog weer met onder-rassen vermeld.

De voornaamste rassen van den huishond zijn afgebeeld op bijgaande plaat.

Merkwaardig is het, dat den hond, door hem steeds tot hetzelfde doel te gebruiken, bepaalde eigenschappen worden ingeprent, die zich bij zijn nakomelingschap als instinct vertoonen. Dat ziet men niet alleen bij den jachthond, maar ook bij de honden van den St. Bernhard, die zonder dressuur de reizigers opsporen, welke onder de sneeuw bedolven zijn.

In de laatste decennia heeft men zich beijverd, zuivere hondenrassen aan te fokken. Dit geschiedde in Engeland reeds voor jaren door de Kennel-Club te Londen, en de goede uitkomsten dier pogingen hebben in Duitschland aanleiding gegeven om dat voorbeeld na te volgen. Er werden hondententoonstellingen gehouden en men heeft aan de eigenaars der beste exemplaren van verschillende rassen prijzen toegekend. In 1876 verscheen het tijdschrift: „Der Hund" onder redactie van *Schmiedeberg*, en in datzelfde jaar ontstond de vereeniging „Hektor" tot kweeking, bewaring en veredeling van zuivere hondenrassen te Berlijn. Eerlang verrezen dergelijke vereenigingen te Hannover, Oppeln, Leipzig, Dresden, Frankfort aan de Main, München en in Bohemen. Daarenboven ontstonden er clubs tot het onderzoek van jacht- en dashonden enz. Die vereenigingen zochten haar oogmerk te bereiken door de volgende middelen:

1) Door bepaling der eigenaardige kenmerken aan de beste exemplaren der verschillende rassen. Hiertoe diende vooral een album met photographische afbeeldingen van bekroonde honden der tentoonstelling te Frankfort in 1878.

2) Door tentoonstellingen met prijsuitlovingen onder de bescherming der Vereenigingen. Een reglement tot dat doeleinde is geleverd door de vereeniging „Hektor" te Berlijn. Er hadden dan ook hondententoonstellingen plaats te Berlijn (979 nommers met 1194 exemplaren), Magdeburg, Ilberfeld, Würzburg, Graz, München, Kleef, Greifswald, Weenen en Zürich.

3) Op de tentoonstellingen kunnen de leden der jury alleen oordeelen over de schoonheid en zuiverheid der rassen, maar niet over hunne bruikbaarheid. Omtrent deze laatste wordt een afzonderlijk onderzoek ingesteld, vooral met betrekking tot de jachthonden. Aan de mededingende honden worden goede en slechte punten gegeven; die, welke na aftrek der slechte punten de meeste goede punten verkregen hebben, worden bekroond. De punten hebben betrekking op den reuk (den neus), de snelheid en sierlijkheid bij het zoeken, op de dressuur, op het staan enz.

4) Er moeten stamboeken van honden aangelegd worden, zooals die in de Kennel-club te Londen

Digitized by Google

voorhanden zijn. Daartoe dient men commissiën te benoemen, die deze zaak ijverig ter harte nemen. Voorts is het van belang, in een tijdschrift de regels voor te schrijven, die bij het fokken van goede rashonden moeten in acht genomen worden.

Sedert ongeveer 1890 is de belangstelling in honden in Nederland enorm toegenomen en zijn een viertal thans zeer bekende Vereenigingen tot stand gekomen, n.l. Cynophilia, Nimrod, Nederlandsche Duitsche Doggen-Club en Setter-Club. Vanwege deze Vereenigingen zijn herhaaldelijk op onderscheidene plaatsen druk bezochte tentoonstellingen gehouden.

Onder de zonderlinge geneesmiddelen, welke in de Middeleeuwen gebruikt werden, behoort ook het *album graecum*, namelijk het witte excrement van honden, die met beenderen werden gevoed.

Hond. In de sterrenkunde onderscheidt men den *Grooten Hond*, een sterrenbeeld ten zuiden van Orion en kenbaar aan een prachtige ster van de eerste grootte, *Sirius* of de *Hondster* genaamd. Van het geheele sterrenbeeld zijn 22 sterren met het bloote oog zichtbaar. Verder heeft men aan het noordelijk hemelhalfrond den *Kleinen Hond*, een sterrenbeeld ten oosten van Orion en aan den oostelijken zoom van den Melkweg, op de plek waar deze breeder wordt. Ook dit sterrenbeeld bevat een ster van de eerste grootte, n.l. *Procyon*, in het verlengde gelegen van de lijn, die *Bellatrix* en *Betelgeuze* (in Orion) verbindt. Het telt 13 met het bloote oog zichtbare sterren.

Hond, *Vliegende.* Zie *Kalong* en *Vleermuizen.*

Honda, eigenlijk San *Bartolomeo de Honda*, een stad in den staat Tolima, in de republiek Columbia, ligt aan de Magdalenarivier. Zij telt omstreeks 4000 inwoners en is een belangrijke handelsplaats. De omstreken zijn ongemeen vruchtbaar, maar het klimaat is zeer warm. Honda is de stapelplaats voor tabak van Ambalema, kinabast en alle voor Bogota bestemde waren.

Hondebloem. Zie *Paardebloem.*

Hondecoeter. Er zijn drie schilders van beteekenis, die dezen naam dragen: grootvader, vader en zoon. De oudste, *Gilles d'Hondecoeter*, was een der beste landschapschilders, die in Holland in het begin der 17de eeuw zijn aan te wijzen; gelijk zijn landschappen in het Rijksmuseum te Amsterdam bewijzen. Hij werd waarschijnlijk te Mechelen geboren en overleed in September 1638 te Amsterdam, waar hij sinds 1610 woonde. Vóór dien tijd hield hij ook te Delft en Utrecht verblijf.

Gilles' zoon en leerling, *Gijsbert d'Hondecoeter*, geboren te Utrecht of Amsterdam in 1604, begraven te Utrecht den 29sten Augustus 1653, woonde eerst te Amsterdam en daarna te Utrecht. Hij schilderde landschappen, maar daarnaast ook veel gevogelte, zooals men bijv. in het Rijksmuseum en het Mauritshuis zien kan.

Gijsberts' zoon, *Melchior d'Hondecoeter*, is de meest bekende dezer drie schilders. Hij schilderde vooral gevogelte en stillevens en verwierf zich reeds tijdens zijn leven den roem, dien hij nog geniet. *Melchior* werd geboren te Utrecht in 1636 en overleed te Amsterdam den 3den April 1695. Hij leerde, behalve bij zijn vader, ook bij zijn oom *Jan Baptist Weenix*. Van 1659—1663 werkte hij in Den Haag, later in Amsterdam. Zijn schilderijen munten uit door meesterlijke weergave van dieren (vooral vogels) in allerlei houdingen en bewegingen, door warm coloriet en uitmuntende stofuitdrukking. Ze zijn echter soms in de achtergronden en de lucht wat koud. Compositioneel zijn vele ervan ware meesterstukken. Men vindt *Hondecoeter's* werken in tallooze musea, hier te lande o.m. in het Rijksmuseum, het Mauritshuis, het Museum Boymans te Rotterdam enz.

Hondensport. Deze tak van sport houdt zich bezig vooreerst met *nuttige honden*, in de tweede plaats met zulke, die *enkel voor het genoegen* gehouden worden. Tot de eerste categorie behooren, daar *trekhonden* uitgesloten zijn, *waakhonden*, *herdershonden* en *jachthonden*. De twee eerste categorieën behoeven geen bepaalde opleiding, wèl daarentegen de jachthonden. Bij hen omvat de sport behalve het fokken en tentoonstellen, ook het africhten en bejagen van tot verschillende jachtmethoden geschikte rassen. Toen in 1875 de Nederlandsche jachtvereeniging *Nimrod* ontstond, plaatste zij onmiddellijk het houden van hondententoonstellingen op haar programma. De eerste had plaats in 1875, de eerste veldwedstrijd in 1878. Veel belangstelling wekt deze laatste tak van sport hier te lande echter niet. Daarentegen slaagde Nimrod er in 1888 in, een *dresseerinrichting* (thans te Susteren in Limburg) op te richten en werd in 1889 een *Nederlandsch Hondenstamboek* ontworpen. De oorsprong van den hondensport is in de tentoonstellingen te zoeken. Voor ruim 50 jaren in Engeland ontstaan, had in Nederland de eerste serieuse tentoonstelling van honden in 1873 te 's Gravenhage plaats, in Duitschland in 1877, in België in 1882. De eerste internationale tentoonstelling in ons land werd door Nimrod in 1877 te Amsterdam georganiseerd. In 1890 werd de *Nederlandsche Vereeniging van liefhebbers en fokkers van rashonden, Cynophilia*, gesticht.

Hondenwacht, een scheepsterm, is de naam voor de scheepswacht van middernacht tot 4 uur 's morgens.

Honderd dagen. Zie *Cent Jours.*

Hondeziekte. Hieronder verstaat men een besmettelijke ziekte bij den hond, die volgens *Heusinger* uit Amerika (Peru) en volgens *Spinola* uit Azië naar Europa zou zijn overgebracht, vermoedelijk tegen het midden der 18de eeuw. Thans is zij over de geheele wereld verbreid en wordt voornamelijk in de steden aangetroffen, waar de honden meer dan op het platteland in de gelegenheid zijn om besmet te worden en dikwerf een minder gezonde leefwijze hebben, waardoor geringer weerstandsvermogen tegen ziekteoorzaken. Volgens *Taplin* zouden $^{19}/_{20}$ der aan hondeziekte lijdenden in hun eerste levensjaar zijn. Toch zijn oudere honden er niet geheel onvatbaar vóór. Na kouvatting worden de dieren het gemakkelijkst door de smetstof der hondeziekte aangetast, terwijl zwakke rashonden van zuiver type er het meest mede behept zijn, bijv. Iersche Setters. — Hondeziekte kan ook optreden bij katten, vossen, wolven, jakhalzen, hyena's, en volgens *Schmidt* ook bij apen.

De verschijnselen bij hondeziekte zijn veelal

Digitized by Google

uiteenloopend en menigvuldig, en bestaan in hoofdzaak uit een besmettelijke catarrhale aandoening der oogen, ademhalings- en verteringsorganen, waarmede ernstige hersen- en ruggemergverschijnselen benevens een eigenaardig huiduitslag gepaard kunnen gaan. Indien een hond met de smetstof der hondeziekte in aanraking is gekomen, kan de ziekte na 4 à 7 dagen optreden. De duur der ziekte bedraagt meestal 3 à 4 weken. In lichte gevallen kan reeds in 8 à 10 dagen herstel worden gezien. Bij ernstige zenuwverschijnselen kan zij zeer langdurig verloopen en maanden voortsleepen, ja somtijds blijven zenuwtrekkingen het geheele leven zichtbaar. De gemiddelde sterfte bedraagt 50 à 60%. Zeer jonge honden sterven er het gemakkelijkst aan, terwijl oudere dieren een grooter weerstandsvermogen toonen te bezitten.

De behandeling bij hondeziekte hangt van den aard der verschijnselen af. Hoe spoediger degelijke geneeskundige hulp wordt ingeroepen des te grooter is de kans op herstel. Bij een sleepend geworden lijden is herstel bijna altijd uitgesloten.

Hondius, *Jodocus,* eigenlijk *de Hondt* en ook wel *d'Hondt, de Hond* en *de Hont* geschreven, een Nederlandsch aardrijkskundige, geboren in 1563 te Wackem in West-Vlaanderen, teekende en graveerde uit eigen aandrift op achtjarigen leeftijd, ook leerde hij Latijn en Grieksch, week op 20-jarigen leeftijd uit naar Londen en werkte daar als graveur, vervaardigde kaarten, globes en platen. Ongeveer 9 jaar later vestigde hij zich te Amsterdam als uitgever en vervaardiger van atlassen, was overigens werkzaam als te Londen; in 1604 kocht hij de koperen platen van den atlas van *Mercator* van de erfgenamen van dezen en voegde aan de atlassen telkens nieuwe kaarten toe van eigen hand; de atlassen gaf hij uit onder den titel van: „Mercator ét J. Hondius atlas" met Latijnschen, Franschen, Duitschen en Engelschen tekst. Er werden 10 uitgaven gegeven de 1ste in 1606; die na 1611 zijn van zijn zoon *Henricus.* De Staten-Generaal van ons land gaven blijk van waardeering aan *Jodocus* door toekenning van een vereering bij de 4de uitgaaf. Ook gaf hij den „Atlas minor" met veel eigen kaarten; deze beleefde eveneens onderscheiden uitgaven. (Uitvoerige beschrijving en mededeelingen omtrent de atlassen geeft *F. A. Tiele* in „Nederlandsche bibliografie voor Land- en Volkenkunde"; zie ook den catalogus van *Hierseman*: Geografie 1908 nº. 350). De wereldkaart door *Jodocus Hondius* vervaardigd in 1612 onder den titel „Novissima ac exactissima totius orbis terrarum descriptio magna cura et industria ex optimis quibusque tabulis Geographicis et Hydrographicis superrimis q. doctorum virorum observationibs duobus planisphaeriis delineata auget. J. Hondio" is in 1907 te New-York in facsimile uitgegeven als „Hondius World map 1611, ed. by E. J. Stevenson Ph.d. and J. Fisscher S. J. issued under the joint auspices of the American geographical Society and the Hispanic Society of America", New-York 1907 in 18 sheets in portefolio. Tot de werken van *Jodocus* behooren verder: „Theatrum artis scribendi" (1594), „Tractaet of Handelingen van het gebruik der hemelscher en aertscher globe" (1612, uitgave Colyn, Amsterdam), kaarten en platen in „*Pontanus J. J.* Rerum et urbis Amstelodamensium historia" (Amsterdam 1611), „Descriptio Italiae" (1627) en „The theatre of the empire of Great-Britain etc." (1610). Hij overleed te Amsterdam den 10den Februari 1612.

Hondius, Henricus, een zoon van *Jodocus,* geboren in 1596, was te Amsterdam uitgever, vervaardiger van kaarten en globes (zie *Jodocus*); hij graveerde in koper portretten van koningin *Elizabeth,* van *Jacobus, Willem van Oranje* enz.

Hondius, Jacobus, geboren in 1661, een kleinzoon van *Jodocus,* was werkzaam als predikant, laatstelijk te Hoorn, en overleed in 1691. Hij schreef: „Licht schijnende in de duisternisse" (Hoorn, 1676), „Over den grond der zaligheid" (Amsterdam, 1679), „Swart register van 1000 zonden" (Amsterdam, 1679), „Wit register van veelerlei vertroostingen enz." (Hoorn, 1685).

Hondius, Gerardus Puppius, een achterkleinzoon van *Jodocus,* geboren in 1668, was predikant, laatstelijk te Amsterdam, alwaar hij zijn 50-jarig jubileum als predikant vierde en in 1740 overleed. Hij beoefende de Nederlandsche dichtkunst.

Hondius, Cornelis, geboren te Vlissingen, was predikant aldaar in 1578 en stond bekend als een geleerd man.

Hondius, Jacobus, een zoon van *Cornelis,* was na 1602 predikant te Vlissingen. Hij was geboren te Wattenheim in de Palts, waarheen zijn vader om des geloofs wille was gevlucht. Hij onderteekende zich *Hundius.* Zijn hoofdwerk is „Jacobi Hondii geistreiche Predigten aus dem Niederl. übersetzt". Ook beoefende hij de poëzie.

Hondius, Petrus, een Nederlandsch geleerde en zoon van *Cornelis,* werd geboren in 1578, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid en in plantkunde, werd in 1606 predikant te Ter Neuzen en overleed aldaar in 1621. Zijn liefde voor de plantkunde blijkt uit zijn dichtwerk: „Dapes inemptae of de Moufeschans, dat is de soeticheydt des Buytenlevens, vergeselschapt met de boucken, afgedeelt in 10 gangen. Nieuwe editie" (1621). Hij droeg die gangen op aan onderscheiden geleerde en aanzienlijke personen. Onderscheiden te voren hier onbekende planten werden door hem aangekweekt. Verder schreef hij „Leo Belgicus, hoc est inferioris Germaniae Provinciarum Septemdecim status hodiernus" (1618), terwijl hij werkzaam was aan een dichterlijke beschrijving van den Spaanschen oorlog en aan een „Herbarius Indicus".

Hondius. Van deze Hollandsche schildersfamilie, wier verwantschap met *Jodocus Hondius,* (zie aldaar) niet bewezen is, noemen wij 1º *Abraham Hondius,* een Rotterdamsch schilder en etser, die in 1638 aldaar geboren werd en te Londen in 1691 overleed. Hij woonde in laatstgenoemde stad sinds 1666. Hij was vooral dierschilder, zooals men bijv. aan zijn stukken in het Museum Boymans kan zien, doch schilderde ook bijbelsche tafereelen, zooals die in het Rijksmuseum. Ook zijn van hem enkele genrestukken (bijv. te St. Peterburg) bekend.

2º *Hendrik Hondius de Oude,* teekenaar, graveur, kunstdrukker en uitgever, die in 1573 te Duffel in Brabant geboren werd, in Mechelen en Antwerpen leerde en, na reizen naar Keulen,

Digitized by Google

Parijs en Londen, zich op 24-jarigen leeftijd te 's Gravenhage vestigde, waar hij na 1648 overleed. Hij graveerde een reeks van prenten en gaf verscheiden prentwerken uit.

3° *Willem Hondius*, eveneens teekenaar en graveur, was een zoon van den voorgaande en werd in 1597 te 's Gravenhage geboren. Hij vertrok in 1636 naar Danzig, waar hij vóór 1660 overleed. Hij was een der voortreffelijkste graveurs van zijn tijd. Van zijn talrijke portretten bevinden zich onderscheiden in het Prentenkabinet te Amsterdam.

Hondo. Zie *Nippon*.

Hondsaap. Zie *Aap*.

Hondsbossche zeewering is de naam van een der zwaarste dijken in ons land. Hij bevindt zich tusschen Kamperduin en het dorp Petten in Noord-Holland, waar over een lengte van meer dan 5 km. de duinen ontbreken. Eigenlijk bestaat hij uit twee deelen: de *Hondsbossche zeewering*, 4556 m., en de *Pettemer Zeewering*, ten N. daarvan. De eerste bestaat uit een kunstmatig aangelegden zanddijk, de *Wakerdijk* geheeten, en een daarvoor aangelegd paalschermwerk, aan de zeezijde beschermd door een met steen bezet rijbeslag, waarvan op het land 29 hoofden zijn gelegd. Achter den Wakerdijk ligt de korte *Droomerdijk*, ± 500 m. lang, zich uitstrekkende van den Wakerdijk tot den ouden *Schoorlschen Zeedijk*. Verder landinwaarts ten Z. O. van dezen ligt de bijna 2000 m. lange *Slaperdijk*, van de duinen bij Hargen tot den ouden Schoorlschen zeedijk.

De Pettemer zeewering loopt van den Wakerdijk tot aan de duinen ten N. van Petten. Hij is op dezelfde wijze gebouwd als de Hondsbossche zeewering, telt echter slechts 6 hoofden op het strand.

DeHondsbossche zeewering wordt onderhouden door het hoogheemraadschap van den Hondsbossche, de Pettemer door het Rijk (de Provincie).

De Slaperdijk dagteekent reeds van 1526, de Droomerdijk van 1614, de Wakerdijk van 1624, doch werd eerst in de jaren 1836—1849 van paalwerk tot dijkbescherming voorzien, waarmede aan het voortwoekeren der zee en daardoor noodzakelijke verplaatsing van den dijk een einde kwam. De dijk is in aanleg 75,24 m. en op de kruin 10,26 m. breed.

Hondschoote, een stad in het Fransche departement Nord, ligt dicht bij de Belgische grens, aan het Kanaal van Hondschoote, aan de spoorlijnen Hondschoote—Rexpoëde en Hondschoote—Braydunes en telt als gemeente (1901) 3365 inwoners. Men vindt er een kerk met mooien Gotischen toren, een stadhuis uit de 16de eeuw en een papierfabriek. Hier versloegen den 7den en 8sten September 1793 de Franschen onder *Houchard* de Verbonden Mogendheden onder den hertog *van York*. Vroeger was het een bloeiende stad van 20 000 inwoners met vele lakenfabrieken.

Hondsdagen, noemt men de dagen van 23 Juli tot 23 Augustus, omdat dit tijdperk, door de Grieken „Opora" genaamd, bepaald werd door den kosmischen op- en ondergang van de Hondster (Sirius). Het onderscheidde zich vooral in Griekenland door groote hitte, en ook op onze breedte geldt deze periode voor die van de grootste warmte gedurende het geheele jaar, hoewel deze tegen het einde der hondsdagen reeds aanmerkelijk begint te verminderen. In onzen tijd echter is Sirius in het begin van Juli met de Zon in samenstand, zoodat de hondsdagen thans eigenlijk zouden duren van half Juni tot half Juli.

Hondsdolheid (*Rabies canina*), ook *watervrees* (*hydrophobia*) of *lyssa humana* genoemd, is een vreeselijke ziekte, die bij sommige dieren, vooral bij honden, en ook bij wolven, vossen en katten kan ontstaan en aan hun speeksel vergiftige eigenschappen mededeelt, zoodat andere dieren en ook menschen door diezelfde ziekte worden aangetast, wanneer zulk speeksel in aanraking komt met een van de opperhuid ontbloot lichaamsdeel. Een beet, die een beschadiging, hoe gering ook, aan de opperhuid toebrengt, kan dus die ziekte overbrengen. Alleen het *speeksel* van de dolle dieren is vergiftig; andere deelen of vochten kunnen geen dolheid bij dieren of menschen te weeg brengen.

Omtrent de verschijnselen dezer ziekte vermelden wij het volgende. Men onderscheidt den razenden vorm van den stillen of melancholischen. Bij den eerste is de hond eerst knorrig en lusteloos; hij roert zijn eten en drinken niet aan; zijn stem is schor, en het is alsof hij nu en dan aan stuiptrekkingen lijdt. Nog altijd kent hij zijn meester, maar hij is ongezeggelijk en kwaadaardig; hij poogt vreemden te bijten, en loopt rusteloos rond met een tragen of gejaagden gang. Hij laat den kop hangen, zijn glazige oogen schitteren, zijn bek staat open en is met schuimend speeksel gevuld; zijn haar rijst steil overeind, zijn staart is tusschen de beenen getrokken, maar hij kwispelstaart, wanneer hij iemand bijten wil. Dat beginstadium duurt ½—3 dagen, waarop nog een korte maniacale periode volgt, met aanvallen van woede; hij vliegt op alles aan, bijt menschen en honden, kent zijn meester niet meer, heeft stoornissen van zijn bewustzijn en vermagert zichtbaar. Is zulk een aanval voorbij, dan komt een tijdperk van kalmte, waarin het dier zelfs drinken kan. Weldra echter herhalen zich die aanvallen, en zoo gaat het een dag of drie door, tot het uitgeputte dier verlamd blijft liggen, en onder hevigen ademnood en soms onder stuipen de dood volgt. In den stillen of melancholischen vorm ontbreekt de maniacale periode en volgen de verlammingen direct op het beginstadium.

Bij den mensch ontwaart men de volgende verschijnselen: de ziekte openbaart zich zelden dadelijk na het ontvangen van den beet, zelden reeds na acht dagen, gewoonlijk na 3 tot 8 weken, doch ook wel eens na 3—6 maanden.

De bijtwonde heeft aanvankelijk niets eigenaardigs, zoodat men hieruit omtrent de dolheid van den hond niets besluiten kan. Nadert echter de hondsdolheid, dan begint somtijds het lidteeken rood en pijnlijk te worden, en te zwellen. De zieke wordt terneergedrukt,mismoedig en knorrig, hij zoekt zich af te zonderen en verandert onrustig van plaats en van houding, terwijl gedurig een huivering over zijn leden gaat. Hij gevoelt zich benauwd, lijdt aan belemmerde ademhaling, klaagt over hoofdpijn en ontwaart stuipachtige aandoeningen. Koude en hitte wisselen

Digitized by Google

elkander af, en de pijn zijner wonde strekt zich uit over de ledematen en de wervelkolom naar de keel. Doorgaans ontstaat een etmaal na deze verschijnselen een aanval van hondsholheid. Een geweldige huivering gaat dien vooraf, en een hevige pijn in de keel maakt het slikken onmogelijk. De zieke is tot stikken toe beklemd, zijn gelaat stuipachtig verwrongen; zijn oogen schitteren en kunnen geen blinkende voorwerpen verdragen; de pols is vol en sterk en de dorst onuitstaanbaar. Hij beproeft te drinken, doch vreeselijke krampen in de keel doen hem het glas wegwerpen. Reeds het zien van vloeistoffen kan hevige krampen van slik- en ademhalingsspieren opwekken, vandaar de naam *watervrees* (hydrophobie). De speekselafscheiding neemt toe en de stuiptrekkingen worden sterker. Somtijds blijft zulk een zieke bij zijn bewustzijn, somtijds vervalt hij tot ijlhoofdige razernij, zoodat hij alles om zich heen poogt te bijten. Kort daarna keert de kalmte terug; de lijder drinkt met gretigheid, en de onkundige begint hoop op genezing te koesteren. Weldra echter keert de aanval van woede terug, en na die gestadige afwisseling bezwijkt de gebetene doorgaans den 3den of den 5den dag onder een algemeene uitputting. Bij de laatste aanvallen is de afscheiding van speeksel zeer sterk en de pols zwak; een koud en kleverig zweet bedekt den lijder en hij valt gedurig in flauwte.

De afloop dezer ziekte is nagenoeg zonder uitzondering doodelijk. De naaste oorzaak van den dood is verstikking. De lijkopening levert geen eigenaardige kenmerken op.

De behandeling van den beet van een dollen hond moet daarin bestaan, dat men zoo spoedig mogelijk de wonde zuivere en het vergif voor opslorping onvatbaar maakt. Daartoe bezige men een gloeiend ijzer om de wond uit te branden of etsmiddelen, als kalium causticum, salpeterzuur of zwavelzuur. Ook kan men de frissche wond zonder gevaar uitzuigen, maar men trachte verder den patiënt zoo spoedig mogelijk onder speciale hulp te brengen. Want deze ziekte, vroeger absoluut doodelijk, heeft veel van haar verschrikking verloren, sinds het *Pasteur* gelukte uit het ruggemerg van dolle honden een aftreksel te bereiden, dat bij den mensch ingespoten de hersens onvatbaar maakt voor het gif der lyssa humana. Hij begint met ruggemerg, dat door uitdroging minder giftig is geworden. Het is gebleken, dat het gif van een beet langs de zenuwbanen verder dringt tot het centrale zenuwsysteem en dan eerst zijn verwoestende werking openbaart. *Pasteur* komt het op dien weg vóór door onderhuidsche injecties van verzwakt lyssa-gif, gevolgd door injecties van sterker werkend gif, dat de hersens eerder bereikt. Sinds zijn zegenrijke uitvinding is het sterftecijfer aan hondsdolheid enorm gedaald. Vroegtijdige behandeling is vooral bij beten in het gezicht, zoo dicht bij de hersens, van het grootste gewicht. Verder is de prophylaxis van veel gewicht, want het verplicht stellen van den muilband voor alle honden in de buurt, zoodra een geval van rabies is geconstateerd; kan reeds verdere ongelukken voorkomen.

Hondsdraf, (*Glechoma hederacea*) is een algemeen voorkomende plant uit de familie der *Lipbloemigen*. De stengel is min of meer kruipend met opstijgende bloemdragende takken. De bladeren min of meer niervormig of ook wel hartvormig met gekartelden rand. De bloemen staan in schijnkransen, 4 of 6 bij elkaar, en zijn licht violet, Zij blijft met een wortelstok den winter over en begint weer te bloeien in de eerste helft van April.

Hondsgrot (*Grotta del Cane*) is de naam van een grot bij Napels, sedert eeuwen bekend wegens haar gasontwikkeling en reeds door *Plinius* beschreven. Zij bevindt zich nabij het meer Agnano, niet ver van Puzzuoli, en heeft een lengte van 3 bij een breedte van $1^1/_2$ m. De ingang wordt door een deur gesloten en heeft een hoogte van ruim 3. m. In deze grot ontwikkelt zich aanhoudend een groote hoeveelheid koolzuur, doch daar dit $1^1/_2$ maal zoo zwaar is als de dampkringslucht, zweeft het als een dichte laag over den grond. Brandende fakkels worden in die gaslaag uitgedoofd en dieren, die niet hoog genoeg zijn om den bek boven de koolzuurlaag te verheffen, moeten er in sterven.

Hondshaaien (*Scylliidae*) familie van meestal kleine, op de kusten levende haaien. Zie verder *Haaivisschen*.

Hondsnetel. Zie *Galeobdolon*.

Hondspeterselie. Zie *Aethusa*.

Hondsrug is een heuvelrug in het O. van de provincie Drente, tusschen de dalen van de Hunze en de Drentsche Aa gelegen. Hij vormt den hoogen oostelijken rand van het Drentsche plateau (zie *Drente*) en vertoont geheel het karakter van een heuvelrug, is opgebouwd uit zand en grint en bevat kolossale steenen, die o.a. door de oudste bewoners dezer streek gebruikt werden tot het bouwen van de Hunebedden, waarvan er nog vele langs zijn W. voet zijn gelegen. Geleidelijk daalt hij van Gieten (17 m.) tot ten Z. der stad Groningen (6,52 m.), om ten N. onder de klei te verdwijnen, waar men hem, slechts op geringe diepte onder de oppervlakte, tot Winsum kan vervolgen. De Hondsrug vormde, zoolang de Drentsche hoogvenen nog woest lagen, den eenigen bruikbaren weg tusschen het zuiden (Koevorden) en het N., waar op zijn uiteinde, beveiligd tegen overstroomingen, de stad Groningen ontstond. Langs zijn W. voet zijn een geheele reeks dorpen ontstaan. (Zie *de kaart van Drente*).

Hondstand (*Cynodon Rich.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen* (*Graminae*). Het onderscheidt zich door éenbloemige bloempakjes, doorgaans met den aanleg voor een tweede bloem, door bijna even groote, een weinig uiteenloopende, ongewapende, lancetvormige, scherpruggige kelkkafjes, door even groote kroonkafjes, van welke het onderste samengedrukt en scherp van rug, ongewapend of van een stekeltje voorzien is en het bovenste 2 scherpe rugnerven bezit. In ons land groeit de *gevingerde hondstand* (*C. Dactylon P.*), een overblijvende plant met een langen, kruipenden wortelstok, knievormig gebogen stengels, zachtharige, gewimperde bladeren en dunne, slanke aren, ten getale van 4 tot 7 op dezelfde hoogte geplaatst. Men vindt dit gewas op grazige zandgronden, langs dijken en wegen.

Hondstong (*Cynoglossum L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ruwbla-*

Digitized by Google

digen (*Boragineae*). Het onderscheidt zich door een 5-slippigen kelk, door een trompetvormige bloemkroon met 5 stompe lobben en 5 schubben in de keel, door 5 ingesloten meeldraden en door afgeplatte nootjes, die gewapend zijn met stekeltjes, wier top met weerhaken is bezet. In ons land groeit de *geneeskrachtige hondstong* (*C. officinale L.*), een tweejarige plant met een stijf opgerichten stengel, zeer zachte en zachtharige, lancetvormige bladeren en bruinroode bloemen. Deze plant is op zandgronden in de duinen te vinden.

Honduras (zie de kaart van Centraal-Amerika), een republiek in Middel-Amerika, wordt in het N. over een lengte van 650 km. door de Caribische Zee bespoeld en wel door de Golf van Honduras, in het Z. over een lengte van 100 km. door den Grooten Oceaan (Golf van Fonseca).

Ligging, grenzen, grootte. De republiek strekt zich uit tusschen 13°10′—16°2′ N.Br. en 83°11′—89°25′ W.L., grenst in het N. en N.O. aan de zee, terwijl zij in N.W. aan Guatemala, in het Z.W. aan San Salvador, in het Z.O. aan Nicaragua grenst. In het N. behooren nog de Baai-Eilanden, in het Z. de voornaamste eilanden in de Golf van Fonseca tot Honduras, waarvan de grootte op 119820 v. km. geschat wordt.

Bodemgesteldheid. Honduras bestaat overwegend uit bergland, dat het geheele binnenland bedekt, terwijl slechts ongeveer 5 % wordt ingenomen door het moerassige, met strandlagunen bedekte en dikwijls over een groote oppervlakte overstroomde kustgebied. Het grondgebergte van het land wordt gevormd door kristallijne leisteengebergten, die in een aantal parallelketens de republiek in O.—W. richting doorsnijden en met name in den Sierra del Espiritu Santo en in het departement Olancho rijk aan goud zijn. In dezelfde richting loopt het oud-eruptieve kustgebergte van Noord-Honduras, dat in den Congrehoypeak een hoogte van 2450 m. bereikt. Onder den kristallijnen leisteen vindt men deels krijtkalk en krijtleem, deels triasleem, mergel, conglomeraten en kalksteen. Deze triaslagen zijn rijk aan zilver-, koper- en goudertsen. Jong-eruptieve gesteenten vormen namelijk in het Z. een belangrijken, naar het O.Z.O. loopenden bergrug, die in den Cerros Selaque een hoogte van 2800 m. bereikt en veel zilvermijnen bevat. Van de vulkanen verdient slechts de Tigre op het gelijknamige eiland vermelding.

Wateren. Naar den Atlantischen Oceaan stroomen de grootste rivieren, n.l. de Chamelecon, Rio Ulua, Roman (Aguan), Rio Negro, Patuca, Segoira (Rio Coco of Wanks); naar den Grooten Oceaan de Goascoran en de Choluteca. Alle rivieren hebben een buitengewoon sterk afwisselenden waterstand en zijn meestal tot aan de kust rijk aan stroomversnellingen, terwijl voor de mondingen groote banken liggen. Toch zijn de genoemde rivieren, behalve de Goascoran, voor roeibooten ver stroomopwaaarts bevaarbaar. Van de binnenmeren is het IJojoameer te noemen. De voornaamste havens zijn Puerto Cortez (Puerto Caballas), Omoa, Ceiba, Trujillo en Amapala.

Klimaat. Een vochtig, warm, koorts verwekkend klimaat heerscht alleen in de kuststreken; het bergachtige binnenland daarentegen is ook voor Europeanen gezond, terwijl het feit, dat het droge jaargetijde (*verano*, November—April) niet geheel regenloos is, in hooge mate landbouw en veeteelt bevordert. Zeer arm aan regen zijn alleen de streken bij de kust aan den Grooten Oceaan. Het rijkst aan neerslag is de noordhelling van het gebergte, zoodat de landbouw en het verkeer belemmerd worden door de hevige stortregens en den woesten loop der rivieren. De temperatuur wisselt te Tegucigalpa (980 m.) tusschen 32° en 10°C. af, de neerslag bedraagt jaarlijks 1219 mm.

Middelen van bestaan. Van de middelen van bestaan zijn het best ontwikkeld de mijnbouw (vooral zilver), de veeteelt (in het brongebied van den Ulua en Paterca), de bananen- en kokosnotenteelt en de boschbouw, terwijl het verbouwen van koffie, tabak, katoen, suikerriet, rijst en maïs voor veel uitbreiding vatbaar is. De uitvoer (in ponden sterling) over het jaar 1904—1905 blijkt uit het volgend staatje:

Bananen	184750
Mineralen	102874
Edele metalen	74062
Runderen	52943
Huiden	26499
Kokosnoten	18748
Hout	11390
Caoutchouc	7456
Koffie	4685

Het volgend staatje geeft een overzicht van den in- en uitvoer (in ponden sterling) uit en naar de verschillende landen:

	Invoer.	Uitvoer.
Vereenigde Staten	337966	410909
Britsch Honduras	18990	6616
Middel-Amerika	13354	15046
Cuba	173	34761
Duitschland	36991	19323
Engeland	42553	7602
Frankrijk	13297	321
Andere landen	4228	———
Totaal	472552	494578

In 1905 liepen 2995 schepen met 629326 ton binnen, 2990 met 629326 ton uit. De handelsvloot telt (1905) slechts 3 stoomschepen met 1572 ton. De spoorlijn van Puerto Cortez naar La Pimienta is 92 km. lang. Het aantal postkantoren bedraagt (1904) 256, die (met uitzondering der maildiensten) in binnenlandschen dienst 356121, in buitenlandschen 443216 zendingen behandelden. Het aantal telegraafkantoren bedraagt (1906) 181, de lengte der draden 6134 km.

Bevolking. Volgens de volkstelling van 1901 bedroeg het aantal inwoners 500136, waarvan $^4/_5$ Ladino's, een gemengd ras uit Spanjaarden en Indianen. Voor het onderwijs zorgen 2 universiteiten, 11 college's en 683 volksscholen met 23767 leerlingen. De bevolking is R. Katholiek met den bisschop van Comayagua als geestelijk hoofd.

Bestuur. De tegenwoordig geldende grondwet dateert van 1880 en werd in 1894 en 1904 gewijzigd. De wetgevende macht berust bij het Congres, samengesteld uit 49 leden (3 uit ieder departement en een van de Baai-eilanden), die volgens algemeen kiesrecht gekozen worden. Om kiezer en verkiesbaar te zijn, moet men 21 jaar tellen. De uitvoerende macht is in handen van den

Digitized by Google

president, die voor 6 jaar gekozen wordt en o.a. den opperbevelhebber van het leger en de stadhouders der departementen benoemt. Ieder burger van Honduras is van zijn 21ste tot zijn 35ste jaar dienstplichtig en daarna tot zijn 40ste bij de reserve ingedeeld. De actieve troepen bestonden in 1902 uit 3050 officieren en 47662 minderen.

Staatkundig wordt Honduras in de volgende zestien departementen verdeeld. Het cijfer erachter geeft het aantal inwoners in 1901 aan:

Departementen	Bevolking
Copán	62 398
Gracias	48 242
Intibúca	26 348
Santa Bárbara	36 228
Cortéz	21 801
Comayagua	29 023
La Paz	27 384
Valle	33 450
Choluteca	45 340
Tegucigalpa	81 800
El Paraiso	39 918
Yoro	19 988
Olancho	44 496
Colón	13 791
Atlántida	8 797
Islas de la Bahia	4 737
Totaal	543 741

De hoofdstad is Tegucigalpa.

De financiën van de republiek zijn verre van roosкleurig. Sinds 1872 is van de buitenlandsche schuld geen rente betaald, zoodat deze gestegen is (Juli 1905) tot 20615081 pond sterling; 5398570 aan kapitaal en 15216512 aan achterstallige rente). De begrooting voor 1904—1905 raamde de inkomsten en uitgaven op 3043500 zilveren peso's.

Het wapen (zie de afb.) bestaat uit een gouden driehoek op een blauw veld; vóór den driehoek staan twee torens, daartusschen een spitse berg, met de vrijheidsmuts bedekt. De beide torens wor-

Wapen van Honduras.

den van boven door een boog verbonden. Op den achtergrond staat het opschrift: *Dios, Union y Libertadad* (God, Eenheid en Vrijheid). De landskleuren zijn blauw, wit, blauw.

Geschiedenis. Honduras werd reeds in 1502 door *Columbus* ontdekt, doch eerst in 1523 door de Spanjaarden in bezit genomen.

Men verhief de kolonie tot een audiënza van het capitanaat-generaal Guatemala, maar veranderde haar in 1790 in een intendantuur van deze, waarna zij zich in 1824 een onafhankelijke republiek verklaarde. Deze was gedurende den langen strijd over het foederatieve stelsel een hoofdzetel der liberalen (Foederatieven) en had als zoodanig veel te lijden. Nadat in 1845 de Foederatieve Republiek ontbonden was, beproefde die partij in Honduras zich met de vrijzinnige staten Nicaragua en San Salvador tot een bondsrepubliek te vereenigen. Zelfs toen deze beide in 1853 en 1854 tot zelfstandigheid waren gekomen, zette Honduras onder aanvoering van president *Cabañas* den oorlog tegen Guatemala voort, totdat deze in 1855 door *Carrera* overwonnen en verbannen werd. De volgende president, generaal *Santos Guardiola*, sloot vrede (13 Februari 1856) doch hij zelf, bijgenaamd *de Tijger van Centraal-Amerika*, werd den 11den Januari 1862 bij een militaire omwenteling gedood. Toen vatte de vicepresident *Vittoriano Castellañas* tijdelijk de teugels van het bestuur, en na den dood van dezen werd de senator *José Francisco Montes* tot president gekozen. Tijdens den oorlog tegen de naburige staten moest hij weldra de vlucht nemen, en werd voorloopig vervangen door *José Maria Medina*, dien de volkskeuze in 1864 in zijn waardigheid bevestigde en in 1866 en 1869 herkoos. In Mei 1872 werd hij door een revolutie verdreven en opgevolgd door *Arias*, die in 1874 voor de troepen van San Salvador moest wijken en door *Leiva* als voorloopige president vervangen werd. Deze werd in 1876 door *Gornez* en laatstgenoemde in 1877 opgevolgd door *M. A. Soto*, die van 1887—1891 vervangen werd door generaal *Louis Bogran*. De in 1891 gekozen *Ponciano Leiva* legde in 1893 zijn ambt neder en werd opgevolgd door *Velasquez*. Deze werd in 1894 door *Bonilla* ten val gebracht, die daarop president werd tot 1899, opgevolgd door *Ferencio Sierra* en in 1903 weer aan het bewind kwam. In 1906 brak een oorlog met Guatemala uit, daar de president van die republiek plotseling Salvador en Honduras aanviel, omdat die staten zijn politieke tegenstanders steunden. Door bemiddeling van de Ver. Staten kwam na 8 dagen echter de vrede tot stand. In Februari 1907 brak een oorlog uit met Nicaragua, waarin het verslagen werd. In Honduras kwam het daarop tot een omwenteling, president *Bonilla* vluchtte en nam in April de wijk op een N. Amerikaansch schip, waarna spoedig de rust hersteld werd.

Honduras, *Britsch.* Zie *Britsch Honduras.*

Honegger, *Johann Jakob*, een Zwitsersch beoefenaar van de geschiedenis der beschaving, geboren den 13den Juli 1825 te Dürnten (kanton Zürich), studeerde te Zürich en te Parijs en werd in 1857 leeraar aan het seminarium te Küsznacht, in 1861 aan de kantonschool te St. Gallen, in 1865 docent in de geschiedenis, Duitsche letteren dichtkunde te Zürich en in 1874 professor. Hij schreef: „Herbstblüten" (2 dln., 1849—1852), „Victor Hugo, Lamartine und die franz. Lyrik des 19 Jahrh." (1858), „Literatur und Kultur des

Digitized by Google

19 Jahrh." (2de druk, 1880), „Grundsteine einer allgemeinen Kulturgeschichte der neuesten Zeit" (5 dln., 1868—1874), „Kritische Geschichte der franz. Kultureinflüsse in den letzten Jahrhunderten" (1875), „Die poetische Nationalliteratur der deutschen Schweiz" (1876), „Katechismus der Kulturgeschichte" (1879), „Russische Literatur und Kultur" (1880), „Allgemeine Kulturgeschichte" (2 dln., 1882—1886) en „Das deutsche Lied der Neuzeit" (1891). Sedert 1890 krankzinnig, overleed hij te Zürich den 7den November 1897.

Honert, *Rochus van den*, of *van den Honaert*, een Nederlandsch staatsman, geboren te Dordrecht den 13den Maart 1572, bezocht er de Latijnsche school, vergezelde in 1591 *Lipsius* en *Bertius* op een reis naar Duitschland, werd in 1593 te Bazel licenciaat in de rechten en legde in 1594 den eed af als advocaat voor den Hove van Holland. In 1597 werd hij pensionaris, later schepen te Dordrecht, in 1598 gemachtigde van die stad te 's Gravenhage en in 1601 en 1602 lid van Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland. Ook was hij lid van de Rekenkamer en commissaris-politiek op de Synode van 1618 en 1619 in zijn geboortestad, alsmede op die te Hoorn (1623) en Enkhuizen (1624). Ook was hij curator der hoogeschool te Leiden en werd in 1627 met eenige anderen naar Zweden en Polen gezonden, om de geschillen tusschen die rijken te beslechten. De koningin van Zweden sloeg hem tot ridder, en *van den Honert* gaf verslag van zijn wedervaren in zijn „Dachtafel van mijn eerste gezantschap" (1632). Na zijn terugkeer werd hij lid van den Hoogen Raad en vervolgens nogmaals met een gezantschap belast. Hij overleed te 's Gravenhage den 30sten Januari 1638.

Hij was een Latijnsch dichter, zooals blijkt uit zijn 2 treurspelen „Thamora" en „Moses legifer" (1611), terwijl hij in handschrift ook een aantal puntdichten heeft nagelaten. Verder hield hij briefwisseling met de geleerdste mannen van zijn tijd, zooals *Grotius*, *Barlaeus*, *Heinsius*, *van Beaumont*, *Sevecotius*, *Huyghens*, *Hooft*, enz. Laatstgenoemde zond hem de afgewerkte stukken van zijn „Nederlandsche Historiën" voor de uitgave ter lezing en beoordeeling.

Honert, Johan van den, meester in de rechten en zoon van den voorgaande, behoorde geruimen tijd tot de leden van het stedelijk bestuur van Dordrecht, ging in 1659 als buitengewoon gezant naar Polen, werd in 1663 lid van den Hove van Holland en overleed den 14den April 1667. Hij schreef een „Rapport van het gepasseerde omtrent zijne extra-ordinaire ambassade na Polen enz."

Honert, Herman van den, een zoon van den voorgaande, geboren te Dordrecht den 2den Augustus 1645, studeerde te Leiden, promoveerde in de rechten, behoorde vervolgens tot de leden van het bestuur zijner geboortestad en werd in 1672 gedeputeerde ter Vergadering van Holland en West-Friesland. In 1674 werd hij secretaris van Dordrecht, in 1678 secretaris van den Hove van Zuid-Holland, in 1688 lid van het college van Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland, in 1702 burgemeester van Dordrecht, in 1703 tot curator benoemd van de Leidsche hoogeschool en in 1705 waardijn van de munt van Holland en Dordrecht. Hij was gehuwd met *Anna de Witt*, oudste dochter van den raadpensionaris, en overleed den 6den Augustus 1730.

Honert, *Tako Hajo van den*, ingenieur en oorlogscommissaris van den vorst van Oost-Friesland, geboren te Norden den 16den Maart 1666, bezocht de Latijnsche school te Emden, en legde zich te Marburg toe op de wis- en natuurkunde en eindelijk te Leiden en te Dordrecht op de godgeleerdheid. Weldra aanvaardde hij een beroep te Hendrik Ido- en Schildmansambacht en schreef „De waarachtige wegen, die God met den mensch houdt, uit een vast grondbeginsel, door hulp van de ingeschapen openbaring Gods afgeleid en zamengeschakeld (2 dln., 3de druk, 1742), waarvan *Verburg* een uittreksel leverde onder den titel „Theologia naturalis et revelata per aphorismos delineata" (1715). Verder leverde *van den Honert* „Noodige voorbereiding tot de ontdekking van de regte meening des apostels Paulus in synen uitmuntenden sentbrief aan de Romeinen". In 1698 werd hij te Amsterdam beroepen, waar hij 16 jaren werkzaam bleef. Hier schreef hij zijn: „Kortbondig vertoog van Christus afkomst uit David enz." (2de druk, 1726), „Syntagma dissertationum de stylo Novi Testamenti graeco", „Het Hoogpriesterschap van Christus, naar de ordeninge van Melchizédek enz." (1712), „De Messias, verheerlijkt aan des Heeren regterhand enz." (1714), wegens welke geschriften hij in kerkelijke twisten gewikkeld werd. In 1714 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden, aanvaardde hij die betrekking den 1sten November met een redevoering „De mysterio primi et secundi Adami", en opende in 1721 ook nog lessen over de Hebreeuwsche oudheden met een oratie „De necessaria ad recte interpretandam Scripturam Sacram antiquitatum Hebraïcarum cognitione", terwijl hij ook een paar maal bij het nederleggen van het rectoraat redevoeringen uitsprak. Toen hij zijn ambtgenoot *Wittichius* verdedigde, die beschuldigd werd een aanhanger van *Spinoza* te zijn, geraakte hij daarover in twist met den Groningschen hoogleeraar *Anthonius Driessen* en zond eenige vlugschriften in het licht. Hij overleed den 23sten Februari 1740. Behalve reeds genoemde werken, gaf hij onderscheiden leerredenen uit, alsmede: „Voorbereyding tot den Sendbrief Pauli aan de Romeinen" (1698), „Vijf brieven tegen Leenhof" (1704), „Noodige aanteekeningen op de artikelen van de Satisfactie van den Kerkeraad tot Zwol" (1705), „Brief tegens Wittichius" (1718) en „Dissertatio de creatione mundi secundum narrationem Mosis etc." (1738).

Honert, Johannes van den, een godgeleerde en zoon van den voorgaande, geboren te Hendrik-Ido-Ambacht den 1sten December 1693, was aanvankelijk voor den handel bestemd, maar begaf zich naar de academie te Leiden, waar hij zich op de godgeleerdheid toelegde en onder het voorzitterschap van *Wittichius* de verhandeling „De essentia et existentia Dei" verdedigde. Hij was achtereenvolgens predikant te Katwijk aan den Rijn, Enkhuizen en Haarlem, waar hij in 1725 ten gevolge zijner „Dissertatio de gratia Dei, non universali sed particulari" met onder-

Digitized by Google

Digitized by Google

Verklaring.
Grootte der teekens en lettersoort der plaatsnamen duiden de relatieve belangrijkheid der plaatsen aan.
Vesting
Fort
Stat
Bergpas
Spoorweg
Kanaal
Hoogte in meters.
De hoofdplaatsen der kroonlanden zijn dubbel, die der Comitaten en „Bezirkshauptmannschaften" eenmaal onderstreept. De namen der Comitaten zijn vermeld, waar zulks niet het geval is, dragen zij denzelfden naam als de onderstreepte hoofdplaatsen.
Schaal 1:3.500.000.
Kilometers
Oester L. 20
ADRIAT. Z.
Digitized by Google

EN GALICIË.

Digitized by Google

Digitized by Google

scheiden predikanten in twist gewikkeld werd. Nadat hij voor een beroep naar Amsterdam bedankt had, aanvaardde hij den 20sten October 1727 het hoogleeraarsambt te Utrecht met een „Oratio de divinis nuptiis", terwijl hij in 1732 bij het openen der lessen over kerkgeschiedenis een uitsprak „De historia ecclesiastica, theologis maxime necessaria". In 1830 verschenen zijn „Institutiones typicae, emblematicae et propheticae" en in 1734 werd hij te Leiden de ambtgenoot van zijn vader, aldaar sprekende „De regeneratione sive de natis ex connubio Christi cum ecclesia liberis". Toen hem later de lessen in de kerkgeschiedenis en kanselwelsprekendheid opgedragen werden, sprak hij „De Bohemorum et Moravorum ecclesia" en „De sapientia et arte oratoris sacri." Als leiddraad voor zijn dogmatisch onderricht schreef hij zijn „Institutiones theologicae didacto-elenchticae" (1735). Hij overleed den 6den April 1758. Hij heeft, behalve reeds genoemde werken, een lange reeks geschriften in het licht gegeven, waarvan wij vermelden: „'t Heylig Hallel of feestgezang der Israëlieten" (1727), „Verhandeling van de transsubstantiatie" (1738), „L. Bidloo, onbepaalde verdraagsaamheid en verwoesting der Doopsgezinden enz." (1742), „De Kerk in Nederland beschouwd en tot bekeering vermaend" (3de druk, 1749), „De leer der waerheid die naer de Godzaligheit is enz." (3de druk, 1763), „Brieven aan ds. Gerard Kuyper" 1751), „Het geloof der vaderen ten spoore der kinderen" (1753) en „De mensch in Christus" (3de druk, 1761).

Honert, Joan van den, een rechtsgeleerde en kleinzoon van den voorgaande, geboren den 26sten April 1786, studeerde te Leiden in de rechten en vestigde zich te Amsterdam. Weldra bepaalde hij zich aldaar bij den handel, doch was niet voorspoedig in zijn ondernemingen. Hij keerde derhalve tot de rechtsgeleerde studiën terug, werd in 1809 procureur bij den raad van judicature over de middelen te water en te land, in 1810 bij het nationaal gerechtshof en in 1811 bij de rechtbank van eersten aanleg te Amsterdam. Als zoodanig was hij werkzaam tot aan de invoering der rechterlijke organisatie van 1838. Hij bleef toen voorloopig procureur bij de arrondissementsrechtbank te Amsterdam, werd in 1839 procureur bij den Hoogen Raad, in 1841 commies en in 1844 hoofdcommies bij het departement van Justitie, en overleed den 25sten Augustus 1850. Hij schreef: „Alphabetische naamlijst der steden, gemeenten en plaatsen in de Noordelijke provinciën van het Koningrijk der Nederlanden enz." (1838), „De wet op den overgang van de vroegere tot de nieuwe wetgeving enz." (1838), „Formulierboek der onderscheidene akten, behoorende tot de burgerlijke regtsvordering." (2de druk, 1841), „Handboek voor de burgerlijke regtsvordering in het Koningrijk der Nederlanden, met een voorrede van F. A. van Hall" (1841), „Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetgeving betrekkelijk de gestichten voor krankzinnigen enz." (1841), „Geschiedenis enz. betrekkelijk de onteigening ten algemeenen nutte" (1841), „Geschiedenis enz. betrekkelijk de macht der hooge en lage heemraadschappen, dijk- en polderbesturen" (1842), „Geschiedenis enz. betrekkelijk het notarisambt" (2 dln. 1842), „Het tarief van justitiekosten en salarissen in burgerlijke zaken enz." (2 dln., 1843—1844) „Arrestanten van den Hoogen Raad, strafrecht en strafvordering" (8 dln., 1846—1849), „Het tarief over het honorarium der notarissen enz." (1848) en „Het wetboek van strafrecht enz." (1848)

Honfleur, een stad in het Fransche departemt Calvados, in Normandië, ligt aan de zuidzijde der Seinemonding tegenover Harfleur, aan de spoorlijn Pont-l'Evèque—Honfleur, is met Hâvre tweemaal daags door een stoombootdienst verbonden en telt (1901) als gemeente 9160 inwoners. Men vindt er een houten St. Katharinakerk, een collège, een openbare leeszaal en bibliotheek en een haven, die uit drie bekkens, een groote voorhaven en een „bassin de retenue" (om verzanding te voorkomen) bestaat. Behalve met den handel houden de inwoners zich bezig met scheepsbouw, touwslagerij, vervaardiging van biscuits en suiker, ijzergieterij en het kweeken van meloenen. Vervoerd worden vooral hout, ijzer en steenkolen. De voortbrengselen van landbouw en veeteelt gaan hoofdzakelijk naar Engeland.

Hongarije (zie de kaart van Hongarije en Galicië), in het Hongaarsch *Magyarország*, in het Latijn *Hungaria* geheeten, is een koninkrijk, dat de oostelijke helft van de personeele unie Oostenrijk-Hongarije vormt.

Ligging, grenzen en grootte. Hongarije strekt zich uit van 44°6′ tot 49°38′ N. Br. en van 14°24′ tot 26°36′ O. L. Het bestaat uit het eigenlijke Hongarije met het voormalige Zevenburgen, uit Fiume met het daarbij behoorende gebied en uit Kroatië, Slavonië en de vroegere militaire grenzen. In het N. grenst het aan Oostenrijksch Silezië en Galicië, in het O. aan de Boekowina en Roemenië, in het Z. aan Roemenië, Servië, Bosnië en Dalmatië en in het W. aan Istrië, Kraïn, Stiermarken, Neder-Oostenrijk en Moravië. De oppervlakte bedraagt 324851 v.km. (naar *Penck's* berekening 325323 v.km.).

Bodemgesteldheid. Het land bestaat, afgezien van Zevenburgen (zie aldaar), uit een bergachtig en uit een vlak gedeelte, dat driemaal zoo groot is. Het bergachtig gedeelte wordt gevormd door de Karpaten (zie aldaar), door de uitloopers van de Oost-Alpen en door het Hongaarsche Middelgebergte. De Karpaten omgeven Hongarije in een grooten boog. Zij eindigen in het Banatergebergte, dat met de uitloopers van den Balkan, tusschen Bazias en Orsowa, de Donau insluit, waardoor de IJzeren Poort gevormd wordt. De voorgebergten van de Oost-Alpen strekken zich gedeeltelijk van de westgrens van Hongarije tot aan de Donau uit, waar zij met het Leithagebergte en het Pilischergebergte op de Karpaten stooten, gedeeltelijk dringen zij Kroatië en Slavonië binnen, waar zij tusschen de Save en de Drau tot aan de Donau reiken. Het Hongaarsche Middelgebergte, dat uit Balkonym Woud en Vértesgebergte bestaat, verdeelt de Hongaarsche laagvlakte in twee deelen. Tot Kroatië behoort het Karstgebied (zie *Karst*). Hongarije is zeer rijk aan ijs- en druipsteengrotten. Ten W. van het Hongaarsche Middelgebergte vindt men de vruchtbare Kleine Hongaarsche laagvlakte. Zij is 12000 v.km. groot, ligt 130 m. boven den zeespiegel, strekt zich aan beide oevers van de

Digitized by Google

Donau uit en omvat het Preszburger bekken met de beide eilanden de Groote en de Kleine Schütt. De Groote Hongaarsche laagvlakte, ook Alföld geheeten, die het bekken van Pest omvat, is 109477 v.km. groot, wordt begrensd door de Karpaten, het Hongaarsche Middelgebergte, de Save en de Donau. Zij is het laagst langs de Theisz en hare zijrivieren; ligt in het midden 108 m. boven de oppervlakte van de zee en bestaat uit de zandige heide van Kecskemet, de zoogenaamde Bácskás, het Telecskaer zandsteenplateau (169 m.), het Titeler plateau (133 m.), de vruchtbare vlakte van Mankács, het moerassig gebied Bodrogköz, het Ecseder moeras, het zandsteenplateau Nyirség, de Debrecziner heide, het Sárréter moeras, het Alibunárer moeras en de Deliblater zandwoestijn.

Geologie. De bodem bestaat overwegend uit diluviale en alluviale vormingen, vooral in het laagland. Er omheen en eronder liggen tertiaire lagen, grootendeels tot de sarmatische etage behoorend; op deze rusten jonge tertiaire gesteenten. Oudere vormingen spelen bij de samenstelling van den bodem slechts een zeer ondergeschikte rol; daartoe behooren kristallijne leien, in vereeniging met graniet, ten Z. van den Tatra en in den Fruska gora, devonische en steenkoollagen bij Dobschau en verder zuidelijk, trias, jura en krijt bij het Plattenmeer en in het Bakonywoud, bij Fünfkirchen enz. Van jonge eruptiefgesteenten vallen te noemen de trachiet in de omstreken van Sjemnitz-Kremnitz en Eperjes-Tokai, basalt in het Bakonywoud en op vele andere plaatsen.

Van de delfstoffen moeten vooral genoemd worden: steenkool (Fünfkirchen en Steyerdorf), steenzout (Karpaten), zilverhoudend loodglans, blende, ijzerkies en goud in gangen van het Sjemnitzer trachietgebergte.

Wateren. Behalve de Poprad en de Danajec, die tot het stroomgebied van den Weichsel behooren, behooren alle rivieren in Hongarije tot het stroomgebied van de Donau. Linker zijrivieren zijn de March, de Waag met de Nertra, de Gran, de Eipel en de Theisz met de linkerzijrivieren Borsova, Latorcza, Laborcza, Bodrog, Sajo, Hernad en Zaya en de rechter Szamos, Körös en Maros; rechts ontvangt de Donau de Leitha, Raab, Sárviz, Drau (met Mur) en Save of Sau. Ofschoon de IJzeren Poort verbreed is en vele laag gelegen plekken droog gelegd zijn, hebben er nog dikwijls overstroomingen plaats, vooral in het gebied van den Theisz.

Van de talrijke kanalen zijn de voornaamste het Franskanaal tusschen de Donau en de Theisz, het Begakanaal tusschen de Theisz en de Bega, het Sárviz en het Palatinalkanaal tusschen Stuhlweiszenburg en Szegszárd, het Kopas- of Zichykanaal in het Tolnaer comitaat en het Siókanaal tusschen het Plattenmeer en de Donau. Met de voltooing van het sedert lang ontworpen tweede Donau-Theiszkanaal zal een aanvang gemaakt worden.

In de Karpaten treft men altijd een groot aantal meren aan, van die in de laagvlakte noemen wij: het Plattenmeer, het Neusiedlermeer, het Palicser en het Velenczeer meer. Aan het Neusiedlermeer grenst het moeras Hanság.

Klimaat. Door zijn ligging heeft Hongarije een vastelandsklimaat, dat evenwel, doordat de Karpaten een beschutting vormen tegen de Noorden- en de Oostenwinden, een zuidelijker karakter vertoont, dan men naar de geografische ligging zou verwachten. Ook beschermen de gebergten het land tegen stormen. In de vlakten is het des zomers zeer heet, des winters zeer koud. De gemiddelde temperatuuruitersten liggen voor Árvaváralya in den Tatra tusschen 30° en −26°, voor Boedapest tusschen 33° en −12°, voor Fünfkirchen tusschen 33° en −13°, voor Agram tusschen 34° en −14°, voor Fiume tusschen 33° en −4° C. In het grootste deel van Hongarije duurt de hoofdregentijd van Mei tot Augustus; in het Z. W. heeft men twee regenperioden, n. l. in Juni en in October. In de vlakten bedraagt de gemiddelde regenval 500—600 mm., naar de bergachtige randen neemt deze snel toe. Voor Boedapest bedraagt zij 670, voor Debreczin 650, voor Szegedin 550, voor Orsova 920, voor Kozmescsek 1080, voor Preszburg 690 en voor Fiume 1590 mm. In Fiume komen dagen voor, waarop de regenval meer dan 150 mm. bedraagt. Tengevolge van de groote hitte en de sterke verdamping is de hoeveelheid regen in de Groote Hongaarsche Laagvlake des zomers niet voldoende, waardoor dikwijls groote droogteperioden ontstaan. Dan kan het temperatuur verschil van den zandigen bodem tusschen dag en nacht wel eens meer dan 60° C. bedragen (bijv. des middags 67°, den volgenden ochtend 6°). Soms komen er in dien tijd luchtspiegelingen voor.

Planten en dierenwereld. De Hongaarsche laagvlakten zijn arm aan boomen, terwijl de randen aan den voet van de bergen hier en daar eiken- en berkenbosschen vertoonen. Langs de rivieren vindt men eveneens bosschen, vooral van populieren en wilgen. De moerassen bezitten een zeer rijken plantengroei, hoofdzakelijk van riet- en grassoorten. Eveneens is de steppenflora rijk aan afwisseling. Tot de meest voorkomende planten behooren, behalve verschillende grassen, vlinderbloemigen, schermbloemigen, bolgewassen, anjelieren enz. In Mei prijken de steppen in volle pracht, in den naherfst volgt een kleinere, kortere bloeitijd. De plantenwereld van het Bihargebergte wijkt geheel af van die van Hongarije. Aan den voet treft men eikenbosschen aan, daarop volgen beukenwouden, nog hooger vindt men pijnboomen en daarna struikgewas. (Over de flora van de Karpaten zie *Karpaten.*)

Van de grootere roofdieren komt de wolf nog in enkele deelen van Hongarije, Kroatië en Zevenburgen voor, in de laagvlakte treft men soms den jakhals aan. Het Kroatisch hoogland en de overstroomingsgebieden van de rivieren zijn rijk aan wild, terwijl de groote hoeveelheid water tevens oorzaak is, dat men er veel vogels vindt, die op sommige plaatsen geheele broedkoloniën vormen. Schildpadden en slangen komen in Hongarije in verschillende soorten voor. De rivieren en meren zijn over het geheel vischrijk, alleen de meren van den Tatra maken hierop een uitzondering. Van de eigenaardige steppenfauna noe men wij eenige muizensoorten, (zooals de *spalc typhlus* en de *Sminthus vagus*), de Johannesgedis, vlinders en kevers.

Delfstoffen. Zie *Mijnbouw.*

Digitized by Google

Bevolking. De bevolking bedraagt (1901) 19 254 559, zoodat Hongarije onder de staten van Europa de zevende plaats inneemt. Sedert de inlijving van Zevenburgen in 1867 wordt Hongarije in 7 distrikten verdeeld, n.l.

	Grootte in v.km.	Bevolking in 1901
Het gebied links van de Donau (Duáninnen) ..	32 892	2 049 611
Het gebied rechts van de Donau (Dunántúl)	44 584	2 923 401
Het gebied tusschen Donau en Theisz	36 124	3 284 233
Het gebied rechts van de Theisz	31 841	1 674 241
Het gebied links van de Theisz	43 316	2 336 104
Het gebied tusschen Theisz en de Maros ..	36 297	2 054 712
Zevenburgen en Királyhágóntúl	57 243	2 476 998
Het gebied van Fiume ..	20	
Hongarije (alleen)	282 317	16 838 255
Kroatië en Slavonië ...	42 534	2 416 304
Het koninkrijk Hongarije ...	324 851	18 254 559

Gemiddeld wonen op 1 v.km. 59 inwoners. Het dichtst bevolkt zijn de distrikten Warasdin, Pest, Csanád, Gran en Ödenburg, het minst bevolkt Csik en Bistritz-Naszód. Van het totale bevolkingscijfer zijn 9 449 933 mannen en 9 672 407 vrouwen. Op 1000 inwoners bedraagt het aantal huwelijken 8,5, het aantal geboorten 40 en het aantal sterfgevallen 26,2. Door de geringe toename van geboorten, de groote kindersterfte en de aanzienlijke landverhuizing neemt de bevolking niet sterk in aantal toe. De volkrijkste steden zijn Boedapest, Szegedin, Maria-Theresiopel, Debreczin en Preszburg.

De bevolking bestaat voor het grootste deel uit Magyaren (45,4%), die voornamelijk in de laagvlakten wonen en zich met landbouw, veeteelt en vischvangst bezighouden. De Magyar is van middelbare grootte, regelmatig gebouwd en bezit een scherp gesneden profiel met donkere, vurige oogen en zwarte haren. Hij is intelligent, goedhartig en gastvrij, heeft een levendig temperament en bezit een groote mate van vaderlandsliefde. Na de Magyaren vormen de Slaven het hoofdbestanddeel der bevolking, waarvan de voornaamste stammen de Kroaten (1 678 569) en de Serviërs (1 052 180) zijn (samen 13,12%). Dan volgen de Slovaken, Roethenen, Wenden en Duitschers. De rest der bevolking bestaat uit Armeniërs, Bulgaren, Grieken, Italianen en Mazedowalachen. De Zigeuners (± 91 000) spreken Magyaarsch, Servisch of Roemeensch.

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan in Hongarije is de *landbouw*, die door de zorg van den staat zeer in bloei toeneemt. Ruim 68% van de totale bevolking houdt zich met landbouw bezig. In 1905 was de bodem aldus verdeeld:

Bouwland	13 525 084	H.A.
Bosch	9 050 221	„
Weiland	7 449 845	„
Tuinen	421 161	„
Wijnbergen . . .	232 903	„
Rietbosschen . . .	74 902	„
Woeste gronden . .	1 729 754	„

Het gemiddelde en het kleine grondbezit is sterk belast, het groot grondbezit vindt men hoofdzakelijk in Weiszenburg, Szabolcs, Zemplin en in het Banaat. De waarde van den oogst in 1906, die in dat jaar zeer voordeelig was, werd op 2¼ milliarden kronen geschat.

De oogst bedroeg in dat jaar:

Tarwe	56,53	mill. centenaars
Rogge en halfgranen	15,5	„ „
Gerst.	15,78	„ „
Haver	13,53	„ „
Maïs	47,88	„ „
Aardappelen . . .	56	„ „
Suikerbieten . . .	19,3	„ „
Beetwortelen (1905)	37,7	„ „
Lucerne en klaver (1905)	18,6	„ „
Tabak	0,467	„ „

Verder verbouwt men veel hennep, wikken, pompoenen, meloenen, komkommers, paprica enz. De wijnbouw is zeer aanzienlijk; in 1905 werden in Hongarije 3 170 000 H.L. geproduceerd. Vruchten worden voornamelijk in het westelijk heuvelland, Zevenburgen en in den laatsten tijd ook in de laagvlakte gekweekt.

De *veeteelt* neemt in Hongarije niet in dezelfde mate in bloei toe, als de landbouw. De veestapel bedroeg:

	1904	1895
Paarden.....	1 892 707	72 741
Ezels.....	14 731	6 655
Varkens.....	4 275 210	2 171 363
Geiten.....	206 449	79 936
Schapen.....	6 843 064	683 622

Van 1895 tot 1904 verminderde het aantal runderen met 150 256 stuks, ofschoon het fokvee zeer in aantal toenam. Hongarije bezit beroemde rijksstoeterijen in Mezöhegyes (in 1905: 2224 paarden), Babolna, Kisbér en Fogaras, benevens 1042 dekstations met 3288 hengsten. De uitvoer van eieren en veeren neemt toe, de teelt van zijderupsen is belangrijk. Hongarije bezit rijke jachtvelden, terwijl de rijkdom aan visch in den laatsten tijd afneemt.

De *boschbouw* is na de wet van 1879 in gunstiger omstandigheden gekomen en strekt zich uit over een oppervlakte van 9,05 millioen H.A. De opbrengst wordt op 210 millioen kronen geschat. Van de bosschen beslaat het

naaldhout ..... 1,9 millioen H.A.
eiken ..... 2,3 „ „
beuken en andere loofboomen 4,7 „ „

Digitized by Google

De *mijnbouw* is in Hongarije zeer belangrijk. Het land bezit bijna onuitputtelijke zout-, ijzer- en kolenmijnen, terwijl er aanzienlijke hoeveelheden lood, koper, zilver en goud gevonden worden. In 1905 besloeg het mijngebied een oppervlakte van 87462 H.A. Goud vindt men hoofdzakelijk in Zevenburgen, verder bij Nagybánya, bij Kremnitz en in de rivieren Aranyos, Maros en Szamos, zilver bij Nagybanya, bij Kremnitz, in Opper-Hongarije, in Zevenburgen en bij Oravicza, lood bij Nagybánya en in Zevenburgen. Terwijl de opbrengst van de kopermijnen afneemt, wordt de ijzerproduktie steeds belangrijker. Behalve den edelopaal, waarvan Hongarije de eenige vindplaats is, vindt men er nog pyriet, granaat, bergkristal en obsidiaan. Ook levert de bodem kwarts, pottebakkersklei, porseleinaarde, leisteen, molensteen, marmer, bazalt, graniet, zand- en kalksteen. De uitgestrekte kolenmijnen leveren voornamelijk bruinkool en steenkool. Zoutmijnen vindt men in Máramaros, waar de zoutbereiding een monopolie van den staat is, en in Zevenburgen, salpeter en potasch treft men tusschen de Theisz en de Berettyo, petroleum in de noordoostelijke distrikten aan. De opbrengst van den mijnbouw bedroeg in 1905

Goud	3665	kg.
Zilver	15946	„
Kwikzilver	360	centenaar.
Koper	734	„
Lood	21455	„
Ruw ijzer	4212820	„
Bruinkool	60154521	„
Steenkool	9191928	„
Mangaanerts	42355	„
Asphalt	193718	„
Cementkoper en Cementerts	16965	„

Uitgevoerd werd 7297865 centenaar ijzer en 14104 centenaar zwavelzuur. De waarde van de mijnprodukten werd in 1905 op 106 millioen kronen geschat. Het zoutmonopolie leverde 1954097 centenaar zout, voor een waarde van 28 millioen kronen. Hongarije bezit meer dan 900 minerale bronnen, waaraan een groot aantal badplaatsen hun ontstaan te danken hebben.

Nijverheid begint zich in den laatsten tijd met behulp van de regeering te ontwikkelen. Toch is zij nog altijd van het buitenland afhankelijk. Tegenwoordig houdt zich 13,5 % van de bevolking met nijverheid bezig. In 1905 bezat Hongarije 41 fabrieken met meer dan 1000 arbeiders, waarin tezamen 69494 arbeiders werkten. De meeste fabrieken bezit Boedapest, daarop volgen Preszburg, Szegedin en Fünfkirchen. Het aantal molens bedraagt 20005, waarvan 500 door stoom gedreven worden, de spiritusbranderijen produceeren jaarlijks 885000 H.L., de bierbrouwerijen 1,5 millioen H.L., de tabaksfabrieken verwerkten in 1905 229826 centenaar grondstof, de suikerfabrieken leverden 2,6 millioen centenaar suiker. Onter de machine- en ijzerfabrieken zijn die van *Ganz en Co.*, *Schlick*, *Nicholson*, *Valkán* en *Danubius* te Boedapest de belangrijkste. Verder moeten nog genoemd worden de fabrieken van verschillende spoorwegmaatschappijen. Ook is belangrijk de fabricage van cement, glas, porselein, majolica, papier, laken, kunstmest, petroleum, leer, dynamiet, stijfsel, cognac, likeuren, zeep, soda, salpeter enz.

Handel en verkeer. Tengevolge van de uiteenloopende belangen van den industriestaat Oostenrijk en den landbouwstaat Hongarije, ontstonden in de laatste jaren ernstige crisissen, die het voortduren van het tolverbond tusschen deze beide landen dikwijls bedreigden. De handel van Hongarije is van verschillende factoren, in de eerste plaats van de opbrengst van den oogst, afhankelijk, waardoor de achtereenvolgende jaren een zeer verschillend resultaat opleveren. In 1906 bedroeg de invoer 49740000 centenaar ter waarde van 1468418000 kronen, de uitvoer 67278000 centenaar ter waarde van 1444469000 kronen. De invoer bedroeg 104,8 millioen kronen meer dan in 1905, de uitvoer slechts 46 millioen kronen meer. Terwijl in 1905 de uitvoer 34,7 millioen kronen meer bedroeg dan de invoer, was zij in 1906 24 millioen kronen minder, waardoor de handelsbalans 58,7 millioen kronen achteruitging. Door het Duitsche toltarief van den 1sten Maart 1906 kreeg de uitvoer van gerst en slachtvee een gevoeligen knak. Ook de uitvoer van paarden en mout ging achteruit. De volgende tabel geeft de in- en uitvoer van eenige produkten in 1906:

Invoer 1906.		
Textielwaren	446,3	millioen kronen
Leer, lederwaren	83,2	„ „
IJzer, ijzerwaren	76,7	„ „
Machine's	66,1	„ „
Kolen	31,3	„ „
Papier, papierwaren	30,4	„ „
Geraffineerde suiker	8,1	„ „

Uitvoer 1906		
Koren	268	millioen kronen
Slacht- en Trekvee	208,7	„ „
Meel	187,3	„ „
Hout	58,2	„ „
Suiker	30,7	„ „
Wijn in vaten	29,1	„ „
Mout	1,8	„ „

Het aantal Kamers van Koophandel bedroeg 20. Sedert 1867 heeft zich het spoorwegverkeer kolossaal ontwikkeld. In April 1907 had het spoorwegnet een lengte van 19175 km., waarvan 15200 km. door den staat geexploiteerd worden. De lengte van de wateren die voor de scheepvaart in gebruik zijn, bedraagt 4971 km., van de telegraaflijnen 23719 km., het aantal postkantoren was 5309, hut aantal telegraafkantoren 3813. Er werden (1905) 401 millioen brieven en briefkaarten en (1906) 10 millioen telegrammen verzonden. De telefoon verbond (1906) 126 steden, de telefoondraden hadden een lengte van 185000 km.

De handel wordt gesteund door een groot aantal banken, waaronder de Oostenrijksch-Hongaarsche bank de eerste plaats inneemt.

Beschavingstoestand. Van de bevolking belijdt 51,52 % den Roomsch-Katholieken *gods-*

Digitized by Google

dienst, terwijl men er verder 9,63 % Grieksch-Katholieken, 14,62 % Grieksch-Oosterschen, 6,69 % Protestanten en 4,42 % Israëlieten aantreft. In 1905 kon 59,9 % van het aantal inwoners lezen en schrijven, 70 % van de schoolplichtige kinderen bezocht de school. Universiteiten bezitten Boedapest, Klausenburg en Agram. De eenige technische hoogeschool vindt men te Boedapest, waar men ook een Oostersche academie aantreft. Verder bezit Hongarije twee kweekscholen voor leeraren, 95 kweekscholen voor onderwijzers, 46 theologische hoogescholen, twee handelsacademiën, een veeartsenijacademie, een hoogeschool voor mijn- en boschbouw enz. Tot de inrichtingen voor kunst en wetenschappen behooren behalve de Hongaarsche academie voor Wetenschappen, verschillende genootschappen, vele musea, bibliotheken en archieven. Van de schouwburgen noemen wij het Hongaarsche Nationaaltheater en de koninklijke opera te Boedapest. Er verschijnen (1905) 1615 couranten en tijdschriften, waarvan 1199 in het Magyaarsch.

Bestuur. In 1867 werden alle landen, die tot de Stefanuskroon behoorden, met het eigenlijke Hongarije vereenigd, alleen Kroatië-Slavonië (zie aldaar) behield een eigen wetgeving en regeering met een banus aan het hoofd. Met betrekking tot financiën, handel, verkeer en militaire aangelegenheden maakt het met Hongarije een geheel uit. In 1876 werd Zevenburgen (zie aldaar) in 15, Kroatië-Slavonië in 8 nieuw gevormde comitaten verdeeld. De militaire grenzen werden toen opgeheven. In Hongarije bestaat thans overal de oude indeeling in comitaten.

Hongarije vormt sedert 1867 met Oostenrijk één monarchie, die uit twee onafhankelijke staten met eigen bestuur en eigen wetten bestaat. Zij zijn echter niet alleen door den persoon van den monarch, doch ook door gemeenschappelijke aangelegenheden verbonden (Zie Oostenrijk-Hongarije). De wetgevende macht, wat betreft de gemeenschappelijke aangelegenheden, wordt geregeld door de Delegaties, bestaande uit 60 leden, die door den Oostenrijkschen Rijksraad, en 60, die door den Hongaarschen Rijksdag voor één jaar gekozen worden (bij beide 20 uit de Eerste Kamer en 40 uit het Huis der Afgevaardigden). De Hongaarsche Rijksdag te Boedapest bestaat uit de Magnatentafel of Eerste Kamer en uit de Kamer der Volksvertegenwoordigers (Tweede Kamer). De eerste bestaat, behalve uit 50 leden, die door den koning voor hun leven benoemd worden, uit leden, die door geboorte of ambt tot deze waardigheid geroepen zijn. Het Huis der Afgevaardigden telt 453 leden, waarvan de 40 afgevaardigden voor Kroatië en Slavonië slechts aan beraadslagingen, hun land betreffende, deelnemen. De president en de vice-president van het Huis der Magnaten worden door den koning benoemd, die van het Huis der Afgevaardigden worden door de leden van dit lichaam gekozen. Kroatië-Slavonië heeft een eigen Landdag (zie aldaar. Hongarije is in municipiën (comitaten en 26 steden met municipaalrecht) verdeeld, aan het hoofd waarvan een door den koning benoemde „obergespan" en een door het municipaalcollege gekozen „vice-gespan" of burgemeester staat. Deze municipaalcollege's, die voor de helft uit de hoogst aangeslagenen bestaan, hebben het recht van zelfbestuur. Sedert 1876 bestaat in elk municipium een uit 20 leden gevormde raad van toezicht. De overige steden en gemeenten staan onder het toezicht van de comitaten, die in 421 distrikten verdeeld zijn. De verantwoordelijke regeering van het land wordt gevormd door tien ministers n. l. de Minister-President, Minister van Binnenlandsche zaken, van Financiën, van Justitie, van Landbouw, van Handel, van Landweer (Honvèd), van Eeredienst en Onderwijs, voor Kroatiën en Slavonië en van het koninklijk Hof.

De rechtsspraak is sedert 1867 van het bestuur gescheiden. Hongarije bezit met Fiume, Kroatië en Slavonië 458 distriktsrechtbanken, 76 rechtbanken voor zaken in 1ste instantie, 12 koninklijke tafels (rechtbanken voor zaken in 2de instantie) en 2 rechtbanken voor zaken in 3de instantie (koninklijke curië en opperste cassatie- en gerechtshof te Boedapest en Agram).

De financiële toestand, die door het tractaat van 1867 bijna geheel onafhankelijk van Oostenrijk geworden is, wordt in de laatste jaren steeds gunstiger. De begrooting van de uitgaven voor het jaar 1908 bedroeg 1 396 988 349 kronen, van de inkomsten 1 397 010 414 kronen, als volgt verdeeld:

Inkomsten:

Direkte belastingen	234,6	mill. kr.
Indirekte belastingen	67,8	„ „
Opbr. van de staatsdomeinen	11,8	„ „
„ „ „ boschcultuur	22	„ „
„ „ „ mijnb. en het muntw.	50,4	„ „
„ „ „ staatsspoorwegen	306,1	„ „
„ „ „ post- en telegrafie	69,9	„ „

Uitgaven.

Hofhouding	11,3	mill. kr.
Rijksdag	4,1	„ „
Gemeenschappelijke uitgaven	76,1	„ „
Pensioenen	28.1	„ „
Rente van de staatsschuld	192	„ „
Schulden van gegarand. spoorw.	24,3	„ „
Bestuur van Kroatië en Slavonië.	22,4	„ „
Uitgaven voor de ministeriën	787,6	„ „

Het staatsbezit wordt op 7251 millioen kronen geschat, de staatsschuld bedraagt 5426 millioen kronen, hierbij komt het aandeel van 30 % aan de gemeenschappelijke schuld van Oostenrijk-Hongarije.

Omtrent het leger zie *Oostenrijk.*

Het wapen van de gezamenlijke landen van de Hongaarsche kroon is een in vieren verdeeld hoofdschild met een middenschild. Het gespleten middenschild bevat het wapen van het koninkrijk Hongarije, dat rechts uit een veld, overdwars achtmaal in rood en zilver verdeeld bestaat, links uit een zilveren dubbel kruis in een rood veld op een open gouden kroon, die den middelsten top van een groenen heuvel met drie toppen bedekt. De vier vakken van het hoofdschild bevatten de wapens van de overige landen van de Hongaarsche kroon. Het bovenste, rechter vak, het wapen van Kroatië, bestaat uit vijf en twintig roode en zilveren ruiten, het bovenste linker veld, het wapen van Dalmatië, vertoont in een blauw veld drie gouden gekroonde leopardekoppen, twee naast elkaar en de derde daaronder. Het onderste rechter veld, het wapen van Slavonië, is door

Digitized by Google

twee golvende, zilveren strepen, die de rivieren de Save en de Drave voorstellen, verdeeld.

Het roode deel tusschen deze strepen vertoont een naar rechts loopenden marter, in het bovenste blauwe deel ziet men een gouden zeshoekige ster (Mars), het onderste blauwe deel is ledig. Het onderste linker veld van het hoofdschild, het wapen van Zevenburgen, is door een rooden dwarsbalk verdeeld. Het blauwe deel daarboven vertoont een gouden adelaar met een roode tong, die de Hongaarsche natie voorstelt, rechts daarvan bevindt zich een gouden zon, die thans door het middenschild bedekt wordt, en links daarvan een naar links gekeerde zilveren halve maan, die de Szekler natie voorstelt. Op het onderste gouden deel ziet men zeven roode kasteelen met twee zwarte vensters en een zwarte poort, vier in de bovenste rij en drie daaronder. Het hoofdschild wordt door de Stefanuskroon bedekt, als schilddragers dienen twee engelen met golvende zilveren gewaden, de keten van de Stefanusorde hangt over het schild. De nationale kleuren zijn rood, wit en groen. De eenige Hongaarsche orde is de Stefanusorde (zie aldaar).

Geschiedenis. Het Z. W. van Hongarije, dat sedert keizer *Augustus* Pannonië genoemd werd, terwijl Zevenburgen na de verovering door *Trajanus* in 107 Dacië heette, geraakte ten tijde van de Groote Volksverhuizing in handen van verschillende Germaansche stammen. Omstreeks 800 werd het door *Karel den Groote* als Avarenland bij het Frankische rijk gevoegd, totdat de Magyaren omstreeks 896 onder *Arpad* het land in bezit namen en van daar uit hun rooftochten steeds verder naar het westen uitstrekten. Nadat zij door *Hendrik I* bij Riade en door *Otto den Groote* op het Lechveld verslagen waren, trokken zij zich achter de grenzen van de Oostmark terug en namen onder hertog *Géza* (972—997) het Christendom aan.

Koningen uit het huis van Arpad (1001—1301). In 1001 werd *Stefanus*, de zoon van *Géza* door paus *Silvester II* tot koning gekroond. Daar hij veel voor de uitbreiding van het Christendom deed, werd hij de heilige genoemd. Onder zijn opvolger *Peter* (1038—1046) brak een opstand van de nationale Heidensche partij uit, die met zijn afzetting eindigde. Van zijn opvolgers noemen wij: *Ladislaus I de heilige* (1077—1095), die in 1091 Kroatië veroverde, en *Koloman* (1095—1116), die Dalmatië bij het rijk voegde. Onder *Géza II* (1141—1161) vestigden zich vele Duitsche kolonisten in het land. De meeste koningen hadden niet alleen met het buitenland te strijden, zoo als *Stefanus III* (1161—1172) met keizer *Manuel* van Byzantium en *Frederik Barbarossa*, maar het rijk had ook van binnenlandsche twisten te lijden. *Andreas II* (1205—1235) moest na een vruchteloozen kruistocht in 1222 in de Gouden Bul den adel vele vrijheden toestaan. In 1241 en 1242 werd het land door invallen van de Mongolen geteisterd en ontvolkt. Door koning *Bela IV* (1235—1270) werd de vestiging van Duitsche en Italiaansche kolonisten zeer bevorderd. In dien tijd vond het leenstelsel in Hongarije ingang. In den strijd om de Duitsche keizerskroon werd de overwinning van *Rudolf van Habsburg* over *Ottokar van Bohemen* in 1278 door het Hongaarsche leger beslist. Met *Andreas III* stierf in 1301 de mannelijke stam der Arpaden uit en werd Hongarije een kiesrijk.

Koningen uit verschillende Huizen (1301—1526). Nadat Hongarije een kiesrijk geworden was, beleefde het een tijd van bloei onder *Karel Robert van Anjou* (1308—1342) en *Lodewijk I den Groote* (1342—1382). De laatste regeerde ook over Napels, werd tot koning van Polen gekozen, breidde zijn heerschappij over de noordelijke Balkanstreken uit en heroverde Dalmatië. Op hem volgde een tijd van verwarring. Onder *Matthias I Corvinus* (1458—1490), den tweeden zoon van *Johannes Hunyadi*, den rijksbestuurder, die in vereeniging met koning *Wladislaw I* (1440—1444) de Turken versloeg, beleefde het rijk een tweede tijdperk van bloei. Hij breidde de grenzen van het rijk uit, bedwong den adel en bevorderde kunsten en wetenschappen. Na zijn dood trachtte de adel zijn vroegere macht te herwinnen onder den zwakken koning *Wladislaw II. Lodewijk II*, de zoon van *Wladislaw*, sneuvelde in 1526 bij Mohács.

Hongarije onder de Habsburgers (sedert 1526). Doordat de lagere adel *Johann Zápolya*, de hoogere adel *Ferdinand I van Oostenrijk* tot koning gekozen had, ontstond een hevige binnenlandsche oorlog. Door de hulp, die de sultan aan *Johann Zápolya* verleende, kregen de Turken vasten voet in Hongarije. In 1541 was het land in drie deelen verdeeld, het gebied van *Ferdinand* met Preszburg als hoofdstad, Zevenburgen met Weiszenburg als centrum en het gebied van den Pasja van Ofen, dat aan *Ferdinand* schatplichtig was. De Hervorming bewerkte in dien tijd een herleving van wetenschappen en letterkunde. Onder *Rudolf* (1576—1608) trachtten de Jezuïeten de Hervorming tegen te gaan, welke pogingen door de keizerlijke generaals gesteund werden, wat een nationale opstand ten gevolge had. De koning werd gedwongen vrijheid van godsdienst toe te staan en de grondwet te erkennen. Ook werd hij door dezen opstand genoodzaakt een vroor hem nadeeligen vrede met de Turken te sluiten. Daar hij zijn verplichtingen niet nakwam, werd hij in 1608 afgezet en opgevolgd door zijn broeder *Matthias* (1608—1619), die ovenmin als *Ferdinand II* (1619—1637) er toe meewerkte, om de macht van de Protestanten uit te breiden. Onder den laatste verloren zij de meerderheid in den Rijksdag. In den Dertigjarigen Oorlog kwamen de vorsten van Zevenburgen *Bethlen Gabor* en *Georg Rákóczi I* de Hongaarsche Protestanten te hulp en eischten van *Ferdinand II* en zijn opvolger *Ferdinand III* de erkenning van de grondwet. *Ferdinand III* en *Leopold I* (1657—1705) beperkten de staatkundige en godsdienstige vrijheid, waarvan de Kuruzzenopstand, die door de Turken ondersteund werd, het gevolg was. Nadat de Turken voor Weenen verslagen waren, gingen de Kuruzzen tot *Leopold* over, en met behulp van hen en van West-Europa werd aan de Turksche heerschappij in Hongarije, behalve in het Banaat, een einde gemaakt (1699). Na dezen oorlog kwam het opnieuw tot hevige godsdienstvervolgingen. Op den Preszburger Rijksdag in 1687 werd het erfopvolgingsrecht van de Habsburgers in de mannelijke linie erkend en de rechten van den adel

Digitized by Google

verminderd. Na herhaalde opstanden werd er van 1712—1715 te Preszburg een Rijksdag gehouden, die zich met herstel van de oude grondwet, de invoering van geregelde rijksdagen en de reorganisatie van verschillende regeeringslichamen bezighield en het staande leger en de krijgsbelasting invoerde. Van 1716—1718 veroverde prins *Eugenius van Savoye* het Banaat op de Turken, van 1736—1738 werd een voor de Hongaren ongelukkige oorlog met Turkije gevoerd, die echter geen invloed had op de grensregeling. In 1722 en 1723 werd door de Standen de Pragmatieke sanktie aangenomen, ten gevolge waarvan na den dood van *Karel III* (1711—1740) zijn dochter *Maria Theresia* (1740—1780) de regeering aanvaardde. Zij trachtte de welvaart van het land te bevorderen. Daar zij den adel, die haar bij haar troonsbestijging krachtig gesteund had, door verschillende hervormingen tegen zich in het harnas joeg, riep zij na 1763 geen Rijksdag meer bijeen. Haar opvolger *Jozef II* (1780—1790) zette de hervormigen met kracht door. Hij wilde den toestand der lijfeigenen verbeteren, het verschil in stand verminderen, de macht der comitaten verkleinen, kloosters opheffen enz. Om door den kroningseed niet gebonden te zijn, liet hij zich in het geheel niet kronen. Hij moest het beleven, dat bijna al zijn hervormingsplannnen schipbreuk leden. Hij overleed tijdens een ongelukkig gevoerden oorlog met Turkije. Zijn broeder *Leopold II* (1790—1792), die zich onmiddellijk liet kronen en den rijksdag bijeenriep, werd opgevolgd door *Frans I* (1792—1835). Deze regeerde, vooral onder den invloed van de nawerking der gebeurtenissen van de Fransche Revolutie, in absoluten geest en riep den Rijksdag slechts dan bijeen, wanneer hij geld en soldaten noodig had. Van 1812—1825 deed *Metternich* zeer sterk zijn invloed gelden; in dien tijd werd in het geheel geen rijksdag samengeroepen, maar werd het noodige geld door eigenmachtig verhoogde belastingen verkregen. Het optreden van de Reformpartij, waarvan eerst graaf *Stefan Széchenyi*, later *Deák*, *Kölcsei* en eindelijk *Lodewijk Kossuth* de leiders waren, had een aantal Rijksdagen (in de jaren tusschen 1825—1848) tengevolge, waaraan Hongarije zijn herschepping tot een modernen staat te danken heeft. De liberale partij, die behalve den tegenstand van het Hof te Weenen, met de conservatieve en reactionnaire elementen in het Huis der Magnaten te kampen had, behaalde in 1847, door vereeniging met de doctrinairen of centralisten en de comitaatsautonomisten op den dag vóór de verkiezingen, een groote overwinning op *von Metternich*. *Ferdinand V* (1835—1848) opende den Rijksdag te Preszburg, den 12den November 1847, voor het eerst met een Hongaarsche rede.

De revolutie van 1848 en 1849 en haar gevolgen. De Februari-revolutie te Parijs en de gebeurtenissen te Weenen in Maart spoorden ook de Hongaarsche liberalen tot krachtig optreden aan. Zij eischten de invoering van een demokratisch-liberale grondwet en de benoeming van verantwoordelijke ministers. Deze eischen werden door *Ferdinand V* ingewilligd. De Rijksdag nam daarna verschillende besluiten in liberalen geest, zooals de afschaffing van de lijfeigenschap, de gelijkheid van alle onderdanen voor de wet, de gelijkstelling van alle christelijke godsdiensten, de invoering van vrijheid van drukpers enz. Ook werd bepaald, dat de Volksvertegenwoordiging uit directe verkiezingen zou ontstaan. Het ministerie bracht zijn zetel naar Boeda-Pest over, waar het al spoedig met de niet-Magyaarsche nationaliteiten te kampen had. Eerst scheidden de Kroaten, daarna de Roemenen zich van het rijk af. De Kroaten schaarden zich om den van Weenen uit benoemden banus *Jellachich*. De maatregelen, die door den nieuw gekozen Hongaarschen Rijksdag genomen werden, om dezen opstand te onderdrukken, werden te Weenen niet goedgekeurd. *Jellachich* trok den 11den September 1848 met een leger van Kroaten over de Hongaarsche grenzen. De Hongaarsche Rijksdag benoemde nu aartshertog *Palatin Stefanus* tot opperbevelhebber, die echter op bevel van het Hof weldra zijn waardigheid neerlegde, waarna een comité, onder leiding van *Kossuth*, de taak der verdediging op zich nam. De oorlog kwam tot een uitbarsting, toen de door den keizer benoemde oppercommandant van Hongarije, graaf *Lamberg*, die door den Rijksdag niet erkend werd, door het volk op de brug tusschen Boeda en Pest werd vermoord. Den 29sten September werd *Jellachich* verslagen en naar Weenen teruggedrongen. Bij besluit van den 3den October werd de Hongaarsche Rijksdag door den keizer ontbonden, zijn besluiten nietig verklaard en *Jellachich* tot *alter ego* van den keizer in Hongarije benoemd. De Weener opstand verhinderde het directe optreden tegen Hongarije, doordat echter de nog ongeschoolde Honvèds Weenen te laat te hulp kwamen en teruggedrongen werden, viel Weenen den 31sten October in de macht van *Windischgrätz*, die in December zijn operatie's tegen Hongarije begon. Den 15den December verklaarde de Rijksdag den troonsafstand van *Ferdinand V* voor ongeldig en protesteerde tegen de troonsbestijging van *Frans Jozef*. Beide partijen streden met afwisselend geluk. In Januari 1849 scheen de zaak voor de Hongaren, die Boeda-Pest moesten ontruimen, verloren, in April 1849 behaalde hun opperbevelhebber *Görgei* een reeks schitterende overwinningen op *Windischgrätz* en *Welden*. Tengevolge van deze overwinningen en als antwoord op het keizerlijk manifest van den 4den April, dat de inlijving van Hongarije bij Oostenrijk behelsde, ging de Rijksdag te Debreczin den 14den April, op voorstel van *Kossuth*, over tot de afdanking van de Habsburger-Lotharingsche dynastie en tot de onafhankelijkheidsverklaring van Hongarije, terwijl het bestuur aan *Kossuth* werd opgedragen. Hierdoor ontstond oneenigheid bij de Hongaren, *Görgei* o. a. keurde dezen stap af. Den 21sten Mei, na de verovering van Boeda-Pest, werd de zetel van de regeering weer naar deze stad verplaatst. Inmiddels had keizer *Frans Jozef* den czaar om bemiddeling en hulp gevraagd. Toen Russische krijgstroepen onder *Paskewitsch* en *Lüder* en het Oostenrijksche leger onder *Haynau*, van verschillende kanten het land binnendrongen, waren de Hongaren niet tegen de overmacht bestand. Alleen *Görgei* verdedigde zich dapper bij Komorn en verliet dit eerst, nadat de regeering Boeda-Pest voor de tweede maal ontruimd had. Ook zijn overwinning bij Waitzen op de Russen kon den toestand niet

Digitized by Google

veranderen. Op aandrang van *Görgei* nam *Kossuth* zijn ontslag, waarna *Görgei* dictator werd. Daar hij de onmogelijkheid inzag van een verdere verdediging, besloot hij zich niet aan de gehate Oostenrijkers, doch aan de Russen over te geven. Den 13den Augustus gaf hij zich onvoorwaardelijk met 22000 man aan generaal *Rüdiger* over. *Damjanich* volgde den 17den Augustus zijn voorbeeld, alleen *Klapka* verdedigde Komorn hardnekkig, totdat het den 27sten September eervol capituleerde. Oostenrijk ging nu met gestrengheid te werk. De hoofden der revolutie werden terechtgesteld, alleen *Görgei* werd, door bemiddeling van Rusland, gespaard, terwijl *Kossuth* naar Turkije gevlucht was; vele gevangennemingen volgden. De grondwet werd opgeheven, Hongarije tot een kroonland van Oostenrijk verklaard, Zevenburgen, Kroatië en Slavonië en het Temescher Banaat tot zelfstandige kroonlanden verheven. Eerst in Juli 1850 werd *Haynau*, die met strengheid te werk ging, teruggeroepen, doch eerst nadat aartshertog *Albrecht* in den herfst van 1851 tot gouverneur benoemd was, en de keizer in 1852 een reis door het land gedaan had, werden zachtere maatregelen genomen. Toen ging de keizer ook tot verschillende hervormingen over. In 1857, bij een tweede reis van den keizer, werd de Hongaarsche taal bij de rechtspraak gedeeltelijk toegelaten. Onder het volk bleef echter een lijdelijk verzet tegen de Oostenrijksche regeering bestaan.

Herstel van den Hongaarschen staat. Na den oorlog met Italië in 1859 was Oostenrijk wel gedwongen eenige concessie's te doen. Aartshertog *Albrecht* werd door den in Hongarije geboren generaal *Benedek* vervangen, minister *Bach* werd ontslagen, de grondwet van voor 1848 hersteld en de Rijksdag bijeengeroepen, om over een nieuwe kieswet te beraadslagen. De Oostenrijksche en Duitsche ambtenaren werden gedeeltelijk door Hongaarsche vervangen. De Hongaren eischten echter het herstel van de oude monarchie, de grondwet van 1848 en een algemeene amnestie. Den 6den April 1861 werd de Rijksdag voor de beide monarchieën, volgens de grondwet van 1848 gekozen, geopend. De Tweede Kamer splitste zich in twee partijen, waarvan de eene onder *Deák* een adres aan den koning wilde zenden om haar standpunt uiteen te zetten en den weg der onderhandelingen te openen (*Adrespartij*), de andere eenvoudig de wetten van 1848 door een besluit tot wet wilde verheffen. Na lange debatten werd een adres aan den koning gezonden, die daarop afwijzend beschikte. Toen de Rijksdag in een tweede adres met verschillende eischen kwam, werden de onderhandelingen door de regeering afgebroken. Nadat de Rijksdag den 21sten Augustus 1861 ontbonden was, werd weder in absoluten geest geregeerd, totdat in 1865 verschillende omstandigheden den val van minister *Schmerling* bewerkten. Na het bezoek van den keizer aan Boedapest begonnen de onderhandelingen met den Rijksdag, die door den keizer den 14den December 1865 met een Hongaarsche troonrede geopend was, opnieuw en ze waren nog niet afgeloopen, toen de Rijksdag, wegens den oorlog met Pruisen, den 26sten Juni 1866 gesloten werd.

Deze ongelukkig gevoerde oorlog met Pruisen maakte het voor Oostenrijk noodzakelijk de Hongaren tevreden te stellen. In den Rijksdag, den 17den Februari 1867 bijeengeroepen, werd het herstel van de grondwet van 1848 en de invoering van een verantwoordelijk ministerie onder het voorzitterschap van graaf *Julius Andrássy* aangekondigd. Zevenburgen en het Banaat werden onmiddellijk met Hongarije vereenigd, terwijl een verdrag omtrent Kroatië den 20sten September 1868 tot stand kwam. Hongarije werd als een zelfstandig rijk erkend, dat door zekere gemeenschappelijke belangen en door een tol- en handelsverbond, vooreerst voor den tijd van tien jaar gesloten, met Oostenrijk verbonden was. Van de staatsschuld en van de gemeenschappelijke uitgaven zou Hongarije slechts 30% betalen, terwijl het in de delegaties met Oostenrijk gelijk stond. Den 8sten Juni 1867 werden de koning en de koningin, die zeer veel aandeel aan het tot stand komen van de verzoening had, te Boedapest plechtig gekroond, en daarmede was de verzoening der Magyaren met het vorstenhuis een voldongen feit. Door den Rijksdag, waarin de gematigde Deák-partij de meerderheid had, werd in 1886 een wet aangenomen, volgens welke de Hongaarsche landweer als Honvédleger, onder het commando van aartshertog *Jozef*, zelfstandig georganiseerd werd.

Na deze overwinning was de eerste zorg der Magyaren hun land ook innerlijk tot een vrij en bloeiend rijk te maken. Door het aannemen van verschillende wetten en door den aanleg van spoorwegen trachtten zij dit doel te bereiken. Tengevolge hiervan, en vooral ook door het uitkeeren van waarborgrenten aan particuliere spoorwegmaatschappijen, werden de financiën zoozeer belast, dat er spoedig nieuwe belastingen noodig waren. De ontevredenheid hierover en de teleurstelling over het uitblijven van den verwachten snellen bloei van het land hadden de ontbinding van de Deák-partij tengevolge, die in den Rijksdag door de zoogenaamde liberale partij, door fusie uit de Deák-parij en de gematigde deelen van de oppositie gevormd, vervangen werd. Het hoofd van deze partij was *Koloman Tisza*, die sedert 1875, eerst als minister van Binnenlandsche Zaken, later als minister-president, de ziel der regeering werd. Hij gaf vooral blijken van zijn staatkundige talenten tijdens den Russisch-Turkschen oorlog van 1877 en 1878, toen de neutrale houding van Oostenrijk de verontwaardiging van de Turkschgezinde Magyaren wekte. Het gelukte hem in den Rijksdag de goedkeuring omtrent een legerwet en omtrent de kosten van de bezetting van Bosnië en Herzegowina te verwerven, waarvoor Oostenrijk hem ten opzichte van de centralisatie van Hongarije en de Magyariseering van het koninkrijk de vrije hand liet. Toch wekten zijn legerwetten en de door hem gedulde corruptie de ontevredenheid van de oppositie, die tot verschillende demonstraties aanleiding gaf. Tengevolge hiervan nam *Tisza* in 1890 zijn ontslag.

Zijn opvolger, graaf *Julius Szapáry*, volgde over het geheel de gematigde politiek van *Tisza*. Handel en industrie werden bevorderd en de inkomsten van den staat vermeerderd. Onder hem ontstonden oneenigheden op kerkelijk-staatkun-

Digitized by Google

dig gebied, doordat de regeering optrad tegen de Katholieken, die vooral door het zoogenaamde „wegdoopen", d. w. z. het eigenmachtig doopen van kinderen uit gemengde huwelijken, er naar streefden hun invloed uit te breiden. Na het aftreden van *Szapáry* diende zijn opvolger *Wekerle* eenige wetten over de invoering van den burgerlijken stand, het verplichte burgerlijk huwelijk, de vrije uitoefening van den godsdienst, de gelijkstelling van den Israëlietischen godsdienst en over den godsdienst van de uit gemengde huwelijken geboren kinderen in, die in de Tweede Kamer onmiddellijk aangenomen werden, maar waarvan het Magnatenhuis de wetten omtrent de vrije uitoefening van den godsdienst en omtrent de receptie van den Israëlietischen godsdienst verwierp, en de andere drie wetten eerst na veel tegenstand aannam. Door verschillende omstandigheden had dit ministerie echter het vertrouwen van den koning verbeurd, zoodat het in December 1894 aftrad. Het nieuwe Kabinet, onder voorzitterschap van baron *Bánffy*, wist de beide genoemde wetten door het Huis der Magnaten te doen aannemen. Overigens hadden er onder zijn bewind een aantal conflicten plaats, bijv. met den pauselijken nuntius *Agliardi*, dat den val van den minister van Buitenlandsche Zaken, *Kálnoky*, ten gevolge had. In het laatst van 1898 kwam het wegens de hernieuwing van het handels-staatkundig verdrag met Oostenrijk („Ausgleich") tot een ernstige crisis. In den Oostenrijkschen Rijksraad verhinderde het obstructionisme der Duitschers elke stemming over dit wetsontwerp. De regeeringspartij in Hongarije had weliswaar bij de stemming van de 28sten— den 31sten October door veel moeite en omkooperij een groote meerderheid verkregen, maar de nationale partij verbond zich met de katholieke volkspartij tegen *Bánffy*, weigerde de begrooting goed te keuren en ging tot obstructionisme over, zoodat *Bánffy*, nadat ook *Szilágyis* en *Andrássy* zich van hem afgescheiden hadden, den 17den Februari zijn ontslag moest nemen.

Zijn opvolger, *Koloman Széll*, bewoog door de belofte van zuivere verkiezingen de oppositie tot het beëindigen der obstructie. Het tol- en handelsverbond met Oostenrijk werd tot 1903, eventueel tot 1907 verlengd. De verkiezing van 1901 gaf aan de regeering een groote meerderheid. In October 1902 echter, bij de stemming over het verhoogde recrutencontingent, stiet de regeering op een hevige oppositie, die in ruil voor haar toestemming de invoering van de Hongaarsche diensttaal bij de Hongaarsche regimenten en de invoering van nationale vaandels verlangde. Toen de minderheid weder tot obstructionisme overging, trad *Széll* den 16den Juni 1903 af. Nadat graaf *Stefanus Tisza* tevergeefs beproefd had een Kabinet samen te stellen, werd graaf *Khuen-Héderváry*, nadat de Kroon het wetsontwerp van de verhooging van het recrutencontingent had laten vallen, tot minister-president benoemd. Toen de regeering niet geneigd bleek de eischen van de oppositie in te willigen, liet de Kamer het Kabinet bij de eerste gelegenheid in den steek. Daarop gelukte het *Tisza* een Kabinet te vormen (3 November), dat echter hevigen tegenstand ontmoette, vooral toen *Tisza* dreigde tot maatregelen van geweld over te zullen gaan. Nadat hij in de stormachtige zitting in den nacht van den 18den November een wet, die het onderdrukken van de obstructie tot doel had, doorgedreven en daarna onmiddellijk den Rijksdag verdaagd had, verbonden verschillende partijen zich, om zijn val te bewerken. Op den dag van de heropening van het Parlement, den 13den December, werd de trawantenwacht door de oppositie uit de zaal geworpen en de tribune van den president en de ministerzetels afgebroken. *Tisza* stelde den koning daarop een ontbinding van de Volksvertegenwoordiging voor. Ofschoon de grondwet een Kamerontbinding tijdens een *ex-lex* toestand verbiedt, werden den 5den Januari 1904 nieuwe verkiezingen uitgeschreven, die evenwel voor de liberale partij zeer ongunstig afliepen. *Tisza* diende nog tijdens de verkiezingen zijn ontslag in. Er werden nu langdurige onderhandelingen gevoerd tusschen de Kroon en de oppositiepartij, die uit de coalitie van de onafhankelijkheidspartij en de nationale partij van *Apponyi* bestond. Eerst den 21sten Juni volgde de benoeming van een nieuw ministerie onder voorzitterschap van *Féjérvary*. In plaats van een programma las hij bij de opening van het Parlement de mededeeling van de Kroon voor, dat zij door de weigering van de oppositiepartij om op een aannemelijk programma de regeeringstaak op zich te nemen, gedwongen geweest was, een Kabinet te vormen, dat buiten de partijen stond. De taak van dit Kabinet zou zijn, nieuwe onderhandelingen aan te knoopen, de eischen van de oppositie ten opzichte van het leger moesten echter buiten bespreking blijven. Tegelijkertijd werd de Rijksdag verdaagd, wat, onder hevig protest van de beide Kamers, in hetzelfde jaar nog viermaal plaats had. Onder dit ministerie, dat in absoluten geest regeerde, ontstonden weldra groote misbruiken, zooals omkooperijen, ophitsing van het volk, beperking van vele vrijheden enz. Den 19den Februari 1906 werd de Rijksdag ontbonden, waartegen, wegens den *ex-lex*-toestand, zoowel het Magnatenhuis als de Tweede Kamer protesteerde. Met geweld van wapenen werd de ontbinding doorgedreven. Daar het volk den passieven tegenstand volhield, konden geen belastingen geheven en geen recruten ingelijfd worden, zoodat het ministerie een schuld van 100 millioen kronen moest aangaan. De hoop van het volk was op de verkiezingen gevestigd. Ofschoon deze volgens de grondwet binnen drie maanden na de Kamerontbinding moesten plaats hebben, deed het Kabinet het voorstel, ze, met het oog op de opwinding onder het volk, uit te stellen. Reeds was het manifest aan het volk van den 10den April 1906, waarin het uitstel medegedeeld werd, gedrukt, toen hernieuwde onderhandelingen tusschen *Kossuth* en *Féjérvary* tot oplossing van de crisis leidden. Den 8sten April werd uit de leiders der gecoaliseerde oppositie het ministerie *Wekerle* gevormd, waarvan *Andrassy*, *Apponyi*, *Kossuth*, *Dáranyi*, *Polónyi*, *Aladár Zichy* en *Jekelfalussy* deel uitmaakten. Dit Kabinet, dat als overgangsministerie met een vast omlijnd programma voor den tijd van twee jaar benoemd werd, moest zich verplichten het samengaan van Oostenrijk en Hongarije als economisch geheel te handhaven, de handelsverdra-

Digitized by Google

gen, welke Oostenrijk-Hongarije met andere mogendheden gesloten had, te ratificeeren en het algemeen kiesrecht door te voeren, terwijl het de militaire eischen meest laten vallen. Ofschoon het hiermee voorloopig afstand van zijn beginselen deed, werd het nieuwe Kabinet met uitbundige vreugde begroet, en bij de onmiddellijk uitgeschreven verkiezingen verwierf de nieuwe regeeringspartij een kolossale meerderheid. Daar de verkiezingen geheel vrij waren, veroverden ook de socialisten en de verschillende nationaliteiten eenige zetels. In de winterzitting van 1906—1907 werden verschillende wetten achter elkaar afgehandeld. Het Kabinet had echter met verschillende moeilijkheden te kampen. In de eerste plaats ontstonden er oneenigheden in de regeeringspartij zelf, verder werd in het begin van 1907 minister *Polonyi*, tengevolge van onthullingen van een van zijn partijgenooten omtrent zijn privaatleven en zijn wijze van regeeren, gedwongen af te treden. Ook de door den koning tot voorwaarde gestelde indemniteit van het vorige ministerie gaf aanleiding tot groote moeilijkheden. De gemeenschappelijke minister van Buitenlandsche Zaken voor Oostenrijk en Hongarije, graaf *Agenor Goluchowski*, moest tengevolge van de houding der Hongaren, die het hem weten, dat bij de onderhandelingen met de Kroon niet steeds de noodige tact was getoond, zijn ontslag nemen. In het begin van October 1907 kwam de verlenging van den „Ausgleich" in den Rijksdag in behandeling. In 1897 was het tol- en handelsverbond met Oostenrijk feitelijk afgeloopen, tot een vernieuwing was het niet gekomen, er bestond alleen een zoogenaamd wederkeerigheidsverdrag tot 1907, waarbij elk der staten de tolgemeenschap zou laten bestaan, totdat de andere haar ophief. Een nieuw ontwerp, dat na lange onderhandelingen met het Oostenrijksche ministerie *Beck* tot stand gekomen was, stuitte op grooten tegenstand, vooral bij de Kroaten, die elke gelegenheid aangrepen, om tegen de regeering op te treden, daar zijn voor hun land zelfbestuur wenschten, alsook bij de onafhankelijkheidspartij. Toch werd de „Ausgleich" den 30sten December 1907 aangenomen. In Februari 1908 werd een aanvang gemaakt met de verwezenlijking van het programma van de coalitie-regeering. Den 9den April werd de begrooting met algemeene stemmen goedgekeurd, het reglement van orde, waardoor een einde aan de obstructie van de Kroaten zou komen, werd den 26sten Mei aangenomen. Het zal niet van toepassing zijn bij de bespreking van de kwesties, die gemeenschappelijk op Oostenrijk en Hongarije betrekking hebben en bij de recrutenkwestie.

Honger (*Fames*) noemt men het gevoel, waardoor de behoefte aan voeding tot bewustzijn gebracht wordt. Het gevoel van honger is in den beginne niet onaangenaam (eetlust), maar het wordt zulks wel, wanneer de behoefte aan voedsel niet bevredigd wordt. Het openbaart zich dan aanvankelijk in een gevoel van matheid, spierzwakte en een pijnlijke drukking in de maagstreek. Later nemen die onaangename gewaarwordingen toe, langer durende honger kan tot groote zenuwopwinding, ijlen (inanitiedelirium), ja zelfs tot waanzin en dolheid leiden. De zwakte neemt daarbij steeds toe, de spieren weigeren dienst, de meeste afscheidingen verminderen of houden op, de slijmvliezen worden droog. Hongerende dieren worden zóó stompzinnig, dat zij het hun ten slotte voorgezette voedsel niet meer aanroeren, maar onder toenemende zwakte sterven. De eerste gewaarwordingen van den honger, met name het drukkend gevoel in de maag, worden door het leegzijn van de maag veroorzaakt en gaan van de gewaarwordings- of gevoelszenuwen daarvan uit. Zij worden na vulling van de maag, zelfs met onverteerbare stoffen, niet meer gevoeld. De later zich openbarende gevoelens moeten als een gevolg van algemeene veranderingen, als een uitdrukking van behoefte aan stof van het geheele organisme beschouwd worden. Langs welken weg, door welke zenuwbanen deze behoefte tot bewustheid komt, is niet bekend. De stofwisseling gaat tijdens den hongertoestand voort, maar met sterk verminderde kracht, zoodat de uitscheiding van stikstof en koolstof tot op de helft of een derde daalt. In een gevoed lichaam regelt zich de uitstraling naar de opneming; bij honger komen de vetdeelen en het eiwit der organen daarvoor in de plaats, totdat de grens der mogelijkheid om te blijven leven van het op die wijze uitgeteerde lichaam bereikt is. De dood treedt in, wanneer het lichaamsgewicht tot drie vijfden van de oorspronkelijke zwaarte verminderd is. De tijd, waarop zulks gebeurt, is steeds afhankelijk van het individu, vooral van zijn vetvoorraad. Bij kinderen en jonge dieren is de stofwisseling levendiger, zij kunnen derhalve het hongerlijden niet zoo lang verdragen als volwassenen. Krachtig, goed doorvoede honden sterven den hongerdood eerst na 4—6 weken, de mensch na ± 12 dagen; bij het gebruik van water kan hij het veel langer uithouden; bij melancholie heeft men eerst na 41 dagen den dood zien intreden.

Naar het voorbeeld van den Amerikaanschen arts *Tanner* hebben in den laatsten tijd verschillende personen (*Succi*, *Merlatti*) zich, naar zij zeggen, langer dan veertig dagen van voedsel onthouden. Paarden kunnen 8—14 dagen honger lijden zonder kwade gevolgen te ondervinden, indien zij geen gebrek aan water hebben. Koudbloedige werveldieren, vooral amphibiën en kruipend gedierte, kunnen gedurende langen tijd buiten voedsel, dikwijls een jaar lang, doch onderwerpen zich bij hooge temperatuur aan die kuur niet zoo gemakkelijk als bij lage. Het aandeel, dat de verschillende organen van een hongerlijdend dier aan gewichtsverlies hebben, is zeer ongelijk verdeeld. Terwijl hersenen en hart slechts weinig verliezen, is de afneming van het vetweefsel zeer aanzienlijk; nog aanzienlijker is het verlies, dat de spieren lijden.

Hongerkuur (*Curatio per inediam; Nestotherapia*) is een geneeswijze, die den lijder herstel tracht te brengen door hem een gedeelte van het voor het lichaam noodige voedsel te onthouden. Men is in onzen tijd in het algemeen van zulk een geneeswijze teruggekomen, daar men beseft, dat het zieke lichaam te lichter genezen zal, naarmate het meer kracht bezit om aan den invloed der ongesteldheid weerstand te bieden. Daarom is men thans zeer weinig gesteld op aderlaten en purgeeren, en op de honger-

Digitized by Google

kuur evenmin. Integendeel, men poogt door licht verteerbare spijzen, zooals melk, eieren enz. aan het lichaam kracht bij te zetten en de reeds geleden uitputting te herstellen. Ook bij vetzucht is de hongerkuur niet aan te bevelen, doch is het voldoende alle vetvormende spijzen, zooals vet, zetmeel, suiker zorgvuldig te vermijden.

Hongersnood. Het mislukken van den oogst door droogte, bovenmatigen regenval, insektenplaag, ziekten der gewassen enz. had vroeger, in verband met de minder ontwikkelde maatschappelijke en verkeerstoestanden en met de moeilijkheid om groote graanvoorraden op te slaan of snel voor voldoenden toevoer te zorgen, zeer licht vreeselijke hongersnooden ten gevolge. De groote gevaren, daaraan verbonden, leidden in de Grieksche steden tot een zeer strenge wetgeving met betrekking tot den graanhandel; eveneens is het bekend, dat de Romeinen ten tijde hunner grootste macht van den graantoevoer uit Sicilië en Egypte zoo afhankelijk waren, dat het uitblijven van graanschepen steeds een plaatselijken hongersnood veroorzaakte. Bijzonder hevig en gepaard met ontzettende sociale verschijnselen, traden in de Middeleeuwen hongersnooden op in die deelen van Europa, waar de bevolking snel toegenomen en de landbouw nog niet tot ontwikkeling gekomen was. Zeer bekende zijn die van 795, 850, 868, 873, 874, 880 en 889; zij herhaalden zich in 990, 1100, 1187 enz. in zoo hevige mate, dat zij tot het ruwste barbarisme (dooden en eten van menschen) aanleiding gaven. De hongersnood van 1125 deed de bevolking van Duitschland met de helft verminderen. Algemeen gold in de Middeleeuwen als een door de gewoonte niet veroordeelde hulp der stedelijke regeeringen, om bij het uitbreken van een hongersnood haar armen uit de stad te jagen. Nog in de 17de en in de 18de eeuw kwamen in Europa vrij veel hongersnooden voor, zoo stierven in 1772 in Keur-Saksen 150000 menschen door gebrek aan voedsel, terwijl nog in 1847 in Ierland, toen daar het mislukken van den oogst met een aardappelziekte gepaard ging, meer dan 1000000 menschen den hongerdood gestorven zijn. Sedert het midden der 19de eeuw zijn wij echter voor hongersnooden gevrijwaard door verbetering in het landbouwbedrijf, verandering in de samenstelling van ons dagelijksch voedsel, voornamelijk echter door de verbetering en vermeerdering der transportmiddelen en de daarmede in verband staande regeling van graan- en vleeschtoevoer.

Anders is het echter nog in Azië gesteld. Het verkeer met het binnenland wordt slechts in weinige streken door bevaarbare rivieren vergemakkelijkt, kanalen en wegen vormen geen voldoende aanvulling; een uitgebreid spoorwegnet hebben slechts Britsch-Indië, Java en Japan. In het binnenland en hooge Noorden vindt men uitgestrekte woestenijen of steppen; goede oogsten worden slechts langs de rivieren of door kunstmatige besproeiïng bereikt. In het Z. hangen rijke oogsten af van het tijdig intreden van den regentijd. Klimaat en godsdienstige vooroordeelen hebben zeer bijzondere levensverhoudingen ten gevolge: millioenen onthouden zich van vleeschvoeding of eten slechts een bepaalde graansoort, bijv. rijst. Dientengevolge wordt de in verschillende streken buitengewoon dichte bevolking des te erger door iederen misoogst getroffen, daar een uitwisseling met het overschot van andere stregen onmogelijk is. Nog in de 19de eeuw werden Voor-Indië, Perzië, Armenië en China herhaaldelijk door de hevigste hongersnooden geteisterd. Die van 1866 moet in Britsch-Indië 7,5 millioen offers geëischt hebben. Een keerpunt voor dat rijk vormen de maatregelen, die tegenover den dreigenden hongersnood van het jaar 1873—1874 in Bengalen genomen werden. Voor een bevolking van 15 millioen zielen moesten levensmiddelen verschaft worden. Het gelukte aan de regeering door toevoer en door een goed georganiseerden graanhandel het uitbreken van een werkelijken hongersnood te voorkomen. Echter herhaalde zich het gevaar veel dreigender in het Z. van Indië: in het einde van 1876 was in Dekan onder 28 millioen menschen in de presidentschappen Bombay en Madras, en daarna in de provincie Maisoer, slechts $^1/_{16}$ van den gewonen oogst binnengehaald. De verkeersmiddelen waren wel gunstiger: in plaats van genoodzaakt te zijn zelf graan in te voeren, kon de regeering zulks aan particulieren handel overlaten en had slechts voor arbeids- en aalmoezenverdeeling te zorgen; maar de wanverhouding tusschen het bevolkingsgetal en den voorraad levensmiddelen was veel grooter; het aantal sterfgevallen was aanzienlijk en tot het einde van den hongersnood (Januari 1878) waren 1300000 menschen van gebrek omgekomen. Ook in het begin van onze eeuw werd Britsch-Indië nog door een hevigen hongersnood geteisterd. Het is echter te hopen, dat de maatregelen van bestuur door de *Famine Commission* tot verbetering van het verkeer en de bodemcultuur genomen, het land in het vervolg voor dergelijke rampen zullen sparen. Perzië verloor door den hongersnood van 1870—1872 $\pm$ $1^1/_2$ millioen menschen, d. i. een vierde der geheele bevolking. Onverstandige maatregelen en hebzucht der regeeringsambtenaren droegen veel bij tot den omvang van die ramp. In 1873—1875 werden in Klein-Azië de provincies Angora en Komia zwaar geteisterd. In China was in de Noordelijke provincies Schensi, Schansi en Honan een bevolking van 56 millioen zielen, tengevolge van droogte en misoogst, sedert 1877 jarenlang aan een vreeselijk gebrek prijsgegeven. In haar vertwijfeling namen de lagere volksklassen hun toevlucht tot onmenschelijke middelen, als kindermoord en -verkoop; plunderende benden verwoestten het land. Men schat het aantal slachtoffers op 4—6 millioen. Ook de bevolking van Java heeft in de laatste jaren, nu eens in het eene, dan weer in het andere gewest, zoo niet hongersnood, dan toch ernstig gebrek aan levensmiddelen te verduren gehad, en hetzelfde geldt van Europeesch Rusland.

Hongertyphus. Zie *Typhus*.

Hongi is de naam, in de Molukken in gebruik voor een inlandsche oorlogsvloot, bestaande uit meerdere prauwen of andere vaartuigen, waarvan de bemanning zwaar gewapend en geheel ten strijde is toegerust. Daar het doel roof en moord is, dragen de hiermede ondernomen tochten den naam van *Hongi-tochten*. Voorheen moesten deze, onder aanvoering van dienaren der O. I.

Digitized by Google

Compagnie, dienen tot uitroeiing der specerijboomen; tegenwoordig vinden ze alleen nog in Nieuw-Guinea plaats, als de bewoners van eenige kampongs zich vereenigen om een aangedane beleediging te wreken of op roof uit te gaan.

Hongitocht. Zie *Hongi*.

Hongkong (Chineesch *Hiang-Kiang* = dal der welriekende wateren), een Britsch eiland aan de zuidoostkust van China, ligt aan de oostzijde van de invaart in de Kantonrivier, is 15 km. lang, 7—8km. breed en telt op een oppervlakte van 69 v. km. (1902) 311824 inwoners, waaronder 18524 niet-Chineezen. Daarbij komt op het tegenovergelegen, slechts door een 800 m. breede zeestraat gescheiden schiereiland Kauloen, waarvan vroeger slechts 10 v. km. tot Hongkong behoorden, sedert 1898 een pachtgebied van 960 v. km. met (1902) 110000 inwoners. Het geheel uit graniet en basalt opgebouwde eiland bereikt in den Victoria Peak een hoogte van 560 m. Het klimaat is zeer warm, in den zomer $26^1/_2$—$34^1/_2°$, in den winter $18^1/_3°$ C, en voor Europeanen gevaarlijk. De plantenwereld is arm, hoewel Hongkong genoeg groenten voor zijn eigen behoeften voortbrengt; verder kweekt men er rijst, yams en zoete aardappelen; mango-, peren- en oranjeboomen vindt men er in grooten getale. Aan dieren komen de wilde kat, de landschildpad, de miereneter, eenige slangen, witte mieren en talrijke vogels voor. Orkanen richten dikwijls groote schade aan; die van den 23sten September 1874 verwoestte 1018 huizen, 33 schepen, honderden jonken en kostte duizenden menschen het leven; ook in 1908 bracht een orkaan er geduchte schade te weeg.

De hoofdstad van het eiland, Victoria, dikwijls ook Hongkong geheeten, aan de N. kust is, terrasvormig op de helling van het steil oprijzende gebergte gebouwd, bezit een paleis van den gouverneur, een stadhuis, een schouwburg, kazernes, een militair hospitaal, twaalf banken, een marine-depot, een sterrenwacht, een kolenmagazijn en is de zetel van den vice-admiraal van het Chineesche vlootstation en van den commandeerenden generaal der troepen (4000 man). De 104 openbare scholen werden in 1900 door 7481, de particuliere door 2500 kinderen bezocht, terwijl men er verder een politie- en een industrieschool heeft. Er verschijnen twee Engelsche couranten. In de laatste jaren zijn er eenige nijverheidsondernemingen (suikerraffinaderijen, katoenspinnerijen, cement- en luciferfabrieken, dokken, werven en touwslagerijen) tot stand gekomen, doch de beteekenis der stad ligt in den handel en de scheepvaart. Door zijn positie van vrijhaven begunstigd, staat het door verschillende stoomvaartlijnen met Europa en de groote havens van Europa in verbinding. In 1902 liepen 26037 schepen met 9867486 ton binnen, benevens 17978 jonken met 1613895 ton; de invoer bedroeg 4549931 ton, de uitvoer 3179648, het transitoverkeer 2372397. De invoer bestaat uit opium, katoenen stoffen, katoen, rijst, zout, aardewerk, sandelhout, olie, ivoor, barnsteen, betelnoten, thee, zijde, die meest alle weer uitgevoerd worden.

Hongkong is een Britsche Kroonkolonie; het land, dat zeer duur is, mag slechts voor 75 jaar verpacht worden. De inkomsten bedroegen in 1902 4329712, de uitgaven, 5909548 dollars, de openbare schuld 341800 pond sterling. Op de zuidwestkust van het eiland ligt de kleine haven Aberdeen. Het eiland bezit een eigen munt. Maten en gewichten zijn de Engelsche, behalve de Chineesche lengtemaat tsjioeng = 3,715 m. en de gewichten pikol, katti en tael.

Het tot 1841 slechts door weinige visschers bewoonde eiland werd in dit jaar door China aan Engeland afgestaan en kreeg eerst beteekenis, toen sedert 1849 de Chineesche emigratie naar Californië en andere landen zich over Hongkong begon te bewegen. Toch moet de stad Victoria in den laatsten tijd meer en meer haar handel aan het tegenoverliggende Kauloen afstaan.

Honig noemt men vooral de zoete zelfstandigheid, welke de bijen uit bloemen en rijpe vruchten halen, in haar voormaag of honigblaas tijdelijk bewaren en in de van was vervaardigde cellen of de raat nederleggen (zie *Bij*). Het was tot aan de 12de eeuw het eenige verzoetingsmiddel in Europa, doch werd na dien tijd allengs door de suiker vervangen. De deugdzaamheid van den honig hangt af van de bloemen, waaruit hij verzameld werd. Zoo heeft, bij voorbeeld, de Poolsche honig, die vooral uit lindebloesems wordt opgegaard, een veel aangenamer smaak dan de heidehonig. Niet zelden bezit de honig den geur der planten, waaraan hij ontleend is. Immers de Spaansche honig en die van Narbonne rieken naar rosmarijn, thijm, lavendel enz. Groeien op de plaatsen, waar bijen verkeeren, vele vergiftige planten, zooals de monnikskap (*Aconitum*), de alpenroos (*Rhododendron*) of het vingerhoedskruid (*Digitalis*), dan verkrijgt de honig dezer bijen allicht vergiftige eigenschappen. Ongezuiverde honig is steeds een mengsel van onderscheidene suikersoorten en zuren. De beste soort is de *lekhonig*, ook *maagdenhonig* genaamd, welke zonder persing uit de raten loopt. De uitgeperste, met stuifmeel vermengd en hierdoor gekleurd, draagt den naam gewonen honig. Een derde soort is die, welke met de raten in den handel komt. Goede honig moet dik, maar tevens helder en zuiver zijn; hij wordt echter dikwijls vervalscht met meel en met aardappelstroop; als men honig met alkohol uittrekt en het achterblijvende met jodium behandelt, heeft bij met meel vervalschten honig een blauwe verkleuring plaats, terwijl de met aardappelstroop vervalschte honig minder zoet is. Men verkrijgt den honig uit de raten door verwarmen en uitpersen. In de dagen der oudheid was de honig van den berg Hybla op Sicilië en die van den berg Hymettus in Attica vermaard wegens geur en smaak. Hoewel bijkans overal honig gewonnen wordt, is hij enkel in de heidestreken van Duitschland en Nederland, in Zwitserland, Rusland en Polen, op Malta, in Spanje en Frankrijk een belangrijk handelsartikel.

Uit honig kan men zeer goeden wijn, brandewijn, azijn en stroop bereiden; ook dient hij tot spijs en tot het inleggen van verschillende eetwaren. Bij een bijzondere manier van schilderen in waterverf, *honigschilderen* genaamd, bekleedt hij de plaats van Arabische gom of lak. Laat men honig geruimen tijd onaangeroerd staan, dan kristalliseert de daarin aanwezige suiker, zoodat hij in harde korrels verandert en alsdan *steenhonig*

Digitized by Google

genoemd wordt. Honig wordt vooral gebruikt tot het bakken van koek en het bereiden van mede. Wil men hem als geneesmiddel bezigen, dan moet hij gezuiverd worden. Dit geschiedt door in water opgelosten honig op een zacht vuur te koken, de onreinheden er af te schuimen, de zuren te verwijderen door er krijt bij te voegen, verontreinigingen door poeder van houtskool weg te nemen, daarna de vloeistof te filtreeren, ze met eiwit te klaren en ze eindelijk tot stroopdikte te laten indampen. Zulke gezuiverde honig *(Mel depuratum* of *despumatum)* kan in zorgvuldig gesloten potten jarenlang goed blijven.

Honig, *Jacob,* een Nederlandsch roman-, novellen- en geschiedschrijver, geboren te Zaandijk, den 5den Mei 1816, leverde op jeugdigen leeftijd gedichten in tijdschriften, waartoe „Neêrlands roem" en „De terugkomst van Chassé en zijne dapperen" behooren, beide van 1833. Hij vond een leidsman en vriend in den penningkundige *van Orden* te Zaandam, verbond zich aan den uitgebreiden papierhandel der firma *J. Honig en Zoon* en breidde op vele binnenlandsche reizen zijn kundigheden uit. Later stond hij mede aan het hoofd der Zaanlandsche Assurantiemaatschappij en in zijn laatste levensjaren was hij burgemeester van Zaandijk. In 1838 leverde hij zijn eersten roman „Adriaan en Margaretha, of de heldendood van Sebastiaan de Lange". Verder schreef hij „Truydeman en zijn wijf" en in 1849 een „Geschiedenis der Zaanlanden". In 1841 verscheen de eerste jaargang van het „Zaanlandsche jaarboekje", welks redactie aan zijn zorg was toevertrouwd. Tevens bracht hij een merkwaardige verzameling Zaansche oudheden bijeen, namelijk platen, teekeningen, handschriften, porselein, kaarten, boeken, die over de Zaan handelen, portretten van Zaanlanders enz. Hij bezigde dat alles tot bouwstof voor zijn „Historische oudheid- en letterkundige studiën" (2 dln., 1866—1867). Hij overleed den 14den November 1870. Behalve reeds genoemde geschriften, vindt men bijdragen van zijn hand in een groot aantal tijdschriften, zooals in „Rozenknopjes", „De Mimersbron", het „Nederlandsch Magazijn," het „Nederlandsch Museum", het „Museum voor jonge lieden," „De honigbij," „Europa", „Nederland", „De Navorscher", „De Oude Tijd" en in eenige almanakken. Verder vermelden wij nog: „Romantische tafereelen, aan de geschiedenis der Zaanlanden ontleend" (1842), „Nicolaes Ruichaver of geloof, liefde en vaderland" (2 dln., 1846), „De Hollanders in Brazilië of lotgevallen van kapitein Alderik" (1851), „De jonkvrouw van Sonnevelt" (2 dln., 1854) en „De vlag der Inquisitie of Hoorn in 1565—73" (1859). Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Historisch Genootschap te Utrecht en van het Friesch Genootschap.

Honigbakjes (*nectaria*) of *honignapjes* zijn honigafscheidende plantendeelen, welke in verschillende vormen bij de bloemen voorkomen. Als men bijv. de bloem van koolzaad, mosterdzaad of dergelijke Kruisbloemigen (*Cruciferae*) met oplettendheid gadeslaat, bespeurt men tusschen den voet van het vruchtbeginsel en de daar omheen staande meeldraden, steeds 6 in getal, 4 meestal ronde, groene kliertjes, waarop zich bij gunstige weergesteldheid een droppel honig afscheidt. Dergelijke kliertjes, 2 in getal, vindt men op het vruchtbeginsel der fuchsia's. De binnenzijde van den kelk van het amandelboompje (*Amygdalus nana*) is geheel bedekt met een klierachtig, honigafscheidend bekleedsel. Ook heeft men honigbakjes bij de boekweit. Aan den voet van de bloembladeren der boterbloemen zijn zij bedekt door schubben, aan dien der bloembladeren van de keizerskroon en van de kivitsbloem hebben zij den vorm van holten, bij het nieskruid (*Helleborus*) dien van kokertjes. Bij de tabaksbloem komen zij voor als een oranjekleurige ring, en bij de Oost-Indische kers en de leeuwenbekjes wordt de honig afgescheiden in de spoor, een verlengsel der bloemkroon. De honigbakjes lokken de insekten naar de bloemen en hierdoor wordt de bestuiving bij de z. g. insektenbloemen mogelijk. Ook strekt de daarin aanwezigs honig niet alleen aan deze diertjes, maar zelfs aan sommige kleine vogels, kolibrietjes en nectariniën (honigvogels) tot voedsel.

Honigbeer. Zie *Beer.*

Honigbij. Zie *Bij.*

Honigdas *(Mellivorus Ratelus)* is een roofdierorde tusschen het geslacht *Dassen* en *Marters* en onderscheidt zich door het nagenoeg volslagen gemis van uitwendige ooren en door een gering aantal kiezen. Dit dier is van boven grijs en van onderen zwart, terwijl een witte band die 2 kleuren scheidt. Het voedt zich met kleine zoogdieren en vogels, plundert bijennesten en leeft in onderaardsche holen. Men vindt het in het grootste gedeelte van Afrika ten zuiden van de Sahara. In de noordelijke streken van Bengalen heeft men een verscheidenheid zonder witten band. De eerste soort laat zich gemakkelijk temmen.

Honigdauw is de naam van een zoet en kleverig vocht, dat des zomers dikwijls de bladeren en takken van boomen, heesters en kruiden bedekt en aan velerlei insekten tot voedsel dient. Dat vocht is doorgaans afkomstig van de bladluizen, die met gulzigheid zooveel plantensappen opslorpen, dat zij die gedeeltelijk weder afscheiden.

Honiggras (*Hierochloa Gm.*). Zie *Hiërochloa.*

Honigh, *Cornelis,* een Nederlandsch dichter, geboren te Koog aan de Zaan den 29sten October 1845, werd in 1872 leeraar in de Nederlandsche en Duitsche talen aan de landbouwschool te Wageningen en in September 1895 directeur van de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle. Den 4den April 1896 kwam hij door een noodlottige kwaal om het leven. Hij leverde: „Mijne lente", „Geen zomer", (1880), „Nieuwe kijkjes in 't rond. Prentjes van Kate Greenaway" (1882), „Onverwelkte bloemen. Een krans der schoonste liederen uit vroegeren tijd" (1882), „Van eigen bodem. Leerboek voor Hoogere Burgerscholen enz." (met *G. J. Vos,* 1882), „Door Noorwegen" (2 dln., 1885—1886), „P. Chr. Asbjörnson. Uit het land der middernachtzonsprookjes. Uit het Noorsch vertaald" (1886), „Rosa Hartwich Thorpe, De avondklok. Eene episode uit Cromwell's regeering. Naar het Engelsch" (1888). „Henrik Ibsen, Hedda Gabler. Tooneelspel uit het Noorsch vertaald" (1891), „De hoofdsteden der wereld. Uit het Fransch. Voor Nederland bewerkt" (1892). Verder was hij mederedacteur van „De(n) Gids" en verschenen in menig tijdschrift bijdragen van zijn hand.

Digitized by Google

Honigklaver (*Melilotus Tourn.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, een stompe, ongesnavelde kiel, meeldraden van welke 9 met elkaâr vergroeid zijn en één vrij is, een vruchtbeginsel, dat recht is tot aan den stijl, een naakten stijl en een 1—4-zadige, openspringende, korte, buiten den kelk uitstekende peul. Van de soorten vermelden wij: *geneeskrachtige honigklaver* (*M. officinalis W.*) met gele, welriekende bloemen, waarvan de vleugels der bloemkroon zoo lang zijn als de vlag, en peultjes die spits in een punt uitloopen, langs den bovenrand scherp gekield, min of meer behaard en bij rijpheid zwart, net-rimpelig zijn — *witte honigklaver* (*M. albus Desv.*) met witte, geurlooze bloemen, met vleugels, die even lang zijn als de kiel, maar korter dan de vlag en met bruine peultjes, — *akkerhonigklaver* (*M. arvensis Wall.*) met gele (somtijds witte), welriekende bloemen, met vleugels, die grooter zijn dan de kiel, en met peultjes, die in rijpen toestand groenachtig en dwarsgerimpeld zijn.

Honigkoekoek. Zie *Koekoek.*

Honigmieren. Hieronder verstaat men een bijzondere soort van arbeiders uit enkele mierengeslachten, die in staat zijn in hun achterlijf groote hoeveelheden honig op te nemen, die hun door de andere arbeiders wordt verstrekt. Het zijn dus ware levende honigreservoirs, die in tijden van gebrek dezen honig weer kunnen afgeven. Het achterlijf is dan blaasvormig opgezwollen, waarop men de oorspronkelijke chitine ringen als plaatjes nog ziet liggen. Men kent twee geslachten: *Myrmecocystus mexicanus* uit Mexico en *Camponotus inflatus* uit Australië. Zie voorts bijgaande figuur.

Honigmier.

Honignapje. Zie *Honigbakjes.*

Honigraat. Zie *Bij.*

Honigsteen (*Melliet*) wordt gevonden in de bruinkoollagen van Thüringen en bestaat volgens *Wöhler* uit 40,3% honigsteenzuur, 14,4% aluinaarde en 45,3% water. Hij heeft een hardheid van 2,5, een soortelijk gewicht van 1,5 tot 1,6 en is gekristalliseerd in den vorm eener kwadratische pyramide. Hij is honig- of wasgeel, vetglanzend en doorzichtig tot doorschijnend en naar zijn samenstelling honigzuur aluminium $C_{12}O_{12}Al_2.18H_2O$.

Honigvogels noemt men een aantal zeer nauw verwante vogelfamilien, n. l. de honigzuigers, de zonnevogels, de suikervogels, de bloempikkers en de *drepanididae.*

Honigzuigers (*meliphagidae*) is een familie der honigvogels met 190 soorten; de snavel is verlengd, gebogen en van voren spits; de vleugels zijn middelmatig lang, de tong aan het vooreinde in fijne haartjes verdeeld en kan uitgestoken worden. De kleur is zeer verschillend. Men vindt ze van Celebes tot de Samoa-eilanden en van de Molukken tot de Sandwich-eilanden.

Hönir is een Noorsche godheid, omtrent wier wezen men nog in het duister tast. Volgens de eene overlevering behoort hij oorspronkelijk tot de Asen en werd als gijzelaar naar de Vanen gezonden. Hij had een flinke gestalte, maar was verstandelijk slecht ontwikkeld, zoodat men hem *Mimir* als raadsman gaf. Dikwijls komt hij voor met *Odin* en *Loki.* In de herschapen wereld was hij de heer van het noodlot. Ook zijn naam is nog niet opgehelderd.

Honkenya *L.* is de naam van een plantengeslacht van de familie der *Alsineeën.* Het heeft een 5-deeligen kelk, 5 gave bloembaderen, die iets kleiner zijn dan de kelk, 10 honigkliertjes, die met de meeldraden afwisselen, een éénhokkige doosvrucht, met 3 klepjes openspringend, en 3 tot 5 groote zaden. In ons land groeit de *Zeepostelein* (*H. peploides L.*) of *Ammadenia peploïdes* met eironde, spitse, vliezige bladeren en alleenstaande bloemen aan zeer korte bloemsteeltjes. Deze plant vindt men aan zee en in de duinen.

Honnef, een plaatsje tegenover Rolandseck, aan den Rijn, aan den voet van het Zevengebergte en de spoorlijn Keulen—Niederlahnstein gelegen, telt (1906) 6183 inwoners en is een druk bezochte badplaats voor longlijders De inwoners houden zich bezig met wijn- en ooftbouw.

Honneurs zijn in het algemeen eerbewijzen. In den regel echter spreekt men meer bepaald van *militaire honneurs,* bestaande in die eerbewijzen, welke bij het leger ieder krijgsman verschuldigt is aan zijn meerdere in rang. Zij bestaan in het aanslaan, in het presenteeren van het geweer, in het onder de wapens komen van de wacht, in het groeten met vaandels, in saluutschoten enz.

Ook bezigt men de uitdrukking „de honneurs waarnemen" van den gastheer of zijn plaatsvervanger, die de gasten ontvangt.

In het kaartspel noemt men bij whist *honneurs* bepaalde kaarten.

Honny soit qui mal y pense. (Onteerd zij hij, die er slecht over denkt), is de spreuk van de Orde van den Kouseband, door koning *Eduard III* van Engeland in 1350 gesticht. Het gezegde was reeds vóór *Eduard III* in Frankrijk spreekwoordelijk naar aanleiding van een plaats in de *Acta sanctorum III.*

Honoloeloe, de hoofdstad der Sandwicheilanden, ligt op de zuidkust van het eiland Oahoe, in een bosch van vruchtboomen, is de zetel van het opperbestuur, van gezanten en consuls, van een Anglikaanschen en R. Katholieken bisschop en telt (1900) 39306 inwoners. De stad heeft een Europeesch voorkomen en in 1880—1882 werd er een koninklijk kasteel in Italiaanschen stijl opgetrokken, Verder heeft men er een R. Katholieke hoofdkerk, een schouwburg, een museum, een bibliotheek, een ijzergieterij, een machinefabriek, electrische tram, telefoon en waterleiding. Haar haven wordt door een dubbel koraalrif beveiligd en heeft een lichttoren. Zij staat in regelmatige scheepvaartverbinding met San Francisco, Vancouver, Seattle, Nieuw-Zeeland, Sydney en Japan.

Honorarium noemden de Romeinen geschen-

Digitized by Google

ken in graan, wijn enz., door de inwoners van een wingewest onverplicht aan hun bestuurders aangeboden. In latere tijden der Republiek werden zulke geschenken niet alleen geëischt, maar zelfs afgeperst. Tegenwoordig gebruikt men dat woord vooral van de geldsom, welke schrijvers en dichters van de uitgevers ontvangen. Vooral in Engeland en Frankrijk zijn aan de meest populaire schrijvers, zooals *Walter Scott*, *Moore*, *Byron*, *Dickens*, *Dumas*, *Sue*, *Victor Hugo* enz hooge honoraria uitbetaald. Daar de uitgever met het waarschijnlijk debiet moet te rade gaan en dit bij onze geringe bevolking nimmer groot kan wezen, blijven in Nederland de honoraria betrekkelijk gering.

Honoria, *Justa Grata*, een dochter van *Constantius* en *Placidia* en een zuster van *Valentinianus III* (425—455 na Chr.), kreeg reeds vroeg den titel Augusta, zoodat haar hooge rang haar verbood een huwelijk te sluiten. Zij gaf zich echter aan haar kamerdienaar *Eugenius* over, waarom haar moeder haar in ballingschap zond. Zij zond heimelijk een ring aan *Attila*, om zich als zijn echtgenoote aan te bieden. Toen in 450 *Attila* haar zijn hand aanbood en tevens eischte, dat *Valentinianus* aan haar zijn gezag zou afstaan, werd zij met een man zonder eenige beteekenis in den echt verbonden en daarna in Italië gedurende geheel haar leven in de gevangenis opgesloten.

Honoris causa (Latijn = eershalve) noemt men die promotie, waarbij iemand, die zich zulks door zijn arbeid waardig heeft gemaakt, zonder voorafgaande examens en proefschrift tot doctor bevorderd wordt.

Honorius, *Flavius*, een zoon van keizer *Theodorus I*, geboren den 9den September 384 na Chr., werd tot Augustus benoemd in 393, en 2 jaar later, na den dood zijns vaders, keizer van het West-Romeinsche Rijk, terwijl aan zijn broeder *Arcadius* de heerschappij over het Oost-Romeinsche Rijk ten deel viel. Hij hield aanvankelijk te Milaan, later (403) te Ravenna zijn verblijf. Zijn voogd *Stilicho* (zie aldaar) dempte in 398 den opstand van *Gildo* in Afrika, verzette zich in Griekenland en Italië met goed gevolg tegen *Alarik* en overwon in 406 de talrijke Germaansche benden, welke onder aanvoering van *Radagais* in Italië waren gevallen, doch bezweek als slachtoffer der lagen van den eunuch *Olympius* in 408. Toen verkreeg *Alarik* de opperheerschappij in Italië, en de West Goten verlieten dit land eerst na zijn dood (412) onder *Athaulf*, die in 414 met 's keizers zuster *Placidia* in het huwelijk trad, en begaven zich naar Gallië. Inmiddels stonden in Brittannië onderscheiden tegenkeizers op, en onder dezen strekte *Constantijn* zijn heerschappij tot in Gallië uit. Wel werd hij overwonnen door *Constantius*, die in 417 met *Placidia* huwde en in 420 tot medekeizer verheven werd, doch *Honorius* deed afstand van de Romeinsche heerschappij in Brittannië. Hij overleed den 27 Augustus 423.

Honorius I, paus (625—638), schaarde zich gedurende de toenmalige kerkelijke twisten aan de zijde der Monotheleten, die beweerden, dat *Christus* wel 2 naturen, maar slechts één wil heeft gehad, en werd daarom op het zesde oecumenische concillie te Konstantinopel in 680, dus lang na zijn dood, als ketter veroordeeld. *Leo II* heeft den bandvloek over hem uitgesproken. R. Katholieke schrijvers, zooals *Baronius* en *Bellarminus*, trachtten de rechtzinnigheid van *Honorius* te redden door de bewering, dat de acta van het concilie vervalscht zijn, en anderen, zooals *Pagi* en *Garnier*, door de verzekering, dat hij niet veroordeeld is wegens ketterij, maar nalatigheid (*propter negligentiam*).

Honorius II, te voren *Petrus Cadalus*, bisschop van Parma, werd gedurende de minderjarigheid van *Hendrik VI* door den invloed der Duitsche vorsten in 1061 te Bazel als tegenpaus van *Alexander II* gekozen en deed zijn intocht in Rome. Toen echter *Hanno*, aartsbisschop van Keulen, zich met het rijksbestuur belastte, kozen de Duitsche vorsten eveneens de zijde van *Alexander II*. Hoewel *Honorius* door hen verlaten werd, en zich met Parma moest vergenoegen, trachtte hij zijn recht te doen gelden. Hij overleed in 1073.

Voor zoover *Petrus Cadalus* als tegenpaus geen plaats bekleedt in de rij der pausen, geeft men den naam van **Honorius II** aan *Lambertus van Fagnano* uit Bologna, bisschop van Velletri en kardinaal van Ostia. Hij regeerde van 1124 tot 1130, bemoeide zich na den dood van *Hendrik V* met de koningskeuze en sprak, om zijn gunst te betoonen aan keizer *Lotharius van Saksen*, den banvloek uit over hertog *Koenraad van Franken*, die zich als tegenkoning had laten kronen. Minder voorspoedig was zijn strijd tegen *Roger van Sicilië*, die de pauselijke leenen Apulië en Calabrië in bezit nam.

Honorius III (1216—1227), te voren *Cencio Savelli*, kardinaal van St. Jan en St. Paul te Rome, de opvolger van *Innocentius III*, kroonde *Frederik II* tot keizer en kwam niet in verzet tegen dien vorst, toen deze zijn zoon *Hendrik*, die reeds koning van Sicilië was, tot koning van Duitschland deed kiezen. Zelfs had *Frederik* gelegenheid om in Sicilië zijn lang vergeten rechten op de kroon te doen gelden. *Honorius* was een ijverig voorstander der bedelende monnikenorden; hij bevestigde in 1216 de Dominicanen en in 1225 de Franciscanen. Verder begunstigde hij de Duitsche Orde en spoorde gestadig keizer *Frederik II*, aan om ten haren behoeve een Kruistocht te ondernemen. Dit zou juist geschieden, toen *Honorius* overleed.

Honorius IV, te voren kardinaal *Giacomo Savelli*, was de opvolger van *Martinus IV* en regeerde van 1285 tot 1287. Hij wist de pauselijke rechten op Sicilië te doen gelden.

Honourable (eervol) wordt in Engeland als titel gegeven aan de leden van den adel en andere hooggeplaatste personen, in de Britsche koloniën en de Vereenigde Staten van N. Amerika aan ministers, staatsraden en senatoren.

Honover is de moderne, van *Anquetil-Duperron* afkomstige verminking van *Ahuna vairya*, zooals in den „Avesta" het heiligste gebed der Perzen genoemd wordt.

Honshioe. Zie *Nippon*.

Hont is de naam van een Hongaarsch comitaat, aan deze zijde van de Donau, tusschen de comitaten Néográd, Gran, Pest, Bars en Sohl gelegen

Digitized by Google

Het heeft een oppervlakte van 2650 v. km., is meerendeels bergachtig en behoort wegens zijn vruchtbaarheid en schoonheid tot de welvarendste deelen des lands. Men verbouwt er veel wijn en tabak, en de bodem levert onderscheiden belangrijke delfstoffen. De bevolking, over 4 steden, 9 vlekken en 176 dorpen verdeeld, telt (1900) 113866 inwoners. Het meerendeel der inwoners behoort tot de R. Katholieke Kerk. De hoofdplaats van het comitaat is Ipoly-Sàg.

Hont of *Westerschelde* is een inham der zee in de provincie Zeeland, op vele plaatsen wel 5 km. breed, waarin op de Belgisch-Nederlandsche grens de Schelde uitmondt. In het O. ligt ten Z. ervan het Verdronken land van Saaftingen, (zie de *kaart van Zeeland*), uit schorren en opwassen ontstaan met diepere geulen ertusschen. De breede verbinding met de Ooster-Schelde bij Bath naar het N. is verland tot een smalle geul, welke ten behoeve van den spoorweg naar Vlissingen is afgedamd, evenals de verbinding (door het Sloe) tusschen Walcheren en Z. Beveland. Naar het W. wordt de Hont breeder. Door een groot aantal droge banken is het vaarwater zeer kronkelend; de plaat van Ellewoutsdijk verdeelt het in het Vaarwater van Neuzen en het Vaarwater van Baarland. Vóór den trechtervormigen mond liggen verschillende buitenzandbanken, waartusschen vier vaarwaters: Wielingen, Spleet, Deurloo en Oostgat, waarvan de Spleet niet betond is, toegang tot de Noord Zee geven. De grootste diepte en breedte bedraagt

	Diepte	Breedte
tusschen Vlissingen en Breskens	29 m.	4870 m.
tusschen Ellewoutsdijk en de keet van den Nieuwen Polder	32 „	4930 „
bij Waarde	32 „	3030 „
bij Lillo	14 „	840 „

Het verschil tusschen hoog- en laagwater bedraagt:

	Gemiddeld	Springtij
Vlissingen en Breskens	3,6 m.	4,6 m.
Hoofdplaat	3,8 „	4,8 „
Terneuzen	3,9 „	4,9 „
Hansweert	4,1 „	5,0 „
Bath	4,4 „	5,1 „

Hontenisse is een gemeente in Zeeuwsch-Vlaanderen, 3825 H.A. groot met (1907) 4968 inwoners. In het N.O. wordt zij begrensd door de Hont of Westerschelde, aan de overige zijden door de gemeenten Ossenisse, Hengtdijk, Stoppeldijk, Hulst en Graauw-en-Langendam. Tot de gemeente behooren de dorpen Groenendijk, Lamswaarde en Kloosterzande, benevens eenige buurten en gehuchten. Het dorp Hontenisse of Oud-Holland is in 1511 tengevolge van een overstrooming verdwenen. De zandige kleibodem bestaat uit verschillende polders, die voor den landbouw gebruikt worden.

Hontheim, *Johann Nikolaus von*, wijbisschop van Trier, aldaar geboren uit een oud en aanzienlijk geslacht, den 27sten Januari 1701, bezocht de universiteiten te Trier, Leuven en Leiden en werd in 1724 te Trier doctor in de rechten. Uit ernstige neiging koos hij echter den geestelijken stand en begaf zich naar Rome, waar hij de staatkunde der Curie en de misbruiken der priesterregeering uit eigen ervaring leerde kennen. Na zijn terugkeer werd hij door keurvorst *Frans Georg* te Trier tot geestelijk raadsheer in het consistorie en kort daarna tot hoogleeraar in de rechten benoemd, terwijl hij zich verder met het behartigen van vele gewichtige aangelegenheden belast en in 1748 tot wijbisschop van het aartsbisdom en tot bisschop van Myriophyte in *partibus infidelium* verheven zag. Daarna schreef hij zijn „Historia Trevirensis diplomatica" (3 dln., 1750) en later een „Prodromus" (2 dln., 1757) tot dat werk. Ook gaf hij onder den naam van *Justinus Febronius*. nog in het licht „De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis" (1763), bestemd om de twistende partijen in de kerk tot verzoening te brengen. Dit geschrift, waarin hij als een tegenstander der aanmatigingen van den paus en als een verdediger van de vrijheid der Kerk optrad, en dat hij zelfs aan den paus had opgedragen, werd op den index geplaatst. Tegen de wederleggingen van zijn boek verweerde zich *Hontheim* in onderscheiden geschriften, zoodat deze tot een 4-tal deelen aangroeiden. In 1778 liet hij zich overhalen zijn geschriften te herroepen. Zijn „Commentarius in suam retractationem" (1781) bewijst echter, dat hij niet van meening veranderd was. Hij overleed den 2den September te Montquintin 1790.

Honthorst, *Gerard van*, een Hollandsch historie-, genre- en portretschilder, tevens etser, werd den 4den November 1590 te Utrecht geboren, waar hij den 27sten April 1656 overleed. Hij was een leerling van *Abraham Bloemaert* te Utrecht en ontwikkelde zich verder in Italië onder den invloed van *Caravaggio*. Sinds 1622 was hij in Utrecht, in 1628 vertoefde hij korten tijd in Engeland, en van 1637 tot 1652 was hij schilder aan het stadhouderlijk Hof te 's Gravenhage. Als portretschilder zeer in trek, schilderde hij tal van beeltenissen der stadhouderlijke familie en van bekende personen van zijn tijd. In zijn genrestukken, op *Caravaggio's* wijze meest met levensgroote halffiguren en vaak bij kaars- of lamplicht, toont hij zich een handig, doch koel schilder, wiens schilderwijze meer op het decoratieve dan op het intieme gericht is. Zijn portretten missen vaak de uitdrukking van innerlijk leven. Werken van *Honthorst* vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum, in het Mauritshuis, het Gemeentemuseum, in het Huis ten Bosch te 's Gravenhage; in de Stedelijke Musea te Haarlem, in Utrecht enz.

Honthorst, Willem van, was een jongere broeder van *Gerard Honthorst* en volgde diens schilderwijze na. Hij schilderde vooral portretten. Hij werd in 1604 te Utrecht geboren en overleed aldaar den 19den Februari 1666. Hij was een leerling van *Abraham Bloemaert* en van zijn broer *Gerard Honthorst*. Werken van zijn hand vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Museum Kunstliefde te

Digitized by Google

Utrecht. Hij onderteekende gewoonlijk zijn schilderijen met „*G. Honthorst*" (G = Guilielmus-Willem), hetgeen vaak aanleiding geeft tot verwarring van zijn werken met die van *Gerard Honthorst*.

Honved (= vaderlandsverdedigers) werden in Hongarije voor het eerst in 1848 die vrijwilligers genoemd, welke voor eenige weken of *a győzelemig* (= tot de overwinning) in krijgsdienst traden, om tegen de Serviërs en Kroaten ten strijde te trekken. Toen echter later de strijd hoofdzakelijk tegen Oostenrijk gericht was, een aantal van de oude geregelde regimenten tot de Hongaren overging en die vrijwilligers deels bij deze regimenten ingelijfd, deels tot nieuwe gevormd werden, diende de naam Honved tot aanduiding van al degenen, die deel van het nationale leger uitmaakten. Bij de reorganisatie van het Oostenrijksch-Hongaarsche leger na 1866 heeft de landweer der Stephanuskroon (Hongarije, Zevenburgen, Kroatië en Slavonië) den naam *Honvedseg* behouden, doch wordt in het dagelijksch leven kortweg *Honved* genoemd. De dienst- en commandotaal der Honved is de Hongaarsche en voor de Kroatisch-Slavonische troepen de landstaal.

Hooch, Hoogh of **Hooghe,** *Pieter de*, een Hollandsch schilder van genrestukken en binnenhuizen, werd geboren te Rotterdam in 1630 en overleed te Amsterdam, wellicht kort na 1677. Van 1655 tot 1656 was de *Hooch* als huisknecht in dienst van den heer *Justus de la Grange* te Delft, die tal van schilderijen van de *Hooch* bezat. Tegelijkertijd vinden wij de *Hooch* als lid van het Delftsche schildersgild ingeschreven. In 1653 woonde hij reeds in Delft en schijnt daar tot 1668 te zijn gebleven. Hij ontwikkelde zich aldaar onder den invloed van *Carel Fabritius* en *Jan Vermeer van Delft*, met wiens werk het zijne dikwijls is verward. Sedert 1668 woonde hij te Amsterdam en ontwikkelde zich daar verder onder den invloed van Rembrandt's lichtdonker. De *Hooch*, van wien het Rijksmuseum te Amsterdam eenige meesterstukken bezit en van wien verder hier te lande stukken te zien zijn in de collectie Steengracht te 's Gravenhage en de collectie Six te Amsterdam, behoort tot de grootste schilders der Hollandsche school der 17de eeuw en is een der beste interieurschilders van alle tijden. Vooral de effecten van het zonlicht in een vertrek weet hij meesterlijk weer te geven en zijn beste werken zijn aantrekkelijk door hun intimiteit. Zijn laatste werken zijn in de lichteffecten overdreven, en de weerkaatsingen zijn er minder doorschijnend.

Hood, *Samuel*, viscount, een Britsch admiraal, werd geboren den 12den October 1724, begon zijn loopbaan als scheepsjongen bij de Koninklijke Marine en was bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog reeds opgeklommen tot den rang van kapitein. In 1758 werd hij commandant van een fregat, begaf zich uit Portsmouth in zee en veroverde na een langdurigen strijd het Fransche fregat „Bellona", waarna hij bevelhebber werd van het linieschip „Afrika" met 64 stukken. Toen de oorlog tegen Amerika uitbarstte, ging hij daarheen. Nadat hij in 1778 tot baronet en in 1780 tot admiraal verheven was, bracht hij den Franschen admiraal *Grasse* bij het eiland St. Christoffel een nederlaag toe (20 Februari 1782) en behaalde met den bevelvoerenden admiraal *Rodney* den 14den April daaraanvolgende een belangrijke overwinning bij Guadeloupe. Ook veroverde hij 2 dagen daarna 10 Fransche linieschepen en 2 fregatten bij de Monapassage. Koning *George III* verhief hem na den vrede van 1783 tot pair van Ierland met den titel van baron *Hood van Catherington*. In het volgende jaar werd hij lid van het Lagerhuis, waar hij door zijn vrijmoedige oppositie tegen de regeering een groote populariteit verwierf. Hij verloor deze echter, toen hij zich door zijn benoeming tot lord der admiraliteit liet bewegen de zijde van het ministerie te kiezen. Bij den aanvang van den oorlog tegen de Fransche Republiek ontving hij het opperbevel in de Middellandsche Zee. Met den Spaanschen admiraal *Langara* veroverde hij in 1793 Toulon, doch de verdeeldheid der koningsgezinden en de naijver der Spanjaarden deden hem van verdere ondernemingen afzien. Zelfs moest hij, gedrongen door de Republikeinsche belegeringstroepen en door het beleid van den jeugdigen *Napoleon Bonaparte*, de reede van Toulon verlaten. Vooraf stak hij echter de tuighuizen, de magazijnen, 11 Fransche linieschepen en 9 fregatten en korvetten in brand, terwijl hij 3 linieschepen, 8 fregatten en 6 kleinere vaartuigen met zich voerde. Een geweldige storm noodzaakte hem met zijn vloot bij de Hyérische Eilanden voor anker te gaan, doch weldra ging hij vandaar naar de Italiaansche wateren en veroverde in 1794 Corsica. Bij zijn terugkeer in Engeland werd hij in 1796 begiftigd met den titel van viscount *Hood van Whitley* en benoemd tot gouverneur van het hospitaal te Greenwich. Hij overleed te Bath den 27sten Januari 1816. — Zijn broeder *Alexander Hood*, geboren in 1727, verkreeg eveneens den rang van admiraal en pair en overleed als viscount *Bridgeport* den 3den Mei 1814.

Hood, *Thomas*, een Engelsch humorist, geboren te Londen den 23sten Mei 1799, bezocht er de school, werd daarna op een handelskantoor geplaatst, werd leerling bij een graveur en bepaalde zich sedert 1821 bij de letterkunde en nam de redactie op zich van het „London Magazine". Later stichtte hij zelf een tijdschrift onder den titel: „Hood's Magazine." Zijn dichtbundel „Whims and oddities" vond grooten bijval; eigenaardig was daarna het geestig gebruik, dat de vervaardiger van woordspelingen maakte. Uit zijn „National tales" (1827) en zijn roman „Tylney Hall" (1828) bleek, dat zijn talent minder geschikt was voor deze soort van geschriften. Des te meer roem bezorgden hem zijn dichterlijke voortbrengselen, vooral „The dream of Eugene Aram" (1829) en „The plea of the midsummer fairies" (1827). Zijn naam als humorist handhaafde hij door de uitgave van den „Comic Annual" en door zijn „Up the Rhine" (1842), een satire op de Engelsche touristen. De „Whimsicalities, a periodical gathering" (2 dln., 1843) waren grootendeels reeds algemeen bekend uit „The new monthly Magazine". Zijn gedicht „Song of the shirt", het eerst in „Punch" opgenomen en een voorstelling bevattende van de ellende der arme Londensche naaisters, maakte een diepen indruk. Hij overleed den 3den Mei 1845. Zijn „Poems" hebben

Digitized by Google

vele uitgaven beleefd; een volkseditie daarvan verscheen in 1866 in 2 deelen. Een uitgave zijner gezamenlijke werken werd gedrukt in 1882—1884 (11 dln.).

Hood, Thomas, junior, een zoon van den voorgaande, geboren te Wanstead, den 19den Januari 1835, maakte zich door zijn „Quips and cranes" (1861) eveneens als humoristisch schrijver bekend, was vervolgens redacteur van het humoristisch tijdschrift „The Fun" en sedert 1865 van „Punch", en overleed den 20sten November 1874. Van zijn overige geschriften vermelden wij nog: „The daughters of King Daher" (1861), „Loves of Tom Tucker etc." (1862), „A disputed inheritance" (1863), „Vere Verekers vengeance" (1865), „Jingles and jokes for the little folks" (1867—1869), „Captain Master's Children" (1865), „A golden hearth" (1867), „The lost link" (1868), „Money's worth" (1870) en „Love and valour" (1871).

Hood, *Edwin Paxton*, een Engelsch schrijver en kanselredenaar, geboren te Westminster in 1820, bekleedde sedert jaren een leeraarsbetrekking bij de gemeente der Independenten te Londen en redigeerde den „Eclectic Review" en den „Preachers Lantern". Hij schreef talrijke populaire boeken van geschiedkundigen en godsdienstigen aard. Verder heeft hij levensbeschrijvingen gegeven van *Wordsworth*, *Swedenborg* en *Cromwell*. Hij behoorde tot de school van *Carlyle* en vereerde dien meester in zijn geschrift „Thomas Carlyle, philosophic thinker, theologian etc." (1875). Hij overleed den 12den Juni 1885.

Hoofd. 's Menschen lichaam is verdeeld in hoofd, romp en ledematen (zie *Geraamte*). Tot het hoofd behooren het *oor*, het *oog*, de *neus* en de *mond* (zie onder deze woorden), als organen voor de zintuigen. Het hoofd bestaat uit twee deelen: het aangezicht (zie aldaar) en de schedel (zie aldaar). Het grootste gedeelte van het hoofd wordt ingenomen door de *hersenen* (zie aldaar) in de hersenkas, terwijl men omtrent de verschillende vormen van het hoofd het artikel *schedel* kan raadplegen.

Hoofd noemt men in de heraldiek een herautstuk, dat gevormd wordt door een lijn op $^2/_3$ der schildhoogte te trekken, zoodat het het bovenste deel van het schild inneemt.

Hoofd is de naam van een in zee of in een rivier vooruitstekend werk van hout of steen, bij ons te lande veelal van rijshout en steen, dwars op den oever in zee of rivier uitgebracht. Het doel van zulke hoofden is verschillend.

Aan zee dienen zij soms om de diepe geul van een rivier, kanaal of haven tusschen hen door tot in het diepere gedeelte der zee te leiden, daar die geul door de hoofden zelf voor verondieping beschermd wordt. Zulke hoofden vindt men bijv. bij Hoek van Holland voor den Nieuwen Waterweg, bij Katwijk voor het Katwijksche kanaal, bij IJmuiden voor het Noordzeekanaal, aan het Keteldiep (IJsel), Zwolsche Diep (Zwarte Water) enz. — In grooter getale nog zijn langs de zeekusten hoofden aangelegd ter verdediging van het strand of de oevers zelf of van de daarachter gelegen duinen of dijken, zooals bijv. de Delftlandsche Hoofden van den Hoek van Holland tot het Kurhaus te Scheveningen, of die voor de Hondsbossche Zeewering. — Om de afneming van het strand zelf of van de vooroevers vóór dijken tegen te gaan, worden zoogenaamde *strandhoofden* aangelegd, terwijl voor den Westkappelschen Zeedijk, om den hevigen golfslag te breken, *paalhoofden* zijn geplaatst.

Ook langs de oevers der rivieren zijn een groot aantal hoofden aangelegd, die men tegenwoordig kribben (zie *Krib*) noemt.

Hoofdcursus te Kampen. Zie *Instructiebataillon.*

Hoofden van Scholen, *Vereeniging van, voor Nederland*, opgericht te Utrecht, den 30sten December 1897, stelt zich ten doel de behartiging van de belangen der school, van het onderwijs en van de onderwijzers. Van die belangen zijn de voornaamste:

a. het handhaven van het beginsel, dat aan elke school moet zijn een verantwoordelijk hoofd, door wettelijke bepalingen met genoeg gezag bekleed, om de verantwoordelijkheid te kunnen dragen;

b. verbetering van de positie der hoofden van scholen en onderwijzers, inzonderheid van die ten plattelande;

c. een betere regeling der benoeming van hoofden van scholen en een betere opleiding der onderwijzers.

De vereeniging tracht dit doel te bereiken door:

a. het bespreken van die belangen in haar vergaderingen;

b. het geven van voorlichting en advies aan overheid en publiek.

Het aantal leden bedraagt in 1908 ongeveer 1400.

Hoofdgeld (Arabisch *djizjat*) is de belasting, die opgebracht moet worden volgens de Moslemsche wet door de ongeloovige onderdanen, die een geopenbaarden godsdienst belijden (voornamelijk Christenen en Joden) van een Moslemschen staat. Zij mogen hun godsdienst blijven behouden en genieten de bescherming van den staat. Het hoofdgeld moet betaald worden door elk meerderjarig en vrij mannelijk persoon, die in het genot zijner verstandelijke vermogens is.

In Insulinde wordt door verschillende inlandsche vorsten, alsmede door het Gouvernement van de bevolking een hoofdgeld geheven. Zie *Hasil* en *Heerendiensten.*

Hoofdhaar van Berenice. Zie *Berenice, Hoofdhaar van.*

Hoofdingelanden, College van, was de naam van een college van de voornaamste ingelanden of vertegenwoordigers hunner belangen in sommige groote waterschappen van Holland, ter contrôle van de handelingen der besturen, vooral voor zooveel die de financiën raakten.

Hoofdje. Zie *Bloeiwijze.*

Hoofdje (*capitulum*) noemt men in de plantkunde een bloeiwijze, bestaande uit een vereeniging van zittende bloemen aan den top van een gemeenschappelijke as. Zie verder onder *Bloeiwijze.*

Hoofdkaas is fijngehakt vleesch van den kop van een rund of een varken, dat met zuur wordt toebereid en daarna in een vorm geperst wordt.

Hoofdkwartier noemt men het gezamenlijke personeel van den staf van den commandeerenden officier van een leger en ook de plaats, waar zich dit in oorlogstijd ophoudt. Voor de samenstelling van het hoofdkwartier zijn geen vaste regelen

Digitized by Google

te geven, daar zulks van de sterkte van het leger en van de omstandigheden afhangt. Een officier van den generalen staf is commandant van het hoofdkwartier en daarbij verantwoordelijk voor de veiligheid en den ordonnansendienst.

Hoofdling was een benaming, in Friesland ten O. van de Lauwers opgekomen voor de voornaamsten in den lande, de erfelijke bezitters van het gezag der voormalige schouten. Over hun juiste afkomst en beteekenis bestaan verschillende meeningen, in elk geval schijnt het te eenenmale verkeerd te zijn, ze met de edelingen gelijk te stellen, reeds daarom wijl het aantal der laatsten in Friesland aanzienlijk, dat der hoofdlingen gering was. Eerst in de 15de eeuw hebben de laatsten zich als ádel gaan verheffen.

Hoofdsjorring is de verbinding van twee naast elkander liggende voorwerpen door middel van een touw. Men onderscheidt de gewijzigde, (fig. 1 en 2), die begint met het leggen van een mastworp met het midden van het touw, waarna met de overschietende einden een hoofdsjorring

Fig. 1. Fig. 2. Fig. 3.

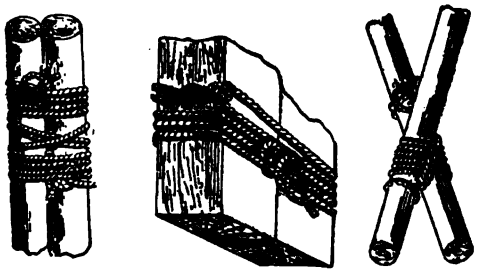

Hoofdsjorring.

wordt gelegd, en de gewurgde (fig. 3), tot het verbinden van twee rondhouten, die elkander onder een scherpen hoek snijden.

Hoofdstel noemt men het deel van het paardentuig, dat om den kop sluit.

Hoofdstel.

Hoofdstuk. De groote afdeelingen, waarin men vooral wetenschappelijke werken verdeelt, dragen den naam van *hoofdstukken* (*capita* of in sommige wetboeken ook wel *capitula*). De verdeeling in hoofdstukken dient, met betrekking tot de stof zoo te geschieden, dat ieder hoofdstuk eenigermate een geheel vormt, door een volledige behandeling van een der deelen van het groote geheel. Ook romans zijn doorgaans in hoofdstukken verdeeld, die zoo gekozen moeten worden, dat zij den lezer even zoovele rustpunten aanbieden.

Hoofdstukken (De drie) waren oorzaak van een kerktwist in de 6de eeuw, waardoor de scheuring tusschen de Oostersche en Westersche Kerk allengs werd voorbereid. Genoemde hoofdstukken waren de geschriften van *Theodorus Mopsvestenus*, die van *Theodoretus* tegen *Cyrillus* en de brief van *Ibas* van Edessa over de Kerkvergadering te Ephesus.

Hoofdwacht is zoowel het gebouw waarin, als de wacht zelf, die er verblijf houdt, ter verzekering van orde en rust in het garnizoen. Bovendien bewaakt de wacht de garnizoensarrestanten en levert zij de noodige patrouilles en rondes.

Hoofdwortel noemt men in de plantkunde dien wortel, welke beschouwd kan worden als het benedenwaartsch vervolg van den stengel en die uit het wortelstompje van den zaadkorrel zelf is ontstaan.

Hooff, *Nicolaas Willem op den*, een Amsterdamsch heelmeester, vertaalde een groot aantal treur- en blijspelen ten behoeve van den Amsterdamschen schouwburg en overleed den 8sten October 1765. Van zijn geschriften vermelden wij: „De jufvrouw naar de mode, blijspel naar Le Blanc"(1738), „Aben-Zaïd, Keizer der Mogollen, treurspel naar Le Blanc"(1738), „Mahomed de Tweede, treurspel naar de la Noue"(1740), „De dood van Semiramis, treurspel naar Crébillon"(1741), „De getrouwde philosoof of de beschaamde echtgenoot, naar Destouches"(1747), „Timon de menschenhater, naar de l'Isle"(1769), „Nanine of het verwonnen vooroordeel, blijspel naar Voltaire" (1760) en „De vorstelijke wees of het veroverd China, treurspel naar Voltaire"(1765). Er bestaan nog vele andere stukken van dezen tooneeldichter. Men vindt zijn „Tooneelpoëzij" in 7 deelen op de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden.

Hooff, *Johannes op den*, een Nederlandsch staatsman, geboren te Vianen den 5den Maart 1795, studeerde te Utrecht in de rechten, trok in 1815 als vrijwilliger ten strijde, keerde in 1816 naar de academie terug en promoveerde aldaar in 1817 met een „Dissertatio sistens doctrinam jurisconsultorum Romanorum de damno injuria dato ad leges aequitatis exactam." Hij vestigde zich te Amsterdam als advocaat en had er weldra eene drukke praktijk. Zijn geschrift: „Iets over de vaart op den Rijn"(1826) lokte van Duitsche zijde tegenschriften uit, waartegen hij opkwam in „Bedenkingen tegen het Duitsche werkje over de Rijnvaart en Rijnhandel, voornamelijk met betrekking tot het Koninkrijk der Nederlanden"(1828), dat ook in het Fransch werd vertaald. In 1829, een tijd van spanning tusschen Noord- en Zuid-Nederland, werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij tot 1838 werkzaam bleef, daar zijn mandaat telkens door herkiezing vernieuwd werd. Toen tot de afscheiding van België besloten werd, wenschte hij die zoo spoedig mogelijk op wettige wijze geregeld te zien. Verder ijverde hij voor een zuinig beheer en voor de verbetering van de handelswetgeving en voor het belastingstelsel. In 1838 werd hij lid, in 1845 vice-president van den Hoogen Raad. Hij overleed den 21sten September 1855. Hij was in 1840 tot ridder en in 1849 tot commandeur benoemd van de orde van den Nederlandschen Leeuw, in 1840 was hij voorzitter van het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en hij behoorde tot de leden der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

Hoofman, *Elizabeth*, een Nederlandsche dichteres, werd geboren te Haarlem in 1664 en trad in 1693 in het huwelijk met *Pieter Koolaart*, een rijk koopman, die echter weldra door verkwisting

Digitized by Google

zijn gezin ot armoede bracht. Later verbeterde zijn positie, toen hij door *Karel I*, landgraaf van Hessen-Kassel, benoemd werd tot directeur van koophandel. *Elizabeth* volgde hem naar Kassel, doch na den dood van den vorst werd de jaarwedde van *Koolaart* op de helft verminderd en na het overlijden van dezen geheel ingetrokken, zoodat zij op vergevorderden leeftijd nogmaals tot behoeftige omstandigheden viel. Zij overleed te Kassel in Juli 1736. Haar nagelaten gedichten, waaronder zich ook Latijnsche bevinden, zijn door *W. Kops* in het licht gegeven.

Hooft is de naam van een aanzienlijk Hollandsch geslacht, dat onderscheiden burgemeesters aan Amsterdam, alsook beroemde staatslieden en schrijvers geleverd heeft. De voornaamste leden zijn:

Hooft, Cornelis Pietersz., geboren te Amsterdam in 1547, werd er in 1582 schepen, in 1584 raad en in 1588 en later meermalen burgemeester. Hij ontried in 1583 de gezanten der Staten van Holland, aan *Willem I* de grafelijke waardigheid op te dragen, zoolang ook Zeeland hiertoe niet besloten had. Zijn kloekmoedigheid in het verijdelen der aanslagen van *Leycester* op Amsterdam had hem bijna het leven gekost; zijn naam stond op de lijst der 14 voorstanders der vrijheid, aan wie de graaf een smadelijken dood had toegedacht. Meermalen trachtte hij door zijn ernstige toespraken den raad van Amsterdam tot verdraagzaamheid op het stuk van godsdienst te bewegen, en van zijn vrijmoedigheid getuigt zijn gedrag in 1618, toen prins *Maurits* te Amsterdam verscheen, om de regeering buitentijds te veranderen. Toen geheel het stedelijk bestuur het stilzwijgen bewaarde, nam hij het woord en trachtte den Prins tot andere gedachten te brengen. Hij kreeg echter van dezen het bondig bescheid: „Bestevaer, het moet nu voor dezen tijd zoo wezen; de nood en de dienst van het land vereischen het." Wegens zijn afkeer van de leer der voorbeschikking was hij nooit lidmaat geworden van de Hervormde gemeente. Hij overleed den 1sten Januari 1626.

Hooft, Pieter Cornelisz. (zie de plaat), een dichter en geschiedschrijver en zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 16den Maart 1581. Reeds als knaap onderscheidde hij zich door zijn aanleg en nadat hij in zijn geboortestad een zorgvuldige opvoeding had genoten, vertrok hij naar Leiden, waar hij onder leiding van *Scaliger*, *Franciscus Junius*, *Pynacker* e. a. zich aan de letteren en aan de rechtsgeleerdheid wijdde. Nadat hij zijn studiën voltooid had, begaf hij zich op reis naar Frankrijk en Italië, en werd vooral bekoord door de Italiaansche dichtkunst. Immers reeds op 16-jarigen leeftijd had hij een treurspel geschreven, getiteld: „Achilles en Polyxena", en op 18-jarigen leeftijd behoorde hij tot de leden der Amsterdamsche Kamer „In liefde bloeiende", waaraan hij, van Florence uit, een dichterlijken brief schreef. Wèl vond hij in Italië de gouden eeuw der letterkunde reeds voorbij, doch uit de welluidende zangen van *Hooft* blijkt, dat hij het vaderland van *Guarini*, *Marino* enz. niet vruchteloos heeft bezocht. Over Duitschland keerde hij naar de Nederlanden terug, legde zich vervolgens toe op de geschiedenis en schreef zijn tooneelspel „Ariadne en Theseus", dat weldra door „Granida" werd gevolgd. Tevens bleef hij een werkzaam lid der Amsterdamsche kamer „In liefde bloeiende". In 1609 benoemde prins *Maurits* hem tot drost van Muiden en hoofdofficier van Weesp en Weesper Kerspel, zoodat hij des zomers zijn verblijf hield op het slot te Muiden en des winters zijn woning te

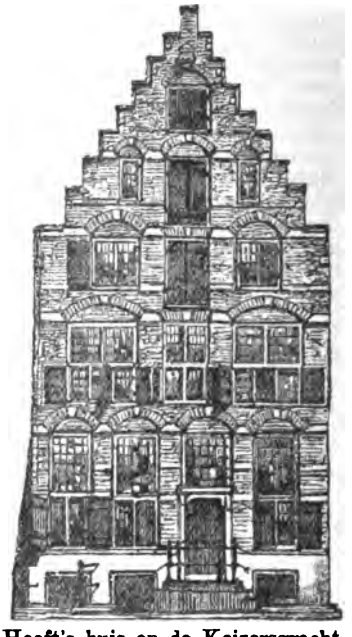

Hooft's huis op de Keizersgracht te Amsterdam.

Amsterdam, op de Keizersgracht, tegenover de Groenlandsche pakhuizen, betrok. Steeds hield hij zich verwijderd van alle kerkelijke geschillen en deed geen keus tusschen *Arminius* en *Gomarus*. Het voetspoor van zijn vader volgend, sloot hij zich niet aan bij eenig kerkgenootschap.

Te Muiden was de gastvrije drost steeds omringd door de voortreffelijkste mannen en vrouwen van zijn tijd, die de beroemd geworden „Muiderkring" vormden. Daar ontmoetten elkander *Vossius*, *Barlaeus*, *Vondel*, *Huyghens*, *Reael*, *Zweling*, *Anna* en *Maria Tesselschade Visscher* en vele anderen en werd de tijd onder letterkundige oefeningen, in vroolijke scherts, bij zang en muziek, op de aangenaamste wijze doorgebracht. Daar dichtte hij ook de treurspelen: „Gheraert van Velzen" en „Baeto oft oorsprong der Hollanderen", alsmede het blijspel „Warenar met de pot", een gelukkige navolging van de „Aulularia" van *Plautus*. Ook schreef hij: „Zederijmen", „Heldendichten", „Minnezinnebeelden", welluidende „Zangen" en „Bruiloftszangen". In 1618 begon hij met een ernstiger werk, namelijk een: „Leven van Hendrik den Vierde", koning van Frankrijk. Dit werk, waarin men de beroemde beschrijving van den St. Bartholemeusnacht aantreft, bezorgde hem grooten lof, en de koning van Frankrijk schonk hem brieven van adeldom en de orde van St. Michiel. In 1628 maakte *Hooft* een aanvang met

Digitized by Google

PIETER CORNELISZ. HOOFT.

PETRVS CORNELIVS HOOFDIVS, EQVES REGII ORDINIS S. MICHAELIS, ARCIS MVDANÆ PRÆFECTVS, OPPIDORVM ET AGRI GOELANDIÆ PRÆTOR. ÆTAT. LXII. ANº ÆRÆ CHRIST. CIↃIↃCXLII

Kopergravure van R. PERZIJN, naar de schilderij van J. SANDRART

Digitized by Google

Digitized by Google

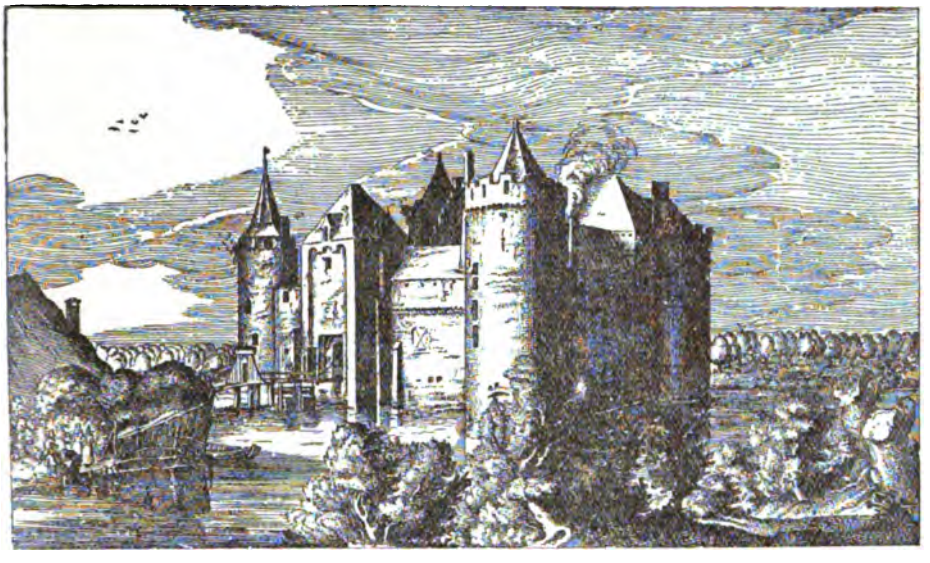

Het Muiderslot in Hooft's tijd.

zijn uitgebreid en voortreffelijk werk, getiteld: „Nederlandsche Historiën," waaraan hij nagenoeg 20 jaren, bijna tot aan zijn dood, gewerkt heeft. In 1641 werden daarvan de eerste 20 boeken gedrukt, loopende tot aan den dood van *Willem I*. Hij droeg ze op aan *Frederik Hendrik*, en toen zij het volgende jaar in het licht verschenen, ontving hij een zilveren lampet en schotel van dien vorst. Eerst na zijn dood is het tweede gedeelte uitgegeven, dat tot bijna aan het einde der regeering van *Leycester* loopt. Niet alleen had de schrijver geen moeite te groot gevonden, om uit geschiedkundige werken, staatsstukken enz. een grooten schat van bouwstoffen te verzamelen, maar ook zich beijverd om door een meer dan 50-maal herhaalde lezing der werken van *Tacitus* zich den bondigen stijl van dezen eigen te maken. Hoewel dit wel iets gewrongens aan zijn stijl gaf, evenals in zijn poëzie Italiaansche gemanierdheid niet te miskennen valt, zoo is toch op die wijze een werk ontstaan, dat tot de juweelen der Nederlandsche letterkunde behoort en aan zijn maker grooten roem heeft bezorgd. Tegelijk schreef hij, als tot afwisseling zijner grootsche taak: „De rampsaligheden der verheffinge van den huize Medicis", alsmede een uitmuntende vertaling der werken van *Tacitus*. Toen prins *Frederik Hendrik* in 1647 overleden was, wenschte *Hooft*, hoewel zich ongesteld gevoelende, de begrafenis van dien vorst bij te wonen. Hij begaf zich dan ook naar 's Gravenhage, doch werd er door een ernstige ziekte aangetast, die hem den

AULULARIA van PLAUTUS,

Dat is,

WARE NAR

MET DE POT,

Gerymd door

P. C. HOOFT.

Geſpeeld op d' Amſteldamſche Schouwburg.

De laatſte Druk.

Te Amſteldam, by de Erfgen: van *Jacob Leſaailie*, op den Middeldam, naeſt de Vismarkt, in 't jaer 1695.

Titel van een uitgave van Hooft's Warenar.

Digitized by Google

21sten Mei van laatstgenoemd jaar wegrukte. Zijn stoffelijk overschot werd naar Amsterdam gebracht en 6 dagen later in het koor der nieuwe Kerk aldaar begraven.

Hooft was tweemaal gehuwd geweest, eerst met *Christina van Erp*, die in 1623 overleed, en in 1627 met *Leonora Hellemans*, weduwe van *Johan Baptista Bartaloth van den Heuvel*. De dramatische gedichten van *Hooft* hebben wij bijna alle genoemd. Verschenen zij eerst afzonderlijk in het licht, zij zijn later onder den algemeenen titel van: „Gedichten van P. Cz. Hooft" met zijn overige poëtische voortbrengselen tot een bundel vereenigd, waarvan *P. Leendertz Wz.* in 1864 tot 1875 een voortreffelijke uitgave geleverd heeft, bewerkt naar het handschrift des dichters, dat te Amsterdam wordt bewaard. Van „Hendrik de Groote" zijn uitgaven verschenen in 1626, 1638, 1641, 1662, en 1670. De „Nederlandsche Historiën, sedert de overdracht der heerschappij van Keizer Karel den Vijfden op Koning Filips zijn zoon" werden uitgegeven (1ste deel) in 1642 en (2de deel) in 1654, de beide deelen in 1656, 1677, 1703, 1820—1854 (8 dln.) en het laatst door dr. *W. Hecker* (5 dln., 1843—1846), de „Rampsaligheden der Verheffinge van den huize Medicis" is gedrukt in 1649 en 1662. Ook „C. Cornelius Tacitus, Jaarboeken en Historiën", alsmede „Germania en 't leven van Agricola" zijn meer dan eenmaal gedrukt. Verder verschenen „Mengelwerken, ten deele nooit te voren gedrukt, nu op vele plaatsen verbeterd en vermeerderd" 1704), uitgegeven door *van Hoogstraaten*. „P. C. Hooft, Brieven", uitgegeven door *Balthazar Huydecoper* (1738), alsook een „Nieuwe vermeerderde en naar den oorspronkelijken tekst herziene uitgave" daarvan door den hoogleeraar *van Vloten* (4 dln., 1855—1858), „Alle de werken van P. C. Hooft, behalve de Nederlandsche Historiën" (1671, 1684 en 1703, 4 dln. folio), „Apophthegmen of gouden spreuken van P. C. Hooft" (1822), uitgegeven door *Witsen Geysbeek*, terwijl men eindelijk ook in dichtverzamelingen der 17de eeuw verzen van *Hooft* aantreft.

Hooft, Hendrik, een Nederlandsch staatsman, geboren te Amsterdam den 23sten Juni 1716, werd er in 1744 benoemd tot schepen en in 1769 en later bij herhaling tot burgemeester. Ook was hij lid van het College der Admiraliteit te Amsterdam, postmeester van het Hamburger kantoor, heemraad van de Beemster en hoogheemraad van den zeedijk beoosten Muiden. Na 1780 behoorde hij tot de hevigste tegenstanders van het Huis van *Oranje*, ondersteunde met kracht de eischen des volks en werd in alle vergaderingen van democraten en patriotten als „vader *Hooft*" met geestdrift begroet. Vooral ijverde hij voor zijn beginselen in den aanvang van 1787, doch moest reeds in hetzelfde jaar het staatstooneel en zelfs het land verlaten, daar ook Deventer en Groningen hem niet binnen hun muren wilden dulden. In kalmer dagen keerde hij echter terug, leefde ambteloos en rustig op zijn landhoeve Valkenheining bij Loenersloot en overleed aldaar den 30sten Augustus 1794. Zoowel de regeering van Dublin als die van St. Omer vereerden hem met het burgerrecht.

Hooft, Daniël, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 2den September 1753, werd spoedig aldaar gekozen tot schepen en raad, doch ontving in 1787 zijn ontslag. Later aanvaardde hij de betrekking van ontvanger van 's Lands middelen en overleed den 30sten November 1828. Hij werd achtereenvolgens benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, tot lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, tot curator van het athenaeum te Amsterdam en tot medebestuurder van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Zijn voorlezingen: „Over de gaaf van navolging bij Poot", „Over het lenigen der zielesmarten enz.", „Over den stijl van den ridder P. Cornelisz. Hooft", „Een troostzang, gerigt aan den heer staatsminister mr. W. F. Roëll enz.", „Over de Nederduitsche synonymen", „Over de geschiedenis van het Athenaeum te Amsterdam", „Levensschets van mr. Hiëronymus van Beveringh" en „Over eenige trekken van overeenkomst en verschil tusschen de dicht- en schilderkunst" zijn opgenomen in de „Werken" van het Instituut. Ook werkte hij mede aan het „Uitlegkundig Woordenboek op Hooft", vervaardigde een uitmuntend register op de 3 deelen der „Nederduitsche Brieven van Christiaan Huyghens" en bezorgde een „Bloemlezing der gedichten van H. Kz. Poot" (2 dln., 1823).

Hooft, *Willem 't*, een Nederlandsch vlootvoogd, nam na het sluiten van den vrede van Utrecht dienst bij den koning van Portugal en onderscheidde zich door de verovering van een Algerijnsch roofschip na een bloedig gevecht. Later in dienst der Staten teruggekeerd, behoorde hij tot het eskader van vice-admiraal *van Sommelsdijk*, dat zich in 1729 met het Engelsche vereenigde. Als bevelhebber van het schip „Twickelo" van 52 stukken werd hij naar Algiers gezonden. In 1744 werd hij benoemd tot vice-admiraal, in 1750 tot luitenant-admiraal van de Maas. Hij overleed in 1752.

Hooft, François Xavier Richard 't, een Nederlandsch vlootvoogd, geboren te Dordrecht den 23sten October 1799, trad in 1814 als stuurmansleerling in dienst bij de Nederlandsche Marine, werd in 1814 tot buitengewoon adelborst bevorderd en vertrok kort daarna met het linieschip „De Ruyter" naar Oost-Indië. Nadat hij in 1816 den rang van adelborst 2de klasse verkregen had, werd hij overgeplaatst op „De Evertsen" en onderscheidde zich bij een landing op het eiland Saparoea of Honimoa zoozeer, dat hij niet alleen den rang van adelborst 1ste klasse, maar ook ruim 20 jaren later de Militaire Willemsorde ontving. Hij was namelijk belast met de taak de Nederlandsche vlag te hijschen op het fort, dat men bij die landing wenschte te veroveren. Onze troepen leden echter een gevoelig verlies, zoodat zij moesten wijken, waarom *'t Hooft* zich de vlag om het lichaam wond en in zee sprong, om zwemmende naar boord terug te keeren. Toen hij bemerkte, dat zijn krachten zouden te kort schieten, wond hij de vlag om zijn beide pistolen en liet haar alzoo zinken, waarna hij gelukkig het schip bereikte.

Gedurende 2 maanden bleef hij gedetacheerd op het fregat „Maria Reygersberg" en woonde er dagelijks gevaarlijke schermutselingen bij, terwijl hij vervolgens deel nam aan de krijgsverrichtingen op genoemd eiland. In 1819 keerde

Digitized by Google

hij met „De Evertsen" naar Nederland terug, doch het schip werd als lek en onbruikbaar verlaten en in brand gestoken bij het eiland Diégo Garcia, waar hij 50 dagen vertoefde, waarna een Amerikaansch vaartuig, de „Hickering" hem naar Isle de France en een Engelsch koopvaardijschip, de „Cadmus", hem vervolgens naar Nederland overbracht. Weldra werd hij luitenant 2de klasse, in 1830 adjudant van vice-admiraal *Gobius* en in 1833 luitenant 1ste klasse. Nadat hij een kanonneerboot op de Schelde gecommandeerd had, deed hij als 1ste officier op „De Snelheid" een reis naar de Oostzee. Daarna maakte hij onderscheiden tochten naar Oost-Indië en de Middellandsche Zee met de fregatten „Bellona" en „Rijn" en werd in 1841 commandant van de brik „Arend" in Oost-Indië. Als zoodanig tuchtigde hij de inwoners van Koetei op de oostkust van Borneo en betengelde den zeeroof in den Indischen Archipel. In 1845 werd hij kapitein-luitenant, vernielde in dat jaar met de brik „De Haai" op de westkust van Kalatoea 4 rooversprauwen, stak de overige in brand, en keerde in 1846 met de brik „De Zwaluw" naar het vaderland terug. Hier werd hij in 1849 benoemd tot adjudant des konings in buitengewonen dienst en tot commandant van „De Sumatra". Daarmede deed hij eenige tochten in den Atlantischen Oceaan, werd in 1851 bevorderd tot kapitein, en ging toen naar de Middellandsche Zee. In 1852 aanvaardde hij het bevel op het fregat „De Prins van Oranje", doch moest het wegens ziekte nederleggen, waarna hij in 1854 met het fregat „De Ruyter" naar Oost-Indië vertrok en bij zijn terugkeer in 1856 tot schout-bij-nacht bevorderd werd. Hij was in onderscheiden belangrijke gouvernementscommissiën werkzaam, werd in 1859 vice-admiraal en voerde bevel over het oefeningseskader. Daarna vestigde hij zich in zijn geboortestad en overleed aldaar op den 16den Maart 1860. Behalve de beide Nederlandsche orden, droeg hij het grootkruis van St. Anna en de orde van den H. Stanislaus 1ste klasse van Rusland, de Oostenrijksche commandeursorde van Leopold, de Belgische Leopoldsorde en de orde van den Rooden Adelaar van Pruisen.

Hooft, *Corver.* Zie *Corver.*

Hooft van Iddekinge, *Jan Ernst Henric,* een Nederlandsch munt- en penningkundige, geboren te Maastricht den 2den Juli 1842, bezocht het gymnasium te Groningen, legde zich toe op de natuurwetenschappen, maar bepaalde zich weldra bij de beoefening der munt- en penningkunde, leverde daarbij opstellen in de „Revue de la numismatique belge" en in Nederlandsche tijdschriften en werd in 1871 benoemd tot directeur van het munt- en penningkabinet der Leidsche hoogeschool, dat hij rangschikte en beschreef. In 1873 werd hij lid en secretaris van het collegie van Rijksadviseurs en bleef in die betrekking werkzaam tot aan de ontbinding van dit lichaam in 1878. Na den dood van zijn vader bracht hij in 1881 de zomermaanden door op diens buitenverblijf te Paterswolde en overleed den 21sten December van dat jaar te 's Gravenhage. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en schreef een groot aantal opstellen in den „Nederlandschen Spectator". Verder leverde hij er in „De vrije Fries", in de „Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde", in „Het Vaderland", in „De Arnhemsche Courant" en schreef „Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen. Bijdragen tot de geschiedenis, rechtskennis, muntkunde en geographie der Friesche gewesten, inzonderheid gedurende de elfde eeuw" (1881).

Hoog, *Johannes Leonardus de,* een Nederlandsch schrijver, geboren te Werth (bij Bochholt in Westfalen) den 15den October 1797, werd ambtenaar bij 's Rijks marine te Amsterdam en overleed aldaar den 17den October 1847. Hij schreef: „De zonen van Johan van Oldenbarneveldt" (treurspel, 1827), „Jean de la Valette Parisot of de belegering van Malta" (tooneelspel, opgevoerd in 1838), „Agis" (treurspel in 5 bedrijven, 1838), „De mishandel omnibus" (1839), „De staatkundige omnibus" (1839), „De strijd der kappers" (1839), „Herman de Ruyter te Loevestein" (treurspel), „De ambtenaar" (blijspel), „Wat doen niet liefde en geld" (1840), „De goede oom" (blijspel, 1840), „Het huwelijk door de Courant" (1841), „De familie Pepernoot" (1842), „Krelis en Marta" (1842), „Tomasvaâr tooneelspeler" (1844), „De witte en roode roos" (1845), „Hannibal" en „De samenzwering der Pazzis". Verder schreef hij vele cantates (met muziek van *A. Berlijn*) en onderscheiden dichtstukken.

Hoogaltaar is het voornaamste of hoogste altaar in een kerk.

Hoog-Azië is de vroeger gebruikelijke naam voor het hoogland ten N. van Voor-Indië, dat begrensd wordt door den Himalaja, Karakorum en Kwen Lun en thans als zuidelijk deel van het Achter-Aziatische hoogland wordt aangeduid.

Hoogdruk. Zie *Reliëfdruk.*

Hoogduitsch. Zie *Duitsche taal en letterkunde.*

Hooge-en-Lage-Zwaluwe, gewoonlijk *Zwaluwe* genoemd, is een gemeente in de provincie Noord-Brabant 3363 H. A. groot, met (1907) 4440 inwoners. Zij wordt omringd door de Noord-Brabantsche gemeenten Made c.a., Oosterhout, Terheiden en Zevenbergen en de Zuid-Hollandsche gemeenten Strijen en Dubbeldam. Tot deze gemeente, die een deel van het Hollandschdiep en den Biesbosch omvat, behooren de dorpen Hooge- en Lage-Zwaluw, een deel van het dorp Moerdijk en eenige buurten. De kleibodem wordt voor landbouw en veeteelt gebruikt. In de gemeente treft men het station Zwaluwe aan, een vereenigingspunt van de spoorlijnen van den Moerdijk, Dordrecht, Breda, 's Hertogenbosch en Rosendaal. Het station werd voor de eerste drie lijnen den 1sten November 1872 geopend, voor de lijn naar Rosendaal den 1sten Mei 1876.

Hooge graden. Zie *Vrijmetselarij.*

Hoogepriester was in den Israëlietischen godsdienst- en burgerstaat het hoofd der priesters. Als eerste gold *Aaron,* en zijn ambt bleef erfelijk in zijn geslacht, totdat in de dagen der Romeinsche overheersching de vorst of het volk zich aanmatigde, om een hoogepriester naar welgevallen te benoemen en af te zetten, zoodat de oorspronkelijke instelling geheel en al verloren ging. De hoogepriesterlijke wijding bestond in

Digitized by Google

een zalving met welriekende olie en in een plechtige bekleeding met het hoogepriesterlijk gewaad, bestaande in een hemelsblauwen mantel zonder mouwen, waarvan de benedenzoom met driekleurige granaatappels en gouden schellen was bezet, in den Ephod of de borstlap met 12 edelgesteenten, en de Urim en Thummim (Lichten en Volkomenheid), een soort van orakel, en eindelijk in het hoofddeksel met een gouden plaat, waarop geschreven stond: „Aan Jahwe geheiligd."

Bovenal rustte op hem de verplichting om eenmaal 's jaars, op den Grooten Verzoendag, in te gaan in het Heilige der Heiligen van den tempel te Jeruzalem, ten einde de verzoening te bewerken voor het geheele volk. Ook moest hij aan hen, die met vragen tot hem kwamen, in den naam van Jehova antwoord geven en het opperste toezicht houden op alle zaken van godsdienst. Bij ontstentenis van een wereldlijk hoofd was meermalen het hoogste gezag in de handen des hoogepriesters. Voor de Israëlieten was hij steeds de tusschenpersoon tusschen den onzichtbaren Opperkoning en het volk. De laatste hoogepriester was *Phannias*. Bij de verwoesting van den tempel en de vernietiging van den Israëlitischen staat verviel ook de hoogepriesterlijke waardigheid.

Hooge Raad. De Hooge Raad is het hoogste rechtscollege in ons vaderland, welks hoofdtaak is de rechtspraak in *cassatie* (zie aldaar). Hij bestaat uit een president, een vice-president, 12 à 14 raadsheeren, een procureur-generaal, drie advocaten-generaal, één griffier en twee substituutgriffiers. De leden worden door den Koning benoemd uit een voordracht van drie personen door de Tweede Kamer opgemaakt. Regel is, dat no. 1 der voordracht benoemd wordt, zoodat feitelijk de Tweede Kamer de benoeming in handen heeft. Dit wordt door velen bedenkelijk geacht, omdat daardoor soms te veel op politieke richting wordt gelet. Van den anderen kant meent men, dat de samenstelling van den Hoogen Raad, die o. a. over ambtsmisdrijven van ministers oordeelt, niet uitsluitend afhankelijk moet zijn van den Koning en de ministers. De Grondwet draagt nl. aan den Hoogen Raad, behalve de rechtspraak in cassatie, de beslissing op van ambtsmisdrijven, door de leden der Staten-Generaal, de hoofden der ministerieele departementen, de gouverneurs-generaal en de hooge ambtenaren, onder anderen naam met gelijke macht bekleed in de koloniën of bezittingen, de leden van den Raad van State en de Commissarissen der Koningin in de provinciën in die betrekkingen gepleegd. Deze gevallen komen zelden voor evenals de andere gevallen, waarin aan den Hoogen Raad rechtspraak in eersten aanleg is opgedragen.

Reeds *Filips de Goede van Bourgondië* richtte in 1455 een Hoogen Raad op, Groote of Geheime Raad geheeten (zie *Groote Raad*).

Toen de noordelijke provinciën zich aan Spanjes opperheerschappij onttrokken, richtte *Willem van Oranje* in 1582 een Hoogen Raad op uitsluitend voor de arresten van het Hof van Holland en Zeeland, als Hof van Appèl dienende. Die Hooge Raad van Holland, Zeeland en West Friesland, door *Bilderdijk* een oude mannenhuis genaamd, destijds zeker niet meer in zijn hoogsten bloei, heeft met eere gedurende tweehonderd jaar bestaan en telde onder zijn leden mannen als *Bynkershoek*, *van der Does*, *Francken*, *Hoogerbeets*, *van den Honert*, *Hugo de Groot* als fiscaal werkzaam enz. De Staatsregeling van 1798 bepaalde, dat er in de Bataafsche Republiek voor zeer bijzondere gevallen een Nationaal Gerechtshof zou zijn, welks leden uit de Departementale Hoven bij loting zouden worden aangewezen. Speciaal staatsmisdaden zouden door dit gerechtshof worden berecht. De staatsregeling van 1801 bepaalde, dat dit Nationaal Gerechtshof tevens zou zijn Hof van Appèl en Cassatie en een blijvend karakter zou dragen.

Onze aanhechting aan Frankrijk maakte het Hof van Cassatie te Parijs tot hoogsten rechter ook voor ons land. Bij de vestiging onzer onafhankelijkheid bepaalden de Grondwetten van 1814 en 1815, dat er voor het geheele Rijk zou bestaan een opperste gerechtshof onder den naam van Hoogen Raad der Nederlanden. Eerst in 1838 echter werd tegelijk met de invoering der nieuwe wetgeving die Hooge Raad ingesteld. Van 1813 tot 1848 was het Hooggerechtshof te 's Gravenhage het hoogste rechterlijk college.

Hooge Raad van adel werd door koning *Willem I* opgericht. De werkkring van dit lichaam is sedert 1853 beperkt tot het geven van advies over zaken, den adel betreffende (K. B. 17 Sept. 1853, no. 44).

Hooge Raad van Holland was een rechtscollege, dat na het uitbreken van den Tachtigjarigen Oorlog ontstond, daar men thans in Holland niet meer in hooger beroep wilde gaan bij den Hoogen Grooten, of Geheimen Raad te Mechelen, als zijnde gevestigd in een Spaanschgezinde stad. Na verschillende pogingen om zulk een hoogsten Raad van Beroep voor verschillende gewesten samen op te richten, werd in 1582 door Prins *Willem*, met goedvinden der Staten van Holland, een „Hooge Raad in Holland" ingesteld, aan wiens rechtspraak zich in 1587 ook de provincie Zeeland onderwierp. Hij bestond uit een president en 9 raadsheeren — 6 wegens Holland en 3 wegens Zeeland — en had kennis te nemen van alle zaken, die bij appèl van de vonnissen van het Hof daarvoor gebracht werden, voorts in eerste instantie van eenige zaken bij de oprichting bepaald. Evenals het Hof van Holland trad de Hooge Raad echter niet alleen als rechterlijk, maar in zaken, welke voor dien Raad gebracht waren, somtijds ook als administratief lichaam op door het gelasten van een of andere regeling voor het vervolg.

Hoogere burgerschool is een onderwijsinstelling, waaraan middelbaar onderwijs wordt gegeven. Zij worden onderscheiden in openbare en bijzondere en naar de leerstof in driejarige en vijfjarige. Aan de laatste is, wat de jongens hooger burgerscholen betreft, een eindexamen verbonden, dat afgenomen wordt volgens een reglement, vastgesteld bij koninklijk besluit van 27 Juni 1901. Het toezicht is opgedragen aan 2 inspecteurs, terwijl voor iedere school een plaatselijke Commissie van Toezicht bestaat. Volgens de wet op het Middelbaar Onderwijs moeten er althans 15 rijks-hoogere burgerscholen bestaan, waarvan tenminste 5 met vijfjarigen cursus. Aan

Digitized by Google

scholen, door provincie, gemeente of bijzondere personen opgericht, kan een rijkssubsidie worden toegekend. Op het oogenblik (1908) bestaan er in ons land 17 rijks- en 30 gemeentelijke hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus en 7 rijks- en 14 gemeentelijke hoogere burgerscholen met driejarigen cursus. Daarenboven heeft men 11 hoogere burgerscholen met 5 jarigen cursus voor meisjes, 2 R. Katholieke hoogerburgerscholen voor jongens (Nijmegen en Rolduc) met vijfjarigen cursus en 1 Christelijke (Rotterdam).

De hoogere burgerscholen zijn ontstaan krachtens de wet op het Middelbaar Onderwijs van 2 Mei 1863; het reglement der rijkshoogere burgerscholen is vastgesteld bij koninklijk besluit van 30 Augustus 1864, later gewijzigd bij koninklijke besluiten van 13 Augustus 1873, 9 April 1879, 9 April 1892 en 7 Juli 1899. Voor de overige scholen kan het programma van het onderwijs, naar omstandigheden, worden gewijzigd, ingekrompen of uitgebreid.

Hooger Onderwijs. Zie *Onderwijs* en *Universiteit*.

Hoogeschool. Zie *Universiteit*.

Hooge Tatra. Zie *Tatra*.

Hooge Tauern. *Zie Tauern*.

Hoogeveen, een gemeente in de provincie Drente, 6211 H.A. groot, met 12258 inwoners, wordt ingesloten door de Drentsche gemeenten Zuidwolde, Ruinen, Beilen, Westerbork, Dalen en Koevoerden, en door de Overijselsche gemeenten Gramsbergen en Ambt-Hardenberg. De gemeente bevat het vlek Hoogeveen, de kolonie Hollandsche-Veld (zie aldaar) en eenige buurten. Vroeger bestond de bodem grootendeels uit zand en hoogveen en eenige plassen.

Het grootste deel van het hoogveen is afgegraven en daarmee zijn ook de plassen verdwenen. Het plan tot afgraving werd in 1625 door *Roelof*, baron van Echten tot Echten gevormd, die met dit doel een maatschappij oprichtte, die de ontginning met kracht ter hand nam. Hoofdbronnen van bestaan zijn landbouw, turfbereiding, scheepvaart, handel, veeteelt, zuivelbereiding, bijenteelt en nijverheid.

De kolonie Hoogeveen, aan de spoorlijn van Meppel naar Groningen en aan de Hoogeveensche Vaart gelegen, heeft twee Hervormde en een Gereformeerde kerk. De bevolking leeft van scheepvaart, veehandel, nijverheid en bloemkweekerijen.

Hoogeveen, *Hendrik*, een Nederlandsch philoloog, geboren te Leiden in Januari 1712, bezocht aldaar de Latijnsche school en de academie en was achtereenvolgens rector te Gorinchem, Woerden, Culemborg en Breda. Nadat hij in laatstgenoemde stad zijn betrekking aanvaard had met een „Carmen elegiacum sive apologia pro poetis a Platone e civitate ejectis", besteedde hij zijn tijd aan een uitgebreid werk, waarvan in 1768 acht boeken gereed waren, die evenwel nooit in het licht zijn verschenen. Daar wegens een oorlog tegen Frankrijk zijn leerlingen vertrokken waren, legde hij zich toe op de wiskunde en schreef: „De doctrina sphaerologica, quadrantis et gnomonica", een boek, dat eveneens ongedrukt is gebleven. In 1761 aanvaardde hij het rectoraat aan de Illustre school te Dordrecht met een „Oratio inauguralis de poesi non adulatrici" en 3 jaar later te Delft met een „Oratio inauguralis sive carmen elegiacum de poesi tyrannidis non commendatrici". Den 6den Mei 1783 vierde hij zijn 50-jarig rectoraat en droeg bij die gelegenheid een „Carmen elegiacum in quinquagesimum recturae suae natalem" voor. Hij overleed in 1791. Hij verrijkte *Franciscus Vigerus*' „De idiotismis linguae graecae" met een menigte belangrijke aanteekeningen, en deze uitgave beleefde in korten tijd 3 drukken (1742, 1752, 1756). Het werd door den Duitschen hoogleeraar *Zeune* met eigen bijvoegsels in het licht gezonden, en hiervan verscheen in 1822 een derde druk. Gedurende 10 jaar werkte *Hoogeveen* aan zijn „Doctrina particularum linguae graecae" (2 dln., 1769). Ook hiervan verscheen echter een verminkte druk van den Duitschen hoogleeraar *Schütz* in 1782, waartegen de schrijver verzet aanteekende in zijn „C. G. Schützi animadversiones in doctrinam particularum graecarum ad justam examinis lucem revocatae ab H. H." (1786). Hij schreef nog: „Carmen Alcaicum sive gratulatio ad Culemburgenses de inundatione feliciter averruncata" (1744), „Laetitia publica de inauguratione Guilielmi Caroli Henrici Frisonis etc." (1747), „Oratio funebris in obitum Guilielmi IV" (1752), in het Nederlandsch vertaald door *van Goor* (1753), „Ode in diem natalem principis Guilielmi V" (1748), „Ode ad Delphenses de inauguratione Wilhelmi V" (1766), „Palladis Musarumque Delphensium sedes inaugurata carmine elegiaco" (1767) en „Propempticon ad Petrum van Bleiswijk etc".

Hoogeveensche Vaart is een veenkanaal in de provincie Drente (zie de kaart), dat van Meppel over Hoogeveen naar het Barger Oosterveen loopt. Het is 55,8 km. lang, door schutsluizen in 9 panden verdeeld, 12—13 m. breed en 1,6 m. diep. Het wordt gevoed uit de venen en door enkele kleine waterleidingen. Het oudste gedeelte van het kanaal, van het dorpje Echten tot Meppel, is een vergraven riviertje, het Oude Diep of Echtinger Diep, en kwam reeds in 1627 tot stand, terwijl het in 1631 tot de venen werd doorgetrokken. In de jaren 1850—1852 werd het kanaal verbeterd en verlengd tot in de venen onder Emmen, tevens een zijkanaal naar Koevorden gegraven en een waterleiding naar Beilen tot voeding van de Drentsche Hoofdvaart, in 1880 werd concessie verleend tot verlenging der Hoogeveensche Vaart tot aan de Duitsche grens.

Hoogewerff, dr. *S.*, den 29sten Augustus 1847 geboren te Rotterdam, was van 1869—1885 leeraar aan de hoogere burgerschool aldaar. In laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde aan de Polytechnische school te Delft, voornamelijk voor organische scheikunde, en nam hij een belangrijk aandeel in de leiding van het scheikundig laboratorium dier instelling. In 1907 trad hij vóór het bij de wet gestelde tijdstip af, ten einde in een in zijn woning gebouwd privaatlaboratorium zijn onderzoekingen voort te zetten. Sedert 1882 is hij mederedacteur van het „Recueil des travaux chimiques des Pays-Bas et de la Belgique." Hierin verschenen ook de meeste zijner verhandelingen, die bijna alle de vrucht zijn van den gemeenschappelijken ar-

Digitized by Google

beid met zijn vriend dr. *W. A. van Dorp*, die in zijn eigen laboratorium te Amsterdam werkzaam is. Ook verschenen bijdragen van hem in de „Verslagen der Koninklijke Akademie van wetenschappen", „Liebig's Annalen", het „Maandblad voor natuurwetenschappen" enz.

Hoogezand, een gemeente in de provincie Groningen, 5770 H.A. groot, met (1907) 12258 inwoners, wordt ingesloten door de Groningsche gemeenten Haren, Noorddijk, Slochteren, Sappemeer, Muntendam, Veendam en Wildervank, en de Drentsche gemeenten Anloo en Zuidlaren. Na haar vereeniging met Windeweer bevat zij de dorpen Hoogezand, Windeweer, Westerbroek en Kropswolde, benevens eenige buurten en gehuchten. Tot de gemeente behoort een deel van het Zuidlaardermeer en het Foxholstermeer. De bodem bestaat in het oosten uit afgegraven hoogveen, in het zuidwesten uit diluviaalzand en in het noordwesten uit laagveen. De inwoners leven van landbouw, veeteelt, handel en nijverheid, zooals scheepstimmerwerven, zeilmakerijen, een ijzergieterij, stoomwerktuigfabrieken, brandspuitfabrieken, kalk-, chichorei- en spiritusbranderijen, touwslagerijen, houtzaag-, koren- en oliemolens, een stroopapierfabriek, een gasfabriek enz.

Het vlek Hoogezand, aan het Winschoterdiep gelegen, is in 1657 toen men met de ontginning van het veen begon, ontstaan. De plaats is op de beide oevers van het Winschoterdiep gebouwd. Zij bezit met Sappemeer een gemeenschappelijk station voor de lijn Winschoten—Groningen. Er is veel nijverheid en een levendig verkeer.

Hooge-Zwaluwe is een dorp in de Noord-Brabantsche gemeente Hooge-en Lage-Zwaluwe. De plaats, die herhaaldelijk van overstroomingen te lijden had, bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk. Er is een station van de lijn 's Hertogenbosch—Lage-Zwaluwe.

Hooghe, *Romeyn de*, een Hollandsch graveur en schilder, geboren te Amsterdam 1645 of 1646, overleden te Haarlem den 15den Juni 1708, werkte, behalve in die twee plaatsen, ook te Parijs en in den Haag. Zijn talrijke prenten, die voor een groot deel illustraties van toenmalige historische gebeurtenissen zijn, maar die ook deels aan de bijbelsche geschiedenis zijn ontleend, deels stadsgezichten, portretten, enz. voorstellen, getuigen van een buitengewone virtuositeit in het componeeren en gemakkelijkheid van teekenen.

Hoogheemraad. Zie *Heemraad*.

Hoogland is de naam, waarmede men, in tegenstelling met *laagland*, de hooger gelegen deelen der aardoppervlakte aanduidt. Een nauwkeurige grens valt niet aan te geven tusschen beide. Het hoogland kan weer in drieërlei vorm optreden: als hoogvlakte, bergland en terrasland.

Hoogland, een gemeente in de provincie Utrecht, 4127 H.A. groot met (1907) 2477 inwoners, ligt tusschen de Utrechtsche gemeenten Bunschoten, Baarn, Soest en Amersfoort en de Geldersche gemeenten Hoevelaken en Nijkerk. In 1857 is de gemeente Duits met haar vereenigd. Zij bestaat nu uit de dorpen De Ham en Langenoord en eenige buurten en gehuchten. In het W. wordt de streek door de Eem bespoeld. De bodem bestaat grootendeels uit diluviaal zand, in het N. treft men laagveen aan. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdbronnen van bestaan.

Hooglede, een dorp in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan de spoorlijn Armentières–Thourout, aan den straatweg van Ypern naar Brugge en telt (1903) 4734 inwoners. Hier versloegen de Franschen onder *Moreau* de Oostenrijkers onder *Clerfait* (15 Juni 1794).

Hooglied of, zooals de Hebreeuwsche titel luidt, *Lied der Liederen*, d.w.z. het schoonste lied, behoort tot de dichterlijke boeken des Ouden Testaments. Het bestaat uit een verzameling lyrische bruidsliederen, waarin met Oostersche gloed het geluk der liefde geschilderd wordt, nu eens in alleenspraak, dan weder in beschrijving, of ook in gesprekken van twee minnenden. Door alle tijden heen heeft men zeer verschillend over het Hooglied geoordeeld. Terwijl sommigen het hielden voor een onsamenhangende verzameling van minnedichten, vonden anderen daarin verband en eenheid; terwijl er waren, die het bepaald aan *Salomo* toekenden, beweerden anderen op taalkundige gronden, dat het in lateren tijd is opgesteld. Zelfs wilden sommige moderne exegeten er een drama of zangspel in zien, hetgeen des te onwaarschijnlijker is, omdat de Joden het tooneel in het geheel niet kenden. Zeer oud is het gevoelen, dat de voorstelling der aardsche liefde in het Hooglied slechts een zinnebeeld is van de betrekking tusschen Jehova en zijn volk, of zelfs tusschen *Christus* en de geloovigen. Die meening vindt men reeds bij *Origenes*, en vele R. Katholieke en Protestantsche godgeleerden volgden het voetspoor van dezen Kerkvader. Intusschen werd reeds door *Bossuet* en later door *Herder* de typisch-allegorische verklaring van het Hooglied verworpen, en zij vindt bij de moderne theologen geen aanhangers meer. De taal, bepaaldelijk het gebruiken van Grieksche zegswijzen, wijzen er op, dat het vóór het einde der 4de eeuw v. Chr. voltooid was. In het Nederlandsch werd het vertaald door professor *Hoekstra* (1856). Vooral *Stäudlin*, *de Welte*, *Ewald* en *Hitzig* hebben voortreffelijke uitlegkundige geschriften op het Hooglied geleverd.

Hoogmis. Zie *Mis*.

Hoogoven. Zie *IJzer*.

Hoogovengas is een brandbaar gas, dat zich in de hoogovens ontwikkelt.

Hoog-reliëf. Zie *Alto relievo*.

Hoogstraten, *Jacobus van*, een R. Katholiek godgeleerde, geboren in het dorp Hoogstraten in Brabant omstreeks 1460, studeerde te Leuven, werd er meester in de vrije kunsten, begaf zich in de Orde der Dominicanen, en werd vervolgens doctor en hoogleeraar in de theologie en kettermeester te Keulen, Mainz en Trier. Een bekeerde Israëliet, *Pfaffenkorn* geheeten, had op zijn aansporing bij *Maximiliaan* erop aangedrongen, dat alle boeken der Israëlieten verbrand zouden worden, daar deze, naar zijn verzekering, toch niets anders behelsden dan lasteringen tegen de Christenen. De keizer echter raadpleegde *Reuchlin* en deze zorgde, dat al die boeken aan de eigenaars werden teruggegeven. *Reuchlin's* geschriften werden nu verbrand en hij zelf met een kettergericht bedreigd, zoodat alleen de vrijspraak van *Leo X* hem van een openbare vervolging

Digitized by Google

kon vrijwaren. In de „Epistolae obscurorum virorum" wordt *Hoogstraten* zeer bespot. Hij overleed te Keulen den 21sten Januari 1527. Hij schreef o. a.: „Margarita philosophiae moralis" (1521), „Destructio cabalae etc." (1518), „Contra dialogum de causa Reuchlini", „Apologiae aliquot contra Reuchlinum" (1518), „Defensio Principum Allemanniae", „Adversus petentes auxilium a maleficis" „Contra presbyteros concubinarios", „De purgatorio" (1526), „De fide et operibus", „Dialogus de veneratione et invocatione Sanctorum" (1524), „Contra VIII Lutheranorum blasphemias" en „Colloquiorum contra therum libri VI"(1524). Zijn verzamelde werken verschenen te Keulen in 1526.

Hoogstraten, *Samuel van*, een Hollandsch historie-, genre- en portretschilder, tevens etser, dichter en schrijver over kunst, geboren te Dordrecht den 2den Augustus 1627 en aldaar overleden den 19den October 1678, ging, na bij zijn vader *Dirck van Hoogstraten* te hebben geleerd, omstreeks 1642 bij *Rembrandt* te Amsterdam in de leer. Van 1651—1653 was hij te Weenen en Rome, van 1662—1666 in Londen, in 1668 te 's Gravenhage, in 1671 weer in Dordrecht, waar hij muntmeester werd en waar o.a. *Godfried Schalcken*, *Aertvan Gelder* en *Arnold Houbraken* zijn leerlingen waren.

Samuel van Hoogstraten.

Hoogstraten was als schilder zeer veelzijdig en was vooral bekend om zijn perspectivische grappen; maar meer dan een middelmatig talent had hij niet. Het meest bekend is hij wegens zijn „Inleyding tot de Hooghe School der schilderkonst" (1678). Zijn werk kan men hier te lande o.a. leeren kennen in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's Gravenhage en het Stedelijk Museum te Dordrecht.

Hoogstraten, *Frans* of *François*, een Nederlandsch dichter en broeder van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage in 1632, bepaalde zich bijna uitsluitend tot geestelijke liederen. Hij overleed te Rotterdam den 24sten Januari 1706. Van zijn werken vermelden wij: „Zedezangen en stichtelijke liederen" (1708), „Christelyke Ridder, in Latynsche vaersen afgemaelt door Hiëronymus van Sparte" (1695), „Voorhof der ziele, behangen met leerzame prenten en zinnebeelden" (1668 en 1698), „Kerstliedt", „Desiderius Peregrinus of Begeerders Pelgrimaadje naar 't huis der liefde" (1679), „Joannes Ludovicus Vivus. Inleiding tot de waere wijsheid" (1670), „D. Stella, versmading der wereldsche ijdelheden", „A. Godeau, tafereelen van Boete" (1670), „Boethuis van de vertroosting der philosophie" (1654 en 1655), „De consolatione Philosophiae: of het Gulden boexken van de vertroostende wysheid enz." (1660 en 1680), „Thomas Morus, het onbekent en wonderlyk eiland Eutopia" (1677), „Johannes Damascenus, Het leven en bedrijf van Barlaäm den heremyt en Josaphat, koning van Indiën" (1672), „Lof der zotheit, beschreven door Erasmus van Rotterdam" (1738), „Den verrezen hondschen Diogenes enz." (1660), „I. Lipsius, van de standvastigheid" (1674) en „De schoole der werelt geprint in CXL vliegende bedenkingen enz." (2de druk, 1725). Ook leverde hij vertalingen van *Justinus* (1682 en 1696), *Sallustius* (1683, 1696) enz.

Hoogstraten, *David van*, een Nederlandsch dichter en zoon van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 14den Maart 1658, wijdde zich reeds op de Erasmiaansche school, na het lezen van Latijnsche dichters, aan de poëzij en kwam in kennis met *Petrus Rabus*, *Oudaen* en *Antonides van der Goes*, welke laatste levenslang zijn vriend bleef. Reeds waren de „Rijmoefeningen" van hem en *Petrus Rabus* ter perse, toen hij naar Leiden vertrok, om zich op de geneeskunde toe te leggen, terwijl hij er tevens de lessen bijwoonde van *Gronovius*. Steeds beoefende hij de dichtkunst, zooals blijkt uit zijn „Jaargetijde van de verlossing van Leiden", en na zijn promotie vestigde hij zich te Dordrecht. Weinig echter bemoeide hij zich met de praktijk; hij bekleedde een betrekking aan het gymnasium en hield zich onledig met het vertalen of het bezorgen van uitgaven van onderscheiden Latijnsche geschriften. Onder laatstgenoemde is vooral zijn uitgave van *Phaedrus* beroemd, zoodat zij zelfs in Engeland en Zwitserland werd nagedrukt. Ook bewerkte hij met *Samuël Hannot* een „Nieuw woordenboek der Nederduitsche en Latijnsche

Digitized by Google

taal", dat onderscheiden uitgaven beleefde. Weldra werd *van Hoogstraten* tot praeceptor en vervolgens tot prorector benoemd aan de Latijnsche school te Amsterdam, en hij vervaardigde er een menigte Latijnsche gedichten. Hij overleed den 13den November 1724. Van zijn geschriften vermelden wij: „Rijmoefeningen van David van Hoogstraten en Petrus Rabus" (1678), „Geneeskundig verhaal van de sprouw (aphthis) enz.", „De hodiernae medicinae statu", „Schets der geneeskunst", „Schets der geleerdheid en wetenschap", „Tafereel van Cebes" (1683), „Esopische fabelen van Fedrus enz." (1703) „Phaedri Augusti liberti Fabularum Aesopiarum libri V, etc." (1799, 1701, 1718), „Nieuw woordenboek der Nederduitsche en Latijnsche taal" (1705, en later bij herhaling), „Beginselen of kort begrip der rederijkkunst" (1721), „Beschrijving der Heidensche goden en godinnen" (1715 en 1761), „Carmina" (1682 en later bij herhaling), „Gedichten" (1697), „Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden" (1708, 1710, 1725 en 1733), waarvan in 1785 een 6de druk verscheen, en „Groot algemeen historisch-geographisch woordenboek" (7 dln., 1725), waarvan hij evenwel slechts een klein gedeelte bewerkt heeft. Verder bezorgde hij de uitgave der Latijnsche en Nederlandsche gedichten van *Broekhuizen*, die van de gedichten van *Antonides van der Goes*, alsmede een van de „Treurspelen" van *Vondel* en van de „Mengelwerken" van *Hooft*.

Hoogstraten, Jan van, een Nederlandsch dichter en broeder van den voorgaande, geboren te Rotterdam den 26sten Januari 1662, bezocht er de Erasmiaansche school en vestigde zich vervolgens als boekhandelaar te Dordrecht. Omstreeks het jaar 1700 verhuisde hij naar Breda, later naar Gouda. Hij overleed in 1756. Hij schreef: „Rouklagt of het afsterven van Maria Stuart" (1685), „Ter bruilofte van Pieter Fannius" (1685), „Mengelzangen en liederen" (1710), „De kruysheld of het leven van den grooten apostel Paulus, in VII boeken" (2de druk, 1712), „Zegepraal der goddelijke liefde" (1728 en 1734), „Minnezangen" (3de druk, 1788), „Geestelijke gezangen", „Klinkdigten op verscheyden stoffen" (1712), „Staat- en zedekundige zinneprenten" (1731), „Zinrijke fabelen" (1731, 1734 en 1741), „Parnas aan de Waal enz." (1726), „Afzetsel van de Republiek of vrije Staat van Venetië" (1715), „Puntdigten en bijschriften" (1712), „Sedeles of ijdele ondernemingen van wraakzuchtige menschen" (1712), „Spiegel der allerschoonste courtisanen dezes tijds enz." (1701 en later bij herhaling), „Poëzij" (1726), „Mengelpoëzij" (5 dln., 1715), „Mengelpoëzij of verscheyde gedichten" (5 dln., 1714—1718), „Eneas of de ondergang van Troje, treurspel" (1710 en 1758), „De geleerde (geladderde) advocaat of de bespotte druivendrief" (1707), „De voogd tegen dank, blijspel" (1710), „Medor en Angelica of de schaking in de opera. kluchtspel" (1710), „Tys onverstand of de bruiloft van Anne met 'er baard, kluchtspel" (1724), „De verliefde klok, blijspel", „Daphne's veldzang, tooneelspel" (1748) en „Amaril, blijspel".

Hoogte. De hoogte van een punt boven een vlak noemt men den afstand van het punt tot dat vlak, dat is de lengte van de loodlijn, uit het punt op het vlak neêrgelaten. De hoogte van een berg kan de afstand van den top tot den voet of ook van den top tot de oppervlakte der zee zijn; de eerste hoogte noemt men de *betrekkelijke*, de tweede de *volstrekte hoogte*. In de zeevaartkunde bezigt men het woord hoogte voor poolshoogte.

De hoogte van een hemellichaam is een gedeelte van den grooten cirkel, welke door het zenith gaat, en wel dat gedeelte, hetwelk begrepen is tusschen het hemellichaam en den horizon, of ook de hoek, dien een uit het hemellichaam in het oog des waarnemers vallende lichtstraal met den horizon maakt. Elk hemellichaam bereikt in den meridiaan zijn grootste en kleinste hoogte.

Correspondeerende hoogten zijn gelijke hoogten vóór en na de culminatie van een hemellichaam. Zij worden gebruikt als een der methoden tot bepaling van den tijd.

Hoogtecirkel is een cirkel, dien men zich evenwijdig aan den schijnbaren horizon getrokken denkt.

Hoogteflora. Zie *Alpenflora*.

Hoogteklimaat. Zie *Klimaat*.

Hoogtelijn. Zie *Isohypsen*.

Hoogtemeting. Het *meten* eener hoogte kan op drieërlei wijze geschieden: *trigonometrisch*, door middel van *waterpassing* (zie aldaar) en als *barometrische* hoogtemeting (zie *Barometer*). In sommige gevallen kan zij rechtstreeks geschieden; men kan bijv. van den top van een toren een meetkoord neerlaten. Zulks is echter bij bergen onuitvoerbaar. In dit geval neemt men zijn toevlucht tot een hoek-meetinstrument. Wil men namelijk de hoogte kennen van BC (zie de figuur),

Hoogtemeting.

dan meet men op de lijn AB en haar verlengde dd hoeken BAC (het supplement van CAA') en $AA'C$. Op deze wijze kan men, na het opmeten der lijn AA', alle overige lijnen der beide driehoeken — dus ook de hoogte BC — berekenen. In de praktijk geschiedt een dergelijke hoogtemeting, ook wel *trigonometrische waterpassing* genoemd, doorgaans door den afstand AA' en den verticaalhoek $AA'C$ te meten. Stellen wij $AA' = a$, den verticaalhoek $= \alpha$ en de gezochte hoogte $BC = h$, dan is $h = a.\ \text{tang.}\ \alpha$.

Het nauwkeurigste resultaat bij hoogtemetingen verkrijgt men echter door middel van waterpassing (*geometrische nivellleering*).

Hoogtij. Zie *Getijden*.

Hoogverraad is een woord, waardoor worden aangeduid zekere misdrijven tegen de veiligheid van den Staat. In het Romeinsche Recht en ook later onderscheidde men tweeërlei vorm van staatsmisdrijf: majesteitsschennis en hoogverraad (*perduellio*).

het eerste was meer gericht tegen den Vorst als geheiligd persoon, — het laatste bracht den Staat meer in gevaar, omdat het tegen den Staat rechtstreeks gericht is, hetzij door vijandelijkheden van buitenlandsche mogendheden uit te lok-

Digitized by Google

ken, hetzij door het land van den Vorst te berooven enz. Het Duitsche strafwetboek onderscheidt hoogverraad en landverraad. Onder hoogverraad vallen volgens dat Wetboek aanslagen tegen den regeerenden vorst alsmede pogingen om het Rijk geheel of gedeeltelijk onder vreemde heerschappij te brengen; landverraad pleegt de Duitscher, die gedurende een tegen het Duitsche Rijk uitgebroken oorlog opzettelijk den vijand hulp verleent of den Duitschen troepen nadeel toebrengt. Ons tegenwoordig Strafwetboek gebruikt het woord hoogverraad niet, maar geeft in den eersten titel van het tweede boek een omschrijving van een aantal misdrijven tegen de veiligheid van den Staat, die met vrij zware straffen — soms levenslange gevangenisstraf — worden bedreigd.

Hoogvlakte is de naam voor een uitgestrekte, hoog gelegen vlakte, zooals bijv. in Europa die van Kastilië (Spanje), in Azië die van Tibet of Iran, in Z.-Amerika die van Quito enz. Vooral in klimaat, en daardoor ook in de plantenwereld, onderscheidt zich de hoogvlakte van de overige vormen der aardoppervlakte. De lucht is er ijler en zuiverder, het zuurstofgehalte geringer, de bestraling door de zon en de uitstraling sterker dan in het laagland, de verdamping aanzienlijk en bijgevolg de vochtigheid gering. Ook tusschen het klimaat van bergland en hoogvlakte bestaan aanzienlijke verschillen. Sommige hoogvlakten, zooals in het W. van Tibet, zijn zóó hoog gelegen, dat zij niet meer bewoonbaar zijn.

Hoogvliet, *Arnold*, een Nederlandsch dichter, geboren te Vlaardingen den 3den Juni 1687, was reeds vroeg klerk bij een notaris, doch begaf zich weldra naar Dordrecht om er de betrekking te aanvaarden van schrijver of boekhouder bij de bank van leening. Hier kwam hij in aanraking met eenige dichters, leerde Latijn, om de werken der Romeinsche dichters te lezen, en vertaalde de „Feestdagen" van *Ovidius*. Op 56-jarigen leeftijd kwam hij te Amsterdam, waar hij als boekhouder werkzaam was in een suikerraffinaderij. Daarna was hij boekhouder bij de windhandelmaatschappijen, bij wier val hij zijn vermogen verloor. Nu werd hij de plaatsvervanger van zijn broeder in een goudsmidszaak te Vlaardingen en tevens tafelhouder van de bank van leening aldaar. Hier voltooide hij zijn meest bekend dichtstuk: „Abraham de Aartsvader". In 1750 werd hij tot raad en vroedschap gekozen en hij overleed den 17den October 1763. Men heeft van hem: „Ovidius Naso's Feestdagen in dicht vertaald" (2de druk, 1719), „Abraham de Aartsvader" (11de druk, 1841), „Mengeldichten" (2de druk, 1738), „Vervolg der Mengeldichten" (1753), „Zijdebalen, hofdicht" (1740) en „Eerekroon voor de stede Vlaardingen" (2de druk, 1771).

Naer het Origineel berustende by 's Mans Weduwe. *P. W. v. Megen fculpſ.*

Hoogvliet, *Jan Marinus*, een Nederlandsch letterkundige, geboren den 6den Mei 1799 te Schiedam, vertrok na den doods zijns vaders met zijn moeder naar Leiden, waar hij de Latijnsche school en vervolgens de academie bezocht, na het verdedigen van een dissertatie: „De Bione Borysthenita" tot doctor in de letteren bevorderd werd en toen een benoeming ontving aan het gymnasium te Tiel, alwaar hij zijn betrekking aanvaardde met een redevoering „De veterum scriptorum lectione utilissima ad haurienda decoris praecepta". Reeds in het volgende jaar werd hij rector te Bommel en sprak aldaar „De perspicuitate praecipua literarum doctoris virtute". Na 8 jaar werd hij benoemd tot rector te Delft, waar hij de school opende met een redevoering: „De puerorum educatione e sententia Platonis". Hij overleed den

Digitized by Google

25sten Juli 1835. Behalve reeds vermelde geschriften hebben wij van hem „Handleiding bij het lezen der geschriften van C. Julius Caesar"(1830), „Rudimenta linguae latinae"(1831), „Mengelingen, ten voordeele des vaderlands uitgegeven"(1831), „Antiquitatum Graecarum brevis descriptio etc."(1833), Rudimenta linguae graecae"(1834) en „Bijzonderheden uit de schriften der Ouden"(1835).

Hoog Water (H.W.) noemt men den hoogsten stand van den vloed bij elk getij. Zie *Getijden*.

Hoogwoud, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 2316 H.A. groot, met (1907) 2087 inwoners, wordt begrensd door de Zuiderzee en door de gemeenten Winkel, Nieuwe-Niedorp, Oude-Niedorp, Heer-Hugowaard, Opmeer en Abbekerk. Tot de gemeente behooren de dorpen Hoogwoud en Aartswoud, deelen van de dorpen Lambertschagen en De Weere, benevens eenige buurten en gehuchten. De bodem bestaat uit vruchtbare zeeklei, die rijke oogsten voortbrengt en zeer geschikt is voor de veeteelt.

Het fraaie dorp Hoogwoud bezit een Hervormde en een Roomsch Katholieke kerk. Het is bekend, doordat er de Roomsch-koning *Willem II* den 25sten of 26sten Januari 1256 tegen de West-Friezen sneuvelde.

Hooi is gedroogd gras. Ook ander gedroogd groenvoer wordt zoo genoemd, onder bijvoeging van den naam van het gewas waarvan het afkomstig is.

De waarde van het hooi is zeer verschillend en hangt af van den aard en de gesteldheid van het hooiland; alsmede van den graad van ontwikkeling, waarbij het gras is gemaaid; de wijze, waarop en het weer, waarbij het is gewonnen. Het beste hooi wordt gewonnen van de zware, goed ontwaterde en goed bemeste kleigronden; dat van de lichtere gronden is van geringere kwaliteit, evenals dat van drassige, zure landen, gewoonlijk zuur hooi genoemd en voor een groot deel bestaande uit zeegrassen. Het hooi is des te voedzamer, alnaarmate het in meer jeugdigen toestand is gesneden en de weersgesteldheid gedurende het hooien gunstiger is geweest. Grashooi heeft ongeveer de volgende procentische samenstelling: water 14.3—16, ruw eiwit 7.5—13.5, verteerbaar 3.4—9.2, ruw vet 1.5—3, vert. 0.5—1.5, zetmeelachtige stoffen 38.2—41.6, vert. 19.3—30.1, ruw vezel 33.5—19.3, vert. 15.6—12.7.

Ten einde met het hooi de grootste hoeveelheid verteerbare voedende stof per zekere oppervlakte te winnen, is het gewenscht het gras te maaien, als het meerendeel der grassen is begonnen met bloeien. Goed gewonnen hooi is gekenmerkt door een groenachtige tint. Ten einde zulk hooi te oogsten, moet het gemaaide gras zoo weinig mogelijk aan de inwerking van regen en dauw worden blootgesteld, vooral als het reeds een gedeeltelijke droging heeft ondergaan. Zoodra des morgens de dauw van het veld is, kan het bij droog weer worden uitgespreid, om het aan de lucht en de zonnewarmte bloot te stellen, teneinde het overtollige vegetatiewater te doen verdampen. Tegen den avond moet het in kleine hoopjes worden samengebracht, om het den volgenden morgen weder uit te spreiden en het des avonds weder tot hoopen bijeen te garen. Deze bewerking wordt zoo vaak herhaald tot het hooi voldoend droog is. Daarbij kunnen de hoopjes des te grooter worden gemaakt, alnaarmate het hooi droger is geworden. Als er regen dreigt, worden de hoopen zoo groot mogelijk genomen, om zoo weinig mogelijk hooi nat te krijgen. Het hooi is voldoend droog, als de halmen gemakkelijk breken. Bij warm, drogend weer is het hooien spoedig afgeloopen. Bij herhaalde regens gaat het met groote moeilijkheden gepaard, daar het uitgespreide hooi dan zeer dikwijls moet worden gekeerd, in hoopen gezet en weder uitgespreid moet worden, wat met opoffering van veel tijd en kosten gepaard gaat en waarbij door herhaalde bevochtiging en daarmede gepaard gaande ontbinding een minderwaardig product wordt gewonnen. Deze bezwaren kunnen grootendeels worden ondervangen door het gemaaide gras of wel de klaver, nadat ze gedurende 1 of 2 etmalen verwelkt zijn, op stokken te drogen. Deze zijn omstreeks 2 m. lang en worden 3 bijeen in den vorm van een pyramide op het land gezet en op ± 60 c.m. hoogte van dwarsstokken voorzien, waarop het te drogen groenvoer tot boven den top der pyramide wordt opgestapeld. Zoo kan het blijven staan, tot het droog genoeg is, om te worden ingehaald, als het tenminste niet in in- en uitwendig te natten toestand is opgestapeld. Het uitwendige van den hoop wordt wel bleek en geel, maar het inwendige blijft een gewenschte groenachtige tint behouden. Bovendien wordt bij deze wijze van oogsten het voordeel verkregen, dat zeer weinig blad verloren gaat en daarmede het meest voedzame deel der plant wordt bewaard.

Teneinde bij het hooien aan arbeid te winnen, wordt bij het uitspreiden en keeren van het hooi gebruik gemaakt van hooischudders en bij het bijeengaren van hooiharken: machines, die door paarden over het veld worden getrokken en gedreven.

De *hooischudder* bestaat uit een tweewielige kar, waarin een dwarsliggende as is aangebracht, om welke haspels kunnen wentelen, die aan de uiteinden voorzien zijn van harken of gaffels, welke het gras kunnen grijpen. De haspels worden in beweging gebracht van uit de wielen door middel van kamraderen, die zoo kunnen worden

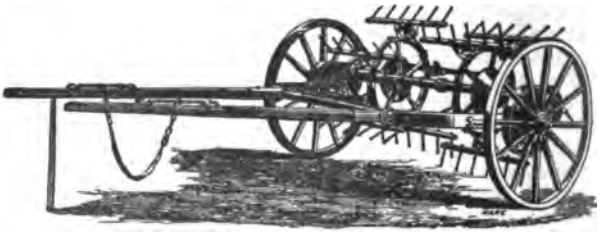

Hooischudder.

gesteld, dat de haspels het gras of achteruit of vooruit en omhoog kunnen werpen. De harken of gaffels worden door een veer in hun norma-

Digitized by Google

len stand gehouden, zoodat ze bij oneffenheden van den bodem kunnen uitwijken. Aan de machine is een stelinrichting om ze, b.v. na verwisseling van paarden, op de juiste hoogte boven den grond in het gras te kunnen doen grijpen en tevens is een zetel voor den bestuurder aangebracht. Van Amerikaanschen oorsprong zijn de hooischudders, die van gaffels zijn voorzien, welke in een zoodanige, schommelende beweging kunnen worden gebracht, dat ze met hun tanden het gras grijpen en achteruit omhoog werpen. Ook deze gaffels kunnen hooger of lager worden gesteld.

De *hooihark* bestaat uit een tweewielige kar, waarin een groote hark, voorzien van sterk gebogen, veerende tanden, is aangebracht, waarmede het hooi bijeen kan worden gehark. De tanden zijn zoodanig in de hark bevestigd, dat ze ieder

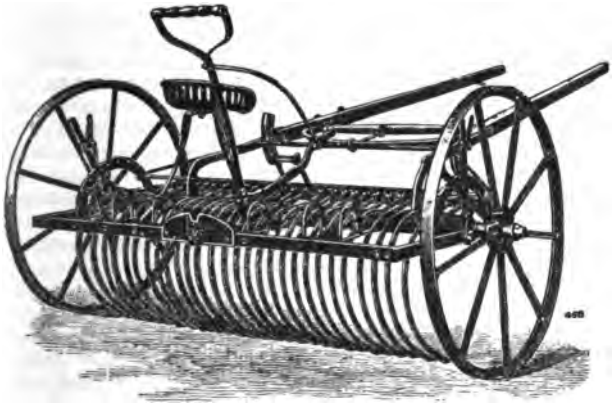

Hooihark.

afzonderlijk of bij paren op en neer kunnen worden bewogen om de oneffenheden van den bodem te kunnen volgen. De hark kan door middel van een stelsel van hefboomen door den bestuurder, die achter de machine gaat of er op zit, met handen en voeten om een as zoodanig worden gewenteld, dat de punten der tanden worden opgelicht en het hooi door eigen gewicht uit de hark valt of er door overlangs in de machine aangebrachte stangen uit wordt gestreken. Door opzetten aan deze stangen wordt verhinderd, dat de tanden er met de punten overheen springen. De machine is ook dikwijls zoo ingericht, dat het wentelen van de hark door het paard kan worden verricht en in dat geval wordt gesproken van een zelfwerkende hooihark. Door het verstellen van de wielen of van het lemoen, kan zorg worden gedragen, dat de tanden van de hark onder alle omstandigheden op de juiste hoogte boven den grond het gras kunnen grijpen.

Bij het vervoer van de hooihark in niet-werkenden toestand kan de hark in haar hoogsten stand door middel van een haak worden vastgezet.

Hooiasthma. Zie *Hooikoorts.*

Hooihark. Zie *Hooi.*

Hooikoorts. In de zomermaanden, vooral in de eerste, krijgen sommige menschen wanneer zij buiten in de bloeiende weide geloopen hebben, aanvallen van catarrh in neus en oogen: de neus loopt en prikkelt tot veelvuldig niezen, de oogen tranen, zijn lichtschuw en rood, de oogleden gezwollen; lichte slikbezwaren en branden in het slikdarmhoofd worden gevoeld en soms breidt de catarrh zich ook over keel en luchtpijpen uit. Meestal duurt zoo'n catarrh 3—8 weken en recidiveert, zoodra de patiënt zich weer aan gevaar blootstelt. Dat gevaar bestaat in het stuifmeel van bloeiende granen, dat zich in de lucht verbreidt, in neus en oogen dringt en in het secreet van deze organen kan aangetoond worden. De vatbaarheid is echter niet zeer verbreid, arbeiders en de gewone plattelandsbevolking zijn er ongevoelig voor, meestal zijn de patiënten uit de beschaafde stadskringen, tusschen de 15 en 30 jaar oud. Een andere vorm van hooikoorts is het *hooiasthma*, welke niet van een gewone asthmaaanval verschilt, maar er bestaan overgangsvormen tusschen den asthmatischen en den catarrhalen vorm. Prof. *Koster* vond veel baat bij de inademing van menthol.

Hooischudder. Zie *Hooi.*

Hooiwagen (*Phalangidae*) is de naam voor een groep spinachtige dieren, ook wel *basterdspinnen* en *kreeftspinnen* geheeten. Zij bezitten geen spinklieren, kunnen derhalve geen web maken; zij gaan 's avonds op roof uit en voeden zich hoofdzakelijk met kleine insekten. Met hun zeer lange, van haakjes voorziene pooten hangen ze overdag aan muren, schuttingen enz.

Hook. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *W. J. Hooker* (zie aldaar).

Hook, *Theodor Edward*, een Engelsch romanschrijver, geboren te Londen den 22sten September 1788, ontving zijn opleiding op de school te Harrow, was al vroeg een geestig improvisator en trad reeds in 1805 als tooneeldichter op. In 1812 werd hij benoemd tot ontvanger-generaal en kassier op het eiland Mauritius. Nadat hij 6 jaren die betrekking bekleed had, maakte een zijner ondergeschikte ambtenaren misbruik van vertrouwen, zoodat hij een aanzienlijk tekort in de kas moest dekken. Bij zijn terugkeer in Engeland (1819) werd een onderzoek ingesteld en het vonnis, eerst in 1823 uitgesproken, verplichtte hem tot terugbetaling eener som van 12000 pond sterling. Inmiddels was hij redacteur geworden van het dagblad „John Bull", waarin hij de belangen der tories verdedigde. Niettemin kwam hij in gijzeling, en in de gevangenis schreef hij de verhalen, welke onder den titel „Sayings and doings" (9 dln., 1826—1829) bij het publiek zoo grooten bijval vonden, dat zij hem een som van 4000 pond sterling verschaften. Hij herkreeg daarop weldra zijn vrijheid en wijdde zich geheel aan de letterkunde en schreef: „Maxwel"(1833), „The parsons's daughter"(1833) en „Love and pride" (1833). In 1836 belastte hij zich met de redactie van het „New Monthly Magazine", waarvoor hij „Gilbert Gurney" en het

Digitized by Google

minder verdienstelijk vervolg „Gurney married" schreef, die later ook afzonderlijk zijn uitgegeven. Daarna verschenen: „Jack Brag" (1836), „Birth, deaths and marriages" (1839) en „Fathers and sons" (1840). Zijn laatste roman „Peregrine Bunce" (3 dln., 1842) verscheen eerst na zijn dood. Al zijn geschriften getuigen van zijn menschenkennis en geestigheid, maar ook van de vluchtigheid, waarmede zij geschreven zijn. Hij overleed te Fulham den 24sten Augustus 1841.

Hook, *James*, deken van Worchester en archidiaken van Huntingdon, een broeder van den vorige, geboren in 1771, overleden in 1828, was eveneens een ijverig aanhanger der Torypartij. Men heeft van hem 2 romans: „Pen Owen" (1822) en „Percy Mallory" (1823), waarin hij de staatkundige aangelegenheden van den dag behandelt, alsmede een aantal vlugschriften en leerredenen.

Hook, *Walter Farquhar*, een zoon van den vorige, geboren in 1798, studeerde te Oxford in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens domheer te Lincoln, kapelaan der koningin en in 1856 dekaan van Chichester. Als schrijver heeft hij een goeden naam verworven door zijn „Church Dictionary" (15de druk, 1896), „An ecclesiastical biography" (8 dln., 1845—1852) „Lives of the archbishops of Canterbury" (12 dln., 1861—1876) en „The church and its ordinances" (2 dln., 1876). Hij overleed den 20sten October 1875.

Hooker, *William Jackson*, een Engelsch plantkundige, geboren te Norwich den 6den Juli 1785, deed in 1809 een botanische reis naar IJsland, welke hij beschreef in zijn boek „A journal of a tour in Iceland" (2 dln., 2de druk, 1813). In 1815 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt in de plantkunde te Glasgow. Hij leverde een vervolg van het „Botanical Magazine", in 1787 door *Curtis* gesticht, redigeerde de „Botanical Miscellany" (1830—1833) en het „London Journal of Botany" (1834—1848) en schreef „Muscologia Britannica" (2de druk 1827), „Flora Scotica" (1821), „Flora boreali-americana" (2 dln., 1833—1840), „The British Flor" (2 dln., 8ste druk, 1860), „Genera filicum" (1842), „Species filicum" (5 dln 1846—1864) en „Filices exoticae" (1859). Wegens zijn wetenschappelijke verdiensten werd hij ridder en later directeur van den koninklijken hortus te Kew, waaromtrent hij verslag gaf in zijn werk: „Kew gardens or a popular guide to the royal botanic gardens at Kew" (1847). Hij overleed te Kew den 12den Augustus 1865.

Hooker, *Joseph Dalton*, een plantkundige en zoon van den voorgaande, geboren te Halesworth (Suffolk) den 30sten Juni 1817, studeerde in de medicijnen, vergezelde als geneesheer in 1839—1843 kapitein *Ross* op zijn tocht naar de Zuidpool en leverde als vrucht zijner nasporingen „Flora antarctica" (9 dln., 1844—1847), „Flora Novae Zeelandiae" (2 dln., 1853—1855) en „Flora Tasmanica" (2 dln., 1860). In 1847 ondernam hij een botanische reis naar Indië, bereikte in 1848 Calcutta, beklom het Himalayagebergte en drong door tot in Tibet, waar hij een groot aantal nieuwe planten ontdekte. Hij beschreef deze in „Himalayan Journal" (2 dln., 1854). Na den dood zijns vaders volgde hij dezen op als directeur van den plantentuin te Kew. In 1871 bezocht hij Marokko en beklom den Grooten Atlas, vanwaar hij een menigte planten naar Kew medebracht. Deze reis beschreef hij in het „Journal of a tour in Morocco and the Great Atlas" (1878). Verder leverde hij nog „The rhododendrons of Sikkim Himalaya" (3 dln., 1849—1851), „The flora of British India" (dl. 1—10, 1872 enz.) en met *Bentham* „Genera plantarum" (3 dln., 1862—1883).

Hooker, *Joseph*, een Noord-Amerikaansch generaal, geboren den 13den November 1815 te Old-Hadley in Massachusetts, ontving zijn opleiding aan de militaire academie te West point en werd in 1837 geplaatst als onderluitenant bij de artillerie. Hij bleef aan bovengenoemde academie verbonden tot 1846, toen de oorlog in Mexico hem de gelegenheid gaf zich te onderscheiden. In 1846 was hij kapitein en tot 1853 bleef hij in werkelijken dienst. Toen kocht hij een stuk grond aan de baai van St. Francisco in Californië, waar hij zich wijdde aan den landbouw. Bij het uitbarsten van den Burgeroorlog werd hij tot tot brigadegeneraal der vrijwilligers benoemd, stond eerst onder *Heintzelmann* en in den winter van 1861—1862 onder *M'Clellan* op den linkeroever van den Potomac. Toen laatstgenoemde voorwaarts trok, verjoeg *Hooker* aan het hoofd eener divisie den vijand uit Yorktown en leverde hem met *Kearney* den bloedigen slag bij Williamsburg. Ook aan den Zevendaagschen Slag nam hij deel, inzonderheid bij Mallvern-Hill, waar hij zijn aanvankelijke nederlaag in een overwinning veranderde. Ook onderscheidde hij zich in den veldtocht van Augustus bij den Rappahannock. Inmiddels was hij tot generaal-majoor bevorderd, voerde bij Antietam (17 September 1862) bevel over den linker vleugel en droeg door zijn welgelukten aanval op Stonewall Jackson niet weinig bij tot de zegepraal, hoewel hij, gewond zijnde, het slagveld verlaten moest vóór het oogenblik der beslissing. Hij kon eerst terugkeeren tot zijn post, toen *Burnside* het opperbevel van *M'Clellan* had overgenomen, en werd nu commandant van een groote divisie, welke met andere den 13den December 1862 bij Frederiksburg het onderspit moest delven. In Januari daaraanvolgende werd hij in plaats van *Burnside* tot opperbevelhebber benoemd. Tegen het einde van April opende hij den veldtocht in Virginia, welke reeds den 3den Mei met zijn volkomen nederlaag eindigde. *Hooker*, die weinig geschiktheid bezat om met een groot leger te werken, trok over den Rappahannock terug en bleef den vijand in het oog houden. Deze echter drong tegen het einde van Juni onder bevel van *Lee* door het Shenandoahdal in Maryland en Pennsylvanië. *Hooker* volgde met versnelde marschen en was gereed om hem slag te leveren, toen hij den 28sten Juni 1863 het opperbevel aan *Meade* moest afstaan, die, naar de door *Hooker* beraamde plannen, eenige dagen later den vijand bij Gettysburg versloeg. Van nu af bleef *Hooker* enkel als corpscommandant werkzaam en werd als zoodanig in het najaar van 1863 met het 11de en 12de korps naar Chattanooga gezonden, waar hij tot de overwinningen van *Thomas* en *Sherman* niet weinig bijdroeg. Tegen het einde van 1864 was hij militaire gouverneur van Ohio en later als zoodanig te New-York, nam in 1866 zijn ontslag en overleed te Garden-City op Long-Island den 31sten October 1879.

Digitized by Google

Hooker, *Mount*, is een berg in de Canadeesche Rocky Mountains, in het brongebied van den Athabasca en de Columbia, die 3460 m. hoogte bereikt.

Hook-fil. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *J. D. Hooker* (zie aldaar).

Hoonaard, *Willem van den*, een Nederlandsch onderwijzer, was in 1823 als zoodanig werkzaam te Hillegersberg en vroeger aan een armenschool te Amsterdam. Zijn „Korte uittreksels uit merkwaardige land- en zeereizen" werden door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond. Hij overleed den 1sten Juni 1862. Van zijn talrijke geschriften ten behoeve van het onderwijs vermelden wij: „Rekenboek ten dienste der scholen" (1812, 8 stukjes), „Aardrijkskundige tafel der steden en vlekken van het Koninkrijk der Nederlanden" (1818, 3 stukjes), „Aardrijkskundig leer- en leesboek" (2 stukjes), „Spel- en leesboekje voor de scholen" (3 stukjes), „Herinnering aan Nederlands verlossing en herstelling in 1813 en de overwinning bij Waterloo in 1815" (nieuwe uitgave met platen, 1830), „Algemeen aardrijkskundig leesboek" (1843) en „Rekenboek voor de scholen in het Koninkrijk der Nederlanden" (10de druk, 1843).

Hoop, *Kaap de Goede.* Zie *Kaap de Goede Hoop.*

Hoop, *Van der,* is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht.

Hoop, Adriaan van der, een Nederlandsch staatsman, geboren te 's Gravenhage den 5den April 1701, studeerde en promoveerde in de rechten en werd toen secretaris der generaliteitsrekenkamer en vervolgens secretaris van den Raad van State, welke betrekking hij tot in 1748 bekleedde. Daar hij zich niet onderwerpen kon aan het regeeringsbeleid van den stadhouder, vroeg hij ontslag en leidde een ambteloos leven. Hoogst belangrijk zijn de door hem nagelaten handschriften, welke thans op het Rijksarchief berusten, vooral zijne bouwstoffen voor een geschiedenis der verdediging van ons land. Hij overleed op zijn buitengoed Dijckerwaal bij 's Gravesande den 13den November 1767.

Hoop, François van der, een zoon van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 21sten Januari 1747, studeerde en promoveerde in de rechten, was aanvankelijk eerste secretaris der generaliteitsrekenkamer en werd in 1787 raad en thesaurier-generaal der Vereenigde Nederlanden. Hij werd de eenige erfgenaam van *François Hemsterhuis*, doch schonk de handschriften aan de Leidsche academie en het overige der nalatenschap aan de weinig bemiddelde betrekkingen van den erflater. Hij overleed den 8sten Mei 1793.

Hoop, Joan Cornelis van der, een broeder van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 18den Mei 1742, studeerde te Leiden en verwierf in 1763 den graad van doctor in de beide rechten. In hetzelfde jaar werd hij toegelaten als practiseerend advocaat voor het Hof van Holland en in 1765 als zoodanig erkend voor den raad van leenhoven van Brabant, terwijl hij in 1776 benoemd werd tot landsadvocaat voor den Raad van State. Nadat hij in 1779 ook nog het ambt aanvaard had van adjunct-secretaris van de geoctrooieerde sociëteit van Suriname, benoemde de regeering van Amsterdam hem kort daarna tot poorter en weldra tot boekhouder der garnizoenen. Hij nam zijn ontslag als landsadvocaat en werd in 1781 aangesteld tot raad en advocaat-fiscaal van het college der Admiraliteit te Amsterdam en een jaar later tot medelid en raad van adsistentie van den Stadhouder-admiraal-generaal voor de zaken der Marine. In het jaar 1795 deed echter partijhaat hem zijn betrekkingen verliezen, terwijl hij tevens gevangen genomen werd. Na het herkrijgen zijner vrijheid leidde hij nabij Amsterdam een ambteloos leven en vruchteloos waren gedurende de Fransche overheersching alle pogingen om hem tot het aanvaarden van eenig staatsambt te bewegen. Toen echter den 16den November 1813 de Franschen de hoofdstad verlieten, aanvaardden 17 notabele ingezetenen het voorloopig bewind en kozen *van der Hoop* tot hun voorzitter. Nadat het voorloopig bestuur den 30sten December daaraanvolgende ontbonden was, werd *van der Hoop* den 6den April 1814 door den Souvereinen Vorst benoemd tot secretaris van Staat voor de Marine, belastte zich in Juli voor korten tijd met de portefeuille van Koloniën en ontving in September 1815 den titel van minister van Marine, alsmede het grootkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw, terwijl hij een verheffing in den adelstand van de hand wees. Hij overleed te 's Gravenhage den 13den Maart 1825.

Hoop, Adriaan van der, een zoon van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 28sten April 1778, was in 1814 lid van de vergadering van notabelen voor het vaststellen der Grondwet, daarna lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en van de Provinciale Staten van Noord-Holland, commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw, ridder der orde van St. Anna van Rusland 2de klasse en geruimen tijd chef van het handelshuis *Hope & Co.* te Amsterdam. Hij overleed aldaar den 15den Maart 1854. Aan zijn geboortestad vermaakte hij zijn museum van schilderijen en een aantal belangrijke handschriften, van zijn vader en grootvader afkomstig.

Hoop, *Adriaan van der, Junior*, geboren te Rotterdam den 2den Juni 1802, ontving een zorgvuldige opvoeding. Het lezen der meesterstukken van Engelsche, Fransche en Hoogduitsche dichters werkte gunstig op zijn poëtischen aanleg en sedert 1830 gaf hij een groot aantal dichtstukken, waaronder vooral vele gelegenheidsverzen, in het licht. Sommige werden met geestdrift ontvangen en beleefden een 2den of 3den druk. Tot zijn beste voortbrengselen behoort „Warschau, dichterlijke krijgstafereelen". In 1832 nam hij met *Schull* op zich de redactie van het tijdschrift „Bijdragen tot boeken- en menschenkennis", dat ook na den dood van laatstgenoemde onder zijn leiding uitkwam. Verder vindt men zijn verzen in onderscheiden jaarboekjes van 1830 tot 1842. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, correspondent der 2de klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed te Rotterdam den 4den November 1841. Van zijn dichterlijke en prozaïsche voortbrengselen vermelden wij: „Poëzij" (1830), „Aan de Vorsten van Europa" (1830), „Nikolaas, Keizer aller Rus-

Digitized by Google

sen, lierzang" (1830), „Nederland met betrekking tot het verledene, tegenwoordige en toekomstige" (1831), „De kanonneerboot, romance" (1831), „De Koning en het leger, vaderlandsche zang" (3de druk, 1831), „Hobein, vaderlandsche romance naar het Fransch"(1831), „Het nationaal congres, fragment" (1831), „Aan Holland, lierzang" (1831), „De bekeerde liberaal of het mislukte verraad, blijspel"(1831), „God met ons enz."(1831), „Hugo en Elvire, romantisch treurspel" (1831), „De Tiendaagsche veldtocht"(1831), „Warschau, dichterlijke krijgstafereelen"(1832), „De tocht naar Ter Vueren, dichterlijke heldenzang"(3de druk, 1832), „De cholera, graf- en boetklanken"(1832), „Het kasteel van Antwerpen"(1832), „Het metalen kruis"(1832), „Aan den generaal Chassé" (1833), „Willem Tell, Zwitsersche tafereelen" 1833). „De Koning van Rome, zangen des tijds" (1833), „Leidens ontzet in 1574, dichterlijk verhaal" (1833), „Het slot van IJselmonde, een berijmd verhaal" (1834), „Johanna Shore, treurspel in vijf bedrijven" (1834), „Een uur te laat of het verijdeld tweegevecht" (1834), „Han van Klipstadur, tooneelspel", „Najaarsloveren, poëzij", „De Deensche vesper, eene legende" (2 dln.), „Iwan en Paulesca, Poolsche romance" (1835), „La Esmeralda, een verhaal, Victor Hugo nageschetst" (1836), „Rouwklacht bij het overlijden van Neêrlands Koningin" (1837), „Byron en Moore, vier gedichten enz." (1837), „De Renegaat, een berijmd verhaal" (1837), „De Horoskoop, treurspel in 4 bedrijven" (1838), „Han van IJsland, dramatisch tafereel" (1839), „Columbus, een dichtstuk" (1840) en „Van Speyk, een winterfantasie" (1840). Na zijn dood verschenen nog „Lente en herfst, nagelaten en verspreide gedichten" (4 dln., 1859—1861).

Hoop, Jrsz., Adriaan van der, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Rotterdam in 1826. Nadat hij zeer vroeg zijn moeder en als knaap zijn vader verloren had, liet hij zich als student te Leiden door den maalstroom der lichtzinnigheid medeslepen. Wèl ging hij naar den Briel, om zich voor het candidaatsexamen in de rechten voor te bereiden, doch hij verviel bij zijn terugkeer in de academiestad tot de vroegere verkeerdheden, waarom hij zich inscheepte naar de Kaap de Goede Hoop. Na eenigen tijd kwam hij weder in het vaderland, doch het gelukte hem niet zijn studiën te voltooien. Hij overleed te Heusden den 13den Februari 1862. Van zijn werken noemen wij „Roepstem van beweldadigden" (1850), „Twaalf Daguerrotypen" (1851), „Geloofsbelijdenis" (1851), „Nieuwe Daguerrotypen" (1853), „Schetsen, proza" (1854), „Verspreide gedichten" (1854), „Kinderpoëzij. Mijmeringen en lessen uit het kinderleven", „De gelaarsde kat" (1856), „Voor Hollandsche knapen en meisjens" (2de druk, (1858), „H. Heine, Poëzij en proza" (1856), „Prentenalbum" (1856), „De nieuwe rijschool" (1856), „Bedorven kinderen" (1856), „De nieuwe Moeder de Gans of de gouden eieren" (1857), „Bedorven kinderen, schetsen en gedichten" (1859), „Gedichten" (4 dln., 1859—1862), „Waarheid en kunst, schetsen en fantasieën" (1862) en „Poëzij" (1862).

Hoorde, *Jozef van*, een Vlaamsch letterkundige, geboren te Gent den 12den October 1843, ontving zijn opleiding aan het Athenaeum in zijn geboortestad, werd in 1862 hulponderwijzer, maar nam in 1866 zijn ontslag en werd het volgende jaar redacteur van den „Gentschen Mercurius". In 1870 werd hij lid der redactie van de „Gazette van Gent". Onder den schuilnaam *Paul van Elen* schreef hij met *B. Block*: „Zielenadel, comedie in één bedrijf" (1869), „Nijd en hoogmoed, tooneelspel in vier bedrijven" (1871) en „De stiefdochter, tooneelspel in vier bedrijven" (1872). Onder zijn eigen naam leverde hij: „Huwt de vrouw van uw hart, comedie in een bedrijf", „Twee vrouwenbeelden, comedie in een bedrijf", „De verstootene dochter, comedie in een bedrijf", „Een woord over de strekking van het Nederlandsch tooneel" (1872), „Victors nichtje, blijspel met zang in twee bedrijven" (met *van Goethem*, bekroond, 1874), „J. B. J. Hofman van Kortrijk, zijn leven en zijne werken" (bekroond, 1875), „Een strijd tusschen twee, comedie in een bedrijf" (bekroond, 1876), — en „Quinten Metsijs, tooneelspel in drie bedrijven"(1877).

Hoorigen. Zie *Lijfeigenschap*.

Hoorigheid was in vroeger eeuwen de in verschillende vormen voorkomende overgangstoestand tusschen vrijheid en lijfeigenschap (zie aldaar).

Hoorn, *Kaap*. Zie *Vuurland*.

Hoorn en **Hoornmuziek.** Een hoorn of waldhoorn, corno of corno di cassia, cor of cor de chasse, is een koperen blaasinstrument, bestaande uit cirkelvormige pijpen, die in een wijden trechter uitloopen, waarin door een mondstuk geblazen wordt. Het is een der oudste muziekinstrumenten dat, eerst recht of slechts weinig gebogen, van beestenhorens, later van hout, en eindelijk in 1680 te Parijs van koper in cirkelvormige pijpen of roeren vervaardigd werd. Oorspronkelijk werd het gebruikt door koewachters, nachtwachters en jagers en sedert omstreeks een eeuw als orkestinstrument. In het begin was het slechts voor een toonsoort geschikt, later is het door zetstukken in alle toonsoorten bruikbaar gemaakt; nog later werd het door zuigers of ventilen en kleppen geschikt voor de uitvoering van alle chromatische passages. De toonomvang van den hoorn is van de een- tot de driegestreepte *c*. Later zijn er onderscheiden soorten van hoorns uitgevonden en vervaardigd.

De muzikale compositiën voor koperinstrumenten, als hoorns, trompetten, bazuinen enz., noemt men *hoornmuziek*; ook de muziek zelf, door die instrumenten te zamen voortgebracht. Koper- en houtinstrumenten, tot een orkest vereenigd, leveren *harmoniemuziek*. Zie verder *Muziek*.

Hoorn, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 677 H.A. groot, met (1907) 10992 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Wognum, Zwaag, Blokker en door een deel van de Zuiderzee n.l. het Hoornsche Hop. Tot de gemeente behoort, behalve de stad, de Hoorner ban, waar landbouw, tuinbouw en veeteelt wordt uitgeoefend.

De stad Hoorn, in de 16de eeuw een der voornaamste koopsteden van Holland, behoort thans tot de „doode steden" langs de Zuiderzee. Er worden drukke kaas- en veemarkten gehouden, terwijl men er ook nog al scheepvaart en eenige nijverheid heeft. De stad is de zetel van een

Digitized by Google

kantongerecht en bezit een gemeentelijke hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en verschillende kerken. De Groote Kerk bevat het praalgraf van den vice-admiraal *Pieter Florisz.* De voornaamste gebouwen zijn verder het stadhuis, waar een drinkbeker van *Bossu*, een portret van *Jan Pietersz. Koen* en eenige merkwaardige schilderijen bewaard worden, de Waag, het Ziekenhuis en het Weeshuis, dat van 1573—1576 *Bossu* tot een gedwongen verblijf diende. De stad, die het karakter eener oud-Hollandsche plaats bewaard heeft, bezit vele mooie geveltjes en een standbeeld voor den eersten gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, *Jan Pietersz. Koen*, die in 1587 te Hoorn geboren werd, vervaardigd door *Ferdinand Leenhoff*. Verder vindt men er een gedenkteeken voor *Lambert Meliez.* De stad is door spoorwegen met Amsterdam, Alkmaar, Medemblik en Enkhuizen en door een stroomtram met Enkhuizen verbonden.

Volgens vroegere geschiedschrijvers zou de stad omstreeks 1316 gesticht zijn, waarschijnlijk echter is zij ouder. In 1416 werd het groote haringnet te Hoorn uitgevonden. Den 24sten September 1569 werd de stad door de Spanjaarden bezet, den 19den Juni 1572 ging zij tot de Staatsche zijde over. In haar nabijheid viel den 11den October 1573 de slag op de Zuiderzee voor, den 17den September 1799 werd zij door de Engelschen, onder generaal *Abercromby*, overrompeld.

Hoorn, *Arnoldus van*, gesproten uit een oud-adellijk geslacht, bevond zich in 1371 te Rome, toen hij door de praelaten en kanunniken te Utrecht tot aartsbisschop gekozen werd. Paus *Gregorius XI* bevestigde deze keus, waarna *Arnoldus* terugkeerde en in de Mariakerk den eed aflegde. Hij voerde oorlog tegen Gelderland en Holland. In 1379 benoemde *Urbanus VI* hem tot bisschop van Luik. Hij overleed den 8sten Maart 1389.

Hoorn, *Johannes van*, sedert 1484 als *Johannes IX* bisschop van Luik, werd wegens een tweetal mededingers eerst na verloop van 2 jaar gehuldigd. Intusschen ontstond daardoor een oorlog, die eerst in 1492 eindigde. Hij overleed te Maastricht den 16den Januari 1505.

Hoorn, *Johan van*, graaf *van Boxtel* en *Bassigny*, heer *van Lokeren* enz., behoorde tot het Verbond der Edelen, werd kapitein-generaal en gouverneur van Dordrecht, versterkte de stad, gaf onderricht in den wapenhandel en bracht een leger bijeen van ruim 4000 man, waarmede hij de Staten diende. Daarna werd hij bevelhebber van 's Hertogenbosch, waar hij den Religievrede deed afkondigen en wegens ongesteldheid zijne waardigheid opdroeg aan zijn zoon *Maximiliaan*. Hij overleed te Utrecht in 1600 of 1606 en werd te Vianen in den grafkelder der *Brederode's* bijgezet.

Hoorn, *Willem*, graaf *van*, baron *van Kessel*, heer *van Batenburg*, generaal der artillerie en kolonel van een regiment infanterie, leefde in de 2de helft der 17de eeuw. Hij nam deel aan den tocht naar Rochester en bewees aan ons land groote diensten in den oorlog tegen Frankrijk. Onder leiding van hem en van luitenant-kolonel *Palm* wierpen den 12den October 1673 eenige compagniën mariniers zich op de Franschen, ontzetten het bijkans overwonnen krijgsvolk van den gesneuvelden *Zuylesteyn*, sloegen de aanvallen des vijands af, hernamen de veroverde vaandels en maakten zich van eenige standaarden der Franschen en van een aantal gevangenen meester. In 1676 had hij als generaal der artillerie het opperbevel over het krijgsvolk der vloot, ruim 300 man sterk, en bevond zich op het eskader van *Tromp*, bestemd om de Westkust van Frankrijk te bedreigen. *Van Hoorn* landde eerst op Belle-Isle, nadat hij 's vijands kustverschansingen vernield had, doch het kasteel, op een rots gelegen, bleef onaangetast. Daarna ontscheepte hij krijgsvolk op het eiland Noirmoutiers, ten zuiden van den mond der Loire. Hier maakte hij zich meester van de batterijen en van het kasteel. Toen vervolgens in 1673 de Franschen Utrecht hadden verlaten, nam hij deze stad in naam van *Willem III* in bezit en bekleedde er het bevelhebberschap. Hij overleed den 4den Maart 1694.

Hoorn, *Joan van*, gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, geboren te Amsterdam den 16den November 1653, vergezelde reeds vroeg zijn vader naar Oost-Indië, waar hij in 1663 aankwam en langs de verschillende trappen van onderassistent, onderkoopman, opperkoopman, eerste klerk, eerste secretaris, raad van Indië en directeur-generaal eindelijk in 1704 den hoogsten trap, dien van gouverneur-generaal, bereikte. Hij had nog vóór zijn laatste bevordering twee gezantschappen bij den koning van Bantam waargenomen. In 1714 keerde hij naar het vaderland terug, volgens sommigen op eigen verzoek om ontslag, volgens anderen ontboden door de bewindhebbers. Deze waren intusschen niet ontevreden over zijn bestuur, daar zij hem een gouden penning vereerden ter waarde van 150 gulden. Hij overleed te Amsterdam den 21sten Februari 1711, volgens het gerucht niet minder dan 10 millioen gulden nalatende. Onder zijn bestuur kwam West-Java aan de Compagnie en werd de koffiecultuur uitgebreid.

Hoorn, *Paulus Godfried van*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Delft den 7den October 1777, studeerde te Leiden en werd er in 1803 tot medicinae doctor bevorderd op een: „Specimen medicum inaugurale de iis quae in partibus membri, praesertim osseis, amputatione vulneratis, notanda sunt". Hij vestigde zich te Leiden en was jaren werkzaam aan het Nosocomium clinicum, terwijl hij tevens zoo lang mogelijk zijn krachten besteedde aan de uitbreiding van het Academisch Museum voor natuurlijke historie. Ook beoefende hij met goed gevolg de letterkunde en de teekenkunst. Om die reden werd hij benoemd tot lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Bataafsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, alsmede tot lid van de Maatschappij van Beeldende Kunsten te Amsterdam en tot mededirecteur van het teekengenootschap „Ars aemula naturae" te Leiden. Gedurende het Fransche bewind was hij lid van den Municipalen raad, in 1813 werd hij lid der Provisioneele Regeering, in 1818 lid van den stedelijken raad en in 1832 wethouder van Leiden. Ook was hij lid der Provinciale Staten van Zuid-Holland, hoofd-ingeland van Rijnland en ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 5den Augustus 1850.

Digitized by Google

Hoornaar (*Vespa crabro*) of *honte* noemt men een soort van wespen, die zich door haar grootte van de gewone wesp onderscheiden. De sprieten, het schildje en de kop zijn bruinachtig rood, de borst alleen aan den voorsten rand en in het midden, en het achterlijf aan het uiteinde. De laatste ringen van het achterlijf zijn geel, aan de voorste randen zwart met 2 of 3 achterwaarts loopende stippen. De hoornaars bouwen haar papierachtige, uit hout vervaardigde nesten in holle boomen, in oude, droge wallen, boven in de daken van huizen en schuren en onder dakgoten en kunnen met haar angel zeer pijnlijke wonden toebrengen. Zij benadeelen het jonge plantsoen doordien zij den bast afknabbelen, vooral van esschen, en vergasten zich aan fijne vruchten, zooals sappige peren, perziken, pruimen enz. Men kan ze 't gemakkelijkst verdelgen door des ochtends voordat zij uitgevlogen zijn, een pot met brandenden zwavel onder het nest te houden.

Hoornaert, *Lodewijk*, een Vlaamsch dichter, geboren te St. Nikolaas den 8sten Mei 1828, werd aldaar secretaris der teekenacademie en overleed den 5den Juli 1875. Hij dichtte onderscheiden liederen, die met muziek in het licht zijn verschenen. Verder schreef hij: „België's kunst" (1856), „Willem Tell, treurspel" (1857), „Hans Winkelzee" (1857), „Redevoering, gehouden ter gelegenheid der prijsuitreiking enz." (1859), „Omreis van den Hertog Karel van Lorreinen in het land van Waes" (1862) en „De slag bij Rupelmonde" (1864).

Hoornbeek, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Haarlem den 4den November 1617, bezocht de hoogescholen te Leiden en te Utrecht en werd in 1638 proponent, in 1639 predikant te Mühlheim bij Keulen. Door de woelingen der Roomschgezinden genoodzaakt zijn standplaats te verlaten, keerde hij naar Utrecht terug en verwierf er den rang van doctor in de godgeleerdheid. Terstond werd hem het professoraat aangeboden te Harderwijk en te Utrecht. Hij besliste ten gunste van laatstgenoemde stad, waar men hem het volgende jaar ook het leeraarsambt opdroeg, doch reeds in 1654 ontving hij een beroep naar de Leidsche hoogeschool en aanvaardde zijn betrekking met een redevoering: „De scholis theologicis" (1654). Nadat hij hier 12 jaar werkzaam was geweest, overleed hij den 23sten Augustus 1666. Hij schreef „Disputationes X anti-Judaicae" (1644), „De paradoxis et heterodoxis Weigelianis commentarius" (1646), „Disputationes de baptismo veterum" (1647), „Socinianismi confutatio" (3 dln., 1650—1664), „Euthanasia ofte wél sterven", „Examen Bullae papalis, qua pontifex Innocentius X abrogare nititur pacem Germaniae etc." (1652), „Summa controversiarum religionis cum infidelibus etc." (1653 en later), „Institutiones theologicae" (1653), „Theologiae practicae tomi II" (1663), „Methodus sive tractatus de ratione concionandi" (1669 en later) en „Vetera et nova, sive excercitationum theologicarum libri III" (1772).

Hoornbeek, *Izaäk*, een zoon van den vorige, studeerde te Leiden in de rechten en werd weldra pensionaris van Rotterdam. Toen in 1720 de raadpensionaris *Antonie Heinsius* overleed, werd *Hoornbeek*, hoewel reeds 64 jaren oud, tot zijn opvolger gekozen. Hij vereffende de geschillen tusschen de drie kwartieren in Gelderland, waarom men hem een gouden drinkbeker vereerde, trachtte vruchteloos de benoeming van *Willem IV* tot stadhouder te verhinderen en overleed den 17den Juni 1727.

Hoornblad (*Ceratophyllum L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hoornbladigen* (*Ceratophylleae Gray*). Het onderscheidt zich door in kransen geplaatste 1- tot 3-maal gegaffelde bladeren met getande slippen en ongevleugelde vruchten. In ons land groeien *gedoornd hoornblad* (*C. demersum L.*) met 3-doornige vruchten, waarop 2 dorens aan den voet teruggeslagen zijn en soms door knobbels vertegenwoordigd worden, terwijl de topdoorn recht en even lang of langer dan de vrucht is, — en *ongewapend hoornblad* (*C. submersum L.*), welks vruchten enkel aan den top met een doorn voorzien zijn, die korter is dan de vrucht, terwijl de bladeren lichter groen en slapper zijn dan die der voorgaande soort.

Hoornbladachtigen (*Ceratophylleae L.*) is de naam eener plantenfamilie. Zie *Ceratophyllaceën*.

Hoornblende of amphibool is een uit calcium, magnesium, aluminium, ijzer, mangaanoxyde, siliciumoxyde bestaand, half-doorzichtig tot ondoorzichtig mineraal, hetwelk in monokline zuilen (zie de afb.) voorkomt. Het is grof- en fijnkorrelig, gedeeltelijk eenigszins schelpachtig op de breuk en groen, grijs, zwart of wit gekleurd. Men vindt deze delfstof in kristallijne massa's; zij smelt voor de blaaspijp tot een zwart, groenachtig bruin of groenachtig wit glas. Men onderscheidt: *straalsteen* (actinoliet) in verschillende schakeeringen van groen of bruin, *grammatiet* (tremoliet), meestal in dolomiet en korreligen kalksteen, ofschoon ook wel in gangen en beddingen met ertsen, en zeer verschillend van kleur, *eigenlijke hoornblende*, die meestal pikzwart, doorgaans zeer donker, maar ook wel eens blauwachtig groen of groenachtig wit is, en *anthophylliet*, ook verschillende kleuren bezittende. De eigenlijke hoornblende is algemeen verspreid en een bestanddeel van vele gesteenten, zooals syeniet, dioriet enz. Iuntsschen vormt zij ook zelfstandig het *hoornblendegesteente* en de *hoornblendelei*, terwijl men ze ook aantreft in basalt, lava, melafier enz. en in losse kristallen in vulkanische tuf.

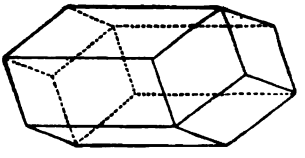

Hoornblende.

Hoornbloem (*Cerastium L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de onderfamilie der *Alsineeën*, uit de familie der *Caryophyllaceeën*. Het onderscheidt zich door 5 of 4 kelkbladen, door 5 of 4 tweespletige of spits uitgerande bloembladeren, door 10 of 8 meeldraden, door 5 of 4 stijlen tegenover de kelkbladen en door een 10- of 8-tandige doosvrucht. Van de inlandsche soorten noemen wij: *C. arvense L.* (*akkerhoornbloem*) met bloembladen, die dubbel zoo lang zijn als de kelk, lijn lancetvormige bladeren, kortharige bloemstelen en breed gerande schutbladen; deze overblijvende plant heeft zodenvormende, onvruchtbare stengeltjes naast de opstijgende, vruchtbare. — *C. triviale Link*, met ei-lancetvormige, stompe

Digitized by Google

of getande kelkbladen met een bijna tot den top doorloopende groene streep, met uitstaande bloemstelen en een gebogen, forschen stengel, uit een liggenden, vaak wortelenden voet oprijzend, — *C. semidecandrum L.* met schutbladen met zeer breede vliezige, getande randen, breedvliezige, aan den top uitgevreten, getande kelkbladeren, stijve, na den bloei teruggeslagene, later weder opgerichte bloemstelen, kleine, opgerichte of opstijgende stengels en meestal 5 meeldraden, — *C. glutinosum Fr.*, met smal gerande kelkbladen met een aangespitsten, kalen top en een tot bij het uiteinde doorloopende groene streep, met aan den top gebogen, na den bloei loodrecht opstaande, daarna weder opgerichte bloemstelen; — *C. tetrandrum Curt.* met geheel kruidachtige, aan den top kale kelkbladeren, stijve, na den bloeitijd teruggeslagen, later weder opgerichte bloemstelen, meest 4-tallige bloemen en lijnlangwerpige bladeren, waarvan de onderste langgesteeld zijn, — en *C. glomeratum Thuill.* met vruchtstelen, die korter of nauwelijks langer zijn dan de kelk, gebaarde kelkblaadjes en uitstaande, een weinig gebogen bloemstelen.

Hoorne, *Philips II van Montmorency-Nivelle, graaf van*, was een zoon van *Joseph van Montmorency*, graaf *van Nivelle*, en van *Anna van Egmont*. Toen deze, na den dood van haar echtgenoot een tweede huwelijksverbintenis aanging met *Johannes*, domheer van Luik en dit huwelijk kinderloos bleef, besloot haar gemaal de beide zonen uit het eerste huwelijk als de zijne aan te nemen en hen te begiftigen met de titels en goederen, welke hij inmiddels van zijn broeder *Jacob III*, graaf *van Hoorn* of *Hoorne*, geërfd had. Daardoor verkreeg *Philips*, behalve het graafschap Hoorne, de heerlijkheden Altena en Weert, terwijl hij vervolgens ook in het bezit kwam van het graafschap Nuenar, Meurs en Saverdam. Zijn afkomst en rijkdom strekten hem tot aanbeveling bij het Hof en hij werd er met eerambten en waardigheden begiftigd. Eerst werd hij hopman van de lijfwacht van den koning van Spanje, daarna stadhouder van Gelder en eindelijk admiraal der Nederlanden. *Philips II* schonk hem de orde van het Gulden Vlies en belastte hem met het opperbevel over de vloot, waarmede hij naar Spanje stevende. De graaf vertoefde aldaar van 1559 tot 1563, keerde als lid van den Raad van State naar de Nederlanden terug, verbond zich met de edelen tegen *Granvelle* en deed met *Willem I* en *Egmont* den eersten stap om den kardinaal te verwijderen. Ook verklaarde hij, evenals de beide medestanders, aan de landvoogdes, dat hij de zittingen van den Raad van State niet meer zou bijwonen, zoolang de koning verzuimde een andere orde te stellen op de regeering. Eveneens was hij aanwezig bij de vergaderingen der edelen te Breda en te Hoogstraten, maar behoorde niet tot de onderteekenaars van hun Verbond. Na het vertrek van *Granvelle* nam hij weder zitting in den Raad van State, waar hij de landvoogdes steeds aanspoorde tot gematigdheid en zich een voorstander betoonde van vrijheid van geweten, terwijl hij weigerde zijn toestemming te geven tot de invoering der Inquisitie Toen deze niettemin op bevel des konings ingevoerd werd, begaf de graaf *van Hoorne* zich naar zijne goederen, zonder zich verder met regeeringszaken te bemoeien. Zoodra er sprake van was om die geloofsrechtbank op te schorten, keerde hij echter met andere edelen terug. Omstreeks dien tijd had de beeldenstorm plaats en begon ook te woeden te Doornik, waar 's graven broeder, *Montigny*, die zich tijdelijk in Spanje bevond, met de landvoogdij was belast. De stad was in opstand en de hervormingsgezinden dreigden alles te vernielen. Met gevaar van zijn leven begaf de graaf *van Hoorne* zich daarheen en bracht het zoover, dat de opstandelingen de wapens nederlegden en zich van alle baldadigheid onthielden onder voorwaarde, dat zij vrijheid zouden hebben om buiten de stad te bouwen. Het toestaan van deze voorwaarde verwekte het ongenoegen der landvoogdes en vooral dat des konings. Dit alles, gevoegd bij andere onaangenaamheden, bracht hem tot het besluit, zich van al zijn bedieningen te ontdoen en zich op zijn kasteel te Weert te vestigen. Vervolgens deed hij een buitenlandsche reis, maar bevond zich te Brussel, toen *Alva* er in Augustus 1567 binnentrok. De hertog ontving hem met de grootste minzaamheid, noodigde hem op den 9den September ten eten, doch liet hem na den maaltijd door *Hiëronimo de Salinas*, burchtvoogd van Portorole, gevangen nemen. Te vergeefs beriep hij zich op zijn bewezen diensten en op de voorrechten der ridders van het Gulden Vlies. Hij en *Egmont*, werden eerst te Brussel in afzonderlijke vertrekken opgesloten, daarna onder een aanzienlijke krijgsbedekking naar Gent gebracht en den 8den Juni 1568 naar Brussel teruggevoerd. Hier werden 63 punten van beschuldiging tegen hem ingebracht. Geen tusschenkomst had eenigen invloed om het vonnis des doods af te wenden. Twee dagen later werd het volvoerd, eerst aan *Egmont*, daarna aan *Hoorne*. Gekleed in een zwarten mantel en met ongedekten hoofde, ongeboeid en door niemand vastgehouden, betrad hij het schavot, beleed zijn zonden, maar weigerde te bekennen, dat hij schuldig was jegens den koning. Na het afleggen van zijn mantel knielde hij op het kussen, trok een wollen muts over zijn oogen en zeide in het Latijn: „Heer, in uwe handen beveel ik mijnen geest!" Daarna trof hem de doodelijke slag. Hij had den leeftijd van 50 jaren bereikt. Zijn stoffelijk overschot werd in de hoofdkerk te Weert bijgezet, waar het graf in 1839 teruggevonden is.

Ook zijn broeder *Floris Hoorne* werd in 1570, in de gevangenis te Simancas, ter dood gebracht, waarmede het geslacht *van Hoorne* uitgestorven was.

Hoornklaver (*Trigonella L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* (*Papilionaceae*). Het heeft veel overeenkomst met het geslacht *Klaver* (*Trifolium L.*) en onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-spletigen kelk en door een zeer kleine kiel, terwijl de vleugels en het vlagje eenigszins openstaan en als het ware een 3-bladerige bloemkroon vormen. De peul is langwerpig, samengedrukt of rolrond, gespitst, bijna rechtstandig en veelzadig. In ons land groeit in de duinen *T. ornithopodioïdes*.

Hoornlood. Zie *Chloorlood*.

Hoornsche Hop is een inham van de Zui-

Digitized by Google

derzee tusschen Schardam en De Nes; aan de noordelijke bocht ligt de stad Hoorn.

Hoornsteen is een soort van kwarts, die meestal in onregelmatige gedaante en dikwijls in zonderlinge vormen voorkomt. Men vindt deze delfstof vaak als versteeningsmiddel van plantaardige voorwerpen, zoodat men wel eens geheele boomstammen aantreft, die in hoornsteen veranderd zijn. Zij is splinterig of schelpachtig op de breuk, veelal grijs, doch ook geel, rood, bruin en groen van kleur, somtijds gewolkt of gestreept. Men kan er met staal vonken uit slaan, hoewel zij iets minder hard is dan kwarts; zij is ondoorzichtig, op zijn meest aan de kanten doorschijnend. Volgens *Klaproth* bestaat zij uit 98¼ % kiezelzuuranhydride, ¾ % aluminiumoxyde, ½ % ijzeroxyde en ½ % water. Men vindt den hoornsteen in den Harz, in Bohemen en in het Saksische Ertsgebergte. In Zweden komt hij voor als hoofdmassa van sommige porfiersoorten en wel onder den naam van hoornsteenporfier. Sommige soorten kunnen fraai gepolijst en als agaat bewerkt worden.

Hoornvee. Zie *Rundvee*.

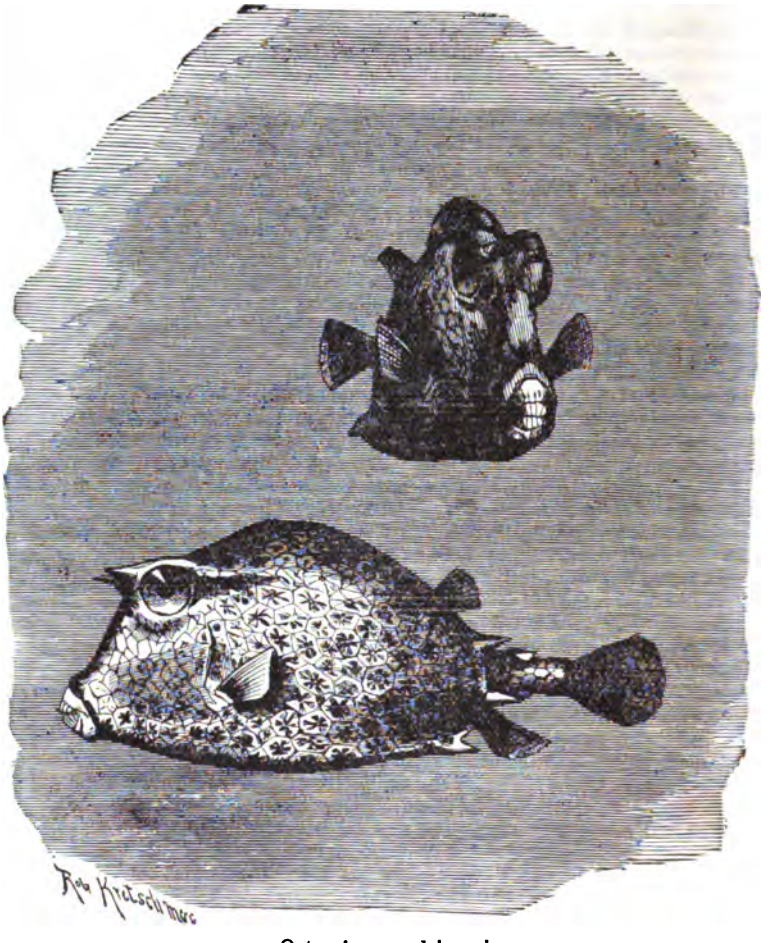

Ostracion quadricornis.

Ostracion boops (sterk verkleind).

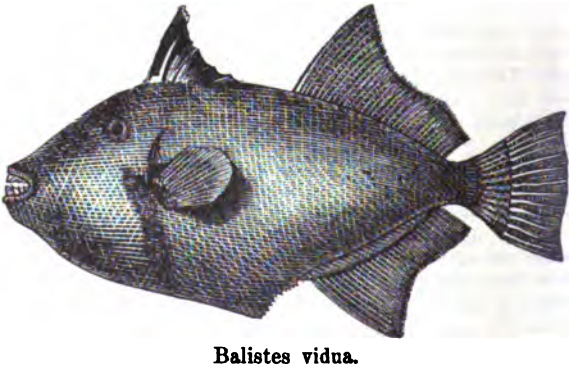

Balistes vidua.

Hoornvisschen (*Sclerodermi*) is een familie van niet zeer groote of kleine zeevisschen, algemeen in de tropen en meer zeldzaam op hoogere breedte voorkomende. Zij is een der beide familiën, welke om de wonderlijke visschen, die er toe behooren (zie de afb.) — merkwaardig zoowel om hun zonderling voorkomen, als om hun levensgewoonten — samen een afzonderlijke onderorde vormen, n.l. die van de *Vastkakigen* (*Plectognathi*), in de orde der *Beenvisschen* (*Teleostei*). Zie verder *Vastkakigen*.

Digitized by Google

Hoornvlies. Zie *Oog*.

Hoornzilver. Zie *Chloorzilver*.

Hoos of *Windhoos* is de naam, dien men geeft aan eigenaardige, hevige bewegingsverschijnselen in den dampkring, waarvan de kern gevormd wordt door een krachtig opstijgenden luchtstroom van geringe doorsnede. Een hoos is niets anders dan een cyclone (zie *Wind*) met zeer steilen gradiënt (zie aldaar), doch van geringe oppervlakte. De van alle zijden met groote snelheid toestroomende lucht beschrijft schroefvormige lijnen rondom het minimum der depressie (evenals bij een gewone cyclone) en stijgt in het minimum omhoog. Is de verticale beweging zeer krachtig en de lucht rijk aan waterdamp, dan worden in de hoogere deelen der hoos wolken gevormd, die als lange, smalle zakken tot op de aarde omlaag hangen en waaruit dikwijls regen of hagel ontlast wordt. Somtijds komt het ook tot electrische ontladingen. Door de kracht der wervelende beweging worden lichte voorwerpen mede omhoog gevoerd, somtijds tot groote hoogte, om later, dikwijls met een ijskorst bekleed, weer neer te vallen. Trekt zij over de zee, dan brengt zij ook het water in een wervelende beweging en doet het kegelvormig oprijzen, zoodat zij daarmede 2 kegels vormt, met de toppen naar elkander gekeerd. Zulk een *waterhoos* wordt dan wel verplaatst tot over het land, zoodat visschen aldaar aangevoerd worden. Hoozen kunnen somtijds geweldige verwoestingen aanrichten, zooals de ervaring bijv. in de jaren 1832 en 1843 in Noord-Brabant geleerd heeft. Ook op zee zijn zij zeer gevaarlijk.

Hop, *Humulus Lupulus L.*, fam. *Moraceën*, kruidachtige, overblijvende, 2-huizige plant met 4—12 m. langen, naar rechts windenden, van klimhaken voorzienen, ruwen stengel en langgesteelde, 3—5-lobbige of -spletige aan den voet hartvormige bladeren. De voor de cultuur nutteloze mannelijke planten hebben de bloemen in losse pluimen; de vrouwelijke dragen ze in uit schijnkransen samengestelde katjes, die hopbellen worden genoemd. De schutbladeren van deze (zie fig. 1) zijn met harsachtige klieren bezet, (sterk vergroot afgebeeld in fig. 2) die de voor de bierbrouwerij nuttige stof het hopmeel of de lupuline leveren. De bovenaardsche deelen sterven jaarlijks af; de overblijvende wortelstok, die een dikte van 20—30 c.m. kan bereiken, schiet telken jare nieuwe uitloopers, soms 100 jaar achtereen. De hop groeit in de gematigde zone van de oude en de nieuwe wereld in het wild, in vochtig kreupelhout, vooral aan rivieroevers en wordt in genoemde streken tevens gecultiveerd. In de afbeelding fig. 3 stelt *a* een mannelijken, *b* een vrouwelijken bloemtak, op $^1/_3$ der natuurlijke grootte, *c* een mannelijke, *d* een bundel vrouwelijke bloemen, *e* een vrouwelijke bloem, 3 maal vergroot, *f* een doorgesneden vrucht 7 maal vergroot, voor.

Fig. 1. Fig. 2.

Hop.

Er worden onderscheiden: roode en groene, groot- en kleinvruchtige, hooge en lage, vroeg-, middelvroeg- en laatrijpe variëteiten. De vroegrijpe, kleinvruchtige leveren in het algemeen een

Fig. 3.

Hop (Humulus Lupulus).

fijner product dan de laatrijpere, grootvruchtige.

H. japonicus Sieb. et *Zucc.*, met diep 5—7-spletige, getande bladeren, die in China en Japan en op de naburige eilanden voorkomt, bezit geen lupuline, doch is wegens haar buitengewoon snellen groei en haar in den herfst nog fraai donkergroene bladeren als sierplant aan te bevelen.

De bierbereiding is overoud. Het gebruik van hop in bier en de cultuur van het gewas dateeren vermoedelijk eerst van de 8ste eeuw. De cultuur was onder Pepijn de Korte omstreeks het jaar 768 bekend. In N. Duitschland, vooral echter in Vlaanderen, waren reeds in de Middeleeuwen meerdere steden wegens haar hopbier bekend. Naar Engeland kwam de hop vermoedelijk niet vóór den tijd van Hendrik VIII. De hop wordt hoofdzakelijk gebruikt voor de bierbrouwerij, alleen de bellen van de vrouwelijke planten hebben daarvoor waarde. In sommige streken worden ze nog van de wilde hop verzameld. Deze zijn echter minderwaardig. De jonge onderaardsche uitloopers kunnen in het voorjaar bij wijze van asperges worden gegeten. De bladeren worden door het vee, in het bijzonder door schapen gegeten, als ze zich eraan gewend hebben. De uitgekookte bellen worden ook als veevoeder gebruikt, doch zijn meer geschikt voor den aanleg van broeibakken.

De kwaliteit van de hop hangt af van de hoeveelheid lupuline en de fijnheid van geur. De beste hop wordt geproduceerd in Bohemen. De in Beieren geteelde is in het algemeen krachtiger maar minder fijn dan de eerstgenoemde. Belangrijke hopculturen worden verder gevonden in Wurttemberg, Elzas-Lotharingen, Hessen, Posen, Altmark, Baden, Engeland, België, Frankrijk en Noord-Amerika.

Digitized by Google

Goede hop is roodachtig- of groenachtig-geel, bij het fijnwrijven sterk harsachtig en kleverig, en verspreidt een zuiveren geur; bij het ineenknijpen balt ze te zamen, maar ze is elastisch. Ze verliest bij de bewaring snel haar goede kwaliteit en houdt zich gewoonlijk niet langer dan één jaar goed.

Het klimaat moet voor hopcultuur vochtig zijn, vooral regenachtig in de maanden Mei en Juni; van den bloei tot de rijpheid moet het weer droog en warm zijn. Droge zand-, zware klei-, alsmede zure veengronden zijn voor hop weinig geschikt. Beter zijn de humusgronden. Aan natheid mogen ze niet lijden. Goede doorlatendheid en losheid, tot op groote diepte, zijn wel de eerste eischen aan den grond te stellen. Dieplosse zandige leem- en lemige zandgronden, met een vrij hoog gehalte aan humus en kalk, zijn wel de beste hopgronden. Ze moeten rijk zijn aan plantenvoedsel, vooral op een diepte van 40—80 c.m. Bij den aanleg van een hoptuin moet de grond vóór den winter tot op die diepte worden bewerkt en bemest. De stekken, die uitsluitend van vrouwelijke planten worden genomen, bestaan in een krachtigste aangebonden. Daarenboven kan één voorloopig voor reserve blijven staan. De andere worden ± 15 cm. onder de oppervlakte van den grond afgesneden. Gedurende den groei wordt de grond tusschen de planten gehakt en worden deze aangeaard. Verder moeten de planten nog herhaalde malen hooger worden aangebonden, terwijl ze tot op ongeveer 3 m. hoogte van de gevormde zijscheuten worden ontdaan. Fig. 4 vertoont een gedeelte van zulk een volgens het *Perinsche stelsel* aangelegd hopveld (de getallen duiden de afstanden in meters aan), fig. 5 de dwarsdoorsnede, fig. 6 een zijaanzicht der elkander kruisende draden, waarlangs de hopstengels zich omhoog slingeren.

De hopbellen worden geoogst, als ze geelachtig-olijfgroen zijn geworden, de klieren goed met het secreet zijn gevuld en de bellen bij het wrijven tusschen de vingers sterk aromatisch rieken en in de hand samengeknepen ruischen. Elke bel wordt afzonderlijk geplukt, voorzien van een 1,5 cm. langen steel.

De bellen worden op een zolder of op gestellen in droogruimten of op dorren, bij een tempera-

Fig. 4. Fig. 5. Fig. 6.

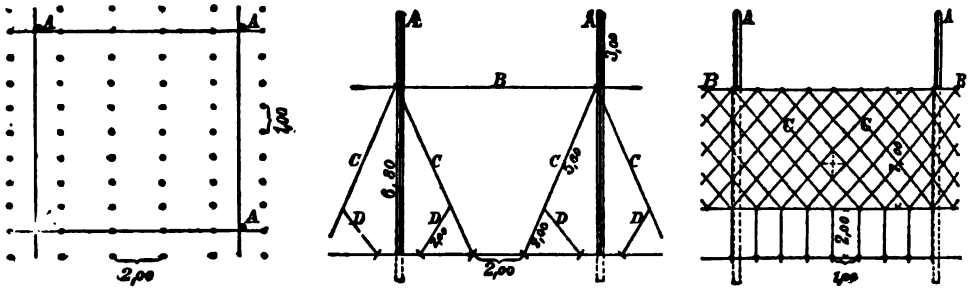

Hop.

ongeveer 10 c.m. lang en ± 1.5 c.m. dik onderaardsch deel van een uitlooper en moeten van krachtige oogen zijn voorzien. Ze worden bij éénen of bij tweeën geplant, op afstanden van 1,2—2 m. in gaten van 30—35 c.m. diepte en met het boveneinde 15—20 cm. onder de oppervlakte. Daarna worden de gaten geleidelijk met losse aarde gevuld. Hakken van den grond tusschen de planten is zeer aan te bevelen. De opbrengst is het eerste jaar gering. Meestal wordt de wortelstok jaarlijks, bij voorkeur in het voorjaar, blootgelegd en besneden, waarbij tevens bemesting met stalmest kan plaats hebben, naar behoefte aangevuld met kunstmest. Tegen of bij het doorbreken der jonge scheuten worden naast de planten rechte, aan het ondereinde 8—9 c.m. dikke staken in den grond gezet, die boven den grond een lengte van 5—9 m. moeten hebben en van zijtakken zijn ontdaan. Ter vervanging van de kostbare staken, worden ook wel op zekere hoogte boven den grond draden over het veld gespannen. Vanaf de plekken, waar de planten staan, worden naar genoemde draden andere recht of schuin naar boven geleid, waarlangs de hopstengels omhoog kunnen groeien en slingeren. Als de uitloopers 60—70 c.m. lang zijn, worden 2 of 3 der tuur van niet boven 37° C. gedurende 11—20 uur, gedroogd. Droge hop zwelt na het ineenknijpen vanzelf weer op en heeft een brozen steel. Hop broeit licht; daarbij gaat het fijne aroma verloren en gaat ze gemakkelijk schimmelen. Om ze een blankere kleur en grootere duurzaamheid te geven, wordt ze dikwijls gezwaveld.

De opbrengsten variëeren al naar kwaliteit van 300—1500 kg. p. H.A.

Bij de intrede van den winter worden de achtergebleven hopstengels nabij den grond afgesneden en de staken verzameld en opgeborgen.

Ziekten en *beschadigingen*. De hop kan worden aangetast door zwartzwammen en meeldauw. Verder ondervindt ze schade van waterratten, engerlingen, ritnaalden, van de wortelrups (Hepialus Humuli L.), van de rups van de dagpauwoog, van de springrups (Pyralis rostralis L.), van de rups van Mamestra Persicariae L., van bladluizen (Aphis Humuli Schrk.), van de hopwants, van millioenpooten en van de plantaardige parasiet Cuscuta europaea L.

Hop (*Upupa Epops L.*) is de naam van een vogel uit de familie der *Zingvogels* (*Passerini, Cantatores*). Hij komt voor in geheel Europa, doch meer in het zuiden dan in het noorden, ver-

Digitized by Google

der in Egypte, Abessinië en in het Atlasgebied. Deze fraaie vogel, die de grootte heeft van een lijster, is op den kop versierd met 2 rijen lange, zwartgetopte vederen, welke hij als een kuif kan opzetten. Zijn bek is lang en gebogen, zijn kleur op den kop, den hals, de borst en den rug rosachtig en op de vleugels en den staart zwart met witte strepen. Zijn naam is ontleend aan zijn geroep. Hij voedt zich met insekten, vooral met larven, wormen enz., welke hij met zijn langen snavel opspoort. Ook onderscheidt hij zich door zonderlinge bewegingen, daar hij dikwijls met den bek op den grond leunt. De hop is een trekvogel, die even vóór den koekoek herwaarts komt; hij maakt een nest van mos in holle boomen, waarin het wijfje vuilgroenachtig-witte eieren legt, terwijl het door een smeerklier op het staartbeen een stof afscheidt, welke een ondragelijken stank veroorzaakt.

Hop, *Cornelis*, geboren te Amsterdam, den 26sten Maart 1620, studeerde en promoveerde in de rechten en werd in 1666 pensionaris van zijn geboortestad. Ter beveiliging van deze zorgde hij voor de versterking van Naarden, en werd vervolgens benoemd tot raadsheer in den Hoogen Raad. Een geschil tusschen dien Raad en het Hof van Holland wikkelde hem in groote onaangenaamheden, welke echter door tusschenkomst der burgemeesters van Amsterdam werden uit den weg geruimd. Hij overleed den 15den November 1704.

Hop, *Jacob*, een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande, geboren den 30sten Juli 1654, op een hofstede bij Velsen, studeerde te Leiden onder den hoogleeraar *Böckelman* in de rechten en was vervolgens voor de groote gerechtshoven van Holland als pleitbezorger werkzaam. In 1678 vergezelde hij *Hiëronymus van Beverningh* als edelman van het gezantschap naar Frankrijk en 2 jaar later werd hij pensionaris van Amsterdam. In 1680 was hij gemengd in de geschillen tusschen den prins *van Oranje* en Amsterdam over het werven van 16000 man en over de geheime onderhandelingen met *d'Avaux*. Het gepeupel begon hem met het lot van de *de Witten* te bedreigen, doch het bleek, dat hij niets buiten den last der stadsregeering gedaan had, zoodat hij na den dood van *Fagel* voor de betrekking van raadpensionaris werd aanbevolen. Hij behoorde tot de gevolmachtigden, die in 1684 een verdrag sloten met *d'Avaux*, en 3 jaar later vaardigden de Algemeene Staten hem af als buitengewoon gezant naar den keurvorst van Brandenburg te Berlijn, die zijn bemiddeling had aangeboden ter vereffening van geschillen tusschen Denemarken en de Nederlanden. Tevens moest hij er het recht handhaven der Nederlandsche West-Indische Maatschappij op Guinea. Te Berlijn genoot *Hop* zoo groot aanzien, dat hij peet was van *Frederik Willem*, den zoon van den keurvorst. In 1689 vertrok *Hop* naar het keizerlijk Hof te Weenen, om onze bemiddeling aan te bieden tusschen den keizer en den sultan van Turkije, en om de onzijdigheid, waarnaar Hamburg streefde, tegen te werken en met den keizer een verbond tegen Frankrijk te sluiten. Van Weenen ging hij naar Londen, om Engelands koning tot toetreding tot dit verbond te bewegen. Hier vergezelde hij koning *Willem* op den krijgstocht naar Ierland. In 1693 zond men hem naar de Hoven van Denemarken en Brunswijk-Lüneburg, om de beide mogendheden tot verzoening te brengen. Bij zijn terugkeer deed hij verslag van de uitkomsten zijner bemoeiingen, en daar nog niet alle moeilijkheden uit den weg geruimd waren, woonde hij het volgende jaar de onderhandelingen van Deensche en Holsteinsche gevolmachtigden te Hamburg bij. In 1698 ging hij nogmaals als buitengewoon gezant naar Weenen en werd belast met de taak om den vrede van Rijswijk duurzaam te maken en onderscheiden andere belangen te bevorderen. Ook gaf hij er kennis van het verbond, door de Algemeene Staten met Frankrijk en Engeland gesloten met betrekking tot de verdeeling der Spaansche monarchie en het bewaren der rust van Europa, doch slaagde er niet in ook den keizer daaraan te doen deelnemen. Laatstgenoemde huldigde echter zijn verdiensten door hem te verheffen tot baron van het Roomsche Rijk, terwijl de Staten hem benoemden tot thesaurier-generaal der Vereenigde Nederlanden. Deze betrekking verhinderde evenwel niet, dat men hem met onderscheidene zendingen belastte. In 1703 werd hij naar Düsseldorf, naar den keurvorst van de Palts, gezonden, teekende met *Marlborough* de capitulatie van Bonn en woonde als gedeputeerde te velde den slag van Ekeren bij. In 1706 vertrok hij naar Brussel, om met anderen orde te stellen op het bestuur der overwonnen landen. Eindelijk werd hij in 1712 met den heer *van Welderen* naar Henegouwen afgevaardigd, om te beletten, dat de hulptroepen zich verwijderden. In het vaderland teruggekeerd, wist hij het door den Successie-oorlog geschokte staatscrediet te handhaven. Hij overleed den 26sten October 1725. Hij heeft vele belangrijke brieven nagelaten. Een aantal van deze is in 1850 door den hoogleeraar *Vreede* in het licht gegeven onder den titel „Correspondance diplomatique et militaire du duc de Marlborough, du grand-pensionaire Heynsius et du trésorier-général des Provinces Unies Jacques Hop".

Hop, *Cornelis*, een Nederlandsch staatsman en zoon van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 3den Juni 1685, studeerde en promoveerde in de rechten en kreeg achtervolgens zitting bij de tresorieren extraordinair, in het college der commissarissen van huwelijkszaken, als schepen in de rechtbank en in het college van kleine zaken, doch ging in 1718 als ambassadeur naar Frankrijk, waar hij 7 jaren bleef. Hij bewees er groote diensten aan de Hervormden. Bij zijn terugkeer in het vaderland nam hij weer zitting in het college van kleine zaken, en werd in 1728 afgevaardigd door Hunne Hoog-Mogenden naar Soissons, vanwaar hij Parijs bezocht om met graaf *von Zinzendorff* over Oostenrijksche zaken te onderhandelen. Ook vertrok hij in 1729 met anderen naar Frankrijk om den koning bij de geboorte van den dauphin geluk te wenschen. In 1730 keerde hij naar Holland terug, werd in het volgende jaar weesmeester, welke betrekking hij tot in 1748 bekleedde, en in 1733 door Holland afgevaardigd naar den Raad van State, terwijl hij ook bij herhaling behoorde tot de gecommitteerde raden te 's Gravenhage. In 1749 verkreeg hij zitting onder de thesaurieren van Amsterdam en in

Digitized by Google

1758 onder de raden der Admiraliteit. Sedert 1720 behoorde hij tot den raad der stad en tot viermaal toe bekleedde hij er de waardigheid van burgemeester. Ook was hij van 1716 tot 1735 bewindhebber van de West-Indische Compagnie. Hij overleed den 14den Juli 1762.

Hop, *Johan*, een Nederlandsch staatsman en kleinzoon van eerstvermelden *Cornelis*, geboren te Amsterdam in 1709, verkreeg den rang van meester in de rechten en werd in 1734 raadsheer in den Hoogen Raad van Holland, Zeeland, en West-Friesland, in 1738 secretaris van den Raad van State en in 1753 thesaurier-generaal. Hij legde den grondslag voor den bloei van 's Lands geldmiddelen, werd kort voor zijn dood benoemd tot curator der Leidsche hoogeschool en overleed den 17den December 1772.

Hope, *Thomas*, een Engelsch bevorderaar van kunst en oudheidkunde, geboren te Londen in 1770, deed reeds op jeugdigen leeftijd reizen in Europa, Azië en Afrika en verzamelde een menigte teekeningen naar belangrijke gebouwen en beeldhouwwerken. In Engeland trok hij het eerst de algemeene aandacht door de inrichting en versiering van zijn huis te Londen en van zijn villa te Deepdene bij Dorking. Hij gaf afbeeldingen van zijn huisraad in het licht in de „Household furnitures and internal decorations" (1807). Nadat hij de werken „The costumes of the ancients" (2 dln., 1809) en „Designs of modern costumes" (1812) in het licht gegeven had, schreef hij den roman „Anastasius or the memoirs of a modern Greek"(3 dln., 1819), die met grooten bijval ontvangen werd. Hij overleed den 3den Februari 1831 en na zijn dood verschenen nog „On the origin and prospects of man"(1831) en „Historical essay on architecture"(1835).

Hope, *Alexander James Beresford*, een Engelsch staatsman en schrijver, een zoon van den voorgaande, geboren in 1820, was van 1868—1887 lid van het Parlement en schreef: „Esssays"(1843), „English cathedrals in the 19th century"(1861), „Cathedrals in their missionary aspects" (1872), „Worship in the Church of England"(1874) en „Worship and order"(1883). Van zijn romans had „Strictly tied up" (1800) het meeste succes. Hij overleed te Londen den 20sten October 1887.

Hopetown, een distrikt in de Kaapkolonie ten Z. van West-Griqualand en de Oranjerivier telt op 11142 v.km. 6496 inwoners. Het land, een boomlooze hoogvlakte met enkele toppen, was vroeger een rijk jachtgebied en dient thans als weide voor schapen en struisvogels. De gelijknamige hoofdstad (751 inwoners) ligt aan de spoorlijn Kaapstad—Kimberley—Gubuluwajo; een brug over de Oranjerivier wordt als een meesterwerk der techniek beschouwd.

Hopetown, *John Adrian Louis Hope*, graaf *van*, een Britsch-Australisch staatsman, geboren te Hopetown den 25sten September 1860, deed in 1872—1873 groote reizen, werd in 1883 lid van het Hoogerhuis, was van 1885—1889 koninklijk kamerheer, van 1887—1889 oppercommissaris der Schotsche kerk, van 1889—1895 gouverneur der kolonie Victoria, van 1895—1898 betaalmeester-generaal in het ministerie *Salisbury* en van 1898—1900 lord-opperkamerheer. In Juli 1900 werd hij benoemd tot eersten gouverneur-generaal van den nieuw-gestichten Commonwealth of Australia. Dit ambt bekleedde hij van 1 Januari—14 Mei 1901 en trad toen af wegens het te geringe salaris.

Hopf, *Karl*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 19den Februari 1832 te Hamm in Westfalen, studeerde en promoveerde te Bonn, legde zich hoofdzakelijk toe op de geschiedenis van Griekenland, werd eerst docent en bibliothecaris te Greifswald en daarna hoogleeraar in de geschiedenis en opperbibliothecaris aan de universiteit te Koningsbergen. Hij schreef: „De historiae ducatus atheniensis fontibus" (1852) „Venetobyzantinische Analekten" (1858), „Historisch-genealogischer Atlas" (1858), „Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues" (1873) en een Geschiedenis der Middeleeuwen van Griekenland in de „Encyclopädie" van *Ersch* en *Gruber*. Hij overleed te Wiesbaden den 23sten Augustus 1873.

Hopfen, *Hans*, ridder *von*, een Duitsch dichter en novellist, geboren te München den 3den Januari 1835, studeerde aldaar in de rechten, maar wijdde zich vervolgens aan de studie der letteren. Hij promoveerde te Tübingen, vertrok in 1862 naar Italië, in 1863 naar Parijs, in 1864 naar Weenen, was in 1865—1866 secretaris-generaal der Schillerstichting en vestigde zich vervolgens te Berlijn. Hij schreef: „Peregretta" (1864), „Der Pinsel Mings" (1868), „Verdorben zu Paris" (2 dln., 2de druk, 1892), „Arge Sitten" (2 dln., 1869), „Der graue Freund" (4 dln., 1874), „Juschu. Aus dem Tagebuch eines Schauspielers" (1875), „Verfehlte Liebe" (1876), „Bayerische Dorfgeschichten"(1878), „Der alte Praktikant"(2de druk, 1884), „Die Heirath des Hernn von Waldenberg" (3 dln., 1879), „Die Geschichten des Majors" (1880), „Kleine Leute" (1880), „Mein Onkel Don Juan" (2 dln., 1881), „Die Einsame" (2 dln., 1882), „Brennende Liebe"(1885), „Zum Gutem"(2de druk, 1887), „Das Allheilmittel" (1885), „Der letzte Hieb" (1886), „Ein wunderlicher Heiliger" (1886), „Mein erstes Abenteuer" (1886), „Der Genius und sein Erbe" (1887), „Robert Leichtfusz" (1888), „Neue Geschichten des Majors"(1890), „Der Stellvertreter" (1891), „Glänzendes Elend"(1893), „Im Schlaf geschenkt"(1895), „Hotel Köpf" (1896), „Der Väter zweie" (1898). „Die Engelmacherin" (1898), „Die ganze Hand"(1900), „Zehn oder elf"(1901) en „Gotthard Lingens Fahrt nach dem Glück"(1902), benevens „Gedichte"(4de druk, 1883). Ook vermelden wij nog van hem: „Streitfragen und Erinnerungen" (1876), de tooneelspelen „Aschenbrödel in Böhmen"(1869), „In der Mark"(1870) en „Neues Theater" (4 dln., 1892—1893), waarin opgenomen zijn het tooneelspel „Helga", het treurspel „Die Göttin der Vernunft" en de blijspelen „Hexensang" en „Es hat so sollen sein". *Hopfen* overleed te Groszlichterfelde den 19den November 1904.

Hophra, koning van Egypte. Zie *Apries*.

Hôpital, *Michel de l'*, een Fransch staatsman, redenaar en dichter, geboren te Aigueperse in Auvergne in 1505, studeerde te Padua en Bologna in de rechten, bekleedde eenige jaren een rechterlijk ambt te Rome en keerde in 1534 naar Frankrijk terug. Nadat hij drie jaren te Parijs de rechtspraktijk had uitgeoefend, werd hij raadsheer in het Parlement, welk ambt hij echter spoedig neerlegde. In opdracht van het Hof woonde hij in 1547 het Concilie van Trente bij, bekleedde

Digitized by Google

vervolgens de betrekking van opperintendant van Financiën en werd in 1560 benoemd tot kanselier. Hij was in die betrekking 7 jaar werkzaam en zag met leedwezen den godsdiensthaat tusschen R. Katholieken en Protestanten toenemen. Hij wendde al zijn invloed aan om daartegen te strijden, doch toen zijn pogingen geen gewenschte gevolgen hadden, trok hij zich in 1568 in het ambteloos leven terug. Ternauwernood ontkwam hij aan de slachting van den St. Bartholomaeusnacht, doch men meent dat de indruk, dien deze gebeurtenis achterliet, de oorzaak is geworden van zijn dood. Als staatsman heeft hij niets duurzaams tot stand gebracht, als minister van Justitie, wetgever, organisator van de Fransche rechtspraak groote dingen verricht. Hij overleed arm op zijn landgoed Vignay nabij Estampes den 13den Maart 1573. Zijn verschillende geschriften zijn eerst in 1824—1826 in 5 deelen, als „Oeuvres" verschenen.

Hopkinson, *John*, een Engelsch ingenieur, geboren te Manchester den 27sten Juli 1849, studeerde te Cambridge en Londen, was van 1872—1878 werkzaam bij de firma *Chance and Co.* te Birmingham, bracht daar vele verbeteringen in lichttorentoestellen aan en vestigde zich daarna als ingenieur te Londen. Nadat hij zich eerst met thermodynamica, electrostatica enz. had bezig gehouden, maakte hij vooral studie van de dynamo's en toonde in 1879 de beteekenis aan der als karakteristiek bekende kromme lijn voor voor de theorie der dynamo's. In 1883 leverde hij een verbetering van *Edison's* machines, in 1884 een theorie over den wisselstroom en in 1885 onderzoekingen over het magnetisme. Hij kwam met een zoon en twee dochters om het leven bij een bergbestijging in Zwitserland den 22sten Augustus 1898.

Hoplieten waren in de Oudheid de zwaar gewapende, in gesloten linie strijdende voetknechten in het Grieksche leger, waarvan zij de kern vormden. In historische tijden bestond hun bewapening uit een groot, ovaal schild, een pantser, een helm, beenstukken, een 7—8 voet lange lans en een kort zwaard. Zij lieten hun bewapening, ± 24 kg. zwaar, op marsch dikwijls door de *hypaspisten* dragen.

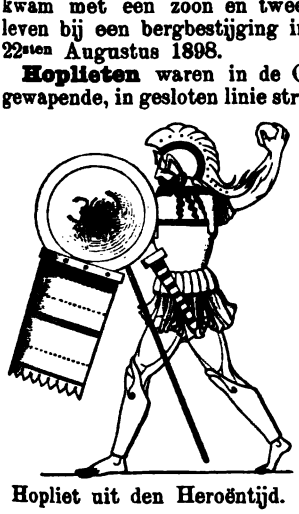

Hopliet uit den Heroëntijd.

Hopp, *Ernst Otto*, een Duitsch schrijver, geboren den 19den Augustus 1841 te Abtshagen in Pommeren, studeerde te Breslau, Greifswald en Berlijn en werd vervolgens eerst leeraar en toen directeur eener school te New-York. Nadat hij gedurende een tiental jaren veel gereisd had in Californië, Florida, Cuba en de Bermudas-eilanden, keerde hij terug naar Duitschland, werd er redacteur van de „Ostdeutsche Presse", aanvaardde in 1881 de redactie van het „Deutsche Familienblatt", daarenboven in 1882 die der door hem gestichte „Echo". Hij schreef daarenboven: „Transatlantische Stimmen. Ein Liedercyclus" (1876), „Transatlantisches Skizzenbuch. Federzeichnungen aus dem Amerikanischen Leben" (1876), „Unter dem Sternenbanner. Streifzüge in das Leben und die Literatur der Amerikaner" (1877) en „Atlantis".

Hoppers, *Joachim* of *Hopperus*, de afstammeling van een oud Friesch geslacht, welks stamvader *Ivo* in 1350 aanzienlijke bezittingen had ten westen van Stavoren, terwijl zijn nakomelingen zich vestigden op een kasteel Hemelum, was een uitstekend Nederlandsch rechtsgeleerde en werd geboren te Sneek den 11den November 1523. Reeds vroeg verloor hij zijn ouders, zoodat zijn grootvader *Feike Piersma*, burgemeester van Sneek, zich met zijn opvoeding belastte. Hij maakte goede vorderingen en werd op 13-jarigen ouderdom naar Haarlem gezonden, waar hij zich verder ontwikkelde onder leiding van *Cornelis Crocus*, een voorstander van de Jezuïeten en door *Loyola* zelf in hun Orde opgenomen. Na een vierjarig verblijf te Haarlem studeerde hij te Leuven in de rechten en wijsbegeerte, bezocht de hoogescholen te Parijs en Orléans en keerde, afziende van een voorgenomen reis naar Italië, in 1549 naar Leuven terug, waar hij tot licentiaat in de rechten, daarna tot buitengewoon en in 1554 tot gewoon hoogleeraar aangesteld werd. Zijn voorlezingen over den „Timaeus" van *Plato* vonden grooten bijval, en weldra benoemde de landvoogdes *Margaretha* hem tot lid van den Grooten Raad van Mechelen, waarvan zijn landgenoot en vriend *Viglius van Aytta* aan het hoofd stond. Later werd hij bevorderd tot voorzitter en tevens tot lid van den Geheimen Raad te Brussel. Hij onderscheidde zich door gematigdheid en verdraagzaamheid en gaf steeds de voorkeur aan zachte maatregelen, terwijl er ook zijn, die hem zwakheid van karakter tegenover de landvoogdes verwijten, wat hem den bijnaam bezorgde van „Oui Madame!"

In 1561 werd hij belast met de stichting der hoogeschool te Douay en in 1566 vertrok hij naar Madrid, om het bestuur op zich te nemen over de Nederlandsche Zaken. Hij stond in hoog aanzien bij *Philips II*, werd zegelbewaarder des konings, doch wees te vergeefs de beste wegen aan om den opstand in de Nederlanden te dempen. De koning benoemde hem tot heer van Dalem, schonk hem het recht van vrije jacht in Gaasterland en verhief hem later tot ridder van de Gouden Spoor. Hij overleed te Madrid den 15den December 1575. Het schijnt, dat hij, hoe ook begaan met den treurigen toestand van zijn vaderland, aan het Spaansche Hof geen invloed genoeg bezat om daarin verbetering te brengen. Van zijn geschriften vermelden wij: „De juris arte libri III etc." (1553). „Ad Justinianum de obligationibus πειθανιῶν libri V" (1553) en „Dispositio in libros Pandectarum" (1558). Na zijn dood verscheen: „Isagoge in veram jurisprudentiam libri XVIII" (1580), „Seduardus, sive de vera jurisprudentia libri XII", „Themis hyperborea sive de tabula regum Frisiae", „Ferdinandus, sive de institutione principis" (1590), „Paraphrasis in Psal-

Digitized by Google

mos Davidicos etc." (1591), „Recueil et mémorial des troubles des Pays-Bas du Roy" (1773, in de „Analecta Belgica" van *Hoynck van Papendrecht*) en „Joachimi Hopperi Frisii Epistolae ad Viglium ab Aytta Zwichemum etc." (1765), terwijl hier en daar nog handschriften van *Hopperus* te vinden zijn.

Hopperusklaver. Zie *Medicago.*

Hoppe-Seyler, *Felix*, een Duitsch physioloog en scheikundige, geboren te Freiburg aan de Unstrut den 26sten December 1825 studeerde te Halle, Leipzig, Berlijn, Praag en Weenen in de natuur- en geneeskunde, was vervolgens van 1852—1854 werkzaam als arts in het werkhuis te Berlijn, van 1854—1856 als prosector en privaatdocent te Greifswald en van 1856—1861 onder *Virchow* als assistent en directeur van het scheikundig laboratorium aan het pathologisch instituut te Berlijn. Nadat hij hier in 1860 tot buitengewoon hoogleeraar aan de universiteit was benoemd, vertrok hij in 1861 als gewoon hoogleeraar in de toegepaste scheikunde naar Tübingen en in 1872 als gewoon hoogleeraar in de physiologische chemie naar Straatsburg. Hij overleed op zijn buitenverblijf Wasserburg aan het Bodenmeer den 11den Augustus 1895. De physiologische en pathologische chemie zijn aan hem een reeks belangrijke nasporingen verschuldigd, vooral zijn onderzoekingen over de kleurstof van het bloed, over de eigenschappen der eiwitstof, over de samenstelling der protoplasma's, over de werkzaamheid der zuurstof en over de gisting. Behalve vele opstellen in tijdschriften leverde hij: „Handbuch der physiologisch- und pathologisch-chemische Analyse" (7de druk, 1903), „Medizinisch-chemische Untersuchungen" (4 stukken, 1866—1870) en „Physiologische Chemie" (4 dln., 1877—1881). Daarenboven redigeerde hij de „Zeitschrift für physiologische Chemie" (dl. 1—21, 1877—1895).

Hor is in het Oude Testament de naam van een bergtop op de grens van Edom, waar *Aaron* stierf (Numeri XX: 23—29). Hij is waarschijnlijk de Dsjebel Nebi Haroen (Aronsberg) bij Petra, op welks top (1329 m.) een modern bouwwerk, naar men wil *Aaron's* graf, staat.

Hora, *Juon*, eigenlijk *Niklas Ursz* (d. w. z. *Nicolaas de Beer*), geboren omstreeks het jaar 1740 te Nagy-Aranyos in Zevenburgen, was niet ontbloot van aanleg en ontwikkeling, maar tevens een slaaf van zijn hartstochten, zoodat hij ten tijde van keizer *Jozef II* het plan vormde zich tot koning van Walachije te verheffen. Met zijn makkers *Kloska* en *Krizzan* zocht hij de ruwe, onderdrukte Walachen in het geheim op te ruien. Daarna begaf hij zich naar Weenen en wist van den keizer te verkrijgen, dat deze aan het vlek Brad in het comitaat Zarand het marktrecht verleende. Met behulp van de hiervoor uitgevaardigde oorkonde wist hij in 1784 de Walachen, die niet konden lezen, wijs te maken, dat hij een volmacht ontvangen had om op een bepaalden dag alle edelen om te brengen. De keizerlijke verordening tot een algemeene volksconscriptie werd door hem zoodanig uitgelegd, dat de keizer het volk tegen de edelen wilde wapenen. Intusschen werd de samenzwering ontdekt en bevel gegeven om den aanlegger in hechtenis te nemen, zoodat de saâmgezworenen meenden, dat zij, ter zake hunner veiligheid, geen oogenblik langer mochten dralen. Den 31sten October 1784 kwam het bij Koerety tot de eerste gewelddaden der bijeengeroepen boeren en met groote snelheid verbreidde zich het oproer. De adel en de geestelijkheid werden met voorbeeldelooze wreedheid vervolgd: honderden menschen verloren het leven en talrijke dorpen en kasteelen werden verwoest, voordat men in staat was daartegen maatregelen te nemen, en slechts met behulp van een groote troepenmacht kon ten slotte de beweging onderdrukt worden. *Hora* noemde zich koning van Dacië, bood gedurende de laatste maanden van 1784 een hardnekkigen weerstand en werd eerst den 8den Maart 1785 met veel moeite in hechtenis genomen. Den 22sten van die maand werd hij met *Kloska* geradbraakt, terwijl *Krizzan* in den kerker zelfmoord gepleegd had. In het Roemeensche volkslied leeft *Hora* nog heden ten dage als de nationale held voort.

Horae canonicae (Latijn = kanonieke uren) of *horae regulares* noemt men in de Katholieke Kerk die uren van den dag, welke voor de gebeden van geestelijken en kloosterlingen bestemd zijn en in de kloosters door klokgelui werden aangekondigd, daar het begin en het einde van het eerste en laatste uurgebed, naar gelang van het jaargetijde, vervroegd of verlaat werd en zich dus niet naar den waren tijd richtte. Gedurende de Middeleeuwen vormden de horae canonicae de eigenlijke indeeling van den dag van ± 3 uur 's ochtends tot 6 of 7 uur 's avonds, en het houden van die horae, waarbij hoofdstukken uit het Oude en Nieuwe Testament, gebeden en hymnen der Kerkvaders, responsoria enz. gezongen werden, vormden een wezenlijk deel van den koordienst. De afzonderlijke horae heeten: 1) *Matutina* (*sc. hora*) van *Matutinum* (*sc. officium* = vroegmis), die in de kloosters in den regel 's morgens om 3 uur begon, terwijl de wereldlijke geestelijkheid haar eerst verlaatte, later echter naar den vorigen avond bracht, terwijl zij, streng genomen, van middernacht tot aan de *Prima* duurde, daar de zoogenaamde *Laudes* of lofzangen zich onmiddellijk aan de mis aansloten; 2) *Prima* (= de eerste uur) van 5 of 6 uur 's ochtends tot de *Tertia*; 3) *Tertia* (= derde uur van 8 of 9 uur 's morgens tot de *Sexter*; 4) *Sexta* of = zesde uur) van 11 of 12 uur tot aan de *Nona*; 5) *Nona* (= negende uur) van 2—3 's namiddags tot aan de Vesper; 6) *Vespera* (*Hora Vespertina*) van 4—5 's namiddags tot den tweeden Vesper; 7) *Completorium* (*Hora completa* = voltooid), onmiddellijk na zonsondergang.

Horapollo, volgens *Suidas* een taalkundige uit Phaenebythis, gaf eerst onderwijs te Alexandrië, daarna onder *Theodosius* te Konstantinopel en schreef, behalve commentaren op *Sophokles*, *Alkaeus* en *Homeros*, ook nog een werk over de aan de goden gewijde plaatsen. Wij bezitten van een schrijver van dien naam ook een boek over de hiëroglyphen, dat uit het Egyptisch in het Grieksch is overgebracht door zekeren *Philippus* en een verklaring bevat van het Egyptisch teekenschrift. Het is ongetwijfeld van Egyptischen oorsprong, doch vermoedelijk niet vroeger vervaardigd dan tegen het einde der 4de eeuw na Chr.

Digitized by Google

Het is bij herhaling uitgegeven, o.a. te Amsterdam door *Leemans* in 1835.

Horatius is een geslachtsnaam van Romeinsche Patriciërs. Daartoe behoorden de drie *Horatii*, die, naar de oud-Romeinsche overlevering, onder koning *Tullus Hostilius* tot beslissing van een strijd tusschen Rome en Alba Longa, tegen de *Curiatii*, eveneens drie broeders, in het krijt traden. Reeds waren twee *Horatiërs* gesneuveld, toen de derde, door *Livius* met den naam van *Publius*, door anderen met die van *Marcus* bestempeld, de overwinning behaalde door zijn met wonden bedekte tegenstanders van elkander te verwijderen en daarna den één na den ander te doen vallen. Toen hij zegepralend terugkeerde, barstte zijn zuster, die aan een der *Curiatii* verloofd was, in tranen uit, waarover hij zoo vertoornd werd, dat hij haar doorstak. De rechters veroordeelden hem ter dood, doch het volk sprak hem vrij, en hij boette zijn misdrijf door onder een juk door te gaan. Dit juk, opgericht bij de altaren van *Juno Sororia* en van *Janus Curiatius*, het *tigillum sororium* genaamd, werd eeuwen lang op kosten van den Staat onderhouden. Ook de graven der *Horatii* en *Curiatii* waren ten tijde van *Livius* nog voorhanden.

Tot de nakomelingen van dezen *Horatius* behoorden *Marcus Horatius Pulvillus*, dien wij na het verdrijven der *Tarquinii*, waartoe hij medegewerkt had, vermeld vinden onder de consuls van het eerste jaar der Republiek (509 v. Chr.); en zijn broeder *Publius Horatius Cocles*, van wien verhaald wordt, dat hij in 507, toen *Porsenna* Rome bedreigde, de brug over den Tiber zoolang verdedigde, totdat zij afgebroken was en daarna zwemmende tot de zijnen terugkeerde, waarna een standbeeld te zijner eer verrees en hij met zooveel land begiftigd werd als hij op één dag kon omploegen. Van de overige *Horatii*, die in de 3de en 4de eeuw v. Chr. te Rome aanzienlijke waardigheden bekleedden, vermelden wij nog *Marcus Horatius Barbatus*, die na den val der Tienmannen consul was met *Lucius Valerius Publicola* (449 v. Chr.), nadat hij die betrekking te voren reeds tweemaal had waargenomen. Met zijn ambtgenoot vaardigde hij belangrijke wetten uit, de „Leges Valeriae Horatiae" genaamd, waardoor de besluiten der *comitia tributa* onder bepaalde voorwaarden kracht verkregen voor het geheele volk, de verkiezing van overheden zonder oproeping verboden werd en een vloek werd uitgesproken over hen, die plebejische regeeringsleden durfden krenken. Na 378 v. Chr. verdwijnt het patricisch geslacht der *Horatii* uit de Romeinsche jaarboeken.

Horatius (*Quintus Horatius Flaccus*), een Romeinsch dichter en zoon van een vrijgelaten slaaf, werd den 8sten December van het jaar 65 v. Chr. in de Romeinsche kolonie Venusia in Apulië geboren. Zijn vader verkocht zijn kleine bezittingen en ging met den knaap naar Rome, waar deze het onderwijs genoot van *Orbilius Pupillus*, een uitstekend taalkundige. In het jaar 45 begaf hij zich naar Athene, de leerschool der wijsbegeerte en welsprekendheid. Toen na het vermoorden van *Caesar* de Romeinsche jongelingen door *Brutus* ter verdediging der Republiek onder de wapens werden geroepen, schaarde ook *Horatius* zich in hun gelederen (43 v. Chr.), waarna hij deelnam aan de krijgsbedrijven in Azië en Macedonië, alsmede aan den noodlottigen slag bij Philippi, waar hij door de vlucht zijn leven redde. Nadat hij te Rome teruggekeerd was, kocht hij voor het overschot van het vermogen zijns vaders het ambt van schrijver bij de quaestoren (*scriba quaestorius*), doch bepaalde zich weldra (waarschijnlijk na 41), gedeeltelijk, zooals hij verklaart, uit gebrek, het meest echter uit neiging, tot de beoefening der dichtkunst en schreef epoden (naar het voorbeeld van *Archilochus*) en hekeldichten. Eerst las hij zijn gedichten voor aan vrienden en bekenden, doch weldra werd hij bekend in de letterkundige wereld, en *Varius* en *Virgilius* brachten hem in aanraking met *Maecenas* (zie aldaar). Het gelukte hem de vriendschap van dezen Romein in zoo hooge mate te verwerven, dat hij *Horatius* met een klein landgoed begiftigde en hem aanbeval aan *Augustus*.

In 35 v. Chr. schreef *Horatius* het eerste boek zijner hekeldichten, welke hij, omdat zij gesprekken bevatten, „Sermones" noemde, en het werd in het jaar 30 door een tweede boek gevolgd. Vermoedelijk heeft hij omstreeks dien tijd ook de verzameling zijner „Jamben" of „epoden" uitgegeven. Na dien tijd, beoefende hij de lyrische poëzij en wijdde in het jaar 24 of 23 de eerste drie boeken zijner „Oden" of „Carmina", zooals hij ze noemde, aan *Maecenas*. Daarna volgde hij weder een didaktische richting, ontdaan evenwel van de bitterheid, welke wij in de voortbrengselen van jeugdiger leeftijd aantreffen, zooals blijkt uit zijn dichterlijke „Brieven", waarin hij op kalmen, vaak op schertsenden toon lessen van levenswijsheid of zijn letterkundige beginselen mededeelt. Het eerste boek dezer „Brieven" verscheen in 20 v. Chr., en daarop volgde in zijn laatste levensjaren nog een tweede boek, welks derde, zeer uitvoerige brief (476 hexameters) onder den naam van „Epistola ad Pisones" (*Gnaeus Piso*, consul in 13 v. Chr., en zijne zonen) of van „Ars poetica" (omdat daarin de beginselen der dichtkunst ontwikkeld zijn) gewoonlijk als een afzonderlijk gedicht beschouwd wordt. In 17 v. Chr. vervaardigde hij op last van *Augustus*, ter gelegenheid van de door dezen verordende eeuwspelen, het „Carmen saeculare" (Eeuwzang) en in 17—13, eveneens op aansporing van den keizer, het vierde boek der „Oden". Al die gedichten zijn tot op onzen tijd bewaard gebleven; of hij nog andere vervaardigd heeft, is onbekend. Hij overleed den 27sten November van het jaar 8 v. Chr. en werd bij de Esquilijnsche Poort ter aarde besteld, niet ver van de plaats, waar een jaar te voren het stoffelijk overschot van zijn vriend *Maecenas* een rustplaats had gevonden. Te Venosa werd in 1897 een standbeeld voor hem opgericht.

Horatius behoort tot de redeneerende dichters; de heldere, de verstandelijke beschouwing heeft doorgaans bij hem de overhand op het gevoel en de verbeelding. Daarom slaagde hij vooral in het hekeldicht en het leerdicht. Zijn voortbrengselen op dat gebied onderscheiden zich niet door de vermetelheid van *Lucilius*, zijn voorganger op den weg der satire, evenmin door een diepzinnig-zedelijke strekking, maar vooral door juist-

Digitized by Google

heid van waarneming, door keurigheid van karakterteekening, door geestige scherts en door sierlijkheid van vorm, eigenschappen, die wij overal bij hem terugvinden, behalve in zijn eerste gedichten, de „Epoden" en eenige „Satiren" van het eerste boek. Hoe voortreffelijk zijn verheven lyrische gedichten ook zijn mogen, men gevoelt bij de lezing, dat zij hem inspanning gekost hebben. Trouwens hij erkent zelf, dat hij zulke gedichten enkel op aandrang van zijn begunstigers en vrienden, zooals *Augustus* en *Maecenas*, vervaardigd heeft. Zoodra hij echter in eenigszins lagere sfeer afdaalt, openbaart hij in ernst en luim een verwonderlijke bevalligheid en een fijnen smaak. Uit al zijn gedichten blijkt zijn ongeëvenaarde heerschappij over taal en versbouw, terwijl hij bij dezen laatsten zich vormt naar het voorbeeld der beste Grieksche dichters. De inhoud der gedichten van *Horatius* beweegt zich in de „Hekeldichten" en „Brieven" op zuiver Romeinsch gebied, terwijl hij in zijn „Oden" dikwijls de Grieken, inzonderheid *Alkaeus*, heeft nagevolgd. Onder de „Scholiën" ter verklaring der gedichten van *Horatius* zijn die van *Porphyrio* de belangrijkste. Die gedichten hebben sedert de „Editio princeps" (1460) tallooze uitgaven beleefd. Tot de beste behooren die van *Bentely* (1711), die van *Peerlkamp* (1834), die van *Orelli* (3de druk, 1850), die van *Meineke* (1854), die van *Haupt* en die van *Müller* (2 dln., 1900), terwijl men voortreffelijke uitgaven heeft van de „Oden" van *Peerlkamp* (1862), *Keller* en *Holder* (1864), en voor de scholen van *Nauck* (4de druk, 1863), voorts van de „Hekeldichten" van *Heindorf* (3de druk, door *Döderlein* bezorgd, 1859), *Kirchner* en *Teuffel* (1854—1847), *Döderlein* (1850) en *Krüger* (1898) en van de „Brieven" van *Döderlein* (1856—1858) en *Krüger* (1901). De gedichten van *Horatius* zijn in nagenoeg alle Europeesche talen overgebracht. Nederlandsche vertalingen van de „Oden" leverden onder anderen *Vondel*, *N. S. van Winter* en *van Oosterdijk*.

Horde beteekent een ongeregelde, wilde schaar. Het is een woord van Tataarsche afkomst en werd tot ± 1700 alleen voor Tatarenbenden gebruikt.

Horde is de naam voor plat vlechtwerk van rijshout om paaltjes en wordt gebruikt bij het maken van kistingen (zie *Kisting*) op de dijken, ten einde deze tegen overloopen te beschermen. Ook bedekt men er bezode dijkglooiingen mede, om ze tegen golfslag en ijs te beschermen, waartoe ze daarop met staken worden bevestigd, of legt ze op beschadigde dijken om verderen afslag te voorkomen.

Horden zijn van dezelfde samenstelling als tuinen, maar zij zijn hooger, 0,60—1,20 m., gewoonlijk echter 70 cm. hoog en 2,3 m. lang.

Hörde, een stad in het Pruisische distrikt Arnsberg, ligt aan de Emscher, aan de spoorlijnen Ruhrort—Holzwickede en Langendreer—Dortmund en telt (1900) 25126 inwoners. Men vindt er een Luthersche en een Katholieke kerk, een synagoge, een ouden burcht van 1229, vroeger de residentie van de graven van de Mark, een progymnasium enz. De stad is de zetel van den „Hörder Bergwerks- und Hüttenverein" met groote industriëele inrichtingen; de Hermannshütte (ijzer- en staalgieterij) en het Eisenwerk (hoogovens). Daarbij komen nog de steenkolenmijnen Sleeswijk en Holstein en verschillende ijzerertsgroeven. De produktie bedroeg (1902—1903) 697 000 ton steenkolen en 756 350 ton ijzer. Hörde werd in 1340 tot stad verheven.

Hordoum. Zie *Gerst*.

Hordijk, mr. *Cornelis Pijnacker*, een Nederlandsch staatsman, geboren te Drumpt den 13den April 1847, studeerde en promoveerde te Utrecht in de rechten en zag zich weldra benoemd tot hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering, getiteld: „Nederlands behoefte aan meer dan één hoogeschool". In Maart 1881 werd hij als hoogleeraar beroepen te Utrecht, waar hij sprak over: „De taak van den beoefenaar der Nederlandsche rechtsgeschiedenis." In 1882 werd hij in het ministerie *van Lynden* belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken, welke hij het volgende jaar, bij de aftreding van het Kabinet nederlegde, werd in 1885 commissaris des Konings in de provincie Drente en vertrok in den nazomer van 1888 naar Nederlandsch Oost-Indië als gouverneur-generaal (tot 1893). Van 1894 tot 1902 was hij lid van de Eerste Kamer. Hij overleed den 4den September 1908. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De taak van den beoefenaar der Nederlandsche rechtsgeschiedenis" (Inaugureele rede, 1881), „Rechtsbronnen der stad Zutphen van het begin der 14de tot de tweede helft der 16de eeuw" (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, Ste reeks, no. 2, 1881). „Quaedam narratio de Groninghe, de Threnthe, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Trajectensibus" (Als boven, Nieuwe Serie, no. 48, 1888), „Wilhelmi cappellani in Brederode postea monachi et procuratoris Egmondensis chronicon" (Als boven, 3de serie, no. 20, 1904).

Horebout, *Gerard*, een beroemd Vlaamsch miniatuurschilder uit Gent, geboren omstreeks 1480, overleden te Londen na 1540, illumineerde verscheiden handschriften voor de aartshertogin *Margaretha van Oostenrijk*. In 1522 ging hij naar Engeland. Men schrijft enkele schilderijen (o.a. in het Museum te Antwerpen) aan hem toe en verder verscheiden miniaturen in het Breviarium Grimani (in de bibliotheek te Venetië), in een Duitsch handschrift van den Hortulus Animae (hofbibliotheek te Weenen), enz.

Horen noemt men in de Grieksche mythologie die godinnen der orde in de natuur, welke de jaargetijden in hun natuurlijke volgorde doen wederkeeren en alles op zijn tijd laten ontkiemen, bloeien en rijp worden. Bij *Homeros* bewaken zij als dienaressen van *Zeus* en *Hera* de poorten van den Olympus, de wolken. *Hesiodos* noemt haar dochters van *Zeus* en *Themis*, *Eunomia* (regelmaat), *Dike* (recht) en *Eirene* (vrede), namen, die tevens de regelaarsters der drie gewoonlijk aangenomen jaargetijden (lente, zomer, winter) aanduiden, evenals hare moeder, de beschermsters der zedelijke orde in het menschenleven. In Attica vereerde men twee horen: *Thallo* (bloeigodin der lente) en *Karpo* (vruchtengodin van den zomer), aan wie het feest der Horaia gewijd was. Zij worden voorgesteld als liefelijke meisjes, met bloemen en vruchten getooid, dikwijls, evenals de

Digitized by Google

Charieten, samen met andere goden (*Aphrodite*, *Apollo*, *Helios*). Als bijzondere lente- en bloemengodin komt *Chloris* (zie aldaar) voor.

Horens noemt men uitwassen op den kop van vele dieren, die inzonderheid dienst doen als wapens van verdediging en aanval. Vooral vindt men ze bij de orde der herkauwende of tweehoevige dieren. Bij sommige geslachten zijn alleen de mannetjes van horens voorzien, of althans die der wijfjes anders van vorm. Van de eigenlijke horens onderscheidt zich het *gewei* (zie aldaar). Ook bij sommige vissehen en insekten treft men somtijds hoornachtige uitwassen aan. De horens bestaan, uit een scheikundig oogpunt beschouwd, volkomen uit dezelfde zelfstandigheid, zoogenaamde hoornstof (keratine), als die, waaruit het haar der dieren, de nagels, klauwen, hoeven, schildpadschalen en vederen bestaan. In de horens echter vertoont zij zich middelmatig hard, buigzaam, veerkrachtig, splijtbaar, doorschijnend en verschillend van kleur, terwijl zij door warmte week wordt en in dezen toestand door buigen en persen in een willekeurigen vorm kan gebracht worden, die zij na afkoeling behoudt. De horens (hoornscheeden) zijn als het ware als een zak geplaatst rondom een beenige, met den schedel verbonden kern (hoornpit). Worden zij van deze weggenomen, dan zijn zij hol en alleen aan de bovenste uiteinden massief. Vooral van deze laatste vervaardigt men velerlei voorwerpen, zooals pijpenroeren, knoppen voor wandelstokken, regen- en zonneschermen enz., terwijl het holle gedeelte tot bekers (drinkhoners), kruithorens enz. kan gebezigd worden. Veelal echter wordt dat holle gedeelte overlangs opengesneden en in een platten vorm gebracht, waarna men het aanwendt tot het maken van kammen, lepels, doozen enz. De afval levert een voortreffelijke meststof, doch veelal laat men die week worden in metalen vormen, waarna ze, in gepersten toestand, weder tot het vervaardigen van knoopen, tabaksdoozen enz. kan dienen.

Horgen, een vlek in het Zwitsersche kanton Zürich, ligt op den linkeroever van het meer van Zürich, aan de spoorlijnen Zürich—Linthal en Thalwil—Zug en telt (1900) 6914 inwoners. Het plaatsje bezit een mooie kerk en een haven. Het vormt het centrum der Zürichsche zijdeïndustrie met zijdeweverijen en -ververijen.

Horizon of *Gezichteinder*. Waar men zich ook op de aardoppervlakte bevindt, steeds overziet men slechts een deel daarvan. Is naar alle zijden het uitzicht onbelemmerd, dan bevindt men zich in het middelpunt van een cirkelvlak, welks omtrek daar ligt, waar de aardoppervlakte en het hemelgewelf elkander schijnen te snijden. Dezen cirkelomtrek noemt men horizon of gezichteinder (H^1d^1 in fig. 1). Deze vormt den omtrek van het *horizontale vlak* of het *vlak van den horizon*, dat gewoonlijk echter kortweg eveneens met den naam horizon wordt aangeduid. Wegens de bolvormige gedaante der aarde heeft elke plaats haar eigen horizon. Deze verdeelt den schijnbaren hemelbol in twee volkomen gelijke deelen, een zichtbare en een onzichtbare, daar wij slechts die punten van het hemelgewelf kunnen zien, welke zich boven onzen horizon bevinden. Het horizontale vlak wordt aangeduid door de oppervlakte van elke zich in rust bevindende vloeistof, bijv. water, vandaar ook de naam **waterpas** en **waterpasvlak**.

Naast den boven beschreven of *schijnbaren* ho-

Fig. 1.

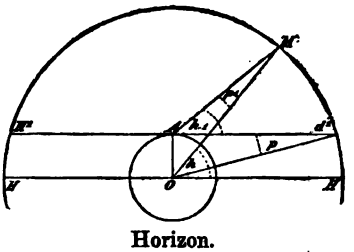

Horizon.

rizon, onderscheidt men den *waren* (of geocentrischen) horizon, d. i. die, welken men zich evenwijdig met eerstgenoemden door het middelpunt der aarde gelegd denken kan (HH in fig. 1), en den *natuurlijken* horizon of *kim*, d. i. de cirkel, die ons gezichtsveld begrenst, als wij ons op een hoogte boven de aardoppervlakte bevinden (HB in fig. 2). Het gedeelte dat wij, op zekere hoogte staande, overzien, bedraagt meer dan de helft van het hemelgewelf; de natuurlijke horizon ligt steeds onder den schijnbare en het bedrag daarvan of de diepte van de kim onder den schijnbaren horizon heet *kimduiking*.

Fig. 2.

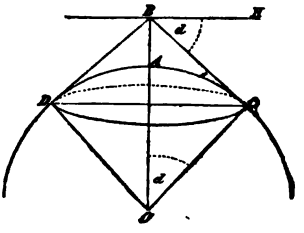

Horizon.

Horizontaal of *waterpas* noemt men elke lijn of elk vlak, evenwijdig met den horizon, dus ook met de oppervlakte van een stilstaand water.

Horizontaallijnen. Zie *Isohypsen*.

Horizontaalslinger is de naam van een instrument, in 1831 uitgevonden door *Heugler* te München. Men kan er kleine krachten, die een verandering in den stand van den verticaal veroorzaken mee aantoonen en meten. Gedurende den eersten tijd maakte men geen gebruik van dit instrument, totdat *Parrol* en *Zöllner* het opnieuw ontdekten. De horizontaalslinger van *Zöllner* is in fig. 1 afgebeeld. Aan een glasstaaf, die aan het eene einde een gewicht draagt, zijn 2 fijne staaldraden a en a' bevestigd, waarvan de vrije einden aan een op drie stelschroeven rustend statief zijn vastgemaakt. Door het gewicht, dat aan de glasstaaf hangt, worden de beide draden gespannen. De glasstaaf neemt een horizontalen stand in en zal in het verticale vlak, dat door de twee ophangpunten gaat, gelegen zijn. Liggen die punten juist loodrecht boven elkander, dan zal de slinger in onverschillig evenwicht zijn, zoodat de glasstaaf iederen willekeurigen stand kan innemen. Door draaiing van de stelschroeven kan men dezen evenwichtsstand zoo dicht naderen, als men wil, waardoor de gevoeligheid van den slinger grooter wordt. Iedere verandering in de richting van den verticaal, hoe klein deze ook is, zal

Digitized by Google

een verplaatsing van den evenwichtstand ten gevolge hebben, die met behulp van een aan de glasstaaf bevestigden spiegel met een kijker kan gemeten worden. Om geen hinder te hebben van de torsie der draden, die de gevoeligheid van het instrument kleiner doet worden, heeft *von Rebeur Paschwitz* aan het eene einde van den slinger een metalen dwarsstuk aangebracht, waaraan 2 konkaaf geslepen agaten plaatjes zijn bevestigd, waarin twee stalen punten grijpen, die aan het statief verbonden zijn.

Fig. 1.

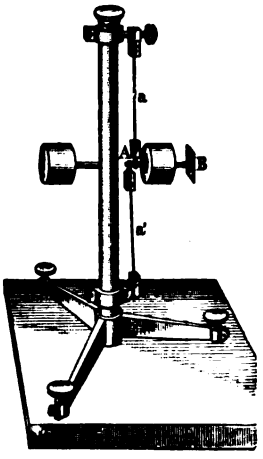

Horizontaalslinger.

Om voortdurend de verandering van den verticaal na te kunnen gaan, worden de slingeringen photografisch op papier gebracht, dat door een uurwerk wordt bewogen. De horizontaalslinger van *v. Rebeur* (fig. 2), die in seïsmologische stations veel gebruikt wordt, rust op de stalen punten i, en i, en draait om en door de beide punten gaande verticaal. Aan het uiteinde draagt het den spiegel s. Een tweede spiegel s' is met het zware hoefijzervormige gietijzeren gestel vast verbonden. Een lichtstraal wordt door de beide spiegels gereflecteerd, en de teruggekaatste stralen vallen op een lens, die de beide beelden tot

Fig. 2.

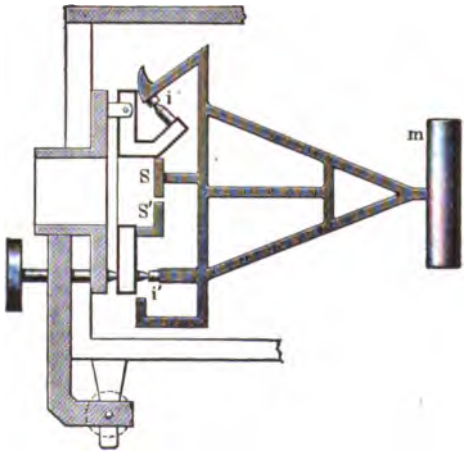

Horizontaalslinger.

één punt vereenigt, dat op gevoelig papier, hetwelk door een wals rondgedraaid wordt, valt. De teruggekaatste straal van den vasten spiegel zal een rechte lijn, die van den met den slinger verbonden spiegel een kromme lijn op het papier geven. De loop van de laatste ten opzichte van de eerste geeft de slingeringen van den slinger aan. Aardbewegingen in de richting van den slinger zullen door dit instrument niet opgeteekend worden. Daarom zijn door *Ehlert* drie zulke instrumenten tot één vereenigd, die met elkander een hoek van 120° insluiten. Een minder nauwkeurig instrument is de Strassburger horizontaalslinger (Fig. 3) Deze bestaat uit een 1,3 m. hooge en 50 kg. zware gietijzeren zuil. Hieraan is een stalen spits bevestigd, waarop een messing buis, met een 10 kg. zwaar looden gewicht, rust. Dit gewicht wordt gedragen door een draad, die

Fig. 3.

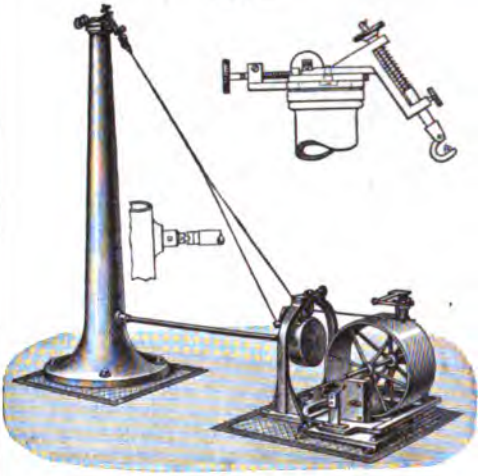

Horizontaalslinger.

aan het boveneinde van de zuil draaibaar is vastgemaakt. De slingeringen worden door een lichte pen (een stroohalm met aluminium punt) op met roet bestreken papier opgeteekend. Het papier is op een trommel vastgemaakt, die eenmaal in het uur om haar as draait, terwijl het papier tegelijkertijd zijdelings wordt verschoven, zoodat men een spiraalvormige lijn verkrijgt. Altijd worden twee slingers van gelijke afmetingen onder een hoek van 90° met elkander verbonden (in de meridiaan en loodrecht daar op), om de beide componenten van de horizontale beweging op te kunnen teekenen.

Horizontale projectie. Zie *Kaartprojectie.*

Horleptjp is een bij de Hongaren en Zigeuners in gebruik zijnde doedelzak; ook de dans, bij de muziek van dat instrument uitgevoerd, draagt dien naam.

Horloge Zie *Uurwerk.*

Hormayr, *Joseph*, vrijheer *von*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Innsbruck den 20sten Januari 1782, studeerde van 1794 tot 1797 aldaar in de rechten, diende een paar jaar bij de Tiroolsche landweer, werd bevorderd tot majoor, in 1801 te Weenen geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, waarna hij in 1803 tot Hofsecretaris en archivaris benoemd werd. Reeds bij het weder uitbreken van den oorlog zond hij met medeweten van aartshertog *Johann* een aantal vlugschriften tegen *Napoleon* in het licht, zooals „Spa-

Digitized by Google

nische Aktenstücke", „Aktenstücke über die Invasion und Einverleibung des Kirchenstaats", „Vendéekrieg" enz. In 1809 werd hij ter beschikking gesteld van aartshertog *Johann*, om den opstand in Tirol, Vorarlberg en later ook in Salzburg te organiseeren. *Hormayr* had het plan tot bevrijding van Tirol mel. zooveel zaakkennis ontworpen, dat hij, met uitzondering van de vesting Kufstein, gelukkig slaagde. Na zijn terugkeer in Weenen wijdde hij zich aan geschiedkundige studiën, totdat de staatkundige verwikkelingen in 1813 hem en vele anderen uit Tirol en Vorarlberg in de gevangenis brachten. In 1816 echter benoemde de Keizer hem tot historiograaf van het Rijk en van het Keizerlijk Huis, waarna hij te Weenen leefde, totdat koning *Lodewijk van Beieren* hem in 1828 naar München riep. Hier werd hij geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken. In 1832 werd hij minister-resident van Beieren te Hannover en van 1839 tot 1846 bij de Hansesteden te Bremen. Daarna werd hij directeur van het Rijksarchief te München en overleed aldaar den 5den November 1848. Van zijn talrijke geschiedkundige schriften noemen wij: „Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter" (2de druk, 1805), „Geschichte der gefürsteten Grafschaft Tirol" (1806—1808), „Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten des österreichischen Kaiserstaats" (20 dln., 1807—1814), „Archiv für Geschichte, Statistik und Staatenkunde" (20 dln., 1809—1828), het gedurende eenigen tijd met *Mednyanski* uitgegeven „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte" (1811—1848), „Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit, vom Tode Friedrich's des Groszen bis zum zweiten Pariser Frieden" (3 dln., 2de druk, 1831), „Wien, seine Geschichte und Denkwürdigkeiten" (9 dln., 1823—1825), „Kleine historische Schriften und Gedächtnisreden" (1832), „Lebensbilder aus dem Befreiungskriege" (3 stukken, 1841—1844), „Die goldene Chronik von Hohenschwangau" (1842), „Das Land Tirol und der Tirolerkrieg von 1809" (2 dln., 1845), „Anemonen aus dem Tagebuch eines alten Pilgermannes" (2 dln., 1845), „Das Heer vom Innerösterreich unter den Befehlen des Erzherzogs Johann, im Kriege von 1809" (2de druk, 1848) en „Kaiser Franz und Metternich" (1848).

Hormisdas (in het Pehlewi *Ohrmazd*) is de naam van vijf Perzische koningen uit de dynastie der *Sassaniden*. Zij regeerden achtervolgens in de jaren 272—273, 302—319, 457—459, 578—590 en 631—632. *Hormisdas IV* wist zijn rijk noch tegen de Oost-Romeinen, noch tegen de Scythen en Turken te beschermen en werd daarom afgezet en vermoord.

Hormoez. Zie *Ormoes*.

Horn, *Gustaaf*, graaf, een Zweedsch veldheer in den Dertigjarigen Oorlog, werd geboren den 22sten October 1592 te Oerbybus in Upland, studeerde te Rostock, Jena en Tübingen, trad in dienst bij het leger van *Gustaaf Adolf*, veroverde in 1625 Dorpat, in 1630 Kolberg en was vervolgens aanvoerder van de eene helft van het Zweedsche leger. In den slag bij Breitenfeld voerde hij bevel over den linkervleugel; ook nam hij deel aan den slag bij den Lech. Na den dood van *Gustaaf Adolf* ondersteunde hij de plannen van zijn schoonvader *Oxenstiërna* en vereenigde zich in Zwaben met hertog *Bernard von Weimar*, die tegen zijn raad in 1634 den slag van Nördlingen leverde. Hier werd *Horn* gevangen genomen en eerst in 1642 uitgewisseld. In 1644 vertrok hij aan het hoofd van een leger naar Schonen en noodzaakte de Denen vrede te sluiten. Ook ten tijde van koningin *Christina* en van *Karel X* stond hij in hooge gunst bij het Hof. Ten laatste werd hij rijksveldmaarschalk en stadhouder van Lijfland en Schonen. Hij overleed den 10den Mei 1659 te Skara.

Horn, *Georg*, een Duitsch geschiedkundige, geboren in 1620 te Kemnath in de Opper-Palts, studeerde te Altorf en Leiden, waar hij in 1648 promoveerde, werd bij de oprichting der universiteit te Harderwijk hoogleeraar aldaar en vervolgens na den dood van *Marcus Zuerius Boxhorn*, te Leiden. Groot is het aantal zijner werken op allerlei gebied, hoewel hij sedert 1665 bij tusschenpoozen krankzinnig was. Hij gaf o. a. een nieuwe indeeling der geschiedenis. *Horn* overleed den 10den November 1670 te Leiden. Van zijn geschriften noemen wij: „Tractatus de Palatinatu superiore et Electoratu Rheni" (1657), „Res gestae in Anglia, Scotia, Hibernia", „De insula et oppido Batavorum" (1646), „Rerum Britannicarum libri VII" (1648), „Historia philosophiae libri VII" (1655), „Sulpicii Severi opera omnia" (2de druk, 1654), „Geographia vetus sacra et profana" (1653 folio), „Dissertatio de aetate mundi", „Historia Ecclesiastica" (3de druk, 1677), „Arca Noae sive historia imperiorum et regnorum" (2de druk, 1677), „De originibus Americanis libri IV" (1652), „Sleidanus de IV Monarchiis" (1669), „Gebri Arabis chymia etc." (1668), „Kerkelijke en Wereldlijke Historie, van de schepping der wereld tot 't jaar 1666" (1685 en later) en „Het licht der Kerkelijke en Wereldlijke historie enz." (1681, folio).

Horn, *Franz*, een Duitsch schrijver, geboren te Brunswijk den 30sten Juli 1781, studeerde te Jena in de rechten, te Leipzig in de wijsbegeerte, geschiedenis en aesthetiek, werd in 1803 leeraar aan een gymnasium te Berlijn, waar hij als privaatdocent voorlezingen hield over *Shakespeare* en over de geschiedenis der Duitsche letterkunde. Hij overleed den 19den Juli 1837. Zijn romans: „Guiscardo" (2de druk, 1817), „Der Einsame" (1801), „Otto" (1810), „Kampf und Sieg" (1811) en „Liebe und Ehe" (1819), alsmede zijn „Novellen" (2 dln., 1819—1820), geraakten weldra in vergetelheid. Van veel meer belang zijn de „Umrisse zur Geschichte und Kritik der schönen Literatur Deutschlands von 1790—1818" (2de druk, 1821), „Die Poesie und Beredsamkeit der Deutschen von Luthers Zeit bis zur Gegenwart" (4 dln. 1822—1829) en „Shakespeares Schauspiele erläutert" (5 dln., 1823—1831), terwijl *Schwab* en *Förster* een bloemlezing uit zijn nagelaten geschriften hebben geleverd onder den titel van „Psyche" (3 dln., 1841).

Horn, *Heinrich Moritz*, een Duitsch novellenschrijver, werd geboren te Chemnitz in 1814, studeerde te Leipzig in de rechten en was eerst actuaris in zijn geboorteplaats en later gerechtsassessor te Zittau. Hij wijdde zich tevens aan de

Digitized by Google

muziek en dichtkunst. Van zijn geschriften vermelden wij: „Pilgerfahrt der Rose" (3de druk, 1862), „Die Lilie vom See" (1853), „Magdala" (1855), „Die Dorfgroszmutter" (1856), „Columbus" (1857), „Auf dem Schlosz und im Thal" (2 dln., 1859), „Neue Dichtungen" (1858) en „Die Dämonen" (2 dln., 1862). Hij overleed te Zittau den 24sten Augustus 1874.

Horn, *Uffo Daniël*, een Duitsch dichter, geboren den 18den Mei 1817 te Trautenau in Bohemen, bezocht de hoogescholen te Praag en Weenen, waar hij in de rechten studeerde en zich tevens aan de letterkunde wijdde, en gaf weldra 2 blijspelen: „Der Naturmensch" en „Die Vormundschaft" in het licht, welk laatste stuk bekroond en in vele schouwburgen opgevoerd werd. Nadat hij onderscheiden reizen door Italië, Zwitserland, Hongarije, Noord-Duitschland, Frankrijk en België gedaan had, stichtte hij te Praag een blindeninstituut, doch keerde een jaar daarna in zijn geboortestad terug. In 1846 vertrok hij naar Dresden. Nauwelijks echter was hij hersteld van een wond, hem in een tweegevecht toegebracht, toen de tijding der Czechische woelingen te Praag in 1848 hem aanspoorde om daarheen te gaan. Hier trad hij op als redenaar voor de Duitsch-constitutioneele partij, hoewel hij te voren niet afkeerig was van de zaak der Czechen, zooals blijkt uit zijn treurspel „König Ottokar" (3de druk, 1850). In 1850 diende hij in het Sleeswijk-Holsteinsche leger en nam tot aan het einde toe deel aan den oorlog. Hij leverde hiervan een tafereel in zijn werk: „Von Idstedt bis zu Ende" (1851). Na dien tijd was hij veel op reis of leefde ambteloos in zijn geboorteplaats. Van zijn geschriften vermelden wij: „Böhmische Dörfer" (2 dln., 1847), „Aus drei Jahrhunderten" (1851) en „Bunte Kiesel" (1859), voorts „Gedichte" (1847), terwijl vele verzen en verhalen van zijn hand in onderscheiden tijdschriften verspreid zijn. Hij overleed te Trautenau den 23sten Mei 1860.

Horn, *Eduard*, een Hongaarsch staatsman en volkshuishoudkundige, geboren te Waag-Neustadt den 25sten September 1825, bezocht de Israëlietische en Latijnsche scholen te Neutra, Praag en Preszburg en trad reeds vroeg op als journalist en als ijveraar voor de emancipatie der Joden. Hij schreef „Zur Judenfrage in Ungarn" (1847) en stichtte het weekblad „Der ungarische Israelit". Met geestdrift nam hij deel aan de vrijheidlievende volksbeweging, eerst te Pest en vervolgens te Komorn, waar *Klapka* hem tot veldprediker benoemde. Na de capitulatie van Komorn verkreeg hij, zoo het heette, vrijen aftocht, maar bleef onophoudelijk blootgesteld aan de vervolgingen der politie. Van Preszburg vertrok hij naar Weenen, vanhier naar Praag, in 1850 naar Leipzig en in 1851 naar Brussel. Hier schreef hij: „Statistisches Gemälde des Königreichs Belgien" (1853) en „Bevölkerungswissenschaftliche Studien aus Belgien" (1854). Als correspondent voor Duitsche dagbladen begaf hij zich in 1855 naar de wereldtentoonstelling te Parijs en verkreeg door tusschenkomst van *Michel Chevalier* een betrekking bij de redactie van het „Journal des Débats". Tevens leverde hij opstellen in Fransche, Duitsche, Belgische en Hongaarsche tijdschriften en bestreed in een reeks vlugschriften het absolutistisch-centralistisch regeeringsbeleid in Oostenrijk. De „Société d'Economie" en de „Société de Statistique" te Parijs benoemden hem tot lid en de „Society of Statistics" te Londen nam hem op onder haar eereleden. In 1869 keerde hij terug naar Hongarije en werd in 1875 benoemd tot staatssecretaris bij het ministerie van Handel en Nijverheid. Ook werd hij gekozen tot afgevaardigde naar den Rijksdag. Hij overleed echter reeds den 2den November 1875.

Horn, *W. O.* is de schuilnaam voor *P. F. W. Oertel* (zie aldaar).

Hornbostel, *Theodor von*, een Oostenrijksch industriëel, geboren te Weenen den 29sten October 1815, bezocht aldaar de polytechnische school en werd weldra een van de secretarissen van het Genootschap van Nijverheid In 1848 behoorde hij tot het stedelijk bestuur van Weenen, doch wees de benoeming tot lid van het Parlement te Frankfort van de hand. In Juli van laatstgenoemd jaar belastte hij zich met de portefeuille van Koophandel in het ministerie *Doblhof*, doch legde ze reeds in October neder, behoorde daarna tot het bestuur der Oostenrijksche nijverheidsvereeniging en werd toen voorzitter van de Kamer van Koophandel te Weenen. Van 1857 tot 1883 was hij directeur van de credietbank voor handel en nijverheid, lid van het bestuur van den Elizabeth-Westerspoorweg, en ontving in 1860 de orde van de IJzeren Kroon. Hij overleed te Weenen den 2den Juni 1888.

Horne, *Johannes van*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Amsterdam in 1621, studeerde te Utrecht, deed een reis door Italië en Zwitserland, en werd te Bazel tot doctor in de geneeskunde bevorderd. Daarna bezocht hij de hoogescholen te Montpellier en te Orléans en werd, na zijn terugkeer, in 1651 tot buitengewoon en een jaar daarna tot gewoon hoogleeraar te Leiden benoemd, waar hij den 5den Januari 1671 overleed. Hij schreef: „De aneurismate epistola" (1644), „Novum ductum chyliferum, primum delineatum atque descriptum," „*MIKPOKOΣMOΣ*, id est brevissima chirurgiae methodus" (2de druk, 1675), „Leonhardi Botalli opera omnia etc." (1660), „Galenus de ossibus" (1665), „Prodromus observationum circa partes genitales etc." (2de druk, 1685) en „Observationes anatomico-medicae" (1674). Al zijn werken zijn in 1707 onder den titel van „Opuscula anatomico-chirurgica" in het licht verschenen.

Horne, *Richard Henry*, een Engelsch dichter, geboren te Londen den 1sten Januari 1803, bezocht de militaire school te Sandhurst, trad als adelborst in dienst op de Mexicaansche vloot en nam deel aan den oorlog tusschen Mexico en Spanje. Na zijn terugkeer in Engeland wijdde hij zich aan de letterkunde, gaf „Exposition of the false medium, and barriers excluding men of genius from the public" (1833) en een staatkundige satire op koning *William IV* in het licht, onder den titel „Spirit of peers and people" (1834), en schreef vervolgens een reeks dramatische stukken, van welke wij noemen: „Cosimo de Medici" (1837), „The death of Marlowe" (1838), „Gregory VII" (1840, 3de druk, 1849), „Judas Iscariot" (1848), en „Alargis" (1856). Verder leverde hij „Life of Napoleon" (1841), het episch

Digitized by Google

gedicht „Orion" (10de druk, 1874), „Ballad and romances"(1846) en „The dreamer and the worker" (2 dln., 1851). In 1852 vertrok hij met *Howitt* en anderen naar de goudlanden in Australië en schreef „Australian facts and prospects" (1859), „Prometheus, the fire-bringer" (1864) en „The South Sea sisters" (1866). In 1869 teruggekeerd leverde hij nog „Laura Dibalzo"(1880), „King Nihil's round table, or the regicide's symposium" (1881), „Bible-tragedies" (1881) en „Sithron, the star-stricken" (1883). Hij overleed te Margate den 13den Maart 1884.

Horneck, *Ottokar von.* Zie *Ottokar von Stiermarken.*

Hörnes, *Rudolf*, een Oostenrijksch geoloog, geboren te Weenen den 7den October 1850, studeerde aldaar, begeleidde in 1873 de archaeologische expeditie van *Conze* naar Samothrace, was van 1874—1876 werkzaam aan het geologisch instituut te Weenen en werd in 1876 buitengewoon, in 1883 gewoon hoogleeraar in de geologie en palaeontologie te Graz. Hij schreef „Die Gasteropoden der Meeresablagerungen der I. und II. miocänen Mediterranstufe in der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie" (1879), „Die Erdbebentheorie Rudolf Falbs und ihre wissenschaftliche Grundlage" (1881), „Elemente der Paläontologie" (1884), „Erdbebenkunde" (1893), „Das Erdbeben von Laibach und seine Ursachen"(1895), „Paläontologie" (1899). Ook gaf hij *Leonhard's* „Grundzüge der Geognosie und Geologie" (1889) uit.

Hörnes, Moritz, een ethnograaf en broeder van den voorgaande, geboren te Weenen den 29sten Januari 1852, studeerde aldaar en te Berlijn in de klassieke letteren, doch wijdde zich vooral aan de archaeologie. Hij nam deel aan den veldtocht in Bosnië, waar hij ook in 1879 en 1880 archaeologische onderzoekingen deed, evenals in Karinthië, Kraïn en Istrië. Sedert 1899 is hij buitengewoon hoogleeraar te Weenen. Hij schreef „Dinarische Wanderungen" (1888), „Bosnien und die Herzegowina" (1889), „Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft" (1892), „Urgeschichte der Menschheit" (1895), „Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa" (1898) en „Der diluviale Mensch in Europa. Die Kulturstufen der ältern Steinzeit" (1903). Ook redigeert hij de „Wissenschaftlichte Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina" (1893 enz.).

Horne-Tooke, *John*, een Engelsch taalkundige, geboren te Londen den 25sten Juni 1736, studeerde in de godgeleerdheid en kocht eene praebende in het graafschap Kent. Het eerst maakte hij zich als schrijver bekend door in 1765 ter verdediging van den volksleider *Wilkes* op te treden, terwijl hij groot opzien baarde door in den oorlog der Engelschen tegen de Amerikanen de zijde van laatstgenoemden te kiezen. Wegens een inzameling van geld ten behoeve der opstandelingen werd hij van landverraad beschuldigd en in 1777 tot één jaar gevangenis veroordeeld. Nadat hij zijn vrijheid herkregen had, wijdde hij zich aan de rechtswetenschap, hoewel het hem als geestelijke niet vrijstond als pleitbezorger werkzaam te zijn. Intusschen gaf hij onderscheiden staatkundige vlugschrifen in het licht, zoodat opnieuw een aanklacht, en wel van hoogverraad, tegen hem werd ingediend, doch ditmaal sprak men hem vrij. Na verschillende vruchtelooze pogingen gelukte het hem een benoeming tot Parlementslid te verkrijgen, doch zij werd nietig verklaard. Hij overleed te Wimbledon den 18den Maart 1822. Van zijn geschriften worden de *„Σπεα πτερόεντα,* or the diversions of Purley" (2 dln., 1786—1806) zeer geprezen.

Hörnle, *August Friedrich Rudolf*, een oriëntalist, geboren te Secandra bij Agra als de zoon van een Engelschen missionaris, studeerde te Bazel en Londen, vertrok naar Britsch-Indië en werd eerst hoogleeraar in het Sanskriet en wijsbegeerte te Bennares, daarna directeur der Mohammedaansche universiteit te Calcutta en eere-secretaris van het Aziatisch Genootschap. Hij schreef o.a. „A comparative grammar of the Gaudian languages" (1880), „A comparative Bihari dictionary" (1885, onvoltooid). In de „Bibliotheca indica" gaf hij het Hindoe-epos „Prithiraj Rasau" van *Chand* en de beide Prakritwerken „Oevasayadasao" en „Prakrita Lakshanam" en leverde verschillende opstellen over Indische munten, opschriften en handschriften in tijdschriften. Ook schreef hij het hoofdstuk over Indische oudheidkunde in de „Centenary review of the Asiatic Society of Bengal" (1884). In 1889 keerde hij naar Europa terug en leeft thans te Oxford.

Hornleger heette in Friesland oorspronkelijk het bewoonde en bebouwde gedeelte van het erf eener boerenhoeve, dat iets hooger gelegen was dan het omringende land. Het diende tevens tot legerplaats van het hoornvee, dat daarop tegen den avond werd teruggetrokken — vandaar zou de naam afkomstig zijn.

Hornpipe is een oude Engelsche dans, aldus genoemd naar een alleen bij naam bekend instrument, dat vooral in de 18de eeuw populair was. In Wales geeft men den naam hornpipe aan een houten blaasinstrument, dat den vorm van een pijp vertoont met een hoorn aan elk uiteinde.

Hornsey, een stad in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt 9 km. ten N.N.W. van de London Bridge en telt (1901) 44523 inwoners. Men vindt er een nieuwe Gotische kerk, het Alexandrapaleis (een navolging van het Cristal Palace) op den Muswell Hill, het Alexandraweeshuis en een hospitaal voor besmettelijke ziekten.

Hornu, een plaatsje in de Belgische provincie Henegouwen, ligt in de Borinage aan de spoorlijn Frameries—St. Ghislain, telt (1903) 10824 inwoners en heeft kolenmijnen, machinefabrieken en suikerindustrie.

Horodenka, een marktvlek in Galicië, ligt aan de spoorlijn *Delatyn*—Zaleszczyki en telt (1900) 11783 inwoners. Men vindt er een landbouwschool, stoommeelmolens, branderijen, azijn- en koffiesurrogaatfabrieken, huisweverijen en handel.

Horoek. Zie *Barbarossa.*

Horoskoop. Zie *Sterrenwichelarij.*

Horowitz, een distrikt in Bohemen, telt op 582 v. km. 69179 meest Czechische inwoners verdeeld over 81 gemeenten. De gelijknamige hoofdstad ligt aan een zijriviertje van de Beraun, aan de spoorlijn Praag-Pilsen en telt (1900) 3570

Digitized by Google

inwoners. Men vindt er een dekanaatskerk met een Gotisch presbyterium, een kasteel, in 1737 door graaf *Robert Wrbna* gebouwd, met een mooi trapportaal, émail- en luciferafabrieken, brouwerijen, molens en landbouw. Het „Gutsgebiet", waartoe Horowitz behoorde, is eigendom der vorsten *van Hanau*.

Horowitz, *Leopold*, een Hongaarsch schilder, geboren te Kaschau in 1839, studeerde te Weenen, Berlijn, Dresden, München en Parijs, waar hij gedurende zijn achtjarig verblijf als genre- en portretschilder werkzaam was. De motieven voor zijn genrestukken ontleende hij bij voorkeur aan het kinderleven. In zijn portretten volgde hij eerst *Rembrandt*, later *van Dijck* na, wien hij, vooral in zijn damesportretten, nabijkomt. In 1868 vestigde hij zich te Warschau, waar hij ook tooneelen uit het Poolsche en Joodsche volksleven („Uur van gebed in de synagoge") schilderde. Aanzoeken voornamelijk van dames uit den hoogen adel, om hun portret te schilderen, riepen hem dikwijls naar Boedapest, Weenen en Berlijn. Zijn beste portretten zijn die van vorstin *Saphiea*, gravin *von der Groeben*, vorstin *Radziwill*, gravin *von Wedel* en *F. von Pulszky*. *Horowitz* woont thans te Weenen.

Horrocks, *Jeremiah*, of *Horrox*, de eerste waarnemer van een voorbijgang van Venus voorbij de zon, geboren in 1619 te Toxteth bij Liverpool, studeerde te Cambridge, werd pastoor te Hoole bij Liverpool, maar keerde weldra terug naar zijn geboorteplaats, waar hij reeds den 3den Januari 1641 overleed. Volgens eigen waarnemingen verbeterde hij de tafels van *Kepler* en berekende den voorbijgang van Venus op den 24sten November (oude stijl) 1639. Ook kon hij dien te Hoole zeer goed waarnemen, terwijl de waarnemingen van zijn vriend *Crabtree* te Manchester door de bewolkte lucht werden belet. Zijn „Venus in Sole visa" werd in 1622 door *Hevel*, tegelijk met diens „Mercurius in Sole visus" in het licht gegeven. Ook leverde *Wallis* een uitgave van „Jeremiae Horrocii opera posthuma" (1672). In 1875 werd te zijner eer een gedenksteen geplaatst in de Westminsterabdij.

Horsa. Zie *Hengist en Horsa*.

Horschelt, *Theodor*, een Duitsch schilder, geboren te München den 16den Maart 1829, oefende zich onder leiding van *Albrecht* en *Frans Adam*, leverde illustraties bij: „Chamois hunting in the mountains of Bavaria" van *Charles Bower*. Met *Hackländer* en *Leins* ging hij in 1853 naar Spanje en begaf zich verder naar Oran, Milianah en Algiers. Na zijn terugkeer te München schilderde hij „Rust der Arabieren in de woestijn" en „Moorsch kamp bij Algiers" en reisde vervolgens naar den Kaukasus (1858), woonde er onderscheiden gevechten bij, bezocht in 1860 en later Armenië en de Kaspische Zee en keerde in 1863 over Moskou en Petersburg naar München terug. Twee doeken „De gevangen genomen Sjamyl bij vorst Bargatinskij gebracht" en „De bestorming der schans op den berg Goenib", bezorgden hem grooten roem. Een aanzoek om den Duitsch-Franschen Oorlog bij te wonen werd van de hand gewezen. Hij overleed te München den 3den April 1871.

Hors d' oeuvre noemt men in de kookkunst de lichte, de etenslust prikkelende gerechten, die onmiddellijk na de soep en ook tusschen de hoofdgerechten in gebruikt worden, zooals croquetjes, pasteitjes, schelpen, geroosterde of gebakken oesters enz. Koude hors d'oeuvre, zooals oesters, kaviaar, ansjovis, sardijnen, mootjes haring enz. worden vóór de soep genuttigd.

Horse-guards (Engelsch= garde te paard) is het oudste cavalerieregiment van het Engelsche leger tot de „householdtroops" behoorende. Het wordt om de in Engeland ongewone blauwe uniform meestal „the Blues", „Royal Blues" of „Oxford Blues" genoemd en is van koloniale diensten vrijgesteld.

Hörsel, een zijrivier van de Werra in Thüringen, ontspringt als Kleine Leina bij Finsterbergen, heet van het dorp Leina af Leina en van het dorp Hörselgau af Hörsel. Zij stroomt langs de N.W. helling van het Thüringerwoud en neemt als zijrivieren de Laucha, Emse, Erbstrom en Nesse op.

Horsens, een stad in het Deensche ambt Aarhus, ligt aan den mond van de Bygholmås in den Horsensfjord, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1901) 22 243 inwoners. De stad heeft breede, rechte straten met mooie particuliere gebouwen, een gymnasium, een tuchtschool, levendige textiel-nijverheid en belangrijken handel. In 1903 werden 1506 schepen met 73821 ton in- en uitgeklaard.

Horsf. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Thomas Horsfield* (Zie aldaar).

Horsfield, *Thomas*, een plant- en dierkundige, geboren den 12den Mei 1773 te Bethlehem in Pennsylvanie, kwam als scheepsarts op een Amerikaansch vaartuig naar Batavia. Twee jaren later keerde hij naar Java terug, met het doel er als natuuronderzoeker werkzaam te zijn. Gesteund door de Nederlandsch-Indische regeering, hield hij er zich van 1802—1818 met wetenschappelijke studiën en onderzoekingen bezig en trok daarna naar Londen, waar hij een aanstelling kreeg bij het Indisch museum. Van de talrijke opstellen, die *Horsfield* tijdens zijn verblijf in Indië schreef, zijn de meeste opgenomen in dl. VII en VIII der Verhand. v.h. Bat. Genootschap. Zijn naar Engeland meegenomen verzamelingen zijn beschreven in een mooi geïllustreerd kwartowerk „Plantae Javanicae rariores" (Londen 1838—1852), zijn hoofdwerk op zoölogisch gebied verscheen te Londen onder den titel: „Zoological researches in Java and the neighbouring islands" (1821—1828). Hij overleed te Londen den 14den Juli 1859.

Horsford, *Ebenezar Norton*, een Amerikaansch scheikundige, geboren te Moscow (New York den 27sten Juli 1818, werd civiel-ingenieur, studeerde gedurende 4 jaren aan de Albany Female Academy, bezocht in 1844 het laboratorium van *Liebig* te Gieszen, werd in 1846 professor aan Harvard College en stond er 16 jaren aan het hoofd der scheikundige werkplaats. Zijn onderzoekingen strekten zich vooral uit tot aangelegenheden, die belangrijk zijn voor het maatschappelijk leven. In 1856 maakte hij een manier van broodbereiding bekend met zuur phosphorzuur calcium en dubbel koolzuur natrium (in plaats van gist). Hij poogde verder het verlies van zouten, hetwelk het koren bij het malen en de afschei-

Digitized by Google

ding van zemelen ondergaat, bij het bakken van brood aan te vullen en gaf daardoor aanleiding tot een nijverheid, die in 1875 ongeveer 2 millioen pond zuur phosphorzuur calcium bezigde. Vooral ook maakte hij zich verdienstelijk door het bereiden van gecondenseerde melk, die bij de poolexpeditie van *Kane* zeer te pas kwam. In 1854 wees hij een methode aan om door een behoorlijk gebruik van zwaveligzuur calcium de gisting bij het bereiden van cider, wijn en bier te beheerschen. Voor het leger bracht hij marschrations van vleesch en meel in gereedheid. In 1850 leverde hij een lamp, geschikt tot het branden van ontplofbare vloeistoffen. Hij schreef „The discovery of America by Northmen" (1887), „The problem of the Northmen"(1890) en „Leif's house in Vineland" (1893). Hij overleed te Cambridge den 1sten Januari 1893.

Horsky, *Franz*, ridder *van Horskyfeld*, een Oostenrijksch landbouwkundige, geboren te Bilin in Bohemen den 29sten September 1801, bezocht de landbouwschool te Krumau en was vervolgens werkzaam als bestuurder van verschillende goederen. Hij schreef: „Neues Hackfruchtkulturverfahren" (1850), „Vervollkommnete Drillkultur" (1851), „Neues Ackerungssystem"(1852), „Neue Dungerbehandlungsmethode" (1853), „Charakteristik der wichtigsten Ackerkulturgeräte und Drillmachinen" (1855), „Landwirtschaftliche Produktionsberechnungsweise" (1856) en „Mein Streben, Wirken, meine Resultate u. s. w"(1873). In 1863 werd hij in den adelstand en in 1867 in den ridderstand opgenomen. Het staatsdomein Kolin in Bohemen, in 1862 door hem aangekocht, wist hij in korten tijd in een modelboerderij te herscheppen. Hij overleed te Kolin den 6den April 1877.

Horsley, *John Callcott*, een Engelsch schilder, geboren te Brompton den 29sten Januari 1817, studeerde te Londen aan de Academie en leverde talrijke genrestukken, zooals „De trots van het dorp", „Jong en oud", „Op antwoord wachten" en „De virtuoos en zijn mededinger". In 1845 schilderde hij in het Hoogerhuis een fresco: „De geest van den godsdienst", in 1847 in de dichterzaal van het Parlementsgebouw „Satan wordt door de lans van Ithuriel gewond" naar *Milton*. Van zijn verdere werken noemen wij: „Malvolio in de zon", „L'Allegro", „Il Penseroso", „De dochter van den gevangenbewaarder", „De dag der dooden" en „Christus' barmhartigheid".

Horsmakreel (*Caranx trachurus*) of *Marsbanker*, is een aan onze kust voorkomende zeevisch, behoorende tot de familie *Carangidae*. Zie verder *Carangidae*.

Horsman, *Edward*, een Britsch staatsman, geboren den 8sten Februari 1807, studeerde in de rechten, werd advocaat, in 1836 lid van het Parlement, waar hij tot de Wighs behoorde, en was van 1855 tot 1857 oppersecretaris voor Ierland. Toen in 1866 de vrijzinnige hervormingsplannen van *Gladstone* in zijn oog te ver gingen, scheidde hij zich af van de liberalen en vormde met *Lowe* de fractie der zoogenaamde Adullamieten, die echter weldra verdween. Door zijn welsprekendheid en zijn scherpen humor oefende hij grooten invloed uit op den loop der zaken. Hij overleed den 30sten November 1876.

Horst, een gemeente in de provincie Limburg, 7773 H.A. groot met (1907) 5196 inwoners, ligt tusschen de Limburgsche gemeenten Venraai, Meerloo, Broekhuizen, Grubbenvorst en Sevenum en de Noord-Brabantsche gemeente Deurne. Behalve het dorp Horst bevat de gemeente verschillende buurten en het gehucht Afhang. De bodem bestaat deels uit diluviaal zand, deels uit hoogveen van de Peel. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en industrie.

Het dorp Horst heeft een fraaie Roomsch-Katholieke kerk, een klooster en een marechausseekazerne.

Horst, *Ulrich*, vrijheer *von der*, een krijgsman, geboren den 16den November 1793 te Körlin, nam als officier in Pruisischen dienst deel aan den veldtocht van 1812 en diende in 1813 en 1814 bij het Russische leger en bij het Russisch-Duitsche legioen. In 1815 streed hij wederom in de Pruisische gelederen tegen Frankrijk en onderscheidde zich in den slag van Ligny en bij de verdediging van Wavre. In 1846 voerde hij het bevel over een regiment infanterie in Posen, doch zijn huwelijk met een Poolsche leidde tot onaangenaamheden, die hem noodzaakten zijn ontslag te nemen, en toen Pruisen zich niet verder met den strijd in Sleeswijk-Holstein wilde bemoeien, zoodat de hertogdommen dien met eigen kracht moesten voortzetten, trad *von der Horst* er in 1850 in dienst. Aanvankelijk voerde hij als generaal-majoor bevel over het korps jagers, en toen in Juli de worsteling tegen de Denen begon, werd hij aan het hoofd geplaatst van de derde brigade infanterie. In die betrekking leverde hij den merkwaardigen slag bij Idstedt (25 Juli). Den 8sten December werd hij in plaats van *Willisen* opperbevelhebber. Inmiddels verhinderde de loop der Sleeswijk-Holsteinsche zaken het nemen van beslissende maatregelen. Bij het afdanken van het leger ontving ook de opperbevelhebber zijn ontslag, terwijl hem de gelegenheid was afgesneden, om zijn rang in het Pruisische leger te hernemen. Hij overleed te Brunswijk den 8sten Mei 1867.

Horst, *Julius*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren te Hermannstadt den 12den April 1830, trad reeds vroeg in dienst, was reeds in 1864 majoor en werd in 1867 bij het ministerie van Oorlog geplaatst. In 1871 werd hij kolonel en tevens minister voor verdediging des lands in het ministerie *Auersperg*. In 1873 werd hij in den stand der vrijheeren opgenomen en in 1878 bevorderd tot generaal-majoor. Ook in het ministerie *Taaffe* behield hij zijn betrekking tot in Juni 1880, toen hij door graaf *von Welsersheimb* vervangen werd. Daarna trok hij zich uit het openbare leven terug, en schreef over militaire vragen van den dag, o.a. in 1903 over de Hongaarsche commandotaal. Hij overleed te Graz den 5den Februari 1904.

Horst, *Adrianus van der*, een Nederlandsch tooneelspeler, geboren den 19den Juli 1868 te Dordrecht, bezocht de Tooneelschool te Amsterdam, was van 1887—1890 verbonden aan de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburg-Maatschappij, daarna aan den Tivoli-Schouwburg, waar hij tevens als 2de regisseur werkzaam was. Vervolgens vertrok hij naar Amsterdam, waar hij eerst

Digitized by Google

verbonden was aan het Tivoligezelschap van *De la Mar* en daarna, sedert den 1sten September 1893, aan de Nederlandsche Tooneelvereeniging van *Chrispijn*, van welk gezelschap hij eerst société-taire en administrateur, vanaf den 1sten Mei 1897, na het vertrek van *Chrispijn*, directeur-voorzitter is en sinds 1904 regisseur. Hij trad o.a. op in de rol van *Puf* in „Vorstenschool" van *Multatuli*, van *Amandus* in „Jeugd" van *Max Halbe*, van *Malvolio* in „Driekoningenavond" van *Shakespeare*, van *Auler* in „Steunpilaren der Maatschappij", van *De Filosoof* in „Burger-Edelman" van *Molière*, *Auwe* in *Breêro's* „Spaansche Brabander", *Jan Jaspersz* in *Asselyn's* „Jan Klaasz", creëerde *Cobus* in „Op Hoop van Zegen", *Stam* in „Het Pantser", *Cornelis* in „Bloeimaand", *Bronk* in „Allerzielen", *Banes* in „Uitkomst", speelde *Cobus*, *Bronk* en *Banes* te Berlijn (gastvoorstellingen Ned. Tooneel Ver. te Berlijn in het Hebbeltheater April 1908), *Verduin* in Mevr. *Boudier Bakker's* „Verleden".

Horst-van der Lugt Melsert, *Wilhelmina Elisabeth Jacoba van der*, een Nederlandsch tooneelspeelster, geboren den 24sten Februari 1871 te 's Gravenhage, was van 1885—1890 verbonden aan de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburgmaatschappij, werd na de oprichting van den Tivolischouwburg aldaar aan dit gezelschap verbonden, maakte van 1891—1893 deel uit van het gezelschap van *Ch. de la Mar* en kwam in laatstgenoemd jaar bij de Nederlandsche Tooneelvereeniging. Zij is gehuwd met den tooneelspeler *Adrianus van der Horst*. Van haar meest bekende rollen noemen wij: *Hanna* in „Vorstenschool" van *Multatuli*, *Anna* in „Jeugd" van *Max Halbe*, *Käthe Vockerath* in „Eenzamen" van *Hauptmann*, (zij speelde deze rol o.a. te Berlijn bij de Gastvoorstellingen der Ned. Toon. Ver. in het Deutsche Theater in Juni 1895), *Viola* in „Driekoningenavond" van *Shakespeare*, *Nicole* in „De Burger-Edelman" van *Molière*, *Dina Murink* in „Werkstaking" van *Brandt van Doorna*, terwijl zij in de tooneelstukken van *Heijermans* de vrouwelijke hoofdrollen, zooals die van *Rose*, *Lotte*, *Sytske* enz. creëerde en de vrouwelijke hoofdrollen speelde in *Shakespeares* „Maat voor Maat", *Hebbel's* „Maria Magdalena", *Molière's* „Ingebeelde Zieke", *Brieux'* „Dochters van Dupont", *Hauptmann's* „Vóór Zonsopgang", *Björnsons* „Boven Menschelijke Kracht I", *Bernstein's* „Langs een Omweg", daarenboven *Eva* in Mevr. *Boudier Bakker's* „Hoogste Recht", *Meta* in van *Riemsdijk's* „Hoog Spel", *Bertha* in *Frans Mynssen's* „Uit Eigen Wil", *Klaar* in het „Wederzijds Huwelijksbedrog" van *Pieter Langendijk* creëerde.

Hort, *Fenton John Anthony*, een Engelsch godgeleerde, geboren te Dublin den 23sten April 1828, ontving zijn opleiding aan het Trinity-College te Cambridge en werd, na het afleggen der eerste academische examens en nadat hij sedert 1852 de betrekking van fellow aan genoemd College had bekleed, in 1852 tot diaconus en in 1856 tot priester der Anglikaansche Kerk gewijd. Hij was van 1857—1872 vicar te St. Ippolyts, in 1871 kapelaan van den bisschop van Ely (dr. *Browne*) en behield dit ambt, toen laatstgenoemde op den bisschopszetel te Winchester werd geplaatst. In 1878 werd hij tot Hulsean-professor in de theologie te Cambridge benoemd. Hij was een der voornaamste leden van de Engelsch-Amerikaansche commissie tot herziening van den Bijbel en schreef de verhandelingen: „On μονογενὴς θεός in scripture and tradition" en „On the Constantinopolitan and other Eastern creeds of the fourth century" (1876). Met *Westcott* leverde hij een nieuwe critische uitgave van het Grieksche Nieuwe Testament (2 dln.; 2de druk, 1882; beknopter uitgave, 1885). Het tweede deel, dat een oordeelkundige inleiding en een aanhangsel bevat, is alleen door *Hort* geschreven.

Horta, de hoofdstad van het Azoreneiland Fayal, telt (1900) 6734 inwoners.

Horten, een stad in het Noorsche ambt Jarlsberg-Laurvik, ligt aan den Christianiafjord, telt (1900) 8460 inwoners en is sedert 1818 het hoofdstation der Noorsche marine met werven, dokken, werkplaatsen, observatorium, magazijnen, ziekenhuis en museum. Het geheel wordt door versterkingen, Karl-Johansvärn, beschermd.

Hortense. Zie *Bonaparte, Lodewijk*, koning van Holland.

Hortensia. Zie *Hydrangea L.*

Hortensius, *Quintus Hortensius Hortalus*, een beroemd Romeinsch redenaar, een tijdgenoot van *Marcus Tullius Cicero*, geboren in 114 v. Chr. trad reeds op zijn 19de jaar op als redenaar en was in 69 consul. Hij was, evenals laatstgenoemde, een vijand van *Clodius* en overleed in het jaar 50 v. Chr. Zijn redevoeringen werden zeer geroemd, maar zijn alle verloren gegaan.

Hortensius, *Lambertus*, een Nederlandsch geschiedkundige, geboren te Amersfoort in 1500 of 1501, ontving zijn opleiding te Utrecht en werd er vervolgens bij een beeldhouwer geplaatst. Zijn groote neiging tot de letteren was echter oorzaak, dat hij weldra de kunstenaarsloopbaan vaarwel zeide en zich naar Leuven begaf, waar hij zich op de oude talen toelegde, inzonderheid op het Grieksch, waarna hij in 1527 benoemd werd tot leeraar van de Hiëronymusschool te Utrecht. Nadat hij hier tot priester gewijd was, aanvaardde hij in 1544 het rectoraat te Naarden. Hij behoorde tot de 7 afgevaardigden, die den 1sten December 1572 te Laag-Bussum met *Roméro* een overeenkomst sloten, volgens welke aan de ingezetenen van Naarden bij overgave der stad onder bepaalde voorwaarden behoud van goed en leven werd toegezegd. Men weet, hoe schandelijk de Spaansche bevelhebber dat verdrag geschonden heeft. Zelf zou hij het slachtoffer geworden zijn van den bloeddorst der vijanden, indien de voorspraak van *Levyn Weldam*, zijn voormaligen leerling, hem niet had gered. Daarna woonde hij eenigen tijd te Utrecht bij zijn oom *Johan van Hogelanden*, deken van de Keizerlijke kerk van St. Maria, betrok vervolgens een hofstede buiten Naarden en overleed aldaar in den aanvang van 1574. Hoewel hij de R. Katholieke Kerk niet verliet, behoorde hij tot de begunstigers der Hervorming, zoodat de landlieden hem den naam gaven van *Luthersche paap*. Van zijn geschriften noemen wij: „Secessionum civilium Ultrajectinarum et bellorum ab anno 1524 usque ad translatitionem Episcopatus ad Burgundos libri septem" (2de druk, 1653), „Historie ofter wijder verklaringhe van de Utrechtsche ge-

Digitized by Google

schiedenissen, oorlogen en veranderingen enz." (vertaald door *Strick*, 1525), „Tumultuum Anabaptistarum liber unus" (3de druk, 1637), „Het boeck van het oproer der wederdooperen" (1624, een vertaling van het voorgaande en ook later bij herhaling uitgegeven), „Lamberti Hortensii Montfortii Historici de Bello Germanico libri septem etc." (1560 en later) en „Satyrae VIII ad nobilem virum D. Theod. Zulenum D. a Zevender" (1552), „Epithalamiorum liber unus" (1552), „Enarrationes in sex priores libros Aeneidos Virgilianae etc." (1559), „M Annaei Lucani Pharsalia libri X, etc." (1678) en een viertal blijspelen van *Aristophanes* (1556—1561). Zijn onvoltooid handschrift „De origine et interitu oppidi Nardeni historia" is in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht uitgegeven.

Hortensius, *Martinus*, of *van den Hove*, een Nederlandsch sterrenkundige, geboren te Delft in 1605, beoefende reeds vroeg de wis- en natuurkunde onder leiding van *Beeckman* te Dordrecht en van *Lansbergen* in Zeeland, werd in 1634 benoemd tot hoogleeraar te Amsterdam en deed een wetenschappelijke reis naar Italië. Hij beoefende ook de Latijnsche dichtkunst en overleed den 17den Augustus 1639. Men heeft van hem: „Phillippi Lansbergii commentationes in motum terrae diurnum et annuum etc., in Latinum versae a Martino Hortensio" (1630), „Responsio ad Kepleri additiunculam ephemeridi a. 1624 praemissam de astronomiae restitutione etc." (1631) „De Mercurio sub sole viso et Venere invisa" (1633), „De oculo ejusque praestantia etc." (1635), „Ephemerides motuum coelestium", „De utilitate et dignitate matheseos" (1634), „Guil. Blaeu, Institutio astronomica de usu globorum coelestium ac terrestrium etc." (1634 en later), „Epistolae ad Petrum Gassendum" en „Pleiadographia sive Pleiadum descriptio". Ook bezorgde hij een uitgave der „Doctrina triangulorum canonica" van *Snellius*.

Hortis, *Attilio*, een Italiaansch letterkundige, geboren te Triëst in 1850, studeerde te Pavia in de philologie en rechten, bereisde Frankrijk, Duitschland, Engeland en Nederland en werd in 1873 stadsbibliothecaris te Triest. Van zijn werken noemen wij: „Scritti inediti di Fr. Petrarca" (1874), „G. Boccacci, ambasciatore in Avignone" (1875), „Cenni de G. Boccacci intorno a T. Livio" (1877), „Le donne famose, descritte da G. Boccacci" (1877), „Accenni alle scienze naturale nelle opera di G. Boccacci" (1877), „M. T. Ciceronenelle opere del Patrarca e del Boccacci" (1878), „Studj sulle opere latine di G. Boccacci" (1879). *Hortis* geeft ook het tijdschrift „Archeografico Triestino" uit.

Horus, de naam eener Egyptische godheid, in hiëroglyphische opschriften *Hor*, *Har* of *Her* genoemd en afkomstig van den oud-Egyptischen en Semitischen stam *hor* (licht), wordt reeds bij *Herodotus* vermeld en voor denzelfden gehouden als *Apollo*, waarom men in het Grieksch den dubbelen naam *Horapollo* aantreft. Het symbool dezer gedheid is een valk of een sperwer, waarom zij meermalen met een sperwerskop voorgesteld (zie fig. 1) en haar naam door dien vogel aangeduid werd. Volgens de Egyptische fabelleer bestaan er 2 godheden van dien naam, vooreerst *Haroer* of de oudere *Horus*, in het Grieksch *Huroeris*, de tweede zoon van *Seb* (*Kronos*) en van *Noet* (*Rhea*) en een broeder van *Osiris*, en in de tweede plaats de jongere *Horus*, als kind *Harpokrates* geheeten (zie fig. 2), een zoon van *Osiris* en *Isis*. In beide vormen is *Horus* doorgaans het zinnebeeld der Zon, vooral der rijzende morgenzon. Toen *Osiris*, die te

Fig. 1. Fig. 2.

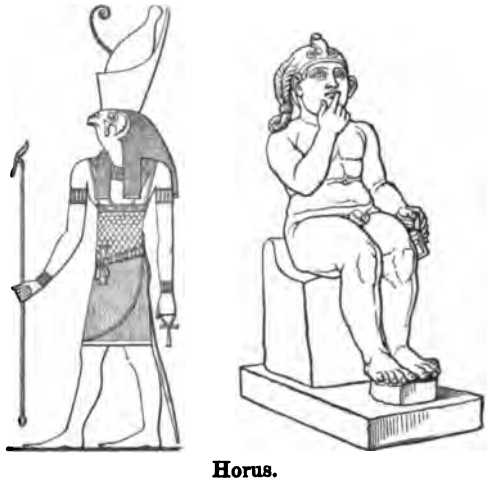

Horus.

voren als opperste zonnegod regeerde, door zijn broeder *Seth* (*Typhon*) gedood was, nam *Horus* wraak op den geweldenaar en aanvaardde zelf de heerschappij, waarna *Osiris* het ambt van opperrechter in de onderwereld bekleedde. *Horus* werd vervolgens tot voorbeeld gesteld der latere koningen van Egypte. Hij regeerde volgens de tijdrekening der priesters 300 jaren over Egypte en was de laatste van de eerste dynastie, namelijk van die der opperste goden.

Horváth, *Cyrill*, een Hongaarsch wijsgeer, geboren den 17den October 1804 te Kecskemét, trad in 1820 in de Orde der Piaristen, was als leeraar werkzaam aan verschillende gymnasia, werd in 1830 hoogleeraar te Szegedin, in 1851 directeur aan het gymnasium te Pest, in 1860 hoogleeraar aan de universiteit te Boedapest. Hij leverde een vijftal treurspelen, onderscheiden oden en een aantal verhandelingen van wijsgeerigen inhoud. Hij overleed den 5den November 1884 te Boedapest.

Horváth, *Michaël*, een Hongaarsch geschiedkundige, geboren den 20sten October 1809 te Szentes in het comitaat Csongrad, wijdde zich op het geestelijk seminarium te Waitzen aan de godgeleerdheid en de wijsbegeerte. Nadat hij den graad van doctor in de wijsbegeerte alsmede de priesterwijding ontvangen had, was hij gedurende 10 jaar als pastoor, voorts bij de graven *Keglevich* en *Erdödy* als opvoeder werkzaam. In 1844 werd hij hoogleeraar in de Hongaarsche taal en letterkunde aan het Theresianum te Weenen, in 1847 proost te Hatvan bij Boedapest, in 1848 bisschop van Csanad. Na de onafhankelijkheidsverklaring van den 14den April 1849 werd hij met de portefeuille van Eeredienst en Openbaar Onderwijs belast. Toen de Hongaren de wapens moesten

Digitized by Google

nederleggen, ontsnapte hij naar het buitenland en leefde 18 jaren in ballingschap. Hij bracht ze door in België, Parijs, Montmorency, Genua, Pegli, Florence, Livorno en Nizza. In 1866 kreeg hij verlof naar zijn vaderland terug te keeren. Bij herhaling werd hij vervolgens door Szegedin naar den Rijksdag afgevaardigd, waar hij tot de partij van *Déak* behoorde. Hij schreef: „Geschiedenis van Hongarije" (4 dln., 1842—1846), „Monumenta Hungariae historica" (4 dln., 1857 enz.), een meer uitgebreide „Geschiedenis van Hongarije" (8 dln., 2de druk, 1871— 1873), „Vijf entwintig jaren uit de geschiedenis van Hongarije" (2 dln., 1863), „Geschiedenis van den onafhankelijkheidsoorlog in 1848 en 1849" (3 dln., 1865), en na zijn terugkeer eenige staatkundige vlugschriften. Hij overleed te Karlsbad den 19den Augustus 1878.

Horváth, Balthasar, een Hongaarsch staatsman en rechtsgeleerde, geboren te Steinamanger den 1sten Januari 1822, studeerde en promoveerde te Raab en keerde toen naar zijn geboorteplaats terug, waar men hem in 1845 tot oppernotaris benoemde en in 1848 afvaardigde naar den Landdag te Pest. Hij vergezelde dezen naar Debreczin en Szegedin en werd na het eindigen der revolutie voor den krijgsraad geroepen. In 1850 ontving hij echter vergiffenis en keerde terug naar Steinamanger. Hij belastte zich in 1863 met de regeling van den rechtstoestand van de maatschappij van grondcrediet in Hongarije, werd in 1867 minister van Justitie in het eerste constitutioneele Hongaarsche ministerie en maakte zich in die betrekking, welke hij tot Mei 1871 bekleedde, zeer verdienstelijk o. a. door zijn ontwerp tot organisatie der rechterlijke macht. Na zijn aftreding werd hij voorzitter van reeds genoemde maatschappij van grondcrediet. Hij overleed den 28sten October 1898 te Boedapest.

Horvatovic, *Georg*, een Servisch krijgsman, geboren te Gradisca den 29sten Januari 1835, trad zeer vroeg in krijgsdienst en nam deel aan den Italiaanschen veldtocht van 1859. Verbitterd door de nederlagen bij Magenta en Solferino, ging hij in 1862 over in dienst van het Servische leger en klom op tot den rang van kolonel. In 1876 streed hij met goed gevolg tegen de Turken en ook in den veldtocht van 1877—1878 onderscheidde hij zich. In 1881 werd hij benoemd tot buitengewoon gezant aan het Hof te Petersburg; van 1886—1887 was hij minister van Oorlog. Hij overleed te Belgrado den 12den Maart 1895.

Horzels zijn tweevlengelige insekten, die men tot de familie der *Vliegen* (*Muscida*) brengt. Zij worden naar de dieren, waaraan zij hun eieren leggen, onderscheiden in paarden-, runder- en schapenhorzels. De paardenhorzel (*Gastrus equi*) legt zijn eieren aan de voorpooten van het paard; dit dier slikt ze in, en in de maag worden ze tot larven, welke zich aan den maagwand vasthechten en daar blijven, totdat ze geschikt zijn om in den poptoestand over te gaan. Ze verdwijnen dan met de excrementen uit het lichaam van het paard om, op den grond terecht gekomen, zich daarin te verpoppen. — De runderhorzel (*Gastrus bovis*) legt door zijn legboor eieren onder de huid van het rund; de daaruit gevormde larven doen bulten op die plaatsen ontstaan. Zij leven van den etter, welke op die plaats onder de huid wordt gevormd, en houden de opening, waardoor het insekt het eitje onder de huid heeft geschoven, open, om daardoor weêr te ontwijken en onder den grond te kunnen verpoppen. — De schapenhorzel (*Gastrus ovis*) legt zijn eieren aan de randen van de neusgaten van het schaap; de larven kruipen in het neuskanaal omhoog, veroorzaken een overvloedige slijmafscheiding, welke haar tot voedsel verstrekt, en brengen daarna haar poptoestand in den grond door.

Hosea (Hebreeuwsch = redding, hulp), een Israëlitisch profeet, was de zoon van *Beeri*. Volgens het zijn naam dragende Oud-Testamentische Boek, dat echter in zijn tegenwoordigen vorm niet van hem afkomstig is, leefde hij onder de koningen van Juda: *Usias, Jotham, Ahas* en *Hiskias* en onder *Jerobeam II* van Israël. De geheele geschiedenis van dezen profeet wijst op het noordelijk rijk als het tooneel zijner werkzaamheid en op de tijden onder en na *Jerobeam II*. Den inhoud zijner profetische reden vormen deels de schildering van de door Israël's schuld honderdmaal gekwetste en toch onverzwakte liefde van *Jahve*, deels de vermaning, om zich weer geheel aan die liefde over te geven en zich door haar te laten genezen.

Hosea, zoon van *Ela*, was de laatste koning van Israël. In 734 v. Chr. vermoordde hij zijn voorganger *Pekah* en werd door den heerscher der Assyriërs, *Tiglath Pilesar II*, als koning erkend. Op Egyptische hulp vertrouwend, stond hij in 726 tegen *Salmanassar IV* op, onderwierp zich echter, toen deze met een leger in Syrië verscheen, en werd in gevangenschap weggevoerd, waarop na een driejarige belegering Samaria in 722 veroverd en het rijk Israël vernietigd werd.

Hosemann, *Theodor*, een Duitsch genreschilder, geboren in Brandenburg den 24sten September 1807, ging met zijn ouders reeds vroeg naar Düsseldorf, waar hij als knaap van 12 jaar gelegenheid vond om de schilderacademie te bezoeken en in de inrichting voor kunst van *Arnz en Comp.* een betrekking te vinden. Op zijn 14de jaar legde hij zich met goed gevolg toe op de lithographie en toen hij een jaar later de school verliet, werd hij geplaatst als teekenaar in de inrichting van *Arnz en Winckelmann*. Omstreeks dien tijd vestigde zich *Cornelius* te Düsseldorf, en onder diens leiding hervatte *Hosemann* zijn studiën als kunstenaar, welke hij vervolgens onder *Schadow* voortzette. Daarna vertrok hij met *Winckelmann* naar Berlijn en leverde een aantal smaakvolle teekeningen tot versiering van kinderboekjes. Vele werken heeft hij van platen voorzien. Daartoe behooren, behalve reeds vermelde kinderboekjes, de werken van *Hoffman*, de „Renommisten" van *Zacharia*, de „Münchhausen", de werken van *Jerimias Gotthelf*, de „Verborgenheden van Parijs", de werken van *Glasbrenner*, een groot aantal almanakken enz. Later heeft hij zich echter voornamelijk met het schilderen in olieverf bezig gehouden. Wij noemen „Karrenvoerders", „Musiceerende aardwerkers", „De zandvoerman", „De kegelaars" en „Berlijnsche bierdrinkers". Hij werd in 1857 tot hoogleeraar en in 1860 tot lid van de Académie van

Digitized by Google

Schoone Kunsten benoemd. Hij overleed den 15den October 1875 te Berlijn.

Hoshi Toru, een Japansch staatsman, werd, toen hij in 1891 ondervoorzitter van het Lagerhuis was, van de zittingen uitgesloten, omdat hij zich als advocaat in een bedenkelijke zaak gecompromitteerd had, speelde nochtans in de liberale partij en bij de verkiezingen een groote rol. In 1896 werd hij tot gezant te Washington benoemd, doch legde in 1898 dit ambt neer, om zich weer aan het staatkundige leven te wijden. Nadat markies *Ito* hem in 1900 als minister van Verkeer in zijn nieuw Kabinet had opgenomen, ontstond een zoo krachtige oppositie tegen hem, dat hij moest aftreden. Toch bleef hij als partijleider in het Lagerhuis en in het staatsbestuur grooten invloed uitoefenen, totdat hij den 22sten Juni 1901 vermoord werd.

Hosius, een kerkleeraar, geboren ± 257, werd bisschop te Cordova, waar hij in 358 overleed. *Constantijn de Groote* gebruikte zijn diensten als bemiddelaar in de Ariaansche twisten. *Hosius* wist de bijeenroeping van het Concilie van Nicaea (325) door te drijven. Ook dat te Sardica (343) presideerde hij en ijverde voor de geloofsbelijdenis van Nicaea, maar moest in 357 die van Sirmia, welke zich tegen het *homousios* verklaarde, onderteekenen.

Hosius, *Stanislaus*, een R. Katholiek geestelijke, geboren te Krakau den 5den Mei 1504, studeerde aan de academie van zijn geboorteplaats, te Padua en Bologna, werd domheer te Krakau en secretaris van *Sigismund I*, koning van Polen, daarna bisschop van Culm, en in 1551 bisschop van Ermeland. Hier ijverde hij met kracht tegen de Hervorming, en op de Synode te Petrikau (1551) bracht hij zijn „Confessio catholicae fidei christiana" ter tafel, die in nagenoeg alle Europeesche talen is overgezet. De paus riep hem naar Rome en zond hem vervolgens naar keizer *Ferdinand I*, bij wien hij ijverig aandrong op het houden van het concilie te Trente. Hier vertegenwoordigde hij de belangen der hiërarchie. Reeds in 1561 was hij tot kardinaal benoemd. Na zijn terugkeer in zijn bisdom trachtte hij de hervorming in West-Pruisen te onderdrukken en stichtte tot dat einde in 1568 te Braunsberg het eerste Jezuïetencollege in Polen, dat later in een academisch gymnasium herschapen werd. Verder bewees hij belangrijke diensten aan *Sigismund August*, koning van Polen, bij diens onderhandelingen met Pruisen en begaf zich kort daarna nogmaals naar Rome, waar hij den 15den Augustus 1579 overleed. Zijn „Opera omnia" werden in 1584 te Keulen in 2 deelen uitgegeven.

Hosmer, *Harriet*, een Amerikaansch beeldhouwster, geboren te Watertown (Massachusetts) den 6den October 1830, was een leerlinge van *Stephenson*. In 1852 ging zij naar Rome en bezocht het atelier van *Gibson*. Van haar werken noemen wij: „Oenone", „Beatrice Conci", „Puck op een paddestoel rijdend", „Geketende Zenobia", „Slapende en wakende Faun" en een standbeeld van *Thomas Benton*. Bij de prijsvraag voor het zoogenaamde Freedmen's Monument ter eere van *Lincoln* werd haar ontwerp bekroond.

Hospenthal, een dorp in het Zwitsersche kanton Uri, ligt in het Urserenthal en aan de Reusz, heeft (1900) 281 inwoners, een mooie kerk en een ouden Longobarden toren.

Hospice, *Hospitium* of gesticht voor vreemdelingen, noemt men gebouwen, welke hier en daar op de hoogten der Alpenpassen door monniken opgericht werden en tot opneming en verpleging van reizigers in deze onherbergzame streken dienen. Het oudste hospice is dat van den Grooten St. Bernard; het kwam in 1825 in het bezit van de geestelijken van het kanton Wallis. Ook het hospice op den St. Gothard bestond reeds in de 13de eeuw; verder vindt men er op den Mont-Cenis, op den Simplon, op den Kleinen St. Bernard, op den Grimsel en op den Lukmaniër.

Hospitaal. Zie *Ziekenhuis*.

Hospitaalkoorts is een collectiefnaam voor verschillende koortsachtige kwaadaardige ziekten, welke in het bijzonder in groote hospitalen ontstaan, vooral als deze overvuld of slecht geventileerd zijn, en tot gevaarlijke epidemieën aanleiding kunnen geven.

Hospitaalschip is voor oorlogsvloten een tot opneming van zieken en gewonden bestemd schip en voert in den top van den grooten mast een witte vlag met rood kruis. De hospitaalschepen, die een vloot begeleiden, zijn tegenwoordig alle stoomschepen, ingericht voor 300—400 gewonden en met een zeer volledige uitrusting.

Hospodar, een Slavisch woord, dat *heer* beteekent, was voorheen de titel der vorsten in Moldavië en Walachije. Ook de vorsten van Lithauen noemden zich *hospodari* en zelfs de koningen van Polen tot aan *Sobiéski* voerden in hun onderhandelingen met Rusland dien titel.

Höst, *Jens Kragh*, een Deensch geschiedschrijver, geboren op St. Thomas (W. Indië), den 15den September 1772, werd in 1801 assessor van de Hof- en Staatsrechtbank, doch verloor in 1808 die betrekking wegens zijn vrijmoedige taal, waarna hij zich wijdde aan de letterkunde en de geschiedenis. Van hem, *Guldberg* en *Haste* is het denkbeeld uitgegaan om de Zweden en Denen op het gebied der letterkunde te verbroederen. Hiertoe stichtte hij met *Nyerup*, *Pram* en *Baggesen* het Skandinavisch Genootschap van Letterkunde, waarvan het „Skandinavisch Museum" het orgaan was. Ook door middel van tijd- en vlugschriften, alsmede door vertalingen verhoogde hij den letterkundigen roem van Zweden en Denemarken. Van zijn geschiedwerken vermelden wij: „Het leven en de regeering van Gustaaf Adolf" (1808—1809), „Merkwaardigheden uit het leven en de regeering van Christiaan VII" (1810), „Bijdrage tot een overzicht van den Deenschen Staat bij de komst van Christiaan VII tot den troon" (1812), „Ontwerp eener geschiedenis der Deensche monarchie onder Christiaan VII" (3 dln., 1813—1816), „Merkwaardigheden uit het leven en de regeering van Frederik V" (1820), „Het laatste levensjaar van koningin Caroline Mathilde" (1820), „Staatkunde en geschiedenis" (5 dln., 1820—1822), „Het leven van Corfitz Ulfeld en van zijne gemalin Eleonora Christina Ulfeld" (1825) en eindelijk het belangrijke werk „De geheime Kabinetsminister, Graaf Struensee, en zijn bewind" (3 dln., 1824). Nadat hij geruimen tijd in de omstreken van Holbeck, later te Roeskilde gewoond had, keerde hij in 1835 naar

Digitized by Google

Kopenhagen terug. Later betrok hij een landhuis in de nabijheid der hoofdstad van Denemarken en overleed aldaar den 26sten Maart 1842.

Hoste, *Julius*, een Vlaamsch schrijver, geboren te Tielt in West-Vlaanderen den 23sten Januari 1848, was koopman te Brussel, waar hij directeur van den Nederlandschen schouwburg en in 1868 hoofdredacteur van het Vlaamsche tijdschrift „De Zweep" werd, waarin hij onder den schuilnaam *Julius van Thielt* schreef. In 1888 stichtte hij te Brussel het dagblad „Het laatste nieuws". Behalve eenige kluchten en melodrama's, als „De Brusselsche straatjongen" (1883), schreef hij het gelegenheidstuk „De Zoulous" (1879).

Hostie noemt men den ouwel, die in de R. Katholieke Kerk bij het sacrament des altaars (het Avondmaal) door den priester gebruikt wordt, nadat die ouwel — volgens het R. Katholiek kerkgeloof — door de consecratie in het lichaam van Christus veranderd is. De hostie is alzoo een onbloedige offerande (hostia). Zulke ouwels worden van ongezuurd tarwebrood gebakken en met het lam en het kruis bestempeld. Aanvankelijk gebruikte men bij het Avondmaal gewoon brood en daarna een soort van brood, hetwelk bepaald ten behoeve dier plechtigheid bereid werd, totdat in de 4de eeuw de groote ronde oblaten gebezigd werden, die men na de wijding in zooveel stukken brak als er communicanten tegenwoordig waren. Eerst in de 12de eeuw kwamen de hostiën in zwang, welke veelal den naam van *oblaten* bleven behouden. Wegens de leer der transsubstantiatie (zie aldaar) wordt aan de hostie goddelijke eer bewezen, zóodat alle gelovigen knielen, wanneer de priester den monstrans met de geconsacreerde hostie verheft.

Hostinsky, Otakar, een Oostenrijksch aestheticus, geboren te Martinoves in Bohemen den 2den Januari 1847, studeerde te Praag en München, bracht eenige jaren in Italië door en is thans hoogleeraar in de aesthetica te Praag. Hij gaf in het Czechisch levensbeschrijvingen van *Wagner*, *Gluck*, *Berlioz* enz., in het Duitsch „Das Musikalisch Schöne" (1877), „Abrisz über einige Fragen der Aesthetik und Kunstgeschichte" (1877), „Die Lehre von den musikalischen Klängen" (1879), „Ueber die Bedeutung der praktischen Ideen Herbarts für die allgemeine Aesthetik" (1883), „Herbarts Aesthetik in ihren grundlegenden Teilen" (1891), „Volkslied und Tanz der Slawen" (1894) en „Musik in Böhmen" (1896).

Hostrup, *Jens Chistian*, een Deensch dichter, geboren te Kopenhagen den 20sten Mei 1818, maakte zich reeds als student in de godgeleerdheid door zangspelen en talrijke studentenliederen bekend. Grootere blijspelen volgden, die door hun natuurlijkheid verrasten, n. l. „De naburen" (6de druk, 1882), „Een musch onder de kraanvogels" (1846), „Avonturen op een voetreis" (1847), „Meester en leerling" (1852), dat groote beweging veroorzaakte, en het treurspel „Droom en Werkelijkheid" (1854). Sedert 1855 te Silkeborg in Jutland, sedert 1862 te Frederiksborg op Seeland als predikant werkzaam, nam hij zoo ijverig deel aan de beweging van *Grundtvig* om het volk te verlichten, dat hij eerst op hoogen leeftijd tijd en lust vond, om zich weer aan het tooneel te wijden met de succesvolle tooneelspelen „Eva" (1882), „Karens Garde" (1886) en „In den sneeuwstorm". Inmiddels waren 1852, 1872 en 1885 dichtbundels met herinneringen uit zijn studententijd verschenen. In 1812 zagen zijn herhaaldelijk opnieuw gedrukte „Populaire voordrachten" het licht. In 1865 had hij vier deelen „Verzamelde werken" uitgegeven, in 1889 verscheen de 5de druk van zijn tooneelwerken en in 1893 een deel nagelaten gedichten met een autobiografie en „Brieven aan en van Hostrup". Hij overleed den 21sten November 1892.

Hotchkisz-snelvuurkanonnen. Zie *Hotchkisz* en *Geschut*.

Hotela *Morr* et *Decaisne* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifrageaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, overblijvenden kelk, door een 5-spletige, met de 10 meeldraden op den kelk bevestigde bloemkroon en door 2 stijlen. Dit geslacht bezit slechts één soort, namelijk *H. Japonica Morr* et *Decaisne*, een overblijvende Japansche plant met een kruidachtigen omstreeks 3 dm. hoogen stengel, die uit een zee van bladeren opschiet en met een uit trossen samengestelden aar gekroond is. Zij draagt een groot aantal kleine, witte bloemen en kan het klimaat van Midden-Europa verduren, wanneer men ze slechts tegen vorst beveiligt.

Hôtel was oorspronkelijk een groot huis, een soort paleis, dat door hooge staatsbeambten (bijv. gezanten) of een rijke aristocratische familie bewoond werd, en dat zich in Frankrijk in de 17de eeuw op eigenaardige wijze ontwikkeld heeft. Van de straat was het door een ijzeren hek of een lage poort en de *cour d'honneur* gescheiden. Ter zijde van deze dikwijls met tuintjes versierde cour lagen de vertrekken van de bedienden. De hoofdbouw (*corps de logis*) bevatte aan de straatzijde de woonvertrekken, aan de tegenoverliggende, treinzijde, de feestlokalen. Hotel heeten ook groote openbare gebouwen, bijv. het *Hotel des Invalides* te Parijs, *Hotel-Dieu* (ziekenhuis) met name dat te Parijs, *Hotel des monnaies* (muntgebouw), *Hotel de ville* (stadhuis) enz. Thans noemt men hotel een gebouw, waar men logeeren kan.

Hotho, *Heinrich Gustav*, een Duitsch kunsthistoricus, geboren te Berlijn den 22sten Mei 1802, studeerde aldaar in de rechten, daarna in de wijsbegeerte. In 1827 vestigde hij zich als privaatdocent te Berlijn, waar hij in 1829 tot hoogleeraar in de aesthetica benoemd werd. In 1830 ontving hij een aanstelling tot adsistent-directeur van het kabinet van schilderijen in het Koninklijk Museum, en in 1859 die van directeur der verzameling kopergravures. Hij leverde een nieuwe bewerking der „Vorlesungen über Aesthetik" van *Hegel*, „Geschichte der Deutschen und Niederländischen Malerei" (dl. 1 en 2, 1842—1843), „Die Malerschule Huberts van Eyck mit deutschen Vorgängern und Zeitgenossen" (2 dln., 1855—1858), „Die Meisterwerke der Malerei vom Ende des 3 und Anfang des 18 Jahrhunderts in photo- und photolithographischen Nachbildungen" (1865) en „Geschichte der Christlichen Malerei" (onvoltooid, 1867—1872). Ook heeft hij door het schrijven van een tekst bij het „Eyck-Album" (1861) en „Dürer-Album" (1863) groote verdien-

Digitized by Google

sten verworven. Hij overleed te Berlijn den 24sten December 1873.

Hotomann, *Franz,* of *Hottomann* ook *Hotman,* een beroemd Fransch rechtsgeleerde en letterkundige, geboren te Parijs den 23sten Augustus 1524, was reeds op 23-jarigen leeftijd docent in het Romeinsch recht te Parijs, omhelsde in 1547 de Hervorming, begaf zich naar Lyon en onderwees daarna philologie te Lausanne, werd hoogleeraar te Straatsburg, waarna hij eenigen tijd aan het Hof van den koning van Navarra verblijf hield. In 1563 werd hij hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid te Valence, in 1567 te Bourges. Na den Bartholomaeusnacht nam hij de wijk naar Zwitserland en overleed te Bazel den 12den Februari 1590. Een uitgave zijner gezamenlijke geschriften is in 1599 in 3 deelen in het licht verschenen. Daarbij bevindt zich zijn „Papae fulmen brutum in Henricum regem Navarrae" (Leiden, 1586).

Hotris (Sanskriet) is een zinnebeeldige naam voor de zeven zinnen, in de „Anugita" de zeven priesters genaamd. De zinnen vervullen het vuur van het gemoed (de begeerte) met de offers van uiterlijke genoegens.

Hottentotten (zie de plaat *Volkstypen* bij het artikel *Afrika*) vormen een volk, dat vóór de vestiging der Europeanen aan de Kaap de Goede Hoop het zuiden van Afrika bewoonde. Zij noemen zich zelf *Khoi-khoin* (d. i. menschen) en werden wegens hun taal door de Nederlandsche kolonisten het eerst Hottentotten (d. i. stotteraars) genoemd. Met de Boschjesmannen (zie aldaar) vormen zij een eigen ras, dat scherp van de Negers gescheiden is. Door de Kaffers en later door de Blanken werden zij grootendeels uitgeroeid en vormen nog slechts de ruïne van een volk. Men verdeelt hen in 3 afdeelingen namelijk: de Kolonie-Hottentotten of Quaqua, welke in de Kaapkolonie wonen, de de Korana of Koraqua (Koramannen) ten W. van den middelloop der Oranjerivier en ten N. W. van West Griqualand, en de Nama of Mamaqua, van den benedenloop der Oranjerivier tot aan de Walvischbaai. Zij zijn zeer leelijk en hebben een vuil-olijfkleurige huid, een laag voorhoofd, een hoekigen gelaatsvorm, dikke lippen, een platten neus en een kleine gestalte. De Kora zijn echter krachtiger gebouwd en ook meer ontwikkeld dan de overigen. Hun taal bestaat uit keelgeluiden en tongbewegingen, hun kleeding vroeger uit een dierenvel over den rug, een doek om de lenden en ruwe sandalen aan de voeten. De vrouwen slaan de dierenhuid om tot een kap, waarin zij de kinderen dragen. Hun hutten gelijken op bijenkorven en zijn met vellen en matten gedekt, terwijl de haard er zich in het midden bevindt. Een aantal van zulke woningen vormen een *kraal.* Zij zijn onbekend met den landbouw en voeden zich met het vleesch en de melk der kudden. Hoewel men vroeger meende, dat alle godsdienst hun vreemd zou zijn, is later gebleken, dat zij niet alleen een hoogeren geest, *Tsuigoab* vereeren, maar ook maan-, sterren- en diervereering bij hen voorkomt. Door sommigen worden zij geroemd als eerlijk, waarheidlievend en goedaardig; anderen beschuldigen hen van diefachtigheid, leugenachtigheid en groote zinnelijkheid. Zij zijn van nature vroolijk, houden van gezelligheid en feesten en zijn volstrekt niet van aanleg ontbloot. De armoede hunner tegenwoordige woonplaatsen heeft echter hun verdere intellectueele ontwikkeling onmogelijk gemaakt. Ook heeft de sterke drank, die zij van de Nederlanders leerden kennen, een verderfelijken invloed op hen gehad. De ouderdom wordt geëerd en de vrouw is meesteres in huis, heeft echter ook het grootste deel van den arbeid te verrichten, daar de man zich alleen met veeteelt en jacht bezig houdt. Volbloed-Hottentotten vindt men thans nog slechts in het N., vooral onder de Nama. Die, welke het gebied der Kaapkolonie bewoonden, zijn door de ijverige pogingen van den zendeling *Philipp* den 17den Juli 1828 met de blanken gelijk gesteld, na welken tijd zij zich, met deze, voorts met de Kaffers, Maleiers, Negers enz. vermengd hebben tot de zoogenaamde *Bastaards,* wier taal een samenstel is van Hottentotsch met Engelsch, Nederlandsch en Kaffersch. Hun aantal is klein. Uit de vermenging van Hollanders met Hottentotsche, alsook met Kaffersche en Maleische vrouwen ontstonden de *Griqua's,* die in het midden der voorgaande eeuw een afzonderlijken stam vormden en in 1770 naar de overzijde der Oranjerivier verhuisden. Hier begonnen zij weldra te verwilderen, doch door de zorg der zendelingen *Kicherer* en *Kramer* kozen zij vaste woonplaatsen en begonnen zich op den landbouw toe te leggen. In 1814 vormden zij een republiek, die door het Britsche gouvernement erkend werd. Het aantal Hottentotten, met inbegrip der gemengde volken, bedraagt hoogstens 300 000. De aanraking met de Europeanen is ook voor hen noodlottig geworden en voert hen den ondergang tegemoet.

Hottinger, *Johann Heinrich,* een Zwitsersch geleerde, geboren te Zürich den 10den Maart 1620, bezocht in 1638 de universiteit te Genève, deed een reis door Frankrijk, studeerde te Groningen en te Leiden, bezocht Engeland, werd in 1642 te Zürich benoemd tot hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis, later in de Oostersche talen, in de godgeleerdheid van het Oude Testament enz. en verwierf te Bazel den rang van doctor in de theologie. Tijdelijk (1655—1658) was hij werkzaam te Heidelberg, vergezelde in 1658 den keurvorst van Palts naar den Rijksdag te Frankfort en keerde in 1661 naar Zürich terug, waar hij voorzitter werd van de commissie ter revisie der Bijbelvertaling. Korten tijd vertoefde hij in ons land, maar toen het na vele vergeefsche pogingen eindelijk aan de curatoren der Leidsche hoogeschool gelukt was hem te bewegen tijdelijk aldaar werkzaam te zijn, verdronk hij met 3 zijner kinderen in de Limmat, volgens anderen in het Züricher Meer, in 1667. Van zijn geschriften noemen wij: „Thesaurus philologicus sive clavis scripturae" (3de druk, 1696) en „Etymologicum orientale, sive lexicon harmonicum heptaglotton" (1661).

Van zijn zonen is bekend *Johann Jacob,* geboren in 1652 en overleden als hoogleeraar in de theologie den 18den December 1735, vooral door zijn „Helvetische Kirchengeschichte" (4 dln., 1708—1729).

Hottinger, Johann Jacob, een achterkleinzoon

Digitized by Google

van den voorgaande, geboren den 2den Februari 1750, overleed als hoogleeraar en koorheer te Zürich den 4den Februari 1819. Hij schreef: „Versuch einer Vergleichung der deutschen Dichter mit den Griechen und Römern" (1789), „Bibliothek der neuesten theologischen, philosophischen und schönen Literatur" (3 dln., 1784—1786), „Acroama de J. J. Bodmer" (1783), „Salomon Geszner" (1796) en „Opuscula oratoria" (1816), terwijl hij met *Wieland* en *Jacobs* het „Neues attisches Museum" uitgaf.

Hottinger, *Johann Jacob*, een Zwitsersch geschiedkundige, geboren te Zürich den 18den Mei 1783, studeerde aldaar en te Leipzig, werd leeraar aan een meisjesschool en daarna hoogleeraar aan een inrichting voor kunst. Hij schreef vele werken over opvoeding en letterkunde. De „Geschiedenis van Zwitserland" van *J. von Müller* werd door hem vervolgd. Als lid van den Raad van Opvoeding, van den Grooten Raad en van den Raad van Bestuur te Zürich was hij werkzaam voor de verbetering van het onderwijs en werd er eerst tot buitengewoon en in 1844 tot gewoon hoogleeraar aan de universiteit benoemd. Hij overleed den 18den Mei 1860. Van zijn geschriften vermelden wij: „Huldreich Zwingli und seine Zeit" (1841), „Vorlesungen über die Geschichte des Untergangs der Eidgenossenschaft und der 13 Orte" (1845), „Hans Konrad Escher von der Linth" (1852), „Reformationsgeschichte" (met *Vögeli* dl. 1—3, 1840), „Archiv für schweizer Geschichte und Landeskunde" (met *Escher* 3 dln., 1827—1829) en „Schweizerisches Museum für historische Wissenschaften" (3 dln., 1837—1839).

Hottonia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sleutelbloemigen (Primulaceae)*. De merkwaardigste soort is de *Water-Hottania* (*H. palustris L.*), ook *waterviolier* of *waterduizendblad* genaamd. Zij groeit ook in ons land in slooten, met talrijke groote, dichtgevinde bladeren onder water gedoken, waarboven witte bloemen met gele keel zich op langgesteelde trossen ter hoogte van 2 of 3 dm. verheffen.

Hott Springs (Warme bronnen) is de hoofdstad van het Amerikaansche county Garland (Arkansas), ligt in een nauwe kloof van het Ozarkgebergte, bezit 71 heete, heldere, smaak- en kleurlooze, zeer geneeskrachtige bronnen van 53°—87°, een groot militair hospitaal en telt (1900) 9973 inwoners.

Hotzes, *Jelle of Gellius* naar zijn geboorteplaats (Sneek) ook *Gellius Snecanus* geheeten, was een der ijverigste hervormers in Friesland. Hij bekleedde de betrekking van pastoor te Giekerk (volgens anderen te Tietjerk), werd wegens zijn ingenomenheid met de Hervorming in 1567 verbannen, nam de wijk naar Oost-Friesland, waar hij vermoedelijk te Emden dienst deed, en ontving in 1569 een beroep naar Leeuwarden met de verplichting om in Friesland de verspreide gemeenten te bezoeken. Het volgende jaar ging hij naar elders; doch in 1573 en 1578 verkondigde hij weder het Evangelie te Leeuwarden. Later had hij te Nieuwland bij Bolsward een vaste standplaats en was in 1583 van hier afgevaardigde naar de Friesche Synode te Franeker. In 1588 werd aan hem en aan eenige anderen van wege de Synode eene herziening opgedragen van het „Fondamentboek" van *Menno Simons;* in 1590 woonde hij te Franeker en in 1596 te Leeuwarden. Zijn sterfjaar is onbekend. Van zijn geschriften noemen wij: „Methodica descriptio et fundamentum trium locorum communium Sacrae Scripturae, de gratuito Dei foedere, sacramentalibus signis et baptismo etc." (1584, in het Nederlandsch 1588), „Methodica descriptio sive doctrina de Christiana correctione et excommunicatione etc." (1584), „Legitima ratio interpretandi et ad ecclesiae edificationem proponendi S. Scripturam" (1588), „Commentarius brevis et necessarius, in quo methodice solidis ac perspicuis Sacrae Scripturae testimoniis et exemplis demonstratur, non minus in Ecclesia Christi nunc sub Novo Testamento esse posse ac debere magistratum quam olim sub Vetere et licere Christiano eundem gerere" (1584), „Commentarius de artificio dialecticorum et rethorum ad scripturam recte accommodandam" (1588), „Isagoge in nonum caput Epistolae Pauli ad Romanos" (1596, ook in het Nederlandsch) en „Methodica descriptio sive fundamentum praecipuorum locorum communium aut dogmatum S. Scripturae de cognitione Dei atque hominis etc." (1596).

Houbraken, *Arnold*, een Hollandsch schilder en etser, vooral bekend als schrijver van „de Groote Schouburgh der Nederlandsche Kunstschilders en schilderessen" (3 dln., 1718 en 1721), welk boek een onmisbare bron is voor de studie der Hollandsche kunstgeschiedenis. *Houbraken* werd te Dordrecht geboren den 25sten Maart 1660 en overleed den 14den October 1719 te Amsterdam. Hij leerde het schilderen o.a. bij *Samuel van Hoogstraten*. Hij graveerde veel en schilderde kleine schilderijtjes, plafondstukken etc., die in zijn tijd zeer gezocht waren, doch die weinig kunstwaarde hebben.

Houchard, *Jean Nicolas*, generaal der Fransche Republiek, geboren in 1740 te Forbach in Lotharingen, diende in den Zevenjarigen Oorlog als gemeen soldaat bij de Fransche cavallerie, werd vervolgens naar Corsica verplaatst en stond bij het uitbarsten der Revolutie als kapitein bij een regiment dragonders. Reeds in 1792 was hij belast met het bevel over een regiment ruiters bij het legerkorps van *Custine*, en hij onderscheidde zich aan den Beneden-Rijn zoo, dat hem weldra het opperbevel over het noorderleger werd toevertrouwd. Nadat hij dit korps, hetwelk meermalen door de Geallieerden geslagen was en zich in een treurigen toestand bevond, gereorganiseerd had, trok hij den 6den September 1792 uit zijn positie van Steenvorde en Bailleul en noodzaakte het observatiekorps van veldmaarschalk *Freytag*, 18000 man sterk, onder bloedige gevechten naar Hondschoote terug te trekken. Verder gelukte het hem 2 dagen later Hondschoote te bemachtigen. Daar echter zijn weinig geoefende troepen aanmerkelijke verliezen hadden geleden, zag hij van verdere voordeelen af en keerde met de hoofdmacht naar Bambeeken terug. Intusschen had deze overwinning belangrijke gevolgen, daar de hertog *van York* het beleg voor Duinkerken opbrak en de verbonden mogendheden geene verdere pogingen aanwendden om in Frankrijk door te dringen. Eenige dagen daarna behaalde *Houchard* wederom een overwinning op de Neder-

Digitized by Google

landers in een bloedig gevecht bij Meenen, doch den 15den September werd hij bij Kortrijk door den Oostenrijkschen generaal *Beaulieu* verslagen, zoodat de Franschen in de grootste wanorde de wijk namen onder de wallen van Rijssel. *Houchard* moge niet geschitterd hebben door groote veldheerstalenten, hij was een dapper generaal en onschuldig aan die nederlaag. Niettemin werd hij, op last van het Schrikbewind in hechtenis genomen. Men beschuldigde hem van verraad, en hij verloor het hoofd op het schavot den 17den November 1793. Zijn zoon rechtvaardigde hem in een „Notice historique et justificative sur la vie militaire du général Houchard" (1809).

Houckgeest, *Gerard*, een Hollandsch architektuurschilder en etser, die omstreeks 1600 geboren werd, waarschijnlijk te 's Gravenhage, en na 1653 te Delft overleed. In 1625 wordt hij in den Haag vermeld, sinds 1639 te Delft. Hij schilderde voortreffelijke interieurs der Delftsche kerken, vooral van de Nieuwe Kerk. Men vindt hier te lande o.a. werken van zijn hand in het Mauritshuis en het Rijksmuseum.

Houckgeest, *Jacques Pierre van Braam*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Amsterdam den 19den November 1838, studeerde te Utrecht aan de school voor militaire artsen, bezocht de lessen van *Fles* en van de hoogleeraren *Harting* en *Donders* en werd in 1859 tot officier van gezondheid benoemd. In 1865 werd hij leeraar in de ontleedkunde aan bovengenoemde school en in 1877 hoogleeraar in dat vak aan de universiteit te Groningen. Hij overleed den 15den Maart 1889. Behalve bijdragen in het „Archiv" van *Pflüger* en in het „Tijdschrift voor Geneeskunde" leverde hij een nieuwe bewerking van het „J. A. Fles' Handboek van de stelselmatig beschrijvende ontleedkunde van den mensch" (3de uitg., geheel opnieuw bewerkt, 3 dln., 1881—1886), „Phrenologie en localisatie" (Rectorale rede, 1886).

Houdeng-Goegnies, een gemeente in de Belgische provincie Henegouwen, ligt aan despoorlijnen Hal—Erquelinnes en Caznières—Bracquegnies, telt (1903) 7975 inwoners en heeft steengroeven, ijzerindustrie en touwslagerijen.

Houdon, *Jean Antoine,* een Fransch beeldhouwer, in 1741 te Versailles geboren, was een leerling van *Lemoine* en *Pigalle*, kreeg reeds op 19-jarigen leeftijd den Grand Prix, bracht voor zijn verdere kunstontwikkeling tien jaar in Italië door en vestigde zich daarna te Parijs. Op uitnoodiging van de Vereenigde Staten ging hij met *Franklin* naar Philadelphia om een standbeeld voor *Washington* te vervaardigen. Gedurende de Revolutie werd hij voor de Revolutierechtbank gebracht, omdat men hem bezig had gevonden met het beitelen van een *H. Scholastica*; zijn verdediger verklaarde dit echter voor een beeld der wijsbegeerte en redde daardoor den kunstenaar. Van zijn standbeelden moeten genoemd worden dat van *Voltaire* in den Théâtre français, dat van *Cicero*, *Catilina* uit den Senaat verwijzende, dat van den Zomer,dat van *Diana*(Louvre) en dat van *Washington*. Van zijn talrijke bustes zijn de mooiste die van *Molière*, *Gluck*, *Buffon*, *Mirabeau*, *Rousseau*, *d'Alembert*, *Franklin*, *Barthélemy*, *Lafayette*, *Napoleon* en keizerin *Josephine*. Zijn groote kennis van het menschelijk lichaam bewees hij in een onder den naam van *L'Ecorché* bekende mannelijke figuur. *Houdon* overleed te Parijs den 16den Juli 1828.

Houghton, *Richard Monckton Milnes*, lord, een Engelsch staatsman en schrijver, geboren te Fryston Hall den 19den Juni 1809, studeerde te Cambridge en werd lid van het Lager- en in 1863 van het Hoogerhuis. Aanvankelijk was hij een aanhanger van *Peel*, doch voegde zich later bij de partij van *John Russell*, maar weigerde deel uit te maken van het kabinet *Palmerston*. Hij bepaalde zich vooral bij buitenlandsche zaken en bij de hervorming der gevangenissen. Ook is hij president van het groote verbeterhuis te Red Hill. Hij leverde eenige dichtbundels, zooals: „Memorials of a tour in Greece, chiefly poetical" (1834), „Memorials of a residence on the continent and historical poems" (1838), „Poems of many years" (1838), „Poems, legendary and historical" (1842) en „Palm leaves" (1844). Verder schreef hij „Life, letters and literary remains of John Keats" (1848), „Real union of England and Ireland" (1845) en „Monographs, personal and critical" (1873). Hij overleed te Vichy den 11den Augustus 1885.

Housatanic, een rivier in Noord-Amerika, ontspringt in de Green Mounts (Massachusetts), stroomt tusschen de Taghonic- en Hoosacheuvels door een vruchtbaar dal en mondt, na den Naugatuck opgenomen te hebben, na een loop van 210 km. bij Stratford in den Long Islandsont uit. De 18 m. hooge watervallen leveren de drijfkracht voor talrijke fabrieken. De rivier is tot Derby bevaarbaar.

House of Commons en **House of Lords,** Huis der Gemeenten (Lagerhuis) en Huis der Lords (Hoogerhuis) zijn de beide Kamers van het Britsche Parlement. Zie *Groot-Brittannië en Ierland, Bestuur*.

House of Lords. Zie *House of Commons*.

Houses of Convocation is het parlement voor de inwendige wetgeving der Anglikaansche Kerk. Het bestaat in elk der beide kerkelijke provincies, York en Canterbury, uit een Hoogeren een Lagerhuis; in het eerste hebben de bisschoppen, in het andere heeft de lagere geestelijkheid zitting.

Houssaye, *Arsène*, een Fransch schrijver, geboren den 28sten Maart 1815 te Bruyére bij Laon, kwam reeds vroeg te Parijs, studeerde aldaar en schreef reeds in 1836 den roman „La pécheresse", in 1840 door „La couronne de bluets" gevolgd. Daar hij steun en belangstelling vond bij *Jules Janin*, *Th. Gautier* en *Jules Sandeau*, kreeg hij weldra als schrijver een goeden naam. Met de staatkundige woelingen van 1848 bemoeide hij zich slechts weinig en in 1849 werd hij op aanbeveling van *Rachel* belast met het bestuur der Comédie Française. Hij bleef in die betrekking werkzaam tot 1856 en werd toen secretaris-generaal der schoone kunsten. In 1861 aanvaardde hij het lidmaatschap der redactie van de „Presse". Van zijn romans noemen wij nog: „La vertu de Rosine" (1844), „Le violon de Franjolé" (1856), „Mademoiselle Mariani" (1859), „Mademoiselle Cléopâtre" (1864), „Nos grandes dames" (1868), „Lucy" (1873), „Histoire étrange d'une fille du monde" (1876), „L'éventail brisé" (1879), „Contes pour les femmes" (5 dln., 1885

Digitized by Google

—1886), „Rodolphe et Cynthice" (1888), „Julia" (1891), „Les femmes comme elles sont" (1892), „Les larmes de Mathilde" (1894), „L'amour comme il est" (1895) en „Les femmes démasquées". Van zijn deels zeer interessante en kritische werken noemen wij: „Galerie de portraits du XVIIIe siècle" (5 dln., 2de druk 1858), „Histoire de la peinture flamande et hollandaise" (1846), waarover *A. Michiels* hem van plagiaat aanklaagde, waartegen hij zich in „Un martyre littéraire" verdedigde, „Histoire du 41e fauteuil de l'Académie française" (1855), „Le roi Voltaire" (1858), „Histoire de l'art français du XVIIIe siècle" (1860), „Les Charmettes: J. J. Rousseau et Mme de Warens" (1863), „Histoire de Léonard de Vinci" (1869), „Molière, sa femme et sa fille" (1880). Zijn levensherinneringen gaf hij in „Les confessions, souvenirs d'un demi-siècle, 1830—1880" (1885—1891) en „Souvenirs de jeunesse" (2 dln., 1896). Hij overleed te Parijs den 26sten Februari 1896.

Houssaye, Henry, een zoon van den voorgaande en Fransch letterkundige, geboren te Parijs den 24sten Februari 1848, wijdde zich aan de studie der geschiedenis en der kunstgeschiedenis en schreef: „Histoire d'Apelles" (1867), „Histoire d'Alcibiade et de la république athénienne depuis la mort de Péricles jusqu' à l'avénement des trente tyrans" (2 dln., 5de druk, 1882), door de Académie bekroond, „Le premier siége de Paris, en 52 avant l'ère chétienne" (1876), „Athènes, Rome et Paris, l'histoire et les moeurs" (1878), „L'art français depuis dix ans" (1882), „1814, Histoire de la campagne de France et de la chute de l'Empire" (9de druk, 1891), „1815, La première Restauration. Le retour de l'île d'Elbe. Les cents jours" (1893), „1815, Waterloo" (1899) en „Napoléon, homme de guerre" (1904). Verder is hij een medewerker van den „Journal des Débats", de „Revue des Deux Mondes", den „Artiste" en de „Gazette des beaux-arts". In den Fransch-Duitschen Oorlog heeft hij deelgenomen aan de verdediging van Parijs en werd in 1871 versierd met het ridderlint van het Legioen van Eer. In 1894 werd hij lid der Académie.

Houston, de in 1836 gestichte hoofdstad van het Noord Amerikaansche graafschap Harris (Texas). ligt aan den bevaarbaren Buffalo—Bayon, is een kruispunt van elf spoorwegen en telt (1900) 44 633 inwoners. Men vindt er een groot stadhuis, een katoenbeurs, mooie gerechtsgebouwen en een vrijmetselaarsloge. Zij vormt de grootste binnenlandsche katoenmarkt der Vereenigde Staten en verhandelt jaarlijks 1,8 millioen balen. De industrie omvat voornamelijk katoen en machines.

Houston, *Samuël,* president der Republiek Texas, geboren den 2^den Maart 1793 te Rockbridge in Virginia, was de zoon van behoeftige ouders en werd als leerling in een winkel geplaatst, doch nam de vlucht en leefde 5 jaar bij de Creek Indianen. Daarna voegde hij zich in 1813 bij het leger van generaal *Jackson*, en streed dapper tegen de Engelschen, vooral in den slag aan de Horse-Shoe. Op bevel van dien generaal sloot hij in 1817 een verdrag met de Creek-Indianen, studeerde daarna te Nashville in de rechten en werd weldra een beroemd pleitbezorger. In 1821 werd hij benoemd tot generaal-majoor der militie in Tenessee, in 1823 en 1825 tot afgevaardigde naar het Congrès en in 1827 tot gouverneur van Tenessee. Nadat hij deze betrekking had nedergelegd, verkeerde hij weder 3 jaar onder de Indianen en ging in 1833 naar Texas. Toen in 1836 dit gewest in opstand kwam tegen de Mexicaansche Regeering, werd hij met het opperbevel belast. Hij bracht aan de Mexicanen een nederlaag toe bij San Jacinto (April 1836), werd na de onafhankelijkverklaring van Texas den 1sten September 1836 voor den tijd van 2 jaar tot president benoemd en van 1841 tot 1844 nogmaals met die waardigheid bekleed. Sedert 1845 was hij voortdurend lid van den Senaat te Washington. In 1852 behoorde hij tot de candidaten voor het presidentschap der Vereenigde Staten. In 1859 werd hij wederom tot gouverneur van Texas gekozen. Hij overleed te Huntsville den 26sten Juli 1863.

Houstonia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gentianeeën.* Het onderscheidt zich door een 4-spletigen, overblijvenden kelk, door een trechtervormige bloemkroon met een verlengde buis en door een korten stijl met een spitsen, 2-spletigen stempel. Het omvat overblijvende Noord-Amerikaansche kruiden, van welke sommige in Midden-Europa als sierplanten worden gekweekt vooral *H. coerulia L.*, met blauwe bloemen in de moerassen van Virginia en Carolina groeiende, en *H. purpurea L.*, wier paarse bloemen aan het uiteinde van den stengel tot bijschermen vereenigd zijn. Men plaatst deze planten des zomers in de open lucht, doch beveiligt ze des winters tegen de vorst.

Hout (zie de platen). Onder hout verstaat men het bij de Gymnospermen en Dicotylen voorkomende houtlichaam, dat ontstaat door de werking van het cambium (teeltweefsel). Het bestaat in hoofdzaak uit houtvezels, houtvaten en houtparenchymcellen (zie plaat I fig. 1, 2, 4, 5) alle drie uit cambiumcellen ontstaan: de *houtvezels* uit eenige boven elkaar gelegen cellen, waarvan de tusschenwanden geresorbeerd zijn, de inhoud bestaat uit lucht of water waarin zouten opgelost zijn, zij zijn spoelvormig, hebben een verdikten wand met stippels, hofstippels, of deze is wand-, spleet-, net- of spiraalvormig verdikt.—De *houtvaten* zijn grooter, zoowel in lengte, als in doorsnede, de wandverdikking en inhoud is als die der vezels. De naaldhoutsoorten missen vaten, maar bezitten *tracheïden*, die zich door geringe lengte onderscheiden, maar wel te onderscheiden zijn van de harsgangen, die alle met elkander in verbinding staan en hars, d.i. een secretieprodukt, bevatten. Het *houtparenchym* is dunwandig en meestal veelhoekig, en vult in hoofdzaak de ruimte tusschen vaten en vezels.

Beziet men een stam op dwarse doorsnede (plaat I fig. 6, 7, 8), dan onderscheidt men meer of minder duidelijk concentrische kringen, ieder naar buiten afgesloten door een dichtere laag; in normale gevallen bevat iedere kring het hout in den loop van één vegetatietijdperk gevormd en heet daarom *jaarring*. Bij sommige houtsoorten komen de vaten voornamelijk in het hout voor, dat in het voorjaar gevormd is; men spreekt dan van houtsoorten met ringvormig gelegen porieën. Daartoe behooren o.a. eik, iep, accacia, esch, tamme kas-

Digitized by Google

DOORSNEDEN VAN HOUTSOORTEN.

3. Stuk van een geïsoleerde tracheïde met hofstippels.
Bij m gewone stippels, welke aan mergstralen grenzen.

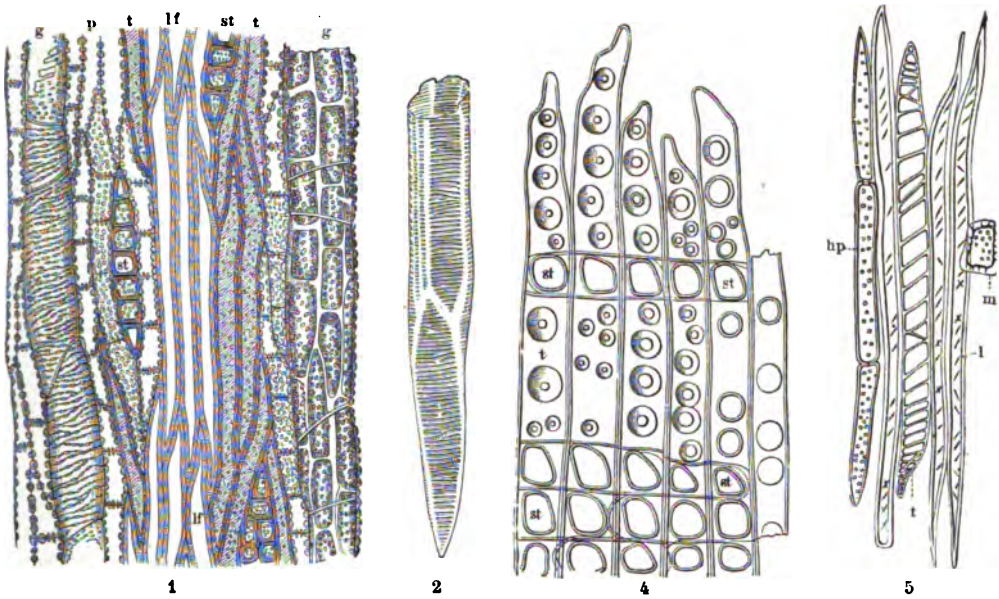

1 2 4 5

1. Langtedoorsnede door het hout van Ailanthus, g g vaten, t tracheïde, lf libriformvezels, p houtparenchym, st dwars doorgesneden mergstralen. — 2. Onderste stuk van een geïsoleerd vat van Pteris. — 4. Langtedoorsnede door het hout van Pinus silvestris, t de hofstippels der tracheïden, bij st gewone stippels, welke aan mergstralen grenzen. — 5. Geïsoleerde elementen van het hout van Rhododendron, t tracheïde, l libriformcellen, hp houtparenchym, m mergstraalcel.

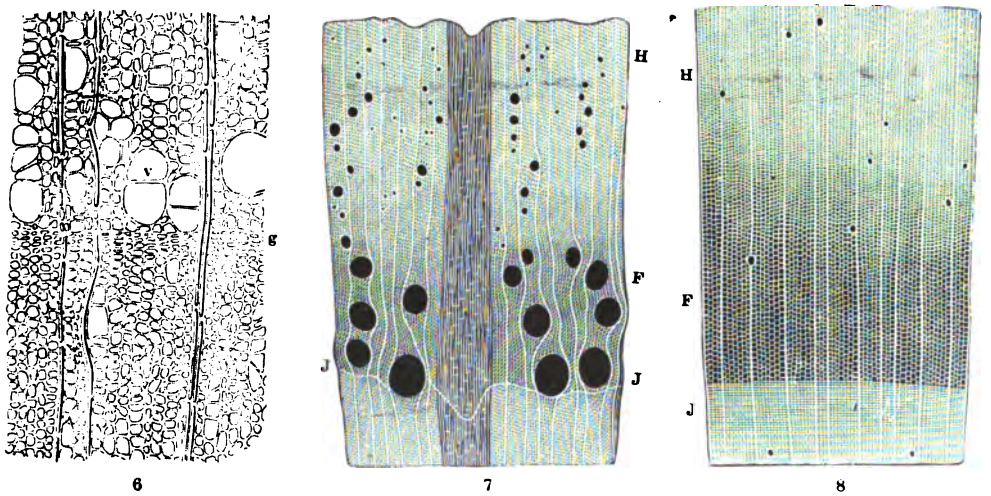

6 7 8

6. Dwarsdoorsnede door het hout van Rhamnus, g het in den herfst gevormde hout, v de vaten van het voorjaarshout. — 7. Dwarsdoorsnede door eikenhout. — 8. Dwarsdoorsnede door pijnboomhout, F voorjaarshout, H herfsthout, J jaargrenzen; de in de afbeelding 8 in het verloop der mergstralen geteekende holle ruimten zijn harskanalen.

Digitized by Google

Digitized by Google

UITHEEMSCHE TIMMERHOUTSOORTEN.

1

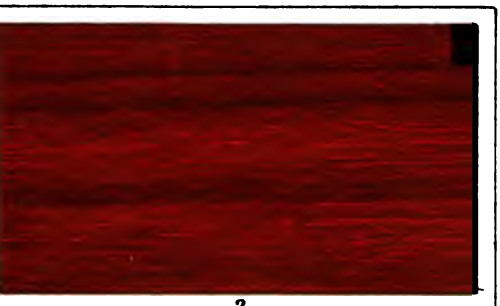

2

3

5

4

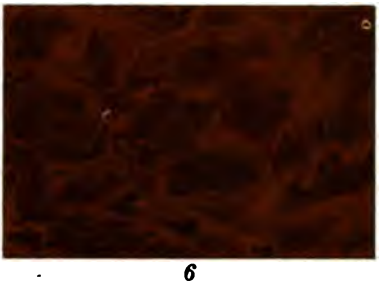

6

8

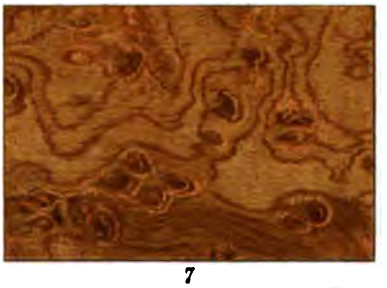

7

9

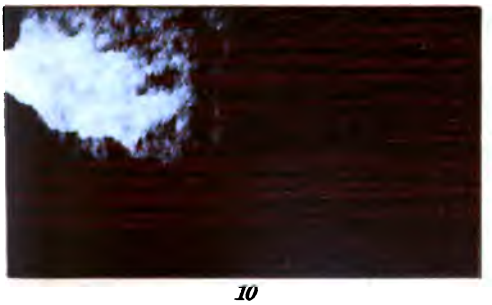

10

11

1. **Amaranthout** (*Copaifera bracteata*; Zuid-Amerika). 2. Roodhout (*Cassalpinia*; Afrika). 3. Eikenhout (*Quercus*; Italië). 4. Mahonihout (*Swietenia mahagoni*; Middel-Amerika). 5. Esschenhout (*Fraxinus excelsior*; Hongarije). 6. Thujahout (*Thuja occidentalis*; Amerika). 7. Ahornhout, zoogenaamd vogeloogenhout (*Acer*; Zuid-Amerika, Java). 8. Notenhout, zoogenaamd satijnhout (*Juglans*; Noord-Amerika). 9. Rozenhout (*Physocalymna scaberrimum*; Brasilië, Afrika, Indië). 10. IJzer- of Koningshout (*Fragraea peregrina*; Indië). 11. Palissanderhout (*Jacaranda brasiliana*; Brasilië).

Digitized by Google

Digitized by Google

tanje; bij de overige houtsoorten komen de vaten gelijkmatig in den jaarring verdeeld voor.

In het algemeen hebben dus, met uitzondering van beuk en hagebeuk, alle harde houtsoorten ringvormig gelegen porieën.

In radiale richting loopen in den stam meer of minder duidelijke banden, *mergstralen* genaamd, die bestaan uit houtparenchym, dat in radiale richting de grootste lengte heeft. Zij verbinden de jaarringen onderling en dienen tot het bewaren van reservevoedsel. Gewoonlijk zijn zij slechts een of twee cellagen breed, maar hun hoogte is veelal zeer belangrijk, o.a. bij eik en els; ook hun lengte is verschillend (lang bij eik en beuk), naar de buitenzijde van den stam neemt hun aantal toe, zoodat de onderlinge afstand ongeveer gelijk blijft. Zij loopen door tot in de schors, vandaar het knappende geluid bij het aftrekken van de schors, o.a. bij eik.

De breedte van den jaarring is afhankelijk van: 1°. *de ligging van den grond.* Op zuidelijke hellingen worden breedere jaarringen gevormd; 2°. *de grondgesteldheid.* Op frisschen grond is de jaarring-breedte grooter dan op drogen en te natten grond. 3°. *van den ouderdom.* Bij oudere boomen is de jaarring-breedte kleiner dan bij boomen van jongeren leeftijd, omdat, niettegenstaande de vaak grootere bladmassa, het hout om een grooteren omtrek afgezet wordt. 4°. *van den vrijen of gesloten stand.* Bij vrijen stand heeft de kroon grooter omvang, dus meer bladmassa en wordt er dus meer hout gevormd. 5°. *van beschadiging* door insekten, vorst enz. Alle invloeden, die de bladmassa verminderen, hebben een verkleining van de jaarringbreedte tengevolge. 6°. *van het klimaat.* In een koel klimaat is het vegetatie-tijdperk korter, de jaarringbreedte dus kleiner dan onder overigens gelijke omstandigheden in een warm klimaat. Zoolang de boom in lengte toeneemt en in gesloten stand staat, is de jaarring-breedte boven in den stam gewoonlijk grooter dan beneden, vandaar de gunstige invloed van gesloten stand op de volheid van den stam.

De scheikundige samenstelling van het hout is van geringe beteekenis voor de technische bruikbaarheid. Alleen het watergehalte is verschillend, bij de harde loofhoutsoorten 40—55%, bij de naaldhoutsoorten 45—69%. Tegen den tijd, dat de bladeren van kleur veranderen, is het watergehalte het geringst, om dan voortdurend te stijgen, totdat de bladeren zich beginnen te ontwikkelen.

Bij vele houtsoorten ziet men op dwarse doorsnede meer of minder duidelijk onderscheid tusschen het binnenste (*kernhout*) en het buitenste (*spinthout*). Het eerste is zwaarder, harder, duurzamer, donkerder gekleurd dan het laatste, de overgang van spint in kern heeft niet altijd volgens een jaarring plaats (zeer duidelijk bij iep); kernhout is duidelijk waar te nemen bij eik, iep, accacia, esch, wilg, lariks, grove den, en pokhout. Houtsoorten waarbij het onderscheid niet duidelijk is, noemt men *rijphoutboomen.*

De meeste houtsoorten drijven in het water, ofschoon het soortelijk gewicht van den houtvezel grooter dan 1 is. Bij naaldhoutsoorten is de breedte van het z. g. *herfsthout*, dat in de tweede helft van den zomer gevormd wordt, bij alle jaarringen even groot, terwijl die van het *voorjaarshout* verschilt; aangezien het laatste veel lichter en losser van bouw is, zal naaldhout met breede jaarring lichter zijn, maar ook tevens minder duurzaam; daarom is naaldhout in een koel klimaat, dus met laat aanvangend en kort vegetatie-tijdperk gegroeid, technisch beter bruikbaar en waardevoller; *vurenhout* is het hout van den fijnen den, die hier te lande weinig bruikbaar hout levert, *grenenhout* is het hout van den groven den, waarvan het inlandsche hout veel geringer waarde heeft dan het buitenlandsche. Bij houtsoorten met ringvormig gelegen porieën heeft het omgekeerde plaats: hoe breeder de jaarring hoe zwaarder en duurzamer hout, omdat de breedte van het voorjaarshout steeds gelijk is. Daarom is eikenhout, op vruchtbaren grond in een zuidelijk klimaat gegroeid, waardevoller dan het meeste hier te lande gegroeide; en daarom verkrijgt men *eikenwagenschot* van boomen, die in een koel klimaat regelmatig en zeer langzaam gegroeid zijn en kunstmatig op stam zijn gedood (o.a. Frankfurter Stadtwald). Bij houtsoorten met verspreid gelegen porieën heeft de jaarringbreedte geen invloed op de duurzaamheid enz.

Ofschoon de *hardheid* van het hout in het algemeen in rechtstreeksche verhouding staat tot het soortelijk gewicht, is ook het beloop der houtvezel van grooten invloed; dooreenloopende vezels verhoogen de hardheid (hout uit den wortelhals). Ook het watergehalte is van invloed; groen eiken en beukenhout is gemakkelijker te bewerken dan droog.

Hout kan zijn veerkrachtig of taai buigzaam. De *veerkracht* wordt verhoogd door rechte houtvezel en droogte en verminderd door hargehalte en vorst, — *taaiheid* wordt verhoogd door rechte houtvezel, vochtigheid en hargehalte, verminderd door vorst. *Splijtbaarheid* is alleen mogelijk bij rechte houtvezel en wordt verhoogd door sterk ontwikkelde mergstralen. Omtrent de *vastheid* zijn geen algemeen geldige regels te geven, wel hebben de zwaardere houtsoorten in het algemeen een grooter draagvermogen dan de lichtere, maar daarentegen heeft beukenhout weinig, fijne den veel draagvermogen. Door opname van vocht zwelt het hout, door verlies krimpt het („*trekt*"); het laatste kan veel verminderd worden door het hout te wateren of uit te stoomen; hoe langzamer het vocht uit het hout gaat, des te geringer is het gevaar voor scheuren. Daarom wordt het hout na het vellen niet of slechts pleksgewijze van de schors ontdaan en de eindvlakken van den stam worden met verf bestreken of met papier beplakt. De *duurzaamheid* van het hout wordt verhoogd door middelen, waardoor het tegen de inwerking van dierlijke (insekten, bacterieën) of plantaardige (zwammen) organismen beschut is bijv. verkolen van de oppervlakte, impregneeren met vergiftige, stoffen zooals kopervitriool (volgens methode Boucherie), zinkchloride (Burnettiseeren), met kwikchloride (sublimaat) kyaniseeren, zware steenkolenteerolie (creosoteeren), bestrijken met luchtafsluitende stoffen, zooals verf, kool- of houtteer, carbolineum. Tegen paalworm wordt het hout met grootkoppige spijkers beslagen.

Het *warmtegevend vermogen* staat niet altijd

Digitized by Google

in verband met het soortelijk gewicht, daar berkenhout een grooter warmtegevend vermogen heeft dan eikenhout. Elzenhout, hoewel veelal als brandhout gevraagd, heeft een zeer gering warmtegevend vermogen. De els, berk en de loofhoutsoorten in het algemeen knetteren bij het branden tengevolge van de met lucht gevulde holten.

Mazelhout ontstaat door woekering van knoppen, heeft een fraai gevlamd uiterlijk en is zeer gezocht voor kleinere gedraaide voorwerpen (tabakspotten, geweerladen en paneelen voor meubels.

De verschillende houtsoorten hebben uit den aard der zaak verschillende gebruikswaarde, hoewel voor één zelfde doel in verschillende streken aan verschillende houtsoorten de voorkeur gegeven wordt; zoo gebruikt men in Bohemen bij voorkeur berkendisselboomen, terwijl die hier te lande van eik, esch of iep gemaakt worden; in Rusland gebruikt men lindenhout tot doeleinden (nappen, vaatwerk), waartoe men in Noorwegen vuren, in Zweden eschdoorn, in Bohemen beukenhout bezigt. In Thüringen prefereert men het fijne dennenhout voor het bouwen, in het Schwarzwald het zilverdennen, hieronder volgt echter een opgaaf van de doeleinden, waartoe de meest voorkomende houtsoorten gebruikt worden.

Eik voor wagenmakerswerk, meubelen, heiningposten, bergroeden, beschoeiingen, scheepshout, deals, vaten, parketvloeren, waterwerk en mijnhout. *Beuk* boter-, krentenvaten, molenmakerswerk, beals, kegels, bestrating, brugdek, doozen, melkgereedschap, meubelen (weener), schaven, schaatsen, nappen. *Accacia* palen, wijnbergpalen, wielspaken. *Esch* wagenmakerswerk, zeefranden, roeiriemen, hamerstelen, fuikstokken, gereedschapsstelen. *Berk* meubelen, wagenmakershout, *Linde* Snijwerk, garenklosjes, etuis. *Els* snijwerk, sigarenkistjes, schuierhout, garenklosjes, voor bekleeding van onderaardsche werken. *Populier* klompen, lucifers, kinderspeelgoed, timmerhout, meubelen, schuierhout, pakkisten, vaatwerk, kruiplanken, gereedschapsstelen. *Wilg* klompen, mandenwerk, hoepels. *Iep* wagenmakerswerk, keukenstoelen, kaasvormen, bestrating, schuierhout. *Hagebeuk* leesten, hamers. *Edelkastanje* wijnbergpalen, timmerhout. *Eschdoorn* snijwerk, nappen, muziekinstrumenten. *Kersen* meubelen. *Noten* meubelen (het Amerik en Ital.). *Appel* en *peer* meubelen, muziekinstrumenten, xylographie. *Grove den* timmerhout, het dunsel der bosschen in land- en tuinbouw, hei-, telegraaf-, boom-, heiningpalen, mijnbouw, eals, blokhout. *Fijne den* timmerhout, resonanzhout, rouleauxdraad, spanendoozen, noordsche nappen, houtstof. *Lariks* grof timmerhout, heiningpalen. *Zilverden* timmerhout en veel doeleinden waarvoor ook fijne dennenhout gebruikt wordt. *Ceder* meubelen, sigarenkistjes, potloodhout. *Pokhout* kegelballen, raamschijven. *Ebben* deelen van muziekinstrumenten. *Palisander* als fineerhout voor meubels. Z.g. *palmhout* hechten, duimstokken. *Paardenkastanje* snijwerk. *Teak* deals, voor deuren, betimmering van wagons en schepen. *Mahagonie* meubelen. *Hickory* landbouwwerktuigen, gereedschapsstelen. Een aantal van de mooiste uitheemsche houtsoorten vindt men op de plaat afgebeeld.

Hout, *Jan van*, een inwoner van Leiden, geboren in 1542, trad op 20-jarigen leeftijd in dienst dier stad en werd in 1565 tot secretaris benoemd, een betrekking, door zijn vader bekleed. Reeds in 1569 ontving hij op last van *Bossu* zijn ontslag en nam de wijk naar Emden, waar hij als notaris werkzaam was. Later keerde hij naar zijn geboorteplaats terug en aanvaardde in 1572 zijn vroegere betrekking. Gedurende het beleg stond hij *van der Werf* op verdienstelijke wijze ter zijde en na de stichting der hoogeschool werd hij tevens secretaris van curatoren, welk ambt hij waarnam tot in 1596. Vooral ook behartigde hij de belangen der boekerij, terwijl hij het collegium theologicum met een redevoering plechtig inwijdde. Met *van der Werf* ging hij naar Utrecht, om *Leycester* te overtuigen van het onrecht, dat Leiden zou worden aangedaan, indien de academie naar Utrecht verplaatst werd. Ook bracht hij de papieren der stad in orde, vervaardigde het „Dienstboek" en verzamelde de keuren en de berichten omtrent de gilden. Onder de handschriften van *van Hout* op het raadhuis te Leiden bevind zich zijn beschrijving van het beleg en ontzet, waarvan zijn neef *Orlers* waarschijnlijk gebruik gemaakt heeft. Verder leverde hij het reeds vermelde: „Dienstbouck der Stadt Leyden, innehoudende verclaringe van 't wesen ende ghelegenheyt enz. van deselve stadt en van de gestiften tot geestelycke ofte godtvruchtige werken" (1602), en „Remonstrancie of vertoog by die van Leyden den Staten 's Lands van Hollandt in February 1582 hare medelidmaten ghedaen nopende 't verhandelde der Predicanten enz." (in de werken van *Bor* en *Coornhert* en afzonderlijk in 1697). Zijn gedichten vindt men in onderscheidene werken verspreid. In 1596 legde hij zijn ambt als secretaris van curatoren neder en overleed in 1609.

Houtazijn. Zie *Azijn*.

Houtcassia. Zie *Cassia*.

Houtduif. Zie *Duif*.

Houtem, een gemeente in de provincie Limburg, 869 H.A. groot met (1907) 1585 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Meersen, Schimmert, Hulsberg, Valkenburg en Berg-en-Terblijt. Tot de gemeente behooren de dorpen Houtem en St. Gerlach, de buurten Strabeek en Broekum en de gehuchten Houtemerberg en Holswijk. De bodem, die uit Limburgsche klei en beekbezinking bestaat, wordt voor landbouw gebruikt.

Het dorp Houtem ligt aan den spoorweg van Maastricht naar Aken en aan het riviertje de Geul. Er is een fraaie Roomsch-Katholieke kerk, die beschilderd is met voorstellingen uit het leven van den heiligen *Gerlacus*. In den omtrek vindt men vele villa's, en het druk vreemdelingenverkeer is oorzaak, dat men er vele hotels en pensions aantreft.

Houten, *Cornelis van*, een Nederlandsch wis- en natuurkundige, geboren te Zwammerdam in 1662, vergezelde als knaap zijn vader naar Keulen, waar deze predikant was bij de Staatsche afgezanten tot de vredesonderhandeling, bezocht het gymnasium te Gouda, de hoogeschool te Utrecht, waar hij 4 jaar in de theologie en tevens in de wis- en natuurkunde studeerde, zoodat hij er op een dissertatie: „De sono et de auditu" in 1685 den doctorsrang ontving, bracht nog 5 studiejaren te Leiden door, werd in 1690 conrector te

Digitized by Google

Haarlem, waar hij 11 jaar werkzaam bleef, en aanvaardde toen de betrekking van hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Harderwijk. Hij werd er tot 5-maal toe bekleed met het rectoraat, sprak onderscheiden redevoeringen uit, schreef vermoedelijk: „Grondregelen der doorzigtkunde en perspectief" (1704) en overleed den 27sten Augustus 1734.

Houten, *Willem van*, geboren te Rotterdam den 24sten September 1778, vergezelde als knaap vaak zijn vader, die als binnenloods voer. Hierdoor ontving hij een uitgebreide praktische kennis der zeevaart. Weldra werd hij als leerling geplaatst in een aanzienlijk Rotterdamsch handelshuis, waarvan hij later eigenaar werd. Hij werd makelaar en vestigde daarna met 2 zijner zonen een uitgebreiden handel in scheepsmaterialen te Rotterdam. Zijn vrijen tijd wijdde hij aan de studie der belangen van handel en zeevaart. In 1824 stichtte hij, door eenige weldadige ingezetenen van zijn woonplaats ondersteund, de „Zuid-Hollandsche Maatschappij tot redding van schipbreukelingen" en geruimen tijd was hij haar voorzitter, waarom hem in 1854 uit naam zijner stadgenooten door prins *Hendrik der Nederlanden* een fraai voorwerp in zilver aangeboden werd. „The Royal Institution for the preservation of life from shipwrecks" te Londen schonk hem de gouden medaille voor het ontwerp eener doelmatige reddingsboot. Hij overleed den 2den Juni 1857. Van zijn geschriften noemen wij: „Het stoomwerktuig, deszelfs oorsprong, voortgang en zamenstelling, beschreven en toegepast op fabrieken, stoombooten en stoomrijtuigen" (1830), „De balans, of duidelijke voorstelling van de wijze van samenstelling, de werking, de zuiverheid en de oorzaken van onzuiverheid van dit in zoo vele opzigten allerbelangrijkst en onmisbaar werktuig" (2de druk, 1831), „De scheepvaart of eene duidelijke voorstelling van zaken, die daarop betrekking hebben of er mede in verband staan" (1833), „Beschrijving van den ijzeren spoorweg tusschen Liverpool en Manchester" (1834), „Wiskundige aardrijkskunde" (1838), „Mathematical geography" (1834), „Gedachten over het ontwerp tot oprigting van een entrepôtdok te Rotterdam" (1835), „Reis van Rotterdam naar Londen, benevens eene beschrijving der laatstgenoemde stad" (1836), „De koophandel, bevattende eene volledige beschrijving der verschillende zaken, welke daarop betrekking hebben" (1836), „De Nederlandsche Handelmaatschappij, haar bestaan en werking, in verband met den algemeenen handel beschouwd" (1838), „Smokkelen, het onmisbaar gevolg van hooge en verbodsregten" (1841), „Blik op de handelskrisis in 1837" (1837), „Reis naar Londen enz." (1851) en „Nederlands koopvaardijvloot" (1853).

Houten, *Coenraad Johannes van*, de stichter der beroemde fabriek van de firma *C. J. van Houten en Zoon* te Weesp, werd in Maart 1801 geboren te Amsterdam en overleed te Weesp in Mei 1887. In eerstgenoemde stad genoot hij het lager onderwijs. Zijn vader hield daar een theewinkel en verkocht tevens chocolade. Daar over de hoedanigheid van deze telkens geklaagd werd, besloot de zoon naar een middel te zoeken om deze te verbeteren. Na vele vruchtelooze pogingen gelukte het hem in de eerste helft der vorige eeuw de cacaoboonen, zonder bijmenging van vreemde stoffen, niet alleen van het overtollige vet te bevrijden, maar de overblijvende bestanddeelen in zoodanigen vorm te brengen, dat de cacao haar voedende waarde behield en tot een aangenaam smakenden drank kon worden bereid. De heer *Van Houten* noemde zijn product, dat den vorm van een zeer fijn verdeeld poeder had, „chocolade-poeder", een naam, die in latere jaren door dien van „Van Houten's cacao" werd vervangen. Bij koninklijk besluit van 4 April 1828 verwierf hij voor den tijd van tien jaren octrooi voor zijne uitvinding, die hij reeds dadelijk tot zulk een volkomenheid had weten te brengen, dat sinds dien tijd niet eenige noemenswaardige verbetering is aangebracht. Sedert dien tijd heeft de firma hare relaties voortdurend uitgebreid, zoodat zij thans de grootste cacao-fabrikant van de wereld is (Een uitvoerige geïllustreerde beschrijving der fabriek vindt men in het weekblad „De Amsterdammer" van 3 Maart 1895).

Houten, *Samuël van*, een Nederlandsch staatsman en schrijver, geboren te Groningen den 17den Februari 1837, ontving zijn opleiding op de school van *Dikema* te Hoogezand, studeerde te Groningen in de rechten en promoveerde aldaar in 1859 op een dissertatie: „Over de waarde". Nadat hij zich te Groningen als advocaat gevestigd had, bleef hij zich wijden aan de studie der staathuishoudkunde en leverde, als vruchten van zijn arbeid, belangrijke opstellen in tijdschriften. Hij werd dan ook in 1869 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij zich onderscheidde door zijn geavanceerde gevoelens. *Van Houten* werd in 1875, 1879, 1883 en 1884 herkozen, was van 1894 tot 1897 minister van Binnenlandsche Zaken en van 1904 tot 1907 lid der Eerste Kamer. Met *Kerdijk* en anderen redigeerde hij het tijdschrift: „Vragen des Tijds" en schreef bovendien: „De staatsleer van Mr. Thorbecke" (1872), „Staatkundige Brieven" (1883 enz.) en „Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie" (1883), „Staatkundige brieven" (N. 1—20, 1883—1886), „Ontwerp van wet tot herziening der grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt" (1884), „Das Causalitäts-Gesetz in der Social-Wissenschaft" (1888), „De staatsleer van Mr. J. R. Thorbecke" (2de druk, 1888), „Staatkundige brieven" (Nieuwe reeks, 1890—1894), „Wetsvoorstel tot uitbreiding en nadere regeling van het recht van onteigening ten algemeenen nutte door gemeentebesturen" (1890), „Staats- en strafrechtelijke opstellen" (1897), „Liberaal of vrijzinnig-sociaal-democraat" (1899), „Nieuwe staatkundige brieven" (1899—1901), „Behoeft onze onteigeningswet herziening met het oog op de bevordering van het klein grondbezit enz.?" (Vereeniging voor de staathuishoudkunde en de statistiek. Praeadviezen, 1901), „Herdrukken betreffende neo-malthusianisme en vrouwenrecht" (1903), „Onberaden plannen" (1903), „Vijf en twintig jaar in de Kamer" (Iste periode, 1903), „Staatkundige brieven. Liberaal strijd- en werkprogram voor 1905" (1904—1905), „De wet der causaliteit in de sociale wetenschap" (1905) „De Staal-crisis" (1907), „Staatkundige brieven" (I—IX, 1908), en „Vijf en twintig jaren in de Kamer" (dl. II,

Digitized by Google

1ste gedeelte, 1908). Aan zijn initiatief was het te danken, dat in ons land de eerste wet op den kinderarbeid tot stand kwam, n. l. de „wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen". (Stbl. 1874, no. 139).

Houtgeest. Zie *Methylalkohol.*

Houtgravure. Zie *Houtsnijkunst.*

Houting (*Coregonus oxyrhynchus*) is een bekende riviervisch, behoorende tot de familie der *Zalmvisschen* (*Salmonidae*). Zie verder *Zalmvisschen.*

Houtluis (*Psocus Latr.*) is de naam van een insektenfamilie, die tot de orde der *Netvleugeligen* (*Neuroptera*) behoort, welke een onvolkomen gedaanteverwisseling hebben. Sommige soorten zijn ongevleugeld, andere hebben 4 glasachtige vleugels, van welke de voorste 2 grooter zijn dan de achterste. Men vindt er op de stammen en onder den loslatenden bast van boomen, in oude boeken, meubelen, balken enz. Eenige zijn fraai geteekend en onderscheiden zich door lange, borstelvormige, fijnbehaarde sprieten. Tot de ongevleugelde soorten behoort: *Ps. pulsatorius*, die door kloppen met de kaken tegen het hout een tikkend geluid geeft en daarom ook wel *doodskloppertje* is genoemd, alhoewel onder dien naam gewoonlijk het *klopkevertje* (*Anobium pertinax*) wordt bedoeld. Zie voorts *Doodskloppertje.*

Houtman, *Cornelis*, een Nederlandsch reiziger, geboren te Gouda omstreeks het midden der 16de eeuw, deed, toen hij in 1593 met zijn broeder *Frederik* om handelsaangelegenheden te Lissabon vertoefde, onderzoek naar de handelsbetrekkingen der Portugeezen in Oost-Indië. Zoodra zijn toeleg bleek, werden de beide broeders in den kerker geworpen en tot een aanzienlijke geldboete veroordeeld. Niet te vergeefs echter verzochten zij, bij het geven der door hen verkregen inlichtingen, onderstand van hun vrienden te Amsterdam, waarna zij in 1594 in het vaderland terugkeerden en de zoogenaamde Compagnie van Verre stichtten. Den 1sten April 1595 vertrokken zij met vier schepen van Tessel. *Cornelis Houtman,* aan het hoofd dezer expeditie geplaatst, volbracht een tocht rondom de Kaap de Goede Hoop en door Straat Soenda en landde den 24sten Juni 1596 te Bantam op Java. De Nederlanders werden in den beginne door de inlanders vriendelijk ontvangen, doch weldra door de Portugeezen verdacht gemaakt, zoodat *Houtman* gevangen genomen en slechts tegen een grooten losprijs vrijgelaten werd. Daarop bezocht hij nog Bawean en Bali en keerde in 1597 naar Nederland terug. *Houtman*, die de reis als kommieslid had medegemaakt, was geenszins de ziel der onderneming, droeg zelfs voor een goed deel de schuld, dat de tocht gedeeltelijk op een mislukking uitliep. Maar hoewel deze reis niet veel voordeel opleverde, werd zij gevolgd door vele andere, die groote rijkdommen aanbrachten en den grondslag legden voor de stichting der Oost-Indische Compagnie. Het verhaal van deze reis is in 1617 bij *Michiel Colyn* te Amsterdam in het licht gegeven. In 1598 ondernamen de beide broeders voor rekening van *Balthasar Moucheron*, een Zeeuwsch koopman, een tweeden tocht met 2 schepen. Deze was zeer rampspoedig, daar de sultan van Atjeh, door de Portugeezen opgehitst, den 1sten September 1599 het schip van *Houtman* deed overrompelen, zoodat hij en onderscheiden andere Nederlanders verraderlijk vermoord werden. In 1880 werd te Gouda voor hem en zijn broeder *Frederik* (zie aldaar) een monument opgericht.

Houtman, *Frederik*, een broeder van den voorgaande, werd in 1599 ook door den sultan van Atjeh gevangen genomen, slaagde er in op de schepen van *Paulus van Caarden* te komen (1600) om dezen voor de Atjehers te waarschuwen en keerde daarna vrijwillig naar Atjeh terug, werd echter opnieuw gevangen genomen en eerst in December 1601 bij het verschijnen van een nieuwe vloot door den sultan, die met de Portugeezen in onmin was geraakt, vrijgelaten. Gedurende zijn gevangenschap had hij zich met taal- en sterrenkunde bezig gehouden en de plaats van een groot aantal sterren van het zuiderhalfrond bepaald. In 1602 naar Nederland teruggekeerd, vertrok hij in December 1603 opnieuw naar Oost-Indië, werd in 1605 door *van der Hagen* aangesteld tot eersten landvoogd van Amboina, keerde na zes jaren naar het vaderland terug met eenige inboorlingen, die tot schoolmeesters zouden worden opgeleid, was in 1609 commandant eener vloot van 23 schepen in Oost-Indië, en werd in 1618 gouverneur der Molukken en Raad van Indië. Toen hij in 1625 die betrekking nederlegde, werd hem een gouden medaille vereerd. Nu keerde hij naar het vaderland terug en overleed te Alkmaar in 1627. Hij schreef een „Spraeck ende woordboeck in de Maleysche en Madagaskarsche talen met vele Arabische ende Turcksche woorden enz." (Amsterdam, 1603), in 1680 herdrukt onder den titel „Dictionarium ofte woord- en spraeckboek in de Duytsche en Maleysche tale enz."

Houtrups. Onder de rupsen, die in het hout leven, is vooral de *wilgenhoutrups* (*Cossus ligniperda*) zeer bekend. Dit insekt behoort tot de orde der *Schubvleugelige Insekten* (*Lepidoptera*). Deze rups doorwoelt de stammen van populieren, elzen en wilgen en is zeer kenbaar aan een eigenaardigen hoogst onaangenamen reuk. Voorts zijn de kop en 2 platen op den hals glimmend zwart, — de rug is rood en bij het volwassen dier bruin, terwijl de zijden, de buik, de midden- en de achterpooten vleeschkleurig zijn. De pop in het molm der boomen gelegen, is aan den kop en de vleugelscheeden donkerbruin, aan het achterlijf okergeel en van vele haakjes voorzien. De vlinder is grijs met geel gemarmerd, zeer dik en log, zit meestal rustig tegen den stam en behoort tot de grootste inlandsche vlinders. De houtrups berokkent groote schade, omdat zij niet alleen wilgen, maar ook eiken en ooftboomen aantast, — vooral daar zij vaak in grooten getale op denzelfden boom aanwezig is.

Houtschroef is een ijzeren of messing schroef met driekanten draad, waarbij de gangen zeer dun, zeer diep en scherp gerand moeten zijn, maar ver van elkander liggen, opdat zij in het hout, waarin een glad rond gat is vóórgeboord, zelf bij het inschroeven de gangen in de moer snijden, doch tevens zooveel hout laten staan, dat men ze niet gemakkelijk er uit kan trekken.

Digitized by Google

Houtskool wordt verkregen door droge destillatie van hout, dit is verhitting zonder toetreding van lucht, of door onvolkomen verbranding. Vroeger en tegenwoordig nog in boschrijke landen geschiedt het in de zoogenaamde meilers, die in het bosch gebouwd worden. Om een of meer houten palen, de kwandel, wordt het gekapte hout, waarvoor alleen de takken en de dunne stammen gebruikt worden, zorgvuldig in den vorm van een stompen kegel gestapeld en het geheel met plaggen en aarde bedekt. Middenin heeft men een ruimte opengehouden, welke als schoorsteen dienst doet en vandaar loopen kanalen naar den omtrek van den meiler. Deze dienen ervoor om de gassen, die bij de verkoling van het hout ontstaan, weg te leiden. Het geheel wordt aangestoken met droog harsachtig hout, dat meestal in den schoorsteen geschiedt. De opbrengst bedraagt ongeveer 20 procent van het gebruikte hout. Tegenwoordig verhit men het hout veelal in gasretorten, waarbij men behalve de houtskool ook nóg de houtgeest (methylalkohol), azijnzuur, aceton en houtteer verkrijgt. De samenstelling van de houtskool hangt af van de temperatuur, waarbij zij ontstaan is. Het koolstofgehalte stijgt bij verhooging van temperatuur. Bij 270° C is het percentage 70, bij 1000° 80 en boven 1500° 96. Het rendement aan houtskool is natuurlijk kleiner bij hooger temperatuur. Goede houtskoolsoorten zijn op de breuk glinsterend zwart. Zij verbranden zonder rook of vlam. Het soortelijk gewicht varieert tusschen 0,106 en 0,208. Dit hangt af van de houtsoorten, die men bij de bereiding gebruikt. De gegeven getallen hebben betrekking op de stukken houtskool, wanneer de poriën met lucht gevuld zijn. Verder heeft de houtskool de eigenschap heel gemakkelijk gassen en dampen te absorbeeren, vooral ammoniak. 1 volumen houtskool absorbeert ongeveer 90 volumina ammoniak. Houtskool wordt gebruikt als brandstof en verder vindt het toepassing in de metaalsmelterijen, om de oxyden van de metalen te reduceeren.

Houtsma, dr. *Martinus Theodorus*, in 1851 geboren te Irnsum, studeerde aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1875 tot doctor in de godgeleerdheid, op een proefschrift, getiteld: „De strijd over het dogma in den Islâm tot op el Ash'ari". Hij was aan genoemde universiteit lector in het Perzisch en het Turksch en sedert 1874 adjutor legati Warneriani. Sedert 1890 is hij hoogleeraar te Utrecht. Hij aanvaardde dit ambt met een rede over: „De(n) ontwikkelingsgang der Hebreeuwsche taalstudie." Voorts schreef hij: „Abu Bekr ibno-'l-Anbári, Kitábo-'l-adhdád sive liber de vocabulis Arabicis quae plures habent significationes inter se oppositas" (1881), „Akhtal, Encomium Omyadarum" (1878), „Ibn-Wadhih qui dicitur Al-Ja'qubi historiae" (2 dln., 1883), „Uit de Oostersche correspondentie van Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner" (1887), „Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides" (3 dln., 1887—1891), „Ein türkisch-arabisches Glossar" (1894). Verder geeft hij (met *A. Schaade)* uit „Enzyklopaedie des Islam.— Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch des Muhammedanischen Volkes" (Afl. 1, 1908).

Houtsnede. Zie *Houtsnijkunst.*

Houtsnijkunst of *xylografie* is de kunst om teekeningen, die op een stuk hout met pen, potlood, houtskool enz. ontworpen, of op een andere wijze, bijv. door photografie, gereproduceerd zijn, zóó uit te snijden, dat zij door het afdrukken op de boekdrukpers verveelvuldigd kunnen worden. Men gebruikt daarvoor een ongeveer 2,5 cm. dikke plaat van palmhout, die dwars op de vezels uit den boom gezaagd is (kophout). Dit hout wordt eerst glad geschaafd en met puimsteen geslepen en dan op de kopvlakte met een dunne laag water- of lijmverf bestreken. Wanneer op deze plaat de teekening ontworpen is, neemt de houtsnijder (*xylograaf*) op de plaatsen, die geheel wit moeten blijven en op de tusschenruimten tusschen de schaduwlijnen, het hout weg. Hij gebruikt hiervoor verschillende gereedschappen, zooals beitels, burijnen, mesjes, graveerstiften en boren. Daarna worden de verhevenheden door middel van de drukrol met drukinkt bestreken en afgedrukt. Omdat het kophout van den palmboom niet altijd in de vereischte afmetingen te verkrijgen is, wordt de plaat dikwijls uit kleinere stukken saamgevoegd, waarbij men dan veelal een onderlaag van mahoniehout aanbrengt. De verkregen figuur heeft op het oog eenige overeenkomst met een pen- of potloodteekening; evenals daarbij het geval is, worden, behalve de omtrekken, slechts hoofdschaduwen en lijnen aangebracht. Zóó was althans de bewerking in de 15de en 16de eeuw en zoo wordt zij ook thans, vooral in Duitschland, weder toegepast. Daarnaast bestaat een andere manier, die hoofdzakelijk in Frankrijk en Engeland toegepast wordt, waarbij men tracht het effect van metaalgravure's te verkrijgen; er wordt namelijk meer schaduw gebruikt, die machinaal op het hout wordt gewerkt, terwijl de lichtpartijen, òf geheel wit zijn, òf wel, door kruislijnen over de schaduw, een geleidelijken overgang vormen. Tegenwoordig wordt de houtplaat zelf weinig meer voor het vermenigvuldigen van platen gebruikt, maar van deze houtplaat worden cliché's (zie *Clicheeren*) vervaardigd. Zoo kan men ze tot in het oneindige vermenigvuldigen, zonder dat de oorspronkelijke houtsnee minder wordt. Ook voor kleurendruk is de houtgravure bijzonder geschikt.

De kunst van het drukken op weefsels en de kunst van prentsnijden hebben tot de uitvinding van het houtsnijden geleid. In China werden reeds vele eeuwen vroeger letterschrift en afbeeldingen van houten platen afgedrukt. De oudste houtsneden behandelen bijna uitsluitend godsdienstige onderwerpen. De oudste, van een jaartal voorziene houtgravure, dagteekent van het jaar 1423; waarschijnlijk zijn de oudste gravure's echter reeds in het begin van de 14de eeuw ontstaan. Eerst bestonden de gegraveerde platen uit losse bladen, later vereenigde men ze ook tot boeken, totdat de beweegbare letters in zwang kwamen (zie *Boekdrukkunst*). Ook na dien tijd werd de houtsnijkunst tot versiering van boeken gebruikt. Tot buitengewonen bloei werd deze kunst eerst door *Albrecht Dürer* gebracht. Van zijn tijdgenooten en leerlingen noemen wij *Hans Burgkmair*, *W. Pleydenwurf*, *Hans Holbein de Jongere*, *Urs Graf* en *Lukas Cranach*. In Nederland stond

Digitized by Google

deze kunst op een zeer hoogen trap; zeer bekend was *Lucas van Leiden*, die in navolging van *Albrecht Dürer*, teekeningen op losse bladen vervaardigde. Tegen het einde van den tijd der Hervorming, toen kunstenaars als *Rubens* teekeningen voor houtgravure's vervaardigden, beleefde deze kunst haar grootsten bloei. In dien tijd legde men zich vooral op het *clair-obscur* toe (zie aldaar). Ook in Italië leefden vele beroemde schilders en teekenaars, die teekeningen voor houtgravure's vervaardigden. In den loop van de 16de eeuw werden de houtsneden steeds meer verbreid. Men gebruikte ze niet alleen voor Bijbels en godsdienstige boeken, ook kronieken, romans, natuur- en reisbeschrijvingen werden van houtsneden voorzien, caricaturen, kalenders, afbeeldingen van gewichtige gebeurtenissen werden door de houtsnijkunst vervaardigd. Het is waarschijnlijk, dat het uitsnijden van het hout in het algemeen niet door de teekenaars zelf gedaan werd. Door de opkomst van de kopergravure ging de houtsnijkunst snel achteruit. Ten tijde van den Dertigjarigen Oorlog was zij in Duitschland bijna geheel verdwenen, en ook in Nederland en Italië werd zij weinig meer uitgeoefend, zoodat met het einde der 17de eeuw de oudere geschiedenis van de houtsnijkunst eindigt. Na dezen tijd treden Engeland en Frankrijk op den voorgrond. De eigenlijk nieuwere geschiedenis van de houtsnijkunst begint met het einde van de 18de eeuw. In Engeland was het *Thomas Bewick*, in Frankrijk de leerling van *Bewick*, *Charles Thompson*, die haar tot bloei brachten. De grond voor een nieuwe ontwikkeling in Duitschland werd gelegd door *Gubitz* te Berlijn en door *Höfel* te Weenen. Van de Engelsche houtgraveurs noemen wij *Wright*, *Bolton*, *Linton* en *J.* en *M. Jackson*, van de Amerikaansche *Will. Closson*, *Th. Jonson*, *R. Hoskins*, *W. Müller* en *Friedr. Jüngling*, van de Fransche *Reynier*, *Lecoste*, *Gérard*, *Lepère* en *Baude*, van de Duitsche *Eduard Kretschmar*, *Pfnorr*, *Nieweg*, *Mezger*, *Brend 'amour*, *Hugo Bürkner* en *Gaber*. *A. Brown* richtte in Den Haag en in Antwerpen groote houtsnijscholen op, waar o. a. *Vermorken*, *Bosguet* en *Pannemaker* hun opleiding ontvingen. Zeer hoog staat deze kunst nog steeds bij de Chineezen en Japanners, die daarbij tevens den inktdruk toepassen.

Houtsteen is in hoornsteen veranderd hout, hetwelk vooral in de zandsteenvorming wordt aangetroffen, welke men met den naam van Rot- of Totliegendes bestempelt. Daarin vindt men wel eens boomstammen — somtijds overeind staande — ter lengte van 10 m. Het van kiezelzuur doordrongen hout is veelal bruin, grijs of rood van kleur, zelden zwart of groen, doch ook wel eens bewolkt en gevlamd. Men vindt zulk hout vooral in den Kyffhäuser in Thüringen, bij Chemnitz in Saksen en op Antigua, eveneens in de zandwoestijnen van Afrika en Azië en op het vasteland van Amerika. Algemeen bekend is het „Versteende bosch" niet ver van den Nijl bij Kaïro. Ook de *houtopaal* behoort tot deze soort van versteeningen. Van zulk versteend hout worden allerlei sierlijke voorwerpen vervaardigd.

Houtstofmachines zijn machines, waarmede men het hout tot kleine vezels (houtstof of houtslijp) verwerkt, die tegenwoordig veel gebruikt worden in de papierfabricage in plaats van de lompen. Het bedrijf kan in drie hoofdbewerkingen gesplitst worden: 1° het slijpen van het hout, 2° het sorteeren en 3° het zuiveren en watervrij maken van de vezels. Meestal gebruikt men naaldhout, dat vóór men het gaat slijpen, van de schors ontdaan moet worden, terwijl alle knoesten en bruin geworden takken zorgvuldig verwijderd

Fig. 1.

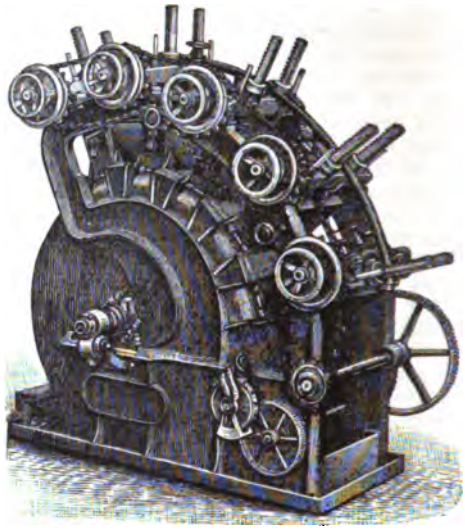

Houtstofmachine.

dienen te worden. Het hout wordt dan in stukken van ½ m. gesmeden en deze verder verwerkt in de slijpmachine (zie fig. 1). Deze bestaat uit een grooten slijpsteen van zandsteen gemaakt, die een omtreksnelheid heeft van 700 m. in de minuut. Tegen dezen steen worden de stukken hout met bepaalde kracht gedrukt, waardoor het hout in vezels uiteenvalt. De steen wordt tegelijk met water besproeid. Het aandrukken van het hout

Fig. 2.

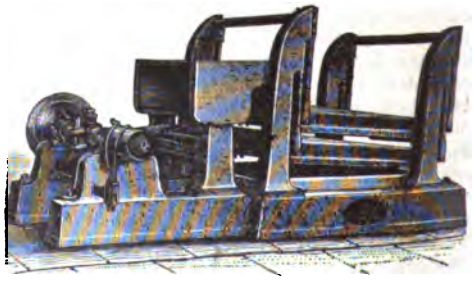

Houtstofmachine.

geschiedt door gewichten, kettingen of, zooals in de nieuwste machines, met hydraulischen druk. De met water vermengde vezels vallen in een ijzeren trog, die uit eenige metalen platen met conische gaten voorzien bestaat. Door een excentriek worden die platen in een schuddende beweging gebracht. De gaten zijn zoo groot, dat alleen

Digitized by Google

de groote stukken op de plaats blijven liggen. Vandaar worden de vezels naar een sorteermachine (Fig. 2) gebracht. Deze bestaat uit twee boven elkander geplaatste zeven, die eveneens door een excentriek een schuddende beweging krijgen (ongeveer 500 maal in de minuut). De houtvezels worden op de bovenste zeef gebracht en worden met behulp van een waterstraal door de fijne openingen gespoten. De vezels worden dus in drie soorten van verschillende grootte gescheiden. De grootste stukken worden door den raffineur wederom geslepen. Deze bestaat uit twee horizontaal boven elkander liggende steenen, waartusschen de vezels kleiner gemaakt worden, waarna zij nogmaals gezeefd worden. Met zulk een machine kan men in 24 uur 1000 kg. houtstof verkrijgen. Tegenwoordig wordt het houtstof ook langs chemischen weg verkregen door koking met natronloog of met zwavelig zure kalk, waardoor men het natroncellulose of het sulfietstof verkrijgt.

Houtteelt omvat het deel van de boschwetenschap, dat zich bezighoudt met het aanleggen en onderhouden van bosschen. De gronden, die voor de houtteelt bestemd worden, zijn door hun ligging en gesteldheid voor intensievere cultuur ongeschikt, het kapitaal dat met bosch bedekten grond vertegenwoordigt, geeft slechts een matige rente, maar een zekere bezitting, die na verloop van een reeks van jaren rente geeft; bij doelmatige behandeling van het bosch wordt bovendien de grond verbeterd. Voor kleine grondbezitters is houtteelt geen aanbevelenswaardige exploitatie, omdat de met bosch bedekte grond geen courant artikel is, dat dadelijk realiseerbaar is; bovendien nemen de wegen en randboomen een te groot percentage van den grond in beslag, dan dat het geheel rendabel zou kunnen zijn. Aangezien het klimaat een zeer grooten invloed op den groei der boomen heeft, zal de leer der houtteelt slechts binnen beperkte grenzen eenzelfde toepassing kunnen vinden, welke nog kleiner wordt door verschil in grondsoort, ligging van den grond, economische toestanden enz.

Bij den aanleg van bosschen moet onderscheid gemaakt worden tusschen de behandeling van woesten grond en dien, welke reeds in cultuur is, hetzij voor landbouw- of boschcultuur. In het eerste geval zal de physische toestand van den grond vaak verbeterd dienen te worden, hetzij er een ondoorlatende laag van zandoer, leem, grint, dargveen, of een steriele laag van loodzand in voorkomt, of dat de korrelgrootte te gering is, om de lucht en het water toegang te verleenen, of dat de grondwaterspiegel te hoog staat enz. De bewerking van den grond kan geschieden door handenarbeid, door gereedschappen voortbewogen door trekvee, of door stoomkracht. De eerste bewerking kan tot op onbeperkte diepte geschieden, maar is in de meeste gevallen de kostbaarste; met door trekvee bespannen ploegen kan men in den regel niet dieper dan tot 50 cm. den grond bewerken, terwijl stoomploegen tot 1 m. diepte gaan, maar in den regel slechts rendeeren bij bewerking van groote complexen van aaneen gesloten gronden.

De bewerking kan zijn volledig of strooksgewijze. De eerste is meestal onnoodig, ofschoon ze hier te lande nog vaak toegepast wordt, de tweede is gewoonlijk voldoende, omdat de grond tusschen de strooken door opname van lucht uit de bewerkte strooken kan verweren. Een speciale bewerking vereischen de duinen en zandverstuivingen, waarvan het zand aan de oppervlakte steeds door den wind bewogen wordt; door beleggen met waardeloozen afval van bosschen of heide, of bezaaien met lupinen, wordt de grond tot rust gebracht, waarna zij kan worden opgeboscht om dan, vooral op de opgestoven hoogten, uitstekende bosschen voort te brengen; de uitgestoven laagten zijn èn in natuurkundigen, èn in scheikundigen zin minderwaardig en brengen gewoonlijk slecht groeiend bosch voort, wanneer de grond niet vooraf is bewerkt.

De aanbouw der bosschen kan zijn een natuurlijke of een kunstmatige. Voor de eerste wijze is het voorhanden zijn van een bestaand bosch, hetzij op dien grond of aan den rand er van, een vereischte; natuurlijke aanbouw is rationeel bij hooge arbeidsloonen en tevens lage houtprijzen (bij. v. in bergstreken), bij aanbouw van houtsoorten, die in de jeugd bescherming verlangen, bij een ligging van den grond, die een kaalhakken onwenschelijk maakt (steile hellingen). Kunstmatige aanbouw daarentegen is op zijn plaats bij houtsoorten, die zich niet door zaad laten vermenigvuldigen in het groot, bij aanleg van gemengde bosschen, bij het opbosschen van duinen en zandverstuivingen en stuifveen, bij beplanting van wegbermen.

Bij natuurlijken aanbouw is de grond steeds beschaduwd en neemt dus niet in voortbrengend vermogen af. Zal een bosch natuurlijk verjongd worden, dan wordt allereerst een dunning toegepast, waarbij de grond vatbaarder wordt om het zaad een goed kiembed te verstrekken, m. a .w. de boomen komen zoover uiteen te staan, dat de grond aan de werking van zon, vorst en regen bloot staat, de grondbedekking, uit mos bestaande, verdwijnt en vervangen wordt door planten, die een lichte schaduw geven. Vervolgens heeft na eenige jaren een bezaaiingshak plaats, waarbij alleen de moederboomen, die het zaad zullen leveren, blijven staan; is de zaaiing gelukt (hetgeen soms eerst na ettelijke jaren het geval kan zijn), dan heeft de ontruimingshak plaats, waarbij de moederboomen verwijderd worden, wanneer de jonge planten de bescherming kunnen ontberen. — Wanneer het zaaddragen der moederboomen langer uit blijft dan waarop gerekend is, kan een stoornis in het geregelde boschbedrijf voorkomen.

Bij den kunstmatigen aanbouw kunnen 2 wijzen onderscheiden worden, n.l. aanbouw door zaaiing en door poting. De voordeelen voor de eerste wijze zijn de geringe kosten, tenminste als het zaad goedkoop is; de voor-opbrengsten door dunning verkregen, zijn bij gezaaide bosschen grooter, maar financiëel geven de eerste dunningen gewoonlijk verlies. Op sommige gronden kan het voor den groei van de houtsoorten gewenscht zijn, haar door zaaiing aan te bouwen, bij.v. houtsoorten met een penwortel op minder frisschen grond.

Bij poting heeft men de verhouding der houtsoorten in gemengde bosschen geheel in de hand; ook is de kans van uitvriezen veel kleiner dan bij zaaiing, vooral bij houtsoorten, waarvan het

Digitized by Google

wortelnet zich in de eerste jaren weinig ontwikkelt. Sommige houtsoorten laten zich door zaaiing zeer moeilijk vermenigvuldigen, zooals iep, populier, wilg; bij deze en op plaatsen, waar het plantsoen aan beschadiging blootstaat (wegbermen), is poten de eenig mogelijke wijze van aanbouw.

Voor de bewaring van het zaad is een koele, droge, goed geventileerde ruimte noodzakelijk. Van sommige houtsoorten blijft het zaad slechts zeer kort kiembaar, o. a. van oliehoudende zaden (beuk), van andere kiemt het zaad eerst in het 2de jaar (eschdoorn, linde, meidoorn, esch, hagebeuk, Pinus Cembra). De vermenigvuldiging door stekken kan plaats hebben bij die houtsoorten, die een sterk ontwikkeld merg bezitten, zooals wilg, populier, vlier; door afleggers, bij die houtsoorten, die gemakkelijk wortels ontwikkelen uit wondranden, zooals iep, eik en wilg.

Bij de houtteelt zijn in hoofdzaak 3 bedrijfsmethoden te onderscheiden: a. opgaandhout (Hochwald), b. hakhout (Niederwald), c. hakhout onder opgaandhout (Mittelwald). Zij zijn gekenmerkt door de volgende eigenaardigheden: 1°. bij opgaandhout krijgen de stammen hun natuurlijke ontwikkeling en vaak aanzienlijke afmetingen, bij hakhout wordt die ontwikkeling regelmatig na een bepaald aantal jaren verbroken, terwijl bij hakhout onder opgaandhout de omloop van het opgaandhout steeds een veelvoud van dien van het hakhout is. 2°. Wanneer regelmatig een gelijke houtmassa gehakt wordt, is het grootste houtvoorraad kapitaal bij opgaandhout aanwezig. 3°. Opgaandhout brengt in denzelfden tijd en op dezelfde oppervlakte grooter houtmassa voort dan hakhout. Hakhoutbosschen brengen daarentegen sorteeringen voort, die slechts bij korten omloop verkregen kunnen worden. 4°. De voortbrengende kracht van den grond wordt in opgaande bosschen beter bewaard dan in hakhoutbosschen, vooral bij natuurlijke bezaaiing of onderplanting. 5°. De verhouding van de opbrengst tot de oogstkosten is bij opgaandhout gunstiger dan bij hakhout. 6°. Opgaandhout heeft meer van insekten, storm, brand en sneeuwbeschadiging te lijden, maar hakhout in sommige gevallen meer van vorst. 7°. Verreweg de meeste houtsoorten kunnen als opgaandhout behandeld worden, betrekkelijk slechts weinige als hakhout. 8°. Kleine grondstukken kunnen met meer voordeel met hakhout dan met opgaandhout aangebouwd worden. Bouwland ondervindt van aangrenzend hakhout minder nadeel dan van opgaandhout. 9°. Aangezien hakhout onder opgaandhout in zich vereenigt de voor- en nadeelen van de beide andere bedrijfsmethoden, is deze voor kleingrondbezitters de meest geschikte.

Aangezien niet alle houtsoorten dezelfde eischen aan hun standplaats stellen, is het noodig den grond te onderzoeken, alvorens hem op te bosschen. Vóór men echter tot bewerking overgaat dient te worden overwogen, of de rente op rente van de daartoe bestede kosten in gunstige verhouding staat tot de vermoedelijke eindopbrengst, vermeerderd met de som der geprolongeerde vooropbrengsten.

Bij de keuze van de houtsoorten schatte men het voortbrengend vermogen van den grond vooral niet te hoog en houde men in het oog, dat bosschen van naaldhoutsoorten en loofhoutsoorten gemengd, niet alleen de productiviteit van den grond beter bewaren, maar ook veelal waardevoller stammen leveren en meer houtmassa per vlakke eenheid, hoewel de behandeling dier bosschen meer kennis en zorg vereischen dan van bosschen van één houtsoort.

Verder dient in aanmerking genomen te worden de mate van beschaduwing, die de verschillende houtsoorten verdragen, de gesteldheid van hun wortelnet (vlak strijkend of diepgaand), de kans op beschadiging door insekten of lagere planten.

Houttuyn, *Adriaan*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Amsterdam, was waarschijnlijk advocaat te 's Gravenhage en leefde in de 2de helft der 17de eeuw. Van zijn geschriften noemen wij: „Politica contracta generalis, notis illustrata etc." (1681), „Monarchia Hebraeorum etc" (1685) en „Reipublicae Batavae liber primus" (1689).

Houttuyn, *Martinus*, een Nederlandsch natuurkundige, geboren in 1720, studeerde te Leiden, waar hij een „Dissertatio spasmologica" verdedigde, vestigde zich als geneesheer te Hoorn en leverde er een vertaling van het „Systema naturae" van *Linnaeus*. Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van het Zeeuwsch Genootschap. Behalve reeds genoemde: „Natuurlijke historie of uitvoerige beschrijving der dieren, planten en mineralen, volgens het samenstel van den heer Linnaeus, met nauwkeurige afbeeldingen, 16 stukken" (1761), leverde hij: „Handleiding tot de chirurgie of heelkonst, volgens het Hoogduitsch van Platnerus" (1764), „Het microscoop gemakkelijk gemaakt door H. Baker" (1778), „De echte benzoïnboom en kamferboom van Sumatra" (1784) in de werken der Hollandsche Maatschappij, waarin ook vele andere verhandelingen van zijn hand werden geplaatst, een vervolg (met *Sepp*) op het werk van *Nozeman*: „Nederlands vogelen", „Faujas de Saint Fond, beschrijving der proefnemingen met konstige luchtbollen" (2 dln., 1784), „Bedenkingen over de sterflijkheit en het getal des volks in Amsterdam" (1783), „Afbeeldingen van in- en uitlandsche houten" (1791) en „Animalium musaei Houtthuyniani index" (1787). Hij overleed in Januari 1794.

Houtverbindingen. Hieronder verstaat men de verbinding van twee stukken hout door middel van een bepaalden vorm der aanrakingsoppervlakken, met of zonder gebruikmaking van spijkers, schroeven, banden enz. Bij het verbinden van 2 of meer stukken hout worden drie verschillende gevallen onderscheiden: 1° verbinding van twee stukken hout in de lengterichting, 2° verbinding van twee stukken hout naast of tegen elkaar voor versterking, 3° verbinding van twee stukken onder een bepaalden hoek, hetzij recht, scherp of stomp. Bij de eerste soort van verbindingen moet er op gelet worden of er krachten op de balken werken; werken er geen krachten, dan kan men bijv. de schuine lasch toepassen, werken er krachten in de lengterichting, dan past men veelal de schuine haaklasch toe, bij krachten loodrecht op de balken moet men er voor zorgen, dat het vlak der lasch evenwijdig loopt met de richting der kracht. Bij verbinding in de

Digitized by Google

breedte of in de dikte, worden de balken op of naast elkander gelegd en door schroefbouten aan elkander vastgemaakt. Om het doorbuigen tegen te gaan worden er dikwijls wiggen tusschen geslagen. Bij verbindingen onder een bepaalden hoek maakt men gebruik van pen en gat, zwaluwstaart, vischbek enz.

Houtvester is een ambtenaar, die in een bepaald distrikt belast is met de handhaving van het jacht- of boschrecht.

Houtwespen (*Xylophagen*) is een familie uit de insektenorde der *Vliesvleugeligen* (*Hymenopteren*). Het achterlijf is door een breede basis aan het borststuk verbonden, de voorvleugels bezitten een lancetcel, de achtervleugels drie wortelcellen. De voorschenen zijn van een doorn voorzien, de onderkaken kort en sterk, terwijl de wijfjes een leg-

Houtwesp.

boor bezitten, die buiten de punt van het achterlijf steekt (zie de afb.). Zij gelijken veel op bladwespen. Van deze familie komen drie geslachten (*Cephus*, *Xiphydra* en *Sirex*) in ons land voor.

Houtwol is de naam, dien men geeft aan de dunne gekroesde houtspaanders, welke het eerst in Amerika vervaardigd werden en vooral als verpakkingsmateriaal dienst doen, hoewel zij ook gebruikt worden als vulling bij ruggen en zittingen van meubelstukken en tot het filtreeren van vloeistoffen. Ook als verbandmiddel in hospitalen vindt de houtwol toepassing, en, geverfd, tot het vervaardigen van allerlei vlechtwerk. Eveneens wordt het als stalstrooisel gebruikt.

Houve, *Jonker Matthijs van der*, schildknaap en heer *tot Campen*, geboren te 's Gravenhage in 1577, is de schrijver van de „Handvest of charterchronyk van de landen van oud-Batavië, oud-Vriesland, oud-Francenland, nu Holland, Zeeland, West-Vriesland en de andere Vrieslanden, Gelderland, Utrecht ende Overijssel, maechende het vrye, heerschende vereenigde Nederland" (2 dln., 1636 en later). De volgende drie deelen, door den schrijver tot de uitgave in gereedheid gebracht, bestaan in handschrift. Ook heeft men van hem in handschrift: „Handvesten, privilegiën ende costuymen der stede en lande van Toole", vermeerderd door *Alkemade van der Schelling*.

Houven, *Hendrik Christiaan van der*, een Nederlandsch koopman, geboren te Nieuw-Beierland den 26sten November 1773 en overleden te 's Gravenhage den 9den December 1852, begaf zich reeds vroeg naar Rotterdam, om zich aldaar aan den koophandel te wijden. Niet alleen slaagde hij uitmuntend in zijn ondernemingen, maar werd ook weldra president van de rechtbank van koophandel en, bij de oprichting der Nederlandsche Handelsmaatschappij, directeur van deze voor Rotterdam. Achtereenvolgens werd hij benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst, lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Houwaert, *Jan Baptist*, een Zuid-Nederlandsch letterkundige, geboren te Brussel in 1533, was raad en rekenmeester van Brabant, behoorde onder de aanzienlijkste inwoners van Brussel en bestuurde de feesten der rederijkers bij den optocht van *Matthias* en van *Willem I*, prins *van Oranje*. Hij was een vriend van *Marnix van Aldegonde* en legde grooten ijver aan den dag bij de versterking en verdediging van Brussel. Hij overleed den 11den Maart 1599. Hij schreef: „De triomphante inkomste des Princen van Oranje 23 September 1577" (1578), „Sommaire beschryvinge van de triumphelycke inkomst van den doorluchtigen en hooghgeboren aertshertoge Matthias binnen de princelyke stadt van Bruesele in 't jaer 1578, den 18 Jan. enz." (1579), „Oratie der ambassadeuren van den doorluchtighen Prince Matthias enz." (1578), „Milenus clachte, waerinne de groote tirannye der Romeynen verhaelt ende den handel van desen tegenwoordigen tyt claerlyck ontdekt wordt enz." (1578 en later), „Den val ende opstand van den Coninck ende Phrophete David enz." (1620), „Annius en Lucius" (1579), „Die clachte ende troost van Belgica enz." (1583), „Pegasydes pleyn en lusthof der maechden" (4 dln., 1582—1583, en later bij herhaling), „De vier wterste van de doot enz" (1583 en later), „Summa ende bekentenisse christelijker leer der predicanten, die in Oost-Frieslandt omtrent tachentig jaren voorleden opentlyck ghepredickt ende gheleert hebben enz." (1603), „Den generalen loop der werelt begrepen in zes vermakelycke boeken" (1582 en later), „Paranesis politica etc" (1614), „De handel der amoureusheyt" (1583), „De handel der amoureusheyt" (vervolg), „Goddelycke utile instructie" (1582), „Retrogatie incarnatie" (1563) en „Remedie der liefde door Ovidius, rhetoryckelyck overgheset" (1583). Zijn borstbeeld prijkt boven een monumentale fontein op het Houwaertplein te St. Joos-ten-Oode, ééne der voorsteden van Brussel.

Houwald, *Christoffel Ernst*, vrijheer *von*, een Duitsch tooneeldichter, geboren te Staupitz in de Neder-Lausitz den 29sten November 1778, bekleedde onderscheiden administratieve betrekkingen en leverde aanvankelijk onder den naam van *Waluhdo* onderscheiden stukjes in tijdschriften. Verder schreef hij: „Romantische Akkorde" (1817) en een „Buch für Kinder gebildeter Stände" (3 dln., 1819), waarop hij een aantal tooneelstukken liet volgen, van welke onderscheiden met grooten bijval werden ontvangen, zooals: „Das Bild" (1821), „Die Heimkehr" (1821), „Der Leuchtturm" (1821), „Fluch und Segen" (1821), „Die Feinde" (1825) en „Die Seeräuber" (1830). Zijn „Vermischte Schriften" zijn in 1825 in 2 deelen uitgegeven. Hij overleed den 28sten Januari 1845

Digitized by Google

te Neuhaus. Zijn verzamelde werken verschenen in 1858—1860 (5 dln.).

Houweningen, *Erasmus van*, een Nederlandsch penningkundige, geboren omstreeks het jaar 1540, was te Dordrecht werkzaam als zilversmid en graveur. Hij verzamelde gedurende een halve eeuw een groote menigte munten en penningen en schreef: „Penninckboek, inhoudende alle figuren van zilvere en goude penningen geslaegen by de Graeven van Hollandt, van Dierick de 7de van dien naem tot Philippus van Bourgondiën toe, met het leven in 't cort van deselve Graeven" (2de druk, 1627).

Houweningen, *Elsje van*, de dienstmaagd van *Hugo de Groot* (zie aldaar), is bekend geworden doordat zij de ontvluchting van dezen uit Loevestein bevorderd heeft. Zij volgde hem naar Parijs, waar *Maria van Reigersbergen*, de echtgenoot van *de Groot*, haar meer als vriendin dan als dienstbode behandelde. Later huwde zij te 's Gravenhage met *Willem van de Velde*.

Houwitser is een geschutsoort, die in het gebruik staat tusschen kanon en mortier en ingevolge zijn constructie tot de korte kanonnen behoort. Met gewone lading gebruikt men hem als vlakbaan, met verkleinde lading als steilbaangeschut. Onderscheidde men vroeger gladde, lange en korte houwitsers, na de invoering van het getrokken geschut spreekt men alleen van korte houwitsers (kaliber van 15 en 21 cm). Een snelvuurhouwitser van 12 cm. (Gruson) wordt door Frankrijk te velde medegevoerd, waar tegenover Duitschland zijn 15 cm. stelt. Ook Nederland neemt proeven met veldhouwitsers. Zij hebben ten doel het vijandelijk vestinggeschut te bestrijden. Houwitser komt van het slavische „hauwitz" wat wil zeggen „steenbus". *Frederik Gelkant*, hoofdingenieur van *Wladislas VII*, koning van Polen, wordt als de uitvinder beschouwd, terwijl *Johan Maurits*, graaf van Nassau-Siegen, het in 1663 verbeterde met behulp van den meester vuurwerker *Adolf Sleevoocht*. In 1668 werden er in Holland 12 gegoten en in gebruik genomen.

Houwwapenen (sabels) noemt men die blanke wapenen, welke bestemd zijn om den vijand door middel van een houw te treffen. Zij bestaan uit een stalen, van voren gebogen kling, die van 80 tot 100 cm. lang en ongeveer 1 kg. zwaar is, en uit het gevest, dat voor een gedeelte met de hand omvat en dan greep genoemd wordt, en voor een ander deel de hand tegen slagen beschermt en daarom handbedekking wordt geheeten. De indringing wordt begunstigd door een wigvormige snede en door het zwaartepunt aan den voorkant van de greep te brengen. De scheede is gewoonlijk van gebruineerd staal en van binnen met hout gevoerd, om de kling vast te zetten en den scherpen kant te beveiligen. Aangezien in het gevecht zoowel gehouwen als gestoken moet kunnen worden, komen de zuivere houwwapenen thans weinig meer voor.

Houzeau de Lehaye, *Jean Charles*, een Belgisch sterrenkundige, geboren den 7den October 1820 te Bergen (Mons), studeerde aldaar, te Brussel en te Parijs en werd in 1843 assistent en in 1846 aide-astronome aan de sterrenwacht te Brussel. Hij werd wegens zijn democratische gevoelens vervolgd en ging in 1848 eerst naar Duitschland en vervolgens naar Engeland en Noord-Amerika, waar hij ijverde voor de afschaffing der slavernij en drie jaar hoofdredacteur van de „Tribune" was. In 1876 keerde hij als directeur der sterrenwacht terug naar Brussel, nadat hij in 1856 reeds lid geworden was van de Belgische Académie. Hij schreef: „Des turbines, de leur construction et du calcul de leur puissance" (1839), „Essai d'une géographie physique de la Belgique" (1854), „Histoire du sol d'Europe" (1857), „La terreur blanche et mon évasion" (1862), „Etudes sur les facultés mentales des animaux comparées à celles de l'homme" (2 dln., 1872), „Le ciel mis à portée de tout le monde", „Etude de la nature, ses charmes et ses dangers" (1876), „Uranométrie" (1878) en met *Lancaster* „Bibliographie générale de l'astronomie" (1881 enz.). Hij overleed den 12den Juli 1888.

Hova (*Howa*), een volk op Madagaskar, bewoont de bergachtige provincie Imerina in het binnenland. Het is van Maleische afkomst en vormt een sterk contrast met de Negers, boven wie het ook in intellectueel opzicht uitmunt. De Hova's zijn fijn gebouwd, hebben een bruinachtige of olijfgele huidkleur en dun, gelokt haar. Dat zij tot den Maleischen stam behooren bewijzen de verwantschap van hun taal met de Maleische de ook bij de Polynesiërs gewone taboegebruiken, het smelten van ijzer met bamboezen blaasbalgen en het fokken van buffels. Bij hun komst op Madagaskar vonden zij er een Afrikaansche bevolking, waarmede zij zich slechts gedeeltelijk vermengden, of die zij onderwierpen, zooals de donkerkleurige, door hen naar het W. verdrongen Sakalaven. In de bloedige oorlogen om de opperheerschappij (1810—1828) ontwikkelde zich het Hovavolk tot een krachtigen staat, die door Frankrijk in 1895 vernietigd werd (zie *Madagaskar*). Sedert 1861 heeft het Christendom en de Europeesche beschaving groote vorderingen onder hen gemaakt, waarmede vele oude gebruiken verdwenen en de zeden zachter werden.

Hovaeus, *Antonius*, ook *van Hove* of *van den Hoef* geheeten, waarschijnlijk alzoo genoemd naar zijn geboorteplaats Egmond op den Hoef, geboren in het laatst der 15de of het begin der 16de eeuw, werd monnik in de abdij van Egmond. In 1560 wilde men hem tot abt verkiezen, wat echter niet geschiedde, daar de abdij met het nieuwe bisdom Haarlem vereenigd werd. Tot schadeloosstelling schonk *Philips II* hem de abdij van Echternach in Luxemburg, waar hij den 8sten October 1568 overleed. Men heeft van hem: „Zuermondius vel de temporis nostri statu ac conditione dialogus, fortasse ob amabilem rerum varietatem non injucundus" (1564), „De arte amandi Deum etc," (1566) en „Historie van de edele welgeboren heeren ende graven van Egmond, uyt de oude boeken bijeenvergaderd enz." (1664). Ook heeft men nog van hem in handschrift „Die chronycke ofte historyen der edele welgeboren heeren ende baronnen van Egmond enz".

Hove, een stad in het Engelsche graafschap Oost-Sussex, is een voorstad van Brighton, heeft verschillende nieuwe kerken, een Gotisch stadhuis, een openbare leeszaal en (1901) 36535 inwoners.

Hove, *Bartholomeus Johannes van*, een Hollandsch decoratieschilder en schilder van stads-

Digitized by Google

gezichten, geboren te 's Gravenhage den 28sten October 1790, overleden aldaar den 8sten November 1880, was een leerling van *J. K. A. A. Breckenheimer* en langen tijd directeur der Haagsche Teekenacademie. *Bosboom*, *S. Verveer*, *J. H. Weissenbruch*, *Hubert van Hove* e.a. waren zijn leerlingen. Van zijn schilderijen zijn er hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Hove, *Hubertus van*, een Hollandsch schilder en lithograaf, geboren te 's Gravenhage den 3den Mei 1814, overleden te Antwerpen den 14den November 1865, was een zoon en leerling van *Bartholomeus van Hove* en daarna in de leer bij *H. van de Sande Backhuyzen*. Hij schilderde landschappen en vervolgens interieurs in den trant van *Pieter de Hooch*. Sinds 1854 woonde hij te Antwerpen. Het Gemeentemuseum te 's Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam bezitten werken van hem.

Hove, *Bart van*, een bekend Hollandsch beeldhouwer, geboren te 's Gravenhage den 17den Maart 1850, thans woonachtig te Amsterdam, was een leerling van *Jozef Geefs* en *Cavelier*, en ging voor studie naar Antwerpen, Parijs en Italië. Tot zijn voornaamste werken behoren het standbeeld van Jan van Schaffelaar te Barneveld en van Willem Adolf van Nassau te Leeuwarden en de busten van Rochussen en Bosboom (de laatste in het Sted. Museum te Amsterdam). Herhaalde malen ontving hij opdrachten van Z. M. koning Willem III en H. M. de Koningin. Thans is hij hoogleeraar aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Ook is hij lid van de Koninklijke Academie van schoone Kunsten te Antwerpen, ridder in de Oranje-Nassau-Orde en in het Legioen van Eer.

Hovea, *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cassieeën*. Het onderscheidt zich door een 2-lippigen kelk met een ingedrukte bovenlip en door een ongesteelde, buikige peul. Het omvat een aantal Nieuw-Hollandsche sierplanten. Van de soorten noemen wij: *H. Purpurea Lodd.* met blauwachtig-paarse geelgevlekte bloemen, — en *H. Racemulosa Benth.* met vuil-blauwe bloemen. Zij vereischen des winters een temperatuur van 5° tot 8° C.

Hovelacque, *Abel*, een Fransch anthropoloog en taalvorscher, geboren te Parijs den 14den November 1843, studeerde in de rechten, vergelijkende taalwetenschap en vergelijkende anatomie. Na het einde zijner studiën trad hij in stedelijken dienst en werd in 1886 en 1888 burgemeester van Parijs. Tevens doceerde hij de taalwetenschap aan de „Ecole de l'anthropologie". Als kamerlid behoorde hij tot de uiterste republikeinen. Hij schreef: „Grammaire de la langue zende" (2de druk, (1878, „L'Avesta, Zoroastre et le Mazdéisme" (1880), „La linguistique" (4de druk, 1888), „Langues, races, nationalités" (2de druk, 1874), „Notre ancêtre. Recherches d'anatomie et d'ethnologie sur le précursair de l'homme" (2de druk, 1878), „Mélanges de linguistique et d'anthropologie" (1880), „L'homme primitif contemporain" (1882), „Précis d'anthropologie" (1886), „Les nègres de l'Afrique souséquatoriale" (1889) en „Recherches ethnologiques sur le Morvan" (1894). Met *Chavée* e. a. stichtte hij in 1866 de „Revue de linguistique et de philologie comparée," later den „Dictionnaire de l'anthropologie", de „Bibliothèque anthropoligique" en de „Bibliothèque des sciences contemporaines". Hij overleed den 23sten Februari 1899.

Hoven, *Aegidius van den*, een Nederlandsch dichter, leefde in den aanvang der 18de eeuw en schreef: „Sabinus, treurspel" (1702), „De verwarde minnaars, blijspel" (1704), „De student stalknecht, kluchtspel" (1700), „De gelukte vermomming, kluchtspel" (1701) en „Lof der muziek, kamerspel" (1699).

Hoven, *Jan van*, was omstreeks 1721 directeur van een troep tooneelspelers te 's Gravenhage en tevens tooneeldichter. Hij leverde: „Leedige uren" (1720), „De treurende Theems hersteld, treurspel" (1714), „De gelukte list op Driekoningenavond, kluchtspel" (1715), „Schilderij van de Haagsche kermis" (1715), „Voorspel op Agamemnon, koning van Mycene" (1711), „Don Quichots verlossing uit Siërra Morena, blijspel" (1721), „De hellevaert van doctor Joan Faustus, treurspel" (1721), „Kloris en Roosje", „Krispijn soldaat, koopman en advocaat", „Lof der tabak" (1733), „Zes lierzangen van Horatius Flaccus" en „Dichtschets van den huyse des heeren Fagels enz." (1744).

Hoven, *Johan Daniël van*, een Duitsch godgeleerde en geschiedkundige, geboren te Hanau den 20sten Augustus 1705, studeerde te Marburg en te Utrecht, werd in 1728 hoogleeraar in de welsprekendheid en geschiedenis aan het gymnasium te Lingen, in 1739 consistoriaalraad en in 1753 hoogleeraar te Kampen, waar hij in 1793 overleed. Hij heeft een reeks Latijnsche en Hoogduitsche werken in het licht gezonden, van welke wij noemen: „Specimen historiae analyticae, exhibens res in republica Hebraeorum a condito mundo usque ad Christum natum Gestas" (2de druk, 1734), „Verisimilia sacra et profana etc." (6 dln., 2de druk, 1751), „Historiae ecclesiasticae pragmaticae specimen" (dl. 1—3, 1747—1752), „Vereinigung der Vernunft mit dem Glauben durch die Liebe u. s. w." (1753), „Antiquitates evangelicae" (1758), „Antiquitates Romanae" (1759), „Otia litteraria ad Islam etc." (3 stukken 1763, 1764) en „Campensia, specilegia critico-antiquaria" (1ste en 2de stuk, 1776).

Hoven, *Therèse Elisabeth*, een Nederlandsch romanschrijfster, werd geboren te 's Gravenhage den 2den April 1860 en opgeleid voor het onderwijs. Zij was als privaatleerares werkzaam eerst hier te lande, daarna te Londen en eindelijk van 1890—1891 in Insulinde. Sedert haar terugkeer in het vaderland echter wijdde zij zich uitsluitend aan de beoefening der letteren. Haar arbeid is voornamelijk bestemd voor jongeren, in 't bijzonder voor meisjes. Zij was redactrice van „De Hollandsche Lelie", „Voor onze Meisjes" en „St. Nicolaas". Zij schreef een groot aantal meisjes- en kinderboeken, novellen en romans en was een getrouw medewerkster van verschillende Nederlandsche tijdschriften en correspondente van Indische bladen.

Hovenia *Thunb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rhamneeën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een 5-bladerige bloemkroon, 5 meeldraden, een stam-

Digitized by Google

per met 3 stempels en een 3-hokkige, 3-kleppige doosvrucht. De meest bekende soort is *H. dulcis Thunb.*, een boom in Japan met een rechten stam ter hoogte van 3 tot 5 m. en met afwisselende, gesteelde, rond-eivormige bladeren. De vruchtstelen worden gedurende het rijpen der vrucht vrij dik en vleezig en zijn wegens hun aangenamen smaak zeer in trek.

Hoverbeck, *Leopold,* vrijheer *von*, een Duitsch staatsman, geboren den 25sten Juli 1822, studeerde te Koningsbergen en Berlijn in de rechten, en werd bezitter van een riddergoed, eerst in Quetz bij Gutstadt en vervolgens in Nickelsdorf bij Allenstein in Oost-Pruisen. Hij heeft zich jegens den landbouw zeer verdienstelijk gemaakt en werd in 1862 directeur van het Oost-Pruisische landschap. Sedert 1858 was hij lid van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en stichter van de fractie „Jung-Litauen", waaruit later de „Fortschrittspartei" is ontstaan. Sedert 1867 behoorde hij tot den Noord-Duitschen en sedert 1871 tot den Duitschen Rijksdag. Hij overleed te Gersau in Zwitserland den 12den Augustus 1875.

Howa. Zie *Hova.*

Howard, *John*, een Engelsch philanthroop, geboren den 2den September 1726 te Hackney, niet ver van Londen, werd voor den handel opgeleid, doch deed na den dood zijns vaders een reis naar Frankrijk en Italië. Toen hij teruggekeerd was, hield hij zich bezig met de natuur- en geneeskunde. Zoodra hij bericht ontving van de aardbeving te Lissabon, scheepte hij zich in naar Portugal, maar zijn schip werd door een Franschen kaper genomen en *Howard* te Brest in den kerker geworpen. Hier leerde hij door ondervinding het treurig lot der krijgsgevangenen kennen en zoodra hij, op zijn woord van eer ontslagen, Engeland bereikt had, deed hij aan de Regeering voorstellen tot verbetering van den toestand der gevangenen, voorstellen, die in het Parlement bijval vonden. In 1765 vestigde hij zich op zijn vaderlijk landgoed Cardington nabij Bedford en werd in 1773 tot sherif van het graafschap Bedford gekozen. Nadat hij in deze betrekking zich bekend gemaakt had met de gesteldheid der gevangenissen, bracht hij daarover een verslag uit, dat aanleiding gaf tot het ontwerpen van 2 wetten ten behoeve der gevangenen. Daarna zette hij zijn onderzoek omtrent de gevangenissen van Engeland voort en schreef „State of the prisons in England and Wales (2de druk, 1784). Met hetzelfde doel reisde hij 4-maal naar Duitschland, 5-maal naar Nederland, 3-maal naar Frankrijk, 2-maal naar Italië, Spanje, Portugal, Noord-Amerika en Turkije. Ook deed hij onderzoek naar de pesthuizen en lazareths, bezocht in 1785 nogmaals Italië en Turkije en gaf toen zijn „Account of the principal lazarettos in Europe" (1789) in het licht. Om zich in Azië met de pest bekend te maken, reisde hij in 1789 wederom daarheen, doch werd te Cherson in het zuiden van Rusland door een besmettelijke ziekte aangetast en overleed aldaar den 20sten Januari 1790. Te Cherson en in de St. Pieterskerk te Londen verrees een gedenkteeken te zijner eer.

Howard, *Henry*, een Engelsch schilder, geboren te Londen den 31sten Januari 1769, ging in 1791 naar Rome, waar *Flaxman* hem aanspoorde tot de studie van de meesterstukken der Ouden. In 1794 keerde hij naar Engeland terug, waar zijn stuk: „De dood van Kaïn" op de tentoonstelling grooten bijval vond. Niettemin moest hij aanvankelijk door het schilderen van portretten in zijn onderhoud voorzien. De Koninklijke Academie koos hem in 1808 tot lid en benoemde hem later tot secretaris, alsmede tot hoogleeraar in de schilderkunst. Tot zijn stukken behooren: „Hero en Leander", „Lear en Cordelia", „De Horen", „De geboorte van Venus" en „De citherspeelster". Hij overleed den 5den October 1847. Zijn zoon *Frank Howard* gaf de „Voorlezingen" uit van zijn vader en maakte zich eveneens als kunstenaar bekend.

Howard, *Luke*, een Engelsch meteoroloog, geboren te Londen den 28sten November 1772, bezocht een school te Burford bij Oxford, kwam daarna als leerling in een drogistwinkel, doch werd in 1789 de medestander van den kwaker *William Allen*. Omstreeks dien tijd schreef hij zijn opstel „On the modifications of clouds" (3de druk 1865). In 1805 verbond *Howard* zich met *Jewel* en *Gibson* en stichtte te Stratford in Essex een chemisch laboratorium, waar hij zich ook aan de beoefening der meteorologie wijdde. De resultaten van zijn onderzoek verschenen in verschillende geleerde tijdschriften. Ook schreef hij: „The climate of London" (3 dln., 2de druk, 1833) en „Seven lectures on meteorology" (2de druk, 1843). Hij overleed te Tottenham den 21sten Maart 1864.

Howard, *Catharina.* Zie *Hendrik VIII*, koning van Engeland.

Howe, *Richard*, graaf, een Britsch vlootvoogd, geboren den 8sten Maart 1726 trad, in 1739 in zeedienst en werd in 1749 kapitein. In den oorlog tegen Frankrijk nam hij onder sir *Edward Hawke* in 1756 deel aan de verovering van het eiland Aix en vernielde de haven van Cherbourg. In 1770 werd hij bevorderd tot schout-bij-nacht en opperbevelhebber van het eskader in de Middellandsche Zee, terwijl hij zich in 1776 onderscheidde in den Amerikaanschen oorlog. In 1782 voorzag hij het belegerde Gibraltar van levensmiddelen en na het sluiten van den vrede werd hij benoemd tot eersten lord der Admiraliteit, een betrekking, die hij in 1788 nederlegde en later weder aanvaardde, terwijl hij toen in den gravenstand opgenomen werd. Als admiraal der witte vlag ontving hij in 1798 het bevel over de vloot in het Kanaal, blokkeerde de haven van Brest, versloeg de Franschen bij Ouessant (1 Juni 1794) en werd in 1796 generaal der marinesoldaten. Ofschoon hij reeds afstand had gedaan van het commando, wist hij door zijn gezag over de matrozen, die hem gewoonlijk *Zwarte Dick* noemden, een oproer op de vloot voor Portsmouth te dempen. Hij overleed den 5den Augustus 1799.

Howe, William, lord, een Britsch generaal en jongere broeder van *Richard*, geboren den 10den Augustus 1729, trad in 1746 in dienst, werd spoedig generaal en voerde gedurende den Amerikaanschen vrijheidsoorlog het opperbevel in den slag bij Bunkershill. Hij werd in Boston belegerd en door gebrek tot de overgave gedwongen. Hij trok terug naar het Stateneiland bij New-York, sloot

Digitized by Google

met *Washington* een overeenkomst tot uitwisseling van gevangenen, behaalde in 1776 met *Clinton* een overwinning op Long-Island en bezette New-York. Ook elders behield hij de overhand, en nam Philadelphia in bezit. Niettemin moest hij het opperbevel aan *Clinton* afstaan, omdat hij, naar het gevoelen der Britsche regeering, geen voldoend gebruik gemaakt had van de behaalde voordeelen. Nu keerde hij naar Engeland terug, werd gouverneur van Plymouth en overleed aldaar den 12den Juli 1814.

Howe, *Julia Ward*, een Amerikaansch schrijfster, geboren den 27sten Mei 1819, is sedert 1843 gehuwd met *Samuel Gridley Howe* en was een ijveraarster voor de afschaffing der slavernij, vrouwenrechten en andere sociale hervormingen. Zij schreef „Passion flowers" (1854), „Words for the hour" (1856), de drama's „The world's own" (1857) en „Hippolytos" (1858), de reisbeschrijving „A trip to Cuba" (1860), „The battle hymn of the Republic" (1866), „Life of Margaret Fuller, Marchesa Ossoli" (1883), „Is polite society polite?" (2de druk, 1899), „Trom sunset ridge" (1899) en „Reminiscences 1819—1899" (1900).

Howe, *Elias*, de uitvinder der Amerikaansche naaimachine, geboren te Spencer in Massachusetts den 9den Juli 1819, was van 1835—1838 in een katoenfabriek te Lowell werkzaam. Daarna begaf hij zich naar Cambridge, waar hij werk vond in een machinefabriek. Hier stelde hij in 1845 de eerste naaimachine samen, waarop hij patent nam. Het publiek stelde echter geen vertrouwen in de uitvinding, zoodat hij zich in 1847 naar Engeland begaf, waar hij zijn patent aan *William Thomas* verkocht. Hier vernam hij, dat gedurende zijn afwezigheid andere Amerikanen hun voordeel hadden gedaan met zijn uitvinding. Hij verkreeg vrienden en beschermers, die hem zijn rechten hielpen handhaven, zoodat hij in 1854 octrooi ontving voor de door hem uitgevonden naaimachine. Toen de tijd van dit octrooi in 1867 eindigde, bezat hij een vermogen van 2 millioen dollars. Bij het uitbarsten van den Burger-oorlog trad hij onder de vrijwilligers als soldaat in dienst, terwijl hij aan de regeering der Vereenigde Staten bij herhaling aanzienlijke sommen voorschoot. Hij overleed te Brooklyn den 3den October 1867.

Howells, *William Dean*, een Amerikaansch schrijver, geboren den 1sten Maart 1837 te Martin's Priory in Ohio, was eerst als boekdrukker werkzaam en bepaalde zich vervolgens bij de journalistiek. Van 1861—1865 was hij Amerikaansch consul te Venetië en van 1871—1881 redacteur van de „Atlantic Monthly". Daarna vestigde hij zich te Boston en New-York, waar hij sedert 1886 „The editor's study" uitgeeft. Behalve een bundel gedichten (1873) schreef hij: „Venetian life" (1867), „Italian journeys" (1868), „No love lost" (1868), „Suburban sketches" (1870), „Their wedding journey" (1872), „A chance acquaintance" (1873), „A foregone conclusion" (1874), „A counterfeit presentment" (blijspel, 1876), „Out of the question" (blijspel, 1877), „The lady of the arrows-took" (1878), „The undiscovered country" (1880), „A fearful responsability" (1881), „Dr. Breen's practice" (1882), „A woman's reason" (1883), „Three villages" (1885), „The rise of Silas Lapham" (1885), „Tuscan cities" (1886), „Indian summer" (1886), „The minister's charge" (1887), „April hopes" (1887), „Modern Italian poets" (1888), „Annie Kilburn" (1888), „A hazard of new fortunes" (1889), „An imperative duty" (1891), „Christmas every day" (1892), „A little Swis sojourn" (1892), „The quality of mercy" (1892), „Coast of Bohemia" (1893), „Traveller of Altruria" (1894), „Stops of various quills" (1895), „My literary passions" (1895), „Impressions and experiences" (1896), „The landlord at Lion's Head" (1897), „The story of a play" (1898), „Their silver wedding journey" (1900), „A pair of patient lovers" (1901), „Heroines of fictions" (1901), „The flight of pony Baker" (1902), „The Kentons" (1902) en de kluchten „The parlor car" (1876), „The sleeping car" (1883), „The register" (1884), „The elevator" (1885), „Mouse trap" (1889), „A letter of introduction" (1892), „Evening dress" (1893) en „Five o'clock tea" (1894).

Howitt, *William* en *Mary*, is een Engelsch dichterpaar. *William*, den 18den December 1792 te Heanor in Derbyshire geboren en in de leerstellingen der Kwakers opgevoed, huwde in 1822 met een geloofsgenoote, *Mary Botham*, geboren den 12den Maart 1799 te Coleford in Gloucestershire. In 1823 gaven zij samen een dichtbundel uit, getiteld „The forest minstrel", welke met grooten bijval ontvangen en door „The desolation of Eyam" (1827) gevolgd werd. In 1831 gaf hij zijn „Book of the seasons" in het licht, dat bij herhaling gedrukt werd. Op zijn „History of priestcraft" (8ste druk, 1852), volgde „Rural life in England" (2 dln., 1836) en „Visits to remarkable places, old halls, battlefields and scenes illustrative of English history and poetry" (2 dln., 2de druk, 1856). Vervolgens begaven zich de echtgenooten naar Duitschland, waar zij tot 1843 te Heidelberg woonden. De vrucht van *William's* verblijf aldaar was: „The student life of Germany" (1841), „Rural and domestic life of Germany" (1842) en „German experiences" (1844). *Mary* daarentegen maakte hare landgenooten bekend met de nieuwste voortbrengselen der Duitschers, Zweden en Denen op het gebied der romantiek. Ook schreef zij gedichten, verhalen en kinderboekjes. Na zijn terugkeer schreef hij „Hall and hamlet, or scenes and characters of country life" (2 dln., 1847), „Homes and haunts of the British poets" (2 dln., 1847) en „The yearbook of the country" (1850). Zijn roman „Madam Dorrington of the Dene" (3 dln., 1851) geeft een treffende voorstelling van het leven eener oud-adellijke dame. Nog meer belangstelling wekte een werk van beide echtgenooten, getiteld „Literature and romance of Northern Europe" (2 dln., 1851—1852). In het voorjaar van 1852 vertrok *William* naar Australië, om goud te zoeken, doch keerde in het laatst van 1854 teleurgesteld in Engeland terug, waar hij eerst „Land, labour and gold, or two years in Victoria" (2 dln., 1855) en daarna het Australisch verhaal „Tallangetta" (1857), „The history of discovery in Australia, Tasmania and New-Zealand" (1865) en den roman: „The man of the people" (3 dln., 1860) in het licht deed verschijnen. Na dien tijd schreef hij „History of the supernatural in all ages and nations" (2 dln., 1863) en „Woodburn Grange. A story of English country life" (3 dln., 1867), terwijl zijn echtgenoote den roman „The coast of Caergwyn"

Digitized by Google

(3 dln., 1864) in het licht gaf. *William* overleed den 3den Maart 1879, *Mary* den 30sten Januari 1888.

Howrah, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt (850514 inwoners op 1233 v. km.) in de Britsch-Indische provincie Bengalen, ligt aan den Hoegli tegenover Calcutta, waarmede het door een schipbrug verbonden is. Tot hier kunnen zeeschepen komen; verder stroomopwaarts begint een levendige rivierscheepvaart. De plaats telt (1901) 157847 inwoners, bezit 4 scholen voor Europeanen, groote jute- en katoenfabrieken en vormt de industriëele voorstad van Calcutta.

Höxter, een stad in het Pruisische distrikt Minden en de vroegere hoofdstad van het vorstendom Korvei, ligt aan den linkeroever van de Wezer, aan de spoorlijnen Soest—Boerszum en Scherfede—Westminden en telt (1905) 7699 inwoners. Men vindt er 4 kerken, interessante houten gebouwen uit de 15de en 16de eeuw; een gedenkteeken voor *Hofmann von Fallersleben*, een gymnasium, eenige vakscholen, cement-, papier-, gummifabrieken, ijzergieterijen, pottenbakkerijen en scheepvaart.

Hoya *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadaceën*. Het onderscheidt zich door 10 gladde, opstaande, tot elkander neigende massa's stuifmeel, welke door het vlies der helmknopjes omgeven zijn, en door een radvormige bloemkroon met een 5-bladigen krans van honignapjes. Het omvat nederliggende of slingerende heesters, die in het zuiden van Azië en in Nieuw-Holland groeien. Tot de sierplanten behoort de *vasbloem* (*H. carnosa R. Br., Schollia crassifolia Jacq.*), in Oost-Indië en China te vinden. *H. coronaria Blum.* is een slingerplant, die op Java en de Molukken groeit en een scherpe melk oplevert, welke men als geneesmiddel bezigt. *H. Rumphii Blum.* vindt men in de molukken als woekerplant op boomen en geeft een dergelijke melk. *H. viridiflora R. Br.* groeit op Ceylon in kreupelhout en hagen, en men gebruikt den wortel dezer plant als tegengif bij den beet der slangen. Tot de sierplanten behoort ook nog *H. fraterna Blum.*, een Javaansche slingerplant met zeer groote, elliptische, dikke, lederachtige bladeren en fraaie, geelachtig-rozenroode bloemen.

Hoya, een voormalig graafschap in Hannover, tusschen de Wezer en de Hunte, grenst in het N. aan Bremen en Oldenburg, in het O. aan Verden en Calenberg, in het Z. aan Minden en in het W. aan Diepholz en Oldenburg en bestaat gedeeltelijk uit veen, heide en zand, gedeeltelijk uit marschlanden, die rijke oogsten geven en uitmuntend geschikt zijn voor veeteelt. De oppervlakte van het oude graafschap wordt op bijna 3000 v. km. geschat. De graven *van Hoya*, die het eerst in de 13de eeuw vermeld worden, vergrootten hun gebied in de 14de eeuw met de graafschappen Alt- en Neu-Bruchhausen. Toen keizer *Maximiliaan* in 1502, na het uitsterven van den mannelijken tak, het graafschap aan *Hendrik van Brunswijk* schonk, ontstonden er oorlogen en eerst in 1519 kwamen de graven *van Hoya* langzamerhand weer in het bezit van hun gebied. Toen het geslacht in 1582 uitstierf, kwam het graafschap aan Brunswijk.

Hoyer, *Johann Gottfried von*, een Duitsch beoefenaar der krijgswetenschap, geboren te Dresden den 9den Mei 1767, trad in dienst bij het Saksische leger en werd wegens de verdediging van Wittenberg tegen majoor *Schill* weldra bevorderd tot majoor en niet lang daarna tot luitenant-kolonel. In 1813 werd hij als kolonel geplaatst bij het Pruisische korps ingenieurs, nam deel aan den veldtocht van 1815 en werd in 1818 generaal-majoor en inspecteur der vestingen in Pommeren. Nadat hij in 1825 gepensionneerd was, woonde hij te Halle, waar hij voorlezingen hield over de krijgswetenschappen en den 7den Maart 1848 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Handbuch der Pontenierwissenschaft" (3 dln., 2de druk, 1830), „Geschichte der Kriegskunst seit der ersten Anwendung des Schieszpulvers bis zum Ende des 18Jahrhunderts" (2 dln., 1797—1800), „Allgemeines Wörterbuch der Artillerie" (2 dln., 1804—1812), „Allgemeines Wörterbuch der Kriegsbaukunst"(3 dln., 1815 1817), „Allgemeines Wörterbuch der Kriegsbaukunst" (2 dln., 1817—1818), „Befestigungskunst und Pionierdienst" (1832), „Literatur der Kriegswissenschaften und Kriegsgeschichte" (2 dln., 1831 –1840). Bovendien gaf hij het „Neues militärisches Magazin" (1698—1815) uit.

Hoyer, *Egbert von*, een Duitsch technoloog, geboren te Oldersum (Oost-Friesland) den 9den September 1836, legde zich toe op de artsenijmengkunde, bezocht de technische hoogeschool te Hannover en werd in 1868 hoogleeraar in de technologie aan de polytechnische school te Riga en in 1875 aan die te München, waarvan hij van 1894—1900 directeur was. Hij schreef: „Die medizinischen Geheimmittel" (1865), een levensbeschrijving van *Karmarsch* en een „Lehrbuch der vergleichenden mechanischen Technologie"(2 dln., 3de druk, 1900), „Das Papier, seine Beschaffenheit und deren Prüfung"(1882), „Berichte über die bayrische Landesausstellung in Nürnberg" (1883), „Die Fabrikation des Papiers" (1887), „Technologisches Lexikon: Mechanische Technologie"(met *Brelow*, 1883) en „Kurzes Handbuch der Maschinenkunde"(1898). Verder was hij medewerker aan onderscheiden encyclopaedieën en redigeerde het „Rigaisches Industrieblatt"(1868 —1875) en het „Bayrisches Industrie- und Gewerbeblatt"(1876—1884).

Hoym, *Karl Georg Heinrich*, graaf *von*, een Pruisisch staatsman, geboren den 20sten Augustus 1739 te Poblotz in Achter-Pommeren, studeerde te Frankfort aan de Oder, trad in 1761 in militairen dienst, doch bepaalde zich weldra tot de financiën, werd bevorderd tot raad van oorlog en domeinen en in 1767 geheimraad enz. *Frederik de Groote* benoemde hem in 1769 tot regeeringspresident te Kleef en in 1770 tot besturend minister in Silezië, waar hij zich bemind maakte door zijn uitstekend beheer. Ook de volgende vorsten schonken hem hun vertrouwen; *Friedrich Wilhelm II* nam hem op in den gravenstand en droeg hem het bestuur van Zuid-Pruisen op, waar hij zeer bureaucratisch optrad. Na den vrede van Tilsit ontving hij, wegens hoogen ouderdom, een eervol ontslag en overleed op zijn landgoed Dyhernfurt bij Breslau den 22sten October 1807.

Hoynck van Papendrecht, *Cornelis Pau-*

Digitized by Google

lus, een Nederlandsch geschiedkundige, geboren uit een aanzienlijk geslacht te Dordrecht den 1sten Januari 1686, studeerde te Mechelen, Paderborn, Antwerpen en Leuven in de letteren, wijsbegeerte en godgeleerdheid, werd licentiaat in het kerkelijk recht, ontving de priesterwijding en werd vicaris van *Jan Bijlevelt* te 's Gravenhage. Op aanbeveling van den Bollandist *Jan Baptist du Sollier* werd hij geplaatst als secretaris bij *Thomas Philippus d'Alsace*, en in 1714 door keizer *Karel VI* aan den paus voorgedragen als aartsbisschop van Mechelen. Hij volgde den aartsbisschop naar Rome, toen deze voorwendde, de oorzaak zijner vertraagde benoeming te willen onderzoeken, doch geen ander doel had, dan voorschriften van *Clemens XI* te ontvangen ter besturing van de Kerk in België. Bij die gelegenheid werd het besluit genomen tot het uitvaardigen van de bul „Unigenitus". *Hoynck* oefende zich in de Italiaansche taal, kreeg bij zijn terugkeer in België een praebende in het kapittel van St. Rombout en werd vicaris-generaal van den aartsbisschop. Na zijn terugkeer van een tweede reis naar Rome (1722) ontving hij een afschrift van de „Geschiedenis der Utrechtsche kerk" van *Bernard Désirant*. Hieraan kon hij zijn goedkeuring niet hechten, maar hij maakte er gebruik van, om een dergelijk werk samen te stellen, waarin de R.-Katholieke Kerk met nog meer kracht verdedigd werd. Zijn ijver tegen de Jansenisten werd beloond door aartshertogin *Maria Elisabeth*, gouvernante van België, met een gouden medaille en door den aartsbisschop van Mechelen met een praebende van gegradueerd kanunnik en met een benoeming tot aartspriester. *Van Papendrecht* en vader *Wouters* vervaardigden in 1736 een nieuwen catalogus van verboden boeken, daar *Amyot*, biechtvader der landvoogdes, voornemens was, een letterkundige inquisitie in te voeren, doch dit plan werd verijdeld door den Raad van Brabant, die er zich met kracht tegen verzette. Hij overleed te Mechelen den 13den December 1756. Hij schreef: „Monitum complectens synopsin historiae ecclesiae Ultrajectinae mox typis vulgandae" (1724), „Historia ecclesiae Ultrajectinae etc." (1725, ook in het Nederlandsch), een aantal „Epistolae" (1728), „Historia Jansenismi in Belgio, documentis authenticis comprobata" (2 dln), „Analecta Belgica" (3 dln., 1743). In deze „Analecta" bevinden zich onder anderen het leven van *Viglius*, brieven van dezen aan *Hoppers* en aan anderen, een geschrift van *Hoppers* over den opstand in de Nederlanden, enz.

Hoynck van Papendrecht, een Nederlandsch schilder. Zie *Papendrecht*.

Hrabanus Maurus, een beroemd geleerde uit den tijd van *Karel den Groote*, geboren in 776 te Mainz, ontving zijn opleiding in het klooster der Benedictijnen te Fulda en begaf zich vervolgens naar Tours, om onder de leiding van *Alcuïnus* zijn studiën te voleindigen. Na zijn terugkeer in 803 stichtte hij een kloosterboekerij en de eerste openbare kloosterschool in Duitschland, waar onderscheiden uitstekende mannen, zooals *Walafried*, *Strabo*, *Otfried* enz. hun opleiding ontvingen. Na vele wederwaardigheden werd hij in 822 tot abt van Fulda gewijd en bekleedde gedurende 20 jaren deze waardigheid. In 842 legde hij zijn ambt neder, om zijn overige levensdagen in kalmte door te brengen. Koning *Lodewijk de Duitscher* benoemde hem echter in 847 tot aartsbisschop van Mainz, waar hij als zoodanig den 4den Februari 856 te Winkel in de Rheingau overleed. Hij wordt met recht de leermeester van het Duitsche volk genoemd. Vooral beijverde hij zich de Duitsche Kerk tegen den verderfelijken invloed van Rome te beveiligen. Om Bijbelkennis te vermeerderen, spoorde hij zijn landgenooten krachtig aan tot beoefening der Grieksche taal. Inzonderheid echter trachtte hij het Duitsch te beschaven en verlangde, dat de kerkelijke leerredenen in het Duitsch zouden gehouden worden. Voorts vervaardigde hij een Latijnsch-Duitsch woordenboek met het oog op den Bijbel. Dit werk, voor de beoefening van het oud-Duitsch hoogst belangrijk, is meermalen gedrukt. Zijn overige geschriften, meerendeels van godgeleerden inhoud, zijn door *Calvonerius* (6 dln., 1627) in het licht gegeven. Daaronder bevindt zich een soort encyclopaedie „De universo libri XII sive opus etymologiarum."

Hradsjin. Zie *Praag*.

Hroswitha of *Roszwitha*, een geschiedschrijfster en dichteres uit de 10de eeuw en de telg van een adellijken Saksischen stam, geboren omstreeks het jaar 932, nam den sluier aan in het klooster der Benedictijner nonnen te Gandersheim en overleed aldaar in 1002. Zij schreef onderscheiden elegieën, 6 tooneelspelen, bestemd om bij het lezend publiek die van *Terentius* te vervangen, „De gestis imperatoris Ottonis I" en „De primor diis coenobii Gandersheimensis". Haar werken zijn bij herhaling uitgegeven, het laatst door *P. von Winterfeld* (1902), de tooneelstukken afzonderlijk door *Bendixen* (1857).

Hrtg. of **Htg.** is achter plantennamen de afkorting voor *Th. Harting* (zie aldaar).

Hsi bij Chineesche namen. Zie *Si*.

H. Sm. is achter de namen van gewervelde dieren de afkorting voor den Britschen zoöloog *Hamilton Smith* (26 December 1776—21 September 1859).

Hst. is achter wetenschappelijke namen de afkorting voor *Joh. Friedrich Herbst*.

Hstien-tsang, een Chineesch Boeddha monnik, reisde van 619—625 van Peking uit door de landen ten W. van China, voornamelijk in Indië, om het Boeddhisme in het land van zijn ontstaan zelf te bestudeeren. Op die reis bezocht hij ook het Hof van den Chan der Mongolen. Na zijn terugkeer beschreef hij zijn tocht door 138 kleine rijken en liet 657 godsdienstige werken, die hij medegebracht had, in het Chineesch vertalen. De toenmaals vervaardigde „Geschiedenis der Westelijke landen", is uit zijn dagboek opgesteld en is zeer belangrijk voor de kennis der toenmalige toestanden in Indië.

Hu, met den bijnaam *Hugadran* (de krachtige *Hu*), is de hoofdgodheid der oude Britten, de beschermer van landbouw, beschaving en poëzie.

Huahine, een der aan Frankrijk behoorende Gezelschapseilanden in den Grooten Oceaan, tot de Eilanden onder den Wind behoorende, ligt ongeveer 172 km. ten noord-westen van Tahiti. Het telt op 73 v.km. (1897) 1350 inwoners, is door koraalriffen omringd en draagt hooge ber-

Digitized by Google

gen. Het eiland is verdeeld in twee gewesten, namenlijk Huahine-Nui (ten noorden) en Huahine-Iti (ten zuiden). Zij zijn aan de oostzijde door de haven Effari-Roa van elkander gescheiden.

Huallaga is een zijrivier van den Marañon en stroomt in het oosten van Peru naar den rechter oever van deze. Zij ontspringt in den Cerro de Pasco, loopt, evenwijdig aan den bovenloop der Marañon, door een lengtedal der Andes van het zuiden naar het noorden, breekt hij den Cerros de de Otanahui door de Cordillera's en mondt op 5°6'Z.Br., 1500 m. breed, in den Marañon uit. De rivier is 1040 km. lang en voor vaartuigen van $1^1/_2$ m. diepgang tot Yurimaguas bevaarbaar. Beneden deze plaats is de scheepvaart wegens stoomversnellingen over 40 km. onmogelijk, daarna is de rivier nog tot Tingo Maria voor booten bevaarbaar. De voornaamste zijrivieren zijn de Huayabamba, de Mayo en de Paranapura.

Huancavelica, een departement der Zuid-Amerikaansche republiek Peru, ligt in het gebied der Cordillera's en omvat de bronrivieren van den Ucayali. Het klimaat is op de bergweiden, waar talrijke kudden van schapen, runderen en lama's grazen, guur, terwijl in de warme, diepe dalen zelfs suikerriet groeit. De rijkdom des lands is vooral gelegen in zijn delfstoffen; men wint er zilver, kwikzilver, koper, vermiljoen, ijzer en lood. Het departement telt op 23967 v.km. 223769 inwoners. De gelijknamige hoofdstad verheft zich 3798 m. boven de oppervlakte der zee en telt omstreeks 5000 inwoners, die zich hoofdzakelijk bezig houden met de ontginning der nabijgelegen kwikzilvermijnen.

Huanchaca, een stad in het Boliviaansche departement Potosi, ligt aan den oostvoet der Cordilleras de los Frailes, 4102 m. hoog, en aan de spoorlijn Orura—Antofagasta. In de nabijheid vindt men borax- en zilvermijnen.

Huantajayit is een 3 — 11% chloorzilver houdende steenzoutsoort, voorkomende bij Huantajaya in Peru. Het kristalliseert in kleine kuben en vormt korsten op chloorzilver. Onder afscheiding van dit laatste lost het mineraal op in water, vandaar de inheemsche naam *Lechedor* (melkgevend). Vanwege het verschillend chloorzilvergehalte, bij een volkomen homogenen bouw, wordt het huantajayiet als bewijs van de isomorfie van chloornatrium en chloorzilver aangezien.

Huanuco, een departement in Peru, telt op 36331 v.km. 145309 inwoners, omvat het brongebied van den Marañon en den Huallaga en strekt zich oostwaarts uit tot den Ucayali. De hoofdmiddelen van bestaan zijn het winnen van goud, zilver, koper en steenkolen en de landbouw. De gelijknamige hoofdstad telt ± 7500 inwoners.

Huaraz, de hoofdstad van het Peruaansche departement Ancachs, ligt aan den Rio Santo, heeft druk bezochte baden, een universiteit, een hospitaal en 17000 inwoners, die voornamelijk land- en tuinbouw uitoefenen.

Huaylas is de vroegere naam van het Peruaansche departement Ancachs (zie aldaar).

Hubay, *Jenö*, een Hongaarsch vioolvirtuoos, geboren den 14den September 1858 te Boedapest, was een leerling van *Joachim*, trad het eerst op in zijn vaderland en daarna, op aanbeveling van *Liszt*, te Parijs, waar hij talrijke vriendschapsbetrekkingen aanknoopte o. a. met *Vieuxtemps*. In 1882 werd hij eerste violist aan het conservatoire te Brussel, in 1886 hoogleeraar te Boedapest. Met *von Herzfeld*, *Waldburn* en *Popper* vormde hij een strijkquartet. Ook als componist heeft hij naam gemaakt, bijv. met de opera's „Alienor" (1891), „Der Geigenmacher von Cremona" (1895), „Der Dorflump" (1896), „Moosröschen" (1903) en „Die erste Liebe Lavothas" (1906).

Hubbard, *Nicolas Gustave*, een Fransch geschied- en staathuishoudkundige, geboren in 1828 te Fourqueux (Seine-et-Oise), schreef bij de opheffing der Ecole d'administration als haar kweekeling de brochure „Défense de l'Ecole d'administration" (1849), werd vervolgens advocaat en in 1851 secretaris van het comité voor de propaganda der Sociétés de prévoyance. Hij schreef „De l'organisation des sociétés de prévoyance et des secours mutuels" (1852, bekroond), „Saint-Simon, sa vie et ses travaux" (1857), „Histoire contemporaine d'Espagne" (6 dln., 1869—1883), en „Histoire de la littérature contemporaine en Espagne" (1875). Later was hij één van de hoofdredacteuren van de „Industrie" en de „République française", medewerker aan de „Presse" en aan het „Journal des économistes". Hij overleed te Parijs den 21sten Februari 1888.

Hubbe Schleiden, *Wilhelm*, een Duitsch reiziger, geboren te Hamburg den 20sten October 1846, studeerde in de staathuishoudkunde en in de rechten, werd in 1869 advocaat in zijn geboortestad, was gedurende den oorlog van 1870 en 1871 geplaatst bij den consul-generaal te Londen, reisde daarop in de rijken van Westelijk Europa en vertoefde van 1875 tot 1877 in het West-Afrikaansche keerkringsland, waar hij een handelshuis stichtte. Zijn studiën aldaar gaf hij in het licht onder den titel: „Ethiopien" (1879). Met dien naam bestempelt hij dat gedeelte van Afrika, hetwelk nog niet door blanken is in bezit genomen en roemt het als een veelbelovend gewest, dat voor Duitschland zou kunnen worden wat Indië is voor Groot-Brittannië. Vooral is hij opgetreden als ijveraar voor de koloniale politiek in Duitschland in zijn boek: „Ueberseeische Politik" (2 dln., 1880—1883). Verder schreef hij: „Deutsche Kolonisation" (1881), „Motive zu einer überseeischen Politik Deutschlands" (1881), „Weltwirtschaft und die sie treibende Kraft" (1882), „Kolonisationspolitik und Kolonisationstechnik" (1882), „Indien und die Indier" (1898) en „Das Dasein als Lust, Leid und Liebe. Die altindische Weltanschauung in neuzeitlicher Darstellung" (1891). Van 1886—1895 redigeerde hij het spiritistische tijdschrift „Die Sphinx".

Hube, *Romuald*, een Poolsch rechtsgeleerde, geboren te Warschau den 7den Februari 1803, studeerde aldaar en te Berlijn in de rechten, keerde in 1825 naar zijn geboortestad terug en werd er eerst lector in de algemeene geschiedenis van het recht en in 1829 gewoon hoogleeraar in het strafrecht. De gebeurtenissen van 1831 beroofden hem van zijn hoogleeraarsambt en hij ontving in 1832 een rechterlijke betrekking. Reeds in het volgende jaar echter werd hij als lid der wetgevende commissie voor Polen naar

Digitized by Google

Petersburg geroepen, waar hij verschillende wetboeken voor Polen ontwierp. Daarna werd hij op de Keizerlijke kanselarij geplaatst, tot staatsraad in werkelijken dienst benoemd en had grooten invloed op de wetgeving in Rusland. In 1846 en 1867 vergezelde hij graaf *Bludow* naar Rome; in 1877 werd hij lid van den Rijksraad te Petersburg. Hij overleed te Warschau den 6den Augustus 1890. *Hube* schreef: „Over strafrechttheorieën" (1828), „Poolsche criminalisten" (1830), „Beginselen van het strafrecht" (1830), „Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis" (1856), „Loi Salique (1867), „Histoire de la formation de la loi Bourguignonne" (1867), „Droit romain et grécobizantin chez les peuples slaves" (1880), „Het Poolsche recht in de 13de eeuw" (1874), „Het Poolsche recht in de 14de eeuw" (1881) en „Verzameling van de oudste gerechtelijke eedsformulieren" (1888).

Huber, *Samuël*, een Protestantsch godgeleerde, geboren te Bern in 1547 werd in 1570 benoemd tot godsdienstleeraar te Saanen en in 1581 te Burgdorf. Wegens de hartstochtelijkheid, waarmede hij in 1586 den deken *Musculus* te Bern aanviel ter zake van diens afwijking van de Calvinistische verkiezingsleer, werd hij in 1588 ontzet. Hij ging naar Tübingen, waar hij eveneens in twist geraakte met de godgeleerden, en werd daarna benoemd tot hoogleeraar te Wittenberg. Doch opnieuw waren theologische twisten oorzaak, dat hij in 1594 zijn hoogleeraarsambt moest neerleggen. Daarna zwierf hij rond en overleed den 25sten Maart 1624 te Osterwick.

Huber, *Ulricus*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd geboren te Dokkum den 13den Maart 1636, ontving zijn opleiding te Leeuwarden en studeerde daarna te Franeker en te Utrecht in de rechten. In 1655 verdedigde hij te Franeker in het openbaar een „Disputatio de actionibus bonae fidei et stricti juris", bezocht vervolgens Marburg en Heidelberg en werd in 1657 in laatstgenoemde stad tot doctor in de beide rechten bevorderd. Ongeveer te zelfden tijd werd hij benoemd tot hoogleeraar te Franeker, waarna hij nog 3 maanden te Straatsburg bleef en vervolgens zijn betrekking aanvaardde met een „Oratio de bona mente seu sincero genuinae eruditionis amore". Tot tweemaal toe ontving hij een beroep naar Leiden, en toen hij dit voor de tweede maal van de hand gewezen had, verhoogden de Staten zijn jaarwedde, terwijl prinses *Albertine* zorgde, dat hij tevens tot raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof benoemd werd. Nu moest hij zijn verblijf houden te Leeuwarden, doch na verloop van 3 jaar keerde hij naar Franeker terug met den titel van oud-raadsheer en met vrijstelling van de openbare lessen. Hij overleed aldaar den 8sten November 1694. Hij bekleedt een eersten rang onder de rechtsgeleerden der Hollandsche school, daar hij zich onderscheidde door een veelzijdige kennis en zich vooral verdienstelijk maakte door de studie van het staatsrecht. Zijn hoofdwerk over dit onderwerp („De jure civitatis libri tres") maakte grooten opgang. Van zijn geschriften noemen wij: „De genuina aetate Assyriorum et regno Medorum dissertationes VII" (1662), „Disputationes juris fundamentalis" (1668), „Digressiones Justinianeae in humaniora juris" (2de druk, 1696), „De jure civitatis libri tres" (1672 en later bij herhaling), „Spiegel van doleancie en reformatie naar den tegenwoordigen toestant des vaderlands" (1672), „Lectiones juris contractae ad institutiones Justinianeas" (1678), „Positiones juris" (1682 en later), „Auspicia domestica, exercitationum etc." (1682), „Gevoelen van eenige beroemde Gereformeerde theologanten ende andere wijze mannen nopens de dansoefeningen", een tijdschrift tegen *Theodorus Paludanus*, „De ratione discendi atque docendi juris diatribe in modum dialogi" (1684), „Hedendaegse rechtsgeleertheyt, soo elders als in Frieslandt gebruikelijk" (2 dln., 1686 en later bij herhaling), „Specimen philosophiae civilis et studendi bonos libros etc." (1686), „Positiones juridico theologicae de auctoritate Sacrae Scripturae etc." (1686), „De concursu rationis et Sacrae Scripturae liber" (1687), „De foederibus, testamentis, liberationibus, satisfactionibus etc." (1688), „Praelectionum juris Romani pars secunda" (1689) en „Pars tertia" (1690), „Eunomia Romana etc." (1700) en „Opera minora et privati" (2 dln., 1746). De laatste 2 zijn na zijn dood uitgegeven.

Huber is tweemaal gehuwd geweest, eerst met *Agneta Althuizen* en daarna met *Judith van der Ley* en heeft uit beide huwelijken elf kinderen gehad. Zijn zoon *Hermannus* (uit zijn eerste huwelijk geboren in 1663 en overleden in 1730) werd secretaris der Staten van Friesland, burgemeester van Sneek en lid van Gedeputeerde Staten van dat gewest; een dochter van dezen, *Judith Anna* genaamd, werd de echtgenoote van *Hieronymus van Alphen*, predikant te Amsterdam.

Huber, *Zacharias*, een zoon uit het tweede huwelijk van *Ulrich* en rechtsgeleerde, geboren te Franeker den 29sten Augustus 1669, studeerde te Franeker, Utrecht en Leiden, verwierf aan eerstgenoemde academie in 1690 het doctoraat in de beide rechten en vestigde zich te Leeuwarden als advocaat. Vier jaar daarna werd hij buitengewoon en nog een jaar later gewoon hoogleeraar aan de academie in zijn geboorteplaats. Hij wees in 1707 een beroep naar Groningen van de hand, werd in 1716 raadsheer in het Hof van Friesland en overleed den 11den October 1732. Hij gaf een aantal geschriften van zijn vader in het licht en schreef zelf, behalve een aantal werken van kleineren omvang: „Dissertationes juridicae et philologicae" (1702, en later bij herhaling), „De casibus enucleatis quaestionum forensium ex jure Romano et hodierno liber singularis" (1712) en „Observationes rerum forensium ac notabilium in suprema Frisiorum curia judicatarum" (2 dln., 2de druk, 1727).

Huber, *Marie*, een Fransch-Zwitsersch schrijfstér, werd geboren te Genève in 1695, openbaarde reeds vroeg een onweerstaanbare neiging tot bovennatuurlijke bespiegelingen, zoodat zij zich in 1712 in de eenzaamheid afzonderde, vulde met hare beschouwingen onderscheiden geschriften en verliet eindelijk de Protestantsche Kerk, om tot de R. Katholieke over te gaan. Later vestigde zij zich weder te Genève en overleed in 1753 te Lyon. Zij verwierp de leer van de eeuwigheid der straffen en van het vagevuur en voerde hierover een hardnekkigen strijd. Zij schreef: „Let-

Digitized by Google

tres sur la religion essentielle à l'homme" (6 dln., 1739), waarin zij de leerstellingen der Kerk onderwerpt aan een scherpe critiek. Na haar dood verscheen een „Recueil de diverses pièces, servant de supplément aux lettres sur la religion essentielle à l'homme" (1754).

Huber, *François*, een Zwitsersch natuurkundige, geboren te Genève den 2den Juli 1750, was al vroeg assistent in het laboratorium van een zijner bloedverwanten, die zich met alchemie ophield, en werd reeds op 15-jarigen leeftijd blind. Niettemin wijdde hij zich met ijver aan de beoefening der natuurkennis, later bijgestaan door zijn echtgenoote *Aimée Lullin*, en door zijn bediende. Met hun hulp schreef hij „Nouvelles observations sur les abeilles" (1796) en vervolgens met hulp van *Sennebier*: „Mémoire sur l'influence de l'air et de diverses substances gazeuses dans la germination de différentes plantes" (1801). Ook stichtte hij te Genève een genootschap voor natuurkunde en natuurlijke historie. Hij overleed te Pregny den 21sten December 1831. Van zijn overige geschriften noemen wij nog het uit het Engelsch vertaalde werk: „Essai sur l'histoire et les moeurs des fourmis indigènes" (1806).

Huber, *Ludwig Ferdinand*, een Duitsch schrijver, geboren te Parijs den 14den September 1764, ontving een half-Duitsche, half-Fransche opvoeding, totdat hij te Leipzig zich bepaalde bij de Engelsche letterkunde. Verder legde hij zich in het algemeen toe op de fraaie letteren en op de kennis der staatsaangelegenheden. Nadat hij geruimen tijd te Dresden gewpond had, werd hij in 1788 secretaris bij het Saksisch gezantschap te Mainz en bleef er ook na het vertrek van den Saksischen gezant (1791) tot aan de komst der Franschen in de hoedanigheid van Keur-Saksisch resident. Te Mainz had hij vriendschap gesloten met *Forster* en diens echtgenoote *Therèse* en trad, na den dood van eerstgenoemde, met deze in het huwelijk. Nu leefde hij geruimen tijd bij afwisseling te Bosle bij Neufchâtel en te Neufchâtel zelf, zich uitsluitend wijdende aan letterkundige bezigheden, totdat hij in 1798 naar Stuttgart vertrok, waar hij zich met de redactie van de „Allgemeine Zeitung" belastte. Een verbod van de Württembergsche regeering noodzaakte hem, het dagblad naar Ulm te verplaatsen, waar hij tot lid der rijkscommissie van onderwijs benoemd werd en den 24sten December 1804 overleed. Hij heeft zich vooral een goeden naam verworven door zijne geestige „Erzählungen" (3 dln.. 1801—1802). Verder was hij op het gebied der letteren een uitstekend beoordeelaar, zooals blijkt uit de „Vermischte Schriften von dem Verfasser des heimlichen Gerichts" (2 dln., 1793). Zijn tooneelarbeid is vergeten; merkwaardiger trouwens zijn de staatkundige geschriften van zijn hand in de „Friedenspräliminariën" (10 dln., 1793–1796) en in „Klio" (3 dln., 2de druk, 1819).

Huber, *Therèse*, een Duitsch schrijfster en de echtgenoote van den voorgaande, nadat zij eerst gehuwd was geweest met *Georg Forster*, werd geboren den 7den Mei 1764 en was de dochter van den philoloog *Heyne* te Göttingen. Haar eerste echtverbintenis was niet gelukkig wegens het verschil van karakter der gehuwden, doch beiden waren te edel en te beschaafd om daarvan te doen blijken. *Therèse* volgde haar echtgenoot naar Wilna en 3 jaar later naar Mainz. Toen in 1792 de Franschen een inval deden in Duitschland en *Forster* zich tot de republiek voelde aangetrokken, zond hij vrouw en kinderen naar Straatsburg en toen naar Neufchâtel, waar zij in de woning van een zijner vrienden werden opgenomen. Na den dood van *Forster* gaf zij zijn „Briefwechsel" benevens zijn levensgeschiedenis in het licht (2 dln., 1829) en trad in het huwelijk met *Huber*, die reeds lang tot haar vrienden behoorde. Gedurende haar verblijf te Neufchâtel zag zij zich genoodzaakt de toevlucht te nemen tot hare pen en schreef: „Die Familie Seldorf" (2 dln., 1795), „Luise" (1796) en „Erzählungen" (1800—1802), die, op naam van haren echtgenoot in het licht gegeven. tot de beste voortbrengselen op dit gebied der letterkunde behooren. Na den dood van *Huber* moest zij wederom door het schrijven van romans in haar behoeften voorzien. Zelfs nam zij in 1819 te Stuttgart de redactie van het „Morgenblatt" op zich. In 1824 ging zij naar Augsburg en overleed aldaar den 15den Juni 1829. Haar latere geschriften, zooals: „Hannah" (1821), „Ellen Percy" (2 dln., 1822), „Jugendmut" (2 dln., 1823), „Die Ehelosen" (2 dln., 1829) en „Erzählungen" (2 dln., 1820) dragen haar eigen naam. Zij bevatten een grooten rijkdom van menschenkennis. Een verzameling harer „Verhalen" is na haar dood uitgegeven door haar zoon (6 dln., 1830—1833).

Huber, *Victor Aimé*, een Duitsch letterkundige en zoon van de voorgaande, geboren te Stuttgart den 10den Maart 1800, wijdde zich te Würzburg en te Göttingen aan de studie der geneeskunde en nieuwe talen, begaf zich in 1821 naar Parijs en reisde tot 1823 in Spanje, Portugal, Schotland en Engeland. In 1828 werd hij leeraar aan de handelsschool, in 1829 aan het gymnasium te Bremen en in 1833 hoogleeraar in de geschiedenis en letterkunde te Rostock, in 1836 te Marburg, en in 1843 te Berlijn. Hier legde hij in 1850 zijn professoraat neder en vestigde zich in 1851 te Wernigerode in den Harz. Hij was vooral grondig bekend met de Spaansche taal en letterkunde, zooals blijkt uit „Geschichte des Cid" (1829), „Chronica del Cid" (1844) en „De primitiva cantilenarum popularium epicarum (vulgo romances) apud Hispanus forma" (1844). Zijn „Skizzen aus Spanien" (3 dln., 1828—1833) behooren tot de beste, die men over Spanje geleverd heeft. Verder noemen wij van hem: „Die neu-romanische Poesie in Frankreich" (1823), „Die englischen Universitäten" (2 dln., 1839—1840), „Skizzen aus Irland" (1850) en „Reisebriefe aus Belgien, Frankreich und England" (2 dln., 1855). Ook was hij werkzaam op sociaal gebied, zooals blijkt uit zijn brochures, „Bruch mit der Revolution und Ritterschaft" (1852), „Ueber die Arbeiterfrage" (1863), terwijl hij door de uitgave van kleine blaadjes, getiteld „Soziale Fragen", licht onder de werklieden trachtte te verspreiden. Hij overleed te Wernigerode den 19den Juli 1869.

Huber, *Johannes*, een Duitsch wijsgeer, geboren te München den 18den Augustus 1830, werd bestemd tot den priesterlijken stand en studeerde aan de universiteit in zijn geboorteplaats in de wijsbegeerte en godgeleerdheid. Nadat hij in 1853 den theologischen cursus volein-

Digitized by Google

digd had, promoveerde hij in Juli 1854 en vestigde zich te München als privaatdocent in de wijsbegeerte, bij welke gelegenheid zijn geschrift: „Ueber Platon's Lehre von einem persönlichen Gotte" (1855) in het licht verscheen. Bij het jubilaeum van *Thiersch* leverde hij zijn verhandeling „Ueber die Willensfreiheit" (1858), en nadat hij een jaar later tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te München benoemd was, schreef hij zijn: „Philosophie der Kirchenväter", een boek, dat in 1860 op den index geplaatst werd. Toen *Huber* zich niet wilde voegen naar den wil der geestelijkheid, trachtte men de studenten in de godgeleerdheid van zijn lessen te verwijderen. In 1861 verscheen zijn: „Johannes Scotus Erigena, ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Theologie im Mittelalter", en op de vergadering van R. Katholieke geleerden te München in 1863 was hij de eenige, die in verzet kwam, daar hij het standpunt van vrij onderzoek tegenover het autoriteitsgeloof wilde handhaven. In 1864 gaf hij zijn: „Idee der Unsterblichkeit" in het licht en werd in datzelfde jaar gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte en opvoedkunde. Daar hij aan de bewerking van „Der Papst und das Konzil, von Janus" (1869) en aan de „Römische Briefe" in de „Allgemeine Zeitung" een belangrijk aandeel had, gold hij sedert als een leider der Oud-Katholieken, in wier geest hij schreef „Das Papsttum und der Staat" (1870) en „Die Freiheiten der französischen Kirche" (1871). Ook zijn „Der Jesuitenorden nach seiner Verfassung und Doktrin, Wissenschaft und Geschichte" (1873) werd op den index geplaatst. Tegenover de natuurwetenschappelijke wereldverklaring kwam hij op in „Die Lehre Darwins kritisch betrachtet" (1871), „Der alte und der neue Glauben kritisch betrachtet" (1871), „Die religiöse Frage" en „Zur Kritik moderner Schöpfungslehre" (1875). Verder schreef hij „Der Proletarier, zur Orientierung in der sozialen Frage" (1865), „Kleine Schriften" (1871), „Die Forschung nach der Materie" (1877) en „Das Gedächtnis" (1878) Hij overleed te München den 20sten Maart 1879.

Huber, *Eugen*, een Zwitsersch rechtsgeleerde, geboren te Stammheim (Zürich) den 13den Juli 1849, vestigde zich als privaatdocent te Bern, werd in 1880 buitengewoon en in 1881 gewoon hoogleeraar te Bazel. In 1888 ging hij als zoodanig naar Halle en in 1892 naar Bern. Hij schreef: „System und Geschichte des schweizerischen Privatrechts" (4 dln., 1886—1893), „Die schweizerischen Erbrechte in ihrer Entwicklung seit der Ablösung des alten Bundes vom deutschen Reiche" (1872), „Die historische Grundlage des ehelichen Güterrechts der Berner Handfeste" (1884), „Das Friedenrichtersambt und die gewerblichen Schiedsgerichte im schweizerischen Recht" (1886), „Die Bedeutung der Gewerbe im deutschen Sachenrecht" (1895), „Betrachtungen über die Vereinheitlichung des schweizerischen Erbrechts" (1895), „Betrachtungen über die Vereinheitlichung des schweizerischen Grundpfandrechts" (1898) en „Die Eigentümerdienstbarkeit" (1902). Voor de Zwitsersche republiek ontwierp hij een wetboek van privaatrecht. Hij behoort tot de uitgevers van de „Zeitschrift für schweizerisches Recht."

Hubertsburg of *Hubertusburg*, voorheen een keurvorstelijk jachtslot bij het vlek Wermsdorf in het distrikt Leipzig van het koninkrijk Saksen, werd in 1721 door den lateren koning en keurvorst *August III* gebouwd, in 1748 vergroot en verfraaid, doch in 1760 door de Pruisen nagenoeg geheel verwoest. Nadat het gedeeltelijk hersteld was, diende het gedurende de oorlogen, door *Napoleon* gevoerd, tot lazaret, terwijl het tegenwoordig tot verbeterhuis, hospitaal, krankzinnigengesticht, pleegzusterschool enz. ingericht is. Het is algemeen bekend door den Vrede van Hubertsburg, die er den 5den Februari 1763 door Pruisen, Oostenrijk en Saksen gesloten werd, waardoor de Zevenjarige Oorlog een einde nam en Pruisen een plaats verwierf onder de groote Mogendheden van Europa.

Hubertus, *De heilige*, bisschop van Luik, was de afstammeling van een aanzienlijk geslacht, diende aanvankelijk als Hofmeester den Frankischen koning *Theodorik III* en huwde met de schoone *Floribane*, welke hem een zoon schonk, die na hem den bisschopszetel bekleedde. Treurende over den dood van zijn echtgenoote, begaf hij zich op raad van *Lamprecht*, bisschop van Maastricht, in het klooster Stabloo. Toen echter *Lamprecht* te Luik den marteldood geleden had, koos men *Hubertus* tot zijn opvolger, waarna deze ter eere van den martelaar de hoofdkerk aldaar deed verrijzen. Hij overleed in 728. Vele jaren daarna vond men zijn lijk in een onveranderden staat, en het werd, nadat hij heilig verklaard was, in 825 bijgezet in het Benedictijner klooster Ardenne. Zijn naamdag valt op den 3den November. Volgens de legende was hij te voren een hartstochtelijk liefhebber van het jachtvermaak, doch de verschijning van een hert met gouden horens, tusschen welke zich een kruis bevond, leidde hem tot een bespiegelend leven. Niettemin is hij nog altijd de patroon der jagers.

Hubertusburg. Zie *Hubertsburg*.

Hubertussleutel, een reliquie-dragende sleutel, is de sleutel, die *St. Hubertus* († 721), de schutspatroon tegen de hondsdolheid, ten geschenke heeft gekregen van den paus; vandaar in de heelkunde de naam voor den ijzeren horen of het horentje, dat bij hondsdolsheid gebruikt wordt, om de wond uit te branden.

Hubin, *Jean Hubert*, een Belgisch letterkundige, geboren te Hoei den 16den Juli 1764, overleden te Brussel den 2den Februari 1833, schreef eenige Fransche romans, gedichten en tooneelstukjes. Een bloemlezing uit zijn werken, door *N. Loumyer*, van een levensbericht des schrijvers voorzien, verscheen te Brussel in 1852.

Hubmaier, *Balthasar*, een Wederdooper uit de dagen der Hervorming, geboren omstreeks het jaar 1480 te Friedberg bij Augsburg studeerde te Freiburg in de Breisgau, volgde in 1512 zijn leermeester *Eck* naar Ingolstadt en werd aldaar godsdienstleeraar en professor in de theologie. In 1516 was hij pastoor in de Domkerk te Regensburg, moest, als verdacht van hervormingsgezinde gevoelens, de stad verlaten en werd in 1522 pastoor te Waldshut aan den Rijn. Hier schreef hij „Achtzehn Schluszreden, sie betreffen ein ganz christlich Leben, woran es gelegen ist" (1524), bracht de burgers van Waldshut tot het aanne-

Digitized by Google

men der Hervorming, maar ging zelf verder door den kinderdoop te bestrijden, het overheidsambt te verwerpen enz. Tegen het einde van 1525 nam hij de vlucht naar Zurich, toen naar Moravië, kwam er in 1527 in de macht van koning *Ferdinand*, werd met zijn echtgenoote gevankelijk naar Weenen gebracht en stierf op den brandstapel (10 Maart 1528), waarna zijn vrouw, drie dagen later, in de Donau verdronken werd.

Hübner, *Johann*, een Duitsch paedagoog en schrijver, geboren te Türchau in het distrikt Bautzen den 15den April 1668, werd in 1694 benoemd tot rector aan een school te Merseburg en later te Hamburg. Van zijn hand bestaan „Zweimal 52 auserlesene biblische Historien", het eerst uitgegeven in 1714, maar wel 100-maal herdrukt of omgewerkt, alsmede „Kurze Fragen aus der alten und neuen Geographie"(1693), welke nog voor vóór zijn dood 36-maal herdrukt werden. Daarenboven heeft hij een aantal andere geschied- en aardrijkskundige geschriften in het licht gegeven. Hij overleed den 21sten Mei 1731. Zijn methode, om landkaarten stelselmatig te kleuren, is het eerst in 1702 door *Homann* te Neurenberg in toepassing gebracht.

Zijn zoon, *Johann Hübner*, overleden als advocaat te Hamburg den 26sten Maart 1753, heeft onderscheiden werken van zijn vader vervolgd of opnieuw uitgegeven, zooals het „Museum geographicum"(1726), en schreef zelf „Bibliotheca genealogica" (1729), benevens een „Vollständige Geographie"(3 dln., 1730).

Hübner, *Julius*, een Duitsch schilder, geboren te Oels in Silezië den 27sten Januari 1806, begon zich in 1821 op de schilderkunst toe te leggen te Berlijn onder leiding van *Schadow* en volgde dezen in 1826 naar Düsseldorf. Reeds te Berlijn had hij zijn stuk: „Boas en Ruth" naar de tentoonstelling gezonden, en te Düsseldorf leverde hij den „Visscher", naar de ballade van *Goethe*, alsmede het beroemde tafereel uit *Ariosto*: „Roland, prinses Isabelle uit het roovershol bevrijdende". Gedurende een reis door Italië schilderde hij: „Het afscheid van Naomi"(1830), na zijn terugkeer „Simson, de zuilen omverhalend"(1832), „Heilige Familie"(1833) en „Christus en de Evangelisten" (1834) voor de kerk te Mezeritz. Van de stukken, door hem in de volgende jaren vervaardigd, noemen wij: „Job en zijn vrienden", „Het minnend paar uit het Hoogelied", „De gouden eeuw", „Christus aan de zuil", „De kinderen, in het woud slapende, door beschermengelen bewaakt", „Felicitas en de slaap" uit den „Octavianus" van *Tieck*. Voor het altaar in de kerk te Meiszen schilderde hij een „Christus op de wolken" en voor de kerk te Dommitzsch een „Opstanding". Voor zijn „Gouden eeuw" ontving hij in 1851 op te tentoonstelling te Brussel de gouden medaille. Ook vervaardigde hij cartons voor glasschilderingen en leverde de stukken in olieverf: „Karel V in San-Yuste", „Frederik de Groote in Sanssouci" en „Magdalena bij Christus' lijk". Zijn „Twistgesprek van Luther met Eck", in 1866 voltooid, beschouwde hij als zijn beste werk. Ook heeft men onderscheiden portretten en teekeningen van zijn hand. Eindelijk schreef hij: „Verzeichnisz der königlichen Gemäldegalerie zu Dresden"(5de druk. 1880), „Bilderbrevier der Dresdener Galerie"(1856—1859), een vertaling van sonnetten van *Petrarca*, „Helldunkel. Sonette und Lieder"(1871) en „Zeitspiegel"(1871). Sedert 1839 woonde hij te Dresden en in 1841 werd hij er hoogleeraar aan de schilderacadémie. Hij overleed te Loschwitz bij Dresden den 7den November 1882.

Hübner, *Alexander*, graaf *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren te Weenen den 26sten November 1811, studeerde aldaar, werd reeds in 1833 geplaatst bij de kanselarij en was kort daarna werkzaam in het Kabinet van *Metternich*. Nadat hij in 1837 tot attaché bij het Oostenrijksch gezantschap te Parijs benoemd was, riep *Metternich* hem in 1838 weder tot zich, doch liet hem in 1841 als eerste gezantschapssecretaris naar Portugal vertrekken. In 1844 ging *Hübner* naar Leipzig, waar hij de betrekking van Oostenrijksch consul-generaal in Saksen bekleedde en tevens vertegenwoordiger was aan het Hof van Anhalt. Bij het uitbarsten der Fransche Revolutie in 1848 zond men hem naar den stadhouder van Lombardije te Milaan, waar hij in Maart door de opstandelingen gevangen genomen en in hechtenis gehouden werd. Hij leefde daarna korten tijd ambteloos, totdat prins *von Schwarzenberg* hem opdroeg om den keizer en de keizerlijke familie van Schönbrunn naar Olmütz te begeleiden. Na de samenstelling van het ministerie-*Schwarzenberg* stelde hij al de manifesten, oproepingen en openbare oorkonden, die op de troonbeklimming van *Frans Joseph* en op de hervorming van het Keizerrijk betrekking hadden. Ook werd hem de diplomatieke correspondentie bij Buitenlandsche Zaken toevertrouwd. In Maart 1849 ging hij als buitengewoon gezant naar Parijs en eenige maanden daarna werd hij gevolmachtigd minister bij den president der Fransche Republiek, een betrekking, welke hij ook na de stichting van het Tweede Keizerrijk behield. Gedurende 10 jaren bleef hij te midden van vele moeilijkheden zijn post waarnemen. Ook vertegenwoordigde hij Oostenrijk op het Congrès te Parijs in 1856. Bij het uitbarsten van den oorlog tusschen Frankrijk en Oostenrijk keerde *von Hübner* naar Weenen terug, maar werd weldra met een buitengewone zending naar Napels belast. Nadat hij eenige maanden als Oostenrijksch gezant te Rome vertoefd had, werd hij den 22sten Augustus 1859 belast met de portefeuille van Politie in het kabinet-*Rechberg*, doch legde ze reeds na 2 maanden neder, en werd tegen het laatst van 1865 gezant bij den paus. Hier maakte hij ijverig gebruik van belangrijke geschiedkundige bronnen, zooals blijkt uit zijn voortreffelijke biografie, getiteld: „Sixtus der Fünfte" (2 dln., 1871). In 1867 nam hij zijn ontslag uit den staatsdienst, werd in 1879 tot levenslang lid van het Heerenhuis benoemd en in 1888 in den gravenstand opgenomen. Hij schreef nog „Ein Spaziergang um die Welt" (7de druk, 1891), „Durch das Britische Reich" (2de druk, 1891) en „Ein Jahr meines Lebens, 1848—1849" (1891). Hij overleed den 30sten Juli 1892 te Weenen.

Hübner, *Karl Wilhelm*, een Duitsch genreschilder, geboren te Koningsbergen in Pruisen den 14den Juni 1814, oefende zich onder leiding van den portretschilder *J. Wolf* aldaar, daarna onder *Schadow* en *Sohn* te Düsseldorf en richtte

Digitized by Google

in 1841 een eigen atelier op. Weldra maakte hij naam met „De Silezische wevers"(1845). Daarna leverde hij: „Het jachtrecht"(1846), „De landverhuizers"(1847), „De verlatene"(1847), „Het huwelijksaanzoek" (1852), „Redding bij brand"(1853). „Liefhebbers", „De weezen", „Thuiskomst", „Zondares voor de kerkdeur", „Troost in het gebed" enz. In 1864 werd hij tot professor benoemd. Hij overleed te Düsseldorf den 5den December 1879.

Hübner, *Emil*, een Duitsch philoloog, geboren te Düsseldorf den 7den Juli 1834, studeerde te Berlijn en te Bonn, reisde van 1855 tot 1857 in Italië, vestigde zich als privaatdocent te Berlijn, bezocht in 1860 en 1861 Spanje en Portugal en werd te Berlijn in 1863 buitengewoon en in 1870 gewoon hoogleeraar in de oude letteren en tevens secretaris van het oudheidkundig genootschap. Hij schreef: „Epigraphische Reiseberichte aus Spanien und Portugal"(1861), „Die antiken Bildwerke in Madrid"(1862), „Inscriptiones Hispaniae latinae" (1869), „Inscriptiones Hispaniae christianae"(1871), „Inscriptiones Britanniae latinae"(1873), „Inscriptiones Britanniae christianae" (1875), „Grundrisz zu Vorlesungen über die lateinische Grammatik"(2de druk, 1881), „Grundrisz zu Vorlesungen über die Geschichte und Encyklopädie der klassischen Philologie" (2de druk, 1889), „Grundrisz zu Vorlesungen über die römische Literaturgeschichte" (4de druk. 1878), „Grundrisz zu Vorlesungen über die Griechische Syntax"(1882), „Exempla scripturae epigraphicae latinae" (1885), Argueologia de España" (1888), „Die römische Herrschaft in West-Europa(1890) en „Monumenta linguae ibericae"(1893). *Hübner*, die den 21sten Februari 1901 overleed, redigeerde van 1866—1881 „Hermes" en van 1868—1873 de „Archäologische Zeitung."

Hubrecht, mr. *Paul François*, geboren in 1829 te Leiden, studeerde aan de Leidsche hoogeschool en promoveerde aldaar in 1850 tot doctor in de beide rechten op een proefschrift, getiteld: „De jure quod dicitur commentitio apud Romanos". Hij vestigde zich in hetzelfde jaar als advocaat te Rotterdam en was daar van 1859 tot 1869 rechter-plaatsvervanger. In laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot secretaris-generaal van het departement van binnenlandsche zaken. Van 1891 tot aan zijn dood was hij lid van den Raad van State. Hij overleed den 7den Juli 1902. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De kloosters in Nederland en de vrijheid van belijdenis" (1861), „De grondwet met aanteekening der gelijksoortige bepalingen van vroegeren tijd bij elk artikel" (1863, 3de druk, 1887), „De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering. Met aanteekeningen voorzien" (15 dln., 1879—1884), „Draper's geschiedenis van de worsteling tusschen godsdienst en wetenschap, uit het Engelsch voor Nederland bewerkt" (1877, 2de druk, 1887), „De wet op het lager onderwijs en de daarbij behoorende verordeningen, van aanteekeningen voorzien" (1888, 1ste vervolg, 1889), „Ons gemeenterecht in gevaar. De toepassing van art. 144, 4de alinea, van de grondwet op de gemeenten Weststellingwerf en Opsterland, beoordeeld door Menenius Agrippa" (pseudoniem, 1894), „Kiesrecht en onderwijs" (Overdruk uit „De(n) Gids", Mei 1899), „Het lastige punt" (1901). Hij was mederedacteur van de „Bijdragen tot de kennis van het staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in Nederland" en redacteur van het „Jaarboek van het onderwijs in Nederland".

Hubrecht, dr. *Henri François Rudolphe*, in 1844 geboren te Vlaardingen, was van 1868 tot 1880 directeur der openbare handelsschool te Amsterdam, is sedert 1875 lid der Commissie belast met het afnemen der examens voor de betrekking van leerling-consul, sedert 1889 lid der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam, sedert 1893 lid der Provinciale Staten van Noord-Holland en sedert 1901 lid der Tweede Kamer voor Amsterdam I. Hij schreef: „Het Nederlandsch consulaatwezen. Bescheiden betreffende zijne organisatie" (1899). Hij is medeoprichter en was eenige jaren mederedacteur van het tijdschrift „Eigen Haard."

Hubrecht, *Ambrosius Arnold Willem*, een Nederlandsch natuurkundige, geboren te Rotterdam den 2den Maart 1853, ontving zijn opleiding aan de hoogere burgerschool aldaar, studeerde te Delft, Utrecht en Leiden en promoveerde te Utrecht den 21sten October 1874 op een dissertatie, getiteld „Aanteekeningen over de anatomie, histologie en ontwikkelingsgeschiedenis van eenige Nemertinen". Nadat hij eerst werkzaam was geweest aan het zoölogisch instituut te Erlangen en als conservator aan 's Rijks museum voor natuurlijke historie te Leiden, werd hij in 1882 benoemd tot hoogleeraar in de zoölogie, vergelijkende anatomie en physiologie te Utrecht en aanvaardde die betrekking den 20sten September van dat jaar met de redevoering „De hypothese der versnelde ontwikkeling door eerstgeboorte en hare plaats in de evolutieleer". Hij is lid van de Koninklijke Académie van Wetenschappen te Amsterdam en van verschillende binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen, alsmede LL. D. van de hoogeschool te St. Andrews. Van zijn geschriften noemen wij: „Das Kopfskelet der Holocephalen"(1876), „The genera of European Nemerteans critically revised"(1879), verschillende verhandelingen, aan de anatomie der Nemertea gewijd, „Report on the Nemertea, collected by H. M. S. Challenger"(1881), „Proneomenia Sluiteri with remarks on the anatomy of the Amphineura"(1881), „The ancestral forms of the Chordata"(1883), „Proeve eener ontwikkelingsgeschiedenis van Lineus obscurus" (1885) en „Dondersia festiva, genus et species nova"(1888). Hij was mederedacteur van het „Tijdschrift der Nederlandsche dierkundige vereeniging" en is zulks nog van „De(n) Gids", terwijl belangrijke studies van zijn hand in de „Verhandelingen der Kon. Academie van Wetenschappen", het „Quarterly journal of microscopial science" enz. verschenen. In het bijzonder vallen te noemen: „Die Keimbase von Tarsius"(Separat-Abdruck aus: „Festschrift für Carl Gegenbauer",1896), „The descent of the primates. Lectures"(1897), „De evolutie in nieuwe banen"(Rectorale redevoering, 1902).

Hübsch, *Heinrich*, een Duitsch bouwkundige, geboren den 9den Februari 1795 te Weinheim, bezocht de school voor architectuur te Karlsruhe en deed vervolgens een reis naar Rome, Griekenland en Konstantinopel. Nadat hij in 1820 zijn examen als architect had afgelegd, keerde hij terug

Digitized by Google

naar Rome. Na zijn terugkeer in 1829 trad hij als stadsarchitect van Karlsruhe in staatsdienst en werd in 1842 tot opper-bouwdirecteur bevorderd. Ook bestuurde hij geruimen tijd de school voor architectuur aan het polytechnisch instituut aldaar. Hij was een groot voorstander van den Romaanschen stijl. Te Karlsruhe deed hij het gebouw van het ministerie van Financiën, het polytechnisch instituut, de Kunsthal, den Hofschouwburg en de gebouwen in den botanischen tuin verrijzen. Verder leverde hij de plannen voor gebouwen te Mannheim, Bulach, Stahringen, Rottweil, Waitzen, Freiburg, Mühlhausen enz., alsmede voor de drinkhal en den schouwburg te Baden-Baden. Tot zijn laatste werken behoorden de herstelling van de hoofdfaçade van den Dom te Spiers en een kerk te Ludwigshafen. Van zijn geschriften vermelden wij: „In welchem Stile sollen wir bauen?"(1828), „Die Architektur und ihr Verhältnis zur heutigen Malerei und Skulptur"(1847) en „Die altchristlichen Kirchen nach den Baudenkmalen und ältern Beschreibungen" (1859—1863). Hij overleed te Karlsruhe den 3den April 1863.

Hübschmann, *Johann Heinrich*, een Duitsch taalkundige, geboren te Erfurt den 1sten Juli 1848, studeerde te Jena, Tübingen, Leipzig en München, vestigde zich in 1875 te Leipzig als privaatdocent in de Arische talen, werd aldaar in 1876 buitengewoon en in 1877 te Straatsburg gewoon hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde. Hij schreef: „Ein Zoroastrisches Lied" (1872), „Zur Kasuslehre"(1875), „Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber"(1875), „Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen"(1882), „Armenische Studien" (1883), „Das indo-germanische Vokalsystem" (1885), „Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache"(1887), „Persische Studien"(1895) en „Armenische Grammatik"(1897).

Huc, *Evariste Regis*, een Fransch zendeling, geboren te Toulouse den 1sten Augustus 1813, trad in de Orde der Lazaristen en begaf zich in 1839 naar China waar hij als zendeling werkzaam bleef. Vandaar deed hij een tocht door Opper-Azië en Tibet en keerde in 1852 naar Frankrijk terug. Hij beschreef de door hem bezochte landen in onderscheiden belangrijke werken, zooals: „Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine"(2 dln., 1850) en „L'empire chinois"(2 dln., 1855). Ook schreef hij: „Le Christianisme en Chine"(4 dln., 1858), en overleed te Parijs den 26sten Maart 1860.

Hucbaldus (*Uchubaldus* of *Ubaldus*), een muziekgeleerde en monnik in het klooster St. Amand in Vlaanderen, geboren omstreeks 840, werd in 880 tot priester gewijd en overleed den 21sten October 930. Zijn naam speelt een rol in de geschiedenis van het Organon (zie aldaar), daar hij den vrijeren vorm van deze primitieve veelstemmigheid, te oordeelen naar de hem toegeschreven werken „Harmonica institutio", „Musica enchiriadis" en „Scholia musica enchiriadis", langzamerhand meer tot voortgezette parallelbeweging in quinten en octaven schematiseerde. Werkelijke verdiensten heeft hij als voorlooper der hervorming van het notenschrift door *Guido van Arezzo*. Bovendien liet hij gedichten en levensbeschrijvingen van Heiligen na, bijv. „Vita S. Lebuini, dat belangrijk is wegens de daarin medegedeelde oud Saksische instellingen.

Huch, *Ricarda*, een Duitsch schrijfster, geboren te Brunswijk den 18den Juli 1867, studeerde en promoveerde te Zürich tot *dr. phil.* In 1891 werd zij secretaresse aan de stadsbibliotheek aldaar en was tevens tot 1896 werkzaam aan een meisjesschool. In 1898 huwde zij met den arts *Ermanno Ceconi* te Weenen, woonde tot 1900 te Triëst en leeft thans te München. Zij schreef het blijspel „Der Bundesschwur" (1891), het drama „Evoë!" (1892), „Gedichte" (1894), „Erzählungen" (1897), „Fra Celeste und andre Novellen" (1899), „Seifenblasen" (1905), de romans „Erinnerungen von Ludolf Ursleu dem Jüngeren" (5de druk, 1903), „Aus der Triumphgasse" (1901), „Vita somnium breve" (1902), „Von den Königen und der Krone" (1904), „Die Verteidigung Roms" (1906), de cultuurhistorische werken „Gottfried Keller" (6de druk, 1904), „Blütezeit der Romantik" (1899) en „Ausbreitung und Verfall der Romantik" (1902).

Huchtenburgh, *Jan van*, was een Hollandsch schilder en etser van ruitergevechten en portretten, die in 1646 te Haarlem geboren werd en te Amsterdam in 1733 overleed. Hoewel leerling van den interieur- en genreschilder *Thomas Wijck* te Haarlem, ontwikkelde hij zich in geheel andere richting onder den invloed van den Parijschen schilder *A. F. van der Meulen*. Hij bezocht Rome, keerde van daar in 1670 naar Holland terug, werkte toen geruimen tijd in Amsterdam, vervolgens korten tijd in den Haag en van 1706—1709 voor den prins van *Savoye*. Zijn werken vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum, het Mauritshuis en het Museum Boymans te Rotterdam.

Hudde, *Johan*, heer *van Waveren*, een Nederlandsch wiskundige, geboren te Amsterdam in 1633 (volgens anderen in 1640), studeerde in zijn geboortestad in de rechten en in de wiskunde en begaf zich in 1659 ter voltooiing zijner studiën naar Saumur in Frankrijk. Te Amsterdam teruggekeerd werd hij eerst tot schepen en in 1672 tot burgemeester gekozen, welke waardigheid hij daarna nog 19-maal bekleedde. Wegens zijn bekwaamheid in de wiskunde werd hem menige belangrijke taak opgedragen, zooals het toezicht op het leggen der Amstelsluis, in 1672 bij den inval der Franschen het stellen der inundatiën ter beveiliging der stad, het beramen van een ontwerp tot een nieuwe waterkeering aan het IJ, enz. Hij deed belangrijke ontdekkingen, die hij in een memoriaal opteekende, hetwelk door onachtzaamheid is verloren gegaan. Men heeft echter nog van hem: „De deductione aequationum" en „De maximis et minimis epistolae II", welke laatste verhandeling vertaald en onder den titel „Methode des tangentes" in het „Journal littéraire" van 1713 opgenomen is. Zijn „Aanmerkingen over het bewijzen der eigenschappen van den cirkel" werden door *van Schooten* uitgegeven, terwijl hij in 1689 een werktuig uitvond om het water van de Amsterdamsche grachten te zuiveren. *Leibniz* bezocht hem te Amsterdam en getuigt, dat hij de eerste was, die een volledige oplossing gaf van de quadratuur van den

Digitized by Google

hyperbool, alsook van het vraagstuk om de vergelijking eener kromme te vinden, die door een onbepaald aantal punten kan getrokken worden. Hij overleed den 16den April 1704.

Huddersfield, een stad in het Engelsche graafschap York, ligt op een heuvel op den linker-oever der Colne, aan den spoorweg van Manchester naar Leeds en aan het Manchester-Huddersfieldkanaal en telt (1901) 95008 inwoners. Zij bezit vele aanzienlijke gebouwen, 14 kerken, een koepelvormige lakenhal, 2 colleges, een handwerksschool, een groote turnhal, een ziekenhuis en een standbeeld van *Robert Peel*. Zij is een hoofdzetel der vervaardiging van wollen stoffen, vooral van lakens en fijne dameskleederen, katoenen stoffen en tapijten. Ook weeft men er linnen en zijden stoffen.

Huds. is achter natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *William Hudson*, een Engelsch plantkundige (1730—1793), den schrijver van „Flora anglica" (2 dln., 3de druk, 1798).

Hudson, de voornaamste rivier in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ontspringt in het Adirondac gebergte ter hoogte van ongeveer 1200 m. boven de oppervlakte der zee uit 2 takken, welke zich 65 km. beneden hun oorsprong vereenigen. Na een zuidwaartschen loop wendt zij zich bij de Jessupswatervallen oostwaarts, beschrijft bij de Hadleywatervallen een grooten boog en neemt bij de Glenswatervallen weer een zuidelijke richting aan, totdat zij in de Baai van New-York uitmondt. Zij is slechts 521 km. lang, doch een der gewichtigste waterwegen van Noord-Amerika. Van de Glenswatervallen tot aan Troy heeft zij onderscheiden stroomversnellingen, doch na dat punt vertoont zij zich als een aanzienlijke rivier ter breedte van 500 tot 700 m. Haar verval is zoo gering, dat ebbe en vloed tot boven Albany bemerkbaar zijn. Tot aan de stad Hudson is zij voor zeeschepen bevaarbaar, en groote stoombooten bereiken Albany (240 km.), terwijl kleine vaartuigen tot Waterford (268 km.) kunnen komen. De Mohawk verbindt den Hudson door middel van het Erie- en Onondagakanaal met het Erie- en Ontariomeer, terwijl een ander kanaal hem in verband brengt met het Champlainmeer in Canada, en het Delaware- en Hudsonskanaal met de steenkolengebieden van Pennsylvanië en Delaware. Hij vormt voor zijn monding de Baai van New-York, waardoor deze stad tot een der beste havens van de wereld behoort.

Hudson, *Henry*, een Engelsch zeeman, deed in 1607 met een klein schip, bemand met 10 matrozen, een ontdekkingstocht om een noordoostelijke doorvaart naar China te zoeken, drong ver in de Poolzee door, doch moest in September naar Engeland terugkeeren. Op een tweeden tocht in 1608 bereikte hij Nova-Zembla. Een derde reis volvoerde hij in 1609 op kosten der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie. De hoop, om een noordoostelijke doorvaart te vinden, liet hij varen, stevende naar Straat Davis en bereikte op 44° N.Br. den mond der naar hem genoemde Hudsonrivier in Amerika. Zijn laatste reis deed hij met een Engelsch vaartuig; in April 1610 uitzeilend, bereikte hij in Juni Groenland, vond, westwaarts koershoudend, de straat, die eveneens zijn naam draagt, kwam aan de kust van Labrador, en ontdekte daarna de groote baai, thans de Hudsonsbaai geheeten. Hoewel zijn voorraad van levensmiddelen niet groot was, nam hij het besluit, hier te overwinteren en in het voorjaar zijn ontdekkingen voort te zetten. Het harde leven bracht zijn manschappen echter aan het muiten en toen hij dreigde, sommigen aan land te zullen zetten, maakten de matrozen zich van hem meester en gaven hem met zijn zoon en eenige aanhangers in een boot aan de woede der golven prijs. Wel werd die euveldaad door *Pricket*, den scheepsklerk, bekend gemaakt, doch alle pogingen, om hem op te sporen, bleven vruchteloos.

Hudsonbaai is een groote binnenzee in Noord-Amerika. Zij heeft een oppervlakte van ± 1220000 v. km. en ligt tusschen Labrador, Keewatin en de Poolgewesten. Zij is 1600 km. lang, 960 breed en gemiddeld 130 m. diep, en door de Hudsonstraat met den Atlantischen Oceaan, door het Foxkanaal met de Poolzee verbonden. Er zijn onderscheiden kleinere baaien, zooals de Jamesbaai in het zuiden en de Port-Nelson-, Button- en Chesterfieldbaai in het westen; zij is vol zandbanken, klippen en eilanden, van welke laatste Southampton het voornaamste is. Onderscheiden rivieren monden er in uit, zooals de Churchill, Nelson, Severn, Albany, Moose, Rupert, East-Main en Great-Whale. Gedurende 4 maanden is zij bevaarbaar en den overigen tijd van het jaar met drijfijs gevuld. De Hudsonstraat, wellicht ook de Baai, werd reeds in 1517 ontdekt door *Cabot*, doch bevaren en van een naam voorzien door *Henry Hudson* in 1610. Andere zeevaarders, die deze baai bezochten, waren *Button* en *Ingram* (1612), *Bylot* en *Baffin* (1615) *Munk* uit Denemarken (1619), *Fox* en *James* (1631) en later *Parry* e. a.

Hudsonbaailanden noemde men vroeger het bij den vrede van Utrecht (1713) aan Engeland toegewezen gebied rondom de Hudsonbaai, dat behalve de gekoloniseerde provincies (*settled provinces*) in het Z. O. (Canada, Nieuw Schotland enz.) en de eilanden der Poolwereld, geheel Britsch-Noord-Amerika (zie aldaar) omvatte. Nadat reeds in 1858 het N.W.gebied of Nieuw-Caledonië onder den naam Britsch Columbia (zie aldaar) met het eiland Vancouver afgescheiden was, stelde, na de overneming (1869) van de Hudsonbaaicompagnie, de Engelsche regeering in 1870 de provincie Manitoba (zie aldaar), in 1882 de districten Assiniboia, Alberta, Saskatchewan en Athabaska (zie de afzonderlijke artikelen) en later Keewatin (zie aldaar) in, hoewel ook de oude naam voor de jachtgebieden der voormalige Hudsonbaailanden in gebruik bleef. Het geografisch onderzoek dier landen werd eenigen tijd belemmerd door de ijverzucht, waarmede de Hudsonbaaicompagnie haar rechten bewaakte. Eerst na de boven vermelde bestuursindeelingen en het aanleggen van den Canadeeschen Pacificspoorweg is onze kennis omtrent deze landen grooter geworden.

Hudson Lowe. Zie *Lowe*.

Hudsonstraat. Zie *Hudsonbaai*.

Hué of *Hoeé*, ook *Thoea-Thien* genaamd, de hoofdstad van Anam in Achter-Indië en tevens

Digitized by Google

de voornaamste handelsplaats van Cochinchina, ligt aan de rivier van dien naam, 15 km. van de kust, en telt (1900) 50353 inwoners. De stad is door Fransche ingenieurs zeer versterkt. Zij heeft voortreffelijke buiten- en binnenwerken, een citadel, een muur ter hoogte van 20 m., breede grachten, een geschutgieterij en groote magazijnen, arsenalen en scheepstimmerwerven, aan een door de stad gelegd kanaal gelegen. Op de werven bouwt men oorlogschepen in Europeeschen trant. De koning bewoont een ruim en versterkt paleis, terwijl de meeste woningen van bamboe vervaardigd zijn. Door het tractaat van Mei 1884, tusschen Frankrijk en China te Tiensin gesloten, waardoor Frankrijk het protectoraat verkreeg over Anam en Tonkin, heeft deze stad voor Frankrijk een groote beteekenis gekregen. Het protectoraat werd door een opstand betwist, waarna de oorlog in Anam uitbarstte, die echter in 1885 door een vredesverdrag met China een einde nam.

Huehuetenango, een departement der republiek Guatemala, telt 124475 inwoners. De gelijknamige hoofdstad, op een hoogvlakte gelegen in het brongebied van den Rio Chixoy, telt 16000 inwoners. In de nabijheid vindt men loodgroeven en ruïnen van een oude Indianenstad.

Huell. Zie *Verhuell.*

Huelva, een Spaansche provincie, ligt tusschen de provincies Cadix, Sevilla, Bajadoz, Portugal en den Atlantischen Oceaan en telt op 10138 v.km. (1900) 260880 inwoners.

Huelva, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt (zie aldaar), ligt op den linkeroever van den Odiel, die zich iets verder benedenwaarts met den Rio Tinto vereenigt en als Rio de Huelva in den Atlantischen Oceaan uitmondt, aan de spoorlijnen Sevilla—Huelva en Huelva—Zafra en telt (1900) 21357 inwoners. Men vindt er een kerk (vroeger moskee met een minaret), overblijfselen van een oude Romeinsche waterleiding een middelbare school, een schouwburg, machinefabrieken, marmerslijperijen, espartovlechterijen, vischvangst en een levendigen handel. De gemiddeld $^3/_4$ km. breede haven is niettegenstaande de zandige monding voor schepen van 7 m. diepgang te bereiken. In 1901 liepen 917 schepen met 817003 ton binnen. De waarde van den uitvoer bedroeg ruim 30 millioen gld. Deze bestond uit koperkies, ijzerpyriet, cementkoper, mangaanerts, kopervitriool en wijn. De invoer had een waarde van bijna 6 millioen gld. (kolen, cokes, ijzer en machines). Zuidelijk van Huelva ligt aan den mond van den Rio Tinto het klooster Sta. Maria de la Rabida, waarin *Columbus* eenmaal een toevlucht gezocht heeft, thans eigendom van den hertog *van Montpensier*, met een gedenkteeken voor *Columbus* en een prachtig uitzicht.

Huene, *Karl*, vrijheer *von Hoiningen*, een Duitsch staatsman, geboren te Keulen den 24sten October 1837, studeerde te Berlijn in de rechten en koos vervolgens de militaire loopbaan. Hij nam deel aan de veldtochten in 1864, 1866 en 1870—1871 en nam in 1873 als majoor zijn ontslag, om zich aan het beheer van zijn landgoed Grosz Mahlendorf in Opper-Silezië te wijden. Sedert 1877 behoorde hij bijna onafgebroken tot het Huis van afgevaardigden in Pruisen en van 1884—1893 was hij lid van den Rijksdag. In beide lichamen voegde hij zich bij het centrum en toonde zich bevriend tegenover de regeering. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door de naar hem genoemde „Lex Huene", een wet die den 14den Mei 1885 werd vastgesteld; daardoor werd bepaald, dat het aan Pruisen toekomend aandeel in de opbrengst van de inkomende rechten op graan en vee na aftrek van 15 millioen mark ter beschikking zou worden gesteld van de gemeenten. Door de belastingherziening van 1893 werd deze wet weder afgeschaft. Bij de behandeling der legerwetten in 1893 trachtte hij zijn fractie over te halen om zijn door de regeering aangenomen compromisvoorstel aan te nemen, doch slechts 11 der zijnen stemden voor. Hij trad nu uit het bestuur van het Centrum en werd niet meer naar den Rijksdag afgevaardigd. Sedert 1890 was hij lid van den Pruisischen Staatsraad. Hij overleed te Gossensasz in Tirol den 13den Maart 1900. Hij schreef „Beiträge zur Geschichte des Gardegrenadiersregiments Königin Elisabeth".

Hueneal-Overa, een stad in de Spaansche provincie Almeira, ligt in een dal aan de zuidhelling van den Sierra de la Jara, aan de spoorlijn Lorca—Baga en heeft een nieuwe Romaansche kerk en (1900) 15763 inwoners.

Huerta (Spaansch = tuin) noem men in het Z. van Spanje een besproeid en bebouwd stuk land, in het bijzonder de naaste tuinrijke omgeving der steden.

Huerta, *Vincente Garcia de la*, een Spaansch dichter en letterkundige, geboren te Zafra den 9den Maart 1734, studeerde te Salamanca, werd beambte aan de koninklijke bibliotheek, aan het staatssecretariaat, lid der Koninklijke Spaansche Academie, der Academie voor Geschiedenis en der Academie van San Fernando. Hij was een verdediger der oud-Spaansche letterkunde tegen de toenemende Fransch-klassieke richting. Hij overleed te Madrid den 12den Maart 1787. Hij schreef: „Biblioteca militar española" (1760), „Obras poeticas" (2 dln., 1778—1779) en „Teatro español" (17 dln., 1785—1786). Taal en versbouw geven getuigenis van zijne talenten. Zijn treurspel „Raquel" de liefde van *Alphonsus VIII* voor de schoone Jodin *Rachel* behandelend, behoort nog altijd tot de beste Spaansche stukken.

Huesca, een Spaansche provincie in Aragon, grenst in het N. aan Frankrijk, in het O. aan de provincie Lerida, in het Z. en W. aan Saragossa, in het N.W. aan Navarre en telt op 15144 v.km. (1900) 244867 inwoners.

Huesca, de hoofdstad van de gelijknamige provincie (zie aldaar) ligt in een vruchtbaar door den Isuela (een zijrivier van den Alcanadre) besproeid dal, aan de spoorlijn Tardienta–Huesca–Jaca en telt (1900) 12626 inwoners. De stad, die door muren omgeven is, bezit een Gotischen dom uit de 15de (met een albaster hoogaltaar van *Damianus Forment*), een Romaansche kerk uit de 13de eeuw, een voormalig paleis der koningen van Aragon, een priesterseminarium, twee colegio's, een schouwburg en een circus voor stierengevechten. Huesca is het *Osca* der Romeinen,

Digitized by Google

waar in 72 v. Chr. *Sertorius* vermoord werd. Sedert 713 in het bezit der Arabieren, kwam de stad in 1098 weder onder Christelijk bestuur en werd de residentie van haar bevrijder *Pedro I.* De in 1354 door *Pedro IV* gestichte universiteit werd in 1845 met die te Saragossa vereenigd.

Huet, *Pierre Daniël*, een Fransch geleerde, geboren te Caen den 8sten Februari 1630, ontving zijn opleiding aan een Jezuïetenschool en vergezelde in 1652 *Bochart* naar het Hof van *Christina*, koningin van Zweden. Later werd hij met *Bossuet* aan het Hof van *Lodewijk XIV* onderwijzer van den Dauphijn, ten wiens behoeve hij met dezen de uitgaven der oude schrijvers *in usum Delphini* bezorgde. Nadat hij in 1676 de wijding ontvangen had, verkreeg hij in 1678 de abdij Aunay en in 1685 het bisdom Soissons, hetwelk hij later met dat van Avranches verwisselde. Evenwel deed hij in 1699 afstand van zijn bisdom en werd abt van Fontenay bij Caen. Om zich geheel aan de studie te kunnen wijden, begaf hij zich vervolgens in het gesticht der Jezuïeten te Parijs en overleed aldaar den 26sten Januari 1721. Sedert 1674 was hij lid der Académie. Hij schreef: „De optimo genere interpretandi et de claris interpretibus" (1661), en „Sur l'origine des romans" (1670, 2de druk, 1799). In zijn „Demonstratio evangelica" (1679), „Censura philosophiae cartesianae" (1689) en „Mémoires pour servir à l'histoire du cartésianisme (1692 en later) bestreed hij de wijsbegeerte van *Descartes*, waarvan hij vroeger een aanhanger geweest was. Tot zijn tegenstanders behoorden vooral *Regis* en *Muratori*. Daarenboven schreef hij: „Carmina latina et graeca" (Utrecht 1664), „Histoire du commerce et de la navigation des anciens" (2de druk, 1763) en „Dissertations sur diverses matières de religion et de philosophie" (2 dln., 1714). Daarenboven verschenen na zijn dood de „Huetiana" (1722). Zijn levensloop heeft hij zelf beschreven in den „Commentarius de rebus ad eum pertinentibus" (Amsterdam 1718).

Huet, Gédéon, een Fransch godgeleerde, geboren in 1622, was Hervormd predikant te Blet in Bourbonnais en verkreeg in 1685, eenige maanden vóór de opheffing van het Edict van Nantes, verlof om zijn goederen te verkoopen en met vrouw en kinderen Frankrijk te verlaten. Hij begaf zich naar Zwitserland en was vervolgens eerst te Marburg en toen te Saint-Lambert in de Palts als predikant werkzaam. De inval der Franschen aldaar in 1668 noodzaakte hem tot een overhaaste vlucht, zoodat hij beroofd van zijn bezittingen naar Marburg terugkeerde. Nu begaf hij zich naar Dordrecht en werd aldaar ministre suffrageant. In antwoord op een stuk van *Pélisson* tegen het Protestantisme schreef hij „Lettre écrite de Suisse en Hollande pour suppléer au défaut de la réponse, que l'on avait promis de donner à un certain onvrage, que M. Pélisson a publié etc." (1690), „Autre lettre, écrite de Suisse en Hollande etc." (1690), „Analogie pour les vrais tolérants etc." (1690) en „Analogie pour l'apologiste des tolérants" (1690); doch die geschriften waren oorzaak dat zijn ambtgenoot *Jurieu* hem van onrechtzinnigheid beschuldigde en de synode te Leiden in 1691 hem schorste, waarna hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield en in 1693 beroepen werd tot pasteur adjoint te 's Gravenhage. Verder schreef hij: L'unique moyen de parvenir au ciel etc." (1695). In 1698 was hij weder te Dordrecht, vroeg er wegens lichaamszwakte ontheffing van zijn ambt en overleed den 15den November van dat jaar.

Huet, Théodore François, een zoon van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 2den Maart 1698, werd er in 1728 predikant bij de Waalsche gemeente, ging in 1731 als zoodanig naar Amsterdam en overleed aldaar den 21sten October 1733. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door een twist met zijn Haagschen ambtgenoot *Saurin* over de noodleugen en schreef; „Sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte" (3 dln., 1727—1728) en „Sermons sur les sections du catéchisme de Calvin" (4 dln., 1762), door zijn oudsten zoon uitgegeven.

Huet, Daniël Théodore, een zoon van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 1sten October 1724, studeerde in de godgeleerdheid, werd in 1748 benoemd tot predikant bij de Waalsche gemeente te Vlissingen, vertrok in 1763 naar die te Utrecht, en overleed aldaar den 12den Mei 1795. Hij schreef. „Lamentationum Jeremiae paraphrasis poetica" (1770), „Inhuldiging van Z. D. H. Willem Karel Hendrik Friso als erfheer van Vlissingen, op den 5den Juni 1751" (1754), waarvoor de stad Vlissingen hem 50 ducaten schonk, „De goddelijkheid des Evangelies, afgeleid van deszelfs verborgenheden" (1772), „Réflexions sur la nouvelle apologie pour Socrate de Mr. J. A. Eberhard" (1774, ook in het Nederlandsch) en „Sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte" (1797), na zijn dood in het licht verschenen.

Huet, Daniël Théodore, een kleinzoon van den voorgaande, geboren te Vlissingen den 16den Augustus 1790, bezocht aldaar de Fransche school, ontving onderwijs in de oude talen van zijn vader, studeerde te Leiden, werd proponent bij de Waalsche synode, in 1814 door zijn vader bevestigd als predikant te Breda, in 1820 naar Middelburg beroepen, in 1822 naar Rotterdam en bleef er 34 jaar werkzaam, waarna hij emeritaat kreeg en den 15den Januari 1874 te 's Gravenhage overleed. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Zeeuwsch Genootschap, van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, van het Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Van zij geschriften noemen wij de bundels leerredenen: „Sermons" (1841) en „Sermons de circonstance" (1848), „Verhandeling over de duurzaamheid van het Protestantisme" (1833), door het Haagsch Genootschap met goud bekroond, „Overlevering aangaande den Rok zonder naad in de domkerk te Trier enz." (1844), „De stem van Maria, dienstmaagd des Heeren, tot Pius, bisschop te Rome" (1853), „Wenken opzichtelijk moderne theologie" (1855) en een aantal opstellen in „De Protestant", „De Fakkel", de „Godgeleerde Bijdragen", de „Vaderlandsche Letteroefeningen", „De Recensent ook der Recensenten", „De Morgenster", en de „Kerkelijke Courant".

Huet, Coenraad Busken, een Nederlandsch schrijver en criticus en neef van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 28sten December 1826, bezocht het gymnasium aldaar en werd in 1844

Digitized by Google

student te Leiden, waar hij zich op de letteren en de godgeleerdheid toelegde. Na zijn candidaatsexamen in de theologie studeerde hij 8 maanden (Augustus 1848 tot Mei 1849) te Lausanne en Genève, om zich voor den Waalschen kanselstijl te vormen. In 1851 werd hij predikant te Haarlem, maar nam, als te modern voor het meerendeel der gemeente, elf jaar later zijn ontslag. Aanvankelijk bleef hij door wekelijksche, vervolgens door maandelijksche toespraken voor het moderne gedeelte zijner gemeente werkzaam, tot wie hij echter na verloop van 2 jaar zijn afscheidsrede richtte. Nu aanvaardde hij een betrekking bij de redactie der „Haarlemsche Courant", terwijl hij onder den titel „Kroniek en kritiek" een reeks beschouwingen over Nederlandsche letterkundigen leverde in „De Gids". Eenige van deze, vermeerderd met een paar andere over *Vondel* en *Poot* zijn onder den titel van „Litterarische phantasiën" in 2 deelen in het licht verschenen (1868), gevolgd door „Nieuwe litterarische phantasiën en Kritieken" (2de druk, 1874, 2 dln., in 1880 tot 10 deelen aangegroeid; een tweede druk verscheen in 1881—1889 (25 dln.). Daarna verscheen in 1868 zijn zederoman „Lidewyde" (2de druk, 1872), die veler verontwaardiging wekte. In 1868 vertrok hij naar Batavia, om aldaar als redacteur van den „Javabode" werkzaam te zijn. Hij leverde voortreffelijke letter- en geschiedkundige artikelen in genoemd dagblad, doch deed na eenige jaren afstand van het redacteurschap om een eigen courant op te richten. Dit laatste het „Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië" stond slechts weinige jaren onder zijn bestuur. Weldra toch verliet hij het eiland Java, om zich in 1876 te Parijs te vestigen en er zich uitsluitend aan letterkundige werkzaamheden te wijden. Ook was hij eenige jaren mederedacteur van „De(n) Gids" en verschenen bijdragen van hem in „De Portefeuille", „Wetenschappelijke Bladen", „Nederland' en andere tijdschriften. Hij overleed te Parijs den 1sten Mei 1886.

Op godgeleerd gebied schreef hij: „Jacques Saurin et Théodore Huet"(1855), de veelgelezen „Brieven over den Bijbel"(2 dln., 2de druk, 1863), „Kanselredenen" (1861), „Toespraken" (1863), en „Polemische fragmenten"(1864). Verder vermelden wij nog van hem: „Groen en rijp" (1854), „Nationale vertooningen"(2 dln., 2de druk, 1883), „Ada van Holland"(1866), de reeds genoemde „Litterarische Fantasiën en Kritieken"(25 dln., 2de druk, 1881—1888), „Nederlandsche bellettrie" (3 dln., 1876), „Oude romans"(4de druk, 1904), „Herinneringen aan Potgieter"(1877)", Overdrukjes, schetsen en verhalen"(1858), „Novellen"(1875), „Robert Bruce's leerjaren"(1878), „Een modern Predikant"(1880), „Van Napels naar Amsterdam" (1877), „Parijs en omstreken"(1878), „Het land van Rubens" (3de druk met inleiding van *Max Rooses*, 1905), „Het land van Rembrand"(2 dln., 1882; goedkoope uitgave, 1901), „Multatuli"(afl. 10 van J. ten Brink's „Onze hedendaagsche letterkundigen", 1885), „E. J. Potgieter, Personen en onderwerpen. Keus uit zijne boekbeoordeelingen"(1885), „Potgieter. Persoonlijke herinneringen"(IIIde dr., 1901), „Parijs en omstreken"(IIde dr.: 1889), „Van Napels naar Amsterdam"(IIIde dr.: 1895), „Lidewyde"(IIIde dr.: 1897), „De Bruce's Josefine"(1898), „De Bruce's Robert Bruce's leerjaren"(1898), „Historische en romantische werken en reisherinneringen"(13 dln., 1899—1900), „Nalezing"(1903). Na zijn dood verschenen „Brieven van Busken Huet"(1890) en „Brieven aan Busken Huet"(2 dln., 1901—1902). Zijn gezamenlijke werken verschenen onder den titel „Historische en romantische werken en reisherinneringen"(13 dln., 1899—1900.)

Zijn echtgenoote, *Anne van der Tholl*, geboren te Haarlem in 1828, leverde in jaarboekjes oorspronkelijke novellen, welke later met andere van haren echtgenoot in de Guldenseditie van *Thieme* verschenen zijn. Ook vertaalde zij onderscheidene werken van *G. Eliot*, miss *Thackeray Florence Nightingale* enz. Zij overleed te Parijs den 19den Juli 1898.

Huet, Pierre Josué Louis, een bloedverwant van *Pierre Daniël*, Waalsch predikant te Amsterdam, geboren te Amsterdam den 26sten November 1799, studeerde aan het athenaeum aldaar, behaalde te Utrecht de gouden medaille met zijn: „Commentarius de Graecae tragoediae ratione et nobilissima Vondelii fabula Gijsbrecht van Aemstel ad eam exacta"(1821) en werd in 1824 te Leiden na het verdedigen van een specimen bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid. Hij werd in 1825 predikant te Dordrecht, in 1826 te Amsterdam, en overleed aldaar den 12den November 1846. Hij schreef: „De verwelkte bloem, een kort bericht omtrent Clementia Cuvier enz."(1843, naar het Engelsch van *James*) en „Het leven van Johannes Calvijn" (1847, 2 dln., naar het Hoogduitsch van *Henry*).

Huet, *Paul*, een Fransch schilder, geboren in 1804, was een leerling van *Gros* en later van *Delacroix* en maakte studiereizen naar Bretagne, Engeland, België, Nederland en Italië. Hij overleed den 9den Januari 1869 te Parijs. Van zijn stukken, meest landschappen, noemen wij: „Onweer in den avond", „Zonsondergang bij herfstnevel", „De overstrooming van St. Cloud", „Vloed bij Honfleur", „De zwarte rotsen,", „Stram bij Houlgatt", „Avond in de Alpen", „De overstrooming der Gave", „Het Haagsche Bosch" enz. Ook heeft hij decoratieve schilderijen (Het leven in Normandië), lithografieën en illustraties voor „Paul et Virginie" en „De Negerhut" gemaakt.

Huet, *Damnes Pierre Marie*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Amsterdam den 7den December 1827, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid, werd in 1858 predikant te Ladysmith en te Pietermaritzburg in Natal (Zuid-Afrika), in 1870 te Veenendaal, in 1871 te Dirksland, daarna te Nunspeet in 1875 en te Goes in 1878, waar hij den 9den April 1895 overleed. Hij schreef: „Paarlsche gedichtjens"(1856), „Uit Natal, stichtelijke gedichtjes" (oud en nieuw, 1858), „John Bunyan's geestelijke zinnebeelden"(1868), „Stichtelijke versjes naar G. Tersteegen"(1869), „Het lot der zwarten in Transvaal. Mededeelingen omtrent de slavernij in de Zuid-Afrikaansche Republiek"(1869), „Prentbijbel voor kinderen"(1870), „Twaalftal stichtelijke gedichten" (1870), „Nieuw bundeltje stichtelijke gedichten" (1871), „Afrikaansche gedichten"(zesde druk, 1891), „Na vijf jaren"(1891), „J. A. James, Bestuur en aanmoediging voor ieder, die ernstig de zaligheid zoekt"

Digitized by Google

(IV^de druk, 1894). Hij was redacteur van „Het eeuwige leven. Tijdschrift gewijd aan het christelijk spiritisme" dat in 1887 gestaakt werd en gaf ook een aantal vlugschriften, kinderwerkjes, opstellen in tijdschriften enz. uit.

Huet, *Guillaume Daniël Louis*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Amsterdam den 29sten Augustus 1831, bezocht het gymnasium in zijn geboortestad, studeerde aan het athenaeum aldaar, promoveerde in 1856 te Leiden op een dissertatie: „Varia de morbo syphilitico", vestigde zich als geneesheer te Amsterdam, werd er in 1862 eerste geneesheer aan het Buitengasthuis en in 1872 hoogleeraar in de geneeskunde te Leiden. Hij aanvaardde zijn betrekking met een redevoering „Over de noodzakelijkheid om de geneeskunde als natuurwetenschap op te vatten". Zijn wetenschappelijke verhandelingen zijn in verschillende geneeskundige tijdschriften verspreid. Wegens een ernstige ongesteldheid zag hij zich in Juli 1890 genoodzaakt zijn eervol ontslag als hoogleeraar aan te vragen. In Maart 1891 vestigde hij zich te 's-Gravenhage, waar hij den 20sten Augustus overleed. Sedert 1862 was hij mederedacteur van het „Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde". In 1885 verscheen van hem: „Verdeeling van den arbeid in betrekking tot wetenschap en onderwijs" (Rectorale rede).

Hueter, *Karl*, een Duitsch heelkundige, geboren te Marburg den 27sten November 1838, studeerde in zijn geboortestad, deed een wetenschappelijke reis in Duitschland, Engeland en Frankrijk, werd in 1863 assistent aan het pathologisch instituut te Berlijn, in 1864 aan de kliniek van *Langenbeck*, vestigde zich in 1865 aldaar als privaatdocent in de chirurgie, ging in 1868 als hoogleeraar in de heelkunde en als directeur van de heelkundige kliniek naar Rostock en was sedert 1869 in dergelijke betrekking werkzaam te Greifswald. Seder 1881 was hij lid van den Rijksdag. Hij heeft zich jegens de chirurgie hoogst verdienstelijk gemaakt. Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij: „Ueber die Formenentwicklung am Skelett des menschlichen Thorax" (1865), „Die septilchämischen und pyämischen Fieber" (1869), „Tracheotomie und Laryngotomie" (1875), „Klinik der Gelenkkrankheiten" (2de druk, 1878), „Allgemeine Chirurgie" (1873), „Der Arzt in seinen Beziehungen zur Naturforschung und den Naturwisschaften" (1878) en „Grundrisz der Chirurgie" (2 dln., 6de druk, 1889—1892). Hij overleed te Berlijn den 12^den Mei 1882.

Hufeland, *Gottlieb*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Danzig den 19^den October 1760, studeerde te Leipzig en te Göttingen in de rechten, vestigde zich te Jena als privaatdocent en werd in 1788 tot buitengewoon en in 1793 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Zijn voorlezingen over natuurrecht, rechtsgeschiedenis en Duitsch recht vonden grooten bijval en *Kant* was bijzonder ingenomen met zijn „Versuch über den Grundsatz des Naturrechts" (1785). Toen *Loder*, *Paulus*, *Schütz*, *Ersch* enz. Jena verlieten, vertrok *Hufeland* in 1803 als hoogleeraar naar Würzburg, ging vanhier als zoodanig naar Landshut en liet zich in 1808 overhalen, om de betrekking van president en eersten burgemeester in zijn geboortestad te aanvaarden. Weldra echter legde hij ze neder en keerde terug naar Landshut. Eindelijk ging hij in 1816 als hoogleeraar in de rechten naar Halle en overleed aldaar reeds den 25sten Februari 1817. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Lehrbuch des Naturrechts" (1790; 2de druk, 1795), „Institutionen des gesammten positiven Rechts" (1798; 2de druk, 1803), „Abrisz der Wissenschaftskunde und Methodologie der Rechtsgelehrsamkeit" (1797), „Lehrbuch der Geschichte der Encyklopädie aller in Deutschland geltenden positiven Rechte" (1ste stuk, 1796), „Lehrbuch des in den deutschen Ländern geltenden gemein und subsidiarischen Rechts" (2 dln., 1806—1814), „Ueber den eigenthümlichen Geist des römischen Rechts" (2 dln., 1815—1817), „Einleitung in die Wissenschaft des deutschen Privatrechts" (1796), „Die Lehre vom Gelde und Geldumlaufe" (1798; 2de druk, 1820) en „Handbuch der Staatswirthschaftkunst" (2 dln., 1807—1813; 2de druk, 1820). Met *Ersch* was hij werkzaam aan de uitgave der „Allgemeine Encyklopädie".

Hufeland, *Christoph Wilhelm*, een Duitsch geneeskundige, geboren te Langensalza in Thüringen den 12^den Augustus 1762, studeerde te Jena en te Göttingen in de geneeskunde en verkreeg in 1783 de doctorale waardigheid. Daarna begaf hij zich naar Weimar, om zijn vader, die inmiddels blind was geworden, te helpen. In 1793 werd hem het hoogleeraarsambt te Jena aangeboden met den titel van lijfarts en Hofraad van het Vorstelijk Huis te Weimar. Nadat hij onderscheiden aanbiedingen uit Leipzig, Kiel, Pavia en Petersburg van de hand gewezen had, ging hij in 1798 als directeur van het Collegium medicum, als voorzitter der examencommissie, als lijfarts des konings, als eerste geneesheer aan het hospitaal en als lid van de Académie van Wetenschappen met den titel van geheimraad naar Berlijn, waar hij bij de stichting der universiteit in 1809 zich belastte met het onderwijs in de pathologie en therapie. In 1810 werd hij staatsraad voor geneeskundige zaken en overleed den 25sten Augustus 1836. Zijn wetenschappelijke werkzaamheid omvatte nagenoeg alle deelen der geneeskunde en hij genoot zoowel als practisch arts als door zijn onderwijs en zijn geschriften de hoogste achting. Hij onderscheidde zich door ongemeene beschaving, uitgebreide kennis, een diepen blik in het leven der natuur, een geestrijke opvatting en een schrander oordeel, — en dit alles kwam hem bij uitstek te stade aan het ziekbed, op den leerstoel en bij het bewerken zijner geschriften, van welke onderscheidene ook door niet-geneeskundigen met belangstelling werden gelezen. Daartoe behooren vooral zijn „Makrobiotik, oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern" (1796; nieuwste druk 1896), een boek, dat in bijna alle Europeesche talen, ja zelfs in het Chineesch is overgezet. Verder schreef hij: „Ueber die Ungewiszheit des Todes" (2de druk, 1824), „Ueber die Natur, Erkentnis und Heilart der Skrophelkrankheit" (3de druk 1819), „Guter Rat an Mütter über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren" (12de druk, 1875), „Geschichte der Gesundheit" (3de druk, 1816), „Praktische Uebersicht der vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands" (4de druk, 1840), „System der praktischen Heil-

Digitized by Google

kunde" (2 dln., 1818—1828) en „Encheiridion medicum, oder Anleitung zur medizinischen Praxis, Vermächtnis einer 50-jährigen Erfahrung" (10de druk, 1857). Zijn opstellen van minderen omvang werden verzameld in zijn „Kleinere medizinische Schriften" (4 dln., 1822—1828); ook gaf hij het „Journal der praktischen Arznei-und Wundarzneikunde" (83 dln., 1795—1835) en de „Bibliothek der praktischen Heilkunde" (86 dln., 1799—1835) uit. IJverig heeft hij medegewerkt tot het bouwen van lijkenhuizen en tot den invoer der koepokinenting.

Huffell, *Johann Jakob Ludwig*, een Duitsch godgeleerde en kanselredenaar, geboren den 9den Mei 1784 te Gladenbach in het groot-hertogdom Hessen, studeerde te Marburg en Gieszen in de letterkunde en godgeleerdheid en werd in 1817 godsdienstleeraar te Friedberg. Nadat hij 2 bundels leerredenen (1816—1820 en 1829), benevens de werken: „Schule der Geistlichen" (1818), „Der Staat, die Kirche und die Volksschule in ihrer innern und äussern Einheit" (1823) en „Ueber das Wesen und den Beruf des evangelischen Geistlichen" (1823—1832; 4de druk, 1843) in het licht had gegeven, zag hij zich in 1825 beroepen als hoogleeraar aan het godgeleerd seminarium, deken en eerste predikant te Herborn. Drie jaar later ging hij in kerkelijke betrekking naar Karlsruhe en werd er in 1829 tot prelaat benoemd. Als zoodanig was hij ijverig werkzaam aan de verbetering van het onderwijs, terwijl hij als lid der Eerste Kamer ook op den Landdag daaraan zijn krachten besteedde. Hij overleed den 26sten Juni 1856. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Des Lebens Weihe" (2 dln., 1826; 2de druk, 1841), „Ueber die Errichtung praktischer Institute zur Ausbildung angehender Geistlichen" (1831), „Briefe über die Unsterblichkeit" (2de druk, 1832), „Die Unsterblichkeit aufs Neue beleuchtet" (1836; 2de druk, 1842), en „Der Pietismus geschichtlich und kritisch beleuchtet" (1846).

Hüffer, *Hermann*, een Duitsch rechtsgeleerde en geschiedschrijver, geboren den 24sten Maart 1830 te Münster in Westfalen, studeerde te Bonn en te Berlijn in de rechten, deed een wetenschappelijke reis in Italië en Frankrijk en vestigde zich in 1855 als docent in de rechtsgeleerdheid te Bonn. In 1860 werd hij er tot buitengewoon, in 1873 tot gewoon hoogleeraar, in 1884 tot politieraad, benoemd. Ook behoorde hij in 1865—1866 tot de leden van het Huis van Afgevaardigden in Pruisen en in 1867—1870 tot die van den Rijksdag van den Noord-Duitschen Bond. Hij schreef: „Beiträge zur Geschichte der Quellen des Kirchenrechts und des römischen Rechts im Mittelalter"(1862), „Forschungen auf dem Gebiet des französischen und rheinischen Kirchenrechts" (1863), „Oesterreich und Preuszen gegenüber der Französischen Revolution bis zum Abschlusz des Friedens von Campo Formio"(1868), „Rheinisch-Westfälische Zustände zur Zeit der Französischen Revolution"(1873), „Der Rastatter Kongresz und die zweite Koalition"(2 dln., 1878), „Aus dem Leben Heinrich Heine's" (1878), „Zu Goethe's Campagne in Frankreich"(1883), „Die neapolitanische Republik 1799"(1884), „Annette von Droste-Hülshoff und ihre Werke"(1887), „A. L. Mencken, der Groszvater des Fürsten von Bismarck" (1890), „Die Kabinettsregierung in Preuszen" (1891), „Der Rastatter Gesandtenmord" (1896), „Quellen zur Geschichte des Zeitalters der Französischen Revolution"(1900 enz.), „Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koalition"(2 dln., 1904) en „Alfred von Reumont"(1904). Hij overleed te Bonn den 15den Maart 1905.

Huf van Buren is de schuilnaam van *Johannes Adrianus Heuff Az.*, den 5den Maart 1843 in het Neder-Betuwsch dorp Avezaath geboren. Hij bezocht de destijds aldaar bestaande kostschool en vervolgens een dergelijke school te Delft. Van 1861—1866 was hij student aan de Koninklijke Academie en aan de polytechnische school te Delft en woonde later doorgaans in zijn geboorteplaats, waar hij zich toelegde op letterkundige studiën. Eerst werkte hij voor het tooneel en schreef, behalve eenige kleinere stukjes, het drama: „Buat", dat in 1870, en het blijspel „De speculanten", dat in 1874 door het gezelschap van den stadsschouwburg te Amsterdam voor het eerst opgevoerd werd. In het tijdschrift van het Tooneelverbond en elders zijn onderscheiden opstellen van zijn hand over het tooneel ten onzent en in den vreemde opgenomen. Verder leverde hij eenige romans en verhalen, zooals: „In 't uur van den verkiezingsstrijd"(1871), „Langs Lahn en Dill, reisfantasiëen"(1878) en „Oom Frederik"(1885). Van zijn novellen zijn eenige historische tot een bundel vereenigd onder den titel: „Grootheid en val"(1881). Later heeft hij zich het meest toegelegd op den historischen roman; van hem verschenen: „De Kroon van Gelderland"(1877), reeds in Delft begonnen, „De mannen van Sint-Maarten"(1882), „De Laatste der Arkels"(1885), „Hertog Adolf. Historische roman"(1887), „Oom Frederik"(blijspel, tooneelbibliotheek, no. 520, 1887), „Elzas en Vogezen. Reisherinneringen"(1890), „Jonker van Duinenstein"(2 dln., 1896), „Gekroonde hoofden. Historiespel"(1897), „Oranje en Nederland. Leven en daden van vorsten en volk"(1897—1898).

Hug, *Johann Leonhard*, een R. Katholiek godgeleerde, geboren te Constanz den 1sten Juni 1765, studeerde te Freiburg, en ontving in 1789 de priesterwijding. Nadat hij eenigen tijd het herderlijk ambt had waargenomen, werd hij in 1791 tot hoogleeraar in de theologie te Freiburg benoemd en overleed aldaar den 11den Maart 1846. Hij schreef: „Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments"(2 dln., 4de druk, 1847), een werk dat in het Engelsch en Fransch vertaald en ook door Protestantsche godgeleerden hoog gewaardeerd werd, „Das Hohe Lied in einer noch unversuchten Deutung"(1814) en „Gutachten über das Leben Jesu, kritisch bearbeitet von dr. Fr. Strausz"(2 dln., 2de druk, 1854). Met *Werk*, *Hirscher* en anderen redigeerde hij de „Zeitschrift für Theologie" (1839—1848), alleen, de „Zeitschrift für die Geistlichkeit des Erzbistums Freiburg" (1828—1835).

Hug, *Arnold*, een Zwitsersch letterkundige, geboren den 26sten Mei 1832 te Buch am Irchel in het kanton Zürich, studeerde te Zürich en te Bonn en werd in 1855 hulpleeraar te Stettin, in 1856 leeraar aan het gymnasium, later prorector te Winterthur, in 1867 tevens privaatdocent te Zürich en in 1869 gewoon hoogleeraar in de

Digitized by Google

oude letteren aldaar. Hij maakte zich vooral verdienstelijk door voortreffelijke uitgaven van de werken van *Aeneas Tacticus* (1874), van het „Symposion" van *Plato* (1876), van de „Anabasis" van *Xenophon* (1878), van diens „Cyropaedia"(1883) en „Studien aus dem klassischen Altertum"(1881). Hij overleed te Zürich den 17den Juni 1895.

Hügel, *Karl Alexander Anselm*, vrijheer *von*, een Duitsch natuurkundige, geboren te Regensburg den 25sten April 1796, studeerde te Heidelberg in de rechten en werd daarna officier in Oostenrijkschen dienst. In 1814 trok hij als kapitein binnen Parijs en werd toen belast met een zending naar Skandinavië. Later bij een regiment huzaren geplaatst, bracht de oorlog van 1815 hem eerst in het zuiden van Italië en vervolgens in het zuiden van Frankrijk, waar hij commandant was van Arles en Tarascon. In 1821 nam hij deel aan de expeditie naar Napels en bleef er als attaché bij het Oostenrijksch gezantschap tot in 1824. Daarna nam hij zijn ontslag met den rang van majoor, om zich te Weenen en te Hietzing door de studie der natuurlijke historie op een wetenschappelijke reis voor te bereiden. Nadat hij in 1830 eerst Engeland en daarna Frankrijk bezocht had, verliet hij in Mei 1831 Toulon en vertrok over Griekenland en Kreta naar Egypte. Van Antiochië trok hij door Syrië en Palestina en reisde vervolgens van Suéz over Aden naar Oost-Indië. Vijf maanden besteedde hij aan Ceylon, en in October 1833 trok hij door den Indischen Archipel naar Australië en Nieuw-Zeeland, vanwaar hij over Manila, Macao en Canton naar Calcutta terugkeerde. Daarna bezocht hij den Himalaya en Kasjmir, drong door tot in Tibet, en Pendsjaab en ging van Attok over Lahore en Ludiana naar Delhi, vanwaar hij zich door weinig bekende streken naar Bombay begaf. Na een kort verblijf aan de Kaap de Goede Hoop en op St. Helena stapte hij na een 6-jarige afwezigheid te Portsmouth aan land. Zijn verzamelingen voor natuurlijke historie, volkeren- en penningkunde schonk hij aan het Keizerlijk Kabinet en de Hofbibliotheek te Weenen. Een gedeelte van zijn reis beschreef hij in: „Kaschmir und das Reich der Sikhs"(4 dln., 1840—1848). Zijn nasporingen op het gebied der natuurlijke historie werden, doch slechts gedeeltelijk, door *Endlicher*, *Heckel* en anderen bewerkt. Later gaf hij nog in het licht: „Das Becken von Kabul"(2 dln., 1851—1852). Na zijn terugkeer wijdde hij zich hoofdzakelijk aan tuinbouw en bloemkweekerij. In 1850 ging hij als Oostenrijksch gezant naar Florence en bleef er tot in 1859. Daarna bekleedde hij een dergelijke betrekking te Brussel, die hij echter in 1869 nederlegde. Na dien tijd woonde hij bij afwisseling in het zuiden van Engeland en te Brussel en overleed in laatstgenoemde stad den 2den Juni 1870.

Hugenholtz, *Philip Reinhard*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Woudenberg den 8sten November 1821, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Rotterdam en bezocht daarna de hoogeschool te Utrecht. In 1847 werd hij predikant te Cillaarshoek, later achtereenvolgens te Geervliet en te Haarlem, en begaf zich in 1858 in die betrekking naar Amsterdam, waar hij werkzaam was tot het jaar 1878, toen hij de Nederlandsche Kerk verliet en zich metterwoon te 's Gravenhage vestigde. In 1875 verleende de Senaat te Leiden hem eershalve het doctoraat in de theologie. Van zijn geschriften vermelden wij, behalve eenige opstellen in het „Theologisch Tijdschrift" en een verhandeling over „Godsdienst en Wetenschap" in de „Vaderlandsche Letteroefeningen", „Het geweten, een studie" (1861), „Zekerheid, twee brieven" (1864), en „De zonde, eene voorlezing" (1871). Hij gaf zijn verzamelde theologische geschriften in het licht onder den titel: „Studiën op godsdienstig en zedekundig gebied" (3 dln., 1884—1889). Van hem verscheen nog: „Geloofs- en levensvragen. Voordrachten en vertoogen" (2 dln., 1885). Hij overleed den 16den Mei 1889).

Hugenholtz Jr., *Petrus Hermannus*, een broeder van den voorgaande, geboren den 31sten Juli 1834, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Rotterdam en studeerde aan de hoogescholen te Utrecht en te Leiden in de godgeleerdheid. In 1857 tot proponent bevorderd, werd hij achtereenvolgens predikant te Hoenderloo (1858), te Renswoude (1861), te Leeuwarden (1862) en eindelijk te Amsterdam (1866), waar hij tegelijk met zijn broeder in dezelfde betrekking werkzaam was tot 1878, toen ook hij het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk nederlegde en „De Vrije Gemeente" stichtte, als wier voorganger hij nog steeds dienst doet. Hij is lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en schreef: „Vertaalde leerredenen van Colani"(1858), „Ter gedachtenis, toespraken tot de Hervormde Gemeente te Leeuwarden" (1866), „Schetsen en Tafereelen, godsdienstig leesboek voor school en huis, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" (1872), „Levenslicht. Stichtelijke bloemlezing" (1882, 4de dr. 1901), „Karakterbeelden geschetst" (1886), „Licht en schaduw. Indrukken van het godsdienstig leven in Amerika" (1888), „Zedelijke religie. Bewerkt naar W. M. Salter's Religion der Moral"(1888), en met anderen: „Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen in opdracht van de maatschappij Tot nut van 't algemeen" (1898), „Uit natuur en leven" (1900), „Godsdienst en leven. Handleiding bij het godsdienstonderwijs" (1901), „Ethisch pantheisme. Een studie" (1903), „Indrukken en herinneringen" (1904), „Levenslicht uit den bijbel" (1904), „Religion and liberty. Addresses and papers at the IId international council of unitarian and other liberal religion thinkers and workers held at Amsterdam, Sept 1903, edited" (1904) en verscheidene opstellen en verhandelingen in de „Vaderlandsche Letteroefeningen" „De Tijdspiegel", „Ons Onderwijs", „Het Morgenlicht", het „Theologisch Tijdschrift", het „Christelijk en Godsdienstig Album", de „Taal des geloofs", „Mannen van beteekenis", alsmede in de „Volksbibliotheek", uitgegeven van wege de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberaal beginsel enz., een verhandeling over „Godsdienst en eeredienst" (1875). Sedert 1878 trad hij op als redacteur van het tijdschrift „Stemmen uit de vrije Gemeente" en later van „Zieleleven."

Hugenooten (Fransch *Huguenots*) was vroe-

Digitized by Google

ger in Frankrijk een scheldnaam van de aanhangers der Hervorming. Volgens de volksoverlevering ontvingen zij dien, omdat zij aanvankelijk godsdienstige vergaderingen hielden op een heide bij Tours, waar volgens de legende *Hugo Capet* spookte. Waarschijnlijk is het echter een verbastering van *Ignots*, *Iguenots* (eedgenooten), zooals de Hervormden te Genève genoemd werden, omdat zij in den strijd tegen Savoye steun zochten bij de Zwitsers en daarom als de partij der *Eedgenooten* (in het Fransch verbasterd tot *Huguenots*) werden aangeduid.

Reeds dadelijk bij het opkomen der Hervorming in Duitschland vond deze voorstanders in Frankrijk. Onder de bescherming van *Margaretha van Navarra* verkondigde sedert 1513 *Melchior Wolmar*, een Zwitser van geboorte, de leer van *Luther*, en *Gérard Roussel* en *Jacques Lefèvre* deden er Luthersche gemeenten verrijzen. Toen later *Calvijn* optrad, nam de afvalligheid van de R. Katholieke Kerk onder den adel en den burgerstand aanmerkelijk toe. Doch reeds *Frans I* belette de verbreiding der Hervormde leer en deed vele ketters naar den brandstapel voeren. Het verbond van *Hendrik II* met de Duitsche Protestanten schonk eenige verademing. Doch dit veranderde, toen het geslacht der *Guise's* aan het Hof de overhand verkreeg op de *Bourbons*. Sedert 1555 bedreigde een edict de ketterij met den brandstapel en ten tijde van *Frans II* waren terechtstellingen, verbeurdverklaringen en verbanningen aan de orde van den dag. Dit deed eindelijk de Protestanten tot verzet besluiten, en zij kozen prins *Lodewijk I Condé* tot hun aanvoerder. Den 1sten Februari 1560 werd te Nantes besloten den koning te vragen om godsdienstvrijheid en verwijdering der *Guise's*, terwijl men ingeval van weigering den koning gevangen nemen en *Condé* tot stadhouder-generaal benoemen zou. Het Hof echter, van die plannen onderricht, nam de vlucht van Bois naar Amboise en benoemde hertog *François de Guise* tot stadhouder generaal. Toen eenige benden gewapende Protestanten naar Amboise oprukten, werden zij verslagen en gedeeltelijk gevangen genomen, waarna 1200 van dezen door beulshanden omkwamen. De *Guise's* trachtten nu de wederinvoering der Inquisitie te bewerken, doch konden slechts gedaan krijgen, dat door het edict van Romorantin (1560) de bevoegdheid tot kettervervolging van het Parlement op de bisschoppen overging. Inmiddels beklom de minderjarige *Karel IX* den troon, en de koningin-moeder, *Catharina de' Medici*, onthield aan de heerszuchtige *Guise's* haar gunst, zoodat deze het Hof verlieten en de zwakke *Antoine de Bourbon* tot stadhouder-generaal werd benoemd. Ook de Guise's sloten nu een verbond, het Triumviraat, zoodat *Catharina* zich genoodzaakt zag steun te zoeken bij de Protestanten. In Juli 1561 verscheen een edict, waarbij het ter dood brengen van ketters en het gebruik van den scheldnaam Hugenooten afgeschaft werd, terwijl het Hof, om den godsdienststrijd geheel te doen eindigen, den 8den September te Poissy de gelegenheid opende voor een twistgesprek over den godsdienst. Daar waren de kardinaal van Lotharingen en *Theodoor Beza* de voornaamste kampvechters. Het gevolg daarvan was, dat de Fransche Protestanten zich onder den naam van Calvinisten vereenigden en allengs stoutmoediger werden. Verder werd *Catharina* door de listen en lagen van het Driemanschap gedrongen, om meer dan ooit gemeene zaak te maken met de Protestanten, en den 17den Januari 1562 verscheen het Edict van St. Germain, waarbij hun gewetensvrijheid en aan den adel vrijheid van godsdienstoefening op de kasteelen werden toegestaan.

Het misnoegen van de *Guise's* en van hun aanhangers nam daardoor toe en deze, gesteund door Spanje, besloten het verder veldwinnen der Hervorming te beletten. Den 8sten Maart 1562 ontstond te Vassy tusschen het gevolg van den hertog *de Guise* en de Protestanten, die in een schuur godsdienstoefening hielden, een bloedig gevecht, wat de Protestanten als een schennis van het Edict beschouwden. Dit was het sein tot de eersten Hugenootenoorlog. *Condé* begaf zich naar Orleans en riep zijn geloofsgenooten te wapen, terwijl *de Guise's* zich meester maakten van den koning en zijn moeder en de Protestanten voor oproerlingen verklaarden. Nadat de troepen van het Hof den 11den September 1562 na een vreeselijk bloedblad Rouaan veroverd hadden, werd den 19den December bij Dreux een veldslag geleverd, waar de Protestanten na hevigen tegenstand de nederlaag leden. De hertog *de Guise* sloeg nu het beleg voor Orleans, om door het veroveren van deze vesting aan de Protestanten den genadeslag toe te brengen, doch verloor er het leven den 24sten Februari 1563. De koningin-moeder sloot nu snel den vrede van Amboise (19 Maart), waarbij aan de Protestanten in bepaalde districten en steden vrijheid van godsdienstoefening werd toegestaan. *Catharina* zelf echter haatte het nieuwe geloof; zij had zich van de Protestanten enkel als werktuigen bediend, om de *Guise's*, wier macht zij vreesde, te verzwakken. Thans sloot zij een verbond met Spanje, beperkte de nauwelijks verleende vrijheid in Augustus 1564 door het Edict van Roussillon en bedreigde gestadig de vrijheid der Hervormden. Deze, bevreesd voor een ernstigen aanslag, namen eindelijk het besluit zich den 29sten September 1567 te Monceaux van den persoon des konings meester te maken. Het Hof vluchtte echter naar Parijs, en deze stad werd gedurende een maand door *Condé* belegerd. Den 10den November had tusschen laatstgenoemde en den connétable *de Montmorency* bij St. Denis een gevecht plaats (tweede Hugenootenoorlog) waarin 2700 Protestanten zich tegen een 7-maal sterkeren vijand met den grootsten heldenmoed verdedigden. *Condé* trok daarna naar Lotharingen, vereenigde er zich met hulptroepen, ten bedrage van 10000 man door *Johan Casimir*, keurvorst van de Palts gezonden, en bedreigde wederom Parijs. Daarop sloot *Catharina* den vrede van Longjumeau (27 Maart 1568), waarbij het Verdrag van Amboise hersteld werd. Niettemin vervolgde zij bij voortduring de Protestanten, terwijl *Condé* en *Coligny* zich nauwelijks tegen de aanslagen van sluipmoordenaars konden beveiligen. Beiden namen de wijk naar La Rochelle, waar ook koningin *Johanna van Navarra* met haar 15-jarigen zoon, later *Hendrik IV* van Frankrijk, een schuilplaats vond. Nadat de Protestanten soldaten uit Duitschland, geld en geschut uit

Digitized by Google

Engeland hadden bekomen, maakten zij zich gereed tot den derden Hugenootenoorlog. Den 13den Maart 1569 verloren zij echter tegen den hertog *van Anjou*, later koning *Hendrik III*, bij Jarnac een belangrijken veldslag, waarbij *Condé* door sluipmoord om het leven kwam. Hierdoor zonk de moed der Protestanten. De koningin van Navarra evenwel poogde op een vergadering te Cognac haar geloofsgenooten door een vurige toespraak op te beuren en plaatste haar zoon aan het hoofd der Protestantsche zaak, terwijl *de Coligny* het bevel over het leger op zich nam. Nadat hij zich den 15den Juni 1569 met een hulpkorps van 11 000 man Duitschers onder aanvoering van *von Mansfeld* vereenigd had, sloeg hij het beleg voor Poitiers, doch de hertog *van Anjou* bracht hem den 3den October bij Moncontour een geduchte nederlaag toe. Het Hof maakte echter geen gebruik van deze overwinning, en *de Coligny* ontving uit Engeland, Zwitserland en Duitschland aanzienlijke versterking, veroverde in 1569 Nîmes en ontzette La Rochelle, terwijl *Lanoue* op de troepen van het Hof bij Luçon de overhand behield. Bij dien voorspoed der Protestanten verlangden *Catharina* en haar zoon naar vrede; het verdrag, den 8sten Augustus 1570 te St. Germain-en-Laye gesloten, verleende aan de Protestanten amnestie, vrijheid van godsdienstoefening, behalve te Parijs, en onderscheiden vestingen (veiligheidssteden).

Nu volgde een korte tijd van rust, waarin *Coligny* grooten invloed op den jongen *Karel IX* uitoefende en tot een huwelijk tusschen *Karels* zuster en *Hendrik van Navarra* besloten werd. *Catharina* echter zag met misnoegen haar invloed meer en meer op *Coligny* overgaan en besloot daarom de Hervormden, die zij in het open veld niet had kunnen overwinnen, door moord en verraad te vernietigen. Nadat de aanzienlijkste Protestanten ter gelegenheid van het huwelijk van *Hendrik van Navarra* met 's konings zuster en onder voorwendsel van een spoedig tegen Spanje te voeren oorlog naar Parijs gelokt en door gewaande vriendschapsblijken zorgeloos gemaakt waren, volgde in den Bartholomaeus-nacht (24 Augustus 1572) de algemeene kettermoord, waartoe de zwakke koning, onder den invloed van *Catharina* en *Anjou* zijn toestemming gaf. Omstreeks 2 000 Protestanten, en onder deze *Coligny*, werden te Parijs omgebracht en binnen de daaropvolgende 2 maanden nog minstens 20 000 in andere deelen van Frankrijk. Wel waren de Protestanten door die gruweldaad van hun aanvoerders beroofd, maar zij grepen nochtans naar de wapenen, (vierde Hugenootenoorlog) sloten de poorten van hun belangrijkste vestingen en verdedigden deze tegen de troepen van het Hof met groote hardnekkigheid. De hertog *van Anjou* zag voor La Rochelle zijn leger wegsmelten en daar hij tot den Poolschen troon geroepen werd, sloot hij den 24sten Juni 1573 vrede, waarbij aan de Protestanten vrije godsdienstoefening in de vestingen Montauban, Nîmes en La Rochelle en volkomen gewetensvrijheid werd toegekend. Een R. Katholieke Hofpartij met den hertog *van Alençon*, den jongsten zoon van *Catharina*, aan het hoofd, verbond zich nu met de Protestanten tegen de heerschappij van de koningin-moeder en van de *Guise's*, zoodat *Catharina* terstond na den dood van *Karel IX* haar zoon *Hendrik III* aanspoorde om den strijd tegen de Protestanten te hernieuwen (vijfde Hugenootenoorlog). Deze nam een voor de Hugenooten gunstige wending; in den loop van 1575 verloren de koninklijke troepen onderscheiden vestingen, werden bij Gordes door *Montbrun* verslagen en vreegen vruchteloos vrede. Prins *Hendrik I Condé* bracht met *Johan Casimir van de Palts* een machtig leger uit Duitschland naar Frankrijk en vereenigde zich in Maart 1576 met den ontevreden hertog *van Alençon*, zoodat het Protestantsche leger 35 000 man telde en bijna dubbel zoo sterk was als dat van het Hof, hetwelk door den hertog *de Mayenne* werd aangevoerd. Daarenboven maakte *Hendrik van Navarra* belangrijke vorderingen in Guyenne. Om die reden sloot het Hof den 6den Mei 1576 te Beaulieu een verdrag, dat eindelijk aan de Protestanten een onbeperkte vrijheid van godsdienstoefening en een groot aantal vestingen verleende. Tevens betaalde de koning de soldij der Duitsche hulptroepen. Hertog *Hendrik I van Guise*, hierdoor in het volvoeren zijner staatkundige plannen belemmerd, bracht nu echter een verbond van R. Katholieken, de Heilige Ligue, tot stand, en ook de koning moest tot handhaving van zijn gezag daaraan deelnemen, waardoor de zesde Hugenootenoorlog uitbarstte. Doch reeds in September 1577 werd de vrede op den grondslag der vroegere voorwaarden hernieuwd, waarna *Catharina*, om den hertog *van Guise* tegen te werken, te Nerac geheime onderhandelingen met *Hendrik van Navarra* aanknoopte en hierdoor aan de Protestanten nog eenige vestingen bezorgde. Daar echter de Hofpartij zich om het gesloten verdrag weinig bekommerde, opende *Condé* in 1579 den zevenden Hugenootenoorlog met de verovering van Lafére en *Hendrik van Navarra* in April 1580 met de inneming van Cahors. Door bemiddeling van den hertog *van Anjou* (Alençon) sloten echter de Protestanten, die dezen strijd overbodig oordeelden, opnieuw vrede te Flex den 12den September 1580 en bedongen daarbij de vroegere rechten.

De langgewenschte wapenstilstand duurde tot 1584, toen door het overlijden van den hertog *van Alençon* het uitzicht op den troon geopend werd voor *Hendrik van Navarra*. Aanstonds beijverden zich de *Guise's*, om opnieuw een Ligue te stichten, en zij verbonden zich met Spanje en met den paus om de ketterij uit te roeien, waarna zij den kardinaal *van Bourbon* tot troonopvolger benoemden en in verzet kwamen tegen den koning en tegen de Protestanten. Op aandringen zijner moeder moest *Hendrik III*, na het sluiten van een overeenkomst te Nemours (7 Juli 1585), de Protestanten vervallen verklaren van hun rechten. De Protestanten, die weder geld uit Engeland en soldaten uit Duitschland gekregen hadden, begonnen daarop den achtsten Hugenooten oorlog. Van de drie legerkorpsen van het Hof werd een onder bevel van den hertog *de Joyeuse*, den 8sten October 1587 bij Coutras door *Hendrik van Navarra* geheel en al verslagen, doch de veldheer verzuimde zijn voordeel te doen met deze overwinning, zoodat het Hof gelegenheid

Digitized by Google

kreeg het Duitsche leger uit Frankrijk te verjagen. De hertog *van Guise*, die gedurende den oorlog zich in het bezit had gesteld van het staatsgezag, noodzaakte nu den koning den 19den Juli 1588 tot de onderteekening van het Reunionsedict van Rouaan, waarin de uitroeiing der ketters door het zwaard en de uitsluiting van *Hendrik van Navarra* van den troon was vastgesteld. Intusschen kwamen de eerzuchtige bedoelingen van den hertog *van Guise* zoo duidelijk aan den dag, dat de koning hem en zijn broeder, den kardinaal, in September 1588 op den Rijksdag te Blois deed vermoorden. Daar de koning nu geheel en al verlaten werd door de R. Katholieken, moest hij zich in de armen werpen van de Protestantsche partij. *Hendrik III* trok met de Protestantsche troepen naar het oproerige Parijs, maar werd gedurende de belegering den 1sten Augustus 1589 door *Clement*, een dweepzieken monnik, om het leven gebracht, zoodat de kroon van Frankrijk nu ten deel viel aan *Hendrik van Navarra*, het hoofd der hervormden. Toen *Hendrik*, tot het verkrijgen der kroon, tot de R. Katholieke Kerk overging (Juli 1593), beschouwden de Protestanten dien stap als een gewetenloos verraad, zoodat zij de zijde des konings verlieten en plannen maakten, om een ander hoofd te kiezen. Eindelijk onderteekende *Hendrik IV*, nadat hij alle gemeenschap met de Ligue afgebroken had, gedurende de vredesonderhandelingen met Spanje, den 13den April 1598 het Edict van Nantes, dat in 91 openbare en 51 geheime artikelen de rechten der Protestanten waarborgde. Met uitzondering van enkele steden, zooals Rheims en Soissons, ontvingen zij vrijheid van godsdienstoefening, terwijl het hun tevens geoorloofd was, synoden samen te roepen. De Staat verleende hun jaarlijks een aanzienlijke som tot onderhoud der geestelijkheid en hun kinderen konden alle scholen bezoeken. Ook waren zij benoembaar voor alle ambten en waardigheden en zouden zij voor de helft zitting hebben in sommige rechtbanken (*chambres mi-parties*), terwijl zij de vestingen nog 8 jaar zouden bezitten. Het Parlement bevestigde dit Edict den 25sten Februari 1599.

Onder de regeering van *Hendrik IV*, wiens minister *Sully* zelf tot de aanhangers der Hervorming behoorde, bleven de Protestanten ongedeerd. Toen echter *Maria de' Medici*, de gemalin van *Hendrik IV*, zich gedurende de minderjarigheid van *Lodewijk XIII* met het bewind belastte, wekte de onafhankelijkheid der Protestanten den naijver en den afkeer van het absolutistisch gezind Hof. Wél bezwoer de koning in 1614 het Edict van Nantes, maar zijn huwelijk met een Spaansche prinses deed de bezorgdheid der Protestanten dermate klimmen, dat zij gemeene zaak maakten met den oproerigen prins *Hendrik II van Condé*. Ofschoon door het verdrag van Londen (4 Mei 1616) hun godsdienstvrijheid nogmaals bevestigd werd, wachtte het Hof slechts op een gunstige gelegenheid om hen van hun rechten te berooven. Reeds in Juni 1617 gaf de zwakke koning door een Edict bevel tot vernietiging der Protestantsche kerk en der haar verleende voorrechten in zijn erfland Béarn. De kanselarij te Pau weigerde het Edict als wettig te erkennen, en de zaak bleef rusten. Op aansporing evenwel van de Jezuïeten en van *Luynes*, 's konings gunsteling, die langs dezen weg de waardigheid van connétable wenschte te verwerven, gaf de vorst in 1620 in persoon door geweld van wapenen uitvoering aan zijn Edict. De Protestantsche kerken werden omvergehaald, de geestelijke goederen verbeurd verklaard, de R. Katholieke godsdienst ingevoerd en dit gewest ingelijfd bij de goederen der Fransche Kroon. De Protestanten verklaarden die daad een schennis van het Edict van Nantes en hielden te La Rochelle een vergadering, welke door het Hof als een poging tot oproer verboden werd. Toch gaven de Protestanten niet toe. Zij handhaafden hun rechten onder aanvoering van den hertog van *Rohan* en den prins *de Soubise*, twee broeders, en het Hof maakte in Mei 1621 een aanvang met den oorlog. *Rohan* vond echter geen groote geestdrift bij zijn geloofsgenooten, en allengs vielen alle Protestantsche steden door geweld, list en omkooperij in handen des konings. Eindelijk na de capitulatie van Montpellier (21 October 1622) volgde een algemeene vrede, waarbij het Edict van Nantes bekrachtigd, maar het recht tot het houden van vergaderingen aan de Protestanten ontnomen werd. Het Hof bekommerde zich evenwel zoo weinig om de bepalingen van dit verdrag, dat de Protestanten gebruik maakten van de verwikkelingen der regeering in Italië, om in het begin van 1625 de wapens weder op te vatten. *Soubise* overwon met een scheepsmacht, door de stad La Rochelle uitgerust, bij herhaling de zwakke koninklijke vloot. De kardinaal *de Richelieu*, die aan het hoofd der zaken stond, zag zich zelfs genoodzaakt, den vrede aan te bieden, die van de hand gewezen werd. Daarom nam hij het besluit, zich van La Rochelle, het belangrijkste bolwerk der Protestanten, meester te maken. Nadat hij van gehuurde Engelsche en Nederlandsche schepen een eskader gevormd had, behaalde *Montmorency* in September 1625 een beslissende overwinning op de van bondgenooten verstoken verdedigers van La Rochelle, waarna door tusschenkomst van Engeland den 5den Februari 1626 de vrede gesloten werd. Weldra echter was men er te La Rochelle van onderricht, dat de kardinaal aanstalten maakte, om de stad in zijn macht te brengen. De daar aanwezige Protestanten zochten bescherming en ondersteuning bij *Karel I*, koning van Engeland, en deze zond hun in Juli 1627 een vloot van 40 schepen met 10 000 man, onder aanvoering van den hertog *van Buckingham*. Doch de geringe bekwaamheid van dezen, het ontbreken van ervaren bevelhebbers en de vrees der overige Protestanten voor een algemeenen oorlog verlamden de kracht dezer onderneming. Den 10den Augustus nam de belegering van La Rochelle, in tegenwoordigheid van den koning en van den kardinaal, een aanvang. Nadat de Engelschen den 8sten November van het eiland Ré verjaagd waren, deed *Richelieu* de stad ook van de zeezijde insluiten door een dam, met verbazend groote moeite en kosten in zee opgeworpen. De belegerden verdedigden zich met dapperheid, maar waren aan groot gebrek ter prooi. In Mei 1628 vertoonde zich, onder het bevel van graaf *Denbigh*, een Engelsche vloot, die evenwel na verloop van weinige dagen moest aftrekken. Een andere van

Digitized by Google

140 schepen, in September onder den onbekwamen graaf *Lindsey* te hulp gezonden, kon ook niets uitrichten. De bitterste nood dwong eindelijk den 28sten October 1628 La Rochelle tot de overgave. Van de 24000 inwoners waren slechts 4000 in een uitgehongerden toestand overgebleven; deze ontvingen volledige amnestie, doch de stad verloor haar voorrechten en vestingwerken. Nog altijd was *de Rohan* meester van een aantal versterkte plaatsen, zooals Nîmes, Montauban en Castres, doch ook hij moest den 27sten Juni 1629 te Alais een verdrag sluiten en zich op dergelijke voorwaarden overgeven. Nu waren de Protestanten geheel en al weerloos en aan de willekeur van *Richelieu* onderworpen, die evenwel hun gewetensvrijheid weinig beperkte. Eerst *Lodewijk XIV*, op gevorderden leeftijd tot femelarij overhellend, liet zich door mme *de Maintenon* en zijn biechtvader *Lachaise* overhalen, om de Protestanten te vervolgen (zie *Dragonades*). Langzamerhand ontnam hij hun gelijkheid voor de wet, en na den dood van *Colbert* (1684) beraamde hij, met den kanselier *Letellier*, plannen om hen uitteroeien. Krijgsbenden, door monniken vergezeld, trokken nu door de zuidelijke gewesten, noodzaakten de inwoners hun geloof af te zweren, haalden de kerken omver en doodden de predikanten. Honderdduizenden Protestanten namen de vlucht naar Zwitserland, de Nederlanden, Engeland en Duitschland, waar men hen met open armen ontving. Vruchteloos poogde *Louvois* door bewaking der grenzen de emigratie te beletten. Velen ook omhelsden in schijn den R. Katholieken godsdienst maar zij werden bij het geringste bewijs van terugkeer tot het Protestantisme zonder verschooning terechtgesteld. Toen *Lodewijk* eindelijk meende, dat de ketters verdelgd waren, hief hij het Edict van Nantes op (23 October 1685). Dit was de aanvang van een nieuwe vlucht en van nog vreeselijker vervolging der Protestanten. Uit de omstreken van Nîmes namen duizenden de wijk naar het Cevennesgebergte, om er de godsdienstoefening voort te zetten, en in 1702 nam de oorlog der Camisards (zie aldaar) een aanvang, die onder de vreeselijkste gruwelen tot 1705 voortduurde. Het Hof, door den Spaanschen Successie-Oorlog bedreigd, maakte ten slotte een einde aan den strijd, schonk amnestie en bemoeilijkte de Protestanten niet lang in het heimelijk voortzetten der godsdienstoefeningen. Frankrijk had meer dan een millioen van zijn vlijtigste, welvarendste en bekwaamste burgers verloren, en omstreeks 2 millioen waren, in spijt der vervolgingen, getrouw gebleven aan hun geloof.

De rust, die de Protestanten in het daarop volgende tiental jaren genoten, deed vooral in Provence en Dauphiné hun aantal aanmerkelijk toenemen. Dientengevolge echter liet *Lodewijk XV*, op aandrang der Jezuïeten, in 1724 een gestreng Edict tegen hen uitvaardigen, doch deze maatregel was in strijd met den geest des tijds. Een Edict van 1752 verklaarde het huwelijk en den doop der Protestanten onwettig en verordende, dat deze plechtigheden door een R. Katholieken geestelijke moesten geschieden. De emigratie, welke hierdoor opnieuw ontstond, wekte echter zelfs bij de R. Katholieken zooveel weerzin, dat genoemd Edict ingetrokken werd en de vervolging ophield. Beschaving en verlichting traden voor hen in het strijdperk; mannen als *Montesquieu* en *Voltaire* rieden tot verdraagzaamheid, en *Lodewijk XVI* erkende door een Edict van 1787, dat echter eerst in 1789 uitgevaardigd werd, de rechtsgeldigheid van het huwelijk en den doop der Protestanten en herstelde hen in hun burgerlijke rechten, hoewel zij nog altijd van het bekleeden van openbare ambten en bedieningen bleven uitgesloten. Doch hoewel in 1789 een voorstel tot volkomen emancipatie der Protestanten in de Nationale Vergadering verworpen werd, namen er Protestanten, zelfs Protestantsche godsdienstleeraars, zitting, terwijl de Vergadering in 1790 de teruggave beval van alle sedert *Lodewijk XIV* verbeurd verklaarde goederen der niet-R. Katholieken. De „Code Napoléon" schonk aan de Protestanten in Frankrijk dezelfde burgerlijke en staatkundige rechten als aan de R. Katholieken. Ofschoon later de grondwet, door de *Bourbons* uitgevaardigd, de vrijheid van den Protestantschen eeredienst waarborgde en den Staat zelfs verplichtte tot bezoldiging der leeraars, werden de Protestanten gedurende de Restauratie meermalen verdrukt en vervolgd. In de zuidelijke provinciën, bepaaldelijk in het departement du Gard, veroorloofde zich het gemeen, aangehitst door ultra-koningsgezinden en dweepzieke priesters, bloedige uitspattingen ten opzichte der Protestanten. Eerst de Juli-omwenteling van 1830 bracht hun volkomen vrijheid en deze bleef er tot heden gehandhaafd.

Hugenootenoorlogen. Zie *Hugenooten*.

Hugenootenstijl noemt men den bouwstijl, dien de uit Frankrijk verdreven Hugenooten in ons land en Duitschland verbreid hebben. Hij kenmerkt zich door eenvoud. De stadsgedeelten, in dien stijl opgetrokken, hebben breede en rechthoekige wijken; de kerken zijn grootendeels voor den Protestantschen eeredienst gebouwd. In ons land is *Menno van Coehoorn* de beste vertegenwoordiger dier richting.

Hugenpoth tot den Beerenclauw, *Jean Baptist*, baron *van*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Boxmeer den 10den Januari 1816, promoveerde te Leiden in de rechten, werd eerst substituut-officier, toen officier van justitie te Eindhoven, vervolgens advocaat-generaal bij het Provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant en eindelijk raadsheer in genoemd Hof. Tevens werd hij benoemd tot kamerheer des konings in buitengewonen dienst. Behalve een dissertatie schreef hij: „De kloosters in Nederland aan de grondwet getoetst" (1861, onder den schuilnaam *Robert Pays*), „Onderwijs! Petitiën. Open brief aan den Raad der gemeente 's Bosch" (1863), „Hoe en wat? Staatkundige beschouwingen" (1864), „Inleiding tot de waarheid in staatsbeleid" (1865), „De gemeente, hare vrijheid en hare financiën" (1867), „Onze volksvermaken" (1868), „Welke richting behoort gegeven te worden aan de opvoeding der vrouw?" „Een droom" (1867), en „De revolutie" (1871), alsmede het opstel „Anti" in „De Gids" van 1876. Vooral zijn boek: „De kloosters in Nederland" baarde groot opzien. Hij overleed te 's Hertogenbosch in 1878.

Huggins, *William*, een Engelsch natuurkun-

Digitized by Google

dige, geboren te Londen den 7den Februari 1824, stichtte in 1855 een astronomisch observatorium in Tulse Hill, hield zich bezig met het waarnemen van dubbelsterren en planeten en bepaalde zich sedert 1862 bij een onderzoek der hemellichamen met behulp der spectraalanalyse. Op dit gebied heeft hij veel belangrijks geleverd. Nadat hij de spectra van 26 scheikundige elementen bestudeerd en in teekening gebracht had, nam hij met *Miller* de spectra waar van meer dan 50 sterren en vergeleek die met de spectra van aardsche zelfstandigheden. Vooral stelde hij den gasvormigen toestand vast van onderscheiden nevelvlekken en merkte op, dat zij hoofdzakelijk bestaan uit stikstof en waterstof. Later onderzocht hij de spectra van kometen, maakte gebruik van de spectraalanalyse tot bepaling van de eigen beweging der sterren, vestigde zijne aandacht op de protuberancen en poogde de hoeveelheid warmte vast te stellen, die van de vaste sterren onze aarde bereikt. Hij schreef „Spectrum analysis, applied to the heavenly bodies" (1866), „On the spectra of some of the fixed stars and nebulae" (1863—1868), „Further observations on the spectra of some of the stars and nebulae"(1868) en „Atlas of representative stellar spectra" (1900).

Hughes, *Thomas*, een Engelsch schrijver, geboren te Uffington (Berkshire) den 20sten October 1823, studeerde te Oxford en wijdde zich te Lincoln's-Inn aan de studie der rechtsgeleerdheid. Sedert 1848 is hij als pleitbezorger werkzaam en hield zich in zijn vrije uren bezig met letterkundigen arbeid, schreef artikels voor „Magazine's" en „Review's" en maakte zich bekend door „Tom Brown's schooldays" (3 dln., 1856), die een levendige schildering geven van den toestand der scholen in Engeland. Zij werden gevolgd door: „Tom Brown at Oxford" (1861). Ook beschreef hij zijn tochten door het westen van Engeland in „Scouring of the white horse" (1858). Na de ontbinding van het Parlement in 1865 werd hij lid van het Lagerhuis, wat hij tot 1874 bleef. Hij schreef in dien tijd „Alfred the Great" (1869), „The old Church, what shall we do with it?" (1878) en „The manliness of Christ" (1879). In 1880 stichtte hij in den Noord-Amerikaanschen staat Tennessee de kolonie Rugby, die echter wegens financieele moeilijkheden weer opgeheven werd. Later verscheen van hem „A memoir of Daniël Mc Millan"(1882), „Life of Bishop Fraser" (1887), „Livingstone" (1889), „Loyola and the educational system of of the Jesuits" (1892) en „Vacation rambles" (1895). Hij overleed te Brighton den 23sten Maart 1896.

Hughes, *David Edwin*, de uitvinder van den letterdruktelegraaf en van den mikrofoon, geboren te Londen den 16den Mei 1831, vertrok in 1838 met zijn ouders naar Virginia en werd reeds in 1850 professor in de muziek aan de hoogeschool te Barndstown (Kentucky). Tevens legde hij zich toe op de natuurkunde, legde in 1853 zijn betrekking neer en begaf zich naar Bowlinggreen om zijn tijd te besteden aan het vervaardigen van een nieuw telegraaftoestel, waardoor men met een enkelvoudigen stroom de depêches in dezelfde Latijnsche schrifttеekens zou kunnen overseinen, waarin zij waren opgesteld. Bij de oplossing van dit vraagstuk veroorzaakte de noodzakelijkheid, om het seingevende en seinontvangende toestel in een volkomen overeenstemmende, gelijkmatig snelle beweging te brengen, het voornaamste bezwaar. Het gelukte hem echter in 1854, dit te boven te komen. In dat jaar deed hij te Louisville zijn eersten typendruktelegraaf vervaardigen en in 1855 ontving hij daarvan octrooi. Weldra ontstond te New York een maatschappij, die dit toestel in gebruik bracht. Na 1857 was hij een paar jaar in Engeland om ook daar zijn toestel in te voeren, maar die poging was vruchteloos. Zij gelukte echter in 1860 in Frankrijk, en na dien tijd kwam zijn seintoestel bijna in geheel Europa in zwang. Het Internationaal Congres voor Telegraphie besloot in 1868, dat alle internationale telegrammen slechts door middel der toestellen van *Hughes* en van *Morse* zouden verzonden worden. Later vestigde zich *Hughes* te Londen en hield er zich bezig met de verbetering van den telefoon. Het onderzoek van *William Thomson* over de verschillende omstandigheden, die invloed hebben op de vermeerdering van den weerstand der geleiding, spoorde *Hughes* aan tot proefnemingen, om dien weerstand door middel van klanktrillingen te versterken en deze op den telefoon over te brengen. De uitkomst dezer proeven was de uitvinding van den mikrofoon, die door middel van een galvanische batterij en van een telefoon het zwakste geluid waarneembaar maakt voor 's menschen oor. *Hughes* overleed te Londen den 22sten Januari 1900.

Hugi, *Franz Joseph*, een Zwitsersch natuurkundige, geboren den 23sten Januari 1796 te Grenchen in het kanton Solothurn, ontving aldaar zijn opleiding en studeerde 4 jaar te Landshut, waarna hij eenigen tijd te Weenen doorbracht. Van een reis door het zuidoosten van Duitschland en door Hongarije in zijn geboorteplaats teruggekeerd, stichtte hij het kantonnaal Genootschap voor Natuurlijke Historie en legde er den grondslag voor een museum, hetwelk hij in 1830 afstond aan de stad Solothurn. Daarenboven deed hij er in 1836 een botanischen tuin aanleggen. Nadat hij eenigen tijd de betrekking had bekleed van directeur van het weeshuis en leeraar aan de normaalschool te Solothurn, werd hij er benoemd tot hoogleeraar aan het lyceum, doch zijn overgang tot het Protestantisme bezorgde hem in 1837 zijn ontslag. Op herhaalde tochten, die hij jaarlijks door het Juragebergte en de Alpen ondernam, beijverde hij zich, waarnemingen te doen omtrent de gletschers, terwijl hij tevens het geognostisch en palaeontologisch kabinet te Solothurn verrijkte. In het buitenland maakte hij zich vooral bekend door zijn geschriften: „Ueber das Wesen der Gletscher" (1842) en „Die Gletscher und die erratischen Blöcke" (1843). In 1835 deed hij een wetenschappelijke reis door een gedeelte van Noord-Afrika, Sicilië en Italië. Hij schreef nog „Grundzüge zu einer allgemeinen Naturansicht" (1841), „Naturhistorische Alpenreisen" (1830) en een groot aantal verhandelingen in de „Denkschriften" van het Zwitsersch Natuurkundig Genootschap. Hij overleed te Solothurn den 25sten Mei 1855.

Hugo, *de Groote* of *de Abt*, graaf *van Parijs*

Digitized by Google

en hertog *van Francia*, een zoon van graaf *Robert van Parijs*, was sedert 923 de machtigste heerscher in Noord-Frankrijk, en slechts godsdienstige overwegingen moeten hem weerhouden hebben zelf de kroon aan te nemen. Na den dood van zijn zwager, koning *Rudolf*, stelde hij (936) den Karolinger *Lodewijk IV d'Outremer* als koning aan en verkreeg voor zich Bourgondië. Toen *Lodewijk* zich tegen zijn voogdijschap verzette, nam hij hem in 945 gevangen; keizer *Otto I*, beider zwager, legde in 946 den twist bij. Ook na *Lodewijk's* dood (954) maakte hij geen aanspraak op den troon, die nu aan *Lodewijk's* zoon *Lotharius* kwam. *Hugo* overleed in Juni 956.

Hugo Capet, de stichter van het Capetingische Huis, graaf *van Parijs* en hertog *van Francia* (956—996), was een zoon van den voorgaande en stelde zich, evenals zijn vader, in den beginne ermede tevreden de machtigste onder de rijksgrooten te zijn. Toen *Lotharius* in 986 door den kinderloozen *Lodewijk V* opgevolgd werd, en deze nog in hetzelfde jaar overleed, liet *Hugo* zich te Senlis door de rijksgrooten tot koning uitroepen en den 3den Juli 987 te Reims kronen. Wel was er nog een broeder van *Lotharius*, *Karel*, over, deze was echter een Duitsch vasal, daar *Otto II* hem met Neder-Lotharingen beleend had. *Karel* veroverde Laon en Reims, werd hier echter door *Hugo* belegerd, tot overgave gedwongen en overleed in gevangenschap in 991. *Karel's* zonen maakten geen aanspraak op den Franschen troon. *Hugo*, die Aquitanië verloor, overleed den 24sten October 996.

Hugo, koning van Italië (926—947), was van Karolingische afkomst, drong zich als koning op van Neder-Bourgondië, in de plaats van zijn neef *Lodewijk III*, en nam in 925 ook diens aanspraken over op Italië tegen *Rudolf II* van Opper-Bourgondië. Tot koning gekroond (926), verzoende hij zich met *Rudolf*, wien hij in 929 Neder-Bourgondië, in ruil voor Italië, afstond. Hij trachtte nu (932) door een huwelijk met *Marozia*, dochter van *Theodora*, Rome en de keizerskroon te verkrijgen, maar hij werd door *Marozia's* zoon *Alberich II* verjaagd. Tegen zijn bestuur verhief zich in 945 de Lombardische adel onder *Berengarius II* van Ivrea en riep *Otto I* te hulp, voor wien *Hugo* vluchtte. Hij overleed te Arles in 947.

Hugo, *von Trimberg*, een Duitsch dichter, geboren in de eerste helft der 13de eeuw in het dorp Trimberg, niet ver van Würzburg, werd in 1260 benoemd tot magister en rector eener school in een voorstad van Bamberg. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door het vervaardigen van den „Renner", een leerdicht, hetwelk hij in 1300 voltooide. Het bevat een schets der zeden van die dagen en vooral een berisping van de toen heerschende gebreken. Dit gedicht onderscheidt zich door vele voorbeelden, gelijkenissen, fabels en verhalen en geeft getuigenis, dat *Hugo* een groote belezenheid en toen reeds heerschappij over de Duitsche taal bezat. De „Renner" is in het licht gegeven door het Historisch Genootschap te Bamberg in 3 stukken (1833—1836, nieuwe druk, 1904). Ook is dit leerdicht bewerkt in 1549 (maar niet door *Sebastian Brant*) in Protestantschen geest. Andere werken van *Hugo*, zooals de „Samner" (Sammler), zijn verloren gegaan.

Hugo, *Hermannus*, een Zuid-Nederlandsch letterkundige, geboren te Brussel den 9den Mei 1586, studeerde te Leuven en verwierf er den graad van meester in de vrije kunsten, bepaalde zich vervolgens bij de godgeleerdheid, begaf zich in 1605 in de Orde der Jezuïeten en onderwees gedurende 5 jaar de taal, dichtkunst en welsprekendheid te Antwerpen. Nadat hij in 1613 de priesterwijding ontvangen had, was hij 6 of 7 jaar prefect der klassen te Brussel, werd toen biechtvader van *Philips van Aremberg*, heer *van Aerschot*, vergezelde dezen naar Spanje en werd na zijn terugkeer benoemd tot biechtvader en aalmoezenier van *Ambrosio Spinola*. Hij stond dezen ter zijde in verschillende bloedige gevechten en legde daarbij een bewonderenswaardigen moed aan den dag. Toen de pest in het leger uitbrak, zorgde hij voor de zieke soldaten, doch werd eindelijk (11 September 1629) het slachtoffer van zijn zelfverloochening. Van zijn werken vermelden wij: „De prima scribendi origine et universa rei literariae antiquitate" (1617), ook in het Fransch vertaald, „De vera fide capessenda contra Balthasarum Meisnerum lutheranum et Henricum Brandium calvinistam etc." (1620), „Pia desideria" (1624 en later bij herhaling), ook in het Fransch, Nederlandsch, Spaansch, Engelsch, Hoogduitsch en Italiaansch, „Obsidio Bredana" (1626), eveneens in verschillende talen overgezet, „De militia equestri antiqua et nova" (1630), „Vita P. Caroli Spinolae" (1630) en „Vita Joannis Berchmanni etc." (1630). Ook heeft hij eenige handschriften, waaronder een „Historia Bruxellae" in 3 deelen nagelaten.

Hugo, *Gustav*, een Duitsch jurist, geboren te Lörrach in Baden den 23sten November 1764, ontving zijn opleiding te Montbéliard en te Karlsruhe, studeerde te Göttingen in de rechten, de wijsbegeerte en de geschiedenis en werd in 1786 de leermeester van den erfprins *Leopold Friedrich Franz von Dessau*. Hij verwierf grooten roem door de uitgave der „Fragmenta" van *Ulpianus* in 1788, werd in dat jaar buitengewoon, in 1792 gewoon hoogleeraar in de rechten aan de hoogeschool te Göttingen, verkreeg daarna den titel van „Geheim Justizrath" en overleed den 15den September 1844. De beoefenaars van het Romeinsch recht zijn aan hem, *Haubold* en *Savigny* veel verschuldigd. Zijn hoofdwerk is „Lehrbuch eines civilistischen Kursus" (7 dln., 1792—1821). Verder schreef hij: „Civilistisches Magazin" (6 dln., 1814—1837), en „Beiträge zur civilistischen Bücherkenntnis der letzten 40 Jahre" (3 dln., 1828—1845).

Hugo, *Victor Marie*, een Fransch dichter en prozaschrijver, werd geboren te Besançon, waar zijn vader, toen kolonel, later generaal, in garnizoen lag, den 26sten Februari 1802 en bracht zijn kindsheid gedeeltelijk door bij zijn moeder *Sophie Trébuchet* in een nonnenklooster te Parijs, gedeeltelijk in Italië en Spanje bij zijn vader, die hem voor den militairen stand bestemde. Terwijl de knaap zich toelegde op de wiskunde, ontwaakte zijn dichterlijke geest. Reeds in 1817 dong hij naar den Academischen prijs met het gedicht „Les avantages de l'étude", kreeg een eervolle vermelding en ontving van zijn vader de vergunning

Digitized by Google

om de militaire loopbaan met de letterkundige te verwisselen. In de jaren 1819 tot 1821 verwierf hij bij de Académie des jeux floraux te Toulouse telkens den prijs met de oden: „Les vierges de Verdun", „Le rétablissement de la statue de Henri IV", en „Moïse sur le Nil". Spoedig daarop volgden zijn „Odes" (1821), die, klassiek van vorm, romantisch van richting, godsdienstig en koningsgezind van kleur, door hun welluidenden toon een diepen indruk maakten. Hij verwierf daardoor de gunst der koningsgezinde partij, en *Lodewijk XVIII* schonk hem een jaargeld. Onwillekeurig echter geraakte hij in den liberalen stroom; zijn „Odes et ballades" (1826) gaven daarvan getuigenis. Ook nam hij afscheid van de klassieke vormen en deed de romans „Han d'Islande"(4 dln.,1823)en„Bug Jargal"(1826)in het licht verschijnen. Bepaaldelijk verwierp hij nu de klassieke richting bij de uitgave van zijn drama „Cromwell" (1827), terwijl hij in de voorrede van dit stuk de aesthetische theorie der nieuwe richting ontwikkelde. Naar zijn inzien moest het drama geboren worden uit een vereeniging van het verhevene met het groteske en den stempel dragen van onzen tijd. „Cromwell" was niet voor het tooneel bestemd, doch ondervond als letterkundig voortbrengsel veler afkeuring.

In 1828 gaf *Victor Hugo* een nieuwen bundel oden, „Les Orientales", in het licht en bewees daardoor zijn meesterschap over taal en maat. Zij werden door sommigen hemelhoog verheven, terwijl anderen betuigden, dat de opgeschroefde klinkklank slechts diende om de armoede aan denkbeelden en het gemis van alle gevoel te bedekken. De bewonderaars des dichters verlangden iets dergelijks voor het tooneel, en deze schreef het drama „Marion Delorme", dat door de censuur verboden werd, terwijl de Académie zelfs den bijstand des konings inriep, om de opvoering van „Hernani" te beletten. Dit laatste werd niettemin den 26sten Februari 1830 in het Théâtre Français ten tooneele gebracht, en de voor- en tegenstanders der nieuwe richting werden handgemeen bij die gelegenheid. De eersten behaalden echter de overwinning, het treurspel moest voor het drama wijken, en „Hernani" handhaafde gedurende 10 jaar een eereplaats in den Franschen schouwburg. „Marion Delorme" mocht eindelijk in 1831 worden opgevoerd, doch beantwoordde niet aan de overspannen verwachtingen. Daarentegen werd het drama: „Le roi s'amuse"(1832) na de eerste opvoering van Regeeringswege verboden. Daarop volgden: „Lucrèce Borgia" en „Marie Tudor"(1833),„Angelo"(1835),„Ruy Blas" (1838), „Les Burgraves"(1843), de geschiedkundige roman „Nôtre-Dame de Paris"(1831), de dichtbundels: „Feuilles d'automne"(1831), „Les chants du crépuscule"(1835), „Voix intérieures" (1837) en „Les rayons et les ombres"(1840). Onder de prozaschriften bekleedt „Nôtre-Dame de de Paris", onder zijn dichtbundels de „Feuilles d'automne" met de „Voix intérieures" de eereplaats. Zijn populariteit bezorgde hem in 1841 een zetel in de Académie Française en *Lodewijk Philips* verleende hem in 1845 de waardigheid van pair. Na de Februari-omwenteling (1848) werd hij te Parijs afgevaardigd naar de Constitueerende Vergadering en behoorde er veelmeer tot de monarchale rechter-, dan tot de democratische linkerzijde. Toen hij vervolgens lid werd van het Wetgevend Lichaam, veranderde hij plotseling van richting en schaarde zich weldra onder de vurigste redenaars van de uiterste linkerzijde. Bij den staatsgreep van den 2den December 1851 werd hij op de proscriptielijst geplaatst, zoodat hij met zijn gezin eerst naar België, vervolgens naar Jersey en eindelijk naar Guernsey trok en aldaar bleef, hoewel de amnestie van 1859 hem veroorloofde naar Frankrijk terug te keeren. Zijn „Napoléon le petit" en zijn dichtbundel „Les châtiments", die in 1852 te Brussel uitkwamen en van staatskundigen hartstocht getuigen, werden in Frankrijk verboden. Daarna verschenen van hem: „Oeuvres oratoires"(1852), „Les contemplations"(2 dln., 1856), „La legende des siècles" (4 dln., 1859—1883), „Les misérables"(10 dln., 1862), „William Shakspeare"(1864), „Les chansons des rues et des bois"(1865), „Les travailleurs de la mer"(3 dln., 1866) en „L'homme qui rit"(4 dln., 1869).

Gedurende de groote tentoonstelling te Parijs in 1867 werd zijn drama „Hernani", dat velen reeds vergeten waanden, gedurende 4 maanden elken avond in het Théâtre Français opgevoerd. Toen ten gevolge der gebeurtenissen bij Sédan in September 1870 het tweede Keizerrijk in Frankrijk bezweken was, begaf *Victor Hugo* zich naar het bedreigde Parijs. Ook hij was met vele kortzichtigen dwaas genoeg om te denken, dat Pruisen enkel streed tegen *Napoléon III* en na den val van dezen aanstonds zou terugtrekken. Hij deed dan ook in „Le Rappel" van 12 September een krachtige proclamatie verschijnen, waarin hij de Duitschers opriep om af te zien van een belegering van Parijs, dat hij de stad der steden noemde; zij had echter geen gevolg. Gedurende het beleg der stad behoorde hij, zonder evenwel rechtstreeks aan de communistische beweging deel te nemen, tot de tegenstanders van het Voorloopig Bewind. Na de verovering der stad werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Bordeaux, maar legde er den 8sten Maart 1871 zijn mandaat neder gedurende een onstuimige vergadering, waarin de wettigheid der benoeming van *Garibaldi* betwist werd. Daarna vestigde hij zich te Arcachon, waar hij zijn oudsten zoon *Charles Victor Hugo* door den dood verloor. Niet lang daarna, bij het uitbarsten van den opstand te Parijs, vertrok hij naar Brussel, waar hij in een brief aan den redacteur der „Indépendance belge" van den 26sten Mei 1871 zich tot verdediger opwierp van de Commune te Parijs en een hevigen aanval deed op het Belgisch ministerie wegens zijn weigering om aan de voortvluchtige oproerlingen een schuilplaats te verleenen. Tot in November van dat jaar toefde hij voorts op Jersey, doch verliet alstoen dit eiland, om in persoon bij *Thiers* genade te vragen voor de veroordeelde Communisten. Tevens plaatste hij in „Le Rappel" een republikeinsch manifest, waarin hij op een wedergeboorte van Frankrijk aandrong, nog minder, zooals hij betuigde, om Frankrijk zelf dan om de wereld, inzonderheid om Duitschland, daar Frankrijk het licht der wereld is, hetwelk door Duitschland uitgeblazen werd. Bij de verkiezingen van 1872 was hij candidaat voor Parijs,

Digitized by Google

doch kon de meerderheid niet verkrijgen. Maar al was ook zijn staatkundige rol uitgespeeld, hij liet niet na bij voorkomende gelegenheid over den politieken toestand van Frankrijk te spreken, zooals bijv. in April 1875 bij de begrafenis van *Edgar Quinet*. Den 20sten Februari 1876 werd hij benoemd tot Senator der Republiek en sprak als zoodanig den 16den Mei 1877 een krachtige redevoering uit tot bestrijding van den ultramontaanschen staatsgreep. Met groote eerbewijzen werd hij overladen, toen den 25sten Februari 1880 in het Théâtre Français het halve eeuwfeest werd gevierd der eerste opvoering van „Hernani", alsmede den 26sten Februari 1882, toen een groote volksdemonstratie hem hulde bracht op zijn tachtigsten verjaardag.

Na zijn terugkeer te Parijs verschenen van hem: „L'année terrible" (1872), „Quatrevingt-treize" (3 dln., 1874), „Mes fils" 1874), „Actes et paroles avant l'exil, 1841—1851" (1875), „Actes et paroles pendant l'exil, 1852—1870" (3 dln., 1875—1876), „L'art d'être grand-père" (1877), „L'histoire d'un crime, dépositions d'un témoin" (1877), die in één jaar 65-maal gedrukt werd, „Le papa" (1878), „Actes et paroles depuis l'exil, 1870—1876" (1877) en „La pitié suprême" (1879). Hij overleed te Parijs den 22sten Mei 1885, en zijn stoffelijk overschot werd met groote plechtigheid in het Panthéon bijgezet. Na zijn dood verschenen nog, onder toezicht van *Paul Meurice*, „Oeuvres inédites" (1886), „Théâtre en liberté" (1886), „Toute la lyre" (2 dln., 1889), „Dieu" (gedicht, 1891), „Alpes et Pyrénées; France et Belgique" (reizen, 1890—1892), „Les années funestes" (gedichten, 1898), „Correspondance" (2 dln., 1896—1898), „Choses vues" (2 dln., 1897—1900), „Lettre à sa fiancée" (1901), „Post-Scriptum de ma vie" (1901), en „Dernière gerbe" (gedicht, 1902). Den 26sten Februari 1902 werd zijn honderdste geboortedag van regeeringswege op zeer luisterrijke wijze te Parijs gevierd. Een volledige verzameling van zijn werken verscheen in 1880—1889 (48 dln.,) en 1889 enz. (70 dln.).

Victor Hugo bekleedde als het hoofd der romantische school een bijzondere plaats op het gebied der Fransche letterkunde. Hij heeft voor goed gebroken met de letterkundige traditie, die van de klassieke voorbeelden nog slechts de uiterlijke vormen bezat, en daarvoor de vrije keuze der stof en de ongehinderde beweging van den geest in de plaats gesteld, waardoor hij aan de Fransche dichtkunst nieuwe kracht en nieuw leven schonk. Daarbij was hij een meester over de taal, zooals slechts weinigen. De hierdoor verkregen vrijheid werd intusschen door zijn minder talentvolle navolgers niet zelden misbruikt. Ook valt niet te ontkennen, dat men, vooral in zijn prozaschriften, vaak holle klanken vindt, die nagenoeg niets beteekenen, terwijl men den vindingrijken auteur bewondert, die in zoo vele woorden zoo weinig weet te zeggen. Van den anderen kant treft men onder zijn gedichten vele aan, die wel steeds tot de juweelen zullen behooren van de Fransche poëzie.

Twee broeders van *Victor Hugo* hebben zich eveneens als letterkundigen bekend gemaakt.

Hugo, Eugène, geboren in 1800, en overleden in 1837, vervaardigde een aantal gedichten; en *Jules Abel Hugo*, overleden in 1855, schreef „Histoire de la campagne d'Espagne en 1823" (2 dln., 1824) en „Histoire de l'empereur Napoléon" (1833).

Hugo, Charles Victor, een zoon van *Victor*, geboren te Parijs den 2den November 1826, ontving met zijn broeder zijn opleiding aan het Lycée Charlemagne en beiden traden na de Februari-omwenteling op als dagbladschrijvers. *Charles* was gedurende korten tijd secretaris van *de Lamartine* en tot 1851 medewerker aan het dagblad „L'Evénement", dat door zijn vader geredigeerd werd. Wegens artikelen, waarin hij de doodstraf bestreed, werd hij tot een gevangenzetting van 2 maanden veroordeeld. Na den staatsgreep van 1852, werd hij zoowel als zijn broeder, verbannen. *Charles* schreef: „Le cochon de Saint-Antoine (3 dln., 1857), „La Bohême dorée (2 dln., 1859), „La chaise de paille" (1859) en „Une famille tragique" (1860), terwijl hij het drama „Les misérables", aan den roman zijns vaders ontleend, en het blijspel „Je vous aime" (1861) te Brussel ten tooneele bracht. In 1869 stichtte hij met zijn broeder het ultra-democratisch dagblad „Le Rappel", dat in 1871 geschorst werd. Toen hij den 16den Maart van laatstvermeld jaar een bezoek wilde brengen aan zijn vader te Arcachon, werd hij door een beroerte getroffen en dood in het rijtuig gevonden, dat hem van het spoorwegstation naar de plaats zijner bestemming zou brengen.

Hugo, François Victor, een broeder van den voorgaande, geboren den 22sten October 1828, schreef: „L'île de Jersey" (1857) en „Sonnets de Shakspeare" en een vertaling van al de werken van dien Engelschen dichter (13 dln., 1860—1864). Met *Meurice* deed hij het geschorste dagblad „Le Rappel" weder in het licht verschijnen. Hij overleed den 25sten December 1873.

Hugonia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Geraniaceeën*. Het onderscheidt zich door een ongelijk-5-tandigen kelk, een 5-bladerige bloemkroon met 10 meeldraden en door een uit vijf vruchtbladen gevormde vrucht. Het omvat heesters, die op St. Mauritius en in Oost-Indië groeien. Van de soorten noemen wij: *H. Mystax L.* (*H. obovata Hamilt.*), in Oost-Indië *Modiracanni* geheeten, een heester ter hoogte van 2 tot 5 m. in Malabar en Coromandel te vinden, met tegenovergestelde, van boven achterwaarts gebogen dorens, eivormige, onbehaarde, ongedeelde bladeren en kersvormige door den kelk omgeven, geelachtig roode vruchten.

Huguenin, *Ulrich*, een Nederlandsch artillerie-officier, geboren te Maastricht den 2den Februari 1755, werd reeds als 11-jarige knaap geplaatst als kadet en op zijn 17de jaar tot tweeden luitenant der artillerie benoemd, waarna hij zich op de krijgswetenschap toelegde. In 1782 bracht hij de vestingen Vlissingen en Veere onder generaal-majoor *Doff* in staat van verdediging, werd in 1787 overgeplaatst als adjudant en controleur van den veldtrein in het kamp van Zeist, onder de bevelen van luitenant-kolonel *Gerbade*, ontving in hetzelfde jaar den rang van kapitein en was in 1789 belast met de oprichting eener artillerie- en genieschool te Breda. In 1793 kwam hij aan het hoofd eener compagnie van het korps rijdende artillerie en in 1794 was hij te Amersfoort onder generaal *Paravicini di Capelli* werkzaam aan

Digitized by Google

de versterking der Grebbelinie. Verder voerde hij het bevel over de artillerie in de vesting Naarden, welke hij eerst na herhaalde bevelen van het nieuwe Bewind aan de Franschen overgaf. Als aanhanger van het Huis *Oranje*, nam hij in 1795 zijn ontslag en vestigde zich met zijn echtgenoot en 5 kinderen te Brunswijk. Nadat hij een aanbod van Rusland had afgewezen, kwam hij na een examen, door generaal *Tempelhoff* afgenomen, als kapitein in Pruisischen dienst en werd in 1797 benoemd tot commandant eener compagnie rijdende artillerie te Königsbergen, waar hem tevens het onderwijs der officieren van zijn regiment opgedragen werd. In weerwil van zijn talrijke bezigheden bleef hij zich aan de wiskunde wijden, zoodat in 1803 zijn „Mathematische Beiträge zur weitern Ausbildung angehender Geometer" in het licht verscheen.

In 1804 bevorderd tot majoor, ontving hij in 1805 bevel Danzig in staat van verdediging te brengen. Ook werd hij naar Graudenz gezonden om de artillerie mobiel te maken en het bevel over een divisie van dat wapen op zich te nemen, waarmede hij in 1806 bij het korps van den Russischen generaal *Bennigsen* gevoegd werd en de veldslagen van Pultusk, Altenstein en Pruisisch Eylau bijwoonde. Na het sluiten van den vrede van Tilsit vroeg hij om redenen van gezondheid ontslag en keerde in September 1807 met zijn gezin naar het vaderland terug. Daar verkreeg hij een aanstelling als chef van de 4de divisie van het departement van Oorlog, werd lid van het centraal comité der artillerie en genie en na de inlijving van ons land in Frankrijk luitenant-kolonel. Bij den ommekeer van zaken in 1813 bevond hij zich te St. Omer, doch vroeg aanstonds zijn ontslag en keerde naar Nederland terug, waar hij geplaatst werd als luitenant-kolonel en kort daarna opklom tot kolonel en inspecteur der Belgische artillerie, benevens directeur van de 3de divisie van het ministerie van Oolog. Gedurende den veldtocht van 1815 voorzag hij het leger van materieel en bij de vereeniging van Noord- en Zuid-Nederland organiseerde hij de stapel- en constructiemagazijnen te Antwerpen, waarna hem in 1816 het bestuur van de geschutgieterij te Luik werd toevertrouwd. Toen hij in 1830 deze stad moest verlaten, werd hij directeur der militaire magazijnen te Delft en zorgde ook daar voor de oprichting eener ijzergieterij om in de eerste behoeften der artillerie te voorzien. In 1833 werd hij gepensionneerd en vestigde zich te Nijmegen, waar hij den 7den November van dat jaar overleed. Hij was toen generaal-majoor, ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Utrechtsch Genootschap en lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Examen de la solution du problême de la pression d'un corps exercée sur trois ou plusieurs appuis" (1811), „Verhandeling over de ricochetschoten" (1818), „Verhandeling over het gebruik van gloeiende kogels" (1816), „Verhandeling over de ontwikkeling van eenige trigonometrische reeksen" (1823), „Verhandeling over het Nederlandsche ijzer" (1823), „Het gietwezen in 's Rijks geschutgieterij te Luik" (1826) en „Bijdragen tot het gietwezen in 's Rijks ijzergeschutgieterij te Luik".

Hugues, *Clovis*, een Fransch staatsman, en dichter, geboren te Ménerbes (Vaucluse) den 3den November 1851, was sedert 1869 werkzaam aan radicale bladen en werd in 1870 door den Krijgsraad tot 3 jaar gevangenisstraf en 2000 frs. boete veroordeeld wegens een artikel in „La Fraternité". Vrijgelaten verbond hij zich aan „La Jeune République". Sedert 1881 was hij, uitgezonderd van 1889—1893, steeds lid der Kamer, waar hij tot de uiterste linkerzijde behoorde. In 1888 was hij Boulangist. Hooger dan als staatsman stond hij als dichter, vooral in het bucolisch genre. Hij schreef: „La petite muse" (1877), „Poèmes de prison", „Les soirs de bataille" (1882), „Les jours de combat" (1883), „Les évocations" (1885), „Madame Phaeton" (1888), „La chanson de Jehanne d'Arc" (1899), door de Académie Française bekroond, het drama „Le sommeil de Danton" (1889) en de novelle „Monsieur le gendarme" (1891). Zijn Provençaalsche gedichten stempelden hem tot een der eerste „Félibres". In de laatste tijden had hij als staatsman weinig succes en stelde zich daarom bij de laatste verkiezingen niet meer candidaat. Hij overleed den 11den Juni 1907.

Huid vormt bij menschen en dieren een samenhangende lichaamsbekleeding, die bij de openingen van het lichaam in een slijmvlies overgaat, hetwelk alle aan de oppervlakte uitkomende holten bedekt.

De huid vertoont in doorsnede (zie de afb.) 3 lagen, n.l. de *opperhuid* (epidermis), de *lederhuid* (corium) en het *onderhuidsch celweefsel* (tela cellulosa subcutanea). De belangrijkste van deze is de

Schematische verticale doorsnede door de menschelijke huid.

lederhuid. Zij bestaat uit doorelkander gevlochten bundels bindweefsel en daartusschen netten van elastische vezels. Naar de bovenzijde is het vlechtwerk dichter, doch naar de benedenzijde vormt het ruimer mazen. Men vindt deze evenzeer in het onderhuidsch celweefsel, ook een los vlechtwerk van bundels bindweefsel, welks ruimten met groepen vetcellen aangevuld zijn. Dat vetgehalte wisselt sterk bij verschillende menschen. Bij vette

Digitized by Google

menschen zet zich vooral in *die* laag het vet af, onder de huid van den buik méér dan elders. In het onderhuidsche weefsel vindt men de *zweetkliertjes*, elk bestaande uit een eenvoudige buis, tot een kluwen opgewonden en welker uitvoerbuis door het corium heen spiraalvormig naar en door de epidermis trekt. De dikte der lederhuid is zeer verschillend, doch die van de vetlaag nog veel meer. Op alle plaatsen, waar de huid zich dicht bij de beenderen of kraakbeenderen bevindt, zooals aan den schedel, op het borstbeen enz., is die dikte zeer gering, terwijl zij elders, waar aanmerkelijke vetvorming plaats heeft, zeer groot kan zijn. De gevulde vetcellen in het onderhuidsch celweefsel veroorzaken de bevallige ronding der lichaamsvormen, die men vooral bij het vrouwelijk geslacht opmerkt. De onderste laag van dit celweefsel is gewoonlijk wat vaster en met de daaronder liggende deelen verbonden.

In de bovenste laag der lederhuid worden de vezels van het bindweefsel allengs onduidelijker en eindelijk ziet men aldaar enkel een gelijksoortige, halfdoorzichtige massa, waarin kegelvormige verhevenheden — *gevoelstepels* (papillae) — in de onderste lagen der opperhuid oprijzende. Deze tepels zijn het talrijkst en het meest ontwikkeld op die plaatsen, waar het gevoel het fijnst is, zooals aan de vingertoppen en aan de lippen. Zij zijn afzonderlijk, in rijen of groepsgewijs geplaatst, zoodat onderscheidene dezelfde basis hebben, Elk tepeltje heeft een haarvat, hetwelk naar zijn top opklimt en dan weder afdaalt of ook een gevoelsorgaan, z.g. tastlichaampje, waarin één of meer zenuwvezels eindigen. De tastlichaampjes bestaan uit verschillende, elkander bedekkende schalen, welker lagen gescheiden zijn door een vloeistof. Bij druk op een tastlichaampje drukt waarschijnlijk die vloeistof op de zenuw en wekt zoo een gevoelsgewaarwording op.

De bovenste huidlaag — de opperhuid — is ook zeer verschillend van dikte, doorgaans het dikst onder de voetzolen. Zij bestaat uit een zelfstandigheid zonder bloedvaten en zenuwen, dus zonder gevoel, en dient tot bekleedsel voor de gevoelige lederhuid. Van buiten is zij vast, droog en zelfs hoornachtig, doch naar beneden wordt zij vochtiger en ligt eindelijk als een slijmerige massa op de lederhuid. Men onderscheidt in de opperhuid vier lagen: de buitenste *hoornlaag* (stratum corneum), uit vlakke, verhoornde, kernlooze cellen, dan volgt een dun stratum lucidum van dichte lagen verhoornde plaatjes en dan verscheiden lagen van kernhoudende cellen, de *slijmlaag* geheeten (rete Malpighi). Tusschen deze epidermis en het corium ligt een basaalmembraan. De kleine schubbetjes, welke men van de huid verwijderen kan, zijn brokjes van droge cellengroepen, waaruit de hoornlaag bestaat. Legt men zulke schubbetjes in natronloog, dan zwellen hunne afzonderlijke cellen op en vertoonen zich als bolvormige blaasjes. Het verlies van deze cellen aan de oppervlakte der huid wordt aangevuld door de vorming van nieuwe cellen in het onderste gedeelte der slijmlaag, welke allengs meer naar de oppervlakte komen en daarbij verhoornen, haar ronden vorm verliezen en meer en meer afgeplat worden. Na huidziekten als bijv. roodvonk is de nieuwe vorming dier cellen zeer sterk, zoodat er dan ook een sterke afschubbing of vervelling plaats heeft.

De huid dient tot orgaan van het gevoel, voorts om vloeistoffen uit het bloed te verwijderen door middel van het zweet, dat in de circa 2 millioen zweetklieren afgescheiden wordt en eindelijk tot bekleedsel van de dieper gelegen deelen, terwijl zij tevens gelegenheid geeft tot vorming en ophooping van vet. Ook geschiedt de opneming van zuurstof, voor gezond bloed onmisbaar, gedeeltelijk door de huid. Door hare talrijke bloedvaten met wisselende vulling en de door hen bewerkte zweetafscheiding is de huid tevens een onmisbare regulateur voor de lichaamstemperatuur. Door haar huidsmeer, dat uit vetten, vetzuren, cholesterine, eiwit en zouten bestaat, houdt zij de oppervlakte vet. De reinheid en de doelmatige behandeling van dit belangrijk orgaan staat derhalve in het nauwste verband met onze gezondheid, daar verwaarloozing der huid velerlei ziekten ten gevolge heeft en een volkomen werkelooze huid zelfs den dood veroorzaakt.

De zorg voor de huid moet de strekking hebben om hare fijne poriën niet te laten verstoppen met het vuil der uitwaseming en afschubbing. Men dient die onreinheid door middel van water en zeep of nog liever door baden (minstens elke week één bad) te verwijderen en tevens gedurig van onderkleederen te verwisselen.

Huiden noemt men in den handel de lichaamsbekleeding van grootere dieren (runderen, paarden enz.), die later tot leder verwerkt worden. Zij worden vooral uit Zuid-Amerika en Britsch-Indië naar Europa gevoerd.

Huidklieren. Zie *Huid.*

Huidmondjes noemt men in de plantkunde de spleetvormige openingen in de huid van planten, waardoor de buitenlucht met den gasvormigen inhoud der intercellulaire kanalen in gemeenschap staat.

Huidtepel of *Gevoelstepel.* Zie *Huid.*

Huidworm (*Filaria Medinensis L.*) is de naam van een dunnen, tot een halven meter langen worm, die in de keerkringslanden zijn verblijf houdt onder de opperhuid der menschen. Hij behoort tot de klasse der *Rondwormen* (Nematelmia), tot de orde der *Spoelwormen* (Nematodea) en tot de familie der *Draadwormen* (Strongylida) en wordt in steenachtig Arabië, bij den Ganges en aan de Kaspische Zee, in Abessinië, aan de kust van Guinea en aan die van Guyana gevonden. Zulke wormen kunnen jaren onder de huid aanwezig zijn, zonder dat men er eenig nadeelig gevolg van ondervindt. Wanneer zij echter met gevoelige deelen in aanraking komen, kunnen zij hevige pijnen, zwellingen en stuiptrekkingen veroorzaken. Vertoonen zij zich aan de oppervlakte, dan kan men hen voorzichtig uit het lichaam trekken. De huidworm brengt levende jongen ter wereld, die in gedaante van het moederdier verschillen.

Huidziekten. Ofschoon in vele algemeen bekende infectieziekten als mazelen, typhus, pokken, syphilis enz. de aandoening van de huid een groote rol speelt, treedt zij daar toch tegenover de *algemeene* verschijnselen op den achtergrond en daarom worden die ziekten, al worden zij ook wel *acute exanthemen* genoemd, niet tot de eigenlijke

Digitized by Google

huidziekten gerekend. Eén infectieziekte echter, de *Roos* (*erysipelas*), rekent men er wèl toe, ondanks de zware, algemeene verschijnselen, die niet zelden met deze huidontsteking gepaard gaan. De getroffen deelen der huid zijn rood, gezwollen en pijnlijk, vooral bij aanraking. De zieke plekken teekenen zich met een scherpen rand van de omgeving af en groeien naar de periferie. Vaak zijn ook de lymphevaten in de zieke lichaamsdeelen ontstoken en zwellen de lymphekliеren daar pijnlijk op. Van de huid gaat de erysipelas niet zelden over op de slijmvliezen, vooral van mond, larynx en neus, daar zij meestal op het gezicht voorkomt („*gezichtsroos*"); want de ziekte-kiem, de streptococcus van de erysipelas dringt juist vaak door kleine wonden aan de neusvleugels bijv. binnen en kan dan niet alleen het gezicht en het behaarde hoofd, maar ook de huid van andere lichaamsdeelen treffen. In andere gevallen geven chirurgische of andere wonden den toegang of de kleine wonden in de geslachtsdeelen, door de baring ontstaan. De ziekte gaat met koorts gepaard en kan tot ontsteking van de hersenvliezen aanleiding geven. De niet uitgebreide vormen genezen na eenige weken, maar laten vaak neiging tot recidieven achter. Op het hoofd kan het haar geheel uitvallen, maar groeit meestal weer aan.

De kennis van de huidziekten in engeren zin is vooral door *Hebra* zeer toegenomen. Hij onderscheidt in de huiduitslagen twee soorten, n.l. de primaire, door de ziekte zelf veroorzaakt, en de secundaire, uit de eerste ontstaan. Wij zullen *Hebra's* indeeling volgen en daarbij enkele minder vaak voorkomende of minder gewichtige huidziekten noemen, voor de andere naar de bijzondere artikelen verwijzend (*Zie Eczeem, Erytheem, Lupus, Lepra*). Onder de primaire onderscheidt *Hebra*:

1. De *vlek* (*macula*). Deze kan ontstaan door overvulling der bloedvaten, hetzij van tijdelijken, hetzij van blijvenden aard. Tot de eerste soort behoort het *Erytheem* en de *Roseola*, die met den vinger voor een oogenblik is weg te drukken en bij mazelen, roodvonk, syphilis enz. optreedt. Tot de blijvende behooren de *moedervlekken*, die echter ook vaak door ophooping van kleurstof ontstaan. Ook bloeduitstortingen geven vlekken, zooals de beet van de vloo. Grootere bloeduitstortingen vindt men bij de *Purpura rheumatica*, die voornamelijk aan de onderbeenen voorkomt en meestal met rheumatische gewrichtspijnen gepaard gaat. Die vlekken verdwijnen langzamerhand na allerlei kleursveranderingen; een zwaardere vorm, de *purpura haemorrhagica* gaat met bloedingen uit de slijmvliezen gepaard.

2. De *papel* (*papula*), die zich door lokale celophooping boven het niveau der huid verheft. Meestal is de omgeving van de uitvoerbuis der haarzakken de zetel der exsudatie. Komt het tot ontsteking van de haar- en smeerfollikels en hun omgeving, dan spreekt men van *puistje* (*acne*), die vaak door *Comedonen* wordt veroorzaakt. Zoo noemt men het dik geworden afscheidingsprodukt der smeerklieren, dat in de uitlooziugsbuizen vastzit en er als wormpjes uitgedrukt kan worden. Grootere papels heeten *knobbels* (*tuberculum*). Door uittreding van serum uit het bloed in de huidweefsels ontstaat:

3. De *urtica*, als een roode of bleeke, min of meer doorschijnende verhevenheid op de huid. De meest bekende vorm ervan is de *netelroos*, welks vlekken een paar cm. groot kunnen zijn en soms samenvloeien. Zij gaat gepaard met hevige jeuk, waarbij de prikkel van het krabben nieuwe plekken opwekt. Terwijl bij de gewone urtica de uitslag in eenige uren komt en gaat, bestaat er ook een chronische vorm, waar die telkens weer opschiet en de patiënt door de voortdurende jeuk en slapeloosheid zeer achteruitgaat. De netelroos dankt zijn naam aan den brandnetel, die denzelfden uitslag opwekt, en kan door allerlei uit- of inwendige prikkels veroorzaakt worden, althans bij bepaalde personen, die er een praedispositie voor hebben. Bij hen kan de beet van één vloo voldoende zijn of een ander jeukende uitslag, die aanleiding geeft tot krabben. Bij anderen weer zijn het bepaalde spijzen of vruchten, bijv. aardbeien, die een netelroos opwekken, welke dan meestal gepaard gaat met stoornissen van maag of darm

4. Bij het *blaasje* (*vesicula*) worden de bovenste epidermislagen door een uitstorting van vocht (*exsudaat*) opgelicht in den vorm van blaasjes, welker inhoud eerst doorschijnend is, maar later etterig wordt. Zijn die blaasjes tot bepaalde groepen gerangschikt, dan spreekt men van *gordelroos* (*herpes zoster*). Hier barsten zij spoedig en laten een korstje achter, maar het eigenaardige is, dat zij zich altijd houden aan het gebied van een bepaalde huidzenuw, of, bij verdere verbreiding, overspringen op het huidgebied van de volgende zenuw en dat zij altijd éénzijdig zijn. Zoo omgeven zij de borst van ruggewervels af tot borstbeen toe als een halve gordel wanneer zij op het gebied der tusschenribszenuw opkomen. Ook volgen zij vaak een tak van den nervus trigeminus in het gezicht of bepalen zich tot een ander zenuwgebied, en zijn, behalve bij kinderen, altijd gepaard met hevige zenuwpijnen op dat terrein. Gewoonlijk is de aandoening na eenige weken over, maar die pijnen kunnen nog veel langer duren.

Enkele vormen van *herpes*, zooals de *herpes facialis* aan mond en neus enz., en de *herpes genitalis* op de geslachtsorganen, hebben niets met de uitbreiding eener zenuw te maken, evenmin als de *herpes febrilis* bij koortsen. Geheel afzonderlijk staat de *ringworm* (*herpes tonsurans*), de woekering van een schimmel, de *trichophyton tonsurans*, in de huid of haren. Door de woekering in de bovenste lagen der epidermis worden die in schilfers afgestooten onder matige zwelling, terwijl getroffen haren broos worden, en getroffen nagels brokkelig. Op onbehaarde huid vormt de herpes tonsurans ronde schijven, het centrum met schilfers bedekt, welke schijven door samenvloeiing kringen kunnen vormen, vandaar de naam van ringworm. Woekert de schimmel op het behaarde hoofd, dan breken de haren op de zieke plaatsen dicht bij de huid af, zoodat zij als stoppels tusschen de korsten staan. Ook de haren in de omgeving verliezen hun glans en zien er stoffig uit. Hier ontstaan geen kringen.

De *herpes tonsurans* van den baard (*baardworm*), levert wèl vaak kringen en gaat bovendien gepaard met ontstekingsverschijnsels, hetzij

Digitized by Google

als acne-puistjes, hetzij als samenvloeiing van deze tot grootere etterige infiltraten, die den geheelen baard of een groot deel ervan kunnen innemen; de huid, die de infiltraten bedekt, is daarbij meestal rood en bezet met puistjes. Ook vertoont zij ronde opzwellingen met roode, vochtige oppervlakte, die zich door den gemakkelijk onder het mikroskoop te herkennen schimmel *herpes tonsurans* (ook wel *sycosis parasitaria* genoemd) onderscheiden van de *niet* parasitaire sycosis. De laatste is een in ettering overgaande ontsteking van de haarfollikels, vooral van de behaarde deelen van het gezicht. De papels, en later de puistjes, zijn dan ook allen in het midden doorboord door een haar. Ook deze niet parasitaire puistjes kunnen tot infiltraten samenvloeien, bedekt met etterblaasjes, korsten en schilfers. De haren gaan in het verloop dezer chronische ziekte meest verloren, terwijl zij na een parasitaire sycosis allen of bijna allen weer aangroeien. De herpes tonsurans wordt van mensch op mensch, maar ook niet zelden van de huisdieren op den mensch overgebracht en dikwijls door het scheermes van den barbier, vandaar dat zij zoo vaak op kin of wang begint. Soms komen er zelfs bepaalde epidemiën voor. Grooter dan de vesicula is

5. De *blaas* (*bulla*), die den omvang van een ei kan bereiken en later vaak etterig van inhoud wordt. Men vindt zulke groote blaren, die spoedig barsten en erosies achterlaten, bij Pemphigus, die ook wel bij pasgeborenen optreedt. Bij volwassenen is de acute vorm, waarbij onder hooge koorts steeds weer nieuwe blaren ontstaan, zeldzaam, maar gevaarlijk. Meer komt voor de *pemphigus vulgaris* op huid en slijmvliezen, die vaak geneest, maar soms na langen tijd nog recidiveert. Somtijds verloopt ook deze slecht of heeft de huid op de plaats der gebarsten blaren geen neiging tot vernieuwing, zoodat de huid van den patiënt langzamerhand afgeschilferd wordt (*pemphigus foliaceus*) en te gronde gaat.

6. De *puist* (*pustula*) heeft van het begin af etterigen inhoud. De *acne*, den kleinsten vorm, hebben wij bij de papels ontmoet, als infiltratie van de follikels, die meest in ettering overgaat. Het veelvuldigst komen de puistjes in het gezicht voor, n.l. met de puberteitsperiode, nooit vóór deze en duren dan meestal jaren. Meestal gaan zij met comedonen gepaard, en tevens is de afscheiding der smeerklieren overvloedig (*seborrhoe*), waardoor de zieke huid er vet uitziet.

Een acne-puist in het groot is de *furunkel*, die vooral in den nek voorkomt, zeker tengevolge van de prikkeling der huid door den boordrand. Een bepaalde dispositie tot het krijgen van tal van furunkels (*furunculosis*), vindt men vaak bij suikerziekte, bij cachexie en niet zelden bij overigens gezonde personen in de puberteitsjaren. Warme omslagen en het beschermen tegen uitwendige prikkels door een zachte pleister zijn eerst aangewezen; is het centrum van den furunkel in ettering overgegaan, dan moet hij met het mes geopend worden. Van nog meer belang is de chirurgische behandeling van den *Karbunkel*, als het ware een groote furunkel, waarbij het onderhuidsche bindweefsel afsterft en ook de huid in grooteren of kleineren omvang gangreneusch wordt. Hij kan zelfs het leven in gevaar brengen.

Tot de secundaire huiduitslagen rekent *Hebra* de *schilfer* (*squamma*), de *korst* (*crusta*), de *erosie* op de huid en de diepergaande *excoriatie*, de *rhagade* en de *zweer*. Al die vormen nu, de primaire en de secundaire, in allerlei groepeeringen, overgangen en lokalisaties, bouwen de huidziekten op, waarbij nog komen de woekeringen, de gezwellen, de afwijkingen in de kleurstof, de parasieten enz.

Onder de woekeringen behoort de *Elephantiasis* of *olifantshuid* (zie aldaar). Ook de *Vischhuid* (*ichthyosis*) kent men, waarbij nieuwe stukken van epidermisweefsel gevormd worden, welke als witte en dunne of donkere, ruw aanvoelende schubben vast op de huid zitten, zoodat deze op een visch- of slangenhuid gelijken kan. De ziekte is meestal erfelijk en kan zelfs de vrucht in de baarmoeder treffen, zoodat het kind met schubben bedekt geboren wordt en na eenige dagen sterft. Een verharding van de huid zelf vindt men bij *scleroderma*, waarbij zonder eenige ontsteking de huid geheel of gedeeltelijk hard wordt en daarmee hare elasticiteit verliest, zoodat bijv. het gezicht stijf en onbeweeglijk is, de mond nauwlijks geopend kan worden of de ledematen onbruikbaar zijn. Later gaat de zieke huid in atrophie over, zonder daarmee haar elasticiteit terug te krijgen. Tot de meer eenvoudige woekeringen van de huid behoort de *huidhoorn* (*cornu cutaneus*), de *eelt* (*callus*), die een woekering van de hoornlaag alléén is, en de *likdoorn* (*clavus*), uit hetzelfde weefsel gevormd en ook door druk ontstaan, maar in welks midden zich een hoornkegel bevindt, die in een inzinking van de lederhuid indringt. De *wrat* (*verruca*) bestaat uit een hypertrophie van de huidpapillen, met een verdikt epidermisweefsel bedekt. Meestal komt zij in de jeugd voor, maar bij oude menschen komt de *verruca senilis* in talrijke wratten voor op gezicht, nek en rug. Etsingen met rookend salpeterzuur vernietigt de wrat. Tot de zeldzamer huidziekten behooren nog:

Lichen ruber, een chronische ziekte, die de geheele huid kan aantasten en gekarakteriseerd wordt door roode, min of meer jeukende papels, konisch gevormd en aan de punt door epidermisschilfers ruw aanvoelend, of glad en rond en van een kleine inzinking voorzien.

De *Prurigo* levert op de strekzijden der ledematen talrijke kleine, donkere, hevig jeukende papeltjes, die spoedig excoriëeren, terwijl de *Pruritus* eenvoudig een heftige jeuk beteekent, die òf bij andere huidziekten òf op zichzelf voorkomt bij verschillende inwendige ziekten en bij oude menschen ook zonder deze. De *Psoriasis* levert aan de strekzijden der gewrichten en op het behaarde hoofd witte, op elkander gehoopte schubjes op roode, licht bloedenden bodem. Ook op de tong komt zij voor, hier vaak als teeken van syphilis, wat zij altijd is, wanneer zij op handpalm of voetzool zetelt.

Onder de afwijkingen in de kleurstof van de huid behoort het *Albinisme* (zie *Albino*). Tegenover die pigmentatrophiën staat de pigmenthypertrophie, zooals in de *moedervlek* (*naevus*), die soms niet vlak, maar wratvormig en dan met haren is begroeid. Ook de *zomersproeten* (*epheliden*) behooren ertoe, die haast alleen op de onbedekte huiddeelen voorkomen

Digitized by Google

en zich eerst tegen het 6de—8ste levensjaar ontwikkelen, vooral bij roodharige personen met teere huid. Meestal kan men erfelijkheid constateeren. Bij bepaalde toestanden, als zwangerschap of ziekten der geslachtsorganen, treden bij vrouwen tijdelijke opeenhoopingen van pigment op, vooral op voorhoofd en slapen (*chloasma uterinum*); ook bij uitputtende ziekte, bij verschillende huidziekten, bij prikkeling door verschillende stoffen of inwendig gebruik ervan (zooals van arsenicum en van zilverpraeparaten) vindt men dergelijke vlekken.

Huig (Latijn *uvula* = druifje) is een kegelvormig uitsteeksel van het weeke gehemelte. Zij bezit voor haar bewegingen een eigen spier (*musculus azygos uvulae*) en is zeer gevoelig, zoodat bij aanraking met een vreemd voorwerp dikwijls braking ontstaat. Zij is met een slijmvlies bekleed en helpt aan beide zijden de gehemeltebogen vormen.

Huik was een lange mantel, zoowel voor mannen als vrouwen, die tot de voeten reikte en waaraan een kap voor het hoofd bevestigd was, die den vorm had van een hoorn.

In de plantkunde is huik een kapje of mutsje boven de vrucht of urn van bladmossen.

Huilebalk was iemand, die bij een begrafenis gehuurd werd om te huilen; ook wel een van de dienaren des huizes, die het overlijden van een aanzienlijk persoon aanzegde. Verder noemde men aldus een vilten rouwhoed met ronden bol en zeer breeden, slappen rand, die van voren met een koordje, waarvan de drager het einde in de hand hield, omlaag getrokken werd, zoodat hij het aangezicht verborg.

Huilla, een stad in het distrikt Mossamedes der Portugeesche kolonie Angola in West-Afrika, is hoog en gezond gelegen en kan zeer goed door Europeanen bewoond worden. Zij is door een straatweg, die door Humpata (zie aldaar) loopt, met de kust verbonden.

Huillard-Bréholles, *Jean Louis Alphonse*, een Fransch geschiedschrijver, geboren te Parijs den 8sten Februari 1817, was van 1838 tot 1842 hoogleeraar in de geschiedenis aan het lycée Charlemagne aldaar, wijdde zich vervolgens aan oudheidkundige studiën, werd chef eener afdeeling bij het staatsarchief, in 1869 lid van de Académie des Inscriptions en overleed den 23sten Maart 1871. Hij schreef: „Recherches sur les monuments et l'histoire des Normands" (1844), „La fondation de la maison de Souabe dans l'Italie méridionale" (1844), „Vie et correspondance de Pierre de la Vigne" (1864) en „Titres de la maison ducale de Bourbon" (1866). Ook leverde hij een Fransche vertaling van *Matthaeus Paris* onder den titel „Grande cronique de Matthieu Paris" (9 dln., 1840—1841), alsmede „Historia diplomatica Frederici secundi" (12 dln., 1852—1861) en eindelijk „Chronicon Placentinum et chronicon de rebus in Italia gestis" (1857).

Huis is in de ruimste beteekenis van het woord een gebouw, dat tot woonplaats bestemd is voor den mensch. Het is aan alle zijden op duurzame wijze van de buitenwereld afgesloten (wanden en dak) en onderscheidt zich van de hut (of tent) daardoor dat het inniger met den bodem is verbonden, dus niet zoo licht afgebroken en verplaatst kan worden. Het huis, moet niet alleen dienen om de bewoners tegen weer en wind, maar tevens tegen de aanvallen van dieren of de lagen van zijn natuurgenooten te beschermen. Zulk een wijkplaats, woning of huis beantwoordt alzoo aan een bepaalde behoefte en kan naar gelang van het klimaat, van de tijden en zeden zeer verschillend zijn.

Oorspronkelijk werden de huizen zeer waarschijnlijk uit hout opgetrokken (*blokhuis*), daar bijv. de oud-Grieksche steenarchitectuur in vele punten een navolging der houtconstructie te zien geeft. Overigens is van de huizen der oude volken, bijv. der Grieken en Romeinen, zeer weinig bekend. Men meent, dat die der Grieken hoogst eenvoudig waren, terwijl dit volk zijn bouwkunstig genie hoofdzakelijk aan openbare gebouwen, zooals tempels enz. besteedde. De Romeinsche woningen, die wij uit de beschrijving van *Vitruvius*, maar vooral uit de opgravingen te Pompeji en Herculanum kennen, waren prachtig en weelderig ingericht. Door een hoofdpoort kwam men in een voorportaal, dat naar het *atrium*, een gedeeltelijk overdekt binnenplein, voerde. Rondom dit binnenplein bevonden zich de woonvertrekken. Tegenover den ingang had men het voornaamste vertrek, het *tablinum*. Van het atrium ging men in aanzienlijke huizen door een smallen gang in een zuilengang of *peristylum*, die den tuin omsloot. Hier had men dikwijls ook nog vertrekken, zooals de eetzaal, de gezelschapszaal, de keuken enz. Gelijkvloers woonden de eigenaars, terwijl de dienstknechten en dienstmaagden op de verdieping hun verblijf hielden.

De huizen der eerste Christenen kwamen met die der Romeinen overeen met dit onderscheid, dat de kamers der vrouw er niet afgezonderd waren van die van den man. Gedurende de middeleeuwen begon de gedaante der huizen aanmerkelijk te veranderen. Eigenaardig is in dien tijd hunne Romaansche bouworde met groote voorhuizen, waar zich aan weerszijden de woonkamers bevinden, voorts met breede, ruime trappen en bovenverdiepingen met gaanderijen, balkons enz. Allengs kwam er meer licht, de verdeeling werd beter, de inrichting geriefelijker, en reeds de Italiaansche bouwmeesters der 16de en 17de eeuw hebben voortreffelijke huizen doen verrijzen.

Vraagt men in ons klimaat naar de eischen van een goed huis, dan dient in de eerste plaats gelet te worden op de eischen, die tot behoud onzer gezondheid mogen gesteld worden. Het huis moet alzoo dicht zijn en ontoegankelijk voor regen, sneeuw en tocht. Verder moet het droog zijn, in den zomer koel en in den winter warm. De vertrekken moet men onder hooge zolders brengen, en het mag in de kamers niet ontbreken aan licht, noch aan gelegenheid om ze van frissche lucht te voorzien. Voegt men daarbij een smaakvol front, een fraaie deur, een gemakkelijke trap en een aantal vertrekken, dat met de groote van het gezin overeenstemt, dan zal men kunnen beweren een goed huis te bezitten, vooral wanneer ook de inwendige inrichting en verdeeling niets te wenschen overlaten.

Men kan het huis beschouwen als bestaande uit het *fondament*, de *muren* en het *dak*. Het fondament moet sterk genoeg zijn om den last

Digitized by Google

van het geheele gebouw te dragen en tevens bestand tegen de macht van water en vuur, van koude en hitte. De muren of wanden moeten een voldoende dikte hebben en uit hechte bouwstoffen worden opgetrokken, terwijl vooral ook het dak de nauwlettende zorg van den bouwmeester vereischt.

In het uitwendige voorkomen van een huis vordert men eenvoudigheid, evenredigheid en harmonie. Zie verder *Boerenerf*, *Burcht*, *Paleis* en *Woning*.

Huisanker noemt men in de heraldiek een soort gaffel met gespleten uiteinden, die omgebogen zijn (zie de afb).

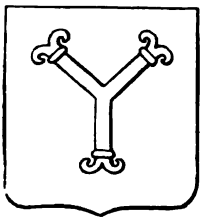

Huisanker.

Huisarbeid, huisindustrie is een vorm van de grootindustrie evenals de fabriek. Worden in de fabriek alle werklieden tezamen gebracht in enkele lokalen van den fabrikant, zoo doet de huisindustrieel daarentegen zijne goederen vervaardigen in de huizen zijner min of meer talrijke arbeiders. De laatste is meer handelsman dan fabrikant, want zijn leiding is niet van technischen aard. Hoe zijne werklieden willen werken, met welke werktuigen, hoe lang, waar en met welke hulpkrachten, laat hem geheel onverschillig. Waarop hij toeziet, is alleen daarop, dat het afgeleverde werk aan minimum-eischen voldoet. Zijn werklieden zijn als het ware kleine ondernemers, die werk voor hun patroon aannemen. Deze laatste koopt in den regel de grondstoffen, die hij aan zijn werklieden ter bewerking geeft. Daarom moet hij evenals elke goede handelsman de kunst verstaan om de beste en voordeeligste adressen te vinden, waar hij zijn grondstoffen kan koopen en tevens voortdurend nieuwe débouchés zoeken.

Huisindustrie is in Nederland reeds lang beoefend. Onze beroemde draperie van Leiden en Utrecht was huisindustrie. In den aanvang der 19de eeuw werd onze linnen-, katoen- en wolweverij voor rekening van fabrikanten door thuiswerkende arbeiders uitgeoefend. In Mei 1891 bedroeg het aantal op handweefgetouwen thuis werkende wollenwevers te Tilburg nog 1355. Onze uitgebreide heeren-confectie te Amsterdam, Rotterdam en Groningen, en een groot deel onzer meubelindustrie is huisindustrie. Toch laat het zich aanzien, dat langzamerhand de moderne huisindustrie het veld moet ruimen voor de fabrieksnijverheid door den drang van de arbeiders zelven of door de hoogere eischen, die door den wetgever aan de woning worden gesteld. En dit zal voor de huisarbeiders in den regel vooruitgang beteekenen. Want de huisarbeider werkt thans bijna altijd in kleine, bedompte vertrekken, welke tevens als woon- en slaapkamer dienen, tegen lage loonen gedurende overmatige arbeidstijden, met behulp van alle handen, die het gezin beschikbaar heeft. De huisarbeid onttrekt de huisvrouw aan hare plichten tegenover haar gezin. Huisarbeid is onvereenigbaar met een gezond en sterk vereenigingsleven, waaraan juist de werkman van de fabrieksindustrie en die van het ambacht verbetering in zijn toestand te danken hebben.

Huisdieren zijn dieren, die tot nut of vermaak der menschen worden geteeld. De voornaamste zijn: hond, kat, varken, rund, buffel, jak, zebra, schaap, geit, rendier, kameel, olifant, lama, paard, muildier, ezel, konijn, kippen, eenden, ganzen, duiven, pauwen, verschillende zangvogels, goudvisschen, bijen, cochenilleluis en zijderups. De teelt der tegenwoordig het meest voorkomende huisdieren is zeer oud. Zij was wel is waar den mensch van het diluviale tijdperk nog onbekend, maar reeds in den jongsten steentijd komt de hond voor, die bijna overal het eerst getemd werd, de geit, het rund en het schaap, eerst later het varken en het paard. Sedert dien tijd heeft zich het fokken van huisdieren, zoowel wat hoeveelheid als hoedanigheid betreft verder ontwikkeld; een groot aantal zelfstandige soorten zijn ontstaan, waarvan de oorsprong moeilijk valt aan te wijzen. Thans wordt de teelt der huisdieren volgens wetenschappelijke regels beoefend en is zij een belangrijk middel van bestaan geworden (zie *Veeteelt*). Vele huisdieren, zooals de kameel en het rendier, zijn tot bepaalde landstreken beperkt, andere, vooral de hond, worden overal gevonden. Ook de oeconomische beteekenis der verschillende huisdieren is in de onderscheiden landen verschillend.

Huisdierentuin is de naam van een hulpmiddel tot verbetering van het fokken van vee. Zulk een inrichting werd in 1668 gesticht door *Julius Kühn* aan het landbouwinstituut, verbonden aan de universiteit te Halle. Daar bracht hij allerlei rassen van huisdieren bijeen, om het overzicht van die rassen gemakkelijk te maken en vooral ook om een doelmatig fokken van vee te bevorderen, terwijl er tevens gelegenheid zou zijn de ziekten van het vee nauwkeurig waar te nemen. In den dierentuin te Halle, die een voortreffelijk hulpmiddel vormt bij het onderwijs, dat nergens elders wordt aangetroffen, vindt men $\pm$ 600 dieren, welke de voornaamste rassen van het rund, het schaap, het paard, den ezel enz. in zorgvuldig uitgezochte exemplaren vertegenwoordigen. De tuin is tevens het eerste proefstation voor stelselmatig onderzoek der veefokkerij en wordt zoowel aan praktische als aan gestreng wetenschappelijke doeleinden dienstbaar gemaakt. De skeletten, de huid en andere deelen der dieren worden na hun dood bewaard en over hun bouw en hun ontwikkeling nauwkeurige berichten verzameld en bij hun photographische afbeeldingen gevoegd, zoodat hier voor een onderzoek omtrent de veefokkerij bouwstoffen voorhanden zijn, welke men nergens elders aantreft.

Belangrijk is vooral het onderzoek, dat men aldaar heeft ingesteld omtrent de bastaarden. Met nauwgezetheid heeft men er de eigenschappen gadegeslagen van den bastaard, afkomstig van den paardhengst en de ezelmerrie. Reeds de Romeinsche schrijvers over den landbouw maken gewag van den muilezel (*Equus Hinnus*) en geven aan den bastaard van den ezelhengst en de paardmerrie den naam van muildier (*Equus mulus*). Schrijvers van lateren tijd vermelden eveneens die beide bastaarden en geven zelfs afbeeldingen van den muilezel en toch werd geen onbetwistbaar bewijs geleverd dat zoodanig dier werkelijk van

Digitized by Google

den paardhengst en de ezelmerrie afkomstig was. Er dienden dus proeven van paring te worden genomen en als gevolg daarvan werd in de huisdierentuin te Halle in 1879 een vrouwelijke muilezel geboren, die allen twijfel omtrent dit schepsel ophief.

Een ander vraagstuk was de betrekking van den yack (*Bos Grunniens*) tot het Europeesche rund (*Bos Taurus*). Tot aan het tijdstip, waarop de „Vorträge über Viehzucht und Rassenkenntnisz" van *H. von Nathusius* in het licht verschenen (1872), waren de natuuronderzoekers eenstemmig van gevoelen, dat de yack, die in de hooglanden van Tibet in het wild, maar ook in een tammen staat voorkomt, een afzonderlijke soort vormt. Alleen met betrekking tot de plaats in het stelsel waren de meeningen verschillend. Terwijl sommigen den yack tot de buffels rekenden voegden anderen hem bij de bisons. Hierover echter was men het eens, dat de yack in geen nauwe betrekking staat tot ons rund (*Bos taurus*). Groot opzien baarde alzoo de verklaring van *Nathusius*, dat hij den yack beschouwde als behoorende tot het rund, omdat het tot nu toe niet gelukt was, kenmerken aan te wijzen, waardoor men dat dier van het rund onderscheiden kon. Het verschil van haar toch zou men kunnen beschouwen als een onderscheid van ras. Om over de juistheid dier verklaring uitspraak te kunnen doen, moest men onderzoeken of de afstammelingen van den yack en het rund onderling vruchtbaar waren. Dit geschiedde in den huisdierentuin. Men verkreeg van een paar volbloed yackstieren en eenige koeien van verschillende rassen een groot aantal bastaarden, namelijk 9 van het mannelijk en 8 van het vrouwelijk geslacht. De dracht duurde gemiddeld 249 dagen en de bastaarden ontwikkelden zich voorspoedig. Het bleek echter, dat zij onderling onvruchtbaar bleven, terwijl de vrouwelijke bastaarden zich vruchtbaar toonden bij paring met shorthornstieren. Die proeven hebben alzoo bewezen, dat de yack en het Europeesche rund verschillende soorten zijn.

Ook heeft men ten behoeve van latere proefnemingen bastaarden gefokt van den Indischen gayal (*Bos frontalis*) met het Europeesche rund.

Merkwaardig zijn verder de proeven, die men genomen heeft door paring van den moeflon (*Ovis musimon*) met het Europeesche schaap (*Ovis aries*). De bastaarden, hierdoor verkregen, droegen reeds bij de oude Romeinen den naam van *umbri*. Sommigen hebben dan ook vermoed, dat de moeflon de stamvader is van het gewone schaap, wat door anderen, vooral ook door *Nathusius* wordt ontkend. Men heeft in den huisdierentuin de paring bevorderd van den moeflon met een groot aantal schapenrassen, zoodat men 145 bastaarden verkreeg. De halfbloedrammen waren vruchtbaar bij paring met gewone schapen en ook met halfbloedooien. Daaruit leidt men af, dat de moeflon en het Europeesche schaap tot dezelfde soort behooren en dat men den moeflon voor den stamvader der schapenrassen zou mogen houden.

Hoogst belangrijk zijn eindelijk de waarnemingen welke men gedaan heeft bij het steppenschaap van zuidoostelijk Europa (*Ovis aries steatopyga Pallas*). Bij dit dier ontbreekt de staart nagenoeg en op de plaats van dezen bevindt zich een van boven met wol bedekt en van onder onbehaard vetgezwel. Dit eigenaardige kenmerk ontstaat volgens het gevoelen van *Pallas* door het gebruik van zoutplanten en bittere kruiden in de steppe, en *Darwin* leidt daaruit de gevolgtrekking af, dat de aard van het voedsel oorzaak kan zijn van de ontwikkeling van zulke eigenaardigheden. Intusschen hebben in den huisdierentuin steppeschapen deze eigenaardigheid tot in het derde geslacht behouden in weerwil van een geheel ander voedsel dan de planten der steppe. Toch is de lichaamsbouw dezer dieren geenszins achteruitgegaan.

Huisen, een gemeente in de provincie Gelderland, 1969 H.A. groot met (1907) 4817 inwoners, ligt, daar zij door den Rijn en de IJsel doorsneden wordt, gedeeltelijk in de Betuwe, gedeeltelijk in de Veluwe en gedeeltelijk in de Lijmers. Zij wordt ingesloten door de gemeenten Arnhem, Westervoort, Duiven, Bemmel en Elst. De bodem, die uit vruchtbare klei bestaat, wordt voor den verbouw van landbouwproducten, van tabak en voor de veeteelt gebruikt.

De stad Huisen, een der oudste bezittingen van Kleef, behoorde afwisselend aan Pruisen en aan Nederland (van 1795 tot 1800 behoorde zij aan Frankrijk), totdat zij, tengevolge van het besluit van het Weener Congres van den 16den Maart 1815 den 12den Juni 1816 voorgoed aan Nederland kwam. De stad, die vroeger onmiddellijk aan den Rijn lag, is nu door een strook weiland van de rivier gescheiden. Zij bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk. Op de plaats van het voormalig kasteel staat thans een Dominikaner klooster.

Huisgezin noemt men de gezamenlijke in dezelfde woning gevestigde bloedverwanten met het dienstpersoneel. Aan het hoofd des huisgezins bevindt zich in den regel een echtpaar, terwijl de grootte afhangt van het aantal inwonende kinderen en andere bloedverwanten, alsmede van dat der aan den dienst des huizes verbonden personen. Zie verder *Bloedverwantschap* en *Familie*.

Huisgoden. Zie *Lares* en *Penates*.

Huishoudscholen zijn scholen, die ten doel hebben, jonge meisjes, praktisch in de werkzaamheden van het huishouden, als koken, wasschen, schoonmaken, naaien, stoppen, verstellen te bekwamen, voor zoover zij daartoe in het ouderlijk huis de gelegenheid missen. Deze inrichtingen zijn als dag- of als avondscholen ingericht. De eerste omvatten alle soorten huisarbeid en zijn slechts voor die meisjes toegankelijk, die over dag over hun tijd kunnen beschikken. De avondscholen worden dus uit den aard der zaak drukker bezocht.

Huisindustrie. Zie *Huisarbeid*.

Huislook (*Sempervivum L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Crassulaceeën*. Het groeit bij voorkeur op rieten daken, oude muren en dergelijke plaatsen en onderscheidt zich door zijn vleezige bladrosetten, waaruit stengels opschieten, die een groot aantal tot bijschermen vereenigde bloemen dragen. De kelk van deze is 2- tot 20-deelig. Er zijn evenveel bloembladeren, welke aan den voet onderling en met

Digitized by Google

2 maal zooveel meeldraden samengegroeid zijn. De *Sempervivums* worden in twee groepen verdeeld, n.l. die met roodachtige en die met geelachtige bloemen.

Tot de eerste behooren: *S. tectorum*, *S. calcareum*, *S. glaucum*, *S. atlanticum*, *S. montanum*, *S. flagelliforme*, *S. pumilum*, *S. arachnoideum*; tot de tweede: *S. Ruthemicum*, *S. grandiflorum*, *S. Heuffelii*, *S. globiferum* en *arenarium*.

De plant heeft meer sierwaarde dan de bloemen, die over het algemeen klein zijn en voor bloemisten weinig waarde hebben. Voor rotsbeplanting, het afzetten van randen, het beplanten van terraria zijn de Sempervivums zeer gewild. Zij groeien op elken grond, verlangen geen zware beschaduwing en zijn niet alle winterhard.

Huismiddelen zijn zoodanige, welke men bij ongesteldheden in huis of onder zijn bereik heeft, om ze aan te wenden zonder een arts te raadplegen, hoewel het ook wel gebeurt, dat de arts zelf zoodanig middel aanbeveelt. Ten onrechte evenwel worden de zoogenaamde geheimmiddelen onder de huismiddelen gerekend. Juist omdat men hun bestanddeelen niet kent, is het gebruik hoogst gevaarlijk. Geheel anders is het met de eigenlijke huismiddelen. Deze toch zijn bekende stoffen, van welke de wetenschap somtijds erkend heeft, dat zij in bepaalde ziektegevallen goede diensten kunnen bewijzen.

Men kan de huismiddelen verdeelen in zoodanige, die *inwendig* en in zulke, die *uitwendig* gebruikt worden. Tot de eerste afdeeling behooren: *stoelgangbevorderende*, zooals honig, slaen ricinusolie, stroop en sodawater; *stoppende*, zooals afkooksels van gerst, saleb, rijst of haver, eiwit, eikelkoffie, eikelcacao en thee; *zweetdrijvende*, zooals warm water, warme melk, warme rijnwijn, vlier- en kamillenthee en koffie met rum; *oplossende bij hoest*, zooals afkooksel van altheewortel en zoethout, thee van IJslandsch en Carragheenmos, water met suiker, eierdooier met suiker, amandelmelk en drop; *maagversterkende*, zooals tinctuur van oranjeschillen en gember; *verkoelende*, zooals koud water, limonade, cremor tartari met water en bruispoeder; *kalmeerende*, zooals water, thee van kamillen en van valeriaan; *opwekkende*, zooals wijn, Hoffmansdroppels en eau de Cologne.

Van de uitwendig gebezigde huismiddelen vermelden wij: de *afleidende*, zooals zuurdeeg, mosterdpap, hand- en voetbaden en Spaansche vliegenzalf; *bloedstelpende*, zooals zwam, fijne spons, aluinpoeder, compressen met koud water en met ijs; *ontstekingwerende*, zooals water en azijn, loodwater, warme pappen van havergort, kamillen, lijnmeel, zemelen, wittebrood en melk, en eindelijk *wondheelende*, zooals pluksel, linnen compressen en verbanden, hechtpleister, Engelsch pleister, collodium, watten en zachte zalven.

Het gebruik van huismiddelen vereischt echter de noodige omzichtigheid, vooreerst omdat sommige niet zoo onschuldig zijn als zij schijnen, dan ook omdat somtijds ongeschikte of zelfs schadelijke middelen worden aangewend, eindelijk ook omdat daardoor wel eens verzuimd wordt tijdig geneeskundige hulp in te roepen in gevallen, waar zulks beslist noodig is.

Huisorde van Oranje is in 1905 ingesteld door de koningin der Nederlanden als hoofd van het Huis van Oranje-Nassau. Grootmeesteres der Huisorde is Hare Majesteit de Koningin. De orde is verdeeld in vijf klassen: Grootkruis, Grootofficier, Commandeur, Officier en Ridder. Gelijk in rang met de tweede klasse, die der Grootofficieren, staan diegenen, wien is toegekend de gouden eeremedaille voor kunst en wetenschap; gelijk in rang met de vierde klasse, die der officieren, staan diegenen, wien is toegekend deze medaille in zilver. Het versiersel der Orde bestaat in een glimmend gouden kruis, gebiesd met rood émail; in het midden van het kruis een mat-gouden hartschild, vertoonende aan de voorzijde het wapen van Oranje in émail, aan de keerzijde. en relief, een gekroonde W; tusschen de armen, in een doorloopendenden dubbelen gouden ring, op wit émail, in gouden letters de kenspreuk: „Je Maintiendrai."

De eeremedaille voor Kunst en Wetenschap, ter middellijn van 50 millimeter, is van goud of zilver, vertoonende aan de voorzijde den beeldenaar, naar links gekeerd, van de koningin, aan de keerzijde het wapenschild van Oranje, waarboven de kenspreuk: „Je Maintiendrai", en waaronder de woorden: „Voor Kunst en Wetenschap." De versierselen der orde, alsmede de eeremedaille voor Kunst en Wetenschap, worden gedragen aan een oranjelint.

Aan dames kan de orde worden verleend, doch zonder aanduiding van klasse; haar titel is alsdan: Eeredame in de Huisorde van Oranje. Het versiersel is voor haar het kruis der orde, gelijk aan, doch een weinig kleiner dan dat der ridders, gedragen aan een strik van het ordelint, op den linkerschouder.

Bovendien bevat de orde nog diegenen, die door den Grootmeester worden begiftigd met:

1o. het gouden of zilveren Kruis van Verdienste, zijnde het ridderkruis, geheel van glimmend metaal, zonder émail, met de kenspreuk op een grond van hetzelfde metaal, gedragen aan een lint als dat der ridders;

2o. de eeremedaille, ter middellijn van 30 millimeter, in glimmend goud, zilver of brons, vertoonende aan de voorzijde een hartschild met het wapen van Oranje, waarboven de kenspreuk: „Je Maintiendrai" en waaronder twee gekruiste oranjetakken, aan de keerzijde een gekroonde W., waarboven de woorden: „Voor Verdienste" en waaronder ter weerszijden een kleine oranjetak, gedragen aan een lint als dat der ridders.

Met het gouden of zilveren Kruis van Verdienste, alsmede met de eeremedailles, kunnen ook dames begiftigd worden; het kruis is voor haar het bovenomschrevene, doch een weinig kleiner, de medailles zijn dezelfde als de boven omschrevene. Kruis of medaille worden door haar gedragen op dezelfde wijze als de eeredames in de Huisorde van Oranje dit doen.

Huisspin. Zie *Spin*.

Huisvlieg. Zie *Vlieg*.

Huisvlijt is de uitsluitende productievorm van primitieve samenlevingen. Bij den aanvang der geschiedenis van alle volken begint ook de huisvlijt d. w. z. de voorziening van het gezin in eigen behoeften. In West-Europa, bij de Germaansche volken, rustte het leeuwendeel van

Digitized by Google

den arbeid voor het gezin op de huisvrouw, de zonen en dochteren, de knechten en de meiden. De vrouwen brouwden het gerstebier en de zoete mede, zij maalden het koren met den handmolen en bakten het brood. De zware arbeid op het veld was de taak der mannen, hetzij zoons, hetzij slaven. Dezen verzorgden ook de kudden,gingen op de jacht en trokken ten oorlog. Die tijd kende geen timmerman, geen metselaar, geen wever of spinner, geen kleermaker, geen leerlooier of bontwerker, geen schoenmaker, geen molenaar, geen bakker en geen brouwer. Hun aller werk werd door de leden van het gezin verricht.

Nog eeuwen later zien wij soortgelijken toestand op de Konings- en bisschopspaltsen op de vroonhoeven, in kloosters en kloosterlijke samenlevingen, hoewel het beginsel van de verdeeling van den arbeid reeds zijn intocht had gedaan. In de Middeleeuwsche stad brokkelt met het ontstaan van het handwerk de huisvlijt wederom meer af; toch worden nog tal van werkzaamheden als spinnen, weven, broodbakken, kleedermaken thuis door de gezinsleden verricht. Langzamerhand verliest de huisvlijt bijna geheel haar oud terrein, en beperkt zich thans tot den huishoudelijken arbeid ten behoeve van de voeding en de onderkleeding van het gezin en het schoonhouden van het huis. En zelfs op dit beperkte terrein doen thans de coöperatieve keuken, de confectie van witte goederen en de glazen wasschers hun intrede.

Huisvrede en huisvredebreuk. Onder huisvrede verstaat men de onschendbaarheid van de woning die onze wetten aan de burgers toekennen. Het binnentreden in een woning tegen den wil van den bewoner — zegt art. 158 der Grondwet — is alleen geoorloofd in de gevallen bij de wet bepaald, krachtens een bijzonderen of algemeenen last van een macht door de wet aangewezen. Verschillende wetten kennen aan daarin genoemde ambtenaren of colleges het recht toe om woningen binnen te treden, meestal om strafbare feiten op te sporen of om te onderzoeken of de wet behoorlijk wordt nageleefd. Het zich onbevoegd bevinden in eens anders woning, lokaal of erf stelt in bepaalde gevallen den dader bloot aan een strafvervolging wegens een misdrijf, dat gewoonlijk *huisvredebreuk* wordt genoemd. Art. 138 Wetb. v. Strafr. zegt dienaangaande: „Hij die in de woning of het besloten lokaal of erf, bij een ander in gebruik, wederrechtelijk binnendringt of, wederrechtelijk aldaar vertoevende, zich niet op de vordering van of vanwege den rechthebbende aanstonds verwijdert, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste 6 maanden of geldboete van ten hoogste f 300.—. Hij die zich den toegang heeft verschaft door middel van braak of inklimming, van valsche sleutels, van een valsche order of een valsch kostuum of die, zonder voorkennis van den rechthebbende en anders dan ten gevolge van vergissing binnengekomen, aldaar wordt aangetroffen in den voor de nachtrust bestemden tijd, wordt geacht te zijn binnengedrongen". De straf kan tot een jaar worden verhoogd, indien de dader bedreigingen uit of zich bedient van middelen geschikt om vrees aan te jagen, terwijl bij het plegen van het misdrijf door twee of meer vereenigde personen de straf met $^1/_3$ kan worden verhoogd. Gevangenisstraf van 3 maanden of geldboete van ten hoogste f 300.— is bedreigd tegen het wederrechtelijk binnendringen in of zich niet verwijderen uit een voor den openbaren dienst bestemd lokaal.

Huizinga, *Dirk*, een Nederlandsch physioloog, geboren te den Horn den 16den October 1840, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Zutfen. Bestemd tot predikant, werd hij in 1857 ingeschreven als student aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam. Toen hij zijn studiën in de godgeleerdheid bijna voleindigd had, begaf hij zich echter naar de hoogeschool te Groningen, waar hij zich, vooral onder leiding van professor *van Deen*, aan de geneeskunde wijdde. Nadat hij gepromoveerd was op een dissertatie „Onderzoekingen over ozon"(1867), bleef hij werkzaam bij laatstgenoemden hoogleeraar als assistent in diens physiologisch laboratorium en werd in December 1869 als opvolger van dezen tot hoogleeraar te Groningen benoemd. Hij was belast met de lessen in physiologie, histologie en pharmacodynamiek. Weldra nam hij zitting in de Commissie van Toezicht op het Lager onderwijs en later (1875) werd hij gekozen tot lid van den gemeenteraad. Hij was tevens lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, van het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam en van het Genootschap voor Natuur- en Geneeskunde te Amsterdam. Wegens voortdurende ongesteldheid moest hij in 1901 zijn emeritaat nemen; hij overleed in Mei 1903. Van zijn geschriften vermelden wij een aantal opstellen over physiologische en chemische onderwerpen, voornamelijk geplaatst in het „Archiv für Physiologie", een reeks onderzoekingen over abiogenesis, alsmede onderscheiden populaire opstellen in „De Gids" in den „Almanak der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen", in het door hem geredigeerde tijdschrift „Isis", enz. Verder schreef hij „Een en ander over voeding" (1877, 2de druk, 1882), „Schetsen uit het leven" (1876, 3de druk, herzien door dr. *C. J. Pekelharing*, 1906), „Unsere Ernährung. Gemeinverständliche Vorträge"(1878).

Huiszoeking is het doorzoeken van een woning of ander gebouw ten einde na te gaan, of er ook sporen te vinden zijn van een gepleegd misdrijf. Gelijk reeds onder „huisvrede" is vermeld, is volgens de Grondwet het binnentreden van een woning tegen den wil van den bewoner alleen geoorloofd in de gevallen bij de wet bepaald en krachtens een last van een macht door de wet aangewezen. In overeenstemming met dit laatste bepaalt art. 110 van ons Wetboek van Strafvordering, dat buiten het geval van betrapping op heeter daad geen huiszoeking zal mogen plaats hebben zonder verlof van de Arrondissements-Rechtbank. In geval van dringende noodzakelijkheid mag evenwel zonder dit verlof door den Rechter-Commissaris ter requisitie van den Officier van Justitie, huiszoeking geschieden: 1°. in de woning van den beklaagde, tegen wien rechtsingang is verleend; 2°. in de woning waarin het misdrijf gepleegd is; 3°. in herbergen, koffiehuizen en andere openbare plaatsen. De huiszoekingen geschieden door den Rechter-Commissaris in tegenwoordigheid van den Officier van Justitie; bij verhindering kan de eerste zich door den Kan-

Digitized by Google

tonrechter, de laatste door den Burgemeester laten vervangen. Geschriften, boeken en andere papieren mogen bij een huiszoeking niet onderzocht of in beslag genomen worden, tenzij ook daartoe uitdrukkelijk door de Rechtbank machtiging is verleend. Indien het geldt een misdrijf, op heeterdaad ontdekt, is de bevoegdheid tot huiszoeking ruimer en kan zij behalve door den rechter-commissaris ook worden uitgeoefend door den Officier van Justitie en in enkele gevallen zelfs door gewone politie-ambtenaren in het bijzijn van den Kantonrechter, den Commissaris van politie of den Burgemeester.

Huiszwam *(Merulius lacrymans Schum.)* is een zwamsoort uit de orde der *Hymenomyceten*. Zij is roestkleurig, langs de randen wit en doet bij weligen groei waterdroppels ontstaan. Voorts is haar hoed vleezig, met de rugzijde vastgegroeid en met het netvormig-gegroefde kiemvlies bekleed. Zij heeft een dompigen, onaangenamen reuk en groeit bij voorkeur op vochtige plaatsen onder houten vloeren, waaraan zij zich vasthecht, zoodat zij, allengs zich uitbreidend, deze als met een viltig kleed bedekt en het hout verwoest. Niet alleen is zij oorzaak, dat zoodanige vloeren gedurig vernieuwd moeten worden, maar zij is ook door haar uitwaseming hoogst nadeelig voor de gezondheid van hen, die het door haar aangetaste huis bewonen. Als middel tegen deze zwam wordt aanbevolen een goede luchtverversching onder de vloeren en het drenken van het hout met petroleum of carbol.

Huitfeld, *Henrik Jörgen*, een Noorsch geschiedkundige, geboren te Christiania den 2den Februari 1834, werd in 1858 assistent aan het Noorsch Rijksarchief en in 1896 archivaris daarvan. Sinds 1880 noemt hij zich *Huitfeld-Kaas*. Hij schreef: „Christiania Theaterhistorie" (1877), „Biskop Eysteins Jordebog" (1873—1880), „Norske Regnskaber og Jordeböger fra det 16de Aarhundrede" (4 dln., 1885—1903), „Norske sigiller fra Middelalderen" (1899—1902) en „Diplomatarium norvegicum" (met *Unger* en *Storm*, 17 dln., 1861—1903). Hij overleed den 20sten Mei 1905.

Huitzilopochtli, de stamgod der oude Mexicanen of Azteken, zou dezen uit hun land Aztlan naar hun latere woonplaatsen in Mexico gevoerd hebben. Oorspronkelijk was hij waarschijnlijk een wolkendaemon of een modificatie van den vuurgod, want als wapen en symbool draagt hij een vuurslang, de *xiuhcoatl*. Volgens de sage zou hij op geheimzinnige wijze door een van den hemel komenden bal, dien zijn moeder in haar boezem droeg, ontvangen en gewapend geboren zijn.

Huizen, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 1510 H. A. groot, met (1907) 5089 inwoners, wordt door de Zuiderzee en door de gemeenten Naarden, Hilversum en Blarikum begrensd. Behalve het dorp Huizen bevat de gemeente de landgoederen Oud-Bussum, Noord-Crailo en Zuid-Crailo. De hooggelegen bodem, die hoofdzakelijk uit diluviaal zand, in het O. ook uit klei bestaat, bezit kleine heuvelen en gedeeltelijk een hooge kust. De bevolking houdt zich met landbouw en visscherij bezig. Ten behoeve van de visscherij is in 1854 een haven aangelegd.

Het dorp Huizen bezit twee kerken en het Gereformeerde Oranje-weeshuis. Door straatwegen is het met Naarden, Blarikum en de haven verbonden. Het ligt aan de stoomtramlijn van Amsterdam naar Hilversum.

Huiagu of *Hoelagoe*, bijgenaamd *Ilchan*, wegens zijn afkomst uit de dynastie der *Ilchaniden*, was een zoon van *Toeloei* en een kleinzoon van *Djengis-Khan* en verkreeg bij de troonbeklimming van zijn broeder, *Mongoe-Khan*, het beheer over de westelijke provinciën van het rijk der Mongolen (1251). Hij vernietigde door een veldtocht (1256) de sekte der Assassijnen, veroverde en plunderde Bagdad (1258) en maakte zich meester van het zuidwestelijk gedeelte van Iran. Hij overleed in 1265.

Hulda. Zie *Holle*.

Hulde was in den tijd van het Leenstelsel de eed, waarbij, ter gelegenheid van de investituur (zie *Leenstelsel*), de leenman zijn leenheer trouw zwoer. Een andere hulde was die, welke reeds bij de Franken voorkwam en waarbij de onderdanen hun vorst trouw zwoeren, zoowel bij de troonsbestijging als na het onderdrukken van een opstand enz. Na de vestiging der erfelijke monarchie kreeg zij een staatkundige beteekenis, onder anderen door de in vele landen of gewesten bestaande bepaling, dat een nieuw vorst geen regeeringsdaden mocht uitoefenen, alvorens zijn onderdanen den huldigingseed hadden afgelegd. In den modernen staat heeft de hulde haar beteekenis verloren, en waar zij nog, zooals in sommige Duitsche staten, voorkomt, is het een zuivere formaliteit geworden.

Hulk, vroeger een groot en log koopvaardijschip, is thans nog slechts in figuurlijke beteekenis in gebruik, zooals staatshulk, levenshulk.

Hull *Kingston upon*, een stad en graafschap in het O. van Engeland, ligt op den linkeroever van den Humber, die hier 3 km. breed is en den Hull opneemt, 32 km. van de zee en telt (1901) 240259 inwoners. De stad is laag gelegen, gedeeltelijk zelfs onder den waterspiegel (tijdens den vloed), zoodat sluizen haar voor overstroomingen moeten beschermen. Het oudste deel der stad, met kromme, nauwe straten, wordt door de dokken en den Hull ingesloten. Beneden dit gedeelte ligt de citadel en vooral naar het O. en N. strekken zich de mooi gebouwde voorsteden met prachtige tuinen uit. Van de vele kerken is de Driëenheidskerk (1492) de merkwaardigste. Haar dwarsschip moet de oudste baksteenbouw van Engeland zijn. De Gotische Mariakerk is ook uit de Middeleeuwen afkomstig, de overigen alle uit den nieuweren tijd. Verder vindt men er een statig stadhuis (1860), een Beurs en een Korenbeurs, een ziekenhuis, het Trinity Hospital voor zeelieden, eenige weeshuizen, een doofstommeninstituut, een zeevaartschool, een museum met bibliotheek, botanische en zoölogische tuinen, 3 groote parken, twee schouwburgen en standbeelden van *Willem III*, koningin *Victoria*, den prins-gemaal *Albert* en *Wilberforce*. Hull is de voornaamste haven van N. O. Engeland, waar het verkeer met het N. van Europa zich concentreert. Ook met Nederland, bepaaldelijk met Rotterdam en Harlingen, drijft zij veel handel. Haar negen dokken beslaan een oppervlakte van 72 H. A.; het bezit 966 zee-

Digitized by Google

schepen met 234162 ton en 643 visschersvaartuigen. In 1903 liepen binnen 6285 schepen met 3276301 ton. In 1903 werden uitgevoerd Britsche producten ter waarde van 15122382 pond sterling (wol, wollen en katoenen goederen, metalen, steenkolen en machines), buitenlandsche en koloniale waren ter waarde van 4932532 pond. Ingevoerd werden graan, zaden, wol, katoen, leder, petroleum, salpeter, ijzer- en staalwaren, vleesch, boter, visch, eieren en suiker ter waarde van 32601063 pond sterling. Bovendien heeft Hull een belangrijke nijverheid. Van beteekenis zijn de machinefabrieken, scheepsbouw, olieslagerijen, katoenfabrieken, ijzergieterijen en verder vischvangst.

Vroeger heette de stad Wijke upon Hull; haar tegenwoordigen naam dankt zij aan *Eduard I*, die haar in 1296 stadsrechten verleende. In de 14de eeuw was zij met Londen en Bristol de drukst bezochte haven van Engeland. *Karel I* belegerde in 1642 de citadel te vergeefs. De bouw der dokken begon eerst in 1778. Tot 1888 behoorde Hull tot het graafschap Yorkshire.

Hull, een stad in de Canadeesche provincie Quebec, ligt tegenover Ottawa, als wier voorstad het beschouwd kan worden, aan de Ottawarivier, waarover hier twee bruggen gelegd zijn, en telt (1901) 13993 inwoners. Men vindt er groote, door den waterval van de Grande Chaudière gedreven houtzaagmolens, hout-, papier- en wolfabrieken en een levendigen houthandel. In de nabijheid wordt phosforzure kalk gewonnen.

Hulleman, *Jan Gerrit*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Utrecht, bezocht aldaar het gymnasium en vervolgens de hoogeschool, waar hij onder leiding van *van Heusde* en *Goudoever* zich toelegde op de letteren en in 1836 zijn antwoord op een academische prijsvraag zag bekroond. Den 20sten Juni 1838 promoveerde hij in de letteren op een „Diatribe in T. Pomponium Atticum" en kort daarna werd hij geplaatst aan het athenaeum te Maastricht als buitengewoon leeraar in het Grieksch, waar hij zich wijdde aan het onderzoek der geschiedschrijvers uit het tijdperk van *Alexander den Groote*. In 1841 verscheen van hem het werk „Duridis Samii quae supersunt". Dit werd in 1844 gevolgd door zijn „Ptolemaei Eordaei, Aristobuli Cassandrensis et Charetis Mytelenaei reliquiae". Daarna plaatste hij in de „Symbolae litterariae" zijn „Disputatio de vita et scriptis Jubae Maurusii" (1845), bewerkte daarvoor een „Disputatio critica de Alexandrida Delpho" en werd in 1846 conrector aan het gymnasium te Amsterdam, waarna hij zich belastte met de redactie van het tiende deel der „Symbolae", terwijl hij in 1851 met *Ekker* en *Boot* de „Miscellanea Philologica et Paedagogica" uitgaf. Bij het jaarverslag van 1855 omtrent het gymnasium voegde hij een „Disputatio critica de annalibus maximis", welke veel tegenspraak uitlokte en aanleiding gaf tot het schrijven van zijn: „Open brief aan dr. C. A. Engelbrecht' aangaande dat onderwerp. Ook schreef hij recensiën en opstellen in tijdschriften, werd lid van de Plaatselijke Schoolcommissie, van de Koninklijke Academie van Wetenschappen en van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en aanvaardde den 30sten Maart 1858 het hoogleeraarsambt te Leiden met een „Oratio de literarum praesertim latinarum apud Romanus studiis, Nerva Trajano imperatore". Daar schreef hij nog: „Bedenkingen tegen de echtheid van den zoogenaamden *πέπλος* van Aristoteles". Hij overleed te Utrecht den 30sten Mei 1862.

Hullin, *Pierre Augustin*, graaf, een Fransch generaal, geboren te Genève den 6den September 1758, kwam als uurwerkmakersgezel naar Parijs, nam deel aan de bestorming der Bastille, trad in 1794 in krijgsdienst, was in 1796 adjudant generaal van *Napoleon*, van 1797—1798 commandant van Milaan, waarna hij in 1804 met den rang van divisie-generaal bevelhebber werd van de consulaire garde. Bij de vestiging van het keizerrijk werd hij baron en in 1808 graaf. Gedurende de veldtochten van *Napoleon* voerde hij bevel over een divisie en werd gewoonlijk daar geroepen, waar de keizer een aanvoerder met groote schranderheid, trouw en standvastigheid noodig had. Hij was bijv. gouverneur van Berlijn en Weenen en gedurende den tocht naar Rusland commandant van Parijs. In spijt van zijn waakzaamheid gelukte het intusschen aan de tegenstanders van *Napoleon* de samenzwering van *Mallet* op touw te zetten. *Mallet* vervoegde zich bij hem in den nacht van den 20sten op den 21sten October 1812, bracht hem de verdichte tijding van den dood des keizers en bood hem het opperbevel aan over de gewapende macht, indien hij wilde medewerken tot verandering van den regeeringsvorm. Daar echter *Hullin*, om tijd te winnen, aarzelde met het aanvaarden van dit aanbod, verbrijzelde *Mallet* hem door een pistoolschot de onderkaak. *Hullin* had nog kracht genoeg om zich van den sluipmoordenaar meester te maken. Hij behield de betrekking van commandant tot in Maart 1814 en vergezelde toen de keizerin naar Blois. Na den val van *Napoleon* verloor hij zijn waardigheid bij het leger, doch trad bij den terugkeer des keizers aanstonds weder in dienst. Bij de tweede Restauratie werd hij uit Frankrijk verbannen. Hij ging eerst naar Brussel en toen naar Hamburg, waar een kleine handel ternauwernood in zijn onderhoud voorzag. Zijn echtgenoote wist te bewerken, dat hij in 1819 vergiffenis kreeg; halfblind keerde hij naar Frankrijk terug en verloor er weldra geheel en al het gezicht. De strijd over de veroordeeling en terechtstelling van den hertog *van Enghien*, waarbij *Hullin* het voorzitterschap in den krijgsraad had bekleed, noodzaakte hem in 1823 zich in een geschrift „Explications offertes aux hommes impartiaux au sujet de la commission militaire en l'an XII pour juger le duc d'Enghien" te rechtvaardigen en *Savary* als den schuldige aan te wijzen. Hij overleed den 9den Januari 1841.

Hüllmann, *Karl Dietrich*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 10den September 1765 te Erdeborn in Mansveld, was na het voleindigen van zijn studiën eerst werkzaam aan de school te Kloster-Bergen, daarna aan de reaalschool te Berlijn, vervolgens als hoogleeraar te Frankfort aan de Oder en eindelijk als zoodanig te Koningsbergen. In 1818 zag hij zich verplaatst naar de

Digitized by Google

pas-gestichte universiteit te Bonn, waar hij de eerste rector was en zich zeer verdienstelijk maakte. Hij overleed aldaar den 12den Maart 1846. Van zijn geschriften vermelden wij: „Deutsche Finanzgeschichte des Mittelalters" (1805) met het vervolg „Geschichte des Ursprungs der Regalien in Deutschland" (1806), „Geschichte des Ursprungs der Stände in Deutschland" (3 dln., 2de druk, 1830), de beide bekroonde geschriften „Geschichte der Domänenbenutzung in Deutschland" (1807) en „Geschichte des byzantinischen Handels" (1808), „Ursprünge der Besteuerung" (1818), „Staatsrecht des Altertums" (1820), „Das Städtewesen des Mittelalters" (4 dln., 1825—1829), „Ursprünge der Kirchenverfassung des Mittelalters" (1831), „Römische Grundverfassung" (1832), „Staatsverfassung der Israeliten" (1834), „Handelsgeschichte der Griechen" (1839), „Griechische Denkwürdigkeiten" (1840) en „Geschichte des Ursprungs der deutschen Fürstenwürde" (1842).

Hulpbanken zijn philantropische of coöperatieve instellingen tot het verleenen van kleine credieten aan personen, die door credietbanken niet worden geholpen. Tot de hulpbanken moeten ook de boerenleenbanken gerekend worden (zie onder *boerenleenbanken*). Uit de gegevens van de Statistiek der Spaar- en Leenbanken over 1904 blijkt, dat er toenmaals in Nederland 101 van deze banken buiten de boerenleenbanken bestonden, die aan aanvragers tegen persoonlijke of zakelijke zekerheid (borgtocht of pand) kleine voorschotten verleenen, waarvan het maximum bedroeg van f 50 tot f 4000, tegen eene rente van $2^1/_2$, 3, 4, $4^1/_2$, 5 en 7%.

Niet al deze banken verstrekten aan het Centraal Bureau voor de Statistiek de noodige gegevens. Aan de bovengenoemde publicatie en aan de Jaarcijfers ontleenen wij het volgende:

	Aantal bekende Hulpbanken	Aantal Hulpbanken, die gegevens verschaften	Verleende voorschotten			Kapitaal o. h. eind v. h. jaar	
			Aantal	Totaal bedrag	Gemiddeld bedrag	Verschuldigd aan aandeelhouders en geldschieters	Van de Banken
1870	42	42	8041	f 638000	f 79	f 267000	f 106000
1875	46	46	8017	„ 724000	„ 90	„ 276000	„ 134000
1880	50	50	9700	„ 902000	„ 93	„ 332000	„ 156000
1885	51	51	8208	„ 868000	„ 106	„ 388000	„ 183000
1890	51	51	7873	„ 883000	„ 112	„ 391000	„ 209000
1895	67	67	11527	„ 1594000	„ 138	„ 616000	„ 254000
1900	94	76	10738	„ 2010000	„ 186	„ 1404000	„ 333000
1904	101	76	10214	„ 2175000	„ 213	„ 1716000	„ 334000

Om te doen zien welke personen van deze instellingen gebruik maakten, kan eene verdeeling van het aantal voorschotten naar het bedrag dienstig zijn. De 10214 voorschotten over 1904 waren aldus te verdeelen:

beneden f 25	828 =	8,1	pCt.
van f 25 — f 100	3790 =	37,1	„
„ „ 100 — „ 200	2708 =	26,5	„
„ „ 200 — „ 300	1187 =	11.6	„
„ „ 300 — „ 500	841 =	8,2	„
„ „ 500 — „ 1000	480 =	4,7	„
„ „ 1000 en hooger	380 =	3,7	„

Hulpgat noemt men de opening, die in een dijk wordt gemaakt in geval van doorbraak en overstrooming der landen binnendijks, om het inundatiewater op het buitenwater te laten afstroomen. Ook werden wel in geval van overstrooming in de boezemkaden, dicht bij de uitwateringssluizen hulpgaten gestoken, om het inundatiewater spoediger door die sluizen te kunnen laten afloopen. Veelal is vooraf vastgesteld, waar die hulpgaten, zoo noodig, zullen worden gestoken. Als de dijk uit moeilijk te verwerken grond bestaat, vervangt men deze ter plaatse der hulpgaten dikwijls vooraf door zand met een dunne kleilaag bedekt.

Hulploon is, evenals *bergloon* (zie aldaar), een belooning voor werkzaamheden van een bijzondere soort, ten behoeve van schip en lading verricht. Zij, die aanspraak op die belooning kunnen maken, hebben een *privilegie*, een *bevoorrechte* schuld op het schip, ten behoeve waarvan zij den dienst bewezen hebben. Hulploon komt te pas, wanneer schip en lading, in gevaar zijnde, hetzij te zamen, hetzij afzonderlijk na lossing in lichterschepen, weder in volle zee in veiligheid of in behouden haven worden gebracht. Het bedrag van het loon zal worden bepaald met het oog op den spoed, waarmede bij de eerste ontdekking van het gevaar de hulp is aangebracht, den tijd, die daaraan is besteed, het aantal personen, die daarbij noodzakelijk hebben moeten werkzaam zijn, den aard der daarbij verrichte diensten en eindelijk het gevaar, waaraan men zich heeft moeten blootstellen. In geval van verschil tusschen de betrokken partijen over de hoegrootheid van het hulploon, moet de rechter, lettende op al de genoemde omstandigheden, desnoods na voorlichting van deskundigen, het bedrag begrooten en vaststellen. Hulploon onderscheidt zich dus hierdoor van bergloon, dat van hulploon sprake is, zoolang de hulp gestrekt heeft, om vóór het voorvallen van de zeeramp het goed of het schip aan het dringend en dreigend gevaar te onttrekken, terwijl bergloon betaald wordt voor werkzaamheden, die nadat de ramp heeft plaats gevonden, dienen, om zooveel mogelijk de overblijfselen van schip en lading te redden. Veel van het bij *bergloon* vermelde geldt ook voor hulploon.

Hülsen, *Botho von*, een Duitsch schouwburgintendant, geboren te Berlijn den 10den October 1815, bezocht sedert 1825 de cadettenschool,

Digitized by Google

werd in 1833 vaandrig, maakte in 1848 als adjudant den veldtocht in Sleeswijk mede en streed in 1849 te Dresden tegen de opstandelingen. Van zijn jeugd af een groot tooneelliefhebber, werd hij in 1851 tot intendant-generaal der koninklijk-Pruisische schouwburgen en tevens tot Kamerheer benoemd. *Hülsen* had van de eischen der kunst weinig begrip, doch toonde zich een goed bestuurder. Ook als voorzitter van den „Deutscher Bühnenverein" maakte hij zich verdienstelijk. In 1863 werd hij tot voorzitter van den „König-Wilhelm-Verein" benoemd en spoedig daarna bovendien met het toezicht op de schouwburgen te Hannover Kassel en Wiesbaden belast. Als intendant steunde hij zoo veel mogelijk de Duitsche woord- en toonkunstenaars met uitsluiting van het frivole en tendentieuse, doch tevens ook van het geniale, zooals *Wagner's* „Nibelungen". Hij overleed den 30sten September 1886.

Zijn zoon *George*, geboren den 15den Juli 1858 te Berlijn, werd in 1894 intendant van den Hofschouwburg te Wiesbaden en in 1903 te Berlijn.

Hülsen, Helene von, een Duitsch schrijfster, de echtgenoote van den voorgaande, geboren te Blankenfelde den 16den Februari 1829 als de dochter van graaf *von Häseler*, huwde in 1849 met *Botho van Hülsen* en trad onder den schuilnaam *Helene* als schrijfster op. Zij overleed te Berlijn den 8sten Mei 1892. Van haar hand verschenen: „Aus Herz und Leben. Gedichte" (1867), „Novellen und Skizzen" (1869), „Aus alter und neuer Zeit" (1872), „Ungesucht-gefunden, Novellen" (1874), en onder haar eigen naam „Traum und Wahrheit" (roman, 1874), de novellenbundels „Ohne Flitter" (1877), „In Licht und Schatten" (1878), de romans „Elimar" (2de druk, 1880), „Nemesis" (1883), „Bilder aus der modernen Welt" (vertellingen, 1885) en „Drei Lebensepisoden" (1892). Verder schreef zij „Unter zwei Königen" (1888), herinneringen aan haar echtgenoot, en „Unter Friedrich dem Groszen. Aus den Memoiren des Aeltervaters 1752—1773" (1890).

Hulshoff, *Allard*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Groningen in Februari 1734, studeerde aldaar in de genees-, wis- en natuurkunde en werd in 1755 bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte. Daarna oefende hij zich in de godgeleerdheid onder leiding van *Tjerk Nieuwenhuis*, hoogleeraar aan de kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam, werd in 1758 tot proponent bevorderd en beroepen tot predikant te Makkum. Vanhier vertrok hij in 1760 als zoodanig naar Amsterdam, waar hij gedurende 45 jaar werkzaam was en den 30sten Juli 1795 overleed. Zijn richting was een Christelijk-wijsgeerige, zooals blijkt uit zijn „Kerkelijke redevoeringen", in 4 deelen een jaar na zijn dood uitgegeven. Gedurende zijn leven gaf hij in het licht: „Beschouwing der beste wereld of philosophische bedenkingen over Gods goedheid en wijsheid, de vrijheid der menschen en hunnen staat in dit en het toekomend levend" (1858), „Verhandeling over de zedelijke opvoeding: de vrijheid omtrent de onkunde en de beoordeeling van het bewijs voor Gods aanwezen uit de onvolmaaktheid onzer zelfkennis, opgegeven door Mozes Mendelszoon", bekroond door de Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, „De fundamento potestatis Dei legislatoriae" (1766), „De cartesiana demonstratione existentiae divinae a priori, ex notione entis perfectissimi et necessarii" (1768), een antwoord op de vraag: „Utrum Deus ex mero suo arbitrio potestatem suam legislatoriam, an vero ita, ut ratio humana etiam legum divinarum perfectionem perspiciat, exerceat" (1770), „Dissertatio, qua demonstratur res hoc universum constituentes non necessario existere, sed ab ente necessario esse creatas", welke laatste 4 door het Stolpiaansch Legaat werden bekroond, „Over de onsterfelijkheid der ziel", „Over de Goddelijke hartstogten" en „Over den aard en inrigting der bewijzen, vereischt tot eene gegronde en volkomene overtuiging aangaande de goddelijkheid der Christelijke openbaring", alle drie bekroond door Teylers Genootschap. Ook vindt men van hem geschriften in de „Verhandelingen" van het Haagsch Genootschap, in de „Mémoires de l'Académie Royale des sciences et belles lettres" enz. Eindelijk noemen wij nog: „Zeno over ongeloof en zeden", „Philosophische gesprekken over de voldoening" (1797), „De bestaanbare Protestant regtzinnig" en „Lijkrede op Klaas de Vries".

Hulshoff, Maria Aletta, een dochter van den voorgaande, geboren te Amsterdam den 30sten Juli 1781, liet zich in een veelbewogen tijd verleiden tot staatkundige dweperij, zoodat zij in 1806 een „Oproeping aan het Bataafsche volk" in het licht gaf, welke groot opzien baarde, als gericht tegen de Fransche overheersching. Algemeen werd dit vlugschrift verspreid, doch weldra verboden. Zij zelf werd door de Justitie bedreigd, zoodat haar moeder, om vervolgingen te voorkomen, tot de Amsterdamsche regeering het verzoek richtte, haar dochter in een krankzinnigengesticht te plaatsen. Hierop echter werd geen besluit genomen, en de Justitie, onderricht dat zij zich in een kelder op de Brouwersgracht verborgen hield, trachtte zich van haar meester te maken. Den nacht te voren evenwel was zij reeds naar elders gebracht. Niettemin geraakte zij in de omstreken van Bentheim in hechtenis en werd over Deventer en Harderwijk naar Amsterdam teruggevoerd. Bij het verhoor achtte zij zich niet verplicht op alle vragen te antwoorden, en de raadpensionaris oordeelde het van belang, het daarheen te leiden, dat den ouders of naastbestaanden van het meisje eenvoudig gelast werd haar te doen bewaken tegen de nadeelige gevolgen, die een zoodanige geëxalteerde verbeeldingskracht kon te weeg brengen. Niettemin moest zij geruimen tijd in de gevangenis doorbrengen. Zij overleed te Amsterdam omstreeks het jaar 1840.

Hulshoff, Willem van Oosterwijk, een broeder van de voorgaande, geboren te Amsterdam in 1771, studeerde aan het Athenaeum en aan de kweekschool der Doopsgezinden te Amsterdam en werd in 1792 proponent. Daarna studeerde hij te Utrecht in de wis- en natuurkunde, doch overleed reeds den 17den Mei 1793. Hoewel nauwelijks 22 jaren oud, had hij zijn verhandelingen over „Jozef en zijn kinderliefde en trouw ter navolging aangeprezen" en over „Het wederzien in de eeuwigheid" door het Haagsch Ge-

Digitized by Google

nootschap met zilver bekroond gezien, terwijl de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn „Geschiedenis van Jozef voor kinderen" de gouden eerepenning waardig keurde. Ook vindt men in het Nieuwe Magazijn van Wetenschappen een verhandeling van hem „Over het nut onzer onkunde wegens toekomende gebeurtenissen".

Hulsius, *Laevinus*, geboren te Gent, voerde den titel van keizerlijk notaris en heeft zich bekend gemaakt als een beoefenaar der aardrijks-, wis-, geschied- en letterkunde. Hij deed in 1602 een reis naar ons land en Engeland en vestigde zich vervolgens te Frankfort aan den Main. Hij schreef: „Descriptio usus viatorii et horologii solaris", „De usu quadrati et quadrantis geometrici ac chronologici", „Instrumenta mechanica", „Erster Traktat der mechanischen Instrumenten" (1604), „Drei Traktaten der mechanischen Instrumenten" (1604), „Vitae imperatorum romanorum" (1597), „XII primorum Caesarum et LXIV ipsorum uxorum" et parentum ex antiquis numismatibus in aere incisis effigies etc." (1596), „Series numismatum imperatorum Romanorum etc." (1603), „Transsilvaniae, Moldaviae, Vualachiae descriptio etc." (1595) en „Chronologiae rerum memorabilium in Hungaria, Transsilvania etc. gestarum etc." (1597).

Hulsius, *Antonius*, een Nederlandsch godgeleerde en oriëntalist, in 1615 geboren te Hilden in het hertogdom Berg, ontving zijn opleiding te Wezel, studeerde te Deventer, deed een reis door Engeland, Frankrijk en Zwitserland en werd in 1644 predikant bij de Waalsche gemeente en hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal aan de doorluchtige school te Breda, in 1661 regent van het Staten-College te Leiden, kort daarna buitengewoon hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal en in 1676 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij overleed in Februari 1685. Van zijn geschriften vermelden wij: „Psalterium Hebraïce et Latine cum annotationibus" (1650), „Nomenclator Biblicus Hebraeo-Latinus" (1650), „Authentia absoluta textus Hebraei vindicata contra Is. Vossium" (1669), „Theologia Judaica de Messia" (1655), „Examen catecheticum didacticopolemicum etc." (2 dln., 1676), „Specimina theologiae hypotheticae" (2 dln.), „Systema controversiarum theologicarum etc.", „Non ens praeadamiticum" (1656), „Nucleus prophetiae Veteris Testamenti etc.", „Dissertatio de cultu Dei" en „Animadversiones in historiam Concilii Tridentini etc." (1685).

Hulsius, *Henricus*, een broeder van den voorgaande, geboren den 10den October 1654, studeerde te Duisburg, Marburg, Leiden en Harderwijk, verkreeg in 1679 te Harderwijk den graad van doctor in de godgeleerdheid en werd in 1681 hoogleeraar te Duisburg, waar hij den 4den April 1723 overleed. Hij schreef „Jura Gulielmi III in regnum Angliae" (1697).

Hulsius, *Paulus*, een zoon van bovenvermelden *Antonius*, geboren te Breda den 25sten December 1653, studeerde te Leiden en werd in 1672 proponent, waarna hij achtervolgens het leeraarsambt bekleedde te Aardenburg en te Middelburg, waar hij tevens rector was, waarna hij in 1691 de betrekking van hoogleeraar in de godgeleerdheid te Groningen aanvaardde met een oratie „De modestia theologi". Hij overleed aldaar den 11den October 1712. Hij schreef o. a. „De honestate legum etc." (1702), „Tractatus de Spinozismo", „De corpore hominis in quo vivit et resurgit unico", „De serpente seductore", „De theologiae primaevae fontibus", „De methodo typica", „Verhandelingen over 1 Cor XV" (1714), „Jezus het ware brood des Hemels" (1717), „Over de heilige liederen van het O. en N. Testament" (1726), „Uitlegging van de brieven aan Timotheus" (2 dln., 1727), „Uitlegging van den brief aan de Galaten", „Over 18 uitgelezene psalmen" (1727), „Heilige mengelschriften of verzameling van predicatiën" (1729), „Over de Antinomianery" (1739) en „Een Cristelijk gebed enz." (1747).

Hulst (*Ilex L.*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Aquifoliaceën*. Het onderscheidt zich door een meestal 4-tandigen kelk, een stervormige, 4- of 5 slippige bloemkroon, 4 of 5 meeldraden, met de kroonslippen afwisselend, 4 of 5 zittende stempels op een bovenstandig vruchtbeginsel en een 4- of 5-steenige steenvrucht. Van de soorten noemen wij onzen *gewonen hulst* (*I. aquifolium L.*), een heester of boom met altijd groene, glanzige, eironde, doorgaans stekelige bladeren, witte bloemen en roode bessen. Men vindt in vele tuinen een verscheidenheid van bonte bladeren. Hij groeit in ons land in vele tuinen, vooral in het wild en vooral ook in hagen, eveneens in geheel Noord-Duitschland, alsmede in Japan en Virginia. Aan het hout, dat zeer hard en voor de draaibank zeer geschikt is, kan men door bijtmiddelen de kleur van ebbenhout geven. Andere soorten, zooals *I. Lam.* en *I. apaca Ait.*, groeien in Noord-Amerika; *I. Paraguayensis St. Hil.* levert in zijne bladeren de in Amerika zoo hoog geschatte Paraguaythee, door de Spanjaarden *maté*, door de inboorlingen *cacuys* genaamd, de *I. vomitoria Ait.*, vormt een pyramidalen heester ter hoogte van 4 tot 5 m., wiens bladeren braking veroorzaken.

De hulst wordt vermeerderd door: *zoden*, die een jaar of langer gestratificeerd moeten zijn, *stekken*, die in ons land niet, in Noord-Amerika wèl gebruikt worden, *veredelen* op *Aquifolium* door oculeeren met of zonder blad buiten, *enting* onder glas of door spleetenten van oudere stammen in het voorjaar.

Engeland en Amerika vragen veel hulst met bessen omstreeks Kerstmis voor versierings- en in het voorjaar voor beplantingsdoeleinden. Gewenscht zijn de groene, grootbladerige, zaadvormende, sterkgroeiende, winterharde variëteiten, zooals *I. A. Camelliaefolia; I. A. latifolia; I. A. migricans*, of gekleurd bladerige variëteiten als *I. A. latifolia aur marginata; I. A. angustifolia arg. mar., I. A. ferox arg. marg., I. A. rotundifolia albo marg., I. A. elegans aur. marg.*, *Golden Queen*, enz. Professor Goeppert in 1852 en Moore in 1874 hebben aan de buitengewone naamsverwarring der Ilex var. een einde gemaakt door systemen te publiceeren, die heden nog door dendrologen worden gevolgd. In de kweekerijen onderscheiden de kweekers alle hulsten in *ananas-, egel-, laurier-, hertshoorn- holbladerigen en theehulsten.*

Digitized by Google

Hulst, een gemeente in de provincie Zeeland, 192 H.A. groot, met (1907) 3231 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Stoppeldijk, Hontenisse, Grauw c. a., Klinge en St. Jansteen. Zij bevat alleen het stadje Hulst.

De oude stad Hulst was sedert 1618 een sterke vesting, na de omwenteling van 1795 echter werden de verdedigingswerken niet meer onderhouden. Het middelpunt der stad is de Groote Markt. De voornaamste gebouwen zijn de Groote Kerk, een kruisgebouw, waarvan het schip door de Hervormden en de kruispanden door de Roomsch-Katholieken gebruikt wordt, het Stadhuis en het Landshuis. Er is een kantongerecht en een marechausseekazerne. De bevolking houdt zich bezig met landbouw en nijverheid. Op de weekmarkten worden meest boter en eieren verhandeld. De plaats ligt aan den spoorweg van Terneuzen naar Mechelen. Zij werd in verschillende oorlogen herhaaldelijk belegerd.

Hulst, *Abraham van der*, een Nederlandsch zeeheld, geboren te Amsterdam den 11den April 1619, begaf zich in zeedienst en klom op tot den rang van vice-admiraal van Holland. Hij vergezelde *de Ruyter* als kapitein van een schip van 50 stukken naar de kust van Portugal en werd in 1665 in plaats van *C. Tromp* vice-admiraal onder het college der admiraliteit te Amsterdam. In het volgende jaar voerde hij bevel over het schip „De Spiegel", behoorende tot het eskader van luitenant-admiraal *Tromp*. In den zeeslag, die op den 11den Juni van dat jaar plaats greep en den volgenden dag werd hervat, verdedigde *van der Hulst* zich tegen 3 groote Engelsche schepen en sneuvelde, door een musketkogel in de borst getroffen. Hij werd op 's lands kosten in de Oude Kerk te Amsterdam begraven, waar een prachtig marmeren praalgraf te zijner eer verrees.

Hulst, *Nicolaas van der*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Rotterdam den 4den October 1759, oefende zich te Harderwijk in de pharmacie en vestigde zich vervolgens te Rotterdam, waar hij tot de leden der toenmalige dichtgenootschappen behoorde. In „Verscheidenheid en overeenstemming" bekleedde hij meermalen het voorzitterschap, verkreeg in 1811 den rang van doctor in de geneeskunde en overleed den 2den Augustus 1834. Van zijn geschriften noemen wij: „Gods grootheid uit de werken der natuur enz." (1805), „Bloemen en vruchten, zijnde eene verzameling van ernstige en boertige stukken" (1811), „Vrolijke lentezang en mengelwerk" (1806), „De gezangen van den winter" (1813), „Luim en ernst enz." (1823, 2 stukken), „Zomer- en herfstvruchten" (1826) en „Lijkzang op Scharp" (1828).

Hülsse, *Julius Ambrosius*, een Duitsch technoloog, geboren te Leipzig den 2den Mei 1812, studeerde aldaar en vervolgens te Freiberg in de wis- en natuurkunde en verkreeg reeds in 1834 een leeraarsbetrekking aan een handelsschool in zijn geboorteplaats. Vandaar vertrok hij in 1840 als hoogleeraar naar Chemnitz, in 1850 naar Dresden als directeur der polytechnische school en werd belast met het onderwijs in de mechanische technologie en in de staathuishoudkunde. Hij woonde verschillende groote tentoonstellingen bij en ontving in 1863 den titel van „Geheim Regierungsrath". Van zijn geschriften vermelden wij: „Allgemeine Maschinen Encyklopädie" (2 dln., 1839—1844), „Sammlung mathem. Tafeln" (2de druk, 1849), „Die Technik der Baumwollspinnerei" (2de druk, 1863) en „Die Kammgarnfabrikation" (1861). Hij overleed te Dresden den 26sten Juni 1876.

Hultman, *Carel Gerard*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Zutfen den 10den Juli 1752, studeerde te Leiden en werd aldaar in 1772 bevorderd tot doctor in de rechten op een „Specimen politico-historicum de principe tyranno, sive de justitia edicti ordinum Foederati Belgii, Philippum II, Hispaniae regem, imperio summoventium". Nadat hij eenige jaren in zijn geboortestad was werkzaam geweest als advocaat-fiscaal van Financiën enz., werd hij in 1779 tweede en daarna eerste griffier bij het Provinciaal Hof van Gelderland te Arnhem, bekleedde die betrekking tot 1796, werd bij den aanvang der omwenteling benoemd tot lid van de Nationale Vergadering, doch behoorde ook tot hen, die den 22sten Januari 1798 in hechtenis genomen en op het Huis in 't Bosch opgesloten werden. Na verloop van een half jaar evenwel ontving hij een benoeming tot secretaris-generaal van het Uitvoerend Bewind en in 1808 kwam hij in dezelfde betrekking bij het bestuur der Bataafsche Republiek. Ten tijde van koning *Lodewijk* werd hij directeur van schoone kunsten en wetenschappen en staatsraad in buitengewonen, vervolgens in gewonen dienst en landdrost van Maasland, onder *Napoleon* prefect van Vaucluse en later van het departement van den Boven-IJsel en eindelijk onder koning *Willem I* gouverneur van Noord-Brabant. Deze betrekking bekleedde hij tot aan zijn dood, den 6den Maart 1820. Hij schreef: „Bibliographische zeldzaamheden" (1818) en „Geschied- en staatkundig onderzoek over den tijd, wanneer Philips II ophield heer der Vereenigde Nederlanden te zijn" (1781). Koning *Lodewijk* benoemde hem tot ridder der orde van de Unie, *Napoleon* tot rijksbaron en ridder der orde van de Réunie, *Willem I* tot buitengewoon staatsraad en ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw. Eindelijk was hij lid van de voornaamste geleerde genootschappen in ons land. — Zijn zoon was vele jaren president van het Hooggerechtshof van Neêrlandsch Indië, en ook zijn kleinzoon werd vervolgens lid van dat Hof.

Hultsch, *Friedrich Otto*, een Duitsch philoloog, geboren te Dresden den 22sten Juli 1833, studeerde te Leipzig in de letteren, werd leeraar aan het gymnasium aldaar, vervolgens te Zwickau en toen te Dresden. Hier was hij van 1868—1889 rector. Hij schreef: „Griechische und römische Metrologie" (1862), bewerkte een uitgave van de „Scriptores metrologici" (2 dln., 1864—1866), een kritische bewerking van de „Geometrici et stereometrici" (1864) van *Hero*, van „De die natali" (1867) van *Censorinus*, van de „Historiae" (4 dln., 1867—1872) van *Polybius*, van *Pappus* (3 dln., 1876—1878), van *Autolycus*' „De sphaera quae movetur liber" (1885) der „Scholien zur Sphärik des Theodosios" (1887), „Die erzählenden Zeitformen bei Polybios" (1891—1893), „Die Elemente der ägyptischen Teilungsrechnung" (1895) en „Die Gewichte des Altertums" (1898).

Digitized by Google

Hij overleed te Dresden-Striesen den 6den April 1906.

Humaïta, een vesting in de Zuid-Amerikaansche republiek Paraguay, ligt aan den Rio Paraguay, 42 km. boven de monding in den Parana, werd in 1855 aangelegd en later versterkt en speelde in den oorlog van 1866—1870 een belangrijke rol. In Februari 1868 forceerden drie Braziliaansche monitors den doorgang en beschoten Asuncion., in Juli 1868 viel zij den verbondenen in handen.

Humanisme noemt men die wetenschappelijke richting der Renaissance, welke uit de eenzijdigheid en beperktheid van het Middeleeuwsche denken tot een algemeen menschelijke, „humane" beschaving trachtte te komen. Met groote geestdrift wierp het zich op de studie van de letterkunde der Grieken en Romeinen, idealiseerde het leven der klassieke volkeren tot een voorbeeld van menschelijke volmaaktheid en volgde dat op letterkundig, staatkundig en sociaal gebied na. Daardoor maakte het humanisme de klassieke Oudheid weer levend voor de kunst en de wetenschappen der Europeesche volken, en al moge het in enkele opzichten tot eenzijdigheid vervallen zijn, te ontkennen is niet, dat het den grondslag heeft gelegd voor onze moderne beschaving. Het humanisme begon in de 14de eeuw in Italië en breidde zich in de 15de en 16de eeuw — meestal gericht tegen de Middeleeuwsche scholastiek en den beschavingstoestand van dien tijd — uit over geheel Europa. Ook in ons land vond het, dank zij *Geert Groote* en zijn school, veel ingang; de groote humanist was dan ook de Nederlander *Erasmus*. In de Germaansche landen kwam het humanisme ook in strijd met de theologie en wist het de wetenschappen van de voogdijschap der Kerk te bevrijden. Daardoor baande het den weg voor de hervorming, hoewel later de wegen der Hervormers en humanisten meer uiteen liepen. Een ander groote verdienste van het humanisme is de hervorming van opvoeding en onderwijs geweest, waarbij het de klassieke studiën tot middelpunt maakte.

Humanisten. *Zie Humanisme.*

Humaniteit, afkomstig van het Latijnsche woord *humanitas* (menschelijkheid), beteekent het edele, hetwelk den mensch kenmerkt, in onderscheiding van de dieren. De humaniteit is dus een samenvatting van 's menschen verhevenste zedelijke, verstandelijke en sociale eigenschappen, waardoor hij nadert tot de voorstelling, welke wij vormen van den volmaakten mensch. Inzonderheid noemen wij iemand *humaan*, die blijken geeft van zelfbeheersching en bezadigdheid en van belangstelling in het lot van zijn natuurgenooten. Volgens de opvatting van de Ouden, vooral van *Cicero*, openbaart zich de humaniteit in weldadigheid, vriendelijkheid beleefdheid en hoffelijkheid.

Humann, *Jean Georges*, een Fransch staatsman, geboren te Straatsburg den 6den Augustus 1780, legde zich toe op den tabakshandel en deed goede zaken. Aan hem dankt de Elzas voornamelijk het Rijn-Rhônekanaal. In 1821 afgevaardigd naar de Kamer van Gedeputeerden, bebemoeide hij zich vooral met aangelegenheden van financieelen aard. In de zitting van 1829 was hij rapporteur omtrent de begrooting voor 1830. Na de Juli-omwenteling werd hij weder tot afgevaardigde gekozen en daarna benoemd tot lid der commissie voor de herziening der grondwet. Toen in 1832 *Soult* aan het hoofd der zaken kwam, belastte zich *Humann* met de portefeuille van Financiën en verbeterde door belangrijke hervormingen de huishouding van den staat. Zijn plan de conversie der staatsrenten door te voeren, ontmoette tegenstand bij zijn ambtgenooten en bij den koning, waarom hij zijn portefeuille nederlegde, doch lid bleef van de Kamer, welke zijn gevoelen deelde. In 1837 nam hij zitting in de Kamer der Pairs, en ook hier liet hij zich over geldelijke zaken hooren. Na het aftreden van *Thiers* in 1840 werd hij in het ministerie *Guizot* opnieuw met de portefeuille van Financiën belast, doch overleed reeds den 25sten April 1842.

Humb. is achter plantennamen de afkorting voor *Alexander van Humboldt.*

Humber is een zeer breede rivierarm aan Engeland's oostkust. Hij ontstaat door de vereeniging van de Ouse en de Trent en stroomt, tusschen de graafschappen York en Lincoln, eerst zuidwaarts, daarna zuidoostwaarts en mondt na een loop van 60 km. bij Spurn-Head in de Noordzee uit. De Humber ontvangt op den linkeroever de Hull en op den rechter de Amholme en de Skiller, terwijl zij door middel van kanalen met de voornaamste rivieren van Engeland verbonden is.

Humbert, *Jean Emile*, een Nederlandsch oudheidkundige, geboren te 's-Gravenhage den 28sten Juli 1771, was in 1795 luitenant der genie in dienst der Staten-Generaal en vertrok toen, op verzoek van den bey, naar Tunis, om aldaar de versterking van het fort la Goulette te leiden. Hij trad er in het huwelijk met de dochter van den Nederlandschen consul en bleef er totdat Nederland het Fransche juk had afgeschud. Hij werd toen bij ons leger geplaatst als kapitein der genie, later bevorderd tot den rang van luitenant-kolonel en ontving de orde van den Nederlandschen Leeuw. Toen in 1820 te Leiden een afzonderlijk kabinet van oudheden geopend werd, bezorgde hij daaraan 4 belangrijke Punische monumenten, door hem op de plek van het oude Carthago (niet ver van Tunis) ontdekt, waarover hij reeds in 1812 geschreven had „Notice sur quatre cippes sépulchraux, découverts sur le sol de l'ancienne Carthage". Ook werden zij afgebeeld en door *Hamaker* en *Reuvens* beschreven. Vervolgens werd *Humbert* naar Italië gezonden om oudheden te verzamelen, en hij bracht veel merkwaardigs bijeen. Zijn antieke en Middeleeuwsche medailles vonden een plaats in het koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage, later door hem opgespoorde stukken in de verzameling van den hoogleeraar *van der Chijs* te Leiden. *Humbert* werd door *Niebuhr* geraadpleegd over de ligging van het oude Carthago. Ook was de hoogleeraar *Reuvens* van plan om, geholpen door belangrijke bouwstoffen, uit de papieren, van *Humbert* afkomstig, een groot werk over Carthago te schrijven, toen hij door den dood werd weggerukt. *Humbert* zelf, aan het zachte klimaat van het zuiden gewend, keerde telkens naar Italië terug,

Digitized by Google

vertoefde veelal te Pisa, en overleed te Livorno den 20sten Februari 1839.

Humbert, *David Pierre Giottin, de Superville.* Zie *Superville.*

Humbert, *Gustave Amédié,* een Fransch rechtsgeleerde en staatsman, geboren te Metz den 28sten Juni 1822, was repetitor in de rechten te Parijs, toen hij in 1848 tot onderprefect te Diedenhofen benoemd werd. In 1851 afgezet, hervatte hij zijn voorlezingen te Parijs en werd in 1861 hoogleeraar te Toulouse, waar men hem in 1871 naar de Nationale Vergadering afvaardigde aan welker linkerzijde hij zich plaatste. In 1875 werd hij tot levenslang senator, in 1877 tot procureur-generaal bij het Hof van Cassatie benoemd. In het ministerie-*Freycinet* (30 Januari 1882) aanvaardde hij de portefeuille van Justitie, doch trad een half jaar later af en werd onder-voorzitter van den Senaat, in 1890 president van de Rekenkamer. Hij overleed te Beauzelle (Haute-Garonne) den 24sten September 1894. Behalve een reeks tijdschriftartikelen schreef hij: „Essai sur les finances et la comptabilité publique chez les Romains" (2 dln., 1887) en „Organisation de l'empire romain" (1892).

Humbert, *Reinier Karel Emanuël Johan Maria Ferdinand Eugenius* (eigenlijk *Umberto*), koning van Italië, een zoon van *Victor Emanuël* en van aartshertogin *Adelheid*, geboren den 14den Maart 1844, toonde reeds vroeg groote belangstelling in krijgsaangelegenheden. Nadat hij in 1859 deelgenomen had aan den oorlog tegen Oostenrijk, werkte hij met ijver aan de bevordering der Italiaansche eenheid en verwierf hierdoor al spoedig een groote populariteit. Vóór het uitbarsten van den oorlog van 1866 ging hij naar Parijs om te onderzoeken, hoe men in Frankrijk dacht over het verbond van Italië met Pruisen. In den slag van Custozza (24 Juli 1866) voerde hij als luitenant-generaal het bevel over een divisie onder *Cialdini*, en hij wist te verhinderen, dat de terugtocht ontaardde in een wanordelijke vlucht. Met *Bixio* dekte hij den aftocht van *Durando*. Na de verovering van Rome (September 1870) aanvaardde hij het opperbevel over de bezetting aldaar. Verder wijdde hij zich sedert 1866 hoofdzakelijk aan de bevordering van den vrede, van welvaart en beschaving, daar hij zeer goed inzag, dat Italië in de eerste plaats behoefte had aan de opbeuring van landbouw, handel en nijverheid. Alzoo bekleedde hij in laatstgenoemd jaar het eere-voorzitterschap van de Italiaansche commissie voor de Wereldtentoonstelling te Parijs. Nadat zijn vader den 9den Januari 1878 overleden was, beklom hij den troon en werd den 17den November van dat jaar bij zijn intocht in Napels door den kok *Passanante*, die hem wilde dooden, aan den arm gewond. In October 1881 deed hij met de ministers *Depretis* en *Mancini* een reis naar Weenen, ontving in 1883 te Rome een bezoek van den kroonprins van Duitschland en verwierf een groote populariteit, toen hij in 1884, bij het woeden der cholera te Napels, deze stad bezocht en de diep ter neêrgeslagen bevolking door het voorbeeld zijner zelfopofferende humaniteit met nieuwen moed wist te bezielen en de weêrspannigen tot kalmte te brengen. Meermalen werden tusschen hem en den Duitschen keizer bezoeken gewisseld. Hij werd den 29sten Juli 1900 te Monza door *Bresci* vermoord. Sedert 22 April 1868 was hij gehuwd met zijn nicht *Margaretha Maria Theresia*, een dochter van zijn oom *Ferdinand*, hertog *van Genua*, en prinses *Elisabeth* van Saksen. Zijn zoon *Victor Emanuël* volgde hem als koning van Italië op.

Humboldt, *Friedrich Heinrich Alexander,* vrijheer *von*, een Duitsch natuuronderzoeker, geboren te Berlijn den 14den September 1769, verloor reeds op 10-jarigen leeftijd zijn vader (majoor en adjudant van hertog *Ferdinand van Brunswijk*, later kamerheer van den koning van Pruisen) en genoot met zijn ouderen broeder *Wilhelm* (zie aldaar) een uitstekende, grondig, wetenschappelijke opvoeding. Nadat hij in den herfst en in den winter van 1787 op 1788 de universiteit te Frankfort aan de Oder bezocht had, was hij den volgenden zomer en winter te Berlijn, waar hij de studie der technologie verbond met die der Grieksche taal. Verder knoopte hij vriendschapsbetrekkingen aan met den beroemden plantkundige *Willdenow*, vertaalde *Thonberg's* „De arbore macassariensi" in het Fransch en ging in 1789 met zijn broeder naar Göttingen, waar hij de lessen in de natuurlijke historie van *Blumenbach, Beckmann, Gmelin, Lichtenberg, Link* enz. bijwoonde, waarna hij zijn kennis door reizen in den Harz en langs den Rijn uitbreidde. In 1790 verscheen zijn werk: „Ueber die Basalte am Rhein, nebst Untersuchungen über Syenit und Basanit der Alten". In den zomer van dat jaar deed hij met *Georg Forster* een reis door België, Nederland, Engeland en Frankrijk en bezocht de handelsacademie te Hamburg, waar hij zich toelegde op de kennis der nieuwe talen. Nadat hij vervolgens een 5-tal maanden in de woning zijner moeder had doorgebracht, viel zijn keus op den mijnbouw en hij ontving verlof in 1791 de mijnacademie te Freiberg te bezoeken, waar hij het onderwijs van *Werner* genoot en in vriendschappelijk verkeer leefde met *Freiesleben, Leopold von Buch* en *Andréas del Rio*. Als vrucht van zijn verblijf in het Ertsgebergte verscheen vervolgens zijn „Flora subterranea Fribergensis et aphorismi ex physiologia chemica plantarum" (1793). De minister *von Heinitz* benoemde hem reeds in 1792 tot assessor in het mijndepartement, en weldra ging hij als oppermijndirecteur naar Bayreuth, waar hij tot 1797 bleef. Gedurende dien tijd deed hij scheikundige onderzoekingen naar den aard van het mijngas en nam proeven met een door hem uitgevonden mijnlamp, alsmede met een respiratietoestel. Voorts verzamelde hij bouwstoffen voor het uitgebreide werk „Ueber die gereizte Muskel- und Nervenfaser, nebst Vermuthungen über den chemischen Prozesz des Lebens in der Tier- und Pflanzenwelt" (1797—1799, 2 dln.).

De tijding van het overlijden zijner moeder in November 1796 bracht zijn plan tot rijpheid om een wetenschappelijke reis naar de keerkringslanden te ondernemen. Op raad van den vrijheer *von Zach* had hij zich reeds lang bezig gehouden met practische sterrenkunde ten behoeve van aardrijkskundige plaatsbepaling. Nadat hij in Maart 1797 zijn ontslag uit den staatsdienst genomen had, om zich onverdeeld aan de studie der

Digitized by Google

natuur te kunnen wijden, bracht hij 8 maanden in het gezelschap van *Goethe* en *Schiller* te Jena door, waar hij onder leiding van *Loder* de ontleedkunde beoefende en begaf zich daarna over Dresden, Weenen en Praag naar Italië, om zich hier bekend te maken met de vuurspuwende bergen. Intusschen belette de oorlog een verdere reis door Italië en hij nam het besluit, om, bijgestaan door *Leopold von Buch*, te Salzburg en Bergtesgaden metereologische waarnemingen te doen. Inmiddels ontving hij van lord *Bristol* een uitnoodiging om deel te nemen aan een expeditie naar Egypte, welke 8 maanden zou duren. Hij was bereid daaraan gehoor te geven en bevond zich reeds te Parijs, om instrumenten te koopen, toen *Bonaparte* in Mei 1798 naar Egypte vertrok en lord *Bristol* te Milaan in hechtenis genomen werd. In Frankrijks hoofdstad ondervond *von Humboldt* van de zijde der geleerdste mannen de meest voorkomende bejegening en ontving zelfs verlof zich met al zijn instrumenten aan de expeditie-*Baudin* aan te sluiten, met vergunning om het schip te verlaten, waar hij zulks verkiezen zou. Hier sloot hij vriendschap met den Franschen plantkundige, met wien hij later zooveel lief en leed gedeeld heeft, met *Aimé Bonpland* (zie aldaar). Daar de vertraging dezer expeditie hem teleurstelde, vormde hij het plan over Algiers en Tunis te reizen en zich bij de Egyptische expeditie te voegen. Het uitblijven van het Zweedsch fregat, dat hem daarheen zou brengen, alsmede ongunstige berichten uit Barberije brachten echter *von Humboldt* tot het plan met *Bonpland* den winter in Spanje door te brengen en later uit Cartagena of Cadix de reis naar Egypte te ondernemen. De blakende gunst echter, welke hij aan het Spaansche Hof genoot, wijzigde weldra zijn voornemens, vooral toen de eerste staatssecretaris don *Mariano Luis de Urquijo* verklaarde, dat hij vrijen toegang zou hebben tot alle Spaansche bezittingen in Amerika en in den Grooten Oceaan, terwijl hem officieel vergunning werd gegeven tot het gebruik van zijn instrumenten, tot het doen van nasporingen en tot het verzamelen van voorwerpen uit het rijk der natuur. Zoo groote voorrechten waren er te voren nooit aan iemand toegekend.

In het midden van Mei verliet hij Madrid en trok door het noordwestelijk gedeelte van Spanje naar Coruña, waar hij zich den 5den Juni 1799 met *Bonpland* aan boord van den „Pizarro" inscheepte. De reizigers ontsnapten aan de Engelsche kruisers en stapten den 19den Juni te Sta Cruz op Teneriffe aan wal. Zij bestegen den Pic en deden een menigte waarnemingen omtrent de gesteldheid van het eiland. Terwijl er hevige koorts aan boord heerschte, betraden zij den 16den Juli 1799 bij Cumana het vasteland van Amerika. Zij doorkruisten $1^1/_2$ jaar Venezuela, kwamen in Februari 1800 te Caracas en trokken opnieuw landwaarts over de grassteppen van Calabozo naar den Rio Apure, om langs deze den Orinoco te bereiken. Met Indiaansche kano's (uitgeholde boomstammen) trokken zij over de cataracten van Atures en Maipures en bereikten den zuidelijksten grenspost der Spanjaarden, het fort San Carlos, 2° Z. Br. van den evenaar, reisden door streken, waar de kano's over land moesten medegevoerd worden, en kwamen door den Cassiquiare in den Orinoco. Zij zakten nu de rivier af tot Angostura en kwamen weder te Cumana na een tocht, die voor het eerst een op astronomische bepalingen gegronde kennis van de bifurcatie van den Orinoco opleverde. Nu scheepten zij zich in naar Havanna, waar zij eenige maanden bleven. Van Batabano, een haven aan de zuidkust van het eiland Cuba, zeilden zij in Maart 1801 naar Cartagena, ten einde vanhier naar Panama te vertrekken, doch daar het jaargetijde dit plan weinig begunstigde, voeren zij gedurende 54 dagen de Magdalena-rivier op tot aan Honda, om vandaar de hoogvlakte van Bogota te bereiken. In September reisden zij verder; zij trokken over Ibague, de Cordillera de Quindiu, Cartago, Popayan, den Paramo de Almaguer en de uitgebreide hoogvlakte van Los Pastos en bereikten na verloop van 4 maanden de stad Quito (6 Januari 1802), 5 maanden wijdden de reizigers aan het doorkruisen van het fraaie hoogtedal van Quito en aan het onderzoek der nabijgelegen vulkanen, ja, zij beklommen onderscheiden van deze tot de vroeger onbekende hoogte van 5810 m. waar zij zich op de verhevenste plek bevonden, die ooit te voren betreden was. Tot hun spijt zagen zij zich door een diepe kloof verhinderd, tot den top op te stijgen, die slechts 500 m. hooger is. *Carlos Montufar*, de zoon van den markies van *Selvalegre* en een leergierig jong mensch, voegde zich te Quito bij de reizigers, vergezelde hen tot aan het einde van hun langen tocht door Mexico en Peru en reisde vervolgens met hen naar Parijs. Over den Andespas van den Paramo de Assuay, over Cuenca en door de kinawouden van Loja kwamen zij in het dal van den bovenloop der Amazonenrivier bij Jean de Bracamoros en begaven zich over de hoogvlakte van Casamarca naar de bergstad Micuipampa en naar de westelijke helling der Cordillera van Peru. Hier vestigden zij van den Alto de Guangamarca, ter hoogte van 3000 m., het eerst den blik op de Zuidzee, bereikten bij Trujillo de kust en trokken door de schrale woestenij van Laag-Peru naar Lima. Nadat zij den overgang van Mercurius over de zonneschijf hadden waargenomen, stevenden zij in het laatst van December 1802 van Callao naar Guayaquil en stapten den 23sten Maart 1803 te Acapulco aan land. Over Tasco en Cuernavaca bereikten zij in April de hoofdstad van Mexico, waar zij eenige maanden vertoefden, waarna zij Guanaxuato en Valladolid bezochten, de provincie Mechoacan doorkruisten, nogmaals tot de Zuidzee naderden, de hoogte van den Jorullo bepaalden en over Toluca naar Mexico terugkeerden. Hier rangschikten zij hunne verzamelingen en waarnemingen, beklommen vervolgens den vulkaan van Toluca (4700 m hoog) en den Cofre de Perote (4000 m. hoog) en trokken door de eikenwouden van Xalapa naar Veracruz. Vanhier zeilde *von Humboldt* den 7den Maart 1804 naar Havana, waar hij een paar maanden bleef, om de bouwstoffen voor zijn: „Essai politique sur l'île de Cuba" (1826), te vermeerderen, waarop hij zich met *Bonpland* en *Montufar* naar Philadelphia begaf, waar hij eenige weken de gastvrijheid genoot van *Jefferson*. Eindelijk verliet hij den 9den Juli den mond der Delaware en landde den 3den

Digitized by Google

Augustus 1804 te Bordeaux met een aantal kostbare verzamelingen en niet minder kostbare waarnemingen op het gebied der natuurlijke historie, aardrijks- en volkerenkunde en statistiek.

Von Humboldt vestigde zich nu te Parijs, waar hij zijn verzamelingen en handschriften ordende, aan het scheikundig onderzoek van *Gay-Lussac* omtrent de bestanddeelen der dampkringslucht deel nam en in Maart 1805 vertoefde. Toen ging hij met laatstgenoemde naar Italië; zij bleven er tot den 17den December 1805 en gingen met *Leopold von Buch* naar Berlijn. Hier ontving *von Humboldt* de opdracht prins *Wilhelm van Pruisen* in het najaar van 1807 bij een belangrijke zending naar Frankrijk te vergezellen. De prins bleef er tot in 1808, doch daar de uitgave der geschriften van *von Humboldt* op Duitsch grondgebied bezwaarlijk kon geschieden, ontving laatstgenoemde verlof in Frankrijk te blijven. Hij maakte hiervan gebruik tot in 1827. Te Parijs verscheen nu zijn reisbeschrijving in 29 deelen met 1425 koperen platen. Het eerste gedeelte daarvan, getiteld: „Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent" (1809—1825), bevat het geschiedkundig overzicht. Hoewel hem in 1810 te Berlijn een hoogst gewichtige betrekking aangeboden werd, gaf hij de voorkeur aan een volkomen onafhankelijkheid, vooral daar hij het plan had gemaakt een wetenschappelijken tocht naar Middel-Azië te ondernemen. Reeds had de rijkskanselier *Romanzow* hem uitgenoodigd, zich aan te sluiten bij een Russische expeditie, welke van Siberië over Kasjgar en Yarkand naar het hoogland van Tibet zou trekken, toen de oorlog van Frankrijk tegen Rusland tusschen beiden kwam. De gewichtige staatkundige gebeurtenissen tusschen den Eersten en Tweeden Vrede van Parijs verschaften aan *von Humboldt* de gelegenheid bij herhaling naar Engeland te reizen. In 1814 ging hij daar heen in het gevolg van den koning van Pruisen, toen zijn broeder ambassadeur te Londen was, met *Arago* en eindelijk in 1818 met *Valenciennes*, over Londen naar Aken reizend, waar de koning en *Hardenberg* zijn aanwezigheid bij het Congres verlangden. Later vergezelde hij den koning naar het Congres te Verona en volgde hem naar Rome en Napels. De wensch van den monarch *Humboldt* aan zijn Hof te behouden bleef echter vooreerst nog onvervuld. Eerst in 1827 ging hij over Londen en Hamburg naar Berlijn, waar hij in den winter van 1827 op 1828 voorlezingen hield over den Kosmos.

In 1829 ondernam *von Humboldt* op last van czaar *Nicolaas* een expeditie naar het noorden van Azië, den Oeral, den Altaï, Chineesch Dsjoengarije en de Kaspische zee. Een onderzoek naar goud- en platina-ertsen was het hoofddoel der reis, die daarenboven in de ontdekking van diamanten, in sterrenkundige plaatsbepalingen, magnetische waarnemingen en het verzamelen van voorwerpen uit het rijk der planten en dat der delfstoffen de belangrijkste uitkomsten opleverde. *Von Humboldt* reisde toen in het gezelschap van 2 zijner vrienden, *Ehrenberg* en *Gustav Rose*. Samen trokken zij over Moskou, Kasan en de bouwvallen van Boelghari naar Jekatherinenburg, naar de goudmijnen van het Oeralgebergte en naar de platinawasscherijen van Nisjnei-Tagilsk, over Bogoslowsk, Werchotoerje en Tobolsk naar het Altaïgebergte en vandaar naar de Chineesche militaire posten van Khonimailakhoe, nabij het Dsaisangmeer, en Dsjoengarije. Om het zuidelijk gedeelte van den Oeral te bereiken, trokken zij nu weder westwaarts, en wél over de steppe van Isjim, Petropawlowsk, Omsk, Miask en het zoute meer Ilmen naar Slatoest, Orenburg en de groote steenzoutlagen van Ilezk in de Kirgisensteppe, bereikten Astrakan en de Kaspische Zee over Oeralsk, Saratow, het Eltonmeer, Doebowka, Tsaritsijn en Sarepta, en keerden terug over Woronesj, Toela en Moskou. Deze reis, gedurende welke in 9 maanden 2320 geogr. mijlen werden afgelegd, is beschreven in de „Mineralogisch-geognostische Reise nach dem Ural, Altai und dem Kaspischen Meere" (2 dln., 1837—1842) en door *von Humboldt* in zijn: „Asie centrale, recherches sur les chaînes de montagnes et la climatologie comparée" (3 dln., 1843). Zij heeft belangrijke waarnemingen opgeleverd omtrent het aardmagnetisme, die door de oprichting van talrijke magnetische stations werden gevolgd.

De volksbewegingen van het jaar 1830 gaven aan de werkzaamheden van *von Humboldt* een staatkundige richting, hoewel hij zich niet liet aftrekken van het beoefenen der wetenschappen. Nadat hij den Kroonprins van Pruisen in Mei van dat jaar naar Warschau en vervolgens den koning naar Teplitz vergezeld had, zag hij zich na de troonbeklimming van *Lodewijk Philips* naar Parijs afgevaardigd, ten einde vandaar staatkundige berichten naar Berlijn te zenden. Dit geschiedde jaren aaneen gedurig, en telkens moest hij 4 of 5 maanden in Frankrijks hoofdstad blijven. In dien tijd bezorgde hij de tweede uitgave van zijn: „Examen critique de la géographie du nouveau continent" (5 dln., 1835—1838). Verder vergezelde hij den koning van Pruisen in 1841 naar Engeland en in 1845 naar Denemarken. Voor 't overige vestigde hij zijn verblijf te Berlijn of op het vaderlijk landgoed Tegel, waar hij zich steeds met jeugdigen ijver aan de studie wijdde en zijn wereldberoemden „Kosmos" schreef. Hij overleed te Berlijn den 6den Mei 1859. Ofschoon op het nauwst met het Hof van den letterlievenden *Friedrich Wilhelm IV* verbonden, bleef hij zijn godsdienstige en staatkundige onafhankelijkheid handhaven en gebruikte zijn invloed om de wetenschap te bevorderen en jonge mannen van veelbelovenden aanleg te ondersteunen. Daar hij zijn aanzienlijk vermogen aan zijn wetenschappelijke studies had ten offer gebracht, liet hij geen stoffelijke rijkdommen achter. Zijn kostbare boekerij en zijn verzamelingen vermaakte hij aan zijn trouwen dienaar en reismakker *Johannes Seifert*, die de geheele bibliotheek met de kaarten aan den boekhandelaar *Asher* te Berlijn verkocht, terwijl de overige verzamelingen openlijk onder den hamer gebracht werden. Den 28sten Juni 1859 ontstond te Berlijn een *Humboldt-stichting*, aan de bevordering der natuurkundige wetenschappen gewijd.

Von Humboldt heeft gedurende zijn lang en werkzaam leven een hoogst weldadigen invloed gehad op het geheele gebied der natuurkennis. Hij bezat twee eigenschappen, die men zelden

Digitized by Google

vereenigd vindt; hij wist namelijk zoowel schijnbare kleinigheden en bijzonderheden op te merken, als deze in verband te brengen, om er algemeene natuurwetten uit af te leiden. Hij verzamelde een onmetelijken rijkdom van bouwstoffen; met plaatsbepalingen en hoogtemetingen verbond hij het onderzoek naar de gesteldheid van den bodem, en het verzamelen van planten en dieren ging vergezeld van meteorologische waarnemingen. Wat hij op plantkundig gebied bijeenbracht, leidde hem tot het scheppen van eene nieuwe wetenschap, die der plantengeographie. Vooral ook heeft hij den invloed van het plantenrijk op den bodem en op de ontwikkeling van het menschelijk geslacht duidelijk aangewezen. Tevens onderscheidde hij zich door een dichterlijke beschouwing der natuur, terwijl hij de ontvangen indrukken in wegslepende woorden wist weder te geven.

Tot de belangrijke vruchten van zijn wetenschappelijken arbeid behooren meer dan 700 plaatsbepalingen in de Spaansche koloniën der Nieuwe Wereld. Zij zijn door *von Humboldt* verricht en berekend, later door *Oltmanns* nagezien en vormen onder den titel: „Observations astronomiques, opérations trigonométriques et mesures barométriques, redigées et calculées par Jabbo Oltmanns" (2 dln., 1808—1810) de 4de afdeeling van zijne reisbeschrijving. De kaarten van den Orinico, van de Amazonen-rivier, het grootste gedeelte van den Atlas van Mexico enz. zijn door *von Humboldt* zelf geteekend. Met den barometer in de hand reisde hij van Bogota naar Lima; daarmede beklom hij den Piek van Teneriffe, den Chimborasso en vele andere berggevaarten en verkreeg op deze wijze 459 hoogtemetingen. Zijn reizen in Siberië gaven hem aanleiding tot gewichtige opmerkingen omtrent de verspreiding der bewerktuigde wezens over den aardbodem. De meteorologie, in verband gebracht met de gedaante en de gesteldheid der vaste landen, is door hem verbazend verrijkt. Op grond van meteorologische, thermometrische en electrische verschijnselen, met nauwkeurigheid waargenomen en in zijn dagboek opgeteekend, bepaalde hij het klimaat der door hem bezochte gewesten en legde alzoo den grondslag voor de wetenschap der vergelijkende klimatologie. Een degelijke studie der delfstofkunde stelde hem in staat, een voorstelling te geven van den bodem van Amerika in zijn „Physique générale et géologie" (1807), met zijn „Essai géognostique sur le gisement des roches dans les deux hémisphères" (1823—1826) en „Fragments de géologie et de climatologie asiatique" (3 dln., 1831) de 5de afdeeling van zijn reisbeschrijving uitmakend. Hij werkte daardoor niet alleen mede tot een meer nauwkeurige kennis der Nieuwe Wereld, maar inzonderheid ook tot de ontwikkeling van de nog jeugdige wetenschap der geognosie. De vulkanische verschijnselen der geweldige vuurspuwende bergen in Quito, zoowel als die van den Vesuvius, werden door hem zorgvuldig waargenomen, en op schrandere wijze verklaard. Ondersteund door *Bonpland*, die zich met het bijeenbrengen der verzamelingen had belast, deed *von Humboldt* in Amerika belangrijke waarnemingen omtrent de verspreiding, het nut en den bouw der planten, welke hij vervolgens in verband bracht met de verschillende menschenrassen. Tot zijne geschriften op dit gebied behooren: „Essai sur la géographie des plantes" (1805) en vooral „De distributione geographica plantarum secundum coeli temperiem et altitudinem montium" (1817). Het herbarium, door hem en *Bonpland* verzameld, bevatte 5000 soorten van zichtbaar bloeiende planten, waaronder zich 3500 nieuwe bevonden. Zij zijn gedeeltelijk door *von Humboldt* en *Bonpland*, gedeeltelijk door *Kunth* beschreven in de 6de afdeeling der reisbeschreving, namelijk in de prachtwerken: „Plantes équinoxiales, recueillies au Mexique, dans l'île de Cuba etc." (2 dln., met 144 platen, 1809), „Monographie des mélastômacées et autres genres du même ordre" (2 dln., met 120 gekleurde platen, 1806—1823), „Nova genera et species plantarum, quas in peregrinatione ad plagam aequinoctialem orbis novi colligerunt, descripserunt et adumbraverunt A. Bonpland et Alex. de Humbold, in ordinem digessit C. S. Kunth" (7 dln., met 700 platen, 1815—1825), „Mimoses et autres plantes légumineuses du Nouveau Continent rédigées par C. S. Kunth" (1819—1824, met 60 gekleurde platen), „Synopsis plantarum, quas in itinere ad plagam aequinoctialem orbis novi colligerunt Humboldt et Bonpland" (4 dln., 1822—1826), en „Révision des graminées etc., précédée d'un travail sur cette famille par C. S. Kunth" (3 dln., met 220 platen, 1829—1834). Ook de dierkunde is hem veel verschuldigd, zooals blijkt uit de 2de afdeeling der reisbeschrijving, zijn: „Recueil d'observations de zoologie et d'anatomie comparée" bevattende. Een ander hoogst belangrijk werk van *von Humboldt* vormen zijne: „Vues des Cordillères et monuments des peuples indigènes de l'Amérique" (1810, 69 platen). Daarin zijn merkwaardige landschappen der Nieuwe Wereld met getrouwheid voorgesteld, terwijl een beschouwing van de bouwwerken der aloude bewoners van Mexico hem leidde tot nasporingen omtrent hun taal, tijdverdeeling en beschaving. Volkenkunde en statistiek werden niet vergeten, maar in het: „Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne" (2 dln., met atlas, 1811) op eigenaardige en aantrekkelijke wijze behandeld. Daarenboven leverde hij de uitkomsten van gewichtige nasporingen omtrent de plaatswaarde der Indische getalteekens, omtrent de nautische geographie in de Middeleeuwen, deed scheikundige proeven met *Gay-Lussac*, bepaalde de ligging van den magnetischen evenaar, volbracht de belangrijke ontdekking der isothermen (lijnen van gelijken warmtegraad) en deelde bijzonderheden mede omtrent de electrische visschen, over de ademhaling der visschen en der jonge krokodillen.

Al spoedig na zijn terugkeer uit Amerika had hij in populairen trant de indrukken en ervaringen van zijn reis trachten neder te leggen in zijn voortreffelijke: „Ansichten der Natur" (1808 en later bij herhaling). Vervolgens hield hij te Parijs en daarna ook te Berlijn voorlezingen over physische aardrijksbeschrijving. Hierbij echter bleef hij niet, maar kwam op het denkbeeld, een wereldbeschrijving te leveren, die het geheel der schepping omvatten zou, van de nevelvlekken af tot het geringste mosje toe. Zij verscheen onder den

Digitized by Google

titel van „Kosmos" (5 dln., 1845—1862), en ofschoon hij die voltooide, mocht hij de verschijning van het laatste deel niet beleven. Een omvangrijke briefwisseling is na zijn dood verschenen. Standbeelden werden o. a. voor hem opgericht te Philadelphia, St. Louis en Berlijn.

Humboldt, Karl Wilhelm, vrijheer *von*, een broeder van den voorgaande en Duitsch geleerde en staatsman, werd geboren te Potsdam den 22sten Juni 1767, ontving op het ouderlijke buitenverblijf te Tegel en in Berlijn, tegelijk met zijn broeder, een voortreffelijke opvoeding en studeerde eerst te Frankfort aan de Oder en daarna te Göttingen in de rechten, terwijl hij zich tevens toelegde op de archaeologie, de aesthetica en de Kantiaansche wijsbegeerte. Nadat hij op reizen door Duitschland, Zwitserland en Frankrijk zijn kennis uitgebreid en met *G. Forster* en *F. H. Jacobi* oprechte vriendschap gesloten had, bracht hij de jaren 1789 en 1790 te Erfurt en Weimar door en kwam hier in vriendschappelijke betrekking met *Dalberg*, *Schiller* en *Goethe*. Men den titel van „Legationsrat" keerde hij ambteloos naar Erfurt terug en trad er in 1791 in het huwelijk met de fijnbeschaafde *Karoline von Dacheröden*. Aanvankelijn woonde hij in Thüringen op de goederen zijner vrouw, maar vertrok in 1794 naar Jena, om hier in het bijzijn van *Schiller* het hoogste genot des geestes te smaken. Trouwens een kostelijk gedenkteeken van de vriendschap dier beide mannen vormt de later uitgegeven: „Briefwechsel zwischen Schiller und Wilhelm von Humboldt". Na onderscheiden reizen woonde *von Humboldt* van 1797 tot 1799 te Parijs en begaf zich vervolgens naar Spanje, waar wetenschappelijke nasporingen hem geruimen tijd bezig hielden. In 1801 aanvaardde hij de betrekking van Pruisisch minister-resident te Rome, was er van 1806 tot 1808 gevolmachtigd minister en wijdde zich hoofdzakelijk aan de beoefening van wetenschap en kunst, terwijl hij jeugdige geleerden en kunstenaars op edelmoedige wijze ondersteunde. Met den titel van geheim staatsraad naar Berlijn geroepen, werd hij in het ministerie van Binnenlandsche Zaken belast met de aangelegenheden van Eeredienst en Onderwijs; voor dit laatste heeft hij veel gedaan en de universiteit te Berlijn is aan hem haar stichting verschuldigd. In 1810 echter legde hij zijn betrekking neder en begaf zich met den rang van geheim staatsminister als buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister naar Weenen. Van dien tijd af had hij grooten invloed op de geschiedenis van Duitschland. In 1812 bevond hij zich gedurende den wapenstilstand op het Vredescongres te Praag, in 1814 op dat te Châtilon, alsmede bij het sluiten van den Eersten Vrede van Parijs, in 1815 op het Congrès te Weenen en in 1816 en later te Frankfort aan den Main bij het regelen der Duitsche aangelegenheden en bij de stichting van den Bondsdag. Daarna werd hij lid van den staatsraad, toen gezant te Londen, en in 1818 nam hij deel aan het Congres te Aken. Overal was hij werkzaam in den geest eener onbevooroordeelde, verlichte en vrijzinnige staatsmanswijsheid, terwijl zijn verdiensten werden erkend door het verleenen van talrijke ridderorden en doordien hem de heerlijkheid Ottmachau in Silezië werd toegewezen. In 1819 was hij lid van het Kabinet, doch reeds in hetzelfde jaar nam hij zijn ontslag daar hij vruchteloos aandrong op het aannemen van een meer constitutioneel stelsel dan door den minister *von Hardenberg* gehuldigd werd. Eerst in 1830 riep men hem om weder zitting te nemen in den staatsraad, nadat hij het voorgaande jaar aan het hoofd had gestaan van een commissie, belast met den bouw van het Koninklijk Museum. Sedert 1819 had hij schier onafgebroken zijn dagen doorgebracht op Tegel, hetwelk hij door een keurigen aanleg en door een uitgezochte verzameling beeldhouwwerken verfraaide. Hij overleed den 8sten April 1835.

Zijn eerste letterkundige geschriften heeft hij verzameld in de: „Aesthetische Versuchen" (1799); hierin vindt men o.a. een opstel over den „Spaziergang" van *Schiller*, over „Hermann und Dorothea" van *Goethe*, over „Reineke Fuchs" enz. Zijn „Gesammelte Werke" (7 dln., 1841—1852), bevatten ook een gedeelte van zijn talrijke gedichten. Onder deze onderscheidt zich vooral de elegie „Rom" (1809) en zijn „Sonette" worden wegens fraaien vorm en diepen zin zeer geroemd. Belangrijk voor de kennis van de Grieksche taal en versmaat is zijn vertaling van den „Agamemnon" van *Aeschylus*. Bovenal legde hij zich toe op de vergelijkende taalstudie. Hierdoor ontstonden zijn: „Berichtigungen und Zusatze zu Adelung's Mithridates über die cantabrische oder baskische Sprache" (1817) en zijn voortreffelijke „Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der baskischen Sprache" (1821). Verder leverde hij verhandelingen: „Ueber die unter dem Namen Bhagavad-Ghita bekannte Episode des Mahabharata" (1826), „Ueber den Dualis" (1828) en „Ueber die Verwantschaft der Ortsadverbien mit dem Pronomen in einigen Sprachen" (1830). Zijn hoofdwerk op dit gebied is echter „Ueber die Kawisprache auf der Insel Java" (3 dln., 1836—1840). Het werd eerst na zijn dood door *Eduard Buschmann* uitgegeven. Vooral de inleiding tot dit werk, onder den titel: „Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einflusz auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts" (1836), ook afzonderlijk in het licht gegeven, is hoogst merkwaardig op het gebied der taalwetenschap. Zijn „Vocabulaire inédit de la langue taïtienne" is door *Buschmann* in zijn „Aperçu de la langue des îles Marquises et la langue taïtienne" (1843) opgenomen. Ook verschenen nog zijn „Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen" (1851). Zijn verzameling handschriften en zijn werken over buitenlandsche letterkunde vermaakte hij aan de Koninklijke bibliotheek te Berlijn. Zijn edel karakter blijkt vooral uit „Wilhelm von Humboldt's Briefe an eine Freundin" (2 dln.; 13de druk, 1898). Deze brieven zijn gericht aan *Charlotte Diede* (zie aldaar), welke hij in 1788 te Pyrmont had leeren kennen en met wie hij tot aan zijn dood een onafgebroken briefwisseling onderhield. Ook van hem zijn een groot aantal brieven verschenen, terwijl te Berlijn een standbeeld voor hem is opgericht.

Humboldt-Academie is een in 1868 te Berlijn, op aansporing van *Max Hirsch*, gestichte

Digitized by Google

wetenschappelijke vereeniging, die zich ten doel stelt aan hen, die niet in staat zijn de hoogeschool te bezoeken, alsook aan anderen, een breede wetenschappelijke opvoeding te geven. Ongeveer $^2/_5$ der toehoorders zijn vrouwen.

Humboldtbaai is een baai op de noordkust van het eiland Nieuw Guinea, aan de uiterste grens van het Nederlandsche gebied. Een smalle landtong verdeelt haar in een binnen- en een buitenbaai, de eerste met 4, de laatste met 2 kampongs. De huizen zijn alle op palen in zee gebouwd, de mannen zijn flink gespierd en van krachtigen lichaamsbouw, gaan geheel naakt, evenals de meisjes, terwijl de vrouwen een schaamgordel dragen. Daarentegen dragen beide geslachten allerlei sieraden. Hun voornaamste werktuig is een steenen bijl, waarmede zij allen zwaren arbeid verrichten. IJzer is zoo goed als onbekend en in het algemeen het peil hunner ontwikkeling zeer laag. De baai wordt geregeld (1 keer in de 8 weken) bezocht door de schepen der Koninklijke Paketvaartmaatschappij, terwijl er in de laatste jaren onderscheiden wetenschappelijke expeditiën naar deze streken hebben plaats gehad, het laatst die van professor *Wichmann* tot het instellen van een onderzoek naar de langs de baai gevonden steenkool.

Humboldtgebergte is een hooge, met eeuwige sneeuw bedekte bergketen in Centraal-Azië, het N.W. deel van den Nanschan aan de N. grens van Tibet en de oostelijke voortzetting der waterscheiding tusschen de woestijn en het Tibetaansch hoogland. Zij werd aldus in 1880 door *Prschewalsky* genoemd.

Humboldt Range zijn twee bergketenen van het Groote Bekken in den Amerikaanschen staat Nevada, n.l. de East Range (Mount Bonpland 3452 m.) aan den bovenloop der Humboldtrivier en de West Range (Star Peak 3026 m.) aan den benedenloop. Beide hebben een kern van graniet en worden door talrijke cañons doorsneden; de eerste is verder uit kolenkalksteen, de tweede uit triaslagen opgebouwd. Slechts de hoogere deelen zijn eenigszins begroeid.

Humboldtrivier, een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Nevada, ontspringt aan de oostelijke helling van het Humboldtgebergte, en mondt na een loop van 480 km. uit in het heldere Humboltmeer. Langs hare oevers loopt de Central-Pacific spoorweg.

Humbug, een woord, hetwelk uit de plat-Engelsche volkstaal (*slang*) in de schrijftaal is overgenomen, beteekent zoowel zwendelarij en bluffery als een zwendelaar of een bluffer. Omtrent den oorsprong van het woord bestaat geen eenstemmigheid. Sommige leiden het eenvoudig af van het werkwoord *to hum* (gonzen), terwijl anderen meenen, dat het afkomstig is uit een tijd, toen valsche berichten omtrent den oorlog over Hamburg Engeland bereikten, waarom *humbug* een verbastering zou zijn van Hamburg. Men meent, dat het woord niet vroeger voorkomt dan in den „Universal Jester" (1735) van *Killigrew*, doch eerst in den aanvang der vorige eeuw werd het algemeen gebruikt. Een humbug is een man, die gebruik maakt van zwakheid en onnoozelheid van zijn medemenschen om op hunne kosten te leven en rijk te worden.

Hume, *David*, een Engelsch wijsgeer en geschiedkundige, geboren te Edinburg den 26sten April 1711, was eerst koopman en ging vervolgens naar Frankrijk, om zijn intellectueele opvoeding te voltooien. In 1745 werd hij gouverneur van den zwakhoofdigen markies van *Annandale*, later secretaris van generaal *Saint-Clair* op diens tochten langs de Fransche kust en zijn diplomatieke reizen naar Weenen en Turijn, nadat zijn poging om te Edinburgh den leerstoel in de ethica te verkrijgen, op den tegenstand der geestelijkheid schipbreuk geleden had. In 1749 keerde hij naar Schotland terug en werd in 1752 opzichter der advocaten-bibliotheek te Edinburgh. In 1763 begeleidde hij graaf *Hertford*, den Engelschen gezant aan het Fransche Hof, naar Parijs, was van 1767—1768 onderstaatssecretaris en keerde daarop naar Edinburgh terug, waar hij den 25sten Augustus 1776 overleed. Zijn eerste werk, „A treatise on human nature" (3 dln., 1739—1740), een psychologisch-kritische studie, maakte fiasco. Eerst zijn „Essays, moral and political" (1741) maakten hem beroemd. Later werkte hij het eerste deel van zijn werk om en liet het als „Philosophical essays concerning human understanding" (1748), in 1758 als „An enquiry concerning human understanding" verschijnen. Verder schreef hij „An enquiry concerning the principles of morals (1750), „Political discourses" (2 dln., 1752) en „Natural history of religion" (1754). Sedert 1752 wijdde hij zich ook aan geschiedkundige studies. Eerst beschreef hij de geschiedenis van Engeland sedert de troonsbestijging van het Huis *Stuart* (1754—1756), daarna die van het Huis *Tudor* (1759). Zijn hoofdwerk op dit gebied is „History of England from the invasion of Julius Caesar to the revolution of 1688 (8 dln., 1763). Na zijn dood verschenen zijn autobiografie (1779), „Dialogues concerning natural religion" (1779) en „On suicide and immortality of soul" (1783). De beste uitgave van zijn wijsgeerige werken is die van *Green en Grose* (4 dln. 1875).

Hume sluit in Engeland het tijdperk der verlichting af. In de theoretische wijsbegeerte is zijn leer de meest volkomen uitdrukking der door *Bacon* en *Locke* ingeslagen empirische richting; hij verwerpt, op grond der onderzoekingen van *Locke* en *Berkeley* iedere overeenstemming der menschelijke voorstellingen met een vooropgestelde absolute werkelijkheid en tracht het bewijs te leveren, dat alle voorstellingen slechts verbindingen zijn der oorspronkelijke indrukken (*impressions*), der zintuigelijke waarnemingen. De betrekkingen der substantialiteit en der causaliteit, volgens welke wij onze voorstellingen plegen te ordenen, zijn voor hem derhalve slechts het gevolg van een zich altijd gelijk blijvende werkzaamheid van het bewustzijn, dat de zielsindrukken deels gelijktijdig tot de voorstelling van het ding (*substantie*), deels in vaste regelmatigheid ten opzichte van hun tijdelijke opeenvolging tot de categorie van oorzaak en gevolg (*causaliteit*) samenvoegt, zoodat van een werkelijkheid van waarnemingen en begrippen, buiten ons waarnemend en oordeelend bewustzijn om, geen sprake kan zijn. Alle wetenschappen hebben dus slechts in zoover een zekeren grond-

Digitized by Google

slag, als zij òf de verhouding der begrippen den monstratief ontwikkelen, waartoe alleen de wiskunde in staat is, óf indien zij aan de feitelijke betrekkingen van uiterlijke en innerlijke waarnemingen vasthouden (empirische wetenschappen). De overtuiging van een buiten ons bestaande werkelijkheid is niet te bewijzen, maar een zaak van het geloof. Daar *Hume* de waarde van iedere buiten de ervaring gaande metaphysica bestrijdt, heeft men hem een scepticus genoemd, ook omdat hij op godsdienstig-wijsgeerig gebied alleen aan het psychologisch gezichtspunt waarde toekent, den godsdienst uit de innerlijke behoeften en het voorstellingsmechanisme der menschen afleidt en de zoo behandelde leerstukken van alle godsdienstige stelsels aan een meedoogenlooze critiek omtrent hun zedelijke gevolgen onderwierp. De moreele critiek zelf grondvest hij ten slotte op de werkzaamheid van het moreele gevoel in de beoordeeling van karakters en handelingen en ontwikkelt daaruit een reeks deugden, die hij in *natuurlijke*, het welzijn van ieder afzonderlijk individu bevorderende, en *sociale*, de gansche menschheid ten goede komende, verdeelt. Langen tijd door de kerkelijke vooroordeelen zijner landgenooten achteruit gezet, heeft *Hume* eerst in de 19de eeuw de waardeering gevonden, die zijn baanbrekende werken verdienen. Zie o.a. *Huxley* „Hume" (Londen, 1895), *Calderwood* „David Hume" (Londen 1898), *Meinong* „Hume—Studien" (2 dln., Weenen 1877 en 1882), *Schatz* „L'oevre économique de David Hume" (Parijs, 1902), *Orr* „David Hume and his influence on philosophy and theology" (Londen, 1903), alsook nog het oudere werk van *Jacobi* „David Hume über den Glauben, oder Idealismus und Realismus" (Breslau, 1787).

Hume, *Joseph* een, Engelsch hervormer, werd geboren in 1777 te Montrose in Schotland, verloor reeds vroeg zijn vader, waarna zijn moeder in bekrompen omstandigheden achterbleef. Hij ontving onderwijs op de stadsschool, leerde een weinig Latijn en werd als leerling bij een heelmeester geplaatst. Later bezocht hij de geneeskundige lessen aan de universiteit te Edinburgh, deed in 1796 zijn examen als chirurgijn en trad in 1799 in dienst van de Oost-Indische Compagnie, welke hem naar Bengalen zond. Hier legde hij zich met zooveel ijver toe op de Indische talen, dat hij na het uitbarsten van den oorlog tegen de Mahratten (1803) tot tolk bij de divisie van generaal *Powell* in Boendelkoend benoemd werd. Hij bleef tevens als officier van gezondheid in dienst en werd weldra bevorderd tot betaalmeester der troepen. Al die betrekkingen bekleedde hij op zoo loffelijke wijze, dat hij een openlijke dankbetuiging ontving van den opperbevelhebber lord *Lake*. Tevens werd hij rijkelijk beloond, en daar hij mede de vruchten inoogstte van eenige welgeslaagde ondernemingen, keerde hij in 1808 als een vermogend man naar zijn vaderland terug. Hierop deed hij een reis door Groot-Britannië en Ierland en trok gedurende een tweetal jaren rond langs de kusten van de Middellandsche Zee. In 1812 werd hij lid van het Parlement, doch zag zich na de kort daarop volgende ontbinding niet herkozen. Nu wijdde hij zich hoofdzakelijk aan de bevordering van het Lancastersche stelsel van onderwijs, alsmede aan de bezigheden van zijn ambt als directeur der Oost-Indische Compagnie, waartoe hij in 1813 benoemd was. In 1818 werd hij weder afgevaardigd naar het Parlement, waar hij een belangrijke staatkundige rol vervulde. Door zijn nauwgezette beoordeeling der staatsuitgaven maakte hij zich geducht bij de Tories, die toen aan het roer waren en geen middelen onbeproefd lieten, om zich van hem te ontslaan. *Hume* bleef echter onwrikbaar en verloor zelfs den moed niet, toen *John Russell* en andere vrijzinnige Parlementsleden aan de gewenschte gevolgen hunner bemoeiingen begonnen te twijfelen. In 1830 werden de vooruitsichten beter. *Hume* was opnieuw tot afgevaardigde gekozen, werd in het Lagerhuis de leider der radicale partij en vernietigde in 1835 door zijn invloed den Oranjebond, die de vrijzinnige prinses *Victoria* van de troonsopvolging wilde uitsluiten, om aan den hertog *van Cumberland* de kroon te bezorgen. Deswege vervolgden hem de Tories met onverzoenlijken haat en het gelukte hun bij de verkiezingen van 1837 aan den tegenstander van *Hume* de meerderheid te verschaffen. Door den invloed van *O'Connell* werd hij nu in de Ierssche stad Kilkenny gekozen, doch hij verwijderde zich weldra van den Ierschen agitator en werd in 1841 niet herkozen. Het volgende jaar nam hij weder zitting voor het distrikt Montrose, en dit herhaalde in 1847 en 1852 deze keus. Met onbezweken ijver streed *Hume* nu tegen den alleenhandel en in het algemeen tegen alle monopolies en zocht de staatkundige vrijheden uit te breiden. Als hervormer der financiën heeft hij veel gedaan; immers aan hem is men het verschuldigd, dat de staatsrekening en verantwoording thans in duidelijker vorm worden overgelegd en dat het amortisatiefonds werd opgeheven. Hij overleed te Burnley-Hall in Norfolk den 20sten Februari 1860.

Hume, *Hamilton*, een Australisch reiziger, geboren te Paramatta in Nieuw Zuid Wales den 18den Juni 1797, trok in 1824 met *Hovell* van Sydney uit over de Blauwe Bergen naar de Zuidkust, waarbij hij het eerst den bovenloop der Murray en de Australische Alpen zag, en begeleidde in 1828 *Sturt* op diens eerste expeditie. Hij overleed te Yass in Nieuw Zuid Wales den 19den April 1863. Met *Hovell* schreef hij „Journey of discovery to Port Philipp" (1837), alleen „A brief statement of facts in connection with an overland expedition from Lake George to Port Philipp" (3de druk, 1874).

Hume, *Daniel Douglas*, of *Home*, een Engelsch spiritist, werd geboren in 1835 op de Orkney-eilanden, als de telg van een oud Schotsch geslacht. Reeds op 4-jarigen leeftijd kwam hij in Amerika, waar hij zijn kindsheid en jeugd doorbracht. In 1850 gaf hij voor, dat hij de gave van het tweede gezicht — dus van het vooruitzien van toekomstige gebeurtenissen — bezat, waaromtrent *Rogers* in zijn „Philosophy of mysterious agents" (1853) een en ander mededeelt. In 1855 ging *Hume* naar Europa en wekte door het verrichten van gewaande wonderen veler verbazing. Men verhaalt bijv., dat te Florence in zijn tegenwoordigheid de meubels zich bewogen en

Digitized by Google

onzichtbare vingeren op muziekinstrumenten heerlijke melodieën speelden. In het volgende jaar vertrok hij naar Rome, waar hij aan den paus werd voorgesteld en den R. Katholieken godsdienst omhelsde. Intusschen werd hem door den geest zijner moeder aangezegd, dat hij zijn bovennatuurlijk vermogen tot aan den 10den Februari 1857 missen zou. Van Rome ging hij naar Parijs, waar hij in de geneeskunde studeerde en bijkans bezweek aan een hevige zenuwziekte. Na zijn herstel bleef hij verzekeren, dat hij steeds in betrekking stond met de geestenwereld, en hield er séances die door aanzienlijke — naar men meent, zelfs door vorstelijke — personen werden bijgewoond. Nadat hij in 1864 nogmaals Rome bezocht had, doch door de pauselijke gendarmen over de grenzen gezet was, begaf hij zich naar Londen, waar hij de weduwe *Lyon* overhaalde, om hem, op last van haar overleden echtgenoot, 60000 pond sterling ter hand te stellen, welke som hij echter na een procès, dat den 22sten Mei 1868 tegen hem ingesteld werd, moest teruggeven. In een in 1863 door hem uitgegeven schets van zijn leven betuigt hij: „Het eenige goede, dat ik door mijne gave gewrocht heb, is de overtuiging, dat velen, die niet aan een voortbestaan na den dood geloofden, thans door mijn toedoen zich gelukkig gevoelen in de zekerheid van een toekomstig leven".

Humea *Smith* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen* (*Compositae*). Het onderscheidt zich door een naakten vruchtbodem, een rolrond, dakpanvormig, 3 of 4 buisvormige bloempjes omsluitend omwindsel en ongesnavelde, onbehaarde vruchten. De eenige soort is *H. elegans Sm.* (*Calomeria amaranthoides Vent.*), een fraaie immortelle uit Zuid-Wales met een opgaanden, ronden, vertakten, tot 2 m. hoogen stengel, afwisselende, stengelomvattende, lancetvormige, gaafrandige bladeren en zeer vele glanzige, rood- en bruinachtig gekleurde bloemen, die groote, eindelingsche aren met nêerhangende takken vormen.

Humerale (schouderkleed) is de naam van een vierkant stuk lijnwaad, dat de R. Katholieke priester om den hals legt en met over den rug loopende snoeren op de borst bevestigd. Het dient tot onderkleed voor het misgewaad.

Humiliaten (Latijn = deemoedigen) noemt men de leden eener vereeniging, die de Lombardische adel na zijn terugkeer uit de gevangenschap in Duitschland, deels tot boetedoeningen, deels tot gemeenschappelijken handenarbeid vormde. Als hun stichter wordt de Milaneesche edelman *Johan van Meda* genoemd. Zij ontstonden in 1017, 1134 of 1160. Oorspronkelijk vormden zij een vereeniging van leeken, wier leden huwen, maar geen eed afleggen mochten. In de 12de eeuw scheidde zich een kleine kring van coelibatair en naar de regelen der Benedictijnen levenden af. Daarbij kwam later een congregatie, waartoe slechts geestelijken behoorden. Nadat de overige Humiliaten zich bij de Waldenzen hadden aangesloten, kozen de anderen hoe langer hoe meer de zijde van den paus; *Innocentius III* gaf aan deze „Katholieke Humiliaten" eigen statuten. Onder deze hadden later misbruiken plaats; toen kardinaal *Borromeo* hen wilde hervormen, pleegde de priester *La Farina* een moordaanslag op hem. Dientengevolge hief *Pius V* in 1517 de congregatie op.

Reeds dadelijk in het begin hadden de vrouwen der Humiliaten zich eveneens tot boetedoeningen vereenigd; zij noemden zich *Humiliatinnen* of, naar haar stichtster, *Clara Blassoni*, *Blassonische nonnen*; in Italië bestaan vijf van elkander onafhankelijke kloosters.

Humiliatinnen. Zie *Humiliaten.*

Humiria *Aubl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapotaceën.* Het onderscheidt zich door een 5 spletigen kelk, een 5-deelige bloemkroon met 20 meeldraden, een draadvormigen stijl met een 5-lobbigen stempel en een 5-hokkige vrucht met 2 zaden, die door een dwarswand gescheiden zijn. Het omvat boomen uit Guyana en Brazilië, met kort gesteelde of zittende bladeren en kleine, witte, tot dichte, oksel- of eindstandige trossen vereenigde bloemen. *H. balsamifera Aubl.* (*Myrodendron amplexicaule Wlld.*) is een boom, die bij een hoogte van 20 m. een doorsnede bereikt van 6 dm. en bedekt is met een dikke, bruinroode, gerimpelde en gescheurde schors. Maakt men in deze insnijdingen, dan vloeit hieruit een lijvige roode, welriekende balsem, welke tot een brosse harssoort verhardt. *H. floribunda Mart.* is half zoo hoog en dik als de voorgaande. De boom draagt zwarte steenvruchten met eetbaar vleesch en levert een balsem die op dezelfde wijze als Copaiva- en Perubalsem gebruikt wordt.

Hummel, *Johann Nepomuk*, een Hongaarsch klavierspeler en componist, geboren te Preszburg den 14den November 1778, ontving aanvankelijk van zijn vader onderwijs in de muziek. Toen deze als directeur van een muziekkorps naar Weenen vertrok, wekte het talent van den knaap de belangstelling van *Mozart*, zoodat de groote componist hem als leerling in huis nam. Reeds in 1788 deed hij met zijn vader kunstreizen in Duitschland, Engeland en Holland. In 1795 keerde hij echter naar Weenen terug, waar hij onder leiding van *Albrechtsberger* en van *Salieri* zich op de compositie toelegde en onderscheidene sonaten, rondo's en trio's in het licht deed verschijnen. Hij kwam in 1803 als kapelmeester in dienst bij Prins *Esterhazy* en beproefde zijn kracht aan dramatische en kerkelijke muziek. In 1811 echter legde hij die betrekking neder, om zich aan het onderwijs in de compositie te wijden. Toch werd hij in 1816 weder kapelmeester te Stuttgart, als hoedanig hij in 1820 naar Weimar vertrok, waar hij, als men zijn reizen naar Rusland en Engeland niet mederekent, zijn overige levensdagen doorbracht. Hij overleed den 17den October 1837 en heeft een uitvoerige „Pianoforteschule" alsmede een groot aantal composities nagelaten.

Hummeloo-en-Keppel, een gemeente in de provincie Gelderland, 4601 H. A. groot, met (1907) 3050 inwoners, ligt tusschen Doesburg, Angerloo, Weel, Ambt-Doetinchem, Zelhem, Steenderen en Rheden. Zij wordt door den IJsel bespoeld en door den Ouden IJsel doorsneden. Tot haar gebied behooren het vlek of dorp Laag-Keppel, de dorpen Hummeloo, Drempt en Hoog-Keppel en de buurt Elderik. De bodem, die uit klei en gemengden grond, in het Z. O. uit di-

Digitized by Google

luviaal zand bestaat, wordt hoofdzakelijk voor landbouw gebruikt.

Humor gold oorspronkelijk als de vochtigheid, waarvan de juiste verhouding in het menschelijk lichaam door de oude geneesheeren als voorwaarde van het geestelijke en lichamelijke welzijn werd beschouwd. Zoo kreeg het woord de beteekenis van goede stemming, vroolijke luim, totdat het in de 18de eeuw gebruikt werd voor den in aesthetisch opzicht hoogsten vorm van het komische. Terwijl het laatste slechts de vroolijke, grappige, belachelijke zijde van een ongewone zaak of handeling aanwijst, tracht de humor de ernstige zijde daarvan naar voren te brengen, of omgekeerd de vroolijke zijde van een ernstige zaak of handeling. De humor streeft er dus niet naar vluchtig op de lachspieren te werken, zooals een grap, maar op het gemoed. De klassieke Oudheid kende den humor als afzonderlijke kunstuiting bijna in het geheel niet. De Middeleeuwen, vol van den ruwsten spot en de scherpste satiren, verheffen zich niet tot den humor, daar het subjectieve, zelfstandige gemoedsleven, zonder hetwelk humor onbestaanbaar is, ontbreekt. Hier en daar vindt men hem echter bij *Cervantes*, *Shakespeare*, *Sachs* en *Grimmelshausen*. De 18de eeuw zag in Engeland den humoristischen roman ontstaan, en deze kunstvorm werd, zooals met name *Dickens* bewijst, door de Engelschen tot in den jongsten tijd met groote voorliefde beoefend. De voornaamste vertegenwoordiger van den Engelschen hnmor was *Sterne*; van de tegenwoordige moet vooral *Mark Twain* genoemd worden. *Humor*, die bij de Romaansche volkeren bijna geheel ontbreekt, vindt men verder bij *Jean Paul*, *Reuter*, *von Wolzogen*, *Hartleben* den teekenaar *Busch* e.a.

Ook in de schilder- en beeldhouwkunst ontbreekt de humor niet. Men denke slechts aan onze schilderschool der 17de eeuw (*Adr. Brouwer*, *P. Brueghel*, *Frans Hals*, *Pieter van Laer*, *A. van Ostade*, *Teniers*), aan Manneken-Pis te Brussel, en, om een voorbeeld uit den modernen tijd te noemen, aan de „Fliegende Blätter" en „Simplicissimus".

Humoreske noemt men een met humor ontworpen vertelling of schildering. De uitdrukking wordt ook in de beeldende kunsten gebezigd. In de muziek is het een phantasiestuk, dat uit verschillende gevoelens is samengesteld, luimig en melancholiek.

Humpata, een Boerenkolonie in het distrikt Mossamedes der Portugeesch-West-Afrikaansche kolonie Angola, ligt op een hoogvlakte tusschen den Serra da Munda in het N. en den Serra da Schilla in het Z., aan den linkeroever van den Kakoelovar en is door een straatweg met Mossamedes verbonden. Hier vestigden zich in 1880 270 Transvaalsche Boeren, die thans een aanzienlijke gemeente vormen en landbouw en veeteelt uitoefenen. Zij betalen een belasting aan de Portugeezen en hebben een eigen bestuur.

Humperdinck, *Engelbert*, een Duitsch componist, geboren te Siegburg den 1sten September 1854, ontving zijn opleiding te Keulen en München, behaalde de Mozart- (1876), Mendelssohn- (1879) en Meyerbeer- (1881) prijzen en werd, na afloop van zijn studiereizen, leeraar aan het conservatorium te Barcelona en in 1887 aan dat te Frankfort a. M. Als componist vestigde hij zijn naam met de in 1894 voor het eerst te Weimar opgevoerde sprookjesopera „Hänsel und Gretel", dat een wereld-succes behaalde. Daarop volgden „Die sieben Geislein" (1897) en „Die Königskinder" (1897). Andere composities van hem zijn: „Das Glück von Edenhàll", „Die Wallfahrt nach Kevelaar" en „Die Heirat wider Willen" (1906). In 1900 werd hij directeur van een muziekschool te Berlijn.

Humphrey, hertog *van Glocester*, een zoon van *Hendrik IV* en broeder van *Hendrik V*, koningen van Engeland, trad in het huwelijk met *Jacoba van Beieren*, nadat deze van haar tweeden man gescheiden was. In het volgende jaar begaf hij zich naar Henegouwen, om zich meester te maken van dit graafschap, hem bij huwelijksverdrag door zijn echtgenoot toegewezen. Daar hij echter tegenstand vond bij den hertog van *Bourgondië*, die hem tot een tweegevecht uitdaagde, verliet hij *Jacoba* in 1427 en hertrouwde later met *Eleonora Cobham*. Hij maakte zich gehaat bij de aanzienlijken des lands, zoodat hij in 1447 in de gevangenis geworpen en heimelijk gedood werd.

Humphreys, *Henry Noel*, een Engelsch schrijver en teekenaar, geboren te Birmingham den 4den Januari 1810, studeerde aldaar en op het vasteland en leverde na een lang verblijf te Rome als eerste werk de beschrijvingen bij de „Views of Rome and its surrounding scenery" (1840) van *Cooke*. Hierop volgde: „British butterflies and their transformations" (met *Westwood*, 3de druk, 1860), „British moths and their transformations" (met *Westwood*, 2 dln., 2de druk, 1860), „The Illuminated illustrations of Froissart's Chronicles" (1844), „The illuminated books of the middle ages" (1844—1849), „Ancient coins and medals" (1850), „The coin collector's manual" (2 dln., 1853), „The coinage of the British empire" (1854), „Stories by an archaeologist and his friends" (1856), „Ocean gardens" (1857), „The butterfly vivarium or insecthome" (1858), „Goethe in Strasbourg" (1860), „History of the art of printing" (1867), „Holbein and the Dance of death" (1868), „Masterpieces of the early painters and engravers" (1869) en „Rembrandt and his etchings" (1871). Hij overleed den 10den Juni 1879.

Humus is de in ontleding verkeerende koolstofhoudende of organische stof van den grond. Ze bestaat uit de elementen: koolstof, waterstof, zuurstof en ten deele ook uit stikstof. De bestanddeelen waterstof en zuurstof nemen sterker aan de ontleding deel dan koolstof en stikstof, zoodat de humus aan laatstgenoemde stoffen rijker is dan de organische stof zelve en bij voortgezette ontleding steeds rijker wordt. De humusvorming is dus een verkolingsproces. Humus kan kunstmatig uit organische stoffen worden bereid door deze te verhitten met verdunde zuren en loogen.

De humus zelf is aan voortdurende ontleding onderhevig en wordt daarbij omgezet in koolzuur, water en ammoniak. Deze ontleding geschiedt hoofdzakelijk onder invloed van lagere organismen en des te sterker alnaarmate de heerschende temperatuur, de aanwezige hoeveelheid water, de toetreding van zuurstof en het gehalte aan zekere anorganische zouten meer bepaalde opti-

Digitized by Google

ma naderen. Door te lage en te hooge temperaturen, door gebrek en door overmaat van water en door te sterke zoutoplossingen wordt ze getemperd. Zuren werken reeds in sterke verdunning vertragend, alkaliën en alkalische aarden in het algemeen bevorderend op de ontleding; koolzure kalk bevordert ze in hooge mate.

Naar haar gedrag tegenover alkaliën kunnen de humusstoffen worden onderscheiden in humuszuren, die in alkaliën gemakkelijk oplossen en huminestoffen, die daarin alleen opzwellen en langzamerhand in humuszuren kunnen overgaan.

In zuiver water zijn de humuszuren een weinig oplosbaar. Door oplosbare zouten van kalk, magnesium, aluminium en ijzer worden ze onoplosbaar gemaakt. De donkere kleur van het uit vele venen en wouden afvloeiende water moet aan opgeloste humuszuren worden toegeschreven. De humuszuren, alsmede andere organische zuren, ontstaan vooral bij ontleding van de organische stoffen onder onvoldoende toetreding van de zuurstof der lucht. Ze werken reduceerend en in hooge mate schadelijk op de ontwikkeling van verschillende aërobe, nuttige bodembacteriën, o.a. op de salpeterbacterie en de humusontleders zelve.

De humus draagt tot de vruchtbaarheid van den grond bij, doordat ze werkt als een bron van plantenvoedende stikstofverbindingen, doordat ze direct en door middel van het bij de ontleding gevormde koolzuur oplossend op verschillende plantenvoedende stoffen kan werken, bijv. op phosphorzuur en kali, en doordat ze ammonium- en kalizouten kan absorbeeren en voor sterke uitspoeling bewaren. Zware kleigronden worden door humus losser en gemakkelijker te bewerken, losse zandgronden in vochtigen toestand meer samenhangend. Ze verhoogt in alle gronden het waterhoudend vermogen, bevordert op kleigronden de doorlatendheid voor water en in zandgronden het capillair-opzuigend vermogen. Door humus worden de gronden donker gekleurd. Deze slorpen dientengevolge gemakkelijker warmte op, maar stralen ze ook des te sterker weer uit, zoodat ze meer lijden aan te sterke afwisseling van temperatuur en aan gevaar voor nachtvorsten. De sterke afwisseling van temperatuur blijft echter tengevolge van het slechte warmte-geleidend vermogen van de humus tot de bovenlagen beperkt. Door deze eigenschap, alsmede door haar hooge soortelijke warmte en haar in den regel hoog watergehalte wordt de verwarming der diepere grondlagen door humus getemperd.

Humusgronden worden die gronden genoemd, waarvan het humusgehalte hooger is dan 20%. De veengronden kunnen hiertoe worden gerekend.

Humusbodem. Zie *Bodem.*

Humuszuren zijn in de scheikunde die zuren, welke zich achtereenvolgens ontwikkelen in humus, die in een voortgaanden staat van ontbinding verkeert.

Hundeshagen, *Karl Bernhard*, een Duitsch godgeleerde, geboren te Friedewald bij Hersfeld den 30sten Januari 1810, bezocht de gymnasia te Tübingen, Fulda en Gieszen en studeerde aan de universiteit in laatstgenoemde stad in de letteren en in de godgeleerdheid. Hij zette zijn studiën voort te Halle, promoveerde daarna te Gieszen en vestigde zich daar als privaatdocent in de kerkgeschiedenis en uitlegkunde. In 1834 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Bern, in 1847 te Heidelberg, in 1867 te Bonn en overleed aldaar den 2den Juni 1872. Van zijn geschriften noemen wij: „Die Konflikte des Zwinglianismus, Luthertums und Calvinismus in der bernischen Landeskirche 1532—1558)" (1842), „Der deutsche Protestantismus, seine Vergangenheit und seine heutigen Lebensfragen" (3de druk, 1850), „Die Bekenntnisgrundlagen der vereinigten evangelischen Kirche im Groszherzogtum Baden" (1851), „Das Princip der freien Schriftforschung in seinem Verhältnis zu den Symbolen und der Kirche"(1852), „Ueber die Natur und die geschichtliche Entwickelung der Humanitätsideen" (1852), „Der Weg zu Christo" (1853) en „Beiträge zur Kirchenverfassungsgeschichte und Kirchenpolitik, insbesondere des Protestantismus" (1864). In 1865 belastte hij zich met de redactie van de „Theologische Studien und Kritiken". Uit zijn nalatenschap verscheen „Ausgewählte kleinere Schriften und Abhandlungen" (2 dln., 1874—1875).

Hundred of *honderdschap*, bij de Angelsaksen een onderafdeeling van een streek of graafschap (shire), kwam overeen met het Frankische honderdschap; verder duidde het (*Hundretum, hundreta*) de vergadering der vrije mannen uit zulk een distrikt aan, die tot uitoefening van de rechtspraak ieder maand plaats vond; ten slotte was *Hundred* een oorspronkelijk uit 100 leden bestaande afdeeling vrede-burgerschap (*Fridhborg*), welke de verplichting op zich genomen had, diegenen harer medeleden, die zich aan een misdaad hadden schuldig gemaakt, voor het gerecht te brengen en eventueel voor de schade in te staan, voor zoover deze niet uit de goederen van den dader gedekt kon worden. Aan het hoofd van elke *hundred* stond een *hundreder* (*Hundredarius*).

Hundredweight. Zie *Avoir du pois.*

Hundsrück (beter *Hunsrück* = hooge rug) is een gebergte, gelegen tusschen den Rijn, de Moezel, Saar en Nahe in de Rijnprovincie en in het Oldenburgsche vorstendom Birkenfeld. Het wordt door den Rijn van den Taunus, door de Moezel van de Eifel, door de Nahe van het Paltser bergland gescheiden en vormt een breed tot 600 m. hoog plateau van leisteen, waarin zich begroeide kwartsietruggen verheffen, die alle van het Z. W. naar het N. O. loopen. De hoogste top is de Erbeskopf (816 m.). Al deze ruggen zijn met prachtige bosschen bedekt, voornamelijk uit loofhout bestaande. De dalranden aan de Nahe, Moezel en Rijn zijn steil, die aan de Saar zachter afhellend. Op de steile dalhoogten, vooral aan den Rijn, vindt men talrijke kasteelen (Rheinstein, Stolzenfels) en burchtruïnen. De lagere gedeelten van den *Hunsrück* zijn meestal zeer vruchtbaar, en in beschutte streken gedijen ooft en wijn. Het gebergte levert ijzerertsen, agaten (Oberstein) en steenkolen, vooral tusschen Ottweiler en Saarbrücken. Ten tijde der Romeinen leidde een straatweg over het gebergte van den Rijn naar Trier. Tegenwoordig wordt het aan alle zijden door spoorwegen ingesloten.

Hundt, *Friedrich Hektor*, graaf *auf Lauterbach*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren

Digitized by Google

den 5den September 1809, studeerde in de rechten en trad vervolgens in Beierschen staatsdienst. Nadat hij landrechter was geweest te Brückenau en regeeringsraad te Augsburg, werd hij in 1848 ministerieel raadsheer bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken en bekleedde die betrekking tot aan zijn pensionneering in 1876 met loffelijken ijver. Zijn vrije uren wijdde hij aan de beoefening der vaderlandsche geschiedenis, inzonderheid als lid van het Historisch Genootschap in Opper-Beieren, waarvan hij geruimen tijd voorzitter was. In 1858 werd hij buitengewoon en in 1864 gewoon lid van de Beiersche Academie van Wetenschappen. Van zijn geschriften vermelden wij: „Alterthümer des Glongebiets" (1854), „Kloster Scheyern, seine ältesten Aufzeichnungen, seine Besitzungen" (1862), „Die Urkunden des Klosters Indersdorf" (2 dln., 1863), „Beiträge zur Feststellung der historischen Ortsnamen in Bayern" (1868) en „Das Kartular des Klosters Ebersberg" (1879). Hij overleed te München den 3den Januari 1881.

Hunebedden is de naam door het volk gegeven aan groote begraafplaatsen uit voorhistorische tijden. Men onderscheidt onderscheiden soorten: vooreerst groote, uit ruwe, onbehouwen, op elkander gestapelde steenen opgetrokken bouwwerken, van een deksteen voorzien (*dolmen*); vervolgens begraafplaatsen, welke slechts door geweldige steenblokken worden ingesloten (*eigenlijke hunebedden*); dan de kringvormige steenrijen (*cromlech*); vervolgens de ganggraven en eindelijk de heuvelgraven (zie het artikel *Graven, praehistorische*).

De eigenlijke hunebedden bestaan uit regelmatig gerangschikte, ruwe steenklompen, die in ons land, behalve een bij Noordwolde, in de provincie Groningen, en een bij Baarn, in de provincie Utrecht, uitsluitend in de provincie Drente te vinden zijn. Groote brokken van Skandinavisch graniet zijn in den vorm van een zeer langwerpig vierkant naast elkander geplaatst en de beide langste zijden van boven door deksteenen verbonden. Zoo heeft men er o. a. te Tinaarloo, waar het best bewaarde wordt aangetroffen, Gieten, Rolde, Borger, waar men het grootste hunebed vindt, enz., in het geheel ruim 50, en wier grootste steenen somtijds 50000 kg. wegen. Volledig behouden is geen enkel gebleven, en reeds *Picardt* wijst er (1660) op, dat de kleinere steenen weggehaald werden en men alleen de grootere liet liggen. Daaraan is eerst een einde gekomen, toen zij tot eigendom van het rijk werden verklaard. Bij het onderzoeken dier hunebedden heeft men urnen, wapens enz. aangetroffen, zoodat men met zekerheid mag aannemen, dat zij in het steentijdperk tot begraafplaatsen hebben gediend. Men heeft gevraagd, hoe het mogelijk was in een tijd, waarin de werktuigkunde zich in haar kindsheid bevond, zulke zware deksteenen op de wanden te brengen? Hierop is evenwel geantwoord, dat zulks door middel van eenvoudige hefboomen wel geschieden kon, nadat men eerst den bodem tot aan de kruin der wandsteenen had opgehoopt, zoodat men de deksteenen tegen een flauwe helling omhoog kon rollen of met behulp van touwen trekken.

De hunebedden vindt men het talrijkst in Skandinavië, verder in Pommeren, op het eiland Rügen, in de Pruisische provincies Saksen en Hannover, alsmede in Engeland en Frankrijk, alsook in het zuiden van Rusland en in den Krim. De naamsoorsprong is niet volkomen zeker; volgens sommige beteekent het woord *hunebedden* eenvoudig *graven der Hunen*, volgens anderen *reuzengraven*. Wellicht ware er verband te vinden tusschen den naam *hunebed* en de woorden *henekleed* (doodskleed) en *henevat* (doodkist), in Drente gebruikelijk. Vermoedelijk werden zij, in ons land, althans de oudste, opgericht door de vóór-Germaansche bewoners van ons land, de latere wellicht nog in den oudsten Germaanschen tijd.

Hunfalvy, *Paul*, een Hongaarsch taalkundige en ethnograaf, geboren te Grosz-Schlagendorf den 12den Maart 1810, wijdde zich op het lyceum te Käsmark en daarna aan de universiteit te Pest aan de studie der rechtsgeleerdheid. In 1838 werd hij advocaat en in 1842 hoogleeraar in de rechten aan het college te Käsmark. Als afgevaardigde naar den Hongaarschen Landdag van 1848 bleef hij lid van de Nationale Vergadering tot aan de catastrophe van Vilagos en vestigde zich vervolgens te Pest, waar hij werkzaam was als bibliothecaris der Hongaarsche Academie van wetenschappen. In 1856 stichtte hij het taalkundig tijdschrift „Magyar Nyelvészet" („Hongaarsche taalwetenschap" 6 dln., 1856—1861), dat in 1862 voortgezet werd als „Nyelvtudományi Közlemények" („Taalkundige Mededeelingen"). Verder vermelden wij van hem: „Chrestomatia Fennica" (1861), „Reis door de Baltische landen" (1871), „Reis door de Oostzeeprovinciën van Rusland" (1873), „De taal der Konda-Wogoelen" (1872), „De taal der Noordelijke Ostjaken" (1875), „Ethnographie van Hongarije" (1877), „Die Ungarn oder Magyaren" (1881) en „Die Rumänen und ihre Ansprüche" (1883). In 1859 werd hij gewoon lid der Hongaarsche Academie. Hij overleed den 30sten November 1891.

Hunfalvy, Johann, een aardrijkskundige en broeder van den voorgaande, geboren te Groszschlagendorf in Hongarije den 8sten Juni 1820, werd in 1846 hoogleeraar in de statistiek en geschiedenis aan het lyceum te Käsmark en nam ijverig deel aan de volksbeweging van 1848. Nadat hij eenigen tijd in de gevangenis had doorgebracht, keerde hij in 1850 naar Käsmark terug, maar werd van alle openbare leeraarsbetrekkingen in Hongarije uitgesloten, omdat hij voor de zelfstandigheid der Protestantsche scholen geijverd had. Niettemin bleef hij te Pest en aanvaardde in 1866 een hoogleeraarsambt, in 1870 te Boedapest. Van zijn geschriften noemen wij: „Algemeene geschiedenis" (3 dln., 2de druk, 1862), „Hongarije en Zevenburgen, in oorspronkelijke schetsen" (1856) en vooral „Natuurkundige beschrijving van het Hongaarsche Rijk" (3 dln., 1863—1866). Ook leverde hij in 1880 studien over de afkomst der inwoners van Roemenië en over de Szeklers. In 1884 verscheen van hem het eerste deel eener „Algemeene aardrijksbeschrijving" die „Zuid-Europa" behandelt, in 1886 het tweede deel over „Hongarije en aangrenzende landen", uit zijn nalatenschap in 1890 het slot over „West- en Noord-Europa". Hij overleed den 6den December 1888.

Hunger, *Hungarus* of *Hungarius* een Fries

Digitized by Google

van geboorte en de opvolger van *Ludger* op den Utrechtschen bisschopszetel, aanvaardde zijn waardigheid in 854. Kort daarna werd de stad door de Noormannen ingenomen en verwoest, doch *Hunger* had de vlucht genomen naar Luxemburg, waar *Lotharius II* hem in 858 aan het hoofd plaatste van de St. Pieter te Roermond. Het volgende jaar bevond hij zich op een vergadering van aanzienlijke praelaten te Toul en in 863 werd hij naar een vergadering te Metz geroepen, om over de huwelijksaangelegenheden van *Lotharius II* te raadplegen, doch door ongesteldheid verhinderd daaraan gevolg te geven. Het schijnt intusschen, dat hij in vreedzamer tijden naar Utrecht teruggekeerd en in 866 overleden is.

Hungerford, *Margaret Wolfe*, een Iersch schrijfster, geboren, als een dochter van *Hamilton*, te Milleen in September 1855, was eerst gehuwd met den advocaat *Argles* te Dublin, later met *Thomas Hungerford*. Zij schreef de romans „Phyllis" (1876), „Molty Bawn" (1878), „Airy fairy Lilian" (1879), „A born coquette" (1890), „An anxious moment" (1880), „The coming of Chloe" (1897), „Heroine" (1892), „The Honorable Mrs. Verecker" (1888), „Lady Brantesmere" (1886), „A life's remorse" (1890), „Loys" (1883), „Mawel" (1888), „A mental struggle" (1886), „A modern Circe" (1887), „Mrs. Geoffroy" (1881), „A troublesome girl" (1889), „Under currents" (1888), „The duchess" (1888), „The hoijden" (1893), „Lady Verner's flight" (1893(, „A lonely girl" (1896), „Lovice" (1897), „A mad prank" (1893), „Nora Creina" (1892), „Peter's wife" (1894), „Portia" (1893), „The professor's experiment" (1895), „The rect house mystery" (1893), „Rossmoyne" (1883), „The three graces" (1895), „An unsatisfactory lover" (1894) en „A tug of war" (1895). Zij overleed te Bandon den 24sten Januari 1897.

Huninga, *Johannes Espinus*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren in 1583, ontving op de Latijnsche school te Groningen het onderwijs van *Emmius*, studeerde in de rechten en werd in 1614 benoemd tot hoogleeraar te Groningen, bij de inwijding der academie optredende met een redevoering „De Frisiorum omnium, imprimis vero de civitatis hujus agri vicini laudibus". Verder heeft hij lijkredenen in het licht gegeven, gehouden bij het afsterven van *Phebens* en van *Frederik Coenders van Helpen*. In 1620 werd hij lid van den stedelijken raad, waarna hij het hoogleeraarsambt en de waardigheid van rector magnificus nederlegde. Ook was hij bij herhaling lid van de Hoofdmannenkamer en burgemeester van Groningen. Hij overleed den 9den Juli 1639.

Hüningen, in het Fransch *Huningue*, een stadje in den Elzas, op den linker oever van den Rijn en aan de spoorlijn St. Ludwig—Lörrach, telt (1900) 2936 inwoners. Over den Rijn is een schipbrug en een ijzeren spoorwegbrug geslagen, 3 km. van Hüningen ligt de gelijknamige vischteeltinrichting. Wegens zijn ligging op een plek, waar de Rijn gemakkelijk over te trekken is, was Hünningen reeds vroeg van belang. Eerst behoorende aan de bisschoppen van Bazel, kwam het later aan de Habsburgers en in 1680 aan Frankrijk. *Lodewijk XIV* liet het door *Vauban* versterken. Na den terugtocht van *Moreau*, die hier den 26sten October 1796 over den Rijn trok, namen de Oostenrijkers de schans in bezit, maar werden weldra door generaal *Abatucci* verdreven. Intusschen werd zij den 2den Februari 1809 bij capitulatie in handen van de keizerlijke troepen geleverd. Den 17den December 1813 trokken er de Oostenrijkers en Beierschen over den Rijn, belegerden de vesting Hüningen en bemachtigden haar den 14den April 1814 door de capitulatie van *Barbou*. Later werd zij nogmaals door de Oostenrijkers ingesloten onder aanvoering van Aartshertog *Johann*, en hoewel generaal *Barbanègre* haar dapper verdedigde, moest zij den 26sten Augustus 1815 capituleeren, waarna haar vestingwerken voor goed werden gesloopt. In 1871 kwam Hüningen weer aan Duitschland.

Hunnaeus, *Augustin* of *Huens*, ook *Magdelanus* genaamd, naar zijn geboorteplaats Mechelen, waar hij den 27sten Juli 1522 geboren werd, was een R. Katholiek godgeleerde. Hij studeerde in de abdij Bonesse en later te Leuven en werd hier vervolgens hoogleeraar. Daarna bekleedde hij onderscheiden kerkelijke waardigheden, verving in 1567 *Johannes Hesselus* als Koninklijk hoogleeraar in de scholastiek en overleed in 1577. Van zijn geschriften noemen wij: „Dialectica seu generalia logices praecepta omnia etc." (2de druk 1608), „Logices fundamentum etc" (6de druk, 1595), „Catechismi Catholici schema" (1566), „Catechismus Catholicus" (1570, een uitbreiding van het voorgaande), „S. Thomae Aquinatis summa totius theologiae etc." (3 dln., 1569), later bij herhaling uitgegeven en in 1580 tot 7 dln. uitgebreid en „De sacramentis ecclesiae Christi axiomata etc." (1570).

Hunnemannia *Sweet* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Papaveraceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-bladerige bloemkroon en een lijnvormige, rolronde, aan beide einden dunner uitloopende, onbehaarde, 2-kleppige doosvrucht met vele gladde, bolvormige zaden. De eenige soort is *H. fumariaefolia Sweet*, een 2-jarige halfheester in Mexico, met een stengel ter hoogte van 1 m., grijsachtig-groene, zeer diep vindeelige, veelspletige bladeren en gele bloemen, afzonderlijk op rechtstandige stelen geplaatst. Deze plant komt als sierplant voor en heeft veel overeenkomst met een Eschscholtzia.

Hunnen een Aziatisch, nomadiseerend ruitervolk, dat reeds 1300 v. Chr. aan de grenzen van China leefde en omstreeks 1200 een rijk vormde, dat in de 3de eeuw zeer bloeide. Omstreeks 50 v. Chr. werd het in een N. en een Z. deel gesplitst, waarvan het laatste onder Chineesche heerschappij kwam te staan, terwijl het eerste tot 84 na Chr. zijn onafhankelijkheid wist te bewaren. Door de Chineezen en Siberische volken in het nauw gebracht, trokken de noordelijke Hunnen westwaarts en vestigden zich ten deele aan het Aralmeer, ten deele, *de eigenlijke Hunnen*, ten N. der Kaspische Zee. Door andere volken van het O. uit aangevallen, verhuisden zij omstreeks 350 na Chr. verder westwaarts, trokken, onder aanvoering van *Balamis*, na de Alanen overwonnen te hebben, met dezen vereenigd, in 375 over den Don, onderwierpen de Oost-Goten, en waren daarna bijna 80 jaar lang het heerschende volk ten N. van de Donau. De jaren 433—454, de regeering van *Attila* (zie

Digitized by Google

aldaar), vormde de glansperiode hunner macht. Onder hem waren, behalve de Oegrische stammen, ook de Akatzieren of de voorvaderen der Chazaren, een groot deel der Slavische en der Germaansche volken vereenigd. Na zijn dood (454) brak er twist uit tusschen zijn zonen, waarvan de onderworpen volken, met name de Gepiden en Oost-Goten, gebruik maakten; de Hunnen werden verslagen en tot achter den Proeth en Dnjepr teruggedrongen. Hier stonden zij weder onder afzonderlijke vorsten; een van deze, *Dintzic* of *Dengizich*, *Attila's* zoon, sneuvelde ± 468 tegen de Oost-Goten en daarmede verdwijnt het Hunnenrijk in Europa. In Romeinschen dienst waren nog Hunnen in het leger, waarmede *Narses* tegen de Oost-Goten, optrok. Het volk zelf verschijnt nu onder den naam Koetoergoeren of Koetrigoeren ten W. en onder dien van Oetoergoeren of Oetigoeren ten O. van den Don. Zij schijnen dezelfden te zijn als de Bulgaren, die zich na den aftocht der Oost-Goten, in het Romeinsche Rijk vestigden en in den loop der tijden geslaviseerd werden.

Omtrent de nationaliteit der Hunnen zijn de meeningen der geleerden verdeeld. Terwijl *Deguignes* en *Neumann* ze voor de Hioeng-noe der Chineesche schrijvers houden en dus als van Mongoolsche afkomst beschouwen, meenen anderen, zooals *Klaproth* en *Hunfalvy*, hen als Finnen in het algemeen en als de voorvaderen der Magyaren in het bijzonder te moeten opvatten.

Hunnius, *Balduinus*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Stavenisse den 16den Februari 1654, bezocht de hoogeschool te Oostburg in Staats-Vlaanderen en te St. Laurens bij Middelburg, waar hij den 1sten October 1719 overleed. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „De wagen des Cherubim of 't gezichte van Ezechiël enz." (1707), „Zions lofgejuich enz.(1709) en „De weegschale des heiligdoms enz. (1714). Ook heeft hij een aantal handschriften nagelaten, van welke sommige door *Gerard van Hemert*, hoogleeraar en predikant te Middelburg, zijn uitgegeven.

Hunold, *Christian Friedrich*, die onder den naam van *Menantes* veel geschreven heeft, werd geboren in 1680 te Wandersleben bij Arnstadt, studeerde te Jena in de rechten en nam in 1700 de vlucht naar Hamburg, waar hij onderwijs gaf in de welsprekendheid en dichtkunst en voor een advocaat werkzaam was. Door noodzakelijkheid gedrongen, vatte hij de pen op en schreef den roman: „Die verliebte und galante Welt" (1700), welke zoo grooten bijval vond, dat hij er „Der Europäischen Hofe Liebes- und Heldengeschichte"(1704) en „Satirischer Roman" (1705 en 1732) op liet volgen. Laatstgenoemd werk was oorzaak, dat hij Hamburg verlaten moest, omdat hij daarin te veel uit de chronique scandaleuse der stad had medegedeeld. Verder schreef hij onderscheiden teksten voor opera's, leerboeken over stijl, welsprekendheid en dichtkunde en leverde een aantal vertalingen. Tegen *Wernike*, die in zijn puntdichten den schrijftrant van *Lohenstein* gegeeseld had, schreef hij het gemeene kluchtspel „Der thörige Pritschmeister oder schwärmende Poet" (1704). Na velerlei lotsverwisselingen vestigde hij zich in 1714 te Halle als docent in de rechten en overleed den 6den Augustus 1721.

Hunsingoo of *Hunsegoo* is de naam voor het noordwestelijk deel van de provincie Groningen. In de 10de eeuw was het een graafschap, waarover de keizer landvoogden of graven aanstelde. In de 13de eeuw behoorde Middacht, dat later tot het Westerkwartier gerekend werd, bij het landschap. Na de afscheiding van dit gedeelte bestond Hunsingsoo uit vijf distrikten n. l. Ubbega, De Marne, 's Halfambt, 't Oosterambt en Innersdijk. Deze indeeling, die in 1629 verviel, werd in 1749 hersteld.

Hunsrück Zie *Hundsrück*.

Hunt, *James Henry Leigh*, een Engelsch schrijver, geboren te Southgate bij Londen den 19den October 1784, deed reeds als schooljongen onderscheiden „Essays" en „Juvenile poems" in den „Juvenile Preceptor" opnemen. Nadat hij geruimen tijd bij een attorney gewerkt had, verkreeg hij een staatsambt, doch legde het weldra neder, om zich aan de journalistiek te wijden. Zonder verschooning sprak hij over kerkelijke en staatkundige aangelegenheden en personen: („On the folly and danger of methodism" (1809) en „The reformist's reply to an article on the state of parties in the Edingburgh Review", (1809) en was een geestig vertegenwoordiger der radicale pers, vooral in den „Examiner", door hem in 1808 met zijn broeder *John* gesticht. In 1812 werd hij wegens een brochure over den prins-regent, later *George IV*, tot een 2-jarige gevangenisstraf veroordeeld. Op vrije voeten gesteld, bepaalde hij zich bij de dichtkunst en verwierf door zijn: „Story of Rimini" (1816), welke prachtige gedeelten bevat, grooten roem als dichter. Zijn kwartaalschrift „The Reflector" en een ander „The liberal" maakten geen opgang; daarentegen viel zijn boek: „Lord Byron and some of his contemporaries, with recollections of the author's life and his visit to Italy" (1828) zeer in den smaak. Nadat hij een vertaling van *Tasso's* „Aminta" uitgegeven en onderscheiden opstellen in tijdschriften tot een bundel van 2 deelen vereenigd had, schreef hij het drama „A legend of Florence"(1840) en verder: „Notices on Moxon's edition of the dramatic works of Wycherly, Congrave, Vanbrugh and Farquhar"(1840), alsmede het dichterlijk verhaal „The palfrey"(1842), waarin hij zoowel schitterde door zijn rijke verbeelding als door zijn macht over de taal. Van zijn latere werken noemen wij: „One hundred romances of real life" (1843), „Imagination and fancy" (1844), „Wit and humour, selected from the English poets"(1846), „Stories from the Italian poets"(1846), „A jar of honey from mount Hybla" (1848), „A book for a corner" (2 dln., 1848) en „Readings for railways" (1849). In zijn boek „Religion of the heart" (1843) deelde hij zijn gevoelens mede over den natuurlijken godsdienst, en in „The old court suburb" (2 dln., 1855) gaf hij een beschrijving van de Londensche voorstad Kensington. Ook gaf hij werken van oudere schrijvers in het licht en leverde in zijn „Autobiography and reminiscences" (3 dln., 1850), een boeiend tafereel van den strijd zijns levens. Hij overleed te Putney den 28sten Augustus 1859. Na zijn dood gaf zijn zoon, *Thornton Hunt*, de gedenkschriften en het dagboek van zijn vader in het licht. Zijn verzamelde „Poetical Works" verschenen in 1875.

Digitized by Google

Hunt, *George Ward*, een Engelsch staatsman, geboren te Buckhurst den 30sten Juli 1825, studeerde te Oxford, werd in 1851 advocaat, in 1857 lid van het Parlement en was hier een steunpilaar van de Torypartij. In 1866 werd hij onder lord *Derby* secretaris van de schatkist en van Februari tot December 1868 minister van financiën onder *Disraeli*. In Februari 1874 werd hij minister van Marine. In 1877 deed hij tot herstel zijner gezondheid een reis naar Homburg vor der Höhe, en overleed aldaar den 29sten Juli van dat jaar.

Hunt, *William Holman*, een Engelsch schilder, in 1827 te Londen geboren, studeerde aan de Academie aldaar en stelde in 1849 „Christelijke familie, een zendeling tegen de vervolgingingen der Druïden beschermend" ten toon, een der eerste werken van de praeraffaëlitische richting. Met *Rossetti* en *Millais* stichtte hij de school der Praeraffaëlieten (zie aldaar). Na het Oosten bezocht te hebben, schilderde hij in 1854 „Het licht der wereld", voor de tentoonstelling, waarvoor te Oxford een afzonderlijke kapel gebouwd werd, in 1860 „Christus in den tempel". Door een reeks in stijl zeer persoonlijke stukken, meest van religieusen, dikwijls zelfs mystieken, hoewel ook van geschiedkundigen aard, bestreed hij krachtig de Academische richting en oefende een grooten invloed uit op de verandering van den Engelschen kunstsmaak. Van zijn werken moeten nog vermeld worden: „Na zonsondergang in Egypte" (1867), „De schaduw des doods" (1872), „De huurling", „Vlucht naar Egypte" en „Wonder van het Heilige Vuur in de Grafkerk te Jeruzalem.

Hunt, *John*, een Engelsch godgeleerde en schrijver, geboren te Perth in 1827, werd na het voleindigen zijner studiën geplaatst als godsdienstleeraar te Otford bij Seven-Oaks. Hij leverde vertalingen van de „Geestelijke liederen" van *Luther* (1847), van gedichten van *Goethe*, *Schiller* en *Bürger* (1861) en schreef „Essay on pantheism" (1866), „Religious thought in England from the Reformation till the close of the last century" (3 dln., 1871—1873), „Contemporary essays" (1873), „Pantheism and christianity" (1884) en „Religious thought in England in the nineteenth century" (1896). Ook nam hij ijverig deel aan de Oud-Katholieke beweging en vertaalde de geschriften van *Döllinger*, *Reinkens*, *Schulte* en anderen in het Engelsch. Zijn echtgenoote *Eliza Meadows Sheppard* heeft zich bekend gemaakt door den historischen roman „The wards of Plotinus" (3 dln., 1881).

Hunte, een linkerzijrivier van de Wezer, ontspringt in Hannover, 5 km. ten W. van Buer, stroomt in een noordelijke richting door het Dümmermeer, vormt daarna de grenzen tusschen Oldenburg en de Pruisische provincie Hannover, vloeit vervolgens noordwestwaarts door Oldenburg voorbij de stad van dien naam en mondt, na een loop van 188 km., bij Elsfleth uit in de de Wezer. Van het Dümmermeer af is de Hunte bevaarbaar. Door een kanaal staat zij met de Leda, een zijrivier der Eems, in verbinding.

Hunter (jager) is de naam voor het Engelsche jachtpaard.

Hunter, *William*, een Britsch ontleedkundige, geboren den 23sten Mei 1718 te Long-Calderwood in het Schotsche graafschap Lanark, bezocht de school te Glasgow en studeerde aldaar vervolgens in de godgeleerdheid. Op aansporing van *Cullen* verwisselde hij deze met de geneeskunde en begaf zich ten behoeve van zijn verdere opleiding in 1740 naar Edinburgh en in 1741 naar Londen, waar hij weldra tweede geneesheer werd aan het St. George's hospitaal en in 1746 geneeskundige voorlezingen hield. In 1747 deed hij een wetenschappelijke reis door Nederland en Frankrijk en bepaalde zich vervolgens hoofdzakelijk bij de ontleed- en verloskunde. Nadat hij de koningin bij haar bevalling had bijgestaan, werd hij in 1764 tot lijfarts en bij de stichting der Academie van Schoone Kunsten in 1768 tot hoogleeraar in de ontleedkunde benoemd. Nu besteedde hij zijn aanzienlijk vermogen aan het bouwen van een theatrum anatomicum (ontleedkundige gehoorzaal) voor zijn lessen, waar tevens plaats was voor zijn anatomische praeparaten, voor zijn boeken, delfstoffen en munten, die na zijn dood, den 30sten Maart 1783, eerst het eigendom werden van zijn neef en vervolgens van de universiteit te Glasgow. Zijn hoofdwerk is: „Anatomia humani gravidi uteri" (1774). Daarenboven schreef hij vele verhandelingen in de „Philosophical Transactions" en in zijn „Medical commentaries" (1762, supplement 1764).

Hunter, John, een anatoom en broeder van den voorgaande, geboren den 14den Januari 1728, was eerst timmermansleerling, maar ging in 1748 naar Londen, waar hij tot zijn broeder het verzoek richtte om hem als assistent bij zich te nemen. Hij legde zich nu toe op de ontleedkunde, studeerde vervolgens te Oxford en werd in 1756 chirurgijn aan het St. George's-hospitaal. In 1760 nam hij als officier van gezondheid dienst bij het leger en woonde de expeditie bij naar Belle-Isle en de veldtochten der Engelschen in Portugal. Bij zijn terugkeer te Londen wijdde hij zich aan de heelkundige praktijk, alsmede aan de studie der vergelijkende anatomie en physiologie. In 1768 werd hij chirurgijn-directeur van het St. George's-hospitaal, in 1776 heelmeester des konings, in 1786 tweede en in 1790 eerste chirurgijn-generaal van het leger en inspecteur-generaal der militaire hospitalen en in 1792 vice-president van het genootschap voor veeartsenij te Londen. Hij overleed den 16den October 1793. Zijn groote verzameling ontleedkundige praeparaten werd na zijn dood door aankoop eigendom der regeering. Een uitgave zijner gezamenlijke geschriften werd in 1838 door *Palmer* bezorgd en bevat 4 deelen. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Natural history of human teeth" (2 dln. 1771—1778), „On the venereal disease" (1786) en „On the nature of the blood, inflammation of gunshot wounds" (1794). Van zijn nagelaten geschriften werden nog „Essays and observations on natural history, anatomy etc. (2 dln. 1861) door *Owen* uitgegeven."

Hunter, *sir William Wilson*, een Engelsch staatsman en schrijver, geboren den 15den Juli 1840, studeerde te Glasgow, Parijs en Bonn, begaf zich als ambtenaar naar Indië en was tijdens den hongersnood van 1866 belast met het toezicht op het openbaar onderwijs in Orissa. De vrucht zijner

Digitized by Google

ervaringen deelde hij mede in zijn „Annals of rural Bengal" (3 dln., 1868—'72) en in zijn „Comparative dictionary of the nonaryan languages of India and High-Asia" (1868). Nadat hij onderscheiden ambten had bekleed, werd hij in 1871 directeur-generaal van het statistieke bureau in Indië en bezorgde de uitgave van een daarop betrekkelijk werk in 20 deelen: „Statistical account on Bengal" (1875—1877). In 1883 werd hij lid van den Geheimen Raad van den onderkoning, nam in 1887 ontslag en betrok zijn buitenverblijf Oaken Holt bij Oxford, waar hij den 6den Februari 1900 overleed. Verder schreef hij: „Orissa: the vicissitudes of an Indian province under native and British rule" (2 dln., 1872), „Life of the Earl of Mayo" (2 dln., 2de druk, 1876), „Imperial gazetteer of India" (9 dln., 1881; 14 dln., 1885—1887), „Famine aspects of Bengal districts" (2de druk, 1874), „The Indian Musulmans (3de druk, 1876), „Statistical account of Assam" (2 dln., 1880), „Englands work in India" (10de druk, 1890), „Brief history of the Indian people" (20ste druk, 1902), „Bombay 1885—1890, a study of administration" (1892), „Life of Brian H. Hodgson, British resident of the court of Nepal" (1896) en „History of British India" (2 dln., 1899—1900). Ook gaf hij het biografische verzamelwerk „The rulers of India" uit.

Hunter, sir *Archibald*, een Engelsch generaal, geboren den 6den September 1856 te Londen, trad in 1874 in dienst, werd in 1882 kapitein, in 1894 luitenant-kolonel en in 1896 generaal-majoor. Gedurende den Egyptischen veldtocht onder *Francis Grenfell* bij Ginisz (1885) en *Toski* (1889) gewond, was hij van 1895—1899 gouverneur van Dongola en werd in 1899 gouverneur van Omdoerman. Hij zou een belangrijk commando in Britsch-Indië aanvaarden, wat de Zuid-Afrikaansche Oorlog echter belette. Hierin commandeerde hij met succes de 10de divisie en werd luitenant-generaal. In 1903 werd hij bevelhebber der Britsche troepen te Bombay.

Huntingdon, een der oostelijke en na Rutland het kleinste der Engelsche graafschappen, grenst aan Northampton, Cambridge en Bedford en telt op 929 v.km. (1901) 57773 inwoners. Het bestaat in het zuidelijk en westelijk gedeelte uit een golvende, vruchtbare vlakte, terwijl men in het noordoostelijk gedeelte vele meren, zooals Whittlesea en het Ramseymeer, benevens een aantal poelen en moerassen aantreft, die echter door drooglegging in goede weilanden zijn herschapen. De bevaarbare Ouse stroomt door het zuidoostelijk gedeelte; de Nen vormt de noordwestelijke grens. De inwoners houden zich bijna uitsluitend met den landbouw bezig. De fijnste Engelsche kaas, de Stiltonkaas, wordt hier gemaakt. Het graafschap vaardigt 2 vertegenwoordigers af naar het Parlement.

Huntingdon, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, op den linker oever van den Ouse gelegen, waarover 3 bruggen zijn gebouwd, die Huntingdon met de voorstad Godmanchester verbinden, heeft een ouderwetsch voorkomen, een Latijnsche school, een letterkundig genootschap met een museum en een boekerij en telt (1901) 4261 inwoners, die een levendigen wol- en graanhandel drijven. Zij was te voren veel grooter, zoodat er zich 15 kerken, een kasteel en onderscheiden kloosters verhieven. De plaats is bekend als de geboorteplaats van *Cromwell*.

Huntington, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat West-Virginia, ligt aan de monding van den Guyandotte in den Ohio, is een kruispunt van spoorwegen telt (1900) 11923 inwoners. Zij bezit een college, normaalscholen, spoorwegrijtuigen- en machinefabrieken.

Huntington, een stad in den Amerikaanschen staat Virginia, ligt aan den Little River, telt (1900) 9491 inwoners en bezit houtindustrie en kalkgroeven.

Huntington, een stad in den Amerikaanschen staat Connecticut, heeft papierfabrieken en zilversmederijen en telt (1900) 5572 inwoners.

Huntington, een stad in den Amerikaanschen staat Suffolk, op Long Island, is met New York door een spoorweg verbonden, telt (1900) 9483 inwoners en heeft groote steenbakkerijen (30 millioenen steenen jaarlijks).

Huntington, *Daniel*, een Noord-Amerikaansch schilder, geboren te New-York den 14den October 1816, was een leerling van *Morse* en *Inman* en ging in 1839 naar Florence, waar hij een aantal, meest humoristische genrestukken schilderde, o.a. „De slapende drinker" en „Koffiehuispolitici." Daarop begaf hij zich naar Rome en maakte een schilderij uit de eerste tijden der Christenvervolgingen. Naar New-York teruggekeerd, bezocht hij in 1844 Rome nogmaals en wijdde zich van nu af vooral aan religieuse onderwerpen, zooal „Christiana vlucht met haar kinderen uit het Doodendal", „De droom der genade", „De aalmoes", „Vroomheid en dwaasheid", „De Samaritaansche aan de bron" en „De communie der zieken". Ook heeft hij genrestukken („Jane Grey in den Tower", „Hendrik VIII en Katharina Parr", „Titiaan en Karel V), landschappen en portretten geschilderd.

Hunyad, een Hongaarsch comitaat, in Zevenburgen gelegen, grenst ten N. aan Torda-Aranyos, ten O. aan Unterweiszenburg en Hermannstadt enz., ten Z. aan Walachije en ten W. aan Arad en Krasso-Szörény. Het is het grootste comitaat van Zevenburgen, telt op 2693 v.km. (1900) 302546 inwoners en omvat 4 marktvlekken en 10 distrikten. Hoofdstad is Deva. Het land is bergachtig; vooral in het zuidelijk en zuidwestelijk gedeelte heeft men hooge, boschrijke, nagenoeg onbewoonde bergen, welke men in de Hunyader Alpen en in de Pareng-, Vulkaan- en Retjezatgroepen verdeelt. Tot de hoogste toppen behooren de Mandra (2520 m.), de Pelega (2506 m.) en den Retjezat (2496 m.). De westelijke bergen van het comitaat behooren tot de Ruska- en Cernagroep, de noordelijke tot het Zevenburgsche Ertsgebergte. De Vulkaanpas leidt van Hunyad naar Walachije en die van de IJzeren Poort (Marmoera), bekend uit de oorlogen tegen de Turken, naar Hongarije. De Maros stroomt door het noordelijk gedeelte van het comitaat van het oosten naar het westen. Het tweede hoofddal is het Hátszeger Bekken, bekend wegens zijn overblijfselen uit den tijd der Romeinen; het wordt besproeid door den Streioe en zijn zijrivieren; het Cernadal, daaraan evenwijdig loopende, bevat een onuitputtelijke massa ijzersteen. In het zuiden vindt men het Gioeloebekken met uitgestrekte

Digitized by Google

bruinkolenlagen. In de trachietgebergten ten noorden van den Maros heeft men de beroemde gouden zilvermijnen met telluriumertsen, vooral te Nagyàg. In lager gelegen dalen groeit de wijnstok. Verder is de bergstreek voorzien van goede alpenweiden, zoodat een groot gedeelte der inwoners zich uitsluitend met de veeteelt bezig houdt.

Hunyady, *Johannes Corvinus,* een Hongaarsch krijgsman, de zoon van den Walachijer *Woyk*, die van koning *Sigismund* in 1409 den burcht Hunyad gekregen had, werd in 1438 door keizer *Albrecht* benoemd tot banus van Severin, waar hij in den oorlog tegen de Turken dapper streed. Na den dood van laatstgenoemden vorst koos *Hunyady* de zijde van *Wladislaus I* en in 1442 werd hij met *Nicolaas Ujlaki* woiwode van Zevenburgen en behaalde een schitterende overwinning op de Turken, die hij in 1443 over den Balkan joeg. Nu meende de paus, dat men de Muzelmannen uit geheel Europa zou kunnen verdrijven, doch *Wladislaus* sloot met hen een 10-jarigen wapenstilstand, die ook door *Hunyady* werd goedgekeurd. De pauselijke legaat echter zag daarin een verraad aan het Christendom: de wapenstilstand werd verbroken en *Hunyady* trok met zijn leger naar Varna aan de Zwarte Zee, waar hij de Christelijke hulptroepen hoopte te vinden, doch een Turksch leger ontmoette, want een Christelijke vloot had dit laatste van Azië naar ons werelddeel overgebracht. De slag, door *Hunyady* den 10den November 1444 geleverd, was voor hem een nederlaag. *Wladislaus I* sneuvelde en *Hunyady* belastte hij zich met het rijksbestuur ten behoeve van *Wladislaus V*, den later geboren zoon van *Albrecht II* en *Elizabeth*. Hij verdedigde met groot beleid Hongarije tegen de herhaalde aanvallen der Turken. Wél leed hij den 19den October 1448 in Servië een geduchte nederlaag en werd zelfs door den Servischen despoot *Georg Brankowitsj* gevangen genomen, maar door tusschenkomst der Hongaarsche Standen herkreeg hij de vrijheid en koelde zijn toorn aan den despoot, totdat in 1451 de vrede tot stand kwam. Toen *Wladislaus V* zelf de regeering aanvaard had, werd *Hunyady* in onaangenaamheden gewikkeld met zijn vijand graaf *Cilley*. Inmiddels handhaafde hij nogmaals zijn roem tegen de Turken door de heldhaftige verdediging van Belgrado en door een vermetele overrompeling van het Turksche leger, waardoor hij sultan *Mohammed II* noodzaakte terug te trekken. *Hunyady* overleed te Semlin den 11den Augustus 1456. Steeds koesterde hij het plan, de Turken uit Europa te verwijderen, doch de lakschheid der Europeesche mogendheden belette de volvoering daarvan. Zijn oudste zoon *Wladislaus Hunyady* werd den 16den Maart 1457 te Ofen terechtgesteld, omdat zijn dienaren den vijand zijns vaders, graaf *Cilley*, gedood hadden, en zijn tweede zoon beklom in 1458 als *Matthias I Corvinus* den Hongaarschen troon.

Hunze, *Oostermoersche vaart* of *Drentsche Diep* is een riviertje in de provincie Drente, dat gevormd wordt door de vereeniging van het Voorste- of Borgerdiep en het Groote- of Achterstediep, gescheiden door het zuidelijk gedeelte van den Hondsrug. Het stroomt verder langs den N.O. voet van den Hondsrug naar het Zuidlaardermeer, verlaat dit aan de N. zijde en is in zijn benedenloop gekanaliseerd, waar het deel uitmaakt van het Schuitendiep, dat naar Groningen loopt.

Hunziker, *Otto,* een Zwitsersch geschiedkundige en paedagoog, geboren te Hottingen den 13den Augustus 1841, studeerde in de godgeleerdheid, was van 1867—1871 pastoor te Unterstrasz, daarna in verscheiden betrekkingen bij het onderwijs werkzaam en werd in 1890 hoogleeraar te Zürich. Hij schreef „Zur Regierung und Christenverfolgung des Kaisers Diocletianus und seiner Nachfolger" (1868), „Pestalozzi und Fellenberg" (1879), „Geschichte der schweizerischen Volksschule" (3 dln., 2de druk, 1887), „Rousseau und Pestalozzi" (1885), „Bilder zur neuern Geschichte der schweizerischen Volksschule" (1889), „H. Pestalozzi, biographische Skizze" (1896), „Geschichte der Schweizer gemeingütlicher Gesellschaft" (1897) en „Zeitgenossische Darstellungen der Unruhen in der Landschaft Zürich 1794—1798" (1897). Hij redigeerde van 1880—1890 het „Schweizerisches Schularchiv" en de „Pestalozziblätter".

Hupfeld, *Hermann,* een Duitsch godgeleerde en oriëntalist, geboren te Marburg den 31sten Maart 1796, studeerde aldaar in de letteren en godgeleerdheid en werd in 1819 professor aan het gymnasium te Hanau. In 1822 echter legde hij die betrekking neder en vestigde zich in 1824 te Halle als privaatdocent. In 1825 keerde hij echter naar Marburg terug en werd er weldra buitengewoon en in 1827 gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen, in 1830 ook in de godgeleerdheid. In 1843 werd hij de opvolger van *Gesenius* te Halle en overleed aldaar den 24sten April 1866. Van zijn geschriften noemen wij, behalve een onvoltooide „Ausführliche hebräische Grammatik" (1ste dl., 1841), zijn: „Exercitationes Aethiopicae" (1825), „De emendanda ratione lexicographicae semiticae commentatio" (1827), „Uebersetzung und Auslegung der Psalmen" (4 dln., 1855—1861), „Die Quellen der Genesis aufs neue untersucht" (1853), „Ueber Begriff und Methode der sogenannten biblischen Einleitung" (1844), „Die heutige theosophische und mythologische Theologie und Schrifterklärung" (1861) en „Commentatio qua festorum memoriae apud rerum hebraicarum scriptores cum legibus mosaicis examinantur" (1852—1865).

Hura *L.* (*zandkokerboom*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Euphorbiaceën*. Het zijn eenhuizige planten met bloemen, die zich onderscheiden door een kruikvormigen kelk, tot een zuil samengroeiende meeldraden, een rolronden stijl met een schildvormigen stempel en een houtige, veelhokkige springvrucht. Van de soorten vermelden wij: *H. crepitans*, *L.*, een boom, die in West-Indië en op de Amerikaansche keerkringseilanden groeit. Hij is ongeveer 30 m. hoog en heeft bij een rechten stam uitgespreide takken. De groote bladeren zijn hartvormig eirond en gelijkmatig gezaagd, de mannelijke katjes neêrhangend en langgesteeld, met een bloedroode meeldradenzuil, de vrouwelijke bloemen gesteeld, opstaand en blauwachtigdonkerrood of paars. De vrucht is voorzien van 12 tot 18 groote hokken; zoodra zij rijp is, barst zij met groot gedruisch los en slingert de platronde zaden om

Digitized by Google

zich heen. Al de soorten bevatten een zeer scherp melksap. Olie, waarin bladeren van dezen boom gekookt zijn, gebruikt men tegen rheumatische aandoeningen, terwijl de aangenaam smakende zaden buikloop en braking verwekken.

Hurdwar, eigenlijk *Haridwara* (Poort van *Hari* of *Visjnoe)* en ook *Gangadwara* (Gangespoort) geheeten, is een oude en fraaie stad in het distrikt Saharanpoer in de Noordwestelijke Provinciën van Britsch-Indië. Zij ligt aan den zuidelijken voet der Sewalikhoogten en op den rechter oever van den Ganges, welke hier een bergkloof verlaat. Jaarlijks komen er meer dan 2 millioen pelgrims uit alle oorden van Indië, wel eens 300 000 te gelijk, om zich te baden bij de heilige riviertrap Harika-Tsjara. Alleen de aanzienlijksten vinden een onderkomen in de stad, terwijl de overige pelgrims zich ondertenten behelpen. Bij velen is de bedevaart tevens aan handelsbelangen gewijd. Jaarlijks wordt er in April een groote markt gehouden en om de twaalf jaar een zeer groote. Men vindt er dan vooral vele paarden, uit Kaboel, Perzië, Arabië, Boekhara en Toerkestan afkomstig. Het tegenwoordige Hurdwar omvat, behalve de oude stad, de dorpen Dsjawalapoer en Kankhal en telt 72477 inwoners.

Hurgronje, dr. *Christiaan Snouck*, den 8sten Februari 1857 geboren te Oosterhout, studeerde te Leiden in de theologie en de semitische taal- en letterkunde. Hij promoveerde aldaar den 24sten November 1880 op een proefschrift, getiteld: „Het Mekkaansche feest." Reeds spoedig na zijn promotie werd hij belast met het geven van onderwijs in het zoogenaamde Moslimsche recht aan de instelling tot opleiding van ambtenaren voor den Indischen administratieven dienst te Leiden, later ook aan die te Delft; hetzelfde vak doceerde hij in een ander tijdperk als lector aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Daar het hem was gebleken, dat hij den Islâm eerst recht kon doorgronden, door dien te bestudeeren in zijn geboorteland, vertrok hij in 1884 daarheen. Als resultaat van zijn verblijf aldaar verscheen o. a.: „Mekka" (1888—1889, 2 dln.). Na een verblijf van enkele jaren in Europa vertrok hij in 1889 met een bijzondere regeeringsopdracht naar Insulinde, waar hij vele jaren vertoefde. De benoeming tot hoogleeraar te Cambridge als opvolger van den geniale*n Robertson Smith* werd door hem van de hand gewezen; aan een roepstem uit Duitschland gaf hij evenmin gehoor, terwijl hij ook bedankte voor den hem aangeboden leerstoel voor de Maleische taal- en letterkunde te Leiden. In Maart 1891 werd hij definitief aan den Indischen dienst verbonden als adviseur voor Oostersche talen en Mohammedaansch recht als, opvolger van mr. *L. W. C van den Berg.* Van Juli 1891 tot Februari 1892 duurde zijn verblijf in Atjeh, waar het hem gelukte een grondig inzicht te verkrijgen in de beteekenis van den Islam voor de Atjehers op staatkundig, maatschappelijk en godsdienstig gebied, zooals blijken kan uit zijn werk: „De Atjehers", in 1893 en 1894 in 2 deelen verschenen (Hiervan verscheen in 1906 een Engelsche vertaling). In April 1898 werd hij benoemd tot adviseur voor inlandsche en Arabische zaken. Zijn verblijf in Atjeh werd in 1901 afgewisseld met tochten in Djambi en kortstondige verblijven te Batavia. Toen hij in 1906 werd aangezocht om prof. *de Goeje* te Leiden op te volgen, liet hij zich hiertoe overhalen; hij aanvaardde zijn ambt met een rede, getiteld: „Arabië en Oost-Indië". In Januari 1907 werd hij daarenboven benoemd tot adviseur der Nederlandsche regeering in Indische en Arabische aangelegenheden. Behalve de genoemde werken verschenen nog van zijn hand: „Enkele zegswijzen en een raadsel der Hadhramieten" (in den Feestbundel, Prof. *M. J. de Goeje* aangeboden door eenige oud-leerlingen, 1891), „Het Gajoland en zijne bewoners" (1903), benevens een groot aantal tijdschriftartikelen, brochures enz.

Huronen is de naam van een Indianenstam in Noord-Amerika, tot den hoofdstam der Irokeezen behoorende en oorspronkelijk *Wyandots* geheeten. Zij ontvingen dien van Huronen (wilde zwijnskoppen) van de Franschen wegens hun eigenaardige haardracht. In den aanvang der 17de eeuw was deze stam in onderscheiden afdeelingen gesplitst, die op den oostelijken oever van het naar hen genoemde Huronmeer 31 dorpen bewoonden. In het midden dier eeuw werden zij gedeeltelijk verstrooid. De overgeblevenen, tot de meest beschaafden der vrije Indianen behoorend en reeds vroeg door Fransche zendelingen tot het Christendom bekeerd, woonden nog lang in Ohio, Michigan en Canada. Thans echter bevinden zich nog slechts enkele huisgezinnen van dezen stam in het dorp Jeune-Loretto aan de St. Charlesrivier, niet ver van Quebec in Canada, in het graafschap Essex en in de Quapaw-reservation van het Indianenterritorium. De Tionontate, een deel der Huronen uit Ohio, zijn in 1832 ten getale van 687 naar Kansas vertrokken, vanwaar zij in 1855 naar het Indianenterritorium overgeplaatst zijn.

Huronmeer is het derde van de 5 groote meren van Canada en behoort half tot Canada, half tot de Vereenigde Staten. Het grenst ten oosten aan den staat Michigan en heeft een omtrek van 1875 km. en een oppervlakte van ± 62000 v.km. Het ligt 177 m. boven de oppervlakte der zee en is gemiddeld 230 m. diep. Ten noordwesten staat het door de Straat van Mackinac met het Michiganmeer en door de smalle, 75 km. lange en wegens haar stroomversnellingen zeer gevaarlijke Straat van St. Marie met het Boven-Meer (Lake Superior) in verband. Ten zuiden is het door de 52 km. lange, bevaarbare rivier St. Clair met het St. Clairmeer vereenigd. Uit dit kleine meer leidt bij de stad Detroit een waterweg met de uitmuntende haven Amherstburgh aan de Canadasche zijde naar het Eriemeer. Op de Oostkust vindt men de volkrijkste deelen van Canada, terwijl de noordkust met zijn steile granietrotsen tot de onherbergzaamste streken van Amerika behoort. Het ruwe klimaat en de talrijke stormen hebben de ontwikkeling der scheepvaart belemmerd; belangrijk is de visscherij en de houtrijkdom op het schiereiland Michigan. Van de talrijke rivieren, die in het meer uitstroomen zijn de voornaamste: in het N. de Frenchriver, in het O. de Severn.

Huronsche formatie is de, naar het Huron-meer genoemde, bovenste afdeeling der Archaeïsche formatie. Zij vormt een circa 8000 m.

Digitized by Google

dikke laag van kristallijne lei, en wel voornamelijk van glimmerleien en phyllieten met ingesloten gneis, kalksteen, kwartssteen, hoornblende, ijzerertsen enz. Vaak is deze formatie rijk aan technisch belangrijke ertsen, zooals ijzerglans, roodijzersteen, magneetijzer enz. Wat de geografische verbreiding betreft, komt zij voornamelijk voor in de Alpen, het Fichtelgebergte, Skandinavië, de Sierra Nevada en het Andesgebergte.

Hurricane (van het Indische woord *Huiranrucan*) noemt men de wervelstormen, die van de Antillen uit over de Z.O. staten van Noord-Amerika waaien. Zij ontstaan 5—15° ten N. van den equator, volgen eerst een N.W. richting en maken bij het overschrijden der passaatgrens (25°—30° N.Br.) bijna een rechten hoek, zoodat zij in N.O. richting gaan en over den Atlantischen Oceaan trekken. De hurricanes komen in alle jaargetijden, het meest in Juli—October, voor en richten somtijds verschrikkelijke verwoestingen aan.

Hurtado, *Luis Hurtado de Toledo*, een Spaansch dichter en schrijver der 16de eeuw, geboren te Toledo omstreeks het jaar 1550, was er werkzaam als pastoor der kerk San Vicente en overleed na 1589. Van zijn geschriften vermelden wij „Egloga Cilviana" (1552), „Cortes de casto amor (1557), „Cortes da la muerte" (1557), „Historia de C. Joseph" (1589) en „Palmeirim de Inglaterra" (1547). (dit laatste werk is niet zeker van *Hurtado*, misschien van den Portugees *Moraes*).

Hurter, *Friedrich Emanuel von*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Schaffhausen den 19den Maart 1787, studeerde te Göttingen in de theologie, werd in 1808 predikant te Beggingen, in 1810 te Löhningen en in 1825 antistes en deken te Schaffhausen. Weldra ontstond er verdeeldheid tusschen hem en de aan hem ondergeschikte geestelijken, die hem van Jezuïetisme en Papisme beschuldigden, daar hij in zijn „Geschichte Papst Innocenz' III und seiner Zeitgenossen" (4 dln., 1834—1842) de hiërarchie en den Middeleeuwschen toestand verdedigde. Ook hield hij vertrouwelijken omgang met *Görres* en *Jarcke*, vertegenwoordigers der ultramontaansche richting. Daar hij meer en meer verdacht werd van krypto-katholicisme, schreef hij, ter verantwoording gedaagd, het werk „Der Antistes Hurter von Schaffhausen und seine sogenannte Amtsbrüder" (1840). Dit baatte hem echter weinig, zoodat hij zich gedwongen gevoelde in 1841 zijn betrekking neder te leggen, waarna hij in 1844 te Rome den R. Katholieken godsdienst omhelsde. Hij trachtte dezen stap te verklaren in het geschrift „Geburt und Wiedergeburt. Erinnerungen aus meinem Leben" (2 dln., 1845—1846). In 1846 benoemd tot keizerlijk geschiedschrijver te Weenen, werd hij in 1848 korten tijd geschorst, doch kwam in 1852 weder in dienst. Hij overleed te Graz den 27sten Augustus 1865. Zijn belangrijkste werk is „Geschichte Ferdinands II und seiner Eltern" (11 dln., 1850—1864). Verder schreef hij nog: „Denkwürdigkeiten aus dem letzten Decennium des 18. Jahrh". (1840), „Phillipp Lang, Kammerdiener Rudolfs II" (1851), „Zur Geschichte Wallensteins" (1855) en „Wallensteins vier letzte Lebensjahre" (1862).

Hus. Zie *Husz, Johannes.*

Huschke, *Georg Philipp Eduard*, een Duitsch jurist, geboren te Münden den 26sten Juni 1801, studeerde en promoveerde te Göttingen in de rechten. Nadat hij hier het onderwijs van *Hugo*, te Berlijn dat van *Savigny* genoten had, werd hij in 1821 privaatdocent te Göttingen, in 1824 gewoon hoogleeraar te Rostock en in 1827 te Breslau, waar hij eervolle academische ambten bekleedde en den titel van „Geheimer Justizrat" kreeg. Een crimineel proces, in 1835 wegens kerkelijke twisten tegen hem ingesteld, eindigde met zijn vrijspraak. In 1841 trad hij op als directeur van het hoogste college der in 1845 ook door den Staat erkende Evangelisch Luthersche Kerk in Pruisen en ontving in 1852 eershalve den graad van doctor. Behalve een groot aantal opstellen in tijdschriften leverde hij „Studien des römischen Rechts" (1830), „Die Verfassung des Königs Servius Tullius, als Grundlage einer Geschichte der römischen Staatsverfassung" (1838), een uitgave van het „Instrumentum donationis" van *Flavius Syntrophus* (1838), „Ueber den zur Zeit der Geburt Jesu gehaltenen Census" (1840), „Ueber das Recht des Nexum und das alte römische Schuldrecht" (1846), „Ueber den Census und die Steuerverfassung der frühern römischen Kaiserzeit" (1847), „Gajus. Beiträge zur Kritik und Verständnis seiner Institutionen" (1855), „Jurisprudentiae antejustinianeae quae supersunt" (1861), „Justiniani institutionum libri IV" (1868), „Die oskischen and sabellischen Sprachdenkmäler" (1856), „Die Iguvischen Tafeln nebst den kleinern umbrischen Inschriften" (1859), „Zu den altitalischen Dialekten" (1872), „Die neue oskische Bleitafel" (1880), „Das alte römische Jahr und seine Tage" (1869), „Die Multa und das Sacramentum" (1874), „Das Recht der Publicianischen Klage" (1874), „Zur Pandektenkritik" (1875), „Die jüngst aufgefundenen Bruchstücke aus Schriften röm. Juristen" (1880) en „Die Lehre des röm. Rechts vom Darlehn" (1882). Ook heeft hij vele bijdragen geleverd in onderscheiden kerkelijke bladen en tijdschriften, zooals: „Was lehret Gottes Wort über die Ehescheidung?" (1860), „Das Buch mit den sieben Siegeln in der Offenbarung St. Johannis V, 1 fig." (1860) en „Die streitigen Lehren von der Kirche, dem Kirchenamt, dem Kirchenregiment und der Kirchenregierung" (1863).

Husemann, *Theodor*, een Duitsch pharmacoloog, geboren te Detmold den 13den Januari 1833, studeerde te Göttingen, Würzburg, Berlijn en Praag, vestigde zich in 1855 als arts te Lippe, in 1865 als privaatdocent in de pharmacologie en toxologie te Göttingen en werd in 1873 hoogleeraar aldaar. Hij schreef „Handbuch der gesamten Arzneimittellehre" (3de druk, 1892), „Handbuch der Toxikologie" (met zijn neef *August*, 1862—1867), „Die Pflanzenstoffen" (id. 2 dln., 2de druk, 1883—1884) en „Die Kölnischen Pharmakopöen und ihre Verfasser" (1899). Hij overleed den 13den Februari 1901 te Göttingen.

Huskisson, *William*, een Engelsch staatsman, geboren in het graafschap Worcester den 11den Maart 1770, kwam op jeugdigen leeftijd te Parijs, waar hij deel nam aan de bestorming der Bastille en als lid der clubs van 1789 door redevoeringen over staathuishoudkundige aangelegenheden opzien baarde. In 1792 ging hij als secretaris van den Engelschen gezant, lord *Gower*,

Digitized by Google

naar Londen terug en werd geplaatst bij het emigrantenbureau. Hier werd hij bekend met *Canning* en *Pitt*. In 1785 werd hij eerste secretaris van den minister van oorlog *Dundas* en in 1786 door den invloed van *Pitt* lid van het Parlement. Daarna verhief *Pitt* hem tot onderstaatssecretaris, tot ontvanger-generaal der belastingen in het hertogdom Lancester en tot commissaris van het handelsbureau. Bij het aftreden van *Pitt* legde hij die betrekkingen neder (1801) en verloor in 1802, bij de ontbinding van het Parlement, zijn zetel in het Lagerhuis, dien hij echter hernam, toen *Pitt* in 1804 opnieuw de teugels van bewind in handen kreeg, terwijl hij benoemd werd tot secretaris der schatkamer. Onder het ministerie *Grenville* moest hij afstand doen van dat ambt (1806), doch hij herkreeg het onder den hertog *van Portland* (1807). Na dien tijd bleef hij steeds lid van het Parlement, maar toen *Canning* in 1809 de portefeuille nederlegde, nam ook *Huskisson* zijn ontslag. Zoodra echter eerstgenoemde in 1814 met een gezantschap naar Portugal belast werd, liet *Huskisson* zich overhalen om directeur-generaal der bosschen en lid van den Privy Council te worden. Na den dood van *Castlereagh* (1822) werd hij voorzitter van den Board of Trade en na dien van *Canning* (1827) staatssecretaris voor Koloniën, doch in Mei 1828 zeide hij het openbaar leven vaarwel. Hij is de grondlegger van een meer vrijzinnige handelsstaatkunde. Hij kwam den 15den September 1830 bij de opening van den spoorweg tusschen Liverpool en Manchester om het leven, daar hij bij het inklimmen viel en onder den waggon geraakte. Een bloemlezing uit zijn „Speeches" is in 1831 in 3 deelen in het licht verschenen.

Husly, *Jacob Otten*, een Nederlandsch bouwkundige en teekenaar, woonde te Amsterdam, vervaardigde fraai architectuurwerk in pleister en werd in 1765 lid van het college van bestuurders der teekenacademie aldaar. Bij prijsuitdeelingen trad hij meermalen als redenaar op. Ook heeft hij de stadhuizen gebouwd te Groningen, Leeuwarden en Weesp, alsmede de zilveren medaille en honderd halve gouden rijders verkregen door zijn antwoord op een prijsvraag omtrent de verandering der vaarwaters bij Tessel, uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Verder schreef hij nog: „Lotgevallen van de Academie der teekenkunst te Amsterdam" (1768) en „Redevoering over de tempelen der Grieken en Romeinen" (1770). Hij overleed in 1795.

Hussein Avni-Pasja, een Turksch generaal en staatsman, geboren in 1819 in het dorp Dost-Köi bij Isbarta (Klein-Azië), bezocht de militaire school te Konstantinopel, bestuurde in 1853 als luitenant-kolonel onder *Omar-Pasja* de versterking van de Balkanpassen en van Kafalat, werd in 1854 chef van den generalen staf van *Ferik Achmed-Pasja*, was brigade-generaal onder *Omar-Pasja* in Armenië en werd in 1856 directeur der militaire school te Konstantinopel en chef van den generalen staf van het leger. Nadat hij in 1859 bevel had gevoerd over een divisie in den oorlog tegen de Montenegrijnen, werd hij chef eener afdeeling in het ministerie van Oorlog. In 1864—1866 was hij commandant der lijfwacht en plaatsvervangend minister, dempte in 1867—1869 den opstand op Kreta en werd daarop minister van Oorlog. Na den dood van zijn begunstiger, *Ali-Pasja* (September 1871) moest hij aftreden en werd naar Islarta verbannen, maar reeds in 1873 werd hij benoemd tot gouverneur van Smyrna. In dat jaar ontving hij de portefeuille van Marine, daarna die van Oorlog, werd in 1874 grootvizier, maar ontving den 25sten April 1875 zijn ontslag. Van Augustus tot het laatst van September stond hij weder aan het hoofd van het departement van Oorlog en ging toen als gouverneur naar Broessa. Hij knoopte betrekkingen aan met *Midhat-Pasja*, nam in 1876 deel aan de samenzwering tegen *Abd-oel-Asiz* en vervulde daarbij en bij de verheffing van *Moerad* een werkzame rol. Hij werd echter gedurende een ministerraad ten huize van *Midhat-Pasja* door een officier, *Hassan-Bei*, in den nacht van den 15den op den 16den Juni 1876 om het leven gebracht.

Hussein Hilmi Pasja, een Turksch staatsman, omstreeks het jaar 1855 geboren, was secretaris van den dichter *Kemâl Bey*, toen deze gouverneur van Mytilene werd. In 1903 werd hij tot inspecteur-generaal voor de door Oostenrijk-Hongarije en Rusland geëischte hervormingen in Macedonië benoemd, als hoedanig hij de gendarmerie en politie, landbouw en handel, belastingen onderwijswezen reorganiseerde.

Hussieten, dikwijls ook *Bethlehemieten* (zie aldaar) genoemd, is de naam der aanhangers van *Johannes Husz* (zie aldaar) in Boheme, wiens terdoodbrenging hen zeer verbitterde. In September 1415 zonden 452 Boheemsche edellieden een protest naar het Concilie van Constanz en sloten onderling een verbond, om de vrije prediking van het woord Gods op hun bezittingen te beschermen en verordeningen van de bisschoppen en den paus slechts in zooverre te erkennen, als zij overeenkwamen met de Schrift. Paus *Martinus V* wist koning *Wenzel* te bewegen handelend tegen hen op te treden; deze overleed echter den 16den Augustus 1419, en zijn broeder *Sigismund* wilden de Hussieten niet als koning erkennen, daar hij het aan *Husz* verleende vrijgeleide geschonden had. Een reeks bloedige oorlogen (Hussietenoorlogen) was het gevolg. De van godsdienstige en nationale geestdrift bezielde Hussieten sloegen van 1420—1427 alle aanvallen der Duitschers af; nadat zij bij den Ziskaberg (1420), Pankratz (1420), Deutsch-Brod (1422), Aussig (1426) en Miesz (1427) overwonnen hadden, gingen zij hunnerzijds tot den aanval over en richtten in de naburige Duitsche landen geduchte verwoestingen aan. Hun veldheeren *Ziska* en *Prokopius* waren flinke legeraanvoerders, bedienden zich met groote bekwaamheid van geschut en organiseerden een voortreffelijk voetvolk. Met succes gebruikten de legers der Hussieten tot verdediging geschikte wagens tot dekking van de legerplaats tijdens den slag en op marsch.

Toen ook de Kruistocht tegen de Hussieten, door kardinaal *Cesarini* geleid, met de nederlaag bij Taus eindigde (14 Augustus 1431), begon het Concilie van Bazel te onderhandelen, hetgeen leidde tot onderlinge twisten bij de Hussieten. Van den beginne af had onder hen een gematigde en een strenge richting bestaan; terwijl de laatste slechts wilde laten gelden wat de Schrift uitdrukkelijk voorschreef, lieten de gematigden

Digitized by Google

ook vele dingen toe, die niet in de Schrift stonden, doch daarmede niet in strijd waren. Zij beperkten hun eischen tot de erkenning der vier Praagsche artikelen (Juli 1420): vrije prediking van Gods woord in de landstaal, het Avondmaal in beide gestalten, het ontnemen van wereldlijke ambten en aardsche goederen aan de geestelijkheid, bestraffing van geestelijken door wereldlijke rechters wegens doodzonden en handelingen in strijd met Gods voorschriften. Wegens hun eisch van den kelk (*calix*) ook voor leeken bij het Avondmaal heetten zij Calixtijnen, wegens hun eisch het Avondmaal dus in beide gestalten te ontvangen (*sub utraque specie*) Utraquisten. De strengeren verwierpen ook de leer van het Vagevuur, de aanbidding der Heiligen, den beeldendienst enz. Zij hadden hun steunpunt in de vesting Tabor en heetten daarom Taborieten. Hun eerste leider was *Nikolaus van Husinetz*, de tweede *Ziska*. Na diens dood (11 October 1424) koos de meerderheid *Prokopius den Groote* tot leider, terwijl een klein aantal, de zoogenaamde Weezen (Orphanieten) zonder aanvoerder bleef. Toen nu het Concilie van Bazel tot onderhandelen genoodzaakt werd, gelukte het door de Praagsche Compaktaten de gemagtigden tevreden te stellen (30 November 1433). De leekenkelk werd toegestaan en ook omtrent de vrije prediking van God's woord, het gedrag der geestelijkheid enz. werden beloften gedaan.

Daarmede was de eenheid der Hussieten verdwenen, want de Taborieten en Weezen weigerden op deze voorwaarden vrede te sluiten. In de slagen bij Böhmisch-Brod en Lipan werden de Taborieten verslagen (30 Mei 1434); zij verdwenen als afzonderlijke partij, doch doken later als Boheemsche Broeders (zie aldaar) weer op. De Calixtijnen behielden de overhand en de Compaktaten werden door den Landdag van Iglau plechtig bevestigd en door *Sigismund* bezworen, die nu als koning van Bohemen erkend werd (5 Juli 1436). Weldra echter trachtte hij de gedane concessies weder op te heffen, evenals zijn opvolger *Albrecht II* (1437—1439). Na diens dood ontstond in Bohemen zulk een groote verwarring, dat de Hussieten in 1458 de keuze van *George Podiebrad* tot koning van Bohemen wisten door te zetten. Wel is waar verklaarde paus *Pius II* den 31sten Maart 1462 de Compaktaten voor opgeheven en wilde hij *George Podiebrad* slechts dan erkennen, indien hij zich verplichtte de ketterij in Bohemen uit te roeien, doch de tegen Bohemen ondernomen Kruistocht werd volkomen afgeslagen. Ook de Katholieke opvolger van *George*, de Poolsche prins *Wladislaw II* (1471—1516), moest op den Landdag te Kuttenberg (1485) de Compaktaten bezweren, en de Rijksdag van 1512 stond aan Hussieten en R.-Katholieken gelijke rechten toe. Toen de Hervorming veld won, kwam er onder de Hussieten een scheiding; sommigen keerden tot de Moederkerk terug, anderen sloten zich bij de Protestanten aan.

Husum, een stad in Sleeswijk, ligt aan de Husumer Aa, 4 km. van de Noordzee, aan de spoorlijnen Jübek—Tönning en Elmshorn—Hvidding en telt (1900) 8268 inwoners. Men vindt er gedenkteekenen voor *Storm* en *Woldsen*, een gymnasium, het depôt voor de op staatsdomeinen gevangen oesters, groote weekmarkten, veeuitvoer en ijzergieterijen.

Husz, juister *Hus* (Czechisch = gans), *Johannes*, de Hervormer van Bohemen, geboren te Husinetz den 6den Juli 1369, als zoon van een arme boerenfamilie, studeerde sedert 1389 te Praag, werd tot priester gewijd, in 1393 baccalaureus in de vrije kunsten, in 1394 in de theologie en in 1396 magister in de vrije kunsten. In 1398 begon hij voorlezingen te houden aan de universiteit en was gedurende 6 maanden rector daarvan. Reeds bij een twistgesprek in 1399 bleek, dat *Husz* het in verschillende opzichten met *Wiclif's* leer (zie *Wiclif*) eens was. Na zijn benoeming tot pastoor der Bethlehemskerk te Praag (1402) trad hij steeds krachtiger tegen de verwereldlijking der Kerk op. Toch ging hij in den beginne niet buiten de perken der Kerk, verlangende slechts, dat door een hervorming der Kerk in hoofd en leden de misstanden zouden worden weggenomen. Daaruit is te verklaren dat hij niet alleen de gunst van het volk, maar ook die van den koning en den aartsbisschop genoot. Koning *Wenzel* benoemde hem tot biechtvader van zijn gemalin en aartsbisschop *Sbynko* droeg hem het onderzoek op naar het wonderbloed van Wilmack en verbood op zijn aanraden de bedevaarten naar die plaats. Tot een conflict kwam het eerst aan de universiteit. Hier werden in 1403 45 stellingen uit de geschriften van *Wiclif* voor kettersch verklaard. Tevergeefs hield *Husz* vol, dat die stellingen door *Wiclif* niet geschreven waren in de beteekenis, die men eraan gaf. Slechts de Bohemers kozen zijn zijde, terwijl de drie overige naties het over de veroordeeling eens waren, die in 1408 opnieuw uitgesproken werd. Tegelijkertijd besliste koning *Wenzel*, ten einde van de Praagsche universiteit steun te krijgen voor zijn politiek in zake het pauselijke schisma, dat de Boheemsche natie in alle aangelegenheden der universiteit drie, de overige drie naties (Beieren, Saksen en Polen) samen slechts één stem zouden hebben. Het gevolg was, dat duizenden studenten met hun hoogleeraren Praag verlieten en te Leipzig een hoogeschool stichtten. Welk aandeel *Husz* aan dit besluit heeft gehad, is niet uit te maken, doch hij heeft later zelf verklaard het uitgelokt te hebben, en de universiteit koos hem terstond na deze gebeurtenis tot rector. Ook de adel schaarde zich grootendeels aan zijn zijde, terwijl de geestelijkheid, die zich in haar belangen bedreigd zag, steeds meer tegen hem optrad. Tengevolge van haar klachten ontzette de aartsbisschop hem uit al zijn geestelijke bedieningen en wist hij paus *Alexander V* over te halen, in den bul van den 20sten December 1409 de verspreiding van de leer van *Wiclif* en het prediken op andere dan de gewone plaatsen op straffe van excommunicatie te verbieden. Dientengevolge liet de aartsbisschop den 16den Juli 1410 meer dan 200 deelen van *Wiclif's* werken verbranden, en toen hij daarop door het volk gehoond werd, daagde *Johannes XXIII Husz* naar Rome, om zich te verdedigen. Niettegenstaande alle voorspraak van koning, adel en universiteit werd *Husz*, omdat hij niet verschenen was, veroordeeld, en *Sbynko* sprak den 18den Juli den banvloek over hem uit. *Husz* kwam echter steeds met meer

Digitized by Google

kracht voor een hervorming der Kerk op. De dood van den aartsbisschop (28 September 1411) veroorzaakte nog een kleinen stilstand in den strijd.

Toen echter paus *Johannes XXIII* in den herfst van 1411 voor een Kruistocht tegen koning *Ladislaus* van Napels een aflaat uitschreef, trad *Husz* met alle kracht daartegen op. Er ontstonden volksoploopen, waarbij de pauselijke bullen verbrand werden, zoodat de nieuwe aartsbisschop *Albik*, in opdracht van den paus, *Husz* ook nog met ballingschap, de stad met het interdict bedreigde. Dientengevolge verliet *Husz* Praag en nam zijn intrek op burchten van bevriende edellieden. Dezen rusttijd gebruikte hij, om zijn denkbeelden in een reeks geschriften, waarvan „De ecclesia" het meest bekende is, te verspreiden. Hij toonde zich daarin een leerling van *Wiclif*. De wet van *Christus* d. i. de Openbaring God's in de Heilige Schrift, is de onvoorwaardelijke vorm en bron voor onze godsdienstige kennis en heeft een veel grootere autoriteit dan de traditie der Kerk of de uitspraken van den paus. De Kerk is het complex der uitverkorenen en niet de uiterlijke gemeenschap van hen, die den paus als hun opperhoofd, de Roomsch-Katholieke hiërarchie als het ware priesterdom beschouwen. In tegenstelling tot *Wiclif* hield *Husz* aan de transsubstantiatie vast.

Toen het Concilie van Constanz naderde, moest ook de oplossing der kerkelijke verwarring in Bohemen beproefd worden. *Husz* was bereid zich te verantwoorden. Koning *Sigismund* gaf hem een vrijgeleide en droeg drie Boheemsche grooten op voor zijn veiligheid zorg te dragen. Den 3den November 1414 kwam hij te Constanz aan. Daar hij hier de mis las en in predikatiën zijn meening vrij uitsprak, werd hij den 28sten November 1414, op last van den paus, gevangen genomen en den 6den December in het Dominicanerklooster opgesloten. De voorspraak van den Boheemschen adel en de toorn van *Sigismund* hielpen niets. In den nacht van Palmzondag 1415 liet de bisschop van Constanz den gevangene naar zijn burcht Gottlieben brengen, daarna (31 Mei) naar het Franciscanenklooster te Constanz. Op de tijding van zijn gevangenneming snelde *Husz'* vriend *Hiëronymus van Praag* naar Constanz, om hem bij te staan. Als aanklagers van *Husz* waren zijn bitterste vijanden, waaronder zijn vroegere vriend *Stephanus Palecz*, naar Constanz gekomen. Reeds den 4den Mei had het Concilie den persoon, de geschriften en de leerstellingen van *Wiclif* vervloekt. Den 5den, 7den en 8sten Mei werd over *Husz* beraadslaagd. Een reeks stellingen uit zijn geschriften werden als punten van aanklacht voorgelegd. Van sommige verklaarde *Husz*, dat zij in zijn geschriften niet voorkwamen, andere erkende hij als de zijne en hij verklaarde zich bereid deze te herroepen, indien men hem uit den Bijbel bewees, dat zij dwalingen bevatten. Zich onvoorwaardelijk aan het Concilie te onderwerpen, zooals sommige leden van het Concilie, die ruimere opvattingen hadden, maar voor zijn radicalisme terugschrikten, hem aanraadden, weigerde *Husz* beslist. Daarop werd hij, ook door den keizer, om politieke redenen, in den steek gelaten, in de openbare zitting van den 6den Juli 1415 ter dood veroordeeld. Het vonnis werd nog denzelfden dag voltrokken, en *Husz* onderging met groote standvastigheid den dood in de vlammen. Zijn sterfdag werd in Bohemen langen tijd als een nationaal en kerkelijk feest gevierd en eerst door de heiligverklaring van *Johannes van Nepomuk* verdrongen.

Ook als bevorderaar der Czechische taal neemt *Husz* een eerste plaats in. Hij gaf haar een nieuwe orthografie, die met weinig veranderingen thans nog in gebruik is. Door den meesterlijken stijl van zijn preeken, traktaten en brieven (Mistra Jana Husé Sebrané spisy ceské, 3 dln., Praag 1865—1868, nieuwe druk, 1903 v.v.) behoort hij tot de beste Czechische schrijvers. Zijn en anderer geschriften zijn te vinden in de „Historia et monumenta Joannis Husii et Hieronymi Pragensis" (2 dln., Neurenberg 1558; nieuwe vermeerderde druk, 1715).

Husz, *Magnus von*, een Zweedsch geneeskundige, geboren te Torp in Medelpad den 25sten October 1807, studeerde te Upsala, werd leeraar aan het Carolinisch Instituut te Stockholm, in 1840 eerste geneesheer aan het lazareth aldaar, in 1846 hoogleeraar, in 1860 chef van de geneeskundige commissie en was van 1860 tot 1876 directeur-generaal der Zweedsche krankzinnigengestichten. In 1857 was hij in den adelstand opgenomen. Hij overleed te Stockholm den 22sten April 1890. Van zijn geschriften vermelden wij: „Alcoholismus chronicus" (2 dln., 1849—1851), „Om Sveriges endemiska sjukdomar"(1851), „Om Typhus och Typoidfeberns statistiska förhållanden och behandling"(1855), „Sällsyntare sjukdoms fall" (1856) en „Om Lunginflammationens statistiska forhållanden och behandling" (1860).

Huszar, *Adolf*, een Hongaarsch beelhouwer, geboren te Neusohl in 1843, ging, 17 jaar oud, naar Weenen, waar hij bij *Fernkorn* en *Gasser* studeerde. In 1869 kreeg hij van staatswege een beurs voor drie jaar en kort daarop den eersten prijs voor het Eötös-gedenkteeken te Boedapest, dat hij ook uitvoerde. Van 1874 tot zijn dood (21 Januari 1885) woonde hij te Boedapest. Behalve talrijke portretbusten vervaardigde hij „Venus en Amor", de figuren der vier jaargetijden op het gebouw van den Ofenschen Slottuin en het Petösi-gedenkteeken. De dood belette hem de voltooiing van het gedenkteeken van de Aradsche martelaren en dat van *Deak*.

Hutcheson, *Francis*, de stichter van de school der zoogenaamde Schotsche moraalphilosofen, geboren in het noorden van Ierland, den 8sten Augustus 1694, studeerde te Glasgow, keerde vervolgens naar Ierland terug, waar hij eenigen tijd als leeraar bij een gemeente van dissenters werkzaam was, en begaf zich vervolgens naar Dublin, om er een school te stichten. In 1720 werd hij professor te Glasgow, waar hij in 1747 overleed. Hij trachtte aan te toonen, dat, terwijl wij in de onzen wil bepalende motieven twee groote groepen onderscheiden, die der zelfzuchtige en die der onbaatzuchtige, wij slechts de laatste en de daaruit voorspruitende handelingen mogen goedkeuren en dat zulks slechts op een ons door de natuur ingegeven „moral sense" kan berusten. Zijn gevoelens zijn vervat in zijn: „Essay on the nature and conduct of passions and affections" (1728). Zij zijn uitvoeriger ontwikkeld in zijn door *Leech-*

Digitized by Google

man uitgegeven: „System of moral philosophy" (2 dln., 1755). Belangrijk is ook zijn: „Enquiry into the orginal of our ideas of beauty and virtue" (1725). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1772 in 5 deelen uitgegeven.

Hutchinson, *John*, een Engelsch godgeleerde, geboren in 1674 te Spennithorne (Yorkshire), aanvaardde de betrekking van huishofmeester bij den hertog *van Somerset*, dien hij op zijn reizen door Europa vergezelde. Om zich op de theologie toe te leggen, verliet hij den dienst van den hertog, en deze bezorgde hem bij *George I* een jaargeld van 200 pond sterling. In 1724 gaf hij het eerste deel van „Moses' principia" in het licht, waarin hij het scheppingsverhaal van *Mozes* verdedigde en het stelsel van *Newton* bestreed; het 2de deel verscheen in 1727. Verder schreef hij nog een aantal andere werken, welke van 1748 tot 1765 in 13 deelen verzameld zijn. Hij overleed den 28sten Augustus 1737. Zijn godsdienstig stelsel, dat vele aanhangers (Hutchinsonians) vond, is het duidelijkst ontwikkeld in de: „Thoughts concerning religion" (1743). Daarin ligt de bewering tot grondslag, dat de Bijbel de beginselen bevat van de zedelijke wijsbegeerte en van den waren godsdienst.

Hutchinson, *John Hely-*, graaf *van Donoughmore*, een Engelsch generaal, geboren den 15den Mei 1757 te Dublin, trad in 1774 in dienst als kornet bij een regiment dragonders, was na 2 jaar reeds ritmeester en werd nog gedurende zijne minderjarigheid benoemd tot afgevaardigde naar het Iersche Parlement. Als luitenant-kolonel nam hij in 1792 deel aan den veldtocht in Champagne onder den hertog *van Brunswijk* en rustte in 1793 op eigen kosten een regiment uit, waarvan hij aanvoerder werd. Nadat hij zich beijverd had den opstand in Ierland te dempen, werd hij in 1796 generaal-majoor en onderscheidde zich in 1799 bij de landing in Noord-Holland. In 1801 scheepte hij zich in naar Egypte, en toen generaal *Abercromby* in den slag van Alexandrië doodelijk gewond werd, aanvaardde hij het opperbevel over het Britsche leger. Hij veroverde Damiate en Ramanieh, omsingelde Kaïro en noodzaakte generaal *Belliard* tot een capitulatie. Vervolgens trok hij naar Alexandrië, sloeg de uitvallen van *Menou* terug en dwong hem zich met zijn leger over te geven. Omstreeks 10 000 Franschen legden de wapens neder en 300 kanonnen vielen in handen der Engelschen. Tot belooning van zijn schitterende wapenfeiten werd hij den 16den December 1801 tot lord *Hutchinson of Knoklofty* verheven. In 1803 verwierf hij den rang van luitenant-generaal, werd in 1806 belast met een buitengewone zending naar Rusland en was tegenwoordig in den slag bij Friedland. Na den vrede van Tilsit keerde hij naar Engeland terug en werd in 1813 generaal. In 1825 ontving hij van zijn ouderen broeder *Richard* den titel van graaf van *Donoughmore* en overleed den 6den Juli 1832.

Zijn neef *John Hely-Hutchinson*, derde graaf van *Donoughmore*, geboren in 1787, was kapitein bij het Britsche leger en maakte zich in 1815 bekend door de redding van den ter dood veroordeelden *Lavalette*, dien hij met hulp van sir *Robert Wilson* en van kapitein *Bruce* in de uniform van een Engelsch officier over de grenzen bracht. Hij overleed als lord-luitenant van Tipperary op op Palmerstonhouse in het graafschap Dublin den 12den September 1851.

Op hem volgde zijn oudste zoon, *Richard John Hely-Hutchinson*, viscount *Suirdale*, geboren den 4den April 1823, als vierde graaf van *Donoughmore*. Hij was in 1858 in het ministerie *Derby* eerst vice-president en vervolgens president van den Board of Trade, bekleedde die betrekking tot aan den val van het Kabinet (1859) en overleed den 22sten Februari 1866.

Zijn tweede zoon, sir *Walter Francis Hely-Hutchinson*, een Engelsch reiziger, geboren den 18den Januari 1820 te Stonyford in Ierland, nam als scheepsdokter op de „Pleiade" in 1854 deel aan de expeditie van *Baikie* naar den Niger en de Binoeë en gaf daarvan verslag in zijn „Narrative of the Niger, Tshadda and Binuë exploration"(1845). Van 1855–1861 was hij Britsch consul aan de Biafrabaai en op het eiland Fernando Po en schetste in zijn „Impressions of Western Africa" (1858) de westelijke kust van Afrika van den Senegal tot aan de Kameroen. Verder leverde hij „Ten years wanderings among the Ethiopians" (1861). Hij vertrok in 1861 als consul naar Rosario in de Argentijnsche Republiek en in 1870 in die betrekking naar Callao in Peru, waar hij tot 1873 vertoefde. Een en ander gaf aanleiding tot het schrijven van: „Buenos Ayres and Argentine gleanings" (1861), „The Parana" (1868), „Up the rivers and through some territories of the Rio de la Plata districts" (1868) en „Two years in Peru" (2 dln., 1874). Later vestigde hij zich ambteloos in Ierland en leverde nog „Summer rambles in Brittany" (1876). Hij overleed den 23sten Maart 1885.

Hutschenruyter, *Wouter*, een Nederlandsch toonkunstenaar, werd geboren te Rotterdam den 15den Augustus 1859, waar hij zijn opleiding genoot en onderwijs ontving van *C. van der Sandt*, *F. Gernsheim*, *Th. Verhey* e.a. Op twintigjarigen leeftijd werd hij benoemd tot 2den kapelmeester van de Rotterdamsche schutterij, waarvan zijn vader 1ste kapelmeester was, terwijl hij tevens directeur werd der zangvereeniging Euphonia en iets later leeraar aan de Rotterdamsche muziekschool. In 1890 ontving hij zijn benoeming tot 2den kapelmeester aan het Concertgebouw te Amsterdam onder *Willem Kes*. Hier bleef hij tot October 1892, toen hij als directeur van het „Stedelijk Orkest" naar Utrecht overging, als hoedanig hij nog heden werkzaam is. *Hutschenruyter* heeft zich vooral ook verdienstelijk gemaakt door het uitvoeren van werken van talentvolle jonge Nederlanders als *Joh. Wagenaar*, *Peter van Anrooy*, *Kor Kuiler*, *Coebergh* enz. In 1907 zag hij zijn verdiensten officieel erkend door zijn benoeming tot Officier in de orde van Oranje-Nassau. Van zijne composities vermelden wij: Opus 1 en 2 „Vierhandige Klavierstukken", 3 en 4 „Sonaten voor viool en piano", 5 „Pianoconcert", 6 „Feestmarsch", 7 „Cone, ouverture", 8 „Suite voor Orkest". Hij onderscheidde zich ook als schrijver over muziek en leverde vele bijdragen voor verschillende tijdschriften. Voor „Mannen en Vrouwen van beteekenis" bewerkte hij de biografieën van *Richard Strauss* en *Felix Weingartner*. Af-

Digitized by Google

zonderlijk verscheen van hem „Orkest en Orkestspel".

Hutten, *Ulrich von,* een moedig strijder voor de vrijheid des geestes in den tijd der Hervorming, was afkomstig van een oud geslacht welks stamburcht, Steckelberg genaamd, in Keur-Hessen, 3 uur gaans ten zuiden van Fulda zich verhief. Daar werd hij geboren den 21sten April 1488 en genoot een wetenschappelijke opleiding in het klooster te Fulda. Hij had echter zulk een afkeer van den stand der monniken, dat hij in 1504 de vlucht nam naar Keulen; in 1506 ging hij naar Erfurt, vanwaar hij *Rhagius* volgde naar de nieuwe universiteit te Frankfort aan de Oder en naar Leipzig. In die dagen werd hij door de alom heerschende syphilis aangetast, waarop hij zich naar Greifswald begaf, waar hij spoedig in onmin geraakte met zijn gastheeren, professor *Loetz* en diens vader. Toen hij midden in den winter naar Rostock ging, plunderden hun bedienden hem uit. Doodziek sleepte hij zich naar Rostock voort, waar hij vriendelijk opgenomen werd en een dichterlijke klacht tegen *Loetz* schreef. In 1511 bezocht hij Wittenberg, waar hij een werk over de dichtkunst uitgaf, en vertrok toen naar Pavia om in de rechten te studeeren. Juist in dien tijd werd Pavia veroverd door de Zwitsers, bezoldigd door keizer *Maximiliaan I*, en daar hij bij die gelegenheid van al het zijne beroofd werd, vertrok hij naar Bologna. Gebrek aan middelen om te leven dwong hem in 1513 dienst te nemen in het keizerlijk leger, doch hij bleef er slechts één jaar. In Duitschland maakte hij zich nu bekend, doordien hij in gedichten, brieven en redevoeringen zonder verschooning hertog *Ulrich von Württemberg* aanviel, omdat deze een zijner neven had omgebracht. Zijn roem klom door zijn tusschenkomst in de verwikkeling van *Reuchlin* met den Dominicaner monnik *Hoogstraten* te Keulen; hij sprong namelijk voor den vervolgden *Reuchlin* door zijn hekelschriften krachtig in de bres. Om zijn vader genoegen te doen, ging hij in 1512 nogmaals naar Italië, om in de rechten te promoveeren. Hij bezocht eerst Rome en daarna Bologna, doch reeds in 1517 keerde hij over Venetië naar zijn vaderland terug, waar *Constantia*, de schoone dochter van *Peutinger*, hem te Augsburg uit naam van keizer *Maximiliaan* tot dichter lauwerde. In Italië had hij de verregaande verdorvenheid der monniken leeren kennen, en den toestand der geestelijkheid had hem met afschuw vervuld. Nadat hij het geschrift van *Laurentius Valla*: „De falso credita ementita donatione Constantini" in het licht gezonden had, dat hij, vermoedelijk uit spotternij, aan paus *Leo X* opdroeg, trad hij in 1518 in dienst van den aartsbisschop *Albrecht* van Mainz. In 1519 voegde hij zich bij het Zwabisch Verbond en trok daarmede ten strijde tegen zijn ouden vijand, hertog *Ulrich von Württemberg*, bij welke gelegenheid hij *Franz von Sickingen* leerde kennen. Na het eindigen van dien oorlog ging hij weder naar Mainz en vervolgens naar zijn burcht Steckelberg, waar hij met behulp van een handdrukpers het eene geschrift na het andere in het licht zond, om den hoogmoed en de ongebondenheid der priesters te geeselen. Toen men hem nu uit Rome bij aartsbisschop *Albrecht* aanklaagde, verbond hij zich openlijk met *Luther*, terwijl hij zich in zijn geschriften van de volkstaal („Gesprächbüchlein", „Klag und Vermahnung") begon te bedienen en niet langer in het Latijn schreef. Toen hij nergens meer veilig was voor zijn vijanden, verleende *Franz von Sickingen* hem een wijkplaats op zijn burcht, doch het voor *von Sickingen* rampspoedig einde van zijn strijd tegen aartsbisschop *Richard* van Trier, noodzaakte *von Hutten* een ander toevluchtsoord te zoeken. Hij hoopte dit te vinden in Zwitserland, maar *Erasmus*, die te voren tot zijn vrienden behoord had, liet hem nergens met rust, zoodat hij, van plaats tot plaats gedreven en opnieuw door zijn vroegere ziekte aangetast, den 23sten Augustus 1523 op het eiland Ufnau in het Meer van Zürich overleed. Hij was een der vrijmoedigste en stoutste mannen van zijn tijd, een voorlooper der Hervorming en een steun voor *Luther*, wien hij de grootste achting toedroeg. Wij bezitten van hem 45 geschriften. Een volledige verzameling zijner werken, voorafgegaan door een „Index bibliographicus Huttenianus" (1858), is door *Böcking* uitgegeven (7 dln., 1859—1870).

Huttentut. (*Camelina sativa L.*). Zie *Camelina.*

Hutter, *Leonhard*, een Protestantsch godgeleerde, geboren te Nellingen bij Ulm in Januari 1563, studeerde te Straatsburg, Leipzig, Heidelberg en Jena en verwierf op laatstgenoemde plaats in 1594 den rang van doctor. Twee jaar later werd hij hoogleeraar te Wittenberg en verdedigde de „Formula Concordiae" tegen de Calvinisten. Hij schreef tegen de „Concordia discors" van *Hospinianus* zijn „Concordia concors"(1614), en toen keurvorst *Johann Sigismund von Brandenburg* in 1604 zich aansloot aan de Hervormde Kerk, deed hij zijn „Calvinista aulico-politicus alter" in het licht verschijnen. Grooten bijval vonden inzonderheid zijn „Compendium locorum theologicorum ex scripturis sacris et libro Concordiae collectum"(1610), dat later bij herhaling gedrukt werd, en „Loci communes theologici"(1619). Hij overleed den 23sten October 1616. Hij was een ijverig voorstander van de gevoelens van *Luther*, waarom *Hase* aan zijn voorstelling der oud-Luthersche kerkleer den titel heeft gegeven van „Hutterus redivius".

Hutton, *James*, een Engelsch geoloog, geboren te Edinburgh den 3den Juni 1726, studeerde aldaar en te Leiden in de geneeskunde en vestigde zich in 1749 op zijn buitenverblijf in Berwickshire en later te Edinburg, waar hij den 26sten Maart 1797 overleed. Hij is de grondlegger der Plutonische school, welke aan de Neptunische school, van *A. G. Werner* een einde maakte. *Hutton* wees aan hoe de oorspronkelijke gesteenten, die aanvankelijk in een gloeiend-vloeibaren toestand hadden verkeerd, door de uit het water bezonken lagen waren heengedrongen, vooral op grond der waarnemingen, die hij met betrekking tot het graniet in het Grampiangebergte in 1785 had volbracht. Zijn „Theory of the earth"(2 dln. 1796) maakte weinig opgang, maar zijn leerling *Playfair* wiens „Illustrations of the Huttonian theory" in 1802 verscheen, en *Hall* waren werkzaam in denzelfden geest, waarna vooral *Leopold von Buch* ingang wist te verschaffen aan het Plutonisme.

Digitized by Google

Hutton schreef daarenboven „Considerations on the nature, quality and distinctions of coal and culm"(1777) en „On the philosophy of light, heat and fire"(1794).

Hutton, *Charles*, een Engelsch wiskundige, geboren den 14den Augustus 1737 te New-Castle upon Tyne, verwierf door eigen oefening een groote mate van wiskundige kennis, maakte zich bekend door zijn geschrift over den bouw van bruggen en werd vervolgens lid van het Koninklijk Genootschap te Londen en hoogleeraar in de wiskunde aan de Koninklijke Academie te Woolwich, welke betrekking hij tot 1807 bekleedde, waarna hij examinator der Oost-Indische Compagnie werd. Hij overleed te Londen den 27sten Januari 1823. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door verbeteringen, bij de genie en artillerie aangebracht en bepaalde met *Maskelyne* het eerst (1774—1776) de gemiddelde dichtheid der aarde door meting der afwijking van den slinger.

Huurcerter. Hieronder verstond men in vroegeren tijd het geschrift, waarbij het sluiten van een huurovereenkomst werd geconstateerd. Tegenwoordig is in de Groninger Veenkoloniën de benaming „recht van huurcerter" nog in zwang om aan te duiden een recht tot gebruik van gronden, in eigendom toebehoorende aan de gemeente Groningen. Deze gemeente heeft n.l. sinds de 17de eeuw groote hoeveelheden aan haar toebehoorenden veengrond te Hoogezand, Sappemeer, Pekela, Stadskanaal enz. aan particulieren uitgegeven om te vervenen en vervolgens erfelijk te gebruiken tegen betaling van een jaarlijksche huur, terwijl ingeval van overdracht van het recht een zeker percentage van de waarde (twintigste of dertigste penning) aan de stad Groningen moest worden betaald. Dit recht bestaat heden ten dage nog voort en is verwant aan erfpacht en beklemming. Over het karakter van dit recht, ook wel Stadsmeierrecht genoemd, bestaat veel verschil van gevoelen en de rechtsonzekerheid, die daaruit voortvloeit, heeft er toe geleid, dat verschillende gerechtigden met de gemeente Groningen overeenkomsten hebben aangegaan, waarbij het recht van huurcerter wordt omgezet in een recht van erfpacht.

Huur en verhuur is — in ruimen zin genomen — een overeenkomst, waarbij iemand hetzij een deel van zijn vermogen, hetzij zijn arbeidskracht tijdelijk tegen betaling ter beschikking van een ander stelt. Reeds in het Romeinsche recht onderscheidde men *huur van goederen* en *huur van diensten*, welke laatste weer onderscheiden werd in die, waarbij bepaalde dienstverrichtingen het onderwerp der overeenkomst uitmaakten en die waarbij het aankwam op het *resultaat* van den te verrichten arbeid (aanneming van werk). Ons in 1838 ingevoerd Burgerlijk Wetboek huldigde dezelfde indeeling en stelde aan het hoofd van den titel „Van huur en verhuur" de bepaling: „Er bestaan tweederlei soorten van overeenkomsten van huur en verhuur: huur van goederen en huur van diensten, werk en nijverheid". Na over de huur van goederen gehandeld te hebben, besprak de wet dan achtereenvolgens de huur van dienstboden en werklieden en de aanneming van werk. In den loop der tijden heeft men meer en meer ingezien, dat deze verschillende overeenkomsten zeer weinig gemeen hebben en dat het geen aanbeveling verdient ze onder één hoofd samen te brengen. Bij de wijziging die het Burgerlijk Wetboek in 1907 heeft ondergaan, heeft men de benaming „huur en verhuur" dan ook beperkt tot huur van goederen en aan de vroegere „huur van diensten, werk en nijverheid" den naam gegeven van „overeenkomsten tot het verrichten van arbeid", waarvan de wet dan twee hoofdvormen onderscheidt: de arbeidsovereenkomst en de aanneming van werk. Men zie verder over die overeenkomsten *Arbeidscontract* en *Aannemer*.

Huur en verhuur wordt thans door de wet omschreven als een overeenkomst, waarbij de eene partij zich verbindt om de andere het genot eener zaak te doen hebben gedurende een bepaalden tijd en tegen een bepaalden prijs, welken de laatstgemelde aanneemt te betalen. De overeenkomst is gesloten zoodra partijen het over de voorwaarden eens zijn, ook zonder dat een geschrift opgemaakt of de huurder in het genot gesteld is. Het opmaken van een schriftelijk huurcontract verdient alleen aanbeveling uit een oogpunt van bewijs. Men kan allerlei soort van goederen, zoowel onroerende als roerende, verhuren. De wet geeft evenwel alleen nadere bepalingen over verhuring van onroerende goederen. Verschillende verplichtingen legt zij aan den verhuurder en den huurder op, doch de wettelijke bepalingen gelden alleen, voor zoover partijen zelf niet anders zijn overeengekomen. Op den verhuurder rust de verplichting om het verhuurde goed aan den huurder te leveren in alle opzichten in goeden staat van onderhoud en verder om gedurende den huurtijd alle reparatiën te laten doen, noodig om het te doen dienen tot het gebruik waartoe het verhuurd is. Bij verhuring van huizen zijn echter geringe en dagelijksche reparatiën voor rekening van den huurder, als hoedanig de wet o.a. beschouwt reparatiën aan winkelkasten, de sluiting der luiken of blinden, de binnensloten, de vensterglazen. Het schoonhouden van putten, regenbakken en sekreten komt ten laste van den verhuurder, terwijl het schoonhouden van schoorsteenen ten laste van den huurder komt. Een verplichting van den verhuurder is ook om den huurder het rustig genot van het gehuurde te doen hebben, zoolang de huur duurt. Hij moet instaan voor gebreken van het goed, welke het gebruik verhinderen, ook al waren die gebreken hem bij het sluiten der huur onbekend, en moet den huurder schadeloos stellen voor alle nadeelen, door die gebreken veroorzaakt. Maken derden inbreuk op het genot van den huurder, zonder eenig recht te beweren, dan moet de huurder zelf tegen die derden optreden; doch beweert degene die de stoornis heeft teweeggebracht, tevens eenig recht op het verhuurde goed, dan kan de huurder den verhuurder in vrijwaring roepen en moet de verhuurder, indien de aanspraken gegrond bevonden worden, alle schade vergoeden. De verplichtingen van den huurder zijn in hoofdzaak tweeërlei: 1°. om het gehuurde als een goed huisvader en overeenkomstig zijn bestemming te gebruiken; 2°. om den huurprijs op de bepaalde termijnen te betalen. De bestemming van het gehuurde blijkt uit de huurovereenkomst of uit de omstandigheden. De

Digitized by Google

huurder is aansprakelijk voor alle schade, gedurende den huurtijd aan het verhuurde toegebracht, tenzij hij bewijst, dat die schade niet aan zijn schuld te wijten is. Schuld van de huisgenooten of van personen, aan wie de huurder zijn huur heeft overgedaan, wordt als schuld van den huurder beschouwd. Voor brand is de huurder niet aansprakelijk, tenzij de verhuurder bewijst, dat de brand door de schuld van den huurder is veroorzaakt. Gaat het goed door eenig toeval geheel te niet, dan vervalt de huurovereenkomst en betaalt de huurder slechts over den tijd gedurende welken hij genot gehad heeft. Gaat het goed ten deele te niet, dan heeft de huurder de keus om vermindering van den huurprijs of vernietiging der huurovereenkomst te vorderen.

Mislukt bij huur van landerijen de oogst, dan is, zoolang niet de halve oogst verloren is, de huurder tot betaling van den vollen huurprijs gehouden; is de oogst geheel of voor de helft verloren, dan geeft de wet onder bepaalde omstandigheden een recht op korting. Bij de huurovereenkomst kan evenwel de huurder van dit recht op korting afstand doen en alle toevallen voor zijn rekening nemen, hetgeen inderdaad bij de meeste huurovereenkomsten geschiedt. Door sommigen wordt dit afgekeurd en er op aangedrongen, dat de wetgever alle overeenkomsten, waarbij de huurder van het recht op korting afstand doet, zal verbieden. De huurder mag, indien hem die bevoegdheid niet door den verhuurder is toegekend, het goed niet weder aan een derde verhuren; alleen mag hij, als het gehuurde in een huis of woning bestaat, welke hij zelf bewoont, een gedeelte daarvan onder zijn verantwoordelijkheid aan een ander in huur afstaan. Wat het eindigen der huur betreft, onderscheidt de wet tusschen schriftelijke en mondelinge huur. Is de huur mondeling aangegaan, dan eindigt zij, ook al is er een tijd bepaald, eerst wanneer de eene partij aan de andere de huur heeft opgezegd, met inachtneming der termijnen, welke het plaatselijk gebruik meebrengt. Schriftelijke huur eindigt daarentegen op den bepaalden dag, ook zonder dat er een opzegging noodig is. Blijft na het eindigen eener schriftelijk aangegane huur de huurder in het bezit, dan ontstaat daardoor een nieuwe huur, waarvan de gevolgen geregeld worden door de artikelen, tot mondelinge verhuringen betrekkelijk. Door den dood van den verhuurder of van den huurder eindigt de huur niet. Ook verkoop van het verhuurde doet de huurovereenkomst niet vervallen, maar de kooper treedt in de rechten en verplichtingen van den verhuurder; onze wet huldigt in dit opzicht den ouden regel: „koop breekt geen huur".

De wetgever geeft den verhuurder tot verzekering van zijn vorderingen op den huurder een voorrecht op de vruchten, die zich op het verhuurde bevinden en op hetgeen dient tot stoffeering van het gehuurde huis of de landhoeve en tot bebouwing en gebruik van het land, zelfs al behoort het den huurder niet toe. In verband hiermede verplicht de wet den huurder van een huis dit te voorzien van voldoend huisraad, bij gebreke waarvan hij tot ontruiming kan worden genoodzaakt, tenzij hij voldoende zekerheid stelt voor de betaling der huurpenningen. Overigens zijn beide partijen bevoegd om, indien de tegenpartij hare verplichtingen niet nakomt, ontbinding der huurovereenkomst te vorderen.

Huwelijk is de volgens wettelijke voorschriften aangegane vereeniging van man en vrouw tot een levenslange en ongedeelde gemeenschap van alle levensomstandigheden. De grondslagen van het huwelijk moeten liefde, achting en wederkeerige overgave zijn. In dezen eisch ligt opgesloten, dat het huwelijk zijn bestemming slechts als monogamie (huwelijk van één man met één vrouw) volkomen bereiken kan, daar op deze wijze alleen een door wederzijdsche aanvulling verkregen eenheid denkbaar is.

Het huwelijk heeft niet altijd in de tegenwoordig heerschende, geregelde vormen bestaan; zoo wordt van de Skythen, Aethiopiërs, Babyloniërs en ook van sommige in Griekenland wonende stammen, bericht, dat zij geheel andere huwelijksbegrippen hadden dan wij, bijv. van een algemeen prijsgeven der vrouwen bij godsdienstige feesten te Babylon. Ook in den nieuweren tijd bestaat bij vele natuurvolken een vrij geslachtelijk verkeer, dat men *hetaerisme*, *vrouwengemeenschap* of *gemeenschapshuwelijk* noemt.

Bepaalde zeden en gewoonten, rechtsbegrippen en denkbeelden omtrent bloedverwantschap treft men niet alleen bij de tegenwoordige natuurvolken van Amerika, Afrika en Australië aan, maar ook bij de bewoners van Oud-Europa en Azië, zooals bijv. omtrent het geven van den naam en het erfrecht (van bezit, stand enz.) naar de moeder of den oom van moederszijde in plaats van naar den vader, zoodat de waardigheid van opperhoofd niet op den eigen zoon, maar op den neef overgaat. Dit bracht *Bachoven* e.a. tot de meening, dat vroeger de moeder vrijwel algemeen aan het hoofd der familie heeft gestaan, dat dus het *matriarchaat* of *moederrecht* aan het *patriarchaat* of *vaderrecht* is voorafgegaan. Ook de oude gewoonte der adoptie en erkenning der eigen kinderen door den vader wijst erop, dat vroeger de kinderen eigendom der moeder waren, wier naam zij erfden. Tot hetzelfde resultaat leidden de taalkundige studiën omtrent de begrippen van de verwantschapsgraden der familieleden, zoo bijv. de zeer verspreide meening, dat de vader volstrekt geen bloedverwant is van zijn kinderen, zoodat de kinderen bij Aziatische en Amerikaansche volken wel met de verwanten van hun vader, maar in geen geval met die van hun moeder mogen huwen. *Mc. Lennan* e.a. vonden bovendien, dat in de wijze van toespreken der natuurvolken, zonen en dochters dikwijls in het geheel niet van neven en nichten, zelfs niet van vreemde kinderen onderscheiden worden, dat zij, evenals de vaders en moeders, de grootvaders en grootmoeders, veel meer aan het geheele geslachtsgenootschap gemeen zijn geweest. Volgens sommigen hebben zich eerst langzamerhand uit de gemeenschap groepen en paren afgescheiden, die in polyginische, polyandrische of monogamische huwelijken begonnen te leven, wat echter slechts kon geschieden, wanneer de mannen zich door roof, gewoonlijk uit vreemde stammen (zie *exogamie*) van vrouwen meester maakten, waardoor de gewoonte van den bruidroof verklaard zou zijn.

Tegenover deze opvatting hebben echter anderen, bijv. *Westermarck*, erop gewezen, dat de monogamie een reeds bij vele dieren voorkomende

Digitized by Google

verhouding is, die ook aan den mensch door natuurlijke oorzaken, zooals het gelijk aantal der beide geslachten, moeilijkheid van huishouding en eigendomsverhoudingen en tevens door het zedelijk gevoel voorgeschreven was en van oudsher bestaan heeft, dat aan het voortdurend overwicht van den man in het huwelijk niet te twijfelen valt en dat de erfelijkheid van namen en waardigheden in vrouwelijke lijn, de latere adoptie der kinderen door den eigen vader en meer dergelijke gewoonten, alleen voortgekomen zijn uit het wantrouwen, dat men in de trouw der vrouwen stelde. Wellicht kunnen deze beide tegenstrijdige meeningen met elkander in verband worden gebracht door aan te nemen, dat bij lagere beschavingstoestanden de monogamie uit gebrek aan vastheid van den huwelijksband gemakkelijk in toestanden overgaat, die de vrouwengemeenschap nabijkomen. Dit geldt in het bijzonder van de geslachtsgenootschappen, familie- of groepenhuwelijken, zooals die onder den naam *Punalsea* op de Hawai-Eilanden heerschen, en waarbij de broeders hun vrouwen, de zusters haar mannnen gemeen hebben. In den westelijken Himalaja, op Ceylon en elders vindt men dikwijls 4—6 broeders met één vrouw tot één familie vereenigd, waarvan de oudste broeder het hoofd is; de kinderen onderscheiden dan oudere en jongere vaders. Een dergelijke *veelmannerij (polyandrie)*, waarbij de mannen echter geen broeders meer zijn, vindt men in Indië, op Ceylon, bij de Toda, Kong-Navi en andere stammen in het Nilgirigebergte, in Tibet, aan de kust van Malabar, bij de Eskimo's, Koljoeschen, Australische en Amerikaansche Indianenstammen, bij de Herero's enz. Op Tahiti bestaan geheime genootschappen (*Arreoy*), wier leden hun vrouwen gemeenschappelijk hebben.

Bij de Oostersche volken vinden wij bijna overal polygamie en wel in den vorm van *polygynie* (veelwijverij), doch meestal alleen bij de welgestelden; want slechts in enkele gevallen is de man in staat meer dan één vrouw te onderhouden. Zoo is zij bij de Chineezen geoorloofd; eveneens is in alle Boeddhistische staten het houden van bijvrouwen toegestaan. Bij de Perzen was zelfs voor de vorsten, evenals in Egypte, een huwelijk met hun zuster geoorloofd, iets, wat men ook bij de Grieken (*Cimon*) en oude Slaven vindt. De toestanden onder de Indiërs zijn vrijwel gelijk aan die der Chineezen, polygamie is toegestaan, maar komt weinig voor. Hier bestaat het onzedelijke kinderhuwelijk d. i. een huwelijksverbintenis in de prilste jeugd. In Egypte was de polygamie beperkt en men behandelde daar de vrouwen met meer eerbied. Aan de priesters was polygamie verboden.

Bij de Joden werd de veelwijverij ook door *Mozes* niet afgeschaft; gewoonlijk had de man vier vrouwen, twee werkelijke en twee slavinnen. Zonder eenigen vorm van proces kon hij van zijn vrouw scheiden en hij was niet verplicht de de verstootene te onderhouden. De meisjes werden verkocht, soms tegen zeer wonderlijke koopprijzen (zie 1 Samuel XVIII: 21—27). Eerst na de Babylonische gevangenschap verdween de polygamie. Door den hoogeren trap van beschaving waarop de Grieken en Romeinen stonden, was bij hen de vrouw in hooger aanzien en ook het huwelijk beter geregeld. Van een eigenlijk familieleven was echter ook bij hen nog geen sprake. Door den hun aangeboren politieken geest werden de Grieken tot monogamie gebracht. Bij de Romeinen bleef, niettegenstaande de pogingen van sommige keizers de polygamie in te voeren, het huwelijk monogamisch. Het coelibaat werd bestraft, vruchtbare huwelijken daarentegen, gaven aanspraak op bepaalde voorrechten (*jus liberorum*). Het strenge Romeinsche recht erkent van oudsher slechts één soort huwelijk, *nuptiae* genoemd of *justae nuptiae*, *justum matrimonium*; maar hieromtrent bestonden verschillende bepalingen, alnaarmate de vrouw geheel in het familieverband (*manus*) van den man kwam of niet. De *nuptiae* waren slechts mogelijk bij Romeinsche burgers en onderscheidden zich daardoor van het huwelijk (*matrimonium*) tusschen *peregrini* of Romeinsche burgers en *perigrini*. Bovendien bestond nog een bij de wet toegelaten verbintenis, n. l. het *concubinaat*, dat slechts daarin van het huwelijk verschilde, dat de concubine geen rang- en standgenoote van den man werd. Het huwelijk bij de slaven heette *contubernium* (zie aldaar).

Bij de Oud-Germaansche volken was de polygamie geoorloofd, doch kwam slechts weinig voor. De Germanen stonden bekend om hun huwelijkstrouw en om de zware straffen, die op het schenden daarvan gesteld waren. Bij sommige stammen bestond de gewoonte, dat alleen maagden, geen weduwen mochten trouwen.

Steunende op verschillende uitspraken van *Christus* en de Apostelen, erkende de Christelijke Kerk van den beginne af slechts de monogamie, ja zelfs werd op grond van Ephese V: 32, waar het huwelijk een μυστήριον genoemd wordt — in de Vulgata met *sacramentum* vertaald — aan het huwelijk het praedicaat *sacramentum* verleend, en nog heden erkent de R. Katholieke Kerk het huwelijk als één der zeven sacramenten. Van niet blijvende beteekenis was in de eerste tijden van het Christendom het overdreven purisme, dat alle zinnelijkheid en dus ook het geslachtelijk verkeer als iets zondigs beschouwde, en het huwelijk eigenlijk slechts als een noodzakelijk kwaad duldde. Eerst in de Middeleeuwen vormde zich in het huwelijk een familieleven. Het concubinaat werd door een rijksverordening in 1517 voor onzedelijk en gevaarlijk verklaard.

Naast het gewone huwelijk komt bij de Germaansche volkeren nog het huwelijk met de linkerhand (morganatisch huwelijk, *matrimonium ad morganaticam*, *matrimonium ad legem salicam*) voor, waarbij de vrouw niet den rang en den stand van den man deelt en de kinderen geen volle rechten (bijv. erfrecht) hebben. Oorspronkelijk tot het huwelijk van een vrije met een onvrije beperkt, komt het morganatisch huwelijk thans nog bij den hoogen adel voor. Bij de Mohammedanen heerscht polygynie, doch alleen onder de rijke klassen. De rijke Turk heeft volgens de uitspraak van de vierde soere van den Koran, gewoonlijk vier vrouwen en bovendien nog slavinnen, die tevens concubinen zijn. De Mormonen beschouwen de polygamie als een Goddelijke instelling.

Digitized by Google

Het huwelijk is *juridisch* een burgerlijke handeling — geen gewoon contract, waarvan het in aard en gevolgen verschilt — die op formeele wijze tot stand komt, om haren verstrekkenden invloed op den burgerlijken staat der echtgenooten, op hun familie- en vermogensrechten, zoomede op de rechten van de kinderen, die uit dat huwelijk geboren worden. Wij laten hier de voornaamste beginselen van het Nederlandsche huwelijksrecht volgen. Onze wet stelt voorop, dat zij het huwelijk alleen beschouwt van haar eigen standpunt, als burgerlijke instelling, onafhankelijk van de beschouwingen van een of ander kerkgenootschap. Zij belet niet, dat de aanstaande echtgenooten het als sacrament laten heiligen door kerkelijke plechtigheden, — alleen verbiedt zij, dat dergelijke plechtigheden plaats hebben vóór de voltrekking van het burgerlijk huwelijk, en aan dit verbod zet zij kracht bij door de bedreiging van straf tegen geestelijken, die tot het sluiten van het zoogenaamd kerkelijk huwelijk overgaan, voordat hun van de voltrekking van het huwelijk door de burgerlijke overheid gebleken is. De wet ziet in het huwelijk een vereeniging van één man en ééne vrouw. Tot het wezen dier vereeniging behoort de volkomen vrije toestemming der partijen. Dit beginsel wordt ook consequent gehandhaafd in de bepaling, dat — met afwijking van het hier vroeger geldend oud-Hollandsch recht — trouwbeloften geen rechtsvordering geven, noch tot het aangaan van het huwelijk, noch tot schadevergoeding wegens het verbreken dier beloften. Alleen kan herstel van het werkelijk geleden verlies gevraagd worden, zoo na de eerste afkondiging van het huwelijk de eene partij zich zonder aannemelijke reden terugtrekt. Zeer nauwkeurig worden de vereischten tot het aangaan van een huwelijk door de wet omschreven. Volstrekte beletselen tegen het aangaan van een huwelijk in het algemeen, althans tijdelijk, zijn: 1°. Het nog bestaand huwelijk van één der aanstaande echtgenooten, omdat *bigamie* (zie aldaar) hier verboden en zelfs strafbaar is. 2°. Het gemis van den vereischten ouderdom, voor een man 18, voor een vrouw 16 jaren — tenzij de Koning hiervan *dispensatie* (zie aldaar) verleent. 3°. De vrouw moet 300 dagen na de ontbinding van een vorig huwelijk wachten, voordat zij een volgend kan aangaan, omdat bestaande zwangerschap anders aanleiding zou kunnen geven tot de zoogenaamde bloedvermenging, *confusio sanguinis*. 4°. De niet-vervulling der militieplichten. — Betrekkelijke beletselen ten opzichte van bepaalde personen zijn: 1°. Te nauwe bloedverwantschap of zwagerschap. Volstrekt en onvoorwaardelijk is het huwelijk verboden tusschen allen, die elkander in de opgaande en nederdalende linie, ten gevolge van wettige of onwettige geboorte door bloedverwantschap of aanhuwelijking bestaan, tusschen broeder en zuster, wettig of onwettig, halve of volle; voorwaardelijk bestaat het verbod voor schoonbroeder en schoonzuster, wettig of onwettig, tusschen oom, oudoom en nicht of achnicht, en tusschen moei of oud-moei en neef of achterneef. De Koning kan voor de laatste klasse om gewichtige redenen dispensatie van het verbod verleenen. 2°. Het bij vonnis geconstateerd overspel belet het sluiten van een later huwelijk tusschen de overspeligen. 3°. Evenzeer is een vroeger door *echtscheiding* ontbonden huwelijk een beletsel tegen een later huwelijk tusschen dezelfde partijen.

De wet vordert tot het bestaan van het huwelijk, behalve de volkomen vrije toestemming der aanstaande echtgenooten, vrij van alle dwaling en dwang, soms ook de toestemming van anderen. Zoo behoeven minderjarigen de toestemming hunner ouders, — bij gebreke van ouders, die der grootouders. Ontbreken ook deze, dan is de toestemming van voogd en toezienden voogd beiden noodig. De toestemming dezer laatsten — en ook in enkele gevallen die van een der ouders of grootouders — kan worden vervangen door die van den rechter, die op het verzoek des minderjarigen haar verleent of weigert na verhoor van zijn verwanten. Meerderjarigen behoeven tot 30 jaren de toestemming gelijkelijk van beide ouders; wordt deze geweigerd, dan kan desniettemin het huwelijk voltrokken worden na ingeroepen tusschenkomst van den kantonrechter.

De aanstaande echtgenooten moeten van hun voornemen *aangifte* doen bij den ambtenaar van den Burgerlijken Stand ter woonplaats van een hunner. Op die aangifte volgen twee openbare afkondigingen van het huwelijk ter woonplaatsen van de aanstaande echtgenooten, en zelfs op hun vroegere, zoo zij de laatste nog geen zes maanden gehad hebben. Van de tweede afkondiging kan dispensatie verleend worden door den Koning of den Officier van Justitie. Verloopt een jaar na de eerste afkondiging, zonder dat het huwelijk voltrokken is, dan zijn de afkondigingen vervallen. Ter voorkoming van een huwelijk, waartegen eenig beletsel bestaat, geeft de wet gelegenheid, om daartegen bezwaren in te brengen, het te *stuiten*. De redenen van stuiting en de personen, bevoegd om die te doen gelden, worden nauwkeurig in de wet opgesomd. Ook het Openbaar Ministerie is soms tot stuiting van een huwelijk verplicht en bevoegd. Over de rechtmatigheid der stuiting oordeelt de rechter; de ambtenaar mag het huwelijk niet voltrekken, voordat de stuiting vrijwillig of bij vonnis is opgeheven. Vóór de voltrekking moeten de noodige stukken den ambtenaar worden overgelegd, waaruit blijkt, dat aan de vereischten niets ontbreekt; weigert de ambtenaar op grond van het onvoldoende dier stukken tot de voltrekking over te gaan, dan moet vooraf een genoegzaamverklaring van den rechter worden uitgelokt. De voltrekking van het huwelijk moet geschieden voor den ambtenaar van den Burgerlijken Stand ter plaatse waar de aangifte geschiedde, in het openbaar ten gemeentehuize — behoudens in enkele gevallen, dat zij in een bijzonder huis kan plaats hebben — en in tegenwoordigheid van vier — exceptioneel van *zes* — getuigen.

De aanstaande echtgenooten moeten in persoon verschijnen om hun toestemming te geven; met vergunning des Konings kan men zich laten vertegenwoordigen door een bij authentieke akte daartoe aangestelden specialen lasthebber (*huwelijk met den handschoen*). De eigenlijke voltrekking bestaat in de verklaring van den ambtenaar, dat de aanstaande echtgenooten man en vrouw zijn, welke uitspraak volgt op de toestemmende beantwoording,

Digitized by Google

door bruidegom en bruid gegeven op zijn vraag of zij elkander aannemen als man en vrouw. Terstond na die verklaring wordt van de plechtigheid de *huwelijksakte* opgemaakt en ingeschreven in de *huwelijksregisters*. Het huwelijk, voltrokken in strijd met de vereischten, door de wet gesteld, lijdt veelal aan een oorzaak van nietigheid; maar dat huwelijk is toch niet van zelf nietig — altijd moet de *nietigverklaring* er van door den rechter worden uitgesproken. En ook hier zijn bepaald de redenen, waarom, en de personen, door wie die nietigheid gevraagd kan worden, opgesomd. Een nietig verklaard huwelijk behoudt zijn gevolgen tot op het oogenblik der ontbinding, althans ten opzichte van hen, die volkomen te goeder trouw hebben gehandeld, en ook ten opzichte van hun afstammelingen.

Het huwelijk heeft gewichtige gevolgen. De echtgenooten zijn elkander wederkeerig getrouwheid, hulp en bijstand schuldig; samen moeten zij voorzien in de opvoeding en het onderhoud van hun minderjarige kinderen. Maar de man wordt het hoofd der echtvereeniging, belast met en alleen gerechtigd tot het beheer der gemeenschappelijke goederen en de uitoefening der ouderlijke macht; zijn woonplaats wordt in den zin der wet de hare. De man verleent bescherming en onderhoud naar stand en vermogen aan de vrouw; deze is hem gehoorzaamheid verschuldigd. Zij moet hem volgen, hij haar overal ontvangen. Over en weêr kunnen man en vrouw elkanders erfgenaam worden volgens testament of volgens de wet; het doen van schenkingen, de één aan den ander, gedurende het huwelijk is verboden.

Het huwelijk maakt de echtgenooten, voor zoover zij het nog niet waren, meerderjarig. Overigens vermeerdert het de handelingsbevoegdheid van den man en vermindert die van de meerderjarige vrouw. Deze komt onder de macht van haar man, de *maritale macht*. Zij wordt onbevoegd om in en buiten rechten ter zake van burgerlijke handelingen op te treden zonder zijn machtiging — of, bij gebreke daarvan, machtiging van den rechter. De man heeft het beheer der goederen van de gemeenschap, ook dat van de goederen, der vrouw persoonlijk toebehoorende: zij mag zonder hem niets vervreemden, verpanden, verruilen of schenken. De wet onderstelt, dat de vrouw stilzwijgend de machtiging van den man heeft voor de daden, die zij doet als openbare koopvrouw, en voor de gewone uitgaven, die de huishouding betreffen; de man behoudt de bevoegdheid om ook die stilzwijgend onderstelde machtiging openlijk in te trekken. Voor het maken van uiterste wilsbeschikkingen heeft de vrouw geen machtiging noodig.

Niet alleen op het beheer en de handelingsbevoegdheid, maar ook op den *eigendom* van de goederen der echtgenooten heeft het huwelijk invloed. Voorzoover n.l. de echtgenooten vóór het huwelijk geen andere bepalingen bij huwelijksche voorwaarden gemaakt hebben, wordt ten gevolge van het huwelijk alles tusschen de echtgenooten gemeen. Deze *wettelijke gemeenschap van goederen* omvat het vermogen der beide echtgenooten, de tegenwoordige zoowel als de later aankomende goederen; het actief, zoowel als het passief; de schulden zoowel van voor als die na het huwelijk ontstaan; alle voordeelen en lasten, alle winsten en alle verliezen. Alles blijft gemeen gedurende de gemeenschap; pas na haar ontbinding — niet te verwarren met de ontbinding van het huwelijk — komt er een scheiding en verdeeling te pas. De man heeft het beheer der gemeenschap als hoofd der echtvereeniging; zelfs handelt hij met de gemeenschapsgoederen meestal als eenig eigenaar. Bij ontstentenis van den man kan de vrouw met machtiging van den rechter voor het beheer der gemeenschap optreden. De huwelijksgemeenschap wordt ontbonden: 1. door de ontbinding van het huwelijk; 2. door scheiding van tafel en bed; 3. door scheiding van goederen. De gemeenschap is nu losgemaakt en haar werking houdt op; beide partijen kunnen nu haar scheiding en verdeeling vragen. Om de vrouw te waarborgen tegen nadeelige gevolgen, die voor haar uit slecht beheer of willekeurige handelingen van den man ontstaan kunnen, heeft de wetgever haar de bevoegdheid toegekend, om staande de gemeenschap bij den rechter *scheiding van goederen* te vragen, en om na ontbinding der gemeenschap daarvan *afstand* te doen. Die afstand, mits tijdig in behoorlijken vorm gedaan, ontheft haar van de verplichting om mede te dragen in de gemeenschapsschulden, maar doet haar tevens afzien van alle baten der gemeenschap, behoudens haar linnengoed en kleederen.

De *wettelijke gemeenschap van goederen* bestaat slechts, voorzoover de echtgenooten niet vóór het huwelijk bij *huwelijksche voorwaarden* daarvan zijn afgeweken. Die huwelijksche voorwaarden moeten door de echtgenooten zelf vóór het huwelijk bij notariëele akte vastgesteld zijn. De werking dier voorwaarden is van de voltrekking van het huwelijk afhankelijk; zij staan en vallen met het huwelijk zelf; verandering van hun inhoud gedurende het huwelijk is onmogelijk.

Het huwelijkscontract werkt tegenover derden niet eerder dan van den dag dat de inhoud ter kennis van het publiek is gebracht door inschrijving in een daartoe bestemd register, berustende ter griffie van de rechtbank. Zoolang en voorzoover de inhoud niet is gepubliceerd, gelden tegenover derden, ook bij het bestaan van een huwelijkscontract, de regelen van de *wettelijke* algeheele gemeenschap van goederen. De beperkingen dezer gemeenschap kunnen zoo algemeen en zoovele gemaakt worden, als aan bruidegom en bruid goeddunkt. Zij kunnen ook zelfs alle gemeenschap uitsluiten of een gewijzigde gemeenschap invoeren, mits zij maar nauwkeurig omschrijven, hoe zij hun huwelijksgemeenschap willen inrichten; zij kunnen niet volstaan met daaromtrent eenvoudig te verwijzen naar een vroeger bestaan hebbend of nog elders geldend vaderlandsch of buitenlandsch recht. Om het den aanstaanden echtgenooten gemakkelijk te maken, behandelt de wet twee der meest voorkomende beperkte gemeenschappen: die van *winst* en *verlies* en die van *vruchten* en *inkomsten*. Men behoeft nu slechts één dier twee bij *huwelijksvoorwaarden* te bedingen, om de gevolgen dan verder door de wet zelf te laten regelen. De echtgenooten kunnen elkander of de een den ander bij de huwelijksche voorwaarden begiftigen, schenkingen doen ter zake des huwelijks (*huwelijksgiften* maken), die zoowel tegenwoordige, reeds

Digitized by Google

bestaande, of toekomstige zaken — het geheel of een deel hunner nalatenschap — kunnen omvatten. In het laatste geval staat zoo'n beschikking gelijk met een uiterste wilsbeschikking, testament, behalve dat zij niet herroepen kan worden. Ook derden, ouders, bloedverwanten of vreemden, kunnen dergelijke huwelijksgiften doen.

De wet behelst verder nog bepalingen omtrent de huwelijksgemeenschap en de huwelijksche voorwaarden bij tweede en verder huwelijk. Het hoofddoel dier bepalingen is de zorg van den wetgever, om de belangen der kinderen uit vroeger huwelijk te beschermen tegen mogelijke benadeeling. Daarom stelt hij een maximum vast, tot hetwelk de nieuwe echtgenoot uit den boedel van den hertrouwde, hetzij door, hetzij buiten de gemeenschap mag bevoordeeld worden.

Het huwelijk wordt ontbonden — wel te onderscheiden van de nietigverklaring —: 1. door den dood van een der echtgenooten; 2. door het aangaan van een nieuw huwelijk met verlof van den rechter, verkregen op grond van langdurige of soms zelfs vrij korte afwezigheid en daaruit afgeleid vermoedelijk overlijden van den anderen echtgenoot. Deze wijze van ontbinden komt hier te lande veel in toepassing, om aan achtergebleven vrouwen van visschers en zeelieden het aangaan van een ander huwelijk mogelijk te maken. De derde wijze van ontbinding is de *echtscheiding* (zie aldaar). De vierde door rechterlijke uitspraak, die door een der partijen kan uitgelokt worden, nadat zeker tijdsverloop na de uitspraak van *scheiding van tafel en bed* is verloopen (zie *Echtscheiding*).

Het huwelijk van personen uit het Vorstelijk Stamhuis, die aan hun daaruit geboren afstammelingen hun aanspraken op de Kroon, voor zoover zij die te pas zullen kunnen brengen, willen verzekeren, heeft de voorafgaande goedkeuring der Staten-Generaal noodig. Het huwelijk geeft in ons recht overigens geen voorrechten boven den ongehuwden staat. Ook bestaan geen bijzondere premiën op het bezit van wettige kinderen. De zoogenaamde *zeven kinderenwet* van Nivôse an XIII, hier te lande executoir verklaard, is, na eenmaal door den Hoogen Raad tegen de meening der regeering toegepast te zijn, in het jaar 1847 afgeschaft.

Ook in de R.-Katholieke Kerk, die ten allen tijde een grooten invloed heeft gehad op het familiewezen en op het huiselijk leven, is het huwelijk steeds door canonieke (kerkelijke) inrichtingen beheerscht geworden. Aan de Kerk is het voorrecht voorbehouden, om de plechtigheid van het sluiten van een huwelijk te vieren; het hoofd der Kerk met zijn onderhoorigen was de eenige bevoegde rechter in alle quaestiën omtrent huwelijkszaken, zooals de wettigheid of nietigheid van het huwelijk, de gevolgen van het huwelijk voor de echtgenooten, de kinderen, de goederen, de familie enz. Het Kerkelijk recht behelsde een menigte bepalingen, die betrekking hebben op het sluiten, de gevolgen en de ontbinding van het huwelijk. Een uitgebreid, zeer nauwkeurig geformuleerd huwelijksrecht ontwikkelde zich in de Middeleeuwen onder het gezag van de kerkelijke macht en in den strijd, dien deze met de wereldlijke overheid had uit te vechten, trachtte de Kerkelijke macht met alle inspanning van krachten het terrein van het huwelijksrecht voor zich te behouden, hoewel de wereldlijke macht even krachtig begeerde om het uit de handen der Kerk los te maken. Nog is die strijd niet volstreden, vooral in de R. Katholieke landen. Al moge in de vorige eeuw de invloed der Kerk op het huwelijk en het huwelijksrecht gevoelig zijn ingekort, al heeft ook *Jozef II* in Oostenrijk het burgerlijk huwelijk en een burgerlijk huwelijksrecht in het leven geroepen, stap voor stap heeft de Kerk ook dit terrein heroverd, en het in 1855 door Oostenrijk met den paus gesloten concordaat heeft het kerkelijk huwelijk en het kerkelijk huwelijksrecht in hunne volle waarde hersteld. De Kerk beschouwt volgens haar recht het huwelijk als religieuse handeling, als sacrament, dat de tusschenkomst der Kerk noodig heeft, om als zoodanig te bestaan en als zoodanig de daaraan ook door de burgerlijke wet verbonden gevolgen te kunnen hebben. Het burgerlijk huwelijk brengt mede de voltrekking van het huwelijk door de wereldlijke, burgerlijke autoriteit op de wijze en naar de vormen, door de burgerlijke wet voorgeschreven.

Huwelijksbureau is de naam voor een inrichting, welke zich bezig houdt met het tot standbrengen van huwelijken tusschen elkander onbekende personen tegen betaling van een bepaalde som of een zeker percentage der huwelijksgift. Door het plaatsen van advertenties, het verspreiden van prospectussen, het uitgeven van huwelijkscouranten en vooral door reizende of vaste agenten trachten dergelijke huwelijksbureau's een groote cliëntèle te verkrijgen.

Huwelijksche voorwaarden. Zie *Huwelijk.*

Huxley, *Thomas Henry,* een Engelsch physioloog, geboren den 4den Mei 1825 te Ealing in Middlesex, ontving onderwijs aan de scholen aldaar en studeerde in de geneeskunde aan een hospitaal te Londen. Hij werd als assistent-arts geplaatst op het oorlogschip „Rattlesnake" en nam van 1846 tot 1850 deel aan een expeditie naar Australië en de Torresstraat. Bij zijn terugkeer in Engeland werd hij in 1854 de opvolger van *Edward Forbes* als leeraar in de natuurlijke historie aan de koninklijke mijnschool te Londen en in 1855 hoogleeraar in de physiologie en vergelijkende ontleedkunde aan de universiteit te Londen. Van 1863 tot 1869 was hij hoogleeraar in de vergelijkende anatomie aan het „College of Surgeons", sedert 1870 lid der commissie tot bevordering van wetenschappelijk onderwijs en sedert 1892 lid van den Geheimen Raad. Hij overleed den 29sten Juni 1895. Van zijn geschriften noemen wij: „History of the oceanic hydrozoa" (1858), „Man's place in nature" (1863), „On our knowledge of the causes of the plenomena of organic nature" (1863), „Elements of comparative anatomy" (1864), „Lessons in elementary physiology" (1886), „The physical basis of life" (1868), waarin hij zijn protoplasma-theorie ontwikkelde, „Lay sermons" (1870), „Critiques and addresses" (1873), „Hume" (1879), „Science Primers: Introductory" (1880), „Science and culture" (1880), „Essays on controverted questions" (1892), „Evolution and ethics" (1893), „A manual of the ana-

Digitized by Google

tomy of vertebrated animals" (1871), „Practical instruction in elementary biology" (1875), „American adresses"(1877), „Anatomy of invertebrated animals"(1877), „Physiography"(1877), „The crayfish" (1877), benevens een groot aantal essays. Na zijn dood verschenen nog „Scientific papers" (4 dln., 1897) en „Scientific memoirs" (4 dln., 1898—1902).

Huy of *Hoei*, een stad in de Belgische provincie Luik aan de beide oevers aan de Maas, aan den mond der Hoyoux en aan de spoorlijnen Luik—Namen en Landen—Ciney gelegen, telt (1903) 14124 inwoners. Men vindt er een kerk in spitsboogstijl uit het begin der 14de eeuw en de schilderachtig gelegen citadel. Op de promenade staat een standbeeld van *Lebeau* (door *Geefs*). De stad heeft belangrijke papierfabrieken, ijzergieterijen, brouwerijen en wijnbouw. In de nabijheid vindt men minerale bronnen, ijzer-, zink- en steenkolenmijnen. De stad werd in 1595 door *Heraugières* in naam der Generale Staten, in 1675 door de Franschen onder maarschalk *Crequi*, in 1693 nogmaals door dezen onder *Villeroi* en eindelijk den 22sten Augustus 1703 door *Malborough* en *Coehoorn* veroverd. In een der voorsteden verhief zich vroeger de abdij Neumoustier of Nieuwmunster, door *Peter den Kluizenaar* gesticht, die er vervolgens begraven werd. In 1858 heeft men te zijner gedachtenis in den tuin der oude abdij een standbeeld opgericht.

Huybert is de naam van een aanzienlijk Zeeuwsch geslacht.

Huybert, Jan, Jacob en *Herman*, 3 broeders, die in de 15de eeuw te Zierikzee de aanzienlijkste waardigheden bekleedden, brachten in 1506 aartshertog *Philips den Schoone* met zijn gemalin op een door hen gebouwde vloot van 50 schepen over zee naar Spanje, werden tot ridder geslagen en ontvingen ook van keizer *Maximiliaan* en aartshertogin *Margaretha* belangrijke eerbewijzen, o. a. vergunning tot het voeren eener vlag met de leus: „Waak Huybert".

Huybert, Lieven de, een zoon van *Jacob*, bekleedde bij herhaling de betrekking van burgemeester van Zierikzee, en toen *Karel V* in 1540 deze stad bezocht, genoot hij de eer, dien Vorst te huisvesten. Ook was hij opperdijkgraaf van het land van Schouwen.

Huybert, Antonius de, geboren te Zierikzee, studeerde in 1607 aldaar in de rechten, maar legde zich tevens met ijver toe op de Hebreeuwsche taal. Omstreeks 1620 verkeerde hij te Amsterdam in den Muiderkring, doch vertrok later weder naar Leiden, om hier toezicht te houden op de uitgave van zijn geschrift „De Psalmen des propheten Davids, in 't Hebreews genaamd het Hof-bouck enz." (1624). Later kwam hij ook in aanmerking voor een professoraat in de rechten te Leiden.

Huybert, Justus de, een staatsman, geboren te Zierikzee in 1610, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en vertrok in 1660 met *de Merode, van Rhede van Amerongen, Humalda, van Gendt* en *van Beuningen* naar Frankrijk, om oude verbintenissen te hernieuwen. Hij werd secretaris van de Staten en van gecommitteerde raden van Zeeland en overleed den 4den September 1682.

Huybert, Anthonis, de heer *van Kruiningen*, geboren omstreeks het jaar 1640, studeerde te Leiden in de rechten en werd daarna baljuw van Veere en raadsheer in den Hoogen Raad. Hij schreef een „Deductie" over het recht der ambachtsheeren van Zeeland en overleed in 1702.

Huybert, Petrus Anthonius de, een zoon van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 25sten Januari 1693, was heer van *Kruiningen* en *Rilland*, drossaart en kastelein van Muiden, baljuw en dijkgraaf van Gooiland enz. en schreef: „Athenaïs, treurspel" (1711), „'t Boerenbedrog, kluchtspel", „De dubbele schaking, blijspel", „De vermiste molenaar, kluchtspel" (1713), „De gewaande astrologist, kluchtspel" (1715), „Zaïde, treurspel" (1718), „De dwaze strijkster, kluchtig blijspel"(2de druk, 1746) en „Per gradus ad scientiam; brief tegen de langwijligheid in het preeken" (1714).

Huydecoper is de naam van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht.

Huydecoper Johan, ridder van St. Michiel, heer *van Thamen* en *Blokland, van Maarseveen* en *Neerdijk*, werd in 1644 schepen, in 1651 burgemeester van Amsterdam, belastte zich met een zending naar Ierland en naar het Hof van den keurvorst *van Brandenburg*, in 1660 met anderen naar 's Gravenhage, om *Karel II* geluk te wenschen met zijn herstelling op den Engelschen troon, werd door *Christina* van Zweden tot ridder geslagen en was bewindhebber der Oost-Indische Compagnie.

Huydecoper, Balthasar, een Nederlandsch dichter en letterkundige, geboren te Amsterdam in 1695, studeerde aldaar in de rechten, werd in 1740 schepen der stad en vervolgens baljuw van Tessel en dijksheemraad. Hij overleed den 24sten September 1778. Van zijn gedichten vermelden wij: „Arsaces of 't edelmoedig verraad, treurspel" (1715 en later), „De triompherende standvastigheid, of verijdelde wraakzucht"(1717), „Achilles, treurspel"(1719 en later) en — „Edipus, treurspel naar Corneille"(1720), terwijl ook Latijnsche gedichten van zijn hand in de „Deliciae poeticae" van *van Santen* zijn opgenomen. Verder gaf hij een proza en een metrische vertaling in het licht van de „Hekeldichten, brieven en de Dichtkunst van Q. Horatius Flaccus"(1737). Na zijn dood verschenen zijn „Gedichten" (1788). Hoogst belangrijk vooral is zijn „Proeve van taal- en dichtkunde op Vondels Herscheppingen van Ovidius" (2de druk, bezorgd door *Frans van Lelyveld* en *Hinlopen*, 4 dln., 1782—1788), waarop *Bilderdijk* in 1828 „Korte aanmerkingen" geschreven heeft. Ook leverde hij een „Brief wegens den ablativus absolutus" (1772), benevens een nieuwe uitgave met aanteekeningen van de „Rijmkronijk van Melis Stoke" (3 dln., 1772). Deze kan beschouwd worden als het begin van ons wetenschappelijk taalonderzoek. Eindelijk leverde hij nog: „De brieven van P. C. Hooft" (1738), „Privilegiën en handvesten van Tessel" (1745), en „Mengelschriften". Hij was een van de eerste leden van de Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

Huydecoper, Theodoor Cornelis Reinier, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Hoorn den 13den Februari 1805, studeerde te Utrecht in de theologie, promoveerde op een dissertatie „De

Digitized by Google

solemni Jesu Christi in urbem hierosolymitanam introitu" (1829) en werd eerst predikant te Woudenberg, daarna te Zutfen (1834) en eindelijk te 's Gravenhage (1838), waar hij in 1865 emeritaat ontving en den 16den Januari 1866 overleed. Hij ijverde tegen het misbruik van sterken drank en schreef: „Woord van ernst en liefde" (1854), „Opmerking" (1844), „Het koren en de jenever" (1847), „Gesprekken voor militairen over den sterken drank", „Het huisgezin van vader Reinhard", eenige „Leerredenen" enz.

Huygeleare, d', een Vlaamsch letterkundige, op 76-jarigen ouderdom den 9den December 1849 te Oudenaarde overleden, leverde in 1812 het prijsvers „De slag van Friedland", het volksverhaal „Amond, vrijheer van Pamele" in het „Belgisch Museum" en „Frans Hals" in een jaarboekje. Verder schreef hij: „Willem Wenemaer of de Gentsche held, offer zijner vaderlandsliefde. Historisch tafereel" (1841), „Treurzang op het afsterven van den dichter Hofman, van Kortrijk" en „Nationale poëzij" (1844).

Zijn blindgeboren dochter *Maria*, gehuwd met *Verwee*, muziekonderwijzer te Oudenaarde, leverde bijdragen in het „Nederlandsch letterkundig Jaarboekje" van *J. Rens* en in 1873 een dichtbundel, getiteld „Meerschbloemen."

Huygens, *Christiaan*, een Nederlandsch staatsman, geboren omstreeks het jaar 1555 te Ter Heiden bij Breda, studeerde te Douay, bewees aan zijn vaderland en aan het Huis Oranje belangrijke diensten en werd op zijn 27ste jaar secretaris van prins *Willem I* en vervolgens van den Raad van State. Hij bevorderde de ontsnapping van het kind van *Willem Jansz. van Hoorn*, dat zich bij den Spaanschen gezant te Londen in gijzeling bevond, waarom de Prins hem een gouden gedenkpenning schonk. Hij overleed den 7den Februari 1624.

Huygens, *Constantijn*, heer van *Zuylichem*, *Zeelhem* en *Monnikenland* (zie de plaat), tweede zoon van den voorgaande, een Nederlandsch dichter en staatsman, geboren te 's Gravenhage den 4den September 1596, ontving een uitmuntende opvoeding, zoodat hij reeds vroeg zich oefende in het Latijn, Grieksch, Engelsch, Italiaansch en Spaansch, in de wis- en natuurkunde, wijsbegeerte en muziek, in den wapenhandel, de schermkunst, het paardrijden, worstelen, springen, schaatsrijden, zwemmen enz. Daarna onderwees zijn oom *Zuerius* hem in de rechtsgeleerdheid, welke studie hij voortzette aan de hoogeschool te Leiden, waarbij hij promoveerde op een dissertatie „De fidejussoribus". Toen hij zich daarna te 's Gravenhage als advocaat liet inschrijven, had hij den leeftijd van 18 jaren nog niet bereikt. De Engelsche gezant *Dudley Carleton* nam hem mede naar de overzijde van het Kanaal, waar hij kennis maakte met de geleerdste mannen, aan den koning werd voorgesteld en Oxford en Cambridge bezocht, waarna hij met de Engelsche godgeleerden, die zich naar de Synode te Dordrecht begaven, naar het vaderland terugkeerde. In 1619 vergezelde hij als secretaris *Aerssen van Sommelsdijk* naar Venetië, waar de

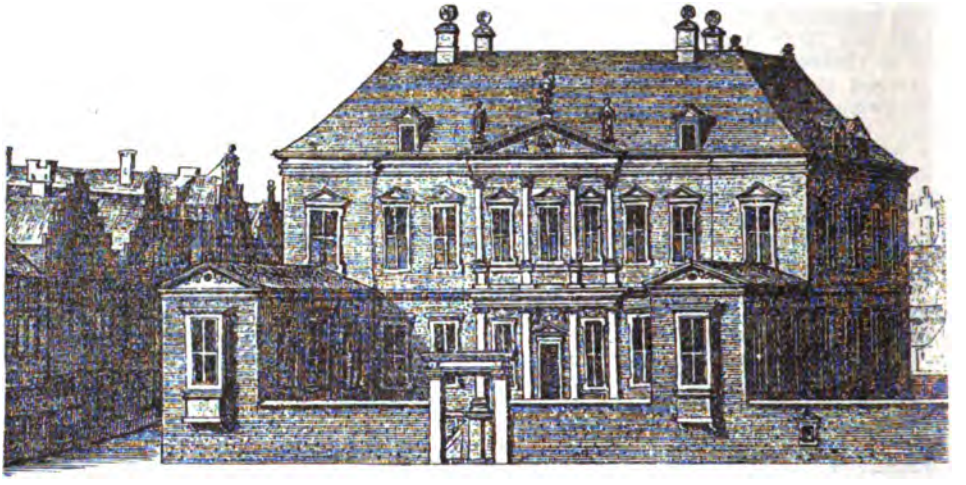

Huygens' huis op het Plein in Den Haag.

Republiek hem een gouden halssieraad schonk. Op bevel zijner ouders moest hij terugkeeren, zonder Rome, Napels of Florence te hebben gezien. Bij zijn komst in de Nederlanden (1620) vervaardigde hij het opschrift op het praalgraf van *Willem I* te Delft en ging daarna tot tweemaal toe als gezantschapssecretaris naar Engeland. Gedurende het eerste gezantschap werden de gezanten tot den ridderstand verheven en bij het tweede sloeg koning *Jacobus* hem tot ridder en schonk hem den degen, voor die plechtigheid gebezigd. Na den dood van prins *Maurits* werd hij, ongetwijfeld op aanraden van *Louise de Coligny*, eerst raad en rekenmeester, daarna geheimschrijver van prins *Frederik Hendrik*. Hij bekleedde die betrekking, ook onder de beide volgende stadhouders, gedurende 62 jaren en bewees bij verschillende gelegenheden hoogst belangrijke diensten. Na den dood der kroonprinses van Engeland, weduwe van *Willem II*, zond *Amalia van Solms* hem meermalen als gezant naar onderscheiden Hoven, zooals naar aartshertog *Leopold van Oostenrijk* en zijn

Digitized by Google

CONSTANTIN HUYGENS.

Kopergravure door A. BLOOTELING naar B. VAILLANT.

Digitized by Google

Digitized by Google

opvolger *Johan van Oostenrijk* te Brussel, naar *Lodewijk XIV* te Parijs, waar hij 4 jaar vertoefde om over de teruggave van het prinsdom Oranje te onderhandelen, en benoemd werd tot ridder van St. Michiel, en tot tweemaal toe naar *Karel II*, koning van Groot-Britannië.

Huygens onderhield betrekkingen met de meest beroemde dichters en geleerden, inzonderheid met de leden van den Muiderkring, terwijl hij tevens op zijn buitenverblijf Hofwijck bij Voorburg gaarne geletterde gasten ontving. In geen enkele wetenschap was hij een vreemdeling en de gloed zijner geestigheid doofde evenmin als zijn ingenomenheid met de dichtkunst. Verzen van zijn hand, in verschillende talen opgesteld, werden in 1625 tot een bundel vereenigd onder den titel: „Constantini Hugenii, Equitis, Otiorum libri sex; poemata varii sermonis, stili, argumenti", met een opdracht aan zijn boezemvriend *Daniël Heinsius*. Die bundel bevat: „Farrago-latina, efforts Français et Italiens, Bibel-stof, Kostelick Mal, Voorhout, Stedestemmen, en characteres of pointen van als" en werd in 1645 door een Latijnschen dichtbundel en in 1658 door de „Korenbloemen" gevolgd. Zijn gedichten onderscheiden zich minder door zoetvloeiendheid en duidelijkheid, dan door geestigheid en puntigheid. Er heerscht in zijn gedichten een groote mate van kernachtigheid en oorspronkelijkheid, zooals men vooral opmerkt in zijn: „Oogentroost", in zijn „Zedeprenten", in zijn duizende „Sneldichten" en „Spaensche wysheit" enz. De Zeestraat van 's Gravenhage naar Scheveningen is volgens zijn ontwerp aangelegd en ook door hem bezongen. Hij overleed te 's Gravenhage den 28sten Maart 1687 en zijn stoffelijk overschot werd met groote pracht ter aarde besteld. Van zijn geschriften vermelden wij, behalve de reeds genoemde: „Ses boecken van de ledighe uren" (1625 en later), „Momenta desultoria edente C. Barlaeo" (1644 en later), „Larmes sur la mort de Maurice", „Herdersklachten" (1618), „Verklaringh der XII artykelen des Christelicken Geloofs" (1619 en later), „Christelyke bedenckingen over de Thien Geboden des Heeren, enz." (1619), „'t Costelich Mal" (1622), „Batava Tempe, 't Voorhout van 's Gravenhage" (1622), „Heylige dagen, Nieuwejaersgift aan vrouwe Leonore Hellemans, Drostinne van Muyden enz." (1645), „Eufrasia, Oogetroost aan Parthenina enz." (1651 en later), „Vitaulium, Hofwyck, hofstede van den Heere van Zuylichem" (1653), „Tryntje Cornelis, klucht" (1657), „Ghebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenigde Nederlanden" (1660), „Geestelicke zinnebeelden", „De zeestraat van 's Gravenhage en Scheveningen" (1667), „De herstelde Prins, stadhouder en kapitein-generaal van de Vereenigde Nederlanden enz." (1673), „Bruiloftsgedichten" (1683), „De vita propria sermonum inter liberos libri duo" en „Cluyswerk", voor het eerst uitgegeven door dr. *Jonckbloet* en *Beyerman*. Van zijn „Korenbloemen" leverde *Bilderdijk* in 1824 een nieuwe uitgave met aanteekeningen in 6 deelen, en van het „Daghwerck" heeft dr. *van Vloten* eene bezorgd in het „Klassiek en letterkundig Pantheon". Verder heeft men gedichten van hem in oudere en nieuwere bloemlezingen; zijn brieven aan *Hooft* en die van dezen aan hem verschenen in 1857 in 4 deelen, terwijl ook elders brieven van hem werden gedrukt en er nog vele in handschrift aanwezig zijn. Nieuwe uitgaven van zijn werken leverden *van Vloten* (8 dln., 1864) en *Worp* (1892 enz.). *Jorissen* gaf zijn „Mémoires" (1883), *Jonckbloet* en *Land* „Musique et musiciens au 17e siècle. Correspondance et oeuvres musicales de C. Huygens" (1883), *Unger* zijn dagboek (1885) uit.

Huygens, Constantijn, heer *van Zuylichem*, oudste zoon van den voorgaande, geboren in 1628, werd, eerst als ambtgenoot, later als opvolger van zijn vader, geplaatst bij stadhouder *Willem III*. Ook hij beoefende de dichtkunst, maar heeft zich vooral bekend gemaakt als metgezel van zijn broeder *Christiaan* te Parijs. Hier hielp hij dezen bij het slijpen van vergrootglazen en schreef reisaanteekeningen, waaraan hij 140 schetsteekeningen toevoegde, meerendeels vervaardigd gedurende den tijd, toen hij *Willem III* op zijn veldtochten in Brabant en Vlaanderen vergezelde. Behalve handig teekenaar, was hij ook een verdienstelijk portretschilder. Hij overleed in 1697.

Huygens, Christiaan, een uitstekend werktuigkundige en broeder van den voorgaande, geboren te 's Gravenhage den 14den April 1629, toonde reeds vroeg aanleg voor het maken van velerlei modellen van werktuigen, van een draaibank enz. In 1644 begon hij onder goede leiding zich te oefenen in de wiskunde en maakte daarin groote vorderingen, waarna hij in 1646 de hoogeschool te Leiden bezocht om in de rechten, later in de wiskunde, te studeeren. Hij zette die studiën van 1646 tot 1648 voort aan de doorluchtige school te Breda, welke vooral door den invloed van zijn vader was tot stand gekomen. In 1646 vergezelde hij inmiddels graaf *Hendrik van Nassau* naar Denemarken. In 1655 volbracht hij een reis naar Frankrijk, waar hij zich vooral met het slijpen van vergrootglazen bezig hield. Tevens vestigde hij zijn aandacht op de leer der combinatiën en variatiën, en zijn verhandeling: „Over de kansen van 't spelen" was daarvan de vrucht. Nadat hij te Angers tot doctor in de rechtsgeleerdheid bevorderd was, deed hij een reis naar Engeland, doch keerde weldra terug naar Parijs, waar hij lid werd van de Académie des Sciences en op uitnoodiging van *Colbert* een woning in de Koninklijke Bibliotheek betrok, terwijl hem tevens een aanzienlijke jaarwedde werd toegelegd. De optica, waarop hij zich nu vooral toelegde, is hem een verbetering der verrekijkers verschuldigd. Hij vervaardigde werktuigen van buitengewone grootte en schonk er twee aan de Koninklijke Academie te Londen. Verder schreef hij een verhandeling over het licht, waarin hij op goede gronden voor het undulatiestel ijverde, terwijl hij een vernuftige verklaring gaf van de dubbele straalbreking van het IJslandsch kristal. Als sterrenkundige verwierf hij grooten roem door de ontdekking van een der wachters en van den ring van Saturnus. In de wiskunde leverde hij veel voortreffelijks in zijn beschouwingen over de conoïde, spheroïde enz. Op het gebied der werktuigkunde schittert hij door de uitvinding der slingeruurwerken. Hij wees op de middelpuntvliedende kracht der in een cirkel bewogen lichamen en deed het voorstel om den secondeslinger te bezigen tot het bepalen van de zwaarte-

Digitized by Google

kracht der aarde. Hij stond alzoo zeer dicht aan de ontdekking der zwaartekracht, waardoor *Newton* een onsterfelijken roem verwierf. De meeste van zijn ontdekkingen hadden plaats in Frankrijk, waar hij bijna zonder tusschenpoozen van 1666 tot 1681 gevestigd bleef. Reeds in 1663 was hij benoemd tot lid van het Koninklijk Genootschap te Londen. Aanhoudende inspanning werkte nadeelig op zijn gezondheid, zoodat hij in 1670 tot 1675 een reis moest ondernemen tot herstel van zijn krachten. In 1681 echter keerde hij voor goed naar ons land terug, deed in 1689 nog een reis naar Engeland en overleed te 's Gravenhage den 8sten Juni 1695. Al zijn handschriften had hij vermaakt aan de academische bibliotheek te Leiden, terwijl hij aan *Burcher de Volder* en *Bernard Fullenius*, hoogleeraren te Leiden en te Franeker, had opgedragen daarvan het licht te doen zien wat zij hiervoor geschikt oordeelden. Zij hebben in 1700 aan die opdracht voldaan, doch 24 jaar later werd door *'s Gravesande* een volledige uitgave der werken van *Huygens* bezorgd. Twee boekdeelen onder den titel „Opera varia" bevatten in 4 afdeelingen de mechanische, geometrische, astronomische en mengelschriften van dien schrijver, terwijl in 1728 nog 2 deelen onder den titel „Opera reliqua" gevolgd zijn, die hoofdzakelijk over het licht en de zwaartekracht handelen. Sedert 1888 doet de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen een nieuwe uitgave „Oeuvres complètes" verschijnen. Ook voerde *Huygens* een uitgebreide briefwisseling. Die van hem met *Leibniz* en *l'Hôpital* is in 1834 in 2 deelen door den hoogleeraar *Uylenbroek* in het licht gezonden. In 1857 is op zijn graf en dat van zijn vader een vierkante zwarte gedenksteen geplaatst, waarop met gouden letters te lezen staat: „Grafplaats van Constantijn en Christiaan Huygens". Hij schreef: „Theorema de quadratura hyperboles, ellipsis et circuli etc."(1647), „De circuli magnitudine inventa etc."(1654), „De Saturni luna observatio nova"(1656), „De ratiociniis in ludo aleae"(1657), „Brevis institutio de usu horologiorum ad inveniendas longitudines", „Horologium"(1658), „Systema saturninum etc." (1659), „Lettre du Février 1665 sur les horloges à pendule"(in het Journal des Sciences), „Rélation d'une observation, faite dans la Bibliothèque du Roi à Paris le 12 Mai 1664 d'un halo etc."(1667), „Lettre sur le mouvement qui est produit par la rencontre des corps"(1669), „Lettre touchant la figure de la planète Saturne"(in het Journal des Savants van 1672), „Lettre touchant une nouvelle manière de baromètre qu'il a inventée"(in gemeld Journal van 1672), „Horologium oscillatorium"(1673), „Lettre touchant une nouvelle invention d'horloges très justes et très portatives"(in genoemd Journal van 1675), „Lettre touchant une nouvelle manière de microscope" (in dat Journal van 1678), „Nouvelle invention d'un niveau à lunette etc."(in dat Journal van 1680), „Solution du problème proposé par mr. de Leibniz, trouver une ligne de descente, dans laquelle le corps pesant descend uniformement et approche également de l'horizon en temps égaux" (in de Nouvelles de la République des lettres van 1687), „Astroscopia compendiaria, tubi optici molimine liberata"(1684), „Traité de la lumière où sont expliquées les causes de ce qui arrive dans la réflection et dans la réfraction, et particulièrement dans l'étrange réfraction du cristal d'Islande, avec un discours sur la pesanteur"(1691), „Solutio problematis de linea catenaria"(in de Acta Eruditorum van 1691), „Construction d'un problème de géométrie: trouver une ligne égale à une partie donnée de la ligne logarithmétique" (1693), „De problemate Bernoulliano"(1693), „Constructio universalis problematis a Joanne Bernoullio proposita" (in de Acta Eruditorum van 1694), „Cosmotheoros, sive de terris coelestibus earumque ornatu conjecturae, ad Constantinum fratrem, Guilielmo III Magnae Britanniae regis a secretis"(1698), ook in het Fransch, Engelsch, Duitsch en Nederlandsch vertaald, „Opuscula posthuma"(1703), „Opera varia"(1724), „Opera reliqua"(1728) en de „Excercitationes", uitgegeven door *Uylenbroek*. Verder heeft men een menigte handschriften van hem op de Academische boekerij te Leiden, waaronder 8 deelen brieven, door koning *Willem I* in 1822 aan die bibliotheek geschonken.

Huygens, *Cornélie Lydie*, den 13den Juni 1848 geboren te Haarlemmerliede, bracht het grootste gedeelte van haar jeugd door te Brussel, waar ze werd opgeleid voor piano en zang. Later vestigde zij zich te Breda, waar zij met het geven van pianoles in haar onderhoud voorzag. Zij overleed te Amsterdam in November 1903. Zij schreef: „Helène van Bentinck. Roman" (2 dln., 1877; 2de druk, 1889), „Uit den strijd des levens" (1878, 2de druk, 1887), „Arabesken" (1884, 2de druk, 1885), „Regina" (1884, 3de druk, 1895), „Een huwelijk" (1892), „Hoogenoord" (2 dln., 1892), „Zomer" (1895), „Een woord aan de Nederlandsche vrouwen. Rede"(1896), „Barthold Meryan" (1897, 3de druk, 1901), „Socialisme en feminisme" (1898), „De liefde in het vrouwenleven voorheen en thans. Naar aanleiding van „De liefde in de vrouwenkwestie" van Anna de Savornin Lohman" (1ste en 2de druk, 1899), „Darwin—Marx. Bernstein als een bestrijder van eene natuur-philosophische leer" (1901). Bovendien schreef zij bijdragen in „De(n) Gids" en „Eigen Haard" en vertaalde zij verschillende werken van Mrs. *Oliphant*, *Florence Montgomery*, *Ouida* en *Carmen Sylva*.

Huygens, Beginsel van. Plant zich in een vlak een trillende beweging voort, dan is op ieder golfoppervlak elk deeltje, dat in trilling geraakt is, te beschouwen als een nieuwe trillingsbron, dat is een middelpunt, waarvan nieuwe trillingen uitgaan. Deze voorstelling van de voortplanting van trillingsgolven is ook van toepassing op de voortplanting van golfoppervlakken in de ruimte. Wanneer van uit O (fig. 1) een trillende beweging uitgaat, dan zullen de deeltjes a, b, c, d en e gelijktijdig den invloed daarvan ondervinden en nu ieder een nieuw middelpunt vormen, vanwaar trillingen uitgaan. Deze zullen dan samen het golfoppervlak m n o p q vormen. Dit beginsel is van groot belang geweest voor de verklaring van de verschillende lichtverschijnselen. *Huygens* veronderstelt, dat de wereldruimte met een uiterst fijne stof gevuld is, die de tusschenruimten van de moleculen van alle lichamen vult. Evenwichtsverstoringen in deze stof, den zoogenaamden aether, welke door herhaalde trillingen van het lichtge-

Digitized by Google

vend voorwerp worden veroorzaakt, geven het licht. Door de groote veerkracht, welke aan den ether toegeschreven wordt, zullen de trillingen, daarin voortgebracht, zich in alle richtingen voortplanten op bovengenoemde wijze. Treft een lichtstraal, die uit een zeer ver verwijderd punt komt, loodrecht een scherm, dat een kleine opening ab (fig. 2) heeft, dan zullen van uit ieder punt van ab gelijktijdig trillingen uitgaan. De gemeenschappelijke raaklijn a'b' van de golfoppervlakken is gelijkvormig en evenwijdig met ab, waardoor de rechtlijnige voortplanting van het licht verklaard is. De lichtbreking kan met behulp van bovengenoemde theorie ook zeer goed verklaard worden, door aan te nemen, dat de soortelijke veerkracht van den aether verschillend is, naar gelang de aether zich tusschen verschillende voorwerpen bevindt, waardoor de snelheid van het licht in die stoffen verschillend moet zijn. Treft een lichtstraal het scheidingsoppervlak van twee stoffen, dan zal deze gedeeltelijk worden teruggekaatst, terwijl het andere gedeelte door het scheidingsvlak gaat. Hierdoor verandert de richting van den lichtstraal. Onze landgenoot *Snellius* heeft gevonden, dat de invallende en de gebroken lichtstralen hoeken maken met de normaal (dat is de loodlijn op het scheidingsvlak), waarvan de sinussen een standvastige verhouding hebben, zoolang de middenstoffen dezelfde blijven. De verhouding van deze sinussen noemt men de brekingsaanwijzer. (In formule $\frac{\sin. i}{\sin. r} = n$, waarin i de invalshoek, r de brekingshoek is en n de brekings-aanwijzer is). Uitgaande van de theorie van *Huygens*, moet de verhouding van de snelheden van het licht in de eerste en in de tweede middenstof juist gelijk zijn aan den brekingsaanwijzer van die twee stoffen. Proeven hebben ook aangetoond, dat dit werkelijk zoo is. Hierdoor werd de theorie van *Huygens* dus zoo goed als bewezen.

Fig. 1.

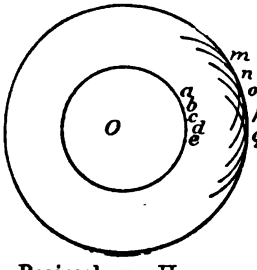

Beginsel van Huygens.

Fig. 2.

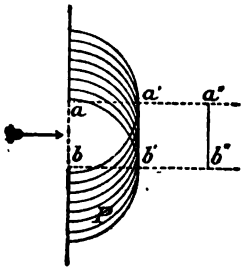

Beginsel van Huygens.

Huyghens, *Rutger*, heer *van Clarenbeek* en burgemeester van Arnhem, geboren in 1592, was reeds in 1630 lid der Staten-Generaal en gedurig met belangrijke commissiën belast, zooals in 1633 als gezant naar de Duitsche Hoven, in den Tweeden Engelschen Oorlog als gecommitteerde tot de zaken van de zee en in 1665 met *de Witt* en *Boreel* als gevolmachtigde op de vloot. De koning van Frankrijk schonk hem de ridderorde van St. Michiel. Hij was de stichter van Clarenbeek en overleed den 21sten Augustus 1666.

Huyghens, *Gomarus*, een Roomsch Katholiek godgeleerde, geboren te Lier in 1631, studeerde te Leuven, werd er in 1652 hoogleeraar in de wijsbegeerte en verwierf in 1668 den rang van doctor in de godgeleerdheid. Nadat hij te Rome de rechten en vrijheden der universiteit te Leuven verdedigd had, oefende hij zich verder in de godgeleerdheid en werd in 1677 rector van het college van paus *Adriaan*, in 1682 kanunnik der St. Pieterskerk en in 1687 lid der theologische faculteit. Hij overleed te Leuven den 27sten October 1702. Van zijn geschriften noemen wij: „Methodus remittendi et retinendi peccata" (2de druk, 1686), „Breves observationes de actibus humanis etc." (1694), „Conferentiae theologicae" (3 dln.) en „Cursus theologiae".

Huylenbrouck, *Alphonse*, een Zuid-Nederlandsch godgeleerde, geboren te Brussel den 2den Augustus 1667, trad in 1684 in de orde der Jezuïeten, werd leeraar aan het seminarium te Gent en daarna biechtvader van aartsbisschop *Thomas Philips van Alsatië* te Mechelen, alsmede bibliothecaris van het museum Bellarmini. Na den dood van *Clemens XI* vergezelde hij den aartsbisschop, tevens kardinaal, naar Rome, doch overleed op de terugreis den 31sten Mei 1722. Van zijn geschriften vermelden wij: „Mémoire touchant le dessein qu'on a d'introduire le formulaire d'Alexandre VII dans l'église des Pays-Bas", „Vindicationes adversus famosos libellos sub titulo Artes Jesuiticae", „Vindicationes alterae adversus famosos libellos et novam eorum collectionem sub titulo: Tuba magna, novum clangens sonum" (1715), „Errores et synopsis vitae Paschasii Quesnel" (1717), „Quaestiones de constitutione unigenitus" (1719), „Haeresis Jansenianae praeclusa effugia" (2 dln., 1708—1709), en „Imago primi saeculi Jansenistarum" (in handschrift op de bibliotheek te Mechelen).

Huyn, *Luise*, een Duitsch schrijfster, geboren den 6den November 1843 te Koblenz, bracht hare jeugd in haar geboortestad door en trad in 1875 onder het pseudoniem *M. Ludolff* als schrijfster op met eenige kleine verhalen, eerst als feuilleton in dagbladen geplaatst en later onder den titel „Erzählungen" (1876) verzameld. Daarop volgden: „Der Talisman" (1877), „Die Tochter des Spielers" (1877), „Verschiedene Wege" (1879), „Beata" (4de druk, 1903), „Geschlecht der Reichenau" (1882), „Felicitas" (2 dln., 4de druk, 1895), „Verschollen" (2 dln., 1884), „Sein letzter Wille" (1886), „In sturmbewegter Zeit" (1893), „Novellenkranz" (3 dln., 1895), „Zu spät" (1895), „Das stille Schlosz" (1896), „Das Kind der Vagabunden" (1901) en „Vor hundert Jahren" (1902).

Huysen, *Cornelis van*, leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te Emden, schreef: „Korte inhoud van de leere des geloofs, geschikt naar de algemeene belijdenissen van de Doopsgezinde Christenen" (1705), „Historische verhandeling van de opkomst en voortgang, mitsgaders de godgeleerdheid der Doopsgezinde Christenen enz." (2de druk, 1734), „Lydius lapis doctrinae Mennonitarum" (1713), ook in het Nederlandsch, „De grondslag van de leer der Doopsgezinde Christenen

Digitized by Google

verdedigd en bevestigd tegen de verdraaijingen van Harmen Reynskes van Overwijk en zijn discipel Douwe Douwes Muys enz." (1715) en een paar leerredenen. Hij overleed den 25sten Januari 1721.

Huysmans, genaamd **Huysmans van Mechelen,** *Cornelis*, een Vlaamsch landschapschilder, werd te Antwerpen geboren den 2den April 1648 en overleed te Mechelen den 1sten Juni 1727. In zijn tijd was hij zeer in aanzien. Schilderijen van zijn hand vindt men in tal van buitenlandsche musea, o.a. te Antwerpen en Brussel, in het Louvre te Parijs, in de musea te Berlijn, München, Weenen enz.

Huysmans, *Joris Karel*, een Fransch schrijver, geboren te Parijs den 3den Februari 1848 uit een Vlaamsch geslacht, werd na afloop zijner rechtsgeleerde studiën ambtenaar in het ministerie van Binnenlandsche Zaken en wijdde zich in zijn vrijen tijd aan den ultra-realistischen, later aan den mystiek-esotherischen roman. In beide genres heeft hij meesterwerken geleverd. Zijn naam werd tegelijk met dien van *Maupassant* bekend door de „Sacrées de Médan", waarvoor hij de novelle „Sac au dos"(1888) schreef. Toen een vurig vereerder van *Zola*, werd hij van 1887 af zijn bittere vijand. Naturalistisch zijn „Le drageoir aux épices" (1874), „Marthe" (1876), „Les soeurs Vatard" (1879), „En ménage" (1881) en „A rebours"(1884). Nadat hij een tijd lang gezwegen had, trad hij in 1891 in zijn „Là-bas" tegen de zwarte magie op, wier tegenwoordig wezen met al haar godslasterlijke orgiën hij, naar men zegt, natuurgetrouw schildert. Daarop werd *Huysmans* streng Katholiek, welken overgang hij beschrijft in „En route"(1895), „La Cathédrale" (1898) en „L' Oblat" (1903). In „Trois primitifs"(1904) geeft hij een beschrijving van de oude schilders in de Duitsche musea vertegenwoordigd. Sedert 1903 was hij het oudste lid van de Académie des Goncourts. Hij overleed den 12den Mei 1907 te Parijs.

Huysum, *Jan van*, was een Hollandsch bloem- en landschapschilder, die den 15den April 1682 te Amsterdam geboren werd en aldaar den 7den Februari 1749 overleed. Hij was een leerling van zijn vader, den bloemschilder *Justus van Huysum*. *Jan's* broer, *Jacob van Huysum*, schilderde geheel in zijn trant. Zijn beteekenis is, dat hij, in afwijking met de toen gebruikelijke wijze van bloemschilderen, het eerst begon met het schilderen van bloemen tegen een lichten in plaats van een donkeren achtergrond. Het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis te 's Gravenhage bezitten o.a. werken van zijn hand.

Huzaren is de benaming van een bepaalde soort ruiterij. Het woord is afkomstig van het Hongaarsche woord husz of twintig, omdat ieder 20 tal huizen in 1458 op last van *Matthias Corvinus* één ruiter voor den tijd van 3 maanden aan het leger leveren moest. Oorspronkelijk geharnast en zwaar bewapend, werden zij later, in nationale dracht — bewapend met het zwaard „Arabella" — gekleed, in lichte ruiterij veranderd en in 1688 en 1696 door Oostenrijk tot regimenten vereenigd. Sinds 1721 bezat Pruisen 2 uit Hongarije gerecruteerde en daar bereden gemaakte regimenten huzaren, door *Frederik II* tot 10 regimenten van 100 eskadrons uitgebreid. Zij waren bekend om hun geweldig lange knevels en hun hooggekuifde haren. Toen men echter van elk soort cavalerie in tijd van oorlog hetzelfde verlangde, hielden de huzaren op een speciaal wapen te zijn. De Nederlandsche cavalerie bestaat geheel uit huzaren (4 regimenten), Duitschland telt nog 20, Rusland 2, Roemenië 6 regimenten (Rosiori). De overige Europeesche mogendheden geven hunne cavalerie andere benamingen. Als groote huzaren-aanvoerders zijn bekend geweest *Ziethen*, *Seijdlitz* en *Kleist*.

Huzulen, een Boheemsche volksstam, bewoont de N.O. hellingen der Karpaten in O.-Galicië en de Boekowina en beoefent voornamelijk veeteelt. De Huzulenpaarden zijn bekend. Hun aantal bedraagt ongeveer 200000.

Hvasser, *Iraël*, een Zweedsch geneeskundige, geboren den 17den September 1790 te Elfkarleby (Upland), studeerde te Upsala in de geneeskunde, was in de oorlogen van 1813—1814 werkzaam als officier van gezondheid bij de veldlazaretten en werd in 1817 benoemd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Helsingfors. Hij nam deze betrekking waar tot 1829, werd in het volgende jaar tot professor te Upsala benoemd, ontving in 1855 een eervol emeritaat en overleed den 11den Mei 1860. Zijn geschriften handelen over koepokinenting en over de leer van de koortsen. Een verzameling van opstellen van gemengden inhoud werd onder den titel van „Valda Skrifter" na zijn dood in het licht gegeven. Hij was een hartstochtelijk bewonderaar van koning *Karel XIV*, stichtte in 1848 te Upsala den Karel-Johanbond, die zich beijverde, de grootheid van dien vorst in het licht te stellen, en leverde daartoe onderscheiden bijdragen. Ook was hij sedert 1854 lid van de Zweedsche Academie.

Hven, een Zweedsch eiland in den Oresont, ten N.W. van Landskrona, telt op 7,5 v.km. ruim 1000 inwoners en werd bij den vrede van Roeskilde (1658) door Denemarken afgestaan. In 1576 liet *Tycho Brahe* er het kasteel Uranienborg met de sterrenwacht te Stjerneborg bouwen, waarvan de overblijfselen in 1901 door opgravingen blootgelegd zijn. Een buste van *Brahe* werd er in 1901 onthuld.

Hvid is een Deensche munt ter waarde van $^1/_3$ skilling.

Hwangyen, een stad in de Chineesche provincie Tsjekiang, ligt aan een kustriviertje, dat in de Baai van Taitsjou uitmondt, en telt 120000 inwoners.

Hyacinth is de naam van een edelgesteente, en wél van een hyacinthroode of gele verscheidenheid van den zirkoon. Het is doorzichtig, heeft dubbele straalbreking, wordt bij wrijving positief electrisch en voor de blaaspijp rooder, zonder te smelten. Zijn soortelijk gewicht is 4.4 en hij bestaat uit zirkoniumsilicaat, $Zr\,Si\,O_4$. Reeds bij de Ouden was hij bekend, en voorheen bezigde men hem tot versiering van uurwerken, doozen, ringen enz. Ook komt hij wegens zijn hardheid($7^1/_2$) te pas als steunpunt voor fijne ballansen en voor de spillen van uurwerken. Dikwijls worden aan onkundigen hessoniet (kaneelsteen) en andere roode steenen, zelfs rood glas, voor hyacinth verkocht.

Hyacinth (*Hyacinthus Tourn.*) is de naam

Digitized by Google

van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceën*. De soorten zijn bolgewassen met lijnvormige, gegroefde bladeren en een naakten bloemstengel met een tros-klok-trechtervormig, 6-spletig bloemdek en 6 in de bloembuis bevestigde meeldraden. De vrucht is een 3-hoekige, 3-hokkige, meestal 6-zadige doosvrucht. Algemeen verspreid is de *Oostersche hyacinth* (*H. orientalis L.*) met welriekende, blauwe, paarse, witte, roode en gele bloemen in vele kleurschakeeringen. Zij groeit in Klein-Azië, Syrië en Perzië en thans ook in het zuiden van Frankrijk. De cultuur van *Hyacinthen* is echt Nederlandsch. Zij wordt alleen in ons land aangetroffen, hoe vaak zij ook in het buitenland is beproefd. Zij komt voor in de streek tusschen Beverwijk en Leiden. Vroeger was Haarlem om zijn teelt van dit bloemgewas door heel de wereld bekend, nu daarentegen heeft de cultuur zich verplaatst, zoodat de gemeente Lisse en Hillegom meer als het centrum van de *Hyacinthenteelt* te beschouwen zijn.

De teelt slaagt alleen op lichte, maar zwaar bemeste zandgronden, 50 cm. boven het water liggend. In den regel worden deze gronden even vóór of na den winter 3 à 4 steek diep omgewerkt, waarbij de verschillende lagen gemengd worden. Op deze wijze verkrijgt men een bijzondere dikke laag teelaarde. Nu volgt een zeer zware bemesting met stalmest terwaarde van 1000 gld. per H.A., welke wordt ondergewerkt. In den herfst wordt geplant en, zoodra vorst te vreezen is, de grond met los, nieuw bladriet bedekt. In het voorjaar heeft het ontdekken plaats. Zoodra het loof rijp is, haalt men de bollen uit den grond, oogst ze en brengt ze in schuren van bijzondere constructie, om te drogen. De *Hyacinthen* vermeerdert men door talrijke kleine bolletjes, die zich ten gevolge van het z.g. „*hollen*" en „*snijden*" vormen (zie *Bloembollenteelt*).

Hyacinthen, die in enkel- en dubbelbloemige worden onderscheiden, dienen voor versiering van tuin en kamer, vensterbanken, enz. In de tuinen versieren zij de voorjaarsperken. In de kamer komen zij meestal in getrokken toestand. Daartoe is het noodig, dat ze met weinig blad, maar flinken bloemtros prijken. Zij worden in den herfst òf op glazen met water, òf in bloempotten met grond geplaatst, ± 6 weken lang in het donker en koel weg gezet, zoodat de ontwikkeling der wortels die der bladeren ver vooruit is, en dan in een hooge temperatuur, ± 15—20 °C, gebracht. Zie verder *Bloembollenteelt*.

Hyacinthe, *Père*, eigenlijk *Charles Loyson*, een Fransch kanselredenaar, geboren te Orleans den 10den Maart 1827, bezocht de seminaria te St. Sulpice en te Parijs en ontving den 17den Juni 1851 de priesterwijding. In 1851 werd hij benoemd tot professor in de wijsbegeerte aan het seminarium te Avignon en in 1854 tot leeraar in de dogmatiek te Nantes. Hij wenschte echter als kanselredenaar werkzaam te zijn en verkreeg een vicariaat aan de kerk van St. Sulpice. Vier jaren later voegde hij zich bij de Orde der Dominicanen te Flavigny en niet lang daarna bij die der Carmelieten. In het klooster te Braussay bracht hij het proefjaar door, aanvaardde den naam van *Hyacinthe* en hervatte zijn prediking in de voornaamste steden van Frankrijk, ook te Parijs, eerst in de Madeleine en vervolgens in de Nôtre Dame. Tevens was hij superior van het klooster der Carmelieten te Passy. Weldra baarde hij groot opzien door de vrijmoedigheid, waarmede hij de misbruiken der Kerk geeselde. Geruimen tijd beschermde aartsbisschop *Darboy* hem tegen de aanslagen der Jezuïeten; doch na zijn optreden als lid van den Vredebond werd hem door den generaal zijner Orde het zwijgen in woord en schrift opgelegd (1869). Hierop antwoordde *Hyacinthe* met den vermaarden brief, die in nagenoeg alle dagbladen van Europa opgenomen werd. Daarin deed hij afstand van den kansel van Nôtre Dame en van zijn klooster, en maakte van de gelegenheid gebruik om met het oog op het Vaticaansch Concilie als een verkondiger van het Evangelie op te treden, zijn stem verheffende tot het verkrijgen van eene doortastende hervorming der Kerk en tot een protest tegen de Ultramontanen en Jezuïeten. Hij kwam in verzet tegen die leerstellingen en gebruiken, welke Roomsch Katholiek heeten, maar niet Christelijk zijn, en tegen de dwaze scheiding tusschen de Kerk en de moderne maatschappij, tegen den strijd dier leerstellingen tegen 's menschen heiligste gezindheden, en tegen de schendige vervalsching van het Evangelie van Christus. Hij verlangde, dat het Concilie een einde zou maken aan die ellenden. Trad het echter op in den geest der partijzucht, zoodat het terrorisme van den een aan den ander het zwijgen oplegde, dan begeerde hij van God en de menschen een ander concilie, terwijl hij ten slotte zich beriep op het rechtvaardig oordeel van Christus zélf. De gevolgen waren te voorzien: hij werd in den ban gedaan en de hoop van velen, dat het moedig optreden van den Carmelieter monnik de Fransch-R. Katholieke Kerk zou hervormen, bleef onvervuld. Na de eerste opschudding vergat men zijn brief. Ook gaf père *Hyacinthe* geen nadere ontwikkeling der door hem beoogde hervorming. Hij verliet Parijs en bewaarde geruimen tijd het stilzwijgen. Eerst na de afkondiging der besluiten van het Vaticaansch Concilie en na het verdwijnen van 's pausen wereldlijk gezag wendde hij zich in een brief tot de R. Katholieke bisschoppen; hij verhief zich daarin tegen de wereldlijke macht en de onfeilbaarheid van den paus en bezwoer de Fransche bisschoppen zich te vereenigen tot een hervorming der Kerk. Toen de bisschoppen zich echter onderwierpen aan het leerstuk der onfeilbaarheid, schaarde zich *Hyacinthe* aan de zijde der Oud-Katholieken. In een schrijven uit Rome, tot *Döllinger* gericht, antwoordde hij op het verwijt, dat zijn tegenstand tegen het nieuwe dogma scheuring veroorzaakte, en verklaarde hij, dat deze reeds lang bestond. In het laatst van 1871 nam hij deel aan het Congrés van Oud-Katholieken te München en keerde vervolgens terug naar Rome, om in het middelpunt der R. Katholieke hiërarchie ten behoeve van zijn hervormingsplannen werkzaam te wezen. Vervolgens vestigde hij zich te Genève, waar hij eenigen tijd werkzaam was als pastoor der Oud-Katholieke gemeente, en hield hier en daar lezingen, onder anderen ook te Leiden. Later keerde hij terug naar Parijs en stichtte

Digitized by Google

er in 1879 een „Gallicaansche Kerk", waarvoor hij subsidie ontving van een Amerikaan. Hij schreef o. a. „La société civile dans ses rapports avec le christianisme" (1868), „De la réforme catholique I lettres, fragments, discours" (1872), II „Catholicisme et protestantisme" (1873), „L'ultramontanisme et la religion (1873), „Les principes de la réforme catholique" (1878), „Programme de la réforme catholique" (1879), „Liturgie de l'Eglise catholique-gallicane" (4de druk, 1883) en „Mon testament" (1893). Sedert 1891 verschijnt onder zijn leiding, de „Catholique français"..

Hyaden zijn in de Grieksche mythologie nymphen, wier aantal en afkomst zeer verschillend opgegeven wordt. *Hesiodos* spreekt van vijf, met de Charieten overeenkomende hyaden, *Thales* van twee, *Pherekydes* van zes of zeven, die op last van *Zeus Dionysos* moesten verplegen en later door hem aan den sterrenhemel geplaatst werden. Volgens *Euripides* waren het drie dochters van *Erechtheus*, volgens anderen moet de *Okeanide Aithra* of *Pleione* aan *Atlas* twaalf dochters en een zoon, *Hyas*, geschonken hebben. Toen deze op jacht door een leeuw of een slang gedood was, werden uit medelijden door *Zeus* vijf zusters, die zich dood geweend hadden onder de sterren opgenomen. Zooals haar naam reeds aanduidt, zijn de hyaden (Grieksch *ὗειν* = regenen) regen schenkende, wolkengodinnen en als zoodanig de zoogsters van *Dionysos*, den god van den plantengroei.

Hyakinthos, de zoon van den Spartaanschen koning *Amyklas* en van *Diomede*, bezat als jongeling een bijzondere schoonheid en was de gunsteling van *Apollo* en *Zephyrus* (of *Boreas*) hoewel hij de toegenegenheid van laatstgenoemde niet beantwoordde. Toen nu *Apollo* zijn lieveling onderwees in de behandeling van den discus (werpschijf), bestuurde *Zephyrus* uit wraakzucht den loop der door *Apollo* geworpene schijf zoodanig, dat zij het hoofd van *Hyakinthos* trof en deze dood ter aarde stortte. Daar *Apollo* hem het leven niet kon teruggeven, vereeuwigde hij de nagedachtenis van den jongeling door uit zijn bloed een bloem te doen ontluiken, die zijn naam zou dragen. Deze bloem is echter niet die, welke wij hyacinth noemen, maar de blauwe zwaardlelie. Te zijner eer werden in Sparta driedaagsche feesten, *Hyakinthia*, gevierd.

Hyaliet of *glasopaal* noemt men een opaalsoort. Zij is glasglanzig, waterhelder, doorzichtig of halfdoorzichtig, wit, geel of grijs en wordt in verschillende vormen in basalt- of trachietkloven gevonden. Hyaliet bestaat uit waterhoudend, amorf kiezelzuur en is een zeer jonge vorming. Het gehalte aan water bedraagt 3—6 %, de hardheid is 6 en het soortelijk gewicht 2,1. Men geeft dien naam ook aan een zeer harde, ondoorzichtige glassoort, door graaf *Buquoy* uitgevonden.

Hyaline is een dierlijk glucosied, dat overeenkomst vertoont met chitien, maar zich hiervan onderscheidt doordat het reeds bij koken met verdund zwavelzuur oplost en zich splitst. Het komt voor in den wand van de echinococcusblazen.

Hyaena (*Hyaena L.*, zie de plaat) is de naam van een familie en geslacht van dieren, die tot de orde der *Roofdieren* (*Carnivora*) behooren. Hij is thans alleen in Azië en Afrika te vinden, hoewel hij in vroegere geologische tijdperken geheel Europa bewoonde. Zijn kop is aan de achterzijde dik, zijn snuit vooruitstekend en zijn gebit scherp en sterk; hij heeft groote, scherpe snijtanden, groote hoektanden en scherpe kiezen, welke werken als de bladen eener schaar, kleine oogen, groote, opstaande ooren, lange voorpooten, kortere achterpooten met klauwen, die niet opgetrokken kunnen worden, een schuins afloopenden rug met een borstelige maan en een gluiperig voorkomen. Drie soorten van deze dieren zijn bekend, namelijk: de *gestreepte hyaena* (*H. striata* Zimmerm.), die vooral in Abessinië voorkomt, de *gevlekte* (*H. crocuta* Zimmerm.) of tijgerwolf, die over geheel Afrika verspreid is, en de *bruine* (*H. brunnea* Thunb.), ook de strandwolf genaamd, die in de Kaaplanden te huis behoort. Deze 3 soorten volgen dezelfde levenswijs. Bij dag verbergen zij zich in holen en rotskloven, en des nachts zwerven zij bij troepen rond om buit te veroveren. Behalve levende dieren sporen zij de lijken van begraven menschen op, doch doen niet zonder noodzakelijkheid een aanval op levende menschen. Wanneer zij bij dag in hun schuilplaatsen overvallen worden, zijn zij verbazend vreesachtig. De Arabieren kruipen met een knuppel en een touw in hun holen, waar zij hen knevelen, naar buiten sleuren en doodslaan. Bij nacht zijn deze dieren minder gedwee en weten zij zich van hun tanden en klauwen uitmuntend te bedienen. Zij geven een blatend-lachend geluid. In de dierentuinen heeft men veelal de gevlekte soort, welke men gemakkelijk kan temmen. Gedurende het diluviale tijdperk woonde in Europa een groote soort van hyaena, wier overblijfselen in beenderenholen gevonden worden, waarom men haar met den naam van *holenhyaena* (*H. spelaea*) bestempeld heeft. Een bijzondere onderfamilie vormt het geslacht *Proteles* (zie *Aardwolf*).

Hyaenahond (*Lycaon pictus* Desm.) of *steppenhond* is de eenige vertegenwoordiger van een geslacht van dieren, dat den overgang vormt van den hyaena tot den hond. Hij heeft een slank en krachtig lichaam, voorste en achterste ledematen, welke even lang en van 4 teenen voorzien zijn, een dikken kop, een stompen snuit, breede, opstaande ooren, groote oogen, een staart van middelmatige lengte. Van den snuit tot aan de oogen is de kop zwart; ook loopen er zwarte strepen tusschen de oogen en ooren, langs den schedel en langs den nek, het overig gedeelte van het lichaam kan zwart, wit of gevlekt wezen. Hij bewoont een groot gedeelte van Afrika, zwerft rond in troepen van 30 tot 40 stuks en richt groote verwoestingen aan onder de antilopen en onder de schapen der boeren, daar hij meer doodt dan hij opeten kan. Bij voorkeur verslindt hij de ingewanden. Alle pogingen om hem te temmen bleven vruchteloos.

Hybridisch noemt men datgene, wat van twee verschillende soorten afstamt.

Hydaspes is de Grieksche naam voor den Djelam, de meest westelijke der vijf rivieren van Pendsjaab (zie aldaar).

Hyde, een stad in het Engelsche graafschap

Digitized by Google

Gevlekte Hyena.

Gestreepte Hyena.

Aardwolf.

Digitized by Google

Digitized by Google

Chester, 11 km. ten Z.O. van Manchester, ligt aan den Tame, telt (1901) 32768 inwoners en heeft katoenindustrie en steenkolenmijnen.

Hyde de Neuville, *Jean Guillaume,* graaf *van,* ook graaf *van Bemposta* genaamd, een aanhanger der oudere *Bourbons*, geboren den 24sten Januari 1776 te La Charité-sur-Loire, kwam in het bezit van een aanzienlijk vermogen en verbond zich, gedurende de Groote Omwenteling, in 1796 met zijn zwager *Delarue*, die lid was van den Raad van Vijfhonderd en weldra verbannen werd. Hij zelf ontkwam aan het gevaar, dat de koningsgezinden bedreigde, en deed, in het belang der *Bourbons*, herhaalde reizen naar Engeland. In 1799 knoopte hij betrekkingen aan met de hoofden van den opstand in het westen, om een tegenomwenteling uit te lokken. De gebeurtenissen van den 18den Brumaire maakten echter een einde aan de samenzwering, en nu ondernam *Hyde* het waagstuk om het herstel der *Bourbons* ernstig aan te bevelen aan den Eersten Consul. Met zijn medestanders bezoldigde hij te Parijs een geheime politie, welke hem op de hoogte hield van alle regeeringsdaden. Op deze wijze wist hij bijtijds door de vlucht naar Engeland te ontsnappen aan een inhechtenisneming, waartoe reeds last gegeven was. De regeering kwam echter in het bezit van zijn papieren, welke in 1800 onder den titel van „Correspondance anglaise" werden openbaar gemaakt. In een afzonderlijk geschrift wraakte hij in 1801 de beschuldiging, dat hij deel genomen had aan den aanslag met de helsche machine. Daarna leefde hij eenige jaren in het verborgen te Lyon en begaf zich in 1803 met zijn huisgezin naar New-York. Hier maakte hij kennis met generaal *Moreau* en haalde dezen over om strijd te voeren tegen *Napoleon*. Na den val van dezen keerde hij naar Frankrijk terug, waar *Lodewijk XVIII* hem met staatkundige zendingen belastte. Na de Tweede Restauratie nam hij zitting in de Kamer, waar hij tot de ultra's behoorde. In 1816 verhief de koning hem in den gravenstand en belastte hem met een zending naar de Vereenigde Staten. Na zijn terugkeer werd hij wederom afgevaardigd naar de Kamer, doch het ministerie zond hem oogenblikkelijk als ambassadeur naar Lissabon. De ijver, waarmede hij hier de zaak van *João VI* tegen dom *Miguël* ondersteunde, bezorgde hem den titel van graaf *van Bemposta*. Bij de aftreding van *Villèle* (1828) aanvaardde hij de portefeuille van Marine, doch toen *Polignac* in 1830 aan het hoofd der zaken kwam, nam hij zijn ontslag. Na de Juli-omwenteling weigerde hij den eed van trouw, keerde tot het ambteloos leven terug, doch nam gedurig deel aan legitimistische woelingen. Hij overleed te Parijs den 28sten Mei 1857.

Hydepark, een 58 H.A. groot park in het W. deel van Londen, onder koningin *Elizabeth* nog een jachtdomein, is thans de verzamelplaats der voorname wereld. In 1851 had er de eerste wereldtentoonstelling plaats.

Hyderabad. Zie *Haiderabad.*

Hyder Ali. Zie *Haider Ali.*

Hydra is een kosmopolitische zoetwaterpolyp uit de orde der *Hydriën.* Zij planten zich het grootste gedeelte van het jaar voort door knopvorming; slechts op bepaalde tijden verkrijgen zij geslachtsorganen. Zie verder *Kwallen.*

Hydra is de naam van een klein, langwerpig eiland met op een oppervlakte van 56 v. km. 7177 inwoners, aan de Z. O. kust van Argolis gelegen. Het heette in ouden tijd Hydrea, heeft een somber en woest voorkomen, steile oevers en een naakten onvruchtbaren bodem zonder boomen of bronnen. In de 15de en 16de eeuw bevolkten de Albaneezen, de wijk nemende voor de Turken, de eilanden Hydra, Spezzia en Poros, benevens de dáár tegenover gelegen kusten van Morea. De zeevaart, waardoor de Hydrioten in hun onderhoud voorzagen, veranderde weldra in kusthandel, en deze breidde zich voor den Russisch-Turkschen oorlog (1769) uit tot den Archipel, de Zwarte Zee en Egypte. Toen na het eindigen van dien strijd de Russen het schiereiland Morea verlaten hadden, zoodat de Turken er zich wederom vestigden, verlieten vele inwoners van Morea dat ongelukkige land en een groot getal van hen begaf zich naar Hydra. Hierop breidden handel, scheepsbouw en scheepvaart zich uit en de Hydrioten stonden weldra bekend als de beste matrozen van de Middellandsche Zee. Daarbij waren zij eerlijk en trouw in handelszaken, zoodat zij weldra betrekkingen aanknoopten met Italië en Frankrijk, met de steden der Oostzee en Amerika. Ten tijde der Fransche Omwenteling brachten zij koren uit de Zwarte Zee naar de geblokkeerde havens van Frankrijk en Spanje en wonnen veel geld. Bij het uitbarsten van den vrijheidsoorlog in Griekenland vormde de handelsmarine van Hydra, Spezzia en Psara de Grieksche oorlogsvloot, en vooral de Hydrioten waren met opofferende geestdrift bezield voor de onafhankelijkheid des vaderlands. — De gelijknamige en eenige plaats op het eiland verheft zich amphitheatersgewijs boven de haven en onderscheidt zich door nauwe maar zindelijke straten en gedeeltelijk met marmer versierde huizen. Men heeft er onderscheiden kerken en scholen en 7057 inwoners, die in verschillende fabrieken, alsmede in handel en scheepvaart bezigheid vinden.

Hydra. Zie *Waterslang.*

Hydraat noemde men voorheen een scheikundige verbinding van water met een basis (kalihydraat), met een zuur (zwavelzuurhydraat) of met een element (chloorhydraat). Thans echter geeft men dien naam aan een verbinding, welke men zich denken kan als gevormd door in water een atoom waterstof door een atoom van een ander element of een radicaal te vervangen. Zoo ontstaat uit kalium (K) en water (H_2O) het kaliumhydroxyd (KOH), terwijl 1 atoom waterstof vrij wordt.

Hydracetine of pyrodine is een der nieuwere koortsmiddelen, hetwelk echter niet meer gebruikt wordt vanwege de gevaarlijke bijverschijnselen, als braken, diarrhee, geelzucht, collaps e. a. Het is acetylphenylhydrazine en wordt verkregen uit phenylhydrazine en ijsazijn. Het vormt witte kristalletjes zonder smaak of reuk.

Hydraemie noemt men in de geneeskunde een abnoraal groot watergehalte van het bloed.

Hydraminen zijn aminebases, die aan het alkoholradikaal nog hydroxylgroepen bevatten en

Digitized by Google

zich dus gelijktijdig als bases en alkohol gedragen. Physiologisch belangrijke stoffen behooren hiertoe o. a. het choline uit de gal (C_2H_5O). $N(CH_3)_3.(OH)$.

Hydrangea *L.* (*Hortensia*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceae*. Zijn soorten zijn heesters en halfheesters, welke in Noord-Amerika, Oost-Indië, China en Japan groeien en zich onderscheiden door tegenovergestelde, enkelvoudige bladeren zonder steunblaadjes en tot schermvormige tuilen vereenigde bloemen, van welke de buitenste geslachtloos en met een grooteren, bloemkroonachtigen kelkrand voorzien zijn. De veel kleinere tweeslachtige hebben een halfbolvormigen, 5-tandigen, 10-ribbigen kelk, 5 bloembladeren en meeldraden en 2 gescheiden stijlen op een door den kelk omgeven vruchtbeginsel, waaruit een 2-hokkige doosvrucht ontstaat, waarin zich vliezige zaden bevinden. Van de voornaamste soorten: *H. Hortensis*, *H. mandschurica*, *H. paniculata*, *H. quercifolia*, *H. arborescens*, *H. canescens*, *H. ratiata*, *H. serrata*, *H. pubescens*, *H. hirta*, *H. vestita*, *H. involucrata*, *H. altissima* en *H. petiolaris* bestaan verschillende variëteiten en vormen, die voor den tuinbouw van groot belang zijn. Als voornaamste kunnen beschouwd worden: *Hydrangea hortensis*, *Otaksa* en *Thomas Hogg*, en *Hydrangea paniculata grandiflora*.

De variëteiten van *hortensis* worden veel in de bloemisterij voor pot- of kuipcultuur en snijbloemen en laatstgenoemde paniculata bovendien nog voor den aanleg van tuinen gebruikt. Beide kunnen door stek vermeerderd worden, hoewel eerstgenoemde zich daartoe beter leent dan de *paniculata*. Het afleggen of enten wordt bij den vorm, geschikt voor tuinaanleg, het meeste toegepast. In ons land is vooral te Boskoop en Aalsmeer de cultuur van de *Hydrangea* zeer belangrijk.

Hydranos is de Grieksche naam voor Dooper.

Hydrarchos heeft men een dier genoemd, waarvan het groote, voorwereldlijke geraamte afkomstig is, dat dr. *Koch* in de tertiaire lagen van Alabama gevonden heeft. Aanvankelijk meende men, dat het aan een hagedis of aan een slang had toebehoord, doch bij nader onderzoek bleek, dat het een overgangsschakel vormde tusschen de robben en de walrussen. Gemeld geraamte wordt thans bewaard in het museum te Berlijn. Zie *Zeuglodonten*.

Hydrastis canadensis of *Canadeesch waterkruid* is de naam van een Noord-Amerikaansche plant uit de familie der Ranunculaceeën. De wortelstok, bekend onder den naam van *Rhizoma Hydrastis*, wordt in de geneeskunde gebruikt.

Hydraulika of *hydrodynamika* is een gedeelte van de toegepaste wiskunde en in het bijzonder van de hydromechanika of van de mechanika der vloeibare lichamen. In ruime beteekenis omvat de hydraulika de wetenschappelijke beschouwing van alles wat betrekking heeft op de beweging van vloeistoffen; in engeren zin houdt zij zich bezig met de practische toepassingen, die van de beweging van het water gemaakt worden, en omvat dus de waterbouwkunst, het onderzoek van bronnen, het bouwen van watermolens enz.

Hydraulische compressor. Zie *Compressor*.

Hydraulische druk is de druk door een in beweging zijnde vloeistof uitgeoefend.

Hydraulische kalk. Zie *Cement*.

Hydraulische mortel of *Watermortel*. Zie *Cement*.

Hydraulische pers, ook wel pers van *Brahma* geheeten, berust op de wet van Pascal. Deze zegt: wanneer op een vloeistof in een gesloten vat door twee zuigers van ongelijke grootte drukking wordt uitgeoefend, dan moeten deze drukkingen, wil er evenwicht zijn, recht evenredig zijn met de oppervlakken der zuigers, waarop zij werken. Zij bestaat (zie de afb.) in hoofdzaak uit een kleinen zuiger, of dompelaar a, die als perspomp werkt. Hij wordt loodrecht op en neer bewogen door den hefboom *O*. Bij het naar beneden gaan wordt het water uit den cylinder door de zijdelingsche buis weggeperst, licht de klep nu op en het water komt door de buis d in het reservoir B, waardoor de grootere zuiger C naar boven bewogen wordt. Bij het naar boven gaan van a wordt de klep nu weer gesloten, daarentegen s geopend, door de drukking der lucht. Het water uit het reservoir A stijgt dan in de pompbuis enz. De schroef x dient ervoor om het water uit de druk-

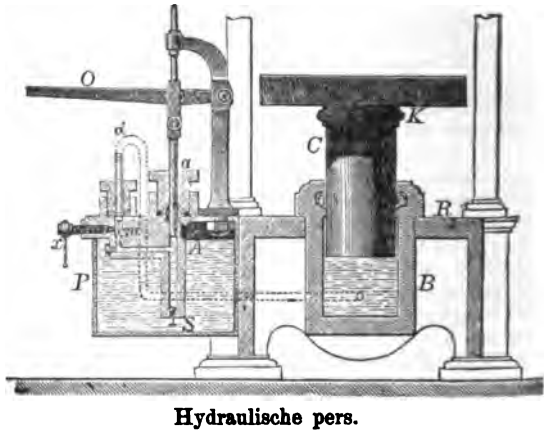

Hydraulische pers.

buis d weg te laten loopen, waardoor de groote zuiger kan dalen. De kracht, waarmede de zuiger s naar boven bewogen wordt, is evenveel malen grooter dan de kracht, die door den zuiger a uitgeoefend wordt, als de doorsnede van a op die van C begrepen is. Wordt nu bijv. de hefboom met een kracht van 25 k.g. bewogen, en is de hefboomsarm van de macht tienmaal zoo groot als die van den last, dan oefent de kleine zuiger een drukking uit van 250 kg. Is de oppervlakte van den kleinen zuiger bijv. 1 v.cm. en die van den grooten 1 v.dm., dan wordt de laatste met een kracht van $250 \times 100 = 25000$ kg. naar boven bewogen. Hydraulische persen worden veel gebruikt voor het uitpersen van oliën en sappen uit planten, voor het in elkaar persen van katoen, hooi enz. voor het beproeven van de

Digitized by Google

sterkte van kabels en voor het opheffen van zware lasten, voor het bewerken van metalen, bijv. bevestigen van kinkbouten enz.

Hydraulische propellor is een inrichting, waarbij een krachtige waterstraal gebruikt wordt om schepen voort te bewegen. Een centrifugaalpomp neemt water op en stuwt het daarna met groote kracht buiten boord. De reaktiekracht is oorzaak van de beweging van het schip, welke beweging natuurlijk tegengesteld is aan de richting van den straal. Men gebruikt dit beginsel tegenwoordig voornamelijk om een schip een zijwaartsche beweging te kunnen geven. Te dien einde monden de propellors aan de zijden van het schip uit.

Hydraulische ram (Fig. 1 stelt een doorsnede, fig. 2 het geheele toestel voor) is een werktuig door *Montgolfier* uitgevonden, waarmede men water uit een reservoir automatisch kan persen naar plaatsen, gelegen boven den waterspiegel in het reservoir. Vanaf het reservoir a (zie fig. 1) loopt een buis b naar het eigenlijke toestel. De buis is voorzien van twee kleppen c en d. De laatste, die toegang geeft tot den windketel f,

Fig. 1.

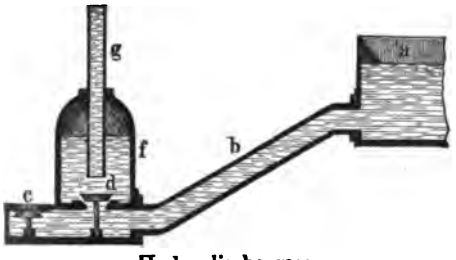

Hydraulische ram.

gaat naar boven open, terwijl c naar beneden opent, waardoor dan de buis b met de buitenlucht in gemeenschap staat. Door hun eigen gewicht zal klep d de toegang tot den windketel afsluiten, terwijl c geopend zal zijn, wanneer het toestel niet gevuld is. Is alles in rust, dan zal het water in de stijgbuis g even hoog staan als in het reservoir, terwijl c door den waterdruk gesloten is. Wordt c nu opengestooten, dan zal het water daar uitstroomen. Heeft het water een bepaalde snelheid gekregen, dan zal door den toenemenden druk klep c gesloten en d geopend worden, waardoor het water in den windketel zal stijgen en de lucht boven het water gecomprimeerd wordt. Het water zal zoolang in den ketel stroomen, totdat de druk van de lucht daar evenwicht maakt met den waterdruk. Het ventil d zal dan weer gesloten worden en het water zal door de grootere spanning in den windketel door den hoogeren waterstand in de stijgbuis g weggeperst worden. Voordat het ventil d geheel gesloten zal zijn, zal door den hoogeren waterstand in de stijgbuis het water een kleine terugwaartsche beweging krijgen, waardoor c geopend zal worden en hetzelfde opnieuw begint.

Fig. 2.

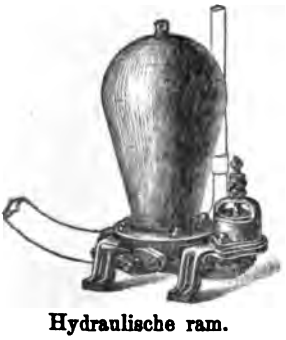

Hydraulische ram.

Hydraulische rem is een inrichting, die dient tot het opvangen van stooten. Hij bestaat uit een met glycerine gevulden ijzeren cylinder, waarin, door middel van een stoot, een drijfstang wordt gedreven; door een nauwe opening kan de glycerine langzaam ontwijken, zoodra de drijfstang in den cylinder binnendringt. Deze rem is het eerst gebruikt door *W. Siemens* om het terugloopen van geschut te beletten.

Hydrazine (diamide), $H_2N\text{-}NH_2$, verkrijgt men door uit zijn sulfaat, $N_2H_4.H_2SO_4$, door behandeling met kaliloog, eerst het hydraat $N_2H_4.H_2O$ te winnen en dit te behandelen met bariumoxyde. Het vormt aan de lucht rookende kristallen, die bij −4°C smelten. De gesmolten massa kookt bij 114°. Hydrazine is zwaarder dan water en laat zich daarmee mengen, terwijl de temperatuur daarbij verhoogd wordt. Zwavel wordt er in opgelost met bruinroode kleur. De zouten van hydrazine zijn zeer giftig voor lagere organismen. Bij hoogere dieren storen ze het bewustzijn, verlagen de lichaamstemperatuur en brengen zelfs stilstand van het hart en de ademhalingswerktuigen teweeg.

Hydrazinen zijn organische bases, die zich van hydrazine (zie aldaar) laten afleiden. Zij bevatten twee stikstofatomen in hun molecule, zijn gemakkelijk oxydeerbaar en reduceeren dus Fehling's koperoplossing. Men kent primaire, secundaire, aliphatische en aromatische hydrazinen. Zij zijn vloeibaar of gemakkelijk smeltbaar, oplosbaar in alkohol en aether. De aromatische zijn moeilijk oplosbaar in water, de overige beter. Vervangt men in beide amidogroepen een atoom waterstof door een aromatisch radikaal, dan ontstaan hydrazoverbindingen, $C_6H_5.HN.NH.C_6H_5$, die met de secundaire hydrazinen isomeer zijn.

Hydrobenzol, $C_6H_5.NH.NH.C_6H_5$, ontstaat uit azobenzol en zwavelammonium of uit nitrobenzol en zinkstof. In vasten toestand zijn het kleurlooze blaadjes met kamferachtigen reuk. Het is gemakkelijk oplosbaar in alkohol en aether, smelt bij 131°C., oxydeert snel tot azobenzol en geeft met natriumamalgama aniline. Met zoutzuur behandeld, geeft het een isomeer benzidine ($C_6H_4NH_2.NH_2C_6H_4$. Het is een der hydrazoverbindingen (Zie *Hydrazinen*).

Hydrocele. Zie *Waterbreuk.*

Hydrocharіaceeën is de naam eener familie van overblijvende waterplanten met de volgende kenmerken: wortelstandige, nu eens zittende, breed-lintvormige en veelal gerande, dan weer gesteelde, kromnervige bladeren, eenslachtige bloemen, vóór het ontluiken in vliezige bloemscheeden besloten, een 3-bladerigen, kruidachtigen kelk en een 3-bladerige bloemkroon met 3 of een veelvoud van 3 meeldraden, voorts met een 1- tot 6- hokkig vruchtbeginsel, hetwelk onderstandig en met een groot aantal eitjes gevuld is. De zaden hebben een rechte kiem en geen kiemwit. Tot

Digitized by Google

deze familie behooren onder anderen de *vorschenbeet* (*Hydrocharis Morsus ranae L.*), de merkwaardige *Vallisneria spiralis L.*, voorts de geslachten *Elodea* (*Waternest*) en *Stratiotes*(*Scheeren*).

Hydrocharis *L.* Zie *Vorschenbeet.*

Hydrochinon of paradioxybenzol, $C_6H_4(OH_2)$, wordt het gemakkelijkst verkregen door reductie van chinon, $C_6H_4O_2$, met zwaveldioxyd, dat zelf uit aniline, $C_6H_5.NH_2$, door oxydatie bereid wordt. Het is een vaste stof, die uit weinig warm water in hexagonale prisma's kristalliseert. Het smelt bij 169°C. In warm water, alkohol en aether is het goed oplosbaar. Door ijzerchloride en andere oxydeerende stoffen gaat het in chinhydron, daarna in chinon over. Het is dus een reduceerende stof en wordt daarom in de photografie als ontwikkelaar gebruikt.

Hydrocotyle. Zie *Waternavel.*

Hydrocyon forskalii, de bekende „Kelb-el-bahr" of „Kelb-el-moyeh", een roofvisch uit den Nijl, behoorende tot de familie *Characinidae.* Zie verder *Characinidae.*

Hydrodynamika. Zie *Hydraulika.*

Hydrofoon is de naam van een telefoontoestel, dat dient om de nadering van schepen aan te geven. Deze toestel werd het eerst gebruikt in 1887 door de Fransche marine. Hij bestaat uit een ijzeren, klokvormig omhulsel, waarin een plaat aanwezig is, die trillingen, door de schroef van een schip veroorzaakt, op 800 m. afstand, kan opvangen en ze aan een telefoontoestel meedeelen. Het toestel wordt bij het gebruik tot een diepte van 9—30 m. onder water gebracht.

Hydrogenium. Zie *Waterstof.*

Hydrografie of *beschrijving van het water* is dat deel der algemeene aardrijkskunde, hetwelk zich met de beschrijving der wateren van onzen aardbol bezig houdt, bepaaldelijk met die der bronnen, rivieren en meren, en ook wel als *hydrologie* wordt aangeduid. De beschrijving der zeeën draagt meer bepaald den naam van *oceanografie.* Intusschen wordt deze ook wel onder de hydrografie begrepen, inzonderheid wanneer er sprake is van hetgeen men belangrijk acht voor de scheepvaart. In andere landen noemt men zeevaartscholen ook wel hydrografische scholen. *Hydrografische kaarten* zijn zulke, waarop de elementen der hydrografie kartografisch worden weergegeven.

Hydrologie. Zie *Hydrografie.*

Hydrolyse. Hieronder verstaat men de splitsing van zouten in bases en zuren onder invloed van water. Het gemakkelijkst hydrolyseeren de zouten van zwakke zuren en sterke bases, die in oplossing alkalisch reageeren, bijv. de alkalizouten van koolzuur, cyaanwaterstofzuur, boorzuur en de meeste zouten van organische zuren. Aluminiumformiaat valt bij koking geheel uiteen in aluminiumhydroxyd en mierenzuur. Onder hydrolyse wordt ook gerekend de splitsing van organische stoffen, zooals koolhydraten, glucosiden enz., door inwerking van verdunde zuren of fermenten, door opname van water. Het glucosied uit de bittere amandelen, het amygdaline, wordt door hydrolyse gesplitst in glucose, benzaldehyd en blauwzuur, saccharose in glucose en fructose.

Hydromechanika is de wetenschap, die, met toepassing van de wetten der wiskunde, den invloed van krachten op vloeistoffen onderzoekt. Zij omvat twee hoofdafdeelingen: de evenwichtsleer der vloeistoffen of de *hydrostatika*, en de leer van de beweging der vloeistoffen of de *hydrodynamika.*

Hydrometeoren noemt men den vochtigen neerslag, die door verdichting van den in de lucht aanwezigen waterdamp ontstaat, zooals dauw, nevel, wolken, regen, sneeuw, hagel enz.

Hydrometer is een instrument tot het meten van de snelheid, waarmede het water stroomt. Ook noemt men aldus toestellen tot het bepalen van het soortelijk gewicht van vloeistoffen.

Hydraphyllum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asperifoliaceën.* Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk en een buisvormige, van binnen van 5 honingnapjes voorziene bloemkroon, voorts door 5 meeldraden, één stamper met 2 dikke stempels en een eenhokkige, vliezige doosvrucht. Van de soorten noemen wij slechts *H. canadense L.*, een overblijvend gewas ter hoogte van 3 dm.; het draagt fraaie, blauwe bloemen en groeit in de schaduwrijke wouden van Noord-Amerika.

Hydrops. Zie *Waterzucht.*

Hydrosfeer is de naam, dien men geeft aan het slechts op sommige plaatsen aanwezige vloeibare omhulsel der aardkorst, in tegenstelling met atmosfeer en lithosfeer. Somtijds duidt men er ook de geheele hoeveelheid waterdamp mede aan, die zich in den dampkring bevindt.

Hydrostatika is de leer van het evenwicht der vloeistoffen. Zie *Hydromechanika.*

Hydrostatisch bed is een holle matras van caoutchouc in den vorm van een badkuip, gevuld met water, dienende om het doorliggen van zieken te voorkomen. Deze inrichting is uitgevonden door een Engelsch geneesheer.

Hydrostatische balans. Deze balans dient voor het bepalen van het soortelijk gewicht van een vast lichaam. Het is een gewone weegschaal, waarvan aan een der schalen onderaan een haakje bevestigd is (zie de afb.). Hieraan kan het lichaam, waarvan men de dichtheid moet bepalen, met behulp van een draadje opgehangen worden. Door nu op de andere schaal zooveel gewicht te plaatsen, dat de balans in evenwicht is, kan men het gewicht bepalen. Vervolgens wordt onder het lichaam een glas geplaatst, waarin men zooveel water giet, dat het lichaam juist geheel onder gedompeld is. Door den opwaartschen druk, dien het lichaam ondervindt, wordt het evenwicht verbroken, wat men kan herstellen, door op de schaal gewichten te plaatsen. Deze geven de grootte van den opwaartschen druk aan. Het quotiënt van het ge-

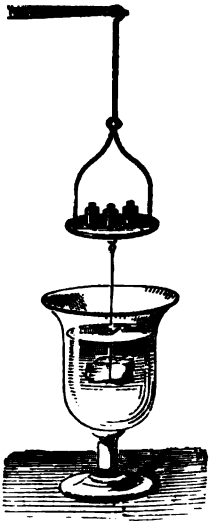

Hydrostatische balans.

Digitized by Google

wicht van het lichaam en den gevonden opwaartschen druk is het soortelijk gewicht van het lichaam. Is dit in water oplosbaar, dan neemt men een vloeistof, waarin het niet oplost. Het soortelijk gewicht van deze moet natuurlijk bekend zijn.

Hydrostatische druk is de druk, door water uitgeoefend op de wanden van het vat, waarin het zich bevindt. Deze druk is op elke eenheid van doorsnede in het geheele vat volkomen gelijk. Oefent men dus op een gedeelte van de wanden van het vat een druk uit, dan plant die druk zich voort en laat zich op een willekeurige plaats gebruiken. De totale druk is evenredig met de doorsnede. Dit beginsel wordt toegepast bij alle hydraulische werktuigen.

Hydrotherapie. Zie *Koudwatergeneeskunde.*

Hydroxyden. Zie *Bases.*

Hydroxyl is in de scheikunde de éénwaardige atoomgroep OH, die als een éénwaardig atoom optreedt en bijv. dikwijls in scheikundige verbindingen chloor vervangt of door andere éénwaardige atomen vervangen wordt.

Hydroxylamin is een base, die slechts in waterige oplossing of in verbinding met zuren bekend is. De formule is $NH_2.OH$. Het wordt gevormd door inwerking van het waterstof in wordingstoestand op stikstofoxyd volgens de vergelijking $2NO+6H \rightleftarrows 2NH_2.OH$. Het stikstofoxyd bereidt men het best uit zuur ijzervitriool en salpeterzuur en leidt dit gas in flesschen, waarin uit gegranuleerd tin en zoutzuur de waterstof ontwikkeld wordt. Het gevormde hydroxylamin bindt zich aan het zoutzuur. De verkregen oplossing bevat ook nog tinchloruur, dat door zwavelwaterstof als tinsulfied, SnS, wordt neergeslagen. Dit wordt afgefiltreerd en het filtraat droog gedampt. Het residu wordt met absoluten alkohol behandeld, waardoor het zoutzure hydroxylamin opgelost en het gevormde chloorammonium onopgelost achterblijft. Om hieruit de verbinding zelf te maken, wordt de zoutzure oplossing eerst met zwavelzuur behandeld en het daardoor ontstane zwavelzure hydroxylamin met barytwater. Het wordt vooral in de organische scheikunde gebruikt om dubbelgebonden zuurstof aan te toonen. Deze bindt zich dan met de waterstof tot water, terwijl de groep N.OH de plaats van het zuurstofatoom inneemt. De gevormde verbindingen heeten oximen. De inwerking op aldehyden bijv. wordt voorgesteld door de vergelijking $RC\overset{=O}{\underset{-H}{}}+NH_2OH=H_2O+RC\overset{=N}{\underset{-H}{}}OH$.

Hye-Glunek, *Anton*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch staatsman, geboren den 27sten Mei 1807 te Glunek in Opper-Oostenrijk, werd in 1838 gewoon hoogleeraar in de rechten aan de universiteit te Weenen. In Maart 1848 was hij gedurende eenige dagen opperbevelhebber van het studentenkorps. Als secretaris-generaal van het departement van Justitie, waartoe hij den 1sten Mei van dat jaar was benoemd, ijverde hij echter voor de ontbinding van het academisch legioen, zoodat hij door het Veiligheidscomité den 26sten Mei in hechtenis genomen en wegens hoogverraad aan de souvereiniteit des volks voor de crimineele rechtbank gesteld, maar door deze vrijgesproken werd. Hij nam deel aan de bewerking van de wet op de drukpers (1849) en aan die van een wetboek van strafrecht (1852). Van 27 Juni tot 30 December 1867 was hij minister van Justitie en stond tevens aan het hoofd van het departement van Onderwijs. Den 20sten Januari 1869 werd hij lid van het Heerenhuis en in dat zelfde jaar door dit laatste tot lid van het Rijksgerecht gekozen, waar hij als referendaris werkzaam was. Hij leverde „Sammlung der Erkenntnisse des Reichsgerichts" (9 dln., 1874—1894). Hij overleed te Weenen den 8sten December 1894.

Hyères, een stad in het Fransche departement Var (Provence), aan de spoorlijnen Hyères—La-Pauline—Les-Salins d' Hyères en St. Raphael—Hyères en 4 km. van de zee gelegen, is amphitheatersgewijs gebouwd aan de helling van een kegelvormigen berg, welke zich ter hoogte van 293 m. verheft. Zij telt als gemeente (1906) 16424 inwoners, heeft een oud slot, een bibliotheek en museum, een gedenkteeken van *Massillon* en een dierentuin. De stad is bekend wegens haar zacht klimaat en haar prachtige ligging, waarom vooral vele borstlijders uit het noorden zich daarheen begeven. Zuidvruchten, zooals oranjeappels, citroenen, granaatappels en olijven, groeien er in de open lucht, en men heeft er uitmuntende ooften wijngaarden. De bewoners houden zich vooral bezig met tuin- en ooftbouw, zijderupsenteelt en zijdespinnerij, benevens met de ontginning der oude en nieuwe zoutbronnen. Bij de kust heeft men de overblijfselen opgedolven van een Romeinsche stad. De reede van Hyères, tusschen het schiereiland Giens, Kaap Benat en de Hyèrische Eilanden gelegen, is de plaats, waar de Fransche Middellandsche Zeevloot zich gewoonlijk oefent.

Hyèrische Eilanden, door de Ouden *Stoechades Insulae* genoemd, vormen een eilandengroep aan de zuidkust van Frankrijk. Daartoe behooren 3 groote en onderscheiden kleine eilanden. *Ile de Levant* of *du Titan*, het oostelijkste, is 129 m. hoog, met dichte bosschen begroeid en levert kristal, granaat, toermalijn, asbest enz. Ook is er een vuurtoren en een gevangenis. *Portecros*, het middelste, is woest en wild, 207 m. hoog en telt 120 inwoners. *Porquerolles*, het westelijkste en grootste, heeft aanzienlijke vestingwerken, een vuurtoren en 300 inwoners.

Hygieia.

Hygieia is in de Grieksche fabelleer de godin der gezondheid. Men hield haar voor een dochter van *Asklepios* en bracht na den tijd van *Pindarus* aan beiden goddelijke hulde. Doorgaans waren haar tempels en standbeelden met die van haar vader vereenigd. Zij wordt voorgesteld (zie de afb.) als een bloeiende jonkvrouw, die een slang, het zinnebeeld der gezondheid, laat drinken uit een schaal, welke zij in haar linkerhand houdt.

Hygieia is de naam der 10de asteroïde (zie aldaar).

Digitized by Google

Hygiène. Zie *Gezondsheidsleer*.

Hyginus, *Cajus Julius*, een geleerd Romeinsch taalkundige uit de eeuw van *Augustus*, leerling van *Alexander Polyhistor* en vriend van *Ovidius*, was een vrijgelaten slaaf van den keizer, die hem zeer hoog schatte en tot bestuurder der Palatijnsche boekerij benoemde. Hij vervaardigde een reeks geleerde werken, waarvan slechts overgebleven zijn „Fabularum liber"(oorspronkelijke „Genealogiae" geheeten), een verzameling van mythologische mededeelingen, aan Grieksche schrijvers ontleend en merkwaardig door aanhalingen uit dramatische geschriften en „Poeticon astronomicum" of „De astronomia", de beginselen bevattende eener beschrijving des uitspansels, volgens Grieksche leerboeken. Beide werken werden in de Middeleeuwen veel gelezen, en men vindt daarvan goede uitgaven in de „Mythographi latini" van *Muncker* (Amsterdam, 2 dln, 1681) en van *van Staveren* (Leiden, 2 dln, 1742). In 1857 zijn de „Fabulae", in 1875 de „Astronomia" uitgegeven door *Bunte*.

Hygrometer is een toestel, waarmede men den vochtigheidstoestand van de lucht kan bepalen. Hieronder verstaat men de verhouding van de spanning, die de waterdamp in de lucht werkelijk heeft, tot de grootste spanning, die zij bij de gegeven temperatuur kan bezitten. Uit deze verhouding kan men de werkelijke spanning, die de waterdamp bezit, gemakkelijk berekenen, daar de maximum spanning van waterdamp bij alle temperaturen bekend is. Het produkt van deze en den hygrometrischen toestand geeft de werkelijke spanning. Evenzoo kan men uit deze spanning het gewicht van den waterdamp berekenen, die in een liter lucht aanwezig is, en wel volgens de formule: $g = 1{,}293 \times \frac{f}{760} \times \frac{0{,}622}{1 + at}$ gr. Hierin stelt f de spanning van den waterdamp voor in mm. kwikdruk, α den uitzettingscoëfficiënt van gassen $= \frac{1}{273}$, t de temperatuur, 1,293 is het gewicht van 1 liter lucht onder normale omstandigheden, 0,622 de dichtheid van waterdamp ten opzichte van de lucht. Om den vochtigheidstoestand van lucht te bepalen, kan men verschillende methoden volgen. Ten eerste kan men volgens scheikundige methoden het gewicht vinden, ten tweede kan men de spanning bepalen met behulp van de condensatiehygrometers en ten derde kan men de verhouding vinden van de werkelijke en de maximumspanning met bepaalde instrumenten. Daartoe de behooren haarhygrometers. Deze berusten op de eigenschap van haar, dat zich uitzet, wanneer de vochtigheidstoestand grooter wordt. De haren moeten vooruit eerst gezuiverd worden van de vette stoffen, die het opnemen van waterdamp verhinderen. Dit geschiedt het beste door de haren eenige uren in aether te laten liggen. Een der meest gebruikte haarhygrometers is die van *Saussure* (zie fig. 1). Het haar wordt met een zijner uiteinden in t vastgeklemd en is om een katrol c gewonden. Door een klein gewichtje P, ongeveer 0,2 gr., wordt het gespannen. Op de as van de katrol is een wijzer bevestigd, waarvan een uiteinde zich langs een verdeelden gradenboog beweegt. Door deze inrichting zal de wijzer naar boven gaan, wanneer het haar langer wordt, naar beneden, wanneer het inkrimpt. De wijzer moet in onverschillig evenwicht zijn, anders zou het haar bij verschillende standen van den wijzer min of meer gerekt worden. Het zwaartepunt moet in de as gelegen zijn. De graadverdeeling van den hygrometer geschiedt proefondervindelijk door hem in

Fig. 1.

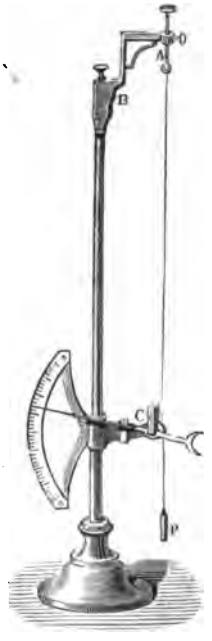

Haarhygrometer van *Saussure*.

Fig. 2.

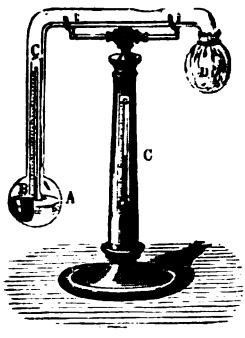

Hygrometer van *Daniëll*.

Fig. 3.

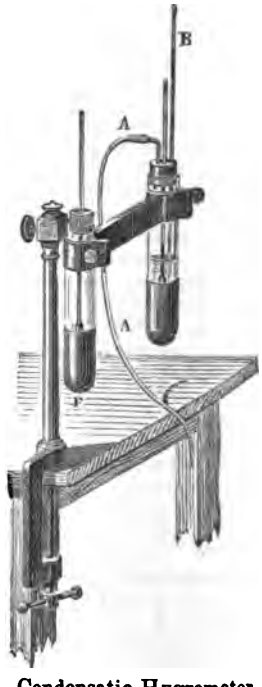

Condensatie-Hygrometer *Regnault*.

ruimten te plaatsen, waar de spanning van den waterdamp bekend is. Aan den hygrometer is een thermometer bevestigd, die in de figuur niet geteekend is.

De condensatie-hygrometer van *Daniëll* (zie fig. 2) bestaat uit 2 bollen, die door een rechthoekig omgebogen buis met elkaar in gemeenschap staan. De bol B is van buiten verguld en is gevuld met aether. Hierin is een thermometer C geplaatst. De geheele toestel is gevuld met aetherdamp. Druppelt men nu op den bol D, die met gaas bedekt is, aether, dan zal de aehterdamp in D condenseeren, waardoor aehter in A begint te verdampen. Men bepaalt nu de temperatuur, waarbij op den bol de waterdamp uit de lucht zich afzet. Bij die temperatuur is de waterdamp uit de lucht verzadigd. Meestal bespeurt men het

Digitized by Google

Fig. 4.

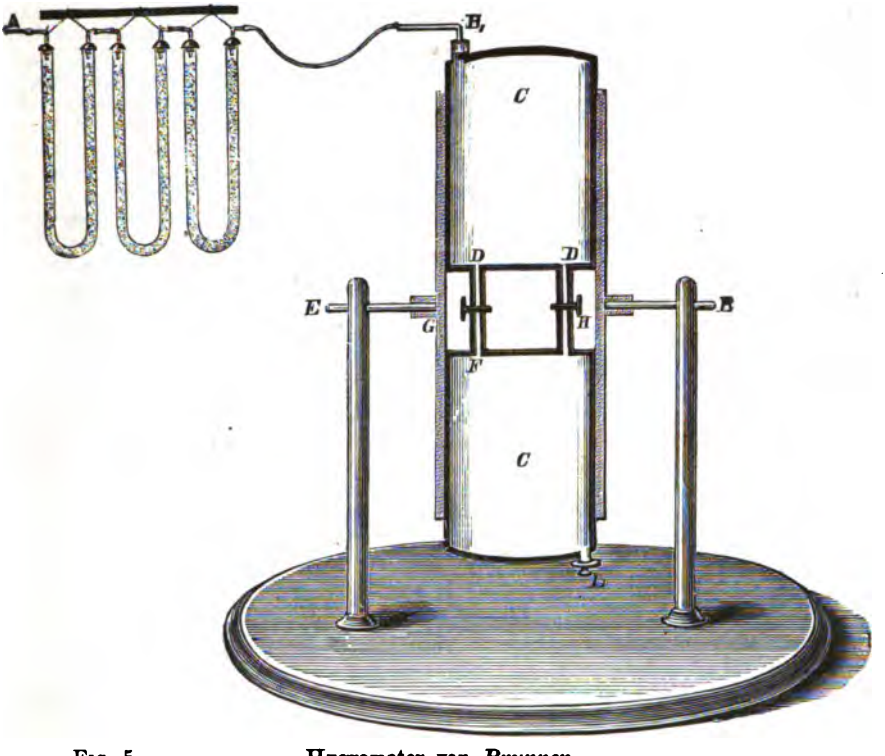

Fig. 5. Hygrometer van *Brunnen*.

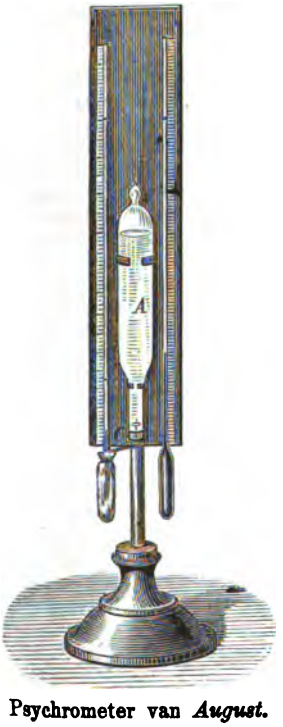

Psychrometer van *August*.

Fig. 6.

Volumenhygrometer van *Tschaplowitz*.

dof worden van den bol iets te laat, daarom neemt men de temperatuur waar, waarbij de waterdamp weer van den bol verdwenen is en neemt het gemiddelde van de twee. Uit tabellen kan men de spanning bepalen. Daar deze hygrometer niet nauwkeurig is, wordt die van *Regnault* (zie fig. 3) meer gebruikt. In een zilveren vingerhoed met dunnen, goed gepolijsten wand is een glazen buisje geplaatst, dat met een driemaal doorboorde kurk gesloten is. Door de middelste opening is een thermometer gestoken, door de tweede een glazen buis B, die tot onder in het met aether gevulde buisje reikt, door de derde een buisje, dat onder de kurk eindigt. Dit laatste is door een caoutchoucslang A met een aspirator verbonden, die op grooten afstand van den hygrometer geplaatst is. Opent men de kraan van den aspirator, dan wordt de lucht door den aether gezogen, waardoor zij gaat verdampen. Met een kijker neemt men de temperatuur waar, waarbij de vingerhoed beslaat. Evenals bij dien van *Regnault* bepaalt men ook de temperatuur, waarbij de waterdamp weer verdwijnt. Het gemiddelde van de twee is de ware temperatuur. Het tweede gelijksoortige buisje F dient voor vergelijking, om beter het oogenblik te kunnen bepalen, waarbij de vingerhoed dof wordt. Langs scheikundigen weg kan men den vochtigheidstoestand bepalen met den hygrometer van *Brunner* (zie fig. 4). Met behulp van een aspirator CC zuigt men een bekende hoeveelheid lucht door U vormige buisjes, die met hygroskopische stof-

Digitized by Google

fen gevuld zijn. De gewichtsvermeerdering geeft de hoeveelheid waterdamp van de doorgezogen lucht. Het volume hiervan is te vinden uit de afmetingen van den aspirator. Fig. 5 stelt den *Psychrometer van August* voor. Deze bestaat uit twee goed overeenstemmende thermometers. Het reservoir van den eene is met een flanellen doek omgeven, die met twee wollen draden in verbinding staat met het door water gevulde vat A. De flanellen doek zal dus vochtig worden. Hoe kleiner de vochtigheidstoestand van de atmosfeer nu is, hoe meer het water aan de oppervlakte van het reservoir zal verdampen. Daar voor het verdampen warmte noodig is, zal het kwik in den thermometer dalen. Uit het verschil in stand van de beide thermometers is de vochtigheidstoestand te bepalen. De *volumenhygrometer van Tschaplowitz* bestaat uit een glazen bol a, die door een glazen stop, waaraan een thermometer bevestigd is, gesloten kan worden. Aan den onderkant is een buret bevestigd, hieraan een omgebogen glazen buis. De bol a wordt gevuld met de lucht, die men wil onderzoeken; kraan c is dan gesloten. Vervolgens wordt de buret met water gevuld, de toestel omgekeerd en kraan C geopend, waardoor het water in den ballon komt. Men schudt zoolang, tot de lucht in den bol verzadigd is met waterdamp. Daarna brengt men den toestel in den oorspronkelijken stand, neemt de omgebogen buis onder water er af, en leest het volume van de lucht af, wanneer het water in de buret en daarbuiten even hoog staan. De volumenvermeerdering is de verdampte hoeveelheid water. Kent men nu de spanning van den waterdamp bij de temperatuur, die de thermometer aangeeft, dan is daaruit de hoeveelheid waterdamp te berekenen, die de lucht bevat. Trekt men daarvan de hoeveelheid af die er door schudden met water bij gekomen is, dan weet men de hoeveelheid, die de lucht oorspronkelijk bezat.

Hygroskoop (Grieksch = vochtigheidsmeter). Zie *Hygrometer*.

Hygroskopische stoffen zijn zulke, welke min of meer gretig water uit den dampkring opzuigen, zonder er zich mede te verbinden. Aan de lucht blootgesteld, zijn dergelijke stoffen nooit geheel droog. Tot zekere hoogte zijn alle stoffen hygroskopisch, zelfs glas en metalen, maar sommige zouten, zooals chloorcalcium, nemen zooveel water uit den dampkring op, dat zij daarin geheel oplossen, vervloeien. Andere lichamen, bijv. het menschelijk haar, krijgen door opname van water een grooter volume. Sommige van dergelijke hygroskopische stoffen, zooals geconcentreerd zwavelzuur en ongebluschte kalk, worden gebruikt om in een bepaalde ruimte de lucht droog te houden.

Hyksos of *Herderskoningen* noemt men in de geschiedenis van Oud-Egypte een Bedoeïnenvolk, dat omstreeks 1700 v. Chr. Egypte veroverde en na een regeering van 150 jaar weer verjaagd werd. Zie *Egypte, Geschiedenis*.

Hylaea (Grieksch = Woudland) noemt men in de plantengeografie het groote woudgebied van de Andes tot den Atlantischen Oceaan en van de bronnen van den Orinoco tot den rand van het Braziliaansch Tafelland; het is de grootste en best samenhangende woudstreek in de Tropen, die slechts door rivieren doorsneden wordt. De hoofdmassa bestaat uit een buitengewoon rijke verscheidenheid van dikotyle loofboomen, waarbij zich, hoe meer men den aequator nadert, des te meer palmen aansluiten. De stammen zijn tot 30 m. hoog, voordat het loofdak begint, zoodat planten, die schaduw behoeven, van 10—15 m. bereiken, welke op haar beurt kleine palmen en varens van 2–3 m. beschutten. Karakteristieke planten zijn volgens *Martius* de *Theobroma Cacao*, caoutchoucboomen, de *Bertholletia excelsa*, die de Paranoten levert, palmen, in de eerste plaats de *Mauritia*, en in het O. de Afrikaansche *Raphia vinifera*, enz.

Hylas, de schoone zoon van *Theiodamas*, was een lieveling van *Herakles*, dien hij op den Argonautentocht vergezelde. Toen hij aan den Propontus aan land was gestapt, om water te halen, trokken de Najaden, door zijn schoonheid verrukt, hem in haar waterpaleizen. Luid jammerend zocht *Herakles* hem overal en zoolang, dat het schip „Argo" zonder den held vertrok. Later werd op die plaats ter gedachtenis van *Hylas* een feest gevierd.

Hyle is volgens de Grieksche wijsgeeren de *stof*, de vormlooze materie, die eerst door de wereldziel (*hylarchos* = stofbeheerscher) tot afzonderlijke gestalten gevormd wordt.

Hyllos is in de Grieksche fabelleer de zoon van *Herakles* en *Deianira*. Op bevel zijns vaders huwde hij na diens dood met *Iole*, die hem *Euaechme* schonk, later de gemalin van *Polykaon* en *Kleodaios*. Wegens de vijandelijke gezindheid van *Eurystheus* vlood hij met zijn bloedverwanten naar Athene, waar hij door *Theseus* of *Demophon* gastvrij opgenomen werd. Toen *Eurystheus* hun verwijdering uit Athene trachtte te bewerken, offerde *Makaria*, *Herakles'* dochter, zich op voor de haren, die nu met behulp hunner gastheeren *Eurystheus* en zijn zonen doodden. *Hyllos* was vervolgens aanvoerder bij den tocht der *Herakliden* naar de Peloponnesus en sneuvelde in een tweegevecht met *Echemos*, koning van Tegea.

Hylozoïsme (Grieksch, van *hyle* = stof, en *zoön* = leven) noemt men in de wijsbegeerte de meening, dat de materie zelf en ook elk stoffelijk objekt bezield is. Het hylozoïsme neemt dus een plaats in tusschen het materialisme, dat innerlijke gemoeds- of zielsaandoeningen loochent of toeschrijft aan werkingen van stoffelijke oorzaken, en het dualistische spiritualisme, dat tegenover de materie den bezielenden geest stelt. In zekeren zin kan men reeds de ruwe mythologische natuuropvatting, die aan de lichamen gevoel en wil toekent (zie *Anthropomorphisme*) als hylozoïsme beschouwen; in wetenschappelijken vorm is het het eerst als tegenstelling tegen de mechanisch-materialistische natuuropvatting opgetreden. Zoo schreef *Empedokles* tegenover *Demokritos*, die alles door toevallige bewegingen van levenlooze atomen wilde verklaren, aan die laatste „hart" en „liefde" toe, als oorzaak van afstooting en aantrekking. In lateren tijd riep de dualistische natuurphilosofie van *Descartes* het hylozoïsche stelsel van *Cudworth* in het leven, terwijl het in onzen tijd hernieuwd is door *Zöllner*, *Haeckel* enz., die de bewegingen der atomen laten overeenkomen met gewaarwordingen en gevoelens.

Hymans, *Louis*, een Belgisch schrijver, geboren te Rotterdam den 3den Maart 1829, vertrok reeds vroeg met zijn familie naar Antwerpen, was van 1853—1861 hoogleeraar in de geschiedenis te

Digitized by Google

Brussel, van 1857—1861 redacteur van de liberale „Etoile belge", van 1866—1878 van den „Echo du Parlement belge" van 1859—1870 lid der Kamer, werd in 1880 tot lid der Koninklijke Belgische Academie gekozen en overleed den 22sten Mei 1884 te Brussel. Behalve vertalingen en romans, zooals „La famille Buvard" (2 dln., 1858), „La courte Échelle" (1859), „André Bailly" (2 dln., 2de druk, 1862), „Hirta" (1878) en „Six nouvelles" (1882) schreef hij „Histoire du marquisat d'Anvers" (1848), „L'Église et les libertés belges" (2de druk, 1858), „Le Rhin monumental" (2 dln., 1857—1861), „Histoire populaire de la Belgique" (20ste druk, 1880), „Histoire populaire du règne de Léopold I" (6de druk, 1882), „Manuel de l'histoire de Belgique" (1868), „Histoire politique et parlémentaire de la Belgique, 1814—1830" (1 dl., 1869, onvoltooid), „Notes et souvenirs" (2de druk, 1877), „Types et silhouettes" (1877), „Histoire parlémentaire de la Belgique 1831—1883" (8 dln., 1877—1883, voortgezet door zijn zoon *Paul* en *Delcroix*), „La Belgique contemporaine" (2de druk, 1884), „Le congrès national de 1830 et la constitution de 1831" (1882), „Bruxelles à travers les âges" (3 dln., 1883 en 1889 met zijn broeder *Henri* en zijn zoon *Paul*), „Journal d'un voyage en Russie" (1884) en „Souvenirs de voyage" (1884—1885).

Hymans, *Henri*, een Belgisch schrijver en broeder van den voorgaande, geboren te Antwerpen den 8sten Augustus 1836, studeerde te Brussel, werd in 1867 bij het etsenkabinet aldaar geplaatst, in 1876 hoogleeraar in de aesthetica aan de Kunstacademie en in 1886 aan het „Institut supérieur des beaux arts". In 1904 werd hij benoemd tot conservator en directeur van de Koninklijke Belgische bibliotheek. Hij heeft bijgedragen aan vele groote nationale uitgaven van België, met name twee grootere archaeologische kunstwerken uitgegeven: „Documents de la Bibliothèque royale de Belgique" (1864) en „Compositions décoratives et allégoriques des grands maîtres de toutes les écoles" (1879—1885). Bovendien schreef hij „Histoire de la gravure dans l'école de Rubens" (1879), die hem het lidmaatschap der Koninklijke Belgische Academie bezorgde, „Le réalisme, son influence sur la peinture" (1884), „Lucas Vorsterman" (1893), „Bruges et Ypres, Gands et Tournai, Histoire de l'art belge au XIXe siècle" (1901). Ook vertaalde hij *Mander's* „Schilderboek" (2 dln., 1884—1885), schreef hij het derde deel van het werk van zijn broeder „Bruxelles à travers les âges" (1889) en leverde vele bijdragen in tijdschriften enz.

Hymen of *hymenaios* noemde men bij de Grieken het bruiloftslied, dat de speelnooten der bruid zongen, wanneer zij uit het huis van haar vader naar dat van den bruidegom gebracht werd. Later noemde men aldus den god van het huwelijk. Zoo komt hij het eerst voor bij *Sappho* en wordt dan een zoon der Muzen genoemd. Volgens anderen was hij een schoon jongeling, die vroegtijdig stierf, of bij het huwelijksfeest van *Bacchos* en *Ariadne* na het zingen van het bruiloftslied de stem en het leven verloor. Volgens de Attische sage was hij een schoon, maar behoeftig Atheensch jongeling, die een hopelooze liefde koesterde voor een aanzienlijke jonkvrouw. Om in haar nabijheid te zijn, volgde hij haar, als meisje verkleed, naar de feesten van *Demeter* te Eleusis, waar hij met de daar aanwezige maagden door zeeroovers werd weggevoerd. Toen deze echter op een eiland aan wal stapten en zich aan den slaap overgaven, werden zij door *Hymen* gedood. Deze begaf zich nu aanstonds naar Athene en beloofde, dat hij de geroofden zou terugbrengen, indien hem toestemming werd gegeven tot een huwelijksverbintenis met zijn geliefde. Dit geschiedde, en nu verheerlijkte men hem in bruiloftsliederen, totdat hij allengs als een godheid beschouwd werd. Men stelt hem voor als een gevleugelden, met kransen versierden knaap, als een ernstigen *Eros*, met een bruidsfakkel en een krans in de hand.

Hymenaea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpiniaceën*. Het omvat boomen, die in Zuid-Amerika en op de Antillen groeien en ruim 20 m. hoog worden. Zij dragen bloemtrossen, en de kelk der bloemen bestaat uit een lederachtige, bultige buis met 4 of 5 ongelijke slippen, die van binnen zijdeachtig zijn en afvallen. De 5 bloembladeren zijn ongelijk en klierachtig, de 10 meeldraden draadvormig en van beweegbare helmknopjes voorzien. Het vruchtbeginsel is gesteeld en levert een houtige peul met harde zaden. De stamper is rond. Van de soorten noemen wij: den *gewonen sprinkhaanboom* (*H. Courbaril L.*) met een donkergrijzen stam, welke een omvang heeft van 3 m., met

Hymenaea Courbaril.

takken en langwerpig-spitse, lederachtige, van onder bruine, kortgesteelde bladeren. De houtige peul wordt 1½ dm. lang, is donkerbruin, met korte stekels gewapend en met een bruinachtig blauw, meelachtig merg gevuld. Het getal zaden is niet grooter dan 8. Deze boom levert het Amerikaansche kopal (*Resina copal*), bekend als *gom amine*, een harssoort die uit den bast te voorschijn treedt en door de inboorlingen bij droppels verzameld wordt. De grootste stukken vindt men onder de wortels van oude boomen; zij zijn wel eens 3 of 4 kg. zwaar en hebben een barnsteen-

Digitized by Google

achtigen reuk. Men gebruikt het tot het bereiden van kopalvernis. In de afbeelding stelt *a* een tak voor, *b* een peul, *c* een doorgesneden peul, *d* een zaadkorrel, *e* een doorgesneden zaadkorrel, alles op ½ der natuurlijke grootte.

Hymenodyction *Wallich* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelkrand, door een lange bloemkroonbuis, 5 meeldraden met korte helmdraden, een knodsvormigen stamper en een langwerpige, gegroefde doosvrucht. Te voren was dit geslacht vereenigd met *Chincona L.* Het omvat groote boomen in Oost-Indië, zooals *H. excelsum Wall.* met fluweelachtige, op roode, behaarde stelen geplaatste bladeren en talrijke, tot aren vereenigde, welriekende bloemen.

Hymenoptera. Zie *Vliesvleugeligen.*

Hymettus, een berg in Attica, was in ouden tijd beroemd wegens zijn geurigen honig en zijn voortreffelijk marmer. Thans draagt hij den naam van Trelovoeni. Hij ligt ten zuidoosten van Athene, heeft een Z. N. richting en is 1027 m. hoog. Ook nu nog wordt er uitmuntende honig gewonnen.

Hymne of *hymnus* noemden de oude Grieken een loflied, dat ter eere van goden of helden bij feestelijke offeranden, onder begeleiding van muziek en dans, werd aangeheven. Zij droeg naar de verschillende godheden en naar haar aard verschillende namen, zooals dithyrambus, paean enz. Ook gaf men den naam van hymne aan elk loflied of aan iedere ode, waarin bovenzinnelijke, althans verheven onderwerpen werden bezongen. Vele Hebreeuwsche psalmen behooren alzoo tot de hymnen. De Grieksche hadden aanvankelijk een episch karakter, zooals die van *Homeros*; zij vermeldden de mythen der goden en gaven van dezen en van de daden der menschen een aanschouwelijke voorstelling. De latere, zooals die van *Pindaros* en *Kallimachos*, zijn meer lyrisch, ja didaktisch. De Christelijke hymnen zijn geheel en al lyrisch en openbaren het gevoel van het hart, dat zich tot den Onzichtbare verheft. Men meent, dat de oudste hymnen der Oostersche Kerk afkomstig zijn van bisschop *Hilarotheus*, en die der Westersche van den heiligen *Hilarius*. Later werden er vervaardigd door *Ambrosius*, *Prudentius*, *Fortunatus* en de pausen *Gelasius* en *Gregorius den Groote*. In het 4de Concilie te Toledo (633) werd bepaald, dat zij in de Kerk zouden gebruikt worden. Bekend zijn vooral het Ambrosiaansche loflied („Te Deum laudamus"), de lofzang der Engelen en de lofzang van *Maria*. Het Evangelisch kerkgezang liet met de Latijnsche taal ook de hymnen varen, hoewel *Luther* en *Gerhardt* eenige oude hymnen in koralen herschiepen. Zie *Kerkgezang*. De dichters van den nieuweren tijd hebben slechts zelden met gelukkig gevolg hun krachten aan de hymne beproefd.

Hyosciamine is een alkaloid, waarvan de empirische formule is: $C_{17}H_{23}NO_3$. Het eerst is het in de zaden van het bilzenkruid (*Hyoscyamus niger*) gevonden, terwijl het ook in *Atropa Belladona* en in *Datura stramonium* voorkomt. Het is isomeer met atropine, dat het hyoscyamine altijd in de planten vergezelt. Door inwerking van alkoholische kali wordt het ook in atropine omgezet. Uit chloroform kristalliseert het in zijdeglanzende naaldjes, die bij ruim 108°C. smelten. De oplossing draait het polarisatievlak links. De vrije base en haar zouten zijn zwaar vergiftig.

Hyoscyamus. Zie *Bilzenkruid.*

Hypallage (Grieksch = *verwisseling* of *omzetting*) is de naam van eene taalkundig-rhetorische figuur, in een vaak slechts schijnbare verwisseling der deelen van een volzin bestaande. Deze geschiedt bijv., wanneer men een bijvoeglijk naamwoord in een zelfstandig naamwoord verandert en spreekt van „de pracht dezer boomen" in plaats van „deze prachtige boomen", of wanneer men de plaats van het bijvoeglijk naamwoord verandert en zegt: „het belangrijk beloop van den strijd" in plaats van „het beloop van den belangrijken strijd".

Hypatia van Alexandrië, de dochter van den wiskundige *Theon* en de echtgenoote van den wijsgeer *Isodorus*, was evenzeer beroemd wegens haar schoonheid en wegens de reinheid harer zeden, als wegens haar geleerdheid. Zij wijdde zich te Athene aan de beoefening der wijsbegeerte en trad na haar terugkeer in haar vaderstad op als leerares in deze wetenschap. Hierbij trachtte zij vooral de neoplatonische wijsbegeerte in overeenstemming te brengen met de leer van *Aristoteles*. Haar woning was de verzamelplaats der geleerdste en aanzienlijkste mannen. Bij een bloedigen opstand, in 415 na Chr. veroorzaakt door het bevel van den patriarch van Alexandrië, dat de Israëlieten moesten verdreven worden uit de stad, werd zij op de wreedste wijze vermoord. In een cultuurhistorischen roman, die haar naam draagt, heeft *Kingsley* haar lotgevallen beschreven.

Hyper.... (Grieksch = over) beteekent in samenstellingen dikwijls het bovenmatige, overdrevene.

Hyperaemie noemt men een overvloedige vulling der vaten met bloed. Zijn al de vaten van het lichaam overvloedig met bloed voorzien, dan spreekt men van een *algemeene hyperaemie* (*plethora*, volbloedigheid), maar heeft er hyperaemie plaats in slechts enkele deelen van het lichaam, dan noemt men haar een plaatselijke. Bij deze laatste bevinden zich alleen de haarvaten en de nabijgelegen kleine slagaderen en aderen in een ongewonen toestand. Men onderscheidt een actieve hyperaemie (*congestie*) door bloedsaandrang en een passieve door stuwing van aderlijk bloed. De hyperaemie kan kort of lang duren, een ziekelijke en ook een gezonde toestand wezen. Het slijmvlies van de maag bijv. verkeert gedurende de spijsvertering in een staat van hyperaemie. De verschijnselen van actieve en passieve hyperaemie zijn verschillend. Bij de eerste worden de betrokken deelen rood, warm, zwellen op en kloppen, terwijl de pijn doorgaans gering is. Aderlijke hyperaemie daarentegen maakt het lichaamsdeel blauw en koud, doch ook hier ontstaat zwelling. Deze passieve, de veneuze stuwing, wordt in de laatste jaren veel toegepast tegen ontsteking. Men wekt haar kunstmatig op door de ouderwetsche koppen of door verbanden, centraal gelegen van de plaats der ontsteking en ziet dan door den grooteren toevoer van aderlijk bloed zeer vaak een gunstigen invloed op het ontstekingsproces (*Bier's* stuwingsmethode).

Hyperanthera *Vahl* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Moringaceën*.

Digitized by Google

Het onderscheidt zich door een 5-deeligen, afvallenden kelk, een 5-bladerige bloemkroon met opstaande vlag, 10 ongelijke meeldraden, van welke soms 5 van helmknopjes verstoken zijn, en driehoekige zaden in een merg bevattende peul. Het omvat Oost-Indische en Arabische boomen met dubbel of drievoudig onevengevinde bladeren en in aarvormige trossen geplaatste bloemen. De merkwaardigste soort is *H. Moringa Vahl* (*Moringa pterygosperma Gaertn.*, *Guilandia Moringa L.*), die in Oost-Indië te huis behoort en ook naar de keerkringslanden van Amerika is overgebracht. Haar vrucht is een peul ter dikte van een vinger, stomp, overlangs gegroefd, bruin en van binnen wit, met 3-hoekige, eironde, dunvliezige, gevleugelde kernen ter grootte van hazelnoten. Deze kernen leveren een soort van olie, welke tot het bereiden van welriekende zalven enz. gebezigd wordt, vooral in Italië, waarheen zij uit Egypte wordt aangevoerd. De peulen worden in Indië gegeten onder den naam van *kellor*, de bladeren als groente onder dien van *klintang* en de wortels bekleedden in Oost- en West-Indië de plaats van rammenas.

Hyperaesthesie noemt men in de geneeskunde overgevoeligheid, een te groote prikkelbaarheid.

Hyperbolisch noemt men in de stijlleer alles wat overdreven is, bijv.: „Zijn roem reikt tot aan de sterren" of: „Een berg drukte op mijn borst".

Hyperbolus, een Atheensch volksmenner, was van geringe afkomst, verwierf als lampenfabrikant grooten rijkdom en bemoeide zich, hoewel nog jong, met staatkundige aangelegenheden. Van *Kleon* leerde hij de kunst zich aangenaam te maken bij het volk, en na den dood van eerstgenoemde wist hij zich aan het hoofd te plaatsen der menigte, terwijl hij de achtenswaardigste mannen met lasterlijke beschuldigingen vervolgde. Toen hij echter het volk wederom wilde overhalen om op sommige aanzienlijken het ostracisme toe te passen, waarbij hij het inzonderheid gemunt had op *Nikias* en *Alkibiades*, vereenigden zich de aanhangers van deze beiden om *Hyperbolus* zelven te verbannen (417 v. Chr.). Zes jaar later werd hij door Samische en Attische oligarchen vermoord en zijn lijk in zee geworpen.

Hyperbool (zie de figuur) is een kromme lijn, die de eigenschap bezit, dat het verschil der afstanden van elk punt van de kromme tot 2 bepaalde punten een constante is. Deze punten F en F_1 heeten de brandpunten van de hyperbool. De kromme is een kegelsnede, die men verkrijgt, wanneer een kegel door een vlak aan weerszijden van den top gesneden wordt. Zij bestaat uit twee gescheiden, zich in het oneindig uitstrekkende takken. De verbinding tusschen de beide brandpunten is de hoofdas, het midden hiervan het middelpunt van de hyperbool. De lijn, die in het middelpunt loodrecht op de hoofdas staat, is de bijas. De twee takken loopen symmetrisch ten opzichte van deze, terwijl iedere tak door de hoofdas in twee symmetrische deelen verdeeld wordt. Volgens bovengenoemde eigenschap moet $HF_1 - HF = SF_1 - SF = S_1F - S_1F_1$ dus $SS_1 + F_1S_1 - SF = SS_1 + SF - S_1F_1$ of $S_1F_1 = SF$; $HF_1 - HF = SS_1 + F_1S_1 - F_1S_1 = SS_1 = 2a$ zijn. Het constante verschil is dus gelijk aan het stuk van de hoofdas, dat tusschen de beide takken in gelegen is. Een hyperbool is dus bepaald door een rechte lijn =

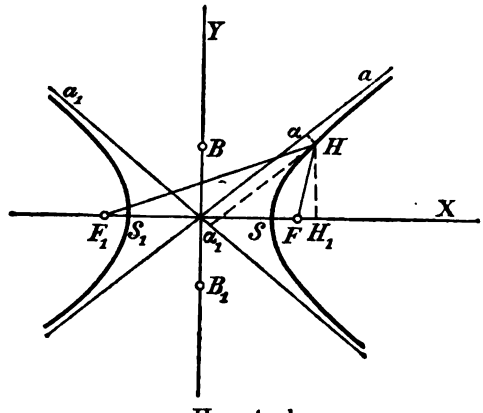

Hyperbool.

2a en 2 punten, de brandpunten. De vergelijking van de hyperbool is: $\frac{x^2}{a} - \frac{y^2}{b^2} = 1$, waarin x en y de afstanden van een punt van de kromme tot de beide assen voorstellen (de hoofdas is de x as), b is een bepaalde constante en gelijk $\sqrt{c^2 - a^2}$, terwijl c de afstand is van het middelpunt tot een der brandpunten. De lijnen a en a_1 zijn raaklijnen uit het middelpunt getrokken aan de beide takken, die deze in het oneindige raken. Men noemt ze de asymptoten.

Hyperboreeërs was volgens de opvatting der Ouden de naam van een mythischen volksstam. Hun sage sluit zich overal aan bij de plaatsen, waar *Apollo* vereerd werd, voornamelijk bij Delphi en Delos. Sedert *Hesiodos* nam men meestal aan, dat *Apollo* gedurende den winter in het land der Hyperboreeërs, dat zijn eigenlijk vaderland was, verblijf hield en daaruit in de lente terugkeerde, alsook dat Hyperboreesche gezanten met offeranden naar Griekenland kwamen. Daarbij werd het land in het uiterste W. of O., later tengevolge van een afleiding van den naam van *Boreas* (= Noordenwind) in het N. gedacht. Het volk werd als een volk van gelukzaligen geschilderd, dat in eeuwigen vrede bij vroolijke offermalen, ter eere van *Apollo*, zijn leven doorbrengt en ziekte, noch ouderdom kende.

Met den naam Hyperboreeërs duidt men tegenwoordig in de volkenkunde de volksstammen in het uiterste N.O. van Azië aan.

Hypericaceeën, *Hertshooiachtigen*, is de naam eener plantenfamilie, die kruiden, halfheesters, heesters en boomen omvat, welke veelal voorzien zijn van een geel, harsachtig sap. Zij onderscheidt zich door de volgende kenmerken: de stengel en takken zijn geleed, dikwijls knoopig geleed, de bladeren tegenovergesteld, enkelvoudig, meestal gaafrandig of door langs den rand geplaatste klieren fijn gekarteld, terwijl de steunbladen ontbreken; de bloemen zijn regelmatig, meestal in eind- of okselstandige tuilen geplaatst en veelal geel; de 5 (zelden 4) kelkbladeren zijn vrij of aan den voet samengegroeid, overblijvend, meestal gelijk,

Digitized by Google

gewoonlijk gestippeld of met klierachtige tandjes bezet; de 5 (zelden 4) bloembladeren wisselen af met de kelkbladen, zijn in den knop schoefvormig geplooid, verwelken en vallen af, de meeldraden zijn talrijk, hypogynisch, aan den voet tot 3 of meer bundels samengegroeid, zelden vrij of éénbroederig; de helmknoppen zijn klein en 2-hokkig, zich overlangs openend; het vruchtbeginsel bestaat uit 3 of 5 veeleïige vruchtbladeren; 3 of 5 (zelden meer) stampers zijn in den regel niet samengegroeid; de stempel is enkelvoudig, zelden knodsvormig; de doosvrucht of bes is 3- of 5-, somtijds ook 1-hokkig, terwijl de binnenwaarts gebogen randen der vruchtbladen, die scheidswanden vormen, niet altijd het midden der vrucht bereiken en de hokken afsluiten; de zaden zijn talrijk, zeer klein en aan de zuilvormige centraalas en aan de randen der kleppen vastgehecht; het eiwitlichaam ontbreekt; de kiem is recht met naar den navel gekeerd worteltje en de zaadlobben zijn bladvormig. De Hypericaceeën bevatten een roode of gele, slijmerige harssoort en voorts aethérische olie en wat looi- en bittere extractiefstof.

Hypericum, behoort tot de familie der *Hypericaceën* en wordt gekenmerkt door actinomorfe bloemen, 3 tot 5 diepgespleten meeldraden, tegenoverelkaar staande bladeren, van ethérische olie voorzien.

In de tuinen komen ± 25 soorten voor, waarvan echter de meeste waarde hebben: *H. moserianum*, *H. chinensis*, *H. floribundum* en *H. multiflorum*. Vooral eerstgenoemde, met de bonte en driekleurige vormen, heeft veel waarde, hoofdzakelijk voor de bloemisten. Door scheuren, afleggers of stekken vermeerdert men de *Hypericum*.

Hyperides, een Grieksch redenaar en een zoon van *Glaukippos*, omstreeks 390 v. Chr. in den Attischen demos *Kollytos* geboren, werd een leerling van *Isokrates*. Hij voegde zich bij de partij der patriotten en bleef aan deze getrouw te midden der veelvuldige stormen, welke *Philips van Macedonië*, *Alexander* en *Antipater* achtereenvolgens over Athene deden losbarsten. Na den beslissenden slag bij Chaeronea deed hij, om krachtigen weerstand te bieden aan den vermoedelijken aanval van *Philips*, het voorstel de vrouwen en kinderen naar den Piraeus te brengen, de slaven in vrijheid te stellen, aan de door hen beschermde stammen het burgerrecht te verleenen en aan de eerloosverklaarden hun eer te hergeven, een voorstel, dat bij de verregaande zorgeloosheid der Atheners niet aangenomen werd. Na den dood van *Philips* verbond hij zich met hen, die ter verbreking van het Macedonische juk onderhandelingen met Thebe aanknoopten, waarom *Alexander*, daarover vertoornd, zijn uitlevering vorderde. Niettemin waagde hij het, toen dit gevaar geweken was, zich te verzetten tegen den eisch van *Alexander*, dat de Atheners bij den tocht naar Perzië hem met hun schepen zouden bijstaan. De zaak van *Harpalus* verstoorde de goede verstandhouding, welke te voren tusschen *Hyperides* en *Demosthenes* had bestaan, ja, eerstgenoemde trad als beschuldiger tegen dezen op. Later echter verzoende hij zich weder met den grooten redenaar. Na den dood van *Alexander* behoorde hij tot de voorstanders van den oorlog en na den dood van *Leosthenes* hield hij een lijkrede ter eere der gesneuvelden. Eerst na den slag bij Krannon (322), toen de laatste hoop op de vrijheid van Athene verdwenen was, nam hij de vlucht naar Aegina, maar werd door de handlangers van *Antipater* gegrepen en ter dood gebracht. Men had 77 (52 als echt erkende) redevoeringen van hem, van welke slechts één in haar geheel is overgebleven. Men kent evenwel onderscheiden fragmenten, vooral een groot deel van bovengenoemde lijkrede, dat op een Egyptische papyrusrol gevonden en o.a. door den hoogleeraar *Cobet* te Leiden in 1858 uitgegeven is. De gezamenlijke fragmenten vindt men in de „Oratores Attici" (2 dln., 1848—1852) van *Müller* en in de uitgave van *Blass* (3de druk, 1894).

Hyperius, *Andreas Gerardi* of *Andréas Gheeraerdts van Yperen*, een Protestantsch godgeleerde, geboren te Yperen in 1511, ontving onderwijs in de oude talen, was werkzaam op het kantoor van zijn vader (een advocaat), bleef na het overlijden van dezen nog drie jaar bij zijn moeder en begaf zich vervolgens naar Parijs, waar hij zich eerst op de natuurkunde en daarna op de godgeleerdheid toelegde, terwijl hij met Fransche en Spaansche jongelieden, aan wie hij les gaf, verschillende hoogescholen in Frankrijk en Italië bezocht. Nadat hij zich geoefend had in de geneeskunde en in het kerkelijk recht, ging hij in 1536 weder naar Yperen, toen naar Leuven, vervolgens naar Duitschland, kwam in 1537 in zijn geboorteplaats terug, bezocht in 1540 de universiteit te Cambridge in Engeland, wilde in 1541 ook die van Oxford bezoeken, maar keerde terug, omdat hij zich wegens de edicten van *Hendrik VIII* omtrent vreemdelingen in Engeland niet langer veilig achtte. Nu nam hij het besluit om naar Straatsburg terug te gaan, doch te Marburg vond hij zijn vriend *Gerard Gildenhauer* als hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij bleef hier en werd tot opvolger van dezen benoemd. Hij bekleedde die betrekking tot aan zijn dood, den 1sten Februari 1564. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „De cosmographia" (1532), „Arithmetica quaedam", „Geometrica", „Optica", „Astronomica", „Rhetorica" (1566), „Dialectica" (1566), „Physica", „Compendium physices Aristotelicae" (1574), „Ad decem libros Ethicorum Aristotelis scholia" (2de druk, 1600), „De formandis concionibus sacris etc." (1553), de beste homiletiek der 16de eeuw „De theologo seu de ratione studii theologici libri IV" (1556), de eerste wetenschappelijke encyclopaedie en methologie der theologie, „Topica theologica", „De studiosorum vita et moribus", „De Sacra Scriptura e lectione et meditatione quotidiana, christianis omnibus necessaria libri II" (1564), „Methodi theologiae libri III" (1566), „Feriorum scolasticorum libri" en „Opuscula theologica" (2 dln., 1570—1571). De verzamelde geschriften van *Hyperius* zijn in 1582—1584 in 3 deelen uitgegeven door zijn zoon *Laurens*.

Hypermangaanzuurkalium. Zie *Kaliumpermanganaat*.

Hypermetropie (*ver-ziendheid*), is de naam van een door *Donders* nauwkeurig onderzocht gebrek in het refractievermogen van het oog, waarbij lichtstralen, die evenwijdig op het hoornvlies vallen, zich eerst *achter* het netvlies ver-

Digitized by Google

eenigen, zoodat op dit laatste geen scherp begrensd beeld wordt gevormd. Wie aan dat gebrek lijdt, kan niet duidelijk zien, tenzij hij door een actieve inspanning van het accommodatievermogen, overeenkomend met den graad der hypermetropie (of door een passief convexen bril) de fout verbetert. Vandaar, dat de bezwaren van de verziendheid zich vooral doen voelen als het accommodatievermogen vermindert, dus na de 45 jaar. (Zie *Presbyopie*). De hypermetropie is een aangeboren afwijking en is het gevolg van een te kort zijn van de lengteas van het oog, wat in erge graden vaak reeds uitwendig te zien is, daar het oog te klein lijkt. Vooral wanneer de oogen door den aard van het beroep veel voor dichtbij moeten worden gebruikt, bijv. bij schrijfwerk, studie enz. wordt er te veel van de accommodatie gevergd en wordt geklaagd over vermoeidheid van de oogen vooral bij kunstlicht, zoodat de patiënt telkens een poos moet ophouden. Is dit onmogelijk, dan worden de oogen pijnlijk, rood en beginnen te tranen. Behalve van het werk en van den leeftijd hangen de klachten ook af van den graad der verziendheid en van den algemeenen toestand, want bij spierzwakte wordt ook de accommodatiespier spoedig vermoeid. De hypermetropie staat dus tegenover de myopie, de bijziendheid, waar de lengte-as van het oog te lang is, maar de eerste blijft constant, terwijl de myopie vaak verergert. Veelal gaat de hypermetropie van de ouders op de kinderen over en slechts zelden ontstaat zij door ziekten van het oog. Het gebrek is alleen te verhelpen door het gebruik van convexe brillenglazen.

Hyperoxyd. Zie *Superoxyd*.

Hypersten of *pauliet* is de naam van een delfstof. Het kristalliseert in rhombische zuilen, komt echter doorgaans ongekristalliseerd in korrelige aggregaten of ingesprenkeld in andere gesteenten voor. Het is brachydiagonaal splijtbaar en vertoont op het gladde splijtvlak een schitterenden metaalglans, op de overige vlakken een vet- of glasglans. Het is zwart tot groenachtig zwart en in kleine schilfers doorschijnend. Zijn hardheid is 6, zijn soortelijk gewicht 3,3—3,4. Het smelt voor de blaaspijp tot een groenachtig zwart glas en wordt door zuren niet aangetast. Het is magnesiasilicaat en ijzeroxyduulsilicaat. Stukken met een fraaien weerschijn worden tot sieraad geslepen. Hypersten wordt gevonden in Auvergne (Mont Doré), bij het Laacher meer (Eifel), in Perzië en in fraaie stukken aan de kust van Labrador en op het eiland St. Paul (vandaar *pauliet*). Ook in meteoorsteenen werd het aangetroffen.

Hypersteniet is een gesteente, grootendeels uit plagioklas en hypersten (zie aldaar) samengesteld, waarnaast ook ijzerverbindingen en soms augiet, olivin enz. optreden. Het is nauw verwant met gabbro (zie aldaar) en komt niet veel op aarde voor.

Hypertrofie (overmatige voeding) noemt men den overmatigen grooi van een lichaamsdeel, welke ontstaat door een vermeerdering der elementen van het oorspronkelijk weefsel.

Hyphomycetes. Zie *Draadzwammen*.

Hypnos (Latijn = *Somnus*) is in de Grieksche mythologie de god van den Slaap, de zoon van de Nacht (*Nyx*), een tweelingbroeder van den Dood (*Thanatos*). Hij wordt meestal voorgesteld als een mooie jongeling (zie de afb.) met vleugels aan schouders of slapen, een tak en een sluimerhoren, waaruit hij den slaap doet druppelen. Anderen stellen hem voor als een gevleugelden grijsaard met baard, die over de in zijn schoot liggende slapers den slaap uitgiet.

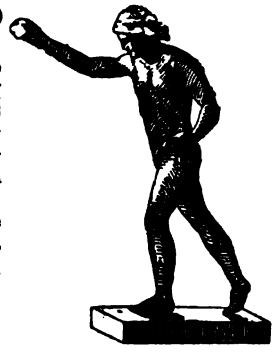

Hypnos (Bronzen beeld gevonden te Etaples).

Hypnotisme noemt men de wetenschap, die zich bezig houdt met de studie van aan den slaap verwante toestanden, waarbij aan de wilsuitingen belemmeringen worden in den weg gelegd en dikwijls een duidelijke storing in het bewustzijn valt waar te nemen. Dat deze wetenschap reeds oud is, blijkt uit het feit, dat de oude Indische fakirs door concentratie van hun blik of gedachten een hypnotischen toestand wisten op te wekken. Verwant met het hypnotisme zijn de magnetische slaap en het somnambulisme (zie aldaar). De Engelsche arts *J. Braid* bestudeerde sedert 1841 het hypnotisme wetenschappelijk. Zijn waarnemingen geraakten echter geheel in vergetelheid, hoewel sommige artsen de hypnose bij operaties toepasten. Eerst in lateren tijd hebben de sensationeele openbare vertooningen van *Hansen* de aandacht der geleerden weder op het hypnotisme gevestigd (*Weinhold*, *Heidenhain*, *Berger*, *Preyer*, *Binswngaer*). Onafhankelijk van dezen maakten *Charcot* te Parijs en *Bernheim* te Nancy het hypnotisme tot onderwerp van hun studie. De school van Nancy toonde met name den grooten invloed der suggestie op de hypnose aan en leert, dat alle hypnotische verschijnselen door suggestie tot stand komen.

Tot het verwekken der hypnose gebruikt men talrijke, schijnbaar verschillend werkende middelen, die men in somatische (lichamelijke) en psychische kan verdeelen. Aan de laatste kent men, in tegenstelling met vroeger, thans de grootste werking toe. *Braid* bijv. paste in zijn tijd bij voorkeur het lange staren op één schitterend voorwerp toe, terwijl tegenwoordig de hypnose opgewekt wordt, door dat men de voorstelling daarvan zoo levendig mogelijk aan het medium inprent door woorden als: „Tracht te slapen!" „Denk aan den slaap!" (*woordsuggestie*). Het wakker maken geschiedt òf door zintuigelijke prikkels (blazen, electriciteit) of door een eenvoudig bevel. Tot het verwekken van een hypnotischen toestand en het doen ophouden daarvan is niet altijd een hypnotiseur noodig, daar sommige personen zichzelf in hypnose brengen (*autohypnose*) en uit zichzelf ontwaken. Wat de ontvankelijkheid aangaat, wordt het verhoudingsgetal zeer verschillend opgegeven (30 tot 100%). Geestelijk zwakken en krankzinnigen zijn moeilijk te hypnotiseeren. Dat

Digitized by Google

zenuwachtige en hysterische personen bijzonder ontvankelijk zouden zijn, is een dwaling. Zij, die de vaste overtuiging hebben, dat zij niet ontvankelijk zijn, en zij, die niet in slaap gebracht *willen* worden, zijn in den regel niet te hypnotiseeren. De veranderingen, die de zielstoestand van den mensch door hypnose ondergaat, zijn zeer verschillend. Men heeft de diepte van den hypnotischen slaap verdeeld in 1. somnolentie, den lichtsten graad van slechts even merkbare hypnose, 2. hypotaxis, d.w.z. de gehypnotiseerde gehoorzaamt aan alle suggesties, maar herinnert zich na het ontwaken al het gebeurde, 3. somnambulisme, diepe hypnose met amnesie (geen herinnering) na het wakker worden en na-hypnotische verschijnselen.

Tot de verschijnselen der normale hypnose behoort een sterke beperking der associatieve hersenwerking. Wel worden indrukken opgenomen, maar niet verwerkt, zooals in wakenden toestand. De ontvankelijkheid voor hypnotische invloeden heet suggestibiliteit. De allereerste voorwaarde hiervoor is, dat de te hypnotiseeren persoon met den hypnotiseur in rapport blijft, d. w z. hem hoort en verstaat.

De willekeurige bewegingen ondergaan in den toestand van hypnose steeds verandering. Op bevel voert de gehypnotiseerde tegen zijn wil in bewegingen uit. Eveneens kan men bewegingen verhinderen, dus den gehypnotiseerde verbieden zijn arm of been te bewegen, waarop onmiddellijk het bedoelde lichaamsdeel verlamd schijnt. Ook is het mogelijk een bepaalde functie van sommige spieren te beletten, terwijl zij verder normaal zijn; wanneer het hun verboden wordt, kan de gehypnotiseerde niet schrijven, hoewel hij zijn hand verder vrij bewegen kan. Hoe de hypnotiseur de suggestie uitdrukt, is onverschillig; noodig is alleen, dat het medium hem verstaat. Afgezien van de suggestieve veranderingen der willekeurige bewegingen, heeft de hypnose nog een tweede eigenaardigheid. Iedere spierbeweging heeft n. l. de neiging eenigen tijd aan te houden, zoodat een willekeurige of suggestieve onderbreking dikwijls op moeilijkheden stuit. Die neiging openbaart zich daarin, dat de ledematen van het medium de hun gegeven houding langeren tijd blijven behouden (*katalepsie*), en dat bepaalde bewegingen langeren tijd aanhouden, waardoor de zoogenaamde automatische bewegingen ontstaan.

Naast de willekeurige spierbeweging ondergaat ook de gewaarwording dikwijls veranderingen. De zintuigelijke gewaarwording (gezicht, gehoor, reuk enz. (kunnen beperkt, maar ook tot het ongeloofelijke verscherpt worden. Ook kan de huid bij diepe hypnose geheel gevoelloos gemaakt worden, verder kan in zulk een toestand zinsbedrog ontstaan. Men laat den gehypnotiseerde door suggestie gelooven, dat hij menschen of dingen ziet, die niet voorhanden zijn; hij hoort melodieën of schoten; een onaangenamen reuk of een zoeten smaak wekt men gemakkelijk op. Somtijds treedt het zinsbedrog als hallucinatie op, d.w.z. het heeft plaats zonder dat een werkelijk aanwezig object waargenomen wordt; de gehypnotiseerde gelooft een hond te zien, waar niets is. Veel meer echter komen illusies voor: er worden voorwerpen waargenomen maar verkeerd weergegeven; een stuk hout wordt voor een appel, een hond voor een boek aangezien. Is het zinsbedrog volkomen, dan ondergaat het doen en laten, de gelaatsuitdrukking een geheele verandering. Een vreeselijken angst ziet men op het gelaat van hem, die meent, dat een leeuw op hem afkomt. Dergelijke werkingen van het zinsbedrog komen zelfs voor in veranderingen, die van den wil onafhankelijk zijn. Suggereert men bijv. iemand, dat hij een ui ruikt, dan krijgt hij tranen in de oogen, dat hij een zeer onaangenamen smaak heeft, dan begint hij te braken. Kan men de tot dusver besproken verschijnselen positieve noemen, de volgende behooren tot de negatieve, d.w.z. tot de categorie, waarbij voorhanden zijnde voorwerpen niet waargenomen worden. Zoo worden door suggestie personen en zaken onzichtbaar, een muziekstuk onhoorbaar gemaakt. Evenals de gewaarwordingen staan ook gevoelens als honger, dorst, welbehagen, smart, vreugde enz. onder invloed van suggestie. Of de ademhaling en de polsslag gedurende de hypnose spontane veranderingen ondergaan, is nog niet uitgemaakt. Verschillende afwijkingen worden door de psychische prikkeling verklaard en zijn dus niet van de hypnose afhankelijk. De invloed der suggestie is nog niet voldoende onderzocht. Daarentegen kan men door suggestie meermalen het ademhalen eenigen tijd doen ophouden. Ook is het mogelijk suggestief brakingen en stoelgang te verwekken. Het te voorschijn roepen van roode plekken op de huid is aan meer dan een hypnotiseur gelukt. Het suggestief verschijnen van brandblaren moet met het noodige voorbehoud aanvaard worden.

De hynose vormt een toestand van verscherpt herinneringsvermogen. Het gelukt n. l. in dien toestand herinneringen wakker te roepen, die aan het geheugen in wakenden toestand reeds lang ontsnapt waren of bij normaal bewustzijn nooit zouden zijn opgekomen (hypnotische hypermnesie. (Terwijl men vroeger aannam, dat na het eindigen der hypnose de herinnering aan het gebeurde ontbrak, heeft men later ingezien dat in de meeste gevallen geen amnesie bestaat; van volkomen herinnering tot amnesie zijn er trouwens veel tusschentrappen. Moge ook al in wakenden toestand amnesie bestaan, dan herinnert zich toch het medium in een latere hypnose bijna altijd dat, wat in een vroegere hypnose geschied is. In deze bestaat echter ook de herinnering aan datgene, wat in wakenden toestand geschiedde, zoodat de hypnotische en de niet-hypnotische toestand een verschillenden inhoud van bewustzijn bezit. Men noemt dit verschijnsel *dubbelbewustzijn* (zie aldaar). Men kan een gehypnotiseerde bepaalde feiten doen vergeten en daarvoor andere in de plaats stellen, waardoor herinneringsbedrog, de retroactieve suggestie, ontstaat.

De posthypnotische toestand bestaat hierin, dat gedurende de hypnose iets gesuggereerd wordt, dat eerst na het wakker worden uitgevoerd moet worden: een gehypnotiseerde krijgt bijv. bevel na drie dagen naar een bibliotheek te gaan en daar een bepaald boek te vragen. Een dergelijk bevel wordt stipt opgevolgd, ofschoon

Digitized by Google

de herinnering aan de opdracht ontbreekt. De posthypnotische suggesties worden zelfs na een jaar dikwijls nog uitgevoerd. Evenals handelingen kan men ook posthypnotisch zinsbedrog suggereeren.

Nam men vroeger aan, dat het bewustzijn tijdens de hypnose verdwenen was, later moest men die meening opgeven, toen men in wakenden toestand of in een tweede hypnose het geheugen weer zag optreden. Evenmin als de hypnose een toestand van bewusteloosheid is, evenmin is zij er een van volkomen willoosheid, al zijn de wilsuitingen dan ook zeer belemmerd. Vele suggesties gelukken eerst dan wanneer talrijke proeven gedaan zijn en de gehypnotiseerde aan de dressuur onderworpen is. Maar zelfs na vele pogingen kunnen tenminste handelingen, die in strijd met het karakter van het individu zijn, niet gesuggereerd worden.

De theoretische verklaring van het hypnotisme is nog zeer verschillend en hangt gedeeltelijk samen met de physiologische opvattting van den slaap. *Heidenhain* meende, dat de werkzaamheid van den grauwen hersenwand gestoord wordt; *Wundt*, dat de werkzaamheid van sommige hersendeelen vermindert, die van andere versterkt wordt en dat de bloedsomloop veranderingen ondergaat. *Gurney* vatte de hypnose als een toestand van psychische reflexwerkzaamheid op. Terwijl sommigen in de hypnose een ziekelijken toestand zien, beschouwen anderen haar als een met den gewonen slaap identieken of verwanten toestand.

In nieuweren tijd is een streven merkbaar om van het hypnotisme praktisch nut te trekken in de geneeskunde. In den beginne scheen het gevaar de toepassing der hypnose te verbieden; doch later erkende men, dat gevaren slechts dan te vreezen zijn, wanneer de proefnemingen onhandig geschieden en dat het hypnotisme in de hand van psychologisch goed onderlegde doctoren een waardevol hulpmiddel is. Tot de ziekten, die door hypnotisme genezen worden, behooren talrijke zenuwziekten, waarbij geen organische storingen optreden, zooals hysterische verlammingen, zenuwhoofdpijnen, neuralgie, rheumatische pijnen. Hiertoe kan men verder het stotteren, het morphinisme, het alkoholisme enz. rekenen, die dikwijls door hypnotische suggestie genezen kunnen worden. In verband met de behandeling door hypnotische suggestie staat de suggestie zonder hypnose.

In den allerlaatsten tijd heeft men het hypnotisme ook voor psychologische studiën van het ziekelijke en normale zieleleven gebruikt en ten deel zeer belangrijke resultaten ten opzichte der natuur van zekere ziekelijke toestanden (hysterie) verkregen. De Italiaan *Bentivegni* heeft op de civiel-rechterlijke beteekenis van het hypnotisme gewezen, terwijl ook de strafrechterlijke zijde niet vergeten mag worden. Gehypnotiseerden kunnen het slachtoffer of werktuig van misdaden zijn. Praktische beteekenis hebben tot nog toe de gevallen van de eerste soort gehad. De vraag of iemand door suggestie een ander een misdaad kan laten begaan, wordt verschillend beantwoord. Door sommigen wordt de mogelijkheid bestreden, omdat niemand door suggestie gedwongen kan worden tot een handeling, die met zijn karakter in strijd is, maar de onmogelijkheid van zulke crimineele suggesties kan toch niet bewezen worden. Het gevaar van retro-actieve suggesties (zie boven) tot het afleggen van valsche verklaringen wordt door verschillende autoriteiten voor zeer groot gehouden.

Evenals bij alle physiologisch onderzoek heeft men de hypnotische verschijnselen ook op dieren onderzocht en werkelijk is door allen het bestaan van dierlijk hypnotisme aangenomen. Reeds in 1636 beschreef *Schwendter* een experiment om kippen geheel onbewegelijk te maken door ze plotseling te grijpen, op een tafel te leggen, den snavel neer te drukken en beginnende bij den snavel een krijtstreep over de tafel te trekken. Na die manipulaties bleven de kippen in de meest onnatuurlijke houdingen liggen. Deze proef, in 1646 door *Kircher* herhaald en sedert *experimentum mirabile van Kircher* genoemd, geraakte in vergetelheid, tot *Czermak* er in 1872 de aandacht weer op vestigde. Nieuwe proeven werden genomen en het bleek, dat talrijke andere dieren in zulk een toestand gebracht kunnen worden. *Preyer* verklaarde de bewegingloosheid voor kataplexie (verlamming door schrik), *Heubel* voor slaap. Om het verschijnsel te voorschijn te roepen, handelt men zooals *Schwendter* deed; de dieren blijven dan in die houding liggen, welke zij aannamen, om hun gewone houding weer terug te krijgen, d. w. z. de spieren zijn plotseling bij die poging in een soort van stijfheid *(tonus)* overgegaan. Met menschelijke hypnose heeft dat der dieren echter niets gemeen.

Hypnum. Zie *Dekmos.*

Hypocalyptus *Thunb.* is de naam van een plantengeslacht uit de orde der *Leguminosen.* Het onderscheidt zich door een korten, 5-slippigen kelk, door saâmgegroeide meeldraden en door een saâmgedrukte, lancetvormige peul. De eenige soort *H. obcordatus Thunb.* groeit aan de Kaap en is een fraaie sierplant met paarspurperroode, eindstandige, tuilvormende bloemen.

Hypochoeris. Zie *Biggekruid.*

Hypochonder. Zie *Hypochondrie.*

Hypochondrie, afkomstig van een Grieksch woord, dat de *onderbuikstreek* beteekent, is een zielsziekte, die zich openbaart in een weinig gegronde zorg, dat men ziek is of ziek zal worden. Wie aan deze kwaal lijden, hebben een algemeen gevoel van ongesteldheid, zoeken haar oorzaak op te sporen en vervallen daarbij tot de somberste voorstellingen. Zij mijmeren over hartziekte, tering, syphilis, ruggemergs- en hersenziekten enz. Hoe langer zij daarover peinzen, des te benevelder wordt hun oordeel, des te minder gevoelen zij zich geschikt tot geregelde werkzaamheid. Deze ziekte ontstaat vooral bij mannen tusschen het 20ste en 40ste levensjaar. Dikwijls is de dispositie aangeboren, ook is zij wel eens een gevolg van verzwakking en vaak zijn de hypochondrische waanvoorstellingen slechts een der verschijnsels van een geestesziekte (zie aldaar en bij *dementia paralytica*). Gebrek aan voeding, gemis aan vrije lucht, zittende levenswijs, onmatigheid, verveling en teleurstelling, chronische maag- en darmontsteking, geslachtsziekten en vooral het lezen van populair-geneeskundige

Digitized by Google

werken daarover kunnen de aanleiding tot hypochondrie worden bij daartoe gedisponeerde personen. Ook kan hier als bij hysterie en melancholie de „erfelijke belasting" den doorslag geven.

Hypogaeazuur, $C_{16}H_{30}O_2$, komt als glyceried voor in de olie van *arachis hypogaea* en ontstaat door smelten van stearolzuur met kali. Het vormt kleurlooze, reuklooze kristallen, is onoplosbaar in water, doch oplosbaar in alkohol en aether, smelt bij 33° en kookt bij 236° C.

Hypogynisch. Zie *Bloem*.

Hypopithys *Scop.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ericaceën*. Het onderscheidt zich door een 4- of 5- bladerigen kelk en een 4- of 5-bladerige bloemkroon, welke beide bleek van kleur zijn, door van onder bultige bloembladeren, door dubbel zooveel meeldraden, door een stamper met een hoekigen stempel en door een ovale, 5-hokkige doosvrucht met veel zaden. Het omvat vleezige woekerplanten, die in Europa en Noord-Amerika groeien, met geschubde stengels en opstaande, eindstandige trossen. *H. glabra Dec.* vindt men bijna in geheel Europa, vooral op de wortels van beukenboomen, *H. multiflora Scop.* groeit vooral op de wortels van dennenboomen.

Hypospadie is een aangeboren gebrek der mannelijke pisbuis, waardoor de opening zich niet aan het einde, maar in het midden of zelfs aan den wortel der roede bevindt en de urine doet wegvloeien.

Hypotheek is een soort van pandrecht, dit recht in den uitgebreiden zin des woords genomen. Het is een zakelijk recht, door den schuldenaar of een derde op zijn goed verleend tot zekerheid van de vervulling eener verbintenis. Het pandrecht in het algemeen — en dus ook de hypotheek — geeft aan den schuldeischer, die het bezit, een voorrang boven andere schuldeischers, om de schuld te verhalen op de opbrengst van het goed dat het voorwerp van het recht uitmaakt. Voorts wordt het recht van den schuldeischer door vervreemding van de zaak door den schuldenaar niet verkort. Hypotheek is een pandrecht, dat slechts op onroerende zaken gevestigd kan worden. Het pandrecht kan slechts bestaan in verband met een verbintenis, die er door gewaarborgd wordt; niet als zelfstandig bestaand recht, maar als een accessoir iets, afhankelijk van het bestaan eener verbintenis, waarmede het verbonden blijft en waarmede het te niet gaat. De hypotheek geeft geen recht, om zich den eigendom der zaak toe te eigenen, te naasten, en sluit op zich zelf — zonder bijkomend beding — geen recht van vervreemding in zich: het geeft geen recht van bezit, noch van genot. Hypotheek — ook wel *onderzetting* genoemd — geeft een voorrang op het bezwaarde goed aan den eenen crediteur boven den anderen (droit de préférence), en het recht van den hypothecairen crediteur blijft bestaan, al gaat het bezwaarde goed uit handen van den schuldenaar in andere over (droit de suite). Zij wordt gevestigd op het goed van den schuldenaar of van een derde, die ten behoeve van den schuldenaar zijn goed ter bezwaring afstaat, zonder daarom persoonlijk voor de nakoming der verbintenis, zelfs niet als borg, gehouden te zijn. Uit haren aard is zij ondeelbaar, zoodat zelfs gedeeltelijke voldoening der schuld de hypotheek niet van zelf voor dat deel opheft. Zij wordt slechts verleend op *bepaald* aangewezen goederen en voor een *bepaald* aangewezen som, die door haar gewaarborgd zal worden; eenmaal *verleend*, wordt zij pas *gevestigd* door *inschrijving* in *openbare*, daarvoor bestemde registers. In deze voorschriften zijn de hoofdvereischten voor een goed hypotheekstelsel neergelegd, namelijk de *specialiteit* en de *publiciteit*; een ieder moet ten allen tijde kunnen nagaan of en tot welk bedrag eenig goed met hypotheek is bezwaard. Voor de vestiging en handhaving van een goed georganiseerd grondcrediet is dit van het hoogste belang. Het Fransche recht in den Code Napoléon kende beide beginselen evenzeer, maar handhaafde ze niet consequent door er alleen aan vast te houden voor de conventioneele, de uit contract gesproten hypotheken, terwijl het voor de daarnevens erkende *wettelijke* en *gerechtelijke* hypotheken die vereischten liet varen. De *gerechtelijke* was een gevolg van een vonnis of van een in rechten erkende akte; haar rang hing wel af van de inschrijving, maar zij rustte op alle onroerende goederen van den schuldenaar, ook die hij later verkreeg. De *wettelijke* bestond ten behoeve van getrouwde vrouwen, minderjarigen en onder curateele gestelden, van den Staat, de gemeente en andere openbare instellingen op alle, ook later verkregen goederen in het algemeen, zonder beperking tot een bepaald bedrag — ten deele zelfs zonder inschrijving. Bij ons bestaan geen *gerechtelijke* hypotheken, en *wettelijke* alleen in dezen zin, dat de wet wel sommige personen tot hypotheekstelling verplicht — tot zekerheid voor het voeren van een beheer, zooals bijv. van den voogd —, doch ook deze hypotheken moeten tot een bepaald bedrag worden *verleend* en worden door inschrijving pas *gevestigd*. De *publiciteit* is verzekerd door de inschrijving in bepaalde openbare registers; een ieder kan, ook zonder dat hij een bepaald belang behoeft aan te toonen, inzage of afschrift van de registers nemen of een verklaring eischen, dat er geen hypothecaire inschrijvingen op zekere goederen bestaan. Hypotheek wordt bedongen, toegestaan, *verleend* bij notarieele akte; door inschrijving dier akte wordt zij pas gevestigd. De verplichting om haar te stellen kan voortvloeien uit een titel — een overeenkomst of uiterste wilsbeschikking — of uit de wet, bijv. voor den voogd en den curator, of voor een rekenplichtig ambtenaar. Hij, die aan zijn verplichting om hypotheek te stellen niet voldoet, kan bij vonnis daartoe genoodzaakt worden; het vonnis treedt dan in plaats van de akte. De schuldeischer kan uit kracht der akte of van het vonnis voor de inschrijving der hypotheek zorgen, ook zonder medewerking van den schuldenaar. De inschrijving geschiedt in *registers*. Deze registers der hypotheken zijn te vinden in verschillende hoofdplaatsen en worden beheerd en bewaard door een rijksambtenaar, den *bewaarder der hypotheken*, die tevens belast is met de bewaring en de aanhouding van het *kadaster*. Teneinde de inschrijving te bewerkstelligen, worden door of namens den crediteur aan den bewaarder twee *borderellen van inschrijving* ter hand gesteld, waarin o. a. de schuldenaar en schuldeischer, het bedrag der schuld en de ligging van het goed

Digitized by Google

vermeld zijn. Het eene wordt door den bewaarder terstond teruggegeven met vermelding van den dag der overgave. Het andere borderel blijft bij den bewaarder voor de inschrijving. Zonder inschrijving heeft de hypotheek, al is zij *verleend*, hoegenaamd geen kracht, maar de eens gedane inschrijving doet haar ook stand houden, totdat zij te niet gaat, en geen vernieuwing der inschrijving na zeker tijdsverloop is daarvoor noodig. Het Fransche recht in den Code Napoléon eischte tot de instandhouding vernieuwing der inschrijving om de tien jaar; het voordeel van dit stelsel is, dat de staat der inschrijvingen op de goederen gemakkelijker en nauwkeuriger bij te houden is, zoodat de verklaringen der bewaarders omtrent de bezwaard- of onbezwaardheid van zeker vast goed beter te vertrouwen zijn. Teneinde een zuiveren toestand te verkrijgen bij de vele inschrijvingen, die eigenlijk reeds lang vervallen zijn, omdat de verbintenissen, waarvoor ze destijds genomen werden, reeds lang zijn opgeheven, is bij de wet van 5 Juni 1878 (Stbl. 90) bepaald, dat van af den 1sten Januari 1879 alle bestaande inschrijvingen onderworpen zijn aan een vernieuwde inboeking, voor welke vernieuwing gedurende twee jaren gelegenheid bestond.

De datum van inschrijving, niet die der akte, bepaalt in den regel — behoudens een paar uitzonderingen — den rang der hypotheken onderling; de inschrijving geeft een voorrang niet alleen boven hen, die geen hypotheek hebben, maar ook boven hen, die een latere inschrijving hebben genomen. Daardoor wordt dan bepaald, wie een eerste, een tweede en volgende hypotheek heeft. De schuldeischer kan de gewaarborgde inschuld op de opbrengst van het verbonden goed verhalen boven alle andere, ook latere hypothecaire crediteuren, behalve waar de wet, bij uitzondering, aan een privilegie een hoogeren rang heeft toegekend. Door executie kan de crediteur zijn recht op het goed vervolgen, ook waar het is overgegaan in handen van een derde. De derde bezitter kan de uitwinning voorkomen of stuiten door betaling en treedt dan van rechtswege door *subrogatie* in de rechten van den crediteur.

Het beding, waarbij de hypothecaire crediteur zich het recht voorbehoudt, om, ingeval van wanbetaling of om welke andere reden ook, het goed tot zich in eigendom over te nemen, te *naasten*, is nietig. Overigens mogen partijen ter zake der hypotheek zoodanige bedingen maken, als zij goedvinden, maar slechts aan drie zulke bedingen kent de wet, voor zoover zij mede gepubliceerd zijn, werking toe tegenover derden. De eerste (maar ook alleen deze) crediteur kan bedingen bij het verleenen van de hypotheek — niet later —, dat, bij gebreke der behoorlijke voldoening der hoofdsom of van de betaling der verschuldigde renten, hij *onherroepelijk* zal zijn gemachtigd, om het verbonden perceel in het openbaar te doen verkoopen. Dit beding leidt tot spoediger en gemakkelijker executie, dan de gewone; het brengt besparing van kosten mede en is dus in het belang van alle partijen, omdat het de belegging van gelden op hypotheek, vooral ook op kleine perceelen, bevordert. De schuldenaar verliest daardoor de bevoegdheid tot verkoop niet, evenmin als andere crediteuren daardoor belemmerd worden in hun recht van executie op dat goed; maar toch moet, in geval van executie, de eerste hypothecaire crediteur, die zoodanig beding heeft ingeschreven, gewaarschuwd worden ten einde, desverkiezende, van zijn recht gebruik te kunnen maken. — Een tweede beding, dat ingeschreven ook tegen derden werkt, is het beding, waarbij de schuldenaar beperkt wordt in de bevoegdheid om het verbonden goed te verhuren, hetzij hij het zonder toestemming van den schuldeischer in het geheel niet mag verhuren, of slechts voor enkele bepaalde doeleinden of wijzen, hetzij er beperkende bepalingen gemaakt zijn omtrent den tijd van verhuring of de wijze van betaling der huurpenningen. Dergelijke bedingen zijn nu ook voor den huurder verbindend. — Het derde beding kan wederom slechts door den eersten crediteur bij het verleenen der hypotheek gemaakt worden en bestaat hierin, dat bij vrijwillige verkooping geen zuivering van het perceel van de daarop rustende hypotheken kan gevraagd worden. Bij gebreke van dat beding heeft de kooper van het bezwaarde perceel het recht te vorderen, dat het gekochte perceel worde ontlast van alle hypothecaire vorderingen, voor zoover die den in geld bepaalden koopprijs te boven gaan. — Nog is een zeer gewoon door de wet erkend beding — dat evenwel niet ingeschreven behoeft te worden, — dat in geval van brand de crediteur tot het beloop zijner vordering en renten de assurantiepenningen zal ontvangen, — welk beding ook voor den verzekeraar verbindend is, mits het hem vóór den brand behoorlijk is beteekend.

Is de schuld, waarvoor de hypotheek verleend is, afgelost of is de hypotheek door een andere oorzaak (bijv. zuivering) te niet gegaan, dan moet de inschrijving in de registers van den hypotheekbewaarder worden doorgehaald. Blijft evenwel de doorhaling achterwege, dan is desniettegenstaande de hypotheek te niet gegaan, gelijk omgekeerd, indien een doorhaling ten onrechte is geschied, de hypotheek blijft bestaan. De doorhaling bestaat in een op den kant der inschrijving gestelde, gedagteekende en onderteekende verklaring van den bewaarder, waarin melding wordt gemaakt van de daartoe overgelegde stukken. De doorhaling geschiedt slechts op verzoek van belanghebbenden, in den regel den schuldenaar, en ten zijnen koste, uit kracht eener toestemming, afgegeven door de bevoegde belanghebbenden, of van een vonnis.

Hypotheekbanken. Zie *Banken*, *Crediet* en *Hypotheek*.

Hypotheekbewaarder is een rijksambtenaar, die de hypotheken van zijn arrondissement bewaart en tevens belast is met de bewaring en aanhouding van het kadaster.

Hypothenuse is in den rechthoekigen driehoek de tegenover den rechten hoek gelegen en dus de langste zijde. De overige 2 heeten *rechthoekszijden*. Voor de hypothenuse geldt de eigenschap, dat het kwadraat, beschreven op de hypothenuse, gelijk is aan de som der kwadraten, beschreven op de rechthoekszijden (Stelling van *Pythagoras*).

Hypothese. Zie *Onderstelling*.

Hypoxis *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Hypoxydeeën*. Het onderscheidt zich door een 6-deelige, overblijvende

Digitized by Google

bloemkroon, aan den voet smaller wordende doosvrucht en een 2-kleppigebloemscheede. Het omvat bolgewassen, die aan de Kaap, in Noord- en Zuid-Amerika en in Nieuw-Holland groeien. *H. stellata L.*, aan de Kaap groeiende draagt fraaie, stervormige, witte, maar aan den voet zwarte of donkerbruine, blauwe of grijsgevlekte bloemen en is een schoone sierplant. Alle Hypoxissoorten vereischen des winters een temperatuur van 4 tot 6° C.

Hypsipyle was volgens de Grieksche fabelleer een dochter van *Thoas*, koning van Lemnos. Toen de vrouwen aldaar weigerden offeranden te brengen aan *Aphrodite*, bezocht deze haar met een kwalijkriekenden adem, waarom zij door haar mannen verlaten werden, die zich van Thracische slavinnen voorzagen. Hierdoor verwoed, vermoordden zij alle mannen, en het gelukte alleen aan *Hypsipyle* haar vader te redden door hem naar Chios te brengen. Toen de Argonauten op Lemnos aan land stapten, werden zij met de meeste voorkomendheid bejegend, en *Hypsipyle* schonk aan *Jason* twee zonen, *Euneus* en *Thoas*. Na het vertrek der Aronauten ontdekten de overige vrouwen van Lemnos, dat *Hypsipyle* haar misleid en haar vader aan den dood ontrukt had, zoodat zij haar van het eiland verbanden. Op zee viel zij in handen van zeeroovers en werd aan *Lykurgos*, koning van Nemea, als slavin verkocht. Aan diens zoon *Opheltes* strekte zij tot min. Toen het leger der Zeven Helden naar Thebe trok, ontmoette het *Hypsipyle* in een woud op het grondgebied van *Lykurgos*. Zij legde het kind ter aarde, om de dorstigen te verkwikken, en het werd door een slang gedood. *Hypsipyle* werd wegens dit ongeval in den kerker geworpen, waaruit zij vervolgens door haar zonen bevrijd werd.

Hypsometer is een hoogtemeter, speciaal een voor hoogtemetingen ingerichte metaalbarometer (zie *Barometerwaarnemingen*).

Hypsometrie is hoogtemeting, namelijk de bepaling van de hoogte boven de oppervlakte der zee. Men bezigt daartoe veelal den hypsometer, hypso-thermometer of een zeer gevoeligen thermometer. Men weet, dat deze volgens de schaal van *Celsius* den honderdsten graad in damp van kokend water aanwijst bij de oppervlakte der zee. Dat werktuig zal echter op plaatsen, hooger dan die oppervlakte, in den damp van kokend water een lageren graad aanwijzen, omdat het water aldaar, wegens de geringere luchtdrukking, bij lagere temperatuur kookt. Uit de bij het koken van water waargenomen temperatuur op een bergtop kan men alzoo de hoogte van dezen bepalen, indien men uit tabellen de met dietemperatuur overeenkomende spanning van verzadigden waterdamp of met andere woorden den luchtdruk afleest.

Hypsothermometer, *thermohypsometer*, *barothermometer* of *thermobarometer* is een toestel, in 1724 door *Fahrenheit* uitgevonden, om hoogtemetingen te verrichten. Hij bestaat in hoofdzaak uit een zeer nauwkeurigen thermometer, die echter slechts de temperaturen van ongeveer 80°—101° C aangeeft, maar waarbij iedere graad in 100 deelen is verdeeld, zoodat nog duizendste deelen van een graad met tamelijk groote nauwkeurigheid afgelezen kunnen worden. Bepaalt men nu op een plaats, waarvan men de hoogte wil kennen, met dezen toestel het kookpunt van water in een open vat, dan kent men tevens den tijdens de bepaling van het kookpunt heerschenden luchtdruk, omdat daarvan de kooktemperatuur van het water afhankelijk is. Bij den thermometer bevindt zich een toestel, geschikt om water te koken, en beide samen vormen den hypsothermometer. Uit den luchtdruk kan vervolgens de gezochte hoogte afgeleid worden. (Zie verder *Barometerwaarnemingen*).

Hyptis *Jacq.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een buis-klokvormigen 5-tandigen kelk en door een daaruit oprijzende bloemkroonbuis met een 2-spletige boven- en 3-spletige onderlip. Het omvat specerijachtige kruiden of heesters uit de keerkringslanden van Amerika. Hiertoe behooren *H. capitata Jacq.* met dichte, bijna hoofdjes vormende bloemtuilen, een houtigen stengel en aangenaam riekende bladeren.

Hyrkanië, een aloud gewest van Iran, omvatte de landen tusschen het Elboersgebergte en de Kaspische Zee, alzoo de zuidkust van deze, het hedendaagsche Masenderan, en lag tusschen het voormalige Medië ten zuidwesten en Parthië ten oosten. Behalve de lage kuststreek was het land vrij woest, doch door vele kleine rivieren mild besproeid, zoodat de dalen er veel graan, ooft en wijn opleverden. De bewoners behoorden in den ouden tijd tot de Parthen en waren wegens hun ruwheid berucht. Dit land werd reeds vroeg door de Meden en Perzen onderworpen en deelde als Perzische provincie in de lotgevallen van dit rijk, met uitzondering van een klein tijdperk, waarin het onder de heerschappij van eigen koningen zijn onafhankelijkheid handhaafde en meermalen die der Parthen bedreigde.

Hyrkanus. Zie *Maccabeeën*.

Hyrtl, *Joseph*, een Oostenrijksch ontleedkundige, geboren den 7den of den 10den December 1811 te Eisenstadt in Hongarije, studeerde te Weenen en legde zich vooral toe op anatomie. In 1833 werd hij benoemd tot prosector aan de universiteit. Gedurende 4 jaar bekleedde hij die betrekking en verrijkte het museum met belangrijke praeparaten. Nadat hij inmiddels in 1835 gepromoveerd was, ontving hij in 1837 een aanstelling tot hoogleeraar in de ontleedkunde te Praag, waarna hij in 1845 als zoodanig naar Weenen terugkeerde en twee jaar later lid werd van de Keizerlijke Academie van Wetenschappen. In 1874 ontving hij een eervol emeritaat en vestigde zich te Perchtoldsdorf bij Weenen, waar hij den 17den Juli 1894 overleed. Veel merkwaardigs heeft hij geleverd met betrekking tot de ontleedkunde van het oor, tot de leer der vaten en tot de vergelijkende anatomie, inzonderheid der visschen. Behalve een aantal verhandelingen in verschillende tijdschriften, schreef hij: „Vergleichende anatomische Untersuchungen über das Gehörorgan des Menschen und der Säugethiere" (1845), „Lepidosiren paradoxa" (1845), „Beiträge zur vergleichenden Angiologie" (1850), „Beiträge zur Morphologie der Urogenitalorgane der Fische" (1850), „Das uropoëtische System der Knochenfische" (1852), „Lehrbuch der Anatomie des Menschen" (20ste druk, 1889), „Handbuch der topographischen Anatomie" (2 dln., 7de druk, 1882), „Ueber die accessorischen Kiemen-

Digitized by Google

organe der Clupeaceen" (1856), „Anatomische Mitteilungen über Mormyrus und Gymnarchus" (1856), „Handbuch der praktischen Zergliederungskunst" (1860), „Cryptobranchus Japonicus" (1865), „Die Blutgefässe der menschlichen Nachgeburt" (1870), „Cranium cryptae Metelicensis" (1877), „Das Arabische und Hebräische in der Anatomie" (1879), „Onomatologia anatomica" (1880) en „Die alten deutschen Kunstworte der Anatomie" (1884). Het museum voor vergelijkende ontleedkunde te Weenen, door *Hyrtl* gesticht en beschreven, is wegens de door hem geleverde praeparaten wereldberoemd, evenals zijn mikroskopische injectiepraeparaten. Nog bij zijn leven werd te Weenen een meer dan levensgroot standbeeld voor hem opgericht. (1884).

Hyssopus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lipbloemigen* (*Labiatae*). Het onderscheidt zich door een buisvormigen van boven iets wijderen kelk met 5 driehoekige, bijna even lange tanden, een 2-lippige bloemkroon met een rechte, bijna vlakke, 2-lobbige boven- en een uitgespreide, 3-slippige onderlip, wier middenste slip veel grooter is dan de andere 2 en uit een middenstuk met 2 zijlobben bestaat, 4 ver boven de bloemkroon uitstekende meeldraden en helmhokjes, die tijdens het stuiven in elkander overgaan. Een inlandsche soort is *hyssop* (*H.officinalis L.*), een heesterachtige plant met lancetvormige bladeren en hemelsblauwe, in schijnkransen gerangschikte bloemen. Men vindt haar op oude muren.

Hystaspes, de vader van den Perzischen koning *Darius*, drong, volgens het verhaal, door in onbekende gewesten van Opper-Indië, werd er ingewijd in de wetenschappen der Brahmanen en deelde die bij zijn terugkeer mede aan de Magiërs.

Hysterie is een zielsziekte, een psychose, die zich echter niet alleen op het gebied der psyche afspeelt, maar ook den invloed van de zielsprocessen op verschillende, zuiver lichamelijke functies aan zich onderwerpt. Vandaar, dat psychische processen voor het ontstaan en het verloop der hysterie van groot gewicht zijn. Zelfs kan het begin der ziekte zich aansluiten aan een hevige emotie of zij ontstaat langzamerhand door langdurigen kommer of overspanning, maar dan moeten deze inwerken op een bepaalde dispositie, op een zenuwgestel van zwak weerstandsvermogen, en die dispositie is in zeer veel gevallen geërfd. Het zijn dan ook de door zenuwzieke ouders „erfelijk belasten", die het grootste getal van hystericae leveren, ofschoon ook een oorspronkelijk gezond zenuwgestel bedorven kan worden door een verkeerde opvoeding, waarbij elke luim bevredigd wordt, de wilskracht en het zelfbedwang verslapt of de kinderlijke phantasie overprikkeld en op verkeerde paden wordt gebracht. Meestal treft de hysterie de vrouwen en treedt gewoonlijk op jeugdigen of gemiddelden leeftijd op, maar onjuist is de meening, dat afwijkingen van de geslachtsorganen een directe rol in het ontstaan der hysterie hebben, al komen zij er wel eens bij voor.

Daar het gebied van elke zenuw hysterische verschijnsels kan opleveren, zijn de symptomen der hysterie verwarrend in hun verscheidenheid. Enkele bepaalde verschijnsels komen echter zóó veelvuldig voor, dat zij voor de diagnose van gewicht zijn en door *Charcot* hysterische stigmata werden genoemd, vooral omdat zij niet als zoovele der andere symptomen zich tijdelijk vertoonen, maar voortdurend. Daar wij hier met een psychose te doen hebben, is ook het wezen en het gedrag van den patiënt vaak genoeg karakteristiek en dragen de prikkelbaarheid, de snelle wisseling in stemming, de sterke neiging zichzelf interessant voor te doen, het renommeeren met hun ziekteverschijnsels tot de diagnose bij. De verschijnsels van meer blijvenden aard, de stigmata heerschen vooral in de gevoelssphеer en op het gebied der zintuigen. Tot de eerste reeks behoort de gevoelloosheid tegenover pijn (*analgesie*), die op enkele lichaamsdeelen optreedt, zoodat men er een naald kan doorsteken zonder dat de patiënt pijn aangeeft; bepaald karakteristiek is de *hysterische hemianaesthesie*, waarbij de eene helft van het lichaam, precies tot de middellijn toe, geen prik voelt, de eene neusholte geen reuk, die helft der tong geen smaak heeft, het oor aan dien kant slecht hoort, het oog weinig of niets ziet en ook de spierzin verloren gaat, zoodat de patiënt als hij zijn oogen sluit, den ongevoeligen arm niet bewegen kan. Verandert men passief den stand van den arm, dan blijft hij in dien stand staan (*katalepsie*). Ook afgezien van de hemianaesthesie komen er in de hysterie zintuigstoornissen voor: afname van het gezichtsvermogen, spoedige vermoeidheid bij het zien, verlies van smaak, reuk enz. Tegenover die afstomping van gevoel staat de overgevoeligheid van andere plaatsen (*hyperaesthesie*), soms gelegen midden tusschen ongevoelige deelen in. Vooral kenmerkend is de overgevoeligheid van eenige of alle ruggewervels bij druk en bij vrouwen, van den onderbuik. In de zwaardere vormen van hysterie komt het tot verlammingen en verstijvingen van spieren. De verlammingen (*paralysen*) toonen haar hysterisch karakter door haar plotselinge verschijning en het verdwijnen, vaak onmiddellijk zich aan een hevige emotie aansluitend. Het meest komt voor een onmacht om te loopen, terwijl in bed de patiënten de beenen zeer goed bewegen kunnen, maar ook de verlamming der stembanden met plotselinge stomheid is zeer gewoon. De verstijvingen der spieren (*contracturen*) fixeeren meestal hand en voet in buigstand, de groote gewrichten in strekstand, maar verdwijnen in den slaap. Ook de inwendige organen, vooral de maag- en darmfuncties lijden aan „nerveuze" stoornissen en staan niet zelden op den voorgrond in het ziektebeeld.

Tot de symptomen van meer tijdelijken aard behooren de *hysterische aanvallen*. In zijn lichten vorm is zoo'n aanval een tijdelijk verlies van de heerschappij over het lichaam en zinkt de patiënt met gesloten oogen op zijn stoel; in de zware vormen lijkt de aanval veel op vallende ziekte, maar de stuiptrekkingen zijn niet zóó geheel doelloos als bij deze, want vaak zijn het bepaalde bewegingen, als slaan, zich vastgrijpen, rollen enz. en gaan zij gepaard met tandenknarsen, hik, kreunen of allerlei andere geluiden, wat bij epilepsie niet voorkomt. Ook is er geen geheele bewusteloosheid, maar is de patiënt onder den invloed van waanvoorstellingen, en strijdt hij

Digitized by Google

met woede, schrik of bedreigingen tegen iets. Juist bij deze aanvallen, waarin men nog eenigszins met den patiënt kan praten, is hij zeer gemakkelijk te suggereeren en kan men hem in zijn verbeelding brengen waar of doen doorleven wat men wil. Elke herinnering daaraan is na den aanval voorbij, maar in den volgenden komt die weer te voorschijn, waarom men dan ook van „*double conscience*" spreekt. Ook meer gelocaliseerde kramptoestanden komen bij hysterie voor, bijv. van bepaalde spieren aan hals of nek en van ademhalingsspieren, waardoor hoestkrampen ontstaan of dagen en weken aanhoudenden hik. Ook de „prop in de keel", waaraan de patiënten vaak lijden, berust op kramp in de spieren van het slokdarmhoofd en van den slokdarm.

De behandeling der hysterie moet in de eerste plaats psychisch zijn en er op gericht, de verloren gegane wilskracht en de heerschappij over het lichaam te herstellen, door bijv. bij verlammingen der beenen den patiënt te dwingen tot oefeningen in het loopen, tot spraakoefening bij verlamming der stembanden enz. Electriseeren, massage en koudwaterkuur kunnen hier, evenals bij de contracturen, de kuur ondersteunen. Het moeilijkst is de behandeling van de meer algemeene hysterie, die tot allerlei lichte nerveuze stoornissen en stemmingen aanleiding geeft; algemeene faradisatie en methodische koudwaterkuren zijn ook hier vaak van nut. Fransche psychiaters, de school van *Nancy* vormend, hebben in de behandeling der hysterie de hypnose ingevoerd.

Hysteron proteron. Deze twee Grieksche woorden, die hetzelfde beteekenen wat wij met *achterstevoren* te kennen geven, duiden een taalkundige figuur aan, volgens welke men de natuurlijke orde verbreekt en datgene, wat eigenlijk achteraan moest komen, op den voorgrond plaatst. In de logica is het zooveel als *petitio principii*.

Hysterotomie is de naam van een chirurgische kunstbewerking, waardoor de geheele baarmoeder wordt weggenomen.

Hythe, een stad in het Engelsche graafschap Kent, was vroeger een der Cinque Ports (zie aldaar), doch is thans door een kiezelstrand van de zee gescheiden. Zij bezit een oude kerk, een militaire schietschool, zeebaden en (1901) 5557 inwoners. Oostelijk van Hythe ligt Shorncliffe Camp met een staand leger (5000 man), meer noordelijk vindt men de ruïnen van Saltwood Castle.

I.

I is 9de letter van ons alfabet, alsmede van het Latijnsch, en de 10de van het Grieksch en Hebreeuwsch alfabet, terwijl zij de 3de plaats bekleedt in de rij der klinkers. Zij is bij de Hebreeuwen en Grieken de kleinste der klankteekens, zoodat het spreekwoord: „Daaraan zal geen iota (de Grieksche naam der *i*) ontbreken", niets anders beteekent dan: „Daaraan zal zelfs het geringste niet ontbreken". Daar de *i* in de Westersche talen van een *punt* voorzien is, die door haastige schrijvers dikwijls wordt weggelaten, spreekt men in overdrachtelijken zin van „de punten op de *i*'s zetten", als men wil te kennen geven, dat men iets nauwkeurig zal behandelen. Bij de Grieken en Romeinen was de *i* uitsluitend als klinker bekend, terwijl zij later bij den aanvang der lettergrepen en met een klinker achter zich veelal met een gewijzigden vorm (dien van *j*) als medeklinker gebezigd werd. De *i* gaat gemakkelijk over in *e*, zooals blijkt uit de Gotische woorden *liban* en *gibon*, welke in *leven* en *geven* veranderd zijn. Als cijfer beteekent I bij de Grieken het getal 9 en bij de Romeinen het getal 1. De I vóór het teeken X (tien) wijst aan, dat van het bedrag één moet worden afgetrokken, een of meer I's achter het teeken X geven te kennen, dat er evenzoovele eenheden bijgevoegd moeten worden. Ook staat de I soms tusschen 2 X's, zooals in XIX (19). Als muntteeken op de oude Fransche munten beduidt een I Limoges, op nieuwe Duitsche Hamburg.

Afkortingen:

I. = *Imperator* (keizer).

ib., ibid., ibidem = op dezelfde plaats.

I. C. = *Julius Caesar*.

I. C. N. = *In Christi nomine* (In *Christus'* naam).

id = *Idem* (hetzelfde).

I. D. A. = *Immortalis Dei auspicio* of *auxilio* (= onder bescherming of met behulp van den onsterfelijken God.)

i. e. = *id est* (dat is).

i. f. = *ipse fecit* (hij zelf heeft het gedaan).

I. H. S. = (voor het Grieksche *I. H. Z.*) de drie eerste letters van *Jezus'* naam, vooral veel voorkomende op de profeshuizen der Jezuïeten, met verschillende beteekenissen, zooals *Jesus Hominum Salvator* (*Jezus*, de redder der menschen), *Jesus Hortator Sanctorum* (*Jezus* de vermaner der Heiligen) en *In Hoc Salus* (Hierin is heil).

I. N. D. (C.) = *In nomine Dei (Christi)* (in naam Gods of des Heeren *Christus*).

inf. = *Infra* (beneden, verder in het boek).

I. N. J. = *In nomine Jesu* (= in *Jezus'* naam).

I. N. R. I. = *Jesus Nazaraeus Rex Judaeorum* (= Jezus uit Nazareth, de koning der Joden) of volgens de Carbonari *Iustum necare*

Digitized by Google

reges Italiae (het is rechtvaardig de koningen van Italië te dooden).

I. N. S. T. = *In nomine Sanctae Trinitatis* (in naam der H. Drieëenheid.)

I. O. O. F. = *Independent order of Odd Fellows.*

i. p. i. = *in partibus infidelium* (= zie aldaar).

i. q. = *id quod* (dat wat), *i. q. e. d.* = id quod erat demonstrandum (wat te bewijzen was).

I. R. = *Imperator Rex* (keizer en koning).

it. = *Item* (eveneens).

I. U. D. = *Juris Utriusque doctor* (doctor in de beide rechten).

Ia. is de afkorting voor den staat Iowa (Zie aldaar).

Iacini, *Stefano*, een Italiaansch staathuishoudkundige, geboren in 1827 te Casalbuttano in de provincie Milaan, behoorde tot een aanzienlijk en bemiddeld geslacht, studeerde aan onderscheiden binnen- en buitenlandsche universiteiten in de rechten en de staathuishoudkunde, plaatste een aantal opstellen in tijdschriften en behaalde in 1851 den prijs voor het beste werk over de gesteldheid van den grondeigendom en van de landbouwende bevolking in Lombardije, uitgeloofd door het Genootschap ter bevordering van Kunsten en wetenschappen te Milaan. In dit geschrift lag niet alleen een staathuishoudkundige, maar ook een staatkundige bedoeling. Het was gericht tegen het streven, waarvan men terecht of ten onrechte de Oostenrijkers beschuldigde, om de huurboeren tegen de groote grondeigenaars op te hitsen. Toen eenige jaren later aartshertog *M*[illegible]*miliaan* de inwoners van Lombardije en [illegible]*m.*) en telt door welwillendheid en velerlei hervorm[illegible] hoogeschool, de Oostenrijksche heerschappij poo[illegible]oenspinnerijen. nen, werd ook *Iacini* aan het Hof [illegible] den 6den Augusneur-generaal ontboden en belas[illegible] verwoest. zoek naar de oorzaken van de[illegible] te Saragossa in 1725 kwijning in Valtellino. In zij[illegible] Hofboekdrukker, den tellino" van het jaar 1858 no[illegible]racht in Spanje de boekrijksch bestuur de eenige o[illegible]en ongekende volkomen- en baarde daardoor gro[illegible]uitgaven van den Bijbel, Europa. Zijn werk werd [illegible]Missaal, van de „Geschiehet Engelsch vertaald. Om[illegible]n *Mariana* (2 dln., 1780) vervaardigde *Iacini*, op ge[illegible](4 dln., 1780) en van een een memorie van den st[illegible]atus (1772) door den infant Lombardije en Venetië.

ding van den oorlog er[illegible]an Edessa in de 5de eeuw, ofcongres aan keizer *No*[illegible] Nestoriaansche ketterij, werd mogendheden zou wor[illegible]cilie te Tyrus rechtzinnig bezich op een uitsteken[illegible] echter door de synode te Epheen werd in 1860 mi[illegible]deeld en in den kerker geworin het Kabinet *Cav*[illegible] te Chalcedon herstelde hem in legde hij de portefe[illegible]digheid, doch reeds in 453 werd ze nogmaals in 18[illegible]erus *Mopsuestenus* en *Theodorus* en bleef ze beho[illegible]last van den bisschop van Caesarea van het ministeri[illegible]etter veroordeeld, zoodat hierdoor laatste aftrad in[illegible] in de Kerk ontstond. gedaan voor de bij de Ouden de naam voor de bijna legraafdienst, a[illegible] bergen ingesloten, door den Cyrus wegen. Inzond[illegible]roeide, zeer vruchtbare vlakte van den het plan tot [illegible]en isthmus, die in het N. door den met kracht [illegible] in het W. door Kolchis, in het Z. door

Iamblia[illegible] in het O. door Albanië begrensd werd, uit Chalc[illegible]sedert de 11de eeuw den naam Georgië *Porphyri*[illegible]aar) draagt. De inwoners, van niet-Arische het jaar [illegible], dreven voornamelijk landbouw en waren zijn tijd Romeinschen tijd in vier kasten verdeeld: leer volstrekt niet op die van *Plato* gelijkt, maar een mengsel bevat van Oostersche voorstellingen en van de gevoelens van eenige Helleensche scholen, inzonderheid van die van *Pythagoras*. Hij huldigde het bijgeloof van zijn tijd en was zeer afkeerig van het Christendom. Het eenige, wat van zijn talrijke geschriften bewaard bleef, behoort tot een groot werk, dat uit 10 boeken bestaat en over de wijsbegeerte van *Pythagoras* handelt. Wij bezitten daarvan nog 5 boeken. Het 5de van deze behelst een uitvoerige levensbeschrijving van *Pythagoras*, het 2de een inleiding tot de Platonische wijsbegeerte, het 3de fragmenten van oude Pythagoristen, inzonderheid van *Phylolaus* en *Architas*. De 5 boeken zijn door verschillende letterkundigen en op verschillende tijden in het licht gegeven. Ook wordt aan *Iamblichus* nog toegekend een den Egyptischen priester *Abammon* in den mond gelegd antwoord op een brief van *Porphyrius* aan zijn leerling *Anebon*, waarin twijfelingen omtrent de Egyptische godenleer en omtrent den eeredienst wederlegd worden.

Iapetos, in de Grieksche fabelleer de zoon van *Uranos* en *Gaea*, een der Titanen, een broeder van *Okeanus*, huwde met een dochter van laatstgenoemde, *Asia* genaamd, welke hem [illegible] *Atlas*, *Prometheus*, *Epimet*[illegible]ouw en veeteelt. Ook schonk. Als vader van [illegible]en en vormde de kunstvader der Helle[illegible] van metalen een belangrijken den naam va[illegible]verheid. De Iberiërs hadden een eigen **Ias**[illegible]carift en wel 2 hoofdsoorten. Tot de meest beschaafden onder hen behoorden de Turdetaners, die historische aanteekeningen, oude liederen en geschreven wetten bezaten. Ook de Turdulers, in gedeelten van Andalusië en Lusitanië gevestigd, stonden op een vrij hoogen trap van ontwikkeling. De krijgshaftigste stam was die der Cantabriërs in het noordelijk gedeelte van Oud-Castillië; zij hebben zich beroemd gemaakt in den oorlog tegen de Romeinen (24—18 v. Chr.). De voorvaderen der hedendaagsche Basken zijn de Vasconen, Vardulers en Caristiërs. Uit een vermenging van de Iberiërs met de Kelten ontstonden de Keltibériërs. Uit den bloeitijd der Iberische volken zijn onderscheiden munten overgebleven, beschreven door *Heisz* in zijn „Description générale des monnaies antiques de l'Espagne" (1870) en *Delgado* in „Nuevo metodo de classificacion de las medallas autonomas de España" (1871—1879).

Iberiërs. Zie *Iberië*.

Iberis *L. (Scheefbloem)* is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Crucifeeren*. De bloemkroon is wit, de bloeiwijze een tros, de bladeren zijn langwerpig wigvormig, de hauwtjes rond en aan den top iets ingesneden. Op zandig bouwland vindt men in het Z. van ons land *I. amara*, terwijl *I. umbellata*, met een meer schermvormigen tros een welbekende sierplant is.

Iberisch bergland noemt men het noordoostelijke en oostelijke randgebergte van het centrale tafelland van Spanje. Het loopt, in tegenstelling met de andere bergstelsels van het schiereiland in de richting N.W.—Z.O. en gaat naar het Z. en Z.O. over in het bergland, dat den benedenloop van den Ebro in het Z. insluit en als Iberisch bronnenland wordt aangeduid. Het noordelijkste gedeelte wordt gevormd door de uit kalk bestaande, lage, maar op een hoog plateau gelegen rustende Sierra

Digitized by Google

hem niet kende, vroeg naar zijn geslacht, antwoordde hij stoutmoedig, dat hij de zoon van *Aison* was, liet zich het huis van zijn vader aanwijzen en vierde er met een aantal bloedverwanten gedurende 5 dagen het feest des wederziens. Daarna begaven zij zich naar *Pelias* en verlangden, dat hij afstand zou doen van het rijk, waarop deze antwoordde, dat hij hiertoe bereid was, zoodra *Iason* het Gulden Vlies naar Thessalië had teruggebracht. Op den tocht daarheen (zie *Argonauten*) schonk *Hypsipyle* op Lemnos hem 2 zonen. Door *Medeia* geholpen, bereikte hij het doel van zijn tocht en keerde met haar, als gemalin, na lange omzwervingen in zijn vaderland terug. Hier nam hij wraak over het vermoorden zijner ouders en van zijn broeder, door *Pelias* te dooden. Toch gelukte het hem niet den troon van Jolkos te beklimmen. Hij moest dien afstaan aan *Akastus*, den zoon van *Pelias*, en met zijn echtgenoote de wijk nemen naar Korinthe. Hier leefden zij gedurende 10 jaren zeer gelukkig, totdat *Iason*, verliefd op *Glauke*, volgens anderen op *Kreusa*, de dochter van *Kreon*, koning van Korinthe, met deze in het huwelijk trad en *Medeia* met haar kinderen verstiet. *Medeia* nam [illegible] wraak op haar mededinnares, en moeilijkst [illegible] ervoor wilde straffen, vluchtte [illegible] draken getrokken, naar [illegible]at zij vooraf *Mer-* [illegible]r en *Iason*, [illegible]eon zich

worden. Iedere verandering in de mengverhoudingen veroorzaakt ziekten. De taak van den geneesheer is het die verhoudingen te leeren kennen en met goed gekozen chemische geneesmiddelen de abnormale vermengingen door verwijdering van het overvloedige of toevoeging van het ontbrekende te herstellen. De voornaamste vertegenwoordigers van dit stelsel waren *L. Thurneyssen*, *Turquet de Mayerne*, *Libarius*, *F. de la Boë*, *Tachenius* en met name *van Helmont* (zie aldaar).

Iatromathematici noemde men vroeger zoodanige geneesheeren, die, behalve hun vak, ook de wiskunde en vooral de astronomie en de astrologie beoefenden en deze laatste wetenschappen, hetzij uit bijgeloof, hetzij om zich meer aanzien te verschaffen, met de geneeskunde verbonden. In lateren tijd werden met dezen naam of met dien van *Iatromechanici* zij aangeduid, die uitgingen van de stelling, dat de verrichtingen van het gezonde en zieke lichaam hoofdzakelijk afhankelijk zijn van natuurkundige wetten. Voor hen was de ontdekking van den bloedsomloop door *Harvey* een zegepraal. Reeds *Santorio Santori* († 1636) deed onderzoek naar de physische wetten in 's menschen lichaam, en later verklaarde *Borelli* († 1679) in zijn werk „De motu animalium" de verschijnselen van het levend organisme door de wetten der statica en der hydraulica, zoodat hij het lichaam bij een eenvoudig werktuig vergeleek. Hij vond de meeste aanhangers [illegible]talië, en tot hen behoorden *Bellini* († 1704) [illegible]livi († 1707); verder waren er ook in [illegible] (*James Keill*, *Jurin* en *George Cheyne*), [illegible] Duitschland. Intusschen was de na- die dagen nog te weinig ontwik- chten grondslag voor de genees- n. In onzen tijd is zij daarvoor ouwens geen wetenschappelijk nen, dat vele belangrijke ver- munten beduidt een I [illegible]nselen in gezonde en zieke Hamburg. [illegible] en scheikundige werkin- *Afkortingen:* [illegible]inden. Men zou aan die

I.

I is 9de letter van ons alfabet, alsmede van het Latijnsch, en de 10de van het Grieksch en Hebreeuwsch alfabet, terwijl zij de 8ste plaats bekleedt in de rij der klinkers. Zij is bij de Hebreeuwen en Grieken de kleinste der klanknteekens, zoodat het spreekwoord: „Daaraan zal geen iota (de Grieksche naam der *i*) ontbreken", niets anders beteekent dan: „Daaraan zal zelfs het geringste niet ontbreken". Daar de *i* in de Westersche talen van een *punt* voorzien is, die door haastige schrijvers dikwijls wordt weggelaten, spreekt men in overdrachtelijken zin van „de punten op de *i's* zetten", als men wil te kennen geven, dat men iets nauwkeurig zal behandelen. Bij de Grieken en Romeinen was de *i* uitsluitend als klinker bekend, terwijl zij later bij den aanvang der lettergrepen en met een klinker achter zich veelal met een gewijzigden vorm (dien van *j*) als medeklinker gebezigd werd. De *i* gaat gemakkelijk over in *e*, zooals blijkt uit de Gotische woorden *liban* en *gibon*, welke in *leven* en *geven* veranderd zijn. Als cijfer beteekent I bij de Grieken het getal 9 en bij de Romeinen het getal 1. De I vóór het teeken X (tien) wijst aan, dat van het bedrag één moet worden afgetrokken, een of meer I's achter het teeken X geven te kennen, dat er evenzoovele eenheden bijgevoegd moeten worden. Ook staat de I soms tusschen 2 X's, zooals in XIX (19). Als muntteeken op de oude Fransche munten beduidt een I [illegible]nselen in gezonde en zieke Hamburg. [illegible] en scheikundige werkin- *Afkortingen:* [illegible]inden. Men zou aan die

I. = *Imperator* (kei[illegible]kunde den naam kunnen
ib., **ibid.**, **ibidem** [illegible]mathematische, doch men
I. C. = *Julius Caes*[illegible]oog, dat zij evenzeer de
I. C. N. = *In Chris*[illegible]spast en dat zij ook de naam). [illegible]kundige wetenschap aan
id = *Idem* (hetzelfde).
I. D. A. = *Immortalis hf*, een pianofabrikant, (= onder bescherming of [illegible]r 1766, richtte in 1794 onsterfelijken God.) [illegible]gelfabriek op, waarin
i. e. = *id est* (dat is). [illegible]d *Rudolf* († 26 April
i. f. = *ipse fecit* (hij zelf [illegible]e zoon *Richard* (†
I. H. S. = (voor het Gr[illegible]s traden. De laat- de drie eerste letters van *Je*[illegible]orgels voor eigen veel voorkomende op de profesh[illegible]e zoon van eerst- ten, met verschillende beteekenis[illegible]der pianofabriek, *Hominum Salvator* (*Jezus*, de r[illegible]oornaamste van schen), *Jesus Hortator Sanctor*[illegible]laatsen te Bar- vermaner der Heiligen) en *In Hoc* derde zoon van is heil). [illegible]848), *Gustav*,
I. N. D. (C.) = *In nomine I*[illegible]nds *Rudolf's* (in naam Gods of des Heeren *Christ*[illegible]abriek door
inf. = *Infra* (beneden, verder in [illegible]r en *Hans*
I. N. J. = *In nomine Jesu* (= in *Jezus*[illegible]n voort-
I. N. R. I. = *Jezus Nazaraeus Rex orum* (= Jezus uit Nazareth, de koni[illegible]idsjitie- Joden) of volgens de Carbonari *Justum*

Digitized by Google

sche secte der Mohammedanen, aldus genoemd naar *Abdallah ibn Ibadh*, die onder den laatsten Omajadischen khalif, *Merwan, II* leefde. De Charidsjieten in Oman, Zanzibar en het Msabland behooren tot de secte der Ibadhieten.

Ibagué, de hoofdstad van het departement Tolima der republiek Columbia, dicht bij den Rio Combeima, ligt aan den weg naar den Quindiupas, 1230 m. hoog, en telt 12000 inwoners, die een levendigen handel in vee, cacao, suiker en koffie drijven. Men vindt er een hoogeschool, zwavel-, zilver- en kwikzilvergroeven. In 1550 gesticht, werd Ibagué in 1854 de hoofdstad der republiek.

Ibanez, *Carlos*, markies *Mulhacén*, een Spaansch geodeet, in 1825 te Barcelona geboren, bezocht de genie-academie te Gualadajara en kwam daarna in dienst bij het corps ingenieurs. Sedert 1852 leidde hij de geodetische werkzaamheden in Spanje en stond aan het hoofd van het geodetisch-statistisch instituut te Madrid. In 1879 volbracht hij met *Perrier* de beroemde verlenging van de groote Fransche graadmeting tot Algiers. Hij werd in 1886 voorzitter der internationale graadmeting, nadat hij in 1872 reeds president der internationale maat- en muntcommissie geworden was. Hij overleed te Nizza den 29sten Januari 1891. Behalve tijdschriftartikelen gaf hij een „Tableau géographique et statistique de l'Espagne" (1888).

Ibarra of *Imbabura*, de hoofdstad van de provincie Imbabura in de Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador, ligt 100 km. ten N.O. van Quito, ten N. van den vulkaan Ibarra (4582 m.) en telt 10000 inwoners. Men vindt er een hoogeschool, landbouw, veeteelt, wol- en katoenspinnerijen. Ibarra werd in 1606 gesticht en den 6den Augustus 1868 door een aardbeving verwoest.

Ibarra *Joaquim*, geboren te Saragossa in 1725 en overleden te Madrid als Hofboekdrukker, den 23sten November 1785, bracht in Spanje de boekdrukkunst tot een te voren ongekende volkomenheid. Hij leverde prachtuitgaven van den Bijbel, van het Mogaribische Missaal, van de „Geschiedenis van Spanje" van *Mariana* (2 dln., 1780) van „Don Quichote"(4 dln., 1780) en van een vertaling van *Sallustius* (1772) door den infant don *Gabriël*.

Ibas, bisschop van Edessa in de 5de eeuw, ofschoon verdacht van Nestoriaansche ketterij, werd in 448 op een concilie te Tyrus rechtzinnig bevonden. Hij werd echter door de synode te Ephesus in 449 veroordeeld en in den kerker geworpen. Het concilie te Chalcedon herstelde hem in 451 in zijn waardigheid, doch reeds in 453 werd hij met *Theodorus Mopsuestenus* en *Theodorus van Cyrus* op last van den bisschop van Caesarea opnieuw als ketter veroordeeld, zoodat hierdoor een scheuring in de Kerk ontstond.

Iberië is bij de Ouden de naam voor de bijna geheel door bergen ingesloten, door den Cyrus (Koer) besproeide, zeer vruchtbare vlakte van den Kaukasischen isthmus, die in het N. door den Kaukasus, in het W. door Kolchis, in het Z. door Armenië, in het O. door Albanië begrensd werd, en die sedert de 11de eeuw den naam Georgië (zie aldaar) draagt. De inwoners, van niet-Arische afkomst, dreven voornamelijk landbouw en waren in den Romeinschen tijd in vier kasten verdeeld: edelen, priesters, vrijen en lijfeigenen. Bekend werd hun land door een veldtocht van *Pompejus* in 65 v. Chr. Van *Trajanus* tot den dood van *Julianus* (363) stond het land onder Romeinsche heerschappij, daarna werd het door den Perzischen koning *Sapor II* in bezit genomen. Onder erkenning der Perzische opperhoogheid behield Iberië zijn nationale vorsten, die in de 5de eeuw de nieuwe hoofdstad Tbilisi (thans Tiflis) bouwden.

Iberiërs, het land, dat door den Iberus (Ebro) besproeid wordt, werd bewoond door de Iberiërs. Zij strekten zich uit over geheel Spanje en Lusitanië, ja, zelfs over het zuiden van Gallië (Aquitanië) en de noordwestelijke kusten en eilanden van de Middellandsche Zee tot aan den benedenloop der Rhône toe. Zij vormden eenzelfden volksstam, die in vele afdeelingen was gesplitst, en de hedendaagsche Basken zijn daarvan afkomstig. Uit de nasporingen van *W. von Humboldt* en later uit die van *Kiepert* is gebleken, dat men de tot ons gekomene Iberische namen van plaatsen en personen doorgaans zeer goed uit het Baskisch verklaren kan. Op het Pyreneesche Schiereiland, door de Ouden ook *Iberia* genoemd, bestonden onderscheiden staten van Iberiërs, zoowel met een monarchalen als met een republikeinschen regeeringsvorm. Bij velen van deze bloeiden landbouw en veeteelt. Ook werden mijnen ontgonnen en vormde de kunstmatige bewerking van metalen een belangrijken tak van nijverheid. De Iberiërs hadden een eigen letterschrift en wel 2 hoofdsoorten. Tot de meest beschaafden onder hen behoorden de Turdetaners, die historische aanteekeningen, oude liederen en geschreven wetten bezaten. Ook de Turdulers, in gedeelten van Andalusië en Lusitanië gevestigd, stonden op een vrij hoogen trap van ontwikkeling. De krijgshaftigste stam was die der Cantabriërs in het noordelijk gedeelte van Oud-Castillië; zij hebben zich beroemd gemaakt in den oorlog tegen de Romeinen (24—18 v. Chr.). De voorvaderen der hedendaagsche Basken zijn de Vasconen, Vardulers en Caristiërs. Uit een vermenging van de Iberiërs met de Kelten ontstonden de Keltibériërs. Uit den bloeitijd der Iberische volken zijn onderscheiden munten overgebleven, beschreven door *Heisz* in zijn „Description générale des monnaies antiques de l'Espagne"(1870) en *Delgado* in „Nuevo metodo de classificacion de las medallas autonomas de España"(1871—1879).

Iberiërs. Zie *Iberië*.

Iberis *L. (Scheefbloem)* is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Crucifeeren*. De bloemkroon is wit, de bloeiwijze een tros, de bladeren zijn langwerpig wigvormig, de hauwtjes rond en aan den top iets ingesneden. Op zandig bouwland vindt men in het Z. van ons land *I. amara*, terwijl *I. umbellata*, met een meer schermvormigen tros een welbekende sierplant is.

Iberisch bergland noemt men het noordoostelijke en oostelijke randgebergte van het centrale tafelland van Spanje. Het loopt, in tegenstelling met de andere bergstelsels van het schiereiland in de richting N.W.—Z.O. en gaat naar het Z. en Z.O. over in het bergland, dat den benedenloop van den Ebro in het Z. insluit en als Iberisch bronnenland wordt aangeduid. Het noordelijkste gedeelte wordt gevormd door de uit kalk bestaande, lage, maar op een hoog plateau gelegen rustende Sierra

Digitized by Google

de Bureba in de provincie Burgos. Ten Z. daarvan verheffen zich de uit Jurakalk en Silurische gesteenten samengestelde Sierras de Oca en de la Demanda (2305 m.). Zij vormen het begin van den bergmuur, die de hoogvlakte van Castilië van den Ebro scheidt, maar door rivierdalen en depressies in afzonderlijke deelen verdeeld schijnt. De voornaamste deelen ervan zijn: de Sierra de Urbion (2252 m.), de Sierra Cebollera (2176 m.) en de hoogste verheffing van het stelsel de Sierra de Moncayo (2349 m.). De kern van deze keten bestaat uit silurische grauwakke, aan de hellingen bedekt door Jurakalk. Aan gene zijde van den Jalon begint de uit Jurakalk bestaande Paramera van Molina. Daaraan sluiten zich zuidwaarts aan de Sierra de Albarracin en de Sierra de Cuenca, die zich tusschen het Nieuw-Castiliaansch tafelland en het Z. deel van het Ebrobekken uitstrekken. De kern van dit bergland is de uit Jurakalk gevormde Muela de San Juan. Het dal van den Guadalaviar en het bekken van Teruel scheiden het bergland van Albarracin van het Noord-Valenciaansche terras. Dit bergland wordt naar het Ebrobekken toe trapsgewijze lager, terwijl het naar de kust langzaam afhelt. Daarop verheffen zich bergketenen, die in de Peñagolosa een hoogte van 1813, in de Sierra de Gudar 1770 m. bereiken. Het Zuidelijkste deel van het stelsel bestaat uit geïsoleerde bergketenen, die ten deele tot de kust loopen en en als steile kapen eindigen. De hoogste toppen zijn de Moncabrer (1386 m.) en El Carche (1371 m.).

Iberisch bronnenland is de naam, dien men aan het zuidelijk gedeelte van het Iberisch gebergte (zie aldaar) geeft, wegens de vele rivieren, welke er ontspringen.

Iberische Zee is het westelijk deel der Middellandsche Zee van de Balearen tot de Straat van Gibraltar.

Iberisch Schiereiland. Zie *Spanje*.

Ibidem (Latijn, meestal afgekort tot *ib.* of *ibid.*) beteekent op dezelfde plaats; speciaal bij citaten, in hetzelfde werk, op dezelfde bladzijde.

Ibis (*Ibis O.*) is de naam van een vogelgeslacht uit de orde der *Steltloopers* of *Waadvogels* (*Grallatores*) en uit de familie der *Reigers* (*Ardeiae*). Het onderscheidt zich door een ronden, ofschoon naar het uiteinde meer hoogen dan breeden, sterk naar beneden gekromden snavel met twee groeven, die van den neuswortel tot aan de snavelpunt voortloopen. Het omvat een aantal moerasvogels uit de warme gewesten van Azië, Afrika en Amerika. De meestberoemde soort is de *heilige ibis* (*I religiosa Savigny*), die in Egypte den naam draagt van Aboe-Hannes (Vader Johannes). Men verpleegde deze vogels in den tempel met een aan aanbidding grenzenden eerbied en balsemde ze na den dood, volgens sommigen omdat deze vogel de slangen verdelgde, volgens anderen omdat zijn vederen op de schijngestalten van de maan geleken, en volgens nog anderen, omdat zijn komst het wassen van den Nijl aankondigde. Hij is wit met uitzondering van zijn kalen kop, zijn hals, den top van zijn staart, de pooten en den snavel, welke een zwarte kleur hebben. De vleugeltoppen en de staart zijn versierd met lange, zwarte dekveeren met een paarsen weerschijn. Hij is ruim 40 cm. hoog en over geheel Afrika verspreid. De *roode ibis* (*I. rubra Vieill.*), uit de keerkringsgewesten van Zuid-Amerika, is gekroond door fraaie, roode vederen met zwarte vleugeltoppen. Zijn jongen, aanvankelijk met een lichtbruin dons bedekt, worden allengs aschgrauw en eerst in het 2de jaar vertoont zich het rood, dat langzamerhand vuriger wordt. Deze soort verhuist niet, maar leeft in troepen in moerassige streken en aan de monden van rivieren. Men kan ze gemakkelijk tam maken. De *groene ibis* (*I. falcinellus igneus Bechst*) is ruim een halven meter lang. Zijn onderlijf is bruinachtig, zijn vleugels, rug en zijn staart zijn groen met metaalglans. De snavel is groenachtig-grijs en de pooten hebben dezelfde kleur. Deze vogel bewoont in den zomer de kusten van de Kaspische en Zwarte Zee, waar hij in het riet nesten bouwt en broedt, en trekt in Augustus met zijn jongen naar Egypte. Hij voedt zich met insekten en wormen, trekt van het eene moeras naar het andere, waadt gaarne door het slik, maar zwemt zelden en vliegt langzaam met achterwaarts gestrekte pooten en voorwaarts gerekten hals. De van riet vervaardigde nesten zijn dikwijls dicht op elkander geplaatst, en elk van deze bevat 3 donkerblauwgroene eieren. Zijn vleesch is eetbaar, doch de jager krijgt hem niet gemakkelijk onder het schot. Tot de Amerikaansche soorten behooren *I. albicollis Marcg.* met een schitterend witten kop en hals en voor het overige aschgrauw met een weerschijn, *I. plumbea Temm.* met een loodkleurigen hals, een onderlijf van dezelfde kleur, een zwarten snavel en oranjegele pooten, en *I. cayennensis Cuv.* met zwarte vleugels met purpergroenen weerschijn, een donkergroenen kop en grasgroene pooten.

Ibiza, het *Ebusus* der Ouden en het grootste eiland der Pityusen, in de Middellandsche Zee gelegen, telt met Formentera op 610 v. km. 24273 inwoners. De hoogten zijn er meestal met boomen en struiken begroeid; er ontspringen vele kleine beken, en de voornaamste rijkdom der inwoners is gelegen in hun zoutmoerassen. Het klimaat is er zacht en gezond en er worden graan, haver, olie, vijgen, sinaasappelen gekweekt, ook zout en visch uitgevoerd. De gelijknamige hoofdstad, de zetel van een bisschop, ligt aan de zuidoostzijde, aan de fraaie Baai van Ibiza; men heeft er een citadel met hechte muren, een hoofdkerk en 3 andere kerken, onderscheiden kazernes en 5545 inwoners.

Ibn is een Arabisch woord, dat zoon beteekent.

Ibnal Athir, *Izz al-din Ali ibn Mohammed al Dejazari*, een Arabisch geschiedschrijver, geboren te Dsjesiret Ibn Omar in Mesopotamië in 1160 na Chr., vestigde zich later te Mosoel, waar hij in 1230 overleed. Hij is de vervaardiger van drie belangrijke geschiedwerken. Een van deze is onder den titel „Ibn-el-Athiri chronicon quod perfectissimum inscribitur" door *Tornberg* in 1858—1871 in 14 deelen te Leiden in het licht gegeven. Andere werken zijn: „Usd al-ghaba" (5 dln., 1286 der Hedsjra) en het woordenboek „Kitab-al-Moerassa."

Ibn Arabsjah, *Ahmed ibn Mohammed*, een Arabisch schrijver, geboren te Damascus in 1388, werd na de verovering van Syrië door *Timoer* gevankelijk naar Samarkand gevoerd, waar hij de Mohammedaansche wetenschappen bestudeerde en zijn taalkennis met het Turksch en Perzisch

Digitized by Google

verrijkte. Groote reizen brachten hem naar Mongolië en Astrakan; over den Krim reisde hij naar Adrianopel, waar hij door den sultan tot vertaler van Arabische werken in het Turksch en Perzisch aangesteld werd. Zijn meest bekend werk is de geschiedenis van *Timoer*, uitgegeven door *Golius* (Leiden, 1636) en te Calcutta (2de druk, 1828), in het Latijn door *Manger* (Leeuwarden 1767—1772) vertaald. Een ander, door *Freytag* uitgegeven werk, getiteld „Fructus imperatorum et jocatis ingeniosorum" (2 dln., 1832—1852) behandelt ethische vraagstukken.

Ibn Batoeta, *Abû Abdallah Mohammed*, een vermaard Arabisch reiziger, geboren den 24sten Februari 1304 te Tanger in Marokko, werd opperrechter te Delhi, ging als gezant van den Groot-Mogol naar China, reisde in Rusland, Perzië, den Indischen Archipel en het binnenland van Afrika, waar hij zijn tocht tot Timboektoe uitstrekte, en keerde na een afwezigheid van 30 jaar naar zijn vaderland terug, waar hij een belangrijke reisbeschrijving vervaardigde, uitgegeven door *Defrémery* en *Sanguinetti* in 1853—1858 in 4 deelen. Hij overleed te Fez in 1377.

Ibn Chaldoen, *Wali al-dîn Abû Zeid Abd al-ahman al-Hadhrami*, een uitstekend Arabisch geschiedschrijver, geboren te Tunis in 1332 na Chr., genoot een voortreffelijke opvoeding en trad in dienst bij den sultan van Fez. In 1362 was hij bij den sultan van Granada, voor wien hij vredesonderhandelingen voerde met don *Pedro* van Castilië. Twee jaar later nam hij deel aan de staatkundige woelingen in Noord-Afrika en werd gevangen genomen. In 1382 deed hij een pelgrimstocht naar Mekka, doch bleef onderweg drie jaar in Egypte, werd aldaar hoogleeraar en later opperkadi der Malakieten. Na zijn pelgrimstocht leefde hij in Egypte en Syrië en kwam daar in het leger van *Timoer*. Hij overleed te Kaïro in 1406. Zijn belangrijkst werk is een geschiedenis van het eerste ontstaan der volkeren, inzonderheid van de Arabieren en Berbers. Hoogst merkwaardig is vooral zijn inleiding, en deze is bij herhaling uitgegeven met een vertaling van *Gucking de Slane* (Parijs, 1862 en Beiroet, 1882), alsook het geheele geschiedwerk met een vertaling van laatstgenoemden (Parijs en Algiers, 1847—1851, en Algiers, 4 dln., 1852—1856).

Ibn Challikan, *Sjams al-dîn Aboe l' Abbas Ahmed*, een Arabisch geschiedschrijver, werd geboren in 1211 te Arbela, bekleedde aanzienlijke rechterlijke betrekkingen te Kaïro en te Damascus en overleed in 1282. Van zijn geschriften is het biografisch woordenboek „Sterfjaren van de meest beroemde personen en geschiedenis der zonen van dezen tijd" een belangrijke bron voor de Arabische literatuurgeschiedenis van de 2de—7de eeuw der Hedsjrah. Het werd herhaaldelijk uitgegeven o. a. door *Wüstenfeld* (Göttingen, 1840—1865) en *Mac Guckin de Slane* (Parijs, 1838—1842), tevens door den laatste vertaald (Parijs 1842 vv.).

Ibn Doreid, *Aboe Bekr Mohammed ibn al-Hassan*, een Arabisch dichter, werd geboren te Basra in 837 en overleed in 934, schreef, behalve vele andere dichterlijke werken: „All Maksûra", uitgegeven in 1828 door *Boysen*, alsmede een „Genealogisch etymologisch handboek", uitgegeven door *Wüstenfeld* te Göttingen in 1853—1854 in 2 deelen. Van zijn gedicht „All Maksûra" werd een Nederlandsche vertaling geleverd door *Bilderdijk* (1798).

Ibn Esra (eigenlijk *Abraham ben Meïr ibn Esra*), een Joodsch schrijver, omstreeks 1092 te Toledo geboren, verliet vroeg zijn vaderland, bezocht Italië, Egypte, Frankrijk, Engeland en wijdde zich aan zijn exegetische, grammaticale, dichterlijke, mathematische, astronomische en philosofische studiën, totdat hij in 1167 overleed. Zijn Bijbelcommentaren zijn in de zoogenaamde rabbijnsche Bijbels afzonderlijk uitgegeven, van verschillende commentaren bestaat zelfs een dubbele lezing. Op scherpzinnige en geniale wijze legde hij de Schrift uit, schreef grammaticale verhandelingen, opstellen van wijsgeerigen, wis- en sterrenkundigen inhoud, dichtte hymnen enz. Een verzameling van zijn „Rijmen en gedachten" vertaalde *Rosin* in het Duitsch (4 dln., 1885—1891).

Ibn Faridh of *Ibn el-Faridh Omar*, een beroemd Arabisch dichter, geboren te Kaïro in 1181, overleden in 1235, is de vervaardiger van een groot aantal gedichten. Van deze is zijn uitgebreid „Tayïet" (het Arabische Hooglied) door *Hammer-Purgstal* in 1834, een kleiner gedicht door *Wallen* in 1850 en zijn „Divan" door sjeik *Rosjaid-ed-Debah* in 1853 te Marseille uitgegeven.

Ibn Koeteiba, *Aboe Mohammed Abdallah ibn Moestim*, een Arabisch taalkundige en geschiedschrijver, geboren in 828 te Bagdad, onderwees eerst aldaar het Hadith, was daarna te Dinawer rechter en overleed te Bagdad in 883 of 889. Zijn meestberoemde werken zijn het taalkundig werk „Adab al Katib" (uitgegeven door *Grünert*, 1900), het geschiedwerk „Kitab al-ma 'ârif" (= het boek der kennis, uitgegeven door *Wüstenfeld*, 1850) en biografieën van oud-Arabische dichters.

Ibn Sina. Zie *Avicenna.*

Ibn Tofail, *Aboe Bekr Mohammed*, een Arabisch dichter en wijsgeer, geboren te Guadix in Granada in het begin der 12de eeuw, overleed te Marokko in 1185. Zijn wijsgeerige roman „Hajj ibn Jakdhan", uitgegeven door *Pocock* (1671), wordt zeer geroemd.

Ibrahim Pasja, een aangenomen zoon van *Mehemed Ali* (zie aldaar), geboren in 1789 te Kavala in Macedonië, gaf doorslaande blijken van zijn veldheerstalent in den oorlog tegen de oproerige Wahabieten, die hij in 1819 tot onderwerping bracht, en vervolgens in Sennaar en Darfoer, waar hij eveneens de overhand behield. Aan het hoofd van een Egyptisch leger deed hij in Februari 1824 een inval in Morea, om Griekenland voor *Mehemed-Ali* te veroveren, doch het tractaat der Groote Mogendheden, in 1828 gesloten, noodzaakte hem dit plan op te geven. Toen na den vrede van Adrianopel (1829) *Mehemed-Ali* het voornemen opvatte Syrië tot een voormuur te maken voor het Nieuwe Egyptisch-Kretensische Rijk, ontving *Ibrahim* den last om die zaak met het zwaard tot een goed einde te brengen. Den 29sten October 1831 overschreed hij met een leger de grenzen van Egypte, bezette in korten tijd Palestina, nam den 27sten Mei 1832 Akka stormenderhand in, maakte zich vervolgens meester van geheel Syrië en versloeg de Turken achtereenvolgens bij Homs, Beilan en

Digitized by Google

Konia, totdat de landing der Russen in den Bosporus perken stelde aan zijn zegetocht. Door tusschenkomst der Groote Mogendheden nam de oorlog een einde, waarna de Porte niet alleen Syrië afstond (14 Mei 1833), maar ook het distrikt Adana aan *Ibrahim* in pacht gaf. Terwijl laatstgenoemde zich met de organisatie der pasverkregen gewesten bezig hield, barstte er een opstand uit, zoodat zijn vader hem te hulp moest snellen. Wel werd in schijn de rust hersteld, maar aan het volk moesten belangrijke voorrechten toegestaan worden. Behalve de onlusten in Syrië, welke vooral wegens de aldaar door *Ibrahim* ingevoerde conscriptie ontstonden, bleef ook de spanning tusschen *Mehemed Ali* en sultan *Mahmoed II* voortduren, en in April 1839 verscheen een Turksch leger, onder aanvoering van *Hafiz*, op Syrisch-Egyptisch gebied. *Ibrahim* trok aanvankelijk terug, doch aanvaardde den 24sten Juni bij Nisib den slag, waarin het Turksche leger geheel en al vernietigd werd. Nogmaals echter verhinderde de tusschenkomst der Europeesche Mogendheden *Ibrahim Pasja* gebruik te maken van zijn overwinning. Toen eindelijk in den zomer van 1840 een Engelsch-Oostenrijksch-Turksche vloot nabij de Syrische kust verscheen, de havensteden veroverde, de bergvolken tot opstand aanspoorde en de Egyptenaren uit alle vaste plaatsen aan zee verdreef, geraakte *Ibrahim* in een benarden toestand en werd genoodzaakt tot den terugtocht naar Egypte. Van Damascus trok hij door de woestijn en had daarbij met ongelooflijke bezwaren te worstelen. Na dien tijd hield zich *Ibrahim*, althans in schijn, op den achtergrond en bemoeide zich alleen met het landbouwbedrijf op zijn goederen. *Mehemed Ali* had reeds lang door geheime overeenkomsten met de Porte gezorgd, dat *Ibrahim* erfgenaam zou wezen van zijn troon. Zoodra *Mehemed Ali* oud werd en ongeschikt vooor de regeering, trad *Ibrahim* meer en meer op den voorgrond als bestuurder des lands, en toen *Ali* in 1848 krankzinnig werd, reisde *Ibrahim* naar Konstantinopel en werd er in Juli met de waardigheid van onderkoning bekleed. Hij overleed echter te Kaïro reeds den 10den November daaraanvolgende, en werd opgevolgd, met voorbijgaan van zijn nakomelingen, door *Abbas Pasja*, een kleinzoon van *Mehemed Ali*.

Ibsen, *Henrik*, de meest beroemde dichter van Noorwegen en een der grootste schrijvers van onzen tijd, geboren te Skien den 20sten Maart 1828, was de oudste zoon van een vermogend koopman. Na diens faillissement bracht hij zijn jeugd in moeilijke omstandigheden door, ontving te Skien een gebrekkige opvoeding en kwam, 15 jaar oud, als apothekersleerling te Grimstad. Hier ontstonden zijn eerste dichtwerken, spotverzen, die den schrik der inwoners waren, lyrische gedichten, die door de dames der plaats veel gelezen en vlijtig verzameld werden, en bovenal „Catilina" (1850), een drama, waarin zich de bewogen tijdsomstandigheden en de bruisende kracht van den dichter openbaarden. In 1850 vertrok hij naar Christiania, kreeg een betrekking bij *Heltberg's* „Pers" en deed reeds na vijf maanden zijn propaedeutisch examen in de geneeskunde. Daarbij vond hij nog tijd het kleine drama „Kjoempehoien" (Hunengraf) te schrijven. Bovendien gaf hij met *Botten-Hansen* en *Vinje* een politiek-satiriek weekblad „Manden", gewoonlijk „Andkrimer" genaamd, uit, dat evenwel reeds na negen maanden ophield te bestaan. Deze tijd was echter voldoende geweest, om de aandacht op den jongen *Ibsen* te vestigen. In 1851 riep *Ole Bull* hem naar den Nationalen Schouwburg te Bergen, waar hij tot 1857 als regisseur en schouwburgdichter werkzaam was. Iederen 2den Januari, den stichtingsdag van den schouwburg, leverde hij een nieuw stuk. Zoo ontstonden „De Johannesnacht" (ongedrukt, 1853), „Fru Inger til Östraat" (De heerscheres van Östraat, 1854), „Gildet paa Solhaug" (Het feest op Solhaug, 1855) en „Olaf Liljekrans" (1856). In 1857 vertrok hij, als artistiek leider, naar den Noorschen Schouwburg te Christiania en in 1858 trad hij in het huwelijk met *Suzanne Daar Thorese* uit Bergen. Zijn verblijf te Christiania duurde tot 1864 en in dien tijd schreef hij „Haermaendene paa Helgoland" (De helden op Helgoland, (1858), onder den invloed van IJslandsche familiegeschiedenissen, met name de „Völsungasaga", een meesterwerk van dramatische techniek, „Kjaerlighedens Komedie" (De comedie der liefde, 1862), een scherpe satire tegen de nationale opvattingen omtrent liefde en huwelijk, die een storm van verontwaardiging verwekte, en „Kongsaemnerne" (De kroonpretendenten", 1863), *Ibsen's* eerste groote dichtwerk, waarin hij, zooals *Woerner* zegt, verkondigt, dat „de koningsgedachte van een nieuwen tijd altijd overwint, en dat er geen hoop is voor hen, die slechts het verledene, het reeds bestaan hebbende kunnen herhalen". Gekrenkt door het misverstand bij het publiek en de kritiek en zeer verbitterd over de houding van Noorwegen in het Deensch-Pruisische conflict, verliet hij in April 1864 Christiania en ging naar Rome. Hij werd los van zijn land; de wereldgeschiedenis ontroerde hem. In hem werden thans de kiemen gelegd voor een drama over den ondergang van het Romeinsche keizerrijk. In de eerste plaats maakt hij zich los van de levensbeschouwingen, die hij uit Skandinavië had medegebracht, door twee drama's in verzen „Brand" (1866) en „Peer Gynt" (1867). In beide werken wordt het Noorsche volk gegeeseld; slechts wordt in „Brand" de Noorsche slapheid tenminste door een ideale Noorsche figuur veroordeeld, terwijl in „Peer Gynt" de held als de typische vertegenwoordiger van Noorsche wilszwakte en grilligheid geschapen is; ook een onuitgesproken protest tegen de idealiseering van Noorsche boerenfiguren, zooals in dien tijd *Björnson* gaf, schemert in beide stukken door. In 1868 verliet *Ibsen* Rome en vertrok naar Dresden, waar hij het blijspel „De Unges Forbund" (De bond der jeugd, 1869) schreef. Eerst onder den invloed van de groote gebeurtenissen, die het ontstaan van het Duitsche Rijk tengevolge hadden, kon hij het geschiedkundige tooneelspel in twee deelen „Keiser og Galilaeer" (Keizer en Galilaeër, 1873) voltooien; het schildert den strijd tusschen de antieke denkbeelden met het Christendom, den ondergang van *Julianus den Afvallige*, en is volgens *Schlenther*, „het fondament van hetgeen *Ibsen* later geschapen heeft, waardoor hij eigenlijk eerst zichzelf geworden is", een werk, waarin veel te vinden is, dat zijn latere stukken verklaart en aanvult, en dat baanbrekend is geworden voor een nieuwe dramatische kunst. Sedert 1875 woonde *Ibsen* afwisselend te Rome en te München, bezocht

Digitized by Google

echter ook Skandinavië, waar men hem als een triumfator ontving; sedert 1891 woonde hij te Christiania. Hij schreef: „Samfundets Stotter" (De steunpilaren der maatschappij, 1877), „Et Dukkehjem" (Een Poppenhuis, verkeerdelijk ten onzent „Nora" geheeten, 1879), „Gjingangere" (Spoken, 1881), „Een Folkefiende" (Een volksvijand, 1882), „Vildanden" (De wilde eend, 1884), „Rosmersholm" (1886), „Fruen fra Havet" (De vrouw van de zee, 1888), „Hedda Gabler" (1890), „Bygmester Solness" (Bouwmeester Solness, 1892), „Lille Eyolf" (Kleine Eyolf, 1894), „John Gabriel Borkmann" (1896) en den dramatischen epiloog „Når vi Dode vågner" (Als wij dooden ontwaken, 1899). In al deze werken worden sociale en menschelijke verhoudingen van onzen tijd behandeld; maar probleem- of tendenzstukken zijn het niet. Het uitgangspunt ligt steeds in de beschouwing van menschelijke karakters, van belangrijke lotgevallen. Daarbij geven de liefde en de haat, die den dichter vervullen, aanleiding tot uiteenzettingen, kritiek van oude, onderzoek van nieuwe denkbeelden. De grondtoon van al zijn werken is intusschen een groot optimisme, een onwankelbaar geloof aan „het derde rijk", waarin „de geest der waarheid en die der vrijheid zullen heerschen". De techniek van zijn drama's sluit zich aan bij die der Grieken. Zijn laatste bedrijven ontsluieren met onvergelijkelijke logica lange levensgeschiedenissen en lossen die op. Te noemen vallen nog zijn „Digte" (Gedichten, 1871), waarnaast vele afzonderlijke gedichten in tijdschriften verschenen. In 1900 werd in zijn tegenwoordigheid een bronzen standbeeld van hem voor den nationalen schouwburg onthuld. Hij overleed in 1906 te Christiania.

Ibsen is de stichter der naturalistische school, niet slechts in Skandinavië, maar ook in Duitschland, waar men o. a. te Berlijn een „Ibsengemeente" aantreft. Hij heeft met zeldzame scherpzinnigheid vele fouten der menschelijke samenleving bloot gelegd en zonder verschooning aan de kaak gesteld, daarbij hun verderfelijke gevolgen onwederlegbaar aantoonend. Alleen wordt hem door velen verweten, dat zijn „waarheidsdrang" niet zelden overslaat tot „waarheidsmanie". Naast het naturalisme gaat door sommige van zijn werken een mystieke strooming, die somtijds als symbolisme te voorschijn treedt en met de teekening der werkelijkheid een schel contrast vormt.

Zijn verzamelde werken verschenen in een kritische Duitsche uitgave met goede inleidingen van *Brandes*, *Elias* en *Schlenther* (9 dln., 1898—1903), waarna in 1904 een 10de deel verscheen met een bloemlezing uit *Ibsen's* brieven. Een Nederlandsche vertaling van alle werken door Mevr. *Clant van der Myll-Piepers* is nog niet geheel verschenen.

Ibsen, *Sigurd*, een Noorsch staatsman en schrijver, zoon van den dichter *Henrik Ibsen*, werd geboren den 23sten December 1859 te Christiania, verliet in 1864 met zijn ouders Noorwegen, woonde tot 1884 in Italië en Duitschland en studeerde te Rome en te München in de rechten. In 1885 werd hij aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Stockholm geplaatst, werd daarna gezantschapsattaché te Washington en te Weenen, doch nam in 1889 zijn ontslag. Van 1896—1897 hield hij aan de hoogeschool te Christiania voorlezingen over sociale onderwerpen. In 1899 kreeg hij weer een betrekking aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken, werd in 1902 lid van den Noorschen staatsraad te Stockholm en verving den 21sten October 1903 *Blehrs* in het Kabinet *Hagerup* als minister; echter trad hij met het Kabinet in Maart 1905 af. Van 1892—1895 was hij mederedacteur der „Nyt tidsckift" en van 1898–1899 van de „Ringeren". Hij schreef: „Unionen" (1891) en „Moendog magter" (1894).

Ibykos, een Grieksch lierdichter, geboortig uit Rhegium in Beneden-Italië, was een tijdgenoot van *Anakreon* en bezocht in het midden der 6de eeuw v. Chr. het Hof van *Polykrates* te Samos. Nadat hij vervolgens vele reizen gedaan had, keerde hij terug naar zijn geboorteplaats. Volgens een sage, door *Schiller* in zijn ballade „Die Kraniche des Ibykus" behandeld, werd hij op reis door roovers overvallen en vermoord. Hij sprak daarbij de bedreiging uit, dat de kraanvogels, welke bij die gelegenheid voorbijvlogen, hem wraak zouden verschaffen. Dit geschiedde te Korinthe. Toen de moordenaars aldaar een troep kraanvogels zagen, zeide een van hen spottend: „Ziedaar de wrekers van *Ibykos*!" Het noemen van den naam des vermoorden gaf aanleiding, dat die mannen in hechtenis genomen en na het belijden van hun misdaad gedood werden. Volgens de berichten der Oudheid heeft *Ibykos* 7 boeken lierdichten geschreven, van welke slechts eenige fragmenten tot ons zijn gekomen. Men vindt ze in de „Poetae lyrici graeci" (4de druk, 1882) van *Bergk*.

Içа, ook *Putumayo* genaamd, een zijrivier van de Amazonenrivier in Zuid-Amerika, ontspringt op de O. helling der Oost-Cordillera's van Columbia, stroomt Z. O. waarts en mondt na een loop van 1580 km. uit bij Sâo Antonio do Içа in de Braziliaansche provincie Amazonas. De Içа voert goud mede, loopt meestal door oerwouden en is 1400 km. ver bevaarbaar.

Içа, een departemento der republiek Peru, grenst aan Lima, Huancavelica, Ayacucho en Arequipa, omvat de helling der Andes van Ayacucho en de kustvlakten en telt op 22 586 v. km. 90 962 inwoners. De gelijknamige hoofdstad ligt in het dal der Içа, heeft ± 9000 inwoners en is door een spoorweg met de haven Pisco verbonden.

Icariens noemden zich de volgelingen van den Franschen communist *Cabet* (zie aldaar).

Ichneumon (*Herpestes Ill.*) is de naam van een roofdierengeslacht, tot de familie der *Civetkatten* (*Viverrida*) behoorende. Het onderscheidt zich door een spitsen snuit met een vooruitstekenden, ronden neus tegen den kop aangedrukte ooren, een ruwe tong, een slank lichaam, korte pooten en zwarte en witte, borstelige haren, een bij den romp dikken, maar allengs dunner uitloopenden, langen staart en door klieren aan den aars. De dieren van dit geslacht leven in het zuiden van Azië en in Oost-Afrika in onderaardsche holen en voeden zich met kleine zoogdieren, vogels, eieren, insekten enz. Van de soorten noemen wij den *Egyptischen ichneumon* (*H. ichneumon Wagn.*) of de Pharaorat. Deze is geelachtig-grijs met zwarte vlekken; het onderhaar bruinachtig-geel en de stekelharen zijn zwart en geel

Digitized by Google

geringd, en wel zoo, dat zich op den kop meer de zwarte en onder den buik meer de gele kleur vertoont. Zijn pooten en staart zijn nagenoeg zwart en zijn klauwen donkerbruin. Het dier heeft een lengte van 65 cm. met een 45 cm. langen staart. Hij gelijkt wel wat op den bunsing en dringt ook even vermetel als deze door in de hokken en stallen van het pluimgedierte om zijn vraatzucht te bevredigen. Verder verdelgt hij vele ratten en muizen. Vroeger geloofde men, dat hij krokodilleneieren opzocht en opvrat en dat hij in den muil kroop van die slapende dieren, om ze zoo te dooden. Om die reden werd de ichneumon door de oude Egyptenaren als een heilig dier gehuldigd, terwijl de hedendaagsche bewoners van dat land hem vaak temmen, om zich van ratten en muizen te bevrijden. De andere soort, de *mungos* (*H. Pallidus Cuv.*), behoort te huis in Britsch-Indië en is er de bitterste vijand van de brilslang.

Ichneumonidae is de naam van een geslacht *sluipwespen* (zie aldaar).

Ichthyodonten (Grieksch) zijn fossiele visschentanden; de van haaien afkomstige noemde men vroeger *Glossopetra* (tongsteenen) of ook wel slangentongen, omdat men ze beschouwde als uit den hemel gevallen tongen van slangen. Zij werden als amuletten tegen epilepsie gedragen.

Ichthyornithes is de naam van een fossiele vogelgroep uit de Noord-Amerikaansche krijtformatie. Deze dieren waren gedeeltelijk zeer groot en bezaten niet alleen tanden, maar ook wervels, welke op die van visschen geleken. Vandaar hun naam. Sommige (*Odontotormae*) hadden lange vleugels en andere (*Odontolcae*) bij gewone wervels slechts rudimentaire vleugels, zoodat zij niet konden vliegen.

Ichthyosaurus of *vischhagedis* noemt men een uitgestorven dierengeslacht uit de orde der *Krokodillen* (*Crocodilina*), waarvan overblijfselen vooral in de liasvorming in Duitschland en Engeland voorhanden zijn. De ichthyosaurus (zie de afb.) heeft een zeer grooten kop, en zijn lange kaken zijn met honderden geplooide, kegelvormige tanden, in een tandgroeve geplaatst, gewapend. Een beenige ring omgeeft de ontzettend groote oogen. Zijn hals is zeer kort, zijn buik dik en zijn staart zeer lang. In plaats van pooten had het dier vinnen. Dit dier bewoonde de zee, voedde zich met visch en werd wel eens 10 en zelfs meer meters lang. Het bracht levende jongen ter wereld. Men vindt in het lias geheele lagen van versteende uitwerpselen (koproliethen) van deze dieren, en daarin ontdekt men de schubben en graten der visschen, welke zij genuttigd hebben.

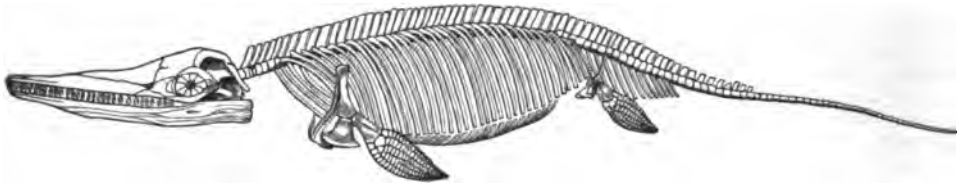

Ichthyosaurus.

Ichthyol (vischolie) vindt als geneesmiddel toepassing. Het wordt verkregen uit de droge destillatieprodukten van een bitumineus, asphaltachtig gesteente, dat in groote hoeveelheden in Tirol gevonden wordt. De ruwe olie bevat kleine hoeveelheden stikstofhoudende basen en organische zuren. Chemisch zijn de verschillende stoffen van deze olie nog niet bepaald, wel zijn eenige zwavelhoudende stoffen afgescheiden, maar de natuur van deze heeft men nog niet kunnen vaststellen. Voor het bereiden van het geneesmiddel wordt de olie met sterk zwavelzuur behandeld, waardoor het zoogenaamde ichtyolsulfonzuur gevormd wordt. Uit de waterige oplossing wordt dit door keukenzout afgescheiden. Het ammoniumzout hiervan is het belangrijkste geneesmiddel en wordt daarom ichtyol genoemd. Het is een roodbruine, heldere, strooperige vloeistof. Het wordt veelvuldig gebruikt bij baarmoederkatarrh en andere vrouwenziekten, ook bij brandwonden enz.

Ichthyologie is de kennis der visschen.

Ichthyophagen (Grieksch = Vischeters) was in de dagen der Oudheid de naam van verschillende volken. Een woonde in Gedrosië, het hedendaagsche Beloedsjistan, aan de Arabisch-Perzische Zee, een ander in Aethiopië aan de Arabische Golf. Naar wel beweerd werd, bouwden zij hun woningen van vischgraten en mosselschelpen.

Ichthyosis. Zie *Huidziekte.*

Icica *Aubl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Burseraceën.* Het onderscheidt zich door een 4- of 5-tandigen kelk, 4 of 5 bloembladeren, welke, evenals de 3—10 meeldraden, beneden den bloembodem zijn vastgehecht, een 4- of 5-hokkig vruchtbeginsel, een korten stamper met 4 of 5 stempels en een lederachtige steenvrucht met 4 of 5 kernen. Het omvat harsachtige, Amerikaansche boomen met oneevengevinde bladeren en witte, aarvormig vereenigde bloemen. Van de soorten noemen wij: *I. Aracouchini Aubl.*, die in de bosschen van Guyana 5 m. hoog wordt, met een gladden, grijzen bast, waaruit een terpentijnachtige, welriekende, maar bitter smakende balsem vloeit, die onder den naam van aracouchinehars als geneesmiddel gebezigd wordt; *I. Caranna Kunth*, een boom aan den Orinoco, die den carannahars oplevert, *I. guianensis Aubl.*, een middelmatig hoogen boom in Zuid-Amerika en West-Indië en den Amerikaanschen wierook *(Olibanum americanum)* opleverend; *I. Icicariba Dec.* of den *elemiboom,* van welken wij een soort van elemihars verkrijgen, en *I. Tacamahaca Kunth*, die in Columbia tehuis behoort en ons voorziet van een zeer welriekende harssoort, in Zuid-Amerika tacamahac genaamd.

Icilius of *Gens Icilia*, is de naam van een oud-Romeinsch plebejisch geslacht, dat zich door

Digitized by Google

een ijverige verdediging van de rechten des volks verdienstelijk heeft gemaakt.

Spurius Icilius werd met *M. Decius* en *L. Junius Brutus* door de plebejers, die de wijk hadden genomen naar den Heiligen Berg, als afgevaardigde naar den Senaat gezonden. In 492 droeg hij een wet voor, volgens welke de *tribunus plebis* (volkstribuun) ieder, die hem gedurende zijn toespraak tot het volk in de rede viel, voor het gerecht kon dagen. Als aedilis (493) ontving hij met zijn ambtgenoot, *L. Junius Brutus*, van de tribunen bevel zich van *Marcus Coriolanus* meester te maken, hem naar het Capitool te brengen en van de Tarpejische Rots te werpen. Dit werd echter met geweld door de patriciërs belet.

Lucius Icilius Ruga bekleedde in 456 v. Chr. de betrekking van volkstribuun en gaf velen ergernis, doordien de tribunen in dat jaar voor de eerste maal gebruik maakten van hun recht, om den Senaat samen te roepen. Verder zette hij door, dat bij de wet de Aventijnsche heuvel aan de Plebejers werd toegewezen, en trad in 449 op als de verloofde der door den tienman *Appius* bedreigde *Virginia*. Bij haar lijk spoorde hij het volk aan zich tegen de tirannen te verzetten, wist het leger afvallig te maken, dat tegen de Sabijnen was opgetrokken, en onderhandelde daarna met *Valerius* en *Horatius*, afgezanten van den Senaat, over de voorwaarden der verzoening.

Icolmkill. Zie *Iona*.

Iconium. Zie *Konia*.

Icosandria of *Twintighelmigen* is de naam van de planten der 12de klasse van het stelsel van *Linnaeus*. Daartoe behooren de zoodanige, wier tweeslachtige bloemen 20 of meer, onderling vrije, niet met den stamper vergroeide en op de kelk ingeplante meeldraden bezitten.

'Id (Arabisch = feestdag) noemen de Arabisch sprekende Mohammedanen de door de Turken met den naam *Bairam* aangeduide feestdagen.

Ida is de naam van een hoog gebergte, dat zich van Phrygië over Mysië en dus ook over het landschap Troas uitstrekt. Aan zijn voet lag de stad Troje en zijn helling vormde tot aan de zee een vlakte, waarop de belegeraars zich vestigden. Dit gebergte is het tooneel van vele verhalen uit de Grieksche mythologie. Op den hoogsten top, Garganon genaamd, lag een heiligdom van *Kybele*. Hier besliste *Paris* den strijd tusschen *Aphrodite*, *Hera* en *Pallas* door aan eerstgenoemde den gouden appel toe te wijzen, en hier werd ook *Ganymedes* geschaakt.

Een ander gebergte van dien naam, thans *Psiloritis* geheeten, loopt door het eiland Kreta van het Westen naar het Oosten. De hoogste top van dit gebergte is 2456 m. Volgens de sage werd *Zeus* in dit gebergte opgevoed, dat men daarom als de verblijfplaats beschouwde van een soort daemonen, *Idaei Dactyli* genaamd.

Idaarderadeel, een gemeente in de provincie Friesland, 6850 H.A. groot, met (1907) 5692 inwoners, wordt ingesloten door de gemeenten Leeuwarderadeel, Tietjerksteradeel, Smallingerland, Utingeradeel, Rauwerderhem en Baarderadeel. Tot de gemeente behooren het hoofddorp Grouw en de dorpen Warga, Wartena, Roordahuizen, Friens, Idaard, Egum en Warstiens. Het westelijk deel van den bodem, een gedeelte van de oude Middelzee, bestaat uit klei, het midden uit klei met zand vermengd, het Z.O. uit veen en meren, in het N.O. treft men diluviaal zand aan. Landbouw wordt er weinig uitgeoefend, veeteelt en zuivelbereiding zijn de hoofdmiddelen van bestaan. De spoorweg van Heerenveen naar Leeuwarden en de kanalen van Sneek en Leeuwarden naar Groningen doorsnijden de gemeente.

Idaho, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en als zoodanig opgenomen den 3den Juli 1890, ligt tusschen 111° en 117° 10′ W.L. v.Gr. en 42° en 49° N.Br. Het wordt in het O. door Montana en Wyoming, in het Z. door Utah en Nevada, in het W. door Washington en in het N. door Britsch Columbia begrensd. Idaho telt op 219620 v.km. 161772 zielen. Het land is bergachtig en in het N. vrij dicht met bosch bedekt. De Snake-River, bij de Indianen Shoshone genaamd, vormt de grens in het W. en neemt rechts den Boise, den Salmon-River en den Clearwater op. De geologische gesteldheid is nog slechts zeer onnauwkeurig onderzocht. Het klimaat is zeer gezond, de gemiddelde jaartemperatuur 13°; temperaturen van 42° en —25° C. werden als uitersten waargenomen, zonder dat echter de hitte en koude, wegens de droge en zuivere lucht, zeer sterk gevoeld worden. In de hooggelegen distrikten zijn de winters streng. In het Z. moet de bodem kunstmatig besproeid worden en brengt alsdan tarwe, aardappelen, haver en gerst voort. Ooft, met name pruimen, wordt veel uitgevoerd. Veeteelt, vooral schapenteelt, wordt ook op groote schaal gedreven. Een hoofdbron van inkomsten is de mijnbouw. Goud werd in 1852 ontdekt en wordt nu overal ontgonnen, vóór alles echter zilver en lood in het Coeur d'Alenedistrikt, daarnaast ook steenkolen. Een tweetal spoorwegen doorsnijdt den staat. Idaho is verdeeld in 23 counties. Een staatsuniversiteit bestaat in Moscow. De staat kiest 21 senatoren en 49 afgevaardigden, die, evenals de gouverneur, voor twee jaar benoemd worden; hij zendt één lid naar het congres. De hoofdstad is Boise City. Idaho was oorspronkelijk een deel van het in 1803 van Frankrijk gekochte Louisiana. Den 3den Maart 1863 werd het als territorium georganiseerd en den 3den Juli 1890 als staat opgenomen.

Idas, een Grieksche held, de zoon van koning *Aphareus* van Messenië en *Arete*, nam met zijn broeder *Lynkeus*, die tot in het diepste der aarde kon zien, deel aan de Kaledonische jacht en den Argonautentocht, ontvoerde *Marpessa*, de dochter van den riviergod *Euenos*, op welke *Apollo* verliefd was en richtte, door dezen achterhaald, den boog op den god. *Zeus* laat de keuze aan *Marpessa* over, die, bang voor *Apollo's* ontrouw, *Idas* kiest. Sedert haat *Apollo* haar; zij, zoowel als haar dochter *Alkyone*, sterven vroeg. In een strijd met de Dioskuren wordt *Idas* door een bliksemstraal van *Zeus*, *Lynkeus* door *Polydeukes* gedood.

Iddekinghe is de naam van een aanzienlijk Groningsch geslacht.

Iddekinghe, *Pieter Rembt van*, een zoon van *Rembt van Iddekinghe*, burgemeester van Groningen, geboren in 1683, werd in 1719 gekozen tot lid van den raad zijner geboortestad, in 1739 tot burgemeester en was in belangrijke commissiën

Digitized by Google

te 's Gravenhage werkzaam. Gedurende de onlusten van 1747 en 1748 ondervond hij, als een warm vriend van den prins *van Oranje*, in ruime mate de toegenegenheid van het volk. Door zijn standvastigheid en onverschrokkenheid wist hij het oproer tot bedaren te brengen, en toen de volmachten, in 1749 aangesteld, de afzetting der meeste regenten in Groningen verlangden, deed hij in de staatsvergadering het voorstel alle ambten neder te leggen en ter beschikking van den stadhouder te stellen. Hij werd echter later herkozen en bekleedde zijn betrekking tot aan zijn dood, den 6den Juli 1758. Tevens was hij luitenant-houtvester en curator der hoogeschool.

Iddekinghe, Anton Adriaan van, een zoon van den voorgaande, geboren in 1711, werd na het bekleeden van onderscheiden belangrijke waardigheden ook tot burgemeester van zijn geboorteplaats aangesteld. Verder belastte men hem met gewichtige zendingen naar prins *Willem IV*, terwijl later de prinses-gouvernante aan hem en anderen de zorg opdroeg voor de opvoeding van haar minderjarigen zoon *Willem V*. In 1755 afgevaardigd naar de Staten-Generaal, bekleedde hij er in 1782 het voorzitterschap. Hij overleed den 28sten Februari 1789. Ook hij was curator der hoogeschool.

Iddekinge, *Jan Ernst Henric Hooft van,* een Nederlandsch munt- en penningkundige, geboren te Maastricht den 2den Juli 1842, bezocht het gymnasium te Groningen, legde zich vooral toe op de munt- en penningkunde, werd in 1871 directeur van het munt- en penningkabinet der Leidsche hoogeschool en in 1873 secretaris van het college van Rijksadviseurs. Met dr. *Leemans* bezocht hij de hunebedden en verloor in 1878, bij ontbinding van bovengenoemd college, zijn betrekking. Hij overleed te 's Gravenhage den 21sten December 1881. Van zijn geschriften vermelden wij „Friesland en de Friezen in de Middeleeuwen. Bijdragen tot de geschiedenis, rechtskennis, muntkunde en geographie der Friesche gewesten inzonderheid gedurende de elfde eeuw" (1881). Verder leverde hij een groot aantal opstellen in de „Revue de la numismatique belge", in den „Nederlandschen Spectator", in de „Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde", in de „Arnhemsche Courant" en in de „Handelingen en mededeelingen der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde", tot wier leden hij behoorde. Ook was hij lid van de „Société royale de numismatique" in België.

Iddesleigh, sir *Stafford Henry Northcote,* graaf *van*, een Britsch staatsman, geboren den 27sten October 1818, studeerde te Oxford, was van 1841—1845 particulier secretaris van den toenmaals nog conservatieven *Gladstone* in het ministerie van Handel en vestigde zich in 1847 te Londen als advocaat. In 1851 erfde hij de waardigheid van baronet en was secretaris van de eerste wereldtentoonstelling. In 1855 werd hij lid van het Lagerhuis en was van Januari tot Juni 1859, onder lord *Derby*, secretaris van de Schatkist. In het derde ministerie van dezen werd hij in Juni 1866 president van het ministerie van Handel, in 1867 minister van Indië; in Februari 1874 werd hij, onder *Disraeli*, kanselier der Schatkist en nam in 1876, toen *Disraeli* lid van het Hoogerhuis werd, in het Lagerhuis de leiding op zich. In April 1880 trad hij met het conservatieve ministerie af en leidde de oppositie in het Lagerhuis; daar hij echter tegen die taak niet opgewassen bleek, werd hij bij de vorming van een nieuw behoudend Kabinet in 1885 met den titel van graaf tot peer en tot eersten lord der Schatkist benoemd. In Februari 1886 trad hij met *Salisbury* af, doch trad in den zomer van dat jaar met dezen weêr op, nu als minister van Buitenlandsche Zaken. Hij overleed den 12den Januari 1889. Hij schreef „Twenty years of financial policy" (1862).

Ideaal (afgeleid van het Grieksche *idéa*) beteekent eigenlijk als bijvoegelijk naamwoord: overeenkomstig de idee; als zelfstandig naamwoord wordt het woord dikwijls gebruikt in den zin van de Platonische idee (zie *Idee*), d. w. z. het meer volkomen oerbeeld, dat wij, hetzij bij het scheppen van kunstwerken, hetzij bij zedelijk handelen, hetzij bij ons denken in de gedachte hebben en nastreven, doch dat wij nooit volkomen bereiken kunnen wegens de materie, waaraan wij gebonden zijn. Deze tegenstelling is in de philosofie van *Plato* en *Kant* zeer ver ontwikkeld en heeft in de wijsgeerige gedichten van *Schiller* haar hoogste uitdrukking gevonden. Het is eveneens een gedachte van *Schiller*, die echter reeds in *Kant's* leer wortelt, dat tenminste in de kunst de tegenstelling tusschen het ideaal en de werkelijkheid in zekeren zin overwonnen is.

Idealisme is een wijsgeerige kunstuitdrukking van zeer verschillende beteekenis. In de kentheorie („Erkenntnistheorie") verstaat men er onder de wijsgeerige theorie, die alle dingen als zuivere voorstellingen van het object beschouwt. Daaraan knoopt zich vast de terminologie van *Kant*, doch hij onderscheidt zijn kritisch, formeel of transcendentaal idealisme van het dogmatische, materieele of empirisme idealisme van *Berkeley* e.a., in zooverre hij niet beweren wil, dat de dingen slechts bestaan in de voorstelling, die wij ervan hebben, maar alleen, dat wij van de dingen slechts dat kunnen kennen, wat met de formeele voorwaarden van onze voorstelling overeenkomt. In de ethica verstaat men onder idealisme het geloof aan een zedelijk ideaal en het streven, om zijn leven naar de eischen van dat ideaal in te richten. In de aesthetica beteekent idealisme de meening, dat de kunst als taak heeft ideeën aan te geven, niet alleen de natuurlijke werkelijkheid.

Idee (Grieksch = eidos of idéa) is een aan *Plato's* wijsbegeerte ontleende uitdrukking, die het wezen van een ding of van een soort van dingen beteekent; zoo is bijv. de idee van een huis = het samenvattende begrip van alle wezenlijke kenmerken van een huis. De ideeën bestaan echter volgens *Plato* niet alleen in het denken als abstracties van de concrete afzonderlijke dingen, maar zij bezitten een zelfstandige realiteit buiten 't subjectieve denken en ouder dan de dingen zelf; de ideeën worden niet zoozeer bepaald door de dingen, als deze door de ideeën, die in hen op min of meer volmaakte wijze belichaamd zijn (ideeënleer). In de Engelsche en Fransche philosofie heeft intusschen het woord deze beteekenis geheel en al verloren en duidt (sedert *Locke* en *Descartes*) eenvoudig het beeld aan, dat de geest zich van een voorwerp maakt, dus de voor-

Digitized by Google

stelling in tegenstelling tot het ding zelf. In de Duitsche philosofie nadert echter sedert *Kant* het woord weer meer tot zijn oorspronkelijke beteekenis. *Kant* komt hierin met *Plato* overeen, dat ook bij hem de idee en de ideeënleer een hoogeren rang bekleeden dan de wereld der verschijnselen. Terwijl echter volgens *Plato* de idee als de eenheid in de veelheid, als het blijvende in de veranderlijkheid der dingen tegelijk het waarachtig zijnde, het zinnelijk-concrete daarentegen slechts schijn is, die alleendaardoor aanhet zijnde deel heeft, dat de idee zich daarin heeft belichaamd, sluiten volgens *Kant* eerder de ideeën het zijn uit, in zooverre als een voorwerp, dat daaraan geheel beantwoordt, volstrekt niet voortgebracht kan worden; het zijn slechts voortbrengselen van onze denkfuncties, die buiten en boven de zinnelijke wereld (die alleen realiteit bezit), werken, het zijn slechts de *normen* van hun werkzaamheid, de doeleinden, waarnaar zij streven. Zoo wordt het theoretische verband beheerscht door de wereld-idee, het praktische door die der zedelijke vrijheid, de oordeelskracht door die der doelmatigheid. De Duitsche wijsgeeren na *Kant* sloten zich, behalve *Herbart*, nog nauwer bij de Platonische terminologie aan. Volgens *Jacobi* zouden de ideeën haar wortel hebben in de ervaring en derhalve als ideeën van het ware, schoone en goede onmiddellijk op het bestaan van die laatste wijzen. Zie verder *Schelling*, *Schopenhauer*, *Hegel*, *von Hartmann*, *Ideaal* en *Idealisme*.

Ideënassociatie noemt men in de psychologie het feit, dat voorstellingen zoodanig met elkander verbonden en tot reeksen of groepen vereenigd zijn, dat het opnieuw bewust worden van de eene ook dat van de andere met zich brengt. Niet alleen de onwillekeurige opeenvolging van voorstellingen wordt door de ideeënassociatie beheerscht, maar ook alle opzettelijke denkbewegingen kunnen slechts dan haar doel bereiken, wanneer zij associatief te werk gaan. Het is de verdienste van de Engelsche wijsbegeerte na *Locke*, het eerst op de belangrijkheid van dit feit de aandacht gevestigd te hebben, en hoe ver *Hartley* en *Priestley* eener-, *Reid* anderzijds, en later *Hume*, in de verklaring ervan ook mogen verschillen, zoo waren zij het toch eens over vier grondstellingen, volgens welke de voorstellingen zich met elkander moeten verbinden: 1) in verhouding tot haar gelijkheid, 2) op grond van haar tegenstelling, 3) op grond van haar tijdelijke en ruimtelijke bewustwording, 4) tengevolge van causaliteit, inhaerentie enz.

De psychologie der vorige eeuw heeft zich veel met dit onderwerp bezig gehouden en vooral *Stuart Mill*, *Herbart*, *Lotze* en *Wundt* hebben op dit gebied veel nieuw licht verspreid. In de eerste plaats moet men onderscheid maken tusschen associatie en reproductie, niet slechts als twee bijzondere processen, maar ook omdat beide niet noodzakelijk van elkander afhangen. Er zijn n.l. voorstellingen, waarbij niet een voorafgaande of tegelijkertijd gegeven inhoud reproduceerend gewerkt heeft, en er worden voorstellingen door die laatste in het leven geroepen, die daarmede nog niet geassociëerd waren.

Ideler, *Christian Ludwig*, een Duitsch sterren- en tijdrekenkundige, geboren den 21sten September 1766 te Grosz-Brese bij Perleberg, werd in 1794 door de Pruisische regeering belast met de berekening van den kalender. Van 1816 tot 1822 was hij onderwijzer der prinsen *Wilhelm Friedrich* en *Karl*, daarna directeur van onderwijs bij het korps kadetten, terwijl hij geruimen tijd les gaf aan de academie voor boschcultuur en aan de algemeene militaire school. In 1821 werd hij hoogleeraar aan de universiteit, nadat hij reeds vroeger benoemd was tot lid der Academie van Wetenschappen te Berlijn, en in 1839 werd hij opgenomen onder de buitenlandsche leden van het Fransche Instituut. Hij schreef: „Historische Untersuchungen über die astronomischen Beobachtungen der Alten" (1806), „Untersuchung über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen" (1809), „Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie" (2 dln., 1825—1826), „Lehrbuch der Chronologie" (1831) en „Die Zeitrechnung der Chinesen" (1839). Hij overleed te Berlijn den 10den Augustus 1846.

Ideler, *Julius Ludwig*, een zoon van den voorgaande, geboren te Berlijn den 3den September 1809, studeerde aldaar, eerst in de geneeskunde, vervolgens in de natuurkunde en daarna te Koningsbergen in de wiskunde. Nadat hij zich te Berlijn als privaatdocent gevestigd had, zette hij de ontdekkingen voort van *Champollion* op het gebied der Egyptische oudheidkunde, doch overleed reeds den 17den Juli 1842. Van zijn geschriften vermelden wij: „Meteorologia veterum Graecorum et Romanorum" (1832), benevens uitgaven van de „Meteorologia" van *Aristoteles* (2 dln., 1834—1836) en van de „Physici et medici graeci minores" (2 dln., 1841—1842), „Hermapion" (2 dln., 1841) en de uitgave van een Koptisch psalmboek (1837) en van „Leben und Wandel Karl's des Groszen" (2 dln., 1839) van *Eginhard*.

Ideler, *Karl Wilhelm*, een Duitsch psychiater, geboren te Bendwisch den 25sten October 1795, was „geheim Medicinalrat" en professor in de geneeskunde te Berlijn, tevens directeur der afdeeling voor krankzinnigen in la Charité en overleed den 29sten Juli 1860 te Kumlosen. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Grundrisz der Seelenheilkunde" (2 dln., 1835—1838), „Biographien Geisteskranker" (1841), „Versuch einer Theorie des religiösen Wahnsinns" (2 dln., 1848—1850) en „Lehrbuch der gerichtlichen Psychologie" (1857).

Idem (Latijn) is dezelfde of hetzelfde. *Idem per idem*, hetzelfde door hetzelfde (n. l. bewijzen) is die fout in de bewijsvoering, die men ook cirkelbewijs (*circulus in demonstrando*) noemt, wanneer nl. datgene, wat bewezen moet worden, als bewijsmiddel gebruikt wordt.

Iden. Zie *Idus*.

Idenburg, *A. W. F.*, in 1861 geboren te Rotterdam, werd in 1881 benoemd tot 2den luitenant der genie bij het Nederlandsch-Indisch leger, in 1883 bevorderd tot 1sten luitenant en in 1892 tot kapitein; hij was achtereenvolgens adjudant van de legercommandanten *Vetter*, *Swart* en *De Bruyn*. In 1901 werd hij lid der Tweede Kamer voor Gouda, en in 1902 opvolger van den overleden minister van koloniën mr. *T. A. J. van Asch van Wijck*. Na het aftreden van het ministerie-*Kuyper* in 1905 werd hij gouverneur van Suriname. Toen in 1908 het ministerie-*De Meester* plaats maakte voor het ministerie-

Digitized by Google

Heemskerk, kwam hij weder aan het hoofd van het departement van Koloniën.

Identiek. Zie *Identiteit.*

Identiteit is een wijsgeerige uitdrukking voor de gelijkheidsverhouding. In uitgebreiden zin bestaat zij tusschen begrippen, wanneer deze met elkander verwisseld kunnen worden (wisselbegrippen), in meer beperkten zin, wanneer zij een en hetzelfde begrip zijn. De eerste soort vindt men bij begrippen, die bij een verschillenden inhoud denzelfden omvang bezitten, de laatste bij die, welke denzelfden inhoud en omvang hebben. De denkwet der identiteit (*principium identitatis*), gewoonlijk door de formule A=A aangeduid, eischt, dat slechts het in het begrip overeenstemmende tot een eenheid samengevoegd wordt. Aan de wijsbegeerte van *Schelling* en *Hegel* geeft men den naam van identiteitsphilosofie, omdat zij het absolute wezen of het beginsel van al het bestaande beschouwen als de identiteit van onze grondbegrippen, n. l. van de begrippen van subject en object, van het ideale en reële, van den geest en van de natuur, van het denken en van het zijn.

Identiteitsphilosofie. Zie *Identiteit.*

Ideologie (Grieksch = ideëenleer) noemen de Fransche philosofen dien vorm van metaphysica, waarin ook de grondbeginselen der anthropologie, spraakkunst en redeleer zijn opgenomen. De meest bekende vertegenwoordigers dier richting zijn *Cousin*, *Destut de Tracy* en *Royer-Collard.*

Idioom (Grieksch = eigendommelijkheid) zegt men bijzonder van een taal of dialekt; daarnaar beteekent het zooveel als taal of dialekt zelf.

Idioot, afgeleid van het Grieksche woord ἴδιος (eigen), noemen wij den zoodanige, die van zijn kindsheid af achterlijk bleef in de ontwikkeling van zijn zielsvermogens, van verstand, wil en gemoed, zoodat hij niet in staat is, om zijn zedelijke handelingen te regelen. De lichtere graden worden meer onder *imbecilliteit* saamgevat. De eigenlijke idioten worden in 3 klassen verdeeld. De eerste is geheel stompzinnig en ongevoelig voor de indrukken van buiten, de tweede toont slechts dierlijk instinct zonder verstandelijke vermogens, terwijl de zintuigelijke waarnemingen zeer gebrekkig zijn, de derde openbaart bij zwakke en beperkte verstandsuitingen hevige dierlijke driften.

De toestand, waarin de idioten verkeeren, draagt den naam van *idiotisme.* De oorzaak is in het algemeen gelegen in een gebrekkige ontwikkeling der hersenen, ontstaande door ziekelijke aandoeningen van den schedel, van de hersenvliezen of van de hersenen zelf. Bij normale gesteldheid van die deelen is er doorgaans erfelijkheid in het spel, zooals vallende ziekte enz. Die ziekelijke aandoeningen kunnen het gevolg zijn van schokken en verwondingen bij of na de geboorte, van plaatselijke ongesteldheden in het foetus of gedurende de aanvankelijke ontwikkeling des lichaams of ook van aangeboren gebreken in het centraalorgaan en zijn bekleedselen. De gedaante en de omvang van den schedel zijn bij de idioten zeer verschillend, doch in den regel is het hoofd eer te klein dan te groot. In het eerste geval geeft men de schuld aan een vroegtijdige verbeening der naden. Waterhoofden zijn er zelden bij, die sterven te vroeg. Wel vindt men er bepaalde schedeltypen als het Eskimotype, het Azteken-type enz. onder. Met den stilstand van de geestelijke ontwikkeling gaat meestal een achterblijven in groei gepaard. Ook de ontwikkeling der tanden is vertraagd, terwijl andere aangeboren misvormingen, zooals gespleten gehemelte, bij hen meer voorkomen dan bij normale kinderen. Zij zijn uiterst gevoelig voor den invloed van alkohol.

Tot de idioten behooren de cretins (zie aldaar).

Tot de ongesteldheden, die men met idiotisme verbonden vindt, behooren vooral vallende ziekte, St. Vitusdans, contractie of verlamming van sommige lichaamsdeelen en hysterische krampen.

Slechts zelden kan men bij idiotisme volkomen herstel verwachten. De toestand der idioten is intusschen voor aanmerkelijke verbetering vatbaar, vooral wanneer zij in daartoe bestemde inrichtingen worden opgenomen, waar verpleging, opvoeding, onderwijs en leiding op de meest doelmatige wijze aan dat oogmerk worden dienstbaar gemaakt. Omdat de toestand der idioten zeer verschillend is, behoort er ook een groote verscheidenheid van hulpmiddelen toe, om dien te verbeteren.

Onder de staatsgestichten zijn er twee zeer bekende, namelijk *Hubertsburg* in het koninkrijk Saksen en *Sachsenberg* bij Schwerin.

Idiopathisch noemt men zoodanige ziekteverschijnselen, welke onmiddellijk uit de oorzaak der ziekte voortvloeien; zij staan dus tegenover de *reflexverschijnselen.* Wanneer overlading der maag zich door braking en hoofdpijn openbaart, dan is het eerste een idiopathisch en het tweede een reflexverschijnsel. Het omgekeerde heeft plaats bij hersenschudding. Het is voor den arts van het hoogste belang, beide soorten van verschijnselen nauwkeurig te onderscheiden.

Idiosyncrasie noemt men een eigenaardige gevoeligheid van het gestel. Wie daaraan lijdt, ondervindt bepaalde prikkels op een andere wijze dan de gewone mensch. Men spreekt bijv. van een idiosyncrasie tegenover een of ander medicament, als het door den patiënt niet verdragen wordt. Sommige menschen hebben een idiosyncrasie ten opzichte van aardbeien en krijgen er uitslag van, anderen weer ten opzichte van andere vruchten.

Idioten, *Gestichten voor.* Zie *Achterlijke kinderen en Idioot*

Idiotisme. Zie *Idioot.*

Idiotisme *in de taal* noemde men aanvankelijk de platte volkstaal; thans echter bestempelt men met dien naam het eigenaardige (*idioom*) in een taal. Men vindt de meeste idiotismen in de taal van het dagelijksch leven, en zij vereischen een zorgvuldige beoefening. Een woordenboek, waarin de idiotismen zijn opgenomen, draagt den naam van *idiaoticon. Idioma* heeft n.l. de beteekenis van taal.

Idjen is een vulkanisch gebergte op Java en wel in de afdeeling Banjoewangi der residentie Besoeki gelegen. Het omvat een aantal werkzame en uitgedoofde vulkanen en verbindingsruggen, waarvan de werkzame Merapi (2799 m.) en Widodaren (2109 m.) den *Idjen in engeren*

Digitized by Google

zin uitmaken. De ruggen, bergen en vulkaantoppen sluiten samen een halfmaanvormige hoogvlakte in, het *Idjen-plateau*, dat voor het grootste deel met lang gras is bedekt, afgewisseld door kale plekken van wit zand. Ondanks de hooge ligging (ruim 1800 m.) is het klimaat van het plateau zeer droog, zoodat het op vele plaatsen, o. a. langs den N., rand zeer geschikt is voor den aanplant van koffie, hetgeen dan ook reeds geschiedt.

Idjoek is de naam voor de bastachtige zwarte vezelstof tusschen den stam en de bladstelen van den arenpalm, die in Insulinde veel gebezigd wordt tot dekking van huizen en tot vervaardiging van duurzaam touw, dat door zeewater niet wordt aangetast. De vezels, die op haren gelijken, worden door de Alfoeren van Ceram als teeken gezonden aan hen, die opgeroepen worden om aan een koppensnellerstocht deel te nemen. De harde nerven worden algemeen gebruikt als pennen voor het schrijven van Maleisch met Arabische letter.

Idooras. Zie *Vesuviaan.*

Idololatrie. Zie *Beeldendienst* en *Beeldenvereering.*

Idomeneus, koning van Kreta, de zoon van *Deukalion* en de kleinzoon van *Minos II*, bracht met *Meriones*, den zoon van zijn halfbroeder, in 80 schepen de Kretensers naar Troje, om aan de belegering deel te nemen. Hij behoorde er tot de dapperste helden. Na den val der stad keerden de beide aanvoerders naar hun vaderland terug. Volgens de verhalen van sommigen werd hij daarbij op zee door een storm overvallen en deed hij de gelofte aan *Poseidon*, dat hij bij behouden overkomst aan dezen god dengene zou offeren, dien hij op zijn geboortegrond het eerst zou ontmoeten. Die eerste was zijn zoon. Toen echter na het volbrengen van het offer de pest begon te woeden, werd *Idomeneus* door de Kretensers verdreven. Hij begaf zich eerst naar Italië, vervolgens naar Kolophon en werd op den berg Kerkaphos begraven. Volgens *Diodorus* was zijn graf te Knossus op Kreta en werd hij aldaar als een heros gehuldigd.

Idrac, *Jean Marie Antoine*, een Fransch beeldhouwer, in 1849 te Toulouse geboren, studeerde onder leiding van *Guillaume*, *Cavelier* en *Falguière* en verwierf in 1873 den Prix de Rome. Van Rome uit zond hij zijn eerste werk, „Gewonde Amor", dat door de regeering werd aangekocht. In 1879 kreeg hij de medaille 1ste klasse voor zijn „Mercurius, den caduceus vindende", die eveneens door den Staat werd gekocht. Een fijne en weeke behandeling van het naakte toonde in 1881 in den Salon zijn „Salambô." *Idrac* overleed te Parijs den 28sten December 1884.

Idria, een stad in het Oostenrijksche hertogdom Krain, telt (1900) 5728 inwoners en is belangrijk wegens de rijke kwikzilvermijnen, aldaar in 1497 ontdekt. Zij ligt in een diep, ketelvormig dal, door de Idriza besproeid, en haar huizen zijn over eenige heuvels verstrooid. Er is een schouwburg en een gebouw voor het mijnbestuur (het vroegere slot Gewerkenegg). Hierbij vindt men de voornaamste opening, die naar de mijnen leidt. Deze leverden (1903) 83320 ton kwikzilver ter waarde van bijna 3 millioenen kronen. Onder de delfstoffen, die er voorkomen, bevindt zich het *idrialiet*, waarin men een nieuwe soort van koolwaterstof, *idrialine* genaamd, ontdekt heeft.

Idromotorische bewegingen noemt men die spierbewegingen, welke men onbewust uitvoert, terwijl men ze zich levendig voorstelt. Zij spelen een groote rol bij het gedachtenlezen, den tafeldans en dergelijke dingen.

Idsinga, *Saco Harmen van*, een Nederlandsch rechtsgeleerde, geboren te Harlingen den 10den Februari 1714, studeerde te Franeker in de rechten en verdedigde in 1736 aldaar een dissertatie over het pandrecht, zonder evenwel te promoveeren. Zoowel te Franeker als te Harderwijk kwam hij in aanmerking voor het hoogleeraarsambt, doch zonder een benoeming te ontvangen. Inmiddels bekleedde hij een betrekking bij het venduhuis te Harlingen en schreef „Kort vertoog over de Friesche havenpachten, waarin wordt aangetoond, dat een gedrukte negotie moet afnemen en dat integendeel de aanmoediging van deze een land doet bloeien" (1744). In 1748 behoorde hij tot de gecommitteerden, te Harlingen gekozen, om te Leeuwarden het erfelijk stadhouderschap, de afschaffing der pachten en het herstel der oude wetten te vragen. Hij werd in het daarop volgende jaar benoemd tot raadsheer in het provinciaal gerechtshof te Groningen. Wegens zijn heftigheid kwam hij in onmin met de Staten van Friesland, daar *Idsinga* zich verongelijkt en de Staten zich door hem beleedigd achtten. Hij overleed in 1679. Van zijn geschriften vermelden wij: „Variorum juris civilis liber singularis etc." (1738), „Het staatsrecht der Vereenigde Nederlanden enz." (2 dln., 1758—1765), „Bedenkingen over de lezing het verstand en den zin van 't Selwerder Landrecht, II boek, art. 29 enz." (1773) en „Zedig en vrijmoedig onderzoek of de volmachten ten Landsdage in Friesland volgens de fundamenteele wetten van die provincie en de procuratiën, welke jaarlijks aan de volmachten gegeven worden, tot het exerceeren van crimineele jurisdictie gerechtigd en bevoegd zijn enz." (1777).

Idsinga, *Balthaser Daniël van*, een zoon van *Meinert Johan van Idsinga*, gouverneur van Amboina, geboren te Batavia in 1745, bekleedde van 1767 tot 1795 in de stad Groningen vele gewichtige betrekkingen, werd door die stad en provincie afgevaardigd naar de vergadering der Staten-Generaal, was lid van het provinciaal bestuur, in 1803 van het departementaal bestuur van Stad en Lande en werd in 1815 burgemeester van Groningen. Zijn woning is nog bekend onder den naam van „Idsinga's Hof".

Idsinga, mr. *Johan Willem Herman Meijert van*, in 1855 geboren te Leiden, promoveerde aldaar in 1880 op een proefschrift, getiteld: „Geschiedenis en beginselen van art. 91 onzer Grondwet." Hij was van 1888 tot 1901 referendaris, chef der afdeeling binnenlandsch bestuur bij het departement van binnenlandsché zaken en is sedert 1901 lid der Tweede Kamer voor Bodegraven.

Idstedt, een dorp in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, telt (1900) 378 inwoners en is bekend door den slag van 24 en 25 Juli 1850. Toen Pruisen na den vrede van Berlijn de Sleeswijk-Holsteiners aan hun lot overliet en generaal *Bonin* terugriep, belastte het bewind der hertogdommen

Digitized by Google

generaal *Willisen* met het opperbevel over de troepen. Na den aftocht der Pruisen vielen de Denen in Sleeswijk en kwamen tusschen Flensburg en Sleeswijk, bij Idstedt, in aanraking met de troepen van *Willisen*. Na een voorpostengevecht op den 24sten Juli nam de veldslag den volgenden dag een aanvang. De Denen onder generaal *von Krogh* telden 38000 en de Sleeswijk-Holsteiners 27000 man. Toch behielden deze laatsten tot op het middaguur de overhand, doch op het beslissend oogenblik ontbrak het *Willisen* aan beleid en volharding, zoodat de Denen de overwinning behaalden en het land veroverden tot aan de Eider.

Idumaeërs of *Edomieten*. Zie *Edom*.

Iduna of *Idhun*, een godin uit de Noordsche fabelleer, een dochter van den dwerg *Ivaldi* en de echtgenoote van *Bragi*, den god der dichtkunst, was de bewaarster der gouden appelen, aan wier bezit de goden hun eeuwige jeugd ontleenden. De reus *Thiazi* dwong bij zekere gelegenheid den door hem gevangen genomen *Loki*, om *Iduna* met haar appels in zijn handen te leveren. *Loki* zorgde evenwel, dat zij weldra naar de goden kon terugkeeren.

Idus heette bij de Romeinen de 15de dag der maanden Maart, Mei, Juli en October, en in de overige maanden de 13de. Hij was aan *Juppiter* gewijd.

Idylle, afkomstig van het Grieksche woord *εἰδύλλιον* (een klein beeld), noemt men een dichterlijk tafereel, aan den eenvoudigen, aartsvaderlijken tijd ontleend. Hoe meer de menschen zich van de natuurlijke levenswijze en van de eenvoudige zeden der vroegste dagen verwijderden en hoe meer zij de ongemakken der toenemende beschaving met de hieraan verbonden vormen ondervonden, des te grooter moest hun verlangen worden naar den idealen natuurstaat, als een leven van onschuld en oprechtheid, als een toestand, waarin men zich in de bevrediging der eenvoudigste behoeften gelukkig gevoelde. Uit dat verlangen ontstond de idylle, welke men slechts aantreft in tijden, waarin zulk een aartsvaderlijke levenswijze reeds lang tot de idealen van het verledene behoort. Daarom bepaalden zich de idyllendichters bij voorkeur bij tafereelen uit het leven der herders, visschers en jagers. Vooral het schuldelooze herdersbedrijf bood een overvloed van stof tot het schetsen van een gouden eeuw. Zulke gedichten werden door de Grieken ook wel met den naam van „bukolische poëzie" bestempeld. De eerste sporen daarvan vindt men in het Oosten, nu eens in den vorm van een epos, zooals in het boek „Ruth", dan weder in dien van een drama, zooals in *Kalidasa's* „Sakuntala". Ook bij de Grieken had de idylle aanvankelijk een epischen vorm, doch later werden er lyrische elementen aan toegevoegd, zooals door *Stesichoras*, die het lijden van *Daphnis* tot onderwerp koos. Als zelfstandige dichtsoort vertoont de idylle zich eerst bij het begin van het Alexandrijnsche tijdperk, en wel in *Theokritos*, die keurige tafereelen van het herdersleven schetste. Naast hem verdienen *Bion* en *Moschos* een plaats. Onder de Romeinsche idyllendichters bekleedt *Virgilius* den hoogsten rang, en na hem vermelden wij *Calpurnius* en *Nemesianus*, daar de zoogenaamde idyllen van *Ausonius* tot de beschrijvende poëzie behooren. De beste Italiaansche idyllen, zooals die van *Tasso* en *Guarini*, hebben een dramatischen vorm, hoewel ook epische en lyrische geschreven werden door *Sannazaro* en *Alamanni*. De Fransche idylle maakte te veel jacht op sierlijkheid, om natuurlijk te blijven, en de Engelsche idyllendichters, met uitzondering van *Spencer*, waren navolgers der Ouden. De Spaansche idylle vertoont zich het liefst in het kleed van den roman, en in Duitschland stond geruimen tijd *Salomon Gessner* aan het hoofd der idyllendichters, totdat *Müller, Voss, Goethe* en anderen zijn roem deden tanen. In ons vaderland hebben vooral *Wellekens* en *Vlaming*, alsmede *Poot*, deze dichtsoort met goed gevolg beoefend.

Idzaerda, *Baerte van*, een Nederlandsch staatsman, in 1528 vermoedelijk te Ter Idzerd in Friesland geboren, studeerde in de rechten, onderteekende het Verbond der Edelen en werd in 1572 lid van het College van Gedeputeerde Staten, later van het Hof van Friesland. Hij behoorde tot de scheidslieden in den twist tusschen *Joost van Schouwenburg* en *Dirk van Bronkhorst*, terwijl hij in 1578 met *Douwe Sixma* door Friesland afgevaardigd werd naar de Unie van Utrecht. In 1580 kreeg hij de opdracht het kasteel te Stavoren te slechten, en moedig verzette hij zich tegen de verraderlijke plannen van den graaf *van Rennenberg*. Het samenstellen van de eerste Landsordonnantie werd in 1602 aan hem en *Gellius van Hillema* opgedragen. Hij overleed den 15den Mei 1603.

Idzaerda, Meintje van, een zoon van den voorgaande, studeerde te Cambridge, was reeds in 1592 volmacht ten Landsdage, werd in 1600 grietman van Weststellingwerf, was tijdens de onderhandelingen over het Bestand met Spanje (1607) lid der Staten-Generaal en werd in 1615 benoemd tot lid der Gedeputeerde Staten van Friesland. Te Ter Idzerd wonende, werd hij afgevaardigd naar de Synode te Dordrecht en overleed aldaar in 1618. Zijn zoon *Homme* volgde hem op als grietman.

Ierland. Zie *Groot-Brittannië en Ierland*.

Iersche Zee strekt zich in een bijna ovaalronden vorm uit tusschen Engeland en Ierland en staat in het Z. door het St. Georgekanaal, in het N. door het St. Patricks- en het Noordkanaal met den Atlantischen Oceaan in verbinding. Zij ontvangt bijna geen water van rivieren en is een kalm waterbekken, dat echter in genoemde kanalen des te heviger woeden kan. De Iersche Zee is tot 152 m. diep; in het Noordkanaal komen echter diepten van 263 m. voor. De grootste eilanden zijn Man en Anglesey.

Iersch mos. Hieronder verstaat men de wieren *Chondrus crispus* en *Gigartina mamillosa* uit de groep der *Rhodophyceae* of *Florideeën (Roodwieren)*, welke planten veel aan de Iersche kust verzameld worden. Het in verschen toestand roodachtig loof is vlak, herhaalde malen gaffelvormig vertakt, onregelmatig ingesneden en gekroesd, in gedroogden toestand is het geelachtig en bros. Het wordt bij het koken geheel tot een gelei en vindt toepassing in de artsenijbereidkunde.

Iersch-Romeinsch bad noemt men een zweetbad in warme, droge lucht. Zulke baden waren reeds bij overoude volken, zooals de Egyptenaren, Chaldaeërs en Phoeniciërs bekend. Door

Digitized by Google

de Romeinen werden zij vandaar overgebracht naar Spanje, Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitschland enz. Te Rome werden ten tijde van *Antoninus*, *Caracalla*, *Diocletianus* en anderen verbazende sommen aan het bouwen van zulke „Thermae" besteed, en zelfs de armste Romein kon zich dagelijks het genot van zulk een bad verschaffen. Het gebruik werd ten laatste haast een misbruik. Ook in Griekenland hadden de Romeinen zulke baden gebouwd, en de Turken, die ze te Konstantinopel vonden, brachten ze in verband met hun godsdienstige gebruiken. Daarna werden zij onder den naam van „Turksche baden" algemeen in het Oosten verbreid. Zulk een zweetbad dient den Turken tot geneesmiddel en tevens tot bevordering der zindelijkheid. Nadat de Engelsche staatsman *Urquhart* deze baden in Frankrijk had leeren kennen, spoorde hij zijn landgenooten aan deze ook in Engeland op te richten. Zijn denkbeelden vonden bijval bij dr. *Richard Baxter* in Ierland, en deze opende eerst te St. Ann's Hill bij Cork en vervolgens ook elders zoodanige baden, wier inrichting hij aanmerkelijk verbeterd had. Hij verbond daarmede een uitmuntend ventilatiestelsel, en zoo kwam het Iersch-Romeinsche bad weldra in geheel Engeland in gebruik en vervolgens ook in Duitschland en elders.

Het Iersch-Romeinsch bad is geenszins een eenvoudig bad, maar omvat een reeks baden, die met warme en koude lucht, warm en koud water worden toebereid en vergezeld gaan van het masseeren of kneden. Men heeft althans drie vertrekken noodig voor deze verschillende verrichtingen. Doch ook de Romeinen hadden reeds een *frigidarium* (een vertrek met koude lucht om zich te ontkleeden), een *tepidarium* (een vertrek met lauwwarme lucht), een *sudatorium* (zweetkamer) en een *lavacrum* (een vertrek voor afwasschen en voor het nemen van koude baden).

Bij zulke badinrichtingen is de juiste temperatuur der lucht een hoofdzaak. Verwarmde lucht wordt door buizen onder den vloer en langs de wanden van het badvertrek geleid. In het tepidarium klimt de hitte der lucht tot 45° C. en de badgast, die er zich ontkleed nederzet, is in 25 tot 40 minuten in 't zweet. Nu begeeft hij zich naar het sudatorium, waar een hitte heerscht van 56°, en blijft er, totdat het zweet hem langs het lichaam stroomt, wat in 12 tot 18 minuten geschiedt. Voor frissche lucht is door ventilatie gezorgd. Zoodra nu de badgast in het sudatorium voldoende uitgewasemd is, wrijft een badknecht hem met een dikken wollen handschoen het zweet van de huid en drukt daarna gedurende 4 tot 6 minuten alle spieren des lichaams. Daarna verlaat de badgast het sudatorium en begeeft zich naar het aangrenzende, niet verwarmde lavacrum, waar de badknecht eenige emmers lauw water boven zijn hoofd uitstort, daarna het lichaam met zeep afwascht en dit vervolgens met lauw water of met een koud stortbad afspoelt. Ook kan men zich ten slotte in een kom met koud water afwasschen. Op deze wijze afgekoeld en gereinigd keert men naar het frigidarium (een kleedkamer) terug, waar men zich eenigen tijd op een matras in de gemakkelijkste houding nederlegt. Hierdoor verhoedt men een herhaling der uitwaseming en de huid herkrijgt haar natuurlijke kracht, die zij door het sterke zweeten verloren had.

De werking van het Iersch-Romeinsch bad op het gezonde en zieke lichaam is zeer krachtig, daar het de uitwaseming nog veel sterker bevordert dan het Russisch stoombad. Hoe droger de lucht is, des te gretiger doet zij het water, waarmede zij in aanraking komt tot waterdamp overgaan. Daarom onttrekt het droge, warme bad met groote snelheid het water aan het lichaam. Als een krachtig zweetdrijvend middel is het alzoo bijzonder geschikt, om de stofwisseling te bevorderen. Vooral dient het Iersch-Romeinsch bad om de doode deelen der opperhuid weg te nemen, de werkzaamheden der huid te verhoogen en deze te harden. Het verdient aanbeveling bij onderscheiden soorten chronischen huiduitslag en vooral bij jicht en rheumatiek. Maakt men van zulke baden een aanhoudend gebruik, dan wordt de huid ongevoelig voor afkoeling. In het algemeen bevorderen zij de gezondheid, vooral van hen, die een zittende levenswijs leiden.

Iersch stelsel. Zie *Gevangeniswezen*.

Ierseke, een gemeente op het eiland Zuid-Beveland in de provincie Zeeland, 1357 H.A. groot, met (1907) 4175 inwoners, wordt in het O. door de Oosterschelde bespoeld en naar de landzijde begrensd door de gemeenten Wemeldinge, Kapelle, Schore en Kruiningen. Behalve het dorp Ierseke bevat zij de buurt Iersekendam. De bodem bestaat uit klei, die in het N. min of meer zavelig is, en wordt voor den landbouw gebruikt. Van nog meer beteekenis is echter de oesterteelt.

Het dorp *Ierseke*, dat vroeger een zeer aanzienlijke plaats was, is later achteruitgegaan. Het bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk.

If, een eiland in de Baai van Marseille, is 2 km. van de kust verwijderd en heeft een door *Frans I* gebouwd kasteel (zie de afb.), dat later als staatsgevangenis dienst deed en waarin o. a. *Mirabeau*, hertog *Philippe Egalité* en maarschalk *Bazaine* gevangen gezeten hebben. Vooral is het bekend door *Dumas'* „Graaf van Monte-Christo".

Kasteel van If.

Iffland, *August Wilhelm*, een Duitsch kun-

Digitized by Google

stenaar, tooneeldichter en beoefenaar der tragische kunst, geboren te Hannover den 19den April 1759, was aanvankelijk voor de studie der godgeleerdheid bestemd. Uit afkeer van deze en uit lust tot het tooneel, begaf hij zich op 18-jarigen leeftijd heimelijk naar Gotha, waar hij onderwijs kreeg van *Ekhof*, en werd in 1779 lid van het tooneelgezelschap te Mannheim. Hier behaalde hij grooten bijval en vermeerderde dien door het geven van gastrollen in de voornaamste steden van Duitschland. Onaangenaamheden met den intendant en vooral de oorlogsbewegingen waren oorzaak, dat hij zich in 1796 als directeur van den nationalen schouwburg naar Berlijn begaf. Hij werd er in 1811 benoemd tot directeur-generaal der Koninklijke schouwburgen en overleed den 22sten September 1814. Als tooneelspeler bekleedde hij een hoogen rang door de dichterlijke opvatting van zijn rol, door zijn genialen gloed en door het kritisch overleg, waarmede hij zijn spel beheerschte. Vooral was hij een meester in komische rollen, alsmede in roerend eenvoudige, welke zich in den kring van het burgerlijk leven bewegen. Minder goed, ook wegens zijn voorkomen, slaagde hij in heldenrollen. *Goethe* beschrijft hem als een man van middelmatige lengte, geëvenredigden lichaamsbouw en een rond en vol gelaat. De door hem geschreven tooneelstukken hebben meestal een zedelijke strekking; zij zijn boeiend, vol gevoel en bepalen zich tot den huiselijken kring. Vooral onderscheidde hij zich door menschenkennis. Vele van die stukken zijn lang op het repertoire gebleven, zooals: „Die Jäger", „Dienstpflicht", „Der Spieler", „Die Mündel" en „Die Hagenstolzen". Als bevorderaar der tooneelkunst heeft hij veel goeds geleverd in zijn „Almanach für das Theater" (1807—1809 en 1811—1812). Op de gezamenlijke uitgave zijner „Dramatische Werke" (met een „Selbstbiographie, 16 dln., 1798—1802), volgden zijn „Neue dramatische Werke" (2 dln., 1807—1809). Ook is daarvan een bloemlezing in het licht verschenen.

Iglau, een stad in Moravië, ligt aan de Boheemsche grens, aan de Iglawa, waarover een brug is geslagen, aan de spoorlijnen Weenen—Kolin—Tetschen en Iglau—Tabor en telt (1900) 24387 inwoners. Men vindt er mooie plantsoenen op den Franz-Karls-Berg, een groote markt (37392 v. m.), een gymnasium, een hoogere burgerschool en eenige vakscholen. Van de openbare gebouwen zijn te noemen: de St. Jacobskerk, de Minorietenkerk met een ouden kruisgang, de St. Janskerk, de kleine kerk aan den Johannesheuvel uit 799, het stadhuis, de groote kazerne (vroeger klooster) en het lakenweversbuis. In plaats van den sedert den Dertigjarigen Oorlog verdwenen mijnbouw ontwikkelde zich de lakenindustrie tot hoogen bloei; verder zijn er spinnerijen, ververijen, wolweverijen, brouwerijen, sigarenfabrieken (2500 arbeidsters), glasslijperijen, stoommolens en pottenbakkerijen. De handel in graan, laken en wollen goederen, vlas en hout is vrij belangrijk. De stad houdt vier jaarmarkten.

Iglau moet reeds in 799 mijnbouw gehad hebben. Zeer oud is het stads- en mijnrecht, dat reeds in 1250 door koning *Wenzel I* hernieuwd en bevestigd werd. Den 5den Juli 1436 werd de „Iglauer Vergleich" gesloten, waarbij keizer *Sigismund* de Praagsche Kompaktaten bezwoer. In 1470 werd de stad door koning *George Podiebrad* van Bohemen belegerd, in 1523 door brand verwoest en gedurende den Dertigjarigen Oorlog tweemaal belegerd. Den 4den December 1805 versloeg hier aartshertog *Ferdinand d'Este* een Beiersch corps onder *Wrede*.

Iglesias, een stad in de Italiaansche provincie Cagliari (Sardinië), ligt aan de spoorlijn Cagliari—Iglesias—Portovesme, is de zetel van een bisschop en telt (1901) 18322 inwoners. Men vindt er een kathedraal (18de eeuw), een kasteel (14de eeuw), overblijfselen van den ouden ringmuur, twee technische scholen, lood- en zinkgroeven en handel in wijn en olie.

Iglesias, *Miguel*, president van Peru, geboren te Cajamarca den 18den Augustus 1822, studeerde in de rechten en beheerde de groote familiebezittingen, tot hij in 1861 lid van het Congres, later van den Senaat werd. In den oorlog met Chili (1879) onderscheidde hij zich èn als leider èn als minister van Oorlog. Hij leidde den tegenstand, toen de Peruaansche regeering gevallen was. In 1883 koos de Constitueerende Vergadering hem tot president der republiek. Hij maakte een einde aan den oorlog en trachtte door strenge maatregelen en door een eerlijk en spaarzaam bestuur de orde in het land te herstellen. Een revolutie dwong hem echter in September 1885 af te treden. Hij ging daarop naar Spanje en overleed te Madrid in 1901.

Iglesias de la Casa, *José*, een Spaansch dichter, geboren te Salamanca den 31sten October 1743, stichtte gedurende zijn studietijd aan de universiteit aldaar met zijn vriend *Melendez* en anderen den dichterkring, die later onder den naam van „School van Salamanca" beroemd werd. Hij vormde zich vooral naar de klassieke dichters van zijn vaderland, inzonderheid naar *Balbuena* en *Quevedo*. Na het volbrengen van zijn studie werd hij priester te Larodrigo, later te Carbajosa, in het bisdom van Salamanca, doch overleed reeds den 26sten Augustus 1791. Eerst 7 jaar na zijn dood werden zijn gedichten verzameld (2 dln., 1798), maar later bij herhaling gedrukt. Hij behoort tot de geliefkoosde volksdichters; vooral zijn luimige gedichten, waarin hij in uitmuntende taal de gebreken zijner landgenooten aan de kaak stelt, leven in den mond des volks.

Igname noemt men onderscheiden soorten van het geslacht *Dioscorea*, zooals *D. sativa L.*, *D. alata L.* en *D. bulbifera L.*, die in de keerkringslanden veelal worden aangekweekt om haar dikke, vleezige en veel zetmeel bevattende wortelstokken, onder den naam van *yamswortels* bekend.

Ignatia *Lour. (Ignatiusboom)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Strychneeën* en omvat slechts één soort, *I. philippinica Lour.* (*I. amara*, *Strychnos Ignatii Bergius*), een boomachtigen heester, die op de Philippijnsche Eilanden groeit en in Cochinchina wordt gekweekt. Zijn komkommerachtige besvrucht telt wel eens 24 zaden, die onregelmatig van vorm zijn en Ignatiusboonen (zie aldaar) geheeten worden.

Ignatius, *De Heilige*, bisschop van Antiochië,

Digitized by Google

was, naar men meldt, een leerling van den apostel *Johannes* en wordt om die reden tot de Apostolische Vaderen gerekend. Ook ontving hij den bijnaam van *Théophorus* (God in het hart dragende), omdat hij gehouden werd voor het kind, door *Jezus* aan zijn Jongeren ten voorbeeld gesteld. De overlevering deelt mede, dat hij in den tijd, toen *Trajanus* oorlog voerde tegen de Parthen, in tegenwoordigheid van den keizer in den circus te Antiochië door leeuwen verscheurd is (20 December 115). Volgens een ander bericht is zulks geschied te Rome in 104 onder het consulaat van *Suburanus* en *Marcellus*. Deze sage is gegrond op de bewaard gebleven brieven, welke zijn naam dragen. Men ontmoet deze in drievoudigen vorm; de grootste bundel bevat 13 brieven, die volgens het algemeen gevoelen gedeeltelijk onecht, gedeeltelijk vervalscht zijn. Dat gevoelen is vooral bevestigd door het terugvinden van een kleineren bundel van 7 brieven (aan de Ephesiërs, Magnesiërs, Philadelphiërs, Trallianen, Smyrnaërs en Romeinen en aan *Polycarpus*), een bundel, die reeds aan *Eusebius* bekend was, doch ook de echtheid van deze brieven is reeds door *Dallaeus*, voorts door *Semler*, *Heumann* en *Ernesti* en in den laatsten tijd door *Baur* bestreden. Een kleinere bundel van slechts drie brieven (aan de Romeinen, Ephesen en aan *Polycarpus*) werd in 1845 door *Cureton* met Syrischen tekst uitgegeven. *Bunsen* verdedigde de echtheid van deze laatste en trachtte aan te toonen, dat de bundel met 7 brieven onecht was, terwijl *Baur* den Syrischen tekst als een nietsbeduidend uittreksel uit de Grieksche brieven verwierp. *Uhlhorn* en *Hilgenfeld* waren eveneens van deze meening, terwijl eerstgenoemde nog een poging aanwendde, om de echtheid van den Griekschen tekst te verdedigen. *Baur* en *Hilgenfeld* daarentegen verklaarden, dat er van echte brieven van *Ignatius* geen sprake kan zijn, maar alleen van ondergeschoven, die wat ouder of jonger zijn. De oorspronkelijkheid van den Syrischen tekst is na dien tijd aangetoond door *Ritschl*, *Weisz* en *Volkmar* en vooral door *Lipsius*, en deze laatste heeft ook een poging gewaagd, om den oorspronkelijken Griekschen tekst der 3 brieven te herstellen. Het tegenschrift van *Merx* („Meletemata Ignatiana", 1861) heeft zijn beweringen niet doen vallen, doch ook de oorspronkelijkheid van deze 3 brieven is zeer betrekkelijk. Immers die kleinste bundel bevat hoogst waarschijnlijk enkel verdichte brieven, welke niet vóór het midden der 2de eeuw ontstaan zijn. De 2de bundel van 7 brieven, een uitbreiding van den voorgaande, is misschien niet lang na dezen gevolgd, doch dien van 13 brieven houdt men voor een bewerking uit de 4de eeuw. Een Armenische vertaling van 13 brieven is in 1849 door *Petermann* uitgegeven.

Ignatius, patriarch van Konstantinopel, een zoon van keizer *Michael I*, geboren omstreeks 790, werd door *Leo den Armeniër* ontmand, omhelsde den geestelijken stand en werd in 847 benoemd tot patriarch. Hij streed tegen de geweldenarij en de zedeloosheid van *Michael III* en van zijn oom, keizer *Bardas*, die de gewijde gebruiken der kerk bij drinkgelagen bespotte. Dientengevolge verloor hij zijn waardigheid, en *Photius* werd patriarch in zijn plaats (857). De verdeeldheid, hierdoor ontstaan, trachtte men door bemiddeling van paus *Nicolaas I* uit den weg te ruimen. Daar deze evenwel de zijde van *Ignatius* koos, werd die verdeeldheid het begin van de groote scheuring der Kerk. Keizer *Basilius* herstelde *Ignatius* weder in zijn bediening (867). Deze overleed in 878.

Ignatius, *Karl*, een Finsch geschiedkundige en statisticus, geboren te Björneborg den 27sten October 1837, werd in 1865 hoogleeraar te Helsingfors, in 1870 directeur van het Statistisch Bureau aldaar en reorganiseerde dit geheel. Sedert 1885 lid van den Finschen Senaat, nam hij in 1900 wegens het Russische taalmanifest zijn ontslag. Van 1877—1878 was hij lid van den Landdag, in 1882 en 1885 als leider der Fennomanen, in 1904 als leider der Svecomanen en Jong-Fennomanen. Hij schreef: „Bidrag till södra Oesterbottens äldre historia" (1861), „Finlands historia under Karl X Gustafs regering" (1865), „Renseignements sur la population de Finlande" (1869), „Statistik Handbok för Finland" (2de druk, 1890), „Le Grand-Duché de Finlande. Notice statistique" (1878) en „Finlands geografi Handbok för medborgare" (dl. 1, 1881—1890).

Ignatiusboonen (*Fabae Scti Ignatii*, *Fabae febrifugae*) noemt men de zaden van een heester of boom, die te huis behoort op de Philippijnsche Eilanden en tot de familie de *Strychneeën* behoort, namelijk *Strychnos Ignatii Bey. (Ignatia amara L. Fil.)* met tegenovergestelde, spitseivormige bladeren, 3- tot 4-bloemige, okselstandige bloemtuilen en peervormige onbehaarde vruchten. De zaden, in die peren aanwezig, zijn zeer vergiftig en bezitten dezelfde eigenschappen als de kraanoogen of braaknoten, afkomstig van *Strychnos nux vomica*.

Ignatjew, *Nicolaus Paulowitsj*, een Russisch diplomaat, geboren te Petersburg den 29sten Januari 1832, ontving zijn opleiding aan de militaire academie, trad op 17-jarigen leeftijd in dienst bij het regiment huzaren der garde, werd in 1852 geplaatst bij den generalen staf en was sedert 1854 werkzaam als adjudant bij graaf *Berg*, gouverneur der Oostzee-provinciën. Na den Krimoorlog werd hij kolonel en militair attaché van het Russisch gezantschap te Londen, nam deel aan het vredescongres te Parijs en ontwikkelde hier op diplomatiek gebied zulke uitstekende talenten, dat hij op voorstel van prins *Gortsjakow* in 1857 als chef van een gezantschap naar Khiwa en Boekhara afgevaardigd en in 1858 als generaal-majoor aan den gouverneur van Oost-Siberië, generaal *Moerawjew*, toegevoegd werd. Met Khiwa en Boekhara sloot hij voordeelige handelsverdragen en van China verkreeg hij door het verdrag van Aigoen (28 Mei 1858), den afstand van het Amoergebied. Daarop werd hij in 1859 tot gezant te Peking benoemd, waar hij aan de Chineezen bij het sluiten van den vrede met Engeland en Frankrijk belangrijke diensten bewees, waarom China de geheele kust van Mandsjoerije aan Rusland afstond en den landhandel vrij verklaarde (14 November 1860). Na zijn terugkeer werd hij bevorderd tot adjudant-generaal van den czaar en den 26sten Juli 1864 benoemd tot gezant bij de Porte. In 1865 werd hij luitenant-generaal en in Maart 1867 buitengewoon gevolmachtigde te Konstantinopel. Hier maakte hij

Digitized by Google

alle beschikbare middelen dienstbaar aan één doel, n.l. de vernietiging van Turkije, en kreeg den bijnaam *Menteur Pasja*. Hij wist *Mahmoed Nedim Pasja* voor zich te winnen, evenals sultan *Abdoel Aziz* door hem uitzicht te openen op Russische hulp bij de door den sultan gewenschte verandering in de troonsopvolging. Hij prikkelde Herzegowina tot opstand (1875), en na den dood van *Abdoel Aziz* in 1876 de Bulgaren eveneens, wier bloedige onderdrukking Rusland aanleiding tot inmenging gaf. *Ignatjew* speelde een groote rol bij de conferenties van Konstantinopel in 1876 en 1877 en wist den Engelschen gezant *Salisbury* op zijn zijde te krijgen, zoodat de Porte zich verplicht zag de besluiten der conferentie af te wijzen. Vervolgens trachtte hij in 1877 de mogendheden tot neutraliteit in den Russisch-Turkschen oorlog over te halen, bereikte echter niet meer dan het onbeduidende Londensche protocol. De vrede van San Stefano was grootendeels zijn werk. Het protest tegen dien vrede van Engeland bracht *Ignatjew* weer op den achtergrond; hij leefde daarop op zijn goederen in het gouvernement Kiew. In den laatsten tijd der regeering van *Alexander II* was *Ignatjew* gouverneur-generaal van Nisjnii-Nowgorod. Onder *Alexander III* werd hij minister der Domeinen en den 1sten Mei 1881 van Binnenlandsche Zaken. Hij compromitteerde zich echter door pan-slavistische knoeierijen en het toelaten van Jodenvervolgingen, zoodat hij in Juni 1882 moest aftreden. Hij overleed den 3den Juli 1908 te St. Petersburg.

Ignis et aquae interdictio (Latijn = *ontzegging van water en vuur*). Zie *Verbanning*.

Ignoranten of *Ignorantijnen* (*Frères ignorantins*, Broeders voor onwetenden) noemt men een monnikenorde, als tak van de Orde der Jezuïeten, in 1680 door abbé *Baptiste de la Salle* in Frankrijk gesticht met het doel, om volksleeraars te vormen in den geest der R. Katholieke Kerk. De orde breidde zich zeer spoedig uit en ontving zelfs verlof om in Frankrijk te blijven, toen de Jezuïeten in 1764 uit dat land werden verbannen. Eerst de storm der Groote Omwenteling verdreef ook hen (1790), doch zij werden in 1806 door *Napoleon I* teruggeroepen.

Ignorantia beteekent woordelijk: *onwetendheid, onkunde*. Men spreekt in de taal der juristen wel eens van *ignorantia facti, onbekendheid met het feit*, en van *ignorantia juris, onbekendheid met het recht*. De *ignorantia juris* is in het strafrecht geen reden tot vrijstelling van straf, want daar, evenals in het burgerlijk recht, geldt de regel, dat ieder geacht wordt de wet te kennen.

Igor, prins *van Nowgorod-Sjewersk*, werd geboren in 1151 en overleed in 1202. Hij was een zoon van vorst *Swjatoslaw II* van Tsjernigow en vervult in de geschiedenis der Russische volkspoëzie een merkwaardige rol als hoofdpersoon van het „Lied van den krijgstocht van Igor", waarin zijn ongelukkige veldtocht tegen de Polowzers (1185) bezongen wordt. Daaruit ademt ons dezelfde heidensch-Noorsche geest tegemoet, dien wij in de liederen van *Ossian* opmerken, zoodat het door sommigen als een stuk van zeer ouden tijd beschouwd wordt, terwijl anderen zijn echtheid in twijfel trekken. Het werd in 1795 ontdekt, in een uit de 14de (volgens sommigen 16de) eeuw dagteekenend handschrift, in het bezit van een klooster te Jaroslaw, en in 1800 te Moskou uitgegeven, later herhaaldelijk opnieuw, ook in andere talen, en baarde veel opzien.

Igorroten, een Maleische volksstam in het N. W. van het eiland Luzon (Philippijnen), wordt op 35- 40 000 zielen geschat. Zij hebben een ineengedrongen gestalte, een kastanjebruine huidkleur, zijn op handen, armen en borst getatoueerd en trekken het zwarte haar (behalve van het hoofd) uit. Hun kleeding bestaat uit een schort om de heupen, een mantel en een soort tulband. Als wapenen gebruiken zij eigen gesmede ijzeren messen, speren, bogen en houten schilden. Zij wonen in groote paaldorpen en verbouwen door middel van kunstmatige besproeiïng rijst, maïs, bataten, tabak, op sommige plaatsen ook suikerriet, mango en oranjeappelen. Hun huisdieren zijn paarden, varkens, runderen, honden en kippen. Zout wordt uit bronnen, alkoholische dranken uit rijst en suikerriet gewonnen, huisraad uit ijzer, koper, leem en hout vervaardigd. Zij spreiden een groote kunstvaardigheid ten toon in snijden, spinnen, weven en vlechten. In mijnbouw overtreffen zij alle andere Maleische volken. De Igorroten leven in monogamie. De ziel wordt een *anito*, een spook in menschelijke of dierlijke gestalte; dat van den oudste der familie wordt zeer gevreesd. Zij vereeren een op de zon, maan en sterren wonenden god, doch zonder eeredienst. Als sjamanen fungeeren mannen en oude vrouwen, die elkander hun kennis mededeelen en met de rijksten het dorp besturen. Bij rechtsvragen beslissen godsoordeelen. In de meer afgelegen streken vindt men nog koppensnellerij. Het Christendom krijgt meer en meer aanhangers. De Spanjaarden kwamen met de Igorroten het eerst in 1660 in aanraking, doch kregen pas in 1829 vasten voet. Door de Spaansche regeering werden 7 scholen opgericht.

Igualada, een stad in de Spaansche provincie Barcelona, 70 km. ten W.N.W. van Barcelona, ligt aan den voet van den Montferrat, aan den Noya en aan de spoorlijn Martorell—Igualada en telt 10419 inwoners. Men vindt er katoenspinnerijen, linnen-, fluweel- en wolfabrieken en ijzergieterijen.

Iguanodon (zie de afb.) is de naam van een reusachtige fossiele hagedis, waarvan overblijfselen ontdekt zijn in het Hastingszand en de wealdenvorming in het zuidoosten van Engeland, in België en in Hannover. Afgaande op de lengte der dijbeenderen, meende men de lengte van het geheele dier te mogen schatten op meer dan 30 m., doch *Owen* heeft die schatting op 9 m. teruggebracht. Volgens zijn tanden was de iguanodon (*I. Anglicum*) een plantenetend dier, dat zich onderscheidde door plompe en zeer sterke pooten en door een krachtigen staart, zoo lang als de geheele romp. De bouw van zijn geraamte heeft groote overeenkomst met dien van het geraamte der vogels. Het blijkt niet alleen, dat de iguanodon zich op zijn lange, drieteenige achterpooten bewoog, maar *Struckmann* heeft ook voetsporen van dit dier in de wealdenvorming in Hannover ontdekt, welke volkomen op die van vogels gelijken. Zijn hand was, in plaats van met een duim, met een sterke, dolkvormige spoor gewapend en hij bezit 92 tanden,

Digitized by Google

die niet reikten tot aan het uiteinde van den snuit. Vermoedelijk was de iguanodon een vreedzame amphibie, die bij voorkeur in de moerassen rondzwom, maar ook op den oever kwam, om zich met groen loof te verzadigen.

Iguvijnsche tafels *(tabulae iguvinae)* zijn zeven groote koperen tafels met Umbrische opschriften, in de Umbrische stad Gubbio (het oude Iguvium) in 1444 in een gewelf gevonden, die thans in het stadhuis worden bewaard. Behalve de beide kleinste, zijn zij op beide zijden beschreven, terwijl het schrift zeer goed te lezen is. De opschriften zijn de oudste overblijfselen van het Umbrisch en voor de liturgie van belang, daar de inhoud betrekking heeft op den godsdienst.

Iguanodon.

Ihering, *Rudolf von*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Aurich den 22sten Augustus 1818, vestigde zich in 1843 te Berlijn als privaatdocent in het Romeinsch recht, ging in 1845 als professor naar Bazel, in 1846 naar Rostock, in 1849 naar Kiel, in 1852 naar Gieszen, in 1868 naar Weenen en in 1872 met den titel van geheim justitieraad naar Göttingen, waar hij den 17den September 1892 overleed. In 1872 had hij de Oostenrijksche Leopoldsorde ontvangen en was hij in den erfelijken ridderstand opgenomen. Hij werd voorts lid van de Russische Academiën Kasan, Petersburg en Moskou en correspondeerend lid van die te Weenen en te Amsterdam. Van zijn geschriften vermelden wij: „Abhandlungen aus dem römischen Recht" (1844), „Civilrechtsfälle ohne Entscheidungen" (9de druk, 1901), „Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung" (3 dln., 5de druk, 1899), in het Italiaansch, Engelsch, Fransch en Russisch vertaald, „Der Kampf ums Recht" (4de druk, 1900), „Ueber den Grund des Besitzschutzes" (2de druk, 1869), „Die Jurisprudenz im tägl. Leben" (12de druk, 1903), „Der Zweck im Recht" (2 dln., 3de druk, 1893), „Vermischte Schriften juristischen Inhalts" (1879), „Das Trinkgeld" (5de druk, 1902), „Scherz und Ernst in der Jurisprudenz" (8ste druk 1900), „Gesammelte Aufsätze aus den Jahrbüchern für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Rechts" (3 dln., 1881—1886), „Der Besitzwille. Zugleich eine Kritik der herrschenden juristischen Methode" (1889), „Vorgeschichte der Indo-Europäer" (1894) en „Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts. Einleitung" (1894).

Ihne, *Wilhelm*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren te Fürth den 2den Februari 1821, was van 1843—1847 onderwijzer in Engeland, van 1847—1849 leeraar te Elberfeld, van 1849—1863 directeur van een school te Liverpool, leefde daarna te Heidelberg en werd er in 1873 hoogleeraar en tevens lector in het Engelsch. *Ihne*, die den 22sten Mei 1902 te Heidelberg overleed, schreef o. a.: „Forschungen auf dem Gebiet der römischen Verfassungsgeschichte" (1847), „Römische Geschichte" (8 dln., 1868—1890), een kritische geschiedenis der Romeinsche Republiek, en „Early Rom, to his destructions bij the Gauls" (1876).

Ik, in de wijsgeerige terminologie dikwijls als substantivum gebruikt, is de uitdrukking voor het zelfbewustzijn (zie *Bewustzijn*). *Kant* maakt onderscheid tusschen een empirisch en een transcendentaal Ik. Het eerste, het aan iedereen eigen, individueele bewustzijn, is eigenlijk slechts een soort terugwerking der persoonlijke ervaring, een zeker complex van herinneringen uit het eigen leven, waardoor de samenhang ons voor ons eigen bewustzijn bewaard blijft. *Hume* noemde dit empirische Ik een „bundel van voorstellingen". In tegenstelling daarmede beteekent het transcendentale Ik niet zoo zeer een individueel bewustzijn als wel de vorm der bewustheid (Ikheid).

Ikarios, een der Atheensche heroën, bereidde tijdens de regeering van *Pandion* aan *Dionysos* een gastvrije ontvangst, waarom deze hem bekend maakte met den wijnbouw. Toen hij het uitgeperste en in zakken bewaarde druivennat aan zijn stadgenooten liet proeven, smaakte dit zoo goed, dat zij te veel gebruikten. Nu meenden zij, dat *Ikarios* hen vergiftigd had, zoodat zij in hun dronkenschap hem doodden door hem in de bron Anygros te werpen, waarna zij hem onder een boom begroeven. Zijn dochter *Erigone*, bijna krankzinnig van droefheid, hing zich op aan dien boom. *Zeus* of *Dionysos* plaatste nu *Erigone* als „De Maagd" onder de sterren, alsook haar getrouwen hond Madra, door ons „Sirius" genaamd, en haar vader als „Boötes" of „Arcturus". De ondankbare Atheners werden gestraft met de pest of, volgens anderen, door een razernij onder de jonge dochters, zoodat deze, evenals *Erigone*, zich door ophanging van het leven beroofden.

Ikaros, een zoon van *Daidalos* (zie aldaar), werd met zijn vader in den doolhof op Kreta gevangen gehouden. *Daidalos* echter vervaardigde kunstige vleugels, die met was aan het lichaam vastgehecht of zelfs van was bereid waren en waarmede zij zich boven de aarde konden verheffen. Toen zij in de lucht zweefden, naderde *Ikaros*, ofschoon vooraf door *Daidalos* gewaarschuwd, te dicht bij de zon, zoodat het was begon te smelten en hij niet ver van het eiland Samos in zee viel. Deze droeg later den naam van *Ikarische Zee*. *Daidalos* begroef zijn zoon op het kleine eiland Ikaria, thans Nikaria, ten westen van Samos.

Ikbal noemt men in Mohammedaansche lan-

Digitized by Google

den een der meest geziene vrouwen in den harem.

Iken, *Conradus*, een Protestantsch Duitsch godgeleerde, geboren te Bremen in 1682, studeerde te Utrecht in de theologie, verkreeg er de doctorale waardigheid, was achtereenvolgens predikant te Lopik en Kabouw en te Zutfen, werd in 1719 beroepen tot predikant in de St. Stephenskerk in zijn geboorteplaats en ontving er in 1723 tevens een aanstelling tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en in de Oostersche talen. Vruchteloos beriep men hem tot predikant te 's Gravenhage en tot hoogleeraar te Utrecht, hij bleef te Bremen en overleed aldaar den 30sten Juni 1753. Van zijn geschriften noemen wij: „Thesaurus novus theologico-philologicus etc." (2 dln., 1732), „Antiquitates hebraicae secundum triplicem Judaeorum statum, ecclesiasticum, politicum et oeconomicum, breviter delineatae" (4de druk, 1752), „Tractatus Talmudicus de cultu quotidiano templi etc" (1736), „Dissertationes philologico-theologicae etc" (1742) en „Harmonia historiae perpessionum Jesu Christi etc" (1758).

Ikisohima, een klein, maar zeer dicht bevolkt Japansch eiland ten N.W. van Kioesioe, telt op 133 v. km. 36530 inwoners (275 per v. km.).

Ikonnikow, *Wladimir Stepanowitsj*, een Russisch geschiedkundige, in 1841 te Kiew geboren, studeerde aldaar en is sedert 1870 hoogleeraar in de geschiedenis. Een van zijn voornaamste werken behandelt de beteekenis der Byzantijnsche beschaving voor de geschiedenis van Rusland (1864). Daarna hield hij zich meer bezig met Russische historiografie en biografieën. Wij noemen „Maksim Grek" (*Maximus Graecus*), „Russische universiteiten" (1876), „Geschiedenis van de universiteit van den H. Wladimar te Kiew" (1884), „Pater Nikon" (1888), „Proeve eener Russische historiografie" (2 dln., 1891—1892) enz.

Ikonografie of *ikonologie*, de beschrijving en de kennis van afbeeldingen, houdt zich bezig met de voorstelling en aanwijzing van de afbeeldingen van merkwaardige personen der Oudheid, alzoo van de stand- en borstbeelden, van de munten, gemmen, portretten, enz. De herstellers dezer wetenschap waren *Michele Angelo* en *Fulvius Ursinus*, terwijl zij verder beoefend werd door *Canini*, *Visconti* en *Bernouilli*.

Verder heeft ikonologie de beteekenis van de kennis der attributen, zinnebeelden en symbolen, waaronder of waarmede mythologische personen en onderwerpen der Oudheid of ook heiligen in de Christelijke Kerk worden voorgesteld. Op dit gebied hebben zich vooral *Didron* en *Springer* bekend gemaakt.

Ikonoklasten of *beeldenbrekers* noemt men die leden der oude Grieksche Kerk, welke zoozeer tegen de beelden in de kerkgebouwen ijverden, dat zij die met geweld vernielden. Van hun zijde was dat bedrijf hoofdzakelijk een verzet tegen de heerschzucht van het opperhoofd der Westersche Kerk. Hun tegenstanders droegen den naam van *ikonodoelen* of *beeldenaanbidders*. Zie ook *Beeldendienst en Beeldenvereering*.

Ikonolatrie. Zie *Beeldendienst en Beeldenvereering*.

Ikonologie. Zie *Ikonografie*.

Ikosaëder (*twintigvlak*) is de naam van een der vijf regelmatige veelvlakken in de stereometrie. Het wordt begrensd door 20 gelijkzijdige driehoeken, bezit 30 ribben, waarin de zijvlakken onder een hoek van 138°11'23" samenkomen en 12 vijfvlakshoeken. Als kristalvorm komt de regelmatige icosaëder niet voor, toch gebruikt men in de kristallografie den naam, en wel voor de combinatie van pentagoondodekaëder en octaëder, die veel overeenkomst heeft met de meetkundige figuur. Voor de theorie van de vergelijkingen van den 5den graad is de ikosaëder van groot belang.

Ikositetraëder of *vierentwintigvlak* is in de kristallografie de algemeene naam voor de verschillende kristalvormen van het tesserale stelsel, die 24 vlakken hebben. Daartoe behoort in meer beperkten zin de *ikositetraëder*, ook wel *leucitoëder*, *trapezoëder* en *deltoïdes icositetraëder* geheeten, begrensd door 24 gelijke deltoïden of vierhoeken, waarvan de zijden twee aan twee gelijk zijn. Het heeft twee soorten van ribben, namelijk 24 langere en even zooveel kortere, verder drie soorten van hoeken, namelijk 6 viervlakkige, 8 drievlakkige en 12 ongelijkribbige viervlakkige.

Ikterus. Zie *Geelzucht*.

Iktinos, een Grieksch architect uit den tijd van *Perikles*, bouwde met *Kallikrates* het Parthenon op de Akropolis en den tempel van *Apollo Epikourios* te Bassae bij Phigalia in Arkadië. Ook de bouw van den tempel van *Demeter* en *Persephone* te Eleusis wordt hem toegeschreven. Met *Karpion* heeft hij een verhandeling over het Parthenon geschreven.

Ilda Baoth (letterlijk = Kind van het ei), een gnostische uitdrukking, is volgens de leer in den Codex Nazareus (het Evangelie der Nazarenen en Ebionieten) de schepper van onze aarde.

Ildefonso, *San*, een kleine stad in de Spaansche provincie Segovia, ligt aan de spoorlijn naar Madrid, telt 3490 inwoners en is bekend door de prachtige Ildefonsokerk met praalgraven van *Philips V* en zijn gemalin, alsmede door het paleis, aldaar gebouwd door koning *Philips V*. Men vindt daarin een kostbare verzameling van schilderijen, alsmede een van oudheden, afkomstig van *Christina*, koningin van Zweden.

Ile de Bourbon. Zie *Réunion*.

Ile de France. Zie *Isle de France* en *Mauritius*.

Ilerda (thans *Lerida*) was een oude, versterkte stad der Ilergeten in Hispania Tarraconensis; daar belegerde in 49 v. Chr. *Caesar* de legaten *Afranius* en *Petrejus* en dwong hem te capituleeren.

Ileum. Zie *Darmen*.

Ilg, *Albert*, een Oostenrijksch beoefenaar der kunstgeschiedenis, geboren te Weenen den 11den October 1847, studeerde aldaar en werd er geplaatst aan het Oostenrijksch museum voor kunst en industrie, in 1873 benoemd tot leeraar in de kunstgeschiedenis, in 1876 tot directeur van de Tweede groep der verzameling voor kunstgeschiedenis van het Keizerlijk Huis en in 1891 tot regeeringsraad. Hij overleed den 29sten November 1896. Hij bezorgde de uitgave van onderscheiden bronnen der kunstgeschiedenis en schreef daarenboven: „Ueber den kunsthistorischen Wert der Hypnerotomachia Poliphili" (1872), „Die Glas-

Digitized by Google

industrie" (met *Lobmeyr* en *Boeheim*, 1874), „Die kunstgewerblichen Fachschulen des k. k. Handelsministeriums" (1876), „Geschichte und Terminologie der alten Spitzen" (1876), „Ornamente für Architektur und Kunstindustrie" (1876), „Wiener Schmiedewerk des 18 Jahrhunderts" (met *Kábdebo*, 1878), „Zeitstimmen über Kunst und Künstler der Vergangenheit" (1881), „Messerschmidts Leben und Werke" (1885), „Kunsthistorische Charakterbilder aus Oesterreich—Ungarn" (1893) en „Die Fischer von Erlach I" (1895). Sedert 1888 gaf hij de „Quellenschriften für Kunstgeschichte", waarvoor hij veel bijdragen schreef, sedert 1892 de „Oesterreichische Bibliothek" uit.

Ilg, *Alfred*, een Abessinisch staatsman, omstreeks 1855 in Zwitserland geboren, bezocht het polytechnicum te Zürich, werd ingenieur te Bern, ging in Mei 1878 als ingenieur naar Abessinië, legde daar bruggen, kanalen, wegen, telegraaf, telefoon, vestingen, kruitmolens en wapenfabrieken aan en was spoedig een der vertrouwdste raadgevers van *Menelik*. In 1896 werd hij minister van staat.

Ilgen, *Karl David*, een Duitsch opvoedkundige, geboren den 26sten Februari 1763 te Burgholzhausen in de hedendaagsche provincie Saksen, studeerde te Leipzig in de theologie en philologie, werd in 1789 rector aan de stadsschool te Naumburg en in 1794 hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te Jena. In 1802 vertrok hij als rector naar de Rijksschool te Pforta. Hier trad hij op als een krachtig hervormer der verslapte schooltucht en bracht in dit opzicht veel goeds tot stand. In 1830 nam hij zijn ontslag, begaf zich het volgende jaar naar Berlijn, werd blind en overleed den 17den September 1834. Van zijn geschriften noemen wij de philologische: „Hymni Homerici" (1796) en „Scholia, sive carmina convivalia Graecorum" (1798) en de theologische: „Natura atque virtutes Jobi" (1789), „Urkunden des ersten Buchs Mosis in ihrer Urgestalt" (1798) en „Opuscula varia philologica" (2 dln. 1797).

Ili, n rivier n Middel-Azië, ontstaat op 43° 23′ N.Br. in het Chineesche landschap Koeldsja uit de samenvloeiïng van den Koeng en den Tekes, stroomt door het Chineesche, dan door het Russische Koeldsjagebied en de provincie Semiretsjinsk, komt bij Iliisk in een steppengebied en mondt met een 13000 v.km. groote delta in het Balkasjmeer. Alleen de zuidelijkste hoofdstroom is altijd met water gevuld, terwijl de overige armen meestal droog liggen. De lengte van den Ili bedraagt 1500 km.; bij Koeldsja is hij 160, verder stroomafwaarts 1000 m. breed; de helft van den loop is voor kleine schepen bevaarbaar. Van belang is hij voor de kunstmatige besproeiïng der heete, regenarme landstreken aan zijn oevers, die rijkelijk graan, tabak, katoen en vruchten voortbrengen.

Ili, een Chineesch grensgebied tegen Russisch Turkestan, omvatte vóór 1863 het gebied van den Issyk-Koel en werd daarna, op ± 80° O. L., door den Borochoedsir begrensd, terwijl sedert 1881 de grens in hoofdzaak door den Chorgos, tusschen 80° en 81° O. L., wordt aangeduid. Het aantal inwoners bedraagt op een oppervlakte van 70 000 v.km. 70.000. Het vormt thans een deel der Chineesche provincie Sin-kiang.

Ilias. Zie *Homeros*.

Iliran en Banjoeasin is een afdeeling van de residentie Palembang op het eiland Sumatra. De afdeeling omvat behalve de delta der Moesimondingen bijna het geheele stroomgebied der Banjoeasin. Zij bestaat in het N. en O. uit een moerasland met oerwoud bedekt, zoodat de door voetpaden verbonden kampongs alleen in het Z. en W. worden aangetroffen, terwijl het verkeer overigens alleen te water geschiedt. Hoofdplaats is Talang Betoetoe, door een goeden rijweg verbonden met de stad Palembang, 15 km. zuidoostwaarts gelegen. Langs de Lalang, die de Djambi met de Banjoeasin verbindt, wonen de nog heidensche, zeer onbeschaafde Koeboes (zie aldaar). Het land is rijk aan uitstekende houtsoorten en bezit sedert 1890 eenige particuliere ondernemingen tot het bewerken van tabak en klappers.

Iliache tafel (*Tabula Iliaca*) is de naam van een merkwaardig basrelief van marmer, dat men in de 17de eeuw in de bouwvallen van een ouden tempel aan de Via Appia bij Rome aantrof. Men noemde het alzoo, omdat daarop de voornaamste gebeurtenissen van den Trojaanschen oorlog waren voorgesteld. Het geheel is volgens de zangen van de „Ilias" in vakken verdeeld en wordt daarenboven in 3 deelen gescheiden door 2 zuilen, waarop men in klein schrift een verklaring der afbeeldingen aantreft. Een derde deel echter bij de zuil aan de linkerhand is verloren gegaan. Waarschijnlijk werd het gebruikt bij het onderwijs in de scholen, waar men de „Ilias" verklaarde. Men vindt een afbeelding van deze tafel o.a. in *Jahn's* „Griechische Bilderchroniken" (1875).

Ilissos, een kleine rivier, door de vlakte van Athene stroomend, ontspringt op den Hymettus, loopt langs de muren van Athene, vereenigt zich met den Kephissos en mondt in de Phalerische Golf uit.

Ilithyia, beter *Eileithyia*, is in de Grieksche en Romeinsche fabelleer de godin der geboorte, welke somtijds helpend en somtijds ook vijandig optreedt, terwijl zij nu eens als een zelfstandige godin beschouwd, dan weder met *Hera* of *Artemis* vereenzelvigd wordt.

Ilium is de Latijnsche naam voor *Troja* (zie aldaar.

Ill, een rechterzijrivier van den Rijn in Vorarlberg, ontspringt uit de gletschers op den Piz Buin en den Solviettahorn, stroomt in een noordwestelijke richting langs de noordelijke helling van den Rhaeticon door het Montafunerdal en mondt, na een loop van 75 km., beneden Feldkirch in de hoofdrivier uit.

Ill, een linkerzijrivier van den Rijn in den Elzas, ontspringt in het Juragebergte ten zuidwesten van Bazel, stroomt met talrijke kronkelingen evenwijdig aan den Rijn noordwaarts, ontvangt zelf talrijke riviertjes uit de Vogezen en vereenigt zich, 15 km. beneden Straatsburg, met den Rijn. Zij is 205 km. lang en over 99 km. bevaarbaar en bespoelt de grootste steden, die zich op den linkeroever van den Rijn verheffen, zooals Mühlhausen, Colmar en Straatsburg.

Ill. is de afkorting voor den staat Illinois (zie aldaar).

Digitized by Google

Illawarra, een stad in den Britsch-Australischen staat Nieuw-Zuid-Wales, ligt ten Z. van Sydney, aan de spoorlijn daarheen en telt (1901) 7884 inwoners. Men vindt er steengroeven, rijke steenkolen- en ijzermijnen en handel in steenkolen, boter, kaas, ham en visch. Het gelijknamige distrikt, zeer vruchtbaar en dicht bevolkt, vormt een smalle strook tusschen het kustgebergte en den Grooten Oceaan en bevat het 13 km. lange, 5 km. breede Illawarrameer, dat door een kanaal met den Oceaan in verbinding staat.

Ille, *Eduard*, een Duitsch aquarelschilder, geboren te München den 17den Mei 1823, bezocht aldaar de Academie van Schoone Kunsten, schilderde eenige altaarstukken en bepaalde zich toen bij het aquarelschilderen en bij het leveren van illustratiën voor de „Fliegende Blätter", de „Münchener Bilderbogen", den „Münchener Punsch" enz. Verder maakte hij zich bekend door zijn teekeningen „De zeven doodzonden" (1861), weldra gevolgd door „De vier temperamenten". Ook schilderde hij aquarellen voor koning *Lodewijk*, n.l. „Lohengrin", „Tannhäuser", „Parcival" en „Hans Sachs", verder 21 aquarellen bij de „Niflungensaga" den Ouderen Edda en een van den „Dertigjarigen Oorlog". Als dichter leverde hij de drama's: „Kaiser Joseph II" (1850) en „Kunst und Leben" (1862), alsmede „Unverhofft kommt oft" (1878), een bundel „Gedichte" (1855) en den tekst voor de opera van *Nagiller:* „Herzog Friedrich mit der leeren Tasche". Sedert 1864 was hij mederedacteur van de „Fliegende Blätter" en sedert 1868 titulair professor aan de Academie te München. Hij overleed aldaar den 18den December 1900.

Illecebrum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Paronychieën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen, blijvenden kelk met vleezige, aan de binnenzijde gesleufde, boven kapvormige, met een naald gekroonde slippen, 5 draadvormige bloembladeren, 5 meeldraden, 2 bijna zittende stempels en een éénhokkige, éénzadige, 5- tot 10-kleppige doosvrucht. In ons land groeit *I. verticillatum L.* (handkelk) met liggenden stengel, kleine, tegenovergestelde, omgekeerd-eironde of bijna cirkelvormige, onbehaarde blaadjes en zilverwitte, in de oksels opeengehoopte, in kluwens geplaatste bloemen, waarvan elk aan den voet voorzien is van 2 vliezige schutblaadjes. Deze plant vindt men op vochtige zand- en heidegronden.

Ille-et-Vilaine, een departement van Frankrijk, naar 2 rivieren genoemd en het noordoostelijk gedeelte uitmakende van Opper-Bretagne, grenst ten N. aan het Kanaal en aan het departement la Manche, ten O. aan Mayenne, ten Z. aan Loire-Inférieure en ten W. aan Morbihan en Côtes du Nord en telt op een oppervlakte van 6726 v. km. (1906) 611805 inwoners. De Ille stroomt er zuidwaarts in de Vilaine. Het departement is een nog al eenvormig graniet plateau; in het noorden loopt er een bergreeks over heen, die evenwel nergens hooger wordt dan 250 m. Ongeveer de helft der oppervlakte is bedekt met heidevelden, weiden en wouden; ook zijn er onderscheiden kleine meren, moerassen en aan de kust zoute plassen. De rivieroevers en de vruchtbare vlakte van Dol leveren een rijken oogst. IJzersmelterijen, linnenweverijen en landbouw brengen veel welvaart. Daarenboven heeft men er velerlei andere nijverheid, zooals scheepsbouw, vischvangst, oestervisscherij bij Cancale, en in de steden veel handel. Het departement is verdeeld in 6 arrondissementen (Rennes, St. Malo, Montfort, Redon, Vitré en Fougères) en heeft Rennes tot hoofdstad.

Iller, een rivier in het zuidwesten van Beieren, ontstaat uit 3 bronnen, de Breitag, de Stillach en de Trettach, die door nauwe, woeste dalen stroomen en zich bij Oberstorf vereenigen. De rivier stroomt nu noordwaarts, verlaat bij Immenstadt het gebergte, wordt bij Kempten bevaarbaar, vormt de grens tusschen Beieren en Württemberg en mondt, na een loop van 165 km. boven Ulm uit in de Donau. Het dal der Iller heeft dikwijls veel te lijden van overstroomingen.

Illgen, *Christian Friedrich*, een Duitsch beoefenaar der kerkgeschiedenis, geboren te Chemnitz den 16den September 1786, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid, vestigde er zich als privaatdocent en werd in 1818 aldaar buitengewoon, in 1823 gewoon hoogleeraar in de theologie, in 1825 domheer. Hij overleed den 4den Augustus 1844. Reeds in 1814 stichtte hij een historisch-theologisch genootschap en belastte zich met de redactie van het tijdschrift dier vereeniging, de „Zeitschrift für historische Theologie".

Illicium *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Magnoliaceeën*. Het onderscheidt zich door een 3- tot 6-bladerigen kelk, 9 tot 27 bloembladeren en 6 tot 8 stervormig in een kring geplaatste, 2-kleppige doosvruchten. Het omvat onbehaarde heesters met lederachtige, glanzige, altijd groene bladeren. Van de soorten noemen wij de gewone *steranijs (I. anisatum L.)*, een heester, die in Japan en China groeit, 2 of 3 m. hoog wordt, omgekeerd-eironde, wigvormige, welriekende bladeren draagt en met gele bloemen prijkt. De vruchten, onder den naam van steranijszaad bekend, bevatten een aromatische, aetherische, vette olie, een extractiefstof en een looistof, alsmede hars, gom en appelzuur calcium. De reuk en smaak zijn zeer specerijachtig en aangenaam. Men gebruikt ze tot het bereiden van likeuren. De aetherische olie komt onder den naam van *Oleum anisi stellati* ook in den handel voor en gelijkt wel wat op kaneelolie. — *I. floridanum Ellis* of onechte steranijs is een heester, die aan den Mississippi in het W. van Florida groeit. Hij draagt breede, lancetvormige, toegespitste bladeren en fraaie, bruinroode, langgesteelde bloemen. De vruchten hebben een anijsachtigen reuk, welke tevens naar dien van koriander zweemt, en men gebruikt in Amerika den bast in plaats van dien van cascarilla. — *I. parviflorum Michx.* eindelijk is een heester in Florida met kleine, gele bloemen. Bladeren, bast en vruchten van deze plant rieken naar sassafras.

Illiez, *Val d'*, een linkerzijdal van de Rhône in het Zwitsersche kanton Wallis, heeft een lengte van 22 km., is ingesloten tusschen hooge bergen, zooals den Dent du Midi (3260 m. hoog), den Tour Sallières (3227 m. hoog), den Mont Ruan (3078 m. hoog) enz. enz. Het dal zelf heeft een vruchtbaren bodem, wijngaarden en kastanjeboomen. In de drie gemeenten Troistorrens, Val

Digitized by Google

d'Illiez en Champéry vindt men 3087 inwoners, en de frissche lucht lokt vele reizigers daarheen. Het voornaamste station der touristen is Champéry (1082 m. hoog), dat met Monthey door een postweg ter lengte van 13 km., met de Vallée de Sixt in Faucigny door een bergweg over den Col de Coux (1970 m. hoog) en den Col de Golèse en door een duizelingwekkend voetpad over den Col de Sageron (2413 m. hoog) verbonden is. In een linkerzijdal, Val de Morgin, ter hoogte van 1343 m. boven de oppervlakte der zee, ligt tusschen Alpenweiden en naaldboomen het bad Morgins, welks ijzerhoudend water voor bleekzuchtigen en zenuwlijders een groote geneeskracht bezit.

Illiger, *Johann Karl Wilhelm*, een Duitsch dierkundige, geboren te Brunswijk den 19den November 1775, was aldaar geruimen tijd privaat docent en overleed den 10den Mei 1813 als hoogleeraar en directeur van het zoölogisch museum te Berlijn. Hij schreef: „Verzeichnisz der Käfer Preuszens" (1798), „Entomologie, (12 dln., 1800), „Magasin für Insektenkunde" (5 dln., 1800—1806) en „Prodromus systematis mammalium et avium" (1811).

Illimani, een berg in de Cordillera's van Bolivia, ligt 20 km. ten zuiden van La Paz en is ± 6400 m. hoog. Hij werd in 1898 door *Conway* bestegen en op 6405 m. hoogte berekend. Aan den voet breekt de Rio de la Paz door de Andes heen.

Illinois, een rivier in het noordwesten der Vereenigde Staten van Noord-Amerika en de hoofdrivier van den gelijknamigen staat, ontstaat door de vereeniging van de Kankakee, die uit Indiana, en de Plaines, die uit Wisconsin komt, en mondt na een loop van 800 km. in den Mississippi uit. Zij is een diepe en breede rivier, die weinig verval heeft en 390 km. ver voor stoombooten bevaarbaar is. Boven den mond der Vermillion wordt echter de scheepvaart door stroomversnellingen verhinderd, waarom het 150 km. lange Illinois-Michigankanaal naar Chicago aangelegd is. Zijrivieren zijn rechts: Fou, Spoon en Crooked-Creek, links: Vermillion, Mackinaw en Sangamon.

Illinois, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, ligt tusschen Mississippi, Ohio en Wabash, grenst ten Z. aan Kentucky, ten O. aan Indiana, ten N. aan Michigan en Wisconsin en ten W. aan Iowa en Missouri en omvat een gedeelte van het voormalig Ohioland, waar sedert den aanvang der 18de eeuw Fransche kolonisten uit Canada zich vestigden, benevens de landen, door hen van 1703 tot 1716 van de Indianen gekocht. Deze staat, die zijn naam ontleent aan de rivier, welke hem besproeit, werd in 1809 tot een territorium verheven en in 1818 als staat in de Unie opgenomen. Hij telt op 146 720 v. km. (1900) 4 821 550 inwoners. Deze zijn, op eenige duizenden kleurlingen na, allen blanken, die zich hoofdzakelijk bezighouden met landbouw en veeteelt, ijzergieterij en wolspinnerij. De bodem is grootendeels vlak, in het noorden heuvelachtig, maar zeer vruchtbaar, en in het zuiden nog van bosschen voorzien. In het noorden vindt men er droge en vochtige prairieën en vette kleigronden. In het algemeen is de grond er vruchtbaar en levert een overvloed van haver en maïs, verder allerlei peulvruchten, benevens tabak, vlas en hennep, hooi en ahornsuiker, terwijl het klimaat, ofschoon streng, niet ongunstig is voor den wijnbouw. De prairieën zijn bedekt met kudden runderen, zwijnen en schapen, en men wint er veel wol, boter en kaas. Het noordwesten bezit loodmijnen, terwijl de staat tevens behoort tot het groote steenkolengebied, dat zich van Kentucky noordwestwaarts tot aan den Mississippi uitstrekt. Een aantal bevaarvare rivieren, zooals de Mississippi, Ohio, Wabash, Illinois, enz., benevens het meer Michigan begunstigen er het verkeer te water, terwijl een aantal spoorwegen, waaronder de bekende Illinois-centraalspoorweg, het land doorsnijdt. De gezamenlijke lengte der spoorwegen was in 1900 17 707 km. Illinois zendt 22 vertegenwoordigers naar het Congres. De gouverneur en de 51 senatoren worden voor 4, de 153 vertegenwoordigers voor 2 jaar gekozen. Nauvoo, aan den Mississippi, was vroeger de hoofdplaats der Mormonen, doch deze zijn met geweld vandaar verdreven. Hun tempel kwam vervolgens in het bezit van Fransche communisten (Icariens), maar ook deze kolonie is er verdwenen. De zetel der regeering is Springfield, maar de voornaamste stad Chicago.

Illinois-Michigan-kanaal verbindt Chicago aan het Michigan-meer met Peru aan den Illinois, die hier bevaarbaar wordt, heeft aan de oppervlakte een breedte van 18,3 m. en is 164 km. lang. Vóór Chicago bereikt het door 16 sluizen zijn hoogste punt (44 m.) en volgt dan den Desplanes River en den Illinois. Oorspronkelijk 1,83 m. diep, is het later tot 2,13 m. uitgegraven. De aanleg (1836—1848) kostte 15 millioen gulden.

Illuminaten (Latijn = verlichten) noemden zich de leden van vier verschillende genootschappen: tegen het einde der 16de eeuw de *Alombrados* in Spanje, in 1623 de *Guerients*, een soort dweepzieke geestenzieners, in Frankrijk, in de 2de helft der 18de eeuw de *Mystieken* in België en sedert den 1sten Mei 1776 de leden van de Orde der *Illuminaten*, welke in Ingolstadt ontstond en zich over geheel Duitschland verspreidde. Inzonderheid aan laatstgenoemden geeft men dien naam, hoewel de stichter dezer orde haar aanvankelijk dien van *Perfectibilisten* gaf. *Adam Weishaupt* (zie aldaar), professor in de rechten te Ingolstadt, een scherpzinnig denker, doch met weinig menschenkennis, vatte, aangespoord door zijn haat tegen de Jezuïeten, het denkbeeld op, in zijn verbond der edelste mannen een heilig legioen van onoverwinnelijke strijders voor wijsheid en deugd te vormen. Dit verbond moest de heerschappij der rede, alsmede de godsdienstige en staatkundige verlichting bevorderen door het kerkgeloof en den eeredienst te vernietigen en een natuurlijken godsdienst in te voeren en door republikeinsche denkbeelden te bevestigen en te verspreiden. Deze Orde vond, vooral toen *Knigge* toetrad en het verbond der Vrijmetselaars haar bedoelingen ondersteunde, zooveel bijval, dat in haren bloeitijd meer dan 2000 ontwikkelde Duitschers tot haar leden behoorden. Hoe edel en belangloos de gezindheden van *Weishaupt* ook waren, toch verleidde hem de nasporing van de re-

Digitized by Google

geling en van het opvoedingstelsel der Jezuïetenorde tot de gedachte, dergelijke middelen tot bevordering van het goede aan te wenden, als zij bezigden. Weliswaar wilde hij geen opvoedingsgestichten voor Illuminaten doen verrijzen, maar ook dezen zouden elkander bewaken en bespieden, alsmede elkander de geheimste gedachten in de biecht openbaren. Op die wijze zouden al de draden, waarmede het heilig legioen tot zegen der menschheid bestuurd werd, in een hand vereenigd kunnen worden. In dergelijke maatregelen lag de kiem van de ontbinding der Orde, vooral ook daar zij tweespalt veroorzaakten tusschen *Weishaupt* en *Knigge*. Er begonnen zich stemmen te verheffen tegen het bestaan der vereeniging en op last van den keurvorst van Beieren werd zij den 2den Maart 1785 opgeheven. *Weishaupt* werd afgezet en verbannen en onderscheiden leden streng gestraft, hoewel het niet bleek, dat zij zich aan eenig misdrijf hadden schuldig gemaakt. Na verschillende vergeefsche pogingen is de Orde in den laatsten tijd weer opgericht; zij zetelt te Dresden en bezit rechtspersoonlijkheid.

Illumineeren. Zie *Verluchten*.

Illusie is op het gebied der schoone kunst een misleiding der zintuigen, welke ons er toe brengt, den aangenamen schijn voor waarheid te houden. Zij is dan alleen aesthetisch, wanneer zij als middel wordt aangewend om het schoonheidsgevoel te streelen. Wanneer men op het tooneel water, boomen enz. door fraai geschilderde schermen voorstelt, ontstaat hierdoor bij den toeschouwer een aesthetische illusie. De grondslag van het aangename der illusie is daarin gelegen, dat men zich met zijn verbeelding in een veel schoonere wereld verplaatst dan die der werkelijkheid.

In de psychiatrie is de illusie een soort zelfmisleiding en wel de valsche (illusorische) waarneming van werkelijk voorhanden zijnde voorwerpen en feiten tengevolge van de samenkoppeling van de daardoor opgewekte zintuigelijke indrukken met levendige phantasievoorstellingen, zoodat beide één geheel vormen (zie *Hallucinatie*).

Illustrated London News is het oudste geïllustreerde weekblad, dat in 1842 door *Herbert Ingram* gesticht werd. Na zijn dood ging het in 1860 over aan zijn zonen *William* en *Charles*, waarvan de eerste en diens zoon *Bruce* nog leven. Tot de medewerkers behoorden o.a. *John Gilbert*, *Birket Forster*, *Müllais*, *Herkomer*, *Luke Fildes* enz.

Illyrië, een koninkrijk, tot de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie behoorend, grenst ten noorden aan Salzburg en Stiermarken, ten oosten aan Kroatië en de Adriatische Zee, ten zuiden aan laatstgenoemde zee en ten westen aan Italië en Tirol, en telt op 28251 v.km. 1632020 inwoners (1901). Men verdeelt het in 3 bestuursafdeelingen, welke 5 Kroonlanden omvatten, namelijk: het hertogdom Karinthië, het hertogdom Kraïn en het Kustland (zie de afzonderlijke artikelen).

Het land is genoemd naar de oude Illyriërs, wier hoofdstad Scodra (Skoetari) was. Het zuidelijke deel, tot de rivier den Drilon (Drin), het *Illyris graeca* der Romeinen, was sedert *Philips II* en *Alexander den Groote* tijdelijk met Macedonië vereenigd; noordelijk daarvan lag *Illyrie barbara*, weer gesplitst in Istrië, Japydië, Libureia en Dalmatië. Reeds in de 3de eeuw v. Chr. kwamen de roofzuchtige Illyriërs in botsing met de Romeinen en in 229 werd koningin *Teuta* door Rome overwonnen; in 168 v. Chr. werd Zuid-Illyrië een Romeinsche provincie. De volkomen onderwerping der Illyriërs had echter eerst onder *Augustus* plaats (35—33). Onder hem omvatte Illyrië niet alleen Moesië, Dalmatië en Pannonië, maar ook Noricum en Rhaetium. *Constantinus* maakte van Illyricum één der vier groote praefecturen, en het omvatte toen alle Oost-Europeesche provinciën, behalve Thracië en het eigenlijke Illyricum, sinds dien tijd *Illyricum occidentale* geheeten, dat aan het West-Romeinsche keizerrijk bleef, bij welks val (476) het aan *Odoacer* en *Theoderik* kwam, na den val van het Oost-Gotische rijk echter weer aan het Oost-Romeinsche. In de 7de eeuw werd het land door Kroaten en Serviërs bezet, wien het spoedig gelukte zich van het Byzantijnsche rijk onafhankelijk te maken en zelfstandige rijken te vormen. Zie verder *Dalmatië*, *Kroatië* en *Servië*.

Toen *Napoleon I*, na den vrede van Schönbrunn (14 October 1804), de door Oostenrijk aan Frankrijk afgestane landen als een afzonderlijk regeeringsgebied organiseerde, noemde hij deze de Illyrische provincies. Deze bleven onder Fransche heerschappij tot den val van *Napoleon*, waarna Oostenrijk uit dit gebied (Dalmatië uitgezonderd) het koninkrijk Illyrië vormde. In 1822 werd de Hongaarsche kust met Fiume en het bij Illyrië ingelijfde deel van Kroatië aan Hongarije toegewezen, daarentegen in 1825 Klagenfurt aan Illyrië toegevoegd.

Ilm een rivier in Thüringen, ontstaat aan de noordelijke helling van het Thüringerwoud bij het dorp Stützerbach, ter hoogte van ruim 500 m. boven de oppervlakte der zee, uit de samenvloeiing van 3 woudbeken, n.l. den Freibach, den Taubach en den Lengwitz. De vereenigde wateren stroomen vervolgens op het gebied van het groothertogdom Weimar door den mooien Manebacher Grund, verlaten bij Ilmenau het gebergte en monden, na een loop van 120 km., in de Saale uit. Het dal Ilm ligt bijna geheel tusschen boschrijke hoogten en is rijk aan bekoorlijke landschappen, vooral in den omtrek van Berka. De parken te Weimar en te Tiefurt zijn hun bekoorlijkheid grootendeels aan deze rivier verschuldigd.

Ilmenau een stad en badplaats in Saksen-Weimar-Eisenach, ligt aan den noordvoet van het Thüringer Woud, aan de spoorlijnen Neudietendorf—Ilmenau, Ilmenau—Schleusingen en Ilmenau—Groszbreitenbach en telt (1905) 11223 inwoners. Men vindt er 3 kerken, een kasteel, standbeelden van *von Scheffel* en *Fr. Hofmann*, een technische school, een hoogere burgerschool, eenige vakscholen, een koudwaterinrichting, een sanatorium voor zenuwzieken, fabrieken van porselein, glas, glazen werktuigen, terralithwaren, speelgoed, poppen, handschoenen, schoenen, carton, etuis en leder; verder slijperijen, zaagmolens en ontginning van vloeispaat. Het aantal badgasten bedraagt jaarlijks ± 6000.

Ilmenium is een mengsel van niobium en tantalium, dat vaak voor een bijzonder element gehouden is.

Digitized by Google

Ilmenmeer is een meer in het Russisch gouvernement Nowgorod met een oppervlakte van 918 v.km. De grootste lengte bedraagt 48. de grootste breedte 39,5, de omtrek 198 km. Het Ilmenmeer is nergens diep en heeft troebel water, doch bevat veel visch. Drie belangrijke rivieren monden er in uit, namelijk de Msta, de Lowat, en de Sjelon. Dit meer met zijn kanalen behoort tot de belangrijkste waterwegen van Rusland, doordien het Wysjnyi-Wolotsjock-Kanaal de Msta met de Twerza (een zijrivier van de Wolga) en alzoo Petersburg met Astrakan verbindt, terwijl het Welikie-Loeki-kanaal door middel van de Duna en de Lowat Riga in verband brengt met Petersburg.

Ilorin, een stad in N.W.-Afrika, in de Engelsche kroonkolonie Noord-Nigeria, ligt aan den Asa en telt volgens *Rohlfs* 70000, volgens anderen 50000 inwoners. De omvang der stadsmuren bedraagt 20 km. De meeste inwoners zijn Joroeba en Tappa; verder vindt men er Noepe, Fellata, Haussa en Kaniki. Zij vormden vroeger een republiek, die onder leiding der Fellata haar zelfstandigheid tegenover de omringende staten wist te bewaren, tot zij in 1897 door de Engelschen veroverd werd.

Ilpendam, een gemeente in de provincie Noord-Holland, 2898 H.A. groot met (1905) 2060 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Purmerend, Monnikendam, Landsmeer en Wijde-Wormer. Zij bevat de dorpen Ilpendam, Purmerland, de Ilp en het Z.W. deel van den Purmer. Het oude land bestaat uit tendeele uitgebaggerd laagveen, de Purmer, met uitzondering van de Nes, uit klei. Veeteelt en zuivelbereiding zijn de hoofdmiddelen van bestaan.

Het dorp *Ilpendam*, aan den zoom van den Purmer en aan het Noord-Hollandsch kanaal gelegen, bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk.

Ilse, een riviertje in den Opper-Harz, ontspringt op de noordzijde van den Brocken en mondt in het distrikt Hildesheim uit in den Ocker. Het *Ilsedal* neemt een aanvang op de oostelijke helling van den Brocken, ter hoogte van 1000 m. bij de Rauhe Schlucht van het Schneeloch, waarin het water van den Hexenborn, op den top van den Brocken, valt. Het heeft over een horizontalen afstand van 2000 m. een verval van 330 m., zoodat het bruisend en schuimend over rotsblokken snelt en met zijn watervallen hier en daar allerbekoorlijkste landschappen vormt in het boschrijke dal, waarlangs de reiziger den Brockentop beklimt. Het mooiste punt is *Ilsenstein*, een met dicht geboomte begroeid granietgevaarte, dat zich loodrecht uit het dal verheft en gekroond is met een groot ijzeren kruis, aldaar den 19den October 1814 opgericht door graaf *Anton von Wernigerode,* ter gedachtenis van zijn in den vrijheidsoorlog gesneuvelde vrienden.

Imaginaire getallen. Zie *Complexe getallen.*

Imagines noemde men bij de oude Romeinen de koppen of borstbeelden van menschen. Men vond ze bij de Grieken reeds ten tijde van *Alexander den Groote* en bij de Romeinen vooral in den tijd der keizers. Zij zijn haar ontstaan verschuldigd aan een tweetal gebruiken. Het eerste, zoowel bij de Grieken als bij de Romeinen in zwang, was, dat men de portretten van uitstekende mannen en relief of geschilderd op schilden plaatste en deze in de tempels ophing. Zij droegen den naam van *imagines clipeatae* of *clipei* en werden van goud, zilver, marmer, leem enz. vervaardigd. Het andere gebruik, alleen bij de Romeinen heerschende, was de gewoonte der edelen om volgens hun recht (*jus imaginum*) de beelden van hun voorvaderen in het *atrium* in nissen (*armaria*) te plaatsen. Onder die nissen las men de namen der voorgestelde personen en een kort bericht van de feiten, waardoor zij zich verdienstelijk hadden gemaakt jegens den staat. Om haar tegen stof en beschadiging te beveiligen, waren deze nissen gesloten en werden alleen bij plechtige gelegenheden geopend. Bij begrafenissen droeg men zulk een beeld naast den doode en hulde het in kostbare purperen kleederen. Het schijnt dat men aanvankelijk zulke borstbeelden van was (*cera*) boetseerde; later evenwel werden zij ook vervaardigd van marmer, zilver, goud en brons. Behalve in het *atrium* plaatste men ze ook wel in het woonvertrek, in den tempel of op de begraafplaats.

Imam (Arabisch = voorganger, hoofd) is een in het Mohammedaansche rechts- en godsdienstwezen gebruikelijk woord van verschillende beteekenis. In de eerste plaats noemt men aldus alle ambtenaren, in de moskee met den eeredienst belast. Staatsrechterlijk is imam de persoon, die het opperste wereldlijke en theocratische gezag bekleedt, derhalve de khalif; de sultan van Turkije voert dan ook dien titel. De vraag omtrent de waardigheid van imam is een der meest bestreden punten der Mohammedaansche sekten en partijen. Iman heeten ook beroemde autoriteiten op wetenschappelijk-theologisch gebied, met name de stichters der vier orthodoxe rechtsscholen.

Iman (Arabisch, verwant met ons *amen*) is het geloof aan God, Zijn engelen, Zijn gezanten (profeten), Zijn (geopenbaarde) boeken en den Jongsten Dag. Zie *Mohammedanisme.*

Imandra is de naam van een groot meer in het Europeesch-Russisch gouvernement Archangel op het schiereiland Kola. Het is 80 km. lang, gemiddeld 10 km. breed en 852 v. km. groot, bijna gedurende het geheele jaar met ijs bedekt en staat door een reeks rivieren en meren in verband met de Kandalaksjabaai, het noordwestelijk uiteinde van de Witte Zee. Zwervende Laplanders bezoeken des zomers dezen waterplas om visch te vangen, en op zijn uitgestrekten oever vindt men slechts een 5-tal dorpen.

Imatra, een waterval in het grootvorstendom Finland, in het län Wiborg bij St. Peters, door de Wuoxen, uit het Saimameer komende, gevormd, is vermoedelijk de prachtigste stroomversnelling in Europa. De rivierbedding vernauwt zich van 405 tot 46 m., en het water heeft over een lengte van 850 m. een verval van 19 m., waarbij zich een loodrechte val bevindt van 10 m. De golven bruisen er schuimend en razend langs granietgevaarten, dennen en berken omlijsten dit indrukwekkend natuurtooneel. Aan de oevers van den waterval vindt men een menigte, door den golfslag afgeronde steenen, waaraan men den naam van *imatrasteenen* gegeven heeft.

Imaus is de Grieksche en Latijnsche naam voor den Himalaja (zie aldaar).

Digitized by Google

Imbabura, de noordelijkste provincie van Ecuador, telt op 10700 v. km. 67940 inwoners, die voornamelijk van landbouw en veeteelt (runderen, schapen en muildieren) leven. Haar naam ontleent de provincie aan den slijk en heet water uitwerpenden vulkaan Imbabura (4582 m.), die zich in haar midden verheft. Ook vindt men er de Catocachi (4906 m.) en den Cayambe (5850 m.). De hoofdstad is Ibarra.

Imbecilliteit. Zie *Idioot.*

Imbert, *Barthélemy*, een Fransch fabeldichter, geboren te Nîmes in 1747, wijdde zich uitsluitend aan de beoefening der fraaie letteren en maakte zich weldra bekend door zijn „Jugement de Paris" (Amsterdam en Parijs 1772). Vooral zijn fabels bezorgden hem grooten roem. Een bloemlezing uit deze vindt men in zijn „Oeuvres poétiques" (2 dln., 's Gravenhage 1777). Zijn blijspel „Le jaloux sans amour" bleef geruimen tijd op het repertoire. Hij slaagde minder goed in het schrijven van romans en overleed te Parijs den 23sten Augustus 1790.

Imbert, *Hugues*, een Fransch muziekkenner, geboren te Moulins Engilbert (Nièvre) den 11den Januari 1842, is een der voornaamste muziekcritici en sedert 1900 hoofdredacteur van den te Brussel verschijnenden „Guide musical". Hij schreef: „Profil de musiciens" (1888), „Symphonies" (Mélanges de critique etc., 1891), „Nouveaux profils" (1892), „Portraits et études" (1894), „Profils d'artistes contemporains" (1897) en „Médaillons contemporains" (1903), benevens studiën over *Brahms*, *Gounod's* mémoires, *Bizet* en *Beethoven.*

Imbert de Saint-Amand, *Arthur Léon*, baron, een Fransch letterkundige en diplomaat, geboren te Parijs den 22sten November 1834, studeerde in de rechten en letteren en kwam in 1855 aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken, waar hij in 1882 tot gevolmachtigd minister 1ste klasse opklom. Hij overleed te Parijs in 1900. Van zijn werken noemen wij: „Portraits de femmes françaises du XVIII et XIX siècle" (1869), „Deux victimes de la Commune" (1871), „Souvenirs" (2de druk, 1886), „Madame de Girardin" (1874), „Les femmes de Versailles" (5 dln., 1875—1879), „Portraits de grandes dames" (3de druk, 1886) en „Les femmes des Tuileries" (16 dln., 1880—1899).

Imbibitie (Latijn: *opzuiging*, *bevochtiging*) is het vermogen van lichamen, om vloeistoffen tusschen de ruimten hunner kleinste deeltjes (poriën, kanaaltjes enz.) op te nemen, waarbij de lichamen opzwellen (lijm, stijfsel, hout) of hun volume behouden (capillaire imbibitie). De kracht, waarmee de opgenomen vloeistof wordt vastgehouden, kan zeer groot zijn en is afhankelijk van de wijdte der poriën en van den aard der vloeistof. De imbibitie speelt volgens vele plantkundigen een gewichtige rol bij het opnemen van voedsel door de planten, en ook is zij een belangrijke factor bij het openspringen van schaalvruchten, peulen en sporenhulzen, daar de omhulsels èn bij de imbibitie, èn bij het opdrogen van het opgenomen vocht sterke spanningen ondervinden en daardoor opengaan.

Imbriani, *Vittorio*, een Italiaansch dichter, geboren te Napels den 27sten October 1840, studeerde aldaar, te Zürich en Berlijn, nam in 1859 en 1866 als vrijwilliger deel aan de veldtochten tegen Oostenrijk en werd in 1884 professor in de Italiaansche letterkunde aan de universiteit te Napels, waar hij zich reeds in 1862 als privaatdocent had gevestigd. Hij was echter reeds zoo ziek, dat hij den leerstoel niet meer kon innemen en overleed den 1sten Januari 1886. Van zijn geschriften noemen wij: „Canti popolari delle provincie meridionali" (2 dln., 1871—1872), „Dodici canti pomiglianesi" (1876), „La novellaja florentina" (1877), „Fame usurpate" (1877), „La novellaja milanese" (1878), „Quando nacque Dante" (1879), „La petresa Beatrice figliuola di Dante" (1882), „Posilecheata di Pompeo Sarnelli" (1885), alsmede den dichtbundel „Esercizj di prosodia" (1874). Zijn strijdschriften en boekbeoordeelingen hebben hem meermalen tot een tweegevecht gedwongen.

Imbriani, *Matteo Renato*, een Italiaansch staatsman en broeder van den voorgaande, geboren den 28sten November 1843 te Napels, was in 1861 luitenant in het Sardinische leger, streed onder *Garibaldi* in Sicilië, nam in 1870 ontslag en wijdde zich geheel aan de radicaal democratische beweging. In 1878 richtte hij met *Bovio* en anderen de Irredenta (zie aldaar) op, gaf „L'Italia degli Italiani" uit, schreef tegen de „Italicae res" van *Haymerle* met *Bovio* en *Mezzacapo* „Pro Patria" (2de druk, 1879) en leidde van 1881—1884 te Napels een dagblad. Sedert 1889 lid der Kamer bracht hij door zijn heftige aanvallen op Oostenrijk de regeering meermalen in moeilijkheden. Hij overleed den 13den September 1901.

Imbricaria *Lam.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapotaceën* en wordt vooral vertegenwoordigd door *I. borbonica Gaertn.*, een grooten, melksaphoudenden boom in Oost-Indië, waarvan het hout door timmerlieden en draaiers gebruikt wordt en vooral zeer geschikt is tot dakbedekking, terwijl de vruchten, op oranjeappels gelijkende, eetbaar zijn.

Imbricatus of *dakpansgewijs* is een botanische uitdrukking, welke aanduidt, dat plantendeelen elkander op dergelijke wijze bedekken als de dakpannen, namelijk dat zij met de randen over elkander zijn gelegen.

Imbros, bij de Turken *Imros*, een Turksch eiland in de Egeesche Zee, ten noordwesten van den mond der Dardanellen, heeft een oppervlakte van 256 v.km. met 9116 inwoners Het is bergachtig en in het binnenland een weinig boschrijk. De inwoners houden zich met geitenfokkerij en bijenteelt bezig. Aan de oostzijde lag de oude stad, eveneens Imbro genaamd, en op haar puinhoopen verheft zich Kastron, de tegenwoordige hoofdstad van het eiland.

Imer, *Edouard*, een Fransch schilder, geboren te Avignon den 25sten December 1820, ontwikkelde zijn talent op reizen door geheel Europa, Algerië en Egypte, sloot zich eerst bij *Dupré*, later bij *Belly* aan en stelde in 1850 zijn eerste stukken in den Salon ten toon. Zijn beste doeken zijn die, welke ontleend zijn aan landschappen van zijn vaderland. Wij noemen „Rhoneoever", „Vijver van Soumabre", „Brug bij Sioet", „Het eiland Philae", „De brug over den Gard", „Boschrand van Montespin", „Boschje bij Doums", „Sykomoren op den weg naar de Pyramiden" en „De heuvel van Ste. Marguerite bij Marseille". Hij

Digitized by Google

overleed op een studiereis te Haarlem den 13den Juni 1881.

Imeretië. Zie *Georgië*.

Imeretinskij, *Alexander Konstantinowitsj*, vorst *Bragation-Imeretinskij*, een Russisch generaal, geboren den 24sten September 1827 als de telg van een vorstelijken stam, die vroeger in Imeretië (gouvernement Koetaïs) heerschappij voerde, werd in 1855 vaandrig bij de lijfwacht, diende vervolgens als luitenant in den Kaukasus, bezocht van 1859—1862 de academie van den generalen staf en werd daarna aan dezen toegevoegd. Nadat hij deel genomen had aan den strijd in Polen, werd hij kolonel en vleugel-adjudant, in 1869 generaal-majoor en chef van den staf in het militair district Warschau en in 1872 assistent van den inspecteur der schutterij. In Augustus 1877 werd hij, als luitenant-generaal, commandant der 8ste divisie infanterie, welke in den oorlog tegen Turkije Plewna belegerde, en nam den 8den September deel aan de bestorming van Lovec, aan de verovering van Plewna en aan den overtocht over den Balkan. Na het sluiten van den vrede werd hij adjudant-generaal en was hij eenigen tijd werkzaam als chef van den generalen staf, terwijl hij in 1881 benoemd werd tot procureur-generaal bij het militair gerechtshof en in 1897 tot gouverneur-generaal van Warschau, als hoedanig hij gematigd tegen de Polen optrad, hoewel hij de Russische belangen niet uit het oog verloor. Hij overleed te Warschau den 17den November 1900.

Imeum is de naam van het geestelijk hoofd van een moekim in Atjeh.

Imhoff is de naam van een aanzienlijk Oost-Friesch geslacht.

Imhoff, Gustaaf Willem, baron *van*, geboren te Leer aan de Eems den 8sten Augustus 1705, was de zoon van *Willem Hendrik*, baron *van Imhoff*, geheimraad van den vorst van Oost-Friesland en drossaart van Leer en Leeroort, en van *Isabella Sophia Boreel*. Op 20-jarigen leeftijd vertrok hij als 2de kommies der Oost-Indische Compagnie naar Batavia en werd in 1730 waterfiscaal, in 1732 buitengewoon Raad van Indië en in 1736 gouverneur van Ceylon. Hier deed hij een boekdrukkerij oprichten en den Bijbel in het Cingaleesch vertalen, terwijl hij betrekkingen aanknoopte met den keizer van Candy en in 1738 bij zijn vertrek naar Nederland de zaken in gunstigen toestand achterliet. Bij zijn komst in het Vaderland stelde hij aan de Compagnie onderscheiden plannen voor en ging weldra met den rang van Raad van Indië weder naar Java, waar hij echter in conflict geraakte met den gouverneur-generaal *Valkenier*. Deze beschuldigde *van Imhoff* ter gelegenheid van den moord, op de weerlooze Chineezen gepleegd, van misbruik van macht. Hij werd in hechtenis genomen en naar Nederland gezonden. Hier echter was men van een ander gevoelen en na een onderzoek, waaruit zijn onschuld bleek, ontving *Valkenier* zijn ontslag en ging *van Imhoff* als gouverneur-generaal naar Batavia. Met het nieuwe oorlogschip „De Herstelder" vertrok hij in 1742 daarheen en nam er verschillende belangrijke maatregelen. Terwijl hij de vrijheid van handel zooveel mogelijk bevorderde, wist hij zijn gezag bij de inlandsche vorsten zeer goed te handhaven. Ook werd tijdens zijn bestuur de invloed der Compagnie aanmerkelijk vergroot door het sluiten van een verdrag met het groote rijk van Mataram. Verder is de Hervormde Kerk in Indië veel aan hem verplicht, terwijl hij tevens het prachtige Buitenzorg deed verrijzen. Hij werd door prins *Willem IV* in zijn waardigheid bevestigd, in 1748 benoemd tot generaal der infanterie en overleed te Batavia den 1sten November 1750.

Imhoff, Gustaaf Willem, baron *van*, een kleinzoon van den voorgaande en zoon van kolonel *Jan Willem*, baron *van Imhoff*, en van *Christina Emerence Lewe*, werd geboren te Groningen den 20sten November 1767. Voor de staatkundige loopbaan bestemd, studeerde hij in zijn geboorteplaats in de rechten en promoveerde in Juni 1788. Bij de komst der Franschen (1795) bekleedde hij de betrekking van gedeputeerde naar de Staten-Generaal van wege Stad en Lande. Daar hij zich echter met de nieuwe orde van zaken niet vereenigen kon, leefde hij ambteloos van 1795 tot 1802, werd toen secretaris van den Raad van Financiën in de provincie Groningen, bleef als zoodanig werkzaam tot 1807, werd door koning *Lodewijk* tot lid van den Staatsraad benoemd en na de inlijving van ons land in Frankrijk lid van het Wetgevend Lichaam te Parijs. De koning versierde hem met de orde der Unie en de keizer met die van de Reunie. Na de omwenteling van 1813 behoorde hij tot de commissie, aan wie het ontwerpen eener grondwet was opgedragen, en in 1814 werd hij aangesteld tot gouverneur van de provincie Groningen. In deze betrekking heeft hij gedurende de 16 jaren van zijn bestuur veel goeds tot stand gebracht. Hij was bovendien directeur van de Maatschappij van Landeigenaren en beklemde Meiers, voorzitter van het College van curatoren der hoogeschool, van het Bijbelgenootschap, van het College van toezicht op de kerkelijke administratie der Hervormden, van de Commissie van onderwijs, administrateur van de Ommelander kas, beschermheer van het Groninger Genootschap ter bevordering van schilder-, graveer- en beeldhouwkunst, ridder, daarna commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw en Staatsraad. Hij overleed den 13den Februari 1830. Zijn stoffelijk overschot werd op de Zuiderbegraafplaats te Groningen ter aarde besteld, waar vervolgens een gedenkteeken van wit marmer verrees.

Imhoof-Blumer, *Friedrich*, een Duitsch munt- en penningkundige, geboren te Winterthur den 11den Mei 1838, was bestemd voor een praktisch beroep, maar wijdde zich weldra aan klassieke studiën. Een van zijn jeugd af verzamelde collectie Zwitsersche munten en medailles (± 11000 stuks) schonk hij in 1871 aan het museum van zijn geboortestad, waarna hij zich voornamelijk op de studie van Grieksche munten toelegde. Op zijn uitgestrekte reizen bracht hij groote verzamelingen oud-Grieksche munten bijeen (meer dan 20000 stuks), die in 1900 voor het koninklijk Muntkabinet te Berlijn werden aangekocht. Zij zijn door hem beschreven in „Monnaies grecques" (1883) en „Griechische Münzen" (1890). Verder leverde hij nog: „Zur Münzkunde und Paläographie Böotiens" (1871), „Die Münzen Akarnaniens" (1878), „Porträtköpfe auf römischen Münzen" (2de druk, 1893), „Porträtköpfe auf antiken Münzen helle-

Digitized by Google

nischer und hellenisieter Völker" (1885), „Zur Münzkunde Grosz-Griechenlands, Siciliens, Kretas u. s. w."(1886), „Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums" (met *Keller*, 1889), „Lydische Stadtmünzen"(1897) en „Kleinasiatische Münzen"(dl. 1 en 2, 1901—1902), terwijl hij het werk „Die antiken Münzen Nordgriechenlands"(1899 enz.) leidt.

Imhotep (*Imuthes*) is een oud Egyptisch wijsgeer, die onder de regeering van koning *Zoser* (*Tosorthros*, 3de dynastie) geleefd heeft. Na zijn dood werd hij als een heilige vereerd en later voor een zoon van *Ptah* gehouden, naast wien hij te Memphis een tempel had. De Grieken identificeerden hem met *Asklepios*.

Imiden. Zie *Stikstof*.

Immanent noemt men datgene, wat in een zaak is en blijft, in tegenstelling van *transcendent* of datgene, wat buiten en boven een zaak bestaat. In de wijsbegeerte heeft het woord *immanent* meer dan één beteekenis. Men onderscheidt bijv. uitwendige (transcendente) oorzaken van inwendige of immanente, namelijk zoodanige, welke in het veranderende voorwerp zelf gelegen zijn. *Spinoza* noemde God den immanenten schepper der wereld, om aan te duiden, dat God in zijn wezen niet van de wereld verschilt. *Kant* spreekt van een immanent gebruik der rede, namelijk van een gebruik, dat de grenzen der ervaring niet overschrijdt, in tegenoverstelling van een transcendent gebruik, dat zich in het bovennatuurlijke verliest. Op dergelijke wijze spreekt men over een immanente methode, namelijk zoodanige, die de eigenschappen en betrekkingen van een voorwerp uit zijn eigen begrip tracht te ontwikkelen; van een immanente kritiek, die een gedachte van haar eigen bedoelingen uit beoordeelt, enz.

Immanuël of *God-met-ons* is een naam, die naar aanleiding van Matthaeus I: 22 sqq. en Jesaja VII: 14 wel eens gegeven wordt aan *Jezus Christus*.

Immatriculeeren noemt men het inschrijven op de ledenlijst, op het register van een vereeniging of genootschap.

Immenstadt, een stad in het Beiersche distrikt Zwaben, ligt op de plaats, waar de Iller de Algäuer Alpen verlaat, aan de spoorlijnen München—Lindau en Immenstadt—Sonthofen en telt(1900) 3963 inwoners. Men vindt er een Kneipp-inrichting, bindgaren- en kaasfabrieken en groote veemarkten. De stad is bekend wegens haar bevallige ligging en als uitgangspunt voor Alpentochten, zoodat zij door pleizierreizigers druk wordt bezocht. In haar nabijheid bevinden zich de ruïne Rothenfels en de Alpsee en men geniet er van den Grünten en den Stuiben uit een prachtig panorama.

Immermann, *Karl Leberecht*, een Duitsch tooneeldichter en romanschrijver, geboren te Maagdenburg den 24sten April 1796, begaf zich, na het gymnasium aldaar te hebben bezocht, naar de hoogeschool te Halle, doch voegde zich in 1813 bij de verdedigers des vaderlands. Na zijn terugkeer te Halle werd hij gewikkeld in de oneenigheden onder de studenten met betrekking tot de Burschenschaft, zooals blijkt uit zijn geschrift „Ueber die Streitigheiten der Studierenden zu Halle" (1817), dat op het Wartburgfeest verbrand werd. Weldra trad hij als referendaris in staatsdienst te Maagdenburg, werd in 1819 auditeur te Münster, in 1823 rechter te Maagdenburg en in 1827 landsgerechtsraad te Düsseldorf. Hier nam hij op belanglooze wijze het bestuur van den schouwburg op zich. Het gelukte hem, uit zwakke deelen een goed geheel te vormen; doch dit laatste voldeed nog niet aan de eischen van het publiek, zoodat hij met groot geldelijk verlies afzag van zijn plannen. Terwijl hij zich bezig hield met het schrijven van zijn „Memorabiliën" (3 dln., 1840—1843) overleed hij onverwachts den 25sten Augustus 1840. Hij had door zijn dramatische stukken een goeden naam verworven. Zijn treurspelen dragen de blijken, dat hij met vrucht de werken van *Shakespeare* gelezen en herlezen heeft. Zij onderscheiden zich door juistheid van karakterteekening, door diepte van gedachten, doch tevens door een zekere ruwheid. In het algemeen zijn zij beter geschikt voor de lezing dan voor de opvoering. Hij schreef: „Die Prinzen von Syrakus" (een blijspel, 1821), de 3 treurspelen „Das Thal von Ronceval", „Edwin" en „Petrarca" (1822), „König Periander" (een treurspel, 1823), „Ein ganz frisch schön Trauerspiel von Pater Brey, dem falschen Propheten (1823), het blijspel „Das Auge der Liebe" (1824), het treurspel „Cardenio und Celinde" (1826), het dramatisch gedicht „Trauerspiel in Tirol", het treurspel „Kaiser Friedrich II", de blijspelen „Die Verkleidungen" (1828) en „Die Schule der Frommen" (1829), de trilogie „Alexis" (1832), de diepzinnige mythe „Merlin" (1832) en het treurspel „Ghismonda oder die Opfer des Schweigens" (1839). Ook schreef hij „Das Papierfenster eines Eremiten" (1822), „Miscellen" (1830), „Reisejournal" (1833—1835), „Gedichte" (1825) met een vervolg (1830), het sprookje „Tulifäntchen" (1830), „Der im Irrgarten der Metrik umhertaumelnde Cavalier" (1829), „Epigonen" (3 dln., 2de druk, 1854) en „Münchhausen" (4 dln., 2de druk, 1841). Zijn „Gesammelte Schriften" (20 dln., 2de druk, 1883) werden door *Boxberger* uitgegeven.

Immerzeel, *Johannes Jr.*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Dordrecht den 2den Juli 1776, genoot een uitmuntende opvoeding en aanvaardde in 1805 een betrekking bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken te 's Gravenhage. Vervolgens wijdde hij zich aan den boek- en kunsthandel, eerst te Rotterdam, daarna te 's Gravenhage en eindelijk te Amsterdam, waar hij den 19den Juni 1841 overleed. Hij bewoog zich op velerlei gebied, inzonderheid echter op dat der poëzie en der beeldende kunst. Van zijn geschriften vermelden wij: „De goedertierenheid van Titus" (tooneelspel, 1801), „Bonaparte en de algemeene vrede"(1802), „De onsterfelijkheid der ziel, naar Delille" enz. (1803), „Het mededoogen, naar Delille"(1804), „Socrates in den tempel van Aglaura, naar Renouard" (1804), „Hollands watersnood in den jare 1809" (1809), „De blindeman"(2de druk, 1816), „Koenraad Rozendal of de gewaande geestenverschijning"(1810), „Balthasar Knopius, een roman"(2de druk 1842), „Voor opgeruimden van geest"(1813), „Hugo van 't Woud, in 4 zangen"(2de druk, 1833), „De moederliefde, in 4 zangen"(1819), „Gedichten"(2 dln., 1824),

Digitized by Google

„Hollands Leeuw ontwaakt. Tafereelen en herinneringen uit den Belgischen opstand" (1830), „De lof der Belgische vrijheid, aan haar toegezongen" (1831), „Geschiedenis der belegering en capitulatie van het kasteel te Antwerpen" (1833), „Gedichten van Matthias Claudius" (1836), „Gedichten bijzonder voor declamatie" (1838), „Lofrede op Rembrandt" (1841), bekroond met zilver door de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, en „De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van het begin der 15de eeuw tot op de helft der 19de eeuw" (3 dln., 1822, 1843), uitgegeven door zijn zonen. Hij was o. a. lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en maakte zich verdienstelijk door de uitgave van den „Muzenalmanak". Verder viel hem nog een zilveren medaille ten deel voor zijn gedicht: „Godsdienst, de steun der burgermaatschappij" en een gouden voor zijn „Lofrede op P. P. Rubens", hem vereerd door de letterkundige maatschappij „De Olijftak" te Antwerpen.

Immigratie. Zie *Landverhuizing.*

Immobilia. Zie *Onroerende goederen.*.

Immortellen of *onsterfelijken* noemt men zoodanige bloemen, die door de droogvliezige gesteldheid van haar bloem- of bloemdekbladeren ook in een gedroogden toestand haar frisch voorkomen behouden en om die reden tot bloemruikers en kransen in den winter en vooral tot versiering van graven gebezigd worden. De meeste immortellen behooren tot de familie der Saamgesteldbloemigen (*Compositae*), inzonderheid tot

Hongaarsche Immortelle.

het geslacht *Helichrysum Dec.*, dat zich door zijn omwindselblaadjes onderscheidt, welke in verscheidene kransen dakpansgewijs over elkander gelegen, droog en gekleurd zijn. In ons land heeft men de goudgele *H. arenarium Dec.*, ook wel *stroobloem* geheeten, voorts in Zuid-Europa *H. angustifolium* en aan de Kaap de welriekende *H. odoratissimum.* Voorts worden Inmortellen geleverd door het geslacht *Xeranthemum T.*, éénjarige planten met rooskleurige of witte omwindselblaadjes. Van de soorten van dat geslacht vermelden wij de *Hongaarsche immortellen* of *zevenjaarsbloemen* (*H. radiatum Lam.*), die in Moravië, Bohemen, Oostenrijk en Hongarije te huis behooren. In de afbeelding is a de plant in natuurlijke grootte, b een tweeslachtig bloempje, c een vrouwelijk bloempje, beide 8-voudig vergroot, d een helmdraad, 16-voudig vergroot, en e een stoppelblaadje, 8-voudig vergroot. Zeer fraaie immortellen leveren de soorten van de geslachten *Acroclinium* en *Rhadante.* Ook sommige soorten van de geslachten *Gnaphalium* en *Gomphrena* worden als immortellen gebruikt.

Immuniteit beteekent *onschendbaarheid* of *vrijdom.* In de eerste beteekenis spreekt men van de immuniteit van het grondgebied van den Staat, of ook wel van een persoon. In de tweede beteekenis is zij vrijdom of bevrijding van zekere publiek-rechtelijke lasten, diensten of belastingen. Zulke vrijdommen van lasten en belastingen werden in de oude rechten der middeneeuwen toegestaan aan de goederen van den Koning en van andere groote heeren, terwijl daarmede vaak verbonden was het voorrecht, om zelf de rechtspraak uit te oefenen over hun geheel gebied, dat alzoo aan de jurisdictie van den gewonen rechter onttrokken was. Het recht van asyl verschafte aan zekere plaatsen immuniteit voor het opsporen en vervolgen van misdadigers.

Immuniteit. De behandeling en vooral het onderzoek der infectie-ziekten (zie aldaar) staat in den laatsten tijd geheel onder den invloed van de vraag der *immuniteit*, d.i. de onvatbaarheid van het lichaam voor het gift eener bepaalde besmettelijke ziekte. Voor elke infectie-ziekte neemt men daarbij het bestaan van een specifieke bacterie als oorzaak aan, ook waar die, zoo als bijv. bij pokken en roodvonk, nog niet gevonden is. Men onderscheidt een *aangeboren* immuniteit van die, welke verkregen wordt door het doorstaan van de infectieziekte of door de inenting ertegen. De laatste is de *kunstmatige*, zooals die het eerst tegen pokken door *Jenner* in gebruik is gekomen. *Metschnikow* gaf het eerst een aannemelijke verklaring van de immuniteit, toen hij aantoonde, dat miltvuurbacillen na inenting terug te vinden waren in de witte bloedlichaampjes, die hij als de vernielers van de bacteriën beschouwde (*phagocytose* is de naam zijner leer). Maar die leer was niet houdbaar, toen bleek, dat ook het bloedserum, celvrij gemaakt, de bacteriën doodde. Bovendien kon ook serum van dieren, die wèl voor miltvuur vatbaar waren, toch miltvuurbacillen dooden, evengoed als het serum van voor miltvuur onvatbare dieren.

Het waarschijnlijkst is, dat de kunstmatige immuniteit niet door de bacteriën zelf, die men inspuit, ontstaat, maar door hun eigen stofwisselingsprodukten, welke produkten een nieuwen aanval van bacteriën onschadelijk maken en

Digitized by Google

eerst langzamerhand door het lichaam weer worden afgescheiden. Zoo ziet men ook, dat in een reageerbuisje een cultuur van bacteriën, na een zekere ontwikkeling bereikt te hebben, door hun eigen stofwisselingsprodukten in verderen groei tegengehouden wordt. Nu worden bij de *passieve* immuniteit die tegengiften (*antitoxinen*) in het lichaam gebracht, zooals bij de serum-inspuiting tegen diphtheritis, bij de *actieve*, zooals na de inenting tegen de pokken, worden die antitoxinen door en in het lichaam zelf gevormd. In het laatste geval ontstaan zij langzaam, maar blijven lang in het lichaam, zoodat men zee tot tien jaar onvatbaar blijft voor pokken, terwijl de passief verkregen immuniteit maar kort duurt, daar die antitoxinen spoedig weer uit het lichaam verdwijnen. — Vooral *Pasteur* heeft de kennis der verkregen immuniteit verrijkt door proeven tegen miltvuur en hondsdolheid (*lyssa*). Hij droogde en verhitte het ruggemerg van dolle honden en verzwakte het gift daarmee zoodanig, dat het bijv. nog wel konijnen, maar geen honden meer kon dooden (zie *Hondsdolheid*). Met dergelijk verzwakt gift werden de door dolle honden gebeten menschen ingespoten, maar daar men de doseering niet vast in de hand had, is die methode niet geheel gevaarloos. Veiliger is in dat opzicht de *serumtherapie*, waarbij dieren onvatbaar worden gemaakt voor de door de bacteriën gevormde stofwisselingsprodukten. *Behring* vond, dat het bloed van een kunstmatig geïmmuniseerd dier sterke antitoxische, beschermende eigenschappen had en dat het in staat was bij inspuiting die eigenschappen op een ander dier over te brengen. *Ehrlich* gebruikte voor zijn proeven giftige plantaardige eiwitstoffen zooals *ricine* en *abrine*, en maakte witte muizen er onvatbaar voor door hen er mee in stijgende dosis te voederen. Het bloed van die muizen, met abrine of ricine gevoegd, maakte die stoffen onschadelijk voor gewone dieren, zoo ook de injectie van dat bloed in het nog niet immune dier. Er werden specifieke antitoxinen gevormd, want het bloed van het tegen ricine immuun gemaakte dier beschermde alleen tegen ricine. *Calmette* kreeg dezelfde resultaten met inspuiting van slangengift bij konijnen en ezels, en niet alleen immuniseerend, ook *genezend* kon het bloed nog werken, bijv. nog een uur na den beet. Dergelijke antitoxinen werden ook na het doorstaan van een infectie-ziekte gevonden, en ook bij gezonden werden zij wel eens herkend, waarbij zij een bewijs van natuurlijke immuniteit zouden zijn. Tegen diphtheritis, tetanus en pest werd de bloedserumtherapie reeds met succes toegepast.

Voor het bereiden van zulk serum worden vooral paarden gebruikt. Deze dieren kunnen zóó onvatbaar gemaakt worden, dat zij een duizendvoudige hoeveelheid van de anders doodelijke dosis kunnen verdragen, ja, de „immuniteitswaarde" van hun bloed kan tot 1: 10 millioen gebracht worden, d.w.z. dat een muis, die 20 gram weegt, het doodelijke gift van den tetanus kan verdragen als men haar 24 uur te voren het 10 millioenste van haar gewicht, dus 2 millioenste kub.cm. serum inspuit! Tegenover dergelijke antitoxische bloedsera staat het *bactericiede* serum, dat de bacillen zelf doodt. *Pfeiffer* verkreeg het, door dieren levende culturen van cholera-bacillen toe te voeren in stijgende dosis. Spoot hij later zulk een dier levende cholera-bacillen in de buikholte, dan werden de beweeglijke kommabacillen direct onbeweeglijk en waren na een half uur uit de buikholte verdwenen. Een op deze wijze verkregen cholera-serum bezit die doodende werking alleen tegen echte cholera-bacillen. De bactericiede sera hebben nog weinig praktische toepassing gevonden, de antitoxische, waarbij niet de verzwakte culturen, maar de gesteriliseerde gebruikt worden, men dus alleen met de chemische produkten hunner stofwisseling werkt, veel meer. Ook het serum van *Koch* tegen tuberculose is een antitoxisch serum, tegen de pest en de cholera worden bactericieden aangewend.

Imola, de hoofdstad van het gelijknamige arrondissement in de Italiaansche provincie Bologna, ligt aan de spoorlijn Bologna—Rimini, op een klein eiland in den Santerno in een prachtige landstreek. Het is het oude Forum Cornelii, door den dictator *Sulla* gesticht. Ook thans nog is zij door muren, torens en grachten omgeven. Zij is de zetel van een bisschop, telt (1901) 33210 inwoners en bezit een gymnasium, een technische school, een oud kasteel en onderscheiden aanzienlijke kerken. Men houdt er zich vooral bezig met den wijnbouw; de hier bereide wijnsteen wordt onder den naam van tartaro di Bologna in den handel gebracht. Verder heeft men er leder, fayence-, glas- en zijdeindustrie.

Imoski, een stad in Dalmatië, 62 km. ten Z. O. van Spalato, ligt niet ver van de grens van Herzegowina en telt (1900) 36789 inwoners. Zij is, tengevolge van haar ligging op een hoogte en door de verbinding met het binnenland, de kust en de Herzegowina van groote beteekenis.

Impatiens *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Balsamineeën*. Het onderscheidt zich door 5-deelige stempels en door een langwerpige, hokverbrekende, openspringende doosvrucht met veerkrachtig inkrullende kleppen. Het omvat sappige, eenjarige kruiden met enkelvoudige bladeren en okselstandige bloemstelen, welke meer dan één bloem dragen. In Middel-Europa en ook in ons land, groeit slechts één soort, namelijk het *springzaad* (I. nolitangere *L.*) met dunne, uitstaande bloemstelen, waaraan 3 of 4 gele bloemen hangen; de middelste van deze zijn groot en hebben een aan den top gekromde spoor, de zijdelingsche zijn klein met een onvolkomen bloemdek, maar vruchtbaar; de bladeren zijn gesteeld, eivormig en gekarteld. Deze plant draagt haar naam, omdat de rijpe doosvrucht bij een geringe drukking zich veerkrachtig opent en haar zaad naar alle kanten wegslingert. Voor den tuin zijn van belang *Impatiens Balsamina*, welke door zaad vermeerdert en als eenjarige zomerplant of als winterbloeister gebruikt wordt, en *Impatiens Jerdoniae*, die meer heesterachtig groeit, maar weinig opgang als sierplant heeft gemaakt.

Imperativus of *gebiedende wijs* van een werkwoord is die, waardoor een bevel uitgesproken wordt. Zij heeft in het Sanskriet, Grieksch en Latijn een tweeden en derden persoon enkel- en meervoud, in het Nederlandsch alleen een tweeden. Deze is in het enkelvoud de stam van het werkwoord, welke in het meervoud een *t*

Digitized by Google

ontvangt, indien namelijk de sluitletter van den stam geen *t* is.

Imperator noemden de Romeinen in het algemeen ieder overheidspersoon, die het *imperium* (opperbeheer) voerde, vooral den opperbevelhebber van het leger. In meer beperkte beteekenis gebruikte men het woord van hem, die als overwinnaar op het slagveld door de soldaten tot imperator verheven werd. Deze eeretitel werd dan, zoodra de Senaat er zijn zegel aan gehecht had, achter den naam van den veldheer gevoegd, doch verdween na den daaropvolgenden triumph. Op een andere wijze echter verkreeg *Julius Caesar* na zijn terugkeer uit Spanje (46 v. Chr.) den titel van imperator voor levenslang. Deze werd voor zijn naam geplaatst en duidde aan, dat hem gedurende zijn leven het hoogste gezag in het leger was toegekend. Ook *Octavianus* ontving na den slag bij Actium dien titel van den Senaat (29 v. Chr.), terwijl de volgende keizers hem als titel vóór hun naam voegden.

Imperatoria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen*. Het onderscheidt zich door ongelijke, platte bloemschermen zonder algemeen omwindsel, door 9-bladerige omwindseltjes, een ongetanden kelk en een lensvormige vrucht. Van de soorten noemen wij: *I. Ostruthium L.*, op de Alpen groeiende, met een geringden wortelstok, die voorheen onder den naam van *Radix Imperatoriae* in de geneeskunde gebruikt werd.

Imperfectum of *onvolmaakt verleden tijd* noemt men een tijd van het werkwoord, die een handeling uitdrukt, welke in het verleden ligt, maar nog niet geheel voleindigd is. Immers de voleindigde daad wordt door het *perfectum* of den *volmaakt verleden* tijd aangewezen. Op het imperfectum berust in het Nederlandsch de verdeeling der werkwoorden in sterke en zwakke naar gelang zij in dien tijd al of niet van wortelklank veranderen.

Imperiaal is de naam van de grootste lettersoort in de boekdrukkunst.

Imperial, een Russische gouden munt, wordt sedert 1897 in stukken van 15, $7^1/_2$ en 5 roebel geslagen, waarbij de in dat jaar in Rusland ingevoerde gouden standaard ten grondslag gelegd is, dus met een waarde van 19,44, 9,72 en 6,48 gld.

Imperiale is het bovenstel van een rijtuig of diligence, dat van zitplaatsen voorzien is; ook het hekwerk, dat dient om de bagage tegen te houden, draagt dien naam. Ook een bedhemel noemt men wel eens impériale.

Imperial Federation League heette een in 1884 opgerichte vereeniging, wier doel het was een nauweren band tusschen Groot-Brittannië en de koloniën, die zelfbestuur bezitten, te leggen. In 1891 werd een commissie met de uitwerking van een speciaal programma voor de vereeniging belast. Dit programma stelde de oprichting van een Rijksraad in het vooruitzicht, waarin Groot-Brittannië en de afhankelijke koloniën door leden van het Engelsche ministerie, de autonome koloniën door leden harer regeeringen vertegenwoordigd zouden worden; die Raad moest met name maatregelen nemen voor de verdediging van het rijk, de versterking der vloot en het verschaffen der daartoe noodige geldmiddelen. Nadat dit programma aangenomen was, werd den 31sten December 1893 besloten de League te ontbinden, waarvoor nieuwe vereenigingen in de plaats zouden komen, om praktisch te agiteeren voor de in het programma ontwikkelde gezichtspunten.

Imperialisme noemt men dien politieken toestand der staten, waarin, evenals onder de Romeinsche keizers, niet de wet, maar de op militaire macht berustende willekeur van den bestuurder heerscht. Tegenwoordig bezit het woord echter een andere beteekenis en verstaat men daaronder het streven van sommige mogendheden om, door uitbreiding van hun gebied, vooral buiten Europa, een wereldrijk te stichten.

Imperium was bij de Romeinen het hoogste gezag. Het onderscheidde zich van *potestas*, omdat door dat woord de bepaalde macht werd aangeduid, aan ieder overheidsambt verbonden. Het werd gevoerd door consuls en praetoren, door opperbevelhebbers van het leger, vervolgens door de keizers, alsmede door de stadhouders der wingewesten. Gewoonlijk werd het imperium over het leger door een *lex curiata* voor den tijd van één jaar aan een bepaald persoon opgedragen en daarna dikwijls verlengd. Het gaf den bevelhebber recht over het leven en den dood zijner onderhoorigen. In Rome zelf werd dit recht alleen aan een dictator toegekend. De lictoren of bijlbundeldragers vormden het onderscheidingsteeken van het imperium.

Impetuoso (Italiaansch) of *con impeto* is een muziekterm, waarmede te kennen gegeven wordt, dat de voordracht krachtig en onstuimig moet zijn.

Implorant is een verouderde uitdrukking voor hem, die in rechten een *verzoek* doet, in tegenstelling van *impetrant* voor hem, die een *actie* instelt, een *eisch* doet.

Imponderabilia (Latijn: *onweegbare stoffen*) noemde men vroeger de hypothetisch aangenomen stoffen zonder gewicht tot verklaring der verschijnselen van licht, warmte, electriciteit en magnetisme.

Impost, afkomstig van het Latijnsche woord *impositus* (opgelegd), is hetzelfde als *accijns* (zie aldaar).

Impotentia. Zie *Onmacht.*

Impraegnatie (Latijn: *drenking, bezwangering*) is het drenken van stoffen zooals wol, hout, enz. met olie, vetten, gassen, enz., om deze voorwerpen tegen bedervende invloeden of brand te vrijwaren, of in het algemeen om eigenschappen aan een bepaalde stof te geven of te ontnemen. Zie ook *Hout.*

Impresario noemt men in Italië den directeur van een tooneelgezelschap, die op eigen kosten, alzoo op eigen risico, *ondernemer* is van het geven van tooneelvoorstellingen, waartoe hij een gebouw huurt en het personeel bijeenbrengt. In ons land noemt men aldus een ondernemer van publieke vermakelijkheden.

Impressionisten noemt men de vertegenwoordigers van die richting der Fransche schilderschool, welke den indruk (impressie) trachten vast te houden en op het doek over te brengen dien het kleurig uiterlijk van een voorwerp of tafereel op het oog veroorzaakt, en alle zachte kleurentonen weer te geven, die in de lucht op verschillende tijden van den dag en onder den invloed van afwisselend licht worden waargenomen. Deze richting openbaarde zich sedert 1870 en tot haar voornaamste volgelingen behooren

Digitized by Google

Claude Monet, *Pissaro*, *Renoir*, *Sisley* en *Degas*. Ook in Nederland en elders vond zij veel aanhangers. Later echter is men ten deele weer van den gedempten toon tot grooteren kleurenrijkdom en tot een de vormen juister teruggevende, pointilleerende behandeling overgegaan.

Imprimatur (Latijn = worde gedrukt) noemt men de vergunning van den censor tot het drukken van een boek of diens handteekening, als blijk van die toestemming; verder is het, op een drukproef geschreven, de toestemming van den corrector tot het afdrukken van het gecorrigeerde vel.

Impromptu is de naam van een snedig gezegde of van een geestig antwoord, dat onvoorbereid uitgesproken wordt. Het heeft vooral op het tooneel en in de pleitzaal een treffende werking.

In de muziek noemt men aldus een vrij gecomponeerd stuk (phantasiestuk), meestal alleen voor piano bestemd.

Improperiën (nieuw Latijn = verwijtingen, beschimpingen, smaadredenen) noemt men in de R.-Katholieke kerk de klachten der lijdende liefde aan het Kruis, die in den vorm van antiphonen en responsoriën bij de plechtige Kruisvereering op Goeden Vrijdag gezongen worden.

Improvisatie noemt men het *voor de vuist spreken* of het onvoorbereid behandelen van een of ander onderwerp in proza of poëzie, in de muziek het spelen van invallende, muzikale gedachten. De gaaf der improvisatie vindt men vooral bij volkeren, die met een levendige verbeelding zijn toegerust en tevens beschikken kunnen over een welluidende taal. Zij bestaat bij sommige Negerstammen en bij de Arabieren, doch vooral in Italië heerschte van ouds een groote belangstelling in geïmproviseerde Latijnsche gedichten, inzonderheid aan de Hoven van Urbino, Ferrara, Mantua, Milaan en Napels. Tot de vroegste bekende improvisatoren rekent men *Petrarca* (geboren in 1304) en *Lorenzo de' Medici*. Toen de Grieksche geleerden in de 15de eeuw uit Konstantinopel naar Italië de wijk namen, voerden zij er de symposia in, waarbij het tafelgenot door geestige improvisatie verhoogd werd. Vooral onder de geleerden, die zich aan de tafel van paus *Leo X* verzamelden, onderscheidde zich *Andréo Marone* (geboren in 1474, overleden in 1527) als improvisator. Na den dood van genoemden Kerkvorst traden er improvisatoren op, die de volkstaal (*lingua volgare*) bezigden. Hierdoor verwierf *Silvio Antoniani* (geboren te Rome in 1540) grooten roem en den bijnaam *il Poetino*. Een der vermaardste improvisatoren was de ridder *Perfetti* (geboren te Siëna in 1680, overleden te Rome in 1747), wiens voor de vuist uitgesproken gedichten in 1748 in 2 deelen in het licht verschenen. Ook *Metastasio* bezat in zijn jeugd in groote mate de gaaf der improvisatie. *Bertinazzi* was een zóó handig tooneelimprovisator, dat hij stukken in vijf bedrijven achter elkander voor de vuist speelde. Andere uitstekende Italiaansche improvisatoren waren *Zucco* († 1764), de abt *Lorenzi* (een leerling van den voorgaande), de advocaat *Bernardi* te Rome, *Ludovico Serio* en *Ludovico Rossi*, beide in 1799 te Napels terechtgesteld, *Francesco Gianni* (geboren in 1760), *Tommaso Sgricce* (geboren te Arezzo in 1798, overleden te Florence den 23sten Augustus 1836), wiens geïmproviseerd treurspel „Hector" door den snelschrijver *Delpino* (1823) is uitgegeven, *Cicconi* en *Bindocci*. Onder de improvisatrices bekleedde *Maddalena Moralli Fernandez* († 1800) de eerste plaats; zij droeg in de Academie der Arcadiërs den naam van *Corilla Olimpica*. Verder behoorden tot de improviseerende vrouwen *Teresa Bandettini* (1763—1837), *Fortunata Sulgher-Fantastici* uit Livorno, *Rosa Taddei* uit Rome en vooral *Mazzei*, geboren *Lanti*, die zich zoowel door den rijkdom van gedachten als door de zuiverheid en welluidendheid harer verzen onderscheidde, *Beatrice di Pian degli Ontani* en *Giovannina Milli*. Van de Duitsche improvisatoren noemen wij *O. L. B. Wolff*, *D. Schönemann*, *M. Langenschwarz*, *K. Richter*, *Karoline Leonhardt-Lyser*, *Eduard Beerman* uit Osnabrück, die ook ons Vaderland bezocht, professor *Wilhelm Hermann* uit Brunswijk en *Rich. Neubaur*; van de Fransche *Eugène de Pradel*, die inzonderheid de kunst verstond om op eindrijmen te improviseeren, en in ons land *Willem de Clercq* van Amsterdam, den procureur *Modderman* van Groningen, *De Breuk* en den dichter *J. J. L. ten Kate*, terwijl onder de improvisatoren in proza de naam van wijlen den hoogleeraar *J. J. van Oosterzee* niet onvermeld mag blijven.

Inachos, een held der Grieksche fabelleer en een riviergod, was de zoon van *Okeanos* en *Tethys*, de vader van *Phoroneus* en *Io* (volgens sommigen ook van *Argos Panoptes*) en de stamvader van het oudste vorstelijk geslacht van Argos, dat gedurende 382 jaren (tot 1511 of 1474 vóór Chr.) regeerde. Hij zou na den vloed van *Deukalion* de bewoners van het land weer van het gebergte naar de vlakte gebracht hebben.

Inama-Sternegg, *Karl Theodor von*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Augsburg den 20sten Januari 1843, studeerde te München in de rechten, geschiedenis en staatswetenschappen, bekleedde daarna betrekkingen bij de magistratuur, vestigde zich in 1867 als privaatdocent aan de universiteit te München, en werd in 1868 buitengewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen te Innsbruck en in 1871 gewoon hoogleeraar aldaar. In 1880 vertrok hij in die betrekking naar Praag en in 1881 werd hij benoemd tot Hofraad en directeur der administratieve statistiek te Weenen en tevens tot honorair professor aan de universiteit, in 1884 tot president van de statistische centrale commissie, in 1890 afdeelingschef en in 1891 levenslang lid van het Heerenhuis. Hij schreef: „Verwaltungslehre in Umrissen" (1870), „Untersuchung über das Hofsystem im Mittelalter" (1872), „Die Entwicklung der deutschen Alpendörfer" (1874), „Ueber die Quellen der deutschen Wirthschaftsgeschichte" (1877), „Die Ausbildung der groszen Grundherrschaften in Deutschland während der Karolingerzeit" (1878), „Deutsche Wirthschaftsgeschichte" (3 dln., 1879—1901), „Zur Verfassungsgeschichte der deutschen Salinen im Mittelalter" (1886), „Sallandstudien" (1889), „Abrisz der deutschen Wirthschaftsgeschichte" (1889), „Die persönlichen Verhältnisse der Wiener Armen" (1889) en „Staatswissenschaftliche Abhandlungen"

Digitized by Google

(1903). Met *Zingerle* gaf hij de „Tirolische Weistümer" (3 dln., 1875—1880). Verder gaf hij artikelen in de door hem geredigeerde „Statistische Monatsschrift". De ambtelijke publicaties der statistische centrale commissie: „Oesterreichische Statistik", „Statistisches Handbuch" en „Oesterreichisches Städtebuch" zijn door hem in het leven geroepen; ook is hij de uitgever der „Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung" (1892 enz.).

Inambari, een rivier op de grens van Bolivia en Peru, werd vroeger als een zijrivier van de Madre de Dios, thans als de hoofdbron daarvan beschouwd. De onvoldoende kennis van haar loop heeft grensmoeilijkheden tusschen Peru en Bolivia veroorzaakt, die volgens de overeenkomst van den 25sten April 1901 scheidsrechtelijk uit den weg zouden geruimd worden. Het gebied van den Inambari is belangrijk door het voorkomen van caoutchouc.

Inanitie (van het Latijnsche inanis = ledig) noemt men in de geneeskunde uitputting, verregaande verzwakking, krachteloosheid, hongerdood; in de theologie den toestand van vernedering van *Christus*.

Inauguratie (Latijn = inwijden) is de plechtige handeling, waarmede iemand in zijn ambt wordt bevestigd.

Inbreng of *collatie*. Wanneer iemand meer dan één erfgenaam zal hebben, dan belet dat hem niet, om reeds bij zijn leven één of meer hunner te bevoordeelen, — en zoo dit geschied is, dan is de omstandigheid, dat de bevoordeelde later met anderen als erfgenaam tot de nalatenschap wordt geroepen, op zich zelf geen grond, om hem het genoten voordeel terug te doen geven of het op zijn erfdeel te korten. Maar de mogelijkheid bestaat ook, dat bevoordeeling van den één boven den ander *niet* in de bedoeling van den erflater heeft gelegen, maar dat hij de schenkingen, aan één of sommige zijner erfgenamen gedaan, beschouwde als een voorschot op hun erfdeel. Dan wordt de ongelijkheid hersteld door den *inbreng*, waardoor het vroeger ontvangene wordt teruggebracht in den boedel, die nu tusschen alle erfgenamen zal verdeeld worden. De inbreng is geheel iets anders dan de vermindering der giften, waardoor het *wettelijk erfdeel* verkort is geworden (zie *Erfdeel*). Eveneens verschilt hij van de voldoening of verrekening van hetgeen een erfgenaam aan den erflater schuldig was en thans aan den boedel moet betalen. Beide zaken zijn onafhankelijk van den inbreng. Deze komt slechts te pas van hetgeen de erflater *bij zijn leven* aan een erfgenaam heeft gegeven. De verplichting tot inbreng is afhankelijk van den wil des schenkers en erflaters; alleen als die wil niet uitgedrukt is, gelden de bepalingen der wet. Onze wet bepaalt: „de erfgenamen in de nederdalende linie zijn tot inbreng verplicht, zoo zij niet uitdrukkelijk zijn vrijgesteld; alle andere erfgenamen zijn er niet toe verplicht, tenzij het uitdrukkelijk door den erflater is bepaald." De wet onderstelt dus, dat door het feit eener schenking aan erfgenamen in de nederdalende linie de erflater en schenker zijn wil, om de begiftigden boven anderen te bevoordeelen, niet heeft geopenbaard; ten aanzien van andere erfgenamen spreekt zij het tegenovergestelde vermoeden uit. De verplichting tot inbreng omvat: *a.* al wat de erfgenaam heeft gekregen door schenking, hoe en wanneer ook gedaan; *b.* andere voordeelen, die, hoezeer in vorm geen schenking, in wezen en strekking daarmede geheel overeenkomen. Dit laatste geldt van hetgeen is verstrekt aan den erfgenaam tot betaling van zijn schulden, van hetgeen hem ten huwelijk is gegeven of verstrekt tot het bekomen van een stand, een bedrijf of beroep. De verplichting tot inbreng rust slechts op hem, die èn erfgenaam èn begiftigde, of vertegenwoordiger van den begiftigde is. De erfgenaam moet zelf de begiftigde zijn of door *plaatsvervulling* dezen vertegenwoordigen; evenmin als men verplicht is, meer intebrengen dan men erven kan, evenmin is middellijke bevoordeeling door een aan een ander gedane schenking voldoende om iemand tot inbreng te noodzaken. Zoo behoeft het kleinkind, welks ouders erven, in de nalatenschap der grootouders niet intebrengen, wat het van deze heeft gekregen, omdat het hun erfgenaam niet is, en de ouders zijn niet tot inbreng gehouden, omdat zij niet begiftigd zijn. Zoo zijn ook de echtgenooten, zelfs in de nalatenschap hunner ouders, niet tot inbreng gehouden, zoo de één hunner erfgenaam, de ander begiftigde is, al deelt ook de eerste door de huwelijksgemeenschap in het aan de andere besproken voordeel. De verplichting bestaat ook alleen tegenover mede-erfgenamen, niet tegenover legatarissen en schuldeischers. De inbreng heeft plaats òf door het ontvangene *in natura* of de waarde er van in den boedel terug te brengen, òf fictief door zooveel minder te ontvangen dan de waarde der intebrengen zaak bedraagt. De keuze behoort aan hem, die tot den inbreng verplicht is. De wet verklaart niet aan inbreng onderworpen: de kosten van onderhoud en opvoeding; de uitkeeringen tot noodzakelijk levensonderhoud; de kosten tot het aanleeren van eenig handwerk of bedrijf aangewend; de kosten van studie; de bruiloftskosten en de kleeren en kleinoodiën, tot huwelijksuitzet gegeven.

Inca is de naam der heerschende kaste in Peru, vóór de verovering van het land door de Spanjaarden. Volgens de legende stammen de Inca's van den Zonnegod zelf af door hun stamvader *Manco Capac*, die aan den berg Guanacaure bij Cuzco den grondslag legde van het Incarijk. In werkelijkheid schijnen de Inca's een kleine stam der Aymara te zijn geweest, die in het hoogland van Peru de naburige Keshoeastammen aan zich onderwierp en langzamerhand zijn heerschappij uitbreidde, zoodat bij de komst der Spanjaarden het geheele land tusschen den Oceaan en de oostelijke Cordillera's, van Quito tot Chili, aan hen gehoorzaamde. De overlevering maakt van 10—

Fig. 1.

Inca (14de eeuw).

Digitized by Google

13 Inca-koningen melding; historisch zeker staan slechts de laatste vijf vast, n.l. *Huiracocha*, *Yupanki*, *Tupac Yupanki*, *Huayana Capac* en *Atahuallpa*. Zeer merkwaardig was de inwendige inrichting van het rijk. Het is weliswaar volkomen onjuist daarin een verwezenlijking van het socialistische staatsideaal te willen zien; het was een theocratische monarchie, waarin, als bevoorrechte kaste, alle leden van het Incageslacht een afzonderlijke plaats innamen. Onder hen echter bestond voor de massa van het volk inderdaad een voor allen gelijke verplichting tot werken,

Fig. 2.

Tempelruïne op een eiland in het Titicacameer.

waartegenover het recht op onderhoud en verpleging stond. De staatsgodsdienst was de zonnedienst; de Inca, als afstammeling en hoogepriester van den zonnegod, stond aan het hoofd van de hierarchie en van den staat; evenwel werden daarnaast onder de laatste Incavorsten ook andere godsdiensten geduld. Ook een officiëele taal, het Keshoea, was, naast de dialekten, over het geheele land verbreid. De Staat berustte voornamelijk op den landbouw, die zeer hoog ontwikkeld was en als een heilige plicht gold; zelfs de heerschende Inca nam daaraan deel. Daarnaast bloeiden echter ook veeteelt (lama's en vicunna's) en mijnbouw. In de ooren droegen de Inca's zware hangers (zie fig. 1), weshalve zij door de Spanjaarden *Orejones* d.w.z. „Grootooren" genoemd werden. Van een hooge beschaving getuigen de puinhoopen van ontzaggelijke opslagplaatsen en tempels (zie fig. 2 en 3) en de groote Incaweg, die over den kam der Andes door bijna 20 breedtegraden liep en nog heden ten dage gebruikt wordt. Onder *Huayana Capac* (1475—1525) bereikte de staat het toppunt van bloei; zijn opvolger echter, *Atahuallpa*, verloor in 1533 zijn rijk aan de Spanjaarden onder *Pizarro*. De Inca's zelf stierven uit; doch voeren eenige Peruaansche families thans nog haar stamboom tot hen terug. De uitvoerigste, hoewel niet de meest betrouwbare berichten, zijn wij verschuldigd aan *Garcilaso de la Vega*, van moederszijde een afstammeling der Inca's, in zijn „Commentarios Reales de los Incas" (Lissabon 1609, Cordova 1617, in het Engelsch vertaald door *Clements Markham*, Londen 1869); verder noemen wij: *Markham*, „Rites and laws of the Incas" (Hakluyt Society, Londen 1873), *R. Brehm*, „Das Inkareich" (Jena, 1885), *Groesbeck*, „The Incas, the children of the sun" (Londen, 1897) en *Haebler* in dl. I van *Helmolt's* „Weltgeschichte" (Leipzig, 1899).

Fig. 3.

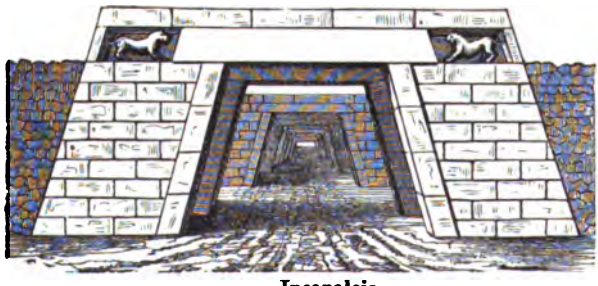

Incapaleis.

Incarceratie *(Inklemming)*. Zie *Breuk*.

Incarnatie of *vleeschwording* noemt men de verschijning van een hooger wezen in een stoffelijk lichaam. In dien zin wordt gesproken van een *in het vleesch verschijnen* (*ἐνσαρκωις*) van *Jezus Christus*, alsmede van de opvolgende menschwordingen van *Boeddha*.

Ince in Makerfield, een fabriksstad in Lancashire, dicht bij Wigan, telt (1901) 21262 inwoners. Men vindt er twee moderne kerken in Gotischen stijl, katoenspinnerijen, ijzerfabrieken, fabrieken van spoorwegwaggons en in de nabijheid steenkolenmijnen.

Inchbald, *Elisabeth*, een Engelsche tooneelspeelster en dichteres, geboren te Stanningfield den 15den October 1753, verliet reeds vroeg het huis van haar vader, den pachter *Simpson*, in het graafschap Suffolk, om te Londen in den schouwburg op te treden. Daar huwde zij met den tooneelspeler *Inchbald*, dien zij echter op een reis door het zuiden van Frankrijk door den dood verloor. Daarna keerde zij naar Londen terug en speelde tot in 1789 zoowel dáár als te Edinburgh en te Dublin, waar zij door haar talenten en door haar schoonheid grooten roem verwierf. Nadat zij het tooneel had vaarwel gezegd, schreef zij onderscheiden blij- en tooneelspelen, van welke sommige, zooals „The Mogul tale" (1784) en „I'll tell you what" (1785), nog niet vergeten zijn. Daarenboven leverde zij een verzameling van de beste tooneelstukken met geschied- en oordeelkundige aanmerkingen onder den titel „The British theatre, with biographical and critical remarks" (25 dln., 1806—1809), alsmede een „Collection of farces" (7 dln., 1802) en „The modern theatre" (10 dln., 1811). Verder leverde zij de romans „A simple story" (4 dln., 1791) en „Nature and art" (2 dln., 1797). Zij overleed te Kensington den 1sten Augustus 1811; haar „Memoirs" (2 dln., 1833) werden later door *Boaden* in het licht gegeven.

Incident is een tusschenproces in een

Digitized by Google

proces. Het onderwerp van een incident, hoewel met het hoofdonderwerp van het geding in verband staande, is meestal van zoodanigen aard, dat het vóór het verdere onderzoek der hoofdzaak kan en zelfs moet afgedaan worden. Elk der procedeerende partijen kan zulk een incident opwerpen door het instellen eener incidenteele vordering, die dan aanleiding geeft tot een incidenteele procedure en beëindigd wordt bij een incidenteel vonnis, zoo althans de samenhang met de hoofdzaak niet zoodanig is, dat deze tegelijk met het incident bij eindvonnis afgedaan kan worden. De strekking van zulk een incidenteele vordering kan zeer verschillend zijn. Zoo is de eisch van den gedaagde, dat de eischer, die vreemdeling is, vóór het antwoord zekerheid stelle voor de betaling van de proceskosten, een incidenteele vordering, die licht aanleiding geeft tot een incidenteele procedure. Zoo kan zoowel de eischer als de gedaagde incidenteel vorderen, dat de zaak, waarover in het hoofdgeding getwist wordt, gesequestreerd — d. i. in gerechtelijke bewaring gesteld — worde, of dat door den rechter andere maatregelen bevolen worden, waardoor gedurende de procedure de rechten en belangen van hen, die het aangaat, ongeschonden bewaard blijven. Zoo kan een der partijen incidenteel vorderen, dat zij bij vonnis van den rechter worde toegelaten tot het bezigen van zeker bewijsmiddel tot staving van de grondslagen van haar beweringen, wat vooral te pas komt, waar twijfel bestaat, of zeker bewijsmiddel in 't gegeven geval toelaatbaar is of niet. Zoo kan ook mededeeling van stukken, door de partij in afschrift in 't geding gebracht, of zelfs van niet in 't proces gecommuniceerde, maar aan beiden *gemeene* en onder een harer berustende titels of bewijzen worden geëischt, of het verzoek worden gedaan, dat de rechter een onderzoek door deskundigen bevele, of zelf door een gerechtelijke plaatsopneming zich van den toestand van een betwist terrein ga overtuigen. In echtscheidingsprocedures worden dikwijls incidenteele vorderingen ingesteld ten einde een beslissing te verkrijgen over de uitkeeringen door den man gedurende het geding aan de vrouw te doen, over de verblijfplaats der vrouw en over de vraag, aan wie hangende het geding de kinderen zullen worden toevertrouwd.

Inclinatie. Zie *Magnetisme.*

In coena domini of *avondmaalsbul*, een der merkwaardigste pauselijke bullen, aldus, zooals dit gewoonlijk geschiedt, naar de beginwoorden genoemd, is eigenlijk afkomstig van *Urbanus V* (1362—1370), maar werd door *Pius V* (1568) en door *Urbanus VIII* (1627) hernieuwd en gewijzigd. Zij bevat een volledige opgave van de rechten der R. Katholieke hiërarchie en van haar verhouding tot de kerkvergaderingen, wereldlijke vorsten en leeken, verbonden met de plechtige excommunicatie en verdoeming van alle ketters en hen, die met hen eensgezind zijn. Volgens de verordening van *Pius* moest zij jaarlijks op Witten Donderdag in alle kerken worden voorgelezen, wat echter alleen te Rome tot 1869 plaats vond.

Incroyable (Fransch = ongeloofelijk) is de naam van de tweepuntige hoeden, met groote, naar voren en naar achter opgeslagen randen, die in Frankrijk onder het Directoire in de mode waren; verder is het ook de naam voor de pronkers uit dien tijd met broeken, die tot over de knie reikten, rokken met enorme panden en hooge kragen en verschillende witte halsdoeken, in de bovenste waarvan de kin stak, lange pruiken en den „ongeloofelijken" hoed (zie de afb.). Het vrouwelijk pendant is de *merveilleuse.*

Incroyable.

Incubatie noemde men in de dagen der Oudheid het slapen in tempels op de vellen van pasgeofferde dieren, om alzoo met voorspellende droomen te worden begunstigd. Dit geschiedde bij de Grieken en Romeinen vooral in den tempel van *Asklépios* (*Aesculapius*), om in den droom te weten te komen, welke middelen men ter genezing moest aanwenden. Somtijds ook waren de priesters bereid, zich met de incubatie te belasten. Tegenwoordig verstaat men onder een *incubatietijdperk*, den tijd, welke verloopt tusschen het ontvangen der smetstof en het uitbarsten van een hierdoor veroorzaakte ziekte. Zie verder *Infectie* en *Infectieziekten.*

Incunabelen. Zie *Wiegedrukken.*

Indaminen zijn groene tot blauwe verfstoffen, welke ontstaan door inwerking van chinonchloorimied of nitrosophenolen of nitrosoaniline op amidobenzolen. De leukobasen van deze verbindingen, die men als derivaten van het diphenylamin moet opvatten, worden in alkalische oplossing reeds door de zuurstof uit de lucht geoxydeerd tot de gewenschte kleurstof. Hiervan wordt gebruik gemaakt bij het verven van stoffen, door deze met genoemde oplossingen van de leukobasen te behandelen, waarna men deze door de luchtzuurstof laatoxydeeren. Het eenvoudigste indamin, het chinon-anilindiimied of phenyleenblauw, ontstaat door oxydatie van een mengsel van paraphenyleendiamin en aniline. Het tetramethylderivaat hiervan is het zoogenaamde dimethylphenyleengroen Cl. $(CH_3)_2N:C_6H_4:N.C_6H_4.N(CH_3)_2$. Het ontstaat door oxydatie van paraamidodimethylaniline en dimethylaniline. Een andere bekende kleurstof van deze groep is het toluyleenblauw $HN:C_7H_5(NH_2):N.C_6H_4.N(CH_3)_2$.

Indemniteit of *straffeloosheid* vervult in de Britsche constitutie een belangrijke rol. Wanneer de Regeering iets gedaan heeft zonder verlof der Vertegenwoordiging, terwijl deze daartoe verlof had moeten geven, en wanneer zulks in het belang des lands geschied is, dan kan het ministerie bij het Parlement een *indemnity-bill* indienen, bij welker aanneming de Vertegenwoordiging van een beschuldiging wegens ongeoorloofden handel afziet.

Indépendance Belge, vroeger een der voornaamste couranten van Europa, werd in 1831 onder den titel „L'indépendant" opgericht. Zij verschijnt te Brussel driemaal daags, nam onder *Berardi*, die van 1856—1884 eigenaar en leider van het blad was, een groote vlucht en was een der meest gevreesde oppositiebladen tegen *Napoleon III.* Zij heeft ook thans nog een zekere

Digitized by Google

internationale beteekenis. Voor het buitenland verschijnen, als weekbladen, „L'Indépendance internationale" en „L'indépendance d'outre mer".

Independenten is de naam eener kerkelijke sekte, die sedert 1610, bepaaldelijk door de bemoeiingen van *John Robinson*, uit de Brownisten ontstond en vooral in Engeland vele aanhangers verkreeg. Zij verhief zich het eerst in de Nederlanden, bepaaldelijk in Leiden, Rotterdam, Arnhem en Gelder en verbreidde zich over Engeland, waar zij met gestrenge vervolgingen bedreigd werd, waarom velen zich naar Amerika begaven, waar hun vereeniging nog bestaat en zich in 1805 met de Presbyterianen en Baptisten verbonden heeft. Zij houden vast aan de letter des Bijbels en dragen den naam van Independenten (Onafhankelijken), omdat naar hun meening elke gemeente een zelfstandig lichaam is, dat onder leiding van *Christus* staat en voor het overige zelf zijn zaken besturen moet. Zij verwerpen ook alle belijdenissen en formulieren, oordeelende, dat de H. Schrift voldoende is, om de geloovigen in alle waarheid te leiden. Hun ingenomenheid met den Bijbel bracht hen er toe, om, even als de Wederdoopers, pogingen aan te wenden, om het leven van den tegenwoordigen tijd naar de voorstellingen dier aloude oorkonden te vormen. In lateren tijd echter zijn velen van hen door den stroom der moderne gevoelens medegesleept. Zij kozen zielenverzorgers, leeraars, ouderlingen en diakenen en handhaafden de kerkelijke tucht, doch erkenden geen geestelijken stand. Men vindt hun gevoelens uiteengezet in de „Apologia justa et necessaria" (1619) van *Robinson* en in de „Savoy Confession" (1658). Zie ook *Cromwell*.

Indeterminisme heet in tegenstelling tot het determinisme de metaphysische theorie, volgens welke de wil des menschen door geen uiterlijke of innerlijke oorzaken dwingend bepaald kan worden, zoodat de mensch ten allen tijd ook het tegendeel zou kunnen willen van dat, wat hij werkelijk wil. Het indeterminisme kent dus den mensch als willend wezen een afzonderlijke plaats in de natuur toe, daar het diens handelingen buiten den algemeenen samenhang van oorzaak en gevolg sluit en hem het vermogen geeft als *causa prima* (scheppende oorzaak) in den wereldloop in te grijpen. Is dit reeds een bedenkelijke zijde van het indeterminisme, een ander zwak punt bestaat daarin, dat, wanneer de mensch zijn handelingen naar willekeur bepalen kan, daarmede een element van het toeval in de wereld gebracht wordt.

Index (Latijn: *aanwijzer*) is in het dagelijksch leven de naam voor de inhoudsaanwijzing van een boek; in de natuurkunde duidt men er alle instrumenten mede aan, die een bepaalden stand aangeven, bijv. een nonius; in de wiskunde gebruikt men als *indices* cijfers (en letters), om aan den voet van letters te plaatsen, teneinde daarmee een beter overzicht te geven, of het gebrek aan letters op te heffen; in de kristallografie bepalen de indices den stand van een kristalvlak en zijn zij omgekeerd evenredig met de stukken, die het vlak van het aangenomen assenkruis afsnijdt. Ten slotte gebruikt men in de anthropologie een index in den vorm van een breuk, die de verhouding van twee schedelmaten uitdrukt.

Index, *Congregatie voor den*. Zie *Index librorum prohibitorum*.

Index librorum prohibitorum of *lijst van verboden boeken* is een catalogus van zoodanige werken, waarvan de lezing, wegens hun onstichtelijken of ketterschen inhoud, door de R. Katholieke Kerk aan de geloovigen verboden wordt. Wijst de catalogus zoodanige boeken aan, die gelezen mogen worden, nadat zij gezuiverd zijn van de plaatsen, welke strijden met de leer der Kerk, dan noemt men hem een *Index expurgatorius*. Reeds vroeg werd het lezen van sommige geschriften verboden. Toen na de uitvinding der boekdrukkunst het aantal boeken aanmerkelijk vermeerderde, was men er op bedacht, de verspreiding te beletten van zoodanige, die de Kerk durfden aantasten (zie *Censuur*), en na de Hervorming trachtte men alle geschriften uit den weg te ruimen, welke de nieuwe leer begunstigden. Reeds in 1559 maakte paus *Paulus V* een index van verboden boeken bekend. Tevens verbood hij zelfs aan de godgeleerden het lezen van kettersche boeken, wat hun te voren veroorloofd was. De index bevatte 3 afdeelingen; in de eerste werden de geleerden vermeld, zelfs R. Katholieke geleerden, wier werken niet mochten gelezen worden; in de tweede de verboden boeken van zoodanige geleerden, wier overige boeken gelezen mochten worden; en in het derde de verboden boeken, die zonder naam van de schrijvers waren uitgegeven. De Inquisitie, aan welke de vaststelling van den Index was toevertrouwd, verlangde zelfs dat van 61 uitgevers geen enkel boek zou gelezen worden, omdat bij hen ook enkele kettersche boeken in het licht waren verschenen. Tevens werd het lezen van verboden boeken met gestrenge straffen bedreigd, zelfs met excommunicatie. Een meer regelmatigen vorm verkreeg de Index door de Kerkvergadering te Trente, nadat hij door *Pius IV* was afgeschaft. In de 18de zitting (1562) werd een commissie benoemd, om verslag uit te brengen over de kettersche boeken. Het werk van deze commissie was echter van zoodanigen omvang, dat de Kerkvergadering in haar laatste zitting deze zaak toevertrouwde aan den paus. *Pius IV* hechtte nu in 1564 door een bul zijn goedkeuring aan de lijst der verboden boeken, en zoo ontstond de Index Tridentinus, volgens een tiental regels bij het beoordeelen van kettersche boeken opgemaakt. Hij werd onder den naam van *Index librorum prohibitorum* van 1564 tot 1581 meermalen gedrukt. *Sixtus V* en *Clemens VIII* vermeerderden hem, stelden de regels voor de beoordeeling nauwkeuriger vast, en hij werd in 1590 en in 1596 opnieuw uitgegeven. Tevens stichtte *Sixtus V* een *Congregatie voor den Index*, belast met de taak om de lijst der verboden boeken bij te houden en tevens met het recht, om de lezing van die boeken, mits met goede bedoelingen, aan vrome en geleerde mannen toe te staan. Daarenboven had ook de Inquisitie de bevoegdheid, om het lezen van bepaalde boeken te verbieden. Een zeer verbeterde uitgave was die van *Benedictus XIV* (1758). De lijst werd allengs verbazend groot en zijn naam veranderde in dien van Index Romanus. Merkwaardig was de catalogus, welke *Johan Maria Brasichelli* (eigenlijk *Wenzel van Brisi-*

Digitized by Google

gella) in 1607 te Rome, met hulp van den geleerden Dominicaner *Thomas Malvenda* uitgaf; hij werd wel na het verschijnen van het eerste deel wegens eenige aanstootelijke plaatsen opgeruimd, doch later naar een exemplaar, dat behouden was gebleven, nogmaals gedrukt. Een volledige uitgave van de lijst der verboden boeken bezorgde de groot-inquisiteur *Antonio à Sotomayor* in 1548 te Madrid onder den titel: „Novissimus index librorum prohibitorum et expurgandorum". Door de „Constitutio officiorum ac munerum" van den 24sten Januari 1897 heeft *Leo XIII* een nieuw recht geschapen, daar hij alle vroegere bepalingen, behalve die van *Benedictus XIV*, buiten werking stelde. In den volgens deze regelen nieuw uitgegeven index zijn verschillende boeken geschrapt, met name alle vóór 1600 veroordeelde. Ook *Goethe*, *Freiligrath* enz. zijn er niet meer in te vinden. Daarentegen blijven de boeken der afvalligen, ketters, schismatici en van alle schrijvers, die het schisma verdedigen of de grondslagen van den godsdienst aantasten, verboden.

Index numbers zijn getallen, die de verhouding aangeven van den prijs eener koopwaar op een bepaald oogenblik tot den prijs van die waar op een tijdstip of in een tijdperk, dat uitgekozen is als grondslag of standaard. Nemen wij bijv. het tijdvak 1731—50 als standaard aan en weten wij dat de gemiddelde tarweprijs op een bepaalde markt bedroeg f 39,50 per ton en daarenboven, dat de marktprijs voor diezelfde eenheid in 1896—1900 bedroeg f 95, dan is het verhoudingsgetal of *index number* van dit laatste tijdvak 240, indien de prijs in het standaardtijdperk op 100 gesteld wordt. Op deze wijze kan men een gemakkelijk overzicht krijgen van de prijsschommelingen van levensmiddelen en andere goederen. Door samenvoeging en optelling van een groot aantal index numbers van zeer in aard verschillende goederen heeft men een middel meenen te zien om de koopkracht van het geld te meten. Immers, zoo redeneerde men, is het total index number van 20, 50 of meer soorten goederen bijv. sedert 1860 gedaald van 100 tot 75, dan kan men thans voor eenzelfde som geld $^5/_4$ maal zooveel goederen koopen als in 1860 en de koopkracht van het geld is dus evenzooveel gestegen. Reeds hier moet worden gezegd, dat deze redeneering op dwaling berust, daar hierbij geen rekening is gehouden met de gewijzigde voortbrengingsmoeite en voortbrengingskosten. De geldprijzen toch zijn niet alleen afhankelijk van de waarde van het geld als ruilmiddel, maar ook van de productiemoeite, welke van grooten invloed is op de aanbiedingen der fabrikanten. Dat een nieuw procédé, bijv. bij de vervaardiging van ijzer, eene wijziging in de productiemoeite kan brengen, behoeft geen betoog.

Toch is het constateeren van prijsschommelingen van groot belang voor handel, landbouw en industrie. Vandaar dat van index numbers tegenwoordig een druk gebruik wordt gemaakt. Index-numbers zijn reeds in 1798 door *Sir George Shuckburgh* gebruikt in zijne: „Endeavours to ascertain a standard of weights and measures." De regelmatige berekening en publiceering van zulke cijfers dateert echter eerst uit de laatste 30 jaren van de 19e eeuw. De meest bekende noteeringen zijn van den Engelschen „*Economist*" van *Sauerbeck*, *Falkner*, *Soetbeer*, *Palgrave* en van *Kral*. Alleen over de beide eerstgenoemde een enkel woord.

De *Economist* neemt als standaardtijdperk de jaren 1845—50 en noteert 22 warensoorten, waarvan de middelprijzen in dat tijdvak = 100 gesteld worden. Naar dien maatstaf was het algemeen prijsverhoudingscijfer in *1890* = 101.6; in *1895* = 87,4; in *1900* = 97,5; in *1905* = 97.

Sauerbeck gaat uit van middelprijzen in het tijdvak 1867—1877. Zijne lijst omvat 45 soorten. Hij constateert de volgende beweging van het *total index number:*

1878—1887 = 79	1899 = 68	1903 = 69
1888—1897 = 67	1900 = 75	1904 = 70
1898—1906 = 70	1901 = 70	1905 = 72
	1902 = 69	1906 = 77

Het totaal in 1906 laat zich aldus onderverdeelen:

Koren, aardappelen, rijst, ander plantenvoedsel	= 62
Vleeschvoeding	= 89
Suiker, koffie, thee	= 46
Totaal voeding	= 69
Mineralen	= 101
Producten textiel nijverheid	= 80
Huiden, leer, oliën, soda, indigo, enz.	= 74
Totaal materialen	= 83

Het ligt voor de hand, dat eene eenvoudige optelling van de verhoudingsprijzen van koffie, suiker, ijzer, vlas, tabak, indigo, wol, thee en nog een aantal andere goederen een totaalcijfer geeft, dat geen rekening houdt met het betrekkelijke nut, dat elke waar afwerpt voor de menschelijke samenleving. De stijging of daling van den prijs van diamant is van minder belang dan de prijsschommeling van de tarwe. Om nu met die betrekkelijke belangrijkheid der verschillende waren rekening te houden, heeft *Palgrave* de methode aan de hand gedaan om elk cijfer te vermenigvuldigen met een belangrijkheidscoëfficiënt, die afgeleid wordt uit de geconsumeerde hoeveelheden van elke waar. *Falkner* bepaalt dien coëfficiënt naar de uitgaven, die in een gemiddeld welgesteld gezin in de Vereenigde Staten aan de aanschaffing van verschillende waren werden besteed. De waarde van zulke berekeningen is niet gering te schatten. Toch mag men aannemen dat een juiste belangrijkheidscoëfficiënt nog niet is gevonden en wel nooit gevonden zal worden. Bij de berekeningen van *Palgrave* en *Falkner* bleek, dat hun resultaat niet in die mate afweek van het rekenkunstig gemiddelde van *Sauerbeck* en van den *Economist*, dat aan de *index numbers* van de laatsten alle waarde moet worden ontzegd. Intusschen ligt in de keuze van de warenlijst, waarvan men de verhoudingsprijzen vaststelt de voornaamste maatstaf voor de beoordeeling van de waarde van het *total index number*.

Indiana, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, tusschen Michigan, Ohio, Kentucky Illinois en het Michiganmeer gelegen, stelde zich reeds in 1783 onder bescherming der Unie en werd, nadat de kolonisten in 1795 het land aan den Wabash van de inboorlingen gekocht hadden, in 1811

Digitized by Google

tot een territorium verheven en in 1816 als staat in den Bond opgenomen. De staat telt op 94140 v. km. (1900) 2516462 inwoners. Alleen de oevers van den Ohio zijn heuvelachtig, voor 't overige bestaat de bodem er grootendeels uit prairieland. Geologisch behoort Indiana tot de siluur-, devon- en steenkolenformatie. In 1900 leverden de steenkolenmijnen 6,45 millioen ton ter waarde van 6,65 millioen dollars. De waarde van het natuurgas bedraagt gemiddeld jaarlijks 5 millioen, van de petroleum 4,7 millioen, van den kalksteen 1,7 millioen dollars. Wegens zijn ligging tusschen 37°47′ en 41°46′ N. Br. is het klimaat er gematigd; verder is de grond er vruchtbaar en voor alle gewassen van Middel-Amerika geschikt. Verbouwd worden maïs, tarwe, haver, hooi, aardappelen, rogge en tabak. Bij de laatste telling werden 557000 paarden, 1300000 varkens, 1200000 runderen en 600000 schapen aangegeven. De nijverheid neemt steeds toe. Te noemen zijn koren- en zaagmolens, exportslagerijen, fabricage van waggons, wagens, landbouwgereedschappen, glas, vaten, meubels en spiritualiën. De staat, die te Bloomington een universiteit bezit, is verdeeld in 92 counties. De hoofdstad is Indianapolis. Indiana zendt 13 vertegenwoordigers en 2 senatoren naar het Congres. De gouverneur en de 50 senatoren worden voor den tijd van 4, de 100 vertegenwoordigers voor den tijd van 2 jaar gekozen. De lengte van het spoorwegnet bedraagt (1900) 10413 km.

Indianapolis, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Indiana, ligt in een vruchtbaar dal aan de samenvloeiing van den Fall Creek en den White River, is het kruispunt van 18 spoorlijnen en telt (1900) 169614 inwoners. Men vindt er een groot hoofdstation (*Union Depot*), een mooi staatscapitool, een monument voor de gevallen strijders in het Circle Park, een krankzinnigen- en blindengesticht en een doofstommeninstituut, een tuighuis, een propylaeum, een klassieke school voor meisjes, een stedelijke bibliotheek, een muziek-academie enz. De industrie, door de nabijheid van rijke steenkolenvelden bevorderd, telt (1900) 1910 bedrijven met 25511 arbeiders en een productie van 68609579 dollars. Zoo zijn er 7 slachthuizen, 56 machinefabrieken en gieterijen, 9 graanmolens en 17 wagenfabrieken. In 1903 bewerkte de exportslagerij 930000 varkens. In 1819 gesticht, werd Indianapolis, in 1825 de hoofdstad, had echter in 1840 slechts 2700 inwoners en kwam eerst na den aanleg van spoorwegen tot zijn tegenwoordige beteekenis.

Indianen (zie de platen I en II en de plaat *Volkstypen* bij *Amerika*) is de naam der oorspronkelijke bevolking van Amerika, die gegeven werd door de Spanjaarden, welke de Nieuwe Wereld als een deel van Indië beschouwden. Niettegenstaande groote verschillen in lichamelijke en intellectueele ontwikkeling, worden zij, met inbegrip van de Eskimo's, tot één ras, het Amerikaansche, gerekend, dat de groote verwantschap met het Mongoolsche vertoont. De huidkleur is helbruin met een roodachtigen tint (vandaar *Roodhuiden*), het haar zwart en dik. De kaken steken vooruit, de oogen zijn klein en scheef geplaatst, de neus dikwijls krom, het voorhoofd laag, de schedel meestal mesocephaal. Over het algemeen zijn zij van gemiddelde grootte en bezitten een ineengedrongen gestalte. Hun geestelijke begaafdheden zijn niet gering, doch zij schikken zich niet gemakkelijk in een vreemde beschaving. Hun karakter toont deugden (moed, standvastigheid, eergevoel) en gebreken (luiheid, wreedheid en valschheid). Zie verder *Amerika*, *Bevolking*.

Het beeld van den Indiaan, zooals wij dien uit de romans van *Cooper* e.a. kennen, heeft betrekking op de Noord-Amerikaansche jagervolken, doch is met de werkelijkheid in strijd. In het algemeen is geslotenheid de grondtrek van hun karakter. De Indianen spreiden uiterlijke onverschilligheid ten toon, maar geven zich geheel aan hun hartstochten, als liefde en spel. Leed dragen zij met bewonderenswaardige geestkracht; in den omgang zijn zij afgemeten en hoffelijk, doch spoedig beleedigd en wraakzuchtig, voor weldaden zelden dankbaar. Zij bezitten een aangeboren redenaarstalent met dichterlijke uitdrukkingen. Hun zin voor phantasie toonen zij in de beschildering van hun gelaat met schreeuwende kleuren, hun haardracht en de versiering van hun kleeding. De voornaamste sieradiën zijn de *wampoems*, armen halsbanden van gekleurde parels, die oorspronkelijk uit schalen van mossels en slakken vervaardigd werden. Dit sieraad dient ook als betaalmiddel; in den oorlog stond het aanbieden daarvan gelijk met een verzoek om vrede; onderworpen volken betaalden daarmede hun schatting. De vroegere pelzen zijn door wollen kleederen verdrongen. Hun woningen zijn deels van hout, deels lichte, van boomschors of samengenaaide buffelhuiden vervaardigde, kegelvormige tenten (*wigwams*), met een stookplaats in het midden en een opening tot doorlating van den rook in het dak. Naast jacht en vischvangst beoefenden bijna alle Indianen den landbouw; in het O. vooral de Algonkins en Irokeezen, in het Z. de Yoema, Pueblа en Pima. Verbouwd werden maïs, pompoenen, meloenen, aardappelen, katoen en tabak. Van huisdieren was slechts de hond bekend. De beschaving bevond zich ten tijde der ontdekking in het tijdvak der geslepen steenen voorwerpen, hoewel ook koper, brons en edele metalen voor verschillende doeleinden, voornamelijk sieraden, gebezigd werden. De wapenen (speer, knods, bijl en boog) werden uit hout, beenderen en steen vervaardigd. Thans zijn daarvoor ijzeren bijlen (*tomahawk*), messen en geweren in de plaats gekomen. De meeste stammen waren met het pottenbakken vertrouwd; geweven en gevlochten stoffen werden met eenvoudige hulpmiddelen meestal door vrouwen vervaardigd. Uit uitgeholde boomstammen, boomschors of huiden maakten zij ruime kano's, doch zij kenden geen zeilen of roeren, maar maakten tot voortbeweging van een soort riemen, *paddles*, gebruik. Zij hadden verschillende muziek-, maar geen snareninstrumenten. Een aantal voorwerpen, die van hun kunstzin getuigen, vindt men op plaat I en II afgebeeld. De grondslag van het maatschappelijk leven der Noord-Amerikaansche Indianen is niet de familie, maar het geslacht (*gens*, *clan*), dat meestal in een aan een dier ontleend zinnebeeld (*totem* bij de Algonkin) gesymboliseerd wordt. Een aantal van zulke geslachten vormt den stam. Ieder geslacht is tot

Digitized by Google

INDIAANSCHE BESCHAVING I.

1. Indiaansche knots uit Guahana. 2. Oorlogsbijl der Gaveve-Indianen in Brazilië. 3. Gesneden drinkvat van Braziliaansche Indianen. 4. Vlechtwerk van Indianen in Guyana. 5. IJzeren dolk uit Noordwestelijk Amerika. 6. Tabakspijp uit lei gesneden van de Koningin Charlotte-eilanden. 7—9. Beenen gereedschap en wapens uit Vuurland. 10. Teekening op been (Dagboek) der Tsjoeksjen. 11. Gereedschap tot het vervaardigen van pijlpunten uit kwarts bij de Eskimo's. 12—14. Beenen bijl en houweel der Eskimo's.

Digitized by Google

Digitized by Google

INDIAANSCHE BESCHAVING II.

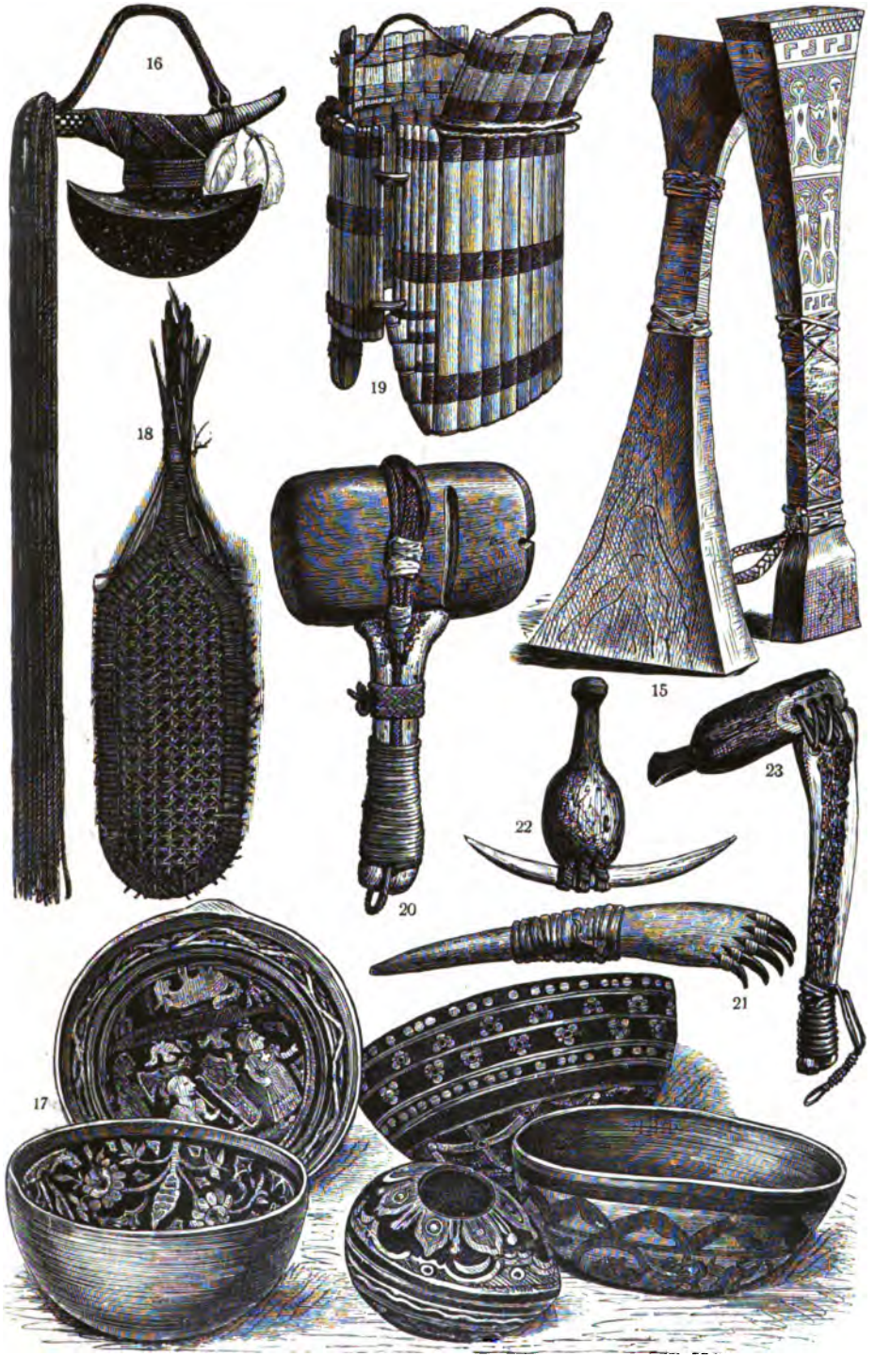

15. Indiaansche knotsen uit Demarara. 16. Pronkbijl der Gaveve Indianen in Brazilië. 17. Gevernisd aarden vaatwerk uit Brazilië. 18. Vlechtwerk van Indianen in Guyana. 19. Houten pantser der Thlinkiet-Indianen. 20—21. Jadeïethamer en krabber der Eskimo's. 22—23. Beenen bijl en houweel der Eskimo's.

Digitized by Google

Digitized by Google

op zekere hoogte onafhankelijk en kiest zijn eigen hoofd, dat alle aangelegenheden van zijn geslacht regelt. De stam wordt bestuurd door een raad, waarvan de leden door de afzonderlijke geslachten gekozen worden. Deze raad benoemt ook het hoofd van den stam, meestal uit een bepaald geslacht, terwijl voor den oorlog een deskundig leider wordt aangewezen. Huwelijken binnen de geslachten zijn verboden. De erfopvolging geschiedt meestal in vrouwelijke lijn; op het gestorven hoofd volgt de zoon van zijn zuster. Deze instelling verhoogt de positie der vrouw, die volstrekt niet de slavin van den man is. Haar stem is zelfs in den raad niet zonder invloed; in sommige gevallen hebben zij zelfs wel de waardigheid van stamhoofd bekleed. Het huwelijk wordt door koop gesloten; slechts rijken hebben meer dan één vrouw. De reeds vroeg geslachtsrijpe meisjes huwen ongeveer met haar 11—12de jaar, doch worden spoedig daarna leelijk. Het aantal kinderen is gering. Bij bijna alle Indianen werden slaven, meestal krijgsgevangenen, gehouden. Hun godsdienst openbaart zich in een aantal mythen, waarvan de voornaamste spreken van een goed wezen, dat als schepper van het heelal en als stamvader van het volk geprezen en dikwijls in de gedaante van een dier (raaf, haas, wolf) voorgesteld wordt. Bij de meeste stammen vindt men in den een of anderen vorm ook den zonnedienst; zeer verspreid is de mythe van den dondervogel. Bovendien gelooven zij aan een aantal hoogere en lagere geesten, die den mensch deels goed, deels slecht gezind zijn. De bezwering der booze geesten en de uitoefening van den eeredienst berust bij de geneeskundigen (*sjamanen*), die als zoodanig en als voorspellers, der toekomst regenmakers, leiders van geheime genootschappen enz. grooten invloed hebben. Tot de godsdienstige gebruiken behooren ook de opvoering van dansen en dikwijls vreeselijke zelfkwellingen, (zich ophangen aan touwen, die door de doorboorde spieren van ledematen, borst en rug getrokken zijn). Het leven hiernamaals werd als een voortzetting van het aardsche beschouwd, waarom men den dooden hun lievelingsvoorwerpen en spijzen meegaf.

Van de vroegere eigenaardigheden is intusschen door de onophoudelijke aanraking met de blanken veel verloren gegaan; tegenwoordig is het grootste deel der Indianen tot het Christendom bekeerd, alleen in de meest afgelegen streken van Noord- en Zuid-Amerika zijn stammen overgebleven, die nog niet onder den invloed der Europeesche beschaving gekomen zijn. De behandeling, die de Indianen, met name in Noord-Amerika, van de blanken ondervonden hebben, is schandelijk geweest. In de oorlogen tusschen beide rassen bleven zij natuurlijk in de minderheid en werden tot afgepaalde gebieden (*reservations*) beperkt; dikwijls echter werden zij ook weer uit dè hun toegewezen woonplaatsen verjaagd. De door het Congres ten gunste der Indianen uitgevaardigde wetten kwamen zelden tot uitvoering, en in 1825 werd onder president *Monroe* besloten de ten O. van den Mississippi wonende Indianen naar het W. te verplaatsen; de Seminolen in Florida gaven eerst na harden strijd toe en de Tsjerokeezen, die in Georgië welvarende dorpen bezaten, weken eerst na lange mishandeling in 1838. De kosten van alle door de Vereenigde Staten tegen de Indianen gevoerde oorlogen heeft men op een milliard dollars geschat. In meer dan 40 oorlogen vielen 14000 blanken en 30000 kleurlingen. Het spreekt vanzelf, dat hun aantal sedert de komst der blanken aanzienlijk afgenomen is; verschillende stammen zijn uitgestorven, andere samengesmolten. Een groot aantal is ook door vermenging met blanken en Negers verloren gegaan. Daarentegen is de Indiaansche bevolking van Zuid-Amerika vrijwel constant gebleven. Het geheele aantal Indianen schat men op 9—10 millioen.

De uitgaven der Ver. Staten ten behoeve van de Indiaansche bevolking bedragen (1901) 10905073 dollar. De 56 *agencies* beslaan een oppervlakte van 24 millioen H.A., waarvan echter slechts ± 150000 bebouwd zijn. Het land ligt in kleine perceelen ten O. van den Mississippi in New-York, Noord-Carolina, Michigan en Wisconsin, in grooteren samenhang ten W. van genoemde rivier (zie *Indianenterritorium*). Bijna overal is een toeneming van de bebouwde oppervlakte, opbrengst van den oogst en den veestapel merkbaar; het beschavingsproces zou nog sneller in zijn werk gaan, indien zich niet onder de betere elementen der blanke bevolking zeer veel slechte bevonden, zoodat eenige stammen aan den weliswaar door strenge wetten verboden, maar toch binnengesmokkelden brandewijn en de eveneens ingevoerde geslachtsziekten te gronde gaan.

Indianenterritorium is de onjuiste benaming van een nog niet georganiseerd deel (reservation) der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, dat in 1803 met het overige Louisiana van Frankrijk gekocht en voor de vroeger ten O. van den Mississippi wonende Indianenstammen gereserveerd werd. Het ligt tusschen 33°35′ en 37° N.Br. en 94°20′ en 98° W. L. v. Gr.., grenst in het N. aan Oklahoma en Kamas, in het O. aan Missouri en Arkansas, in het Z. aan Texas en in het W. aan Oklahoma en telt op 81320 v.km. (1900) 392060 inwoners, waaronder 302680 blanken, 36850 Negers en 52500 Indianen. Het reservation wordt in het Z. door den Red River, in het N. door den Arkansas besproeid. De grootendeels tot de steenkolenformatie behoorende bodem is golvend; het klimaat gezond en aangenaam; het land vruchtbaar en voor landbouw en veeteelt geschikt, die naast de jacht de hoofdbezigheden der Indianen vormen. Verbouwd worden maïs, katoen, tarwe, haver en aardappelen. Steenkolenmijnen vindt men in het Z. en O. (opbrengst in 1900 ter waarde van 2,8 millioen dollar). Ook wordt er asphalt gewonnen. De vijf beschaafde stammen (*nations*) hebben een soort constitutie en wetten. Negers kunnen op bepaalde voorwaarden het burgerrecht verkrijgen, en blanken, die met Indiaansche vrouwen huwen, worden als burgers beschouwd en mogen grondbezit hebben. De regeering der Unie is bij iederen stam door een agent vertegenwoordigd.

India Rubber is de Engelsche naam voor caoutchouc (zie aldaar).

Indicaan is het glucosied, dat in de indigoplant (indigofera tinctoria) voorkomt en waaruit het indigotine, de eigenlijke blauwe kleurstof van de indigo verkregen wordt. Dit geschiedt door inwerking van verdunde zuren of onder den in-

Digitized by Google

vloed van lucht bij aanwezigheid van water. De formule is $C_{14}H_{17}NO_6$. Door inwerking van water krijgt men dan glucose en indoxyl (C_8H_7NO), dat door de zuurstof van de lucht onder afscheiding van water overgaat in indigo ($C_{16}H_{10}N_2O_2$).

Indicateur is een instrument, dat dient voor het opnemen van diagrammen (zie aldaar) van stoommachines. Een indicateur van nieuwe constructie is die van *Dreyer, Rosenkranz en Droop* te Hannover (zie de fig. 1, 2, 3 en 4.) Het voornaamste deel hiervan is de cylinder a (fig. 1), die op den stoomcylinder bevestigd is en door een kraan h (fig. 2) met dezen in gemeenschap gebracht kan worden. Hierin kan een zuiger b met geringe wrijving op en neer bewegen. De zuiger moet echter den stoom volkomen afsluiten. Om te voorkomen, dat bij ongelijke uitzetting van den indicateurcylinder en den zuiger de laatste zich niet meer vrij zou kunnen bewegen, is de inzetcylinder a' aangebracht. De zuiger wordt door een veer f omlaag gedrukt, terwijl de stoomdruk hem omhoog wil bewegen. De stand van den zuiger geeft dus de spanning van den stoom in den stoomcylinder aan. De verplaatsingen van den zuiger zijn zeer klein en moeten dus door een hefboomenstelsel vergroot worden. Zij worden op een blad papier, dat op een cylinder van messing h (fig. 1) gespannen is, automatisch opgeteekend. De cylinder wordt door een koord heen en weer gedraaid. Dit geschiedt met de zoogenaamde reductierol. Het koord S, dat om de rol R (fig. 2) geslagen is, wordt aan den kruiskop van de machine vastgemaakt. Het koord i loopt over een schijf van de papiertrommel en over de kleine rol, r die op de as van R bevestigd is. Wordt door de machine het koord S naar links getrokken, dan wordt de rol gedraaid en het koord i wordt op de rol r gewikkeld. De papiertrommel krijgt dan een beweging, die kleiner, maar evenredig is met die van den stoomzuiger. De teruggaande beweging wordt veroorzaakt door een spiraalveer, die in de trommel is aangebracht. In fig. 1 is duidelijk te zien, hoe de beweging van den zuiger b op het papier wordt overgebracht. De zuigerstang e werkt op een hefboom, waarvan het einde

Fig. 1.

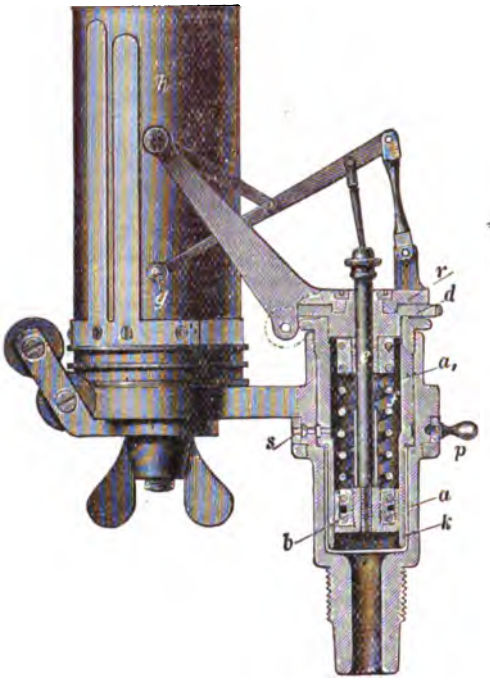

Indicateur.

Fig. 2.

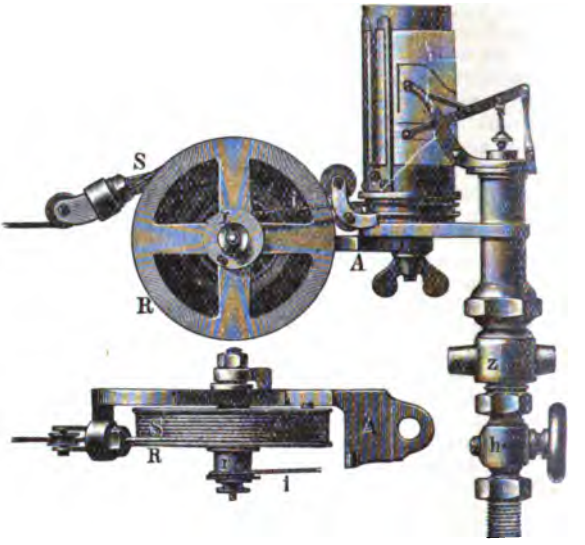

Indicateur.

Fig. 3.

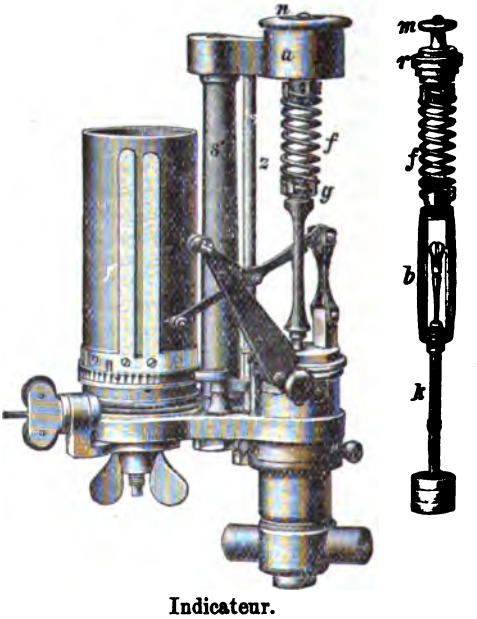

Indicateur.

Digitized by Google

g door middel van twee hefboomsarmen rechtlijnig bewogen wordt. Zoodoende krijgt g een beweging gelijkvormig met die van den zuiger b, maar eenige malen grooter. Bij g is een schroef met messingen stift aangebracht, die een lijn op het papier beschrijft. Fig. 3 stelt een indicateur van *Dreyer, Rosenkranz en Droop* voor, die gebruikt wordt bij hooge drukkingen en oververhitten stoom. De veer f is hier buiten den cylinder aangebracht en door middel van een beugel b aan de zuigerstang k verbonden. Voor snelloopende machines wordt de lichtstraalindicateur of monograaf van *Hospitalier en Carpentier* (fig. 4) gebruikt. Een spiegel s rust op drie punten a, b en c, a is vast, b verbonden met een diaphragma, waarop de drukking van den stoom staat, c krijgt een beweging gelijkvormig met die van de ma-

Fig. 4.

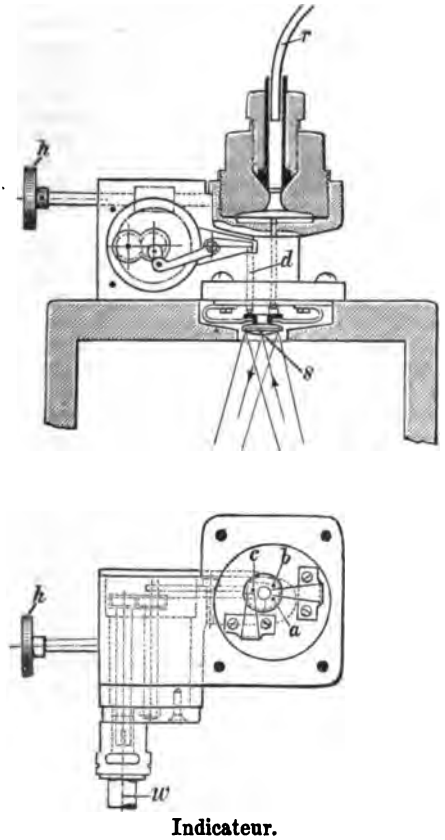

Indicateur.

chine. De stand van den spiegel is dus afhankelijk van de beweging van de machine en van de spanning van den stoom in den cylinder, evenzoo de richting van den teruggekaatsten lichtstraal, dien men op photographisch papier kan opvangen.

Indicateurpaardekracht is bij een stoommachine de hoeveelheid arbeidsvermogen, die door de machine verricht wordt, uitgedrukt in paardekrachten. Zij staat tegenover *effectieve paardekracht*, die het nuttig effect der machine aangeeft.

Indicativus of *aantoonende wijs* van een werkwoord drukt de handeling uit zonder eenige voorwaarde of voorbehoud. Hij onderscheidt zich hierdoor van de *aanvoegende wijs*, die een voorwaardelijke handeling aanduidt.

Indicator. Hieronder verstaat men in de scheikunde een stof, die door kleurverandering of door het doen ontstaan van typische neerslagen het einde van een reactie aangeeft. Zie verder *Analyse, chemische: Titreermethode.*

Indicium of *aanwijzing* is een bewijsmiddel in strafzaken; de wet verstaat daaronder daadzaken, gebeurtenissen of omstandigheden, welker bestaan en overeenstemming, zoo onderling, als met het ten laste gelegde feit zelf, klaarblijkelijk aantoonen, dat er een strafbaar feit gepleegd is en wie het bedreven heeft. Het bestaan der aanwijzingen zelf moet ook bewezen worden door de middelen, die de wet daarvoor aangeeft. Deze middelen zijn: 1°. getuigen; 2°. schriftelijke bescheiden; 3°. persoonlijk onderzoek of bezichtiging door den rechter; 4°. eigen erkentenis van den beklaagde, zelfs buiten het gerecht gedaan. De beoordeeling der kracht van bewijs eener aanwijzing ligt in elk geval aan den rechter. Zijn geweten, zegt onze wet, wordt op het ernstigste belast met de inachtneming van de alleruiterste zorgvuldigheid en nauwkeurigheid in dat onderzoek. Zie *Bewijs* en *Aanwijzing*.

Indictie, *Romeinsche*, is de *aanzegging* van het bedrag der te betalen belasting, welke de Romeinen onder *Constantijn den Groote* moesten opbrengen en die op een over 15 jaren loopende grondbelasting gebaseerd was. Daarna werd die periode zelf indictie genoemd. De indictiën nemen een aanvang met den 1sten September 312 na Chr. Wanneer men vandaar tot het aanvangsjaar onzer jaartelling terugkeert, vindt men dat dit overeenkomt met het 4de eener indictie. Om nu de indictie van het loopende jaar te berekenen, moet men er 3 bijvoegen en de som door 15 deelen, waarna de rest het getal der indictie aanwijst. Is er geen rest, dan is de indictie = 15. De indictie werd gedurende de Middeleeuwen steeds in de openbare stukken vermeld. Het indictiejaar nam een aanvang met den 24sten, later met den 1sten September en eindelijk, volgens een verordening van den paus, met den 1sten Januari.

Indië (*India*) noemden de Grieken en Romeinen Azië, aan gene zijde van den Indus ten Z. en Z.O. van den Imaos (Himalaja) gelegen, dus het tegenwoordige Voor- en Achter-Indië en een deel van China. Terwijl de Egyptenaren en Phoeniciërs met het W. van Voor-Indië reeds vroeg handelsbetrekkingen hadden, waren de Grieken in oudere tijden met Indië slechts bekend door berichten, die zij over Perzië (bijv. door *Ktesias*) kregen. *Herodotos* kende van Indië slechts de streken langs den Indus; bij de beschrijving van *Xerxes'* leger maakt hij melding van „donkergekleurde" Indische hulptroepen en noemt hen „Aethiopiërs van het Oosten". Meer kennis kreeg men door den veldtocht van *Alexander den Groote* naar het Vijfstroomenland (Pentapotamië, Pendsjaab), door *Seleukos Nikator*, die in 305 tot de Jamuna (Dsjamna) doordrong, en door *Megasthenes*, die als gezant van *Seleukos* geruimen tijd

Digitized by Google

te Patalipoetra vertoefde. *Eratosthenes* († 193 v. Chr.) kende reeds de zuidpunt van Voor-Indië en Taprobane (Ceylon), maar gaf den Ganges, als de oostelijkste grensrivier op in de nabijheid van Thinai (China). Onder keizer *Claudius* († 54) kwamen gezanten van koning *Rochias* van Ceylon naar Rome. De beroemde aardrijkskundige *Ptolemaeus* (2de eeuw na Chr.), die reeds Voor- en Achter-Indië onderscheidt, maakt melding van den „Gouden Chersonesos" (Malaka) en van Java en andere eilanden. Natuur- en kunstprodukten waren reeds onder de Seleukiden in grooten getale naar Europa gekomen; in de Middeleeuwen kwamen er deels langs karavaanwegen door de woestijnen van Middel-Azië naar de kustlanden der Kaspische en Zwarte Zee, deels door de Arabieren naar Egypte en vandaar door de Venetianen, Genueezen en Florentijnen naar West-Europa. De belangstelling in Indië werd weer opgewekt door de reisberichten van *Marco Polo*, *Odorich van Pordenone* en *Nicolo di' Conti*. Voor-al China en Japan, die men zich dacht als tot Achter-Indië behoorende, als goudlanden, wekten groote belangstelling. Het vinden van den zeeweg door *Vasco da Gama* (1498) was het sein voor de verovering en kolonisatie van Indië door de Europeanen. Zie verder *Britsch-Indië*, *Voor-Indië* en *Insulinde*.

Indië, *Nederlandsch Oost-*. Zie *Insulinde*.

Indië, *Nederlandsch West-*. Zie *West-Indië*.

Indifferent. Zie *Indifferentisme*.

Indifferentiepunt is het punt van een magneet, dat gelegen is in het midden tusschen de noord- en zuidpool en dus geen magnetische werking uitoefent.

Indifferentisme of *onverschilligheid* noemt men de handelwijze van hem, die op staatkundig, wijsgeerig, godsdienstig of zedelijk gebied voor geen enkel stelsel partij kiest. Zulk een indifferentisme kan uit onkunde, hoogmoed en ongevoeligheid voortvloeien.

In de *scheikunde* noemt men zulke stoffen (bijv. paraffine) indifferent, die weinig of geen chemische reactie vertoonen.

In de *mechanica* spreekt men van *indifferent evenwicht*, als een lichaam n.l. in elken stand den evenwichtstoestand behoudt.

Indifferente bronnen zijn warme bronnen, wier water geen bepaalde zouten in oplossing bevat.

Indigeen is de handelsnaam voor Induline (zie aldaar).

Indigestie. Zie *Spijsvertering*.

Indigirka, een rivier in Oost-Siberië, ontspringt op het Stanowoigebergte uit twee bronrivieren, den Koejdoesoen en den Omekon, stroomt eerst westwaarts, dan noordwaarts tot Saschiwersk, daarna naar het N.O. en mondt met een groote delta in de noordelijke IJszee uit. De rivier is 1046 km. lang en haar stroomgebied beslaat een oppervlakte van 396019 v.km.

Indigo is een verfstof van plantaardigen oorsprong, welke grootendeels verkregen wordt uit Indigoferasoorten, behoorende tot de *Papilionaceeën*, familie der *Leguminosen*. Op Sumatra wordt ook indigo bereid uit *Marsdenia tinctoria*, in China, Japan, den Kaukasus uit Polygonumsoorten. Proefnemingen met Europeesche planten genomen, hebben geen praktisch resultaat opgeleverd, terwijl de „weede" (*Isatis tinctoria*), vroeger in Europa voor indigoverven van groote beteekenis, tegenwoordig alleen nog dienst doet bij de zoogenaamde „weedekuip" om de reduceerende gisting te bevorderen.

De indigo leverende Indigoferassoorten, bijv. *Indigofera leptostachya*, zijn heesters, die 2 m. hoogte bereiken met slanke, onbehaarde takken, samengestelde, 7—10 cm. lange, oneven gevinde bladeren, spiraalsgewijze op 2—3 cm. afstand om den stengel geplaatst en aan hun voet van borstelvormige steunblaadjes voorzien. De gaafrandige, fijnbehaarde blaadjes zijn ongeveer 2 cm. lang en staan in ± 8 paren met een eindblaadje aan de hoofdspil. Zij zijn meestal omgekeerd eivormig-langwerpig en hebben somtijds een fijne punt aan het einde der hoofdnerf. De kleine, kortgesteelde, vlinderbloemige, rozeroode bloempjes staan in trossen in de oksels der bladeren. De gele of donkerbruine peultjes zijn ongeveer 2 cm. lang en 2 mm. dik, recht, bijna rolrond, onbehaard en springen met twee kleppen open. Zij bevatten ongeveer 8 donker gekleurde, door schotten gescheiden hoekige zaden ter grootte van 1—2 mm. Als indigo leverende soorten zijn bekend: de *I. tinctoria L.* en *pseudotinctoria*, *I. oligosperma D.C.*, *I. leptostachya* en *I. anil L.* De meeste dezer soorten zijn in Oost-Indië inheemsch en in het algemeen in de tropische landen zeer verspreid.

De meeste indigo wordt van oudsher door Britsch-Indië geleverd, in het bijzonder door Bengalen, somtijds in één jaar meer dan 5 mill. kg. Na de Britsch-Indische is de Javaansche de belangrijkste, waartoe de fijnere kwaliteit, hoog gehalte bij zachtheid en fijnheid van deeg, in vergelijking met die uit Bengalen, meer dan de hoeveelheid bijdraagt. De prijs is gemiddeld veel hooger dan die van de Britsch-Indische. De Java-indigo voor de Europeesche markt komt grootendeels uit de Vorstenlanden en verder uit Kediri, Madioen en Pekalongan; voor de inlandsche markt vindt men overal aanplantingen, de meeste in Soerabaja en Kediri. De 26 indigoondernemingen, die in de gouvernementslanden op overeenkomsten met de bevolking werken, produceeren per jaar ongeveer 145000 kg., terwijl Soerakarta en Djokjokarta ongeveer 450000 kg. leveren. Vrij belangrijke hoeveelheden indigo van mindere kwaliteit worden door Guatemala en San Salvador uitgevoerd. Ook in Fransch Indo-China, Japan, China, de Philippijnen, Egypte, Brazilië en Mexico is de indigobereiding van belang.

Terwijl de Bengaal-indigo, na meestal eerst op de markt te Calcutta in de tweede hand te zijn overgegaan, hoofdzakelijk op de Londensche markt verhandeld wordt, geschieden de verkoopen van Java-indigo voor een gedeelte te Semarang (meest voor Duitschland en Rusland) en verder te Rotterdam en Amsterdam of wel te Marseille of te Hâvre.

Het hoofdbestanddeel van handelsindigo is indigotine of indigoblauw (zie aldaar), dat het formule heeft $C_{16}H_{10}N_2O_2$ en in 1875 door *Nencki* in zeer geringe hoeveelheid door oxydatie van indol werd verkregen, in 1878 door *Adolf Meyer* in grootere hoeveelheid langs synthetischen weg. Indigoblauw is een donkerblauw poeder met roodachtigen

Digitized by Google

glans, dat, gesublimeerd, koperroode, metaalglanzende prisma's vormt. Het is reukeloos en smakeloos, onoplosbaar in water, alkohol, aether enz., daarentegen oplosbaar in chloroform. Door alkalische reductiemiddelen wordt het gereduceerd tot indigowit en met zwavelzuur vormt het twee sulfozuren, waarvan het kalium- en natriumzout als indigokarmijn (zie aldaar) in den handel komen. Het gehalte aan indigoblauw varieert bij verschillende indigosoorten van 40 tot meer dan 80%. De eigenschappen van verschillende soorten zijn zeer ongelijk, hetgeen in verband staat met de soort en de kwaliteit van de planten en de bereidingswijze.

Op Java is de indigobereiding reeds zeer oud, waarschijnlijk door de Hindoes ingevoerd. Door de Oost-Indische Compagnie werd de cultuur zeer aangemoedigd, maar eerst door het Cultuurstelsel tot een der voornaamste van Insulinde gemaakt. Voor de inlandsche bevolking van Java was de gouvernementscultuur echter een zware last, en daar de winst voor het gouvernement niet zoo groot was als bij de koffie- en suikerteelt, werd zij in 1865 opgeheven. Inmiddels was in de Vorstenlanden door toedoen van Europeesche landverhuurders de cultuur toegenomen en deze leveren thans de grootste hoeveelheid indigo voor de Europeesche markt. Terwijl voorheen de stekindigo de hoofdrol speelde, werd deze na 1865 verdrongen door de zaad-indigo, uit Natal en later uit Guatemala ingevoerd. De inlandsche cultuur onderscheidt zich van die op groote ondernemingen vooral door minder intensieve grondbewerking, weinig zorg voor goed zaad, gebrekkig onderhoud van den aanplant enz. Ook worden daarbij vrij veel onbewaterbare gronden gebezigd, terwijl op de Europeesche plantages de indigo meestal na padi op sawah's wordt geteeld. Daartoe wordt de bodem, nadat de padi geoogst is, behoorlijk gedraineerd, bemest en omgeploegd, terwijl op verschillende plaatsen kweekbedden zijn aangelegd. Deze worden in de Vorstenlanden einde Mei of in Juni bezaaid, en een maand later worden de jonge plantjes op de door bevloeiing sliknat gemaakte velden overgebracht, indien men niet de voorkeur er aan heeft gegeven op de velden direct uit te zaaien. De velden moeten goed van onkruid schoon gehouden en ook verder bewerkt worden, terwijl vóór het begin van den regentijd het aanaarden dient te geschieden. In November hebben de planten een hoogte van 4—5 voet bereikt en kan de 1ste snit geschieden, waarbij de planten op ruim $^1/_2$ voet afstand boven den grond afgesneden worden. De grond wordt daarna tusschen de plantenrijen opnieuw bewerkt, en ongeveer 3 maanden later kan de 2de, weer 3 maanden later de 3de snit plaats hebben. Voor de zaadbereiding laat men een voldoend aantal goed ontwikkelde planten staan.

Tot bereiding van de indigo worden de gesneden planten in bossen gebonden en onmiddellijk naar de fabriek vervoerd en hier de bossen, van de banden ontdaan, in schuinsche richting in de fermenteerbakken geplaatst, waar het geheel door bamboestokken of bamboevlechtwerk met houten balken zacht vastgedrukt en geheel met warm of koud water bedekt wordt, waarna het fermenteeren een aanvang neemt. Dit duurt met koud water 7 à 8 uur. Door het wegnemen van houten stoppen, laat men het gevormde gele extract in de lager gelegen, zoogenaamde klopbakken vloeien, terwijl de uitgeloogde indigoplanten, die tot bemesting dienen, uit de bakken genomen en deze schoon gemaakt worden. In de klopbakken worden door stoom of een waterwiel een aantal armen met houten scheppers in beweging gebracht, waardoor het vocht zoozeer aan de zuurstof der lucht wordt blootgesteld, dat binnen een niet te lang tijdsverloop (1—3 uur) alle indigo zich heeft afgescheiden. Men laat deze nu tijd om te bezinken, tapt de er bovenstaande vloeistof af en brengt de tot een dunne pap samengeloopen indigo op een doekfilter, om haar zooveel mogelijk van alle vocht te bevrijden. De alsdan verkregen rauwe pap wordt in het kookhuis met een 6 à 7 voudige hoeveelheid water, onder omroeren, tot het kookpunt in een ijzeren pan verhit, opnieuw gefiltreerd en in tonnen of emmers naar de persen gebracht. Daarin wordt zij binnen 1 à 2 etmalen door zachte en vervolgens sterkere, steeds gelijkmatige persing zóóver van vocht bevrijd, dat een platte koek ontstaat, die 20—25% water bevat en geschikt is, om in kleinere koekjes te worden gesneden. Deze worden van een merk voorzien en daarna eerst binnenshuis en vervolgens in de volle zon of in met stoom verwarmde droogkamers tot een constant gewicht gedroogd en eindelijk met een zachten borstel gepolijst, om vervolgens in houten kisten voor de Europeesche markt verpakt te worden.

Bij een paar nieuwere procédé's wordt van kalk gebruik gemaakt, die door wassching met zuur weer wordt verwijderd. Ook wordt bij Guatemala-indigo vóór het kloppen ammoniak toegevoegd. De bewerking in Britsch-Indië komt in hoofdzaak met die op Java, hierboven beschreven, overeen. Alleen wordt er langer gefermenteerd en in Madras uit gedroogde planten indigo bereid.

Het gebruik van indigo voor het verven, evenals de cultuur van indigo leverende planten, was in Znid-Azië reeds sedert onheugelijke tijden bekend, dagteekent daarentegen in Europa eerst uit den Romeinschen tijd. De Romeinen noemden de indigo *Pigmentum indicum* (Indische verfstof), waarvan de naam blijkbaar is afgeleid en waaruit ook de oorsprong der kleurstof blijkt. Op grootere schaal werd zij in Europa het eerst in ons land gebruikt en wel sedert het midden der 16de eeuw, hoewel de indigo reeds in de 13de eeuw uit Azië naar Europa werd ingevoerd. Van Nederland uit verbreidde zich het indigoverven over Engeland, Frankrijk en Duitschland. Werd zij aanvankelijk alleen gebruikt om bij de zoogenaamde pastelververij, d. i. het blauwverven met het extract uit de bladeren van de weede, het kleurend vermogen te versterken, een betere en vastere kleur te verkrijgen en goedkooper te verven, langzamerhand begon de indigo-ververij deze geheel te verdringen, hoewel buiten Nederland eerst na het overwinnen van veel en velerlei tegenstand, daar bijv. in 1609 in Frankrijk zelfs de doodstraf op het gebruik van indigo werd gesteld, in Neurenberg de ververs elk jaar moesten zweren alleen met weede blauw te verven. Eerst in 1737 werd het gebruik van indigo

Digitized by Google

in Frankrijk vrijgesteld, hetgeen spoedig in andere landen navolging vond, al deed het Continentaalstelsel van *Napoleon I* in het begin der vorige eeuw de beteekenis van de weede tijdelijk herleven. Toen dit stelsel verdween, hernam de indigo weer haar vroegere plaats en heeft deze tot heden behouden, ondanks de kunstmatige bereiding van indigotine en de talrijke kunstmatig bereide verfstoffen.

De tegenwoordige beteekenis van de indigocultuur in de twee hoofdlanden, Britsch-Indië en Nederlandsch Oost-Indië, kan uit de tabellen I en II blijken.

TABEL I.

Indigo-oogsten in Britsch-Indië (in maunds).

1898	124,500
1899	86,800
1900	111,700
1901	85,100
1902	43,100
1903	58,000
1904	39,000
1905	25,000
1906	28,000
1907	28,000

TABEL II.

Overzicht van aanvoer, verkoop en voorraad van indigo in Nederland over de laatste 10 jaren.

Jaren.	AMSTERDAM. Invoer.	Verkoop en Transito.	Voorraad 31 Dec.	ROTTERDAM. Invoer.	Verkoop en Transito.	Voorraad 31 Dec.
1898	5659	4997	2238	3936	3494	2607
1899	2292	3697	833	1787	4112	282
1900	1688	2069	452	2181	1499	964
1901	1681	2057	76	1674	2608	50
1902	1407	1447	36	1652	1520	162
1903	1351	1247	140	1747	1474	435
1904	1842	1117	865	2569	1312	1692
1905	893	1431	327	1154	2468	378
1906	425	752	—	610	988	—
1907	707	370	137	948	807	141

Indigoblauw, met de structuurformule 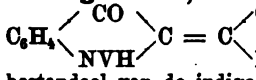 , is een hoofdbestandeel van de indigo en komt ook wel eens, als ziekelijke afscheiding, voor in urine, zweet, etter en koemelk. Men verkrijgt het uit indigo door alle andere bestanddeelen daaraan te onttrekken, of door het te verhitten, waarbij men dan het sublimeerende indigoblauw kan opvangen. Het bestaat uit donkerblauwe kristallen met koperrooden metaalglans. In amorfen toestand is het een blauw poeder, dat door wrijving denzelfden metaalglans verkrijgt als de kristallen. Indigoblauw sublimeert, bezit reuk noch smaak, reageert niet op lakmoes en lost niet in de gewone oplossingsmiddelen op, wel in heete aniline en terpentijnolie of in kokende paraffine en in chloroform, nitrobenzol en phenol. De oplossing in geconcentreerd zwavelzuur wordt spoedig blauw, onder vorming van sulfozuren. Door oxydatie wordt indigoblauw overgevoerd in isatine, door verhitting met kali op 300° ontstaat salicylzuur, door destillatie met loog aniline en door reductie *indigowit*. De zoo belangrijke synthese van indigoblauw gelukte aan *Engler* en *Emmerling* in 1870 uit orthonitroacetophenon door behandeling met zinkpoeder en kalk. In 1874 verkreeg men het uit indol door oxydatie met ozon. *Baeyer* bereidde het op verschillende wijzen uit kaneelzuur, terwijl de praktische bereiding in de Badensche analine- en sodafabriek, volgens het procédé van *Heumann*, na jarenlange onderzoekingen, werd verbeterd.

Evenals de kunstmatige vervaardiging van alizarine den meekrapbouw overbodig heeft gemaakt, kan door de synthese van indigoblauw de teelt van indigoplanten slechts achteruitgaan; wel zijn hierbij de omstandigheden ongunstiger, maar toch is het slechts een kwestie van tijd en zal eenmaal ook alle indigoblauw kunstmatig bereid worden.

Indigoblauwzwavelzuur of *Indigosulfozuur* is de naam voor twee zuren, die bij inwerking van geconcentreerd zwavelzuur op indigo en indigoblauw ontstaan. Door verhitting van indigo met gewoon zwavelzuur ontstaat een donkerblauwe oplossing, *indigomonosulfozuur*, waaruit zich door verdunning met water *indigopurper* (zie aldaar) afscheidt. Werkt rookend zwavelzuur op indigo in, dan ontstaat *indigodisulfozuur*, dat, evenals het andere indigoblauwzwavelzuur, voor het verven van wol en zijde wordt gebruikt. Wordt de oplossing van indigo in zwavelzuur met water verdund, na filtratie met soda geneutraliseerd en met keukenzout vermengd, dan scheidt zich indigodisulfozure natron af, dat als *indigokarmijn* in den handel komt tot het verven van hout, leer enz. Vermengd met stijfsel levert het een blauwselsoort.

Indigofera *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceae)*. Het onderscheidt zich door een roode, uitgerande vlag, door priemvormige sporen aan beide zijden van de kiel en door een rolronde, platte of 4-kante, veelzadige, 2-kleppige peul, met eivormige, aan de uiteinden afgeknotte zaden. Zij telt ongeveer 230 soorten, die tot éénjarige of overblijvende kruiden of tot de heesters behooren en wegens het gehalte aan indigo zeer belangrijk zijn. Van deze wordt *I. Anil L.* in Oost- en West-Indië en in Amerika op groote schaal verbouwd. Dit gewas is een halfheester met oneven-gevinde bladeren. Doordat tegen-

Digitized by Google

INDISCHE KUNST I.

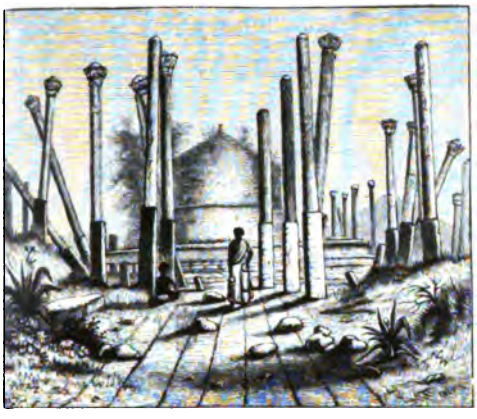

1. Stoepa (Tope).

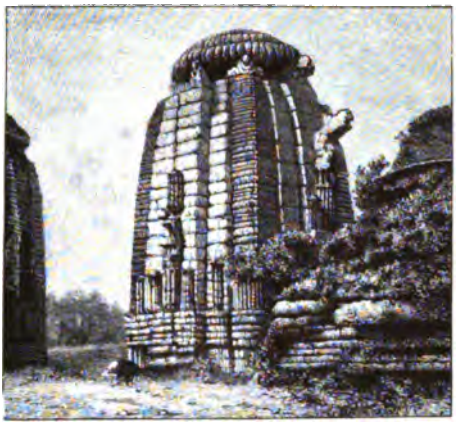

2. Tempel van Bhoewaneswara te Orissa.

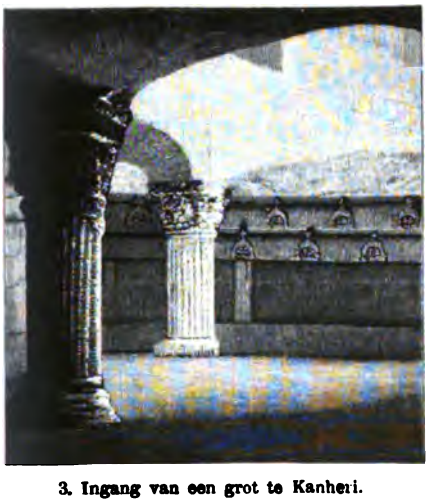

3. Ingang van een grot te Kanheri.

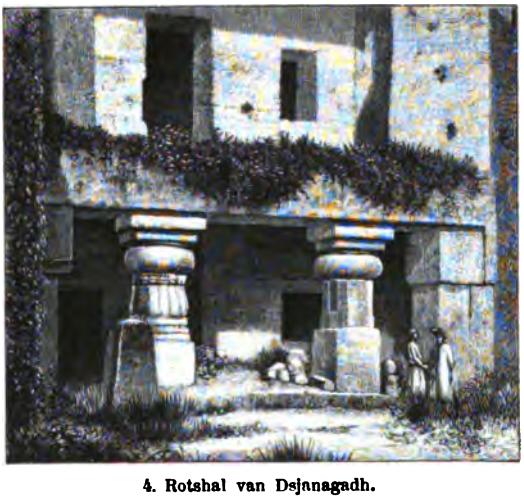

4. Rotshal van Dsjanagadh.

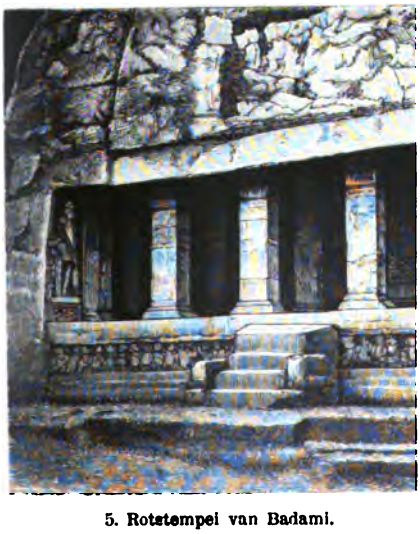

5. Rotstempel van Badami.

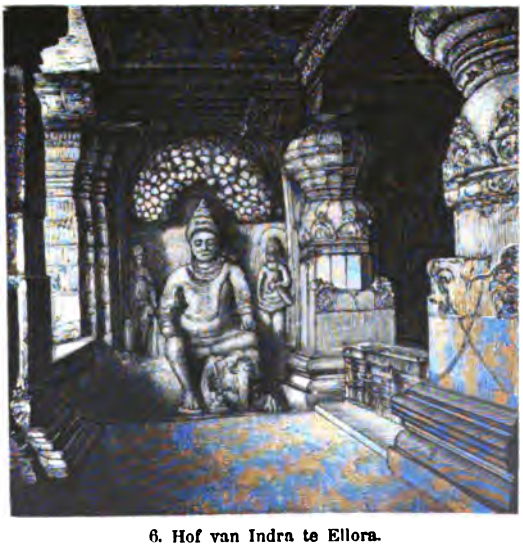

6. Hof van Indra te Ellora.

Digitized by Google

Digitized by Google

INDISCHE KUNST II.

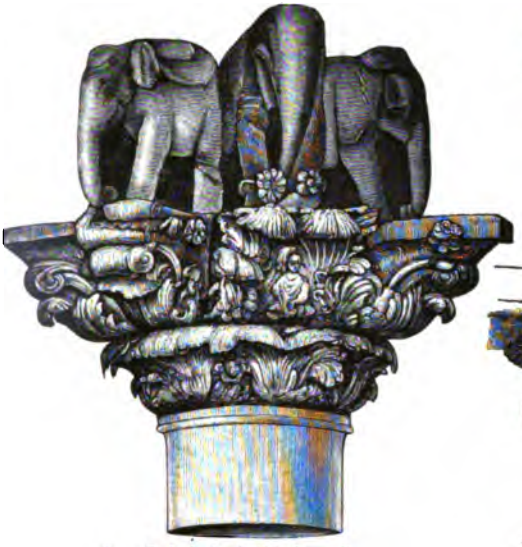

7. Indo-korinthische zuil.

6. Kapiteel uit Ellora.

5. Kapiteel uit Ellora.

4. Grieksch-Boeddhistisch beeld uit Pesjawar.

10. Reliëf (dansende groep) van den tempel te Karli.

9. Rotssculptuur van Gwalior.

11. Godin der schoonheid uit de pagode te Bangalor.

1. Ti (Tee) uit een rotstempel.

3. Chaitya in den tempel te Karli.

2. Sculptuur uit Amravati.

8. Kapiteel van een triumfzuil.

Digitized by Google

Digitized by Google

1. **Zilveren halssieraad uit Tsjamba.** 2. **Onderstel van een** tabakspijp, **zink met zilveren** ornamenten. **3. Beschilderd** aarden vaatwerk uit Candi (Ceylon). **4. Miniatuur-versiering voor kl**eine voorwerpen uit hout of bordpapier uit Kasjmier. 5. Opperkleed uit Bikanir. 6. Armband van lak uit Bengalen. 7. Geborduurde muts **uit Mapilla.** **8. Waaier uit rhus**-rhus met kevervleugels versierd uit Bombay. 9. Gekleurd micaplaatje, door Hindoevrouwen op het voorhoofd gedragen. 10. Madoerakatoen **uit Soerate.** **11. Bombaymosaïek.** 12. Aarden figuurtje (Waterdrager) uit Kisjangar. 13. Beker met lakschildering uit Lahore (Pendsjaab). 14. Geborduurde lederen schoen **uit Balasor.**

Digitized by Google

Digitized by Google

woordig de kunstmatige bereiding der indigo een groote vlucht heeft genomen is de teelt der indigofera achteruitgegaan en is zij wellicht haar ondergang reeds nabij. Zie ook *Indigo*.

Indigokarmijn. Zie *Indigoblauwzwavelzuur*.

Indigopurper is een blauwe verfstof, die door smelten van indigo met zure zwavelzure natron en neerslaan der waterige oplossing door keukenzout verkregen wordt. Het vormt een purperkleurige, kristallijne massa, bestaande uit sulfopurperzure natron. Het is oplosbaar in water, doch niet in alkohol en aether.

Indigowit ontstaat door reductie van indigoblauw (zie aldaar). Men verkrijgt het als een wit kristallijn poeder door het uit de kleurlooze alkalische oplossing door zuren neer te slaan. Het lost met gele kleur op in alkohol en aether en oxydeert aan de lucht snel tot indigoblauw.

Indirecte belastingen. Zie *Belastingen*.

Indische Ambtenaren noemt men in het algemeen het personeel, dat werkzaam is gesteld bij het binnenlandsch bestuur en in sommige bureaubetrekkingen in Insulinde. Benoembaar zijn alleen a. Nederlanders, b. inboorlingen van Nederlandsch-Indië, c. zij, die geboren zijn uit aldaar gevestigde ouders, voor zoover zij niet behooren tot de met de inlandsche gelijkgestelde bevolking (Vreemde Oosterlingen). De bijzondere voorwaarden voor de benoembaarheid tot bepaalde ambten worden door den Koning vastgesteld en het examen, indien dit als bijzondere voorwaarde wordt voorgeschreven, zoodanig geregeld, dat het in Nederland en in Nederlandsch-Indië volgens hetzelfde programma worde afgenomen. De opleiding geschiedt hier te lande aan de hoogeschool te Leiden, in Insulinde te Batavia aan het gymnasium Willem III, afdeeling B. De jongste regeling dagteekent van 11 Maart 1907 (Stbl. no. 71), toen ook een instelling in het leven werd geroepen tot hoogere vorming van Indische bestuursambtenaren (zie *Nederlandsch-Indische Bestuursacademie*). Sedert 1903 is daarenboven het candidaat Indisch ambtenaarschap (zie aldaar) ingesteld, terwijl jaarlijks door den Minister van van Koloniën, in overleg met den Gouverneur Generaal, wordt vastgesteld, hoeveel candidaat Indische ambtenaren voor den administratieven dienst zullen worden aangewezen; twee derden van het aantal plaatsen wordt in Nederland, een derde in Nederlandsch-Indië beschikbaar gesteld.

Indische Archipel, *Oost*. Zie *Insulinde*.

Indische Archipel, *West*. Zie *West-Indië*.

Indische balsem. Zie *Perubalsem*.

Indische Bestuursacademie werd opgericht bij Koninklijk Besluit van den 11den Maart 1907. Zij is te 's Gravenhage gevestigd en geeft aan ambtenaren van het binnenlandsch bestuur in Nederlandsch-Indië gelegenheid om zich voor hun taak, inzonderheid in de hoogere rangen, verder te bekwamen. Jaarlijks worden door den gouverneur-generaal van Indië twaalf ambtenaren, zooveel mogelijk een gelijk aantal van het binnenlandsch bestuur op Java en Madoera en van dat in de Buitenbezittingen, voor de studie aan de bestuursacademie aangewezen. De duur van den studietijd is twee jaar. Er wordt o. a. onderwijs gegeven in de verschillende stelsels van koloniaal bestuur, in het Nederlandsch-Indisch gecodificeerd privaat- en strafrecht, in de staathuishoudkunde en in de statistiek, terwijl er gelegenheid bestaat tot oefening in de Engelsche, Fransche en Duitsche taal.

Indische ethnografie. Zie *Voor-Indië*.

Indische godsdienst. De goden der naar Voor-Indië geëmigreerde Ariërs, zooals de Veda (zie aldaar) haar leert kennen, zijn overwegend natuurgoden, de krachten der natuur in haar verschillende uitingen: zon, vuur, onweer enz., hoewel haar beteekenis reeds toen niet helder meer voor den geest stond. Zulke goden zijn: *Agni*, *Indra*, *Varoena*, *Pardsjanja*, *Oeschas*, *Soerja* en de vrouwelijke: *Aditja*, *Maroet* en *Açvin*. Het oorspronkelijke wezen van sommige godheden, zooals *Roedra* en *Vischnoe*, is twijfelachtig. Daarnaast staat het geloof aan allerlei geesten en duivels en de vereering der afgestorvenen, want het geloof aan een leven na den dood was bij de Indiërs voorhanden. Aan goden en geesten worden eenerzijds offers en gebeden gebracht, anderszijds geloofde men in staat te zijn, in het bijzonder de minderen onder hen, naar zijn eigen wil te kunnen dwingen. Ethische elementen vindt men in den Vedischen eeredienst nog niet. Reeds in den oudsten Vedischen tijd legden de leden van sommige families beslag op het uitsluitend bekleeden van priesterlijke functies; zij maakten zich meester van de steeds moeilijker wordendende taak, om de voor de gecompliceerde offers noodzakelijke gebeden en ceremoniën te beheerschen. Uit die families ontsproot de machtige kaste der Brahmanen, van wier hoogmoed en buitensporige eischen de jongere teksten van den Veda vol zijn. In diezelfde teksten treedt ook de aan het oude geloof vreemde leer der zielsverhuizing het eerst op den voorgrond; zij bevatten verder pantheïstische beschouwingen over Brahma, de wereldziel. Tegenovergestelde richtingen vinden haar uitdrukking in sekten, zooals in het Boeddhisme (zie aldaar) en de gemeente der Djaina (zie aldaar); na een strijd van meer dan 1000 jaar moest het Boeddhisme voor het Brahmanisme wijken. Den uit het Vedageloof ontstanen godsdienstvorm noemt men het Brahmanisme (zie aldaar). Onder de heerschappij daarvan zonk het volk steeds meer en meer in ruwen afgodendienst. Sedert de 11de eeuw begint in het N. de uitbreiding van den Islam, waartoe reeds in 1881 in Britsch-Indië 45 millioen zielen behoorden, door *Frans Xavier* in 1542 die van den Roomsch-Katholieken godsdienst, door *Ziegenbalg* en *Plütschau* in 1705 die van de Evangelische missie, wier werkzaamheid in Indië eerst sedert 1813 door het Parlement toegestaan is.

Indische Kroon, *Orde van*. Zie *Kroonorden*.

Indische kunst (zie de platen) noemt men de in Voor- en Achter-Indië, vooral in het gebied van het Brahmanisme en Boeddhisme, ontstane kunst.

Bouwkunst. De eerste plaats onder de beeldende kunsten van Indië neemt de bouwkunst in; haar geschiedenis reikt terug tot in de 3de eeuw v. Chr. De oudste gedenkteekenen volgen in aanleg, vorm en constructieve deelen en het geheele karakter der ornamentiek op verrassende wijzen den houtbouw na. Hieruit valt af te leiden, dat in vroeger eeuwen de houtarchitectuur zeer ont-

Digitized by Google

wikkeld geweest is, en dat de houttechniek op den steenbouw is overgegaan. Die overgang moet lang vóór den tijd, waaruit de bewaard gebleven overblijfselen afkomstig zijn, geschied zijn, daar deze reeds een hoog ontwikkelde techniek en groote zekerheid in de bewerking van het materiaal toonen. De oudste overblijfselen zijn topen (zie aldaar) of dagobs (zie aldaar), stevige, aan de buitenzijde met behouwen steenen bekleede heuvels. Zij rusten op een platvorm en bestaan uit een cylinderachtig onderstuk met een halven kogel daarover heen, waarvan de middellijn dikwijls meer dan 100 voet lang is. Bij kleinere en uit lateren tijd dateerende dagobs is het onderstuk meestal hooger dan dat der oudere, zoodat het geheel het voorkomen heeft van een breeden toren met een koepeldak. De tope werd gekroond met een bovenstuk in kubusvorm. De groote oudere topen waren dikwijls door een steenen balustrade omgeven, die uit loodrechte, 10 voet hooge pilaren bestond, welke versierd waren met groote, kunstvol bewerkte medaillons, beeldhouwwerk en arabesken. Zulk een balustrade, maar in den vorm van een grooten rechthoek, omgaf ook den ouden Boeddhatempel onder den Bodhiboom te Gaja. In plaats van de balustrade vindt men bij de topen op Ceylon vrijstaande zuilen. Vóór de vier toegangen in de balustrade bevonden zich portalen, waarvan er bijv. een te Santsji 35 voet hoog is en uit twee pijlers bestaat, die boven door horizontale dwarsbalken verbonden zijn. Alle deelen zijn met bas-reliëfs bedekt en met vrijstaande figuren versierd. Topen vindt men nog in verschillende deelen van Indië, verder op Ceylon en in een deel van Afghanistan. De oudste zijn uit de 3de eeuw v. Chr., de jongste uit de 7de eeuw n. Chr.; de kleine dagobs, die in de Boeddhistische tempels als altaren dienen, treft men aan, zoolang als de Boeddhistische eeredienst in Indië bestaat.

De holen- of grottentempels gelijken op basilica's; zij bestaan uit een schip en een halfronde apsis, die in de oudste tempels door een ronde elliptische cella vervangen wordt. In de apsis staat een dagob op de plaats van het altaar in onze kerken. In de meeste gevallen is het schip door twee parallele, achter den dagob samenkomende zuilenrijen, die het dak dragen, in een breed hoofdschip en twee smalle zijbeuken verdeeld. Van voren wordt het schip tot het begin van de dakwelving door een muur afgesloten, waarin een poort naar het hoofdschip en meestal twee kleine poortjes naar de zijbeuken leiden. Daarboven is een venster in hoefijzervorm aangebracht; kleinere navolgingen van dit venster in steen zijn een zeer geliefd ornament, dat men zeer veel op façades ziet. Dikwijls vindt men vóór het geheel nog een portaal, dat door twee kolossale zuilen gedragen wordt. De afmetingen der afzonderlijke tempels zijn zeer verschillend; die te Karli is 126 voet lang en 45 voet hoog en breed. De oudste zuilen zijn die te Açoka, thans Lâth genaamd (± 260 v. Chr.). Zij staan vrij en dragen meestal een zittenden leeuw. Het zijn ronde of polygonale zuilen, die gewoonlijk een vierkanten sokkel en van boven een vaasvormig kapiteel hebben. De voet der zuil is gelijk aan het boveneinde, zoodat hij, op steeds breeder wordende lagen rustend, op een recht staande vaas gelijkt. De grondvorm van den pijler schijnt een in dwarse doorsnede vierkante pilaster met sterke consoles geweest te zijn. Nu eens is alleen het bovenste gedeelte afgekant, dan weer de geheele pijler veelhoekig. Zuilen en pijlers werden later verwisseld; ook zijn zij met beeldhouwwerk versierd.

Veel talrijker dan de grottentempels zijn de in de rotsen gehouwen ermitages (*vihara*); nu eens zijn het eenvoudige, vierkante kluizen of cellen met een deur; dan weer liggen verscheidene daarvan in een rij naast elkander achter een reeks zuilen, die een voorhof vormen; meestal liggen zij om een in de rots gehouwen vierhoekige ruimte, waarvan het dak door pijlers gesteund wordt. In het laatste geval wordt dikwijls een kluis of cel tot een kapel vergroot, en wanneer dan de cellen wegvallen, heeft men een nieuwe soort grottentempels. Deze tempels vindt men hoofdzakelijk in het W. van Dekan, hoewel men er ook elders aantreft; de meeste zijn afkomstig van de Booddhisten.

Een merkwaardig pendant van de holentempels vormen de uit één rotsblok uitgehouwen of uit een rots uitgespaarde tempels. Van de eerste soort vindt men talrijke voorbeelden uit de 6de eeuw n. Chr. in de omstreken van Madras; van de tweede soort is de Kailas bij Ellora de meest beroemde. Zij vertegenwoordigen het begin van den Zuid-Indischen stijl. Den samenhang met de steenarchitectuur der holentempels bewijzen de zoowel ton- als koepelvormige daken en het ook hier als ornament dienst doende boogvenster. Het belangrijkste deel van een tempel is de cella, waarin het beeld van den god staat en die meestal door de geloovigen niet betreden wordt. Zij heeft slechts één deur, n.l. tegenover het beeld van den god. Kleinere tempels bestaan dikwijls alleen uit een cella, hoewel toch meestal een voorhal is aangebracht, waarin de geloovigen bidden. De cella (meestal met een torenvormig dak) is hooger dan het voorportaal (*mandapa*), terwijl dit laatste breeder en dieper is. Dikwijls sluiten zich aan het eerste voorportaal nog andere aan of vindt men portalen aan de drie vrije zijden. Het geheel kan in een tempelhof liggen, dat door een muur omgeven is en waarin naar behoefte kleinere kapelletjes zijn opgericht.

In den Noord-Indischen bouwstijl is de grondvorm der cella oorspronkelijk vierkant; het torenvormige dak heeft zwak gebogen, van boven meer gekromde vlakken en draagt een krachtige, lensvormige schijf met gekartelden rand, waarop nog een bovenstuk geplaatst is. De verdeeling is meestal verticaal, voor de muren vindt men pilasters, die dikwijls ook een navolging van het dak op kleine schaal dragen. Het voorportaal heeft geen torenvormig dak: meestal gaat het met trappen omhoog en wordt van binnen door zuilen gesteund, ja soms wordt het voorportaal een min of meer open zuilengang. De ornamenteering is rijk; arabesken, beeldhouwwerk en standbeelden zijn overal, vooral in het inwendige aangebracht. Een afwijking van dezen stijl is de zoogenaamde Djainastijl. Hij kenmerkt zich door zijn domvormige mandapa's; deze dragen op vier, acht of meer zuilen een koepel, die door steenen balken, welke op den architraaf rusten, gevormd wordt.

Digitized by Google

Digitized by Google

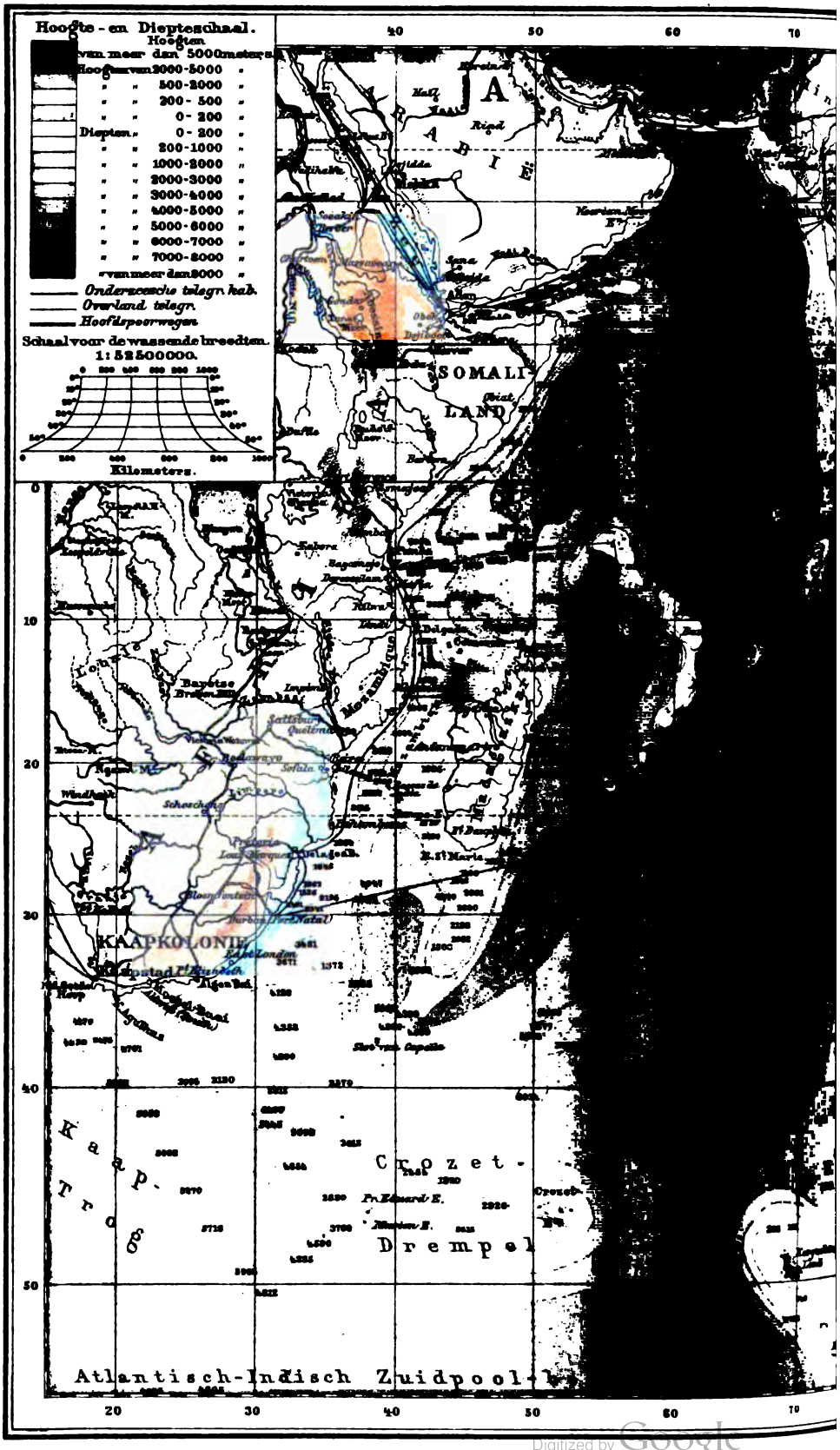
Hoogte - en Dieptenschaal.
Hoogten.
van meer dan 5000 meters
Hoogten van 2000-5000 "
" " 500-2000 "
" " 200- 500 "
" " 0- 200 "
Dieptens " 0- 200 "
" " 200-1000 "
" " 1000-2000 "
" " 2000-3000 "
" " 3000-4000 "
" " 4000-5000 "
" " 5000-6000 "
" " 6000-7000 "
" " 7000-8000 "
" van meer dan 8000 "
Onderzeesche telegr. kab.
Overland telegr.
Hoofdspoorwegen.
Schaal voor de wassende breedten.
1: 52500000.
Kilometers.
ARABIE
SOMALI-LAND
Mozambique
KAAPKOLONIE
Karr. Trog
Crozet-
Drempel
Atlantisch-Indisch Zuidpool-b
Digitized by Google

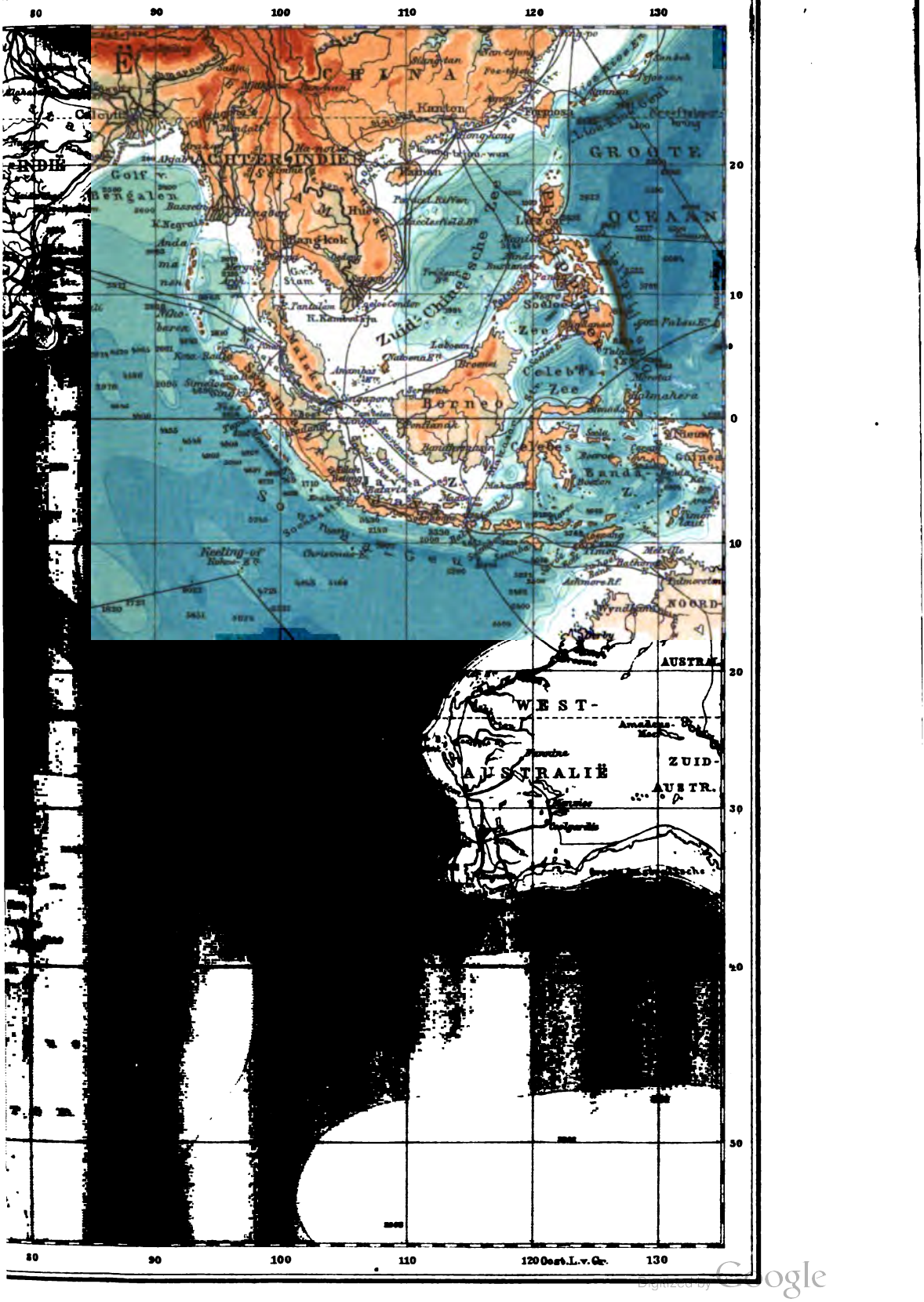

Digitized by Google

Digitized by Google

In sommige gevallen is het geheele of het grootste deel van den tempelhof in een zuilengang herschapen, doordat telkens vier zuilen een kleineren koepel dragen en daartusschen verschillende mandapa's geplaatst zijn.

In een meer verwijderd verband met den Noord-Indischen bouwstijl staat de z. g. Tsjaloekjastijl in het midden van Dekan. Daarin is de grondvorm der cella ster-, het dak pyramidevormig met horizontale geleding. Deze stijlsoorten hebben zich in den loop der tijden niet vrij van andere invloeden weten te houden; de jongere tempels hebben meestal sierlijker en slanker vormen. Afwijkende vormen toont de Dravidische stijl in het Z. van Dekan. De grondvorm van cella en voorportaal is oorspronkelijk een rechthoek; boven de cella verheft zich een uit verschillende verdiepingen bestaande toren, die een koepel draagt. Verschillende tempels zijn door een vierhoekig portaal omgeven, waartoe twee of vier poorten toegang geven; deze hebben een pyramidevormigen toren, die in verschillende verdiepingen verdeeld is en een tonvormigen koepel draagt. Dikwijls omgeeft een tweede en derde portaal het eerste en dan zijn de buitenste poorten hooger en mooier dan de binnenste. In de tempelhoven liggen stelselloos andere heiligdommen in tuinen verspreid. Meestal is een zuilengang aangebracht, die duizend zuilen bevatten moest.

Minder verspreid is de Kasjmirsche stijl, waarbij de cella een hellend pyramidevormig dak van twee verdiepingen heeft. De zuilen gelijken op de Dorische. In Nepal vindt men eveneens een afzonderlijken stijl. Het dak springt aan alle zijden ver naar voren en wordt door hellende stutten gesteund; meestal zijn, evenals bij de Chineesche pagoden, verschillende daken boven elkander aangebracht.

Beeldhouwkunst. De beeldhouwkunst heeft zich in Indië niet tot zelfstandigheid ontwikkeld; zij bleef als decoratieve kunst in dienst der architectuur. De vrijstaande figuren zijn meestal stijf en onnatuurlijk, de in hoog-reliëf gemetselde zonder scherpe karakteristiek. Dat de Grieksche beeldhouwkunst invloed gehad heeft op de Indische, bewijzen eenige vondsten in het N. W. van Indië.

Schilderkunst. Ook deze is meestal een dienares der bouwkunst, maar werd toch ook als zelfstandige kunst beoefend. De meeste schilderwerken zijn natuurlijk verloren gegaan, de muur- en zolderschilderingen in de tempels van Adsjanta echter bewijzen, tot welk een hooge ontwikkeling de schilderkunst in vroeger eeuwen gekomen was. Vooral de miniaturen op ivoor zijn beroemd.

Kunstnijverheid heeft in Indië steeds zeer gebloeid. De nauwkeurigheid van den Oosterling in de uitvoering, ook van het kleinste detail, zijn gevoel voor sierlijke vormen en pakkende kleurencombinaties hebben op ieder gebied der kunstnijverheid bewonderenswaardige voorwerpen doen ontstaan.

Indische Oceaan (zie de kaart) is het groote zeebekken, dat in het W. door Afrika, in het N door Azië, in het O. door de Groote Soenda-eilanden en Australië en in het Z. door een lijn van de Zuidpunt van Afrika naar den Zuidwesthoek van Australië begrensd wordt. Deze zuidgrens is geheel willekeurig; sommige geografen nemen dan ook als zoodanig den Zuidpoolcirkel aan, terwijl de W. en O. grens alsdan verlengd worden langs den meridiaan van kaap Agulhas en dien van de Z.-kaap van Tasmanië. De oppervlakte van den oceaan bedraagt 73325872 v. km. of $2^1/_2$ maal die van Afrika. De diepte is door verschillende wetenschappelijke expeditiës (zie *Diepeeconderzoek*) onderzocht, zoodat men een goede voorstelling heeft van den zeebodem. Zoo vindt men in het O. van dezen Oceaan een 5000—6000 m. diep bekken, dat zich uitstrekt tusschen 5° en 40° Z. Br. en van 85° O.L. tot bij de kust van Australië, terwijl het zich in den hoek, gevormd tusschen N.W. Australië en Insulinde, voortzet, evenals in den Z. inham van Australië. Het diepste punt, dat tot 1906 gelood werd, ligt ongeveer 1000 km. ten Z.O. der Kokos-eilanden, waar in 1900 op 18°6′ Z.Br. en 101°54′O.L. een diepte van 6459 m. gevonden werd. In Augustus 1906 werd, 250 km. ten Z. van Java, op 10°1,5′Z.Br. en 108°5′ O.L. een diepte van 7000 m. gepeild. Aan dit diepe Australische bekken sluit zich in het Z. een plateau aan met een diepte van 3000—4000 m., dat in het W. door de eilanden St. Paul, Nieuw-Amsterdam en Kerguelen begrensd wordt en zich tot in de IJszee schijnt voort te zetten. Het grootste overige gedeelte van den Indischen Oceaan, vooral de geheele westelijke helft, bezit meestal diepten van 4000—5000 m., terwijl ten Z. van de Prins Edward- en de Crozet-eilanden een zeer diep, op 60° Z.Br. 6000 m. diep bekken gevonden werd. Langs de kust van Afrika loopt de bodem tamelijk steil omlaag tot op groote diepte; slechts tusschen Madagascar en het vasteland vindt men een plateau. De Arabische Zee is gelijkmatig diep, ongeveer 3500 m., de Golf van Bengalen eveneens, loopt echter trapsgewijs naar het vasteland op. De grootste diepten der Roode Zee liggen in het midden en vinden hun maximum in een diepte van 2190 m. De geheele zeebodem heeft den vorm van een V-vormig kanaal. De Perzische Golf daarentegen is zeer vlak, gemiddeld slechts 100 m. diep. Volgens *Krümmel* bedraagt de gemiddelde diepte van den Indischen Oceaan 3929 m.

De temperatuur aan de oppervlakte van den Indischen Oceaan is veel hooger dan die van den Atlantischen. Een reusachtig gebied aan beide zijden van den aequator heeft een temperatuur van 27° tot 28°. Enkele kleine onregelmatigheden zijn het gevolg van den invloed van zee- en luchtstroomen. De afname der temperatuur met de diepte geschiedt ook hier, evenals bij de andere oceanen, op lage breedte sneller, dan op hoogere; evenwel is de temperatuur der bovenste waterlaag (tot 100 m.) veel hooger dan in den Atlantischen Oceaan. Een vergelijking van de temperatuur in de diepte onder den aequator in beide zeeën geeft de volgende tabel:

Diepte in meters.	0	50	100	200	400	1000	4000	bodem.
Atlantische Oceaan	25°,8	19°,0	14°,0	12°,9	8°,5	4°,4	2°,6	2°,1
Indische „	28°,3	27°,5	27°,4	14°,8	10°,8	6°,1	1°,4	1°,2

Digitized by Google

De gemiddelde aequatoriale grens van het drijfijs overschrijdt overal den 60sten breedtegraad; ten Z. van Afrika den 50sten, en op 45° vindt men nog vaak ijsbergen. Uit de lage temperatuur van het water op den bodem laat zich afleiden, dat het koude water van de pool toegang heeft tot zelfs in de Arabische Zee. De veronderstelling, dat zich hier vroeger een vasteland (*Lemuria*) zou bevonden hebben, waarvan Madagascar aan de eene, Ceylon aan de andere zijde nog overblijfselen zouden zijn, vindt geen steun in den bodemvorm of de temperatuur der diepte.

Wat de zeestroomen betreft, vertoont het zuidelijk deel van den Indischen Oceaan soortgelijken kringloop als de Atlantische. In het noordelijk deel wisselen de richtingen tengevolge der moesons af. In het gebied van den Z.O. passaat vindt men een Aequatorialen stroom van O. naar W. tusschen 3° en 23° Z. Br., die zich in de buurt van het eiland Rodriguez in twee takken splitst, waarvan de eene naar het Z. W., langs het O. van Madagscar ombuigt en verder naar het Z. O. naar hoogere breedten voert; de andere tak gaat ten N. van Madagascar en splitst zich weer in tweeën: een gedeelte gaat naar het Z. en stroomt onder den naam Mozambique-stroom langs Afrika door de straat van Mozambique, bereikt als Agulhas- of Kaapstroom, met een snelheid van 1—4 zeemijlen per uur, bijna de Kaap de Goede Hoop en is als warme stroom van grooten invloed op het klimaat van Z. O. Afrika. Het andere gedeelte van den tweeden tak van den Aequatorialen stroom richt zich van 10° Z. Br. af naar het N. en zet zich in den tijd van den Z.W. moeson (April tot October) voort tot Kaap Guardafui, om verder de kust der Arabische Zee en der Golf van Bengalen te volgen. Gedurende den N.O. moeson daarentegen beweegt zich in deze beide zeebekkens een stroom in tegengestelde richting, dus van O. naar W. Tusschen den aequator en ongeveer 8° Z.Br. bestaat een aequatoriale tegenstroom, evenals de Guineastroom in den Atlantischen Oceaan.

Van grooten invloed op den toestand der winden zijn de uitgestrekte landmassa's, die den Indischen Oceaan in het N. begrenzen. Slechts ten Z. van 10° Z.Br. waait het geheele jaar door een Z.O. passaat; ten N. van den aequator wisselen de winden met de jaargetijden af. In den zomer waait een Z.W. moeson in de tropische streken naar het sterkverhitte Aziatische vasteland toe, in den winter is de windrichting juist omgekeerd, waait de N.O. moeson naar het sterker verwarmde zuidelijke halfrond. Op dezelfde wijze waait tusschen den evenaar en Australië een N.W. moeson gedurende den zomer van het Z. halfrond, die van Australië afkomstig is. In het algemeen zijn de winden van den aequatorialen Indischen Oceaan zwak en worden door tamelijk lange perioden van windstilten onderbroken. Toch zijn orkanen niet zeldzaam, vooral niet in de wateren van Mauritius gedurende den winter van het noordelijk halfrond. Ten Z. van 35° Z. Br. begint de breede zone van den bestendigen („braven") westenwind, die zich onafgebroken rondom dit halfrond voortzet.

In den Indischen Oceaan vindt men, vooral tusschen 40° en 50° Z. Br., de groote verkeerswegen der voor Indië en Australië bestemde zeilschepen, die hier nog met de stoomschepen kunnen concureeren. Sedert de doorgraving der landengte van Suez wordt echter het noordelijk deel van den Indischen Oceaan het drukst bevaren, daar alle stoomschepen naar Insulinde, Oost-Afrika, Voor- en Achter-Indië, Oost-Azië en Australië hier langs gaan. Het zuidelijk gedeelte doorkruisen slechts stoomschepen, die naar of van Australië varen. De voornaamste stoomvaartlijnen loopen door de Roode Zee naar Ceylon en van daar door de straat van Malaka over Singapore naar Batavia, Hongkong en andere Chineesche of Japansche havens, verder direct van de Roode Zee naar de Voor-Indische havens, of naar de Oostkust van Afrika en Madagascar. Belangrijke zijtakken gaan van Ceylon naar Australië en Mauritius, van Singapore naar verschillende plaatsen van Insulinde, Nieuw Guinea en Queensland. Verder loopt een belangrijke lijn van Kaapstad naar Nieuw-Zeeland (van uit Engeland). De belangrijkste havens zijn Aden, Karatsji, Bombay, Colombo, Madras, Calcutta, Rangoen, Moulmein, Poeloe-weh, Penang, Singapore, Padang (Koningin-Emmahaven), Freemantle, Albany, Adelaïde, Melbourne, Port Louis (Mauritius), Tamatave, Port Elizabeth, East London, Port Natal, Lorenço-Marquez, Beira, Dar es Salem, Zanzibar, Tanga en Dsjiboeti. Twee kabels loopen van Suez naar Aden, twee van Suez naar Soeakim (met aansluiting naar Dsjeddah) en Obok, drie van Aden naar Bombay, een van Karatsji naar Aboeschehr met aansluiting naar Maskate, twee langs de O. kust van Afrika van Aden over Bagamoyo naar Dar es Salem en over Mozambique en Lorenço-Marquez naar Natal, verder een kabel van Bagamoyo over Mahé naar Mauritius, een van Natal over Mauritius, Rodriguez en Kokoseiland door de Straat Soenda naar Singapore, een van het Kokoseiland over Perth (Australië) naar Adelaïde, een van Singapore over Banjoewangi naar Broome (Australië) en twee van Banjoewangi naar Port Darwin. Verder bestaan nog vele plannen tot aanleg van verschillende kabels, welke plannen echter door de uitvinding der draadlooze telegrafie waarschijnlijk gewijzigd zullen worden.

Indische talen noemt men die talen, welke in Voor- en Achter-Indië gesproken worden en, met uitzondering van het Dravidasch en de Kolarische talen, van Indo-Germaansche afkomst zijn. Aan het hoofd daarvan staat het oude of Vedische Sanskriet (zie aldaar), waaruit door langzame afslijping, gedeeltelijk ook onder den invloed van autochtone elementen, de gezamenlijke jongere Indo-Germaansche volkstalen ontstaan zijn, terwijl het eveneens daarop berustende Sanskriet meer als een kunstvorm te beschouwen is. Wanneer dit laatste ophield een volkstaal te zijn, is niet met zekerheid uit te maken; doch wij vinden reeds in de rotsinschriften van den Boeddhistischen koning *Açoka* (3de eeuw v. Chr.) een dialekt, dat vrij sterk afwijkt. Ook zeer afwijkend van het Sanskriet en armer is het Pali, de heilige taal van het Boeddhisme op Ceylon en in Achter-Indië; nog jonger zijn eindelijk de voor-al uit de Indische drama's bekende Prakrittalen, waarin een oostelijke en een westelijke groep te onderscheiden is, ieder met afzonderlijke dialekten. Daaruit zijn de volgende moderne talen ontstaan: van de oostelijke groep: het Assami in Assam, het Bengali in Bengalen, het Oriya in

Digitized by Google

Orissa, het Marathi in Mahrattenland, aan de kust in het Konkani overgaande, het Oost-Hindi of Bihari in Bihar, ten W. van Bengalen; van de westelijke groep: het West-Hindi, in een bijvorm Hindostani genaamd, in het middelste deel van Noord-Indië (72—80° O.L.v.Gr. en 22—32° N.Br.), tevens de omgangstaal der beschaafden in geheel Indië; het Goedsjarati aan den benedenloop der Narboeda en op het schiereiland Goedsjarat; het Katsji op het schiereiland Katsj; het Konkani van Goa; het Sindhi aan den benedenloop van den Indus; het Pandsjaabi in Pandsjaab en het Naipali in Nepal. Meer naar het N.W. vooruitgeschoven zijn het Kasjmiri, ten N.O. van het Pandsjaabi, het Paschtoe in Afghanistan, de taal der Kafir in Hindoekoesj, verder het Dardistani, Gilgiti, Astori, Arnjia. Ten slotte behoort ook de taal der Zigeuners tot de Indische klasse.

De zeer verschillende en talrijke alphabets zijn van Semietischen oorsprong. Het waarschijnlijkst is, dat de Indiërs hun schrift ontwikkeld hebben uit het Arameesche, dat reeds in de 8ste eeuw in Perzië en Babylonië gebruikt werd. De oudste overblijfselen van het Indische schrift zijn bewaard gebleven in de geschriften van koning *Açoka*, die deels rechts-, deels linksloopend geschreven zijn. Van de rechtsloopende stammen alle latere alphabets af: het Devanaqari, de alphabets der moderne talen, zooals Bengali, Hindi enz., die weer in talrijke onderafdeelingen gesplitst zijn, verder die der Dravidische talen, zooals het Tamil, Teloegoe enz. Het Boeddhisme heeft reeds spoedig vormen overgebracht naar Achter-Indië, Ceylon, Celebes, Sumatra en de Philippijnen, en later naar Tibet, vanwaar de Mongolen hun eerste schrift (Pannepa) ontleenden. Overigens heeft de Islam ook het Perzisch-Arabische schrift naar Voor- en Achter-Indië gebracht, dat met name voor het Hindoestani, Pandsjaabi, Sindhi en voor het eigenlijk Maleisch in gebruik is.

Indische vogelnesten. Zie *Salanganen*.

Indische wijsbegeerte. De oudere Indische bespiegeling, die het eerst optreedt in de jongere deelen van den Rigveda (zie *Veda*) en haar hoogtepunt bereikt in de Oepanisjads, houdt zich voornamelijk bezig met Brahma, het Eeuwig-Eene, de Alziel. Terwijl de leeringen van de Oepanisjadis stelselloos waren en elkander dikwijls tegenspraken, werden later zes stelsels geschapen, die, in tegenstelling met het Boeddhisme, als orthodox en met het Brahmaansche geloof vereenigbaar werden verklaard. Zij rangschikken zich telkens twee aan twee als Poerva en Oettara-Mimansa, Sankhja en Joga, Njaja en Vaiçesjika. De Poerva-Mimansa van *Dejaimini* bevat beschouwingen over den Veda, die ongeschapen en eeuwig verklaard wordt, over de daarin voorgeschreven ceremoniën en over het loon, dat daaraan verbonden is. De Oettara-Mimansa, meestal Vedanta (= doel of einde van den Veda) genaamd, is gesticht door *Badaajana*, wiens werk „Brahma en Soetra", door den grooten exegeet *Çankara* van een commentaar voorzien is. Geheel en al steunend op de Oepanisjads, leert de Vedanta de identiteit van ons zelf met den oneindigen, onveranderlijken Brahma. Buiten dien Eenen is er geen Zijn. De veelheid der verschijningen is slechts een waan en werk van verblinding (*Maja*, zie aldaar); de ware kennis vernietigt dien waan. Tegenover het monisme van den Vedanta leert de Sankhja-philosofie, die waarschijnlijk al eerder in een vast stelsel vastgelegd was, het dualisme. Naar men wil, is zij afkomstig van een mythischen wijze, *Kapila*. Onder haar 25 grondstellingen (*tattva*) staat eenerzijds de ziel (*poeroeja*) of liever een oneindige veelheid van individueele zielen, anderzijds de oermaterie of natuur (*prakriti*) en de uit haar afgeleide 23 andere principes. Ziel en natuur zijn eeuwig, maar gene eeuwig onveranderlijk, deze eeuwig veranderlijk. De ziel heeft kennis, doch geen scheppende kracht, de natuur juist het tegenovergestelde. Het lijden, dat al, wat leeft, treft, berust op het gemis van onderscheid tusschen ziel en natuur; de wijsbegeerte verlost van dezen waan en bevrijdt daardoor van lijden en zielsverhuizing. Het Jgastelsel, waarvan *Patandsjali* als de stichter beschouwd wordt, leert op den metaphysischen grondslag der Sankhja leer, doch met toevoeging van het denkbeeld van een persoonlijken god (*Içvara*), de praktijk van het joga, d.i. van het streven, om door verdieping des geestes allerlei wonderkrachten en verlossing te verkrijgen. Voorschriften tot bereiking van dat doel zijn: onophoudelijk inhouden van den adem, bijzondere houdingen, hypnotische oefeningen. Daardoor zou de mensch acht bovennatuurlijke hoedanigheden krijgen: zich oneindig licht of zwaar, klein of groot te maken, vervulling van alle wenschen, volkomen heerschappij over het lichaam, eveneens over den natuurloop, overal heen te kunnen gaan. De aanhangers dezer leer, grootendeels vereerders van Çiwa, pijnigen zichzelf gaarne en zijn gedeeltelijk tot goochelaars, waarzeggers, droomuitleggers enz. gedaald. De Njaja van *Gotama* is voor alles logica. De leer van de kentheorie, syllogismen enz. wordt zeer uitvoerig behandeld. Het Vaicesjika van *Kanada* is een atomistische natuurphilosofie.

Indisch geel. Zie *Kobaltgeel*.

Indisch Genootschap is gevestigd te 's Gravenhage en stelt zich ten doel de bevordering van het gemeenschappelijk belang, dat de Nederlandsche koloniën en bezittingen aan het moederland verbindt. Dit doel tracht het genootschap te bereiken door 1°. werkzaam te zijn tot verbreiding van de kennis van de Nederlandsche koloniën en bezittingen. 2°. de publieke opinie voor te lichten in alles wat op koloniale vraagstukken en koloniale belangen betrekking heeft; 3° handelingen en maatregelen uit te lokken en te bevorderen in het belang der koloniën en bezittingen.

Indisch Rijk. Zie *Voor-Indië*.

Indium. Dit metaal werd in het jaar 1863 door *Reich* en *Richter* in zinkblende uit Freiburg gevonden. Om het daaruit te bereiden, behandelt men de zinkblende met zooveel zoutzuur, dat een klein deel onopgelost blijft, waarop na ongeveer 30 uur al het indium neergeslagen is Men slibt het teruggebleven zink af, waarna men het residu met salpeterzuur, daarna met zwavelzuur behandelt. Men dampt de vloeistof in, tot al het salpeterzuur verdwenen is, filtreert en voegt aan het filtraat een overmaat van ammoniak toe, waardoor het indium, het lood en het ijzer neergeslagen worden, terwijl zink, cadmium en koper in

Digitized by Google

oplossing blijven. Het neerslag wordt opgelost in zoutzuur en het filtraat met een natriumsulfietoplossing gekookt, waardoor indiumsulfiet wordt neergeslagen. Na gezuiverd te zijn, wordt dit gegloeid, waardoor het oxyd ontstaat, dat verhit in een waterstofstroom, het metaal geeft. Het is een wit, niet kristallijn metaal, zeer rekbaar en zachter nog dan lood. Het soortelijk gewicht is 7.42, het smeltpunt 176°C. Aan de lucht oxydeert het niet. In zoutzuur en verdund zavelzuur lost het moeilijk, in salpeterzuur gemakkelijk op. Het indium oxyd In_2O_3 is een geel poeder, dat bij verwarmen bruin wordt. In warme zuren lost het gemakkelijk op. De voornaamste zouten zijn indiumchloride ($InCl_3$), indiumsulfiet ($In_2(SO_3)_3$), indiumammoniumaluin ($In_2(SO)_4)_3.(NH_4)_2SO_4.24H_2O$) en indiumnitraat ($In_2(NO_3)_6$). De kleurlooze vlam wordt door indiumzouten, na bevochtigd te zijn met zoutzuur, blauw tot violet gekleurd, waaraan indium te herkennen is. Het spectrum betaat uit een indigo-blauwe en violette streep. Het atoomgewicht is 113,4.

Individu is een voorwerp als ondeelbaar geheel zooals het zich door zijn eigenaardige eigenschappen van andere gelijksoortige voorwerpen onderscheidt. Het individu wordt alzoo van de soort, het *individueele* van het algemeene onderscheiden, terwijl *individualiteit* juist het geheel der eigenschappen aanwijst, waardoor een voorwerp zich als zelfstandig wezen, als individu onderscheidt. Zie verder *Individualisme*.

Individualisme is een leer, die in de psychologische eigenschappen van het individu den noodzakelijken en den eenigen grondslag ziet van de menschelijke samenleving, die den maatschappelijken vooruitgang tracht te bevorderen door de vrije ontwikkeling der persoonlijkheid. De volmaking van den mensch, de herziening en verbetering door en in hemzelf is de eenige en de beste waarborg voor eene gelukkige samenleving. Het individualisme is evenzeer de tegenstelling van het collectivisme als van het staatsocialisme. Het is als het ware een protest tegen de neiging om het individu te brengen onder de voogdij van den Staat. En daarom juist is het geen modern verschijnsel, maar het treedt en trad steeds op als reactie tegen overdreven staatsinmenging, telkens als deze bleek een belemmering te zijn voor de maatschappelijke ontwikkeling. Toen in de 16e en 17e eeuw bijna overal in Europa de Staat zich had opgeworpen als de regelaar der stoffelijke belangen, ging het verzet uit van de *Physiokraten* en van *Adam Smith* en de liberale school der economisten. Toen in het midden der 19e eeuw het collectivisme het hoofd opstak, werd de strijd daartegen aangebonden door liberalen en anarchisten en thans ziet het individualisme zijn vijanden in het staatsocialisme en de sociaaldemocratie. Een belichaming van het egoïsme is het individualisme allerminst, evenmin als zijn tegenstanders zich altruïsten mogen noemen. Een algemeene verbetering van maatschappelijke toestanden wenscht het evenzeer als zij, die aan den Staat min of meer het stoffelijke lot der menschen in handen willen geven. Het onderscheid tusschen beide ligt in het middel, dat zij aanwenden. (Zie ook *Anarchisme*, *Collectivisme*, *Liberalisme*, *Physiokraten*, *Socialisme*, *Staatssocialisme*).

Indo-Britsch Rijk. Zie *Voor-Indië*.

Indo-China. Zie *Fransch Indo-China*.

Indo-Chineesche talen noemt men de met het Chineesch een geheel vormende talen, die gesproken worden door een reeks volken in Oost-Azië, waarvan de meerderheid onder den invloed der Voor-Indische beschaving staat. Men verdeelt haar in drie groepen: de Tibetaansch-Birmaansche talen, die der Taivolken (Siameesch enz.) en het Chineesch. De Mon-Anamische talen, die er vroeger ook toe gerekend werden, behooren er waarschijnlijk niet bij. De kenmerken van deze taalstam zijn: éénlettergrepige stamwoorden, isoleerende zinsbouw en (meestal) zingende klemtoon.

Indo-Europeanen. Zie *Indo-Germanen*.

Indo-Germanen noemt men de uitgebreide volkerenfamilie, die bijna geheel Europa en een deel van Voor-Azië (Perzië en Voor-Indië) bewoont en zich in de laatste 4 eeuwen ook over Amerika, Australië, een deel van Noord- en Oost-Azië, Afrika en Polynesië verspreid heeft. De meerdere of mindere verwantschap der takken van den grooten stam onderling blijkt zoowel uit den lichaamsbouw, als uit vele karaktertrekken, zooals wij die in kunst en wetenschap, in godsdienst en zeden en in het algemeen in de geschiedenis der afzonderlijke volkeren opmerken. Zij berust echter in de eerste en voornaamste plaats op de taalverwantschap. Evenzeer als de Indo-Germaansche talen op een oertaal terug te voeren zijn, zoo ook de Indo-Germaansche volken op een oervolk, dat wel is waar in den loop der eeuwen vele vreemde elementen in zich heeft opgenomen. Met de studie der Indo-Germaansche talen heeft vooral *Schlegel* een aanvang gemaakt en zijn werk werd door *Franz Bopp* en zijn volgelingen voortgezet. Naast den naam Indo-Germaansche volkeren vindt men ook dien van *Indo-Europeesche* en van *Arische*, terwijl de namen *Sanskrietische*, *Japhetische* en *Middellandsche*, door anderen ingevoerd, weinig ingang hebben gevonden. Volgens de nieuwste onderzoekingen kan men de levende en uitgestorven takken van den grooten *Indo-Germaanschen* taalstam verdeelen in 8 groepen of familiën, waarbij iedere taal eener groep meer overeenkomst heeft met de overige talen dier groep, dan met een taal van een der overige groepen. 1. De *Arische familie* omvat de Indische talen, van welke het Sanskriet de oudste en merkwaardigste is, en de Iranische talen, ook wel de Perzische genaamd, met het oud-Perzisch en oud-Bactrisch (Zend). 2. De Armenische, vroeger voor een Iranische taal gehouden, wordt thans als een afzonderlijke groep beschouwd. 3. De Albaneesche, vroeger ten onrechte tot de Grieksche gerekend. 4. De Grieksche, omtrent wier oudste vormen niets bekend is, hoewel zij vermoedelijk reeds vroeg een zelfstandigen tak gehad hebben in het Illyrisch-Thracisch. 5. De Italische talen, met het Latijn aan het hoofd als de bron der nieuwe Romaansche talen. 6. De Keltische talen, welke nagenoeg verdwenen zijn. 7. De Germaansche talen. 8. De Baltische-Slavische groep met de Baltische (Lithauïsch, Lettisch en Oud-Pruisisch) en Slavische talen. Van de uitgestorven talen behoorden het Thracisch-Phrygisch en Illyrisch zeker tot den Indo-Germaanschen taalstam. Ook in het Ligu-

Digitized by Google

risch, Etruskisch en eenige Klein-Aziatische talen heeft men, deels ten onrechte, Indo-Germaansche idiomen gezien.

Hoewel het boven allen twijfel verheven is, dat deze 8 taalgroepen zich in den loop der eeuwen uit een oorspronkelijke Indo-Germaansche taal ontwikkeld hebben, toch kan men niet aannemen, dat zij gelijktijdig naast elkander zijn ontstaan. Volgens het gevoelen van *Schleicher* maakte zich van het oervolk het eerst die hoofdtak los, welke zich vervolgens weer splitste in Germanen, Lithauers en Slaven en langs de Kaspische Zee langzamerhand voorwaarts rukte naar Europa. De tweede hoofdtak, die later uitschoot van den stam, bevatte de jongere familiën der Kelten, Grieken (met de Thracisch-Illyrische stammen) en Italianen. Deze baande zich door Klein-Azië en over Thracië een weg naar Europa. De middentwijg van deze was die der Kelten, terwijl de Grieken en Italianen nog geruimen tijd dezelfde gewesten bewoonden voordat zij, bij verdere verdeeling, de schiereilanden der Apennijnen en van den Balkan in bezit namen. De laatste groep, die de oorspronkelijke woonplaats verliet, was de Arische, die der Indiërs en Iraniërs. De eerste trokken over het Himalayagebergte in de Pendsjaab, waar de oudste hymnen der Veda ontstonden, en verspreidden zich verder over de gewesten van den Ganges. De Iraniërs daarentegen, uitgaande van het oude Bactrië, namen de geheele hoogvlakte van Iran in bezit.

Schleicher verduidelijkte die meening door een stamboom, waarnaar zijn theorie de stamboomtheorie genoemd wordt. Hij nam dus drie groepen, de Noord-Europeesche, de Zuid-Europeesche en de Aziatische aan. Omstreeks 1870 won de meening veld, dat de taalstam zich eerst in twee groepen, de Aziatische en Europeesche, verdeeld heeft en dat de laatste zich vervolgens in onderdeelen splitste. Beide theorieën gaan van de veronderstelling uit, dat de afzonderlijke groepen en familiën door vertrek en werkelijke scheiding van het oervolk zijn ontstaan. Een geheel andere meening, volgens welke tusschen de afzonderlijke Indo-Germaansche families geen scherpe scheiding, doch slechts geleidelijke overgangen zijn aan te nemen, vond weinig bijval. Thans heeft de stamboomtheorie de meeste aanhangers en men kan met zekerheid twee groote dialecten aannemen, een westelijk (Grieksch, Italisch, Keltisch, Germaansch en misschien Illyrisch) en een oostelijk, waartoe de overige talen behooren. Binnen die groepen nieuwe onderverdeelingen aan te nemen, is nog niet gelukt. Slechts is het waarschijnlijk, dat Keltisch en Italisch nauw samenhangen.

Door vergelijking der in de Indo-Germaansche talen etymologisch overeenkomende woorden heeft men getracht den beschavingstoestand van het Indo-Germaansche oervolk vóór zijn scheiding vast te stellen. Maar wat de taal leerde was meestal onvoldoende en onbetrouwbaar, zoodat er een groot verschil van meeningen bestaat en men zelfs de mogelijkheid ontkent ooit iets positiefs op dit gebied te weten te komen. Met behulp van de oudste berichten omtrent het leven der volkeren en de praehistorische vondsten kan men vaststellen, dat de Indo-Germanen, ten deele tenminste, landbouw uitoefenden op kleine schaal en daarbij eenige tamme huisdieren (rund, schaap, geit, hond en misschien varken) bezaten. Zij kenden ook het paard, maar gebruikten het noch tot trek-, noch tot rijdier. Kat, muilezel, ezel en pluimvee ontbraken. De drank was de mede. De vlecht-, spin- en weefkunst waren reeds uitgevonden. Van de metalen was alleen het koper bekend. Men woonde in eenvoudige hutten. Uitdrukkingen van den ruilhandel, voor het begrip maat en voor de getallen tot 100 zijn voorhanden. Men kende booten en roeren, de zee en het zout. De op het koopen der vrouw berustende familie was zuiver agnatisch. Er waren benamingen voor vader, moeder, zoon, dochter, broeder, zuster, oom, schoondochter, voor de ouders van den man (niet van de vrouw), voor zwager, schoonzuster, weduwe (niet weduwnaar). Men leefde in clans, weer onderverdeeld in groepen en familiën. De basis van het recht was de bloedwraak. De godsdienst bestond uit de aanbidding der natuurkrachten en de vereering der voorouders op grond van een zeer sterk geloof aan de ziel. Welke de anthropologische kenmerken der Indo-Germanen geweest zijn, is moeilijk uit te maken, daar zij in de nieuw bezette landen zich sterk met de oorspronkelijke inwoners vermengd hebben. De oudere geleerden waren geneigd het oervaderland der Indo-Germanen in Centraal-Azië, ongeveer in de hooglanden langs den bovenloop van den Oxus te zoeken, wat echter absoluut onmogelijk is; nieuwere geleerden nemen ons werelddeel aan, doch omtrent de juiste plaats zijn evenveel meeningen, als er landstreken zijn, hoewel de theorie van het gebied rondom de Oost-Zee veel aanhangers telt.

Indol (C_8H_7N) behoort tot de cyclische verbindingen. Zijn structuur moet worden voorgesteld door een condensatie van de benzol- en de pyrrolkern. Het staat in nauw verband met de indigo, omdat men deze laatste verbinding van indol afgeleid kan denken. Het eerst is het bereid uit oxindol (dit uit indigo) door genoemde verbinding over verhit zinkstof te leiden. Later is het ook verkregen door reductie van orthonitrokaneelzuur, $C_6H_4(NO_2)C\overset{H}{:}C\underline{\overset{H}{}}COOH$, en uit phenylglycocoll door destillatie met calaumformiaat. Uit ligroïn kristalliseert indol in glanzende blaadjes, die bij 52°C smelten. Bij den gewonen druk kookt het onder ontleding bij ongeveer 245°; onder verminderden druk is het met waterdamp gemakkelijk te vervluchtigen. Het heeft een onaangenamen reuk. In eigenschappen komt het veel overeen met pyrrol. Het is een zeer zwakke base, niet in staat om met verdunde zuren zouten te vormen. Zijn dampen kleuren met zoutzuur bevochtigd dennenhout rood. Verhit men indol met chloroform en natriumalkoholaat, dan ontstaan chinolinderivaten, evenals pyrrol pyridinderivaten geeft.

Indolentie noemt men ongevoeligheid voor elken prikkel en een hieruit voortvloeiende onverschilligheid, traagheid en lusteloosheid, een toestand dus, waarin de mensch niet licht door aangename of onaangename gebeurtenissen tot handelen opgewekt wordt, maar het liefst in ongestoorde rust volhardt. De indolentie kan aangeboren zijn of door afstomping der gewaarwoor-

Digitized by Google

dingen ten gevolge van inspanning, zorgen of uitspattingen ontstaan.

Indonesië is de het eerst door *Bastian* gebruikte benaming voor de eilanden van den Indischen of Maleischen Archipel.

Indonesische taalstam, ook wel geheeten *Maleisch-Polynesische taalstam*, omvat de groote taalfamilie van het Maleische ras met uitzondering der Papoea's, Negrito's, Melanesiërs en Micronesiërs. Dit ras bewoont de eilanden der Austraal-Aziatische Middelzee, van de Philippijnen tot en met Nieuw-Guinea, samen ook wel *Indonesië* geheeten, benevens Melanesië, Micronesië, Polynesië, Nieuw Zeeland en Madagaskar, alsmede het schiereiland Malaka en het binnenland van Formosa en omvat bijna 50 millioen menschen, waarvan 38 millioen onderdanen van Nederland zijn. Alleen Java met Madoera telt meer dan 30 millioen bewoners, waarvan ongeveer 20 millioen een en dezelfde taal spreken, het Javaansch, terwijl in het W. van dit eiland de Soendaneesche taal door 6 millioen, in het O. en op Madoera het Madoereesch door 4 millioen zielen gesproken wordt (zie *Java*). Het Maleisch (met uitsluiting van het Menangkabausch) wordt door minstens 3 millioen, het Balineesch door $1^1/_2$ millioen, het Atjehsch door $^1/_2$ millioen menschen gesproken, terwijl de overige 8 millioen van Insulinde uit Bataks, Redjangers, Lampongers, Niassers, Dajaks, Boeginneezen, Makasaren en een aantal kleinere stammen op Celebes, de Kleine Soenda-eilanden, Nieuw Guinea enz. bestaan. Vooral in O. Insulinde en buiten den Archipel is het aantal dialekten en gouwspraken zeer groot, en enkele worden slechts door eenige honderden of duizenden inlanders gebruikt. Het Tagalaasch wordt door $^1/_4$ millioen menschen op het eiland Luzon, het Bisajaasch door $2^1/_2$ millioen menschen op de eilanden tusschen Luzon en Mindanao, het Bikol op het Z. O. schiereiland van Luzon door $^1/_2$ millioen, het Malagasisch door 5 millioen op Madagaskar gesproken.

Bij het Maleische ras hebben de kroesharige stammen, die hier en daar te midden of in de nabijheid der Indonesiërs wonen, hun oorspronkelijke taal verwisseld met die eener Indonesische gouwspraak, zoodat hier dus rasverschil en taalverschil niet samengaan. Daarentegen hebben de stammen, die ten O. van Celebes, tot aan de grenzen van Oceanië, wonen bij het voorwaartstrekken een deel der medeklinkers van den oorspronkelijken taalschat verloren, zoodat de klinkers in de uitloopers van den ouden taalstam overheerschend zijn geworden. Verder leert de vergelijking der telwoorden, dat de Indonesische taalstam zich splitst in twee taalfamiliën: de *Maleische* in het W. en de *Alfoersche* in het O. van den Archipel, welke samen de *Indische afdeeling* uitmaken, terwijl de *Oceaneesche afdeeling* eveneens twee familiën omvat, voortgekomen uit de Alfoersche, n. l. de *Melanesische* en de *Polynesische*.

Geen der pogingen, door *Neubronner van der Tuuk*, Dr. *Brandes* e.a. gedaan, om een scheiding en onderscheiding in den Indonesischen taalstam te maken, heeft algemeene instemming gevonden. De Maleische taalfamilie kan weer in onderscheiden groepen gesplitst worden, n. l. 1. de Sumatraansche, omvattende: *a.* het Maleisch, *b*, het Menangkabausch, *c.* het Bataksch en *d.* het Atjehsch; 2. de Javasche, bestaande uit: *a.* het Soendaneesch, *b.* het Javaansch, *c.* het Madoereesch en *d.* het Balineesch; 3. het Dajaksch op Borneo met zijn talrijke dialekten en gouwspraken. Bij de Alfoersche familie vallen te onderscheiden: 1. de Philippijnsche groep, 2. de Noord- Alfoersche groep op de Sangir- en de Talaoeteilanden en in de Minahasa, 3. de Zuid-Alfoersche groep in Z. Celebes, 4. de Oost-Alfoersche in de Molukken, met uitzondering van 5. de Ternataansche op en nabij Ternate, en 6. De Klein-Soendasche van Bali tot Timor. De Melanesische omvat twee groepen: 1. de Papoea'sche op, om en beoosten Nieuw-Guinea, en 2. de Micronesische in Micronesië. Bij de Polynesische taalfamilie vallen de begrippen groep en familie samen, zoo in Polynesië, op Nieuw-Zeeland en op de Sandwicheilanden.

In-, door- en uitvoerrechten. Zie *Tariefwetgeving*.

Indophenolen zijn evenals indaminen (zie aldaar) groen tot blauw gekleurde verfstoffen. Zij ontstaan evenals de laatste door inwerking van chinonchloorimid en dergelijke stoffen op de phenolen. Het gewone indophenol (chinonphenolimid), $O:C_6H_4:N.C_6H_4.OH$, is een zeer onbestendig lichaam. Het wordt bereid door oxydatie van een mengsel van para-amido phenol en phenol. De alkalizouten lossen met een blauwe kleur in water op. Bestendiger is het dibroomchinonphenolimid, $O:C_6H_2Br_2:NC_6H_4OH$., dat verkregen wordt door inwerking van dibroomchinonchloorimid, $O=C_6H_2Br_2=N.Cl$, op een alkalische phenoloplossing. Het vormt donkerrood metaalglanzende kristallen.

Indor (*Indore*, *Indaur*), een Britsch-Indische vazalstaat in de provincies Nimar en Malwa, bestaat uit vier gebieden, samen 21755 v.km. groot met een bevolking van (1901) 1141184 zielen, meest Mahratten, weinig Hindoe's, verder Gond, Bhil enz. Het land wordt goed besproeid door den naar den Ganges stroomenden Tsjambal en den Narbada. In de bosschen en djungels vindt men kostbare houtsoorten (teakhout) en een menigte wilde dieren (tijgers, luipaarden, buffels enz.) De vruchtbare bodem brengt tarwe, rijst, oliezaad, tabak, suikerriet, opium en katoen voort; dit laatste wordt in verschillende fabrieken verwerkt. Een op kosten van den vorst aangelegde spoorlijn buigt bij Khandwa van de Bombay—Allahabadlijn af en gaat over de stad Indor naar de lijn Baroda—Khanpoer. De vorst, een Mahrat, voert den titel *holkar*, beschikt over 8590 man met 24 stukken geschut en heeft een jaarlijksch inkomen van 70 millioen roepijen; zijn betalingen aan de Britsche regeering voor een militair contingent heeft hij afgelost. Er zetelt een politiek agent, die rechtstreeks verantwoordelijk is aan den gouverneur-generaal.

Indor, de hoofdstad van den gelijknamigen staat, is gezond gelegen aan den linkeroever der Katki en aan de spoorlijn Khandwa—Baroda—Khanpoer. Zij bezit een paleis van den holkar met een groot park, een munt, een hoogeschool,

Digitized by Google

een groote katoenfabriek enz. Op eenigen afstand ligt op een aan Engeland afgestaan stuk grond het paleis van den politieken agent, een bazaar, een groote opiumopslagplaats, een hospitaal, het Radsjkumar College, tot opvoeding van voorname jongelingen uit Centraal-Indië, en de kazernes tot bescherming van den agent. De stad telt (1901) 86 886 inwoners.

Indossement. Zie *Endossement.*

Indra, een Indische godheid (zie de afb.), die vooral in den Vedischen tijd vereerd werd, was voornamelijk een oorlogsgod, die in den strijd met den daemon *Vitra* (oorspronkelijk de verpersoonlijking der droogte) zegeviert, evenals in den Mannenslag. Vandaar is hij het ideaal van een strijdbaren held en de lieveling van het om woonplaatsen strijdende volk. In den Brahmaanschen tijd is hij, evenals vele andere Vedische goden, tot een der acht wereldbewakers verlaagd en wel van het Oosten. Hij heeft een prachtig paleis in den Svarga (Hemel); zijn gemalin is Çatsji.

Indra.

Indragiri is een rijkje op de oostkust van het eiland Sumatra, behoorende tot de residentie Riouw. Het wordt doorsneden door den Kwantan of de rivier van Indragiri met haar zijtakken en grenst ten O. aan de zee, ten Z., W. en N. aan de landschappen Reteh, Kwantan, Mandah en Gaoeng. Het bestaat uit laagland, dat in de nabijheid der kust zeer moerassig is, terwijl ook het gebied langs den Kwantan dikwijls door overstroomingen der rivier onder water wordt gezet. Overigens vertoont de bodem hetzelfde karakter als elders in de laagvlakte van Oost-Sumatra. (zie aldaar).

Indragiri is zeer schraal bewoond, zoodat het zielental op 80 à 40 000 wordt geschat. De bevolking wordt onderscheiden in Maleiers en Mamaq's; in de hoofdplaats en verder langs den benedenloop van den Kwantan woont een klein aantal Chineezen. De Maleiers wonen langs of nabij de groote rivieren en zijn Mohammedanen, de Mamaq's daarentegen heidenen; hun taal is verwant met het Menangkabausch. Zij zijn verdeeld in 9 soekoes. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw, vooral rijstbouw, hoewel ook sago bereid en tabak, koffie en katoen aangeplant worden. Verder verzamelen zij boschprodukten en voeren hout uit. Op een paar Europeesche ondernemingen worden liberiakoffie en gambir gekweekt.

Het rijkje wordt bestuurd door een sultan en staat sedert 1838 onder Nederlandsch oppergezag. Eerst in 1878 werd er een Nederlandsch ambtenaar, n. l. een controleur, te Rengat gevestigd en van toen af nam onze invloed er meer en meer toe.

Indragiri is de naam eener afdeeling van de residentie Riouw, omvattende het rijkje van dien naam (zie aldaar), benevens de landschappen Reteh, Gaoeng, Igal, Mandah, Kateman en Danei op de Oostkust van het eiland Sumatra. Zij wordt bestuurd door een controleur, die in de hoofdplaats Rengat zetelt en rechtstreeks ondergeschikt is aan den resident van Riouw.

Indramajoe is de noordelijkste afdeeling, tevens regentschap, der residentie Cheribon op het eiland Java. Zij beslaat een oppervlakte van 471 v. km. en wordt begrensd in het N. door de Java-Zee, in het W. door de residentie Batavia, in het Z. door de Preanger Regentschappen, in het O. door de afdeelingen Madjalenka en Cheribon der residentie Cheribon en door de Java-Zee. Indrimajoe vormt één contrôle-afdeeling, verdeeld in 3 gouvernementsdistrikten: Indramajoe, Karangampel en Sleman, benevens 8 distrikten, behoorende tot de particuliere landerijen, en wel 4 tot Indramajoe West (zie aldaar) en 4 tot Kandanghauer (zie aldaar). De bodem is vlak en in het W. moerassig. De Tji-Manoek stroomt van Z. naar N. er doorheen. Het land levert uitsluitend rijst en wel van een voortreffelijke hoedanigheid. Tot deze afdeeling behoort ook het in Java Zee gelegen Boompjeseiland. Hoofdplaats is Indramajoe (zie aldaar).

Indramajoe is de hoofdplaats der gelijknamige afdeeling (zie aldaar) van de residentie Cheribon op het eiland Java. Het aantal inwoners bedraagt (1905) 15672, waaronder 54 Europeanen, 1972 Chineezen en 733 Arabieren. Thans een plaatsje van weinig belang, vormde het bij de komst der Portugeezen en Nederlanders in den Archipel een belangrijke handelsplaats. Toen lag het vermoedelijk dichter bij de kust, waarvan het door de aanslibbing der Tji-Manoek steeds verder verwijderd raakte.

Indramajoe West is de naam van een der grootste particuliere landerijen op Java, 75 000 bouws groot met een bevolking van 73 000 zielen. Het land is gelegen in de afdeeling Indramajoe der residentie Cheribon en verdeeld in 4 distrikten, n. l. Pasekan, Lobener, Oedjong en Djati-Toedjoe. Rijstland bij uitnemendheid, produceert het een der beste rijstsoorten van Java, de bekende Indramajoe-rijst.

Indrapoera, *Piek van.* Zie *Korintji.*

Indre, een zijrivier van de Loire, geeft haar naam aan 2 departementen in Middel-Frankrijk en ontspringt in de bergen van St. Marien in het departement Cher. Zij stroomt noordwestwaarts over La Châtre, Châteauroux, Loches en Montbazon door een vruchtbaar en mooi dal en mondt 30 km. beneden Tours in de Loire uit. De rivier is 245 km. lang en niet bevaarbaar.

Indre, een Fransch departement, gevormd door het westelijk gedeelte van de oude provincie Berry en kleine gedeelten van Orléannais en Marche, telt op 6795 v. km. 290216 inwoners (1906). Het land is vlak en verheft zich in het zuiden slechts ter hoogte van 459 m. en behoort met de Cher, de Indre en de Creuse tot het stroomgebied van de Loire. De rechteroever der Indre is bedekt met poelen en moerassen, die door schadelijke uitwasemingen de lucht ongezond maken. In de overige deelen des lands is het klimaat zacht en aangenaam en de bodem, met uitzondering van eenige zandvlakten en bosschen, zeer vruchtbaar. Toch staat de landbouw nog op lagen trap. Verbouwd worden graan, haver, suikerbieten, beroemde ka-

Digitized by Google

stanjes, oost, hennep en wijn. Men vindt er uitgestrekte wei- en hooilanden, zoodat de veeteelt, inzonderheid de schapenfokkerij, bloeit. Het delfstoffenrijk levert ijzer, steenen en marmer. De belangrijkste takken van nijverheid zijn ijzersmelterij en lakenweverij, verder vindt men er papierkatoen- en hoedenfabrieken, spinnerijen, looierijen, pottebakkerijen enz. Het verkeer wordt bevorderd door de spoorwegen Toulouse—Parijs en La-Châtre—Tours. Het departement, dat Châteauroux tot hoofdstad heeft, wordt verdeeld in de 4 arrondissementen Châteauroux, Le Blanc, La Châtre en Issoudin.

Indre-et-Loire, een Fransch departement, gevormd uit de voormalige provincie Touraine met kleine gedeelten van Orleannais, Poitou en Anjou, telt op 6114 v.km. (1906) 337916 inwoners. Het land is nagenoeg geheel vlak en behoort tot het stroomgebied der Loire, die het nagenoeg in 2 helften verdeelt en er den Cher, Indre en Vienne opneemt. De landen nabij de Loire, bedekt met rivierslib, zijn zeer vruchtbaar, waarom Touraine den naam ontving van „Tuin van Frankrijk". Het plateau van Falunières levert een uitmuntende soort mest. De hooger gelegen streken zijn rijk aan wouden en wijngaarden, maar bevatten ook zandige heidevelden, die echter langzamerhand worden ontgonnen. Bijna $^1/_6$ der oppervlakte levert niets op. De belangrijkste voortbrengselen zijn er graan, hennep, vlas, oost en bovenal wijn. Aan den wijnbouw namelijk is $^1/_{16}$de der oppervlakte gewijd. Tevens verbouwt men er anijs en koriander, boonen en suikerbieten. De veeteelt is er van weinig belang, evenmin de fabrieksnijverheid. Men heeft er fabrieken van wollen en zijden stoffen, looierijen, spijker-, vijlen-, ketel- en papierfabrieken. Belangrijk zijn de geweerfabrieken en boekdrukkerijen. De handel wordt door goede waterwegen en 75 spoorlijnen bevorderd. Het departement, in de 3 arrondissementen: Tours, Chinon en Loches verdeeld, heeft Tours tot hoofdstad.

Indriyam is de beheersching der zinnen in de Yogasbeoefening. Dit zijn de tien uiterlijke handelende krachten: de vijf zinnen, die gebruikt worden voor waarneming heeten, *Jnâna-indriyam*, de vijf voor handeling *Karma-indriyam*.

Induotie, *Electrische*. Zie *Electrische inductie*.

Induotiemachine. Zie *Electriseermachine*.

Induline is een groep van teerkleurstoffen, behoorende tot de chinonimid kleurstoffen. De structuur van deze stoffen is niet met zekerheid bekend. Men verkrijgt deze bij verwarming van pyramidoazolichamen met monaminen in tegenwoordigheid van minerale zuren. Men onderscheidt benzol-induline, die van phenazin, ros-induline en isoros-induline, die van naphtophenazin, napht-induline, die van naphtazin, en flavinduline, die van phenantrophenazin zijn afgeleid. De kleur van deze verfstoffen is minder mooi dan die der andere teerkleurstoffen, zij zijn echter vrij goed bestand tegen het zonlicht. Men gebruikt ze ook in de inkt- en lakfabricage. Het eenvoudigste is het azodiphenylblauw, dat verkregen wordt door inwerking van zoutzuuraniline op amidoazobenzol in een oplossing van aniline.

Induno, *Girolamo*, een Italiaansch schilder, in 1827 te Milaan geboren, was leerling van de academie aldaar, werd in 1848 bij de verdediging van Rome zwaar gewond en schilderde eerst na zijn herstel in 1855 verschillende tafereelen uit dien strijd, maar ook vroolijke tooneelen uit den rococotijd en historische genrebeelden. De voornaamste zijn: „Afscheid van een recruut en zijn geliefde", „De galante huisvriend", „Een bivak bij Capua", „Leonore van Este", „Een militaire ambulance in de Casa Borromeo te Milaan", „Een brief uit het kamp", „De slag bij Magenta", „De intocht van den koning van Italië in Venetië", „Het vertrek der Italiaansche troepen", „Antiquiteitenliefhebber", „De Via Appia bij Rome" en „Verjaardag der onderwijzeres". *Induno* overleed in Januari 1891.

Induratie is in de geneeskunde de naam voor een verharding of een gezwel.

Induriet is de naam voor een soort rookzwak kruit, dat bestaat uit een mengsel van nitrocellulose en nitro-benzol. Het is in Noord-Amerika in gebruik.

Indus, in het Sanskriet *Sindhoe* (= rivier), de hoofdrivier van westelijk Voor-Indië, bezit een lengte van 3180 km., terwijl zijn stroomgebied 965000 v.km. beslaat. Hij ontspringt ten N. van het meer Manassarowar op de noordelijke helling van den berg Garingbotsje, stroomt naar het N.W., neemt na een loop van 252 km. den Gartok of Gattang-tsjoe op, loopt, onder den naam van Singh-ka-bab (Leeuwenpoort) door een hoogvlakte, dringt bij den pas La-Gans-Kiel in een enge dalkloof tusschen den Kwen-Lun en den Himalaja, neemt achtereenvolgens den Zaskar en Dias op en komt in Baltistan, waar hij, na zich met den Schajok vereenigd te hebben, den naam van Aba-Sindh (d.w.z. eigenlijke Indus) aanneemt; 40 km. verder, bij de stad Iskardo of Skardo mondt de Schigar in den Indus uit. Van Skardo af stroomt hij 135 km. naar het N.N.W., neemt den Gilghit op en buigt om naar het Z., stroomt voorbij de Engelsche vesting Atak en wordt versterkt door de Kaboelrivier. Hier heeft de Indus een breedte van 250 m., bij hoogen waterstand een diepte van 20—25, bij lagen van 10—12 m. Tot Atak gaat de scheepvaart stroomopwaarts. Van de bron tot hier heeft de rivier een verval van 6—7 m. op 1,5 km., in haar verderen loop slechts van 0,33 m.

Beneden Atak breekt de Indus door het Zoutgebergte met een 90 m. breed en 60 m. diep dal en komt bij Kala-Bagh, 185 km beneden Atak, met een breedte van 450 m. in de vlakte. Ongeveer 5 km. boven Mithan-Kot verbindt hij zich met den Pandsnad, ontstaan uit de samenvloeiing van Dsjilam, Tsjinab, Rawi en Satlasdsj, die in hun bovenloop met dien van den Indus het beroemde Indische Pendsjaab (Vijfstroomenland) vormen. De breedte van den Pandsnad is 1700 m., terwijl die van den Indus slechts 600 m. bedraagt. Boven de stad Roehri, in het landschap Sindh, scheidt zich de Oost-Nara af, die naar het Z.O. door de woestijn stroomt en slechts bij hoog water de zee bereikt. Vervolgens breekt de Indus door een laag kalkgeberte, waarna zich, 30 km. beneden Roehri, de West-Nara afscheidt, die zich echter, na het Mantsjarmeer gevormd te hebben, weer met de hoofdrivier vereenigt. Beneden Tatta heeft de hoofdsplitsing in twee groote armen plaats,

Digitized by Google

die zich herhaaldelijk opnieuw onderverdeelen. In het geheel heeft men, zonder de kanalen en onbeduidende armen, dertien mondingen. De waterwegen van de delta zijn aan de grootste veranderingen onderworpen. Tegenwoordig is de Hadsjamro-arm de voornaamste, aan het uiteinde waarvan een lichttoren staat. Zeeschepen kunnen er echter niet binnenkomen. De lengte der delta langs de kust bedraagt 250 km. Bij hoogwater is de geheele delta aan overstroomingen blootgesteld. De hoeveelheid vaste stoffen, welke de Indus jaarlijks in zee voert, is zeer aanzienlijk. Het eerste Britsche stoomschip bevoer den Indus in 1835. Sedert 1843 en 1849 kreeg hij als grensrivier steeds meer beteekenis in staatkundig en strategisch opzicht. Groote handelsplaatsen ontbreken echter. De parallel met de rivier loopende spoorweg heeft de scheepvaart doen verminderen. Van strategische beteekenis zijn de spoorwegbruggen bij Atak, die Pesjawar, en bij Sakkar, die den Bolanpas en Quetta met Indië verbinden.

Indusiënkalk is een kalksteen der tertiaire zoetwaterformatie in Auvergne, met talrijke korte kanalen, die van phryganeeën-larven afkomstig zijn. Het gesteente is opgebouwd uit samengepakte kleine slakken (*Paludina*).

Industrial Schools. Zie *Dwangarbeid.*

Industrie. Zie *Nijverheid.*

Industrieele eigendom, *Bureau voor den.* Dit bureau, bestemd voor Nederland en zijn koloniën en bezittingen, werd ingevolge de wet van den 30sten September 1893 te 's Gravenhage ingesteld. Het is belast met de inschrijving voor Nederland van fabrieks- en handelsmerken, welke den betrokkene het uitsluitend recht verleend, om daarvan gebruik te maken. De inschrijving kan, behoudens hooger beroep op de rechtbank te 's Gravenhage, geweigerd worden, wanneer het merk geheel of in hoofdzaak overeenkomt met dat, hetwelk voor dezelfde soort van waren ten name van een ander is ingeschreven of door een ander vroeger is ingezonden, wegens strijd van het merk met de goede zeden of de openbare orde, of omdat het merk een wapen van het Rijk, een provincie, gemeente of eenig ander publiekrechtelijk lichaam bevat. De inschrijving kost 10 gld. voor elk merk. Door inzending aan het Bureau en betaling van 55 gld. voor elk merk kan ook inschrijving aan het internationale bureau te Bern worden verkregen voor de landen, welke toegetreden zijn tot de overeenkomst, den 14den April 1891 te Madrid gesloten. De internationale merken worden aangekondigd in de bijvoegsels van het „Journal" van het bureau te Bern.

Indy, *Vincent d'*, een Fransch componist, geboren te Parijs den 27sten Maart 1851, studeerde onder leiding van *César Franck* en maakte zijn orkeststudiën als koordirigent en paukenist bij *Colonne's* orkest. In 1874 voerde *Pasdeloup* de tweede afdeeling uit zijn Wallenstein-symphonie uit, die zijn naam ook in het buitenland bekend maakte. In 1896 stichtte hij met *J.* en *Ad. Guilmant* en *Ch. Bordes* de „Schola Cantorum", een hoogere muziekschool. Ook houdt hij sedert 1903 voordrachten aan de „Ecole des hautes études sociales". Van zijn werken noemen wij de symphonie „Jean Hunyady", twee symphonieën zonder programma, de ouverture „Antonius en Cleopatra", de legende „Sauge fleurie", de ballade „La forêt enchantée" en de variaties „Istar"; werken voor kamermuziek, een koorwerk „Le chant de la cloche", de dramatische scène's „La chevaucée du Cid" en „Maria Magdalena", de opera's „Attendez-moi sous l'orme" (1882), „Ferval" (1897) en „L'étranger"(1903), en muziek voor *Alexander's* „Karadec" en *Meudès'* „Medea". Ook schreef hij „Cours de composition musicale" (1902).

Ineenschakelingscommissie. Bij koninklijk besluit van den 21sten Maart 1903 is ingesteld een commissie tot het voorbereiden van voorstellen aan de regeering tot *reorganisatie* van *lager-*, *middelbaar-* en *hooger-onderwijs*, voor zoover deze tot een betere ineenschakeling van de onderscheiden deelen van het onderwijs noodig zal blijken, met bepaling, dat het door haar uit te brengen verslag zal vergezeld gaan van een beredeneerd voorstel, bevattende de uitwerking van haar denkbeelden in den vorm van ontwerpen van wet.

Zij heeft vier subcommissies ingesteld om haar voor te lichten *a*) omtrent een eventueele reorganisatie van het M. O. en als aansluiting daarvan aan de andere deelen van het onderwijs, *b*) omtrent een eventueele reorganisatie van het L. O. en de aansluiting daarvan aan het M. en voorbereidend H. O., *c*) omtrent een eventueele reorganisatie van het voorbereidend H. O., *d*) omtrent een wettelijke organisatie van het technisch onderwijs.

Het verslag van haar werkzaamheden is tot heden (1908) nog niet verschenen.

In effigie (Latijn = in beeld) gehangen of verbrand worden was vroeger een wijze van terechtstellen, waarbij de beeltenis van den afwezigen misdadiger aan de galg gehangen of in het openbaar verbrand, ja zelfs onthoofd werd.

Inenting (*Vaccinatie*). Lang vóór de inenting tegen pokken geregeld werd toegepast, had men reeds pogingen gedaan, die ziekte, welke de bevolking soms decimeerde, tegen te gaan door gezonden opzettelijk te besmetten, omdat men waargenomen had, dat een dergelijke infectie gewoonlijk gunstiger verliep dan de toevallige. *Lady Montague*, de echtgenoote van den Engelschen gezant in Konstantinopel, liet in 1718 haar kinderen inenten en velen in Frankrijk en Engeland volgden haar voorbeeld. Men gebruikte echter het *gift* van menschelijke pokpuisten (*variolatie*) en stelde dus niet alleen zich zelf aan gevaar bloot, maar ieder ingeënte kon een infectiebron worden voor zijn omgeving. Die variolatie werd dan ook door de wet verboden en vervangen door de *vaccinatie*, waarbij het pokkengift van *koepokken* gebruikt wordt als onschadelijk voor den ingeënte en zijn omgeving en evengoed beveiligend tegen menschenpokken. De koepokken komen alleen aan de uiers voor en kunnen op menschen en verschillende andere dieren overgebracht worden. De schoolmeester *Plett* bij *Kiel* was de eerste, die eenige kinderen inentte en met succes (1791), maar eerst *Jenner* opende aan de wereld de oogen voor het belang en de veiligheid der vaccinatie, toen hij, de pokstof nemend uit de koepok-puisten van een meisjesarm, daarmee een jongen entte (1796). Toen de puisten van

Digitized by Google

den jongen genezen waren, entte *Jenner* hem met den etter van *menschelijke* pokstof — en hij bleek er onvatbaar voor! Het duurde toen niet lang meer, of de vaccinatie was door Europa verspreid en werd in sommige landen bij de wet verplicht gesteld.

In de inentingsinrichtingen gebruikt men *retrovaccinatie*-lymphe, d.w.z. men ent de koepokstof uit de puisten van een menschenarm over op de huid van den buik van kalveren en gebruikt de lymphe van de kalverpuisten. Voor de *animale* lymphe ent men origineele koepokstof op die buikhuid van kalveren. Men wrijft de lymphe in zeer oppervlakkige insnijdingen in de huid van den bovenarm en wacht liefst tot de kinderen minstens een half jaar oud zijn of, bij zwakke of rhachitische kinderen, tot zij gezonder zijn.

Tijdens een epidemie behoeft men geen rekening met den leeftijd te houden. Meer dan tien jaren kan men niet op onvatbaarheid rekenen en is revaccinatie gewenscht. Bij een geregeld verloop van de inenting ontstaat op den vierden dag een rood papeltje, op welke een dag later een blaasje gevormd wordt. Den zesden dag wordt het grooter, zijn inhoud troebel, zijn omgeving rood. Den volgenden dag is het blaasje een puist geworden en de roode rand eromheen is grooter en licht gezwollen. Op den tienden dag is de puist tot volle ontwikkeling gekomen, den twaalfden dag begint haar inhoud in te drogen tot een korst, die drie weken na de inenting afvalt. Een wit litteeken blijft het geheele leven achter.

Tijdens de ettervorming in de puist en in de eerste dagen komen er lichte stijgingen van de temperatuur voor en de lokale reactieverschijnsels kunnen zeer verschillend in graad zijn, maar vergeleken met de millioenen vaccinaties valt het aantal meer ernstige complicaties weg. Lokaal kan een vaccine-furunkel of een vaccine-zweer ontstaan, of, bij zwakke kinderen, een eczeem, maar ernstiger is de zeldzame wondroos (*erysipelas*), een infectie, die doodelijk kan worden. Ondanks haar zoo geringe gevaren, die tegenover een ziekte als pokken nauwelijks meetellen, bestaat er, om principieele redenen, een agitatie tegen de verplichte inenting, waarbij zelfs de invloed van de vaccinatie op het verdwijnen van de pokken-epidemiën ontkend wordt. Het ontbreekt echter niet aan bewijzen, dat epidemieën nog altijd kunnen uitbreken en hoe de vaccinatie erop inwerkt: in den oorlog van 1870—1871 stierven ruim 23000 Fransche, niet ingeënte soldaten, tegenover 260 Duitsche, gevaccineerde en grootendeels gerevaccineerde militairen. Ook tegen andere ziekten wordt inenting wel toegepast. Zie *Immuniteit*.

Inertie. Zie *Traagheid*.

Inexpressibles (Engelsch = onuitsprekelijke) is in Engeland de gewone benaming voor broek, niet omdat men in het begrip broek als zoodanig iets onfatsoenlijks ziet, maar omdat het Engelsche woord daarvoor *breeches* in het enkelvoud aars beteekent.

Inez de Castro. Zie *Castro*.

Infallibiliteit. Zie *Onfeilbaarheid*.

Infamie (eerloosheid). Onder het artikel *Eer* zijn op voldoende wijze het wezen en de grondslag van de eer, zoomede de oorsprong, de werking en de gevolgen van de eerloosheid uiteengezet (zie aldaar). De Fransche Code Pénal van 1810 deelde, zooals daar betoogd is, met zeer kwistige hand op onmenschkundige wijze de infamie uit aan allerlei soort van veroordeelden wegens misdrijven, die met de eer niet in het minste verband staan. Ons tegenwoordig Strafwetboek, dat in 1886 den Code Pénal heeft vervangen, heeft met de infamie geheel gebroken en kent geen onteerende straffen meer. De rechter is wel bevoegd om bij sommige misdrijven als bijkomende straf de ontzetting van bepaalde rechten uit te spreken, b.v. van het bekleeden van ambten, het dienen bij de gewapende macht, het kiezen en de verkiesbaarheid, maar hij is hiertoe nimmer *verplicht* en de ontzetting werkt slechts tijdelijk. Aan geen enkele straf is het verlies van eer of van eenig recht vanzelf verbonden.

Infant, afkomstig van het Latijnsche *infans* (kind), was reeds vroeg in Portugal en Spanje de titel der prinsen van het Koninklijk Huis en *infanta* die der prinsessen. Daarenboven heet in Spanje sedert de 14de eeuw de troonopvolger prins *van Asturië*, terwijl die van Portugal, vóór de afscheiding van Brazilië, den naam van prins *van Brazilië* droeg. Het domein van den infant of van de infanta noemde men *Infantado*.

Infantado, *Pedro Alcantara de Toledo*, hertog *van*, de zoon van een Spaanschen grande uit het geslacht *da Silva* en van een Prinses *von Salm-Salm*, geboren in 1768, ontving zijn opvoeding in Frankrijk, maar keerde in 1793 bij het uitbarsten van den oorlog naar Spanje terug, bracht op eigen kosten een regiment bijeen, waarover hij bevel voerde, en nam deel aan den veldtocht in Catalonië, maar moest wegens een wond weldra het tooneel van den oorlog verlaten. Zijne antipathie tegen minister *Godoy* bracht tusschen hem en den prins *van Asturië*, later *Ferdinand VII*, een innige vriendschap tot stand, waarom hij zich, toen *Godoy* in 1807 prins *Ferdinand* in hechtenis had doen nemen, een procès wegens hoogverraad op den hals haalde. Wegens de verzoening van den prins met zijn vader, koning *Karel IV*, werd hij weldra op vrije voeten gesteld en na de troonsbeklimming van *Ferdinand VII* in 1808, werd hij kolonel der lijfwacht en voorzitter van den Raad van Castilië. Hij vergezelde den koning naar Bayonne en eerst na diens troonsafstand schaarde hij zich aan de zijde van *Joseph Bonaparte*. Na de capitulatie van Baylen (Juli 1808) verliet hij echter het Hof, plaatste zich aan het hoofd der tegenpartij en richtte tot zijne landgenooten een oproeping, om de wapens op te vatten tegen de Franschen. *Napoleon* deed hem om die reden vogelvrij verklaren. In het jaar 1809 was hij bevelhebber van een Spaansch korps, maar werd tot tweemaal toe door *Sebastiani* verslagen en dientengevolge door de Junta van het opperbevel ontzet. Daarop woonde hij ambteloos te Londen, totdat in Januari 1811 de Cortez een regentschapsraad van Spanje en Indië instelden en hem tot president van dat lichaam benoemden. Als zoodanig werd hij belast met een buitengewone zending naar den prinsregent van Engeland, later koning *George IV*. Toen *Ferdinand VII* in Spanje was teruggekeerd, herstelde hij *Infantado* in zijn voormalige waardigheden, maar de invoering van een constitutie

Digitized by Google

bewoog den reactionnairen en absolutistisch gezinden hertog in 1820 zijne bedieningen neder te leggen. Hij werd beschuldigd van medeplichtigheid aan de samenzwering der lijfwacht in het koninklijk paleis, in hechtenis genomen en naar Mallorca verbannen. Vanhier wilde hij naar Engeland vertrekken, maar zijn schip moest, door storm overvallen, in een haven van Gallicië binnenloopen. Aldaar werd hij herkend en naar Madrid gebracht. Hier echter herkreeg hij door tusschenkomst des konings zijn vrijheid. In 1823 stond hij aan het hoofd van het Regentschap, door Frankrijk ter beteugeling der volksbeweging ingesteld, en in Augustus begaf hij zich met *Victor Saer* naar Puerto Santa Maria, om de teugels der regeering wederom in handen te leggen van *Ferdinand VII*. Nu werd hij opperbevelhebber der lijfwacht, maar moest die betrekking in 1824 laten varen, waarna hij tot kapitein-generaal van het leger werd benoemd. Onder minister *Zea* was hij het hoofd der reactionnaire partij en in 1825 diens opvolger als eerste staatssecretaris en president van den ministerraad, maar zag zich verplicht, in Augustus 1826 af te treden. Later bemoeide hij zich weinig met de staatkundige aangelegenheden, begaf zich na den dood van *Ferdinand VII* naar Parijs, maar keerde vervolgens naar Spanje terug en overleed te Madrid den 27sten November 1841.

Infanterie is de oudste van alle wapensoorten en vormt, met het oog op het getal en de veelzijdige bruikzaamheid, het hoofdbestanddeel van alle legers. Zij voert het gevecht van verre en van nabij en kan zich zoowel van de gesloten als van de verspreide vechtwijze bedienen. Van alle wapens is zij het minst aan het terrein gebonden, zoodat zij bijna overal, althans in verspreide orde, te gebruiken is. Daarbij kan zij beter dan eenige andere wapensoort partij trekken van de dekkingen, welke het terrein oplevert, terwijl zij ook bij het nachtelijk gevecht goede diensten kan bewijzen. Hare werking doet zich reeds op een afstand van 2000 m. gevoelen. Bij het verminderen der afstanden neemt hare uitwerking toe, zoodat zij op 600 m. reeds beslissend, daar beneden vernielend kan worden genoemd. Cavalerie is tegenover ongeschokte infanterie volkomen onmachtig, indien deze zich niet laat verrassen, en ook de artillerie kan zich niet onder het werkzaam vuurbereik der infanterie wagen, wil zij niet geheel vernietigd worden. Daarentegen is de infanterie tegenover laatstgenoemde wapensoort op afstanden boven 2000 m. geheel weerloos. Deze eigenschappen maken, dat zij de ondersteuning van andere wapens niet onvoorwaardelijk noodig heeft en geheel zelfstandig kan optreden. Dit neemt niet weg, dat hare kracht door toevoeging van artillerie belangrijk verhoogd wordt, zoowel in het aanvallend als in het verdedigend gevecht.

Verder is de infanterie van alle wapensoorten het goedkoopst en het snelst te vormen, uit te rusten en te oefenen. In vele legers werd zij onderscheiden in zware en lichte infanterie en jagers, doch gaandeweg geraakte deze verdeeling verloren, het eerst in kleinere Staten. Waar men verschillende benamingen voor de infanterie behouden heeft, is dit aan oordeelkundige huldiging der traditie toe te schrijven.

De infanterie is thans overal met repeteergeweren bewapend, die voor het gevecht van nabij van een bajonet of hartsvanger kunnen worden voorzien. Om de beweegbaarheid van het voetvolk op kunstmatige wijze te verhoogen, vervoerde men het op kameelen, olifanten, paarden en rijwielen; men spreekt dan van bereden infanterie. Men raadplege verder de artikelen *gevecht* en *handvuurwapenen*. De naam is afkomstig van het Spaansche woord *infante* (onmondige, knecht of knaap); het regelmatig voetvolk werd in de 15de eeuw in Spanje *infanteria de la ordenanza* genoemd, welke naam later ook bij de overige legers in zwang kwam.

Infanterie-uitrusting moet beantwoorden aan de eischen van het oorlogvoeren en vechten van het voetvolk in onzen tijd en daarbij rekening houden met de gezondheidsleer, met het besparen der lichaamskracht en zooveel mogelijk met het gemak van den infanterist. De vermeerderde snelheid van het vuren met het repeteergeweer vereischt een vermeerdering der meegedragen munitie (100 tot 162 patronen). Het hierdoor verhoogde gewicht moet vergoed worden door vermindering van het gewicht der overige zaken. De munitie moet van alle overige dingen gescheiden zijn en vóór de hand liggen. Daar de infanterist zooveel mogelijk dekking moet zoeken, moeten de draagbare dekkingsmiddelen in alle lichaamshoudingen gebruikt kunnen worden. Hij moet op geenerlei wijze door zijn uitrusting belemmerd worden in het hanteeren van zijn wapen. Voorts is het van belang, dat hij weinig tijd noodig heeft om geheel uitgerust te zijn. Ook moet hij onder bepaalde omstandigheden gemakkelijk alle zaken, die hij in het gevecht niet volstrekt noodig heeft, kunnen achterlaten. Eindelijk dient men bij de uitrusting alle in het oog vallende deelen te vermijden, die tot mikpunten zouden kunnen dienen voor den vijand.

De uitrusting moet tot het hoog noodige beperkt blijven, zoodat het totaal gewicht der belasting 25 kg. noode mag overschrijden. Zij bestaat, behalve uit de munitie, uit de in een waterdichten ransel of zak verpakte levensmiddelen voor 1—3 dagen, uit voorwerpen tot onderhoud van kleeding en wapenen, uit een verbandpakje en enkele reserve of verwisselstukken, alsmede uit eetketel, veldflesch, broodzak, pioniergereedschap en soms tentmaterieel. De last moet gemakkelijk gedragen en daartoe het gewicht gelijkmatig over heupen en schouders verdeeld kunnen worden, zoodat de man in geen zijner bewegingen belemmerd wordt. In volle wapenrusting moet hij niet onaanzienlijke hindernissen voetstoots overwinnen en groote afstanden afleggen zonder last van drukking of buitengewone vermoeidheid.

Een bijna even onmisbaar deel der uitrusting als de munitie vormen de pioniergereedschappen (schoppen, bijlen, kapmessen) bestemd om de gevechtskracht van den troep, zoowel bij den aanval als bij de verdediging, kunstmatig te verhoogen.

De kleeding behoort doelmatig te zijn, te voldoen aan de door de hygiëne gestelde eischen en bovendien sierlijk, goedkoop en nationaal te wezen. Het schoeisel moet deugdelijk en doelmatig zijn; het hoofddeksel licht en stevig zitten, niet van blinkend metalen garnituur zijn voorzien en vooral

Digitized by Google

niet hinderen bij het vuren in liggende houding. Schelle kleuren, blinkende monteeringstukken, schitterende wapenen en rammelende voorwerpen moeten ten strengste vermeden worden.

Infectie. Het wezen van infectie (besmetting) is voornamelijk bekend geworden door den arbeid van *Robert Koch*, uit wiens onderzoekingen helder bleek, dat elke infectie van een wonde ontstond door bacteriën en hun stofwisselingsprodukten. Hij voerde nauwkeurige methoden in om culture aan te leggen van elke soort bacillen, de soort te herkennen aan den vorm harer kolonies, aan de houding tegenover verschillende kleurstoffen, aan haar ontwikkeling op verschillende voedingsbodems als gelatine, bouillon, agar-agar enz. Kon hij bewijzen, dat een bepaalde bacterie alleen bij een bepaalde infectie-ziekte voorkwam en was hij in staat met de cultures ervan dezelfde ziekte bij gezonde dieren op te wekken, dan was aan den eisch voldaan en mocht hij de bedoelde bacterie als *de* oorzaak dier ziekte aannemen. Van vele infectie-ziekten kennen wij de schuldige lagere organismen, vooral van de wond-infecties (zie *Infectie-ziekten*) en ook van andere, die niet met wonden te maken hebben, of waarvan wij althans den ingangspoort der bacillen niet zoo nauwkeurig kennen, zijn zij reeds gevonden, zooals van typhus, tuberculose, cholera, malaria enz. Wij mogen dus aannemen, dat ook de andere ziekten van besmettelijken aard, zooals mazelen, roodvonk, pokken e.a., welker organisme nog niet gevonden is, toch op dezelfde wijze als de vorigen ontstaan en worden verbreid. Elke infectie van het lichaam openbaart zich door koorts, die ontstaat doordat de bacteriën of hun stofwisselingsprodukten geresorbeerd worden in het bloed, er gistings- en rottingsprocessen in veroorzaken en de witte bloedcellen oplossen. De door de bacteriën ontstane stoffen, de *ptomaïnen*, werken als zware vergiften, als fermenten. De kennis van de oorzaak der wondkoortsen gaf den stoot tot een dieper doordringen in het wezen van infectie-ziekten en gaf tevens de richting aan, waarin zij met succes konden worden bestreden, n.l. het zoeken van middelen om òf de bacteriën te dooden, òf het lichaam voor hun invloed onvatbaar te maken.

Bij de bestrijding van typhus, dyphtheritis, tuberculose en andere meer inwendige infectieziekten moest de laatste, langer en moeilijker weg worden gevolgd, en werden reeds zeer bemoedigende resultaten bereikt, vooral door *Behring* tegen diphtheritis (zie *Immuniteit*), maar die beteekenen nog weinig vergeleken bij den grooten triomf, die de antiseptische wondbehandeling behaalde in den strijd tegen de wondinfectie-ziekte. Later heeft men ingezien, dat *Lister* te ver ging en legt men zich er tegenwoordig meer op toe, streng *aseptisch* (zie *Asepsis*) te opereeren (Zie verder *Infectieziekten* en *Wondinfectie*).

Infectieziekten. Gewoonlijk worden hieronder besmettelijke *inwendige* ziekten verstaan, maar ook de infecties, die van een wonde uitgaan, behooren er toe (zie *Wondinfectie*). Een overgang tusschen beide groepen vormen de infecties, die zoowel van een wonde uit, als langs andere wegen ons lichaam kunnen binnendringen, bijv. het *miltvuur* (zie aldaar), een wond-infectie, die echter bij lompensoorteerders als zware pneumonie kan optreden en de *mond-* en *klauwziekte*, die zoowel inwendig door de melk kan worden overgebracht, als uitwendig door het melken. Bij de infectieziekten kan vaak de plaats van herkomst der bacillen worden opgespoord, wat voor de prophylaxis, het voorkomen ervan, van doorslaande beteekenis kan wezen. Zoo weet men, dat de cholera vooral door het water wordt verbreid, de typhus-bacil door de melk, andere, als de tetanus-bacil, leven op den bodem. Waar zij binnendringen in het lichaam is niet altijd zeker bekend; hoe bijv. bij de epidemische hersenruggemergsvliesontsteking de bacillen het centraal zenuwsysteem bereiken is nog niet opgelost. Door wondjes van de uitwendige huid of slijmvliezen dringen de wondinfectieziekten binnen, waaronder ook syphilis, al is het wondje nauwelijks of niet zichtbaar, door de longen de bacillen der pneumonie en meestal ook die der tuberculose, door de darmen de typhus- en de cholerabacil. Onder de infectieziekten onderscheidt men die, welke met karakteristieken uitslag gepaard gaan, als de *acute infectieuze exanthemen*, n.l. *mazelen* (*morbilli*), *roodvonk* (*Scarlatina*), *roode hond* (*rubeola*), *vlektyphus* (*typhus exanthematicus*), *roos* (*erysipelas*), *pokken* (*variola*) en *windpokken* (*varicellae*), welker specifieke bacillen onbekend zijn, behalve die van de roos (de *streptococcus erysipelatosus*). Even onbekend is de oorzaak van het acute *gewrichtsrheuma*, dat ook als infectieziekte beschouwd wordt. Bekend zijn die van *malaria*, van *pest*, *typhus abdominalis*, *dyphtheritis*, *dysenterie* en *cholera*. Ook het geheim van de *syphilis* is door den bacil van *Lustgarten* opgeheven, terwijl de *gonorrhé* (*druiper*) door den *gonococcus* van *Neisser* wordt overgebracht, de *tuberculose* door den *tuberkel-bacil*, door *R. Koch* ontdekt. Zoolang het immuniseeren, d. i. het onvatbaar maken van het lichaam, nog slechts ten opzichte van enkele infectieziekten is gelukt (zie *Immuniteit*), zoo lang blijft er niets anders over, dan het voorkomen van de uitbreiding door het afzonderen van den patiënt en van zijn omgeving, wanneer de ernst der infectie zulks gewenscht maakt, zooals bij pokken en cholera, of het in quarantaine houden van schepen met besmette schepelingen. In Rusland trok men bij pest soms een cordon van soldaten om een besmet dorp. Bij sommige infectieziekten is het mogelijk de bron te ontdekken, zooals bij cholera het besmette water of bij typhus de schuldige melk en kan men zijn maatregelen daarnaar nemen, evenals men zich tegen malaria weert door den strijd tegen de insekten, die haar overbrengen. Verder dienen bij het heerschen eener epidemie groote bijeenkomsten verboden, de scholen gesloten en, ook in elk afzonderlijk geval, de kleeren van den lijder ontsmet of verbrand, vertrekken gedesinfecteerd te worden. Daar elke infectieziekte zich vooral verbreidt in vuile sloppen, stegen en slaapsteeën zijn speciaal in de groote steden hygienische maatregelen noodig om alle ophoopingen van vuil te voorkomen.

Infinitesimaalrekening of de *analyse van het oneindige* bevat de *differentiaalrekening* (zie aldaar) en de *integraalrekening* (zie aldaar).

Infinitivus of *onbepaalde wijs* noemt men dien vorm van het werkwoord, waardoor de han-

Digitized by Google

deling of het lijden in het algemeen wordt aangeduid, zonder acht te geven op eenig onderwerp. Daar echter de handeling of het lijden in een bepaalden tijd moet plaats hebben, kan men een tegenwoordigen, verleden enz. tijd der onbepaalde wijs hebben. De vorming van den infinitivus is in verschillende talen zeer verschillend, maar het blijkt in het algemeen uit de vergelijkende taalstudie, dat hij een naamval is van een zelfstandig naamwoord, afgeleid van het werkwoord. Doorgaans echter beschouwt men hem als een zelfstandigen vorm.

In flagranti of *ontdekking op heeterdaad* heeft plaats, wanneer een misdrijf of ander strafbaar feit, terwijl het gepleegd wordt, of terstond nadat het is gepleegd, ontdekt wordt, of wanneer iemand terstond daarna als dader door het openbaar gerucht wordt vervolgd, of bij hem goederen, wapenen, werktuigen of papieren worden gevonden, welke aanduiden, dat hij dader of medeplichtig is. Aldus wordt de ontdekking op heeterdaad door ons Wetboek van Strafvordering omschreven. Het begrip is noch op zichzelf, noch zooals het daar is geformuleerd, scherp begrensd; in elk geval is de wettelijke omschrijving ruimer dan wat men in het dagelijksch leven onder ontdekking op heeterdaad verstaat. Bij ontdekking van een misdrijf op heeterdaad is veelal de bewijslevering gemakkelijker en is de bevoegdheid van de justitie en politie bij het onderzoek der zaak grooter dan wanneer het feit niet op heeterdaad is ontdekt. De wet zegt, dat ingeval van ontdekking op heeterdaad de dienaren der justitie en politie, belast met het opsporen der strafbare feiten, verplicht zijn, om onmiddellijk alles aan te wenden, wat dienstig kan zijn, niet alleen om het feit tot klaarheid te brengen, maar ook om den dader in handen te krijgen. Elk dienaar der openbare macht *zal*, en een iegelijk *mag* in dat geval den verdachte aanhouden en voor den Officier van Justitie of een der in de wet als hulp-officieren aangewezen ambtenaren brengen. De magistraat van het O. M. kan in zulk een geval krachtiger en sneller handelen, dan anders; voorloopig verhooren van verdachten en getuigen, plaatsopneming, onderzoek van deskundigen, inbeslagneming van goederen, wapens, werktuigen en papieren, huiszoeking en aanhouding van verdachten — al deze maatregelen kunnen gemakkelijker, met minder formaliteiten en met meer spoed worden toegepast, dan buiten het geval van *délit flagrant* — ontdekking op heeterdaad.

Inflammatie. Zie *Ontsteking*.

Inflationisten (Latijn = inblazers) noemt men in Amerika die partij, welke een zoo groot mogelijke vermeerdering van de op krediet berustende omloopsmiddelen verlangt, omdat zij daarvan een prijsverhooging der waren verwacht, die de zaken zal doen bloeien, de producenten een verlichting van hun lasten verschaffen en ook den belastingschuldigen bij de rentebetaling en delging der Staatsschuld ten goede komen zal. De tegenpartij heet die der contractionisten. Terwijl de eerste de schuldenaars ten koste van de schuldeischers begunstigt, doet de tweede het omgekeerde.

Inflexie. Zie *Buiging* en *Interferentie van het licht*.

Influentie. Zie *Electrische influentie*.

Influentie-machine. Zie *Electriseermachine*.

Influenza (*Griep*). Sedert den winter van 1889—1890 heeft de influenza weder haar intrede in Europa gedaan, waar zij sedert 1830 slechts weinig was opgetreden en bijna vergeten was geraakt. Zóó snel verbreidt zich soms de epidemie van influenza en zóó veel menschen worden er door aangetast, dat wij gedwongen zijn een — nog onbekend — mikroörganisme als oorzaak aan te nemen, dat zich oneindig vermenigvuldigend, door den wind wordt verbreid. Meest overvalt de griep den mensch plotseling met huivering en koorts, met hevige hoofdpijnen en pijn in den rug, zoodat de patiënt zich zeer ziek gaat voelen. Ook pijnen in de spieren en gewrichten van armen en beenen en bij bewegingen der oogen, doen zich gelden. Meestal staan naast die verschijnselen, welke alle het gevolg van de infectie van het lichaam zijn, ook nog lokale symptomen van bepaalde organen. Het veelvuldigst zijn de ademhalingsorganen aangetast, hetzij neus en keel (verkoudheid, heeschheid), hetzij de fijnere luchtpijpjes, met hoesten enz. Juist bij den laatsten vorm ontstaat vaak de katarrhale of de croupeuze pneumonie, die de influenza voor zwakke of ziekelijke personen zoo levensgevaarlijk kan maken. Soms treden naast de algemeene verschijnselen meer die van maagdarmstoornissen op, soms zijn de spier- en gewrichtspijnen zóó hevig, dat men van een rheumatischen vorm der influenza spreekt, maar gewoonlijk is de ziekte een combinatie van die verschillende symptoomgroepen. Meestal gaat de griep met koorts gepaard, die met de ziekte stijgt en daalt en gelijk deze $^1/_2$—$1^1/_2$ week duurt. Het duurt echter meestal nog geruimen tijd, vóór de patient weer op krachten komt, en somtijds stort hij weer in. De ziekte laat geen onvatbaarheid voor latere epidemiën achter en zij kan nog lang hinderlijk zijn door naziekten en ontstekingen op het oog en in het oor of door puistvorming op verschillende plaatsen van de huid. Ook de pijnen in het gebied van verschillende zenuwen kunnen nog lang plagen.

In folio noemt men het boekformaat, waarbij de bladen uit een half vel bestaan, zoodat twee bladen of vier bladzijden een vel vormen.

Informatie is de eerste periode van het onderzoek van strafzaken. In die periode worden nasporingen gedaan die er toe kunnen leiden om uit te maken, of er een misdrijf is gepleegd — zoo ja, welk misdrijf — en wie daarvan verdacht moet worden. In dit tijdvak wordt er nog geen geding gevoerd tegen één of meer bepaalde personen. Het hier bedoelde onderzoek is te onderscheiden in een politie-onderzoek en een gerechtelijk onderzoek, welk laatste bestaat in het inwinnen van voorloopige informatiën door den Rechter-Commissaris op verzoek van het Openbaar Ministerie. De Rechter-Commissaris is een lid van de Rechtbank, die voor den tijd van twee jaren belast is met de instructie van strafzaken. Leveren de voorloopige informatiën voldoende bezwaren op tegen bepaalde personen, dan volgt de eigenlijke instructie of, indien deze onnoodig wordt geacht, kan ook terstond de behandeling ter terechtzitting volgen. Zie verder *Instructie*.

Informatiebureaux dienen om zich te ver-

Digitized by Google

gewissen van de omstandigheden, waarin deze of gene persoon, firma of maatschappij verkeert. Men heeft er, die inlichtingen geven omtrent de soliditeit van kooplieden, winkeliers enz., ook zijn er ten dienste der armenverzorging, waar men mededeelingen kan bekomen aangaande de behoeften van huisgezinnen, die onderstand vragen.

Infralapsarii of *benedenvaldrijvers* noemt men in de Hervormde Kerk die aanhangers van de leer der voorbeschikking, welke aannemen, dat God zijn raadsbesluit omtrent de verkiezing en verwerping der menschen eerst ten gevolge van den vooruitgezienen zondeval heeft vastgesteld, terwijl de *supralapsarii* of *bovenvaldrijvers* beweren, dat genoemd raadsbesluit reeds vóór den zondeval genomen en *Adam* dus tot dezen bestemd was. De infralapsarii behielden de overhand op de Synode te Dordrecht in 1618.

Infula of *vitta* heette bij de Romeinen een voorhoofdband van witte wol, waarmede de priesters, de Vestaalsche maagden en de offeraars bij wijze van tulband het hoofd omwikkelden. Aanvankelijk was deze band een teeken van ootmoed, later een heiligheid en onschendbaarheid. Offerdieren, kerken en altaren en ook smeekelingen en vredeboden gebruikten hem. In lateren tijd strekte hij aan keizerlijke stadhouders tot een teeken hunner waardigheid. Verder ging hij van de Heidensche priesters of van de Joodsche (zie Exodes XXVIII: 40, XXIX: 9 enz.) over op de Christelijke bisschoppen en ontving den naam van bisschopsmuts of mijter (mitra). Deze bestaat uit 2 platte, hooge, van boven spits toeloopende platen van blik of karton, bekleed met een zijden stof van dergelijke kleur als het misgewaad, rijk gestikt en dikwijls met goud en edelgesteenten bezet. De voorste zijde is versierd met een kruis, evenals de twee naar achteren neêrhangende banden. De bisschopsmuts is bij alle ambtsverrichtingen het eigenaardig hoofdbedeksel van den bisschop, evenals van den paus, en deze heeft het recht om ook aan andere hooge geestelijken de bevoegdheid te geven tot het dragen van de bisschopsmuts. Deze prijkt ook in het wapen van hen, die haar dragen.

Infusie. Bij een bloedverlies, zóó groot, dat de dood door verbloeding dreigde, trachtte men vroeger het gevaar af te wenden door het inspuiten (*infusie* ook *transfusie* genoemd) van menschelijk bloed. Het bleek echter, dat het inbrengen van bloed zeer gevaarlijk was, want de ingespoten roode bloedcellen gaan spoedig te gronde en het vrij geworden haemoglobine veroorzaakt uitgebreide bloedstolsels in de bloedvaten, terwijl bloed van elke andere diersoort een direct gif bleek te zijn. Ook bleek, dat niet zoozeer het direct verlies aan bloed de oorzaak van den dood door verbloeding was, als wel het zinken van den bloeddruk, de wanverhouding tusschen inhoud en wijdte van het vaatsysteem, waarbij het hart, als een leege pomp werkend, het bloed niet voldoende kan voortstuwen. Men gebruikt dan ook tegenwoordig liever een alkalische keukenzoutoplossing van 0,7 %, met of zonder 3 tot 5 % suiker, waardoor de bloeddruk snel stijgt en de roode bloedcellen niet aangetast worden. Men spuit 500 tot 1500 gram van de zoutoplossing in een groote ader en past de methode ook met succes toe bij vergiftiging door kooloxydgas.

Infusoriën. Zie *Afgietseldiertjes.*

Infusoriënaarde is zooveel als kiezelgoer (zie aldaar).

Inga *Willd.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Peuldragers* (*Leguminósae*). Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, een buisvormige, 5-tandige bloemkroon met talrijke, in bundels samengevoegde meeldraden en een breed-lijnvormige, saamgedrukte peul met in een brij gelegen zaden. Het omvat meestal ongedoornde heesters en boomen uit de Amerikaansche keerkringslanden met roode en witte, in aren gerangschikte bloemen of bloemhoofdjes en eetbare peulen. Van *I. bigemina W.*, een hoogen boom in Malabar en op Java, gebruikt men de onrijpe zaden en de jonge bladeren. *I. Bourgoni Dec.* is een fraaie boom ter hoogte van 10 m., groeit in West-Indië en Zuid-Amerika en bevat in zijn peulen een zoet en eetbaar merg. *I. dulcis W.*, van de Philippijnsche Eilanden overgebracht naar Java, wordt hier wegens het smakelijke vruchtmoes aangekweekt. *I. Marthae Spreng.*, bij Sta Martha in Columbia groeiend, draagt oranjekleurige vruchten, gevuld met een bruin en bitter merg, dat een zwarte kleurstof oplevert, welke onder den naam van *algoraville* in den handel komt, *I. insignis Kunth*, met witte bloemen in Nieuw-Granada en *I. purpurea W.*, met purperroode bloemen op Martinique groeiende, zijn fraaie sierplanten. *I. Saponaria W.*, een hooge, slanke boom met schuimgevenden bast, is in Cochinchina te vinden, en *I. Inguis Cati W.* levert het Antillische kiezelhout. Eindelijk vermelden wij nog *I. sapida Kunth* en *I. Feuillei Dec.* uit Zuid-Amerika. Laatstgenoemde soort wordt vooral in Peru veel gekweekt en draagt peulen ter lengte van $^1/_2$ m.

Ingaevonen zijn bij *Tacitus* de noordelijke volksstammen der oude Germanen, die van de monden van den Rijn tot aan de Oostzee en op het schiereiland Jutland woonden, derhalve de Friezen, Chauken, Angrivariërs, Ansivariërs, Angelen, Teutonen enz.

Ingbert, *St.* Zie *Sankt Ingbert.*

Ingeborg, koningin van Frankrijk, de dochter van koning *Waldemar I* van Denemarken, werd in 1193 te Amiens de tweede gemalin van koning *Philips August* van Frankrijk, die echter onmiddellijk na den bruidsnacht een onoverwinlijken afkeer tegen haar kreeg en haar niet als gemalin wilde erkennen; wegens beweerde bloedverwantschap ontbond de aartsbisschop van Reims het huwelijk en werd *Ingeborg* naar het klooster Beaurepaire verbannen, terwijl *Philips* in 1196 met *Agnes van Meran* huwde. Paus *Coelestinus* verklaarde intusschen de scheiding onwettig en toen *Philips* weigerde *Ingeborg* weer als gemalin aan te nemen, sprak *Innocentius III* in 1200 het interdict over Frankrijk uit. Na langen tegenstand moest *Philips* in November 1200 van *Agnes* scheiden; echter eerst in 1213 werd *Ingeborg*, na een 17-jarige gevangenschap, te Etampes aan het Hof opgenomen. Zij overleed kinderloos te Corbeil in 1236.

Ingegneri, *Angiolo*, een Italiaansch dichter, geboren te Venetië omstreeks het jaar 1550, was

Digitized by Google

in dienst van de hertogen *van Guastalla*, *Urbino* en *Savoye* en werd ten slotte secretaris van kardinaal *Aldobrandini* te Rome. Hij schreef: „La danza di Venere" (1589), „Del buon segretario" (1594) en „Discorso della poesia rappresentiva e del modo di rappresentare la favole sceniche" (1598). Hij verschafte *Torquato Tasso*, toen deze in 1578 als vluchteling te Turijn kwam een wijkplaats, en bezorgde de eerste uitgave der voortbrengselen van dezen dichter. Hij overleed te Rome omstreeks 1613.

Ingehoekt (zie de afb.) noemt men in de wapenkunde een schild, dat door een zigzaglijn in tweeën is verdeeld en wel zoo, dat de beide deelen met scherpe hoeken in elkander grijpen; de beide deelen zijn van verschillend email.

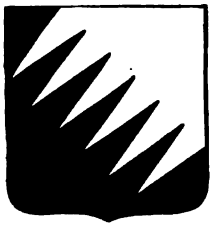

Ingehoekt.

Ingelanden beteekent: *zij die geland zijn in*, d.w.z. grondbezit hebben in een streek, een waterschap enz. Het woord was vroeger vooral in Holland in gebruik; in Zeeland, Voorne, Putten, Gelderland, Utrecht vooral geërfden, in Overijsel ook dikwijls erfgenamen.

Ingelmünster, een vlek in de Belgische provincie West-Vlaanderen (arrondissement Roeselaere), ligt aan de spoorlijnen Ingelmünster—Anseghem, Brugge—Kortrijk en Ingelmünster—Thielt en telt (1902) 6716 inwoners. Men vindt er een kasteel, linnenweverij, tapijt- en kantfabrieken. Den 10den Mei 1794 werd hier een gevecht geleverd tusschen de Franschen en de verbonden Engelschen en Hannoveranen.

Ingelow, *Jean*, een Engelsch dichteres, geboren te Boston in 1820, trad op met een bundel verhalen, getiteld: „Tales of Orris" (1860) en behaalde drie jaar daarna met den dichtbundel „Round of days" zoo grooten roem, dat die verzameling binnen vijf jaar tot 14-maal toe werd herdrukt. Zij schreef verder: „Home thoughts and home scenes and stories told to a child" (2de druk, 1892), „A story of doom, and other poems" (1867), „Mopsa, the fairy" (1867), „Little wonderhorn" (1872), „Off the Skelligs" (4 dln., 1873), „Fated to be free" (3 dln., 1875), „Don John" (3 dln., 1876) en „Sarah de Berenger" (4 dln., 1881). Haar gezamenlijke „Poems" verschenen in drie deelen (1885). Zij overleed te Londen den 20sten Juli 1897.

Ingemann, *Bernhard Severin*, een Deensch dichter, geboren den 28sten Mei 1789 te Torkildstrup op het eiland Falster, bezocht de school te Skagelse en begaf zich in 1806 naar de universiteit te Kopenhagen. Als student gaf hij een bundel gedichten uit, en nadat hij in 1818 en 1819 een groote reis door Duitschland, Frankrijk, Zwitserland en Italië gedaan had, werd hij in 1822 lector in de Deensche taal en letterkunde aan de academie te Soroe. In 1842 werd hij er met het bestuur der hoogeschool belast en hij behield het tot aan hare opheffing in 1849. Hij overleed den 24sten Februari 1862. Als dichter heeft hij nagenoeg op elk gebied der poëzie zijn krachten beproefd. Op zijn heldendicht: „Waldemar de Store og hans Mænd" (1824) volgde een reeks romans, aan de Middeleeuwsch-Deensche geschiedenis ontleend. Daartoe behooren: „Waldemar Seier" (1826), „Erik Menved's Barndom" (1828), „Kong Erik og de Fredlöse" (1833) en „Prinds Otto of Danmark og hans Samtid" (1835). In de volgende jaren verschenen het dramatisch gedicht „Renegaten" (1838), het dramatisch verhaal „Salomons Ring" (1839), alsmede de 2 romantisch-historische gedichten „Dronning Margrete" (1836) en „Holger Danskes Sange" (1837). Uitstekend geslaagd is „Kunnuk og Naja" (1842), een Groenlandsche roman. Verder dichtte hij vele stichtelijke liederen, en schreef den roman „Landsbybörnene" (1853), alsmede „Confirmationsgave" (1856) en de beide gedichten „Tankebreve fra en Afdöd" (1855) en „Guldoeblet" (1856). Zijn verzamelde werken zijn in 4 afdeelingen (1843—(1865) in het licht verschenen. Na zijn dood werden nog zijn autobiographie „Min Lefnetsbog" (1862) en „Tilbageblik paa mit Liv og min Forfattervirksemhed fra 1811—1837" (1863) uitgegeven.

Ingenhousz, *Jan*, een Nederlandsch natuur- en geneeskundige, geboren te Breda den 8sten December 1730, studeerde te Leiden onder leiding van *Gaubius* en *Albinus* en begaf zich vervolgens naar Londen, om de wijze van inenting van *Sutton* te bestudeeren. Op aanbeveling van *Pringle*, voorzitter van de Koninklijke Maatschappij te Londen, werd hij in 1768 naar Weenen geroepen, om de kinderen van *Maria Theresia* in te enten, van welke reeds 2 aan de pokken waren bezweken. Hij slaagde hier naar wensch en verkreeg met de titels van Keizerlijk Hofraad en lijfarts der keizerlijke familie een jaargeld van ruim 7000 gulden, dat hij tot aan zijn dood behield. De keizerin schonk hem daarenboven 2 gouden en 30 zilveren medailles, en de prins *von Würzburg* een zilveren toilet, uit 25 stukken bestaande. Daarenboven lieten vele voorname personen zich door hem inenten. Hij werd in 1722 naar Italië ontboden, om den erfprins *van Toskane* en zijn zuster die kunstbewerking te doen ondergaan. Bij die gelegenheid bezocht hij ook Napels en Venetië en hield zich na zijn terugkeer te Weenen met wetenschappelijke nasporingen bezig. Hij stond in hooge achting bij keizer *Jozef II*, en deze bezocht hem in 1781 in zijn woning tegelijk met den grootvorst en de grootvorstin van Rusland. Later ging *Ingenhousz* naar Nederland, doch vertrok weldra naar Frankrijk en toen weder naar Duitschland. Wegens zijn wankelende gezondheid reisde hij in 1797 naar Engeland, om aldaar de geneesheeren te raadplegen, en overleed te Bowoodspark, een buitenverblijf van markies *Landsdowne*, den 7den September 1799. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitvinding van een nieuwen eudiometer en door het bezigen van platte glasschijven in plaats van rolronde voor de electriseermachine. De Koninklijke Maatschappij te Londen en andere geleerde genootschappen benoemden hem tot lid, *Maria Theresia* nam hem op in den adelstand met den titel van baron en het plantengeslacht *Ingenhousia* heeft zijn naam aan hem te danken. Van zijn geschriften noemen wij: „Lettre à M. Chais"

Digitized by Google

(over de inenting, 1768), onderscheiden Engelsche verhandelingen in de „Philosophical Transactions", in het Nederlandsch vertaald door *J. van Breda* (2 dln., 1785), onderscheiden „Mémoires" in het „Journal de Physique" en een aantal Nederlandsche opstellen in de „Vaderlandsche Letteroefeningen", de „Scheikundige bibliotheek" enz.

Ingenieurs noemt men zoowel de officieren van het korps der *Genie* (zie aldaar), als de *burgerlijke* (civiel-) ingenieurs, die als mijningenieurs, bij spoorwegen, fabrieken, waterwerken enz. werkzaam zijn en in ons land hun opleiding ontvangen aan de Technische Hoogeschool te Delft. Wij hebben tevens van Rijkswege een korps ingenieurs van den waterstaat, bestaande uit een hoofdinspecteur-generaal, inspecteurs-generaal, hoofdingenieurs-directeur der 1ste en 2de klasse, hoofdingenieurs der 1ste en 2de klasse, ingenieurs der 1ste en 2de klasse, aspirant-ingenieurs en surnumerairs; verder een korps ingenieurs der Marine, belast met den bouw van zeeschepen en stoombooten, alsmede ingenieurs-verificateurs van het kadaster, die de belastbare eigendommen des Rijks opmeten en in kaart brengen.

Ingenieurs, *Instituut van.* Zie *Instituut van Ingenieurs.*

Ingermanland is de Zweedsche naam voor het gewest tusschen het Meer van Ladoga, de Newa, de Finsche golf, de Narowa en de gouvernementen Pskow en Nowgorod. Het vormt tegenwoordig het grootste gedeelte van het gouvernement Petersburg en ontleent zijn naam aan de Ingriërs, tot den Karelischen tak der Baltische Finnen behoorende, die een tongval van het Karelisch spreken en ± 20 000 zielen tellen. De naam Ingermanland werd eerst gebezigd in 1617, nadat het door Rusland, waaraan het sedert de 13de eeuw behoord had, aan Zweden was afgestaan. Door *Peter den Groote* werd het in 1702 wederom veroverd en in 1783 bij het gouvernement Petersburg gevoegd.

Ingeving (*θεόπνευστια, inspiratio*) beteekent op godgeleerd gebied de van God uitgegane werking, waardoor hij hen, die mondeling of schriftelijk zijn openbaringen mededeelden, voor alle dwaling heeft behoed.

In aansluiting hieraan heet de Heilige Schrift van het Oude Testament in 2 Timotheus III : 16 *θεοπνευστός*, welk woord de Vulgata door *inspiratus* vertaalt. Nadat de Joden hun heilige boeken verzameld hadden en het als een werk van Goddelijken oorsprong beschouwden, was het natuurlijk, daarop ook het in de Oudheid zeer gebruikelijke begrip der inspiratie toe te passen, ja zelfs de Alexandrijnsch-Grieksche vertaling (*Septuaginta*) in hetzelfde licht te plaatsen. Juist de Alexandrijnsche Joden hebben het begrip der ingeving het strengst uitgewerkt, en bij hen sloten zich de Nieuw-Testamentische en eerste kerkelijke schrijvers aan, die de schrijvers der Bijbelboeken met een muziekinstrument vergeleken, dat de door den eigenlijken kunstenaar, den Heiligen Geest, gewilde tonen voortbracht. Slechts enkele Kerkvaders, zooals *Theodorus van Mopsuestia*, namen tenminste verschillende trappen in de inspiratie aan, die nu ook tot het Nieuwe Testament was uitgebreid. Ook *Luther* heeft vrijere beschouwingen omtrent enkele Bijbelboeken, doch door de Luthersche en Hervormde orthodoxie wordt, in haar strijd tegen de R.-Katholieke Kerk en tegen de Arminianen en Socianen, de inspiratie als een onmiddellijke „verlichting" beschouwd en zoo op de spits gedreven, dat de geheele inhoud, ieder woord, ten slotte zelfs de Hebreeuwsche punctuatie, als door den Heiligen Geest ingegeven verklaard wordt. Hoe meer echter een wetenschappelijk onderzoek van den Bijbel veld won, des te minder kon zich het begrip der inspiratie staande houden, en de woordinspiratie is dan ook thans vrij algemeen opgegeven.

Ingewanden noemt men alle organen, die tot behoud of tot voortplanting van het lichaam dienen, dus zoowel alle spijsverterings-, als de ademhalingsorganen en geslachtswerktuigen. In engeren zin worden gewoonlijk de darmen bedoeld, althans de ingewanden van den buik en verstaat men alsdan onder *ingewandsziekten* meestal de ziekten van den darm (zie *Darmziekten*).

Ingewandswormen (*Entozoa, Vermes intestinales*) is de naam van onderscheiden wormen, die hun verblijf houden in andere levende dieren. Men zou ze *inwendige parasieten* kunnen noemen. Ook zijn er insektenlarven, die in dieren leven, zooals verschillende soorten van het geslacht *Oestrus L.* uit de orde der Tweevleugelige insekten.

Het is moeielijk, bij de klasse der ingewandswormen algemeene kenmerken aan te geven. Sommige hebben geen darmkanaal; bij andere vertoont het zich in de gedaante van twee, somtijds in takken verdeelde buizen, terwijl nog andere een meer volkomen darmkanaal bezitten. De geslachtsdeelen zijn bij sommige soorten op hetzelfde individu vereenigd, bij andere gescheiden. Bij eenige ontwaart men geenerlei aanwijzing van eenig zenuwstelsel, bij andere geringe sporen. *Linnaeus* voegde bij de klasse der wormen 4 geslachten van ingewandswormen, namelijk *Fasciola, Gordius, Ascaris* en *Taenia,* en telde in de laatste door hem bezorgde uitgave van het „Systema Naturae" (1767) 12 soorten, doch *Rudolphi* omstreeks een halve eeuw later reeds 899, terwijl na dien tijd hun aantal nog aanmerkelijk vermeerderd is. Zij zijn door *Zeder* in 5 groepen, familiën of orden verdeeld, namelijk *spoelwormen* (*nematoidea*), *haakwormen* (*acanthocephala*), *zuigwormen* (*trematoda*), *lintwormen* (*cestoidea*) en *blaaswormen.* Laatstgenoemde groep is echter vervallen, toen het bleek dat zij slechts de onvolwassen vormen van de lintwormen zijn.

De meest ontwikkelde vormen vindt men bij de beide eerste groepen; bij deze zijn de geslachten gescheiden, terwijl de laatste 2 hermaphrodiete dieren omvatten. De blaaswormen leven alleen in warmbloedige, vooral plantenetende dieren, en de hieruit voortkomende lintwormen, tot het geslacht *Taenia* behoorende, in vleeschetende dieren, vooral ook in den mensch. De lintworm van de kat (*Taenia crassicollis*) leefde als blaasworm (*Cysticercus fasciolaris*) in de muis, de lintworm van den hond (*Taenia serrata*) als blaasworm (*Cysticercus pisiformis*) in hazen en konijnen en de lintworm van den mensch (*Taenia solium*) als blaasworm (*Cysticercus cellulosae*) in het tamme varken.

De ingewandswormen zijn bewoners van ver-

Digitized by Google

schillende dierklassen. Vele soorten komen voor bij vogels en visschen, vooral soorten van de geslachten *Distoma* en *Echinorhynchus*. Deze twee met de geslachten *Taenia* (*lintworm*) en *Ascaris* (*spoelworm*) omvatten de meest bekende soorten. Zij leven in verschillende lichaamsdeelen, het meest evenwel op slijmvliezen in het darmkanaal en de longen. Ook in de hersenen, de oogen, het hart en de bloedvaten komen zij voor.

Ingezetenen. In plaats van de meer algemeene en onbepaalde onderscheiding tusschen *burger* (zie aldaar) en *niet-burger* onder de inwoners van een land, heeft ons tegenwoordig staatsrecht een andere, tweeledige, scherper afgebakende klassificatie ingevoerd van hen, die zich op het grondgebied van den Staat ophouden. Tweeledig is thans de onderscheiding: men is *Nederlander* of *vreemdeling* en *ingezeten* of *niet-ingezeten*. Men kan dus tegelijk zijn vreemdeling en toch ingezeten, Nederlander en toch niet-ingezeten. De dubbele onderscheiding is van belang, zoowel in het burgerlijk als in het staatsrecht. De uitoefening van onderscheiden rechten en de vervulling van verschillende plichten is afhankelijk van het Nederlander- en het ingezetenschap, zoowel in het private als in het publieke recht.

De voorschriften van het burgerlijk recht en speciaal van het burgerlijk procesrecht leveren meer dan één verschil op tusschen vreemdelingen en Nederlanders. Niet-ingezetenen staan daar wel in hoofdzaak, maar niet in alles met ingezetenen gelijk. In het politiek leven — bv. voor het kiesrecht = is de dubbele onderscheiding nog van grooter belang. Daarom geeft de Grondwet in één van haar eerste artikelen deze bepaling: „de wet verklaart, wie Nederlanders en wie ingezetenen zijn". Aan dit voorschrift der Grondwet is gevolg gegeven door de wet van 12 December 1892 (Stbl. no. 268) op het Nederlanderschap en het ingezetenschap. Wat het ingezetenschap betreft, bepaalt die wet het volgende: Ingezetenen van het Rijk zijn zij, die hunne woonplaats in het Rijk hebben en haar gedurende de voorafgaande 18 maanden in het Rijk of zijne koloniën of bezittingen in andere werelddeelen gehad hebben. Het Rijksingezetenschap houdt op door vestiging der woonplaats buiten het Rijk. Een minderjarige, wiens vader of voogd Rijksingezetene is, wordt als zoodanig aangemerkt; meerderjarig geworden, behoudt hij de hoedanigheid van Rijksingezetene, indien hij zijn woonplaats in het Rijk vestigt. In sommige bijzondere wetten komen andere omschrijvingen van ingezetenschap voor, welke evenwel alleen gelden voor de in die wetten behandelde onderwerpen. Voor de uitoefening van het kiesrecht en de verkiesbaarheid voor de Provinciale Staten en den Gemeenteraad wordt gevorderd, dat men ingezetene zij der provincie of gemeente, hetgeen volgens de Provinciale en de Gemeentewet wil zeggen, dat men een jaar in de provincie of gemeente gewoond heeft. Zie verder *Nederlanderschap*.

Inghirami is de naam eener familie van Toskaansche patriciërs uit Volterra.

Inghirami, *Tommaso*, geboren te Volterra in 1470, overleden te Rome den 6den September 1516, bekend als Latijnsch dichter en *Phaedra* bijgenaamd, omdat hij zich bij het vervullen van deze rol uit den „Hippolytus" van *Seneca* zeer onderscheiden had, werd door *Alexander VI* en *Leo X* met eerbewijzen overladen en ontving van keizer *Maximiliaan I* de dichterkroon met den titel van comes palatinus. Zijn tijdgenooten *Erasmus*, *Kembo*, *Sadolet* en anderen huldigden hem in hun werken. Van zijn geschriften bezitten wij slechts 7 redevoeringen, terwijl eene apologie van *Cicero*, een Romeinsche geschiedenis en een commentaar op de „Ars poetica" van *Horatius* zijn verloren gegaan.

Inghirami, *Francesco*, geboren te Volterra in 1772, was eerst Malteser ridder en onderscheidde zich in 1799 in den oorlog tegen de Franschen. Later bepaalde hij zich bij de studie der kunst en oudheden, oefende zich onder de leiding van *Hackert* in het schilderen en werd bibliothecaris, eerst te Volterra en later te Florence. Na 1811 wijdde hij zich aan het onderzoek der Etruskische oudheden en stichtte in de opgeheven abdij van Fiesola een school voor kunst en letterkunde, die tot vorming van jeugdige kunstenaars en tevens tot de uitgave zijner werken moest dienen. Van deze laatste vermelden wij: „Monumenti estrusci" (10 dln., 1820—1827), „Galleria Omerica" (3 dln., 1831—1838 met 390 koperen platen), „Pitture dei vasi fittili" (4 dln., 1831—1837, met 400 koperen platen), „Museo etrusco chiusino" (2 dln., 1833, met 216 koperen platen, „Lettere di etrusca erudizione" (1838—1839) en „Storia della Toscana" (onvoltooid, 16 dln., 1841—1845, met atlas). Hij heeft verbazend veel bouwstoffen verzameld, hoewel de kritiek en de nauwkeurigheid der afbeeldingen niet boven alle bedenking verheven zijn. Hij overleed den 17den Mei 1846 te Florence.

Inghirami, *Giovanni*, een broeder van den voorgaande en lid van de Orde der Schoolbroeders (*Collegio dei Scolopj*), geboren te Volterra den 16den April 1779, heeft als sterrenkundige een goeden naam verworven. Eerst was hij werkzaam aan het observatorium der Brera te Milaan en later aan dat te Florence. Zijn „Effemeridi dell' occultazione delle picolle stelle sotto la luna" (1809—1830) verschaften hem een Europeeschen naam en „Effemeridi di Venere o Giove ad uso dei naviganti, pel meridiano di Parigi" (1821—1824) en zijn medewerking aan den Sterrenkundigen Atlas van Berlijn verhoogden zijn roem. Verder vervaardigde hij: „Tavole astronomiche universali portatili" (1811) en een voortreffelijke „Carta topografica e geometrica della Toscana" (1830). Hij overleed den 15den Augustus 1851.

Ingleby, *Clement Mansfield*, een Engelsch schrijver, geboren te Edgbaston bij Birmingham den 29sten October 1823, studeerde te Cambridge in de wis- en natuurkunde en was van 1855 tot 1858 professor in de logica en metaphysika aan het Midland-Institute in zijn geboorteplaats. Het bestudeeren van *Shakespeare* werd zijn hoofdbezigheid. Hij schreef: „Outlines of logic" (1856), „An introduction into metaphysics" (2 dln., 1864—1869), „The revival of philosophy at Cambridge" (1878), „The Shakespeare fabrications" (1859), „A complete view of the Shakespeare controversy" (1861), „The Still Lion" (2de druk, 1874), „Was Thomas Lodge an actor?" (1867), „Sha-

Digitized by Google

kespeare's century of prayse" (1874), „Shakespeare hermeneutics" (1875), „Shakespeare, the man and his book" (2 dln., 1877—1881), „Shakespeare's bones" (1883) en „Shakespeare and the enclosure of common fields at Welcumble" (1885). Hij overleed te Londen den 26sten September 1886.

Inglefield, sir *Edward Augustus*, een Britsch vice-admiraal, geboren in 1820 te Cheltenham, nam in 1834 dienst bij de Marine, bezocht de wateren van Zuid-Amerika en West-Indië, nam deel aan de Engelsch-Fransche expeditie op de Parana en deed in 1852—1854 drie noordpooltochten. In 1852 bezocht hij met de stoomboot „Isabel", dooor Lady *Franklin* uitgerust, de Whale-, Jones- en Lancastersound, in eerstgenoemde doordringende tot 79° N.Br. In 1853 stevende hij met de schroefstoomboot „Phoenix" naar het Beecheyeiland, waarna hij luitenant *Creswell* van den „Investigator" van *Mac Clure* weder naar Europa bracht, en op zijn derden tocht in 1854 stichtte hij op het Beechey-eiland een monument ter eere van *Bellot* en bracht een gedeelte der bemanning van *Belcher*, die van zijn vijf schepen vier in het ijs verloren had, weder naar het vaderland. Hij werd in 1875 tot vice-admiraal benoemd en schreef o.a. „A summer search for Sir John Franklin"(1853) en „Report on the return of the Isabel from the artic regions"(1853). Hij overleed te Londen den 5den September 1894.

Inglis, sir *Robert Harry*, de leider der Kerkelijke Anglikaansche partij in het Britsche Parlement, geboren den 12den Januari 1786, studeerde te Oxford in de rechten en werd in 1808 op de rol der advocaten ingeschreven. In 1824 werd hij tot lid van het Lagerhuis gekozen. Toen *Peel*, wegens verandering van gevoelens in zake de emancipatie der R. Katholieken, zijn mandaat van de universiteit te Oxford nederlegde, trad *Inglis* als candidaat der anti-Katholieke partij tegen hem in het strijdperk en behaalde een schitterende overwinning. Sedert dien tijd vertegenwoordigde hij tot kort voor zijn dood de universiteit onafgebroken in het Parlement en verzette zich met kracht tegen bovengemelde emancipatie, tegen parlementshervorming, tegen de graanwetten en later tegen de emancipatie der Israëlieten. In 1847 werd hij voorzitter van het Britsch Genootschap en in 1850 benoemd tot honorair professor in de oudheidkunde aan de Koninklijke Academie van Schoone Kunsten. Hij overleed te Londen den 5den Mei 1855.

Inglis, *Henry David*, een Engelsch schrijver geboren te Edinburgh in 1795, studeerde in de rechten, doch wijdde zich vooral aan de fraaie letteren en schreef onder den naam van *Derwent Conway* zijn „Tales of the Ardennes" (1825), „Journey through Norway, Sweden and Denmark" (4de druk, 1837). „Solitary walks through many lands"(3de druk, 1843), „Tour through Switserland, the South of France and the Pyrenees in 1830 and 1831"(2 dln., 2de druk, 1840), „Spain in 1830" (2 dln., 2de druk, 1839), „The Tyrol with a glance at Bavaria" (2 dln., 1833), „Ireland in 1834" (2 dln., 5de druk, 1838) en „The Channel Islands" (2 dln. 1835). Zijn roman „The new Gil Blas" viel weinig in den smaak. Nadat hij nog „Rambles in the footsteps of Don Quixote" had uitgegeven, overleed hij te Londen den 20sten Maart 1835.

Inglis, *John Eardly Wilmot*, een Britsch generaal, geboren den 15den November 1814 in Nieuw-Schotland, ontving een militaire opleiding en trad in 1833 als vaandrig in dienst bij de Engelsche infanterie. Hij onderscheidde zich in 1848 in den veldtocht in de Pendsjaab, vooral bij den aanval op de vijandelijke verschansingen bij Moeltan, alsmede als commandant van een regiment infanterie in het gevecht bij Sardsjkoened en in den slag bij Goezoerate. In 1855 werd hij kolonel en commandant eener brigade, met welke hij zich in Lucknow, de hoofdstad van Audh bevond, toen het oproer der Sepoy's in 1857 uitbarstte, waarbij deze stad na den val van Delhi het middelpunt der beweging was. Toen generaal *Henry Lawrence* den 2den Juli doodelijk gewond was, belastte zich *Inglis* met het opperbevel over de ingesloten Europeanen, met de burgelijke personen 900 zielen tellende, en sloeg tot viermaal toe met zijn door ziekte en gebrek aanmerkelijk verminderde bezetting den aanval van den overmachtigen vijand af. Eindelijk na een belegering van 87 dagen door de generaals *Outram* en *Havelock* ontzet, vereenigde hij zich in November met de hoofdmacht onder generaal *Colin Campbell*, nam den 28sten van die maand deel aan den slag bij Cawnpoer en bleef als commandant in deze stad achter, terwijl de opperbevelhebber weder naar Lucknow trok. In Februari 1858 bracht *Inglis* bij Kalpi aan de opstandelingen een beslissende nederlaag toe, en nog in hetzelfde jaar ontving hij de Bathorde. Kort daarop werd hij commandant der Engelsche troepen op de Ionische Eilanden. Hij overleed te Homburg den 27sten September 1862. In 1892 gaf zijn weduwe haar dagboek „Siege of Lucknau" uit.

Ingmann, *Santeri*, een Finsch schrijver, geboren te Sodankylä (Lapland) den 9den Juni 1866, studeerde in de geschiedenis, promoveerde in 1894 en werd redacteur van het thans verboden Jong-Finsche dagblad „Päivälehti" en voorzitter der arbeidersdelegatie. Zijn novellen „In de schemering" en „In de reservekazerne" hebben hem zeer populair gemaakt. „Juho Vesainen"(1894) en „Anna Flemming" (1900) zijn de eerste historische romans in het Finsch.

Ingoda, een rivier in het Russisch Oost-Siberisch gebied Transbaikalië, is 600 km. lang, ontspringt op de zuidelijke helling van het Jablonoi gebergte, stroomt in een noordoostelijke en van de stad Tsjita af in een oostelijke richting en vormt na haar vereeniging met den Onon de Sjilka. Zij bevat niet veel visch, maar men vindt er kreeften, die in alle verder westwaarts gelegen rivieren van Siberië tot aan den Oeral niet voorkomen.

Ingolstadt, een stad en vesting in het Beiersche arrondissement Opper-Beieren, ligt op den oever van de Donau bij den mond der Schutter en aan de spoorlijnen München—Neurenberg, Ingolstadt—Neuoffingen en Regensburg—Augsburg en telt (1905) 23 428 inwoners. In de Lieve Vrouweukerk, in 1425 in Gotischen stijl opgetrokken, vindt men fraaie praalgraven. Van de overige gebouwen zijn het oude kasteel, het Jezuïetencollege, in 1555 gebouwd, het voormalige

Digitized by Google

universiteitsgebouw en het nieuwe militaire hospitaal merkwaardig. Men heeft er verder een monniken- en een nonnenklooster, beide van de Franciscaner Orde. Ook is er een Latijnsche school en een industrieschool. Men vindt er verschillende militaire etablissementen, zooals een buskruit- en geschutfabriek, een laboratorium enz. Gesticht in 806, kreeg Ingolstadt in 1250 stadsrechten en werd in 1392 de residentie der hertogen *van Beieren-Ingolstadt*. Na het uitsterven van dit geslacht verviel Ingolstadt aan de hertogen van Landshut en München. In 1472 stichtte *Lodewijk de Rijke* van Landshut er een hoogeschool, waaraan beroemde hoogleeraren werkzaam waren, en in 1539 werd de stad van vestingwerken voorzien. In 1549 belastten zich de Jezuïeten met het theologisch onderwijs aan de universiteit. De hoogeschool werd in 1800 naar Landshut en vanhier in 1826 naar München overgebracht. In 1827 liet koning *Lodewijk I* de vestingwerken, die door de Franschen verwoest waren, herstellen. De opbouw duurde 21 jaren. Na 1872 bouwde men er een meer uitgebreiden vestinggordel met groote forten.

Ingram, *J. Kells*, een Engelsch staathuishoudkundige en philoloog, geboren in het Iersche graafschap Donegal den 7den Juli 1823, studeerde te Dublin, werd in 1852 hoogleeraar in het Engelsch, in 1866 in het Grieksch en in 1879 bibliothecaris. Hij schreef „The present position and prospects of political economy" (1888), „History of slavery and serfdom" (1895), „Outlines of history of religion" (1900), „Human nature and morals, according to A. Comte" (1901), een deel „Sonnets and other poems" (1900) en verhandelingen over Engelsche letterkunde en Grieksche en Latijnsche etymologie.

Ingres, *Jean Auguste Dominique*, een Fransch schilder, geboren te Montauban den 15den September 1780, oefende zich te Parijs in het atelier van *David* en behaalde in 1801 den eersten grooten prijs met het daaraan verbonden jaargeld, doch kon eerst in 1804 de reis naar Rome aanvaarden, waar hij „Thetis smeekt Zeus om bijstand voor haar zoon" voltooide. In 1808 te Parijs teruggekeerd, bracht hij „Oedipus lost het raadsel der Sphinx op" op het doek, welk werk zoo weinig bijval vond, dat hij naar Italië terugkeerde, waar hij, van alle hulpmiddelen verstoken, van 1810 tot 1820 te Rome en vervolgens tot 1824 te Florence door het schilderen van portretten in zijn onderhoud voorzag. Uit dien tijd dagteekenen: „Mis in de Sixtijnsche kapel", „Slapende Odaliske", „Dood van Leonardo da Vinci", „Bevrijding van Angelica" en „Christus geeft Petrus de sleutels des hemels". In 1824 te Parijs teruggekeerd, leverde hij het hem door de regeering opgedragen stuk „Gelofte van Lodewijk XIII" en schilderde in 1827 aan de zoldering van een der zalen in het Louvre „Apotheose van Homeros". In 1834 tot directeur van de Fransche Academie te Rome benoemd, bleef hij daar tot 1841 en schilderde o.a. „Stratonike" en „Apotheose van Napoleon I". Later bracht hij op het doek „Jeanne d'Arc bij de zalving van Karel VII" en „De bron". Ook als portretschilder bezat *Ingres* groote verdiensten. Hij overleed te Parijs den 13den Januari 1867.

Ingrosseeren noemt men het inschrijven in een pand- of hypotheekboek, in het register van hypotheken.

Inhalatie noemt men de inademing van gas-, stoom- of stofvormige medicamenten. Zij dient zoowel bij algemeene ziekten, als vooral bij plaatselijke ongesteldheden van de luchtwegen (strottenhoofd, luchtpijp en luchtpijptakken), want de geïnhaleerde stoffen dringen niet tot in de longblaasjes door. De eerste inhalatieproeven geraakten weldra weer in vergetelheid. Wel waren kamferdampen, in den vorm van cigarettes gebruikt en door *Raspail* aanbevolen, eenigen tijd in den smaak, en men gebruikt reeds lang den rook van belladonna, stramonium en opium tegen asthma en verkoudheid. Het meer algemeen gebruik der inhalatie dagteekent echter van 1856, toen *Sales-Girons* zijn „Thérapeutique respiratoire" invoerde. Deze Fransche geneesheer stichtte op onderscheiden badplaatsen in Frankrijk inhalatiezalen (*salles d'aspiration*) voor borstlijders. Hier was de lucht vermengd met gassen uit de bronnen, en de zieken moesten er telkens gedurende eenige uren vertoeven. Een inhalatietoestel in eenvoudigen vorm is in fig. 1 voorgesteld.

Fig. 1.

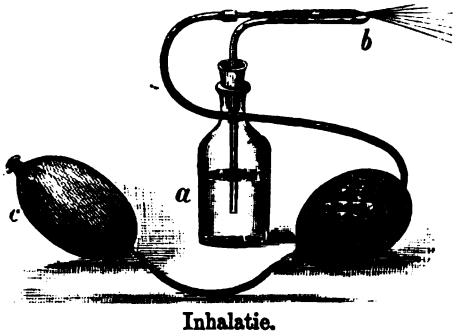

Inhalatie.

Algemeen is thans de stoominhalatietoestel van *Lewin* te Berlijn in gebruik (fig. 2). Deze be-

Fig. 2.

Inhalatie.

staat uit een kleinen stoomketel, door een spirituslamp verwarmd. Een geelkoperen buis, op den ketel geschroefd, eindigt in een fijne punt.

Digitized by Google

Een glazen buis, naar boven in een haarbuis uitloopend, is met een kleinen arm zoodanig aan de koperen buis vastgehecht, dat zij daarmede een rechten hoek maakt, terwijl het andere uiteinde dier glazen buis in een glas met geneeskrachtige vloeistof is gedompeld. Brengt men nu den met water gevulden ketel aan het koken, dan ontwijkt de stoom door de koperen buis en sleept de vloeistof, uit het capillaire uiteinde der glazen buis vloeiend, in fijne stofjes met zich mede. Op dergelijke wijze werkt ook een zeer doelmatig toestel van dr. *Siegle* te Stuttgart. Van meer algemeenen invloed op het lichaam is de inhalatie van ozon, waarvan men bij hartzwakte gebruik maakt, terwijl inhalatie van saâmgeperste of verdunde lucht dient bij verschillende borstaandoeningen, als emphyseem, asthma enz.

Inhambane, een stad aan de kust van Portugeesch Oost-Afrika, ligt mooi, maar ongezond, onder 23°50′ Z.Br. aan de Baai van Inhambane, telt 2000 inwoners en heeft een goede haven. Er wordt handel gedreven in caoutchouc, kopal, was, kokos- en aardnoten.

Inhechtenisneming. Zie *Arrestatie* en *Gevangeniswezen*.

Inhuldiging. Onze Grondwet bepaalt, dat de Koning na de aanvaarding van de Regeering, zoodra mogelijk plechtig wordt beëedigd en ingehuldigd binnen de stad Amsterdam, in een openbare en vereenigde vergadering der Staten-Generaal. In deze vergadering wordt door den Koning de volgende eed of belofte op de Grondwet afgelegd: „Ik zweer (beloof) aan het Nederlandsche volk, dat Ik de Grondwet steeds zal onderhouden en handhaven. Ik zweer (beloof), dat Ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat Ik de algemeene en bijzondere vrijheid en de rechten van alle Mijne onderdanen zal beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden, welke de wetten te mijner beschikking stellen, zooals een goed Koning schuldig is te doen. Zoo waarlijk helpe Mij God Almachtig" („Dat beloof ik"). Nadat de Koning dezen eed of belofte heeft afgelegd, wordt hij in dezelfde vergadering gehuldigd door de Staten-Generaal, wier Voorzitter de volgende plechtige verklaring uitspreekt, die vervolgens door hem en elk der leden, hoofd voor hoofd, beëedigd of bevestigd wordt: „Wij ontvangen en huldigen, in naam van het Nederlandsche volk en krachtens de Grondwet, U als Koning; wij zweren (beloven), dat wij Uwe onschendbaarheid en de rechten Uwer Kroon zullen handhaven; wij zweren (beloven) alles te zullen doen wat goede en getrouwe Staten-Generaal schuldig zijn te doen. Zoo waarlijk helpe ons God almachtig". („Dat belooven wij".)

Een eigenlijke *kroning* heeft hier te lande bij de inhuldiging niet plaats. Ook behoeft de Koning met het uitoefenen van Regeeringsdaden niet te wachten, totdat de inhuldiging heeft plaats gehad. Hij aanvaardt de Regeering terstond bij het overlijden van zijn voorganger of, wanneer hij op dat oogenblik minderjarig is, op den dag zijner meerderjarigheid. Onze tegenwoordige Koningin heeft de Regeering aanvaard op 31 Augustus 1898, haar 18den verjaardag, en is 6 September d.a.v. ingehuldigd.

In sommige andere landen is in de constitutie bepaald, dat zoolang de Vorst niet is ingehuldigd of gekroond, een staatsministerie het vorstelijk gezag zal waarnemen.

In Engeland worden den Koning bij de inhuldiging bepaalde vragen voorgelegd, n.l. of hij plechtig wil beloven het land volgens de Statuten van het Parlement en de bestaande wetten en gewoonten te regeeren: of hij in al zijne beslissingen barmhartigheid wil toonen en de waarachtige belijdenis van het Evangelie wil handhaven. Dit herinnert nog aan het contractueele karakter, dat de inhuldiging vroeger in verschillende landen had. Ook hier te lande moest de Vorst in vroegere eeuwen beloven de privilegiën en rechten te zullen ontzien.

Onze Grondwet bepaalt niet meer zooals die van 1815, dat de inhuldiging moet geschieden „onder den blooten Hemel"; gewoonte is, dat zij plaats vindt in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Ook is sinds 1848 vervallen de bepaling, dat na de inhuldiging door de Staten-Generaal nog moest plaats hebben een huldiging door de Staten van elke provincie afzonderlijk.

Initialen noemt men de beginletters, voornamelijk die, welke boven den overigen tekst uitsteken en gekleurd of versierd zijn. Toen handschriften en boeken door schrijvers vermenigvuldigd werden, trachtte men die letters te doen uitkomen door vergrooting en toevoeging van lijnen en krullen, waaruit zich een kunst ontwikkelde, die voornamelijk door Ierssche monniken een bepaald phantastisch karakter kreeg. De initialen werden in den beginne door roode strepen (vandaar de naam miniatuur) aangegeven, later met goudblaadjes voorzien en ten slotte in bonte kleuren en goud geverfd. Bij die ornamenten kwamen later figuren en ten slotte geheele Bijbelsche tooneelen, die op den inhoud van het hoofdstuk betrekking hadden. In de 14de en 15de eeuw werden de initialen zoo overladen, dat men er vindt die geheele bladzijden van foliohandschriften beslaan. De boekdrukkunst nam de initialen over. In den beginne werden zij in den gedrukten tekst met de hand geschilderd; later in houtsneden gemaakt en dan gekleurd (zie de Initialen in het artikel *Boekverluchting*).

Initiatief. Onder „het initiatief nemen" verstaat men in het algemeen het op touw zetten, het geven van den stoot aan een onderneming of gebeurtenis. In het Staatsrecht spreekt men van het „recht van initiatief", d. i. de bevoegdheid tot het indienen van wetsontwerpen. Die bevoegdheid komt hier te lande toe aan den Koning en aan de Tweede Kamer. Verreweg de meeste wetsontwerpen gaan uit van den Koning, d.w.z. van den Koning en de Ministers tezamen; dit is dan ook de meest wenschelijke toestand, omdat de Ministerieele bureaux meer dan de leden der volksvertegenwoordiging, de beschikking hebben over de gegevens die voor de voorbereiding van een wetsontwerp noodig zijn en over personeel dat voor die voorbereiding geschikt is. De Koning, zegt art. 110 onzer Grondwet, zendt Zijne voorstellen, hetzij van wet, hetzij andere, aan de Tweede Kamer bij een schriftelijke boodschap of door een

Digitized by Google

Commissie. Bijna altijd geschiedt de indiening bij schriftelijke boodschap, waarvoor een vast formulier gebruikt wordt. In de meeste andere landen kan het Hoofd van den Staat de ontwerpen bij een der beide Kamers, naar zijn keuze indienen; bij ons moet de behandeling altijd het eerst in de *Tweede* Kamer plaats hebben. Dit is in overeenstemming met de plaats die de Eerste Kamer in ons Staatsrecht inneemt: een vergadering, die de door de Tweede Kamer genomen besluiten nogeens opnieuw toetst aan het Landsbelang. In dit stelsel past ook de niet-toekenning van het recht van initiatief aan de Eerste Kamer. Wel kunnen andere voordrachten dan voorstellen van wet door elke Kamer afzonderlijk aan den Koning worden gedaan, maar de voordracht tot voorstellen van *wet* behoort — ook hier anders dan in de meeste andere Staten — uitsluitend aan de Tweede Kamer. Volgens het Reglement van Orde voor de Tweede Kamer kan elk lid van die Kamer wetsvoorstellen bij de Kamer aanhangig maken. Ten aanzien van sommige onderwerpen mist de Tweede Kamer het recht van initiatief, n.l. het brengen van wijziging in de erfopvolging, het benoemen van een troonopvolger, de algemeene begrooting en het instellen van ridderorden. Voorbeelden van wetten, die aan het initiatief van de Tweede Kamer te danken zijn, zijn de Wet op den Kinderarbeid van 1874, voorgesteld door Mr. S. van Houten, en de wet tot wijziging van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering van 1896, voorgesteld door Mr. A. F. K. Hartogh, waarvan het doel was de processen te verkorten en te vereenvoudigen. Een beroemde, maar niet geslaagde poging om door middel van het recht van initiatief tot Grondwetsherziening te komen, was het voorstel, door Thorbecke en 8 andere Kamerleden in 1844 gedaan (voorstel der negen mannen).

In Zwitserland komt ook aan het volk zelf een recht van initiatief toe, zoowel in den Bond als in de verschillende kantons. In den Bond kunnen b.v. 50 000 stemgerechtigde burgers een voorstel tot grondwetsherziening doen, dat dan in de wetgevende vergaderingen moet worden behandeld en vervolgens aan een volksstemming worden onderworpen.

Injecteur is een toestel, dat voornamelijk ten doel heeft het voedingswater in den stoomketel te brengen met behulp van den stoomdruk. De eerste goede injecteur is die van *Giffard*. In het inwendige van dit toestel bevinden zich twee ringvormige ruimten boven elkander, waarvan de eene in gemeenschap staat met de stoomleiding, de andere door een buis met het reservoir, dat het voedingswater bevat. Beide ruimten staan met elkaar in verbinding door een buis; in de stoomruimte bezit deze kleine openingen, in de waterruimte eindigt zij in den zoogenaamden stoomkonus, die door een naald vernauwd kan worden. De waterruimte eindigt onder aan in den mengkonus, die met de luchtkamer in verbinding staat. Wordt nu stoom in het toestel geblazen, dan stroomt deze in de nog met lucht gevulde waterruimte, neemt deze mede, waardoor een luchtverdunning ontstaat en het water wordt dan opgezogen. Dit mengt zich dan met den stoom en condenseert het grootste gedeelte er van. Door buizen wordt het dan langs een voedingsklep naar den stoomketel gebracht. Tegenwoordig wordt meer de universaal injecteur van *Körting* gebruikt. (Fig. 1 doorsnede, fig. 2 aanzicht). Hij bestaat uit twee naast elkander liggende injecteurs, die in één omhulsel opgesloten zijn. De eerste moet het water opzuigen en naar den tweeden brengen, terwijl deze het onder vermeerdering van druk naar den ketel moet persen. De stoom, die minstens een spanning van $1^1/_4$ atmospheer moet hebben, stroomt bij H in en komt, nadat men het ven-

Fig. 1.

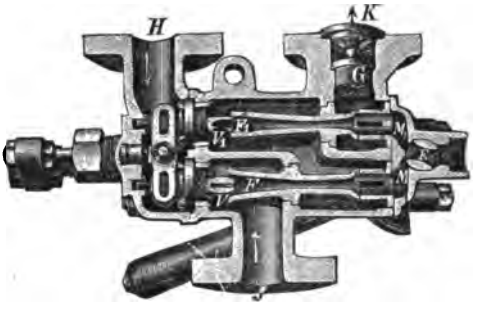

Injecteur.

til V met behulp van den hefboom B heeft geopend in de ruimte F, de mengruimte. Hierin komt ook de aanvoerbuis van het voedingswater uit, zoodat dit door den stoom wordt opgezogen. Het water en de gecondenseerde stoom komen dan in de ruimte M en kunnen door de kraan E, die tegelijk door den hefboom B geopend is, wegvloeien. Door verdere draaiïng van B wordt het kanaal M door E gesloten en het water komt dan langs M in de ruimte T. Gelijktijdig met het sluiten van E is het stoomventil V, geopend; de binnenkomende stoom zuigt dan nogmaals het water verder. Door den druk van het water wordt het ventil G geopend, waardoor het water door de buis K in den stoomketel kan vloeien. In fig. 2 kan men de plaatsing van dezen injecteur zien. De toevoerbuis J eindigt in een met gaatje voorzienen cylinder N, die onder het water in het reservoir O uitkomt. Door openen van het stoomventil P wordt het water opgezogen en door geperst naar den stoomketel. Bij het in werking zetten van den injecteur heeft het water nog

Fig. 2.

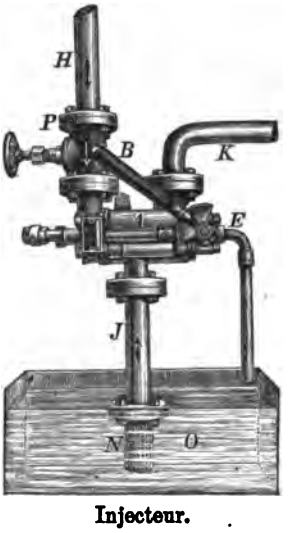

Injecteur.

Digitized by Google

druk genoeg om den geheelen weg af te leggen. Daarin is een buis E aangebracht om dit water, het zoogenaamde morswater, weer in het reservoir te brengen. Vroeger werden voor het voeden der ketels altijd pompen gebruikt, die echter geheel door de injecteurs verdrongen zijn. De reden hiervan is wel de eenvoudigste constructie van deze instrumenten, als ook de afwezigheid van bewegende onderdeelen, zooals de zuigers bij de pompen. De warmte van den afgewerkten stoom wordt hier ook nog nuttig gebruikt, omdat deze het voedingswater voorwarmt. Een betrekkelijk nadeel is, dat ze voor water met vrij hooge temperatuur niet geschikt zijn. Bij bijzonder ingerichte Körtingsche injecteuren kan de temperatuur tot 65° C. stijgen, maar bij de gewone constructies mag deze niet veel hooger dan 40° C. zijn. De maximum zuig hoogte bedraagt $7^1/_2$ m.

Injectie (*Inspuiting*). Wil men een der kanalen van het menschelijk lichaam met een medicament behandelen, dan moet dat langs den weg van inspuiting geschieden, bijv. bij de behandeling van neus, oor, pisbuis, anus enz. Meestal verstaat men onder injectie een onderhuidsche inspuiting (*subcutane injectie*) van een oplossing van een of ander sterk werkend en snel geresorbeerd geneesmiddel, zooals morphine, kamfer, cocaïne enz., hetzij om een algemeene werking te verkrijgen, bijv. bij morphine, hetzij voor een plaatselijke werking, bijv. het ongevoelig maken van de huid bij operaties. Voor die onderhuidsche injecties gebruikt men het spuitje van *Pravaz* (fig. 1), dat één gram water kan bevatten, voorzien is van een fijne, holle naald (fig. 2), en welks stempel door streepjes in 10 deelen verdeeld is, zoodat men nauwkeurig kan doseeren. Behalve die kleine hoeveelheden in kanalen en onder de huid, gebruikt men nog de groote injecties in de aderen of onder de huid van een oplossing van keukenzout bij zwaar bloedverlies en bij cholera (zie *Infusie*) en wendt men *intramusculaire* injecties (d. i. in het spiervleesch) aan van oplosbare kwikzilverpraeparaten, om bij syphilis een snel effect te verkrijgen.

Fig. 1.

Injectie.

Fig. 2.

Injectie.

Injurie. Zie *Beleediging*.

Inkerman, een oude, tot puin vervallen stad in den Krim, aan de oostzijde der baai van Sebastopol en, op beide oevers van de Tsjernaja, is bekend door de oude holenwoningen (± 300, etagegewijze boven elkander en daartusschen twee in de rotsen gehouwen kerken), die zich voornamelijk op den rechter oever bevinden, benevens door de overblijfselen van een oude Genueesche sterkte. Op de hoogten links van den Tsjernaja, waar de Engelschen den 5den November 1854 een nederlaag leden, liggen thans de verst vooruit geschoven verdedigingswerken van Sebastopol.

Inklaren is de handelsterm voor het aangifte doen van de door een binnenkomend schip aangevoerde lading, om de inkomende rechten, welke ervan geheven worden, naar behooren te kunnen voldoen.

Inkomstenbelasting. Zie *Belasting*.

Inkrott, *Clemens Joseph Maria*, een Nederlandsch schrijver, geboren te Emsdetten in Munsterland (Pruisen) den 23sten November 1792, studeerde te Munster, werd candidaat in de letteren, diende eenigen tijd in het leger en vestigde in 1818 een bijzondere school te Veendam. In 1827 werd hij onderwijzer aan de Latijnsche school te Westerloo bij Antwerpen, moest bij den opstand van 1830 zijn betrekking nederleggen, werd medewerker aan het „Journal d'Anvers" en keerde in 1832 naar Veendam terug, waar hij gedurende 25 jaren het rectoraat der Latijnsche school waarnam, in 1857 een eervol ontslag ontving en den 17den Januari 1862 overleed. Hij schreef o. a.: „Herinneringen uit het leven van een candidaat in de letteren" (1858).

Inkt is een min of meer donker gekleurde vloeistof, waarmede geschreven moet kunnen worden. Zal een vloeistof daarvoor geschikt zijn, dan moet zij dun vloeibaar zijn, niet uit de pen vloeien, geen bezinksel achterlaten, een vernisachtige laag op de pen vormen, niet verbleeken of uit te waschen zijn met water en alcohol, het staal van de pen en het papier niet aantasten. De gewone inkt bestaat voornamelijk uit galluszuurijzeroxyduul, dat verkregen wordt door menging van een bepaalde hoeveelheid tannine of een waterig aftreksel van galappels met een ijzervitrioololossing. Behalve het ijzerzout van looizuur ontstaat ook het ijzerzout van galluszuur, welke laatste een splitsingsprodukt van looizuur is. Beide zouten zijn oplosbaar en kleurloos; bij het staan aan de lucht vormt zich spoedig een donkerblauwe vloeistof door vorming van de ijzeroxyd en ijzeroxydonyduulzouten, welke zich langzamerhand als neerslag afzetten. Het schrift van de versch bereide inkt is in het begin nauwelijks zichtbaar, de oplossing dringt echter goed in het papier en wordt spoedig door oxydatie zwart. Oude en geoxydeerde inkten vormen veel bezinksel. Om de oxydatie te verlangzamen wordt een kleine hoeveelheid zoutzuur toegevoegd, om het neerslaan van stoffen tegen te gaan een weinig gom of dextrine. Verder wordt om schimmelen te voorkomen karbol of sublimaat gebruikt. Voor 1 L. inkt is noodig: 23,4 gr. tannine, 7,7. gr. galluszuur, 30 gr. ijzervitriool, 10 gr. arabische gom, 2,5 gr. zoutzuur en 1 gr. karbol. Deze inkten moeten onder afsluiting van de lucht bewaard worden. Een verbetering werd in 1855 door *Leonhardi* aangebracht. Zijn alizarineinkt bevat, naast looi- en galluszuur, ook vrij indigosulfonzuur in oplossing. De pas bereide inkt is daardoor blauw gekleurd, en door de aanwezigheid van het zuur kan men haar lang bewaren. Onderzoekingen van *Schluttig* en *Neumann* hebben aangetoond, dat behalve gallus- en looizuur ook pyrogallol of gebromeerde en gesulfoneerde pyrogallolverbindingen voor inktbereiding geschikt zijn. Galluszuur geeft over het algemeen zwarteren inkt dan looizuur. Tegenwoordig worden de campêchehoutinkten ook veel gebruikt. Het extract van campêchehout geeft met ijzervitriool een sterk gekleurde oplossing, die door oxydatie nog donkerder

Digitized by Google

wordt. Toevoeging van vrij zuur is hier ook noodzakelijk om vorming van bezinksel tegen te gaan. Daar de inkt niet mooi zwart is, wordt een mengsel van deze en de eerstgenoemde soort gebruikt. Nigrosin- en indulineinkten zijn oplossingen van deze stoffen in water. Voor roode inkten gebruikt men braziliehout, aluin, wijnsteen en gom, of karmijn en gom opgelost in ammoniak of een oplossing van fuchsine of eosine in gomwater. Violette anilineinkten bevatten oplosbaar anilineviolet. Blauwe inkten verkrijgt men door oplossen van versch bereid en met zoutzuur uitgewasschen Berlijnsch blauw in onaalzuur. Kopieerinkt bevat dezelfde stoffen als gewone inkt, de oplossing is echter geconcentreerder; de hoeveelheid gom is ook grooter, terwijl nog glycerine toegevoegd wordt.

Inktvisch. Zie *Cephalopoda* en *Sepia*.

Inkwartiering omvat de huisvesting van krijgsvolk, met verstrekking van nachtligging, van vuur en licht of plaats aan den gemeenen haard, met of zonder voeding, het stallen van dienstpaarden, het alleen verschaffen van spijs en drank of hetgeen tot het gereedmaken van spijzen vereischt wordt.

De aanvraag om inkwartiering voor krijgsvolk op marsch geschiedt aan den burgemeester, die, na goedbevinding, inkwartieringsbiljetten aan de militairen doet uitreiken. Aan de inwoners wordt, nadat de verstrekking geschied is, schadeloosstelling uitgekeerd.

De wet regelt wie tot het geven van inkwartiering verplicht of daarvan vrijgesteld zijn.

Inlaatduiker is de naam van een duiker, veelal met een schuif gesloten, waardoor men water kan inlaten. Zoo bezitten de meeste polders inlaatduikers, om 's zomers bij watergebrek zoo noodig water uit den boezem of uit een aangrenzenden polder met hooger peil te kunnen inlaten. Zoo wordt bijv. bij Wijk bij Duurstede water uit de Lek op den Krommen Rijn gelaten.

Inleguitjes is de naam voor kleine, vaste, zilverwitte, prikkelend vleesch bezittende uitjes, die in zuur ingelegd, langen tijd deze gewenschte eigenschappen behouden. Op de allerbeste kleigronden slaagt de teelt. Te Zwijndrecht, Rotterdam en Dordrecht vindt men de fabrieken, waar zij in vaten of in flesschen worden geconserveerd, na in 4 grootten te zijn gesorteerd.

Inmijnen, is het inkoopen van zijn eigen goederen op een openbare verkooping, ten einde te beletten, dat zij te goedkoop verkocht worden.

Inn, door de Ouden *Oenus* genoemd, een belangrijke zijrivier van de Donau, ontspringt onder den naam van Sela in Grauwbunderland ter hoogte van 2480 m. aan de zuidoostelijke helling van den Septimer in Boven-Engadin, stroomt door een lengtedal en door een aantal meren noordoostwaarts, baant zich in een dwarsdal een weg door den bergpas van Finstermünz en loopt als een woeste bergstroom naar Tirol, waar zij het Opper- en Beneden-Inndal besproeit, die zich door grootsche en bevallige natuurtafereelen onderscheiden. 22 km. beneden Finstermünz wendt zij zich plotseling noordwestwaarts en stroomt door een nauwe dwarskloof, komt bij Landeck uit deze in een groot, noordoostwaarts gericht lengtedal met vruchtbare landen, steden en dorpen, en stroomt vanhier langs Innsbruck, Hall, Schwaz en Rattenberg naar Kufstein. Beneden deze vesting komt de rivier, in noordelijke richting naar Beieren loopend in haar onderste dwarsdal, dat zich uitstrekt tot aan Rosenheim. Hier is zij reeds zeer breed en bereikt, met den grooten Rosenheimer Moosbruch vereenigd, de golvende vlakte aan den voet der Alpen, waar zij, evenals de Iller, Lech en Isar, in snellen loop en met een breede, met eilanden bezette bedding, veelal tusschen hooge, zandige oevers of rotswanden doorheen stroomt, terwijl zij de Alz uit het Chiemmeer en de Salza of Salzach uit Salzburg opneemt. Bij Passau, waar zij, na een loop van 510 km., in de hoofdrivier valt, is zij aanmerkelijk breeder dan de Donau. Zij is van hier tot aan Hall bevaarbaar, hoewel haar snel verval voor stoomschepen dikwijls zeer hinderlijk is. Haar stroomgebied beslaat een oppervlakte van 25 680 v.km.

Innocentius, is de naam van 13 pausen.

Innocentius I (402—417), maakte als bisschop van Rome aanspraak op hooger gezag dan de overige bisschoppen, niet omdat hij in de wereldstad gevestigd, maar omdat hij een opvolger van *Petrus* was. In den strijd tusschen *Augustinus* en *Pelagius* bevestigde hij de besluiten der synoden van Milete en Carthago en verwierp het Pelagianisme. Tevergeefs trachtte hij in 410 den Gotenkoning *Alarik II* af te brengen van zijn voornemen om Rome te plunderen. Hij behoort tot de heiligen der R. Katholieke Kerk; zijn naamdag valt op den 28sten Juli.

Innocentius II (1130—1143), te voren *Gregorius Papareschi* genoemd, geboren te Rome, was abt der Benedictijnen te St. Nicolaï in Rome, werd in 1118 kardinaal-diaken, moest aanvankelijk strijden tegen zijn mededinger *Anacletus II* en diens beschermer *Roger van Sicilië* en zelfs naar Frankrijk vluchten, doch werd, vooral door den invloed van den heiligen *Bernhardus*, bijna overal in zijn waardigheid erkend. De Duitsche keizer *Lotharius* ontving bij zijn kroning (1133) de allodiale goederen van gravin *Mathilde* van hem in leen. Nog in hetzelfde jaar ging hij veiligheidshalve naar Pisa, en nogmaals verscheen *Lotharius* om hem helpen in Italië; doch *Anacletus* hield stand, en na zijn dood (1138) benoemde de tegenpartij *Victor IV* tot paus die echter na twee maanden afstand deed. In 1139 hield *Innocentius* het tweede Latheraansche Concilie, waarop de besluiten en bepalingen van *Anacletus* ongeldig verklaard, *Roger van Sicilië* in den ban gedaan en *Peter van Bruys*, *Abeilard* en *Arnold van Brescia* verdoemd werden. In den oorlog tegen *Roger* gevangen genomen, kon hij alleen tegen verschillende concessies zijn vrijheid koopen. Hij overleed den 24sten September 1143.

Innocentius III, (1198—1216), te voren *Lotharius*, graaf *van Segni*, was een telg uit den stam van *Conti* in Agnani en werd geboren in 1161. Opgevoed te Parijs, Rome en Bologna, sedert 1190 kardinaal, verwierf hij als theoloog en als jurist grooten roem. De gedachte, dat de paus op aarde de plaatsvervanger is van God en Christus, bestuurde al zijn daden en hij bracht het pauselijk gezag tot een hooge ontwikkeling. Hij maakte van de zwakheid der keizerlijke macht gebruik om Ancona, Toscië en Spoleto te bezet-

Digitized by Google

ten; ook bevrijdde hij Italië van de heerschappij der Duitschers. In Beneden-Italië had hij het bewind in handen als voogd van den lateren keizer *Frederik II*. De dubbele keizerskeuze van *Philips van Zwaben* en *Otto IV* (1198) gaf *Innocentius* aanleiding zich in de aangelegenheden van Duitschland te mengen; eerst sloot hij zich bij *Otto* aan; later koos hij voor *Philips* partij, toen deze meer macht kreeg. Na diens dood (1208) verzoende *Otto* zich met den paus en werd in 1209 te Rome gekroond. Doch toen hij aanspraken maakte op Italië, deed *Innocentius* hem in den ban en zond *Frederik II* als tegenkoning naar Duitschland, die in 1215 te Aken gekroond werd en *Otto* tot zijn erflanden beperkte. Nog meer succes had *Innocentius* in Engeland. Toen koning *Jan* den door den paus benoemden aartsbisschop van Canterbury, *Stephan Langton*, niet wilde erkennen, sprak hij den banvloek over hem uit, over Engeland het interdict (1208) en schonk het land aan *Philips II* van Frankrijk, totdat *Jan* Engeland van den paus als leen aannam. In Frankrijk dwong hij *Philips Augustus* zijn gemalin *Ingeborg*, die hij in 1193 verstooten had, in 1201 weer aan te nemen. Aragon en Portugal moesten hem een jaarlijksche schatting betalen; den Bulgaren en Walachen gaf hij een koning; in Polen, Hongarije, Dalmatië en Noorwegen trad hij als scheidsrechter op. Zelfs tot in Konstantinopel trachtte hij zijn macht uit te breiden; hij gaf den stoot tot den 4den Kruistocht (1202—1204), die de stichting van het Latijnsche Keizerrijk te Konstantinopel ten gevolge had. Ook regelde hij de kerkbesturen en het kloosterbezoek en bekrachtigde onderscheiden Orden, maar bepaalde tevens, dat men voortaan geen nieuwe stichten, maar zich bij een der bestaande voegen zou. Hij ijverde tegen de Albigenzen, Katharen en Waldenzen. Zijn geschriften zijn in 1552 en 1557 te Keulen in het licht verschenen, zijn „Brieven" in 1682 door *Baluze*, zijn „Over de ellende van het menschelijk leven" door *Rudolf* (1887) uitgegeven.

Innocentius III.

Innocentius IV (1243—1254), uit den stam van *Fieschi* te Genua gesproten, studeerde te Bologna in de rechten, werd vice-kanselier der Katholieke Kerk, daarna kardinaal en na *Coelestinus IV* paus. Hij streed met geestelijke en wereldlijke wapens tegen *Frederik II* en diens zoon *Koenraad*, doch zonder hen te overwinnen. Ja, hij nam, door de Genueezen ondersteund, de vlucht naar Lyon (1244), hield hier een algemeene kerkvergadering, sprak den ban en het vonnis der afzetting uit over *Frederik*, deed op Sicilië een oproer ontstaan tegen den keizer en ondersteunde in Duitschland de tegenkoningen *Heinrich Raspe* en *Willem van Holland*. Daar hij de *Hohenstaufen* wilde doen vallen, streed hij na den dood van *Koenraad* tegen *Manfred* en *Koenradijn*, maar zonder zijn doel te bereiken, en keerde eerst in 1251 naar Rome terug. Op de Kerkvergadering deed hij vruchtelooze pogingen om de Grieksch Katholieke Kerk weder met de R. Katholieke te vereenigen. West-Pruisen, in zijn tijd tot het Christendom bekeerd, verdeelde hij in de bisdommen Culm, Pomeranië, Ermland en Samland en schonk aan de kardinalen, als onderscheidingsteeken, den rooden hoed. Hij was zoo doorkneed in het kerkelijk recht, dat men hem *Pater et organum veritatis* noemde. Ook schreef hij een commentaar op de „Decretalen" van *Gregorius IX* (1478). Hij overleed te Napels den 7den December 1254.

Innocentius V (21 Januari—22 Juni 1276), te voren *Petrus van Tarantasia*, geboren te Moutier, werd eerst provinciaal der Dominicanen, toen aartsbisschop van Lyon, kardinaal-bisschop van Ostia en grootpoenitentiaris en overleed voordat hij als paus was gewijd. Hij schreef: „Commentaria in IV libros sententiarum" (3 dln., 1652).

Innocentius VI (1352—1362), te voren *Stephanus Aubert*, geboren te Mons in Limousin, bekleedde de betrekkingen van bisschop van Noyon, later van Clermont en vervolgens van kardinaal en grootpoenitentiaris. Hij zetelde te Avignon, was ervaren in de rechtsgeleerdheid en gestreng van zeden en poogde aan de behoefte aan hervorming tegemoet te komen door beperking der weelde aan zijn Hof. Verder bracht hij de steden in den Kerkelijken Staat tot onderwerping, ofschoon hij er de wanordelijkheden niet kon dempen. Hij overleed te Avignon den 12den September 1362.

Innocentius VII (1404—1406), te voren *Cosimo Meliorati*, geboren te Sulmona in de Abruzzen, was achtereenvolgens bisschop van Bologna, pauselijk schatmeester en kardinaal, en werd gedurende velerlei verdeeldheden door de Italianen gekozen, terwijl de Franschen *Benedictus XIII* tot paus verhieven. In Augustus 1405 moest hij wegens een opstand der Romeinen naar Viterbo vluchten. Hij overleed te Rome den 6den November 1406.

Innocentius VIII (1484—1492), te voren *Giovanni Battista Cibo*, was bisschop van Porto, daarna van Amalfi en tevens kardinaal. Terwijl hij steeds oproepingen deed tot een oorlog tegen de Turken,

Innocentius X.

hield hij den broeder en mededinger van sultan

Digitized by Google

Bajazet, welke laatste hem daarvoor betaalde, in de gevangenis. Ook vernieuwde hij de wetten tegen tooverij en hekserij en benoemde de inquisitoren *Heinrich Krämer* en *Jacob Sprenger* tot rechters over de toovenaars en heksen in Duitschland.

Innocentius IX (29 October—30 December 1501) heette te voren *Antonio Facchinetti* en werd geboren te Bologna.

Innocentius X (1644—1665), te voren *Giovanni Battista Pamfili*, geboren te Rome, werd eerst nuntius te Napels, daarna pauselijk datarius in Frankrijk, vervolgens patriarch in Antiochië en kardinaal. Door het pauselijk graanmonopolie richtte hij den landbouw in den Kerkelijken Staat te gronde. In 1651 verdoemde hij in een bul den vrede van Münster en in 1653 vijf stellingen van *Jansenius*.

Innocentius XI (1676—1689), te voren *Benedictus Odescalchi*, geboren te Como, was eerst krijgsman, daarna geestelijke en werd achtervolgens apostolische protonotaris en geheimsecretaris, kardinaallegaat van Ferrara en bisschop van Novara en eindelijk paus. Hij was een man van gestreng-zedelijke beginselen en een vijand der Jezuïeten. Tevens poogde hij de financiën van den Kerkelijken Staat door spaarzaamheid te verbeteren, ondersteunde Oostenrijk tegen de Turken en veroordeelde de vier stellingen der Gallicaansche Kerk, door een vergadering van bisschoppen en baronnen te Parijs (1682) uitgevaardigd. Tegen *Lodewijk XIV*, door den Jezuïet *la Chaise* opgehitst, voerde hij strijd over de koninklijke rechten bij het bezetten van vacante bisdommen enz.

Innocentius XII (1691—1700), te voren *Antonio Pignatelli*, geboren te Napels, bisschop van Fasënza, legaat van Bologna en kardinaal-aartsbisschop, schafte het nepotisme en de benoeming van kardinalen geheel af en sloot vrede met *Lodewijk XIV*, nadat deze de pauselijke aanspraken in den strijd om de vrijheden der Gallicaansche Kerk bevredigd had.

Innocentius XIII (1721—1724), te voren *Michaëlangelo Conti*, een oprecht, nauwgezet en weldadig kerkvorst, maar te zwak tegenover Frankrijk, beleende den keizer met Napels, maar protesteerde er vruchteloos tegen, dat Parma en Piacenza als rijksleen aan den infant don *Carlos* geschonken werden. Den Jezuïeten verbood hij het opnemen van meer ordeleden.

Innsbruck, de hoofdstad van Tirol, ligt dicht bij den Inn en den mond van den Sill, in het midden van een breed dal, dat ten noorden door steile kalksteenwanden ter hoogte van ± 3000 m., ten zuiden door minder hooge, maar boschrijke bergen begrensd wordt, verder aan de spoorlijnen Kufstein—Ala, Salzburg—Bregenz en Berg Isel—Hall, is door drie ijzeren bruggen met de voorsteden Mariahelf en St. Nikolaus verbonden en heeft mooie, breede straten en aanzienlijke gebouwen. De stad telt sedert de inlijving van Wilten en Pradl (1903) 41108 inwoners. De eigenlijke stad verheft zich op den rechteroever der rivier. Daaronder bevindt zich de Franciscaner- of Hofkerk, van 1553—1563 in Renaissance-stijl opgetrokken, met een praalgraf van *Maximiliaan I*. Het bestaat uit een sarcophaag van marmer met het bronzen standbeeld des keizers, in 1542 door *del Duca* gegoten, omgeven door 28 hooge standbeelden, waaronder 2 (*Arthur* en *Theodorik*) van *Peter Vischer* te Neurenberg, *Chlodwig* van *Christoph Amberger* te Augsburg (gegoten door *Löffler*) en de overige gedeeltelijk van *Seszlschreiber*, gedeeltelijk van de gebroeders *Godl* (1513—1583). Tot de 24 marmeren reliëfs aan de zijden van den sarcophaag behooren 20 meesterlijke kunstwerken van *Alexander Colin* uit Mechelen, bij welke de 4 overige van *Bernard* en *Arnold Abel* uit Keulen zeer achterstaan. Verder heeft men in deze kerk de zilverkapel, alzoo genoemd wegens een zilveren standbeeld van de Maagd *Maria*, alsmede het praalgraf van aartshertog *Ferdinand*, naar men meent afkomstig van *Colin*, dat van *Philippine Welser*, het gedenkteeken van *Andreas Hofer*, de praalgraven van *Speckbacher* en *Haspinger* en een gedenkteeken voor de in 1796—1809 gevallen Tirolsche landsverdedigers. In deze kerk omhelsde *Christina* van Zweden den 3den November 1654 den R.-Katholieken godsdienst. De Universiteits- of Jezuïetenkerk (1627—1640) bezit een 60 m. hoogen koepel, de St. Jakobskerk een Mariabeeld van *Cranach* en het praalgraf van aartshertog *Maximiliaan*, vervaardigd door den beeldhouwer *Gras* en gegoten door *Reinhart*. Van de wereldlijke gebouwen zijn te noemen de Hofburcht met een groote zaal en prachtige fresco's, de Fürstenburg met een mooien, marmeren erker en een verguld koperen, het beroemde „Gouden Dak". In de Nieuwstad verheft zich een gedenkzuil (Annazuil) met figuren van *Benedetti*, in den aanvang der 18de eeuw gesticht ter gedachtenis van de ontruiming door de Beieren en Franschen in 1703, aan het einde van die straat een triumfpoort, in 1765 ter gelegenheid van de te Innsbruck gesloten huwelijksverbintenis van den grootshertog *Leopold van Toskane* met de infante *Maria Ludovika* gesticht. Op het oude kerkhof vond men vroeger het praalgraf van *Colin*, door hem zelf bewerkt, dat naar het nieuwe kerkhof, in 1857 aangelegd, overgebracht is. Daar verheffen zich tevens mooie gedenkteekenen van *Knabl*, *Gasser*, *Müller*, *Grissemann* enz. Een groote schouwburg werd in 1846 voltooid. Verder vindt men er nog het paleis Taxis, den Ottoburcht, een groote kazerne, een groot weeshuis (1889) enz. Innsbruck is de zetel van een stadhouder en van het hoogste gerechtshof van het Kroonland Tirol en Vorarlberg, en de Tirolsche Landdag vergadert aldaar. De Leopold-Frans-universiteit, waaraan in 1869 een geneeskundige faculteit werd toegevoegd, is in 1677 door keizer *Leopold I* gesticht, in 1782 door keizer *Jozef II* in een lyceum, veranderd in 1792 hersteld, in 1810 nogmaals opgeheven en eindelijk in 1826 vernieuwd. Zij telt vele beurzen, bestaat uit een godgeleerde (aan de Jezuïeten toevertrouwde), philosophische en rechtsgeleerde faculteit en een genees- en heelkundige school, tevens als faculteit gerekend. Het aantal leeraren bedraagt (1901) 123, dat der studenten 1019, terwijl de boekerij ruim 100000 deelen en 1027 handschriften telt. Verder vindt men er een gymnasium, een hoogere burgerschool, een normaal-, kunstnijverheid- en cadettenschool en een handelsacademie. Gouverneur *Karl*, graaf *Chotek*, stichtte er in 1842 een landsmuseum, het-

Digitized by Google

welk naar den toenmaligen kroonprins, later keizer, het Ferdinandeum genoemd wordt en merkwaardige verzamelingen bezit, die op Tirol betrekking hebben, benevens steenen, bronzen, geognotisch-palaeontologische, archaeologische, wapen- en kaartenverzamelingen. Op den linkeroever van de Inn verheft zich het fraaie schuttersgebouw.

Innsbruck heette *Ad Oenum*, *Oeni pons* of *Oenipontum* (brug over de Inn) en werd in 1284 door *Otto I*, hertog *van Meran*, tot stad verheven. Toen Tirol aan Oostenrijk kwam (1363), was het geruimen tijd de zetel der Oostenrijksche hertogen. Zij genoot haar schitterendst tijdperk onder de regeering van den pracht- en kunstlievenden aartshertog *Ferdinand II*. Gedurende den opstand der Tirolers tegen de Beieren en Franschen werd de stad meermalen door beide partijen gewonnen en weer verloren. In haar nabijheid ligt de prachtige abdij der Praemonstratensers *Wilten* of *Weltau*, benevens het beroemde buitenverblijf *Ambras*, terwijl een fraaie kettingbrug beneden de stad over de rivier naar het dorp Mühlau is gelegd.

Inns of Court noemt men in Engeland de associaties van rechtsgeleerden en studenten in de rechten, zooals men er te Londen vier vindt (zie *Barrister*). Ook is het de naam voor de groote, prachtige gebouwen of complexen van gebouwen voor de leden der Inns of Court.

Ino, de dochter van *Kadmos* en *Harmonia* en de 2de gemalin van *Athamas*, maakte door het opvoeden van den jeugdigen *Dionysos Hera* vertoornd op haar en haar gemaal. Nog heviger deed zij de woede der godin ontbranden, toen zij, om haar eigen kinderen te bevoordeelen, haar stiefkinderen *Phrixos* en *Helle* wilde doen ombrengen, die evenwel, door hun moeder *Nephele* in den droom gewaarschuwd, zich door de vlucht redden. Toen *Athamas*, door *Hera* razend gemaakt, den oudsten zoon van hem en *Ino*, *Learchos* genaamd, tegen de rotsen verpletterde, nam zij met haar jongsten zoon *Melikertes* de wijk en stortte zich in Megaris van een klip met hem in zee. Het lijk van den zoon werd door een dolphijn naar den oever gebracht, waar koning *Sisyphos* het deed begraven en te zijner eer de Isthmische spelen instelde, nadat op voorspraak van *Aphrodite* de rampspoedige *Ino*, die er later onder den naam van *Leukothea* gehuldigd werd, en *Melikertes* onder de zeegoden waren opgenomen.

Inosiet, hexaoxyhexamethyleen, $C_6H_6(OH)_6$, is afgeleid van het hexamethyleen, C_6H_{12}. Het wordt in het spiernat en andere dierlijke vloeistoffen gevonden, maar komt ook in planten voor, bijv. in onrijpe boonen en erwten. Het vormt monokline kristallen, die watervrij bij 224° C smelten. In sterk luchtverdunde ruimten kan het bijna zonder ontleding gedestilleerd worden. Met joodwaterstofzuur geeft het trijoodphenol en benzol, met salpeterzuur, het tetraoxychinon en het dioxydichinon. De dimethylaether van het inosiet, het damboniet, komt in caoutchouc van Gaboen voor. Er bestaat een rechts- en een linksdraaiend inosiet en het racemische mengsel (mengsel van gelijke hoeveelheden rechts- en links-draaiend), wat hierboven beschreven is. Het rechtsdraaiende kan uit de pimet verkregen worden, dat in een harssoort gevonden wordt, het links draaiende uit quebrachiet. Beide verbindingen zijn de methylaether van het inosiet. Met joodwaterstofzuur krijgt men de genoemde verbindingen.

Inosinezuur, $C_{10}H_{14}N_4O_{11}$ komt voor in vleeschsap, is amorf en lost gemakkelijk op in water, niet in alkohol en aether. Bij verwarmen wordt het ontleed. De alkalizouten zijn in water oplosbaar en kunnen kristalliseeren.

Inouye, *Kaoroe*, een Japansch staatsman, vroeger als *Inouye Boenda* bekend, in 1835 te Choshoe geboren, ging in 1861 met *Ito* (zie aldaar) naar Engeland. Na hun terugkeer trachtten zij voor *Shimonoseki* als bemiddelaars op te treden tusschen den vorst van Choshoe en de uit Fransche, Nederlandsche, Amerikaansche en Engelsche schepen bestaande vijandelijke vloot, doch zonder succes. In 1865 versloeg hij het tegen Choshoe gezonden leger van den shogoen en veroverde de provincie Iwaki. Hij begeleidde in 1875 *Koerodo* naar Korea, werd in 1878 minister van Openbare Werken, in 1880 van Buitenlandsche Zaken, in 1885 graaf, in 1888 minister van Landbouw, in 1892 van Binnenlandsche Zaken. In 1888 stichtte hij de eerste constitutioneele partij, de Jiji, in zijn vaderland. Vooral in financieele aangelegen was hij een specialiteit. tevens op het gebied van kunst. Toen in 1894 de oorlog met China uitbrak, werd hij tot gezant in Korea benoemd, en was tot Augustus 1895 feitelijk bestuurder van dat land. Nadat zijn opvolger, graaf *Mioera*, in October 1895 aan de samenzwering tegen den koning had deelgenomen, keerde hij voor korten tijd terug, maar zag van verder ingrijpen in de verwarde toestanden van het schiereiland af. Sedert wijdde hij zich aan de bevordering van den socialen vooruitgang van Japan, meestal als particulier. Daarbij was hij een hoogst eenvoudig man en afkeerig van al wat naar weelde zweemde. In de eerste helft van 1898 was hij minister van Financiën in het kabinet-*Ito*. In 1908 bracht hij met markies *Matsoekata* het ministerie *Saionji* ten val wegens diens financieële politiek. Hij behoorde tot de meest vertrouwde raadgevers des keizers. Zijn aangenomen zoon *Katsoenoske* werd in 1898 Japansch gezant te Berlijn. *Inoye* overleed in September 1908.

Inowrazlaw, een stad in de Pruisische provincie Posen, ligt aan de spoorlijnen Posen—Thorn en Inowrazlaw—Bromberg en telt (1900) 26141 inwoners. Men vindt er vier kerken, een gedenkteeken van den H. *Adalbert*, een standbeeld van *Wilhelm I*, een gymnasium, een hoogere meisjesschool, een sterk jodium- en broomhoudend zoutbad, ijzergieterijen, machine-, soda- en suikerfabrieken en stoommolens. In 1871 werd bij Inowrazlaw op een diepte van 130 m. een zeer rijke zoutlaag ontdekt. De staatssaline levert jaarlijks 20000 ton zout, de steenzoutlaag 50000 ton keukenzout.

In partibus infidelium of *in de gewesten der ongeloovigen*. Dezen titel voeren sedert de 13de eeuw de wij-bisschoppen (*episcopi titulares*) en apostolische vicarissen der R. Katholieke Kerk. Zij zijn werkelijk bisschoppen, maar hebben geen bisdom, zoodat zij in naam er daar een ontvangen, waar zich geen R. Katholieke bisschopszetel meer bevindt. Zij werden reeds benoemd in den tijd

Digitized by Google

der Kruistochten, eigenlijk reeds in Spanje en het Byzantijnsche Rijk in de dagen, toen de Saracenen doordrongen in Europa. Voor de gewesten, in het Oosten veroverd, werden te Rome bisschoppen aangesteld, en als die landen weder verloren gingen, werden niettemin, als een protest tegen dat verlies, steeds bisschoppen daarvoor benoemd. Dit geschiedt ook thans nog te Rome, zelfs met betrekking tot de Protestantsche landen. Zie verder *Bisschop*.

In petto (Italiaansch = in de borst [opgesloten]) beteekent in gereedheid, bij de hand hebben, dus ook: niet vergeten.

In pleno (Latijn = in de volle vergadering) zegt men van een gezelschap of van een bestuur daarvan, als dit als geheel optreedt.

Inquisitie (Latijn = Onderzoek), *Inquisitio haereticae pravitatis* (rechtbank voor ketters) of het *Heilig officium* noemt men in de Roomsch-Katholieke Kerk de geloofsrechtbank, belast met het opsporen en straffen van ketters. Haar geschiedenis neemt reeds een aanvang onder de keizers *Theodosius den Groote* en *Justinianus*. Deze benoemden ter opsporing bepaalde personen, die den naam van *inquisitores* (onderzoekers) droegen. De bisschoppen straften de ontdekte ketters met den ban, en de wereldlijke macht voegde er burgerlijke straffen bij. Van de Kerkvaders was vooral *Augustinus*, met het oog op de Donatisten (zie aldaar), voor een gewelddadig optreden tegen de ketters. Daar de bisschoppen zorg moesten dragen voor de zuiverheid van het geloof in hun bisdom, bleef deze soort van inquisitie in hunne handen, doch ontving reeds in de 8ste en 9de eeuw door instelling van rechtbanken een andere gedaante. Paus *Lucius III* gaf op het concilie te Verona (1184) nauwkeuriger instructies omtrent de tegen de ketters te nemen maatregelen, en toen onderscheiden secten, zooals de Katharen, Waldenzen en Albigenzen, met groote kracht optraden, zond paus *Innocentius III* de Cisterciënsers *Rainer*, *Guido*, *Petrus van Castelnau* en *Raoul* als legaten naar het zuiden van Frankrijk, om, gesteund door de wereldlijke macht, de bisschoppen in het opsporen en straffen van ketters behulpzaam te zijn. De bediening van deze legaten werd tot een blijvende gemaakt op het vierde Lateraanconcilie (1215), waar ook het opsporen en bestraffen van ketters als een voorname plicht der bisschoppen werd vastgesteld. Zoo was en bleef de Inquisitie nog altijd een *bisschoppelijke* bevoegdheid, en het concilie van Toulouse (1229) organiseerde deze instelling door te bepalen, dat de bisschoppen in de afzonderlijke gemeenten een priester en 2 of 3 welgezinde leeken zouden aanstellen, om in hun kring de ketters op te sporen en ter bestraffing over te leveren aan de wereldlijke overheid. Wegens de toegevendheid, welke de bisschoppen wellicht oefenden jegens hunne onderhoorigen, benoemde echter *Gregorius IX* eenige Dominicanen tot pauselijke inquisitoren, eerst in Duitschland, Aragon en Oostenrijk (1232), vervolgens in Lombardije en het zuiden van Frankrijk (1233). Deze Dominicanen maakte hij onafhankelijk van de bisschoppen, plaatste deze laatsten zelfs onder het gezag der geloofsrechtbank en veranderde alzoo de Inquisitie in een *pauselijke* instelling, wier bestuur hoofdzakelijk in de handen der Dominicanen bleef, welke in landen, met ketterij besmet, op een ongehoorde wijze huis hielden. Om den schijn te vermijden, dat de Kerk zich met bloed bezoedelde, moesten de wereldlijke vorsten de voltrekking harer bloedige vonnissen op zich nemen, en nu stelde koning *Lodewijk IX*, uit dweperij, en keizer *Frederik II* met graaf *Raymond van Toulouse* ter handhaving van de rechtzinnigheid van hun geloof de wetten vast, volgens welke de wereldlijke rechtbanken de vonnissen der Inquisitie moesten uitvoeren. Velen werden nu de slachtoffers van geloofsdwang, maar velen ook die van haat en wraakzucht. Het vermoeden van ketterij gaf reeds recht tot inhechtenisneming; medeplichtigen en misdadigers werden als getuigen gehoord, en men had de bevoegdheid om bekentenissen af te persen door middel van de pijnbank, hetgeen eerst door de wereldlijke rechtbank, doch sedert *Urbanus IV* door de Inquisitie geschiedde. De gewone straffen waren: eerloosverklaring, verlies van alle burgerlijke en kerkelijke rechten, verbeurdverklaring van goederen, levenslange gevangenis in den kerker of op de galeien en de dood, meestal op den brandstapel.

Op die wijze ingericht en bekleed met zulk een bevoegheid om te straffen, woedde de Inquisitie het eerst in Frankrijk, vooral in Z. Frankrijk. Maar reeds in 1234 kwam het volk in Narbonne en in 1242 in Avignon er tegen in verzet, en reeds in de 14de eeuw nam zij een einde, terwijl nieuwe pogingen, om haar te herstellen, door paus *Paulus IV* (1557) en de koningen *Frans I* en *Hendrik II* tot onderdrukking der Hugenooten aangewend, zonder gevolg bleven. Wel werd een buitengewone rechtbank (*Chambre ardente*) door de koningen tot vervolging en bestraffing van ketters ingesteld. *Frans II* droeg die taak in 1559 aan het Parlement te Parijs op, en in 1772 hield de inquisitie in Frankrijk voor goed op te bestaan. Des te langer hield zij stand in Spanje en Portugal, waar zij de verfoeielijkste wreedheden bedreef. In Spanje waren de Israëlieten en Mooren sedert 1391 met geweld tot het Christendom bekeerd, doch velen van hen bleven in het geheim getrouw aan het voorvaderlijk geloof. Om hen te dwingen, bracht dweepzieke geloofsijver de Inquisitie in zwang. Dit geschiedde het eerst in 1477 door kardinaal *Pedro Gonzales de Mendoza*, die vele bewoners van Sevilla van Israëlitische afkomst, op het vermoeden, dat zij nog altijd vasthielden aan de wet van *Mozes*, heimelijk en openlijk liet straffen. Daarna legde hij aan de Regeering het ontwerp voor van een blijvende geloofsrechtbanken van een geestelijke politie. Dit viel in den smaak van *Ferdinand* en *Isabella*, zoodat het op den Rijksdag te Toledo in 1480, in weerwil van het verzet van vele leden, aangenomen werd. De koning en de koningin waren te meer ingenomen met de invoering der Inquisitie, omdat zij daarin een uitmuntend middel zagen om de macht van den leenadel en van de geestelijkheid te fnuiken en het koninklijk gezag uit te breiden, daar paus *Sixtus IV* vergunning verleend had aan het koninklijk echtpaar, om inquisitoren aan te stellen en af te zetten en de verbeurdverklaarde goederen ten behoeve der Staatskas in bezit te nemen. Zoo werd de Spaansche *Inquisitie* dus een koninklijke

Digitized by Google

instelling. *Ferdinand* en *Isabella* benoemden in 1480 twee inquisitoren, die echter in 1483, in weerwil van hun bloedigen ijver, vervangen werden door den inquisiteur-generaal *Thomas de Torquemada*, prior der Dominicanen te Segovia. Hierdoor kwam meer eenheid en vastheid in de kettervervolging. Reeds het volgende jaar werd de Algemeene Inquisitie te Sevilla geopend, welke kort daarna haar eerste auto-da-fé (zie aldaar) hield, waarbij 7 personen levend verbrand werden. Spanje werd van nu af aan het klassieke land der auto-da-fés. Een der ijverigste ketterjagers, *Peter van Arbues*, werd in 1485 door het misnoegde volk vermoord. Paus *Sixtus IV* verzette zich wel is waar aanvankelijk tegen deze Spaansche Inquisitie en ontbood *Torquemada* naar Rome, doch gaf toe, ofschoon *Torquemada* niet eens verscheen, maar slechts een verdediger zond. Hij bevestigde laatstgenoemde in zijn ambt als geloofsrechter over Castillë en Leon, verleende hem de macht, om de nog werkzame geloofsrechters af te zetten en naar zijn goeddunken door andere te vervangen en onderwierp ook Aragon, Valencia en Sicilië aan zijn gezag. In alle hoofdplaatsen werden nu geloofsrechtbanken gesticht, welke aan den inquisiteur-generaal onderworpen waren en een schrikbewind vormden, dat elke vrije gedachte in Kerk en Staat vernietigde. Zelfs aanzienlijke personen werden veiligheidshalve, onder den naam van familiares, tot handlangers der inquisitie benoemd. De gevangenissen ontvingen den naam van heilige huizen (*casas santas*), en in 1492 was de Inquisitie in geheel Spanje ingevoerd. Toen *Torquemada* in 1498 zijn ambt nederlegde, zouden 8 800 menschen levend en 6 500 in beeltenis verbrand zijn, terwijl men aan 90 000 allerlei boetedoeningen en geldstraffen had opgelegd.

Van Spanje uit werd de instelling ook naar de Amerikaansche koloniеën overgebracht, en hoewel in Nederland de *Spaansche* inquisitie niet werd ingevoerd, zouden onder *Karel V* hier toch minstens 50 000 menschen ter wille van het geloof het leven verloren hebben en was de geloofsvervolging een der hoofdoorzaken van den Tachtigjarigen Oorlog. Op het Pyreneesche schiereiland eischte de inquisitie ook in de 17de en 18de eeuw nog offers, doch toonde haar gezag meer door boekencensuur dan door brandstapels. Volgens de berekening van *Llorente* heeft de Inquisitie in Spanje van 1481 tot 1808 in het geheel 31 912 menschen levend en 17 659 in beeltenis doen verbranden en aan 291 456 personen andere straffen opgelegd.

De rechtspleging der Inquisitie had het volgende verloop: een beschuldige werd tot driemaal toe gedaagd, bij niet-verschijning in contumaciam veroordeeld en bij verschijning in hechtenis genomen. De gevangenneming kon echter ook zonder dagvaarding geschieden. Den gevangene werd het haar van het hoofd geschoren en hij zelf in den kerker geworpen, terwijl men zijn bezittingen, inzonderheid zijn papieren, nauwkeurig onderzocht en daarna verbeurd verklaarde. Beleed hij schuld, dan werd hij, in minder zware gevallen na oplegging van boete met een ernstige waarschuwing, meestal met verlies van zijn vermogen, in vrijheid gesteld, maar dikwijls reeds kort daarna wederom gegrepen en door een rechterlijk vonnis of ook wel door de marteling eener langdurige gevangenschap ter dood gebracht. Wanneer de gevangene bekende, dat hij zich aan ketterij had schuldig gemaakt, maar deze afzwoer, moest hij een bepaalden tijd den santo benito dragen, namelijk een boetekleed zonder mouwen, met een Andréaskruis geteekend. Bij een nieuwe aanklacht echter werd hij ter dood veroordeeld. Wie bij het eerste verhoor geen schuld wilden bekennen, zocht men daartoe te dwingen. De getuigen, die tegen hem optraden, behoefden hunne verklaringen niet te bewijzen, en getuigen ten voordeele der aangeklaagden werden eveneens in staat van beschuldiging gesteld. Zelfs de aanbrenger werd als een bevoegd getuige aangemerkt. Wilde de aangeklaagde ook na de aantijgingen der getuigen niets bekennen, dan werd hij op de pijnbank gelegd, en was ook dit vruchteloos, dan werd hij toch veroordeeld of hij overleed in den kerker. Bekende hij, dan werd hij opnieuw gepijnigd, om hem tot het aanwijzen van medeplichtigen te noodzaken. Zelfs nadat 40 jaren sedert den dood van een van ketterij beschuldigde verloopen waren, bleven zijn bloedverwanten wel is waar in het bezit van het geërfde goed, maar werden eerloos verklaard en waren niet benoembaar tot een openbaar ambt. Het gebeente van den overledene werd op last der Inquisitie opgegraven en met zijn beeltenis door den beul verbrand. Eerst in de 18de eeuw verloor zij allengs haar gezag, en een auto-da-fé werd gedurig zeldzamer. Koning *Karel III* verbood haar een vonnis te vellen zonder zijn verlof. De minister graaf *Aranda* beperkte haar in 1770 dermate, dat zij geen onderdaan des konings in hechtenis kon nemen, voordat de beschuldiging ten volle bewezen was, en in 1784 volgde de bepaling, dat zij de acten van elk proces tegen aanzienlijke personen aan den koning moest voorleggen. Eerst door koning *Joseph Bonaparte* werd, door een besluit van 4 December 1808, de Inquisitie geheel en al opgeheven. *Ferdinand VII* herstelde haar wel is waar na zijn terugkeer, doch in de constitutie der Cortez van 1820 werd zij weder afgeschaft. Na de restauratie van 1825 trad evenwel de Junta der Inquisitie weder op, en in 1826 werd de aloude rechtbank te Valencia hersteld. Niettemin werd zij in 1834 in geheel Spanje opgeheven en werden hare goederen, volgens een Koninklijk besluit van 1836, tot betaling der staatsschuld besteed.

In Portugal werd de Inquisitie eerst in 1557 ingevoerd. De opperste geloofsrechtbank, waaraan alle andere rechtbanken des rijks onderworpen waren, bevond zich te Lissabon. De grootinquisiteur werd door den koning benoemd en door den paus in zijn waardigheid bevestigd. Koning *João IV*, uit het Huis van Braganza, was wel is waar na de afwerping van het Spaansche juk (1640) voornemens de Inquisitie op te heffen; doch het gelukte hem slechts haar te beletten, dat zij zich van de bezittingen der veroordeelden meester maakte. Na zijn dood werd hij deswege in den ban gedaan. De Portugeezen brachten de Inquisitie naar Indië, waar zij haren zetel had te Goa. In de 18de eeuw werd hare macht door minister *Pombal* in zoover beperkt, dat de aanklager den beschuldigde de punten der aanklacht en de namen der getuigen vooraf mededeelde, dat de beschuldigde de bevoegdheid had

Digitized by Google

INSEKTEN I.

GOLIATH-KEVER.
Westelijk Afrika (Helft van natuurlijke grootte).

JAPANSCHE ANALOPHUS.
(Een derde vergroot).

SPRINKHAAN.
Van Somaliland en Aden (Een weinig verkleind).

LANTAARNDRAGER.
Van Ceylon (Een weinig verkleind).

AUSTRALISCHE ROOFVLIEG
(Een weinig verkleind).

BRAZILIAANSCHE BIJ.
(Een derde vergroot).

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

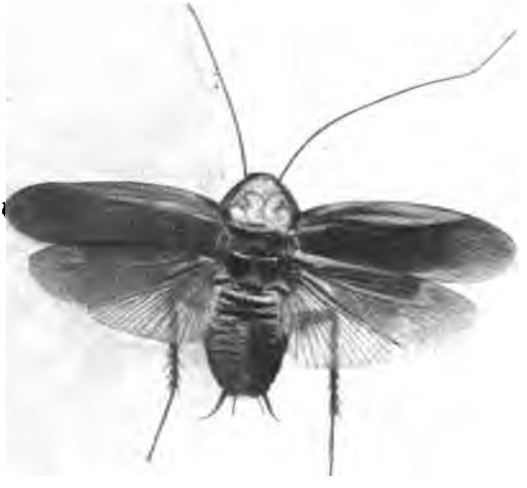

Amerikaansche Kakkerlak.

Oorworm.

Veenmol.

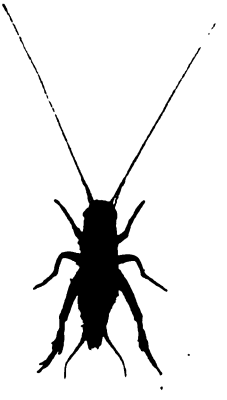

Schoorsteenkrekel of
Bakkerstor.

Digitized by Google

nvlieg.

ffer.

niet.

Wandelende Bladeren.

Schietmot of Kokerjuffer.

Digitized by Google

Digitized by Google

zich door een rechtsgeleerde te doen bijstaan en met dezen te spreken, en dat geen vonnis zonder bekrachtiging van den Raad van State mocht voltrokken worden. De Inquisitie werd echter door koning *João VI* niet alleen in Portugal, maar ook in Brazilië en Indië opgeheven.

In Italië bestond zij ook reeds vroeg, hoewel zij hier, bij den meer ingewikkelden staatkundigen toestand, niet zoo verschrikkelijk werkte als in Spanje. Zij werd er reeds ingesteld door *Gregorius IX* in 1235, doch vooral *Paulus IV* gebruikte haar als wapen tegen het Protestantisme. Naast deze rechtbank verhief zich de kort te voren onder *Paulus III* ingestelde en door *Sixtus V* uitgebreide Congregatie van het Heilig Officium, hetwelk ook nu nog bestaat. Het is samengesteld uit 12 kardinaal en consultatoren (qualificatoren) en werd, na in 1808 door *Napoleon* te zijn opgeheven, in 1814 door *Pius VII* op nieuw bekrachtigd. In de republiek Venetië was de Inquisitie meer dan elders onafhankelijk van de hiërarchie; zij stond er onder het opzicht van den Staat. De pauselijke nuntius was er wel is waar voorzitter, doch 8 overheidspersonen behoorden tot de leden van dat lichaam. Te Napels kwam zij wegens de gedurige oneenigheden tusschen den Staat en de pausen niet tot vastheid. In Sicilië werd zij in 1782 opgeheven, en in Sardinië, waar *Gregorius XIV* haar in 1833 herstelde, verdween zij eerst in 1848. Des te ijveriger werkte zij na de staatkundige reactie van 1849 in Toskane, waar bijv. nog in 1852 de echtgenooten *Madiai* wegens overgang tot het Protestantisme, tot galeistraf veroordeeld werden. Eerst de inlijving van Toskane in het koninkrijk Italië (1859) heeft daaraan een einde gemaakt.

In Engeland kon zij niet ingevoerd worden, en in Polen (1827) had zij geen langen duur.

In Duitschland werd zij ingevoerd kort na haar ontstaan in Frankrijk. Daar waren *Konrad von Marburg*, in 1233 door het volk omgebracht, en de Straatsburger dominicaan *Konrad Dorso* de eerste inquisitoren en volbrachten hun beulswerk met verregaande wreedheid. Eerstgenoemde gebruikte het gezag der Inquisitie om een kruistocht tegen de Stedingers (in het hedendaagsche Oldenburg) te prediken, doch wekte tevens zulk een ernstig verzet, dat de Duitschers geruimen tijd van de geloofsrechtbanken verschoond bleven. Eerst in de 14de eeuw, bij het optreden der Begharden, werden zij weder ingesteld. In 1367 benoemde *Urbanus V* nogmaals 2 dominicanen tot inquisitoren voor Duitschland, van welke inzonderheid *Walther Karling* berucht werd. Keizer *Karel IV* verleende door 3 edicten aan de inquisitoren een krachtigen steun.

Literatuur: *Paramo* „De origine inquisitionis" (Madrid, 1598), *J. A. Llorente* „Histoire critique de l'inquisition d'Espagne (4 dln., Parijs, 1817—1818); daartegen schreef *Carnicero* „La Inquisicion justamente restablecida o' impugnacion de la obra de D. Juan Antonio Llorente" (Madrid, 1816), *Gams* „Zur Geschichte der spanischen Staatsinquisition" (Regensburg, 1878), *Lea* „A history of the Inquisition of the middle ages" (3 dln., New York, 1888), *von Hoensbroech* „Das Papettum", dl. I (3de druk, Leipzig, 1901), *Langlois* „L'inquisition d'après des travaux récents" (Parijs, 1902). Voor Nederland zie *P. Fredericq* „De geschiedenis der inquisitie in de Nederlanden" (2 dln., Gent, 1892—1896) en „Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae", uitgegeven door *Fredericq* (5 dln., 's Gravenhage, 1889—1903).

Inschieten doet zoowel infanterie als artillerie en heeft het doel door middel van proefschoten gegevens te verzamelen, die onontbeerlijk zijn voor een behoorlijke regeling van het vuur. Die gegevens betreffen den afstand, de tempeering der granaatkartetsen, de zijdelingsche richting ten opzichte van eenig duidelijk zichtbaar punt in het terrein en den terreinhoek.

Al is de afstand volkomen bekend, dan kunnen temperatuur, dichtheid en hygroskopische toestand van de lucht oorzaak zijn, dat slechts bij uitzondering de op dien afstand geplaatste doelen op de voordeeligste wijze met dezelfde opzethoogte onder vuur genomen worden. Gedurende het inschieten zoekt men dan ook den z.g. artilleristischen afstand of de grenzen, waarbinnen die gelegen is.

In den regel wordt per batterij door één der vuurmonden (inschietvuurmond) ingeschoten. Steeds maakt men daarbij gebruik van projectielen, waarvan de ligging der springpunten ten opzichte van het doel gemakkelijk is waar te nemen; in de eerste plaats van granaatkartetsen met schokstelling, of ingeval de waarneming met schokprojectielen moeilijk is, van granaatkartetsen — grootere tempeering dan te bezigen opzethoogte — met lage springpunten.

Het inschieten bij de infanterie geschiedt door middel van salvovuur, waarbij de opzethoogte even als bij de artillerie, geschat wordt.

Inscripties. Zie *Opschriften*.

Insekten of *gekorven dieren* (zie de platen) vormen niet alleen de talrijkste klasse van de *Gelede dieren* (*Arthropoda*), maar van het geheele dierenrijk. Zij onderscheiden zich van de Schaaldieren, Duizendpooten en Spinnen, die ook tot de Gelede dieren behooren, doordat hun lichaam duidelijk gescheiden is in drie afdeelingen, namelijk kop, borststuk en achterlijf, voorts door het bezit van 3 paar gelede pooten, aan de buikzijde van de 3 borstringen vastgehecht, door een achterlijf zonder gelede aanhangsels en door een met twee sprieten gewapenden kop, welke duidelijk gescheiden is van het borststuk. De meeste hebben voorts een of twee paar vleugels, aan de rugzijde der beide achterste borstringen ingeplant. De reeds vermelde voelhorens of sprieten zijn gelede aanhangsels van zeer verschillenden vorm, aan de oppervlakte fijn gegroefd; zij zijn de werktuigen van het gevoel en van den reuk en misschien ook van het gehoor. Gewoonlijk staan zij op het voorhoofd, somtijds aan de zijde van den kop vóór en boven de oogen. Hier vindt men ook de onbeweeglijke samengestelde oogen, welke bij eenige in het duister levende soorten ontbreken en uit een groot aantal zeshoekige pyramiden (enkelvoudige oogen) bestaan. Behalve deze heeft men nog dikwijls op het voorhoofd enkelvoudige, bolvormige oogen of puntoogen (*stemmata*). De vleugels zijn zeer verschillend van vorm en alleen voorhanden bij het volwassen insekt. Sommige soorten hebben slechts één paar, andere twee

Digitized by Google

paar, van welke dan soms het achterste tot vliegen, het voorste tot bescherming van de achtervleugels en van het achterlijf dient. Bij sommige geslachten hebben alleen de mannetjes vleugels, bij andere zijn beide geslachten er van verstoken. De nerven of aderen der vleugels, die luchtbuizen gevormd, zijn van belang voor de bepaling van familiën en soorten, alsook de wijze, waarop de vleugels in tijd van rust worden gedragen.

De kauwwerktuigen of monddeelen bestaan uit een bovenlip *(labrum)*, een paar krachtige haakvormige, zich van links naar rechts bewegende bovenkaken (*mandibulae*), een paar andere aan tasters voorziene onderkaken (*maxillae*), die zich op dezelfde wijze als de bovenkaken bewegen en een onderlip (*lamium*), met tasters gewapend. Oorspronkelijk zijn deze deelen ingericht om te bijten en te kauwen, doch door eigenaardige wijziging bij onderscheiden orden zóó veranderd, dat zij tot teken, likken of zuigen kunnen dienen. Men ziet hiervoor de verschillende orden.

Zeer verschillend is ook de gedaante der poten; zij zijn samengesteld uit gelede die men den naam van heup, heupring, dij en en voet bestempeld worden. Zij zijn verdeeld van vorm naar gelang zij bestemd zijn om te graven, te loopen, te klimmen, te springen, te zwemmen of tot roof. Het spierstelsel, dat met de pooten, vleugels en kauwwerktuigen in verband staat, is zeer samengesteld en tevens zeer sterk.

Het zenuwstelsel der insekten bestaat altijd uit een reeks of keten van zenuwknoopen, die een aanvang neemt met een in den kop, boven den slokdarm gelegen hersenzenuwknoop, die met twee verbindingsdraden den slokdarm omvat als z. g. slokdarmzenuwring en daarna aan de buikzijde beneden alle andere organen zich achterwaarts strekt als buikzenuwstreng. Dikwijls vereenigen zich de afzonderlijke knoopen. De zintuigen bestaan uit sprieten en oogen. De meeste insekten kunnen ongetwijfeld zeer goed hooren, daar vele door zekere tonen het andere geslacht lokken. Hun spijsverteringskanaal heeft de gedaante van een buis, doch is doorgaans in onderscheiden afdeelingen gesplitst, zoodat men een slokdarm, krop, maag, dunnen darm, dikken darm en endeldarm onderscheiden kan. Bij het zeer uiteenloopend voedsel, dat de insekten nuttigen, kan zulk een verschil van maaksel niemand bevreemden. Eigenaardig is bij hen de aanwezigheid van buisvormige organen (*Vasa Malpighi*), die met de laatste afdeeling van het darmkanaal in verband staan en voor nieren en lever dienen. Speeksel- en anaalklieren komen dikwijls voor.

De bloedsomloop bij de insekten wordt geregeld door een buisvormig hart in het midden der rugzijde, onmiddellijk onder de huid en boven alle andere organen gelegen. Men kan het door de huid heen duidelijk waarnemen bij insekten, die een doorschijnende huid hebben, zooals zijderupsen. Ter zijde van het hart zijn spleten, gewoonlijk 8 of 9 paar, waardoor het dikwijls kleurlooze bloed er binnendringt, en het heeft eenige vaten, die in de lichaamsholten tusschen de ingewanden uitmonden. Het bloed is overal in die holten aanwezig en wordt door het hart in omloop gebracht. Terwijl dus de gewervelde dieren een gesloten bloedvatenstelsel hebben, d. w. z. een, waarbij het bloed altijd gesloten is in vaten met een eigen wand (aders, slagaders, capillairen), met andere woorden bij deze dus een *vasculair* bloedvatenstelsel wordt aangetroffen, is dat der gelede dieren en dus ook dat der insekten *lacunair*, dat is, behalve in het hart stroomt het bloed over en tusschen de organen, die in de lichaamsholte zijn geplaatst, m. a. w. door de holten of lacunen, die deze organen tusschen elkaar openlaten.

De ademhaling geschiedt door luchtbuizen (tracheeën), welke vaak buitengewoon sterk vertakt zijn. Deze luchtbuizen worden vastgehouden door spiraalvormig loopende draden. Deze buizen kan men in de vleugels van [illegible] bijen bijv. uitstekend waarnemen [illegible] daar ook ademhaling genoemd, [illegible] strekt niet verder dan tot de [illegible] zoogdieren. Aan beide zijden onder het lichaam ontwaart men meestal kleine spleetvormige openingen, die dikwijls door zeefvormige kleppen of platen gesloten zijn, terwijl men die bij kale rupsen herkennen kan door gekleurde ringen, waardoor ze omgeven zijn. Deze luchtopeningen (*stigmata*) leiden naar de luchtbuizen, die door het uitzetten en inkrimpen van de buik en het achterlijf gevuld en geledigd worden. De bewegingen, welke bijv. de meikevers maken voordat zij vliegen, zijn ademhalingsbewegingen, daar zij het buisstelsel volpompen met lucht.

Bij de insekten zijn de geslachten gescheiden en de mannetjes verschillen doorgaans van de wijfjes in gedaante, grootte en kleur. De bevruchting geschiedt in den regel alleen in volkomen toestand; daarna sterven gewoonlijk de mannetjes, terwijl de wijfjes zoolang blijven leven, tot dat zij voor het behoorlijk broeden gezorgd hebben. Intusschen zijn ook insekten, uit wier onbevruchte eieren [illegible] voortkomen (*Parthenogenesis*). Bovendien kent men ook een geval van *paedogenesis* nl. bij enkele galmuggen van het geslacht *Miastor*. Hier ontwikkelen zich de eieren reeds bij de larven zelf en komen vrij doordat de moederlarve openspringt. Nadat nu eenige generaties zich aldus gevormd hebben gaan de laatste larven zich verpoppen en leveren zoo mannelijke en vrouwelijke dieren. Bij slechts weinige insekten vertoont het pas uit het ei gekomen dier reeds de gedaante, die het volwassen dier bezit. Die weinige zijn niet in het bezit van een gedaantewisseling (*Ametabola*).

Bij een andere groep verschilt het pas uit het ei gekomen dier in gedaante des lichaams, in kleur, door gemis van geslachtswerktuigen en van vleugels aanmerkelijk van het volkomen insekt. Bij herhaalde vervelling ontwikkelen zich langzamerhand de ontbrekende organen. Zulke insekten hebben een *onvolkomen gedaantewisseling* (*Hemimetabola*). De meeste insekten onderscheiden zich door een *volkomen gedaantewisseling* (*Holometabola*). Uit het ei kruipt een meestal wormvormige *larve* met of zonder pooten, zonder eenig spoor van vleugels of geslachtsorganen, een rups of made, die meestal meermalen vervelt, onverzadelijk is in het vreten en hierdoor in staat is een betrekkelijk groote hoeveelheid vet in hun lichaam ter verzamelen. Heeft de larve zich genoeg gemest, dan hult zij op een afgelegen plek

Digitized by Google

INSEKTENETENDE PLANTEN.

1. **Dionaea muscipula** *L.* 2. Drosera rotundifolia *L.* (Rondbladerig Vliegenvangertje of Zonnedauw). 3. Nepenthes **Mastersiana** *Hort.* 4. Pinguicula vulgaris *L.* (Vetblad). 5. Drosophyllum lusitanicum *Link.* (Portugeesche Vliegenvanger). 6. **Darlingtonia** californica *DC.* 7. Sarracenia purpurea *L.* 8. Utricularia minor L. (Klein Blaasjeskruid).

Digitized by Google

Digitized by Google

INSEKTENETERS.

1. Egel (Erinaceus europaeus).

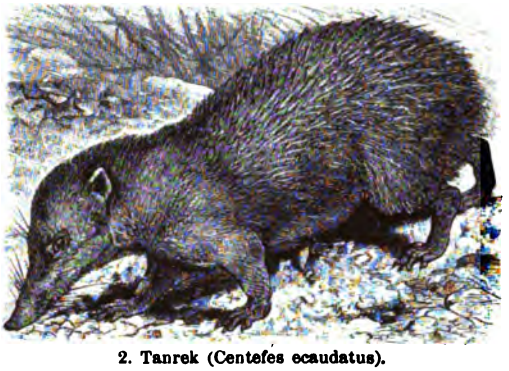

2. Tanrek (Centetes ecaudatus).

3. Mol (Talpa europaea).

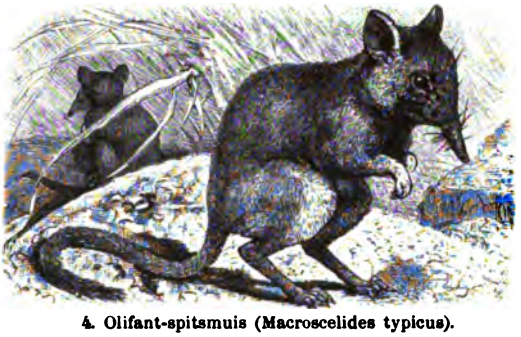

4. Olifant-spitsmuis (Macroscelides typicus).

5. Vliegende maki (Galeopithecus volans).

6. Tana (Cladobates tana).

7. Dwergspitsmuis (Sorex pygmaeus).

8. Gewone spitsmuis (Sorex vulgaris).

Digitized by Google

Digitized by Google

zich in tot een *pop*, gebruikt dan geen voedsel en beweegt zich dan niet meer willekeurig. Gedurende dit tijdperk van rust ontwikkelen zich de vleugels en de geslachtswerktuigen, totdat het diertje het omhulsel verbreekt en als een *volkomen insekt* te voorschijn treedt. Het groeit nu niet meer en leeft slechts korten tijd.

Men verdeelt de insekten in 10 orden en wel:

1°. de orde der *Apterygoten*, welke geen vleugels bezitten en ook niet van gevleugelde insekten waarschijnlijk afstammen. Hiertoe behoort het bekende *Suikergastje* (*Lepisma Saccharina*) zilverwit van kleur en op donkere plaatsen levend;

2°. de orde der *Archipteren*, waartoe behooren de *Termieten*, de *Haft* of *Eendagsvlieg* (*Ephemera vulgata*), *Glazenmaker* (*Libellula*) en *Thrips cerealium*, die in hooge mate schadelijk is voor het koren. De vleugels der Apterygoten zijn glasachtig doorschijnend zacht en beide paren zijn volkomen gelijk. De monddeelen zijn bijtend en de gedaanteverwisseling is onvolkomen;

3°. de orde der *Orthopteren* (*Rechtvleugeligen*) waar de vleugels meer perkamentachtig zijn. Hiertoe behooren de *Kakkerlakken*, *Sprinkhanen* en de *Oorworm* (*Forficula*);

4°. de orde der *Neuropteren* (*Netvleugeligen*), welke vroeger ook wel tot de Archipteren werden gerekend. Zij bezitten echter een volledige gedaanteverwisseling Hiertoe behoort de *Mierenleeuw* (*Myrmeleo formiarius*);

5°. de orde der *Kevers* (*Colcopteren*) waar de voorvleugels tot dekschilden zijn geworden. Deze orde telt ongeveer 80000 soorten. Zeer bekend zijn bijv. *Meikever* en *Groote* en *Kleine Waterkever*.

6°. de orde der *Hymenopteren*, waartoe *Bijen*. *Wespen* en *Mieren* behooren;

7°. de orde der *Rynchoten*, waartoe *Wantsen* en *Luizen* werden gerekend;

8°. de orde der *Dipteren* (Tweevleugeligen). Bij deze is slechts één paar vleugels aanwezig; *vliegen* en *muggen* behooren er toe;

9°. de orde der *Aphanipteren* (*Vlooien*) en

10°. de orde der *Lepidopteren* of *Vlinders*.

Insektenetende planten (zie de plaat). Reeds lang was opgemerkt, dat kleine insekten op de bladeren van sommige planten bleven kleven en langzamerhand verdwenen, doch eerst *Darwin* en *Cohn* hebben die verschijnselen op een wetenschappelijke wijze onderzocht. Het vleescheten der planten geschiedt door verschillende werkingen en bij de verschillende planten geenszins op dezelfde wijze. De meest bekende insektenetende plant is de *zonnedauw* (*Drosera rotundifolia*), die vooral in veenstreken gevonden wordt. De langgesteelde, doorgaans ronde en tot een rozet vereenigde bladeren zijn met eigenaardige klierharen bezet, wier lengte van den rand naar het midden van het blad allengs afneemt. Aan de punt ervan wordt een doorzichtig, kleverig vocht afgescheiden, hetwelk er in den vorm van een dauwdroppel aan blijft hangen. Wanneer nu een insekt met die klierharen in aanraking komt, wordt het door het kleverig vocht vastgehouden, hetwelk zich nu in nog grootere hoeveelheden afscheidt, totdat het insekt er geheel en al onder bedolven is. Tevens veroorzaakt het insekt door zijn bewegingen, dat de overige haren zich naar het midden van het blad overbuigen en zich boven het insekt plaatsen. Bevindt het zich aan den rand, dan wordt het hierdoor naar het midden van het blad verschoven. De afscheiding wordt nu nog sterker; het vocht reageert nu niet langer neutraal, maar zuur en bevat een peptonferment, waardoor de bestanddeelen van het insektenlichaam, met uitzondering van de harde huid, opgelost, door de klierharen opgezogen en alzoo verteerd worden. Op dezelfde wijze worden ook eiwit en stukjes vleesch opgenomen. Is die spijsvertering volbracht, dan richten de klierharen zich weder op. Bij *Dionaea Muscipula* bestaat het blad uit een breed gevleugelden steel en twee halfcirkelvormige, aan den rand stekelig getande lobben, die met vele kleine klieren en drie lange haren zijn bezet. Worden deze door de aanraking van een insekt geprikkeld, dan vouwen de beide lobben zich samen, de tanden van den rand grijpen in elkaar en het diertje is gevangen. Daarna beginnen de klieren een slijmerig vocht af te scheiden en de vertering geschiedt op dergelijke wijze als bij Drosera. Zie ook artikel *Dionaea*. Bij *Pinguicula Vulgaris*, een kleine plant der veengronden, zijn de tot een rozet vereenigde bladeren aan de bovenzijde met groote en kleine klieren bedekt, die een neutrale vloeistof afscheiden, die zuur wordt, zoodra een insekt zich op het blad plaatst. Tengevolge van den daardoor ontstanen prikkel rollen de randen van het blad zich op, waardoor kleine voorwerpen ingesloten en grootere naar het midden geschoven worden, hetgeen ze met het grootst mogelijk aantal klieren in aanraking brengt. Bij de soorten van het geslacht *Utricularia* bevinden zich aan de herhaaldelijk gaffelvormig verdeelde, ondergedompelde bladeren eigenaardige, blaasvormige vangorganen, die men te voren voor zwemblazen hield. Deze zijn namelijk aan de ingangsopening, evenals sommige muizenvallen, van een klep voorzien, welke naar binnen opengaat, zoodat het diertje, dat naar binnen sluipt, zijn kerker niet weder verlaten kan, maar er van honger sterven moet. De zachte deelen van zijn lichaam lossen dan op in water en worden door vierspletige haren, waarmede de binnenzijde der blaas bezet is, opgeslorpt. Een afzonderlijk verteringvocht (maagsap) wordt hier door de klieren, schoon deze er voorhanden zijn, niet afgescheiden. Bij het tropisch geslacht *Nepenthes* is de bladsteel op eigenaardige wijze in een kruikvormig orgaan veranderd, aan welks bovenrand de kleine bladschijf als een kruikdeksel is vastgehecht. Aan den eeltachtigen zoom der kruik wordt een zoet sap afgescheiden, waarop de insekten azen, zoodat deze dan allicht in de kruik vallen. De klierharen op den bodem der kruik scheiden daarna een peptonsap af, hetwelk de vertering bevordert. Op dergelijke wijze als Nephentes gedraagt zich ook het tropisch geslacht *Sarracenia*. Door proeven is aangetoond dat deze planten slechts flinke krachtige zaden voortbrengen indien zij vleeschvoedsel hebben gehad. Zie voorts bijgaande plaat en de afzonderlijke geslachten.

Insekteneters (*Insectivora*, zie de plaat) zijn kleine roofdieren, meestal plomp gebouwd, met een langen, spitsen kop, kleine, maar scherpe hoektanden en vele kiezen, die met kegelvor-

Digitized by Google

mige, spitse punten in elkander grijpen. Het zijn zoolgangers met vijf teenen, van klauwen voorzien, en onderscheiden zich van de eigenlijke roofdieren door het bezit van een sleutelbeen, de vorming der hersenen, der geslachtsdeelen en nog andere ondergeschikte bijzonderheden, welke hen als de verstrooide overblijfselen van een zeer oud type van zoogdieren kenmerken, die zich door aanpassing aan bijzondere bestaansvoorwaarden staande gehouden hebben. Volgens haar verspreiding is de groep in Europa vertegenwoordigd door de spitsmuizen (zie fig. 7 en 8), den egel (zie fig. 1) en den mol (zie fig. 3), in Afrika door de springspitsmuis (zie fig. 4), den otteregel, den tanrek (zie fig. 2) en den goudmol, in Azië door de spitshorentjes (bijv. de tana, zie fig. 6). Alle insekteneters leven hoofdzakelijk van insekten; hoewel sommige ook ander dierlijk voedsel, en soms ook plantaardig, niet versmaden. Fossiele vormen vindt men in het mioceen van Zuid-Frankrijk. Het meest met de insekteneters komen de pelsvleugeligen (bijv. de vliegende maki, zie fig. 5) overeen.

Insektenpoeder, sedert jaren reeds gebruikt als een middel tot het verdrijven en dooden van vlooien en dergelijk ongedierte, is afkomstig van de schijfbloemen van een tot de familie der *Samengesteldbloemigen* (*Compositae*) behoorend plantengeslacht, dat den naam draagt van *Pyrethrum* en in Kaukasië te huis behoort, bepaaldelijk van de soorten *P. carneum*, *P. roseum* en *P. cinerariaefolium*. Het zijn overblijvende kruiden met gevinde bladeren en eindstandige bloemen. De straalbloemen zijn lichtrood of rozenrood, de kleine schijfbloemen geel. Het hiervan verkregen poeder komt zelden in zuiveren staat tot ons; men vervalscht het namelijk met de schijfbloemen van samengesteldbloemigen, vooral van bitterhout, sennesbladeren enz. Hoewel deze planten ook op onze breedte wel in de open lucht willen groeien, is ons klimaat niet gunstig voor de ontwikkeling van de insektenverdrijvende stof, waarschijnlijk bestaande uit den inhoud van de aan de vruchtknoppen der planten zittende haarklieren.

Inselsberg is een bergtop in het noord-westelijk gedeelte van het Thuringer Woud, 916 m. hoog, die wegens zijn heerlijk uitzicht veel door toeristen bezocht wordt. Op zijn top vindt men een groot hotel. Hij verheft zich op de grenzen van het Pruisisch arrondissememt Schmalkalden en van het hertogdom Gotha.

Inséparables of *onafscheidelijken* noemt men eenige kleine papegaaien, welke tot de groep der *Dwergpapegaaien* (*Agapornis*) met gevederde wangen behooren en zich zoozeer onderscheiden door hun zucht tot gezelligheid, dat zij, bij paren in kooien geplaatst, elkander niet lang overleven. In Brazilië blijven zij in vluchten van duizenden bijeen en brengen er vaak groote schade toe aan de maïsvelden. Zie verder *Papegaaien*.

Insignia of *waardigheidsteekenen* noemt men alle uitwendige kenmerken van macht en waardigheid, van stand en bediening. De insignia der koningen bij de Romeinen waren een gouden kroon, een ivoren zetel en een 12-tal pijlbundeldragers (*lictores*), die ook in de dagen der Republiek de hooge overheidspersonen vergezelden. De insignia der Roomsch-Duitsche keizers waren de rijkskleinoodiën, n. l. een volledig ornaat van boven- en onderkleederen, een breede stola, een gordel, kousen, sandalen, handschoenen, kroon, schepter, en rijksappel. Ook drie zwaarden, een reliquiekastje en een Bijbel behooren ertoe. Tegenwoordig vormen schepter en kroon, somtijds ook rijksappel en zwaard, de insignia der Europeesche monarchen. Tot die der ridders behooren helm en schild en vooral gouden sporen, tot die der legers vaandels en standaarden. Ook de maarschalksstaf, de staf van den lord-mayor van Londen en de paardestaart van den Turkschen pasja zijn insignia. Die der hoogere R. Katholieke geestelijkheid zijn pallium, infula, staf en ring, voor den paus bovendien de tiara, de driedubbele kroon.

Insinuatie is een tekennengeving bij deurwaarders-exploit, ook wel een *beteekening* (zie aldaar) van processtukken. Ook verstaat men er wel onder een telastelegging aan iemand van een ongunstige eigenschap of het toedichten van onedele bedoelingen of laakbare handelingen.

Inslag. Zie *Weefsel*.

Insluiting noemt men in de krijgskunde een zekere aanvalswijze, ten doel hebbend kringvestingen of sperforten geheel van de buitenwereld af te zonderen, hetzij om de bezetting of een troepenmacht, welke zich daarin heeft teruggetrokken, te beletten ergens handelend op te treden, hetzij om haar door uithongering tot de overgave te dwingen. Om de insluiting zoo zeker mogelijk te doen zijn en met een gering aantal troepen te kunnen volstaan, is het steeds zaak de insluitingslinie zoo dicht mogelijk bij de vesting te brengen. De hoofdmacht van het insluitingskorps wordt zoover van de vestingwerken opgesteld, dat zij buiten het werkzame vuurbereik hiervan blijft en tevens zoo dicht bij, dat zij bij eventueele uitvallen tijdig genoeg te hulp kan komen. Het spreekt vanzelf, dat de gesteldheid van het terrein en de vuuruitwerking van den vijand hierop van grooten invloed zullen zijn. De aanvaller bezet, richt in en verdedigt een sterke insluitingslinie, hij versterkt alle punten die hem bij het afslaan van uitvallen van dienst kunnen zijn. Verder worden de telegraaflijnen van den verdediger vernield en gemeenschapswegen aangelegd. In het algemeen wordt deze aanvalswijze toegepast, wanneer het doel niet zoozeer is het bezit der sterkte, dan wel het onschadelijk maken van de bezetting of wanneer een andere aanvalswijze wegens tijdelijk gebrek aan geschut — dat ten spoedigste dient te worden aangevoerd, wil de insluiting slagen — of door andere omstandigheden niet kan plaats hebben. Verder wanneer het bekend is, dat de versterking niet van het noodige proviand is voorzien voor bezetting, bevolking en troepenmachten, die in de vesting zijn teruggeworpen (blokkade), alsmede indien deze aanvalswijze met geringe hulpmiddelen kan plaats hebben (ziekten, in inundatiën en bergpassen) en men niet voor pogingen tot ontzet beducht behoeft te wezen en eindelijk bijna altijd als inleiding tot een der andere aanvalswijzen (het vroegere berenningskorps).

Insolatie noemt men de rechtstreeksche bestraling van een lichaam door de zon. De insolatie der aarde door de zon en de daartegenoverstaande warmteuitstraling der aarde zijn de factoren, waarvan de

Digitized by Google

temperatuur en weersgesteldheid aan de oppervlakte der aarde en indirect ook in de lucht afhangen. De kennis der insolatie van een bepaalde streek is dan ook van groot belang bij de studie van haar klimaat. Het meten geschiedt met een aktinograaf (zie aldaar) of met een maximum-

Fig. 1.

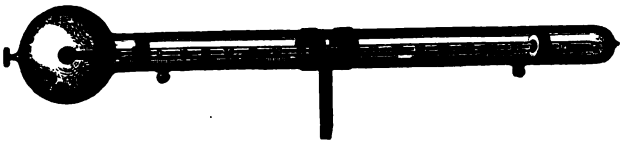

Insolatie.

thermometer met een zwarten bol (fig. 1), waarvan men de aanwijzing vermindert met die van een gewonen maximumthermometer, dus met blanken bol, die onder overigens dezelfde omstandigheden in de schaduw is geplaatst. In den laatsten tijd gebruikt men zonneschijnautografen (fig. 2), in welke toestellen een glazen bol, als lens werkend, een scherp

Fig. 2.

Insolatie.

beeld van de zon op een papier werpt, waarop door streepen de tijd is aangegeven. Op de plaats van het beeldje brandt het papier door, en aldus ontstaat een al of niet afgebroken lijntje, dat, in verband met de verdeeling op het papier, de zonnestraling per dag aangeeft.

Insolatie (in de geneeskunde). Zie *Zonnesteek.*

Insolventie is de toestand, waarin hij verkeert, die zijn schulden niet betalen kan. Zulk een persoon is insolvent. Die toestand kan en zal licht leiden tot dien van faillissement. Soms gelukt het den schuldenaar het faillissement te voorkomen door met zijn schuldeischers een buitengerechtelijk akkoord te sluiten, waarbij hier te lande evenwel niet, zooals bij het gerechtelijk akkoord (hetwelk alleen bij faillissement mogelijk is), de meerderheid der schuldeischers de minderheid bindt. In het faillissement is de staat van insolventie het begin van een nieuwe periode in de behandeling van zaken (zie *Faillissement*).

Inspecteur. Zie *Inspectie.*

Inspectie of *onderzoek door toezicht* is een woord, dat vooral gebruikt wordt van het in oogenschouw nemen van een leger of van een gedeelte van het leger door daartoe bevoegde officieren en bevelhebbers. Daardoor moet blijken of de manschappen voltallig zijn en zich in goeden staat bevinden, en vooral of zij voorzien zijn van alles, wat door het reglement is voorgeschreven. Ook in burgerlijke zaken komt inspectie dikwijls te pas, zoodat ons land en eveneens Insulinde talrijke inspecteurs bezit, als daar zijn van den waterstaat, van de belastingen, van het lager, middelbaar en hooger onderwijs, van den geneeskundigen dienst, enz.

Inspiratie. Zie *Ingeving.*

Inspiratiegemeenten is de naam van eenige kerkelijke sekten. Toen kort na 1700 de Camisards (zie aldaar) in de Cevennes onderworpen werden, gingen eenige hunner leiders en profeten naar Londen (1706) en vandaar naar ons land (1711) en Duitschland (1713). Hun aanhangers, die eigen gemeenten vormden, heette **inspirationisten**, omdat zij zich op voortdurende ingevingen (inspiraties) van den Heiligen Geest beriepen. In hun leer stemden zij vrijwel overeen met de Lutherschen, doch verwierpen de uiterlijke instellingen van deze, met name het predikambt en de sacramenten. Hoofden der inspirationisten waren *E. L. Gruber* (1665—1728), *J. F. Rock* (1678—1749) en *E. C. Hochmann von Hochenau* (1670—1721). In 1716 gaven zij zich te Büdingen hun „24 regels der ware godzaligheid en van den heiligen wandel", en stichtten daarop in de Rijnlanden verschillende gemeenten. Later vertrokken velen (± 1725) naar Germantown in Pennsylvanië, anderen sloten zich bij de Hernhutters aan, en de inspiratiegemeenten schenen verdwenen te zijn, toen *Michaël Krausert*, een kleermaker te Straatsburg, haar in 1816 nieuw leven inblies, waarop weer talrijke gemeenten in den Elzas, den Palts en de Wetterau ontstonden. Wegens onderdrukking van staatswege vertrokken in 1841 de meeste inspirationisten naar Amerika, waar zij te Ebenezer bij Buffalo een bloeiende kolonie stichtten, die gedeeltelijk in gemeenschap van goederen leeft. Uit haar kwam de communistische sekte der Amanieten voort, die in 1855 de kolonie Amana (zie aldaar) deden verrijzen. Ook in Canada hebben zij nederzettingen.

Inspirationisten. Zie *Inspiratiegemeenten.*

Inspuiting. Zie *Injectie.*

Instantie is een periode van een proces. Men zegt van een proces, dat voor meer dan één rechter gevoerd is, dat het in verschillende instantiën is behandeld, meerdere instantiën heeft doorloopen. Velt de eerste — laagste — rechter een vonnis, waartegen door geen rechtsmiddel kan worden opgekomen, dan is het geding ter eerster en tegelijk ter laatster instantie beslist. Is er eenig beroep door een gewoon — appèl of cassatie — of door een buitengewoon rechtsmiddel — request-civiel of verzet door derden — mogelijk, dan kan het vonnis in een latere of hoogere instantie bevestigd of geheel of gedeeltelijk vernietigd worden. Ook noemt men een instantie

Digitized by Google

elke gerechtelijke handeling van een partij, haren procureur of gemachtigde in den loop van een proces, b.v. het doen van een verzoek, het nemen van een conclusie, het toestemmen in of het tegenspreken van een door de wederpartij gedaan verzoek en zoo meer.

Insteekhaak is een 20 tot 30 cm. lang, in een hecht bevestigd eind metaaldraad met een haakje aan het uiteinde, waarmede de wever de hem aangegeven draden aanvat en doortrekt.

Insterburg, een stad in het Pruisische distrikt Gumbinnen, ligt aan de Angerapp en Inster, die zich hier tot den Pregel vereenigen, aan de spoorlijnen Koningsbergen—Eydtkuhnen, Thorn-Insterburg en Insterburg—Lyck en telt (1905) 28902 inwoners. Men heeft er een kasteel, 3 Protestantsche kerken, een Latijnsche school, een hoogere burgerschool voor meisjes, een seminarium, een gevangenis, een stoeterij, een landbouwproefstation, een suikerfabriek, wol-, katoen- en linnenweverijen, kousenmakerijen, looierijen en een levendigen handel in koren en paarden. De stad is haar oorsprong verschuldigd aan een kasteel van de Duitsche Orde.

Instinkt of natuurdrift noemt men, bepaaldelijk bij de dieren, een zoogenaamde onbewuste en onwillekeurige aandrift, om bepaalde werkzaamheden te volbrengen. Het openbaart zich gedeeltelijk in begeeren en vermijden, gedeeltelijk in voortbrengen en vernielen. Het instinkt is doorgaans aangeboren, daar het zich dikwijls reeds aanstonds bij het dier openbaart; toch is het zeker, dat hetgeen wij bij de dieren instinkt noemen, voor een groot deel een gevolg is van waarneming, ervaring, navolging of gewoonte. Men heeft soorten van instinkt, welke men bij alle wezens terugvindt, zooals het instinkt om voedsel tot zich te nemen en de geslachtsdrift. Andere soorten zijn aan bepaalde dieren eigen, zooals de begeerte om te zwemmen bij watervogels. Weer andere soorten zijn afhankelijk van jaargetijden en omstandigheden, zooals het verlangen der trekvogels om naar elders te verhuizen. In het instinkt der dieren, dat zich bij onderscheiden van deze als kunstdrift (zie aldaar) vertoont, zooals bij de bevers, mieren en bijen, ligt veel onverklaarbaars, terwijl menig dier, wanneer zijn hoogste belangen op het spel staan, evenzeer met overleg en schranderheid handelt als de mensch. Men heeft om die reden het instinkt wel eens een onbewuste en blinde rede genoemd.

Meer bepaald neemt men het instinkt waar bij de dieren, daar de handelingen des menschen meer beschouwd worden als de gevolgen van een redelijk overleg, dat evenwel aan het dier ook niet geheel kan worden ontzegd. Het instinkt is bij den mensch door de beschaving des geestes op den achtergrond geschoven, maar komt ook bij hem in een wilden staat, en soms bij ziekte, duidelijk aan den dag. Hij openbaart bij koorts een groot verlangen naar water, bij zwakheid naar wijn, bij het zuur in de maag naar aardachtige zelfstandigheden (krijt, magnesia, leem). Zeer dikwijls verkondigt alzoo het instinkt een behoefte, wier bevrediging heilzaam is voor het gestel. Het instinkt is oorzaak, dat de Eskimo in de kille poolgewesten groote hoeveelheden traan drinkt, om het sterke ademhalings- en verbrandingsverloop in zijn lichaam door genoegzamen toevoer van koolstof en waterstof te onderhouden. Zelfs de werkzaamheden der zelfbewuste rede bevatten dikwijls instinktmatige handelingen. Immers wat wij in oordeel en daden gewoonlijk *takt* noemen, is de vrucht van een zekere onwillekeurige aandrift, die zelfs dáár, waar het ontwikkeld verstand te kort schiet, met uitstekend gevolg werkt. Terwijl de oudere opvatting aan den mensch verstand, aan de dieren instinkt toekende, neemt de nieuwere natuurbeschouwing slechts quantitatieve verschillen in het gelijke zielsleven van menschen en dieren aan en verklaart de instinktieve handelingen als overgeërfde gewoonten.

Institut de France (Fransch instituut), het aanzienlijkste lichaam in Frankrijk voor wetenschap en kunst, is de verzamelnaam voor de vijf academies: *Académie française*, *Académie des inscriptions et belles-lettres*, *Académie des sciences*, *Académie des beaux-arts* en *Académie des sciences morales et politiques*. Ieder lid van een dezer academieën heet *Membre de l'Institut de France*.

De drie eerste academiën benevens de *Académie de sculpture et de peinture* en de *Académie d'architecture* werden gedurende de Revolutie bij besluit van den 8sten Augustus 1793 opgeheven; doch reeds den 25sten October verordende het Directoire de oprichting eener nationale vereeniging van

Institut de France.

geleerden, welke zich moest belasten met het aankweeken en bevorderen van kunsten en wetenschappen. Deze instelling ontving den naam van *Institut National des sciences et des arts* en werd verdeeld in 3 klassen, n.l. een voor *Sciences physiques et mathématiques*, een voor *Sciences morales et politiques* en een voor *Littérature et beaux*

Digitized by Google

arts. Zij telde 144 leden. *Bonaparte*, die zelf tot de leden behoorde en deze eer op hoogen prijs stelde, benoemde in 1802 een commissie, op wier voordracht het *Institut National* den 23sten Januari 1803 een nieuwe regeling ontving. Dit lichaam werd nu in 4 klassen verdeeld, te weten een voor wis- en natuurkunde, een voor Fransche taal en letterkunde, een voor geschiedenis en oude letteren en een voor schoone kunsten. In 1806 ontving het den naam van *Institut de France*, in 1811 nam het de toevoeging aan van *Imperial*, in 1814 die van *Institut Royal*. Door een besluit van den 21sten Maart 1816 werden de 4 klassen in even zoo vele afzonderlijke academiën herschapen, die te zamen den titel voerden van *Institut de France*. Deze waren de *Académie Française*, de *Académie des inscriptions et belles lettres*, de *Académie des sciences* en de *Académie des beaux arts*. Door een besluit van den 26sten October 1832 werd de in 1803 opgeheven afdeeling voor zede- en staatkundige wetenschappen als 5de *Académie* hersteld, onder den naam van *Académie des sciences morales et politiques*.

Voor de *Académie Française*, zie *Fransche Academie*.

De *Académie des inscriptions et belles lettres* telt 40 leden, 10 vrije leden (*membres libres*), 8 buitenlandsche associés en 50 correspondenten, en houdt zich vooral bezig met geschiedenis en oudheidkunde, met de kritische en philologische beoefening der oude, Oostersche en Middeleeuwsche talen, alsmede met de opheldering van oorkonden en bronnen, vooral voor de geschiedenis van Frankrijk. Tot de door haar uitgegeven werken behooren, behalve „Mémoires", vooral de „Collection de notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque royale et autres bibliothèques publiques", de groote, door de Benedictijnen der Congregatie van St. Maur aangevangen „Histoire littéraire de la France" en het „Corpus inscriptionum semiticarum" (sedert 1881).

De *Académie des sciences* is gesplitst in 11 secties (geometrie, mechanica, astronomie, geografie en scheepvaart, algemeene natuurkunde, scheikunde, delfstofkunde, plantkunde, oeconomie, ontleed- en dierkunde, genees- en heelkunde) met 66 leden, 10 vrije leden, 2 secretarissen voor levenslang (78 leden), 8 buitenlandsche associés en 100 correspondenten en levert protocollen harer zittingen („Comptes rendus"), een verzameling van „Mémoires" harer leden en een verzameling van „Mémoires" van andere geleerden „Mémoires de savants étrangers".

De *Académie des beaux arts* bestaat uit 40 leden, verdeeld in 5 sectiën, 10 vrije leden, *secrétaire perpétuel* (51 leden), 10 associés en 61 correspondenten. Zij treedt op als beoordeelend lichaam bij de jaarlijksche mededinging naar den *Prix de Rome* voor schilder-, beeldhouw-, bouw- en graveerkunst en voor muzikale compositie. Daarenboven worden er „Mémoires" voorgelezen, terwijl zij een „Dictionnaire général des beaux arts" (tot 1895, 5 deelen) uitgeeft.

De „*Académie des sciences morales et politiques*" telt volgens decreet van 15 April 1855 40 leden, benevens 6 (sedert 1887, 10) buitenlandsche associés en 45 correspondenten en is verdeeld in 5 sectiën (wijsbegeerte, zedeleer, wetgeving, staatsrecht en rechtsgeleerdheid, staathuishoudkunde, statistiek en financiën, algemeene geschiedenis en philosophie der geschiedenis). Zij geeft „Mémoires" en „Séances et travaux" uit.

Het *Institut de France* telt dus 269 Fransche en 22 buitenlandsche leden. Elke academie heeft een vasten secretaris (*secrétaire perpétuel*), met uitzondering van de „Academie des sciences", die er twee bezit. Behalve de gewone wekelijksche bijeenkomsten houdt elke Académie een groote jaarlijksche vergadering, terwijl ook alle Academiën te zamen zich éénmaal 's jaars plechtig vereenigen (25 October). Alle 5 Academiën kunnen over aanzienlijke fondsen beschikken en deelen belangrijke prijzen uit, waaronder er zijn, door particuliere personen gesticht, zooals de Prix Monthyon, Gobert, Volney enz.

Door een bepaling in het testament van den hertog *van Aumale*, die bij besluit van den 31sten December 1897 aangenomen werd, kwam het Institut in het bezit van het kasteel Chantilly met rijke kunstschatten, vooral schilderijen.

Instituten. Zie *Corpus juris, Pandecten, Romeinsch recht.*

Instituut Pasteur is een inrichting te Parijs, opgericht voor mikrobiologisch en hygienisch wetenschappelijk onderzoek. Op verzoek van *Pasteur* (zie aldaar) had men geld bijeengebracht voor de oprichting van een laboratorium, en niet alleen in Frankrijk, maar ook in het buitenland werden groote sommen voor dit doel geschonken. Den 14den November 1888 werd het instituut geopend en den 15den Maart 1889 nam er het onderwijs een aanvang en wel door de meest verdienstelijke mannen op dit gebied. Na *Pasteur's* dood volgde *Duclaux* en daarna *Roux* hem op als directeur van het instituut, hetwelk de voornaamste inrichting is geworden voor het onderzoek van infectieziekten en serumtherapie. De talrijke klassieke gevallen, die daar behandeld worden, worden gepubliceerd in het door *Pasteur* opgerichte tijdschrift „Annales de l'Institut Pasteur".

Instituut Solvay bestaat uit een aantal wetenschappelijke onderwijs- en studie-inrichtingen te Brussel, die door de vrijgevigheid van den industrieel *Solvay* (zie aldaar) zijn opgericht. Er behooren toe het „Institut de Physiologie", „Institut de Sociologie", „Ecole des Sciences politiques et sociales" en „Ecole de commerce", waarbij bibliotheken, laboratoria, leeszalen, enz. niet ontbreken.

Instituut van Ingenieurs, *Koninklijk*, werd opgericht in 1847, vooral door toedoen van *Frederik Willem Conrad*, in vereeniging met *Antonius van der Kun* en dr. *Gerrit Simons*, en onder beschermheerschap van den prins van Oranje. Het stelt zich ten doel de kunst en de wetenschap van den ingenieur te bevorderen. Tot 1860 was krachtens het reglement de zetel van het Instituut ter plaatse, waar de Koninklijke Academie voor civiele ingenieurs gevestigd zou zijn, in genoemd jaar werd de zetel naar 's Gravenhage overgebracht, waar ook doorgaans de vergaderingen plaats hebben. Aan het hoofd staat een Raad van Bestuur, bijgestaan door een buiten dien raad uit de leden gekozen bezoldigd secretaris. Beschermvrouw is H. M. de Koningin, bescherm-

Digitized by Google

heer Z. K. H. de prins der Nederlanden. Sedert 1851 bezit het Instituut een op zich zelf staande afdeeling in Insulinde, verder zijn er vier vakafdeelingen. Behalve het weekblad „De Ingenieur", geeft het Instituut (sedert 1852) een Jaarboekje uit, terwijl in de jaren 1854—1867 een „Répertoire de Cartes" verscheen en de Catalogus der omvangrijke boekerij eveneens gedrukt werd (het laatst in 1887 met een supplement in 1895). Het Instituut staat met talrijke genootschappen in betrekking, neemt aan tentoonstellingen en congressen deel, keert om de 5 jaren een premie uit aan het lid, dat gedurende dit tijdsverloop de beste verhandeling, memorie of ander geschrift in de werken van het Instituut zal hebben geleverd of de nuttigste vinding in het vak van den ingenieur zal hebben medegedeeld (Conrad-premie) en doet op zijn vergaderingen belangrijke onderwerpen bespreken. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan werd een lijvig gedenkboek uitgegeven. Het ledental bedraagt ongeveer 900. De vakafdeelingen zijn: die voor Werktuigkunde en Scheepsbouw (opgericht in 1899), die voor Electrotechniek, die voor Spoorwegbouw en Spoorwegexploitatie (opgericht in 1899) en die voor Bouw- en Waterbouwkunde (opgericht in 1906).

Instituut voor internationaal recht (*Institut de droit international*) is een op aansporing van *Lieber*, *Moynier*, *Bluntschli* en *Rolin-Jacquemyns* in 1872 gestichte vereeniging voor de beoefening en ontwikkeling van het internationaal recht. De leden worden verdeeld in gewone (*membres effectifs*), buitengewone (*associés*) en eereleden (*membres honoraires*). Het aantal leden der beide eerste categorieën mag voor ieder 60 bedragen, doch nooit meer dan $^1/_5$ van het aantal uit één staat; het aantal eereleden is onbeperkt. De bijeenkomsten zijn ongeregeld en hadden o.a. in 1875, 1898, 1904 en 1906 te 's Gravenhage plaats.

Instructie, afkomstig van het Latijnsche woord *instructio* (onderricht), is de aanwijzing der verplichtingen, die men in deze of gene betrekking vervullen moet. Zij wordt aan ambtenaren van verschillenden rang van wege de besturen, waaraan zij ondergeschikt zijn, uitgereikt.

De *instructie* eener zaak noemt men in rechten de behandeling van een proces, zoowel de voorloopige als de definitieve. Elk proces, zoowel in burgerlijke als in strafzaken, wordt opgezet en behandeld volgens een vooraf beraamd plan. In civiele zaken is dit de taak van de rechtsgeleerde practizijns der partijen, die zich natuurlijk eerst op de hoogte moeten stellen van de feiten, die tot het geschil aanleiding geven, om daaruit te besluiten met welke rechtsverhoudingen zij te doen hebben en welke rechtsmiddelen zij moeten gebruiken. De volvoering van dat plan is de instructie van het proces. In dezen algemeenen zin genomen, is de geheele behandeling van het strafproces ook de instructie van dat proces, die uitgaat van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie. Maar in strafzaken heeft het woord „instructie" een engere en tegelijk meer bepaalde beteekenis. Zij is daar de voorloopige periode van het proces, die aan de behandeling der zaak ter terechtzitting — het eigenlijke strafproces — voorafgaat. De eigenlijke instructie volgt op de informatie (zie aldaar). Was in de informatie de ambtenaar van het Openbaar Ministerie de hoofdleider der zaak, die de politie in zijn dienst uitzendt om nasporingen te doen teneinde het misdrijf tot klaarheid en den schuldige voor den rechter te brengen, in de instructie, nu de Officier tegen een bepaalden persoon, als verdacht van misdrijf, handelend gaat optreden, wordt de rechter-commissaris de man die het bestier der zaak in handen heeft. De instructie dient om uit te maken, of er, nadat er aanvankelijk van het plegen van een misdrijf is gebleken, genoegzame bezwaren tegen één of meer bepaalde personen bestaan, om hem of hen, als verdacht van dat misdrijf, naar de openbare terechtzitting te verwijzen.

Het voeren van een instructie levert een drieledig voordeel op. Vooreerst een verdachte wordt niet lichtvaardig voor den strafrechter gebracht; als tot zijn terechtstelling wordt besloten, dan kan de rechter zich door inzage van de stukken der instructie spoedig op de hoogte stellen van de feiten en omstandigheden, die in het geding te berde zullen worden gebracht, en ten derde heeft de rechter vooraf eenige zekerheid, dat hij geen zaak in behandeling neemt, waarin ten slotte van een veroordeeling geen sprake zal zijn. Niet in alle strafzaken heeft instructie plaats. Heeft het voorloopig onderzoek voldoende bezwaren tegen een bepaald persoon doen rijzen, dan kan de Officier van Justitie tweeërlei: òf dien persoon rechtstreeks ter terechtzitting dagvaarden, òf zich tot de Rechtbank wenden met verzoek om tegen dien persoon rechtsingang te verleenen. Verleent de Rechtbank rechtsingang, dan kan zij òf de zaak terstond naar de terechtzitting verwijzen, òf gelasten, dat ér een instructie zal plaats hebben.

Zooals boven reeds is opgemerkt, is bij de instructie de leiding in handen van den Rechter-Commissaris. De verhooren van de verdachten en van getuigen worden door dien rechter gehouden, zooals ook andere maatregelen ten dienste der zaak, door hem genomen worden, zooals huiszoeking, plaatsopneming, inbeslagneming van voorwerpen of brieven en papieren, bevel tot medebrenging van getuigen, bevel tot gevangenneming of aanhouding van de verdachten, enz. Deze laatste maatregel eischt binnen korten tijd de bekrachtiging van de rechtbank. Nadat de instructie is voltooid, stelt de Rechter-Commissaris de stukken in handen van den Officier van Justitie, die ze aan de Rechtbank doet toekomen met zijn vordering of requisitoir. De beklaagde wordt van de sluiting der instructie en van het requisitoir, dat genomen zal worden, in kennis gesteld en heeft gelegenheid te zijner verdediging een memorie in te dienen. Vervolgens beslist de Rechtbank, of de instructie voldoende termen heeft opgeleverd voor verdere vervolging: zoo ja, dan verwijst zij de zaak naar de terechtzitting. Tegen de beslissing der Rechtbank is verzet mogelijk bij het Gerechtshof.

Instructiebataljon is een den 21sten November 1850 te Kampen gevestigde militaire instelling voor opleiding van vrijwilligers tusschen den leeftijd van 15 en 19 jaar tot korporaal en sergeant der infanterie bij het Nederlandsche en Nederlandsch-Indische leger. Zij is op dezelfde

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

leest geschoeid als een bataljon infanterie van het leger, maar mag een sterkte bereiken van 27 officieren en 631 minderen. Aan het bataljon is een cursus voor de officiers-opleiding verbonden.

Instructiebatterij is een den 14den Februari 1881 te Arnhem opgerichte afdeeling bereden artillerie, bestemd om jongelingen tot korporaal der Veld of Rijdende Artillerie op te leiden. Zij telt hoogstens 2 officieren en 159 mindere militairen.

Instructiecompagnie is den 11den Mei 1862 te Schoonhoven in het leven geroepen met de bedoeling jeugdige vrijwilligers bij de vesting-artillerie tot korporaal bij de artillerie, de pontonniers en de torpedisten opteleiden; 6 officieren en 270 mindere militairen mag de instelling sterk zijn.

Instrumentale muziek. Zie *Instrumenten* en *Muziek*.

Instrumentatie of *instrumenteering* van een muziekstuk is de kunst, om in een orkeststuk de melodie, de harmonie, de zang of hoofdpartij en het accompagnement behoorlijk onder de instrumenten te verdeelen. Om dit naar behooren te kunnen doen, moet men, behalve met de kennis der harmonie, volkomen vertrouwd zijn met den aard, het karakter en het effect van elk instrument, alsmede met de uitwerking der vereeniging van een bepaald aantal instrumenten. De kennis hiervan kan vooral geput worden uit de partituren van meesterwerken en vergelijking van deze met het effect van hun uitvoering.

De instrumentatie heeft zich sedert het begin der 17de eeuw langzaam ontwikkeld, eerst in de opera (*Monteverdi*, *Lully*, *Gluck* enz.) en het oratorium (*Händel*, *Bach*), sedert *Haydn* en *Mozart* ook in de symphonie. Vooral sedert *Weber* en *Mendelssohn* werd van de instrumentatie meer studie gemaakt en deze heeft haar hoogste ontwikkeling bereikt bij *R. Wagner*.

Instrumenten zijn in het algemeen werktuigen, hulpmiddelen, waarmede door mechanische werking andere voorwerpen vervaardigd of waarnemingen gedaan worden, zooals met physische en astronomische, of operatiën verricht, bijv. met chirurgische.

In de muziek zijn instrumenten speeltuigen, waarop of waarmede muziek wordt gemaakt. Er zijn onderscheiden soorten van muziekinstrumenten, als strijk-, blaas- en slaginstrumenten, snaar-, hout- en koperinstrumenten. Muziek, die uitsluitend voor instrumenten geschreven is, zonder zang, noemt men *instrumentale muziek*, in tegenstelling met de *vocale*. De *leer der instrumenten* of de *instrumentatie* (zie aldaar) moet door den componist beoefend worden.

Insubordinatie is het opzettelijk aanranden van een meerdere; het zich met geweld of onder bedreiging met geweld tegen hem verzetten; het hem berooven van zijn vrijheid van handelen en hem door geweld of bedreigen met geweld dwingen tot het volvoeren van of tot het nalaten eener dienstverrichting. Vervolgens is nog insubordinatie het beleedigen, uitschelden, beschimpen van een meerdere door gebaar, daad, geschrift of afbeelding.

Insubriërs is de naam van een machtig Gallisch volk van Gallia Transpadana, dat het eerst van alle Gallische volkeren over de Alpen getrokken was en na de overwinning der Etruskers in 396 v. Chr. het W. van Opper-Italië in bezit had genomen. Hun hoofdstad was Medrolanum (Milaan). Zij werden in 222 v. Chr. door de Romeinen onderworpen, en door de stichting van de militaire koloniën Cremona en Placentia (Piacenza) in bedwang gehouden, doch stonden in 218 bij het begin van den Tweeden Punischen Oorlog op en werden eerst in 191 voor goed overwonnen.

Insufficientie. Zie *Hartziekten*.

Insulinde (zie de kaart) duidt in het algemeen de geheele eilandenwereld tusschen Z. O. Azië en N. W. Australië aan, den grootsten en belangrijksten archipel van alle eilandengroepen der aarde. Meer in het bijzonder verstaat men er die eilanden onder, die de Nederlandsche bezittingen in de Austraal-Aziatische Middelzee (zie aldaar) vormen. In laatstgenoemden zin zal de naam ook hier ter plaatse gebruikt worden.

Ontdekkingsgeschiedenis. Omtrent de oudste tochten naar Insulinde is niets bekend, alleen staat zooveel vast, dat de ontdekking zeer waarschijnlijk omstreeks het begin onzer jaartelling is te stellen en wel door Hindoes op hun tochten van Voor-Indië naar China, waarbij „Jawa dwîpa" (= giersteiland; gierst hier voor padi), d.i. Java, werd aangedaan. Ruim een eeuw later (± 150 na Chr.) wordt Java, onder den naam „Jabadios", vermeld bij den Alexandrijnschen geleerde *Ptolemaeus*, die ook reeds andere eilanden der Soendagroep gekend schijnt te hebben. Eerst eenige eeuwen later, n.l. in 414, wordt Java weer genoemd en wel door den Chineeschen pelgrim *Fahhian* op zijn terugreis van Indië naar China. Een eeuw later (518) vinden wij reeds in de Chineesche annalen een beschrijving van Sumatra's Noordkust (Atjeh), en tal van andere berichten stellen het buiten twijfel, dat sedert de 6de eeuw althans handelsbetrekkingen met China en Voor-Indië bestonden. Sedert de 9de eeuw kwamen er ook Arabische en Perzische kooplieden of zeevaarders, ja, *Ibn Chordâdhbeh* (846) kan als de geografische ontdekker van Insulinde gelden; hij is de eerste, die den geheelen archipel vermeldt en tamelijk juist in hoofdtrekken beschrijft, van Atjeh af tot de Molukken toe. Op hem volgde (851) de Bagdadsche koopman *Soleiman* en vermoedelijk menig ander reiziger; want spoedig begonnen de Arabieren zich in Insulinde te vestigen en er de invoering van den Islam voor te bereiden. De groote Arabische reiziger *Ibn Batoetah* bezocht eveneens (1345—1346) deze eilandenwereld, daarna (1416) *Ma Hoean* en (1436) *Fei Hsin*, beide Mohammedaansche Chineezen, terwijl reeds vroeger (1292) als eerste Europeaan *Marco Polo* Sumatra bezocht, na hem (1432) *Nicolò de' Conti*, die zeer waarschijnlijk behalve op N. Sumatra ook op Java is geweest. Hoewel dus op het einde der 15de eeuw een en ander omtrent Insulinde bekend was, ook in Europa, werd feitelijk toch eerst de sluier, welke deze eilanden voor de Westerlingen als in een geheimzinnig waas hulde, opgelicht na *Vasco de Gama's* beroemden tocht naar Voor-Indië (1498), waarmede de zoo lang gezochte zeeweg naar het rijk der specerijen en andere kostbaarheden gevonden was.

De zoo hoog geschatte Indische produkten kwa-

Digitized by Google

men ook wel reeds gedurende de Middeleeuwen naar Europa, maar slechts in betrekkelijk geringe hoeveelheden en over land (Egypte en Klein-Azië), en nadat de Turken meester waren geworden van het oostelijk bekken der Middellandsche Zee, dreigde de handel in Indische waren geheel te niet te gaan. Derhalve werd de wensch, om zelf, en wel over zee, Indië te bereiken steeds levendiger bij de toenmalige handelsvolken, en eindelijk gelukte het een dezer volken, den Portugeezen, den zeeweg te vinden.

Met het optreden der Europeanen als reizigers, ontdekkers en veroveraars in Insulinde begint een nieuwe periode in de ontdekkingsgeschiedenis, waarbij de Portugeezen een tijdlang de leiding hadden. Nadat deze zich van Malaka, het toenmalig middelpunt van den handel in Indische waren, hadden meester gemaakt, ontstond spoedig bij hen den wensch hun invloed over de eilanden van den Indischen Archipel uit te breiden en vooral de Specerij-eilanden of Molukken in bezit te nemen. Reeds vóór de verovering van Malaka (Augustus 1511) waren zij met het N. van Sumatra in aanraking gekomen (1509), en onmiddellijk na de verovering zond *Albuquerque* eenige schepen onder *Antonio d'Abreu* naar de Molukken, de eerste reis van Europeesche schepen door den Archipel, waarbij de Bandaeilanden bezocht werden. In 1512 verschenen zij op Ternate, en tien jaar later verkregen zij het monopolie van den kruidnagelhandel. Toen hadden zich echter reeds op het naburige Tidore mededingers gevestigd, n. l. de Spanjaarden, die op de reis van *Magalhaens* (zie aldaar) de Philippijnen, Broenei (op Borneo), de Soeloeeilanden, Halmaheira, Batjan en andere eilanden aandeden en zich op Tidore vestigden (1521), echter spoedig hun aanspraken op de Molukken aan de Portugeezen afstonden en alleen de Philippijnen bezet hielden. De Portugeezen vonden in hun monopolie-politiek, welke veel verzet bij de volken van Insulinde uitlokte, een welkome aanleiding om hun invloed en macht uit te breiden. Wel bleven de Molukken in het O., Malaka in het W. hun hoofdvestigingen, maar ook met de Papoesche eilanden en Nieuw-Guinea, Celebes, de Sangereilanden, Borneo, de Solor- en verdere Kleine Soendaeilanden, alsook met Java en Sumatra, kwamen zij in aanraking. In 1580 geraakte Portugal met zijn koloniën in de macht der Spanjaarden, en toen het land in 1640 zijn onafhankelijkheid terugkreeg, waren de koloniën in Insulinde grootendeels verloren gegaan aan een inmiddels opgetreden nieuwen mededinger, de Nederlanders.

Langen tijd haalden de Nederlanders de Indische waren te Lissabon; toen nu de Spaansche koning, na zijn afzwering in 1581 door de Noord-Nederlandsche gewesten, den Nederlandschen handel wilde knakken door in 1585 onverwachts alle Nederlandsche schepen in de havens van Spanje en Portugal in beslag te doen nemen en verbeurd te verklaren en een herhaling van dien maatregel elk oogenblik te vreezen stond, besloten de Nederlandsche kooplieden gevolg te geven aan een bij sommigen reeds lang gekoesterd voornemen, n. l. om te trachten zelf den weg naar Indië te vinden. Reeds hadden enkele Nederlanders, òf zooals *Jan Huygen van Linschoten* in Portugeeschen dienst, òf zooals de predikant-geograaf *Petrus Plancius* door tusschenkomst van derden, eenige kennis aangaande Indië weten te verkrijgen, ondanks de geheimhouding van Portugal, dat zelfs op het uitvoeren van zeekaarten de doodstraf stelde. Ook werd getracht in Portugal zelf inlichtingen omtrent den te volgen zeeweg te verkrijgen, en den 2den April 1595 zeilden 3 schepen onder *Cornelis de Houtman* en *Jan Molenaer* als schippers, van de reede van Texel uit en bereikten den 5den Juni 1596 het eiland Engano aan Sumatra's westkust, den 22sten Juni Bantam op Java's noordkust. Na nog eenige andere punten aangedaan te hebben, werd den 26sten Februari 1597 de terugreis aanvaard en den 14den Augustus Texel weder bereikt. Daarmede was de weg gebaand, en weldra volgden nieuwe tochten, zoo reeds in 1598 die van *Jacob van Neck*, in 1599 die van *Waerwijck*, die de Molukken bezocht, enz. Hoewel bij deze en dergelijke tochten geen geografische onderzoekingen, maar handelsbelangen op den voorgrond stonden, gaven zij toch aanleiding tot een snelle uitbreiding der aardrijkskundige kennis van Insulinde, welke tot dien tijd in hoofdzaak beperkt was tot hetgeen daaromtrent in het werk van *van Linschoten* (zie aldaar) werd medegedeeld. Van groote beteekenis was in dit opzicht de stichting (1602) der Oost-Indische Compagnie (zie aldaar), wijl thans weldra op onderscheiden eilanden vaste nederzettingen plaats hadden en onderzoekingstochten ondernomen werden. Zoo werd in 1605 de „Duifken" onder *Willem Jansz.* van Bantam uitgezonden naar Nieuw-Guinea, op welke reis ook de Carpentaria Golf aan Australië's N.-kust bezocht werd, waarop later nieuwe tochten naar die Golf en andere deelen van Australië volgden. In het W. van Insulinde viel bij de komst der Nederlanders geen nieuw land van beteekenis meer te ontdekken, in het O. en ZO. werden spoedig de grenzen van Insulinde bereikt, en daarmede eindigden omstreeks het midden der 17de eeuw (1644 tweede reis van *Abel Tasman*) de onderzoekingstochten der Compagnie. Wel werd nog een enkele keer een onderzoeker, zooals *Rumphius*, door haar gesteund, maar overigens bekommerde zij zich niet veel om de binnenlanden der eilanden, wijl zulks voor haar doel, groote winsten door den handel te behalen, niet noodig was. Zelfs werd het reizen in die binnenlanden, evenals het publiceeren van kaarten van de eilanden of hun onderdeelen, verboden. Hierin kwam eerst verandering na den val der Compagnie, dus sedert het begin der 19de eeuw, toen zoowel wetenschappelijke drang, als de eischen der praktijk de noodzakelijkheid leerden inzien, om van land en volk in Insulinde een grondiger studie te maken, dan tot dusver het geval was geweest. In dit opzicht maakte zich tijdens het Engelsch tusschenbestuur de luitenant-gouverneur van Java, sir *Thomas Stamford Raffles*, zeer verdienstelijk, en nadat de koloniën in het bezit van Nederland waren teruggekeerd, begon een reeks wetenschappelijke onderzoekingstochten op de verschillende eilanden, waardoor de geografische kennis van Insulinde met reuzenschreden is vooruitgegaan, al valt er nog, vooral in het oostelijk deel van Insulinde, zeer veel op dit terrein te doen.

Hier ter plaate kunnen alleen de voornaamste reizen op de hoofdeilanden vermelding vinden.

Digitized by Google

Een der vroegst bekende deelen van Insulinde was ongetwijfeld, zooals reeds werd opgemerkt, Java, maar al was het eiland op het einde der 18de eeuw reeds in groote trekken bekend, toch begonnen ook hier het werkelijk geografisch onderzoek en de wetenschappelijke waarnemingen niet vóór de 19de eeuw. Zelfs de kennis der kusten was gebrekkig, en eerst de Java-oorlog deed de behoefte aan goede kaarten gevoelen; daarbij vermeerderde met de toenemende veiligheid het aantal reizigers en steeg voortdurend ook het wetenschappelijk gehalte der waarnemingen, zooals uit de werken dier onderzoekers, *Raffles*, *Junghuhn*, *Bleeker*, *Selberg*, *van Hoëvell*, *Perelaer*, *Groneman*, *Verbeek en Fennema*, *van der Stok* enz. blijkt. Terwijl de kusten door den Hydrografischen dienst nauwkeurig opgemeten werden, was de Topografische dienst bezig met het inkaartbrengen van den bodem, en werden op deze wijze de bouwstoffen verzameld voor de mooie „Residentiekaarten". Weldra begon nu ook het mineralogisch-geologisch onderzoek, waaraan de „Geologische kaart van Java en Madoera" met beschrijving, door de mijningenieurs *Verbeek* en *Fennema*, te danken is. Niet minder aandacht werd aan de bevolking, aan de planten- en dierenwereld en de cultuurgewassen, alsook aan de meteorologische verschijnselen en die der zee gewijd. Er verschenen dan ook achtereenvolgens over Java een drietal standaardwerken (van *Raffles*, *Junghuhn* en *Veth*), zooals er geen enkel over een ander eiland van den Archipel bestaat.

Al zijn ook de eerste berichten omtrent Sumatra van even oude dagteekening als die van Java, toch bleef onze kennis van het binnenland eeuwen lang uiterst gering, ja bepaalde zich onze kennis van het eiland feitelijk nog in het begin der vorige eeuw in hoofdzaak tot die gedeelten der kust, waar het Nederlandsch gezag gevestigd was, terwijl zelfs heden ten dage nog geen wetenschappelijke beschrijving van het eiland in zijn geheel mogelijk is. Wel is waar hebben militaire expeditiën, wetenschappelijke reizen, geologisch-mineralogische nasporingen, in verband met de werkzaamheid van zendelingen en de vestiging van landbouwondernemingen, onze kennis niet weinig vermeerderd, terwijl de hydrografische en topografische dienst van een aanzienlijk gedeelte dez eilands goede kaarten hebben geleverd, de mijningenieurs het eiland ten deele geologisch onderzocht hebben. Onze kennis van Atjeh dagteekent van het begin van den Atjeh oorlog (1873) en werd niet weinig vermeerderd door de onderzoekingen van *Snouck Hurgronje*, waarnaast ook *Kruyt*, *Langen* en *Jacobs* genoemd moeten worden. De Bataklanden werden bereisd door vele zendelingen der „Rheinische Missions-Gesellschaft", alsmede door onderzoekers als *F. Junghuhn*, *Henny*, *Cats Baron de Raet*, *Hagen*, *Modigliani*, *Wing Easton*, *Volz* e. a. Midden Sumatra werd het eerst beter bekend door de Padrioorlogen, waarop weldra de reizen van leden der „Natuurkundige Commissie" (*Müller*, *Hörner* en *Korthals*) volgden; van nog grooter beteekenis was de expeditie tot onderzoek van Midden-Sumatra (1877—1879) door het Ned. Aardr.-Genootschap uitgezonden (*Schouw Santvoort*, *van Hasselt*, *Veth* en *Snelleman*), terwijl uit lateren tijd vooral de reis van *IJzerman* dwars door Sumatra, het geologisch onderzoek van *Verbeek*, *Fennema* e. a. en de militaire expeditiën in de Gajo- en Alaslanden, in Djambi en Korintji vermelding verdienen. Dergelijke expeditiën hebben, in verband met het geologisch onderzoek der mijningenieurs (*Verbeek*) of van buitenlandsche geologen (*Erb*) en reizen van natuuronderzoekers (*Gramberg*, *Mohnicke*) en ambtenaren (*de Sturler*, *Storm van 's Gravezande*, *de Clerq* e. a.) ook Zuid-Sumatra beter leeren kennen. Aan de bestuursambtenaren hebben wij ook menige bijdrage over Oost-Sumatra te danken (*Netscher*, *Schot*, *Neumann*, *van Delden*, *Faes*, *van Rijn van Alkemade* enz.).

Op het eiland Borneo hadden wel is waar reeds tegen het einde der 18de eeuw eenige reizen plaats door *F. J. Hartmann*, sergeant der O. I. Compagnie, die o. a. in 1790 den Barito tot Moeara Teweh (1° Z. Br.) bevoer en op een derden tocht bij Montelat vermoord werd, maar eerst na 1820 werd het onderzoek der binnenlanden van eenige beteekenis. Zoo bevoer *Tobias* in 1821 als eerste Europeaan den Kapoeas tot Sintang, ontdekte *Hartmann* in 1823 het Danaugebied en drong *Georg Müller* van het W. uit langs den Kapoeas in 1823 tot 113½° O. L. door, bevoer later den Mahakkam en bereikte daarbij van het O. uit bijna de plek, tot waar hij vroeger van uit het W. was doorgedrongen, doch werd hier vermoord (1830). Daarop volgden de reizen van *Henrici* in W. Borneo, van onderscheiden ambtenaren (*van Lynden*, *Weddink*, *van Dewall*) en vooral van leden der „Natuurkundige Commissie" (*S. Müller*, *Hörner*, *Korthals*), wier werk werd voortgezet (1843—1847) door het lid *Schwaner*, een Duitscher, die als de eerste wetenschappelijke ontdekker en beschrijver van Nederlandsch Borneo kan gelden. Na 1850 hadden een tijd lang geen groote aardrijkskundige reizen plaats, maar begon het onderzoek der mijningenieurs (*de Groot*, *Everwijn*, *Verbeek*, *Hooze*, *van Schelle* en vooral *Posewitz* en *Wing Easton*). Terwijl de regeering in 1886 met een topografische opneming van Borneo's Westerafdeeling begon, namen thans ook de groote en ditmaal wetenschappelijke reizen weer een aanvang, waarvan de eerste door de „Maatschappij tot Natuurkundig Onderzoek der Ned. Koloniën" op touw gezet en in 1893—1894 door *Büttikofer*, *Molengraaff*, *Hallier* en *Nieuwenhuis* uitgevoerd werd. Wel gelukte het niet dwars door het eiland van W. naar O. te trekken, maar *Molengraaff* slaagde er toch in, nadat de waterscheiding tusschen den Kapoeas en den Mahakkam bereikt was, van hier uit langs den Barito de Z. kust te bereiken. Ongeveer gelijktijdig volbracht de kapitein van den generalen staf van het Indische leger *van der Willigen*, in opdracht der regeering, een dienstreis dwars door het eiland, den Kapoeas stroomop- en den Mahakkam stroomafwaarts, zoodat hij de eerste is, aan wien zulk een tocht gelukte. Spoedig daarna volgde langs dezelfde route een reis van *Nieuwenhuis* (1897—1899), die onze kennis der bevolking in hooge mate vermeerderde en later, in opdracht der regeering, gevolgd werd door een nieuwe reis, waarop hij (1898—1899) langs denzelfden weg trok, terwijl hij vervolgens een reis naar Centraal-Borneo (1899—1900), den Mahakkam stroomop-

Digitized by Google

waarts, ondernam en daarbij de tot dusver geheel onbekende Kenjastammen in het N. O. bezocht. Ook ambtenaren (*Tromp*, *Spaan* e. a.) hebben in de laatste jaren onze kennis van dit eiland niet weinig vermeerderd.

Celebes was steeds het minst bekende van de Groote Soenda-eilanden, en onze kennis van een groot deel der binnenlanden was dan ook tot voor weinig jaren uiterst gering. Stelselmatige ontdekkingsreizen vallen er slechts enkele uit den jonsten tijd te vermelden, terwijl wij daarentegen juist bij dit eiland veel aan de werkzaamheid van zendelingen en dienstreizen van ambtenaren te danken hebben. Daarnaast hebben ook hier militaire expeditien en onderzoekingen van mijningenieurs vele bijdragen geleverd. Als eenige omvangrijke reis uit ouderen tijd kan die van *Van der Hart* rondom het eiland gelden (1850), welke zich echter tot de kust beperkte. Voor N. Celebes waren de reizen der natuuronderzoekers *Reinwardt* (1821), *Bleeker*, *v. Spreeuwenberg*, *Bickmore* en *von Rosenberg* van belang, daarnaast de tochten van ambtenaren en zendelingen, zooals van *Riedel*, *Graafland*, *de Clercq*, *Musschenbroek*, *De Lange*, *Schwarz*, *Wilken* en *Ulfers*. In nieuweren tijd reisden hier van *Schelle*, *Wichmann*, *Sidney Hickson* en vooral de Zwitsersche natuuronderzoekers *Fr. en P. Sarasin*, die van 1893—96 Celebes in verschillende richtingen doorkruisten, terwijl zij in 1902—1903 opnieuw, ditmaal Centraal-Celebes, doortrokken van de Golf van Bone tot de Golf van Tomini. De zuidhelft des eilands werd meer bekend door de reizen en beschrijvingen van *Perelaer*, *Van Staden ten Brink*, *Matthes*, *van Hasselt*, *Ligtvoet*, *Engelhard*, *Bakkers*, *Wiggers*, *Gersen*, *Braam Morris* en de professoren *Weber* en *Wichmann*; in de oosthelft werden enkele kustgedeelten door *van der Hart*, *Vosmaer*, *Matthijssen* en *Boscher*, alsmede door de *Sarasins* onderzocht; de vermeerdering der kennis van het binnenland is vooral aan den zendeling *Kruyt*, de natuuronderzoekers *Meyer* en *von Rosenberg*, den ambtenaar *van Musschenbroek* en vooral aan de *Sarasins* te danken, terwijl de krijgsgebeurtenissen der laatste twee jaren (zie *Celebes*, *Geschiedenis*) Centraal-Celebes geheel ontsloten hebben.

Voor het onderzoek der zeeën van den Indischen Archipel zie *Diepzeeonderzoek*.

Naam, *Ligging*, *Grenzen*. De tegenwoordig veel gebruikte naam Insulinde (Latijn: *insula* = eiland) werd door *Multatuli* in zijn „Max Havelaar" het eerst gebruikt en vooral door Prof. *Veth* in de aardrijkskunde ingevoerd. Hij beteekent een uit eilanden bestaand Indië, dus hetzelfde als Indische Archipel of de Duitsche benaming „Inselindien". Daarnaast is in Duitschland, naar het voorbeeld van Prof. *Bastian*, ook de benaming Indonesië (Grieksch *nesos* = eiland) gebruikelijk, alsmede die van „Malayischer Archipel", terwijl de Engelschen van „The Malay archipelago", de Franschen van „l'Inde insulaire" of van „l'Archipel asiatique" spreken. Beperkt men den naam tot het Nederlandsch gebied, dan heeft hij dus dezelfde beteekenis als Nederlandsch-Oost-Indië, meer algemeen genomen is hij gelijkwaardig met Austraal-Aziatische-Archipel of, zooals het bij de *Sarasins* heet, Indo-Australische-Archipel.

Insulinde strekt zich uit tusschen de werelddeelen Azië en Australië aan de eene, den Grooten en den Indischen Oceaan aan de andere zijde, tusschen 18° N. Br. en 11° Z. Br. en tusschen 95°40′ en 141° O.L.v.Gr. Het bestaat geheel uit eilanden, die grootendeels in het bezit zijn van Nederland. Het Nederlandsche gebied heeft in het W. en O. de reeds vermelde grenzen en strekt zich in N.-Z. richting tusschen 6° N. Br. en 11° Z. Br. uit. De ligging tusschen twee werelddeelen en twee wereldzeeën is geografisch zeer merkwaardig, want daardoor mist de Archipel een zelfstandige ontwikkeling, vormt daarentegen in velerlei opzicht (bodemgesteldheid, klimaat, organisch leven, geschiedenis) een overgangsgebied, waarnaast wel is waar individueele eigenaardigheden niet ontbreken. Daardoor is dit gebied in hooge mate een zeer geschikt terrein tot bestudeering en oplossing van wetenschappelijke vraagstukken op velerlei terrein. Het Nederlansche gebied heeft overal natuurlijke (water) grenzen, behalve op die eilanden, waar tevens een andere mogendheid gevestigd is. Hier zijn de grenzen door tractaten met de betreffende mogendheden, te weten Groot-Brittannië en Ierland en Portugal, geregeld. Met eerstgenoemd land werden tractaten in 1814, 1824, 1871, 1891 en 1895 gesloten, met Portugal in 1859, 1893 en 1904.

Grootte en verdeeling. De opgaven omtrent de grootte wijken nog al van elkander af, doordat de kaarten van vele eilanden lang niet voldoende betrouwbaar zijn, om als grondslag voor nauwkeurige opmetingen te kunnen dienen. Volgens de jongste regeeringspublicaties beslaat het Nederlandsche gebied in Insulinde een oppervlakte van 1915317 v. km. of ongeveer 60 maal de oppervlakte van Nederland. Het niet-Nederlandsche gedeelte van Borneo is 197594 v. km., Portugeesch Timor 16248 v. km. groot, terwijl de aan de Vereenigde Staten van N. Amerika toebehoorende groep der Philippijnen 296182 v. km. beslaat. De Duitsche en Engelsche bezittingen op Nieuw-Guinea worden tot Australië gerekend, hetgeen met het Nederlandsche gedeelte alleen op historische gronden niet gebeurt.

Naar hun natuurlijke gesteldheid stemmen de meeste eilanden met Azië overeen; alleen Nieuw-Guinea met de omringende eilanden en de Aroe groep bezitten een duidelijk Australisch karakter. De pogingen door *Wallace* e. a. gedaan, om een scherpe grenslijn te trekken tusschen een Aziatisch westelijk en een Australisch oostelijk gedeelte, zijn onhoudbaar gebleken en hebben alleen nog historische waarde (zie *Wallace*, *Grenslijn van*). Wel vertoont het westelijk deel in elk opzicht meer overeenstemming met Azie en het oostelijk met Australië, en treedt, althans op zoölogisch gebied, ten O. van Celebes en Flores een overgangsgebied op, doch scherpe grenzen vallen nergen waar te nemen. Staatkundig behoort $^2/_3$ aan Nederland en het overige aan Portugal (de N. O. helft van Timor en het naburige eilandje Kambing), Groot Brittannië (N. Borneo met het eiland Labocan) en de Vereenigde Staten van N. Amerika (de Philippijnen met den Soeloe-Archipel). Gewoonlijk wordt Insulinde in 5 groepen van eilanden verdeeld, een verdeeling die echter een wetenschappelijken grondslag mist, terwijl de grens

Digitized by Google

ook niet overal scherp te trekken is. Het zijn: de Groote-Soenda-eilanden, de Kleine-Soenda-eilanden, de Molukken, Nederlandsch-Nieuw-Guinea met de Papoesche en de Aroe eilanden en de Philippijnen met den Soeloe-Archipel.

Zeeën van Insulinde. Gewoonlijk wordt aan de wateren tusschen Z. O. Azië en Australië den naam Austraal-Aziatische Middelzee gegeven en daaraan in den meest uitgebreiden zin een oppervlakte van $8^1/_4$ mill. v. km. toegekend, waarbij wel is waar als grenzen 24°N. en 15°Z.Br. en 100° en 140°O.L.v.Gr. worden aangenomen. Deze Middelzee bestaat uit onderscheiden onderdeelen, zooals de Zuid-Chineesche-, de Java-, de Celebes-, de Soeloe- of Mindoro-, de Molukksche-, de Flores-, de Timor-, de Banda- en de Haraforra Zee, die met tal van golven in de eilanden doordringen en door vele zeestraten verbonden zijn. Naar de diepte en het bodemreliëf kunnen twee deelen duidelijk onderscheiden worden: een westelijke helft, tusschen Achter-Indië, Sumatra, Borneo en Java gelegen, en een oostelijke helft, ten O. van Straat Lombok en Straat Makasar. In het eerste deel bedraagt de diepte nergens meer dan 200 m. en gaan de bodemterreinen overal met zachte hellingen in elkander over, zoodat het blijkbaar een transgressie-zee vormt, d.w.z. een zee, die ontstaan is, doordat de aangrenzende oceaan een laag kustland van het continent heeft overstroomd. Het oostelijk bekken daarentegen is overal veel dieper, vertoont in zijn bodemvormen steile hellingen en mist groote eilanden. In de Banda Zee komen diepten van meer dan 5000, ja op een enkel punt van 6504 m. voor, de Ceramzee heeft er van meer dan 4000 m., elders bedraagt zij 2000—3000 m. Al deze inzinkingen liggen door een wereld van eilanden ingesloten en zijn met den open oceaan verbonden door straten, welke echter nergens dieper zijn dan 1600 m. Het oostelijk gedeelte der Middelzee bestaat dan ook feitelijk uit een aantal min of meer zelfstandige, door ruggen en drempels van elkander en van de open oceanen gescheiden diepe kommen, nu eens ketelvormig, dan langwerpig gerekt, zeer waarschijnlijk inzinkingen der aardkorst, wier oorsprong met vulkanische werkingen en het ontstaan van dislocatiespleten samenhangt.

De temperatuur der Austraal-Aziatische Middelzee bedraagt aan de oppervlakte gemiddeld 27°—29°C., hier meer, elders minder. Op 1000 m. diepte bedraagt zij 4,5—5°, op 2000 m. 3,3—3,7°C, en deze temperatuur blijft constant ook op groote diepten, zelfs beneden 4000 m. Hieruit volgt dat op groote diepte geen wateruitwisseling tusschen de bekkens der Middelzee en de naburige oceanen plaats heeft. Opvallend is het gering zoutgehalte der Middelzee ten Z. van den evenaar (3,1—3,3%), waarschijnlijk onder den invloed van den aanzienlijken regenval, terwijl het ten N. van den evenaar stijgt tot 3,3% op 10°N.B., ten Z. van Formosa, op 3,5%. Ook in het O. van Insulinde, waar de regenval geringer is, is het zoutgehalte hooger. De zeestroomen in den Indischen Archipel staan gedeeltelijk onder den invloed van den Zuidelijken Aequatoriaalstroom (zie *Groote Oceaan*) en den Aequatorialen tegenstroom, vooral in het N. W. deel; gedeeltelijk zijn het zelfstandige stroomen, die door de regelmatig afwisselende moesonwinden in het leven worden geroepen. Ook de getijden en de getijdenstroomen hangen grootendeels van locale invloeden af, zooals vooral de onderzoekingen van dr. *van der Stok* hebben aangetoond, en dragen op onderscheiden plaatsen een zeer verschillend karakter. Het zeewater heeft over het algemeen een blauwe kleur, hier en daar, zooals in de Java Zee en de ondiepe gedeelten der Zuid-Chineesche Zee, is deze echter groen, en plaatselijk kan zij geel, bruin of rood zijn, onder den invloed van ontelbare in zee drijvende algen. Deze en de koraalvormingen op den bodem in ondiepe bekkens kunnen in verband met het op vele plaatsen heldere water, de zoogenaamde zeetuinen doen ontstaan, waardoor de Golf van Ambon van ouds beroemd is.

Bodemgesteldheid. Insulinde bestaat overwegend uit hoogland en wel bergland; alleen de kleinere koraaleilanden verheffen zich slechts weinig boven den zeespiegel. Ook de hooge eilanden beslaan ten deele een geringe oppervlakte, bestaan somtijds uit een van alle zijden steil uit zee oprijzenden vulkaankegel. Bij de grootere eilanden treedt het laagland als smalle of breedere vlakten langs de kusten op, uitgezonderd op Borneo, waar het tusschen de bergketenen tot diep in het binnenland doordringt. Het bergland vertoont overwegend den ketenvorm, is voor een niet gering gedeelte uit eruptieve gesteenten opgebouwd en wordt op vele plaatsen door werkende of uitgedoofde vulkanen gekroond. De hoogste bekende verheffing van geheel Insulinde ligt in Britsch Noord-Borneo, n.l. de Kinibaloegroep (4170 m.). In Nederlandsch-Indië kunnen de piek van Lombok (3800 m.), de Goenoeng Korintji op Sumatra (3800 m.) en de Smeroe op Java (3670 m.) als hoogste bergen gelden. Dat op Nederlandsch Nieuw-Guinea met sneeuw bedekte ketenen (Sneeuwgebergte) en dus hoogere toppen voorkomen (minstens 5000 m.) is door de expeditiën der laatste jaren zeer waarschijnlijk geworden en door de jongste (1907) zoo goed als met zekerheid bewezen. De hoogste verheffing van dit gebergte, de Carstensztop, wordt op 5500 m. geschat. Opvallend is het verschillend morphologisch karakter van de O. en de W. helft des Archipels. In het O. ligt een menigte kleine eilanden, òf van vulkanischen oorsprong, òf zoogenaamde horsten, òf koraalvormingen. De omringende zeeën zijn diep en de kusten rijzen overal steil omhoog. Hier is ongetwijfeld een eenmaal samenhangend landgebied door instortingen der aardkorst versnipperd geworden, terwijl de over gebleven stukken verder vervormd werden, want op de eene plaats had verder landverlies plaats door golfslag, elders werd het land vergroot door aanslibbing, door de werking der koraaldiertjes en door het materiaal der vulkanen. Ten W. van Straat Lombok en van Straat Malaka is de toestand geheel anders. Hier is de zee ondiep en liggen groote eilanden met zacht glooiende kusten, terwijl nergens steile breukranden of diepe instortingen worden aangetroffen. Dit gebied, of althans Borneo, Java en Sumatra, zijn als deelen van het vasteland van Azië te beschouwen, welke door een betrekkelijk geringe niveauverandering alleen oppervlakkig daarvan gescheiden werden.

Digitized by Google

Eerst aan den buitenrand ten W. en Z. der eilanden en in het N. O. in den Grooten Oceaan is de eigenlijke breukrand te zoeken. Voor de bijzonderheden van de bodemgesteldheid zie men de afzonderlijke eilanden.

Geologie. Zoowel de aard en de ligging der gesteenten, als de diepte der omringende zeeën (zie de kaart) en de organische wereld wijzen er op, dat het eilandengebied van Insulinde in nauw verband staat en te allen tijde gestaan heeft met Azië. Zoowel de oudste, als veel jongere aardlagen van dit werelddeel werden in den loop der eeuwen tot aanzienlijke bergketenen opgeplooid, die zich gedeeltelijk in N.W.—Z.O., gedeeltelijk in W.—O. richting in Insulinde voortzetten, daarbij echter in schiereilanden en eilanden werden opgelost. Zoo loopt een keten van Achter-Indië over de Natoena-eilanden naar N.W. Borneo en vervolgens noordwaarts over de Philippijnen; een tweede keten loopt van westelijk Mindanao (Philippijnen) over de Soeloe-eilanden naar Borneo, een derde van Mindanao over de Sangireilanden naar Celebes, een vierde van het schiereiland Malaka over den Riouw-Lingga-Archipel, Bangka en Billiton tot de Karimon-Djawa eilanden (ten N. van Java), een vijfde van Achter-Indië over de Andamanen en Nikobaren naar Sumatra en verder over Java, de Kleine Soenda eilanden, de Zuidwester en Zuidooster eilanden en rondom de Banda Zee. Al deze ketenen worden gekenmerkt door de aanwezigheid van oude of jongere vulkanen. Dit is niet het geval met den zelfstandigen, met den laatstgenoemd evenwijdigen verheffingsboog, welke over Timor, Sermata en de Tenimber eilanden naar Ceram loopt. Door deze oudere plooiingen, waarvan de sporen in den hoofdbouw van den Archipel nog ten deele zijn achtergebleven, werd de grond gelegd tot het vaste geraamte des lands, waaromheen zich later de eilanden opbouwden. In de latere geologische perioden werden deze oude plooiingen echter voortdurend gewijzigd, hier verscheurd en verbroken door bewegingen der aardkorst, elders doorbroken door eruptiefgesteenten, op weer andere plaatsen bedekt met jongere formaties of tot onherkenbaar wordens toe veranderd door de werking van erosie en verweering. Herhaalde niveauveranderingen brachten telkens wijzigingen in de verhouding tusschen land en water teweeg, zooals door de *Sarasins* in bijzonderheden voor het eiland Celebes werd aangetoond. In de mesozoïsche periode bijv. was geheel Insulinde bedekt door een zee, die zich van Australië tot het W. van Europa uitstrekte en waaruit langzamerhand door sedimentatie en opheffing de eilanden van den Archipel opdoken.

De oudste bekende formatie in Insulinde is die der archaeïsche leien, welke op Sumatra, Java, Borneo, Celebes, Timor, de Molukken en Nieuw-Guinea voorkomen in den vorm van donkerblauwe kleileien en kwartsieten, waarnaast ook grauwacke, graniet en zandsteen optreden. Weinig ontwikkeld schijnen de formaties der palaeozoïsche periode te zijn; zij treden op Sumatra, Timor en in de Molukken op en behooren tot het Perm, den kolenkalksteen of tot jongere sedimenten, doorbroken van eruptieve gesteenten en wel diabaas. Uit het mesozoïsch tijdvak vallen trias-, jura- en krijtgesteenten te vermelden. Trias werd op Sumatra, Borneo, Timor, Roti en elders gevonden, Jura op Borneo, Celebes, Billiton en in de Molukken en komt waarschijnlijk op vele andere plaatsen voor, krijtgesteenten nemen op vele eilanden deel aan de samenstelling van den bodem, zooals op Borneo, Celebes, Java enz. Daarenboven was de krijtperiode een tijd van levendige eruptieve werkzaamheid, zooals uit de vele eruptiefgesteenten (gabbro, diabaas, melafier, porfieriet, serpentijn enz.) valt af te leiden. Tertiaire gesteenten beslaan in den Archipel de grootste oppervlakte, zoowel oud- als jongtertiare, op vele plaatsen echter bedekt door dikke lagen diluvium en recente (alluviale) vormingen, welke laatste aan de kusten van vele eilanden nog steeds in omvang toenemen, in het W. vooral door aanslibbing van de zee en de rivieren, in het O. meer door koraalvormingen. Ook ontbreekt het niet aan verschijnselen, die op niveauveranderingen in den tegenwoordigen tijd wijzen, zooals de opgeheven koraalriffen aan de Z kust van Java. Daarenboven geeft ook de onafgebroken werking van eruptieve krachten nog tot menige wijziging in het reliëf van den bodem aanleiding.

In den Indischen Archipel hebben deze eruptieve krachten in verschillende geologische tijdperken een groote rol gespeeld, het vroegst waarschijnlijk ten tijde der krijtformatie (Sumatra, West-Borneo, Noord-Celebes, Molukken); minder beteekenis bezitten zij in den tijd van het eoceen en oligoceen, om bij het begin van het mioceen weer des te krachtiger te worden, zoodat bijv. de grootendeels uit het gruis der eruptieve massa's samengestelde middel- en jong-tertiaire lagen van Java volgens *Verbeek* op sommige plaatsen een dikte van 3000 en zelfs van 6000 m. bezitten. Langzamerhand nam de vulkanische werkzaamheid af, om op het einde van den tertiairen tijd nogmaals te stijgen en in het quartaire tijdvak haar maximum te bereiken, zoodat toen de talrijke tegenwoordige vulkanen gevormd werden, die op vele plaatsen de oudere gesteenten met een dikken mantel van jong-eruptieve gesteenten bedekken. Deze vulkanen zijn de jongste en tevens de hoogste bergen van Insulinde, bezitten somtijds nog den oorspronkelijken kegelvorm (Tjerimai, Slamat, Sindoro, Semeroe enz.), zijn echter op vele plaatsen door instorting der kraters, verweering en erosie tot vulkaanruïnes afgesleten. De grootste der ingestorte kraters, de Ringgit in O. Java, bezit 21 km. middellijn. Alleen op Java vindt men 121 vulkanen (*Verbeek*), in hoofdzaak uit andesiet en basalt opgebouwd, waarvan 14 in historische tijden erupties hebben gehad, meestal van asch en steenen, slechts bij uitzondering van lava. 14 vulkanen op Java zijn hooger dan 3000 m., Sumatra telt 67, Flores 17 vuurspuwende bergen enz. Een doorloopende vulkaanreeks begint op het Barreneiland ten O. der Andamanen en loopt in de lengterichting over Sumatra, Java en de kleine Soenda eilanden tot Adonora, wellicht tot Pantar. Hier eindigt de reeks. Wel komen verder oostelijk op Alor, Poeloe, Kambing en Roma oudere vulkanische gesteenten, maar geen vulkanen voor, zoodat de reeks niet samenhangt met die der Banda-Zee. Hier ligt, als

Digitized by Google

een zelfstandig geheel een rij van vulkanen in een boogvormige zone van G. Api (ten N. van Wetar), over Dammer, Teou, Nila, Seroea, Manoek tot die der Banda-eilanden. Verder noordelijk begint een derde vulkanisch gebied op Halmaheira, omvat verder het N. van Celebes en de Sangir-eilanden en zet zich voort op de Philippijnen. Ook op Borneo zijn in den jongsten tijd uitgestrekte vulkanische terreinen ontdekt geworden.

In nauw verband met het vulkanisme en de bodembewegingen van Insulinde staan de zeer talrijke aardbevingen (zie het artikel *Aardbevingen*) en de nu en dan optredende zeebevingen.

Rivieren. De eilandennatuur en het ontbreken van gletschers, behalve waarschijnlijk op Nieuw-Guinea, zijn niet gunstig voor de ontwikkeling van groote stroomen. Het aantal rivieren en riviertjes is, dank zij den aanzienlijken regenval en de bergachtige gesteldheid des bodems, daarentegen zeer groot. De aanzienlijkste moet men op de grootste eilanden, Nieuw-Guinea, Borneo en Sumatra zoeken. Hier liggen ook talrijke meren en plassen, wier ontstaan grootendeels met de overstroomingen van de rivieren en van de zee samenhangt. De groote rivieren zijn van veel beteekenis voor het verkeer, want zij vormen op genoemde drie eilanden de eenige bruikbare wegen, waarlangs men in het binnenland kan doordringen. Ook de kleinere stroompjes spelen, vooral op Java, een gewichtige rol; zij zijn n. l. onmisbaar bij den rijstbouw op sawahs. In het droge jaargetijde veelal onbeduidende riviertjes, kunnen zij in het regenseizoen tot woeste stroomen aanzwellen, wier overstroomingen (bandjirs) dikwijls veel onheil aanrichten. Zie verder voor rivieren en meren de afzonderlijke eilanden.

Klimaat. Door de ligging van Insulinde dicht bij den evenaar is de temperatuur er hoog en de regenval aanzienlijk, door de eilandennatuur worden de uitersten in warmte getemperd, door de nabijheid van Azië en Australië heerschen er moesonwinden. De hevige kringstormen, welke zoowel noordelijker als zuidelijker dikwijls optreden, komen hier zoo goed als niet voor. In het algemeen vertoont het klimaat groote regelmaat, plaatselijk komen daarentegen door de afwisseling van land en water en door de hoogteverschillen van den bodem veel afwijkingen voor, in het bijzonder wat windrichting en regenval betreft.

De *temperatuur* is hoog en vertoont op dezelfde plaats in den loop des jaars slechts weinig verschil; daarentegen kunnen de verschillen tusschen dag- en nachttemperatuur aanzienlijk zijn en bestaat er ook een groot onderscheid in temperatuur in verband met de hoogteligging boven den zeespiegel. Verder zijn alle dagen ongeveer even lang, daar de zon steeds tegen 6 uur op en tegen 6 uur ondergaat, de duur der schemering is, in verband met de ligging dicht bij of zelfs onder den evenaar, steeds zeer kort. Men kan aannemen, dat geheel Insulinde ongeveer in alle maanden tusschen de isothermen van 26° C. ligt. Te Batavia bedraagt de gemiddelde jaartemperatuur 26° C., de hoogste gemiddelde maand-temperatuur (October) 26°48, de laagste (Januari) 25,40° C. De dagelijksche schommelingen bedragen te Batavia gemiddeld 6,58° C. en bereiken hun maximum in Augustus (7,70° C.), hun minimum in Januari (5,19° C.). De laagste temperatuur valt te 6 uur 's ochtends (23,22° C.), de hoogste te 1 uur 'snamiddags (29,33° C.). Als temperatuur-uitersten werden van 1866—1900 te Batavia waargenomen: absoluut maximum 35,6° (6 November 1877), absoluut minimum 18,9° (9 Augustus 1877). Op het Jangplateau, 2218 m. hoog gelegen, bedraagt de gemiddelde jaartemperatuur 14°, de hoogste welke er werd waargenomen in 1897 23,3, de laagste 3,3, de gemiddelde dagelijksche schommeling 8,8, het gemiddelde maandmaximum 21,2, maandminimum 6,2° C.

De *luchtdruk* bedraagt te Batavia gemiddeld 758,74 mm., het absolute maximum (22 Januari 1885) 764,41 het minimum (19 Februari 1870) 752,39 mm. Het verloop is dus uiterst regelmatig en de dagelijksche schommeling (3,06 mm.) zoo gelijkmatig in haar afwisseling, dat de barometer elken dag bijna op hetzelfde uur begint te rijzen of te dalen.

Zooals overal in het moesongebied, wordt ook in Insulinde het klimaat in hoofdzaak beheerscht door de *windrichting*. De krachtigste moeson is ongetwijfeld die, welke van Azië afkomstig is, de Westmoeson, den meesten invloed oefent echter de Oostmoeson uit, afkomstig van Australië, welks oorsprong dichter bij de aanzienlijkste eilanden van Insulinde is gelegen, dan die van den Aziatischen moeson, welke laatste daarenboven grootendeels buiten den Archipel valt. Zeer in het algemeen kan men zeggen, dat ten N. van den evenaar van April tot October de West-, ten Z. van den evenaar de Oostmoeson waait, terwijl van October tot April de toestand omgekeerd is. De maanden van overgang (kentering) zijn April en October, waarin het weêr zeer ongestadig is en plotselinge stormen, windstilten en onweders vaak optreden. Overigens is in het algemeen de Westmoeson de natte of kwade (met het oog op de gezondheid), de Oostmoeson de goede of droge wind, hoewel plaatselijke invloeden daarin even zoo vele locale afwijkingen te weeg brengen, als in de windrichting. Ook waait de moeson in het droge jaargetijde niet bijzonder krachtig en wordt op de meeste plaatsen aan de kusten der groote eilanden verdrongen door land- en zeewinden, welke alleen ten tijde van den drogen moeson regelmatig optreden. Met de hoogte neemt de tegenstelling der moesons steeds meer af en volgens *Kohlbrugge* waait op het 2000 m. hooge Jangplateau, alsook te Tosari (1777 m.) gedurende het geheele jaar de Z. O. wind.

De *vochtigheid* van de lucht, is in verband met de hooge temperatuur en het vele water, aanzienlijk en bereikt dikwijls haar maximum (bij 25° C. 22,8 gr. per kub. meter); de relatieve vochtigheid schommelt te Batavia tusschen $\frac{777}{1000}$ (Augustus) en $\frac{875}{1000}$ (Februari), is dus hoog en gelijkmatig. Met de hoogte daalt de temperatuur en rijst bijgevolg tot de zone der wolkenvorming de betrekkelijke vochtigheid. Daardoor wordt op een bepaalde hoogte, op Java gemiddeld tusschen 1500—2500 m., een bijna permanente wolkengordel aangetroffen.

Digitized by Google

De *regenval* is in het algemeen aanzienlijk te noemen, vertoont echter somtijds, onder den invloed van locale factoren, op dicht bij elkander gelegen plaatsen groote afwijkingen; zoo bedraagt de gemiddelde jaarlijksche regenval te Batavia 1829, in het naburige, doch aan den voet van het gebergte gelegen Buitenzorg 4384 mm., te Padang, aan Sumatra's W. kust, 4518, te Fort de Kock 2446 mm. In het algemeen valt in de W. helft van Insulinde meer neerslag dan in de O. helft en aan vlakke kusten minder dan in het gebergte, althans tot zekere hoogte boven den zeespiegel. De geringste gemiddelde regenval heeft Selong (O. kust van Lombok), n. l. 1040 mm., de grootste Siboga (W. kust Sumatra) 4720 mm.; op de meeste der ongeveer 300 regen stations ligt het gemiddelde tusschen 1500 en 4000 mm., daalt op geen der waarnemingsstations van Java beneden 1100 mm. De grootste absolute hoeveelheid werd te Pringkoering (Samarang) gemeten, n. l. 7266 mm. (te Utrecht bedraagt het gemiddelde 745 mm.). De maanden met den geringsten regenval zijn in het algemeen Mei—Augustus, de meeste regen valt in November—Februari. In Batavia heeft Januari 332, Augustus 32 mm., voor Buitenzorg zijn deze cijfers 449 en 229, voor Padang 542 (October) en 259 (Februari). Het aantal regendagen is geringer dan bij ons, wisselt op Java af tusschen 99 (Tegal) en 219 (Buitenzorg), is op den Gedeh nog iets hooger (221,2). Kenmerkend is dan ook voor de tropische regens de groote watermassa, welke in korten tijd kan neerkomen.

In het droge jaargetijde treden vooral in W. Insulinde talrijke onweders op, die zich kenmerken door hun hevigheid en door de regelmatigheid, waarmede zij in sommige streken, bijv. te Buitenzorg, terugkeeren. Te Batavia bedraagt het aantal 122, te Buitenzorg 167; gemiddeld vallen 50% tusschen 12 uur 's namiddags en 6 uur, 26% van 6 uur tot middernacht. Ook het verschijnsel van den dauw is in het droge seizoen sterk ontwikkeld, hagel valt daarentegen slechts hoogst zelden.

Gezond kan men het klimaat van Insulinde in het algemeen niet noemen, althans voor vreemdelingen, en zoowel zware lichamelijke, als inspannende geestesarbeid vallen er den Europeaan uiterst moeilijk, zijn voor velen zelfs gevaarlijk. Het ongunstigst is de toestand in de moerassige kuststreken (malaria). Van de beide jaargetijden is het natte het meest schadelijk voor de gezondheid, en de vochtig zwoele atmosfeer werkt alsdan belemmerend op de transpiratie, zoodat de warmte zich zeer drukkend doet gevoelen. Naast koortsen treden vooral anaemie en buikloop op. Waar zeewinden de lucht zuiveren en de hitte temperen, is de toestand gunstiger. De hoogere bergstreken van het binnenland bezitten veelal een aangenaam en gezond klimaat, zoodat aldaar op Java en elders herstellingsoorden worden aangetroffen. Wat de vraag naar de mogelijkheid van kolonisatie voor Europeanen betreft, mag als vaststaande worden aangenomen, dat deze in de lagere streken niet mogelijk is, in de berglanden daarentegen, mits de noodige voorzorgsmaatregelen in acht worden genomen, kans van slagen aanbiedt. Tijdelijk kunnen de meeste Europeanen ook in het laagland wonen, hoewel daartoe een voorzichtige, met het klimaat overeenstemmende leefwijze vereischt wordt. Dat voor de Chineezen het klimaat geen bezwaar oplevert, heeft de ervaring voldoende bewezen.

Plantenwereld. Insulinde behoort tot het gebied der altijdgroene regenwouden, die de meeste eilanden bedekken, terwijl slechts een klein gebied, vooral in het Z.O. van den Archipel, door moesonwouden met afvallend loof wordt ingenomen, hier en daar ook plekken aanwezig zijn met enkel plantengroei in den regentijd. De vruchtbare bodem, de hooge gelijkmatige temperatuur, een overvloed van licht en de rijke neerslag werken samen om een weelderigen plantengroei in het leven te roepen. Vele eilanden, zooals Borneo, zijn zoo goed als geheel met oerwouden bedekt, wier boomen, struiken, heesters, klim- en slingerplanten een levenden plantenmuur vormen. Bloemen, door kleurenpracht en afmetingen uitmuntend, zijn er niet minder talrijk, doch vallen minder in het oog door de geweldige bladontwikkeling van het geboomte, ten deele ook doordat zij slechts hoog boven den beganen grond bloeien. Zoo gelijken deze tropische bosschen op een zee van groen, waarin de reiziger zich slechts met moeite een weg kan banen en bij langer verblijf den indruk van eentonigheid ontvangt. Dit, gepaard aan de in zulke wouden heerschende stilte, het schijnbare gemis aan dierlijk leven, de hooge mate van vochtigheid en de somtijds onafgebroken schemering brengt dikwijls bij reizigers een gedrukte gemoedsstemming teweeg. Dat in oostelijk Insulinde de bosschen minder dicht zijn, zelfs door grasvlakten worden afgewisseld, hangt hoofdzakelijk samen met het drogere klimaat. Ook valt een vermindering van den plantenrijkdom waar te nemen, naarmate men zich in de bergstreken hooger boven den zeespiegel verheft. Ook op hetzelfde eiland vertoont de flora somtijds aanzienlijke verschillen. Deze draagt overigens in geheel Insulinde een beslist Aziatisch karakter, en slechts een gering aantal Australische plantengeslachten, zooals eucalyptus, die een gemakkelijke verbreiding hebben, komen op de Molukken en alsdan ook gewoonlijk verder westwaarts voor. De verbreiding der planten in verticale richting is alleen op Java voldoende onderzocht en zal bij dit eiland ter sprake komen.

De meest kenmerkende boom van Insulinde is de palm en onder de vele palmsoorten komt aan den kokospalm de eereplaats toe wegens zijn veelzijdig nut. Hij groeit bij voorkeur in de lagere streken en wordt in een groot gedeelte van den Archipel bij de woningen of in groepen bij de dorpen aangetroffen. De sagopalm is van niet minder beteekenis, want zijn merg levert de sago, het hoofdvoedsel op vele eilanden van oostelijk Insulinde. Langs moerassige stranden groeien de rhizophoren in verschillende soorten, wier netwerk van wortelstoelen de aanslibbing sterk bevordert. Achter deze tiert de nipahpalm met korten stam en reusachtige bladeren, welke veelvuldig als dakbedekking (*atap*) gebruikt worden. Hoog verheft zich daarentegen de stam van den lontarpalm, uit welks bloemkolven door insnijding palmwijn verkregen wordt, terwijl de bladeren in sommige streken, bijv. op Bali, als schrijfmateriaal

Digitized by Google

dienen. Als wijn leverende palm is de areng belangrijker, wiens sap als *sagoeweer* gedronken of tot suiker ingedampt wordt. De betel-, areka- of pinangpalm levert de betelnoten, het hoofdbestanddeel bij het betel- of sirihkauwen. Tot de palmen behoort ook de rotan of rotting, welke honderden meters lengte bereiken kan en zich in de oerwouden van den eenen boom tot den andere slingert. De waringin met zijn luchtwortels versiert vele dorpspleinen, de pisang of banaan geeft een belangrijk voedsel in zijn zaden, de kanariboom is wegens zijn olie leverende vruchten van belang voor de inlandsche huishouding, de djatiboom vormt in Oost-Java uitgestrekte bosschen; zijn hout staat als timmer- en scheepsbouwhout hoog aangeschreven. De casuarinen of tjemorobosschen van O. Java herinneren eenigszins aan ons naaldhout. De kamferboom behoort op Sumatra tot de woudreuzen, de kemiriboom levert olie en vruchten, de kajoepoetihboom in het O. van Insulinde bevat in zijn bladeren de kajoepoetiholie. Andere boomen en heesters leveren gommen, harsen, verfstoffen, plantaardig vet enz. Zoo bijv. de algemeen verspreide mengkoedoe, wiens wortels een roode stof bevatten, de curcumaheester, wiens wortels tot geelverven dienen, evenals de indigo tot het blauw verven; de ricinusheester levert de castor- of ricinusolie, de damarsoorten het damar, andere gewassen caoutchouc, getahpertja, benzoïn, copal, drakenbloed enz. Verschillende harde houtsoorten leveren de ijzerhoutboomen; het hout van den temboesoeboom op Sumatra wordt, wat deugdelijkheid betreft, boven djati gesteld. Onder de boschprodukten staat naast rotan het bamboe bovenaan; het wordt ook om vele erven en dorpen aangeplant en is tot allerlei doeleinden voor den inlander onmisbaar. Als de meest gebruikte vruchten dienen genoemd te worden: manggis, djeroek, mangga, djamboes, mangka wolanda (zuurzak), doerian en bliembing. Toespijzen bij de rijst leveren o.a. peté, tjabé en vele peulvruchten. Peulvruchten en knolgewassen worden, evenals maïs, alom als voedsel gekweekt, al staan ze, vooral in W. Insulinde, verre achter bij de rijst. Ten deele in het wild voorkomend, maar vooral als cultuurgewassen, spelen koffie, suikerriet, tabak, thee, indigo, peper, kruidnagelen, muskaatnoten, kina, katoen enz. een rol. Van de verschillende grassoorten, welke hier en daar de berghellingen bedekken, moet vooral het alang-alang vermeld worden. Daartusschen komen boschjes eener nog grovere grassoort, het glagah, voor, welks rietvormige stengels 3 à 4 m. hoogte kunnen bereiken.

Dierenwereld. Met de buitengewoon goed ontwikkelde plantenwereld gaat een niet minder rijke fauna gepaard, rijk zoowel aan soorten als aan individuen. Ook in de dierverbreiding bestaat een kenmerkend verschil tusschen het W. en het O. van Insulinde. Op de westelijke eilanden zijn bijna alle orden van zoogdieren vertegenwoordigd, op de oostelijke niet. Batjan is het oostelijkste punt, waar apen gevonden worden, die verder oostelijk nergens voorkomen; op de Molukken komen aan inheemsche zoogdieren slechts enkele kleine spitsmuizen en twee koeskoes-soorten, als vertegenwoordigers der voor Australië kenmerkende buideldieren, voor, welke orde in het W. geheel ontbreekt. De kuifbaviaan van Batjan, de babiroessa van Boeroe, het wilde zwijn, de civetkat enz. zijn er ingevoerd. Celebes bezit twee hoogst merkwaardige zoogdieren: de babiroessa (hertzwijn) en de sapi-oetan, anoa of wilde koe. Op Nieuw-Guinea vertoont de fauna in bijna alle opzichten een Australisch karakter, en van de 75 bekende zoogdiersoorten behooren er 40 tot de buideldieren. Daarentegen is dit eiland rijk aan vogels, zooals de casuarissen en podargiden, verder veel duiven, papegaaien, vliegenvlangers, honigeters, ijsvogels en bovenal de paradijsvogels. De overeenstemming tusschen Nieuw-Guinea en het overige O. van Insulinde ten opzichte van de flora, bestaat niet op faunistisch gebied, en de in het algemeen bestaande sterke faunistische verschillen tusschen het O. en het W. van Insulinde gaven aanleiding tot de theorie der grenslijn van *Wallace* (zie aldaar), wier onhoudbaarheid later afdoende werd aangetoond.

Wat het voorkomen der afzonderlijke diersoorten betreft, zijn geen zoo talrijk vertegenwoordigd als de insekten en andere ongewervelde dieren, die in de moerassige kuststreken en de oerwouden den Europeaan bijna tot wanhoop brengen. Muskieten en bloedzuigers kwellen mensch en dier, scorpioenen kunnen gevaarlijk worden door hun steken, duizendpooten, spinnen, kakkerlakken hinderlijk door hun groot aantal, waarin zij echter overtroffen worden door de mieren (1800 soorten!); de witte mieren bedreigen al wat van hout is met vernietiging; sprinkhanen, wantsen, de walang sangit en de rijststinkvlinders zijn eveneens onaangename gasten; de wandelende bladeren en wandelende takken vallen nauwelijks in het oog; de wilde bijen zijn nuttige dieren, daar zij honig en was leveren. De vlinders munten zoowel uit door grootte, als door kleurenpracht, het meest in de Molukken.

Slangen zijn gevreesd wegens hun afmetingen (*Python reticulatus* bereikt 10 en meer meter lengte) of haar vergiftigen beet. De rolslang (*Cylindrophis rufa*) is over geheel Insulinde verbreid, de brilslang vertoont zich alleen des ochtends en avonds de hoedslang (*Ophiophagus elaps*) geldt voor de gevaarlijkste en vlugste van alle giftslangen van Sumatra en Borneo, wordt tot 4 m. lang en beweegt zich buitengewoon snel; de oelartanah van Java is een der vele addersoorten, de zeeslang is zeer algemeen verbreid en leeft somtijds in scholen bij elkander. Het aantal hagedissensoorten is eveneens talrijk; bekend zijn vooral de kleine vliegende draak, de nuttige gekko, de kameleon, de beawak (*Varanus salvator*) en de minjawak (*Varanus bivittatus*), die 2—3 m. lang kunnen worden en wier vleesch Chineezen en inlanders gaarne eten. Van de krokodillen leeft in den Archipel vooral de lijstkrokodil (*Crocodilus porosus*).

De vogelwereld is zeer rijk, munt echter, anders dan bij ons, meer uit door kleurenpracht dan door gezang, al ontbreken zangers niet. Als de mooiste vogel geldt ontegenzeggelijk de paradijsvogel, waarvan wel 100 soorten worden aangetroffen, van Nieuw-Guinea, zijn vaderland, tot ten O. van Celebes aan de eene en Australië en de Aroe-groep aan de andere zijde. Ook de lori's en kakatoe's behooren hier thuis. De wevervogeltjes zijn bekend om hun mooie nesten, de rijst-

Digitized by Google

vogels vormen een ware plaag voor den landbouwer. Kraaien, wielewalen, koekoeken zijn talrijk in de bosschen, waar ook het gewone boschhoen en de pauw leeft. De casuaris is tot het O. beperkt. Als nuttige vogels dienen de hoenders, duiven, patrijzen, eenden en ganzen vermelding, terwijl de salangaan of klipzwaluw, een soort van gierzwaluw, de bekende eetbare nestjes levert.

Van de zoogdieren komt de olifant alleen in het N. van Sumatra en wellicht in het N.O. van Borneo voor; de rhinoceros of neushooru leeft alleen op de drie Groote Soenda-eilanden; van de tijgersoorten wordt de grootste soort, de koningstijger, vooral op Sumatra, Java en W. Bali aangetroffen, de tijgerkat op Java, Sumatra en Borneo. De civetkat, otter, wezel das en marter zijn meer algemeen verbreid. De tapir komt uitsluitend op Sumatra, volgens sommigen ook op Borneo voor, de Maleische beer op beide eilanden. Groot is het aantal hertensoorten, die alom in den Archipel worden aangetroffen, diep in het binnenland wel eens in kudden van honderden dieren; het dwerghert (kantjil) van Java vormt het kleinste herkauwende zoogdier; de babiroessa (hertzwijn) wordt op N. Celebes, den Soeloe-Archipel en op Boeroe gevonden. Even talrijk en verbreid zijn de wilde zwijnen, met de herten de voornaamste jachtdieren; het zoogenaamde witte zwijn is in het bijzonder aan Borneo eigen. Buideldieren leven alleen op de oostelijke eilanden, zooals buidelratten, buidelhazen, de koeskoes, waaronder de vliegende koeskoes, en kangeroe's (Nieuw-Guinea). Daarentegen zijn de apen tot de westelijke deelen van Insulinde beperkt, waar het aantal soorten en individuen zeer talrijk is; de grootste soort is de orang-oetan op Borneo en Sumatra; de siamang van Sumatra en de wouwwouw van Java zijn van de langarmige het best bekend. Van antilopensoorten leeft in Insulinde alleen de bergantiloop of boschgeit (Sumatra). Schapen en geiten werden ingevoerd, zoo ook het rundvee en de buffel; de banteng of het wilde rund, leeft op de Groote Soenda-eilanden. Zeer talrijk zijn de paarden, die in verwilderden toestand op Z.-Celebes, Timor enz. worden aangetroffen, elders alleen als huisdieren en waarschijnlijk door de Hindoes werden ingevoerd. Ook katten en honden worden als huisdieren veel gehouden, de eerste echter in verwilderden toestand.

De zeeën, meren en rivieren van Insulinde zijn rijk aan vischsoorten, waaronder de roeboek aan Sumatra's Oostkust, wiens kuit een handelsartikel vormt; ook kreeften, schildpadden en schelpdieren worden gevangen, vooral in de wateren tusschen Celebes en Nieuw-Guinea, waar ook de paarl- en paarlemoer-oester voorkomt en waldieren, vooral de cachelot, gejaagd worden. Van de holothuriën wordt in groote menigte de tripang (*Holothuria edulis L.*) gevischt en naar China uitgevoerd.

Delfstoffen. Minder belangrijk dan de rol der planten en zelfs der dieren is die der delfstoffen in Insulinde. Wel komen zij in groote verscheidenheid en ten deele zeer verbreid voor, de meeste echter in te geringe hoeveelheid, om de kosten der exploitatie te loonen, te minder daar de transportwegen en middelen buiten Java zeer gebrekkig zijn. Wel is waar dient hierop opgemerkt te worden, dat Insulinde mijnbouwkundig nog slechts gebrekkig bekend is en de inlander weinig behoefte gevoelt aan delfstoffen, zich derhalve ook niet veel moeite geeft, om ze op te sporen.

Wat de verbreiding van nuttige delfstoffen betreft, schijnt Java het minst bevoorrecht te zijn. Men vindt er voornamelijk petroleum, jodium, mangaanerts, marmer, bouwsteen, pottebakkersaarde en zwavel, terwijl uit zeewater zout wordt bereid. Sumatra en Borneo leveren steenkolen, petroleum, goud, ijzer, koper, kwikzilver en antimonium, Borneo bovendien in geringe hoeveelheid edelgesteenten en platina, Sumatra zilver, tin- en loodertsen. De voornaamste vindplaatsen van tin zijn Bangka, Billiton en Singkep. Celebes schijnt veel goud te bevatten, ook steenkolen, ijzer en koper. Goud en koper werden ook aangetroffen op Timor en Batjan, petroleum op Madoera, Timor en Ceram; tin (en wellicht koper en goud) komt in den bodem van Flores voor, steenkool op Ceram en Nieuw-Guinea. Zie verder *Mijnbouw*.

Bevolking. Onze kennis der binnenlanden van vele eilanden is nog te gering, om het bevolkingscijfer van Insulinde met juistheid te kunnen bepalen; van eigenlijke volkstellingen kan nog geen sprake zijn, alleen hebben op Java om de 5 jaren zoogenaamde „opnemingen" plaats; elders moet men zich met schattingen tevreden stellen, ja bij sommige eilanden, bijv. Soembawa, Flores, Halmaheira, Nieuw-Guinea enz. missen zelfs deze elken positieven grondslag. Volgens de jongste regeeringsopgave bedroeg op 31 December 1905 de bevolking van geheel Insulinde (zonder het personeel van leger en vloot) 37717377 zielen, waarvan op Java alleen 30098008, op de Buitenbezittingen 7619369 zielen. Van het totale bevolkingscijfer vallen ± 98% op de inlanders en slechts 2% op vreemdelingen. Terwijl Java met Madoera dus zeer dicht bevolkt zijn (oppervlakte 4 × Nederland, bevolking 5½ × Nederland), ja in sommige gewesten hier overbevolking heerscht, is de bevolkingsdichtheid der Buitenbezittingen (oppervlakte 56 × Nederland, bevolking 1½ × Nederland) zeer gering. De verdeeling der bevolking naar woonplaats en nationaliteit (in 1905) blijkt uit de op de volgende pagina voorkomende tabel.

Vreemdelingen. Door de regeering worden dus vier groepen van niet-inlanders onderscheiden: Europeanen en met deze gelijkgestelden, Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. Terwijl wij voor de drie laatste rubrieken naar de betreffende artikelen verwijzen, zal hier een en ander worden medegedeeld omtrent de Europeanen en met deze gelijkgestelden. Volgens art. 109 van het Regeeringsreglement (het laatst gewijzigd in 1899) worden met de Europeanen gelijkgesteld alle niet-inlandsche Christenen, alle Japanners en alle personen, niet vallende onder een der drie andere rubrieken. De Europeanen zijn wel is waar numeriek niet de talrijkste groep der vreemdelingen, spelen echter de grootste rol, omdat zij grootendeels in burgerlijken dienst en verder als groothandelaren, fabrikanten en plantagebezitters werkzaam zijn. De woning, kleeding en leefwijze verschilt met die

Digitized by Google

Gewesten	Nationaliteit					
	Europeanen	Chineezen	Arabieren	Andere vreemde Oosterlingen	Inlanders	Totaal
Java	64917	295193	19148	2842	29715908	30098008
Padangsche Benedenlanden	1912	6698	212	1121	393488	403431
Padangsche Bovenlanden	1011	1569	22	345	902093	905040
Tapanoeli	436	1607	46	273	410939	413301
Benkoelen	358	2336	24	36	201515	204269
Lampongsche distrikten	146	1186	163	3	155080	156518
Palembang (met Djambi)	678	9248	2953	216	783259	796354
Oostkust van Sumatra	2667	99236	89	15484	450941	568417
Atjeh en onderhoorigheden	761	8575	101	1261	571477	582175
Riouw en onderhoorigheden	221	18491	5	184	93315	112216
Bangka	317	43723	261	35	70853	115189
Billiton	136	2522	16	3	34181	36858
Westerafdeeling van Borneo	374	48348	1342	533	400332	450929
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1008	7174	1799	213	772532	782726
Celebes en onderhoorigheden	1572	5656	388	121	407762	415499
Menado	1264	6206	819	54	428063	436405
Amboina	2232	1353	875	78	294466	299004
Ternate en onderhoorigheden	497	906	368	12	106632	108415
Zuid Nieuw-Guinea (alleen de hoofdplaats Merauke)	35	55	—	4	393	487
Timor en onderhoorigheden	249	1560	313	9	306469	308600
Bali en Lombok	119	1807	704	143	520762	523535
Totaal Buitenbezittingen	15993	268256	10440	20128	7304552	7619369
Totaal Insulinde	80910	563449	29588	22970	37020460	37717377

in het moederland. Over het algemeen is de leefwijze, in tegenstelling met vroeger, zelfs een 25—30 jaren geleden, sober en matig; reinheid en voeding worden beter verzorgd dan in Europa, en gewerkt wordt er in Indië veel, in sommige bedrijven wellicht meer dan in het moederland. Naar het geboorteland onderscheidde men bij de opneming van 1905 (zonder leger en vloot):

Nationaliteit	Java met Madoera	Buitenbezittingen	Totaal
Nederlanders	7049	2431	9480
Engelschen	130	182	312
Belgen	274	41	315
Franschen	146	38	184
Duitschers	790	616	1406
Zwitsers	123	74	197
Oostenrijkers en Hongaren	49	82	131

benevens een geringer aantal Spanjaarden, Portugeezen, Zweden, Noren, Denen, Russen, Italianen enz. Het aantal Japanners bedroeg op Java en Madoera 220, op de Buitenbezittingen 777, samen dus 997. In Nederlandsch-Indië geboren Europeanen en met deze gelijkgestelden telde men op Java met Madoera 53465, op de Buitenbezittingen 10849, totaal 64314.

Inlanders. De inlandsche bevolking behoort tot het Maleisch-Polynesische ras, dat uit Achter-Indië afkomstig, thans van Madagaskar tot het Paasch-eiland en van Formosa tot Nieuw-Zeeland verbreid is. In Insulinde treedt het in twee hoofdgroepen op: de Maleische of Indonesische-, in W. Insulinde tot en met Flores-, en de Papoesche of Melanesische groep op Nieuw-Guinea, de Papoesche eilanden en in den Aroe-Archipel-, terwijl in de Molukken een vereeniging van beide groepen heeft plaats gehad. Volgens een andere indeeling staan Maleiers en Papoea's als twee gescheiden rassen tegenover elkander, en worden met den naam Indonesiërs de oorspronkelijke of althans vroegere bewoners aangeduid, waarvan nog overblijfselen in de binnenlanden of uithoeken worden aangetroffen, zooals de Badoej's (en wellicht de Tenggereezen) op Java, de Bataks, Koeboes en Loeboes op Sumatra, de Dajaks op Borneo, de Toala op Z. Celebes en de zoogenaamde Alfoeren op Celebes, de kleine Soendaeilanden en de Molukken. Tot het Maleische ras behooren alsdan de Maleiers in engeren zin, de Atjehers en Pedireezen, de Palembangers en Lampongers, de Javanen, Soendaneezen en Madoereezen, de Balineezen, Makasaren en Boegineezen en de Molukkse Maleiers. Als kenmerken der Indonesiërs gelden: sluik- of lichtgolvend haar, lichtbruine of gele huid, kleine gestalte, platten, soms concaven neus, ruitvormig gezicht, meso- of dolichocephalen schedel. Groot is het verschil tusschen hen en de Maleiers niet, welke laatste zich wèl in het oogloopend onderscheiden van de Papoea's. De Maleier toch heeft een lichtbruine huidkleur, zwart en stijf hoofdhaar, weinig baardgroei, is klein van gestalte

Digitized by Google

met breede en korte voeten en kleine handen; de schedel is brachycephaal, de neus kort, plat, aan de spits dun toeloopend met wijde neusopeningen, de jukbeenderen zijn uitstekend, de oogen zwart en een weinig schuin geplaatst. De Papoea heeft een groote gestalte, donkerder huidkleur, wollig kroeshaar, bijna zwart van kleur; het gezicht is lang, van onder en van boven eenigszins spits toeloopend, de neus vooruitstekend, de wenkbrauwen uitpuilend, het lichaam is goed behaard, de baardgroei flink ontwikkeld; de schedel is dolichocephaal en betrekkelijk klein, de onderkaak sterk vooruitspringend. Ook psychisch vertoonen beide rassen groote verschillen: de Maleier is in zich zelf gekeerd, weinig vatbaar voor levendige indrukken, laat zelden blijken wat in hem omgaat, spreekt in tegenwoordigheid van vreemden niet meer dan noodig is, is niet afkeerig van vleierij, weinig dankbaar, zeer gesteld op vormen en geneigd tot uiterlijk vertoon. Daarbij is de Maleier zorgeloos van aard, werkt niet gaarne, houdt des te meer van spel, opium en vrouwen. De Papoea daarentegen is levendig en prikkelbaar van aard, geeft terstond uiting aan zijn gewaarwordingen, heeft een opgeruimde natuur, een sterk ontwikkelden familiezin. Zijn levensopvatting vertoont weinig ernst, hij houdt niet van ingespannen arbeid, is weinig te vertrouwen in den omgang met vreemdelingen. Zie verder de art. *Maleiers* en *Papoea's*.

Zoowel de Maleiers als de Papoea's, maar vooral de eerste, hebben den invloed der aanraking met vreemdelingen ondervonden, minder van Chineezen en Europeanen dan van de Hindoes, die een eeuwenlange heerschappij in het W. van den Archipel uitgeoefend en den bewoners hun taal, godsdienst en verdere beschaving medegedeeld hebben. Buiten Java zal zich de vreemde invloed vooral in de kuststreken hebben doen gevoelen, en dit verklaart hoe in beschavingstoestand niet slechts tusschen de onderscheiden eilanden, maar zelfs op een en hetzelfde eiland tusschen de kustbewoners en die der binnenlanden aanzienlijke intellectueele verschillen vallen waar te nemen. Hierop berust de verdeeling in zoogenaamde wilde en beschaafde Maleiërs; de eerstgenoemden hebben geen invloed van buiten ondergaan en zijn nog heidenen, de laatste wel en hebben den heidenschen godsdienst opgegeven; eerstgenoemde zijn het geringst in aantal en leven hoofdzakelijk in de binnenlanden, laatstgenoemde op Java, een groot deel van Sumatra en in de kuststreken der meeste overige eilanden.

Een overzicht van den beschavingstoestand in een kort bestek te geven valt daarom zoo moeilijk, wijl het huiselijk en maatschappelijk leven der inlandsche bevolking niet slechts te eenenmale verschilt van dat der Westersche maatschappij, maar ook op de verschillende eilanden en bij onderscheiden stammen van hetzelfde eiland de grootste afwijkingen vertoont. Woningen, huisraad, kleeding, sieraden, wapens, voedings- en genotmiddelen, zeden en gewoonten enz. verschillen even sterk van elkander als de talen of dialecten der afzonderlijke stammen.

Taal en Letterschrift. De rijkdom aan talen is een gevolg van de versnippering van Insulinde in een menigte eilanden en de weinige aanrakingspunten tusschen de vele stammen, die somtijds een en hetzelfde eiland bewonen. Hoe groot de verscheidenheid echter ook is, toch spreken, zooals de onderzoekingen van Prof. *Kern* e.a. hebben aangetoond, al deze stammen talen, welke onderling en met die der Polynesische eilanden verwant zijn, zoodat zij één groote taalfamilie, de Maleisch-Polynesische, vormen. Het oorspronkelijke vaderland dier volken of stammen is volgens Prof. *Kern* te zoeken in het O. van Achter-Indië, in Annam, Kambodsja of Cochin-China, vanwaar uit zij zich, eenige eeuwen vóór het begin onzer jaartelling, over de eilanden van Insulinde en Polynesië verspreid hebben. De belangrijkste van deze talen zijn:

Sumatra.	1. Maleisch. 2. Menangkabausch. 3. Bataksch. 4. Atjehsch. 5. Gajo's. 6. Redjangsch. 7. Lampongsch. 8. Korintjisch. 9. Niasch. 10. Mentaweisch.
Java.	1. Soendaneesch. 2. Javaansch. 3. Madoereesch.
Bali en N.W. Lombok.	Balineesch.
Borneo.	Dajaksch.
Celebes.	1. Boegineesch. 2. Makasaarsch. 3. Bareë. 4. Mandareesch. 5. Toradjatalen. 6. Sangirsch.
Kl. Soenda e l.	Bimaneesch.
Molukken.	1. Ternataansch. 2. Tidoreesch. 3. Tobello'sch. 4. Galelareesch. 5. Hoamehelsch. 6. Hatoehaha'sch. 7. Rottineesch. 8. Sawoeneesch.
Nieuw-Guinea.	Noefoorsch of Mafoorsch.

Het letterschrift, dat in Insulinde gebruikt wordt, is van drieërlei oorsprong. Sommige volken bezitten of bezaten een letterschrift van Indischen oorsprong en voor de behoeften van hun taaleigen pasklaar gemaakt, anderen bedienen zich van het Arabische alfabet met eenige wijzigingen (in het Ternataansch bijv. worden de klinkers regelmatig bijgeschreven), nog anderen van het door de Europeanen ingevoerde Latijnsche schrift. Omtrent de bijzonderheden der voornaamste talen, der volken, door welke zij gesproken worden, en der letterkunde raadplege men de afzonderlijke artikelen.

Godsdienst. De overgroote meerderheid der bewoners belijdt den Islam, o.a. bijna de geheele bevolking van Java; de overigen zijn nog heidenen, wier natuurgodsdienst doorgaans als animisme (zie aldaar) wordt aangeduid. Hoewel daarbij nog groote verschillen vallen waar te nemen, stem-

Digitized by Google

men de godsdienstige voorstellingen daarin overeen, dat alles in de natuur: dieren, planten en ook levenlooze voorwerpen, bezield wordt gedacht en aan de zielen of geesten het vermogen wordt toegekend, om hun stoffelijk omhulsel te verlaten. De vereering van die geesten, en wel in de eerste plaats van die der gestorven familieleden, vormt nu feitelijk den inhoud van alle natuurgodsdiensten in den Archipel en speelt ook nog in het leven der tot den Islam of het Christendom bekeerde inlanders een groote rol. Bij iedere handeling wordt de hulp der geesten gezocht, en vrees voor de ziekten of onheilen, die zij kunnen veroorzaken, beheerscht het geheele leven van den inlander. Tempels zijn niet bekend, wel afgodsbeelden in menigte, aan wie bij elke gelegenheid offers gebracht worden door priesters of priesteressen. Zij treden ook op als geneesheeren of liever geestenbezweerders en oefenen bij menigen stam een verderfelijken invloed, ook op zedelijk gebied, uit. Het dogma van het vrij en onbelichaamd voortleven der ziel na den dood is algemeen verbreid, het denkbeeld van een vergelding daarentegen bijna niet bekend.

De Hindoegodsdienst, eenmaal zoo verbreid in den Archipel, wordt tegenwoordig alleen nog op Bali beleden (zie *Bali* en *Hindoeisme*). De handel bracht de Hindoes naar Insulinde, waarop kolonisatie en staatkundige overheersching, alsmede rasvermenging volgden sedert het begin onzer jaartelling. Vooral Java hebben zij beheerscht, waar het rijk van Modjopaït in het midden der 14de eeuw zijn hoogsten bloei bereikte en gezag uitoefende over onderscheiden kleine rijken op Sumatra, Malaka, Borneo, de Kleine Soenda-Eilanden en de Molukken.

De invloed der Hindoes is zeer groot geweest, vooral op Java (zie aldaar), en toen hij hier en elders moest wijken voor den Islam, vond de Hindoeleer een schuilplaats op het naburige Bali.

De *Mohammedaansche godsdienst* wordt door bijna 95% der bewoners van Insulinde beleden. Hij werd in het begin der 13de eeuw in N.-Sumatra het eerst verkondigd en breidde zich eerst langs de kusten, vervolgens ook in het binnenland uit. Op Java begon de Islam sedert de 15de eeuw meer aanhangers te tellen, en na een langdurige, bloedige worsteling werd hij er meester van den toestand, terwijl de Hindoeleer er op het einde der 15de of in het begin der 16de eeuw ophield te bestaan. In korten tijd werd de leer van Mohammed over de meeste eilanden verbreid en neemt nog heden ten dage steeds toe. Omtrent de vraag in hoe ver en hoe diep de Islam bij de Inboorlingen is doorgedrongen, zijn de meeningen verdeeld. Zie ook *Arabieren in Insulinde*, *Hadj* en *Pan-Islamisme*.

Het Christendom wordt reeds eeuwen lang door de zendelingen van onderscheiden genootschappen in Insulinde verkondigd, is er echter tot heden niet in geslaagd veel aanhangers te verwerven. Het eerst werd het er bekend gemaakt door de Portugeezen, na hun vestiging op Termate en elders in de Molukken, en tegen het midden der 16de eeuw bestond hier reeds een vrij aanzienlijke Roomsch-Katholieke bevolking. De O.-I. Compagnie bevorderde daarentegen de uitbreiding der Hervormde Kerk, ging echter met groote omzichtigheid te werk, en op het einde der 18de eeuw werd het aantal Christenen op 70000 geschat. In de 19de eeuw werd de uitbreiding en bevestiging van het Christendom door onderscheiden zendingsvereenigingen ter hand genomen, waarbij de Regeering zeker toezicht blijft uitoefenen en vergunning moet verleenen om het zendingswerk uit te oefenen.

Behalve de Nederduitsche en R. Katholieke Kerk (met een bisschop in partibus infidelium, tevens pastoor te Batavia, aan het hoofd), vindt men tegenwoordig in Insulinde de Christelijk Gereformeerde Kerken te Batavia en Soerabaja, de Evangelisch Chineesche gemeente te Batavia, de Armenische gemeente op Java en de Britsch Protestantsche gemeente te Batavia. Niet minder dan 17 Christelijke zendingsgenootschappen zijn er werkzaam, waarvan de Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam, het Nederlandsch Zendeling-genootschap aldaar, de Utrechtsche Zendingsvereeniging en de Rheinische Missionsgesellschaft te Barmen als de belangrijke kunnen gelden. In het geheel zijn er 150 zendelingen werkzaam. Het totaal aantal Christenen bedraagt (1905) 457794, waarvan op Java, met een bevolking van meer dan 30 millioen nog geen 25000. De Katholieken hebben de meeste vorderingen gemaakt onder de inlanders op Timor en onderhoorigheden, de Protestanten in de Minahassa, op Amboina, in Tapanoeli en in de Bataklanden. Volgens de opneming van 1905 bedroeg het aantal inlandsche Christenen op

	Protestanten.	Gereformeerden.	R. Katholieken.	Andere kerkgen.	Totaal.
Java.....	18853	2209	1705	1896	24663
Buitenbezittingen	406672	4573	21578	308	433131
Totaal	595525	6782	23283	2204	457794

Daarentegen telt de Islam op Java 29 605653, op de Buitenbezittingen 5 428372 belijders, terwijl het aantal Hindoes in deze laatste 163547 bedraagt.

Beschavingstoestand. Bij een nadere beschouwing van den beschavingstoestand verdient het in de eerste plaats opmerking, dat, met uitzondering van enkele nog zwervende stammen in de binnenlanden van de grootere eilanden, alle volken vaste woonplaatsen hebben. De woningbouw vertoont wel verschillende trappen van ontwikkeling, bereikt echter nergens een aanzienlijke hoogte. Kenmerkend is dat de woningen overal geheel uit plantaardig materiaal zijn opgetrokken en dat zij op vele plaatsen op min of meer hooge palen staan, somtijds (N. kust van Nieuw-Guinea, N.-W.-kust van Borneo) in zee of in de rivieren, elders op het land of ook wel op vlotten. De

Digitized by Google

hoogte, waarop de woningen boven den grond staan, verschilt van 6 voet (Java) tot 30 voet (sommige Dajakstammen). Alleen in sommige gewesten (O. Java, Ambon, enz.) staan de huizen op den beganen grond. In het algemeen zijn de woningen klein, slechts voor één familie bestemd; alleen enkele Dajakstammen bouwen huizen van 100, zelfs 200 m. lengte, waarin menigmaal een geheel dorp samen woont, terwijl ook in de Padangsche Bovenlanden groote huizen voorkomen, al bereiken zij niet den omvang der Dajaksche. Opvallend is bij deze Padangsche huizen vooral de vorm van het dak. De inlandsche woningen missen ramen, zoodat licht en lucht door de deur binnen moeten dringen. Hoogstens hebben de groote huizen een of enkele luiken in het dak. De meeste gewone woningen zijn in twee of meer vertrekken verdeeld. De groote huizen bevatten één groot gemeenschappelijk vertrek en verder voor elke familie een afzonderlijk slaapvertrekje. De meisjes en kinderen slapen samen in het gemeenschappelijke vertrek, de jongelingen en ongehuwde mannen buitenshuis in een groot gebouw, dat tevens tot vergaderzaal, ontvangst van vreemde gasten, enz. dient. Het meubilair is gering en bestaat hoofdzakelijk uit een aantal matjes, om op te zitten en te slapen, een aantal potten en pannen, aarden schotels, bakjes en bamboekokers, alsmede een of enkele kisten tot het opbergen van kleedingstukken, lijfsieraden en kostbaarheden. Aan de wanden hangen dikwijls gereedschappen en wapens, aan het dak vischtuig. Een houten rustbank (balé-balé) komt niet overal voor, evenmin een primitieve lamp. Wel bevindt zich dikwijls in het woonvertrek een stookplaats, tevens kookplaats, voor zoover de toebereiding der spijzen niet buiten de woning, bijv. onder een afdakje, geschiedt.

Alleenstaande woningen treft men in Insulinde slechts zeer zelden aan; minstens zijn de huizen tot groepen, doorgaans tot dorpen vereenigd; steden daarentegen, welke ook maar eenigszins op de onze gelijken, komen nagenoeg niet voor. Bij voorkeur liggen de dorpen langs de kusten en de rivieren en strekken zich alsdan in de lengte uit (streek of rijendorpen); in het binnenland lagen en liggen op vele plaatsen de dorpen, als zij niet langs een rivier gebouwd zijn, op steile hoogten, waarbij de huizen min of meer in een kring rondom een open ruimte staan (komdorpen). Ook zijn zij daar, waar het Nederlandsch gezag zich nog weinig of niet doet gelden, meestal versterkt met steenen muren, aarden wallen met doornbamboe beplant, houten palissaden en vooral met levende bamboe. Deze laatste omheining treft men ook algemeen op Java enz. aan, niet zoozeer als strategische versterking, dan wel om vreemde indringers te weren. Wat den inwendigen toestand der dorpen betreft, vallen vooral twee typen te onderscheiden: òf de huizen zijn op erven gebouwd, doorgaans met vruchtboomen beplant en door een levende haag van elkander en van den weg gescheiden, zoodat men van de woningen op geringen afstand niets bespeurt (Java, Midden Sumatra, Minahassa), òf de huizen staan dicht bij elkander op een geheel open ruimte in twee of meer rijen, zoodat er geen geboomten, behalve eenige kokospalmen, worden aangetroffen (Bataks, Padangsche Bovenlanden, Dajaks enz.). In het algemeen zijn de dorpen klein; in weinig woningen huist echter somtijds een betrekkelijk aanzienlijke bevolking.

De kleeding vertoont groote verscheidenheid. Op Nieuw-Guinea gaan de mannen aan de Humboldtbaai geheel naakt, elders worden althans de schaamdeelen bedekt door het dragen van een leidendoek uit lijnwaad of geklopte boomschors. De beschaafde Maleiers gaan verder met de kleeding en dragen doorgaans de sarong of kain, een stuk lijnwaad van 4—5 m., om het benedenlijf, zoowel mannen als vrouwen; bij sommige stammen dragen de mannen onder de sarong of kain een broek; het bovenlijf wordt òf bloot gedragen, òf door de mannen bedekt met een buis of baadje, bij de vrouwen door de slendang, een doek van 2 m. lengte, ook wel door de kabaai, een lange vrouwenjak met nauwe mouwen. Eigenaardig is het oorlogskleed, dat vele stammen, vooral de voorvechters, in den krijg dragen. Het hoofd wordt òf niet bedekt, òf, zooals op Java, met een hoofddoek getooid, ook wel door een hoed van palmbladeren enz. tegen de zon beschut. De kinderen loopen meest overal tot 6 à 7 jaar, somtijd ook langer, geheel naakt. Als grondstof voor de kleeding dient vooral katoen, bij feestelijke gelegenheden ook zijde, bij sommige stammen op Borneo en nog meer op Celebes en verder oostwaarts de foeja (bewerkte boombast).

Als sieraden zijn vooral pinnen, ringen en schijven in ooren en neus en ringen om armen en beenen in zwang; ook tanden van wilde zwijnen, haren en bloemen dienen tot sieraad, vooral van het haar. In het algemeen zijn vele weinig ontwikkelde stammen bijzonder op sieraden gesteld, de mannen evenzeer als de vrouwen. Ook het tatoeëeren, het aanbrengen van brandwonden op armen en borst, het vervormen, afvijlen of uitslaan der tanden kan tot zekere hoogte hiertoe gerekend worden, al berusten deze gebruiken doorgaans oorspronkelijk op andere motieven.

Het voornaamste voedsel is, althans in de W. helft, de rijst, in de O. helft meer sago en maïs; daarnaast worden ook onderscheiden aardvruchten (vooral jams en bataten) en verschillende peulvruchten genuttigd. Zwervende stammen nuttigen schier alles, wat zij op hun pad vinden, zoowel van plantaardigen als dierlijken aard. Overigens is plantaardig voedsel hoofdzaak, terwijl daarnaast nogal visch, versch, gedroogd of gezouten, gegeten wordt, ander dierlijk voedsel meestal slechts bij feestelijke gelegenheden. Melk wordt zoo goed als niet gebruikt, boter en kaas zijn onbekend. Daarentegen komt het nuttigen van aarde (zie *Aarde, eetbare*) nog al voor. De gewone drank is water, waar de koffieteelt bestaat, ook een aftreksel van gebrande koffieboonen of van de bladeren. Het water van de halfrijpe kokosnoten is zeer in trek, nog meer palmwijn en ook wel arak. Doch in het algemeen is de inlander zeer matig in het gebruik van spijs en drank. Gewoonlijk worden de maaltijden des morgens, middags en avonds genuttigd. Onder de genotmiddelen staat het betel- of sirihkauwen bovenaan; ook wordt er wel suikerriet

Digitized by Google

gekauwd. Het rooken van tabak is ook algemeen verbreid, meestal echter slechts sigaretten (strooitjes). Als bedwelmend middel speelt de opium een groote rol en geeft wel eens aanleiding tot amokmaken (zie *Amok*).

Spelen en vermaken bezit de inlander in groote verscheidenheid. Bij de kinderen zijn knikkers, tollen, vliegers en balspelen algemeen; de volwassenen zijn hartstochtelijke spelers, vooral echter ter wille van de weddenschappen, waartoe zij aanleiding geven en die hoogst nadeelig op de welvaart werken, zooals bijv. door Prof. *Nieuwenhuis* voor de Dajaks op Borneo werd aangetoond. Vooral op hanengevechten zijn de inlanders verzot, ook kwartel-, krekel- en mierengevechten behooren hiertoe; tijgergevechten zijn tegenwoordig zeldzaam geworden. Hooger staan die vermaken, waarbij het om kunstuitingen te doen is, n.l. muziek (gamelan), zang (zooals de pantoens op Sumatra) en dans (zie *Danskunst*). Ook tooneelvoorstellingen vallen bij de Javanen, Balineezen en Maleiers zeer in den smaak (zie *Wajang*).

Tot de bijzondere gebruiken, die volstrekt niet altijd op een laag staande beschaving wijzen, behoort het kannibalisme, dat nog voorkomt bij de Bataks, als straf voor bepaalde misdrijven, bij sommige Dajakstammen, op Celebes, Flores, de Solor-eilanden en vooral op Nieuw-Guinea, waar sommige stammen ook gedoode vijanden opeten, zelfs lijken van menschen, die een natuurlijken dood gestorven zijn verslinden, terwijl het zich elders beperkt tot het nuttigen van bepaalde lichaamsdeelen, bijv. op Solor eilanden van het hart van gesneuvelde vijanden, op Celebes vooral van de hersens en het bloed, als een middel om dapper te worden. Meer algemeen verbreid is het koppensnellen, dat voor een gedeelte samenhangt met de schedelvereering, een vorm van animisme, waarbij de schedels van menschen als fetisjen worden beschouwd, voor een gedeelte zijn oorsprong in andere motieven vindt. Het is nog in zwang op Nias, de Mentawei-eilanden, in de Lampongsche distrikten, bij vele Dajakstammen, in Centraal-Celebes, op Timor, de Zuidwester-eilanden, Timor-laoet, Ceram, Halmaheira en Nieuw Guinea, doch schijnt, bepaaldelijk op Borneo, in de laatste jaren sterk verminderd te zijn. Zeer verschillend en ten deele hoogst eigenaardig zijn de gebruiken der onderscheiden heidensche stammen bij de drie voornaamste gebeurtenissen van het menschelijk leven: geboorte, huwelijk en dood. De kuischheid der meisjes laat over het geheel veel te wenschen over, met de zedelijkheid in het huwelijk is het, althans wat de vrouwen betreft, over het algemeen beter gesteld. Polygamie is geoorloofd, ook door den Islam, doch wegens de daarmede verbonden kosten, weinig in zwang. Polyandrie moet enkel voorkomen bij de Dajaks in Sambas. Daarentegen komt slavernij en pandelingschap (schuldslavernij) buiten Java in geheel Insulinde voor.

Onderwijs wordt gedeeltelijk gegeven door de Mohammedaansche priesters aan de kinderen van Mohammedanen, heeft echter weinig te beteekenen en beperkt zich in hoofdzaak tot het mechanisch leeren lezen van den Koran; gedeeltelijk door de Christen-zendelingen op zendingsscholen, waar het met het gewoon lager onderwijs overeenstemt, en in de derde plaats van Gouvernementswege. Dit laatste valt nog te onderscheiden in onderwijs aan zonen van inlandsche hoofden en aanzienlijken (scholen eerste klasse) en onderwijs aan kinderen van gewone inlanders (scholen tweede klasse). Voor de Europeesche kinderen bestaan er gewone lagere scholen en scholen voor meer uitgebreid onderwijs, ten deele openbare (voor rekening van het Gouvernement), ten deele bijzondere, welke subsidie uit 's lands kas kunnen genieten. Ook Fröbelscholen (geheel van particulieren aard) vindt men in Insulinde, alsmede ambachtsscholen te Batavia, Semarang en Soerabaja, op welke plaatsen eveneens hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus zijn, terwijl te Batavia tevens een hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes bestaat en een school (afd. B. van het gymnasium Willem III) tot beoefening der taal-, land- en volkenkunde van Insulinde.

De omvang van het lager onderwijs op 1 Januari 1906 kan uit het volgend overzicht blijken.

Gewoon lager onderwijs voor inlanders.

	Aantal scholen.		Aantal leerlingen.		Daarvan meisjes.	
	Gouvern. scholen.	Particul. scholen.	Gouvern. scholen.	Particul. scholen.	Gouvern. scholen.	Particul. scholen.
Java met Madoera	313	409	47030	72861	2464	3225
Buitenbezittingen	362	1110	45824	85008	13445	11849

Van de 1110 scholen van particulieren (1 Januari 1905) waren 650 zendingscholen. Gouvernementskweekscholen voor inlandsche onderwijzers bestaan er 5 in Insulinde met (1906) 303 kweekelingen.

Landbouw. Het hoofdmiddel van bestaan der bewoners van Insulinde is de landbouw. Hierbij moet een onderscheid gemaakt worden tusschen den landbouw door de inlanders volgens eigen initiatief, geheel in hun belang uitgeoefend, en dien in dienst van Europeesche ondernemers of van de Regeering verricht. Bij de laatste bestaat weer een verschil tusschen de gedwongen cultuur en de vrije cultuur. De gedwongen cultuur omvat sedert de opheffing van het Cultuurstelsel (zie aldaar) alleen nog de koffieteelt in sommige deelen van Java, die reeds sedert jaren sterk in productie afneemt; de vrije cultuur kan weer verdeeld worden in de kina- en de boschcultuur (zie *Boschbouw*), waarbij de arbeid der inlanders geheel vrijwillig is en behoorlijk betaald wordt. Door Europeesche ondernemers wordt de landbouw uitgeoefend: ten deele op gronden aan particulieren in vroeger tijden in eigendom afgestaan, ten deele op gronden door het

Digitized by Google

Gouvernement in erfpacht afgestaan, dan wel door het Gouvernement, inlandsche vorsten en grooten of gewone inlanders verhuurd, ten deele door opkoop van produkten, door de inlanders geteeld, om die in eigen etablissementen te verwerken.

De inlandsche landbouw staat over het geheel nog op een lagen trap van ontwikkeling; het is veelal landbouw met braakligging, die extensief gedreven wordt. Even gebrekking en verouderd als de methoden, zijn de landbouwwerktuigen. Op vele plaatsen, vooral buiten Java, is het nog roofbouw.

Daar rijst het hoofdvoedsel vormt, is het ook het voornaamste landbouwprodukt en wordt als *eerste gewas* tegenover alle andere samen als *tweede gewas* geplaatst. De rijstbouw in zijn primitiefsten vorm is de gágábouw, waarbij een stuk woeste grond, doorgaans oerwoud, van boomen en andere gewassen gezuiverd, weinig of niet bewerkt en dan beplant wordt, door met een puntigen stok gaten in den bodem te maken, daarin de rijstkorrels te leggen en de gaten vervolgens met de hand dicht te strijken. Deze methode, die een geringen oogst van slechte hoedanigheid levert, wordt alleen bij de laagst staande volken toegepast. Betere resultaten geeft de tegalbouw, waarbij men op de dezelfde wijze te werk gaat, doch de bodem vooraf beter bewerkt en aan het gewas meer zorg besteed, o.a. door het wieden van onkruid. De beste methode is echter de sawahbouw of de rijstteelt op natte velden, die op Java verreweg de overhand heeft, terwijl in de Buitenbezittingen de tegal- of ladangbouw overweegt. De sawahbouw vereischt veel meer zorg en arbeid, vooral wegens de noodzakelijkheid om waterleidingen, sluizen en dammen aan te leggen. Tevens moeten de rijstvelden behoorlijk beploegd en geëgd worden, waarna de vooraf op kweekbedden getrokken zaailingen daarop overgebracht en de akkers onder water gezet worden, totdat de rijsthalmen beginnen te bloeien. Voordat de pluimen geel worden, het teeken, dat de rijst rijp is, heeft men het water doen afloopen, tevens tal van maatregelen moeten nemen, om het gewas tegen zijn vele vijanden uit het dierenrijk te beschermen. Bij het oogsten worden op Java de halmen een voor een met het rijstmesje afgesneden, in bossen samen gebonden en te drogen gezet, daarna in de rijstschuur opgeborgen, om vervolgens bij gedeelten, al naarmate de behoefte zich voordoet, door de vrouwen ontbolsterd te worden. In 1905 waren op Java 3 245749 bouws met rijst beplant en werd de productie op 74 576171 pikols padi geschat. Nochtans is die hoeveelheid niet voldoende om in de behoeften der bevolking te voorzien en tracht de Regeering door irrigatiewerken de bebouwbare oppervlakte te vergrooten. Ook op de gronden, die eigendom van particulieren zijn, is rijst een hoofdgewas.

Als tweede gewassen, nadat de rijstvelden opnieuw bewerkt zijn, kweekt de inlander, grootendeels voor eigen gebruik, maïs of djagoeng, verschillende knolgewassen, peulvruchten en gewassen, welke als toespijs bij de rijst dienen, zooals lombok (Spaansche peper), terong (solanum soorten), ketimoen (komkommer), uien, prei, kool, selderij, salada ajer (waterkers) enz.; gedeeltelijk verbouwt hij ook handelsgewassen, zooals tabak, suikerriet, indigo, djarak, gember enz.

Onder de cultuurgewassen, dat zijn de produkten, welke voor den buitenlandschen handel gekweekt worden, is tabak wel het meest verbreid. Wel is waar wordt er door de inlanders ook veel tabak voor de inlandsche markt verbouwd en er is bijna geen bewoonde streek, hetzij in de laaglanden of in de hooglanden (tot ± 1500 m.), waar door de inlanders niet meer of minder tabak voor eigen gebruik of voor de inlandsche markt geteeld en toebereid wordt. De meest schitterende resultaten heeft deze cultuur in Deli opgeleverd, ten deele ook in de naburige streken. In 1869 begon de Deli-Maatschappij de cultuur aldaar op een terrein van ± 10000 bouws, thans beschikt zij over meer dan 100000 bouws; de productie van de Maatschappij bedroeg in 1870 1315 pakken, elk van 158½ kg. gewicht, ter waarde van 270000, in 1894 reeds 56655 pakken ter waarde van 11 mill. gld., terwijl de waarde van de tabaksproductie der geheele residentie Oostkust van Sumatra tegenwoordig gemiddeld jaarlijks 40—50 mill. gld. bedraagt. In 1905 vond men er 32691 tabaksvelden met een productie van 320474 pikols. Ook Java, en in mindere mate Borneo, leveren veel tabak. Op Java waren in 1905 31585 bouws met tabak beplant en bedroeg de productie 21221201 kg.; in Nederlandsch Borneo gaat de cultuur achteruit.

Een tweede belangrijk cultuurgewas is de suiker, die eveneens zeer algemeen in Insulinde wordt aangetroffen, doch als handelsartikel alleen op Java groote beteekenis heeft, daarnaast ook in Atjeh, Palembang, het Z. van Celebes en de Westerafdeeling van Borneo voor den uitvoer gekweekt wordt. In 1905 waren op Java 146807 bouws met suikerriet beplant en werden ruim 160 mill. pikols verwerkt, die 16834180 mill. pikols suiker leverden, waarvan slechts 194 893 pik. voor plaatselijke consumtie. In 1906 werden 996637459 kg. uitgevoerd. In 1907 waren 160 998 bouws met riet beplant en werd de suikerproductie op 19444238 pik. geschat, d. i. 1200854 ton, terwijl de productie van geheel Europa op slechts 6349880 ton biet- en 16400 ton rietsuiker (Spanje) werd geschat.

De koffiecultuur van particulieren is tegenwoordig veel belangrijker dan die van gouvernementswege. Deze laatste leverde toch in 1905 op Java 67877, ter Sumatra's Westkust 57989 pikols, terwijl alleen op de in erfpacht uitgegeven gronden op Java 317162 pikols geoogst werd (zie verder de artikelen *Java* en *Koffie*).

De theeproductie is in de laatste jaren sterk toegenomen op Java, bedroeg in 1905 11228628 kg. De kinacultuur van gouvernementswege staat eveneens bij de particuliere teelt achter; de eerstgenoemde leverde 1905) 1012812 kg. kinabast, laatstgenoemde 7039836 kg. Als verdere gewassen, die voor den uitvoer van belang zijn, moeten genoemd worden: indigo, cacao, peper, kruidnagelen, muskaatnoten, foelie, kaneel, katoen, kapok, rameh, benevens verschillende oliën en vetten. De indigoteelt gaat in de laatste jaren achteruit, bedroeg op Java in 1898 nog 900000 kg., in 1905 slechts ± 220000 kg., de cacaoproductie in laatstgenoemd jaar op Java 813802 kg. De kruidnagelcultuur heeft zijn hoofdzetel nog steeds op Am-

Digitized by Google

bon en de Oeliassers, die van muskaatnoten en foelie op Banda en Ambon. Terwijl Insulinde van kruidnagelen slechts een klein gedeelte der wereldproductie levert (in 1902: 188733 kg.), levert het meer dan 80% der notenproductie (in 1902: 2697521 kg. waarvan Banda 37,4%). Ook de peperteelt (vooral in Atjeh, den Riouw-Lingga-Archipel en de Lampongsche distrikten) is belangrijk en voorziet voor $^1/_3$ in de wereldbehoefte. De productie steeg van 9426000 kg. in 1890 op 11778000 in 1902; in laatstgenoemd jaar werden 10712600 kg. zwarte en 1065760 kg. witte peper uitgevoerd.

Veeteelt. Daar de inlander in het dagelijksch leven bijna geen vleesch eet en zuivelprodukten voor hem zoo goed als onbekend zijn, moet de veeteelt wel verre achterstaan bij den landbouw. Van de runderen is de tamme buffel of karbouw van het meeste belang, vooreerst als trekdier, dan bij het beploegen en eggen der natte rijstvelden en eindelijk als slachtvee. Het eigenlijke rund (sapi) komt overal voor, doch is alleen talrijk op O. Java en Madoera, Bali en Z. Celebes; het dient als trekdier op lichtere gronden en als slachtvee. Paarden komen eveneens zeer algemeen voor en dienen als rij-, trek- en lastdieren. De meeste paarden vindt men op Java, Sumatra (Atjeh, de Bataklanden en de Padangsche Boven- en Benedenlanden) Bali, Lombok, Soembawa, Soemba, Savoe, Rotti, Timor en Celebes. Vooral Soembawa, Soemba en Z. Celebes hebben een niet onaanzienlijken uitvoer. In het algemeen zijn de paarden klein, doch sterk en volhardend. Van nature goed, gaat het ras over het algemeen achteruit, daar de inlander niets doet om het te verbeteren en er veel te hooge eischen aan stelt. De regeering moedigt de paardenteelt aan door het vestigen van hengstendepôts op Java en te Pajakombo (Sumatra), terwijl op Java, Sumatra's westkust en in de Minahassa particuliere stoeterijen bestaan.

Varkensvleesch wordt door de Chineezenen, de niet-Mohammedaansche inlanders, veel gegeten, zoodat men dan ook in de Buitenbezittingen overal varkens als huisdieren aantreft, deze zelfs bij enkele stammen in Nieuw-Guinea de lievelingsdieren zijn en door de vrouwen vertroeteld worden. Geiten en schapen ontbreken bijna in geen dorp, evenmin kippen, terwijl ander pluimvee, zooals eenden, ganzen, kalkoenen enz. eveneens talrijk is.

Eetbare vogelnestjes, een lekkernij voor de Chineezen, werden in 1902 voor een waarde van 224000 gld. uitgevoerd, meest naar Singapore, verder naar Penang en China; de meeste zijn afkomstig van Java, Celebes en Palembang. Vogelhuiden werden in 1902 voor 131600 gld. uitgevoerd, vooral van Ternate, in de eerste plaats huiden van den paradijsvogel.

Volgens de opnemingen van 1905 omvatte de veestapel:

	Paarden.	Runderen.	Buffels.
Java met Madoera.....	363974	2654461	2186993
Buitenbezittingen.....	118645	449268	446540

Boschbouw en Boschprodukten. Hoewel de bosschen in Insulinde een reusachtige oppervlakte beslaan, vooral op Sumatra, Borneo, Nieuw-Guinea, Celebes, Halmaheira en Boeroe, en een groote verscheidenheid van kostbare houtsoorten bevatten, wordt daarvan tot heden slechts weinig partij getrokken en staan zij alleen op Java en Madoera onder deskundig toezicht. Hier maakt men nog een verschil tusschen de djatien de wildhoutbosschen. De djatibosschen staan onder geregeld beheer en worden afgebakend, opgemeten en in kaart gebracht. Met de wildhout-, dat zijn alle overige bosschen, is zulks nog slechts voor een klein gedeelte het geval. Voor den uitvoer zijn alleen van belang het djatihout (zie aldaar), het wortelhout (Sono of Linggoa) het ebben- en het sandelhout. De waarde van den totalen uitvoer bedraagt echter nog minder dan 1 mill. gld. jaarlijks.

Als boschprodukten, die voor den handel van belang zijn, vallen te noemen: getah-pertja, caoutchouc, bamboe, rotan, was, gommen (gombenzoïn, gom-copal en gom-damar) en harsen. Zij komen alleen van de Buitenbezittingen. De uitvoer bedroeg in 1905:

	Hoeveelheid in pikols.	Waarde in gld.
Gom-benzoïn	21064	305924
Gom-damar.....	48669	1206951
Caoutchouc.....	81870	3951648
Gom copal	138255	2142958
Getah pertja	12884	1597540
And. getahsoorten	142596	8841069
Rotan	469176	4363508
Was.....	921	57123
Totaal		23466721

Mijnbouw en Minerale Bronnen. Daar, zooals bij de bespreking der delfstoffen gebleken is, mineralen wel algemeen verbreid zijn, maar slechts op enkele plaatsen in aanzienlijke hoeveelheid voorkomen, is de mijnbouw tot enkele streken beperkt, daar de primitieve wijze, waarop door inlanders op sommige eilanden metalen gedolven worden (door middel van ondiepe kuilen) niet als mijnbouw kan gelden. De grootste beteekenis bezit de tinontginning op Banka, Billiton en Singkep (zie de betreffende artikelen en Tin), die overal in open groeven geschiedt. Petroleum is vooral op Sumatra (Langkat en Palembang), Java en Z.-O. Borneo aanwezig, wordt echter bijna uitsluitend van Sumatra uitgevoerd (zie *Petroleum*), steenkolen levert in de eerste en voornaamste plaats het Ombiliënkolenveld (Sumatra), terwijl zij ook in den bodem gevonden werden in Z. en O. Sumatra; verder schijnt Borneo zeer rijk aan steenkolen, die zich kenmerkt door een groot hargehalte (tot 2%) en op vele plaatsen niet geschikt is voor het gebruik. Alleen in Koetei (O. kust) heeft tegenwoordig in Nederlandsch Borneo de ontginning eenige beteekenis. Goud, in den vorm van stofgoud, wordt gevonden op Borneo in Sambas (W. kust), waar vooral Chineezen het wasschen, langs den middelloop van den Kapoeas, langs den Kahajan (Z.

Digitized by Google

kust) en in het gebied van Martapoera. Op Sumatra wordt het geëxploiteerd in Midden Sumatra en Benkoelen, op Celebes in het N. schiereiland. De geheele bekende goudopbrengst van Insulinde bedroeg in 1903: 2125 kg. ter waarde van 3357304 gld. Diamanten, meestal onzuiver en steeds zeer klein, worden door inlanders gezocht op Borneo in Landak (W. kust), in Martapoera en in de valleien, die uitmonden op de kust tusschen den Barito en Poeloe-Laoet. Aan de W. kust bedroeg de opbrengst:

1893	2168	karaat.
1895	2500	„
1900	610	„
1902	855	„

Van de overige delfstoffen is de opbrengst òf onbeduidend, òf onbekend. De zoutwinning is op Java en Madoera een regeeringsmonopolie en geschiedt op 3 plaatsen op Madoera (Sampang, Pamekasan en Soemenep). In 1905 vond men aldaar 3581 zoutpannen, die 63469 kojangs zout (1 kojang = 30 pikols) leverden.

Minerale bronnen. Als gevolg van de vulkanische gesteldheid van vele eilanden is het aantal minerale bronnen in Insulinde aanzienlijk; vele daarvan worden, vooral op Java, tot geneeskrachtige doeleinden aangewend. Zie verder *Bronnen, minerale.*

Nijverheid. De fabrieksnijverheid is in Insulinde nog van ondergeschikt belang en geheel in handen van vreemdelingen; voor de inlanders heeft zij alleen in zoover beteekenis, dat zij op Java met zijn overbevolking gelegenheid geeft als loonarbeider den kost te verdienen. Het aantal inlandsche loonarbeiders is echter nog gering, even gering het gebruik, dat in de inlandsche huishouding van de fabrieksartikelen wordt gemaakt. In 1905 vond men bij de industrieële ondernemingen op Java 2162 stoomketels met 192663 v.m. verwarmingsoppervlak; 3983 stoomwerktuigen met nominaal 47008 paardekrachten, op de Buitenbezittingen 601 ketels met 20336 v.m. verwarmingsoppervlak en 493 stoomwerktuigen met 5935 paardekrachten. Daarvan waren alleen bij de suikerfabrieken op Java 1175 ketels met 169464 v.m. verwarmingsoppervlak en 3028 stoommachines met nominaal 37924 paardekrachten in gebruik, waaruit duidelijk het overwicht van dezen tak van nijverheid blijkt. Daarnaast spelen op Java de koffieondernemingen een rol, benevens de rijstpelmolens, petroleumraffinaderijen, ijs- en mineraalwaterfabrieken, zeepfabrieken, drukkerijen, sigarenfabrieken en rijtuigfabrieken. In de Buitenbezittingen is het aantal fabrieken veel geringer en vindt men de meeste nog op Sumatra, zooals houtzaagmolens, ijs- en mineraalwaterfabrieken, petroleumraffinaderijen en drukkerijen.

De inlandsche nijverheid dagteekent reeds uit zeer oude tijden, voorziet echter slechts in eigen behoeften. Bovenaan staat de textiel- en meer bepaald de katoennijverheid, die echter op Java in de laatste kwarteeuw sterk achteruit is gegaan door invoer van katoenstoffen van buiten. Terwijl de inlandsche weefnijverheid nooit hoog heeft gestaan, op Borneo zelfs grootendeels verdrongen werd door die der Maleiers, op Java grootendeels geweven wordt van garens, die van de Chineezen gekocht worden, is het gunstiger gesteld met de batikkunst op Java (zie *Batikken*). In het O. van Insulinde, vooral in Middel-Celebes, is de bereiding van boomschors tot kleeding (foeja) zeer algemeen. Gunstig is het gesteld, zoowel op Java als daarbuiten, met de vlechtkunst, waarbij allerlei materiaal (bamboe, rotan, palm- en andere bladeren, biezen, grassen, enz.) verwerkt worden en de inlander dikwijls blijk geeft van veel smaak- en kleurenzin. Ook de vervaardiging van aardewerk is algemeen verbreid, staat op vele plaatsen buiten Java hooger dan op dit eiland, en hetzelfde geldt van den huizenbouw, den scheepsbouw (vooral bij de Boegineezen) en de houtsnijkunst. Zeer verbreid is eveneens de smeedkunst, en vooral het bewerken van ijzer is in sommige deelen van Borneo en Centraal Celebes goed ontwikkeld. Ook koper-, zilver- en goudsmeden leveren op Java, Sumatra's Westkust, Bali, Lombok, enz. somtijds mooi werk. Het snijden in hoorn, schildpad en, ivoor, het borduren in goud en zilver, en het vervaardigen van bamboewaren is grootendeels beperkt tot de voornaamste plaatsen op en buiten Java, nog meer het diamantslijpen en de leerbewerking. Al deze bedrijven worden meestal, als huisvlijt, door de mannen uitgeoefend, en zij houden zich ook uitsluitend bezig met het bereiden van kokosolie, het koken van suiker en het aftappen van palmwijn.

Vischvangst en Jacht. Vischvangst wordt in den geheelen Archipel met zeer verschillende hulpmiddelen uitgeoefend en vormt voor vele inlanders een bron van bestaan. De vele vischrijke wateren en de omstandigheid, dat visch het voornaamste dierlijke voedsel vormt, werken daartoe samen.

De zoetwatervisscherij komt op alle eilanden voor, zelfs de sawahs worden wel tot vischteelt gebruikt, zooals die van goudvisschen op Java. Men vangt de visch met hengels en netten van allerlei vorm, brengt versperringen in de rivieren aan van takkebosschen, bouwt sero's (fuikachtige staketsels), damt rivieren en meren af of bedwelmt den visch door plantaardig vergif in het water te werpen. De zeevisscherij kan weer in strand- en diepzeevisscherij onderscheiden worden. De eerste bloeit langs de N. kust van Java en Madoera, terwijl men vooral in Soerabaja veel zeevisch in zoutwatervijvers kweekt. De diepzeevisscherij wordt het meest door Javanen, Madoereezen, Boegineezen en Makasaren uitgeoefend; in het bijzonder verdient de troeboekvisscherij aan de O. kust van Sumatra vermelding, daar de kuit van den troeboek een belangrijke toespijs bij de rijst vormt. Op Bangka, Billiton en de N. kust van Borneo wonen stammen, die hoofdzakelijk van de vischvangst en als zeenomaden leven. Een groote rol speelt ook de tripangvangst, vooral in de O. helft van Insulinde; de Makasaren varen reeds sedert eeuwen jaarlijks naar de kusten van Nieuw-Guinea en Australië om er tripang te visschen. Minder beteekent de walvischvangst en die van paarlemoerooesters en paarlen.

De *jacht* heeft als middel van bestaan minder te beduiden in de W. helft van Insulinde en staat ook in de O. helft verre achter bij de

Digitized by Google

vischvangst; het meest wordt nog op herten gejaagd, daarnaast op wilde zwijnen.

Handel en scheepvaart. Reeds door zijn bevolkingscijfer speelt Java, zoowel bij den binnen- als bij den buitenlandschen, bij den groot-, zoowel als bij den kleinhandel de hoofdrol. De inlander heeft van nature weinig lust tot den handel, die dan ook zoo goed als geheel in handen van vreemdelingen is. De *kleinhandel* is, vooral op Java, overwegend in handen van Chineezen, daarnaast van Arabieren en Klingaleezen, die als marskramers rondreizen of in de grootere plaatsen toko's houden. De inlander drijft bijna alleen handel op den pasar of passer, d. i. de markt, welke in bijna elke desa op een bepaalden dag in de week gehouden wordt en op sommige punten koopers en verkoopers van heinde en ver aantrekt. Hier worden alle mogelijke artikelen te koop aangeboden door Chineezen, Arabieren en inlanders (meestal vrouwen).

De *groothandel* is in het bezit van Europeanen en Chineezen en heeft zich vooral sterk ontwikkeld sedert Insulinde in de tweede helft der 19de eeuw handelsvrijheid heeft verkregen. Ook zijn sedert 1855 consuls van vele staten aldaar gevestigd en worden er (sedert 1865) de vlaggen van alle bevriende natiën bij de groote vaart met de Nederlandsche vlag gelijk gesteld. De havens worden onderscheiden in havens voor de kustvaart, waarin alleen tot die vaart, gerechtigde d. z. inlandsche, in Insulinde thuis behoorende en Nederlandsche schepen, worden toegelaten, en havens voor den algemeenen handel geopend, welke toegankelijk zijn voor de schepen van alle bevriende natiën. Een bijzondere plaats nemen nog de vrijhavens in, n.l. Riouw, Makasar en Sabang. De meeste havens zijn niet meer dan min of meer tegen den wind beschutte reeden, waar het verkeer der groote schepen met den vasten wal door prauwen (prauwenveeren) onderhouden wordt. Werkelijk goede, modern ingerichte havens zijn alleen Tandjong Priok, de Emmahaven en Sabang. De grootste havens voor het verkeer met het buitenland zijn Batavia, Soerabaja, Samarang, Padang, Belawan Deli, Tandjong Poera, Oeleë Lheuë, Bengkalis, Makasar, Edi, Riouw, Pontianak, Tjilatjap, Cheribon, Palembang, Karimon en Muntok. De belangrijkste handelsbetrekkingen, wat den invoer betreft, hebben plaats met Singapore, daarop volgen Nederland en Engeland. De volgende tabellen leeren, welke de voornaamste in- en uitvoerartikelen zijn en voor welke bedragen Nederland en andere staten daaraan deelnemen, alsook welken omvang de scheepvaart in, naar en uit Insulinde bezit.

Een groote rol op handelsgebied heeft de Nederlandsche Handelsmaatschappij (zie aldaar) gespeeld. Als voornaamste handelsinstellingen, werkzaam in Insulinde, vallen te noemen: de Javasche Bank, de Factorij der Nederlandsche Handelsmaatschappij, de Nederl. Oost-Indische Handelsbank, de Koloniale Bank, de Nederl. Indische Escompto Maatschappij, de Chartered Bank of India, Australia and China, de Hongkong and Shangai banking Corporation, de Ned. Indische Hypotheekbank, de Nederl. Indische Crediet- en Bankvereeniging, de Ned. Indische Effectenbank en eenige andere.

Maten, Gewichten en Munten. Wat *Maten en Gewichten* betreft, bestaat bij de onderscheiden inlandsche stammen de grootste verscheidenheid, en zelfs waar van standaard-maten en -gewichten kan gesproken worden, verschillen deze in verscheiden streken van hetzelfde eiland niet zelden weder onderling en drukken niet altijd een vast begrip uit. De voornaamste door de Regeering vastgestelde maten en gewichten zijn de volgende:

Lengtematen.

Paal op Java	= 400 roede	= 1,506,943 meter.
Paal op Sumatra	= 1/8 uur gaans	= 1,851,862 „
Roede	= 12 voet	= 3,767 „

Vlaktematen.

Bouw	= 500 v.k. roede	= 7,096,0 v. meter.
Djoeng op West-Java of v.k. roede		= 14,192,0 „ „
Pantjar op Oost-Java		= 28,484,0 „ „
Vierkante Paal of 320 bouw		= 2,270,720,0 „ „

Inhoudsmaten.

Batavische Ton	= 91,44 Liter.	Legger	= 588,0 Liter.
Indische Kan	= 1,52 „	Ganrang	= 8,57 „

Gewichten.

Pikol of groote Bahar	= 100 Kati	= 61,76	Kilo.
Kati	= 16 Thail	= 0,67	„
Thail (opium)	= 10 Tji	= 0,038	„
„ (edele metalen)		= 0,05	„
Koyang voor Rijst (Batavia)	= 27 Pikol	= 1618	„
„ „ „ (Samarang)	= 28 „	= 1729,31	„
„ „ „ (Soerabaja)	= 30 „	= 1852,80	„
„ „ Zout	= 30 „	= 1853	„

Het *muntwezen* werd geregeld bij de wet van 1 Mei 1854, waardoor Insulinde in hoofdzaak hetzelfde muntstelsel verkreeg als het moederland.

Evenals Nederland bezit ook Insulinde een hinkende standaard (zie aldaar).

Wettige betaalmiddelen zijn er de Nederlandsche munten, de vreemde gouden munten, welke gangbaar zijn verklaard tegen vastgestelde koersen, en voorts de voor de koloniën op 's Rijksmunt geslagen muntstukken, n.l. aan standpenningen in goudstukken van 10 gld. en in zilver

Digitized by Google

van 1, $2^1/_2$ en $^1/_2$ gld., aan pasmunt in zilver stukken van 25, 10 en 5 cent, in koper van 1 en $2^1/_2$ cent, waarnaast echter ook de oude koperen duiten nog lang niet verdwenen zijn. Aan papieren geld geeft de Javasche Bank biljetten van 1000, 500, 300, 200, 100, 50, 25 en 10gld. uit, terwijl de uitgifte van 5 gld.biljetten in 1883 gestaakt werd.

OMVANG VAN HANDEL EN SCHEEPVAART.

	1902	1903	1904	1905	1906
Algemeene Invoer.					
Voor particuliere rekening.					
A. Java en Madura					
aan goederen	f 115415572	f 103733923	f 118797856	f 131724000	f 141526877
„ speciën	„ 3709601	„ 4924155	„ 4862048	„ 5017639	„ 5555229
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	„ 65062875	„ 61862008	„ 65563775	„ 64482360	„ 71476743
„ speciën	„ 5737422	„ 6533399	„ 7924203	„ 4521282	„ 5268216
Totaal	f 189925470	f 177053485	f 197147882	f 206745281	f 223827065
Voor Gouvernements-rekening.					
A. Java en Madura					
aan goederen	„ 11818420	„ 7719434	„ 7606940	„ 6385547	„ 5444661
„ speciën		„ 950000	„ 1090000	„ 4190000	„ 4644400
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	„ 1214150	„ 1287965	„ 1993913	„ 1450643	„ 972467
„ speciën		„ 50000	„ 10000	„ 10000	
Totaal	f 13032570	f 10007399	f 10700853	f 12036090	f 11061328
Totaal generaal	„ 202958040	„ 187060884	„ 207848735	„ 218781371	„ 234888393

	1902	1903	1904	1905	1906
Algemeene Uitvoer.					
Voor particuliere rekening					
A. Java en Madura					
aan goederen	f 155164458	f 157934816	f 172119753	f 184563566	f 192535847
„ speciën	„ 8617446	„ 4326	„ 17220	„ 10359	„ 74887
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	„ 83005044	„ 86201775	„ 99961131	„ 111312501	„ 120693906
„ speciën	„ 337429	„ 1530332	„ 2964585	„ 540847	„ 1374712
Totaal	f 247124377	f 245671249	f 275062689	f 296427273	f 314679352
Voor Gouvernements-rekening.					
A. Java en Madura					
aan goederen	„ 18346884	„ 28762792	„ 20542473	„ 12676105	„ 16250290
„ speciën					
B. Op de Buitenbezittingen					
aan goederen	„ 223		„ 2100	„ 50	
„ speciën					
Totaal	f 18347107	f 28762792	f 20544573	f 12676155	f 16250290
Totaal generaal	„ 265471484	„ 274434041	„ 295607262	„ 309103428	„ 330929642

Digitized by Google

In- en Uitvoer der Buitenbezittingen in 1906.

	Invoer.	Uitvoer.
Atjeh en Onderhoorigheden	f 9678014	f 4037512
Sumatra's Westkust	„ 7429658	„ 6628813
Benkoelen	„ 652003	„ 136240
Lampongsche districten	„ 94880	„ 1005565
Palembang	„ 3947585	„ 18143547
Djambi	„ 661477	„ 925792
Oostkust van Sumatra	„ 22132007	„ 32405109
Riouw en Onderhoorigheden	„ 1217100	„ 2350541
Indragiri	„ 835837	„ 1411044
Bangka	„ 586382	„ 142850
Billiton	„ 1292116	„ 2142990
Westerafdeeling van Borneo	„ 3865105	„ 7403346
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	„ 4301482	„ 17305399
Celebes en Onderhoorigheden	„ 6547799	„ 10260761
Menado	„ 4582413	„ 5304280
Ternate	„ 621453	„ 1716485
Amboina	„ 1104409	„ 2272918
Timor en Onderhoorigheden	„ 80500	„ 86614
Bali	„ 1796303	„ 2546403
Lombok	„ 6203	„ 345087
Nieuw-Guinea (Merauke)	—	„ 21348
Totaal	f 71382726	f 116592644

Algemeene In- en Uitvoer in 1906.

	Invoer.	Uitvoer
Nederland	f 65344681	„ 90577689
Nederland v/o.	„ 32577655	„ 5841492
Engeland	—	„ 6992078
Engelsch-Kanaal v/o.	—	„ 54742
Frankrijk	„ 1374714	„ 10750058
Marseille v/o.		„ 1322921
België	„ 734710	„ 283073
Antwerpen v/o.	—	„ 36702
Duitschland	„ 7194281	„ 5218859
Duitschland v/o.	—	„ 10704

	Invoer.	Uitvoer.
Oostenrijk	f 420328	f 1400036
Zwitserland	„ 307057	„ 8523
Rusland	—	„ 108570
Rusland v/o.	—	„ 255175
Denemarken	„ 11151	„ 276986
Zweden	„ 97145	„ 29388
Noorwegen	„ 317885	„ 35308
Italië	„ 2298418	„ 1625836
Genua v/o.		„ 246637
Spanje	„ 59536	„ 51040
Portugal	„ 9440	„ 118489
Azoren v/o.	—	„ 5925
Afrika	„ 40	„ 974786
Afrika v/o.	—	„ 256239
St. Helena v/o.	—	„ 484035
Amerika	„ 3434366	„ 16539097
Amerika v/o.	—	„ 2216944
Turkije	„ 4256	„ 5421
Egypte	„ 30390	„ 401076
Port Said v/o.	„ 394	„ 4255451
Arabië	„ 11587	„ 231122
Perzië	„ 4	—
Engelsch-Indië	„ 7396839	„ 20076762
Pinang	„ 15276519	„ 12088197
Malaka	„ 7281578	„ 7785751
Singapore	„ 46283427	„ 63827549
Hongkong	„ 2895563	„ 21089285
Hongkong v/o.	—	—
China	„ 2358283	„ 8209608
Swatow	—	„ 843079
Japan	„ 2267067	„ 17307937
Japan v/o.	—	„ 171945
Siam	„ 3669044	„ 779035
Saigon	„ 6079208	„ 252479
Manilla	„ 190467	„ 155146
Serawak	„ 5212	„ 1908
Britsch Noord-Borneo	„ 3130	„ 990
Pondicherry	„ 553418	—
Suriname	—	—
Mauritius	—	—
Kokos Eilanden	—	—
Timor-Deli	„ 129030	„ 229941
Australië	„ 4262082	„ 5707219
Australië v/o.	—	„ 137845
Duitsch Nieuw-Guinea	—	„ 869
Totaal	f 212883755	f 308779897

Voornaamste artikelen van den Algemeenen In- en Uitvoer uit en naar Nederland in 1906.

Artikelen.	Invoer.	Artikelen.	Uitvoer.
Aardewerk, van alle soorten	fl 1927851	Copra	fl 7854619
Boter	„ 1386634	Hout, scheepsbouw- en timmer-	„ 1031957
Eetwaren, n.a.g.	„ 1762915	Huiden, n.a.g.	„ 2856494
Fabrieks- en stoomwerktuigen	„ 4791835	Kinabast	„ 5146754
Garens	„ 1269443	Koffie, gepelde	„ 8031913
IJzer, n.a.g.	„ 1113576	Koffie, in hoornschil	„ 2695917
IJzerwerk, n.a.g.	„ 1162053	Mest en meststoffen	„ 34432797
Kramerijen, n.a.g.	„ 1761891	Peper, zwarte	„ 1470085
Machinerieën, voor suikerfabrieken	„ 2699824	Rijst, gepelde	„ 3184903

Digitized by Google

Artikelen.	Invoer.	Artikelen.	Uitvoer.
Manufacturen, katoenen, ruwe (ongebleekte)	fl 4258415	Rotting	fl 1051778
Idem, katoenen, gebleekte	„ 10400925	Tabak, voor de Europ. markt	„ 48811376
Idem, katoenen, geverfde of gedrukte	„ 5608934	Thee	„ 4378154
Manufacturen, zakken	„ 51834757		
Matten en matwerk	„ 2702943		
Mest en meststoffen	„ 2430546		
Papier	„ 1014783		

Voornaamste artikelen van den Algemeenen In- en Uitvoer uit en naar andere landen in 1906.

Artikelen.	Invoer.	Artikelen.	Uitvoer.
Aardewerk, van alle soorten	fl 1134418	Boeken	fl 4295962
Automobielen	„ 1443209	Copra	„ 10157528
Blik en blikwerk	„ 1994352	Eetwaren, n.a.g.	„ 2685248
Drogerijen en medicijnen, n.a.g.	„ 1220588	Gambier	„ 1722561
Visch	„ 7689776	Getahpertja	„ 5584922
Vleesch, n.a.g.	„ 6156048	Idem, andere	„ 9680946
Fabrieks- en stoomwerktuigen	„ 2840851	Gombenzoë	„ 1639758
Garens	„ 4318566	Gomdamar	„ 1760047
IJzer, dakbedekkingen en goten	„ 1111284	Gomelastiek	„ 4091486
IJzerwerk, n.a.g.	„ 1248348	Gomkopal	„ 1617150
Kleederen	„ 2053464	Hout, scheepsbouw- en timmer-	„ 3000679
Kolen, steen-briquetten en cokes	„ 3870220	Huiden	„ 1301139
Kramerijen, n.a.g.	„ 2335777	Kapok	„ 1203151
Lucifers	„ 2365481	Kleederen	„ 2134768
Machinerieën voor suikerfabrieken	„ 1000368	Koelit bakau en Koelit tengar	„ 1062708
Manufacturen, katoenen, ruwe (ongebleekte)	„ 5350877	Koffie, gepelde	„ 5916776
Manufacturen, katoenen, gebleekte	„ 8574834	Manufacturen	„ 68933213
Idem, katoenen, geverfde of gedrukte	„ 13134558	Meel	„ 1228420
Manufacturen, zijden en halfzijden	„ 1024079	Noten, muskaat-	„ 1569753
Idem, zakken	„ 81257209	Idem, pinang-	„ 4260075
Idem, zeildoek	„ 2802527	Olie, aard- of petroleum-	„ 18783358
Matten en matwerk	„ 4372989	Peper, witte	„ 1131821
Meel	„ 2826793	Idem, zwarte	„ 5421943
Mest en meststoffen	„ 4391453	Rijst, gepelde	„ 1321063
Olie, aard- of petroleum	„ 2611378	Rotting	„ 5616493
Idem, klapper	„ 2164800	Sago	„ 1109177
Opium	„ 2952320	Schelpen	„ 1871791
Papier	„ 1592866	Suiker	„ 78879405
Rijst	„ 27651321	Tabak, voor de Eur. markt	„ 7963455
Thee	„ 1855701	Thee	„ 2838386
Zout	„ 1179646	Tin	„ 2555241
		Tinerts	„ 1434929

KUSTVAART.

Aangekomen vaartuigen.

Soort van vaartuigen.	Land, waar zij thuis behooren.	1904.		1905.		1906.	
		Aantal.	Kubieke meters.	Aantal.	Kubieke meters.	Aantal.	Kubieke meters.
Stoomschepen	Nederland	100	667185	93	652655	107	708650
Idem	Engeland	17	88520	33	215846	40	329065
Idem	Duitschland	19	71459	7	42361	18	140123
Idem	Oostenrijk	—	—	—	—	—	—
Idem	Noorwegen	1	5623	5	10975	6	24097

Digitized by Google

Soort van vaartuigen.	Land, waar zij thuis behooren.	1904.		1905.		1906.	
		Aantal.	Kubieke meters	Aantal.	Kubieke meters.	Aantal.	Kubieke meters.
Stoomschepen	Denemarken	—	—	—	—	—	—
Idem	Britsch-Indië	10	5705	1	395	—	—
Idem	Poeloe Pinang	1	339	—	—	—	—
Idem	Singapore	40	77600	51	98177	35	69284
Idem	Hongkong	—	—	1	1954	6	18675
Idem	China	18	28128	16	21899	15	23269
Idem	Japan	—	—	—	—	—	—
Idem	Australië	1	4227	1	294	—	—
Idem	Nederlandsch-Indië	1178	1244098	1172	1724022	1250	1785295
Zeilschepen.	Engeland	1	1472	—	—	—	—
Idem	Noorwegen	3	3987	—	—	—	—
Idem	Zweden	2	1810	—	—	—	—
Idem	Denemarken	—	—	—	—	—	—
Idem	Italië	—	—	—	—	—	—
Idem	Singapore	—	—	—	—	—	—
Idem	China	5	668	—	—	—	—
	Nederlandsch-Indië	394	137385	497	132388	466	129015
Idem inl.	Engeland	—	—	—	—	—	—
Idem „	Poeloe Pinang	—	—	4	790	5	863
Idem „	Malaka	—	—	2	166	1	71
Idem „	Singapore	3	285	—	—	—	—
Idem „	China	68	6272	67	6726	56	5380
Idem „	Nederlandsch-Indië	11292	292893	9667	262418	8535	263366

Vertrokken Vaartuigen.

Soort van Vaartuigen.	Land, waar zij thuis behooren.	1904.		1905.		1906.	
		Aantal	Kubieke meters.	Aantal	Kubieke meters.	Aantal	Kubieke meters.
Stoomschepen.	Nederland	79	543965	71	507750	88	615108
idem	Engeland	13	79947	44	311355	38	353451
idem	Duitschland	43	303530	26	213265	35	290661
idem	Oostenrijk	—	—	—	—	1	9006
idem	Noorwegen	2	5419	3	6697	1	2103
idem	Italië	—	—	—	—	1	2492
idem	Britsch-Indië	10	4288	2	6433	3	9065
idem	Poeloe Pinang	1	339	—	—	—	—
idem	Singapore	46	49031	99	164183	46	94436
idem	Hongkong	—	—	—	—	—	—
idem	China	3	5325	3	7020	9	18597
idem	Saigon	—	—	1	3676	—	—
idem	Japan	—	—	—	—	—	—
idem	Australië	1	4227	2	966	—	—
idem	Nederlandsch-Indië	1118	1084500	1085	1421085	1162	1655880
Zeilschepen.	Engeland	1	5222	—	—	—	—
idem	Noorwegen	9	12969	5	6714	2	3315
idem	Zweden	2	1810	—	—	2	2763
idem	Denemarken	1	1066	—	—	—	—
idem	Italië	—	—	—	—	—	—
idem	China	2	191	—	—	—	—
idem	Mauritius	—	—	1	1472	—	—
idem	Nederlandsch-Indië	399	130101	414	121239	502	127576
idem inl.	Poeloe Pinang	—	—	5	849	3	386
idem „	Malaka	—	—	1	78	—	—
idem „	Singapore	—	—	—	—	2	426
idem „	China	61	5980	57	4976	45	4454
idem „	Nederlandsch-Indië	11234	297222	9568	251298	8787	255854

Digitized by Google

Scheepvaart.

Inklaring bij aankomst van buiten Nederlandsch-Indië.

Land waar de schepen thuis behooren.	Stoomschepen.				Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.				Zeilschepen op Inlandsche wijze getuigd.				Totaal.			
	Geladen.		Ballast.		Geladen.		Ballast.		Geladen.		Ballast.		Geladen.		Ballast.	
	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.
Nederland	182	1225365	11	42679	2	11249	—	—	—	—	—	—	184	1236614	11	42679
Engeland	311	1810315	169	1278467	3	16390	3	909	—	—	—	—	314	1826705	172	1279376
Frankrijk	26	83570	—	—	—	—	1	1732	—	—	—	—	26	83570	1	1732
België	—	—	3	213	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	213
Duitschland	299	989203	9	41063	—	—	—	—	—	—	—	—	299	989203	9	41063
Oostenrijk	2	18181	1	7360	—	—	—	—	—	—	—	—	2	18181	1	7360
Zwitserland	1	6008	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6008	—	—
Rusland	1	4887	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4887	—	—
Denemarken	8	46161	—	—	1	3645	—	—	—	—	—	—	9	49806	—	—
Zweden	5	15275	3	11209	1	872	—	—	—	—	—	—	6	16147	3	11209
Noorwegen	43	140748	28	97482	3	8720	3	6772	—	—	—	—	46	149468	31	104254
Spanje	—	—	1	8256	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	8256
Italië	2	837	1	2492	3	15291	—	—	—	—	—	—	5	16128	1	2492
Amerika	—	—	—	—	3	611	—	—	—	—	—	—	3	611	—	—
Engelsch-Indië	67	51544	1	395	—	—	—	—	—	—	—	—	67	51544	1	395
Pinang	579	247157	2	237	4	836	2	410	378	55961	32	5917	961	303954	36	6564
Malaka	—	—	—	—	—	—	—	—	140	5405	—	—	140	5405	—	—
Singapore	745	326201	5	1332	1	259	—	—	401	71188	313	77998	1147	397648	318	79330
Hongkong	3	9323	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	9323	—	—
China	36	67998	20	54257	7	1277	1	195	20	3506	—	—	63	72781	21	54452
Japan	4	26067	10	64882	—	—	—	—	—	—	—	—	4	26067	10	64882
Saigon	1	3676	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3676	—	—
Serawak	—	—	—	—	—	—	—	—	10	78	11	32	10	78	11	32
Mauritius	—	—	—	—	—	—	2	1194	—	—	—	—	—	—	2	1194
Timor Deli	—	—	—	—	—	—	—	—	6	93	3	6	6	93	3	6
Australië	74	339626	1	6028	—	—	—	—	—	—	2	239	74	339626	3	6267
Nederlandsch-Indië	1396	1569047	117	247270	7	4078	—	—	483	22847	21	459	1886	1595972	138	247729

Digitized by Google

Scheepvaart.

Uitklaring bij vertrek naar buiten Nederlandsch-Indië.

Land, waar de schepen thuis behooren.	Stoomschepen.				Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.				Zeilschepen op Inlandsche wijze getuigd.				Totaal.			
	Geladen.		Ballast.		Geladen.		Ballast.		Geladen.		Ballast.		Geladen.		Ballast.	
	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters	Schepen.	Kubieke meters	Schepen.	Kubieke meters	Schepen.	Kubieke meters	Schepen.	Kubieke meters.	Schepen.	Kubieke meters.
Nederland	158	1125597	1	9059	2	8309	1	4929	—	—	—	—	160	1133903	2	13988
Engeland	429	2766025	44	179337	7	22122	2	11906	—	—	—	—	436	2788147	46	191243
Frankrijk	28	89710	1	2785	—	—	—	—	—	—	—	—	28	89710	1	2785
België	1	4885	8	568	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4885	8	568
Duitschland	246	867285	49	87168	1	872	—	—	—	—	—	—	247	868157	49	87168
Oostenrijk	2	14718	1	9007	—	—	—	—	—	—	—	—	2	14718	1	9007
Zwitserland	1	6008	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6008	—	—
Rusland	1	4887	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4887	—	—
Denemarken	9	53617	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	53617	—	—
Zweden	6	19602	—	—	2	4261	—	—	—	—	—	—	8	23863	—	—
Noorwegen	69	240844	8	8956	8	16531	1	3645	—	—	—	—	7	257375	4	12601
Spanje	1	8256	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	8256	—	—
Italië	3	1255	—	—	2	11600	—	—	—	—	—	—	5	12855	—	—
Afrika	—	—	—	—	4	11656	—	—	—	—	—	—	4	11656	—	—
Amerika	1	9342	—	—	2	11645	1	113	—	—	—	—	3	20987	1	113
Engelsch-Indië	3	2496	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2496	—	—
Pinang	569	225636	65	41809	—	—	—	—	175	18687	202	40849	744	244323	267	82658
Malaka	—	—	1	71	—	—	—	—	123	4632	1	148	123	4632	2	219
Singapore	736	306590	4	748	—	—	—	—	733	151733	14	1096	1469	458323	18	1844
Hongkong	4	12451	3	9336	—	—	—	—	—	—	—	—	4	12451	3	9336
China	30	72595	2	2570	1	143	—	—	9	1222	1	124	40	73960	3	2694
Japan	19	139411	3	13500	—	—	—	—	—	—	—	—	19	139411	3	13500
Saigon	1	3676	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3676	—	—
Serawak	1	3523	—	—	—	1194	—	—	20	94	—	—	21	3617	—	—
Mauritius	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	1194	—	—
Australië	67	311329	—	—	—	—	—	—	—	—	4	383	67	311329	4	383
Nederlandsch-Indië	1408	1702230	30	32699	6	3882	1	134	468	18689	36	4310	1882	1724801	67	37143

Digitized by Google

Verkeerswegen en -middelen naar en in Insulinde. Sedert de opening van het Suezkanaal werd de zeilvaart naar en van Insulinde bijna geheel verdrongen door de stoomvaart, zoodat in 1900 tegen 3445 stoomschepen met een inhoud van 4862000 ton niet meer dan 184 op Europeesche wijze getuigde zeilschepen, metende 172000 ton, in Insulinde werden ingeklaard.

Wij laten hier een overzicht volgen van de verschillende stoomvaart maatschappijen en -routes (zie de kaart).

A. Lijnen van Europa naar Insulinde.

1°. De Stoomvaart-Maatschappij „Nederland" onderhoudt met hare *mailschepen* een 14-daagschen dienst van Amsterdam via Southampton, Lissabon, Genua, Suez-kanaal, Colombo, Sabang, Singapore, Batavia, Java-Noordkust naar Soerabaja;

met hare *vrachtschepen* een veelvuldigen dienst, zooveel mogelijk om de 14 dagen, van Amsterdam, waarbij de volgende havens naar behoefte worden aangedaan:

Hamburg, Antwerpen, La Pallice, Catania, Sabang, Padang, Singapore, Java's Noordkust, Makasar, Tjilatjap.

2°. De Stoomvaart-Maatschappij „Rotterdamsche Lloyd" onderhoudt met hare *mailschepen* een 14-daagschen dienst van Rotterdam via: Southampton, Lissabon, Marseille, Suez-kanaal, Colombo, Padang, Batavia, Java-Noordkust naar Soerabaja.

(Voor den dienst met hare vrachtschepen zie dien van de S. M. „Nederland").

3°. De Nederlandsche Stoomvaart-Maatschappij „Oceaan" onderhoudt een ongeveer maandelijkschen dienst met vrachtschepen van Amsterdam naar Nederlandsch-Indië via Liverpool, Suezkanaal, Padang, Java's Noordkust naar Tjilatjap.

4°. De „Deutsch-Australische Dampfschiffs-Gesellschaft" onderhoudt een dienst met vrachtschepen, die de goederen via de Kaap en Australië naar Nederlandsch-Indië vervoeren. Deze schepen bevaren 2 vierwekelijksche diensten, waarvan de routes zijn als volgt:

a. Hamburg—Rotterdam—Antwerpen—East-London—Freemantle—Port Adelaide—Batavia—kustplaatsen.

b. Hamburg—Antwerpen—Lissabon—Kaapstad—Algoa-Baai—Adelaide—Melbourne—Sydney—Townsville—Makasar—Soerabaja—Java-Noordkust—Padang.

5°. Verschillende andere lijnen vervoeren goederen naar Nederlandsch-Indië via Singapore, vanwaar deze per Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij of met Chineesche bootjes worden overgescheept.

De „Messageries Maritimes" hebben een eigen scheepje varen tusschen Singapore en Batavia, dat ook voor passagiers is ingericht.

B. Lijnen van Insulinde naar Europa.

1°. De Stoomvaart-Maatschappij „Nederland" onderhoudt een 14-daagschen dienst van Soerabaja, Samarang en Batavia via Singapore—Sabang—Colombo—Suez-kanaal en Genua naar Amsterdam.

Bovendien met hare vrachtschepen een veelvuldigen dienst van Makasar—Tjilatjap—en de havens op Java's Noordkust via Suez-kanaal naar Amsterdam en Hamburg. Deze schepen doen naar behoefte de volgende havens aan: Padang, Sabang, Genua, Marseille, Hâvre en Duinkerken.

2°. De Stoomvaart-Maatschappij „Rotterdamsche Lloyd" onderhoudt met hare mailschepen een 14 daagschen dienst van Soerabaja, Samarang, en Batavia via Padang, Colombo, Suez-kanaal en Marseille naar Rotterdam.

Bovendien met hare vrachtschepen een veelvuldigen dienst als die van de S. M. „Nederland" doch naar *Rotterdam* en Hamburg.

3°. De Nederlandsche Stoomvaart-Maatschappij „Oceaan" onderhoudt met hare vrachtschepen een veelvuldigen dienst van Makasar, Tjilatjap, de havens op Java's Noordkust en Padang via het Suez-kanaal naar Amsterdam en Liverpool. Deze schepen doen naar behoefte de volgende havens aan: Genua, Marseille, Hâvre, Duinkerken.

4°. De D.A.D.G. onderhoudt met hare beide onder A. 4°. genoemde diensten een veelvuldig verkeer van Makasar, Tjilatjap, de havens op Java's Noordkust en Padang met Amsterdam en Hamburg. Deze schepen doen naar behoefte de navolgende havens aan: Genua-Marseille, Hâvre, Duinkerken.

5°. De Messageries Maritimes onderhoudt met hare van Oost-Azië thuiskeerende vrachtschepen een ongeveer 6-wekelijkschen dienst van Java's Noordkust naar Marseille en Antwerpen, naar behoefte ook andere havens onderweg aandoende.

6°. De Norddeutsche Lloyd zendt zoo nu en dan hare uit Australië thuiskeerende schepen via Makasar en Java, teneinde lading naar Europa in te nemen. Eenige regelmaat is in dezen dienst niet, aangezien Nederlandsch-Indië alleen wordt aangedaan, indien in Australië niet genoeg lading is te krijgen.

7°. De Dansk East Asiatic Cy. zendt hare van Bangkok thuisvarende schepen zoo nu en dan naar Java, teneinde lading in te nemen. Eenige regelmaat is in dezen dienst niet, aangezien de schepen alleen maar op Java komen bij gebrek aan lading in Bangkok.

C. Van Insulinde naar Oost-Azië, vice-versa.

De eenige geregelde lijn is de Java—China—Japanlijn, voornamelijk voor het vervoer van lading bestemd. Haar schepen varen om de 2 à 3 weken langs twee routes, n.l.

a. Batavia—Cheribon—Samarang—Soerabaja—Makasar—Hongkong—Amoy—Shangai—Amoy—Hongkong—Saigon—(Billiton, Bangka)—Batavia.

b. Batavia—Cheribon—Samarang—Soerabaja—(incl. Oosthoek-havens)—Makasar—Hongkong—(Moji-Kobe)—Jokohama—Kobe-Moji—Hongkong—(Billiton, Bangka)—Batavia.

D. Van Insulinde naar Britsch-Indië, vice-versa.

1°. De Java-Bengalenlijn onderhoudt geregelde maandelijksche vaarten van Java's Noordkust via Sabang naar Rangoon en Calcutta en langs denzelfden weg terug.

2°. De Asiatic Steam Navigation Company onderhoudt een veelvuldigen, doch niet regelmatigen dienst tusschen Java's Noordkust en Ran-

Digitized by Google

goon en Calcutta, somtijds doorgaande naar Bombay en Karachee.

E. Van Insulinde naar de Straits Settlement, vice-versa.

Vanaf Singapore en Pinang varen behalve de Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij ontelbare Chineesche en andere bootjes op verschillende havens van Nederlandsch-Indië.

F. Van Insulinde naar Australië, vice-versa.

1°. De Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij onderhoudt een geregelden 5-wekelijkschen dienst van Java via Makasar, Banda, Dobo, Thursday Island, Townsville, Brisbane en Sydney naar Melbourne, vice-versa.

2°. De Koninklijke Pakketvaart-Maatschappij onderhoudt een geregelden 4-wekelijkschen dienst van Soerabaja via de Kleine Soenda Eilanden naar Palmerston (Port Darwin), vise-versa.

3°. De Burns Philp Line onderhoudt een geregelden maandelijkschen dienst tusschen Sydney, Brisbane, Thursday Island, Port Darwin, Java, Singapore, vice-versa.

4°. Archibald Currie & C°. onderhouden een geregelden 5-wekelijkschen dienst van Melbourne via Java naar Singapore, vice-versa.

5°. De Oceaan Steamship C°. Ltd. onderhoudt, gezamenlijk met de West Australian Steam Navigation Company Ltd., een geregelden 14-daagschen dienst van Fremantle via de havens op de Westkust van Australië (Geraldton—Carnarvon —Onslow—Cossack—Pt. Hedland—Broom-Derby) en Soerabaja naar Singapore, vice-versa.

De scheepvaart *in Insulinde* tusschen de eilanden onderling is, wat stoomvaartdienst betreft, bijna geheel in handen van de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij (zie aldaar en de kaart), wier schepen alle eenigszins belangrijke havens van Insulinde aandoen, terwijl in Juli 1908 ook een geregelde dienst tusschen Batavia—Sydney —Melbourne (zie F. 1 hierboven) werd ingesteld. De tijdsduur der verschillende routes kan moeilijk opgegeven worden, want deze is bij de onderscheiden reizen op dezelfde route somtijds zeer verschillend, in verband met den tijd benoodigd om te lossen en te laden. De afstand (in zeemijlen) der verschillende trajecten laten wij hier volgen: Singapore—Batavia (532), Singapore—Tandjong Padang (348) —Batavia (568), Sabang—Pinang (308), Sabang—Padang (604) Pinang—Singapore (388), Singapore—Singkawang (312), Singapore—Bawean (712) —Soerabaja (760), Singapore—Bandjermasin (800), Bandjermasin—Soerabaja (268), Soerabaja—Batavia (576) Soerabaja—Makasar (452), Makasar—Balik Papan (308), Balik Papan—Donggala (188), Donggala—Tarakan (280), Makasar—Tifoe (Boeroe 504), Makasar—Amboina (600), Amboina—Laiwoei (Obi eilanden 192) —Batjan (248) —Ternate (392) —Galela (Halmahera 532), Ternate—Menado (192), Ternate—Amoerang (212), Ternate —Totok (160) —Kota Boena (176) —Gorontalo (304), Gorontalo—Parigi (196), Amboina—Banda Neira (132) —Toeal (340) —Dobo (452) —Merauke (952), Galela—Tobelo (Halmahera 16), Ake Selaka (Roni 64) —Boeli (192) —Patani (268), Sorong (452) —Manokwari (Dore 656) —Roön (752), —Djamna (1064) —Humboldtsbaai (1168) —St. David (Mapia 1620).

Daarnaast bestaan wel is waar nog een aantal kleine Indische reederijen. Zeilvaartuigen komen in allerlei vormen over den geheelen Archipel voor en dienen ook nog wel tot personenvervoer.

Voor het reizen te land wordt op Java nog veel gebruik gemaakt van paard en wagen. Vroeger bestond er op de groote wegen een Gouvernements paardenpost (tusschen Batavia en Soerabaja), waarmede van regeeringswege reizigers vervoerd werden, tegen een bepaald tarief, langs den op bevel van den gouverneur-generaal *Daendels* aangelegden Grooten Weg, waarlangs zich op bepaalde afstanden herbergen, „tot gerief en nachtverblijf" der reizigers, bevonden. Deze dienst werd met den aanleg van spoorwegen steeds meer ingekrompen en feitelijk in 1887 (officiëel in 1893) opgeheven. Daarnaast bestond en bestaat op enkele trajecten nog de binnenlandsche paardenpost, waarvan de paarden door de inlandsche bevolking geleverd en onderhouden moesten worden. Ook het reizen te paard kwam en komt nog voor, maar het algemeene vervoermiddel voor personen, buiten de spoorwegen, is tegenwoordig de dos-à-dos (zie aldaar). Als vrachtkar is hier en daar nog de pedati of buffelkar (met schijfwielen) in gebruik. Draagstoelen in allerlei vorm en met zeer verschillende namen werden vroeger eveneens veel gebruikt, thans hoofdzakelijk slechts tot het bestijgen van bergen door dames.

Door het aanleggen van spoor- en tramwegen is het reizen veel gemakkelijker geworden, maar in het algemeen is het nog verre van comfortabel. De snelheid der personentreinen bedraagt 60 km., die der sneltreinen 75, die der gemengde treinen 45 km., voor trams bedraagt de maximum-snelheid 25 km. Nachttreinen bestaan er nog niet. De eerste spoorlijnen werden gebouwd door de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij, n.l. Samarang—Vorstenlanden (concessie van 1862) en Batavia—Buitenzorg (concessie van 1864), terwijl de eerste staatsspoorweg (Soerabaja—Pasoeroean—Malang) gebouwd werd krachtens de wet van 6 April 1875. Daarop volgden verschillende andere lijnen door particulieren of van regeeringswege op Java en Sumatra, de eenige eilanden in Nederlandsch-Indië, waar spoorwegen voorkomen. In 1906 bedroeg de totale lengte der spoorlijnen op Java 2058, op Sumatra 302 km.

Onderneming.	Lengte in km.
Oosterlijnen staatsspoorw. Java.....	904
Westerlijnen staatsspoorw. Java	893
Particuliere spoorw. Java	261
Totaal Java.....	2058
Staatsspoorw. ter Sumatra's W.kust..	210
Deli spoorweg (particulier).....	92
Totaal Sumatra.....	302
Totaal Insulinde.....	2360

De eenige particuliere spoorwegen (Nederl.-

Digitized by Google

Indische Spoorwegmaatschappij) zijn die van Samarang—Vorstenlanden—Willem I (205 km.) en die van Batavia—Buitenzorg (56 km.).

Aan tramwegen vond men in 1906 op Java: particuliere stoomtramwegen 1921 km., electrische tram in Batavia 13 km., Solosche paardentram 27 km. Op Sumatra: stoomtram der Deli-Spoorwegmaatschappij 155 km., Atjehsche stoomtramweg 326 km. Verder bestonden er concessieaanvragen op Java voor 997,6 km., op Bali en Lombok voor 23 km., op Sumatra voor 10 km. Met het opmeten van het traject voor een spoorweg in Oost-Sumatra van regeeringswege werd in 1908 een begin gemaakt.

Waar geen spoor- of tramwegen bestaan, moet het reizen in de Buitenbezittingen bijna geheel te water of langs voetpaden geschieden, daar alleen in het gouvernement Sumatra's W.kust, in Atjeh en op Bangka en Blitoeng, benevens hier en daar op Bali en Lombok en in de Minahassa voor kar en paard geschikte wegen bestaan, wier toestand ten deele nog zeer veel te wenschen overlaat.

Voor den *postdienst* bestaan op Java post- en hulppostkantoren en zoogenaamde bestelhuizen, welke door postbodenloopen eens of meermalen per week met elkander en met het naastbijzijnde post- of hulppostkantoor in verbinding staan, terwijl verder het vervoer der particuliere correspondentie, alsmede der dienstcorrespondentie tusschen de bestuursambtenaren (distriktspost) per spoorweg geschiedt. Op de Buitenbezittingen geschiedde voorheen het overbrengen der post — hoofdzakelijk dienstcorrespondentie — door heeren dienstplichtigen, tegenwoordig door postboden. De postkantoren zijn tevens belast met den verkoop van gezegeld papier en plakzegels en met den dienst der postspaarbank. Voor het vervoer der post tusschen Nederland en Insulinde heeft de Nederlandsche regeering contracten gesloten met de stoomvaartmaatschappijen Nederland en Rotterdamsche Lloyd, terwijl verder de verzending geschieden kan per Fransche en Engelsche mail en tevens te Singapore en Penang Nederlandsche postagenten zijn geplaatst, die te zorgen hebben, dat de verzending met de tusschen Batavia en Singapore varende stoombooten zoo spoedig mogelijk geschiedt. Voor het vervoer der post tusschen de eilanden onderling zorgt de Pakketvaartmaatschappij.

De *telegraafdienst* beschikt op Java en Sumatra over een uitgestrekt net van lijnen langs de spoorlijnen, terwijl ook een verbinding tusschen W. en O. Sumatra (Padang Sidempoean -Medan) en met, het oog op de internationale verbinding, met Pinang bestaat, tevens als schakel in de verbinding tusschen de Strait Settlements en Australië een speciale draad (1165 km.) tusschen Batavia en Banjoewangi gespannen werd. Later kwam op Borneo de landlijn Bandjermasin —Amoentai—Balik Papan—Samarinda tot stand. Zeekabels liggen tusschen Batavia en Singapore, Bodjong (Java's 4de punt) en Kalianda (Z.-Sumatra), Java—Bali—Celebes, Java—Madoera, Belawan (Sumatra's Oostkust) —Oleh-leh—Sabang, Bali—Lombok, Landangan (Java) —Bandjermasin (Borneo) en Samarinda (Borneo) —Menado (Celebes). Verder verbinden tegenwoordig telegraafkabels Insulinde met alle werelddeelen.

Telefoonverbindingen werden sedert 1884 opgericht van regeeringswege, daar, waar geen telegraafkantoren bestonden; de telefoonkantoren zijn met het naastbijzijnde telegraafkantoor verbonden. Daarnaast werden sedert 1882 vele particuliere telefoonlijnen gelegd.

Voor het algemeen verkeer opengestelde kantoren (1906).

	Java met Madoera.	Sumatra.	Borneo.	Celebes.	Andere eilanden.	Totaal.
Gouvernementskantoren.						
Post- en telegraafkantoren	81	85	6	4	5	131
Postkantoren	1	1	—	—	4	6
Hulppostkantoren.						
Tevens telefoonkantoren	17	4	—	—	3	24
Tevens spoorweg telegr. kant.	32	5	—	—	—	37
Zonder telefoon- of spoorw. telegr. dienst.	13	27	8	14	10	72
Overige spoorwegtelegr. kant.						
Met bestelhuizen	218	1	—	—	—	219
Zonder postdienst	2	—	—	—	—	2
Overige telefoonkantoren	—	—	—	—	9	9
Totaal gouvern. kant.	364	73	14	18	31	500
Particuliere kantoren.						
Spoorwegtelegr. kant.	42	14	—	—	—	56
Telefoonkantoren	30	—	—	—	—	30
Algemeen totaal	436	87	14	18	31	586

In 1905 werden verzonden 11 091 206 brieven benevens 3 565 492 dienstbrieven, 10 944 982 drukwerken, 188 760 monsters en 204 990 documenten (*papiers d'affaires*) in het binnenlandsch verkeer, en in het buitenlandsch verkeer (ontvangen en verzonden samen) 1 871 009 brieven, 421 368 briefkaarten, 2 176 943 drukwerken, 127 888 monsters en 38 288 documenten. Verder in het binnen-

Digitized by Google

landsch verkeer 226 911 postwissels (bedrag ruim 7,26 mill. gld.) en 143 836 postpakketten; in het buitenlandsch verkeer 61 519 postwissels (bedrag ruim 2,82 mill. gld.) en 61 753 postpakketten. Het aantal binnenlandsche telegrammen bedroeg op Java 313 461, in de Buitenbezittingen 89 471, dat der buitenlandsche telegrammen (verzonden, ontvangen en doorgezonden samen) 205 417. Het aantal telefoon-aansluitingen bedroeg op Java in 1906: 4 862, in de Buitenbezittingen 196, benevens 290 bij de Deli Spoorwegmaatschappij.

Bestuur. Het opperbestuur over Insulinde berust bij de Koningin, terzijde gestaan door den minister van Koloniën. Als haar plaatsvervanger treedt de door Haar benoemde Gouverneur-Generaal op, die te Buitenzorg resideert, zijn ambt doorgaans vijf jaren bekleedt en een groote macht bezit. Als raadgevend lichaam staat hem ter zijde de Raad van Indië, waarvan hij voorzitter is en die verder uit een vice-president en 4 leden bestaat, die door de Koningin benoemd worden. Als Kabinet is hem toegevoegd de Algemeene Secretarie met den Algemeenen Secretaris aan het hoofd. Het toezicht op de geldmiddelen berust bij de Algemeene Rekenkamer. Aan het hoofd der verschillende takken van burgerlijk bestuur staan de Directeuren van Algemeen Bestuur, n.l. 1. van Justitie, 2. van Binnenlandsch bestuur, 3. van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, 4. van Burgerlijke openbare werken, 5. van Financiën, 6. van Landbouw, 7. van Gouvernements bedrijven. Deze directeuren gelden als de eerste ambtenaren van den Gouverneur-generaal. Het Militair departement en dat van Marine staan resp. onder de Commandanten van het leger en van de zeemacht. De hoogste wetgevende macht berust bij de Staten-Generaal in Nederland, want Insulinde miste tot voor enkele jaren alle zelfbestuur, en zijn ingezetenen, Nederlanders zoowel als inlanders en vreemdelingen, waren van alle staatkundige rechten verstoken. De Staten-Generaal hebben het „Reglement op het beleid der Regeering" vastgesteld, dat als de grondwet van Insulinde is te beschouwen; zij beslissen jaarlijks omtrent de begrooting, regelen het muntstelsel enz. en ontvangen ieder jaar vanwege de Koningin een uitvoerig verslag (Koloniaal Verslag) omtrent het beheer en den toestand der bezittingen en koloniën.

Bij de regeling van het gewestelijk en plaatselijk bestuur geldt nog steeds het beginsel, dat reeds door de O.-Indische Compagnie werd toegepast en door alle eeuwen heen proefhoudend is gebleken, n.l. om de inlandsche bevolking zooveel mogelijk onder de onmiddellijke leiding van haar eigen hoofden te laten, die door de Nederlandsch-Indische regeering worden aangesteld of erkend. Het gevolg is, dat er een tweeledig burgerlijk bestuur bestaat: een Europeesch, aan Nederlandsche ambtenaren opgedragen en het hoogst geplaatst, en een inlandsch, uit aanzienlijke inlanders samengesteld en aan het eerste ondergeschikt. De hoogste Europeesche ambtenaren dragen meestal den titel hoofd van gewestelijk bestuur of resident en staan rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal. In Sumatra's Westkust, Atjeh en Onderhoorigheden en Celebes en Onderhoorigheden voeren zij den titel gouverneur, terwijl op Billiton en Zuid-Nieuw-Guinea zelfstandige assistent-residenten zijn. Elders, in het bijzonder op Java, zijn de assistent-residenten, onder den resident, belast met het beheer over de afdeelingen, waarin de residenties verdeeld zijn. Ieder afdeeling is weer gesplitst in onderafdeelingen, waarover ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur of controleurs het gezag uitoefenen. Op weinig belangrijke posten, vooral in Oostelijk Insulinde, vindt men in plaats van controleurs posthouders.

Voor het inlandsch bestuur zijn de gewesten verdeeld in regentschappen, bestuurd door regenten, meestal inlanders van vorstelijke of althans hoog adellijke afkomst en met zeer verschillende titels (raden, mas, adipati, pangeran enz.). Ieder regentschap omvat een aantal distrikten, bestuurd door distriktshoofden (wedonó, demang enz.), en is weer gesplitst in onderdistrikten met assistent-distriktshoofden aan de spits. Nog lager in rang staan de hoofden der desa's of dorpen, die door de bevolking zelf gekozen en door de Regeering in hun ambt bevestigd worden. Waar een plaats uit onderscheiden wijken bestaat, kiezen de bewoners van iedere wijk hun kamponghoofd. De Chineezen en andere vreemdelingen wonen steeds in eigen kampongs samen en staan onder zelf gekozen, doch door de Regeering erkende hoofden. Het kenmerk van het burgerlijk bestuur in Insulinde is een streng doorgevoerde, buitengewoon groote centralisatie. De nadeelen daarvan werden in den laatsten tijd meer en meer ingezien en in 1903 werd een ontwerp van decentralisatie door de Staten-Generaal aangenomen, dat het mogelijk maakt gewestelijke en plaatselijke autonomie en zelfbestuur te vestigen.

Bij het Koninklijk besluit van 1905 — het zoogenaamde „Decentralisatie-besluit" — en de ordonnantie van 1905 — de zoogenaamde „Locale raden-ordonnantie" — aangevuld bij ordonnantiën van Mei en December 1906, werden bepalingen vastgesteld betreffende de voor gewesten en gedeelten van gewesten in te stellen raden en betreffende het beheer en de verantwoording van de eigen geldmiddelen. Die bepalingen werden tot 1908 toegepast op 15 hoofdplaatsen, n.l. Batavia, Meester Cornelis, Buitenzorg, Samarang, Bandoeng, Cheribon, Tegal, Pekalongan, Magelang, Palembang, Kediri, Soerabaja, Blitar, Padang en Makasar, die als „gemeenten" worden aangeduid en voor welke „gemeenteraden" zijn ingesteld, op één afdeeling (Deli), voor welke een „afdeelingsraad" is ingesteld. zoomede op 6 gewesten, n.l. Bantam, Rembang, Besoeki, Banjoemas, Madioen en Madoera, voor welke „gewestelijke raden" zijn ingesteld. Daarop volgden in 1908 een serie nieuwe ordonnantiën, waarbij, ingaande den 1sten April 1908, gewestelijke raden gevormd werden voor Batavia, de Preanger Regentschappen, Cheribon, Pekalongan, Samarang, Soerabaja, Kedoe en Kediri. Ook werd een liberale „kiesordonnantie" uitgevaardigd, krachtens welke de ingezetenen, in die ordonnantie aangewezen, in den herfst van 1908 voor het eerst ter stembus konden opgaan. Hoewel dus het decentralisatiewerk in theorie reeds een heel eind op streek is, valt er in de praktijk nog niet veel van te bespeuren en zal het nog moeten blijken, of het werk aan de verwachtingen kan beantwoorden.

Digitized by Google

Staatkundige verdeeling. Insulinde vormt staatkundig geen geheel, maar een complex van landstreken, staten en staatjes, die elkander geheel of bijna geheel vreemd zijn en in zeer verschillende verhouding staan tot het Nederlandsche gezag. Met het oog daarop kan men onderscheiden die streken, welke wel onder Nederlandsche suzereiniteit staan, doch waar deze door de bevolking niet uitdrukkelijk wordt erkend, zooals in het binnenland van vele eilanden der Molukken en Nieuw Guinea het geval is en tot voor korten tijd in Centraal-Celebes en bij een gedeelte der Bataks het geval was; en die streken, waar de Nederlandsche souvereiniteit uitdrukkelijk wordt erkend. Hierbij kan men nog onderscheiden de landen, welke onder rechtstreeksch bestuur staan (gouvernementsgebied), zooals geheel Java, uitgezonderd de Vorstenlanden, een groot deel van Sumatra, Z. Celebes, een klein deel van Timor enz., en de landen, waar inlandsche vorsten en volken nog een min of meer uitgebreid recht van zelfbestuur bezitten (vazalstaten, leenroerige en bondgenootschappelijke landen), doch contracten met de Regeering gesloten en daarbij bepaalde verplichtingen aangegaan hebben.

De verdeeling van Insulinde in Java en de Buitenbezittingen heeft meer een historische dan een administratieve beteekenis. Volgens het Regeeringsreglement bestaat alleen een administratieve indeeling in gewesten. Deze zijn (zie de kaart):

Java.	Bantam. Batavia. Cheribon. Preanger Regentschappen. Pekalongan. Samarang. Banjoemas. Kedoe. Djokjokarta. Soerakarta. Rembang. Soerabaja. Madioen. Kediri. Pasoeroean. Besoeki. Madoera.
Sumatra.	Sumatra's Westkust (Padangsche Boven- en Pad. Benedenlanden). Tapanoeli. Atjeh en Onderhoorigheden. Oostkust van Sumatra. Djambi. Palembang. Lampongsche distrikten. Benkoelen. Rioun en Onderhoorigheden. Bangka en Onderhoorigheden. Billiton.
Borneo.	Westerafdeeling Borneo. Zuider- en Oosterafdeeling Borneo.
Celebes.	Celebes en Onderhoorigheden. Menado.
Molukken en Nieuw-Guinea.	Ternate. Ambon. Zuid Nieuw-Guinea.
Kleine Soenda-eilanden.	Bali en Lombok. Timor.

Rechtspraak. Overal, waar de inlandsche bevolking haar eigen, op den adat berustende rechtspraak niet behouden heeft, wordt recht gesproken in naam der Koningin. De rechtspraak geschiedt door rechters op grond van „Algemeene verordeningen", die voor de Europeanen en grootendeels ook voor de vreemde Oosterlingen op dezelfde beginselen berusten als de rechtspraak in het moederland; bij de inlandsche rechtspraak daarentegen moeten de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der inlanders worden toegepast, voor zoover deze niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid. Dientengevolge bestaan er tweeërlei soorten rechtbanken: zulke voor Europeanen en zulke voor inlanders. Beide zijn wederom in twee soorten te verdeelen: alleen rechtsprekende rechters (gerechten) en collegiën. Voor Europeanen berust de rechtspraak: 1. bij de Residentiegerechten, 2. de Raden van Justitie te Batavia, Samarang en Soerabaja en 3. het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch-Indië te Batavia, evenals de Raden van Justitie geheel uit Europeesche rechtsgeleerden samengesteld. De inlandsche rechtspraak is opgedragen: 1. aan de Distriktsgerechten, 2. de Regentschapsgerechten, 3. de Residenten of hun wettelijke vervangers, 4. de Landraden, de gewone dagelijksche rechters voor inlanders en op alle hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen gevestigd.

De militaire rechtspraak berust voor het leger bij het Hoog Militair Gerechtshof te Batavia, de Krijgsraden en de Krijgsraden bij de schutterijen, voor het krijgsvolk te water bij de Zeekrijgsraden en den Raad van Tucht te Batavia. Vermelding verdienen ook nog, hoewel zij niet met rechtsmacht bekleed zijn, de Priesterraden, die vooral kennis nemen van geschillen over huwelijks- en erfrecht tusschen inlanders.

Leger. Aan het hoofd van het leger staat, rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal, die opperbevelhebber is, een luitenant-generaal, tevens chef van het departement van Oorlog en verblijf houdende in het hoofdkwartier te Weltevreden. De officieren worden opgeleid aan de Cadettenschool te Alkmaar en de Militaire Academie te Breda benevens bij de hoofdcursussen der verschillende wapens in Nederland. Daar op deze wijze niet voldoende in de behoefte kan worden voorzien, wordt het te kort aangevuld door detacheering of overplaatsing van het Nederlandsche bij het Indische leger. De minderen worden verkregen door aanwerving in Nederland en Indië van vrijwilligers en door uitzending van onderofficieren en soldaten, die op hun verzoek van het Nederlandsche bij het Indische leger ge-

Digitized by Google

Formatie en sterkte van het leger (ongerekend het niet-militair personeel) op ult. 1906.

	Tegenwoordige (*tijdelijk* geldende) formatie.								Sterkte.							
	Officieren en als zoodanig dienstdoenden.			Militairen beneden den rang van officier (ongerekend — als in de voorgaande kolommen begrepen — de onderluitenants en de adjudant-onderoffic. dd. officier).					Officieren en als zoodanig dienstdoenden.			Militairen beneden den rang van officier (ongerekend — als in de voorgaande kolommen begrepen — de onderluitenants en de adjudant-onderoffic. dd. officier).				
	Officieren.	Onderluitenants.	Adj.-onderoffic. dd. offic.	Europeanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Troepenpaarden.	Officieren.	Onderluitenants.	Adj.-onderoffic. dd. officier.	Europeanen (en Afrikanen).	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Troepenpaarden.
Totalen aan militairen op ult. Dec. 1906.	1392	»	17	12781	4688	16698			1253	98	19	11081	5593	18381		
	1409			34167			34167	1733	1370			35055			35055	1740
Recapitulatie.																
Inf. (veldleger, garn. inf. enz. marech. te voet.) voor zoover onder de gelijknamige wapens en diensten uitgetrokken.	715	—	—	7798	4118	13405	25321	—	634	97	—	7158	4618	15134	26910	—
Cavalerie	20	—	—	72	570	570	1212	—	19	1	—	71	615	611	1297	—
Artillerie	31	—	—	442	—	372	814	671	27	—	—	399	—	377	776	668
Genie	126	—	15	1793	—	1092	2885	552	117	—	17	1370	—	1188	2558	625
Andere onderdeelen	71	—	—	550	—	378	928	—	55	—	—	537	—	352	889	—
	429	—	2	2126	—	881	3007	510	401	—	2	1546	360	719	2625	447
Totalen als boven	1392	—	17	12781	4688	16698	34167	1733	1253	98	19	11081	5593	18381	35055	1740
Op ult. 1905 waren de totalen	1369	—	17	12881	4572	17206	34659	1733	1259	91	21	12054	5104	19329	36487	1808

Digitized by Google

plaatst worden. De uit Nederland te zenden troepen worden gekleed en tot hun vertrek gehuisvest in het Koloniale Werfdepôt te Harderwijk. Sedert 1890 werd daarenboven uit reconvalescenten, die naar Nederland terugkeerden, een Koloniale reserve gevormd. In Insulinde geschiedt een klein gedeelte der aanvulling door het pupillencorps te Gombong en verder door werving van Europeanen, kleurlingen en vrije inlanders. Het grootste deel der inlandsche militairen wordt gevormd door de Javanen en Soendaneezen, het beste deel door de Amboneezen en Menadoneezen; verder bestaat het uit Maleiers, Madoereezen, Boegineezen, Niassers en Ternataansche Alfoeren. Ook heeft men nog de Barisans op Madoera en op verschillende plaatsen in en buiten Java schutterij.

Het leger omvat de volgende Staven, Wapens, Dienstvakken, Korpsen en Instellingen. De staf van den Gouverneur-Generaal; het Departement van Oorlog; de Generale Staf; de Gewestelijke Staf; de Plaatselijke Staf; de Infanterie; de Cavalerie; de Artillerie; de Genie; de Dienst der Militaire Administratie; de Geneeskundige Dienst; het Korps Burgelijke Ambtenaren; het Korps Militaire Schrijvers; het Korps Stafmuzikanten; de Militaire School; het Korps Pupillen en de Dienst der Militaire arrest- en provoosthuizen.

Voor het militair beheer is Java verdeeld in drie *militaire afdeelingen*. De *eerste* omvat de residentiën Batavia, Bantam, de Preanger-Regentschappen en Cheribon; tot deze afdeeling behoort ook het eiland Billiton. De *tweede* omvat de residentiën Samarang, Pekalongan, Soerakarta, Banjoemas, Kedoe, Madioen en Rembang. De *derde* omvat de residentiën Soerabaja, Kediri, Pasoeroean, Besoeki en Madoera. De commandanten dezer afdeelingen zijn respectievelijk gevestigd te Batavia, Samarang en Soerabaja.

De Buitenbezittingen zijn verdeeld in verschillende commandementen, welker commandanten, evenals die der drie militaire afdeelingen op Java, rechtstreeksch ondergeschikt zijn aan den Commandant van het Leger.

Staat van de sterkte der zeemacht in Nederlandsch-Indië in 1908.

	Europeesche bemanning.	Inlandsche bemanning.	Totaal.
dische Militaire Marine.			
1 wachtschip te Soerabaja	145	43	188
4 flottieljevaartuigen (type Nias)	224	172	396
2 flottieljevaartuigen, dienstdoende opnemingsvaartuigen	56	144	200
2 opnemingsvaartuigen	54	144	198
6 torpedobooten, torpedo-atelier en kazerneering	98	73	171
	577	576	1153
Staf	20	1	21
Bovenrol	20	56	76
Totaal	617	633	1250
Nederlandsch eskader.			
3 pantserschepen (Hertog Hendrik, Koningin Regentes en Tromp)	902	213	1115
2 pantserdekschepen (Noordbrabant en Koningin Wilhelmina der Nederlanden	560	166	726
	1462	379	1841
Bovenrol	66	38	104
Totaal	1528	417	1945
Totaal-generaal	2145	1050	3195

Samenstelling en sterkte der Gouvernements-marine.

Soort en getal van vaartuigen in dienst.	Aantal stukken.	Bemanning.			
		Bepaalde sterkte.		Aanwezige sterkte.	
		Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.
Zeestoomschepen:					
21 schroefstoomschepen	45	103	513	115	540
Kabelschip	—	8	50	8	58
Rivierstoomschepen:					
1 raderstoomschip	2	4	23	4	24
Totaal 22 schepen.	47	115	586	127	622

Digitized by Google

Middelen.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.	1907.	1908.
a. Ontvangsten in verband m.d. produkten:							
1. Koffie, kina, Bangka-tin, Billiton-tin	f 32970669	f 36051614	f 29863048	f 28795020	f 30471609	f 31006605	f 30072923
2. Ombilin-steenkolen	2275999	2358418	2473051	2468196	2700285	2642000	3252000
3. Getah pertja	—	—	—	—	5310	3000	3000
4. Caoutchouc	—	—	—	—	—	—	—
b. Ontvangsten in verband met Oorlog en Marine	2736273	2659900	2834324	3106230	3703715	3196850	3318700
c. Andere inkomsten	108633394	110294538	115258010	121841766	132261417	130525303	141471353
d. Renteloos voorschot van Nederland	—	—	2188800	—	—	—	—
Totaal	f 146616335	f 151364470	f 152617233	f 156211212	f 169142336	f 167373758	f 178117976
Uitgaven.							
a. Uitgaven in verband m.d. produkten:							
1. Koffie, kina, Bangka-tin, Billiton-tin	f 11387367	f 13491515	f 8772436	f 9065874	f 12248624	f 11989099	f 12743301
2. Ombilin-steenkolen	2257112	2404042	2491190	2780745	2955761	2668750	3243080
3. Getah pertja	20060	28325	39486	49176	81280	72480	78480
4. Caoutchouc	—	—	—	—	—	52000	75800
b. Uitgaven in verband met Oorlog en Marine	53886245	55055886	56654497	53910254	52072387	49349475	49843462
c. Aanleg van spoorwegen	5456272	5170409	6744670	4991212	*b*) 3378000	2033000	1904000
d. Nieuwe bevloeiingswerken	*a*) 2160352	*a*) 1783872	*a*) 2041305	*a*) 1956663	*a*) 1879609	3170000	3550000
e. Andere uitgaven	85507599	89117055	89793506	91504283	94436647	99438471	108640640
f. Renteloos voorschot van Nederland	—	—	—	2188800	—	—	—
Totaal	f 160675007	f 167111104	f 166537090	f 166447007	f 167052308	f 168773265	f 180078768
Voordeelig verschil tusschen de ontvangsten en uitgaven wegens de produkten hierboven vermeld sub 1	f 21583302	f 22560099	f 21090612	f 19729146	f 18222985	f 19017506	f 17329622
Alsvoren sub 2	18887	45624	— 18139	— 312549	— 255476	— 26750	8920
Alsvoren sub 3	— 20060	— 28325	— 39486	— 49176	— 75970	— 69480	— 75480
Alsvoren sub 4	—	—	—	—	—	— 52000	— 75800

a) Waaronder niet begrepen de materialen uit 's lands voorraad.

b) Ramingscijfer.

Digitized by Google

Bij besluit van den Gouv.- Gen. van 19 April 1901 (Ind. Stbl. no. 169) zijn regelen gesteld ten opzichte van de mobilisatie van de strijdkrachten in Ned. Indië, ingeval van oorlog met een buitenlandschen vijand.

Vloot. De zeemacht staat, onder het opperbestuur van den Gouverneur-Generaal, onder bevel van een vlag-officier der Koninklijke Nederlandsche Marine. Die vlag-officier is tevens verantwoordelijk hoofd van het departement van Marine en voert den titel van Commandant der Zeemacht en Chef van het Departement der Marine. De vloot bestaat vooreerst uit de oorlogsschepen, afgezonderd van 's Rijks zeemacht, om tijdelijk in Insulinde te worden gebezigd, het auxiliair eskader, verder uit de schepen, gebouwd ten laste der Koloniale geldmiddelen en meer algemeen de vaartuigen, bestemd om in Insulinde te blijven, de Indische militaire marine, en in de derde plaats uit de Gouvernements marine. Deze laatste dient tot het overbrengen van troepen en benoodigdheden, voor het bewaken der kusten tegen zeerooverij en voor het verrichten van politiedienst op de reeden en kan in buitengewone omstandigheden tijdelijk als oorlogsvloot dienst doen.

Bij K. B. van 27 Juli 1901 (Ned. Stbl. no. 191) is omtrent de sterkte der Marine het volgende bepaald:

Het deel der Zeemacht in Nederlandsch-Indië, bestemd om het gezag in den Archipel door inlandsche volkeren te doen eerbiedigen, zal bestaan uit vijftien kleine oorlogsvaartuigen van niet meer dan 850 ton waterverplaatsing, waarvan tien in vredestijd steeds in dienst zullen zijn, elk met eene bemanning van ongeveer 64 Europeanen en ongeveer 29 Inlanders.

Het deel der Zeemacht in Nederlandsch-Indië, bestemd tot verdediging van havens of van toegangen naar havens of reeden, zal bestaan uit torpedobooten, waarvan het aantal, in verband met de andere verdedigingsmiddelen noodig geacht, door Ons wordt bepaald.

Van die torpedobooten worden in vredestijd een of meer in dienst gehouden; in oorlogstijd worden zij alle in dienst gesteld, tot welk einde de volle bemanningen, waarvan de sterkte naar het type wordt bepaald, ook in vredestijd steeds in Nederlandsch-Indië zullen aanwezig zijn.

Voorts zullen bij de zeemacht in Nederlandsch-Indië aanwezig zijn een wachtschip en twee opnemingsvaartuigen.

Het wachtschip wordt slechts in dienst gehouden met een bemanning van ongeveer 137 Europeanen en ongeveer 42 Inlanders.

Behalve de bemanning der hooger genoemde schepen en vaartuigen zal in Nederlandsch-Indië voor de Zeemacht aldaar steeds aanwezig zijn een staf van ongeveer 18 Europeanen en een bovenrol van 5 percent der sterkte van het Europeesch en van 10 percent der sterkte van het Inlandsch personeel.

Financiën. Het beheer der geldmiddelen ressorteert onder het departement van Financiën (zie *Bestuur*), terwijl de begrooting door de Staten-Generaal jaarlijks wordt vastgesteld. Het ontwerp daartoe wordt, voor zoover Nederland betreft, aan het ministerie van Koloniën samengesteld, voor Indië in de eerste plaats door de Directeuren. Voor de indeeling der begrooting zie men het artikel *Begrooting*. Voor het jaar 1908 zijn de uitgaven geraamd op ruim 180, de inkomsten op ruim 178 millioen gulden. Een overzicht van de opbrengst der middelen en van de uitgaven over de laatste 5 jaren alsmede de raming voor 1907 en 1908 geeft de tabel, voorkomende op pagina 643.

De lasten, welke de inlanders moeten dragen, bestaan ten deele in belastingen ten deele in persoonlijke diensten. Zie *Belastingen* en *Heerendiensten*.

De voortdurende tekorten, welke de begrootingen der laatste jaren aanwijzen, duiden er reeds op, dat de oeconomische toestand niet gunstig kan genoemd worden, en al mag niet uit het oog verloren worden, dat veel geld tot productieve doeleinden werd besteed en dat de langdurige Atjeh-oorlog schatten heeft verslonden, toch belet de financiëele toestand de invoering van sommige gewenschte maatregelen, zooals opheffing der gedwongen koffieteelt en afschaffing der Heerendiensten. Bepaaldelijk op Java heerscht onder de inlandsche bevolking weinig welvaart en wordt de belastingdruk zwaar gevoeld. Naar de oorzaken van den ongunstigen oeconomischen toestand werd van Regeeringswege door een commissie in de jaren 1902—1905 een onderzoek ingesteld en als resultaat daarvan middelen aangewezen, om hierin verbetering te brengen. Tot uitvoering der aangeprezen maatregelen werd echter tot heden (1908) nog niet overgegaan.

Geschiedenis. Van de lotgevallen van Insulinde vóór de komst der Europeanen is niet veel bekend (zie *Ontdekkingsgeschiedenis*), vooral niet als men Java uitzondert. De geschiedenis van Insulinde na dien tijd is in hoofdzaak de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie (zie aldaar). Na haar ondergang kwamen de koloniën in het bezit van Nederland en deelden diens lotgevallen. Daar het koloniale rijk echter nooit staatkundig één geheel heeft gevormd, kan er van een geschiedenis van Insulinde in zijn geheel geen sprake zijn, maar bestaat deze uit de geschiedenis der afzonderlijke eilanden, landschappen en rijkjes, waarheen wij dan ook moeten verwijzen.

Insurrectie, zie *Opstand*.

Intarsia (Italiaansch) of marqueterie is het inleggen van hout in een andere soort met verschillende kleur. Het ingelegd houtwerk is van tweeërlei soort, of massief of opgelegd. Het eerste wordt alleen toegepast bij kleine en dunne voorwerpen. De versiering bestaat dan gewoonlijk in smalle aderen van verschillende kleur, welke in bepaalde richtingen over de oppervlakte van het voorwerp loopen. Deze kunstindustrie werd reeds vroeger in verschillende landen uitgeoefend; in de 15de eeuw bloeide zij in Italië. Uit dien tijd zijn nog verscheiden kunstvoorwerpen over, voornamelijk koorstoelen, die in de kerken van verschillende Italiaansche steden aanwezig zijn. Van lateren tijd zijn de ingelegde meubels. De industrie verspreidde zich langzamerhand naar Tirol, Duitschland, Nederland, Frankrijk en Engeland. Vooral in Frankrijk kwam zij tot grooten bloei (meubels stijl Lodewijk XIV, XV en XVI). Een bijzonder soort van intarsia is het

Digitized by Google

inleggen van ebbenhout met ivoor (wit in zwart of zwart in wit).

Integraalrekening. Het doel hiervan is het berekenen van zulke functies f (*x*), waarvan de differentiaalquotiënten gegeven functies van x zijn. De eenvoudigste opgave van de integraalrekening is de volgende: een functie f (*x*) van een veranderlijke *x* is gegeven, gevraagd een functie van *x*, waarvan het differentiaalquotiënt juist f (*x*) is. Stelt men nu y = f (*x*) en zet men *x* en y uit op een rechthoekig coördinatenstelsel X O Y (zie de fig.), dan krijgt men een kromme lijn. Stelt nu A_0 een vast punt van deze kromme, A een willekeurig punt voor met de coördinaten OL = *x* en AL = y, zoo is het oppervlak F van LA A_0L_0 door OL = x bepaald, dus een functie van x. Het diffentiaalquotiënt van deze functie van x is juist f (x).

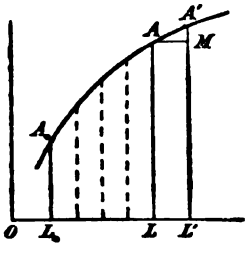

Integraalrekening.

Laat men nu *x* met $LL^1 = \delta x$ toenemen, dan wordt F met δF vermeerderd, dat is het oppervlak van figuur $LL^1 A^1 A$. Hoe kleiner δx is, des te meer nadert δF tot $LA \times LL^1 = y\delta x$, juist het oppervlak van den rechthoek $LL^1 MA$. Wij krijgen dus $\frac{\delta F}{\delta x}$ = bijna gelijk = y = f (*x*). Neemt men nu δx steeds kleiner, dan gaat het quotiënt over in het differentiaalquotiënt $\frac{d\,F}{d\,x}$ = f (*x*). Uit dit geometrisch betoog volgt dus, dat er in werkelijkheid een functie bestaat, waarvan het differentiaalquotiënt = f (*x*) is. Om nu de waarde van F te bepalen, denkt men zich de figuur L_0 A_0 A L door lijnen evenwijdig aan A L (waarvan eenige in de figuur geteekend zijn (de stippellijnen) in strooken verdeeld. Worden deze strooken smal genoeg genomen, dan is het oppervlak van iedere strook nagenoeg gelijk aan dat van een rechthoek. De som van al deze rechthoeken is een benaderde waarde voor F. De grens, waartoe de som nadert, wanneer men de breedte van een strook oneindig klein neemt, is F. De integraal wordt dus gevonden door het optellen (de som) van al deze grootheden. Van het woord som is dan ook het integraalteeken $\int$ door *Leibniz* afgeleid (inplaats van de letter *S*, die door sommige schrijvers nog gebruikt wordt). $F = \int f(x)dx$ heet een onbepaalde integraal, omdat de waarde van F onbepaald is, zoolang niet twee bepaalde grenzen, waartusschen de integraal moet liggen, gegeven zijn. Zijn de grenzen gegeven, bijv. $OL_0 = x_0$ en $OL = x$, dan spreekt men van een bepaalden integraal tusschen de grenzen x_0 en *x*. Het wordt aldus geschreven $\int_{x_0}^{x} f(x)\,dx$. De bepaalde integraal is dan ook als grenswaarde van een som, waarvan de termen oneindig klein worden, in de analyse ingevoerd. Men onderscheidt verder enkele, dubbele en ....n voudige integralen, want iedere integraal is een functie, die nog verder geintegreerd kan worden, òf weer naar *x*, òf naar een andere variabele.

In de geometrie vindt de integraalrekening toepassing bij het bepalen van lengten van kromme lijnen, oppervlakken van figuren, inhouden van lichamen enz., omdat deze grootheden uit te drukken zijn door bepaalde integralen. Verdere toepassingen vindt men in de getallenleer, in de mechanica (bepaling van traagheidsmomenten), in de natuurkunde (bijv. bij de potentiaaltheorie) enz. In den laatsten tijd, sinds *Dirichlet*, is men bezig te onderzoeken, wanneer functies te integreeren zijn, verder de eigenschappen te vinden van functies, die door integralen bepaald zijn, voor het geval, dat men geen eenvoudige voorstelling van den integraal kan geven. Voor de praktijk is van belang de berekening van de integralen van empirisch gegeven functies. Dit geschiedt met behulp van rekenmethoden (Simpsonsche regel enz.) of door grafische voorstellingen en gebruikmaking van bepaalde instrumenten, wanneer de functies als krommen gegeven zijn. Van deze instrumenten, welke den naam van *integratoren* dragen, worden de zoogenaamde *integrafen* het meest gebruikt. Voor het bepalen van het oppervlak van vlakke gesloten figuren vindt de planimeter toepassing. *Leibniz* en *Newton* zijn de uitvinders van de integraalrekening. Latere beoefenaars zijn vooral *Bernoulli*, *Euler*, *Lagrange*, *Gauss*, *Cauchy* en *Dirichlet*. *Archimedes* heeft reeds voor het berekenen van oppervlakken van de integraalrekening gebruik gemaakt.

Integrator. Zie *Integraalrekening*.

Integriteit (Latijn = volkomenheid) beteekent in het orthodox-theologisch spraakgebruik een eigenschap van den Bijbel en de afzonderlijke Bijbelboeken, krachtens welke zij door latere handen noch veranderd, noch vervalscht, noch door het toeval verkort zijn.

Intellectualisme is een wijsgeerig stelsel, volgens hetwelk de voorwerpen der wezenlijke kennis niet binnen het bereik der zintuigelijke waarneming gelegen zijn, daar men de bron van het weten in het verstand en in de rede moet zoeken. Daartegenover staat het *sensualisme* en *empirisme* (gevoels- en ervaringsleer). Een nog meer beperkte beteekenis verkreeg het woord in de stelsels van *Fichte* en *Schelling*, namelijk die van praedicaat der intellectueele aanschouwing (het hoogste beginsel van het weten.) Dit is bij *Fichte* de absolute spontaneïteit van het *ik* en bij *Schelling* de identiteit van alle tegenstellingen in het absolute,

Intellectueel (van het Latijnsche *intellectus* = verstand) beteekent in ruimen zin: wat op het verstand betrekking heeft, of volgens het verstand. Zoo spreekt men van intellectueele ontwikkeling, tegenover moreele- en aesthetische ontwikkeling. Sedert *Kant* is de uitdrukking *intellectueele aanschouwing* in gebruik. Men verstaat daaronder een beoordeeling der dingen, die staat boven het waarnemen met de zintuigen en boven de intuitie.

Intelligent noemt men hem, die met verstand, schranderheid en doorzicht handelt. Op het gebied der wijsbegeerte noemt men God de

Digitized by Google

hoogste intelligentie, daar het wezen der intelligentie gelegen is in het *ik*.

Intendance is het militair personeel, belast met de leiding van den dienst der verpleging en met het toezicht op de uitvoering daarvan met behulp van administratie en verplegingstroepen. Het wordt daartoe in tijd van vrede reeds georganiseerd en geoefend en ingedeeld bij het Hoofdkwartier van het veldleger en van de staven der divisiën. Het personeel heeft bovendien toezicht op het voeren der administratie over de korpsen, op de administratieve inrichtingen en op de magazijnen van het leger.

Het korps Nederlandsche indendanten is sterk 23 officieren en wordt voor zijn moeilijke taak opgeleid aan de Hoogere Krijgsschool te 's Gravenhage. In Duitschland staan alle militaire bouwwerken in de garnizoenen onder hun toezicht.

Intendant is hetzelfde als *opzichter* of bestuurder. In Pruisen is de intendant een Hofbeambte en opzichter van Hofschouwburgen, vorstelijke tuinen en kasteelen. In Frankrijk voerden de tegenwoordige prefecten vóór de Omwenteling den titel van intendanten.

Intensie is de versterking der inwendige kracht en staat tegenover extensie of uitbreiding (dus algemeene verzwakking) der kracht. De uitdrukking wordt zoowel, in dien zin, in de staathuishoudkunde, als in den landbouw (zie *Intensieve landbouw*) gebruikt. *Intensiteit* is op het gebied der natuurkunde de kracht van een werking. Men zegt bijv., dat het licht der zon grooter intensiteit heeft dan dat der maan.

Intensieve landbouw noemt men dien vorm van landbouwbedrijf, waarbij de kosten aan arbeid en aan kapitaal (voor mest enz.) in verhouding tot de te bebouwen oppervlakte vergelijkenderwijze groot zijn. Onder zulke omstandigheden wordt een groote oogst met groote kosten bereikt, en het zal van de prijsverhoudingen afhangen of bij intensieven landbouw het gezamenlijke grond- en bedrijfskapitaal grootere of kleinere winsten afwerpt dan bij extensieven landbouw (zie *Extensief*).

Intercellulaire ruimten noemt men op het gebied der plantenanatomie de ruimten, die men in vele planten tusschen de cellen aantreft. Zij zijn met lucht gevuld en hebben mondingen en spleetopeningen in de opperhuid der bladeren en stengels, hetgeen van belang is voor de ademhaling of de gasuitwisseling der gewassen. In de jongste plantendeelen zijn zij gewoonlijk niet aanwezig, maar zij ontstaan later, als de cellen zich van elkander verwijderen. Ook kunnen zij optreden doordat de cellen, tusschen andere voorhanden, verloren gaan, hetzij doordat ze worden opgelost of verdrogen. Vooral heeft men er in water- en moerasplanten, en zij kunnen hier om hare grootte dikwijls kanalen genoemd worden. Ook zijn de intercellulaire ruimten weleens gevuld met eigenaardige sappen, zooals hars, gom, olie en melk.

Interdict beteekent eigenlijk *ontzegging*. Iemand vuur en water te ontzeggen (*interdicere*) was hetzelfde als hem in ballingschap te zenden. In de Roomsch Katholieke Kerk is het interdict een door bisschoppen of pausen uitgevaardigde ontzegging of schorsing van alle kerkelijke handelingen, met uitzondering van den doop, de communie, de biecht, het Avondmaal aan zieken en stervenden en het lezen van een dagelijksche mis. Het was een algemeen opgelegde boete (*interdictum locale* of *generale*), een verscherping van den ban, van het anathema en van de excommunicatie, welke drukte op al de aanhoorigen der schuldige personen. Het diende aanvankelijk tot straf voor het verbreken van den landvrede. Het eerste voorbeeld van zulk een interdict gaf *Aldūinus*, bisschop van Limoges. Later werd het uitgesproken door *Gregorius V* over koning *Robert* van Frankrijk om dezen te dwingen tot een scheiding van zijn gemalin *Bertha*, welke hem in den vierden graad van bloedverwantschap bestond. Het werd echter eerst in 1031 op de synode te Limoges, op aanraden van *Oldoricus*, abt van St. Martialis, door de Kerk gewettigd tot straf voor vredebrekers. De hiërarchie gebruikte het nu als een middel, om vorsten of landen tot gehoorzaamheid te dwingen. *Innocentius II* sprak het in 1140 uit over geheel Frankrijk, *Coelestinus III* in 1191 over Oostenrijk, *Innocentius III* in 1199 over Frankrijk en in 1208 over Engeland, *Martinus V* in 1283 over Sicilië, *Benedictus XII* in 1338 over Duitschland. Intusschen was de vrees voor het pauselijk gezag en voor het interdict in laatstgenoemd rijk toen reeds zoo geschokt, dat de Rijksstanden het nietig verklaarden en er tegen in verzet kwamen. Het laatste interdict werd in 1668 door *Alexander VII* over Venetië uitgesproken, doch zonder dat men er zich om bekommerde. Daarentegen is het zoogenaamde *interdictum personale*, d. w. z. de uitsluiting van de plechtige handelingen van den godsdienst en van de kerkelijke begrafenissen, nog in gebruik. Het is voor den leek een zachtere soort excommunicatie, voor geestelijken (*interdictio ingressus in ecclesiam*) een zachtere soort van schorsing.

Interest. Zie *Rente*.

Interferentie is het samenwerken van twee of meer trillende bewegingen. Wanneer verschillende water-, geluid-, of lichttrillingen in één punt samen komen, dan is de uitwijking gelijk aan de resultante van de verschillende trillingen. Bij de interferentie kunnen zich verschillende gevallen voordoen, waardoor een groote verscheidenheid in de beweging van het trillende deeltje teweeg gebracht wordt. De verplaatsingen, die de verschillende trillingen ieder voor zich bewerken, kunnen verschillende hoeken met elkander maken, zij kunnen verder verschillen in amplitude en trillingsduur. Verder kan een deeltje onder den invloed van de eene trilling komen, wanneer de andere reeds eenigen tijd geduurd heeft. Men zegt dan, dat beide trillingen in verschillende phasen verkeeren. Een voorbeeld hiervan is de trilling van de lucht in een aangeblazen orgelpijp, waarin de oorspronkelijke trilling en de teruggekaatste met elkander interfereeren (staande golven). Sommige luchtdeeltjes blijven dan in rust, andere hebben een bepaalde regelmatige trilling.

Van groote beteekenis is de interferentie van het licht. Het eenvoudigste interferentieverschijnsel verkrijgt men, als men twee kleine, dicht bij elkander liggende openingen a en b (zie de fig.) door een

Digitized by Google

ver verwijderde lichtbron verlicht. De lichtstralen, welke door deze openingen heengaan, worden op een scherm ss opgevangen In het punt M, dat symmetrisch ligt ten opzichte van a enb, zullen de beide lichtstralen in dezelfde phase verkeeren, waardoor zij elkander versterken. Wanneer daarentegen het verschil van Nb en Na een oneven aantal halve golflengten bedraagt, dan zullen de trillingen in N elkander opheffen, zoodat het licht daar verdwijnt. Voor het interfereeren van lichtstralen kan men gebruik maken van de spiegels van *Fresnel*, van de glasplaten van *Fizeau*, van het interferentieprisma en van de halflenzen van *Billet*. Met behulp van de interferentie kan men de kleuren van dunne plaatjes verklaren, bijv. van zeepbellen, olielaag op water enz.

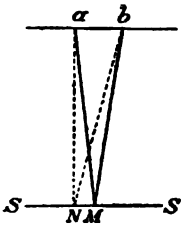

Interferentie.

Intérieur (Fransch = binnenste) noemt men in de schilderkunst de voorstelling van het inwendige van een kamer of gebouw; het kwam in de laatste helft der 16de eeuw het eerst in ons land op (*door H. van Steenwyck, P. Neeffs Sr.* enz.) en werd door *Pieter de Hooch, Jan van der Meer, Terborch* e. a. tot hoogen bloei gebracht.

Interim (inmiddels, voorloopig) noemt men een in den tijd der Hervorming door den keizer uitgevaardigde bepaling, hoe men zich bij de verdeeldheden omtrent den godsdienst *voorloopig* te gedragen had, totdat daarover door een algemeen concilie beslist zou zijn. Reeds in 1541 had *Granvelle* aan een commissie tot vereeniging der strijdende partijen, gedurende den Rijksdag te Regensburg benoemd, bestaande uit *Eck, Pflug* en *Gropper* van de zijde der Roomsch-Katholieken en *Melanchthon, Bucerus* en *Johannes Pistorius* van de zijde der Protestanten, een ontwerp aangeboden, behelzende de grondslagen eener voorloopige vereeniging. Dit geschrift noemde men later het *Regensburger Interim* of ook wel *de hyaena*, omdat de Protestanten van oordeel waren, dat men hen daardoor op een listige wijs in den schoot der Roomsch-Katholieke Kerk wilde terugvoeren. De pauselijke legaten *Contarini* en *Moroni* leverden een herziening van dat ontwerp. Weldra kwam men tot eensgezindheid omtrent de volmaaktheid der menschelijke natuur vóór den zondenval, over de vrijheid van den wil, over de erfzonde en over de rechtvaardigmaking, maar de verdere pogingen tot vereeniging leden schipbreuk op het verschil van gevoelen omtrent de sacramenten en het gezag der kerk. De keizer verklaarde bij het sluiten van den Rijksdag (29 Juli 1541), dat de aangevangen onderhandelingen op een concilie zouden worden voortgezet, doch dat de Protestanten zich dan zouden onderwerpen aan de vastgestelde artikelen zonder tegen deze in verzet te komen. Op den nieuwen Rijksdag te Augsburg (1548) werd op last des keizers een nieuw Interim door *Pflug, Michaël Helding (Sidonius)* en *Johannes Agricola* opgesteld, later het *Augsburger Interim* genaamd. Daarin werden aan de Protestanten het toestaan van den kelk aan de leeken, het huwelijk der priesters en eenige andere zaken van ondergeschikt belang ingewilligd. Het werd echter algemeen afgekeurd, in Zuid-Duitschland alleen door de keizerlijke macht gehandhaafd, doch in Noord-Duitschland bepaald verworpen of verzacht. Door de bemoeiingen van keurvorst *Maurits van Saksen* ontstond op den Landdag te Leipzig, den 22sten December 1548, het gewijzigde *Leipziger Interim*, dat het Protestantsche geloof handhaafde, het ceremonieel der Roomsch-Katholieke Kerk als iets onverschilligs veroorloofde en ook het gezag van den paus en van de bisschoppen, voor zoover het niet misbruikt werd, wilde erkennen. Men onderscheidt een *Klein* en een *Groot Interim*: het eerste ontstond uit een beraadslaging van Keur-Saksische godgeleerden te Celle, het tweede werd op den nieuwen Landdag te Leipzig vooral door *Melanchthon, Bugenhagen* en *Major* opgesteld, berustte op het kleine, bevatte nog meer Roomsch-Katholieke gebruiken, maar wekte den toorn der gestrenge volgelingen van *Luther*, zoodat de hieruit voortkomende verdeeldheid de eerste scheuring der Protestantsche Kerk veroorzaakte. Na het verdrag van Passau (1552) werd het Interim opgeheven.

Over het den 30sten September 1849 tusschen Oostenrijk en Pruisen gesloten Interim, dat tot den 1sten November 1850 van kracht was, zie *Duitschland, Geschiedenis*.

Interjecties of *tusschenwerpsels* zijn klanken, die de gewaarwording van het oogenblik te kennen geven, zooals „O!", „ach!", enz. Eigenlijk worden zij ten onrechte onder de soorten van woorden gerekend, omdat zij geenerlei begrip uitdrukken.

Interlaken, een dorp in het Zwitsersche kanton Bern, ligt 568 m. hoog aan de spoorlijnen Böningen-Därligen, Jura-Simplon en Interlaken-Thun en op den linkeroever van de Aar. Het telt na de inlijving van Aarmühle als gemeente (1900) 2962 inwoners. In uitgebreider beteekenis verstaat men onder Interlaken den geheelen oever der Aar in Bödeli met inbegrip van het dorp Matten en het ouderwetsche stadje Unterseen. De liefelijkheid en vruchtbaarheid van Bödeli, de nabijheid van meren en van het hooggebergte, het zachte klimaat (jaargemiddelde 8,80 C°.)en de gezonde lucht zijn evenveel factoren om Interlaken tot een der drukst bezochte badplaatsen en uitgangspunt van bergbestijgingen te maken. Het seizoen duurt slechts drie maanden. Het aantal vreemdelingen bedraagt in den zomer 80 000—100 000. De Höheweg, een mooie laan van noteboomen, vormt een geheele straat van hotels en met het Kurhaus het centrum van het verkeer. De meest bezochte punten uit de omstreken zijn de Kleiner Rugen, de Heimwelfluh, met prachtig uitzicht over de meren en de Alpen, de ruïne Unspunnen, de Schynige Platte, het Brienzer Rothhorn, de Wengernalp-Scheidegg, Mürren, Sankt Beatenberg en het Faulhorn. Behalve van het vreemdelingenverkeer leven de inwoners ook van parketvloeren en likeurfabricage en houtsnijderij.

Interlinie. Zie *Boekdrukkunst*.

Interlocutoir vonnis is zoodanig vonnis of bevelschrift, waarbij de rechter, alvorens recht te doen ten principale — 't welk geschiedt bij *eindvonnis* —, een bewijs, een onderzoek of een

Digitized by Google

instructie beveelt, waarvan de beslissing der hoofdzaak zelf kan afhankelijk zijn. Tot de interlocutoire vonnissen behooren dus b.v. die, waarbij een getuigenverhoor wordt gelast of een onderzoek door deskundigen of een gerechtelijke plaatsopneming wordt bevolen. Zoodanig interlocutoir kan worden uitgelokt door het verzoek van een of van beide partijen, of het wordt door den rechter uit eigen beweging, ambtshalve gegeven, waar hij b.v. voorlichting door deskundigen of opneming eener plaats voor de beslissing noodig oordeelt. De beslissing, bij een interlocutoir gegeven kan op die, welke op de hoofdzaak zal vallen, vaak van grooten invloed zijn; daarom kan er ook appèl van worden ingesteld vóórdat het eindvonnis gewezen is.

Intermezzo of *tusschenspel* was reeds bij de Ouden bekend als een los en luchtig aaneengeweven vertooning, welke dienen moest om tusschen 2 stukken te worden gespeeld, ten einde die met elkander te verbinden. Later gaf men den naam *intermezzi* aan kleine, komische opera's, waarin één of twee personen optreden, doch die met het voorafgaande of volgende stuk in geenerlei verband staan. De tegenwoordige intermezzi waren aanvankelijk madrigalen, die tusschen de bedrijven werden gezongen en betrekking hadden op het stuk. Als een der oudste en schoonste roemt men het intermezzo van *Bardi*: „Il combattimento d'Apolline col serpente". Ook in de oude Fransche opera's kwamen intermezzi voor onder den naam van „rondeaux" of „sarabandes", welke dienden om aan de operazangers eenige verpoozing te bezorgen. Als overgangsstuk komt het ook voor in de nieuw-Italiaansche school (*Mascagni*, *Puccini*.)

Internaat noemt men die scholen, waarbij de leerlingen in de inrichting zelf verpleegd en opgevoed worden.

Internationaal noemt men datgene, wat bij verschillende volken geschiedt, bestaat of van kracht is. In dien zin spreekt men van *internationaal recht*, *internationaal verkeer* enz.

Internationaal Bibliografisch Instituut is in 1895 te Brussel opgericht door een internationaal congres voor bibliografie en stelt zich ten doel de bibliotheken van alle landen uniform in te richten en een gemakkelijke methode van catalogiseeren algemeen te maken (decimaalmethode van den Amerikaan *Melvil Dewey*).

Internationaal recht is de door *Bentham* ingevoerde benaming voor volkenrecht, die in Engeland (*international law*) overwegend, in Italië (*diritto internazionale*) en Spanje alleen heerschend geworden is. Zie verder *Volkenrecht*.

Internationale, eigenlijk *Internationale arbeidersvereeniging (International working men's association)*, was een kosmopolitische arbeidersvereeniging, die haar ontstaan dankt aan de Londensche wereldtentoonstelling van 1862, waarop Engelsche en Fransche arbeiders zich verbroederden. Uit deze eerste toenadering ontwikkelde zich een vaste bond, die den 28sten September 1864 in de St. Martinshall te Londen opgericht werd. Reeds sedert 1836 bestond er een „Bond van Communisten", die als internationale arbeidersvereeniging in het geheim werkzaam was en *Marx* had nitgenoodigd lid te worden, onder mededeeling, dat het centrale bestuur een congres te Londen wilde samenroepen. Op dit congres (in November 1847) werd aan *Marx* en *Engels* opgedragen het partijprogramma op te stellen. Aldus ontstond het „Communistisch manifest," dat in Januari 1848 over geheel Europa verbreid werd. Deze bond was de eerste, die een internationaal karakter aan de arbeidersbeweging gaf. Spoedig na de oprichting der Internationale kreeg *Marx* zitting in het centraal-comité te Londen. Het doel der vereeniging was vooral, te trachten de volledige emancipatie der arbeiders in alle beschaafde landen te verkrijgen en de waarde van den arbeid gesteld te zien boven die van het kapitaal. Verschillende congressen werden gehouden te Genève, Lausanne, Brussel en Bazel. Dit Bazeler congres betoogde o.a. de noodzakelijkheid, dat het privaat-grondbezit afgeschaft en in algemeen bezit omgezet moest worden.

Op het congres in Den Haag van 1872 ontstond een scheiding in de vereeniging tusschen centralisten en federalisten. De reeds lang bestaande verbittering over den almachtigen invloed van *Marx* uitte zich hier op hevige wijze. De centralistische meerderheid uit aanhangers van *Marx* bestaande, verplaatste het centraalbureau van Londen naar New-York, terwijl de minderheid een nieuwe Internationale oprichtte. In 1873 hielden de beide, elkander vijandige partijen gelijktijdig een vergadering te Genève, om elkander wederkeerig in misCrediet te brengen. Hiermee was het doodvonnis der internationale arbeidersvereeniging geteekend. In 1877 had het laatste congres der oude Internationale plaats. De machtmiddelen en de kracht der vereeniging is trouwens zeer dikwijls erg overschat geworden; vooral had zij bijna onafgebroken met geldgebrek te kampen.

Internationale aardmeting of graadmeting. Zie *Aarde*, *Graadmetingen*.

Internationale bureaux zijn centrale bureaux, die door internationale vereenigingen opgericht zijn om de gemeenschappelijke aangelegenheden te regelen, speciaal tot het verzamelen en uitgeven van mededeelingen. De meeste vindt men te Bern, bijv. die van de internationale telegraafvereeniging, die van de wereldpostvereeniging, die van de vereeniging tot bescherming der eigendomsrechten van letterkundige en kunstwerken; verder te Parijs het internationale bureau voor munten en gewichten en het centraalbureau der internationale vereeniging voor geodesie te Brussel.

Internationale Raad voor het onderzoek der zee, *Permanente*, werd in 1902 ingesteld, voorloopig voor den tijd van 5 jaren, door 8 staten: Denemarken, Duitschland, Finland, Groot-Brittannië en Ierland, Nederland, Noorwegen, Rusland en Zweden, waarbij zich het volgend jaar nog België voegde. Het doel van dezen raad is het wetenschappelijk onderzoek van de zeeën van het N.W. deel van Europa, zoowel in hydrografisch als in biologisch opzicht, benevens een bestudeering van het bedrijf en de opbrengsten der visscherijen, teneinde de voorwaarden eener rationeele bevissching dezer zeeën te leeren kennen.

De Raad werd samengesteld uit gedelegeerden der medewerkende staten, 2 van elk, met dr. *W. Herwig*, *wirklicher geheimer Ober-Regierungsrat* te Hannover, als voorzitter en prof.

Digitized by Google

O. Pettersen te Stockholm als vice-voorzitter. Algemeen secretaris van den Raad, die te Kopenhagen is gevestigd, is dr. *P. P. C. Hoek*, wetenschappelijk adviseur der Nederlandsche regeering voor visscherijzaken, die met den voorzitter en den vice-voorzitter het bureau van den Raad vormt.

De Raad heeft een centraal laboratorium te Christiania, staande onder de directie van prof. *Fridtjof Nansen*, en steunt in de uitvoering van zijn programma op de medewerking van talrijke nationale, biologische, oceanografische en meteorologische instellingen, in ons land bijv. op die van het, tot dat doel in het leven geroepen rijksinstituut voor het onderzoek der zee te Helder (directeur dr. *H. C. Redeke*) en van het Koninklijk Nederlandsch meteorologisch instituut.

De eerste en vierde zitting van den raad werden te Kopenhagen gehouden, de derde te Hamburg en de vijfde te Amsterdam, nadat reeds voorbereidende conferenties in 1899 te Stockholm, in 1900 te Christiania waren voorafgegaan.

Hoe groot de belangen zijn, welker bevordering als de meer praktische zijde der taak van den Raad kan worden beschouwd, kan blijken uit de volgende getallen, aangevende de opbrengst der zeevisscherijen in 7 der medewerkende staten gedurende één jaar (1903): België f 3,3 millioen, Denemarken f 6,5 millioen, Duitschland f 10,5 millioen, Groot-Brittannië en Ierland f 120 millioen, Nederland f 13 millioen, Noorwegen f 21 millioen, Zweden f 3,3 millioen.

Internationale signaal- en reederijvlaggen. Zie *Vlaggen*.

International Mercantile Marine Company. Zie *Red Star Line*.

Interneeren is het naar een bepaalde plaats, vooral een vesting, verbannen van politieke vluchtelingen of van troepen, die op neutraal grondgebied getrokken zijn.

Internuntius is de naam van een gevolmachtigde van den tweeden rang, door den paus naar die staten gezonden, welke te weinig beteekenen voor een nuntius. Ook de Oostenrijksche gezant bij de Porte droeg voorheen dien titel, omdat vroeger wegens den aanhoudenden oorlog tusschen die beide mogendheden geen vrede, maar slechts een wapenstilstand bestond. Tegenwoordig is die naam echter niet meer in gebruik.

Interparlementaire Unie is een vereeniging, opgericht naar aanleiding van een bijeenkomst van een dertigtal Fransche deputés met tien Britsche parlementsleden, den 31sten October 1883 te Parijs, teneinde de mogelijkheid van een Fransch-Engelsch arbitrageverdrag te bespreken. Men stelde zich voor, dat ook parlementsleden van andere natiën tot dit verdrag zouden toetreden. De vereeniging bestaat thans uit leden van de verschillende parlementen, die zich ieder in hun eigen land tot georganiseerde groepen hebben vereenigd, en heeft ten doel de beslissing van geschillen tusschen mogendheden door arbitrage te bevorderen. In alle landen van Europa — Rusland, Turkije en Spanje uitgezonderd — en in de Vereenigde Staten bestaan zulke groepen, terwijl ook leden van den Grooten Rijksraad van China zijn toegetreden. De eerste interparlementaire conferentie werd in 1889, tijdens de groote Parijsche wereldtentoonstelling, gehouden, de vijftiende kwam den 16den September 1908 te Berlijn samen. Het centraalbureau zetelt te Bern.

Interpellatie. In constitutioneele staten deelt de volksvertegenwoordiging niet alleen de wetgevende macht met de regeering, maar oefent zij ook een recht van contrôle over de daden vande regeering uit. Ook bij ons zijn de ministers verplicht aan de beide Kamers der Staten-Generaal, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, al de inlichtingen te geven, die gevraagd worden. Die verplichting houdt slechts dáár op, waar het belang des lands zich tegen de openbaring van het gevraagde verzet. De ministers kunnen zich aan dien plicht niet onttrekken; zij kunnen uitgenoodigd worden, de zittingen der Kamers bij te wonen, om de gevraagde mededeelingen te doen. De regeering besluit zelf, of de openbaring van hetgeen de Kamer wenscht 's lands belangen zou benadeelen; maar ook in dit geval kunnen de Kamers zich bereid verklaren, om de inlichtingen in comité-generaal te ontvangen en het daar gesprokene als geheim te bewaren. Het recht van inlichtingen te vragen geschiedt òf door een interpellatie, òf ten gevolge van een besluit der Kamer, bijv. wanneer het een of ander verzoekschrift aanleiding heeft gegeven, om den minister uit te noodigen tot het geven van inlichtingen. Een interpellatie is een *mondeling* verzoek om inlichtingen omtrent zeker punt te geven. De beide Kamers hebben bij ons dat recht. Ieder lid op zich zelf kan het uitoefenen, maar heeft het verlof der Kamer er voor noodig. De interpellant stelt gewoonlijk de vragen, wier beantwoording hij wenscht; deze worden den betrokken minister medegedeeld, die tevens verzocht wordt, om op den dag, voor de interpellatie bepaald, in de Kamer te verschijnen, ten einde over het onderwerp inlichtingen te geven. Het debat zelf, dat zich daarbij ontspint, heet ook wel de interpellatie. Het slot eener interpellatie is somtijds, dat de interpellant namens de Kamer de regeering dank zegt voor de gegeven inlichtingen, maar ook kan ieder lid, naar aanleiding van het gehoorde, een motie voorstellen, ten einde van de Kamer een votum uit te lokken tot goed- of afkeuring van het gedrag der regeering in de behandeling der zaak, of waarbij zij althans haar oordeel zegt, of een wensch uitspreekt.

Interpolatie of *tusschenvoeging* noemt men op het gebied der letterkunde het inlasschen van woorden, volzinnen of hoofdstukken in het een of ander geschrift. Op dat der wiskunde verstaat men er onder het plaatsen van nieuwe termen tusschen die van een aan een bepaalde wet gebonden reeks, zoodat die nieuwe tusschengevoegde termen met de oorspronkelijke termen wederom een gelijksoortige reeks vormen.

Interpretatie. Zie *Verklaring*.

Interpunctie noemt men het gebruik van bepaalde leesteekens, waardoor men volzinnen, en ook wel den aard der volzinnen aanwijst. Zij komt reeds voor in het oudste bekende alfabetisch schrift n.l. op de Mesazuil, waar de woorden door punten, de zinsdeelen door verticale streepjes gescheiden worden. De oudere Grieksche opschriften hebben soms als interpunctie een loodrechte streep of een punt, ook wel twee en drie punten boven elkander, òf achter ieder zelfstandig woord (oud-Cyprische), òf na woordgroepen, tot verdeeling van het doorloopend

Digitized by Google

schrift (*scriptio continua*) in kleiner gemakkelijker te overziene afdeelingen (oud-Lokrisch). Op de Romeinsche opschiften komt de interpunctie meer voor, d.w.z. punten tot afscheiding van woorden; aan het slot der regels ontbreken zij. In oude of unciaalhandschriften, die tot voorlezen, bijv. voor het altaar, bestemd waren, is de interpunctie daardoor vervangen, dat na een zin of tusschenzin de rest van den regel opengelaten is, evenals bijv. na het slot van een vers in onze Bijbels. Bovendien hadden de grammatici een soort interpunctie uitgevonden, om het verstaan te vergemakkelijken, met name om het begin en einde van zinnen of zinsdeelen aan te geven; maar die teekens werden ook voor andere doeleinden gebruikt. In de 7de eeuw na Christus vindt men andere, maar toch gelijksoortige stelsels. Deze bleven gedurende de Middeleeuwen bestaan en werden zonder vaste regels gedrukt. De thans gebruikelijke interpunctieteekens zijn de komma's(,), komma-punt of semicolon (;), dubbele punt of kolon (:), punt (.), vraag- (?) en uitroepingsteeken (!), parenthese of haakjes ([] ()), gedachtenstreep (—) en aanhalingsteeken („"). Andere leesteekens zijn het verbindingsteeken(-=) en de apostrophe ('). Omtrent hun beteekenis zie *Leesteekens*.

Interregnum of *tusschenbestuur* noemt men in het algemeen den tijd tusschen den dood of den troonsafstand van een monarch en het oogenblik, waarop zijn wettige opvolger de teugels van het bewind aanvaardt. Zulk een interregnum, bestond vooral dikwijls in Polen, omdat de koningen aldaar gekozen werden. Het tijdperk der Duitsche geschiedenis van den dood van keizer *Koenraad IV* tot aan de verkiezing van keizer *Rudolf I* (1254—1273) wordt met den naam van Groot Interregnum bestempeld.

Interstate Commerce is in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika de naam voor het verkeer tusschen de afzonderlijke Bondsstaten in tegenstelling tot den Internal Commerce (verkeer in de Staten zelf) en tot den Foreign Commerce (verkeer met het buitenland).

Interval is in de *muziek* de tusschenruimte of de afstand van den eenen toon tot den anderen. Ieder interval heeft zijne eigen benaming. Zoo is de interval van *c* tot *d* een seconde, *c* tot *e* een groote terts, van *c* tot *f* een quart enz. Het zingen van intervallen is een der eerste oefeningen voor jeugdige zangers.

In de *artillerie-wetenschap* noemt men *interval* den horizontalen afstand van af het punt, waar de granaatkartets springt, tot aan het doel.

Interventie of *tusschenkomst* is de inmenging van een staat in de binnen- of buitenlandsche aangelegenheden van een anderen staat. Zij kan zich bepalen tot pogingen om een verzoening tot stand te brengen, maar ook overgaan tot bedreigingen, geheime of openbare ondersteuning der staatkundige partijen door raadgevingen, inlichtingen, geld enz. en eindelijk tot gebruik der wapens. De vraag, in hoever men interventie geoorloofd kan noemen, is zeer moeielijk te beantwoorden, vooral daar het volkenrecht de zelfstandigheid der bestaande staten erkent, zonder voor alle verbindende voorschriften te geven omtrent de wijze, waarop elke staat die onafhankelijkheid tegenover andere kan handhaven. Samenwerking met bestaande mogendheden, om deze te verdedigen tegen zich opwerpende kroonpretendenten, zooals de ondersteuning door Frankrijk, Engeland en Portugal aan *Isabella* van Spanje tegen don *Carlos* of met een souverein in strijd tegen een vazal, zooals de hulp door Rusland, Oostenrijk en Engeland in 1840 aan Turkije tegen den onderkoning van Egypte verschaft, alsmede de ondersteuning van een staat tegen buitenlandsche vijanden, zooals die van Engeland, Frankrijk en Sardinië aan Turkije tegen Rusland, of in 1859 door Frankrijk aan Italië tegen Oostenrijk, wordt veelal voor geoorloofd gehouden, hoewel die gebeurtenissen eigenlijk berusten op een bondgenootschappelijken grondslag. Een andere soort interventie is de tusschenkomst, die wel eens geschiedt ten behoeve van recht en billijkheid, zooals die der groote mogendheden in 1860 bij den moord der Christenen te Damascus of in onze dagen in Macedonië. Weer van anderen aard is de ondersteuning van staatkundige partijen. Gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog was het Engelsche Kabinet blijkbaar ingenomen met de Zuidelijken, hetgeen een nootlottige spanning veroorzaakte met de Unie. Gewapende tusschenkomst is dikwijls slechts een voorwendsel tot uitbreiding der macht. Zoo was het reeds bij de Romeinen, en met dergelijke bedoelingen mengden zich Zweden en Frankrijk in de 17de eeuw in de godsdienstoorlogen in Duitschland, Rusland in de Poolsche woelingen. Somtijds gaat men over tot een gemeenschappelijke interventie, om een nieuwe orde van zaken omver te werpen, zooals Frankrijk in 1820 in Spanje, of omgekeerd om deze te helpen invoeren, zooals de Europeesche mogendheden, na het verdrag van Algeciras (1906), in Marokko. Intusschen luidt het oordeel der geschiedenis afkeurend over elke interventie, die belemmerend ingrijpt in het staatkundig leven der volkeren. Nochtans meende de Heilige Alliantie hiertoe het recht te hebben en wel tot handhaving van het absolutisme (zie *Heilige Alliantie*).

Toen in 1830 de Fransche Julirevolutie ook elders dergelijke bewegingen veroorzaakte, verkondigde men in Frankrijk het beginsel der *non-interventie*, volgens welke iedere zelfstandige natie de bevoegdheid had, hare eigen aangelegenheden te regelen, terwijl geen vreemde mogendheid het recht bezat, om haar in de oefening dezer vrijheid te belemmeren. Aan dit beginsel, door Engeland uit eigen beweging en door de overige groote mogendheden van Europa onder den druk der omstandigheden aangenomen, is België zijn onafhankelijk volksbestaan verschuldigd. Er had echter een diplomatische interventie plaats op de conferentiën te Londen en een gewapende interventie na het erkennen van België, om Nederland tot de overgave der citadel van Antwerpen te noodzaken. Intusschen veroorloofde Frankrijk de tusschenkomst van Oostenrijk in den kerkelijken staat, in Modena en Parma ten behoeve van het absolutisme. Om een tegenwicht te bezorgen aan den invloed van Oostenrijk, nam Frankrijk deel aan de interventie in den kerkelijken staat door het bezetten van Ancona. Ook de tweede Fransche Republiek intervenieerde in 1849 ten behoeve van de wereldlijke macht van den paus. De gewapende hulp, door Rusland in 1850 tijdens den

Digitized by Google

opstand in Hongarije aan Oosterijk verleend, bracht het beginsel van non-interventie op nieuw ter sprake. Hoewel Engeland zich zeer ten gunste van dat beginsel verklaarde, ontzagen Frankrijk, Engeland en Spanje zich niet, tot een gewapende interventie in Mexico over te gaan, welke door Frankrijk werd doorgezet op een wijze, die haar gelijkvormig maakte aan een veroveringsoorlog. Het vasthouden aan het beginsel van non-interventie door Engeland en Oostenrijk had de Turksche gruwelen in Bulgarije (1876) ten gevolge. Door zijn tusschenkomst in Egypte heeft echter ook Engeland het beginsel van non-interventie laten varen.

Inthiema is de naam van een aanzienlijk riesch geslacht.

Inthiema, Frederik van, een letterkundige, geboren te Koudum in het midden der 16de eeuw, was aanvankelijk voor den landbouw bestemd, maar begaf zich later naar Leuven, waar hij den graad van doctor in de rechtsgeleerdheid verwierf. Hij vestigde zich daarna als advocaat te Workum en werd er burgemeester, daarna als advocaat te Leeuwarden. Hij werd intusschen door *Alva* verbannen met verbeurdverklaring zijner goederen en nam de wijk naar Holland, waar hij graaf *Lumey* ter zijde stond. In 1572 werd hij benoemd tot fiscaal van den Provincialen Raad, door *van Schouwenburg* te Franeker opgericht, en vertrok vervolgens naar Leer in Oost-Friesland, waar hij tot aan 1592 raad was van *Johan*, graaf *van Emden*. Hij woonde in 1606 weder te Leeuwarden, waar hij zijn verbeurdverklaarde goederen terugvorderde. Zijn sterfjaar is onbekend. Van de door hem uitgegeven Latijnsche gedichten vermelden wij: „Querela Hollandiae ad illustrem et fortissimum heroem Guilielmum, comitem de Marca, baronem de Lumey etc." (1576), „Carmen de nativitate, sepultura et resurrectione Christi" en „De arcis Linganae deditionis causa etc." (1610). Ook bestaan van hem in handschrift: „De malorum regum gubernatione libri tres".

Inthiema, Hero van, een schrijver en dichter en zoon van den voorgaande, geboren in Oost-Friesland omstreeks het jaar 1576, studeerde te Franeker in de rechten en begaf zich na zijn promotie naar zijn geboorteland, dat hij weldra verliet, om als lid van den krijgsraad te dienen bij de troepen van den graaf *van Nassau*, stadhouder van Friesland. In 1618 werd hij bibliothecaris en secretaris der hoogeschool te Franeker, welke betrekkingen hij waarnam tot aan 1621. Hij leefde nog in 1623 en schreef: „Responsum juridicum secundum pro maturanda Phrisiorum supremae curiae sententiae executione adversus frivolas Camsteranorum exceptiones" (1618), „Responsum breve tertium et postremum in executionis causa Liaucamana" (1618), met een „Carmen" en „Epigrammata", „Circa gentilitias familiarum domos earumque appendentes praerogativas masculas etc." (1619), „Dissertatio juridica super lite inter comitem Frisiae Orientalis Ennonem et Fridericum liberum baronem in Schwartzenborgh" (1619), „Censura, judicium sive opinio super comitem Frisiae Ennonem etc." (1621) en „Elegia, in qua regni Hispanici periodus praedicitur" (1621).

Intolerantie, Zie *Onverdraagzaamheid.*

Intonatie is in de muziek de aanstemming, de aanheffing, de toonaangeving, in den zang met de stem, in de instrumentale muziek door één of meer instrumenten. Men noemt haar zuiver, wanneer de eerste toon van een zinsnede of een figuur duidelijk en juist, met aplomb, zonder wankelen of aarzelen wordt aangegrepen. Men noemt ook aldus het aanheffen der antiphonieën door den priester in de Roomsch-Katholieke Kerk. Vooral voor zangers in het publiek is een zuivere intonatie van de grootste waarde.

Intoxicatie. Zie *Vergiftiging.*

Intra, een stad in de Italiaansche provincie Novara, aan den oever van het Lago Maggiore tusschen de monden van den San Giovanni en San Bernardio gelegen, telt (1901) 6902 inwoners. Zij heeft een mooie koepelkerk met klokkentoren, gedenkteekenen van *Victor Emanuel, Garibaldi, Simonetta* en *Restellini*, een haven, eenige vakscholen, katoen-, hoeden- en machinefabrieken, leerlooierijen en houthandel. In de omgeving liggen mooie villa's.

Intra, *Giambattista*, een Italiaansch schrijver, geboren in 1832 te Calvenzano in de provincie Bergamo, werd in 1856 leeraar aan het gymnasium te Mantua en in 1860 directeur van het lyceum te Cremona, maar wijdt zich sedert 1869 te Mantua uitsluitend aan de beoefening der letteren. Hij is medewerker aan de „Perseveranza" van Milaan en aan den „Archivio storico lombardo" en schreef verder: „Manuale del contadino" (1867), „Ai bagni di mare" (1869), „Agnese Gonzaga" (1871), „Il sacco di Mantova" (1872), „L'ultimo dei Bonaccolsi" (1874), „In villa" (1876), „Isabella Clara d'Austria" (1878), „La bella Ardizzina" (1881) en „La cattedrale de Mantova" (1886).

Intrada is de naam voor de inleiding van een instrumentaal muziekstuk, die oorspronkelijk alleen door trompetten werd uitgevoerd; later werden er ook andere instrumenten aan toegevoegd.

Intransigenten (Fransch = onverzoenlijken) is de naam voor de uiterste staatkundige partijen, zooals voor de revolutionnaire communisten in 1873 in Spanje, voor de naar het communisme neigende radicalen in Frankrijk enz.

Intrige, afkomstig van het Latijnsche woord *intricare* (verwikkelen), noemt men een kunstige, listige verbinding of verwikkeling van daden en personen tot een bepaald doel. In het drama verstaat men daardoor de min of meer toevallige of opzettelijk bijgebrachte omstandigheden, waardoor de hoofdpersonen belemmerd, op het dwaalspoor geleid en in verlegenheid gebracht worden. In elk drama, inzonderheid in het blijspel, heeft men zulk een intrige, en als deze laatste op den voorgrond staat, zoodat de karakters aan haar ontknooping dienstbaar gemaakt zijn, dan geeft men aan zulke drama's den naam van *intrigestukken*. Gewoonlijk onderscheiden deze zich meer dan de karakterstukken door komische kracht, welke alsdan uitgaat van de lachwekkende omstandigheden, waarin de personen zich bevinden. Toch is karakterteekening hierbij geenszins uitgesloten. Tot de beste van die soort behooren

Digitized by Google

de Spaansche mantel- en degenstukken (*comedias di capa y espada*) en „Le mariage de Figaro" van *Beaumarchais*. — In het dagelijksch leven noemt men dengene, die door listen en kuiperijen op behendige wijze zijn doel tracht te bereiken, een *intrigant*.

Intuïtie noemt men, in tegenstelling tot de *reflectie*, de gave, om de meest ingewikkelde begrippen met één slag goed te begrijpen, het bovenzinlijke met het geestelijk oog onmiddellijk te zien.

Inula L. *Alant* is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Composieten*. Het zijn overblijvende planten met verspreide, niet ingesneden bladeren met gele straal en schijfbloemen. In ons land komen voor *I. vulgaris* (*Donderkruid*), waarvan de straalbloemen bijna buisvormig zijn en met dunviltigen stengel; *I. britannica* met vrij groote bloemhoofdjes en hooggeel gekleurd. Een gekweekte plant is *I. Helenium* met knolvormigen wortelstok en de hoofdjes in Schermvormige pluimen.

Inuline, $C_{36}H_{60}O_{30} + H_2O$, is een verbinding, die tot de groep der koolhydraten behoort. Het wordt voornamelijk uit de dahliaknollen gewonnen door deze met water uit te koken en de oplossing te laten bevriezen, waardoor het inuline afgescheiden wordt. Het is een hygroskopische stof, in warm water gemakkelijk, in koud water moeilijk oplosbaar. Het draait het polarisatievlak links. Door koking met verdunde zuren (inversie) gaat het over in fructose, vruchtensuiker.

Inundatie noemt men op het gebied der krijgskunst een middel tot verdediging door het onder water zetten van lage landen en de daaruit voortvloeiende dekking door onbereikbaarheid. Zij is inzonderheid in ons land van groot belang, omdat het voor een groot deel beneden het waterpeil der rivieren gelegen is, zoodat men door middel van inundatiesluizen groote streken voor den vijand ontoegankelijk kan maken. Zie verder *Nederland*, *Verdedigingsstelsel*.

Invaginatie. Zie *Darmziekten*.

Invalide noemt men een soldaat, die wegens wonden en doorgestane vermoeienissen of ook wegens ouderdom niet langer geschikt is voor den werkelijken dienst. Men onderscheidt half en geheel invaliden, naar gelang zij al of niet in staat zijn eenigen gemakkelijken garnizoensdienst te verrichten. Reeds te Athene en te Rome zorgde men voor krijgslieden, die hun gezondheid aan het vaderland hadden ten offer gebracht. In de Middeleeuwen vonden zulke strijders een toevluchtsoord in burchten, kloosters en sedert de Kruistochten werden zij vooral verpleegd door de geestelijke ridderorden. *Lodewijk XIV* stichtte in 1671 het Hôtel des Invalides te Parijs, (fig. 1), waarin thans, evenals in het Invalidenhuis te Avignon, de geheel-invaliden opgenomen worden en waarin zich het graf van *Napoleon I* (fig. 2), bevindt. In Engeland werd onder *Karel II* te Chelsea een gebouw voor invaliden van het leger te lande gesticht en door *Willem III* een marinehospitaal te Greenwich. *Frederik II* deed er een verrijzen te Berlijn, in Oostenrijk bouwde men er te Pest (1727), Praag (1751) en Weenen (1783). In ons land worden de invaliden van het Oost-Indische leger op het landgoed Bronbeek bij Arnhem verpleegd.

Invalidenhuis. Zie *Bronbeek*.

Fig. 1.

Dôme des Invalides.

Invaliditeit. Zie *Arbeidersverzekering*.

Invalshoek. Zie *Breking van het licht* en *Kogelbaan*.

Fig. 2.

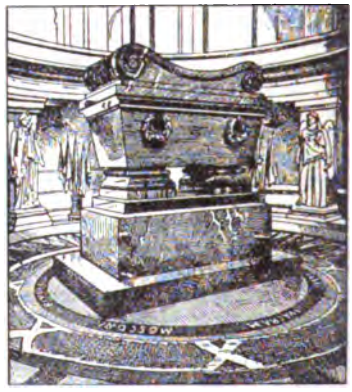

Graf van Napoleon I.

Invariantentheorie is een deel van de wiskunde (hoogere algebra), dat zich bezighoudt met de eigenschappen van algebraïsche vormen, die bij lineaire transformatie van de veranderlijken onveranderd blijven. Een algebraïsche vorm bestaat uit een op bepaalde wijze gevormde reeks

Digitized by Google

van veranderlijken. Zoo is de vorm $F=a_0 x^n+a_1 x^{n-1} y+a_2 x^{n-2} y^2+a_3 x^{n-3} y^3+$enz.$+a_{n-1} x y^{n-1}+a_n y^n$ een binaire vorm van den n^{den} graad met de twee veranderlijken x en y; de grootheden a_0, a enz. noemt men de coëfficiënten van den vorm. Een vorm met drie veranderlijken noemt men een tertiairen enz. Een lineaire transformatie in de binaire veranderlijken x en y komt daarop neer, dat men x en y door $\alpha x^1+\beta y^1$ en $\gamma x^1+\delta y^1$ vervangt, waarin x^1, y^1 de nieuwe veranderlijken en α, β, γ en δ de coëfficiënten van de transformatie zijn, waarvan de determinante $\alpha\delta-\beta\gamma$ niet verdwijnen mag, om omgekeerd ook x^1, y^1 door x, y uit te drukken. Bij deze transformatie krijgt de vorm F de volgende gedaante;

$F=a_0^1 x^{1n}+a_1^1 x^{1n-1} y^1+a_2 x^{1n-2} y_1^2+.....+a_n^1 y^{1n}$, waarin a^1_0, a^1_1 op eenvoudige wijze van a_0-a_n en α, β, γ en δ afhangen. Men noemt een vorm samengesteld uit a_0, a_1, ... a_n een invariante van F, wanneer deze met den vorm uit a^1_0, a^1_1.... a^1_n bestaande, slechts één graad van de determinanten $\alpha\delta-\beta\gamma$ verschilt. De covarianten verschillen van de invarianten alleen daarin, dat zij behalve a_0, a_1....a_n ook nog de veranderlijken x, y bevatten. Van groot gewicht is de invariantentheorie voor de leer van de algebraïsche vergelijkingen. In toepassing gebracht is deze theorie het eerst door de Engelschen *Boole* (1841) en *Cayley* (1845) en den Duitscher *Aronhold* (1849).

Inventaris, ook wel *boedelbeschrijving* genoemd, is een opsomming van de bestanddeelen van een boedel. Hij kan zoowel het *actief* als het *passief* bevatten; aan het slot wordt het passief vaak van het actief — of omgekeerd — afgetrokken, ten einde het voor- of nadeelig saldo te constateeren. Het opmaken van een inventaris is vaak aanbevelenswaardig en noodzakelijk om den toestand van een boedel op een bepaald tijdstip te leeren kennen.

Men kan de beschrijving opmaken met of zonder taxatie der waarde van de goederen; het spreekt van zelf, dat de waardeering een nog meer oogenblikkelijk voordeel oplevert, dan de opname zelf der goederen. De opgave der goederen in den inventaris is meer specifiek, bevat meer bijzonderheden dan de balans. De inventarisatie is òf vrijwillig òf verplicht. Vrijwillig kan iedereen haar bewerkstelligen, zoo vaak hij dat gewenscht of noodig oordeelt. Verplicht is zij, zoo vaak de wet haar gebiedt. Vooreerst moet elk koopman jaarlijks — en wel volgens ons recht binnen de eerste zes maanden des jaars — een staat van zijn boedel en een balans maken en die stukken inschrijven in een daartoe bestemd register. De curator in een faillissement is verplicht zoo spoedig mogelijk na zijn benoeming over te gaan tot het opmaken van een beschrijving van den faillieten boedel. Deze boedelbeschrijving kan onderhands worden opgemaakt en de taxatie kan door den curator zelf geschieden. De inventaris wordt met een onmiddellijk daarna opgemaakten staat van baten en schulden des boedels in afschrift nedergelegd ter griffie van de Rechtbank en soms ook van het Kantongerecht ter kostelooze inzage van een ieder.

Voogden, curators, bewindvoerders van aan anderen toebehoorende boedels zijn eveneens tot inventarisatie van de aan hun beheer toevertrouwde goederen verplicht. De strekking der beschrijving is hier, om te constateeren, wat aan hunne administratie is toevertrouwd, terwijl, in verband hiermede, uit hun boekhouding van latere veranderingen in de bestanddeelen des boedels gemakkelijk kan blijken. Soms moet de inventaris een authentiek stuk zijn en dus door een notaris worden opgemaakt, maar meestal kan hij ook onderhands worden opgemaakt. Maakt de voogd of curator bij de aanvaarding van zijn beheer een onderhandschen inventaris op, dan moet hij dezen neerleggen ter griffie van het Kantongerecht na hem te hebben beëedigd. Ook in verschillende andere gevallen is beëediging en nederlegging van een onderhands opgemaakten inventaris voorgeschreven.

De langstlevende echtgenoot is verplicht om, indien er minderjarige kinderen zijn, binnen drie maanden na ontbinding der huwelijksgemeenschap (zie *Huwelijk*) een inventaris op te maken van de tot die gemeenschap behoorende goederen; bij gebreke hiervan blijft die gemeenschap doorloopen ten voordeele van de minderjarige kinderen, terwijl de nadeelen ten laste blijven uitsluitend van den nalatigen echtgenoot. Erfgenamen kunnen een beschrijving opmaken van de hun ten deel gevallen nalatenschap; in den regel zullen zij dat ook doen, omdat deze ten grondslag moet liggen aan de scheiding en deeling van den boedel. Is de beschrijving niet kort na het openvallen van de erfenis geschied, dan moet zij toch aan de scheiding voorafgaan. De beschrijving is voor de erfgenamen verplichtend, wanneer zij de erfenis aanvaarden onder het *voorrecht van boedelbeschrijving*. Zij is dan noodzakelijk, omdat krachtens dit voorrecht de erfgenamen voor de schulden van den erflater niet verder aansprakelijk zijn, dan de baten des boedels reiken. Zoo er oneenigheid bestaat tusschen de rechthebbenden op een boedel, of wanneer bij zekeren boedel rechten zijn betrokken van derden, die niet zelf voor de behartiging van hun belangen kunnen optreden en zorgen, dan zal veelal de boedel verzegeld worden en zal bij de ontzegeling een inventaris worden opgemaakt.

Inverness, het grootste graafschap in Schotland, gelegen tusschen Ross, Cromarty, Nairn, Elgin, Banff, Aberdeen, Perth, Argyle en den Atlantischen Oceaan, die in het noordoosten de Murray-Baai (Moray-Firth) vormt, heeft een oppervlakte van 11021 v.km., waarvan 3145 komen op de daartoe behoorende eilanden. Het aantal inwoners bedraagt (1901) 90182. Het vasteland van dit graafschap is zeer woest en bergachtig; het bereikt in den Ben-Newis een hoogte van 1343 m. Men heeft er talrijke meren en bergstroomen, diepe kloven, uitgestrekte wouden, moerassen en heidevelden, terwijl de bebouwde landen langs de oevers van den Moray-Firth, van de meren en rivieren te vinden zijn. De weiden der berghellingen bevorderen de veeteelt, vooral de schapenfokkerij. De aanzienlijke rivieren, zooals de Spey, de Ness, de Findhorn, de Nairn en de Beauly, zijn goed voorzien van zalm en loopen naar het noordoosten. Het graafschap wordt door een

Digitized by Google

diepe kloof, de Glen-More-nan-Albin, die van den Moray-Firth naar het Loch Linnhe aan de Westkust loopt, in 2 deelen verdeeld. Als de belangrijkste eilanden, tot de Midden- en Noord-Hebriden behoorende, vermelden wij: Skye, Harris (het zuidelijk gedeelte van Lewis), Noorduist, Zuiduist, Ben-Becula, Barra en het door talrijke vogels bewoonde St. Kilda. Een groot gedeelte van de bewoners der westelijke streken verstaat geen Engelsch, deze taal is er alleen bij de hoogere standen in gebruik. Verder spreekt men er Keltisch. Inverness zendt één vertegenwoordiger naar het Parlement.

Inverness, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap (zie aldaar), op den achtergrond van den Moray-Firth, aan de rivier de Ness, waarover een nieuwe ijzeren brug gelegen is, en aan den spoorweg gelegen, telt (1901) 21193 inwoners. Men heeft er een goede haven, een versterkt kasteel, een St. Andreas Kathedraal, een Gothische stadshal (waarvoor een fontein met het palladium der stad), den rhomboïdischen steen Clachna-Cudden, een academie, een hoogeschool, een school voor handwerkslieden, een gevangenis, een verbeterhuis enz. De ingezetenen houden zich bezig met looierij, het vervaardigen van laken, zalmvangst, brouwerij, zagen en scheepsbouw. Het is de hoofdmarkt voor de Berg-Schotten. In de nabijheid dezer stad hadden de oude Caledonische Koningen hun zetel. Inverness is in de geschiedenis bekend door een voorspoedig gevecht van den pretendent *Karel Eduard* tegen generaal *Loudon* (1746), waarna hij echter een paar maanden later op het Culloden-Moor, een uur gaans van Inverness, een beslissende nederlaag leed.

Inversie (Latijn omkeering) noemt men in de grammatica en rhetorica de verplaatsing van een woord of zinsdeel van de plaats, waar het streng grammatisch behoort te staan, naar een andere, om het begrip daarvan naar voren te doen komen, bijv. de plaatsing van het praedicaat voorop, om den nadruk te leggen, zooals: „Machtig is de arm des Heeren".

Inversie. Hieronder verstaat men in de scheikunde de splitsing van biosen en polyosen in monosen door inwerking van water onder invloed van verdunde zuren. Door inversie gaat rietsuiker over in een mengsel van de links draaiende fructose en de rechts draaiende glukose. Daar de linksdraaiing van fructose grooter is dan de rechtsdraaiing van glukose is het mengsel linksdraaiend. Rietsuiker zelf is rechtsdraaiend. Door de omzetting is het draaiend vermogen omgekeerd, vandaar de naam inversie.

Inversie heet in de muziek het plaatsen van twee stemmen in dubbel contrapunt en wel zoo, dat de bovenstem onderstem wordt en omgekeerd. Ook noemt men aldus het herhalen van een muzikale gedachte met omgekeerde intervallen, alsmede de de willekeurige herhaling of verplaatsing van eenige tekstwoorden.

Invertebrata (Latijn ongewervelde dieren) is een groote dierklasse, die *Lamarck* tegenover de *Vertebrata* (gewervelde dieren) stelde, nadat reeds *Batsch* de laatste als beendieren had afgescheiden.

Invertsuiker is een mengsel van gelijke hoeveelheden glukose en fructose, verkregen bij hydrolyse van rietsuiker. Bij de quantitatieve bepaling van rietsuiker, waarbij men gebruik maakt van de eigenschap dezer stof om in oplossingen het polarisatievlak te draaien, wordt de suiker, wanneer deze verontreinigd is met andere optisch actieve stoffen, omgezet in invertsuiker. Uit de rechtsdraaiing van de oorspronkelijke oplossing kan men de hoeveelheid rietsuiker berekenen.

Investituur (Latijn inkleeding) noemt men in de Roomsch-Katholieke Kerk het verleenen van staf en ring aan de bisschoppen, als teekenen hunner waardigheid. Zulks geschiedde gewoonlijk door den paus, maar ook wel door wereldlijke vorsten, totdat *Gregorius VII* deze laatsten met den ban bedreigde, indien zij zich niet van het recht van investituur onthielden. Hierop ontstond de *Investituurstrijd,* (zie aldaar). Keizer *Hendrik IV* liet den paus, als een dwingeland, die zich aan den gezalfde des Heeren durfde vergrijpen, op een synode te Worms (24 Januari 1076) afzetten, maar werd door den ban getroffen en tot verootmoediging gedwongen (zie *Hendrik IV*). Daarna werd de strijd met de wapens voortgezet. *Gregorius* overleed in 1085 en *Hendrik IV,* nog met den ban bezwaard, in 1106. Keizer *Hendrik V* wilde niet afzien van het recht van investituur, en toen hij in 1110 met een leger over de Alpen trok, nam paus *Paschalis II* het besluit, hem tegen de vrije bisschopskeuze de bischoppelijke rijksleenen terug te geven. De Lateraansynode van 1112 beschouwde zulks echter als een hoogverraad jegens de kerk gepleegd en spoorde den paus aan om alles terug te nemen. Eindelijk kwam te Worms (1122) tusschen *Calixtus II* en *Hendrik V* een concordaat tot stand, volgens hetwelk laatstgenoemde de investituur met ring en staf, benevens de vrije bisschopskeuze, onder toezicht der wereldlijke overheid, aan den paus toekende, terwijl daarentegen *Paschalis II* aan den keizer veroorloofde de rijksleenen uit te deelen en vóór de wijding den leeneed te ontvangen (zie *Gregorius VII* en *Hendrik IV*). Ook Frankrijk en Engeland sloten een dergelijke overeenkomst met den Heiligen stoel.

Investituurstrijd. Zie *Hendrik IV* en *Investituur.*

Invitatorium noemt men in de Roomsch-Katholieke kerk een vers, dat bij den aanvang der vroegmis, telkens afgewisseld door twee verzen uit den 94sten psalm, wordt gezongen of gebeden. Ook is het de naam voor de antiphona, welke bij de metten (de vroegmis) gezongen wordt.

Invoerrechten. Zie *Bescherming* en *Tarief-wetgeving.*

Involutie. Zijn op een rechte lijn twee punten P en Q gegeven, dan noemt men de meetkundige plaats van alle punten, die harmonisch liggen ten opzichte van P en Q, een involutie van deze punten, Daar bij ieder punt A van de rechte lijn slechts een punt A' behoort met bovengemelde eigenschap en de punten A, A' harmonisch liggen ten opzichte van de punten P, Q, en omgekeerd bij A' weer het punt A behoort, zoo bestaat tusschen de punten der rechte een zoogenaamde involutorische betrekking. Valt A met P (met Q) samen, dan valt ook A' met P (met Q) samen; daarom noemt men de punten

Digitized by Google

P en Q de dubbelpunten van de involutie. Zijn nu 2 parenpunten A, A' en B, B' van de rechte lijn gegeven dan, is daardoor altijd een involutie van punten paren bepaald, behoorende bij de gegeven punten. Alle andere paren punten verkrijgt men, wanneer men buiten de rechte lijn een punt C aanneemt, het tweede snijpunt D van de cirkels C, A, A' en C, B, B' opzoekt en dan alle paren punten construeert, waarin de rechte lijn gesneden wordt door de cirkels, gaande door C en D. Zijn er cirkels, die de rechte lijn raken, dan zijn de bij elkander behoorende raakpunten de dubbelpunten van de involutie en deze heet dan hyperbolisch; is er geen rakende cirkel, dan heeft de involutie geen werkelijke dubbelpunten en zij heet dan elliptisch.

Io. is de afkorting van den staat Iowa (zie aldaar).

Io, volgens de Grieksche fabelleer een dochter van *Inachos*, of van *Iasos* en *Peitho*, wekte de begeerlijkheid van *Zeus*. Om zijn liefde te verbergen, veranderde hij haar in een schoone witte koe. *Hera* bleef daarmede evenwel niet onbekend en verzocht van haar gemaal die koe ten geschenke, waarna zij haar door den alzienden *Argos* (*Panoptes*) deed bewaken. Om haar te bevrijden, gaf *Zeus* aan *Hermes* bevel den bewaker te dooden. Zoodra dit geschied was, zond echter *Hera* een groote horzel op haar af, die haar rusteloos voortjoeg, totdat zij een rustplaats vond aan den Nijl. Het vaderland der sage van *Io* is Argos, waar de dienst van *Zeus* en *Hera* met die van *Io* verbonden was. *Aischylos* heeft haar tochten in den „Prometheus", den terugkeer harer nakomelingen, de Danaïden, in de „Smeekelingen" verhaald. Haar voorstelling in de gedaante eener koe gaf aanleiding, dat zij wel eens met *Isis* vereenzelvigd werd.

Iokaste, ook wel *Epikaste* genaamd, de dochter van *Menoikeus* en de zuster van *Kreon*, was de gemalin van *Laois*, koning van Thebe, en de moeder van *Oedipos* (zie aldaar).

Iolaos, volgens de Grieksche fabelleer een zoon van *Iphikles* en *Automedusa*, was de halfbroeder van *Herakles* en diens metgezel en wagenmenner. Hij nam deel aan de Calydonische jacht en aan den Argonautentocht, hielp hem in den strijd tegen de slang van Lerna, volgde hem ook op den tocht naar de runderen van *Geryon* en verwierf met de paarden van zijn meester den prijs in de Olympische spelen. Na den dood van *Herakles* beschermde hij diens kinderen en sneuvelde bij hun verdediging tegen *Eurystheus*.

Ion was volgens de lezing der sage bij *Euripides* de zoon van *Apollo* en van *Kreusa*, een dochter van *Erechtheus*, koning van Athene. *Kreusa* trad in het huwelijk met *Xuthos*, doch bracht te voren *Ion* ter wereld, die door zijn moeder na zijn geboorte in de grot, waar zij te voren *Apollo* had ontmoet, te vondeling gelegd werd. Op last van dezen vervoerde *Hermes* het kind naar Delphi, waar het werd opgevoed. Daar het huwelijk van *Kreusa* vervolgens kinderloos bleef, besloot *Apollo*, dat *Xuthos* den inmiddels groot geworden *Ion* als zoon zou ontvangen. Dit geschiedde met behulp van een orakel, en *Xuthos* ontfermde zich met vaderlijke liefde over den knaap. *Kreusa* echter deed pogingen om den haar onbekenden jongeling door vergif om het leven te brengen. Toen haar misdaad bekend werd, nam zij de vlucht naar het altaar, waar een priesteres haar verkondigde, dat *Ion* haar eigen zoon was, en voorspelde, dat zij ook van *Xuthos* nog kinderen zou krijgen, *Achaios* en *Doros*, dat echter de zonen van *Ion* aan de vier stammen van het land hun naam zouden geven en dat *Ion's* nakomelingen, de Ioniërs, de eilanden en kusten van Europa en Azië zouden bevolken.

Ion uit Chios, een Grieksch schrijver, kwam in 478 v. Chr. als jongeling naar Athene, waar hij kort vóór 422 overleden is. Hij werd opgenomen in den kring van *Kimon* en *Perikles* en was met *Aischylos* en *Sophokles* bevriend. In Ionisch proza schreef hij „*Ἐπιδημίαι*" (Reisherinneringen), waarin hij voornamelijk de plaatsen beschreef, die hij bezocht had. Zij vormden een belangrijke bron voor latere historici. Als dichter betrad hij alle gebieden der lyrische poëzie, vooral dichtte hij elegieën en dithyramben. Een verzameling der overgebleven fragmenten bestaat niet; zijn proza vindt men in het 2de deel der „Fragmenta historicorum graecorum" van *Müller*, die uit zijn tragediën in de „Tragicorum graecorum fragmenta" van *Nauck*, de lyrische in het tweede deel der „Poetae lyrici graeci" van *Bergk*.

Ionentheorie. Vroeger nam men aan, dat bij electrolyse (zie aldaar) de molekulen door de electrische kracht in hunne tegengesteld geladen deelen (door *Faraday* ionen genoemd) uiteen vielen. Hiermede was echter niet in overeenstemming te brengen, dat reeds de kleinste electrische kracht voldoende is, om electrolyse teweeg te brengen; daarom moest men aannemen, dat steeds een deel der molekulen in ionen is gesplitst. Dezen toestand noemt men electrolytische dissociatie (zie aldaar). De electrische geleiding in de electrolyten bestaat daarin, dat de positief geladen ionen naar de kathode, de negatief geladen naar de anode gaan. Men is in staat geweest de snelheid dezer ionenbeweging te bepalen, en in verband met molekulair gewicht, osmotischen druk, vriespuntverlaging enz. is het mogelijk zeer gewichtige constanten voor electrolyten vast te stellen. Ook voor de electronentheorie (zie *Electronen*) is de ionentheorie van belang. De ionen dragen de electronen. Ook het overbrengen van electriciteit in de lucht kan men beschouwen als door (gas) ionen te geschieden. De ioniseering der lucht geschiedt door langdurige werking van electriseermachines en vooral door kathodenstralen (zie aldaar) en kanaalstralen (zie *Radiumstralen*). Hoe overigens de ioniseering der lucht op groote schaal plaats heeft, is nog niet bevredigend opgelost. In verband met de verschijnselen bij radium waargenomen en het feit, dat in den bodem zeer vele radioactieve stoffen aanwezig zijn, stelt men zich voor, dat de ionisatie der lucht in de fijne poriën der aarde plaats heeft. Daar de negatieve electronen een veel grooter snelheid hebben dan de positieve, staan deze hun lading door de herhaalde botsingen eerder af dan de positieve. Vandaar dan ook een verklaring voor het feit, dat de bovenlucht positief electrisch is. Door verschil in barometerstand, dus verschil in luchtdruk, wordt de lucht afwisselend (geladen) uit den bodem en (ongeladen) in den bodem gebracht.

Digitized by Google

Hierop berust weer een theorie omtrent het ontstaan van onweders en omtrent andere verschijnselen in den dampkring. Al te veel waarde mag echter niet aan deze hypothese gehecht worden.

Ionicus noemt men in den Grieksche en Romeinschen versbouw een vierlettergrepigen voet, van welken de beide eerste of laatste lettergrepen lang en de overige kort zijn. Men heeft dus een *Ionicus a minore* (⏑ ⏑ — —) en *a majore* (— — ⏑ ⏑).

Ioniërs, een afdeeling van het Grieksche volk, woonden in de oudste tijden in het N.W. van Griekenland en breidden zich van daar uit over het N. en O. van de Peloponnesus, over Megaris, Attika en Euboea. In het midden der 11de eeuw v. Chr. begonnen vele Ioniërs uit Attika en de Peloponnesus, door de Achaeërs uit hun woonplaatsen verdreven, naar de eilanden der Egeesche Zee en de kusten van Klein-Azië te trekken, waar zij bloeiende steden stichtten. Na dien tijd droeg de kuststreek van Klein-Azië van de rivier Hermos tot op den zuidelijken oever van den Maiander, met de eilanden Chios en Samos, den naam van *Ionië*. Genoemde steden, aanvankelijk door koningen bestuurd, vereenigden zich later tot een verbond, de *Ionische Dekápolis* geheeten. Het godsdienstig en staatkundig middelpunt van dit verbond was het Panionion, een tempel van *Poseidon Helikonius* bij Kaap Mykale nabij Priene, waar jaarlijks het feest der Panionia gevierd en over de aangelegenheden van den Bond beraadslaagd werd. Daarenboven hadden ook feestelijke vergaderingen plaats in den den tempel van *Apollo* op Delos. De aanzienlijke rijkdom, door de burgers dier steden wegens de vruchtbaarheid van den bodem en vooral door den uitgebreiden zeehandel verkregen, prikkelde de hebzucht der machtige naburen, en de plannen van dezen werden begunstigd door de gebrekkige eendracht der leden van den Bond, daar deze dikwijls onderling oorlog voerden. Dientengevolge slaagde *Kroesos*, koning van Lydië, er in (560 v. Chr.), al de Ionische steden van het vasteland aan zich te onderwerpen. Toen *Cyrus* dezen koning overwonnen en zijn rijk veroverd had (549 v. Chr.) bogen ook de Ionische steden en de kusteilanden, behalve Samos, voor zijn gezag. De pogingen der Ioniërs in 500 v. Chr., om onder aanvoering van *Aristagoras* van Milete, geholpen door de Atheners, Eretriërs en de Grieksche inwoners der steden aan den Hellespont, in Karië en op Cyprus, het Perzische juk af te werpen, mislukte. De steden werden achtervolgens door de veldheeren van koning *Darius* ingenomen, het laatst Milete (495) dat een harde behandeling ondervond, maar tegen betaling eener schatting aan den koning van Perzië zijn zelfstandigheid herkreeg. De nederlagen van *Xerxes* bij Salamis, Plataeae, Mykale en aan den Eurymedon bevrijdden de Grieksche steden in Klein-Azië van de Perzen, waarna ze een verbond sloten met de Atheners. Toen dit verbroken werd, kwamen zij onder de heerschappij der Spartanen, die hen door den Vrede van Antalkidas (386 v. Chr.) weder overleverden aan de Perzen. Toen het Perzische Rijk door *Alexander den Groote* vernietigd werd, deelden zij onder het beheer van Diadochen in de lotgevallen der overige deelen van het Macedonische Rijk. Toen *Antiochus de Groote*, koning van Syrië, door de Romeinen overwonnen werd, zagen zij zich grootendeels vrij verklaard (189 v. Chr.) en toen *Pompejus* een nederlaag had toegebracht aan *Mithridates*, werden zij bij de Romeinsche provincie Asia gevoegd (129 v. Chr.). Heden ten dage zijn onder den druk der Turksche heerschappij de bloeiende steden der oudheid, met uitzondering van Smyrna, Chios en Samos tot puin vervallen of tot den rang van dorpen gedaald.

Ionië heeft niet alleen een gewichtige staatkundige rol vervuld, maar is ook van groot belang geweest voor de ontwikkeling der Grieksche beschaving. Daar is de wieg der Grieksche dichtkunst, geschiedenis, wijsbegeerte en geneeskunde, terwijl er een eigenaardige bouwstijl bestond, onder den naam van *Ionische* bekend (zie *Bouwkunst*). Ook de *Ionische schilderschool*, beroemd door mannen als *Zeuxis*, *Parrhasius*, *Apelles* enz. speelt een groote rol op het gebied der kunst.

Ionisch dialekt. Zie *Grieksche taal en letterkunde.*

Ionische Bond. Zie *Ioniërs.*

Ionische bouwstijl. Zie *Bouwkunst* en *Grieksche kunst.*

Ionische Eilanden is de naam van een groep eilanden, in de Ionische Zee aan de westkust van het Balkanschiereiland gelegen en sedert 1864 bij Griekenland ingelijfd. Daartoe behooren Corfu, Paxos, Sta Maura of Leukas, Kephallinia, Zante, Ithaka, alsmede het eiland Kythira aan de zuidspits van de Peloponnesus, met nog een aantal kleinere eilanden. Zij hebben wegens hun ligging veel belang voor den handel en vormden tot aan 1864 een afzonderlijke Grieksche Republiek, onder de beschermheerschappij van Groot-Brittannië. Zij beslaan gezamenlijk een oppervlakte van 2344 v.km., zijn zeer bergachtig en hebben vruchtbare kusten en dalen en dorre hoogten, die zich op Kephallinia in den Elatorini tot een hoogte van 1620 m. verheffen. Het klimaat is heerlijk, hoewel in den zomer zeer warm; ook heerschen er stormen en aardbevingen, terwijl in onderscheiden streken gebrek is aan water. Met betrekking tot de natuur en haar voortbrengselen komen zij sterk overeen met de andere Grieksche gewesten. Men heeft er geen bosschen (behalve op Kephallinia), slechts weinige graanvelden, maar des te meer druiven, ooft, zuidvruchten, olijf olie, katoen en vlas. De veeteelt is er onvoldoende en bepaalt zich tot schapen en geiten. Industrie vindt men er zoo goed als niet. Daarentegen bloeien handel, scheepvaart en vischvangst. Dank zij de rust onder de Venetiaansche heerschappij en het zorgvuldig bestuur der Engelschen overtreffen de Ionische eilanden in welvaart en dichtheid van bevolking de overige deelen van Griekenland. Met het vasteland, het buitenland en onderling staan zijn door scheepvaartlijnen in verbinding. Zij vormen de vier nomoi Kerkyra, Leukas, Kephallinia en Zakynthos met 252978 inwoners.

In de vroegste dagen der Grieksche oudheid waren de Ionische Eilanden bewoond door Grieken, die aan vorsten gehoorzaamden, later evenwel vormden zij republieken. Ithaka is vooral bekend als het vaderland van *Odysseus,* Leukas

Digitized by Google

uit de geschiedenis van *Sappho*. Na den bloeitijd van Griekenland kwamen zij eerst onder Macedonische, later onder Romeinsche heerschappij, en bij de verdeeling van het Romeinsche Rijk werden zij bij het Byzantijnsche Keizerrijk gevoegd. Gedurende de oorlogen der Napolitaansche Noormannen en der Venetianen tegen dat Rijk werden de Ionische Eilanden door eerstgenoemden veroverd (1186), doch weldra door laatstgemelden hernomen (1205). In 1215 kwamen zij aan het despotaat Epirus, later aan het Huis *Anjou* te Napels. In de 15de eeuw geraakten zij geheel en al in het bezit der Venetianen, die ze door proveditoren deden regeeren en ze tegen alle aanvallen der Turken beveiligden. Na den val der Venetiaansche Republiek (1797) kreeg Frankrijk de eilanden; doch zij werden reeds in 1799 door de Russen en Turken veroverd, waarna in 1809 en 1810 de eilanden door de Engelschen werden bezet, behalve Corfu, dat zich eerst in 1814 aan hun gezag onderwierp.

Volgens een verdrag den 5den November 1815 te Parijs door Engeland, Oostenrijk, Pruisen en Rusland gesloten, vormden die eilanden, als Ionische Republiek onder de bescherming der Britsche Kroon, een afzonderlijken staat. Volgens deze overeenkomst had deze het recht van bezetting benevens het opperbevel over de troepen van den staat. Het handhaafde zijn beschermende rechten door middel van een lord-oppercommissaris. De grondwet van 1817 verleende aan de beschermende mogendheid een schier onbeperkte heerschappij, zoodat zij dikwijls, vooral gedurende den Griekschen Vrijheidsoorlog, met wederspannigheid en verzet te kampen had, daar in die dagen de opperbestuurder de striktste onzijdigheid wilde bewaren. Toen in de jaren 1839, 1841 en 1842 door den lord-oppercommissaris *Howard-Douglas* gestrenge maatregelen genomen werden, verlangde de bevolking meer en meer naar vereeniging met Griekenland, en daar Engeland jegens dit laatste vijandig gezind bleek te zijn, vermeerderde de wrevel der ingezetenen. Gedurende de algemeene beweging van 1848 bleven ook de Ioniërs niet werkeloos. Zij verlangden vrijheid van drukpers, rechtstreeksche verkiezing van vertegenwoordigers door geheime stemming, de organisatie van een Ionisch leger enz. Daar de regeering niet aan hun wenschen voldeed, barstte den 27sten September een opstand uit op Kephallenia, die zich weldra, onder de leus van vrijheid en vereeniging met Griekenland, over de andere eilanden uitbreidde. Nadat dit oproer met geweld gedempt was, verleende de lord-oppercommissaris Sir *Henry George Ward* een amnestie, van welke de vluchtelingen uitgesloten waren. Doch reeds den 30sten en 31sten Augustus 1849 ontstond op Kephallenia een nieuw oproer, uitgaande van een republikeinsche partij, die zich „het jonge Ionië" noemde. Britsche troepen maakten daaraan een einde en er volgden terechtstellingen en processen, alsmede een nieuwe amnestie met talrijke uitzonderingen. Het Parlement, waarvan men een herziening der grondwet verwachtte, schonk niet veel meer dan een uitbreiding van het kiesrecht. Een Parlement, in 1850 nieuw gekozen, werd den 30sten Maart geopend doch wegens zijn vijandige houding den 17den Juni verdaagd. Ook daarop volgende samenkomsten van het Parlement hadden een dergelijken afloop, en toen in 1857 de lord-oppercommissaris een petitie wilde geteekend zien, waarin de wensch werd te kennen gegeven, dat de Ionische Eilanden in een Britsche kolonie mochten herschapen worden, kwam het Parlement den 2den Juli 1857 eenstemmig daartegen in verzet en uitte tevens het verlangen om met Griekenland te worden vereenigd. Een paar ontwerpen, in 1858 openbaar gemaakt, waarin de lord-oppercommissaris het voorstel deed, om de zuidelijke 5 eilanden aan Griekenland af te staan, doch Corfu en Paxos in een Britsche kolonie te veranderen, verwierpen de Ioniërs eveneens. Daar de nationale beweging gedurig dreigender aanzien verkreeg, werd de Griekenvriend *Gladstone* naar de Ionische Eilanden gezonden. Hij deed aan het aldaar in 1859 vergaderde Parlement voorstellen tot belangrijke hervormingen, doch de vertegenwoordigers eischten niets anders dan inlijving bij Griekenland. Die eisch werd in handen gesteld van de koningin van Engeland met het verzoek, dien ook aan de overige belanghebbende mogendheden mede te deelen. Dit werd door de Britsche regeering geweigerd, en toen het Parlement in 1861 die aanvrage vernieuwde, werd het door den lord-oppercommissaris ontbonden. De nieuwe verkiezingen schonken de meerderheid aan de radicalen. Dezen kwamen in verzet tegen de Britsche beschermheerschappij, doch al hun pogingen waren vruchteloos. Eerst bij de troonrevolutie in Griekenland (October 1862) veranderde de staatkunde der Britsche regeering. Zij verklaarde, zoodra door het verdrag van Londen (13 Juni 1863) de Deensche prins *George*, broeder der prinses *van Wales*, koning van Griekenland was geworden, dat zij afstand deed van het protectoraat der Ionische Eilanden en deze overdroeg aan Griekenland. Den 5den October 1863 had de plechtige afkondiging der inlijving te Corfu plaats en deze werd den 14den November ook door de andere betrokken mogendheden bekrachtigd.

Ionische Republiek. Zie *Ionische Eilanden*.

Ionische stijl. Zie *Bouwkunst* en *Grieksche Kunst*.

Ionische wijsgeerige school vertegenwoordigt de oudste richting der Grieksche wijsbegeerte, n.l. die der *natuurphilosofen* in de Ionische koloniën op de W.kust van Klein-Azië. Haar hoofdvertegenwoordigers zijn: *Thales, Anaximander, Anaximenes* en *Heraklitus;* ook worden er nog wel *Anaxagoras* van Klazomenae en *Diogenes* van Apollonia toe gerekend.

Ionische Zee noemt men het gedeelte van de Middellandsche Zee tusschen de westkust van Epirus en van het koninkrijk Griekenland en de oostkust van Calabrië en Sicilië gelegen. Zij vormt de Golf van Tarente, tusschen Calabrië, Basilicata en Terra d'Otranto, die van Patras (Korintische Golf), tusschen de Peloponnesus en het vasteland van Griekenland, die van Arkadië, die van Koroni ten W. en Z.W. van de Peloponnesus en die van Arta tusschen Griekenland en het Turksche vilajet Jannina.

Ioniseering der lucht. Zie *Ionentheorie*.

Iophon. Zie *Sophokles*.

Digitized by Google

Ios. Zie *Nios*.

Iowa, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, gelegen tusschen den Mississippi en Missouri, grenst ten oosten aan Wisconsin en Illinois, ten zuiden aan Missouri, ten westen aan Nebraska en Dakota en ten noorden aan Minnesota en telt op 145100 v.km. (1900) 2231853 inwoners. Sedert 1836 behoorde Iowa als distrikt tot het territorium Wisconsin, werd in 1838 zelf een territorium en in 1846 als staat in de Unie opgenomen. Het zendt 2 senatoren en 11 afgevaardigden naar het Congres te Washington, bezit zelf 50 senatoren en 100 vertegenwoordigers en is in 99 counties verdeeld. Het land heeft een golvenden bodem, terwijl een groot gedeelte een heuvelachtige hoogvlakte vormt. In den Mississippi monden de Iowarivier en de meer dan 150 km. bevaarbare Desmoines uit. Langs de oevers dier stroomen vindt men uitgestrekte wouden en daarop volgen de boomlooze prairieën, welke $^3/_4$ der oppervlakte beslaan. De bodem is vruchtbaar en uitstekend geschikt voor graanbouw en veeteelt. Maïs, haver, tarwe, gerst, aardappelen, tabak, boter, kaas, wol en talk zijn er de voornaamste voortbrengselen, terwijl lood- en steenkolenmijnen in het N.W. gevonden worden. De industrie neemt toe; te noemen zijn graan- en zaagmolens, slagerijen, vervaardiging van wagens en landbouwgereedschappen. Talrijke spoorwegen (ter lengte van (1900) 14782 km.) doorkruisen den staat in verschillende richtingen. Men heeft een universiteit te Iowa-City met (1901) 1524 studenten, benevens een bloeiende, nagenoeg geheel Nederlandsche kolonie te Sioux-City. De hoofdplaats van dezen staat was tot in 1854 Iowa-City, thans Des Moines.

Iowa River, een westelijke zijrivier van den Mississippi, is 480 km. lang en werd vroeger door kleine stoombooten tot Iowa bevaren. Tegenwoordig echter is zij alleen nuttig door haar stroomversnellingen en watervallen, evenals haar waterrijke zijrivier Red Cedar, die zich 48 km. boven haar monding met haar vereenigt.

Ipecacuanha of *braakwortel* is een geneesmiddel, afkomstig van de wortels van verschillende vreemde gewassen, inzonderheid evenwel van *Cephaëlis Ipecacuanha Willd.* (zie de afb.). Deze plant behoort tot de familie der *Rubiaceeën*, groeit in het wild in de wouden van Brazilië en wordt in Peru aangekweekt. Zij is een kleine kruidachtige, overblijvende plant met een knoopiggeleden, geringden, kruipenden wortelstok, opgerichten stengel, tegenovergestelde, eirond-lancetvormige bladeren en kleine tot eindstandige hoofdjes vereenigde bloemen met een buis-schotelvormige, witte bloemkroon en een 5-tandigen bovenstandigen kelk. Uit het onderstandig vruchtbeginsel ontwikkelt zich een aanvankelijk roode, later donkerblauwe bes. Zij is reeds in 1618 bekend geworden door de beschrijving van *Piso* en *Marcgrav*, doch eerst in 1797 door den Portugeeschen geneesheer *Bernardino Antonio Gomes* teruggevonden. In de wouden van Brazilië is zij nagenoeg uitgeroeid. Haar wortelstokken komen onder den naam van *Radix Ipecacuanhae griseae* in den handel en hebben een grijze, bruine of zwarte schors. — Een andere soort *Radix Ipecacuanhae nigrae* (*striatae of peruvianae*), is afkomstig van *Psychotria emetica L.*, ook tot de familie der *Rubiacéeën* behoorende. Deze plant behoort te huis in Peru en Nieuw-Grenada en onderscheidt zich o. a. van de voorgaande door okselstandige bloemtrossen; haar gedroogde wortels zijn voorts veel dikker en dragen strepen op een zwarten grond. — Een derde soort, *Radix Ipecacuanhae undulatae* (*farinosae*), is de wortel van een éénjarige plant, die evenzeer tot de *Rubiaceeën* behoort, namelijk *Richardsonia scabra St. Hil.* Deze in Brazilië en Mexico groeiende, heeft een behaarden stengel en bladeren en een 3- of 4-hokkige, niet openspringende doosvrucht met schildvormige zaden, en haar wortels zijn onduidelijk geringd en wormvormig heen en weêr gebogen. — Ook andere gewassen zooals *Viola Ipecacuanha L.* en *Euphorbia Ipecacuanha L.*, leveren braakwortels. Deze bevatten alle een braakwekkend alcaloïd, het *emitine*, dat in scheikundig zuiveren toestand zich voordoet als een wit, reukloos, bitter smakend poeder met zeer vergiftige eigenschappen.

Ipecacuanha.
a twee planten, *b* een bloem, *c* een stamper, beide drievoudig vergroot, *d* een vrucht, tweemaal vergroot.

Ipek, een stad in het Europeesch-Turksche vilajet Kossowo, ligt aan den Z.O. voet van de Noord-Albaansche Alpen en aan de Bistritza en telt 15—18000 inwoners. Men verbouwt er tabak en vruchten en teelt zijderupsen. Het klooster aldaar was tot 1690 de residentie van den Servischen patriarch.

Iperen, *Jozua van*, een Nederlandsch geleerde, geboren te Middelburg den 23sten Februari 1723, bezocht aldaar de Latijnsche school en studeerde te Groningen en te Leiden in de letteren en godgeleerdheid. In 1748 werd hij proponent, kort daarna predikant te Lillo en in 1752 op een dissertatie „De mundi mechanismo" te Groningen

Digitized by Google

meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. In 1766 aanvaardde hij het beroep te Veere en werd vereerd met het lidmaatschap van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem, van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen te Vlissingen, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, alsmede van Haagsche en Leidsche dichtgenootschappen, terwijl hij in 1772 van wege Zeeland afgevaardigd was naar de Commissie, belast met de samenstelling eener nieuwe Psalmberijming. Toen hij te Harderwijk in aanmerking kwam voor het professoraat, zonder gekozen te worden, en hij op zijn standplaats onaangenaamheden ondervond, vertrok hij in 1778 als predikant naar Batavia. Hier deed hij den 7den Maart 1779 zijn intrede, doch overleed reeds den 11den Februari 1780. Van zijn werken noemen wij: „Doris visscherszang" (1747), „Proeve van taalkunde als een wetenschap behandeld" (3de druk, 1786), „Introductio in commentationem suam de Obadjae visione" (1759), „Redekundige bedenkingen over de cometen" (1758), „Nauwkeurig en beknopt onderzoek van het leerstuk der H. Drieëenheid" (1762), „E. Young, klaagzangen of nachtgedachten, in het Nederduitsch nagezongen" (1767), „Historia critica Edomaeorum et Amalekitarum" (1768), „Tweehonderdjarig jubelfeest der Nederlandsche vrijheid enz." (1772), „Obadja, dichtkundig opgehelderd" (1776), „Brieven over het Hooglied enz." (2 dln., 1776), „Kerkelijke historie van het Psalmgezang enz." (2 dln., 1772), benevens een aantal verhandelingen in de werken van het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen en in die van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Eindelijk bevindt zich van hem een taalkundig handschrift op de bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Iphigeneia (*Iphigenia*), een dochter van *Agamemnon* en *Klytaimnestra*, volgens anderen van *Theseus* en *Hélena*, maar door *Klytaimnestra* als kind aangenomen, zou volgens den raad van den ziener *Kalchas* aan *Artemis* geofferd worden, om deze godin te verzoenen, die, op *Agamemnon* vertoornd, door windstilte het uitzeilen der tot verovering van Troje bestemde vloot uit Aulis belette. Onder voorwendsel, dat zij met *Achilles* in het huwelijk zou treden, werd zij door haar moeder naar het altaar geleid. Doch op het oogenblik, dat de opperpriester haar den doodelijken stoot toebracht, was zij verdwenen en vervangen door een hinde, wier bloed over het altaar stroomde. *Artemis* namelijk had zich over haar ontfermd en haar in een wolk naar Tauris gebracht, waar zij de geredde tot haar priesteres verhief. Volgens de afschuwelijke gewoonte des lands moest zij ieder vreemdeling, die hier aanlandde, aan de godin ten offer brengen. Toen nu haar broeder *Orestes*, wegens moedermoord in vertwijfeling rondzwervend, daar aan wal stapte, om er volgens de uitspraak van het orakel het standbeeld van *Artemis* te rooven, en als offer der godin zou vallen, herkende *Iphigeneia* in den tempel haar broeder. Deze ontvoerde haar zelf en het standbeeld en bracht beide in de Attische gemeente Halae of Brauron bij Marathon, waar zij als priesteres overleed en als dochter van *Theseus* in het stamboek der Grieksche halfgoden werd vermeld. Volgens *Pausanias* bevond zich haar graf te Megara. Een andere sage vermeldt, dat *Artemis* haar met onsterfelijkheid en eeuwige jeugd begiftigde, waarna zij onder den naam van *Oreilochia* op het eiland Leuke met *Achilles* in het huwelijk trad. Onderscheiden volkeren bewezen verder dat bij hen de dienst der Taurische *Artemis* door *Iphigeneia* is ingevoerd. Haar geschiedenis heeft vooral aan dramatische schrijvers van ouden en nieuweren tijd een geliefkoosde stof opgeleverd. Zij is behandeld door *Aischylos*, *Sophokles en Euripides* in verband met de sage van *Orestes*, door *Goethe* in zijn „Iphigenia auf Tauris", alsmede door *Racine*. Voor opera's is zij gebezigd door *Gluck* in zijn „Iphigenia in Aulis" en „Iphigenia in Tauris".

Iphikrates, een Atheensch veldheer, onderscheidde zich het eerst in den Boeotischen of Korinthischen (395—387), vervolgens in den Thebaanschen oorlog (378—362) zoowel door persoonlijke dapperheid als door het invoeren van een strenge tucht, betere wapens en een nieuwe taktiek. Hij organiseerde o.a. de peltasten (zie aldaar). Hij toonde zijn groote veldheerstalenten vooral door de overwinning, welke hij bij Korinthe op de Spartanen behaalde (392), alsmede in den slag bij Abydos (388). In (377) benoemde de Perzische koning *Artaxerxes* bij het bestrijden van den oproerigen *Nebtabanis* in Egypte hem tot aanvoerder der Grieksche soldaten. *Iphikrates* echter, door den naijverigen satraap *Pharnabazus* in zijn handelingen belemmerd, keerde heimelijk naar Athene terug (374) en stond in 372 de Korkyraeërs bij, die door de Spartanen werden bedreigd. In den Bondgenootenoorlog weigerde hij (356) gevolg te geven aan het verlangen van zijn medeveldheer *Chares*, om bij een hevigen storm niet ver van Chios een zeeslag te wagen. Daarom van verraad aangeklaagd, ontkwam hij met moeite aan den dood, doch werd tot een hooge geldboete veroordeeld. Hij verliet nu Athene en ging naar Thracië, waar hij in 352 overleed. Zijn levensgeschiedenis is door *Cornelius Nepos* te boek gesteld.

Ipolyi (eigenlijk *Stummer*), *Arnold*, een Hongaarsch kunstkenner geboren te Ipolyi-Keszi den 18den October 1823, heeft zich verdienstelijk gemaakt door het terugvinden en terugverkrijgen der *Corvina* (zie aldaar) te Konstantinopel. Zijn baanbrekend werk „Hongaarsche mythologie" (1854) wikkelde hem in een heftigen strijd met *A. Csenyery* (zie aldaar). Verder schreef hij: „Leven en werken van Michael Veresmaty" (1879), „Beschrijving der heilige Hongaarsche kroon en van de Hongaarsche krooninsignièn" (1885), „Geschiedenis der Middeleeuwsche monumentale kunst in Hongarije" (1863) enz. Hij overleed als bisschop van Groszwardein den 2den December 1886.

Ipomoea is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Convolvulaceeën*. Het omvat hoog klimmende, deels eenjarige, deels overblijvende slingerplanten, met afwisselende, verschillend gevormde bladeren en gesteelde, okselstandige, vaak tot bijschermen of aren gerangschikte bloemen met een 5-deeligen of 5-bladerigen kelk en een klok- of trechtervormige, veelal zeer groote, fraai-gekleurde bloemkroon, op wier bodem zich de meeldraden met overlangs zich openende helm-

Digitized by Google

knoppen bevinden. Uit het vruchtbeginsel, waarop een draadvormige stijl met een knodsvormigen stempel zich verheft, ontstaat een 3-hokkige, 2-zadige doosvrucht. Vele soorten behooren tot de sierplanten, vooral de eenjarige *Ipurpurea Lam.* uit Noord-Amerika, wier talrijke verscheidenheden ook in Europa tot het bekleeden van schuttingen, prieëlen enz. dienen. De overblijvende soorten, van welke een (*I. sagittata Cav.*) in het zuiden van Spanje reeds in het wild groeit, vindt men in Midden-Europa alleen in warme kassen. Vele van deze hebben een knolligen wortelstok. Daartoe behoort ook de *batate.* Onderscheiden soorten in de keerkringslanden, o. a. *I. purga* uit Mexico, leveren den geneeskrachtigen jalapawortel.

Ipsamboul of *Ibsamboul.* Zie *Abu-Simbel.*

Ipsara of *Psara*, door de Ouden *Psyra* genoemd, is een klein, rotsachtig eiland in de Ægeesche Zee, 18 km. ten westen van Chios en beslaat 90, met Antipsara 97 v. km. Het telde vóór den Grieksehen vrijheidsoorlog 30000 welvarende inwoners, die zich vooral met de zeevaart bezig hielden, doch werd den 3den Juli 1824, in weerwil van een dappere verdediging, door de Turken veroverd, verwoest en uitgemoord. De evenzoo genoemde hoofdstad telt thans nog weinig meer dan 500 inwoners, die door de visscherij in hun onderhoud voorzien.

Ipsus, een stad in Klein-Azië en wél in het landschap Groot-Phrygië, is historisch merkwaardig wegens den slag van 301 v. Chr., waarin *Antigonus* en zijn zoon *Demetrios Poliorketes* door *Seleucus Nikator*, *Ptolemaios*, *Kassander* en *Lysimachos* overwonnen werden en zoowel rijk als leven verloren.

Ipswich, een countyborough (vroeger tot het Engelsche graafschap Suffolk behoorend), aan den spoorweg en aan den bevaarbaren Orwell gelegen, die in hare nabijheid in de Noordzee uitmondt, telt (1901) 66622 inwoners. Men vindt er talrijke oude gebouwen, zooals de St. Margarethakerk, Sparrowes House, een mooi stadhuis, het postkantoor, de St. Marykerk, het gymnasium (1565 gesticht), het museum, de bibliotheek, drie groote parken en een krankzinnigengesticht. De stad werd in 991 en 1000 door de Denen verwoest. De industrie is er levendig en houdt zich vooral bezig met scheepsbouw en de fabricage van machines en landbouwgereedschappen, bier, zeep, papier- en kunstmest.

Ipswich, een stad in de Britsch-Australische kolonie Queensland, ligt aan de rivier Bremer, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1901) met de voorsteden 15246 inwoners. Het distrikt heeft uitgestrekte steenkolenlagen, die vrij aan de oppervlakte liggen.

Iquique, de hoofdstad der provincie Tarapaca en van het departement Iquique in Chili, ligt op 20°13′ Z.Br. aan een ruime en veilige baai van den grooten Oceaan, maar is wegens de rotsachtige kust en de sterke branding moeilijk te bereiken; een golfbreker en een nieuwe molo zijn in de laatste jaren gebouwd. De stad telt (1900) 42440 inwoners en werd den 13den Augustus 1868 bijna geheel, den 9den Mei 1877 gedeeltelijk door aardbevingen verwoest. Spoorwegen verbinden haar met Pisagua en met de salpetergroeven in het binnenland. Ingevoerd werden (1900 voor 12,660000 peso's) steenkolen, hout, ijzer, machines; uitgevoerd (1900 voor 83,270000 peso's) salpeter, jodium, zilver en borax. In de nabijheid had in 1879 tusschen Peru en Chili een veldslag plaats.

Iquitos, de hoofdstad van het Peruaansche departement Loreto, werd eerst in 1862 gesticht, ligt aan de Amazonenrivier en telt 5000 inwoners. Men vindt er een levendig scheepvaartverkeer en uitvoer van visschen, hoeden, tabak, koffie, caoutchouc enz.

Ir is in de scheikunde het teeken voor Iridium.

Ira, een bergvesting in het N. van Messenië bij het tegenwoordige Kakaletri, is beroemd door de elfjarige verdediging van *Aristomenes* (± 670 v. Chr.) in den Tweeden Messenischen oorlog (zie aldaar).

Irade (Turksch = wil) noemt men in Turkije en kabinetsorder van den sultan, die uit de kanselarij van het paleis direct tot den groot-vizier gericht wordt. De verdere bekendmaking geschiedt door den groot-vizier.

Irak-Adsjmi is de naam van een vroegere Perzische provincie. Zij omvatte het grootste gedeelte van het oude Medië en grensde ten noorden aan de provinciën Aserbeidsjan, Gilan en Masenderan, ten oosten aan Chorasan, ten zuiden aan Kirman, Farsistan en Choesistan en ten westen aan Ardilan en Loeristan. Thans is zij in ongeveer 20 afzonderlijke distrikten verdeeld.

Irak Arabi, een landschap in het zuidoostelijk gedeelte van Aziatisch Turkije, omvat het Z. van het tegenwoordige vilajet Bagdad en het N. van Basra en vormt een uitgestrekte vlakte aan den benedenloop van den Tigris en Eufraat, die er zich tot de Sjat-el-Arab vereenigen. Het land is ten westen van den Eufraat een zandwoestijn, maar voor het overige, vooral aan de oevers der rivieren, vruchtbaar, maar weinig bebouwd. Dit was anders in de dagen der Oudheid, toen er zich de hoofdsteden van aanzienlijke rijken verhieven en de landbouw bloeide. Thans leven de inwoners in ellendige dorpen of leiden een zwervend leven. De belangrijkste steden zijn Bagdad, Basra en Mesjhed Ali, het voornaamste heiligdom der Schiietische Perzen.

Iran, *Eran*, *Airan* of *Aryan* beteekent oorspronkelijk Ariërs en land der Ariërs, in tegenstelling tot *Aneran*, *Anairan*, *Anaryan* (= Niet-Ariërs, land der Niet-Ariërs). De officiëele titel der Sassanieden was: koning der koningen van Eran en Aneran. In de plaats van Aneran kwam sedert *Firdoesi* de naam Toeran. Bij *Strabo* wordt de naam *Ariana* tot de provincien Gedrosië, Drangiana, Arachosië, Paropamisus, Arië, Parthië en Karmanië beperkt. De spijkerschriften hebben geen verzamelnaam voor de Arische landen; het Zend-Avesta, dat Arische en niet-Arische landen onderscheidt, noemt het op één plaats *airy-osayana* = zetel der Ariërs. Thans is Iran in engeren zin de officiëele naam voor het Nieuw-Perzische Rijk (Zie verder de artikelen *Azië* en *Perzië*).

Iraniërs noemt men een groep volken, die de Iranische talen spreken. In de Oudheid behoorden daar o.a. de Perzen en Meden toe; tegenwoordig de Perzen, de in Perzië en Voor-Indië verspreide Parsen en Tadsjik, de Perzisch sprekende bevolking van Afghanistan, Beloedsjistan

Digitized by Google

en Turkistan, de Koerden en Loeren, de Afghanen, de Osseten (Kaukasus), de Tat (Bakoe), de Goeran (Zagrosgebergte), de Galtsja (Pamir) en misschien de Armeniërs. Al deze volken verschillen zeer in lichaamsbouw en beschaving, een gevolg van vermenging met andere volken. Terwijl de Iraniërs over het algemeen dolichocephaal en donkerkleurig zijn, zijn de Osseten en Galtsja brachycephaal en blank.

Iranische talen. Zie *Perzië*.

Irawadi *of Irawaddy*, een der aanzienlijkste rivieren van Achter-Indië en de hoofdrivier van Birma, ontspringt uit twee bronnen, de Malikha (groote rivier) en de Mekha (kleine rivier) op de Z. O. helling van den Namkioe op de Z.O. grens van Tibet. Deze vereenigen zich op 26° N. Br. en 97° O. L. v. Gr. tot den Irawadi. Deze stroomt eerst zuidwaarts en krijgt als voornaamste zijrivieren den Mogdung (boven Bhamo) en den Moe (beneden Mandale) van rechts, den Mole en den Taping van links. Ten Z. van Bhamo zijn nog als linkerzijrivieren de Schweli (Loeng-kiang) en de Mjitige te noemen. Van Bahma af wendt de rivier zich naar het N.W., maar herneemt spoedig zijn zuidelijke richting tot Awa, waar zij een boog vormt, tot zij van het westen haar voornaamste zijrivier, den Kwin-djin, opneemt. Vóór dien tijd heeft zij zich in drie diepe kloven een weg door het gebergte gebaand, waarvan de bovenste het verdere stoombootverkeer belet. Beneden Awa stroomt de rivier in zeer talrijke bochten zuidwest-, van Pagan af zuidwaarts. De breedte bedraagt slechts 400 m., daarentegen bij Thajet-mjo (18 km. zuidelijker) 4800 m. Bij Prane begint de uitgestrekte delta. 145 km. van de zee zendt de Irawadi zijn eersten (westelijken) arm uit, die als Basseinrivier dicht bij Kaap Negrais in zee stroomt. Ten zuiden van Hensada volgt een smallere arm oostwaarts en vereenigt zich bij Rangoen met de Hlaingrivier; de hoofdstroom mondt, zich steeds splitsend, met 9 armen in de zee uit. De Bassein en Rangoenarm zijn de eenige, die van zee uit bevaren kunnen worden. De Irawadi, de levensader van Birma, is voor de scheepvaart zeer gemakkelijk en tot Bhamo voor stoomschepen, tot de grens der Chineesche provincie Junnan ook voor grootere pramen bevaarbaar. In den laatsten tijd zijn groote indijkingen aangelegd en worden voortgezet, om de overstroomingen te beperken. Langs de rivier loopt een spoorweg.

Irbit, een arrondissementshoofdplaats in het Russische gouvernement Perm, aan een gelijknamige zijrivier der Nitsa, en aan de spoorlijn Jekaterinenburg-Tjoemen, telt 20064 inwoners. Men vindt er 8 kerken, 3 scholen, een schouwburg, een beurs en een groote mis, die gedurende de maand Februari gehouden wordt en 60 tot 80000 menschen vereenigt. De belangrijkste handelsartikelen zijn thee, manufacturen en pelterijen. De stad neemt echter in beteekenis af. Zij staat in geregelde verbinding met de steden aan den Tobol, Irtysch en Ob. Zij werd in 1633 door de Tataren gesticht, die haar Irbesj noemden. Later kwamen er, na de ontdekking van ijzermijnen Russische kolonisten.

Irdbis (Sanskriet) is de samenvatting van de tien bovennatuurlijke occulte krachten in het Boeddhisme en Brahmanisme.

Irenaeus, een Grieksch kerkvader der 2de eeuw, geboren in Klein-Azië en een leerling van *Polykarpus* van Smyrna, begaf zich omstreeks het jaar 170 naar Gallië en werd in 178 bisschop van Lyon, waar hij in 202, bij een vervolging der Christenen door keizer *Severus*, den marteldood gestorven moet zijn, wat echter niet geschiedkundig vaststaat. Hij werd heilig verklaard, en zijn gedachtenisfeest wordt op den 28sten Juni gevierd. Zijn richting zou men een kerkelijk-realistische kunnen noemen, daar hij met nauwgezetheid vasthield aan de overgeleverde leer en, afkeerig van alle bespiegeling, zich bepaald verzette tegen een geestelijke beschouwing of uitlegging der geschiedkundige feiten van het Christendom. Bij het bestrijden van gnosticisme legde hij veel scherpzinnigheid en geleerdheid aan den dag. Niettemin trachtte hij zooveel mogelijk den vrede te bewaren en in den strijd van *Victor*, bisschop te Rome, tegen de Kerk in Klein-Azië als bemiddelaar op te treden. Zijn voornaamste geschrift, omstreeks het jaar 180 opgesteld, bevat een wederlegging van de verschillende partijen der gnostici. Het is in een slechte Latijnsche vertaling onder den titel: „Contra haereticos" bewaard gebleven. Daarvan is een uitgave bezorgd door *Harvey* (Cambridge, 1857) en *Stieren* (2 dln., 1851—1853). Een andere *Irenaeus*, bisschop in Syrië, stierf den marteldood in de 3de eeuw, onder de regeering van keizer *Diocletianus*. Zijn gedenkdag is de 25ste Maart.

Irene of *Eiréne,* de godin des Vredes, een dochter van *Zeus* en *Themis* en de jongste der *Horen*, komt in de oudere fabelleer niet voor. Volgens *Pausanias* stonden 2 beelden van haar in het Prytanéum te Athene en *Vespasianus* wijdde haar een prachtigen tempel.

Irene, een Grieksche keizerin, zoowel vermaard wegens geestigheid en schoonheid als berucht wegens haar ondeugden, werd geboren te Athene omstreeks 752 en trad in 769 in het huwelijk met den lateren keizer *Leo IV*. Na den dood van haar gemaal (780) plaatste zij zich, gesteund door de partij der aanzienlijken, met haar zoon *Konstantijn VI*, die eerst 9 jaar oud was, op den keizerlijken troon. In 787 belegde zij te Nicaea het zevende oecumenische concilie, waardoor de beeldendienst weder ingevoerd werd. In 790 gelukte het *Konstantijn* haar van den troon te verdringen en zich los te rukken van haar verderfelijken invloed. Intusschen maakte zij zich 7 jaar later wederom meester van den troon door haar zoon in de gevangenis te werpen en van het licht der oogen te berooven, zoodat hij kort daarna overleed. Zij was de eerste vrouw, die heerschappij voerde over het Oostersche Keizerrijk. Zij had onderscheidene aanzienlijken ter dood doen veroordeelen en, ter bevestiging van haar troon, het besluit genomen om met *Karel den Groote* in het huwelijk te treden, toen in 802 *Nikephoros* tot keizer uitgeroepen werd. Deze verbande haar naar het eiland Lesbos, waar zij den 9den Augustus 803 in een klooster overleed.

Irene, een dochter van den Byzantijnschen keizer *Isaak Angelos*, werd eerst met *Roger*, den zoon van *Tancred* van Sicilië, verloofd en naar Palermo gezonden, kwam in 1194 na diens dood en de verovering van het rijk door *Hendrik VI*

Digitized by Google

in diens macht, die haar, nadat zij tot de R.-Katholieke Kerk was overgegaan, in 1197 met zijn jongeren broeder *Philips van Zwaben* deed huwen. *Irene,* die „een roos zonder doorn en een duif zonder gal" genoemd werd, overleed den 27sten Augustus 1208.

Irene is de gemalin van prins *Hendrik* van Pruisen (zie aldaar).

Ireton, *Henry*, een Britsch generaal en invloedrijk staatsman gedurende de omwenteling onder *Karel I,* werd geboren in 1611 in het graafschap Nottingham en wijdde zich aan de rechtsgeleerdheid. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog stelde hij zich ter beschikking van de Parlementspartij, trad in het huwelijk met een dochter van *Cromwell* en bekleedde weldra den rang van commissaris-generaal. In den slag van Naseby (15 Juni 1645) voerde hij bevel over den linkervleugel van het Parlementaleger, streed tegen prins *Ruprecht van de Palts*, leed de nederlaag en werd gevangen genomen, maar door bemiddeling van *Cromwell* spoedig weder op vrije voeten gesteld. Door zijn vast, maar dweepziek karakter, door zijn moed en overleg verwierf hij, na *Cromwell*, den grootsten invloed op den loop der omwenteling. Beiden poogden het Parlement aan het leger te onderwerpen en den koning, nadat deze door de Schotten was uitgeleverd, ten val te brengen. Als een der ijverigste Independenten werd hij lid van de buitengewone rechtbank, die het doodvonnis uitsprak over *Karel I*, en toen *Cromwell* met de uitvoering daarvan talmde, drong *Ireton* er met kracht op aan. In 1649 vergezelde hij zijn schoonvader om Ierland tot onderwerping te brengen. Toen *Cromwell* het volgende jaar het eiland verliet om Schotland te tuchtigen, belastte *Ireton* zich met het opperbevel in Ierland, waar hij in 1651 de laatste vesting, Limerick, die nog altijd weerstand geboden had, veroverde. Eenige dagen daarna (26 November 1651) werd hij door de koorts weggerukt, nadat hij een groot gedeelte der bezetting had doen ombrengen. *Cromwell* deed hem in de Westminsterabdij bijzetten; doch na de restauratie werd zijn gebeente opgegraven en openlijk verbrand.

Irgis is de naam van onderscheiden rivieren in Rusland. De *Groote Irgis*, in het gouvernement Samara, ontspringt op de zuidwestelijke uitloopers van den Obsjtsjii Syrt, volgt een westelijke richting en mondt tegenover de stad Wolsk met drie armen uit in de Wolga. Haar kronkelende loop heeft een lengte van ongeveer 1000 km., ofschoon haar oorsprong en haar mond in rechte lijn slechts 557 km. van elkander verwijderd zijn. Zij is van den mond der Koesjoem af bevaarbaar.

Ten noorden van deze rivier en in hetzelfde gouvernement monden twee andere zijrivieren in de Wolga uit, n.l. de *Kleine Irgis* (160 km. lang) en de *Jelan Irgis* of *Tsjagra* (130 km. lang).

Een andere *Irgis*, in het Russisch Centraal-Aziatisch gebied Toergai, stroomt zuidoostwaarts, heeft een lengte van 480 km. en vereenigt zich met de Toergaj, waarmede zij uitmondt in het Tsjalkarmeer.

Irhoven, *Willem van*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Kessel in Noord-Brabant den 2den November 1698, bezocht de Latijnsche school te 's Hertogenbosch en vervolgens de academie te Leiden, waar hij zich toelegde op de theologie en de Oostersche talen, alsmede op de wijsbegeerte en de scheikunde. In 1720 verdedigde hij een verhandeling „De intellectu, facultate activa", en een jaar later werd hij op een dissertatie, „De spatio", bevorderd tot meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. Nadat hij in 1722 tot proponent benoemd was, ontving hij een beroep naar Ede bij Arnhem, en nadat hij bedankt had voor een beroep naar Sluis in Vlaanderen en voor den leerstoel der wijsbegeerte te Lingen, aanvaardde hij den 16den September 1737 het professoraat in de theologie aan de hoogeschool te Utrecht met een redevoering „De sapientae christianae impedimentis", waarna hem in 1740 ook het onderwijs in de kerkgeschiedenis opgedragen werd. Hij overleed te Utrecht den 18den November 1760. Hij behoorde tot de Voetiaansche Bijbelverklaarders en schreef: „Conjectanea philologico-critico-theologica in Psalmorum titulos"(1728), „Gronden van het verzekerd christendom"(1729), „De palingenesi veterum etc." (1733) en „Canones Synodi Nationalis Dordracenae etc."(2de druk 1787).

Iriarte, *Juan de*, een Spaansch letterkundige, geboren te Orotava op Teneriffe den 15den December 1702, studeerde te Parijs en te Rouaan in de oude letteren en in 1724 te Madrid in de rechten. Hier verwierf hij de vriendschap van *Juan Ferrera* en ontving door bemiddeling van dezen een betrekking bij de koninklijke bibliotheek. In 1732 werd hij bibliothecaris, in 1742 tolk bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en in 1743 lid der Koninklijke Academie. Hij overleed den 23sten Augustus 1771. Tot zijn belangrijkste werken behooren een catalogus van de Grieksche handschriften der koninklijke bibliotheek, waarvan slechts het eerste deel in het licht verscheen (1769), een Latijnsche spraakkunst, waaraan hij gedurende geheel zijn leven gewerkt had, doch welke eerst na zijn dood door zijn neef *Tomas de Iriarte* uitgegeven werd (1771) en eindelijk zijn Latijnsche en Spaansche puntdichten en spreekwoorden (*refranes*), welke met eenige epische gedichten onder den titel „Obras sueltas" in 1774 in 2 deelen zijn uitgekomen.

Iriarte, Tomas de, een Spaansch dichter en een neef van den voorgaande, geboren te Orotava op Teneriffe den 18den September 1750, studeerde eerst in zijn geboortestad en later onder leiding van zijn oom te Madrid, waar hij zich toelegde op oude en nieuwe talen, dichtkunst en muziek. Op zijn onder het anagram *Tirso Imareta* uitgegeven comedie „Hacer que hacemos" (1770) volgden onderscheiden vertalingen van Fransche drama's en eenige oorspronkelijke stukken, waaronder de blijspelen „La señorita mal criada" en „El señorito mimado"(1788). Na het overlijden van zijn oom werd hij als diens opvolger benoemd tot tolk bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en in 1776 tot archivaris bij het Hoog Militair Gerechtshof. Vooral zijn leerdicht „La musica" (1780) en „Fabulas literarias" (1782) bezorgde hem grooten roem; zij werden bij herhaling gedrukt en in onderscheiden Europeesche talen overgezet. Ook vertaalde hij de eerste 4 boeken der „Aeneis" van *Virgilius*, vervaardigde in opdracht van graaf

Digitized by Google

Florida-Blanca onderscheiden schoolboeken en vertolkte de „Neuer Robinson" van *Campe* in het Spaansch. Verder bezorgde hij in 1787 eene verzameling van zijn werken in 6 deelen, van welke na zijn dood een uitgave in 8 deelen verscheen. Hij overleed den 17den September 1791.

Iriartea *R. et Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen* (*Palmaceae*). Het onderscheidt zich door ongesteelde bloemen met een 3-bladerigen kelk en een 3-bladerige bloemkroon, 12 tot 15 meeldraden en een 3-hokkig vruchtbeginsel met 3 stempels en een eenzadige bes. Deze palmen behooren te huis in Peru en Brazilië en zijn voorzien van luchtwortels, die den stam dragen. Tot de meest bekende soorten behooren: de *gewone waspalm* (*I. andicola Spreng.*), die 60 m. hoog wordt, met vindeelige, met een zilverachtig dons overdekte bladeren ter lengte van 6 tot 8 m. en een wasafscheidenden stam, op de Andes ter hoogte van 2000 tot 3500 m. te vinden, — *I. exorrhiza Mart.*, die in Brazilië groeit, 18 tot 20 m. hoog wordt en op de luchtwortels kleine stekels draagt — en *I. ventricosa Mart.* met een tronk ter hoogte van 25 m., met een buikachtige uitzetting in het midden, die zich in de oorspronkelijke wouden van Brazilië aan de oevers der rivieren verheft.

Irideeën of *Zwaardlelieën* is de naam eener eenzaadlobbige plantenfamilie met de volgende kenmerken: het bloemdek is kroonachtig, bovenstandig, buisvormig, 6 deelig of 6-spletig met gelijke of ongelijke in 2 kransen geplaatste slippen. De 3 meeldraden staan tegenover de buitenste toppen van het bloemdek, zijn daarmede gewoonlijk aan den voet saâmgegroeid of staan ook wel vrij, zijn somtijds min of meer tot een buis vereenigd en dragen langwerpige, aan de binnenzijde overlangs openspringende helmknoppen. De stijl is enkelvoudig en draagt 3 stempels, die wel eens blad- of trompetvormig uitgebreid zijn en tegenover de meeldraden staan of hiermede afwisselen. Het onderstandig vruchtbeginsel is 3-hokkig, 3-kleppig en gewoonlijk veelzadig. De 3-kantige of 3-lobbige doosvrucht springt aan de zijden met kleppen open, en de zaden zijn gewoonlijk hoekig of gedrukt, hebben een pergament-lederachtige huid, hoornachtig of vleezig eiwit en een rechte of flauw gekromde kiem. Deze familie omvat kruiden, zelden halfheesters, met een bol- of knolvormigen wortelstok, zwaard- of lijnvormige en rechtnervige bladeren. De bloemen zijn vóór het ontluiken in vliezige bloemscheeden verbergen. De 30 tot 40 geslachten dezer familie tellen omstreeks 600 soorten; zij behooren vooral te huis in de keerkringsgewesten. In ons land vindt men slechts de geslachten *Crocus* en *Iris*. Vele soorten behooren tot de sierplanten. Zie voorts onder *Iris*.

Iridine ($C_{24}H_{36}O_{13}$) is een glukoside, dat in den wortel van het viooltje voorkomt. Het smelt bij 208°. Door verdund zwavelzuur wordt het ontleed in druivesuiker en irigenine ($C_{18}H_{16}O_8$), dat bij verdere splitsing, onder invloed van kaliumhydroxyd, mierenzuur, iridinezuur ($C_{10}H_{12}O_6$), een aromatisch oxyzuur en iretol ($CH_3OC_6H_2(OH)_3$) geeft.

Iridium. Dit metaal komt altijd in het platinaerts voor; in grootere hoeveelheden vindt men het in het platiniridium en osmiridium, ertsen, die het bovengenoemde altijd vergezellen en die voornamelijk uit iridium, osmium en platina bestaan. Het zuivere iridium heeft een groote rol gespeeld bij het vervaardigen van de normaal maten en gewichten, omdat een alliage van 9 deelen platina en 1 deel iridium aan alle eischen voldoet, die men aan het te gebruiken materiaal stelde. Aan *Deville* en *Debray* werd opgedragen uit een 95 procentig alliage zuiver iridium te maken. Dit alliage werd met bariumnitraat gegloeid en de massa met water behandeld. Het residu, dat uit iridiumoxyd en bariumosmaat bestond, werd met salpeterzuur gekookt, waardoor het osmium als tetraoxyd vervluchtigde. Uit de verkregen oplossing werd het iridium als iridiumoxyd met barytwater neergeslagen, dit opgelost in koningswater en hieruit als iridiumammoniumchloride neergeslagen. Bij gloeiing van dit residu bleef iridium achter, dat echter nog kleine hoeveelheden platina, ruthenium en rhodium bevatte. De massa werd met salpeter gegloeid, uitgetrokken met water, waardoor kaliumruthenaat in oplossing ging, en het residu met lood gesmolten. De verkregen regulus gaf, na behandeling met salpeterzuur en koningswater, zuiver iridium. Het is een moeilijk smeltbaar metaal, zuiver wit en bij lage temperatuur zeer bros. Het soortelijk gewicht is 22,40. Het fijne poedervormige metaal, dat zich uit een alkoholische oplossing van het sulfaat in het zonlicht afzet, is een sterke katalysator. Van het iridium zijn 2 oxyden bekend, het iridiumsesquioxyd (Ir_2O_3) en het iridiumdioxyd (IrO_2). Van het eerste zijn de irido-, van het tweede de iridizouten afgeleid. Van belang zijn verder de iridammoniumzouten. Het atoomgewicht 192,5 is het eerst door *Berzelius* bepaald, later nauwkeuriger door *Seubert*.

Iris is de naam van een plantengeslacht, dat behoort tot de familie der Irideeën, welke zich kenmerkt door 3 kelk- en 3 kroonbladeren, 3 meeldraden, 3 hokkigen stamper, door onderstandig vruchtbeginsel en door knollen of wortelstokken. De iris heeft horizontale knobbelige wortelstokken met korte leden, welke stengels lange, smalle, afwisselend geplaatste bladeren dragen. De bloemen zitten aan een as in de oksels van scheedevormige schutbladeren. Voor den tuinbouw zijn van belang: Spaansche Iris, *Iris hispanica*, Engelsche Iris, *Iris anglica*, Duitsche Iris, *Iris germanica*, Siberische Iris, *Iris sibirica*, Japansche Iris, *Iris Kaempferi*. Van elke groep komen veel tuinvormen voor. Zoowel voor beplanting van perken, waterkanten, groepen tusschen heesters, als voor het forceeren in het voorjaar en het gebruik daarna van de bloemen in bloemwerken zijn de irissen in den laatsten tijd bijzonder gezocht. Bovendien worden nog veel gebruikt: *Iris pumila*, *Iris florentina*, *Iris reticulata* en *Iris Susiana*.

Iris of *de Regenboog*, de dochter van *Thaumas* en *Elektra* (een dochter van *Okeanos* en *Tethys*), de zuster der Harpyen, een maagdelijke godin, is volgens de Grieksche fabelleer, met *Hermes* als mannelijken bode, de bodin van de goden, inzonderheid van *Zeus* en *Hera*. Zij geleidt de zielen der afgestorven vrouwen naar de Onderwereld. Zij wordt voorgesteld als een schoone, gevleugelde maagd met een herautenstaf en een bloem. Eerst

Digitized by Google

later gold zij als personnificatie van den regenboog.

Iris is de Latijnsche naam voor het regenboogvlies in het oog (zie aldaar).

Iriseeren. Men zegt, dat een lichaam iriseert, wanneer het de kleuren van den regenboog vertoont. Het iriseeren verkrijgt men door de werking van uiterst dunne laagjes (zie *Interferentie*). Men kan dus metalen of glas laten iriseeren, door er een uiterst dun laagje kunstmatig op te brengen, wat meestal langs galvanischen weg geschiedt. Het zoogenaamde irisglas wordt verkregen door het nog warme glas bloot te stellen aan de dampen, die men verkrijgt door verhitting van een mengsel van bariumnitraat, strontiumnitraat en tinchloruur. De inwerking mag slechts korten tijd duren.

Irkoetsk, een Russisch gouvernement-generaal van Oost-Siberië, bestaat uit de gouvernementen Irkoetsk en Jenniseisk en het gebied Jakoetsk en telt op 7271641 v. km. 1328150 inwoners. Het gouvernement Irkoetsk grenst ten westen aan het gouvernement Jenisseisk, ten noorden aan Jakoetsk, ten oosten aan Jakoetsk en Trans-Baikalië en ten zuiden aan China en telt op 743472 v. km. 506517 inwoners. In het Z.W. vormt het Sajanische gebergte de grens tegen China en loopt in vele takken naar de Angara af. In het O. vindt men de door den Irkoet gescheiden Goerbi-daban en de Toenkinsche Alpen; aan den eerste sluit zich de Chansar-daban aan. In het midden verheffen zich het Baikalgebergte en de bergen tusschen den Angara en de Lena. Deze rivieren met de Toengoeska zijn de voornaamste van het gouvernement. De bergen bestaan uit kristallijne gesteenten, waaronder veel vulkanische vormingen, zooals basalt, doleriet, tufsteen, obsidiaan en puimsteen. Men vindt er veel ijzer, steenkool, grafiet, zout en goud. Het klimaat is ruw; in de hoofdstad is de gemiddelde temperatuur 's zomers 16,3°, 's winters — 18,5°, de jaartemperatuur — 0,9° C. Bijna de geheele oppervlakte is met bosschen bedekt. Behalve Siberische volkeren wonen in Irkoetsk Boerjaten, Toengoezen en Russen. Het gouvernement vormt op kerkelijk gebied de eparchie Irkoetsk en telt 453 onderwijsinrichtingen. De inwoners houden zich bezig met landbouw, veeteelt, jacht, vischvangst, boschbouw, mijnbouw en zoutwinning. De transitohandel is zeer belangrijk. Het gouvernement is verdeeld in vijf distrikten: Irkoetsk, Balagansk, Wercholensk, Kirenks en Nisjni-Oedinsk.

Irkoetsk, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement-generaal, ligt aan den Angara en aan den mond van den Irkoet, 66 km. van het Baikalmeer ter hoogte van 454 m. boven de oppervlakte der zee, en is de aanzienlijkste en volkrijkste stad van geheel Siberië, de zetel van den gouverneur-generaal en van een aartsbisschop. Zij telt 51434 inwoners, onder welke zich vele Russische ambtenaren, kooplieden, soldaten en staatkundge ballingen bevinden. De stad bezit breede, goed-geplaveide straten en onderscheiden aanzienlijke gebouwen. Men heeft er, behalve een fraaie hoofdkerk, 30 kerken en kapellen, onderscheiden kloosters en inrichtingen van liefdadigheid, twee gymnasia, waar ook het Chineesch en Japansch onderwezen worden, een geneeskundige school, een geestelijk seminarium, een kweekschool voor onderwijzers (in het geheel 58 onderwijsinrichtingen), een observatorium, een aardrijkskundig genootschap, een boekerij, een schouwburg en twee triomfbogen. De nijverheid heeft er zich krachtig ontwikkeld. Men vindt er 60 fabrieken, o.a. een groote keizerlijke lakenfabriek voor de troepen in Siberië. Irkoetsk is het middelpunt van een aanzienlijk handelsverkeer tusschen China, de oostkust van Azië en Petersburg en de hoofdstapelplaats voor Russische en Chineesche waren, vooral voor uit Kiachta aangebrachte thee en voor pelterijen; van deze laatste heeft de Russisch-Amerikaansche Compagnie hier een groot depôt. In Juni is er een druk bezochte mis. Nadat echter in 1861 de invoer van thee in de havens en over de westelijke grenzen des rijks werd toegestaan, is de theehandel te Irkoetsk aanmerkelijk verminderd. Irkoetsk werd in 1652 door Kozakken gesticht, in 1661 en 1669 versterkt en in 1686 tot stad verheven.

Irmin is de naam van den stamvader van een der voornaamste Duitsche stammen, die der *Herminonen* (Irminonen). Waarschijnlijk was *Irmin* de bijnaam van een god, die door de Zwaben *Ziu*, door de Beierschen *Eru*, door de Saksen *Tiu* (Ty) en door de Noren *Tyr* genaamd werd. De naam is afgeleid van den wortel *ra* = zich verheffen en beteekent dus oorspronkelijk de „Verhevene". In alle Germaansche dialekten is de naam als eerste deel van composita bewaard gebleven en geeft aan het begrip, waaraan het is toegevoegd, zijn meest uitgebreide beteekenis. als in *irmindiot* het geheele volk, *irmingot* de hoogste god, *irminsûl* de algemeen vereerde zuil, enz. Deze laatste, tot den eeredienst der Germanen behoorende, was een hooge stam, die zich boven het heilig woud verhief als het voornaamste heiligdom des volks, dat aldaar offers bracht aan *Irmin*. De verwoesting eener Irminszuil was het zinnebeeld der vernietiging van den stam, waaraan zij toebehoorde. De meest vermaarde Irminsûl verhief zich bij den Eresburg in Westfalen en werd in 772 door *Karel de Groote* in een oorlog tegen de Saksers omvergeworpen.

Irmisch, *Johann Friedrich Thilo*, een Duitsch plantkundige, geboren te Sondershausen den 14den Januari 1816, studeerde te Halle in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en legde zich tevens toe op de natuurlijke historie, vooral op de botanie, werd leeraar aan het gymnasium te Sondershausen en bekleedde deze betrekking tot aan zijn overlijden, den 28sten April 1879. Hij schreef: „Zur Morphologie der monokotyledonischen Knollen- und Zwiebelgewächse" (1850), „Beiträge zur vergleichenden Morphologie der Pflanzen" (4 dln., 1854—1863) en „Ueber einige Botaniker des 16. Jahrhunderts, welche die Flora Thüringens und des Harzes erforschten" (1862).

Irnerius, ook *Yrnerius*, *Guarnerius* enz. geheeten, een Duitsch rechtsgeleerde uit de 11de en 12de eeuw, geboren te Bologna na 1050, studeerde aldaar in de wijsbegeerte en de vrije kunsten. Op aandringen van gravin *Mathilde* wijdde hij zich vervolgens aan de rechtsgeleerdheid en schreef „Quaestiones de juris subtilitatibus". Later was hij leeraar aan de rechtsschool te Bologna, die hij gesticht heeft. Behalve zeer vele, meestal ongedrukte glossen, hebben wij fragmenten en

Digitized by Google

een „Formularium tabellionum", een handleiding voor notarissen, in een latere omwerking. De vroeger aan *Placentius* toegeschreven „Summa Codicis" beschouwt *Fitting* als een werk van *Irnerius*. Deze overleed te Bologna vóór 1130.

Irokeezen of *Iroquois* is de naam eener groep van vroeger talrijke en machtige Indiaansche stammen in oostelijk Noord-Amerika. Men splitst hen in een grootere noordelijke en in een kleinere zuidelijke afdeeling. De eerste wordt wederom gesplitst in een oostelijke en westelijke onderafdeeling. Tot de oostelijke behooren de Vijf Natiën of de eigenlijke Irokeezen, tot de westelijke de Wyandot (Huronen) en de Attiwandaron of de Neutrale Natie, de Andasten en Eriga. De eigenlijke Irokeezen, bestaande uit de Mohawk, Oneida, Onondaga, Cayuga en Seneca, hadden hun woonplaatsen ten zuiden van de St. Laurensrivier en van het Ontariomeer en breidden zich uit van den Hudson tot aan de bovenste takken der Alleghany en tot aan het Eriemeer. Het staatkundig verbond, door hen gevormd, was reeds vóór de komst der Europeanen zeer machtig en leefde steeds in bloedigen oorlog met naburige stammen. De Irokeezen waren in den strijd veel meer bedreven dan de Algonkin-Lenapen, alsmede in het vervaardigen van wapens, in den landbouw enz. Na de komst der Europeanen vermeerderde hun gezag, daar zij de vuurwapenen leerden gebruiken en ijverig deelnamen aan de oorlogen tusschen de Franschen en Engelschen daar te lande. Nadat hun nakomelingen uit het gebied der Vereenigde Staten naar het westen waren overgebracht, bleven slechts weinige Irokeezen in Canada achter; zij wonen er aan de oevers der groote meren. In het begin der voorgaande eeuw werden de Tuscarora als zesde stam bij de voorgaande 5 gevoegd. Zij waren na rampspoedige oorlogen tegen de bewoners van Carolina uit dat land vertrokken, waar zij te voren met andere stammen de machtige groep der zuidelijke Irokeezen vormden. Hun aantal wordt thans op 15 870 geschat.

Ironie noemt men een redewending, die spottend het tegendeel zegt van wat men eigenlijk meent, prijst, wat zij laken, laakt, wat zij prijzen wil. Men zou *Sokrates* haar vader kunnen noemen. Immers wanneer deze iemand ontmoette, die trotsch was op zijn kennis en wijsheid, knoopte hij met hem een gesprek aan over een bepaald onderwerp. Als deze nu zijn wijsheid ten beste gaf, maakte *Sokrates* bedenkingen en tegenwerpingen, schijnbaar om hierdoor wijzer te worden, doch eigenlijk om den spreker op het gebrekkige in zijn gewaande wijsheid opmerkzaam te maken en alzoo door een eenvoudige kritiek zijn toehoorders tot het beoefenen der ware wetenschap aan te sporen. Onder den schijn van onkunde was derhalve *Sokrates* de man, die het wist.

Ironside is de bijnaam van den Engelschen koning *Edmund* en van de geharnaste ridders van *Cromwell*.

Ironton, de hoofdstad van het graafschap Laurence in den Noord-Amerikaanschen staat Ohio, ligt aan den Ohio, 227 km. boven Cincinnati en telt (1900) 11868 inwoners. Ironton is het middelpunt van de Hanging Rock genoemde ijzerstreek en heeft hoogovens, fabricatie van spijkers, vuurvaste steenen, zaagmolens, ijzer- en houthandel.

Iros is in de „Odyssee" van *Homeros* de bedelaar op Ithaka (zijn eigenlijke naam is *Arnaios*), die den als bedelaar verkleeden *Odysseus* beleedigt en door dezen in het tweegevecht overwonnen wordt. Zijn naam werd door de Grieken spreekwoordelijk voor een bedelaar gebruikt.

Irradiatie. Dezen naam heeft men gegeven aan het verschijnsel, dat een licht wit voorwerp tegen een donkeren achtergrond grooter, een donker voorwerp tegen een lichten achtergrond kleiner lijkt. Wanneer men fig. 1 op grooten afstand bekijkt, dan lijkt het witte vierkant grooter dan het zwarte. Evenzoo schijnen de witte vierkanten in fig. 2 grooter te zijn dan de zwarte, zoodat in

Fig. 1. Fig. 2.

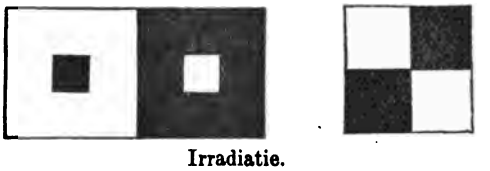

Irradiatie.

het midden de beide witte ineen schijnen te vloeien. De lichte maansikkel schijnt een deel van een grooteren cirkel te zijn dan het donkere gedeelte. Het verschijnsel schrijft men toe aan een zijdelingsche uitbreiding van den ontvangen lichtindruk op het netvlies, omdat de aandoening der netvlieselementen zich aan de naburige overplant.

Irrationeel noemt men in de wiskunde een getal wanneer men het niet door geheele eenheden of deelen van de eenheid nauwkeurig kan uitdrukken. Tot de irrationeele getallen behooren dus de vierkantwortels uit geheele getallen, wanneer de wortels zelf geen geheele getallen zijn, de logarithmen van de meeste getallen; het getal e (het grondgetal van de natuurlijke logarithmen) en π (de verhouding van den omtrek van een cirkel en diens middellijn) enz. Men verdeelt de irrationeele getallen in algebraische en transcendente. In de functieleer noemt men een functie irrationeel, wanneer men haar niet door een eindig aantal van deelingen, vermenigvuldigingen, optellingen en aftrekkingen kan voorstellen. De naam irrationeel is feitelijk verkeerd. Het is een foutieve vertaling van het Grieksche woord *alaqos*, dat onuitspreekbaar beteekent.

Irredenta of *Italia irredenta* (het nog niet verloste Italië) is de naam eener vereeniging in Italië, die alle landen, waar het meerendeel der bevolking de Italiaansche taal bezigt, aan het koninkrijk Italië toegevoegd wil zien. Zij ontstond in 1878 na het Congres van Berlijn, en na een in dat jaar te Rome gehouden vergadering onder de leiding van *Menotti Garibaldi*, verlangde zij Zuid-Tirol, Görz, Triëst, Istrië, Dalmatië, het kanton Tessino, Nizza, Corsica en Malta. De vereeniging richtte het eerst haar oog op de bevrijding van Zuid-Tirol en Triëst van de zoogenaamde Oostenrijksche gewelddadige heerschappij; doch zij vond bij het volk weinig aanhang, hoewel de toenmalige minister Cairoli haar niets in den weg legde. Eerst toen de bezetting van Tunis door Frankrijk

Digitized by Google

Italië nader bracht tot Duitschland en Oostenrijk, trad minister *Depretis* met kracht tegen haar op. Een aanslag op het leven van keizer *Frans Joseph* (Augustus 1882) te Triest mislukte. Na het sluiten van het Drievoudig Verbond hebben de republikeinen en Fransch-gezinde agitatoren zich van de beweging der Irredenta meester gemaakt, doch èn in het land, èn in het Parlement beschikt zij slechts over een zeer kleine minderheid.

Irrigatie of *Bevloeiing* is een methode van grondverbetering, waarbij de grond tijdelijk met water wordt overvloeid. Heeft dit plaats uitsluitend tengevolge van natuurlijke oorzaken, dan wordt ze *wilde bevloeiing* genoemd. Deze wordt gevonden op verschillende uiterwaarden langs de groote rivieren en langs tal van kleine stroomen. Er is het bezwaar aan verbonden, dat de bevloeiing meest ongelijkmatig en dikwijls op ongelegen tijden plaats heeft en de afwatering dikwijls te wenschen overlaat. Waar de mensch ingrijpt door reguleering van de oppervlakte van het terrein en van de verdeeling van het water, wordt gesproken van *kunstmatige bevloeiing*.

Het oudst schijnt de kunst der bevloeiing te zijn in Egypte, waar de bemestende werking der Nijloverstroomingen daartoe aanspoorde. Kunstigere bevloeiingswerken schijnen te hebben bestaan in Mesopotamië, dat om haar kanalisatie ten voorbeeld werd gesteld. Arabië en Syrië waren vroeger eveneens rijk aan bevloeiingen en nog heden ten dage is het bevloeide Arabië „het gelukkige Arabië". Ook in de Aziatische landen met sterken regenval — Indië, China en Japan — gaf de uitgebreide cultuur van rijst tot kunstmatige bevloeiing aanleiding. In Japan leven de namen der vorsten, die voor vele eeuwen groote kanaalwerken deden aanleggen, nog heden in den geest van het dankbare volk voort. In het nieuwe werelddeel is de bevloeiing eveneens sedert oude tijden bekend; in Mexico, Peru en Chili werden door de Spanjaarden waterleidingen ontdekt, die de laaglanden in alle richtingen doorsneden, vruchtbaarheid en schoonheid bevorderende. Thans worden uitgestrekte bevloeiingswerken gevonden in enkele regenarme, westelijke staten van Amerika, namelijk Texas, Utah en Californië. Zeer oud zijn de bevloeiingsinrichtingen in Spanje, waar ze reeds ten tijde van de Karthagers en Romeinen werden gemaakt. De Gothen onderhielden ze aan beide zijden der Pyreneeën. De Mooren legden later in Spanje nog grootere waterwerken aan, die ten deele nog heden bestaan. In Italië was de bevloeiing van grasland reeds ten tijde van Cato hoog geschat; de Romeinen hebben overigens weinig tot bevordering van de bodemcultuur door bevloeiing bijgedragen; hun dikwijls grootsche waterwerken dienden hoofdzakelijk voor voeding van bronnen en baden. De kunstmatige bevloeiing van Boven-Italië is veeleer eerst in de 5de eeuw onder *Theodorik I* begonnen. Eerst in het midden der 18de eeuw begon de bevloeiing zich in Engeland, België, Frankrijk en Duitschland technisch te ontwikkelen. In Nederland schijnt eerst in den aanvang der 19de eeuw sporadisch met den aanleg van bevloeiingsvelden te zijn begonnen. Zoo moet een veld, groot 6,6 H. A., toebehoorende aan de gemeente Dommelen in N. Brabant zijn aangelegd in 1817. Ook op tal van plaatsen elders in Nederland zijn in den loop der 19de eeuw verschillende grootere en kleinere bevloeiingswerken tot stand gebracht. Een groote stoot is daaraan gegeven door de Staatscommissie tot het instellen van een onderzoek omtrent bevloeiingen in Nederland, benoemd bij koninklijk besluit van 5 Mei 1893 N° 16 en door de practische raadgevingen en werkzaamheden van de Nederlandsche Heide-maatschappij.

Het nut der bevloeiing ligt in de eerste plaats in den aanvoer van het voor den plantengroei noodzakelijke water. In dit opzicht wordt ze vooral nuttig in de streken met sterke verdamping en geringen regenval in de zomermaanden of in die, waar op regenrijke perioden zeer droge volgen, namelijk in de tropische en sub-tropische gewesten, en voor die gewassen, welke voor hun ontwikkeling veel water noodig hebben zooals rijst en suikerriet. In de op grootere geografische breedte gelegen landen treedt echter dit voordeel der bevloeiing op den achtergrond, maar moet haar gunstige uitwerking meer worden gezocht in de bemestende werking van het water. Water kan bemestend werken door zijn gehalte aan slib, die daaruit kan bezinken en aan opgeloste voedende stoffen, die daaruit rechtstreeks door de planten kunnen worden opgenomen of daaruit door den grond kunnen worden geabsorbeerd. Verder kan het water oxydeerend werken door zijn gehalte aan zuurstof en oplossend op verschillende schadelijke verbindingen in den grond, o.a. op lagen ijzer- en humusoer, welke oplossing ten deele op de oxydeerende werking berust. In den herfst en den winter kan het water den grond beschermen tegen te sterke uitstraling van warmte en vorst, in het voorjaar tegen de nadeelige werking van nachtvorsten.

Om goede resultaten te verkrijgen, moet het water voor bevloeiing geschikt zijn. Goed water mag geen vrije zuren of vrije alkaliën, noch reduceerende stoffen, zooals sulfieden of groote hoeveelheden chloorverbindingen bevatten; daarom is het uit hoogveen afzakkend water minder geschikt, in het bijzonder ook dat uit vele fabrieken. Goed water wordt aangeduid door de aanwezigheid van visschen, kikvorschen en groene wieren, alsmede door het voorkomen van waterkers (Nasturtium officinale), brongras (Catabrosa aquatica) en watereereprijs (Veronica Anagallis), terwijl bloembiezen, cypergrassen en waterscheerling op minder goed water wijzen. Voor bevloeiing komen het meest in aanmerking lichte zandgronden. Naar den aard der uitvoering worden de volgende bevloeiingsstelsels onderscheiden: stuwbevloeiing, hellingbouw en rug- of dakbouw. Bij de stuwbevloeiing wordt het land, hetzij door natuurlijke hoogten of door kunstwerken in den vorm van kaden of sluizen omringd, onder water gezet. Dikwijls wordt het terrein daarbij in verschillende kommen verdeeld, waarbij het water van de hooger liggende naar de lager gelegene wordt geleid en door het openen van sluizen kan worden afgelaten. Bij dit stelsel is geen ingrijpende bodemverwerking noodig. Bij den hellingbouw wordt het water in greppels geleid, vloeit het over den benedenrand van deze en sijpelt het in dunne lagen over de oppervlakte van den grond om in een lager gelegen greppel te worden opge-

Digitized by Google

vangen en daarlangs te worden afgevoerd. Dit systeem is slechts uitvoerbaar als een gemiddeld verval van ten minste 2 % aanwezig is en komt dientengevolge voor Nederland weinig in aanmerking. Op minder hellende terreinen is hiervoor te veel grondverplaatsing noodig.

Bij den rug- of dakbouw wordt het terrein in dakvormige akkers gelegd, aan de kruin voorzien van een toevoergreppel en aan de zijden van afvoergreppels.

Van de grondsoorten komen het meest in aanmerking de lichte zandgronden. In de tropische en subtropische gewesten wordt de bevloeiing veelal toegepast op rijst en suikerriet, in Midden-Europa hoofdzakelijk op grasland. Bij sommige groote steden o. a. Berlijn wordt de bevloeiing dienstbaar gemaakt aan het gebruik van stedelijken afval voor bemesting.

Een combinatie van bevloeiing en drainage is het systeem van *Petersen* te Wittkiel in Holstein. Daarbij is het bevloeiingsterrein gedraineerd en zijn de drainleidingen aan haar uitmondingen van ventielen voorzien. Door sluiting van deze stuwt het afgezakte vloeiwater in de drainleidingen op en komt het bij voldoende hoeveelheid uit daarvoor aangelegde ventielkokers aan de oppervlakte om het grasland opnieuw te bevloeien.

Een groote rol speelt de bevloeiing bij den landbouw in Insulinde, met name op Java. Zie *Insulinde* en *Java*.

Irrigator of *spoelkan* is de naam van een chirurgisch instrument, dat tot het zuiveren van wonden en velerlei andere geneeskundige doeleinden gebruikt wordt. Hij bestaat in zijn eenvoudigsten vorm uit een cylindrisch blikken vat, dat meestal een inhoud van $^1/_2$—1 L. bezit en waaraan nabij den bodem een vrij lange buis van geta-pertjah bevestigd kan worden, die aan het vrije uiteinde een mondstuk van been of hardgummi bezit. Als dit uiteinde der buis lager ligt dan de oppervlakte van het water in het reservoir, geeft zij een aanhoudenden waterstraal, die te sterker is, naarmate men dat uiteinde benedenwaarts verder van die oppervlakte verwijdert.

Irtysj, *Erzis* of *Irzys*, een aanzienlijke rivier van West-Siberië, ontspringt in de Chineesche provincie Kobdo, aan het oostelijk uiteinde van het Altaïgebergte, stroomt in een noordwestelijke richting door het Saisanmeer, baant zich langs een woeste kloof een weg door het Altaïgebergte, bereikt bij Oestkamenogorsk de uitgestrekte steppen van Siberië (links die der Kirgizen, rechts die van Baraba) en mondt beneden Tobolsk bij Samorowsk met een breedte van 1890 m. uit in den Ob. Zij is met haar kronkelingen 3700 km. lang en omvat vele eilanden; het stroomgebied beslaat een oppervlakte van 1676000 v. km. Bij Semipalatinsk is zij van midden November tot midden April, bij Tobolsk van November tot Mei met ijs bedekt; alsdan vervangt de sledevaart de scheepvaart. Zij bevat veel visch. Haar voornaamste zijrivieren zijn aan den rechteroever: de Boechtarma, de Om en de Tara, aan den linkeroever de Isjim, de Tobol en de Konda.

Irun, een stad in de Spaansch-Baskische provincie Guipuzcoa, slechts 1 km. van de Fransche grenzen, verheft zich op een heuvel aan de Bidassoa, is het eindpunt van den Spaanschen Noorderspoorweg waarbij zich bij Hendaye de Fransche Zuiderspoorweg aansluit, en telt 9927 inwoners, die leven van pottenbakken en leerlooien. In November 1874 werd de stad door de Carlisten belegerd en van 4—6 en den 9den November gebombardeerd; doch het beleg moest den 11den November worden opgebroken.

Irving, *Washington*, een Amerikaansch schrijver, geboren te New-York den 3den April 1783, studeerde aldaar aan het Columbia-college en deed in 1804—1805 een tweejarige reis door Europa. In de letterkundige wereld maakte hij zich het eerst bekend door zijn: „Letters of Jonathan Old-style", in den „Morning Chronicle" van New-York geplaatst en later tot een bundel vereenigd, alsmede door de uitgave van het humoristisch tijdschrift „Salmagundi" (1807—1808). Daarna schreef hij een luimige „History of New-York by Diedrich Knickerbocker"(1809). Tevens studeerde hij in de rechten, doch trad niet op als advocaat, daar hij met zijn broeders een handelsvereeniging stichtte. Op een reis wegens zaken in Engeland (1815) verzamelde hij de stof voor schetsen uit het maatschappelijk leven der Engelschen, welke hij, toen zijn handelsloopbaan met het verlies van zijn vermogen eindigde, onder den titel van: „Sketchbook of Geoffrey Crayon" (2 dln., 1820) in het licht gaf. Daarop schreef hij „Bracebridge-Hall, or the humorists"(2 dln., 1822). In den zomer van 1822 bezocht hij de Rijnstreken, leefde daarna te Parijs en in 1824 weder te Londen, waar zijn „Tales of a traveller"(2 dln., 1824) verschenen. Nadat hij een tocht had volbracht door het zuiden van Frankrijk, ging hij in 1826 naar Spanje, waar hij zich gedurende 4 jaar met het land en de bewoners bekend maakte en in het Escuriaal alles opspoorde, wat in verband staat met de ontdekking van Amerika. Daarna schreef hij „History of the life and voyages of Christopher Columbus"(4 dln., 1828—1830), waarop hij in 1831 de „Voyages and discoveries of the companions of Columbus" liet volgen. Spaansche kronieken en de handschriften van *Antonio Agapida* gaven hem stof tot de „Chronicle of the conquest of Granada"(2 dln., 1829). Na zijn terugkeer uit Spanje werd hij secretaris bij het Amerikaansch gezantschap te Londen, waar hij zijn: „Alhambra"(2 dln., 1832) schreef. In Mei 1832 vertrok hij weder naar Amerika, deed een reis door de westelijke staten van den Mississippi en vestigde zich vervolgens te Washington, totdat hij in 1841 de betrekking op zich nam van gezant aan het Spaansche Hof. Intusschen verschenen zijn „Miscellanies" (3 dln., 1835—1836), bevattend „A tour in the prairies" en „Abbotsford and Newstead-Abbey", verder „Astoria"(1836) en „Adventures of captain Bonneville"(3 dln., 1837). Daarenboven leverde hij in 1839 en 1840 in het „Knickerbockers-Magazine" een reeks artikelen in den trant van het „Sketch-book"; zij werden in 1855 onder den titel van „Wolfert's Roost" verzameld. Te Madrid, waar hij tot 1846 vertoefde, zette hij zijn geschiedkundige nasporingen voort en schreef „History of Mahomet and his successors"(2 dln., 1850). Nog meer lezers vond hij voor zijn „Oliver Goldsmith, a biography"(1849), en eindelijk besloot hij zijn schrijversloopbaan met zijn „Life of George Washington"(6 dln., 1855—1859). Hij overleed

Digitized by Google

den 29sten November 1859 op zijn buitenverblijf Sunnyside bij Tarrytown aan den Hudson. De beste uitgave van zijn werken is die in 27 deelen (New-York, 1884—1886).

Irving, *Edward*, een van de voornaamste stichters van de naar hem genoemde sekte der Irvingianen (zie aldaar), geboren den 17den Augustus 1792 te Annan in het Schotsche graafschap Dumfries, werd in 1819 benoemd tot assistent van pastoor *Chalmers* te Glasgow en in 1822 tot leeraar in de Nationale Schotsche Kerk te Londen, waar zijn leerredenen de strekking hadden, om den toestand van het Apostolisch tijdperk te herstellen. Toen hij in 1827 andere gevoelens dan die van zijn kerkgenootschap begon te openbaren en niet slechts bij de huiselijke godsdienstoefeningen, maar sedert 1831 ook in de kerk een nieuw Pinksterwonder en het einde der wereld aankondigde, gevoelde het kerkbestuur zich geroepen, tusschenbeide te treden en hem in 1832 van zijn ambt te ontzetten. Toen hij evenwel voortging met het prediken in denzelfden geest, werd hij in 1833 door de Algemeene Schotsche Synode uitgesloten. Naar geest en lichaam vernietigd, overleed hij te Glasgow den 7den December 1834. Hij was een vroom, maar dweepziek man met groote gaven. Zijn leerredenen werden uitgegeven onder de titels: „Oracle of God" (1822) en „Sermons, lectures and speeches" (3 dln., 1828).

Irving, sir *Henry*, een Engelsch tooneelspeler, geboren te Keinton bij Glastonbury den 6den Februari 1838, werd te Londen opgevoed, betrad het tooneel het eerst in 1856 en was daarna te Edinburgh, Glasgow, Manchester en Londen werkzaam. In 1866 speelde hij het eerst de rol van den speler *Rawdon Scudamore* in *Boucicault's* „Hunted down" en kwam daardoor op zijn eigenlijk gebied, het weergeven van misdadigers en daemonische en hartstochtelijke karakters. Achtereenvolgens was hij aan verschillende schouwburgen te Londen verbonden, in 1870 o.a. aan de Vaudeville, waar hij 300 maal achtereen in de „Two roses" optrad, en een langen tijd aan het Lyceum, dat daardoor de eerste schouwburg van Londen werd. Daar speelde hij eerst eenige honderden malen den moordenaar in het volksstuk „The Bells", creëerde vervolgens *Hamlet*, *Macbeth*, *Othello* en *Richard III* en verwierf door zijn vertolkingen van *Shakespeare*-karakters den naam van eersten tragediespeler van Engeland. In 1883, 1884 en 1886 deed hij kunstreizen in Amerika. In 1895 nam koningin *Victoria* hem in den ridderstand op. Met *Marshall* gaf hij een tooneeluitgave van *Shakespeare*. Hij overleed den 13den October 1905.

Irvingianen is de naam eener godsdienstige sekte, die in 1826 in Schotland en Engeland ontstond en zich weldra uitbreidde over Duitschland en Zwitserland. Zij koesterden het voornemen de verschillende kerkgenootschappen tot een „Eenige, heilige, algemeene, Apostolische Kerk" samen te smelten. Hun naam ontleenden zij aan hun hoofdleider *Edward Irving*. Men vindt in het Irvingianisme een eigenaardig mengsel van R. Katholieke en Protestantsche grondstellingen. Aan het R. Katholicisme ontleende het zijn denkbeeld van Kerk, als een door God op wonderdadige wijze te voorschijn geroepen inrichting, door Zijn hand en naar Zijn verordeningen gesticht, waarom de Christen haar met ootmoed als zoodanig dient te erkennen. Van Protestanschen oorsprong daarentegen is zijn verzet tegen de R. Katholieke Kerk en tegen haar gewaande gelijkvormigheid aan de Apostolische gemeente, waarvan zij reeds vroeg is afgeweken. Uit die vermenging van behoefte aan kerkelijk gezag met zulk een toetsing der bestaande kerkgenootschappen aan het Apostolisch ideaal, ontleende het Irvingianisme zijn leer omtrent de vernieuwing van het apostelambt door nieuwe gaven des geestes en omtrent het spoedig aanbreken van het einde der wereld. Hoewel ook andere sekten datzelfde verkondigd hebben, onderscheidde zich het Irvingianisme daarvan, inzonderheid van de Montanisten der 2deeeuw, door zich te hoeden tegen alle grof-zinnelijke voorstellingen. Zijn hoofdleerstuk is dat der aanstaande terugkomst van *Christus*; de verdorvenheid der Kerk vloeit volgens deze sekte voort uit de geringschatting van dat leerstuk. Immers *Christus* zou reeds in het tijdperk der Apostelen teruggekeerd zijn, doch daar de geloovigen verzuimden dien zegen af te smeeken, is de geschiedkundige ontwikkeling der Kerk in de plaats getreden van de bovennatuurlijke. Het apostelambt en de gaven des geestes zijn verloren gegaan en op gebrekkige wijze door de opvolging der bisschoppen en door de kerkelijke overlevering vervangen. De afhankelijkheik der Kerk van den Staat in het Oosten en het Pausdom in het Westen zijn, volgens het Irvingianisme, nieuwe stappen geweest op den weg des verderfs, en zelfs de Hervorming heeft dit laatste niet kunnen weerstaan. De Hervormers hebben gehandeld zonder volmacht van boven, daar zij in plaats van het „lichaam van *Christus*", als een objectief organisme, een gemeenschappelijke Kerk gesteld hebben, rustende op het subjectieve geloof der afzonderlijke personen. De bestaande kerkgenootschappen konden dus weliswaar de afzonderlijke personen tot zaligheid brengen, maar de „Bruid van Christus", namelijk „de Kerk", zocht men te vergeefs, zoodat de Christelijke menschheid er niet op voorbereid is den „Bruidegom" te ontvangen. Hoewel voor 't overige hemelsbreed verschillende van de Baptisten, komen de Irvingianen met dezen daarin overeen, dat zij de gevestigde Kerk Babel noemden, dat in den strijd met het „beest" der Openbaring bezwijken moet. Nu reeds zeiden zij, wordt alles voorbereid op de heerschappij van den Antichrist, daar de Protestantsche theorie van een algemeen priesterdom uitloopt op een kerkelijke democratie Het kenmerk dier heerschappij is het streven, om alles van den grond op te bouwen in plaats van het van boven te verwachten, zoodat Gods bovennatuurlijke tusschenkomst vervangen wordt door eene natuurlijke, geschiedkundige ontwikkeling. Zal de Kerk nu voorbereid worden op de komst van *Christus*, dan zijn er andere goddelijke wonderen noodig, bepaaldelijk een vernieuwing van het apostelschap en van de geestelijke gaven. Die vernieuwing heeft, volgens hen, plaats gehad in het Irvingianisme, waarin de ware, apostolisch-algemeene Kerk zichtbaar geworden is. Ook deze evenwel zal niet bestand zijn in den strijd tegen den Antichrist.

Digitized by Google

Vóór de verschijning van dezen zal de ware Kerk van *Christus* in de lucht worden weggevoerd, zoodat op aarde, na de algemeene afvalligheid van alle andere Christenen, alleen de Israëlieten als getuigen Gods zullen overblijven. Deze zullen zich in Palaestina vereenigen, totdat *Christus* in lichamelijke gedaante zoowel met zijn verrezen als met zijn pas weggevoerde volgelingen terugkeert, om den troon van *David* en de 12 zetels der apostelen te herstellen en alle voorspellingen van het Oude Testament te vervullen. Dan neemt het Duizendjarig Rijk een aanvang, waarop een tweede opstanding en de groote oordeelsdag volgen. Bij deze Apocalyptische zienswijze had alzoo de Irvingiaansche Kerk de taak om de volmaking van het lichaam van *Christus* te bevorderen en te voleindigen. Tot dat doel heeft het nieuwe Pinksterwonder plaats gehad, als strekkende om de bedieningen en geestelijke gaven van den tijd der Apostelen wederom in het leven te roepen. In tegenstelling van het „Babel" is de „Eéne, zichtbare, apostolische, algemeene Kerk" gegrondvest op algemeen geldende goddelijke verordeningen, die men tot zekere hoogte aantreft in de R. Katholieke Kerk. Zij bezit als geloofsregel een objectieve leer, in de Apostelen en Profeten een levend gezag, dat de Gewijde Schrift naar eisch verklaart, terwijl het nergens toe dient de doode letter dier Schrift te verspreiden. Eveneens hebben haar sacramenten een objectieve zegenende kracht, onafhankelijk van het geloof der afzonderlijke personen, waarop men zich trouwens niet kan verlaten. Er zijn 4 kerkelijke bedieningen, n.l. die der apostelen, profeten, evangelisten en herders. De apostelen worden rechtstreeks door God aangewezen door den mond der profeten; zij zijn in het bezit van volkomen heiligheid en hun aantal is 12, evenals in de oorspronkelijke Christelijke Kerk. De gave der profetie openbaart zich vooral door het spreken van vreemde talen; intusschen zijn niet allen, die deze gave bezitten, tot de profetische bediening bestemd. De herders zijn de leeraars der geloovigen, en de evangelisten belasten zich met het zendelingschap ter uitbreiding der Algemeene Kerk; op de kerkelijke bedieningen volgen de gemeentelijke, namelijk die der engelen (bisschoppen), oudsten, priesters en diakenen. De dienaren der Kerk en der gemeente ontvangen naar oud-Israëlitische gewoonte de tienden. De eeredienst onderscheidt zich door uitwendigen luister en stemt overeen met dien der R. Katholieke Kerk.

De oorsprong dezer sekte is te zoeken in de Engelsche en Schotsche bidvereenigingen, die naar profetische voorlichting en naar het recht verstand der Bijbelsche voorspellingen, inzonderheid der Openbaring van *Johannes*, streefden en de spoedige terugkomst van *Christus* afsmeekten van God. Een der ijverigste dier vereenigingen had sedert 1827 haar vergaderplaats te Albury-Park in Sussex op het buitenverblijf van den bankier *Drummond*. Te Port-Glasgow geschiedde in 1830 de eerste uitstorting van den Heiligen Geest. *Irving*, in dien tijd predikant in de Schotsche Kerk te Londen, was de eerste, die het genot smaakte, dat zijn leerrede werd afgebroken door een talensprekende dame (16 October 1830), en dit verschijnsel herhaalde zich zóó dikwijls, dat hij in elke preek opzettelijk een pauze hield, om aan de talensprekenden gelegenheid te geven, hun gaven te openbaren. Reeds in 1832 had de Heilige Geest de eerste 2 apostelen benoemd. *Irving*, den 3den Maart 1833 in zijn ambt geschorst, bracht het niet verder, dan tot de waardigheid van engel. Eerst na zijn dood werd het twaalftal apostelen voltallig, zoodat de nieuwe Kerk zich met Kerstmis 1835 op een Concilie te Londen vestigen kon. Op een tweede Concilie in Juni 1836 werd besloten, dat men in naam van God een toespraak zou richten tot de geheele Kerk op aarde, en de apostelen, nadat zij den aardbodem onderling verdeeld hadden, vertrokken naar alle kanten. Na verloop van 2 jaar kwamen zij teleurgesteld weder bijeen. Ook de aangekondigde wonderen waren uitgebleven en de termijn voor het vergaan der wereld (14 Juli 1835) was verstreken. Daardoor liet men zich echter niet afschrikken. Men verschoof, natuurlijk door een beter verstand van de Heilige Schrift, den jongsten dag, noemde de wonderen overtollig, daar ook de duivel wonderen zou kunnen doen, en verheugde zich des te meer, in het spreken van talen een krachtig bewijs te bezitten voor de werking van den Heiligen Geest. Dit verschijnsel, hoewel niet nieuw, was trouwens ook het meest geschikt, om de algemeene aandacht te boeien. Getuigen beschrijven het als een spreken met vreemde, krijschende, scherp-geaccentueerde geluiden, welke door mannen en vrouwen in een staat van groote opgewondenheid op krampachtige wijze werden uitgestooten. De nieuwe sekte vond vooral aanhangers bij de hoogere standen.

In Duitschland vond het Irvingianisme eerst ingang omtrent het jaar 1848. Het werd bevorderd door de staatkundige en kerkelijke reactie, en zijn uitwendige glans was verlokkend voor de aristocratie. Te Berlijn plaatste zich de hoofdredacteur der „Kreuzzeitung", de justitieraad *Wagener*, als engel aan het hoofd eener gemeente, welke grootendeels uit gepensionneerde officieren bestond. Te Marburg werd *Thiersch*, hoogleeraar in de godgeleerdheid, een bekeerling van den apostel *Carlyle*. Te Koningsbergen was de evangelist *Max von Pochhammer*, naar men zeide „op hooger gezag", met vrij goed gevolg werkzaam, daar hij een gunstig oor vond bij vele aanhangers van de Oud-Luthersche predikanten *Ebel* en *Diestel*, die in 1842 waren afgezet. Andere gemeenten ontstonden door den invloed van *Thiersch*, *Pochhammer* en den profeet *Charles Böhm* in Erfurt, Maagdenburg, Posen, Neustettin, Memel, Görlitz en Liegnitz. In Zuid-Duitschland verbreidde de Schot *Caird* uit Montrose de Irvingiaansche leer vooral in het bisdom Augsburg, ook onder de R. Katholieken. Te München was *Thiersch* jaren lang werkzaam, en te Weenen deed *Caird* een poging om een gemeente te stichten. In Zwitserland vindt men uitsluitend te Bazel Irvingianen. Buiten Engeland blijven de Irvingianen gewoonlijk leden der Staatskerk en kiezen er slechts bepaalde personen, aan wie de kerkelijke en gemeentelijke bedieningen worden opgedragen, wat reeds meermalen aanleiding heeft gegeven tot moeilijkheden.

Isaak, een Kanaänietisch herdersvorst, was,

Digitized by Google

volgens den Bijbel, de zoon van *Abraham* en *Sara*. Hij zou door zijn vader, gehoorzamend aan een bevel van God, op den berg Moria geofferd worden, maar werd door een wonder gered. Evenals *Abraham* wordt hij als een nomadenvorst voorgesteld. Verder weet de overlevering, die hem met *Abraham*, en *Jakob* tot de drie aartsvaders rèkent, niets van hem, dan zijn huwelijk met *Rebekka*, die hem 2 zonen, *Esau*, den stamvader der Edomieten, en *Jakob*, dien der Israëlieten, schonk.

Isaak I, *Komnenos*, keizer van het Byzantijnsche rijk, de telg van een aanzienlijk Romeinsch geslacht, klom op tot den rang van veldheer, huwde met een gevangen Bulgaarsche vorstin en werd in 1057 door het leger uitgeroepen tot keizer van het Byzantijnsche Rijk, waarna hij *Michael VI Stratiotikos* van den troon beroofde. Hij bracht eenige verbeteringen in het bestuur, en versterkte de grenzen tegen de Arabieren en Petsjenegen. In 1059 werd hij aangetast door een ongeneeslijke ziekte, zoodat hij zich in een klooster begaf, na vruchtelooze pogingen om de kroon te bezorgen aan zijn broeder *Johannes*. Hij overleed in 1061.

Isaak II *Angelus*, werd Byzantijnsch keizer in 1185, nadat *Andronikos Komnenos* van den troon gestooten was. Tien jaar later, na een slecht bestuur, werd hij echter door zijn eigen broeder *Alexius* van zijn waardigheid beroofd, op de vlucht gegrepen, van het licht der oogen beroofd en in den kerker geworpen. Terwijl nu *Alexius* zich te Konstantinopel vestigde, knoopte de zoon van *Isaak* eveneens *Alexius* genaamd, in 1202 in Italië betrekkingen aan met het leger der Kruisvaarders. Dat leger veroverde in 1204 Konstantinopel en bracht *Isaak* wederom op den troon. De handelingen van laatstgenoemde lokten echter weldra een opstand uit. *Alexius Ducas Murzuphulus* maakte daarvan gebruik, om *Isaak* en zijn zoon *Alexius* ten val te brengen. Laatstgenoemde werd in den kerker vermoord, en vermoedelijk onderging zijn vader hetzelfde lot.

Isaak, bijgenaamd *de Hollander*, was een scheikundige uit de eerste helft der 15de eeuw, geboren in het dorp Stolkwijk, en deed met zijn zoon *Johan* een aantal merkwaardige ontdekkingen. Men schrijft hem de uitvinding toe van metalen brandverven ten behoeve der glasschilderkunst, van den reverbeeroven en van verschillende scheikundige praeparaten. Van beider lotgevallen is niets bekend. Afkomstig van den vader zijn de werken: „De triplici ordine elixiris et lapidis theoria" (1608), „Opera vegetabilia, ad ejus alia opera intelligenda necessaria, ubi de quintis essentiis vinoque agitur ut de elixire vitae, mellis essentia, rore solis etc.", „Opera mineralia et vegetabilia, sive de lapide philosophorum quae reperiri potuerunt omnia" (1600), en „Liber rarissimus, dictus secreta revelatio verae operationis manualis pro universali opere et lapide sapientium etc". Van den zoon heeft men „Fragmenta quaedam chemica, a Gombachio edita" (1647).

Isaaks, *Pieter*, een Hollandsch portret- en figuurschilder, die te Elseneur omstreeks 1569 uit Hollandsche ouders geboren werd en aldaar den 14den September 1625 overleed. Na onderwijs te hebben genoten van *Cornelis Ketel* te Amsterdam en van *Hans van Aken* te München, kwam hij te Amsterdam, waar hij van 1593 tot 1607 vermeld wordt. Ook in 1610 vinden wij hem in Amsterdam. Tusschen 1607 en 1610 en van 1614 tot zijn dood werkte hij voornamelijk in Denemarken als hofschilder. Hij is vooral van beteekenis als schilder van schutterstukken, waarvan er zich twee in het Rijksmuseum te Amsterdam bevinden, n.l. het corporaalschap van kapitein Jacob Horpre en luitenant Appelman, gedateerd 1596, en het corporaalschap van kapitein Jilles Valckenier en luitenant Pieter Bas, gedateerd 1599.

Isabeau of *Isabelle*, koningin van Frankrijk, geboren omstreeks 1370 als een dochter van *Stephanus*, hertog van Beieren-Ingolstadt, trad in 1315 in het huwelijk met den 17-jarigen koning *Karel VI* en werd, toen deze in 1392 tot krankzinnigheid verviel, met haar zwager, den hertog *van Orleans*, en met den hertog van Bourgondië regentes van Frankrijk. Met eerstgenoemde, haar gunsteling, onderdrukte zij de ingezetenen, en dwong deze tot het opbrengen van aanzienlijke belastingen tot bevrediging van haar praalzucht en verkwisting. Daarenboven leidde zij een losbandig leven. Na het vermoorden *van Orleans* (1407) koos zij de zijde van *Jan van Bourgondië* en werd toen de Armagnacs de overwinning behaalden op de Bourguignons, in 1417 gevankelijk naar Tours gebracht. Toen koos zij geheel partij voor Bourgondië en sloot uit haat tegen den dauphin *Karel*, die haar met verwijtingen wegens haar zedeloos gedrag overladen had, met *Hendrik V* koning van Engeland, den 21sten Mei 1420 het verdrag van Troyes, waardoor deze na zijn verloving met *Catharina*, de dochter van *Isabeau*, als erfgenaam en regent van Frankrijk werd erkend. Na het overlijden van *Hendrik V* en van *Karel VI* (1422) verloor zij echter allen invloed en overleed veracht en vergeten, in 1435.

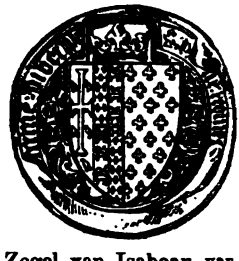

Zegel van Isabeau van Beieren.

Isabella *van Portugal*, de echtgenoote van *Philips den Goede*, hertog *van Bourgondië*, graaf van *Holland* en *Zeeland*, geboren in 1395, was gedurende de afwezigheid van haar gemaal belast met de algemeene landvoogdij in de Nederlanden. In 1443 sloot zij, uit naam van haar echtgenoot, een verdrag met *Hendrik VI*, koning van Engeland. Bij het uitbarsten van nieuwe verdeeldheden tusschen de Hoekschen en Kabeljauwschen in 1444 te Haarlem, begaf zij zich daarheen. Verder behartigde zij de belangen van haar zoon *Karel den Stoute* en overleed te Brugge in 1471.

Isabella I *van Castilië, de Katholieke*, een dochter van *Jan II*, koning van Castilië en Leon, geboren den 22sten April 1451, trad in 1469 in het huwelijk met *Ferdinand II* bijgenaamd *den Katholieke*, den lateren koning van Aragon, en erfde na den dood van haar stiefbroeder *Hendrik IV*, met uitsluiting van haar oudere zuster Johanna, in 1474 den troon van Castilië. Reeds bij

Digitized by Google

het leven van haar broeder genoot zij zoozeer de gunst der Rijksstanden, dat een groot gedeelte van dezen zich, na het overlijden van *Hendrik IV*, voor haar verklaarden. De zegevierende wapenen van haar echtgenoot verwierven in den slag bij Toro (1476) de toestemming der overigen. Nadat alzoo Castilië en Aragon vereenigd waren, noemden *Ferdinand* en *Isabella* zich koning en koningin van Spanje. Zij beschouwde het verdrijven van de Mooren uit Spanje als de gewichtigste taak harer regeering, was overigens een flinke vorstin en verschafte *Columbus* de gewenschte ondersteuning voor zijn reis, die tot de ontdekking van Amerika leidde. Zij vernietigde het vuistrecht door het handhaven van een algemeenen vrede en door een behoorlijke rechtspleging. Paus *Alexander* schonk aan het koninklijk echtpaar den titel van *Katholieke Majesteit* wegens den ijver, ten behoeve der kerk aan den dag gelegd. Niet zoozeer door dien ijver gedreven, als wel door de zucht om staatkundige vervolgingen in te stellen, bevorderde zij de invoering der Inquisitie in Spanje. De dood van haar zoon don *Juan*, prins *van Asturië*, en van haar dochter, koningin van Portugal, verbitterde de laatste jaren haar regeering. Zij overleed te Medina del Campo den 26sten November 1504.

Isabella de Katholieke.

Isabella, *Clara Eugenia*, een dochter van *Philips II*, koning van Spanje, werd geboren te Segovia den 12den September 1556 en trad in 1598 in het huwelijk met *Albertus*, aartshertog van Oostenrijk, die in 1599 te Brussel als souvereine vorst der R. Katholieke Nederlanden gehuldigd werd. Na den dood van haar gemaal (1621) hield zij nog 12 jaren de teugels van het bewind in handen en overleed te Brussel den 1sten December 1633. Zij wordt geroemd als een voortreffelijke vorstin, die zich evenzeer door getrouwheid aan de belangen der R. Katholieke Kerk als door moed, schranderheid en minzaamheid onderscheidde.

Isabella II *Maria Louisa*, koningin van Spanje, geboren den 10den October 1830, was de dochter van koning *Ferdinand VII* en van zijn 4de gemalin *Maria Christina*. Daar *Ferdinand* geen zoon had en krachtens de vastgestelde troonopvolging de kroon na zijn overlijden ten deel zou vallen aan zijn broeder don *Carlos*, hief hij den 29sten Maart 1830 de Salische wet op, zoodat zijn dochter den troon kon aanvaarden. In geval van zijn overlijden benoemde de koning in zijn testament tot aan de meerderjarigheid harer dochter zijn gemalin tot voogdes en tevens tot regentes des rijks. Hij overleed reeds den 29sten September 1833, waarna *Maria Christina* in naam van haar dochter zich als koningin-regentes aan het hoofd der regeering plaatste. Nadat de burgeroorlog, door don *Carlos* ontstoken, door *Espartero* gedempt was, zag de koningin-regentes zich genoodzaakt den 12den October 1840 haar waardigheid neder te leggen en Spanje te verlaten, waarna *Espartero* tot regent en *Arguelles* tot voogd der Koningin gekozen werden. Doch ook *Espartero* kon zich in die betrekking niet staande houden tot aan de meerderjarigheid der koningin. Door een samenspanning van de progressisten met de partij van *Maria Christina* ten val gebracht, moest hij het regentschap nederleggen en het Voorloopig Bewind benoemde (in plaats van *Arguelles*) *Castanos*, hertog *van Baylen*, tot voogd der koningin. Intusschen werd deze reeds den 8sten November 1843 door een besluit der nieuwe Cortes meerderjarig verklaard. Haar huwelijk werd toen een zaak vae Europeesch belang, en toen het *Lodewijk Philips* gelukte, deze naar zijn wensch te regelen, ontstond er een ernstige verwikkeling tusschen Frankrijk en Engeland. Koningin *Isabella* werd den 10den October 1846 in den echt verbonden met haar neef *Francisco d'Assisi Maria Ferdinand*, den zoon van den infant *Francisco de Paula*, terwijl tevens tot het huwelijk besloten werd van haar eenige zuster met den hertog *de Montpensier*, een zoon van *Lodewijk Philips*. Na haar troonsbeklimming poogde *Isabella* de verschillende partijen, de progressisten en de carlisten, met elkander te verzoenen, en het gelukte haar ook, tot zekere hoogte de sporen van den bloedigen burgeroorlog uit te wisschen. Hoewel zij zich geheel aan haar hartstochten overgaf, genoot zij wegens haar welwillendheid en weldadigheid een groote mate van populariteit, vooral daar zij geruimen tijd aan constitutioneele beginselen vasthield en meermalen de liberale partij begunstigde. In weerwil van haar verdeeldheid met haar echtgenoot, werd de voorspelling, dat zij kinderloos zou blijven, niet bewaarheid. Den 20sten December 1851 schonk zij het leven aan een dochter, de infante *Maria Isabella Francisca*. Toen zij zich den 2den December 1852 met haar kind naar de kerk van Atocha wilde begeven, poogde *Martino Merino*, een dweepzieke priester, haar te vermoorden, doch bracht haar slechts een kleine wonde toe. Deze aanslag bevestigde haar in de volksgunst. Toen zij echter kort daarna meer en meer gehoor gaf aan de inblazingen van *Bravo-Murillo* en van de absolutistische partij en zich ingenomen betoonde met den staatsgreep, die de constitutie vernietigen en het absolute bewind herstellen zou, verloor zij de toegenegenheid des volks. Dientengevolge ontstond in 1854, onder leiding van *O'Donnell*, een omwenteling die haar bijna den troon gekost had. Inmiddels sloot zij zich meer en meer aan bij de bekrompen en dweepzieke camarilla, waarmede de absolutistische partij haar omringde, terwijl haar biechtvader *Claret* en de intendant *Marfori* grooten invloed op de regeering hadden. Op die wijze verloor zij het vertrouwen der Spanjaarden, vooral toen het dweepzieke ministerie *Narvaez* de mannen der liberale unie (het ministerie *O'Donnell*) wist te verdringen. Oproeren, welke gedurig ontstonden, werden telkens gedempt, en ook de progressistische opstand onder leiding van *Prim* (1864) diende enkel om de reactionnaire Hofpartij te versterken. In plaats van aan de wenschen van de vrijzinnige leden der Cortes tegemoet te komen, trachtte men hen met geweld te verwijderen. De leiders der progressistische partij, onder welke zich ook de voorzitter der Tweede Kamer bevond, werden den 30sten September 1866 in hechtenis

Digitized by Google

genomen en verbannen. Op dezelfde wijze poogde men den voorzitter van den Senaat, maarschalk *Serrano*, die tegen bovenvermelden maatregel protesteerde, onschadelijk te maken. De volkshaat nam toe, toen de koningin don *Carlos Marfori*, markies *van Loja* en een bloedverwant van generaal *Narvaez*, een man die zich gedurende den opstand van 1866 als gouverneur van Madrid door zijn ijver tegen de progressisten onderscheiden had, tot intendant-generaal van haar paleis benoemde. In weerwil van de slechte geruchten omtrent haar levensgedrag, schonk *Pius IX* haar een gewijde gouden roos, het zinnebeeld van kuischheid en deugd. Ook de dood van *Narvaez* (April 1868) bracht geen verandering in den toestand. *Gonzales-Bravo* belastte zich met de regeering en verklaarde, dat hij op den weg van zijn voorganger zou voortgaan. Reeds in Juli werden onderscheiden aanzienlijke mannen der progessistische partij, zoo het heette wegens samenspanning tegen de dynastie, in hechtenis genomen. Dit bespoedigde de omwenteling, die in September van laatstgenoemd jaar uitbarstte. De koningin bevond zich op dat oogenblik te San Sebastiano en was voornemens *Napoleon III* te Biarritz te bezoeken, toen zij tijding ontving van den opstand. Aanstonds wilde zij zich naar Madrid begeven, doch de weg was niet meer vrij. Toen ook de haar trouw gebleven troepen onder *Novaliches* bij Alcolea geslagen werden, terwijl een poging om de Baskische provinciën tot bescherming van den troon te bewegen, schipbreuk leed, verliet zij Spanje, begaf zich naar het kasteel Pau in het Fransche departement Basses Pyrenées en deed aldaar een hartstochtelijk protest in het licht verschijnen tegen de revolutie. Vervolgens begaf *Isabella* zich naar Parijs, waar zij den keizer en de keizerin tot een tusschenkomst ten haren behoeve trachtte over te halen. Eindelijk deed zij den 25sten Juni 1870 afstand van den Spaanschen troon, doch droeg haar rechten op aan haar zoon *Alfons*, die dan ook in 1874 den troon beklom. Behalve reeds genoemde twee kinderen had *Isabella* 3 dochters. Zij had zich voorloopig in Frankrijk gevestigd, met verlangen uitziende naar den dag, die haar zou veroorloven naar Spanje terug te keeren. Dit geschiedde in Juli 1876 en zij hield bij afwisseling te Sevilla en in het Escuriaal haar verblijf en had door haar intriges een noodlottigen invloed op het gedrag van haar zoon. Vooral poogde zij zijn verloving met een dochter van den hertog *van Montpensier* te beletten. Toen haar dit niet gelukte en haar nieuwe minnaar (*Marfori* was in 1875 in ongenade gevallen) door de regeering uit Spanje verbannen werd, verliet zij in het najaar van 1877 haar vaderland en keerde terug naar Parijs, waar zij zelfs betrekkingen aanknoopte met den pretendent don *Carlos*. Het huwelijk van *Alfonsus II* woonde zij niet bij, en eerst het overlijden der jeugdige koningin *Mercedes* veroorzaakte een verzoening van moeder en zoon. *Isabella* overleed te Parijs den 9den April 1904.

Isabella-kleur is een bruinachtig-witachtig-gele kleur, die haar naam zou ontleend hebben aan de Spaansche prinses *Isabella* (zie aldaar), de dochter van *Philips II*. Zij had namelijk de gelofte gedaan niet van hemd te zullen verwisselen, voordat haar gemaal, aartshertog *Albrecht*, Ostende ingenomen had, dat hij in 1601 begon te belegeren. Daar het beleg 3 jaar duurde, zou, wat de kleur betreft, de waarheid van het verhaal niet in twijfel te trekken zijn.

Isabella-orde is een Portugeesche vrouwenorde, den 4den November 1801 gesticht en telt, afgezien van de leden van het koninklijk Huis, 26 door de koningin te benoemen dames boven de 26 jaar en van adel. De orde bestaat uit een gouden, door gouden rozen en banden omgeven medaille met een kroon daarboven; de medaille heeft op de voorzijde het beeld van de *H. Isabella* van Portugal en het devies „Pauperum solatio" (der armen troost) aan den voet, op de achterzijde de naamcijfers der prinses en het randschrift „Real Ordem de Santa Isabel 1801."

Isabella-orde is een Spaansche orde, den 24sten Maart 1815 gesticht. Sedert 1847 bestaat zij uit vier graden: grootkruisen, commandeurs 1ste en 2de klasse en ridders. De orde verleent den persoonlijken adel en den grootkruisen den titel Excellentie. Zij bestaat uit een rood geemailleerd kruis met stralen in de hoeken, dat aan een groenen lauwertak hangt en aan een wit lint met oranje randen gedragen wordt. Het gouden middelschild der voorzijde draagt de twee zuilen van Hercules, omgeven door banden met het inschrift „Plus ultra" (Daar boven uit) en twee wereldglobes, het geheel omgeven door het devies „A la lealtad acrisolada" (voor beproefde trouw). Het blauwe middelschild der achterzijde met de gekroonde initialen van den stichter (Ferdinand VII), is door een witten, met goud gebordnurden ring met de woorden „Por Isabel la Catolica" omgeven.

Isabey, *Jean Baptiste*, een Fransch miniatuurschilder, geboren den 11den April 1767 te Nancy, kwam in 1786 te Parijs, bezocht het atelier van *David* en voorzag in zijn onderhoud door het schilderen van miniatuurportretten. In 1792 leverde hij portretten van *Barrère*, *Saint-Just*, *Carrier*, *Collot d' Herbois* en andere bekende personen van die dagen. Niet minder slaagde hij in het teekenen met zwart krijt en den doezelaar. Als huisvriend van de familie *Bonaparte* schilderde hij naar het leven, doch zonder een zitting van het model te vergen, het portret van generaal *Bonaparte* ten voeten uit, staande op het terras van Malmaison (gegraveerd door *Linge*). *Napoleon I* benoemde hem tot ceremonie- en kabinetschilder. Door *Talleyrand* naar Weenen geroepen, vervaardigde hij aldaar een fraaie gedoezelde teekening, waarop zich al de leden van het Congres bevinden; zij is door *Godefroy* gegraveerd. Ook gedurende de Restauratie behield *Isabey* de gunst van het Hof. *Karel X* benoemde hem tot Hofschilder en bestuurder der Hoffeesten. Na de revolutie van 1830 portretteerde hij koning *Lodewijk Philips* en al de leden der nieuwe dynastie en ontving den titel van eereconservator van het museum. Hij overleed te Parijs den 18den April 1855.

Isabey, *Eugène Louis Gabriel*, geboren te Parijs den 22sten Juli 1804, een zoon van den voorgaande en een leerling van zijn vader, trad met uitstekend gevolg als zeeschilder op en leverde: „De zeeslag bij Tessel" (1839), „Overbrenging van het lijk van Napoleon I" (1843),

Digitized by Google

„Het vertrek van koningin Victoria" (1846), „Beladen boot", „Strand van Entretal bij storm", „Inscheping van de Ruyter en de Witt" (1850), „De alchimist" (1856) en „Verzoeking van den H. Antonius" (1869). Ook schilderde hij onderscheiden fraaie kerkgewelven enz. Hij overleed op zijn landgoed bij Lagny den 27sten April 1886.

Isaethionzuur of oxydethylsulfonzuur (CH_2 OH. CH_2 SO_3 H) kan verkregen worden door inwerking van zwaveltrioxyde (SO_3) op absoluten alkohol, waardoor carbylsulfaat ontstaat, dat met water aethionzuur ($SO_3H.CH_2.CH_2O.SO_3H$) geeft. Dit valt bij langdurig koken met water uiteen in isaethionzuur en zwavelzuur. Op deze manier bereid, is het een strooperige massa, die bij staan boven zwavelzuur kristallijn wordt. De voornaamste zouten zijn die van kalium en barium. Beide vormen rhombische kristallen.

Isagoge of *inleiding* noemt men de gezamenlijke voorbereidende kundigheden, die men voor de studie van deze of gene wetenschap noodig eeft.

Isagoras, na de verdrijving van *Hippias* (510) de leider der aristokratische partij te Athene, verdreef in 508 met Spartaansche hulp *Kleisthenes*, het hoofd der demokraten, en was op het punt, de regeering in handen te geven van een Raad, uit 300 partijgenooten bestaande, toen hij op den Akropolis werd ingesloten en na een beleg van drie dagen met de Spartanen Athene moest verlaten. Hij overleed in ballingschap.

Isaios, een Grieksch redenaar uit Chalkis op Euboea, volgens anderen uit Athene, waarheen hij in elk geval vertrok en waar hij zijn opleiding ontving in de school van *Lysias* en *Isokrates*, vestigde er zich als pleitbezorger en leeraar in de welsprekendheid. Ook *Demosthenes* genoot, naar men meldt, zijn onderricht. Hij leefde waarschijnlijk tusschen 430 en 348 v. Chr. Vroeger had men van hem 64 redevoeringen, doch slechts 50 van deze werden als echt erkend, en van deze zijn niet meer dan 11 tot ons gekomen. De gezamenlijke redevoeringen van *Isaios* zijn meermalen gedrukt, o.a. door *Scheibe* (1874) en *Bürmann* (1883).

Isambert, *François André*, een Fransch rechtsgeleerde en pleitbezorger, geboren te Aunay (Eure-et-Loire) den 28sten November 1792 en een kweekeling van graaf *Lanjuinais*, werd in 1818 advocaat en maakte zich zeer verdienstelijk door de uitgave van zijn „Recueil général des anciennes lois françaises" depuis l'an 420 jasqu' à la révolution de 1789 (29 dln., 1821—1833), waarbij hij ondersteund werd door *Crusy*, *Jourdan*, *Armet en Taillandier*. Verder leverde hij „Annales politiques ou manuel publiciste, précédées d'une dissertation sur le droit public et le droit des gens "(5 dln. 1823), „Traité sur la voirie "(3 dln. 1825—1830), en „Code électoral et manicipal" (3 dln. 2de druk, 1831). Gedurende de Restauratie behoorde hij tot de oppositie en tot de vijanden der Jezuïeten, terwijl zijn naam verbonden werd met zeer belangrijke staatkundige rechtsgedingen, waaromtrent men bijzonderheden vindt in zijn „Plaidoyers, dissertations et mémoires dans les causus célèbres de la restauration"(9 dln., 1824—1828). Toen de beruchte Ordonnanciën van 1830 verschenen, protesteerde *Isambert* in naam van den advocatenstand en nam ijverig deel aan de Juliomwenteling. Den 27sten Augustus van dat jaar werd hij benoemd tot lid van het Hof van Cassatie, nam de redactie der constitutie op zich en werd kort daarna lid van de Kamer van Gedeputeerden, waar hij het ministerie *Lafitte* steunde. Tijdens het bewind van *Périer* zat hij weder op de banken der oppositie. Na de Februari-omwenteling van 1848 zond het departement Eure-et-Loire hem naar de Constituante; hij nam zitting in het centrum der republikeinen, doch werd bij het kiezen van afgevaardigden naar het Wetgevend Lichaam niet herkozen. Hij overleed den 13den April 1857. Hij schreef nog: „Recherches historiques sur le système électoral français "(1830) en „Etat religieux de la France et de l'Europe "(1843—1844). Zijn „Pandectes françaises" zijn onvoltooid gebleven.

Isanomalen noemde *H. W. Dove* de verbindingslijnen van die punten der aardoppervlakte, wier temperatuur een gelijk aantal graden afwijkt van de gemiddelde temperatuur van den breedtecirkel, waarop het punt ligt. De thermische anomalie is hoofdzakelijk van de tegenstelling van land en water afhankelijk. Op het zuidelijke, waterrijke halfrond zijn de afwijkingen van de gemiddelde temperaturen van de breedtecirkels niet groot, op het noordelijk halfrond zijn zij des winters zeer aanzienlijk. In Januari is Centraal-Azië ongeveer 20 °C, Noord-Amerika ongeveer 10 °C te koud, terwijl de lucht boven den Atlantischen Oceaan tusschen IJsland en Noorwegen ongeveer 20 °C te warm is.

Isar, door de Ouden *Isarus* genaamd, een zuidelijke zijrivier van de Donau, ontspringt op het Karwendelgebergte ten noordoosten van Innsbrück, stroomt eerst 22 km. westwaarts door het Hinteraudal, wendt zich bij Scharnitz plotseling naar het noorden over Mittenwald tot Krünnen, vormt daarna in N.O. richting een lengtedal tot beneden den waterval, waarna het tweede, tot Tölz loopende dwarsdal begint. Dan bereikt hij, ter hoogte van 600 m., de Beiersche hoogvlakte, loopt evenwijdig aan den Inn noordwaarts langs Wolfratshausen en München tot aan Freising, dan noordoostwaarts langs Moosburg, Landshut, Dingolfing, Landau en Plattling, en mondt na een loop van 295 km. uit bij Isargmund, iets beneden Deggendorf. De rivier kronkelt door de hoogvlakte over een breede, kiezelrijke bedding, is beneden München 130—300 m. breed en heeft een sterk verval, vormt onderscheiden eilanden, doch is er meer geschikt voor vlotten dan voor schepen.

Isaschar, een zoon van *Jakob* en *Lea,* was de stamvader van den naar hem genoemden stam, wiens gebied zich van het meer Tiberias en den berg Tabor tot het dal Jesreel uitstrekte en in het O. aan den Jordaan grensde. Zijn vaderlandslievenden geest toonde de stam in den vrijheidsoorlog onder *Deborah*, bij de verheffing van *David* tot koning over geheel Israël en bij de Paaschfeesten onder *Hiskia.*

Isatine is een indolderivaat en heeft tot formule C_6H_4 N:C(OH).CO of C_6H_4.NH.CO.CO, den stabielen en labielen vorm van isatine. Het eerst werd het verkregen door oxydatie van indigo met salpeterzuur; het wordt ook gevormd bij oxydatie

Digitized by Google

van oxindol. Het isatinezuur gaat bij verhitting in waterige oplossing, onder afsplitsing van water, over in isatine. Het vormt geelroode kristallen, die bij 200 °C smelten. In koud water en in aether is het moeilijk, in warmen alkohol gemakkelijk oplosbaar. Isatine is te herkennen aan de donkerblauwe kleur, die ontstaat bij schudden van kleine hoeveelheden isatine met zwavelzuur en thropheenhoudend benzol.

Isatinezuur of orthoamidobenzoylmierenzuur ($C_6H_4.NH_2.CO.COOH$) kan verkregen worden uit orthonitrobenzoylcyanide door dit eerst mét rookend zoutzuur en daarna met kaliloog te behandelen en het dan gevormde nitrozuur met ferrosulfaat en natronloog te reduceeren. Bij verdamping in het vacuum van de oplossing blijft het als een wit poeder achter; bij gewone verwarming van de oplossing gaat het echter over in isatine.

Isatis *L.* (*Weede*) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kruisbloemigen* (*Cruciferae*). Het onderscheidt zich door een plat, zijdelings samengedrukt, eenzadig hauwtje, dat door het verdwijnen van het tusschenschot eenhokkig wordt, en door op elkaâr liggende, eenigszins gegroefde zaadlobben. Het omvat hoofdzakelijk 2-jarige kruiden, die in het zuiden van Europa en in het westen van Azië groeien. De meest bekende soort is de *weede* (*I. tinctoria L.*), een 2-jarige plant met wigvormig-langwerpige, aan weêrskanten afgeronde of aan den top uitgerande hauwtjes, langwerpig-lancetvormige, gesteelde onderste en stengelomvattende, aan den voet pijlvormige bovenste bladeren, voorts met talrijke opstaande trossen van kleine, gele bloemen en hangende vruchten. Deze plant behoort te huis in Midden-Europa en levert een fraaie blauwe kleurstof. Zie voorts onder *Indigo*.

Isaurië, een landschap in het zuiden van Klein-Azië tusschen Phrygië, Pamphylië, Lykaonië en Cilicië gelegen, stond in de dagen der Oudheid in kwaden reuk wegens de roofzucht zijner bewoners. De Isauriërs, die reeds vroeg als zeeroovers de geheele Middellandsche Zee onveilig maakten, vormden hier en in het aangrenzende Cilicië een eigen vrijstaat en deden zich vooral gelden sedert den eersten oorlog tegen *Mithridates* (88—84 v. Chr.), die zich met hen tegen de Romeinen verbond. Zelfs nadat men te Rome tot den oorlog tegen hen besloten had en de proconsul *Publius Servilius Vatia*, die daarom den bijnaam van *Isauricus* verkreeg, gedurende een 3 jarigen strijd onderscheiden vaste plaatsen benevens de hoofdstad veroverd en het land in een Romeinsch wingewest herschapen had (78—74 v. Chr.) en *Pompejus* deze van zeeroovers gezuiverd had (67), bleven zij hun rooversbedrijf voortzetten. De 3de eeuw na Chr., ten tijde van *Gallienus*, plaatsten zij *Cajus Annius Trebellianus* aan hun hoofd, doch werden door *Probus* overwonnen. Later evenwel veroverden zij de meeste Romeinsche steden aan de kust van Cilicië, en zelfs nog in de 5de eeuw na Chr. plunderden zij Seleucia in Syrië. Een van hun leiders droeg zelf onder den naam *Zeno* (474—491) de Byzantijnsche kroon. Hun kracht werd echter na een zesjarigen oorlog (492—498) door *Anastasios I* gebroken.

Isbarta (ambtelijk Hamidabad), de hoofdstad van een sandsjak in den liva Konia, ligt 920 m. hoog, 43 km. ten Z.W. van Diner en telt 33500 inwoners. Men vindt er twee Turksche en een Grieksche school. De voortbrengselen van het sandsjak zijn tarwe, gerst, vlas, opium, huiden, hout, amandelen en katoen. De hoofdindustrie is de tapijtweverij in 120 werkplaatsen, die voornamelijk voor Londen werken, verder leerlooierij en vervaardiging van rozenolie. De bazaar is vrij groot en drijft een levendigen handel. Isbarta is het oude Baris, een beroemde Byzantijnsche bisschopszetel.

Isboseth, een zoon van den Israëlietischen koning *Saul*, werd na den dood zijns vaders door den veldheer *Abner* uitgeroepen tot koning over Israël en ook door alle stammen, met uitzondering van Juda, als zoodanig erkend. Zijn poging, om Juda te onderwerpen, mislukte, en daar *Abner* hem verliet, legde hij reeds na 2 jaar de regeering neder. Niet lang daarna werd hij door 2 zijner voormalige krijgsoversten vermoord. Dezen brachten zijn hoofd aan *David*, doch moesten hun trouweloosheid met hun leven boeten.

Ischia, door de Grieken Pithekasa, door de Romeinen *Anaria* genaamd, een klein eiland van vulkanischen oorsprong in den mond der Golf van Napels, ten zuidwesten van Kaap Miseno, is zoowel beroemd wegens zijn bekoorlijke ligging en vruchtbaarheid, als wegens zijn wijn en zijn warme baden. Het behoort tot het arrondissement Pozzuoli van de Italiaansche provincie Napels en telt op 46 vkm. (1901) 26891 inwoners. De hoogste berg van het eiland, 750 m. hoog, is de vulkaan Epomeo. De voornaamste plaatsen van het eiland zijn Ischia aan de oostkust met bijna 7210 inwoners, beveiligd door een kasteel, dat zich op eene basaltrots verheft, Forio aan de westkust en Barano d'Ischia met 5247 inwoners. De meest beroemde baden van het eiland zijn die van Casamicciola, die van Castiglione, die van San Lorenzo en die van Sta Restitua.

De eerste bewoners van het eiland waren Euboeërs en werden, evenals hun opvolgers, uit Syracuse afkomstig, door hevige uitbarstingen van den Epomeo verdreven. Geruimen tijd bleef het eiland nu onbewoond, totdat de naburige Napolitanen nieuwe volkplantingen daarheen zonden, welke zich echter weldra moesten onderwerpen aan de Romeinen. Evenals onderscheiden aanzienlijke Romeinen, had ook keizer *Augustus* aldaar een paleis, waarvan de bouwvallen nog voorhanden zijn. Den 28sten Juli 1881 werd het eiland door een aardbeving op vreeselijke wijze geteisterd. Casamicciola, Forio en Laceo Ameno werden toen geheel verwoest en 2313 inwoners hebben daarbij het leven verloren.

Ischias behoort tot de *neuralgiën*, waaronder men verstaat aanvalsgewijs optredende pijnen in het gebied van een bepaalde zenuw. De ischias zetelt in het gebied van den *nervus ischiadicus*, die, uit het bekken komend, achter het dijbeen in de dij naar de kniekuil loopt en dan in twee takken langs het onderbeen gaat, die zich in den voet verder in zenuwtakjes splitsen. Vandaar, dat de pijnen achter op de dij beginnen en naar beneden schieten, meestal langs den buitenkant van onderbeen en voet. In erge gevallen maken de pijnen het gaan onmogelijk en zijn zij vaak

Digitized by Google

verbonden met trillen en krampen in het been. De oorzaak ligt vaak in het vatten van kou of in overmatige inspanning der beenen, maar soms in verstopping, wanneer de overvulde darmen op het bekkengedeelte der zenuw drukken. Al naar de oorzaak regelt men de behandeling, waarbij dikwijls de aanwending van den faradischen stroom en van massage uitstekende diensten bewijzen.

Ischim (bij de Kirgiezen *Isel*, *Esel*), een linkerzijrivier van den Irtisj, ontspringt in de Russisch-Aziatische provincie Akmolinsk en mondt uit na een loop van 1675 km. bij Oost-Ischimsk. Zij is slechts in de lente bevaarbaar.

Ischim, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt in het Siberische gouvernement Tobolsk, werd in 1630 door de Russen gesticht, ligt aan de rivier Ischim en telt 7161 inwoners, die van talksmelten en een levendigen handel in rogge en roggemeel leven. De groote mis in December wordt door 20000 vreemdelingen bezocht.

Ischl, een vlek in het distrikt Gmunden in Opper-Oostenrijk, 474 m. boven de oppervlakte der zee aan de spoorlijnen Attmang—Irdning en Ischl—Salzburg en op een door den Traun en den Ischl gevormd schiereiland gelegen, is door hooge, schilderachtige kalk-Alpen omgeven, telt (1900) 9646 inwoners en is beroemd als badplaats. Men vindt er een teekenacademie, zout- en zwavelbronnen, dennen-, zwavel- en zoutstoombaden, inhalatie-, melkkuur- en koudwaterinrichtingen enz. Onder de 25000 badgasten, die er gemiddeld jaarlijks komen, behooren, behalve de keizer, die er een fraaie villa en een nieuw paleis bezit, en de keizerlijke familie, de aanzienlijkste personen uit Weenen. Men heeft er een schouwburg, een casino, de mooie Pfarrkerk met prachtige fresco's, een nieuw postkantoor, talrijke villa's enz.

Isebel, de gemalin van den Israëlietischen koning *Achab*, was een dochter van *Ethbaal*, koning van Tyrus, een voormalig priester van *Astarte*. Zij onderscheidde zich door heerschzucht en wreedheid en liet niets onbeproefd om de afgoderij van haar vaderland in Israël in te voeren, waarom zij de profeten, inzonderheid *Elias*, vervolgde. Zij regeerde ten tijde van hare zonen *Ahasia* en *Joram* nog 13 jaar en werd eindelijk door den kroonpretendent *Jehu* te Jisreel uit het venster geworpen, waarna de honden zich meester maakten van haar lijk.

Isegrim, eigenlijk *Isangrim* (met een ijzeren helm) is in de Middeleeuwsche dierfabel de waarschijnlijk uit Vlaanderen afkomstige naam van den wolf. Hij komt reeds voor in 1100 en is vermoedelijk veel ouder.

Iselin, *Isaak*, een Duitsch schrijver over onderwerpen van wijsgeerigen aard, was de zoon van *Jakob Christoph Iselin* (geboren te Bazel in 1681 en aldaar overleden als hoogleeraar in de godgeleerdheid in 1737). Hij werd geboren den 17den Maart 1728, studeerde in de rechten te Göttingen, promoveerde daar ter plaatse en begaf zich vervolgens op reis. Na zijn terugkeer in zijn geboortestad werd hij in 1754 lid van den Grooten Raad en in 1756 secretaris van dezen. Hij overleed te Bazel den 15den Juni 1782. Zijn voornaamste geschrift is: „Geschichte der Menschheit" (2 dln., 5de druk, 1786). Verder hebben wij van hem: „Vermischte philosophische Schriften" (2 dln., 1770) en „Ephemeriden der Menschheit" (7 dln., 1776—1782), voortgezet door *R. Z. Becker* tot 1786. Zijn „Paedagogische Schriften" (1888) gaf *Göhring* uit.

Isenbrant. Zie *IJsenbrant*.

Isenburg is de naam van een heerlijkheid in het groothertogdom Hessen en de Pruisische provincie Hessen-Nasau. Zij heeft een oppervlakte van 825 v. km,, is grootendeels bergachtig, levert graan, vlas, tabak, veel hout alsmede ijzer en zout en bezit een bloeiende veeteelt en visscherij. Hare aanzienlijkste stad is Offenbach. De dynasten van Isenburg, van wier stamslot in het evenzoo genoemde vlek bij Neuwied slechts eenige bouwvallen overgebleven zijn, behooren tot de oudste Duitsche geslachten. De stamvader is *Gerlach*, graaf in de Niederlahngau (993—1016), wiens achterkleinzoon *Rembold I* in 1093 den geslachtsnaam *Isenburg* aannam. Na velerlei verdeeling van goederen werd bij dat geslacht in 1712 het eerstgeboorterecht ingevoerd. In dien tijd bestonden reeds de thans nog bloeiende hoofdlijnen *Isenburg-Offenbach-Birstein* en *Isenburg-Büdingen*, gesticht door de zonen van *Wolfgang Ernst*, n. l. de eerste door *Wolfgang Heinrich* († 1635) en de tweede door *Johann Ernst* (1673). De eerste verdeelde zich weder in de lijnen *Isenburg-Offenbach*, die reeds met haar stichter uitstierf (1718), en *Isenburg-Birstein*, welke in den persoon van *Wolgang Ernst I*, aan wien ook Offenbach ten deel viel, zoodat hij door keizer *Karel VII* in den Rijksvorstenstand opgenomen werd (1744). Zijn jongere broeder, graaf *Willem Maurits*, werd de stamheer van den zijtak *Isenburg-Philippseich*, die in 1841 uitstierf. Door toe te treden tot den Rijnbond verwierf vorst *Karl von Isenburg-Birstein* in 1806 niet alleen de souvereiniteit over zijn eigen goederen, maar ook over die van *Isenburg-Büdingen* enz. Het Congres te Weenen bracht echter in 1815 het vorstendom onder het oppergezag van den keizer van Oostenrijk, later grootendeels onder dat van den groot-hertog van Hessen. Deze voegde het bij de provinciën Starkenburg en Opper-Hessen en stond een gedeelte af aan Keur-Hessen. Prins *Karel*, geboren den 29sten Juli 1838, ridder van de orde van het Gulden Vlies, gehuwd met *Maria Louiza*, een dochter van wijlen *Leopold II*, groot-hertog van Toskane, heeft zich bekend gemaakt door het geschrift: „Die neue Aera in Baden" (1866). Hij overleed den 4den April 1899. Het tegenwoordige hoofd der zijlijn is *Franz Jozef* (geboren 1 Juni 1869).

Aan het hoofd der lijn *Isenburg-Büdingen* bevindt zich prins *Bruno Kasimir Albert Emile Ferdinand*, geboren den 14den Juni 1837, aan het hoofd van de zijlijn *Isenburg-Büdingen-Wächtersbach* staat vorst *Friedrich Wilhelm* geboren den 17den Juni 1850. Een andere zijlijn *Isenburg zu Meerholz*, staat onder graaf *Gustaaf*, geboren den 18den Februari 1863.

Isenburg, *Arend* of *Arnold van*, was in 1196 proost te Deventer en werd door den invloed van graaf *Otto van Gelder* tot bisschop van Utrecht gekozen. *Dirk VII*, graaf van Holland, poogde evenwel die waardigheid te bezorgen aan den broeder van den voorgaanden bisschop. Kei-

Digitized by Google

zer *Hendrik* beval echter, dat de beide bisschoppelijke mededingers zich naar Rome zouden begeven, om zich aan de uitspraak van den paus te onderwerpen. Dáar overleed *Arend van Isenburg* in 1198, nadat hij de wijding reeds ontvangen had.

Isendoorn, *Gijsbert van*, een Nederlandsch beoefenaar der wijsbegeerte, geboren te Ede in Gelderland den 3den December 1601, studeerde te Harderwijk, Franeker en Leiden, bezocht de voornaamste Fransche hoogescholen, alsmede de voornaamste steden in Italië, werd te Parijs licenciaat in de geneeskunde en keerde in 1629 naar de Nederlanden terug. In 1634 werd hij hoogleeraar aan het athenaeum te Deventer, in 1647 aan de hoogeschool te Harderwijk en overleed aldaar den 30sten April 1657. Hij behoorde tot de voorstanders der wijsbegeerte van *Aristoteles*. Van zijn geschriften vermelden wij: „Effatorum philosophicorum centuriae duae" (2de druk, 1642), „Collegii philosophici Daventriensis pars prima" (2 dln., 1636—1638), „Compendium logicae peripateticae" (1647), „Physiologia peripatetica" (1642 en later), „Effatorum philosophicorum, quibus praesertim explicantur praedicabilia et praedicamenta, centuriae quinque" (1643 en later), „Logica peripatetica" (1645 en later), „Logica peripatetica per theoremata et quaestiones controversas scolastice tractatas" (1649), „Sermo academicus de noctis, amoris et vini usu atque abusu" (1652), „Medulla physicae generalis et specialis" (1658) en „Ethica peripatetica etc." (1659, na zijn dood uitgegeven).

Iseo of *Sebino* is de naam van een meer op de grens der Italiaansche provincies Brescia en Bergamo in Lombardije, aan den zuidelijken voet der Alpen. Het is 25 km. lang, 5 km. breed, tot 251 m. diep en 61 v.km. groot. De Oglio stroomt er doorheen en het wordt door stoombooten bevaren. Zeer bekoorlijk zijn de oevers van dit meer. In het midden verheft zich het rotseiland Mezz' Isola met 2 visschersdorpen en aan zijn zuidelijk uiteinde ligt het vlek Iseo met (1901) 2398 inwoners. Andere plaatsen aan het meer zijn Lovere en Pisogne in het N. en Sarnico in het Z.

Iser, een rechterzijrivier van de Elbe, ontspringt in Silezië op een moerassige hoogvlakte uit de Groote en Kleine Iser, loopt door Bohemen en mondt uit bij Tauschim boven Brandeis na een loop van 122 km. De voornaamste zijrivier is de Kamnitz, die zij boven Eisenbrod opneemt. De Iser is slechts voor vlotten bevaarbaar.

Isère, door de Ouden *Isara* genoemd, de aanzienlijkste rechterzijrivier der Rhône, ontspringt ter hoogte van 2300 m. in de gletschers van den Mont-Iseran in het Fransche departement Savoie, stroomt met groote kronkelingen westwaarts langs Moutiers-en-Tarantaise, Albertville en Montmélion, bereikt bij Fort-Barraux het departement Isère, loopt vanhier zuidwestwaarts naar Grenoble, daarna met een boog naar het westen langs Romans in het departement Drôme en mondt uit Coufoulin niet ver van Valence na een loop van bij 290 km., waarvan er 160 bevaarbaar zijn. Boven Grenoble stroomt zij 48 km. lang door een der fraaiste en vruchtbaarste dalen, Graisivaudan genaamd, tusschen sneeuwkruinen, wier lagere hellingen met wouden en weiden, wijn- en ooftgaarden bedekt zijn. Zij neemt links onderscheiden rivieren, zooals den Arc, den Bréda en den Drac, op.

Isère, een departement in het Z.O. van Frankrijk, wordt gevormd door de noordelijke deelen van Dauphiné met de landschappen Graisivaudan en Viennais, wordt door de departementen Ain, Savoie, Hautes-Alpes, Drôme, Ardèche, Loire en Rhône begrensd en telt op 8284 v.km. (1906) 562315 inwoners. De hoofdstad is Grenoble en het is in 4 arrondissementen verdeeld: Grenoble, St. Marcelin, La Tour-du-Pin en Vienne. In het stroomgebied der Rhône en op den linkeroever van deze gelegen, wordt het departement door onderscheiden rivieren besproeid; in het O. vindt men vele kleine meren, poelen en moerassen. De helft van den bodem is bergachtig; in in het zuidoosten verheffen zich de Rousse 3478 m. hoog), de Taillefer (2864 m.), de Pic de Belledonne (2981 m.), de Aiguille du Midi (3987 m.) en de Mont d'Ollan (3883 m.). De bodem levert graan, rogge, boekweit, haver, hennep, boomvruchten, suikerbieten en wijn. Ook de veeteelt, de kaasmakerij en de zijdecultuur zijn er van veel belang. Tot de voortbrengselen uit het delfstoffenrijk behooren ijzer, brandbare mineralen, kiezel, marmer en bouwsteenen, terwijl er onderscheiden minerale bronnen ontspringen. Behalve veel ijzersmelterijen heeft men er fabrieken van stalen en koperen voorwerpen, garenspinnerijen, katoen- en linnenweverijen, handschoenen- en papierfabrieken, enz. Het verkeer wordt er door de Rhône en door onderscheiden spoorwegen bevorderd.

Isergebergte, een gebergte in het Pruisische distrikt Liegnitz en in Bohemen, is een deel der Sudeten, ingesloten tusschen het Reuzengebergte en den Groszer Zackeneener- en het Lausitzergebergte en de Lausitzer Neisze anderzijds. Het is een voornamelijk uit gneis en glimmerlei opgebouwd gebergte, dat zich in vier ketens van het Z.O. naar het N.W. uitstrekt. De hoofdketen is de Hoher Iserkamm, die bij een gemiddelde hoogte van 1000 m. zijn hoogste punt heeft in den Hinterberg (1126 m.).

Iserlohn, een arrondissementshoofdstad in het distrikt Arnsberg der provincie Westfalen, ligt aan het riviertje de Baar in een bergstreek, aan de spoorlijnen Lemathe— Fröndenberg en Lemathe—Iserlohn en telt (1905) 29595 inwoners. Men vindt er een Roomsch-Katholieke en 3 Protestantsche kerken en onderscheiden scholen, een „Kriegerdenkmal" en een kolossaal standbeeld van *Wilhelm I.* Deze stad behoort tot de aanzienlijke fabriek- en handelssteden van Westfalen. Men vervaardigt er o. a. ijzerwaren, geel-koperen, bronzen, en nieuw-zilveren voorwerpen, vooral echter naalden (19 fabrieken met 2000 arbeiders). Meer dan 60 aanzienlijke handelshuizen staan er in betrekking met Italië, Frankrijk, Spanje, Amerika, Nederland, Engeland, België en Skandinavië. De omtrek der stad is als bedekt met werkplaatsen. Reeds van ouds, zooals de naam aanduidt, bloeit er de ijzerindustrie en in de Middeleeuwen werden er harnassen enz. vervaardigd. In de nabijheid ligt de Dechenhöhle (zie aldaar).

Isernia, een stad en arrondissementshoofdplaats in de Italiaansche provincie Campobasso (in de Abruzzen), op een heuvel tusschen de Valle Caprina en delle Precie en aan de spoorlijnen Ca

Digitized by Google

janello—Isernia en Solmona—Isernia, bezit lakenfabrieken, pottebakkerijen en een levendigen handel en telt (1901) 9322 inwoners. Als overblijfselen der versterking van de oude Samnitische stad Aesernia, die in den Bondgenootenoorlog verwoest werd, vindt men er cyclopische blokken als grondslagen van den tegenwoordigen muur. Ook de waterleiding, door een rots van kalksteen geboord, is uit de Oudheid afkomstig. De stad is meermalen (847, 1349, 1426 en 1805) door aardbevingen geteisterd.

Isertia *Schreb.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5- tot 6-tandigen kelk, door een buisvormige, 6-slippige, van binnen geelachtig-wollige bloemkroon met 6 meeldraden, een stervormigen stempel en een erwtvormige bes. Het omvat heesters, die in Mexico, West-Indië en Guyana groeien. De merkwaardigste soort is *I. coccinea Vahl*, die in Guyana en Cayenne te huis behoort. Deze plant heeft roode bloemen en roode, sappige, eetbare vruchten.

Ishewsk (*Ishewski Oroesheiny Sawod*), een fabrieksplaats in het Russische gouvernement Wjatka, ligt aan den Ish, een zijrivier van den Kama, en telt ± 21500 inwoners. Men vindt te Ishwesk, dat in 1760 door *Schoewalow* gesticht werd, een groote geweren- en wapenfabriek van den staat.

Isidorus *Pelusiota*, geboren omstreeks 370 te Alexandrië, een monnik te Pelusium in Beneden-Egypte, die een zeer gestrengen leefregel volgde en de uitspattingen der geestelijken berispte, overleed omstreeks het jaar 440. Een groot aantal brieven, van hem afkomstig en in 1638 uitgegeven, is voor uitlegkunde en kerkgeschiedenis zeer belangrijk.

Isidorus *Hispalensis*, bisschop van Sevilla (Hispalis), een geestelijke, die zich jegens de Kerk in Spanje zeer verdienstelijk gemaakt heeft, geboren te Cartagena in Murcia, werd in 600 bisschop van Sevilla en overleed den 4de April 636. In zijn „Sententiarum sive de summo bono libri III" leverde hij een soort van geloofsbelijdenis, en in zijn „Originum seu etymologiarum libri XX" een encyclopaedie, verder onderscheiden geschriften van taal-, geschiedkundigen en godgeleerden inhoud, zooals „De ecclesiasticis officiis libri II", „Liber de scriptoribus ecclesiasticis" en „Historia Gotorum, Vandalorum et Suevorum" (nieuwste uitgave van Rösler, 1805). De naar hem genoemde verzameling canones is niet van hem afkomstig, evenmin den zoogenaamde pseudo-isidorische decretalen (zie *Decretalen*). De beste uitgave van zijn gezamenlijke werken is die van *Faustinus Arevalo* (7 dln., 1797—1803).

Ising, *Arnold Leopold Hendrik*, een Nederlandsch letterkundige, werd geboren den 24sten September 1824 te Heusden bij Gent, was aanvankelijk voornemens de militaire academie te bezoeken, maar daarin verhinderd door bijziendheid, werd hij in 1844 surnumerair bij de registratie en in 1849 stenograaf bij de beide Kamers der Staten-Generaal. Met *W. J. van Zeggelen* schreef hij: „Het Groot" en „Het nieuw Nederlandsch Prentenboek" (1847), „In de speeluren" (1850), „Mariette" (1850) en „Vliegende bladen vol punten" (1851), met *C. S. Adama van Scheltema*, *S. J. van den Bergh*, *J. J. L. ten Kate*, *C. Leenderts* en *W. J. van Zeggelen* „Korenbloemen, verhalen voor de jeugd in proza en poezij" (1853); verder leverde hij: „De markiezin de Solange, historische novelle uit de jaren 1642 en 1643" (1854), met de eerstgenoemde drie en met *J. J. A. Goeverneur* en *A. Winkler Prins*: „Uit de kinderwereld, verhalen en versjes" (1856); bovendien „Oorlog en vrede, en Zephir de vondeling" (1857), „Onze Vader, die in de hemelen zijt" (1858); met *T. van Westrheene* en *Gerard Keller* „Zomernachten, drietal verhalen voor de jeugd" (1858); met *Charante* en *J. van Lennep* „In den vrijen tijd, verhalen en versjes voor de jeugd" (1858), „De Krimoorlog" (1856), „Gedenkboek van belangrijke gebeurtenissen uit den tegenwoordigen tijd" (1858—1859), „De strijd om Italië" (1859), „De onafhankelijksheidsoorlog in Zuid-Italië" (1860—1861), „Uit den schooltijd" (1861), „Uit het jonge leven" (1862), „Uit de jongenswereld" (1868), „Het tooneel in huis, tooneelstukjes voor de jeugd" (2 dln., 1864—1865), „Nederlandsch prentenboek" (1865); met *J. B. Rietstap* „De Oorlog" (Duitschland—Italië, 1866); met *Laurillard*, mevr. *Westrheene*, *P. J. Andriessen* enz. „Novellen en poëzie voor meisjes" (1868); met *J. J. Cremer*, *Johan Gram*, *August Snieders* enz. „Nederlandsche novellen" (1868), „Verhalen en schetsen" (2 dln., 1870), „De Graaf de St. Ybar" (1867), „Freule Marie" (1876), „Koning Willem van Engeland en zijn page" (1878), „Het

Isis en Horos.

Binnenhof" (1880), „Jan Klaassen en andere kluchtspelen aan de hand van Troost geschetst" (1879),

Digitized by Google

„In eer hersteld" (1880)", „Haagsche schetsen" (3 dln., 1877—1888), „Behouden", een tooneelspel in 1878 te Antwerpen bekroond, „De Zwerver" en „Zelfzucht" naar *Octave Feuillet*, alsmede talrijke vertalingen en bijdragen in tijdschriften. Ook redigeerde hij van 1854 tot 1863 den „Almanak voor de jeugd". Verder was hij medeoprichter van den „Nederlandschen Spectator" en redacteur van het „Nederlandsch Magazijn", uitgaaf van Gebroeders *van Es*. Hij overleed in Juni 1904.

Isis, een Egyptische godin, werd door de Grieken met *Demeter* vergeleken. Haar naam luidt in de taal der hiëroglyphen *Eset*, latet *Ese*. Zij behoort met haar broeder en gemaal *Osiris* (zie aldaar) tot de oudste godheden van Egypte, en *Herodotos* vermeldt, dat juist de genoemde 2 goden algemeen in alle deelen des lands werden gehuldigd. Hun oudste tempel verhief zich te This in Opper-Egypte, den alouden konings-zetel. Andere vermaarde heiligdommen van *Isis* vindt men te Philae, Memphis en Busiris. Haar dienst verspreidde zich later over Griekenland en Rome, en meermalen moesten er maatregelen genomen worden om de misbruiken bij het vieren der geheimzinnige Isisfeesten tegen te gaan. Gewoonlijk wordt zij afgebeeld met een zonneschijf tusschen 2 koehorens, of ook met den troon (haar hiëroglyphisch naamteeken) op het hoofd. Zij komt ook veel voor in vereeniging met haar zoon, den kleinen *Horos*. (zie de afb. op blz. 677.)

Isjoem, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Charkow, ligt aan den Donez en telt 12959 inwoners. Er wordt een aanzienlijke handel gedreven in wol, timmerhout, honig en was. Ook heeft men er een groote wolwasscherij, talksmelterijen, waskokerijen en onderscheiden pottenbakkerijen.

Iskanderoen is de Arabische naam voor Alexandrette (zie aldaar).

Iskarioth. Zie *Judas*.

Isker of *Iskra*, de Oskios der Grieken en de Oescus der Romeinen, is een zijrivier van de Donau. Zij ontspringt ter hoogte van 960 m. boven de oppervlakte der zee nabij Samakow op den Rilo-dagh en baant zich door een nauwe kloof een weg door den Balkan, waarna zij in vele kronkelingen en zonder voor schepen of vlotten bevaarbaar te zijn door Bulgarije stroomt en na een loop van 240 km. boven den mond der Aloeta uitmondt in de Donau.

Isker (*Sibir*), een oude stad aan den Irtisj, werd ± 1500 door den Tartarenvorst van Tjoemen gesticht en tot residentie bestemd, maar in 1563 door den Oeggebe *Kozum* ingenomen. Den 23sten October 1582 door den Kozak *Jarmak* veroverd, doch spoedig daarna weer verlaten, werd Iskir in 1588 opnieuw bezet en in 1590 door de Russen verwoest. In 1623 bestonden er nog twee Russische dorpen, in 1675 nog een houten moskee, doch reeds in 1745 was bijna niets meer van Iskir te zien.

Isla, *José Francisco de*, een Spaansch hekelschrijver, geboren te Vidanes (*Leon*) den 24sten Maart 1703, behoorde tot de Orde der Jezuïeten en onderscheidde zich in verschillende kloosters als leeraar en prediker. Na het verdrijven zijner Orde uit Spanje begaf hij zich naar Bologna, waar hij den 2den November 1781 overleed. Reeds in zijn „La juventud triunfante" (1727) en „Dia grande de Navarra" (1746) toonde hij zich een fijn satiricus. Een Europeesche naam kreeg hij door zijn, onder den naam van don *Francisco Lobon de Salazar* uitgegeven „Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas, alias Zotes" (1758), waarin hij, naar het voorbeeld van *Cervantes*, in den ironisch verhaalden levensloop van zijn held de predikende monniken in Spanje zoodanig doorhaalt, dat het boek door de Inquisitie verboden werd en het 2de deel eerst in 1770 met een verbloemden naam van de plaats der uitgave (Campazas, eigenlijk Madrid) „a costa de los herederos de Fray Gerundio" in het licht kon verschijnen. Het is in onderscheiden talen overgezet en later bij herhaling, en wel met nog een derde deel, „Colleccion de varias piezas relativas la obra de Fray Gerundio" gedrukt. *Isla* heeft ook den „Gil Blas" van *Lesage* in het Spaansch vertaald en daarbij beweerd, dat deze roman eigenlijk reeds in 1635 door een Spanjaard geschreven is, die daarvoor vervolgd werd en naar Frankrijk week, waar hij in 1640 overleed, waarna *Lesage* gebruik maakte van zijn handschrift. Na den dood van *Isla* verschenen zijn: „Cartas familiares" (6 dln., 1790), de briefwisseling bevattende met zijn zuster en zijn zwager, alsmede een bundel nagelaten geschriften onder den titel: „Rebusco de sus obras literarias" (2 dln., 1797). De beste uitgave van den „Fray Gerundio" is die van *Lidforss* (2 dln., 1885).

Islam. Zie *Mohammedanisme*.

Islamietische kunst. Zie *Mohammedaansche kunst*.

Isle de France, een voormalige Fransche provincie, omvatte tot 1790 de tegenwoordige departementen Seine, Oise, Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Eure-et-Loir en Aisne, waarin zich de landschappen Hurepoix, Brie Française, Gâtinois Français, Mantais, Vexin Français, Beauvaisis, Valois, Soissonnais, Noyonnais, Laonnais en Tardenois en Thimerais bevinden. Zij was, als het erfdeel van het Capetingische Huis, de kern van Frankrijk.

De Franschen hebben ook aan het eiland Mauritius, dat zij van 1715 tot 1810 in bezit hadden, den naam gegeven van Isle de France.

Isleworth, een plaatsje in het Engelsche graafschap Middlesex, ligt aan de Theems, 22 km. boven de Londonbridge en telt (1901) 19874 inwoners. Men vindt er groote tuinen (vruchten en groenten) en talrijke villa's. In de nabijheid liggen de beroemde zeepfabrieken van *Pears*.

Isluga is een 5200 m. hooge vulkaan op de grens van Chili en Bolivia op de West-Cordillera's ten O. van Pisagua. Aan den voet ligt de Pichutapas.

Isly, een rivier in Marokko, stroomt niet ver van de Algerijnsche grens. Bij Djarf-el-Akdar aan deze rivier viel *Bugeaud* den 14den Augustus 1844 met 10000 Franschen en 400 man Arabische hulptroepen een Marokkaansch kamp aan en vernietigde het geheele vijandelijke leger. Ter belooning werd *Bugeaud* tot hertog van *Isly* verheven.

Ismaël (Hebreeuwsch = Godverhoort), een zoon van *Abraham* en van *Hagar*, een slavin van *Sara*, werd, volgens het Bijbelsch verhaal, met zijn moeder door *Abraham* verstooten, zoodra

Digitized by Google

ISOBAREN EN LUCHTCIRCULATIE IN JANUARI, JULI EN IN HET JAAR.

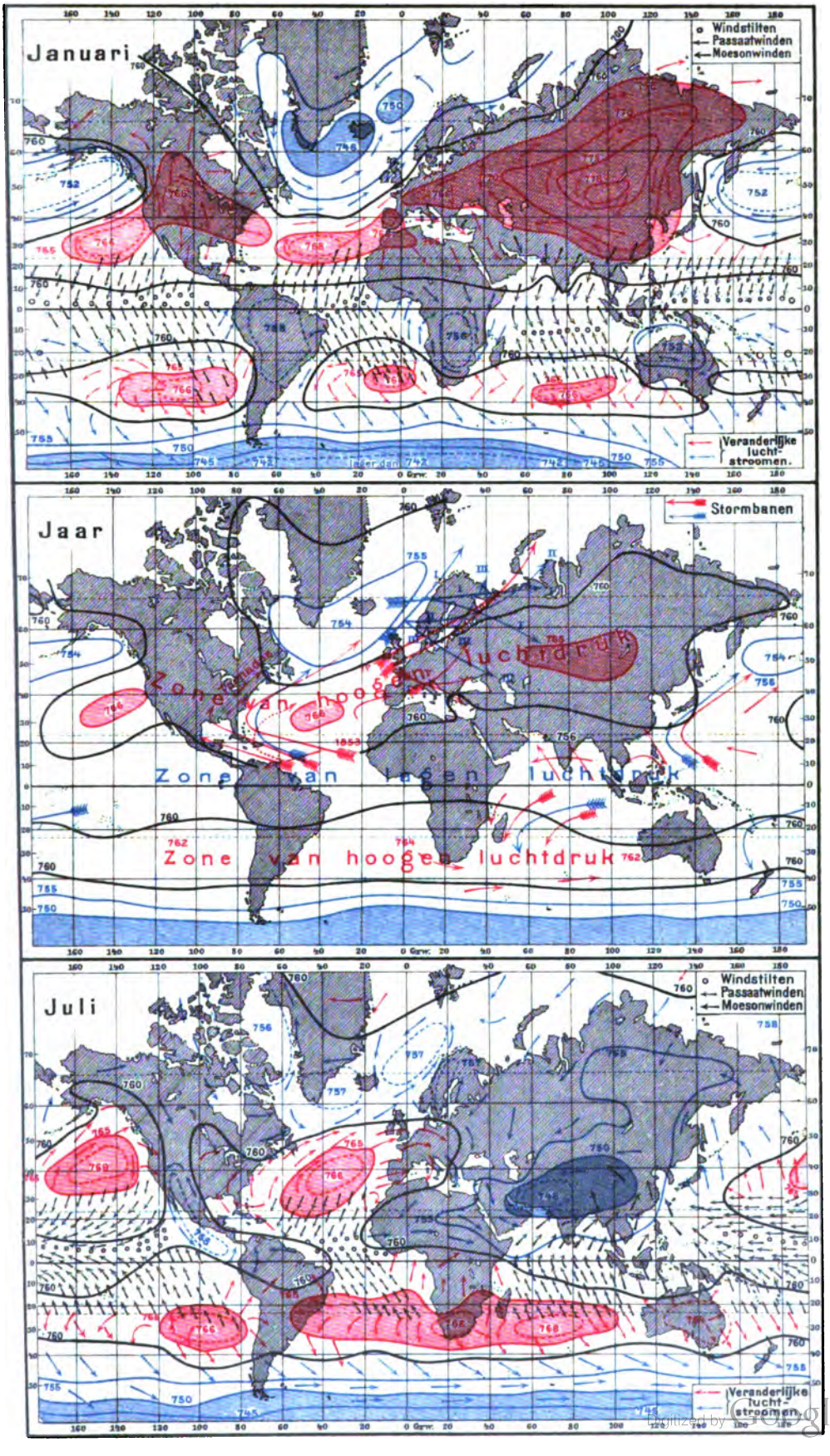

Digitized by Google

Digitized by Google

Isaak geboren was. Toen vestigde hij zich in de woestijn Pharan, waar hij met een Egyptische vrouw huwde en in den ouderdom van 137 jaren overleed. Zijn 12 zonen werden de stamvaders van even zoovele Arabische volkeren, zooals van de Nabathaeërs, Kedarenen enz., die gezamenlijk naar hem *Ismaëlieten* zijn genoemd.

Ismaïl, een stad in het Russische gouvernement Besarabië gelegen, telt 31293 inwoners en heeft twee pro-gymnasia, handel en scheepvaartverbinding met Odessa. Ismaïl was vroeger een sterke Turksche vesting. In 1812 kwam het aan Rusland en werd tevens hoofdstation der Russische Donauvloot. In 1810 ontstond daarnaast de handelsstad Tutsjkow. Beide steden kregen in 1830 een gemeenschappelijk bestuur. In 1856 werd het de hoofdstad van het door Rusland afgestane Besarabische grensgebied van Roemenië; tegelijkertijd werden de vestingwerken gesloopt. Door den vrede van San Stefano (3 Maart 1878) kwam het weer aan Rusland.

Ismaïlia, een Egyptische stad op de landengte van Suëz en aan de spoorlijn Segasig-Suëz, is in 1861 tijdens het graven van het Kanaal aldaar gesticht en ligt ten noordoosten van het Timsahmeer, aan het Zoetwaterkanaal, dat, uit den Nijl daarheen geleid, zich ten westen van de stad in twee armen verdeelt en drinkwater levert aan Suëz, aan Ismaïlia en Port Saïd, terwijl het tevens bevaarbaar is voor vrij groote schepen. De stad is zeer regelmatig aangelegd en gelijkt op een Europeesche badplaats met villa's en lanen, telt ± 7000 inwoners en heeft belang als hoofdzetel der Suëzmaatschappij.

Ismaïl-Pasja, onderkoning van Egypte sedert 1863, werd geboren te Kaïro den 31sten December 1830 en is de 2de der 3 zonen van *Ibrahim-Pasja* (zie aldaar). Met zijn ouderen broeder *Ahmed* ontving hij zijn opleiding in Frankrijk, en na zijn terugkeer kwam hij in verzet tegen de regeering van *Abbas-Pasja*. Bij gelegenheid eener reis naar Constantinopel verkreeg hij van den sultan den titel van pasja en in 1855 vertrok hij, belast met eene geheime zending van zijn oom *Saïd-Pasja*, naar Frankrijk. Op den terugtocht nam hij de reis over Italië, waar hij uit naam van den onderkoning een brief en rijke geschenken ter hand stelde aan den paus. *Saïd-Pasja* benoemde hem tot lid van den Staatsraad en schonk hem onderscheiden belangrijke waardigheden. In 1861 was hij gedurende de afwezigheid van den onderkoning met het regentschap belast, en in hetzelfde jaar plaatste hij zich als opperbevelhebber aan het hoofd van het Egyptische leger, waarmede hij een oproer in den Soedan dempte. Na het overlijden van zijn oom (18 Januari 1863) volgde *Ismaïl-Pasja* hem op en verklaarde, dat hij een voorstander was der beginselen van zijn voorganger. Onder zijn bestuur is vooral de katoenteelt in Egypte aanmerkelijk uitgebreid. Bekend zijn de geschillen van dezen vorst met de maatschappij tot doorgraving der landengte van Suëz; zij werden echter uit den weg geruimd doordien hij zich in Juli 1864 onderwierp aan de scheidsrechtelijke uitspraak van *Napoleon III*. Hij stond voorts bekend als een man, die zijne onderdanen gaarne wilde doen deelen in de voorrechten der Europeesche beschaving, zooals niet alleen gebleken is bij zijn bezoek aan de voornaamste Hoven van ons werelddeel, maar ook in het jaar 1875 door de reorganisatie der rechtsbedeeling in Egypte. Verder ging hij over tot maatregelen, om de financieele aangelegenheden van Egypte, welke zich in een hoogst verwarden staat bevonden, met hulp van Engelsche en Fransche financiemannen te regelen. Hij verkocht 177000 Suëzkanaal-aandeelen aan Engeland voor een som van 4 millioen pond sterling, terwijl hij de goederen van zichzelf en van zijn geslacht overdroeg aan den staat, om tot waarborg te strekken voor een nieuwe leening. Ook moest hij de Egyptische financiën onder de controle der mogendheden plaatsen. Ten slotte echter wilde hij van de medewerking van Europeanen niets weten en benoemde in April 1879 een Egyptisch ministerie. Den 17den Mei daaraanvolgende diende de Duitsche regeering een krachtig protest in, om schadevergoeding te erlangen voor Duitsche onderdanen, die door zijn willekeurige besluiten waren benadeeld. Dit protest was oorzaak van zijn val. De overige mogendheden, eveneens op hem verbolgen, waren niet voldaan over zijn pogingen, om alle verantwoordelijkheid op de ministers te laden en gaven hem den raad afstand te doen van de regeering. Hij wilde daaraan in den beginne geen gehoor geven, maar vroeg de weleer versmade tusschenkomst van de Porte. Toen hij echter vernam, dat deze zich verklaard had voor zijn afzetting en voor de benoeming van den erfprins in zijn plaats, gaf hij den 26sten Juni 1879 toe. *Ismaïl*, die een civeile lijst van 600000 gld. kreeg, begaf zich naar Italië en in 1888 naar Konstantinopel, waar hij den 2den Maart 1895 overleed.

Ismid of *Iskimid*, het oude Nicomedia in Bithynië, een havenplaats en tevens de hoofdstad van een zelfstandig liwa, is in het noordwesten van Klein-Azië, op den achtergrond van de Golf van Ismid (*Sinus Astacenus*) in de Zee van Marmora en op hooge henvels gelegen en door spoorwegen met Skoetari en Angora verbonden. Het is de zetel van een pasja, van een Grieksehen metropolitaan en van een Armenischen aartsbisschop en telt 25000 inwoners. Hout en zout zijn de voornaamste artikelen van uitvoer. De inwendige stad met haar nauwe straten en vervallen huizen beantwoordt weinig aan haar bevallig voorkomen in de verte. Van het prachtige Nicomedia der oudheid zijn slechts geringe overblijfselen aanwezig, zooals de muren van den Akropolis, een mooi Romeinsch bouwwerk en een cisterne.

Isnardia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagrarieeën*. Het onderscheidt zich door een blijvenden vierslippigen kelk, 4 of geen bloembladeren, 4 meeldraden, een draadvormigen stijl met knopvormigen stempel en een 4-hokkige, hokverbrekende, 4-kleppige, veelzadige doosvrucht. In ons land groeit *I. palustris L.*, een moerasplant, uit een korteren of langeren kruipenden wortelstok opstijgende met een kalen stengel, tegenovergestelde, eivormige, spitse, tot een bladsteel versmalde bladeren en afzonderlijk in de bladoksels geplaatste bloemen zonder bloembladeren.

Isobaren (zie de kaart) zijn lijnen, die den gemiddelden toestand van den dampkring met

Digitized by Google

betrekking tot den luchtdruk, en indirect ook tot de winden, voorstellen. Dit geschiedt door de plaatsen op aarde, die denzelfden luchtdruk (barometerstand) hebben, door lijnen met elkander te verbinden. Teneinde de waargenomen barometerstanden met elkander te kunnen vergelijken, moeten zij gereduceerd worden tot zeeniveau, tot de temperatuur van 0°C., alsook tot een en denzelfden parallel (doorgaans dien van 45°), aangezien het gewicht van alle lichamen, dus ook dat van de lucht, van den evenaar naar de polen toeneemt. De eerste isobarenkaarten werden door *Buchan* ontworpen, en terwijl men later herhaaldelijk dergelijke kaarten geteekend heeft voor het jaargemiddelde en dat der uiterste maanden (Januari en Juli), is *Buchan* de eenige, die ze voor elke maand afzonderlijk heeft ontworpen. Vooral door *Hann* werd er op gewezen, dat de waarde van isobarenkaarten voor betrekkelijk kleine deelen der aardoppervlakte licht overschat wordt. Ook is het een fout, dat men den *gemiddelden* luchtdruk vergelijkt met de *heerschende* windrichting; de pogingen toch, om de gemiddelde windrichting van een plaats te berekenen, hebben tot dusver weinig succes gehad. Nochtans zijn de isobarenkaarten geschikt om de hoofdwindgebieden in de uiterste maanden vast te stellen. Ook kunnen uit de vergelijking der isobaren met de winden de twee groote wetten (die van *Buys-Ballot*, zie aldaar, en die van *Stevenson*, zie aldaar) afgeleid werden.

Isobronten. Zie *Isochronen*.

Isochimenen zijn de verbindingslijnen van plaatsen op aarde, waar dezelfde gemiddelde wintertemperatuur heerscht.

Isochronen (*Isobronten*) zijn lijnen, die plaatsen verbinden, waar men tegelijkertijd den eersten donder van een onweer hoort. Ook verstaat men onder isochronen de verbindingslijnen van plaatsen, die men vanuit een bepaald punt op denzelfden tijd kan bereiken.

Isochronisme noemt men de volkomen gelijkheid van duur van alle schommelingen van een slinger, indien de amplitude klein is.

Isochroomvernis verkrijgt men door 2 deelen mastik te vermengen met 6 deelen gerectificeerde terpentijnolie en 4 deelen Venetiaansche terpentijn. Dit vernis is uitmuntend als lak voor schilderijen, alsmede voor gekleurde platen, waaraan het een voorkomen geeft van schilderijen in olieverf.

Isodynamische, isogonische en **isoklinische lijnen** of lijnen van gelijke magneetkracht, van gelijke afwijking en gelijke helling van den magneet. Zie *Magnetisme*.

Isoëtaceeën is de naam van een familie van *Spoorplanten*. Zij onderscheidt zich door vliezwandige spoorvruchten (*sporangiën*), geheel vereenigd met de binnenvlakte van den voet der lijnvormige, wortelstandige bladeren. Van het geslacht *Isoëtes L.*, dat een korten, knolachtigen stengel, biesachtige bladeren en aan de zijde van den verbreeden voet een langwerpige, vleezige spoorvrucht heeft, kent men in ons land twee soorten, namelijk *I. lacustris Duv.* met stijve, donkergroene bladeren met nauwelijks versmalden top, en *I. echinospora* met fijn toegespitste bladeren. Zij groeien op den zandbodem van meren en moerassen.

Isohyeten zijn de verbindingslijnen van plaatsen met gelijken jaarlijkschen regenval.

Isohypsen (*Horizontale-* of *Hoogtelijnen*) zijn de lijnen op terreinkaarten, die plaatsen met gelijke hoogte boven de zee verbinden. Zij kunnen in hooge mate er toe bijdragen, om een beter inzicht te verschaffen in den verticalen bouw van de bergachtige gedeelten der aardkorst en zijn onmisbaar bij het maken van ontwerpen tot aanleg van straat- en spoorwegen, kanalen en tunnels in bergstreken. Zie ook Landkaart.

Isokrates, een beroemd Grieksch redenaar, geboren te Athene in 436 v. Chr., genoot het onderwijs van *Georgias*, *Prodikus* en *Theramenes*, maar durfde wegens zijn zwakke stem en zijn aangeboren angstvalligheid niet openlijk optreden, terwijl hij zich bezig hield met het geven van onderwijs in de welsprekendheid en met het leveren van redevoeringen aan anderen, zaken, die hem veel geld opbrachten. Met *Plato*, den speelmakker zijner jeugd, bleef hij tot in hoogen ouderdom bevriend. Ook behoorde hij tot de ijverigste vereerders van *Sokrates* en tot de hevigste bestrijders der Sophisten. Bij den dood van eerstgenoemde was hij in Athene de eenige, die zich in rouwgewaad hulde. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de welsprekendheid aan te wenden tot praktische oogmerken, inzonderheid tot bevordering van zedelijkheid en deugd, terwijl hij tevens groote zorg besteedde aan de beschaving van den stijl en aan een welluidende ronding der volzinnen. Zijn redevoeringen eischten dientengevolge veel tijd, en men zegt, dat hij aan den „Panathenaïcus" tien jaar gewerkt heeft. Gloeiende van vrijheidsmin, bracht hij in 338 v. Chr. na den rampspoedigen slag van Chaeronéa zich zelf om het leven in den ouderdom van 98 jaar. Van de 60 redevoeringen van *Isokrates*, ten tijde van *Plutarchus* nog aanwezig, zijn 21 tot op onzen tijd bewaard gebleven. Daartoe behooren de „Panegyrikos", waarin hij de Grieken tot eendracht vermaant in den strijd tegen de Perzen en de „Panathenaïkos", een lofrede op Athene en de „Areopagitikos, waarin hij de Atheners aanraadt tot de wetgeving van *Solon* terug te keeren. Al zijne redevoeringen vindt men in de verzameling der „Oratores attici". Ook heeft men vele afzonderlijke uitgaven der redevoeringen van *Isokrates*.

Isokrates.

Isola, een stad in het Oostenrijksche distrikt Capodistria (Istrië), ligt aan een kleine baai van de Golf van Triest en aan de spoorlijn Triest—St. Andrae—Buje en telt (1900) 7500 inwoners. Men vindt er een vakschool voor kantwerksters en een warme zwavelbron, die sedert 1823 voor baden gebruikt wordt. De hier verbouwde zoete zwarte wijn (*Refosco d'Isola*) is beroemd.

Isola Bella. Zie *Borromeïsche Eilanden*.

Isolani, *Johann Ludwig Hector*, graaf *von*,

Digitized by Google

keizerlijk generaal in den Dertigjarigen Oorlog, werd geboren te Görz in 1856, was de telg van een adellijk geslacht uit Cyprus en trad als krijgsman in het voetspoor van zijn vader. In 1602 werd hij door de Turken gevangen genomen, doch ontsnapte en stond weldra aan het hoofd van een regiment Kroaten. In de eerste jaren van den Dertigjaren Oorlog streed hij tegen graaf *Peter Ernst von Mansfeld*, daarna onder *Savelli* in Pommeren. In 1632 tot generaal benoemd, kreeg hij het bevel over alle Kroaten en streed aan het hoofd van 28 eskadrons dapper bij Lützen. Als veldtuigmeester verkreeg hij in 1634 de goederen van *Wallenstein*, de heerlijkheden Aicha en Friedenstein. Ook werd hij in het volgende jaar tot loon van zijn verraad, jegens *Wallenstein* gepleegd, met den graventitel begiftigd. Vervolgens streed hij bij Nordingen, in de Nederlanden, in Picardië, in Bourgondië, in Hessen (1637), in Pommeren (1638), aan den Boven-Rijn tegen hertog *Bernhard von Weimar* en *Guébriant* (1639) en overleed te Weenen in 1640.

Isolator is een stof, die de electriciteit niet geleidt, zooals dierlijke en plantaardige vezelstoffen, olie, porselein, caoutchouc, glas en droge lucht. Overal, waar men den doorgang van een electrischen stroom wil verhinderen of langs een bepaalden weg wil geleiden, gebruikt men isolatoren. Een toepassing van dit laatste vindt men in de kabels voor electrische leidingen. Zie *Electrische leiding*.

Isolde is de gemalin van *Marke* en de geliefde van *Tristan* (zie aldaar).

Isoleeren noemt men in de electriciteitsleer het electrisch afzonderen van een lichaam of ruimte van een geleider (zie *Isolator*). Bij machines verhindert men door isolatie (met asbest, zie aldaar) de warmteuitstraling, omgekeerd belet men door dezelfde middelen, dat een ruimte van lage temperatuur door de omgeving verwarmd zou worden. In de geneeskunde isoleert men patiënten met besmettelijke ziekten enz.

Isoleerende talen noemt men talen, die de grammaticale betrekkingen tusschen de woorden hoofdzakelijk door de woordplaatsing uitdrukken. Het zijn in den regel tevens ook één-lettergrepige (monosyllabische) talen, d. w. z. haar stamwoorden bestaan slechts uit één lettergreep, en dikwijls hebben zij ook zoogenaamde muzikale accenten, d. w. z. zij onderscheiden gelijkluidende woorden van verschillende beteekenis door zekere onafscheidelijk met haar verbonden stembuigingen. De voornaamste isoleerende talen zijn de Indo-Chineesche en Mon-Anamische talen.

Isolepis behoort tot de familie der *Cyperaceae* en wordt gekenmerkt door weinig ontwikkelde of ontbrekende bloembekleedsels, 3 meeldraden; op een eenhokkig, uit 3 vruchtbladeren bestaand vruchtbeginsel komt een stijl met 3 stempels voor. De planten bezitten wortelstokken.

Isolepis pygmaea komt in Zuid-Europa, Chili en Peru in het wild voor en vormt een allerliefst plantje, dat langen tijd in de kamer goed blijft, mits maar voor voldoend vocht gezorgd wordt. De vermeerdering geschiedt door deeling. Voor ampels, vensterversiering en vullen van kleine bloemenmandjes wordt de isolepis veel gebruikt.

Isomaltose ($C_{12}H_{22}O_{11}$) behoort tot de groep der koolhydraten en wel tot de hexobiosen. Het ontstaat naast maltose uit zetmeel door inwerking van diastase. Kunstmatig kan het uit d. glukose gemaakt worden door dit met sterk zoutzuur te behandelen. Het scheidt zich dan als een strooperige massa af. Het is niet vergistbaar.

Isomerie. Hieronder verstaat men het verschijnsel, dat stoffen met gelijke chemische samenstelling, verschillende eigenschappen hebben. Isomeer bijv. zijn roode en gele phosforus, twee stoffen met verschillende physische en chemische eigenschappen; de verschillende soorten van koolstof, zooals diamant, grafiet en amorphe kool, de verschillende variëteiten van zwavel enz. De verklaring van dit verschijnsel moet gezocht worden in verschillende rangschikking van de atomen in het molecuul. Het verschijnsel zelf is nog niet zoo heel lang bekend; vroeger was men van meening, dat bij gelijke chemische samenstelling de eigenschappen niet konden verschillen. Eerst toen men zwavel, koolzure kalk en andere stoffen in verschillende kristalvormen aantrof, moest men het verschijnsel als vaststaand aannemen. *Liebig* vond in 1823 voor cyaanzuur en knalzuur dezelfde samenstelling, *Faraday* in 1825 voor butyleen en aethyleen, *Berzelius* in 1829 voor druivenzuur en wijnsteenzuur. In het volgende jaar werd door dezen onderzoeker verschil gemaakt tusschen isomerie en polymerie. Polymeer noemt men lichamen, die bij dezelfde procentische samenstelling niet dezelfde moleculairformule hebben, bijv. acetyleen (C_2H_2) en benzol (C_6H_6.) Bij de ware isomere lichamen moet men in de eerste plaats onderscheid maken tusschen physische en chemische isomerie. Wanneer het verschil in eigenschappen alleen van physischen aard is, dan spreekt men van physische isomerie. Meestal bestaat dit verschil in kristalvorm en draaiing van het polarisatievlak. Een voorbeeld hiervan vindt men bij twee verschillende wijnsteenzuren, een kristal van het eene is het spiegelbeeld van dat van het andere, terwijl het eene het polarisatievlak rechts, het andere links draait. Meestal kan men dit verschijnsel niet verklaren door verschillende rangschikking van de atomen in het molecuul, maar door de verschillende plaats, die zij in de ruimte innemen. Men noemt dit stereoisomerie. De verklaring is in 1877 gegeven door *van 't Hoff* en *Le Bel*, onafhankelijk van elkander. Deze vonden n.l. dat een stof, die het polarisatievlak draait, altijd een of meer C-atomen bevat, waarvan de vier affiniteiten door verschillende elementen of atoomgroepen verzadigd zijn. Zulk een C-atoom is door *van 't Hoff* asymmetrisch, d. w. z. niet symmetrisch genoemd. Hij neemt nu aan, dat een asymmetrisch C-atoom het middelpunt vormt van een tetraëdervormige ruimte, waarvan de vier verschillende atoomgroepen of atomen als het ware de hoekpunten zijn. Door onderlinge verplaatsing van die atoomgroepen verkrijgt men dan de stereo-isomere lichamen. Er bestaan verschillende soorten van chemische isomeriën. 1°. de structuur-isomeriën. Hieronder verstaat men zulke isomere lichamen, die verschillende structuurformules, maar gelijke radicaalformules bezitten. Hiertoe behooren bijv. de twee propylalkoholen, de primaire en de secundaire propylalkohol. De eerste is $CH_3.CH_2CH_2OH$, de tweede

Digitized by Google

$CH_3.CHOH.CH_3$. Beide bevatten de radicalen C_3H_7 en OH. 2°. de metamere lichamen. Deze isomeren behooren nog wel tot dezelfde klasse van verbindingen, maar hebben verschillende radicaalformules, bijv. de diaethylaether $C_2H_5.O.C_2H_5$ en de methylpropylaether $CH_3.O.C_3H_7$. 3°. de toevallige isomeriën. Het komt meermalen voor, dat twee stoffen, met geheel verschillende eigenschappen dezelfde empirische formule hebben, bijv. de aethylalkohol $C_2H_3.OH$ en de demithylaether $CH_3.OCH_3$. Van beteekenis is deze isomerie natuurlijk niet, vandaar ook de naam toevallige. Bij de polymere lichamen onderscheidt men ook de ware en toevallige. Voorbeelden van de eerste soort zijn de verschillende cyaanzuren $CN.OH$, $(CN)_3(OH)_3$ $(CN)_3(OH)_3$. Voorbeelden van de laatste: formaldehyd, CH_2O, azijnzuur, $C_2H_4O_2$, melkzuur, $C_3H_6O_3$.

Isometrope brillenglazen zijn zoodanige, die uit een glassoort met hoogen brekingsindex vervaardigd zijn. Men bereikt daardoor het voordeel, dat de kromtestralen iets grooter kunnen worden genomen, waardoor minder last van sphe-rische aberratie ontstaat. Zie *Aberratie*.

Isomorphisme of *Isomorphie* (Grieksch: isos = gelijk, morphe = vorm) is het verschijnsel, dat chemisch ongelijke stoffen in overeenstemmende vormen kristalliseeren. Deze chemische ongelijkheid betreft echter niet alle elementen der stoffen. Zoo zijn de kristallen der koolzure zouten van calcium ($Ca\,CO_3$), magnesium ($Mg\,CO_3$), zink ($Zn\,CO_3$), ijzer ($Fe\,C\,O_3$) en mangaan ($Mn\,C\,O_3$) isomorph, daar ze allen in rhomboëders voorkomen met zeer gering verschil in ribbenhoeken. Andere isomorphe reeksen vormen tinsteen ($Sn\,O_2$), rutiel ($Ti\,O_2$) en zirkoon ($Zr\,O_2 + Si\,O_2$), verder de zwavelzure zouten van barium (zwaarspaat $BaSO_4$), strontium (Coelestien, $Sr\,SO_4$) en lood (witlooderts, $Pb\,SO_4$), de zwavelverbindingen ($R\,S_2$) van ijzer, kobalt, nikkel en mangaan. Ook bij meer samengestelde stoffen komt isomorphisme voor, bijv. anorthiet ($Ca\,Al_2Si_2O_8$) en albiet ($Na_2\,Al_2Si_6O_{16}$). Daar echter ook stoffen een groote overeenkomst in kristalvorm vertoonen, die geen analoge samenstelling hebben (bijv. augiet en borax, kalkspaat en roodgeldigerts), kan men deze schijnbare isomorphie van de ware onderscheiden, doordat bij deze laatste de mogelijkheid bestaat, dat een kristal, in de oplossing van een andere isomorphe stof gebracht, daarin kristallografisch doorgroeit. Ook kunnen uit willekeurige mengingsverhoudingen van isomorphe stoffen *mengkristallen* kristalliseeren in het typische stelsel der betreffende reeks. Zoo is olivien ($XMg_2Si\,O_4 + y\,Fe_2SiO_4$) een *isomorph mengsel* van $Mg_2\,Si\,O_4$ (fosteriet) en $Fe_2\,Si\,O_4$. Zeer belangrijk voor scheikundig onderzoek is, dat men tot analoge samenstelling mag besluiten, wanneer men mengkristallen kan verkrijgen.

Isonandra is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapotaceeën*. Het omvat groote boomen in het zuiden van Indië, op Ceylon, het schiereiland Malaka en op de eilanden van den Indischen Archipel. Die boomen dragen gave, lederachtige bladeren, zeer kleine bloemen in de bladoksels of aan de toppen der jonge takken en vleezige vruchten met een of twee oliehoudende zaden. *I. gutta Hook* of de getah-pertjaboom wordt 18 tot 20 m. hoog, heeft een dikken stam met een middellijn van 50 tot 110 cm., omgekeerd, eivormige, van boven lichtgroene en van onder bruinroode, viltige bladeren en in de bladoksels vereenigde bloemhoofdjes. Hij groeit op Singapore en verder noordwaarts tot aan Pinang, op de oostkust van Sumatra en Java, alsmede op Borneo. De Maleiers bezigden het gestremde melksap reeds lang tot mesheften, bijlsteelen enz. en sedert 1842 wordt het onder den naam van getah-pertja naar Europa verscheept. Tegenwoordig heet deze boom *Palaquiem Gutta*. Ook andere soorten Palaquiem zooals *P. oblongifolium*, leveren getah-pertsja.

Isonzo, een rivier in het graafschap Görz en Gradisca, ontspringt aan den zuidvoet van de Julische Alpen in het Trentadal en stroomt met talrijke kronkelingen door een eng dal, langs de stad Görz, dan door de vlakte van Friaul, waar zij den naam ontvangt van Sdobba, en bereikt bij Monfalcone de Adriatische Zee. Zij heeft een lengte van 128 km. en is alleen nabij haar mond bevaarbaar. Zij ontvangt op den linkeroever de Idria en de Wippach, op den rechter de Torre met de Natisone. De Isonzo is bekend door de veranderingen in zijn loop sedert den tijd der Romeinen. Toen was de Natisone een afzonderlijke rivier, wier bovenloop die van den tegenwoordigen Isonzo was en bij Aquilea uitmondde. Deze verloor in de Middeleeuwen door een bergstorting (585) zijn bovenloop, welke nu die van den Isonzo werd. De groote steenmassa's, die de Isonzo voortaan met zich meevoerde, verstopten zijn onderaardsche afvloeiing en veroorzaakten de vereeniging met de Natisone. Sedert verlegde de Isonzo zijn mond steeds meer naar het O. en gebruikt thans de bedding van de Sdobba, terwijl de vroegere monding, de Natisso, thans een zelfstandig kustriviertje geworden is.

Isopurperzuur is in vrijen toestand niet te verkrijgen, zouten ervan zijn wel bekend. Men geeft het de formule $C_6OH_2.(NO_2)_2.N\,(CN)_2.OH$. Het is van belang voor het aantoonen van kleine hoeveelheden pikrinezuur in bier, dat wel gebruikt wordt als surrogaat voor hop. Men voegt aan het bier een weinig zwavelzuur toe, om het pikrinezuur in vrijen toestand te krijgen, waarna men met aether uitschudt, waarin het oplost. Deze oplossing wordt met ammoniak behandeld, in de waterige oplossing bevindt zich dan ammoniumpikraat. Hieraan voegt men een oplossing van cyaankalium toe. Een roodkleuring, tengevolge van de vorming van isopurpurzuur, wijst op pikrinezuur.

Isorachiën. Zie *Getijden*.

Isotachen zijn lijnen, die de punten van gelijke stroomsnelheid in de dwarsdoorsnede van een rivier verbinden.

Isotalantosen zijn lijnen, die de streken op aarde met gelijke jaarlijksche temperatuurschommeling verbinden.

Isotheren zijn de lijnen, die plaatsen verbinden met gelijke gemiddelde zomerwarmte.

Isothermen zijn de lijnen, die de plaatsen op aarde met gelijke gemiddelde temperatuur verbinden. In het algemeen loopen deze lijnen ongeveer evenwijdig met de breedtecirkels; zij vertoonen evenwel vele bochten, vooral door den in-

Digitized by Google

vloed van zeestroomen (de Golfstroom verschuift den isoterm van 0° circa 15° C. naar het noorden). In de buurt van den aequator en der polen omsluiten de isothermen kleine vlakten, waarbinnen de warmte- en koudepolen der aarde liggen. Bijzondere isothermen zijn de *isochimenen, isotheren, chronoisothermen* enz. Isothermenkaarten worden zóódanig geteekend, dat men daarop de punten, die dezelfde temperatuur, mits herleid tot de hoogte van den zeespiegel, bezitten, door lijnen verbindt. *A. van Humboldt* was de eerste, die dergelijke kaarten ontworpen heeft (zie de kaart *Temperatuurverdeeling op aarde* bij het artikel *Temperatuur*). Behalve de jaarisothermen, spelen vooral die der uiterste maanden (Januari en Juli) in de klimatologie een groote rol.

Isouard, *Nicolo*, ook *Nicolo de Malte* en kortweg *Nicolo* of *Niccolo* geheeten, een Italiaansch operacomponist, geboren op het eiland Malta den 6den December 1775, werd door zijn vader reeds vroeg naar Parijs gezonden, om er zich voor den dienst bij de marine voor te bereiden. Ten gevolge der Omwenteling keerde hij echter reeds in 1790 naar Malta terug, waar hij zich te Lavalette aan den handel wijdde. Tevens legde hij zich met grooten ijver toe op de muziek. Zijn vader, hiermede weinig ingenomen, plaatste hem in een handelshuis te Palermo. Ook hier echter vond hij, te midden van drukke bezigheden, nog tijd genoeg om les te nemen in de compositie, en toen hij zijn betrekking met een te Napels verwisselde, verkreeg hij een uitmuntende gelegenheid om zijn muzikalen aanleg onder leiding van *Sala* en *Guglielmi* te ontwikkelen. In 1794 zeide hij het koopmansbedrijf vaarwel en begaf zich naar Florence, waar hij zijn eerste opera „L'avviso ai maritati" deed opvoeren. Daarop bezocht hij Livorno, waar hij in 1795 zijn tweede stuk, „Artaserse", ten tooneele bracht. Dientengevolge ontving hij een beroep naar zijn geboorte-eiland, waar hij eerst als organist aan de kerk van St. Jan van Jeruzalem te Lavalette, later als kapelmeester der Malteser Orde werkzaam was. Na de verovering van het eiland door de Franschen keerde hij tot het ambteloos leven terug en componeerde onderscheiden opera's, zooals: „Rinaldo d'Asti", „Il barbiere di Seviglia", „L'improvisata in campagna" enz. In het jaar 1799 ging hij naar Parijs. Hoewel hier al spoedig stukken van zijn hand in de Opéra comique werden opgevoerd, vonden de eerste, zooals: „Le tonnelier" en „La statue ou la femme avare", weinig bijval. Eerst na verloop van jaren verwierf hij de gunst van het publiek, vooral door „Michel Ange" (1802) en „Intrigue aux fenêtres" (1805). Van dien tijd af tot aan den terugkeer van *Boieldieu* uit Rusland (1811) beheerschte *Isouard* de Opéra comique. Vooral zijn: „Cendrillon" (1810), maakte ook in het buitenland grooten opgang, hoewel zijn opera; „Jeannot et Collin" en vooral: „Joconde", beide van 1814 en de vruchten van meer nauwgezette studie, daar hij toen als mededinger van *Boieldieu* moest optreden, veel hooger waarde hebben. Daarna heeft hij weinig geleverd. Hij overleed den 23sten Maart 1818. Het aantal zijner opera's bedraagt ± 50.

Ispahan of *Isfahân*, een stad in de Perzische provincie Irak-Adsjmi, ligt in een fraaie, mild-besproeide en goed-bebouwde dalkom der hoogvlakte van Iran aan de stepperivier Sajendé-Roed en aan den hoofdkaravaanweg van Teheran naar de zuidkust. Hoewel deze stad als middelpunt der Perzische nijverheid, als stapelplaats van vele voortbrengselen en wegens haar scholen nog altijd zeer belangrijk is, zag zij haar voormalige grootheid bijna geheel verdwijnen. In haar bloeitijd (17de eeuw) had ze met haar voorsteden een omvang van 30 km. en bezat 162 moskeeën, 137 vorstelijke paleizen, 48 hoogescholen en 600000 (volgens anderen een millioen) inwoners. Tegenwoordig telt zij ongeveer 80000 zielen. Nog altijd heeft zij uit de verte een prachtig voorkomen. Men vindt er 12 groote en 40 kleine moskeeën, 13 hoogescholen, 18 groote en 60 kleine openbare baden en een menigte overdekte en tot een 5 km. lange rij vereenigde bazars. De straten zijn nauw en krom, slecht of in het geheel niet geplaveid en vuil. Ten zuiden van Ispahan ligt de voorstad Dsjoelfa, door sjah *Abbas den Groote* in 1603 tot woonplaats aangewezen aan 34000 (thans 2000) Armeniërs, die er thans 6 kerken en een nonnenklooster bezitten. De R. Katholieken hebben er een kerk met een klein klooster van de Orde der Dominicanen. Het gedeelte tusschen Dsjoelfa en de eigenlijke stad is met bouwvallen bedekt. Hier ligt een prachtige brug over de rivier en tusschen deze en de stad vindt men overblijfselen van de paleizen, die er zich vroeger verhieven. Hier ziet men ook de groote moskee Loetf-Ollah met een koepel van verglaasde pannen en de hoofdmoskee (Mesdsjidi-Sjah), de prachtigste van geheel het Oosten, met een college van vele leeraren, zoodat het als een Mohammedaansche universiteit kan worbeschouwd. De nijverheid levert er vooral zijden en katoenen stoffen, allerlei wapens, buskruit, byouterieën, fluweel, goudbrokaat, wit mousseline, schoenen, zadels en paardentuigen, pijpenroeren, lakwerk, papier, glas enz. De stad is het middelpunt van den binnenlandschen handel en de bazars zijn er goed voorzien van allerlei waren. In den omtrek van Ispahan groeien katoen, rijst, tabak, meekrap, allerlei groenten en ooftsoorten, alsmede heerlijke meloenen. Zij is het *Aspadana* (in Mediš) der Ouden en bloeide reeds sedert de 10de eeuw, hoewel zij veel te lijden had van oorlogen en veroveringen. In de 16de eeuw werd zij als residentie van den sjah een van de aanzienlijkste steden der wereld. De Afghanen, aangevoerd door *Mir-Mahmoed*, veroverden en verwoestten de stad van den 12den tot den 28sten October 1732 en maakten daardoor een einde aan haar bloei. *Nadir-Sjah* verjoeg in 1729 de Afghanen, maar de stad kwam niet weder tot haar voormaligen luister, daar de vorstelijke residentie in 1749 naar Sjiras en in 1796 naar Teheran verplaatst werd.

Israël (Hebreeuwsch = strijder Gods) is de theocratische bijnaam van *Jakob*, verder de verzamelnaam van zijn nakomelingen (kinderen Israëls, Israëlieten) en later in het bijzonder die van het Noordelijke rijk, dat door den stam *Ephraïm* bewoond werd, in tegenstelling tot Juda. Zie verder *Joden*.

Israël, *Menasseh ben*, een Nederlandsch geleerde, geboren in Spanje omstreeks het jaar 1604,

Digitized by Google

kwam reeds op zijn jeugdigen leeftijd met zijn vader, die de wijk nam voor de Inquisitie, te Amsterdam, waar hij onderwijs ontving van den rabbijn *Isaäc Uzziël* en zoodanige vorderingen maakte, dat hij op den ouderdom van 18 jaar zijn leermeester als rabbijn kon opvolgen. Zijn inkomsten waren echter zoo gering, dat hij deze door handelsondernemingen trachtte te verbeteren. Hij zond zijn schoonbroeder *Ephraïm Soeiro* naar Brazilië en zelf bezorgde hij de uitgave zijner geschriften door middel van een eigen drukkerij. Tijdens het protectoraat van *Cromwell* begaf hij zich naar Engeland, belast met de taak ook aldaar een toevluchtsoord voor zijn stamgenooten te verwerven. Hoewel zijn pogingen aanvankelijk vruchteloos waren, hebben zij ongetwijfeld niet weinig medegewerkt tot de latere toelating der Israëlieten in Groot-Brittannië. Hij was bekend met de Spaansche, Portugeesche, Hebreeuwsche en Latijnsche talen, met de Talmudische letterkunde en onderhield briefwisseling met *Episcopius, Vossius, van Beverwijck* en vooral met *Barlaeus*. Hij overleed te Middelburg in 1657 en werd te Amsterdam ter aarde besteld. Van zijn geschriften noemen wij: „El conciliador. La primera parte nel Pentateucho etc." (1632), in het Latijn vertaald door *Dionysius Vossius* onder den titel: „Conciliator, sive de convenientia locorum Sacrae Scripturae, quae pugnare inter se videntur etc." (1633), „Problemata XXX de creatione etc." (1635), „Libri tres de resurrectione mortuorum etc." (1636), „Orden de las oraciones del Mes" (1637), „Fasciculus vitae, sive libri tres de termino vitae etc." (1639, ook in het Engelsch vertaald), „De fragilitate humana ex lapsu Adami etc." (1642, ook in het Spaansch), „Thesauro dos Dinim que o povo de Israel he obrigado saber e observar", (2de druk, 1647), „Las oraciones del anno" (2 dln. 1650), „Esperanca de Israël (1650, ook in het Latijn, Engelsch en Nederlandsch) en „La piëdra pretiosa, o de la estatua de Nebucadnezar etc." (1654). Ook bezorgde hij een uitgave van den Bijbel en van eenige afzonderlijke boeken des Bijbels en liet vele geleerde handschriften na.

Israëlieten. Zie *Joden*.

Israëlietisch Kerkgenootschap, Nederlandsch, omvat alle binnen de grenzen van ons land gevestigde Israëlietische gemeenten, met uitzondering van de Portugeesche (zie aldaar).

Het bestuur van het kerkgenootschap is opgedragen aan een Centrale Commissie, samengesteld uit 21 afgevaardigden, die in den regel ééns in het jaar vergadert. Voor de dagelijksche leiding en uitvoering van zaken benoemt zij een Permanente Commissie, samengesteld uit drie leden en drie plaatsvervangende leden. Beide colleges zijn te Amsterdam gevestigd. Iedere gemeente regelt hare huishoudelijke belangen naar goedvinden. Het beheer is opgedragen aan een kerkbestuur.

Het kerkgenootschap omvat 176 gemeenten, verdeeld in 12 kiesdistrikten, waarvan elke provincie er één uitmaakt, behalve Zuid-Holland, hetwelk in twee kiesdistrikten verdeeld is.

Israëlietisch Kerkgenootschap, Portugeesch, omvat de Joodsche gemeenten in ons land, wier leden nakomelingen zijn van de Israëlieten, die, na hun verdrijving uit Spanje en Portugal, zich in ons land vestigden, voornamelijk te Amsterdam, waar in 1597 de eerste Portugeesche synagoge werd gesticht, later gevolgd door die te 's-Gravenhage. In 1870 hebben zich de beide Portugeesch-Israëlietische gemeenten te Amsterdam en te 's-Gravenhage tot een afzonderlijk kerkgenootschap gevormd. Volgens zijn reglement worden de algemeene belangen geregeld door eene Hoofdcommissie van drie leden, wier zetel is gevestigd te Amsterdam.

Israëls, *Abraham Hartog*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren te Groningen in 1821, promoveerde met een proefschrift over het geneeskundig gedeelte van den Talmud, vestigde zich als geneesheer te Amsterdam en werd medestichter van het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde en van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde, bij welke laatste hij de betrekking bekleedde van hoofdbestuurder-bibliothecaris. In 1867 werd hij lector in de gezondheidsleer en in de geschiedenis der geneeskunde aan het athenaeum te Amsterdam en bij de stichting der universiteit aldaar buitengewoon hoogleeraar in laatstgenoemd vak. Hij overleed aldaar den 27sten Januari 1883.

Israëls, *Jozef* (zie de plaat), de meest beroemde Hollandsche schilder der negentiende eeuw, werd te Groningen den 27sten Januari 1824 geboren en genoot een eenvoudige, strenge opvoeding (zijn ouders wilden hem rabbijn laten worden). Op zestienjarigen leeftijd (in 1840) zonden zijn ouders hem naar Amsterdam in de leer bij den schilder *J. A. Kruseman* (zie aldaar), terwijl hij daar ook de avondlessen der academie volgde onder *Pieneman*. Hij schilderde toen bij voorkeur romantische onderwerpen en enkele portretten. Na eenige jaren zond zijn vader hem naar Parijs, waar hij o. m. werkte bij *Picot*, *Vernet*, *Delaroche*, *Pradier* enz. maar waar vooral zelfstandige studie, o. a. in het Louvre, hem groote vorderingen deed maken. In 1848, na het uitbreken der revolutie, keerde hij naar Amsterdam terug en begon er met het schilderen van Oud-testamentische en historische tafereelen, meest met sterk bewogen dramatischen inhoud, zooals bijv. „Aaron, die in den tempel de lijken zijner zonen Nadab en Abihu vindt" (1848), „de prins van Oranje, zich voor de eerste maal tegen de bevelen van den koning van Spanje verzettend" (1855), „Margaretha van Spanje en Prins Willem" (thans in het stedelijk museum te Amsterdam) enz. In deze schilderijen openbaart zich, in weerwil van het overdreven dramatische en romantische, aan de geheele kunst van dien tijd eigen, een opmerkelijk streven naar realisme, terwijl er bovendien een groot compositioneel talent en een zeer bijzonder technisch schildervermogen in te herkennen vallen.

Het dramatisch pathetische bleef zijn kunst óók aankleven, toen hij kort daarop het historieschilderen liet varen en zich bijna uitsluitend ging toeleggen op het schilderen van tafereelen uit het visschersleven. Deze ommekeer — de overgang van het historiestuk tot het genre — was het gevolg van een ongesteldheid, waarvoor *Israëls* herstel zocht te Zandvoort. Hij woonde er bij een scheepstimmerman en leerde er het leven der visschersbevolking kennen, dat een diepen indruk op hem maakte. Toen ontstonden werken als „De schipbreukelingen" en „De gang langs het

Digitized by Google

JOZEF ISRAËLS.

Lichtdruk naar een photographie van C. M. Dewald.

Digitized by Google

J. ENSCHEDÉ, HAARLEM.

Digitized by Google

kerkhof" (thans in het Stedelijk Museum te Amsterdam), getuigende van groote technische en compositioneele vaardigheid, van streven naar iets eigens in de keuze van het onderwerp, van streven ook naar ernstige karakterschildering, maar in hun àl te theatralen opzet en àl te bont koloriet nog niet het toppunt van 's meesters talent.

Israëls had met deze werken een groot succes en werd al spoedig in binnen- en buitenland vermaard als schilder van het Hollandsch visschersleven. In 1860 huurde hij een atelier op de Rozengracht te Amsterdam en schilderde daar ook verscheiden kranige portretten, kleurig in vergelijking tot zijn latere en ook uitvoeriger geschilderd. In 1863 trad hij in het huwelijk en ging hij op de Prinsegracht wonen, en in 1869 vestigde hij zich voor goed in den Haag, waar hij in het naburige Scheveningen zijn visschersvolk zoo dicht bij had. Sedert begon hij zich meer en meer op het interieurschilderen toe te leggen en bereikte daarin weldra een onovertroffen hoogte. Zijn interieurs, „in de Romantiek begonnen als dramatische episodes, verwijdden zich allengs tot een meer philosofische opvatting, waarin bijwijlen het gezin opgevoerd wordt tot den patriarchalen zin van het woord." Diepe karakteristiek der figuren, groote intimiteit, ook in kleur en toon van het geheel, en bijzondere picturale kwaliteiten zijn de eigenschappen van de reeksen van meesterwerken, sedert door *Israëls*' penseel voortgebracht. Daarbij heeft hij steeds bijbehouden een anecdotisch trekje, het laatste overblijfsel van de romantiek, waarin hij opgroeide. Bijna steeds laat zich aan zijn figuren een verhaal vastknoopen van angst of zorgen, ziekte of armoede, ook soms van vroolijke opgewektheid, bijv. bij de eerste stappen, die een kindje doet, of bij andere tafereelen uit het visscherskinderleven. Van zijn groote werken noemen wij o. a. „Alleen op de Wereld" (1878), thans in het Rijksmuseum te Amsterdam, en het even later geschilderde „Niets meer," in het Museum Mesdag te 's Gravenhage. Zij behooren tot de aangrijpendste werken der Hollandsche schilderschool.

Niet echter uitsluitend tot het visschersleven bepaalde *Israëls* zijn belangstelling. Hij bleef portretten schilderen, bijv. dat van *Thorbecke* (in de Senaatskamer der Leidsche Universiteit, een der beste portretten der negentiende eeuw), en wijdde daarnaast zijn belangstelling aan het eigen volk, die hem nooit verlaten heeft. Zijn „Zoon van het Oude Volk", in het Stedelijk Museum te Amsterdam, en zijn omstreeks 1905 voltooid „Joodsche Huwelijk", in de verzameling Drucker te Londen, zijn er de beste voorbeelden van. Eindelijk bleef hij ook, zoo nu en dan, het naakt schilderen en maakte hij o. a. in de jaren 1900—1908 verscheiden stukken met Adam en Eva, Eva en de slang enz. Tot zijn grootste werken uit zijn lateren tijd behoort het in 1898 geschilderde doek „Saul en David", thans in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Israëls' techniek is in de laatste jaren steeds breeder geworden. Nog steeds schildert hij met grooten lust en ijver, zich niet beperkende tot één van zijn vele soorten van onderwerpen, maar van alles schilderend: visschers-interieurs zoowel als bijbelsche onderwerpen, portretten evengoed als baggerlui, Israëlietische tafereelen zoowel als strandgezichten. Hij heeft ook veel geëtst en enkele lithografieën gemaakt.

De invloed van *Israëls*' onderwerpen, zoowel als die van zijn techniek, is een zeer groote geweest, in het binnen-, zoowel als in het buitenland. De groote Haagsche school der 19de eeuw, waarvan hij het hoofd is, heeft sterk zijn invloed ondergaan.

Israëls heeft, toen hij eenmaal beroemd was, steeds zijn naam gehandhaafd. Het heeft hem nooit aan eerbewijzen ontbroken en bij zijn zeventigjarig en tachtigjarig geboortefeest werd hij op grootsche wijze door heel de wereld gevierd. Vele medailles verwierf hij en vele ordeteekenen versieren zijn borst. Onze musea zijn rijk aan werken van den meester. Men vindt ze o. a. in het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum te Amsterdam, in het Museum Mesdag en het Gemeentemuseum te 's Gravenhage. in het Museum Boymans te Rotterdam, in Dordrechts Museum enz.

Israëls, Isaac, een Hollandsch schilder en zoon van *Jozef Israëls* (zie aldaar), werd geboren te Amsterdam in 1865. Op zeer jeugdigen leeftijd verhuisde hij met zijn ouders naar den Haag, waar hij zich onder de leiding van zijn vader en op de Haagsche Teekenakademie tot schilder ontwikkelde. Hij begon met zeer uitvoerig geschilderde werken, vooral militaire onderwerpen (bijv. uit het kazerneleven) en en portretten. In 1882 had hij met zijn schilderij „het Vertrek der Kolonialen" veel succes. In 1885 vestigde hij zich te Amsterdam en eenige jaren geleden te Parijs. Zijn schilderwijze is sedert steeds breeder geworden, de opzet en uitvoering zijner werken steeds spontaner. Hij streeft vóór alles naar schilderachtig effect, naar rijpheid van toon en harmonie van kleur. Bekend zijn in dit opzicht zijn strandgezichten met ezelrijdende kinderen, zijn studies van kinderspeelplaatsen, zijn genrestukken met Hollandsche dienstboden enz. In den laatsten tijd trokken zijn studies van het leven in de Parijsche mode-ateliers zeer de aandacht. Een schilderij uit zijn vroegeren tijd bevindt zich in het Museum Mesdag te 's Gravenhage. Zijn latere werken zijn meest in particulier bezit.

Isfahan. Zie *Ispahan*.

Isselt, *Michaël van*, een Nederlandsch geschiedschrijver, volgens sommigen te Dokkum, volgens anderen te Amersfoort geboren, ontving te Amersfoort zijn opleiding, studeerde te Utrecht in de letteren, te Leuven in de wijsbegeerte en godgeleerdheid en keerde toen naar Amersfoort terug, waar hij echter in 1579 als R. Katholiek geestelijke verbannen werd. Dit lot trof hem ook te Zwolle, alsmede te Nijmegen, waar hij in 1590 pastoor geworden was. Toen deze stad in handen viel van den prins *van Oranje*, begaf hij zich naar Keulen, waar hij eenigen tijd woonde en geschriften uitgaf, en werd toen pastoor te Hamburg, waar hij den 17den October 1597 overleed. Hij schreef: Historia belli Coloniensis etc." (2de druk, 1620), Historia sui temporis" (1602), de eerste 3 deelen van den „Mercurius Gallo-Belgicus" (1588—1599), „Conciones Evangeliorum Dominicalium et festorum" (1594).

Issoudun, een arrondissementshoofdstad in

Digitized by Google

het Fransche departement Indre, 27 km. ten noordoosten van Châteauroux, ligt aan de Théols, aan de spoorlijnen Orleans—Limoges en Issoudun—St. Florent en telt (1901) 10784, als gemeente 14222 inwoners. Men heeft er een gemeentelijk collège, een bibliotheek, een schouwburg, een hospitaal, een weeshuis; verder wijnbouw, brouwerijen, graan- en zaagmolens, wol- en perkamentfabricage en houthandel. In de nabijheid bevinden zich groeven van lithografischen steen.

Issy, ook *Issy-les-Moulineaux* geheeten, een dorp in het arrondissement Sceaux van het Fransche departement Seine, verheft zich onmiddellijk voor den zuidwestelijken hoofdwal van Parijs op den linkeroever van de Seine en telt (1906) 15949 inwoners. Het bezit een seminarium, een ziekenhuis en een kasteel. De bevolking leeft van de fabricage van zijden stoffen, linnen, verfstoffen, olie en slaghoedjes. Het fort Issy, het zuidwestelijkste fort der oude verdedigingslinie van Parijs, op een heuvel, 1 km. ten oosten van de Seine gelegen, werd in den Fransch-Duitschen Oorlog den 16den Januari 1871 tot zwijgen gebracht, volgens de capitulatie van Parijs door de Duitschers bezet, maar den 7en Maart tegelijk met de overige forten der zuiderlijn weder ontruimd. Nadat Parijs in de macht der Commune was gevallen, deed *Thiers* de zuidelijke forten ontruimen, waarna zij bezet werden door de Commune. Het leger van Versailles bestormde den 29sten April het park van Issy en had tegen het fort reeds de tweede parallel geopend, toen de opstandelingen het in den nacht van den 9den Mei heimelijk verlieten. De Fransche troepen namen toen het fort in bezit en richtten vandaar het geschut op den hoofdwal van Parijs. Het fort had door de beide belegeringen veel geleden, maar werd na het sluiten van den vrede weder in goeden staat gebracht, zoodat het thans een steunpunt is van het versterkte kamp aldaar.

Issyk-koel (warm meer), is de naam van een groot meer in het distrikt Prsjewalsk van het Russisch-Centraal-Aziatisch gebied Semirjetsjensk, 1615 m. hoog, tusschen den Terskei-Alatau en den Koengi-Alatau gelegen. Het is 176 km. lang, 69,3 km. breed en beslaat een oppervlakte van 6656 v.km. Het is een zout, lichtblauw meer met vlakke, grazige oevers. Langs de kusten van dit meer wonen zwarte Kirgizen of Boeroeten. Wegens den vruchtbaren bodem vestigen er zich jaarlijks meer Russische landbouwers.

Istamboel is de Turksche naam voor Konstantinopel; *Istamboel Boghazin* voor den Bosporus.

Istar was bij de Babyloniërs en Assyriërs de godin van Venus, de morgen- en avondster, ook onder den naam *Belit* (*Belit ilani*, heerscheres der goden), het Grieksche *Mylitta* vereerd. Als godin der morgenster verschijnt *Istar* als een dappere godheid, als godin der avondster is *Istar-Beltis* de zinlijke godin der rust in de armen der liefde. Of de dienst der godin *Beltis* (*Herodotos* I: 199) dezelfde ontuchtige was als die van de West-Aziatische *Astarte* of de Kyprische *Aphrodite*, is niet met zekerheid uit te maken. Erech, de „stad van Anoe en Istar" was de voornaamste heilige plaats van *Beltis* in Babylonië. De dappere *Istar* werd voornamelijk te Agana (Babylonië) en te Arbela (Assyrië) vereerd.

Istaevonen (*Istvaeonen* of *Iskvaeonen*), een der drie hoofdstammen der Germanen, bewoonden N.-W.-Duitschland en de beide Rijnoevers en leidden hun naam af van *Isto* of *Isk*, den zoon van *Mannoe*. Tot hen behoorden de volken, die zich later tot den bond der Franken vereenigden, zooals de Sicambriërs, Ubiërs, Bataven, Chamaven enz.

Isthmische spelen. Zie *Isthmus*.

Isthmo. Zie *Panama*.

Isthmus, eigenlijk elke smalle toegang, beteekent doorgaans een landtong of landengte, en bij de Ouden bepaaldelijk de landengte bij Korinthe, tusschen de Korinthische en de Saronische Golf. Hier stond in de nabijheid van een pijnboomwoud een tempel, aan *Poseidon* gewijd, waarin zich 4 vergulde paarden, aan weêrszijden daarvan een *Triton* en daarachter een wagen met de standbeelden van *Poseidon* en *Amphitrite* bevonden, van goud en ivoor vervaardigd. Niet ver van dezen tempel bevond zich een theater met een renperk, afgebakend door witte steenen, waar iedere 2 jaar, waarschijnlijk in de lente en in den zomer, de *Isthmische spelen* (*Isthmia*) met grooten luister werden gevierd. Volgens de sage waren deze door *Sisyphos* ter gedachtenis van den zeegod *Melikertes* ingesteld en door *Theseus* ter eere van den Isthmischen *Poseidon* vernieuwd. Men hield er wedstrijden met paard en wagen, verder werden er liederen gezongen, door cither- en fluitspel vergezeld, en men gaf er later ook dramatische voorstellingen. Geheel Griekenland, met uitzondering van de Eleërs, nam daaraan deel, en de overwinnaars, met wier standbeelden men den tempel van *Poseidon* versierde, werden er met een krans van eppe-, later van pijnboomtakken gekroond. Sedert 1893 wordt de landengte door het kanaal van Korinthe doorsneden (zie *Korinthe*).

Istrandsja Dagh (Oost-Thracisch randgebergte) is een breed, vlak berg- en heuvelland van gneis en graniet, in het Turksche vilajet Adrianopel tusschen den Maritza en de Zwarte Zee, en bereikt in den Bojuk Magiada een hoogte van 1035 m. Het ontleent zijn naam aan het stadje en riviertje Istrandsja.

Istrië, markgraafschap, en kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche Monarchie, dat met de graafschappen Görz en Gradisca en met de stad Triëst het vroeger tot het koninkrijk Illyrië behoorende Kustland vormt, grenst ten noorden aan Triëst, Görz en Krain, ten oosten aan Fiume, Kroatië, Dalmatië en de Golf van Quarnero en ten zuiden en ten westen aan de Adriatische Zee, en beslaat met de Quarnerische eilanden een oppervlakte van 4956 v. km. met (1900) 345050 zielen. Deze behooren bijna allen tot de R. Katholieke Kerk; $^2/_3$ zijn Slaven (Kroaten, Serviërs en Slowenen), het andere derde woont aan de kust en spreekt Italiaansch. Istrië bezit vele baaien en havens en heeft, met inbegrip van Triest, een kustlengte van 430 km. De bodem is grootendeels kalkachtig. Aan den benedenloop van den Isonzo, ten zuiden van Görz, neemt de Karst (*Carso*) een aanvang, een hoogvlakte van naakten kalksteen met vele kloven, die zich zuidoostwaarts uitstrekt naar Fiume en bij de Golf van Triëst een steilen kustwand vormt. Die karstvorming

Digitized by Google

vindt men ook op het schiereiland Istrië, dat aan de Golf van Quarnero een hooge bergketen draagt, welke in den Monte Maggiore een hoogte bereikt van 1396 m. en overal steile kusten doet ontstaan. De belangrijkste riviertjes zijn er de Quieto aan de west- en de Arsa aan de oostkust. De zuidpunt van Istrië vormt de Punta di Promontore, de westpunt de Punta de Salvore. Het klimaat is warm evenals in Italië (Pola heeft een gemiddelde jaartemperatuur van 15°C.) en tevens zeer droog, vooral in den zomer, daar er gewoonlijk in Juli en Augustus geen regen valt (jaarlijksche neerslag ± 300 mm.) De kusten zijn aan hevige stormen blootgesteld, namelijk aan den sirocco uit het zuidzuidoosten en aan den vreeselijken bora uit het noordoosten. Het land levert kostelijke olijfolie, vijgen, eenige soorten van zuidvruchten en vooral wijn, waarvan de beste soorten verbouwd worden in de omstreken van Capo-d'istria, Muggia, Isola, Parenzo en Dignano; sommige soorten, zooals de roode Refosco en Terrano zijn ook buiten 's lands bekend. Verder levert het land suiker- en watermeloenen, zout, uitmuntend scheepstimmerhout, galnoten, run, houtskool en kurkeiken. De belangrijkste middelen van bestaan zijn scheepsbouw, scheepvaart, visscherij, het winnen van bruinkool, zout, wijn en olie, landbouw en veeteelt. Fabrieken vindt men er slechts weinig. Aan de kusten en op de eilanden zijn 80 havens en 30 reeden. Pola is, als de centrale oorlogshaven der monarchie, de belangrijkste zeeplaats van het land. In de gezamenlijke havens werden (1899) 41874 schepen met 3352548 ton in-, 41857 schepen met 3351514 ton inhoud uitgeklaard.

Hoewel Istrië, wat de administratie betreft, tot de kusteilanden behoort, bezit het een afzonderlijken Landdag, die te Parenzo vergadert. Hij bestaat uit 33 leden, namelijk uit 3 bisschoppen, 5 afgevaardigden der groote grondbezitters, 11 der steden en markten, 12 der overige gemeenten en 2 der Kamer van koophandel te Rovigno. Het land is in 6 distrikten verdeeld.

Istria of Histria, door den Illyrischen stam der Istri of Histri bewoond, welke reeds bij de Romeinen als vermetele zeeroovers bekend stonden, werd door laatstgenoemden in 177 v. Chr. onderworpen en door *Augustus* bij Italië gevoegd tot aan de oostelijke grensrivier, de Arsia, thans Arsa, terwijl het overige tot Illyricum gerekend werd. In de 7de eeuw na Chr. werd het land bemachtigd door de Slowenen, Kroaten en Serviërs, in onafhankelijkheid van de Byzantijnsche keizers, die het later moesten afstaan aan de *Karolingen*. Sedert het midden der 10de eeuw vormde Istrië een afzonderlijk markgraafschap, dat vervolgens tot het hertogdom Karinthië behoorde, totdat het in 1173 ten deel viel aan de graven *von Andechs*. Toen *Hendrik*, graaf van *Andechs*, in 1204 door koning *Otto IV* in den ban gedaan werd, verviel Istrië aan den patriarch van Aquileja, die later nagenoeg alles aan Venetië moest afstaan. Zoo bleef tot in 1797 het grootste gedeelte van het schiereiland onderworpen aan de Venetianen. Alleen het noordoostelijke gedeelte, Oostenrijksch Istrië, uit de gebieden Mitterburg, Pedena-Bellai en Castelnuovo bestaande, was na den dood van den laatsten bezitter, den graaf *von Görz*, het eigendom van Oostenrijk geworden en aan het hertogdom Krain toegevoegd. Het werd echter in 1805, bij den vrede van Presburg, met de Venetiaansche bezittingen aan Frankrijk afgestaan. In 1808 benoemde *Napoleon* den maarschalk *Bessières* tot hertog van Istrië. Later werd dit land met de Illyrische gewesten vereenigd, doch in 1814 door Oostenrijk heroverd.

Isturiz, don *Francesco Xavier de*, een Spaansch staatsman, geboren in 1790 te Cadix, waar zijn vader een aanzienlijk handelshuis bezat, ontving een zorgvuldige opvoeding en maakte zich met zijn broeder *Thomas* (van 1812—1814 lid der Cortez) daardoor bekend, dat na de restauratie van *Ferdinand VII* beider woning de verzamelplaats was der mismoegden. Hier werd de opstand voorbereid, die onder de leiding van *Quiroga* en *Riego* den 1sten Januari 1822 in Spanje uitbarstte. Na de herstelling der constitutie begaf *Isturiz* zich naar Madrid, waar hij de openbare meening leidde tegen de ministers *Arguelles* en *Martinez de la Rosa*. In 1822 werd hij lid der Cortez en een jaar later voorzitter van dit lichaam; daarmede vertrok hij naar Sevilla, waar hij stemde voor de schorsing van het koninklijk bewind, en vervolgens naar Cadix. Na de restauratie werd hij ter dood veroordeeld, doch hij nam de wijk naar Engeland, waar hij te Londen deel nam aan het handelshuis *Zulueta*. In 1834 schonk de koningin-regentes hem vergiffenis, waarna hij naar Spanje terugkeerde en door de provincie Cadix tot procurador bij de Cortez benoemd werd. Te Madrid voegde hij zich weder bij de hoofden der uiterste linkerzijde en veroorzaakte met deze in 1835 den opstand der Milicia urbana, die het ministerie *Toreno* zou doen vallen, maar door *Quesada* gudempt werd. Toen kort daarna *Mendizabal* de teugels van het bewind opvatte, opende zich voor *Isturiz* een schitterende loopbaan. Hij werd een vertrouwd raadsman van den minister-president en voorzitter der Kamer der Procuradores, welke echter in Januari 1836 door *Mendizabal* ontbonden werd. Nu verwijderde zich *Isturiz* van *Mendizabal* en zocht hem te doen vallen, zoodat laatstgenoemde hem uitdaagde. Na het aftreden van *Mendizabal* belastte hij zich (15 Mei 1836) met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken en met het voorzitterschap in den ministerraad. Wegens zijn afvalligheid en wraakzucht wekte hij echter zoozeer het misnoegen van de Cortez en van het volk, dat hij, nadat de Koningin-Regentes den 13den Augustus 1836 te La Granja genoodzaakt was de constitutie van 1812 te onderteekenen, vermomd de vlucht moest nemen naar Lissabon, vanwaar hij zich inscheepte naar Engeland. Korten tijd daarna begaf hij zich naar Parijs, alwaar hij zich verbond met *Toreno*, *Miraflores*, den hertog *van Frias* en andere uitgeweken Spaansche aristokraten. Nadat hij de constitutie van 1837 bezworen had, werd hij in 1838 door de provincie Cadix afgevaardigd naar de Cortez en aldaar tot voorzitter gekozen. Hoewel afkeerig van *Espartero*, wist hij zich gedurende het regentschap van dezen in zijn betrekking te handhaven en in het belang van koningin *Christina* werkzaam te zijn, die hem na haar terugkeer haar volkomen vertrouwen schonk. Na de aftreding van het ministerie *Narvaëz* in Februari 1846

Digitized by Google

plaatste zich *Isturiz* aan het hoofd van een nieuw kabinet, dat echter reeds in April daaraanvolgende voor dat van *Narvaéz* plaats moest maken. Eenige weken later evenwel werd het kabinet *Narvaéz* op zijn beurt door een ministerie *Isturiz-Mon-Pidél* verdrongen, en onder dit laatste kwam den 10den October het dubbele huwelijk van *Isabella* en van haar zuster tot stand, waarna het evenwel door de houding der Cortez gedwongen, in December van dat jaar moest aftreden. *Isturiz* begaf zich toen naar Cadix met het voornemen zich niet langer met de openbare aangelegenheden te bemoeien; doch de loop der omstandigheden lokte hem bij herhaling weder op het staatkundig tooneel. Toen *Bulwer Lytton* in 1848 Madrid verliet, was *Isturiz* Spaansch gezant te Londen, naar welken post hij in 1850 terugkeerde. In 1856 vertrok hij als buitengewoon gezant naar Petersburg, werd in October nogmaals gezant te Londen en begaf zich in in 1862 naar Madrid om er de betrekking van voorzitter van den staatsraad te aanvaarden. Van Maart 1863 tot October 1864 was hij gezant aan het Fransche Hof. Hij werd vandaar door *Narvaéz* teruggeroepen en overleed den 16den April 1871.

Iswolsky, *Alexander Petrowitej*, een Russisch staatsman, geboren in 1856 uit een oud adellijk geslacht, werd opgevoed in het Alexanderlyceum. Als diplomaat was hij werkzaam te Rome, in Oost-Roemelië en Boekarest. Als Russisch gevolmachtigde leidde hij de onderhandelingen met het Vaticaan, die tot de hernieuwing der afgebroken betrekkingen voerden. In 1894 werd hij gezant van Rusland bij den paus, in 1897 te Belgrado, in 1900 in Japan en in 1902 aan het Deensche hof. In 1906 volgde hij graaf *Lamsdorff* op als Minister van Buitenlandsche Zaken, in welke hoedanigheid hij vele landen bezocht, o.a. Frankrijk, waar hij gelegenheid had het Russisch-Fransch verbond te versterken. Met Duitschland onderhandelde hij over een gezamenlijk optreden tegen het Poolsche nationalisme en bezocht in October 1908 de hoven der verschillende Groote Mogendheden tot voorbereiding eener conferentie over de in die maand op het Balkanschiereiland gerezen kwesties.

Ita, *Pieter Adriaensen*, een Nederlandsch zeeheld, van wiens lotgevallen slechts weinig bekend is, geboren te Vlissingen, werd in 1628 door de West-Indische Maatschappij als bevelhebber eener vloot van 12 schepen uitgezonden. Hij ontmoette de Spaansche vloot in de Golf van Mexico. Ofschoon die vloot veel sterker was dan de zijne, gaf hij bevel tot den aanval. Het schip „Leeuwin" klampte den Spaanschen vice-admiraal aan boord, doch werd weldra aan de andere zijde bestookt door het Spaansche admiraalschip. Nu echter naderde *Ita*, en weldra waren beide vijandelijke schepen veroverd, waarna hij niet alleen de ontredderde „Leeuwin", maar ook een kostbaren buit veilig in de vaderlandsche haven bracht. In 1629 was hij admiraal der vloot, die door de West-Indische Maatschappij onder het opperbevel van *Hendrik Loncq* naar Brazilië gezonden werd. Ook in het volgende jaar diende hij aldaar de Maatschappij en keerde in 1630 met eenige schepen terug. Na dien tijd vinden wij zijn naam niet in de geschiedenis vermeld. Zijn dochter *Johanna* was gehuwd met *Cornelis Evertsen de Oude*, luitenant-admiraal van Zeeland.

Itacisme noemt men de tegenwoordige, nieuw-Grieksche uitspraak van het oud-Grieksch; de naam is afgeleid van de letter *ι* en komt daarvandaan, dat de Nieuw-Grieken de in oude tijden verschillend uitgesproken klinkers *ι*, *υ*, *η*, *ει*, *οι* (*ι*, *υ*, *η*, *ει*, *οι*) regelmatig als *ι* uitspreken. De Nieuw-Grieken zijn bijna allen voorstanders van de meening, dat deze, zoowel als andere eigenaardigheden der tegenwoordige uitspraak, reeds in de bloeiperiode van het Oud-Grieksch zouden bestaan hebben, hoewel reeds lang bewezen is, dat zij in de Oudheid niet plaats had, ook al zijn er reeds beginselen waar te nemen in den voor-Christelijken tijd. De niet-itacistische uitspraak noemt men etacisme naar de letter *η* (*η*), die als een lange *e* uit te spreken is. De etacistische uitspraak is in ons land en Duitschland ingevoerd door *Erasmus* en heet dan ook wel Erasmiaansche uitspraak, terwijl het door *Reuchlin* verdedigde itacisme ook wel Reuchlinische uitspraak genoemd wordt.

Itacolumiet is een lei-achtig gesteente, bestaande uit kwartskorreltjes, die door muscoviet, een weinig chloriet en veldspaat aan elkander verbonden zijn. De wijze van de omhulling der korreltjes door de muscovietblaadjes is vaak oorzaak van de buigzaamheid van dunne platen van het gesteente (*buigzame kwarts*), dat overgangen vertoont naar leiachtig kwartsiet. Het komt voor als gedeelte der huronsche (lei-) formatie in W.- en Z.-Carolina, Georgië, Indië en vooral in Brazilië, waar het hooge bergen, o.a. den Itacolumi, vormt. Behalve de gewone mengsels bevat hier het gesteente goud, ijzer- en arsenikkies, ijzerglans, magneetijzererts en diamanten.

Itaconzuur is een onverzadigd, tweebasisch organisch zuur van de samenstelling $C_5H_6O_4$, dat ontstaat door verhitting van aconietzuur (zie aldaar) onder vrijwording van koolzuur. Het is isomeer met citraconzuur en mesaconzuur.

Itagaki, *Taisoeke*, graaf, een Japansch staatsman, geboren in 1837 te Tosaop het eiland Sjikakoe, onderscheidde zich gedurende den revolutie-oorlog (1868) als adjudant van prins *Aristoegawa*, den keizerlijken opperbevelhebber. Sedert 1871 was hij minister van Binnenlandsche zaken, trad echter in 1873 af, daar zijn partij, die de onderwerping van Korea voorstond, het onderspit moest delven voor de partij van den vrede. Hij riep de eerste politieke partij van Japan, de *Risshisha*, in het leven, die den grondslag der latere groote liberale partij *Dsjijoeto* legde (1881) en als wier leider *Itagaki* grooten invloed had. In 1882 reisde hij naar Amerika en Europa, verkreeg in 1887 den graventitel en werd in 1896 minister van Binnenlandsche Zaken in het ministerie *Ito*. Hetzelfde ambt bekleedde hij in het Kabinet, dat hij met graaf *Okoema* vormde (1898), dat echter reeds na 4 maanden viel. In 1900 trad hij als partijleider terug en in 1901 uit het politieke leven. Evenwel bezit hij nog steeds grooten staatkundigen invloed.

Itala is de oudste Latijnsche Bijbelvertaling, waaraan voor het Oude Testament de Septuagint ten grondslag lag. De Itala genoot van de vele andere Bijbelvertalingen de voorkeur bij *Au-*

Digitized by Google

gustinus. Paus *Damasus* liet haar door *Hieronymus* verbeteren. Daaruit ontstond de Vulgata, die spoedig de Itala verdrong.

Italia, in het Oscisch *Vitellium*, was oorspronkelijk de naam van het zuidelijk gedeelte van het Appennijnsche schiereiland. Volgens de mededeeling van *Antiochus van Syracuse*, een tijdgenoot van *Herodotos* en *Thukydides*, stichtte hier een inboorling van Oenotrië, *Italus* genaamd, in de 13de eeuw v. Chr. een klein rijk, dat hij Italia noemde. Het werd grooter door verovering, en toen de Grieksche volkplantingen in die streek te lande door de Lucaniërs en Bruttiërs en ter zee door *Dionysius van Syracuse* verontrust werden en dientengevolge zich met elkander verbonden, strekte Italia zich uit over geheel Oenotrië van Posidonië en Paestum ten westen tot aan Taras of Tarentum ten oosten. Latere dichters noemden deze landstreek wegens haar westelijke ligging *Hesperia* of naar de inwoners *Ausonia*, terwijl zij ook nog door de namen *Oenotria*, *Saturnia*, *Opica* en *Argessa* werd aangeduid. Nadat de Romeinen hun bemachtiging van dat land met de inneming van Tarentum voltooid hadden, gaven zij den naam van Italia aan het geheele schiereiland, dat nu van den Rubicon en den Arnus tot aan de grenzen van Sicilië 4 provinciën omvatte. Hoewel de Romeinen hun veroveringen weldra tot aan den Padus (Po) en ten laatste tot aan de Alpen uitstrekten, bleef het land ten noorden van den Rubicon, als door Gallische stammen in bezit genomen, tot aan het einde van de Republiek den naam dragen van *Gallia Cisalpina*. Nadat echter reeds *Polybius* het geheele schiereiland ten zuiden der Alpen Italia genoemd had, voegde keizer *Augustus* dat land van de Zee-Alpen tot aan Istrië staatsrechtelijk bij Italia en verdeelde het in 11 *regiones* (gewesten) en de stad Rome. Sedert dien tijd rekende men niet alleen de kleine kusteilanden, maar ook Sicilië, Sardinië en Corsica tot Italia. *Hadrianus* splitste het met die eilanden in 17 provinciën. Onder *Konstantijn den Groote* vormde Italia een van de 4 hoofddeelen van het Romeinsche Rijk en was verdeeld in 3 bisdommen, namelijk Illyrië, Afrika en het eigenlijke Italia. Tot dit laatste behoorden de provinciën Venetia en Histria, Aemilia, Liguria, Flaminia en Picenum annonarium, Tuscia en Umbria, Picenum suburbicarium, Sicilia, Apulia en Calabria, Lucania en Bruttium, Alpes Cotticae, Rhaetia prima, Rhaetia secunda, Samnium, Valeriana, Sardinia en Corsica. De voornaamste rivieren waren, behalve de Padus, de Arnus, Tiberis, Liris en Volturnus, die alle naar het westen stroomden; die, welke naar de Adriatische Zee liepen, waren wegens haar korten loop slechts beken. Van de kapen waren Circaeum, Zephyrium, Japygium en Garganium promontorium de voornaamste. Promontorium Zephyrium en Japygium waren de zuidelijkste punten van Italia, en tusschen deze bevond zich de Golf van Tarentum. Het geheele schiereiland werd verdeeld in *Opper-*, *Midden-* en *Beneden-Italia*. De bovenste deelen waren door de Macra en den Rubicon, de onderste door den Silarus, den Aesis en den Aternus gescheiden. In Opper-Italia onderscheidde men weder *Liguria* (het land tusschen de Ligurische Zee en de Apennijnen), *Venetia met Istria*, *Gallia Cispadana* en *Gallia Transpadana*. Midden-Italia was door de Apennijnen in 2 deelen gesplitst. In het westen lagen de landschappen *Etruria* tot aan den Tiberis, *Latium* (Rome) tot aan den Liris en *Campania* tot aan den Silarus, in het oosten *Umbria* tot aan den Nar en den Aesis, *Picenum* tot aan den Aternus en *Samnium* tot de omstreken van Teanum. Beneden-Italia omvatte 4 gewesten, namelijk in het westen *Lucania*, tot aan den Laus en Bradanus, en *Bruttium*, in het oosten *Apulia* en *Calabria*.

Omtrent de bevolking dier gewesten verdient het volgende opgemerkt te worden: de vlakte van den Padus tusschen de Alpen en de Apennijnen werd in de vroegste tijden bewoond door de *Tusken* of *Etrusken*, die zich zelven *Rasenen* noemden. Alleen bij de monden van den Padus en hier en daar aan den voet der Alpen bevonden zich volkeren van anderen dan Etruskischen oorsprong, zooals de *Veneten* uit Illyrië, de *Euganeërs* en *Lepontiërs*. Aan de zuidzijde van den Padus waren ook de *Umbriërs* geruimen tijd gevestigd. Omstreeks 600 v. Chr. begonnen de *Galliërs* of *Kelten*, met Ligurische volkeren vermengd, in de vlakte van den Padus af te dalen, en omstreeks 200 jaar later overschreden de *Bojers* en *Lingonen* deze rivier. Het verst naar het zuiden trokken de *Senonen*; deze lieten zelfs de Apennijnen achter zich, zonder evenwel aan de andere zijde duurzame veroveringen te maken. In Ligurië woonden de *Liguriërs*, waarom het land den naam van Ligustica ontving en de aangrenzende zee Mare Ligusticum genoemd werd. In Middel-Italië was het noordelijkste der 3 ten westen van de Apennijnen gelegen landschappen, Etruria of Tuscia genaamd en door de Grieken Tyrrhenia geheeten, bewoond door de *Etrusken* of *Tusken*, een volk van onzekeren oorsprong, dat zich door taal, zeden en gewoonten van de overige Oud-Italiaansche volkeren onderscheidde. In het oostelijk gedeelte bevond zich Umbria, waar de *Umbriërs* gevestigd waren, eveneens een oorspronkelijken stam vormende. Nadat het reeds de kust aan de *Senonen* had moeten afstaan, verloor het omstreeks 300 v. Chr. in den oorlog tegen de Romeinen zijn onafhankelijkheid. Ook in de landschappen Picenum en Samnium woonden aan de kust waarschijnlijk *Umbriërs* en in het meer westelijk gelegen gebergte de *Sabijnen* in de omstreken van Amiternum, meer zuidwaarts in het dal van den Velinus, tusschen Reate, Carseoli en het Lacus Fucinus de *Aborigenes* of *Cascen*, in Samnium tusschen Beneventum en Cales de *Ausoniërs* of *Osken*. Op het overblijvend gebied, zooals Latium, Campania en geheel Beneden-Italië, woonden volkeren van Grieksche afkomst zooals de *Siculi* de *Oenotriërs* en de *Peucetiërs*.

De eerste verandering in deze verhouding der bewoners brachten de *Sabijnen*. Zij verdrongen de *Aborigenes* en trokken voorwaarts tusschen den Tiber en den Anio tot nabij Rome. De *Aborigenes* vermengden zich dientengevolge met de *Siculi* in Latium, en dezen vereenigden zich met de veroveraars of verhuisden naar elders. Wellicht door hen verdrongen, verspreidden de *Oscers* zich over Samnium, Campania en Apulia, zoodat zij een groot gedeelte van Italia bewoonden

Digitized by Google

en hun taal er lang bewaard bleef. Eindelijk gaf de verhuizing van nakomelingen der Sabijnen aanleiding tot nieuwe veranderingen. Zij maakten zich allengs meester van Picenum, Samnium, Campania en Lucania, en uit laatstgenoemd gewest veroverden de *Bruttiërs* het zuidwestelijk gedeelte des lands, terwijl zij allen zich ten slotte moesten onderwerpen aan de *Romeinen*. Aan de Golf van Tarentum hadden de *Grieksch-Helleensche* volkplantingen de heerschappij in handen, terwijl alleen aan de oostkust van Beneden-Italia eenige *Grieksch-Pelasgische* stammen hun onafhankelijkheid wisten te bewaren. Nadat bovengenoemde beweging der volkeren tot rust gekomen was, vond men in de verschillende gewesten deze volkeren: in Picenum de *Picenten* van Sabellischen oorsprong, in Samnium de *Samnieten*, *Marsen*, *Marrucinen*, *Peligner*, *Vestinen*, *Hernicen*, *Horpinen* en *Frentanen*, allen eveneens van Sabellische afkomst, in Latium de *Latijnen*, ontstaan uit een vermenging der Siculi en der Aborigenes, in Campania de *Campaniërs*, geboren uit een vermenging van Oscers en Samnieten. In Beneden-Italië woonden de *Lucaners* in Lucanië, de *Bruttiërs* in Bruttium, sedert 356 v. Chr. alzoo naar hen genoemd, de Pelasgische *Dauniërs* en *Peucetiërs* en na hen de met Oscen vermaagschapte *Apuliërs* in Apulië, en de Pelasgische *Messapiërs* en *Salentijnen* in Calabrië. Te voren had men in het zuiden van Italia bloeiende Helleensche volkplantingen, welke in de tweede helft der 8ste en in de 7de eeuw v. Chr. waren gesticht, zooals Kumae, Rhegium, Lokri, Kroton, Sybaris, Thurii en Tarentum. Zij werden echter vervolgens door de Lucaners en vooral door de Bruttiërs gedwongen, zich binnen de muren van haar steden te bepalen, met uitzondering van Tarentum. Omtrent den toestand van Italia onder de Romeinsche heerschappij zie *Romeinsche Rijk*.

Italiaansche kunst noemt men de kunst, op Italiaanschen bodem ontstaan sedert de vorming van een Italiaansch volk uit de vermenging van de oud-Italische bevolking van het Romeinsche Rijk met Germanen, dus niet de Romeinsche kunst der Ouden, noch de Oud-Christelijke kunst.

Bouwkunst. De Italiaansche bouwkunst ontwikkelde zich uit de Oud-Christelijke en uit herinneringen van de classieke kunst langzamerhand tot een Romaanschen stijl. Met name in Toskane werkte sedert de 11de eeuw een school in die richting, welke de tot nu toe slechts in het inwendige der basilica's gebruikte versiering naar het uitwendige der kerken overbracht en tevens een strenge geleding der façade trachtte te bereiken door de inwendige zuilenrijen en reliëf te herhalen. Voorbeelden van deze richting, welke men de Florentijnsche Proto-Renaissance noemt, zijn de San Giovanni en San Miniato al Monte te Florence en de façade van den dom te Empoli (1093). Tegelijkertijd beproefde men reeds bij den bouw van den dom te Pisa (1063) de oplossing van het vraagstuk, dat de Italiaansche bouwkunst tot in de 18de eeuw beheerscht heeft, n.l. de verbinding van de basilica met een overwelfden centralen bouw. Reeds de dom te Pisa geeft een oplossing van dit vraagstuk: boven het kruispunt van de vijf lengtebeuken en de drie dwarsbeuken verheft zich een groote koepel; de façade en zijmuren werden met zuilenrijen versierd en de tusschen de zuilen vrijblijvende ruimten met platen van afwisselend wit en donker marmer bekleed. Deze soort van versiering vindt men, uitgezonderd te Florence, waar meer geometrisch gebouwd werd, in geheel Toskane. De kerken in Opper-Italië, uitwendig zoo goed als zonder versieringen, sluiten zich meer aan bij de Romaansche kerken aan gene zijde van de Alpen, zooals bijv. San Zeno te Verona en San Michele te Paria. Slechts te Venetië heeft zich aan de St. Marcuskerk, die in de 11de eeuw naar het voorbeeld van den Griekschen koepelbouw gerestaureerd is, een nieuwe decoratiestijl ontwikkeld, daar in de 13de eeuw het geheele bouwwerk met kostbare steenen, zuilen en sierwerk als met een tapijt bedekt werd. De Siciliaansche bouwwerken staan deels onder Normandischen, deels onder Byzantijnschen invloed.

De uitbreiding der bedelorden, waarmede een verhoogde bouwwerkzaamheid gepaard ging, deed den in het N. ontstanen Gotischen bouwstijl vasten voet in Italië krijgen. De Italianen echter pasten dezen stijl voornamelijk toe om zijn technische middelen, met name voor den bouw van gewelven; het geheele organische stelsel namen zij niet op, integendeel, zij losten dit in zijn onderdeelen op en voegden die in tusschen hun nationalen stijl. Met name behielden zij de muren ongewijzigd. In bijna iedere stad verrees nu een Franciscanen- en een Dominicanenkerk in dezen nieuwen stijl, waarvan het oudste voorbeeld de Grafkerk van den H. Franciscus van Assisi is (1252). Verder noemen wij de San Antonio te Padua als een belangwekkende poging, om de vele koepels van de St. Marcuskerk op een Gotischen lengtebouw over te brengen.

Hierop begon men in Toskane den grondvorm van den dom te Pisa met de technische middelen en ook met de vormen van den nieuwen stijl samen te smelten, en in de domkerken van Siena, Orvieto en Florence ontstonden grootsche kunstwerken, aan wier façaden, muren en koorwanden, of, zooals te Florence aan de beroemde campanile van den dom, de oude bekleedingsstijl der Italianen een verjonging onderging. Ook op de in Italië veel voorkomende hallen (Campo santo te Pisa, Loggia dei Lanzi te Florence) werd de genationaliseerde Gotische stijl toegepast. De dom te Milaan echter sluit zich meer aan bij de noordelijke domkerk, hoewel toch niet geheel van den Italiaanschen koepelbouw is afgezien. De Gotische kerken te Napels zijn naar Fransch voorbeeld gebouwd.

De paleisbouw van Italië in de 14de eeuw (stadhuizen te Florence, Siena, Perugia, Bargello, en Or San Michele te Florence, het bisschoppelijk paleis te Orvieto enz.) doet ons in Umbrië en Toskane den ouden inheemschen Etruskischen bouwstijl zien, terwijl in Venetië, waar in de 13de eeuw voor de huizen rondbogige galerijen met twee verdiepingen waren aangebracht, deze galerijen zich onder den invloed der Gotiek tot een bijzonderen Venetiaanschen paleisbouw ontwikkelden, de Venetiaansche Gotiek, waarvan het dogenpaleis het eerste voorbeeld is.

Evenals elders had ook in Italië de Gotiek haar hoogtepunt reeds bereikt, toen men in dat land begon terug te keeren tot de antieke bouwwijze

Digitized by Google

zooals men die in de ruïnes vond, wat bevorderd werd door het feit, dat ook bij het overnemen van den Gotischen stijl de Romaansche zich toch nooit geheel verloochend had. *Filippo Brunelleschi* was de baanbreker voor dit tijdvak, Renaissance genaamd, die in zijn koepel van den dom te Florence een in zijn soort onovertrefbaar meesterwerk gaf, evenals in zijn Palazzo Pitti, dat na zijn dood naar een ander plan voltooid werd. Naast hem had *Leone Battista Alberti* den grootsten invloed op de ontwikkeling der architectuur. De Vroeg-Renaissance of de Quattrocento legde zich meer toe op het bouwen van paleizen dan van kerken. Te Florence en Siena ontstonden in de 15de eeuw de meest grootsche paleizen, waarvan het paleis Strozzi met zijn prachtige zuilengaanderijen en façaden in eerstgenoemde stad vermeld moet worden. *Michelozzo*, *Alberti*, *Giuliano* en *Antonio da Sangallo*, *Bernardo Rossellino*, *Giuliano* en *Benedetto da Majano* en *Simone Cronaca* waren de voornaamste kunstenaars van Middel-Italië, die echter hun werkzaamheden ook over het Z. uitstrekten. In Lombardije ontwikkelde zich langzaam een stijl, die met den baksteenbouw samenhangt en tegen het einde der eeuw onder het Huis *Sforza* door *Bramante* zijn hoogtepunt bereikte, terwijl, evenals vroeger, ook nu Venetië weer zijn bijzonderen stijl heeft, die zich voornamelijk kenmerkt door de groote zorg, besteed aan de details.

Bij het einde der 15de eeuw had de Vroeg-Renaissance, met name in Middel-Italië, reeds lang de meer ontwikkelde vormen der Hoog-Renaissance (Cinquecento) aangenomen, die nu een eeuw lang Italië beheerschte. Voor allen was het *Bramante*, die aan de door *Brunelleschi* ingevoerde bouwwijze een vastheid, strengheid en regelmaat schonk, welke haar nog ontbraken. Met hem begint te Rome de periode van een nieuw-Romeinsche-antieke bouwkunst, die zich in vormen aansloot aan de oud-Romeinsche architectuur van den keizertijd, doch tevens de uitdrukking was van het moderne gevoel voor vormen. Als voorbeeld kan de Casa Santa in de kerk te Loreto genoemd worden. In zijn voetspoor traden *Baldassare Peruzzi* (Farnesina, Palazzo Massini) en *Antonio da Sangallo de Jongere* (Palazzo Farnese), terwijl *Raffael* en *Michelangelo* te Rome eveneens als bouwkunstenaars werkzaam waren. De eerste voltooide de loggia's van het Vaticaan en liet het plan van de St. Pieterskerk na, de laatste ontwierp den koepel dier kerk en de kroonlijst aan het Palazzo Farnese, werken, die getuigenis geven van den machtigen geest des meesters, terwijl andere bouwwerken reeds bewijzen, dat hij overhelde tot den barokstijl. Tot het midden der 16de eeuw beleefde de bouwkunst te Rome haar bloeitijd, terwijl zij een halve eeuw later ook nog wel van belang was, maar toen innerlijk koud werd. *Vignola* (1507—1573) bewaarde door zijn leerboek over bouwkunst de detailvormen langen tijd voor ontaarding. De stad Verona bracht drie groote kunstenaars voort: *Fra Giovanni Giocondo*, *Giovanni Maria Falconetto* en *Michele Sanmicheli* terwijl *Jacopo Sansovino* Venetië met een groot aantal bouwwerken versierde. *Andrea Palladio* (1518—1580) wist door zijn grondige studie van den regelmaat der Ouden dien zuiveren en eenvoudig grootschen stijl te scheppen, welke later Europa beheerschen zou. Zijn geboortestad Vicenza heeft vele paleizen van hem, Venetië de kerken San Giorgio Maggiore en il Redentore. Van zijn volgelingen noemen wij: *Longhena*, *Alessi*, *Galeazzo*, *Pellegrino Tibaldi*, *Martino Lunghi*, *Giacomo della Porta*, *Domenico Fontana* en *Carlo Maderna*.

De barokstijl vond het eerst ingang in Opper-Italië, waar te Florence *Bartolommeo Ammanati*, *Giorgio Vasari* en *Bernardo Buontalenti* de school van *Michelangelo* in de richting van den barokstijl voortzetten, terwijl te Venetië *Scamozzi* en *Longhena* dien zelfstandiger ontwikkelden. Zijn hoogtepunt bereikte hij te Rome in de 17de eeuw in monumentaal opzicht in *Lorenzo Bernini;* wat verhoogde uitwerking betreft door op zinsbedrog berekende middelen, in *Francisco Borromini*. Naast hem stonden *Pietro da Cortona*, *Carlo Rainaldi* en de beide *Lunghi*, die den barokstijl tot zijn klassieke hoogte hielpen brengen. Het toppunt in barokke overlading en zin voor het zonderlinge bereikte te Turijn *Guarino Guarini*. Bij hem vergeleken schijnt zelfs de school van Bologna (*Bibiena*, *Mauri*) en de aan haar verwante *Andrea Pozzo* gematigd, die voornamelijk hun kracht in perspectiefwerkingen zochten, welke vooral uitkomen in de door hen gebouwde schouwburgen.

De terugkeer tot het classicisme volgde in het begin der 18de eeuw onder den invloed der Fransche en Engelsche kunst door *Filippo Javara*, *Alessandro Galilei*, *Ferdinando Fuga* en *Vanvitelli*, die in Italië een strengere kunstopvatting brachten. In het einde der 18de en het begin der 19de eeuw was de bouwkunst geheel en al klassiek geworden, hoewel de invloed der Hoog-Renaissance in Italië zich krachtiger deed gevoelen dan in andere landen. De voornaamste vertegenwoordigers van dat tijdvak zijn: te Rome *Simonetti*, *Morelli* en *Raffael Stern;* te Florence *Luigi Paoletti*; te Milaan *Giuseppe Piermarini;* te Bologna *Gian Giacomo Dotti* en *Carlo Bianconi*. Ook de Gotische stijl werd weer beoefend, zooals de uitbouw van den dom te Milaan door *Amati* en *Zonoja* bewijst.

Een hooger ontwikkelde moderne bouwkunst was in Italië ten gevolge van den staatkundigen toestand eerst na 1866 mogelijk. Na dat jaar zijn echter een aantal prachtige bouwwerken verrezen, terwijl talrijke oude werden gerestaureerd. Rome, Florence, Milaan, Genua, Napels en Bologna staan in dit opzicht vooraan. Als de voornaamste meesters uit dat tijdvak zijn te noemen: *De Fabris*, *Ferrario*, *Giuseppe Mengoni*, *Carlo Maciacchini*, *Ferri*, *Bollati*, *Carrera*, *Antonelli*, *Landi*, *Cipolla*, *Monti*, *Resasco*, *Sacconi*, *Calderini*, *Azurri*, *Podesti*, *Gaetano Koch*, *Piacentini*, *Mariani de Angelis*, *Ojetti*, *Giovenale*, *Bernich* en *Carimini*.

Beeldhouwkunst. Na de 6de eeuw toont de beeldhouwkunst gedurende langen tijd meer achter- dan vooruitgang. Kleine kunst, goudsmeedwerk en ivoorsnijwerk bevredigden de behoeften aan kunst. Slechts te Friaul (Cividale) vindt men nog in de 8ste eeuw monumentale beeldhouwwerken. Te Rome teerde de kunst nog

Digitized by Google

op de Ouden en vond voornamelijk haar uitdrukking in het bekleeden van vloeren en muren met dunne marmeren en steenen platen. Ook latere kunstenaars waren uitsluitend werkzaam op decoratief plastisch gebied en trachtten de uitwerking daarvan door mozaiekversieringen te verhoogen. De overlevering ging dan ook geheel verloren, zoodat in den aanvang der 11de eeuw de Italiaansche beeldhouwkunst zich eerst weer de techniek en den zin voor vormen eigen moest maken. Hoe treurig het daarmede gesteld was, bewijzen de bustes aan de San Zeno te Verona, de façadeversieringen aan de domkerken te Modena, Ferrara en Piacenza, de baptisteria te Parma en Pisa, alle levenlooze figuren in slechte verhoudingen en koppen zonder uitdrukking.

Eerst tegen het einde der 13de eeuw begon er een bloeitijd te komen en wel te Pisa, waar *Niccolo Pisano* († 1278) de beeldhouwkunst tot nieuwe ontwikkeling bracht. Hij volgde de klassieken na en bereikte daardoor en door zijn scherpe natuurbeschouwing een voor zijn tijd verrassende schoonheid van vorm en ontwikkeling van techniek, zooals de prachtige kansels te Pisa en Siena bewijzen. Zijn zoon *Giovanni* week weer van de oude voorbeelden af en streefde naar het natuurlijke en menigvuldige, naar een levendiger, hartstochtelijker stijl. *Andrea Pisano* verzachtte het harde realisme van *Niccolo* en voltooide in 1330 zijn meesterwerk: de oudste met reliefs versierde deur van het baptisterium te Florence, die van de Middeleeuwsche Italiaansche beeldhouwwerken slechts geëvenaard wordt door die van *Orcagna* aan het altaar in Or San Michele te Florence. Naast de Florentijnen stichtte *Giovanni di Balduccio da Pisa* in Opper-Italië een school, waarvan de graven van *Scaliger* te Verona en beeldhouwwerken te Bergamo, Monza en Milaan de voornaamste voortbrengselen zijn.

De reeds in die school op den voorgrond tredende natuurstudie werd nu de grondslag, waarop in de 15de eeuw een reeks Toskaansche kunstenaars de Italiaansche beeldhouwkunst verder ontwikkelde. *Jacopo della Quercia* met zijn werken te Bologna en Siena leidde dezen stijl in, die bijna gelijktijdig door *Lorenzo Ghiberti* met zijn beroemde reliëfs aan de beide deuren van het baptisterium te Florence ingevoerd en door *Donatello* met zijn marmeren beelden aan de Or San Michele tot een bewonderenswaardige natuurgetrouwheid ontwikkeld werd. *Luca della Robbia* ging niet zoo ver als dezen, daar hij bij alle natuurlijkheid en levenswaarheid zijn gestalten een ideale uitdrukking en een hem eigen zachtheid en teerheid gaf. Bovendien was hij de ontdekker van een nieuw soort beeldhouwkunst, terracotta's, met wit of gekleurd glazuur overtrokken, die door hem en zijn familie tot een hoogen trap van volmaaktheid gebracht werd. De meeste andere meesters uit dien tijd, zooals *Andrea del Verrocchio* en *Antonio Pollajuolo* volgden de naturalistische richting van *Donatello*. Andere Toskaansche beeldhouwers zijn meer met *Luca della Robbia* verwant, zooals *Antonio Rossellino, Desiderio da Settignano, Mino da Fiesolej* en *Benedetto da Majano*.

Wat *Giovanni Pisano* nagestreefd en *Donatello* bereikt had, werd in de 16de eeuw tot de grootste volmaaktheid gebracht. Den overgang tot een vrijere behandeling der vormen van den Cinquecento vonden in de eerste plaats *Giovanni Francesco Rustici*, *Andrea Sansovino* en *Jacopo Sansovino*. *Alfonso Lombardi* uit Ferrara, *Antonio Begarelli* uit Modena en *Giovanni da Nola* uit Napels behooren eveneens tot de beste kunstenaars uit denzelfden tijd. Doch boven allen steekt reeds in het einde der 15de eeuw *Michelangelo Buonarroti*, die de menschelijke gestalte groot en vrij op de meesterlijkste wijze weergaf. De door hem geschapen beeldhouwwerken munten uit door een groote kennis der anatomie, de voortreffelijke behandeling van het marmer en de voortreffelijke karakteriseering der gestalten. Bij zijn werken werd hij bijgestaan door *Raffael de Montelupo* en *Fra Giovanni Angelo Montorsoli*. Tot zijn beste navolgers behooren *Guglielmo della Porta*, *Benvenuto Cellini* en *Niccolo Pericoli*, *genaamd Tribolo*. Zijn mededinger, *Baccio Bandinelli*, staat, zonder het te weten, onder zijn invloed. Uit het laatst der 16de eeuw moet *Giovanni da Bologna* nog genoemd worden.

Door de laatste meesters der 16de eeuw waren de grenzen en wetten der beeldhouwkunst reeds meer en meer uitgezet, doch de beeldhouwers der 17de eeuw overschreden de grenzen van het zuiver plastische geheel. Bij de in dien tijd groote voorliefde voor sterke werkingen, streefden zij naar een schilderachtigen stijl, die voortaan zoowel de kerkelijke als wereldlijke kunst beheerschte. Deze uitte zich in een sterk gemanièreerde opvatting, overdreven houdingen en uitdrukkingen, slappe vormen en rijk decoratief: doch daartegenover bezit hij een heerlijke verbeeldingskracht en prachtige uitwerking der omtrekken en een meesterlijke techniek. De hoofdvertegenwoordigers dier richting zijn *Alessandro Algardi* en *Lorenzo Bernini*. Van beiden vindt men talrijke werken te Rome. *Stefano Maderno's* „Heilige Caecilia" te Rome en *Duquesnoy's* „Heilige Andreas" aldaar kunnen als betere kunstvoortbrengselen uit dien tijd beschouwd worden, terwijl de beelden in de Sta. Maria della Pietà de Sangri te Napels van *Sammartino*, *Conradini* en *Queirolo* het einde van de Berninische richting, omstreeks het midden der 18de eeuw vormen. Na een tijd van rust ontstond ten gevolge van een beter begrip der klassieken een reactie.

Antonio Canova is de eerste, die in zijn werken een strengen, klassieken toon aansloeg. De nieuwere Italiaansche beeldhouwkunst heeft twee scholen, die van *Canova*, die zich van Rome uit over het geheele schiereiland verbreidde, en die van *Thorwaldsen*. Tot de eerste behooren met min of meer persoonlijke eigenaardigheden *Baruzzi, Finelli* (Carrara), *Tadolini* en *Finelli* (Rome), tot de laatste *Pietro Tenerani*. Onafhankelijker, ofschoon niet geheel vrij van *Conova's* invloed is *Lorenzo Bartolini*, die de natuurstudie met het klassieke verbond. *Pompeo Marchesi* maakte zich door zijn Pietà in den San Carlo te Milaan het meest bekend. Tot de talentvolste beeldhouwers uit den jongsten tijd behooren de Lombarders *Tantardini* († 1879), *Vela* († 1891), de hoofdvertegenwoordiger der romantische richting, *Tabacchi* (geb.

Digitized by Google

1831), die lieve, kokette vrouwenfiguren maakt, *Monteverde* (geb. 1837), een realist, *Marochetti* († 1868), ruiterstandbeelden van *Emanuel Philibert* (Turijn) en *Richard Leeuwenhart* (Glasgow), Dupré († 1882, gedenkteeken van Cavour (Turijn)), *Fedi* († 1892, „Roof van Polyxena"), *Zocchi* (geb. 1835) en *Salvatore Albano* (geb. 1840). Als scheppers van busten waren werkzaam *Balzico* (geb. 1825), *Zannoni* († 1836), *Odoardo Tantacchiotte*, *Ettore Ferrari* (geb. 1849) en *Ercole Rosa* († 1891). De hoofdvertegenwoordigers van de nieuwste, realistische richting zijn *Trentacoste* en *Cifaréello*.

Schilderkunst. Evenals de beeldhouwkunst, begint zich ook de schilderkunst eerst in de 10de eeuw te ontwikkelen uit de oud-Christelijke. Nog heerschte een levenloosheid en hardheid in figuren en uitdrukking, die te meer opvallen, omdat de prachtige kleederdracht van vroeger behouden bleef. In de 11de eeuw liet de abt van Montecassino mozaiekkunstenaars uit Byzantium komen, die ook te Venetië, Salerno, Palermo en Monreale werkzaam waren. Van Montecassino ging de beweging over naar Rome en de mozaiekschilderkunst kwam nogmaals tot bloei: De werken van een kloosterbroeder *Jacopo* en later van *Andrea Tafi* zijn de meesterwerken op dat gebied (Baptisterium te Florence). De eerste zwakke pogingen tot zelfstandig schilderen vindt men bij *Cimabue* en *Duccio di Buoninsegna* in het einde der 13de eeuw, doch zij hielden in de compositie nog vast aan den overgeleverden Middeleeuwschen stijl.

De eerste, die zich beslist daarvan afwendde, was *Giotto di Bondone*, de stichter der Italiaansche schilderkunst. Hij bediende zich van een eigen meer realistische wijze van voorstelling. Tevens, veranderde hij de techniek: door vermenging van kleuren met eigeel en perkamentlijm krijgen zijn doeken een veel lichter, vriendelijker uitdrukking dan de andere, waarbij men voor het kleurenmengen een taai bindmiddel gebruikte, dat meestal donkere kleuren gaf. *Giotto's* werkzaamheid beperkte zich niet tot Florence, maar strekte zich over geheel Italië uit. Zijn invloed op zijn tijdgenooten was buitengewoon groot; alle meesters der 14de eeuw werkten in zijn stijl en schildertrant. *Giotto's* leerling was *Taddeo Gaddi*; van zijn vele navolgers zijn te noemen *Orcagna*, de onbekende schilder van de twee beroemde fresco's („Triomf van den dood" en „Godsgericht") in den Campo Santo te Pisa, *Agnolo Gaddi*, *Spinello Aretino* en *Lorenzo Monaco*.

In de 15de eeuw ontstond in Italië een nieuwe richting, waarbij men naar natuurlijker vormen en betere middelen tot voorstelling streefde. De eerste, die zich in deze richting bewoog, was *Paolo Uccello*. Veel verder gingen drie zeer begaafde kunstenaars: *Masaccio*, *Fra Filippo Lippi* en *Fra Angelico de Fresale*. Het in het werk van den laatste op den voorgrond tredende, inniggodsdienstige gevoel vindt men ook bij zijn tijdgenooten *Gentile da Fabriano*, *Taddeo di Bartoli* en *Niccolò Alunno*. De algemeene kunstrichting was echter meer op de natuurstudie gericht, waarop de Vlaamsche en Hollandsche school veel invloed hadden. *Antonello da Messina*, *Sandro Botticelli*, *Filippino Lippi*, *Cosimo Rosselli* en *Alessio Baldovinetti* huldigden allen min of meer die richting. Vooral echter toonen de werken van *Benozzo Gozzoli* en *Domenico Ghirlandajo* de rijkste en hoogste ontwikkeling van het onbevangen Florentijnsche realisme, dat meer en meer de ideale, kerkelijke en historische beteekenis van het voorwerp uit het oog verloor en daarvoor in de plaats het werkelijke leven van zijn tijd weergaf.

Terwijl de zooeven genoemde Florentijnsche schilders hun stof meestal ontleenden aan de Bijbelsche geschiedenis en ook het landschap bij hen op den voorgrond trad, legden andere zich meer toe op de studie van het naakt en de anatomie. Daartoe behoorden *Andrea del Castagno*, *Antonio Pallajuolo*, *Andrea del Verrocchio* en *Luca Signorelli*. Sommige kunstenaars begonnen tot de klassieken terug te keeren en te zoeken naar voorbeelden van een strengen en fijnen smaak. *Francesco Squarcione* had van zijn reizen naar Griekenland een groot aantal kunstvoorwerpen medegebracht, waarmede hij te Padua een studie-inrichting opende, die weldra zeer druk bezocht werd. De beste kunstenaar, dien deze school opleverde, *Andrea Mantegna*, bestudeerde met grooten ijver anatomie, perspectief, kleederdrachten en bouwwerken der Oudheid. Zijn werken, waarin zich een streven naar weergave van natuurindrukken en historische juistheid openbaart, oefenden een grooten invloed uit. *Giovanni Bellini*, *Pietro Perugino* en *Francesco Francia* vormen onder de Quattrocentisten een afzonderlijke groep. Met hen en hun aanhangers *Cima de Conegliano*, *Carpaccio* en *Pinturicchio* wordt het tweede zelfstandig tijdvak der Italiaansche schilderkunst afgesloten.

Hoever ook de tot hiertoe genoemde kunstenaars en kunstscholen de kunst in het begin der 16de eeuw hadden gebracht, toch ontbraken haar nog verschillende factoren voor een volmaakte voorstelling. Tot volmaaktheid ontwikkelden haar voornamelijk zes meesters, die tot de grootste van de schilderkunst der geheele wereld behooren. In de eerste plaats *Leonardo da Vinci*, die het eerst een grootere bevalligheid en weekheid van teekening bereikte. De hoogste vrijheid van beweging in de lijnen kreeg de kunst van *Michelangelo*, die met den bouw van het menschelijk lichaam zeer vertrouwd was. De veelzijdige natuurstudiën, die in *Leonardo* en *Michelangelo* haar hoogste ontwikkeling bereikt hadden, de naïeve, innig-vrome opvatting van hun kerkelijke taak, zooals die haar hoogtepunt vind in *Perugino*, *Bellini* en *Francia*, liepen samen bij *Raffael* en kwamen in hem tot haar schoonste uitdrukking. De tijd, dat *Raffael* en *Michelangelo* samen te Rome werkten (1508—1520) vormt het hoogtepunt der Italiaansche kunst. *Correggio* bracht de behandeling van het clair-obscur tot hooge ontwikkeling en bereikte in de schildering van het naakt een buitengewone weekheid. Te Venetië was het vooral *Giorgione*, die de schilderkunst op een hoog peil bracht. Voor *Titiaan* bleef het echter bewaard, den te ruwen gloed van Giorgione te temperen en zonder nadeel voor de kracht te veredelen en het koloriet, vooral in de vleeschkleur tot de grootste waarheid en warmte te ontwikkelen. Naast deze grootmeesters nemen nog verscheiden andere kunstenaars een hoogen rang in,

Digitized by Google

zooals *Fra Bartolommeo, Andrea del Sarto, Sodoma, Beccafumi, Caroto, Palma Vecchio, Pordenone* en *Paris Bordone*. Te Milaan waren *Bernardino Luini, Cesare da Sesto, Gaudenzio Ferrari* en *Andrea Solario* tijdgenooten en navolgers van *Leonardo*. *Michelangelo's* voornaamste leerling was *Daniele da Volaterra*. *Giulio Romano* heeft den besten naam onder *Raffael's* leerlingen, waartoe ook *Perino del Vaga, Francesco Penni, Garofalo* enz. behooren. *Correggio* vond in *Parmeggianino* een beroemden navolger. Van *Giorgione's* leerlingen muntte vooral *Fra Sebastiano del Piombo* uit. Een eigenlijke school heeft *Titiaan* niet, wel talrijke navolgers, van welke *Bonifazio (III) Veneziano* en *Buonvincino* te noemen zijn.

Van het midden der 16de eeuw af wordt het verval der Italiaansche schilderskunst steeds meer zichtbaar. Er begint een periode van navolging, waarin bij de laatste leerlingen van *Leonardo*, n.l. *Luini Lomazzo* en *Figino*, nog enkele herinneringen aan den meester te vinden zijn, maar het liefelijke glimlachen der vrouwenkoppen van *Leonardo* is bij hen een gemaniëreerd toelonken geworden. De doeken van *Sermoneta* en enkele andere navolgers van *Raffael* doen aangenamer aan, maar ook hier grijpt de ontaarding snel om zich heen, zooals aan de werken der *Zuccari* en hun leerlingen, van *Giuseppe Cesari* e. a. te bespeuren valt. Krachtiger en vrijer zijn de scholen van *Raffael's* leerlingen, de Manucaansche van *Giulo Romano*, de Genueesche van *Perino del Vaga* en de Napolitaansche van *Polidoro Caldara*. De Florentijnen waren vooral navolgers van *Michelangelo*, n.l. *Brasari, Bronzino* en *Alessandro Allori*, bij wie echter de zin voor kleur verloren ging en wier reusachtige productie in snelschilderkunst ontaardde. Niet veel beter ging het te Parma, Modena en Cremona met *Lelio Orso, Bernardino Gatti* en *Bernardino Campi*, die gemaniëreerd en zoetsappig *Correggio's* gratie navolgden. De beste school was nog de Venetiaansche. Onder haar meesters treden *Tintoretto* en *Paolo Veronese* op den voorgrond, de laatste een der talentvolste Italiaansche meesters en ook in het overwegend decoratieve vol bekoring. *Jacopo Bassano*, een meester uit dezelfde school, verplaatst de Bijbelsche verhalen uit de wereld van de Venetiaansche grooten in dat der boeren; ook schilderde hij eigenlijke genrestukken en landschappen met menschen en dieren.

Aan het einde der 16de en in het begin der 17de eeuw kwam een tijdvak van restauratie in de kunst, waarin de oude vormen, werden zij dan ook al niet met een nieuwen geest bezield, tenminste een nieuwen glans kregen. Daar het naïeve, vrome geloof en de religieuse zoowel als de aesthetische bezieling verloren waren, kwam daarvoor een zuiver schilderachtig, scenisch principe in de plaats. De gevoelsrichting kwam overeen met de sterker, maar tevens bekrompener geworden kerkelijke denkbeelden. Afzonderlijke ideale typen, zooals Mater Dolorosa en Christus met de doornenkroon, ontstonden eerst in dezen tijd. Te Rome trachtte in de eerste plaats *Federigo Baroccio*, door zich nauwer bij de groote meesters aan te sluiten, het ingevreten bederf tegen te gaan, maar met slechts weinig succes. Hetzelfde was het geval met de Florentijnen *Cigoli, Cristofano Allori* en *Jacopo da Empoli*. De succesvolste baanbrekers voor de wederopleving der klassieke Italiaansche kunst waren de *Carracci* in Bologna. *Lodovico Carracci* nam het eerst de stelling aan, dat men de natuur moest navolgen en daarmede de studie der Ouden en groote meesters verbinden voor dat deel, waarin ieder het voortreffelijkste heeft geleverd. Hij leidde zijn beide neven *Agostino* en *Annibale* op en opende daarna met hen een schilderacademie, waarin zij naar genoemden grondregel onderwijs gaven. Hun voornaamste leerlingen waren *Domenichino, Giovanni Lanfranco, Guido Reni, Guercino* en *Francesco Albani*. Naar dergelijke principes, maar met minder succes, stichtten de *Procaccini* te Milaan een school, waar tal van leerlingen gevormd werden.

Tegenover deze eclectische scholen vormde zich een andere richting, die uit principe niets dan de natuur bestudeerde. Het hoofd van deze naturalisten was *Amerighi da Caravaggio*, die meesterwerken van buitengewone levendigheid en werking schiep. Hij had in Italië vele navolgers, waarvan *Ribera (Spagnoletto), Bartolommeo Manfredi, Massimo Stanzioni, Andrea Vaccaro, Bernardo Strozzi* en *Domenico Feti* de voornaamste zijn. Bij de naturalistische richting kwam verder in de 17de eeuw nog een nieuwe kunstrichting, die zich eveneens tegenover die der *Carrara* stelde en aan wier hoofd *Pietro da Cortona* stond, wien het voornamelijk om groote werkingen te doen was.

Van 1650 af ontstond een nieuwe wijziging in de schilderkunst, die tegen 1750 tot een algemeene en thans volkomen ontaarding leidde. De meeste schilders uit dien tijd waren navolgers der *Carracci* en diens beste leerlingen; *Carlo Cignani, Andrea Sacchi, Carlo Maratti, Benedetto Gennari, Alessandro Tiarini, Lionello Spada, Sassoferrato* en *Carlo Dolci* waren de beste meesters dier richting. Hun werken, hoewel technisch knap, laten koud. Een kleiner aantal sloeg den weg in van *Caravaggio*. De voornaamste vertegenwoordiger dier school is *Salvator Rosa*, bij wien zich *Preti* en *Giuseppe Maria Crespi* aansluiten. Velen ten slotte volgden de schilderwijze van *Pietro da Cortona* en brachten deze tot een technisch hoog, naar inhoud arme kunst. Aan hun hoofd staan *Luca Giordano, Romanelli, Solimena, Tiepolo*, benevens de geheele Venetiaansche en Napolitaansche school uit dien tijd. *Grimaldi (il Bolognese), Canaletto* en *Francesco Guardi* hebben landschappen geschilderd, die tot heden niet overtroffen zijn. Ofschoon de verdere soorten van genreschilderkunst in Italië nooit veel beoefend zijn, moeten toch *Aniello Falcone* en *Michelangelo Cerquozzi* als schilders van veldslagen, *Giovanni Benedetto Castiglione* als landschapschilder, *Mario de Fiori* als bloemschilder genoemd worden, hoewel zij niet te vergelijken zijn met de meesters uit de Hollandsche school. Van de Italiaansche historieschilders der 18de eeuw muntte *Pompeo Batoni* boven allen uit, hoewel hij de kunst niet wist op te heffen. Dit gelukte evenmin aan de schilders uit het begin der 19de eeuw. Sommigen volgden de hierboven genoemde eclec-

Digitized by Google

tische richting, o. a. *Vincenzo Camuccini*; anderen volgden de richting van den classicist *L. David*, zooals *Andrea Appiani* en *Pietro Benvenuti*. Nog anderen, zooals *Francesco Coghetti*, sloten zich aan bij de Duitsche schilderkunst, die in het begin der 19de eeuw in Italië de romantische school invoerde. De middelpunten der Italiaansche schilderkunst waren Florence, Rome, Milaan, Venetië en Napels. In iedere stad heeft zich tot op zekere hoogte een zelfstandige school ontwikkeld. Te Florence was *Cesare Mussini* de klassieke historieschilder, bij hem sloten zich *Antonio Ciseri* en *Giacomo Martinetti* aan. *Amos Casioli* ontwikkelde de romantisch-historische richting verder, waarin ook *Stefano Ussi* werkzaam was, evenals *Giovanni Fattore*, *Bruzzi* en *Michaele Cordigiani*.

Te Venetië legden de Duitscher *Karl Werner* en de Oostenrijkers *Ruben* en *Pasini* den grondslag voor een nieuwe school. *Giacomo, Favretto, Alessandro Zezzos, Ettore Tito, Tito Conti, Antonio Rotta, Egisto Lancerotto* en *Luigi Mion* maakten zich door hun genrestukken bekend. In de landschapschildering sloeg *Gualielmo Ciardi* het eerst een ernstigen toon aan, dien *Fragiacomo, Bezzi, Laurenti* en *Mainella* volgden. Zelfstandig ontwikkelde de kunst zich te Napels, waar *Domenico Morelli* en de beide *Palizzi* een realistische richting volgden. Ook te Rome ontstond een realistische school, aan wier hoofd de *Pradilla, Villegas* en de Italianen *Niccolo Barabina, Scipione Vanutelli* staan.

Van de nieuwere Italiaansche schilders noemen wij: de Napolitanen, die vooral op coloristisch gebied uitmunten, n. l. *Paolo Michetti, Simoni, Saporetti, Tiratelli, Brancaccio*; te Rome *Corelli, de Sanctis, Aristide Sartorio*; te Florence *Francesco Vinea, Andreotti, Gioli, Simi, Signorini, Muzzioli*; te Milaan *Bianchi*, de gebroeders *Induno, Pagliano, Bertini, Mosé*; verder *Achille Vertunni, Pio Joris, Carlandi, Sassi, Alberto Pasini, Filippo Carcano, Leonardo Bazzaro, Adolfo Feragutti, Mariani, Sartori, Gastaldi, Enrico Gamba, Mosso, Viotti, Delleani, Quadroni Ciardi* en *Giovanni Segantini*.

Italiaansche taal- en letterkunde. De *Italiaansche taal* behoort tot den Romaanschen taalstam en is voortgekomen uit het Latijn, dat de andere talen, die in Italië gesproken werden, verdrongen heeft. Het spreekt vanzelf, dat het Latijn in verschillende streken door de daar bestaande talen beïnvloed werd, zoodat er een reeks Latijnsche dialekten ontstond, wier ontwikkeling door den ondergang van het Romeinsche Rijk, den invloed der Germanen enz. zeer bevorderd werd. Uit die Latijnsche tongvallen ontstonden de Italiaansche dialekten, waarvan het Toskaansch als schrijftaal het voornaamste is. Een gemeenschappelijke schrijftaal begon zich eerst in het begin der 13de eeuw op Sicilië te ontwikkelen (*lingua vulgaris* of *volgare*, in tegenstelling tot het Latijn = *lingua grammatica*) en werd in Middel-Italië, met name te Florence, gezuiverd. *Dante* onderscheidt reeds 14 dialekten. De nationale taal, het *volgare illustre, aulicum, curiale, cardinale* werd echter door alle beschaafden gesproken en was met geen enkel dialekt identiek. De tegenwoordige dialekten vervallen in drie groepen: het Zuid-, Middel- en Noord-Italiaansch. Tot het Zuid-Italiaansch behooren het Siciliaansch en Napolitaansch-Calabrisch; tot het Middel-Italiaansch het Romeinsch, Umbrisch en Toskaansch; tot het Noord-Italiaansch het Gallo-Italisch en het Venetiaansch. Als afzonderlijk dialect komt daar het Sardinisch bij. Het Florentijnsch werd de grondslag der nationale taal, wat te verklaren is door de positie die Florence, in de 12de en 13de eeuw innam als middelpunt der beschaving, door zijn ligging, door de omstandigheid, dat dit dialekt het dichtst bij het Latijn staat, en vooral door het feit, dat *Dante, Petrarca* en *Bocaccio* er zich van bedienden. In de 15de eeuw werd de *lingua vulgaris* door het Latijn verdrongen, doch reeds omstreeks 1450 kwam zij, vooral te Florence, door *Poliziano* en *Lorenzo de' Medici* weer tot nieuwen glans. In de 16de eeuw treedt het Florentijnsch, daar Toskane politiek minder ging beteekenen, op den achtergrond en krijgen de andere groote centra, zooals Milaan, Venetië en Napels, meer invloed. In de 17de eeuw treedt het Fransch als invloedrijke factor op, waartegen *Gozzi* en *Alfieri* eener-, de puristen met *Cesari* aan het hoofd anderzijds in verzet kwamen. Tegenstanders der puristen waren de romantici (*Manzoni* vooral), die het Florentijnsch weer als schrijftaal begonnen te gebruiken, terwijl daarentegen weer anderen, zooals *Ascoli*, het goed recht van anderen dialekten, waar het Florentijnsch tekort schiet, verdedigden. Deze taalkwestie is nog steeds niet beslist. Behalve in Italië zelf wordt Italiaansch gesproken op Corsica, in het Zwitsersche kanton Tessino, in Zuid-Tirol, Görz, Istrië en aan de kusten van Dalmatië.

De *Italiaansche letterkunde* heeft zich betrekkelijk laat ontwikkeld. In Frankrijk waren de Provençaalsche en Fransche letterkunde reeds lang ontwikkeld, toen Italië nog altijd geen eigen literatuur bezat. Daar nu de staatkundige en handelsbetrekkingen der beide landen den toegang voor de letterkundige voortbrengselen van het Westen in Italië vergemakkelijkten, is het niet te verwonderen, dat het eerste tijdvak der Italiaansche letterkunde met navolgingen begint.

Eerste periode (13de eeuw). Van af het einde der 12de eeuw en misschien reeds vroeger kwamen dikwijls Provençaalsche troubadours aan de kleine Hoven van Opper-Italië, waar hun taal gemakkelijk begrepen werd, en weldra begonnen ook Italianen in het Provençaalsch te dichten, o.a. de door *Dante* bekende *Sordel*. Daarentegen bestonden in Middel-Italië geen Hoven, waarheen zich de troubadours konden begeven, terwijl men in Zuid-Italië geen Italiaansch verstond. Daar werd dus het eerst de nationale taal gebruikt: op Sicilië aan het Hof van keizer *Frederik II* nam de Italiaansche dichtkunst haar oorsprong. *Frederik* zelf, zijn secretaris *Pier della Vigna*, koning *Enzizo*, *Giacomo da Lentino* behooren tot de Siciliaansche dichterschool. Hun dichtwerken waren echter meestal matte navolgingen der Provençaalsche en misten individualiteit. Hun taal was een door het Provençaalsch en Latijn gezuiverd dialect, dat dicht bij het Toskaansch stond. Met den val der *Hohenstaufen* ging die van de Siciliaansche school gepaard. Nieuwen bloei kregen de minnezangen in Toskane, waar *Guittone d'Arezzo* (1215—

Digitized by Google

1294), die door zijn studiën nog meer onder Provençaalschen invloed stond, de leider der dichtschool was, die zich behalve op minneliederen, ook op zedekundige en politieke gedichten toelegde. Hier ontstond tevens een realistische strooming, die met name door *Chiaro Davanzati* en *Rustico di Filippo* vertegenwoordigd werd. Van Toskane kwam de Siciliaansche school naar Bologna en hier ontstond een nieuwe dichtsoort, door *Dante* „*dolce stil nuovo*" genaamd, die onder den invloed van de steeds meer en meer beoefend wordende wijsbegeerte een symbolisch-allegorisch karakter kreeg. Aan haar hoofd stond *Guinicelli* († 1276). Deze richting vond te Florence in *Cavalcanti* en *Dante* haar hoogtepunt. Daarnaast bloeide een burleske, triviale lyriek, vertegenwoordigd door *Folgore de San Gemignano*, *Cene della Chitarra*, *Cecco Angiolieri* en zelfs in sommige sonnetten door *Cavalcanti* en *Dante*. Ook de Fransche taal kreeg in Italië een overwegenden invloed. Vele Italianen schreven in het Fransch, zooals *Brunetto Latino*, *Rusticano da Pisa*, *Marco Polo* enz.; in Opper-Italië ontstond zelfs een Fransch-Italiaansche letterkunde, die zich vooral met ridderromans bezig hield. Daarnaast bestond een populaire, didaktische, religieuse en zedekundige dialekt-dichtkunst, voornamelijk door geestelijken beoefend. In Umbrië kreeg die dichtkunst een lyrisch karakter (l a u d e n), terwijl *Brunetto Latino* en *Francesco da Barberino* zich op allegorisch gebied bewogen. Ook het proza nam in deze eeuw zijn aanvang. Wij hebben brieven van *Guido Faba*, novellenbundels, encyclopaedieën, vertalingen uit het Fransch en Latijn.

T w e e d e p e r i o d e (14de eeuw). In dit tijdvak was Florence het staatkundig middelpunt van Toskane en dus ook de Italiaansche letterkunde bijna uitsluitend Toskaansch: het Toskaansch dialekt beheerschte geheel Italië. In het begin dier eeuw ontmoeten wij een der grootste geesten van alle tijden, *Dante*. De verschillende poëtische elementen der eerste periode vat hij tot een harmonisch geheel samen; op volmaakte wijze verbindt hij wetenschap, allegorie en dichtkunst. *Dante* (1265—1321) stichtte tevens door zijn ontzaggelijke „Commedia", door zijn lyrische gedichten en door zijn prozawerken „La Vita Nuova" en „Il Convivio" de eigenlijke Italiaansche schrijftaal. Naast hem staat de jongere *Petrarca* (1304—1374) en brengt de Italiaansche lyriek in zijn „Rome" tot haar hoogtepunt. Tevens beoefende hij de Latijnsche taal met goed gevolg en verrijkte de letterkunde met talrijke Latijnsche werken. Ten slotte bracht *Boccaccio* (1313—1375) de novelle tot de hoogste ontwikkeling in zijn „Decamerone". Naast deze hebben zijn andere Italiaansche en Latijnsche werken niet zoo groote beteekenis. De overige letterkunde is, in vergelijking tot de scheppingen dezer drie meesters, arm. Deels sluit zij zich aan bij de voortbrengselen der 13de eeuw, deels volgt zij deze na. De godsdienstige herleving riep een rijke prozaliteratuur in het leven. Tot het begin der eeuw behooren de leerredenen van *Giordano da Rivalto* (1260—1311). *Fra Domenico Cavalca* († 1342) gaf onder den titel „Vite de' Santi Padri" een vrije vertaling der „Vitae Patrum", benevens een reeks ascetische geschriften. *Fra Jacopo Passavanti* (1300—1357) schreef een „Specchio della vera penitenza" en van de *H. Catharina van Siena* (1347—1380) bezitten wij 373 brieven. Terzelfdertijd ontstond de verzameling der „Fioretti di San Francesco". Daarnaast hebben wij talrijke vertalingen uit het Latijn. De erotiek is deels een voortzetting van den *dolce stil nuovo*, zooals bij *Cino da Pistoja* (1274—1337), deels navolging van *Petrarca*. De zedekundige lyriek sluit zich met *Bindo Bonichi* († 1338) onmiddellijk bij *Guittone* aan. Staatkundige gedichten schreven *Fazio degli Uberti*, *Saviozzo*, *Pucci* e.a. Laatstgenoemde en de beroemde architect *Andrea Orgagna* beoefenden ook de burleske volkspoëzie. Tot het heldendicht behooren een groot aantal uit het Fransch vertaald en nagevolgde ridderromans, o. a. de „Reali di Francia" van *Andrea dei Magnabotti* (1372—1431). In de eerste helft der eeuw ontstond de, ten onrechte aan *Bosone da Gubbio* toegeschreven, zoutelooze roman „L'avventuroso Ciciliano". Andere romans zijn in octaven geschreven; Pucci vervaardigde de „Istoria della Reina d'Oriente", de „Istoria di Apollonio di Tiro" en historische heldendichten. Ook is een „Poema della Passione" voorhanden. De novellendichtkunst is geheel een navolging van *Boccaccio*, zooals *Ser Giovanni's* „Pecorone" en de bundel van *Sercambi* (1347—1424). De meest bekende navolger is *Franco Sacchetti*, die ook lyrische gedichten schreef. Tot de navolgingen van *Boccaccio* behoort ook de didaktische roman „Il Paradiso degli Alberti". De didaktiek beweegt zich geheel in het voetspoor van *Dante*, zonder dezen ook maar nabij te komen. *Fazio degli Uberti* schreef een „Dittamondo", een aardrijkskundige beschrijving der wereld en brokstukken eener wereldgeschiedenis. *Federigo Frezzi*, bisschop van Foligno († 1416), beschreef in den „Quadriregio" een phantastische reis door de vier rijken van Amor, Satan, Gebrek en Deugd. De „Acerba" van *Cecco d'Ascoli* (1327) is een dor leerdicht, evenals de „Dottrinale" van *Dante's* zoon *Jacopo*. *Pucci* bracht de kroniek van *Giovanni Villani* in verzen in zijn „Centiloquio". De literatuur der vertalingen uit het Fransch en Latijn nam in deze eeuw ten slotte nog aanmerkelijk toe.

D e r d e p e r i o d e (15de en 16de eeuw). Feitelijk heeft in Italië de klassieke beschaving nooit opgehouden haar invloed uit te oefenen. Reeds in *Dante's* tijd vallen de pogingen, om de Latijnsche klassieken tot nieuw leven te wekken, in welke richting vooral *Mussato* (1262—1329) en *Ferreto da Vincenza* (1295—1337) werkzaam waren. In de 14de eeuw stelden *Petrarca* en *Boccaccio* zich aan het hoofd der beweging. In hun richting werkten verder voort *Luigi Marsili* (1330—1394), *Coluccio Salutati* (1330—1406) en *Giovanni di Ravenna* († 1420). In de 15de eeuw ontstond er een wedijver tusschen vorsten en geleerden in het opsporen van Grieksche en Latijnsche handschriften. Niet te verwonderen is het dus, dat de geleerden, die na de verovering van Konstantinopel uit Griekenland verdreven werden, in Italië geestdriftig werden ontvangen. De uitvinding der boekdrukkunst en de vele kleine Vorstenhoven begunstigden de verbreiding der nieuw-verworven kennis ten zeerste. De beroemdste geleerden van dit bloeitijdvak der klassieke studiën waren *Leonardo Bruni* (1369—1444),

Digitized by Google

Poggio Bracciolini (1380—1459), *Carlo Marsuppini* (1399—1451) en *Giannozzo Manetti* (1396—1459). Velen hunner schreven ook Latijnsche en Grieksche gedichten.

Deze geleerde beweging onderdrukte de *lingua vulgaris* bijna geheel, men beschouwde haar als ordinair; eerst langzamerhand vond zij weer verdedigers. De Italiaansche letterkunde uit de eerste helft der 15de eeuw is dan ook zeer onbeduidend. *Giusto de Conti* (1400—1449) schreef een „Bella Mano" getitelde canzoniere en *Domenico di Giovanni, Burchiello* genaamd († 1448) dichtte zijne burleske sonnetten. Zijn methode vond vele navolgers en werd *„alla burchiellesca"* genaamd. Te Venetië volgde de patricische humanist *Lionardo Giustiniani* (1388—1446) in zijn bekoorlijke canzonetten en strambotti de volkserotiek na en dichtte in zijn laatste levensjaar vele lauden. Omstreeks 1424 schreef *Gentile Sermine* 40 tamelijk platte novellen, met sonnetten, canzonen en andere gedichten vermengd. De religieuse dichtkunst der lauden breidde zich in deze eeuw in Umbrië uit tot het dramatische werk „Devozione", te Florence „Sacra Rappresentazione" genoemd. Dikwijls werden er burleske tooneelen tusschen geschoven.

Van het midden der 15de eeuw af wordt de Italiaansche dichtkunst weer door de voorname wereld en aan de Hoven beoefend. Er vormden zich drie letterkundige middelpunten: Napels, Ferrara en Florence. Hier beschermde *Lorenzo de'Medici* (1448—1492) de Italiaansche letterkunde, terwijl hij zelf een goed voorbeeld gaf. Zeer bevriend met hem waren *Luigi Pulci* (1432—1484) en *Agnolo Ambrogini*, bijgenaamd *Poliziano* (1454—1494). De eerste schiep in het heldendicht „Morgante" den overgang van het romantische epos van den populairen tot den zuiveren kunstvorm; de tweede behandelt in de dramatische fabel „Orfeo" het eerst een wereldlijke stof in het Italiaansch. Bijna tegelijk met *Pulci* schreef te Ferrara *Matteo Maria Bojardo*, graaf *van Scandiano* (1434—1494) zijn onvoltooid epos „Orlando innamorato", het eerste kunstepos van Italië; *Francesco Bello, il Cieco* genaamd, schreef omstreeks 1494 het heldendicht „Mambriano". Onder de lyrische dichters zijn te noemen *Cariteo* († 1515), *Serafino d'Aquila* (1466—1500), *Bernardo Accolti* († na 1534), *Panfilo Sassi* († 1527) en *Antonio Tebaldeo* (1456—1535). Burleske lyriek vindt men bij *Antonio Cammelli* (1440—1502). De drama-poëzie is een navolging der Ouden. Van de prozaschrijvers zijn de voornaamsten *Leon Battista Alberti* (1406—1472) en *Matteo Palmieri* (1406—1478). De bekende *Savonarola* schreef vele leerredenen, tractaten en lauden. Van *Giovanni Sabadino degli Arienti* hebben wij een verzameling van 70 novellen „Le Porretane" (1478) en tusschen 1460 en 1470 vervaardigde *Masuccio da Salerno* 50 novellen, alle navolgingen van *Boccaccio's* „Decamerone". Tegen het einde der eeuw schiep *Jacopo Sannazaro* (1458—1530) een nieuw soort letterkunde met den phantastischen herdersroman „Arcadia", die in bijna alle Europeesche talen zijn invloed heeft doen gelden.

In de 16de eeuw smelten humanisme en *lingua vulgaris* tot een harmonisch geheel samen en doen een tweede bloeitijdperk in de Italiaansche letterkunde ontstaan. Het begint met de volmaking van het romantisch heldendicht door *Lodovico Ariosto* (1474—1533). Zijn „Orlando furioso" is een voortzetting van den „Orlando innamorato". Daarnaast vallen de bewerkingen van *Bojardo's* gedicht door *Lodovico Domenichi* (1541) en *Francesco Berni* te noemen. Dadelijk na het eerste verschijnen van den „Orlando furioso" (1506) ontstond er een reactie, die tegenover de fijne voorstelling der romantische wereld een ruwe komiek zette. Haar leider was *Teofilo Folengo* (1492-1544), die in zijn „Baldus" en „Orlandino" het heldendicht bespotte. Bijna tegelijkertijd gaf een andere schrijversgroep aan de Italiaansche letterkunde een nieuwe richting; zij eischte een pijnlijke navolging der Ouden en vervaardigde lange verhalende heldendichten volgens de voorschriften van *Aristoteles*. Zij verliet den Karolingischen sagenkring en koos de Bretonsche en Spaansche heldensage tot haar onderwerp. Haar leider was *Giangiorgio Trissino* (1478—1550), die in zijn „Italia liberata dai Goti" een slaafsche navolging van den „Ilias" gaf; verder behoorden hiertoe *Luigi Alamanni's* „Girone il cortese" (1548) en „Avarchide" (1570), *Bernardo Tasso's* „Amadige" (1560) enz. *Torquato Tasso* (1544—1595) schiep het laatste meesterwerk der klassieke periode, „Gerusalemme liberata", waarin eenheid van handeling met een ongekunstelde, edele taal verbonden is. In de eeuw van het classicisme werd ook het leerdicht der Ouden veel nagevolgd, waarbij de „Georgica" van Virgilius meestal tot voorbeeld dienden. *Giovanni Ruccellai* (1475—1525) bewerkte het vierde boek der „Georgica" tot de „Api"; het geheel *Luigi Alamani* tot de „Coltivazione" (1546). Hiertoe behooren verder de „Caccia" (1591) van *Erasmo da Valsone*, de „Nautica" (1585) van *Bernardino Baldi*, „Podere" en „Balio" van *Luigi Tansillo*, de „Arte poetica" (1551) van *Girolamo Muzio* en de „Sereide" (1585) van *Alessandro Tesauro*. In het Latijn schreef *Girolamo Fracastoro* (1483—1553) „De morbo gallico", *Girolamo Vida* (1490—1566) „De Bombyce" en „Scacchia". De lyriek sloot zich weer direct bij *Petrarca* aan, niet bij diens navolgers uit de 15de eeuw. In deze richting waren werkzaam *Pietro Bembo* (1470—1547), *Francesco Maria Molza* (1489—1544), *Giovanni Guidiccioni* (1500—1541), *Giovanni della Casa* (1503—1556) en drie dichteressen: de vrome *Vittoria Colonna* (1490—1547), *Veronica Gambara* (1485—1550) en de ongelukkige *Gaspara Stampa*, die in natuurlijk gevoel haar hartstochtelijke liefde voor graaf *Collaltino van Collalto* bezingt en eerst dertig jaar oud aan een gebroken hart sterft. Verder zijn te noemen *Michelangelo Buonarroti* (1475—1564), *Luigi Alamanni, Lodovico Martelli, Bernardo Cappello* (1500—1565), *Galeozzo di Tarsia* (1476—1553), *Bernardino Rota* (1509—1575), *Torquato Tasso, Bernardo Baldi, Annibale Caro, Luigi Tansillo* enz. Een groep dichters, met *Claudio Tolomei* aan het hoofd, verzette zich tegen de navolging van *Petrarca* en schreef gedichten in Latijnsche metra. De Latijnsche lyriek wedijvert met de Italiaansche en heeft zelfs mooiere gedichten voortgebracht. Wij noemen *Sannazaro, Bembo*,

Digitized by Google

Molza, *Castiglione*, *Vida* en *Marcantonio Flaminio*. Ook de schertsende lyriek werd beoefend. Zij werd naar haar voornaamste vertegenwoordiger, *Francesco Berni*, de „poesia bernesca" genaamd. Hij schreef „Capitoli" in terzinen en sonnetten. Zijn navolgers waren *Giovanni Mauro* (1490—1536), *Anton Francesco Grazzini*, (1503—1583), *Cesare Caporali* (1431—1601) en *Francesco Coppetta*. De satiren waren òf persoonlijk, zooals bij *Berni*, *Grazzini* en *Pietro Aretrino* (1492—1556), of navolgingen van *Horatius* met tendenz. De eerste dezer soort satiren schreef *Antonio Vinciguerra* (1495), de beste *Ariosto*.

De dramatische letterkunde is in de 16de eeuw in Italië nog weinig ontwikkeld en bracht geen belangrijke werken voort. In het begin der eeuw deed men pogingen met Latijnsche drama's. De eerste Italiaansche tragedie is de „Sofonisbe" (1515) van *Giangiorgio Trissino* (1478—1550). Verder moeten genoemd worden: *Ruccellai's* „Rosmunda" en „Oreste", *Sperone Speroni's* „Canare", *Giambattista Giralda's* „Orbecche". *Patro Aretino's* „Orazia" en *Tasso's* „Torcismondo". Zij zijn alle weinig oorspronkelijk en vol van de holste rhetorica. Hooger staan de blijspelen. Alle staan onder Latijnschen invloed, dikwijls zijn het slechts weinig veranderde vertalingen van *Plautus* en *Terentius;* andere geven moderne zeden inplaats van de oude, nog andere smelten een of meer stukken samen. Bijna een meesterwerk is *Macchiavelli's* „Mandragola". Verder zijn te noemen de „Calandria" van *Bernardo Dovizi, Bibbiena* genaamd (1470—1520), „Lucidi" en „Trinuzia" van *Agnolo Firenzuola* (1493—1545), „Aridosia" van *Lorenzino de' Medici*, „Sporta" en „Errore" van *Giambattista Gelli* (1498—1564), „Gelosia", Spiritata" en „Strega" van *Anton Francesco Grazzini*, „Suppositi" van *Ariosto*, „Marito" van *Dolce* en „Assiuolo" van *Giovan Maria Cecchi* (1518—1587). Evenals het laatste stuk onderscheiden ook de komedies van *Pietro Aretino* (1492—1556) zich door een grooter realisme en een grootere originaliteit, bijv. de „Cortigiana", de „Marescalco" enz. en *Giordano Bruno's* „Candelajo". Naast de klassieke komedie ontwikkelde zich het volksdrama. Te Napels hebben wij in de „Farse cavajole" de satirieke komedie; in Toskane ontstond, met name te Siena, onder invloed van het in 1531 gestichte gezelschap „*Congrega de' Rozzi*", de boerenkomedie. De didaktische komedie werd vooral te Venetië beoefend door *Angelo Beolco, Ruzzante* genaamd (1502—1542), en *Andrea Calmo* (1510—1571), beide beroemde tooneelspelers. Eindelijk hebben wij de *Commedia dell' arte* of *a soggetto*, die op openbare pleinen of in houten tenten opgevoerd werd en waarbij het niet aan komische werking ontbrak. Zij breidde zich over geheel Italië en daarbuiten ook naar Frankrijk uit en verdrong de klassieke komedie. Tevens ontstonden nog uit gedialogiseerde ecloge's de herderdrama's. Het eerste is de „Sacrificio" van *Agostino Beccari* (1510—1590). Zijn hoogtepunt bereikte deze kunstsoort in *Tasso's* „Aminta" en den „Pastor fido" van *Battista Guarini* (1538—1612). Op het einde der 16de eeuw ontstond ook de opera. Aanleiding daartoe gaf de bij de geleerden heerschende meening, dat de Ouden hun tragedies geheel gezongen zouden hebben. Ottavio *Rinuccini* verbond zich met den musicus *Peri*, om zulk een klassiek stuk te scheppen en zoo ontstond de „Dafne", in 1594 voor het eerst ten huize van *Jacopo Corsi* te Florence opgevoerd. In 1600 volgde „Eurydice", in 1608 „Arianna".

Van de prozawerken schilderen de novellen en brieven ons het openbare en particuliere leven uit die dagen. Ook nu nog strekte *Boccaccio's* „Decamerone" tot voorbeeld. *Matteo Bandello* (1490—1560) verzamelde zijn novellen ten deele uit den mond van adellijke en beroemde tijdgenooten. Van *Firenzuola* hebben wij tien platte novellen, *Grazzini* schreef zijn „Cene", *Giraldi* zijn „Ecatommite" of „Cento novelle", *Sebastiano Erizzo* zijn „Seigiornate" met moreele strekking. Verder vallen te noemen de „Giornate e notti dei novizi" van *Pietro Fortino* (1500–1562), de „Diporti" van *Girolamo Parabosco* (1500—1560), „Belfegor" van *Macchiavelli*, „Piacevoli netti" van *Straparola* († 1557), „Romeo en Julia" van *Luigi da Porto*. Brieven werden geschreven in den geest der Ouden en van *Petrarca*. Zij zijn nog al gekunsteld en rhetorisch, maar bevatten een rijken bronnenschat voor de geschiedenis der beschaving. Vermelding verdienen de brieven van *Tasso*, *Annibale Caro* (1507—1566), *Bembo*, *della Casa*, *Jacopo Bonfadio* (1500—1550), *Luigi da Porto* (1485—1529), *Filippo Sassetti* (1540—1588), *Doni Berni*, *Niccolò Franco* (1509—1569) en *Pietro Areteno*. Ook dialogen en verhandelingen werden in dien tijd veel geschreven. *Baldassare Castiglione* schildert in den „Cortegiano" het ideaal van het hoofsche leven; *della Casa* in „Galatea" de fijne omgangsvormen. *Giambattista Gelli* (1498—1563) ontwikkelt in de „Capricci del bottajo" en in „Circe" zedekundige, contemplatieve gedachten; *Pietro Areteno* brengt ons in zijn „Ragionamenti" in de wereld der leelijkste gebreken; *Doni* bestrijdt in de „Moral filosofia" en de „Mami" de vooroordeelen en het bijgeloof van zijn tijd. *Bembo* schreef zijn beroemde „Asolani", gesprekken over de verschillende soorten van liefde, en de „Prose della volgar lingua" ter verdediging van de *lingua vulgaris*. Met hetzelfde doel schreef *Barchi* zijn „Ercolano". Van *Tasso* hebben wij talrijke dialogen in *Plato's* trant. In 1582 werd de beroemde Accademia della Crusca opgericht, wier ziel *Leonardo Salvati* was en die in 1612 het eerste Italiaansche woordenboek uitgaf.

De eerste beginselen eener literatuurgeschiedenis hebben wij in *Barbieri's* „Dell' origine della poesia rimata". Verder werden in deze eeuw talrijke vertalingen geleverd der klassieken, benevens vrije bewerkingen van de „Aeneïs" door *Caro*, der „Metamorphosen" door *Anguillara* en van den „Gouden Ezel" door *Firenzuola*.

Vierde periode (17de en begin 18de eeuw). Italië komt nu ongeveer 150 jaar lang onder Spaansche heerschappij en met het daaruit voortvloeiende staatkundige en sociale verval gaat het letterkundige hand aan hand, wat duidelijk aan twee vormen, het secentisme en de arcadia, merkbaar is. Onder secentisme verstaat men het kinderlijk woordenspel bij een volkomen leegheid van gedachten, het gebruik der meest bizarre uitdrukkingen, der meest onpassende vergelijkingen en der meest gezochte tegenstellingen. Het begin van deze richting vindt men reeds in de Siciliaansche dichterschool, bij

Digitized by Google

Petrarca, bij een aantal zijner navolgers in de 15de eeuw (*Cariteo*, *Tebaldeo*, *Serafino*) en bij *Tasso*. De bijzondere kenmerken der arcadia, een reactie tegen het secentisme, zijn gedachtenarmoede, gebrek aan phantasie, het onvermogen om zich tot het verhevene te bezielen en een conventioneele vorm. Het heldendicht ging ten deele door een slaafsche navolging van *Tasso*, ten deele door verandering van zijn inhoud te gronde; de idylle nam zijn vorm aan, ja het werd zelfs een mythologisch gedicht in de „Adonis" van *Giambattista Marini* (1569—1625). Daarentegen bereikte het komische epos een tot dusver niet gekende hoogte in *Alessandro Tassoni's* (1565—1635) „Secchia rapita", dat door velen nagevolgd, doch door niemand geëvenaard werd. Wij noemen „Croce racquistata" en „Scherzo degli Dei" van *Francesco Bracciolini* (1566—1645), den „Malmantile racquistato" van *Lorenzo Lippi* (1606—1664) en den „Torracchione desolato" van *Bartolommeo Corsini* (1606—1673). Een afzonderlijke plaats neemt *Niccolo Forteguerri* (1674—1736) in met zijn „Ricciardetto", dat, vrij van het secentisme, zich bij *Ariosto* aansluit. Ook in de lyriek volgden de meesten het voorbeeld, dat *Marini* gaf, zooals *Claudio Achillini* (1574—1640), *Girolamo Preti* (1590—1626) en *Giovanni Ciampoli* (1589—1643). Slechts weinigen zetten de door *Tolomei* gestichte school der classicisten voort. Zoo trachtte *Gabriello Chiabrera* (1552—1637) *Pindaros* en *Anakreon* na te volgen en dichtte *Fulvo Testi* (1593—1646) in den geest van *Horatius*.

Langzamerhand begon men echter de behoefte te gevoelen, om tot eenvoud en natuurlijkheid terug te keeren. Aan het hoofd der beweging stond de te Rome levende koningin *Christina van Zweden*, die een aantal dichters om zich verzamelde. Te noemen vallen *Vincenzo da Filacaja* (1642—1707), *Benedetto Menzini* (1646—1704), *Francesco Redi* (1626—1698) en de lieveling en vertrouwde der koningin, *Alessandro Guidi* (1650—1712). Uit dezen dichterkring ontstond in 1690 de Accademia degli Arcadi, bij verkorting de „Arcadia" genaamd, wier doel het was meer eenvoud en natuurlijkheid te verbreiden, die echter slechts de eene smakeloosheid door een andere verdrong. Weldra zou zij haar invloed over geheel Italië doen gelden. Sonnetten en madrigalen schreven *Carlo Maria Maggi* (1630—1699), *Francesco di Lemene* (1634—1704), *Giovanni Battista Felice Zappi* (1667—1719), canzonetten (navolgingen van *Chiabrera*) *Tommaso Crudeli* (1703—1745), *Paolo Rolli* (1687—1765) en *Pietro Trapassi* (*Metastasio*). *Carlo Innocenzo Frugoni* (1692—1768) trachtte het verhevene der klassieke dichtkunst met de woordenspelerij der Arcadia te verbinden. Een slaafsch navolger van *Petrarca* was in deze periode slechts *Eustachio Manfredi* (1674—1739). De satirendichters volgden in den beginne hun voorgangers uit de 16de eeuw na, doch kwamen later tegen de verdorvenheid van hun tijd op. Reeds *Jacopo Soldani* (1579—1641) richtte zijn satiren tegen de Hoven, de huichelarij, de weelde en de wetenschappelijke charlatans. Van meer beteekenis nog zijn de schilders *Salvator Rosa* (1615—1673), *Menzini* en *Ludovico Sergardi* (1660—1726). Burleske gedichten gaven *Antonio Malatesti* († 1672), *Francesco Lazzarelli* († 1694) en *Francesco Baldovini* (1634—1716). De dramatische kunst was geheel in verval, ofschoon de belangstellingen in het tooneel in alle kringen toegenomen was en op vele plaatsen vaste schouwburgen waren opgericht. Zij werd geheel door de Commedia dell' arte verdrongen, waarvan de tooneelspeler *Flaminio Scala*, die tevens een aantal scenario's uitgaf, de meest beroemde vertegenwoordiger is. Alleen het herdersdrama (navolgingen van *Tasso* en *Guarini*) bloeide. Te noemen zijn de „Filli di Sciro" van *Guidobaldo Bonarelli* (1563—1608), *Giovambattista della Porta* (1538—1615), *Jacopo Cicognini*, de jongere *Michelangiolo Buonarotti* (1568—1646) met zijn beide boerenkomedies „Tancia" en „La Fiera" en *Giovambattista Fagiuoli* (1660—1742), die twintig comedies in mooi Florentijnsch schreef. Het melodrama, door *Chiabrera*, *Testi Guidi* („Endimione") voortgezet en door *Apostolo Zeno* (1669—1750) hervormd, bereikte zijn hoogtepunt in *Metastasio*. Van de tragedies moet de door *Milton* gebruikte „Adamo" van *Giovambattista Andreini* genoemd worden. Verder schreven *Gravina* en *Dottori* tragedies in navolging der Ouden. Een nieuw leven werd aan het Italiaansch treurspel geschonken door de navolging van het Fransche. *Pier Jacopo Martelli* (1665—1727) nam ook den alexandrijn over, naar hem *verso martelliano* genaamd. *Scipione Maffei* (1675—1755), de ijverigste hervormer van het tooneel, schreef de beroemdste tragedie uit die eeuw, „Merope". *Antonio Conti* (1677—1749) kende *Shakespeare*, maar bereikte daardoor slechts halve resultaten. Het proza is in de romans, novellen, brieven en verhandelingen uit dit tijdvak zeer gekunsteld en onbeduidend. In het historische en zuiver wetenschappelijke proza valt echter reeds van het begin af een verbetering waar te nemen. Op taalkundig en literair-historisch gebied waren velen met goed gevolg werkzaam; zoo maakte *Carlo Dati* (1619—1715) zich zeer verdienstelijk ten opzichte van de Italiaansche taal door den derden druk van het Crusca-woordenboek. De grammaticale regelen van het Italiaansch stelden *Marcantonio Mambelli* (1582—1644) in zijn „Osservazioni della lingua italania" en *Benedetto Buommattei* (1581—1647) in zijn „Della lingua toscana" vast. *Daniello Bartoli* schreef het „Torto e dritto del non si può". *Celso Cittadini* (1538—1627) en *Gigli* (1660—1722) bestreden de Florentijnsche school, *Trazano Boccalini* (1566—1613) in zijn „Raggeragli di Parnasso" en „Pietra del paragone politico" de literaire en staatkundige vooroordeelen van zijn tijd. De aesthetische kritiek werd door *Gianvincenzo Gravina* (1664—1718) in zijn „Della ragion poetica" behandeld, door *Sforza Pallavicino* (1607—1667) in „Dello stile e del dialogo" en door *Lodovico Antonio Muratori* (1672—1750) in „Della parfetta poesia". De geschiedenis der letterkunde begonnen *Girolamo Ghilisci* in zijn „Teatro d'uomini letterati" (1647) en *Lorenzo Crasso* in de „Elogi d'uomini letterati" (1656) te behandelen. *Giovan Maria Crescimbeni* (1663—1720) gaf een „Istoria della volgar poesia" uit, die zich door een groote geleerdheid, doch niet door kritiek onderscheidt, en vulde die aan door zijn „Comentarj" (5 dln., 1702—1711). *Francesco Saverio Quadrio* (1695—1756) schreef twee deelen „Della poesia italiana" (1734) onder den schuilnaam *G. M. An-*

Digitized by Google

drucai en „Della storia e della ragion d'ogni poesia" (7 dln., 1739—1756), een geschiedenis der geheele dichtkunst. Een biographische behandeling volgen weer *Giammaria Mazzuchelli* (1707—1765) in „Gli scrittori d' Italia" (loopende tot *B*) en *Tiraboschi* (1731—1794) in „Storia della litteratura italiana," die echter reeds tot het volgend tijdvak behoort.

Vijfde periode (nieuwere tijd). De jongste periode der Italiaansche letterkunde omvat den tijd der staatkundige wedergeboorte van Italië. De literatuur gaat met deze beweging samen en bereidt haar ten deele voor. Van het midden der 18de eeuw af ontstaat een diepingrijpende verandering. De oorzaken, waarop deze verandering berust, zijn verschillend: de invloed der wijsgeerige richting in Frankrijk, die tot een revolutie van de bestaande sociale en staatkundige orde leidde, en de daarmede hand aan hand gaande juridische en oeconomische hervorming in Opper-Italië en het op den voorgrond treden der bourgeoisie naast den troon tegen adel en geestelijkheid; de door *Galilei* en *Newton* ingeleide omwenteling op natuurwetenschappelijk gebied; ten slotte het vertrouwd geraken met de Engelsche en Duitsche letterkunde. Dit nieuwe leven ontwikkelde zich het eerst op het tooneel. *Carlo Goldoni* (1707—1793), die eerst de oude Commedia dell' arte navolgde, schiep daarna in tegenstelling tot deze en in navolging van *Molière* door een reeks blijspelen de Italiaansche karakter-komedie. Hem bestreden de oppervlakkige *Pietro Chiari* (1700—1785) met naar effect strevende drama's en *Carlo Gozzi* (1720—1806) met phantastische fabels („L'amor delle melerance", „L'augellin Belvarde", de door *Schiller* bewerkte „Turandot" enz.). *Goldoni* had vele navolgers. *Vittorio Alfieri* (1749—1813) schiep tegelijkertijd de echt-Italiaansche tragedie naar het voorbeeld der Ouden en vol van hartstochtelijke vaderlandsliefde. Een zelfden geest ademen de lyrische en satirieke gedichten van *Giuseppe Parini* (1729—1799). Hij begon als een Arcadiër, maar sloeg spoedig zijn eigen weg in in zijn 21 oden en was geheel oorspronkelijk in zijn satire op het frivole en lichtzinnige leven der Lombardische aristocratie „Il Giorno". Van de lyrische dichters, die zich van de Arcadia afwenden, noemen wij nog *Lodovico Savioli* (1729—1804), *Agostino Paradisi* (1736—1788), *Luigi Cerretti* (1738—1808), *Angelo Mazza* (1741—1817), *Carlo Castone Rezzonico* (1742—1796), *Giovanni Fantoni* (1755—1807), *Amelio Bertòla* (1753—1798), *Jacopo Vittorelli* (1749—1835) en *Giovanni Meli* (1740-1815), die zachtvloeiende gedichten in Siciliaansch dialekt schreef. Op ander gebied moeten vermeld worden *Alfonso Varano* (1705—1788) met de godsdienstig-zedekundige „Visioni", *Gian Carlo Passeroni* (1713—1803) met zijn fabels en de satire „Cicerone", *Giambattista Casti* (1721—1803), die platte novellen in verzen en de satire „Gli animali parlanti" schreef, *Lorenzo Pignotti* (1739—1812) en *Luigi Fiacchi*, *Clario* genaamd (1754—1825) met hun fabels, *Lorenzo Mascheroni* (1750—1800) met zijn leerdicht „Invito a Lesbia Cidonia" en *Melchiore Cesarotti* (1730—1808) met zijn vertaling van *Ossian*. Van de prozaschrijvers dient in de eerste plaats *Gaspare Gozzi* (1713—1786) genoemd te worden, die in den „Osservatore" baan brak voor de nieuwe denkbeelden en in de „Difesa di Dante" tegen *Bettinelli* op de bestudeering van *Dante* aandrong; verder de criticus *Giuseppe Baretti* (1719—1789) met zijn „Lettere familiari" en de „Frusta letteraria".

De volgende onderafdeeling van dit tijdvak weerspiegelt de gebeurtenissen der Revolutie, de daden van *Napoleon* en de opkomende gedachte aan een Italiaansche eenheid. Lierdichten hebben wij van *Vincenzo Monti* (1754—1828), die achtereenvolgens den paus, de republiek, *Napoleon* en den keizer van Oostenrijk diende, en in een reeks, meest onvoltooide werken in prachtige verzen de gebeurtenissen van zijn tijd verheerlijkte, tevens klassieke, mythologische onderwerpen behandelde, alsmede van *Ugo Foscolo* (1778—1827), den schrijver van het beroemde gedicht „Dei sepolcri" (1806) en den staatkundigen roman „Ultime lettere di Jacopo Ortis". Beide schreven ook tragedies en waren classicisten, evenals hun navolgers, van wie wij *Ippolito Pindemonte* noemen (1753—1828). Van de komedieschrijvers moeten *Giovanni Giraud* (1776—1834) en *Alberto Nota* (1775—1847), beiden navolgers van *Goldoni*, vermeld worden. Ook ontstond in deze dagen een taalstrijd door de school der puristen, die tot de studie der trecentisten terugkeerden en zich tegen de incorrectheden van hun schrijvende tijdgenooten, zoowel als tegen den Franschen invloed keerden.

Intusschen was *Napoleon* gevallen en daarmede een volkomen staatkundige reactie ontstaan. De gedachte aan een Italiaansche eenheid won veld èn bij de romantici èn bij de classicisten, die elkander overigens fel bestreden. De eersten stonden onder Engelschen en Duitschen invloed, in tegenstelling tot *Monti* en *Foscolo*. Hun orgaan was het tijdschrift „Il Conciliatore", hun leider *Alessandro Manzoni* (1785—1837). De classicisten hadden in graaf *Giacomo Leopardi* (1798—1837) hun voornaamsten vertegenwoordiger. *Manzoni's* historische roman is een der beste voortbrengselen der romantische literatuur. Om hem schaarden zich vele dichters: *Giovanni Torti* (1774—1858); de lierdichter *Giovanni Berchet* (1783—1851); *Tommaso Grossi* (1791—1853), die novellen in verzen, het epos „I Lombardi alla prima crociata" en den roman „Marco Visconti" schreef; *Silvio Pellico* (1789—1859), vooral door „Le mie prigione", een beschrijving zijner gevangenschap, bekend; *Luigi Carrer* (1801—1850); *Goffredo Mameli* (1827—1849) met zijn vaderlandslievende liederen; *Alessandro Poerio* (1802—1849); *Giuseppe Giusti* 1809—1850), een onovertroffen satirendichter; de burleske *Antonio Guadagnoli* (1798—1858); *Massimo d'Azeglio* (1798—1866), de schrijver van de romans „Ettore Fieramosca" en „Niccolò de' Lapi"; de romanschrijver *Francesco Domenico Guerrazzi* (1804—1873); de vruchtbare geschiedschrijver *Cesare Cantù* (1807—1895) met den roman „Marghorita Pusterla"; *Giulio Carcano* (1812—1884); *Giovanni Rosini* (1776—1855); de bekende samenzweerder *Giuseppe Mazzini* (1808—1872), de criticus der romantische school. *Leopardi* wordt met zijn canzonen in de moderne Italiaansche letterkunde niet overtroffen wat vormschoonheid en diepte van gedachten betreft. Hij is de dichter van het pessimisme. In zijn

Digitized by Google

„Operette morali" en „Pensieri" is deze wereldbeschouwing in een klassiek kleed gehuld. Tot zijn school behooren o.a. de uitstekende prozaschrijvers *Pietro Giordani* (1774—1848), *Terenzio Mamiani* (1799—1885) en *Giambattista Niccolini*, die vele tragedies schreef, bijv. „Arnaldo da Brescia" (1843).

Met name na de totstandkoming van Italië's eenheid is de letterkunde weer een nieuwe periode van bloei ingetreden. De dramatische kunst, die na de genoemde scheppingen van *Manzoni* en *Niccolini* weer in verval geraakt was, begon zich opnieuw te ontwikkelen. *Paolo Giacometti* (1817—1882) schreef een aantal met bijval begroete tragedies en komedies; *Leopoldo Marenco* tragedies, familie- en ridderstukken en zedenkomedies, die het tooneel een tijdlang beheerschten en veel nagevolgd werden. Tijdelijk succes hadden verder *Domenico Bolognese, Battaglia, Zamboni, Salmini, d'Agnillo, Morelli, Montanelli, Chiossone, Giotti, Bracci, Barattani, Gazzoletti*. De eerste plaats in de tragedie neemt *Pietro Cossa* (1830—1881) in met „Nerone", „I Borgia" enz. *Cavallotti's* „Alcibiade" vond grooten bijval. Op het gebied der komedie hebben wij het komische blijspel en de sociale komedie. De eerste had haar besten vertegenwoordiger in *Tommaso Gherardi del Testa* (1815—1881), de laatste in *Paolo Ferrari* (1822—1889) die, zoolang hij leefde, het tooneel beheerschte. Meesterwerken zijn „Goldoni e le sue sedici commedie" en „Parini e la satira". Aan deze beiden sloten zich talrijke jongere schrijvers aan, zooals *Alberti, Leone di Castelnuovo, Riccardo Castelvecchio* († 1894), *Giordano, Panerdi, Calonzuoli, Suner, Bersezio, Carrera, Martini, Montecorboli, Costetti, Marco Praga, Ravetta, Giacosa, Camillo* en *Giannino Antona-Traversi, Bracco*. Van de nieuwere lyrische dichters noemen wij *Francesco dall' Ongaro* (1808—1873) met „Stornelli politici", *Giovanni Prato* (1815—1884) met „Edmenegarda", „Canti lirisi", „Iside" en „Psiche", *Aleardo Aleardi* (1812—1878) met de „Lettere a Maria", *Giuseppe Regaldi* (1809—1883), *Giuseppe Maccari* (1840—1867), die mooie idyllen schreef, *Luigi Mercantini* (1821—1872), een patriottisch dichter, wiens „Inno di Garibaldi" een volkslied werd, *Ippolito Nevo* (1832—1860), *Andrea Maffei* (1798—1885), die o.a. *Schiller* vertaalde, *Giuseppe Revere, Arnaldo Fusinato, Cesare Betteloni, Fabio Nannarelli, Ferdinaldo Bosio, Giuseppe de Spuches* (1819—1884), de te vroeg gestorven *Emilio Praga* († 1875) en de veelzijdige geleerde priester *Giacomo Zanella* († 1888). Van de nog levende lyrische dichters is *Giosuè Carducci* (geb. 1836) de voornaamste. In zijn eerste werken verbond hij lyriek en satire op meesterlijke wijze; later is hij tot een gematigd verisme overgegaan. Geschiedkundige en natuurbeschouwingen gelukken hem het beste. Het verisme is cynisme geworden bij *Lorenzo Stecchetti* (*Olindo Guerrini*) en vooral bij den grooten stylist *Gabriele d'Annunzio*. Pessimistisch zijn de gedachtenrijke gedichten van *Arturo Graf* (geb. 1848). Andere bekende lyrici zijn *Guido Mazzoni, Severino Ferrari, Ettore Novelli, Giovanni Pascoli, Mario Rapisardi, Marc' Antonio Cassini, Giuseppe Chiarini, Giovanni Marradi Ugo Ojetti, Guido Novelli* enz. Van de dichteressen moeten *Laura Mancini, Rosa Taddei, Giacomina Milli Francesca Lutti, Ermina Fuà-Fusinato, Giuseppina Guaggi-Nobile, Giuseppina Turrisi-Colonna, Maria Alinda Bonacci Bonnemonti, Ada Negri* en *Vittoria Aganvor* genoemd worden. Als roman- en novellenschrijvers vermelden wij: *Bazzoni, Varese, Falconetti, Lanzetti, Sacchi, Marocco, Zorzi, Vigna, Santa Rosa, Battoglia, Ranieri, Antonio Bresciani, Niccolò Tommaseo* en *Ippolito Nievò* met zijn bekende „Memorie d'un ottuogenario"; verder *Bersezio, Donate, de Amicis, Barrili, Verga, Farina, Capuana, Ciampoli, Rovetta, Matilde Serao, Marchesa Colombi, d'Annunzio, Antonio Fogazzaro, Graf* enz.

Wijsbegeerte. Op philosofisch gebied heeft Italië niet zooveel invloed gehad op andere landen als op het overige beschavingsterrein; het staat ver achter bij Duitschland, Engeland en Frankrijk. Een overgang van het antieke tot het Middeleeuwsche denken van *Boethius* († 525), aan wiens oorspronkelijke werken en vertalingen toegeschreven moet worden, dat de logica van *Aristoteles* de formeele grondslag van de scholastiek geworden is. Door de Katholieke Kerk werden elementen der oude wijsbegeerte opgenomen, en zoo ontstond de scholastiek, wier voornaamste vertegenwoordiger *Thomas van Aquino* († 1274), een Italiaan, was. Zijn stelsel, dat geheel op *Aristoteles* steunt, is in den laatsten tijd, vooral door paus *Leo XIII*, weer met nieuw leven bezield. Met het ontstaan van het humanisme begon er in Italië een heftige strijd, die zich van hier uit naar West-Europa voortplantte, tegen den scholastisch d.w.z. verkeerd begrepen *Aristoteles*, waartegenover een groote liefde voor *Plato* ontstond, al werd deze dan ook in nieuw-Platonischen geest uitgelegd. In dien tijd blonken vooral *Gemistos Plethon* († 1464) en *Marsilius Ficinus* († 1449), de vertaler van *Plato* en *Plotinus*, uit. Vooral aan het Hof der Medici te Florence werd Plato's wijsbegeerte langen tijd beoefend; er werd zelfs een Platonische academie opgericht. Tusschen *Aristoteles* en *Plato* stond *Bessarion* († 1472), terwijl anderen *Aristoteles* zelfstandig trachtten te verstaan of in tegenstelling tot de aanhangers van den Arabischen *Averrhoë* op *Alexander Aphrodisias*, den Griekschen exegeet van *Aristoteles* teruggingen. Zoo splitsten zich de aanhangers van *Aristoteles* in twee partijen: de Alexandristen en de Averrhoïsten, tusschen welke voornamelijk het vraagstuk over de onsterfelijkheid der ziel een strijdpunt vormde. Tot de eersten behoorden *Herrmoldus Barbarus* († 1493) en *Pomponatius* († 1525), die tot het naturalisme overhelde en de theologische van de philosofische waarheid afscheidde; tot de Averrhoïsten *Vernias, Niphus* († 1546) en *Caesalpinus* († 1603). In de 16de eeuw oefende ook de oude natuurphilosophie haar invloed uit, met name op *Telesius* († 1588), die echter ook nieuwe elementen eraan toevoegde, als zelfstandig natuuronderzoek, empirie, enz. en tevens de stichter was der natuurwetenschappelijke Accademia Consentina in zijn geboortestad Cosenza. Daardoor kwam er nieuw leven in de Italiaansche philosofie, wier voornaamste vertegenwoordigers *Giordano Bruno* († 1600), *Campanella* († 1639) en *Galilei* (1641) waren. De eerste, bezield met een hartstochtelijke liefde voor de on-

Digitized by Google

eindige natuur, bestudeerde, in navolging van *Nicolaus Cusanus* ook de Ouden, met name de Stoïci, en ontwikkelde daarna een phantastisch naturalistisch phantheïsme, welks elementen niettot eenheid bewerkt zijn, maar later vele andere stelsels in het leven hebben geroepen. Terwijl de kerkelijk gezinde *Campanella* een kentheorie trachtte op te stellen en daarbij naast de waarneming ook het geloof aan God als een bron van kennis beschouwde, was *Galileï*, als grondig natuuronderzoeker, een voorstander van nauwkeurig onderzoek en kwam tot een mechanische natuurbeschouwing.

Het nationale element, dat nu bij de Italiaansche wijsgeeren een rol begint te spelen, vinden wij reeds in zeer duidelijken vorm bij *Macchiavelli* († 1527), die zijn boek over de vorsten slechts met de gedachte aan de eenheid en nationale zelfstandigheid van Italië, met name tegenover de Kerk, schreef. In de wijsgeerige ontwikkeling van Italië kwam in het begin der 17de eeuw een lange stagnatie, slechts onderbroken door *Vico* († 1744), die tegenover de Cartesianen den nadruk legde op de geschiedenis en als de stichter van de geschiedenis-philosofie in de volkenpsychologie beschouwd kan worden, terwijl hij tot op heden toe in Italië invloed uitoefent. Verder zijn tot in den nieuwsten tijd de meest verschillende en uiteenloopende richtingen in Italië vertegenwoordigd, zonder dat oorspronkelijke gedachten invloed hebben gehad. Terwijl het Cartesianisme nog tot in het begin der 19de eeuw aanhangers vond (kardinaal *Gerdil* † 1802), huldigden anderen het empirisme van *Locke* en *Condillac*, zooals *Genovesi* († 1769) en *Romagnosi* († 1835). Ook bij *Kant* sloten sommigen zich aan, bijv. *Cantoni*, eveneens bij *Herbart*, zooals *Labriola*, die later het historisch materialisme verdedigde, en met name bij *Hegel*, o.a. *Vera*, *Mariano*, *Ragnisco*, *Spaventa* enz. Aanhangers van het positivisme zijn *Villari*, *Ardigò*, *Siciliani* en *Morselli*; van *Thomas van Aquino*, om de beide uitersten te noemen, *Liberatore*, *Sanseverino* en *Cornoldi*.

Als zelfstandige denkers, maar zonder invloed op andere landen uit te oefenen, traden op den voorgrond *Rosmini-Serbati* († 1855), die in aansluiting bij *Plato* en Duitsche wijsgeeren tot een ideologisch psychologisme kwam, dat van innerlijke waarneming uitgaat; *Gioberti* († 1852), die de staatkundige en nationale gedachte op den voorgrond plaatste en een ontologisme huldigde, volgens hetwelk men het absolute zijn onmiddellijk moet aanschouwen. Beider poging, om de Katholieke leerstellingen in overeenstemming te brengen met het verstand, vond heftigen tegenstand bij *Ferrari* en *Franchi*. Op dezelfde wijze als *Gioberti* dacht *Mamiani* († 1885), die zichzelf een Platonicus noemde en tot zijn dood het door hem gestichte tijdschrift „La filosofia delle scuole italiane", dat door *Ferri* als „Rivista della philosophia italiana" voortgezet wordt. Literatuur vindt men in *Ferri's* „Essai sur l'histoire de la philosophie en Italie († 1869), *Pompa's* „L'Italia filosofica contemporanea" (2 dln., 1879) en *K. Werner's* „Die italienische Philosophie des 19. Jahrhunderts" (5 dln., 1884—1886).

Van een Italiaansche *theologie* kan eigenlijk geen sprake zijn. De dogmatische en ethische onderwerpen zijn hier, evenals elders, in overgeleverden vorm bewerkt, zonder dat in Italië niet-geestelijken daar belangstelling voor getoond hebben, of in de Katholieke Kerk van Europa niet-Italianen er zich voor interresseerden. Hoogstens hebben de ethiek van *Liguori* († 1787) en de dogmatiek van *Perrone* (1794—1876) grooten invloed uitgeoefend. Daarentegen heeft het niet ontbroken aan op den voorgrond tredende geestelijken, die, zooals *Angelo Mai* (1782—1854) en thans *Mercati*, de patristische studiën bevorderd hebben. Anderen, zooals *Carlo Maria Curci* (1810—1891) en *Carlo Passaglia* (1814—1887), hebben als schrijvers geschitterd. Eenige oorspronkelijkheid op dogmatisch en kerkelijk-wijsgeerig gebied heeft slechts de reeds genoemde *Rosmini-Serbati* aan den dag gelegd, maar slechts, om door de Curie afgekeurd te worden. De beschaafde kringen, voor zoover zij nog kerkelijk gezind zijn, worden meer beheerscht door de poëtische, wijsgeerige en geschiedkundige voortbrengselen van *Manzoni*, *Gioberti* en *Cantù*, dan door speciaal theologische werken. In zooverre de internationale theologische beweging ook door Italië beïnvloed wordt, gaat zulks uit van niet-vaktheologen, zooals *Alessandro Chiapelli*, *Raffaelo Mariano* en *Gaetano Negri*, die op het gebied der Bijbelkritiek, oude kerkgeschiedenis, wijsbegeerte van den godsdienst en kerkelijke beschavingsgeschiedenis een grooten naam verworven hebben.

Geschiedschrijving. Voor de geschiedschrijving begon men in Italië het eerst in de 14de eeuw de landstaal te gebruiken, want de geschriften, die men langen tijd als de oudste voortbrengselen der Italiaansche geschiedschrijving beschouwd heeft, n. l. de dagboeken van *Mattheo di Giovinazzo* (1249—1268) en de geschiedenis van Florence door *Ricardano Malespini* en diens neef *Giacotto* († 1286), zijn gebleken vervalschingen te zijn. Daarentegen houdt men de kroniek (tot 1312) van *Dino Compagni*, vroeger ook als een vervalsching aangezien, thans voor echt. Als bronnen hebben meer waarde de kronieken van *Giovanni* en *Matteo Villani*, bij wie eveneens de geschiedenis van Florence op den voorgrond treedt (tot 1364), maar die tevens de gebeurtenissen in het overige Italië en andere landen behandelen; bij deze duidelijk en met oordeel geschreven werken staan de droge annalen van *Paolino Pietro* (tot 1305) ver ten achter. De eerste elf boeken van *Villani's* kronieken bracht *Antonio Pucci* († na 1373) in verzen over; tevens hebben wij van hem de geschiedenis uit zijn tijd, bijv. den oorlog tegen Pisa (1362—1365) in dichtmaat. De talrijke, belangrijke geschiedwerken, die wij aan de humanisten der 15de eeuw, zooals *L. Bruni*, *Enea Piccolimini*, *Poggio*, *Aretino* enz. te danken hebben, blijven, als in het Latijn geschreven, hier buiten beschouwing. Van de Italiaansche kronieken uit dezen tijd verdient de „Historia di Milano" van *Bernardino Corio* († 1519) vermelding; belangrijk is zij vooral wegens de oorkonden, door *Sforza* aan den schrijver verschaft. Van veel minder beteekenis is de „Storia di Napoli" van *Pandolfo Collenucio* († 1504), evenmin als de werken van *Buonaccorso Pitti*, *Piero Boninsegni* en *Gregorio Dati* op de hoogte van *Dino* en *Villani* staan.

De bloeitijd der Italiaansche geschiedschrijving valt in de 16de eeuw. Aan het hoofd der intel-

Digitized by Google

lectueele beweging stond Florence; daar behoorde de grootste politieke en een der grootste historische geschiedschrijvers van den Cinquecento, *Niccolò Macchiavelli* (1469—1527) thuis. In de „Discorsi sopra la prima decade di Tito Loio" ontwikkelt hij aan de hand van de oudste geschiedenis van Rome zijn republikeinsch staatsideaal, in den „Principe" ontwierp hij een meesterlijk beeld van de moderne vorstenheerschappij, die de gedachte aan de eenheid van Italië verwezenlijken moest; in de „Istorie Fiorentine" schildert hij niet altijd even vertrouwbaar, maar steeds aantrekkelijk, de geschiedenis van zijn geboortestad. *Francesco Guicciardini* (1483—1540) maakte in zijn „Istoria d' Italia"(1492—1534) de geschiedenis van geheel Italië tot het onderwerp van zijn studie, ook zijn „Storia fiorentina"(tot 1378) bezit hooge waarde. *Donato Giannotti* (1492—1573) gaf in zijn hoofdwerken „Della republica de Veneziani" en „Della republica fiorentina", een zeer duidelijke beschrijving van het bestuur en de staatsinrichtingen van beide steden. Naast hem moeten vermeld worden *Jacopo Nardi* († 1555), *Filippo Nerli* († 1556), *Bernardo Segni* († 1556), *Benedetto Varchi* († 1565), *Vincenzo Borghini* (1570), *Giambattista Adriani* († 1579), die in de „Istoria de' sui tempi" (tot 1579) een voortzetting van *Guicciardini* gaf, de conscientieuse verzamelaar *Scipione Ammirato* († 1601), *Gino* en *Nero Capponi*, *Giovanni Cavalcanti* e.a., allen uit Florence. De voornaamste Venetiaansche schrijver uit dien tijd is *Pietro Bembo* (1470—1547), wiens oorspronkelijk in het Latijn geschreven 12 boeken over de geschiedenis van Venetië (1487—1513) hooge waarde bezitten. In Piemont behoort de staathuishoudkundige *Giovanni Bottero* († 1617) thuis, te Genua de annalenschrijver *Giustiniani*. Te Ferrara schreef *Giambattista Pigna* een „Istoria de' principe d'Este". De geschiedenis van Napels behandelden *Gianantonie Summonte* († 1601) en *Camillo Porzio* († 1603) *Patrizio de' Rossi* vervaardigde „Memorie Storiche" over de geschiedenis van Italië onder *Clemens VII*, *Francesco Giambullari* († 1556) „Storia dell Europa 887—913", *Lodovico Guicciardini*, die langen tijd in de Nederlanden leefde, „Commentarj delle cose d'Europa, specialmente de' Paesi Bassi"(1529—1560). Ook de geschiedenis der letterkunde en beschaving vond beoefenaars, met name in *Giorgio Vasari*. Bij het verval van het staatkundig leven onder de heerschappij van Spanje (17de eeuw) nam de belangstelling in de geschiedenis van het oogenblik af, de geschiedschrijving kreeg een geleerd karakter. De kerkelijke geschiedenis van Italië werd bewerkt door *Paolo Sarpi* (1552—1622), wiens meesterlijke beschrijving van het concilie van Trente tevens een heftige bestrijding der Jezuïeten is. Als de belangrijkste geschiedwerken uit dien tijd moeten daarnaast genoemd worden *Arrigo Caterino Davila's* († 1631) „Storia delle guerre civili di' Francia" (1547—1598), *Guido Bentivoglio's* († 1644) geschiedenis van den opstand der Nederlanden, *Francesco Capecelatro's* geschiedenis van Napels van *Roger I* tot den dood van *Frederik II*, *Battista Nani's* († 1677) geschiedenis van Venetië van 1613—1671 en *Giovanni Antonio Capriata's* († 1652) geschiedenis van Genua.

In de 18de eeuw, het tijdvak van het geleerde onderzoek en der kritiek, moet voor allen *Ludovico Antonio Muratori* (1672—1750) genoemd worden, aan wien zijn vaderstad zeer belangrijke verzamelingen van bronnen verschuldigd is; naast hem *Scipione Maffei* († 1750). Onder de locale geschiedschrijvers staat bovenaan de Napolitaan *Pietro Giannone* (1676—1748).

In den tijd der Revolutie werd tegelijk met het politieke bewustzijn ook de geschiedschrijving weer met nieuw leven bezield. De vruchtbaarste geschiedschrijver van het nieuwe Italië is *Cesare Cantù* (1807—1895), wiens omvangrijke „Storia universale" ook in het buitenland zeer gewaardeerd werd. Aan hem ging vooraf *Carlo Botta* (1766—1837), wiens „Storia d'Italia del 1490 al 1814" tot 1534 een herhaling van *Guicciardini* is, waaraan zich een vervolg tot aan den val van *Napoleon* aansluit. Een voortzetting van zijn werk gaven *L. Farini* (tot 1850) en *C. Turotti* (tot 1854), vervolgens *Antonio Coppi* (1782—1870), wiens „Continuazione degli Annali d'Italia del Muratori" (1750—1861) wederom door *J. Ghiron* tot op heden vervolgd wordt. Andere algemeene geschiedenissen van Italië gaven graaf *L. Bossi* († 1835), *Giuseppe La Farina* (1815—1863), *N. Nisco*, *Cesare Balbo* (1789—1853), *P. Balan* e. a. De geschiedenis van Italië in de Oudheid werd behandeld door *G. Micali* († 1844), *Giambattista Atto Vannucci*, *F. Bertolini* en vooral door *E. Pais*. De geschiedenis van geheel Italië in de Middeleeuwen beschreef *Carlo Troya* (1784—1858) in zijn „Storia d'Italia del medio evo" (17 dln.), die tot *Karel den Groote* loopt, evenals *Cesare Balbo's* „Storia d'Italia (2 dln.). Geschiedenissen van het Italiaansche stadswezen schreven *Morbio Lonzani*. *Francesco Bertolini* maakte door zijn „Storia della dominazioni germaniche in Italia del V al XI secolo" zijn landgenooten bekend met de resultaten der Duitsche geschiedvorsching; *Malfatti* behandelde kritisch de betrekkingen tusschen de pausen en keizers in het Frankisch tijdperk. Een duidelijke en bruikbare beschrijving der Middeleeuwen gaf *C. Cipolla*. Ook de rechts- en staathuishoudkundige geschiedenis van de Middeleeuwen werd ijverig bestudeerd; van de nieuwere schrijvers daarover moeten *A. Pertile*, *F. Schupfer*, *F. Patetta*, *G. Tamassia*, *C. Calisse en G. Salvioli* genoemd worden.

Den overgang van de Middeleeuwen tot de nieuwe geschiedenis behandelt de grootste onder de thans levende geschiedschrijvers van Italië, *Pasq. Villari*, wiens werken over de tijden van *Savonarola* en *Machiavelli* uitmunten door een grondige bronnenstudie en een duidelijke wijze van voorstelling. Diezelfde eigenschappen kenmerken *Giuseppe di Leva's* „Storia documentata di Carlo V in correlazione all' Italia". Ook de „Storia della riforma in Italia" van den Waldenzischen godgeleerde *E. Comba* moet genoemd worden. Een kerkelijk standpunt neemt *T. Dandolo* in. Eerst de tijd van Italie's verheffing deed op het gebied der nieuwere nationale geschiedenis werken van grooter beteekenis ontstaan, zooals van *C. Tivaroni* („Storia critica del risorgimento italiano"), *F. Bertolini*, *Montanelli*, *La Farina*, *Anelli*, *Belviglieri*, *La Parta*, *Sirao*, *A. Gualtiero*, *C. Mariana*, *V. Berszio* enz., vooral echter *N. Bianchi's* „Storia documentata della diplomazia europea in Italia

Digitized by Google

1814—1861". Daarbij komt een groot aantal memoires(*G. Pallavicini*, *Massimo d' Azeglio* enz.),verder *Massari's* biografieën van *Cavour*, *Gioberti*, *Victor Emanuel*, *Lamormora*, *Massarani's* levensbeschrijving van *Correnti* enz.

Aan het hoofd der talrijke geschiedschrijvers, die voornamelijk het verleden van steden of provincies behandelen,staat bovenaan *Michele Amari* (1806—1889), wiens hoofdwerken „La guerra del Vespro Siciliano" en „Storia dei Muselmanni di Sicilia" door het grondig bronnenonderzoek en de wijze van voorstelling tot de beste voortbrengselen der nieuwere Italiaansche geschiedschrijving behooren. Over Napels en Sicilië schreven verder *V. Cuoco* (1770—1823), *P. Colletta* (1775—1831) en in lateren tijd *La Farina*, *Capasso*, *de Blasiis*, *Schipa*, *Alessi*, *Lanza* en *La Lumia*. Jegens de geschiedenis van Rome, den Kerkelijken Staat en de pausen hebben de buitenlanders zich verdienstelijker gemaakt dan de Italianen, van wie wij slechts *Bosio* en *Farini* noemen. De geschiedenis van Toskane behandelden in de 18de eeuw *Galluzzi*, in de 19de *Pignotti* en *Zobi*; in het bijzonder die van Florence *C. Paoli*, *Gino Capponi* en *P. Villari*; Genua *Varese Canale*, *Celesia* en *Serra*; Venetië *Romanin* en *Mallenti* in vroeger, *Cipolla* en *Monticola* in later tijd; Milaan *Pietro Verri*, *Bianchi-Giovini*, *Brambilla*, *Cantù*, *Cusati*, *Custodi*, *Ferrai*, *Magria* en *Osio*. Vooral de geschiedenis van het Huis van *Savoye* en de door die vorsten bestuurde landen is door talrijke schrijvers beschreven, van wie wij noemen *Bianchi*, *Carutti*, *Cibrario*, *Claretti*, *Gerbaix-Sonnaz*, *Manno*, *Parri*, *Perrero*, *Ricotto* en *Gabotto*.

Tegenover de steeds toenemende belangstelling in de vaderlandsche geschiedenis is onder de moderne Italiaansche historiografen die voor de geschiedenis van het buitenland op den achtergrond getreden; werken als „Vita di Federico il Grande" en „Il regno di Federico II" van *E. Borglio* vormen uitzonderingen. Daarentegen wordt de nationale literatuur en beschaving in den laatsten tijd zeer ijverig bestudeerd; op het gebied van kunstgeschiedenis en archaeologie hebben vooral *Borghesi*, *Cavalcaselle*, *Cicognara*, *Fiorelli*, *Milanesi* en *de Rossi* zich verdienstelijk gemaakt.

Literatuur. Van de talrijke spraakkunsten is *Blancs* „Grammatik der italienischen Sprache" (Halle, 1844) nog steeds van belang. Daarnaast verdienen o. a. vermelding *Fornaciari* „Grammatica dell' uso italiano moderno"(Florence, 1886) en „Sintassi dell' uso italiano moderno" (ibid. 1887), *Morandi* „Grammatica italiana" (Florence, 1894), benevens die van *Bockeradt* (Berlijn, 1878), *Weber* en *Mussafia* (Weenen, 1904). Onder de woordenboeken is dat van *Petrocchi* (Milaan, 1887—1891) een der beste; daarnaast moeten genoemd worden dat van *Rigutini* en *Fanfani* (3de druk, 1893) en het uitvoerige „Vocabolario universale della lingua italiana" (2de druk, 7 dln., Milaan 1878 vv.).

Voor de letterkunde is het „Avviamento allo studie critico delle lettere italiane" van *Mazzoni* (Verona-Padua, 1892) een voortreffelijke gids, naast de algemeene bibliografie van *Ottino* en *Fumagalli* (2 dln., Rome, 1889—1895). Van de talrijke literatuurgeschiedenissen uit nieuweren tijd vermelden wij: *de Sanctis* „Storia della letteratura italiana" (9de druk, 2 dln., Napels 1898), „Storia letteraria d' Italia scritta da una società di professori (9 dln., 1898—1904), *Roux* „Histoire de la littérature contemporaine en Italie" (4 dln., Parijs, 1870—1896), *Wiese* en *Percopo* „Geschichte der italienischen Literatur" (Leipzig, 1899, Italiaansche vertaling Turijn, 1904).

Italiaansche wijnen zijn grootendeels oorspronkelijk afkomstig van de Grieksche eilanden, maar vormen sedert ouden tijd beroemde gewassen, een hoofdvoortbrengsel van het land, dat in geen provincie ontbreekt. De beste soorten worden op de eilanden, met name op Sicilië, de Liparische Eilanden, Elba en Sardinië gekweekt. In het buitenland waren tot nog toe slechts enkele kostbare dessertwijnen, zooals de Muskateller en *Lacrimae Christi*, bekend, aan de geleerden bovendien de historische merken van Latium en Campania (Falerner, Massiker, Caekuber en Setiner). Na de opening van den Gotthardspoorweg worden ook de goede Italiaansche tafelwijnen, vooral de Toskaansche, naar het buitenland uitgevoerd. De geheele opbrengst van wijn bedroeg in 1900 in Italië 29,9 millioen hl., waarvan 1 815 000 hl. naar het buitenland gingen. Men onderscheidt in Italië landwijnen en betere wijnen, de zoogenaamde *vini scelti* of *prelibati*, die men in kleine flesschen (*fiaschetti*) pleegt te bottelen; de eerste soort zijn tafel-, de tweede dessertwijnen. De voornaamste soorten zijn de volgende: in Venetië de Paduaansche wijn en een uitstekend klein merk, Valpolicella; in Lombardije de voortreffelijke roode wijn van den Veltlin, die te Chiavenna verhandeld wordt met Sasélla van een kerk bij Sondrio als beste merk; in Toskane de wijnen van Chianti en Pomino (provincies Siena en Florence); in Rome de zoogenaamde *vini dei castelli romani*, vooral de wijnen van Genzano, Marino, Velletri, Frascati, Albano en Grotta Ferrata; in Apulië de wijnen van Bari en Barletta; in Calabrië de Vino greco van Reggio di Calabria. In het algemeen stijgt het alkoholgehalte en de vettigheid van die wijnen, waaronder slechts weinig droge soorten zijn, van het N. naar het Z. Van de likeurwijnen behooren sommige tot de beste soorten, zooals de muskaatwijn, Moscado of Moscadello; de meest bekende merken Est Est Est van Montefiascone en van Orvieto zijn kleine en lichte wijnen. Veel fijner is de donkerroode zoete Aleatico van Florence, de stroogele vurige *vino santo* van Parma en de purperroode Montepulciano uit Siena. Even hoog geschat worden de *Lacrimae Christi* van Napels, de muskaatwijn van Trani en de Zagarello van Bitonto, terwijl de roode Capri- en de Sorrentewijn weer mindere merken zijn. De vermouth van Turijn is een Middeleeuwsche kruidenwijn. Piemont levert goede merken tweede qualiteit, bijv. Barolo en Nebbiolo. Uitgelezen soorten zijn de witte mousseerende wijn van Asti, de Pignuolo van Milaan, de Lambrusco van Modena en Parma en de ietwat zure Asprino d' Aversa van Napels.

Italiaansch Oost-Afrika is de naam, waarmede nu eens de kolonie Erythraea (zie aldaar), dan weer Erythraea en Italiaansch Somaliland (zie aldaar) samen wordt aangeduid.

Digitized by Google

Digitized by Google

Z W I T S E R L A N D
LIGURISCHE ZEE
MIDDELLANDSCHE ZEE
GOLF VAN GENUA
Riviera di Ponente
Riviera di Levante
CORSICA
Verklaring:
De grootte van het letterschrift duidt de relatieve belangrijkheid der plaatsen aan.
De hoofdplaatsen der provincies zijn onderstreept. De niet genoemde provincies dragen denzelfden naam als haar hoofdsteden.
Spoorweg. Stoomtram. Telegraafkabel.
Hoogte in meters.
Schaal 1: 2800000.
Kilometers (III 3-19).

ODEL-ITALIË.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

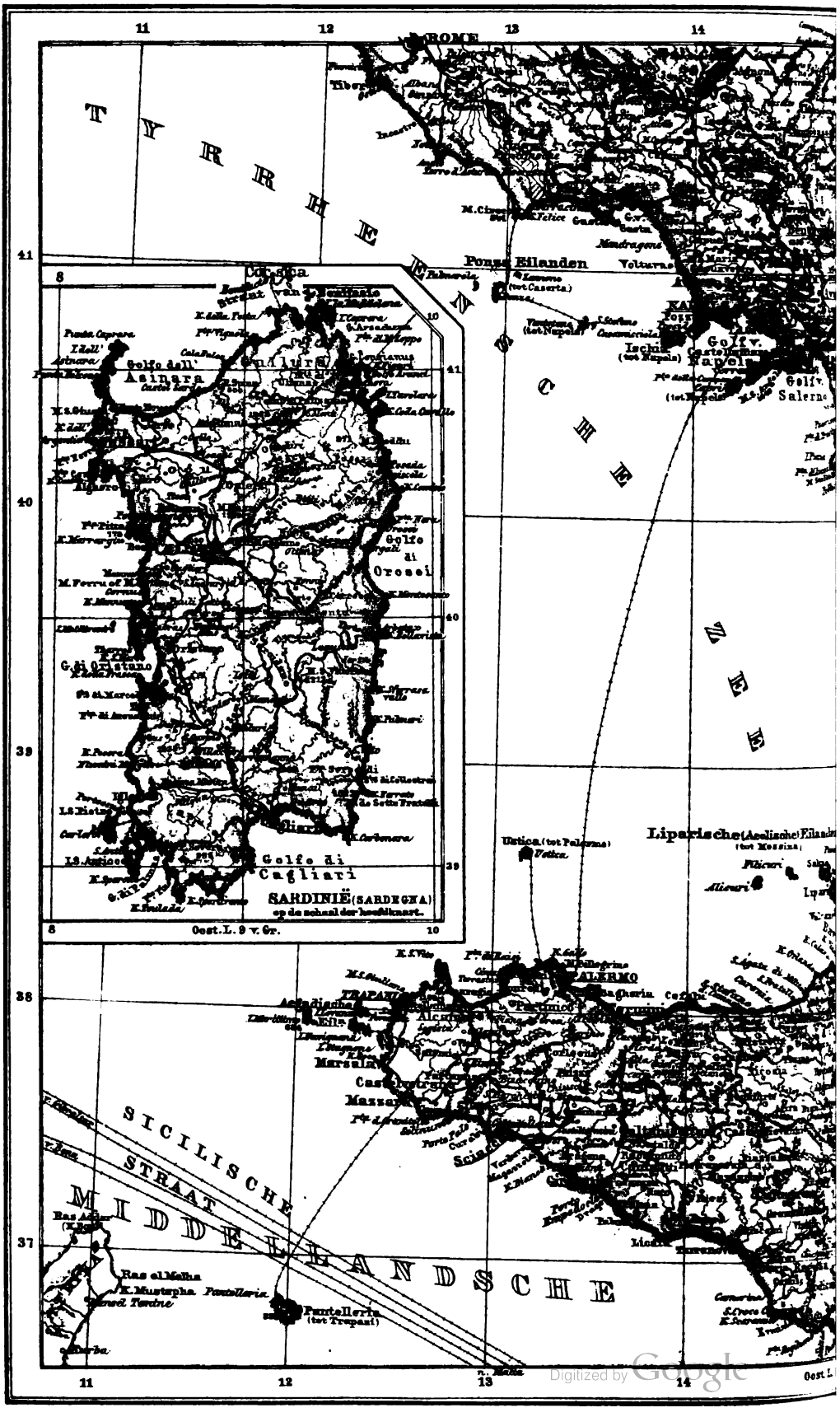
TYRRHENISCHE ZEE
SICILISCHE STRAAT
MIDDELLANDSCHE ZEE
ROME
Corsica
Golfo dell' Asinara
Golfo di Orosei
Golfo di Cagliari
SARDINIË (SARDEGNA)
op de schaal der hoofdkaart.
Ponza Eilanden
Ischia
Golfv. Napels
Golfv. Salerno
Liparische (Aeolische) Eilanden
Ustica (tot Palermo)
PALERMO
TRAPANI
Marsala
Mazzara
Pantellaria
(tot Trapani)
Ras el Mekka
Ras Adder
Oest L. 9 v. Gr.
Digitized by Google

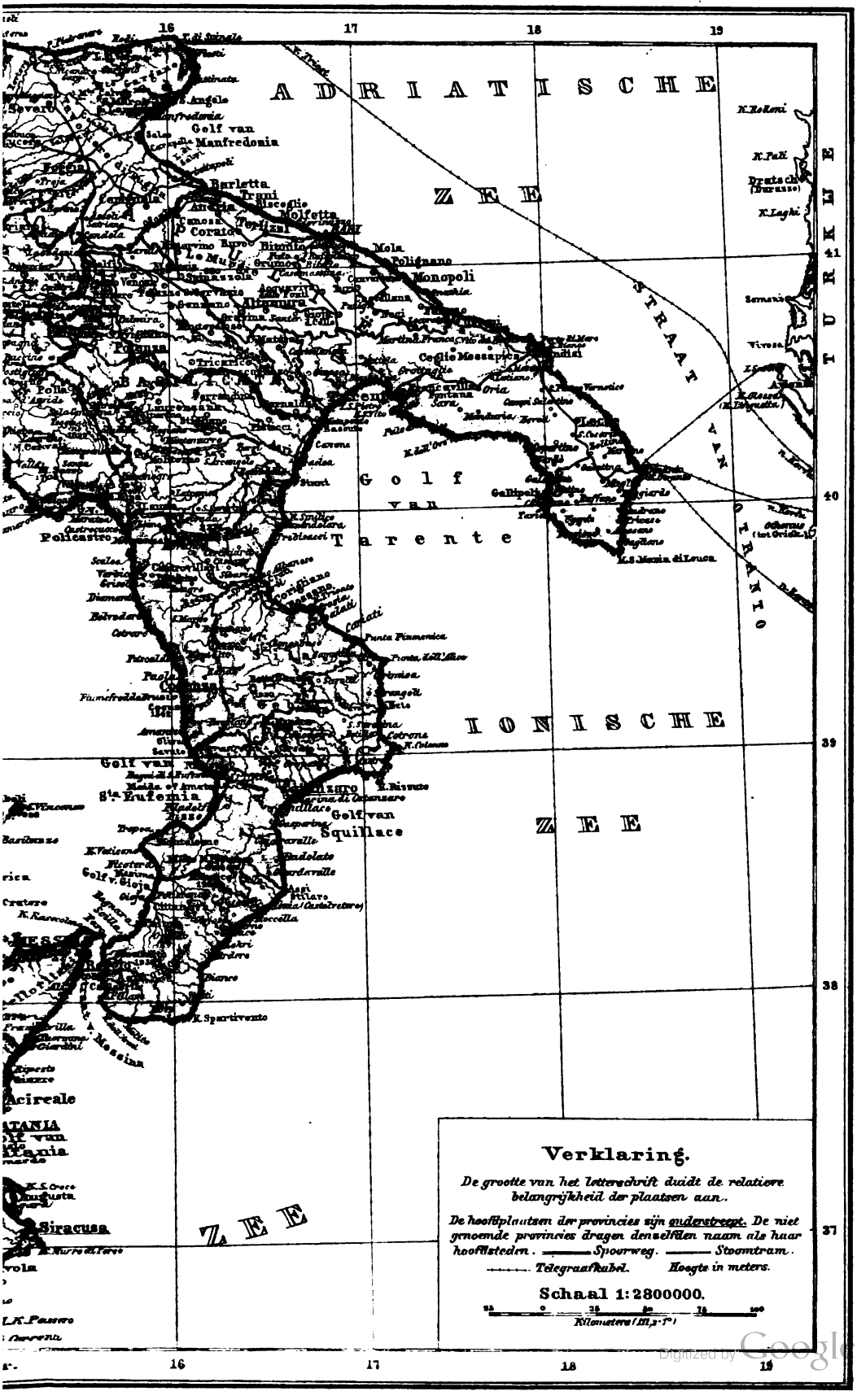

Digitized by Google

Digitized by Google

Italiaansch-Oostenrijksche Oorlogen. Zie *Italië, Geschiedenis.*

Italiaansch Somaliland. Zie *Somaliland.*

Italië (zie de kaarten) het middelste der drie Zuid-Europeesche schiereilanden, strekt zich uit van 37° 55′ tot 46° 41′ N. Br. en van 6° 38′ tot 18° 31′ O. L. v. Gr. Het scheidt door zijn ligging de Middellandsche Zee in een groot oostelijk en een kleiner westelijk bekken.

Ligging, grenzen, grootte. Door zijn ligging vormt Italië als het ware de brug van Europa naar Afrika, dat het tot 150 km. nadert, terwijl het verkeer van Middel- en West-Europa met het Oosten reeds eeuwen lang over Italië gaat. De kortste weg van Londen naar Bombay bijv. loopt over Brindisi, als eindpunt van den landweg. De smalle Adriatische Zee begunstigt het verkeer met het Balkanschiereiland; in het W. vormt de Tyrrheensche Zee tal van baaien en havens, terwijl de Alpen in het N. wel de grens, maar dank zij hun vele passen en spoorwegen geen afsluiting vormen. De lengte van het N.W. naar het Z. O. bedraagt ± 1200, de breedte van het W. naar het O. 35—105 km. Bovendien behooren geografisch nog tot Italië de groote eilanden Sicilië en Sardinië, het Fransche Corsica, Elba, de Liparische Eilanden, de Aegatische, de Tremiti Eilanden, het Engelsche Malta enz. In dien omvang bedraagt de oppervlakte 301500 v. km.

Kustgesteldheid. De kusten van de Ligurische Zee, van de monding van den Var tot die van den Magra, zijn zeer steil; tot vlak aan de kust heeft de zee nog een groote diepte; doch beide zijden van deze golf zijn ruimschoots met natuurschoon bedeeld en rijk voorzien van uitmuntende havens, zooals La Spezia, Rapallo, Genua, Savona en Porto Maurizio. De kust van Middel-Italië van de Magramonding tot Kaap Circello vormt een rechte lijn, heeft geen bochten of havens en derhalve voor den handel weinig waarde; toch levert de kust nog al afwisseling op, daar groote rivieren (Tiber en Arno) hier uitmonden en hare delta's vooruitgeschoven hebben, terwijl dichtbij gelegen rotseilanden, zooals Piombino, Monte Argentaro, Kaap Circello en Gaëta, door de vaste stoffen, die de kuststroom meevoert, met het vasteland samengegroeid zijn, waardoor deze kuststrook den boogvorm vertoont. Bovendien leverde het aanleggen van kunsthavens (Ostia, Civitavecchia, Livorno) op den aangeslibden bodem weinig moeilijkheden op. Een rijker geleding vertoont de kust ten Z. van Kaap Circello. Daar dringen drie golven diep in het land op, n.l. die van Gaëta, Napels en Salerno. De tweede, met natuurschoon het rijkst bedeeld, heeft tusschen Kaap Miseno en Punta della Campanella een breedte van 50 en een lengte van 13 km. Zij wordt beschermd door de er voor gelegen eilanden Ischia en Capri en is rijk aan havens, waaruit de voortbrengselen van Campanië uitgevoerd worden. De kust van Calabrië, van de Golf van Policastro tot de monding van den Crati, is zoowel aan de Tyrrheensche, als aan de Ionische Zee steil en zonder havens, maar rijk aan natuurschoon. Na de verwoesting der talrijke Grieksche steden, welke hier in de Oudheid bloeiden, hebben koortsen en Saraceensche zeeroovers de bewoners verdreven, zoodat de kusten verlaten werden en in beschaving achterbleven.

De kusten van Sicilië zijn bijna overal steil en aan de oostzijde rijk aan kleine baaien en havens, vandaar dat hier bloeiende steden, zooals Syracuse en Messina, ontstonden. Ook de noordzijde is goed geleed en bezit de haven van Palermo. Aan de zuidkust liggen geen natuurlijke havens; voor Girgenti is er met groote kosten een te Porto Empedocle aangelegd.

De zuidkust van Italië is het gunstigst gevormd aan de Golf van Tarente. Slechts aan de noordzijde is zij vlak en moerassig en wordt de kuststreek door malaria geteisterd. Tarente heeft nog altijd een der beste havens van Italië. De 72 km. breede Straat van Otranto leidt naar de Adriatische Zee, waarvan de kust tot Rimini hetzelfde karakter vertoont als de westelijke Middellandsche Zeekust. De eenige goede haven is er die van Brindisi. Van Rimini tot den mond van den Isonzo volgt weer een door de aanslibbingen der talrijke rivieren steeds aangroeiende, vlakke, moerassige kust, waarlangs op groote afstanden lagunen liggen, die door duinen (*lidi*) van de zee gescheiden, door openingen daarin (*porti*) daarmede verbonden zijn en dan uitstekende havens vormen (Venetië, Chioggia).

Bodemgesteldheid. Italië is volgens *Th. Fischer* uit drie verschillende deelen samengesteld: het vasteland, het schiereiland en de eilanden. Het eerste, de groote Povlakte, door de Apennijnen en de moerassen aan de Adria van de zee gescheiden, heeft voornamelijk landverkeer; de groote steden, Milaan en Turijn, liggen in het binnenland. Het schiereiland, door de Apennijnen van de Povlakte gescheiden, vertoont meer een maritiem karakter en onderhoudt zijn betrekkingen met de Povlakte over zee. Toch liggen in het N. de groote steden, Florence en Rome nog in het binnenland; eerst in het Z. liggen zij aan de kust, Napels, Bari, Brindisi. De eilanden vormen een zeegebied. Deze verscheidenheid van belangen is ook de oorzaak, dat een natuurlijk middelpunt ontbreekt; Rome kan niet als zoodanig gelden.

Het schiereiland en de eilanden bestaan overwegend uit berg- en heuvelland; op het vasteland treedt de laagvlakte op den voorgrond. In het bergland wisselen Alpenvormen en steile kammen met zachte bodemverheffingen en golvend heuvelland af; naast lange parallelketens treft men vlakke hoog- en tafellanden aan. Over het algemeen zijn de gebergten, de Alpen zoowel als de Apennijnen, plooiingsgebergten. Van de Alpen behooren slechts de steile, zuidelijke hellingen tot Italië en wel van de West-Alpen in hun geheele uitgestrektheid, van de Oost-Alpen slechts tot den Pas van Pontafel. De hoogste, geheel op Italiaansch grondgebied liggende top en tevens de hoogste van geheel Italië, is de Gran Paradiso (4061 m.); de grens loopt over de hoogste Alpentoppen (Mont Blanc, Mont Rosa). De Apennijnen (zie aldaar), die met de er vóór gelegen landen aan de Tyrrheensche en Adriatische zee bijna geheel Middel-Italië bedekken, bereiken in den Gran-Sasso een hoogte van 2914 m. Ook de vulkanen hebben een geringe hoogte, met uitzondering van den Etna (3274 m.) Afzonderlijk staat het Calabrisch Gebergte (zie aldaar).

De laagvlakten zijn eerst in den kwartairen

Digitized by Google

tijd door negatieve niveauverandering en aanslibbing ontstaan en breiden zich nog steeds naar den zeekant uit; zij dringen als golven en baaien in het berg- en heuvelland door. De grootste laagvlakte ligt in Opper-Italië, n.l. de Lombardische of Po-vlakte. Op den noordrand liggen de plaatsen Biella, Como, Brescia, Bassano en Cividale; op den zuidrand Alessandria, Parma, Modena, Bologna en Forlì. De vroeger aanwezige meren zijn, behalve de lagunen, reeds lang verdwenen. Een veel minder groote oppervlakte dan de Povlakte (55000 v.km.) beslaan de Campagna bij Rome, de Campagna felice, de Tavoliere di Puglia en de laagvlakte bij den mond van den Arno.

De bodem is over het algemeen vruchtbaar. In de goed bebouwde Povlakte bestaat hij uit zware klei, in de gebergten op de hoogten is hij dor, in de dalen vruchtbaar; in de maremmen en in de Romeinsche Campagna draagt hij een steppenkarakter; in Zuid-Italië, waar hij bij Capua en Napels zijn vruchtbaarheid aan zijn vulkanische vorming dankt, is hij licht en minder vruchtbaar.

Geologische gesteldheid. De beide hoofdgebergten, de Alpen en de Apennijnen, stemmen niet alleen in vorm overeen, geplooide ketengebergten, maar ook in ouderdom. De Alpen bestaan op Italiaanschen bodem ten O. van het Lago Maggiore in de voorketenen overwegend uit kalk en zandsteen der tertiaire en krijtformatie, in de hoogere ketenen uit trias, jurakalk en dolomiet. Ten W. van het Lago Maggiore treedt overal, ook nog in de Ligurische Alpen, gneis, graniet, amphiboliet, serpentijn, talkleі enz. tot aan den voet van het gebergte op den voorgrond. De Apennijnen zijn tot Calabrië hoofdzakelijk opgebouwd uit kalksteen, zandsteen en leemlei der krijt- en tertiaire formatie, terwijl daarop in de lagere gedeelten van het gebergte miocene en pliocène lagen rusten. In Calabrië treden graniet, gneis en kristallijne leien op, rondom ingesloten door jong-tertiaire gesteenten. Ook in het N.-O. van Sicilië treft men kristallijne gesteenten aan, die echter verder west- en zuidwaarts weer plaats maken voor jongere vormingen. De Povlakte is uit alluvium opgebouwd, aan den N. en W.-rand met gletscherpuin bedekt, terwijl de Bericische en Euganeesche heuvels van vulkanischen oorsprong zijn (trachiet, basalt en tuf). Ook in de ten W. der Apennijnen gelegen Sub-Apennijnen zijn vulkanische gesteenten verre verbreid.

Van Toskane tot de Golf van Napels strekt zich een gordel vulkanen uit, waarvan de trachietkegel Monte Amiata de noordelijkste, de nog werkzame Vesuvius de zuidelijkste is. Hier wordt de rij door een andere gesneden, waarin de Vultur en de eilanden Ischia en de Ponzagroep liggen. Ook de vlakte van Campanië, de Romeinsche Campagna en de omstreken van Viterbo bestaan grootendeels uit vulkanische tufgesteenten. Solfataren, boorzuur- en andere minerale bronnen wijzen, evenals de vele kraters, op de vroegere hevige vulkanische werkzaamheid in deze streken. Ook de eilanden bestaan overwegend uit vulkanische en (Sardinië en Corsica) oud-kristallijne gesteenten.

Italië is niet rijk aan delfstoffen, en vooral het ontbreken van steenkool vormt een ernstig beletsel voor de verdere krachtige ontwikkeling der grootindustrie. Van nuttige mineralen haalt men uit den bodem: marmer (Carrara enz.), zwavel (vooral op Sicilië), aluin, boorzuur (Toskane), zout, ijzerglans (Elba), lood en zink (Sardinië), koper, bruinkool en zinnober (Toskane). De mijnbouw beteekent alleen iets op Elba, Sardinië, Sicilië en in de tuf- en marmerstreken. De totale produktie bedroeg in 1902: 4853284 ton ter waarde van 78 mill. lire, het aantal mijnwerkers 63270. Het hoofdprodukt is de zwavel, die op Sicilië dikke lagen vormt en nog op zeer primitieve wijze gewonnen wordt. In 1901 werkten hier in de zwavelgroeven 33247 arbeiders, waaronder een menigte kinderen. De zwavelproduktie van geheel Italië bedroeg in 1902: 564318 ton, waarde 53,8 mill. lire; daarvan leverde Sicilië 510382 ton, waarde 49,4 mill. lire. De steengroeven (5356 met 32153 arbeiders) leverden 7,7 mill. ton ter waarde van 31,2 mill. lire, daaronder marmer 319887 ton ter waarde van 14,4 mill. lire. De meeste marmer wordt bij Massa, Carrara en Serravezza gewonnen.

Wateren. Ook in hydrografisch opzicht kan men Italië in de drie bovengemelde deelen verdeelen. Op het vasteland heeft zich een groot, het geheele jaar door waterrijk rivierstelsel ontwikkeld, n.l. dat van den Po (zie aldaar), die met zijn zijrivieren een stroomgebied van 70000 v.km. beslaat. De van de Alpen komende zijrivieren hebben het geheele jaar door een bijna even groote waterhoeveelheid, terwijl die van de Apennijnen in den zomer droog liggen. Vandaar dat slechts de linkerzijrivieren, en van deze nog slechts de grootere, bevaarbaar zijn, zooals Tessino, Adda, Oglio en Mincio, benevens de benedenloop van den Etsch, die eerst in later tijd door de deltavorming van den Po een zelfstandige rivier is geworden, maar door kanalen met den Po verbonden is. Deze zelf is tot Casale-Monferrato (543 km.) bevaarbaar; nog belangrijker is echter het kanaalstelsel, dat ter lengte van 1164 km. de Povlakte doorkruist. Het belangrijkste is het Cavourkanaal. De Venetiaansche kustrivieren hebben alleen 's winters water, evenals de Siciliaansche en de meeste op het schiereiland. De rivieren die naar de Adriatische zee stroomen, zijn slechts kustrivieren; alleen aan de westzijde hebben zich grootere rivierstelsels ontwikkeld, die echter door hun ongelijke watermassa en geringe lengte weinig beteekenis hebben. De voornaamste zijn de Tiber, Arno en Garigliano.

Italië is rijk aan *meren*, die meestal overblijfselen der zee of kratermeren zijn. Tot de eerste behooren, behalve de lagunen, ook de meren van Opper-Italië: Lago Maggiore, Como-, Iseo en Gardameer, daar zij als overblijfselen te beschouwen zijn van een zeeboezem, die vroeger de geheele Povlakte besloeg. Ook het Trasimeensche en de kleinere meren van Chiusi en Montepulciano zijn waarschijnlijk afkomstig van een pliocene zeestraat, die Toskane van de Apennijnen scheidde. De meest bekende kratermeren zijn het Lago di Vico, het Bolsener-, Braccianer, Albaansche en Nemimeer.

Minerale bronnen. Italië bezit vele heete bronnen, voornamelijk koolzuurhoudende en zwavelbronnen. Met name zijn de Apennijnen en de vulkanische gebieden er rijk aan. In de provincies

Digitized by Google

Pesaro, Ancona, Macerata en Ascoli kent met 54, zwavel-, 45 zout- en 11 ijzerhoudende bronnen, in Teramo 54, in Basilicata 50 minerale bronnen enz. Op Ischia (Casamicciola) telt men alleen 30 heete alkalische bronnen, sommige tot 80° C. warm. Petroleumbronnen vindt men overal in de Apennijnen, doch de ontginning loont de moeite niet. In het bijzonder te noemen zijn de belangrijke boorzuurhoudende stoombronnen in het Toskaansche Ertsgebergte. Zij stijgen in kleine met water gevulde bekkens (*lagoni*) op; het grootste is de Lago Solfureo bij Monte Rotondo, waarvan de stoom een temperatuur van 127° C. bereikt. Zij treden op in groepen van 16 tot 40 bronnen, die om de beurt in werking zijn. In overeenstemming met de talrijke heete bronnen, vindt men onder de tot baden gebruikte bronnen zeer veel thermen. Ook slijkbronnen zijn talrijk.

Klimaat. Het klimaat van Italië is over het algemeen zeer gunstig te noemen, wat niet alleen voor den land- en tuinbouw, maar eveneens voor het vreemdelingenverkeer zeer bevorderlijk is. Toch verschilt het klimaat van de Povlakte en dat der bergen zeer van dat der kusten en eilanden. Het vasteland van Italië heeft een vastelandsklimaat met zomers, even warm als op Sicilië, en winters, zoo koud als in ons land; het is dan ook volstrekt geen zeldzaamheid, dat in de vlakten van Lombardije weken lang de sneeuw blijft liggen en dat de rivieren met ijs bedekt zijn, zoodat men te Milaan en Turijn schaatsen rijdt. Het aantal dagen, dat te Milaan de thermometer onder 0° C. daalt, is jaarlijks gemiddeld 59. Turijn heeft een gemiddelde Januaritemperatuur van ± 0,2° C., Milaan van ± 0,5° C., Venetië van 2,7° C., terwijl het in Juli overal 23—25° C. is. De eigenlijke klimaatgrens vormen de Apennijnen van Nizza tot Florence, aan wier zuidvoet de olijf weer in de open lucht groeit. Hier worden de winters minder streng, de zomers niet warmer dan in de Povlakte. Zoo bedraagt de gemiddelde temperatuur te San Remo 8,6°, te Genua 7,8°, te Florence 5,3°, te Rome 6,7°, in de Riviera 8°, te Napels 8,6° C. Nog warmer is de Januarimaand op Sicilië (Palermo 11,0° C.) en Malta (13,0° C.), terwijl hier in het Z. ook de warmste maand slechts een weinig hoogere temperatuur heeft (Florence 25,4°, Nepels 24,4° Palermo 25,4°, Malta 26,2° C.).

Ook wat den neerslag betreft, heeft de Povlakte een Middel-Europeesch karakter, daar de meeste regen in den zomer valt. Middel-Italië daarentegen heeft lente en herfstregens, en hoe verder men zuidwaarts komt, des te droger worden de zomer-, des te regenrijker de wintermaanden. Te Napels heeft men reeds 4 maanden achtereen droogte (van midden Mei tot midden September), op Sicilië 5, op Malta 6 maanden. Daarbij vallen in korten regentijd dikwijls geweldige regenmassa's in enkele uren; spoedig daarop schijnt de zon weer. De fijne, langdurige motregens van Noord-Europa vindt men hier zeer zelden. Daar echter de gesteenten van het schiereiland week zijn, hebben die regenmassa's een verwoestenden invloed; geheele bergen raken los en bedreigen de plaatsen, die op hun helling of aan hun voet liggen, of vernielen de spoor- en andere wegen. Tegenover die watersnooden staan dan droge perioden, die tot op de breedte van Rome 5 maanden kunnen duren. De gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt in Turijn 822, te Milaan 996, te Venetië 808, te Florence 922, te Rome 760, te Napels 830, te Palermo 596 mm.

De nabijheid van de Sahara doet zich op Sicilië en in Beneden-Italië gevoelen door het optreden van warme zandstormen, *scirocco* of *sirocco* genaamd, die ½ tot 3 dagen duren, de planten verzengen en op sommige plaatsen den geheelen olijven- en wijnoogst verloren kunnen doen gaan. Een veel grooter ramp is voor de kusten en alluviaalgebieden de malaria, die de bevolking van de vlakten verjaagt en haar een toevlucht doet zoeken hoog op de bergen. De maremmen van Toskane, de Campagne van Rome, nog meer de Pontijnsche moerassen, de kusten van Beneden-Italië, Sicilië en Sardinië worden door malaria geteisterd. Van de 69 provinciën van Italië zijn slechts 6 geheel vrij van die koortsen, n. l. de drie provincies der Riviera, Piacenza, Florence en Pesaro.

Planten- en dierenwereld. Behalve de Ligurische kusten bezit slechts de zuidelijke helft van het schiereiland een Middellandsche Zeeflora; in Lombardijë, Toskane, ja nog in de omgeving van Rome vindt men meer Middel-Europeesche gewassen, vermengd met enkele altijdgroene planten. De Abruzzen vormen een overgangsgebied tot de Middel-Europeesche vegetatie der Apennijnen, in wier dalen echter ook altijd-groen loofhout en olijven groeien. Dientengevolge is Noord- en Middel-Italië betrekkelijk arm aan inheemsche planten, in Beneden-Italië en vooral op Sicilië is de toestand juist omgekeerd. Op de Nebroden, het noordelijk kustgebergte van het eiland, wordt de laagste gordel der vegetatie (tot 700 m.) door altijdgroene struikgewassen van *Erica arborea*, *Arbutus Unedo*, *Tamarix africana*, *Myrtus communis*, *Rosa sempervirens*, *Daphne Gnidium*, langs de rivieren ook door *Nerium Oleander* gevormd. In dezen gordel begint de bloeitijd reeds in December; het hoogtepunt wordt in April bereikt, om dan snel af te nemen. Met de eerste September- of Octoberregens begint een tweede bloeiperiode. De oorspronkelijke wouden van *Quercus Ilex* en *Q. Suber* van deze zone zijn bijna geheel verwoest. Het meest komen ericabosschen voor; terwijl ook groote streken met hazelnootstruiken bedekt zijn; langs de rivieren treft men smalle stroken wilgen en populieren, in den laagsten gordel ook oleanders aan. In de flora der altijdgroene zone treden meest éénjarige kruiden op; vooral de liliaceeën, orchideeën, euphorbiaceeën en cistaceeën zijn door talrijke soorten vertegenwoordigd. De tweede gordel (700—1800 m.) wordt door de woudzone gevormd, die van het begin der kastanje- tot de hoogste grens der beukenbosschen (1800—1900 m.) reikt. Hij kenmerkt zich door talrijke, in den zomer groene boomen en struiken, zooals beuk, edelkastanje, *Quercus pubescens*, *Q. apennina* en *Cerris*, benevens door *Acer-*, *Pirus-*, en *Crataegussoorten*; opvallend groot is het aantal struikachtige leguminosen (*Genista*, *Cytisus*). De bloeitijd in deze streken begint midden Maart, bereikt zijn hoogtepunt in Mei of begin Juni en eindigt einde Juli; met de herfstregens beginnen nog eenige nieuwe planten te bloeien (*Colchicum*, *Scilla*, *Sternbergia*, *Crocus*, *Cyclamen* enz.). De oorspronkelijke dennenbosschen zijn groo-

Digitized by Google

tendeels uitgeroeid, daar de aanplant van beuk meer winst opleverde. Van het lage hout komen het meest *Ilex aquifolium*, *Ruscus aculeatus*, *Lonicera Xylosteum*, *Acer campestre* en rozen voor, van heesters orchideeën, *Pteris aquilina*, *Centaurea Calcitrapa*, *Eryngium campestre*, *Tanacetum Balsamita*, *Anthemis Cotula*, *Prangos ferulacea*. De volgende zone, die der Alpenflora (1800 — 1975 m.) kenmerkt zich door het ontbreken van boomen en het voorkomen van struiken (*Juniperus hemisphaerica*, verschillende rozensoorten). Een samenhangend geheel komt slechts in de dalkommen, waarin de humus werd samengespoeld, tot ontwikkeling. Overblijvende en van droogte houdende gewassen komen het talrijkst voor; de plantengroei begint einde April of begin Mei en eindigt reeds in Augustus. De Alpenplanten van deze zone zijn deels identiek met, deels parallel aan de soorten van het Middel-Europeesche hooggebergte. Daarbij komt nog een reeks endemische gewassen, anderzijds ontbreken een aantal voor de Alpen karakteristieke familiën en soorten, zooals gentianeeën, salicaceën, juncaceeën, cyperaceeën, *Primula Pedicularis* enz.

De hierboven gegeven beschrijving kan ook voor de overige Middellandsche Zeeflora van Italië gelden, in zooverre men de hoofdverdeeling der vegetatie in het oog houdt. Plantkundig staat het W. van Opper- en Middel-Italië in nauw verband met de Middellandsche Zeezone van Frankrijk, het O. met Istrië en het westelijk deel van het Balkanschiereiland. Een tweede, geheel zelfstandig plantengebied, met karakteristieke endemische gewassen, vormen Corsica en Sardinië, een derde Sicilië met Calabrië.

Wat de *dierenwereld* betreft behoort de grootste helft van Italië tot de Middellandsche Zee-subzone van den palaearktischen gordel. In Noord-Italië komt de hermelijn nog voor; karakteristiek voor Italië is een soort spitsmuis, benevens de zeer schadelijke, kortstaartige aardmuis; zeer verspreid is de zevenslaper of relmuis. In Italië ingevoerd en in de Pontijnsche moerassen in het wild levend is, de gewone buffel, evenals de dromedaris in de kameelstoeterij San Rossore bij Pisa. Damwild is op Corsica en Sardinië endemisch, in Italië ingevoerd. Op beide eilanden vindt men ook den moefflon (wild en tam). Hert en ree leven in het wild; het eerste ontbreekt op Sicilië. De gems is uitgeroeid; den steenbok treft men nog aan in de bergruggen tusschen Piemont en Savoye. Van de schapenrassen moet het hangoorschaap van Opper-Italië genoemd worden. Aan vogels is Italië in het algemeen arm, hoewel in het Z. speciaal op Sicilië, talrijke trekvogels voorkomen, waarop veel jacht wordt gemaakt. Er komen 24 familiën van reptiliën voor met 39 soorten. Alle Middel-Europeesche kruipende dieren vindt men in Italië, alsmede eenige Middellandsche zeesoorten, met name de gekko's. Een soort daarvan (*Phyllodactylus europaeus*) komt alleen op Sardinië voor, evenals een soort van echte hagedissen (*Notopholis*); daarentegen ontbreekt op Sardinië de hazelworm; een karakteristieke hagedissoort voor Italië is ook de *Seps*. Als vergiftige slang is de overal voorkomende adder gevreesd. Van de amphibiën komen 10 familiën en 16 soorten voor. Kenmerkend zijn de brilsalamander (*S. perspicillata*) aan de Westhelling der Apennijnen en op Sardinië, de holensalamander (*Spelerpes fuscus*) en op Sardinië de *Discoglossus pictus*. Van zoetwatervischen bezit Italië forellen, karpers, puitalen, baars, elft, zalm, enz. Aan de kusten worden tonijnen bij Sardinië en Sicilië, zeealen bij Sardinië, schol, brasem, makreel, ansjovis en sardijnen gevangen. De aalvangst is vooral bij Comacchio en Venetië belangrijk. Zeer rijk is ook de molluskenfauna, die in de vlakte een Middellandsch Zeekarakter draagt; reeds aan den voet der Alpen komen groote *Helix*-soorten voor, met name de gestreepte *Helix aspersa*. Voor Zuid-Italië en Sicilië zijn karakteristiek de *Herus*-soorten, die de plaats innemen van de hier ontbrekende mateulariën, die in de kustlanden der Middellandsche zee veel voorkomen. De weekdierenfauna der eilanden vertoont een groote overeenkomst met die van het vaste land; toch wijzen bijzondere soorten op een reeds vroeg plaats gehad hebbende scheiding. De oester komt veel voor in de Golf van Napels en in die van Tarente. De insekten behooren tot de Middellandsche Zeezone; kenmerkend is de *Mantis religiosa* de schorpioen en de tarantella. Aan de kusten van Zuid-Italië is de koraalvisscherij van belang.

Delfstoffen. Zie *Geologische gesteldheid.*

Bevolking. Het koninkrijk Italië telt op een oppervlakte van 286 682 v.km. (1906) 33 733 198 inwoners. In 1871 was het aantal zielen 26 801 154, in 1881 28 459 629, in 1901 32 475 253. De toeneming der bevolking bedraagt gemiddeld jaarlijks 0,7%. De verdeeling der oppervlakte en der bevolking over de 69 provincies, die in 16 landschappen (*compartimenti*) samengevat worden, blijkt uit de volgende tabel.

Provincies en landschappen.	v.km.	Aantal inwoners in 1906.	Aantal inw. per v.km.
Alessandria	5088	835213	164
Cuneo	7430	642297	86
Novara	6613	762018	115
Turijn	10236	1153549	113
Piemont	29367	3393017	117
Genua	4099	989538	241
Porto Maurizio	1179	146159	124
Ligurië	3278	1135697	215
Bergamo	2759	480907	174
Brescia	4679	557961	119
Como	2861	598999	209
Cremona	1756	334986	191
Mantua	3163	1550480	490
Milaan	2339	361400	135
Pavia	3336	504314	151
Sondrio	3192	126906	40
Lombardije	24085	4515353	187
Belluno	3349	198329	59
Padua	2141	456194	213
Rovigo	1774	224356	127
Treviso	2475	422534	171

Digitized by Google

Provincies en landschappen.	v.km.	Aantal inwoners in 1906.	Aantal inw. per v.km.
Udine	6582	620052	94
Venetië	2420	414061	171
Verona	3071	430221	140
Vicenza	2735	462939	169
Venetië	24547	3228686	131
Bologna	3752	545506	145
Ferrara	2621	284122	108
Forlì	1879	289327	154
Modena	2597	326383	126
Parma	3238	301723	93
Piacenza	2471	250206	101
Ravenna	1852	240212	130
Reggio	2291	282966	124
Emilia	20701	2520445	122
Arezzo	3298	281266	85
Florence	5867	984114	168
Grosseto	4502	154581	34
Livorno	345	124469	361
Lucca	1445	329594	228
Massa e Carrara	1781	203887	115
Pisa	3055	331619	109
Siena	3812	241938	64
Torkane	24105	2651468	109
Ancona	1938	312247	161
Ascoli Piceno	2063	255966	124
Macerata	2816	264890	94
Pesaro—Urbino	2895	263000	91
Marken	9712	1096103	113
Perugia (Umbrië)	9709	695610	72
Rome (Latium)	12081	1296392	107
Aquila	6436	409166	64
Campobasso	4381	367990	84
Chieti	2947	371344	128
Terano	2765	323698	117
Abruzzen en Molise	16529	1479198	89
Avellino	3037	405092	133
Beneventum	2118	261481	124
Caserta	5268	806310	153
Napels	908	1196166	1317
Salerno	4964	570753	115
Campanië	16295	3239802	199
Bari	5350	873894	163
Foggio	6962	447489	64
Lecce	6797	756591	111
Apulië	19109	2077974	108
Potenza (Basilicata)	9962	490705	49
Catanzaro	5258	488093	93
Cosenza	6653	472274	71
Reggio di Calabria	3164	445194	141
Calabrië	15075	1405560	93

Provincies en landschappen.	v.km.	Aantal inwoners in 1906.	Aantal inw. per v.km.
Caltanissetta	3273	347388	106
Catania	4966	750894	151
Girgenti	3035	390643	129
Messina	3226	568833	176
Palermo	5047	818978	162
Syracuse	3735	455050	122
Trapani	2457	396004	161
Sicilië	25739	3727790	145
Cagliari	13431	502055	37
Sassari	10678	322342	30
Sardinië	24109	824397	34
Italië	**286682**	**33733198**	**118**

De bevolking van Italië lijdt jaarlijks een aanzienlijk verlies door landverhuizing, naar Brazilië, de Vereenigde Staten, Argentinië, Uruguay en andere Trans-oceanische landen. Het aantal emigranten bedroeg in de jaren 1901—1905 respectievelijk 279674, 284654, 282435, 252366 en 447083. Bovendien emigreerden naar Europa en de Middellandsche Zeelanden in die jaren nog 243571, 246855, 225541, 218825 en 279248 personen.

De loop der bevolking over de jaren 1901—1905 kan uit het volgend staatje blijken:

Jaren.	Huwelijken.	Geboorten.	Sterfgevallen.	Doodgeborenen.	Overschot der geboorten.
1901	234819	1104017	761290	46254	342727
1902	237513	1141749	775856	48675	365893
1903	237232	1088844	783007	46685	305837
1904	247808	1134696	747725	49121	386971
1905	255871	1133562	779523	49156	364069

In 1901 spraken 18958 families Fransch, 2272 Duitsch, 6781 Sloveensch en Servisch, 21554 Albaneesch, 7362 Grieksch en 2055 Catalaansch. Het aantal vreemdelingen, in Italie gevestigd, was in 1901:

Oostenrijkers	10943	Argentijnen	772
Zwitsers	10757	Turken	766
Duitschers	10745	Grieken	764
Engelschen	8786	Hongaren	673
Franschen	6953	Belgen	670
Amerikanen	2907	Nederlanders	616
Russen	1503	andere nationaliteit	3369
Spanjaarden	1400		

De volgende staat geeft aan de verdeeling der bevolking naar beroepen in 1901.

Digitized by Google

Beroepen.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Landbouw en vischvangst	6466165	3200302	9666467
Nijverheid ..	2618390	1371426	3989816
Handel en verkeer	1025839	170905	1196744
Huiselijke diensten....	171875	402980	574855
Ambtenaren, geestelijken, militairen en vrije beroepen.....	706193	138451	844644
Zonder beroep	1542743	7560635	9102378
Onbekend beroep.....	10603	—	10603
Bevolking boven 9 jaar .	12541808	12844699	25386507
Bevolking beneden 9 jaar	3613322	3475424	7088746
Totaal	16155130	16320123	32475253

Bijna het geheele Italiaansche volk (99,7 %) behoort tot de R.-Katholieke Kerk. Er waren (1901) 31539863 R.-Katholieken, 65595 Protestanten, 2472 Grieksch-Katholieken, 35617 Israëlieten, 338 van een anderen godsdienst, 36092 zonder godsdienst en 795276 met onbekenden godsdienst. Het geloof geeft geen verschil in burgerlijke of staatkundige rechten, hoewel de Katholieke godsdienst staatsgodsdienst is. De voorrechten van den paus, als het geestelijk opperhoofd der R.-Katholieke Kerk, zijn geregeld door de wet van den 13den Mei 1871 (zie Kerkelijke Staat). In het koninkrijk bestaan 79 aartsbisdommen en 221 bisdommen. Volgens de wet van den 7den Juli 1866 werden de kloosters en godsdienstige vereenigingen, met uitzondering van een aantal voor ziekenverpleging en onderwijs, opgeheven, d. w. z. van het vereenigingsrecht en het bezit van eigendommen, uitgesloten. Als particuliere vereeniging bestaan talrijke kloosters voort. In 1901 telde men 3139 kloosters met 58764 inwoners.

Volgens de volkstelling van 1901 waren er in Italië 8262 gemeenten, daarvan telden meer dan 50000 inwoners de volgende:

Napels	563540	Alessandria	71298
Milaan	491460	Brescia	70612
Rome	462783	Spezia	65612
Turijn	335656	Modena	64483
Palermo	309692	Ravenna	64031
Genua	234710	Pistoja	62606
Florence	205589	Perugia	61385
Bologna	152009	Pisa	61321
Venetië	151840	Tarente	60733
Messina	149778	Trapani	59452
Catana	149295	Reggio	58490
Livorno	98321	Marsala	57567
Ferrara	87648	Ancona	56835
Padua	82281	Cagliari	53727
Bari	77478	Foggia	53151
Lucca	72791	Alcamo	51809
Verona	72271	Prato	51453

Land-, Tuin-, Wijn- en Boschbouw. De Italiaansche bodemcultuur wordt gekenmerkt door de volgende bijzonderheden: het overwegen van de boomteelt, kunstmatige besproeiing, terrassenbouw, den verbouw van twee of drie gewassen tegelijkertijd en het verkrijgen van meer dan één oogst in hetzelfde jaar. Intensieven landbouw treft men aan in de Povlakte, in Toskane, Campanië, de Conca d'Oro van Palermo en soortgelijke streken, die als tuinen bebouwd worden en waar geen plekje onbenut blijft. De bezitters der groote, zoowel als der kleinere landerijen leven meestal in de steden en verpachten hun grond, die weer onderverpacht of door daglooners bewerkt wordt. Slechts als winterweide kunnen Apulië, de Pontijnsche moerassen, de Campagna van Rome en de maremmen dienst doen, terwijl zij des zomers door malaria geteisterd worden. De landbouw met boschbouw en veeteelt vormt in Italië het hoofdmiddel van bestaan, zooals uit bovenstaande tabel gebleken is. Van de totale bodemoppervlakte van 28664800 H.A. zijn 20283000 H.A. productief, waarvan 15419000 voor land- en tuinbouw, 412000 voor kastanjeaanplantingen, 4093000 voor boschbouw en 359000 voor alpenweiden gebruikt worden. Nader blijkt de omvang der door de verschillende gewassen in beslag genomen oppervlakte en hun productie uit de volgende tabel, die het gemiddelde der laatste jaren weergeeft.

Produkten.	Bebouwde oppervlakte in H.A.	Opbrengst. Gemiddelde.	Gemid. waarde in mill. lire.
Tarwe	4561000	45 mill. H.L.	859,2
Maïs.....	1946000	20 „ „	292,7
Haver	308000	6,7 „ „	49,6
Gerst..... / Rogge	880000	12,4 „ „	26,9 / 16,1
Rijst.....	164600	6,5 „ „	62,3
Kastanjes....	412000	2,6 „ „	43,3
Wijn.....	3446000	41 „ „	742,3
Olie	1083000	2 „ „	193,8
Tabak.....	4902	6 „ kg.	5,9
Agrumina ...		4530 „ stuks	54,6
Peulvruchten.		5 „ H.L.	64,9
Hennep ..... / Lijnzaad.....	2986098	0,7 „ „ / 0,2 „ „	58,1 / 19,9
Aardappelen..		7 „ „	57,4
Suikerbieten..	40000	—	20,0
Cocons	—	44 „ kg.	120,0
Totaal	15831000		2687,0

Rekent men hierbij de waarde van de boschprodukten (88 millioen lire), van de veeteelt (1424 millioen lire), van tuinbouw, pluimveeteelt en andere nevenbedrijven (ter gezamenlijke waarde van 800 millioen lire), dan verkrijgt men een gezamenlijke waarde voor de landbouw en veeteeltvoortbrengselen van bijna 5 milliard lire.

Digitized by Google

Tarwe wordt in het geheele Koninkrijk, maïs op het vasteland, gerst hoofdzakelijk in de zuidelijke, rogge in de noordelijke provincies, haver bij Napels, rijst in de Povlakte verbouwd. Wijnbouw vindt men overal in Italië, dat onmiddellijk op Frankrijk volgt, wat de produktie betreft. De omvang daarvan is echter, daar de de afzet van de handelsverdragen afhangt, aan zeer groote schommelingen onderhevig. Het binnenlandsch verbruik bedroeg in 1902 39,6 millioen H. L. d. i. 125 L. per hoofd, de uitvoer bijna 2 millioen H. L. Den meesten wijn verzendt het Z. O. van Italië, daarna Piemont, Toskane, Emilia, de Marken, Umbrië en Sicilië. De druifluis wordt stelselmatig en met goed gevolg bestreden. De oppervlakte, door bosschen ingenomen bedroeg in 1876 4156400 H. A., in 1897 4072185 H. A. Aan wild zijn de bosschen arm, daar de jacht vrij is, wat met name voor de zang- en trekvogels van Middel-Europa schadelijk is, daar er millioenen bij hun trek worden gedood.

Veeteelt. De veeteelt staat over het algemeen in Italië nog op lagen trap. In 1890 vond men in het koninkrijk:

720 000	paarden
300 000	muildieren.
1 000 000	ezels.
5 000 000	runderen.
6 900 000	schapen.
1 800 000	geiten.
1 800 000	varkens.

De runderteelt wordt slechts in Opper-Italië op rationeele wijze gedreven, waar dan ook de opbrengst van melkprodukten van belang is. In 1895 werden in geheel Italië bereid 74,3 millioen kg. kaas, 15,9 kg. boter, en 17,1 millioen kg. andere melkprodukten. De schapenfokkerij leverde 9,8 millioen kg. wol.

Vischvangst. In 1902 oefenden 23827 schepen met 69310 ton inhoud en een bemanning van 96000 koppen de zeevisscherij, 92 schepen met 1246 ton inhoud de koraal- en 69 schepen (metende 1410 ton) de sponsvisscherij uit. De vischvangst wordt op de Italiaansche kusten en in de naburige zeeën, met name in de Adriatische, de lagunen van Venetië en Comacchio gedreven en gaf in 1902 een opbrengst ter waarde van 13 millioen lire. Daarbij kwamen in 1901 1,7 millioen lire van de tonijnenvangst. De koraalvisscherij wordt voornamelijk van uit de havens van Torre del Greco en Mazzara op de Siciliaansche, de sponsvisscherij van Trapani uit op de Tunesische kusten uitgeoefend. De eerste bracht in 1902 1,2 millioen, de tweede 525 000 lire op. De uitvoer van ruwe en bewerkte koraal had in 1903 een waarde van 24 millioen lire.

Mijnbouw. Zie *Geologische gesteldheid.*

Nijverheid. In Italië speelt de nijverheid geen hoofdrol, zooals reeds uit het ontbreken van steenkool in den bodem valt af te leiden, zoodat dan ook in 1902: 5,4 mill. ton steenkool ingevoerd moesten worden. Daar de invoer van steenkool in 1871 slechts 0,8, in 1897 4,25 mill. ton bedroeg, blijkt daaruit reeds de toeneming der nijverheid. Als beweegkracht speelt ook het stroomende water een belangrijke rol. De centra der grootindustrie zijn Lombardije, Piemont en Ligurië. In 1901 verschafte de nijverheid aan 2618390 mannen en 1871480 vrouwen, samen dus aan bijna 4 mill. personen (onder dan 9 jaar) een middel van bestaan. Het aantal stoommachines, bij nijverheid en landbouw samen in gebruik, bedroeg 20472; aan electriciteit werden (1898—1899) 219,3 mill. hektowatturen verbruikt, het aantal motoren bedroeg 2270 met 61102 paardenkracht.

IJzerwaren worden vooral in de provincies Campobasso, Brescia, Como en Milaan vervaardigd; de machinefabrieken, waaronder een aantal groote te Milaan, Legnano, Napels enz., kunnen in eigen behoefte niet geheel voorzien. Scheepstimmerwerven bestaan vooral in Livorno en Sestri Ponente. De fabricage van gouden en zilveren voorwerpen bloeit in Rome, Milaan, Napels, Genua, Venetië en Catania. De steenindustrie verwerkt in de eerste en voornaamste plaats marmer, ook albast, verder koraal, snijdt Cameeën en vervaardigt mozaiekwerken. De aardewerkindustrie levert mooie terracotta's, majolica's en fayence's. De glasnijverheid o. a. parels, email, mozaiek en snuisterijen, vooral in Venetië en Murano. De chemische fabrieken leveren kunstmest, zwavelzuur, wijnsteen, aetherische oliën, kaarsen, waslucifers enz. De belangrijkste tak is de zijdenijverheid, in de eerste plaats de vervaardiging van ruwe zijde, die vooral bloeit in de Lombardische provincies Como, Milaan, Bergamo, in Venetië en in Piemont. In 1901 werden 5,06 kg. ruwe zijde vervaardigd. De zijdespinnerij geschiedt met 1501137 spoelen, de zijdeweverij met 12414 hand- en 2535 mechanische weefgetouwen. In 1901 hield de zijde industrie in Italië 185006 (meestal vrouwelijke) personen bezig. De katoenindustrie werd uitgeoefend met 2111170 spoelen en 60722 mechanische weefstoelen en verschafte 135198 arbeiders een middel van bestaan, vooral in de provincies Turijn, Novara, Genua, Udine, Pisa en Salerno. Stroovlechterijen bloeien vooral in Toskane, terwijl verder nog te noemen valt de bereiding van papier, leder en meubels.

Handel en verkeer. De handel van Italië is zeer levendig en had aan in- en uitvoer (1903) een waarde van 3510,9 millioen lire, waarin het aanzienlijk binnenlandsche verkeer niet begrepen is. De belangrijkste plaatsen voor den binnenhandel zijn Milaan, Turijn, Florence, Bologna, Rome en Napels. De buitenlandsche handel wordt, evenals in Frankrijk in algemeenen en speciaalhandel onderscheiden (de laatste den invoer voor het verbruik en den uitvoer van inheemsche waren omvattend). De omvang van den buitenlandschen handel in de jaren 1901—1905 kan uit de onderstaande tabel (in millioenen lires) blijken.

Jaren.	INVOER.		UITVOER.	
	Koopwaren.	Edele metalen.	Koopwaren.	Edele metal.
1901	1718489	11759	1374458	16369
1902	1775743	34775	1472421	9982
1903	1861960	156980	1517444	6768
1904	1913735	44531	1597220	9710
1905	2078380	169570	1707368	8252

Digitized by Google

In den omvang en de waarde der handelsbeweging, die tot 1885 een buitengewone stijging toonde, kwam, tengevolge van de handelspolitiek en de algemeene prijsverlaging tot 1897 een groote achteruitgang, om daarna weer in hooge mate toe te nemen. Met verschillende staten zijn in de laatste jaren handelsverdragen met verlaagde invoerrechten gesloten. De voornaamste artikelen van in- en uitvoer met de waarde daarvan in mill. lires in 1904 vindt men in de volgende tabel.

INVOER.		UITVOER.	
Katoen	232,1	Zijde	462,7
Graan	182,6	Katoenen goederen	90,3
Zijde	175.2	Zijden stoffen	75.4
Steenkolen	150,6	Hout- en stroowaren	69,3
Machines	82,8	Olijfolie	53,0
IJzer	73,5	Hennep	46,4
Hout	72,0	Vruchten (zonder citroenen en amandelen).	44,8
Huiden	71,8	Zwavel	44,7
Chemische produkten	62,8	Eieren	42,3
Linnen	60,0	Wijn	34,0
Visch	51,4	Huiden	30,0
Vee	39,5	Citroenen enz.	29.1
Verfstoffen	35,3	Keraal	25.5
Edelgesteenten enz.	33,5	Chemische produkten	23,7
Linnen stoffen	30,9	Marmer en albast	23,0
Zaden	30,1	Geweven katoen	22,9
Zijden stoffen	25,2	Groenten	22,9
Instrumenten	24,4	Kaas	21,2
Koper en brons	23,3	Rijst	17.1
Petroleum	22,3	Vee	17,0
Tabak	18,6	Amandelen	16,2
Katoenen goederen	17,8	Zout	15.3
Papier	16,3	Papier	13,9
Hout- en stroowaren	15,1	Boter	13,8
Vluchtige oliën en essences	13,1	Wijnsteen	13,1
Koffie	12,7	Linnen stoffen	12,9

Het handelsverkeer met de verschillende landen in 1904 kan blijken uit het volgend overzicht (in millioenen lires):

Landen.	Invoer.	Uitvoer.
Engeland	319,7	133,8
Nederland	**10,6**	**13,0**
België	46,8	30,6
Frankrijk	200,0	181,9
Zwitserland	61,4	270,6
Oostenrijk-Hongarije	189,5	137,2
Duitschland	254,1	210,2
Rusland	158,3	12,4
Zweden } Noorwegen }	12,3	3,7
Roemenië	27,5	5,6
Europeesch Turkije	29,5	49,1
Griekenland	3,5	10,5
Malta	1,4	10,6
Spanje	30,4	13,2
Overig Europa	1,5	14,0
Aziatisch Turkije	9,7	17,4
Britsch-Indië	118,1	32,6
Nederlandsch-Indië	**4,2**	**13,7**
China	74,7	3,3
Overig Azië	18,7	4,6
Egypte	16,5	46,1
Overig Afrika	21,5	17,5
Vereenigde Staten v. N.A.	238,9	190,9
Brazilië	15,1	14,3
Argentinië	36,1	129,6
Overig Amerika	14,0	26,0
Australië	3,4	6,4
Totaal	1913,7	1585,1

De omvang der handelsbetrekkingen tusschen ons land en Italië kan blijken uit de tabel voorkomende op pag. 713, die den invoer uit en den uitvoer naar Italië in 1906 aangeeft.

Eveneens wordt op pag. 713 weergegeven de scheepvaartbeweging in de Italiaansche havens in 1904.

De handelsvloot telde in 1905 513 stoomschepen met 462259 ton inhoud en 5083 zeilschepen, metende 570355 ton, te zamen 5596 schepen met 1032614 ton.

De spoorwegen, die in Italië nog al te wenschen overlaten, hadden den 1sten Juli 1906 een lengte van 16226 km.

De inkomsten der posterijen bedroegen in 1903-1904 76860060 lire, de uitgaven (waaronder ook grootendeels die voor telegrafie) 80978918 lire. Het aantal postkantoren bedroeg 8917. Behandeld werden 301606 brieven, 97660 briefkaarten, 606922 drukwerken en 21408 aangeteekende brieven en postwissels, ter waarde van 3055286 lires. De telegraaflijnen hadden den 30sten Juni 1904 een lengte van 47731, de draden een van 187941 km. Het aantal telegraafkantoren bedroeg 6533, die in 1903—1904 14270407 telegrammen behandelden. Het aantal telefoonkantoren bedroeg 26431, het aantal plaatselijke netten 92 met een draadlengte van 131932 km., het aantal gesprekken 102640765; het aantal intercommunale netten was 66 met een draadlengte van 4790 km. en 787898 gesprekken.

Italië heeft voor maten en gewichten het metrieke stelsel en als munteenheid de lire (= 48 cent Ned.). Het land behoort tot de Latijnsche muntunie (zie aldaar).

Digitized by Google

Invoer uit Italië.		Uitvoer naar Italië.	
Algemeene Invoer.	Invoer tot verbruik.	Algemeene Uitvoer.	Uitvoer uit het vrije verkeer.
42 125 495 kg.:	6 284 931 gld.	181 824 141 kg.	12 247 205 gld.

De voornaamste in- en uitgevoerde artikelen in genoemd jaar waren:

Invoer uit Italië.

Algemeene Invoer.		Invoer tot verbruik.	
Drogerijen, Verfwaren en Chemicaliën	2257889 kg.	Mout	209608 gld.
Ertsen	2940000 „	Meel van rijst	170487 „
Olie (sesamolie)	1295736 „	Kwikzilver	163638 „
Olie (palmolie)	1606919 „	Macaroni	516183 „
Steen	6637880 „	Sukade	431083 „
Vruchten (Boom-)	6431145 „	Sumak	120481 „
„ (Andere)	2213666 „	Talk, roet en smeer	130743 „
Zwavel	7648906 „	Verfwaren	118922 „
		Citroenen	164905 „
		Zwavel	1847081 „

Uitvoer naar Italië.

Algemeene Uitvoer.		Uitvoer uit het vrije verkeer.	
Aardappelmeel	14541126 kg.	Aardappelen	4074155 gld.
Drogerijen, verfwaren en chemicaliën	2389731 „	Asschen (soda)	115775 „
Steenkolen	124421500 „	Cacaoboter	139949 „
Lompen	1539565 „	Chocolade	141683 „
Metalen (onbewerkt)	20458601 „	Drogerijen (kina)	3047840 „
Metalen (bewerkt)	5776592 „	IJzer	726028 „
		Koffie	212686 „
		Steenkolen	1177715 „
		Spiauter of zink	357770 „
		Staal	215814 „
		Stearine	228583 „
		Stijfsel	285378 „

Overzicht van de scheepvaartbeweging in de Italiaansche havens in 1904.

	Stoom-schepen.	Tonnen-maat.	Zeil-schepen.	Tonnen-maat.	Totaal aantal schepen.	Totale tonnenmaat.
Binnengekomen:						
Italiaansche vlag	31213	20668896	65850	2896197	97063	23565093
Vreemde „	10318	14829344	1540	111928	11858	14941272
Totaal binnengekomen	41531	35498240	67390	3008125	108921	38506365
Vertrokken:						
Italiaansche vlag	31217	20659466	65746	2880171	96963	23539637
Vreemde „	10342	14851146	1558	114506	11895	14965652
Totaal vertrokken	41599	35510612	67294	2994677	108858	38505289

Beschavingstoestand. De volksontwikkeling staat in Italië nog op een zeer lagen trap; in 1901 toch waren nog 56% der bevolking analphabeten. In de verschillende provincies is het percentage zeer ongelijk; zij stijgt van 13,25% in Turijn tot 79,18 in Cosenza. Het aantal openbare volksscholen bedroeg 1898—1899 51748 met 2267014 leerlingen; daarbij komen nog 3843 particuliere scholen met 192669 leerlingen en 4687 avond- en zondagscholen voor volwassenen met 151369 leerlingen. Het bezoek der lagere scholen is volgens de wet van den 15den Juli 1877 verplichtend voor kinderen van 6—9 jaar. Het middelbaar onderwijs omvat ± 700 gymnasia met 25551 leerlingen, ± 330 lycea met 10675 leerlingen, 381 technische scholen met 37305 leerlingen en 74 technische instituten met 10274 leerlingen. Voor het hooger onderwijs zorgen 17 staatsuniversiteiten: 11 volledige met 4 faculteiten (geen theologische, de philosofische gesplitst) te Bologna, Catania, Genua, Messina, Napels, Padua, Palermo, Pavia, Pisa, Rome en Turijn, 3 met 3 faculteiten te Cagliari, Modena en Parma, 2 met 2 faculteiten te Sassari en Siena en 1 met 1 faculteit te Macerata. Daarbij komen 4 vrije universiteiten te Ferrara, Camerino, Perugia en Urbino. De gezamenlijke 21 hoogescholen telden 1902—1903 26401 studenten. Als tot het hooger onderwijs behoorende zijn verder te beschouwen: het koninklijk hoogere studie-instituut te Florence, de wetenschappelijk-literaire academie te Milaan, het koninklijk hoogere technische instituut te Milaan, de koninklijke ingenieurscholen

Digitized by Google

te Bologna, Napels, Rome en Turijn, de veeartsenijscholen te Milaan, Napels en Turijn, de hoogere seminaria te Pisa, Rome en Florence. Hoogere vakscholen zijn: de school voor sociale wetenschappen te Florence, de hoogere landbouwscholen te Milaan en te Portici, het boschbouwinstituut te Vallombroso, het industriemuseum te Turijn; de hoogere handelsscholen te Bari, Genua en Venetië en de hoogere zeevaartschool te Genua. Verder vindt men er een groot aantal vakscholen, o.a. 35 voor landbouw, 2 voor mijnbouw, 196 voor handel en nijverheid, 174 voor teekenen, 26 voor schoone kunsten en 5 conservatoria voor muziek. Als hulpmiddelen voor het onderwijs bestaan 1831 bibliotheken. Zeer talrijk zijn in Italië de wetenschappelijke genootschappen, waarvan iedere stad er een of meer bezit. In 1895 verschenen 1901 couranten, waarvan slechts 128 dagelijks. Evenals Italië van oudsher het klassieke land der kunst geweest is, zoo is het ook nu nog buitengewoon rijk aan kunstschatten. De voornaamste verzamelingen vindt men te Rome, Florence, Napels, Venetië, Milaan, Turijn, Bologna, Genua, Verona, Parma, Perugia, Siena en Palermo.

Het land telt ongeveer 500 wetenschappelijke bibliotheken. Verder wordt de wetenschap bevorderd door de talrijke academies, vooral die der *Lincei* te Rome en *della Crusca* te Florence.

Het aantal dagbladen enz. bedraagt ruim 2000, waarvan ongeveer 1800 in zuiver Italiaansch, de overige in dialect of in een vreemde taal geredigeerd worden. Alleen te Rome verschijnen 265 tijdschriften.

Voor *Italiaansche Kunst* en *Italiaansche Taal en Letterkunde*, zie de afzonderlijke artikelen.

Bestuur. Het Italiaansche bestuur berust op de grondwet van het voormalige koninkrijk Sardinië van den 4den Maart 1848. De regeeringsvorm is een constitutioneele monarchie. De koning bezit, in vereeniging met de Volksvertegenwoordiging, wetgevend gezag. De troon is erfelijk in de mannelijke linie van het Huis Savoye. De koning moet met zijn Huis tot de R.-Katholieke Kerk behooren. Hij wordt op 18 jarigen leeftijd meerderjarig en legt bij zijn troonsbestijging in handen van beide Kamers den eed op de Grondwet af. Zijn titel is: „Door Gods genade en den wil der natie koning van Italië." De residentie is sedert 1871 Rome. De volksvertegenwoordiging bestaat uit twee Kamers, den Senaat en de Kamer van Afgevaardigden. De eerste bestaat uit de koninklijke prinsen en uit leden, die door den koning voor hun leven benoemd worden. Zij moeten minstens 40 jaar oud zijn. De Kamer bestaat uit 508 leden, die in evenzoo veel distrikten voor den tijd van 5 jaren gekozen worden. Kiezers zijn alle Italianen, die burgerlijke en staatkundige rechten genieten, hun 21ste levensjaar bereikt hebben, lezen en schrijven kunnen en 20 lire directe belasting betalen. Om gekozen te kunnen worden, moet men 30 jaar oud zijn. Niet verkiesbaar zijn geestelijken, staatsbeambten, burgemeesters, leden der provinciale besturen en bedeelden. De koning roept de Kamer jaarlijks bijeen; de zittingen zijn openbaar. De Kamer bezit het recht ministers aan te klagen, in welk geval de Senaat als Gerechtshof fungeert.

De provincies hebben een eigen bestuur; eveneens de gemeenten, die bestuurd worden door een gemeenteraad (*consiglio comunale*), den daaruit gekozen magistraat (*giunta municipale*) en het hoofd van het gemeentebestuur (*sindaco*).

De regeering des lands telt 11 ministeries voor 1) Buitenlandsche Zaken, 2) Binnenlandsche Zaken, 3) Gratie, Justitie en Eeredienst, 4) Financiën, 5) Schatkist, 6) Oorlog, 7) Marine, 8) Openbaar Onderwijs, 9) Openbare Werken, 10) Landbouw, Nijverheid en Handel en 11) Posterijen en Telegrafie. Afzonderlijk staan de Rekenkamer en de Raad van State.

Voor het bestuur is Italië in 69 provincies (zie boven), 197 distrikten (*circondari*, in Venetië en Mantua *distretti*) en 8262 gemeenten verdeeld. Aan het hoofd van iedere provincie staat een prefect.

De rechtspraak wordt uitgeoefend door 5 Hoven van Cassatie (Rome, Turijn, Florence, Napels en Palermo), 24 Hoven van Appèl, 79 jury's, 162 rechtbanken (*tribunali*), 1549 kantongerechten (*preture*) en 8476 vrederechtbanken (*uffici di conciliazone*).

De staatsinkomsten en -uitgaven hebben in de jaren 1901—1905 het volgende resultaat opgeleverd (in lires):

	1901—1902	1902—1903	1903—1904	1904—1905
Ontvangsten	1922424293	1944082440	1890284951	1950020942
Uitgaven	1889842110	1874369321	1856470103	1902822656
Overschot	+ 32582183	+ 69713119	+ 33814848	+ 47198286

De begrooting voor het jaar 1907 raamde de inkomsten op 2009871640 lires (directe belastingen: 492763000, indirecte belastingen: 250258000, verbruiks-belastingen en monopolies: 804051570); de uitgaven op 1982757782 lire (Openbare Werken: 96927883, Oorlog: 277106173, Marine: 139253973, Landbouw enz.: 19392742). De staatsschuld bedroeg den 1sten Juli 1906: 12116556000 lire met een rentelast van 572408393 lire.

Leger en vloot. De militaire dienst, die verplichtend is krachtens de wet van den 7den Juni 1875, is het laatst geregeld bij de wet van den 6den Augustus 1888. De dienstplicht begint bij het bereiken van het 21ste levensjaar en duurt 19 jaar, waarvan 2 of 3 jaar in actieven dienst (het effectief in vredestijd was voor 1903—1904 vastgesteld op 204500 man), 6 of 5 jaar in de reserve, 3 of 4 jaar bij de mobiele en 7 jaar bij de territoriale militie. De manschappen, die vrijgeloot hebben, vormen eene tweede categorie en dienen slechts 2 à 6 maanden, over verschillende jaren verdeeld, om een militaire opleiding te krijgen; zij, die kostwinners van het gezin zijn, vormen eene derde categorie;

Digitized by Google

Digitized by Google

LATIUM
Schaal 1:2.500.000.
Kilometers.
13 Oester L. v. Gr.
ROMA
MARE ADRIATICUM SIVE SUPERUM
MARE TYRRHENUM
SINUS LIGUSTICUS
CORSICA
GALLIA TRANSPADANA
GALLIA CISPADANA
ITALIA
Digitized by Google

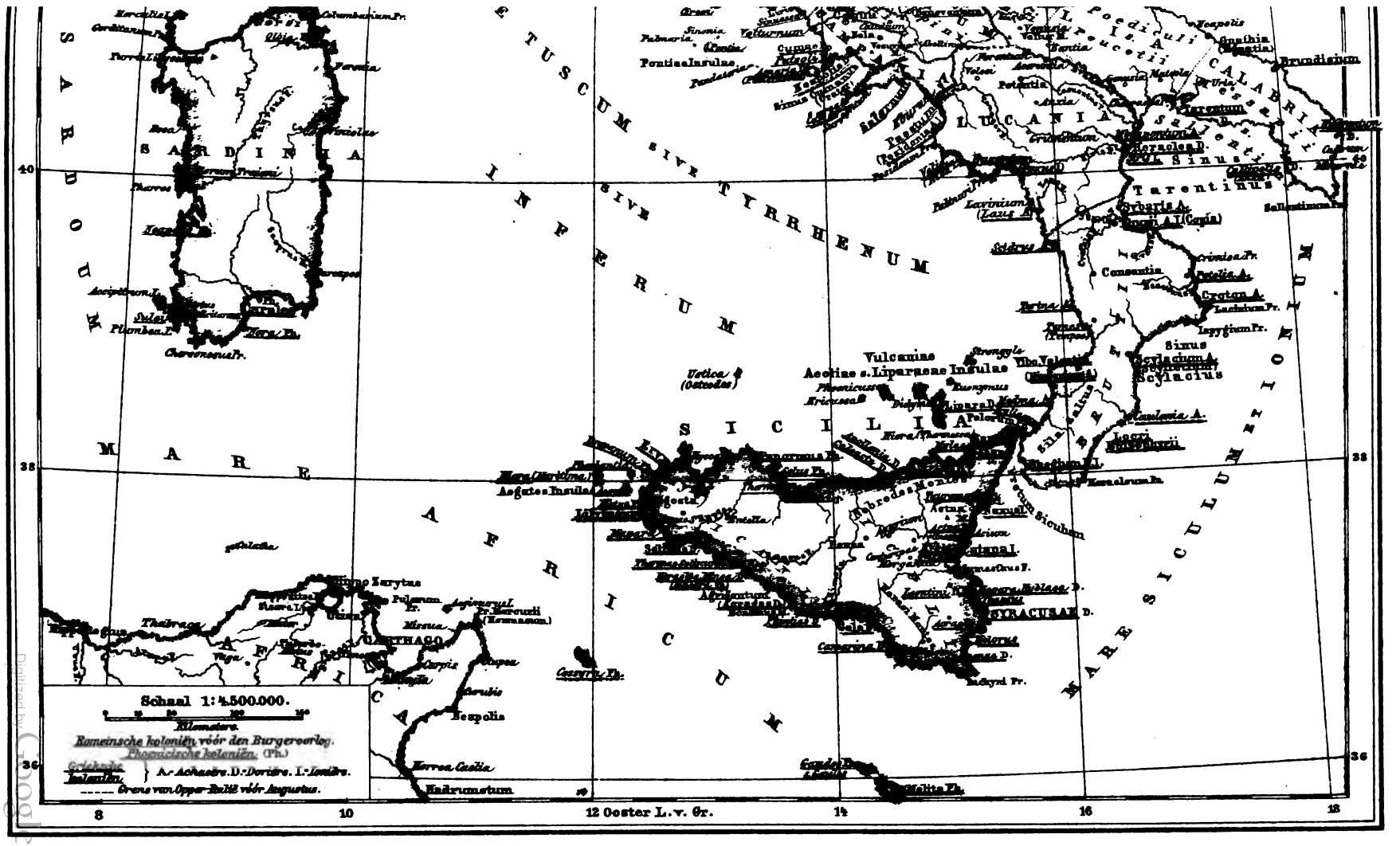

Schaal 1:4.500.000.
Kilometers.
Romeinsche koloniën vóór den Burgeroorlog.
Phoenicische koloniën. (Ph.)
Grieksche koloniën. A.=Achaeërs. D.=Doriërs. I.=Ioniërs.
Grens van Opper-Italië vóór Augustus.
8
10
12 Ooster L. v. Gr.
14
16
18
40
38
36
SARDINIA
SARDOUM
MARE TUSCUM SIVE TYRRHENUM
INFERUM
SICILIA
MARE AFRICUM
MARE SICULUM
LUCANIA
CALABRIA
Tarentinus
Sinus
Scylacius
Vulcaniae Aeoliae s. Liparaeae Insulae
Aegates Insulae
Pontiae Insulae
Ustica (Osteodes)
Cossura Ph.
Melita Ph.
Gaudos
Nadrumetum
Hadrumetum
Neapolis
Horrea Caelia
CARTHAGO
Hippo Zarytus
Thabraca
Utica
Pulcrum Fr.
Pr. Mercurii (Hermaeum)
Carpis
Cerubis
Sicyra
Cherronesus Pr.
Plumbea I.
Sulci
Nora Fh.
Caralis
Olbia
Feronia
Columbarium Pr.
Gurditanum Pr.
Porra Libyssonis
Tharros
Neapolis
Sarepes
Accipitrum I.
Cumae
Puteoli
Baiae
Misenum
Capua
Volturnum
Sinuessa
Minturnae
Formiae
Fundi
Tarracina
Antium
Ostia
Tiberis F.
Tarquinii
Caere
Pyrgi
Alsium
Cosa
Vulsinii
Volsci
Velitrae
Lavinium (Laus A.)
Sidrus
Sybaris A.
Thurii A. (Copia)
Consentia
Crimisa Pr.
Petelia A.
Croton A.
Lacinium Pr.
Iapygium Pr.
Sinus Scylacium (Scyllaeum A.)
Scylacius
Caulonia A.
Locri Epizephyrii
Rhegium
Heraclea D.
Tarentum
Brundisium
Gnathia (Egnatia)
Neapolis
Poediculi
Peucetii
Messapii
Salentini
Sallentinum Pr.
Heraclea
Sybaris
Thurii
Crotona
Locri
Rhegium
Messana
Tauromenium
Catana
Syracusae
Camarina
Gela
Agrigentum
Selinus
Panormus
Lilybaeum
Drepanum
Eryx
Segesta
Entella
Himera
Thermae Himeraeae
Cephaludum
Lipara
Phoenicusa
Ericusa
Strongyle
Euonymus
Didyma
Hiera (Thermesa)
Melae
Pelorus
Pachynus Pr.
Nebrodes Montes
Aetna
Nasus
Leontini
Hybla Major
Hybla Minor
Gela
Camarina
Sicanus
Sicelus
Sicilia
Lucania
Bruttii
Calabria
Apulia
Samnium
Campania
Latium
Etruria
Umbria
Picenum
Gallia Cisalpina
Liguria
Corsica
Sardinia
Baleares
Pontia Insulae
Pandateria
Ponza
Ischia
Capreae
Aenaria
Nesis
Sinus Cumanus
Sinus Puteolanus
Sinus Baiarum
Sinus Caietanus
Sinus Formianus
Sinus Gaetanus
Sinus Terracinensis
Sinus Pontinus
Sinus Antiatinus
Sinus Ostiensis
Sinus Tarquiniensis
Sinus Pisanus
Sinus Ligustinus
Sinus Genuensis
Sinus Massiliensis
Sinus Narbonensis
Sinus Gallicus
Sinus Tyrrhenus
Sinus Ligustinus
Sinus Sardoum
Sinus Africus
Sinus Syrticus
Sinus Cyrenaicus
Sinus Cretensis
Sinus Ionius
Sinus Adriaticus
Sinus Venetus
Sinus Liburnicus
Sinus Flanaticus
Sinus Tergestinus
Sinus Histricus
Sinus Flanaticus
Sinus Ravennatis
Sinus Adriaticus
Sinus Ionius
Sinus Cretensis
Sinus Cyrenaicus
Sinus Syrticus
Sinus Africus
Sinus Sardoum
Sinus Tyrrhenus
Sinus Ligustinus
Sinus Genuensis
Sinus Massiliensis
Sinus Narbonensis
Sinus Gallicus
Sinus Pisanus
Sinus Tarquiniensis
Sinus Ostiensis
Sinus Antiatinus
Sinus Terracinensis
Sinus Gaetanus
Sinus Formianus
Sinus Caietanus
Sinus Baiarum
Sinus Puteolanus
Sinus Cumanus
Sinus Venetus
Sinus Liburnicus
Sinus Flanaticus
Sinus Tergestinus
Sinus Histricus
Sinus Flanaticus
Sinus Ravennatis

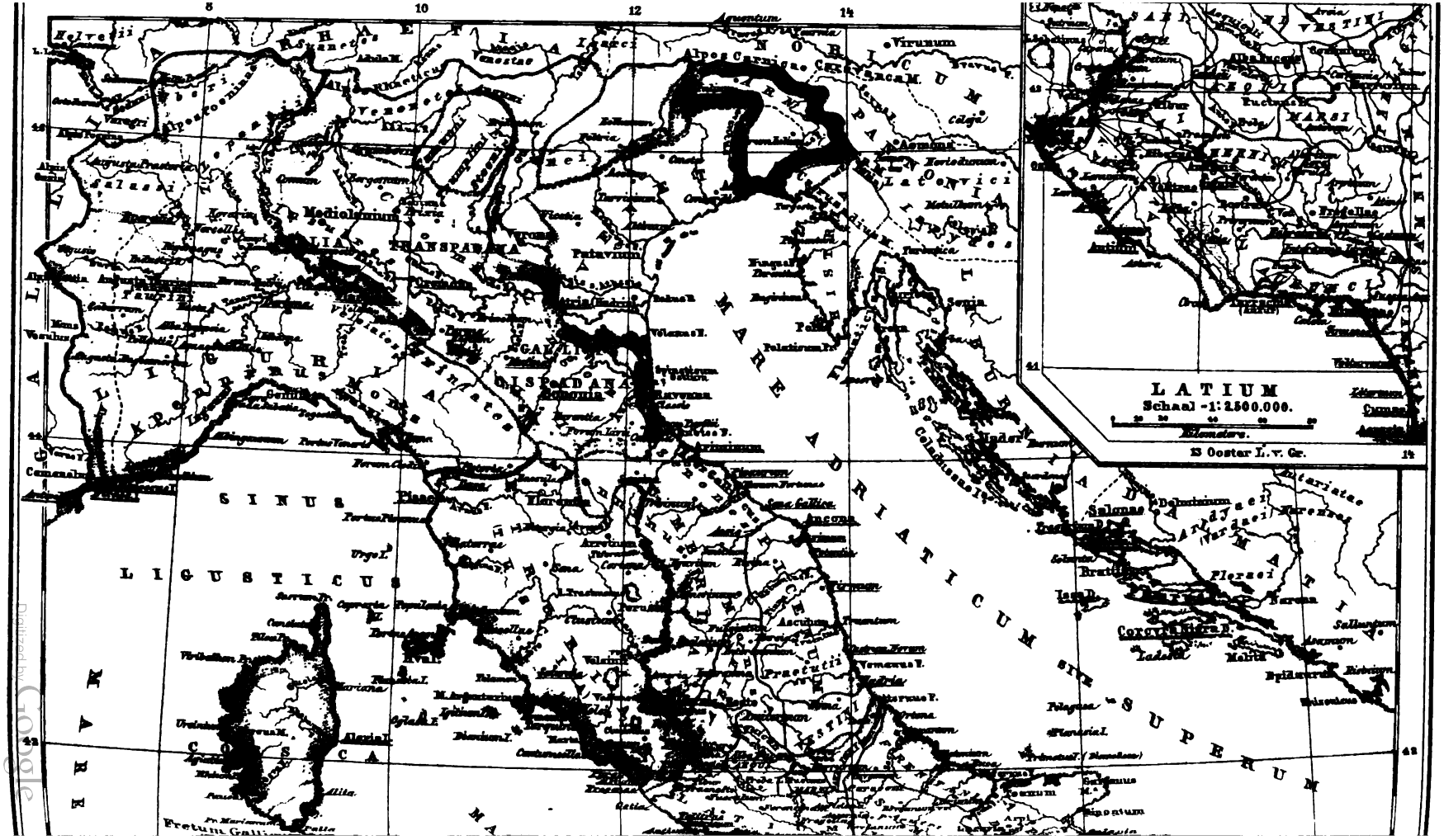
LATIUM
Schaal -1:2500.000.
Kilometers.
H. Oester L. v. Gr.
MARE ADRIATICUM SIVE SUPERUM
SINUS LIGUSTICUS
MARE TYRRHENUM
ITALIA TRANSPADANA
LIGURIA
ETRURIA
UMBRIA
PICENUM
APULIA
CORSICA
SARDINIA
Mediolanum
Ravenna
Ariminum
Ancona
Brundisium
Salonae
Corcyra
Alsium
Fretum Gallicum

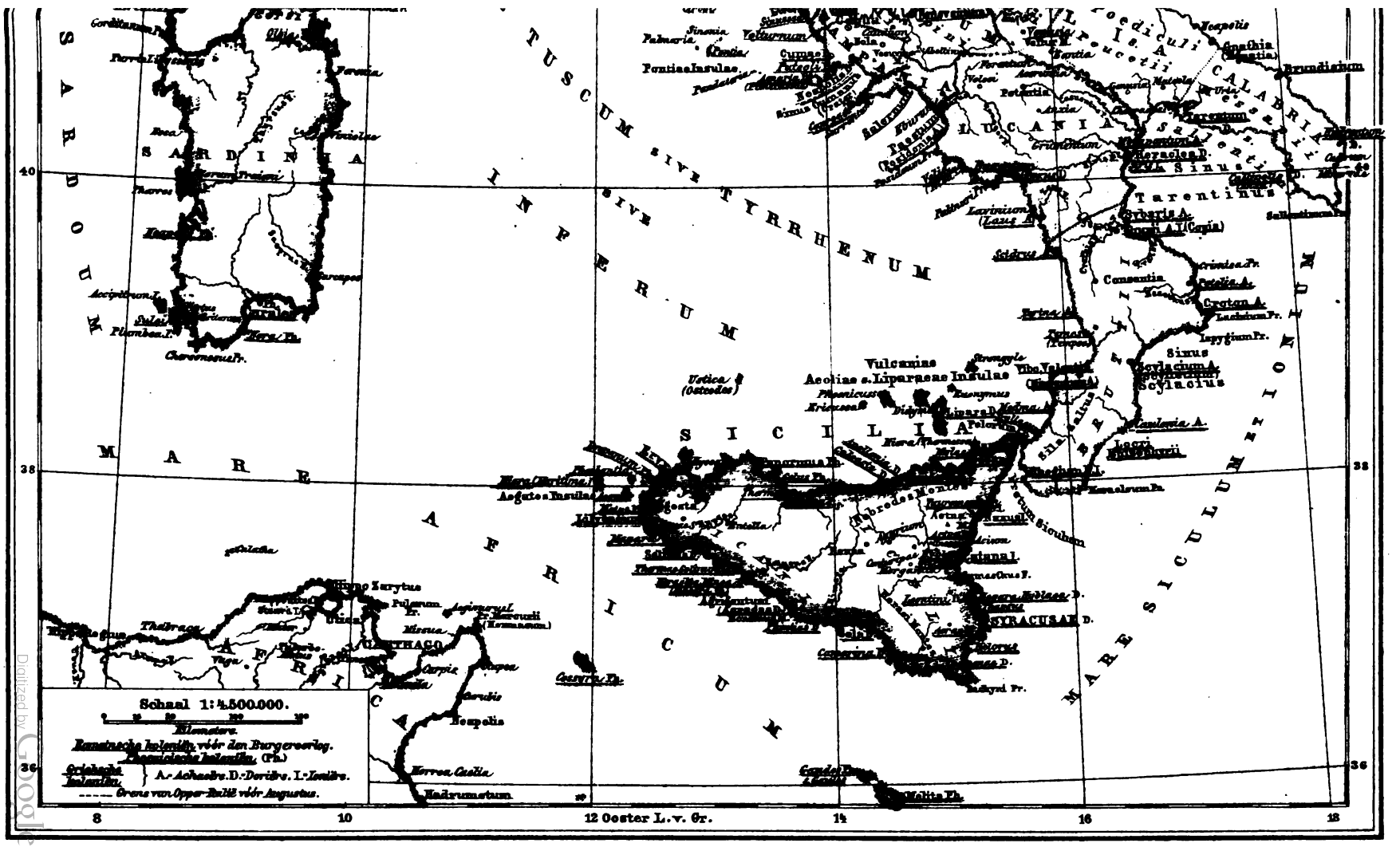
SARDINIA
TUSCUM SIVE TYRRHENUM
IMPERUM
MARE
SICILIA
AFRICUM
MARE SICULUM
Schaal 1:4.500.000.
Kilometers.
Romeinsche heirwegen vóór den Burgeroorlog.
Romeinsche heirwegen. (Ph.)
Griekse heirwegen.
A.= Achaelve. D.= Dorilve. I.= Ionilve.
Grens van Oppe-Italië vóór Augustus.
8
10
12 Oester L. v. Gr.
14
16
18
36
38
40

Digitized by Google

in vredestijd dienen zij slechts 30 dagen, en worden in oorlogstijd slechts voor garnizoensdienst gebruikt. Zij, die hooger onderwijs genoten hebben en jaarlijks 1200—2000 lires betalen, behoeven slechts één jaar te dienen. In oorlogstijd wordt het effectief geschat op 3323446 man.

De vloot telde in 1906 14 oorlogsschepen der 1ste klasse, 5 der 2de, 3 der 3de, 4 der 4de, 9 der 5de, 11 der 6de en 1 der 7de klasse, 13 torpedo-vernielers, 26 volzee-torpedobooten, 7 torpedo's 1ste, 71 2de en 25 3de klasse, 4 onderzeebooten, 28 hulpschepen, 26 schepen voor den havendienst, 28 sleepbooten, 10 baggerschepen en 18 hulpkruisers. Het marinepersoneel telt in vredestijd 28022 man.

Het wapen (zie de afb.) is een zilveren kruis op een rood veld, omgeven door de grootinsignes der Italiaansche ridderorden; het schild wordt gehouden door twee leeuwen; op het met een purperen mantel behangen schild rust de koningskroon. De vlag is groen, wit en rood gestreept.

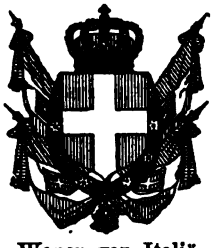

Wapen van Italië.

Geschiedenis. In de Oudheid vormde het Apennijnsche schiereiland staatkundig eeuwen lang geen geheel, daar tot het einde der Republiek Sicilië en tot op *Caesar* evenmin de Povlakte als deelen van Italië, maar als wingewesten golden. Ook de naam Italië, ontleend aan het kleine gebied der Itali in het uiterste zuiden, omvatte eerst ten tijde van *Caesar* het geheele schiereiland.

Wat de verdeeling van het Oude-Italië betreft (zie de kaart), vond men in Opper-Italië in het N.O. de landschappen Histria en Venetia, in het Z. begrensd door de Adige (Etsch). Het Pogebied, door Keltische volkstammen bewoond, was in Gallia transpadana en cispadana verdeeld, terwijl rondom de Golf van Genua Liguria lag. — In *Middel-Italië* lagen links en rechts van den Tiber Umbria en Etruria, verder zuidwaarts Picenum en Latium, gescheiden door het bergland, waarin de Sabijnen, Vestini, Marrucini, Aequi, Marsi en Paeligni woonden. — In *Beneden-Italië* volgden op elkander Campania, Lucania en Bruttium in het W., Samnium, Apulia en Calabrië in het O. De drie groote eilanden Kyrnos (Corsica), Sardinia en Sicilia behoorden eerst sedert *Diocletianus* staatkundig tot Italië.

Voor de geschiedenis van Italië in de Oudheid zie *Romeinsche Rijk*.

Met het verval van het West-Romeinsche Rijk, dat het Apennijnsche Schiereiland tot het middelpunt van de Oude Wereld gemaakt had, verloor ook Italië zijn overwicht. Germaansche stammen onder *Radagaisus*, *Alarik*, *Attila* en *Genserik* verwoestten en plunderden het land, totdat *Odoacer* (zie aldaar) het West-Romeinsche Rijk in 476 ten val bracht en zich tot koning van Italië deed uitroepen; in 489 echter werd hij reeds door *Theodorik den Groote* overwonnen, die het Oost-Gotische Rijk in Italië stichtte. De Italianen, die zich in de heerschappij der barbaren schikten, deden echter geen afstand van hun taal, godsdienst en rechterlijke instellingen.

Na langdurige oorlogen (536—555) brachten *Belisarius* en *Narses*, de veldheeren van *Justinianus I*, keizer van het Oost-Romeinsche Rijk, het Oost-Gotische Rijk ten val, en Italië werd weer een deel van het „Romeinsche Rijk". *Justinianus I* regelde het bestuur van het land, dat geregeerd werd door den te Ravenna gevestigden *exarch*. Doch reeds in 568 begonnen de Longobarden hun invallen en ontrukten geheel Opper- en Middel-Italië aan de Byzantijnen, die in de 7de eeuw ook nog de Romagna verloren en zich met moeite te Rome staande hielden. Op dit kritieke oogenblik riep de paus, wiens macht sedert *Gregorius I* (590—604) buitengewoon toegenomen was, de Franken ter hulp. Op verzoek van *Stephanus II* verscheen koning *Pepijn* in Italië, drong de Longobarden terug (754—756) en schonk den paus de Romagno en de Pentapolis (Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia, Ancona). Ten slotte vernietigde *Karel de Groote* in 774 het Longobardenrijk van *Desiderius* en werd in 800 tot Roomsch keizer gekroond. Sedert *Karel den Groote* behoorde Opper- en Middel-Italië tot het Frankische Rijk, dat hier ook zijn bestuursinstellingen invoerde. In het Z. bleef onder Frankische leenroerigheid het Longobardische hertogdom Beneventum bestaan, te Rome en omgeving oefende de paus het wereldlijk en geestelijk gezag uit, Venetië en het Z. van het schiereiland bleven aan Byzantium toebehooren. Het Z. werd echter door de Arabieren bedreigd, die van 827—864 Sicilië veroverden en van daar uit Apulië en Calabrië plunderden. Door het verdrag van Verdun (843) kwam het Frankische Italië aan *Lotharius I*, die in 855 door *Lodewijk II* werd opgevolgd. Met diens dood (875) stierf de Italiaansche lijn der Karolingen uit, en de pogingen der Oost- en West-Frankische koningen, om de heerschappij over Italië te behouden, hadden geen blijvend succes. Wel werden *Karel de Kale*, *Karel III* en *Arnulf* tot Roomsch Keizer gekroond, maar naast hen wisten inheemsche vorsten steeds meer macht te krijgen. Terwijl de markgraven van Friaul en de hertogen van Spoleto om de Italiaansche koningskroon streden, verwoestten de Saracenen en Magyaren herhaaldelijk Italië. Na den dood van *Berengarius I van Friaul*, in 915 tot keizer gekroond, doch in 924 vermoord, stond *Rudolf van Opper-Bourgondië* zijn aanspraken op Italië in 933 aan *Hugo van Provence* af, in ruil voor Neder-Bourgondië. *Hugo's* gezag werd in 945 door markgraaf *Berengarius II van Ivrea* tot een schijnkoningschap beperkt; na den dood van zijn zoon *Lotharius* (950) nam *Berengarius* den koningstitel aan. In 951 trok de Duitsche koning *Otto I*, wiens vazal *Berengarius* was, de Alpen over en huwde met *Adelheid*, de weduwe van *Lotharius*. Wel gaf hij in 952 aan *Berengarius* Italië als leen terug; doch toen deze zich van de Duitsche opperhoogheid wilde bevrijden, trok Otto in 961 nogmaals de Alpen over, veroverde het N. van Italië en liet zich te Rome tot keizer kronen (2 Februari 962.) Na de onderwerping van *Berengarius* (964) vormde Italië een deel van het nieuwe Romeinsche Rijk, waarvan de Duitsche koning de keizerskroon droeg.

Daar de Duitsche heerschappij in Italië voorna-

Digitized by Google

melijk op de geestelijke vorsten berustte, moesten de Duitsche koningen grooten invloed kunnen uitoefenen bij de bisschopskeuzen en over Rome en de pausen de opperhoogheid handhaven. Toen *Johannes XII* zich daaraan trachtte te onttrekken, liet *Otto* hem in 963 afzetten en verzekerde zich van een beslissende stem bij de pauskeuze. Zijn pogingen om Beneden-Italië in zijn macht te krijgen, mislukten echter geheel en al. Zijn opvolger, *Otto II* werd bij een nieuwe poging, om het te veroveren, in 982 beslissend door de Arabieren verslagen en overleed reeds in 983. Tijdens de minderjarigheid van *Otto III* werd de band tusschen Rome en het Duitsche Rijk losser; het hoofd van den Romeinschen adel, *Johannes Crescentius* beheerschte de stad en den paus. Maar in 996 kwam *Otto* in Italië en verhief zijn neef als *Gregorius V* tot paus; toen *Crescentius* opnieuw opstond en een tegenpaus benoemde, werd hij in 998 onthoofd. Na Gregorius' dood (999) werd *Otto's* gunsteling *Gerbert* van Reims (*Sylvester II*) paus; Otto vestigde zich te Rome en koesterde het plan die stad nogmaals tot het middelpunt van het Christelijk wereldrijk te maken. Maar na zijn dood (1002) bleek hoe weinig zich de Italianen schikten voor een vereeniging met het Duitsche Rijk; weldra trachtte de Lombardische adel onder leiding van *Arduin van Ivrea*, dezen tot koning te verheffen, en de pauselijke Stoel kwam nogmaals onder de heerschappij der *Crescentii* en der graven *van Tusculum*. Een eerste tocht van koning *Hendrik II* had geen succes, eerst op den tweeden werd *Arduin* overwonnen, de Duitsche heerschappij hersteld en *Hendrik* tot keizer gekroond (1014). Op een derden tocht drong hij ook in 1022 in Beneden-Italië door en dwong de vorstendommen Salerno, Capua en Beneventum (voortgekomen uit het oude hertogdom Beneventum) zijn opperhoogheid te erkennen. Nog krachtiger trad *Koenraad II* op. Een opstand in Italië bedwong hij in 1026—1027, handhaafde in 1037 zijn rechten in het Z. doch greep in de toestanden te Rome in, en gaf aan de Duitsche kroon in 1037 een steun in den lageren adel, door hun leenen erfelijk te verklaren. Te Rome bracht *Hendrik III* den adel ten val. Hij benoemde achtereenvolgens verschillende Duitsche pausen, onder wie de kerkelijke hervorming, die van Cluny uitgegaan was, ook in Italië veld won en de invloed van het pausdom aanmerkelijk toenam. Nauwelijks echter had de minderjarige *Hendrik IV* den troon beklommen (1056), of de paus trachtte zich van den Duitschen invloed te ontslaan. De investituurstrijd nam in Italië een nationaal karakter aan; de Italiaansche steden begonnen zich van de heerschappij der door de koningen beleende geestelijke en wereldlijke vorsten te bevrijden en stichtten een krachtig zelfbestuur. Ook de heerschappij van verschillende wereldlijke grooten nam toe en in Middel-Italië had gravin *Mathilde van Tuscië* een tijdlang de beslissing in handen. Zij was een trouwe vriendin van *Gregorius VII* en schonk haar bezittingen aan den Heiligen Stoel, waarvan zich echter na haar dood (1115) *Hendrik V* meester maakte, zoodat de twist om de nalatenschap van Mathilde een nieuw strijdpunt vormde tusschen keizer en paus.

Het was voor het pausdom van groot belang in deze periode in het Z. een leenstaat te hebben, die aan de Kerk een krachtigen steun kon verschaffen. Onder *Hendrik II* hadden zich in Beneden-Italië Normandische ridders gevestigd, die in den beginne in dienst getreden waren van de landvorsten. Onder *Koenraad II* en *Hendrik III* hadden zij zich versterkt en waren begonnen ten koste der Grieken, Saracenen en Longobarden zelfstandige heerschappijen te stichten. Met de inneming van Bari (1071) was het met het Grieksche bestuur in Apulië en Calabrië gedaan; de strijd om Sicilië werd in 1072 beslist door de verovering van Palermo, hoewel de Saracenen nog een tijdlang tegenstand boden; Capua viel in 1062, Salerno in 1076, doch Napels hield zich nog 60 jaar staande. De pausen hadden dit succes der Noormannen met leede oogen aangezien; *Leo IX* had zelfs de wapenen tegen hen opgevat en ook *Gregorius VII* was hun niet genegen. Door zijn strijd met *Hendrik IV* verzoende hij zich echter in 1080 met den Normandiër *Robert Guiscard* en beleende hem met al de veroverde goederen; *Robert* bevrijdde hem in 1884 uit den Engelenburcht, waar *Hendrik* hem ingesloten had, en hij volgde de Normandiërs naar Beneden-Italië, waar hij in 1085 overleed. *Robert's* neef, *Roger II*, vereenigde Sicilië met de Normandische bezittingen op het vasteland en nam in 1130 den koningstitel aan, *Innocentius II* erkende in 1139 het koninkrijk als een pauselijken leenstaat. Terwijl nu de pausen met behulp der Normandiërs in Middel-Italië hun wereldlijk bezit trachtten uit te breiden, nam in Opper-Italië de macht der steden toe, aan wier hoofd gekozen consuls stonden. Dikwijls echter kwam het tot twisten tusschen de afzonderlijke steden, daar de grootere de kleinere aan zich onderwerpen wilden. In Lombardije stond Milaan aan het hoofd, daarnaast Pavia, Cremona en Verona; in Ligurië was Genua de machtigste, in Emilia en Romagna waren Parma, Piacenza, Bologna en Ravenna, in Toskane Pisa, Florence, Lucca en Siena de voornaamste steden. Al naarmate zij aan de zijde des keizers of pausen stonden, werden zij Ghibellijnen of Welfen genoemd.

Daar de positie, die de steden zich veroverd hadden, niet erkend als zij waren door de keizers, op geen wettigen grondslag berustte, besloot *Frederik I* tegen haar op te treden. Na den Rijksdag te Roncaglia (1158), waarop hij bepaalde, welke regaliën aan de kroon toekwamen, kwam het tot een verbitterden strijd tusschen den keizer en de steden. Schoen na de verwoesting van Milaan (1162) *Frederik's* overwinning zeker, toch verhieven zich zijn tegenstanders opnieuw, verbonden zich met den paus en behielden ten slotte de overhand. De nederlaag van Legnano noodzaakte *Frederik* in 1177 tot den vrede met *Alexander III* en bij het verdrag van Constanz werd in 1183 de zelfstandigheid der steden erkend, hoewel de opperhoogheid des keizers bleef bestaan en de steden aan bepaalde verplichtingen moesten voldoen. Bleef dus in Opper-Italië de keizerlijke macht, zij het dan ook beperkt, bestaan, in het grootste deel van Middel-Italië ging zij door de vorming van den Kerkelijken Staat verloren. Bij den vrede van 1177 had *Frederik* den grondslag daarvan erkend, hoewel de strijd om de bezittingen van *Mathilde* voortduurde. Na den dood van *Hendrik VIII* (1198) breidde *Innocentius III* zijn aanspraken uit en maakte gebruik van den strijd om

Digitized by Google

de keizerskroon om zijn macht te versterken.

Met het oog op de moeilijkheden, die door de steden en door den paus aan de vorming van een sterk monarchaal bestuur in den weg werden gelegd, had reeds *Frederik I* zijn oog op het Normandische Rijk Napels en Sicilië gevestigd en in 1186 zijn zoon *Hendrik VI* doen huwen met Constanze, de troonopvolgster. In 1194 had *Hendrik* den door den dood van *Willem II* vrijgekomen troon beklommen en de pausen hadden deze versterking der keizerlijke macht niet kunnen beletten. Tevergeefs trachtte *Innocentius III* Sicilië van het rijk te scheiden, door *Frederik II* te doen beloven het bij zijn troonsbestijging in Duitschland aan zijn zoon over te laten, want Frederik kwam zijn belofte niet na. Hij reorganiseerde het bestuur in Beneden-Italië, liet zijn rechten in alle steden van Middel-Italië gelden en handhaafde in Lombardije met kracht de keizerlijke praerogatieven. Toen de sedert 1226 weder verbonden steden opnieuw opstonden, werden zij in 1237 bij Cortenuova volkomen verslagen; maar de paus ondersteunde haar tegenstand. In 1239 sprak *Gregorius IX* den banvloek over hem en in 1245 zette *Innocentius IV* hem zelfs plechtig af. *Frederik's* zoon, *Enzio*, en zijn schoonzoon *Ezzelino* wisten een tijdlang het keizerlijk gezag in Opper-Italië krachtig te handhaven, maar op den duur moest men, daar men te weinig steun uit Duitschland zond, het onderspit delven. In den slag bij Parma (1248) werd het laatste groote leger van *Frederik* vernietigd, *Enzio* in 1249 gevangen genomen. *Frederik* zelf overleed in 1250. De pausen verbonden zich tegen zijn nakomelingen met Frankrijk en dit verbond besliste over het lot der Hohenstaufen. In 1265 ontving *Karel van Anjou* van *Clemens IV* de Siciliaansche kroon; in 1266 sneuvelde *Manfred*; in 1268 werd *Konradin* onthoofd. Als schoonzoon van *Manfred* deed *Peter III* van Aragon aanspraken gelden op Sicilië en door de Siciliaansche vesper (1283) kwam hij in het bezit van Sicilië, dat de *Anjou's* niet konden heroveren.

Terwijl na den ondergang der Hohenstaufen de Duitsche keizers niet langer krachtig in de Italiaansche zaken ingrepen, versterkten de afzonderlijke staten van Italië haar onafhankelijkheid, doch geraakten onderling in telkens terugkeerende oorlogen. In het W. was Genua van de grootste beteekenis en trachtte de heerschappij over de Middellandsche Zee te verkrijgen. Zij beheerschte de Riviera van het O. en van het W., hielp in 1261 keizer *Michaël Palaeologos* de Venetianen uit Konstantinopel verdrijven, vernietigde in 1284 de zeemacht van Pisa en versloeg in 1298 de Venetiaansche vloot bij Curzola. Milaan en Florence versterkten de heerschappij der Welfen in Lombardije en Middel-Italië; overal steunden de Welfen op de hulp der pausen en *Anjou's*, zoodat ook de verplaatsing van den Heiligen Stoel naar Avignon (1309) hun geen nadeel scheen te brengen. Evenwel kreeg het Ghibellijnsche ideaal zijn krachtigste uitdrukking in dien tijd door de werken van *Dante*. De pogingen echter van *Hendrik VII* (1310—1313) en *Lodewijk van Beieren* (1327—1329) om het keizerschap weder in te voeren hadden evenmin succes als het telkens ingrijpen van *Karel IV* in de Italiaansche aangelegenheden. Te Rome, waar partijtwisten woedden, waagde *Cola di Rienzi* het den droom van een Italiaansche republiek onder leiding van Rome te verwezenlijken, doch ging te gronde. In het overige Italië kwamen in de 14de en 15de eeuw in de door partijhaat verdeelde steden dynastengeslachten op, die zich van de heerschappij meester maakten. Milaan werd sedert 1311 door de *Visconti* beheerscht, die hun macht ook over deelen van Piëmont en Emilia uitbreidden. *Giovanni Visconti* verkreeg Bologna (1350) en werd tot signore van Genua verheven. *Gian Galeazzo Visconti* veroverde Verona (1387), werd door koning *Wenzel* tot hertog van Milaan benoemd, onderwierp Pisa en Siena (1399), Perugia (1400) en nogmaals Bologna (1402). Reeds was het zijn voornemen Florence te veroveren en een Italiaansch koninkrijk te stichten, toen hij in 1403 overleed. Een deel van de door hem veroverde steden rukte zich nu weer los, maar *Filippo Maria Visconti* zette de politiek van zijn vader voort en kreeg in 1421 ook Genua weer terug. Daar echter de *Visconti* in 1447 uitstierven, ging het overwicht van Milaan verloren, hoewel in 1450 *Francesco Sforza* den hertogstitel weer aannam. Ook in andere steden waren hertogen aan het bewind gekomen, zooals in 1416 *Amadeus VII van Savoye en Piëmont*, in 1432 de *Gonzaga's* te Mantua, in 1452 de *Este* te Modena. Te Florence bezaten in de 15de eeuw de *Medici* de oppermacht. Te Napels besteeg in 1435 het Aragonische Huis den troon. Napels, de Kerkelijke Staat, Florence en Venetië hielden het politieke evenwicht in Italië vast. Tot een eenheid kwam echter Italië niet. Dezelfde onafhankelijkheidszin, die zich zoo krachtig geopenbaard had tegen het Duitsche keizerschap, verzette zich eveneens tegen de oppermacht van één; en daar de stedelijke bevolking in partijen verdeeld was, waren ook de vorstelijke partijen voortdurend in onderlingen strijd. Bood dus de staatkundige toestand van Italië in het laatste der Middeleeuwen een treurig beeld, boven alle andere landen van Europa stak het uit door zijn ontwikkeling en beschaving. Nog beheerschten Venetië en Genua den handel met het O. en verzamelden onmetelijke rijkdommen. Nijverheid en kunstvlijt bloeiden. Door *Dante*, *Petrarca* en *Boccaccio* kreeg Italië een nationale poëzie en een nationale taal. De beeldende kunsten bloeiden hier het eerst weder op; van hier ging het humanisme uit.

Nog in de 15de eeuw begon echter de door sommigen reeds gevreesde inmenging van buitenlandsche heerschers. Bang voor de veroveringsplannen van den koning van Napels, verbond *Lodovico Moro* die voor zijn neef *Galeazzo Sforza* te Milaan regeerde, zich met Frankrijk. Karel VIII, die aanspraken op Napels meende te hebben, deed in 1494 zijn Italiaanschen veldtocht, die het begin was van een reeks wereldhistorische oorlogen op het Apennijnsch schiereiland. Hij veroverde Napels, maar bewerkte daardoor het tot stand komen van een bond der meeste staten van Italië, waarbij ook *Lodovico Moro*, paus *Alexander VI* en *Maximiliaan I* zich aansloten. In 1495 moest *Karel* aftrekken. Zijn opvolger, *Lodewijk XII*, hernieuwde den strijd, nam *Moro* gevangen en beroofde de *Sforza's* van het hertogdom Milaan. *Maximiliaan I*, door de Italiaansche steden misleid, beleende nu *Lodewijk* met Milaan en verbond zich in 1508 met

Digitized by Google

hem tegen Venetië, waarbij zich ook *Ferdinand de Katholieke van Aragon*, koning van Napels, aansloot. Door een handige politiek wist Venetië echter dit verbond te vernietigen en paus Julius II stichtte in 1511 de Heilige Liga, om de vreemdelingen uit Italië te verdrijven. De Franschen werden uit Opper-Italië verdreven, Venetië bezette zijn vroeger gebied, *Maximiliano Sforza* Milaan weer, dat *Frans I* echter door de overwinning bij Marignano herwon. De verheffing van *Karel* van Spanje tot keizer bracht echter ook voor Italië een beslissende wending. In den strijd tusschen *Frans I* en *Karel V* dolf de eerste het onderspit. Bij Pavia gevangen genomen, zag *Frans* in 1526 van zijn aanspraken op Italië af. Napels en Sicilië bleven aan Spanje; Milaan werd aan de *Sforza's* teruggegeven. Toen *Maximiliano* echter toetrad tot de liga, door *Clemens VII* tegen *Karel V* in het leven geroepen, werd hij weer van zijn hertogdom beroofd. Door de inneming van Rome (1527) spatte de liga uiteen en bij den vrede van Barcelona (1529) erkende *Clemens* de heerschappij van Karel in Italië. Milaan schonk Karel in 1554 na *Sforza's* dood aan zijn zoon *Philips II*, wien hij ook Napels overliet. Wel trachtten de Franschen nog in een reeks oorlogen de Habsburgsche macht in Italië te fnuiken, maar bij den vrede van Cateau-Cambresis (1559) moesten zij voor goed toegeven. Ook in de kleinere staten was de invloed van Spanje groot. De *Gonzaga's* van Mantua kregen met Spanje's toestemming het markgraafschap Montferrat. Parma en Piacenza, door *Julius II* voor den Heiligen Stoel verworven, werden door *Paulus III* aan zijn zoon *Pietro Luigi Farnese* geschonken; Toskane werd onder de heerschappij der *Medici* een groothertogdom. Te Genua stond *Andrea Doria*, die in 1523 zijn vaderstad van de Franschen bevrijd had, aan de zijde des keizers; de samenzwering van *Fiesco* (1547) was niet in staat zijn macht te breken. Daar ook het Huis *Savoye*, dat in 1559 Piemont teruggekregen had, de Spaansche staatkunde volgde, was Italië sedert de tweede helft der 16de eeuw geheel afhankelijk van Spanje.

De Spaansche heerschappij en het streng hiërarchisch stelsel der gereorganiseerde Kerk drukten het geestelijk leven van Italië dood, dat nu $1^1/_2$ eeuw op zijn intellectueel verleden aangewezen was. Na de ontdekking van Amerika had Italië zijn beteekenis voor den wereldhandel verloren; de welvaart nam af en Spanje deed niets om het verval tegen te gaan. Ook de Kerk stond onder invloed van het Spaansche Hof. Van de twisten der Italiaansche staten onderling afgezien, wist sedert *Paulus IV* en *Leo IV* geen enkele paus eenigen invloed uit te oefenen in Europeesche aangelegenheden. Zoodra dus Frankrijk na afloop der binnenlandsche godsdienstoorlogen den strijd tegen Habsburg weer opnam, kozen de pausen voor dat land partij. Terwijl *Richelieu* na het uitsterven van de *Gonzaga's* den Mantuaanschen Successie-oorlog deed ontbranden en in 1631 keizer *Ferdinand II* dwong, Frankrijk's beschermeling, *Karel van Nevers* met Mantua en Montferrat te beleenen, maakte de paus zich met Franschen steun na het uitsterven van het Huis *della Rovere* van het hertogdom *Urbino* meester. Reeds begon onder *Lodewijk XIV* de Fransche invloed den Spaanschen te verdrijven, toen de Spaansche Successie-Oorlog uitbrak. Nog eens werd in Opper-Italië om het politieke evenwicht gestreden. Met name de overwinning van prins *Eugenius* bij Turijn (1706) besliste ten gunste van Oostenrijk, dat bij den vrede van Utrecht (1713) Milaan kreeg. Ook Mantua was na de verbanning van den hertog door den keizer in bezit genomen, zoodat Oostenrijk de domineerende mogendheid in Italië werd. De hertog *van Savoye* kreeg het eiland Sicilië, dat echter in 1720 voor Sardinië werd geruild, waarop de hertog den titel van koning van Sardinië aannam. De nieuwe dynastie der *Bourbons* in Spanje trachtte dadelijk weer den vroegeren invloed op Italië te herwinnen, doch bereikte haar doel slechts in zooverre, dat de infant *Karel van Spanje* bij het uitsterven der *Farnese's* in 1731 Parma en Piacenza en bij den vrede van Weenen (1738) tegen afstand van die hertogdommen aan Oostenrijk, Napels en Sicilië kreeg. Ook moest Oostenrijk in 1738 en 1748 aan Sardinië een stuk van Milaan, Tortona, Novara afstaan. In 1737 was het Huis der *Medici* uitgestorven, waarop Toskane aan den gemaal van *Maria Theresia*, hertog *Frans Stephanus van Lotharingen*, kwam. Massa en Carrara geraakten in 1741 in het bezit der *Este's* van Modena, terwijl in 1748 Parma en Piacenza wederom aan de Spaansche *Bourbons* werden afgestaan.

Derhalve scheen nu in Italië een zeker evenwicht hersteld te zijn. Jongere liniën der *Habsburgers* en der *Bourbons* heerschten in Parma, Toskane, Napels en Sicilië; Milaan en Mantua stonden onmiddellijk onder Oostenrijk, dat echter door Sardinië, dat op de Westersche mogendheden rekenen kon, in bedwang gehouden werd. De republieken Genua en Venetië hadden weliswaar haar wereldpositie verloren, maar waren toch nog zeer machtig, terwijl de Kerkelijke Staat zich tusschen ijverzuchtige mogendheden uitstrekte. De welvaart nam weer toe, het intellectueele leven bloeide weer op; Italië scheen de deeling van het land in verschillende staten niet als een ramp te gevoelen.

De Fransche Revolutie deed opnieuw den strijd over het bezit van het schiereiland uitbreken. Daar Sardinië zich bij de coalitie tegen Frankrijk had aangesloten, drongen in September 1792 Fransche troepen Savoye binnen. In 1793 werd aan Napels de oorlog verklaard; in 1794 bezetten de Franschen Piemont en Genua. Wel werden zij in 1795 door de Oostenrijkers gedwongen Italië te ontruimen, maar in 1796 kreeg *Bonaparte* het bevel over de troepen in Italië en nam deze het besluit het geheele statenstelsel van Italië te reorganiseeren. Sardinië werd tot den vrede gedwongen; Opper-Italië veroverd; Napels vroeg om vrede; uit Milaan, Mantua, Massa, Carara, deelen van Parma en van den Kerkelijken Staat werd de Cisalpijnsche Republiek gevormd (1797); het overblijvende van den Kerkelijken Staat werd in 1798 in de Romeinsche, Genua in een Liguriesche Republiek herschapen. Venetië was reeds in 1797 bezet en de aristocratische regeeringsvorm door een democratischen vervangen. Bij den vrede van Campo Formio kwam Venetië tot aan de Etsch aan Oostenrijk, het overige deel aan de Cisalpijnsche Republiek. Sardinië had den 25sten October 1797 met Frankrijk een verbond moeten sluiten. Toen bij de tweede coalitie ook Napels

Digitized by Google

aan Frankrijk den oorlog verklaarde, werd de koning van Sardinië gedwongen al zijn bezittingen op het vasteland te ontruimen. Te Napels stichtte *Championnet* na den koning verdreven te hebben, de Parthenopeïsche Republiek, terwijl Piemont en Toskane door de Franschen bestuurd werden. Wel moesten de Franschen in 1799 Italië weder verlaten, maar *Napoleon's* overwinning bij Marengo (14 Juni 1800) stelde hen weer in het bezit van geheel Opper-Italië. Bij den vrede van Luneville werd bepaald, dat Venetië bij Oostenrijk zou blijven en dat Toskane als koninkrijk Etrurië aan den hertog van Parma zou komen, terwijl Frankrijk en Oostenrijk aan de Cisalpijnschen Ligurische Republiek hun hulp toezegden. Daarop moest de koning van Napels wel vrede sluiten (28 Maart 1801), waarbij hij Piombino en zijn aandeel van Elba aan Frankrijk afstond. Tevens kregen de republieken Genua en Lucca een nieuw democratisch bestuur, terwijl in 1802 de Cisalpijnsche Republiek in een Italiaansche herschapen werd, die *Bonaparte* voor tien jaar tot haar president koos.

Nadat *Napoleon I* zich tot keizer had laten kronen, maakte hij in 1805 van Italië een koninkrijk, waarvan hij zelf koning en zijn stiefzoon *Eugène Beauharnais* onderkoning werd. Dit koninkrijk breidde hij na den vrede van Preszburg (1805) uit met Venetië, Dalmatie, Istrië, in 1807 met Ragusa, in 1809 met enkele gedeelten van den Kerkelijken Staat. Onmiddellijk met Frankrijk vereenigd waren Savoye en Nizza; daarbij kwamen in 1805 de Ligurische Republiek, in 1808 Parma, Piacenza en Etrurië en in 1809 de Kerlijke Staat; den titel van koning van Rome gaf de keizer in 1811 aan zijn pas geboren zoon. Door de bepalingen van den vrede van Weenen (1809) werd het grootste deel van Zuid-Tirol met Italië vereenigd, terwijl Istrië en Dalmatië daarvan weder werden gescheiden en met gedeelten van Kroatie, Krain enz. de Illyrische Provinciën vormden. Piombino, Lucca, Massa, Carrara en Guastalla werden sedert 1805 en 1806 door *Napoleon's* zusters *Elise Bacciochi* en *Pauline Borghese* bestuurd. Napels stond sedert den 31sten Maart 1806 onder *Napoleon's* broeder *Joseph Bonaparte*, na diens verheffing tot koning van Spanje (1808) onder des keizers zwager, *Joachim Murat*. De eilanden Sicilië en Sardinië bleven onder bescherming der Engelsche vloot aan hun koning getrouw. Hoe willekeurig *Napoleon's* maatregelen ook waren, toch had de Fransche overheersching zegenrijke gevolgen voor Italië, daar hij de Middeleeuwsche misbruiken en verouderde toestanden op zij zette. De natie leerde zich op sociaal en oeconomisch gebied vrijer bewegen, terwijl de gedachte aan een nationale eenheid weer levendig werd.

Na den val van *Napoleon* had Italië bij de regeling der toestanden in dat land geen stem. Het Congres te Weenen wilde voor alles de regeling van vóór 1789 herstellen en zag in de door Napoleon opgeheven republieken een welkome uitbreiding van grondgebied. *Murat*, die zich in 1814 van *Napoleon* had afgescheiden, wist zich in Napels staande te houden niettegenstaande de protesten der *Bourbons*, doch zijn verbond met *Napoleon* na diens terugkeer van Elba was zijn val. Nu werden alle oude dynastieën, sommige met uitbreiding van grondgebied, hersteld. Oostenrijk kreeg bij Lombardije Venetië en Dalmatië; Genua werd toegekend aan Sardinië, dat ook weer in het bezit van Savoye en Nizza kwam. Het huis *Oostenrijk-Este* heerschte weer over Modena, Mirandola, Reggio, Massa en Carrara; aan keizerin *Maria Louise* werden voor haar leven Parma, Piacenza en Guastalla toegewezen, terwijl de Bourbonsche infante Maria met Lucca schadeloos gesteld werd. Ook de Kerkelijke Staat werd hersteld; slechts de op den linkeroever van den Po gelegen bezittingen kwamen aan Oostenrijk. Aartshertog *Ferdinand van Oostenrijk* kreeg Toskane; in Napels aanvaardde *Ferdinand IV* de regeering weder. De Engelschen beheerschten door het bezit van Malta de Italiaansche zeeën. Zelfstandig bleven de vorst van Monaco en de republiek San Marino. De absolute macht der vorsten werd overal hersteld en daar de terugkeerende vorstenhuizen met wantrouwen door de bevolking ontvangen werden, zochten zij steun bij Oostenrijk, dat weer de overheerschende mogendheid in Italië werd.

Niettegenstaande de strengste maatregelen, door de regeeringen onder Oostenrijksche bescherming overal genomen, kon toch de gedachte van een Italiaansche eenheid niet worden onderdrukt. Overal ontstonden geheime genootschappen, die dat doel nastreefden en waarvan dat der *carbonari* het voornaamste was, dat zelfs leden telde in de hoogste militaire en ambtelijke kringen. Het was dan ook niet te verwonderen, dat de Spaansche revolutie van 1820 te Napels navolging vond. *Ferdinand I* moest een grondwet uitvaardigen, maar weldra riep hij de Heilige Alliantie te hulp; Oostenrijksche troepen kwamen tusschenbeide en in 1821 werd de absolute macht des konings hersteld. Een tegelijkertijd op Sardinië uitgebroken opstand werd eveneens met Oostenrijk's hulp onderdrukt. In Lombardije had het scherpe politietoezicht onlusten weten te voorkomen; de gestrengheid, waarmede alle verdachten behandeld en gestraft werden, droeg er echter niet weinig toe bij, om den haat van het Italiaansche volk tegen Oostenrijk te doen toenemen, en de reactie in Napels, Sardinië en Modena deed de verbittering stijgen.

De Fransche Julirevolutie van 1830 deed Italië hopen op ondersteuning door Frankrijk van de liberale denkbeelden, en in den Kerkelijken Staat en Emilia braken nieuwe onlusten uit. Weldra waren in de Legaties, Umbrië, Parma en Modena de overheidspersonen verjaagd en in 1831 stelden de afgevaardigden der bevrijde landen de constitutie der „Vereenigde Provinciën van Italië" vast. De hertog van Modena kreeg echter hulp van Oostenrijk, versloeg zijn tegenstanders en hield den 9den Maart weer zijn intocht in de residentie. Ferrara, Parma en Bologna werden door de Oostenrijkers bezet, de Italianen den 25sten Maart bij Rimini verslagen, waarop de voorloopige regeering aftrad. De rust scheen hersteld, doch de verregaande willekeur van den hertog van Modena en den paus maakte in 1832 een nieuwe interventie van Oostenrijk noodig. De mogendheden verzetten zich tegen deze inmenging niet, Frankrijk stelde zich na de inmenging van Bologna door de Oostenrijkers tevreden met de bezetting van Ancona; het bleek nu een-

Digitized by Google

maal, dat de Italiaansche Staten zonder Oostenrijksche hulp niet konden bestaan. Ook in de volgende jaren was er geen gebrek aan samenzweringen, die echter steeds werden onderdrukt, ook al waren zij georganiseerd in het buitenland, waar *Mazzini* de talrijke uitgewekenen vereenigd had tot den Bond van Jong Italië. De reactie bleef heer en meester.

In 1846 na de troonsbestijging van *Pius IX* scheen een keerpunt te komen. De nieuwe paus tegen Oostenrijk's wil gekozen, was een vereenigd Italië niet ongezind en erkende, dat Italië behoefte had aan hervormingen. De censuur werd in 1847 verzacht en een, zij het dan ook naar oude voorbeelden gevormde *Consulta di Stato* zou de regeering ter zijde staan. Deze kleine maatregelen reeds maakten den paus in geheel Italië populair. Een opstand te Palermo (1848) noodzaakte den koning van Napels zijn land een grondwet te geven, wat niet belette, dat Sicilië zich in 1849 van Napels afscheidde. In Maart 1848 stond Lombardije op; de hertogdommen in Middel-Italië volgden en *Karel Albert* van Sardinië moest uit vrees voor een republiek den 24sten Maart 1848 in een grondwet bewilligen en Lombardije hulp beloven tegen Oostenrijk. Hierdoor stelde *Karel Albert* zich aan het hoofd der onafhankelijkheids- en eenheidspartij en werd als het „Zwaard van Italië" overal met geestdrift begroet. Daar de Oostenrijksche troepen zich achter den Mincio hadden teruggetrokken, bezetten de Sardiniers den 26sten Maart Milaan; te Venetië werd na de capitulatie der Oostenrijkers (22 Maart) een republiek ingesteld. Intusschen waren de troepen van *Karel Albert* tegen de Oostenrijkers onder *Radetsky* niet opgewassen. In het begin van den oorlog was de krijgskans hun niet ongunstig, maar zij konden toch de stelling der Oostenrijkers aan den Minico niet doorbreken. Na versterkingen gekregen te hebben, overwon *Radetsky* bij Curtatone (29 Mei), Vicenza (10 Juni) en Custozza (25 Juli) en dwong *Karel Albert* Lombardije te ontruimen en een wapenstilstand te sluiten (9 Augustus).

Ook een tweede veldtocht (1849) had geen succes, de Piemonteezen werden eerst bij Mortara (21 Maart), daarna bij Novara (23 Maart) zoo beslissend verslagen, dat *Karel Albert*, om een zoo gunstig mogelijken vrede te verkrijgen, afstand deed ten behoeve van zijn zoon *Victor Emanuel II*. De mogendheden verzetten zich tegen den ondergang van Sardinië en Oostenrijk moest afzien van alle veranderingen van grondgebied. Piemont ontwikkelde in de volgende jaren zijn weerkracht, waarop geheel Italië zijn hoop vestigde, want de nationale vrijheidsbeweging werd in geheel Italië weer onderdrukt. Venetië was in 1849 weer in het bezit van Oostenrijk gekomen; in Middel-Italië heerschten de oude vorsten weer; in Napels en Sicilië was het absolutisme hersteld. Te Rome stond *Garibaldi* aan het hoofd der republiek en sloeg een poging van Napels, om den paus weer op zijn troon te plaatsen, af. Hier kwam *Napoleon*, die voor zijn plannen de geestelijkheid noodig had, tusschen beide. Een Fransch leger landde te Civitavecchia en nam Rome den 3den Juli 1849 in. De paus, weer in zijn macht hersteld, wees het verzoek der Franschen om hervormingen in te voeren, van de hand; ook hier bleef het absolutisme heer en meester.

Dus werden weer alle pogingen om tot een vrij Italië te komen onderdrukt; maar de harde school, die Italië had moeten doorloopen, had tenminste dit gevolg, dat de onderlinge partijtwisten (monarchie of republiek, foederatief of één geheel) op den achtergrond traden en dat de gedachte aan een vereeniging onder leiding van Sardinië veld won. Op dien constitutioneelen staat, die zich economisch krachtig ontwikkelde, was de hoop van alle patriotten gevestigd, te meer daar sedert 1852 als eerste minister was opgetreden *Cavour*, de grootste staatsman, die Italië in de laatste eeuwen heeft voortgebracht. Door deel te nemen aan den Krimoorlog (1854—1855) had hij aanspraak op de dankbaarheid der Westersche mogendheden en in 1856 gelegenheid op het Congres te Parijs zijn stem ten gunste van Italië te verheffen. Daarop gelukte het hem Frankrijk te winnen voor het denkbeeld Oostenrijk uit Italië te verdrijven. In 1858 werd te Plombières een verbond gesloten, volgens hetwelk Opper-Italië aan Sardinië zou komen, dat dan Savoye en Nizza aan Frankrijk moest afstaan; verder werd een Italiaansche Bond onder eere-voorzitterschap van den paus in uitzicht gesteld, terwijl het huwelijk van een dochter van *Victor Emanuel* met *Jérôme Napoléon* het verbond zou bezegelen.

De toespraak, die *Napoleon III* den 1sten Januari 1859 tot den Oostenrijkschen gezant hield, deed Oostenrijk zich tot een oorlog toerusten. Pogingen tot bemiddeling van Engeland en Rusland mislukten; den 28sten April stelde de keizer van Oostenrijk het ultimatum aan Turijn zich binnen drie dagen te ontwapenen, daar anders de oorlog onvermijdelijk was. Daar het antwoord afwijzend was, rukten den 29sten April de Oostenrijkers onder *Gyulay* Sardinië binnen (*Italiaansche Oorlog van 1859*). Zij besetten de Lomellina, doch bleven daar werkeloos den den aanval van den vijand afwachten in plaats van offensief op te treden. Intusschen bracht *Victor Emanuel* zijn leger op 80000 man en stelde de uit geheel Italië toestroomende vrijwilligers onder bevel van *Garibaldi*, terwijl de Franschen zich den 26sten April met de Sardiniërs vereenigden. Een verkenning, waarbij *Gyulay* den 20sten Mei bij Montebello op een Fransche overmacht stiet, bracht hem in den waan, dat hij den hoofdaanval uit het Z. moest verwachten. Doch *Napoleon* trok den rechtervleugel der Oostenrijkers om, terwijl *Garibaldi* langs de bergen reeds Monza en Milaan genaderd was en de Oostenrijkers door den slag bij Magenta (4 Juni) dwong achter den Mincio terug te trekken; de verbondenen trokken den 8sten Juni Milaan binnen. In Middel-Italië had reeds den 27sten April de hertog van Toskane voor een samenzwering moeten vluchten en *Victor Emanuel* had het protectoraat over het land aanvaard. Na den slag bij Magenta namen ook de hertogin van Parma en de hertog van Modena de vlucht. In de Romagna was na het vertrek der Oostenrijkers *Victor Emanuel* tot dictator uitgeroepen, terwijl in de Marken en Umbrië opstanden

Digitized by Google

tegen het pauselijk gezag onderdrukt waren. Intusschen had de keizer van Oostenrijk zelf het opperbevel in handen genomen en gaf den 23sten Juni bevel tot den opmarsch, doch werd bij Solferino (24 Juni) verslagen en tot den aftocht gedwongen, waarop den 8sten Juli een wapenstilstand en den 11den Juli de voorloopige vrede van Villafranca gesloten werd. Oostenrijk stond daarbij Lombardije af, terwijl *Napoleon* afzag van de „bevrijding van Italië tot de Adria", daar hij een interventie van Pruisen vreesde. De vorsten van Toskane en Modena zouden in hun staten terugkeeren; Oostenrijk beloofde voor Venetië tot een Italiaanschen Bond te zullen toetreden. Op deze grondslagen kwam de definitieve vrede van Zürich den 10den November 1859 tot stand.

Voordat de vredesbepalingen echter onderteekend waren, bleek het, dat zij reeds niet na te komen waren. Te Florence, Parma, Modena en in Romagna werd het vroegere vorstenhuis afgezet en de vereeniging met Sardinië geproclameerd. Toen Frankrijk daarop een congres tot regeling der Italiaansche aangelegenheden wilde samen roepen, maakte Oostenrijk zijn deelneming afhankelijk van de toestemming van den paus, welke deze weigerde. Daarom besloot *Napoleon* de Italiaansche zaken zelf te regelen. Hij verlangde den afstand van Savoye en Nizza en een algemeene volksstemming in Middel-Italië. Daarop werd den 11den en 12den Maart 1860 in Toskane, Parma, Modena en Romagna tot de inlijving in het rijk van *Victor Emanuel* besloten, die de koning den 10den en 22sten Maart aannam; den 24sten d.a.v. werd het verdrag over den afstand van Savoye en Nizza onderteekend. De ban van den paus (26 Maart) uitgesproken over allen, die aan den inval in zijn staten hadden deelgenomen, bleef zonder eenige uitwerking. Nu werd de aandacht gevestigd op het Koninkrijk der Beide Siciliën, waar de jonge *Frans II* zeer impopulair was. In April 1860 brak op Sicilië een opstand uit; te Palermo en Messina wisten de troepen de rust te herstellen, maar in de bergen bleef de gisting voortduren. Garibaldi landde den 11den Mei te Marsala, stelde zich aan het hoofd van de insurgenten en dwong den 6den Juni Palermo te capituleeren. Toen *Frans II*, die in Mei iedere verandering van regeeringsstelsel en een verbond met Sardinië hooghartig afgewezen had, zich in Juni daaraan onderwerpen wilde, was het te laat. Nadat *Garibaldi* Sicilië in zijn macht gekregen had, stak hij met 4300 man naar Calabrië over. De koninklijke troepen liepen bijna overal over en hulpeloos vluchtte *Frans* uit Napels naar Gaëta, waar hij het overblijfsel van zijn getrouwen verzamelde. Den 7den September trok *Garibaldi* Napels binnen. Nu was er ernstig gevaar, dat hij zich tegen den Kerkelijken Staat zou wenden. Om dit te voorkomen, kwam *Napoleon* met *Cavour* overeen, dat Sardinische troepen de Marken en Umbrië zouden bezetten en naar Napels zouden trekken. om daar in plaats van de dictatuur van *Garibaldi* een goed geordende monarchie te stichten, terwijl Rome en het zoogenaamde *Patrimonium Petri* door de Franschen beschermd zou worden. Nauwelijks waren in het begin van 1860 twee Sardinische corpsen aan de grenzen van den Kerkelijken Staat of in Umbrië en in de Marken brak de opstand uit. Het pauselijk leger onder *Lamoricière* werd bij Castelfidardo vernietigd en Ancona, waarheen hij vluchtte, moest zich den 29sten September overgeven. Nadat een volksstemming zich den 21sten October voor de inlijving der beide Siciliën in Sardinië uitgesproken had en den 4den en 5den November zulks ook in de Marken en Umbrië geschied was, hield *Victor Emanuel* den 7den d.a.v. zijn intocht binnen Napels. Gaëta moest den 13den Februari 1861 capituleeren. Zoo was dus de eenheid van Italië, Rome en Venetië uitgezonderd, tot stand gekomen. Den 18den Februari kwam het eerste Italiaansche Parlement te Turijn bijeen; en op het bijna eenstemmig verlangen daarvan nam *Victor Emanuel* den 14den Maart den titel „koning van Italië" aan.

Een moeilijkheid was het kiezen van een hoofdstad. Rome was in de macht der Franschen en *Napoleon* kon en wilde den paus niet prijsgeven. De Italiaansche regeering moest des te voorzichtiger te werk gaan, omdat het nieuwe koninkrijk nog slechts alleen door Engeland erkend was. *Cavour* drong dus op kalmte en geduld aan en sprak de hoop op een vriendschappelijke oplossing der Romeinsche kwestie uit, daar hij aan de Roomsche Kerk tegen afstand van het wereldlijk gezag een volkomen vrijheid en onafhankelijkheid van den staat in geestelijke zaken wilde toestaan *(chiesa libera in libero stato)*. Niet lang daarna overleed *Cavour* (6 Juni 1861). Zijn dood was voor Italië een zware slag, maar zijn opvolgers *Rattazzi*, *Ricasoli*, *Minghetti* en *Menabrea* wisten toch de nationale eenheid te bewaren. Toen *Garibaldi* in 1862 de Romeinsche kwestie met geweld oplossen wilde, kwam de regeering krachtig tusschenbeide en zijn vrijscharen werden den 29sten September vernietigd, hij zelf gewond en gevangen genomen. Om Frankrijk's wantrouwen te doen verdwijnen, stemde Italië toe in een verdrag (15 September 1864), dat de Romeinsche kwestie zou regelen. Frankrijk verplichtte zich Rome binnen twee jaar te ontruimen, waartegenover Italië beloofde het pauselijk gebied niet aan te vallen en tegen buitenlandsche aanvallen te beschermen. Tevens werd bepaald, dat de regeering haar zetel binnen 6 maanden van Turijn naar Florence zou verleggen, wat den 3den Februari 1865 geschiedde.

Napoleon III had de Italiaansche regeering voor deze toegevendheid de erkenning van het koninkrijk door Oostenrijk in uitzicht gesteld. De Italiaansche minister-president *Lamarmora* wilde echter slechts bij gelijktijdigen afstand van Venetië een overeenkomst met Oostenrijk sluiten; hij hoopte, dat Oostenrijk daarin tegen een hooge geldelijke schadeloosstelling zou toestemmen. Daar het Hof te Weenen zulks in 1865 afwees, knoopte hij onderhandelingen aan met Pruisen, dat op een zeer gespannen voet met Oostenrijk stond. In Maart 1866 werd generaal *Govone* naar Berlijn gezonden en den 8sten April kwam het verdrag tusschen Pruisen en Italië tot stand, volgens hetwelk Italië, wanneer Pruisen binnen 3 maanden aan Oostenrijk den oorlog zou verklaren,

Digitized by Google

hulp zou verleenen. Den 14den Juni brak de oorlog uit tusschen Pruisen en Oostenrijk; den 20sten d.a.v. zond Italië zijn oorlogsverklaring (Italiaansche oorlog van 1866). Het Italiaansche veldleger telde ongeveer 230 000 man, waarbij nog kwamen 35 000 vrijwilligers onder *Garibaldi* en 150 000 man reserve- en garnizoenstroepen. Het opperbevel voerde, onder den koning, *Lamarmora*. Deze verwierp het Pruisische plan, om in het hartje van Oostenrijk te vallen en besloot den Mincio over te steken en door den vestingvierhoek te dringen, terwijl *Cialdini* den benedenloop van den Po moest overgaan. Aartshertog *Albrecht* profiteerde van die splitsing en bracht den 24sten Juni het hoofdleger een zware nederlaag bij Custozza toe. Intusschen was den 3den Juli bij Königgrätz de beslissing gevallen. Onmiddellijk daarop stond Oostenrijk Venetië aan *Napoleon* af en riep diens bemiddeling voor een vrede met Italië in. Doch het ministerie onder *Ricasoli* wilde zijn verplichtingen tegenover Pruisen nakomen. De militaire operaties werden voortgezet, *Cialdini* ging den Po over (8 Juli) en bezette geheel Venetië, behalve de vestingen, daar de Oostenrijkers het land ontruimden. Reeds dachten de Italianen aan de verovering van Italiaansch Tirol en Istrië en drongen door in die landen; zelfs de nederlaag der Italiaansche vloot bij Lissa kon hun veroveringszucht niet temperen. Toen na den voorloopigen vrede van Nikolsburg Oostenrijk zijn troepen tegen Italië keerde, sloot de Italiaansche regeering op *Bismarck's* raad een wapenstilstand en trok haar troepen uit Tirol en Istrië terug. De definitieve vrede werd den 3den October te Weenen gesloten; tegen den afstand van het Lombardisch-Venetiaansch koninkrijk nam Italië 35 millioen gulden van de Oostenrijksche staatsschuld over. Nadat een volksstemming zich vóór de annexatie verklaard had, deed *Victor Emanuel* den 7den November 1866 zijn intocht in het bevrijde Venetië.

Nu de oorlog geëindigd was, kwam de Romeinsche kwestie weer op den voorgrond. Overeenkomstig de Septemberconventie hadden de Fransche troepen, nadat een pauselijk leger gevormd was, den Kerkelijken Staat ontruimd. De Italiaansche regeering begon opnieuw onderhandelingen met de Curie, die echter iedere poging tot verzoening afwees. De radicalen drongen op handelen aan. *Garibaldi* verzamelde een vrijschaar, trok den 22sten October 1867 de grenzen over en rukte naar Rome op. Maar met behulp van een Fransch corps van 6000 man versloegen de pauselijke troepen *Garibaldi* bij Mentana (3 November). De weinig verborgen wijze, waarop het Ministerie-*Rattazzi Garibaldi* gesteund had, bracht Italië tegenover Frankrijk, dat zich over schending der Septemberconventie beklaagde, in een moeilijke positie. De bedenkelijke toestand der financiën, het kolossale deficit, de ijverzucht der partijleiders en de onverschilligheid van een groot deel des volks bemoeilijkten een spoedige versterking van den staat.

Toen in 1870 de oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland uitbrak, meende *Victor Emanuel* uit dankbaarheid *Napoleon* te moeten bijstaan. Doch dit verhinderde het ministerie *Lanza-Sella*, daar de Fransche regeering, ook na haar nederlagen in Augustus en hoewel zij haar bezetting uit den Kerkelijken Staat terugtrok, bleef weigeren haar toestemming te geven tot de bezetting van Rome. Maar de catastrofe van Sedan veranderde alles en onthief Italië van zijn moreele verplichtingen tegenover het Fransche keizerschap. Reeds den 8sten September rukten de Italiaansche troepen den Kerkelijken Staat binnen. De paus sloeg alle verzoeningsvoorstellen af en beval Rome te verdedigen. Eerst nadat bressen waren geschoten, trok het Italiaansche leger den 20sten September Rome binnen. De volksstemming (2 October) verklaarde zich met 133681 tegen 1507 stemmen voor annexatie, waarop een koninklijk besluit van den 8sten October de inlijving van Rome bij Italië vaststelde. *Pius IX* sprak den 1sten November over alle deelnemers aan de bezetting van Rome den banvloek uit. Desniettemin trachtte de Italiaansche regeering aan de Katholieke wereld het bewijs te leveren, dat hun opperhoofd te Rome geheel onafhankelijk zou zijn. Zij kondigde in Mei 1871 de Garantiewetten (zie aldaar) af. *Pius IX* verklaarde echter plechtig geen garantie van de „Subalpijnsche" regeering te zullen aannemen en speelde de rol van gevangene in het Vaticaan. Nadat den 26sten Januari 1871 besloten was tot de verlegging der residentie naar Rome, hield Victor Emanuel er den 2den Juli zijn intocht.

Den 27sten November 1871 werd het Parlement te Rome geopend. Voor alles was het noodig de financiën van den Staat te regelen. Daar het herstel der nationale eenheid alle andere denkbeelden op den achtergrond geschoven en groote offers voor leger en vloot gebracht had, was de staatsschuld tot 10 milliard geklommen, die een jaarlijksche rente van 460 millioen eischten; het deficit bedroeg in 1872 80 millioen, hoewel de oeconomische ontwikkeling van het land sedert 1861 een groote vlucht had genomen en de inkomsten van 458 tot 1056 millioen geklommen waren. Om de uitgaven van het leger te bestrijden, stelde de minister van Financien, *Sella*, in 1873 een reeks belastingontwerpen voor, die de Kamer echter weigerde te behandelen, waarop *Lanza* en *Sella* aftraden, Het gelukte *Minghetti* die in 1873 opgetreden was, door besparingen, verbonden met natuurlijke vermeerdering der inkomsten, het deficit op de begrooting van 1875 te doen verdwijnen. Daar Frankrijk nog steeds weigerde de annexatie van den Kerkelijken Staat te erkennen, geen gezant naar het Quirinaal en wel naar het Vaticaan zond, zocht Italië steun bij de Oostelijke mogendheden. In 1873 bezocht de koning met *Minghetti* en *Visconti-Venosta* Weenen en Berlijn, door welk bezoek de aansluiting van Italië bij den Driekeizerbond voorbereid werd. Nu riep de regeering tijdelijk haar gezant uit Parijs terug en voerde de wet, die de opheffing van bijna alle kloosters en den verkoop hunner bezittingen beval, ook te Rome streng door. De keizers van Oostenrijk en Duitschland beantwoordden in 1875 het bezoek.

Niettegenstaande deze goede resultaten werd het ministerie-*Minghetti* in Maart 1876 ten val gebracht en een nieuw kabinet gevormd uit de linkerzijde onder *Depretis*; het kreeg bij de verkiezingen een meerderheid van bijna 300 stemmen. Als eerste eischen stonden de afschaffing der drukkende maalbelasting en de uitbreiding van het

Digitized by Google

kiesrecht op het programma. Doch zoodra de regeering met voorstellen bij de Kamer kwam, stiet zij bij haar eigen partij op tegenstand; de ministeriëele meerderheid versnipperde zich door de eeren ijverzucht harer leiders in verschillende groepen. De beloofde hervormingen bleven dan ook uit: de aangenomen wetsontwerpen omtrent leerplicht en de uitsluiting van geestelijken en een aantal ambtenaren uit de Kamer bevredigden maar ten deele. Vandaar onophoudelijk wisseling van ministerie. *Victor Emanuel* hield zich streng constitutioneel en voegde zich naar de meerderheid der Kamer; na zijn dood (9 Januari 1878) volgde zijn zoon en opvolger *Humbert* (*Umberto*) zijn voorbeeld. In 1879 scheen eindelijk een duurzaam ministerie met *Cairoli* als premier en *Depretis* gevormd te zijn. Het kreeg in 1880 de goedkeuring van den Senaat om de maalbelasting langzamerhand af te schaffen en nam de kiesrechthervorming ter hand, evenals de afschaffing van den gedwongen koers. In 1881 nam de Kamer de wet omtrent de circulatie van banknoten aan. Nadat een leening van 644 millioen gesloten was, begon men die wet uit te voeren. De banknoten der verschillende Staatsbanken (1860 millioen) werden ingetrokken. De Italiaansche rente, die in 1870 tot 80 gedaald was, steeg dientengevolge bijna tot pari, de handelsbalans toonde aanzienlijke verbeteringen en het deficit scheen verdwenen. De beraadslaging over de kieswet werd door een onverwachte gebeurtenis in de buitenlandsche politiek onderbroken.

Cairoli en Depretis hadden zich van de enge betrekking tot den Driekeizerbond losgemaakt in de hoop door een politiek van de vrije hand, het best van de gelegenheid gebruik te kunnen maken en Italië's grondgebied uit te breiden. Zij traden niet krachtig op tegen de Irredenta (zie aldaar), waardoor de verhouding met Oostenrijk verkoelde. Daarentegen stelden zij een vast vertrouwen in de vriendschap van Frankrijk. Daarin bedrogen zij zich echter, daar Frankrijk zich in 1881 plotseling van Tunis meester maakte, dat tot de belangensfeer van Italië behoorde. *Cairoli* moest in Mei 1881 aftreden, waarop *Depretis* premier werd. Deze zag in 1882 zijn kieswet aangenomen, die het aantal kiezers van 632000 op 2600000 bracht. De volgens die wet gehouden verkiezingen (29 October 1882) schonken het ministerie een groote meerderheid, doch in den boezem der partij bleef voor en na de ijverzucht werken. In Mei 1883 vielen de dissidenten de regeering heftig aan, wat *Depretis* ertoe bracht de vrienden der oppositie, *Zanardelli* en *Baccarini* tot aftreden over te halen en door gematigde liberalen te vervangen. De afgetreden ministers verbonden zich met *Crispi*, *Cairoli* en *Nicotera* tot de zoogenaamde *pentarchie*, die zich van de ministeriëele meerderheid afscheidde.

In de buitenlandsche politiek had Italië intusschen meer toenadering gezocht tot Duitschland en Oostenrijk, waardoor *Mancini* Italië's positie in Europa versterkt had. Ook was hij met koloniale politiek begonnen door Assab aan de Roode Zee en in 1885 ook de haven en het gebied van Massaoea te bezetten. Daardoor werden niet alleen de financiën weer bezwaard, zoodat de begrooting van 1886 een tekort van 20 millioen aanwees, maar ontstond ook een conflict met Abessinië. *Mancini* had eerst in 1885 voor de oppositie moeten aftreden; zijn opvolger graaf *Robilant* moest, nadat de Italianen den 26sten Januari 1887 bij Dogali verslagen waren, zijn voorbeeld volgen. *Depretis* kon geen plaatsvervanger vinden, zoodat hem niets anders overbleef dan het kabinet te reconstrueeren door er twee leiders der pentarchie in op te nemen, *Zanardelli* en *Crispi*. De noodige gelden en troepen over Massaoea werden nu toegestaan en tot de vorming van een koloniaal leger besloten.

Voor dien tijd had echter *Robilant* (Maart 1887) een bondgenootschap met Duitschland en Oostenrijk gesloten, waardoor Italië zich bij dit Drievoudig Verbond (zie aldaar) aansloot. De vriendschappelijke betrekkingen met de bondgenooten, speciaal met Duitschland, werden door *Crispi*, die na *Depretis'* dood (29 Juli 1887) minister-president was geworden, nog versterkt. Ook de toestand te Massaoea werd sedert 1889 beter (zie Abessinië). In 1890 kon tot de stichting van de *Colonia Eritrea* worden overgegaan (zie *Erythraea*).

De grootste moeilijkheden vond de regeering echter nog steeds op financieël gebied. Over de aansluiting van Italië bij het Drievoudig Verbond wreekte Frankrijk zich door zijn handelspolitiek; het handelsverdrag werd den 1sten Mei 1888 niet hernieuwd en er ontstond tusschen beide landen een heftige tarievenoorlog, die Italië veel nadeel deed. De aansluiting met Duitschland en Oostenrijk werd nu nog inniger, maar de met die rijken en later met Zwitserland gesloten handelsverdragen konden eerst langzamerhand hun weldadigen invloed doen gevoelen. Intusschen wees het budget een steeds wederkeerend tekort aan en slechts met de grootste moeite wist men daarover heen te komen. Daarom besloot *Crispi*, die schijnbaar over een groote meerderheid beschikken kon, krachtige maatregelen te nemen. Hij stelde in 1891 voor het deficit te doen verdwijnen door het aantal praefecturen te verminderen en door de belastingen en de tarieven te verhoogen. Doch beide denkbeelden ontmoetten heftigen tegenstand en den 31sten Januari 1891 viel het ministerie. De leider der rechterzijde, *di Rudini*, werd nu met de vorming van een nieuw kabinet belast, dat voornamelijk op het centrum, waartoe ook leiders van links, als *Nicotera* en *Pelloux* behoorden, steunde. De buitenlandsche politiek bleef onveranderd: het Drievoudig Verbond werd nog in 1891 vernieuwd en in 1892 kwamen de reeds genoemde handelsverdragen tot stand. Doch op financieël gebied wist ook het ministerie *di Rudini* geen uitkomst te verschaffen. Reeds in April 1892 geraakte het kabinet verdeeld over de financieële voorstellen, en toen deze in de Kamer verworpen werden, maakten *di Rudini* plaats voor *Giolitti*, den minister van Financiën onder *Crispi*. Nieuwe verkiezingen gaven *Giolitti* die de buitenlandsche politiek van zijn voorgangers voortzette, de meerderheid. De binnenlandsche toestand werd echter met den dag slechter. De minister van Financiën, *Grimaldi*, schatte het tekort voor 1893 op 48 millioen; de koers der staatsrente daalde voortdurend het goudagio steeg en zelfs de zilveren pasmunten stroomden uit het

Digitized by Google

land, zoodat het land onder het gebrek aan belastingsmiddelen zeer leed. Daarbij kwam, dat bij het bestuur van sommige banken de grofste onregelmatigheden ontdekt werden, waarvoor de Kamer een parlementaire commissie benoemde (21 Maart 1893). Deze bracht den 23sten November 1893 haar rapport uit, waarin verschillende ministers, waaronder *Giolitti*, sterk gegispt werden. Den volgenden dag nam deze zijn ontslag en na een wekenlange crisis kwam Crispi, de eenige, van wien men heil verwachtte, opnieuw aan het hoofd der regeering.

Het nieuwe ministerie stond voor de grootste moeilijkheden: op Sicilië brak een door arbeidsvereenigingen voorbereide revolutie uit, die zich spoedig over het geheele eiland uitbreidde en ook naar het vasteland dreigde over te slaan. *Crispi* trad daartegen met de krachtigste maatregelen op en onderdrukte den opstand binnen korten tijd, evenals een anarchistische beweging in de provincie Massa en Carrara. Een anarchistische aanslag op *Crispi* mislukte (16 Juni 1894); drie wetten tegen de revolutionnaire partijen werden uitgevaardigd en 271 socialistische vereenigingen ontbonden. Naast deze moeielijkheden kwamen de financiëele. De minister van Financiën, *Sonnino*, schatte het tekort voor 1893—1894 op 177 millioen; tot dekking stelde hij bezuinigingen en belastingverhoogingen voor, o.a. een verlaging der rente tot 4% en een verhooging der inkomstenbelasting. De Kamers keurden die maatregelen goed; toch becijferde *Sonnino* het tekort voor het jaar 1895—1896 nog op 80 millioen, die hij wederom door bezuiniging en belastingverhooging wilde dekken. Een nieuwe crisis echter kwam tusschen beide; den 11den December 1895 legde *Giolitti* eenige stukken, waarvan hij op niet faire wijze in bezit was gekomen, aan de Kamer over omtrent bankzaken. Een storm van verontwaardiging stak op tegen *Crispi*, die de zittingen verdaagde en, toen de schandalen het volgend jaar opnieuw begonnen, den 8sten Mei 1895 de Kamer ontbond. In de nieuwe had hij een groote meerderheid.

Inmiddels had de toestand in Afrika een voor Italië zeer ongunstige wending genomen door den oorlog met Abessinië (zie aldaar). De nederlaag van Adoea (1 Maart 1896) noodzaakte *Crispi* tot aftreden. Het nieuwe kabinet *di Rudini* was tot een groote verandering in de koloniale politiek besloten. Den 20sten October 1896 werd te Addis Abeba de vrede gesloten.

Ook in de buitenlandsche staatkunde in Europa was een verandering gekomen. Het huwelijk van kroonprins *Victor Emanuel* met prinses *Helena van Montenegro* (23 October 1896) had verbeteringen gebracht in de betrekkingen tusschen Italië en Rusland. In het handelsverdrag met Tunis (30 September 1896) erkende Italië het protectoraat van Frankrijk over Tunis. Gedurende de verwikkelingen op Kreta en den Grieksch-Turkschen Oorlog (1896 en 1897) nam *Crispi* deel aan alle maatregelen, waartoe het Europeesch Concert besloot.

In het binnenland had het ministerie bij de nieuwe verkiezingen de meerderheid verkregen, die het gedurende de voorjaarszitting behield. Het verklaarde zich om financiëele redenen bereid het koloniaal gebied tot Massaoea en omgeving te beperken en Kassala aan Egypte af te staan, welk denkbeeld de Kamer goedkeurde. Verder werd een wet over de organisatie van het leger met een militair budget van 246 millioen lire aangenomen. In de herfstzitting kwam het weer tot een ministeriëele crisis bij de behandeling eener wet over de bevordering der officieren. Het aannemen van een amendement, was oorzaak, dat *Pelloux*, de minister van Oorlog, en met hem het geheele kabinet aftrad. Wederom was het *di Rudini*, die een nieuw ministerie vormde, waarin o. a. *Zanardelli* zitting had.

In de eerste maanden van 1898 hadden er weder binnenlandsche onlusten plaats. Begonnen te Siculiana, vonden zij weerklank over geheel Sicilië en het vasteland. Ofschoon de regeering den 23sten Januari 47000 man reservetroepen opgeroepen en overal de politie versterkt had, gelukte het niet de orde te herstellen. De socialisten maakten zich spoedig van de beweging, die door de hooge brood- en meelprijzen was ontstaan, meester. Vooral te Milaan werd den 7den en 10den Mei heftig gevochten. Nieuwe opstanden braken in het laatst dier maand uit en eerst nadat de pogingen der oproerlingen, om zich door toevoer uit Zwitserland te versterken, mislukt waren, kon de regeering de beweging meester worden. Bij de maatregelen, tegen de opstandelingen te nemen, was reeds een scherp meeningsverschil uitgebroken in het ministerie *Zanardelli* en *Visconti-Venosta*, tengevolge waarvan laatstgenoemde aftrad (28 Mei). Een reconstructie van het kabinet baatte *di Rudini* niet; hij moest tengevolge van de oppositie in de Kamer den 19den Juni ontslag nemen. Generaal *Pelloux* vormde een nieuw ministerie, uit heterogene bestanddeelen samengesteld. Het gelukte hem in betere betrekkingen met Frankrijk te komen; een handelsverdrag, volgens hetwelk beide landen elkander op den voet van meest begunstigde natie zouden behandelen, trad den 12den Februari 1899 in werking. Terwijl *Pelloux* eenerzijds door belastinghervorming de lagere klassen der bevolking wilde ontlasten, diende hij anderzijds een reeks dwangwetten in tegen de socialisten en republikeinen. Deze vonden heftige tegenkanting bij de linkerzijde. Doch voor het tot een beslissing kwam, had de staatkundige toestand een groote verandering ondergaan.

In Maart 1899 n.l. had Italië, om zijn gebied uit te breiden in China, aan dat land voorgesteld door een pachtcontract de Golf van Sanmoen af te staan, welk voorstel in beleedigenden vorm afgewezen werd. Bij deze diplomatieke nederlaag (de regeering durfde met het oog op de publieke opinie niet tot geweld overgaan) kwam het bericht van de Engelsch-Fransche conventie over Noord-Afrika, waarbij Engeland aan Frankrijk het achterland van Tripolis overliet. Dit prikkelde de natie des te meer, daar men gehoopt had zelf nog eenmaal in het bezit van dat gewest te zullen komen. Na de opening van het Parlement werd de buitenlandsche politiek heftig besproken; *Pelloux* zag in, dat de positie der regeering onhoudbaar geworden was, en diende zijn ontslag in. Hij werd echter opnieuw met de vorming van een ministerie belast, dat nu veel

Digitized by Google

meer naar rechts overhelde. Het kabinet kreeg den 31sten Mei een votum van vertrouwen en drong aan op de behandeling van bovengenoemde dwangwetten. Maar de oppositie voerde zulk een obstructie, dat de regeering den 30sten Juni de zittingen moest verdagen. Terwijl de Kamers niet bijeen waren, handhaafde *Pelloux* met kracht de openbare orde, met name op Sardinië; tegen de verwekkers van het optreden op den 30sten Juni werd een gerechtelijke vervolging ingesteld. Vóór het proces begon, kwamen de Kamers weer bijeen (14 November). De beraadslaging over de dwangwetten begonnen echter eerst in Februari 1900 Intusschen had de regeering de aanklacht ingetrokken en een amnestie uitgevaardigd voor politiek veroordeelden.

Toch begon bij de beraadslaging over de dwangwetten de parlementaire storm opnieuw. De radicalen beletten door hun obstructie wekenlang de discussies en werden door *Budini*, *Giolitti* en *Zanardelli* gesteund. Daartegenover bracht de meerderheid der Kamer eenige verandering in het Reglement van Orde, waardoor obstructie onmogelijk werd. Om van hare zijde nu eenige toegevendheid te toonen, trok de regeering haar voorstellen in. Intusschen hernieuwde na de vacantie de uiterste linkerzijde de obstructie en eischte met de constitutioneele oppositie opheffing van het nieuwe Reglement van Orde, waarop de regeering de Kamer ontbond. Het ministerie kreeg een meerderheid, doch ook de uiterste linkerzijde keerde versterkt terug. Het ministerie trad nu af (18 Juni) en een nieuw kabinet werd gevormd door *Saracco* en had een gematigd liberaal karakter; de oppositie liet haar obstructie varen. Aan de interventie in China nam Italië deel met 2000 man.

Den 29sten Juli 1900 werd de zeer populaire koning *Humbert* te Monza door *Angelo Bresci* vermoord en opgevolgd door zijn zoon *Victor Emanuel III*. Het ministerie bleef aan en zag zijn begrooting nog aangenomen, doch moest den 6den Februari 1901 reeds aftreden, waarop *Zanardelli* een kabinet uit de beslist linkerzijde vormde. Door veranderingen in de belastingwetgeving kwam er een verrassend snelle verbetering in den oeconomischen toestand van het land; het jaar 1900—1901 sloot met een overschot van 40 millioen lire in plaats van met de geraamde 7 millioen, en ook de volgende jaren brachten batige sloten. In 1901—1903 bereikte en overschreed de Italiaansche rente den parikoers; het goudagio verdween geheel; de Italiaansche financiën verheugden zich in een bloei, zooals men in geen enkel ander land van Europa zag. De betrekkingen met Frankrijk werden zeer vriendschappelijk: een verdrag omtrent Tripolis kwam tot stand, terwijl de betrekkingen met Duitschland en Oostenrijk niet verkoelden, waarvan de hernieuwing van het Drievoudig Verbond in 1902 een bewijs was. Aan elk optreden van de Europeesche mogendheden tegen Turkije of andere niet-Europeesche staten nam Italië deel; zoo werd in 1904 een Italiaan opperbevelhebber der Macedonische gendarmerie.

Dit geschiedde echter niet onder het ministerie *Zanardelli*. Om verschillende redenen nam *Giolitti*, de knapste minister uit het Kabinet, den 12den Juni 1903 zijn ontslag, spoedig gevolgd door den minister van Marine. *Zanardelli* kon geen opvolger voor *Giolitti* vinden en nam nu zelf Binnenlandsche Zaken; maar vooral het feit, dat de czaar van Rusland een beloofd bezoek voor onbepaalden tijd uitstelde, benevens zijn zwakke gezondheid deden *Zanardelli* den 21sten October zijn ontslag nemen. Hij werd opgevolgd door *Giolitti*. Evenals zijn voorgangers ontwikkelde ook deze een groot hervormingsplan, waarbij het sluitde van gunstige handelsverdragen, financiëele hervormingen en maatregelen tot opbeuring van Zuid-Italië op den voorgrond stonden. Een wetsvoorstel tot invoering der echtscheiding, reeds in 1902 ingediend, werd in 1904 verworpen. Den 15den September van dit jaar werd een rechtstreeksche troonopvolger, prins *Humbert van Piemont*, geboren. Van groote oeconomische beteekenis was het wetsvoorstel om de spoorwegen, wier exploitatie de regeering in 1885 aan particuliere maatschappijen had opgedragen, terug te koopen. Hoewel het een uitgave van 420 millioen lire vereischte, werd het voorstel, ondanks dat *Giolitti* den 4den Maart wegens ziekte moest aftreden door beide Kamers aangenomen (1 Juli 1905) *Giolitti's* opvolger, *Forti*, moest reeds in Februari 1906 aftreden, daar zijn ministerie te heterogeen was.

Het ministerie *Sonnino* leed in verhoogde mate aan dezelfde kwaal en leefde daardoor slechts kort (8 Februari—29 Mei), daar een nederlaag bij de stemming over den aankoop der Zuid-Italiaansche spoorwegen het tot heengaan dwong.

Opnieuw aanvaardde *Giolitti* (31 Mei 1906) het bewind en bracht weldra een conversie der 5 en 4 % staatsschuld tot stand. Daardoor verkreeg de regeering de middelen om het spoorwegwezen grondig te verbeteren, welks toestand zeer veel te wenschen overliet, alsook om onderscheiden provincies financiëel te hulp te komen, die door catastrofen zwaar geteisterd werden, zooals Z. Italië door een uitbarsting van den Vesuvius in April 1906 en een aardbeving in Calabrië (8 September).

In de buitenlandsche staatkunde volgde Italië denzelfden koers als voorheen, en het Drievoudig Verbond bleef gehandhaafd, al zocht het land ook meer toenadering tot Frankrijk, zooals vooral scherp aan het daglicht kwam op de conferentie van Algeciras (1906), waar Italië met Frankrijk tegen Duitschland samenging. Ook kwam in hetzelfde jaar met Frankrijk en Engeland een verdrag tot stand tot begrenzing van Italië's commerciëele belangensfeer in Abessinië. Italië's streven om op het Balkanschiereiland, meer in het bijzonder in Albanië zijn invloed uit te breiden, brengt het in een moeilijke positie ten opzichte van zijn anderen bondgenoot, Oostenrijk-Hongarije.

In 1907 had op het gebied der buitenlandsche staatkunde geen gebeurtenis van belang plaats en het is misschien juist daardoor, dat de ontmoeting tusschen koning *Eduard* en *Victor Emanuel* te Gaeta (April) tot veel geschrijf aanleiding heeft gegeven, te meer daar zij werd voorafgegaan door een samenkomst van *Victor Ema*

Digitized by Google

nuel en koning *George* van Griekenland te Athene. Dat het tot een Middellandsche Zeeovereenkomst zou gekomen zijn, werd wel beweerd, is echter niet waarschijnlijk te achten, daar in hetzelfde jaar het Drievoudig Verbond hernieuwd werd.

Was het dus in 1907 op buitenlandsch terrein rustig, niet hetzelfde kan beweerd worden van het binnenland. Terwijl in Noord-Italië een werkstaking, vooral te Milaan, Turijn en Bologna, veel opschudding veroorzaakte, echter spoedig op een mislukking uitliep (19 October), werd in dezelfde maand Calabrië opnieuw door een aardbeving geteisterd, die schromelijke verwoestingen aanrichtte, het ergst in Ferruzano en Brancaleone. En geheel Italië werd onafgebroken in opschudding gebracht door de verschillende episoden van het hervatte proces *Nasi*. Reeds drie jaren vroeger tegen dezen oud-minister van onderwijs begonnen, daar hem aanwending van staatsfondsen tot particuliere doeleinden werd ten laste gelegd, eindigde het in 1908 met zijn veroordeeling, die echter in Zuid-Italië (*Nasi* is volksvertegenwoordiger voor Trapani) tot heftige demonstraties aanleiding gaf. Een eveneens hevige beweging. echter van geheel anderen aard en niet beperkt tot Italië, veroorzaakte de jongste pauselijke encycliek „Pascendi dominici gregis", in September 1908 verschenen en in Juli voorafgegaan door een syllabus; zij is gericht tegen het „modernisme", dat in al zijn geledingen nagegaan en scherp veroordeeld wordt, terwijl verschillende maatregelen worden aangegeven, om „de dwalingen der modernisten" zoowel bij clerus als geloovigen uit te roeien en verdere verbreiding te beletten.

Italikers noemt men de oudste bewoners van het Apennijnsche Schiereiland. *Zie Italia.*

Italinsky, *Andrei Jarowienitsj*, een Russisch staatsman, geboren in 1743 bij Kiew uit een Kozakkenstam, ontving zijn opleiding aan het seminarium aldaar en studeerde vervolgens te St. Petersburg, Londen en Edinburgh in de geneeskunde. In 1780 toefde hij te Parijs, kwam er in kennis met grootvorst *Paul* en werd weldra benoemd tot secretaris bij het Russisch gezantschap te Napels. Opgewekt door het voorbeeld van sir *William Hamilton*, wijdde hij zich hier aan de beoefening der oudheidkunde en bracht allengs een merkwaardige verzameling van oudheden bijeen. Toen *Paul* den troon beklommen had, werd *Italinsky* bevorderd tot staatsraad in werkelijken dienst, kamerheer en buitengewoon gezant te Napels. Keizer *Alexander* verplaatste hem in laatstgenoemde betrekking naar Konstantinopel, waar hij bleef tot aan het begin van den Turksch-Russischen oorlog (1807). Hij leidde de onderhandelingen omtrent den vrede en teekende in 1812 met generaal *Koetoesow* dien van Boekharest, waarna hij als gevolmachtigd minister naar Konstantinopel terugkeerde. Als zoodanig ging hij in 1817 naar Rome, waar hij den 27sten Juni 1827 overleed. Zijn boekerij, 30 000 deelen tellende, werd verkocht, nadat de Oostersche handschriften volgens zijn uiterste wilsbeschikking geplaatst waren in de bibliotheek van het Aziatisch Instituut te St. Petersburg.

Italique noemt men het schuin liggende Latijnsche drukschrift, door *Aldus Manutius* uitgevonden. *Zie Cursief.*

Itapicuru, een rivier in den Braziliaanschen staat Bahia, ontspringt op de Sierra da Desordem en mondt na een loop van 600 km. onder 11° 43' Z. Br. uit in zee. Zij kan 100 km. ver bevaren worden. Bij den bovenloop vindt men over een afstand van 70 km. bronnen van 35°—41° C.

Itapicuru (*mirim*), een rivier in den Braziliaanschen staat Maranhão, ontspringt op de Sierra do Itapicuru, die haar van den Parnahyba scheidt, neemt links den Alpercatas op en mondt na een loop van 1000 km. in de São Josébaai uit. Zij is tot Itapicurumirim, een stapelplaats voor de produkten uit het binnenland, bevaarbaar.

Itapua (*Posadas*), een stad in de Argentijnsche provincie Corrientes, ligt aan den linkeroever van den Parana, heeft levendigen handel en telt 5000 inwoners. Er tegenover in Paraguay ligt het plaatsje Encarnacion, dat als voorstad beschouwd wordt en het oorspronkelijk door den dictator *Francia* verwoeste Itapua is.

Itascameer, een klein meer in den Noord-Amerikaanschen staat Minnesota, heeft den vorm van een hoefijzer en is merkwaardig als het verzamelbekken der Missisippibronnen.

Itatiaya, de hoogste, uit graniet en syeniet bestaande berg (2712) van Brazilië, ligt in de Serra do Mantiqueira, op de grens der staten Rio de Janeiro, Minas Geraës en São Paulo.

Iterson, *Frederik Hendrik Gijsbertus van*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Alphen aan den Rijn den 9den Juli 1804, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid en werd achtervolgens predikant te Benthuizen, Thamen aan den Amstel, Weesp, Arnhem en Leiden, ontving in 1856 om redenen van gezondheid een eervol emeritaat en overleed den 9den Juli 1884. In het kerkelijk archief te Weesp vond hij een deel der bibliotheek, afkomstig van het klooster van den Heiligen Jan Evangelist en leverde daaromtrent belangrijke mededeelingen. Ook te Leiden ordende hij het kerkelijk archief. Verder leverde hij: „Stemmen uit den voortijd, die wel verdienen nog eens gehoord te worden, verzameld uit een viertal handschriften der XIVde en XVde eeuw" (1857), vele bijdragen in het „Repertorium van bijdragen voor de geschiedenis des vaderlands, in tijdschriften en mengelwerken verschenen tot 1866" (1863), „Clarisse, sprekende nadat zij gestorven is. Een leesboek voor het Christelijk huisgezin" (1850), „De levensgeschiedenis van Margaretha Whyte, een verhaal voor kinderen, die verlangen altijd vroolijk en zelfs op het sterfbed gelukkig te zijn" (1845), en onderscheiden opstellen in tijdschriften, alsmede eenige leerredenen. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde, van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van het Historisch Genootschap te Utrecht.

Iterson. *Jan Egens van*, een Nederlandsch geneeskundige, geboren den 11den December 1842 te Waspik, ontving zijn opleiding aan de gymnasia te Leiden en Gorkum, studeerde te Leiden in de geneeskunde en werd aldaar in 1867 op eene dissertatie: „Verslag der heelkundige kliniek en polikliniek cursus 1866—1867" gepromoveerd tot doctor in de geneeskunde en in 1868 eerst tot doctor

Digitized by Google

in de verloskunde en later tot doctor in de heelkunde, beide laatste keeren na verdediging van stellingen. Nadat hij zich te Leiden als geneesheer gevestigd had, werd hij in 1878 benoemd tot hoogleeraar aldaar en aanvaardde dit ambt den 28sten Februari 1879 met een redevoering over „De critiek in de geneeskunde". Van zijn geschriften noemen wij: „Langdurige sluiting van het darmkanaal" (1873), „Mededeelingen omtrent het Geneeskundig Congres te Londen" (1881), „Bijdrage tot de behandeling der blaassteenen" (1882), „De verhouding der orthopaedie tot de wetenschap, de kunst en de maatschappij" (1884) en „Bijdrage tot de operatieve heelkunde" (1885), opgenomen in het „Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde". Hij overleed den 25sten April 1901.

Ithaka, thans *Ithaki* of *Thiaki* geheeten, na Paros het kleinste der zeven Ionische Eilanden, heeft een oppervlakte van 93 v.km. en ligt tegenover de Griekse provincie Akarnanië, ten zuiden van Leukas (Sta Maura), ten noordoosten van Kephallenia en van dit eiland door het 2—4 km. breede Kanaal van Ithaka gescheiden. In de oudheid was dit eiland beroemd als het vaderland en het rijk van *Odysseus*. De gelijknamige stad uit den historischen tijd der Oudheid lag in het N. gedeelte, aan den voet van den Exogi (Oxoi) op een plateau tusschen twee baaien; de bewaard gebleven overblijfselen bewijzen, dat zij in den Romeinschen tijd bestaan heeft. De op den isthmus gevonden overblijfselen, die men ten onrechte in verband heeft gebracht met het paleis van *Odysseus*, zijn afkomstig van een oud kasteel, Alalkomenae. In de Middeleeuwen deelde Ithaka de geschiedenis van Kephallenia, stierf ten gevolge van de zeerooverij en de oorlogen met de Turken bijna uit en verhief zich eerst weer onder Venetiaansch bestuur. Ithaka telt thans 11409 inwoners en behoort sedert 1899 tot den nomos Leukas. Het eiland brengt rijkelijk krenten, wijn en olie voort. De inwoners zijn ondernemende zeevaarders en kooplieden. De aan de Baai van Molo gelegen hoofdstad Vathy of Ithaki is de zetel van een bisschop en telt 5724 inwoners. Men vindt er scheepsbouw en visscherij. Ook worden er sponzen gevischt en roode koralen gewonnen.

Ithaka, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New York, ligt op beide oevers der Cayuga-Inlet, en is door den Cayuga-Susquehannaspoorweg met Oswego en door stoombooten met de voornaamste plaatsen aan het Cayugameer verbonden. Zij telt (1900) 13136 inwoners en is vermaard door haar Cornell-universiteit, door een harer burgers, *Ezra Cornell*, gesticht. Het aantal hoogleeraren bedraagt (1901) 121, dat der lectoren en assistenten 194, dat der studenten 2515. Hare boekerij bestaat uit 237000 deelen, waaronder zich die der voormalige bibliotheken van *F. Bopp*, *C. Anthon*, *Goldwin Smith*, *A. D. Withe* enz. bevinden. Het staatslandbouwcollege is met de universiteit verbonden. In de nabijheid van Ithaca vindt men vele watervallen, waaronder de Taughanic Falls.

Ithome was in de Oudheid een bergvesting in Messenië (in de Peloponnesus) op den berg van dien naam (thans Vurcano), die zich ten westen der vlakte van den Pamisus met 2 toppen (Enna en Ithome) ter hoogte van 802 m. verheft. Volgens de sage werd aldaar *Zeus* door de Nymphen opgevoed en later in een tempel vereerd. Deze vesting is in den Eersten Messenischen Oorlog (743—724 v. Chr.) door *Aristodemos* heldhaftig verdedigd tegen de Spartanen, en door laatstgenoemden in den Derden Messenischen Oorlog (464—455 v. Chr.) gedurende den tijd van 10 jaren belegerd.

Itinerarium of *reiswijzer* noemt men een aanwijzing der stations op een grooten weg tusschen 2 hoofdplaatsen, met vermelding der afstanden. De belangrijkste itineraria uit de dagen der oudheid bewaard, zijn de: „Itineraria Antonini", het „Itinerarium Hiërosolymitanum," het „Itinerarium Alexandri", en eenige „Itineraria" door het Heilige Land.

De *Itineraria Antonini* bevatten het *Itinerarium provinciarum*, waarin een aantal reisrouten zijn opgenomen door de Romeinsche wingewesten in Europa, Azië en Afrika, en het *Itinerarium maritimum*, dat de beste kust- en waterwegen aanwijst. Beide bestaan uit een eenvoudige opgave der plaatsen, aan die wegen gelegen, met bijvoeging der afstanden. Vermoedelijk zijn zij uit den tijd van *Antoninus Caracalla*, en terwijl zij aanvankelijk bestemd waren voor staatsambtenaren, werden zij later als reisboeken gebezigd. Intusschen zijn zij in den tijd van *Diocletianus* in den tegenwoordigen toestand gebracht. Het *Itinerarium Burdigalense Hiërosolymitanum* is vervaardigd door een Christen in het jaar 333 van onze tijdrekening ten behoeve van hen, die zich van Burdigala (Bordeaux) naar Jeruzalem begaven. Beide Itineraria zijn door *Wesseling* te Amsterdam (1735) en later door *Pinder* en *Parthey* (1848) in het licht gegeven. Het *Itinerarium Alexandri* behelst een beknopte schets van den tocht van *Alexander den Groote* naar Perzië en is eerst in 1871 door *Volkmann* uitgegeven. Reiswijzers naar het Heilige Land zijn door *Tobler* in het licht gezonden; men heeft er van *Thietmar*, *Hugo Plagon*, *Frans Pipino* en *Antonius*. Dit laatste is vervaardigd omstreeks het jaar 570. Ook is vrij volledig bewaard gebleven de kopie van een soort wereldkaart, die de belangrijkste itineraria der aan de Romeinen bekende wereld cartografisch voorstelde (zie *Peutinger*).

Ito, *Hiroboemi*, markies, geboren in 1840 in het dorp Tsoekarimoera (provincie Choshoe) als de zoon van een boer, ging in 1863 met vier andere Japaneezen naar Engeland, waar hij een Europeesche opvoeding ontving, terwijl hij zich later op reizen naar de Vereenigde Staten (1871) en naar Europa (1882) verder ontwikkelde. Gedurende zijn verblijf in Duitschland bestudeerde hij, nadat hij in 1878 minister van Binnenlandsche Zaken geweest was, in het bijzonder de Pruisische wetgeving, die hem voor de in 1890 in Japan ingevoerde grondwet, waarover hij een commentaar schreef, tot voorbeeld strekte. *Ito* was viermaal minister-president, 1886—1888, 1892—1896, Januari—Juni 1898 en October 1900—Juni 1901 en werkte als zoodanig krachtig voor het aannemen in Japan van de Europeesche beschaving, zoodat hij te beschouwen is als de schepper van het moderne Japan. In 1885 werd hij graaf, in 1896 markies. In 1901 deed hij weer een groote reis door Europa en Amerika.

Digitized by Google

Itsjang, een stad in de Chineesche provincie Hoepe, ligt op den linkeroever van den Jang-tsekiang, die 9 km. boven de stad zijn groote stroomversnellingen vormt, en telt 35 000 inwoners. De stad ligt in een vruchtbare streek (thee, opium), is sedert 1877 voor den handel geopend en heeft sedert 1878 een regelmatige stoomvaartverbinding met Hankou. De invoer van het buitenland (vooral katoenen goederen) bedroeg (1902) 11703009 taels, die van het binnenland 12174775 taels, de uitvoer (zijde, was, geneesmiddelen) 13043515 taels. In 1902 liepen binnen 188 stoomschepen met 185118 ton en 2392 zeilschepen met 76609 ton.

Ittig, *Thomas*, een Duitsch godgeleerde, geboren te Leipzig den 31sten October 1643 en aldaar overleden als hoogleeraar in de godgeleerdheid den 7den April 1710, schreef een „Schediasma de auctoribus, qui de scriptoribus ecclesiasticis egerunt" (1711, na zijn dood uitgegeven). Ook leverde hij een „Historia ecclesiastica" (1709), een „Historia synodorum nationalium reformatarum in Gallia" (1705), een „Historia concilii Nicaeani" (1712) en een „Bibliotheca patrum apostolicorum" (1699).

Ituraea, een landschap in het noordoosten van Palestina, was het land der Ituraeërs, die in het Oude Testament Jetur genoemd en tot de nakomelingen van *Ismaël* gerekend worden. *Strabo* noemt bepaaldelijk den Libanon (en Anti-Libanon) als woonplaats van dit roofzuchtige en krijgshaftige volk. In de laatste eeuw v. Chr. had *Ptolemaeus*, de zoon van *Mennaeus*, de heerschappij der Ituraeërs zeer uitgebreid, zoodat zij in het W. tot de zee, in het O. tot Damascus, in het Z. tot Galilaea reikte. Die omvang maakt verklaarbaar, dat *Herodes Philippus* in Lukas III: 1 viervorst van Ituraea genoemd wordt. Door *Pompejus* werd het rijk van *Ptolemaeus* verkleind en het vielna den dood van zijn zoon *Lysanias* ineen.

Iturbide, don *Augustin de*, keizer van Mexico, te Valladolid de Michoacan (thans Morelia) geboren den 27sten September 1784, was de zoon van een uitgeweken edelman uit Biscaye en van een rijke creoolsche, leefde in 1810 bij het eerste oproer in Mexico als luitenant op zijn goederen en wees alle aanbiedingen van de opstandelingen van de hand. Daarentegen aanvaardde hij op bevel van den Onderkoning *Apodaca* het bevel over de militie in zijne provincie en handelde met zooveel krijgsbeleid, dat de opstandelingen weldra verstrooid waren. Daarna vertoefde hij weder op zijn landgoed, totdat in 1821 de Onderkoning hem belastte met het opperbevel van het leger. Nu echter naderde *Iturbide* tot de partij der opstandelingen en plaatste zich weldra aan hun hoofd. Na vruchtelooze onderhandelingen met den Onderkoning omtrent een nieuwe grondwet, beklom hij zelf den 18den Mei 1822 onder den naam van *Augustin I* den troon van Mexico en werd den 21sten Juli daaraanvolgende als zoodanig gekroond, nadat het Congres het keizerschap erfelijk had verklaard in zijn geslacht. Toen echter weldra de schatkist uitgeput was, spanden verschillende partijen en het Congres samen tegen den Keizer, die geen beleid en kracht genoeg bezat, om de wetgeving te regelen en de kwaadwilligen te beteugelen. Eenige generaals vormden een samenzwering om hem te doen vallen. Weldra brak de opstand uit, doch *Iturbide* legde den 19den Maart 1823 zijn waardigheid neder in de handen van het Congres. Dit laatste verleende hem èn zijn gezin een jaargeld, onder voorwaarde dat hij zich in Italië zou vestigen, waarna hij met de zijnen naar Livorno gebracht werd. Hoewel door partijhaat belasterd, had *Iturbide*, wien men noch geweldenarij, noch hebzucht kon te laste leggen, nog altijd vele vrienden en aanhangers in Mexico. In kennis gesteld van een samenzwering ten zijnen behoeve, begaf hij zich in 1824 met zijn gezin naar Londen om zich van daar naar Mexico in te schepen. Het Mexicaansch Congres evenwel deed hem den 28sten April 1824 in den ban en beval, dat hij bij zijn landing onmiddellijk zou worden terechtgesteld. Niettemin waagde hij het den 16den Juli van dat jaar vermomd den vaderlandschen bodem te betreden, waar hij, in weerwil van zijn vermomming, door generaal *Garcia* gefusilleerd werd. Zijn weduwe en haar 5 kinderen ontvingen van het Congres een jaargeld onder voorwaarde, dat zij in Columbia of Noord-Amerika moesten wonen. In 1865 kregen zijn nakomelingen van *Maximiliaan* den titel van keizerlijke prinsen.

Itzehoe is een Japansche zilveren munt, tot 1817 van verschillenden vorm, ten slotte vierhoekig. Vroeger was zij zeer fijn = 0,93 gld., doch werd langzamerhand tot $^{9}/_{10}$ fijn gewicht teruggebracht en na het verdrag van 1857 vastgesteld op 311 itziboe = 100 Spaansche dollars.

Itzehoe, een stad in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, aan de bevaarbare Stör, alsmede aan de spoorlijnen Elmshorn—Heide en Wrist—Itzehoe gelegen, telt (1905) 16194 inwoners. Zij is de zetel van eenige rechtbanken, bezit twee Protestantsche kerken, een hoogere burgerschool, een klooster voor adellijke jonkvrouwen, onderscheiden inrichtingen van weldadigheid, suikerraffinaderijen, een ijzergieterij met een machinefabriek, weverijen, onderscheiden andere fabrieken, vischvangst, scheepvaart en een levendigen handel. Zij is de oudste stad van Holstein en ontstond in 809 door *Karel den Groote*, die er een burcht deed verrijzen als bolwerk tegen de Denen en Wenden. Zij werd meermalen verwoest, maar telkens weder opgebouwd en was van 1835 tot 1864 de vergaderplaats der Holsteinsche Stenden.

Itzenplitz, *Heinrich August Friedrich* graaf *von*, een Pruisisch staatsman, geboren te Groszbehnitz bij Nauen den 23sten Februari 1799, bezocht het gymnasium te Berlijn, en studeerde aldaar in de natuurkunde, daarna te Göttingen in de rechten. Hij trad vervolgens in staatsdienst en werd assessor te Frankfort a. O, regeeringsraad te Stettin, opperregeeringsraad en directeur der generale commissie te Berlijn, vicepresident te Posen en president te Arnsberg. In 1848 vroeg hij zijn ontslag om het beheer op zich te nemen over uitgestrekte goederen, hem door het overlijden zijner moeder ten deel gevallen. Hij werd lid der Eerste Kamer en daarna van het Huis der Heeren en trad in Maart 1862 weder in staatsdienst als minister van Landbouw. Reeds in December van dat jaar belastte hij zich met de portefeuille van Handel. Ook werd hij later benoemd tot lid van den Noord-Duitschen Rijksdag. Hij behield

Digitized by Google

zijn portefeuille tot in 1873, werd toen door *Achenbach* vervangen en overleed op zijn landgoed Kunersdorf bij Wriedzen den 15den Februari 1883.

Itzstein, *Johann Adam von*, een hoofdleider der liberale partij in Baden, werd geboren te Mainz den 28sten September 1775. Na het voleindigen zijner studiën bekleedde hij eenige ondergeschikte staatsambten. Toen groothertog *Lodewijk* in 1819 de regeering aanvaardde, werd hij als „Hofgerichtsrat" te Mannheim geplaatst, in 1832 tot afgevaardigde naar den Landdag gekozen, maar werd na de ontbinding van dezen als een aanvoerder der oppositie door de Hofpartij vervolgd en op pensioen gesteld. Niettemin verscheen hij in 1831 weder op de vergadering van den Landdag en ook op de volgende tot aan 1850 toe, en plaatste zich steeds aan het hoofd der oppositie, vooral na den dood van *von Rotteck*. Bij het behandelen van de begrooting bleek steeds zijn uitgebreide kennis van die aangelegenheid. De gebeurtenissen van 1848 hadden grooten invloed op hem. Een gedeelte zijner staatkundige vrienden keerde zich van hem af, en hij zelf helde over tot de demokratische en republikeinsche richting, zonder evenwel de grenzen der wet te overschrijden. Onderscheiden kiesdistrikten vaardigden hem af naar de Duitsche Nationale Vergadering, en hij schaarde er zich aan de uiterste linkerzijde. Deze partij schonk hem haar stemmen toen in Juni 1848 een rijksbestuurder moest benoemd worden. Aan de omwenteling in Baden in Mei 1849 nam hij geen deel. Daar hij echter het Rompparlement naar Stuttgart gevolgd was, voegde hij zich bij de voortvluchtige revolutiemannen en vertoefde eenigen tijd in Zwitserland en den Elzas, tot hij in 1850 kon terugkeeren Hij vestigde zich nu op het landgoed Hallgarten in de Rheingau en overleed aldaar den 14den September 1855.

Iva. Zie *Achillea*.

Ive, *Antonio*, een romanist, in 1851 te Rovigno in Istrië geboren, studeerde te Weenen in de wijsbegeerte en letteren, werd in 1875 leeraar aan het gymnasium te Capodistria, in 1882 docent aan de hoogeschool te Weenen en in 1894 hoogleeraar in de Italiaansche taal en letterkunde te Grasz. Van zijn werken noemen wij: „Canti popolari istriani raccolti a Rovigno"(1877), „Novelline popolari rovignesi" (1877), „Fiabe popolari rovignesi"(1878), „Raccolta di proverbi istriani"(1881), „Prose genovesi"(1882), „L'antico dialetto di Veglia"(1885—1886), „Saggi di dialetti rovignese"(1888) en I„ dialetti ladino-veneti dell' Istria"(1900). Met *Mazzatinti* en *Mandalari* gaf hij de „Rimatori napoletani del Quattrocento"(1885) uit.

Ivens, *Roberto*, een Portugeesch reiziger, geboren te Punta Delgado op het Azoreneiland Miguel den 12den Januari 1850, trad in 1867 in Portugeeschen zeedienst, begeleidde met *Capello* in 1877 *Serpa Pinto* op zijn eersten tocht van Benguela naar Pretoria en deed in 1884—1885 met *Capello* een nieuwe reis van Mossamedes naar den Zambesimond. Hij schreef met *Capello* „De Benguela à Yacca"(2 dln., 1881) en „De Angola à Contracosta"(2 dln., 1886).

Ivoiriet wordt ook wel als surrogaat van ivoor gebruikt en bestaat uit gelatine, glycerine, water en zinkoxyd. Het wordt voornamelijk gebruikt voor inlegwerk. Platen hiervan worden dikwijls versierd met verschillende ornamenten door middel van steendruk.

Ivoor of elpenbeen verkrijgt men van de groote slagtanden van den olifant. Deze tanden zijn geplaatst in het tusschenkaaksbeen, zoodat zij overeenkomen met de snijtanden van de andere zoogdieren. De tanden hebben geen wortels en zij groeien onafgebroken door, zoolang het dier leeft. Zij bevatten alleen tandbeen en cement, terwijl het email ontbreekt. Zooals alle tanden, die voor verdediging dienen, bevatten zij betrekkelijk weinig minerale stoffen, ongeveer 57 % phosforzure kalk met zeer weinig koolzure kalk. Deze stoffen zijn innig gemengd met de zoogenaamde lijmgevende stoffen. Men kent verschillende soorten van ivoor: zacht, hard en half zacht. De grootste hoeveelheid komt uit Afrika; de voornaamste handelsplaatsen zijn Zanzibar, Mozambiek, Port Natal en Kaapstad; aan de Westkust: Benguella, San Paulo, de Loanda, Ambuz. Verder nog Gaboen, Kameroen, Lagos enz. In Azië zijn de voornaamste uitvoerplaatsen: Ceylon, Sumatra en Malaka. Het beste, maar zeer zeldzame ivoor, komt uit Siam, dat zeer zwaar is. In Europa wordt het voornamelijk van uit Afrika, over Bombay, ingevoerd; van de oostkust jaarlijks 564000 kg., van de westkust 284000 kg., wat een waarde van ongeveer 10 millioen gulden vertegenwoordigt. Deze hoeveelheid is afkomstig van 65000 olifanten, voor een klein deel van pas gedoode olifanten, het meeste van al lang gestorven dieren. De hoofdmarkten in Europa zijn Londen en Antwerpen. Een ander deel van het in den handel voorkomende ivoor stamt af van den uitgestorven mammoeth en wordt voornamelijk in het noordelijk deel van Siberië gevonden. Verder worden voor het vervaardigen van voorwerpen gebruikt de kiezen der olifanten, de tanden van het nijlpaard, hoewel deze hol zijn en dus alleen geschikt voor het maken van kleine voorwerpen, de hoektanden uit de onderkaak van den walrus en de slagtanden van den narwal. Ivoor komt in den handel meestal voor als 1 tot 1½ m. lange en 40 tot 80 kg. zware tanden. Het zachte ivoor is melkwit, niet doorschijnend, niet bros; het harde is slechts weinig doorschijnend en heeft een geel- of roodachtige kleur en is zwaarder dan het zachte. Dunne platen, gesneden volgens de lengterichting, vertoonen een teekening, gelijkende op hout. Scheeve vlakken daarentegen hebben een netvormige teekening. De waarde van het ivoor hangt af van de kleur en de fijnheid der netvormige teekening. Hoe gelijkmatiger de kleur en hoe fijner de teekening, des te meer waarde heeft het. Aan de lucht blootgesteld wordt het geel, ook als het eenmaal gebleekt is. Het soortelijk gewicht varieert tusschen 1,75—1,90. Het kan gemakkelijk verwerkt worden. Wegens zijn hardheid en veerkracht is het een bijzonder geschikt materiaal voor billardballen. Ivoor wordt geslepen met fijn puimsteen en gepoleerd met krijt. Voor het bleeken gebruikt men een chloorkalkoplossing of een mengsel van 1 deel terpentijn en 3 deelen alkohol of vooral in den laatsten tijd waterstofsuperoxyd.

Digitized by Google

Ivoor kan ook gekleurd worden. Bij droge destillatie geeft het een zwarte massa, het zoogenaamde ivoorzwart, hetwelk als zwarte verfstof veel gebruikt wordt. Als surrogaat van ivoor worden behalve celluloid ook gebruikt de ivoornoten, afkomstig van een Zuid-Amerikaansche palm, *Phytelephas macrocarpa* en anderen. Deze hebben de grootte van duiven- of kippeneieren. Onder de 1 mm. dikke en harde schaal bevindt zich een witte, iets doorschijnende massa, die men goed kan bewerken. In den handel komen verschillende soorten voor. Hiervan worden voornamelijk knoopen gemaakt. Men kan de massa gemakkelijk verven, door haar eerst met sterk zwavelzuur een zeer korten tijd te behandelen, waardoor een perkamentpapierachtige massa gevormd wordt. Behalve de noten van sagopalmen wordt ook nog de zoogenaamde ivoormassa als surrogaat gebruikt. Dit bestaat uit gips of andere minerale stoffen met bepaalde bindmiddelen.

Ivoorkust is de naam van een Fransche kolonie op de westkust van Afrika en telt op 323000 v.km. 2250000 inwoners. Van de 620 km. lange kust stijgt het land langzamerhand tot de vlakke hoogten van Kong; een 300—350 km. breeden gordel van oerwouden en savannen breidt zich landinwaarts uit en bevat een groot aantal oliepalmen, caoutchoucplanten en nuttige houtsoorten. Het klimaat is warm, vochtig en ongezond (gemiddelde jaartemperatuur 26° C., neerslag 6312 mm.). Deze zone is dun bevolkt door zeer onbeschaafde stammen. Veel meer ontwikkeld zijn de stammen aan de kust, zooals de Agni en de Oschin, de intelligente Jack-Jack, die tusschenhandel drijven, de als flinke arbeiders bekende Kroenegers, de Kafiri, de Apolloniërs, beiden landbouwers, en, verstrooid tusschen de anderen, de Mande-Dioela, die den handel bijna monopoliseeren. De kolonie is in 14 districten verdeeld en staat onder een gouverneur, die zijn zetel te Bingerville heeft. De belangrijkste kustplaatsen zijn Grand-Bassam en Grand-Lahu; tusschen beide in liggen Jacqueville, Petit Lahu, Fresco, Sassandra, Grand-Drewin, San Pedro, Bereby, Taboe en Grand-Bacha; in het binnenland Bandoekoe (4000 inwoners) en Kong (18—20000 inwoners). Europeesche handelshuizen hebben factorijen aan de kust gesticht. Een spoorweg van Grand-Bassam tot Kong is in aanleg, om het goudrijke achterland te ontsluiten. Het scheepsverkeer bedroeg in 1904 1090 ingeklaarde schepen met 1552000 ton. De post behandelde (1900) op 26 kantoren 130367 zendingen, de telegraaflijnen hadden een lengte van 780 km. Ingevoerd worden (1904: 15583000 francs) zout, spiritualiën, kruit, tabak, zeep enz., uitgevoerd (1904: 10287000 francs) olie, houtsoorten, caoutchouc, koffie en ivoor. De inkomsten en uitgaven bedroegen in 1900 1405000 francs.

Ivoorsnijwerk (zie de plaat). Reeds in de oudste tijden werd het ivoor, vanwege zijn plastische eigenschappen en zijn warmen toon gebruikt tot het vervaardigen van kleine kunstvoorwerpen, afgodsbeeldjes en voorwerpen van dagelijksch gebruik, zooals blijkt uit vondsten in Egypte en Mesopotamië. De Grieken gebruikten het ook voor groote standbeelden, waarvan zij de vleeschdeelen van ivoor vervaardigden. Ivoorsnijwerk uit den tijd der Grieken en Romeinen is zoo goed als niet bewaard gebleven, eerst uit den tijd van *Constantijn* dagteekenen de oudste voorwerpen n.l. diptycha (zie *Diptychon*), waarvan fig. 5 der plaat een afbeelding geeft. Het ivoorsnijwerk uit den Byzantijnschen tijd kenmerkt zich door groote technische volmaaktheid en door sierlijken vorm, vol leven, waarvan de in ± 550 vervaardigde zetel van bisschop *Maximianus* in de sacristie van den dom te Ravenna getuigt. Ook in kloosters hield men zich met deze kunst bezig, en vele voorwerpen, voornamelijk boekbanden uit de 9de tot de 14de eeuw dagteekenend, zijn bewaard gebleven (zie plaat fig. 4, 6 en 7). Gedurende de latere Middeleeuwen nam het gebruik van ivoren voorwerpen, zoowel in de kerk als in het dagelijksch leven, toe. Vele beeldjes, doosjes, spiegellijsten (fig. 3) en dergelijke zijn uit dien tijd behouden gebleven en met allerlei tooneelen uit het leven of met erotische afbeeldingen versierd. Op het einde der Middeleeuwen en in den eersten tijd der Renaissance schijnt deze kunst weinig beoefend te zijn, ofschoon enkele uitstekende beeldjes en reliëfs uit dien tijd zijn bewaard gebleven. In het begin der 17de eeuw leefde kunst weer op. Ivoor vond toen een uitgebreide toepassing voor het inleggen van meubels (vooral in Italië) en voor het vervaardigen van een bijzonder soort draaiwerk (fig. 2 vertoont een gedraaide kan). Verder maakte men uiterst fijne en uitstekend afgewerkte beeldjes, crucifixen en figurenreliëfs, welke laatste ook gebruikt werden tot het versieren van bokalen en bekers (zie fig. 1). Vooral in Nederland en Duitschland hield men zich tot in de 18de eeuw met dezen tak van kunstnijverheid bezig. In later tijd beproefde men ook door middel van ivoorsnijwerk landschappen voor te stellen, doch slechts tijdelijk. Tegenwoordig wordt het ivoorsnijden nog wel ijverig beoefend, echter hoofdzakelijk tot het namaken van antieke voorwerpen en het vervaardigen van goedkoope sieraden (Neurenberg). In Indië daarentegen en vooral in China en Japan is deze kunst nog steeds in vollen bloei. Japansche producten overtreffen in fijnheid en kunstwaarde het meeste wat Europa op dit gebied heeft voortgebracht.

Ivrea, het *Eporidea* der Ouden, in de Italiaansche provincie Turijn, aan de Dora Baltea, waarover een brug geslagen is en aan de spoorlijn Chiasso-Aosta gelegen, telt (1901) 11528 inwoners. Men vindt er een kathedraal, een gedenkteeken voor minister *Ettore Perrone*, een priesterseminarium, een lyceum en een gymnasium. Vroeger was Ivrea de hoofdstad van het markgraafschap Ivrea, door *Karel den Groote* na de verovering van het Rijk der Longobarden aldaar gesticht. Nadat *Karel de Dikke* in 887 was afgezet, behoorden de Markgraven *van Ivrea* onder hen, die naar de kroon van Italië dongen. Zelfs gelukte het aan de markgraven *Berengarius II* en diens zoon *Adelbert II*, die in 950 te bemachtigen, doch zij moesten haar weldra weder afstaan. Evenals hij, behielden ook zijn nakomelingen, die tevens hertogen van Bourgondië waren, het markgraafschap *Ivrea*, totdat keizer *Hendrik II* het in 1018 aan de zonen van den oproerigen markgraaf *Arduin* ontnam en inlijfde in zijn rijk. Keizer *Frederik II* beleende daarmede in 1248 graaf *Thomas van Savoye*, en

Digitized by Google

IVOORSNIJWERK.

1. Kan uit de 1ste helft der 17de eeuw.

2. Kan uit de 1ste helft der 17de eeuw.

3. Achterzijde van een spiegel (begin der 14de eeuw).

4. Ivoren blad (14de eeuw).

6. Voorzijde van het Diptychon van Tutilo (9de eeuw).

5. Romeinsch consulsdiptychon.

7. Achterzijde van het Diptychon van Tutilo (9de eeuw).

Digitized by Google

Digitized by Google

de nakomelingen van dezen wisten zich in het bezit van dit graafschap te handhaven.

Ivry, een stad in het arrondissement Sceaux van het Fransche departement Seine, ten zuidoosten van den ringmuur van Parijs en bij dezen gelegen, telt (1906) 30532 inwoners. Men vindt er een groot hospitaal voor ongeneeselijken (2029 bedden), een beroemde glas- porselein- en aardewerkfabriek en fabricage van chemische produkten, vernis, zeep, wasdoek enz. Het *Fort d'Ivry*, het meest zuidoostelijke der oude verdedigingslijn van Parijs, verheft zich op een heuvel niet ver van de Seine. Het werd gedurende den Duitsch-Franschen Oorlog niet aangevallen, maar eerst na de capitulatie van Parijs door Duitsche troepen bezet, die het den 5den Maart 1871 ontruimden. Later kwam het in handen der communards en den 25sten Mei vloog er een kruitmagazijn in de lucht, waarna het door de regeeringstroepen bemachtigd werd.

Iwakura, *Tomomi*, een Japansch staatsman, geboren te Kioto, in 1815, als zoon van een kuge (Hofedelman), was een besliste vijand der vreemdelingen en bewoog in 1858 mikado, *Kemei Tenno* het verdrag van den shogoen van Tokio met Amerika niet goed te keuren. Niet lang daarna in ongenade gevallen bij den mikado verbond hij zich met *Kido*, *Saigo* en *Okoebo* tot den val van het shogoenaat, wat in 1868 geschiedde. Intusschen had hij de noodzakelijkheid van vriendschappelijke betrekkingen met Europa en de waarde der Europeesche beschaving ingezien, werd in 1868 tot minister benoemd, ontving in 1870 den titel dainagon (groote raadgever) en aanvaardde in 1871 de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. In 1872 stond hij aan het hoofd van het gezantschap, dat de Ver. Staten en Europa bezocht. In 1873 teruggekeerd, verzette hij zich met succes tegen den door de Samoerai verlangden oorlog met Korea, waarom den 14den Januari 1874 een moordaanslag op hem gepleegd werd. Hij overleed in 1887.

Iwan is de naam van onderscheiden Russische grootvorsten en keizers.

Iwan I, bijgenaamd *Kalita* (1328—1340), was grootvorst van Moskou en trachtte, ofschoon afhankelijk van de Tataren, zich boven de andere Russische vorsten te verheffen en Moskou tot hoofdstad van Rusland te maken. Dit gelukte hem gedeeltelijk, daar deze stad, in plaats van Wladimir, de zetel werd van den metropolitaan. Hij overleed den 31sten Maart 1340.

Iwan II (1353—1359), de jongere zoon van den voorgaande, geboren in 1326, werd opvolger van zijn broeder *Simeon den Trotsche*. Hij was niet sterk genoeg om tegen de overige Russische vorsten of tegen de Lithauërs te strijden, die hem uitgestrekte landen aan den Dnjepr ontrukten, en overleed den 18den November 1359.

Iwan III of *de Groote*, als czaar *Iwan I Wassiljewitsj* (1462—1505), wordt beschouwd als de de grondlegger van de Russische heerschappij. Hij werd geboren den 22sten Januari 1440 en beklom na den dood zijns vaders, *Wassilij den Blinde*, den 17den Maart 1462 den troon. Allengs vereenigde hij de overige Russische vorstendommen, zooals Twer, Moshaiks en Wologda, met het Moskovitisch grootvorstendom, onderwierp in 1478 het machtige Nowgorod en bevrijdde zich in 1480 van de opperheerschappij der Tataren. In 1472 trad hij in het huwelijk met *Sophia*, een nicht van *Thomas Palaeologus*, den laatsten keizer van Byzantium, zoodat Europeesche zeden ingang vonden in Rusland en de Byzantijnsche tweekoppige adelaar geplaatst werd in het Russische wapen. *Iwan* verkondigde nu als rijkswet de eenheid en ondeelbaarheid van zijn gebied en was de eerste, die zich heer (*gossodar*) van Rusland noemde. Hij overleed te Moskou den 27sten October 1505, en daar zijn oudste zoon *Iwan* overleden was, had hij, met voorbijgaan van zijn kleinzoon *Dimitry*, een zoon van *Sophia*, *Wassilij* genaamd, als opvolger aangewezen.

Iwan IV Wassiljewitsj, bijgenaamd *de Wreede* (1533—1584), geboren den 25sten Augustus 1530, werd den 16den Januari 1547 tot czaar gekroond. Hij deed meer dan al zijn voorgangers tot beschaving van zijn half-wilde onderdanen, maar hij overtrof hen tevens ver in wreedheid. Hij bewoog Duitsche werklieden, kunstenaars en geleerden zich in Rusland te vestigen, stichtte er de eerste boekdrukkerijen en bevorderde den handel door een verdrag met koningin *Elizabeth*, nadat de Engelschen den zeeweg naar Archangel ontdekt hadden, vormde in de Strelitzen een staand leger en veroverde Kasan (1552) en Astrakan (1554). Toen hij Lijfland aan de Duitsche Ridders poogde te ontrukken, verbonden zich de Polen, Zweden en Denen tegen hem. Door *Stephanus Bathori* in het nauw gebracht, wendde zich *Iwan* tot paus *Gregorius XIII*. Laatstgenoemde zond, in de hoop, dat hij den czaar tot den R. Katholieken godsdienst zou overhalen, zijn nuntius *Possevin*, die tusschen de strijdende partijen den wapenstilstand te Zapolya tot stand bracht, waarbij *Iwan* van zijn aanspraak op Lijfland afzag. Vertoornd over den vrijheidszin der inwoners van Nowgorod, trok hij in 1570 daarheen en vermoordde er binnen 6 weken omstreeks 60000 menschen. Met dezelfde wreedheid woedde hij te Twer, te Moskou en op andere plaatsen. Deze dwingeland bracht zijn zoon eigenhandig om het leven. *Iwan* overleed den 16den Maart 1584 en werd opgevolgd door zijn tweeden zoon *Feodor*.

Iwan V Alexejewitsj, de halfbroeder van *Peter I*, geboren den 27sten Augustus 1666 en overleden den 29sten Januari 1696, werd czaar in 1682, maar nam wegens ongesteldheid en stompzinnigheid nagenoeg geen deel aan de regeering.

Iwan VI, *Antonowitsj*, geboren den 24sten Augustus 1740, was de zoon van hertog *Anton Ulrich van Brunswijk-Wolfenbüttel-Bevern* en van de Russische grootvorstin *Anna Leopoldowna*. Keizerin *Anna Iwanowna* nam hem aanstonds na zijn geboorte als zoon aan en benoemde bij haar overlijden hem tot opvolger en gedurende zijn minderjarigheid haren gunsteling *Biron* tot voogd en regent. Laatstgenoemde deed na den dood der keizerin (28 October 1740) den prins huldigen en toen hijzelf verbannen werd, namen de ouders van *Iwan* het regentschap op zich. Doch reeds den 6den December 1741 maakte *Elizabeth*, een dochter van *Peter I*, zich meester van den troon. De jongdige *Iwan* werd eerst te Inwangorod bij Narwa gevangen gezet, in 1756 naar de vesting Sleutelburg, vervolgens

Digitized by Google

naar eenige andere vestingen en na de troonbeklimming van *Catharina II* weder naar Sleutelburg overgebracht. Toen hier *Mirovitsj*, een edelman uit Ukraine en luitenant bij de bezetting van Sleutelburg, met behulp van een ondergeschoven bevelschrift der Keizerin een poging aanwendde om den gevangene te bevrijden, werd *Iwan* den 5den December door de overige officieren omgebracht. Deze waren voor het geval, dat zij zulks noodig oordeelden, hiertoe door de Keizerin gemachtigd. Men begroef hem in een kapél, die later verwoest werd.

Iwanow, *Alexander Andrejewitsj*, een verdienstelijk Russisch schilder, geboren te Petersburg in 1806, studeerde aan de Academie voor Schoone Kunsten aldaar en vond grooten bijval voor zijn schilderstuk: „Christus en Magdalena" (1832), dat zich thans in het museum der Keizerlijke Hermitage bevindt. Om zich verder te ontwikkelen, vertrok hij op kosten der Regeering naar Rome en bleef er langer dan 28 jaren. Het grootste gedeelte van dien tijd besteedde hij aan een reusachtig doek: „Het optreden van Christus voor het volk". Tot het tentoonstellen van dat stuk, keerde hij naar Petersburg terug en overleed aldaar den 15den Juli 1858.

Iwanowno, Woznessensk, een fabriksstad, ligt in het Russisch gouvernement Wladimir, aan den Oewod en aan de spoorlijnen Schoeja—Kineschma en Alexandrowo—Iswanowno en telt 35949 inwoners. Behalve 11 kerken en onderscheiden scholen, heeft men er een katoenspinnerij, sitsfabrieken, ijzer- en kopergieterijen, fabrieken van scheikundige praeparaten, katoendrukkerijen, een machinenfabriek enz., te zamen meer dan 70 fabrieken, met een jaarlijkschen omzet van 38 millioen roebèl.

Iwaşjnzow, *Nicolai*, een Russisch waterbouwkundige, geboren den 1sten Mei 1819, was eerst leeraar in de sterren- en zeevaartkunde aan de kadettenschool te Petersburg, vergezelde in 1853 *Perowsky* op zijn tocht tegen de *Ak-Metsjet*, bracht daarbij den benedenloop van de Sir Darja in kaart en maakte in dat jaar als chef der expeditie een aanvang met zijn 15jarigen arbeid, besteed aan het onderzoek en het in kaart brengen van de Kaspische Zee. De daarop betrekkelijke atlas verscheen te Petersburg in 1866—1869, vergezeld van twee deelen tekst. Daarenboven leverde hij een uitgebreid werk over 38 tochten van Russen om de aarde (1849—1850). Hij was ten laatste schout-bij-nacht en president der mathematische sektie van het Geographisch Genootschap te Petersburg. Hij overleed aldaar den 25sten Januari 1871.

Iwein is de held eener Bretonsche sage behoorende tot den sagenkring van koning *Artur* en van de Tafelronde, in de 12de eeuw door *Chrétien de Troyes* bewerkt in zijn gedicht „Chevalier au Lyon", waaraan de Duitsche dichter *Hartmann von der Aue* in 1204 zijn verhaal „Iwein" ontleende.

Iwein, de ridder der Tafelronde, daagt den bezitter van een tooverbron uit, verslaat hem en krijgt, door bemiddeling van het kamermeisje *Lunete*, de hand zijner weduwe *Laudine*. Deze staat hem eens toe op avonturen uit te gaan; als hij echter later dan afgesproken was, terugkeert, verliest hij *Laudine's* gunst, wordt krankzinnig, daarna genezen, redt een leeuw voor een draak en heeft van nu af daaraan een trouwen begeleider. Na talrijke andere avonturen redt hij *Lunete* van den vuurdood, weet het land van *Laudine* tegen *Gawan* te behouden en verzoent zich weder met haar. De bewaard gebleven Welsche vertaling, Chweld iarlees y Fjynnawn" is niet de bron van het Fransche gedicht, maar staat onder den invloed daarvan.

Ixelles, een voorstad ten Z.O. van Brussel, telt (1903) 65493 inwoners. Men vindt er het monument van den Belgischen schilder *Wiertz*, het Wiertzmuseum, de standbeelden van *Cockerill* en *Leopold I* en het monument de la fontaine de Brouckère. Merkwaardig zijn er voorts de openbare markt (Halles), het raadhuis, de voormalige abdij La Cambre (later een gevangenis en thans een militaire school) en het Cartographisch Instituut. Een bloeiende nijverheid levert er porcelein, kristal, orgels, harmoniums en scheikundige praeparaten. In het Z. vindt men het drukbezochte Bois de Cambre.

Ixia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Irideeën*. Het onderscheidt zich door een 6-deelige, regelmatige bloemkroon met een dunne buis en een uitgespreiden zoom, door 3 smalle, gekromde stempels, een vliezige doosvrucht en bolvormige zaden. Het omvat kleine, fraaie bolgewassen, die aan de Kaap de Goede Hoop te huis behooren. Van de soorten noemen wij: *I. aristata Thunb*, met wit- en roodgekleurde bloemen, — *I. erecta Berg.* met aan één zijde geplaatste, witte, roode, paarse of bleekgele bloemen, — *I. maculata L.* met gevlekte bloemen, — en *I. coelestina Bartr.* met groote hemelsblauwe bloemen.

Ixion, koning der Lapithen in Tessalië, een zoon van *Phlegyas*, van *Antion* of van *Ares*, en een kleinzoon van *Periphas* (een zoon van *Lapithes*) huwde met *Dia*, de dochter van *Deioneus*, die hem *Peirithoos* schonk. Hij noodigde zijn schoonvader tot afhaling der bruidsgeschenken uit en stortte hem in een met vuur gevulden kuil. Later werd hem zijn misdrijf vergeven door *Zeus* en deze noodigde hem zelfs uit om aan te zitten aan de tafel der goden. Hier ontbrandde zijn liefde voor *Hera*, die hem evenwel bedroog, zoodat hij in plaats van haar een wolk omhelsde, waaraan de fabelachtige *Kentauren* hun oorsprong ontleenden. *Zeus* slingerde hem tot straf voor zijn misdrijf met een bliksemstraal in den Tartarus, waar hij hem met slangen deed vastsjorren aan een rad, dat onophoudelijk door den storm wordt rondgestuwd.

Ixora *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën*. Het onderscheidt zich door een trechtervormige bloemkroon met een slanke, rolronde buis en een korteren, 4-deeligen, uitgebreiden zoom en een steenvruchtachtige, met den blijvenden kelk gekroonde, bijna bolvormige, 2-hokkige bes. Het omvat altijdgroene heesters,, die in Oost-Indië en Afrika groeien. met tegenovergestelde bladeren en sierlijke, scharlakenroode, bleekroode, witte of gevlamde, vaak welriekende bloemtrossen. Van *I. Bandhuca Roxb.* (*I. arborea Lodd.*) gebruikt men den wortel tegen tusschenpoozende koortsen, ook uitwendig tegen huidziekten, en den bast, de bladeren en de bloe-

Digitized by Google

men tegen volbloedigheid. Op dergelijke wijze bezigt men *I. grandiflora Kern.* (*I. coccinea L.*), met donker scharlakenroode bloemen. Tot de fraaiste sierplanten behooren voorts *I. rosea Wall.* met rozenroode of vleeschkleurige, *I. arborea Roxb.* met witte, *I. crocata Lindl.* met saffraangele en *I. fulgens Roxb.* met purperroode bloemen. Al die planten vereischen een vochtige warmte van 10—12° C.

Iynx, de dochter van *Pan* en *Echo* of *Peitho*, de dienares van *Io*, werd door *Hera* in een vogel, den draaihals (*Iynx torquilla*), veranderd, omdat zij *Zeus* tot een minnehandel met *Io* vervoerd had. Men meende dan ook, dat die vogel met bovennatuurlijke krachten begiftigd was, zoodat men hem gebruikte om iemand verliefd te maken door hem met pooten en vleugels aan een rad met vier spaken vast te hechten en dat onder het uitspreken van een tooverformulier om te draaien. Ook in de beeldende kunst komt zij voor als zinnebeeld van de loktaal der liefde; op vazen en gemmen ziet men dikwijls een jongeling, die zich met zulk een vogel in de hand tot zijn uitverkorene wendt.

Ized, in het oud-Bactrisch *Jazata* (Vereerenswaardig), noemt men in de godsdienstleer der oude Perzen een schaar goede geesten, welke onderworpen zijn aan de zeven *Amesaspands* (zie aldaar). Zij zijn derhalve goddelijke wezens van den tweeden rang. Men onderscheidt hemelsche of onzichtbare *Izeds* met *Ormuzd* aan het hoofd, en aardsche, die onder de bevelen staan van *Zarathustra*. Hun aantal bedraagt 28. Zij heerschen over de elementen en over de uren van den dag en voeren met *Ahriman* en zijn booze geesten een altijddurenden strijd. Tot hen behooren onder anderen *Mithra*, de middelaar tusschen het oorspronkelijk licht en de oorspronkelijke duisternis, tusschen de menschen en *Ormuzd*; *Tistrja* (Sirius), de koning der sterren en de regenbrengende ster; en *Craosha*, de hemelsche bewaker der wereld.

Izelotte is een Turksche zilvermunt ter waarde van 60 cts.

Izsó, *Nicolaus*, een Hongaarsch beeldhouwer, geboren in 1830 te Horváti in het comitaat Borsod, studeerde te Saros-Patak, nam dienst bij de Hónveds en werd na de rampspoedige nederlaag der Hongaren bij Világos leerling bij den beeldhouwer *Ferenczy*. Daarna bezocht hij het atelier van *Gasser* te Weenen en vertrok vervolgens naar München, waar zijn statuëtte „De treurende herder" hem grooten roem bezorgde. Vervolgens begaf hij zich naar Boedapest en ontving er de opdracht het ontworpen gedenkteeken ter eere van den dichter *Csokonay* te Debreczin te vervaardigen. Hij volbracht deze taak op een eervolle wijze, leverde een aantal borstbeelden en modellen van statuëtten, werd hoogleeraar in de beeldhouwkunst te Pest en overleed aldaar den 29sten Mei 1875. Bij zijn sterven had hij het model van het *Petőfi*-monument, dat te Boedapest verrijzen zou, nagenoeg gereed. Zijn kunstwerken onderscheiden zich vooral door hun nationaal karakter.

Iztaccihuatl (= witte vrouw) is een uitgedoofde, kraterlooze vulkaan ten Z. van de stad Mexico, 5286 m. hoog en met den naburigen Popocatepetl (5420 m.) door een 3700 m. hoog zadel verbonden. Hij bestaat geheel uit amphibolandesiet en heeft kleine gletschers. Over den noordvoet leidt den 3100 m. hooge straat van Puebla naar Mexico.

J.

J, de tiende letter van ons alphabet, kan als medeklinker beschouwd worden en als een versterking van den klinker *i*, bepaaldelijk wanneer de *i* als eerste letter van een lettergreep vóór een klinker komt te staan of ook tusschen 2 klinkers. Niet alle talen hebben voor deze letter een afzonderlijk teeken. De Grieken en Romeinen kenden geen onderscheid tusschen *i* en *j*, hoewel de *i* in vele woorden, bijv. in *maius*, *peius* enz., als *j* uitgesproken werd. Nederlandsche beoefenaars dier talen brachten in de 16de en 17de eeuw het afzonderlijk teeken der *j* in de gedrukte schriften van Latijnsche schrijvers. Van de Germaansche talen heeft het Gotisch een afzonderlijk teeken voor de *j*, en dit bekleedt er in het alphabet de 15de plaats tusschen de *s* en *u*. In de Oud- en Middel-Nederlandsche en Hoogduitsche handschriften, vindt men alleen den klinker *i*, en eerst geruimen tijd na de uitvinding der boekdrukkunst kwam de *j* in zwang, die men op de *i* liet volgen. De uitspraak der letter *j* is dikwijls dezelfde als die van *y*, in het Engelsch als *dzj*, in het Fransch en Portugeesch als *zj* en in het Spaansch, evenals de *x*, als *ch*. Daarom worden Spaansche woorden, die vroeger een *x* hadden thans ook met *j* geschreven, bijv. Mejico voor Mexico. De *j* ontbreekt in het Italiaansch, behalve als meervoudsuitgangen in plaats van *ii*. Ook in de Slavische talen ontbrak oorspronkelijk de *j*, doch zij heeft er langzamerhand het burgerrecht verkregen. In de scheikunde is *J* het atoomteeken van jodium, in de natuurkunde voor *Joule*, in de internationale telegrafie voor Jour (Fransch =dag), d. w. z. dagtelegrammen, die van 's avonds 10 uur tot 's morgens 6 uur niet besteld worden.

Afkortingen:

J.C. ook wel *J. Chr.* = Jezus Christus.

Digitized by Google

J. D. W. = jaren der wereld.
J. n. C. = jaren na Christus.
J. v. C. = jaren vóór Christus.
Jhr. = Jonkheer.
j. l. = jongstleden.
J. P. = *Justice of the Peace* (vrederechter).
Jun. = junior.
J. u. d. = *juris utriusque doctor* (meester in de beide rechten).
Zie verder onder *I.*

Jaabäk, *Sören*, een Noorsch staatsman, geboren te Holme den 1sten April 1814, werd onderwijzer en was van 1845—1891 lid van het Storting, waar hij lang tot de leiders der Boerenpartij behoorde, wier beginselen hij in de door hem geredigeerde „Folketidende" (1865—1879) krachtig verdedigde. In zijn laatste levensjaren sloot hij zich meer bij de gematigden aan. Zijn talrijke populaire werken hebben dikwijls een republikeinsch-atheïstische strekking, zooals „Englands historie for det norske folk" (1871—1875), „Vorme piller" (1879), „Kejseres og kongers levevis" (1882—1884), „Sang og hvile" (1883) en „Den höjste magt in staten" (1883). Hij overleed den 7den Januari 1894.

Jaagpoort is de poort in den boeg van een schip, zóó geplaatst, dat men in staat gesteld wordt om te vuren op een schip, waarop men jaagt.

Jaar, in de beteekenis van zonnejaar, noemt men den tijd, dien de aarde noodig heeft, om één omwenteling om de zon te volbrengen. Al naar gelang der keuze van het begin- en eindpunt in de baan der aarde onderscheidt men verschillende soorten van jaren, n.l. 1) Het *siderische* of *sterrenjaar*, dat is de ware omloopstijd, na afloop waarvan de aarde zich weer in hetzelfde punt van haar baan (de ecliptica) bevindt en de zon dus voor ons weer bij dezelfde vaste ster verschijnt. Het bedraagt volgens *Newcombe* voor 1900 365, 25636042 dagen = 365 dagen, 6 uren, 9 minuten en 9,539 sekonden. De lengte is bijna constant, in 1000 jaar althans neemt het slechts met $^1/_{10}$ sekonde toe. 2) Het *tropische* of *aequinoctiale jaar*, dat is de tijd, na afloop waarvan de aarde weer tot haar lentepunt is teruggekeerd. Dit laatste is echter geen vast punt in de baan der aarde, maar verplaatst zich jaarlijks gemiddeld 50,24 sekonden achterwaarts. Het tropische jaar is dus korter als het siderische, zijn gemiddelde duur bedraagt volgens *Newcombe* in 1900 365, 24219879 dagen = 365 dagen, 5 uren, 48 minuten, 45,975 sekonden. Daar echter de verplaatsing van het lentepunt (de praecessie) niet constant is, is ook de lengte van het tropisch jaar veranderlijk: zij vermindert in 1000 jaren met 5,30 sekonden. 3) Het *anomalistische jaar*, dat is de tijd tusschen een perihelium en het onmiddellijk daarop volgende. Daar de groote as der aardbaan jaarlijks ± 11,5 sekonden in de richting van de beweging der aarde draait, is het anomalistische jaar grooter dan het siderische, n.l. in 1900 365, 25964134 dagen. Daar echter de beweging van het perihelium niet regelmatig is, is ook het anomalistische jaar veranderlijk. Na afloop van zulk een jaar is de anomalie (zie aldaar) weer dezelfde. *Platonisch* of *Groot jaar* noemt men wel eens den omloopstijd van het lentepunt langs de ecliptica, die ongeveer 26000 jaren duurt. Het *maanjaar* is de tijd van twaalf synodische maanden = 354,367 dagen, dus 11 dagen korter dan het zonnejaar (zie *Maan*). Het *burgerlijk jaar* onderscheidt zich nog van het zonnejaar, doordat het een geheel aantal dagen heeft; het door *Julius Caesar* ingevoerde *Juliaansche jaar* telt 365¼ dag. Het jaar der verwarring (*annus confusionis*), eigenlijk laatste jaar der verwarring (*annus confusionis ultimus*) is het jaar 46 v. Chr., toen de Juliaansche kalender ingevoerd werd. Zie verder *Chronologie* en *Tijdrekening*.

Jaarboeken. Zie *Annalen*.

Jaarring noemt men in de plantkunde een der ringvormige figuren, welke het hout op de doorsnede vertoont en welke ontstaan, doordat de houtcellen, welke tegen het einde van het tijdperk van den groei worden gevormd, platter en daarenboven dikker van wand zijn dan de vorige.

Jabbok, thans *Nahr ez-Zerka* geheeten, is een zijrivier op den linkeroever van den Jordaan in Palestina. Zij ontspringt ten O. van Rabbath-Ammon en vormde de grens tusschen de Ammonieten (ten zuiden) en de Amorieten (ten noorden) en vervolgens tusschen de stammen Gad en Manasse.

Jablochkow, *Paul*, een Russisch ingenieur, geboren te Saratow in 1847, studeerde te Petersburg, werd chef der telegraphie op de spoorlijn Moskou—Kursk en stichtte in 1877 te Parijs een fabriek voor electrische verlichting. Tegelijk met *Edison* ontdekte hij de deelbaarheid van het electrisch licht. De kaarsen van *Jablochkow* speelden sedert 1878 een vrij groote rol, doch werden door de gloeilampen van *Edison* verdrongen. Hij vond ook een caoline-lamp, waarin een stukje caoline door den electrischen stroom tot gloeien gebracht wordt, een nieuwe galvanische keten, een auto-accumulator en een electromotor uit. Hij overleed te Saratow in 1894.

Jablonoigebergte, in het Boeretisch *Jablonï-Daba*, in het Mongoolsch *Dynsedahan* genaamd, is de naam van een gebergte in Oost-Siberië. Het strekt zich ten oosten van het Baikalmeer uit in een noordoostelijke richting tot aan Oedskoi bij de Golf van Ochotsk, over een lengte van 1700 km. Hier vereenigt het zich met een kustketen, Stanowoigebergte geheeten. Het gebergte vormt de waterscheiding tusschen den Amoer en de Lena, en verheft zich in den Sochondo tot een hoogte van 2450 m.

Jablonowski is de naam van een vorstelijk Poolsch geslacht.

Jablonowski, Stanislaus, geboren in 1634, werd, nadat hij zich in den oorlog tegen de Kozakken, Tataren en Zweden onderscheiden en *Sobiëski* in den roemrijken slag bij Chocsim ter zijde gestaan had (1673), in 1682 groot-hetman der Kroon. Beroemd is zijn terugtocht uit de Boekowina, waar hij zich met zijn leger tegenover een groote overmacht van Turken en Tataren in een gevaarlijken toestand bevond. Hij overleed in 1702.

Jablonowski, Joseph Alexander, geboren den 4den Februari 1712, werd woiwode van Nowogrodek en verkreeg in 1748 de waardigheid van Duitsch Rijksvorst. In 1768, bij het uitbarsten der onlusten in zijn vaderland, ging hij op reis naar

Digitized by Google

Frankrijk en Italië en vestigde zich vervolgens te Leipzig, waar hij den 1sten Maart 1777 overleed. In 1765 loofde hij 3 prijzen uit voor antwoorden op door hem gestelde vragen betrekkelijk de geschiedenis van Polen, de staathuishoudkunde en de wis- en natuurkunde; zij werden in 1766 uitgereikt door het Natuurkundig Genootschap te Danzig. Het kende den prijs voor de opgave, om de komst van *Lech*, den broeder van *Czech* en het eerste opperhoofd der Slawische Polen, in Polen grondig te bewijzen, toe aan een verhandeling van *Schlözer*, waarin het geheele bestaan van *Lech* als een fabel werd beschouwd. *Jablonowski*, hierover misnoegd, schreef daartegen niet alleen zijn „Vindiciae Lechi et Czechi" (2de druk, 1775), maar ontnam ook aan gemeld genootschap het voorrecht om zijn prijzen uit te deelen, waarna hij in 1768 te Leipzig het thans nog bestaand Vorstelijk Jablonowskisch Genootschap van Wetenschappen stichtte, dat echter eerst in 1774 tot stand kwam. Hij begiftigde het met een kapitaal, welks rente groot genoeg is om vroeger jaarlijks 3 medailles met de beeltenis van den vorst, thans ook geldprijzen uit te loven. Het genootschap gaf uit: „Acta societatis Jablonovianae" (6 dln., 1772—1778), „Nova acta societatis Jablonovianae" (9 dln., 1802—1845) en de ingekomen antwoorden op prijsvragen.

De familie *Jablonowski* bloeit nog in Rusland en in Oostenrijk. Aan het hoofd der oudere lijn stond sedert 1855 vorst *Stanislaus*, geboren den 10den Maart 1799, overleden den 16den Augustus 1878. Hij was gedurende den opstand van 1831 kapitein bij de Poolsche artillerie en gaf een krijgskundig werk, alsmede een vertaling in het Poolsch van de: „Histoire de Stanislaus Jablonowski" (4 dln., 1775—1776) van *Jonsac* in het licht. Aan het hoofd der jongere lijn staat sedert den 19den April 1885 vorst *Stanislaus Jablonowski*, geboren den 19den Januari 1846.

Jaborandi heeft onder den naam van *Herba Jaborandi* wegens zijn krachtig zweetdrijvende werking een plaats veroverd onder de geneeskrachtige kruiden. Vooral gebruikt men in de geneeskunde de in de Jaborandi voorhanden *pilocarpine*, namelijk haar chloorwaterstofverbinding zoutzuur-pilocarpine als onderhuidsche inspuiting. Niet alleen als inwendig medicament, maar ook locaal, als oogdruppels, wordt het aangewend; want terwijl atropine de pupil verwijdt vernauwt pilocarpine haar. In de oogheelkunde wordt er dan ook veel gebruik van gemaakt. Tevens bezit zij een zeer onaangename, speekselafscheidende werking, terwijl het alkaloïde een tegengif vormt tegen atropine.

Jaborosa *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Solaneeën*. Het onderscheidt zich door een korten, 2-spletigen kelk, een buisvormige bloemkroon met een 5-spletigen zoom, 5 platte meeldraden en een knodsvormigen stempel. Het omvat een aantal kruiden, die in Chili en Buénos-Ayres groeien. Van deze behooren *J. caulescens Gill.* en *Hook*, en *J. integrifolia Lam.* tot de sierplanten.

Jacaranda *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bignoniaceeën*. Het onderscheidt zich door een klokvormige bloemkroon met een 2-lippigen, 5-spletigen rand en een bijna cirkelronde, 2-hokkige doosvrucht met vliezig-gevleugelde zaden. Het omvat heesters en boomen, die in Zuid-Amerika en West-Indië groeien. *J. brasiliana Pers.* (*Bignonia brasiliana Lam.*) heeft lange, gele bloemen en doosvruchten ter grootte eener hand, wier merg men in onrijpen toestand als zeep bezigt, terwijl de rijpe vruchten, tot moes gekookt, voor borst- en maagmiddel dienen. Het zwarte of bruine, roodgeaderde of gestreepte hout (*jacarandahout*, *palisanderhout* of *Braziliaansch pokhout*) is zeer fijn, vast, hard en taai en kan zeer fraai gepolitoerd worden. Het spint is wit. Het beste jacarandahout komt van Rio de Janeiro, het minder goede uit Bahia en de geringste soort uit Oost-Indië. Men onderscheidt verschillende soorten, die door meubel- en instrumentmakers gebruikt worden.

Jacatra was tot 1619 een koninkrijk op Java, tusschen de rijken Cheribon en Bantam en aan de Java-Zee gelegen, met een hoofdstad van denzelfden naam. In den tijd, dat de Nederlanders Jacatra voor het eerst bezochten, was het afhankelijk van Bantam. Jacatra werd weldra de plaats, waar de Nederlanders hun waren inkochten. Er ontstonden echter oneenigheden tusschen den vorst en de Nederlanders, tengevolge waarvan Jacatra in 1619 door *Jan Pietersz. Coen* verwoest werd. Zie verder *Java*, Geschiedenis.

Jacchaeus, *Gilbert*, eigenlijk *Gilbert Jacchey*, een Engelsch natuurkundige, geboren te Aberdeen in Schotland in 1585, ontving onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen, studeerde te Helmstädt en te Herborn in de letteren en wijsbegeerte, kwam vervolgens te Leiden en werd in 1605 aldaar benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde, terwijl hem 2 jaar later ook het onderwijs in de zedeleer werd opgedragen. Tevens zette hij zijn studie in de geneeskunde voort en verwierf in 1611 den rang van medicinae doctor. Het volgende jaar werd hij gewoon hoogleeraar en verwisselde vervolgens het hem toevertrouwd onderwijs met dat in de natuurkunde. In 1618 en 1619 behoorde hij tot hen, die door de kerkgenootschappelijke drijvers geschorst en uit den Academischen Senaat geweerd werden. Eerst tegen het laatst van 1620 vergunde men hem, zijn lessen te hervatten; doch niet vóór Februari 1621 werd hij in zijn ambt hersteld. Hij bekleedde het tot aan zijn overlijden in 1628. Van zijn geschriften noemen wij: „Primae philosophiae institutiones" (1616; 2de druk, 1628), „Institutiones physicae" (laatste druk, 1644) en „Institutiones medicae" (1624; 3de druk, 1654).

Jachmann, *Eduard Karl Emanuël*, een Pruisisch zee-officier, geboren te Danzig den 2den Maart 1822, bezocht het gymnasium te Mariënwerder, deed in 1839 tot 1844 zijn eerste reis als scheepsjongen en matroos op een Pruisisch koopvaardijschip. Gedurende de volgende 4 jaren diende hij op de korvet „Amazone" in de Middellandsche Zee en aan de kust van Amerika. Reeds in 1845 werd hij benoemd tot luitenant der Pruisische marine, in 1849 werd hij commandant eener kanonneerboot, bekleedde die betrekking tot in 1852 en werd toen geplaatst bij het ministerie van Marine te Berlijn. In 1853—1854 deed hij als eerste luitenant op de „Gefion" een reis naar Zuid-Amerika, West-Indië en Noord-Amerika, was daarna werkzaam als opperbestuur-

Digitized by Google

der van de werf te Danzig en werd vervolgens tot korvetkapitein bevorderd. Nadat hij voorts in 1857—1859 bij de pas-opgerichte admiraliteit werkzaam was geweest, werd hij in laatstgenoemd jaar kapitein ter zee en nam tot 1862, als commandant van het fregat „Thetis", deel aan de Pruisische expeditie naar China. Daarna werd hij chef van het stationscommando der Oostzee te Danzig en leverde den 17den Maart 1864 met de Deensche vloot een gevecht bij Jasmund (Rügen), waarna hij bevorderd werd tot schout-bij-nacht. Gedurende de volgende 3 jaren was hij chef van het marinestation te Kiel en van het oefeningseskader in de Noord- en Oostzee. In 1867 werd hij voorzitter van het ministerie van Marine en in 1868 vice-admiraal. Toen *Stosch* den 31sten December 1871 tot minister van Marine benoemd werd, nam hij ontslag, nadat hij in den Fransch-Duitschen Oorlog opperbevelhebber van de Noordzeevloot was geweest. Hij overleed te Oldenburg den 23sten October 1887.

Jacht noemt men in het algemeen het vangen en dooden van in het wild levende dieren en in meer beperkten zin het opsporen, vervolgen en bemachtigen van eetbare of schadelijke wildsoorten door geoorloofde middelen, op geoorloofde wijze en volgens bepaalde wetten en verordeningen. Bij de jacht in dezen laatsten zin willen wij ons bepalen. In de Middeleeuwen kenden de ridders en vorsten geen grooter vermaak dan elkander te bestrijden. Er kwamen echter tijden van vrede, en dan wist men voor den bloedigen oorlog geen beter plaatsvervanger dan het jachtbedrijf. In de wouden van Middel-Europa leefden toen wolven en beren, elanden en herten, en het werd weldra een genot der edelen deze dieren te vervolgen en te dooden. Om dat genot duurzaam te maken, ontnamen zij aan hun onderhoorigen het recht op de jacht te gaan, en toen later de voorrechten van den adel meer en meer verdwenen, behielden de regeeringen het jachtrecht aan zich, zoodat zij alleen aan hen, die daarvoor een zekere som gelds betaalden, verlof gaven op de jacht te gaan. In ons land o.a. is zulks nog heden ten dage het geval (zie *Jachtrecht*).

In beschaafde landen geldt de jacht slechts als een vermaak, een soort sport en slechts bij uitzondering als een middel van bestaan. Anders is het bij minder beschaafde volken, zooals bijv. in Rusland gesteld, terwijl voor vele natuurvolken de jacht nog het hoofdmiddel of somtijds het eenige middel van bestaan uitmaakt.

Het oudste wapen, waarvan men zich bij de jacht bediende, is wel de slinger, die achtereenvolgens opgevolgd werd door de spies en den boog. Met de uitvinding van het buskruit treedt de jacht een nieuw leven in, dat even rijk is aan emoties als er verbeteringen worden aangebracht aan het vuurwapen.

De jacht kan men in verschillende soorten verdeelen, o.a.: *valkenjacht*, *parforcejacht*, *grofwildjacht*, *jacht met den staanden hond*, *jacht op waterwild*, *drijf- en vangjacht enz.*

Van al deze soorten is de eerste wel de oudste en voornaamste, daar ze bij vele Hoven in zwang was. Bij deze jacht worden valken er op afgericht om, wanneer ze op een gegeven moment worden opgeworpen, een in het luchtruim vliegenden reiger aan te vallen. Het hoogste genot van deze jacht was wel de strijd, die hoog in de lucht tusschen beide vogels werd gestreden. Van de vele valkeniers, die vroeger aan alle Europeesche hoven werden gevonden, is tot op heden nog een enkele overgebleven, die nog steeds in het dorpje Valkenswaard zich toelegt op het africhten van valken.

Evenals de valkenjacht is ook de *parforcejacht* een koninklijke sport, die een combinatie is van honden-, jacht- en rijsport. Zij is van Fransche oorsprong en vooral een hertenjacht, waarbij een bosch door een groot aantal personen wordt afgezet. Speurhonden worden uitgezonden, en nadat een hert is opgejaagd, wordt het vervolgd door de honden en door de jagers, welke laatsten te paard zijn gezeten. Het vermoeide dier blijft eindelijk voor de honden staan; het is afgejaagd (*aux abois*), waarna een steek met een hertsvanger achter het linker schouderblad of een geweerschot een einde aan zijn leven maakt. Daarna wordt de rechterpoot afgesneden en aan het hoofd van den jachtstoet als een hulde aangeboden. Is vervolgens het hert van zijn huid ontdaan, dan snijdt men het volgens vaste regelen in stukken en de honden ontvangen hun deel van den buit. Ook de Engelsche vossenjacht is een soort parforcejacht.

De jacht met windhonden, werd na de thans nagenoeg in onbruik geraakte valkenjacht, in ouden tijd als de edelste beschouwd. Zij is echter zeer eenvoudig en vereischt geen kennis van eenig belang. Men gaat met eenige windhonden en een beschutter in het veld en laat hen los, zoodra men een haas bespeurt. Als de honden dezen gegrepen hebben, zorgt de hierop afgerichte beschutter, dat het wild niet verscheurd wordt, maar brengt het aan zijn meester. Twee of drie loophonden met een beschutter noemt men een strik windhonden.

In ons land is de *jacht met den staanden hond* en *die op waterwild* het meest in gebruik. Hierbij komt veel aan op de hoedanigheid van den jachthond, die een goeden renk moet bezitten en behoorlijk afgericht dient te zijn. Daarenboven moet de jager een goed schutter zijn en met beradenheid het juiste oogenblik weten te kiezen. De jachthond blijft staan of liggen zoodra hij het wild ruikt of ziet en geeft dan den jager gelegenheid te naderen en op het vervolgens voortloopend of opvliegend wild, n.l. hazen, konijnen, patrijzen, korhoenders enz. te schieten. In boschrijke streken maakt men ook wel gebruik van brakken, die met luid geblaf het wild opjagen en naar de jagers drijven. Voor de eendenjacht en die op andere watervogels bezigt men honden, die gaarne te water gaan en lang kunnen zwemmen.

De *grofwildjacht* wordt in ons land alleen gehouden in Gelderland en wel voornamelijk in het Gortelsche bosch onder leiding der „Gortelsche hertenclub". Bij deze jacht worden de herten door drijvers voor de geweren der geposteerde jagers gebracht.

De *drijfjacht* is meer eene jachtpartij, waarbij de drijvers het meeste werk verrichten.

Tot hiertoe is alleen gesproken van de schiet-

Digitized by Google

jacht. Daarnaast staat nog de *vangjacht*, te verdeelen in *lange jacht*, *fretteeren* en *jacht met netten*. Bij de eerste wordt gejaagd op kleinwild door windhonden, die het jachtgeweer vervangen. Fretteeren is het jagen, vooral op konijnen, met een fret, d. i. een klein hondenras, dat zich er zeer goed voor leent, om de holen te doorzoeken en het wild ondergronds te achtervolgen. De jacht met netten bepaalt zich tot het vangen van vogels.

Van de vele locale jachtvereenigingen in ons land noemen wij alleen de oudste, het St. Hubert Gilde te Haarlem (1618), en de Koninklijke Jachtvereeniging „Nimrod" (1874), gevestigd te Amsterdam, die een eerste plaats inneemt, zoowel onder de binnen- als onder de buitenlandsche achtvereenigingen.

Jachtcommando's zijn afdeelingen keurtroepen uit de Russische infanterie en de jagers. Oorspronkelijk waren het vrijwillige „Ochotniki", of mannen die zich voor moeilijke opdrachten in den dienst beschikbaar stelden en door sommige commandanten blijvend aangewezen werden. Tusschen 1887 en 1892 werd het zoodanig geregeld, dat elke compagnie 4 Ochotniki leveren kon. Hunne opdrachten betreffen kondschapsdiensten in de nabijheid van den vijand, overwinnen van hindernissen, leggen van hinderlagen, maken van gevechtspatrouilles enz. Daar als vooroefening o. a. jachtpartijen in den winter georganiseerd worden, noemde men de afdeelingen jachtcommando's. Tegenwoordig doen de manschappen ook als ordonnans dienst, waartoe in elk infanterieregiment en bij elke scherpschutters-brigade 1 onderofficier en 12 man bereden worden gemaakt.

Jachtgeweren zijn handvuurwapenen, waarmede men op dieren schiet. Men onderscheidt ze in geweren om mede te schieten op klein en op grof wild. De constructie verschilt niet veel van de bestaande handvuurwapenen (zie aldaar), maar naast de meest moderne zijn toch de vroegere modellen nog in grooten getale in gebruik. Men moet dit gedeeltelijk toeschrijven aan den behoudenden geest van den jager, die hem niet spoedig tot iets nieuws doet overgaan, en ook aan de samenstelling van de patroon, waarvan de inhoud een spreidende werking (schroot) moet hebben bij de jacht op klein wild. Daartoe is het o.a. noodig, dat de loop inwendig glad zij en een kaliber van 15 tot 18 mm. hebbe. Men gebruikt enkel- en dubbelloops, voor- en achterlaadgeweren. De hoeveelheid kruit, die men in de patroon gebruikt, is afhankelijk van de kaliberwijdte van het geweer. De percussiegeweren hebben een loop, die òf overal een gelijk kaliber heeft òf een, die naar de monding breeder uitloopt, òf die dicht bij de monding een gedeelte van wijder kaliber heeft, dat weder in het normale overgaat.

Barella uit Berlijn vervaardigde het eerste achterlaadgeweer voor de jacht; kolf en staartstuk konden scharnierend naar onder gebracht worden, waardoor de kamer van achter open kwam. Er was nu gelegenheid een patroon van achter in het geweer te doen. In 1852 werd dit stelsel door *Lefaucheux* veel verbeterd en is nog steeds in gebruik. *Bernimolin* uit Luik (1850) was de eerste, die een geweer met centrale ontsteking van de patroon vervaardigde, maar eerst het Lancastergeweer, van gelijke constructie, maar met verbeterde patroon, vond bij de jagers aftrek. De huls is van karton met stevigen bordpapieren bodem en metalen rand. Later vervaardigde *Kijnoch* te Birmingham metalen hulzen van messing. *Von Drijse* en *Teschner* uit Frankfort waren de meest bekende jachtgeweerfabrikanten; doch tegenwoordig worden in alle geweerfabrieken ook jachtgeweren vervaardigd. De snelvurende zelfspanners met getrokken loop worden door ontdekkingsreizigers en door hen die in vreemde werelddeelen gaan jagen, gebruikt. (Victoria Hammerless geweren uit Luik).

Jachthond. Zie *Hond*.

Jachthoorn was in de Middeleeuwen een blaasinstrument van een runder- of buffelhoorn, van ivoor of van edel of onedel metaal, dat de jagers om de heup droegen. Dikwijls waren zij met drijfwerk voorzien. Met dien hoorn riep de jachtheer de hulp van zijn metgezellen in. Later kwam in de plaats van den jachthoorn de metalen woudhoorn, waarop de jagersgroet geblazen werd.

Jachtrecht. Ons Burgerlijk Wetboek stelt in art. 641 als beginsel op den voorgrond, dat het recht om zich wild toe te eigenen, bij uitsluiting behoort aan den eigenaar van den grond, waarop zich het wild bevindt. Het is er echter ver van af, dat de eigenaar geheel vrij zou zijn het zich op zijn land bevindend wild te bemachtigen. In de eerste plaats moet ieder, die jagen wil, voorzien zijn van een jachtakte, afgegeven door den Commissaris der Koningin in de provincie, waarin de jager woonachtig is. De kosten dier akte bedragen: voor een groote jachtakte tot alle geoorloofd jachtbedrijf f 30; voor een groote jachtakte met uitzondering van de lange jacht en de valkenjacht f 15; voor een kleine jachtakte, alleen voor het vangen van waterwild met slagnetten en enkele andere jachtbedrijven, f 5. Geen jachtakte wordt echter vereischt voor het jagen door den eigenaar of rechthebbende in lust- of bouwhoven of buitenplaatsen, door muren, schuttingen, rasters of grachten geheel afgesloten, en voor het schieten van schadelijke vogels in tuinen of fruitboomgaarden door of op last van den eigenaar of rechthebbende. Een tweede beperking is, dat het jagen slechts geoorloofd is in een bepaald gedeelte van het jaar. De tijd van opening en sluiting der jacht wordt in elke provincie jaarlijks door Gedeputeerde Staten bepaald. Op Zondag, bij nacht, op spoorsneeuw, bij hoog water en nog in enkele andere gevallen is het jagen te allen tijde verboden, ook zelfs in den jachttijd, die gewoonlijk van September tot December duurt. Nog een aantal andere beperkingen zijn vermeld in de jachtwet van 1857, die dit onderwerp regelt en waarvan overtreding wordt gestraft met geldboete en verbeurdverklaring van het jachttuig en van het gevangen wild, in ernstige gevallen ook met hechtenis.

Het doel der jachtwet is bescherming van den wildstand, zorg dat deze niet te spoedig worde uitgeroeid. Door velen wordt afgekeurd, dat de wetgever, teneinde een vermaak te beschermen, den landbouwer verbiedt het wild, dat zijn gewassen schade toebrengt, te dooden, en van verschillende zijden is op afschaffing van deze wet en vrijlating van het jachtbedrijf aangedrongen.

Digitized by Google

In vele gevallen komt het recht om zekeren grond te bejagen niet toe aan den grondeigenaar of dengene, wien de grondeigenaar dit heeft toegestaan, maar aan een derde, die dit recht in vroegeren tijd verkregen heeft. De meeste jachtrechten van dien aard zijn overblijfselen van een *heerlijk recht*. In vroegere eeuwen had de eigenaar van een heerlijkheid het recht om met uitsluiting van anderen de binnen die heerlijkheid gelegen gronden te bejagen. Deze heerlijke jachtrechten werden gelijk alle andere heerlijke rechten in 1798 hier te lande afgeschaft, maar in 1814 en 1815 weder onder zekere voorwaarden hersteld. Nieuwe jachtrechten, afgescheiden van den eigendom van den grond, kunnen onder de tegenwoordige wetgeving niet meer worden gevestigd en de bestaande kunnen door den grondeigenaar worden afgekocht tegen een prijs, door de Arrondissements-Rechtbank na verhoor van deskundigen te bepalen.

Jachtspin is een familie van spinnen, die geen netten weven, maar op de insektenjacht gaan en dikwijls haar prooi bemachtigen door haar in te halen op de wijze van windhonden.

Jachttijger, ook Jachtluipaard (*Cynaïlurus*) geheeten, behoort tot het geslacht der *Roofdieren* (*Carnivora*) en tot de familie der *Katten* (*Felida*). Hij vereenigt den vorm van den panter met dien van den windhond, maar is veel slanker en hooger op de pooten dan de overige gevlekte kattensoorten. Zijn kop is minder plat op den schedel en hij kan de klauwen der teenen slechts gedeeltelijk intrekken. Er bestaan 2 soorten van jachttijgers: *de Aziatische* (*Cynailurus jubatus*, *Felis jubata*) met een manenachtigen baard en halshaar en meer gedrongen en lager op de pooten dan de *Afrikaansche* (*C. guttatus*). De Aziatische bezit daarenboven over het geheele lichaam donkerbruine vlekken, terwijl de Afrikaansche op den buik ongevlekt en wit is. De laatste ziet men het meest in dierentuinen. Het lichaam van den jachttijger is zonder staart ongeveer 1 m. lang, en de sterke kauwspieren geven aan zijn kop een aanmerkelijke breedte. Den Nederlandschen naam ontleent hij aan zijn geschiktheid voor de jacht. Hiertoe wordt hij in Syrië, Indië en N.-Afrika, vooral voor de jacht op antilopen, gebezigd. De jachttijger namelijk wordt even tam als onze huiskat, doch is veel leerzamer. De jagers bevinden zich met den geblinddoekten jachttijger op een wagen, door ossen getrokken, terwijl een man op een kameel rechts en links het wild opspoort. Heeft deze bijv. een troep antilopen ontdekt, dan wordt de wagen in die richting gestuurd. Op een geschikten afstand ontdoet men den jachttijger van zijn kap, en hij is aanstonds op het spoor van het wild. Behendig sluipt hij onder de struiken door en is dan met 4 of 5 sprongen in het midden der kudde, waar hij zich van een der dieren meester maakt. Inmiddels naderen de jagers, die hem met het bloed van het slachtoffer beloonen.

Jacini, *Stefano*, een Italiaansch staathuishoudkundige en staatsman, geboren in 1827 te Casalbuttano, (provincie Cremona), studeerde aan buitenlandsche hoogescholen, werd voor zijn antwoord op een prijsvraag „La proprietà fondaria e la popolazione agricola in Lombardia" (1854) bekroond en door aartsbisschop *Maximiliaan* belast met een onderzoek naar de oorzaken van den treurigen toestand der bevolking in Valtellino. Hij leverde daarover het geschrift: „Le condizioni economiche della Valtellina nel 1858" en werd in 1860 in het kabinet *Cavour* benoemd tot minister van Openbare Werken. Hij aanvaardde die portefeuille eveneens in de ministeries *La Marmora* en *Ricasoli* tot 1867 en werd in 1870 senator, in 1880 graaf. Hij heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt jegens het postwezen, de telegrafie en de spoorwegen, inzonderheid wat betreft den aanleg van den St. Gotthardspoorweg. Hij schreef nog: „Due anni di politica italiana" (1868), „Sulle opere pubbliche in Italia" (1869), „Un po di commenti sul trattato di Berlino" (1878), „Sulla politica estera" (1879), „I conservatori e la evoluzione naturale dei partiti politici in Italia" (1879), „Frammenta dell' inchiesta agraria" (1883) en „Pensieri sulla politica italiana" (1889). Hij overleed den 25sten Maart 1891.

Jack, een voornaam, is volgens sommigen afgeleid van het Fransche *Jacques*, volgens anderen van *Jankin*, een liefkozende benaming voor *Johan* of *John*. Ook is het een bijnaam voor matrozen (eigenlijk *Jack Tar*). *Old Jack* noemen de matrozen de Britsche vlag (*Union Jack*); *Jack of all trade* = iemand van alle markten thuis; *Jack Pudding* = hansworst; *Yellow Jack* = gele koorts (naar de gele quarantaine-vlag).

Jack, *Heinrich Joachim*, een Duitsch bibliograaf en geschiedschrijver, geboren den 30sten October 1777 te Bamberg, studeerde in de godgeleerdheid en trad in 1796 in de abdij Langheim in de Benedictijner Orde. Nadat hij reeds in genoemd klooster het bestuur had gehad over de boekerij, werd hij na de opheffing der kloosters in 1803 benoemd tot koninklijk bibliothecaris in de bibliotheek van het voormalig vorstendom Bamberg. Als zoodanig maakte hij zich zeer verdienstelijk en overleed den 26sten Januari 1847. Hij schreef: „Geschichte Bambergs" (4 dln., 1806—1809), „Bamberg und dessen Umgebung", (3 jaargangen, 1812—1819), „Pantheon der Literatur Bambergs" (1812—1815), „Neueste Kunde des Königreichs Bayern" (1820, in het 18de dl. der „Allgemeine Länder und Völkerkunde"), „Reise nach Wien, Triest, Venedig, Verona und Innsbruck" (4 dln., 1822—1824), „Reise durch Frankreich, England und die beiden Niederlände" (2 dln., 1826), „Taschenbibliothek der wichtigsten und interessantsten See- und Landreisen" (87 dln., 1827—1836), „Der Obermainkreis, historisch, statistisch, topographisch und geographisch beschrieben" (6 stukken, 1829—1830) en „Gallerie der Klöster Deutschlands" (2 dln., 1831—1832).

Jackson, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Mississippi, ligt aan den voor kleine schepen bevaarbaren Pearl River, telt (1900) 7816 inwoners en heeft een mooi Capitool, een gevangenis, een krankzinnigen-, blinden- en doofstommen-instituut en een levendigen handel in graan. De stad werd den 14den Mei 1863 door *Grant* ingenomen en bijna geheel verwoest.

Jackson, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Michigan, ligt aan den Grand River, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1900)

Digitized by Google

25180 inwoners. Men vindt er een staatsgevangenis, spoorwegwerkplaatsen, pottenbakkerij, wagen-, landbouwgereedschappen-, zeep- en corsetfabrieken. In de nabijheid zijn steenkolenmijnen.

Jackson, *Andrew*, zevende president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (1829—1837), werd geboren den 15den Maart 1767 te Waxhaw, niet ver van Camden in Zuid-Carolina. Zijn ouders en voorouders waren Ieren, en reeds vroeg zwierf hij als een wees in velerlei betrekkingen rond. Toen hij 18 jaren oud was, kwam hij te Salisbury in Noord-Carolina bij een advocaat en was weldra in staat om als pleitbezorger op te treden. In 1788 bekleedde hij de betrekking van officier van justitie in Tenessee en ging naar Nashville. Toen Tenessee onder de Staten opgenomen was, was hij lid der commissie tot het ontwerpen eener grondwet (1796), vervolgens afgevaardigde naar het Congres, en in 1797 senator. Hij vertrok echter weder naar Tenessee en werd in 1799 tot opperrechter gekozen, doch keerde, nadat hij 6 jaar in die betrekking was werkzaam geweest, tot het ambteloos leven terug. Nu bestuurde hij zijn hoeve te Nashville en dreef een aanzienlijken handel in landbouwproducten en vee. In 1812 benoemde de staat Tenessee hem tot opperbevelhebber der militie. Hij bracht de Creek-Indianen, die, ondersteund door de Spanjaarden, het land verwoestten, aan het wijken en maakte zich zelfs meester van de stad Pensacola. Toen hierop de Engelschen Nieuw-Orleans bedreigden, ontving hij van het Congres het bevel over de linietroepen met den rang van generaal-majoor. Hoewel er bij zijn komst evenmin soldaten als wapens te vinden waren, slaagde hij er weldra in, een leger tegenover de Engelschen te plaatsen, en toen dezen den 8sten Januari 1815 de verschansingen der Amerikanen wilden bestormen, bracht hij hun een beslissende nederlaag toe. In 1817 en 1818 onderscheidde hij zich in den oorlog tegen de Seminolen. Nadat hij in 1821 Florida, aan de Spanjaarden afgestaan, als de eerste gouverneur in bezit genomen had, werd hij in 1823 door Tenessee nogmaals tot senator benoemd. In 1824 droeg het Wetgevend Lichaam van den Staat hem voor tot de waardigheid van president en hij verwierf in het Zuiden vele stemmen. Het Vertegenwoordigend Lichaam echter, dat volgens de grondwet een keuze kon doen, daar geen volstrekte meerderheid verkregen was, benoemde zijn mededinger *Adams*. Eerst bij de volgende verkiezing behaalde *Jackson* de overwinning en plaatste zich den 4den Maart 1829 op den voorzitterszetel. De geschiedenis van zijn beheer is die der democratische partij, waartoe hij behoorde. Opheffing van de Bank der Vereenigde Staten, verlaging van het tarief, zelfstandigheid der afzonderlijke staten in alle zaken, door den Bond niet uitdrukkelijk als de zijne vermeld, letterlijke verklaring der Grondwet, verwerping van alle verbeteringen in de afzonderlijke staten door de Bondsregeering en gedwongen verplaatsing der Indianen naar den rechter oever der Mississippi waren de beginselen en maatregelen der partij, welke door *Jackson* onvoorwaardelijk werden toegepast en ten uitvoer gelegd. In den zomer van 1832 ontstond, gesteund door *Calhoun*, een verzet tegen het toltarief, en onder deze omstandigheden werd *Jackson* nogmaals tot president gekozen. Hij vaardigde tegen Zuid-Carolina, dat door de bedreiging, dat het zich van de Unie zou scheiden, de opheffing van het tarief wilde afdwingen, een proclamatie uit, die evenzeer van kracht als van toegevendheid getuigde, en maakte aanstonds krijgstoerustingen tot handhaving der wet. Nadat dit gevaar door een verlaging van het tarief afgewend was, veroorzaakte de Bank nieuwe verwikkelingen. *Jackson* verzette zich met zijn „veto" tegen de vernieuwing van het privilege, omdat hij dit als een monopolie beschouwde, dat de geldaristokratie begunstigde, en vorderde zelfs de gelden van den Staat, aan de Bank toevertrouwd, van deze terug. De Senaat keurde dien maatregel af als een daad van willekeur, en het Huis kwam in verzet tegen den president. Trouwens de Bank moest haar werkzaamheden beperken, terwijl tevens honderden particuliere banken ontstonden, die op een roekelooze en bedriegelijke wijze papier in omloop brachten en aanleiding gaven tot de crisis van 1837. Met betrekking tot de buitenlandsche staatkunde handelde *Jackson* steeds zonder omwegen en beslissend. Het gelukte hem de vorderingen van Frankrijk, nog afkomstig van den tijd der Omwenteling, tot een goed einde te brengen en de vriendschappelijke betrekking met Engeland te onderhouden. In Maart 1837 keerde hij naar zijn landgoed „Hermitage" in Tenessee terug zonder zich verder rechtstreeks met staatkundige aangelegenheden te bemoeien, en overleed aldaar den 8sten Juni 1845. Te Washington en New Orleans zijn standbeelden voor hem opgericht.

Jackson, *Thomas Jonathan*, bijgenaamd *Stonewall*, een generaal der Zuidelijken in den Amerikaanschen burgeroorlog, werd geboren den 21sten Januari 1824 te Clarksburg in Virginia, werd in 1842 cadet op de militaire school te Westpoint, in 1846 officier bij de artillerie en onderscheidde zich in den Mexicaanschen Oorlog, zoodat hij opklom tot den rang van majoor. In 1852 echter nam hij ontslag en aanvaardde de betrekking van hoogleeraar in de wiskunde aan de militaire school te Lexington in Virginia. In 1861 sloot hij zich bij de Geconfedereerden aan en had reeds in April 1861 als kolonel een regiment bijeengebracht; in Mei daaraanvolgende werd hij benoemd tot generaal en bevelhebber van het observatiekorps der Zuidelijken bij Harpers-Ferry. Hij besliste den eersten slag bij Bull-Run (21 Juli 1861) ten voordeele van zijn partij, doordien hij, als onder de oogen van *Patterson*, generaal van het Bondsleger, met zijn brigade *Beauregard* te hulp snelde. Volgens het rapport stond *Jackson* in het heetst van het gevecht als een *steenen muur* (stonewall) en ontleende daaraan zijn bijnaam. Tegen het einde van 1861 werd hij tot generaal-majoor benoemd, hield tot in het voorjaar van 1862 het belangrijke Shenandoahdal bezet, doch moest daaruit terugtrekken, nadat hij door *Shields* den 23sten Maart 1862 verslagen was. Weldra drong hij echter generaal *Banks*, den generaal van het Bondsleger, tot aan den Potomac terug en nam een zoo dreigende houding aan tusschen Williamsport en Harpers-Ferry, dat men het corps van *Mac Dowell* naar den Potomac zenden moest. Tege-

Digitized by Google

lijkertijd werd *Fremont* tot bevelhebber van een zelfstandig corps in West-Virginia benoemd. *Jackson* moest terugtrekken voor den overmachtigen vijand en ging naar het hoofdleger bij Richmond. Gedurende den slag voor Richmond, die 7 dagen aanhield, overwon *Jackson* bij Gaines-Mills den 27sten Juni tegen *Porter*, maar leed den 1sten Juli de nederlaag bij Malvernhill. Gedurende den veldtocht in Augustus aan den Rapidan en Rappahannock vormde hij de voorhoede van *Lee* en besliste door zijn stouten en ontstuimigen aanval ten tweeden male den slag bij Bull-Run (29 Augustus). Bij den daaropvolgenden inval van *Lee* in Maryland voerde *Jackson* wederom bevel over de voorhoede, trok in de eerste dagen van September bij Point of Rock over den Potomac en veroverde den 13den September Harpers-Ferry, waar 11000 gevangenenen in zijn handen vielen. Bij Antietam (17 September) hield hij aanvankelijk stand bij den hoofdaanval der Bondgenooten, doch deze noodzaakten hem vervolgens naar Virginia terug te keeren. Bij Fredericksburg (13 December) voerde hij bevel over den rechtervleugel en verhinderde den overtocht van *Franklin* over den Rappahannock, wat aan *Burnside* de nederlaag bezorgde. Tot belooning werd *Jackson* bevorderd tot luitenant-generaal. Bij het openen van den veldtocht in het voorjaar van 1863 deed hij bij Chancellorsville (2 Mei) een aanval op den rechtervleugel van *Hooker* en joeg dien op de vlucht. Toen hij in den avond van dien dag met zijn staf van een verkenningstocht in het leger terugkeerde, werd hij door een regiment uit Zuid-Carolina voor den vijand gehouden, beschoten en doodelijk gewond. Hij overleed te Guineas Station den 10den Mei 1863.

Jackson, *John Adams*, een Amerikaansch beeldhouwer, geboren te Bath (Maine) in 1825, bezocht het atelier van *Johnston* te Boston, begaf zich voor zijn verdere ontwikkeling in 1851 naar Parijs en keerde in 1858 terug naar Amerika, waar hij zich te New-York vestigde. In 1860 vervaardigde hij het model van een monument voor den Noordpoolvaarder *Kane*, en dit werd te Florence, waarheen *Jackson* zich inmiddels begeven had, in brons gegoten. Daar modelleerde hij ook zijn beroemde groep: „Eva bij het lijk van Abel", thans in marmer te Philadelphia geplaatst. Daarop volgden een „Beeld van den Herfst", een „Boogspannende Amor", „Amor op een zwaan", „De schuldige Fee", „Lezend meisje", „Musidora" enz. In 1874 werd zijn bronzen oorlogsmonument te Lynn (Massachusetts) onthuld.

Jackson, *Frederic*, een Engelsch Poolreiziger, geboren in 1860, studeerde te Edinburgh in de medicijnen, deed in 1888 een reis naar Groenland, in 1893 naar Waigatsj en bereidde zich in 1893—1894 door uitgestrekte tochten met Samojeden en rendieren voor op een Noordpool-expeditie, die hij in 1894 met geldelijken steun van *Harmsworth* ondernam. Met het yacht Windward vertrok hij den 11den Juli uit Engeland en landde den 7den September op de kust van Frans-Jozefland, waar hij bij Kaap Flora op het eiland Northbrook het station Elmwood stichtte. Van hier uit onderzocht hij door sledetochten en bootreizen in drie jaren het westen van den Archipel, ontmoette den 18den Juni 1896 onverwachts *Nansen* en ging den 6den Augustus 1897 naar Engeland terug. Hij schreef „The great frozen land. Narrative of a winter journey across the Tundras" (1895) en „A thousand days in the Arctic" (2 dln., 1899).

Jacksonville, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois en in het graafschap Morgan, is een kruispunt van spoorwegen, bezit een krankzinnigen-, een doofstommen- en een blindengesticht, een college en andere inrichtingen van onderwijs en telt (1900) 15078 inwoners.

Jacksonville, de hoofdstad van het graafschap Duval in den Noord-Amerikaanschen staat Florida, ligt aan den linkeroever van de St. Johnrivier en telt (1900) 28429 inwoners. Zij wordt wegens haar zacht klimaat in den winter druk bezocht en heeft dan ook veel hotels en boardinghouses. Verder is het een bloeiende handelsplaats in graan, vleesch, hout, vruchten, katoen, suiker, groenten en phosphaten. Men vindt er zaagmolens en fabricage van parfumerieën, ijs, sigaren en zeep.

Jacmel, een stad op Haïti, ligt aan een veilige baai aan de Zuidkust, telt ± 6000 inwoners en heeft uitvoer van koffie, katoen, was en blauwhout.

Jacob, *Alexander André*. Zie *Erdan*.

's Jacob, *Frederik Bernard*, een Nederlandsch ingenieur, werd geboren den 14den Mei 1850 te Batavia en studeerde aan de polytechnische school te Delft. In 1873 ontving hij het diploma voor civiel-ingenieur en was vervolgens werkzaam bij den aanleg van het Merwedekanaal en bij dien van de spoorwegen Arnhem—Nijmegen en Nijmegen—Venlo. Van 1880—1884 vertoefde hij als particulier secretaris van zijn vader, die tot gouverneur-generaal van Oost-Indië was benoemd, te Batavia. In 1886 werd hij gekozen tot lid van den gemeenteraad te Rotterdam en in 1891 tot wethouder der plaatselijke werken. In 1892 werd hij lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland en in 1893 ontving hij zijn benoeming tot burgemeester van Rotterdam, welk ambt hij tot 1906 bekleedde, waarna hij zich op zijn landgoed Staverden bij Elspeet vestigde. Ook als lid van de Eerste Kamer vervulde *'s Jacob* een belangrijke rol.

Jacoba, ook *Jacobe* of *Jacobina* genaamd, hertogin *van Gulik*, een dochter van *Philibert*, markgraaf *van Baden-Baden*, geboren den 16den Januari 1558, werd door haar oom in den R. Katholieken godsdienst opgevoed, hoewel haar ouders tot de Protestanten behoorden. Zij huwde den 16den Juni 1585 met *Johann Wilhelm*, den zoon van den stompzinnigen *Willem IV*, hertog *van Gulik*. Nadat haar gemaal zijn vader in het bewind was opgevolgd, verviel ook hij tot stompzinnigheid, en onder den invloed van *Jacoba* werd nu het Hof te Gulik het tooneel der ergerlijkste losbandigheden. Haar afgunstige schoonzuster *Sibylle* zorgde echter, dat *Jacoba* in 1595 door de Standen des lands bij den keizer werd aangeklaagd. Nog vóór het einde van het langdurig geding vond men haar den 3den September 1597 geworgd in haar bed. De Hofmaarschalk *von Schenkern* werd van dien moord verdacht.

Jacoba van Beieren, geboren den 25sten Juli 1401, een dochter van *Willem II van Beieren*, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, volgde haar vader in 1417 op. In dien

Digitized by Google

tijd heerschten in Holland de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten. De Kabeljauwschen wilden *Jacoba* niet als gravin erkennen, omdat naar hun meening Holland een zwaardleen was. Aan het hoofd van deze partij stond *Jacoba's* oom, *Jan van Beieren*, elect van Luik, die zelf aanspraak maakte op Holland en Zeeland. *Jacoba*, die vóór haar troonsbestijging reeds weduwe was van den Franschen dauphin, huwde nu met haar neef, hertog *Jan van Brabant*, van wien zij echter weldra weder scheidde en werd in 1422 met *Humphrey van Gloucester*, een broeder van den Engelschen koning, in den echt verbonden. Van geen van haar beide echtgenooten ondervond zij echter veel steun. In 1419 was zij gedwongen met *Jan van Beieren* een nadeelig verdrag te sluiten. Na den dood van *Jan van Beieren* erfde *Philips van Bourgondië* zijn rechten op de drie graafschappen. Holland en Zeeland verklaarden echter *Jan van Brabant* getrouw te willen blijven, terwijl Henegouwen *Jacoba* erkende. Er werd met afwisselend geluk gestreden, in 1425 veroverden *Jacoba's* troepen Schoonhoven, terwijl Bergen voor haar verloren ging, waarbij *Jacoba* gevangen genomen werd. Zij ontvluchtte echter en behaalde nog in hetzelfde jaar een overwinning bij Alfen. In 1428 werd „de zoen van Delft" getroffen, waarbij *Jacoba* in naam gravin bleef, terwijl *Philips* tot ruwaard en tot opvolger werd benoemd. *Jacoba* beloofde zonder toestemming van *Philips* geen nieuw huwelijk te zullen aangaan. Daar haar huwelijk met *Humphrey van Gloucester* door den paus onwettig was verklaard, sloot zij thans een geheim huwelijk met een Kabeljauwsch edelman, *Frank van Borselen*. Daarna moest zij haar landen aan *Philips* afstaan (1433). Zij overleed den 9den October 1436 op het slot Teilingen tusschen Leiden en Haarlem.

Jacob Bibliophile is de schuilnaam van *Paul Lacroix* (zie aldaar).

Jacobi, *Friedrich Heinrich*, een Duitsch wijsgeer, geboren te Düsseldorf den 25sten Januari 1743, was voor den handelstand bestemd, maar gevoelde meer neiging tot het volgen van een anderen weg. Nadat hij onderscheiden jaren in handelsbetrekking was werkzaam geweest, werd hij door den invloed van graaf *von Goltstein* tot lid der Gulik-Bergsche Hofkamer benoemd, zoodat hij zich van zijn zaken kon ontdoen. Zijn oudere broeder maakte hem bekend met *Wieland*, en nog sterker indruk ontving hij van de werken van *Goethe*. Hoewel hij in 1776 in het bezit kwam van het aanzienlijk vermogen zijner vrouw, bleef hij zijn ambt bekleeden en werd in 1779 geheimraad te München. Wegens de staatkundige beroeringen ging hij in 1794 naar Holstein en hield zich bij afwisseling te Wandsbeck, Hamburg en Eutin op, totdat hij in 1804 benoemd werd tot hoogleeraar aan de pas-gestichte academie te München. In 1807 werd hij voorzitter der academie, legde in 1813 zijn betrekking neder en overleed den 10den Maart 1819. Van zijn geschriften vermelden wij de romans „Woldemar" (2 dln., 2de druk, 1826), „Eduard Allwill's Briefsammlung" (2de druk, 1826), „Ueber die Lehre des Spinoza, in Briefen an Mendelssohn" (2de druk, 1789), „David Hume über den Glauben oder Idealismus und Realismus" (1787), en „Sendschreiben an Fichte" (1799). Hij heeft als dichter en wijsgeer een belangrijken invloed gehad op de Duitsche letterkunde. Als wijsgeer stond hij op het standpunt der godsdienstige gevoelsphilosophie en ijverig streed hij tegen *Mendelssohn*, *Kant*, *Fichte* en *Schelling*. Een strijd tegen laatstgenoemde naar aanleiding van *Jacobi's* geschrift: „Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung" (2de druk, 1822) werd met groote verbittering gevoerd. *Jacobi's* „Werke" (6 dln., 1812—1825) zijn gevolgd door zijn „Auserlesener Briefwechsel" (2 dln., 1825—1827), „Briefwechsel zwischen Goethe und Jacobi" (1847), „Aus F. H. Jacobi's Nachlasz" (1869) en „Briefe W. von Humboldts an F. H. Jacobi" (1892).

Jacobi, *Johann Georg*, een Duitsch dichter, een broeder van den voorgaande, geboren te Düsseldorf den 2den September 1740, studeerde te Göttingen en Helmstedt in de godgeleerdheid en werd daarna hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid te Halle. Zijn „Poetische Versuche" (1764) brachten hem in kennis met *Gleim*. Deze laatste moedigde hem aan tot het beoefenen der dichtkunst en bezorgde hem in 1769 een canonicaat in Halberstadt. Van 1774—1776 redigeerde hij „Iris," een damestijdschrift. In 1784 vertrok *Jacobi* als hoogleeraar in de fraaie letteren naar Freiburg in de Breisgau. Nadat hij een tweede, vermeerderde uitgave van zijn „Gezamenlijke werken" (7 dln., 1807—1813, laatste druk, 4 dln., 1825), in het licht gegeven had, overleed hij den 4den Januari 1814. Hij had zich vooral gevormd naar het voorbeeld der Fransche dichters, met name van *Gresset* en *Chaulieu*.

Jacobi, *Karl Gustav Jakob*, een Duitsch wiskundige, geboren te Potsdam den 10den December 1804, studeerde te Berlijn in de wis- en natuurkunde en in de letteren en vestigde zich in 1824 aldaar als privaatdocent, terwijl hij een jaar later als leeraar in de wiskunde naar Koningsbergen vertrok, waar hij in 1827 tot buitengewoon en in 1829 tot gewoon hoogleeraar in de wiskunde benoemd werd. In die dagen deed hij met *Abel* zijn ontdekkingen op het gebied der elliptische functiën, welke hem een Europeeschen roem schonken. Nadat *Jacobi* sedert 1843 tot herstel zijner gezondheid in Italië vertoefd had, vestigde hij zich na zijn terugkeer, als lid (sedert 1836) der Academie van Wetenschappen, te Berlijn, waar hij werkzaam was aan de universiteit en den 18den Februari 1851 overleed. Zijn belangrijkste geschriften zijn als verhandelingen geplaatst in *Crelle's* „Journal für die reine und angewandte Mathematik" en in de „Monatsberichte" der Berlijnsche Academie. Een gedeelte daarvan is vereenigd in zijn „Mathematische Werke" (3 dln., 1846—8871). Verder schreef hij: „Fundamenta nova theoriae functionum ellipticarum" (1829) en „Canon arithmeticus" (1839). De academie te Berlijn gaf zijn verzamelde werken uit (8 dln., 1881—1891), *Clebsch* zijn „Vorlesungen über Dynamik" (2de druk, 1884).

Jacobi, *Moritz Hermann*, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Potsdam den 21sten September 1801, wijdde zich aan de schoone bouwkunst, was eerst werkzaam als architect te Koningsbergen en ging in 1835 als hoogleeraar in de burgerlijke bouwkunst naar Dorpat. In 1837 ontving hij een benoeming te Petersburg en werd er in 1839

Digitized by Google

adjunct, in 1842 buitengewoon en in 1847 gewoon lid der Academie van Wetenschappen, later staatsraad in Russischen dienst. Hij onderscheidde zich vooral door zijne uitvinding der galvanoplastiek (1837) en door het bezigen van de electromagnetisme tot beweging van werktuigen, alsmede door zijn in 1850 met *Augeraud* te Petersburg ondernomen proeven met booglicht. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Die Galvanoplastik" (1840), „Mémoire sur l'application de l'électromagnetisme au mouvement des machines" (1835) en vele verhandelingen in de „Mémoires" der Academie te Petersburg. Hij overleed aldaar den 10den Maart 1874.

Jacobi, *Johannes Christoffel Schultz*, een Nederlandsch letterkundige, geboren te Amsterdam den 4den October 1806, verloor reeds vroeg zijn vader, ontving daarna zijn opleiding te 's Gravenhage ten huize van zijn oom, den predikant *Schultz*, en bezocht vervolgens het Luthersch Seminarium te Amsterdam. In 1829 werd hij proponent, was hier en daar als hulp-prediker werkzaam en werd in 1834 predikant te Kuilenburg, ging in 1837 vandaar naar Zutfen en in 1846 vanhier naar Rotterdam. Hij overleed aldaar den 10den September 1865. Hij was lid en voorzitter der Synode, lid der Synodale commissie, lid van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Talrijke bijdragen in proza en poëzie heeft hij geleverd in jaarboekjes en tijdschriften. Verder schreef hij: „Dionysius Cato's redekundige tweelingsverzen aan zijnen zoon" (1835), „Bloemen uit Salomo's gaard" (1843) en onderscheiden leerredenen en opstellen in de door hem en *Domela Nieuwenhuis* geredigeerde „Bijdragen".

Jacobi, *Karl Rudolf von*, een Duitsch staatsman, geboren den 8sten September 1828 te Jeggau bij Gardelegen, studeerde te Halle en Berlijn in de rechten en werd in 1856 geplaatst bij het ministerie van Koophandel in Pruisen. In 1862 werd hij benoemd bij het departement van Binnenlandsche Zaken, maar keerde in 1864 tot dat van Koophandel terug en werd in 1867 tot „vortragender Rat" bevorderd. Nadat hij in 1872 lid van den Staatsraad en in 1873 plaatsvervangend Bondsraadsgevolmachtigde geworden was, aanvaardde hij in het najaar het ambt van eersten „vortragender Rat" bij het staatsbewind en werd in 1874 als „Ministerialdirektor" weder naar het departement van Koophandel geroepen. In 1877 werd hij voorzitter van het Rijks patentambt en in 1879 onderstaatssecretaris bij het departement van Koophandel. In 1881 werd hij bekleed met de waardigheid van president van het „Central-Boden Kreditactiengesellschaft", keerde echter weldra tot het staatssecretariaat van Koophandel terug en werd tot gevolmachtigde bij den Bondsraad en in November 1886 tot staatssecretaris van Financiën in het Duitsche Rijk benoemd, als hoedanig hij de suikerbelasting hervormde. In 1888 nam hij om gezondheidsredenen zijn ontslag. Tegelijk werd hij in den erfelijken adelstand opgenomen. In 1891 nam hij zitting in den Kolonialen Raad.

Jacobi, *Abraham*, een Amerikaansch geneeskundige, hoogleeraar aan het New York Medical College en New York College of Physicians and Surgeons, president der State Medical Society van den Staat New York, werd geboren den 6den Mei 1830 te Hartum in Westfalen, studeerde te Greifswald, Göttingen en Bonn in de geneeskunde werd wegens communistische woelingen gevangen gezet, in 1853 weder op vrije voeten gesteld en vertrok eerst naar Engeland en toen naar New York, waar hij zich wijdde aan de geneeskundige praktijk. Met *Nöggerath* schreef hij: „Contributions of obstetrics and uterine and infantile pathology in 1858" (1859), „Dentition and its derangements" (1862) en „The raising and education of abandoned children in Europe" (1870). Van 1868 tot 1871 was hij mederedacteur van het: „American Journal of obstetrics and diseases of women and children".

Jacobi, *Hermann*, een Duitsch oriëntalist, geboren te Keulen den 11den Februari 1850, studeerde te Bonn en te Berlijn, deed in 1873—1874 een wetenschappelijke reis naar Indië, werd in 1876 buitengewoon hoogleeraar te Münster, in 1885 gewoon te Kiel en in 1889 te Bonn. Een deel van zijn werken heeft betrekking op de Djainasekte, bijv. „The Kalpasutra of Bhadralahu" (1879), „The Ayaramga Sutta of the Çvetambara Jains" (1882), „Gaina Sutras translated from the Prakit" (1884 en 1895) en „Ausgewählte Erzählungen in Maharashtri" (1886). Ook wijdde hij zich aan de Indische sterrenkunde en trachtte uit den kalender van den Veda te bewijzen, dat deze wet ouder is dan algemeen aangenomen wordt. Verder zijn te noemen zijn werken: „Das Ramayana. Geschichte und Inhalt nebst Konkordanz der gedruckten Rezensionen" (1893), „Kompositum und Nebensatz. Studiën über die indogermanische Sprachentwicklung" (1897) en „Mahabharata" (1903).

St. Jacobieparoochie is een fraai landbouwdorp in de Friesche gemeente Het Bilt. Tot het dorp rekent men de buurten in den Polder, langs een gedeelte van den Ouden-Biltdijk en langs den Nieuwen Biltdijk. Het dorp bezit een Hervormde kerk. De bevolking leeft vooral van landbouw.

Jacobieten, een sekte der *Monophysieten*, alzoo genoemd naar den monnik *Jacob Baradaeus* († 578), die hen, na hun verstrooiing onder *Justinianus*, wederom tot een zelfstandige partij vereenigde, hadden in Syrië en Mesopotamië vele gemeenten met bisschoppen en patriarchen. Zij konden zich onder de heerschappij der Arabieren, aan wie zij sedert het midden der 7de eeuw onderworpen waren, staande houden, omdat zij noch met de Oostersche, noch met de Westersche Kerk in betrekking stonden. Ten onrechte wordt de naam Jacobieten ook aan de Abessinische, Koptische en Aethiopische Christenen gegeven, misschien wegens de gemeenschappelijke gewoonte om bij het Avondmaal olie en zout te gebruiken. De eigenlijke Jacobieten erkennen slechts de drie eerste oecumenische conciliën en de zoogenaamde Rooversynode te Ephesus (449) en hebben met de overige Monophysieten als hoofddogma, dat de menschelijke natuur van *Christus* geheel in de goddelijke is opgegaan. Het monnikwezen is bij hen zeer verbreid; beelden- en heiligendienst, vooral Mariadienst hebben zij met de Grieksche Kerk gemeen.

Digitized by Google

De kerkelijke taal is het Syrisch. Het opperhoofd is de patriarch te Karamit bij Diarbekr, die sedert de 14de eeuw steeds *Ignatius* heet. De tweede in rang is de maphrian te Mosoel, die Mesopotamië bestuurt. Thans telt de sekte nog 20000—30000 familiën.

Jacobieten noemt men de aanhangers van koning *Jacobus II*, die in 1689 van den Engelschen troon gestooten werd, en van diens nakomelingen. Vele Engelschen, Schotten en Ieren volgden *Jacobus II* naar Frankrijk, en door hen hebben de namen *Macdonald*, *Walsh*, *Fitzjames*, *Berwick*, *Dillon*, *Mac Mahon* enz. burgerrecht verworven in Frankrijk. Nog grooter evenwel was de aanhang van *Jacobus* onder de Engelsche Tories en in Schotland. De groote aanhang, dien *Jacobus* in 1715 en *Karel Eduard* in 1745 in Schotland vonden, bewees, dat de adel voor het grootste deel Jacobietisch gezind was. Alle pogingen tot herstel der *Stuarts* werden door de nederlaag bij Culloden (27 April 1746) voor goed verijdeld. Enkele Jacobieten treft men nog heden ten dage in Groot-Brittannië en Ierland aan, die de wettigheid der regeerende dynastie niet erkennen.

Jacobina, een stad in den Braziliaanschen staat Bahia, ligt aan den Itapicuru, telt 10000 inwoners en was vroeger om haar goudwasscherijen bekend. Thans oefent men er veeteelt en aanplanting van katoen, koffie, suiker en oranjeappelen uit.

Jacobini, *Ludovico*, kardinaal en staatssecretaris van den paus, geboren te Genzano bij Albano den 6den Januari 1832, een neef van *Camillo Jacobini*, die als minister van Openbare Werken onder *Pius IX* de waterleiding van Ariccia deed bouwen en in 1854 overleed, studeerde aan het Collegio Romano, werd secretaris der congregatie voor den Oosterschen ritus en in 1869 onderstaatssecretaris. In 1874 ging hij, tot aartsbisschop van Saloniki *in partibus infidelium* benoemd, als pauselijk nuntius naar Weenen, waar hij, na de opheffing van het concordaat, belast was met de moeielijke taak om zooveel als mogelijk was uit de clericale schipbreuk te redden. Hij verwierf er grooten invloed op het Kabinet en was voor den minister van Eeredienst *Stromayr* een zeer gewaardeerde bemiddelaar tusschen den Staat en de Kerk. Daarna ontving hij den kardinaalshoed en trachtte ook de botsing tusschen Berlijn en Rome, ter gelegenheid van den cultuurstrijd, zooveel mogelijk te verzachten. Toen in 1880 de staatssecreraris der curie *Nina* wegens ongesteldheid zijn betrekking neerlegde, werd *Jacobini* door paus *Leo XIII* daarmede bekleed. Als zoodanig wist hij de Pruisische regeering te bewegen aan den cultuurstrijd een einde te maken. Hij overleed te Rome den 28sten Februari 1887.

Jacobowski, *Ludwig*, een Duitsch schrijver, geboren te Strelmo den 21sten Januari 1868, studeerde te Berlijn en Freiburg, was gedurende langen tijd uitgever van de „Gesellschaft", het hoofdorgaan der modernen te Berlijn. Hij schreef verschillende bundels lyrische gedichten: „Aus bewegten Stunden" (2de druk, 1899), „Funken"(1891), „Aus Tag und Traum"(1896), „Leuchtende Tage"(1899) en „Ausklang"(1901); de blijspelen: „Dyab der Narr"(1894)en „Glück"(1900); de romans en novellen: „Werther der Jude"(4de druk, 1903), „Anne-Marie. Ein Berliner Idyll" (1896), „Der kluge Scheikh. Ein Sittenbild aus Nord-Afrika"(1897), „Satan lachte, und andre Geschichten" (1897), „Loki, Romann eines Gottes" (2de druk, 1903), „Vorfrühling"(1900) en „Schlechte Geschichten"(1901). Verder gaf hij een volksuitgave van een bloemlezing van *Goethe's* gedichten (1899), „Neue Lieder der besten neuern Meister"(1899), een uitgave van volksliederen „Aus deutscher Seele"(1899) en een romantische anthologie „Die blaue Blume" (1900). *Jacobowski* overleed reeds den 2den December 1900 te Berlijn.

Jacobs, *Jean Bernard*, een Belgisch geneeskundige, geboren in Vlaanderen in de eerste helft der 18de eeuw, heeft zich als hoogleeraar aan de universiteit te Leuven beroemd gemaakt op het gebied der verloskunde. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Kortbondig onderwijs aengaende de vroedkunde" (1772), „Nieuwe wijze om de beenbreuken en ontledingen te behandelen" (1782) en „Vroedkundige oefeningen" (1782). Dit laatste werk is in het Fransch en Duitsch vertaald. Hij overleed in 1791.

Jacobs, *Jean Corneille*, een Belgisch geneeskundige, geboren te Mechelen den 5den November 1759, studeerde te Leuven en vestigde zich in 1781 te Brussel, waar hij in 1826 overleed. Hij was een der stichters van het geneeskundig genootschap „Aegrotantibus" aldaar en bekleedde daarin vele jaren den voorzittersstoel. Van zijn geschriften noemen wij: „Tractatus politico-medicus de dysenteria" (1784), ook in het Fransch vertaald, „De certitude in medecina, methodoque eam in hac acquirendi", „Le solidisme écroulé par sa faiblesse ou refutation du nouveau système de médecine de Brown" (1802), „Traité du scorbut en général", „Biga dissertationum de morbis epidemicis, quorum alius prope Valencinam anno 1803, alius prope Bruxellas regnavit anno 1806" (1807) en „Démonstration de l'identité du virus de la vérole et de la gonorrhée" (1811). Ook was hij een ijverig voorstander der koepokinenting, die door hem het eerst te Brussel is ingevoerd.

Jacobs, *Christian Friedrich Wilhelm*, een Duitsch schrijver, geboren te Gotha den 6den October 1764, studeerde te Jena en Göttingen in de letteren en godgeleerdheid, werd in 1785 leeraar aan het gymnasium te Gotha en in 1802 aanvaardde hij er tevens een betrekking bij de bibliotheek. In 1807 werd hij leeraar in de oude letteren aan het lyceum te München en lid van de Academie van Wetenschappen aldaar. In 1810 naar Gotha teruggekeerd, werd hij opperbibliothecaris en directeur van het muntkabinet, in 1831 directeur van alle kunstverzamelingen en geheim Hofraad. In 1842 legde hij zijn betrekkingen neder en overleed den 30sten Maart 1847. Hij bezorgde o. a. uitgaven van de „Antehomerica" van *Tzetzes* (1793), van *Bion* en *Moschus* (1795), van de „Anthologia graeca"(3 dln., 2de druk, 1813—1817), van *Euripides* „Phoenissae" (1810) van *Achilles Tatius* (2 dln., 1821) van de „Imagines" van *Philostratus* (met *Welcker*, 1825), van *Xenophon's* „Anabasis" (1825) en van de Geschiedenis der dieren van *Aelianus* (2 dln., 1832). Hij leverde voorts vertalingen van *Vellejus* (1792), van gedeelten der Grieksche Anthologie onder den titel

Digitized by Google

„Tempe" (2 dln., 1803), van *Heliodoros* (3 dln., 1837) en van redevoeringen van *Demosthenes* onder dien van: „Staatsreden und Rede für die Krone" (2de druk, 1833). Ook plaatste hij vele belangrijke verhandelingen in verschillende tijdschriften, terwijl wij nog vermelden: „Beiträge zur ältern Literatur" (3 dln., (1835—1843), „Vermischte Schriften" (8 dln., 1823—1844), „Elementarbuch der Griechischen Sprache" (4 dln., 1805) verder de novellistische werken „Alwin und Theodor", „Auswahl aus den Papieren einer Ungenannten", „Feierabende in Mainau", verzameld onder den titel: „Schriften für die Jugend" (3 dln., (1841—1846), „Erzählungen" (7 dln., 1824—1827), „Aehrenlese aus dem Tagebuche des Pfarrers zu Mainau" (2 dln., 1823—1825), „Schule für Frauen" (7 dln., 1827—1829), „Personalien", „Rückblick auf 70 Jahre" (1839) en de na zijn dood uitgegeven verhandelingen onder den titel „Hellas" (1852).

Jacobs, *Paul Emil*, een Duitsch schilder en zoon van den voorgaande, werd geboren te Gotha in 1802 en ontving zijn opleiding aan de academie te München, waar hij in 1820 een carton ten toon stelde: „Mercurius, Argus bedriegend". Daarop volgden zijn „Episode uit den zondvloed" en „Adam en Eva bij het lijk van Abel". In 1824 begaf hij zich naar Rome en toonde door zijn „Opwekking van Lazarus", dat hij doorgedrongen was in den geest der oude meesters. Na zijn terugkeer uit Rome (1829) hield hij zich een jaar te Frankfort en daarna geruimen tijd te Petersburg bezig met het schilderen van portretten. Tevens schilderde hij een „Hemelvaart" en een „Avondmaal" voor het klooster Smolna. Hij werd lid van de Academie te Petersburg en in 1836 belast met het schilderen van tafereelen uit de geschiedenis des lands op het kasteel te Hannover. In 1838 deed hij een reis door Griekenland en begaf zich weder naar Rome, waar hij een sprookjes vertellende *Sheherazade* schilderde bij aanbrekend morgenlicht, een voortreffelijk stuk. In 1840 vestigde hij zich te Gotha en schilderde er voor de kerk der Augustijnen een „Kruisiging van Christus". Tot aan 1856 toog hij nog driemaal naar Rome en toonde groote bedrevenheid in het schilderen van het naakt. Voorts behandelde hij onderscheiden Bijbelsche onderwerpen, zooals: „Simson en Delila", „Judith en Holophernes", „Suzanna in het bad" enz. Ook schilderde hij: „Luther op den Rijksdag te Worms", een „Ecce Homo", „Een engel der gerechtigheid en der barmhartigheid", enz. Hij overleed den 6den Januari 1866.

Jacobs, *Jacob Albert Michael*, een Belgisch schilder, geboren den 19den Mei 1812 te Antwerpen, kon zich, daar hij aanvankelijk voor het boekdrukken werd opgeleid, eerst laat aan de kunst wijden. Zeestukken met schepen en woeste watervallen gelukten hem het beste. Na een studiereis in het Oosten, Egypte, Konstantinopel en Noorwegen bezocht hij in 1847 Duitschland. Hij overleed den 9den December 1879.

Jacobs, *Alfred*, een Fransch schrijver, geboren te Parijs in 1827, werd palaeografisch archivaris en toegevoegd aan de topografische commissie van Gallië. Hij schreef o.a. „Géographie de Grégoire de Tours", „Le pagus et l'administration en Gaule" (1838), „Géographie de Frédégaire, de ses continuateurs et des Gesta regum francorum" (1859), „Géographie historique de la Gaule, fleuves et rivières de la Gaule et de la France au moyen-âge" (1859), „Géographie historique de la Gaule; le pagus aux différentes époques de notre histoire" (1859).

Jacobs, *Victor*, een Belgisch staatsman, geboren te Antwerpen den 18den Januari 1838, vestigde zich als advocaat in zijn vaderstad, die hij van 1863 tot zijn dood (20 December 1891) onafgebroken in de Kamer vertegenwoordigde. Van 1870—1871 minister van Financiën in het kabinet-*d'Anethan*, was hij later een der meest begaafde leiders der clericalen en deed, sedert Juni 1874 minister van Binnenlandsche Zaken en Onderwijs in het kabinet-*Malou*, een strenge ultramontane schoolwet aannemen. Door zijn kras optreden tegen het onderwijzend personeel tot aftreden gedwongen, kwam hij als staatsman meer op den achtergrond. In 1888 werd *Jacobs* minister van staat. Hij schreef „Le droit maritime belge" (2 dln., 1889—1891).

Jacobs, dr. *Aletta Henriette*, in 1854 geboren te Sappemeer, werd in 1871 aan de hoogeschool te Groningen ingeschreven als de eerste vrouwelijke student in de geneeskunde hier te lande, deed in 1878 het arts-examen en promoveerde in 1879 aan genoemde universiteit op een proefschrift getiteld „Over localisatie van physiologische en pathologische verschijnselen in de groote hersenen." Na eenigen tijd aan verschillende hospitalen in Londen werkzaam geweest te zijn, vestigde zij zich als praktiseerend arts te Amsterdam. Op maatschappelijk gebied doet zij zich kennen als voorvechtster van de rechten der vrouw. Haar voornaamste geschriften zijn: „De vrouw, haar bouw en haar inwendige organen" (1898), „Vrouwenbelangen" (1899), „Charlotte Perkins Stetson. De economische toestand der vrouw. Naar het Engelsch" (1900), „Uit het leven van merkwaardige vrouwen" (1905), (met haar echtgenoot *C. V. Gerritsen*) „Brieven uit en over Amerika" (1906). Voorts is zij mederedactrice van het weekblad „Nosokómos."

Jacobsen, *Sophus*, een Noorsch schilder, geboren te Frederikshald den 7den September 1833, woont sedert 1858 te Düsseldorf, waar hij tot 1855 leerling van *Gude* was. Eerst schilderde hij landschappen uit zijn geboorteland bij dag of maneschijn, daarna herfst- en winterlandschappen en legde zich later toe op zeegezichten in Duitschen geest. In eenige van zijn gezichten op Venetië evenaart hij *O. Achenbach*.

Jacobsen, *Jens Peter*, een Deensch schrijver, geboren te Thisted den 7den April 1847, studeerde hoofdzakelijk in de plantkunde, schreef talrijke wetenschappelijke en populaire botanische werken en vertaalde *Darwin* in het Deensch; sedert 1872 wijdde hij zich geheel aan de letterkunde, doch werd door een longziekte aangetast, die hem reeds den 30sten April 1885 wegrukte. *Jacobsen* is een der beste vertegenwoordigers der realistische school in Denemarken. Hij schreef o.a. „Mogens" (1872), „Fru Marie Grubbe" (1876), „Niels Lyhne" (1880) en „Novellen" (1882). Zijn „Samlede Skrifter" verschenen in 3 deelen (2de druk, 1893). Met *Wilh. Moller* schreef hij „Darwin, Hans Liv og Loere" (1893).

Digitized by Google

Jacobsmantel (*Pecten Jacobaeus Lam.*) of *St. Jacobsschelp* is de naam van een der plaatkiewige weekdieren (*Lamellibranchiata*). De bovenste schelp is waaiervormig geribd en de onderste eenigszins hol gebogen. Het dier beweegt zich door openen en sluiten van de schelp door het water. Men vindt den Jacobsmantel in de Middellandsche Zee, vooral op de kust van Spanje. Deze schelp of die van *P. maximus*, eveneens

Jacobsmantel.

in de Middellandsche Zee, werd te voren door de bedevaartgangers naar St. Jago de Compostella, op hun hoeden en mantels vastgehecht, vandaar de naam. De bewoner dezer schelp wordt gebraden gegeten en is zeer goed van smaak.

Jacobson, *Jacobus Isidorus Lodewijk Levien*, geboren te Rotterdam den 13den Maart 1799, werd door zijn vader in den handel opgeleid en geheel op de hoogte van het theevak gebracht. De Nederlandsche Handelmaatschappij benoemde hem tot haar expert voor Java en China, en den 2den September 1827 stapte hij op Java aan wal. Kort daarna vertrok hij naar Canton met de uitnoodiging van den Commissaris-generaal burggraaf *Du Bus de Gisignies*, om in China zich in de cultuur en de fabricage van thee te bekwamen. Als expert-theeproever kwam hij in Canton met de voornaamste Chineesche theehandelaren in kennis, werd door hen in de meeste thee-inrichtingen te Honan binnengeleid en vond ook den weg naar de zoo belangrijke fabrieken en theeplantages van het verder in het binnenland gelegen Tingsoea, waardoor het hem gelukte, in het wezen der zaak geheel door te dringen. Wat hij daar leerde, paste hij telkens bij zijn terugkeer op Java toe op de 500 heesters van Japan, in 1827 te Buitenzorg overgeplant. Zes achtereenvolgende jaren waren daarmede gemoeid. In 1830 droeg het Gouvernement hem op te beproeven theepitten, planters, fabrikanten en kistenmakers van China mede te brengen, een moeilijke onderneming, waarvan het bijna onuitvoerlijke destijds erkend werd door allen, die Canton en zijn duizenden bespieders kenden. In 1832 gelukte het hem al de gewenschte werklieden en honderdduizenden theepitten naar Wanajassa (residentie Krawang) over te voeren, terwijl een daarop volgende expeditie hem in Februari 1833 wederom een stel werklieden en millioenen theepitten van China te Bandoeng (residentie Preanger Regentschappen) bezorgde, waar alles onder zijn onmiddellijk beheer werd gesteld. Deze laatste expeditie kostte hem bijna het leven. Het Chineesch Gouvernement stelde een losprijs op zijn hoofd, waarna de mandarijnen alles beproefden om hem gevangen te nemen en het schip buit te maken, waarop hij zich met zijn planten en Chineezen bevond. Zij konden zich echter slechts meester maken van zijn tolk *A. Hoeng*, die later door *M. J. Sénn van Basel*, Nederlandsch consul te Canton, voor 502 piasters werd vrijgekocht.

Het Nederlandsch gouvernement beloonde zijn volharding door zijn benoeming tot inspecteur der theecultuur en schonk hem daarna het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw. In 1843 verscheen zijn „Handboek voor de cultuur en fabricage van thee" en in 1845 dat „Over het sorteeren en afpassen van thee".

De theecultuur, onder zijn leiding op geheel West- en Middel-Java ingevoerd, nam zeer in bloei toe. Wegens zijn ontwerpen tot verbetering en uitbreiding daarvan in 1848 in het moederland teruggekeerd, overleed hij den 27sten December 1848.

Jacobson, *Heinrich Friedrich*, een Duitsch rechtsgeleerde, geboren te Mariënwerder den 8sten Juni 1804, studeerde te Koningsbergen, Berlijn en Göttingen en vestigde zich daarna te Koningsbergen, waar hij in 1831 buitengewoon en in 1836 gewoon hoogleeraar in de rechten werd. Hij onderwees er Duitsch recht, procèsrecht en Kerkelijk recht, en bepaalde zich in zijn geschriften vooral bij dit laatste. Hij leverde: „Kirchenrechtliche Versuche" (2 dln., 1831—1833), „Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des preuszischen Staats" (3 dln., 1837—1844), „Das evangelische Kirchenrecht des preuszischen Staats und seiner Provinzen" (2 dln., 1864—1866) en onderscheiden brochures over aangelegenheden van den dag. Hij overleed te Koningsbergen den 29sten Maart 1868.

Jacobson, *Eduard*, een Duitsch kluchtspeldichter, geboren den 10den November 1833 te Grosz-Strehlitz (Silezië), studeerde en promoveerde in de geneeskunde te Berlijn, waar hij den 29sten Januari 1897 overleed. Reeds als student schreef hij: „Faust und Gretchen" (1856), na dien tijd gevolgd door een groot aantal kluchten, gedeeltelijk door hem alleen en gedeeltelijk met *O. F. Berg*, *O. Girndt*, *K. Görlitz*, *G. von Moser*, *Julius Rosen*, *R. Kneisel* enz., vervaardigd, waarvan sommige nu nog op het repertoire staan. Wij vermelden daarvan: „Meine Tante, deine Tante", „Verwandlungen", „Bei Wasser und Brot", „Lady Beefsteak", „Wer zuletzt lacht", „Lehmanns Jugend-

Digitized by Google

liebe", „Backfische", „Seinere bessere Hälfte", „Narcisz im Frack", „Beckers Geschichte", „Singvögelchen", „Humor verloren — alles verloren!" „Kammerkätzchen", „1733 Thaler 22 Silbergroschen", „500000 Teufel" (300 maal achtereenvolgens te Berlijn opgevoerd), „Die Galoschen des Glücks", „Die Lachtaube", „Der jüngste Leutnant", „Die kleine Schlange", „Der Nachbar zur Linken", „Das lachende Berlin", „Salontirolerin", „Junge Garde", „Goldfuchs" en „Gesindeball".

Jacobsschelp. Zie *Jacobsmantel.*

Jacobsz, *Dirck*, een Amsterdamsch schilder, vooral bekend door zijn schutterstukken, die grooten invloed hadden op de ontwikkeling der Hollandsche portretschilderkunst in het einde der zestiende eeuw, was een zoon van den bekenden schilder *Jacob Corneliszoon van Oostsanen.* Hij werd vermoedelijk omstreeks 1495 te Amsterdam (?) geboren en overleed er in September 1567. Hij was een leerling van zijn vader. Het Rijksmuseum te Amsterdam bevat zes schutterstukken van zijn hand, terwijl zich nog enkele andere van zijn werken in buitenlandsche verzamelingen bevinden.

Jacobsz, *Lambert*, een doopsgezind predikant, was tevens schilder en is als zoodanig vooral bekend omdat hij de leermeester was van *Govert Flinck*, van *Jacob Backer* en van zijn zoon *Abraham van den Tempel.* Hij woonde te Leeuwarden, waar hij omstreeks 1600 geboren was.

Jacobus. In de geschriften van het Nieuwe Testament dragen 3 personen dezen naam, n.l.:

Jacobus *de Oudere*, de zoon van *Zebedeus* en de broeder van den apostel *Johannes*, behoorde met laatstgenoemde en met *Petrus* tot de voornaamste jongeren van *Jezus.* Hij voldeed aan de uitnoodiging van dezen om het visschersbedrijf te verlaten en hem te volgen. Zijn vurig geloof aan den Messias blijkt uit Lucas IX: 51—54 en Markus III: 17. Later stond hij mede aan het hoofd der gemeente te Jeruzalem, maar werd omstreeks het jaar 44, op last van *Herodes Agrippa*, met het zwaard gedood. Volgens een sage van lateren tijd heeft hij het evangelie verkondigd in Spanje, waar zijn lijk te Compostella begraven zou zijn, zoodat hij aldaar als beschermheilige geëerbiedigd wordt. Zijn naamdag valt op den 25sten Juli.

Jacobus *de Jongere*, de zoon van *Alphaeus*, behoorde tot de Apostelen. Dat hij een neef van *Jezus* zou zijn, is niet bewezen. Van zijn lotgevallen is niets naders bekend. De Grieksch-Katholieke Kerk heeft den 9den October aan hem gewijd.

Jacobus, de broeder van *Jezus.* Met *Jozef*, *Juda* en *Simon* wordt *Jacob* in het Evangelie gerekend tot de *fratres Domini.* Volgens de meeste Grieksche Kerkvaders zijn de fratres Domini zonen van *Jozef*, gesproten uit een eerste huwelijk. De Kerk heeft nochtans de zienswijze verkozen, volgens welke zij zonen zijn van *Maria Cleophas*, de zuster der H. Maagd, en bijgevolg neven van *Jezus.* Met *Petrus* en *Johannes* was hij de voornaamste leeraar in de Jeruzalemsche gemeente, en wij vinden hen aldaar in het jaar 59, terwijl de apostelen zich naar elders hadden begeven. Hoewel niet tot den kring der eigenlijke apostelen behoorende, had hij te Jeruzalem en elders grooten invloed. Hij was het hoofd der Mozaïsch-Christelijke partij, en op zijn bevel trokken gezanten naar Antiochië, om *Petrus*, die op het voetspoor van *Paulus* de Christenen uit de Heidenen als broeders erkende, tot de betrachting der wet van *Mozes* terug te brengen; ja, zijn invloed was zoo groot, dat de overige aldaar aanwezige Christenen uit de Joden met *Barnabas* zich verwijderden uit de gemeenschap van hun medechristenen uit de Heidenen. Sedert dien tijd ontstond en verdeeldheid tusschen *Paulus* en *Jacobus*, en toen *Paulus* tijdens zijn laatste verblijf te Jeruzalem in de handen viel van dweepzieke ijveraars voor de wet van *Mozes*, wendden *Jacobus* en zijn aanhangers geen poging aan om hem te redden. Ook door de latere overlevering wordt *Jacobus* voorgesteld als een Joodsch Christen, die met de meeste nauwgezetheid vasthield aan de wet. Zij verheft hem tot eersten bisschop van Jeruzalem, ja, tot opperbisschop van alle geloovigen, aan wiens voorschriften ook *Petrus* zich onderwierp, en geeft hem, wegens zijn getrouwe waarneming der wet, den bijnaam van *Rechtvaardige.* Volgens de sage werd hij, omdat hij geen afstand wilde doen van het geloof in *Christus*, niet lang vóór de verwoesting van Jeruzalem van de tinnen des Tempels naar beneden geworpen. Daarentegen meldt *Josephus*, dat hij na het vertrek van den Romeinschen procurator *Festus*, op aanhitsing van den hoogepriester *Ananias*, gesteenigd is (62 na Chr.). Zijn gedenkdag valt bij de Grieksch-Katholieken op den 23sten October, bij de Roomsch-Katholieken (samen met *Philippus*) op den 1sten Mei.

Onder den naam van dezen *Jacobus* vindt men in het Nieuwe Testament een brief „Aan de Twaalf Stammen in de verstrooiïng," welke tot de merkwaardigste documenten behoort van de Joodsch-Christelijke richting in de eerste eeuw onzer jaartelling. De brief, die in de oude Kerk eerst tamelijk laat algemeen erkend werd en in de vierde eeuw nog tot de antilegomena (zie aldaar) behoorde, is zeker niet vóór de brieven van *Paulus*, maar waarschijnlijk eerst lang na den dood van *Jacobus*, omstreeks 90, ontstaan. Sommige nieuwere critici stellen hem zelfs in het midden der 2de eeuw.

Jacobus I, koning van Schotland (1424—1437), de zoon van *Robert III*, werd geboren den 1sten Augustus 1394 en dankte zijn ontwikkeling, waardoor hij boven zijn land- en tijdgenooten uitmuntte, aan een langdurige gevangenschap in Engeland. Om hem tegen de lagen van zijn oom, den hertog van Albany, te beveiligen, zond zijn vader hem in 1405 naar Frankrijk. Het schip leed echter schipbreuk op de Engelsche kust, en ofschoon *Hendrik IV* nog pas met Schotland een wapenstilstand gesloten had, hield hij den kroonprins in hechtenis. Na den dood van *Robert III*, (1406), riepen de Schotten den jeugdigen *Jacobus* tot koning uit; maar de hertog van *Albany*, die rijksbestuurder was geworden, bekreunde zich niet om de bevrijding van den gevangene en *Murdoch*, de zoon en opvolger van den hertog, evenmin. Toen de Engelschen, na den dood van *Hendrik V* aan het verbond van Schotland en Frankrijk een einde wilden maken, kreeg *Jacobus* zijn vrijheid terug. In 1424 aanvaardde hij de regeering en trachtte de onder de regenten toegenomen teugelloosheid te bestrijden en de verloren macht der Kroon te herstellen. Zijn verbond met Frankrijk en vooral het huwelijk

Digitized by Google

van zijn dochter *Margaretha* met den dauphin (*Lodewijk XI*) wikkelde hem sinds 1436 opnieuw in vijandelijkheden met Engeland. Terwijl *Jacobus* zich aan de grenzen bevond en het kasteel Roxburgh belegerde, kwam het tot een complot van den adel, die hem in een klooster te Perth overviel en den 20sten Februari 1437 vermoordde. Zijn gemalin was *Johanna Beaufort*, een dochter van den graaf *van Somerset* en een kleindochter van den hertog *van Lancaster*. Hij leerde haar kennen gedurende zijn gevangenschap op het kasteel te Windsor en bezong haar in het gedicht „The Kings Quair".

Jacobus II, koning van Schotland (1437—1460), een zoon van den voorgaande, geboren den 16den October 1430, volgde in 1437 zijn vader op, regeerde krachtig en overleed den 3den Augustus 1460 bij de belegering van Roxburgh, dat na zijn dood door zijn gemalin, *Maria van Gelder*, werd ingenomen.

Jacobus III, koning van Schotland (1460—1488), een zoon van den voorgaande, geboren den 10den Juli 1451, regeerde sedert 1460 en kwam om op de vlucht, na een rampspoedig gevecht tegen den oproerigen adel, den 11den Juni 1488. Hij was gehuwd met *Margaretha van Denemarken*.

Jacobus IV, koning van Schotland (1488—1513), een zoon van den voorgaande, geboren den 17den Maart 1473, beklom in 1488 den troon, huwde in 1503 met *Margaretha*, een dochter van *Hendrik VII* van Engeland, en sneuvelde den 9den September 1513 bij Flodden in een gevecht met de Engelschen, tegen wie hij zich met Frankrijk verbonden had. Hij wordt beschouwd als de stichter van de St. Andreas (Distel)orde.

Jacobus V, koning van Schotland (1513—1541) een zoon van den voorgaande, geboren den 10den April 1512, trachtte de uitbreiding der Hervorming in Schotland te beletten, waarom de adel hem in 1542 op een veldtocht tegen Engeland in den steek liet. Hij was eerst gehuwd met *Magdalena*, een dochter van *Frans I* van Frankrijk, daarna met *Maria van Guise*, de moeder van *Maria Stuart*. Hij overleed krankzinnig den 16den December 1542.

Jacobus VI, koning van Schotland. Zie *Jacobus I van Groot-Brittannië en Ierland*.

Jacobus I, koning van Groot-Brittanië en Ierland (1603—1625), als koning van Schotland *Jacobus VI* (1567—1625), was de zoon van *Maria Stuart* en van *Henry Darnley*, werd geboren te Edinburgh den 19den Juni 1566. Na den gedwongen afstand van zijn moeder (24 Juni 1567) werd hij tot koning van Schotland gekroond. Terwijl het rijk onder eerzuchtige regenten en een woesten leenadel, alsmede bij de bemoeiingen van Frankrijk en Engeland zijn ondergang te gemoet ging, bracht *Jacobus* zijn jeugd te Stirling door en maakte onder zijn leermeester *Buchanan* snelle vorderingen. Reeds vroeg schijnt hij zich overdreven denkbeelden te hebben gevormd van de koninklijke macht. Zoodra hij tot jongeling was opgegroeid, wikkelden de partijen hem in een reeks samenzweringen, die telkens een anderen tegenstander beoogden. Toen het leven van zijn moeder, omtrent wier lot hij zich vroeger onverschillig betoond had, door *Elizabeth* bedreigd werd, verklaarde hij Engeland den oorlog en riep den bijstand van Frankrijk en Denemarken, ja, zelfs van Spanje in. Doch het uitzicht op den Engelschen troon, en het jaargeld van 4000 pond sterling, dat *Elizabeth* hem als bondgenoot verleende, bewoog hem niet alleen zijn toorn over de terechtstelling van zijn moeder te onderdrukken, maar ook in 1588 een nieuw verbond met Engeland tegen Spanje te sluiten en in 1589 met de Protestantsche *Anna van Denemarken* te huwen.

Na den dood van koningin *Elizabeth* besteeg *Jacobus* (1603) den Engelschen troon. Reeds zijn eerste regeeringsdaden waren lijnrecht in strijd met de door *Elizabeth* gevolgde staatkunde. Zoo sloot hij in 1604 vrede met Spanje, onderdrukte de Presbyterianen en voegde zich om redenen van staatkunde bij de Bisschoppelijke Kerk. Ook vervolgde hij de R. Katholieken, jegens wie hij te voren gunstig gestemd was geweest, en dit gaf aanleiding tot het buskruitverraad. In het Parlement verkondigde hij in een lange, gezwollene redevoering zijn denkbeelden omtrent de koninklijke praerogatieven. Toen het echter de voorgestelde staatkundige vereeniging van Engeland en Schotland verwierp, nam hij aanstonds het besluit naar eigen goedvinden te regeeren. Hij riep het Parlement niet bijeen, ontnam daaraan het recht om over staatsaangelegenheden te handelen, hief op eigen gezag belastingen en strafte de onwilligen, zelfs de rechters, met gevangenis en verbeurdverklaring van goederen. Op dezen weg ging hij voort gedurende het geheele tijdperk zijner regeering en veroorzaakte daardoor tusschen het volk en den troon een noodlottige spanning, die onder de volgende regeering eindigde met den val der monarchie. Niet minder treurig was zijn buitenlandsche staatkunde. Niet dan met moeite liet hij zich in 1603 overhalen tot een verbond met Frankrijk ten gunste der Nederlanden, en in het volgende jaar vereenigde hij zich weder met Spanje. Na het sluiten van den wapenstilstand tusschen Spanje en de Nederlanden (Twaalfjarig Bestand) verloofde hij zelfs den prins *van Wales, Hendrik*, met *Anna* een dochter van *Philips III* van Spanje. Intusschen verhinderde de plotselinge dood van den prins (16 November 1612) een verbintenis, die door geheel Engeland en Schotland werd afgekeurd. Een gedeeltelijke verzoening van vorst en volk had plaats in 1613, toen *Elizabeth*, 's konings oudste dochter, in het huwelijk trad met den Protestantschen keurprins, later *Frederik V van de Palts*. Toen echter zijn schoonzoon de Boheemsche Kroon aannam, ondersteunde *Jakob* hem zeer onvoldoende, ja zijn onttroning in Bohemen en zijn verdrijving uit de Palts zag hij vrij lijdelijk aan, wat de spanning tusschen volk en vorst weer deed toenemen. Hij overleed den 27sten Maart 1625. Hij heeft een aantal geschriften nagelaten, die door *Montacute* als „Opera" (1616) zijn uitgegeven. Daarin verdedigt hij de onbeperkte heerschappij der koningen, ijvert tegen het gebruik van tabak en strijdt voor de mogelijkheid van tooverij en voor het bestaan van booze geesten.

Jacobus II, koning van Groot-Brittannië en Ierland (1685—1688), de tweede zoon van *Karel I*, geboren den 14den October 1633, kreeg den titel van hertog *van York* en ontving een zorgvuldige opvoeding. Na de verovering van de stad

Digitized by Google

York door het Parlementaleger werd hij met zijn broeders en zusters in het paleis van St. James te Londen gevangen gehouden, maar ontsnapte in 1648 naar zijn zuster *Maria*, de gemalin van prins *Willem van Oranje*. Eerst na de terechtstelling van zijn vader begaf hij zich naar zijn moeder, *Henriëtte*, een dochter van *Hendrik IV*, naar Frankrijk, diende in 1652 als vrijwilliger onder *Turenne*, maar moest na den vrede van 1655 Frankrijk verlaten. Hij verzamelde nu in het belang van zijn Huis de Britsche en Iersche uitgewekenen en streed in het Spaansche leger onder *Condé* en don *Juan van Oostenrijk* tot aan het einde van 1659 tegen zijn vriend *Turenne*. Na de restauratie van het Huis der *Stuarts* (1660) kreeg hij van zijn broeder *Karel II* als groot-admiraal het opperbevel over de Britsche zeemacht. Als voorzitter der Afrikaansche Compagnie veroorzaakte hij een oorlog tegen Nederland en behaalde den 3^den^ Juni 1665 de overwinning op de Nederlandsche vloot onder admiraal *van Wassenaar Obdam* in de nabijheid van Lowestoft. Na den dood van zijn gemalin *Anna Hyde*, de dochter van den graaf *van Clarendon*, ging hij in 1672 openlijk tot de R. Katholieke Kerk over. Het uitbarsten van een oorlog tusschen Engeland en Nederland stelde hem in 1672 in de gelegenheid om door dappere oorlogsdaden den wrevel over zijn geloofsverandering weg te nemen. Hij vereenigde de Britsche vloot met de Fransche onder *d'Estrées* en leverde den 28sten Mei den admiraal *de Ruyter* een slag, waarin beide partijen zich de overwinning toerekenden. Tengevolge van de Test-act legde hij echter het opperbevel en, evenals de overige R. Katholieken, alle ambten en bedieningen neder. Groote misnoegdheid ontstond in September van dat jaar door het huwelijk van den hertog met de R. Katholieke *Maria d'Este*, prinses van Modena. Toen het gerucht omtrent een samenzwering van R. Katholieken in 1679 een hevige opschudding veroorzaakte, werd hij genoopt het land te verlaten en begaf zich naar Brussel. Gedurende zijn afwezigheid werd een voorstel, om hem van den troon uit te sluiten, in het Lagerhuis goedgekeurd, maar door het Hoogerhuis en door den koning verworpen. Na de ontbinding van het Parlement keerde hij in 1681 in Engeland terug, waar hij zulk een invloed kreeg, dat hij na den dood van *Karel II* (6 Februari 1685) zonder moeite den troon beklom. Twee opstanden, geleid door *Argyll* in Schotland en door den hertog *van Monmouth* in Dorset, werden door *Jacobus* onderdrukt. Daarna trachtte hij, in strijd met de Test-acte, R. Katholieken te benoemen in het legerbestuur en als rechters en de besturen der steden en graafschappen naar zijn hand te zetten. Toen Anglikaansche geestelijken en bisschoppen weigerden, zooals door hem bevolen was, het tolerantie-edict voor te lezen, daagde hij hen voor de rechtbank, die hen echter vrijsprak. De geboorte van een troonopvolger (10 Juni 1688) dien velen ten onrechte als een ondergeschoven kind beschouwden, verhaastte zijn val, daar thans geen kans meer bestond, dat een van zijn beide Protestantsche dochters, beide met Hervormde vorsten gehuwd, hem zou opvolgen. De aanvoerders der Whigpartij wendden zich tot prins *Willem van Oranje*, een der schoonzoons van den koning, en beraamden met hem een inval in Engeland. De prins *van Oranje* stapte in November 1688 aan wal, en toen de koning zich van allen verlaten zag, zoodat hij zelfs op leger en vloot niet langer vertrouwen kon, nam hij den 23sten December 1688 met zijn gezin de wijk naar de overzijde van het Kanaal, waar *Lodewijk XIV* het kasteel St. Germain tot zijn beschikking stelde. Het Parlement verklaarde hem den 22sten Januari 1689 vervallen van den troon, terwijl deze werd toegekend aan *Jacobus'* dochter *Maria* en haar gemaal, den prins *van Oranje*, als *Willem III*. Niettemin onderhield *Jacobus* steeds verstandhouding met zijn aanhangers, de *Jacobieten* (zie aldaar), ten einde zich wederom van den troon meester te maken. Hij overleed te St. Germain den 16^den^ December 1701.

Jacobus II van Engeland.

Jacobus III, *Eduard Frans*, de *Pretendent*, ook wel *Ridder van St. George* geheeten, de zoon van den voorgaande, werd geboren te Londen den 10^den^ Juni 1688 en in 1701 door Frankrijk, Spanje, den paus en de hertogen van Modena en Parma openlijk als koning van Groot-Brittannië en Ierland erkend, doch door het Britsche Parlement, als aan hoogverraad schuldig, voor altijd uitgesloten van den troon. In den Spaanschen Successie-Oorlog gebruikte Frankrijk hem en zijn aanspraken tegen Engeland. In Maart verliet een vloot van 32 schepen onder bevel van *Forbin* Duinkerken, met den pretendent en een leger aan boord, om aan de Schotsche kust te landen. Doch de Britsche regeering, van dezen aanslag onderricht, had admiraal *Byng* met een sterk eskader in zee gezonden. Laatstgenoemde noodzaakte *Forbin* onverrichter zake terug te keeren, terwijl het Engelsche Parlement een prijs van 50000, later van 100000 pond sterling uitloofde voor het hoofd van den pretendent. *Jacobus* nam nu deel aan de veldtochten in Vlaanderen, onder den maarschalk *Villars*, en streed niet zonder roem tot aan het sluiten van den vrede van Utrecht (1713). Frankrijk moest bij dezen vrede de Protestantsche erfopvolging in Groot-Brittannië erkennen en den pretendent verbannen. Na de troonsbeklimming van *George I* (1714) verhieven echter in Engeland en Schotland de talrijke Jacobieten het hoofd ten gunste van den laatsten afstammeling der *Stuarts*. In het najaar van 1715 stonden in de Hooglanden 10 tot 15000 Jacobieten, onder bevel van graaf *Mar*, onder de wapens, wachtende op een landing van *Jacobus*. Hij verscheen den 2^den^ Januari 1716 te Peterhead in het graafschap *Buchan* en werd als koning begroet. De opstand werd echter spoedig bedwongen. Na zich op verschillende plaatsen gevestigd te hebben, koos hij eindelijk met zijn gemalin, *Maria Clementine Sobieski* Rome als verblijfplaats. Een nieuwe po-

Digitized by Google

ging, om na den dood van *George I* (1727) aan de regeering te komen, gaf hij in den aanvang reeds op. Toen de Fransche minister *Fleury* weer van de *Stuarts* gebruik wilde maken tegen Engeland, liet *Jacobus* de leiding in handen van zijn zoon *Karel Eduard*, die in 1745 in Schotland landde, maar den 27sten April 1746 bij Culloden een verpletterende nederlaag leed. *Jacobus* overleed te Albano den 1sten Januari 1766.

Jacoby, *Johann*, een Pruisisch staatsman, geboren te Koningsbergen den 1sten Mei 1805, studeerde in de geneeskunde en vestigde zich in 1830 als geneesheer in zijn geboorteplaats. Wegens zijn „Vier Fragen, beantwortet von einem Ostpreuszen" (1841) van hoogverraad beschuldigd, werd hij door het crimineel gerechtshof te Berlijn veroordeeld tot twee en een half jaar vestingstraf en tot verlies der nationale cocarde, maar door het Kamergerecht vrijgesproken. Twee vlugschriften: „Preuszen im Jahre 1845" en „Das königliche Wort Friedrich Wilhelms III" wikkelden hem wederom in een proces, zoodat hij in eerste instantie tot 2½ jaar vestingstraf veroordeeld, maar door het Hof van Oost-Pruisen nogmaals vrijgesproken werd. In 1848 stond hij in de voorste gelederen van hen, die met geestdrift nationale hervormingen eischten. Hij begaf zich naar Frankfort aan den Main, was lid van het Voor-Parlement, en werd gekozen tot lid der Commissie van Vijftig. In Juni 1848 nam hij zitting in de Nationale Vergadering en behoorde tot de leden der deputatie, die in November een adres tegen de benoeming van het ministerie *Brandenburg* moest overhandigen. Toen de koning een audiëntie weigerde, voegde *Jacoby* dezen toe: „Dat is juist het ongeluk der koningen, dat zij de waarheid niet willen hooren." In 1849 werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer te Berlijn, die den 26sten Februari geopend en den 27sten April daaraanvolgende ontbonden werd. Hierna begaf hij zich naar Frankfort aan den Main en verving er *Friedrich von Raumer* in de Duitsche Rijksvergadering. Na haar ontbinding ging hij met het Romp-Parlement naar Stuttgart en vanhier naar Baden en vervolgens naar Zwitserland, waar hij zich vestigde te Verney aan het meer van Genève. Toen hij vernam dat men hem in Pruisen al weder wegens hoogverraad aangeklaagd had, stelde hij zich ter beschikking der rechtbank te Koningsbergen, doch werd na een preventieve gevangenis van 7 weken door de gezworenen vrijgesproken (8 December 1849). Eerst in het jaar 1858 begon hij zich weder met staatkunde te bemoeien en schreef de brochure: „Die Grundsätze der preuszischen Demokratie" (1859.) Wel werd hij in 1861 tot volksvertegenwoordiger gekozen, maar hij wees aanvankelijk die opdracht van de hand, totdat hij eindelijk in den herfst van het volgende jaar daaraan gehoor gaf. Hij nam nu ijverig deel aan de discussiën in het Huis van Afgevaardigden in 1864 en 1865. Als hoofdleider der sociaal-demokratische partij werd hij bij het uitbarsten van den oorlog tegen Frankrijk (1870) door generaal *Vogel von Falckenstein* in hechtenis genomen. Hij overleed te Koningsbergen den 6den Maart 1877. Reeds vóór zijn dood waren zijn „Gesammelte Schriften und Reden" (2 dln. 2de druk, 1877) verschenen; *Rühl* gaf uit zijn nalatenschap „Geist der griechischen Geschichte" (1884) uit.

Jacoby, *Louis*, een Duitsch graveur, geboren den 7den Juni 1828 te Havelberg in de mark Brandenburg, ontving aldaar zijn opleiding aan het gymnasium en bezocht daarna het atelier van professor *Mandel* te Berlijn. Zijn eerste belangrijke gravures waren „de Geschiedenis en de Sage" en „Lady Macbeth", naar *Kaulbach*. In 1855 ging hij naar Parijs, bleef er een jaar en voltooide de „Hunnenslag" naar *Kaulbach*. Met *Guhl* maakte hij in den herfst van 1856 een reis naar Spanje. Na zijn terugkeer kreeg hij de opdracht *Raffaël's* „School van Athene" te graveeren, waarom hij zich voor twee jaar naar Rome begaf. Deze gravure, zijn hoofdwerk, was eerst in 1882 voltooid. Een ander bekend werk van hem is „De bruiloft van Alexander den Groote" naar *Sodoma*. Sedert 1863 is hij hoogleeraar te Weenen.

Jacobijnen (Fransch *Jacobins*) noemde men de leden eener staatkundige club, welke op den gang der groote Fransche Omwenteling den grootsten invloed heeft gehad. Terstond na de samenkomst der Generale Staten in 1789 ontstond te Versailles de *Club breton*, waarin zich de verschillende schakeeringen van liberale en revolutionnaire leden der vergadering vereenigden. Doch eerst toen, zoowel de vergadering als het Hof, Versailles met Parijs verwisseld hadden, begon deze vereeniging een groote beteekenis te krijgen. Zij vestigde zich in een zaal van het Jacobijnen-klooster, waaraan zij haar naam ontleende, hoewel zij zich zelf bestempelde met dien van „Société des amis de la constitution". Zij nam ook leden op, die geen zitting hadden in de Nationale Vergadering, en kwam op gezette tijden en in het openbaar bijeen. Tevens vormde zij onderafdeelingen in verschillende deelen van Frankrijk en kreeg aldus een voorbeeldeloozen invloed, waardoor zij later het land terroriseerde. Toch telde zij vele gematigde mannen, doch reeds in den loop van 1790 kwam men meer en meer tot de overtuiging, dat de monarchie in Frankrijk moest vallen, al was het ook, dat de Nationale Vergadering haar nog scheen te begunstigen. De club nam steeds toe in gezag, terwijl tevens alle woelzieke omwentelingsgezinden zich bij haar aansloten. Na den dood van *Mirabeau* en na de vlucht des Komings, vooral na den strijd over de onschendbaarheid van dezen, verlieten de gematigden de vereeniging en vormden een afzonderlijke club in het klooster der Feuillants. Toen de Nationale Vergadering in September 1791 uiteenging, hadden de verkiezingen voor het Wetgevend Lichaam plaats onder den invloed der Jacobijnen. Tevens voegden zich vele nieuwe leden van dat Lichaam bij de club, waarin thans de beide republikeinsche nuances, welke de meerderheid in de Wetgevende Vergadering vormden, namelijk de Girondijnen en de Bergpartij, vereenigd waren. Na den val van het onbekwame ministerie der Feuillants (Maart 1792) werd een nieuw kabinet gevormd door de Jacobijnen, en de loop der volgende gebeurtenissen, zooals de oorlogsverklaring, de val van het koningschap, de samenroeping eener Nationale Conventie, dat alles werd meerendeels door de club vastgesteld. Bij de samen-

Digitized by Google

roeping der Nationale Conventie bereikte zij het toppunt van gezag. Terwijl de Girondijnen begonnen terug te trekken, verwierf *Robespierre* een onbeperkten invloed en onder zijn leiding ontwikkelde de club een verbazende macht. De volksbeweging voor den dood des konings, de

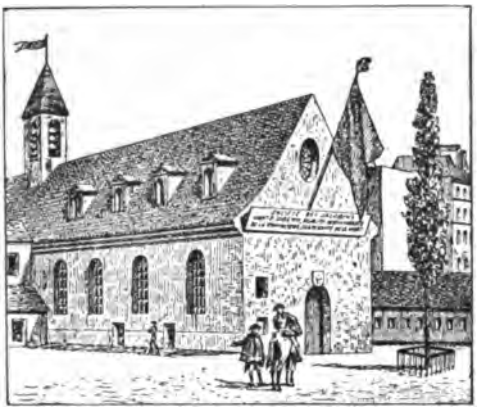

Jacobijnenclub en vrijheidsboom.

storm, die de Girondijnen bezwijken deed (Mei 1793), het opruien der volksmassa's tegen den middenstand, de koortshitte, die geheel Frankrijk doorgloeide en de aanvang van het Schrikbewind, dat alles was het werk der Jacobijnen. In hun vergaderingen werden de vreeselijkste maatregelen voorgesteld en goedgekeurd, en de Nationale Conventie hechtte alleen voor den vorm daaraan haar zegel. Het Comité du Salut Public en dergelijke instellingen waren slechts vertakkingen van de club der Jacobijnen. In deze alleen wortelde de macht van *Robespierre*, op haar steunde de revolutionnaire oligarchie, en uit haar verwijderd te worden was sedert het einde van 1793 het voorteeken der guillotine. Bij den dood van *Robespierre* zonk haar voormalige almacht weg, en toen weldra de wet het bestaan van clubs verbood, werd die der Jacobijnen den 11den November 1794 voor goed gesloten. De mislukte oproeren van 12 Germinal (1 April) en 1 Prairial (20 Mei) 1795, alsmede de communistische samenzwering van *Babeuf* waren de laatste teekenen van leven, die men in de club der Jacobijnen ontdekte. Een poging om haar later weder op te richten, leed schipbreuk den 18den Brumaire (13 Augustus) 1799.

Insigne der Jacobijnen.

Jacobijnenmuts (*bonnet rouge*), een roode muts, was het hoofddeksel van alle radicalen ten tijde der Fransche Revolutie en een der attributen van den vrijheidsboom. De soldaten, die wegens oproer te Nancy gevangen genomen en naar de galeien te Brest gebracht waren, droegen, toen men hen bevrijdde en in de vergaderzaal binnenleidde, deze roode, voor galeislaven bestemde mutsen. Reeds den 20sten Juni dwong men den koning zulks een muts op te zetten.

Jaconet is een fijne effen katoenen stof, dichter geweven dan mousseline en weinig verschillend van batistkatoen, waarvan het zich echter door een lichtere appretuur onderscheidt.

Jacotot, *Jean Joseph*, bekend door zijn eigenaardige methode van onderwijs, geboren te Dijon den 4den Maart 1770, studeerde eerst in de philologie en werd korten tijd leeraar in de oude talen. Daarna ging hij in de rechten studeeren en werd advocaat, vervolgens hoogleeraar, toen kapitein der artillerie, daarop secretaris bij het ministerie van Oorlog en, nadat hij eenigen tijd substituut van den directeur der polytechnische school en professor in de wiskunde te Parijs geweest was, hoogleeraar in de Fransche taal en letterkunde te Leuven en in 1827 directeur eener krijgsschool aldaar. Hier trad hij in 1818 op met zijn algemeene methode van onderwijs. De beginselen, waarop deze rust zijn o.a. de volgende: men *kan* wat men *wil*; 's menschen geest kan zich zelf onderwijzen zonder leermeester; men moet iets leeren of weten en hieraan het overige vastknoopen; de geestvermogens (*intelligences*) zijn bij allen gelijk; men kan ook onderwijs geven in hetgeen men zelf niet weet. Met betrekking tot het verzamelen van kennis stelt *Jacotot* de oefening van het geheugen op hoogen prijs. Vooral het onderwijs in talen is door zijn methode aanmerkelijk bevorderd. Hij gaat daarbij uit van den regel: de leerling moet de gezegde woorden herhalen en in het geheugen prenten, terwijl zij daarna in bijzonderheden worden behandeld. Door uitbreiding dezer oefening is de leerling weldra in staat een vreemde taal te verstaan. Daar de spraakkunst tegelijkertijd behandeld wordt, kan men deze in een beknopt bestek samenvatten. Ook op de wis-, aardrijks- en natuurkunde, op geschiedenis, muziek en teekenen heeft men de methode van *Jacotot* toegepast. Hij schreef „Méthode d' enseignement universal" (1822). *Jacotot* overleed te Parijs den 31sten Juli 1841.

Jacq. is achter plantennamen de afkorting voor *N. J. Jacquin* (zie aldaar).

Jacq. d. V. is achter insektennamen de afkorting voor *Jacquelin du Val*.

Jacquand, *Claudius*, een Fransch schilder, geboren te Lyon den 6den December, 1805, studeerde op de academie aldaar, later bij *Fleury-Richard* te Marseille en ging in 1838 naar Parijs, waar hij met zijn historische genrestukken veel succes had. Verschillende daarvan werden opgenomen in het historisch museum te Versailles („Jacques Molay neemt Jeruzalem in" en „Het kapittel der Johannieters") en in het Luxembourgmuseum („Openbare boete in een klooster der eremieten te St. Maurice" en „Laatste samenkomst van Karel I van Engeland met zijn kinderen"). Van zijn overige doeken noemen wij: „Gestoorde maaltijd", „Bonaparte te Nizza", „Gaston de Foin neemt afscheid van zijn moeder", „Columbus en zijn zoon", „Willem de Zwijger van Oranje", „De dood van den hertog van Orleans" enz. Hij overleed te Parijs den 3den Mei 1878

Digitized by Google

Jacquard, *Joseph Marie*, de uitvinder van den naar hem genoemden weefstoel, werd geboren te Lyon den 7den Juli 1752. Zijn ouders, arbeiders in een fabriek van gebrocheerde zijden stoffen, bestemden hem voor hetzelfde bedrijf, zoodat hij niet eens de school bezocht. Op zijn 12de jaar werd hij echter leerling bij een boekbinder, daarna knecht in een lettergieterij, doch na het overlijden zijner moeder keerde hij terug tot het vaderlijk bedrijf. Nadat ook zijn vader eenige jaren later gestorven was, trachtte hij een werkplaats te stichten tot vervaardiging van zijden stoffen, doch moest weldra zijn weefstoelen verkoopen en zag zich genoodzaakt bij een kalkbrander in dienst te treden. Na eenigen tijd in het Rijnleger gediend te hebben, wijdde hij zich aan een verbetering der trekstoelen, welke men in die dagen algemeen bezigde tot het weven van gebloemde zijden stoffen. In 1801 vervaardigde hij een model en in 1802 een in het groot. Intusschen was deze uitvinding nog zeer onvolmaakt. Ook deed hij aanvankelijk niet veel om haar te verbeteren, daar hij inmiddels een werktuig tot het knoopen van netten vervaardigde, dat in 1804 met een gouden medaille en een prijs van 3000 francs bekroond werd. In 1808 had *Jacquard* zijn toestel (zie *Weverij*) aanmerkelijk verbeterd, en in 1812 telde men in Frankrijk binnen en buiten Lyon 18000 weefstoelen *à la Jacquard*, terwijl in 1815 zijn toestellen ook buiten 's lands ingang vonden en later algemeen in gebruik kwamen. *Jacquard* overleed den 7den Augustus 1834 te Oullins bij Lyon. In 1840 werd te Lyon voor hem een standbeeld onthuld.

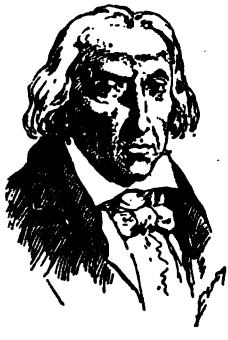

Jacquard.

Jacquardmachine. Zie *Weven*.

Jacque, *Charles*, een Fransch schilder en graveur, geboren te Parijs den 23sten Mei 1813, was eerst kopergraveur en houtsnijder en wijdde zich later aan het schilderen van dieren, vooral schapen, die door geen ander Fransch schilder zoo op het doek zijn gebracht. Zijn landschappen ontleende hij bij voorkeur aan motieven uit Bourgondië en de omstreken van Fontainebleau (Barbizon). Van zijn werken noemen wij „Landschap met schapen", „Het inwendige van een schaapskooi", „Terugkeer der kudde bij maneschijn", „Schapen bij Fontainebleau", „Kudde, vluchtend voor een onweer", „Koeien aan de drinkplaats". Zijn gravures behandelde dezelfde onderwerpen. Ook schreef hij een werk over hoenderteelt „Le poulailler" (2de druk, 1861). Hij overleed te Parijs den 7den Mei 1894.

Jacquemart, *Albert*, een Fransch schrijver, geboren te Parijs in 1808, werd eerst ambtenaar bij het departement van Financiën, en in 1865 bij het bestuur der douane. Hij schreef: „Histoire artistique, industrielle et commerciale de la porcelaine" (1862), „Notices sur les majoliques de l'ancienne collection Campana" (1868), „Les merveilles de la céramique" (3 dln., 4de druk, 1884), „Histoire de la céramique" (2de druk, 1883) en „Histoire de mobilier" (1876). Hij overleed te Parijs den 14den October 1875.

Jacquemart, *Julus*, een Fransch graveur en zoon van den voorgaande, geboren te Parijs den 3den September 1837, heeft onderscheiden fraaie gravures geleverd naar schilderijen van *Frans Hals*, *van der Meer*, *Rembrandt*, *Meissonier*, *Greuze*, *Reynolds* enz., alsmede voor werken van zijn vader, voor de „Gemmes et joyaux de la couronne" van *Barbet de Jouy*, voor de „Annales archéologiques", voor de „Gazette des Beaux-Arts" enz. Hij overleed te Nizza den 26sten September 1880.

Jacquemart, *Nélie*, een zuster van den voorgaande, geboren te Parijs in 1845, studeerde onder leiding van *Cogniet*, versierde in 1866 de Mariakapel in de Notre Dame de Clignancourt, schilderde in 1867 voor de kerk St. Jacques du Haut Pas een heiligen *Eugenius* en stelde in 1868 haar eerste portret ten toon, dat door een reeks andere gevolgd werd, o. a. van *Duruy*, *Canrobert*, *Thiers*, *Dufaure*, graaf *Palikao*, markies *de Montesquieu* en hertog *de Decazes*. Na haar huwelijk met *André* heeft zij de kunstenaarsloopbaan verlaten, om zich geheel te wijden aan het verzamelen van klassieke kunstwerken. In haar collectie bevinden zich o. a. prachtige doeken van *Rembrandt* („Emmausgangers", „Saskia", „Advocaat Tholinx") en van *van Dijck* (portret van een syndicus).

Jacquerie noemt men den boerenopstand, die in 1358 tijdens den oorlog met *Eduard III*, koning van Engeland, in het noordelijk gedeelte van Frankrijk uitbarstte. De edellieden gaven aan hun boeren spottenderwijze den naam van *Jacques bonhomme* (Jacob de Sukkel), vandaar de naam *Jacquerie*; volgens andere schrijvers droeg de aanvoerder der boeren, *Guillaume Caillet*, dien bijnaam. De eerste aanleiding tot dien opstand werd gegeven door de verwoestingen, welke *Karel de Booze*, koning van Navarra, in de omstreken van Parijs aanrichtte, daar deze vooral verschrikkelijk waren voor de landbouwers, terwijl het succes van de Parijsche arbeiders onder *Etienne Marcel* tegen den adel hen ten zeerste aanmoedigde. Daarbij kwam de verbittering over de nederlagen in den oorlog tegen de Engelschen, en toen de boeren, die op de meest ongehoorde wijze door den adel verdrukt werden, eenmaal in verzet waren gekomen, koelden zij hun lang opgekropt wraakgevoel op geduchte wijze, legden honderden kasteelen in asch, vermoordden de edelen en mishandelden de vrouwen en dochters. Weldra verspreidde zich deze opstand uit de gewesten van Beauvais en Clermont over Brie, Soissonnais en Laonnais en langs de oevers van de Marne en Oise. Honderdduizenden boeren waren opgestaan en pleegden de schandelijkste gruwelen om, zooals zij zeiden, te vergelden wat hun was aangedaan. Hoewel deze opstand geene behoorlijke leiding had en ook geen bijval vond in de steden, zou hij den geheelen adel hebben uitgeroeid, indien de edelen van alle partijen zich niet vereenigd en deze volksbeweging niet in bloed gesmoord hadden.

Jacquet, *Jean Gustave*, een Fransch schilder,

Digitized by Google

geboren te Parijs den 25sten Mei 1846, studeerde bij *Bougereau*, stelde in 1866 zijn eerste stuk ten toon „Bescheidenheid en droefheid" en schilderde in de volgende jaren veel portretten, die evenzeer geroemd worden als zijn genrestukken, zooals: „De wapenroep in de 16de eeuw", „Het vertrek der landsknechten", „Het jonge meisje met den degen", „Groot Feest in Touraine in de 16de eeuw", „Een boerenvrouw", „Jeanne d'Arc in gebed", „De door Rinaldo verlaten Armida", „Welkom", „De muziek", „De romantiek" en „De jageres".

Jacquin, *Nikolaas Joseph*, vrijheer *von*, een Duitsch plantkundige, geboren te Leiden den 16den Februari 1727, bezocht het gymnasium der Jezuïeten te Antwerpen, studeerde te Leuven en te Parijs en legde zich vooral toe op de plantkunde. *Gerard van Swieten*, lijfarts des keizers te Weenen en een vriend zijns vaders, riep hem naar Weenen, en weldra vertrok *Jacquin* op verzoek van keizer *Frans I* naar West-Indië en Spaansch Amerika, om de keizerlijke tuinen van Weenen en Schönbrunn met vreemde planten en dieren te verrijken. Na zijn terugkeer werd hij hoogleeraar in de plant- en scheikunde aan de universiteit te Schemnitz, later te Weenen en ontving, behalve den titel van vrijheer, de ridderorde van St. Stephanus. Hij overleed te Weenen den 24sten October 1817. Hij schreef „Selectarum stirpium americanarum historia" (1763 en 1780), „Hortus botanicus Vindobonensis" (3 dln., 1770—1776), „Flora Austriaca" (5 dln., 1778—1778) en „Plantarum rariorum horti caesarei Schönbrunnensis descriptiones et icones" (4 dln., 1797—1804).

Jacquinia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Primulaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen, overblijvenden kelk, een nagenoeg klokvormige, 10-lobbige bloemkroon en een bolronde, 5-zadige bes. Het omvat heesters, die in West-Indië en Zuid-Amerika groeien. Men beschrijft *J. armillaris Jacq.*, die in West-Indië en de Amerikaansche keerkringslanden groeit, als vergiftig, zoodat de bladeren en vruchten van deze plant de vischen bedwelmen. De gedroogde vruchten, aan snoeren geregen, dienen tot armbanden en dragen bij de Franschen den naam van *bois bracelets*. Een andere soort, *J. macrocarpa Cav.*, op Portorico en in Zuid-Amerika te vinden, is 1 tot 2 m. hoog en wordt wegens haar fraaie, donker-oranje-gele bloemen tot de sierplanten gerekend.

Jacquot, een Fransch schrijver. Zie *Mirecourt*.

Jadassohn, *Salomon*, een Duitsch pianist en componist, geboren te Breslau den 13den Augustus 1831, studeerde te Leipzig, daarna bij *Liszt* te Weimar, doch keerde in 1852 naar Leipzig terug, waar hij onder *Hauptmann* zijn studies voortzette en vervolgens als leeraar en dirigent werkzaam was. Van zijn composities hebben eenige in kanonvorm geschreven werken (serenade voor orkest op. 35, en voor kleinere op. 8 en 125, en duetten op. 9, 36, 38 en 43) de minste beteekenis. Van meer belang zijn zijn theoretische handboeken: „Lehrbuch der Harmonie" (7de druk, 1903), „Lehrbuch des Kontrapunkts" (4de druk, 1903), „Die Lehre vom Kanon und von der Fuge" (2de druk, 1898), „Die Formen in den Werken der Tonkunst" (3de druk, 1901), „Lehrbuch der Instrumentation" (1889), „Die Kunst zu modulieren und zu präludieren" (2de druk, 1902), „Allgemeine Musiklehre" (1892), „Elementarharmonielehre" (1895), „Methodik des musik-theoretischen Unterrichts" (1898), „Das Wesen der Melodie in der Tonkunst" (1899), „Das Tonbewusstsein. Die Lehre vom musikalischen Hören" (1899) en „Der Generalbass" (1900). Hij overleed e Leipzig den 1sten Februari 1902.

Jade, eigenlijk *Jahde*, een kustrivier in het groothertogdom Oldenburg ter lengte van 22 km., ontspringt in de Vareler hooge venen, stroomt noordwaarts en mondt uit in den Jadeboezem, een inham der Noordzee, die een oppervlakte heeft van 190 v.km. en zijn ontstaan dankt aan overstroomingen der zee. De zoogenaamde IJsvloed van den 17den Januari 1511 vernielde de kerspelen Ahme, Bandt, Seediek, Bordum en Oldenbrügge, alsmede het klooster van St. Johannes-Havermonniken. Een 2 km. breed vaarwater, dat in het midden nooit dicht vriest, leidt naar zee. Het binnenste deel van den boezem is vlak, aan den ingang echter voor de grootste schepen diep genoeg. De gunstige ligging van den boezem bracht er de Pruisische regeering toe, om door het verdrag van den 20sten Juli 1853 van Oldenburg twee strooken lands ten O. en W. van den boezem te koopen voor het aanleggen van een oorlogshaven. Dit zoogenaamde Jade-gebied telde op 340 H.A. slechts 109 inwoners. Den 18den Juli 1855 begon een speciale commissie het werk van den aanleg. Bij de inwijding door koning *Willem I* kreeg zij den naam Wilhelmshaven (17 Juni 1869). Het geheele gebied is door de wet van den 23sten Maart 1873 bij de provincie Hannover ingelijfd.

Jadegebied. Zie *Jade*.

Jadegolf. Zie *Jade*.

Jadeiet is een variëteit van nephriet, vermengd met kleiaarde en natron. De chemische samenstelling wordt vermoedelijk voorgesteld door $Na_2 Al_2 Si_4 O_{12}$. Het wordt in geweldige blokken gevonden in de omgeving van Mogoeng in Birma en als rolsteenen in de Mekong en Saluen, die waarschijnlijk uit Thibet afkomstig zijn. In het Oosten gebruikt men het gesteente tot zegelsteenen, gevesten van sabels, amuletten en afgodsbeeldjes. Jadeiet is ook vaak het materiaal van steenen bijlen, die in de Zwitsersche paalwoningen en in Zuid-Frankrijk gevonden worden.

Jaen, een Spaansche provincie, in het noordoosten van Andalusië gelegen, grenst ten N. aan Ciudad Real, ten Z. aan Granada, ten O. aan Albacete en ten W. aan Cordoba en telt op 13480 v.km. (1900) 474490 inwoners. Het is de loodrijkste provincie van Spanje. Beroemd zijn de mijnen van Linares en La Carolina.

Jaen, de hoofdstad der gelijknamige provincie, ligt 549 m. hoog op den linkeroever van den Guadalbullon, aan den voet van den Monte-Jabulcuz, waarop zich een Moorsch kasteel verheft, aan de spoorlijn Espeluy—Puente—Genil en telt (1900) 26434 inwoners. De stad, die door met transen en torens voorziene muren omringd is, heeft steile straten, 12 kerken, hospitalen, kazernes, een museum, een schouwburg en een cir-

Digitized by Google

cus voor stierengevechten. Het belangrijkste gebouw is de kathedraal, in Romaanschen stijl opgetrokken.

Jaffa, een kuststad der Turksche provincie Syrië, 55 km. ten N. W. van Jeruzalem, waarmede het door een spoorweg verbonden is, ligt op een 36 m. hoogen heuvel aan de Middellandsche Zee en wordt aan de landzijde door ooftuinen omgeven. De stad, die 21364 inwoners telt, heeft nauwe straten, terwijl de nieuwere wijken in het N. O. en Z. beter gebouwd zijn. Men vindt er 3 moskeeën, 3 kloosters en 3 hospitalen. De reede is slecht en vol klippen, desniettemin is Jaffa door het drukke verkeer van pelgrims (jaarlijks 50000) en als voorhaven van Jeruzalem van beteekenis. De invoer had (1900) een waarde van ruim 4, de uitvoer van bijna 6 millioen gld. Het scheepsverkeer bedroeg 421 stoomschepen met 507575 ton en 434 zeilschepen met 15955 ton. In de nabijheid liggen twee Duitsche kolonies,1 Egyptische en 1Israëlietische.

Jaffa, het Bijbelsche *Japho* en het *Joppe* der Ouden, was reeds een versterkte zeestad ten tijde der Phoeniciërs; daarheen liet *Salomo* van Tyros het bouwmateriaal voor den tempel komen. *Simon Maccabaeus* ontrukte de stad aan de Syriërs, versterkte haar en vergrootte de haven. Later een berucht zeeroversnest, werd het door *Vespasianus* verwoest. Onder *Konstantijn den Groote* werd de stad een bisschopszetel. *Omar* veroverde haar in 636. Beteekenis kreeg Jaffa als landingsplaats der Kruisvaarders, die het in 1099 innamen. In 1102 overwon koning *Boudewijn* van Jeruzalem er den sultan van Egypte. In 1187 kwam het in het bezit van *Saladijn*. In 1191 stond de bezetting der citadel op het punt zich aan *Saladijn's* broeder, *Saif-eddin* over te geven, toen *Richard Leeuwenhart* de Saracenen uit de stad verjoeg. Toch viel Jaffa nog meermalen in handen der Ongeloovigen, werd in 1252 door *Lodewijk den Heilige* nogmaals versterkt, doch ging in 1267 voor goed voor de Christenen verloren. Den 7den Maart 1799 werd het door de Franschen onder *Napoleon* bestormd. Van 1832—1840 was *Mehemed Ali* meester van de stad.

Jaffé, *Philipp*, een Duitsch geschiedschrijver, geboren den 17den Februari 1819 te Schwersenz bij Posen, studeerde te Berlijn en schreef een „Geschichte des Deutschen Reichs unter Lothar von Sachsen" (1843), gevolgd door een „Geschichte des Deutschen Reichs unter Konrad III" (1845). Hij werd een ijverig medewerker aan de „Monumenta Germaniae historica", studeerde en promoveerde vervolgens in de geneeskunde, keerde daarna tot de „Monumenta" terug en werd in 1862 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Berlijn. Om tot een hoogeren rang te kunnen opklimmen, ging hij als Israëliet tot het Christendom over (1867), maar vond zich in zijn verwachtingen te leur gesteld, in zijn eerzucht gekrenkt en door zijn vroegere vrienden verlaten, zoodat hij zich den 3den April 1870 door een pistoolschot van het leven beroofde. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Regesta romanorum pontificum ad annum 1198" (2de druk 1881) en „Bibliotheca rerum germanicarum" (6 dln., 1864—1872). Na zijn dood gaf *Wattenback* de met *Jaffé* bewerkte „Ecclesiae metropolitanae Colonienses codices" uit (1874).

Jaffna. Zie *Dejafna*.

Jagello of *Jagjello*, de zoon van *Olgerd* en de kleinzoon van *Gedimin*, werd in 1381 na den dood zijns vaders grootvorst van Lithauen en wist zich in het bezit dezer waardigheid te handhaven tegen de aanvallen van zijn oom *Kejstoet*, dien hij gevangen nam en deed ombrengen, en tegen diens dapperen zoon *Witold*, met wien hij zich verzoende. In 1386 beklom hij, na aanneming van het Christendom en na zijn huwelijk met koningin *Hedwig*, als *Wladislaus II* den troon van Polen. Gedurende zijn 48-jarige regeering had hij handen vol werk, om strijd te voeren tegen de Duitsche Ridders in Pruisen en de eenheid van Lithauen en Polen te bewaren. Hij overwon genoemde ridders in den grooten veldslag bij Tannenberg (1410), welke het begin was van het verval der Orde. De vereeniging van Polen met Lithauen kwam niet tot vastheid, en ten laatste greep *Swidrigajlo*, hertog van Lithauen, naar de wapens, om tegen Polen te strijden, maar werd bij Oszmiana in 1432 overwonnen. In 1400 stichtte hij de universiteit te Krakau, later het bisdom Wilna. Hij overleed in 1434 te Grodek bij Lemberg en werd te Krakau bijgezet. — De door hem gestichte dynastie, die heerschappij gevoerd heeft in Polen en Lithauen, in Bohemen en Hongarije, wordt die der *Jagellonen* genoemd. In Polen regeerden zeven koningen uit dit Huis van 1386 tot 1572. Op *Jagello* zelf volgden zijn zonen *Wladislaus III* en *Kasimir IV*, daarna drie zonen van laatstgenoemde (*Johan I Albrecht*, *Alexander* en *Sigismund I*) en eindelijk de zoon van *Sigismund I*, (*Sigismund II August* geheeten. Met *Sigismund III*, een zoon van *Johan*, koning van Zweden, en *Catharina*, een zuster van *Sigismund August*, kwam in 1587 een vrouwelijke lijn der *Jagellonen* weder op den Poolschen troon en regeerde in zijn zonen, *Wladislaus IV* en *Johan II Kasimir*, tot in 1668. In Hongarije regeerden twee *Jagellonen*, namelijk *Wladislaus II*, een zoon van den Poolschen koning *Kasimir IV* († 1516) en diens zoon *Lodewijk II*, die in 1526 bij Mohacs sneuvelde. Met *Lodewijk's* zuster *Anna* stierf hier in 1547 het Jagellonische Huis uit; *Anna* huwde met aartshertog *Ferdinand* van Oostenrijk, den lateren keizer *Ferdinand I*, die ook Bohemen en Hongarije kreeg.

Jagellonen. Zie *Jagello*.

Jagemann, *Christian Joseph*, een Duitsch letterkundige, geboren in 1735 te Dingelstedt in het Eichsfeld, voegde zich op zijn 17de jaar bij de Orde der Augustijnen, doch ontvluchtte onmiddellijk na zijn proefjaar uit een klooster te Constanz naar Denemarken, waar hij een plaats als huisonderwijzer kreeg. Hij keerde na verloop van twee jaar naar de onderlijke woning terug en moest, tot boete voor zijn overtreding, een pelgrimstocht naar Rome volbrengen. Hier kreeg hij zooveel liefde voor de Italiaansche letterkunde, dat hij, na tot priester gewijd te zijn, te Florence bleef en daar biechtvader der Duitschers werd. Na zijn terugkeer in Duitschland werd hij directeur van het R.-Katholiek gymnasium te Erfurt, in 1775 bibliothecaris der boekerij van hertogin *Amalia* te Weimar, waar hij tot het Protestantisme overging. Hij overleed den 4den of 5den

Digitized by Google

Februari 1804. Door zijn bewerking der „Storia della letteratura italiana" (5 dln., 1777—1781) van *Tiraboschi* maakte hij de Italiaansche letterkunde meer algemeen bekend evenals door zijn „Magazin der italienischen Litteratur und Kunst" (8 dln., 1780—1785). Ook schreef hij een Italiaansch woordenboek en een Italiaansche spraakkunst.

Jagemann, Karoline, een dochter van den voorgaande, zangeres en tooneelspeelster, geboren te Weimar den 5den Januari 1778, ontving onderwijs te Mannheim van *Beck* en *Iffland* en verbond zich in 1797 aan den schouwburg te Weimar. Door haar ongemeene schoonheid, haar welluidende stem, haar voortreffelijke voordracht en haar tragisch spel wekte zij zoowel in de opera als in het tooneelspel de algemeene bewondering. Weldra verwierf zij de toegenegenheid van groothertog *Karl August*, die haar het riddergoed *Heygendorf* met den titel van vrijvrouw *von Heygendorf* schonk. Zij was een heftige tegenstandster van *Goethe*; diens val in 1817 was haar werk. Na den dood van *Karl August* (1828) verliet zij het tooneel en overleed te Dresden den 10den Juli 1848.

Jager is de naam van een snelzeilend schip. Zie *Haringjager*.

Jager noemt men een werktuig, dat aan schoorsteenen wordt aangebracht, om die beter te doen trekken.

Jager is de naam van een geslacht vogels, die tot de familie der meeuwachtigen behooren.

Jäger, *Albert*, een Oostenrijksch geschiedschrijver, geboren den 8sten December 1801 te Schwaz in Tirol, ontving zijn opleiding in het Benedictijner klooster Marienberg bij Glurns en werd in 1845 te Innsbruck en in 1851 te Weenen benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis. Sedert 1847 is hij lid van de Keizerlijke Academie te Weenen. Hij schreef: „Der Engediner Krieg im Jahre 1499", „Tirol und der Bayrisch-französische Einfall" (1844), „Der Streit des Kardinals Nikolaus von Cusa mit Herzog Sigismund von Oesterreich" (2 dln., 1861), „Kaiser Joseph II und Leopold II. Reform und Gegenreform" (1867), „Tirols Rückkehr unter Oesterreich" (1871) en „Geschichte der landständischen Verfassung Tirols" (2 dln., 1881—1885), benevens onderscheiden verhandelingen en uitgaven van oorkonden en bronnen. Hij overleed te Innsbrück den 10den December 1891.

Jager, *Arie de*, een Nederlandsch taalkundige, geboren te Delfshaven den 10den April 1806, werd opgeleid voor het onderwijs, kwam eerst aan het hoofd van een Fransche school te Vlaardingen, in 1832 te Rotterdam en werd hier ter plaatse in 1865 leeraar aan de hoogere burgerschool. Hij verwierf in 1838 de gouden medaille van de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen wegens het beantwoorden eener prijsvraag omtrent de juistheid der bedenkingen tegen de Siegenbeeksche spelling, werd lid der Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, in Mei 1850 door den Senaat der hoogeschool te Groningen eershalve tot doctor in de letteren benoemd en ontving den 1sten September 1873 eervol ontslag en pensioen. Hij overleed den 26sten April 1877. Van zijn geschriften noemen wij: „Proeve over de werkwoorden van herhaling en during in de Nederlandsche taal" (2de druk, 1844), „Taalkundige handleiding tot de Statenoverzetting des Bijbels enz." (1837), „Alphabetische lijst van woorden en spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de werken van mr. W. Bilderdijk" (1839), „Verscheidenheden uit het gebied der Nederduitsche taalkunde" (1844), „Proeve van den invloed van Bilderdijk's dichtwerken op onze taal enz." (1847), „Taalkundig Magazijn" (1847—1854), „Archief voor Nederlandsche taalkunde" (4 dln., 1834—1841), „Bijdrage tot de geschiedenis van het vaderlandsche schoolwezen in de voorgaande eeuw" (1855), „Dirk Smits enz." (1852), „Dichtbloemen in den vreemde geplukt" (1855), „Latere verscheidenheden uit het gebied der Nederlandsche taalkunde" (1858), „Nieuw Archief voor Nederlandsche taalkunde" (1855), „Bezwaren tegen de spelregeling voor het Woordenboek der Nederlandsche taal" (1865), „Mijn toetreding tot de spelling van het Woordenboek" (1866), „Taalkundig handboekje enz." (3de druk, 1867), „Keur uit Bilderdijks poëzij" (1872), „Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch" (2 dln., 1875—1878), „Schijnbare frequentatieven in het Nederlandsch" (1878), „Nieuwe taal- en letteroefeningen" (1876), „Laatste taaloefeningen" (1878) en een groot aantal opstellen in verschillende tijdschriften.

Jäger, *Gustav*, een Duitsch historieschilder, geboren te Leipzig den 12den Juni 1808, ontving zijn opleiding eerst in zijn geboortestad en daarna op de academie te Dresden. Vandaar ging hij naar München waar hij werkzaam was onder de leiding van *Julius Schnorr von Carolsfeld* en zijn „Mozes" ten toon stelde. In 1836 begaf hij zich naar Rome en leverde er „De ontmoeting van Bileam met den engel". In 1837 werd hij naar München ontboden, om er fresco's te helpen schilderen in het koninklijk kasteel. Hier werkte hij met *Gieszmann* hoofdzakelijk aan de versiering der *Habsburg-* en *Barbarossazaal*. Na de voltooiing daarvan bleef hij te München en vervaardigde wederom schilderijen in olieverf. Zijn volgend stuk was een „Graflegging van Christus", waarmede hij grooten roem behaalde. In 1847 werd hij directeur der Academie te Leipzig. In 1850 voltooide hij als plaatsvervanger van *Schnorr* een van de groote frescoschilderijen in de *Nibelungenzaal* te München. Ook had hij reeds in de jaren 1846 tot 1848 in het kasteel te Weimar een zaal met fresco's versierd. Later bepaalde hij zich bij het vervaardigen van schilderijen in olieverf en ontleende zijne onderwerpen veelal aan de Bijbelsche geschiedenis. Hij overleed te Leipzig den 19den April 1871.

Jäger, *Hermann*, een Duitsch beoefenaar van den tuinbouw, geboren te Münchenbernsdorf bij Gera den 7den October 1815, bezocht als leerling den Belvedere te Weenen, reisde in Hongarije, Tirol, Italië, Zwitserland en Frankrijk en aanvaardde in 1841 de betrekking van hoofdtuinier bij graaf *Talleyrand-Périgord* te Verneuil. Weldra echter keerde hij terug in zijn vaderland, deed een tocht door België en Engeland en was vervolgens drie jaar werkzaam in botanische tuinen bij Weimar en te Berlijn. In 1845 werd

Digitized by Google

hij Hoftuinier en in 1873 tuin-inspecteur te Eisenach. Hij schreef: „Die Ziergehölze der Gärten und Parkanlagen" (2de druk, 1884), „Allgemeines Illustriertes Gartenbuch" (4de druk, 1882), „Der immerblühende Garten" (2de druk, 1875), „Der Hausgarten"(2de druk, 1880), „Lehrbuch der Gartenkunst" (1877), „Gartenkunst und Gärtner sonst und jetzt" (1887), „Erziehung der Pflanzen aus Samen" (1887), „Katechismus der Ziergärtnerei" (6de druk, 1901). Ook was hij mederedacteur van de „Gartenflora". Hij overleed den 5den Januari 1890.

Jäger, *Oskar,* een geschied- en opvoedkundige, geboren te Stuttgart den 26sten October 1830, studeerde te Tübingen in de letteren en godgeleerdheid, was van 1853 tot 1855 als leeraar te Freyimfelde werkzaam, reisde vervolgens buitenslands, was daarna leeraar aan de Latijnsche scholen te Stuttgart, Ulm, Wetzlar, Mörs en Keulen en werd in 1901 hoogleeraar te Bonn. Hij schreef: „John Wyckliffe und seine Bedeutung für die Reformation" (1854), „Geschichte der Römer" (8ste druk, 1901), „Geschichte der Griechen" (7de druk, 1903), „Die Punischen Kriegen, nach den Quellen erzählt"(3 dln., 1869—1870), „Weltgeschichte" (4 dln., 6de druk, 1904). Verder gaf hij een nieuwe bewerking (14 dln., 5de druk, 1904) en een voortzetting van *Schlosser's* „Weltgeschichte für das deutsche Volk", onder den titel: „Geschichte der neuesten Zeit" (24ste druk, 1901) en met *Moldenhauer*: „Auswahl wichtiger Aktenstücke zur Geschichte des 19. Jahrhunderts"(1893); in de „Sammlung Göschen" verscheen zijn „Geschichte des 19. Jahrhunderts"(1904). Op paedagogisch gebied schreef hij „Aus der Praxis. Ein pädagogisches Testament" (2 dln., 1885—1897), „Das humanistische Gymnasium" (1890) en „Didaktik und Methodik des Geschichtsunterrichts" (1895, 2de druk, 1904).

Jäger, *Gustav,* een Duitsch natuurkundige en hygiënist, geboren den 23sten Juni 1832 te Bürg (Württemberg), studeerde te Tübingen en te Weenen en vestigde zich in laatstgenoemde stad als privaatdocent. Verder bestuurde hij tot 1866 den door hem gestichten dierentuin met aquarium te Weenen en vertrok in 1867 als hoogleeraar in de zoölogie aan de academie te Hohenheim naar Stuttgart, waar hij zich in 1870 ook belastte met colleges in de anthropologie aan de polytechnische school en zich in 1884 als geneesheer vestigde. Hij schreef: „Zoologische Briefe" (1864—1876). „Die Wunder der unsichtbaren Welt" (1868), „Das Leben im Wasser" (1868), „Die Darwinsche Theorie und ihre Stellung zu Moral und Religion" (1868), „In Sachen Darwins contra Wigand" (1874), „Skizzen aus dem Tiergarten"(1869), „Deutschlands Tierwelt nach ihren Standorten" (2 dln., 1874), „Die menschliche Arbeitskraft" (2 dln., 1878) en „Entdeckung der Seele" (2 dln., 3de druk, 1883—1884). In laatstgenoemd geschrift geeft hij den naam van ziel aan een stof, die in het eiwit aanwezig is. Zoolang dit onaangetast blijft, bevindt zich de ziel in een gebonden toestand en is dientengevolge werkeloos, doch bij de ontleding van het eiwit wordt zij vrij, en alsdan is niet alleen het geheele lichaam ervan doordrongen, maar zij stroomt ook uit het lichaam. Die uitwaseming bevat een hoogst vluchtige en oplosbare stof, die rechtstreeks op de zenuwen werkt. Elke eiwitverbinding, in het lichaam aanwezig, bevat deze stof, maar elk orgaan heeft een eigenaardige soort eiwit, zoodat ook de ontledingsprodukten verschillend zijn. Elk orgaan bezit alzoo een afzonderlijke zielstof; er bestaat dus een spieren-, nieren-, lever-, zenuwen- en hersenenziel. Een zwakke werking dier stof op de zenuwen verwekt een aangenaam gevoel, maar bij sterke ontleding veroorzaakt zij een onaangename gewaarwording. Verder verschenen: „Seuchenfestigkeit und Konstitutionskraft" (1878), „Die Normalkleidung als Gesundheidsschutz" (4de druk, 1885), „Wanderungen durch das Tierreich" (1880), „Stoffwirkung in Lebewesen" (1891), „Ein verkannter Wohlthäter" (1891), „Aus Natur- und Menschenleben" (1893), „Wetteransagen und Mondwechsel"(1893) en „Die Lösung der Mondfrage" (1895). De door *Jäger* ingevoerde wijze van kleeding, die linnen en alle andere stoffen uit plantenvezels als nadeelig verwerpt en slechts wollen kleeding toelaat (normaalkleeding) heeft vele aanhangers gevonden.

Jäger, *Hendrik Bernhard*, een Noorsch schrijver, geboren te Bergen den 4den Januari 1854, studeerde in de geschiedenis der letterkunde en dramaturgie te Kopenhagen, Berlijn, München en Weenen en was van 1879—1883 te Kopenhagen, van 1888—1889 te Bergen als onderwijzer aan de tooneelschool werkzaam. Hij overleed (18 December 1895), voordat hij zijn hoofdwerk, een geïllustreerde geschiedenis der Noorsche letterkunde, voltooid had, dat door *Andersen* voortgezet en uitgegeven werd (3 dln., 1892—1896). Zijn „Henrik Ibsen" (1828—1888), is een voorname bron voor de kennis en waardeering van *Ibsen* geweest. Van zijn overige werken, waaronder ook dramatische, is de interessante liefdesgeschiedenis van *P. A. Heiberg* en zijn vrouw *Thomasine Gyllembourg* het meest bekend.

Jagerlatijn is in het algemeen de jagerstaal met betrekking tot haar vele technische uitdrukkingen, die voor niet-jagers onverstaanbaar zijn; in het bijzonder is het de uitdrukking voor leugens van jagers, d. w. z. het vertellen van allerlei onmogelijke jachtavonturen.

Jägerndorf, in het Boheemsch *Krnov*, een voormalig vorstendom, dat tegenwoordig gedeeltelijk tot de Pruisische provincie Silezië, doch grootendeels tot het Oostenrijksche hertogdom Silezië behoort, was vroeger een deel van het hertogdom Ratibor-Troppau. Het komt in 1437 voor als een zelfstandig vorstendom, toen *Nicolaas V*, een kleinzoon van *Johann I*, hertog *van Ratibor*, de stad Jägerndorf tot residentie koos. Nadat zijn zoon *Johann* in 1483 kinderloos overleden was, verviel het vorstendom aan zijn zuster *Barbara*, gehuwd met *Georg von Schellenberg*. Deze verkocht het in 1523 aan *Georg den Vrome* († 1543), markgraaf *van Brandenburg-Ansbach*. *Georg Friedrich*, de zoon van markgraaf *Georg*, werd bij zijn minderjarigheid door Keizer *Ferdinand I* met Jägerndorf beleend, maar stond het vorstendom benevens een paar heerlijkheden af als een geschenk aan den keurprins *Joachim Friedrich von Brandenburg* (1595) en deze nam het in 1603 in bezit, ter-

Digitized by Google

wijl hij het reeds in 1607 opdroeg aan zijn tweeden zoon *Johann Georg* onder voorwaarde, dat het na het uitsterven van zijn geslacht in de mannelijke lijn voor altijd met het keurvorstendom Brandenburg zou vereenigd worden. Keizer *Rudolf II* verklaarde echter, dat het als leen na den dood van *Georg Friedrich* tot Bohemen moest terugkeeren en weigerde zijn goedkeuring aan het ontworpen verdrag. *Johann Georg* bleef intusschen in het bezit van het vorstendom. Nadat echter reeds in 1617 boven bedoelde heerlijkheden aan de Kroon van Bohemen waren toegekend, deed keizer *Ferdinand II* in 1621 *Johann Georg* in den Rijksban, omdat hij de zijde gekozen had van *Frederik V* van de Palts, en Jägerndorf werd bij leenbrief den 18den Mei 1623 opgedragen aan prins *Karl von Lichtenstein*. *Johann Georg* streed tot aan zijn dood (2 Maart 1624) met *Bethlen Gabor* van Zevenburgen te vergeefs voor zijn rechten. Ook zijn zoon, markgraaf *Ernst*, geboren den 18den Januari 1617, bleef van het bezit van het vorstendom beroofd, en na het kinderloos overlijden van dezen (1642) kon Brandenburg zijn aanspraak doen gelden. De Groote Keurvorst verklaarde, dat de opheffing van het vorstendom in strijd was met de wet en vruchteloos poogde hij het Keizerlijk Huis te bewegen om tegen een vergoeding van 180 000 thaler zijn aanspraak te laten varen. In 1683 vernieuwde de Keurvorst zijn eischen op Jägerndorf en eveneens op de heerlijkheden en verkreeg in 1686 tot schadevergoeding het arrondissement Schwiebus. Doch daar dit laatste volgens een geheim tractaat met kroonprins *Frederik* aan den keizer teruggegeven werd (1695), deed koning *Frederik II* in 1740 zijn aanspraak op Silezië gelden en verkreeg na den eersten Silezischen Oorlog (1742) o.a. ook het aan deze zijde der Oppa gelegen gedeelten der vorstendommen Jägerndorf en Troppau, alsmede het te voren tot Moravië behoorend distrikt Katscher. In het Pruisische gedeelte van Jägerndorf is Leobschütz, in het Oostenrijksche de stad Jägerndorf aan de Oppa en aan den voet van den Burgberg de hoofdplaats.

Jagers behooren tot afzonderlijke infanterieafdeelingen en zijn ontstaan in den tijd, toen het vuurwapen nog ver bij de tegenwoordige groote volmaaktheid achter stond en de massa van de infanterie noch in de behandeling, noch in het gebruik in het terrein van het geweer voldoende opleiding genoot. Voor het verspreide gevecht en de opgaven in den kleinen oorlog vormde men eenige afzonderlijke afdeelingen, die uit bekwame mannen (houtvesters) met betere bewapening (jagerbuksen) bestonden. Toen de geheele infanterie geoefend werd in het verspreid gevecht en bewapend werd met uitstekende geweren, waren afzonderlijke jagertroepen overbodig. Waar men den naam in vredestijd toch behield, was het uit traditie, zooals bij ons de Grenadiers en Jagers.

In den 30-jarigen oorlog hoort men voor het eerst van compagnieën jagers. Duitschland heeft nog 19 bataljons jagers; Oostenrijk 4 regimenten Keizerlijke Tiroolsche en 26 bataljons veldjagers; Frankrijk 30 bataljons chasseurs; Rusland 68 bataljons jagers in Europa en 36 in Azië; Italië heeft 21 regimenten jagers (Bersaglieri). Hier te lande zijn de Jagers van „van Dam" zeer bekend geworden.

Jägersdorf, *Grosz*, een dorp in het Pruisische distrikt Gumbinnen, telt (1900) 470 inwoners en is bekend door den slag tusschen de Russen en de Pruisen op den 30sten Augustus 1757, waarin de laatsten eerst overwinnaars waren, doch ten slotte voor de overmacht moesten wijken. De Russen verloren 7000 man en 30 kanonnen, de Pruisen 4600 man en 28 kanonnen.

Jaggernaut. Zie *Djaggarnath*.

Jagic, *Vatroslav*, een Slavisch philoloog, geboren te Varasdin den 6den Juli 1838, studeerde te Weenen, was van 1861—1870 leeraar aan het gymnasium te Agram, werd in 1872 hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde te Odessa, in 1874 in de Slavische talen te Berlijn, in 1880 te Petersburg en in 1886 te Weenen. Hij schreef vele belangrijke verhandelingen in tijdschriften, gaf „Proeven van de oud-Kroatische taal" (2 dln., 1864—1866) uitgaven van oud-Bulgaarsche, oud-Servische en oud-Kroatische geschriften, een „Geschiedenis der Servische en Kroatische letterkunde" (1867), „Quatuor Evangeliorum codex glagoliticus" (1879), „Het wetboek van Vinodol" (1880), „Specimina linguae palaeoslovenicae" (1882), „Quatuor evangeliorum codex Marianus glagoliticus" (1883), „Kritische verhandelingen over palaeographie" (1884), de briefwisseling tusschen *Dombrowsky* en *Kopitar* (1885), „Carminum christianorum versio palaeos lovenica" (1886), „Kritische bijdragen tot de geschiedenis der Russische taal" (1888), „Gagliotica" (1890), „Het statuut van Poljica" (1891), „Missale glagoliticum Hervojae ducis Spalatensis" (1891) „Der erste Cetinger Kirchendruck vom Jahre 1494" (1894), „Die Geheimsprache bei den Slawen" (1895), „Codex slovenicus rerum grammaticarum" (1896), „Veteris Testamenti prophetarum interpretatio istrocroatica saeculi XVI" (1879), „Evangelium Dobromiri" (2 dln., 1891—1898), „Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust des 13 und 14. Jahrhunderts" (1898) en „Beiträge zur slawischen Syntax" (1899).

Jagodina, een stad in het Servische distrikt Morawa, ligt aan de Morawa en aan de spoorlijn Belgrado—Nisj en telt 4691 inwoners. Men vindt er een progymnasium, de overblijfselen eener moskee, die een van de grootste van Servië geweest moet zijn, en een belangrijken handel in varkens.

Jagory is de naam van een bedwelmenden drank in Oost-Indië, die uit bataten bereid wordt.

Jaguar (*Felis Onca L.*) of *Amerikaansche tijger* is de naam van het grootste verschenrende dier van Amerika. Hij wordt vooral gevonden in Brazilië en Paraguay, behoort tot het geslacht en de familie der *Katten* (*Felida*) en is, zonder den staart, 1—1½ m. lang, roestgeel op den rug, wit onder den buik, en aan de zijden geteekend met 4 tot 6 overlangsche rijen groote, donkere, ronde vlekken met een middelvlek. Ook bestaat er een zwarte verscheidenheid, wier vlekken en ringen men enkel in een bepaalde richting der lichtstralen kan waarnemen. De jaguar houdt liefst verblijf in de nabijheid van groote rivieren en is des te gevaarlijker, omdat hij uitmuntend kan zwemmen en zeer behendig klimmen. De Indianen dooden hem gewoonlijk met sterk

Digitized by Google

vergiftigde pijlen, die zij uit een blaaspijp op hem afschieten. Deze pijlen wonden hem slechts even, maar doen hem binnen een kwartier sterven. Men vindt hem in bijna alle diergaarden. De behandeling is dezelfde als die der tijgers.

Jahn, *Friedrich Ludwig*, in Duitschland algemeen de „*Turnvater*" (de schepper van het gymnastiek-onderwijs) genoemd, geboren te Lanz in de Prignitz den 11den Augustus 1778, studeerde te Halle en te Göttingen in de theologie en ging als huisonderwijzer naar Greifswald en in 1805 naar Jena, waar hij zich als privaatdocent dacht te vestigen. Uit haat tegen de Franschen wilde hij vóór den slag bij Jena dienst nemen bij het Pruisische leger, maar werd afgewezen, terwijl men hem als een Fransch spion in hechtenis nam. Met de overwonnen Pruisen vluchtte hij naar Lübeck en keerde eerst in 1809 naar Berlijn terug, waar hij in 1810 tot hulpleeraar bij een der gymnasia benoemd werd en in 1811 een gymnastiekschool opende. Diep getroffen door de vernedering van Duitschland en vooral van Pruisen, had hij n.l. het voornemen opgevat om het volk door lichamelijke en zedelijke ontwikkeling te verheffen. Door leer en voorbeeld bestreed hij den invloed van het buitenland en poogde door zijn geschriften het gevoel van nationale eigenwaarde op te wekken. Inzonderheid wilde hij de gymnastiek daaraan dienstbaar maken, terwijl hij als schrijver voor de jeugd niet weinig bijdroeg tot de voorbereiding van het volk tot den vrijheidsoorlog in 1813. Op uitnoodiging van *Frederik Willem III* ging hij in dat jaar naar Breslau, nam dienst bij het korps van *Lützow* en werd meermalen met belangrijke zendingen belast. Met genoemd korps en wel als aanvoerder van een bataljon vrijwilligers nam hij deel aan den veldtocht van 1813 en 1814 en trok in 1815 binnen de muren van Parijs. Na zijn terugkeer in het vaderland hield hij in 1817 te Berlijn voorlezingen over Duitsche nationaliteit en werd als leeraar in de gymnastiek van Rijkswege bezoldigd. Weldra echter kwamen zijn vrijzinnige gevoelens in botsing met de reactionnaire politiek der Regeering; men beschouwde hem als een volksmenner, en de gymnastiekscholen werden gesloten. Ja, hij werd, toen hij den 14den Juli 1819 op het punt stond als hoogleeraar in de geschiedenis naar Greifswald te vertrekken, als demagoog in hechtenis genomen, eerst naar Spandau, toen naar Küstrin gebracht en in 1820 voor een commissie te Berlijn ter verantwoording geroepen. Tot aan de uitspraak moest hij onder toezicht der politie in de vesting Kolberg blijven en hij werd eerst in 1824 veroordeeld tot tweejarige vestingstraf, terwijl men hem in 1825 vrijsprak. Niettemin werd hem verboden in een stad verblijf te houden, waar zich een universiteit of een gymnasium bevond, terwijl hij 10 mijlen van Berlijn moest verwijderd blijven. Hij koos Freyburg aan de Unstrut tot verblijfplaats, doch werd in 1829 naar Cölleda verbannen, omdat men meende, dat hij demokratische beginselen zou verspreiden onder de jeugd. Eerst later ontving hij verlof om naar Freyburg terug te keeren, waar hij in 1838 bij een brand al zijne bezittingen verloor. Hij bleef er, toen koning *Frederik Willem IV* bij het aanvaarden der regeering hem de vrijheid schonk om zich naar verkiezing elders te vestigen. In November 1840 werd hij versierd met het IJzeren Kruis. Algemeene deelneming vond in 1844 zijn verzoek om hem in de gelegenheid te stellen, dat hij zijn eigendom te Freyburg behouden kon. In 1848 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en nam er, als vijand van de Fransche Revolutie en dientengevolge van alle revolutie, zitting op de banken der uiterste rechterzijde. In de vergadering sprak hij weinig, maar daarbuiten des te meer. Wegens zijn conservatieve gevoelens had de grijze *Turnvater* veel te verduren. Hij overleed te Freyburg den 15den October 1852. Op verschillende plaatsen zijn gedenkteekenen voor hem opgericht. Hij schreef: „Bereicherung des hochdeutschen Sprachschatzes" (1806), „Deutsches Volkstum" (2de druk 1817), „Runenblätter" (1814), „Neue Runenblätter" (1828), „Merke zum deutschen Volkstum" (1833), „Selbstverteidigung" (1863) en met *Eiselen*: „Die deutsche Turnkunst" (1816). Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1884—1887 (3 dln.).

Jahn, *Heinrich Albert*, een Zwitsersch geschied- en oudheidkundige, geboren te Bern den 9den October 1811, was van 1840 tot 1847 bibliothecaris van de stadsboekerij aldaar, trad in 1853 in Zwitserschen staatsdienst, werd in 1862 ambtenaar en bibliothecaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken en in 1869 kanselarijbeambte van genoemd departement. Hij schreef: „Der Kanton Bern" (1850), „Chronik des Kantons Bern" (1857), „Etruskische Altertümer in der Schweiz" (1853), „Die Grabhügel bei Allenlüsten" (1870), „Die Pfahlbaualtertümer von Moosseedorf" (met *Uhlmann*, 1857), „Die keltischen Altertümer der Schweiz" (1860), „Emmenthaler Altertümer und Sagen" (1865), „Bonaparte, Talleyrand et Stapfer" (1869) en „Die Geschichte der Borgundionen" (2 dln., 1874). Hij overleed te Bern den 23sten Augustus 1900.

Jahn, *Otto*, een Duitsch letter- en oudheidkundige, geboren te Kiel den 16den Juni 1813, studeerde te Kiel, Leipzig en Berlijn in de letteren en archaeologie. Nadat hij in 1836 te Kiel gepromoveerd was, bracht hij een winter in Kopenhagen door en ging, ondersteund door de Deensche regeering, in 1837 naar Parijs, Zwitserland en Italië, waar hij zich te Rome op de oudheidkunde toelegde. Inzonderheid bepaalde hij zich bij de opschriften. Na zijn terugkeer in 1839 vestigde hij zich als privaat-docent te Kiel, maar werd in 1842 tot buitengewoon, in 1845 als gewoon hoogleeraar in de letteren en oudheidkunde te Greifswald benoemd en vertrok in 1847 als zoodanig naar Leipzig, waar hij door voorlezingen, als lid van een Oudheidkundig Genootschap en als directeur van het hiermede verbonden museum groote diensten bewees aan de wetenschap. Daar hij deelnam aan de volksbewegingen van 1848 en 1849, werd hij in 1851 uit zijn ambt ontzet, woonde eenige jaren buiten betrekking te Leipzig, maar ging in 1856 als hoogleeraar naar Bonn, waar in 1861 aan hem en *Ritschl* het bestuur van het philologisch seminarium werd opgedragen. Hij overleed te Göttingen den 9den September 1869. Van zijn geschriften noemen wij: „Archäologische Aufsätze" (1845), „Archäologische Beiträge" (1847), „Telephos und Troilos" (1841), „Die Gemälde des Polygnotos in der Lesche zu Delphi" (1841), „Pentheus und die Mäna-

Digitized by Google

den" (1842), „Paris und Oinone" (1845), „Die hellenische Kunst" (1846), „Peitho, die Göttin der Ueberredung" (1847), „Die Ficoronische Cista" (1852), „Wandgemälde des Columbariums der Villa-Pamfili" (1857), „Der Tod der Sophonisbe" (1859), „Die Lauersforter Phalerä" (1860), „Darstellungen griechischer Dichter auf Bildern" (1861), „Römische Altertümer aus Vindonissa" (1862), „Ueber bemalte Vasen mit Goldschmuck" (1865), „Beschreibung der Vasensammlung König Ludwig's" (1854), verder nieuwe uitgaven van *Juvenalis*, *Persius*, *Censorinus* en *Florus* en van sommige werken van *Cicero*, *Livius*, *Apulejus*, *Sophokles*, *Plato*, *Dionysios* en *Pausanias*. Ook leverde hij: „Ueber Goethe's Iphigenie" (1843), een uitgave van „Goethe's Briefe an Leipziger Freunde" (1849), „Goethe's Briefe an Christian Gottlob von Voigt" (1868), „Ludwig Uhland" (1863), „W. A. Mozart" (2 dln., 3de druk, 1889), „Ueber Mendelssohn's Paulus" (1842), „Biographische Aufsätze" (1867) en „Aus der Altertumswissenschaft" (1868). Uit zijn nalatenschap gaf *Michaelis* „Griechische Bilderchroniken" (1873) uit.

Jähns, *Friedrich Wilhelm*, een Duitsch componist, geboren te Berlijn den 2den Januari 1809, oefende zich in de muziek, leverde onderscheiden fraaie muziekstukken, was eerst werkzaam als muziekmeester en als bestuurder van een door hem gestichte zangvereeniging en werd in 1849 tot koninklijk muziekdirecteur en in 1870 tot koninklijk professor benoemd. Ook schreef hij „K. M. von Weber in seinen Werken" (1871) en „K. M. von Weber. Eine Lebensskizze" (1873). Hij overleed te Berlijn den 8sten Augustus 1888.

Jähns, *Max*, een zoon van den voorgaande en schrijver op krijgskundig gebied, geboren te Berlijn den 18den April 1837, werd in 1854 bevorderd tot officier, maar nam in 1864 zijn ontslag, om zijn tijd aan de studie te besteden. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1866 trad hij weder in dienst, werd in 1867 geplaatst bij den grooten generalen staf en zag zich in 1869 bevorderd tot kapitein. Hij nam deel aan den oorlog tegen Frankrijk, onderwees sedert 1872 aan de militaire school te Berlijn de geschiedenis der krijgskunst en klom op tot den rang van majoor. In 1886 nam hij ontslag. Sedert 1894 was *Jähns*, die den 19den September te Berlijn overleed, voorzitter van de Duitsche Taalvereeniging. Hij schreef: „Geschichte des 2 rhein. Infanterieregiments Nr. 28" (1865), „Rosz und Reiter in Leben, Sprache, Glauben und Geschichte der Deutschen" (2 dln., 1872), „Das franz. Heer von der groszen Revolution bis zur Gegenwart" (1873) „Die Schlacht von Königgrätz" (1876), „Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance" (1880), „Heeresverfassungen und Völkerleben" (1885), „Geschichte der Kriegswissenschaften" (1890), „Ueber Krieg, Frieden und Kultur" (1894), „Feldmarschall Moltke" (2 dln., 1894—1900), „Der Vaterlandsgedanke und die deutsche Dichtung" (1896), „Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen" (1899), verder het epos „Reinhart" (1859) en den dichtbundel „Ein Jahr der Jugend" (1861).

Jahve. Zie *Jehovah*.

Jaïla, een bergketen in het Russische gouvernement Taurië, loopt langs de zuidkust van den Krim, is 155 km. lang, bestaat uit Jurakalk en verheft zich in den Kemel-Agerek en Tsjatyr-Dagh tot een hoogte van 1525, in den Roman Kosch tot 1543 m. Zij wordt door de schilderachtige en vruchtbare dalen van de Alma, Belbek, Tsjernaja, Palgir enz. doorsneden. De zuidhelling loopt steil naar de zee af en laat een smalle kuststreek over, die een heerlijk klimaat bezit en daarom een aantal herstellingsoorden en badplaatsen telt.

Jajce, een versterkte stad in Bosnië, ligt schilderachtig op een geïsoleerden bergrug, aan den mond der Pliva in den Wrbas en aan de spoorlijn Donji-Bakoef-Jajce en telt 3929 inwoners. In de nabijheid vormt de Pliva 30 m. hooge watervallen, waarachter zich groote tufsteengrotten bevinden. De stad is terrasvormig gebouwd, heeft 8 moskeeën, overblijfselen van een Katholieke kerk met een mooien toren, beroemde catacomben, een klooster met het graf van Bosnië's laatsten koning en een ouden koningsburcht. Vroeger was Jajce de hoofdstad der Bosnische koning. Van 1528—1878 behoorde het tot Turkije. Den 7den Augustus 1878 werd het door de Oostenrijkers bezet.

Jakhals (*Canis aureus*), een roofdier uit de groep hond, is 65—70 cm. lang met een staart van 30 cm. en 45—50 cm. hoog, is vuil grauwgeel gekleurd, op den rug donkerder, soms ook zwart gevlekt of donker gestreept, aan de zijden vaalrood, aan de keel en den buik witachtig geel, aan den staart donker, aan den muil zwart. De jakhals bewoont N.- en N.W.-Azië, N.-Afrika, Morea, Turkije en enkele deelen van Dalmatië. Tegen den avond gaat hij op jacht en doolt met andere jakhalzen rond. Hij plundert de kippenhokken met den grootsten moordlust, ook boomgaarden en wijnbergen, rooft zelfs lammeren en geiten en volgt grootere roofdieren, om te stelen en te plunderen. Voor menschen is hij niet gevaarlijk. In verschillende streken is de jakhals een ware landplaag. Het wijfje werpt in een verborgen nest 5—8 jongen en gaat na twee maanden daarmede op jacht. Jong gevangen jakhalzen worden zeer tam, planten zich ook voort en paren met huishonden. Aan de schedels van sommige jakhalzen bevindt zich een beenuitwas, dat de Singhaleezen als talisman dragen, daar het aan den bezitter vervulling van al zijn wenschen verzekert. Het vel wordt voor dekens gebruikt.

Jakob, ook *Israël* genaamd, een Israëlietisch aartsvader, was, volgens den Bijbel, de zoon van *Izaak* en de jongere tweelingbroeder van *Ezau*, van wien hij volgens het Bijbelsch verhaal het eerstgeboorterecht kocht voor een schotel linzen, terwijl hij op aandringen van zijn moeder *Rebekka*, zich meester maakte van den zegen van zijn blinden, stervenden vader, een zegen, voor *Ezau* bestemd. De wraak van zijn broeder vreezend, nam hij de vlucht naar zijn oom *Laban* in Mesopotamië, dien hij veertien jaar diende om diens beide dochters *Lea* en *Rachel* en daarna nog zes jaar om een eigen kudde te verwerven. Daarna onttrok hij zich met vrouwen en kinderen aan het gezag van *Laban*, die hem achtervolgde, waarna een verzoening tot stand kwam. Vervolgens begaf hij zich naar Kanaän, sloot vrede met zijn broeder en leefde er als herdersvorst. Toen

Digitized by Google

later zijn zoon *Jozef* in Egypte tot een aanzienlijke waardigheid was opgeklommen, ging hij daarheen, vestigde zich in het land Gozen en overleed in hoogen ouderdom. Zijn 12 zonen werden de stichters der stammen van het Israëlietische volk. Het nieuwere onderzoek ziet in hem een heros van Bethel, wiens plaats van vereering hij op zijn vlucht gesticht had, en brengt zijn theocratischen bijnaam *Israël* in verband met een Oost-Jordaansche heldenfiguur, terwijl oudere sagen hem geleerdheid, kennis der Kabbala, verkeer met engelen en het vervaardigen van werken en gebeden toeschrijven.

Jakob, keizer van Haïti. Zie *Dessalines.*

Jakob, *Ludwig Heinrich von*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Wettin den 26sten Februari 1759, ontving zijn opleiding aan de gymnasia te Merseburg en te Halle, waar hij vervolgens in de theologie studeerde, in 1780 leeraar aan het gymnasium, in 1785 privaatdocent en in 1791 hoogleeraar in de wijsbegeerte werd. Sedert 1800 hield hij zich vooral bezig met de wijsbegeerte van het recht en van de wetgeving, met het positief recht en de staatswetenschappen en hield druk-bezochte voorlezingen over staatkunde en staathuishoudkunde. Na de opheffing der universiteit te Halle in 1806 begaf hij zich in 1807 als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Charkow. In 1809 werd hij naar Petersburg ontboden, om deel te nemen aan beraadslagingen over onderwerpen van wetgeving. In 1816 verzocht en verkreeg hij in Rusland zijn ontslag met pensioen en den titel van staatsraad en vertrok als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Halle, waarna hij den 22sten Juli 1827 te Lauchstädt overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Prolegomena zur praktischen Philosophie"(1787), „Grundrisz der allgemeinen Logik" (4de druk, 1800), „Antimacchiavell" (2de druk, 1796) en „Grundsätze der Nationalökonomie" (3de druk, 1825). De door hem uitgegeven „Essais philosophiques sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinée" (1818) zijn, naar men meent, door een Rus, *Polerika* genaamd, opgesteld. Over de dochter van *von Jakob*, onder den naam *Talvj* als schrijfster bekend, zie *Robison, Therese.*

Jakobakannetjes zijn geelachtige, grauwe, ongeglazuurde, slanke kannetjes met hengsels aan hals of buik, genoemd naar *Jakoba van Beieren*, doch te Siegburg vervaardigd.

Jakobsladder noemt men de ladder naar den hemel, dien volgens Genesis XXVIII : 12 vv. de aartsvader *Jakob* in den droom zag. Hij verbond den hemel met de aarde; aan het einde stond God, en Zijn Engelen stegen er langs op en af.

Jakobsstaf noemt men den staf, dien men aan den apostel *Jacobus den Oudere* toeschreef en dien de pelgrims naar zijn graf droegen; ook wel den in zulk een staf verborgen dolk of degen.

Jakobsstaf zijn de drie in een rechte lijn staande sterren van de tweede grootte (δ, ε, ζ) in het sterrenbeeld Orion.

Jakobsstaf is een verouderd astronomisch-nautisch instrument tot het meten van hoeken (zie Astronomische instrumenten).

Jakob van Vitry, een kerkelijk schrijver, waarschijnlijk te Vitry bij Douai geboren, kwam als koorheer der Augustijnen reeds vroeg in aanraking met de Begijnen en wijdde zich als priester aan het bekeeren der Albigenzen. In 1214 tot bisschop van Akkon benoemd, nam hij een belangrijk aandeel in de Kruistochten, tot hij in 1228 tot kardinaal-bisschop van Tusculum-Frascati benoemd werd. Als gekozen patriarch van Jeruzalem overleed hij in 1240 te Rome. Van zijn werken is de „Historia orientalis", een geschiedenis van het Heilige Land van *Melchisedek* tot 1211 het belangrijkst.

Jakoeb-Beg, eigenlijk *Jakoeb Mohammed bek Badaulet*, beheerscher van Kasjgar, geboren in 1820 te Tasjkent, trad in krijgsdienst en verwierf door zijn huwelijk met de dochter van den gouverneur van Tasjkent (1852) invloedrijke vrienden, zoodat hem de betrekking werd toevertrouwd van gouverneur der vesting Akmetschet (thans Perowsk). Hij trachtte in 1864 — maar tevergeefs — Tsjimkent en Tasjkent tegen de Russen te verdedigen en toen deze plaatsen gevallen waren, maakte hij in 1865 gebruik van een opstand der Doenganen en wierp zich tot heerscher van Jetti-sjahr op; vervolgens veroverde hij Sarighkoel en de stad Oeroemsti (1872), die echter in 1876 door de Chineezen werd heroverd. *Jakoeb-Beg*, die sedert 1870 den titel *Atalik Ghasi* (= verdediger van het geloof) had aangenomen, werd den 31sten Mei 1877 door een zijner hovelingen vermoord.

Jakoeb Khan, emir van Afghanistan, geboren in 1849 als zoon van *Schir Ali*, regeerde sedert 1871 in Herat, werd echter, daar hij zich bij den opstand tegen zijn vader aangesloten had, in 1874 te Kaboel gevangen gezet. Bij de vlucht van zijn vader voor de Engelschen (December 1878) droegen dezen hem de regeering op, en hij volgde na den dood zijns vaders (21 Februari 1879) dezen als emir op en knoopte met de Engelschen dadelijk vredesonderhandelingen aan. Hij begaf zich zelf naar het Engelsche leger bij Goendamak en onderteekende daar den 8sten Mei den vrede, waarbij hij als emir erkend werd, maar aan de Engelschen de passen naar Indië afstaan en een Britschen resident te Kaboel toestaan moest. Deze, majoor *Cavagnari*, kwam den 24sten Juli te Kaboel aan, doch werd met zijn gevolg den 3den September bij een oproer vermoord. De Engelschen rukten nu terstond Afghanistan weer binnen. *Jakoeb* kwam den 27sten Juli in hun leger bij Koesji, werd echter vastgehouden, daar men de schuld van den moord aan zijn gedrag toeschreef, en naar Indië gezonden, waar hij geïnterneerd werd. In zijn plaats werd *Abder Rhaman* emir.

Jakoeboe, de hoofdstad van het landschap Bautsji in de Britsche kolonie Noord-Nigeria, ligt aan den voet van den 2700 m. hoogen Sandaraberg, bijna geheel door bergen omgeven, op een 750 m. hoog plateau, was vroeger volkrijker en telt thans 50000 inwoners, die beroemde katoenen stoffen, aarde- en vlechtwerk vervaardigen en een levendigen handel drijven.

Jakoet, een Arabisch aardrijkskundige van Grieksche afkomst, geboren te Hama in Klein-Azië in 1179, kwam jong als gevangene naar Bagdad, deed voor zijn meester en later voor zichzelf groote handelsreizen, moest in 1215 wegens zijn uitlatingen tegen *Ali* uit Damascus

Digitized by Google

vluchten, ging naar Haleb, Mosoel, Arbela, Merw en Charezm, kwam in 1220 naar Haleb terug en overleed in 1229 in een herberg nabij die stad. *Wüstenfeld* heeft zijn groot aardrijkskundig woordenboek (6 dln., 1866—1873) en zijn lexicon van geografische homonymen (1846) uitgegeven.

Jakoeten (*Sagchlov*) zijn de noordoostelijke leden van den Turkschen tak der Mongolen, die aan beide oevers der Lena wonen. Hun aantal wordt op 230000 geschat. Het Turksche idioom, de omgangstaal van Jakoetsk tot Ochotsk en van de Noordelijke IJszee tot de Chineesche Zee, hebben zij het zuiverst bewaard. De Jakoeten zijn grootendeels nomaden; zij fokken paarden en ander vee; jacht, visscherij en het zoeken van fossel ivoor zijn minder belangrijke middelen van bestaan. Het zijn goede timmerlieden, metselaars, metaalbewerkers en kooplieden. In den zomer wonen zij in lichte tenten uit boomschors, in den winter in vuile hutten van met aarde en graszoden bedekte balken. Hun voedsel bestaat uit visch en vleesch, melk, bessen en cedernoten; boter geldt als een lekkernij. In naam zijn zij Christenen, doch de oude goden worden nog steeds vereerd. Hun invloed op Russen, die met hen in aanraking komen, is zóó groot, dat deze somtijds de taal en de levenswijze der Jakoeten over nemen.

Jakoetsk is de naam van een Russisch gebied in Oost-Siberië, behoorende tot het generaalgouvernement Irkoetsk. Het grenst ten oosten en zuidoosten aan het gouvernement Amoer, ten noorden aan de IJszee van den mond der Ambara tot aan dien der Kolyma, ten westen en zuidwesten aan Jenisseïsk en Irkoetsk en telt op 3971226 v. km. 261731 inwoners. Het is een woest en onherbergzaam gewest, dat zich vooral door een grooten rijkdom aan rivieren onderscheidt. Behalve de Lena met de Olekma, Aldan en Wiljoe als zijrivieren stroomen er de Anabara, de Olenek, de Jana, de Indigirka, de Alaseja en de Kolyma. Hoewel het grootste gedeelte van den bodem, vooral in het zuidoosten, bergachtig is, vindt men er uitgestrekte toendra's die des zomers enkel aan de oppervlakte ontdooien, terwijl de aardlaag er tot op een diepte van 200 m. bevroren blijft. Jakoetsk is het koudste gedeelte van Siberië. De gemiddelde temperatuur in de hoofdstad bedraagt 's winters — 37°5, 's zomers + 14,6, in het jaar —10°7'C. Men heeft er een menigte pelsdieren, en aan de oevers der Lena worden vele mammouthstanden opgedolven. Bont en ivoor zijn er dan ook de belangrijkste handelsartikelen. De bewoners des lands zijn *Jakoeten* (zie aldaar), *Joekagiren* en *Toengoezen*, die van veeteelt, rendieren- en paardenfokkerij, jacht en vischvangst leven. Er zijn 4 middelbare en 78 lagere scholen met 1768 leerlingen. Het gebied wordt verdeeld in de distrikten Jakoetsk, Werchojansk, Wiljoejsk, Kolymsk en Olekminsk.

Jakoetsk, de hoofdstad van het gelijknamige gebied, ligt op 6°2 N. Br. en 129°4' O. L. v. Gr., ter hoogte van 160 m. boven de oppervlakte der zee, op den linkeroever der Lena, die hier 10 km. breed is. De stad werd in 1632 gesticht en heeft ongeplaveide, rechte straten, houten huizen, 9 kerken, een klooster met een kerk, 8 scholen en 6584 inwoners. De stadhouder heeft er zijn zetel. Zij is de stapelplaats van den Noord-Siberischen pelshandel. Jaarlijks heeft men er van den 10den Juni tot den 1sten Augustus een drukbezochte mis.

Jalapa of *Xalapa*, het oude Aztekische *Xalapan*, een stad in den Mexicaanschen staat Veracruz, 112 km. ten noordwesten van de stad van dien naam, ligt aan den ouden, grooten weg naar de hoofdstad Mexico, 1320 m. boven de oppervlakte der zee, aan den voet van den basaltkegel Macultepetl, tusschen prachtige tuinen, aan de spoorlijnen Puebla—Veracruz en Jalapa—Cordoba en telt (1900) 20388 inwoners. Er zijn 4 kerken, en in de hoofdkerk op het marktplein vindt men vele kostbaarheden, alsook meesterstukken van oude Spaansche schilders. Verder vindt men er een Franciscaner klooster, hospitalen, scholen, waschinrichtingen enz. De omstreken der stad zijn zeer merkwaardig voor den plantkundige. De jalape (zie aldaar) is naar haar genoemd.

Jalape of *Jalapewortel*, afkomstig van *Ipomoea purga Wender.* of *Exogonium Jalapa Baillon*, welke tot het geslacht *Ipomoea* en tot de familie der *Convolvulaceën* behoort, is een bekend purgeermiddel. De meeste soorten van bovengemeld geslacht zijn slingerplanten met verschillende bladvormen, met een 5-deeligen kelk en een trechtervormige bloemkroon. De meeldraden staan op de bloemkroon en hebben opgerichte helmknopjes, die overlangs openspringen. De stamper heeft een draadvormigen stijl met een knodsvormigen stempel. De doosvrucht is 2-hokkig en springt met vele kleppen open. De soort, welke wij hier afbeelden, heeft een langwerpigen, op een knol gelijkenden wortelstok van een donkerbruine kleur, waaruit talrijke donkere wortelvezels ontspringen. De ranken kruipen voort tot op grooten afstand en schieten wortel, zoodat men ze gemakkelijk van de moederplant scheiden en naar elders verplanten kan. De paarsbruine stengels worden 3 m. hoog; zij zijn onbehaard, rolrond, gestreept en sterk gewonden. Nabij den grond zijn zij met korte schubben bedekt. Zij dragen gesteelde bladeren van verschillenden vorm. De onderste zijn aan de basis hartvormig met stompe lobben, spits, driehoekig en langgesteeld, de bovenste kortgesteeld en puntig aan de basis. De bloemstelen hebben geen steunbladeren; deze zijn enkelvoudig of driedeelig. De kelk heeft langwerpig-ovale, ongelijke slippen van een groenachtig-bruine kleur. De groote, fraaie bloem is ongeveer schotelvormig en donkerrood. Deze plant behoort in Mexico te huis; zij werd door *Shiede* aan de oostelijke helling der Andes, vooral bij Chiconquiaco en de omliggende dorpen (ter hoogte van 2000 m.) gevonden, waar zij hare stengels in de vochtige wouden om boomen en struiken slingert. De knollen dezer plant worden ten allen tijde verzameld. Men droogt ze, nadat de grootste in schijven zijn gesneden. De jalapewortel heeft een bitteren, bijtenden smaak en een sterken reuk en levert een krachtig purgeermiddel. Hij bevat inzonderheid een eigenaardige harssoort, die men er door middel van wijngeest kan uittrekken. Te voren werden eenige in Zuid-Amerika te huis behoorende soorten van het geslacht *Mirabilis*, zooals *M. Jalapa*, *dichotoma* en *longiflora*, welke als sierplanten worden aangekweekt, ter-

Digitized by Google

wijl haar wortels ook een purgeerende werking hebben, voor de stamplanten van den jalapewortel gehouden, doch ten onrechte. *Hartwig* beweert, dat de geneeskrachtige jalapewortel komt van *Ipomoea Batatoides*, terwijl *Lindley* er bijvoegt, dat men de beste soort verkrijgt van *Exogonium Purga*. Met den wortel van de echte jalape verwisselt men voorts dien van *Ipomoea orizabensis Pelletan*, welke zeer veel hars bevat, alsmede die van *Ipomoea operculata Mart.* uit Brazilië, die wel eens 23% hars bevat en in werking niet veel van den wortel der echte jalape

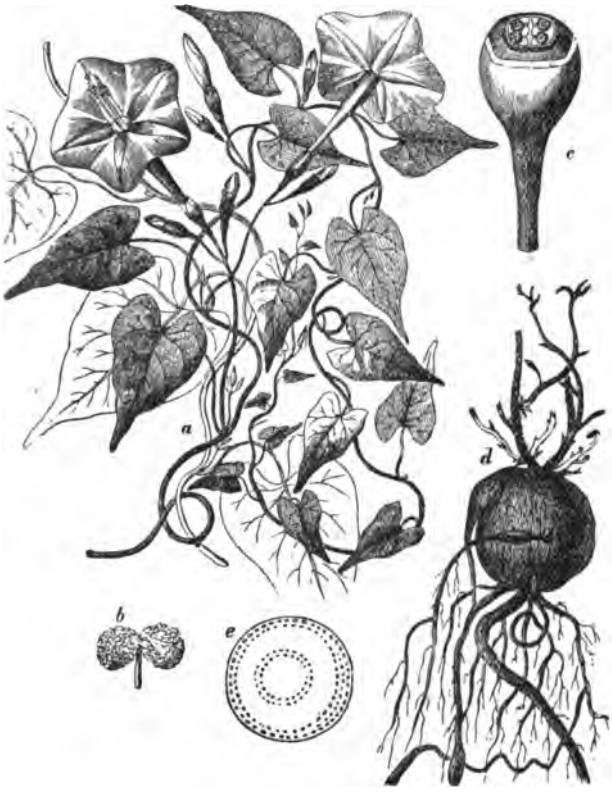

Jalape.

verschilt. Deze laatste bevat in een gezuiverden toestand een witte harssoort, welke op Arabische gom gelijkt, geen reuk of smaak heeft, in water, azijnzuur en alkohol, maar niet in aether en terpentijn oplost, in vochtigen toestand bij 100° C. en in volkomen gedroogden staat bij 150° C. smelt en bij 155° C. ontleedt. In de afb. is *a* de stengel ($^1/_4$ nat. grootte), *b* een stempel (5 maal vergroot), *c* een vrucht (nat. grootte), *d* een knol ($^1/_6$ nat. grootte) en *e* de doorsnede daarvan ($^1/_2$ nat. grootte).

Jalapine, $C_{34}H_{56}O_{16}$, is het amorfe, indifferente hoofdbestanddeel van Jalape- en Scammoniumhars. Bij het koken met kaliloog lost het op, terwijl het overgaat in het zout van Jalapinezuur.

Jalisco. Zie *Xalisco.*

Jalmal, een schiereiland aan de Noordkust van Siberië, is 980 km. lang en 140—240 km. breed. Het scheidt de monding van den Ob van de Karische Zee, bestaat uit een moerassige toendra, die hier en daar met dicht struikgewas bedekt is, en wordt somtijds door Samojeden bezocht.

Jaloe, de grensrivier tusschen China en Korea, ontspringt op den Tsjangpaischan, neemt rechts den Hoenkiang op, vormt kort voor zijn monding een breed aestuarium met een groot eiland en mondt uit in de Baai van Korea. Aan de monding had den 17den September 1894 een zeeslag plaats tusschen de Japansche en Chineesche vloot, waarin vijf Chineesche oorlogsschepen en verschillende andere zwaar beschadigd werden. Den 24sten en 25sten October trok een Japansch leger over den Jaloe en sloeg na een gevecht van drie uur, 15000 Chineezen op de vlucht. Ook in den Russisch-Japanschen oorlog heeft de rivier een rol gespeeld.

Jalomitza, een rivier in Walachije, ontspringt aan de noordgrens ten O. van den Pas van Törzburg, neemt eenige linkerzijrivieren op, stroomt in oostelijke richting en mondt na een loop van 225 km. beneden Hirsowa in de Donau uit.

Jalon, een rechterzijrivier van den Ebro, ontspringt in de Sierra Ministra, stroomt in noordoostelijke richting, neemt bij Calatayud den Giloca op en mondt na een loop van 235 km. in den Ebro uit. De rivier voedt talrijke bevloeiïngskanalen. In haar dal loopt de spoorlijn Madrid—Saragossa.

Jalousieën. Zie *Zonneblinden.*

Jalpuch is een zijrivier op den linkeroever van den benedenloop der Donau. Zij ontspringt in Bessarabië ten zuidwesten van Kisjenew, stroomt in een zuidelijke richting evenwijdig aan den Proeth en mondt in het zuiden van Moldavië uit in het Jalpuchmeer, dat zich nagenoeg tot aan de Donau uitstrekt en langs moerassen zijn water daarheen voert.

Jalta, een havenstad in het Russische gouvernement Taurië, ligt aan de zuidkust van den Krim, aan den voet van het Jailagebergte en telt 19572 inwoners. Het is een druk bezochte badplaats en bezit een Katholieke kerk, een synagoge en verschillende inrichtingen van onderwijs. De stad staat in regelmatig verkeer met Odessa, Sebastopol en andere havens aan de Zwarte Zee. In de nabijheid ligt het keizerlijke slot Livadia en de kasteelen en badplaatsen Aloepka, Aloeschta en Goersoef.

Jaluit, *Dejalut*, *Talut* of *Bonham*, de hoofdgroep der Marshalleilanden in den Grooten Oceaan, werd in 1809 door kapitein *Patterson* ontdekt. Zij ligt op 6° N.Br. en tusschen 169 en 170° O.L.v. Gr., bestaat uit 55 kleine eilandjes, door een koraalbank omgeven, ter grootte van 90 v.km. en telt ± 1000 inwoners. Het voornaamste eiland is Jabor (Jabwor), zetel van den keizerlijken commissaris, van de post en van de Ja-

Digitized by Google

luit-maatschappij, aan wie alle plantages behooren. Het hoofdproduct is kopra. Nadat de groep sedert 1878 reeds een Duitsch kolenstation had gevormd, kwam zij in 1885 geheel in het bezit van Duitschland.

Jama, een Indische godheid, is in de Vedaliederen de eerste mensch, die stierf en ons den weg naar het hiernamaals wees, vandaar de god der dooden. In de latere liederen laat hij door zijn boden de zielen uit de lichamen halen en met strikken gebonden in zijn rijk brengen, terwijl hij zelf die van zeer vrome menschen daarheen leidt. Hij wordt huiveringwekkend voorgesteld met een halsketen van doodskoppen, vertrokken gelaat, vele armen, zwaar gewapend, op een zwarten buffel met 8 horens rijdend, ook met een weegschaal en een fakkel in de hand.

Jamagata, *Aritomi*, een Japansch veldmaarschalk. Zie *Yamagata*.

Jamaïca, een der Groote Antillen, (zie de kaart bij *Centraal-Amerika*), ten zuiden van Cuba gelegen, tusschen 17°42′—18°33′ N. Br. en 76°10′—78°24′ W. L., heeft een oppervlakte van 10589, met de Turks- en Caymans-Eilanden van 12018 v.km. en telt (1900) 753115 inwoners. Door zijn voortbrengselen en door zijn ligging is het de belangrijkste Britsche bezitting in West-Indië. Het behoort tot de hooge eilanden en is in het N. O. bedekt door een met bosch begroeide bergketen, die der Blauwe Bergen, welke in den Bleu Mountain-Peak een hoogte van 2243 m. bereikt en opgebouwd is uit graniet- en syenietporfier, andesiet, Cretaceische conglomeraten en leigesteenten. Het W. vormt een laag berg- en heuvelland, grootendeels uit tertiairen kalksteen opgebouwd en korstachtig van natuur. De dalen zijn nauw, en slechts een klein gedeelte (± $^1/_{20}$) van den bodem bestaat uit laagland. Vele kleine rivieren (waarvan alleen de 40 km. lange Black-river bevaarbaar is) dalen van de hoogte af en op onderscheiden plaatsen ontspringen minerale bronnen. De kust is meestal steil, maar heeft op een lengte van 825 km. 16 veilige havens en 30 baaien of reeden met goeden ankergrond. Het klimaat is tropisch heet; de gemiddelde temperatuur van den zomer is er 26°, 7 C. en die van den winter 24°, 3 C. De vlakten zijn ongezond en de bewoners worden dikwijls geteisterd door de gele koorts; in de bergstreken is het klimaat beter. Men onderscheidt twee natte en twee droge jaargetijden; de regentijden vallen in Mei en Juni en in November en December. De bodem is zeer vruchtbaar en brengt alle tropische gewassen voort. De flora en fauna zijn die der Antillen (zie aldaar).

Er worden 277 000 H.A., waarvan ruim de helft weiden, voor landbouw en veeteelt gebruikt; 10 520 H.A. zijn met suiker, 9950 H.A. met koffie, 11 220 H.A. met bananen, 4960 H.A. met kokospalmen bedekt, en verder worden er oranjeappels, cacao, Guineagras, pimento (peper) en gember verbouwd. Ooft is rijkelijk voorhanden. De veeteelt is zeer belangrijk, evenals het fokken van pluimvee. De bosschen leveren kostbare houtsoorten, zooals mahonie- en campèchehout. Van delfstoffen is lood rijkelijk, daarnaast koper, zilver, zink enz. voorhanden. Beroemd is de Jamaïca rum, waarvan in 1900 ter waarde van 152 144 pond sterling werd uitgevoerd; verder bedroeg de uitvoer van koffie 157 485, van suiker 165 941, van bananen 618 636, van oranjeappels 115 473 pond sterling. Ingevoerd worden vooral katoenen goederen, gezouten visch, graan, meel en rijst. In het geheel bedroeg de uitvoer 1 797 077, de uitvoer 1 722 069 pond sterling. De voornaamste havens zijn de hoofdstad Kingston, Morantbaai, Port Morant, Montego, Lucea, Falmouth enz. Het scheepsverkeer omvatte in 1900 1 742 224 ton. De reederij telde 142 schepen met 9211 ton. Het spoorwegwet is 298 km. lang; het telegraafnet 1035, de telefoonlijnen 284 km. De straatwegen hebben een lengte van 3040 km.

Aan het hoofd der kolonie staat een gouverneur, hem ter zijde een Geheime Raad en de uit gekozen en benoemde leden bestaande Wetgevende Vergadering. In 1900 waren er 746 openbare scholen met 61219 leerlingen; verder talrijke particuliere scholen, 4 normaal- en één hoogeschool. De High Court berecht in hoogste instantie. De troepenmacht bestaat uit 1739 man en 647 vrijwilligers. Versterkt zijn Port-Royal, Rocky Point, Apostles Battery, Fort Clarence, Fort Augusta, Rock Fort en Salt Ponds Hill. De ontvangsten bedroegen in 1904—1905 883 000, de uitgaven 962 000, de openbare schuld 3 740 000 pond sterling.

Oorspronkelijk heette het eiland Haimaia (= bosch en waterland). Het werd door *Columbus* op zijn tweede reis in 1494 ontdekt en ontving in 1514 op koninklijk bevel den naam van *Isla de Santiago*. *Diego*, de zoon van *Columbus*, was de eerste Spaansche gouverneur. Ten tijde van de Spaansche heerschappij werden de talrijke inboorlingen (Arowaken) zeer hardvochtig behandeld en voor een groot deel gedood. In de dagen van *Cromwell* (1655) maakten de Britten zich van dat eiland meester en noemden het *Jamaïca*. De bevolking begon toen te vermeerderen, vooral daar vele ontevredenheden uit Engeland en een aantal planters van Barbados zich daarheen begaven. In 1692 werd de bevolking geteisterd door een geweldige aardbeving, die schier de geheele oppervlakte van het eiland een andere gedaante gaf en gevolgd werd door de pest. Men telde er in 1834 358 836 zielen, en bij de slavenemancipatie in 1838 waren er 322 000 slaven. De in October 1865 in het distrikt Port Morant uitgebroken opstand der kleurlingen werd bloedig onderdrukt. De onmenschelijke wreedheid, waarmede gouverneur *Eyre* tegen de opstandelingen te werk was gegaan, was den 11den December 1865 oorzaak van zijn terugroeping en van een verandering in het bestuur, die in October 1866 in werking trad en in 1883 kleine veranderingen onderging. In Januari 1907 werd de hoofdstad Kingston en omgeving zwaar geteisterd door een aardbeving.

Jambosa *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Myrtaceën*. Het onderscheidt zich door een aan den voet zich vernauwende kelkbuis met 4 ronde slippen, door 4 breede, holle, stompe bloemkroonbladeren, talrijke meeldraden, een draadvormigen stijl met een puntigen stempel en een door den kelk omsloten, gesnavelde vrucht. Het omvat fraaie, altijdgroene boomen en kort gesteelde, licht-gestippelde, tegenovergestelde bladeren, groote tot tuilen ver-

Digitized by Google

eenigde bloemen en groote, eetbare vruchten. De gedroogde bloemknoppen van *J. Caryophyllus (Caryophyllus aromaticus* of *Eugenia caryophyllata)* zijn bekend onder den naam van kruidnagelen. Voorts komen in Oost-Indië nog voor *J. aquea*, *J. alba* en *J. domestica*.

Jambus. De jambische versmaat onderscheidt zich door den kortlangen voet (⏑ —), en de samenvoeging van zoodanige voeten vormen een jambisch vers. Intusschen gaat de jambus ook wel eens over in een spondeus (— —), in een dactylus (— ⏑ ⏑) of in een anapaestus (⏑ ⏑ —). De klemtoon valt bij jambische verzen op de tweede syllabe, doch op de derde, wanneer de eerste voet een anapaestus is. Als verschillende soorten van jambische verzen heeft men den *jambicus dimeter catalecticus*, waarin alleen de eerste voet ook een spondeus of anapaestus kan zijn, — den *iambicus dimeter acatalecticus*, die veel afwisseling veroorlooft, — den *jambicus dimeter hypercatalecticus*, die uit 9 lettergrepen bestaat en in den eersten en laatsten voet een spondeus toelaat, — den *jambicus trimeter catalecticus*, die inplaats van den eersten en derden jambus een spondeus en inplaats van den derden een tribrachys veroorlooft, — den *jambicus trimeter acatalecticus* (versus senarius), die veel gebruikt werd, uit 6 voeten bestond en veel afwisseling toeliet, — den *jambicus tetrameter catalecticus* (versus septenarius), die $1^1/_2$ voet meer had dan de voorgaande, — en den *jambicus tetrameter octonarius*, die 8 voeten (4 jambische dipodiën) telt. Omtrent den *choliambus*, zie aldaar.

De jambische verzen van onzen tijd — die van de Europeesche dichters — bestaan in den regel uit 10- of 11-lettergrepige regels, naar gelang deze staande of slepende zijn. Die regels beginnen met een korte lettergreep en hebben om het andere een korte en lange. Deze verzen — gewoonlijk rijmlooze — zijn vooral in gebruik voor dramatische stukken. De voornaamste tooneelschrijvers van den jongsten tijd hebben zich van de jambische versmaat bediend.

James, *George Payne Rainsford*, een Engelsch schrijver, geboren te Londen den 9den Augustus 1801, ontving een zorgvuldige opvoeding, reisde op het vasteland en schreef eenige kleine novellen, die later verzameld onder den naam van „String of pearls" (2 dln., 1849) in het licht verschenen. Daarna legde hij een reeks romans ter perse, n.l.: „Richelieu, a tale of France" (1829), „Darnley" (1830), „De 'lOrme" (1830), „Henry Masterton" (1832), „The gypsy" (1835), „One in a thousand" (1835), „Arabella Stuart" (1844), „Arrals Neil" (1845) en „Morley Ernstein, or the tenants of the heart" (1859). Als historieschrijver leverde hij: „Life of Edward the Black Prince" (2 dln., 1822), „Memoirs of great commanders" (8 dln., 1832), „Life and times of Louis XIV" (4 dln., 1838), „Life of Richard Coeur de Lion" (4 dln., 1842—1849). Hij ging in 1852 als Britsch consul te Norfolk naar Amerika. Hier schreef hij: „Aims and obstacles" (1851), „Pequinillo" (1852), „A life of vicissitudes" (1852), „Agnes Sorel" (1853), „The old Dominion" (1856) en „Lord Montagu's page" (1858). In 1858 werd hij als consul-generaal naar Venetië verplaatst en overleed aldaar den 9den Juni 1860.

James, *sir*, *Henry*, een Engelsch geodeet, in 1803 te Truro in Cornwallis geboren, ontving zijn opleiding op de koninklijke militaire school te Woolwich. Toen hij deze verliet, kwam hij als luitenant bij het leger (1825). In 1844 werd hij directeur der geologische opmetingen in Ierland, in 1846 directeur van de werken der Admiraliteit te Portsmouth, in 1852 die van chef der Ordnance Survey van het Vereenigd Koninkrijk en in 1857 chef van de topographische en statistieke afdeeling van het ministerie van Oorlog. In 1860 werd hij in den ridderstand opgenomen en in 1868 bevorderd tot generaal-majoor. Hij overleed als luitenant-generaal den 14den Juni 1877. Van zijn geschriften vermelden wij: „Notice of the arrangement which have been made for taking meteorological observations at the principal foreign stations of the Royal Engineers" (1851), „Ordnance trigonometrical survey of Ireland" (1858), „Abstract of the principal lines of spirit levelling in England and Wales" (1861), „Account of the principal triangulation of the United Kingdom" (1864) en „Record of the expedition to Abyssinia" (1870). *James* is ook de uitvinder eener photographische handelwijze, die hij met den naam van photozincographie bestempelde, waardoor hij een facsimile kon leveren van het „Doomesday-Book". Langs dien weg leverde hij ook zijn „Facsimiles of national manuscripts from William the Conqueror to Queen Anne", „Facsimiles of national manuscripts of Scotland" (1867) en van Ierland (1874).

James, *Thomas L.*, postmeester-generaal der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, geboren den 29sten Maart 1831 te Utica (New York), studeerde aan de academie aldaar en bepaalde zich aanvankelijk bij de journalistiek. Hij werd medewerker aan de „Liberty Press", gaf met *Fisher* het „Madison County Journal" in het licht en werd weldra uitgever van dit blad. Hij werkte mede tot de verkiezing van *Lincoln* tot president en werd door dezen bij de belastingen geplaatst, zoodat hij zijn dagblad verkocht. Nu vestigde hij zich te New York en onderscheidde zich zoozeer, dat hij spoedig bevorderd werd en president *Grant* hem tot voorzitter van den Board of examiners benoemde. Daarna werd hij directeur van het postkantoor te New York en maakte zich in deze betrekking zoo verdienstelijk, dat *Garfield* hem in 1881 riep tot het ambt van postmeester-generaal, welke betrekking hij in 1882 met die van president der Lincoln National Bank verwisselde.

James, *Henry*, een Amerikaansch schrijver, geboren te New York den 15den April 1843, studeerde in de rechten, maar wijdde zich aan de letterkunde en stak in 1869 naar Engeland over, waar hij zich te Londen vestigde. Reeds zijn eerste Roman „Roderick Hudson" (1875) deed hem als een der beste Amerikaansche schrijvers kennen, wat hij zich ook toonde in romans en novellen: „The passionate pilgrim" (1875), „The American" (1877), „The European" (1878), „Daisy Miller" (1879), „Diary of a man of fifty" (1880), „Washington Square", „The portrait of a lady" (1881), „The point of view" (1883), „The Bostonians" (1886), „The tragic muse" (1890), „The pupil" (1891) enz. Daarna legde hij zich meer toe op het uiteenzetten van psychologische problemen en ver-

Digitized by Google

kreeg daarin zulk een meesterschap, dat hij de *Balzac* der Engelsche en Amerikaansche maatschappij van zijn tijd genoemd wordt. In dit genre schreef hij de romans „What Maisie knew"(1897), „The arkward age" (1899), „The sacred fount" (1901) en „The wings of the dove"(1903) en de novellen „The two magics"(1898), „The soft side" (1900) en „The better sort"(1903). Als criticus is hij niet minder gezien en schreef hij: „French poets and novelists"(1878), „Hawthorne"(1879) en „Partial portraits"(1886), terwijl zijn reisbeschrijvingen „Transantlantic sketches"(1875), „Portraits of places" en „A little tour of France"(1884) zeer geroemd worden.

Jameson, *George*, of *Jamesone*, de Schotsche *van Dijck*, geboren te Aberdeen in 1586, vormde zich tot schilder onder de leiding van Rubens te Antwerpen en werd een uitstekend kunstenaar, die zich vooral onderscheidde als portretschilder, maar ook historiestukken en landschappen leverde. Zijn beste stukken werden na 1630 vervaardigd en zijn in het bezit van aanzienlijke Schotsche familiën. Eerst schilderde hij op paneel, later op doek, dat hij met een gekleurden grond bedekte om de schaduwen beter te doen uitkomen. Zijn koloriet is frisch en levendig. Sommige van zijn stukken zijn door door de graveernaald meer algemeen bekend gemaakt. Hij overleed te Edinburgh in 1644.

Jameson, *Anna*, een Engelsch schrijfster, geboren den 17den Mei 1794, was de dochter van *Murphy*, Hofschilder van prinses *Charlotte*. Haar dagboek op een reis in Italië, getiteld „Diary of an ennuyée"(1826), wekte reeds groot opzien, en na haar huwelijk met *Robert Jameson* schreef zij: „Loves of the poets"(1829), „Characteristics of women"(2 dln., 1832), „Beauties of the court of Charles II"(1833), „Visits and sketches at home and abroad"(4 dln., 1834). Bij „Characteristics of women" heeft zij zelf de meeste platen geteekend. Behalve Frankrijk en Italië bezocht zij bij herhaling Duitschland, waar zij vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte met *Goethe* en prinses *Amalia van Saksen*, wier werken zij in het Engelsch vertaalde onder den titel: „Pictures of the social life of Germany"(1840). Toen zij haar echtgenoot, tot een rechterlijke betrekking in Opper-Canada benoemd, daarheen volgde, leerde zij in 1834 Amerika kennen en schreef „Winterstudies and summerrambles in Canada"(1838). Verder leverde zij: „Sacred and legendary art or legends of the saints and martyrs"(1848), „Legends of the monastic orders, as represented in the fine arts" (1850), „Legends of the Madonna"(1852) en „History of Our Lord and his precursor St. John the Baptist, as represented in Christian art"(2 dln., 1864), haar laatste werk, door lady *Eastlake* voltooid. Zij overleed te Londen den 17den Maart 1860.

Jameson, *Leander Starr*, een Britsch staatsman, geboren te Edinburgh in 1853, studeerde in de medicijnen, werd in 1878 geneesheer te Kimberley in Zuid-Afrika, trad in dienst van de de Beers-Compagnie en werd in 1891 bestuurder van Mashona, in 1893 van Matabelenland. In overleg met *Cecil Rhodes* en anderen deed hij den 29sten December 1895 met 800 gewapenden een inval in de Zuid-Afrikaansche Republiek, onder het voorwendsel, aan de klachten der aldaar wonende Engelschen een einde te willen maken, in werkelijkheid om de Republiek voor Engeland te onderwerpen. Den 1sten Januari 1896 werd hij echter bij Krugersdorp door de Boeren verslagen en den 2den Januari gevangen genomen. Aan de Engelsche regeering uitgeleverd, werd hij weliswaar in Mei tot 10 maanden gevangenisstraf veroordeeld, doch in December om gezondheidsredenen weer in vrijheid gesteld. Hij nam daarop deel aan den Zuid-Afrikaanschen Oorlog (1899—1900), werd in 1900 lid van het Wetgevend Lichaam der Kaapkolonie, in hetzelfde jaar directeur van de de Beers-Compagnie en in 1902 van de Britsche Zuid-Afrikaansche Maatschappij. Door de overwinning der progressisten bij de verkiezingen voor het Parlement der Kaapkolonie in 1904 aan het roer gebracht, werd *Jameson* benoemd tot minister-president, welk ambt hij in Januari 1908 nederlegde.

Jamesone, *George*. Zie *Jameson*.

Jamesoniet is een mineraal, dat in lang zuilvormige, parallel of radiair gegroepeerde kristallen van het Rhombische stelsel kristalliseert en ook vaak in stengelachtige aggregaten voorkomt. Het vertoont een volkomen, basische splijtbaarheid en heeft een staalgrauwe tot donker loodgrijze kleur. Het soortelijk gewicht bedraagt 5,6. De scheikundige analyse wijst op een samenstelling, die uitgedrukt wordt door $2PbS + Sb_2S_3$. Men vindt het mineraal in Cornwallis, bij Nertsjink in Siberië en bij Estramadura in Spanje.

James River, een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Virginia, ontspringt in het Alleghanygebergte uit den Jackson en den Cow Pasture River, breekt door de Blauwe Keten met de mooie Balkonywatervallen en is vanaf Lynchburg 393 km. ver tot aan zijn mond in de Chesapeakebaai bevaarbaar. Na een uitbaggering kunnen thans schepen van 5,8 m. diepgang Richmond bereiken. Om de watervallen, die zich bij die stad bevinden, is een kanaal gegraven. De voornaamste zijrivieren zijn links: de North River en Rivanna, rechts: de Appomatox. De ingang der 720 km. lange rivier wordt door het fort Monroe beschermd.

Jamestown, de eenige stad op het Britsche eiland St. Helena, ligt aan de noordzijde van een nauwe baai, waarlangs de eenige straat der stad loopt, wordt door twee strandforten beschermd, is de zetel van een gouverneur, heeft een kolenstation en telt (1901) 5195 inwoners.

Jamestown, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ligt aan den zuidoever van het Chautauquameer, telt (1900) 22892 inwoners en is een druk bezochte badplaats. Men vindt er meubel-, katoen- en wolfabrieken.

Jamieson, *John*, een Schotsch taal- en oudheidkundige, geboren te Glasgow den 3den Maart 1759, was geruimen tijd leeraar bij een gemeente van Dissenters te Edinburgh en overleed aldaar den 12den Juli 1838. Hij leverde de gedichten: „The sorrows of slavery" (1789) en „Eternity" (1798) en de godgeleerde geschriften: „Vindication of the doctrine of scripture" (2 dln. 1795) en „The use of sacred history" (2 dln. 1802). Van meer belang echter zijn de taal- en oudheidkundige werken: „Etymological dictionary of the scottish language"(2 dln. 1808 en 1809), met „Supplements" (2 dln. 1814), „Historical account of the ancient

Digitized by Google

culdees of Jona and their settlements in Scotland, England and Ireland" (1811), „Hermes Scythicus or te radical affinities of the greek and latin languages tho te Gothic" (1814) en „Grammar of rhetoric and polite literature" (1811).

Jamin, *Jules Célestin*, een Fransch natuurkundige, geboren den 30sten Mei 1818 te Termes in het Fransche departement Ardennes, was hoogleeraar in de natuurkunde eerst aan het college Louis le Grand te Parijs, toen aan de polytechnische school en later aan de faculteit der wetenschappen. Sedert 1868 was hij lid der Academie van Wetenschappen in Frankrijk en in 1884 zag hij zich gekozen tot vasten secretaris van dit Instituut. Hij overleed den 12den Februari 1886. Een door hem in 1873 uitgevonden magneet werd door *Gramme* gebruikt in zijn electro-magnetische ringmachine. Van zijn geschriften vermelden wij: „Cours de physique" (4 dln., 4de druk, 1885—1891), in het Duitsch en ook in het Nederlandsch vertaald, en een „Petit traité de physique" (1870). Onderscheiden opstellen van hem zijn geplaatst in de: „Annales de chimie et de physique" en in de werken der Fransche Académie; zij handelen grootendeels over warmte en magnetisme.

Jamnitzer, *Wenzel* of *Jamitzer*, een goudsmid, geboren te Weenen in 1508, begaf zich met zijn broeder *Albrecht* naar Neurenberg en werd er in 1534 meester, in 1536 afgevaardigde naar den Grooten Raad en in 1573 lid van den Kleinen Raad. Hij was Hofgoudsmid der keizers *Karel V*, *Ferdinand I*, *Maximiliaan II* en *Rudolf II* en overleed te Neurenberg den 15den December 1585. Keurig zijn vooral de afbeeldingen van planten en dieren, waarmede hij zijn kunstwerken versierde. Van deze laatste vermelden wij een juweelkistje in het Grüne Gewölbe te Dresden, een ander in het museum van nijverheid te Berlijn, een tafelblad in de collectie van *Rothschild* te Parijs, een reliquiënkist in Engeland, een bokaal in het bezit van den keizer van Duitschland en eenige vazen bij baron *Rothschild* te Frankfort. Zijn goudsmidsteeken is een leeuwenkop met soms een W. Het aantal zijner ontwerpen is zeer groot, en een veertigtal daarvan heeft hij zelf gegraveerd. Men vindt oorspronkelijke teekeningen van zijn hand te Bazel, Koburg, Neurenberg, Erlangen, Parijs enz. Ook hield hij zich bezig met bouwkunst, wis- en werktuigkunde. Hij vervaardigde o.a. de teekeningen voor een bewerking van het geschrift van *Vetruvius* door *Rivius* en gaf in 1568 een „Perspectiva corporum regularium" in het licht.

Jamont, *Edouard Fernand*, een Fransch generaal, geboren den 19den Juli 1831, kwam in 1852 als onder-luitenant bij de artillerie, nam deel aan den Krimoorlog en werd tot brigade-generaal bevorderd. In 1885 commandeerde hij als divisie-generaal de Fransche troepen in Tongking, toen de nederlaag bij Langson de grootste gevaren in het leven scheen te roepen. Naar Frankrijk teruggeroepen, werd hij bevelhebber van verschillende legerkorpsen. In Januari 1895 werd hij inspecteur-generaal, in 1897 generalissimus van het Fransche leger en ontving den 4den Juli 1900 op zijn verzoek ontslag.

Jan I, hertog van Brabant, bijgenaamd *de Overwinnaar*, de zoon van *Hendrik III*, werd geboren in 1250, zag zich door de gunst zijner moeder, in 1267, met voorbijgang van zijn oudsten broeder, als graaf erkend en aanvaardde op 17-jarigen leeftijd de regeering. Twee jaren later trad hij in het huwelijk met *Margaretha*, een dochter van den *Heiligen Lodewijk*, ondersteunde *Johanna van Navarre* tegen de koningen van Castilië en Aragon, en werd bij zijn terugkeer in Frankrijk tot ridder geslagen. Als Franciscaner monnik vermomd, drong hij door in de gevangenis van zijn zuster *Maria*, koningin van Frankrijk, beschuldigd haar schoonzoon te hebben vergiftigd, overtuigde zich van hare onschuld en bewerkte hare vrijspraak. In den veldslag bij Woeringen (3 Juni 1288) overwon en doodde hij *Hendrik*, hertog van Luxemburg, en nam vervolgens Limburg in bezit. Hij overleed den 14den Mei 1294 aan de gevolgen eener wonde in den arm, op een steekspel ontvangen.

Jan I, graaf van Holland, geboren in 1283 en na den moord, aan zijn vader *Floris V*, gepleegd, door de steden als graaf erkend en in 1297 gehuldigd. Hij overwon de Friezen en keerde toen de wapens tegen de heeren van IJsselstein, Renesse enz., wier goederen waren verbeurd verklaard. De groote gunst, die hij aan *Wolfert van Borselen*, heer *van Veere*, bewees, berokkende hem het ongenoegen van vele steden, vooral van Dordrecht en Delft. Hij belegerde de eerste, doch in de tweede werd zijn gunsteling het slachtoffer der volkswoede. Hij overleed in het derde jaar van zijn regeering. Zijn huwelijk met *Elizabeth*, een Engelsche koningsdochter, bleef kinderloos en hij was de laatste graaf uit het Hollandsche Huis.

Jan II of *Jan van Avennes*, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, was de oudste der 6 zonen van *Jan van Avennes*, graaf van Henegouwen, en van *Adelheid*, een dochter van *Floris IV*, graaf van Holland. Hij werd eerst de opvolger zijns vaders in Henegouwen en verkreeg in 1276 van keizer *Rudolf III* het recht van opvolging in het graafschap Holland, terwijl hem in 1281 dat op Zeeland ten westen van de Schelde verleend werd. na den dood van *Floris V* kwam hij hier te lande en werd te Geertruidenberg, Dordrecht en Delft met gejuich begroet. Hij zocht er de orde te herstellen en zich meester te maken van het bewind, doch bij de aankomst van *Jan I* uit Engeland, keerde hij naar Henegouwen terug. Na den gewelddadigen dood van *Wolfert van Borselen* werd hij ontboden door *Jan I*, die hem als raadsman aannam en zich onder zijn toezicht stelde. Hij regelde de binnenlandsche aangelegenheden en werd na den dood van *Jan I* (1299) graaf van Holland en Zeeland. Gedurende zijn bewind werd een opstand der Zeeuwen gedempt en Holland door *Witte van Haamstede* gered. *Jan II* overleed in Henegouwen den 22sten Augustus 1304 en werd te Valenciennes ter aarde besteld.

Jan, hertog *van Gelder*, graaf van Blois, was de tweede zoon van *Lodewijk van Châtillon*, graaf van Blois en Soissons, die in 1347 sneuvelde, en van *Johanna*, eenige dochter van *Jan van Henegouwen*. Hij was een der rijkste heeren van zijn tijd en huwde, gesteund door de Heecke-

Digitized by Google

rens, den 14den Februari 1372 met *Machteld*, de zuster van den kinderloos overleden *Reinoud III*, hertog van Gelder. Hij gedroeg zich nu als opvolger van laatstgenoemde en streed, geholpen door den Bisschop van Utrecht, tegen de Bronkhorsten. In 1372 kwam een verzoening en in 1377 de vrede tot stand, waardoor echter hertog *Jan* verplicht was het grondgebied van Gelderland te verlaten. Hij verleende nu aan zijn gemalin een lijfrente van 1400 francs en vertrok naar Frankrijk. Later echter vestigde hij zich te Schoonhoven, herbouwde er het Carmelieter klooster, vergrootte er zijn kasteel, alsmede dat te Gouda, en overleed in 1380 of 1381. Zijn gemalin moest in 1379 afstand doen van hare rechten op Gelderland en Zutfen en overleed in 1382.

Jan *zonder Vrees*, hertog van Bourgondië (1404—1419), werd geboren den 28sten Mei 1371 te Dyon, als zoon van hertog *Philips den Stoute*, nam in 1396 deel aan een oorlog tegen de Turken en volgde in 1404 zijn vader op. Jarenlang voerde hij strijd tegen de partij Orleans, die met Bourgondië om de eerste plaats aan het Hof van den zwakken koning *Karel VI* streed. Zelfs liet *Jan* in 1407 zijn tegenstander, *Lodewijk van Orleans*, vermoorden, maar werd, toen er den 10den September 1419 op een brug over de Yonne bij Montereau een samenkomst tot het bewerkstelligen eener duurzame verzoening zou plaats hebben, op zijn beurt door de tegenpartij vermoord. Uit wraak sloot zich zijn zoon, *Philips de Goede*, in den Honderdjarigen Oorlog bij de Engelschen aan.

Jan zonder Vrees.

Jan, graaf *van Nassau*, een zoon van *Willem den Oude van Nassau-Dillenburg*, was de oudste broeder van prins *Willem I*, ondersteunde dezen krachtig in den strijd tegen Spanje en beleende zelfs zijn heerlijkheden om hem van geld te voorzien. In 1577 vergezelde hij den prins naar Antwerpen en Brussel en in 1578 werd hij door de Staten van Gelderland benoemd tot stadhouder van hun gewest. Hij ijverde er zeer voor de Hervorming en voor de Unie van Utrecht en onderteekende die als stadhouder van Gelder en Zutfen. In hetzelfde jaar (1578) nam hij Amersfoort in bezit, doch legde in 1581 zijn waardigheid neder en vertrok naar zijn staten in Duitschland, waar hij den 8sten October 1606 overleed.

Jan II, *de Goede*, koning van Frankrijk, geboren in 1319, was de zoon van *Philips VI* en regeerde van 1350—1364. Te midden van den gevaarlijken oorlog met Engeland hield hij zwelgpartijen met zijn gunstelingen en bracht het volk door hooge belastingen tot vertwijfeling. Onder hem begon in 1341, na afloop van den wapenstilstand, de Honderdjarige Oorlog opnieuw. *Eduard*, de Zwarte Prins, plunderde en verwoestte Zuid- en Middel-Frankrijk. Met een vijfmaal zoo sterk leger trok *Jan* tegen hem op, doch werd bij Maupertuis verslagen (19 September 1356) en na een dappere verdediging gevangen genomen. Eerst na den vrede van Bretigny (1360) werd hij in vrijheid gesteld, maar moest 3 millioen goudstukken betalen en beloven verschillende provincies te zullen afstaan. Daar zijn als gijzelaar achtergelaten tweede zoon *Philips* uit Engeland vluchtte en *Jan* het losgeld niet samen kon brengen, keerde hij in de gevangenschap terug en overleed te Londen den 8sten April 1364.

Jan, koningen van Portugal. Zie *João*.

Jan I of *Jan van Nassau*, de 39ste bisschop van Utrecht, afkomstig uit het geslacht van Nassau, werd in 1267 opvolger van *Hendrik van Vianden*. Ofschoon met algemeene stemmen door de Koorheeren gekozen, weigerde zoowel de paus als de aartsbisschop van Keulen de keuze te bekrachtigen van een man, die niet tot den geestelijken stand behoorde, weshalve bisschop *Jan* aanstonds den graaf *van Gelder* ondersteunde in den strijd tegen den Keulschen kerkvorst. In 1268 vielen de Kennemers, aangevoerd door *Gijsbrecht van Amstel*, in het Sticht en veroverden Utrecht. De stad bleef 2 jaar in handen van den vijand. Vruchteloos werd zij door bisschop *Jan*, geholpen door de Gelderschen, belegerd. Hij moest na 4 dagen vertrekken, plunderde Amersfoort en vestigde zijn zetel te Deventer, totdat het *Zweder van Boecichem* gelukte, zich in 1270 bij verrassing van Utrecht meester te maken. Daar de geldzaken zich in zijn bisdom in een treurigen toestand bevonden, verpandde hij de sloten Vreeland en Montfoort, en nog erger maakte hij het, toen hij beslag legde op den 10den penning der geestelijke inkomsten, door een kerkvergadering van 1274 tot hulp van het Heilige Land bestemd. Een en ander, gevoegd bij zijn onwetendheid en losbandigheid, verwekte zulke ontevredenheid, dat het kapittel hem in 1295 afzette en hem enkel een jaargeld liet behouden.

Jan II of *Jan van Zyrik*, de 40ste bisschop van Utrecht, was afkomstig uit Lotharingen en volgde *Jan van Nassau* op in 1286 of 1288. Hij wilde de beide verpande kasteelen inlossen, en toen *Gijsbrecht van Amstel* weigerde die terug te geven, maakte hij er zich met geweld meester van. Hij deed zijn best om den toestand der geestelijkheid te verbeteren, doch werd in 1296 bisschop van Toul, en overleed aldaar in 1301.

Jan van Bronkhorst, tot 2-maal toe gekozen tot bisschop van Utrecht. Zie *Bronkhorst*.

Jan III of *Jan van Diest*, de 45ste bisschop van Utrecht, werd in 1322 (na de verkiezing van *Bronkhorst* door het kapittel) door paus *Johannes XXI* tot bisschop van Utrecht gewijd. Hij nam zijn zetel te Utrecht in bezit, maar miste de gunst van het volk, omdat hij geheel en al afhankelijk was van *Willem III*, graaf van Holland. Het kasteel te Vreeland en dat te Abcoude enz. verpandde hij en bijna alle inkomsten van zijn bisdom stond hij af, om de schuldeischers te bevredigen. Hij stelde Utrecht onder de bescherming van den graaf van Holland en Overijsel onder die van den graaf van Gelder, zoodat van het groote gezag zijner voorgangers slechts een schaduw overbleef. Hij overleed den 1sten Juni 1340.

Digitized by Google

Jan IV of *Jan van Arkel*, de 47ste bisschop van Utrecht, was een zoon van *Jan XII*, heer *van Arkel*, en van *Ermgard*, een dochter van *Otto*, graaf *van Kleef*. Als kanunnik van Utrecht werd hij in 1843 door *Clemens VI* tot bisschop van Utrecht benoemd en door kardinaal *Gancelinus*, bisschop van Albano, gewijd. In den aanvang van 1343 kwam hij te Utrecht en werd er met gejuich ontvangen. Hij bekrachtigde de voorrechten der stad en bracht er in korten tijd groote verbeteringen in den vervallen toestand. Tot besparing van kosten brak hij zijn Hofhouding op en begaf zich naar Grenoble, terwijl hij het bestuur der zaken overliet aan zijn broeder *Robert van Arkel*. Dit strookte niet met de wenschen van den graaf *van Holland*, die in 1345 het beleg voor Utrecht sloeg. Nu keerde de bisschop aanstonds terug, en er werd een bestand gesloten. Na den dood van graaf *Willem IV* sloot zijn zuster *Margaretha*, gehuwd met keizer *Lodewijk*, een nader verbond met *Jan* voor den tijd van 2 jaren. Doch na het eindigen daarvan greep de bisschop naar de wapens, veroverde Eemnes en Oudewater en behaalde een overwinning bij Schoonhoven. Daarop werd een bestand gesloten tot 1350. De schuldenlast was inmiddels in het Sticht toegenomen, zoodat *Jan* zich zuinigheidshalve naar Frankrijk begaf; doch het wanbestuur na zijn vertrek verergerde de kwaal. Nadat hij in 1351 was teruggekeerd, bracht hij de geldmiddelen op beteren voet, stelde de schuldeischers te vreden, loste de verpande kasteelen in en hield de vijanden ín bedwang. In 1360 ondernam hij met goed gevolg een krijgstocht tegen de Stellingwervers en streed daarna tegen *Sweder van Voorst*. Hij stond zoozeer in de gunst van keizer *Karel IV*, dat deze alle voorrechten der Utrechtsche bisschoppen bekrachtigde en hem veroorloofde gouden en zilveren munten te slaan in alle steden van het Sticht. Den 14den April 1364 werd hij benoemd tot bisschop van Luik, waar hij nog 14 jaar met kracht den herderstaf en het zwaard voerde en den 1sten Juli 1378 overleed.

Jan V of *Jan van Vernenburg*, de 48ste bisschop van Utrecht, stamde uit het geslacht der graven van Trier en was reeds een jaar bisschop van Munster geweest, toen hij in 1364 door paus *Urbanus V* benoemd werd tot bisschop van Utrecht. Hier werd hij met blijdschap ontvangen. Hij bekrachtigde er alle voorrechten, was echter weldra genoodzaakt oorlog te voeren tegen eenige Westfaalsche edelen uit de geslachten der Veelens en Broekhuizens en in 1366 tegen de ingezetenen van Amersfoort, die hem niet wilden erkennen. Twee jaren later werd hij met zijn hofstoet te Goor in Overijsel door eenige vijandelijke edelen gevangen genomen, zoodat hij de vrijheid moest koopen voor 16000 oude schilden, die hem op onderpand van zijn kasteelen en inkomsten werden voorgeschoten. In 1370 ontstond er een geschil tusschen hem en *Albrecht van Beieren* over de heerlijkheid Vreeland. De hertog van Gelder, als scheidsman ingeroepen, veroordeelde den bisschop tot betaling van de voorgeschoten gelden of tot afstand van Vreeland. *Jan van Vernenburg* verbeterde voorts de wetten in Twente en overleed den 13den Juni 1371.

Jan, *Ridders van St.* Zie *Malteeser Ridders.*

Jan, *Karl von*, een Duitsch philoloog, geboren te Schweinfurt den 22sten Mei 1836, studeerde te Erlangen, Göttingen, Berlijn en Parijs, werd in 1862 leeraar te Landsberg a. W., in 1875 te Saargemünd, in 1883 te Straatsburg, kreeg in 1888 den titel van hoogleeraar en overleed op een reis te Adelboden in Zwitserland, den 4den September 1899. Zeer verdienstelijk heeft hij zich gemaakt ten opzichte der Grieksche muziek; zijn hoofdwerk is de uitgave der „Musici scriptores graeci" (1895) met een geschiedenis der Grieksche akoustiek en een supplement „Melodiarum reliquiae" (1899). Ook schreef hij „Uebungen zur Erlernung der lateinischen Syntax" (6de druk, 1893) en „Vorlagen zu Uebungen im lateinischen Stil" (1889).

Jana, een rivier in het Russisch-Siberisch gouvernement Jakoetsk, ontspringt in het Werchojanisch Gebergte en mondt na een loop van 1030 km. met een delta in de Noordelijke IJszee uit. Aan de rivier liggen de steden Werchojansk en Oestjansk.

Janaon. Zie *Yanaon.*

Janbo el Bahr, een zeestad in Hedsjas (Turksch Arabië), verheft zich aan den oever van de Roode Zee en bezit een uitmuntende haven. Zij vormt de haven van Medina, heeft verblindend witte huizen, uit koraal en kalksteen opgebouwd, 5—7000 inwoners en handel met Suez en Dsjidda. Van belang zijn vooral de pelgrimskaravanen. Op den straatweg van Kaïro naar Mekka is Janbo het drie-vierde gedeelte en wordt als „poort van de Heilige Stad" beschouwd.

Janet, *Paul*, een Fransch wijsgeer, geboren te Parijs den 30sten April 1823, ontving zijn opleiding aan het Lycée Saint-Louis en aan de École Normale Supérieure, werd in 1845 leeraar in de philosophie aan het gymnasium te Bourges, in 1848 professor aan de universiteit te Straatsburg, in 1857 aan het Lycée Louis le Grand en in 1864 aan de Sorbonne te Parijs. Hij was lid der Académie des sciences morales et politiques en overleed den 4den October 1899. Van zijn werken noemen wij: „Essai sur la dialectique dans Platon et dans Hégel" (1860), „La famille; leçons de philosophie morale" (10de druk, 1873, door de Fransche Academie bekroond), „Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale", „Philosophie du bonheur" (4de druk, 1873), „Le matérialisme contemporain en Allemagne. Examen du système du docteur Buchner" (3de druk, 1878), „La philosophie française contemporaine" (1879), „Victor Cousin et son œuvre" (1885), „Histoire de la philosophie" (met *Séailles*, 1887), „Eléments de la philosophie scientifique et de la philosophie morale" (1890), „La philosophie de Lamennais" (1890)) „Fénélon" (2de druk, 1903), „Principes de métaphysique et de psychologie" (2 dln., 1897) en „Les lettres de Mme de Grignan" (1895). *Janet* behoorde tot de spiritualisten.

Jangtsekiang. Zie *Yantsekiang.*

Janhagel is in het Middel-Nederlandsch een naam voor het scheepsvolk; thans beteekent het zooveel als gepeupel.

Jania, een vilajet in Europeesch Turkije, omvat het oude Epirus en het zuiden van Illy-

Digitized by Google

rië, telt op 17900 v.km. 527000 Albaansche en Grieksche inwoners en is in 4 sandsjaks (Berat, Ergeri, Jania en Preveza) verdeeld.

Janiçon, *François Michel*, een Fransch letterkundige, geboren te Parijs den 24sten December 1674, vertrok reeds op zijn 8ste jaar naar de Nederlanden, ontving zijn eerste opleiding te Maastricht, studeerde te Utrecht, trad daarna in dienst, klom op tot den rang van adjudant, nam na den vrede van Rijswijk zijn ontslag, hervatte zijne studiën te Dublin, knoopte vriendschapsbetrekkingen aan met dr. *Swift*, belastte zich daarna in Gelderland met de opvoeding van eenige kinderen van graaf *van Randwijk* en vestigde zich daartoe op het landgoed Overhagen bij Arnhem. Later vertrok hij naar Amsterdam om den journalist *du Breuil* te helpen, toen naar Rotterdam, waar hij een Fransche courant schreef, en vervolgens naar Utrecht, waar hij zich eveneens met het schrijven van nieuwsbladen bezig hield, doch weldra het ongenoegen wekte der regeering. Daar hij de gunst genoot van prins *Willem van Hessen-Kassel*, werd hij diens agent te 's Gravenhage en door den koning van Zweden in die betrekking bevestigd. Hij overleed aldaar den 19den Augustus 1760. Hij leverde, behalve onderscheiden vertalingen, het onvoltooid gebleven „Etat présent de la Republique des Provinces Unies et des pays qui en dépendent" (2 dln., 4de druk, 1755), ook in het Nederlandsch onder den titel „De Republiek der Vereenigde Nederlanden" (4 dln., 1782).

Janiculum, een heuvel op den rechteroever van den Tiber, ligt ten W. van Rome, was reeds in den koningstijd versterkt, doch werd eerst door *Augustus* gedeeltelijk bij de stad getrokken.

Janin, *Jules*, een Fransch letterkundige, geboren den 16den Februari 1804 te St. Etienne, kwam reeds vroeg naar Parijs en gaf in 1892 zijn eersten roman, „L'âne mort et la femme guillotinée", in 1880 gevolgd door „La confession". De volgende, getiteld „Barnave" (1831) is een strijdschrift tegen de familie *Orleans*, vooral tegen *Louis-Philippe*. Hij viel nu in ongenade bij het Hof, hoewel de koning zich ras weder met hem verzoende. Daarna belastte hij zich met de redactie van het tooneelfeuilleton in het „Journal des Débats" en verwierf als kunstcriticus over schouwburgaangelegenheden grooten invloed. Hij gaf aan de kritiek den meer luchtigen vorm eener losse, geestige causerie, welke al spoedig werd nagevolgd. Na de Februari-omwenteling van 1848 schreef hij staatkundige artikelen tot verdediging van het gevallen vorstenhuis: hoofdzakelijk echter bepaalde hij zich bij de kritiek. Van zijn romans en novellen noemen wij nog: „Le chemin de traverse" (2 dln., 1836), „La religieuse de Toulouse" (2 dln., 1850), „La fin d'un monde et un neveu de Rameau" (1861), alsmede van zijn reisschetsen: „Voyage en Italie" (1839), „La Normandië historique, pittoresque et monumentale" (1842—1848) en „La Bretagne historique" (1844). Verderde leverde hij „Béranger et son temps" (2 dln., 1866), „Paris et Versailles il ya cent ans" (1874) en „Contes, nouvelles et récits". Zijn belangrijkste artikelen over het tooneel heeft hij in de 6 deelen van zijn „Histoire de la littérature dramatique" tot een bundel vereenigd. In het algemeen heeft *Janin* een grooten invloed gehad op de ontwikkeling der journalistiek in Frankrijk. Hij overleed te Parijs den 20sten Juni 1874. Zijn „Correspondance" verscheen in 1877.

Janina, de hoofdstad van het gelijknamige vilajet in Europeesch Turkije, ligt in een door bergen omzoomd lengtedal, ten westen van het meer van Janina. De stad is de zetel van een Turkschen gouverneur-generaal en van een Grieksch metropolitaan en telt ± 26000 zielen, onder welke zich 15000 Grieken, 8500 Turken en 2509 Israëlieten bevinden. Van den voormaligen luister der stad is weinig overgebleven; zelfs het Demir-Koele (IJzeren Kasteel) met zijn 5 verdiepingen, ligt in puin. De Pasja bewoont een fort op een rotsachtige landtong, dat zich in een bouwvalligen toestand bevindt. Daarachter breidt zich de nieuwe stad uit met een drukken bazaar, een groot regeeringsgebouw en uitgestrekte kazernes. Tegenover de vesting verrijzen op een eiland een klein dorp, onderscheiden kloosters en de overblijfselen van het Zomerpaleis, waar *Ali-Pasja* zijn einde vond. Men vindt in Janina 7 kerken, 18 moskeeën, 2 synagogen, een Grieksch gymnasium, een boekerij, een weeshuis en een hospitaal. De nijvere Grieken hebben deze stad in een belangrijke handelsplaats herschapen. Uitgevoerd worden gouden waren, marokijnleder en zijden stoffen; ingevoerd manufacturen, leder en huiden, koloniale waren en chemische produkten.

De stad Janina komt het eerst voor in de 9de eeuw. Zij was toen onderworpen aan het Byzantijnsche Rijk. Sedert de 11de eeuw was zij bij afwisseling in handen der Noormannen, Byzantijnen, Catalanen en Serviërs. Vervolgens werd zij een der hoofdsteden van het despotaat Epirus met vorsten van Griekschen, Italiaanschen en Servischen oorsprong, totdat zij zich in 1430 aan de Turken onderwierp. In de 18de en nog in den aanvang van de voorgaande eeuw was zij een kweekplaats van Nieuw-Grieksche letterkunde. Van 1788—1822 regeerde er de stadhouder *Ali-Pasja* op despotieke wijze en eerst na zijn dood kwam de plaats weer onder het gezag van den sultan te staan.

Janitschek, *Hubert*, een Oostenrijksch kunstkenner, geboren te Troppau den 30sten October 1846, studeerde te Graz, bezocht daarna 4 jaar Italië, werd in 1877 custos aan het Oostenrijksch Museum voor Kunst en Nijverheid te Weenen, vestigde zich aldaar in 1878 als privaat-docent in de nieuwe kunstgeschiedenis, werd in 1879 buitengewoon hoogleeraar te Praag, in 1881 gewoon hoogleeraar te Straatsburg en in 1891 te Leipzig, waar hij den 21sten Juni 1893 overleed. Hij schreef een aantal biografieën van Italiaansche kunstenaars voor *Dohme's* „Kunst und Künstler", „Zwei Studien zur Geschichte der karolingischen Malerei" (1885), „Geschichte der deutschen Malerei" (1890) en „Dantes Kunstlehre und Giottos Kunst" (1892). Ook gaf hij *Alberti's* „Kleinere kunsttheoretische Schriften" (1877) uit en was sedert 1880 redacteur van het „Repertorium für Kunstwissenschaft."

Janitschek, *Marie*, de echtgenoote van den voorgaande en schrijfster, geboren te Mödling bij Weenen den 23sten Juni 1860, leefde na den dood

Digitized by Google

van haar echtgenoot te Berlijn en sedert 1902 te München. Als dichteres schreef zij de bundels: „Legenden und Geschichten" (1885), „Im Kampf um die Zukunft" (1887), „Verzaubert. Eine Herzensfabel" (1888), „Irdische und unirdische Träume" (1889), „Gesammelte Gedichte" (2de druk, 1892), „Im Sommerwind" (1895) en „Aus alten Zeiten" (1900). Meer bekend is zij echter als romanschrijfster. Zij schreef de romans: „Der Schleifstein" (1896), „Ninive" (1896), „Gelandet" (2de druk, 1897), „Kreuzfahrer" (1897), „Ins Leben verirrt" (1898), „Kinder der Sehnsucht" (1901), „Stückwerk" (1901), Aus Aphroditens Garten" (1902), „Die neue Eva" (1902), „Harter Sieg" (1902), „Mimikry" (1903); de novellen: „Aus der Schmiede des Lebens" (2de druk, 1902), „Lichthungrige Leute" (1891), „Atlas" (1893), „Pfadsucher" (1894), „Lilienzauber" (1895), „Die Amazonenschlacht" (1897), „Ueberm Tal" (1898), „Frauenkraft" (1900), „Olympier" (1901), „Auf weiten Flügeln" (1902), „Pfingsttöne" (1903) enz. Ook gaf zij de karakterteekeningen „Vom Weibe" (1896).

Janitsjaren is de naam van de Turksche militie, welke in 1329 werd gevormd door sultan *Orchan* uit jonge Christen-gevangenen, die door dwang tot den Mohammedaanschen godsdienst waren overgegaan. Zij werd echter eerst omstreeks het jaar 1360 door sultan *Moerad I* behoorlijk georganiseerd, met onderscheiden voorrechten begiftigd en tot een sterkte gebracht van 12000 man. De 5de man der gevangen genomen Christenen werd erbij ingelijfd, waarna hij hen door een derwisj, *Hadsji Bektasj* genaamd liet zegenen. Laatstgenoemde schonk aan het corps den naam van *Jenitsjeri* (Nieuwe Strijders), en door zijn arm, met wit-vilten mouwen bekleed, op het hoofd van den aanvoerder te leggen, gaf hij aanleiding tot het besluit, dat deze soldaten hooge witte vilten mutsen met een afhangende mouw zouden dragen. Het aantal Janitsjaren nam spoedig toe, daar men regelmatig het 10de deel der Christelijke kinderen uit Europeesch-Turkije bij hen inlijfde. Deze werden dan opgevoed tot dweepzieke Mohammedanen en gewend aan vermoeienissen, ontberingen en bloedvergieten. De voorrechten der Janitsjaren waren evenwel oorzaak, dat ook vele jonge Turken bij hen dienst namen, zoodat men weldra geen krijgsgevangenen meer daartoe bestemde en zelfs tegen het einde der 17de eeuw het 10de der Christenkinderen niet langer gevorderd werd. Daarenboven gaf men aan de Mohammedanen, ja zelfs aan Christenen, verlof, om zich, tegen betaling van een zekere som, op de monsterrol van het korps te laten inschrijven, zoodat zij wel geen soldij, maar onderscheiden privilegiën ontvingen en hun gewoon bedrijf konden voortzetten, daar zij alleen in geval van nood werden opgeroepen. Zoo ontstonden er twee soorten van Janitsjaren, namelijk Janitsjaren in werkelijken dienst, die zich in de kazerne te Konstantinopel en in andere groote steden bevonden en wier aantal ten tijde van *Soleiman II* 40000, later zelfs 100000 bedroeg, om ten slotte tot 25000 te dalen, — en rustende Janitsjaren, Jamaks genoemd en ten getale van wel 400000 door het geheele rijk verstrooid. Eerstgenoemden waren verdeeld in orta's (horden), van welke ieder een eigen kazerne had. Het aantal der orta's klom van 80 tot 196. Elke orta had haar eigen kas, waarin de nalatenschap der ongehuwd overledenen vloeide, terwijl invaliden er uit ondersteund werden. Aan het hoofd van al die orta's bevond zich de aga als opperbevelhebber, Eerstgenoemde had een onbeperkte macht over de soldaten. De Janitsjaren werden goed gevoed en verzorgd, maar waren ook bij ontevredenheid aanstonds tot opstand geneigd. In tijd van vrede deden zij dienst als politiebeambten en waren slechts voorzien van een langen stok, maar in tijd van oorlog droegen zij een lang geweer, een sabel, een mes en pistool in den gordel. Zij dienden alleen te voet en vormden gewoonlijk de kern in het Turksche leger. Een tijdlang waren zij beroemd wegens hun onstuimige dapperheid en doodsverachting en uit het corps der Janitsjaren werden de soldaten voor de lijfwacht van den sultan genomen; daarentegen waren sommige orta's bestemd voor den vesting- of zeedienst. Toen echter de beheerschers van het Turksche Rijk zich tot seraikeningen vernederden, veranderden de Janitsjaren in ordelooze, luie, ellendige soldaten, die zich aan elken opstandeling verkochten. De geschiedenis van Turkije vermeldt, behalve hun krijgsbedrijven, een reeks oproerige bewegingen, door hèn veroorzaakt, en moorden op sultans, viziers, aga's enz. door hen gepleegd, alsmede tallooze gruwelen, waaraan zij zich hebben schuldig gemaakt, zoodat de sultans op het laatst hen nog meer vreesden dan een buitenlandschen vijand. De pogingen om deze benden te hervormen of af te danken, hoewel door verschillende sultans beproefd, leden schipbreuk of leidden tot bloedige omwentelingen. Eerst aan sultan *Mahmoed II* gelukte het, die dreigende macht te vernietigen. De Janitsjaren van Konstantinopel hadden zich namelijk in Mei 1826 bereid verklaard tot het organiseeren van een nieuwe militie (*Nizam-djedid*), doch den 15den Juni kwamen zij daartegen in verzet en eischten de hoofden der voornaamste staatsdienaren. Maar de voormalige opperbevelhebber der Janitsjaren, *Hoessein-Aga*, aan het hoofd der trouw gebleven topdsji (kanonniers), koembaradsji (bombardiers) en bostandsji (bewakers der tuinen van den sultan), die door het ontplooien van de vaan des Profeets en door den banvloek, door de moefti's en oelema's over de Janitsjaren uitgesproken, in geestdrift ontvlamd waren, bracht de oproerlingen op het plein Etmeidan aan het wijken en deed hun kazerne beschieten en in brand steken. Een proclamatie van den 17den Juni verklaarde, dat het korps Janitsjaren voor altoos was ontbonden en sprak zelfs den vloek uit over den naam van Janitsjaar. Elke poging der Janitsjaren, om zich weder te organiseeren werd daarna in bloed gesmoord, zoodat het aantal der terechtgestelden in September 1826 omstreeks 15000, dat der verbannenen meer dan 20000 beliep.

Janko, *Paul von*, een Duitsch musicus, geboren den 2den Juni 1856 te Totis in Hongarije, ontwikkelde zich op muzikaal gebied te Weenen en Berlijn en maakte zich verdienstelijk door een nieuwe inrichting van de piano (*Janko-claviatuur*). Deze bestaat uit zes op verschillende hoogten, achter elkander gelegen rijen toetsen, die elk slechts één chromatische toonladder voorstellen, waarbij

Digitized by Google

een inrichting aanwezig is, die de vier bovenste rijen van de andere onderscheidt. De Janko-claviatuur vermindert de spanwijdte met $^1/_5$ en laat velerlei combinaties van tonen toe, die op een gewone piano niet te geven zijn. Hij schreef: „Eine neue Klaviatur" (Weenen 1886) en „Mitteilungen über die Janko-Klaviatur".

Jan-Mayen is de naam van een eiland in de Noordelijke IJszee tusschen IJsland en Spitsbergen tusschen 70°49′ en 71°9′ N.Br. en 7°53′ en 9°5′ W.L.v.Gr. gelegen en alzoo genoemd naar den Nederlandschen zeeman die het in 1611 na *Hudson* (1607) opnieuw vond. Het is 413 v.km. groot en bestaat uit twee, door een lagen isthmus verbonden bergketenen. In de N. keten verheft zich de 2545 m. hooge, uitgedoofde vulkaan Beerenberg. Op andere punten werden eruptieve verschijnselen waargenomen. Eenige gletschers reiken tot aan zee. Het eiland is onbewoond en wordt slechts door zeehondenjagers uit Christiania en Schotland bezocht. De gemiddelde jaartemperatuur is —2,3° C.

Jannasch, *Robert*, een Duitsch oeconoom, geboren te Köthen den 30sten April 1845, studeerde te Leipzig, Heidelberg en Berlijn en bezocht vervolgens Italië, Frankrijk en Engeland. In 1869 vestigde hij zich als privaat-docent te Bazel, werd in 1871 hoogleeraar te Proskau, in 1874 directeur van het Statistiek Bureau der stad Dresden, in 1877 gewoon lid van dat te Berlijn, doch bedankte als zoodanig in 1884, om zich geheel te wijden aan de handels- en koloniale politiek van de Vereeniging voor Handelsgeographie, als wier voorzitter hij sedert 1879 het weekblad „Export" uitgeeft. In 1886 bezocht hij om de handelsbetrekkingen van Duitschland uit te breiden, Portugal, Marokko en de Middellandsche Zeelanden, in 1904 Brazilie. Hij schreef: „Abhandlungen über Nationalökonomie und Statistik"(1869), „Die Trades Unions oder Gewerkvereine"(1871), „Der Musterschutz und die Gewerbepolitik des Deutschen Reiches" (1873), „Der Markenschutz" (1873), „Die europäische Baumwollenindustrie"(1882), „Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung"(mit *Roscher*, 1885), „Die deutsche Handelsexpedition" (1887), „Ratschläge für Auswanderer nach Brasilien"(4de druk, 1898), „Die Wege und Entfernungen zur See im Weltverkehr"(1904) enz. Ook gaf hij kaarten van Zuid-Brazilië, van Santa Catharina en Parana en een „Telegraphenkarte für den Weltverkehr" (1901) uit.

Jännicke, *Friedrich*, een Duitsch schrijver, geboren te Frankfort a.M. den 7den Januari 1831, was eerst koopman en trad daarna in dienst der spoorwegen. Daarnaast hield hij zich bezig met onderzoekingen op het gebied der kunstnijverheid, waarvan de resultaten waren „Grundrisz der Keramik"(1879) en „Uebersicht der gesamten keramischen Literatur" (1882). Verder schreef hij: „Handbuch der Aquarellmalerei"(6de druk, 1902), „Handbuch der Oelmalerei"(6de druk, 1903), „Figuren- und Blumenmalerei in Aquarell" (1888), „Handbuch der Glasmalerei" (1890), „Handbuch der Porzellanmalerei"(1891), „Anleitung zur Tempena- und Pastelltechnik, Gobelin- und Fächermalerei"(1893), „Geschichte der Keramik"(1900) en „Die Farbenharmonie"(3de druk, 1902). Onder den schuilnaam *Montanus* schreef hij „Der Odenwald"(7de druk, 1891).

Janning, *Coenradus*, een Nederlandsch geleerde, geboren te Groningen den 16den November 1650, bezocht een Jezuïetencollegie in Westfalen, ontving vervolgens onderwijs te Antwerpen en aanvaardde in 1670 het novitiaat bij de Jezuïeten te Mechelen, waar hij met grammaticaal onderwijs belast werd. Grooten lof verwierf hij in 1678 te Antwerpen, waar hij gedurende een besmettelijke ziekte vele lijders bijstond, terwijl hij een jaar later deel nam aan den belangrijken arbeid der *Bollandisten* of aan het vervaardigen van levensbeschrijvingen der Heiligen. Om zich hiertoe beter voor te bereiden, ging hij in 1681 naar Rome, studeerde in de godgeleerdheid, ontving de priesterwijding en keerde in 1686 terug. Hij zette zijn onderzoek voort in Duitschland, Bohemen en Spanje, zorgde dat de „Acta Sanctorum" niet op den Index werden geplaatst en trachtte de *Bollandisten* met de *Carmelieten* te verzoenen. Hij overleed te Antwerpen den 18den Augustus 1723.

Jansbroodboom (St.), *Ceratonia siliqua L.*, is de naam van een plant, welke tot het geslacht *Ceratonia* en de familie der *Caesalpiniaceën* behoort. Het geslacht onderscheidt zich door polygamische (gemengdslachtige) bloemen. Het heeft een 5-deeligen kelk, geen bloemkroon, 5 meeldraden en een zittenden, ronden stempel. De peul springt niet open; zij is lijnvormig, veelzadig, veelhokkig en van tusschenschotten voorzien. De gewone *St. Jansbroodboom* (*C. Siliqua L.*), ook wel *bokshoornboom* of *carobenboom* genoemd, is een aanzienlijke boom met een bruinachtig-grijze schors en uitgespreide, veelal gekromde, roode takken. De bladeren zijn veeljukkig gevind; het aantal jukken is 3 tot 5 en de de onderste zijn de kleinste. De blaadjes zijn ovaal, van boven stomp en een weinig uitgerand, doch ook wel eens omgekeerd eivormig en 2-lobbig. Hun bovenzijde is glanzig. Het eindblaadje wordt vertegenwoordigd door een klein puntje. De bloemtrossen, uit de oksels der bladeren ontspringend, hebben een paarse kleur. De vrucht wordt ongeveer 3 dm. lang en is meestal gekroond, samengedrukt, eenigszins bruin en glanzig. Men vindt dezen boom aan de kusten van de Middellandsche Zee. Wegens zijne altijd-groene bladeren is hij een sierplant in de parken van Zuid-Europa. Zijn vrucht is de Siliqua dulcis, het St.Jansbrood. de *κεράτια* van *Dioscorides*. Zij bevat plantenslijm en suiker en heeft een eigenaardigen reuk. Zij wordt door de behoeftigen gegeten en tegen keelontsteking als verzachtend middel gebruikt. Ook bereidt men daaruit een soort van brandewijn. die echter onaangenaam riekt. Op Cyprus bevat deze vrucht zooveel suiker, dat men er een honig van vervaardigt, die tot het confijten van vruchten dient. Ook dienen de vruchten tot veevoeder en van de zaden kookt men koffie.

Janse, *Zacharias*, volgens sommigen, hoewel ten onrechte, beschouwd als de uitvinder van den verrekijker, geboren te Middelburg omstreeks het jaar 1580, was vermoedelijk leerling bij zijn vader, slijper van brillenglazen, toen hij door het plaatsen van 2 verschillende glazen in een buis, namelijk een hol- en een bolgeslepen glas, tot de uitvinding zou gekomen zijn, die zijn naam bekroemd gemaakt heeft. Anderen evenwel hebben de eer der uitvinding toegekend aan *Jacobus Metius* en *Hans*

Digitized by Google

Lipperhey, welke laatste, ofschoon van Wezel geboortig, te Middelburg woonde en aldaar in 1619 overleed. De hoogleeraar *Harting* kwam door zijn nasporingen tot de overtuiging dat *Zacharias Janse* de uitvinder is, doch dat *Jacobus Metius* den eersten langeren en *Hans Lipperhey* den eersten korteren verrekijker vervaardigd heeft, terwijl eindelijk *Zacharias Janse* en zijn zoon *Jan Zachariasz.* in 1618 volgens de theoretische aanwijzingen van *Galilei* den eersten sterrenkundigen verrekijker hebben geleverd. Het huis, door *Zacharias Janse* tijdens de uitvinding (1580) te Middelburg bewoond en grenzende aan de Nieuwe Kerk, is in 1856 afgebroken, maar tegen de kerk tevens een gedenksteen geplaatst met het opschrift: „Tegen dezen muur stond het huis van Zacharias Janse, uitvinder der verrekijkers in den jare MDXC". Uit de onderzoekingen van den jongsten tijd is afdoende gebleken, dat geen van allen de uitvinder is en dat men den werkelijken uitvinder niet kent.

Jansen, *Anthony*, of *Anthoni Jansz. van der Goes*, een Nederlandsch dichter en de vader van den beroemden *Johannes Antonides van der Goes*, werd geboren te Goes omstreeks het jaar 1621, vestigde zich vervolgens te Amsterdam en overleed aan de gevolgen van een noodlottigen val, den 9den Juni 1696. Hij schreef: „Christelyk vermaeck, bestaende in verscheiden stichtelyke rymen en gesangen" (1645), „Zederymen, bestaande in gezangen en gedichten op nieuwe musiek door S. Lefèvre" (1656), „Bijgedichten op de beschrijving van het doolhof te Versailles," „Gedichten op Otto Veen, zinnebeelden" (1641), De menschelijke bezigheden, bestaande in regeering, konsten en ambachten, in 100 figuren uitgebeeld, met verzen daarop passende" (1695) en „De weerloosheid verdedigd, in tegenstelling van oorlog en wraakgierigheid" (1680).

Jansen, *Hendrik Willebrord*, een Hollandsche schilder, werd den 12den December 1855 te Nijmegen geboren. Hij is een leerling der Rijks-Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en werkte daarna te Arnhem en Doesburg als landschapschilder. In 1888 keerde hij naar Amsterdam terug en is sedert vooral bekend door zijn haven- en zeegezichten. Vooral zeeschepen in de haven, in dok enz. geeft hij weer in krachtig gepenseelde doeken. Zijn werk werd herhaaldelijk (o. a. te Barcelona, München en Amsterdam) met goud bekroond. Schilderijen van zijn hand vindt men o. a. in het Stedelijk Museum te Amsterdam en in het Museum Mesdag te 's Gravenhage. Hij overleed den 4den November 1908.

Jansen, *Frederik Johannes*, een Hollandsch schilder, werd den 20sten Januari 1856 te 's Gravenhage geboren. Hij genoot zijn opleiding aan de Haagsche Academie en bij *Léon Bonnat* te Parijs. Tegenwoordig is hij leeraar aan de Haagsche Academie en bovendien secretaris van het Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio aldaar.

Jansen, *Ernestus Johannes Bernardus*, in 1856 geboren te Kleef, werd opgeleid aan het St. Dominicuscollege te Nijmegen en te Huisen bij Arnhem, in 1883 tot priester gewijd, was van 1883 tot 1888 professor aan bovengen emd St. Dominicuscollege en is sedert 1898 kapelaan te Rotterdam. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Het leven van de H. Catharina van Siena" (1895—1896), „De ware weg ter christelijke volmaaktheid volgens de leer van den H. Franciscus de Sales" (2 dln., 1905).

Jansenisten is de naam van een kerkelijke sekte, die zich zelf tot de R. Katholieke kerk rekent, doch door den paus niet wordt erkend. Zij bestond geruimen tijd alleen in ons land en ontleent haar naam aan den Nederlandschen godgeleerde *Cornelius Jansen* of *Jansenius* (zie aldaar). Deze had in zijn geschrift „Augustinus" de Augustiniaansche leer van de erfzonde, van de onmacht, van 's menschen val, van de alleenwerkende en heiligende genade en van de voorbeschikking voorgesteld als de eenig-rechtzinnige, de Jezuïeten, zooals *Fonseca*, *Lessius*, *Molina*, enz., wegens hun verdediging van 's menschen vrijen wil, bestreden en daardoor den alouden strijd der Augustinianen en Pelagianen opnieuw doen ontbranden. Uit dien strijd ontstond het Jansenisme, waarvan *Michaël Bajus* de voorlooper was. Na den dood van dezen was een commissie benoemd (*Congregatio de auxiliis gratiae*) om den twist bij te leggen, waarin zij echter niet slaagde. In 1611 was het bevel uitgevaardigd, om over die zaak te zwijgen, doch het werd door het boek van *Jansenius* geschonden. In 1641 kwamen de Jezuïeten openlijk in verzet tegen dat geschrift en klaagden *Jansenius* aan, omdat hij stellingen had verkondigd, die reeds door paus *Pius V* verworpen waren. Om den strijd in zijn geboorte te smoren, liet paus *Urbanus VIII* niet alleen het boek van *Jansenius*, maar ook de daartegen uitgegeven twistschriften der Jezuïeten door de Inquisitie verbieden (Augustus 1641) en in 1642 verwierp hij dat boek, op aansporing der Jezuïeten, als een kettersch werk door den bul „In eminenti". Het werk van *Jansenius* vond nochtans grooten bijval in België en Frankrijk, waar tevens de abt der Benedictijnen te St. Cyran *Jean Duvergier de Hauranne* († 1642), in den geest van *Jansenius* werkzaam was en een heftigen aanval richtte tegen de zedeleer der Jezuïeten. Door geleerde mannen, zooals *Antoine Arnauld*, *Pascal*, *Pierre Nicole* en *Perrault*, werd het Jansenisme, dat in het klooster Port-Royal zetelde, verder ontwikkeld. Toen *Innocentius X* in Mei 1653 vijf stellingen van *Jansenius* als Cavinistische ketterij verwierp, verklaarden de vrienden van *Arnauld*, dat de paus *Jansenius* verkeerd begrepen had. Paus *Alexander VII* (1656) bekrachtigde evenwel het besluit van zijn voorganger. Door 4 bisschoppen en door de geleerden van Port-Royal werd geantwoord, dat de beslissing over den zin dier stellingen evenzeer aan de wetenschap toekwam als aan de Kerk. Intusschen beijverden zich eenige Fransche bisschoppen om den paus en het Hof tot een verzoening te bewegen. Deze kwam in 1668 tot stand, doordien de bisschoppen verklaarden. dat de verworpen stellingen inderdaad verwerpelijk waren, maar niet die van *Jansenius*. Paus *Innocentius XI* was hiermede tevreden, en de Jansenisten werden niet langer verontrust. Op den duur echter kon *Lodewijk XIV* hen niet dulden, en om aan de dreigende verdrukking te ontsnappen, begaven zich vele Jansenisten naar de Nederlanden, waar zij niet bemoeilijkt werden om hun geloof.

In Frankrijk ontvlamde nog vóór den dood van *Lodewijk XIV* de strijd met nieuwe hevigheid.

Digitized by Google

Sedert 1671 namelijk had *Paschasius Quesnel* het Nieuwe Testament met zedekundige opmerkingen in den geest van *Jansenius* geleidelijk in het licht doen verschijnen, om alzoo aan het Jansenisme ingang te verschaffen bij het volk. De Jezuïeten lokten nu gestrenge maatregelen uit tegen dezen schrijver, die van zijn waardigheden beroofd werd en in 1710 te Amsterdam overleed, terwijl het klooster Port-Royal, de kweekplaats van het Jansenisme, opgeheven en een jaar later (1710) gesloopt werd. Eindelijk werd door *Clemens XI* in 1713 de door *Lodewijk XIV* en zijn biechtvaders, de Jezuïeten *Letellier* en *la Chaise*, verlangde bul „Unigenitus" uitgevaardigd, die 101 stellingen uit het „Nieuwe Testament" van *Quesnel* als kettersch veroordeelde. De bul verdeelde de Fransche geestelijken in *Constitutionisten* of *Acceptanten*, die zich aan de bul onderwierpen en *Anti-constitutionisten* of *Appellanten*, die vorderden, dat de kwestie door een algemeen concilie beslist zou worden. Aan hun hoofd stond kardinaal *Noailles*, die in 1718 door den paus in den ban werd gedaan. Dit geschiedde in de breve „Pastoralis officii," waarin *Clemens XI* allen excommuniceerde, die niet wilden gehoorzamen aan zijn bul. Nu onderwierpen zich weliswaar velen, doch tevens kwam het Parlement in verzet tegen die breve. Plotseling evenwel veranderde, onder den invloed van kardinaal *Dubois*, de Regent zijn gedragslijn door gestreng te verbieden, dat men zich over de bul zou uitlaten. Door een nieuw besluit van den 4den Juni 1720 verklaarde hij, dat Frankrijk de bul aannam, zoodat hierdoor het beroep op een concilie verworpen werd. Eindelijk gaf het Parlement toe; het bekrachtigde de bul (1720), met voorbehoud van de rechten der Kroon en van de vrijheden der Gallicaansche Kerk, als een rijkswet. Nu werd zij ook onderteekend door kardinaal *de Noailles*, den leider der Appellanten. Wie tegenspraak durfde opperen, werd gestreng gestraft en velen verlieten daarom Frankrijk en vestigden zich in ons land. *Clemens XI* overleed in 1721 en werd opgevolgd door *Innocentius XIII*, die aanvankelijk zachter tegen de Jansenisten gestemd was, maar weldra een onvoorwaardelijke aanneming vorderde van de bul „Unigenitus". Eindelijk wist paus *Benedictus XIII*, ondersteund door *Lodewijk XV* en kardinaal *Fleury*, te bewerken, dat het Parlement de bul in een „Lit de justice" plechtig tot rijkswet verhief. Wederom namen vele Jansenisten de wijk naar de Nederlanden, vooral naar Utrecht, terwijl anderen zich in hun vaderland schuil hielden. Het langst bleven de priesters van het Oratorium zich verzetten, doch ook deze kwamen ten laatste tot onderwerping.

Het Jansenisme in Frankrijk verkreeg allengs een dweepzieke kleur. Er gebeurden wonderen bij het graf van *François de Paris* († 1727), en de volgelingen van *Jansenius* verdeelden zich weder in verschillende partijen, die echter allengs in vergetelheid geraakten. Zij, die zich naar de Nederlanden begaven, voegden zich te Utrecht bij de oud-Roomschen of bij de leden der Oud-Bisschoppelijke Cleresie, welke dientengevolge, doch ten onrechte, evenzeer met den naam van Jansenisten worden bestempeld. Zie *Oud-Bisschoppelijke Cleresie*.

Jansenius, *Cornelius*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Hulst in 1510, studeerde te Leuven, gaf gedurende 12 jaar onderwijs in de abdij te Tongerloo, werd in 1550 priester te Kortrijk en in 1562 doctor in de godgeleerdheid, voorzitter van het theologisch college te Leuven en deken van St. Jacobus aldaar. Wegens zijn bekwaamheid zond *Philips II* hem naar het Concilie te Trente. Later werd hij bisschop van Gent en bekleedde die waardigheid in een onrustigen tijd gedurende 8 jaren. Wel was hij aan Kerk en koning innig gehecht, doch in 1572 leverde hij met *Remigius Druitius*, bisschop van Brugge, bij de regeering een betoog in, dat het uitgeputte volk de door *Alva* opgelegde lasten niet kon dragen. Hij sprak een veroordeelend vonnis uit over de Hiëronymianen te Gent, en van dien tijd af dagteekent aldaar het verval der letteren. Hij overleed te Gent den 10den April 1576. Van zijn geschriften vermelden wij: „Concordantia evangelica et ejusdem concordantiae ratio IV evangelistarum" (1549), „Commentarii in concordiam ac totam historiam evangelicam" (1572 en bij herhaling), „Brevis confessio fidei" (1567), „Synodus dioecesana habita Gandavi" (1570), „Paraphrasis et annotationes in omnes psalmos Davidicos" (1579), „Paraphrasis in ea Veteris Testamenti cantica, quae per ferias singulas totius anni usus ecclesiasticus observat" (1569), „Commentarii in Proverbia Salomonis et Ecclesiasticum" (1589) en „Annotationes in librum Sapientiae Salomonis" (1589).

Jansenius, *Cornelius*, een Nederlandsch godgeleerde, eigenlijk *Cornelis Jansen* geheeten, geboren te Acquoi bij Leerdam den 28sten October 1585, studeerde te Utrecht en te Leuven, verwierf den graad van meester in de vrije kunsten, legde zich daarna toe op de godgeleerdheid en vertrok naar Parijs, waar hij huisonderwijzer werd bij een aanzienlijke familie. Daarna zette hij te Bayonne zijn studiën voort en werd door den bisschop aan het hoofd van een college geplaatst. Na verloop van eenige jaren keerde hij naar Leuven terug, waar hij overste werd van het college van St. Pulcheria. Weldra bedankte hij voor deze betrekking en wees die van hoogleeraar in de wijsbegeerte van de hand, om zich onverdeeld aan de studie te kunnen wijden, werd in 1617 te Leuven doctor in de godgeleerdheid en aanvaardde er weldra een professoraat bij die faculteit. Zijn onderwijs bezorgde hem zoo grooten roem, dat hij tweemaal door den Senaat naar Spanje werd afgevaardigd, om de belangen der hoogeschool bij den koning voor te staan en de Jezuïeten van de leerstoelen te weren. De koning was zoozeer over hem voldaan, dat hij hem in 1630 tot koninklijk hoogleeraar in de Gewijde Schriften te Leuven en 6 jaren daarna tot bisschop van Yperen benoemde. Hij had zich trou-

Jansenius.

Digitized by Google

wens bij dien vorst verdienstelijk gemaakt door het schrijven van zijn „Mars Gallicus", waarin hij den koning van Frankrijk het verleenen van hulp aan de Protestanten in Duitschland en de Nederlanden verweet. *Jansenius* overleed aan de pest te Yperen den 6den Mei 1638. Van zijn geschriften noemen wij: „Oratio de interiori hominis reformatione" (1627), „Alexipharmacum pro civibus Silvaeducentibus adversus ministrorum suorum fascinum" (1630), „Spongia notarum, quibus Alexipharmacum adspersit Gisbertus Voetius" (2de druk, 1641), „Alexandri Patricii Amachani, theologi, Mars Gallicus seu de justitia armorum et foederum regis Galliae libri duo" (1635), „Tetrateuchus, sive commentarius in quatuor Evangelia" (2de druk, 1737), „Pentateuchus sive commentarius in quinque libros Moysis" (1641) en „Analecta in Proverbia, Ecclesiasten, Sapientiam, Habacucum et Sophoniam" (1640 en later). Een groot gedeelte van zijn leven besteedde hij aan het werk: „Augustinus, sive doctrina Sti. Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina" (1640). De Leuvensche hoogeschool beleed in zijn dagen het Augustiniaansch-rechtzinnige Christendom met verwerping van de leer der Jezuïeten. *Jansenius* was een bepaald tegenstander van laatstgenoemden, en daarvan getuigde zijn „Augustinus". Te zeer echter was hij een getrouw zoon der Kerk, dan dat hij zou willen, dat zijn boek zonder toestemming van den paus in het licht werd gegeven. Op zijn sterfbed had hij in dien zin maatregelen genomen, maar de uitvoerders van zijn uitersten wil dachten er anders over, zoodat het boek in 1640 kerkelijk en wereldlijk goedgekeurd in het licht verscheen, maar ook reeds in het volgende jaar door de Congregatie te Rome op den index geplaatst werd. Zie *Jansenisten*.

Jansenius, Jacobus, ook *Jansonius* en *Janszoon* genaamd, een Nederlandsch godgeleerde en een neef van den voorgaande, geboren te Amsterdam in September 1547, studeerde te Leuven, eerst in de wijsbegeerte en daarna in de godgeleerdheid, verkreeg in 1575 den rang van licenciaat in de godgeleerdheid en werd voorzitter van het college van St. Geertruida, in 1580 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leuven en kanunnik van den tweeden rang, in 1589 voorzitter van het pauselijk college, in 1598 koninklijk hoogleeraar in de Gewijde Schriften en kanunnik van den eersten rang en in 1614 deken van St. Pieter aldaar. Hij was om zijn groote geleerdheid zeer gezien en overleed den 30sten Juli 1625. Van zijn geschriften noemen wij: „Catholici ecclesiastae instructio" (2de druk, 1594), „In sacrum Missae canonem, qua Romana utitur Ecclesia expositio" (2de druk, 1604), „In Canticum Canticorum Salomonis commentarius" (1596 en later), „In Psalterium et Cantica, quibus per horas canonicas Romana utitur Ecclesia expositio" (1597), „Vita coccinea sive enarratio Dominicae passionis etc." (1600), „Liturgica etc." (1604), „'t Proces van Melchisedeck enz." (1618), „In propheticum librum Jobi enarratio" (1623), „Offencium decem evangelicarum virtutum seu beneplacitorum B. Mariae etc." (1627) en „In evangelium d. Joannis expositio" (1636).

Janson, *Paul*, een Belgisch staatsman, geboren den 11den April 1840 te Herstal bij Luik, studeerde in de rechten, betrad zijn loopbaan als pleitbezorger tegen het einde van 1862 en als staatkundig redenaar in Mei 1863, toen hij den leider der vrijzinnige partij, *Frère-Orban*, hartstochtelijk aanviel. Zijn welsprekendheid baarde groot opzien, doch daar hij den door de wet gevorderden ouderdom van 25 jaren nog niet bereikt had, kon hij niet gekozen worden tot lid van de Kamer. In vele rechtszaken trad hij op met het gewenschte gevolg. In 1867 was hij de candidaat der socialistische republikeinen voor den Brusselschen gemeenteraad, maar hij leed de nederlaag. Na dien tijd maakte *Janson* in de volksvergaderingen vooral propaganda voor de afschaffing der conscriptie, voor de vertegenwoordiging van den arbeid in de Kamers en voor de uitbreiding van het stemrecht. Zijn krachtig orgaan en zijn welsprekendheid bezorgden hem den naam van *l'homme-boulet*. In April 1877 zond de stad Brussel hem als afgevaardigde naar de Kamer. Hij werd echter in Juni 1884 wegens den tweespalt der liberalen niet herkozen, maar verkreeg in October van dat jaar zitting in den gemeenteraad. In 1888 verdedigde hij te Bergen de door de regeering in staat van beschuldiging gestelde anarchisten. In Juni 1889 vaardigde Brussel hem weer naar de Kamer af. Bij de grondwetsherziening van 1891—1893 drong hij sterk aan op algemeen kiesrecht, dat dan ook ingevoerd werd. Bij de nieuwe verkiezingen van 1894 werd hij niet herkozen, waarop hij lid van den Senaat werd, om in 1900 weer in de Kamer te komen. In 1902 nam hij een werkzaam aandeel in de demonstratie der anti-clericalen op groote schaal ten gunste van het algemeen stemrecht. Hij schreef: „La main-morte monacale" (1883).

Janson, *Kristoffer Nagel*, een Noorsch dichter, geboren te Bergen den 5den Mei 1841, was eerst leeraar, kreeg van 1876—1882 van het Storting een jaargeld en ging in 1882 als unitarisch priester naar Amerika, vanwaar hij in 1892 terugkeerde. De meeste en beste zijner werken zijn in de volkstaal geschreven en in het Deensch vertaald, zooals zijn eerstelingswerk „Fraa Bygdom" (1866), „Norske Digt" (1867). „Han og ho" (1868), „Marit Skjolte" (1868), „Forgram" (1872), „Den Bergtekne" (1876), „Het epos Sigmund Bresterson" (1872) en de tooneelwerken „Jon Arason" en „Anstansyre Sol og vestansyre Maane" (1879).

Jansonius. Zie *Almeloveen*.

Janson van Ceulen. Zie *Janssens van Ceulen*.

Janssen, *Leonhardt Johannes Friedrich*, een Nederlandsch oudheidkundige, geboren te Herwen den 23sten December 1806, bezocht in 1824 de hoogeschool te Utrecht, behaalde er in 1827 de gouden medaille op de Academische prijsvraag omtrent de letterkundige schoonheden van den 29sten psalm en werd in den aanvang van 1831 predikant te Nederlangbroek. Door zwaarmoedigheid gedrukt, legde hij echter na weinige maanden zijn bediening neder en begaf zich naar Zevenaar, waar de lust tot onderzoek den godgeleerde in een oudheidkundige herschiep. De Romeinsche oudheden uit dien omtrek schonken hem een belangrijke stof tot velerlei nasporingen, en toen in 1835 dr. *Leemans* te Leiden geplaatst

Digitized by Google

was als eerste conservator aan het Museum van oudheden, werd aan *Janssen* de betrekking van tweeden conservator toegekend. In het volgende jaar schonk de academische senaat te Utrecht hem eershalve den titel van doctor in de letteren, en toen later dr. *Leemans* als directeur werd aangesteld, ontving *Janssen* in 1840 den titel van conservator en was als zoodanig werkzaam tot in 1868. Dr. *Leemans* hield zich vooral met de Egyptische en *Janssen* inzonderheid met de Romeinsche, Noordsche, Germaansche en Nederlandsche oudheden bezig. Te zamen leverden zij eene „Oudheidkundige kaart van Nederland en België" (1836—1845) met een alphabetische naamlijst, getiteld: „Romeinsche, Germaansche en Gallische oudheden in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen". Van *Janssen* alleen hebben wij: „Germaansche en Noordsche Monumenten" (1840), „Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linkeroever van den Nederrijn ontdekt" (1836, met 18 platen en een kaart), „Grafheuvelen der oude Germanen, ontdekt, beschreven en toegelicht" (1833), „Grieksche, Romeinsche en Etrurische monumenten van het Museum" (1843—1848), „Etrurische inscriptiën" (met 4 platen) „Inscriptiones graecae et latinae" (1842, met 33 platen), „Grieksche en Romeinsche beelden en beeldwerk uit het Museum van Oudheden" (1849, met 7 platen), „Beschrijving der Grieksche en Romeinsche grafreliëfs" (1851), „Etrurische grafreliëfs" (1854, met 20 platen), „Beschrijving der terra cotta's van het Museum" (1862) en „Nederlandsch-Romeinsche dactyliotheek of verzameling van gegraveerde steenen van Romeinsche afkomst in het koninkrijk der Nederlanden gevonden" (1844 en supplement 1846). Groot is verder het aantal verhandelingen en opstellen, door hem geplaatst in zijn „Oudheidkundige mededeelingen" of in de „Oudheidkundige verhandelingen en mededeelingen", in de „Konst- en Letterbode", in de „Bijdragen" van *Nijhoff*, in de „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen", in de „Reinische Jahrbücher", in den „Navorscher", in den „Vrije Fries", in het „Archief voor Kerkelijke Geschiedenis", in de „Bibliotheek voor Theologische letterkunde", in volksalmanakken, in de „Neue Mitteilungen des Thüringisch-Sächsischen Vereins", in het „Bulletino del Instituto in Roma", in de „Revue archéologique", enz. In de „Jahrbücher" gaf hij een overzicht van de „Sammlungen vaterländischer Altertümer im Königreich der Niederlande"; verder handelen zijn opstellen over oude waterputten, muurschilderingen, oude schansen, gevonden voorwerpen van Romeinschen of Germaanschen oorsprong, hunebedden, bruggen, Gothische en Frankische schatten, glasschilderijen, praalgraven, zegels, opschriften enz. Nadat hij met den hoogleeraar *Rutgers* strijd had gevoerd „Over de echtheid der Euguvinische tafelen", las hij op een vergadering van het Koninklijk Nederlandsch Instituut eene verhandeling voor „Over den vooruitgang in de beoefening der monumenteele vaderlandsche Oudheidkunde, gedurende de laatste 25 jaren". Zijn geschriften over de „Meerwoningen" zijn in de verslagen der Academie opgenomen.

Er bestaan van *Janssen* Duitsche gedichten, alsmede een vertaling van „Roosje" van *Bellamy*. Hij hielp te Leiden een leesmuseum stichten, was er lid van de plaatselijke schoolcommissie, bevorderde den ruilhandel volgens het plan van *Vattemare* en aanvaardde de betrekking van voorzitter der Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen en van een groot aantal binnen- en buitenlandsche geleerde vereenigingen, ten getale van 28. Ook was hij versierd met de Russische ridderorde van St. Anna, 3de klasse. Hij knoopte betrekkingen aan met vele buitenlandsche geleerden en deed in 1859 een reis naar Hannover, Berlijn, Dresden, Praag en Weenen, bezocht Hongarije en keerde over Zwitserland terug om aldaar de paalwoningen in oogenschouw te nemen. Toen in 1867 de hoogleeraar *van der Chys*, directeur van het munt- en penningkabinet, overleed, werd *Janssen* het volgende jaar tot diens opvolger benoemd. Hij overleed den 22sten Juli 1869.

Janssen, *Hendrik Quirinus*, een Nederlandsch oudheidkundige, geboren te St. Anna ter Muiden den 9den November 1812, studeerde te Utrecht in de theologie, nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, was achtereenvolgens predikant te 's Heer-Abts- en Simonskerke, Vrouwenpolder en St. Anna ter Muiden, werd, nadat hij reeds in 1860 tot schoolopziener was benoemd, in 1880 distriktschoolopziener, waarna hij zich vestigde te Goes, en overleed aldaar den 12den Mei 1881. Van zijn geschriften noemen wij: „St. Anna ter Muiden, beschouwd als plaats sedert het ontstaan der stad Muiden in 1241 enz." (1850), „De kerkhervorming te Brugge, een historisch tafereel voor christenen, die voedsel zoeken voor den geest en op Gods wegen letten" (1856), „Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend" (1862), „De kerkhervorming in Vlaanderen, historisch geschetst meest naar onuitgegeven bescheiden" (1867), „Petrus Dathenus. Een blik op zijn laatste levensjaren enz." (1872), onderscheiden leerredenen, talrijke opstellen in de door hem en *J. H. van Dale* geredigeerde „Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen" (dl. I—VI), alsmede in onderscheiden tijdschriften, jaarboekjes en genootschapswerken. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, van het Zeeuwsch- en van het Friesch Genootschap, van het Historisch Genootschap te Utrecht, van de Société Royale de littérature et beaux arts te Gent, van de maatschappij „De taal is gansch het volk" te Gent, enz.

Janssen, *Peter Wilhelm*, den 2den Juli 1821 geboren te Oldenburg, werd te Bremen opgeleid voor den handel en kwam in 1843 naar Amsterdam om daar een betrekking te zoeken. Hier kwam hij in betrekking bij de firma *Lavino*, bij welke hij 5 jaar bleef, en associeerde zich toen met den heer *Barnstorff*, die graanhandelaar was. In 1887 begon hij zich te interesseeren voor de tabakskultuur op Oost-Sumatra, waarvan de oprichting der Deli-maatschappij het gevolg was. Zijn hooge leeftijd noodzaakte hem eindelijk het directeurschap hiervan neer te leggen en van

Digitized by Google

dien tijd af volgde hij zijn philanthropische neigingen. Hij steunde verscheidene stichtingen en werkte meermalen krachtig mee aan de oprichting van nieuwe liefdadigheidsinstellingen, zooals het Herstellingsoord voor vrouwen en kinderen te Egmond aan Zee, de Nederlandsch-Duitsche stichting voor ouden van dagen te Amsterdam, Ons Huis in de Rozenstraat aldaar. Verder deed hij veel in het belang der Friesche landbouwontginning, waartoe in 1896 de eerste stappen werden gedaan: in April van dat jaar kwam tot stand P. W. Janssen's Friesche Stichting, die zich ten doel stelt het goede beheer van gronden, waarvan de opbrengst de volksontwikkeling in dit gewest ten goede komt. Na een welbesteed leven overleed de heer *Janssen* den 4den November 1903. Als een blijvende hulde aan zijn nagedachtenis werd in Mei 1908 door stad- en landgenooten te zijner eer op het naar hem genoemde plantsoen (vroeger Bellamy-plein) een fraai monument opgericht.

Janssen, *Pierre Jules César*, een Fransch natuur- en sterrenkundige, geboren te Parijs den 22sten Februari 1824, werd in 1873 lid van het Bureau des Longitudes en der Académie te Parijs en vervolgens directeur van het natuur- en sterrenkundig observatorium, naar zijn ontwerp te Meudon gebouwd en in 1877 geopend. Hij bewoog zich vooral op het gebied der spectraalanalyse. In 1866 maakte hij een reeks proeven openbaar, door hem in Zwitserland, Sicilië en Zuid-Italië en ook in de gasfabrieken te Parijs genomen, waardoor hij aantoonde, dat het ontstaan van de zoogenaamde atmosferische lijnen in het zonnespectrum moet worden toegeschreven aan den waterdamp der lucht. In 1868 werd hij ter waarneming der totale zonsverduistering naar Indië gezonden; hij nam er waar, dat de protuberansen der zon uit gloeiende waterstof bestaan en het gelukte hem, deze protuberansen, die men te voren alleen bij verduisteringen had waargenomen, ook nog op andere wijze, n.l. met den spektroskoop, te aanschouwen. In 1870 beschreef hij zijn methode der quantitatieve spectraalanalyse. In 1874 nam hij in Japan den doorgang van Venus waar en op de reis daarheen deed hij in de Golf van Bengalen en van Siam magnetische onderzoekingen. De groote photoheliograaf, op die expeditie gebezigd, is een der merkwaardigste instrumenten van het observatorium te Meudon. Daarmede heeft hij photografieën van de zon verkregen, waarop hij met de loup bijzonderheden der oppervlakte van dit hemellichaam kon waarnemen, welke onzichtbaar blijven voor het oog, dat zich met de kijkers wapent. Op zijn aandringen werd in 1892 het nieuwe observatorium op den top van den Mont-Blanc gebouwd en hij deed daar, hoewel hij lam was en gedragen moest worden, een reeks belangrijke waarnemingen over de atmosferische lijnen van het zonnespectrum. Hij overleed te Meudon den 23sten December 1907.

Janssen, *Johannes*, een Duitsch geschiedkundige, geboren te Xanten den 10den April 1829, studeerde in de godgeleerdheid, letteren en geschiedenis, werd benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis aan het stedelijk gymnasium te Frankfort aan den Main, in 1860 tot priester gewijd en in 1864 tot pauselijk huisprelaat en apostolisch protonotarius benoemd. Van 1875—1876 was hij lid van den Rijksdag. Hij overleed te Frankfort den 24sten December 1891. Van zijn werken noemen wij: „Wibald von Stablo und Corvey (1098—1158), Abt, Staatsmann und Gelehrter"(1854), „Die Münsterischen Chroniken von Röchel, Stevermann und Corvey"(1856), „Frankreichs Rheingelüste und deutschfeindliche Politik in früheren Jahrhunderten"(1861), „Frankfurts Reichskorrespondenz von 1376—1519" (2 dln., 1863—1873), „Schiller als Historiker"(1863), „Zur Genesis der ersten Teilung Polens"(1865), Böhmers Leben. Briefe und kleinere Schriften"(3 dln.,1868), „Zeit- und Lebensbilder" (2 dln., 4de druk, 1889), „Friedrich Leopold, Graf zu Stolberg und seine Rückkehr zur katholischen Kirche"(2 dln., 3de druk, 1882), „Aus dem deutschen Universitätsleben des 16. Jahrhunderts" (1886). Zijn hoofdwerk „Geschichte des deutschen Volks seit dem Mittelalter" (dl. 1—8, 1877—1894), van R.-Katholiek standpunt geschreven, werd meermalen heftig aangevallen, waarop hij antwoordde in „An meine Kritiker"(1882) en „Zweites Wort an meine Kritiker"(2de druk, 1895).

Janssen, *Camille*, gouverneur-generaal van den Kongostaat, geboren te Luik den 5den December 1837, studeerde in de rechten, werd in 1865 substituut-officier van Justitie te Hasselt, in 1872 lid der kanselarij van het Belgisch gezantschap te Konstantinopel en in 1875 voorzitter van het internationale gerechtshof te Alexandrië, welke betrekking hij echter in 1878 opgaf, om weer in Belgischen staatsdienst te treden. In 1879 werd hij consul-generaal in Bulgarije, in 1882 in Canada, waar hij het aanknoopen van handelsbetrekkingen met België bevorderde, en begaf zich in Augustus 1885 als vertegenwoordiger van den koning naar het Kongo-gebied, waar hij het bestuur van den nieuw gestichten staat, met name het belasting- en tolwezen, organiseerde. Na een kort verblijf in België ging hij wederom naar den Kongo, thans als gouverneur-generaal; datzelfde geschiedde ook in 1889. In Juni 1890 keerde hij terug en werd met het bestuur der afdeelingen financiën en justitie van de Kongo-regeering te Brussel benoemd. In 1893 nam hij ontslag en werd in 1894 secretaris-generaal van het pas opgerichte Institut Colonial International.

Janssens of *Janson van Ceulen, Cornelis*, een Hollandsch-Engelsche portretschilder, werd te Londen uit Vlaamsche ouders geboren den 14den October 1593 en overleed te Utrecht of Amsterdam vóór of in het jaar 1664. Op 28-jarigen leeftijd vestigde hij zich te Londen, in 1642 was hij te Middelburg gevestigd, terwijl hij ook in den Haag, Utrecht en Amsterdam werkte. Als portretschilder staat hij onder den invloed van *Anton van Dyck*. Zijn portretten zijn, hoewel zij wat geflatteerd en weinig krachtig schijnen, toch meestal zeer aantrekkelijk. Het Haagsche Gemeentemuseum bezit een zijner hoofdwerken: de leden van den Haagschen Magistraat in 1647. Ook het Mauritshuis te 's Gravenhage, het Museum Boymans te Rotterdam, het Rijksmuseum te Amsterdam, het Museum Kunstliefde te Utrecht enz. bezitten portretten van zijn hand.

Janssens, *Hieronymus* of *Jeroen*, een Vlaamsch

Digitized by Google

schilder, die in 1624 te Antwerpen geboren werd, in 1650 aldaar huwde en in 1693 aldaar overleed, is vooral bekend als schilder van gezellige bijeenkomsten, partijen en bals. Daarom had hij den bijnaam „de Danser". Verscheiden buitenlandsche musea, o. a. die te Brussel en Antwerpen, bezitten schilderijen van zijn hand.

Janssens, *Pieter*, een Hollandsch schilder, uit de tweede helft der zeventiende eeuw, van wiens leven niets bekend is, teekende zijn schilderijen met P. Janssens E, weshalve men vermoedt, dat hij P. Janssens Elinga geheeten heeft. Of hij echter met den te Amsterdam in 1662 vermelden schilder *Janssens Elinga* identiek is, weet men niet. Hij schilderde binnenhuizen met prachtige lichteffecten (o.a. in de musea te Frankfort a/M en te München) in den trant van *Pieter de Hooch*, en stillevens in den trant van *Willem Kalf*.

Janssens, *Jan Willem*, een Nederlandsch krijgs- en staatsman, geboren te Nijmegen den 12den October 1762, trad op 12-jarigen leeftijd als kadet in dienst bij het regiment van *Aylva*, was in 1787 eerste luitenant en als zoodanig belast met de verdediging van Harlingen, in 1788 kapitein, waarna hij in 1793 deel nam aan den veldtocht tegen de Franschen, werd bij Werwick gewond, woonde de belegering bij van Landrecies en den slag van Fleurus, doch ontving wegens zijn slecht genezen wonden met den aanvang van 1796 pensioen. In 1797 werd hij commissaris der Fransche troepen in de Bataafsche Republiek, in 1800 secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog en meermalen afgevaardigd naar Parijs, om ontheffing te bewerken van den druk der Fransche heerschappij. In 1802 werd hij met den rang van luitenant-generaal aangesteld tot gouverneur-generaal van de Kaap de Goede Hoop, waar hij bleef tot 1806, na de overgave der kolonie aan de Engelschen. Hij leverde er in de vlakte van Blauwenberg een slag tegen de overmacht en dientengevolge ging de Kaap, onder een eervolle capitulatie, voor ons verloren. Na zijn terugkeer werd hij tot buitengewoon secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog, tot intendant-generaal van het Rijnleger en tot directeur-generaal van de administratie van Oorlog benoemd. Weldra legde hij deze betrekking neder, doch behield den rang van luitenant-generaal en den titel van staatsraad met een aanzienlijk pensioen. Na een reis door Zwitserland en Italië keerde hij naar het Hof van koning *Lodewijk* terug, die voornemens was hem tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Oost-Indië te benoemen, welke benoeming hij echter in 1810 ontving van *Napoleon I.* Ook hier was hij genoodzaakt voor de overmacht der Engelschen te wijken en hun de Nederlandsche bezittingen over te geven (17 September 1811). Eerst als krijgsgevangene naar Engeland gevoerd, ontving hij in 1812 verlof, zich naar Frankrijk te begeven, waar zijn gedrag werd goedgekeurd door den keizer, die hem tot commandant der 31ste militaire divisie, hoofdkwartier Groningen, en tot baron van het keizerrijk benoemde. Hij dempte als zoodanig zonder bloedvergieten een opstand in Oost-Friesland, en daar hij zijn woord had gegeven, dat hij vóór zijn uitwisseling niet tegen de Engelschen zou strijden, werd hij, bij het verschijnen van Engelsche fregatten voor Hamburg, naar de 2de militaire divisie te Mezières verplaatst. In 1813 verkreeg hij zijn bewijs van uitwisseling en voegde zich in den aanvang van het volgende jaar met 6000 man bij *Napoleon* te Rheims. Het aanbod om het beval over een divisie onder *Ney* op zich te nemen, wees hij van de hand, om niet tegen zijn landgenooten te strijden, waarna *Napoleon* hem beval, zich naar Parijs te begeven en aldaar den loop der gebeurtenissen af te wachten. Hij bleef er tot aan den intocht der Geallieerden en keerde in 1814 naar zijn vaderland terug, waar *Willem I* hem bevestigde in den rang van luitenant-generaal en belastte met de organisatie van het Nederlandsche leger. Verder werd hij commissaris-generaal van Oorlog en secretaris van Staat, nam na verloop van eenige maanden zijn ontslag, aanvaardde de betrekking van kanselier der Militaire Willemsorde en overleed te 's Gravenhage den 23sten Mei 1838. Hij was achtereenvolgens benoemd tot ridder, commandeur en grootkruis der orde van de Unie, tot ridder en grootkruis der orde van de Reunie, tot officier, commandeur en groot-officier van het Legioen van Eer, en tot grootkruis van de Militaire Willemsorde.

Janssens, *Lodewijk*, een Vlaamsch schrijver, geboren te Antwerpen den 7den October 1842, was eerst beeldhouwer, daarna lid der redactie van het „Handelsblad van Antwerpen" (1872–1881) en daarna boekhandelaar. Behalve bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Het valkennest" (1876), „Wat een vader lijden kan" (1876), „Arm Grietje" (1877), „Smis-Hamer" (1877), „De koning der boschjagers" (1876), „Reginald van Valkenburg" (1877), „De Ark van Noë" (1878), „Hilperic en Fredegonde" (1878), „Heideroosken" (1879), „In den Schutpenninck" (1881), „Lauweren en doornen" (1881), „Het gouden hart" (1881), „Herbert van Belfelt" (1888), „Vedelklanken" (1889) en „Dat verdoemde geld" (1890).

Janssonius, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Ouderkerk den 21sten Maart 1685, studeerde te Leiden, was achtervolgens predikant te Willige-Langerak en Moordrecht, werd in 1736 emeritus en overleed te Ouderkerk den 18den December 1745. Van zijn geschriften noemen wij: „De geloofsbelijdenisse van onze Hervormde lere" (1717), „De vriend zonder bruiloftskleed of predicatie over Matth. XXII: 21" (1717), een leerrede gehouden te Vianen, om er onrust en verwarring uit den weg te ruimen, waarom graaf *van der Lippe*, souverein van Vianen, hem met de gouden medaille begiftigde, „Heilige uitspanningen om den geest te verlustigen" (3 dln., 3de druk, 1731), „Korte beschrijving van de ambachtsheerlijkheid Moordrecht" (1729), „Ebenhaëser of gedenksteen der hulpe" (1732), „Het leven van Jezus Christus, alleen uit het evangelium van Matthaeus" (1735), „Fasciculus myrrhae etc." (1739) en „Halcyonia of beschrijvinge van het nieuwe Jerusalem enz." (1740).

Janssonius, *Johannes Henricus*, een Nederlandsch godgeleerde, geboren te Siddeburen den 13den September 1701, studeerde te Utrecht, was achtervolgens predikant te Dirksland, Emden,

Digitized by Google

Finsterwolde, Veendam en Groningen en overleed den 1sten Maart 1780. Van zijn geschriften vermelden wij: „De algemeene brief van den apostel Jacobus verklaerd en kortlijk toegepast" (1742), „De algemeene brief van den Apostel Judas verklaerd en toegepast" (1742), „Het heugelijk gezicht van den profeet Zacharias in zijn derde capittel geopend en toegepast" (1751), „Ter nagedachtenis van S. Tjassens" (1753), „Lijd- en leerschool van den Christen enz." (1757), „Eenerlei en verscheiden op den wegh naer den hemel" (1760), „Israëls minnenyt enz."(1760), „De natuur en kracht van 't ongeloof enz." (1763), „Het begin van de reizen der kinderen Israëls geestelijk overgebracht"(1767) en „Verlossing der kinderen Israëls uit Egypte" (1768).

Janssonius, *Hillebrandus*, een Nederlandsch godgeleerde en neef van den voorgaande, geboren te Zandeweer den 20sten April 1728, studeerde te Groningen, en was achtervolgens predikant te Noordhorn Kropswolde en Veendam, waar hij den 12den October 1789 overleed. Hij schreef: „De waare aart der Sacramenten enz." (2 dln., 2de druk, 1768), „Brief aan W. Pfeiffers" (1768), „Samenspraak over den waaren aart der Sacramenten enz." (1770), „Historisch verhaal nopens der Labadisten scheuring enz."(1770), „Een vijftal leerredenen" (1772), welke wegens de voorrede en de noten hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis van Veendam en Wildervank, „Allereerste waarheden van den Christelijken Godsdienst enz." (1781) en „Noodigste waarheden van den Christelijken Godsdienst" (1781).

Janssonius, *Roelof Bennink*, een Nederlandsch dichter en godgeleerde, geboren te Groningen den 19den April 1817, studeerde in zijn geboorteplaats en verkreeg in 1841 met den hoogsten lof het doctoraat in de theologie, na het verdedigen van een „Specimen de Romano-Catholicorum, qui vulgo Jansenistae dicuntur, historia ac principiis". Inmiddels was hij reeds in 1838 proponent geworden en werd in 1841 beroepen te Roderwolde in Drente. Vandaar vertrok hij in November 1846 naar Arnhem en in 1850 naar 's Gravenhage, waar hij als een voorstander van de Groninger theologie strijd had te voeren tegen de daar heerschende orthodoxie. Reeds had hij als student met zijn vrienden *Goeverneur*, *Hecker*, *Lesturgeon* en *Steringa Kuyper* in den studentenalmanak bijdragen geschreven. Hij schreef verder: „Jonge dooden, Zuchten en zangen"(1842), „Lentebladen"(1844), „Vrouwenleven, zangen des geloofs en der liefde"(1853), „Legenden van J. G. von Herder" (1853), „Beknopte geschiedkundige inleiding tot den Heidelbergschen Katechismus enz."(1853), „Gedichten"(1855), „Gezangen der Katholieke Kerk"(I en II, 1857 en 1859), „De Psalmen naar de behoefte der Christenen voor kerkelijk en huiselijk gebruik ingerigt"(2de druk, 1861), „Geloofsliederen eener Verborgene"(1860), „Beelden en stemmen"(1864), „Gezangen der Evangelische Kerk"(1865), „Gezangen der Grieksche Kerk"(1866), „Gezangen der Engelsche Kerk" (1866), „Gezangen der Fransche Protestantsche Kerk"(1866), „Korte geschiedkundige mededeelingen aangaande de beroemde mannen, naar wie de nieuwste straten te 's Gravenhage zijn genoemd" (1868), „Geschiedenis der Oud-Roomsch-Katholieke Kerk in Nederland" (1870), „Dichtwerken" (2 dln., 1872) en een aantal bijdragen in verschillende tijdschriften, almanakken en dichtbundels. Tot deze laatste behooren: „Rietscheutgalmen" (1838), „Wel en Wee. Zangen der liefde" (1839), „Lief en leed"(1853) en „Verscheidenheid en eenheid". Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, van het Historisch Genootschap te Utrecht enz. en overleed te 's Gravenhage den 9den December 1872. Na zijn dood verscheen nog: „Laatste leerrede en gedichten van dr. R. Bennink Janssonius" (1873) met een voorbericht van dr. *H. L. Oort*.

St. Jansteen, een gemeente in de provincie Zeeland, 2812 H.A. groot met (1907) 2947 inwoners, wordt begrensd door de Nederlandsche gemeenten Koewacht, Axel, Boschkapelle, Stoppeldijk, Hulst en Klinge en door de Belgische gemeenten Stekene, St. Gilles en Klinge. Zij bevat het dorp St. Jansteen en de buurten Heikant, Absdale, Kapellebrug en Drie-Hoefijzers. De bodem der verschillende polders bestaat uit zandhoudende klei, die voor landbouw gebruikt wordt.

Het dorp *St. Jansteen* heeft een Roomsch-Katholieke kerk.

Jansworm (St.) of *glimworm* (*Lampyris*) is de naam van een klein insekt van de orde der *Schildvleugeligen* of *Kevers* (*Coleoptera*). Het heeft (zie de afb.) een rond lichaam, smalle, lange, weeke dekschilden, die dikwijls het achterlijf niet bedekken, een kleinen, ronden kop, die onder het halsschild verborgen is, en draadvormige, korte, gezaagde sprieten, voorts onderscheidt het zich door een eigenaardigen lichtglans, uitgaande bij tusschenpoozen van de laatste ringen van het achterlijf. De St. Jansworm van onze noordelijke streken (*Lampyris noctiluca*) leeft in het gras en schittert met een groenen glans. Het wijfje heeft geen vleugels.

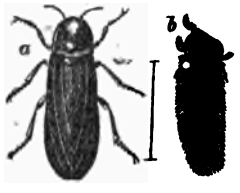

Jansworm.

Jantra, een rechterzijrivier van de Donau in Bulgarije, ontspringt in den Balkan, stroomt langs Tirnowo en mondt na een loop van 150 km. uit in de Donau beneden Swischtow. Den 7den September 1810 werden de Turken door de Russen aan deze rivier verslagen, waardoor Roestsjoek viel. In den Russisch-Turkschen Oorlog van 1877 vormde de Jantra de operatiebasis der Russen.

Januari, in het Nederlandsch *Louwmaand* bijgenaamd, is de eerste maand van het jaar en telt 31 dagen. Zij ontleent haar naam aan den Romeinschen god *Janus*. De zon komt in Januari in het teeken van den Waterman. De dagen beginnen langer te worden, maar toch is zij bij ons gemiddeld de koudste maand van het geheele jaar.

Januarius, (= deurwachter, Italiaansch *San*

Digitized by Google

Gennaro), *De Heilige*, bisschop van Benevento, werd in het begin der 4de eeuw onder keizer *Diocletianus*, na het ondergaan van velerlei martelingen, te Pozzuoli (Puteoli) onthoofd, waarna zijn lijk in de onderaardsche kapel der naar hem genoemde hoofdkerk te Napels is bijgezet. Zijn hoofd, alsmede 2 fleschjes met zijn bloed, volgens de overlevering bij zijn onthoofding door een vrome vrouw opgevangen, worden er bewaard in een prachtige kapèl, versierd met een viertal schilderstukken van *Domenichino*. Men verhaalt, dat het bloed de eigenschap heeft van weêr vloeibaar te worden, zoodra men het in de nabijheid brengt van het hoofd. Doorgaans wordt 3-maal in ieder jaar, bepaaldelijk steeds op zijn sterfdag (19 September) dat wonder door de geestelijkheid aan de gelooVigen getoond. Wil het bloed niet vloeibaar worden, dan beschouwt men zulks als een kwaad voorteeken, dat velen met angst vervult.

Janus, een aloude godheid der Romeinen, wier eigenlijke beteekenis den Ouden zelf onbekend was, was de god van het begin en het einde, waarom hij als de oudste van alle goden beschouwd, bij alle gebeden en offers het eerst aangeroepen werd en zijn priester, de *rex sacrorum*, in de Romeinsche hiërarchie den eersten rang bekleedde. Aan hem geheiligd waren het begin van den dag, de eerste dag van de maand (*calendae*) en de eerste maand van het Romeinsche kerkelijk jaar (*Januarius*). Het ontstaan van alles besturend, waakt hij over de voortplanting en ontvangenis (*consevius*); alle begin van beschaving, land- en scheepsbouw, enz. wordt op hem teruggevoerd; zijn dubbel hoofd (waarom hij *bifrons*, *biceps* heet) vindt men op de oudste Romeinsche munten (zie de afb.). Zijn attributen, staf en sleutel, zijn het kenmerk van zijn waardigheid als deurwachter van den hemel, dien hij sluit en opent (*clusius patulcius*); op aarde zijn alle deuren (*januae*) en passages (*jani*) aan hem gewijd. Zijn voornaamste heiligdom was de, naar men zegt, reeds door *Numa Pompilius* gebouwde *janus Quirinus* op het Forum, die slechts in vredestijd gesloten werd, wat van *Numa* tot *Christus*' geboorte slechts vier keeren geschied is, waarvan driemaal onder *Augustus*. Volgens de dichters verwekte hij bij *Juturna Fontus* en was hij de minnaar van *Cardea*. In de sage komt hij ook voor als een Latijnsche oerkoning, die op het Janiculum woonde en den vluchtenden *Saturnus* opnam.

Janus.

Januskop (*Janiceps*) noemt men dubbele misvormingen, die met het achterhoofd zoo samengegroeid zijn, dat schijnbaar één hoofd met twee aangezichten ontstaat.

Janus Secundus, een Nederlandsch beoefenaar der Latijnsche dichtkunst, geboren te 's Gravenhage den 14den November 1511, genoot aldaar zijn eerste opleiding en vertrok in 1528 met zijn vader naar Mechelen. Waarschijnlijk ontving hij den naam *Secundus*, omdat hij de tweede der zonen van *Joannes Nicolai* was, die *Joannes* geheeten werd. Reeds vroeg beoefende hij de Latijnsche dichtkunst, legde zich tevens toe op de schilder- en graveerkunst, studeerde aan de hoogeschool te Bourges in de rechten, vertrok na den dood zijns vaders naar Italië, vervolgens naar het Hof van *Karel V* in Aragon en werd secretaris van *Joannes Tavera*, bisschop van Toledo. Toen de keizer naar Tunis ten oorlog trok, werd hij op zijn verlangen door *Janus Secundus* vergezeld, doch zwakke gezondheid noodzaakte dezen, naar Spanje terug te keeren. Hij begaf zich kort daarop naar de Nederlanden, waar hij secretaris werd van *George van Egmond*, bisschop van Utrecht en abt van St. Amand. Weldra werd hij in dezelfde betrekking geroepen bij den keizer, doch hij mocht haar niet aanvaarden, daar hij den 24sten September 1536 te Doornik overleed. Hij werd begraven te St. Amand, waar zijn vrienden een marmeren gedenkteeken te zijner eer deden verrijzen, dat in den beeldenstorm van 1566 verwoest, maar later hersteld werd. Zijn Latijnsche elegieën, puntdichten, oden, dichterlijke brieven, lijkzangen, mengelingen en kusjes (*Basia*) behooren tot de beste van den nieuweren tijd. Zij werden in 1537 door zijn broeder *Hadrianus Marius* uitgegeven en later bij herhaling gedrukt. In 1619 bezorgde *Petrus Scriverius* een uitgave van al de werken van *Janus Secundus*, vermeerderd met zijn reisbeschrijvingen in proza. Ook de hoogleeraar *P. Bosscha* leverde zulk een uitgave (2 dln., 1821) met een dissertatie „De Joanne Nicolao Secundo deque ejus gente". Vooral de „Basia" werden tallooze malen herdrukt en in verschillende talen overgezet, in het Nederlandsch door mr. *A. W. Engelen* (2de druk, 1839).

Jan van Beieren. Zie *Jacoba van Beieren.*

Jan van Gent, ook wel *basaangans* genaamd, is een rotspelikaan, die vooral op het Schotsche eiland Bass voorkomt; de vogel wordt na stormachtig weer wel eens op onze kusten aangetroffen.

Jan van Leyden. Zie *Wederdoopers.*

Janvier de la Motte, *Ambroise*, een Fransch dramaschrijver, geboren te Angers in 1853, schreef onder den schuilnaam *Beauvallon* eenige tooneelstukken in één bedrijf en na 1881 onder eigen naam komedies in 3 bedrijven, waarvan sommige veel succes hadden. Wij noemen: „Les respectables" (1899), „Cinq mille quatre" (1890), „Mon nom" (1891), „Les amants légitimes" (1893), „Les jocrisses du divorce" (1895), „Mon enfant" (1898), „Marraine" (1898), „La bonne hôtesse" (1899), „Francine" (1900) en „Le prestige" (1901). Hij overleed te Parijs in 1905.

Janville, een Fransch schrijfster. Zie *Martel de Janville.*

Jan zonder Land (*John Lack Land*), koning van Engeland, geboren den 24sten December 1167, was de jongste zoon van *Hendrik II* en door zijn vader, die hem eens schertsenderwijze den bijnaam „Zonder Land" had gegeven, rijkelijk met goederen begiftigd. Bij de troonsbestijging van zijn broeder *Richard Leeuwenhart* bezat hij, behalve het graafschap Mortagne in Normandië, de graafschappen Cornwallis, Dorset, Somerset, Gloucester, Derby, Nottingham en Lancaster in Engeland. Toch trachtte hij, gesteund door *Philips II* van Frankrijk, *Richard* gedurende diens Kruistocht van den troon te stooten. Toen deze echter

Digitized by Google

Digitized by Google

JAPAN EN KOREA.

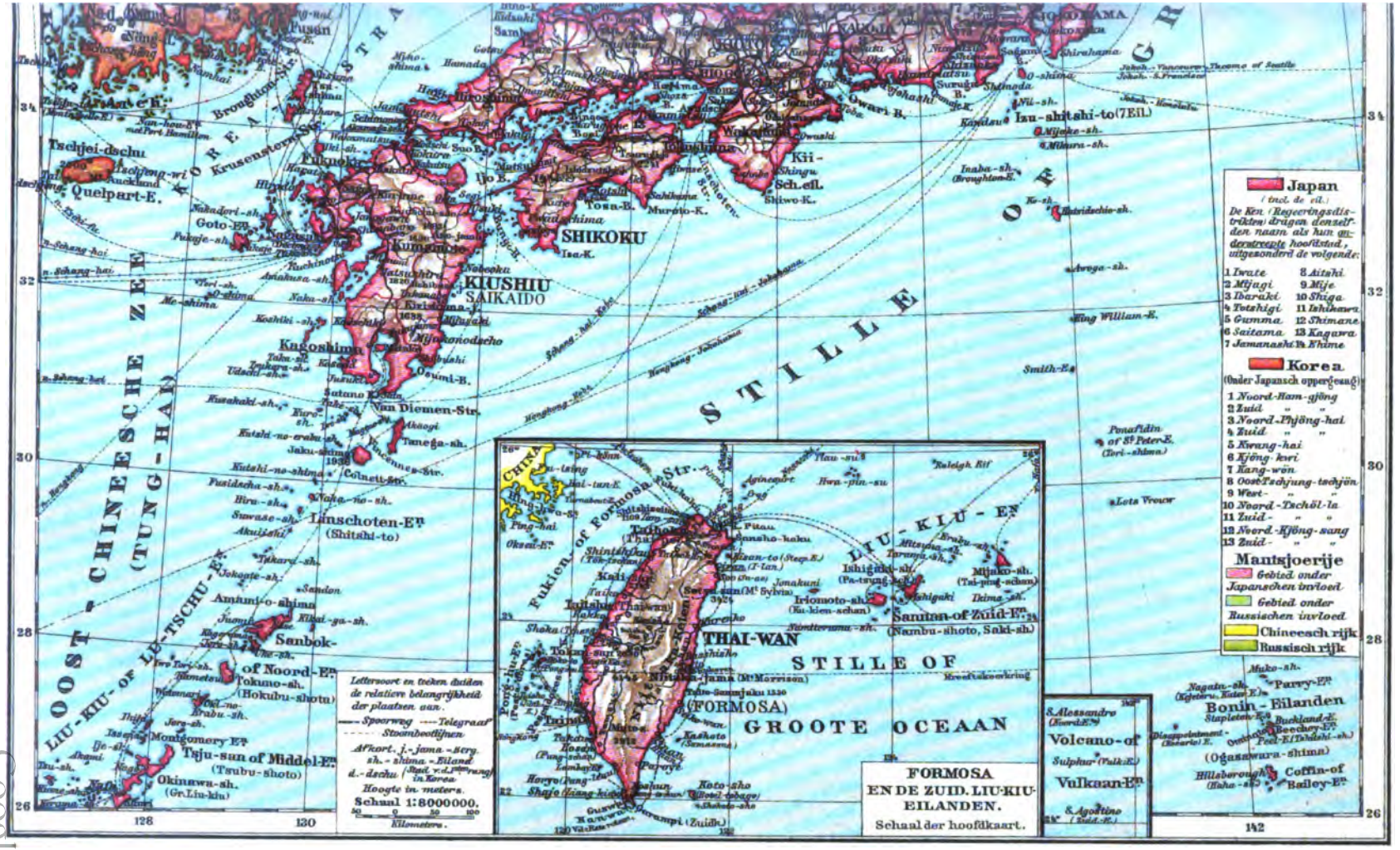

Digitized by Google

Digitized by Google

naar Engeland terugkeerde, moest *Jan* zich in Mei 1194 aan hem onderwerpen. *Richard* schonk hem vergiffenis en benoemde hem zelfs op zijn sterfbed tot opvolger, met voorbijgaan van *Artur van Bretagne*, den zoon van een ouderen broeder (1193). *Jan* was een zwak, eigenzinnig en wreed vorst. Na een 12 jarig huwelijk liet hij zich scheiden van zijn gemalin *Hadwisa*, erfgename van Gloucester, en huwde met *Isabella*, gravin van Angoulême, die reeds verloofd was met *Hugo de la Marche*. Deze wendde zich nu tot *Philips* van Frankrijk, hun gemeenschappelijken leenheer; *Jan* werd van zijn leengoederen vervallen verklaard, en er ontstond een verwoede strijd tusschen hem en zijn vijanden, waarin hij den 1sten Augustus 1202 bij Mirebeau, een overwinning behaalde. Daar hij echter den door hem gevangen genomen hertog *Artur van Bretagne* liet vermoorden, vielen zijn vazallen van hem af en verloor hij het voornaamste deel van zijn Fransche bezittingen. Ook met paus *Innocentius III* kwam hij in onmin wegens de benoeming van een aartsbisschop van Canterbury en werd met interdict (1208) en ban (1209) getroffen, met de voltrekking waarvan de paus *Philips* van Frankrijk belastte. Door zijn onderdanen verlaten, zag *Jan* zich genoodzaakt zijn rijk aan den paus af te staan en het van hem als leen terug te nemen (15 Mei 1213). Nu door den paus gesteund en met *Otto IV*, keizer van Duitschland, verbonden, hervatte hij den oorlog tegen Frankrijk, doch werd bij Bouvines (27 Juli 1214) volkomen verslagen. Toen daarop de Engelsche baronnen tegen hem opstonden, moest hij dezen door de Magna Charta (zie aldaar) groote voorrechten afstaan (15 Juni 1215). Weldra echter begon hij met huurtroepen een verdelgingsoorlog tegen hen en liet door den paus de Magna Charta nietig verklaren. De baronnen boden nu aan *Lodewijk*, den oudsten zoon van *Philips II* van Frankrijk, de kroon aan, en deze verscheen in Mei 1216 met een aanzienlijk leger. Gedurende den oorlog overleed *Jan* te Newark den 19den October 1216.

Japan (zie de kaart), het groote eilandenrijk in Oost-Azië, neemt in den Grooten Oceaan een overeenkomstige positie in als Groot-Brittannië en Ierland in den Atlantischen, al is zijn ligging tegenover Oost-Azië minder gunstig dan die van eerstgenoemd rijk ten opzichte van West-Europa.

Ontdekkingsgeschiedenis. Volgens de Japansche annalen verscheen het eerste Europeesche schip in 1530 aan de kust van Kioeshioe. Als ontdekker wordt de Portugees *Mendez Pinto* beschouwd (1542). Nadat de Europeesche kooplieden en Christen zendelingen eerst vriendelijk ontvangen waren geworden, werden zij later uit het land verdreven (zie *Geschiedenis*), en van 1641 tot 1854 bleef Japan voor de Europeanen gesloten; alleen de Nederlanders mochten een factorij bezitten op het eilandje Decima bij Nagasaki. Sedert 1854 werden eenige havens voor de Noord-Amerikanen en Europeesche mogendheden en later ook het binnenland opengesteld. Nu eerst nam de kennis van het binnenland snel toe, vooral door de reizen van *Lawrence*, *Mac Clatchie*, *Enskie* en *Troup*. Van belang waren de Engelsche opmetingen aan de kusten en de opneming van de rivier van Osaka tot Miako of Kioto in 1868 onder kapitein *Du Petit Thouars*. De Engelschman *Adams* bereisde in 1869 en 1870 het hoofdeiland, waarvan het binnenland in 1870 ook door *Troup* en in 1871 door *Hübner* bezocht werd. Van grooter beteekenis nog waren de reizen van *Rein* (1873—1875) en voor de geologie die van *Neumann* (1880—1885). *Blakiston* koos Jesso tot het doel van zijn nasporingen, dat ook door een Amerikaansche expeditie onder generaal *Capron* bezocht werd en waarvan de kusten door *Saint John* in 1871 waren opgenomen. Door de geologische en topografische opmetingen, onder leiding van *Neumann* van 1879—1885 verricht, kennen wij Japan bijna even goed als een Europeesch land; na Indië werd het het grondigst onderzocht, zoodat *Hassenstein* reeds in 1885—1887 een atlas van Japan kon uitgeven. In 1887 verscheen ook het eerste deel van de „Résumé statistique de l'empire du Japon", die door het Statistisch Bureau te Tokio wordt uitgegeven, terwijl ook in andere opzichten door de Japansche regeering en particulieren in de laatste jaren veel gedaan is, om de kennis van het rijk te vermeerderen (zie ook *Azië, Ontdekkingsgeschiedenis*).

Naam, Ligging, Grenzen, Grootte. Japan, door de inwoners *Nihon*, *Nipon*, *Nippon* of *Dainippon* genoemd, heette in de Middeleeuwen *Zipangoe*. Deze laatste naam ontving het van *Marco Polo* en is van het Chineesche *Dsjipönnkwo*, de eerste van de Sinisch-Japansche woorden *Nitus* (= zon) en *Hon* (= oorsprong, opgang) afgeleid, zoodat de naam dus „Land van den Zonsopgang", „Morgenland", „Oosten" beteekent. De oude Japansche naam luidt O-ja-shima (d.w.z. de 8 groote eilanden). Het veelgelede rijk strekt zich van het Z. W. naar het N. O. uit, ligt ten O. van de Gele, Japansche en Ochotskische Zee en verbindt Taiwan (Formosa) met de zuidpunt van Kamsjatka. Het rijk omvat niet minder dan 3850 groote en kleine eilanden en klippen en strekt zich uit van de zuidpunt van Formosa (21° 48′ N. Br.) tot het Kurilleneiland Alaid of Aráito (50° 56′ N. Br.) en van het Westen der Pescadores (119° 20′ O. L. v. Gr.) tot het O. der Kurillen (156° 32′ O. L. v. Gr.). Het grootste gedeelte van Japan ligt echter tusschen 31° en 35° N. Br. en bestaat uit de vier groote eilanden Kioeshioe, Shikokoe, Nippon of Hondo en Jesso of Hokkaido. De Japansche binnenzee, de Seto-Oetsji, n.l. de Straat van Shimonoseki, de Boenga-Nada en de Linschotenstraat, scheidt met deze de drie Zuid-Westelijke eilanden van elkander, de Tsoegaroestraat Nippon van Jesso. Zoowel wat grootte, als wat belangrijkheid betreft, neemt Nippon de eerste plaats in. Van de 417412 v. km., die het geheele rijk beslaat, komen er 224738 op Nippon. Kioeshioe beslaat 40372, Shikokoe 18210, Jesso 78072 v. km. Tot Jesso behooren nog de Kurillen (de Chishima der Japanners), tot Nippon de eilanden Sado, Oki, Iki, Tsoeshima, Awadsji en Shitshito (7 eilanden), tot Kioeshioe de Goto (5 eilanden), Amakoesa, Tanegashima en Jahoeshima, benevens de ten Z. van de Colnettstraat gelegen Lioe-Kioe- of Rioe-Kioe (55) eilanden. Tenslotte behooren nog tot Japan de 17 kleine Osagawara-eilanden in den Grooten Oceaan. De oorlog met China schonk aan Japan het bezit van For-

Digitized by Google

mosa (zie aldaar) en de Pescadores. Het aantal grootere en kleinere bewoonde eilanden bedraagt 488. Daarbij heeft Japan door den succesvollen oorlog met Rusland het zuidelijk deel van het eiland Sachalin (tot den 50sten parallel N.Br.) en het pachtgebied in Z. Mantsjoerije (zie de kaart) gekregen.

Kustgesteldheid. De Japansche eilanden hebben een kustlengte van 24500 km., waarvan 13100 km. op de 4 groote vallen. Het meest geleed zijn de Z.- en W.-kusten. Op het eiland Kioeshioe onderscheidt zich vooral de provincie Hissen (Hizén) door een rijke geleding. Als schiereiland is zij aan de overige 8 provincies toegevoegd en wordt door baaien, zooals de Omoera- en Shimabara-Nada weer in verschillende schiereilandjes verdeeld. Zoo eindigt Kioeshioe in het Z. door de Baai van Kagoshima in twee schiereilanden. Ook Shikokoe is aan de westzijde, waar een landtong met Kaap Misaki ver in de Boengo-Nada uitsteekt, het meest geleed en heeft in het Z. de Tosa-Nada als grootste baai. Dezelfde verschijnselen vindt men op Nippon. Hier heeft vooral de zuidzijde een rijk gelede kust met vele daarvoor gelegen eilanden; doch de meeste baaien lijden aan ondiepten, zoodat er slechts weinig goede havens zijn. Het schiereiland Jamato ten O. van de Seto-oetsji en de Linschotenstraat heeft talrijke kleine inhammen. Verder naar het N.O. volgen dan de Owaribaai, de Soeroegabaai en Sagamibaai met de Shitshito-eilanden. De oostkust is eentonig, vlak en ondiep tot de Sendaibaai, van daar tot de Tsoegaroestraat rotsachtig en van kleine inhammen voorzien, vervolgens weer vlak en ondiep. Men vindt in die streken geen enkele beschermde, diepe haven. De westkust springt met het schiereiland Noto het verst in de Japansche Zee vooruit en heeft de Tojama- en Wasaka-wan als grootste baaien. De eerste is echter ondiep en in het koude jaargetijde door den wintermoeson ontoegankelijk voor schepen, evenals de reede van Niiagata. De eenige goede haven is die van Tsoeroega aan de Wasakabaai. De grootste geleding heeft Jesso aan dat gedeelte der kust, hetwelk ten Z.W. van den mond van den Ishikari ligt. Hier vindt men aan de Tsoegaroestraat de diepe en veilige verdragshaven Hakodate, aan de Vulkaanbaai de kleinere haven Mororan en aan de Ishikaribaai Otaroenai.

Bodemgesteldheid. Japan is grootendeels bergachtig. De bergketenen volgen meestal de hoofdrichting der eilanden Z.Z.W.—N.N.O. en zijn dan uit oudere leien en kwartsieten opgebouwd, daarbij op vele plaatsen door vulkaankegels gekroond. Op Nippon bereikt het land in eenige vulkaantoppen (Foejiyama, 3778 m., Ontake 3185 m.) zijn grootste verheffing en in de meridiaanketen tusschen de provincies Shimano en Hida, de „Japansche Alpen", zijn mooiste bergkarakter. Graniet- en porfiermassa's verheffen zich hier in den Yatsoegatake tot 2932 m., terwijl de passen 1800—1900 m. hoog liggen en slechts enkele maanden geheel vrij van sneeuw zijn. Toppen van 2200 m. en hooger zijn in Middel-Nippon talrijk. Hiertoe behooren de Hakoesan, Tateyama, Norikoera, Asamayama, Kimpoesan, Komagatake, Shiranesan, Nantaisan en Yidesan. In Noord-Nippon zijn de Chokaisan, Ganjoesan en Iwakisan het vroegst met sneeuw bedekt. Op het eiland Jesso bereikt de Noetapkaushipe een hoogte van 2285 m. Daarentegen blijven de bergen op het hoofdeiland ten W. van het Biwameer en de Baai van Owari beneden de 2000 m. Zoo bereikt de Odaiyaharasan, als hoogste top van het schiereiland Yamato, slechts 1689 m., terwijl de Tsoeroegisan op Shikokoe 2242, de Koeyoesan op Kioeshioe 1863 en een vulkaan op het eiland Jakoeshima 1936 m. hoog zijn.

Geologie. De kern van de groote eilanden schijnt uit gneis en kristallijne leien te zijn opgebouwd, vooral op Shikokoe in dikke lagen optredend, zoodat er alle hooge gebergten uit zijn samengesteld. Daarnaast spelen palaeozoïsche lagen, somtijds wel 10000 m. dik (leemlei, grauwacke, kwarsiet en kalksteen) een groote rol, terwijl de mesozoïsche formatie minder te beduiden heeft (trias, jura en krijt komen vooral op Hondo en Jesso voor) en ook de tertiaire gesteenten veelal tot de kuststreken beperkt zijn; men treft deze laatste vooral op Kioeshioe en Jesso aan en zij zijn op vele plaatsen rijk aan bruinkoollagen. De eruptiefgesteenten zijn talrijk op de meeste eilanden; van de oudere eruptiefgesteenten vormt graniet geheele bergketenen, die in het zuidwesten en midden van Hondo tot groote hoogte oprijzen. Ook syeniet, dioriet, diabaas, porphyriet en kwartsporfier komen hier en daar in groote massa's voor. De jongere eruptiefgesteenten worden vooral door andesieten, daciet en kwartstrachiet vertegenwoordigd, terwijl basalt zeldzaam is.

Wat den geologischen bouw van het rijk betreft, loopt van de eilandengroep der Ladronen af een geweldige vulkanische verzakkingsspleet in Z.-N. richting, die zich over meer dan 25 breedtegraden uitstrekt en de Bonin-eilanden, de provincie Idzoe, de Foesijama en de vulkanen van Shinano omvat. In en ter weerszijden van deze spleet (de *Fossa magna* van *Naumann*) liggen de hoogste bergtoppen van het land. Tot driemaal toe zijn de aardlagen met groote intensiteit geplooid geworden: vooreerst na de vorming der kristallijne leien, daarna nadat de palaeozoïsche lagen gevormd waren en eindelijk in het tertiaire tijdperk. In de tusschenpoozen hadden hevige erupties plaats, en overal ontmoet men in Japan de sporen der vulkanische werkzaamheid. Het land vormt een voorname schakel in de groote vulkaanketen, die zich rondom den Grooten Oceaan uitstrekt, want men telt er 20 werkzame, naast honderden uitgedoofde of althans rustende vulkanen; tot de laatste behoort ook de Foejisan of Foejiyama, welks besneeuwde top ten W. van de hoofdstad Tokio als een reusachtig suikerbrood hoog oprijst en in de maanden Juli en Augustus, de eenige tijd, dat er geen sneeuw op ligt, jaarlijks door wel 20000 pelgrims bezocht wordt. Niet minder talrijk zijn de zwavel- en andere minerale bronnen, terwijl aardbevingen veelvuldig voorkomen en herhaaldelijk groote verwoestingen aanrichten.

Omtrent den rijkdom aan delfstoffen, zie *Mijnbouw.*

Rivieren. Het ligt voor de hand, dat bij de geringe breedte van de eilanden en de lengterichting der bergen zich geen groote rivieren hebben kunnen ontwikkelen. De meeste hebben in

Digitized by Google

haar bovenloop te veel verval en zetten in haar benedenloop te veel zand af, om voor het verkeer van beteekenis te kunnen zijn. Te noemen vallen de Ishikari op Jesso, de Shimanogawa, Tonegawa, Kisogawa, Kitakamigawa en Yodogawa op Nippon, de Chikoegogawa op Kioeshioe en de Yoshinogawa op Shikokoe. Sedert 1886 is het Biwameer door een scheepvaartkanaal met den Kamogawa verbonden. Op den Yodogawa is een levendig verkeer tusschen Kioto en Osaka.

Klimaat. Het klimaat van Japan is gezond. Het wordt beheerscht door de moesons: door warme, vochtige uit het Z. komende winden in den zomer; door koude, ruwe N.- en N.W.-stormen in den winter en herfst. De temperatuur bedraagt op 32° N.Br. aan de westkust 's winters 6,5°, 's zomers 24,8°, aan de oostkust 's winters 6,8°, 's zomers 24,5°; op 44° N.Br. op de westkust 's winters −4°, 's zomers 17,8, op de oostkust 's winters −4,8, 's zomers 13,9° C. Opvallend zijn in de jaarlijksche periode het laat optreden van het warmte-maximum en de hooge herfsttemperatuur (koudste maand Januari, warmste Augustus, September veel warmer dan Juni). De gemiddelde uitersten zijn volgens *Hann:* Hakodate 28,9 en −16,7, Nügata 35° en −4,3 Tokio 34,1 en −6,7° en Decima 31,6 en −2,4°. Al tempert ook de zee de groote tegenstellingen van het naburige vasteland tusschen den heeten, natten zomer en den drogen, koulden winter, toch zijn de uitersten naar verhouding nog zeer groot. De winter is veel kouder dan in de Middellandsche Zeelanden en brengt zelfs in het Z. van Kioeshioe (op dezelfde breedte als de Nijldelta) nog nachtvorsten en sneeuw. De meeste regen valt in het Z.O. (2300—2360 m.m.), daarna in het midden der westkust van Nippon (Kanagawa 2770 mm.), terwijl op de oostkust overal de neerslag beneden 2000 mm. blijft, ja dikwijls geen 1000 mm. bereikt. De regenrijkste maanden zijn aan de zuid- en oostkust Juni en September, aan de westkust Juni en November. De westkust, vooral de dalen in het gebergte, zijn in den winter met een dikke sneeuwlaag bedekt. In den herfst worden de Chineesche en Japansche Zee dikwijls door heftige wervelwinden (*taifoen*) geteisterd, die, uit de tropen komende, op ongeveer 30° N.Br. van een Z.O. in een N.O. richting overgaan en dan den Koero-Shioostroom volgen.

Planten- en dierenwereld. De *flora* vertoont in de richting Z.-N., alsmede in verband met de bodemverheffing nog al afwisseling. In Middel-Nippon onderscheidt men vijf plantengordels: 1) de zone van de pijnboomwouden en jeneverbesstruiken tot 400 m. hoogte, 2) de zone van de kryptomerieën, cypressen en iepen tot 1000 m., tevens die der kastanjes, laurineeën en magnoliaceeën, 3) de zone van de *Abies firma Sieb. et Zucc.* vooral der *Abies Tsuga Sieb. et Zucc.* tot 1500 m., tevens die der eiken, beuken, ahornboomen enz., 4) de zone der dennen en lorkeboomen tot 2000 m. en 5) de zone der bergdennen (*Pinus montana*) tot 2500 m. Het Japansche bergwoud bestaat uit talrijke soorten boomen en struiken en heeft veel overeenkomst met de Atlantische wouden van Noord-Amerika en met de Middel-Europeesche bosschen uit den tertiairtijd. Zeer bont is ook het bloementapijt op de bergweiden (*hara*). De flora van Japan telt ongeveer 3000 soorten cryptogamen, verdeeld over 154 families. Zij is een vermenging van Europeesche soorten met tropisch-Indische, arctisch-alpine en vele endemische. De nuttige gewassen zijn in het algemeen en voor zoover het klimaat zulks toelaat, dezelfde als in China (zie aldaar). Tot het bereiden van de vele soorten voortreffelijk papier dienen de bast van den papiermoerbezieboom (*Broussonetia papyrifera Vent.*) en eenige andere planten; hennep wordt veel, vlas weinig verbouwd. De onovertrefbare lak (oeroeshi) wordt van de *Rhus vernicifera D.C.*, een surrogaat van bijenwas van dezen en van *Rhus succedanea L.* gewonnen. Behalve verscheidene soorten der geslachten *Chamaecyparis*, *Cryptomeria*, *Thuja*, *Juniperus*, *Thujopsis*, *Abies* en *Pinus* moeten als eigenaardige soorten *Zelkowa Keaki Sieb. et Zucc.* (*Planera acuminata Lindl.*) en *Paulownia imperialis Sieb. et Zucc.* (Japansch kiri) genoemd worden. Keaki levert het beste, kiri het lichtste timmerhout.

De kamferboom (*Cinnamomum camphora Nees*) is in de bosschen op Shikokoe, Zuid-Kioeshioe, Noord-Formosa en de Goto-eilanden endemisch en nog tot 35²/₃° N.Br. als sierboom bij tempels te vinden, evenals het bamboe dat tot op 40° N.Br. voorkomt en tot velerlei doeleinden gebruikt wordt. De Japansche ooftsoorten zijn in het algemeen van geringe qualiteit, ook de Europeesche soorten degenereeren in het Z., waarschijnlijk ten gevolge van het vochtige klimaat in den zomer; toch heeft men in den jongsten tijd op Jesso en Noord-Nippon met goed gevolg Noord-Amerikaansche vruchten, vooral appels aangekweekt. De lekkerste boomvruchten zijn: de kaki (*Diospyros Kaki L.*, de dadel- of lotospruim), de mikan of mandarijn, de koeri of tamme kastanje, de biwa of Japansche mispel (*Eriobotrya Japonica L.*). Op Formosa worden met goed gevolg verschillende tropische vruchten, vooral bananen en ananas, gekweekt.

De *fauna* vertoont, wat de landdieren (ongeveer 50 soorten) betreft een vermenging van Norod-Aziatisch-Europeesche en Indische vormen. Van de in het wild levende zoogdieren vallen een aap, de saroe (*Inuus speciosus Tem.*), de zwarte beer of koema (*Ursus japonicus Tem.*), de bruine beer, een vos, een wolf (*Canis hodopylax*), een veld- en een Alpenhaas, een hert (*Antilope crispa*) en het wilde zwijn te noemen. Verschillende soorten zoogdieren (das, mol, vleermuizen spitsmuizen, wilde zwijnen, marters) zijn nauw verwant met de Europeesche soorten. Geen enkele kattensoort wordt in Japan gevonden, daarentegen op de kusten van de Kurilen de zeldzame zeeotter. De landvogels (250 soorten) vertoonen dezelfde vermenging van Europeesch-Siberische en Indische soorten. Onder de reptiliën (30 soorten) vindt men vele Indische, terwijl de amphibiën zeer zelfstandig ontwikkeld zijn; daartoe behoort o.a. de merkwaardige reuzensalamander. Ook de insekten vertoonen de reeds genoemde vermenging: de eene groep kevers omvat meer Indische, de andere meer Siberische, een derde zelfs meer Amerikaansche soorten. Het aantal huisdieren, zooals paarden (in 1906: 1 367 738) en runderen (in 1906: 1 275 300), is in verhouding tot de grootte van het land ge-

Digitized by Google

ring, dat der geiten en schapen geheel onbeduidend, n.l. in 1906 slechts 3590 schapen en 179663 geiten; varkens worden eerst in den laatsten tijd als volksvoedsel gefokt; het aantal bedroeg in 1906: 1245981 tegen 806752 in 1900. Verder heeft men tamme hoenders, eenden en duiven. De zee bevat veel visch (600 soorten) en schaaldieren (1200 soorten), die het voornaamste dierlijke voedsel leveren.

Bevolking. Het aantal inwoners van Japan bedroeg volgens de volkstelling van den 31sten December 1905, zonder Zuid-Sachalin en Kwantoeng, 49584599. De aanzienlijke toeneming der bevolking kan uit de volgende tabel blijken.

Bevolking van Japan

Jaar.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Gemiddelde toeneming per 100 inw.	Bevolking op 1 v. ri (= 15,42 v.km.
EIGENLIJK JAPAN.					
1885 (1 Januari)	19 157 857	18 711 092	37 868 949	0,84	1 527
1886 (31 December)	19 451 498	19 055 703	38 507 201	0,84	1 553
1887 („)	19 731 724	19 337 962	39 069 686	1,46	1 576
1888 („)	20 008 445	19 598 789	39 607 234	1,38	1 597
1889 („)	20 246 336	19 825 684	40 072 020	1,17	1 616
1890 („)	20 431 097	20 022 364	40 553 461	0,95	1 632
1891 („)	20 563 416	20 155 261	40 718 677	0,66	1 642
1892 („)	20 752 366	20 337 574	41 089 940	0,91	1 657
1893 („)	20 906 465	20 481 848	41 388 313	0,73	1 669
1894 („)	21 122 899	20 690 316	41 813 215	1,03	1 686
1895 („)	21 345 750	20 924 870	42 270 620	1,09	1 705
1896 („)	21 561 023	21 147 241	42 708 264	1,04	1 722
1897 („)	21 823 651	21 405 212	43 228 863	1,22	1 743
1898 („)	22 074 242	21 689 613	43 763 855	1,24	1 765
1899 („)	22 330 112	21 930 540	44 260 642	1,14	1 785
1900 („)	22 613 177	22 202 821	44 815 980	1,25	1 807
1901 („)	22 933 469	22 503 590	45 437 032	1,39	1 833
1902 („)	23 233 676	22 788 833	46 022 476	1,29	1 856
1903 („)	23 601 642	23 131 236	46 732 876	1,54	1 885
1904 („)	23 834 398	23 381 237	47 215 630	1,03	1 904
1905 („)	24 105 548	23 650 329	47 755 872	1,13	1 926
1906 („)	24 381 528	23 922 875	48 304 397	1,14	1 944
1907 („)	24 663 579	24 200 438	48 864 010	1,15	1 971
TAIWAN (FORMOSA)					
1897 (31 December)	1 316 875	1 138 478	2 455 353	.....	1 083
1898 („)	1 807 428	1 157 539	2 464 967	0,39	1 087
1899 („)	1 424 037	1 197 121	2 621 158	6,34	1 156
1900 („)	1 453 379	1 237 008	2 690 387	2,64	1 186
1901 („)	1 478 565	1 272 391	2 750 956	2,25	1 213
1902 („)	1 513 280	1 312 067	2 825 347	2,70	1 246
1903 („)	1 523 002	1 329 459	2 852 461	0,95	1 258
1904 („)	1 525 709	1 346 579	2 872 288	0,65	1 267
1905 („)	1 562 089	1 378 086	2 940 175	2,31	1 297
1906 („)	1 585 098	1 408 247	2 993 345	1,78	1 320
1907 („)	1 607 051	1 436 787	3 043 838	1,66	1 342
KARAFOETO (Japansch-Sachalin)			8 569		
1906 (31 Augustus)	6 291	2 278	1 255	.....	5

Het aantal vreemdelingen in Japan bedroeg den 31sten December 1906 19129, waarvan 12484 Chineezen, 2161 Engelschen, 1640 Amerikanen, 673 Duitschers, 529 Franschen, 254 Koreanen, 194 Portugeezen en 92 Nederlanders. De loop der bevolking blijkt uit het volgende overzicht.

	1898	1899	1900	1901	1902
Huwelijken	471298	297428	346590	378637	394378
Geboorten	1369638	1388185	1429919	1487477	1513090
Overleden	894541	934566	914557	928578	962097
Dood-geborenen	125842	137727	137987	155489	157708

Digitized by Google

Volgens de volkstelling van den 31sten December 1903 was de bevolking aldus verdeeld:

EILANDEN.	Oppervlakte in v.km.	Aantal inwoners.	per v.km.
Middel-Nippon [1]) ...	94793	17988209	190
Noord-Nippon.....	78225	7075500	90
West-Nippon	58561	10396884	194
Shikokoe [2])	18210	3167696	164
Kioeshioe [3]).....	43615	7260834	167
Jesso	94012	843615	9
Japan....	382416	46732238	122
Formosa (Taiwan)..	34974	2852461	81
Vulkaaneilanden....	22	—	—
Zuid-Sachalin	33600	?	?
Kwantoeng.....	3856	?	?
Keizerrijk Japan ...	454868	?	?

[1]) Met de Bonin-eilanden, [2]) Met de Lioe-Kioe-eilanden. [3]) Met de Kurilen.

De volgende steden hadden de 31sten December 1903 meer dan 50000 inwoners:

Tokio.....	1818655
Osaka.....	995945
Kioto.....	380568
Yokohama.....	326035
Nagaya	288639
Kobe	285002
Nagasaki	153293
Heroshima.....	121196
Sendai	100237
Kanazawa.....	99657
Hakodate.....	85313
Okayama.....	81025
Otaroe.....	79371
Foekoeska	71047
Wakayama	68527
Saseho.....	68344
Koere.....	66006
Tokoeshima.....	63344
Koemamoto.....	59717
Nügata	59576
Kagoshima	59001
Toyama.....	56275
Sapporo.....	55304
Sakai.....	54040
Foekoeï.....	50155

Met uitzondering van Jesso en de Kurilen, waarheen de Japanners later geëmigreerd zijn, en het andere deel der bevolking door de Aino gevormd worden, van de Lioe-Kioe-eilanden, waar sedert eeuwen door vermenging van Chineezen of Japanners met de oorspronkelijke inwoners (waarschijnlijk Maleiers) een nieuwe volksstam is ontstaan, benevens van Formosa met naburige eilanden en Sachalin bestaat de inheemsche bevolking uit een der meest homogene en minst vermengde rassen op aarde. In de gelaats- en schedelvorming, zoowel als in den geheelen lichaamsbouw der Japanners is het type van het Mongoolsche ras niet te miskennen. Over hun oorspronkelijke woonplaats op het Aziatische vasteland en over den tijd van hun emigratie naar Japan bestaan slechts vermoedens. Zij staan dichter bij de Koreanen dan bij de Chineezen. De vrouwen onderscheiden zich door kleine en tengere gestalten. De huidskleur toont alle overgangen van een geelachtig wit tot een bruinachtig geel. Het hoofdhaar en de iris zijn bijna zonder uitzondering zwart; de baardgroei bij de mannen is over het algemeen zwak. Beide geslachten onderscheiden zich door een kleine gestalte en mooi gevormde handen en voeten. In intellectueel opzicht staan de Japanners gelijk met de meest bevoorrechte Europeesche volken. Verstand en geheugen staan bij hen op een hoogen trap van ontwikkeling, terwijl een sterke verbeeldingskracht hun niet ontbreekt. Bijzonder geschikt en geneigd is dit volk tot het opnemen van vreemde beschavingselementen en het overnemen van nieuwe toepassingen op het gebied der techniek. Hierdoor onderscheiden zij zich van alle andere Aziatische volkeren, met name van de Chineezen.

Voor de taal zie *Japansche taal- en letterkunde.*

Landbouw. De landbouw werd volgens de Japansche sage ingevoerd door de zonnegodin *Tensho Daiyin*; haar tempel te Yamada was het groote nationale heiligdom, dat elke 21 jaren uit gewijd honikohout nieuw opgetrokken moest worden, opdat het land vrede hebben en de *gokokoe* goed groeien zouden. Onder gokokoe (= de vijf voornaamste veldvruchten) verstond men rijst, gerst en tarwe, gierstsoorten en boonen, later alle halm- en peulgewassen. De landbouwer stond in rang boven den handwerksman en den koopman. Volgens de Japansche opvatting was de Mikado eigenaar van het geheele land, doch later behoorden de uitgestrekte bosschen op de bergen en het woeste land feitelijk aan den feodalen adel, thans aan den Staat; de bebouwde grond behoorde aan den boer als erfpachter, die zijn eigendom aan zijn erfgenamen nalaten, verkoopen of verpachten kon, maar zorgen moest, dat het behoorlijk bebouwd bleef en dat de belastingen op tijd werden betaald. Grootgrondbezit bestaat in Japan niet. De belastingen bestonden in naturalia en waren zeer ongelijk verdeeld. Toen na de restauratie van 1872 bij een gelijkmatiger belasting van het grondbezit, in plaats van belastingen in natura zulke in geld ingevoerd werden, stiet men op zulk een tegenstand, dat men er zeer spoedig vanaf moest zien. De staat, zoowel als iedere provincie (*ken*), heft van den bodem een belasting, die, al naar gelang het rijstland of droog bouwland betreft, 5—3 % der geschatte grondwaarde bedraagt. Van de geheele oppervlakte van Japan (de hoofdeilanden zonder Jesso), d. w. z. 382000 v. km., zijn slechts 70000 v. km. voor landbouw in gebruik, terwijl 225000 v. km. met bosschen bedekt zijn. De waarde van het gevelde hout bedroeg in 1902 62 millioen yen. Het bebouwde land is zeer ongelijk verdeeld. Op Jesso is slechts 15 % der oppervlakte bebouwd. In 1902 waren 2800000 H.A. met rijst beplant. Terwijl rijst overal verbouwd wordt, kweekt men thee slechts op Nippon, Kioeshioe en Shikokoe. De voornaamste ooftsoorten en handelsgewassen werden reeds genoemd (zie *Plantenwereld*).

De omvang van den landbouw en de opbrengst der verschillende gewassen bedroeg (oppervlakte in cho = 99,174 Are, opbrengst in koku = 1,804 H.L. of in kwan = 3,75 kg.).

Digitized by Google

		Bebouwde oppervlakte.	Totale opbrengst.	
Rijst	(1906)	2898793	46302530	koku
Gerst	„	669838	9445238	„
Rogge	„	700888	6957932	„
Tarwe	„	446843	3962265	„
Erwten	(1904)	443187	37,10459	„
Boonen	„	126028	730097	„
Gierst	„	218631	1980989	„
Boekweit	„	167674	1176223	„
Aardappelen	„	47286	81820412	kwan
Bataten	„	279774	660495079	„
Katoen	„	12870	2820673	„
Hennep	„	15717	2727233	„
Tabak	„	32578	12803863	„
Indigo	„	25447	10909819	„
Koolzaad	„	145553	1019960	koku
Moerbeienboomen	(1905)	339971	———	
Thee	(1906)	49552	4787430	koku
			2272649	„

Bovenaan staat de rijstbouw, die $^1/_5$ van de bebouwde oppervlakte beslaat. Wel 60—70% der bevolking houdt zich met den landbouw bezig.

De bosschen, die staatseigendom zijn, beslaan een oppervlakte van 12313328, die, welke aan de kroon behooren, 2099648 cho.

Veeteelt en vischvangst. De veeteelt is van weinig beteekenis, zooals reeds, ook uit de cijfers, bij de fauna gebleken is; de paarden zijn klein en leelijk, maar bezitten een groot volhardingsvermogen; het rundvee is groot en mooi; de melk is alleen voor de kalveren voldoende; geiten en schapen zijn eerst door de Portugeezen en Nederlanders ingevoerd; varkens werden vroeger alleen voor de vreemdelingen gefokt. Hoenderen, duiven en eenden, benevens bijen, worden veel, zangvogels, waaronder de oengoeisoe of Japansche nachtegaal, weinig, ganzen in het geheel niet gehouden. Honden, waaronder een dwergschoothondje, konijntjes, witte en bonte muizen en ratten houdt men voor zijn genoegen. Belangrijk is de zijderupsenteelt, die meer dan de helft van de geheele uitvoerwaarde levert. Zij is tot Nippon beperkt en is daar de voornaamste huisindustrie. Men teelt meestal den gewonen zijdespinner (*Bombyx mori*), maar tevens den eikespinner (*Antheraea Yamanai*), en verzamelt ook cocons van den kastanjespinner (*Caligula japonica*). Voor de houtsoorten zie *Plantenwereld*.

Van zeer groot belang is de vischvangst, met name in de naburige zeeën, doch ook in de meren en rivieren, vooral voor de volksvoeding; vischen en krabben, benevens algen, wier, mosselen, koppootigen en tripang dienen algemeen als voedsel en worden ook naar China uitgevoerd. Koralen, glasponzen enz. zijn eveneens op de kusten van Japan rijk vertegenwoordigd. De waarde van visch enz. en andere zeeproducten bedroeg in 1905 86 millioen yen, van zeezout ruim 10,2 millioen yen. Er waren $3^1/_2$ millioen personen bij het vischersbedrijf betrokken. De van Rusland verkregen helft van Sachalin bracht in 1907 met de vischerijen $6^1/_2$ millioen yen op.

Mijnbouw was vroeger van veel meer belang dan tegenwoordig, ja reeds bij de komst van de Europeanen waren de voorheen wegens hun rijkdom geprezen goud- en zilvermijnen grootendeels uitgeput. In de periode van 1600—1641 werd door de Nederlanders jaarlijks 42—45 ton zilver en 720—1200 ton koper uitgevoerd. Door toepassing der Westersche methoden en hulpmiddelen bij den mijnbouw is de productie weer aanzienlijk gestegen in de laatste jaren. In 1905 bedroeg de opbrengst:

Goud	(onsen)	97 991
Zilver	„	2 664 901
Koper	(kwan)	9 465 332
IJzer	„	14 189 913
Zwavelijzer	„	6 818 432
Lood	„	50 762
Antimonium	„	25 505
Tin	„	6 810
Mangaanerts	„	3 737 862
Arsenik	„	2 220
Kwikzilver	„	93
Steenkool	(ton)	11 817 352
Petroleum	(koku)	1 187 136
Zwavel	(kwan)	6 574 011
Grafiet	„	55 646
Asphalt	„	27 475
Phosforus	„	405 054
Zeezout	(koku)	4 767 106

Het hoofdprodukt van den mijnbouw is koper, waarvan de opbrengst steeg van 8 mill. (1896) op $23^1/_2$ mill. yen (in 1905). Japan voert nog steenkool uit naar China, zout naar Korea. Ook voortreffelijke porseleinaarde, marmer, graniet en leien bevat de bodem in overvloed. Alleen in de steenkoolmijnen werken bijna 80000 arbeiders (1905), in de overige mijnen 75000.

Nijverheid is oorspronkelijk uit China afkomstig en werd tot voor korten tijd uitsluitend, evenals daar, in den vorm van handenarbeid en als huis-industrie beoefend. Gedurende den eeuwenlangen vrede heeft zich de Japansche kunstnijverheid zelfstandig verder ontwikkeld, zoodat zij weldra een nationaal karakter verkreeg en de Japanners hun oorspronkelijke leermeesters verre overvleugeld hebben. Vooral op het gebied van lakwerk, aardewerk, email- en ciseleerwerk, zooals ook op het gebied van de houtsnijkunst en die in ivoor, been, steen enz., in de weverij en ververij, maar bovenal in de bronsgietkunst en het wapensmeden geven de Japanners blijken van hun technische vaardigheid en hun zeer ontwikkelden kunstzin (zie verder *Japansche kunst* en de platen bij dit artikel). De lakindustrie zetelt voornamelijk in de groote steden van Hondo en in Nagasaki, de bronsindustrie in Kioto, Tokio en Kanazawa; ook de overige metaalnijverheid heeft haar hoofdzetel in Kioto, dat tevens van ouds prachtige voortbrengselen der zijdenweverij (brocaat) levert. Andere plaatsen munten weer uit in de vervaardiging van andere kunstprodukten, zooals porselein (aardewerk) in Arita, Satsoema enz., cloisonné in Tokio en Nagoya enz.

Naast deze huisvlijt heeft zich echter onder Europeeschen invloed gedurende de laatste halve eeuw een aanzienlijke en nog steeds toenemende groot-industrie ontwikkeld, met al haar sociale gevolgen, als ophooping van fabrieksarbeiders in bepaalde centra, stijging der loonen, werkstakingen, socialistische woelingen enz. Op menig terrein wedijveren de Japansche fabrieksartikelen tegenwoordig reeds met succes met de Europeesche op de Oost-Aziatische marktplaatsen, heeft zelfs

Digitized by Google

uitvoer naar Europa plaats, n.l. van textielwaren, vooral van katoenen stoffen, vooral van katoenen krip, in 1906 voor een waarde van 675 334 yen. Bovenaan staat de weef-industrie (zijde, halfzijde en katoen), daarop volgt de metaal- en machine-industrie. De omvang en toeneming der Japansche grootindustrie kan uit het volgend overzicht blijken.

Fabrieken.

Jaar.	Met motoren.	Zonder motoren.	Totaal.	Aantal arbeiders.		Totaal.
				Mannen.	Vrouwen.	
1896	3037	4603	7640	173614	261218	434832
1897	2910	4377	7287	182792	254462	437254
1898	2964	4121	7085	177632	234573	412205
1899	2305	4394	6699	158795	264378	423171
1900	2388	4896	7284	164712	257307	422019
1901	2764	4585	7349	167904	265909	433813
1902	2991	4830	7821	185621	313269	498890
1903	3741	4533	8274	182404	301435	483839
1904	4000	5234	9234	207951	318264	526215
1905	4335	5441	9776	240288	347563	587851

De voornaamste takken van nijverheid zijn (1905).

Soort der fabrieken.	Aantal.
Zijde twijnderijen	2573
Spinnerijen	214
Weverijen	2397
Vlechterijen	120
Machinefabrieken	215
Scheepsbouw	54
Gieterijen	134
Aardewerkfabrieken	481
Papierfabrieken	86
Ververijen	170
Gereedschappen	212
Drukkerijen	253
Papierwaren	53
Hout- en bamboewaren	250
Matten- en stroovlechterijen	114

Het totale aantal fabrieken en werkplaatsen bedraagt 9776, het totaal aantal arbeiders 587 851 en wel 240 288 mannen en 347 563 vrouwen. Daarvan waren werkzaam in de

	Mannen	Vrouwen.	Totaal.
Textielnijverheid	33544	269179	302723
Machineindustrie	48256	1607	49863
Chemische industrie	33214	22216	55430
Voedings- en genotmiddelen	27131	24366	51497

De meeste loonen stegen in de periode van 1894—1905 bijna tot het dubbele bedrag, gemiddeld bijv. bij de timmerlieden van 0,3 op 0,6, metselaars van 0,306 op 0,6, schoenmakers 0,306 op 0,570, klompenmakers 0,252 op 0,42, letterzetters 0,222 op 0,420, boerenarbeiders: mannen 0,172 op 0,320, vrouwen 0,106 op 0,200 yen.

De waarde der belangrijkste in Japan vervaardigde goederen bedroeg in 1905:

Katoenen garen	114 021 836	yen.
Zijden stoffen	53 506 053	„
Halfzijden stoffen	9 424 258	„
Katoenen stoffen	65 888 510	„
Linnen	2 807 424	„
Obiji (Japansche gordels)	6 021 335	„
Andere weefsels	15 586 412	„
Lucifers	12 219 573	„
Japansch papier	13 722 228	„
Europeesch papier	11 059 089	„
Porselein en aardewerk	8 821 544	„
Lakwaren	5 559 868	„
Stroovlechtwerk	5 426 574	„
Matten	7 831 894	„
Kamfer	329 916	„
Kamferolie	189 417	„
Leder	9 759 609	„
Sake	3 791 284	koku.
Bier	159 367	„
Soy	1 765 974	„
Indigo	3 271 848	kwan.
Pepermunt	2 183 231	yen.
Olie	8 899 512	„

Handel en verkeer. Na de ontdekking van het land door *Mendez Pinto* vormden gedurend het meer dan 80 jarig handelsverkeer met Portugal goud, zilver en koper de voornaamste uitvoerartikelen, waartegenover lakwaren en zwaarden weinig te beteekenen hadden. De invoer bestond voornamelijk uit Chineesche zijde van Macao, wollen stoffen, specerijen, geneesmiddelen (waaronder kamfer en ginseng), suiker, schildpad, ivoor enz. De concurrentie van Spanje sedert 1580 en van ons land en Engeland sedert 1609 bracht weinig verandering. Daarop volgde de uitroeïng van het Christendom, de verdrijving der Portugeezen en Spanjaarden, de afsluiting van het land (met uitzondering van Nagasaki en later Decima voor Nederland), maatregelen die van 1640—1854 van kracht bleven. De regeering van den tokoegawa begunstigde evenmin in eenig opzicht het binnenlandsch verkeer, daar behalve de groote landwegen, die echter niet bereden konden worden, slechts voetpaden voorhanden waren. De bergpassen konden dikwijls zelfs niet door lastdieren begaan worden. Daarenboven zag men laag neer op den handelsstand, die ver achter stond bij dien der landbouwers en handwerkslieden. Van de Europeesche mogendheden bleven de Nederlanders het handelsmonopolie behouden, tot in 1854 het land voor de Amerikanen en spoedig daarna voor de Europeesche staten (zie *Geschiedenis*) geopend werd. Van nu af ontwikkelde zich de buitenlandsche handel met groote snelheid, terwijl de binnenlandsche handel niet minder krachtig vooruitging, zoowel door aanleg van spoorwegen, als door de beurswet van 1893.

De handelsbeweging over de jaren 1903—1905 blijkt uit het navolgend staatje (in yen):

Digitized by Google

	1903		1904		1905	
	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.
Koopwaren	317135518	289502443	371360739	319260896	488538017	321533610
Edele metalen	27807469	19001199	33946656	107795858	31506973	16354757

En ook in de volgende jaren is de handelsomzet steeds stijgend gebleven, van 43 millioen yen in 1872 tot 842½ mill. in 1906 en bijna 927 mill. in 1907, een vooruitgang zonder weerga. En zulks ondanks de zware oeconomische crisis, die Japan in de beide laatste jaren doormaakt, deels als gevolg van den oorlog met Rusland, deels door een samenloop van buitengewoon ongunstige omstandigheden.

De voornaamste landen waarmede Japan handel drijft, zijn de volgende (in- en uitvoercijfers in duizenden yen over het jaar 1905):

Landen.	Invoer.	Uitvoer.
Groot-Brittannië	115380	13039
Frankrijk	5129	27227
Duitschland	42580	4360
Overig Europa	20235	9571
Korea	6151	26619
China	52618	98682
Hongkong	1129	20215
Fransch Indo-China	10147	407
Nederl.-Indië	**14330**	**1223**
Britsch-Indië	90227	7998
Overig Azië	12079	7600
Ver. Staten v. N.-Am.	104287	94009
Andere landen	13746	10574
Totaal	488538	321534

De omvang der handelsbetrekkingen tusschen ons land en Japan kan uit de volgende tabel blijken. In 1906 bedroeg de

Invoer uit Japan.

Algemeene invoer.	Invoer tot verbruik.
2071630 kg.	687107 gld.

Uitvoer naar Japan.

Algemeene uitvoer.	Uitvoer uit het vrije verkeer.
2255652 kg.	864516 gld.

De voornaamste in- en uitvoerartikelen waren in dat jaar:

Invoer uit Japan.

Algemeene Invoer.

Granen	1245000	kg.
Kramerijen	111566	„
Metaal	202418	„
Papier	63614	„
Zaad	859859	„

Invoer tot verbruik.

Aardewerk	35856	gld.
Boomen	19688	„
Granen	373500	„
Koper	151200	„
Zaden	54837	„

Uitvoer naar Japan.

Algemeene Uitvoer.

Azijn	111310	kg.
Drogerijen, verfwaren en chemicaliën	203575	„
Manufacturen	142843	„
Metaal (onbewerkt)	1540092	„
Metaal (bewerkt)	64646	„

Uitvoer uit het vrije verkeer.

IJzer	302680	gld.
Manufacturen	459346	„
Margarine	20481	„

De volgende tabel geeft een overzicht van den omvang der handelsbetrekkingen tusschen Nederlandsch-Indië en Japan in 1905:

Invoer uit Japan.

Aardewerk, grof	10430	gld.
Aardewerk (niet afzonderlijk genoemd)	22200	„
Drogerijen enz.	26866	„
Eetwaren	64797	„
Glas en glaswerk	13185	„
Kleederen	70720	„
Kolen	52208	ton.
Kramerijen	70042	gld.
Manufacturen	59997	„
Modewaren	65873	„
Papier	11384	„

Uitvoer naar Japan.

Benzine	10800	gld.
Copra	22044	kg.
Indigo	143805	„
Kapok	96134	„
Katoen	237077	„
Kolen	29915	ton
Meel, tapioca	437321	kilo
Petroleum	6363408	liter
Suiker	138555393	kg.

De geheele invoer uit Japan naar Insulinde had in 1905 een waarde van 2372380 gld., de geheele uitvoer van Japan naar Insulinde een van 95310 gld.

De voornaamste in- en uitvoer-artikelen waren in 1905 (in duizenden yen):

Invoer.

Katoen	110623
Rijst	47981
Linnen stoffen	25270

Digitized by Google

IJzeren waren	17198
Katoenen stoffen	15723
IJzer	15071
Meel en bloem van meel	13963
Suiker	13706
Petroleum	12061
Koper	8368
Linnen	8348
Machines	6508
Steenkolen	5465
Dekens	4708
Locomotieven	4377

Uitvoer.

Zijde	71844
Zijden stoffen	33565
Geweven katoen	33246
Koper	16048
Steenkolen	14268
Lucifers	10367
Thee	10004
Katoenen goederen	9376
Vlokzijde	6233
Aardewerk	5324
Matten	5087
Bier	4982
Stroowaren	3827
Rijst	3127
Sigaretten	3092

Bovenaan staat dus bij den uitvoer de zijde, in 1906 voor een bedrag van 158 millioen yen of 37% van den geheelen uitvoer, terwijl bij den invoer ruwe katoen (in 1906 voor 110 mill. yen) boven aan staat.

De handelsvloot telde (1906) 1977 stoomschepen naar Europeesch model met 939954 ton, 4121 zeilschepen naar Europeesch model met 336496 ton en 19893 schepen naar Japansch model. De grootste stoombootmaatschappij is de Nippon Yusen Kaisha, die geregeld diensten met verschillende havens van Azie, Europa, Amerika en Australië onderhoudt.

De eerste spoorweg (Tokio—Yokohama) werd in 1872 voor het verkeer geopend; den 31sten Maart 1905 waren van den Staat 3337 km., van maatschappijen 6757, totaal 10094 km. in exploitatie. Krachtens de wet van 30 Maart 1906 is met de nationalisatie der spoorwegen begonnen, die den staat ongeveer 550 mill. yen zal kosten. Het aantal postkantoren bedroeg (1904—1905) 4650, de opbrengst met die der telegrafie 37848435, de uitgaven 34912931 gld. Behandeld werden 814241000 brieven, 565139000 briefkaarten, 207761 drukwerken en 13319 postwissels enz. ter waarde van 387305 gld. Het aantal telegraafkantoren bedroeg 2546; de lengte der lijnen 31408, die der draden 145068 km., het aantal telegrammen 21248189. Het aantal telefoonkantoren bedroeg 38405, de lengte der lijnen 5309 km., der draden 195867, km., het aantal gesprekken 145379166.

Na vele veranderingen voerde de wet van den 29sten Maart 1897 een nieuw muntstelsel met den gouden standaard in. De munteenheid is de yen met 0,75 gr. fijn gewicht (waarde 1,22 gld). Geslagen worden gouden munten van 20, 10 en en 5 yen, zilveren van ½ yen of 50 sen, 20 en 10 sen, nikkelen van 5 sen en bronzen van 1 sen. De oude munten zijn nog niet aan het verkeer onttrokken; ook is er veel papieren geld in circulatie. De eenheid van de lengtemaat is de Shakoe kane = 303,03 mm; de ri meet 3,9272727 km. Als inhoudsmaat wordt vooral de koku = 1.8039 H. L., als gewicht de kwam = 3,75 kg. en de kin = 600 gram gebruikt.

Het recht tot uitgave van papieren geld bezit de in 1882 gestichte staatsbank Nippon Ginko (kapitaal 30 millioen yen), die onder het ministerie van Financiën ressorteert en op gelijken voet is ingericht als de Duitsche Rijksbank; de daarop in belangrijkheid volgende is de Yokohama Specie Bank, die voor het internationaal verkeer door haar filialen in het buitenland van groote beteekenis is. Verder bestaan er nog 2632 banken met een kapitaal van 367 milloen yen. Een Rijkspostspaarbank is in 1875 naar Engelsch voorbeeld opgericht.

Beschavingstoestand. Gedurende den tijd van den feodalen adel bestonden er slechts openbare scholen voor de Samoerai; de kinderen der overige standen ontvingen onderwijs in particuliere scholen. Nadat echter in 1871 een ministerie van Onderwijs was ingesteld, werden lagere en middelbare scholen opgericht en 8-jarige leerplicht ingevoerd. De lagere scholen zijn verdeeld in gewone, die van 6—10, en hoogere, die van 10—14 jaar bezocht moeten worden; op de laatste wordt natuurlijke historie, Engelsch, landbouw en handel onderwezen. Deze lagere scholen, in 1906 27421, telden 87766 onderwijzers en 22296 onderwijzeressen (totaal 110062) en 5351004 leerlingen (2981136 jongens en 2369868 meisjes). Zij moeten door de gemeenten onderhouden worden. Middelbare scholen (266 met 4817 leeraren en 100853 leerlingen) moeten zoo mogelijk in iedere praefectuur worden opgericht. Voor het middelbaar onderwijs der meisjes wordt langzamerhand ook beter gezorgd; er bestaan 94 middelbare meisjesscholen (tegen 51 in 1901) met 28191 leerlingen. Universiteiten vindt men te Tokio (met 275 Japansche en 17 vreemde docenten en 4801 studenten) en Kioto (152 docenten en 1596 studenten) met een juridische, philosofische, geneeskundige en technische, te Tokio bovendien een letterkundige en een landbouwkundige faculteit. Engelsche, Fransche en Duitsche hoogleeraren doceeren in hun moedertaal. Alle studenten moeten, vóór zij de universiteit kunnen bezoeken, vier jaren Duitsch geleerd hebben op een middelbare school. Verder bestaat er een hoogere normaalschool voor onderwijzers en een voor onderwijzeressen, 8 gymnasia met 283 leeraren en 4534 leerlingen, 3019 technische en andere vakscholen, zooals zeevaart-, krijgs-, handels-, landbouw- en ingenieursscholen, scholen voor kinderen van den adel, een opleidings-inrichting voor posterijen en telegrafie, een conservatorium voor muziek, een school voor schoone kunsten, doofstommen- en blindeninstituten, kindertuinen, (1901: 242 met 23142 kinderen), gymnastieklokalen, een seminarium in iedere praefectuur en een hooger seminarium voor directeuren te Tokio enz. Van de particuliere scholen zijn er 703 in Japansche en Chineesche letterkunde

Digitized by Google

245 voor de Engelsche taal, 157 voor handwerkslieden, 128 voor wiskunde enz. De gezamenlijke uitgaven voor het onderwijs bedroeg in 1900: 27 905 163 yen, in 1906: 35 256 053 yen. Bibliotheken (in 1906: 101) vindt men op verschillende plaatsen, de grootste te Tokio met 525971 deelen. De eerste courant verscheen in 1872; in 1903 bedroeg het aantal dagbladen en tijdschriften 944, in 1906: 1590. Onder de in het Japansch uitkomende bladen bevindt zich een „Staatscourant", Christelijke en Boeddhistische tijdschriften, geïllustreerde en spotbladen; van het in het Engelsch verschijnende worden er drie („Japan Daily Mail", „Japan Daily Herald" en „Japan Gazette"), te Yokohama, een te Kobe en een te Nagasaki gedrukt (zie ook het artikel *Courant* en de platen aldaar.) Verder zijn te noemen de „Mitteilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ost-Asiens" en de „Transactions of the Asiatic Society of Japan". In naam bestaat er persvrijheid; toch zijn de perswetten zeer streng en laten gemakkelijk de schorsing of onderdrukking van een blad toe. In 1905 werden in Japan 27078 boekwerken gedrukt (tegen 18281 in 1900), waarvan 1192 over schilderkunst, 631 over geneeskunde, 710 over paedagogiek, 565 over aardrijkskunde, 535 over sterrenkunde, 650 over letterkunde, 253 over geschiedenis, 462 romans en fabels enz. Vertalingen werden er in dit jaar slechts 17 uitgegeven.

In intellectueel opzicht wijkt de Japanner nog verder van de overige Aziatische volken af dan lichamelijk (zie ook *Bevolking*). Te roemen vallen hun zindelijkheid, natuurlijke wellevendheid, hoffelijk optreden, vroolijk familieleven, eerbied der kinderen voor hun ouders, onderworpenheid aan de overheden, rechtszin, achting voor intellectueele meerderheid, zin voor natuurschoon, streven naar hoogere ontwikkeling en vaderlandsliefde. De Japansche schrijf- en spreektaal is uit een inheemsch idioom, het Yamato, en het Chineesch voortgekomen, met 72 lettergreepteekens voor het eerste en de bekende woordsymbolen voor het laatste. Het Yamato heeft keel-, noch neusklanken; de lettergrepen eindigen alle op een klinker (zie verder *Japansche taal- en letterkunde*).

De Japanners leven matig. Voedingsmiddelen zijn voornamelijk in water gekookte rijst, gierst (vooral in het gebergte), peulvruchten, knolgewassen, paddestoelen, visch, korst- en weekdieren. Brood, melk, boter en kaas waren onbekend, vleeschspijzen weinig in gebruik. Vruchten van de eierplant (nasoe), augurken en radijs dienen als specerijen, groene thee, zonder melk of suiker, sake of rijstbier en tabak, die door beide geslachten gaarne gerookt wordt, als genotmiddelen. De kleeding der landelijke bevolking wordt altijd nog uit eigen gemaakt grof henneplinnen vervaardigd en met inlandschen indigo geverfd. Zij bestaat dikwijls slechts uit een kiel en een broek. Bij de welgestelden spelen lichtgeverfde, mooie wollen en zijden stoffen de hoofdrol. Een opperkleed, de kimono, wordt door mannen en vrouwen gedragen en is slechts in snit en in den gordel bij beide geslachten verschillend. De voeten zijn bloot of worden met sokken bedekt, waarbij de groote teen van de overige gescheiden wordt, om den riem van de strooien of houten sandalen er tusschen te brengen. De hoofdbedekking is zeer verschillend; de arbeiders binden gewoonlijk slechts een doek om het voorhoofd. De voornamere bevolking der steden volgt meer en meer de Europeesche kleederdracht na. Tot de meest op den voorgrond tredende eigenschappen van de Japanners behoort hun reinheid, die zich in veelvuldig wasschen en baden, in huis, tuin en land openbaart. Voor het Japansche woonhuis zie *Japansche kunst, bouwkunst*.

Godsdienst. Toen de voorvaderen der Japanners in het zuidelijk deel van hun tegenwoordig rijk kwamen, hadden zij zich verheven van de natuur tot de voorvadervereering, die onder den naam van *shintoïsme* is blijven bestaan. Het voornaamste kenmerk is de goddelijke vereering der Kami of geesten van beroemde vorsten, helden en geleerden, naast wie nog tal van ondergeschikte goden het pantheon van het volk vullen. De voornaamste voorwerpen van den natuurgodsdienst (hemel, aarde, zon, maan, vuur) worden met de scheppingsgeschiedenis der voorouders nauw in verband gebracht en ten deele geïdentificeerd. Een bepaalde geloofs- en zedenleer is oorspronkelijk aan het shintoïsme vreemd. De godenleer is ontleend aan de wijsbegeerte van *Confucius* en andere Chineesche wijsgeeren; ook de bedevaarten voerden zij naar het voorbeeld der Boeddhisten in. De kleine, eenvoudige tempels hebben inwendig slechts één tafel, waarop een ronde metalen spiegel, als zinnebeeld der zon, het Gohei, witte, aan de randen samenhangende strookjes papier, en een edelgesteente of een kogel uit bergkristal de reinheid en macht der Kami moeten voorstellen. De Shintogoden bezitten in tegenstelling met de verheven gestalten van het Boeddhisme, alle menschelijke gevoelens en zwakheden, op hun feesten tracht men hen door spijs en drank, komedieopvoeringen, pantomimes enz. te vermaken. Wie zich door dapperheid, geleerdheid of liefdadigheid onderscheidt, wordt na zijn dood onder de goden opgenomen, en thans nog bepalen de Mikado en zijn raadslieden den rang, dien de nieuwe god zal innemen. De Shintodienst heeft een uitgebreid ritueel; de priesters hebben alleen tijdens de waarneming van hun ambt een bijzondere kleeding; voor hen bestaan noch coelibaat, noch kloosters. Hun waardigheid is erfelijk. In 1900 telde men 196358 shintotempels en 89507 shintopriesters bij twaalf verschillende sekten. Naast de oude Kamileer kwam, volgens de overlevering in de 3de eeuw na Chr. (waarschijnlijk echter later) de philosofie van *Confucius* die, in den beginne met geestdrift begroet, nooit diep in het volk doorgedrongen is, maar grooten invloed heeft gehad op de denk- en levenswijze der Samoerai en een krachtige steun is geweest voor de Kamileer. Zeer krachtig werkte verder op de Kamileer het Boeddhisme, dat in het midden der 6de eeuw over Korea naar Japan kwam, zich aanpaste bij het Shintoïsme en, door de overheid begunstigd, in het midden der 13de eeuw tot zijn hoogsten bloei kwam. In 1900 waren er in Japan 12 Boeddhistische sekten met 71591 tempels en 111264 priesters. De hoofdzetel der Boeddhistische hiërarchie is Kioto. Tot 1868 bestonden Shintoïsme en Boeddhisme ongestoord naast elkander, terwijl ook nu nog geen

Digitized by Google

scherpe tegenstelling valt waar te nemen. Toen echter in dat jaar de regeering de rijkdommen der tempels en kloosters tot zich trok, werden vele Boeddhistische tempels voor den Shintodienst ingericht en de Boeddhabeelden, zelfs op de hoogste bergen, door spiegels en gohei vervangen. De grootere Shintotempels worden door staat of gemeenten onderhouden, hoewel geen van beide eerediensten staatsgodsdienst is. Het Christendom werd reeds in 1549 door *Frans Xavier* gepredikt en verspreidde zich zóó snel, dat men in 1581 reeds 200 kerken, 50 zendelingen en 150000 Christenen telde. Door de vervolgingen in de 17de eeuw werd het echter bijna geheel uitgeroeid en in 1688 op straffe des doods verboden. Na de openstelling van het land wordt sedert 1854 het Christendom gepredikt. De Japansche regeering legt geen moeilijkheden in den weg en de grondwet staat ieder volkomen godsdienstvrijheid toe. In 1905 telde men in het rijk 1158 Christelijke kerken, kapellen enz. waaronder 214 van de Episcopale, 196 van de Presbyteriaansche en 160 van de Roomsch-Katholieke kerk en 15 van het Leger des Heils.

Bestuur en rechtspraak. Sedert 1890 heeft Japan een constitutioneel bestuur. De keizer (*mikado*) heeft belangrijke voorrechten: hij bezit de beslissing over de organisatie en vredessterkte van leger en vloot, over de organisatie van het burgerlijk bestuur, de salarissen der ambtenaren enz. De Rijksdag (*Teitokoegekwai*) bestaat uit twee Kamers: het Heerenhuis (*Kizokoeïn*) en het Huis van Afgevaardigden (*Shoegiin*). Het Heerenhuis (± 300 leden) bestaat uit de mannelijke leden der keizerlijke familie, die 21 jaar oud zijn, uit de leden der eerste twee klassen van den adel en uit de voor zeven jaar gekozen leden van de drie volgende klassen. De adellijke leden moeten minsten 25 jaar oud zijn. Bovendien kunnen door den keizer nog leden uit de hoogst aangeslagenen in de belasting, die minstens 30 jaar oud zijn, voor zeven jaar, of personen, die zich ten opzichte van het land verdienstelijk hebben gemaakt, voor levenslang benoemd worden. Het Huis van Afgevaardigden bestaat uit 369 leden. De invloed op de vaststelling der begrooting is niet zoo groot als bij ons. Om actief kiezer te zijn, moet men den leeftijd van 25 jaar bereikt hebben, een jaar in een bepaald distrikt wonen en jaarlijks minstens 15 yen belasting betalen. Militairen in actieven dienst hebben geen stemrecht. Om tot lid gekozen te kunnen worden, moet men 30 jaar oud zijn én 25 yen belasting betalen. Niet verkiesbaar zijn politie- en rechterlijke ambtenaren, priesters, leeraren en militairen in actieven dienst. De afgevaardigden worden rechtstreeks door het volk gekozen. De verkiezingen hebben om de vier jaar plaats. De jaarlijksche zittingen duren hoogstens drie maanden. Behalve de reiskosten ontvangen de leden van beide Huizen 2000 yen jaarlijks, die echter aan staatsambtenaren niet betaald worden.

Volgens de nieuwe indeeling van het rijk is het land ingedeeld in drie groote steden (*foe*), Tokio, Kioto en Osaka, 45 regeeringsdistrikten (*ken*), het koloniale gebied (*docho*) van Hokkaido (Jesso met de Kurilen), waarvan de bestuurder den titel *tsjokwan* draagt en *Taiwan* (Formosa). Tokio is de residentie en het slot der vroegere shogoen aldaar de woonplaats van den keizer. Aan het hoofd van het bestuur der ken en der drie steden staat een praefect of gouverneur (chiji). Sedert 1889 bestaat ook zelfbestuur naar Duitsch model. Het staatsministerie bestaat sedert 1885 uit den minister-president (*soridaijin*) en de ministers (*daijin*). Het aantal ministeries bedraagt tien, n. l. van Buitenlandsche Zaken, van Binnenlandsche Zaken, van Financiën, van Oorlog, van Marine, van Onderwijs, van Handel en Landbouw, van Justitie, van het Keizerlijk Huis en van Posterijen en Telegrafie. Deze ministeries zijn, voorzoover de omstandigheden zulks toelaten, naar Europeesch voorbeeld ingericht. Als hoogste college van bijstand voor den keizer, bestaat sedert 1888 de Staatsraad (*Soemitsoeïn*), waartoe, behalve de keizerlijke prinsen en ministers, ook een aantal staatsraden behoort.

Het vroeger zoo barbaarsche staatswezen is thans naar Europeesch model geheel veranderd. Als straffen heeft men hechtenis, gevangenisstraf, tuchthuis, deportatie naar een eiland en de doodstraf. Sedert 1897 is ook een nieuw Burgerlijk Wetboek ingevoerd. Aan het gevangeniswezen is bijzondere aandacht geschonken. Het politiewezen werd in 1872 naar Engelsch, later ook naar Pruisisch voorbeeld georganiseerd. Men vindt er een Hof van Cassatie (*daishinin*), zeven gerechtshoven (*kosoin*,) 49 rechtbanken (*tsjihosaibansho*) en 367 kantongerechten (*koesaibansho*). Het aantal uitgesproken vonnissen bedroeg in 1905: 63503. Er waren in 1905 151 gevangenissen met 56141 gevangenen.

Begrooting. Voor 1903—1904, het jaar voorafgaande aan den oorlog, bedroegen de staatsuitgaven 249 millioen yen, voor 1908—1909 is de begrooting vastgesteld op 616190987 yen (dit is 4½ millioen yen meer dan het vorig jaar), plus een aanvullingsbudget van 7 millioen yen. De uitgaven voor leger en vloot bedroegen in het afgeloopen dienstjaar 194 millioen yen. Voor het loopend jaar is daarvoor uitgetrokken 188½ millioen yen, waarvan 107½ millioen yen voor het leger en 81 millioen yen voor de vloot. Het reorganisatiepogram voor het leger beloopt 131½ millioen yen, verdeeld over de jaren 1908—1917, maar wijst van 1912 af een sterke vermindering aan; dat voor uitbreiding der vloot 324½ millioen yen over de jaren 1907—1908 tot 1915—1916 met een gestadige vermindering van 46½ tot 24½ millioen yen jaarlijks. De buitengewone oorlogsbelastingen, die gehandhaafd zijn, brengen meer dan 160 millioen op. In het afgeloopen jaar was de opbrengst der belastingen ver boven de raming; zij bedroeg n.l. 316 millioen, in plaats van 270 millioen yen. Er zijn in Japan drie staatsmonopolie's, n.l. voor den verkoop van zout, tabak en kamfer, die in 1906—1907 57½ millioen opbrachten.

Schuld. Japan's staatsschuld bedroeg in 1903 566½ en in April 1908 2245½ millioen yen, d.i. meer den 40 yen per hoofd der bevolking. Van dat bedrag is iets minder dan de helft in het binnenland geplaatst. In 1907—1908 werd 86½ millioen aan rente betaald. In Maart 1906 is een schulddelgingsfonds opgericht, waarin jaarlijks minstens 100 millioen uit de staatsinkomsten gestort

Digitized by Google

moet worden. Men berekende toen, dat in 1939 de geheele oorlogsschuld afgelost zou kunnen zijn.

Leger en Vloot. Krachtens de wet van den 21sten Januari 1889 (gewijzigd bij buitengewoon keizerlijk besluit van den 28sten September 1904) bestaat algemeene persoonlijke dienstplicht voor alle Japansche burgers. Deze begint na afloop van het 20ste jaar, waarna men 3 jaar bij het actieve leger of 4 jaar op de vloot dient, 4 jaar en 4 maanden bij de reserve of 3 jaar op de vloot en 10 jaar bij de landweer. Bovendien maken alle weerbare mannen van 17 tot 40 jaar, die noch bij het actieve leger, noch bij de reserve, noch bij de landweer, noch bij het depôt dienen, na een oefeningstijd van zes weken deel uit van het nationale leger. De leerlingen van sommige scholen kunnen een uitstel van den diensttijd krijgen tot het bereiken van hun 29ste jaar; dienstplichtigen en personen van 17—28 jaar, die bewijzen van een zekere beschaving geven of die op voldoende wijze een examen voor dat doel gedaan hebben, behoeven slechts 1 jaar onder de wapenen te zijn, 6 jaar en 4 maanden bij de reserve en 5 jaar bij de landweer. De recruten, die op hun 21ste jaar niet gezond genoeg zijn of geen voldoende lengte hebben, gaan dadelijk over naar het nationale leger, evenals zij, wier verzoek om vrijstelling wegens familieomstandigheden ingewilligd is, en onderwijzers, die 6 weken actief gediend hebben. Het contingent der recruten wordt jaarlijks vastgesteld, zij, die door het lot voor de reserve of het depôt zijn aangewezen, blijven gedurende 12 jaar en 4 maanden ter beschikking van de militaire overheid, en zij, die voor de marine zijn aangewezen gedurende een jaar; zij moeten op een geschikten tijd onder de wapenen worden geroepen en gaan dan dadelijk bij het nationale leger over. De sterkte van het staande leger in vredestijd bedraagt ± 200000 (in 1906: 201714 recruten), in oorlogstijd ± 1500000 man.

De ontwikkelingsgang van het tegenwoordige Japansche leger heeft in de geschiedenis zijns gelijke niet. Dank zij de buitengewone intelligentie van het volk en zijn geestdriftige vaderlandsliefde is het Japan gelukt in weinige tientallen van jaren een weerkracht te scheppen, die met de beste van den tegenwoordigen tijd kan wedijveren en een krachtig hulpmiddel is voor het streven van Japan, om in de staatkundige vraagstukken van het verre Oosten den doorslag te geven. Wanneer ook de snelheid, waarmede hier een oeroude, grootsche beschaving over boord geworpen werd, in vele opzichten ongunstig op de inwendige ontwikkeling van het volk werken zal, zoo is toch het militaire gebied datgene, dat de meeste bewondering verdient, en waarop de Japanners het schitterendst getoond hebben (reeds in den oorlog met China, maar nog meer in dien met Rusland) hoe snel en goed zij de lessen van hun Europeesche leermeesters behartigd hebben.

De vloot telde in 1906 120 oorlogsschepen met 451648 ton waterverplaatsing en 942042 paardekrachten. Daaronder waren 6 linieschepen 1ste en 2 linieschepen 2de klasse, 6 gepantserde kruisers 1ste klasse, 2 gepantserde kruisers 1ste klasse, 7 kruisers 2de en 8 kruisers 3de klasse, 1 transportschip, 5 kustvaartuigen, 1 kanonneerboot 1ste klasse, 2 aviso's en 54 torpedovernielers, verder 13 kanonneerbooten 2de klasse, 13 torpedobooten 1ste, 36 2de en 27 3de klasse. In aanbouw waren 2 linieschepen en 4 kruisers.

Het marinepersoneel telde den 31sten December 1906 56853 man, benevens 2499 burgerlijke beambten.

Wapen. Het rijkswapen (zie de afb.) is (gewoonlijk in goud) uit de gestiliseerde bloem van den chrysanthemum, het wapen van den keizer uit het blad en de bloem van de *Paulownia imperialis* gevormd. De handelsvlag is wit met een roode zonneschijf in het midden; bij de oorlogsvlag gaan van den omtrek der zonneschijf 16 roode, naar buiten toe breeder wordende stralen uit naar den omtrek. Er bestaan in Japan 6 ridderorden.

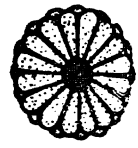

Wapen van Japan.

Geschiedenis. Officiëel begint de geschiedenis van Japan in het jaar 660 v. Chr. De berichten van vóór dien tijd berusten op onbetrouwbare overleveringen en sagen. In genoemd jaar stichtte *Dsjimmoe Tenno* (*tenno*=keizer) in het Zuiden van Nippon het Japansche rijk en een dynastie, die thans nog regeert. Met den eersten dag van het jaar 660 begint dan ook de Japansche tijdrekening. De nakomelingen van *Dsjimmoe*, *mikado* of *tenno* genaamd, waarvan thans de 122ste Japan bestuurt, regeerden langen tijd als onbeperkte heerschers. Volgens den Nihongi, op twee na de oudste kroniek, kwamen eerst omstreeks 30 v. Chr. bewoners van Mimana in Z.-Korea naar Japan. Levendiger en belangrijker waren de betrekkingen tusschen beide landen in het voor Japan zoo gewichtige tijdperk van het einde der 2de tot de laatste helft der 6de eeuw na Chr. Immers in die periode, die met de oorlogen der Japansche keizerin *Dsjingo* (201—270) begint en met de invoering van het Boeddhisme (552) eindigt, kreeg door bemiddeling van Korea, Japan uit China zijn schrift en zijn eerste beschaving.

De eerste betrekkingen tusschen China en Japan worden vermeld tusschen 239 en 243 n. Chr. onder de regeering van keizerin *Dsjingo*, toen de heerschers van beide rijken ten gevolge van de nieuw ontstane schatplichtige verhouding van Korea tot Japan elkander gezantschappen zonden. Onder den 12den keizer *Keiko* (71—130) werden de Koemaso op Kioeshioe en van af 110 ook de Jebi (Emisshi), de voorvaderen der tegenwoordige Aino op Honshioe onderworpen. Dezen stonden verschillende malen op, tot eindelijk in het begin der 9de eeuw hun tegenstand gebroken was en langzamerhand een emigratie naar Jesso en de noordelijke eilanden plaats vond. In 794 stichtte keizer *Kammoe* de stad Kioto in de provincie Jamashiro en verplaatste daarheen zijn residentie, wat de stad tot het jaar 1868 bleef. Van de volgende keizers bestegen verscheidene reeds op zeer jeugdigen leeftijd den troon, zoodat het bestuur in handen der eerste ministers kwam, aan wie het gelukte dit ambt in hun familie erfelijk te maken. Bij de steeds meer afnemende macht van het centraal bestuur te Kioto werden de gouverneurs der provinciën steeds meer onafhankelijk; op deze wijze kreeg de regeeringsvorm langzamerhand het karakter eener feodale monarchie, waarin de be-

Digitized by Google

stuurders der provincies of daimio's tot den keizer, als opperbestuurder, bijna in dezelfde verhouding van afhankelijkheid en dienstplicht stonden, als de grooten vazallen van Frankrijk en Engeland in de Middeleeuwen tot de beheerschers dier landen. De vazalvorsten voerden herhaaldelijk zoowel onderling oorlog als tegen den keizer of diens plaatsvervanger. In 1192 gelukte het *Joritomo* uit het geslacht *Minamoto* de macht der taira te breken en het gezag in handen van den adel te brengen. Hij zelf werd door den keizer tot veldheer der kroon, sei i tai shogoen of kortweg shogoen, benoemd, die van nu af, even-als de major domus in Frankrijk, de zaken des lands leidde. Deze dubbele heerschappij duurde met enkele korte onderbrekingen voort tot 1868 en leidde niet lang na *Joritomo* tot een drie-dubbele heerschappij, daar de verwante familie *Hadsjo* zich het voogdij- en regentschap over de shogoens aanmatigde. De verwarring werd nog grooter, toen van het midden tot het einde der 14deeeuw twee keizers, een te Kioto en een te Joshino, bestonden. In het einde der 13de eeuw deden de Mongolen onder *Choeblai Khan* zonder succes verschillende invallen in Japan, welke *Marco Polo* er toe brachten het in Europa nog geheel onbekende Japan (dat hij *Zipangoe* = land van den zonsopgang noemde) te beschrijven.

In het midden der 16de eeuw was de macht der feodale vorsten, de daimio, zoo versterkt, dat een van hen het in 1571 durfde wagen den shogoen af te zetten. Van dien tijd tot 1603 bestond er geen shogoen; de regeering was in handen van *Ota* († 1582) en na hem van *Hidejoshi*, gewoonlijk *Taiko sama* genoemd, een man van lage afkomst, maar van groote dapperheid, en doorzicht. Om zijn 6-jarigen zoon *Hidejori* de opvolging te verzekeren, had hij een regentschap ingesteld, waarvan de vorst van Mekawa, *Jjejas*, uit de familie *Tokoegawa* en het geslacht *Minamoto*, het meest invloedrijke lid was. Na *Taiko's* dood ontbrandde de binnenlandsche oorlog opnieuw, daar de meesten der daimio zich weer aan de opperheerschappij, die *Jjejas* nu voor *Hidejori* uitoefende, trachtten te onttrekken. Het gelukte echter *Jjejas* niet alleen zijn macht nog meer uit te breiden en te versterken, maar haar ook met succes tegen *Hidejori* en diens aanhangers aan te wenden. Hij noodzaakte in 1603 den 107den keizer, *Gojozei* (1587—1612), hem tot shogoen te benoemen, terwijl *Hidejori* slechts een rang lager, n.l. dien van Naidaijn (= minister van Binnenlandsche Zaken) bekleedde. *Jjejas* werd op die wijze in Japan oppermachtig; zoodat hij aan het rijk die bijzondere grondwet gaf, welke tot de revolutie van 1868 van kracht bleef. *Jjejas* deed reeds in 1605 ten behoeve van zijn zoon afstand, doch behield tot zijn dood (1616) grooten invloed op de regeering.

De tweede helft der 16de eeuw kenmerkte zich door de invoering van het Christendom. In 1542 landden Portugeezen op het zuidelijke eiland Tanegashima en langzamerhand ontstond er een levendig verkeer tusschen de Portugeesche bezittingen en Japan. In 1549 begaf de beroemde Jezuïet *Frans Xaver* zich naar Japan en predikte er op verschillende plaatsen, zelfs te Kioto, het Christendom. In 1552, toen *Xaver* weer vertrok, had het Christendom er reeds diep wortel geschoten en breidde zich in de volgende jaren steeds uit. Eenigen der voornaamste Japansche Christenen zonden zelfs een gezantschap naar Madrid en Rome, dat in 1582 Nagasaki verliet, door *Philips II* en paus *Sixtus V* op de meest eervolle wijze ontvangen werd en in 1590 naar Japan terugkeerde. Daar echter hadden vijandschap en verbittering tegen het Christendom de overhand gekregen. Reeds *Taiko* had de uitbreiding tegengewerkt; de bloedige en volkomen uitroeiing van de Japansche Christenen en de verdrijving van alle Portugeezen en Spanjaarden uit Japan had echter plaats onder *Jjejas*, maar vooral onder diens kleinzoon *Jjemit* (1623—1651). Het einde was de verovering van het kasteel Shimabara bij Nagasaki, waarheen de Japansche Christenen de wijk genomen hadden.

Ook onze landgenooten waren in 1600 naar Japan gekomen en kregen in 1610 van *Jjejas* onder zeer gunstige voorwaarden verlof tot vrijen handel, benevens toestemming, om op het eiland Hirado aan de westkust van Kioeshioe een factorij op te richten. Na *Jjeja's* dood werd die vrijbrief echter beperkt en den 21sten Mei 1641 werden wij gedwongen onze factorij op Hirado te verlaten en ons op het kleine eilandje Decima bij Nagasaki te vestigen. Ook moesten wij voortaan alle jaren, sedert 1790 alle vier jaren, een reis naar Jedo, de residentie van den shogoen, maken tot overhandiging van geschenken aan den shogoen. Onze factorij behielden wij tot in de vorige eeuw.

De door *Jjejas* gestichte staatsinrichting werd door zijn kleinzoon, shogoen *Jjemit*, daardoor voltooid, dat hij den Japanners, die tot dusver in handels- en scheepsbetrekkingen met de meeste Oost-Aziatische volkeren gestaan hadden, op straffe des doods verboed hun vaderland te verlaten. Het hoofddoel van dien maatregel was zich niet door vreemden te laten beïnvloeden en het land door afsluiting voor oorlogen te vrijwaren. Hiertoe dient vooral de vaste en niet te verbreken band, waartoe alle deelen der Japansche staatsmachine samengevoegd werden, en de als vast richtsnoer voor de leidende macht der shogoens aangenomen grondstelling, dat iedere door *Jjejas* en diens eersten opvolger uitgevaardigde wet van bindende kracht voor alle latere shogoens zou zijn. Het hoofd van den staat was altijd nog de keizer, ofschoon zijn macht tot een minimum beperkt was. Zelfs zijn invloed als hoogste priester van den Shinto-dienst werd verminderd, doordat *Jjejas* en zijn nakomelingen het Boeddhisme begunstigden. Onzichtbaar voor het volk en buiten alle gemeenschap met de rijksgrooten, die slechts door bemiddeling van den shogoen met hem mochten onderhandelen, leefde hij in zijn paleis te Kioto, het Dairi of Kinri, omgeven door priesters en de beambten van zijn Hofhouding, die gekozen waren uit den uit ongeveer 150 families bestaanden Hofadel. Om hem te bewaken en vooral om alle verkeer tusschen hem en de daimio te beletten, had de shogoen te Kioto een speciaal ambtenaar aangesteld. De gelden voor de kostbare Hofhouding was de shogoen verplicht den keizer uit de rijksmiddelen te verstrekken. De invloed van den keizer op het bestuur des rijks bepaalde

Digitized by Google

zich tot het verleenen der hoogste titels en titulaire waardigheden en tot het recht om met vreemde staten verdragen te sluiten en tot het geven van amnestie. Het eigenlijke hoofd van den staat was de shogoen of koebo, koebo sama, in lateren tijd taikoen = groote heer genaamd. Sedert *Jjejas*, die Jedo in de provincie Moesashi tot zijn hoofdstad gemaakt had (1590), was die stad de residentie. Den shogoen stond een ministerraad (gorejoe) ter zijde, hoogstens 5 tot 6 leden tellende; onder hem stond de qotario, de minister-president, een ambt echter, dat niet altijd vervuld werd; zij waren ministers van het Huis, maar tevens in naam van hun meester met het geheele staatsbestuur belast. Tot hun steun dienden de zoogenaamde jongere Rijksraden (wakadoshijori) als leiders der afzonderlijke takken van bestuur. De macht van den Rijksraad was zeer uitgestrekt en nam toe, naarmate die van den shogoen beperkter werd. De Rijksraad bewaakte den shogoen, om bij hem niet de minste neiging tot staatkundige hervormingen te laten opkomen, terwijl tevens ieder lid door alle overigen scherp nagegaan werd. Hij hield zich van de werkelijke toestanden tot in de meest afgelegen hoeken, door middel van controleerende ambtenaren, uitstekend op de hoogte. De rechterlijke macht was niet van het staatsbestuur gescheiden. De wetten waren kort en bondig, velen daarvan ook aan iederen Japanners bekend; de rechtspraak buitengewoon streng, maar onpartijdig. Op zware misdrijven stond de doodstraf. Bij misdadigers, die tot de oorlogskaste behoorden, werd het harakiri (zie aldaar) toegepast. Op lichte vergrijpen stonden lijf-, vrijheids- en geldstraffen. Tot de lijfstraffen behoorde de verbanning naar bepaalde eilanden (Hadsjidsjo, Sado enz.) Met uitzondering van 5 kroonlandschappen en eenige steden en gebieden, verviel het rijk in de handen der rijksvazallen, daimio, wier aantal oorspronkelijk overeenkwam met de 68 landschappen, waarin de 8 groote hoofdprovincies verdeeld waren. De inkomsten van den shogoen bestonden uit de opbrengst der kroonlandschappen en der genoemde steden, de schatting der daimio, de opbrengst der mijnen en de winst, die de handel met de Nederlanden en China opbracht.

In materieel opzicht was de invloed van het nieuwe staatsbestuur gelukkig. Meer dan twee eeuwen heerschte volkomen rust en de welvaart van het land en de bevolking namen steeds toe. De bevolking was in bepaalde, maar volstrekt niet zoo scherp als de Indische kasten gescheiden klassen verdeeld: *a.* de daimio, die naar gelang de grootte van hun bezit weer in verschillende afdeelingen gesplitst waren; *b.* de samoerai, eveneens in klassen onderverdeeld en waaruit de officieren, ambtenaren en soldaten voortkwamen; *c.* de priesters van het Shinto en het Boeddhisme, doctoren, geleerden, kunstenaars enz., voor zoover zij geen ambtenaren van den shogoen waren, waardoor zij een hoogeren rang en het recht, om twee sabels te dragen, kregen; *d.* landbouwers; *e.* handwerkslieden, zeelieden, visschers, enz. *f.* kooplieden. Al die verschillende klassen hadden hun bepaalde rechten. De opklimming van een lagere tot een hoogere klasse, wegens persoonlijke verdiensten, was niet buitengesloten. In den regel ging het ambt, het middel van bestaan van den vader op den zoon over. Buiten het verkeer met de overige bevolking en met haar „in geen gemeenschap van vuur en water" stonden als „onrein" veracht en gemeden de Eta, een soort paria's, die zich met het afstroopen der gedoode runderen, lederbereiding enz. bezighielden. Ook zij hadden hun rechten, en hun hoofd werd zelfs op Nieuwjaarsdag in het paleis van den shogoen toegelaten, om dezen een paar linnen sandalen te overhandigen.

De regeering van den shogoen had tot het midden der 19de eeuw alle pogingen van buitenlandsche mogendheden, om met Japan in handels- en vriendschapsbetrekkingen te komen, afgewezen. De Engelschen, die in 1674 naar Japan kwamen, om de vroegere, in 1623 vrijwillig opgegeven handelsverbindingen weer aan te knoopen, vonden geen gehoor, evenmin als in 1782 de Russische gezant *Laxman* en *Krusenstern*, die zich van den 9den October 1804 tot den 19den April 1805 zonder succes in de Golf van Nagasaki ophield. Ook nieuwe pogingen der Engelschen in 1803 en 1811 liepen op niets uit. Toch was sedert de verovering van Californië door Noord-Amerika en het ontstaan van San Francisco, sedert het gedeeltelijk openstellen van China, ten gevolge van den vrede van Nanking in 1842, en sedert de groote toeneming van de vischvangst door Amerika en Engeland in de Japansche zeeën, met groote zekerheid te voorspellen, dat de regeering te Jedo niet in staat zou zijn, haar stelsel van afzondering van de buitenwereld staande te houden. Den Noord-Amerikanen komt de eer toe door een uit acht oorlogschepen bestaande en door commodore *Perry* geleide expeditie de gesloten poorten van het Japansche Rijk geopend te hebben. *Perry* was eerst den 8sten Juli 1853 te Oeraga, niet ver van het tegenwoordige Jokohama geland, en bracht een brief over van den president der Vereenigde Staten, waarin deze om een vriendschaps- en handelsverdrag met Japan verzocht. Den 31sten Maart 1854 werd eindelijk te Kanagawa het verdrag tusschen Japan en de Ver. Staten gesloten, waarvan de ratificaties den 21sten Februari 1855 uitgewisseld werden. Het succes der Amerikanen was ten deele te wijten aan de medewerking van den Nederlandschen commissaris *Donker Curtius*, en in den „Moniteur de la flotte" van 4 Februari 1858 heet het dan ook: „Toutes les nations du globe doivent rendre hommage à la politique noble et désintéressée qu'a suivie la Hollande dans ses relations avec le Japon." De Amerikaansche schepen kregen toegang tot Shimoda op het schiereiland Izoe en Hakodate op Jesso. Een door de Engelschen den 14den October 1854 te Nagasaki afgedwongen en den 9den October 1855 geratificeerd verdrag opende behalve genoemde havens nog Nagasaki. Diezelfde havens werden ook voor de Russen krachtens een den 7den Februari 1855 te Nagasaki gesloten en den 7den December 1856 geratificeerd verdrag opengesteld. Op genoemde verdragen volgden weldra anderen en wel met Noord-Amerika (17 Mei 1857), met Nederland (23 Augustus 1856, 16 October 1857 en 18 Augustus 1858), met Engeland (27 Augustus 1858), met Frankrijk (9 October

Digitized by Google

1858). Voor deze mogendheden werden van af den 1sten Juli 1859 de havens Hakodate, Nagasaki en Jokohama in plaats van Kanagawa, van den 1sten Januari 1860 Niigata en van den 1sten Januari 1863 ook Kobe en Osaka opengesteld. Het was den vreemdelingen geoorloofd in genoemde plaatsen grondbezit te verkrijgen en handel zonder tusschenkomst van Japansche beambten te drijven, huizen en kerken te bouwen, hun godsdienst uit te oefenen en (van af 1 Januari 1862) zich om handelsdoeleinden op een bepaalde plaats te Jedo te vestigen. Hun consuls en gezanten moesten over hun landgenooten recht spreken en het binnenland kunnen bereizen. Van den invoer was alleen opium, van den uitvoer gemunt koper uitgesloten. Onder dezelfde voorwaarden sloten Portugal (1860), Pruisen (24 Januari 1861) en Zwitland (6 Februari 1864) handelsverdragen met Japan. Later volgden België (1866), Zweden en Noorwegen (1868), de Noord-Duitsche Bond (1868), Oostenrijk-Hongarije (1869), de Sandwich-eilanden en China. De na den val van den shogoen en het herstel der keizerlijke waardigheid gesloten verdragen met Korea (1876), Mexico en Nicaragua (1892) bevatten andere, voor Japan gunstiger bepalingen.

Met het sluiten der eerste van deze verdragen hield ook het door den derden shogoen van de laatste dynastie, *Jjemit*, uitgevaardigde verbod voor de Japanners om hun vaderland te verlaten, op. Sedert dien tijd vertoefden vele Japanners in het buitenland, om vreemde inrichtingen en buitenlandsche wetenschap te leeren kennen. Japansche arbeiders en kooplieden vindt men thans in grooten getale op Hawai, in Amerika, China en Korea. Reeds in 1880 bezocht een gezantschap van den shogoen Amerika en een tweede verschillende Europeesche Hoven. Het gevolg van deze geheel en al veranderde verhouding van het Japansche Rijk tot het Buitenland was echter de val van het shogoenaat. Weldra trad te Jedo een der regeering vijandig gezinde partij op den voorgrond, aan wier hoofd de machtigste daimio van het Z., zooals van Choshoe (Nagato), Satsoema, Hizon en Tosa stonden. Zij naderden meer en meer tot den keizer als hun oorspronkelijken leenheer, terwijl zij de opening van het rijk door de regeering te Jedo voor een willekeurig ingrijpen in de rechten des keizers verklaarden, waardoor het shogoenaat zichzelf van zijn rechtspositie beroofd had. Zij hoopten tevens door den val van het shogoenaat hun vroegere zelfstandigheid te herkrijgen. De vreemdelingenhaat, door deze daimio aangewakkerd, openbaarde zich in een reeks moorden, waarvan verschillende vreemdelingen het slachtoffer werden. Op den avond van den 15den Januari 1861 werd *Heusken*, secretaris en tolk van het Noord-Amerikaansch gezantschap, te Jedo vermoord en den 6den Juli 1861 vond een nachtelijke aanval plaats op de woning van den Engelschen gezant, waarbij 22 personen, waaronder 2 Engelschen, gewond werden. Den 14den September 1862 werden verschillende Engelschen in den omtrek van Jokohama door het gevolg van den daimio van Satsoema aangevallen en een hunner gedood.

De positie der Europeanen in Japan werd hoe langer hoe onzekerder en gevaarlijker. Hiertoe droeg niet weinig de toenemende zwakheid der regeering van den shogoen bij, die tusschen beide partijen heen en weer slingerde. De door hem uitgevaardigde bevelen tot bescherming der vreemdelingen werden niet alleen door de daimio niet opgevolgd, maar ook uit haar eigen houding was zeer goed merkbaar, dat zij het met de vriendschaps- en handelsverdragen niet oprecht meende. Toen Engeland de bestraffing van *Shimasoe Saboero*, een bloedverwant van den vorst van Satsoema, verlangde, daar hij de aanleiding tot den moord op den Engelschman gegeven had, toonde den 24sten Juni 1863 de Rijksraad aan de gezanten en consuls aan, dat de shogoen van den keizer, den eigenlijken heerscher over Japan, een wenk gekregen had de voor de vreemde mogendheden geopende havens weer te sluiten. De buitenlandsche vertegenwoordigers gaven echter niet toe en dienden een formeel protest in tegen een sluiting. De Engelsche admiraal *Kuper* verscheen in Augustus van hetzelfde jaar voor Kagoshuma, de goed versterkte en verdedigde hoofdstad van den vorst van Satsoema, om de straf aan *Shimasoe Saboero* zelf te voltrekken, maar moest spoedig weer aftrekken. De uitlevering van *Shimasoe* bleef uit, doch Satsoema betaalde de geëischte som. In het volgend jaar werden door den daimio van Nogato in de Straat van Schimonoseki vijandelijkheden gepleegd tegen Europeesche schepen. Dientengevolge verscheen in September 1864 een uit Engelsche, Fransche, Nederlandsche en Amerikaansche schepen bestaand eskader onder den Britschen admiraal *Kuper* voor Schimonoseki, verwoestte de vestingwerken, voerde alle kanonnen weg en dwong den daimio van Nagato voor altijd de Straat van Schimonoseki open te houden en eenige millioenen oorlogsschatting te betalen. Hierop gingen de vertegenwoordigers der vier genoemde mogendheden met de vloot naar Jedo, waar zij na een onderhoud met den Rijksraad (5 en 6 October) bewerkten, dat de regeering van den shogoen de garantie voor de door den daimio aan Nagato te betalen schatting op zich nam, dezen uit zijn waardigheid ontzette, den vreemden gezanten het recht gaf zich te Jedo te vestigen en beloofde den keizer tot erkenning den door den shogoen gesloten verdragen te bewegen. De besliste houding der Europeesche diplomaten en de berichten der uit Europa teruggekeerde leden van het bovengenoemde gezantschap, die de voortreffelijkheid der Europeesche beschaving in het licht stelden, bewerkten bij de meerderheid der daimio een andere meening en bewogen den keizer tegen het einde van 1865 in het algemeen toe te geven.

De machteloosheid der regeering te Jedo bleek met den dag duidelijker, vooral toen zij in 1868 in een expeditie tegen Nagato het onderspit moest delven; in gelijke mate echter nam de macht en het aanzien des keizers toe en wel omdat de voornaamste daimio van het Z. zich steeds vaster bij hem aansloten. Te midden van de grootste verwarring overleed de toenmalige shogoen (19 September 1866) en prins *Hitotsbashi*, een verstandig, vrijzinnig en den vreemdelingen welgezind man, werd hoofd der Tokoegawafamilie en spoedig daarop shogoen. Hij streefde er voor alles naar de met de mogendheden gesloten verdragen

Digitized by Google

ten uitvoer te brengen en met name den keizer te bewegen eindelijk de haven Hiogo en de stad Osaka voor het buitenlandsch verkeer open te stellen. Zulks geschiedde, gelijktijdig met de opening der haven van Jedo, den 29sten Januari 1868. Intusschen was den 3den Februari 1867 te Kioto keizer *Komei* overleden en opgevolgd door zijn vijftienjarigen zoon *Moetsoehito* (zie aldaar), den 122sten keizer. Zijn eerste regeeringsdaad was de bekrachtiging der met de vreemde mogendheden bestaande verdragen. In het einde van 1867 richtte de daimio van Tosa een schrijven aan den shogoen, inhoudende, dat de verwarringen in het land het gevolg waren van het feit, dat de regeering van twee centra uitging en dat het dus beter zou zijn afstand te doen en de macht in de handen des keizers terug te geven. *Hitotsbashi* verklaarde zich den 8sten November bereid de rijksregeering neder te leggen. De keizer nam het ontslag aan. *Hitotsbashi* vaardigde den 17den November een proclamatie uit, waarin hij verklaarde, dat de veranderde betrekkingen van den staat tot het buitenland een regeering in één hand, en wel in die des keizers, noodzakelijk maakten. Het besluit van den shogoen verwekte onder zijn naaste vazallen, speciaal de daimio van het N., groote ontevredenheid. *Hitotsbashi* liet zich daarom overreden zijn proclamatie in te trekken en begaf zich met een leger van 30000 man van Osaka naar Kioto, om de hem vijandelijke daimio te verdrijven. Bij Fushimi kwam het den 26sten Januari 1868 tot een slag met de daimio van Satsoema en Nagato, waarin de daimio overwinnaars bleven. *Hitotsbashi* ging den 30sten Januari naar Jedo terug en nam zijn toevlucht in het Boeddhistische klooster Oeëno. De aanhangers van den keizer vervolgden die van *Hitotsbashi*, rukten Osaka binnen, deden het kasteel van den shogoen in de lucht springen, legden een deel der stad in de asch en veroverden den 4den Februari Hiogo. De keizer beloofde den buitenlanders zijn bescherming en het in kracht blijven van de met den shogoen gesloten verdragen:

Met den terugtocht van *Hitotsbashi* naar Jedo was de oorlog echter niet geëindigd. Den 5den Februari 1868 verklaarde men den ex-shogoen van al zijn titels en waardigheden vervallen, en een groot leger onder opperbevel van prins *Arisoewaga* trok tegen Jedo op, om den oorlog tegen de aanhangers van den shogoen voort te zetten, aan wier hoofd de daimio van Aizoe stond. Jedo werd zonder veel moeite veroverd. Een warme strijd echter ontbrandde om het bezit der steden Oetsoewmija en Wakamat, de hoofdstad van Aizoe. Na haar val was de tegenstand der aanhangers van den shogoen gebroken. Op het eind van het jaar was de keizer in het volle bezit van zijn macht. Hij verplaatste zijn residentie naar Jedo, dat van nu af den naam Tokio (= oostelijke hoofdstad) kreeg. Den 13den Februari werden de vreemde gezanten in openbare audientie ontvangen, die gedurende den burgeroorlog een neutrale houding hadden aangenomen.

Daarmede begon voor Japan een ingrijpende en snelle verandering in alle bestuurs- en onderwijsinrichtingen. Aan het hoofd dier vooruitstrevende partij stond de verstandige en energieke keizer *Moetsoehito*, die den 3den November 1889 zijn oudsten zoon *Haroe no mija Joshihito* tot opvolger benoemd had; hem terzijde staan gelijk gezinde ambtenaren, waarvan de meeste hun opvoeding in Europa of Noord-Amerika genoten hebben. De belangrijkste hervorming was de opheffing van het ambt van daimio als erfelijk leenman van den keizer. Deze maatregel maakte van een feudalen staat een absolute monarchie. Iedereen zou in het vervolg tot staatsambtenaar worden toegelaten en de keuze tot de hoogste ambten zou naar verdienste en bekwaamheid, niet langer naar geboorte geschieden. Andere belangrijke hervormingen zijn de oprichting van een postwezen (1872), om de overzeesche post van Japan uit zelf te besturen; de invoering der Europeesche Gregoriaansche tijdrekening, daar de 1sten Januari 1873 tot den 1sten Januari van het jaar 2533 sedert de stichting van het rijk gemaakt werd; de invoering van een nieuw muntstelsel, waarvan de yen de eenheid is; de stichting van bankinstellingen naar Europeesch voorbeeld, van verzekeringsmaatschappijen enz. Den 1sten April trad Japan toe tot de wereldpostvereeniging. De heerendiensten werden afgeschaft; algemeene leerplicht ingevoerd; volks- en hoogescholen geopend.

In tegenspraak met het streven der regeering van den keizer, om de beschaving van het Westen in te voeren, stond haar voortdurende afkeer van het Christendom. Den vreemdelingen werd vrije godsdienstuitoefening toegestaan; den Japanners werd echter overgang tot het Christendom verboden. Toen zich spoedig na het openstellen der Japansche havens in de nabijheid van Nagasaki door het werken van Fransche zendelingen Christengemeenten vormden en het aantal nieuw gedoopten toenam, liet de regeering een groot aantal Japansche Christenen gevangen nemen, veroordeelde er (1868) 4100 tot deportatie en vaardigde in Januari 1870 scherpere bevelen tegen den overgang tot het Christendom uit, terwijl tevens 3000 Christenen in de verschillende provincies veroordeeld werden. Eerst in 1873 gaf de regeering op aandringen der mogendheden toe; beloofde den 21sten Februari van verdere vervolgingen van Japansche Christenen te zullen afzien en hief in 1876 de tegen het Christendom uitgevaardigde bevelen op. Sedert dien tijd is het aantal Japansche Christenen door de werkzaamheid der zendelingen steeds toegenomen.

De verhouding tot het buitenland werd gedurende deze hervormingsperiode slechts korten tijd gestoord door verwikkelingen met China, wegens de bezetting van een deel van Formosa (1874) door de Japanneezen ten gevolge van het vermoorden der bemanning van Japansche schepen door de bewoners van dat eiland. Door bemiddeling van den Engelschen gezant sir *Harry Parkes*, kwam intusschen den 31sten October aan de moeilijkheden een einde. China betaalde den Japanners 500 000 taels schadevergoeding en dezen verlieten Formosa weder. Tengevolge van verwikkeling met Korea in de jaren 1870—1873 was ieder oogenblik het uitbreken van een oorlog te vreezen, wat echter door den invloed van verstandige ministers, zooals *Iwakoera* en *Okoebo* voorkomen werd. In Mei 1876 gelukte het Japan

Digitized by Google

ook Korea voor den wereldhandel te openen. Het sloot een vriendschapsverdrag met dat land, volgens hetwelk voor Japansche kooplieden drie havens Foesan, Gensan en de hoofdstad Seoul werden opengesteld en Japan het recht kreeg een gezantschap te zenden. In Japan zelf kwam door kleinere opstanden der bevolking de wensch aan het licht om een einde te maken aan de voortschrijdende hervormingen. Gevaarlijk was voor de regeering de zoogenaamde Satsoema-opstand van 1877, waarvan de leider, *Saigo Takamori*, oud-minister en een der populairste mannen was, en dien men eerst na zeven maanden meester was.

Wat de veranderingen van grondgebied betreft, werd in 1875 het Zuidelijk deel van Sachalin in ruil voor het grootste deel der Kurillen aan Rusland afgestaan; ook werd het grondgebied van den staat in 1876 uitgebreid door het inbezitnemen der Bonin-eilanden; terwijl in hetzelfde jaar de Lioe-Kioe-eilanden, die tot dusverre den heerscher van Japan slechts als hun leenheer hadden erkend, onder den naam Okinawa-Ken bij het Japansche Rijk werden ingelijfd; de koning dier eilanden, *Shotai*, werd naar Tokio ontboden, waar hem een paleis als verblijfplaats aangewezen werd. De betrekkingen tot de Europeesche mogendheden waren goed en werden ook niet gestoord door den aanslag, die een fanatiek Japanner, bij het bezoek van den Russischen kroonprins (1891) te Otsoe aan het Biwameer pleegde, waarbij hij den prins licht verwondde.

Door ingrijpende hervormingen in de rechtspraak trachtte Japan de consulaire berechting door vreemdelingen overbodig te maken en reeds had het met Duitschland en Amerika verdragen in die richting gesloten, doch de ratificatie bleef uit ten gevolge van een krachtige oppositie onder het volk, die zich den 18den Maart 1889 openbaarde in een moordaanslag op minister *Okoema*. Den 11den Februari 1890 zette de regeering de kroon op haar hervormingswerk door de afkondiging van de reeds lang beloofde grondwet, die in 1890 van kracht werd. Men had daarbij de Pruisische constitutie als voorbeeld genomen. Hoe meer het oogenblik van de invoering van den constitutioneelen regeeringsvorm kwam, des te levendiger werd het politieke leven. Weldra, toen tengevolge van de agitaties en het dreigend optreden der soshi de openbare orde verstoord scheen te worden (December 1889), zag de regeering zich genoodzaakt uitzonderingswetten uit te vaardigen, de pers- en spreekvrijheid en het recht van vereeniging en vergadering te beperken. In 1890 smolten verschillende partijen van liberale kleur samen onder den naam Rikkendsjijoeto, „constitutioneele liberale partij". Bij de opening van de eerste volksvertegenwoordiging (25 November 1890) was deze partij door 132 leden vertegenwoordigd, de Kaishinto (Hervormingspartij) door 45, de regeeringspartij door 120 leden. De tweede zitting 1891—1892 was slechts van zeer korten duur; de regeering ontbond in het einde van 1891 het parlement, omdat het Lagerhuis het besluit tot bewilliging van gelden voor de slachtoffers der vreeselijke aardbeving van den 28sten October 1891 vertraagde. Bij de nieuwe verkiezingen deed de regeering te vergeefs al haar invloed gelden, om een volgzame meerderheid te krijgen; in verschillende streken kwam het bij de stemmingen zelfs tot handtastelijkheden. De tegenstelling tusschen de partijen kwam vooral in de volgende zitting (1892—1893) zeer duidelijk in het licht. Het Lagerhuis weigerde gelden voor den bouw van oorlogsschepen. Om zich de middelen trots dit afwijzend votum toch te verschaffen, beval de keizer aan alle beambten een tiende deel van hun salaris voor 6 jaar af te staan; hij zelf stelde eveneens $^1/_{10}$ zijner inkomsten ter beschikking.

In het einde van 1893 zag de regeering zich wederom genoodzaakt het parlement te ontbinden, daar dit het ministerie wilde dwingen de met de vreemde mogendheden gesloten verdragen strenger te handhaven, waarin de regeering een gevaar voor de goede betrekkingen met het buitenland meende te zien. De nieuwe volksvertegenwoordiging kwam den 15den Mei 1894 bijeen; de samenstelling was in zooverre gunstiger, dat de Dsjijoeto (liberale partij), die over 120 zetels beschikte, haar principieele oppositie opgaf, om ten slotte volkomen regeeringspartij te worden; haar leider, graaf *Itagaki* werd zelfs minister van Binnenlandsche Zaken in het bestaande kabinet. Toch werd ook deze volksvertegenwoordiging twee dagen vóór haar sluiting ontbonden, daar zij een adres aan den keizer richtte, waarin de binnen- en buitenlandsche politiek van het ministerie afgekeurd werd. Eerst de verwikkelingen in Korea en de daaruit ontstane Chineesch—Japansche Oorlog (zie aldaar) leidden tot bijlegging van het conflict en een eensgezind optreden. De oorlogsverklaring werd in Japan met groote geestdrift ontvangen, en vrijwillige bijdragen kwamen van alle kanten in. De keizer riep den 15den October het parlement in buitengewone zitting bijeen, dat tot een leening van 100 millioen yen ter bestrijding van de oorlogskosten besloot. Het verloop van den oorlog was voor Japan zoo gunstig mogelijk en den 17den April 1895 kwam het vredesverdrag te Schimonoseki tot stand, waarbij Japan het schiereiland Liaotong, Formosa, de Pescadores en een oorlogsschatting van 200 millioen taels kreeg. De ratificatie van dit verdrag volgde den 8sten Mei te Tsjefoe. Intusschen hadden echter Rusland, Duitschland en Frankrijk tegen den afstand van Liaotong geprotesteerd, en Japan moest den 10den Mei definitief daarvan afzien, waarvoor het 30 millioen taels kreeg. De inbezitneming van Formosa leverde ook nog moeilijkheden op, daar Chineesche benden, Zwartvlaggen, en Japanners tegenstand boden. Eerst tegen het einde van October waren zij in het definitieve bezit van het eiland. In midden October braken nieuwe onlusten in Korea uit, gedurende welke de koningin, naar men zegt door een Japanner, vermoord werd. De Japansche gezant in Korea *Mioera* en andere Japanners werden van medeplichtigheid aan dien moord beschuldigd, naar Tokio ontboden, doch vrijgesproken. Inderdaad was de invloed van Japan in Korea zeer aan het verminderen, daar de koning zich geheel en al bij de Russen had aangesloten. Intusschen was Japan niet voornemens de onafhankelijkheid van Korea te laten aantasten, waarop belangrijke versterkingen van leger en vloot wezen, die in 1895 en 1896 in het Parlement zelfs door de anders on-

Digitized by Google

verzoenlijke Shimpotopartij (vooruitstrevend) goedgekeurd werden, en eindelijk gelukte het Japan in 1898 met Rusland een verdrag te sluiten, waarbij beide mogendheden de onafhankelijkheid van Korea erkenden en bel ofden zich van elke inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van dat land te onthouden.

Intusschen was ook een andere wensch der Japanners, de ne. ieniging der handelsverdragen, was in vooral de bepaling omtrent de berechting door de consuls aanstoot gaf, in vervulling gegaan. Nadat Japan door de hervorming van zijn wetgeving naar Europeesch model (Strafwetboek, Handelswetboek, Burgerlijk Wetboek enz.) het bewijs geleverd had, dat het op beschavingsgebied aanspraak maken kon, om gelijkelijk behandeld te worden, toonden de buitenlandsche mogendheden zich bereid van de consulaire berechting hunner onderdanen af te zien.

Het voorbeeld van Engeland, dat in 1894 met Japan een nieuw handels- en scheepvaartsverdrag sloot, werd door verscheiden andere mogendheden gevolgd, waaronder Amerika (1894), Frankrijk, Italië, Rusland, België (1895), Duitschland, Zweden en Noorwegen, Zwitserland, Nederland en Oostenrijk-Hongarije (1896). In deze nieuwe verdragen, die in 1899 van kracht werden, werden den onderdanen der betreffende staten als vergoeding voor he' 'zien van de berechting door de consuls het recht gestaan, om in het geheele land handel te drijven. Zij waren voor Japan een nieuw tijdperk in zijn buitenlandsche betrekkingen, daar het nu door de overige mogendheden als een der hunnen erkend werd.

De toegevendheid, die de minister-president, markies *Ito*, in de Liaotong-quaestie tegen de Europeesche mogendheden betoond had, had hem de vijandschap op den hals gehaald der oud-Japansche partij; en toen graaf *Moetsoe* zich om gezondheidsredenen genoopt zag zijn ambt neder te leggen gaf, dat in September 1896 aanleiding tot een kabinetscrisis, die den val van het geheele ministerie ten gevolge had. Tot opvolger van markies *Ito* werd graaf *Matsoekata* benoemd, onder wiens bewind door een nieuwe muntwet de gouden standaard ingevoerd werd. Een protest van Japan tegen de inlijving der Sandwicheilanden bij Amerika bleef zonder gevolg en reeds in Januari 1898 trad markies *Ito* opnieuw aan het hoofd van zaken, om in Juni 1898 weer plaats te maken voor graaf *Okoema*, die in November d.a.v. door maarschalk *Jamagata* opgevolgd werd.

In de lente van 1900 brak in China de Bokseropstand uit, als eerste slachtoffer waarvan *Soegiyama*, de kanselier van het Japansche gezantschap viel, die den 12den Juni te Peking vermoord werd. Aan het gemeenschappelijk optreden der mogendheden (zie *China, Geschiedenis*) nam Japan een belangrijk aandeel, waarbij de Japansche troepen hun reeds in den Chineesch—Japanschen oorlog gebleken dapperheid en moed opnieuw bewezen. Daarbij was echter de Japansche staatkunde steeds gericht op het behoud der integriteit en zelfstandigheid van China, waarom Japan zich dan ook dadelijk aansloot bij het Engelsch-Duitsche verdrag van den 16den October 1900, dat zulks ten doel had. De verhouding met Rusland en de door het optreden van dat land in Mandsjoerije veroorzaakte bezorgdheid leidden eindelijk tot het Japansch-Engelsch verdrag van den 30sten Januari 1902, waarbij zich beide staten verbonden om de onafhankelijkheid en integriteit van China en Korea te handhaven en zich tot wederzijdschen steun verplichtten, indien een van hen met een coalitie van meerdere mogendheden in oorlog mocht geraken.

Intusschen in de binnenlandsche politiek door de stichting van een nieuwe partij, die alle regeeringsgezinde elementen in zich vereenigde, een verandering gekomen, die den leider dier partij, markies *Ito* in October 1900 weer aan het bewind bracht. Doch ook dit ministerie was slechts van korten duur en den 2den Juni 1901 vormde de minister van Oorlog, veldmaarschalk *Katsoera* een nieuw kabinet. Bij zijn optreden vond het de financiën in een treurigen toestand; de landbouw en de nijverheid maakten een crisis door, terwijl onder de arbeiders het socialisme veld won. *Katsoera* trad nu met een hervormingsprogramma op: hij wilde de verkeerde elementen uit den ambtenaarsstand verwijderen, de kleine pers aan banden leggen, het bankwezen regelen en het onderwijs reorganiseeren. Maatregelen tot verbetering der staatsfinanciën kon hij weliswaar niet voorstellen en de dringend gewenschte afschaffing der grondbelasting kon hij ook niet bewerken. Daar Japan door de steeds meer gespannen verhouding met Rusland zijn vloot versterken moest, kon de regeering die inkomsten niet missen. Daar de financieele hervormingen uitbleven, werd het ministerie onpopulair en de verkiezingen van Augustus 1902 waren dan ook in zijn nadeel. De constitutioneele partij (*Seiyoekai*) kreeg de meerderheid en slechte dadelijk na het bijeenkomen van den Rijksdag afschaffing der grondbelasting. Overeenstemming bleek onmogelijk; de Rijksdag werd ontbonden, maar bij de nieuwe verkiezingen kreeg de constitutioneele partij opnieuw de meerderheid. Intusschen kwam het tot een compromis. Het Parlement keurde de vlootwet goed, volgens welke 115 millioen yen in de eerstvolgende 12 jaren aan de vloot besteed moesten worden en stelde zich met een vermindering der grondbelasting van 30—50 % tevreden. Tengevolge van den slechten Europeeschen toestand moesten nu andere belangrijke werken, als de bouw van spoorwegen, blijven liggen. Het gevolg van het compromis was, dat de leider der constitutioneelen, *Ito*, voorzitter van den Geheimen Raad werd, 25 andere leden echter verlieten de partij en bestreden met de vooruitstrevenden de regeering. Alle partijtwisten bleven echter rusten en het conflict met Rusland begon. Om aanvulling naar buiten te versterken, had Japan den 30sten Januari het verbond met Engeland gesloten; en toen Rusland toch geen aanstalten maakte, om Mandsjoerije te ontruimen (waarom het conflict ontstaan was, zie *Russisch—Japansche Oorlog*) sloeht Japan in den zomer van 1903, dat Rusland de onafhankelijkheid van China erkennen en zijn troepen terugtrekken zou. Rusland wees iedere inmenging in zijn verhouding met China af en na verdere vruchtelooze onderhandeling brak Japan den 5den Februari 1904 de diplomatieke betrekkingen met Rusland af en ging, zonder voorafgaande oorlogsverklaring, den

Digitized by Google

JAPANSCHE KUNST. I.

1

2

3

4

5

1. *Haroenoboe* (18de eeuw): Jong meisje bij het rioesho-spel. 2. *Oetamaro* (18de eeuw): Jonge moeder. 3. *Kiyonaga* (18de tot 19de eeuw): Jonge vrouwen. 4. *Hokoesai* (18de tot 19de eeuw): Foeji-vulkaan van het Kanagawameer uit gezien („De golf"). 5. *Hiroshige* (19de eeuw): Tenjintempel te Kameido in de sneeuw.

Digitized by Google

Digitized by Google

JAPANSCHE KUNST II.

1. Tabakspijp. — 2. Pijpbewaarder en tabakszak. — 3 en 4. Zwaardgrepen. — 5. Bronzen vaas uit Kioto. — 6. Munten. — 7. Wapenteekens (a. veeren, b. kruidnagel, c. pruimenbloesem). — 8. Zwaard. — 9. Dolk. — 10. Lans. 11. Waschbekken. — 12. Theepot uit gebrande klei. — 13. Pronkmeubelstuk (Kast). — 14. Gevlochten mand. — 15. Maskers. — 16. Godenbeeldje. — 17 en 18. Netsoeke (Gordelhanger). — 19. Schilderstuk. — 20. Groote klok uit Kioto. — 21. Stijgbeugel. — 22. Slaaprol. — 23. Zijden patroon.

Digitized by Google

Digitized by Google

9den Februari tot den oorlog over. Tot deze houding was de Japansche regeering door de publieke opinie gedwongen. Gedurende de onderhandelingen had de regeering de verwijten van zwakheid over zich laten gaan, doch bij het opnieuw samenkomen van den Rijksdag werden de aanvallen zoo heftig, dat de Rijksdag ontbonden moest worden (11 December 1903). De nieuwe verkiezingen (1 Maart 1904) brachten weinig verandering, maar daar de oorlog inmiddels uitgebroken was, bleven de partijtwisten rusten en keurde het Parlement alle oorlogsbelastingen en leeningen, ten bedrage van 300 millioen yen, goed.

De oorlog bracht Japan een oorlogsschuld van 1820 millioen yen, die men niettegenstaande misoogsten, overstroomingen en hongersnood in 1906 en een ernstige oeconomische crisis in 1907 tot het jaar 1939 hoopt te kunnen delgen. Het leger en vooral de vloot werden nochtans krachtig versterkt. Verder werden de spoorwegen door den Staat onteigend, wat een uitgave van een half milliard yen vereischen zal, en beschermende rechten ingevoerd. In Korea en Mandsjoerije (zie aldaar) breidde Japan zijn gezag meer en meer uit. In de buitenlandsche politiek hield Japan vast aan het verbond met Engeland. In 1906 ontstonden moeilijkheden met Amerika over de uitsluiting van Japansche kinderen uit de scholen voor blanken in Californië en over een nieuwe emigratie wet, die echter in Februari 1907 eindigden, toen Japan zich met de uitsluiting der koelies vereenigde, nadat Californië in de schoolquaestie toegegeven had.

In 1907 beleefde Japan in het binnenland groote moeilijkheden tengevolge van de reeds elders vermelde zware oeconomische crisis. Daarentegen werd zijn positie als groote mogendheid opnieuw bevestigd en versterkt door het sluiten van tractaten. Zoo kwam den 10den Juni een Fransch-Japansch verdrag tot stand, waarbij naast de regeling van andere belangrijke vraagstukken ook de onafhankelijkheid en onschendbaarheid van China werden gewaarborgd. Van nog grooter beteekenis was de den 30sten Juli te St. Petersburg gesloten overeenkomst met Rusland. Daarin werd o.a. bepaald: Beide partijen verplichten zich de integriteit van elkaars gebied te eerbiedigen, evenals ook alle rechten, die voor een van beide partijen voortspruiten uit verdragen, overeenkomsten en afspraken met China, en waarvan afschriften gewisseld zijn, voor zoover deze rechten niet in strijd zijn met het beginsel van gelijke opportuniteit, dat in het verdrag van Portsmouth, op 5 September 1905 onderteekend, en in de afzonderlijke conventiën tusschen Rusland en Japan gesloten, is vastgesteld. Beide partijen erkennen de onafhankelijkheid en territoriale integriteit van China, evenals het beginsel van gelijke opportuniteit ten opzichte van den handel en de industrie van alle naties in dit keizerrijk en verplichten zich, voor de handhaving en verdediging van den status quo, alle vreedzame middelen aan te wenden. Bij afzonderlijke overeenkomsten regelden Rusland en Japan nog enkele belangrijke spoorweg- en visscherijkwesties.

Terwijl in 1908 tengevolge van de spoorwegnaasting en andere kwesties een paar keeren een ministeriëele crisis plaats had en de oeconomische toestand, hoewel beter dan in het voorafgaande jaar, ongunstig bleef, zoodat de militaire uitgaven beperkt moesten worden, ontstonden moeilijkheden met China naar aanleiding van het Tatsoemaroe incident, die een boycot beweging tegen Japan tengevolge hadden, totdat in Maart de kwestie op minnelijke wijze geregeld werd. In October 1908 ontstond een nieuw geschil met China.

Literatuur. Van de overtalrijke geschriften, die vooral in de laatste jaren verschenen zijn, zullen hier alleen de belangrijkste uit den jongsten tijd vermelding vinden: „Japan in the beginning of the 20th century" (uitgegeven in opdracht van het Japansch ministerie van Handel, 1903), *Brinkley* „Japan and China" (12 dln., waarvan 8 op Japan betrekking hebben, 1903), *Dumolard*, „Le Japon, politique, économique et social" (1903, 2de druk, 1904), *Kiga* „Das Bankwesen Japans" (1904), *Weulersse* „Le Japon d'aujourd'hui" (1904), *Koch* „Japanische Geschichte" (1904), *Lauterer* „Japan, das Land der aufgehenden Sonne einst und jetzt" (1ste en 2de druk, 1904), *Munzinger* „Japan und die Japaner" (1904), *Clement* „Handbook of modern Japan" (1904), *Browne* „Japan, race and people" (1904), *Davidson* „Present day Japan" (1904), *Hearn* „Japan" (1904), „Unser Vaterland Japan" (uitgegeven door *A. Stead*, 1904), *Rein* „Japan nach Reisen und Studien" (dl. 1, 2de druk, 1905), *Rathgen* „Die Japaner und ihr Wirtschaftsleben" (1905), *Takaoka* „Die innere Kolonisation Japans" (1905), *Stead* „Great Japan" (1906), *Papinot* „Dictionnaire d'histoire et de géographie du Japon" (1906), *De la Mazelière* „Le Japon" (3 dln., 1906), *Hildreth* „Japan as it was and as it is: handbook to old Japan" (2 dln., 1907), *Munroe* „Primitive culture in Japan" (1907), „Annuaire financier et économique du Japon" (ook in het Duitsch uitgegeven; 7de jaargang, Tokio, 1907) en „Résumé statistique de l'empire du Japon" (22ste jaargang, Tokio, 1908).

Japansche kunst (zie de platen). Door den ruilhandel, dien de Nederlanders sedert het midden der 17de eeuw met Japan dreven, werd Europa bekend met de hoofdvoortbrengselen der Japansche kunstnijverheid: porselein en lakwerk. Deze kregen invloed op de Europeesche kunstnijverheid (Delftsch aardewerk, Meiszner porselein), ofschoon zij lang niet het beste waren, wat Japan voortbracht, doch slechts handelsvoorwerpen, die naar den Europeeschen smaak vervaardigd waren. Eerst sedert de politieke hervorming en de openstelling van het land voor vreemdelingen in de 2de helft der 19de eeuw is gebleken, dat Japan op verlerlei gebied van kunst meesterwerken heeft geleverd, en dat het op een kunsthistorische ontwikkeling kan terugzien, die tot den tijd van *Karel den Groote* reikt en met wier geschiedenis sedert eeuwen een afzonderlijke letterkunde gepaard gaat. In menig opzicht is de oudere beschaving der Chineezen van invloed geweest en hebben Koreaansche geleerden en kunstenaars als bemiddelaars tusschen China en Japan gewerkt, maar evenals in de dichtkunst, hebben de Japanners ook in de beeldende kunsten hun eigen weg gevolgd. Nog in de 1ste helft der 19de eeuw, vóór het onbekookt overnemen van Europeesche voorbeelden verlammend werkte, bloeide het nationale kunst-

Digitized by Google

leven van Japan in hooge mate. De geschiedenis dezer kunstontwikkeling van haar begin af kennen wij beter dan die van China, waarover wij uit de Japansche bronnen betere berichten hebben dan uit de gedenkteekenen zelf en de literatuur van China.

Bouwkunst. De bouwkunst der Japanners berust op de houtconstructie, zoowel voor het woonhuis, als voor de tempels der Shintoïsten en Boeddhisten. Houten pijlers, tot bescherming tegen de vochtigheid van den bodem op steenen geplaatst, van onderen door loodrechte en van boven door twee dwarsbalken verbonden, steunen het ver vooruitstekende dak. De ruimten tusschen dit geraamte worden niet door muren, maar door houten wanden gevuld; deze zijn meestal verschuifbaar, zoodat men het huis naar willekeur naar iedere richting kan openen en het binnengedeelte door wegneming van tusschenwanden kan vergrooten. De plaats der vensters nemen schuifdeuren in, waarvan het geraamte met papier beplakt, niet van glas voorzien is. De weinige vaste wanden zijn in den regel niet vastgemetseld, maar op latwerk aangebracht. Met den vasten wand van een kamer komt in het inwendige het tokonoma overeen, een vlakke, iets in de hoogte aangebrachte nis, die het decoratieve middelpunt van de ruimte vormt en dient, om de weinige kunstvoorwerpen te plaatsen, waarmede de Japanner zich een tijdlang vergenoegt en die hij, al naar gelang zijn bezit, zijn kunstsmaak en de omstandigheden, verwisselt; meestal bestaan zij uit een met bloemen gevulde vaas, een rookstel en een schilderij of plaat. Aan de zijde van het tokonoma zijn wandkastjes met schuifdeuren aangebracht, waarin alles, wat de bewoner bij de hand moet hebben, bewaard wordt. Zuiver timmermanswerk zonder veel versiering is regel. In de friesvormige tusschenruimten der bovenste twee dwarsbalken worden tusschen de posten aanvulsels (ramma) gevoegd, die voor het ventileeren in den zomer doorboord zijn; deze ramma zijn nu eens van beeldhouw-, dan weer van houtsnijwerk voorzien. De afmetingen der vertrekken zijn van 1 tot 2 m. Het dak, bij de eenvoudigste huizen van stroo, bij de voornamere van tegels, springt ver uit over de veranda, die het geheele huis omgeeft. Woonhuizen met twee verdiepingen komen voor; de trappen zijn echter niet architectonisch uitgevoerd, maar eenvoudige verhoogingen. Met het huis is een tuin verbonden, die naar de regelen der kunst aangelegd, goed verzorgd wordt en als een voortzetting van het huis beschouwd kan worden, daar hij alleen door een paar schuifdeuren ervan gescheiden is.

Dit eenvoudige schema van het Japansche huis ligt feitelijk ook aan de Japansche godsdienstige gebouwen ten grondslag. Ook dit zijn zuivere houtconstructies; daarbij komt echter, vooral bij de tempels der prachtlievende Boeddhistische sekten, een rijke versiering met metaal, om de balken te steunen of tegen vocht te beschermen, veel snijwerk en kleurenrijke beschildering, verlakking en verguldsel. De ver uitstekende tegeldaken hebben slingerlijnen, die aan Chineesche voorbeelden ontleend zijn. Ook komen tempels met twee en drie vertrekken voor, ja zelfs de Chineesche pagoden met hun groot aantal vertrekken. Evenals bij de woonhuizen worden de tot verschillende doeleinden dienende vertrekken op een rij naast elkander geplaatst, waarbij echter gelet wordt op de omgeving van het landschap, dat, evenals de tuin, goed verzorgd wordt. De stelselmatig doorgevoerde houten bouw, zijn eenvoudige, maar volmaakte betimmering bij de Shintotempels, zijn prachtige kleurenrijkdom bij de Boeddhatempels, de verbinding met boomaanplantingen en de schilderachtige aanpassing aan de omgeving zijn eigenschappen, die aan de bouwwerken der Japanners een eervolle plaats in de geschiedenis der bouwkunst verzekeren.

Het Shintoïsme kent, in tegenstelling tot het Boeddhisme, geen samenkomsten zijner belijders tot gemeenschappelijken eeredienst en geen toespraken tot de verzamelde gemeente. Volgens de theorie der Japansche oudheidkundigen zou de bouwwijze der Shintotempels, *miya*, afgeleid zijn van de oorspronkelijke Japansche hut. In zijn zuiveren vorm mist hij versiering door snijwerk of beschildering; slechts een zuivere bewerking uit edel hout, het liefst van den hinokiboom (*chamaecyparis obtusa*) mag zijn kenmerk zijn, een rechtlijnig geveldak, uit schors of stroo, moet hem dekken. In werkelijkheid echter staan de Shintotempels dikwijls onder den invloed van de rijkere bouwwijze der Boeddhatempels. Oude tempels van de zuivere, oude bouwwijze zijn daarom des te minder bewaard gebleven, omdat het de gewoonte was de Shintotempels na verloop van 20 jaren van den grond af nieuw op te bouwen. Kenmerkend voor het feit, dat een tempel aan een kami, een goddelijk wezen, of een heilige van *Shinto*, gewijd is, zijn de *torii*, opgericht aan de wegen, die toegang geven en aan den ingang van het tempelgebied; het zijn poorten uit twee hooge, ronde posten, van boven door twee dwarsbalken verbonden, waarvan de bovenste en sterkste aan beide zijden over de posten uitsteekt. Als een bouwwerk, dat den nationalen stijl der oude Shintotempels het zuiverst bewaard heeft, gelden de Naigoe- en Gekoetempels te Ise; zij moeten het eerst in 487 na Chr. gebouwd zijn, doch werden telkens na verloop van 20 jaar vernieuwd. Rijk bronzen beslag van het hout toont ook hier den invloed der Boeddhistische bouwwijze. In het Boeddhistische klooster Horioeji, één der zeven groote kloosters van Nara, dat in het begin der 7de eeuw door *Shotokoe Taishi* gesticht werd, zijn de oudste houten gebouwen van Japan in een *kondo* genoemden tempel en een daarbij behoorende pagode bewaard gebleven. Deze kondo toont met zijn bouwwijze van consoles, die het midden houden tusschen posten en dakbalken en met zijn in drie afdeelingen opstijgende zware tegeldaken reeds de kenteekenen der jongere Boeddhistische tempels. Als een der beste gedenkteekenen der bouwkunst uit het begin der 15de eeuw wordt het Kinkakoe (= gouden hal) genoemde paviljoen beschouwd, dat tot het Kinkakoejiklooster behoort en gesticht werd door shogoen *Ashikaya Yoshimitsoe*, in verbinding met een thans verdwenen paleis, toen hij de regeering nederlegde en als monnik bij de Zensekte ging leven. Van de drie verdiepingen was de bovenste vroeger zoowel in als uitwendig geheel verguld; het dak is bedekt met schors van

Digitized by Google

den hinokiboom. Tot de mooiste gedenkteekenen uit het begin der 17de eeuw behoort de tempel, dien de tweede shogoen der *Tokoegawa's* boven het graf van zijn vader *Jyeyasoe* heeft opgericht. De rijkdom aan kunstvol snijwerk aan de portalen, ramma en consoles, de veelkleurige pracht van het in- en uitwendige bereiken hier hun hoogtepunt.

Beeldhouwkunst. De plastische kunst vond bij de Japanners geen aanmoediging in het burgerlijk leven; zij werkte slechts in dienst der tempels, aanvankelijk alleen van de Boeddhistische, daar de oudere Shintoleer van haar kami geen beelden maakte. Als eerste onderwerpen der beeldhouwkunst treden op de verschillende vormen, waaronder het in de 7de eeuw na Chr. ingang vindende Boeddhisme den stichter van zijn godsdienst en diens zendboden voorstelt. Indische overleveringen komen dikwijls voor in de groteske vormen van veelhoofdige en veelarmige gestalten, die de Japansche kunst verder niet kent; met de Indische beelden schijnt ook een laatste straal der Grieksche kunst Japan bereikt te hebben. Naast het gieten in brons bedienden de beeldhouwers zich voor de tempelbeelden met voorliefde van hout, dat steeds beschilderd werd; ook pasten zij wel een andere eigenaardige wijze toe, waarbij een houten kern met gedroogd leem bekleed en dit leemen omhulsel beschilderd en verlakt werd. Tot de ontwikkeling van het ornamenteele houtsnijwerk boden de tempels vooral in de talrijke consoles der pijlers en in de ramma overvloedig gelegenheid aan. Ook groote wandvullingen met reliëfs uit ingelegde verschillende houtsoorten komen voor. Als een kunst, waarmede de beroemdste beeldhouwers zich reeds in oude tijden bezighielden, moet het snijden van maskers genoemd worden (plaat II fig. 15), die gedragen werden bij de kagoera-dansen, plechtige pantomimes, die aan den Shintodienst verbonden waren, en later bij de lyrische tooneelen der No-feesten (zie plaat II fig. 15). De sculptuur in steen is slechts zelden beoefend en heeft geen enkel werk van beteekenis voortgebracht. De eerste beeldhouwers, die in Japan werkzaam geweest zijn, waren Koreanen. Beroemde werken van dezen zijn de twee houten Nio (tempelwachters) in den Saikondstempel te Nara uit het begin der 7de eeuw. Andere belangrijke beeldhouwwerken schrijft de overlevering aan den in 621 overleden *Shotokoe Taishi* toe, die, gesproten uit de keizerlijke familie, een der vurigste voorvechters van het Boeddhisme was. De namen van talrijke kunstenaars uit de volgende eeuwen zijn overgeleverd; van verschillenden hunner wijst de kunstgeschiedenis op grond van tempeloverlevering nog tot heden bewaarde en bewonderde werken aan. Een der voornaamste meesters was de in het begin der 11de eeuw levende *Jocho*, die de beeltenissen der vier Devakoningen in den Yakoeshijitempel bij Nara schiep. Hij was de stichter der houtsnijschool van Nara, die tot het einde der 12de eeuw gebloeid heeft. Van de kunstenaars, die in de 17de eeuw voor den Nikkotempel werkzaam waren, staat *Hidari Jongoro* als de bewerker der ramma en andere architectonische versieringen boven aan. In dezen tijd ontstonden ook portretbustes, doch minder in den zin van wereldlijke gedenkteekenen dan als voorstellingen van persoonlijkheden, die na hun dood tot kami verheven waren. Een levensgroot beeld van *Iyeyasoe*, dat deze bij zijn leven nog heeft laten vervaardigen, is als een hooge uitzondering te noemen. Later werd ook dit beeld, evenals het beeld van een kami, in een rijk verlakte kist gesloten en slechts éénmaal per jaar bij het bezoek van den shogoen tentoongesteld. Bronzen *Boeddha*-beelden worden reeds in het begin der 6de eeuw vermeld. Een bewaard gebleven werk uit het einde der 7de eeuw is de groote *Yakoeshi Niorai* (een verschijningsvorm van *Boeddha*) in den *Yakoeshi*-tempel te Nara. Het grootste van alle bronzen *Boeddha*-beelden, door *Daiboetsoe*, een werk uit het midden der 8ste eeuw, vindt men in den tempel Fodaiji te Nara. Ook uit latere eeuwen zijn in Boeddhistische tempels bronzen godenbeelden van kunstwaarde overgebleven, zooals bijv. uit de 18de eeuw de groote *Boeddha* van Megoera. thans in het Musée Cernuschi te Parijs.

Op plaat II vindt men een aantal voorwerpen der Japansche kunstnijverheid, uit verschillende grondstoffen, afgebeeld.

Schilderkunst. Ook aan de Japansche schilderkunst zijn geen monumentale opgaven gesteld. Karakteristiek voor haar is, naar Chineesch voorbeeld, de vorm van den *kakemono*, een op zijde of papier geschilderd, in een rand van gebloemde zijde gevat beeld, dat tusschen twee staafjes bevestigd, opgehangen, of opgerold bewaard kan worden. Op een vast raam gespannen schilderingen komen in oudere tijden slechts in tempels voor. Een anderen vorm vinden wij in den *makimono*, een uit afzonderlijke deelen samengevoegde reeks beelden, die men altijd slechts ten deele kan zien, door het stuk met de eene hand af en tegelijkertijd met de andere op te rollen. Ook voortreffelijke wandschilderingen zijn bewaard gebleven.

Als verf werd uitsluitend waterverf gebruikt; vooral zeer geliefd was de Chineesche (Oost-Indische) inkt. Aan het vervaardigen van goede penteekeningen werd de meeste zorg besteed, en de verschillende schildersscholen bedienen zich van eigen soorten (van 13 tot 23 verschillende) penseelen. Harde teekenstiften werden niet gebruikt; hoogstens tot het aangeven van schetsmatige omtrekken een stukje houtskool.

Evenals bij de beeldhouwkunst, waren ook bij de schilderkunst in Japan Koreanen de eerste beoefenaars. Aan hen tenminste worden de oudste bewaard gebleven werken in den kondo van Horioeji, het oudste bouwwerk van Japan, toegeschreven. Van af de 9de eeuw had de Chineesche kunst, die onder de Tang-dynastie opgebloeid was, een overwegenden invloed op het kunstleven van Japan. Tegen het einde dier eeuw stond in *Kose no kanaoka* een kunstenaar op van den eersten rang, wiens navolgers en afstammelingen nog tot in de 15de eeuw te vinden zijn en die behooren tot de zoogenaamde Boetsoe-ye-school, welke in dienst stond van het Boeddhisme en waartoe ook de nog bewaard gebleven werken van *Kanaoka* behooren. Terwijl de Chineesche schilders der Tang-dynastie en hun Japansche navolgers vooral naar een calligrafische versiering in hun werken streefden en de voorkeur gaven aan een schilderwijze

Digitized by Google

in zwart en wit of in slechts enkele lichte kleuren, pasten de Boetsoe-ye-schilders gedekte kleuren in ongebroken tinten, zonder clair-obscur, en een rijke vergulding toe en bestemden daardoor hun werken voor de kleurrijke pracht der Boeddhistische tempels, waarvoor zij heiligenbeelden schiepen. Ook thans is de Boetsoe-ye-school nog niet geheel uitgestorven, evenals ook andere stijlrichtingen uit oude tijden nog steeds in Japan voortleven en het opkomen van een nieuwe richting niet gepaard gaat met een verwerping van alle oudere en tegengestelde richtingen. Dit zeer merkwaardig verschijnsel draagt niet weinig bij tot het rijke kunstleven van Japan. In de 12de eeuw bloeide *Toba Sojo*, evenals vele andere schilders uit oudere tijden, een telg uit een vorstelijk geslacht en priester. Naast Boeddhistische tempelbeelden schilderde hij humoristische dieren- en menschenfiguren en werd daardoor de schepper van de caricatuur in de Japansche kunst. Naar hem noemde men voortaan alle schilderwerken van humoristisch of satiriek karakter Toba-ye. Omstreeks denzelfden tijd ontstond een kunstrichting, die meer aandacht schonk aan nationale motieven, en tooneelen van het Hof- en kloosterleven, straat- en landtooneelen, alsook tooneelen uit den oorlog op het doek bracht; zij ontving den naam van Yamatorioe. Naar een harer voornaamste en meest beroemde vertegenwoordigers, die den familienaam *Tosa* aannam, werd deze richting later met den naam Tosa-rioe aangeduid. Tegen het einde der 15de eeuw werkten naast elkander de aanhangers der oude Chineesche richting der Tang-dynastie, de schilders der Boeddhistische school en der Yama-to-Tosa-school, zonder dat er bij de een of de andere groote meesters optraden. Een nieuwe richting, wederom uit China afkomstig, bracht daarop weer nieuw leven in de schilderkunst. Reeds *Cho Densoe* had naast de kleurenrijke Boeddhistische schilderwijze opnieuw getracht de improvisaties der Chineesche zwarte kunst tot aanzien te brengen. Maar tot een nieuwen bloei werd die richting eerst door *Josetsoe*, waarschijnlijk van Chineesche afkomst, die uitmuntte door zijn natuurgetrouwe landschappen en te Kioto een schilderschool oprichtte, door den Chinees *Soga Shoeboen*, een landschapschilder van den eersten rang, en door een leerling van beiden, den beroemden in 1507 overleden *Sesshoe*, die de onder Chineeschen invloed opgebloeide naturalistische richting tot haar hoogtepunt bracht. Een leerling van *Shoeboen* was *Kano Masanoboe* († 1490), de stichter der thans nog bloeiende Kano-school. Van *Masanoboe's* zonen werd *Kano Motonoboe* (1476—1559) nog meer beroemd dan zijn vader en werd *Kano Oetanosoeke* een der grootste bloemen- en dierenschilders. Een zijner kleinzonen, *Kano Yeitokoe* (einde der 16de eeuw) werd de leider van een groote, zuiver decoratieve schildersschool, die in de eerste glansperiode der Tokoegawa-shogoens door haar werken tot het schitterende kunstleven van het Hof het hare bijdroeg. In de oudere werken der Kano-school werden het meest schilderijen in wit en zwart met enkele lichte glazuren naar Chineesch voorbeeld gemaakt. Later werd daarnaast, voornamelijk door *Kano Yeitokoe*, ook een meerkleurige schilderkunst op een gouden achtergrond beoefend. Van de nakomelingen van *Motonoboe* was zijn achterkleinzoon *Kano Morinoboe* (1602—1674) onder den naam *Tanyoe* de voornaamste vertegenwoordiger der populaire richting van die school. Een leerling der Kano-school was ook *Sotatsoe*, zoowel bekend als een uitstekend bloemenschilder en als leermeester van den beroemden *Korin* (1660—1716), die als impressionistisch schilder en lakkunstenaar niet overtroffen is.

Intusschen was de andere Tosaschool weer tot nieuwen bloei gekomen. Tot haar behooren *Mitsoeoki* (17de eeuw), bekend om zijn bloemen en landschappen, en *Iwasa Matahei*, die als een baanbrekend kunstenaar beschouwd wordt, omdat hij de reeds aan de oude meesters der Yamatoschool bekende motieven uit het dagelijksche leven weer opgenomen heeft. Sedert *Matahei's* tijd wordt deze schilderwijze, die wij genrekunst zouden kunnen noemen, met den naam Oekiyo-ye aangeduid. Even na het midden der 18de eeuw treedt in *Maroeyama Okio* (1733—1795) een schilder op, die in tegenstelling tot het conventionalisme der Chineesche kunst, tot de bestudeering der natuur terugkeert. Zijn leerling *Goshoen* wordt beschouwd als de stichter der Shijo-school, zoo genoemd naar de straat in Kioto, waarin *Goshoen* woonde. Vele meesters, die de Oekiyoye-rioe volgden, hebben hun roem meer te danken aan hun beschilderde houtsneden dan aan hun schilderijen. Als de voornaamste vertegenwoordiger van die richting moet *Hokoesai* (1760—1849) genoemd worden.

Grafische kunst. Reeds op het einde der 12den eeuw bedienden de Japanners zich van houtsneden tot het drukken van boeken, sedert het begin der 17de eeuw ook van geïllustreerde boeken, in den beginne slechts in zwart en wit. De grootste kunstenaar op dit gebied was *Hishikawa Moronoboe* (1647—1715). Daarna begon men de houtsnede met de hand te kleuren; meesters in deze kunst waren *Okoemoera Masanoboe* († 1764) en *Torji Kiyonoboe* (1688—1755). Omstreeks 1743 begint de kleurendruk op te komen, in den beginne rose en groen op een zwarten achtergrond, kort daarna tevens met geel en blauw, terwijl na 1765 alle kleuren worden gebruikt. Schilders der populaire richting van de Oekiyo-ye-rioe brachten de nieuwe kunst tot grooten bloei. *Soezoeki Haroenohoe* (1718—1770), *Korioesai* (1775), *Shigemasa* (1739—1819), *Katsoekawa Shoensho* (1792), *Oetagawa Toyoharoe* (1735—1814) zijn als de voornaamste meesters te noemen. Hun geliefkoosde onderwerpen zijn tooneelen uit het vrouwenleven, beeltenissen van tooneelspelers in rollen en geïdealiseerde portretten van oude dichters. Op haar hoogtepunt werd deze kunst gebracht door *Torii Kiyonaga* (1742—1815); een gezond realisme in plaats van conventioneele vormen kenmerkt zijn figuren, waaraan hij een mooi uitgewerkt landschap als achtergrond geeft (zie plaat I fig 3). Op hem volgen *Yeishi* († 1815), de zeer vruchtbare *Kitagawa Oetamaro* (1754—1806) en *Oetogawa Toyokoeni* (1769—1815), wier bloeitijd nog in het begin der 19de eeuw valt. Omstreeks dien tijd treedt *Katsoeshika Hokoesai* (1760—1849) op, een in zijn vaderland minder dan in Europa gewaardeerd kunstenaar, aan wien wij nog tal van prachtige illustraties, vooral landschappen verschuldigd zijn (zie plaat I fig. 4). Onder zijn jon-

Digitized by Google

gere tijdgenooten moeten *Oetagawa Koenidasa* (1786—1864) en *Hiroshige* (1797—1858) genoemd worden, door wien het landschap van zelfstandige beteekenis voor de houtsnede in kleuren werd (zie plaat I fig. 5). Op een tijdperk van verval in de kunst, spoedig na het midden der 19de eeuw, is in den laatsten tijd weer een nieuwe periode van bloei voor de houtsnede gevolgd, die zich echter minder met zelfstandige werken dan met de weergave van oude schilderijen in het kunsttijdschrift „Kokkwa" bezighoudt. Met het radeeren zijn de Japanners eerst in de 18de eeuw bekend geworden; op dit gebied hebben zij echter, evenmin als op dat van den steendruk, iets van groote beteekenis geschapen.

Japansche taal, schrift en letterkunde. Wat de *taal* betreft, bestaat het Japansche alphabet uit 5 klinkers: *a*, *i*, *u* (onzeer), *e*, *o* en 116 medeklinkers: *b*, *d*, *f*, *g*, *h*, *j*, *k*, *m*, *n*, *p*, *r*, *s*, *t*, *w*, *y*, *z*. Voor alles ontbreekt de *l*, die de Japanners in vreemde talen door een *r* vervangen. De *r* wordt als een tongletter uitgesproken en klinkt in het dialekt bijna als een *d*. Eigenlijke tweeklanken zijn *ai* en *oi*, terwijl de verbinding *ei*, die bijna alleen in woorden van Chineeschen oorsprong voorkomt, als een lange *e* met naklinkende, korte *i* wordt uitgesproken. Van de lange klinkers komen het meest *ō* en *ū* voor; vooral vindt men ze veel in woorden van Chineesche afkomst, *ō* ontstaat altijd door de samentrekking van twee korte vocalen. Veel voorkomende verbindingen van twee of meer medeklinkers zijn *tch*, *kk*, *mm*, *nn*, *pp*, *ss*, *ssh*, *tt*. Deze klanken worden tot 72 open, d. w. z. op een klinker eindigende lettergrepen verbonden; de eenige gesloten lettergreep eindigt op een *n*, die weer uit *mu* ontstaan is. Deze 72 lettergrepen, òf ieder afzonderlijk, òf verschillende tot één geheel verbonden, leveren den woordschat der Japansche taal. Het eerst, waarschijnlijk door de Koreanen met het Chineesch bekend geworden, namen de Japanners in hun taal weldra een groot aantal Chineesche woorden over, vooral uit Middel- en Zuid-Chineesche dialekten, die ten deele Japansche woorden verdrongen hebben, ten deele daarnaast gebruikt worden. Door deze vreemde elementen, waarvan nog steeds nieuwe in de taal opgenomen worden, kreeg het hedendaagsche Japansch een in zijn wezen geheel ander karakter dan het oude. Geleerden, zooals *Maboechi*, *Motoori* en *Hirata*, uitgaande van onderzoekingen omtrent het Shintoïsme, hebben er in de laatste eeuwen naar gestreefd het zuivere, klassieke Japansch met nieuw leven te bezielen, doch hun pogingen hebben weinig succes gehad. Een scherp onderscheid moet gemaakt worden tusschen de spreek- en de schrijftaal. Een groot aantal vormen, woorden, zinswendingen en constructies, die in de spreektaal voorkomen, mogen in de schrijftaal niet gebruikt worden; toch is in den laatsten tijd een streven merkbaar, om spreek- en schrijftaal te doen samensmelten. Het woord daarvoor is *Genbun itchi*, d. w. z. vereeniging van spreek- en schrijftaal. In de omgangstaal is de wijze van uitdrukking dikwijls zeer verschillend, al naar gelang van den graad van achting, dien men den aangesproken persoon toekent; dit komt vooral uit bij het voornaamwoord en het werkwoord. Een bijzondere schrijftaal is nog die in brieven en documenten, die in sommige opzichten afwijkingen van de gewone boekentaal vertoont. Ook hier spelen beleefdheidsvormen een voorname rol. Naar haar taalkundig karakter behoort de Japansche taal tot de agglutineerende talen (zie aldaar). Toch zijn in de omgangstaal zeer goed neigingen tot verbuiging merkbaar. Zoo is bijv. uit den vorm der schrijftaal *aritari* (was) in de spreektaal *atta* ontstaan. Dat het Japansch tot den Oeral-Altaïschen taalstam behoort, is althans zeer waarschijnlijk.

Het *schrift* der Japanners is het Chineesche woordschrift en daarnaast een lettergrepenschrift, dat vermoedelijk naar het voorbeeld der Koreanen en ongetwijfeld in aansluiting aan het Indische schrift uit het Chineesche woordschrift gevormd is. Men schrijft van boven naar beneden in loodrechte lijnen, die van rechts naar links op elkander volgen (zie plaat II bij het artikel *Courant*). De Japanners bedienen zich hoofdzakelijk van drie verschillende schriftsoorten, de Katakana, de Hiragana en de Chineesche woordteekens (cursief). De meest gebruikelijke vorm is een verbinding van het Chineesche woordschrift met een der beide genoemde soorten lettergrepenschriften, waarbij de woordstammen door het eerste, de buigingsuitgangen door het laatste weergegeven worden. Ook komt het voor, dat de uitspraak der Chineesche teekens daarnaast door het lettergrepenschrift weergegeven wordt. De Hiragana, waarvan de uitvinding ten onrechte aan den Boeddhistischen priester *Koekoei* (744—835) wordt toegeschreven, is een verkorting van Chineesche cursieve woordteekens, waarvan elk een lettergreep voorstelt. Daar bij het schrijven van de Hiragana de teekens dikwijls met elkander verbonden worden en er voor één lettergreep dikwijls verschillende teekens zijn (± 300 teekens voor 73 lettergrepen), is dit schrift, vooral in verschillende oudere, met houtsneden vervaardigde werken, dikwijls zeer moeilijk te ontcijferen, en zulks te meer, omdat in het Japansch in het algemeen het einde der afzonderlijke woorden niet aangeduid wordt. In de tegenwoordige typografische uitgaven echter worden voor iedere lettergreep slechts 2 of 3 varianten der Hiraganateekens gebruikt, zoodat die gemakkelijker te lezen zijn. De Katakana, meestal uit Chineesch kwadraatschrift gevormd, wordt meer in geleerde werken gebruikt en is veel gemakkelijker, daar zij, afgezien van eenige kleine varianten, voor iedere lettergreep slechts één eenvoudig teeken heeft. Het gezamenlijke aantal bedraagt 48, met de varianten 50. Tot beide schriftsoorten behooren nog twee hulpteekens, n.l. *nigori* (") en *maroe* (°), waarvan het eerste de verzachting van een medeklinker (*k* tot *g*; *t* tot *d* enz.), het tweede de verharding van de *h* (*f*) tot *p* aanduidt. Men heeft ook in Japan zelf getracht de transscriptie van het lettergrepen- en Chineesche schrift door Latijnsche letters in te voeren, doch met weinig succes, daar de vereeniging „Romajikai" (Vereeniging voor Latijnsch schrift), die zich zulks sedert 1885 ten doel had gesteld en door een tijdschrift haar doel trachtte te bevorderen, opgehouden heeft te bestaan.

Letterkunde. De oudste gedenkteekenen van

Digitized by Google

de Japansche letterkunde zijn twee in Chineesch schrift vervaardigde historische werken: „Kojiki" („Geschiedenis van de oudheid", dat van den goden- en heldentijd tot 628 n. Chr. gaat, in het Engelsch vertaald door *Chamberlain*, 1882) en „Nihongi" („Japansche annalen" tot 696, in het Engelsch vertaald door *Aston*, 1896). De ontvankelijkheid van de Japanners voor vreemde kunsten en wetenschappen openbaart zich reeds in hun eerste werken. Reeds vroeg hebben zij zich eerst de Chineesche beschaving en later den Boeddhistisch-Indischen godsdienst eigen gemaakt. De nationale beweging na de overname van de Chineesche cultuur vond haar uitdrukking in de liederenverzameling „Monyoshu" („Tienduizend Bladeren, in 759 onvoltooid geeindigd), waaraan verschillende dichters o.a. *Hitomaro* (± 622— ± 709), *Akahito* (omstreeks het midden van de 8ste eeuw) en de verzamelaar *Ykamochi* († 785) werkten. In dezen zelfden tijd vervaardigde *Mihuni* een anthologie van de in dien tijd in Japan veel beoefende Chineesche poëzie, de „Kwaifuso" („Verzameling van belangrijke stukken", ± 650 —680) „De Kokinshu" bevat een verzameling van Oud-Japansche lyrische gedichten. Aan dezen bundel hebben vooral de dichters *Narihira* (825—880) en *Tsurayuki* (882—946) medegewerkt. De Japansche poëzie vertoont in dezen tijd als voornaamste eigenschappen een sterk dwepen met de schoonheden der natuur en een romantisch-heroïsche neiging. De „Kokinshu" werd op bevel van den keizer samengesteld. Tot 1439 verschenen nog 20 zulke officiëele anthologieën, waarvan geen enkele echter de „Kokinshu" en de „Manyoshu" evenaardt. Dit is de periode van het Japansche minnedicht. Een soortelijke ontwikkeling als de lyrische poëzie vertoont de epische. De romantische „Monogataris" zijn uit de 10de tot de 13de eeuw afkomstig. Hiertoe behooren het „Ise-Monogatari", dat de lotgevallen van den dichter *Narihira* behandelt, en het „Genji-Monogatari", dat door een vrouw *Murasaki-Shikibu* vervaardigd is en als het voornaamste klassieke prozawerk van de Japansche letterkunde beschouwd wordt. In dezen tijd vallen vele beroemde, door vrouwen geschreven werken, zooals o.a. de verzameling schetsen „Makura-Soshi" van *Sei Shonagon*. Een navolger van *Sei Shonagon* is *Kenko* (1283—1350) met zijn „Tsurezure Gusa" („Aforismen uit mijn ledige uren"). Een eigenlijk nationaal epos bestaat niet in de Japansche letterkunde; als een soort epos kan het „Heike-Monogatari", dat door rondtrekkende zangers voorgedragen werd, beschouwd worden. Het aantal „Monogataris" is zeer groot, hun inhoud is krijgshaftig, avontuurlijk of sprookjesachtig. In den tijd vóór de restauratie van *Iyeyasu* geraakte de epiek, zoowel als de lyriek in verval. Na de restauratie herleefde de literatuur, en ook de wetenschap kwam nu eerst tot haar recht. De moderne Japansche roman heeft zijn voorlooper in *Ibara Saikuku* (1642—1693). In dezen tijd wordt het schrijven als beroep uitgeoefend. Het hoogtepunt bereikt de roman in *Kyokutei Bakin* (1767—1848), dien men den Japanschen *Walter Scott* zou kunnen noemen. Van zijn talrijke, meest historische werken, is „Hakken-Den" („De geschiedenis van de acht honden") het meest bekend. Naast hem moeten *Ryutei Tanchiko* (1780—1842) en *Shunsui* († 1842) genoemd worden. De critische letterkundige beschouwingen, die de restauratie tengevolge had, vonden hun voornaamste vertegenwoordigers in *Kamo Mabuchi* (1697—1769) en zijn leerling *Motoori Norinaga* (1730 1801), die de „Kokinshu" commentariëerde. Het Japansche drama dat uit de komische tusschenspelen in de religieuze mysteriën van den Shintogodsdienst en uit een navolging van het Chineesche drama ontstaan is, kwam eerst in de 17de en 18de eeuw tot bloei. In dezen tijd werkte *Chikamatsu Monzaimon* (1653—1724). De meeste dramatische dichters van dezen tijd waren directeur van een schouwburg. Vele van hun werken worden nu nog gespeeld. Het „No" van den ouden tijd dat met zijn muzikale begeleiding en zijn dansen op de oude Europeesche opera's gelijkt, behoort, evenals het declamatorische „Joruri" en de marionettenspelen nog altijd tot de meest geliefde vermaken.

De moderne Japansche letterkunde begint omstreeks het jaar 1880, onder den invloed van de in dien tijd in Japan bekend geworden Europeesche literatuur, vooral van de Engelsche. Een aantal werken werden vertaald, *Tsubouchi Yuzo*, verhaler en dramatisch dichter, schreef een verhandeling over den geest der romanliteratuur, *Toyama Masakazu*, *Yatabe Ryokichi* en *Tetsujiro Inouye* schreven moderne gedichten. Van de prozaïsten moeten de realistische schrijver *Yamada Taketaro* en de novellisten *Osaki Koyo* en *Koda Rohan* genoemd worden. Het Japansch tooneel werd naar Europeesch voorbeeld hervormd door *Kawakami*, den stichter van het „Soshi Shibai („Jonge tooneel"). Karakteristiek voor de Japansche belletrie is de voorliefde voor geïllustreerde werken, die, ondanks naïeve fouten in de teekening, door hun levendige en sprekende afbeeldingen behagen. Woordspelingen nemen in de Japansche, evenals in de Chineesche, dicht- en prozawerken een belangrijke plaats in. Het naturalisme vindt ook in Japan zijn vertegenwoordigers en gaat, evenals in Europa, wel eens te ver in zijn beschrijvingen van handelingen en toestanden.

Afgezien van deze schaduwzijde, heerscht in de meeste Japansche werken van den laatsten tijd een gezonde, frissche geest.

Literatuur. Een algemeen overzicht over de Japansche letterkunde vindt men bij *W. G. Aston* „A history of Japanese literature" (Londen 1889, Fransche vertaling Parijs 1902), *Okasaki* „Geschichte der Japanischen Nationalliteratur (Leipzig 1899), *K. Florenz* „Geschichte der Japanischen Literatur" (Leipzig 1905 v.v.), *O. Hauser* „Die Japanische Dichtung" (Berlijn 1904). Van bibliografieën noemen wij: *Hoffmann* „Catalogus librorum et manuscriptorum japonicorum" (Leiden 1845), *Pagès* „Bibliographie japonaise" (1859), „Bibliotheca japonica" (lijst eener verzameling van Japansche boeken in 1408 deelen, Weenen 1875) en *Wenkstern* „A bibliography of the Japanese empire (Londen en Leiden 1895).

Japansche Zee is de zee tusschen de Japansche eilanden Jesso en Hondo aan de eene, Korea, de Russische kustprovincie en het eiland Sachalin aan de andere zijde. Zij staat door de Tatarsche Golf en de La Pérouse-straat met de Ochotski-

Digitized by Google

sche, door de Straat van Korea met de Oost-Chineesche Zee, door de Tsoegaroe- en de Boengo-straat met den Grooten Oceaan in verbinding. De grootste diepte bereikt zij tusschen Wladiwostok en de Broughtonbaai (2000 m.), aan de Japansche kusten staat nauwelijks 200 m. water. Door het westelijk deel der zee loopt de kabel Wladiwostok-Nagasaki.

Japhet was volgens de Bijbelsche overlevering (Genesis IX en X) de derde zoon van *Noach*. Zijn nakomelingen verspreidden zich vooral over het noorden van Azië en Europa, waarom de Armeniërs, Meden, Grieken, Thraciërs enz. tot de afstammelingen van *Japhet* gerekend werden. Arabische sagen noemen hem den stamvader der Turken en Barbaren. Men verhaalt, dat hij 11 zonen gehad heeft, die de stamvaders werden van even zooveel Aziatische volken.

Japiks, *Gijsbert*. Zie *Gijsbert Japiks*.

Japura (*Yapura*), een linkerzijrivier van de Amazone, ontspringt als Caqueta in de Andes van Columbia en is een zeer waterrijke rivier, die in O. Z. O.richting het territorium del Caqueta in vele bochten doorstroomt, talrijke watervallen (Kinani-, Jaryhana- en Sibare Cachuera-waterval) en eilanden vormt, vervolgens den Braziliaanschen staat Amazonas bereikt en in vele armen bij Teffé uitmondt.

Jara-Jara is de methylaether van B-naphtol en wordt in de parfumerie-industrie gebruikt in plaats van oranjebloesem-olie.

Jarama, een rechterzijrivier van den Taag in Spanje, ontspringt tusschen den Ceballero en den Peña de la Silla in het Castiliaansch Scheidingsgebergte, neemt rechts den Lozoga en den Manzanares, links den Henares en den Tajuña op en mondt, na een loop van 199 km., 3 km. ten W. van Aranjuez in den Taag uit.

Jaroke, *Karl Ernst*, een Duitsch journalist en schrijver, geboren te Danzig den 10den November 1801, studeerde te Bonn en Göttingen in de rechten en ging in 1825 tot de R. Katholieke Kerk over. Daarna vestigde hij zich als privaatdocent te Bonn, verkreeg den titel van professor en ging vervolgens als advocaat naar Keulen. Later ontving hij verlof om aan de universiteit te Berlijn voorlezingen te houden. Hij stichtte er het „Politische Wochenblatt", waardoor hij zich zooveel onaangenaamheden op den hals haalde, dat hij in 1832 als raadsheer in de Hof- en Staatskanselarij naar Weenen vertrok. Hij bekleedde zijn betrekking aan de kanselarij tot aan de omwenteling van 1848, waarna hij zich met letterkundigen arbeid bezighield, en overleed den 28sten December 1852. Behalve in reeds genoemd „Wochenblatt" heeft hij opstellen geleverd in de „Allgemeine Zeitung", den „Oesterreichische Beobachter" en de „Historisch-Politische Blätter". Verder schreef hij: „Handbuch des gemeinen Strafrechts" (3 dln., 1827—1830), „Die französische Revolution von 1830" (1831), „Karl Ludwig Sand und sein an Kotzebue verübter Mord" (1831), „Ueber die austrägalgerichtliche Entscheidung der Streitigkeiten unter den Mitgliedern des Deutschen Bundes" (1833), „Die ständische Verfassung und die deutschen Konstitutionen" (1834), „Vermischte Schriften" (4 dln., 1839—1854) en „Principienfragen" (1854).

Jardin, *Karel du*, een Hollandsch schilder en etser, in 1622 te Amsterdam geboren, overleed 20 November 1678 te Venetië. Hij was een leerling van *Nicolaas Berchem* en schilderde landschappen, portretten, genrestukken en historische tafereelen. Hij woonde eenigen tijd, tot 1659, in den Haag, daarna tot 1674 te Amsterdam. In zijn jeugd was hij reeds in Rome geweest, waar hij in de schildersbent den bijnaam „Bokkebaard" had gekregen. In 1674 trok hij opnieuw naar Italië, en stierf er weinige jaren later. *Karel du Jardin* is een der beste meesters van zijn tijd. Als landschap- zoowel als portretschilder heeft hij uitmuntende stukken gemaakt. Zijn portretten mogen soms wat koel zijn in de uitdrukking, zijn landschappen zijn daarentegen voortreffelijk van licht, kleur en atmosfeer. Men vindt zijn werken hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam, in het Mauritshuis en in de verzameling Steengracht te 's Gravenhage enz.

Jarges, *Coppen*, een Nederlandsch krijgsman, was een zoon van *Jarges Coppen*, burgemeester van Groningen, bekleedde weldra het burgemeestersambt met zijn vader en stond met hem aan het hoofd der Schieringers. Hij was een behendig, dapper en ondernemend man, die den Vetkoopers veel afbreuk deed. In 1413 overweldigde hij het raadhuis, doorstak, naar men zegt, met eigen hand den burgemeester *Johan Rengers* en noodzaakte de overige Vetkoopers, de stad te verlaten. Ook in den omtrek van Groningen hield hij strooptochten, roofde het goud en zilver uit de kerken en liet hiervan te Kampen arendsguldens slaan, naar hem Coppenguldens genoemd. De strijd werd inmiddels met afwisselenden voorspoed gevoerd. *Coppen Jarges*, door *Kenoten Broecke* uit Groningen verdreven, had den hoofdzetel der Schieringers te Stavoren gevestigd. Wél werd in 1420 een verdrag gesloten, doch weldra ontbrandde de twist opnieuw. Den 26sten September van laatstgemeld jaar veroverden de Vetkoopers Stavoren door een nachtelijken aanval, en *Coppen Jarges* sneuvelde bij die gelegenheid.

Jarges, Eiso, tot het geslacht van den voorgaande behoorend, was, als een ijverig voorstander der Hervorming en der onafhankelijkheid, in het begin der Spaansche onlusten genoodzaakt het vaderland eenigen tijd te verlaten. Na zijn terugkeer werd hij in 1577 door de Ommelanden afgevaardigd naar de Unie te Brussel, welke hij onderteekende. Het volgend jaar werd hij raadsheer in het Hof van Friesland en nam deel aan de twisten, tusschen Groningen en de Ommelanden ontstaan. Later zorgde hij, dat de Ommelanden toetraden tot de Unie van Utrecht, waarheen hij gezonden werd, om die te bekrachtigen. Hij woonde doorgaans op Heerema en overleed te Oterdum in 1584.

Jarges, Schelte, een bloedverwant van den voorgaande, was bevelhebber van Aduarderzijl en sneuvelde in 1581, bij de verdediging van die plaats tegen de Spanjaarden.

Jarges, Albert, een bloedverwant van den voorgaande, was in 1594 tweede burgemeester van Groningen, toen deze stad door prins *Maurits* belegerd werd. Geholpen door de Jezuïeten, verwekte hij er een opstand, die de pogingen der

Digitized by Google

aanzienlijken, om voor de belegeraars de poorten te openen, verijdelde. Hij was kolonel der burgerij en onderscheidde zich door zijn vermetelheid.

Jargon noemt men in het algemeen een bedorven, verdraaide, voor oningewijden onverstaanbare taal, waaraan men ook wel den naam geeft van *Koeterwaalsch*. Het is verder de opzettelijk gevormde dieventaal met haar figuurlijke uitdrukkingen en eindelijk een vooral vroeger veel gebruikte spreektaal der Israëlieten, een taal, uit Hebreeuwsche, Duitsche, Poolsche en andere woorden samengesteld en zelfs niet ontbloot van een uitgebreide literatuur. Zie ook *Argot*.

Jarichs, *Wybe*, ook *Jelkema* genaamd, een Friesch edelman, woonde op de stins Metslawier te Akkrum en bezat daarenboven een stins te Hemelum en een te Woudsend. Hij leefde in het laatst der 15de eeuw en was een dapper, wraakzuchtig en bloeddorstig man, die de wegen onveilig maakte en zijn strooptochten uitstrekte tot aan Leeuwarden. Eens roofde hij er koeien weg in het gezicht der stedelingen, waarop deze de wapens grepen en te Akkrum zijn stins belegerden, die door *Homme Lieuwens*, een broeder van zijn vrouw, verdedigd, maar na 7 dagen ingenomen en tot den grond toe geslecht werd. Een aanval op Leeuwarden, door den wraakgierigen *Wybe* beraamd, mislukte. Zijn partijgenooten, de Schieringers, sloten met Leeuwarden een verdrag, doch hij bleef er buiten. In 1482 veroverde hij Heslingahuis te Poppingawier, doch verloor het ook weder kort daarna. In hetzelfde jaar verbond hij zich met *Willem Klaaszoon*, den verdreven schout van Hoorn en een aanhanger der Hoekschen, stak met hem de zee over en maakte zich meester van laatstgenoemde stad na een bloedig gevecht, waarin de Kabeljauwschgezinde bevelhebber *Marten Veelaar* omkwam. Weldra echter werd Hoorn heroverd door *Lalaing* en *Wybe* te Egmond op den Hoef in de gevangenis geworpen. Nadat hij zich vrijgekocht had voor duizend goudgulden, nam hij als hoofd der Schieringers wederom deel aan den bloedigen burgeroorlog in Friesland en sneuvelde in 1497 in een strijd tegen Leeuwarden op het kerkhof te Grouw.

Jarichs, *Sybe*, die in de eerste helft der 16de eeuw leefde, schreef in de „Analecta medii aevi" van *Brouerius van Nidek* een „Corte Cronyk, uit vele Cronyken te samen met groote vlyt ende arbeyt gebracht, tracteerende van de hercomste der Vreezen ende oer vryheyt". Deze kroniek loopt tot 1535.

Jarimlik is een Turksche zilveren munt ter waarde van 20 parra, was ± 1800 nog 25,5 cent waard, sedert 1845 echter slechts 5 cent.

Jarkand, de hoofdstad van het gelijknamige distrikt in Chineesch Oost-Turkestan en tevens het belangrijkste handelsmiddelpunt dier streek, ligt op 38°32′ N. Br. en 77°10′ O. L., op een hoogte van 1270 m. boven den zeespiegel, tusschen de armen van de rivier de Jarkand, in een zeer vruchtbare en goed besproeide streek, die veel koren, rijst, katoen, oliezaden, meloenen en vruchten opbrengt en goede weiden levert voor geiten en schapen. De stad is door een dikken leemen muur omgeven. Vijf poorten geven toegang tot de oude stad. De uitgebreide voorsteden bevatten ook het door sloten en muren omgeven Jengisjahr (= nieuwe stad), die de woonplaats is van de hoogste beambten en ook het paleis van den emir bevat, die hier een groot deel van het jaar resideert. In het Z.-waarts gelegen fort woont de bevelhebber der sterke Chineesche troepenafdeeling. evenals 5000 Chineesche en Doenganeesche kooplieden. 67 smalle kanalen en meer dan 200 greppels verdeelen het zeer onzuivere water van de rivier tot huiselijk gebruik door de stad. De huizen zijn meest alle gebouwd van in de zon gedroogde tegels. De belangrijkste gebouwen zijn 160 moskeëen met scholen, 12 karvansera's en 2 groote bazars. De bevolking, die, volgens onnauwkeurige opgaven, op 75000 zielen geschat wordt, bestaat voornamelijk uit Soennitische Mohammedanen van Turksch Tataarschen stam. Men vindt er behalve veel handel uitgebreide zijdenrupsenteelt, verder tapijtweverijen en viltfabrieken. Uitgevoerd wordt er: zijde, fijne wol voor kaschmier-shawls, hennep en stofgoud, ingevoerd (door Engelschen, Russen en Chineezen): thee, suiker, opium, anilinekleurstoffen, leder en buskruit.

De stad was kort na Christus' geboorte het middelpunt van een rijk, dat naar de heerschappij over het Tarimbekken streefde, doch later onder Chineesch oppergezag kwam. Zij werd in 1759 door de Chineezen en in 1864 door de Doenganen veroverd en was onder *Jakoeb Beg* tweede residentie van het rijk Kasjgar, doch werd in 1877 wederom door de Chineezen bezet.

Jarl (Oud-Noorsch = Engelsch *earl*) is bij de Noord-Germanen de naam voor den met gezag bekleeden adel, bestaande uit adellijke geslachten, die, aan een opper-koning onderworpen, over afzonderlijke landschappen heerschten.

Jarlsberg-Laurvig, een ambt in het Z. van Noorwegen, omvat het Z. van den W. oever van den Christianiafjord en telt op 2321 v.km. (1900) 103772 inwoners. Het klimaat is mild. Landbouw en veeteelt, vischvangst en scheepsbouw, benevens uitvoer van hout en ijs zijn de voornaamste middelen van bestaan. De mijn Jarlsberg levert zink, koper en lood. De hoofdstad is Tönsberg.

Jarmoek is de belangrijkste oostelijke zijrivier van den Jordaan. Daar zij zelf nog drie rivieren opneemt, voert zij den Jordaan, waarin zij bij Dsjifr el-Moedsjami uitmondt, minstens even zooveel water toe als deze zelf bevat. Op den noordelijken oever van den benedenloop ontspringen de heete bronnen van Gadara. Vroeger heette de rivier *Hieromices*, thans ook wel Scheriat el-Menadire. Op haar oever had in 634 n. Chr. de beslissende slag tusschen de Byzantijnen en Arabieren plaats.

Jarnac, een stadje in het Fransche departement Charente, ligt aan de Charente, aan de spoorlijn Angoulême—Rochefort, telt (1901) 4512 inwoners en heeft brandewijnstokerijen en handel in den besten, Champagne genoemden cognac. Het stadje is bekend door den veldslag van den 13den Maart 1569 tusschen de R.-Katholieken en de Hugenooten. Daar werd de prins *van Condé* gedood en daar dit op verraderlijke wijze geschiedde, bezigt men nog altijd de woorden „Coup de Jarnac" voor een verraderlijken aanval. Ter gedachtenis van dat feit heeft men te Triac, niet ver van Jarnac, een gedenkteeken doen verrijzen.

Digitized by Google

Järnefelt, *Arvid*, een Finsch schrijver, geboren te St. Petersburg in 1861, studeerde in de rechten, gaf echter onder den invloed van *Tolstoi's* denkbeelden, de rechterlijke loopbaan op en wijdde zich eerst aan het smidsvak, later aan den landbouw. Met het volk samenwerkend, wil hij daaraan zijn denkbeelden verkondigen, welke, evenals die van *Tolstoi*, geheel afwijken van die, welke heerschend zijn in de beschaafde landen. Zijn voornaamste werken zijn: „Vaderland" (1892), „Menschenlotgevallen" (1894), „De Atheïst" (1894), „Mijn ontwaken" (1895), „Maria" (1897), „De broeders" (1900) en „Helena" (1903).

Jarochowski, *Kasimir von*, een Poolsch geschiedschrijver, geboren te Sokolniki den 12den September 1828, studeerde te Berlijn in de rechten, nam deel aan den opstand der Polen in 1848, werd in 1862 stadsrechter te Posen en overleed den 24sten Maart 1888 aldaar. Sedert 1887 was hij Lid van het Russische Huis van Afgevaardigden. Hij leverde een verzameling belangrijke charters uit den Saksischen tijd onder den titel: „Teka Gabryela J. Podoskiego" (6 dln., 1856—1861), „Grootpolen in 1655—1657" (1864), „Geschiedenis van Augustus II" (2 dln., 1856—1874), „Opowiadania historyczne" (6 dln., 1860—1886), „Proba emancypacyjna polityki Augustowskiéj" (Een emancipatieproeve van Augustus, 1878), „Sprawa Kalksteina" (De zaak van Kalkstein, 1878), „Oblezenie Poznania prez Patkula, 1709" (De belegering van Posen door Patkul, 1879), „Kroniec Radziejowskiego" (Het uiteinde van Radziejowski, 1879), en „Literatura poznanska" (De letterkunde van het groothertogdom Posen, 1880), dit laatste onder den schuilnaam *Severin Przerowa*.

Jaromer, een stad in Bohemen, ligt aan den mond der Aupa in de Elbe, waarover twee ijzeren bruggen geslagen zijn, en aan de spoorlijnen Josefstadt—Liebau en Pardubitz—Seidenberg en telt (1900) 6671 inwoners. Men vindt er een Gotische dekenaatskerk uit de 14de en de St. Jakobskerk uit de 15de eeuw, vlas- en jutespinnerijen, verschillende andere fabrieken en belangrijke markten. In 1421 werd het door de Hussieten bestormd, in de jaren 1645—1648 herhaaldelijk door de Zweden geplunderd.

Jaroslaw of *Jaroslawl*, voorheen een grootvorstendom en thans een tot Groot-Rusland behoorend gouvernement, dat op 35613 v.km. 1072478 inwoners telt, heeft een grootendeels effen, niet zeer vruchtbaren bodem, wordt door den Wolga, den Mologa, den Scheksna en een aantal zijrivieren van deze besproeid en bezit onderscheidene moerassen en eenige meren. Het klimaat is onbestendig, maar niet ongezond. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt + 3,2° C. De flora heeft reeds een N. karakter met veel naaldhout. De bevolking is zuiver Russisch, hoewel gedeeltelijk van Finsche afkomst, en vormt de eparchie Jaroslaw—Rostow der Russische Kerk. De graanbouw voorziet niet in de behoeften van het land. De vlasbouw is zeer belangrijk, evenals de huisindustrie (handschoenen, pelzen, vlechtwerk enz.) Het aantal fabrieken bedraagt 4500 met een productie van 88 millioen roebel. Zeer belangrijk is de graanhandel. Men vindt er 13 middelbare, 1030 volks- en 430 bijzondere scholen. Het gouvernement is in 10 distrikten verdeeld.

Jaroslaw, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement aan de Wolga, aan den mond van den Kotorvost en aan de spoorlijnen naar Moskou, Archangelsk, Kostroma en Rybinsk gelegen, is de zetel van een gouverneur en van een aartsbisschop en telt 70610 zielen. Er zijn 77 kerken, 3 kloosters, een geestelijk seminarium, een door *Demidof* gesticht lyceum, alsmede andere inrichtingen van onderwijs. Men heeft er onderscheiden fabrieken, vooral linnen- en katoenweverijen, tabaksfabrieken, klokkengieterijen, loodwit- en zijdefabrieken en een uitgebreiden handel. De omzet bedraagt jaarlijks ± 10 millioen roebel. Jaroslaw, dat omstreeks 1030 door grootvorst *Jaroslaw I* gesticht moet zijn, was van 1218—1417 de hoofdstad der vorsten *van Jaroslaw*.

Jaroslaw of *Jaroslau*, eene stad in Galicië, ligt aan den San, een zijrivier van den Weichsel, en aan de spoorlijnen Krakau—Lemberg en Jaroslaw—Sokal en telt (1900) 22614 inwoners. Zij bezit een Dominicaner-, een Franciscaner klooster, een gymnasium en eenige vakscholen. Men houdt er zich bezig met lakenweverij, bleekerij, het vervaardigen van beenderenasch, tegels, brandewijn, verder met landbouw en handel in huiden en graan.

Jaroslaw, een zoon van *Wladimir den Groote* en grootvorst van Kiew (1015—1054), verkreeg als toekomstig erfdeel het vorstendom Nowgorod. Toen na den dood zijns vaders *Swatopolk*, zijn broeder zich in het bezit van Kiew stelde, versloeg hij dezen in 1019. Hij trad in het huwelijk met *Ingegard*, een dochter van den Zweedschen Koning *Olaf*. Na den dood van zijn broeder *Mstislaw* heerschte hij over geheel Rusland, behalve het gebied van Polozk. Jaroslaw aan de Wolga is door hem gesticht, evenals de burcht Jurjew, het latere Dorpat, die echter weer verloren ging. Ook de wetgeving *Prawda russkaja* wordt hem toegeschreven.

Jarrahout is het hout van *Eucalyptus Marginita*. Zie *Eucalyptus*.

Jarrow, een stad in het Engelsche graafschap Durham, ligt dicht bij de South Fields aan den Lyne en telt (1901) 34295 inwoners. De stad bezit een oude St. Paulskerk, in 1866 gerestaureerd, de ruïnen van een klooster uit de 9de eeuw, zeildoekenfabrieken, scheepstimmerwerven, chemische fabrieken, groote dokken en een belangrijken handel in steenkolen.

Järta, *Hans*, een Zweedsch staatsman en geschiedkundige, geboren den 11den Februari 1774 in Dalekarlië, was de zoon van een luitenant-generaal, studeerde te Upsala en werd in 1791 geplaatst bij de Koninklijke kanselarij. Bij de spanning, die in 1800 op den Rijksdag te Norrköping tusschen den koning en den adel ontstond, behoorde hij tot de edelen, die afstand deden van hun adeldom. Hij nam zijn ontslag en veranderde den vaderlijken naam *Hierta* in *Järta*. Toen in 1809 de omwenteling uitbarstte, was hij werkzaam op een verzekeringskantoor, doch kwam toen als staatssecretaris aan het hoofd van het departement van Handel en Financiën. Nadat hij in 1811 zijn ontslag genomen had, ging hij in

Digitized by Google

1812 als gouverneur naar Dalekarlië, doch ook dit ambt legde hij in 1822 neder en vestigde zich ambteloos te Upsala. In 1837 echter werd hij benoemd tot chef van het Rijksarchief te Stockholm, doch na het overlijden van zijn zoon *Thomas* trok hij zich in 1844 van alle openbare zaken terug en overleed den 6den April 1847. Hoewel hij zich tegen het despotisme verzette, was hij een verklaarde vijand van het moderne liberalisme. Zijn beginselen heeft hij verkondigd in zijn tijdschrift „Odalmannen" (1822—1823). Hij schreef: „Om svenska kyrkans yttre skick och förhållomde till staten efter reformationen"(1836) en „Svenska lagfarenhetens utbildning från 1521 intill slutet of 17de århundradet" (1883). Zijn gezamenlijke werken gaf *Forsell* uit (2 dln., 1882—1883).

Jarves, *James Jackson*, een Amerikaansch schrijver, geboren den 20sten Augustus 1818 te Boston in Massachusetts, woonde eenige jaren te Honoloeloe en gaf aldaar het eerste gedrukte dagblad „The Polynesian," in het licht en bezocht inmiddels Californië, Mexico en Middel-Amerika. Na zijn terugkeer in Noord-Amerika leverde hij: „History of te Sandwich Islands" (1843), „Scenes and scenery in the Sandwich Islands" (1844) en „Scenes and scenery in California" (1844). Daarop begaf hij zich naar Europa en vestigde zich te Florence, waar hij zich met studiën over kunstgeschiedenis en met het bijeenbrengen van een schilderijenverzameling voor Amerika bezighield. Gedurende dien tijd schreef hij: „Art hints" (1885), „Parisian sights and French principles" (1855—1856), „Italian sights and papal principles" (1856), „Kiana, a tradition of Hawaii" (1857), „Confessions of an inquirer" (3 dln. 1857) „The art idea" (1865), „Art thoughts" (1869) en „Glimpse at the art of Japan" (1876). Zijn verzameling oud-Italiaansche schilderijen werd in 1871 aangekocht door het Yale College te New Haven (Connecticut).

Jäschke, *Heinrich August*, een Duitsch zendeling en taalkundige, geboren te Hernnhut den 17den Mei 1817, was van 1856—1868 werkzaam als zendeling der Broedergemeente in Tibet en heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijn nasporingen op het gebied der Tibetaansche taal. Zijn voornaamste werken zijn het Tibetaansch-Duitsch „Wörterbuch der tibetischen Sprache" (1871—1875), dat op kosten van de Indische regeering in het Engelsch vertaald is, en „Tibetan grammar" (2de druk, 1883). Hij overleed te Hernnhut den 24sten September 1883.

Jaschmak, de sluier der Turksche vrouwen, bestaat uit twee stukken wit moesseline, die door middel van een speld achter aan de muts bevestigd worden en het gezicht en den hals zóó bedekken, dat alleen de oogen en de neus vrij blijven.

Jasikow, *Nikolai Michailowitsj*, een Russisch dichter, geboren te Simbirsk in 1801, bezocht op 11-jarigen leeftijd de mijnschool te Petersburg en werd daarna geplaatst bij het korps ingenieurs. Wegens zijn neiging tot letterkundigen arbeid nam hij echter reeds na verloop van een jaar zijn ontslag. Daarna toefde hij $1^1/_2$ jaar te Petersburg en vestigde zich in 1823 te Dorpat en in 1829 te Moskou, waar hij van 1831 tot 1833 bij het kadaster werkzaam was. Om zijn geschokte gezondheid te herstellen, woonde hij gedurende tijd te Simbirsk, daarna in Hanau, Nizza en aan het Meer van Como. Vervolgens keerde hij naar Moskou terug en overleed aldaar den 7den Januari 1847. Zijn eerste gedichten verschenen in een tijdschrift. Aanvankelijk was hij de lofdichter van de liefde en den wijn, zoodat men hem den *Russischen Anakreon* noemde. Later volgde hij een meer ernstige richting. Zijn verzen onderscheiden zich door een meesterlijke versificatie en door zuiverheid van taal. Zijn „Gedichten" verschenen in 1833 en 1845, het laatst in 1898, in 2 deelen.

Jasione montana *L.* is de naam eener tweejarige plant, welke tot de familie der *Campanulaceën* behoort. Men vindt haar in Europa en in Klein-Azië, en in ons land bloeit zij in Juni en Juli op droge heide- en zandgronden en in de duinen. Zij onderscheidt zich door enkelvoudige wortels en door talrijke stengels, die tot op de helft van bladeren voorzien zijn en dan uitloopen in lange bloemstelen, aan wier toppen zich platte of bolvormige bloemhoofdjes bevinden. De stekelharige bladeren zijn zittend, afwisselend geplaatst, lijn-lancetvormig en gaafrandig. Het omwindsel bestaat uit 18 tot 20 elkander bedekkende blaadjes, en de bloempjes zijn gesteeld en blauw of soms wit van kleur. Deze hebben een 5-slippigen kelk en een diep- ingesneden, 5-slippige bloemkroon, 5 meeldraden met vrije helmdraden, een onderstandig vruchtbeginsel met één stijl en 2 korte stempels. De vrucht is bijna bolrond, 5-kantig, 2-hokkig en naar boven met 2 kleppen openspringend.

Jasmin, *Jacques*, de aangenomen naam van *Jacques Boé*, een dichter in de Fransche volkstaal, geboren den 6den Maart 1798 te Agen in Languedoc, was de zoon van een kleermaker en werd kapper. Hij hield zich aan dit bedrijf, ook toen hij als dichter opgang maakte. In 1825 trad hij op met het gedicht: „Me cal mouori" (ik moet sterven) en na dien tijd leverde hij een reeks van poëtische voortbrengselen, die hem vele eereblijken o.a. zijn kroning tot *maître à jeux floraux* door de Academie te Toulouse en het kruis van het Legioen van Eer bezorgden. Hij dichtte: „Lou Chaliberi" (De Charivari, 1825), „Lou tres de Mai" (De derde Mei, 1830), „Las Papillôtos" (twee dichtbundels, 1835 en 1843), „L'abuglo de Castel-Cueillé" (De blinde van Castel-Cueillé, 1835) en „Lous dous frays-bessous" (De beide tweelingsbroeders, 1847). Hij overleed te Agen den 4den October 1864. Zijn verzamelde werken zijn herhaaldelijk uitgegeven.

Jasmineeën is de naam eener plantenfamilie, die heesters en kleine boomen omvat. Zij onderscheidt zich door volkomen, regelmatige bloemen, door een vrijen, 5- tot 8-slippigen, overblijvenden kelk, door een schotel- of trechtervormige bloemkroon met een 5- tot 8-spletigen zoom, wier lobben in den knop dakpansgewijs geplooid zijn, door 20 meeldraden, in de bloemkroonbuis besloten, met korte helmdraden en langwerpige, naar binnen openspringende, 2-hokkige helmknopjes, door een 2-hokkig vruchtbeginsel, door in de hokken opgehangen, daarna van den bodem oprijzende zaadknoppen, door een eindstandigen, korten steel met een knodsvormigen, 2-lobbigen stempel en

Digitized by Google

door een doosvrucht of een bes. De bladeren zijn meestal tegenovergesteld, zelden enkelvoudig, maar van steunblaadjes verstoken. De bloemen zijn tweeslachtig, hoek- of eindstandig, op 3-gaffelige of dubbelgaffelige stelen geplaatst. Deze familie omvat een half dozijn geslachten en meer dan 150 soorten, welke tusschen en buiten de keerkringen, doch bijna alle op het Oostelijk halfrond te huis behooren. Zij verschillen slechts weinig van de *Oleaceeën*, en onderscheiden zich door de schoonheid en den aangenamen geur der bloemen.

Tot deze familie en tot het geslacht *Jasminum L.*, dat zich onderscheidt door een schotelvormige bloem en een tweeknoppige bes, behoort de *geneeskrachtige jasmijn* (*J. officinale L.*) Deze heester wordt 3 m. hoog en heeft roedevormige

Geneeskrachtige jasmijn.

takken, van welke de jongste vierkant en met fijne haren bedekt zijn. De onevengevinde bladeren dragen doorgaans 3 paren blaadjes en een eindblad. Zij zijn puntig-eivormig, aan den rand fijn behaard, en het eindblad is wat langer dan de overige.

Voor den tuinbouw zijn van belang: *J. nidiflorum* en *J. floridum* uit Noord-China, *J. officinale* uit Voor-Azië, *J. Wallichianum* en *J. revolutum* uit het Himalaja gebergte, *J. nepalense* en *J. heterophyllum* uit Nepal, *J. fruticans* en *J. humile* uit Zuid-Europa. Er bestaan zeer veel waardevolle tuinvormen, speciaal van *J. nidiflorum* en *J. officinale*. De vermeerdering geschiedt door afleggers of stekken. De planten dienen tot versiering der tuinen, maar kunnen ook tijdens het ongunstige jaargetijde in bloei getrokken worden.

Jasminum. Zie *Jasmineën*.

Jasper, *Viktor*, een Oostenrijksch graveur, geboren te Weenen den 30sten Maart 1848, was eerst boekhandelaar, doch wijdde zich later aan de academie en onder *Jacoby* aan het graveeren. Zijn eerste zelfstandig werk was een gravure naar de door *Holbein* beschilderde tafel in de bibliotheek te Zürich. Zijn hoofdwerken zijn de gravures naar *Dürer's* „Allerheiligen" en *Moretto's* „St. Justina". Zeer geroemd worden zijn portretgravures, zooals die van *Dürer*, *Feuerbach*, *Rahl*, *Defregger*, *Mandel*, *Richter*, *Kundmann*, *Zumbusch*, *Bürkner*, *Laufberger*, *Führich*, *Tilgner* en *Bauernfeld*.

Jaspis is een aan kwarts verwant mineraal, dat bont of eenkleurig, deels glas- tot vetglanzend, deels met doffen glans, overigens ondoorzichtig is en in ruwe massa's, onregelmatige knollen of lagen voorkomt. Het bestaat hoofdzakelijk uit kiezelzuur en is gemengd met een weinig kleiaarde en ijzeroxyde, waardoor het een roode-, of met ijzerhydroxyde, waardoor het een gele kleur verkrijgt. Men onderscheidt verschillende soorten: *Gemeene jaspis* is gewoonlijk éénkleurig, soms gestreept, gevlekt of gewolkt, bloedtot scharlakenrood, geelbruin tot pikzwart, zelden groen. *Agaatjaspis* is concentrisch of bandvormig evenwijdig gestreept en vertoont witte, gele en roode kleuren. *Bandjaspis* vormt vaak groote lagen (Siberië) en is steeds bandvormig evenwijdig gestreept met groene, blauwe, gele, roode, bruine en grauwe kleuren. De breuk is vlak-geschulpt. *Kogeljaspis* komt voor in kogelvorm en vertoont verschillend gekleurde concentrische ringen. Zij heeft overeenkomst met de *Egyptische jaspis*, die uit grauw-witte en kastanjebruine strooken bestaat en in den Nijlkiezel voorkomt. Vroeger werd jaspis tot velerlei doeleinden verwerkt, tegenwoordig nog wel tot tafelbladen, doosjes, vazen enz.

De zoogenaamde basaltjaspis en de porseleinjaspis behooren niet tot de jaspissoorten.

Jaspisporselein is de naam voor in Engeland vervaardigd fayence met strepen of aderen.

Jassen, een vooral in ons land en Zwitserland geliefd kaartspel, wordt door 4, 3 of 2 personen gespeeld. Ieder speler krijgt 3 × 3 kaarten, waarvan de waarde is: aas 11, heer 4, vrouw 3, boer 2, tien 10, troefboer 20, troef negen (nel) 14; daarbij gelden 4 azen, heeren, vrouwen, boeren en tienen voor 100, drie op elkander volgende kaarten van dezelfde kleur 20, vier 50, vijf 100. De laatste slag telt tien. Degene, die het eerst een vooraf bepaald getal punten heeft behaald, is winner.

Jassy of *Jasch*, de hoofdstad van Moldavië, aan de helling van den zacht glooienden, kalen Kopou, die zich op den linkeroever van den moerassigen Bahluioe verheft, tusschen wijngaarden schilderachtig gelegen, aan de spoorlijnen naar Ungheni, Odessa, Pascani, Tecuci en Dorohoi, is de zetel van een Grieksch metropolitaan, van een R. Katholieken bisschop, van een prefect, van een Hof van Appel enz., en telt (1900) 78067 inwoners, waaronder omstreeks 40 000 Israëlieten. Verder vindt men er vele Skopzen, Grieken, Armeniërs en Duitschers. Zij is naar Oostersche wijze zeer onregelmatig gebouwd. In den laatsten tijd heeft men veel gedaan voor verfraaiïng en een betere bestrating der stad. Onder de Grieksche kerken, 40 in getal, zijn de nieuwe hoofdkerk, de oude kerk der Drie Heiligen en de Nicolaaskerk merkwaardig. In deze stad vindt men daarenboven een R. Katholieke, een Evangelische en een Armenische kerk, een universiteit, een godgeleerd seminarium, twee lycea, twee gymnasia, een normaalschool, een school voor kunst en een voor

Digitized by Google

muziek, een zeer groot hospitaal enz. Het regeeringsgebouw is prachtig gerestaureerd. Op het groote plein daarvoor staat een ruiterstandbeeld van *Stephan den Groote*. De industrie is onbeduidend, daarentegen drijven de bewoners een aanzienlijken handel. Ingevoerd worden haringen, suiker, manufacturen, kleedingstukken, steenkolen enz.; uitgevoerd graan, varkens, walnoten, petroleum en steenzout. Volgens een opschrift was de stad tijdens de heerschappij der Romeinen reeds bekend onder den naam van *Jassiorum Municipium*. Men vermoedt echter, dat zij van lateren oorsprong is. Eerst in de 14de eeuw vindt men haar als stad vermeld en zij ontleent haar naam aan een boer, *Jas*, niet aan de Jazygen (een Turksche stam). *Alexander Lapoesja* verhief haar in 1565 tot residentie der Moldavische vorsten. Tegenover de stad, op een berg, ligt het klooster Tzitaznie of de Citadel, een voormalige vesting. Den 9den Januari 1792 werd er de vrede gesloten tusschen Rusland en de Porte, en tijdens den oorlog, die met den vrede van Boekharest (1812) een einde nam, bleef Jassy geruimen tijd in handen der Russen. Gedurende de oorlogen tegen de Turken in 1828 en 1853 bleef de stad eveneens in het bezit der Russen en in 1854 in dat der Oostenrijkers. Vooral had zij veel te lijden van den opstand der Grieken onder *Hypsilantis*, aldaar in 1821 uitgebarsten; immers dientengevolge werd zij den 10den Augustus 1822 door de Janitsjaren verwoest.

Jastrow is een stadje, gelegen in het Pruisische distrikt Marienwerder, aan de spoorlijn Posen—Neustettin, en bezit een R. Katholieke en een Evangelische kerk, benevens een synagoge. Men vindt er een kweekschool voor onderwijzers, een weeshuis en een kantongerecht. De bevolking, (1900) 5418 zielen tellend, leeft vooral van wolspinnerij, laken-, machine-, sigaren-, snuif-, schoenen- en laarsenfabricage.

Jastrow werd in 1608 door koning *Siegmund III* van Polen tot stad verheven en kwam in 1772 aan Pruisen.

Jastrow, *Ignaz*, een Duitsch staathuishoudkundige, geboren te Nakel den 13den September 1856, vestigde zich in 1885 als privaat-docent te Berlijn en werd in 1905 buitengewoon hoogleeraar aldaar. Hij schreef: „Zur strafrechtlichen Stellung der Sklaven bei Deutschen und Angelsachsen" (1878), „Pufendorfs Lehre von der Monstrosität der Reichsverfassung" (1882), Geschichte des deutschen Einheitstraums und seiner Erfüllung" (4de druk, 1891), „Die Volkszahl deutscher Städte am Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit" (1886), „Ueber Welthandelsstrassen in der Geschichte des Abendlandes" (1887), „Kleines Urkundenbuch zur neuern Verfassungsgeschichte" (1889), „Das Interesse des Kaufmannsstandes am bürgerlichen Gesetzbuch" (1890), „Sozialliberal. Die Aufgaben des Liberalismus in Preuszen" (2de druk, 1894), „Preuszisches Steuerbuch" (1894), „Das Dreiklassensystem" (1894), „Die Stellung der Privatdozenten" (1896), „Die Stellung von Arbeitsnachweisen und Arbeitsnachweis-Verbänden" (2de druk, 1900), „Der öffentliche Arbeitsnachweis in der Mark Brandenburg" (1902), „Sozialpolitik und Verwaltungswissenschaft" (1902), verder „Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen" (2 dln., 1893—1901). In 1904 deed hij een wetenschappelijke reis door Noord-Amerika, waarvan hij verslag gaf in het „Berliner Jahrbuch für Handel und Industrie". Achtereenvolgens redigeerde hij de tijdschriften „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft" (1881—1894), „Soziale Praxis" (1895—1896), „Das Gewerbegericht" (1896 v. v.) en „Der Arbeitsmarkt" (1897 v. v.)

Jasykow, *Nikolaj Michailowitsj*, een Russisch dichter. Zie *Jasikow*.

Jasz-Apathi, een stad in het Hongaarsche comitaat Jazygië-Groot-Koemanië-Szolnok, heeft een fraaie hoofdkerk, 10873 inwoners, een groote stoeterij, graan- en wijnbouw.

Jászay, *Paul*, een Hongaarsch geschiedschrijver, geboren in 1809 te Szántó in het comitaat Abaujvar, was eerst secretaris aan de Hongaarsche Hofkanselarij, bekleedde vervolgens die betrekking bij den minister-president *Batthyanyi* en overleed in 1852. Zijn hoofdwerk is: „A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után" (De dagen der Hongaarsche natie na de nederlaag bij Mohacs, 1846). Na zijn dood werden zijn: „Annalen van het Hongaarsche volk" door *Franz Toldy* uitgegeven (1855).

Jaszbérény, de hoofdstad van het Hongaarsche comitaat Jaszygië-Groot-Koemanië-Szolnok, ligt aan de Zagyva en heeft een groote R. Katholieke en een Protestantsche kerk, een Franciskanerklooster met een kerk, een gymnasium, een raadhuis, een aantal lakenfabrieken, landbouw en veeteelt en telt (1900) 26791 inwoners. In het midden der stad, op een met boomen beplant eiland, verheft zich een marmeren obelisk ter eere van aartshertog *Jozef*.

Jatagan. Zie *Yatagan*.

Jatakan (= geboorte) is de naam van een verzameling legenden over de vroegere geboorten van *Boeddha*, die een deel van den Boeddhistischen kanon uitmaakt. Deze legenden hebben velerlei stof geleverd aan Boeddhistische dichters en schilders en zijn uit een letterkundig oogpunt vooral belangrijk, omdat zij de oudste bekende bronnen bevatten van vele legenden en vertellingen, die later in de fabelen en sprookjes der Indiërs en van deze in de letterkunde van het W. overgegaan zijn. Een uitgave verscheen van *Fausböll* (7 dln., 1877—1897), een Engelsche vertaling van *Cowell* e. a. (1895 v. v.)

Játiva of *San Felipe de Jativa*, een schilderachtig gelegen stad in de Spaansche provincie Valencia, verheft zich, beschermd door twee burchten, aan den voet van den Serra de las Agujas in een vruchtbare vlakte op den rechteroever van den Albaida en aan de spoorlijnen Almansa—Valencia en Jativa—Alicante en telt (1900) 12600 inwoners. Men vindt er fraaie wandelparken, sierlijke fonteinen, een beurs voor den zijdehandel, een circus voor stierengevechten, die 10000 toeschouwers kan bevatten. In de dagen der Romeinen droeg zij den naam van *Setabis* of *Saetabis*.

Jatropha, *L.* Zie *Braaknoot*.

Jaubert, *Pierre Amédée*, een Fransch oriëntalist, geboren te Aix in Provence den 3den Juni 1779, was een leerling van *Silvestre de Sacy*, ontving op 19-jarigen leeftijd een aanstelling als tolk bij de Egyptische expeditie en werd kort

Digitized by Google

daarna eerste secretaris en tolk van *Bonaparte*. In 1801 werd hij hoogleeraar in het Turksch aan de „Ecole des langues orientales vivantes" en sedert 1802 was hij menigmaal, dikwijls met levensgevaar, in Konstantinopel en Perzië werkzaam. Later werd hij hoogleeraar in het Perzisch en ten tijde der Juliregeering staatsraad in buitengewonen dienst en pair. Hij overleed den 28sten Januari 1847. Hij schreef: „Voyage en Arménie et en Perse" (1821), „Elements de la grammaire turque" (2de druk, 1833) en leverde een vertaling van de Arabische aardrijkskunde van *Edrisi* (2 dln., 1836—1840), die in werkelijkheid het werk moet zijn van *K. von Biberstein* en door hem herzien werd.

Jauer, een voormalig vorstendom in het zuidelijk gedeelte van het Pruisische regeeringsdistrikt Liegnitz, had een oppervlakte van 3050 v.km. en omvatte de tegenwoordige arrondissementen Jauer, Bunzlau, Löwenberg, Hirschberg en Schönau. Het ontstond, toen in 1814 de zonen van hertog *Bolko von Schweidnitz* de vaderlijke erfenis deelden, en de middenste van deze, *Hendrik* genaamd, het vorstendom Löwenberg en het rondom Jauer gelegen gedeelte van het vorstendom Schweidnitz verkreeg, waarop hij zich *hertog van Silezië, heer tot Fürstenstein en Jauer* noemde en te Jauer zijn zetel vestigde. Na zijn dood (1346) kwam het aan zijn neef *Bolko von Schweidnitz*. Ten gevolge van een overeenkomst met het Boheemsche Koningshuis werden na het overlijden van hem en zijn gemalin *Agnes* (1392) de vorstendommen Jauer en Schweidnitz aan de Kroon van Bohemen toegekend, waarna zij door de verovering van *Frederik den Groote* bij Pruisen zijn gevoegd.

Jauer, een arrondissementshoofdstad in het distrikt Liegnitz, ligt aan den Woedenden Neisze, een zijrivier van den Katzbach, en aan de spoorlijnen Raudten—Camenz en Jauer—Rohnstock. Zij is de zetel van een landraad en van een arrondissementsrechtbank en telt (1905) 13307 inwoners. Het vorstelijk slot is er in 1746 in een tuchthuis herschapen. Verder heeft men er 2 kerken, een gymnasium, een meisjesschool, een hospitaal en fabrieken van machines, leder, buckskin, tapijten, sigaren. Jauer is bekend door zijn worst en zijn bijenkorven.

Jaundal is het dal van den Jaunbeek of Jogne, een zijrivier van den Saane in het Zwitsersch kanton Freiburg. Op de bergen wordt Gruyèrekaas bereid. De hoofdplaats van het dal is *Jaun* of *Bellegarde* met 811 inwoners. De weg van Bulle over den Jaunpas (1506 m.) naar Boltigen in het dal van den Saane heeft het verkeer zeer doen toenemen.

Jaune indien of *Indisch geel*. Zie *Euxanthinezuur*.

Jaup, *Heinrich Karl*, een Hessisch staatsman, geboren te Gieszen den 27sten September 1781, studeerde aldaar en te Göttingen in de rechten en vestigde zich in 1803 te Gieszen als privaatdocent. In 1804 werd hij er buitengewoon, in 1806 gewoon hoogleeraar bij die faculteit en nam deel aan de invoering van den „Code Napoléon." In 1815 ging hij als geheim referendaris van het Staatsministerie naar Darmstadt en werd in 1820 geheim staatsraad, in 1821 toegevoegd aan het departement van Buitenlandsche Zaken en in 1828 voorzitter van het Hof van Cassatie en Revisie in Rijn-Hessen. Als een vrijzinnig voorstander der constitutioneele richting werd hij in 1832 afgevaardigd naar den Landdag. Zijn houding aldaar wekte echter het ongenoegen der Regeering, zoodat hij weldra gepensionneerd werd. Ook zorgde men, dat hij voor den volgenden Landdag niet gekozen werd. In 1848 was hij lid van het Voorparlement en van de Nationale Vergadering, doch stond reeds in Augustus aan het hoofd van het ministerie in het groothertogdom Hessen. In Juni 1850 moest hij zijn portefeuille nederleggen en werd met den titel van geheimraad tot tweeden president van het opperconsistorium benoemd. Hij overleed te Darmstadt den 5den September 1860. Behalve een aantal kleine opstellen gaf hij: „Germanien, Zeitschrift für Staatsrecht, Politik und Statistik" (5 dln., 1808—1811), „Germanien und Europa" (1812), „Die Auflösung des Rheinischen Bundes" (1814) en de „Staatsbote, eine allgemeine staatswissenschaftliche Zeitung" (1826—1827) in het licht.

Jauregui, *Jean*, in Biscaye geboren en kantoorbediende bij den koopman *Gaspard d'Anastro* te Antwerpen, liet zich door dezen overhalen *Willem I*, prins *van Oranje*, te vermoorden, daar de koopman door tusschenkomst van zekeren *Johannes d'Isuncha* van *Philips II* een aanbod ontvangen had van 80000 ducaten, zoo hij den Prins het leven wilde benemen. Zondag den 18den Maart 1582 had de Prins een groot gezelschap in de voormalige citadel te Antwerpen vereenigd. Na het middagmaal wilde hij zich met eenige Fransche edellieden naar zijn kamer begeven. Toen naderde *Jean Jauregui*, die zich hield, als wilde hij den Prins een smeekschrift aanbieden, maar een pistoolschot op hem loste, waarvan de kogel, onder het rechteroor in dringende, door het gehemelte ging en bij het linkeroor uitkwam. De wond zou doodelijk geweest zijn, indien de hitte van het losbrandend kruit niet aanstonds de geraakte slagader had dichtgeschroeid. Aanstonds schoten de bedienden toe en maakten in hun ijver den moordenaar af. Het lijk werd gevierendeeld en 2 medeplichtigen ondergingen hetzelfde lot, terwijl *d'Anastro* reeds naar elders gevlucht was.

Jauréguiberri, *Jean Bernard*, een Fransch admiraal, geboren den 26sten Augustus 1815, kwam in 1832 in dienst bij de marine, nam deel aan den Krimoorlog en aan dien in China, was vervolgens gouverneur der Fransche bezittingen aan den Senegal en werd in 1869 benoemd tot schoutbij-nacht. Na den val van het Keizerrijk (1870) nam hij dienst bij het leger te lande en voerde eerst bevel over een divisie van het Loireleger tijdens de gevechten bij Orléans in November en December 1870 en over het geheele leger bij Le Mans. Hij onderscheidde zich door dapperheid en bekwaamheid en werd tot vice-admiraal en groot-officier van het Legioen van Eer bevorderd. In September 1871 koos men hem tot lid van de Nationale Vergadering, maar hij legde in December 1871, bij zijne benoeming tot prefect der Marine, zijn mandaat neder. Den 4den Februari 1879 werd hij minister van Marine en den 4den Mei van dat jaar senator voor levenslang. In September 1880 nam hij, tegelijk met *Freycinet*, zijn ontslag als minister. Toch trad

Digitized by Google

hij in die betrekking weêr op in het kabinet-*Freycinet* den 30sten Januari 1882, doch nam opnieuw zijn ontslag in Januari 1883. Hij overleed den 21sten October 1887.

Jauregui y Aquilar, *Juan de*, een Spaansch dichter en schilder, geboren te Sevilla omstreeks het jaar 1570, woonde in 1607 te Rome, waar zijn vertaling van *Tasso's* „Aminta" in het licht verscheen. Na zijn terugkeer in Spanje werd hij stalmeester van koningin *Isabella*, de eerste gemalin van *Philips IV*. Hij bracht nu zijn overige levensjaren in Spanje's hoofdstad door en overleed in Januari 1649. Hij leverde ook een voortreffelijke bewerking van de „Pharsalia" van *Lucanus* (1614), een oorspronkelijk gedicht: „Orfeo" (1624), dat echter door sommigen aan een ander wordt toegeschreven, benevens een „Discorso apologetico" over de schilderkunst. Al zijn dichtwerken zijn opgenomen in de „Colleccion" van *Fernandez* (dln. 6—8, 1789—1819). Ook als schilder verwierf hij grooten lof. Hij behoorde tot de Florentijnsche school en vervaardigde uitmuntende portretten, o.a. van *Cervantes*.

Jaurès, *Constant Louis Jean Benjamin*, een Fransch admiraal, geboren den 3den Januari 1828, trad in 1841 in dienst bij de marine, nam deel aan de oorlogen in den Krim, in Italië, China, Cochin-China en Mexico, voerde in 1870 bevel op een linieschip, maar ging in November van dat jaar over tot den dienst te lande en gaf bij verschillende gelegenheden blijken van beleid en moed. Na den oorlog werd hij schout-bij-nacht en lid van de Nationale Vergadering, waar hij tot het linkercentrum behoorde, en in 1875 werd hij gekozen tot lid van den Senaat voor levenslang. In 1876 voerde hij bevel over het eskader in de Middellandsche zee, werd in 1878 vice-admiraal, in 1879 ambassadeur te Madrid, in 1882 te Petersburg, maar keerde in October 1882 terug naar Frankrijk, waar hij aan het hoofd van het evolutie-eskader werd gesteld. In 1889 werd hij benoemd tot minister van Marine, doch hij overleed den 13den Maart 1889.

Jaurès, *Jean Leon*, een Fransch staatsman, geboren te Castres (Tarn) den 3den September 1859, werd leeraar in de wijsbegeerte aan het gymnasium te Albi, later aan de universiteit te Toulouse. Als staatsman behoorde hij tot de gematigde socialisten, die hij in 1885—1889 en in 1892—1898 in de Kamer vertegenwoordigde. In 1902 en 1906 herkozen, bestreedt hij krachtig het Fransche chauvinisme en de revanche-idee en sprak hij ten gunste van een toenadering tot Duitschland. In 1903 werd hij onder-voorzitter der Kamer, maar in 1904 niet als zoodanig herkozen. Hij drong met kracht aan op een revisie van het *Dreyfus*-proces. Hij stichtte het dagblad „l'Humanité" en geraakte in een vinnige polemiek met *Hervé* over het anti-militairisme, en alle pogingen, om de eenheid in het socialistische kamp te herstellen, mislukten tot heden. Hij schreef: „De primordiis socialismi germanici apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel" (1891), „Le socialisme et l'enseignement" (1899), „De la réalité du monde sensible" (2de druk, 1902), „Etudes Socialistes" (1902) en „Discours parlementaires" (dl. 1, 1904). Ook begon hij, met verschillende medewerkers, een groote „Histoire socialiste" (1901 vv.).

Java (zie de kaarten en platen) is het belangrijkste der Nederlandsch-Oost-Indische eilanden, onze aanzienlijkste bezitting in Insulinde, de zetel der regeering en van alle eilanden verreweg het best bekend.

Naam, Ligging en *Grootte*. In de oudste berichten komt Java voor onder den naam *Java dwipa, Djawa* of *Tanah Djawo*; de eerstgenoemde naam zou volgens *Ptolemaeus* „giersteiland" of „gersteneiland" beteekenen. Het is gelegen tusschen 105°12'37" O.L. (Java's Eerste punt) en 114°36'4" (Schiereiland Balambangan) en tusschen 5°52'30" Z.Br. (St. Nicolaaspunt) en 8°46'51" Z.Br. (Zuidpunt van Balambangan). Het grenst ten noorden aan de Java- of Soenda-zee en de Straat van Madoera, ten oosten aan Straat Bali, ten zuiden aan den Indischen Oceaan en ten westen aan dezen en Straat Soenda. De grootste lengte bedraagt 1060 km., een afstand ongeveer gelijk aan die van Parijs tot Weenen. De breedte wisselt af tusschen 22 en 81 km. De oppervlakte, met inbegrip van Madoera en de overige naburige eilanden, bedraagt 131508 v.km.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Insulinde*.

Kustgesteldheid. De onderscheiden deelen der kusten van Java vertoonen ten opzichte van elkander groote verschillen, en vooral in het oogvallend is de tegenstelling tusschen noord- en zuidkust; de eerste toch is doorloopend laag en vlak, de laatste overwegend hoog en steil. Aan de zuidkust vindt men dan ook menigen, tot haven geschikten inham, aan de noordkust slechts vlakke bochten. Toch moeten de belangrijkste havens, weliswaar ten deele kusthavens, hier gezocht worden, en wel omdat aan de Z.kust de hevige branding en het moeilijk door te trekken achterland de opkomst van belangrijke handelsplaatsen belet heeft.

Beschouwt men de gesteldheid der afzonderlijke kuststreken nader, dan vindt men aan de noordkust bewesten Cheribon een breede, moerassige kustvlakte, bedekt met mangrove- en nipahwouden, ten oosten van Cheribon daarentegen een smallen kustzoom met zandig strand, moerassen en vischvijvers. In het westen verlegden de riviermonden zich meer dan in het oosten en was de kustlijn in den loop der eeuwen aan grootere veranderingen blootgesteld. Vooral de sterke aanslibbing (zie *Bodemgesteldheid*) heeft hier menige haven bedorven en daardoor „doode steden" doen ontstaan. De zuidkust vertoont eveneens twee hoofdtypen, n.l. dat van duinkust en dat van steilekust. De duinkust strekt zich in haar grootste lengte uit in het smalle gedeelte des eilands, gewoonlijk Middel-Java geheeten, waar drie reeksen duinen, 5—15 m. hoog, over een breedte van 100—500 m. achter elkander zijn gelegen. De onmiddellijk aan zee gelegen rij is nog aan voortdurende veranderingen onderhevig, daar zij op de eene plaats aangroeien, elders afnemen, waardoor zij somtijds zeer steile, zelfs loodrechte hellingen vertoonen. Een hinderlijk gevolg van die voortdurende veranderingen is het verstopt raken van sommige riviermonden of de ombuiging daarvan tijdens den O-moesson. In de tweede plaats treden duinen in het smalle

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

oostelijke deel des eilands op, vooral in het Z. Z. O. van Pasoeroean en ten Z.W. van Besoeki. Tusschen de duinkusten in liggen de lange steilkusten, vooreerst de eentonige kust, die beoosten de Oepak en de Sinéhbaai zonder insnijdingen de richting van het Kalkgebergte volgt en waar de onderzeesche lagen door de golven uitgehold en ten deele weggeslagen zijn, zoodat aldaar somtijds steile wel eens 50 m. hooge wanden optreden; in de tweede plaats de steilkust ten O. van het eiland Sempoe en in Besoeki, waar de uitloopers van het gebergte schuin of loodrecht op de kust gericht zijn, zoodat de kustlijn er zeer onregelmatig is met van de kust afgescheurde rotswanden en tal van baaien; de steile kalkwanden van het gebergte rijzen wel eens 300—500 m. boven den zeespiegel omhoog.

Wat de voornaamste baaien en ankerplaatsen betreft, vindt men aan de noordkust de Baai van Bantam en die van Batavia, met de haven Tandjoeng Priok, verder de reeden van Cheribon, Tegal, Pekalongan, Samarang, Rembang, Toeban, Grissee en, in de Straat van Madoera, de haven van Soerabaja en de reede van Pasaroean, van Probolingo en Besoeki, alsmede de bocht van Panaroekan; aan de oostkust ligt de reede van Banjoewangi; aan de zuidkust de Gradjagan-baai, de Pangoei-, Patjitan- en Schildpaddenbaai, de haven van Tjilatjap, de Segara-Anakan of Kinderzee, de Mauritsbaai, de Dirk de Vriesbaai, de Penandjoengbaai, de Wijnkoopersbaai en eindelijk in Straat Soenda, de Meeuwen-, de Welkomst- en de Peperbaai en de reede van Anjerlor, ter vervanging van die van Anjer, bij de uitbarsting van Krakatau in 1883 verwoest.

Verder verheffen zich langs de kusten talrijke kapen en punten (*Tandjoeng* of *Oedjong*), zooals St. Nikolaaspunt, T. Pontang, Oentong Djawa, O. Krawang, O. Sedari, O. Pamanoekan, O. Indramajoe, O. Tanah, O. Losari, O. Brebes, O. Korowelan, O. Djati, O. Batoe, O. Boegel, O. Loran, O. Awerawer, O. Pangka, T. Patjinaän, T. Sedano, Java's Oosthoek, Java's Zuidhoek, O. Karangbato, O. Mandarari, O. Santjang, T. Antjol, T. Tjangkoewang, Java 1ste, 2de, 3de en 4de Punt en vindt men er de volgende zeeengten of straten: Behouden Passage, tusschen Bantam en het Prinsen-eiland, Straat Soenda, tusschen Java en Sumatra, de Straat van Madoera tusschen Java en Madoera, ook wel Straat Sapoedi genoemd, die overgaat in het Nauw en dan in den Trechter, Straat Bali, tusschen Java en Bali en de Engten van Noesa-Baroeng en Noesa Kembangan, tusschen het eiland van dien naam en Banjoemas aan de zuidkust.

De belangrijkste der kleinere eilanden in de nabijheid van de kust zijn, in het W.: Poeloe-Panitan (Prinsen-eiland), Poeloe Rakata (Krakatou, in 1883 door een vulkanische uitbarsting hevig geteisterd) en Soengejan (Dwars-in-den-weg); in het noorden: Poeloe Pandjang, een aantal kleine eilanden in de Baai van Batavia, niet veel meer dan begroeide koraalrotsen, waarvan slechts enkele door visschers bewoond worden, zooals Onrust, ten tijde der O.-I. Compagnie van veel belang, thans verlaten (sedert de opening der haven van Tandjong Priok), Purmerend, Kerkhof, Kuiper enz.; verder de Duizend eilanden (omstreeks 100 stuks), de Boompjes-eilanden, de Karimon-Djawa eilanden, Bawean en het groote eiland Madoera; in het Zuiden: Noesa Baroeng, Poeloe Sempoe, Noesa Kembangan, Poeloe Tendjil, (Traverseiland) en Poeloe-Deli (Klapper-eiland).

Bodemgesteldheid (zie de kaart *Java, oro-hydrografisch*). In den eilandengordel, die den Maleischen Archipel afsluit van den open Indischen Oceaan, vormt Java naar zijn bodemgesteldheid een overgang tusschen de massieve eenheid van Sumatra en de verbrokkeling der Kleine Soenda-eilanden. Het westelijke deel des eilands heeft, evenals Sumatra, een bergland aan de buitenzijde en een laagvlakte binnenwaarts, die ieder een afzonderlijk en onafgebroken geheel vormen en derhalve ook afzonderlijk besproken zullen worden. In het smalle middenstuk is deze eenvoud reeds verdwenen en zijn verschillende berg- en laaglandstrooken te onderscheiden, terwijl verder oostelijk hoog en laag terrein zoodanig tusschen elkander zijn gelegerd, dat, terwijl een zekere regelmaat behouden blijft, een afwisseling wordt geboren, die bijna nergens op aarde haar wedergade vindt. Zoowel in het W. als in het O. vertoont dit algemeene beeld eenige afwijking in de beide smallere vleugels des eilands, vandaar dat bij de nadere beschouwing van de terreingesteldheid een twee (resp. vier)deeling de voorkeur verdient boven de traditioneele driedeeling in West-, Midden- en Oost-Java. Horizontale vorm, zoowel als verticale bouw verschillen in West- en Oost-Java, en ieder dezer beide deelen omvat weer een breeder en een smaller gedeelte. Als scheidingslijn tusschen W. en O. Java geldt de meridiaan van Samarang of een lijn over de vulkanen Merbaboe en Merapi getrokken. In de westhelft treft men een breed samenhangend bergland aan, gekroond door de vulkaankegels, die op den kam der ketenen staan; in de oosthelft treden geïsoleerde, evenwijdig loopende kalk- en zandsteenketenen op en verheffen zich de vulkaanreuzen onmiddellijk uit de laagvlakte. In het breedere westelijke deel der Westhelft, zich uitstrekkend tot den Tjerimai of de rivieren Losari en Tandoei, beslaat het bergland $^2/_3$ der breedte van het geheele eiland, rijst bijna overal onmiddellijk aan de Z. kust op, zoodat het nagenoeg het geheele Z. en midden des eilands bedekt en, sluit plateaux en dalen in; in het smalle oostelijke deel der Westhelft, veelal Midden-Java geheeten en zich van den Tjerimai tot den Merbaboe uitstrekkend, vertoont het bergland duidelijk den ketenvorm, is het veel smaller en wordt ten Z. en ten N. door laagvlakten vergezeld; ook bezit het minder vulkanen, die daarenboven meer geïsoleerd liggen. De beide deelen van Oost-Java kunnen door den meridiaan van Soerabaja gescheiden worden. In het breeder westelijke deel vindt men een reeks, door laagland van elkander gescheiden vulkanen of vulkaangroepen en ten Z. daarvan één, ten N. twee W.-O. gerichte ketengebergten, terwijl alleen langs de N. kust een samenhangende laagvlakte is gelegen; in het smallere oostelijke gedeelte van O. Java treedt alleen hier en daar aan de Z. kust kalksteengebergte op, wordt dus de reeks der geïsoleerde vulkanen ten N. en Z. door laagland vergezeld, terwijl de vulkanen zelf niet meer

Digitized by Google

zoo scherp geïsoleerd, maar veelal door vlakke zadels onderling verbonden zijn.

Het eiland Madoera is grootendeels bedekt met evenwijdige heuvelreeksen, die in het O. hun grootste hoogte bereiken (tot 470 m.) en aldaar het dal der Pajoedanrivier insluiten. Deze heuvelrijen vormen de voortzetting der beide ketengebergten in het N. van O. Java en omsluiten aan de W. en Z. kust eenige kleine laagvlakten.

De rangschikking van Java's berglanden en laagvlakten en de hoofdrichting van de ketenen der eerste beheerschen niet alleen den loop en de ontwikkeling der rivieren (zie aldaar), maar zijn tevens oorzaak, dat het verkeer op het langwerpige eiland veel gemakkelijker valt in de richting W.-O. en omgekeerd, dan tusschen de zoo dicht bij elkander gelegen N. en Z. kusten. De spoorlijn, welke thans het eiland in zijn geheele lengte van W. tot O. kust doorsnijdt, stijgt dan ook zelfs in de zoo bergachtige Preanger nergens hooger dan 865 m. (pas van Nagrek tusschen de hoogvlakten van Bandoeng en Garoet).

Van de beide bodemvormen, het bergland en het laagland, waaruit Java bestaat, verdient het bergland, als zijnde het oudste gedeelte, de ruggegraat van het eiland, in de eerste plaats nader beschouwd te worden.

Het Bergland. 1. Het westelijk gedeelte van W. Java's gebergten kan weer in vijf onderdeelen gesplitst worden:

a. het geïsoleerde gebergte in Noord- en West-Bantam met den Goenoeng Ajoeng en den G. Batoer; het Anjersche gebergte en de oude vulkanen Poelosari en Karang, door de Danoe van het vorige gescheiden; *b.* het gebergte van Zuid-Bantam, een woest, dicht begroeid bergland, zoo goed als onbewoond; *c.* de Blauwe Bergen, de scheiding tusschen Batavia en de Preanger Regentschappen. Hier rijzen de vulkaanreuzen Slamat en Gedeh op; *d.* het bergland van de Preanger Regentschappen, waarvan het westelijk gedeelte bekend is onder de namen Kendena en Brenbeng, terwijl men in het oostelijk deel vier plateaux aantreft, omgeven door vulkanen, n.l. de plateaux van Bandoeng, Pengalengan, Tegal, Badoeng en Garoet. Het eerste is door zijn roode vette, leemachtige aarde en hooge ligging, zeer geschikt voor den landbouw en tevens zeer gezond voor den mensch; het tweede is bekend door de koffie- en de kinacultuur; *e.* in het oosten heeft men ten slotte het bergland van de Noord-Oost-Preanger en Cheribon, doorsneden door de Midden-Tji Manoek en in het O. afgesloten door den Tjerimai.

2. Het bergstelsel van het O. deel van W. Java of van Midden-Java staat, zooals vroeger reeds gezegd is, zeer scherp tegenover dat van het Westen en kan nog in drie deelen gesplitst worden:

a. het Westelijk deel tot den 3430 m. hoogen Slamat, loopt in de richting N.N.W.—Z.Z.O. en is gemiddeld slechts 3—400 m. hoog en niet vulkanisch, slechts enkele toppen bereiken 1000 m. of iets meer; *b.* het middengedeelte tot het Diëng-plateau bezit een richting van het Z.Z.O. naar het N.N.W. en bereikt 1300 tot 2500 m. hoogte; *c.* het oostelijk deel ingenomen door het Diëng-plateau en het dal van Kedoe. Dit plateau vormt een kraterbodem met talrijke meren en de ruïnes van een kraterrand, waarvan het hoogste deel de bekende Prahoe is.

3. Het bergland in het breede deel van Oost-Java hangt alleen door de middelste der drie ketenverheffingen met de westelijke hoogten samen en wel met den tertiairen bergrand, die bijna zonder uitzondering den noordvoet der centrale vulkanen van West- en Midden-Java insluit. Tusschen het noordelijke en het zuidelijke gebergte liggen, geïsoleerd of in een dubbele rij, de vulkanen. Deze ketens bezitten geen algemeen aangenomen namen, slechts sommige onderdeelen zijn bekend als G. Pandan, G. Kedoel, G. Sewoe Pagar Goenoeng en G. Kidoel.

4. Het smaller deel van O. Java bezit alleen langs de Z. kust niet-vulkanische gebergten, die daarenboven hier tot afzonderlijke groepen zijn opgelost, zooals bezuiden den Smeroe en ten Z.W. van den Raoeng, waar sommige toppen 1000—1200 m. hoogte bereiken. De vulkaanreeks behoudt dezelfde richting als in het breedere gedeelte, maar de scheiding tusschen de hoofdgroepen is niet meer zoo scherp. Vlakke zadels vormen de verbindingen, wier hoogte 200—500 m. bedraagt en die gelijdelijk tot de noordelijke kustvlakten afdalen. In dit deel ligt zoowel de uitgestrektste vulkaangroep, het Tenggergebergte, als de hoogste van het geheele eiland, de Smeroe (3676 m.)

Laagland. Reeds werd er op gewezen, dat samenhangend laagland alleen aan de kusten, vooral aan de N. kust aanwezig is, terwijl in het bergachtige gedeelte slechts min of meer breede dalen worden aangetroffen. De grootste breedte heeft het laagland langs de N. kust van W. Java, waar het $^1/_4$—$^1/_3$ der breedte van het geheele eiland beslaat. Hier vallen in de vlakten nog twee landschapsvormen duidelijk te onderscheiden: de zeer effen kleistrook onmiddellijk langs de kust, waarin de rivieren geen dalen vormen, zee- en rivierafzettingen van jeugdigen leeftijd, grauwgrijs van kleur, en daarachter met wat meer helling, een hooger terrein, door de rivier- en beekdalen verdeeld in breede, platte ruggen, die in de kleistreek te niet loopen, somtijds met flauwe glooiing daaronder wegschietend, elders afbrekend met een steilere helling van enkele meters hoogte. Het zijn quartaire of puimsteenterreinen, bruin, somtijds ook wit van kleur. Terwijl de kleivlakte niet meer dan 8—10, ook wel eens 10—15 m. hoogte bezit, op vele plaatsen uitgestrekte moerassen (rawas) vertoont en somtijds rhizophoren- en nipahbosschen den overgang tusschen het land en de zee onzeker maken, stijgt de bodem in de oudere helft van het laagland hier en daar tot 100 m. De zuidgrens van dit gebied met de tertiaire heuvels valt op de meeste plaatsen duidelijk aan te wijzen. Aanzienlijker dan het hoogteverschil is het breedteverschil in de laagvlakte; terwijl toch de strook klei bezuiden de baai van Bantam 4 km. breed is, heeft het alluvium bij de delta van de Tji Taroem een breedte van 40, bij Bekasi van 12, bij Batavia van 7, bij Tangerang weer 12 km. Verder oostwaarts wordt het weer breeder, n.l. bij Pamanoekan 24, bij Tjiasem 17, bij Tjilamaja 20 en in de delta van de Tji Taroem 42 km. De kwartaire vlakte heeft bij Batavia

Digitized by Google

Digitized by Google

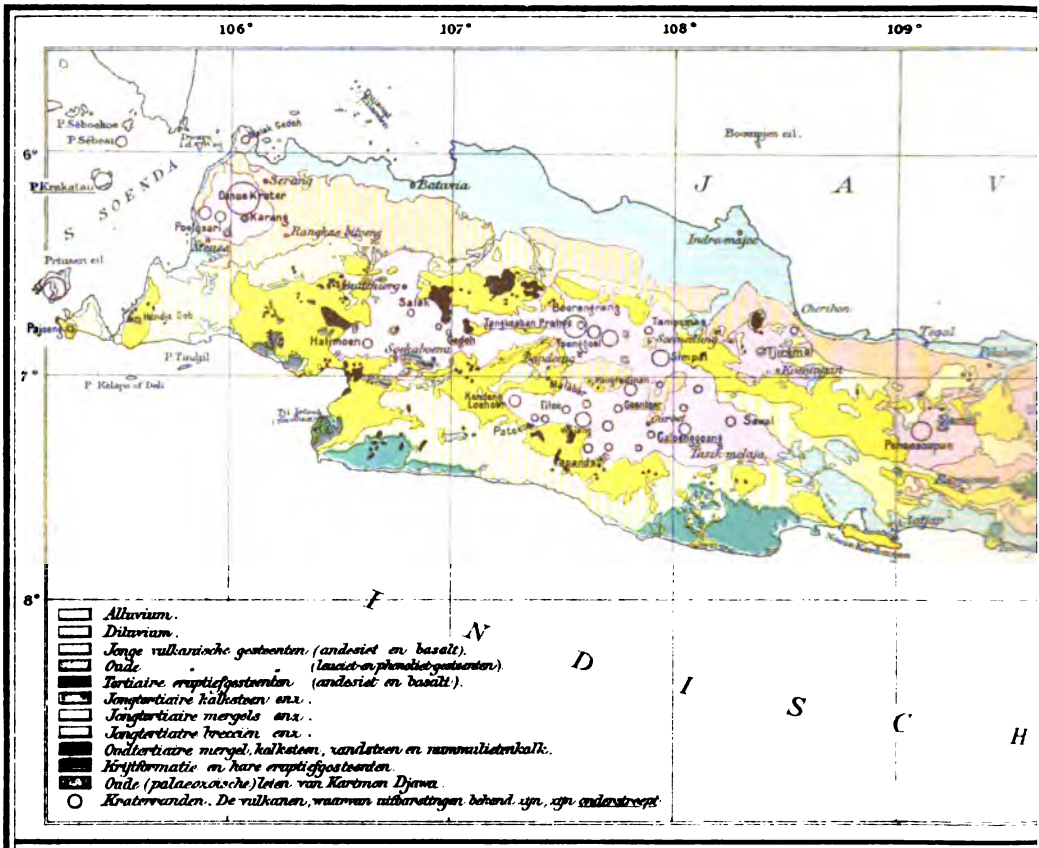

Digitized by Google

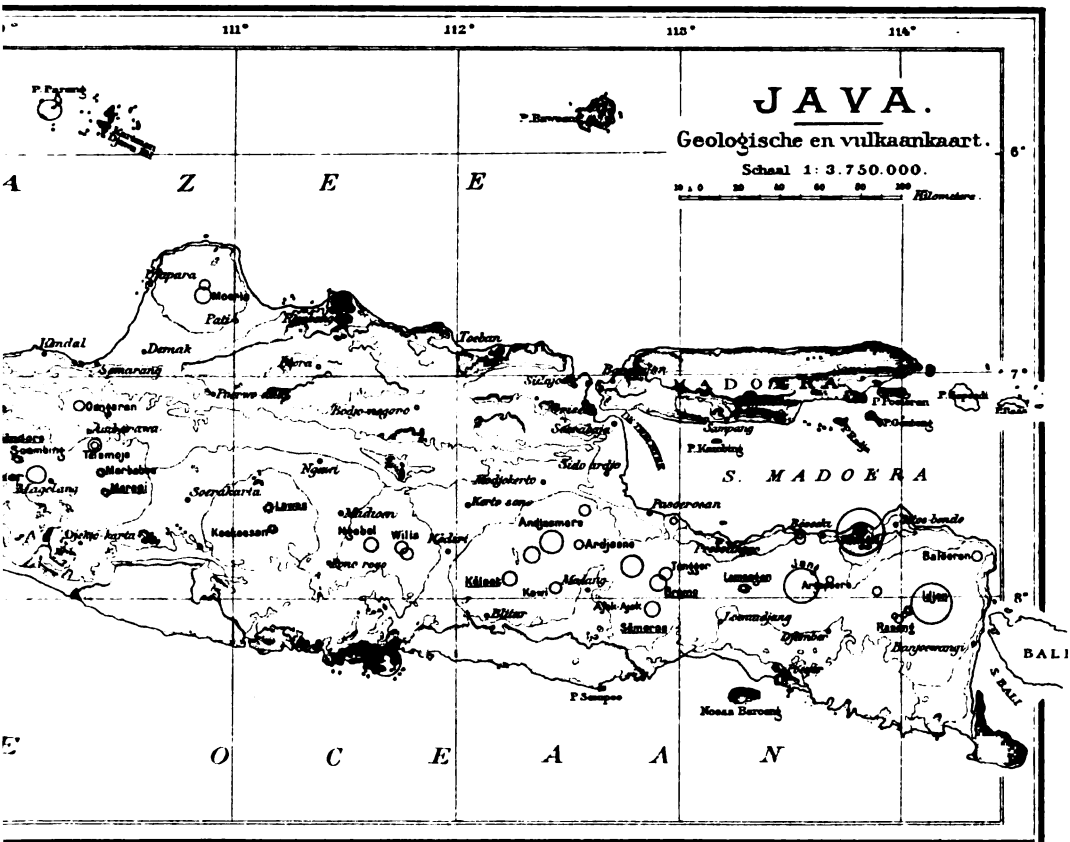

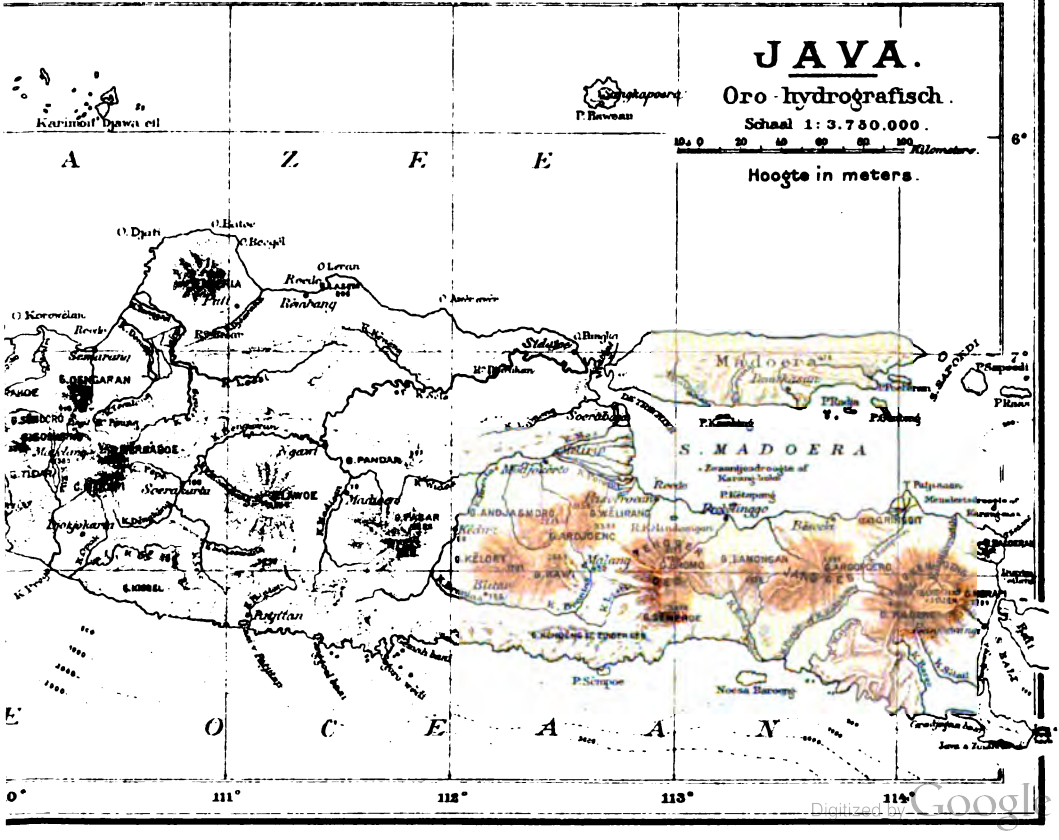

Digitized by Google

Digitized by Google

30—40 en bij Krawang 20 km. breedte. Vooral in het O. van Batavia en in Cheribon ontstaan tengevolge van de lage ligging bij hooge waterstanden op deze vlakten moerassen; hier en daar strekt zich langs de kust een strook zeezand of koraalgruis uit.

In Midden-Java zijn de vlakten langs de noordkust volkomen gelijk aan die van West-Java, waarvan zij een voortzetting vormen. De moerassige gedeelten, welke hier evenmin ontbreken, worden er gebruikt als vischvijvers. In tegenstelling hiermede is de vlakte van Ambarawa een hoog plateau. De door de vulkanen Oengaran, Merbaboe en Telamajo aangevoerde stoffen, beletten de afwatering en deden een meer ontstaan, waarvan het overschot nog het ondiepe meer rawah Pening (ten O. van Banjoebiroe) met zijn moerassige oevers vormt. In het zuiden van Midden-Java hebben wij vooreerst de vlakte van Banjoemas, met de Serajoe-vallei, grootendeels opgebouwd uit grof vulkanisch materiaal met een geringe helling naar het westen. Bij Poerworedjo verbreedt de vlakte zich. De zuidelijke kuststrook van Banjoemas ligt veel lager (nauwelijks 10 m. hoog) en bestaat uit alluviale, moerassige klei. Ook de verder oostwaarts in Kedoe gelegen kustvlakte, die naar het binnenland toe hooger ligt (tusschen 13 en 63 m.), wordt naar het zuiden lager en eveneens moerassig. In het hooger gedeelte bestaat zij op vele plaatsen uit roodbruine, kwartaire klei. Ten zuidwesten van Koetoardjo ligt het groote moeras rawah Wawar en bij het Karang Bolong gebergte een ander groot meer, dat echter tengevolge der gebrekkige afwatering ontstaan is, doordat zich langs de kust een strook zeezand (5—11 m. hoog) uitstrekt, waarachter duinen oprijzen. Tot in Djokjakarta vindt men langs de kust de voortzetting van deze strook zeezand van de duinen en ten W. van Brosot, als gevolg der gebrekkige afwatering, een uitgestrekt moeras. Meer binnenwaarts bestaat de Djokjasche vlakte voornamelijk uit vulkanisch zand en steenen en afvoerprodukten van de Progo.

In Oost-Java vermelden wij eerst de vlakte en de vallei van Djoewana, die uit een smalle strook zeezand, zeeklei en recente rivierafzettingen bestaan. De vlakte langs de noordkust van Rembang, die slechts smal is en uit gele klei en kalkhoudende tuffen bestaat, wisselt hier en daar af met door rivieren uitgespoeld plateauachtig terrein van 70 à 80 m. hoogte; beneden de 10 m. vindt men alleen zeeklei en zeezand. De vlakte van Soerabaja hangt samen met die der oostelijke residentiën langs de noordkust; zij zijn alle zeer laag, bestaan uit grijze klei en zeezand en bevatten vele vischvijvers. Aan de zuidkust van Besoeki en Pasoeroean treft men zeezand, duinen en moerassen aan. Op eenigen afstand van de kusten vertoonen de vlakten een ander karakter. Zij komen, behalve in de beide genoemde residenties, voor in Soerakarta, Madioen en Kediri. Bij Soerakarta heeft men vooreerst de vlakte van Watoe retno, 150 à 170 m. hoog, uit grauwe en gele klei en fijn zand samengesteld, en verder de vlakte van de Solorivier, feitelijk een voortzetting van de vulkaanvoeten en dan ook geheel uit vulkanische stoffen opgebouwd. Het laagste deel is dat hetwelk de Solo inneemt; verder stijgt zij westelijk in de richting van den Merapi, oostelijk in die van den Lawoe. Hetzelfde geldt van de vlakte van Madioen, die een voortzetting vormt der voeten van den Waloe en den Wilis; in het N.W. vormt zij een breede kwartaire vallei der rivier van Madioen en vereenigt zich ten W. van Ngawi met die der Solo. De oneffen oppervlakte der jong-tertiaire mergels en kalksteenen, worden hier aangevuld met tuffen, soms van 10—15 m. dikte; die lagen zijn bedekt met een zwarte kleilaag, rijk aan humus met kalkconcreties, welke vele fossiele zoogdierbeenderen bevatten. Zelfs op aanzienlijke hoogte boven de vlakte komen hier nog tuflagen voor. Op soortgelijke wijze is ook de vlakte van Kediri ontstaan, en verder oostelijk in Pasoeroean en Besoeki, dragen de tusschen de vulkanen gelegen vlakten een overeenkomstig karakter, want alle zijn opgebouwd uit vulkanische gesteenten. In het O. van Poesoeroean bestaat de vlakte van Lamongan uit los vulkanisch zand, overgaande in een alluviale strook zand en klei. In Besoeki moeten de vlakten van Djember en Kradenan onderscheiden worden van die van Poeger en van de N. kust; zij liggen ook veel hooger, 30 tot 50 en zelfs 150 m. De vlakte tusschen het noordelijk- en middelste kalkgebergte in Rembang en Soerabaja, doorstroomd door de Loesi en Beneden-Solo, sluit zich aan de vlakte van de Beneden-Brantas aan. In Rembang bestaat de bodem uit afzettingen der Solo-rivier, n.l. rolsteenen, gele klei met kalkconcreties en boomafscheidingen. De vlakte van Soerabaja is het produkt der aanslibbingen van de zee en de rivieren en van vulkanische stoffen, die de rivieren meevoerden. Het zee-alluvium strekt zich op sommige punten tot 22 km. ver landwaarts uit. De vlakte van de Brantas is een voortzetting van de vlakte van Kediri en helt van het N. en Z. naar het dal der Brantasrivier toe. Eenmaal was deze vallei een inham der zee, door rivierafzettingen en vulkanische uitwerpselen langzamerhand opgevuld.

Geologie (zie de *Geologische en Vulkaankaart van Java*). Reeds in het artikel Insulinde (zie aldaar: *Geologie*) werd gewezen op het nauwe verband van den O. Indischen Archipel met het naburige vastland Azië. In het bijzonder geldt dit van de drie westelijke Groote Soenda-eilanden, slechts door een ondiepe zee onderling en van het naburige Azië gescheiden, terwijl ten Z. van Java onmiddellijk oceanische diepten worden aangetroffen. De geologische en diepzeeonderzoekingen van onzen tijd hebben overtuigend bewezen, dat Java tengevolge van niveauveranderingen (zie aldaar) herhaaldelijk afwisselend met het naburige Azië vereenigd en weer er van gescheiden is geweest. Eerst in een tijd, die, geologisch gesproken, slechts kort achter ons ligt, verrees het eiland voor goed uit de wateren van den Oceaan, vandaar dat zeer oude gesteenten er ontbreken, althans niet bekend zijn. Vormingen ouder dan de steenkolenformatie en deze zelf, treft men aan de oppervlakte niet aan, behalve dan de eerste op de Karimon Djawa eilanden. In die periode lag Java derhalve onder den zeespiegel en stak eerst tijdens de trias- en juraformatie, evenals het naburige Sumatra, daarenboven uit. Misschien

Digitized by Google

was het toen reeds met Azië verbonden. Tijdens de krijtperiode was weder een gedeelte onder de oppervlakte der zee verdwenen en in den eocenen- en oligoceenen tijd moet, volgens *Verbeek*, het grootste gedeelte door de zee bedekt zijn geweest, terwijl slechts enkele gedeelten, als eilanden en klippen, daar boven uitstaken. Door persingen en plooiingen werden de in de toenmalige zee bezonken jong-tertiaire afzettingen uit hun horizontalen stand gebracht, waardoor scheuring en verschuiving plaats had en op vele plaatsen de kust afbrokkelde, waarvan weer het ontstaan van baaien en inhammen en de afscheiding der kleinere eilanden van het hoofdeiland het gevolg was. Op deze wijze ontstonden bijv. Straat Soenda en Straat Bali, waardoor de samenhang met Sumatra en Bali verbroken werd. De Baai van Prigi aan de Z. kust kan als voorbeeld dienen van een ontstaan door het instorten van oude miocene vulkanen, de Patjitan-Baai als een voorbeeld van ontstaan door afbrokkeling en instorting. Hiermede was het wordingsproces van Java echter nog lang niet voltooid. Vooreerst werden aan de kusten van het toenmaals nog uit minstens acht stukken bestaande eiland kalkbanken afgezet. Door plooiing en opheffing werd deze kalksteen daarna tot boven den zeespiegel opgeheven en waarschijnlijk de eilandenreeks nogmaals met Azië verbonden, om later door een nieuwe daling van den bodem voor goed daarvan gescheiden te worden. Vervolgens had er in het diluviale tijdperk door de rivieren een aanzienlijke afzetting van jongere sedimenten plaats, zoowel in de baaien en langs de kusten, als in meren. Het materiaal, dat de rivieren meevoerden, werd grootendeels door de vulkanen geleverd, die juist in den diluvialen tijd hun grootste werkzaamheid ontwikkelden. In de hedendaagsche periode moet de opheffing, indien de oppervlakte der zee niet is gedaald, zeer gering zijn geweest. Terwijl de vulkanen hun werkzaamheid grootendeels voortzetten, heeft tevens nog onafgebroken een belangrijke afzetting van rivierslib plaats aan de monden der rivieren en langs de kust daarenboven van zeeslib, vooral langs de N. kust en ontstaan koraalriffen en -eilandjes op tal van plaatsen.

Terwijl volgens *Junghuhn* de bodem van Java voor 60% uit tertiaire, voor 20% uit vulkanische en voor 20% uit alluviale gesteenten was opgebouwd, hebben de onderzoekingen van *Verbeek* aangetoond, dat alle gesteenten ouder dan jong-tertiair, dus die der krijtformatie, voorts het eoceen en oligoceen met hun eruptief gesteente, benevens het oudste andesiet en basalt, slechts 1,157% van Javas oppervlakte beslaan, waaronder begrepen is de 0,046% oude lei, die alleen op de Karimon Djawa eilanden voorkomt. Verder beslaat het jong-tertiair 37,752%, de jongere vulkanische gesteenten met de vulkanen 27,621%, het diluvium en alluvium 33,470%.

Wat het voorkomen der verschillende gesteenten betreft, liggen de oude leigesteenten van Karimon Djawa in het verlengde der lijn Malaka, Lingga-Archipel en Gaspar-Straat. Graniet wordt slechts op de grenzen van Bagelen en Banjoemas en op twee plaatsen in den Preanger aangetroffen, en wel in rol- of brokstukken. Gesteenten der krijtformatie, n.l. leien, harden kleisteen en kwartsieten, zandsteen, brecciën en kalklagen treft men bezuiden de Tjiletoe-baai (Preanger regentschappen), in de residentie Banjoemas en in het gebergte bij Djiar aan. Tot de oudere tertiaire gesteenten behooren die van het Bajah-kolenveld en van het Tjiletoe-terrein, de eoceene gesteenten der Tji-Mandivi vallei bij Soekaboemi, die der valleien van de Tji-Sokan en Tji-Taroem en enkele terreinen in Kedoe en Soerakarta. Oligoceen vindt men, in geringe hoeveelheid, in de Preanger Regentschappen en in Djokjakarta.

Van de middel- en jong-tertiaire lagen bestaat het allergrootste gedeelte uit gruis van eruptieve gesteenten. De dikte der lagen bedraagt somtijds 3000—6000 m. Zelden vormen zij kegelbergen, maar liggen doorgaans in langere of kortere reeksen langs spleten gegroepeerd en vertoonen scherpe en grillige bergvormen, waar de mantel van jongere gesteenten, die ze bedekt, door erosie verdwenen is, zooals bijv. de Goenoeng Parang en Bangkok, de Goenoeng Gadja en de Goenoeng Lingga. De sedimentaire lagen van het jong-tertiaire tijdvak beslaan nog een grootere oppervlakte en worden, naar hun meest kenmerkende gesteenten, verdeeld in brecci-, mergel- en kalketage, resp. 3300, 2250 en 600 m. dik. Zij nemen, zich van West naar Oost uitstrekkend, op sommige plaatsen de geheele breedte van het eiland in en bereiken een hoogte van 1200 à 1300 m. Aan de kusten liggen zij tamelijk vlak, in het midden des eilands zijn zij steil opgericht. Met de opheffing van deze lagen hadden door verplaatsing der gesteenten, breuken plaats, waardoor gesmolten stoffen naar buiten traden. Aldus brak het tijdstip aan, waarin jongere vulkanen gevormd werden. Deze hebben van alle gesteenten zeker de grootste beteekenis, omdat zij aan het eiland het ware bergkarakter geven en tengevolge van de gemakkelijke verweerbaarheid der losse, aan soda- en kalkzouten rijke produkten, een hooge mate van vruchtbaarheid aan den bodem schenken. De oudere vulkanen vertoonen slechts zelden den kratervorm, daar de eruptieve massa's langs spleten te voorschijn kwamen en aldus de zoogenaamde lineaire vulkanen deden ontstaan, bij de jongere daarentegen hoopten de uitgeworpen stoffen zich meestal rondom een centraal gelegen opening op, waardoor kegelbergen, met een bijna altijd duidelijk waar te nemen krater, gevormd werden. Van de grooterebergen vertoonen tegenwoordig nog slechts een achttal den regelmatigen kegelvorm; veel grooter is daarentegen het aantal, dat in den loop der eeuwen tot ruïnes vervormd werd. Die kraters zijn natuurlijk in den loop der tijden aan tal van vervormingen onderhevig. De uitwerpselen bestaan vooral uit andesiet en basalt deels in losse produkten (zand en asch) deels in lavastroomen (glasachtige produkten, peksteen, obsidiaan en puimsteen.)

Naar de hoogte kan men de vulkanen verdeelen in 14 van meer dan 3000 m., 45 tusschen 3000 en 2000, 50 tusschen 2000 en 1000 en 22 beneden 1000 m., samen dus 131. Het is niet goed mogelijk het aantal vulkanen met juistheid op te geven, daar in vele gevallen niet uit te maken is, of men met een vulkaan dan wel een vulkaangroep te doen heeft. Dit is dan ook wel

Digitized by Google

de hoofdreden, waarom *Junghuhn* slechts 45, *Verbeek* daarentegen 109 (met de naburige eilanden 120) optelt. Niet weinige vulkanen hebben, door instorting van hun top, veel van hun hoogte verloren, maar geen enkele reikte ooit hooger dan 4500 m. Men onderscheidt de vulkanen gewoonlijk in werkende en uitgedoofde, hetgeen echter op geen dengdelijke gronden berust, daar van geen enkelen vulkaan met eenige zekerheid is te zeggen, of hij voor goed tot rust is gekomen. De Krakatau bijv. had een rusttijd van 203 jaren achter den rug, toen hij plotseling begon te werken. In historischen tijd hebben 14 vulkanen herhaaldelijk gewerkt, n.l. de Raoen, Lamongan, Semeroe, Keloet, Merapi, Goentoer, Gedeh, Sindoro, Papandajan, Bromo (Tengger), Galoenggoeng of Beusi Tjanar, Tjanar, Tangkoeban Prahoe en Krakatau. Tot de hoogste vulkanen behooren: de Semeroe 3676, Slamat 3472, Ardjoeno 3339, Soembing 3371, Raoen 3332, Lawoe 3265, Welirang 3156, Merbaboe 3145, Argopoero 3088, Tjerimai, 3077, Kepala 3035, Djambangan 3020 en Pangrango 3019 m., terwijl de Merapi volgens de nieuwste meting 2910 m., de Gedeh 2958 m. is. Wat de ligging betreft, schijnen vele der vulkanen op bepaalde lengte- en dwarslijnen te liggen, bijv. op de lengteas van Java of op een dubbele lijn, zooals in Oost-Java het geval is; evenwel mag niet uit het oog verloren worden, dat de op vele, vooral geologische kaarten, getrokken vulkaanlijnen niet in werkelijkheid aanwezig zijn, maar slechts dienen om een beter overzicht te verkrijgen, dus geen tektonische beteekenis hebben. Wel is het meer dan toeval, dat de vulkaaneilanden bij West-Java, Poeloe tiga (Drie eilanden), Seboekoe, Sebesi, Krakatau en Prinseneiland voor het grootste gedeelte gelegen zijn op de groote Krakatau-dwarsspleet, die bij den Krakatau met de lengtespleet van Sumatra en de hoofdlengtespleet van Java samenkomt, evenwel is men er tot heden niet in geslaagd afdoende verband aan te toonen tusschen de richtingen der vulkaanrijen en die van de verzakkingsspleten in de tertiaire lagen.

Wat het jongste gesteente betreft, zagen wij reeds, dat Java oorspronkelijk uit een reeks eilanden bestond, die later vereenigd werden tot één eiland. Aan die vereeniging namen èn de vulkanen met hunne uitwerpselen, èn de rivieren met de zee, door het vormen van alluvium, deel. In dat tijdperk had geen plooiing of opheffing van beteekenis plaats, en de nieuw gevormde terreinen zijn dus horizontaal gelegen met slechts flauwe hellingen, of zij vertoonen een plateaukarakter, hoogstens echter 100 tot 120 m. hoog. Hooger vindt men de meerafzettingen, gevormd in bekkens, welke reeds in de tertiaire lagen aanwezig waren. Rivieren, die de oevers van zulk een meer vernielden, tapten het water af, en daardoor verdonderden die oude meerbodems in zeer vruchtbare plateaux. Daartoe behooren bijv. de vlakte van Bandoeng (680 m.), de vlakte van Garoet 500 tot 700 m.), die van Soemedang (460 m.), van Banjoemas, van Ambarawa enz.

Wateren. Deze zijn op Java van veel grooter belang voor den landbouw dan voor het verkeer. In de eerste plaats geldt dit van de *rivieren*. Java bezit, tengevolge van zijn bodemgesteldheid en aanzienlijken regenval, een groot aantal stroomende wateren; maar van den anderen kant brengt de vorm des eilands en de gesteldheid van het terrein mede, dat er geen groote rivieren tot ontwikkeling kunnen komen. De hoofdwaterscheiding, die het gebied van den Indischen Oceaan van dat der Java-Zee scheidt, ligt op de meeste plaatsen veel dichter bij de Zuid- dan bij de Noordkust, zoodat slechts een derde deel des eilands naar de Oceaanzijde afwatert. Volgens *Verbeek* en *Fennema* beslaan de stroomgebieden een oppervlakte van:

aan de Noordkust	79508 v.km.	of	63,3%
„ „ Zuidkust	41325 „ „	„	32,9 „
„ „ Westkust	2646 „ „	„	2,1 „
„ „ Oostkust	2144 „ „	„	1,7 „

De gebieden zonder afvloeiing beslaan slechts een onbeduidende oppervlakte (hoofdzakelijk enkele kratermeren), en ook de terreinen met uitsluitend ondergrondsche afvloeiing (enkele kraters en een deel der kalkgebergten, vooral aan de Z-kust)nemen geen groote oppervlakte in. Vermelding verdient, dat vele rivieren tot dicht bij de monding het karakter van bergstroomen behouden. Haar richting wordt bepaald door de hoofdrichting der gebergten en de algemeene helling van het terrein. Kenmerkend zijn verder voor de meeste rivieren het aanzienlijk verval, de kronkelende loop, de geringe bevaarbaarheid, de zeer ongelijkmatige waterstanden, de sterke aanslibbing aan de monding en de veelvuldige overstroomingen of bandjirs (zie aldaar). Dat de rivieren op het regenrijke eiland grooten invloed op het bodemreliëf hebben uitgeoefend, is bij de beschouwing van de bodemgesteldheid en de geologie reeds gebleken. Met den aanleg van waterwerken, zoowel tot beteugeling der rivieren, als voor de bevloeiing der rijstvelden, werd reeds in zeer ouden tijd, waarschijnlijk reeds vóór den Hindoetijd, een begin gemaakt. Sommige rivieren der laagvlakte zijn geregeld bedijkt, enkele, zooals de Solo, gedeeltelijk, andere in het geheel niet. Ook dwarsdijken in het laagland komen voor, evenals sluizen, duikers, kribben en kanaalwerken bij sommige rivieren.

De meeste bevaarbare rivieren vindt men, in overeenstemming met de bodemgesteldheid, aan de N.-kust; aan de overige kusten is de bevaarbaarheid gering. Dit geldt vooral van West-Java, waar in het westen, midden en zuiden het bergland overweegt. Op de noordelijke vlakte zijn de grootste voor prauwen en vlotten bevaarbaar, bijv. de Tji Taroem, die van Tji Kas af voor den afvoer van koffie uit de Preanger gebruikt wordt of werd; de Tji Manoek van Karang Samboeng af. De zuidelijke rivieren komen als waterwegen niet in aanmerking; alleen de Tji Tandoewi in het O. van de Preanger is daarvoor min of meer geschikt.

In Midden-Java bezit het land te weinig ruimte om de rivieren tot ontwikkeling te doen komen. Die van Pekalongan zijn als waterwegen slechts eenige uren van haar mondingen af bruikbaar. Alle rivieren bezuiden het bergland vereenigen zich hier in de Serajoe, de Bogowonto, de Progo en de Oepak, die de vlakten van Banjoemas, Kedoe en Djokjo bewateren en gedeeltelijk voor de scheepvaart geschikt zijn. Tengevolge van sterke

Digitized by Google

strooming, ondiepten, steenen enz., zijn zij echter dikwijls slechts weinig bruikbare waterwegen, wat in het bizonder op de Progo en de monden der Bongowonto van toepassing is. De aldaar aanwezige, uitgestrekte moerassen bewijzen ook, dat de afwatering door de rivieren niet voldoende is.

Beter is het gesteld met de rivieren van Oost-Java. Vooral de Solo en de Brantas zijn goed bevaarbaar, wat aan de residenties Rembang, Soerabaja, Soerakarta, Madioen, Kediri en Pasoeroean ten goede komt. De Solo-rivier (Kali-Solo of Bengawan, wat Groote rivier of Landstroom beteekent) neemt boven Soerakarta de vereenigde wateren van den G. Lawoe en den Merapi op, bij Ngawi de Gentoeng, en stroomt vervolgens in O. en N.O. richting door Rembang en Soerabaja. Haar stroomgebied beslaat een oppervlakte van 15425 v.km., de jaarlijksche watermassa, die zij in zee voert, 11,3 milliard (bij den Rijn 80 milliard) kub. meter. De bevloeiingswerken, waarmede in haar benedenloop in 1893 een begin werd gemaakt, werden in 1898, wegens het tegenvallen der kosten, gestaakt. In 1893 werd een afgesneden stuk door middel van een dam beveiligd tegen het afstroomende water en de mond verlegd. De Solo en de Gentoeng zijn bevaarbaar, in weerwil van de sterke strooming en veel klippen; de eerste voor groote prauwen tot Soerakarta en nog verder voor kleine. De Kali Brantas, wier stroomgebied bijna 11000 v.km. beslaat, is voor niet te groote vaartuigen bevaarbaar; in haar bovenloop wordt zij gevoed door de wateren van den Ardjoeno, Kawi, Tengger en Semeroe; in haar westelijken loop door de wateren van Kawi en Keloet. In Kediri neemt zij een noordelijke richting aan, terwijl zij in Soerabaja zuiver oostelijk loopt, zoodat zij in haar loop een kring beschrijft. De Kali Mas, een van haar monden, heeft een goed havenhoofd in Straat Madoera. De verder oostelijk gelegen rivieren hebben voor de scheepvaart geen waarde.

Meren. Aan meren is Java nogal rijk, doch groote zoetwaterbekkens, zooals op Sumatra en Celebes, zoekt men er te vergeefs. Wel treft men hier en daar, hoewel zeldzaam, groepen van kleine meren aan. Vele daarvan zijn kratermeren; waartoe ook de grootste en diepste meren behooren, zooals de Danoe in Bantam (ruim 2 v.km. en ongeveer 30 m. diep). In het laagland vormen de meren meestal de diepste, blank water bevattende gedeelten der moerassen. Naast de Danoe verdienen vermelding, in Buitenzorg de Telaga Warna, in de Preanger de Telaga Bodas, het zwavelmeer Kawa Patoeha en de Telaga Patongan; in het Diënggebergte het meer Tjibong en het meer Dringoe of Drino; in Madioen de Telaga Ngebel; in Pasoeroean het meer Grati of Klindonan en het Blauwe Water of Banjoe Biroe; in Bezoeki, aan den zuidelijken voet van den Lamongan, zeven meertjes; in het O. van Samarang een onder den naam van Binnenzee bekend meer; in Banjoemas een ongenoemd meer, dat zeer vischrijk moet zijn, terwijl in de Preánger van het meer Loebak wordt gezegd, dat het vol slangen is, maar geen visch bevat.

Kanalen en *waterleidingen* bestemd tot bevloeiing of afwatering der sawahs vindt men op Java in ontelbare menigte en van oudsher; want waarschijnlijk werd, zooals reeds gezegd is, door de bevolking reeds vóór de komst der Hindoes daarmede een begin gemaakt. Uitgestrekte gedeelten der berg- en heuvelhellingen en het grootste deel der lage streken zijn met aan- en afvoerleidingen doorsneden. Verreweg de meeste aanvoerleidingen nemen hun oorsprong rechtstreeks uit de rivieren; in sommige terreinen wordt gebruik gemaakt van vergaarkommen. De inlandsche bevloeiingswerken bezitten niet alleen geringe duurzaamheid, maar leiden, door gebrekkige terreinkennis, aan stelselloosheid en waterverspilling. Door ze onder leiding van deskundigen te brengen, tracht men die gebreken te verhelpen. Ter bevloeiing van sommige terreinen, vooral in groote laagvlakten, waar werken van grooten omvang noodig waren, heeft de regeering een aantal irrigatiewerken door ingenieurs doen uitvoeren. Ook leiders van cultuurondernemingen hebben in sommige streken belangrijke waterwerken doen uitvoeren. Dat de regeering in steeds toenemende mate — volgens sommige beoordeelaars weliswaar nog steeds niet in voldoende mate — voor verhooging der productiviteit van den bodem door irrigatiewerken zorgt, kan blijken uit het feit, dat door haar in 1905 daaraan niet minder dan 4231984 gld. besteed werd, en wel aan den aanleg en de voorbereiding van bevloeiings- en afwateringswerken 1957503 gld., aan de vernieuwing en aan waterwerken van anderen aard 2274481 gld. Volgens de kaart der irrigatiewerken in het Koloniaal Verslag 1906—1907 waren in 1906 op Java 30 groote irrigatiewerken gereed, in uitvoering of voorbereiding, samen een oppervlakte beslaande van 739175 bouws. Het plan tot bevloeiing der Solovallei is daarentegen voor goed opgegeven.

Minerale bronnen komen op Java in groot aantal en van allerlei samenstelling voor, als zwavelbronnen, alkalische bronnen, staal-, zout-, jodium- en ook indifferente bronnen. Het zijn alle warme bronnen, waarvan vele sedert eeuwen door inlanders, sommige thans ook door Europeanen tegen allerlei kwalen, bepaaldelijk tegen huidziekten en rheumatisme gebruikt worden. De meeste hebben 1—2% vaste stoffen in oplossing en een temperatuur van 30—50° C; de heetste zijn de zwavelbronnen, op tal van vulkaanhellingen voorkomende. Het water van vele kratermeren komt, wat opgeloste bestanddeelen betreft, in hoofdzaak met dat van de zwavelbronnen overeen, maar bevat bovendien gewoonlijk een aanzienlijke hoeveelheid vrije zwavel en bezit doorgaans ook een hoogere temperatuur. Bij de Kawah Manoek bijv. bedraagt de temperatuur 87°, bij de Kawah Oepas 94°, bij de Kawah Domas 95° C. Bij de voorlaatste bedraagt het gehalte aan vaste stoffen 13,4‰, bij de Kawah Poetih slechts 0,64‰. Uit sommige bronnen wordt zout gewonnen, andere bevatten een weinig petroleum. Van slechts weinige werd tot dusver het water geanalyseerd.

Klimaat. In zijn geheel genomen vertoont het klimaat van Java dezelfde karaktertrekken als het equatoriale zeeklimaat van Insulinde in het algemeen. De drie het meest op den voorgrond tredende eigenschappen zijn: groote gelijkmatigheid van temperatuur, aanzienlijke vochtigheid en regenval, geringe windkracht. De gelijk-

Digitized by Google

JAVA I.

De Solorivier, waar zij haar monding nadert.

Overzetveer over de Tjiliwoeng bij Batoe Toelis (Buitenzorg).

Digitized by Google

Digitized by Google

Aloen-Aloen te Tjandjoer.

Digitized by Google

Digitized by Google

makende invloed van de zee op den warmtegraad doet zich het sterkst gevoelen in de strandvlakten en ook in andere opzichten is de toestand hier anders dan in de hooger gelegen bergstreken van het binnenland. Niet alleen is echter juist de kennis van het klimaat der kuststreken voor de Europeanen van het meeste gewicht, maar tevens zijn hier de klimatologische factoren het best bekend. Deze zullen dan ook in de eerste plaats besproken worden.

Temperatuur. De temperatuur onderscheidt zich op Java van die van het vasteland door haar gelijkmatigheid. Als men als gemiddelde jaartemperatuur voor Java aanneemt 25,94° C., een door langdurige waarnemingen verkregen cijfer, dan verschillen de warmste maanden van de koudste slechts ongeveer 1° (Mei en October als warmste 26,39° en 26,37° C., Jan. en Febr. 25,35° en 25,39° C., als koudste maanden. Hetzelfde geldt van de verschillen tusschen de uiterste gemiddelden der maandtemperaturen. Op een bepaald uur lagen zij te Banjoewangi tusschen 22,8 (Aug.—Sept.) en 24,5 (Maart—April), te Batavia tusschen 22,53 en 23,68. De dagelijksche verschillen zijn daarentegen grooter; in September kan het verschil in den loop van een dag 7° bedragen, in Februari 4° à 5°; het gemiddelde verschil bedraagt 6,55°.

In den loop van een etmaal kunnen dus te Batavia grooter temperatuurverschillen optreden dan tusschen de verschillende maanden. De gemiddelde jaaruitersten te Batavia liggen tusschen 32,9° en 20,5°, een verschil van 12,4° dus; de hoogste en laagste temperatuur, te Batavia waargenomen, wijken zelfs niet aanzienlijk van elkander af; het zijn 18,9° en 35,6° (beide waargenomen in 1877). De oorzaak der gelijkmatig hooge warmte moet niet alleen in den zonnestand en den duur der bestraling gezocht worden; andere factoren, zooals de warmte van den bodem, de groote vochtigheid der lucht, de rijke neerslag en niet het minst de wind, dragen hiertoe het hunne bij.

Luchtdruk en windrichtingen. De barometerstand is te Batavia aan zeer regelmatige schommelingen onderworpen en bedraagt gemiddeld 758,73 mm. De hoogste standen treft men aan 's ochtends om 9 uur en 's avonds te 10.20. Temperatuur en vochtigheid der lucht oefenen hierop grooten invloed uit. De grootte der schommelingen op den dag (het verschil tusschen maximum en minimum) is het aanzienlijkst in September (3,12 mm.) en het kleinst in December (2,46 mm.); de grootste dagelijksche schommeling bedroeg (27 Augustus 1883) 5,56, de kleinste (29 Mei 1889) 1,40 mm. De verschillen tusschen de gemiddelden der maanden (758,22 in April en Mei en 759,22 in September), d. w. z. de schommelingen in den jaarlijkschen gang, zijn ook hier weer geringer dan in den dagelijkschen, hoewel zij, zooals uit de cijfers blijkt, toch nog niet aanzienlijk genoemd kunnen worden. Eveneens is het verschil tusschen het gemiddelde van verschillende dagen (762,70 en 754,52 gering, alsook tusschen den hoogsten en den laagsten der waargenomen standen (764,41 en 753) bedraagt dus hoogstens 10 à 12 mm.

Op de heerschende winden kunnen de barometerstanden op Java zelf derhalve slechts geringen invloed hebben. In werkelijkheid hangt de windrichting, afgezien van de land- en zeewinden, dan ook af van de verdeeling van den luchtdruk boven de naburige continenten Azië en Australië. Daardoor ontstaan de overwegend heerschende N.W. en Z.O. winden, doorgaans als West- en Oostmoeson aangeduid, hoewel feitelijk de laatste niets anders is dan de Z.O. passaat, de eerste de uit zijn koers gebrachte N.O. passaat (zie het artikel *Moesons*). De N.W. wind of W. moeson is afhankelijk van het minimum van luchtdruk, dat zich van November tot Maart boven het Noorden van Australië ontwikkelt; de Z.O. wind of O. moeson van dat, hetwelk zich in onzen zomer in het Z.W. van Azië heeft gevormd. Dikwijls worden op Java deze moesons uit hun koers gebracht, hetzij door het verschil van luchtdruk boven Java zelf in den loop van den dag en den nacht, waardoor de land- en zeewinden (zie aldaar) ontstaan, hetzij door de overgangen van den eenen moeson in den andere (kentering), hetzij door de ligging van Java tegenover Borneo. De zeewind, die te Batavia van 's ochtends 10 tot 's avonds 6 uur waait en omstreeks 's middags 2 uur het krachtigst is, werkt uit het N. tegen den Z.O. wind in en met den N.W. wind mede; in het eerste geval kan uit de ontmoeting van den Z.O. met den N.W. een N.O. wind ontstaan. De landwind, van 's avonds 8 tot 's morgens 9 uur waaiend, vermag den N.W. wind niet uit zijn koers te brengen, wijl hij daartoe te zwak is. Met den Z.O. moeson waait die landwind, welke te Batavia van Z. naar N. is gericht mede, zoodat ten slotte de Z.O. moeson wel, de N.W. moeson niet uit den koers wordt gebracht.

Men neemt voor het laagland van Java de volgende vier windperioden aan; van Mei tot October de Z.O. moeson (eigenlijk de gewone passaat), met sterke wijzigingen tengevolge van land- en zeewinden; van October tot December, de kenteringen, gekenmerkt door onregelmatige winden; van December tot Maart de N.W. moeson; van Maart tot Mei de kentering, gekenmerkt door Oosten- en veranderlijke winden. Tijdens de heerschappij der N.W. winden, van October—Maart, treedt de Z.W. wind dikwijls op (volgens *Supan* in 29 gevallen van de 100).

Reeds werd er op gewezen, dat in de tropen de kracht van den wind veel geringer is dan op hoogere breedten. De snelheid bedraagt te Batavia gemiddeld per jaar nog niet 1 m. per seconde, in het binnenland van Europa daarentegen 3,5 m., aan de W.-kust 5,5 m., op den N. Atlantischen Oceaan 15 m. Het grootst is de snelheid te Batavia in de droogste maanden (Augustus en September); de grootste snelheid te Batavia waargenomen bedroeg 30 km. per uur (ruim 8 m. per seconde). Sommige locale winden schijnen grooter snelheid te bezitten. Stormen komen zelden voor en dan meestal in den vorm van hoozen over zeer beperkte uitgestrektheid; cyclonen zijn zeer zeldzaam. De meeste stormen treden in de kenteringen op; door den lichten bouw der woningen en de groote bladontwikkeling der planten, kunnen zij betrekkelijk groote verwoestingen aanrichten.

Regenval. Met de windrichting hangt de regenval op Java ten nauwste samen. Bij Z. en O. wind is deze geringer dan bij N. en W. Dit is het gevolg daarvan, dat de eerste uit het droge

Digitized by Google

binnenland van Australië komen en over een oceaan strijken, die minder verwarmd wordt dan de warmvochtige Java-Zee. Van den gemiddelden regenval per jaar te Batavia (volgens de waarnemingen over 28 jaren) 1829 mm. komen 511 op de maanden April—September en 1318 op de maanden October—Maart. Het cijfer der regendagen voor genoemde perioden bedraagt resp. 45 en 92 van de 137 (gemiddeld jaarcijfer). De gemiddelde vochtigheidstoestand der lucht loopt te Batavia van 879 in Februari tot 785 in Juli en Augustus uiteen (1000 = geheel verzadigde lucht), en het cijfer der bewolking kan van 7,4 in Januari tot 4 en 5 in het midden van het jaar dalen (10 = geheel bewolkte lucht). Stelt men echter de regenmaanden December tot en met Maart, de regenmaanden bij uitnemendheid, tegenover de droge maanden Mei tot en met Augustus, dan komen de verschillen nog veel beter uit. Het maandelijksch gemiddelde van den regenval te Batavia werd, over een tijdvak van 28 jaren, vastgesteld voor de eerstgenoemde maanden op 200, 322, 329 en 223, samen 1074, voor de vier laatstgenoemde maanden op 101, 88, 79, 40, samen slechts 308 mm. Het aantal regendagen bedroeg van December tot en met Maart resp. 15, 21, 18 en 17, samen 71; van Mei tot en met Augustus resp. 9, 8, 5 en 4, samen dus slechts 26.

Om een denkbeeld van den regenval over geheel Java te verkrijgen, moet men het eiland in drie hoofddeelen, West-, Midden- en Oost-Java verdeelen, terwijl men bij West- en Midden-Java de vlakke noordkust moet afscheiden van het binnenland. Zooals wij boven zagen, treedt aan deze kust de tijd van den N. W. moeson scherp op tegenover het droge jaargetijde. Terwijl te Batavia de gemiddelde regenval 1829 mm. is, bedraagt deze te Buitenzorg 4367; in de beide helften des jaars te Batavia 1318 en 511, te Buitenzorg 2467 en 1900. Dat te Buitenzorg ook buiten den N. W. moeson vrij veel regen valt, moet worden toegeschreven aan de sterke verwarming der berghellingen gedurende den dag en aan den zeewind, die tot Buitenzorg doordringt, over de vochtige rijstvelden en bosschen strijkt, en vele onweders veroorzaakt. Evenzeer moet hieraan de groote hoeveelheid regen geweten worden. Het steeds toenemen van den neerslag met de hoogte en een meer regelmatige verdeeling worden bestendigd ook ten Z. en O. van Salak en Gedeh en in de Preanger, waar vooral in dit opzicht een groot verschil bestaat tusschen de stations boven de 1500 m. en beneden de 800 m. Voor de kinaplantages op den Patoeha, Malawar en Tangkoeban Prahoe, die veel bewolking, regen en vochtigheid behoeven, is dit van groot belang. In lagere vlakten kunnen wouden denzelfden dienst bewijzen als de hoogere berghellingen, zooals bijv. te Soemedang.

In Midden-Java, waar de noordkust overeenkomt met die van West-Java, valt de meeste regen bij N.W. wind, terwijl in het binnenland bij verheffing van den bodem de regenhoeveelheid snel toeneemt. De zuidkust heeft niet meer dien overwegenden regen bij N.W. wind, omdat de Z. O. moeson zich krachtig doet gevoelen. Tjilatjap neemt hier een bijzondere plaats in, zoowel door de massa van den regenval als door het overwicht daarvan tijdens den Z. O. moeson. De gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt hier 3765 mm. waarvan tijdens het heerschen van den N.W. moeson slechts 1577 mm. De verklaring hiervan moet worden gezocht in locale omstandigheden. Een even bijzondere plaats neemt Cheribon op de noordkust in, want het heeft, dank zij zijn ligging 25 km. ten N.O. van den Tjerimaj, die locale regens en onweders veroorzaakt, den grootsten regenval van de geheele noordkust (2339 mm.).

Oost-Java is veel droger dan West- en Midden-Java. Op de kustplaatsen blijft de jaarlijksche regenval beneden 1500 mm. en ook de hooger gelegen stations in het binnenland staan in regenmassa achter bij West-Java 2 à 3 m. in O.-, 3 à 4 in W.-Java). De droge tijd treedt er bovendien scherper op en duurt er langer. Hiervoor bestaan verschillende oorzaken als de van den kouderen Indischen Oceaan komende winden, de grootere nabijheid van Australië, het heete zand der vulkanen en de geringere omvang der wouden, uitroeiing der bosschen, vervanging der oorspronkelijke vegetatie door cultures enz. terwijl soms ook locale oorzaken medewerken. Soerabaja verkeert in gunstiger toestand, omdat het voor westenwinden toegankelijk is en niet aan de luwzijde van eenig gebergte ligt. De hierachter staande tabel kan het vermelde omtrent hoeveelheid van den regen en verdeeling over onderscheiden maanden en jaargetijden, nader toelichten.

De *bewolking* loopt parallel met regen en vochtigheid. Het aantal wolkenlooze dagen is veel minder groot in den drogen Oostmoeson dan men zich pleegt voor te stellen; omgekeerd is ook het aantal dagen, waarop de zon niet zichtbaar wordt, gering. Te Batavia zijn zelfs in Augustus gemiddeld ruim $^{4}/_{10}$ van den hemel met wolken bedekt. De nachten en de ochtenduren zijn bijna het geheele jaar door helder. In Augustus schijnt de zon te Batavia 70% van den tijd tusschen 8 en 4 uur, in Januari 37%, in het jaar 57%. De meeste regens vallen er van Maart tot en met December tusschen 3 en 8 uur, zoodat dikwijls na den heeten middag en volgende op een onweder, een flinke afkoeling wordt gevoeld. In Januari en Februari valt de meeste regen in den nanacht.

Wat den *duur der regens* betreft, regent het te Batavia in Januari, de regenrijkste maand, gemiddeld ongeveer $^{1}/_{7}$ van den tijd, in het jaar $^{1}/_{16}$, in Augustus, de droogste maand, $^{1}/_{50}$. Dagen, waarop het nagenoeg onafgebroken den geheelen dag regent, vormen ook in de tropen zelden voorkomende uitzonderingen. Van de regenbuien duren slechts 17% langer dan 10 uren, 51% korter dan $2^{1}/_{2}$ uur, 37% korter dan $1^{1}/_{2}$ uur. De zwaarste regens schijnen (in het laagland) aan de Z.-kust van Midden-Java vooral, in de vlakte van Demak in 1892—1893 zelfs tot 359 mm. per etmaal (Nederland heeft gemiddeld 710 mm. per jaar) valt. Dat alsdan de regen in stroomen of in draden zou vallen, berust echter op een gezichtsbedrog, zooals de onderzoekingen van *Wiesner* te Buitenzorg hebben aangetoond.

Het aantal *onweders* is het eene jaar veel grooter

Digitized by Google

dan het andere. Gemiddeld zijn $^1/_3$ der dagen des jaars te Batavia onweersdagen. Het talrijkst zijn zij in den W. moeson en de kenteringen. Juli en Augustus hebben gemiddeld 5, tegen 15 in November. De meeste vallen in den namiddag en vooravond, hoewel ook vele des nachts, vooral in Januari en Februari.

Dauwvorming schijnt des nachts in de laagvlakten geregeld voor te komen, het sterkst natuurlijk bij helder weer, dus tijdens den Oostmoeson, wanneer zij een gedeeltelijke vergoeding vormt voor het gebrek aan regen.

Hoogteklimaat. Het klimaat van de hoogvlakten en berghellingen, welke op Java een groote oppervlakte beslaan, verschilt in vele opzichten van dat der strandvlakten. Reeds bij een geringe stijging neemt men waar, dat er een groot contrast bestaat in het warmtegevoel tusschen de laagvlakten, nauwelijks boven den zeespiegel gelegen, en de hoogere streken des eilands. Dit vindt zijn oorzaak vooral daarin, dat op grootere hoogten een krachtiger wind waait dan in het laagland, waar de hooge temperatuur, de groote vochtigheid en de geringe beweging der lucht samenwerken, om bij den Europeaan een voortdurend gevoel van loomheid en afmatting te weeg te brengen. Vooral op eenigszins aanzienlijke hoogte verkwikt een heerlijk gevoel van verfrissching den reiziger, en hier liggen ook Java's beroemde herstellingsoorden. De temperatuur neemt eerst merkbaar af bij een aanzienlijk hoogteverschil, althans over dag, een gevolg van de op grooter hoogte even krachtig blijvende insolatie. De regenval is in de hoogere deelen grooter dan in het laagland, vertoont echter onderling nog groote verschillen, zooals uit de achterstaande tabel kan blijken.

Door *Junghuhn* werd Java, wat het klimaat en den nauw daarmede samenhangenden plantengroei betreft, in vier hoogtegordels verdeeld. Reeds de eerste dier gordels, $^{24}/_{25}$ van het geheele eiland beslaande en van 0—650 m. hoogte reikend, onderscheidt zich in zijn hoogere deelen klimatologisch, doordat de onweders er veel talrijker zijn. Meer komen echter de eigenaardigheden van het hoogteklimaat uit in den tweeden gordel van 650—1500 m. hoogte. De gemiddelde temperatuur, welke in den eersten gordel van 26,5—23,5° C. bedroeg, daalt hier met de hoogte van 23,7 tot 18,7°; op de berghellingen en hoogvlakten heerscht bovendien een grooter verschil tusschen dag- en nachttemperatuur en wisselt de temperatuur sneller af in de nabijheid der wolken, bij onweders soms 3 à 4 graad in een kwartier uur. Die wolken en de rijkelijk aanwezige waterdamp hebben invloed op het intreden van de maximum warmte; de onweders zijn heviger, in de vochtigheid bestaat meer afwisseling in verband met den aard van den plantengroei. Ofschoon de stortregens talrijker zijn, neemt toch de absolute vochtigheid met de hoogte af. Terwijl de tweede gordel slechts $^1/_{50}$ van de oppervlakte van den eerste beslaat, omvat de derde slechts $^1/_{100}$ deel van den tweede. Deze derde gordel reikt van 1500 tot 2500 m. hoogte en bestaat enkel uit een paar hoogvlakten en eenige hoogere berghellingen. De temperatuur daalt hier met de hoogte van 18,7 tot 13°. Het dagelijksch maximum der warmte, het verschil tusschen dag- en nachttemperatuur en het plotseling dalen en rijzen der temperatuur zijn ook hier afhankelijk van wolken, plantengroei en dichte nevelmassa's, die invloed uitoefenen op de verwarming der atmosfeer en de uitstraling. Op plateaux is de afkoeling soms zóó sterk, dat de dauw bevriest. De tegenstelling tusschen de moesons, reeds in den vorigen gordel zwakker, houdt hier geheel op, zoodat bijna onafgebroken de Z.O. passaat heerscht. In den vierden gordel van 2500—3670 m. hoogte, die slechts enkele vulkaantoppen en deelen van een paar hoogvlakten omvat, daalt de temperatuur van 13 tot 8°. Des nachts heerschen er temperaturen van onder 0, tenzij de bosschen zeer hoog reiken, en wordt de temperatuur, vooral overdag tusschen 10 en 3 uur, nog veranderlijker. Evenals in den 3^{den} gordel heerscht er bijna uitsluitend de Z. O. passaat. De vochtigheid neemt steeds af; de regens worden mot- of nevelregens en soms valt er hagel.

Plantenwereld. De hooge warmtegraad, groote vochtigheid, overvloed van licht en vruchtbare bodem, werken samen, om het plantenkleed van Java zoo weelderig te maken, als slechts op weinig plaatsen op aarde het geval is. Terwijl wij tevens naar het betreffende hoofdstuk van het artikel *Insulinde* verwijzen, moeten wij ons hier tot een zeer beknopte opsomming der meest kenmerkende gewassen beperken. De bosschen zijn rijk voorzien van goed timmer- en brandhout, zooals het bekende djati-hout, van den theca of djatiboom (*Tectona-Grandis*) die van alle Indische eilanden alleen op Java voorkomt; het walikoekoen, het woengoe en het rassemalah; het sônô kumbang, het sônô-kling en het soerenhout, welke drie laatste soorten uitnemend meubelhout opleveren; verder het voortreffelijke sapan-hout; als goed brandhout noemen wij het kasambi, klampis, nilokko, tranghoeloe en toetoophout. Langs de moerassige stranden groeien rhizophoren in menigte, daartusschen en daarachter pandanen en nipahpalmen. Op vele dorpspleinen en ook wel voor de woningen van regenten treft men den reusachtigen waringin aan, een boom die bij de Javanen in groot aanzien staat; de fraaie tamarindeboom, waarvan men hier en daar langs de groote wegen aanplantingen aantreft, leveren een produkt, dat evenzeer voor binnenlandsche consumptie als voor uitvoer dient; tot verfraaiing langs wegen en pleinen dient de tjemara- en de kanarieboom. Verder heeft men nog den mangkoedoe of verfboom, de brood- en harstboomen, de lontar- en den kapokboom. De dadap is een schaduwboom, die in de koffietuinen gebruikt wordt, om de koffieheesters tegen de felle zon te beschutten. De kaneelboom moge, wat fijnheid van het produkt betreft, niet kunnen wedijveren met dien van Ceylon, dit produkt is niettemin ruim zoo krachtig van smaak. Vooral talrijk zijn de palmsoorten. Afzonderlijk verdienen vermelding de soort van wier bladeren de bekende kadjang-matten worden gemaakt; de arengpalm, die de areng-suiker oplevert, een niet onbelangrijk artikel van binnenlandsche consumptie, ja zelfs van uitvoer naar andere deelen van den Archipel; de lontarpalm, die wijn en suiker, en de areka- of betelpalm, die de voor het sirikauwen zoo belangrijke betelnoot levert; de kokospalm

Digitized by Google

I. Regenval in het laagland (in mm.).

	Waarnemingsstations.	Zeehoogte in m.	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Jaar.
Noordkust.	Batavia.....	7	322	329	223	133	101	99	77	33	68	105	139	200	1829
	Cheribon	—	435	372	373	202	134	110	69	22	30	62	154	376	2339
	Semarang.....	4	371	359	226	187	128	85	79	65	94	137	185	266	2182
	Rembang.....	—	257	215	195	108	80	90	40	25	26	53	129	217	1435
	Toeban.....	—	259	213	203	118	87	64	39	14	23	43	109	215	1387
	Soerabaja.....	—	307	279	264	167	113	89	51	21	14	40	116	245	1706
	Pasoeroean	4	230	264	202	130	77	62	28	6	4	13	57	168	1241
	Probolinggo....	10	235	246	155	101	64	45	20	10	4	12	62	164	1118
	Besoeki.....	2	325	300	180	86	55	39	25	6	3	7	57	193	1276
Madoera.	Bangkalan	5	262	231	249	255	173	122	77	51	44	68	153	263	1948
	Soemenep.....	—	263	277	264	177	123	99	50	7	7	29	100	268	1664
	Pamekasan	—	257	251	255	193	111	92	42	13	11	25	136	234	1620
Van zee omhoog.	Batavia.....	7	322	329	223	133	101	99	77	33	68	105	139	200	1829
	Meester Cornelis	14	338	325	221	155	107	99	82	35	75	118	172	225	1952
	Pasar minggo ..	35	349	295	285	189	166	119	98	55	106	167	244	257	2330
	Depok	92	359	319	306	310	236	195	150	150	191	265	346	288	3115
	Bodjong gedeh..	140	366	336	352	374	246	181	168	219	271	343	396	314	3566
Zuidkust.	Parigi	—	203	155	227	263	244	335	376	269	314	626	474	311	3797
	Tjilatjap	—	299	250	313	282	263	339	265	206	222	433	501	392	3765
	Patjitan	7	366	358	275	152	127	146	66	43	60	208	339	381	2521
	Poeger		205	207	205	109	56	52	32	14	37	53	169	227	1366
In de vlakten, niet aan zee.	Serang	31	289	262	198	132	113	106	80	96	81	134	176	236	1903
	Banjoemas	18	339	292	339	255	195	141	103	76	93	309	435	456	3086
	Djokjokarta....	113	350	317	328	207	137	99	48	31	38	95	243	353	2245
	Soerakarta	92	327	329	300	204	124	98	57	47	46	103	223	267	2129
	Madioen	67	316	277	257	224	129	76	41	27	31	67	200	244	1885
	Djember	80	372	387	365	228	158	111	75	55	78	160	286	360	2632
	Sitoebondo	30	271	220	160	60	50	29	16	4	4	19	52	197	1083

II. Regenval in de bergstreken (in mm.).

	Waarnemingstations.	Zeehoogte in m.	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Jaar.
West-Java.	Buitenzorg.....	265	449	408	422	412	374	277	265	227	345	420	395	373	4367
	Soemedang.....	442	395	370	407	357	236	185	93	53	84	141	370	407	3098
	Soekaboemi.....	602	371	285	377	408	259	160	98	101	109	241	352	419	3180
	Bandoeng	714	195	166	244	222	126	88	63	44	77	158	235	212	1830
	Pasir telagawarna	1000	400	350	440	420	260	160	110	110	140	240	470	580	3680
	Telega patengan.	1556	485	423	492	421	251	191	120	77	168	274	447	529	3878
	Kawa tji widej..	1952	423	342	446	408	263	192	115	86	156	284	421	459	3595
M.-Java.	Magelang	383	425	391	437	259	182	140	84	52	79	163	331	404	2947
	Salatiga.....	589	370	353	388	276	157	120	88	52	63	123	261	358	2609
	Pelantoengan...	693	656	614	586	475	302	223	157	112	136	242	442	574	4519
Oost-Java.	Malang	450	326	295	272	163	109	71	48	27	31	110	204	317	1973
	Pakoeda.....	698	390	310	340	200	210	250	320	220	150	190	200	380	3160
	Alas petoeng....	1040	540	440	410	320	340	230	160	240	260	510	410	570	4490

Digitized by Google

of klapperboom, de Javaansche boom bij uitnemendheid, onder wiens schaduw de desa's liggen, is een ware zegen voor de bevolking. Even onmisbaar zijn de verschillende soorten van bamboe, daar de bevolking deze gebruikt voor het bouwen van woningen, het slaan van bruggen, het vervaardigen van huisraad enz.; de rotan, die als bindmiddel dienst doet, mag ook niet onvermeld blijven. IJzerhoutboomen treft men tot hoog in het gebergte aan, evenals varens, terwijl sommige berghellingen met alang-alang en andere grassoorten bedekt zijn, waartusschen hier en daar het glagah, een hooge, stijve rietsoort groeit. Eentonig is de indruk, die de tjemara- en casuarinenwouden maken.

Zeer rijk is Java aan vruchten. Tot de meest bekende behooren de pisang of banaan, de pompelmoes, de ananas, de granaatappel, de citroen (djerok nipis), de oranje- of sinaasappel, de papaja, mangga, djamboe, doerian, doekoe, lansap, srikaja, boewah nona, salakh, blimbing, ramboetan, namnam, kokosan, zuurzak, watermeloen (semangka), het Bantamsch appeltje en vooral de manggistan of boewah manggis. In de hooge streken vindt men de druif, de vijg, de moerbezie, pruimen, perziken, meloenen en aardbeziën. Tot de veldvruchten behooren de kalabas, komkommer, uien en verder allerlei Europeesche groenten, alsmede verschillende soorten van aard- en peulvruchten.

Door het verschil in neerslag tusschen W. en O. Java vertoont het natuurlijke plantenkleed in beide deelen wel eenig onderscheid, is in het W. over het algemeen weelderiger dan in de drogere O. helft, veel grooter tegenstelling neemt men echter waar, als men van het strand langs de berghellingen omhoog trekt. Reeds bij het klimaat werd gewezen op de vier hoogtegordels, waarin *Junghuhn* het eiland verdeeld heeft, waarbij het wel van zelf spreekt, dat tusschen deze gordels geen scherpe grenzen te trekken vallen, maar de eene geleidelijk in den anderen overgaat. En niet alleen voor de natuurlijke plantbekleeding, maar evenzeer voor de cultuurgewassen zijn deze gordels van belang. De eerste of heete gordel zou met het oog op de cultures de suikergordel genoemd kunnen worden, hoewel naast suiker ook rijst, indigo en tabak in groote hoeveelheid gekweekt worden. Hier is het natuurlijke plantenkleed het dichtst en spelen vooral de palmen een groote rol. De tweede of gematigde gordel levert vooral koffie, daarnaast thee, tabak en ook reeds Europeesche groenten. In plaats van rijst wordt hier veel maïs gekweekt. In den derden of koelen gordel treft men slechts in het laagste deel cultuurgewassen aan, vooral kina, hoewel ook tabak en koffie, aardappelen en Europeesche groenten. De hoogstammige wouden van dezen gordel zijn minder rijk aan soorten; casuarinen, heesters en struiken krijgen de overhand. De vierde of koele gordel levert geen cultuurgewassen en ook het natuurlijke plantenkleed ondervindt den invloed van het koel klimaat, de ijle lucht en den onvruchtbaren bodem. Onder de weinige boomen treden vooral ijzerhoutboomen en varens op; in de hoogste streken treft men alleen kleine boomen met bultige, gekromde stammen en vaak zonderling gebogen takken aan, spelen echter mossen en kruidachtige planten met een overvloed van fraaie bloemen de overhand. In het algemeen herinnert de flora in deze streken sterk aan de Alpen-flora der gematigde luchtstreek.

Let men meer in het bijzonder op de eigenlijke *cultuurgewassen*, dan dient in de eerste plaats gewezen te worden op het groote verschil betreffende de in cultuur gebrachte gronden in de verschillende streken. Neemt men aan, dat circa 40% van Java's bodem in cultuur is gebracht, dan blijven beneden dat gemiddelde: Bantam met 16, Besoeki met 16, de Preanger met 23, Rembang met 30, Probolinggo met 37, Banjoemas met 37 en Kediri met 39%; Cheribon, Pasoeroean, Soerakarta, Batavia, Madioen, Madoera, Soerabaja, Kedoe, Samarang en Djokjakarta komen daarboven met 44 tot 68%. Let men op de onderdeelen der residenties, dan vindt men nog grootere tegenstelling, zoodat in de eene bijv. 1—5% (in het Z. van Bantam), in de andere 80 à 90% (in Batavia, Soerabaja, Pasoeroean enz.) in cultuur is gebracht. Natuurlijk is de voornaamste oorzaak hiervan gelegen in de bruikbaarheid van den bodem.

Bij een overzicht van de cultuurgewassen moet men onderscheiden den landbouw van de bevolking voor eigen rekening en dien voor het gouvernement en voor particulieren. Wat den eersten betreft waren volgens het Kol. verslag van 1906—1907 (in 1905) op Java (met uitzondering van de Vorstenlanden en de particuliere landerijen) 4298095 bouws voor bouwland in gebruik, waarvan 4111875 in geregelde cultuur. Voor rijstbouw waren 3245749 bouws in gebruik, waarvan 3097863 bouws geslaagde velden, en wel van deze laatste 2825105 sawahs en 272752 tegalvelden.

Naar de ligging was de bebouwde oppervlakte aldus verdeeld in 1905.

	West-Java.	Midden-Java (noordelijke gewesten).	Midden-Java (zuidelijke gewesten).	Oost-Java met Madoera.	Totaal.
Aantal bouws met padi beplant	851 199	868 449	888 864	637 237	3 245 749
Aantal bouws, waarvan padi geoogst werd	830 454	819 283	861 096	587 030	3 097 863
Geschatte produktie (in pikols padi)	21 906 682	15 447 247	20 876 806	16 345 436	74 576 171

Van eenjarige gewassen besloeg de oppervlakte der geslaagde velden (in bouws): suikerriet 190510, indigo 20940, tabak 193540, kapas, djagoeng (maïs) en andere voedingsgewassen 2834994, totaal 3239984.

In West-Java wint de padi-cultuur het dus van

Digitized by Google

die der overige gewassen; voor Midden-Java neemt die steeds af, totdat in Oost-Java en Madoera de verhouding juist omgekeerd is. Verder is hieruit ook te constateeren het overwicht over geheel Java van de voedingsgewassen op die der nijverheid.

De landbouw voor rekening van het gouvernement en van particulieren, levert nog andere cultuurgewassen op en neemt een veel geringere ruimte in dan padi enz. De voornaamste gewassen zijn suiker, koffie, kina, tabak, thee en indigo; minder in aanmerking komen muskaatnoten, foelie en cacao. De suikercultuur, welke thans gedreven wordt, is de vrije suikercultuur, daar in 1891 de gedwongene heeft opgehouden. De vrije suikercultuur berust op contracten met de bevolking. Het aantal ondernemingen bedroeg 182, de met riet beplante oppervlakte 146 807 bouws, de produktie riet van eigen aangeplant 156 026 858, van inlanders enz. opgekocht 4 089 215 pikols, de hoeveelheid verkregen suiker 16 834 180 pikols (á 61,76 kg).

De totale opbrengst van het eiland (buiten Soerakarta en Djokjokarta) bedroeg volgens het „Archief voor de Javasuikerindustrie"

Gewesten.	1904.	1905.	1906.
Besoeki	897222	852682	869246
Pasoeroean ...	2178985	2246327	2356238
Soerabaja	3919794	3724069	3579918
Kediri	1998335	1860067	2085042
Madioen	566248	597648	600256
Semarang	1357895	1301881	1242872
Soerakarta	1033318	1045067	1070805
Djokjokarta ...	1210789	1222564	1425304
Kedoe	98605	114325	122249
Banjoemas	449582	417992	493538
Pekolongan ...	1783631	1782135	1654436
Cheribon	1139645	1157570	1160732
Totaal	16624054	16322327	16660631

Wat de gouvernements koffiecultuur betreft, waren daarbij in 1905 ingedeeld 1290 desa's met 152155 huisgezinnen; het aantal boomen bedroeg 42334829, het aantal beplante bouws 87009, de hoeveelheid koffie door de Regeering ingekocht 67877 pikols. Voor het jaar 1908 werd de produktie geschat op 83 000 pikols.

De kinabastproduktie van het gouvernement in de Preanger bedroeg 1012812 kg. De indigo- en tabaksondernemingen, geheel of gedeeltelijk berustende op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, leverden in 1905: 41924 kg. indigo en 21221201 kg. tabak op. Op de gronden door het gouvernement in erfpacht afgestaan werden geoogst:

kina	6728160 kg.
thee	9842798 „
tabak	1197439 „
suikerriet	864162 pik.
cacao	537691 kg.

De particuliere landerijen leverden 169168 pikols suiker, 26505 pikols koffie, 1385830 kg. thee 8125 kg. cacao, 3875 kg. tabak, 311676 kg. kinabast, 14723 kg. peper, 1140 kg. indigo en een hoeveelheid caoutchouc, vanille enz. op. De produktie der huurlanden in Soerakarta en Djokjokarta bedroeg:

suiker	992547 pik.
indigo	125548 kg.
tabak	5928051 kg.
koffie	18236 pik.
cacao	231986 kg.

Wat den boschbouw betreft, werden in 1905 gekapt: 168122 kub. m. timmerhout en 436207 stapelmeter brandhout en werd daarbij door het gouvernement een winst behaald van 1926888 gld.

Door de inlanders werden aan niet inlanders 169125 bouws grond verhuurd, terwijl 1 Januari 1906 door de regeering 129296 bouws grond in erfpacht toegezegd en tot dien datum (sedert 1873) 577412 bouws aanvaard waren.

Dierenrijk. Biedt de plantenwereld van Java een zeer groote verscheidenheid aan, niet minder is dit het geval ten opzichte van de dierenwereld. Onder verwijzing naar het betreffende hoofdstuk bij *Insulinde*, bepalen wij ons ook hier tot een korte opsomming der belangrijkste dieren. Verschillende soorten van apen bevolken de bosschen, van den merkwaardigen gibbon tot den brutalen monjet, eveneens een paar lemoeriden en het hoogst merkwaardige spookdiertje. De vliegende kat of koebang is in staat, door middel van zijn tusschen de pooten uitgebreid valscherm, van den top van den eenen naar den voet van den anderen boom te zweven. Java is ook het land van den kalong of Vliegenden hond, vruchtenetende vleermuizen ter grootte van een kat. Verder herbergt het eiland een menigte andere vleermuizen. Onder de tijgers vermelden wij den koningstijger en den panter, op het dooden waarvan de regeering premiën heeft gesteld. Verschillende martersoorten maken de nabijheid der desa's voor het pluimvee onveilig. De das bewoont de wouden, en de wilde honden doorkruisen de vlakten en bezoeken het zeestrand om schildpadden te vangen. De insekteneetende dieren zijn vertegenwoordigd door spitsmuizen en vooral door de spitseekhoorntjes of toepoi's. De neushoorn of tweehoornige rhinoceros, baant zich een weg door de wildernis en bewoont zelfs de bergstreken, waar hij de paden maakt die de inboorlingen volgen. In de bosschen en bijgelegen vlakten houdt zich de woeste banteng op. Rijk vooral is Java aan wilde zwijnen en herten, eekhorens, stekelvarkens. Onder de vogels noemen wij slechts papagaaien, salanganen of zwaluwen die de eetbare vogelnestjes maken, pauwen, duiven van allerlei kleur enz. Krokodillen en slangen zijn er vrij talrijk evenals hagedissen, waaronder de nuttige gekko en schildpadden. De wateren ten slotte zijn rijk aan visch en schelpdieren, kreeften, garnalen, enz. en van insekten wemelt het, waarbij vooral de muskieten om hun vinnigen beet en de witte mieren wegens hun vernielzucht gevreesd zijn.

De *veeteelt* neemt, in vergelijking met den landbouw, slechts een ondergeschikte plaats in, daar de inlander weinig dierlijk voedsel nuttigt, boter en kaas bij hem onbekend zijn en geen uitvoer van vleesch, vee of veeteeltprodukten plaats heeft. Van het meeste belang voor den Javaan is nog het pluimvee; ook geiten worden veel gehouden, schapen daarentegen weinig, terwijl varkens alleen bij de Chineezen worden aangetroffen. Het be-

Digitized by Google

langrijkste dier van den veestapel, vooral in de Soendalanden, is ongetwijfeld de buffel of karbouw, als ploegdier en trekdier algemeen in gebruik en ook als slachtvee op de grootere plaatsen. Het rund of sapi komt vooral in O. Java en op Madoera veel voor, evenals het paard. Volgens het Koloniaal Verslag 1807—1808 omvatte de veestapel volgens de uitkomsten van de in 1905 plaats gehad hebbende vijfjaarlijksche opneming:

Paarden	363974
Runderen	2654461
Buffels	2186993
Aantal voertuigen voor personenvervoer	42856
Aantal voertuigen voor goederenvervoer	112761

Delfstoffen. Staat reeds de veeteelt verre achter bij den landbouw, in nog hoogere mate geldt zulks van den mijnbouw, een gevolg van de armoede van den bodem aan delfstoffen. Volgens *Verbeek* wordt nl. op Java, behalve petroleum en enkele steensoorten, niets ontginbaars aangetroffen en bezitten de verschillende erts- en kolenafzettingen, welke er voorkomen, geen technische waarde.

Stofgoud werd wel gevonden in Djokjokarta in de vlakte en in geultjes van het tertiaire brecciën gesteente, doch steeds in geringe hoeveelheid aan de oppervlakte. Ook bij Tjilatjap werd stofgoud gevonden, mede in Soerakarta op de grens van Madioen en Solo kwartsbrokken en ten slotte in het Paranggebergte, maar alles te onbeteekenend uit een technisch oogpunt.

Lood-, koper- en zinkertsen worden bij het goud op de grens van Soerakarta en Madioen, in den krater van den vulkaan Sawal en in de Preanger aangetroffen, maar in zeer geringe hoeveelheden; mangaanerts komt hier en daar in dunne laagjes voor.

Steenkolen, geschikt voor stoomgebruik, komen alleen voor in de Preanger, doch de hoeveelheid is te gering, om exploitatie te loonen. In Bantam is het kolenveld Badak wel dik genoeg, maar ook daar is de hoeveelheid (ongeveer 2 mill. ton) te gering om de groote kosten te wettigen, welke de exploitatie zou vorderen. Bruinkolenlagen vindt men in Djokjokarta, Bantam, Cheribon en Rembang, maar zij zijn voor stoomschepen ongeschikt en het brandhout is te goedkoop. In Soerabaja vindt men veel en goede petroleum, waar de exploitatie met succes geschiedt. Ook in Rembang, Banjoemas, Semarang, Pekalongan en Madoera is petroleum aanwezig. Jodium vindt men in bronnen in Soerabaja en het gehalte is daar 3 tot 7 maal grooter dan in Europeesche. Zoutbronnen, welke door de bevolking geëxploiteerd worden, treft men aan in de miocene heuvelreeks bezuiden Soerabaja en westelijker op de grens van Kediri. Hoewel in jong-tertiaire mergels brokken gips zijn gevonden, komen er toch nergens gipsbeddingen voor, geschikt om exploitatie mogelijk te maken. Zwavel wordt alleen door de solfataren van de kraters van den Papandajan en den Welirang in noemenswaardige hoeveelheid afgezet, maar sedert de stangenzwavel uit Europa wordt ingevoerd, houdt men zich niet meer met het verzamelen van zwavel bezig.

Onder de bouwmaterialen zijn te noemen de andesiet van Merak in Bonthain, welke voor de havenwerken te Tandjong Priok gebezigd is; de eocene kwartszandsteen als slijpsteen en de groengrijze harde miocene kleisteen in Pasoeroean; de mergelachtige kalksteen van Solo en het marmer, een tertiaire kalksteen, beide als vloertegels gebruikt. In Kediri vindt men hetzelfde maar zuiver wit en licht rose. De jong-tertiaire kalksteen wordt op vele plaatsen als metselspecie gebruikt en in Madioen en Kediri heeft men zeer goede zuivere kalk, die ook in de suikerfabrieken wordt gebruikt. Het winnen van zout uit zeewater geschiedt alleen op Madoera, het vervaardigen van steenen, pannen en allerlei aardewerk uit klei komt overal voor. Het eten van aarde is op Java zeer verspreid (Zie *Aarden, Eetbare*).

Bevolking. Een vergelijking van de oppervlakte met het aantal inwoners doet onmiddellijk zien, dat Java tot de best bevolkte deelen van de aarde behoort. De jongste opneming geeft de cijfers, voorkomende in achterstaande tabel, waarbij ter vergelijking die van 1900 zijn gevoegd. Het personeel van leger en vloot is daarbij niet meegeteld.

Betreffende de dichtheid der bevolking, valt terstond in het oog de regelmatige snelle vermeerdering gedurende de laatste jaren. Terwijl de cijfers der volkstellingen van 1824—1862 slechts een getal van 6—13 millioen aanwezen, was in 1880 het cijfer van 20 millioen reeds bijna bereikt. Van 1880—1885 steeg dit tot circa $21^1/_2$ millioen en in 1894 was het reeds ruim 25 millioen. Ook daarna bleef de bevolking sterk toenemen, zoodat thans (1908) het cijfer van 30 millioen reeds aanmerkelijk overschreden is. Volgens de Koloniale verslagen bedroeg het bevolkingscijfer in

1880	19794559.
1885	21467445.
1890	23914564.
1895	25697701.
1900	28746638.
1905	30098008.

Slechts in drie residenties, Semarang, Kedoe en Madoera, welke tot de best bevolkte behooren, is het zielental van 1900—1905 afgenomen, overal elders had een sterke toeneming plaats. Opvallend is het verschil in dichtheid tusschen West-, Midden- en Oost-Java. In West-Java komt alleen Cheribon boven het gemiddelde van Java, terwijl in Midden-Java slechts een enkele residentie er beneden blijft, ja vele het gemiddelde aanzienlijk overtreffen. In het Oosten halen slechts enkele residenties het gemiddelde. Let men op de dichtheid der bevolking in verband met de in cultuur gebrachte oppervlakte van den bodem, dan blijkt, dat de dichtheid der bevolking gelijken tred houdt met de dichtheid der cultuur, m.a.w. waar men meer dan het gemiddelde van den bodem in cultuur heeft gebracht, komt de dichtheid der bevolking ook het verst boven het gemiddelde, terwijl de gewesten, waar men iets meer dan het gemiddelde der cultuurgronden bezit, met hun bevolkingsdichtheid ook het meest bij het gemiddelde cijfer komen en die, waar men beneden het gemiddelde van den in cultuur gebrachten bodem is gebleven, ook met hun bevolkingsdicht-

Digitized by Google

Java met Madoera.

Gewesten.	Oppervlakte in v. geogr. mijlen.	Europeanen.	Chinezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	Inlanders.	Totaal op 31 December 1905.	Totaal op 31 December 1900.	In 1905 meer (+) of minder (—) dan in 1900.	Dichtheid per v. geografische mijl in 1905.	Dichtheid per v. geografische mijl in 1900.
Bantam	143,6	537	3 155	82	75	891 541	895 390	812 170	+ 83 220	6 235	5 635
Batavia	211,7	13 805	92 520	2 772	277	1 999 978	2 109 352	1 938 006	+ 171 346	9 916	8 649
Preanger Regentschappen	371,0	5 231	9 396	124	54	2 681 962	2 696 767	2 435 582	+ 261 185	7 269	6 536
Cheribon	123,3	1 187	22 668	2 705	172	1 682 273	1 709 005	1 660 679	+ 48 326	13 869	13 257
Pekalongan	100,8	1 915	16 784	2 111	46	1 969 450	1 990 286	1 893 176	+ 97 110	19 745	18 596
Semarang	148,8	8 834	32 724	864	1 019	2 517 492	2 614 923	2 685 015	— 70 092	17 573	17 753
Rembang	135,2	1 130	17 838	633	—	1 477 197	1 496 798	1 470 525	+ 26 273	11 071	10 789
Soerabaja	108,1	10 600	26 646	3 732	367	2 395 618	2 436 963	2 360 909	+ 76 054	22 544	21 470
Pasoeroean	159,4	5 407	13 198	1 926	85	2 001 554	2 022 170	1 824 467	+ 197 703	12 697	11 387
Besoeki	184,5	1 789	8 066	1 940	44	965 636	972 475	837 081	+ 135 394	5 293	4 497
Banjoemas	101,0	1 081	6 842	48	48	1 478 110	1 486 129	1 368 298	+ 117 831	14 715	13 478
Kedoe	99,2	2 287	13 218	181	10	2 322 987	2 338 683	2 358 545	— 19 862	23 575	23 627
Djokjokarta	56,5	2 342	5 366	97	86	1 110 814	1 118 705	1 084 327	+ 34 378	19 906	19 062
Soerakarta	112,9	3 335	10 971	337	417	1 577 906	1 593 056	1 512 773	+ 80 283	14 112	13 281
Madioen	106,8	1 830	4 769	20	57	1 342 796	1 349 472	1 233 653	+ 115 819	12 636	11 496
Kediri	127,3	2 995	12 967	=	4	1 758 579	1 774 545	1 512 921	+ 261 624	18 971	11 781
Madoera	98,3	612	3 065	1 586	81	1 487 925	1 493 269	1 758 511	— 265 222	15 191	17 818
	2388,4	64 917	295 193	19 148	2 842	29 715 908	30 098 008	28 746 638	+ 1351 370	12 601,7	12 077,8

heid beneden het gemiddelde staan. Dat in sommige residenties dit verband niet bestaat, is daaraan toe te schrijven, dat de bevolking er minder aan landbouw doet en dus minder in betrekking met de cultures staat. Rangschikt men de residenties naar de in cultuur gebrachte gronden en naar de dichtheid der bevolking, dan komt de volgorde, waarin zij komen te staan, dikwijls overeen.

Een vergelijking van de zuidmet de noordkust toont ons, dat de noordkust niet alleen een veel dichtere, maar ook een veel gelijkmatiger bevolking heeft dan de Zuidkust. Van de hoofdsteden der residenties aan de noordkust ligt verreweg het grootste gedeelte aan de kust, terwijl men aan de zuidkust geen enkele hoofdstad, ja zelfs geen enkele plaats van beteekenis vindt buiten Tjilatjap en Patjitan.

De redenen, waarom de bevolking van Java dichter is dan die van de overige Soenda-eilanden en die waarom op het eiland zelf in de verschillende residenties zulk groot verschil in dichtheid voorkomt (in 1905 stond Kedoe met 23575 per v. geogr. mijl bovenaan, Besoeki met 5293 onderaan), moeten in de meerdere welvaart gezocht worden, behalve natuurlijk in de bodemgesteldheid en die der kust, de klimatologische en de physische factoren. Die meerdere welvaart valt af te leiden uit tal van omstandigheden, als bijv. het geregeld betalen der belastingen, levendig marktbezoek, levendigheid der feesten, uitbreiding van den veestapel, toeneming van karren en buffels, vermindering van veeverkoop en van verhuizingen enz.

Het vreemde element speelt numeriek op Java slechts een geringe rol, want van de 30098008 bewoners op 31 December 1905, waren 29715908 inlanders en wel 14588843 mannen en 15127065 vrouwen. Van de niet-inlanders, samen slechts 382100 zielen sterk, spelen de Europeanen en met deze gelijkgestelden de hoofdrol, daar zij grootendeels als ambtenaren, kooplieden, fabrikanten of plantagebezitters werkzaam of bij handel, nijverheid of op de plantages hun bestaan vinden. Wat aantal betreft, staan de Chineezen bovenaan, wier hoofdmiddel van be-

Digitized by Google

staan de handel is. Minder talrijk zijn weliswaar de Arabieren, maar door hun godsdienst oefenen zij niettemin geen geringen invloed op de inlandsche bevolking uit, terwijl de overige Vreemde Oosterlingen het minst gewicht in de schaal leggen. Terwijl wij voor deze vier rubrieken verder naar de afzonderlijke artikelen verwijzen, zal voortaan hier hoofdzakelijk van de inlanders sprake zijn. De overgroote meerderheid daarvan belijdt den Mohammedaanschen godsdienst, n. l. (1905) 29605653 van de 29715908. Onder de niet-Mohammedanen vindt men 24663 Christenen (18853 Protestanten, 2209 Gereformeerden en 1705 R. Katholieken).

Voorkomen en karakter der bevolking. Hoewel de geheele inlandsche bevolking tot het Maleische ras behoort en als Javanen tegenover die der andere eilanden wordt gesteld, vallen bij nadere beschouwing toch drie volksstammen te onderscheiden, n. l. *eigenlijke Javanen*, *Soendaneezen* en *Madoereezen*, die zoowel in uiterlijk voorkomen, als in karakter en zeden van elkander verschillen. De Soendaneezen bewonen het westelijk gedeelte van het eiland, (Bantam, de Preanger, Batavia, Cheribon en Banjoemas), de Madoereezen het eiland Madoera en, vermengd met de Javaansche bevolking, Pasoeroean, en Besoeki; de overige deelen van Java worden door de eigenlijke Javanen bewoond. Alleen op de noordelijke kustplaatsen vindt men een gemengde bevolking van Soendaneezen, Javanen en Maleiers (het westen) of van Javanen en Maleiers (het midden en oosten). Oorspronkelijk schijnen deze drie stammen één geheel te hebben gevormd, en de thans bestaande verschillen schijnen vooral het gevolg te zijn van invloeden van buiten, voornamelijk van de overheersching der Hindoes. Die overheersching bleef echter beperkt tot Midden- en Oost-Java, zoodat de Soendaneezen in het westen minder sterk de gevolgen ervan ondervinden en dientengevolge hun oorspronkelijk karakter meer behielden, evenals de Madoereezen, welke toenmaals nog uitsluitend het eiland Madoera bewoonden. De Javanen daarentegen, die voortdurend met de vreemdelingen in aanraking kwamen, namen veel van deze over en vervormden zich langzamerhand. De Soendanees is over het algemeen kleiner van gestalte, doch krachtiger gebouwd dan de Javaan, terwijl de Madoerees bijna even rijzig als de Javaan, doch sterker gespierd is. De Javaan staat in beschaving hooger dan de Soendanees, doch koestert voor zijn hoofden een meer slaafschen eerbied. De Madoerees onderscheidt zich van Soendanees en Javaan beide door meer energie, grooter zelfstandigheid van karakter, door meer onafhankelijkheid en zelfgevoel tegenover zijn meerderen. Hij staat in beschaving lager, zedelijk echter hooger dan de Javaan.

Buiten de drie genoemde stammen staan meer of minder vooreerst de Kalangs, Pinggirs en Gadjah mati's, voornamelijk in de Vorstenlanden, vroeger zwervende stammen, deels slaven, thans meer en meer met de overige Javanen samensmeltend; verder de Badoej's (zie aldaar) in Bantam en de Tenggereezen (zie aldaar) op de voormalige grens van Pasoeroean en Probolinggo.

De Javanen, onder welken naam wij in het vervolg hier de drie stammen samen zullen vatten, zijn lichtbruin van kleur, de aristocratie lichter, de landbouwer en koeli donkerder; de kleur der oogen bruin of zwart, het haar lang, grof en zwart; borst en ledematen zijn weinig behaard, het gelaat doorgaans baardeloos, dikwijls echter met een dunnen knevel versierd; de lichaamsbouw is in het algemeen fraai, de lengte beneden het middelmatige, slank en met vierkante schouders; de vrouwen hebben een dun middel. Het gelaat is tengevolge van de uitstekende jukbeenderen min of meer breed, het voorhoofd hoog, de neus klein en tamelijk plat, de mond vrij groot met dikke lippen; de tanden zijn van nature fraai en wit, gewoonlijk echter afgevijld en zwart gemaakt; de vrouwen hebben daarbij dikwijls doorboorde en uitgerekte oorlellen.

De kleeding is zeer eenvoudig en stemt in vele opzichten bij beide geslachten overeen. Het haar wordt in een wrong tegen het achterhoofd bevestigd en met een hoofddoek (*iket* of *oedeng*) bedekt. Tot bescherming tegen zon en regen draagt de Javaan een groot hoofddeksel (*toedoeng*) van bamboevezels of pandanusbladeren en van buiten beschilderd; de meest gewone vorm is die van een ondiepen bak, gewelfd of puntig toeloopend, en soms 1 m. in doorsnede. Ambtenaren en welgestelde inlanders dragen op de hoofdplaatsen een klep van zwart laken (*tjapil*) met een rand er aan en van voren een opstaand stuk, dat bij ambtenaren met een gekroonde zilveren of gouden *W* versierd is. De ook bij het galakostuum van ambtenaren gebruikte hofhoed (*koeloek*) heeft den vorm van een afgeknot suikerbrood en is van zwart laken of een doorschijnende witte stof vervaardigd. Vorsten, pangérans en regenten dragen bij plechtige gelegenheden een dergelijk hoofddeksel, maar met smalle gouden strepen versierd, van boven naar onderen loopend en *hanigara* genoemd. Het korte buis (*klambi*, *rasoekan*) van sits of katoen met wijde mouwen en opstaanden kraag sluit aan den hals en is overigens open; daaronder ziet men óf het naakte lichaam, óf een soort borstrok (*koetoengan*) van wit katoen of gekleurd sits. De *klambi*, het buis, wordt bij ambtenaren en aanzienlijken vervangen door de *Sikepan*, eveneens een buis van laken of sits, van voren met twee korte slippen en met één rij gouden of zilveren knoopen met een *W* er op voorzien, soms ook met glazen of metalen knoopen. Om het benedenlijf en de beenen wikkelt de Javaan een stuk gebatikt of gedrukt katoen, dat hij boven de heup vastmaakt door het overschietende einde er tusschen te steken; dit geschiedt ook wel door een gordel. Dit kleedingstuk heet *kain pandjang*. Evenveel wordt de *sarong* gedragen, een gebatikt of gedrukt stuk katoen, waarvan de uiteinden aan elkander zijn genaaid, evenals bij een vrouwenrok. Onder een van deze beide kleedingstukken dragen velen nog een korte linnen of katoenen, nauw sluitende broek, ambtenaren een van zwart laken en lang, met goud of zilver galon belegd. Achter in den gordel steekt de kris, en bij den aanzienlijken Javaan komt hierbij nog de *pajong* of het zonnescherm, als teeken van zijn rang, die door de kleur van het scherm wordt aangeduid. Eenvoudiger is natuurlijk de kleeding van den koeli of landarbeider, n.l. een korte linnen broek e

Digitized by Google

een kain of sarong, welke bij koude of regen tot aan de schouders opgetrokken, daarentegen bij den arbeid om het middel opgerold of tusschen de beenen door getrokken wordt (*tjawat*). Aan een touw om het middel hangen kapmes (*parang*) en een klein plankje met een sleuf, waarin de *arit*, het grasmes, terwijl in een klein taschje tabak en andere kleinigheden bewaard worden. Bij het hofkostuum hangt het haar los, alleen in den nek saamgebonden en wordt gedekt door den *koeloek*. Het bovenlijf is naakt, de broek is lang, sluitend aan de enkels, (*tjelana*), waarover een *dodot* of *kain* van gebatikte stof, in breede plooien, wijd uitstaande, links met een punt afhangend. Priesters en hadjis dragen de Arabische kleeding: wit onder en bovenkleed, soms nog een soort rooden vrouwenrok, een tulband en over den schouden een zakdoek, waaraan de rozenkrans is bevestigd.

De kleeding der vrouwen bestaat uit een strook donkerblauw of gebatikt lijnwaad (*kemben*), onder de armen om het lijf gewikkeld, om den boezem te bedekken en plat te drukken; soms dragen zij een *koetang*, lijfje of borstrok, daarover een tot aan de knieën reikend baadje (*Kelambi*), meest van donkerblauwe kleur, bij meer gegoeden van donker fluweel of zijde, alleen aan den hals open, met nauwe mouwen, aan de polsen gesloten. Het onderlijf is omsloten door de kain pandjang (*tapih*) of met een sarong, bij de volksklasse meest donkerblauw tot op de voeten hangend en vastgehouden door een band (*oedet*). Een kleedingstuk, dat men bij iedere inlandsche aantreft is de *slendang*, een lange doek van allerlei kleur en versiering; in dezen doek, om den schouder geslagen, draagt bijv. de moeder haar kind, de koopvrouw haar mand met koopwaren enz.; ook wordt de slendang wel los over den rechterschouder gedragen.

De Javaansche vrouw loopt steeds met ongedekt hoofd, dit tegen de felle zon of regen alleen beschermend met den slendang of een pajong (regenscherm) van geolied papier. Als sieraden in het haar draagt zij levende bloemen, fraaie haarspelden, in de ooren knoppen, soms ter dikte van een pink en dikwijls hol met hagelkorrels gevuld, om ze zwaar te maken en het gat in de oorlel uit te rekken; verder draagt zij borstspelden, armbanden en ringen. Het opmaken van het haar is zeer eenvoudig, òf als een eenvoudige haarwrong (*kondeh*), òf achterover gekamd. In het hofkostuum zijn armen en hals bloot en wordt geen baadje (*kelambi*) gedragen; vrouwelijke hofbeambten zijn ook gewapend. Mannen nòch vrouwen, tenzij ambtenaren of aanzienlijken, dragen schoeisel. Aanzienlijke vrouwen dragen fraai bewerkte muiltjes; het overige schoeisel bestaat uit sandalen of zolen met een riempje bevestigd en lage schoenen van Europeesch model.

Het *karakter* van den Javaan wordt verschillend beoordeeld; in het algemeen luiden de oordeelvellingen uit on en tijd veel gunstiger dan die uit vroeger eeuwen (bijv. bij *van Goens* of *Valentijn*), al ontbreekt het ook heden ten dage nog niet aan beschrijvingen, die verre van gunstig zijn. Daarbij dient echter er op gelet te worden, dat vele zijner eigenschappen aan alle leden van het Maleisch ras eigen zijn, dat er verschil ook in karakter bestaat tusschen de hoogere en lagere standen en evenzeer tusschen Soendaneezen, Javanen en Madoereezen. Volgens vele moderne waarnemers vertoont het Javaansche volkskarakter in het algemeen menige goede eigenschap. Hij is kalm, zacht, gedwee, maar als hij door het spel, jaloezie of een anderen hartstocht wordt geprikkeld, wordt hij, zooals het in het Maleisch heet, *mata glap*, d.w.z. geraakt hij in een toestand van razernij, die men „*amok makes*" noemt, en doodt dan iedereen, die hem in den weg komt. Slechte, onrechtvaardige behandeling wreekt hij dikwijls door vergiftiging. Overigens is zijn karakter gastvrij, gul en mededeelzaam. Het familieleven is innig; ouders hebben hun kinderen zeer lief en omgekeerd kinderen hun ouders, zoodat zij dikwijls in het onderhoud van oude en gebrekkige ouders voorzien. Van ontaarde kinderen of ouders hoort men dan ook zeer zelden. Ook jegens zijn naasten huldigt de Javaan het „hebt uw naasten lief". Stil van aard, kent hij de luidruchtigheid van onze volksklasse niet. Zingen of zelfs fluiten hoort men hem nooit en zelf bij feestelijke gelegenheden gaat alles kalm toe. Zijn manieren zijn hoffelijk en hij weet zich bedaard, maar beslist uit te drukken, zelfs tegen den hoogstgeplaatsten, maar van den anderen kant verstaat hij ook uitstekend de kunst om zijn gevoelens en gewaarwordingen te verbergen. In het algemeen is zijn karakter meer gesloten dan rond en open te noemen.

Zijn manier van eerbied bewijzen wordt, van ons standpunt beschouwd, slaafs en kruipend genoemd, doch is slechts een natuurlijk gevolg van de oude zeden. Als hij zijn *hormat* (eerbewijzen) maakt, blijft hij niet in opgerichte houding staan, maar gaat zitten, gehurkt op den grond, met de beenen onder het lichaam, brengt de samengevoegde handen naar zijn hoofd, zoodat de toppen van de duimen de punt van den neus raken, en dat herhaalt hij, zoo dikwijls hij iets te zeggen heeft. Ontmoet hij zijn meerdere, dan hurkt hij dikwijls langs den weg neer en laat zijn meerdere passeeren, soms nog wel gaat hij met den rug naar hem toe zitten, als het ware om te zeggen, dat hij niet waard is het aangezicht van zijn meerdere te aanschouwen; komt hij hem tegen terwijl hij te paard zit of in een voertuig, dan houdt hij stil, stapt af en doet zijn eerbewijzen; ja dit wordt door sommigen zoover getrokken, dat zij zulks ook doen als zij het huis van een meerdere voorbij gaan. Aan den anderen kant is hij verzot op eerbewijzen voor zich zelf. Dit is dan ook de reden, dat inlanders zich veel moeite en last veroorzaken, om een ambtenaarsbetrekking te verkrijgen, en dat er altijd liefhebbers gevonden worden voor het lidmaatschap van het desabestuur, een betrekking die veel last en moeite geeft; het is ook de reden, dat zoovelen hadji's worden of jaren lang als magang (volgeling) dienst doen enz.

De Javaan is van nature conservatief, in den zin dat hij zeer gehecht is aan oude zeden en gebruiken, (*adat*), aan zijn geboorteground en aan de graven zijner voorouders. Dit belet echter niet, dat hij eenmaal overtuigd van het betere of meer praktische van het nieuwe, dit overneemt. Zoo vonden petroleum en Zweedsche lucifers, alge-

Digitized by Google

meen ingang; wordt hem echter een nieuwigheid, van hoogerhand opgedrongen, dan verzet hij zich zoolang mogelijk er tegen.

Beschavingstoestand. De verstandelijke ontwikkeling van den Javaan is zeer goed. Al heeft hij geen onderwijs genoten, toch weet hij zich behoorlijk in verschillende dialekten uit te drukken en bij behoorlijk onderwijs leert hij in korten tijd lezen en schrijven. Zij schijnen een bepaald talent voor kaartteekenen te bezitten en begrijpen spoedig eenvoudig landmeten. Ook in andere vakken maken zij bij ernstige studie behoorlijke vorderingen, zooals blijkt als inlandsche kinderen de voor Europeanen bestemde scholen bezoeken. De kennis der hem omringende natuur is den Javaan als het ware aangeboren. Evenals vele natuurvolken heeft hij een uitstekend oriënteeringsvermogen, zoodat hij in een donker woud, in een donkere kamer bijv. zonder fout de hemelstreken zal aanwijzen. Met absolute juistheid wijst hij de ligging van dorpen, rivieren, bergen ten opzichte van elkander aan en bedient zich daarbij van de benamingen der windstreken. Met de eigenschappen van boomen en planten is hij goed vertrouwd en de streek, waar hij woont kent hij over een groote uitgestrektheid.

Wat het *onderwijs* betreft, verwijzen wij naar het hoofdstuk daarover in het artikel *Insulinde*. De *drukpers* (zie ook *Drukpers in Nederlandsch-Indië*) kon zich eerst na 1848 behoorlijk ontwikkelen, en volgens den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië 1908, verschijnen er tegenwoordig op Java 18 geschriften, die jaarlijks uitkomen, 24 maandschriften, 17 geschriften twee keer per maand, 14 weekbladen, 15 geschriften op ongezette tijden, 11 dagbladen en 14 bladen, een-, twee- of driemaal per week verschijnend, in het Nederlandsch. Het oudste der thans nog bestaande particuliere nieuwsbladen is de „Soerabaja Courant" (sedert 1837), terwijl de „Locomotief" sedert 1845, de „Javabode" sedert 1851, het „Bataviaasch Handelsblad" sedert 1857 verschijnt. Daarnaast moeten nog genoemd worden „Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië en 23 Maleische of Javaansche bladen, terwijl het geïllustreerde Maleisch-Nederlandsche tijdschrift „Bintang Hindia" om de 14 dagen in Nederland verschijnt. Ook kindercouranten, sport- en financieële bladen komen op Java uit, en als officieele regeeringsorganen de „Javasche Courant" en het „Staatsblad van Nederlandsch-Indië" met „Bijblad".

Voor *muziek* en *tooneel* zie *Gamelan* en *Wajang*.

Kunst en *Wetenschap* komen tegenwoordig slechts bij uitzondering voor; dat het eenmaal anders was op Java, kan uit het artikel *Javaansche kunst en oudheden* blijken.

Godsdienst. Met uitzondering van de Badoej's (zie aldaar), de Tenggereezen (zie aldaar) en de Christenen belijden bijna alle Javanen den Islam, zonder evenwel hun ouden natuurgodsdienst geheel te verloochenen. Zij vereeren nog onzichtbare geesten, die de lucht, het water, de bosschen en de bergen bewonen, vooral ook de geesten van hun afgestorven familieleden. Zoo gelooven zij ook aan voorteekenen, tooverij, geluks- en ongeluksdagen. Een voorname plaats nemen de „*danhjang desa*", d. i. de beschermgeesten der dèsa in, die alle zegeningen (als zij tevreden zijn over de bewoners) en alle rampen en tegenspoeden (als zij ontevreden zijn) bewerken. Men vereert deze geesten door offers van wierook en bloemen op een uit eenige steenen bestaand altaartje, dat aan den voet van een grooten boom is geplaatst. Onder de beschermgeesten der sawahs neemt *Sri*, de geest der rijst, een voorname plaats in. Ook hem brengt men offers. Daarnaast bevolken ontelbare andere geesten de geheele hem omringende natuur. Wouden, bergen, wildernissen, lucht, water, holen, grotten, alles heeft zijn geesten, mannelijke en vrouwelijke, goede en kwade, tot welke laatsten de *setans* en de *djin's* behooren. Maar de machtigste geest is die van den Indischen Oceaan, *Ratoe Larakidoel*, welke geest vooral wordt aangeroepen en geofferd door de menschen, die zich aan de rotsachtige zuidkust met het levensgevaarlijke werk van het plukken der eetbare vogelnestjes bezighouden, welke voor de Chineezen als een lekkernij gelden. Dáár heerscht ook *Kjai Belorong*, een booze geest, die den mensch rijkdom schenkt, maar op voorwaarde, dat hij hem na een bepaalden tijd zal dienen, hetzelfde denkbeeld als het zich aan den duivel verkoopen ten onzent. De plaatsen, waar geesten wonen, zijn verboden terrein. Het wonen, het verblijf aldaar of het bebouwen van zulk een stuk grond, heeft ongeluk, ja den dood tengevolge.

Ook de zielen der afgestorvenen worden, zooals reeds werd opgemerkt, door der. Javaan vereerd. In deze gunst deelen de stichters van desa's en andere eerbiedwaardige personen, alsmede de voorvaderen. Op den 3den, 7den, 40sten en 1000sten dag na zijn overlijden en op den 1sten en den 8sten verjaardag daarvan, worden offermalen (*sedekah*) voor hem aangericht en eens per jaar worden de graven schoongemaakt en wordt er geofferd. Tot het bijgeloof van den Javaan behoort ook, dat een ziel tijdelijk in een ander lichaam trekt; zij maken hunne tegenwoordigheid bekend door het werpen van steenen, het spuwen van sirih, het in beweging brengen van voorwerpen. Door middel van tooverspreuken bezweert de Javaan de geesten niet alleen, maar maakt ze ook aan zich onderdanig. Deze bezweringen (*ngelmoe's*) hebben ook een hooger doel, bijv. het geraken in een toestand, waarin men in dit leven reeds één is met Allah. Vele Javanen zijn echter van oordeel, dat zij, die zulk een toestand van hoogere volmaking deelachtig wenschen te worden, niet kunnen volstaan met bezweringen of tooverspreuken, maar zich daartoe in de wildernis moeten afzonderen, waar zij door boete en kastijding „het leven in den dood" zoeken. Men noemt zulk een mannelijken kluizenaar *sang tapa*, een vrouwelijke *endang*, terwijl zij, die hetzelfde doel najagen, doch te midden van de maatschappij blijven leven *dépok* worden genoemd.

Huiselijk en Maatschappelijk leven. In het algemeen zijn de behoeften van den Javaan zeer gering. Voor zijn voedsel is hij met rijst met sambal, gedroogden visch, of gedroogd vleesch zeer tevreden; een aftreksel van koffie of zelfs koffiebladeren, een strootje (tabak gerold in een gedroogd blad) en nu en dan een siripruim verhoogen zijn levensgenot. Gaarne neemt hij een

Digitized by Google

paar keeren daags een bad. Sterke dranken gebruikt hij zoo goed als niet; daarentegen geeft hij zich aan het schuiven van opium gaarne over en heeft hij een grooten hartstocht voor dobbelen. Het spel, in welken vorm ook, lokt hem altijd aan, vandaar dat hanengevechten en dobbelpartijen zoo druk bezocht worden. Bovendien hecht hij weinig aan het geld; sparen doet hij niet, werken, als hij genoeg heeft om te leven, evenmin, en gaarne neemt hij deel aan feesten en geeft zonder nadenken alles uit, wat hij bezit. Lui is hij niet, want de Javaan, die voor zichzelf werkt, doet zulks vlijtig. Gemakkelijk te begrijpen is echter, dat bij de weinige behoeften, die hij heeft, hij spoedig genoeg geld meent te bezitten, om het er eens van te nemen, terwijl, als hij gedwongen moet werken, hij gaarne luiert.

In zijn huis vindt men denzelfden eenvoud terug, als in zijn behoeften. De houten of bamboezen stijlen dragen een dak van *atap* (*nipah*-bladeren of *alang-alang*) en de wanden zijn gevormd door gevlochten bamboe, terwijl de grond of vloer eenvoudig uit opgehoogde en vast aangestampte aarde bestaat. Het dak, dat ook dikwijls nog met *idjoek*, *sirappen* (korte houten plankjes), gespleten bamboe enz. versterkt wordt, is dikwijls van voren verlengd, zoodat het uitsteekt en een galerij of pendoppo vormt. Van onderen wordt dan een halfhooge wand van vlechtwerk gemaakt. Deze galerij, door de Europeanen in Insulinde in hun bouwwerken overgenomen, is de meestgebruikte plaats der woning. Alle huiselijke bezigheden worden er verricht en de bezoekers er ontvangen. In het binnengedeelte wordt een deel voor slaapvertrek afgeschoten, terwijl het andere gedeelte tot kookplaats dient. Vensters zoekt men in deze woningen der inlanders tevergeefs, maar wel vindt men soms vierkante openingen met vlechtwerk of bamboezen tralies, die door luiken gesloten kunnen worden. Een rustbank (*balé-balé* of *amben*) van hout en bamboe met een mat en een paar kussens, vormen de slaapplaats; want niet altijd is er nog een afzonderlijke slaapplaats met ledikant. Is dat wèl het geval, dan is dit ook meestal voorzien van een gebloemd sitsen gordijn. Verder vindt men er gewoonlijk een ronde tafel met een paar stoelen en een hangende petroleumlamp. Een groote houten kist dient tot bergplaats voor kleederen en kostbaarheden, geld enz. Maar al bezit de familie stoelen en tafels, toch zal de Javaan zijn balébalé verkiezen en gebruikt daarop zijn maal van een pisangblad of van andere bladeren; het gebruik van borden en kommetjes is zeldzamer. Met de vingers vat hij de spijzen aan, want een vork gebruikt hij niet, wel steenen lepels. De stookplaats bestaat uit een toestel van met klei bepleisterde rolsteenen met een paar openingen. Die staat in de binnenkamer, maar er is geen schoorsteen en de rook moet dus door het dak en andere openingen wegtrekken. Is deze stookplaats niet in het binnenvertrek aangebracht, dan bevindt zij zich in een klein, afzonderlijk aangebouwd hokje. Onder het huisraad mogen wij niet vergeten te vermelden een kwispedoor (*paidon*) voor den sirihpruimenden Javaan, een sirihdoos (*pakiningan*), het rijstblok (*lesoeng*), waarin de padie wordt ontbolsterd, hetgeen gewoonlijk onder een afdakje op het erf geschiedt, een weefgetouw, gereedschap om te batikken en voor den landbouw, keukengereedschap, voornamelijk een koperen pot (*dandang*) om water te koken, waarboven zich een trechtervormig mondje bevindt, waarin de rijst gaar wordt gestoomd.

Gewoonlijk staat het huis op een erf, dat door een levende haag omgeven is, en waar eenige klapper- of andere vruchtboomen benevens veldvruchten groeien, soms ook koffieboomen. Men treft er ook gewoonlijk een waterput aan met een kleine omheinde ruimte, waar badgelegenheid is; verder de padieschuur en de kraal van de karbouwen of de sapi's (koeien), alsmede een afdak voor een paard, als dat gehouden wordt. Eindelijk hangen in de galerij onder het dak de kooien met tortelduiven, de geliefkoosde vogel der Javanen.

De woningen der hoofden en aanzienlijken dragen min of meer een Europeesch karakter, op Europeesche wijze ingericht en gemeubeld. Zij bestaan uit een complex van gebouwen met een pendoppo aan de voorzijde, d. w. z. een aan alle zijden open gebouw, met steenen vloer, met een puntig toeloopend dak, dat op fraai bewerkte houten pilaren rust. De bedehuizen (*langgar*) zijn bamboe huisjes, met atap gedekt, één kamer bevattend met een kleine nis aan de achterzijde, om de richting waarin Mekka ligt aan te wijzen. De van gespleten bamboe gemaakte vloer ligt eenige voeten boven den grond, en een paar groote steenen dienen voor trap en tevens voor de voetwassching, waartoe ook steeds een paar bamboezen kokers met water aanwezig zijn.

Eenige erven vormen samen een gehucht (padoe-koehan) en eenige gehuchten een dorp (desa). Dikwijls echter liggen zulke gehuchten vrij ver van elkander, waardoor een desa somtijds een zeer groote uitgestrektheid beslaat; de plaats of het gehucht, waar het hoofd woont, geldt alsdan meer in het bijzonder als de desa (zie *Desa*).

Men onderscheidt bij de Javanen twee standen, n.l. den adel en de burgers. Ofschoon die adel geen bijzondere voorrechten bezit, beschouwt het volk hem toch als hooger geplaatst, waarvan de adel dikwijls misbruik maakt, om zich ten koste van den minderen man te verrijken. Aan dit vasthouden aan denkbeelden van vroegere tijden, toen de adel werkelijk overheerschend was, is het te wijten, dat de bevolking in sommige gewesten hem vrij stelt van heeren- en gemeentediensten.

De Javaan mag als Mohammedaan meer dan één vrouw nemen, doch dit geschiedt alleen bij de hoogere standen; de eenvoudige desaman neemt genoegen met één vrouw. Bezit hij bovendien een schamele woning, een span buffels en een stuk sawah, dan heeft hij al wat hij begeert en werkt vlijtig en opgewekt op zijn land.

Feesten. De Javaan is een liefhebber van feestvieren; feesten vormen de gewichtigste momenten in zijn leven; zij staan in verband met den Islam en met de vereering van geesten en zijn eenvoudig offermalen, waarbij wordt verondersteld, dat de geesten genieten van hetgeen de aanwezigen consumeeren. Deze feesten hebben plaats bij alle mogelijke gelegenheden, zooals: huwelijk, geboorte, besnijdenis, beterschap na ziekte enz;

Digitized by Google

zelfs na een gedane belofte. De genoodigden geven den gastheer een geschenk in zilver, als tegemoetkoming in de kosten. De feestelijkheid begint met gebeden, door den dorpspriester of een bekend vroom man verricht, en bij blijde gebeurtenissen treden ook de gamelan en dansmeisjes op. Aan hoofden, priesters en santris, die niet tegenwoordig zijn, worden geschenken van het offermaal gezonden. De bijzonderheden van dergelijke feesten, dus de gebruiken, zijn door den adat geregeld. Rijst, in allerlei vorm toebereid, vormt den hoofdschotel, daarna volgen vleesch en toespijzen. In Japara wordt een eigenaardig feest gevierd, dat daar uitsluitend schijnt tehuis te behooren. n. l. het Pada loembanfeest; de deelnemers trekken in versierde prauwen naar een der eilandjes in de baai en werpen elkander aldaar met de vruchten van den arenpalm en bedorven eieren.

Behalve de jacht, behooren mede tot de uitspanningen de dierengevechten, waarbij in een afgesloten ruimte of in een geïmproviseerde arena, gevormd door een kring lansdragers, wilde dieren tegen elkander vechten, bijv. buffel en tijger. Evenals de steekspelen, behooren deze dierengevechten tot de uitspanningen der grooten, bij plechtige gelegenheden. Bij het steekspel strijden sierlijk uitgedoste ruiters, gewapend met lansen in den vorm van lange stokken met knoppen, met elkander en beproeven elkander uit den zadel te lichten. Al zulke feestelijkheden worden opgeluisterd door het eentonige wajangspel, het dansen van ronggengs, het vechten van mannen met rotans gewapend, dobbelspelen met dobbelsteenen, Chineesche kaarten, draaitolletjes enz. Ook weddeu is een geliefkoosd vermaak bij zulke gelegenheden, en in den Oostmoeson speelt men met kleine molentjes van bamboe, die met een vervaarlijk gebrom in het rond draaien.

Het huwelijk wordt bij de Javanen reeds op jeugdigen leeftijd gesloten; meestal als de jongen 15 à 16 en het meisje 12 à 13 jaar oud is. De ouders bespreken de zaak met elkander en als zij tot overeenstemming zijn gekomen, wordt den jongen de gelegenheid gegeven het meisje te leeren kennen. Loopt die kennismaking goed af, dan gaat het huwelijk door, maar het is niet altijd noodig, dat het meisje haar toestemming geeft. De vader van den jongeling geeft dan aan die van het meisje het verlovingspand en vervolgens, eenige dagen later den koopprijs der bruid benevens een geschenk voor de ouders. Gedurende een of meer dagen vóór het huwelijk wordt voltrokken, hebben zoogenaamde gezellige samenkomsten plaats, waarop familieleden, vrienden en hoofden genoodigd worden. Den nacht vóór het huwelijk moeten de aanstaande echtgenooten wakend doorbrengen, daar hen anders een groot ongeluk overkomt, en den daaropvolgenden dag wordt het huwelijk in de moskee voltrokken, waarheen de bruidegom zich in statiekleederen, geblanket en beschilderd, omringd door bloedverwanten, met muziek aan het hoofd, in optocht begeeft. De bruid blijft daarentegen tehuis en laat zich vertegenwoordigen door een *wali*, mannelijken bloedverwant of overheidspersoon, zonder wiens tusschenkomst geen vrouw een huwelijk mag sluiten. Het huwelijk wordt gesloten volgens de bepalingen van het Mohammedaansch recht. Na afloop van de plechtigheid keert de bruidegom naar huis terug, kleedt zich fraai aan en wordt in optocht naar het huis van de bruid gebracht. De bruid wacht hem in bruidskleeding, met beschilderd gelaat, naakt bovenlijf en armen, met gele boreh ingesmeerd af, en nu hebben verschillende zinnebeeldige handelingen plaats, als bijv. het wasschen van de voeten van den bruidegom door de bruid, als bewijs van onderdanigheid. Eindelijk brengt de bruidegom zijn bruid in optocht naar het huis van zijn ouders, waar dien dag bruiloft wordt gevierd, en den volgenden dag bij de ouders van de bruid. Eerst den derden dag betrekken de jongehuwden hunne woning; bezitten zij die niet, dan nemen zij hun intrek bij de ouders van de vrouw.

De geboorte van een kind is een geschikte gelegenheid tot het houden van offermalen, zij vangen gewoonlijk reeds maanden vóór het kind verwacht wordt aan, en bedoelen het kind tegen schadelijke invloeden te beschermen. Eenige dagen na de geboorte ontvangt het kind zijn naam. Op den leeftijd van 10 tot 12 jaren, somtijds nog later, worden de jongens besneden, terwijl een paar jaren later het afvijlen der tanden plaats heeft, hetgeen tevens het teeken van hunne meerderjarigheid is.

Nadert het einde van den Javaan, dan worden priesters of santris geroepen om te bidden, uit den Koran voor te lezen, en als de zieke overleden is, het lijk te wasschen. Daarna wordt dit in een wit lijkkleed gewikkeld en binnen 24 uren grafwaarts gedragen. Het lijk is daarbij op een bamboezen balé-balé liggend, overdekt door een wit kleed en een pajong om beschermd te zijn tegen regen en zon. Priesters, die den geheelen weg over gebeden prevelen, gaan vooraf, bloedverwanten sluiten den stoet.

Ten slotte moeten wij hier nog vermelden de dikwijls tot moeielijkheden leidende gewoonte bij het naamgeven. Als een kind bijv. *Dojok* wordt genoemd, noemt de vader zich *Pak Dojok* of *Pa Dojok*, d. w. z. de vader van *Dojok*, en de moeder *Byang Dojok* of *Boq Dojok*, de moeder van *Dojok*. Dit is echter alleen bij de lagere standen gewoonte. Bij de hoogere standen neemt de man bij zijn huwelijk een anderen naam aan, wordt hij nu later tot een hoogeren rang bevorderd, dan neemt hij weer een anderen aan, die voornamer klinkt. Dat dit stelsel in het maatschappelijk leven nog al moeielijkheden oplevert, is duidelijk.

Kunsten en wetenschappen worden door den hedendaagschen Javaan slechts bij uitzondering beoefend. Dat het eenmaal anders op Java is geweest, kan uit de artikelen *Javaansche kunst en Javaansche oudheden* blijken. De muziek staat nog op een vrij lagen trap van ontwikkeling (zie *Gamelan*). Het dansen (zie *Dansen*) bestaat slechts uit lichaamsverdraaiingen. De tooneelvertooningen (zie *Topeng* en *Wajang*) geschieden òf, met behulp van schaduwbeelden, òf met houten poppen, welke bewogen worden. Worden deze poppen door menschen vervangen, dan gedragen deze zich even stijf en houterig als poppen. Taal en letterkunde zijn daarentegen goed ontwikkeld (zie *Javaansche Taal en Letterkunde*).

Middelen van bestaan. De groote meerderheid

Digitized by Google

der Javanen leeft van den *landbouw* en houdt zich voornamelijk bezig met den rijstbouw. Van de ruim 6 millioen volwassen mannelijke Javanen, die een beroep uitoefenen, waren in 1900 niet minder dan ruim 5 millioen landbouwers volgens de opneming van 1905 bedroegen deze cijfers resp. bijna 9,5 en 6,7 millioen. Het hoofdvoedsel, de rijst, wordt zoowel op droge als natte velden verbouwd; de meest gewone is het natte veld (*sawah*), de droge heet *tegalan* (Zie verder *Rijst Sawah* en *Tegal*). Na de rijst komen in aanmerking, soms ook wel als eerste gewas, *djagoeng* (maïs), *katjang* (peulvruchten), *katèla-* of *oebi-soorten* (aardvruchten), katoen (*kapas*), oliegevende gewassen (*widjen*), *djarak*, *lombok* (Spaansche peper), tabak, verschillende groenten en aardappelen. Op de erven en in de tuinen vindt men heesters en boomen, zooals koffie, sirih, peper, bamboe, klapper, pinang, arèn, rondoe (kapok), kemiri, kenari, ketapang, peté, kèlor en vruchtboomen, zooals pisang, nangka, djeroek, salak, djamboe, pepaja, dalinia (granaatappel), doerian, balimbing, manggis, doekoe of langsep, manga, ramboetan, tjermé, kloewih enz. De *boschbouw* heeft daarentegen voor de inlanders als zelfstandig bedrijf weinig te beteekenen. Voor verdere bijzonderheden omtrent den landbouw, alsook omtrent de overige middelen van bestaan op Java zie men het artikel *Insulinde*.

Veefokker, in den zin welken wij eraan hechten, is de Javaan niet. Elke Javaansche landbouwer houdt zooveel vee als hij noodig heeft voor zijn bedrijf, evenals de kleine boeren ten onzent op het platteland; het meerdere wordt verkocht of bij feestelijke gelegenheden geslacht.

De *vischvangst* geeft aan de noordelijke kusten een goed bestaan aan duizenden Javanen. Volgens de opneming van 1905 waren 38138 inlanders in het bezit van vischvijvers.

De *jacht* speelt als middel van bestaan op Java, in tegenstelling met de Buitenbezittingen, geen rol meer.

Ook de *nijverheid* komt bijna uitsluitend als handwerk voor; de fabrieksnijverheid, die bijna geheel door Europeanen en Chineezen wordt gedreven, beoefenen zij in dienst van deze. Afzonderlijk mogen vermeld worden de voortbrengselen van het batikken, de hoeden van Tangerang en op de hoofdplaatsen het schoeisel en de kleederen door de Javanen vervaardigd voor Europeanen, terwijl velen als werklieden bij het aanleggen van spoorwegen, bruggen- en huizenbouw werkzaam zijn. Het aantal inlanders, die voor eigen rekening eenige ambachts- of fabriekmatige nijverheid uitoefenen, wordt in het Koloniaal Verslag over 1907 op 530500 gesteld.

De *handel* is wel is waar voornamelijk in handen van Chineezen en Europeanen, toch vinden ook honderdduizenden inlanders een flink bestaan in den handel, zooals de talrijke toko- en warenghouders, de marskramers, geldschieters en wisselaars bewijzen. Hun handel bestaat voornamelijk uit den klein- of derdehandshandel, en het is opmerkelijk, dat, waar zij gewoonlijk hun waren betrekken van Chineesche handelaars, zij zich zoo spoedig mogelijk onafhankelijk van deze trachten te maken en de Chineezen verdringen, iets wat in den Oosthoek des eilands al vrijwel gelukt is. De Madoereezen aldaar, die hetzelfde vak beoefenen, doen daarin flink mede, en samen zorgen zij, dat de inlanders zich voornamelijk bij hen van het noodige voorzien. Volgens het Koloniale Verslag over 1907 bedroeg het aantal inlanders, die van den handel en daarmede verwante bedrijven leven, 642272, waarvan de meerderheid, n. l. opgeveer 360000, vrouwen zijn.

Een bedrijf, dat nauw met den handel samenhangt en meer en meer door de Javanen wordt uitgeoefend, is dat van *wagen-* en *karrenvoerder* en *-verhuurder*. Volgens de opneming van 1905 oefenden 90775 inlanders dit beroep uit.

Welken omvang handel en scheepvaart op Java hebben, kan reeds uit de tabellen bij het artikel Insulinde blijken. Daar werden ook de voornaamste banken en verdere handelsinstellingen, de verkeerswegen en -middelen vermeld, alsmede de munten, maten en gewichten. Hier laten wij nog een overzicht volgen van den in- en uitvoer op Java in 1906 en 1907, ontleend aan een in 1908 verschenen statistiek in de Javasche Courant.

Uitvoer.

Artikelen.	Jaar.		Bedrag of hoeveelheid
	1906	1907	
Arak	3 091852	2 826803	Liter
Cacao	1 815812	1 750153	Kilogr.
Copra	54 837508	77 533355	„
Hout, scheepsb.- en timmer-	3 890026	3 695160	Gulden
Gom-damar	2 024655	2 178831	„
Huiden n. a. g.	4 663720	4 968417	Kilogr.
Indigo niet ber. voor de Inl. markt	200760	119821	„
Indigo (andere)	182761	296856	„
Kapok	5 787803	8 338335	„
Katjangolie	1 447311	925054	Liter
Katoen (ruwe)	3 101538	2 611439	Kilogr.
Kinabast	6 500059	7 594419	„
Kinine	39720	12578	„
Koffie (andere)	19 054858	14 251449	„
idem in hoornschil	5 944613	3 331264	„
idem in gedr. kers	403067	189871	„

Digitized by Google

Artikelen.	Jaar.		Bedrag of hoeveelheid
	1906	1907	
Notenmuskaat	277812	298110	Kilogr.
Noten (pinang)	3 851635	2 435222	„
Peper (staart)	186680	120844	„
idem (witte)	1 519361	1 679914	„
idem (zwarte)	6 792734	3 989320	„
Rijst (ongepelde)	9420	606838	„
idem (gepelde)	44 269343	50 683711	„
Suiker	1021 055203	1195 290852	„
Tabak, n. a. g. niet ber. voor de Inlandsche markt	51 527875	49 691427	„
idem idem ber. v. de inl. markt	707717	992106	„
Tapiocameel	21 354784	44 163370	„
Thee	11 967803	13 533151	„
Diversen	11 024882	13 000423	Gulden.

Invoer.

	1906	1907	
Aardewerk, grof	1 455873	1 489776	Gulden
idem, n. a. g.	720406	698950	„
Eetwaren, n. a. g.	4 188056	4 648031	„
Gambir	1 874727	1 792805	Kilogr.
Garen, om te weven	2 094891	1 879939	Gulden
Glas en glaswerk, n. a. g.	772193	789571	„
IJzer, i. st. e, bun.	1 555970	1 567909	„
IJzerwerk, n. a. g.	1 615318	1 909128	„
Kleederen, n. a. g.	1 536925	1 752622	„
Kolen, steen	85070	61109	„
Koper, in bl. en pl.	267273	275395	„
Kramerijen, n. a. g.	2 606464	3 213029	„
Lampen	588691	665535	„
Leggers	146911	130617	„
Lijnolie	202341	219670	„
Lucifers, gew. hout	2 624612	2 587391	Grosd.
Manufactu. kat. ruwe, (ongebl.)	7 733412	6 956678	Gulden
idem, kat., gebl.	17 015592	18 025181	„
idem, kat., geverfd of gedrukte	12 483705	15 122021	„
idem, wol. e. halfw.	100009	1 217605	„
idem, zijd. e. halfz.	967425	1 010314	„
Meel, n. a. g.	13 911416	16 915069	Kilogr.
Mest n. a. g.	4 980487	5 081881	Gulden
Papier	1 819969	2 130085	„
Petroleum	47 364573	46 163792	Liter
Rijst, gepelde	185 691275	120 285092	Kilogr.
idem, ongepelde	3337	600	„
Spijkers, ijzeren	546054	717977	Gulden
Staal, i. stav. blad en platen	188626	184708	„
Teer, Zweedsche	21738	36298	„
Thee	1 878071	2 050438	Kilogr.
Verfwaren, n. a. g.	703009	985550	Gulden
Visch, gez. of ged.	32 945782	29 196866	Kilogr.
idem, n. a. g.	172589	192683	Gulden
Vleesch, n. a. g.	220150	289280	„
Was, n. a. g.	170175	255927	Kilogr.
Zakken	2 374795	2 627731	Gulden
Zink, in bl. en pl.	74898	71788	„
Zwavelzuur, ruw	124682	145712	„
Diversen	33 433541	37 790288	„

Deze cijfers zijn niet ongunstig. Inzonderheid geldt dit voor die, welke betrekking hebben op den in- en uitvoer van rijst. Meest in 1906 een hoeveelheid van 185 000000 kg. ingevoerd worden, zoo was dit in 1907 slechts met 120 000000 kg. noodig, terwijl in laatstgenoemd jaar 51 000000

Digitized by Google

kg. werd uitgevoerd tegen slechts 44 000000 in 1906. Aan copra werd in 1907 23 000000 kg. meer uitgevoerd dan in het voorgaande jaar. De cijfers van den invoer van aardewerk, kramerijen, manufacturen enz., welke gewoonlijk als maatstaf worden genomen van de betrekkelijke koopkracht der bevolking, zijn over het algemeen gunstiger dan in 1906.

Oeconomische toestand. Al vertoont het beeld van handel en landbouw zich ook al het eene jaar iets gunstiger dan het andere, toch is het een niet te loochenen feit, dat de oeconomische toestand der inlandsche bevolking ongunstig is te noemen. „De Javaan verarmt", zegt *van Kol* in het slotwoord van zijn reisverhaal „Uit onze Koloniën" (Leiden, 1903), en verder: „Vele streken van dit eiland zijn overbevolkt; jaarlijks vragen 500000 nieuwe monden om voedsel; en de gronden, uitgeput en uitgemergeld, brengen steeds minder op, en geven als gewas rijst van mindere voedingswaarde". De meeste grond, voor cultuur geschikt, is reeds in gebruik genomen; het aantal velden die mislukken, wordt steeds grooter, en de ontwoude berghellingen verstrekken steeds minder vruchtbaarmakend water, zoodat door gemis aan bemesting vaak roofbouw wordt gepleegd. Deze wreekt zich reeds door ziekten en kwalen bij allerlei gewassen, doet het ploegvee verzwakken en het menschenras achteruit gaan, want de beschikbare hoeveelheid voedsel per gezin neemt jaarlijks af. De massa inboorlingen op Java is dan ook zóó arm geworden, dat onvoldoende voeding hen voorbeschikt voor epidemieën, dat een enkele misoogst diepe ellende ten gevolge heeft, dat de voortdurende schaarschte in hongersnood dreigt te ontaarden, ja reeds zijn intrede heeft gedaan in het eenmaal zoo rijke en vruchtbare Java.

Gelukkig deelt de Regeering de meening van hen, die verlangen, dat in dezen bedenkelijken toestand met hare hulp verbetering worde gebracht, getuige o. a. de irrigatiewerken, de besluiten tot decentralisatie, al werd daarmede tot dusver (zie Insulinde) nog niet veel succes verkregen, en de instelling van regeeringswege van een onderzoek naar de oorzaken der verarming van de bevolking en de middelen om haar te bestrijden.

Bestuur, *Rechtspraak*, *Financiën*, *Leger* en *Vloot*. Zie *Insulinde*.

Geschiedenis. De eerste aanraking van de bewoners van Java met een beschaafd volk moet plaats gehad hebben in lang vervlogen tijden en wel met de Hindoes. Chineesche geschiedboeken en Javaansche overleveringen wijzen er op, dat de tak der Ariërs, die Voor-Indië onderwierp, na zich ook in Achter-Indië te hebben gevestigd, zich verspreidde door den Indischen Archipel en Sumatra en Java onderwierp. Dit moest als vanzelf voortvloeien uit de omstandigheid, dat „onze Oost" aan den handelsweg tusschen China en Indië lag. Hoe het zij, van die eerste vestiging der Hindoes in den Archipel is ons zoo goed als niets met zekerheid bekend (zie ook *Insulinde: Ontdekkingsgeschiedenis)*, maar wel staat vast, dat hun godsdienst, hun bouwkunst, hun letterkunde, hun zeden en gewoonten talrijke sporen op Java hebben achtergelaten, die tot den huidigen dag bewaard bleven.

Volgens Javaansche bronnen is die kolonisatie van Hindoes reeds in de eerste eeuw van onze jaartelling begonnen, volgens *Dr. J. Brandes* echter eerst na 779 ongeveer. Dat er in ieder geval reeds zeer vroeg handelsbetrekkingen met den Archipel hebben bestaan, bewijst het feit, dat reeds in het begin van onze jaartelling te Rome specerijen werden aangevoerd, die nergens anders dan in den Archipel groeiden. Op Java vindt men, in de overblijfselen van bouw- en beeldhouwkunst, opschriften in het Wenggi-schrift, welke de overheersching van Java door de Hindoes aangeven in de jaren 400 en 500, en als land, vanwaar de Hindoes kwamen, het landschap Kalinga in Voor-Indië. Dat Java de hoofdzetel der Hindoes moet zijn geweest, daarvan getuigen de talrijke overblijfselen van bouw- en beeldhouwkunst, met zuiver Indische typen (zie *Javaansche Kunst* en *Oudheden*), daarvan getuigt ook, dat de godsdienst nog in de herinnering en het hart der bewoners voortleeft en de meesterstukken der Sanskrietliteratuur het nationaal eigendom des volks zijn, terwijl de taal in groote mate met Sanskriet woorden is vermengd. Op Sumatra vindt men dit alles slechts sporadisch; in Oost- en Midden-Java vindt men daarentegen geheele complexen van Hindoe-overblijfselen, welke er op wijzen, dat die twee deelen van Java ongetwijfeld middelpunten van Hindoesche beschaving zijn geweest.

Java werd de hoofdzetel van de Hindoemacht, welke zich van hier uit in den loop der eeuwen over de andere eilanden uitbreidde. Langzamerhand ontstond een vermenging van het Indische met het Javaansche element, en daar de band der Hindoe-koloniën met het moederland mettertijd verzwakte, kreeg het Javaansche element de overhand en nam een karakter aan, dat men het Hindoe-Javaansche zou kunnen noemen.

Inmiddels drong een ander volk den Archipel binnen. De Arabieren breidden hun geloof en hun handel ook in die richting uit, en nadat Voor-Indië ten deele voor den Islam gewonnen was, begonnen de Arabieren zich ook over den Archipel te verspreiden. Op Java begon deze zich sedert ongeveer 1400 langs de N. kust van Java te verbreiden en verdrong, zoowel op Java als op de andere eilanden, langzaam het Hindoeïsme. Wanneer het machtige Hindoerijk van Modjopaït gevallen is, kan niet met zekerheid vastgesteld worden; zeer waarschijnlijk ging het op het einde der 15de of in het begin der 16de eeuw ten gronde. De Europeanen, die het eerst in den Archipel verschenen, de Portugeezen, waren nog getuigen van de worsteling tusschen de beide elementen en van de laatste stuiptrekkingen van het Hindoeïsme, dat zich alleen nog tot op den tegenwoordigen tijd op Bali en Lombok staande hield.

De Portugeezen hadden, nadat de weg naar Voor-Indië eenmaal gevonden was, hun macht in zeer korten tijd over een groot deel van Insulinde weten uit te breiden. Op Java was de toestand voor hen niet bijzonder gunstig, want terwijl de strijd tusschen Hindoeïsme en Islamisme bijna was afgeloopen, het eerste zich hoogstens nog in Oost-Java staande hield, was sedert het midden der 16de eeuw in Midden-Java, wellicht uit een Hindoekern, een groot rijk ontstaan n. l. dat van Mataram, dat in het laatst der 16de eeuw zich steeds verder uitbreidde en de onafhankelijke staten

Digitized by Google

Toeban, Soerabaja en Pasoeroean ernstig bedreigde. In het westen heerschte de Islam reeds, ofschoon in de binnenlanden nog een Hindoe-rijk met de hoofdplaats Soera bestond. Langs de N. kust lagen de rijken Bantam, Jacatra en Tjeribon.

De uitbreiding hunner macht over Java, werd aan de Portugeezen belet, doordat een ernstig mededinger opdaagde, de Nederlanders, die het voetspoor der Portugeezen volgden (zie *Insulinde: Ontdekkingsgeschiedenis)*, en den 22sten Juni 1596 verscheen de eerste Hollandsche vloot voor Bantam. Ging het die eerste onderneming niet erg voor den wind, omdat de Portugeezen ons allerlei lagen legden, te Amsterdam had men met groote voortvarendheid opnieuw schepen uitgezonden, en deze tweede onderneming trof het beter, daar in Bantam de Portugeezen in twist geraakt waren met de bevolking, die ons daarom als vrienden ontving. Het resultaat was, dat op de belangrijkste plaatsen betrekkingen werden aangeknoopt en er weldra kantoren voor den handel werden gevestigd.

De voordeelen van dien handel deden in het moederland vele vereenigingen ontstaan, die zich ten doel stelden handel op Indië te drijven, en om aan hun onderlingen wedijver een einde te maken, werden zij in 1602 samengesmolten tot één maatschappij de „*Vereenigde Oost-Indische Compagnie*" (zie *Oost-Indische Compagnie*). Binnen weinige jaren hadden wij nu handelsfactorijen te Bantam, Jacatra en Japara, waarvan die te Jacatra de belangrijkste was, omdat men deze gebruikte als ververschings- en reparatieplaats.

Inmiddels hadden ook de Engelschen getracht vasten voet in den Archipel te krijgen en hitsten de inlanders tegen de Nederlanders op. Daardoor ontstonden vijandelijkheden tusschen de Engelschen en Nederlanders en tusschen deze en de inlanders. De toenmalige Gouverneur-generaal *Jan Pietersz. Coen* zag zich, ter beveiliging van de bezittingen der Compagnie, genoodzaakt een fort aan te leggen te Jacatra, en dit was nog niet voltooid, of de Engelschen verbonden zich met den sultan van Bantam, om de Nederlanders te verdrijven. *Coen* met zijn macht niet tegen de Engelschen opgewassen, vertrok met zijn kleine vloot naar de Molukken, om vandaar, toenmaals nog het centrum der Nederlandsche macht in Insulinde, versterking te halen. Inmiddels werd het fort zeer in het nauw gebracht, en de bezetting was op het punt het over te geven, toen *Coen* verscheen en de stad Jacatra stormenderhand innam. De Engelschen waren reeds vertrokken, en met den inlandschen tegenstander alleen speelde *Coen* het spoedig klaar. Op de puinhoopen van Jacatra werd nu Batavia gesticht (1619) en daarmede hadden wij voor goed vasten voet op Java gekregen. Wij hadden hiermede een vrij rendezvous voor de schepen der Compagnie op den langen weg naar de Molukken, en het werd tevens de zetel van de regeering, in de eerste plaats dus van den Gouverneur-generaal.

Dat de Javaansche vorsten intusschen deze vestiging der Nederlanders slechts met leede oogen aanzagen, is te begrijpen. Had er onder hen éendracht geheerscht, dan zoude onze positie op Java verre van benijdenswaardig zijn geweest; maar wegens hun onderlingen naijver was er van een krachtig optreden geen sprake. Van Batavia uit konden wij Bantam in toom houden, zonder voorloopig tot al te groote krachtsontwikkeling gedwongen te worden; maar daarnaast kregen wij te doen met Mataram, een veel ernstiger vijand.

Mataram was een wel is waar despotisch, maar toch tamelijk ordelijk, bestuurd rijk in Midden-Java, met een talrijke vorstelijke familie en een krijgshaftige aristokratie. Het hoofdprodukt rijst werd uitgevoerd over Japara, en toen dit in onze macht was gekomen, misten de talrijke leenmannen van den soesoehoenan of vorst den afvoerweg, waarlangs de rijst aan vreemde of inlandsche handelaars verkocht kon worden, tenzij zij in vrede met ons leefden. Een poging van sultan *Ageng* van Mataram om zich in 1628 van Batavia meester te maken, leed fiasco, en toen hij zelf in 1629 een tweede poging deed, had hij niet meer succes, en zijn zoon en opvolger was tot het sluiten van een verdrag met de Compagnie bereid. Deze zoon, *Amangkoerat* of *Mankoerat I*, regeerde van 1646 tot 1677 en ging met ons een verbond van vriendschap en tevens van hulpbetoon aan, wanneer hij door vijanden mocht worden aangevallen. Reeds spoedig werd de beloofde hulp ingeroepen, eerst door *Amangkoerat* zelf, later door zijn zoon *Mangkoerat II* (1677—1703), en wel tegen de Makasaren, die op de Noorkust waren verschenen, en tegen de bewoners van deze kust, van Cheribon tot Pasoeroean, die het juk van Mataram moede waren, ten deele ook een herstel van den Islam in zijn strengen vorm beoogden. Onder aanvoering van den priestervorst van Giri en met behulp van den sultan van Bantam, die op de verdrijving der Nederlanders en de verdeeling van Mataram hoopte, begonnen zij den opstand. Zij hadden als aanvoerders een energiek Madoerees, *Troeno Djojo* of *Taroena Djaja*, en een Makasaarsch vorst, *Kraëng Galesoeng*, veroverden de hoofdplaats en dwongen den soesoehoenan tot de vlucht waarop hij overleed. Nu kwam de Compagnie te hulp, nam den zoon van *Mankoerat I* in bescherming, veroverde Kediri en vernielde de bentengs der Makasaren, voornamelijk Kapar (1679) en Sidoardjo, en plaatsten den zoon weer op den troon zijner vaderen. De Makasaren werden verdreven, aan het priester-vorstendom van Giri een einde gemaakt en de zetel van den sultan van Karta naar Kartasoera verlegd. Als belooning voor deze hulp verkreeg de Compagnie de bevoegdheid overal loges (kantoren en magazijnen) te bouwen, het monopolie van den invoer van kleedjes en amfioen (opium) en van den uitvoer van suiker uit een gedeelte van Samarang en Japara, het recht van voorkoop van rijst; het recht om op de reeden en in de havens van Mataram haar vijanden aan te tasten; de uitsluiting der vestiging van Makasaren en andere vijanden van de Compagnie in het gebied van Mataram; de vreemde Oosterlingen aldaar gevestigd, zouden onder het gezag van de Compagnie staan; het gebied van Krawang, een deel der Preanger, ten zuiden daarvan, en van de regentschappen Semarang en Kaligawé werd afgestaan, en ter vergoeding der oorlogskosten zou de Compagnie een waarde van f 2,425,000 en 2000 last rijst ontvangen. Voor de richtige nakoming kreeg zij alvast de inkomsten der Mataramsche havens langs de Noordkust in onderpand.

Digitized by Google

Op deze wijze werd de Compagnie ruim schadeloos gesteld voor de hulp, welke zij verleend had, en in het vervolg geschiedde dit steeds op dezelfde wijze. Langs den weg van rechtstreeksche veroveringen breidde de Compagnie haar gebied op Java slechts weinig uit.

De Javanen van hun kant trachtten herhaaldelijk zich van de zware verplichtingen te ontslaan, hetgeen hun echter niet gelukte, daar wij meester waren ter zee en ook te land doorgaans de overhand behielden. Ook *Mangkoerat II* was spoedig vergeten, waartoe hij zich had verbonden. Eenmaal soesoehoenan en door geen vijanden bedreigd, nam hij vreemdelingen op in zijn rijk, stelde een lijfwacht van Baliërs aan, onder bevel van zekeren *Soerapati*, een uit Batavia ontvluchten Balineeschen slaaf, en deed wat hij wilde. Kapitein *Tak*, naar Kartasoera gezonden om de verwijdering van die vreemdelingen te eischen, werd bij een plotseling opstootje vermoord, terwijl het detachement, door de tegenwoordigheid van geest hunner officieren, nog behouden Semarang kon bereiken. *Soerapati* week naar Pasoeroean en nestelde zich in den Oosthoek van Java.

In 1703 overleed *Mangkoerat II* en zijn zoon en opvolger, *Mangkoerat III*, brak geheel met de Compagnie. Een oom van hem, *Poeger*, met wien hij terstond in onmin geraakte, vluchtte en stelde zich onder bescherming van de Compagnie. Een groot deel der regenten koos zijn partij, en de Compagnie besloot van deze gelegenheid gebruik te maken, om zich van de lastige sultans te ontslaan, plaatste *Poeger* op den troon en verjoeg *Mangkoerat*, die zich in Kediri vestigde, naast *Soerapati's* rijk. Ofschoon een veldtocht tegen die beide vorsten mislukte, overleed *Soerapati* in 1706, tengevolge van zijn bekomen wonden, en in 1708 kwam *Mangkoerat*, nadat hij op alle punten door de troepen van de Compagnie geslagen was, in onderwerping. Hij werd naar Ceylon verbannen. Aan het zelfstandig bestaan der vorstendommen van Sampang of Madoera en van Soerabaja werd een einde gemaakt en *Poeger*, thans sultan of soesoehoenan van Mataram, onder den naam *Pakoeboewana I*, kreeg in zijn hoofdplaats een Nederlandsch fort met een bezetting, om hem te beschermen en de belangen van de Compagnie te verzekeren. Tegen deze regelingen kwamen de bloedverwanten van den overleden vorst van Sampang en van den vermoorden regent van Soerabaja, in vereeniging met de familie van *Soerapati* in verzet en tot 1723 had de Compagnie een vermoeienden strijd te voeren, maar bleef overwinnaar. Doch in 1740 werd andermaal een groot deel van Java in hevige beroering gebracht.

In 1740 kwamen de in en buiten Batavia gevestigde Chineezen, ontevreden over de wijze waarop zij over het algemeen door de regeering behandeld werden, in opstand, op een tijdstip, dat er tusschen den gouverneur-generaal *Valkenier* en eenige raden van Indië, waaronder *van Imhoff* de voornaamste was, hoogloopende oneenigheid bestond. In de verwarring, welke hiervan het gevolg was, liep het volk te hoop en richtte een verschrikkelijk bloedbad onder de Chineezen in de stad aan. De wandaden van Batavia werden, in het klein elders op Java herhaald, en terwijl in de hoofdplaats het gevaar voor de Compagnie spoedig geweken was, zag het er elders bedenkelijk uit. De soesoehoenan van Mataram, die in stilte het verzet aangewakkerd had, koos thans openlijk partij tegen de Compagnie. Het fort te Kartasoera werd ingenomen en de meeste Hollanders vermoord. Gelukkig voor de Compagnie, die op dat tijdstip weinig troepen ter beschikking had, ontstond er onder de verbonden Javanen en Chineezen oneenigheid, een gedeelte riep een tegenkeizer uit, en een Madoereesche vorst, *Tjakraningrat*, kwam de Compagnie te hulp. Terwijl men te Semarang troepen verzamelde en talmde, om den soesoehoenan, die nu weer onze hulp had ingeroepen, te hulp te snellen, tastte de energieke *Tjakraningrat* door, rukte uit het Rembangsche op, versloeg de opstandelingen en bezette Kartasoera. Een groot vijand van den soesoehoenan, dreigde hij bezit te zullen houden van diens residentie, en de doortastende Madoerees was er de man naar ook, om zichzelf op den troon te plaatsen. Doch de commissaris *Verijssel*, inmiddels van Samarang met troepen te hulp gesneld, wist hem tot andere gedachten te brengen. Den sultan werd vergiffenis geschonken, en nogmaals werd hij op den troon hersteld, maar niet dan ten koste van zware verplichtingen. *Tjakraningrat* eischte, als belooning voor zijn hulp, bezittingen op Java tegenover Madoera; maar de Compagnie was niet bereid daaraan te voldoen. Hij werd met beloften en onderhandelingen gepaaid, tot men zich sterk genoeg achtte om hem te dwingen. *Tjakraningrat* kwam in verzet, en op de noordkust van Oost-Java en op Madoera ontbrandde de strijd opnieuw. Eindelijk verslagen, vluchtte hij naar Palembang, naar de Engelschen, doch werd gevat en verbannen (1745), terwijl de Compagnie haar gebied weer aanmerkelijk uitbreidde met West-Madoera, den Oosthoek beoosten den meridiaan van Pasoeroean, Noord-Soerabaja, Noord-Rembang en Japara. De rijksbestierder en de hoofdregenten moesten trouw zweren aan de Compagnie, door welke ook hun benoeming en ontslag bekrachtigd werd; het recht van munt en van de mijnen kwam aan haar, en alle produkten moesten haar tegen lage prijzen geleverd worden.

Een broeder van den vorst en de adel waren verbitterd over den afstand van zulke uitgestrekte gewesten, alsmede over de vernederende positie waarin Mataram geraakt was, en dit gaf aan dien broeder, *Mangkoeboemi*, een geschikt voorwendsel om in opstand te komen. Hij verbond zich met pangeran *Mas Saïd*, die reeds in opstand was, en beide vorsten begonnen een verwoestenden guerilla-krijg, waartegen de troepen van de Compagnie niet waren opgewassen. Dat de sultan *Pakoeboewana II*, toen hij in 1749 zijn einde voelde naderen, zijn rijk met ap- en dependenties aan de Compagnie opdroeg, bracht geen verandering in den stand van zaken, en eerst in 1755 gelukte het aan *Nicolaas Hartingh* de rust te herstellen. *Mangkoeboemi* kreeg de helft van het Mataramsche rijk en vestigde zich als sultan *Mangkoeboewana* te Djokjakarta, op de plaats van het vroeger verwoeste Soerakarta, waar hij de tradities van het oude Mataram voortzette. *Pakoeboewana III*, de zoon en opvolger van *Pakoeboewana II*, ontving de andere helft, echter, volgen-

Digitized by Google

eigen verklaring niet krachtens erfenis of vermaking, maar enkel „uit gunst der Compagnie". *Mas Saïd* bleef vijandig gezind, maar nu kon alle kracht tegen hem gericht worden en in 1757 kwam ook hij in onderwerping. Hij werd in genade aangenomen en kreeg voor zijn onderhoud een zeker aantal heerendienstplichtige huisgezinnen, met den door hen bewerkten grond, en den titel *Pangèran Adipati Mangkoenegara*.

De in 1743 reeds aan de Compagnie afgestane Oosthoek, werd niet terstond bezet; de nakomelingen van *Soerapati*, die daar eens tegenover ons stond, leefden er voort. In 1767 werd nu tot de bezetting dezer streek besloten, en de troepen rukten van Panaroekan uit naar Balembangan op en bezetten dit; Loemadjang (in Probolingo) werd van onrustige elementen gezuiverd en Malang ingenomen. Een inval in Zuid-Kediri mislukte, en in het daarop volgend jaar stak een Baliër, *Pangeran Wilis*, de vaan des opstands op en veroverde eenige Nederlandsche versterkingen. *Pangeran Wilis* moest echter weldra voor de troepen der Compagnie wijken; ook een kleinzoon van *Soerapati* (*Melajoekoesoema*) werd verdreven, terwijl een ander opstandeling, *Mangkoeboewana I* van Djokjakarta, gevangen genomen werd. In 1770 kwam weer een deel van Balembangan in opstand, en toen de troebelen zich tot Poeger en Djember uitbreidden, tastte de Compagnie door, wist er haar gezag te vestigen, terwijl de bevolking van het eiland Noesa Baroeng verjaagd werd (1777). Hiermede was de laatste tegenstand in die streken gebroken.

In het laatst van de 18de en in het begin van de 19de eeuw stond het met het Nederlandsche gezag in Insulinde zeer slecht. De gemeenschap met het moederland werd in den zoogenaamden „Franschen tijd" geheel verbroken, en de regeering was op eigen middelen aangewezen. Aan de regenten en bondgenooten werden zware eischen gesteld, om de kust tegen de Engelschen en zeeroovers te beschermen. Onder die omstandigheden ontstond bij enkelen der Oud-Javaansche of conservatieve partij de overtuiging, dat de gelegenheid schoon was, om zich van het gehate Nederlandsche juk te ontslaan. Van de Compagnie was Java en enkele andere, niet door de Engelschen veroverde, gewesten overgegaan aan den Nederlandschen staat en ten slotte — met het moederland — bij het Fransche keizerrijk gekomen. Sultan *Sepoeh* of *Mangkoeboewana II* van Djokjakarta wapende zich en ging kalm zijn gang, op een wijze, welke duidelijk zijn bedoelingen verried. Den gouverneur-generaal *Daendels* kwam dit wellicht niet ongelegen; met een handvol soldaten trok hij terstond naar Djokja, en de oude vrees zat er nog zóó in, dat *Sepoeh* terstond het hoofd in den schoot legde. Uit eigen beweging deed hij afstand van den troon ten behoeve van zijn zoon *Rodja*. Voorloopig was hiermede het gevaar geweken, en weldra kwam Java onder Engelsch bestuur (1811). *Sepoeh* dacht weder van de gelegenheid gebruik te maken, schoof zijn zoon eenvoudig op zijde en keerde zich nu tegen de Engelschen. De Engelsche luitenant-gouverneur *Raffles* nam echter den kraton in en liet *Sepoeh* verbannen, terwijl *Rodja* als *Mangkoeboewana III* den troon besteeg. Onder het Engelsche tusschenbestuur bleef den Javaanschen vorsten slechts een schaduw van macht over.

In 1816 trokken de Engelschen uit Java weg en kwam het eiland weer in ons bezit. Slecht op de hoogte van den politieken toestand van het oogenblik, begingen de Nederlandsche ambtenaren, nadat zij nauwelijks het gezag aanvaard hadden, de fout hun eigen macht te overschatten, en als gevolg daarvan kreeg men een reeks van kleine oorlogen in den Archipel, waardoor Java bijna geheel van troepen werd ontbloot. In dien toestand ontstonden in de Vorstenlanden kwesties over belastingvorderingen. De Indische regeering wilde den verwarden toestand regelen, maar deed dit op een wijze, waardoor zij inbreuk maakte op de rechten van den vazal. In Djokjakarta werden de rechten van den vorst en den adel miskend en een hoogst bekwame Javaansche prins *Dipo Negoro* of *Dipa Negara* (zie aldaar), een onechte zoon van den vroeger vermelden *Rodja*, werd door de ambtenaren beleedigd en in zijn rechten als voogd van den minderjarigen sultan *Mangkoeboewana V* miskend. *Dipa Negara* was een vurig aanhanger van den Islam en een geestdrijver. In overleg met zijn medevoogd *Mangkoeboemi* en den jongeren broeder van *Rodja*, verhief hij de vaan van den opstand en riep de Javanen ten strijde tegen de onderdrukkers en voor het ware geloof, daarbij gesteund door een dweepziek priester, *Kjaï Modo*, die den heiligen oorlog predikte. Daarmede begon de Java-oorlog, die van 1825 tot 1830 duurde.

Onmiddellijk schaarden bijna alle prinsen en grooten zich aan de zijde van *Dipa Negara*, zoodat de opstand zich snel over het geheele westen van Midden-Java verbreidde. De Chineezen werden verjaagd, tolpoorten en passers geplunderd en alles wat aan vreemde overheersching deed denken vernietigd. Alleen de soesoehoenan van Soerakarta bleef na eenigen tijd van weifeling trouw en deed zijn troepen met de onze samenwerken, evenals *Mangkoenegara*, de soenan van Solo, de vorsten of regenten van Madoera, Pamekasan en eenige andere. Gedurende twee maanden was de gemeenschap tusschen Djokjakarta, Soerakarta en Semarang verbroken, doch de bezetting van fort en kraton van Djokjakarta wisten zich te handhaven. Eindelijk verloste *van Geen* de ingeslotenen. Daar *Dipa Negara* aan den oorlog het karakter van een heiligen oorlog gaf, breidde zijn aanhang zich aanvankelijk steeds uit. Hij zelf nam den titel van sultan aan. Generaal *de Kock*, die het opperbevel voerde, ondervond spoedig, dat de vijand van onderhandelen niets wilde weten en dat hij alleen voor de kracht der wapens zou bukken.

Met afwisselenden uitslag werd de strijd gevoerd, voornamelijk als een guerilla-oorlog, waartoe het bergachtige, woeste terrein zich uitstekend leende, waardoor de oorlog ons veel menschenlevens en geld kostte, maar nog zwaardere offers van de Javanen in de onderworpen streken vorderde, daar zij beurtelings aan de hooge eischen van vriend en vijand moesten voldoen. In 1826 gelukte het generaal *de Kock* den vijand bijna overal de nederlaag te doen lijden; maar deze werd daardoor niet ontmoedigd, en de voornaamste bevelhebber van *Dipa Negara*, een zoon

Digitized by Google

van den in 1810 om het leven gebrachten hoofdregent van Madioen, *Sentot*, overtrof onze officieren in list en beweeglijkheid, stoutmoedigheid en onverschrokkenheid. De verovering van den kraton te Plèrèd in Juni 1826 door *Cochius*, was een belangrijk wapenfeit voor ons, waardoor men zelfs hoopte, dat *Dipa Negara* zich zou onderwerpen. Die verwachting werd niet verwezenlijkt, en de voortzetting van deze expeditie liep op een mislukking uit. *Sentot* overviel de Javaansche prinsen en grooten, die aan deze expeditie hadden deelgenomen en nam hen gevangen, waarop *Dipa Negara* hen liet ombrengen. De roem van *Sentot* en de invloed van *Dipa Negara* stegen en de Javaansche troepen in Djokjakarta werden met groot verlies teruggeslagen; op het geheele oorlogstooneel was nu de verbinding tusschen de verschillende colonnes verbroken en zelfs werd Soerakarta ernstig bedreigd.

De regeering meende nu een ander middel te moeten aangrijpen en stelde den in 1813 verbannen sultan *Amangkoe Boewana II* tot sultan aan, onder den naam sultan *Sepoeh*. Men hoopte, dat hij invloed genoeg zou hebben, om de afvallige prinsen over te halen de zijde van de Compagnie te kiezen. Maar die verwachting werd niet vervuld en de oorlog bleef woeden, totdat generaal *de Kock* het zoogenaamde „*bentengstelsel*" invoerde. Wel bracht men n.l. den vijand nederlaag op nederlaag toe, maar zoodra onze troepen verder of terugtrokken, verscheen hij weer in de door ons verlaten streek en hervatte den guerillakrijg. De veroverde streken moesten daarom duurzaam bezet worden en *de Kock* liet daartoe sedert 1827 een aantal kleine sterkten oprichten, „bentengs" genoemd, die door wegen onderling werden verbonden en den vijand het doordringen in de bezette streek beletten. Op deze wijze gelukte het het terrein van den oorlog meer en meer te beperken en ontstond er bij den vijand allengs gebrek aan hulpmiddelen. Uit Nederland werden nieuwe versterkingen gezonden, hetgeen dringend noodig was, daar vele troepen in de bentengs werden vastgehouden en *Dipa Negara*, die herhaaldelijk naar Madioen had willen doortrekken en zich door het aanleggen der bentengs in zijn bewegingen beperkt zag, alle moeite deed om het oprichten daarvan te beletten. In Juli en Augustus 1827 werd hevig gestreden, *Dipa Negara* leed gevoelige nederlagen, en nu begon men aan onderhandelen te denken. Het eene hoofd voor, het andere na verliet *Dipa Negara*, om zich op gunstige voorwaarden te onderwerpen; zijn grootste verlies was echter de onderwerping van *Sentot*, die van de gunstige voorwaarden, hem aangeboden, gebruik maakte, en met zijn geheel corps in Nederlandschen dienst overging. Hij werd echter niet op Java gebruikt, maar naar Sumatra gezonden, waar hij groote diensten bewees.

Eindelijk neigde ook *Dipa Negara* tot onderwerping, doch steeds hield hij vast aan den eisch, dat hij het hoofd van den Islam op Java zou zijn, met den titel van sultan, en dat de rechtspraak over de inlanders bij hem zou berusten. Deze eischen konden niet ingewilligd worden en de onderhandelingen werden afgebroken, doch in 1830 hervat, en toen Dipa Negara zich ook thans weer onhandelbaar toonde, nam *de Kock* hem op de plaats en tijdens de onderhandelingen gevangen en zond hem naar Batavia. Eerst werd hem Menado en later Makasar als woonplaats aangewezen, waar hij in 1855 overleed.

Hiermede was de oorlog geëindigd die ons meer dan 15000 soldaten en vele millioenen had gekost. De regeering kreeg echter als vergoeding de vier groote provinciën Banjoemas, Bagelen, Madioen (zonder Patjitan) en Kediri. Gedurende den oorlog had de soesoehoenan van Soerakarta ons trouw bijgestaan en had met recht op eene belooning gerekend. In plaats daarvan werd zijn grondgebied verkleind. Diep gekrenkt daarover verliet hij zijn residentie en begaf zich naar het Zuiderstrand, om, op de wijze zijner voorvaderen, hulp bij bovennatuurlijke machten te zoeken. Daar *Dipa Negara* ook op deze wijze begonnen was, werd hij gevangen genomen en naar Amboina verbannen. Zijn opvolger werd de pangeran *Poerbojo*, die in den afstand van grondgebied toestemde. Thans was de oppermacht van het gouvernement op Java voldoende gevestigd en de inlandsche vorsten te zeer verzwakt, om ooit weer het Nederlandsch gezag ernstig te kunnen bedreigen.

Als eenige, hoewel ook meer in schijn dan in werkelijkheid, nog onafhankelijke staatjes zijn Soerakarta en Djokjakarta blijven bestaan, die samen $\pm$ 7% der oppervlakte van Java beslaan; al het overige staat tegenwoordig onder rechtstreeksch Nederlandsch gezag. En hier bleef na 1830 de rust onafgebroken bewaard, afgezien van enkele plaatselijke woelingen, meestal het werk van godsdienstige geestdrijvers, die echter steeds onmiddellijk onderdrukt konden worden.

Digitized by Google

NEGENDE DEEL.

Lijst der Kaarten, Platen en Afbeeldingen.

KAARTEN

	blz.
Rijnprovincie, Westfalen, Hessen-Nassau en Groothertogdom Hessen. I Noordelijk deel	206
Rijnprovincie, Westfalen, Hessen-Nassau en Groothertogdom Hessen. II Zuidelijk deel	206
Hongarije en Galicië	356
Indische Oceaan	574
Insulinde	611
Isobaren en Luchtbeweging	678
Opper- en Middel-Italië	704
Beneden-Italië	704
Oud-Italië	714
Japan en Korea	778
Java, Staatkundig	810
Java, Geologische- en Vulkaankaart	812
Java, Orohydrografisch	812

PLATEN BUITEN DEN TEKST

Heilgymnastiek I en II	54
Heitoestellen	70
den Helder	80
Hermes van Praxiteles (chromo)	170
Hersenen I en II (chromo's)	180
Damhert (chromo)	186
Herten	186
's-Hertogenbosch. De Noorderkruisbeuk der St. Janskerk	188
Hoenderachtige vogels	284
Hans Holbein de Jonge. De Madonna van burgemeester Meyer	322
Huishonden	348
Wilde honden	348
Pieter Cornelisz. Hooft	376
Uitheemsche timmerhoutsoorten (chromo)	418
Doorsneden van houtsoorten	418
Constantin Huygens	502
Hyena's	508
Indiaansche beschaving I en II	566
Indische kunst (chromo) III	572
Indische kunst I en II	572
Insekten (chromo) I	602
Insekten II	602
Insektenetende planten (chromo)	604
Insekteneters	606
Israëls (lichtdruk)	684
Ivoorsnijwerk	730
Japansche kunst (chromo) I	796
Japansche kunst II	796
Java I en II	816

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

Hazenlip (fig. 1 en 2)	9
Hedera Helix	19
Hefboom (fig. 1)	39
Hefboom (fig. 2 tot 5)	40
Hefboom (fig. 6)	41
Heggerank	44
Slot van Heidelberg	48
Hekate	72

Digitized by Google

	blz.
Heliogabalus	86
Heliometer	86
Helios	87
Heliostaat	88
Heliotroop	88
Heliotropium supinum	88
Hellebaard	89
Hellend vlak	90
Helmen (fig. 1 tot 15)	94
J. F. Helmers	95
Helobiën	99
Hennep	135
Hennin	137
Hephaestos	143
Hera Farnese (fig. 1)	145
Barberinische Juno (fig. 2)	145
Herakles Farnese	147
Heraklius	148
Herkauwende dieren (fig. 1 en 2)	163
Herkauwende dieren (fig. 3 en 4)	164
Herkruist	165
Hermelijn	170
Munten van Herodes den Groote	174
Herodotos	175
Heronsbal	176
Hersenzenuwen	182
Hertkever	188
Hesperiden	205
Wapen van Hessen	209
Hestia	213
Amblyopsis spelaeus	217
Hevel (fig. 1 en 2)	225
Himation	253
Hippogrief	261
Hippokrates	261
Hipposandalen	263
Hippurites	263
Hoefblad (*Tussilago Farfara*)	280
Hoek van Holland	284
W. J. Hofdijk	294
Wapen van Hohenzollern	320
Kasteel van Holyrood	340
Homeros	342
Wapen van Honduras	355
Honingmier	370
Hoofdsjorring (fig. 1 tot 3)	375
Hoofdstel	375
Hooft's huis op de Keizersgracht te Amsterdam	376
Het Muiderslot in Hooft's tijd	377
Titel van een uitgave van Hooft's Warenar.	377
Samuel van Hoogstraten	383
Hoogtemeting	384
Arnold Hoogvliet	385
Hooischudder	386
Hooihark	387
Hoornblende	392
Ostracion quadricornis	394
Ostracion boops	394
Balistes vidua	394
Hop (fig. 1 tot 3)	395
Hop (fig. 4 tot 6)	396
Hopliet uit den Heroëntijd	399
Horizon (fig. 1 en 2)	403
Horizontaalslinger (fig. 1 tot 3)	404
Horus (fig. 1 en 2)	4
Houtstofmachine (fig. 1 en 2)	4
Houtwesp	4
Schematische verticale doorsnede door de menschelijke huid	4
Huisanker	4
Huygens' huis op het Plein in den Haag.	4
Beginsel van Huygens (fig. 1 en 2)	5
Hydraulische pers	5
Hydraulische ram (fig. 1 en 2)	5
Hydrostatische balans	5
Hygieia	5
Haarhygrometer van *Saussure*	5
Hygrometer van *Daniëll*	5
Condensatie-Hygrometer (*Regnault*)	5
Hygrometer van *Brunner*	5
Psychrometer van *August*	5
Volumenhygrometer van *Tschaplowitz*	5
Hymenaea Courbaril	5
Hyperbool	5
Hypnos	5
Ichthyosaurus	5
Kasteel van If	5
Iguanodon	5
Hongaarsche immortelle	5
Inca (fig. 1)	5
Tempelruïne op een eiland in het Titicacameer (fig. 2)	5
Incapaleis (fig. 3)	5
Incroyable	5
Indicateur (fig. 1 tot 3)	5
Indicateur (fig. 4)	5
Indra	5
Ingehoekt	5
Inhalatie (fig. 1 en 2)	5
Injecteur (fig. 1 en 2)	5
Injectie (fig. 1 en 2)	5
Innocentius III	5
Innocentius X	5
Insolatie (fig. 1 en 2)	6
Institut de France	6
Integraalrekening	6
Interferentie	6
Dôme des Invalides (fig. 1)	6
Graf van Napoleon I (fig. 2)	6
Ipecacuanha	6
Irradiatie (fig. 1 en 2)	6
Zegel van Isabeau van Beieren	6
Isabella de Katholieke	6
Isis en Horos	6
Isokrates	6
Wapen van Italië	7
Jacobsmantel	7
Jacobus II van Engeland	7
Jacobijnenclub en vrijheidsboom	7
Insigne der Jacobijnen	7
Jacquard	7
Jalape	7
Jan zonder Vrees	7
Jansenius	7
Jansworm	7
Janus	7
Wapen van Japan	7
Geneeskrachtige jasmijn	8

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

This book should be returned to
the Library on or before the last da
stamped below.
A fine of five cents a day is incu
if not returned beyond the

Digitized by Google

Digitized by Google